☞ The Śāntiparvan is issued in four volumes XIII, XIV, XV and XVI. The present volume XIII, the Rājadharma Sub-section, was published in two Fascicules, first in 1949 as Fascicule 18, and second in 1950 as Fascicule 19

*Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India*

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4, and
Published by Dr R. N. Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME XIII

[Rājadharma]

ILLUSTRATIONS

Note— Introduction to the Śāntiparvan will be issued shortly as a separate fascicule

Editorial Note

[No 1]

(Śāntiparvan Rājadharma)

EDITORIAL NOTE

[No I]

This, the eighteenth Fascicule of the Critical Edition of the Great Epic of India, contains the first part of the Rājadharma section of the Śāntiparvan — the longest and, in many ways, the most important parvan of the Mahābhārata, notwithstanding the fact that the parvan happens to be nicknamed "the Pseudo-epic" Fascicule nineteenth will complete the Rājadharma The three sub-sections (upa-parvans) into which the Śānti is divided — and particularly the first (the Rājadharma) and the last (the Moksadharma) — have preserved a more or less independent manuscript tradition, as they were studied (and, as a consequence, were conflated or textually altered) by people who came to the task with varying qualifications and expectations It was hence necessary, with a view to preserve uniformity of textual tradition in regard to the different versions, to select and utilize, for the Critical Apparatus of the Śāntiparvan as a whole, MSS which contained the entire Śāntiparvan, and not to rely upon the upa-parvans by themselves, which have often suffered much wayward handling in the course of transmission This has been done as far as practicable, but old and independent MSS. are so very rare, that it was not always possible to follow this course

The text of the Rājadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS :—

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

Ś$_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379 Undated Used from a photo copy procured from the Bibliothèque It is a unique paper MS in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898 It gives Arjunamiśra's comm in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec m*) to agree with, the commentary

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K$_1$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891–95 Undated complete for the Śānti

K$_2$ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated complete for the Śānti.

K_3 = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 216 Complete for the Śānti. (ca A. D 1771)

K_6 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4757. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only (A D. 1795).

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No 738 (Bendall [wrongly] 867) This was utilized from enlargements of micro film photographs of the original palm leaf MS taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal Contains, with a few lacunae, the entire Śānti parvan. (A D 1516)

(b) Central Group (γ)

Bengali Version [B]

Bo = Paris, Bibliothèque Nationale, No 20, O This was used from a photo-copy procured from the Bibliothèque Written on palm leaves in two bundles "O" containing the Rājadharma, and "Q" the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections (A D 1687)

B_1 = Dacca, University Library, No 4806 Undated collated at Santiniketan contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

B_2 = Santiniketan, Viśvabhārati Library, No. 6. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A D 1687)

B_3 = Dacca, University Library, No. 507 Collated at Santiniketan contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only (A D 1741)

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 281. Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

B_5 = Dacca, University Library, No. 579 Collated at Santiniketan contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A D 1741)

Devanāgarī Version [D], sub divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśrāmbāg I. Undated. contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

Da_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 500 of Viśrāmbāg I Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn], the "Vulgate"

Dn_1 = Bhor, State Library, No 80 Complete for the Śānti, together with Nos 81 and 82 (A D 1769)

Dn_2 = Vishalgad, State Library Not numbered Contains the Rājadharma section only (A. D 1782)

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No 237 Undated Procured from Kashmir contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

D_2 = Madras, Adyar Library, No X B 11 Undated Complete for the entire Śānti

D_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1116 Collated at Tanjore complete, with Nos 1115 and 1117, for the entire Śānti (A D 1746)

D_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 219 of 1887-91 Undated complete, with Nos 220 and 221, for the entire Śānti

D_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1167 Undated Collated at Tanjore complete, with Nos 1166 and 1168, for the entire Śānti.

D_6 = Baroda, Oriental Institute, No 11317 Undated Contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only

D_7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1191 Undated Collated at Tanjore complete, with No 1192, for the entire Śānti

D_8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No 240 Undated Complete for the entire Śānti

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11811 Undated Collated at Tanjore complete for the entire Śānti

T_2 = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3947 Undated complete for the entire Śānti

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Not numbered. Undated complete for the entire Śānti.

G_2 = Lahore, D. A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 4082 Undated complete for the entire Śānti

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11819 Undated collated at Tanjore contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only

G_4 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11832 Undated contains the Rājadharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No 309. (Kollam 921 = ca A D 1746) complete for the entire Śānti

M_2 = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

M_3 = Vadakancheri, Cochin Avanapparambu Mana Library, No 80 Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M_4 = Alwaye, Travancore Ponnokottu Mana Library, Not numbered Undated contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamisra's *Bhāratārthadīpikā* or *°pradīpikā*, as in Da_1 and Da_2, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions Available for the entire Śānti

Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī* as in the copy from a Maithilī MS procured from the Rāja Library, Darbhanga The comm is often wrongly identified with an (anonymous) *Viṣamaślokī-ṭīkā*, which largely borrows from Vimalabodha Available for the entire Śānti

Cn = Nīlakantha's *Bhāratabhāvadīpa* or *°dīpikā* as in Dn_1 and Dn_2 and as printed in the "Vulgate" editions Available for the entire Śānti

Cv = Vādirāja's *Lakṣālamkāra* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(ii) *Epitomes*

Mañj = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No 64) Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana Other translations not used

* * *

* * *

[Similar Editorial Notes will be issued at the beginning of the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections, while the consolidated Critical Apparatus for the entire Śāntiparvan will be given in the Introduction, together with a detailed and critical account of the MSS and other sources used for the whole parvan

Thanks to a special donation made by the Government of India, our editorial work on the Śāntiparvan could be actually commenced on the 15th of August 1947— a date notable in the modern history of India, and so much progress was made in the first twelve months of strenuous endeavour as to justify the starting of the actual printing of the present fascicule on the 15th of August 1948, the first anniversary of the achievement of India's Independence, while, within a few days of the second anniversary of that event, the eighteenth fascicule, giving adhyāyas 1 to 80 of the Rājadharma, is actually seeing the light of the day It is fervently to be hoped that, before long, means would be forthcoming for the installation of a printing machine in the B O R Institute's own premises, so that the subsequent parts of the Critical Edition could be issued in rapid succession, and the whole undertaking brought to a successful termination sometime in the "fifties" of this century, and long before the Institute, celebrates the completion, in 1968, of fifty years of its unflagging work in the cause of Oriental Research]

Ṛṣipañcamī August 28, 1949
B O R Institute, Poona

S K BELVALKAR
General Editor

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional.
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936)
m or marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r. = repeat(s), repeated
Rām. = *Rāmāyana* (ed. N. S. P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s), transposition.
v = verse.
(var) = (with variation)
v l. = varia(e) lectio(nes)

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca b n v = Comm of Arjunamiśra, Vimalabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~~

An Alphabetical Register of the Topics

detailing

the Routine, the Abnormal and the Mahātmic Rules-of-Conduct

prescribed, respectively, in the

Rājadharma, Āpaddharma & Mokṣadharma Sections

of the

ŚĀNTIPARVAN

the Twelfth Book of the Mahābhārata

महाभारतस्य द्वादशे शान्तिपर्वणि

राजधर्म-आपद्धर्म-मोक्षधर्मेषु क्रमशो निरूपितानां प्रकरणानाम्

अकारादिक्रमेण परिसंख्यानम्

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No
अक्षरप्रभाव	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 291
अगस्त्यवर्धमान	—	M App 29 E
अग्नीषोमीयम्	नारायणीयम् (ब्राह्मणमाहात्म्यम्)	M 329
अभ्यधर्मकथनम्	शुकानुप्रश्न (ब्रह्मतत्त्वोपदेश)	M 242
अजगरप्रह्लादसवाद	विरक्तस्य निरतिशयसुखकथनम्	M 172
अज्ञानमाहात्म्यम्	अज्ञानाध्याय	Ā 153
अज्ञानाध्याय	आत्मज्ञानाध्याय	Ā 153
अतिथिप्रस्थानम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 344
अतिथिबुद्धिवैकल्यम्	”	M 342
अधर्मनित्यविजनप्रतिज्ञा	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 147
अधर्मयज्ञनिन्दा	(हिंसासहित)यज्ञनिन्दा	M 264
अधिकारनियम	भीम(सेन)यौवराज्याभिषेक	R 41
अध्यात्मकथनम्	आध्यात्मम्	M 187
अध्यात्मज्ञानोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 240, 241
अध्यात्मादिगुणकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवादः	M 301
अनध्यायनिमित्तकथनम्	शुकोत्पत्ति	M 315
अनागतविधानस्तुति	शाकुलोपाख्यानम्	Ā. 135
अनित्यतोपदेश	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 292
अनिष्टनाशप्रतिपादनम्	शुकाभिपतनम्	M 317
अन्तरात्मकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 244
अन्तर्भूमिविक्रीडनम्	वराहावतार	M .02
अन्यायप्रवृत्तिनिन्दा	यज्ञस्तुति	R 80
अपवर्गनिवर्तनम्	षड्गीता	Ā 161
अमात्यगुणागुणकथनम्	अमात्यपरीक्षा	R 84
अमात्यपरीक्षा	”	R 84, 85
अमात्यविभाग	—	R 86
अमृतप्राश्निक	—	M 214
अम्बरीषदेवेन्द्रसवादे युद्धमहिमानुवर्णनम्	शक्राम्बरीषसवादः	R 99
अरक्षकनिन्दा	रक्षालक्षणम्	R 79

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
अरक्षणनिन्दा	रक्षालक्षणम्	R 57
अरिष्टनिवेदनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 305
अरिष्टनेमिसगरसंवाद	सगरारिष्टनेमिसंवाद	M 277
अर्जुनदरिद्रनिन्दा	अर्जुनवाक्यम्	R 8
अर्जुनवाक्यम्	—	R 8, 11, 15, 18, 22
अर्थनिन्दा	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 19
अवताररहस्यम्	नारायणीयम्	M 326
अव्यक्तनिर्णय	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 296
अव्यक्तादितत्त्वप्रश्न	कपिलासुरिसंवाद	M App 29 A
अश्मगीता	अश्मजनकसंवाद	R. 28
अश्वग्रीवोपाख्यानम्	हयग्रीवोपाख्यानम्	R 25
असितोपाख्यानम्	जैगीषव्योपाख्यानम्	M 222
असितोपाख्यानम्	नारदोपाख्यानम्	M 267
आक्रोशसहनम्	टिट्टिभकम्	R 115
आङ्गिरसवाक्यम्	बृहस्पतिकौसल्यसंवाद	R 68
आचारविधि	—	M 186
आचाराणामनैकाग्र्यम्	तुलाधारजाजलिसंवाद	M 252
आचार्यप्रशंसा	गुरुवृत्तम्	R 109
आत्मज्ञानप्रशंसनम्	शुकानुप्रश्न	M 229
आत्मज्ञानाध्याय	अज्ञानाध्याय	Ā 153
आत्मदर्शनोपाय	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 197
आत्मवत्त्वायुक्ति	”	M 196
आध्यात्मम्	जापकोपाख्यानम्	M 189
आपत्प्रतीकार	युद्धप्रशमनम्	Ā 129
आपद्धर्म	सत्यानृतिकम्	R 110
आपन्मूलभूतदोषकथनम्	लोभाध्याय	Ā 152
आगामहत्त्वप्रश्न	ऋषभगीता	R 125
आश्रमधर्म or आश्रमलक्षणम्	आश्रमलक्षणम्	R 61, 66
आहारनियमविधि	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 208
इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवाद	जापकोपाख्यानम्	M 192
इन्द्रकश्यपसृगालसंवाद	सृगालकश्यपसंवाद	M 173
इन्द्रनिदर्शनम्	अर्जुनवाक्यम्	R 22
इन्द्रप्रह्लादसंवाद	शक्रप्रह्लादसंवाद	M 215
इन्द्रबलिसंवाद	बलिवासवसंवाद	M 220
इन्द्रबृहस्पतिसंवाद	अमात्यपरीक्षा	R 85, 104
इन्द्रमान्धातृसंवाद	राजधर्मोत्कर्ष	R 64, 65
इन्द्राम्बरीषसंवाद	—	R 99

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
इन्द्रियग्रामकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 239
इन्द्रियोत्पत्ति	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 195
,,	वार्ष्णेयाध्यात्मकथनम्	M 203
इन्द्रोतपारिक्षितीयसंवाद.	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 146
इन्द्रोतशौनकपरीक्षणीयम्	,,	Ā 148
ईश्वरप्रशंसा	जापकोपाख्यानम्	M 191
उग्रसेनकृष्णसंवाद	—	M 223
उञ्छवृत्तिप्रशंसनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 351
उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	—	M 340-353
उतथ्यगीता	—	R 91-92
उपदेशकथनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 343
उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्	—	R 113
उष्ट्रटिट्टिभम्	टिट्टिभकम्	R. 115
उष्ट्रविनाशनम्	उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्	R 113
ऋषभगीता	—	R 125–126
ऋषिदर्शनम्	ऋषभगीता	R 126
ऋषिदिक्प्रकीर्तनम्	दिशास्वस्तिकम्	M 201
ऋषिदेवसवादः	नारायणीयम्	M 327
ऋषिशकुनिसवादः	अर्जुनवाक्यम्	R 11
ऋषिशाप.	श्वर्षिसवाद	R 117
ऋषिसंवाद	—	R 118–119
एकान्तिकभाव	नारायणीयम्	M 336
पैलकश्यपसवाद	—	R 74
ऐश्वर्यानित्यता	बलिवासवसवाद	M 216
और्ध्वदेहिकम्	श्राद्धक्रिया	R. 42
कर्णिकोपदेश	—	Ā. 138
कपिलगोसवाद	गोकापिलीयम्	M 262
कपिलासुरिसवाद	—	App 29 A, B
कपोतचरितम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā. 142-144
कपोतलुब्धकसंवाद	—	Ā 141-145
कपोतस्वर्गगमनम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 144
कपोताख्यानम्	,,	Ā. 142, 145
कपोताख्यानम्	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 146
कपोत्या हुताशनप्रवेश	कपोतलुब्धकसवादः	Ā 144
करालजनकवसिष्ठसवाद	वसिष्ठकरालजनकसवादः	M 291–294
कर्णचरितम्	—	R. 1–5
कर्णपशुवधशाप·	कर्णचरितम्	R 2
कर्णविजय	कर्णचरितम्	R. 4

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
कोटिप्रभच	लोभाध्याय.	Ā 157
कोपप्रशमनम्	मृत्युप्रजापतिसवाद	M 249
कोशधर्मप्रशसनम्	—	R 128
कोशसचय	कोशधर्मप्रशंसनम्	R 128
कौसलकालकवृक्षीयसवाद	कालकवृक्षीयम्	R 83
क्रियाकार्स्न्येन दोहनम्	पराशरगीता	M 281
क्रियाफलविपाक	शुकानुप्रश्न	M 230
क्रोधादिक्षय	लोभाध्याय	Ā 157
क्षत्रविस्तारकथनम्	रामोपाख्यानम्	R 49
क्षत्रियश्रैष्ठ्यकथनम्	वर्णाश्रमधर्मकथनम्	R 63
क्षराक्षरविवेक	शुकानुप्रश्न	M 233
क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनम्	,,	M 240
क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 204
खड्गोत्पत्ति	—	Ā 160
गणवृत्तम्	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 108
गरुडोक्तभगवन्महिमा	भीष्मगरुडसवाद	M App 17 C
गार्हस्थ्यस्तुति	चातुराश्रम्यविधि	R 66
गालवस्तुति	नारदगालवस्तुति	M. 276
गुणत्रयगतियोग	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 302
गुरुवृत्तम्	आचार्यप्रशसा	R 109
गृध्रगोमायुसवाद	—	Ā 149
गृहप्रवेश	—	R 44
गृहविभाग	—	R. 44
गृहस्थाश्रमस्तुति	व्यासवाक्यम्	R 23
गोकापिलीयम्	—	M 260-62
गोमायुव्याघ्रसवादः	गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	R. 112
गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	—	R. 112
गौतमधनलाभ	कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 165
चतुराश्रमधर्म	चातुराश्रम्यविधि	R 61
चतुर्वर्गप्रशसा	षड्जगीता	Ā 161
चतुष्प्राश्निक	—	M 265-66
चातुराश्रम्यधर्म	चातुराश्रम्यविधि	R 61
चातुराश्रम्यविधि	—	R 66
चातुर्वर्ण्यवृत्ति	पराशरगीता	M 282
चार्वाकचरित or °वध	चार्वाकवध	R. 39
चिरकारिको(°कार्यु)पाख्यानम्	चिरकारिकोपाख्यानम्	M 258
जगत्सृष्टिकथनम्	भृगुभरद्वाजसवाद	M 175
जनकपञ्चशिखसवादः	पञ्चशिखवाक्यम्	M. 212

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
जनकपञ्चशिखसंवाद	पञ्चशिखवाक्यम्	M. App 18
जनकयाज्ञवल्क्यसंवाद	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 298–306
जनकवचनम्	शुकोत्पत्ति	M 313
जनकशुकसंवाद	”	M 313
जनकानुशासनम्	—	M 297
जनकोपाख्यानम्	अर्जुनवाक्यम्	R 18
”	—	M App 19
जन्मरहस्यम्	नारायणीयम्	M 326
जाजलितुलाधारसंवाद	तुलाधारजाजलिसंवाद	M 253
जात्यादिनिर्वेद	पञ्चशिखवाक्यम्	M 211
जापकमाहात्म्यम् or °कोपाख्यानम्	जापकोपाख्यानम्	M 191–193
जामदग्न्योपाख्यानम्	रामोपाख्यानम्	R 49
जीवस्वरूपनिरूपणम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 180
जीवस्वरूपाक्षेप	”	M 179
जैगीषव्यासितसंवाद	—	M 222
ज्ञातिसम्बन्ध	वासुदेवनारदसंवाद	R 82
ज्ञानप्रशंसा	शुकानुप्रश्न	M 229
”	गोकापिलीयम्	M 262
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम्	सुवर्चलाचरितम्	M App 20
ज्ञानाद्युपाय	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 207
ज्ञानोपदेश	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 306
”	पराशरगीता	M 287
ज्वरोत्पत्ति	वृत्रवध	M 272, 274
टिट्टिभकम्	—	R 115
तत्त्वचतुष्टयवेदनम्	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 210
तत्त्वविभाग	कपिलासुरिसंवाद	M App 29A
तत्त्वसंहारकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 300
तनुवीर्यसंवाद	ऋषभगीता	R 126
तपःप्रशंसा	तपोध्याय	Ā 155
”	पराशरगीता	M 284
तपोदानम्	तपोध्याय	Ā 155
तपोध्याय	—	Ā 155
तपोलक्षणम्	अमृतप्राशिक	M 214
तुलाधारजाजलिसंवाद	—	M 252–256
त्यागप्रशंसा	गोकापिलीयम्	M 261
दण्डजागरोत्पत्ति	दण्डोत्पत्ति	R 122
दण्डनीतिप्रशंसा	—	R 70
दण्डस्वरूपादिकथनम्	दण्डोत्पत्ति	R 121

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No.
दण्डोत्पत्ति	—	R 121–122
दमकथनम् or °प्रशंसा	दान्ताध्यायः	Ā. 154, M. 213
दस्युवृत्ति	—	Ā. 131
दानप्रशंसा (1)	शुकानुप्रश्न	M. 226
,, (2)	पराशरगीता	M. 281
दान्ताध्याय	—	M 213
दिशास्वस्तिकम्	—	M. 201
दीर्घदर्शीय	शाकुलेय	Ā. 135
दुर्गताध्याय	पक्षीता	Ā. 161
दुर्गपरीक्षा	—	R 87
दुर्गातितरणम्	—	R 111
दुर्योधनेन स्वयंवरे कन्याहरणम्	कर्णचरितम्	R. 4
दुहितृप्रदानम्	कालकवृक्षीयम्	R 107
देवस्थानवाक्यम्	—	R 20, 21
देवाभिगमनम्	जापकोपाख्यानम्	M 193
देवासुरयुद्धनिदर्शनम्	प्रायश्चित्तीयम्	R 34
देहाना कर्महेतुकत्वप्रतिपादनम्	वार्ष्णेयाध्यात्म्यम्	M. 204
देहाभिगमनम्	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 292
द्युमत्सेनसत्यवत्संवाद	—	M 259
द्रौपदीवाक्यम्	—	R 14
द्वितीयदिवसाभिगमनम्	भीष्माभिगमनम्	R 53
द्वैपायनोत्पत्ति	नारायणीयम्	M 337
धर्मपरीक्षा	अमात्यपरीक्षा	R. 84
धर्मप्रवचननियोग.	भीष्मकृष्णसंवाद	R 54
धर्मप्रशंसा	पराशरगीता	M. 279
धर्मप्रसिद्धि	पराशरगीता	M 283
धर्मप्रामाण्यम्	तुलाधारजाजलिसंवाद	M. 252
धर्मलक्षणम्	राजर्षिवृत्तम्	Ā 130, M 251
धर्मस्तुति	—	R. 76
धर्मार्थकामनिश्चय	कामन्दाङ्गारिष्टसंवाद	R 123
धर्मोपाख्यानम्	राजवृत्तम्	R 120
ध्यानयोगकथनम् or ध्यानयोग	ध्यानयोग	M 188
ध्यानोपयोग	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 45
नकुलवचनम्	—	R 12
नगरपरीक्षा	दुर्गपरीक्षा	R 87
नगरप्रवेश	—	R 38
नरनारायणीयम्	नारायणीयम्	M 321–326, 328, 330–31

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
नागपत्नीदर्शनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 345
नागधन्वाभिगमनम्	,,	M 346
नागब्राह्मणसंवादः	,,	M 349
नागभार्यासंवादः	,,	M 347, 348
नामसंकीर्तनम्	नारायणीयम्	M 330
नारदकेशवोग्रसेनसंवादः	वासुदेवोग्रसेनसंवादः	M 223
नारदगालवसंवादः	श्रेयोवाचिकम्	M 276
नारदतपश्चरणम्	नारायणीयम्	M 332
नारददेवलसंवादः	नारदासितसंवाद	M 267
नारदनारायणसंवादः	नारायणीयम्	M.321,331,333
नारदपर्वतोपाख्यानम्	—	R 30
नारदपवनशाल्मलिसंवादः	पवनशाल्मलिसंवादः	Ā 151
नारदसमङ्गसंवादः	समङ्गनारदसंवादः	M 275
नारदसावित्रीसंवादः	संसारचक्रविवरणम्	M App. 15
नारदागमनम्	नारायणीयम्	M 331
नारदाभिगमनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 340
नारदासितसंवादः	—	M 267
नारायणबलकथनम्	वृत्रगीता	M 271
नारायणीयम्	—	M 321-339
नित्यवर्जनप्रतिज्ञा	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 147
निद्रात्यागविधि	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 209
निरोधोपदेश	,,	M 206
नीतिसंग्रह	—	R 58
नृशंसलक्षणम्	—	Ā. 158
पक्षिकङ्कालदर्शनम्	कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 166
पञ्चशिखजनकसंवादः	—	M 307, App No 18
पञ्चशिखवाक्यम्	—	M 211-212
परलोकस्वरूपकथनम्	भृगुभरद्वाजसंवादः	M 185
पराशरगीता	—	M 279-287
पर्वतनारदसंवादः	नारदपर्वतोपाख्यानम्	R 30
पवनशाल्मलिसंवादः	नारदपवनसंवादः	Ā 150-151
पश्चात्तापपरीक्षणम्	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 146
पापक्षयलक्षणम्	पराशरगीता	M 280
पावकाध्ययनम्	शुकानुशासनम्	M 309
पाषण्डखण्डनम्	पञ्चशिखवाक्यम्	M 211
पिङ्गलागीता	—	M. 168
पितापुत्रसंवादः	—	M. 169

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
पितृसर्गकथनम्	नारायणीयम्	M. 333
पुन श्वरत्वापादनम्	ऋषिसवाद	R 117
पुरुषसत्त्वसाधनम्	वसिष्ठकरालजनकसंवाद.	M 293
पुरूरव पवनसवाद	राजोत्पत्ति	R. 73
पुरोहितप्रशसा	ऐलकश्यपसवाद.	R 74
पूजनीब्रह्मदत्तसवाद.	ब्रह्मदत्तपूजनीसवाद.	Ā 137
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	प्रायश्चित्तीयम्	Ā. 159
प्रकृतिविकारः	शुकानुप्रश्न.	M 238
प्रजागरोत्पत्ति	दण्डोत्पत्ति	R 121
प्रजापरिपालनप्रशसनम्	उतथ्यगीता	R 91
प्रजासर्ग	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 176
प्रत्याहारकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 225
प्रयाणकाले भगवदनुस्मृतिकथनम्	नारदनारायणसवाद	M App 17 B
प्रश्नाभ्युपगम	युधिष्ठिराश्वासनम्	R. 55
प्रह्लादाजगरसवाद	अजगरप्रह्लादसंवाद	M 172
प्राणादिवायुकथनम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 178
प्रायश्चित्तकरणम्	युधिष्ठिरानुताप	R 33
प्रायश्चित्तविधि	व्यासवाक्यम्	R } 32, 36, Ā } 159
प्रायश्चित्तीयम्	—	R } 34–37, Ā. } 159
बकपुन सजीवनम्	कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 167
बलप्रशसनम्	—	Ā 132
बलवद्वैरदूषणम्	पवनशाल्मलिसंवाद	Ā 151
बलिनमुचिसवाद	बलिवासवसवाद	M 220
बलिवासवसवाद	—	M 216–218, 220
बुद्धिलक्षणम्	मनुबृहस्पतिसंवाद	M. 197
,,	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 292
बुद्धिसाम्यप्रशसनम्	तुलाधारजाजलिसवाद	M 255
बृहस्पतिकौसल्यसवाद	आङ्गिरसवाक्यम्	R 68
बृहस्पतिप्रसादनम्	नारायणीयम्	M 323
बृहस्पतिवचनम्	देवस्थानवाक्यम्	R 21
बोध्यगीता	,,	M. 171
ब्रह्मक्षत्रधर्म	ऐलकश्यपसवाद	R 74
ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 234
ब्रह्मदत्तपूजनीसवाद	पूजनीब्रह्मदत्तसवाद	Ā. 137
ब्रह्मदर्शनोपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M. 245

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
ब्रह्मप्रतिपादनम्	शुकानुप्रश्न	M 232
ब्रह्मरुद्रसंवाद	नारायणीयम्	M 338
ब्रह्मशापकथनम्	कर्णचरितम्	R 2
ब्रह्महत्याविभाग	वृत्रवध	M 273
ब्रह्माधिगमाद्युपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 231
ब्राह्मणकृत्यम्	"	M 226
ब्राह्मणवृत्ति	—	R 77
ब्राह्मणस्वकृत्यम्	—	M 226
ब्राह्मणसेनजित्संवादकथनम्	पिङ्गलागीता	M 168
ब्राह्मणादिलक्षणम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 192
भक्ष्याभक्ष्यविधि	प्रायश्चित्तीयम्	R 37
भगवत्प्राप्त्युपायकथनम्	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 199
भगवत्स्वरूपनिरूपणम्	मुनिसनत्कुमारसंवाद	M App 20
भगवद्दर्शनम्	नारायणीयम्	M 326
भगवद्वचनम् or °वाक्यम्	नारदपर्वतोपाख्यानम्	R 30, 46
भगवन्नामनिर्वचनम्	नारायणीयम्	M 328
भगवन्मान्धातृसंवाद	इन्द्रमान्धातृसंवाद	R 65
भवभार्गवसमागम	—	M 278
भार्गवचरितम्	भवभार्गवसमागम	M 278
भार्याप्रशंसा	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 142
भीमयौवराज्याभिषेक	—	R 41
भीमवाक्यम्	—	R 10, 16
भीमादिकर्मनियोग	भीमयौवराज्याभिषेक	R 41
भीष्मकृष्णसंवाद	—	R 54
भीष्मगरुडसंवाद	—	M App 17 C
भीष्मदर्शनम्	कृष्णवाक्यम्	R 50
भीष्मनियोग	"	R 51, 54
भीष्मवरप्रदानम्	वरप्रदानम्	R 52
भीष्मस्तवराज	—	R 47
भीष्माभिगमनम्	—	R 53
भूतगुणसंख्यानम्	शुकानुप्रश्न	M 247
भूतव्यापार	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 195
भूतसृष्टि	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 176
भृगुभरद्वाजसंवाद	—	M 175–185
भृत्यसमभिलक्षणम्	—	R 116
भृत्यसंरक्षणम्	ऋषिसंवाद	R 119
मनुबृहस्पतिसंवाद	—	M 199
मनुराजकरणोपन्यास	मनुविजय.	R. 67

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No.
मनुविजयः	मनुराजकरणोपन्यास	R 67
मन प्रतिकूलवर्जनम्	जनकानुशासनम्	M 297
मन्त्रालोचनलक्षणम्	अमात्यपरीक्षा	R 84
महापुरुषकथनम्	नारायणीयम्	M. 339
महापुरुषस्तव	”	M 325
”	भगवद्वचनम्	R 46
महाभूततत्त्वकालनिवेदनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 299
मासभक्षणम्	विश्वामित्रश्वपचसंवाद.	Ā 139
माण्डव्यजनकसवाद.	—	M. 268
मातृपितृगुणकथनम्	वसिष्ठकरालजनकसवादः	M 293
मातृपितृगुरुमाहात्म्यम्	आचार्यप्रशसा	R 109
मान्धातृविष्णुसवाद	इन्द्रमान्धातृसंवाद	R. 65
मार्जारमूषकसवाद	—	Ā. 136
मार्दवनिन्दा	—	R. 56, 58
मुत्त्युपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 210
मुचुकुन्दवैश्रवणसवाद.	मुचुकुन्दोपाख्यानम्	R 75
मुचुकुन्दोपाख्यानम्	मुचुकुन्दवैश्रवणसवाद	R 75
मुनिसनत्कुमारसवाद	—	M. App 20
मुमुक्षोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 210
मृत्युप्रजापतिसवादः	—	M. 248–250
मृत्यूत्पत्तिकथनम्	मृत्युप्रजापतिसवाद	M 248
मोक्षनिर्वेदधर्मकथनम्	चतुष्प्राश्निक	M. 265
मोक्षप्रशसनम्	गोकापिलीयम्	M. 261
मोक्षोपायविधिः	शुकानुप्रश्न	M. 228
यज्ञस्तुति	—	R 80
यज्ञाग्रहरणनिमित्तकथनम्	नारायणीयम् (ऋषिदेवसवाद)	M 327
यतिवृत्तकथनम्	शुकानुप्रश्न.	M 237
यथाशास्त्रलिप्साविधि	रक्षणविधि	R 72
यमगौतमसवाद	—	R 127
यागप्रशसा	गोकापिलीयम्	M 260
याज्ञवल्क्यजनकसवाद	जनकयाज्ञवल्क्यसवाद.	M. 299
युद्धप्रशसनम्	आपत्प्रतीकार	Ā. 129
युद्धमहिमानुवर्णनम्	इन्द्राम्बरीषसवाद	R. 99
युधिष्ठिरनिर्वेद	—	R. 7
युधिष्ठिरप्रवेश	नगरप्रवेश	R 38
युधिष्ठिरवाक्यम्	—	R. 9, 17, 19, 45
युधिष्ठिरप्रश्न	तुलाधारजाजलिसंवाद	M. 252
युधिष्ठिरस्य कुन्त्याश्वासनम्	कुन्तीशापावाप्ति	R. 6

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
युधिष्ठिरादिस्वस्थानगमनम्	नीतिसंग्रह	R 58
युधिष्ठिरानुताप	—	R 33
युधिष्ठिराभिषेक	—	R 40
युधिष्ठिराश्वासनम्	प्रश्नाभ्युपगम	R 55
योगकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 304
योगविधि	—	M 289
योगसांख्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 294
योगोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 228
योगोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 208
यौधलक्षणम्	ऋषिसंवाद	R 118
रक्षणविधि	—	R 72
रज्ञालक्षणम्	—	R 57
रज धर्मोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 205
राजकरणावश्यकत्वम्	मनुविजय	R 67
राजधर्मकथनम्	चातुराश्रम्यविधि	R 66
,,	राजवृत्तम्	R 120
राजधर्मोत्कर्ष	इन्द्रमान्धातृसंवाद	R 64
राजधर्मोपदेश	रक्षणविधि	R 72
राजर्षिवृत्तम्	—	Ā 130
राजलक्षणम्	रज्ञालक्षणम्	R 57
राजोत्पत्ति	—	R 73
राज्यप्राप्ति	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā. 148
राज्यस्थिति	—	R 69
रामकर्णसंवाद	कर्णशापप्राप्ति	R 3
रामोपाख्यानम्	—	R 48, 49
राष्ट्रकृत्यम्	मनुविजय	R 67
रुद्रनारायणयुद्धम्	नारायणीयम्	M 330
लक्ष्मीचापलम्	बलिवासवसंवाद	M 217
लुब्धकोपरति	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 143
लोकविशेषणम्	—	R 62
लोकसृष्टिकथनम्	नारदासितसंवाद	M 267
लोमनिरूपणम्	लोमाध्याय	Ā 157
लोमाध्याय	वरप्रदानम्	R 52
वराहावतार	—	M 202
वर्णधर्म	पराशरगीता	R 60, M 285
वर्णलक्षणम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 182
वर्णविभाग.	,,	M 181
वर्णाश्रमधर्मकथनम्	लोकविशेषणम्	R 60-62

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
वर्णाश्रमधर्मकथनम्	इन्द्रमान्धातृसंवाद:	R 64
वसिष्ठकरालजनकसंवाद	—	M 291-296
वसुमन प्रश्न	वामदेवगीता	R 93
वसुमनोनुशासनम्	„	R 95
वसुशापकथनम्	नारायणीयम्	M 324
वसुहोममान्धातृसंवाद	दण्डोत्पत्ति	R. 122
वाजिग्रीवोपाख्यानम्	अश्वग्रीवोपाख्यानम्	R 25
वामदेवगीता	—	R 93-95
वायुस्तुति	पवनशाल्मलिसंवाद:	Ā. 150
वार्ष्णेयाध्यात्मम्	—	M 203-210
वासुदेवतत्त्वकथनम्	—	M 17 App. A
वासुदेवस्तुति	कृष्णवाक्यम्	R 51
वासुदेवनारदसंवाद:	—	R 82
वासुदेवोग्रसेनसंवाद	उग्रसेनवासुदेवसंवाद	M. 223
विचख्नुगीता	—	M 257
विजिगीषमाणवृत्तम्	—	R 96-103
विद्याकर्मफलभेद	शुकानुप्रश्न	M. 233
विद्याविद्ये	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 295
विद्यासमुद्देश	सूत्राध्याय	R 59
विप्रसेनजित्संवाद	पिङ्गलागीता	M 168
विप्रस्तुति	—	Ā 140
विरक्तस्य निरतिशयसुखम्	अजगरप्रह्लादसंवाद	M 172
विश्वामित्रश्वपचसंवाद	—	Ā 139
विष्णुधर्मविचार	नारायणीयम्	M 336
वृक्षचैतन्यपाद	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 177
वृत्रगीता	—	M 270-271
वृत्रवध	—	M 272-273
वेदव्यासशुकप्रसङ्ग	शुकानुशासनम्	M 309
वैराग्योपदेश	पराशरगीता	M. 286
व्यक्ताव्यक्ततत्त्वनिरूपणम्	कपिलासुरिसंवाद:	M App. 29 A
व्याघ्रगोमायुसंवाद	गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	R. 112
व्यासवचनम्	—	R 23-25, 27, 28, 32, 34, 36, 37
व्यासवरप्राप्ति	शुकोत्पत्तिः	M 310
व्यासशुकसंवाद	शुकानुप्रश्न:	M. 224
व्यासाश्रमप्राप्ति:	शुकोत्पत्ति	M. 314
शम्पाकगीता	—	M. 170

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
शक्रनमुचिसंवादः	—	M 219
शक्रप्रह्लादसंवादः	—	M 215
शक्रबलिसंवादः	श्रीसंनिधानम्	M 218
शक्रबृहस्पतिसंवादः	अमात्यपरीक्षा	R 85
शक्राम्बरीषसंवादः	—	R 99
शङ्खलिखितसंवादः	व्यासवाक्यम्	R 24
शङ्खलिखितोपाख्यानम्	”	R 24
शत्रुकोशक्षपणम्	कालकवृक्षीयम्	R 106
शत्रुवर्गोच्छेदनम्	—	R 69
शरणागतरक्षणविधिः	कपोतलुब्धकसंवादः	Ā 142
शरीरफलभोक्तृत्वविधिः	मनुबृहस्पतिसंवादः	M 194
शरीरात्मविवेकः	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 203
शाकुनिकमहाप्रस्थानम्	कपोतलुब्धकसंवादः	Ā 143
शाकुलोपाख्यानम्	दीर्घदर्शीयम्	Ā 135
शिवसहस्रनामस्तवो दक्षोक्तः	—	M App 28
शिष्टाचारकथनम्	शुकानुप्रश्नः	M 227
शुकजनकसंवादः	शुकोत्पत्तिः	M 311, 313
शुकजन्म	”	M 311
शुकानुप्रश्नः	—	M 224–247
शुकानुशासनम्	—	M 309, 316
शुकाभिपतनम्	—	M 316, 320
शुकोत्पत्तिः	—	M 310–315
शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्तिः	—	M 312
शुक्रोत्पत्तिः	भवभार्गवसमागमः	M 278
शुक्रसंभवोपदेशः	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 207
शुभकर्मप्रशंसनम्	पराशरगीता	M 280
शूरलक्षणम्	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 102
शौर्यस्तुतिः	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 100
श्राद्धक्रिया	—	R 42
श्रीवासवसंवादः	—	M 221
श्रीसंनिधानम्	बलिवासवसंवादः	M 218–221
श्रेयःसाधनम्	पराशरगीता	M 279
श्रेयोवाचिकः	—	M 276
श्वर्षिसंवादः	—	R 117–119
श्वेतद्वीपगतनारदस्तोत्रम्	नारायणीयम्	M 325
षट्त्रिंशद्राजगुणाः	—	R 71
षड्गीता (षड्जगीता)	—	Ā 161
षोडशराजकीयम्	षोडशराजोपाख्यानम्	R 29

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No.
षोडशराजोपाख्यानम्	—	R 29
संयमनपञ्चशिखसंवादः	—	M. App. 29 D
संयमनपृच्छा	—	M App 29 D
संश्रयणीयलक्षणम्	बृहस्पतिकौसल्यसंवादः	R 68
संसारचक्रविवरणम्	नारदसावित्रीसंवाद	M App 15
संग्राममरणस्तुति	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 98
संधेयासंधेयपुरुषलक्षणम्	कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 162
सन्यासपरिकीर्तनम्	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 9
सगरारिष्टनेमिसंवाद	—	M 277
सज्जनोपेक्षणम्	टिट्टिभकम्	R. 115
सत्यप्रशंसा	भृगुभरद्वाजसंवादः	Ā 156, M. 183
सत्यवद्द्युमत्सेनसंवाद	द्युमत्सेनसत्यवत्संवाद	M 259
सत्यानृतकम्	—	R 110
सनत्कुमारगीता	—	M App 29 C
सभ्याविलक्षणम्	अमात्यपरीक्षा	R 84
समङ्गनारदसंवाद	—	M 275
सरित्सागरसंवाद	—	R 114
सर्गतत्त्वकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 298
सर्वनिवृत्तिप्रशंसनम्	शुकानुप्रश्न	M 243
सर्वभूतोत्पत्ति	—	M 200
सर्वाध्रुवत्वम्	कालकवृक्षीयम्	R 105
सहदेववाक्यम्	—	R 13
सहायसंग्रहपरीक्षा	—	R. 116
सांख्यदर्शनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 303
सांख्यपरिसंख्यानम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 303
साध्यहंससंवाद	हंसगीता	M 288
सान्त्वस्तुति	अमात्यपरीक्षा	R 85
”	सेनानीति	R. 103
सुद्युम्नशङ्खलिखितसंवाद	व्यासवाक्यम्	R. 24
सुमित्रोपाख्यानम्	ऋषभगीता	R 125, 126
सुलभाजनकसंवाद	—	M 308
सुवर्चलाचरितम्	—	M. App 20
सुवर्चलाश्वेतकेतूपाख्यानम्	—	M. App 19
सूत्राध्याय	विद्यासमुद्देश	R. 59
सृगालकाश्यपसंवादः	काश्यपसृगालसंवाद	M 173
सृञ्जयोपाख्यानम्	षोडशराजकीयम्	R 29
सृष्टिक्रम	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 298
सेनजिद्गीता	पिङ्गलागीता	R 96, M 168

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
सेनानीति	—	R 101, 103
सैन्यरक्षनम्	आपत्प्रतीकार	Ā 129
स्त्रीशाप	कुन्तीशापावाप्ति	R 6
स्वधर्मस्तुति	—	M 174
स्वरूपोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 209
स्वर्णष्ठीविचरितम्	स्वर्णष्ठीविसंभव	R 31
स्वाध्यायक्रम	शुकोत्पत्ति	M 314
हंसगीता	—	M 288
हंससाध्यसंवाद	साध्यहंससंवाद	M 288
हयग्रीवोपाख्यानम्	अश्वग्रीवोपाख्यानम्	R 25
हयशिरःप्रादुर्भाव	नारायणीयम्	M 335
हयशिरोपाख्यानम्	,,	M 335
हारीतगीता	—	M 269
हार्याहार्यकथनम्	—	Ā 134
हिंसानिन्दा	विचख्नुगीता	M 257
हिंसारहितधर्मप्रश्न	तुलाधारजाजलिसंवाद	M 254
हिंसाविगर्हणम्	—	M 264
हिंसासहितयज्ञनिन्दा	अधर्मयज्ञनिन्दा	M 264

N B — Several of the adhyāyas, as will be seen, are given familiar headings such as गीता (16), संवाद (83), उपाख्यान (30), लक्षण (12), वचन or वाक्य (20), प्रशंसा or प्रशंसन (18), स्तव, स्तुति or स्तोत्र (17), निन्दा (7), माहात्म्य (2), अनुशासन (2); प्रश्न or प्राश्निक (8), and परीक्षा (4). These are listed together in the following pages

Adhyāya Name	Sub parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
गीताः		वामदेवगीता	R 93–95
		विचख्नुगीता	M 257
अश्मगीता	R 28	वृत्रगीता	M 270–271
उतथ्यगीता	R 91–92	शम्पाकगीता	M 170
ऋषभगीता	R 125–126	षड्गीता	Ā 161
पराशरगीता	M 279 287	सनत्कुमारगीता	App 29C
पिङ्गलागीता	M 168	सेनजिद्गीता	R 26
बोध्यगीता	M 171	हंसगीता	M 288
मङ्किगीता	M 171	हारीतगीता	M 269

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
संवादाः		नारददेवलसंवाद	M 267
अजगरप्रह्रादसंवाद	M 172	नारदनारायणसंवाद	M 321, 331, 333
अश्मजनकसंवाद	R 28		
इक्ष्वाकुब्राह्मणसंवादः	M 192	नारदसावित्रीसंवाद	App 15
इन्द्रकश्यपसृगालसंवाद	M 173	नारदासितसंवाद	M. 267
इन्द्रप्रह्रादसंवादः	M 215	पञ्चशिखजनकसंवाद	M. 307
इन्द्रबलिसंवाद	M 220	पर्वतनारदसंवाद	R 30
इन्द्रबृहस्पतिसंवाद	R 104	पवननारदशाल्मलिसंवाद	Ā 151
इन्द्रमान्धातृसंवाद	R 64, 65	पवनशाल्मलिसंवाद	Ā 150-151
उग्रसेनकृष्णसंवाद	M 223	पितापुत्रसंवाद	M. 169
ऋषिदेवसंवाद	M 327	पुरूरव पवनसंवाद.	R 73
ऋषिशकुनिसंवाद	R 11	बलिनमुचिसंवाद	M 220
ऋषिसंवाद	R 118-119	बलिवासवसंवाद	M 216-218, 220
ऐलकश्यपसंवाद	R 74		
कपिलगोसंवाद	M 262	बृहस्पतिकौसल्यसंवाद	R 68
कपिलासुरिसंवाद	App 29 A, B	ब्रह्मदत्तपूजनीसंवाद	Ā 137
कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 141-145	ब्रह्मरुद्रसंवाद	M. 338
करालजनकवसिष्ठसंवाद	M 291-296	भगवन्मान्धातृसंवाद	R 65
कणिङ्कशत्रुंतपसंवाद	Ā 138	भीष्मकृष्णसंवाद	R 54
कश्यपसृगालसंवाद	M 173	भृगुभारद्वाजसंवाद	M 175-185
कामन्दाङ्गारिष्ठसंवाद	R 123	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 199
कालमृत्युयमादिसंवाद	M 192	माण्डव्यजनकसंवाद	M 268
केकयराक्षससंवाद	R 78	मान्धातृविष्णुसंवाद	R 65
केशवोग्रसेनसंवाद	M 223	मार्जारमूषकसंवाद.	Ā 136
कौसल्यकालकवृक्षीयसंवादः	R. 83	मुचुकुन्दवैश्रवणसंवाद	R 75
गृध्रगोमायुसंवाद	Ā 149	मृत्युप्रजापतिसंवाद	M 248-250
गोमायुव्याघ्रसंवाद	R 112	यमगौतमसंवाद	R 127
जनकपञ्चशिखसंवाद	M 211-212	रामकर्णसंवाद	R 3
जनकयाज्ञवल्क्यसंवाद	M 299	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 291-296
जनकशुकसंवाद	M 313	वसुदोममान्धातृसंवाद	R 122
जैगीषव्यासितसंवाद	M 222	वासुदेवनारदसंवाद	R 82
तुलाधारजाजलिसंवादः	M 252-256	विप्रसेनजित्संवाद	M 168
तनुवीर्यसंवाद (*v l*)	R 126	विश्वामित्रश्वपचसंवाद	Ā 139
द्युमत्सेनसत्यवत्संवाद	M 259	व्यासशुकसंवाद	M 224
नागब्राह्मणसंवाद	M 349	शक्रनमुचिसंवाद	M 219
नागभार्यासंवाद	M 347-348	शक्रबृहस्पतिसंवाद	R 85
नारदकेशवोग्रसेनसंवादः	M 223	शक्राम्बरीषसंवाद	R 99
नारदगालवसंवाद	M 276	शङ्खलिखितसंवादः	R 24

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
श्रीवासवसंवाद	M 221
श्रर्पिमवाद	R 117-119
सयमनपञ्चशिखसंवाद	M App 29 D
सगरारिष्टनेमिसंवाद	M 277
समङ्गनारदसंवाद	M 275
सरित्सागरसंवाद	R 114
साध्यहंससंवाद	M 288
सुद्युम्नशङ्खलिखितसंवाद	R 24
सुलभाजनकसंवाद	M 308
सृगालकश्यपसंवाद	M. 173
उपाख्यानानि	
उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 340-353
उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्	R 113
कपोतोपाख्यानम्	Ā 141-145
कालकवृक्षीयोपाख्यानम्	R 83,105,108
काव्योपाख्यानम्	M 278
कुण्डधारोपाख्यानम्	M 263
कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 162-167
केक[कैके]योपाख्यानम्	R 78
गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	R 112
चिरकारिकोपाख्यानम्	M 258
जनकोपाख्यानम्	R 18, App 19
जापकोपाख्यानम्	M 189-193
जामदग्न्योपाख्यानम्	R 49
दण्डोत्सर्युपाख्यानम्	R 122
धर्मोपाख्यानम्	R 120
नारदपर्वतोपाख्यानम्	R 30
नारायणीयम्	M 321-339
मुचुकुन्दोपाख्यानम्	R 75
रामोपाख्यानम्	R 48-49
वृत्रवधोपाख्यानम्	M 272-273
शङ्खलिखितोपाख्यानम्	R 24
शाकुलोपाख्यानम्	Ā 135
षोडशराजोपाख्यानम्	R 29
सुमित्रोपाख्यानम्	R 125-126
सुवर्चलाख्यानम्	M App 20
सुवर्चलाश्वेतकेतूपाख्यानम्	M App 19

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
सेनजिदुपाख्यानम्	R 26
स्वर्णष्ठीव्युपाख्यानम्	R 31
हयग्रीवोपाख्यानम्	R 25
हयशिरउपाख्यानम्	M 335
लक्षणम्	
धर्मलक्षणम्	Ā.130, M 251
नृशंसलक्षणम्	Ā 158
पापक्षयलक्षणम्	M 280
बुद्धिलक्षणम्	M 197
भृत्यमन्त्रिलक्षणम्	R 116
मन्त्रालोचनलक्षणम्	R 84
योधलक्षणम्	R 118
रक्षालक्षणम्	R 57
वर्णलक्षणम्	M 182
सन्धेयासन्धेयलक्षणम्	Ā 162
सभ्यपर्णायलक्षणम्	R 68
सम्यादिलक्षणम् (*v l*)	R 84
वचनम् or वाक्यम्	
अर्जुनवाक्यम्	R 8, 11, 15, 18, 22
आङ्गिरसवाक्यम् (*v l*)	R 68
कपोतीवाक्यम् (*v l*)	Ā 142
करालजनकवाक्यम्	M 291
कुन्तीवचनम्	R 6
कृष्णवाक्यम् (*v l*)	R 50, 51, 54
जनकवाक्यम्	M 313
देवस्थानवाक्यम्	R 20, 21
द्रौपदीवाक्यम्	R 14
नकुलवाक्यम्	R 12
पञ्चशिखवाक्यम्	M 211-212
बृहस्पतिवचनम्	R 21
भगवद्वचनम्	R 30, 46
भीम(सेन)वाक्यम्	R 10, 16
भीष्मकृष्णवाक्यम्	R 50, 51, 54
मनुवचनम्	R 67
युधिष्ठिरवचनम्	R 9,17,19,45

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No.
व्यासवचनम्	R 23,25,27,28 32,34,36,37	वायुस्तुति	Ā 150
		विप्रस्तुति	Ā. 140
सहदेववाक्यम्	R 13	शौर्यस्तुति	R. 100
सेनजिद्वाक्य	R 26	श्वेतद्वीपगतनारायणस्तोत्रम्	M 325
प्रशंसा or प्रशंसनम्		संग्राममरणस्तुति	R. 98
ईश्वरप्रशंसा	M 191	सान्त्वस्तुति	R 85
उञ्छवृत्तिप्रशंसनम्	M 351	**निन्दा**	
कर्मप्रशंसा	M 286	अधर्मयज्ञनिन्दा	M. 264
ज्ञानप्रशंसा	M 229	अन्यायप्रवृत्तिनिन्दा	R 80
तपःप्रशंसा	Ā 155, M 284	अरक्षकनिन्दा	R. 79
त्यागप्रशंसा	M 261	अर्थनिन्दा	R 19
दण्डनीतिप्रशंसा	R. 70	मार्दवनिन्दा	R 56, 58
दमप्रशंसा	M 213	हिंसानिन्दा	M 257
दानप्रशंसा	M 226	हिंसासहितयज्ञनिन्दा	M 264
धर्मप्रशंसा	M. 279	**माहात्म्यम्**	
पुरोहितप्रशंसा	R 74		
बुद्धिसाम्यप्रशंसनम्	M 255	जापकमाहात्म्य	M 192
भार्याप्रशंसा (*v l*)	Ā 142	मातृपितृगुरुमाहात्म्यं	R 109
मोक्षप्रशंसनम्	M 261	**अनुशासनम्**	
यागप्रशंसा	M 260	वसुमनोनुशासन	R. 95
युद्धप्रशंसनम्	Ā 129	शुकानुशासन	M 309, 316
शुभकर्मप्रशंसनम्	M 280		
सत्यप्रशंसा	Ā 156, M 188	**प्रश्न or प्राश्निक**	
स्तवः, स्तुतिः or स्तोत्रम्		अमृतप्राश्निक	M 214
अनागतविधानस्तुति	Ā 135	आशामहत्त्वप्रश्न	R. 125
कर्णस्तुतिः	Ā 5	कर्णशापप्रश्न	R 1
कर्मस्तुति	R 10	चतुष्प्राश्निक	M 265-266
कृष्णस्तुति	R. 43	युधिष्ठिरप्रश्न	M 252
गार्हस्थ्यस्तुति	R 66	वसुमन प्रश्न	R. 93
गृहस्थाश्रमस्तुति	R 23	शुकानुप्रश्न	M 244-247
धर्मस्तुति	R 76	हिंसारहितधर्मप्रश्न	M. 254
भीष्मस्तवराज	R. 47	**परीक्षा**	
महापुरुषस्तव	R 46 (*v l*); M 325	अमात्यपरीक्षा	R 85
		धर्म- or नगरपरीक्षा	R 87
यज्ञस्तुति	R 80	दुर्गपरीक्षा	R 84
वासुदेवस्तुति	R 43, 51	सहायसंग्रहपरीक्षा	R 116

॥ शान्तिपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्कुरुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमेकं बहिः पुरात् ॥ २
कृतोदकं तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः । C. 12. 4 B. 12. 1 K. 12. 1

☞ Ś1 commences with 12 19 8[d], K1 D1, with 12 10 11, and G3, with 12 3 1

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except B3 4, Ś1 K1 D1 missing) K2, 4 Dn2 D2 2, 5 6 read व्यासं (for चैव) in the second line. Before the introductory mantra, K3 ins ॐ श्रीगणेशाय नमः, K3 D4, ॐ नमो भगवते श्री(K3 om श्री)वासुदेवाय, K4, श्रीगणेशाय नमः । नमो नारायणाय नमः ।, K5, श्रीरामाय नमः, Bo, नमः श्रीगणेशाय [।], B1. 2 6, ॐ नमः श्रीकृष्णाय, Da1, ॐ नमः; Da2, ॐ नमः श्रीगुरुगोविन्दगौरीगणपतिभ्यः, D2 3 6–8, (D7 with ॐ) श्रीगणेशाय नमः (D8 cont श्रीकृष्णाय नमः, D7, श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु, D8, श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)

After the introductory mantra, D8 ins .

2* द्वैपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
यो गोशतं कनक[न]शृङ्गमयं ददाति [5]
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
एकां च भारतकथां शृणुयात्समग्रां
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चेति ॥

B3 T G1–3 M, which om the introductory mantra, begin as follows B3 begins with ॐ नमो गणेशाय; T1, with श्रीवेदव्यासाय नमः ।

3* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । [5]
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥,

T2 begins with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामजयम् । शान्तिपर्वम् । हरिः ॐ ।, G1, हरिः ॐ अविघ्नमस्तु, G2, (on marg) हरिः ॐ शुभमस्तु । राजधर्मम् ।, G3, हरिः ॐ ॐ ।, M, हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M2 cont श्रीगुरुभ्यो नमः)

---

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 12 19 8[c] is lost in Ś1 In K1 D1, adhy 1–9 are wanting, and in G3, the first two adhyāyas are wanting — [a]) K3 D4 M कृत्वोदकं तु, T G1–3 कृत्वोदकं ते Ca cites कृतोदका (as in text) — [b]) K4 पाहुनंदनः — K2 om. 1[cd]. — [c]) K3 धृतराष्ट्रस्य

2 [a]) B1 तत्र तेषु, B4 (marg) गंगातीरे (for तत्र ते सु) Ca cites तत्र — [b]) K4, 5 B D (except D4, 7, D1 missing) पाडुनंदना, T1 G2 3 कुलसत्तमाः (for कुरुनन्दनाः) — [c]) B3 om. शौचं K8 निवर्तयिष्यांतो (sic), K5 B Da2 Dn2 D4 7 T2 M2 4 निर्वर्तयिष्यतो, D3 निर्वर्तयिष्यते G1 शौचरिद्वर्तयिष्यतो (sic), Ca v as in text — [d]) K5 B (Bo illegible) D (except D4, D1 missing) T G1–3 Ca मासमात्रं (for °मेकं) B4 (marg, orig as in text) बहिश्चराः, G3 पुराद्बहिः (by transp)

3 [a]) G1 (orig) हृ(or मृ)तोदकं D4 तु (for तु). — [b]) K5 Bo–3 5 D2 3 5 6 8 धर्मपुत्रं, B4 om ,

देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ ४
अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
गृहस्थाः स्नातकाः सर्वे ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ ५
अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ६
प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ७
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः ॥ ८
नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
विचार्य मुनिभिः सार्धं तत्कालसदृशं वचः ॥ ९
भवतो बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०
दिष्ट्या मुक्ताः स्थ संग्रामादस्माल्लोकभयंकरात् ।
क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११
कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३
इदं तु मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ १४

Da Dn T2 G3 धर्मराज (for धर्मात्मान) —[c]) D8 महात्मान

4 [ab]) D4 द्वैपायनो M1 3 transp नारद and देवल M4 देवल(*inf lin* गालव)श्च महातपा (for [b]) —[c]) D5 कर्णश्च, D6 काण्वश्च (for कण्वश्च)

5 [a]) S (G4 missing) वेदविदुष —[b]) B1 कृतसज्ञा, D6 कृतज्ञाश्च, G3 °मन्त्रा (for °प्रज्ञा) —[c]) B D (except D4, D1 missing) S (G4 missing) संतो (for सर्वे) —[d]) B4 om सत्तमम्

6 [a]) K6 B D (except D4, D1 missing) S (G4 missing) तेभिगम्य (for अभि°) K2–4 D4 यथान्याय, Da1 G2 M1 3 महात्मान (for °त्मान) —[b]) D4 यथा विधि —[d]) D7 S (G4 missing) विविशु पर मर्पय

7 [a]) K4 D4 प्रगृह्य ते (for प्रतिगृह्य) D2 6 T2 तदा (for तत) —[b]) D4 सदृशा K4 G1 तत; T2 तथा (for तदा) —[c]) G1 (before corr) पर्युपेत्य T2 यथा न्याय्य

8 [b]) M1 °चेतन —[c]) Bo Dn D7 8 S (G4 missing) राजेंद्र (for राजान)

9 [a]) K2 4 चाब्रवीत्; K3 स्वब्रुवीत्; D8 सु तदा (for स्वब्रवीन्) —[b]) K6 Bo Da Dn D2 3 5 6 8 धर्मपुत्र, D7 S (G4 missing) °राजं (for धर्मात्मान) —[c]) K3 D4 निशाम्य, K4 5 B Da Dn D2 3 5–8 Ca संभाष्य (for विचार्य) Da1 मार्य —[d]) K3 5 B Da Dn D2–8 T G1–3 M कृष्णद्वै(D4 °द्वी)पायनादिभि

10 Before 10, K2 4 D7 T G2 3 ins नारद उवाच (resp नारद) —[a]) K2–4 D6 T1 भवता, B6 D8 भ्रातॄणां, D7 T2 G1–3 M पार्थस्य, Cnp भवतो (as in text) —[c]) B Da D2 3 5 6 अवनी (for °नि) D7 T G1–3 M जिता मेय मही कृत्स्ना —[d]) Dn D8 M4 धर्मेणैव

11 [a]) K2 4 5 B2 3 5 Dn D3 5 6 8 मुक्तस्तु, Bo 1.4 मुक्तश्च, Da G1 मुक्ता सु, D2 विमुक्त, G2 मुक्ताश्च (for मुक्ता स्थ) B4 om सग्रामाद् —[c]) D7 G1–3 M चासि (for चापि) —[d]) K3 D4 दिष्ट्या, K4 Da2 (also as text) Dn2 D6 8 G2 M2 कश्चिन् (for कच्चिन्) Da त्वमसि (for मोदसि)

12 [a]) K3 नु; D4 तु, D8 त्वं (for च) Da1 विहता° K2 4 कश्चि(K4 °श्चि)त्रुवि हतामित्र —[b]) Da1 प्रीणामि, M1 प्रीणाति G1 (before corr) नृप —[c]) K4 D6 कश्चिच् —[d]) D2 T G2 M त्वा (for त्वां) Da1 न त्व शोकप्रयोवत (sic)

13 [c]) T1 G2 3 M प्रसादाच्च (for °देन)

14 [a]) K2 Bo 1 4 5 च मे, K4 मम; Da तु सु, D4 नु मे; D8 तु ते (for तु मे) M1 महाद्दुःखं —[c]) G3 -वध क्रूरं (for -क्षयमिम) —[d]) K3 Bo 2 3 (marg) 4 5 (m as in text) D2–6 क्रोधकारित, Dn2 लोक°, D7 T G1–3 M घोरदर्शन D8 महानर्थो मया कृतं (sic)

सौभद्रं द्रौपदेयाश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १५
किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् ॥ १६
द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७
इदमन्यच्च भगवन्यत्त्वा वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८
योऽसौ नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणी दान्तो यतव्रतः ॥ १९

आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकं च सोदरः ॥ २१
तोयकर्मणि यं कुन्ती कथयामास सूर्यजम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२
यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ।
स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकं च मातृजः ॥ २३
अजानता मया संख्ये राज्यलुब्धेन घातितः ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ २४ C. 12. 25 B. 12. 1. 23 K. 12. 1. 24

---

15 ^{a}) G_1 मौभद्र° — ^{b}) $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ सुतान्प्रियान् (by transp), D_8 [भ्रा]तृमजानि च — ^{c}) = 10 10 12^{c} — ^{d}) Dn_2 ते, T_1 G_2 M_{1-3} मा (for मे)

16 ^{a}) $K_{2.4}$ Dn_2 D_8 तु (for नु) D_4 वार्ष्णेया, Ca वार्ष्णेयी (as in text) — ^{b}) T $G_{2.3}$ सुभद्रा, D_7 M वधूः सा Dn_2 मधुसूदन — ^{c}) Da_1 द्वारिका°, Da_2 द्वारका K_4 D_{2-5} वासिन — ^{d}) T_1 G_3 प्रत्यागतं

17 ^{a}) D_7 गत (for हत) — ^{b}) K_4 बहु° (for हत) — ^{c}) K_4 $D_{2.6}$ अस्मिन् (for अस्मत्°) — ^{d}) D_7 स्तन (for भूय°) $K_{2.4}$ मे (for माम्)

18 For the following, cf 1 104 B 11 27 5 142–144 — ^{a}) K_5 $B_{2.3}$ $D_{2.3.5.6}$ तु (for च) $M_{1.3}$ इद त्वन्यन्महद्दुःख — ^{b}) T_2 (before corr) त्यक्त्वा (for यत्त्वा) T_1 G_{1-3} M त्वा (M_4 ता) (for त्वा) — ^{c}) Da_2 मदायवरणेन T_2 G_{1-3} M स्म (for [ऽ]स्मि) — ^{d}) M_2 योजिता K_3 कुत्या दुःखे नियोजित°

19 ^{a}) K_5 B Da Dn_1 $D_{2.3.5-7}$ T_1 G_{1-3} M_4 य स, Dn_2 $M_{1.3}$ यश्च, T_2 M_2 यस्य (for योऽसौ) D_7 T G_{1-3} M प्राणो (for °बलो) — ^{b}) Dn_1 G_1 [ऽ]प्रतिहतो — ^{c}) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ (marg) $_{4.5}$ Dn_2 $D_{3.8}$ सिंहदर्प(K_8 °र्पा)गतिर्, B_0 illegible, B_2 damaged, D_7 T G_{1-3} M सिंहविक्रान्तगामी च — ^{d}) K_3 B (B_2 damaged) D (D_1 missing) घृणी दाता, D_7 T G_{1-3} M जितकाशी (for घृणी दान्तो) Ca cites घृणी G_2 M_2 दृढव्रत (for यत°)

20 ^{a}) T_1 धृतराष्ट्राणा — ^{b}) B_0 D_7 T G_{1-3} M तीव्र°, D_8 तिक्त° (for तीक्ष्ण°) — ^{d}) D_4 om the second रणे

21 ^{c}) K_2 कुत्या — ^{d}) All MSS (except K_{2-4} D_4, $Ś_1$ K_1 G_4 missing) असौ किल (for च सोदर°)

22 ^{a}) All MSS (except K_{2-4} D_4, $Ś_1$ K_1 G_4 missing) त (for य) — ^{b}) K_4 सूतज, D_6 पूर्वज, D_7 G_1 वै तदा, T_1 $G_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ मे तदा, T_2 त तथा, M_2 मे सदा (for सूर्यजम्) — ^{c}) D_7 T $G_{2.3}$ M वीर्य°; T_2 दिव्य° (for सर्व°) — ^{d}) $K_{2.4}$ D_7 G_1 $M_{1.3}$ अवतीर्णं, T G_3 कर्णं त्यक्त, Ca अवकीर्णं (as in text) $K_{2.4}$ कुले (for जले) — After 22, N ($Ś_1$ K_1 D_1 missing) ins

4* मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ।

23 ^{a}) $K_{2.4}$ त, G_2 य (for य) — ^{b}) K_5 B (except B_1) Da Dn $D_{3.5.6}$ चाभ्यमन्यत, K_5 चाभिमन्यते, D_8 चात्यमन्यत — ^{c}) D_7 T G_{1-3} $M_{2.4}$ (*inf lin*) सूर्यं, $M_{1.3.4}$ सूत (for ज्येष्ठ) — ^{d}) K_2 भ्रातृज (sic), B_0 illegible, B_1 corrupt, B_3 (marg) $_5$ (m as in text) Da T G_{1-3} M मातृत° (G_1 [before corr] मत्रत°), Ca मातृज (as in text)

24 ^{a}) G_1 महा (for मया) $K_{2.4}$ तात, K_5 B Da Dn $D_{3.5}$ भ्रात्रा, $D_{2.6.8}$ भ्राता, $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ सखे, $M_{1.3}$ सघे (for सख्ये) — ^{b}) D_4 राज (for राज्य) T_1 G_3 M पातित°, G_2 पालित (for घातित°) — ^{c}) M म(M_4 क)र्माणि (for गात्राणि) — ^{d}) D_8 तृण (for तूल)

25 Da_1 om 25^{ab}, while the comm of Arj seems

न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
नाहं न भीमो न यमौ स त्वसान्वेद सुव्रतः ॥ २५
गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २६
पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
अतिपश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७
न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत् ॥ २८
युधिष्ठिरेण संधिं च यदि कुर्यां मते तव ।
भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ २९
सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेशवम् ।
संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३०
तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ३१
सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ।
प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२
पञ्चैव हि सुता मातर्भविष्यन्ति हि ते ध्रुवम् ।
सकर्णा वा हते पार्थे सार्जुना वा हते मयि ॥ ३३
तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४

---

to read it —^{a}) G_1 (before corr) न हीद (for न हि त). C_a cites त D_6 [s]मां (for ऽपि) —^{b}) $K_{2\,4}$ भ्राताय D_{a2} श्वेतवाहन —^{c}) $M_{1\,3\,4}$ न च भीमो न च यमौ —^{d}) K_4 न त्वस्मान्, G_3 स अस्मान् (with hiatus) $B_{1\,6}$ (marg) सर्वंत, B_3 (m as in text) सर्वंश, D_7 सुव्रत, T G_3 $M_{2\,4}$ तत्त्वत ; G_3 सव्रत (for सुव्रत) D_8 स त्वस्माचेऽसुव्रत (sic)

26 ^{a}) K_4 यस्य (for तस्य) —^{b}) D_{a1} $M_{1\,3\,4}$ न; D_7 G_1 मे (for नः) — D_5 om (hapl) 26^c–27^d —^{c}) $K_{2\,4}$ D_4 हितकामा, B_1 समकामा, G_1 (orig as in text) शकमाना (for शमकामा) —^{d}) D_{n2} तु त्व, T_1 $G_{2\,3}$ त्व हि (for त्व च) K_3 D_4 त च पुत्रममन्यत

27 D_6 om. 27 (cf v 1 26) —^{a}) G_1 पृथया D_a कृत, M_4 तु त (for कृत) M_4 कामं, C_a काम (as in text) —^{b}) K_3 D_a D_4 [अ]पि च (by transp) —^{c}) B_0 illegible, $B_{1\,4\,5}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ अपि पश्चादिद, D_n $D_{7\,8}$ अथ पश्चा°, T $G_{2\,3}$ अतीवानुचित, G_1 (orig as in text) अति वानुचित $K_{2\,3}$ $D_{4\,7}$ T_2 G_{1-3} M मातर्, K_4 वाक्य, D_a D_8 C_a मातुर् (for मातरि) —^{d}) $K_{2\,3}$ $D_{4\,7}$ T G_{1-3} M अवोच इति (T_2 °चमिति), K_4 मातर प्रति $K_{3\,4}$ $D_{4\,7}$ T G_{1-3} M सोऽब्रवीत् (for न श्रुतम्)

28 ^{a}) D_{a2} $B_{\circ\,4}$ शक्ष्यामि D_7 T G_{1-3} M स- (for [अ]ह) —^{b}) D_7 T G_{1-3} M दुर्योधनमह रणे —^{c}) K_5 $B_{1\,3}$ (m as in text) $D_{2\,6-8}$ T G_{1-3} अनार्यत्व, B_2 D_n अनार्यता, M अनार्यं ($M_{2\,3}$ °र्यस्) त (for अनार्यं च) K_6 $B_{2\,3}$ (m as in text) $D_{2\,3\,5-8}$ T G_{1-3} नृशसत्व, B_2 नृशस°, D_n नृशस्य च D_{a2} अनार्यत्वान्नृशसत्वे —^{d}) $K_{2\,4}$ D_n कृतघ्नत्व हि; K_5 B D_a $D_{2\,3,\,5-8}$ T G_{1-3} °घ्नत्व च, M °घ्न चापि

29 ^{a}) K_6 B D_a D_{n1} $D_{2\,3\,5-7}$ T_2 $G_{2\,3}$ M सधिं हि, D_{n2} सधिर्हि, G_1 सधेहि —^{b}) D_7 T G_{1-3} M हि ते वच (for मते तव) — 29^{cd} is illegible in B_0 —^{c}) T G_3 M भीतं (for भीतो) —^{d}) K_4 इद (for इति) B (B_0 illegible) $D_{3\,5\,7}$ T_2 G_3 $M_{1\,4}$ मा (for मा) B_4 damaged, D_{n2} T_2 M मन्यते (for मस्यते)

30 ^{a}) G_1 (before corr) सोभि- (for सोऽह) D_n विजित्य —^{c}) D_7 G_1 संधस्ये $K_{2\,4}$ D_{n2} सह पुत्रेण, D_7 T G_{1-3} M धर्मराजेन

31 ^{a}) K_5 B (B_0 illegible) D_n $D_{3\,5-8}$ उवाच; D_{a1} चोवाच, D_{a2} वोवाच (for अवोचत्). —^{c}) D_{a2} चतुर्णामभद्र ते हि (sic) —^{d}) K_2 D_8 फाल्गुणं, $K_{3\,5}$ B D_a D_n D_{2-6} फाल्गुन

32 ^{a}) T_1 दीनां (for धीमान्) —^{b}) $K_{3\,5}$ $B_{0\,2-5}$ D_n $D_{2-6\,8}$ वेपमानां K_{3-5} कृतांजलिं, D_4 कृताजलि —With 32^{cd}, cf 5 144 20^{cd} —^{c}) D_{n1} D_8 प्राप्ता, D_7 वध्यान $B_{1\,2}$ $D_{2\,5\,6}$ C_v विसह्याश्, D_{a1} वि पह्या; D_8 विपह्याश्, C_a as in text —^{d}) B_0 illegible K_4 वहयिष्यामि

33 33^{ab} is illegible in B_0 —^{a}) M_1 सुते (for सुता) K_6 B (B_0 illegible) D_a D_n $D_{2\,3\,5-8}$ T_2 G_{1-3} M देवि (for मातर्), and तव ध्रुवा (D_a D_3 M_4 °व) (for हि ते ध्रुवम्) —^{cd}) = (var) 5 144 22^{cd} All MSS (except K_{2-4} D_4, $Ś_1$ K_1 D_1 G_4 missing) सा(D_{a1} D_8 सो)र्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने

तमेवमुक्त्वा तु पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ३५
न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।
अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातितः ॥ ३६
अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ।
पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ३७
तेन मे दूयतेऽतीव हृदयं भ्रातृघातिनः ।
कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८
सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ३९
यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
सभाया गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ४०
तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ४१
सादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायास्तस्य चैव ह ।
कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ ४२
कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
कथं च शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४३
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
भवान्हि सर्वविद्विद्वाँल्लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४ C. 12. 45 B. 12. 1. 44 K. 12. 1. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

34 [a]) B2 (marg) पुत्रप्रहित्री, D4 पुत्रगर्द्दिनी, G1 °गृर्द्दिनी, Ca as in text

35 [a]) All MSS (except K2-4 D4, S1 K1 D1 G4 missing) एवमुक्त्वा किल पृथा- —[b]) Da विसृज्य, D8 विसृष्टा (for विसृज्य) D7 T G1-3 M प्रययौ (for [उ]प°) B1 5 गृह —[c]) D4 मार्जुनेन D4 वीर- (for वीरो) —[d]) K2 6 M3 भ्राता भ्राता, K4 B Da D2 5 6 8 M2 भ्रात्रा भ्राता (by transp)

36 [a]) K2 4 B0 3-5 D4 चैष, G3 चै*, M2 वै वि- (for चैव) K3 D4 T G2 3 M निःसृतो; K4 D7 G1 निसृतो, B1 विश्रुतो, Dn2 विदितो (for विवृतो) —[b]) B2 G1 (orig) वै (for वा) K5 B Da Dn D2 5 6 8 विप्रो (for मुने) —[c]) Dn2 D8 अय (for अथ) T2 G1-3 M वीरो (for शूरो) D4 महे- ष्वासा —[d]) B4 Dn D2 8 पार्थेनाजौ

37 [a]) D7 T2 G2 3 M1 अहं च, T1 हत च (for अहं तु) —[b]) K3 D4 त सोदर्यं, K4 ससो°, D3 स्वं सो°, D7 सुसो°, T2 G1 सहोदर्यं Da1 D4 द्विजोत्तम

38 [a]) D7 T1 G3 M दीर्यते, D8 दुष्यते, Ca दूयते (as in text) K8 Dn D8 तीव्र (for ऽतीव) —[b]) T2 भ्रातृघातिनं —[c]) K2 4 हि, Da [ऽ]य (for ऽहं) —[d]) Da1 यजेयम् (by metathesis)

39 [a]) G1 सहाया क्लिश्य° —[c]) M1 [उ]त्पातित K2 4 D7 T1 G2 3 कोप (for क्रोध) —[d]) B2 प्रशाम्यते, Dn1 स शाम्यति

40 [a]) K5 D7 T G1-3 M [ऽ]प्यस्य, B2 तस्य, Da1 ह्यपि (for ह्यस्य) B1 रौक्षा —[b]) Da1 स्पृणोमि कटुकोदया (sic) —[c]) T1 दूरे (for द्यूते)

41 [a]) G2 मे नश्यति (by transp), G3 मे नश्यते K2 5 B Da D2 3 5-8 रोष, D7 T2 G1 3 M कोप (for क्रोध) —[c]) D7 पादौ सदृशौ (by transp)

42 [a]) D4 7 T2 G1 M2-4 सादृश्ये —[b]) K3 4 B1 Da Dn2 D4 8 T1 G1-3 M हि (for ह) —[d]) Da D7 T G1-3 M कदाचिद्

43 [a]) Dn2 तु (for नु) —[c]) K5 B2-4 D2 6 T1 G2 M2 नु, Dn तु (for च) D8 शक्तो (for शप्तो) —[d]) G3 स (for तत्) G2 मम (for इह) Da1 [अ]र्हति Dn2 तत्त्वं वक्तुमर्हसि (sub-metric), D4 तद्धि त्वं वक्तुमर्हसि

44 [b]) K2 4 कारण च (for त्वत्त सर्वं). —[c]) Da T1 भगवन् (for भवान्हि) Dn2 विप्रो (for विद्वान्) G2 भगवन्सर्वधर्मज्ञ —[d]) D8 सर्वकारण- वित्तया —After 44, D8 ins

5* अनागते वर्तमाने त्रैलोक्ये नात्र संशय ।

Colophon —*Sub-parvan* K3 . B D (D1 missing) T1 G2 3 M राजधर्म —*Adhy name* K3 Dn1 कर्णाभिज्ञान, B1 युधिष्ठिरविलाप, D7 युधिष्ठिरा- नुताप, G1 कर्णशापप्रश्न, G2 कर्णशापानुयोग, M1-3 कर्णोत्पत्तिविचार —*Adhy no* (figures, words or both) K2-4 B1 Da1 Dn D2 7 8 T G1-3 M 1 (as in text)

२

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ।
कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥ १
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न कर्णार्जुनयोः किंचिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २
गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
तन्निबोध महाराज यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ३
क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४
स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठे धनुर्वेदं गुरौ तव ॥ ५
स बलं भीमसेनस्य फल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६
सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७
स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ॥ ८
विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनंजयम् ।
द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।

2

☞ The adhyāya is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 G_4 (cf v l 12 1 1)

1 ^{a}) D_8 उक्ते (for उक्तस्) D_7 T_1 $G_{2\,3}$ तदा (for मुनिर्) D_n T_2 G_1 M_2 एवमुक्तस्तु स मुनिर् — D_5 reads 1^{b}–2^{a} twice consecutively — ^{b}) K_4 वर (for वर॰)

2 Before 2, MSS ins नारद उवाच — ^{a}) D_5 (first time) $_7$ S (G_4 missing) महाराज (for ॰बाहो) — ^{b}) D_{n1} पार्थिव; D_7 S (G_4 missing) पांडव (for भारत) — ^{c}) D_{a1} कश्चिद् (for किंचिद्) — ^{d}) $B_{0\,2\,3}$ $D_{5\,6}$ क्षविमह्य, C_a as in text B_1 कचित् (for रणे)

3 ^{a}) G_1 हि (for तु) — ^{b}) K_5 B D_a D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ तेनघ, T_1 भारत (for ते नृप) — ^{c}) K_5 B D_a D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ महाबाहो (for ॰राज) — ^{d}) D_{a2} corrupt

4 ^{a}) G_1 नृप; C_a क्षत्र (as in text) D_5 स्वर्गे — ^{b}) D_7 इद (for इति) — ^{c}) $K_{2\,4}$ B D_4 C_{vp} सहर्प, $D_{2\,3\,5\,6}$ विरोध (for संघर्ष) B_0 जननात्तस्मात्, D_a जनक॰ कर्ण, D_7 -जजितस्तस्मात (sic), G_1 (orig as in text) जननादस्मात् D_8 सहर्षजनित कर्ण, T_1 $G_{2\,3}$ सचित्य जनितस्तस्मात् C_a cites संघर्ष, C_v संघर्षजनन॰ (as in text) — ^{d}) D_7 S (G_4 missing) कुत्या (for कन्या) D_7 जातो (for गर्भो) $K_{2\,4}$ D_4 [ऽ]थ निर्मित, D_a $D_{7\,8}$ S (G_4 missing) विसर्जित॰ C_v cites the st as in text

5 ^{a}) D_{a2} तेजमा, D_8 तैजसा (for तेजसा) — ^{c}) K_5 यभार, C_a चकार (as in text) $K_{2\,5}$ D_{n2} [आं]गिरस, D_4 [आ]गिरस, G_1 [आं]गिरसे, C_a ॰रसा (as in text) $K_{2\,3\,5}$ B D_a D_n $D_{2\,5\,6}$ श्रेष्ठाद्, K_4 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठे) D_8 जहारासिधनु॰श्रेष्ठ (sic) — ^{d}) $K_{2\,5}$ B D_a D_n $D_{2\,3\,5\,6}$ गुरोस्तदा, K_4 गुरोस्तव

6 ^{b}) K_2 फाल्गुनस्य, K_4 फल्गुणस्य; $K_{3\,5}$ B D_a D_n $D_{2-6\,8}$ फाल्गुनस्य S (G_4 missing) [अ]स्त्र- (for च) — ^{c}) D_7 S (G_4 missing) तव च (by transp) — ^{d}) M_2 विनय यमयोस् (by transp)

7 ^{b}) D_a बाल K_5 ॰धन्वना, D_7 $M_{1\,3}$ ॰धन्विन॰ — D_a om 7^{cd} — ^{d}) K_2 [ऽ]न्वदह्य च; K_4 [ऽ]नुदह्य च, T_2 $G_{2\,3}$ व्यदह्यत, G_1 [ऽ]भ्यदह्यत, M_3 व्यद ह्यते

8 ^{a}) D_5 सख्यम् K_5 D_n अकरोद् (for अगमद्) K_3 बालो, D_{a1} D_6 बाले — ^{b}) K_5 $B_{2\,3}$ (m as in text) $_5$ D_a D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ च (for वै) — ^{c}) D_{a1} युष्मासु, D_{a2} corrupt (for ॰भिर्) D_{a1} नित्य, T_1 G_2 स तु (for नित्य-) K_4 -सदिष्टो, D_{n1} T_2 -सरुष्टो, $D_{4\,8}$ -सदुष्टो, D_7 G_1 -संघुष्टो, T_1 $M_{2\,4}$ -संघृष्टो, G_3 $M_{1\,3}$ -सहृष्टो (for संद्विष्टो) — ^{d}) K_4 दैवाश्चापि, D_8 दुष्टश्चापि; G_1 (orig) $_3$ देवाच्चापि

9 ^{a}) D_n सर्वाधिकम् G_1 अथानीक्ष्य

अर्जुनेन समो युद्धे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
समः पुत्रेषु च स्नेहः शिष्येषु च तव ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मा ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
दौरात्म्यं चापि कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२
ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ १३
इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
स तु राममुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५
रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम् ॥ १६
तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ १७
स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १८
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूतजः ॥ १९
सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

C. 12. 66
B. 12. 2. 21
P. 12. 2. 21

---

10 D_6 om (hapl.) 10–12 — [a]) D_7 दत्तम्, T G_3 ज्ञातुम्, G_1 त्वत्त (for वेत्तुम्) — After 10[ab], D_3 ins (= var 3 2 60)

6* अहो चित्र महच्चित्र विपरीतमिद जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ।

— [c]) K_4 मम युद्धे, K_5 B Da Dn $D_{2\,3\,5}$ समं चाह D_8 अर्जुनस्य समश्चाह — [d]) K_5 B Da Dn $D_{2\,3\,5}$ युध्येयम् (for भवेयम्)

11 D_6 om 11 (cf v l 10) D_4 om up to वि (in [d]) — [a]) Da_2 सम K_5 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,8}$ शिष्येषु (for पुत्रेषु) B_1 व (for च) T स्वेषु (for स्नेह°) — [b]) K_5 B $D_{2\,3\,5\,8}$ पुत्रेषु च, Da Dn पुत्रे चैव K_5 Dn_2 D_8 $M_{2\,3}$ तथा, T_1 भवान् (for तव) K_5 प्रभो (for ध्रुवम्) M_2 भवेच्छिष्येषु च ध्रुव — [c]) Da_1 तत्प्रसादान् G_1 M_1 मा (for मा) Dn_2 कुर्युर् (for ब्रूयुर्) — [d]) G_2 अकृतार्थं

12 D_6 om 12 (cf v l 10) — [b]) K_3 साक्षेप, B_1 सापेक्ष्य°, D_8 सापेक्ष्य, M_3 सापेक्ष $K_{2\,4}$ फल्गुण, $K_{3\,5}$ B Da Dn $D_{2-5\,8}$ फाल्गुन — [c]) K_5 B $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ T_1 G_{2-4} चैव (for चापि)

13 [a]) G_2 ब्राह्मास्त्र $K_{2\,3}$ विंद्यात् — [c]) G_2 वा (for यो) — [d]) K_2 विंद्यात्, G_1 (before corr) [ऽ]विद्वान्

14 [a]) D_4 इत्युक्तैर्गिरम (corrupt) D_8 चैव (for श्रेष्ठम्) — [b]) B_4 (marg, also as in text) प्रतिगृह्य च, D_8 प्रतिपूजयत् — [c]) K_3 D_4 मनसा, G_1 तस्मा $G_{1\,2}$ राजन् (for राम) — [d]) K_3 माहेंद्र

15 For the incident, cf B 8 42 4–9 — [b]) $K_{2\,4}$ [अ]पि (for [अ]भि) — [d]) K_4 [अ]तिगच्छत, K_5 B (B_4 damaged) $D_{2\,3\,5\,6}$ [अ]भ्यगाच्छ त, D_7 T $G_{1\,2}$ [अ]भ्यवदत, G_3 [अ]भ्यवादयत्

16 [c]) B_1 G_1 उच्यता, Dn_1 स उक्त°, D_8 उक्तश्च (for उष्यता) — [d]) $K_{3\,4}$ D_7 T G अभवत् (for चाभवत्) D_7 S (G_4 missing) तदा (for भृशम्) Da प्रीतिरस्याभवद्भृश

17 [a]) D_7 T $G_{1\,3}$ $M_{1\,3\,4}$ तस्य (for तत्र) K_3 वसता — [b]) K_5 $B_{2\,3}$ Da $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ स्वर्गसन्निभे, $B_{0\,1\,4\,6}$ Dn D_7 S (G_4 missing) स्वर्गसमिते (for पर्वतोत्तमे) — [c]) K_{2-4} सर्वैर्, Da देवैर्, Dn युक्तैर् (for यक्षैर्) — [d]) Da यक्षैश्, D_4 दैवैश्

18 [c]) D_7 T $G_{2\,3}$ अत्यत (for अत्यर्थं) — [d]) $K_{4\,5}$ B Dn $D_{2\,3,-7}$ S (G_4 missing) दानव (for गन्धर्व)

19 [b]) Da चरन्नाश्रममतिके, Dn D_7 विचचाराश्रमातिके, G_1 रममाणो°, M चरमाणो° (for विचरन्ना°) — [c]) Dn_1 D_4 -धनु पाणि — [d]) K_5 B Da Dn $D_{2\,3\,6\,8}$ सूर्यज (for सूतज)

20 G_1 reads 20[ab] on marg — [a]) D_4 T_2 साग्निहोत्र, G_1 M_{1-3} सोग्निहोत्रे (for °होत्र) D_7 T $G_{1\,2}$ M प्रमत्तस्य, G_3 -प्रवृत्तस्य (for -प्रसक्तस्य) — [b])

कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
अबुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुरेषा हता तव ।
मया तत्र प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२
तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३
येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४
ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ २५
यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्यैवमेवान्यः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६
ततः प्रसादयामास पुनस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
नेदं मद्व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृषा ।
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर ॥ २८
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वितीयोऽध्याय. ॥ २ ॥

D_n कदाचिद् (for कस्य°) — [c]) B_1 पार्थो, D_8 T_1 $G_{2,3}$ पार्श्वे

21 [a]) D_7 तदा (for तद्) G_2 अज्ञानात् (for अज्ञान) — [b]) K_3 न्यवेदयेत्

22 [b]) T_1 $G_{2,3}$ [अ]भवत् (for तत्र) — [c]) D_n च (for मे) — [d]) D_8 कुरुश्रेष्ठ (for °ष्वेति) $D_{8,6,0}$ तत (for the first पुन)

23 [a]) K_6 [ऽ]भवत्, D_n [ऽ]वदत् (for ऽब्रवीत्) — [b]) D_3 निर्भक्ष्ययन्, D_6 निर्भक्षयन् (for निर्भर्त्स°) — [c]) T_1 यथाह, G_2 [अ]यथार्हं, G_3 ययार्हस् (for वधार्हस्) G_1 (before corr) दुराचारवदर्हस्त्व — [d]) G_1 प्राप्स्यसि

24 [a]) M_1 [अ]पि (for वि) — [b]) $K_{2,4}$ D_4 तप्यसे, D_7 वदसे (for घटसे) D_n D_8 मृधा, D_7 T G_{1-3} M सदा (G_1 orig तदा) (for ऽनिशम्) — [d]) D_n D_n D_8 S (G_4 missing) चक्र भूमिर् (by transp) M_3 गमिष्यति (for ग्रसि°)

25 D_4 om (hapl) 25–26 — [b]) D_{n1} विचेष्टित, D_{n2} D_7 T G_{1-3} $M_{1,3,4}$ विचेष्टत, M_2 [ऽ]पि चेष्टत° — [c]) M_1 घातयिष्यति — [d]) D_{n1} शत्रुगच्छन्नराधम (corrupt)

26 D_4 om 26 (cf v l 25) — [a]) K_2 येनैव (for यथेय) — [b]) D_n D_7 S (G_4 missing) प्रमत्तस्य B_3 (m as in text) [अ]नघ (for मम) — [c]) K_4 B $D_{2,6,7}$ तथा चान्य, K_5 D_n D_n D_8 तथा रात्रि; D_4 यथा चान्य (for [ए]वमेवान्य) G_1 प्रमत्तमेव मे वाचा (marg वाच) — [d]) G_1 शरस् (for शिरस्)

27 [a]) K_6 B D_n $D_{2,3,6,8}$ दास, D_n कर्णे, D_7 T $G_{2,3}$ M स तु, G_1 (*int lin*) सत. (for तत°) — [b]) K_6 B_{2-4} D_{n1} $D_{2,3,5,6}$ कर्णस्त, $B_{0,1,5}$ D_{n2} $D_{7,8}$ T M ततस्त, G_3 सतत (for पुनस्त) D_7 S (G_4 missing) द्विजमार्तवत् — [c]) D_4 गाभिर् $K_{2,4}$ दानैश् (for धनैश्) — [d]) G_1 (before corr) न (for स)

28 [a]) D_{n1} न हि, D_{n2} नेह, Cnp नेदम् (as in text) $K_{2,3}$ मयाहृत, K_4 B D_n $D_{2,3,5}$ T_2 G_1 M अव्याहृ(B_5 °कृ)त, D_n D_8 मे व्याहृ(D_{n1} °हृ)त, T_1 $G_{2,3}$ मद्वचन (for मद्व्याहृत) — [b]) D_7 T G_{1-3} ब्रह्मलोके(G_1 °को)पि, M ब्रह्मा लोके($M_{2,3}$ °को)पि (for सर्वलोकोऽपि) K_6 B D_n $D_{2,3,5,6}$ T_2 G_1 M केवल, D_7 T_1 G_2 चान्यथा (for वै मृषा) — [d]) M_2 कार्ये (for कार्यं) D_6 तत्तत्, T_1 G_2 यत्तत्, G_3 तद्वै, M_1 स्वेतत, M_2 एतत् (for ते तत्)

29 [a]) T_2 इत्युक्ते B_1 [अ]सौ (for [अ]थ) — [b]) D_{n1} अधोमुख — [c]) $K_{3,6}$ B D_{n1} D_{3-7} T_2 G_1 अभ्य°, D_8 अत्य° (for अभ्या°) — [d]) D_7 S (except G_2, G_4 missing) तमेव (for तदेव)

Colophon — *Sub parvan* K_{3-6} B D_n D_n D_{2-7} G_{1-3} M (K_3 D_4 with prefixed उत्तमे अनुशासने) राजधर्मे — *Adhy name* B_1 ब्रह्मशापकथन, D_n D_7 T_1 कर्णशाप, G_2 कर्णस्य शापप्राप्ति, M_2 कर्णपशुवधशाप — *Adhy no* (figures, words or both) K_3 $B_{2,4}$ D_{n1} D_n $D_{2,7,8}$ S (G_4 missing) 2 (as in text) — *Śloka no* D_{n2} 28, D_8 30.

३

नारद उवाच ।
कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १
तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।
प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी सुतपस्विने ॥ २
विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः ।
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३
ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ४
सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५
अथ कृमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागमत् ॥ ६
स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥ ७
संदश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत । C. 12 62 B. 12. 3. 8 K. 12. 3 8

3

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf v 1 12 1 1)

1 G4 begins with adhy 3, but portion of the text from st 1 up to पवा (in 4ᵈ) is lost on a broken folio in it D8 om the ref. — ᵇ) K4 B2 4 6 T2 प्रश्नयेन, K5 B8 Dn D2 5 8 प्रणयेन, B1 प्रशमेण, D2 नयेन च, D8 प्रभावेन, C3 np प्रश्रयेण (as in text) G2 दयेन (for दमेन) — ᵈ) D7 G1 2 तदा (for तथा)

2 G4 damaged — ᵃ) K2 8 D4 सर्वं, K4 सर्व- (for कृत्स्न) D7 S (G4 damaged) ततस्तस्मै (D7 T1 G2 8 °स्तुष्टो) महातेजा — ᶜ) Dn1 [अ]र्थिनम् (for [अ]खिलम्) K8 4 Dn1 D4 अव्यग्रस्, Dc अत्युग्र D7 S (G4 damaged) प्रोवाच सु(D7 स)महाप्राज्ञ — ᵈ) K5 तं तपस्वी, B (except B2) Da1 D2 8 5 6 G4 तपस्वी स, Da2 om , Dn तपस्वी तत्, D7 T2 G1 M स तपस्वी, T1 G2 8 सुतपस्वी (for तपस्वी सु) Dn2 °तपस्विन

3 G4 damaged — ᵃ) Dc विदितास्त्र, D7 विजितास्त्रस् — ᵇ) S (G4 damaged) श्रममाणो T G2 8 गुरो (for भृगो) — ᶜ) K4 D4 8 [ए]व, Dn2 [ए]व, Dc 7 S (G4 damaged) च (for वै) Da धनुर्वेद

4 G4 damaged up to पवा (in ᵈ) — ᵇ) S (G4 damaged) चचार (for चरन्) K2-4 D4 विचरन्नाश्रमान्तिके (K8 D4 °क), D7 विचचाराश्रमान्तिकात् — ᵈ) K2 Bo 1 Dn D2 . 8 कर्पित, K4 कर्षत

5 ᵃ) Dn1 D8 सुस्वाप K5 B0 8 D2 3 5 6 तु, Bo 1 4 5 [ऽ]थ (for वै) — ᵇ) K3-5 B1-3 D (except Dn1, D1 missing) T G8 विश्रम्भो° Ca cites विश्रम्भ — ᶜ) D7 S तस्योत्सङ्गे समाधाय Ca cites उत्सङ्गे — ᵈ) D8 शान्तमना, G1 (before corr) क्षात° (for क्लान्त°) D7 S (except G1) भृगु (for गुरु)

6 G4 damaged for 6ᵃᵇ — ᵃ) Bo Dn1 D4 अथ क्रिमि, T2 M अथ कृ(M1 8 क्रि)मि, G1 अथोकृमि K4 5 B Dn D2 3 5 6 8 श्लेष्ममेदो, Da श्लेष्मपूय, G1 श्लेष्मयो — ᶜ) D7 S दारुणाकार, D8 दारुण स्पर्श — ᵈ) D4 corrupt B Da Dn2 D6 [अ]भ्यासम् K5 B Da Dn D2 3 5-7 आगत (for आगमत्)

7 ᵃ) D7 S समासाद्य (for अथा°) — ᵇ) D6 8 रुधिरासन — ᶜ) K3 चैवम् (for चैनम्) — ᵈ) G4 damaged D7 T1 G1-3 M वक्तु (for हन्तु) K5 Da D8 चापि

8 ᵃ) G4 damaged K5 B Da Dn1 D8 T G2 3 स दश्य°, D8 5 स दश्य, D6 सदस्य°, G1 सदश्य°, M4 स दश्य° (for संदश्य°) K5 Bo 2-5 Dn D2 3 5 6 तु तथा, B1 कर्णस्तु, D8 तु तदा (for [अ]पि तथा) — ᵇ) K2 Bo 2 D6 8 क्रिमिणा Da भारत — ᶜ) K5 B Da Dn D2 3 5-8 S (G4 damaged) गुरो (for गुरु-) K8 -प्रयाधे शकी स, K5 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5-8 T2 प्रयोधनाशकी, B1 प्रबोधमाशक्य, D4 -प्रयोधशकी स, T1 G M प्रबोधनाकाक्षी (for प्रयोधशङ्की च) — ᵈ) K3 G2 तमुपेक्षत, B1 तमुपेक्ष्य च D7 T G1 3 4

गुरुप्रबोधशङ्की च तमुपैक्षत सूतजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पन्नव्यथंश्चैव धारयामास भार्गवम् ॥ ९
यदा तु रुधिरेणाङ्गे परिस्पृष्टो भृगूद्वहः ।
तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १०
अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११
तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसंनिभम् ॥ १२
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ १३
स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
तस्मिन्नेवासृक्संक्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६
मोक्षितो नरकादस्मि भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं च तेऽस्तु नन्दिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

तदुपै(D_7 °पे)क्षत B_8 Dn सूर्यज, D_7 T G_1 $M_{2\ 4}$ सत्तम°, G_{2-4} $M_{1\ 8}$ सत्तम (for सूतज)

9 ^{a}) D_7 T G_{2-4} च (for तु) —^{b}) D_8 असह्य D_8 त (for ताम्) — G_4 damaged for 9^{cd} —^{c}) G_1 अवपन् (for अकम्पन्) K_2 G_1 अव्ययश्, K_8 D_4 अव्यथाश्; K_4 नाव्यथश्, Da_1 अव्यथांश्, D_8 अव्यथ (for अव्यथश्) $D_{2\ 8}$ चैव (for चैव) K_6 B_1 Dn G_2 अकपयन्नव्यथयन्, $B_{0-8\ 6}$ D_7 T_1 G_8 $M_{1\ 8\ 4}$ अकपयन्नव्यथश्च, T_2 अकपनव्यथचैव (sic)

10 ^{a}) K_6 B Da Dn $D_{2\ 8\ 5\ 6\ 8}$ [अ]स्य, D_7 S स (T_2 सु) (for तु) K_6 B Da Dn $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ [अ]ग —^{b}) K_6 B Da Dn $D_{2\ 8,\ 5\ 6\ 8}$ परिस्पृष्ट; T_2 परिस्तुटे; $M_{1\ 8}$ परिसृष्टो Da D_8 भृगुद्वह°, D_7 S [ऽ]भव(M_4 भवे)द्गुरु —^{c}) B $D_{8\ 6}$ ततो (for तदा) Da_1 बुध्यते, D_8 [अ]युध्यत (!) —^{d}) K_6 B Dn_1 $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ सन्त्रस्तश्, Dn_2 संतुष्टस्, D_7 T G_{2-4} प्रबुद्धश्, G_1 M सरब्धश् (for संतप्तश्) Da_1 चैवम्, Da_2 चैदम्, Dn_2 स्विदम्; T G M_4 चैनम् (for चेदम्)

11 ^{a}) $K_{2\ 4}$ [अ]नुचित (for [अ]शुचितां) —^{b}) D_7 G_1 M_{1-8} च कृत, T G_{2-4} किं कृतं, M_4 च त्वया (for क्रियते) Da [ऽ]नघ, M_4 कृत (for त्वया) — 11^{cd} is damaged in G_4 —^{d}) $K_{2\ 4}$ Da_1 $D_{7\ 8}$ यथा तथ्यम् D_7 S (G_4 damaged) ममा(G_1 before corr °या)नघ (for इद मम)

12 K_4 om 12^{ab} —^{a}) T_1 $G_{8\ 4}$ तथा (for तदा). D_4 $M_{1\ 8}$ [आ]चष्टे —^{b}) $B_{0\ 2}$ Dn_1 D_6 क्रिमिणा, Da क्रमिणा Da परितक्षण —^{c}) B_1 तत्रापि (for त चापि) —^{d}) K_4 B_0 Dn_1 $D_{2\ 6}$ क्रिमिं, Da क्रमिं B Da $D_{8\ 5\ 6\ 8}$ शूकर, D_7 तूकर D_7 S सस्थित (for सनिभम्)

13 ^{a}) B_1 अष्टापद् —^{b}) B_0 Da शूचीभिर्; B_2 D_8 शुचीभिर् D_7 S परि (for इव) —^{c}) G_1 सूचिभि (for रोमभि°) —^{d}) $K_{2\ 8}$ D_4 अणुक, K_4 अणक, K_6 $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ भलूक, Da मल्कं, S मळकं (for अलर्कं)

14 ^{a}) G_1 स (for स) Dn_1 दष्टमात्रो —^{b}) K_4 B_0 Da Dn_1 क्रिमि° $D_{1\ 8}$ अपासृ° —^{c}) K_8 D_4 अथ (for एव) K_2 [अ]सृक् (submetrical), K_4 [अ]सृक्त, K_6 B_1 Dn $D_{2\ 8\ 6}$ [अ]सृजि, $B_{0\ 2-4}$ Da S Cv [अ]स्रवि, B_6 [अ]सुवि, D_6 [अ]सृज, D_7 [आ]स वि; D_8 [आ]स त्रि (for [अ]सृक्स) Ca cites अस्र Dn क्लिन्नस

15 ^{a}) B [अ]तरीक्षे Da_2 विश्वस्य (for ददृशे) —^{b}) B_8 (m as in text) कलापवान्, S कराळवान्, Ca as in text — 15^{cd} is damaged in G_4

16 ^{b}) D_6 बभासे —^{d}) K_6 $B_{2\ 8}$ $D_{2\ 3\ 6-7}$ S गमिष्येह D_8 यथातथं, M_2 यथागत

17 ^{a}) Da_1 D_7 मोक्षिते G_2 जनकाद् (for नरकाद्) K_6 B Da Dn $D_{2\ 8\ 6-8}$ अस्माद् (for अस्मि) —^{b}) $K_{2\ 4}$ भगवन्, K_8 D_4 त्वयेह (for भवता) Da D_8 °सत्तम, D_4 °सत्तम — 17^{cd} is damaged in G_4 —^{c}) K_6 B $D_{2\ 3\ 5\ m\ 6}$ तवास्तु; Da ते चस्तु (sic), Dn_2 चेदस्तु, D_4 चतस्तु (sic) (for च तेऽस्तु) $K_{2\ 4}$ भगवन्, K_3 हर्षश्च, K_6 B Da Dn

कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्गृत्सो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ।
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
अब्रवीत्तु स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः ।
मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१
शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
भविता *भार्गवे राम इति मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२
सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा न कुशलं तथा ।
त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे सूतं जातं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । C 12.102 B.12.3.28 K.12.3.28

D2 3 5 6 वद्दे त्वा, D7 T G2 3 M1–3 वृद्धिश्च, D8 मो देव, G1 मिद्धिश्च, M4 वृद्धि म्यात् (for नन्दिश्च)

18 c) K3 om from नरक up to भृगो (in 19d) — d) B3 (marg, also as in text) G1 न॰, D4 तत्र (hypermetric) D8 तं (for तत्) D3 प्रति पन्नोब्रवीदिह

19 K3 om. up to भृगो (cf. v. l. 18) — ab) D6 मा सविद्धि मवे च प्राग् (for a) D4 प्राग्गृत्सो, D2 प्राभेत्सो (for प्राग्गृत्सो) K. B Da Dn D2 3 5 6 दशो, D7 वत्सो, T1 G2–4 यास्को, T2 G1 M1 3 4 अत्सो, M2 सत्सो (for गृत्सो) D- S [अ]स्मि नामत (M4 राक्षस) (for महासुर). — d) D7 T1 G1 2 तु मवया इव G3 इह (for इव)

20 a) T1 G2–4 हि, T2 तु, G1 स (for सु) Da दयिता — c) K3 G1 अपि (for अभि) — d) K4 B6 क्रिमिभूतो B3 D8 [ऽ]पतद्, D7 [ऽ]भव, G2 पतन्

21 a) K5 B Da Dn D2 3 5–7 T G2 3 M हि, G1 4 च (for तु) D7 T1 M मा (for मां) K5 Da2 D2 3 5 6 क्रुद्धम्, Da1 क्रोधो (for क्रोधात्) — b) G1 तव (before corr °था) सर्व- (for तव पूर्व) — c) B2 3 (marg) D3 पूय (for मूत्र) B1 2 श्लेष्मा शन — d) M8 निरय Da2 °पत्स्यसि

22 a) Da1 शापशातो, D8 शापस्यान T2 M2 3 भवद् (for भवेद्) — b) B (except B3) Da D2 3 5 G1 M इत्यहं Da1 अथाब्रुव, M1 3 °ब्रवी(M3 °व)न् — c) K2 4 D4 S भार्गवो, K2 5 B Da Dn D2 3 5–8 भार्गवाद् (for *भार्गवे) K. B Da Dn D2 3 5–8 रामाद् — d) Dn2 इत (for इति) G1 गुरु°, M3 विभु (for भृगु)

23 a) K2 5 B3 Dn2 D4 एनां (for एतां) D7 T G3 4 दशा (for गतिं) — b) B (except B1) Da Dn2 D2 3 5–8 T G M2 नकुशलस्, Dn1 ह्यकुशल — c) Da ममागम्य — d) K4 °योनिज

24 b) G1 नाम (for राम) — c) K6 B Dn D2 3 5–8 G2 M2 च (for तु) K2–4 D4 G1 सक्रोध

25 a) T2 अतिदुःखतर T1 G3 4 मूर्ख (for मूढ) — c) K3 5 B (except B1) Da Dn D2–7 T2 G1 2 4 M क्षत्रियस्येव — d) K2 काम्यया, B3 काम मा, D7 को वा त्व, D8 काम यत्, T G3 4 M2 कामये, Ca कामया (as in text) ❀ Cn कामया स्वरसेन । ❀ Da उच्यते

26 b) K5 B2–4 D2 3 5 6 शापाद् (for शाप°) B1 स प्रभा° (hypermetric) — cd) B1 ब्रह्मन् (for ब्रह्म-) D3 -क्षत्राक्षते, T1 क्षेत्रातरे Ca cites क्षतरा K6 B Da Dn D2 3 5–8 G1 M जात सूत (by transp) T G2 4 जात सुतज (for सूत जात मा) B5 D. भार्गव, G1 भारतर्गव (corrupt)

27 a) Da T2 राधेय कर्णमिति (T2 र्ण इति) — b) Da1 जनाधिप°, G1 मनीषिण (also जना भुवि, as in text) — c) Da1 ते (for मे) — d) Da अस्त्र लब्धस्य, D7 अस्त्रयुद्धस्य

28 a) G1 न॰ (for न) — b) M2 3 चश्च (for वेद-) D3 -दत, G1 -चत (for -प्रद) — c) Bo

अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८
तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव ।
भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९
यस्मान्मिथ्योपचरितो अस्त्रलोभादिह त्वया ।
तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३०
अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ।
अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२
एवमुक्तस्तु रामेण न्यायेनोपजगाम सः ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

नारद उवाच ।
कर्णस्तु समवाप्यैतदस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १
ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन्राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २
श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।

Da ततो (for अतो) K8 Da1 भार्गवम्

29 a) M4 तद् (for तम्) D6 8 भृगु (for भृगु) — b) K3 रुरोष, Bo 1 3 (marg, also as in text) 4 सक्रोध, G1 सरोष; M1 8 स रोषात् (for सरोष) K3 प्रसहन्, K6 B1 4 (marg, also as in text) 5 Da2 Dn1 D2 3 5–8 S (except G1) प्रदहन् — c) K3 कर्णं (for दीनं)

30 For the incident, cf B 8 90 82[ab] — a) B Da D2 3 5 6 M मिथ्योपचीर्णोऽहम्, D7 T G3–4 मिथ्याप(G2 °प्र)चीर्णोऽहम्; G1 मिथ्याविती(sup lin °ची)र्णोऽहम् — b) K2 4 [s]स्यस्त्रलोभाद्, K3 D4 8 ·[s]स्म्यस्त्रलोभाद्, K5 Dn ह्यस्त्रलोभाद्, T G2–4 अस्त्र हेतोर् — c) K3 D4 नैतद्धि, K5 B Da Dn D2 3 5–8 S एतन्न (for एतद्धि) — d) B1–3 प्रतिभास्यति, G1 (before corr) °भास्यते

31 a) K3 अन्यथा K3 वधकालाद्धि, Da °कालात्तु, D2 °कालाते, D6 °काल ते, D7 कालात्ते मूढ, D8 वधकालामे — b) K2 समीयुष, B3 समेयुस, Ca °युष (as in text) — c) Dn2 अब्रह्मणे, D8 अब्रह्माणे B1 ब्रह्मन् Da1 अब्राह्मणो न च न हि — d) D7 S चिरं, Ca ध्रुवं (as in text) M1 3 तिष्ठन्

32 a) D7 हि (for ते) — d) K2 युधि (for भुवि) B1 क्षत्रियो वै भविष्यति, Da Dn1 क्षत्रियो भविता भुवि

33 a) K6 B Da Dn D2 3. 5–8 स (for तु). — b) G1 M [अ]पजगाम K6 B Da Dn D2 3 5 6 8 ह (for स) — d) B1 कृतार्थो D4 [अ]ब्रुवीत्

Colophon om in Dn2 — *Sub-parvan* K3 5 B Da D2–6 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* Dn1 कर्णास्त्रप्राप्ति, D7 कर्णचरित, T1 रामकर्णसवाद, G2 4 कर्णरामसवाद, M1–3 कर्णशापप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) B1 2 4 Da1 Dn1 D2 7 8 S 3 (as in text) — *Śloka no* D8 33

4

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D7 (cf v 1 12 1 1)

1 D8 om the ref — a) B Da Dn D2 3 5–7 S [ए]वम् (for [ए]तद्) — b) G1 शस्त्र (for अस्त्रं) Bo 1 4 (m as in text) 5 °सत्तमात् (for °नन्दनात्) — K3 om 1c–2d

2 K3 om 2 (cf v 1 1) D2 om from 2b up to कन्यार्थं (in 3d) — b) G2 3 समागम्य, M2 समागच्छन् — For 2c, D8 reads कलिंगविषयो रागविषये रागमब्रवीत् । श्रुत्वान् (corrupt) — d) K2 4 5 D4 तु, B1 3 M ह (for च)

राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ५
शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च ।
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
सृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे बद्धजाम्बूनदस्रजः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव मदोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥ १०
ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११
दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ १३
तमन्वयाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । C. 12. 121 B. 12. 4. 14 K. 12. 4. 14

3 D5 om up to कन्यार्थं (cf v 1 2) — a) K2 भीम; D4 S महद् (for श्रीमद्) — b) K4 D2 4 6 चैव ह (for भारत) — cd) K3 Bo 2-3 Da Dn D2 4-8 M कन्यार्थे G1 कन्यार्थे Bo 3 (marg, also as in text) 4 5 D4 Dn समुपागता B1 शतशस्तत्र कन्यार्थे राजान समुपागता

4 b) D4 प्रयानान्, T G M1 3 सहितान्, C4 as in text — c) D5 कांचना तत, G1 °नामेन

5 a) G1 तत्र (for तस्मिन्) — b) S नानादेश्या महारथा — c) K6 B2 3 (m as in text) D2 3 4 6 समाजग्मुर्, D5 समाययुर् (for °पेतुर्) — d) Da D3 B1 2 (m as in text) कन्यार्थं D4 D5 नृपसत्तमा (Da1 °म), T G3 4 राजसत्तम

6 b) K4 4 वज्र, K3 वाग्र K5 B3 5 (m as in text) Da D4 2 4 8 चक्रुर्, Dn1 D5 चक्र, D4 वक्त्र, D7 G1 चक्र (for वक्र) — c) D7 कपोतनामा Da2 रौलश्च (for नीलश्च) G1 कालरोमाठिनीलश्च — d) M1 2 4 रुक्मा, M4 रश्मी (for रुक्मी)

7 a) K6 B Dn1 D4 4 6-8 शृगालश्च, Da सुव लश्च Ca cites शृगालो K2-3 B Da Dn D3-6 8 G2 महाराजश्, D7 T G2 4 महीपालश् — b) Da त्रिगर्ता, D8 त्रिगर्ता°, T1 G2-4 त्रैलोक्या, T2 M त्रैराज्या°, G1 त्रैराज्या° (for स्त्रीराज्या°) Bo 6 तथा, D5 तु य (for च यः) — c) D7 S विशोक (G3 विकोश) — d) Da वीरस्तु, D7 T1 G2-4 रामश्च, T2 G1 राजश्च (for वीरश्च) Da2 नाम य, G1 मानव (for नामत)

8 a) Dn [ऽ]पि (for the first च) — b) B2 3 (m as in text) D2 3 4 6 दक्षिणापथम्, D7 दक्षिण तीरम् (for °णां दिशम्) Da समास्थिता — c) Bo 6 D7 °चार्य(D7 °रा)श्च, B1 म्लेच्छाचार्याश्चैव, B2 D4 6 S °आर्याश्च, B3 D1 °नृ(Da2 °तृ)पाश्च — d) K6 D2 2 5 6 तथैव च, B1 च सर्वश (for च भारत)

9 G1 reads 9 on marg — b) K2 बहु, K3 बद्धा, K4 स्वकु (sic), K6 B Da Dn D2 3 5 6 8 शुद्ध-, M2 यघ (for बद्ध-) K5 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रभा (for स्रज) — c) D5 सर्व- (for सर्वे) B1 सुनर, Dn2 भासुर (for भास्वर) — d) K6 B Da Dn D2 3 5 6 8 T G च (Bo om च) लोत्कटा

10 D4 om (hapl) 10 G1 reads 10 on marg K6 om (hapl) 10c–11b — d) Da1 धातृ- (for °त्री) K2, 4 B Da S °वर्षवरा°, Dn2 °वरधरा°, D8 °वर्ष घरा° (for °वर्षधरा°) Ca cites वर्षवर, Cv वर्षधरा

11 G1 reads 11 on marg K5 om 11ab (cf v l 10) — a) K2 माश्राव्यमानेषु, K4 सत्रव्यमानेषु, B2 Dn1 सश्राव्यमानेषु, T3 सश्रम्यमाणेषु — d) Dn1 वरवर्णनी

12 b) K4 न समयत (for नामर्ष°) G2 लाघव (for लङ्घनम्) — c) Bo प्रत्यषेधत, B1 अत्यषेधच्च D7 S स (for च) — d) Dn1 आजहार नराधिप

13 Da2 om up to द्रोणा (in b) — a) K5 राज (hypermetric), T2 G स्व (for स) D8 °मत्तश्च — b) K4 Da1 G1 [अ]पाश्रित, D5 [अ]पासृजत् — d) K7 B Da Dn D2 3 4 6 8 आजहार नराधिप

कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४
ततो विमर्दः सुमहान्राज्ञामासीद्युधिष्ठिर ।
संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
तेऽभ्यधावन्त संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६
कर्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ।
धनूंषि सशरावापान्यपातयत भूतले ॥ १७
ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
कांश्चिदुद्वहतो बाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८
लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ १९
ते स्वयं त्वरयन्तोऽश्वान्याहि याहीति वादिनः ।
व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २०
दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(B0-3. 5 D2. 3. 5 [orig.] °प).

14 a) B2. 3. 5 D2. 3. 5. 6 अन्वगाद् G3 गदी (for रथी) — d) B1 Da1 D1. 3 T1 G1-3 M4 पुरुषर्षभ

15 b) T G2-4 M4 आसीद्राज्ञा (by transp.) K5 B Da Dn D2. 3. 5-8 S युयुत्सता (for युधिष्ठिर) — c) K2 सनह्यात्त (sic), K4 सनह्यतु K4 तनुत्राण- — d) K3 om. from यान्यो up to पर्वत (in 16d). D7. 8 इति (for अपि) D6 रथान्यायोज्यतामिति

16 K3 om. up to पर्वत (of v. l. 15) — a) D1 तेन्वधावन्तु (for तेऽभ्यधावन्त) Dn M1. 3. 4 सक्रोधा, D7 सक्रोधात् K2 ते चाधावन्भृश क्रुद्धा, K4 तेधाव न्भृश क्रुद्धा (submetric) — c) G3 वर्षंतो (for मुञ्चन्तो) — d) K2. 4 मेघा वर्षागमे यथा

17 a) D7 M1. 3 त्वेषाम् (for तेषाम्) K2. 4 कर्णस्तु तेषा मिपताम् — b) K3 क्षुरेण ह; K6 Dn D2 शरेण ह, T1 G3. 4 क्षुरेण हि, G1 पतत्रिणा — c) D7 S शिरांसि (for धनूंषि) K3 स शरावापान्, K4 स शराण्यानि, K5 B1. 5 D2. 3. 5. 6 च शरव्रातान, B0. 2. 3 शरव्रातांश्च, B1 शरचापांश्च, Da शिरस्त्रधींश्च, Dn च शरांश्चान्यान्, D4 सशरव्रातानि; D7 T G3. 4 सशरांश्चापान्, D8 सशर चापानि, G1 सशरांश्चापानि G2 M2 च शरांश्चापान्, M1 च शरांश्चापानि; M3 स शरांश्चापानि, M4 सशर चाप (for सशरावापानि) — d) K3 Da T G2-4 M2. 4 न्यपातयत, K6 B Dn D2. 3. 5. 6 पातयामास, D8 [अ]पातयति (for [अ]पातयत)

18 c) K6 B6 Dn2 D2. 3. 5. 6 चोद्वहतो, D7 S उत्सृजतो (for उद्वहतो) D8 वाहान (for बाणान्) — d) K4 शक्ती; Dn2 D4 शक्तीर्; D6 -शक्तिं (for -शक्ति-) D6 गदा, M1. 3 -गदास् K6 B1 (also as in text) D6 तदा K3 ** नराधिपास्तथा

19 a) K6 B2. 3. 5 D2. 3. 5-7 व्याकुलीकृत्य, Da आकुलीचक्रे — c) B2 D7 G3 हतसूतांश्च, M1. 3 °सूतांश्च — d) K4 अविजिज्ञे, K6 अविजिग्ये, B0. 1 Dn2 G1 स विजिग्ये, Da स विजित्य, D8 स निजिज्ञे, T G2-4 विजिग्ये च (for अवजिग्ये) B0. 1. 4 महारथान् (for नराधिपान्)

20 a) K2. 4 स्वरतोश्वान्स्वान्, K6 B (B1 partly damaged) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वाहयतोश्वान् (D8 °तो वा), G1 त्वरयतो वै, M चा(M2 त्वा)रयतोश्वान् — b) K2-5 Dn2 D3 पाहि पाहीति, Da2 D4 पाहि याहीति — c) K4 व्यपेतुस्ते, Da1 व्यत्ययुस्ते, Da2 न्यपेयुस्ते, D7 G3. 4 व्यपेयुस्तु, T G2 °तास्तु; G1 °युस्तद्, M °युस्त (for °युस्ते) Cn cites व्यत्ययु

21 a) D4 सुकर्णेन (for तु क°) — b) D7 G1 G2. 4 गृहान् (for तदा) — c) G2 दृष्ट

Colophon — *Sub-parvan* K3. 5 B Da Dn D2-7 G1. 2 M (K3 D4 with prefixed उत्तमानुशासने) राजधर्म — *Adhy. name* Dn दुर्योधनस्य स्वयंवर; D7 T1 G2. 4 कर्णविजय, M1. 3 कर्णवीर्यकथावचन, M2 कर्णवीर्यस्तुति — *Adhy. no.* (figures, words or both) K2. 4 B2. 4 Da Dn D2. 3 S 4 (as in text).

५

नारद उवाच ।
आविष्कृतबलं कर्णं ज्ञात्वा राजा तु मागधः ।
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ १
तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
बिभेद संधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य ह ॥ ४
स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५
प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ॥ ६
पालयामास चम्पां तु कर्णः परबलार्दनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८
स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्चिते ।
सहजं कवचं चैव मोहितो देवमायया ॥ ९
विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १०
ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः । C. 12. 129 B. 12 5 11 K. 12 5 11

5

☞ The adhyāya is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf v l 12 1.1)

1 D_3 om the ref — a) D_4 आविकृत, M_4 Ca आविष्कृत (for °प्कृत) — b) K_5 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ श्रुत्वा, D_7 S दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) K_2 om तु K_6 B Dn $D_{2,6,8}$ म, Da_1 [अ]स्य (for तु) — c) G_1 (*before corr*) आहूय B_1 D_4 द्वैरथेन

2 a) G_1 तव (for तयो°) — b) G_1 तयो (for द्वयो) — c) D_8 शरशक्तिगदाप्रासैर् — d) G_1 अभिधावतो, M_2 अभिविक्षतो

3 a) G_1 विधनुष्कौ — b) D_3 भग्नपद्मौ — c) K_4 M_4 समपज्जेताव्, B_1 °मज्जेतम्, D_7 T_1 °युज्येताम् — d) K_2 D_7 S अति (for अपि)

4 S om (hapl) 4^{ab} — a) D_7 वहु (for बाहु) K_4 $B_{0,2,3}$ D_4 कफट, B_1 $D_{7,8}$ -सकट- (for -कण्टक-) Ca cites कफट — b) D_6 [ऽ]प्ययुध्यत (for ऽथ युध्यत) — For the incident in 4^{cd}, cf 2 17 3 — c) $M_{1,3}$ विभेदमधिर् — d) K_{2-4} Da D_4 T_2 मथितस्य (for श्लेषि°) $K_{2,4}$ $D_{7,8}$ T_1 G_{2-4} M_4 च, B Dn $D_{2,3,5,7}$ हि (for ह)

5 c) B_2 om [इ]ति — d) K_6 B Da Dn_2 $D_{2,6-7}$ दृरत (for भारत)

6 a) M_1 च (for स) — b) Da मौलिनीं D_8 नगरा B_1 यथा, D_7 S अनु, D_3 नृप (for अथ) — c) $B_{0,1}$ °शार्दूल°, T G_{2-4} °शार्दूलो — d) Da D_7 S राजासीत्स (by transp)

7 a) D_7 S वर्णास् (for चम्पा) K_6 B Dn $D_{2,8,6}$ च (for तु) — b) $M_{1,3}$ °वधार्दन° — d) B_1 D_8 विदितस् $K_{2,4}$ मया, K_3 D_4 यथा, D_7 S (except M_2) तदा (for तथा)

8 For the incident in 8–10, cf 3 284–294 — a) K_4 -प्रपातेन — M_2 om (hapl.) 8^b–11^a — b) G_1 (before corr as in text) प्रापित° B_4 सोऽत्र-वत्, Dn_2 सोमवत् (for सोऽभ°) D_6 प्रथितोसौ भव-त्क्षितौ — c) D_4 तद्धितार्थं — d) B_1 Da D_6 भिक्षिते, Ca as in text Da_2 वर्तकुडले

9 M_2 om 9 (cf v l 8) — b) Dn_1 परमार्जिते K_6 B Da Dn $D_{2,5,6}$ चापि (for चैव) — d) K_3 दैवमायर्यो (for देवमायया)

10 M_2 om 10 (cf v l 8) — a) Da_2 D_7 T_1 G_{2-4} वियुक्त°, G_1 विमुक्त — b) G_1 सगजेन

11 M_2 om 11^a (cf v l 8) — a) K_8 [अ]ति, K_5 B_2 Dn $D_{6,7}$ T G_1 [अ]पि (for [अ]भि) — c) D_8 कुप्या M तु (for च)

कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११
भीष्मावमानात्संख्यायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२
रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४
एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १
तं दीनमनसं वीरमधोवदनमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २
कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३
युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४
यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।

---

12 For the incident, cf 5 165–166 —[a]) D_5 (by corr) भीष्मेण रथ, M_1 भीष्मापदानात् —[b]) K_2 मथामर्धं (sic), K_4 रथानामव, K_5 B (B_4 partly damaged) Dn $D_{3\,5\,6}$ (marg) रथस्यार्धानु, D_6 रथानामथ, G_1 रथाना मध्य (for रथानामर्ध) G_1/ कथ्यनात् (corrupt) —[c]) For the incident, cf B 8 37–46 Da Dn_1 D_{6-8} T G M_2 शल्य (for शल्यात्) $K_{2\,4}$ B_5 चैव (for चापि) —[d]) Da_1 G_1 (before corr) M_1 वासुदेवे, G_1 (by corr) वासुदेवा (for °देव) D_7 -नतेन

13 [c]) B_4 चापि (for चैव)

14 [b]) Dn युद्धे, D_6 युगे (for युधि)

15 [b]) Da_1 D_5 बाहुभिश्च —[c]) K_5 $B_{6\,8}$ (marg) Dn_2 $D_{3\,5\,6}$ पुरुषव्याघ्र (Dn_2 °घ्रो), $B_{2\,8}$ $D_{4\,8}$ स नरव्याघ्र —[d]) K_8 D_4 सुयुद्धे, K_5 B (B_8 m as in text) Da_2 $D_{2\,5\,6\,6\,8}$ युद्धेन; G_1 युद्धेभि (for युद्धे हि) Ca cites हि

Colophon. — *Sub-parvan* $K_{3\,6}$ B Da Dn D_{2-7} T_2 $G_{1\,2}$ M राजधर्म — *Adhy name* K_4 D_4 कर्णशापवर्णन, B_1 कर्णस्येतिहास, Dn कर्णवीर्यकथन, D_7 कर्णशापागम, G_4 कर्णवधकारणकथन, T_1 G_2 कर्णवधकारण, M_{1-3} कर्णस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K_2 $B_{2\,4}$ Da_1 Dn $D_{2\,7\,8}$ S 5 (as in text) — *Śloka no* D_8 15

6

☞ The adhyāya is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf v l 12 1 1)

1 D_8 om the ref —[a]) B_6 राजर्षिर् (for देव°) —[d]) Da दीर्घं (for दध्यौ) M_2 शोकपरायण

2 [a]) Dn शुभ्र, T_2 $G_{2\,3}$ दीनम् (for वीरम्) —[b]) K_8 मध्येवदनम्, K_5 $B_{6\,2-5}$ Dn_1 $D_{3\,5-8}$ शोकोपहतम् B_1 Dn_2 शोकोपहतमानस —[c]) Some MSS निश्वसत K_4 महानाग —[d]) K_4 पर्यश्रुवचन, Ca °नयन (as in text)

3 [b]) D_7 T_1 शोकोपहत D_8 चेतस —[c]) $K_{3\,4}$ D_7 मधुराभाषी, D_8 मधुरालापा —[d]) B_1 अर्थवित्, D_7 अब्रवीत्

4 Before 4, T G_{2-4} ins कुन्त्युवाच —[a]) $M_{2\,4}$ महाप्राज्ञ —[b]) B_1 मैव, B_4 damaged, D_7 T G $M_{1\,3\,4}$ नैव, D_8 M_2 न त्व (for नैन) Ca cites एन —[c]) K_2 B_1 महाप्रज्ञ, D_7 T G_{2-4} °राज, G_1 M °बाहो (for °प्राज्ञ) —[d]) Dn_1 शृणुष्वेद

भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ॥ ५
यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा भूतिमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥ ६
न चैनमशकद्भानुरहं वा स्नेहकारणैः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाप्येकतां त्वया ॥ ७
ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धुक्षणे रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८
इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ९
भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच ताम् ।
शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु च स्त्रियः ।
न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्यतिदुःखसमन्वितः ॥ १०
स राजा पुत्रपौत्राणां संबन्धिसुहृदां तथा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवास्वस्थचेतनः ॥ ११
ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमकरोद्धीमान्राजा संतापपीडितः ॥ १२ C. 12. 156 B. 12. 6. 13 K. 12. 6. 13

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

5 For the incident, cf. 5. 142–145. — a) D3 D4 5 S चाचिन, D7 C3 चाचिर (for चरित) — b) K4 D1 श्रात्र; D2 … S श्राता C3 श्राय (as in text) D8 श्रातृत्व शाखिन तत्र — c) K2 स्त्रिदेन — d) K4 पर, D2 घर (for पर)

6 b) K4 Dn1 G1 M सुहृदा K2 श्रुतिम्, K3 4 B 2 4 (marg., also as in text) Dn D2 3 8 हितम् (for भूतिम्) — c) D5 T G2 4 [उ]क्त, G1 [उ]क्त — d) T G च मम (by transp.) B1 (m as in text) [स्व]प्नर्गत

7 a) G1 चैतत् (for चैनम्) — b) K2 4 D2 D2 स्नेहकारणात् (D2 °णे), T1 G3 4 मोहकारणे (for स्नेहकारणैः) — c) Dn2 पृथा (for पुरा) K4 प्रत्यनुनीत, G1 पृथ्वानुनेतु, M2 प्रत्यानुनेतु K B2 3 4 D2 D1 वै (for वा) — d) D3 मनु (for नेतु) D2 चा यतना

8 G1 om. (hapl.) 8. — a) K4 यथा, B (except B3) Da D -2 S तथा (T2 °था) (for ततः) K काम (for काल) D5 परीत°, T1 G3 परीतस्य C3 cites कालपरीत (as in text) — b) K2 वैर स्योद्धक्षणे, K2 °स्योत्थुक्षणे, K4 2 B0 2 3 4 (marg., also as in text) D3 Dn D2 2 5-7 S (G1 om.) °स्योद्वर्णे, D °समुक्षणे (for °स्योद्धुक्षणे, as in B1 4 D1 C3) — c) K1 परीपकारी, Dn2 प्रतिकारो न, D2 प्रतीपकारा

9 Before 9, D8 ins. वैशंपायन उवाच — a) Da धर्मराज स, D8 °राजेषु — b) B2 2 (m as in text) 4 (marg., also as in text) बाष्पाकुलेन्द्रिय, Da बाष्पकुलेक्षण, D1 मातापितृलेक्षण, D2 बाष्पाकुलेन्द्रिय, D2 बाष्पाकुलेक्षण — d) K3 शोक (for शोक) K2 4 Dn D G1-3 व्याकुललोचन, K2 L D 2 5 °लितेन्द्रिय

10 Before 10, T G2-4 ins. युधिष्ठिर उवाच — a) G1 M1 2 4 गुह्यमन्त्रवाद्, M2 गुह्यमाश्रित्य — b) D4 पीडिता D2 S पतिता[ ] स्म (D2 °तास्मा) तदा नृप — d) M1 सत्र (for सर्व) K B D1 Dn D2 3 -8 S योषित (for च स्त्रिय) — Dn2 om. 10ef — e) D1 गुह्य (for गुह्य) K2 4 वरयिष्यतीत्यति, D3 धारयिष्यता पति, T2 धारयिष्यति इति K B Dn1 D2 8 -7 [ए]व (for [अ]ति)

11 b) K2 सर्वेषां, D1 स्वजन (for संबन्धि) K5 B 3 (m as in text) 4 D. 3 5 7 तदा, Da अपि — c) Dn2 स्मय तु (for स्मरन्) — d) K3 D1 8 [आ]कुल, K5 B Dn D2 2 5-7 [उ]द्विग्न, T G2-4 [अ]प चि, G1 च चि°, M [आ]विष्ट (for [अ]स्वस्थ) B1 °मानस, D6 चेतस (for चेतन)

12 b) S विधूम B1 शोकव्याकुलितेन्द्रिय — c) K5 B Dn D2 2 -8 T G2-4 अगमद् (for अकरोद्) G1 निश्चक्रमतुरमतस्तो — d) K3 4 राज्य, D1 S (except G1) राज्ये (for राजा) D3 संतापपरिपीडित

Colophon — *Sub-parvan* K2 5 B (except B1) Da Dn D2-7 G1 2 M1-3 राजधर्म — *Adhy. name* Dn1 स्त्रीशाप, T G4 कुन्तीवचन, G2 युधिष्ठिरस्य कुन्त्याश्वासन, M1-3 कुन्तीशापावाप्ति — *Adhy. no.* (figures, words or both) K2 4 B1 Da Dn D2 7 8 S 6 (as in text) — *Śloka no.* Dn1 12

७

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ १
आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्शितः ॥ २
यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३
अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल ।
आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५
साधु क्षमा दमः शौचमवैरोध्यममत्सरः ।
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ६
वयं तु लोभान्मोहाच्च स्तम्भं मानं च संश्रिताः ।
इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभुक्षया ॥ ७
त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिषैषिणः ॥ ८
ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीसमान् ।
संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ९
आमिषे गृध्यमानानामशुनां नः शुनामिव ।

7

☞ The adhy is missing in Ś1 K1 D1 (cf v 1 12 1 1)

1 K2 D8 om the ref K3 4 om 1^{ab} —^{a}) T G M2 स (for तु) —^{b}) Dn D7 G1 3 -लोचन, D6 चेतस (for चेतन) —^{c}) K2 4 बभूव (for शुशोच) —^{d}) T3 स्मरन् (for स्मृत्वा)

2 ^{a}) K3 शुशोच, G1 प्रविष्टो —^{b}) A few MSS निश्वसन्, D8 निशश्वास K2 4 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) —^{d}) K3 4 B (except B4) Dn1 D2 3 5 6 8 °कर्पि(K4 °र्पं)त°, Ca as in text

3 ^{a}) K5 B Da Dn D3 8 5 6 T1 G3 4 यन्नैक्ष्यम्, D8 तन्नैक्ष्यम् Da Dn2 D7 T G2-4 M आचरिष्यामो K2-4 D4 यदि भैक्ष्य चरिष्यामो (K3 °म) —^{c}) Da2 ज्ञातीर् (for ज्ञातीन्) B4 (marg, also as in text) निर्पौरुपान्, Da1 निष्पुरुपा, Da2 Dn1 D8 नि पुरुपान्, D4 न पुरुपान्, G1 निष्परुपान् —^{d}) K2 भीमां, G1 नून (for नेमा) D2 G1 प्राप्स्यामि, D8 प्राश्याम Da1 दुर्गत, D8 दुर्जेरिं (sic) (for दुर्गतिम्)

4 B1 om 4–6 —^{b}) B4 (marg, also as in text) D8 कृतार्था, D4 क्षितार्था, G1 वृद्धार्था (for वृत्तार्था) Dn D8 कृता (for किल) Cv cites 4^{ab} as in text —^{c}) G1 हित्वा —^{d}) G1 क (for किं) Da कर्मफलम् Bo 4 Da1 G1 आप्नुम, Da2 आप्नुत, D1 अश्नुम, T1 G2-4 अश्नुम (for आप्नुम)

5 B1 om 5 (cf v 1 4) —^{a}) Da1 D8 T2 क्षत्रम्, G1 यत्रम् (sic) (for क्षात्रम्) —^{b}) K4 5 Bo 2 3 5 Da Dn D2 3 5 6 8 बलपौरुप, B4 damaged —^{c}) B3 (m as in text) सर्वं, D8 मर्पं (sic), S चार्यं (G1 °र्व्यं) (for [अ]मर्पं) —^{d}) Da2 आपदा

6 B1 om 6 (cf v 1 4) —^{a}) Dn2 साधु B4 दया, Dn2 दम (for दम) —^{b}) K2 4 Da Dn D6 सवैराग्यम्, Bo अवैराग्यम्, D7 अविरोधम्, S अविरोधो (for अवैरोध्यम्) Bo Da D6 7 अमत्मर, Dn D8 ह्यमत्सर, S विमत्सर (T1 M2 °र) K5 B2-4 वैराग्य वाप्यमत्सर, B5 D2 3 5 वैराग्य चाथ मत्सर (B5 °र) —^{d}) T G2-4 M वनवासिना G1 नित्यानित्यविचारणा

7 ^{a}) Bo 1 4 च (for तु) B2 D2 3 5 लोभमोहाभ्या M4 लाभान् (for लो°) Da मोहाद्वा —^{b}) K4 5 B Da Dn D2 G2 दम्भ, D3 5 6 8 दम्भ, D7 डम्भ, M1 3 स्तम्भ- (for स्तम्भ) B1 सस्थिता —^{c}) K5 B2 3 5 D2 3 5 7 सप्राप्ता (for आपन्ना) —^{d}) K5 B5 D6 8 लाभ, Bo 1 8 Dn -लोभ, S -क्लेश (G3 °श) (for -लेश-) Dn2 M1 8 -बुभुत्सया

8 ^{a}) D7 T1 G2 4 त्रैलोक्यस्याधिराज्ये(D7 °जे)न, G3 त्रैलोक्याधिरा° (submetric), M2 °क्यस्याह रा° —^{b}) B2 प्रकर्पयेत्, D8 प्रघर्पयेत —^{d}) B2 पृथिव्या, Dn2 पृथिवीं K4 5 B Da Dn D2 3 5 6 8 विजयैपिण (Da °शि), D7 S आमिपैपि(G1 °पेपु, M2 °पेपि)भि°

9 ^{b}) D7 अविध्यन् (for अवध्यान्) D7 S पृथिवी तले —^{c}) D7 जीवार्थे (for °मो) —^{d}) D7 T G2-4

आमिषं चैव नो नष्टमामिषस्य च भोजिनः ॥ १०
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११
संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधामर्षसमन्विताः ।
मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
लभन्ते मातरो गर्भास्तान्मासान्दश बिभ्रति ॥ १४
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
संभाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् ।
इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५
तासामयं समारम्भो निवृत्तः केवलोऽफलः ।
यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६
अभुक्त्वा पार्थिवान्भोगानृणान्यनवदाय च ।
पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७
यदैषामङ्ग पितरौ जातौ काममयाविव ।
संजातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८ C. 12. 175 B 12. 7 19 K. 12. 7 18

हतार्था Da हीन-, G1 वीत, M2 गत (for हत)

10 a) K4 गृह्यमानानाम् — b) K3 . B1 2 4. 5 D2 2 6 8 अशुभ वै, K4 Dn1 अशुभ न, B0 3 Da D6 पशूना वै, D- अशुना वै, M अशुना वै (for अशुना न) Dn2 अशुभ नशमानि च (sic), T G2-4 इवभिर्वै हि शुना यथा, G1 शुना वै पशुनामिव — c) Da वो, Cap नो (as in text) K. इष्टम्, B (except B0) Dn1 D5 Cap हीष्टम्, Dn2 D2 3 6 - [S]मीष्टम्, D8 मृष्टम् (for नष्टम्) — d) D8 नामिषस्य K3 G1 च भोजका (G1 °क), K4 B2 4 Dn D5 6 Cap विवर्जन, B1. 2 . D2 8 विमर्जन, Da1 Cv च भोजिना, Da2 *भोजित, G2 M2 [पु]त्र भोजिन (for च भो°) D8 आमिषं च विमर्जयत्

11 b) B0 3 6 Dn D6 8 G1 M4 न हिरण्यस्य, D7 मधुवर्णस्य, M2 हिरण्यस्य च — c) K3 D4 न रान-स्वेन, K4 नाराज्यस्वेन, G1. 2 न गजाश्वेन (for न गवा°) — d) Dn2 त्याज्याश्च (for त्याज्या य) D4 मता (for हता) K2-4 ते प्राप्या (K3 ते प्राप्य, K4 सप्राप्या) इह ये हता

12 ab) = (var) 19ab — a) K5 B Da Dn D2. 2 . 6 8 काममन्युपरीतास्ते (B0 1 3-. °ता वै, Da °ताश्च) — b) K4 . B Da Dn D2 3 -8 क्रोधहर्ष D8 -समयुता

13 a) D7 T1 G2 4 इच्छतम्, G1 इच्छतीम् K. B Da Dn D2 3 . 6 8 बहुकल्याणमयुक्तान् — b) K. B Da Dn D2 2 . 6 8 इच्छति, G1 ईहते (for ईहन्ते) Da2 सुमान्, D- स्स तान (for सुतान्) — d) K2 4 दमेन च, K5 D2 2 . - वदनेश्व, Da Dn D8 मत्येन च, G1 वंदने* (for वन्दनेन) M2 दमेन च (for तिति क्षया)

14 a) D4 तयेज्यानि — b) G1 कृत- (for व्रत-) T G2-4 -मगळे — d) G1 = तन् (for तान्) K. B2 3 D2 3 5 7 मामान्दश च, Da2 तामा न दश (for तान्मासान्दश) T2 विभ्रते

15 b) D7 माता (for जाता) — c) D8 यातवता (for जातबलास्) — d) D4 7 S विदध्युर् (D7 T1 G3. 4 °ध्युर्) (for ते दद्युर्) — e) K2 3 B2 3 (m as in text) Dn1 D8 वा (for the first च) Da D8 वा चेति, D6 वा चैव (for चैवेति) — f) = (var) 6 24 49d K2 4 6 B D2 3 5 8 T1 M2 हेतव (for हेतुका)

16 a) K. D2 2 5 समुद्योगो, B2 फलोद्योगो (for समारम्भो) — b) K5 B3-5 Da Dn1 D4 निर्वृत्त, Dn2 निर्वृत D8 निर्वृत्त केवल फल — c) G1 यदा सनिहिता — d) D8 युवानोपूर्णमडला

17 b) K3 B3 Dn D2 3 5 6 अनपहाय, K4 अवव हाय (sic), K5 B1 2 4 5 (marg, also as in text) अनवहाय, D7 अत्रावदाय, D8 T2 अनवधाय, M1 8 अनपदायि, M4 अनपदाय, Ca np अनवदाय (as in text), Cv अत्र विहाय — c) D7 T1 G2-4 दैवते भ्यश् — d) G1 याता वैवस्वत क्षय

18 a) K2 4 D5 - M2 यदेषाम्, Dn2 यथैषाम् K2 4 माता, K3 5 B Da Dn D3-7 G1 M2 Ca अथ-, D2 एव, M3 4 अथा (for अङ्ग, as in D8 only) D4 पितरो T1 G2-4 यदे(G2 दे)वैषा च पि, T2 यथैवैषामपि°, M1 यथैषमथापि° — b) K5 B Da Dn D2 3 5-8 जातकामावुभावपि (D7 °विह), T1 G2-4 जातकर्मकराविह (G2 विव), T2 G1 M जातकामत(T2 °क)राविह — c) G2 सजाता K2-4 D4 -बलरूपेण K6 B2 3 4 (marg) D2 8 . धनरत्नेषु, D6 -फ

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
न ते जन्मफलं किंचिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित् ॥ १९
पाञ्चालाना कुरूणां च हता एव हि येऽहताः ।
ते वयं त्वधमाँल्लोकान्प्रपद्येम स्वकर्मभिः ॥ २०
वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृत्या प्रत्यपत्स्महि ॥ २१
सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोपजीवनः ।
मिथ्यावृत्तः स सततमस्मास्वनपकारिषु ॥ २२
अंशकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ।
न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ॥ २३
नामात्यसमितौ कथ्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
न रत्नानि परार्ध्यानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४

रूपेषु, T1 G4 वालरूपेषु, G1 **व्रलेषु, G3 वाल रूपेण (for वलरूपेषु) — ^{d}) Da तदैव निधन गता — After 18, B1 reads 21^{c}–22^{b}

19 ^{ab}) = (var) 12^{ab} — ^{b}) K2 4 M2 क्रोधहर्ष समन्विता , K5 Dn1 D2 3 5–7 Cnp °हर्षासमजस , Dn2 °हर्षसमजस ; D4 °हर्षासमजसा ; D7 T1 G3 4 °हर्षासमन्विता , T2 G1 2 M1 3 4 क्रोधामर्षसमन्विता — ^{c}) K5 B Da Dn1 D2 3 5–7 S जय (for जन्म) — ^{d}) K2 4 विदते दुःखहेतव — After 19, Da reads 23–24, followed by 7*

20 ^{a}) K3 निहतानां, K4 5 B (except B3) Da Dn D2–6 8 G1 पचालाना D8 हि (for च) — ^{b}) B2 D3 7 हिता, D4 नृपा, D7 T1 G2–4 गता (for हता) K3 4 पुव (for एव) G3 Cv ते (for ये) K3 रता , K5 गता , T2 हिते (for ऽहता) G1 हता ए [ये] हि हिते रता . — After 20^{ab}, D7 S read 23–24 — ^{c}) K3 नेवेत्सर्वाधमाँल्लोका (sic), K4 ते वय तदिमाँल्लोकान्, K5 B Dn D3 3 5 6 न चेत्सर्वानय लोक (Dn1 °कान्, Dn2 °का), Da D4 8 न चेत्सर्वा धमाँल्लोकान् (D8 °का), D7 न च शर्माथमान्लोकान , T G2–4 न च धर्मानिमाँल्लोकान्, G1 न च सर्वात्मना लोकान्, M न च (M1 वय) सर्वाधमाँल्लोकान् ; text as in K2 only — ^{d}) K4 D4 प्रपद्येरन्, Da प्रयास्येम , Dn1 प्रपश्येत , D7 G2 प्रपद्याम , D8 प्रपद्ये तत्, T1 G3 4 प्रदद्याम , T2 G2 प्रपश्याम ; °M प्रपत्स्याम (M4 °म) (for प्रपद्येम) K3 om स्व Dn1 स्वकर्मणा K5 Bo 2–5 Dn2 D2 5 6 6 पश्येरस्वेनैव कर्मणा, B1 पश्येरस्येन च चक्षुषा, Cap पश्य ह्येनैव कर्मणा (sic)

21 ^{a}) D8 वधम् (for वयम्) G2–4 कालस्य (for लोकस्य) — ^{b}) Da विनाशाय पर स्थिता Cv cites 21^{ab} as in text — B1 reads 21^{c}–22^{b} after 18 — ^{c}) K5 B D2 3 5 7 Cap vp पुत्रेषु (B4 पुत्रस्तु, also on marg) — ^{d}) K2 4 निकृत्य, Da1 निकृता, D7 S Cvp निकृति K2 4 Da Dn D6 8 वचिता वयम्, K3 प्रत्ययन्स्महि, G1 °प्रतिसयता , T G2–4 M Cvp प्रीतिसयुता (Cvp also °युत) K5 B D2 3 5 Cap तस्सर्वं प्रतिपत्स्यति (Cap °श्यते)

22 For the sequence of 22^{ab} in B1, cf v 1 21. — ^{a}) D4 M4 सदैव B1 निहतिप्रज्ञो, D8 निकृति प्राज्ञो — ^{b}) B1 स्वेष्टा, G1 द्वेपान् (for द्वेष्टा) Bo 2 Dn1 D6 M4 मायोपजीविन , T G2–4 विद्वेपजीवन — ^{c}) K2 प्रवृत्ता, K3 वृत स, K4 प्रवृत्त ; Bo 1 D2 3 5 6 विनीत , Da Dn D7 S °वृत्तश्च (G2 °युक्तश्च) (for वृत्त स) K2 स्मतत (sic) — ^{d}) S °राधिषु (for °कारिषु)

23 Da reads 23–24 after 19, D7 S, after 20^{ab} — ^{a}) K3 असुकामा, K4 असकामा, K5 B Da Dn D2 3 5–7 Cv न सकामा, D8 जपकामा (for अश°) K4 वदाते च, Dn1 वयं तेन — ^{b}) K2 जिते (for जितम्) — ^{c}) B D3 5 अवनी — ^{d}) Bo 1 3 4 (m as in text) . न भार्या, Dn2 न वार्यो, G1 नानार्यो (for न नार्यो) K2 गीतवादिन , B5 °वादित , Dn2 °वादिन, D7 T G2–4 °वादन

24 For the sequence of 24 in Da D7 S, cf v 1 19 and 20 — ^{a}) T2 सामात्य , G1 मानान्य (for नामात्य) K2 4 समितो, K5 B Da2 Dn D2 3 5 6 °सुहृदां, Da1 °सुहृद ; D8 °समित (for °समितौ) K5 B Da Dn D2 3 5 6 8 वाक्य (for कथ्य) — ^{c}) Dn2 दत्तानि Dn2 परार्धानि — ^{d}) K2 चाशु, K3 D4 चासो ; Da1 भून्न, D7 T1 G1 भूमिर्, T2 G2–4 M4 भूमि , M1–3 भूति (for भूर्न). D7 S (except G1) द्रविणागमौ (D7 °मा). — After 24, K2–5 B Da Dn D2–6 8 ins

7* अस्मद्द्वेषेण सततं सुखं न स्नेह विन्दति ।

[K4 अस्माद् (for अस्मद्) K5 सयुक्त (for सतत) K2 D8 स्नेह च , K4 Dn2 स्नेह न , Dn1 नस्तेषु ; D4 स्नेह न (for न स्नेह)]

25 For the incident, cf. 2 45 4ff — ^{a}) Dn

ऋद्धिमसासु ता दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ।
धृतराष्ट्रस्य नृपतेः सौबलेन निवेदितः ॥ २५
तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
अनवेक्ष्यैव पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ।
असंशयं धृतराष्ट्रो यथैवाहं तथा गतः ॥ २६
अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
पतितो यशसो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान् ॥ २७
इमौ वृद्धौ च शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव हि ॥ २८

को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
यथासावुक्तवान्क्षुद्रो युयुत्सुर्वृष्णिसंनिधौ ॥ २९
आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वास्तेजसा भास्करा इव ॥ ३०
सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मन्त्रिप्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ।
अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यताम् ॥ ३१
कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणम् ।
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३२　C 12.109 B.12.7.55 K.12.7.32

ऋद्धिम् —[b]) (: M1 निर्विण्णो (for विवर्णो) —[c]) K. B1 2 (marg also as in text) 4 6 Dn D3 5 7 8 T G3 4 धृतराष्ट्रश्च K3 [अ]नुमते K. B2 (marg, also as in text) Dn D5 नृपति°, D4 वाक्य व (sic) (for नृपते°) — D. om 25[d] —[d]) Da1 निवेदति; D द्वित, D8 °दितु

26 [a]) K2 4 D5 पुत्रगृद्धत्वाद्, Da1 G1 पुत्रगृधि त्वाद्, D4 पुत्रगर्धित्वाद्, D7 बुद्धिगृध्नुत्वाद्, T G2–4 पुत्रगृध्नुत्वाद् (for गृद्धित्वाद्) —[b]) B3 T G नये स्थित, Dn2 [ऽ]नये स्थित, D1 यथास्थित —[c]) K3 अनवेक्षेत (sic), K4 अनवेक्षेव, K6 B D5 8 .. T1 G3 4 M4 Cv अनपेक्ष्यैव D1 Dn D6 8 विदुर (for पितर) —[d]) K4 पितर तथा, D1 Dn D6 8 च महा मतिं (for विदुरं तथा) —[e]) M5 असंशयम् B4 (m as in text) Da Dn D5 क्षय राजा, D5 धार्तराष्ट्रो, D7 T G M1–3 त्वय (T2 G3 °या) राजा M4 असंशय म[म]य राजा —[f]) Dn यथैवाय, D7 ययावाह, G3 यथैवाह K. तथा मत, G1 तथाकृत°, G3 4 तथागति° (for तथा गत)

27 [a]) D5 [अ]शुचिर्, C1 as in text Dn1 D4 लब्धं, D7 पाप, Cv as in text G1 अनवाप्य शुभ लब्ध —[b]) D7 लुब्ध (for पुत्र) Da1 काम्य (for काम) G1 पुत्रकामवशानुग —[c]) K. B. D2 8 6 transp पतितो and यशसो M1 8 परितो (for पतितो) K2 4 D3 यशसा, B1 [ऽ]य यशो (for यशसो) K2 4 Dn2 D2 4 6 8 दीप्तान् —[d]) B D. 3 –7 S पातयित्वा (for घात°) B. सहोदरान्, D4 च सोदरान्, G1 महानुगान् (for सहोदरान्)

28 [a]) K3 इहैव वृद्धौ, K6 B Dn D2 3 . 6 8 इमौ हि वृद्धौ G3 4 शोकार्तौ (for °ग्नौ) —[c]) B3 (marg, also as in text) 4 6 Da Dn D6 8 S -सतप्त°, D7 -सताप (for -संयुक्त°) —[d]) K8 D4 च, B3 Da D5 8 M1 7 ह (for हि)

29 [a]) B2 कोपि Dn2 बुद्धि°, D7 T1 G3 4 वधून् (for बन्धु°) —[b]) K3 D4 सुहृज्जन, T G °ज्जनै —[c]) Da अथ यद्, T G2–4 यथास्मान् K2 6 B3 4 (marg) 5 D2 3 अवदद्, D7 G1 युक्तवान् (for [उ]क्तवान्) K2 . B Da Dn1 D2 8 6–7 T2 G2 वाक्य, D कृष्णो, G1 कृष्णे, M2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रो) B3 (marg) यथा स साधुवान्वाक्य —[d]) K2 4 B3 Dn D3 कृष्ण, K3 वृद्धि, B4 damaged, M विष्णु- (for वृष्णि)

30 [a]) D7 वध (for वय) D2 7 द्वेषाद्, Cv दोषाद् (as in text) —[c]) Da1 प्रपततो, Da2 अप ततो —[d]) K B Da Dn D2 3 6–8 भास्क(Da2 Dn1 D2 3 5 7 °स्व)रा इव तेजसा, S भास्करस्येव तेजसा

31 [a]) B4 (marg, also as in text) वै कु, Da D. 8 चैव, D5 .वैरि, G1 वीर (for वैर-) —[b]) K6 B Da Dn D2 3 6–8 G1 M दुर्मति°, T G2–4 दुर्वृत्त (for दुर्मन्त्रि) K8 प्रग्रहो, D प्रत्यह —[c]) K2 4 मते, G1 -कृत (for -कृते) K8 ह्येते Da1 दुर्योधनेन कृते ह्येतत् (hypermetric) —[f]) T2 G2 3 यास्याम (for प्राप्ता स्म) D7 सु (for स्म)

32 [a]) K2 भाल्स्यस्य (for कुलस्यास्य) —[b]) M3 दुर्गति K5 B2 3 (m as in text) D2 3 5 पापपूरुष, G3 पापकारण, M1 3 कामचारिण, M2 4 कामकारिण —[c]) Da1 राष्ट्रेश्वरा, Da2 राष्ट्रेणेश्वर (hypermetric), D7 S राष्ट्र(M2 °ज्य)पतिं, D3 राज्येश्वर —[d]) K5 [ऽ]नुशोचति, Da [ऽ]थ शोच्यते

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३
धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३४
त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५
स धनंजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६
न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ३७
मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३८
स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९
प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरूत्तम ॥ ४०

33 [b]) K2 विषयश्च, B1 D1 S विषयोत्सौ B1 निवेदित K4 विषयाश्च विनाशिता, Dn विषय स्वनि पातित —[c]) K2-4 D4 मे (for नो) D5 मृत्यु (for मन्यु) —[d]) Dn D6 [ऽ]य, M मा (for मां) K3-4 D1 पीडयत्यय, Dn निरुणद्धि मा; Dn1 रुधयत्यर्गा; Dn2 D3 कर्प[र्पे]यत्यसौ, D2 8 नुदायत्ययं; D7 G3 दार°; T1 G2 क्षध°, T2 रुधयन्युत, G1 M1 3 4 रुध्र यत्यय; G4 धार°, M2 Cv रुध° (for रुन्ध°) Cn cites रुधति

34 [a]) D1 M4 धनजय (for °जय) Dn कृते (for कृत) Cv cites धनजय कृत —[b]) K2 कल्याण नोपमन्यते; Cv as in text — After 35[ab], K3 4 B Dn Dn D2-3 ins

8* त्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।
निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन च ।

[(L 1) Dn °नार्चेन (for °तापेन) K3 4 तथा, K5 B2 3 (m as above) Dn D3-5 7 8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). —(L 2) D4 निकृत्या B1 स्मृतिश्रुति, Dn श्रुतिस्मृति- (sic) Dn1 -जनेन, Dn2 चवेन B (except B2) Dn D6 7 वा (for च)]

—[d]) B1 नाश कर्तुम्, M4 कर्तुं नालम् (by transp) D8 स्मृति (for श्रुति°)

35 [b]) G1 प्राप्नोतीति; M2 नाश्नोतीति K2 T2 श्रुतिर्यथा; K4 यथा श्रुति°, G1 श्रुतिर्यस; G3 श्रुत स्तथा —[c]) K3 4 D4 परित्यागे; B1 योगारूढ°; Dn D6 प्राप्तधर्मा, D7 T G2-4 त्यागे यदा; D3 पापत्यागे, M1 3 4 प्राप्तावर्ते, M2 प्राप्तवार्त (for प्राप्तवर्त्मा) G1 प्राप्तामत्यकृत धर्मं (sic) —[d]) D7 यदा (for तदा)

36 [a]) B1 धनजय विनिर्द्वंद्वो, D6 साधन जयति द्वन्द्वो Cv cites स धनजय निर्द्वंद्वो (as in text) —[b]) B1 मुनिर्दान; D6 न ज्ञानेन, G1 मुनिज्ञान —[c]) D3 वनमान्त्र्यव सर्वान् (sic).

37 [a]) D6 कृत्स्न मतो; T G2-4 कश्चिद्दृष्टे (for कृत्स्न तमो) M1 3 धर्मं —[b]) D1 श्रुत (for श्रुति) — K2 om (hapl) 37[c]-38[d] —[c]) Dn1 तत्प्रग्रहवता, D3 8 प्रतिग्रहवता; G1 परिग्रहवन T G3 4 नित्य (for तन्मे) —[d]) D4 सारिसूदन.

38 K2 om 38 (cf v l 37) —[a]) D7 तया (for मया) K3 D1 विसृष्ट; Dn1 सृष्टं तु; D7 निसृष्टा; M1 3 [अ]सि सृष्टं, M2 [अ]तिसृष्टं, M4 [अ]तिसृष्टा (for निसृष्ट) T2 G1 राज्यं (for पाप) —[b]) K1 अभी प्सतो; B3 (marg, also as in text) अपीप्सता D5 अभीरसता K4 D1 परिग्रहसमीहया —[c]) M1 शक्यं (for शक्य) K4 5 B1 3 (marg, also as in text) 5 Dn D3 5 6 प्राप्तु शक्यम् (by transp) B6 श्रुत (for श्रुति°)

39 [a]) D1 प्रतिग्रहम् —[b]) D2 राज्य कृत्स्न (by transp) —[d]) K5 B Dn D1 3 5-7 S निर्मम (M4 °द) क्वचित् (for विज्वरस्तथा) D8 शोको विज्वरतस्तथा.

40 [a]) D7 S प्रशास्स्वम् (for °धि त्वम्) D3 उर्वां (for उर्वीं) —[b]) K2 चेमां; Dn D2 7 6 क्षेम्यां, Dn2 क्षमा (for क्षेमां) D2 कटक —[c]) K3 4 D1 हि (for ऽस्ति) —[d]) K4 4 वा कुरूद्वह; T G2-4 M कुरुसत्तमा K5 B2 3 Dn D2 5 6 भोगैर्वा कुरुनंदन; B6 1 3 (marg) 4 5 Dn D3 भोगैर्वा कुरुसत्तम (D3 °म°), D1 न भोग्यैः कुरुसत्तमा; G1 भोगैश्च कुसुसत्तमा (sic)

41 Before 42, Dn1 D7 S (except G2) ins वैशंपायन —[a]) K3-4 Dn2 D4 5 इत्येवमुक्त्वा; G1 एवमुक्त्वा तु —[b]) K5 B2 3 (m as in text) 5 Dn2 D3 8 5 कुरुराजो, B1 कुरुपुत्रो (for धर्मराजो) —[c]) K2 उपारमत त, K3 4 D4 8 व्युपारमत त (K4

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ॥ २
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३
शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४
क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ ५
यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् । C. 12. 207 B. 12. 8. 6 K. 12. 8. 6

स्त्र), K₂ Dn₂ D₂ ₃ ₋ ₍₁ व्युपारमत्तत, D₇ व्यपार मत्तत. — [d]) K₄ प्रतिभाषत K P₂ ₃ (m as in text) ₄ Da D₂ ₃ ₋ ब्रुव°

Colophon — *Sub-parvan* K₂— B D₄ Dn D₂ ₃ ₋ ₆ T₂ G₁ ₂ M राजधर्म — *Adhy name* K₂ ₄ D₇ T₁ G₃ युधिष्ठिरनिर्वेद, Dn युधिष्ठिरपरिदेवन (Dn₂ °देवन), G₂ युधिष्ठिरप्रलापन, M₁₋₃ युधिष्ठिर निर्वेदवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Da₁ Dn₂ D₃ ₇ ₂ S 7 (as in text) — *Śloka no* Dn₁ D₂ 41

8

☞ The adhy is missing in S₁ K₁ D₁ (cf v. l. 12 1 1)

1 D₂ om the ref — [b]) K₂ ₄ अनिधिक्षिप्त, D₂ अधिक्षिप्त, G₁ अप्रजिप्तम Bo ₂ ₃ Da G₁ क्षमी (for [अ]क्षमी) — Bo om (hapl) 1[cd] — [c]) K₄ D₂ ₃ (orig as in text) ₋ ₅ अतिनीनतर, D₄ अतिनात्य तर (sic), D₃ अधीरमुत्तर — [d]) K₂ D₂ ₃ ₇ वाक्य, M₂ पाट (for वाद-) Da Dn₂ D₂ ₂ -परिग्रह (for -पराक्रम)

2 B₂ om (hapl) 2[ab] — [a]) Bo ₁ ₄ ₂ S (except T₂ G₂ M₂) ऐन्द्रमात्मानम्, Dn स तदा°, D₂ ऐन्द्रिया°, D₂ नैन्द्रिया° K₄ दर्शयान दुरामान, D₃ स तदात्मानमुग्रम् (submetric) — [b]) D₂ उग्रवीर्य पराक्रम — [d]) K₃ सृग्विणी, Bo ₂ सृक्कणी, D₃ सृग्विणीं, T₂ सृग्विणी, G₁ सृक्कणी, G₂ M सृक्कणी (for सृक्किणी) K₂ B₂ ₄ ₅ Dn D₂ ₇ ₃ परिसंलिहन, Bo ₁ ₂ (marg) D₂ D₆ T G₁ ₂ ₄ M लेलिहन्निव, G₃ परिलेलिहन्

3 Before 3, K₃₋₆ B Da Dn D₂ ₃ ₋₇ T₁ G₂₋₄ ins अर्जुन उवाच K₂ om (1 hapl) 3[ab] — [a]) T₁ मोहम् (for दुःखम्) D₄ दुःखम्, T₂ G₁ पापम् (for कृच्छ्रम्) — [b]) B Da₁ D₃ ₆ ₇ T G₃ ₄ वैक्लव्यम् M₄ पुत्र च (for उत्तमम्) — [c]) M₁ ₃ य (for यत) Ca cites मानुष T₁ काम (for कर्म) — [d]) K₅ Da₁ D₄ उत्तम (for °माम्)

4 [a]) D₃ कृत्वा (for हत्वा) Da₁ मही K₅ लब्धा (for लब्ध्वा) — [b]) K₄ धर्मेणैव, M₄ स्वधर्मेन Bo ₄ (m as in text) ₂ [पु]त्र पालिता, Da₁ D₄ [ट]पपादित, D₇ [ट]पपातितां — [c]) K₂ ₄ हतामित्रं, K₂ B Da Dn D₂ ₃ ₋ ₆ T₁ एवंविध (for हतामित्र) D₇ G₃ सत्य, T G₁ ₂ ₄ M सत्व (for सर्वं)

5 [a]) Dn₁ क्लीबस्येह G₁ क्लीबस्य विकुतो राजन् (sic) — [b]) Bo ₄ (m as in text) नित्याशक्तस्य, B₁ मिथ्याशक्तस्य, B₂ नित्यासक्तस्य, Ca दीर्घसूत्रस्य (as in text) — [c]) Da वा (for च)

6 [a]) Da यो ह्याजिजीविषो (Da₂ °षोर्), Dn₂ यो ह्याजिजीविपुर्, D₂ यो ह्याजिजीविषेद्, D₇ T₁ G₂₋₄ यो नाजिजीविषेद्; D₃ यस्याजीविपुर् (sic), G₁ यो

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३
धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३४
त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५
स धनंजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ३७
मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३८
स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९
प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरूत्तम ॥ ४०

---

33 b) K3 विषयश्च, B1 D7 S विषयोसौ B1 निवेशित K4 विषयाश्च विनाशिता, Da विषय सनिपातित — c) K2-4 D4 मे (for नो) D6 मृत्यु (for मन्यु) — d) Da D6 [s]य, M मा (for मां) K2-4 D4 पीडयत्यय, Da निरुणद्धि मा, Dn1 रुधयत्यसौ, Dn2 D8 कर्ष[र्ष]यत्यसौ, D2 8 नुन्नयत्यय, D7 G3 दार°, T1 G2 श्रध°, T2 रुधयत्युत, G1 M1 3 4 रध्र यत्यय, G4 धार°, M2 Cv रध° (for रुन्ध°) Ca cites रुधति

34 a) D4 M4 धनजय (for °जय) Da कृते (for कृत) Cv cites धनजय कृत — b) K2 कल्याण नोपमन्यते; Cv as in text — After 35ab, K2 4 B Da Dn D2-8 ins

8* ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।
निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन च ।

[(L 1) Da °नार्चेन (for °तापेन) K2 4 तथा, K5 B2 3 (m as above) Da D3-5 7 8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). — (L 2) D4 निकृत्या B4 स्मृतिश्रुति, Dn श्रुतिस्मृनि- (sic) Da1 -जनेन, Da2 जवेन B (except B2) Dn D6 7 वा (for च)]

— d) B1 नाश कर्तुम्, M4 कर्तुं नालम् (by transp) D8 स्मृति (for श्रुति)

35 b) G1 प्राप्नोसीति, M2 नाभोतीति K2 T2 श्रुतिर्यथा, K4 यथा श्रुति, G1 श्रुतिर्यत, G3 श्रुत स्तथा — c) K3 4 D4 परित्यागे, B1 योगारूढ, Da D6 प्राप्तधर्मा, D7 T G2-4 त्यागे यदा, D8 पापत्यागे, M1 3 4 प्राप्तावर्त, M2 प्राप्तवार्त (for प्राप्तवर्त्मा) G1 प्राप्तामत्यकृत धर्मं (sic) — d) D7 यदा (for तदा)

36 a) B1 धनजय विनिर्द्वंद्वो, D6 साधन जयसि द्वंद्वो Cv cites स धनजय निर्द्वंद्वो (as in text) — b) B1 मुनिर्दान, D6 न ज्ञानेन, G1 मुनिज्ञान — c) D8 वनमाग्यवच सर्वान् (sic)

37 a) D6 कृत्स्न ततो, T G2-4 कश्चिद्दृहे (for कृत्स्नतमो) M1 3 धर्मं — b) D7 श्रुत (for श्रुति) — K2 om (hapl) 37c–38d — c) Da1 सपग्रहवता, D3 5 6 प्रतिग्रहवता, G1 परिग्रहवत T G3 4 नित्य (for तन्मे) — d) D8 अरिपूदन

38 K2 om 38 (cf v 1 37) — a) D7 तथा (for मया) K3 D4 विसृष्ट, Dn1 सृष्ट तु, D7 निसृष्टा; M1 3 [अ]सि सृष्ट, M2 [अ]तिसृष्ट, M4 [अ]तिसृष्टा (for निसृष्ट) T2 G1 राज्य (for पाप) — b) K5 अभीप्सतो, B3 (marg, also as in text) अपीप्सता, D8 अभीरसता K4 D4 परिग्रहसमीहया — d) M1 शल्य (for शक्य) K4 5 B2 3 (marg, also as in text) 5 Da D2 3 5 प्राप्तु शक्यम् (by transp) B0 श्रुत (for श्रुति)

39 a) D4 प्रतिग्रहम् — b) D6 राज्य कृत्स्न (by transp) — d) K5 B Da D2 3 5-7 S निर्मम (M4 °द) क्वचित् (for विज्वरस्तथा) D3 शोको विज्वरतस्तथा

40 a) D7 S प्रशासस्त्वम् (for °धि त्वम्) Da उर्वां (for उर्वीं) — b) K2 चेमा, Da2 D2 3 6 क्षेम्यां, Dn2 क्षमा (for क्षेमा) D2 -कटक — c) K3 4 D4 हि (for ऽस्ति) — d) K2 4 वा कुरूद्वह, T G2-4 M कुरुसत्तमा K6 B2 3 Da D2 3 5 भोगैर्वा कुरुनदन, B0 1 3 (marg) 4 5 Dn D8 भोगैर्वा कुरुसत्तम (D8 °म), D7 न भोग्यै कुरुसत्तमा, G1 भोगैश्च कुसुसत्तमा (sic)

41 Before 42, Dn1 D7 S (except G2) ins वैशपायन — a) K2-4 Dn2 D4 8 इत्येवमुक्त्वा, G1 एवमुक्त्वा तु — b) K5 B2 3 (m as in text) 5 Dn2 D3 8 5 कुरुराजो, B1 कुरपुत्रो (for धर्मराजो) — c) K2 उपारमत त, K3 4 D4 8 व्युपारमत त (K4-

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ॥ २
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्क्लीबवदमानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३
शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४
क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ ५
यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् । C. 12. 207 B. 12. 8. 6 K. 12. 8. 6

त्वं), K5 Dn2 D2 3 5 G1 उपारमत्तत, D7 व्यपारमत्तत — d) K4 प्रतिभाषत, K5 B2 3 (m as in text) 4 Da D2 3 5 अभ्य°

Colophon — *Sub-parvan* K2-5 B Da Dn D2 3 - 6 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* K2 4 D7 T1 G4 युधिष्ठिरनिर्वेद, Dn युधिष्ठिरपरिदेवनं (*Dn2* °वेदन), *G2* युधिष्ठिरप्रलापन, *M1-3* युधिष्ठिर निर्वेदवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Da1 Dn2 D2 7 8 S 7 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D8 44

8

☞ The adhy is missing in S1 K1 D1 (cf v. l. 12 1 1)

1 D8 om the ref — b) K2 4 अतिक्षिप्त, D8 अधिक्षित, G1 अवक्षिप्तम् Bo 2 5 Da G1 क्षमी (for [अ]क्षमी) — Bo om. (hapl.) 1cd — c) K4 D2 8 (orig as in text) 5 6 अविनीततर, D4 अतिनाक्य तरं (sic), D8 अधीरमुत्तर — d) K5 D2 3 5 7 वाक्य, M2 पाद (for वाद-) Da Dn2 D6 8 -परिग्रह (for पराक्रम)

2 B3 om (hapl.) 2ab — a) Bo 1 4 5 S (except T2 G2 M2) ऐन्द्रमात्मानम्, Dn स तदा°, D2 ऐन्द्रिया°, D6 नैन्द्रिया° K4 दर्शयान द्वुरात्मानं, D8 स तदात्मानमुग्रम् (submetric) — b) D8 उग्रवीर्य पराक्रम — d) K3 सृक्विणी, Bo 2 सृक्कणी, D6 सृक्किणीं, T2 सृक्किगी, G1 सृक्वगी, G2 M सृक्कगी (for सृक्किगी) K5 B2 3 5 Dn D2 7 8 परिसंलिहन्, Bo 1 3 (marg) Da D6 T G1 2 4 M लेलिहन्निव, G3 परिलेलिहन्

3 Before 3, K2-5 B Da Dn D2 3 5-7 T1 G2-4 ins अर्जुन उवाच K2 om. (? hapl) 3ab — a) T1 मोहम् (for दुःखम्) D4 दुःखम्, T2 G1 पापम् (for कृच्छ्रम्) — b) B Da2 D3 5 7 T G3 4 वैक्लव्यम् M4 एव च (for उत्तमम्) — c) M1 3 य (for यत्) Ca cites मानुष T1 काम (for कर्म) — d) K5 Da1 D4 उत्तम (for °माम्)

4 a) D8 कृत्वा (for हत्वा) Da1 महीं K5 लब्ध्वा (for लब्ध्वा) — b) K4 धर्मेणैव, M4 स्वधर्मेन Bo 3 4 (m as in text) 5 [ए]व पालितां, Da1 D4 [उ]पपादित, D7 [उ]पपातिता — c) K2 4 हतामित्रं, K5 B Da Dn D2 3 5 6 T1 एवंविधं (for हतामित्र) D7 G3 सत्य, T G1 2 4 M सत्व (for सर्वं)

5 a) Dn1 क्लीबस्येह G1 क्लीबस्य विकृतो राजन् (sic) — b) Bo 4 (m as in text) नित्याशक्तस्य, B1 मिथ्याशक्तस्य, B5 नित्यासक्तस्य, Ca दीर्घसूत्रस्य (as in text) — c) Da वा (for च)

6 a) Da यो ह्याजिजीविषो (Da2 °पोर्), Dn2 यो ह्याजिजीविषुर्; D2 यो ह्यजिजीविषेद्, D7 T1 G2-4 यो नाजिर्जाविषेद्, D8 यस्याजीविषुर् (sic), G1 यो-

समारम्भान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिंचनः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६
कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।
संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ७
सर्वारम्भान्समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ।
कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ८
अस्मिन्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९
यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ १०
आकिंचन्यमनाशास्यमिति वै नहुषोऽब्रवीत् ।
कृत्या नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११
अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥ १२

ण्याज्जि° D_a भैक्ष्य, D_7 S (except T_1) भैक्ष (G_1 °क्ष) (for भैक्ष्य) —^{b}) D_4 कर्मणो, C_v as in text D_{n1} यस्य, D_{n2} T_1 G_{2-4} येन, T_2 [अ]नेन (for नैव) K_{2-5} $B_{0\ 8}$ (m as in text) $_{4\ 5}$ D_{n1} D_{2-8} कस्याचित्, C_v केन° (as in text) —^{c}) D_8 समा रभाद्, C_a as in text C_v आरभान्मा बुभूषेत —^{d}) = 8^{b} K_5 $M_{1\ 8}$ अकिंचन, D_7 नकिंचन G_1 न हतस्वस्ति किंचन C_a v cite हतस्वस्ति and अकिंचन — K_5 G_8 om (hapl) 6^{c}–8^{b} —^{e}) D_{a1} वीक्ष्यातो, D_{a2} विख्यातौ D_7 T $G_{2\ 4}$ M स ($M_{1\ 8}$ न) सर्वलोके न ख्यातो, G_1 सर्वलोके न विख्यातो —^{f}) $K_{2\ 4}$ D_4 स (for न) B_1 -सनिभ°; G_2 C_a सयुत (for -स हित°) B_5 न कार्पण्यमिहार्हसि

7 K_5 G_8 om 7 (of v l 6) —^{a}) D_{a1} कपालीं D_4 कापाला नृप पारिष्ठा, G_1 कापाली च नृपाधिष्ठा C_a cites कापाली —^{b}) B D_a D_n $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ आसाद्य (for आस्थाय) $K_{3\ 4}$ D_7 S (G_8 om) जीवति ($M_{1\ 8\ 4}$ °सि) —^{c}) D_4 corrupt, G_4 सत्यक्त- D_4 om राज्यम् T $G_{1\ 4}$ ऋद्धिं T $G_{2\ 4}$ M C_v त्वा, G_1 च (for ते) —^{d}) B_1 स, D_7 S (G_8 om) प्र- (for किं) D_8 वचिष्यति

8 K_5 G_8 om 8^{ab} (of v l 6) —^{a}) D_n T_1 $G_{1\ 4}$ परित्यज्य (for समुत्सृज्य) —^{b}) = 6^{d} $M_{1\ 8\ 4}$ अकिंचन D_7 हतस्त्व च न किंचन —^{c}) D_{a2} D_7 तस्माद् D_a आशास्यसे, D_6 आशसते, D_8 आसशते, C_a as in text D_{n2} भीक्षे, D_7 S भैक्ष —^{d}) $K_{4\ 5}$ B (except B_4) D_n $D_{2\ 8\ 5\ 6\ 8}$ कर्तुं (for चर्तुं) S (except G_1 M_2) विभो D_a चरितु प्राकृतो यथा

9 ^{a}) D_a D_7 T G_{1-3} M कस्माद्, D_{n1} यस्माद्, G_4 तस्माद् (for अस्मिन्) G_4 राजन् (for राज) —^{b}) D_a transp जित्वा and कृत्स्ना B (B_2 m as in text) $D_{2\ 5\ 7}$ G_1 हित्वा (for जित्वा) D_2 कृष्णा, D_7 राज्य, G_1 सर्वां (for कृत्स्ना) D_8 om from वसुधराम् up to चन (in ^{d}) —^{c}) D_a [अ]र्थिनौ (for [अ]खिलौ) $K_{2\ 4}$ ज्ञात्वा (for हित्वा) —^{d}) D_{a1} रवे (sic), D_{a2} चर (for वन) D_n मौर्ख्यात् (for मौढ्यात्)

10 ^{a}) K_5 B_4 D_a $D_{6\ 8}$ M_2 यदिमा(D_a °सा)नि, T_2 यथेमानि, G_1 य इमानि —^{b}) $D_{2\ 8}$ विमृशिष्यति, D_7 विमथिष्यत, T_1 $G_{3\ 4}$ प्रमथि°, T_2 G_2 M_{2-4} प्रमथि° D_{n2} T_2 G M_2 साधव (for [अ]साधव) D_8 विमथिष्यक्ष्मसाधव (sic) —^{c}) D_{n1} $G_{3\ 4}$ भविता, C_a as in text D_a D_{n2} विप्रहीनानि, D_7 S विप्रहीण (G_1 °न)त्वात् —^{d}) D_{a1} प्राप्तु, D_7 प्राप्तस्

11 ^{a}) $K_{3\ 5}$ B_{1-4} D_a $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ C_v मुनीना च (C_v स्याद्), $B_{0\ 5}$ अनीशस्य, D_n अनाशास्यम्; S अही नस्य (T_1 M_2 अनीहस्य) D_7 आकिंचनमहीनव्य (sic) — B_1 om 11^{b}–12^{a} —^{b}) D_7 S मृत्यवे (for इति वै) —^{c}) K_{2-5} $B_{0\ 2\ 8\ 5}$ D_a D_{n2} $D_{2\ 8\ 5-7}$ T $G_{2\ 4}$ M_2 कृत्वा; B_4 damaged, D_{n1} D_8 दृष्ट्वा, D_4 भृत्या, G_8 कृपा (for कृत्या) K_4 D_{a2} नृशस्य, K_5 $B_{0\ 2\ 8\ 5}$ $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ T_1 C_v नृशस, B_4 damaged, D_a D_n D_8 -नृशस्य, T_2 नृशसां, G_1 नृशस्या, G_2 नृशसे, G_4 नाश*, M_1 नृशस्यो (for नृशसा) C_a cites आनृशस्य D_{n1} D_7 T_1 $G_{2\ 8}$ C_v निधने, G_4 broken, $M_{2\ 8}$ [अ]भ्यधने, C_a ह्यधने (as in text) —^{d}) D_6 [अ]धनिनाम्, G_1 [अ]धनिकाम्; C_v अधनता (as in text) D_7 धिगस्त्वनिधनामिघ, G_8 गतिस्त्वधनतैव हि, G_4 गतिस्त्वधनतामिह Between अधन and तामिह, D_8 (for the first time) reads 13^{bc} through eye-wandering

12 B_1 om 12^{a} (of v l 11) —^{a}) S आश्वस्त न्यम् (M_2 °स्तम्, M_4 °स्तनम्), C_a v as in text —^{b}) D_{n2} वेदवद् (for वेद तद्) C_a cites वेद (as in text) —^{c}) G_1 यदिद, $M_{1\ 8}$ यस्त्विमं (for य त्विम) D_4 धर्मं (for धर्मम्) —^{d}) K_5 B_4 $D_{7\ 8}$ T_1 $G_{2\ 3}$ एव, D_a एतत् (for एष)

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
ह्रियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३
अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ १४
पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६
अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयात्रा हि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ १७
अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २०
धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ २१ C 12. 226 B. 12. 8 21 K 12. 8 21

13 [a]) Bo 2 Da1 D6 8 G2 M3 4 म (for स) —For the reading (first time) of 13[bc] in D8, cf v l 11[d] —[b]) K Da Dn D6 8 G2 स (for य) —[c]) Bo 1 क्रियमाणे, D8 (both times) ह्रष्यमाने, T1 G3 4 M1 ह्रीयमाणे, G1 (before corr) ह्रियमाणो — K5 om (hapl) 13[d]–15[a] —[d]) G1 धन तस्य (for वय कस्य) K3 4 प्रत्यक्षमेव हि, D8 कस्य क्षयेमहि (for कस्य क्षमेमहि)

14 K5 om. 14 (cf v l 13) —[a]) Hypermetric K3 D4 अशास्तवत्, K3 अशयवत्, K4 असतवत्, Bo अभिशस्त च (hypermetric), B3 Dn D6 7 T2 G2–4 M Cv अभिशस्त, D8 अभिशास, T1 अभियुक्त, G1 अहिंसस्त, Ca अभिशस्तवत् (as in text). B3 om प्र —[b]) D5 (before corr as in text) पार्श्वसस्थितं, D7 पश्यत स्थित, Cv as in text —[c]) K4 B Da2 D2 3. 5–7 दरिद्र, M2 दारिद्य, M4 दारिद्र Bo–4 Dn2 D2 5 पापकं, D8 पातका (for पातक) —[d]) B Da D2 3 5 कस्त, Dn D6 न तत्, D8 कस्त्व (for कस्तत्) Da2 शमितुम्, D8 सशितुम्, Cv शासितुम्, Ca as in text Dn2 अर्हसि

15 G1 om 15–16 K5 om. 15[a] (cf v l 13) —[a]) T2 पतित शोचते राजन् —[b]) K2–4 D4 निर्धनश्चैव, D7 S (G1 om) अधनश्चापि Dn1 शोचते, D7 [अ]शोच्यते —[c]) D6 नाभिगच्छामि, D7 S (G1 om) नाधिगच्छति —[d]) D7 धनस्य (for [अ]ध°) Da D7 T1 G3 4 M वा (for च) Dn1 निर्धनस्यावरस्य च, Dn2 न धर्मस्यावरस्य च

16 = (var) Rām 6 83 32, Pañcatantra I 6 G1 om 16 (cf v l 15) —[a]) Da अर्थिभ्यो, D7 आर्तेभ्यो D6 [ऽ]पि (for हि) D7 T1 G2–4 प्रवृत्ते- (G1 °द्धे)भ्य —[b]) D7 T1 सभूतेभ्यस, M1 सभृत्ये भ्यस, Ca as in text K3 5 इतस्तत, Ca as in text —[c]) M1 प्रिया (for क्रिया) —[d]) K5 B (B3 4 both marg as in text, B5 marg, also as in text) D2 3. 5 समुद्रेभ्य (for पर्वतेभ्य)

17 [a]) K4 अर्था- (sic), Da D7 S अर्थो (for अर्थाद्) —[b]) Da2 सर्गश्च, D2 5 स्वर्गाश्च, D7 T1 G3 4 सुख, G1 स्वर्ग D6 चापि (for चैव) —[c]) B2 Dn1 G1. 3 M [अ]पि, Da च (for हि) D8 om from लोकस्य up to कुसरि (in 18[d]) —[d]) K5 B Dn2 D2 3. 5 6 ह्यर्थं न (for [अ]र्थं न प्र-)

18 = (var) Rām. 6 83 33, Pañcatantra II 92, Hitopadeśa (ed Schl) I 117 D8 om up to कुसरि (cf v l. 17) —[a]) Dn G1 अर्थेनेह, T1 G2 4 °नापि (for °न हि) G3 वियुक्तस्य —[b]) D7 S [अ]ल्पचेत(G3 °तेज)स —[c]) Bo 1. 5 Dn D7 T1 G1 2 M1–3 विच्छिद्यते, T2 उच्छि° —[d]) K4 D2 5 ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे कु-)

19 = Rām 6 83 35, Pañcatantra I 3, Hitopadeśa I 118, Vṛddhacāṇakya 6 5, Vikramacarita 150, Śukasaptati 27

20 [ab]) = (var) Rām 6 83 38[cd] K3 विविस्तितु, K5 B Da Dn D2–6 Ca विधित्सितु, D7 8 G3 4 विधित्सता, T2 विचिन्वता; G2 विवत्सता, M2 विवित्सया (for विवित्सता) —[c]) D8 अर्थेनर्था G1 विवर्धते (for निबध्यन्ते) —[d]) G1 तोयैर् (for गजैर्)

21 = (var) Rām 6 83 39 —[a]) D8 G1 धर्मे (for धर्म°) K2 4 स्वर्गश्च (for कामश्च) K2 4 कामश्च, B3 Da Dn D6 8 हर्षश्च, D. स्वर्गाश्च, D7 S दर्पश्च (for स्वर्गश्च) —[b]) B3 Dn D6 8 घृति (for हर्ष°) G1 क्रोध द्रुतं (for क्रोध° श्रुतं) Dn मद (for दम)

धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२
नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलाद्गिरिनदी यथा ॥ २३
यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४
अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
राजन्किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥ २५
न चेद्भर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६
अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ २७
द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ २८
अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥ २९
न पश्यामोऽनपहृतं धनं किंचित्क्वचिद्वयम् ।
एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ३०

22 a) Da1 om from क up to धर्म° (in 23c) G1 कुल° D8 भवति (om प्र) — b) D6 धर्म B1 Dn1 D5 प्रवर्धते — c) B5 G1 [अ]प्यय, Dn2 [अ]स्त्वय — d) B1 नाधन, M4 नापर K3 4 भरतर्षभ, Da2 पृथिवीपते, T1 G1 पुरुषोत्तम°

23 Da1 om up to धर्म° (of v l 22) — c) B6 धर्मं (for धर्मः) Dn D8 धनाद्धर्मं प्रभवति, D6 °द्धर्मो हि स्रवति, D7 S °द्धि धर्मो नि:स्रौति (G1 न स्रोति) — d) K2-5 D4 पर्वताग्रात्, Da2 शैलाभिमरि (sic), Dn1 D8 शैलादभि, Dn2 शैलादिभ्यो, Cv शैलाद्गिरि (as in text)

24 a) D7 कृशाश्वश्च (for यः कृशाश्वः) K4 om कृशाश्व° B1 कृशार्य°, G1 कृशाश्व, Ca कृशाश्व° (as in text) K2-4 D8 कृशधन°; D4 °धनु°; G1 °भव° (for °गव) — b) K5 D2 3 5 कृशविद्य°, D8 कृशो भृत्य° — d) Da1 G1 शरीर (for °र)

25 a) D8 5.8 अवेक्ष्यस्व, Cv as in text D4 यथाराज्य, Cv as in text — c) K4 Da अन्यजातीना — d) K3 8 अर्ध्यति, K4 एध्यति, K6 B D2 3 5 6 दी(B3 दि)व्यति, Da1 रध्यति, Da2 रदध्यति, Dn2 दीव्यति; D4 कृध्यति, D7 पश्यति, T1 G2-4 रक्ष्यति, Bomb and Cal ed गृध्यति (for ऋध्यन्ति) K4 D4 देवता, Da देवत Dn2 D8 वधादेव परस्पर

26 a) K3 D4 वक्तव्यम्, K4 कर्तव्यम्, Cv as in text D7 न चैवर्तव्यमन्यस्य (sic), D8 न च व्यर्तव्य° — b) Da2 न (for तद्) B Da Dn1 (before corr as in text) D2 3 5 6 आचरेत् (for आरभेत्) K2 4 कथ तैस्त्व समारभे, K3 D4 कथंचिद्द्रव्यं धारयेत्, D7 तथेय द्वसु धा°, S कथ तद् (G1 नु) वसु धा° — c) B1 2 5 एतावद् K4 B4 Da D7 G1 3 M4 देवेषु (for वेदेषु) — d) Da कविभिर्निश्चय (by transp) M1 स्मृत

27 a) G1 अर्थेन वा (for अध्येतव्या) D8 त्रया K4 B Da Dn D2 3 5 6 8 नित्य (for विद्या) — b) K4 विनिश्चिता (for विप°) — c) D7 सर्वधा T1 G2-4 आहृत्य (for °आहार्य)

28 a) K6 B Da D2 3 5 6 यागाद्, G1 त्यागाद् (for द्रोहाद्) D7 ह्यवाप्नोति, T2 G1 अवाप्नोति (for °सानि) — b) K6 D2 3 5 transp दिवि and स्थानानि D4 देव (for दिवि) K2 4 नित्यश, M1 सर्वत° (for सर्वश°) — After 28ab, K2-4 Dn D4 8 ins (of 25cd)

9* द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीना गृध्यन्ते येन देवता ।
[Cf 25cd Dn1 अन्यजातीना K4 ऋध्यते, Dn2 गृध्यते]

— c) B1 व्यवहिता, Ca as in text — d) Da वेदवेदाश्च, D7 वेदे वेदाश्च, D8 वेदवादिश्च K2-4 D4 सर्वश°; B1 निश्चिता, D8 शाश्वत (for शाश्वता°)

29 a) D4 अधायते, D7 T1 G3 अधीयते K2 5 B1-5 Dn D8 [ऽ]ध्यापयते; Bo Da D2 3 5 6 [ऽ]ध्यापयति, D7 S तपस्यते (for तपस्यन्ति) — b) D5 यजते D2 3 6-7 [अ]पि (for च) G1 जयते च यजति च — c) K3 चाश्रयो; K6 B3 Dn D6.8 तच्छ्रेयो, B4 damaged D7 S श्रेयो हि (for च श्रेयो) — d) D8 ददत्याददते, T2 M2 यदस्याददते D8 पुन° (for ऽन्यत) Da1 यदप्या ददतेनत° (corrupt)

30 a) K3 5 Bo-3 4 (marg, also as in text) 5 Dn D2-6 [ऽ]नपकृत, Da1 नापरुत, Da2 तापरुतं, D7 S (except T1 G1) नापहृत, Cv as in text — b) K3 5 D4 वय पुरा, G2 वय क्वचित् (by transp) — c) B2 3 D2 3 5 च (for हि) — d) K2 3 B5 D8 G3 यजति (for जयन्ति)

जित्वा ममत्वं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥ ३१
यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥ ३२
आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ३३
स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥ ३४
येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३५
विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६
शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम ।
महान्दाशरथः पन्था मा राजन्कापथं गमः ॥ ३७ C. 12. 242 B. 12. 8. 3 K. 12. 8. 3

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

31 [a]) Dn2 D8 ममेय (for ममत्व) D2 श्रुवते —[b]) K2 Dn D8 धन (for धने) —[c]) K4 Da2 जित स्वर्गा, B4 Dn D8 [ऽ]पि ते स्वर्ग्या, Da1 जित स्वर्गो, D2 जित स्वर्ग्या —[d]) B0 धर्म्यो (for °र्मो) K5 B0 2 8. 5 Dn1 D8 5 येषा, B1 damaged K5 B0-2 4 5 Da Dn1 M1 नि(M1 न)रुच्यते, B8 निरुच्यते, D7 T G M2-4 न (D7 G8 4 नि) रुध्यते (for निगद्यते)

32 [a]) Da यथा हि (for यथैव) —[b]) M2 स्रव त्यापो Da1 स्यदत्यापो दिशो दिश Ca cites स्यदति —[c]) K4 वित्ते (for वित्तं)

33 [a]) D7 अयं, M2 अल (for इय) —[b]) B1 नृगत्य, Da नृपस्य (for नृगस्य) K2-4 भरतस्य (for नहुषस्य) B1 हि (for च) —[c]) B1. 2 अंबरीशस्य —[d]) Dn2 या (for सा) G2 त्विय (for त्वयि)

34 [a]) D7 T2 G1 M त्वा (for त्वां) Da सर्वे मयो —[b]) D4 मर्वदक्षिण, M4 (sup lin as in text) सहदक्षिण —[c]) B Da Dn2 D2 8 5-7 S म (for त) D2 जयमे —[d]) Da T1 G2-4 प्राप्त त्वा, T2 G1 M2-4 प्राप्तं त्वा, M2 प्राप्तस्त्वा B D6 S राज, Da एव, Dn D2 3 5-8 राज्य° (for देव) D7 प्राप्त राजन्किल्बिष

35 [b]) G1 दक्षिणापर° —[c]) K2 D5 [अ]वभृथ°, K4 B1 °भृत, G1 °पृथ, G8 °भृष —[d]) K5 सूता (for पूता) D6 वै (for ते) Da सर्वे पूता भवति ते, D7 पूता धर्मे चरति ते

36 [a]) K5 देवदेव (for महा°) —[b]) Dn2 सोश्व मेधे (for सर्व) K8 महामखा —[c]) G1 आवहद (for जुहाव)

37 [a]) D8 सास्वतो, G8 शासतो K4 D8 भूत, T2 भुवि, G1 M भूरि (for भूति) —[b]) D8 नास्यात्तम्, G1 नात्यतम् (for नास्यान्तम्) K5 B1 Da1 D6 S (except M4) °शुश्रुम — G8 om. (hapl) 37[cd] —[c]) K5 D8 एष शिव, B1 देवरथ°, Da1 दशरथ°, Da2 दाशरथं, D2 4 दशरथ° (for दाश) D7 S (G3 om) महाजनपथ गता —[d]) Dn D3 कु पथ Da व्रज°, D7 T1 गत°, D8 गमा

Colophon — *Sub-parvan* K2-5 B Da Dn D2 3 5 7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* K2 4 अनुशासनं, B1 Dn D7 T G4 M1-3 अर्जुनवाक्य, G2 अर्जुनदरिद्रनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) B2 4 Da1 Dn D2 6-8 S 8 (as in text) — *Śloka no* Dn1 38, Dn2 37, D8 39

९

युधिष्ठिर उवाच ।
मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम ॥ १
सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ २
क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३
हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४
जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ६
मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः ।
मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
आजिघ्रन्पेशलान्गन्धान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
नानारूपान्वने पश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥ ८
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनः ।

9

☞ The adhy is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf v 1 12 1 1) The adhy has many stanzas in common with 1 110 — Between 270 and 275, the Cal ed has omitted 3 lines in counting, and the mistake is retained unrectified in our references

1 D_8 om the ref — a) T_1 G_{3-4} एकाम ; G_1 एकाह्रो (for एकाग्रो) — b) K_2 D_4 [अ]तरात्मनो (D_4 °ना), D_8 नियम्य च (for ऽन्तरात्मनि). Dn_1 मन श्रोत्रतरात्मनि ; D_7 S मना श्रोत्रा(D_7 न मे श्रोत्रा ; G_1 मनसैवा , M मन श्रोत्रा)तरात्मना — c) K_3 D_4 धारयस्वापि, K_5 B $D_{2\,3\,5\,6}$ °यन्नपि, Dn_1 °यन्निति; Dn_2 D_8 °यस्वेति, D_7 S °यिष्यामि (for °यित्वापि) K_3 $B_{1\,4\,5}$ Dn $D_{4\,6\,8}$ तत्, $K_{4\,6}$ $D_{2\,3\,6}$ त (for ते) — d) $K_{3\,5}$ $B_{0-2\,3}$(orig) $_{4\,6}$ Dn_1 रोचेत, B_3 (marg) Da Dn_2 D_7 S रोचते $M_{1\,8}$ तव (for मम)

2 a) $K_{2\,4}$ D_7 पार्थ-; K_5 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ साधु , D_8 सार्प , G_1 सार्ध (for सार्थ) Cv cites सार्थागम्य K_4 S (except G_2 M_4) महा (for अह) D_5 मार्गो — c) $K_{2\,4}$ B_4 Da Dn $D_{6\,7}$ Ca त ; D_8 न, G_1 त्व, M_4 त्वा ; Cap तद् (as in text) Da गम्य यद्गमिष्यामि (sic) — d) T_2 G_1 त्यक्त्वा (for हित्वा) D_8 सुखान्वित

3 a) K_2 D_8 M_2 क्षेमश्च, K_3 क्षेमाश्च, K_4 क्षेमैश्च D_4 क्षमश्च; $M_{1\,8}$ क्षेम्य (for क्षेम्यश्च) Dn_2 [ए]का किनो D_5 गम्या, $M_{1\,8}$ गम्यं — b) D_7 T_1 G_{3-4} $M_{2\,4}$ [इ]ह (for [इ]ति) $D_{2\,3\,8}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ पृच्छतो; D_7 पृच्छता — c) Da T_2 नेच्छसे G_1 स्प्रष्टुम् — d) $D_{2\,3}$ अनिच्छतापि ; G_1 अपृच्छतैव

4 = (var) 1 110 30 — a) $K_{2\,4}$ सुखारम्भं ; D_2 °कारं — b) $D_{4\,5}$ महातप — c) K_3 आरण्य . $D_{2\,3\,5}$ मूलाशन

5 = (var) 1 110 31 — a) K_3 जुह्वानोऽग्निं, Da जुह्वानग्निं ; D_7 T_1 $G_{3\,4}$ M जुह्वानोऽग्निन्, G_1 जुह्वाग्नि (sic) — d) B_0 D_7 T $G_{3\,4}$ M ची(D_7 चि) रचर्म ; G_1 चीरचर्मा, G_2 चीरधर्म (for चर्मचीर)

6 = (var) 1 110. 32 — b) Da_1 °श्रमक्लम , $M_{1,8}$ °श्रम क्षम — c) D_2 °सृष्टेन — d) $B_{0\,3}$ परिशोषयन्, $M_{1\,8}$ उपशोषयत् (M_8 °येत्); M_2 उप शोष्य च

7 b) T_2 सशृण्वन्नुच्चावचा गिर , G_1 सशृण्वन्नैव शिवा गिर — d) $B_{0\,1\,4}$ D_7 T G_{2-4} M_{1-8} वदतां, $B_{2\,3}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ G_1 M_4 नदतां (for वसतां)

8 a) $B_{0\,3}$ पेपलान् — b) G_1 वीरुधान् — c) Da_1 वशे (for वने) T_2 G_1 पश्यन्नानाविधाकारान्

9 = (var) 1 110 34 Da transp. 9^{ab} and 9^{cd} — a) K_3 मृगावस्थ (for वानप्रस्थ) D_7 [अ]प्र (for [अ]पि) — b) D_4 दर्शने ; D_7 G_1 दर्शिन . T_1 $G_{3\,4}$ $M_{1\,8}$ दर्शन , M_4 दर्शयन् (for दर्शन). M_4 (*inf.*

नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ९
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्केन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ १०
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ११
अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १२
पांसुभिः समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ १४
आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धबधिराकृतिः ।
अकुर्वाणः परैः कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १५
जङ्गमाजङ्गमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७
अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित् । c. 12. 260 B 12. 9. 18 K. 12. 9. 18

1in) वन- (for कुल) K2 5 Da Dn D8 वासिना —c) D7 S [श्रा]चरन्किंचित् (for [आ]चरिष्यामि) Da D8 स्वप्रियेण चरिष्यामि —d) B1 ग्राम्य- (for ग्राम)

10 = 1 110 33 —a) K2 °शीला, M1 8 °शीलो (for °शीली) Bo 4 विसृपन्, B2 4 (marg) D2 3 5 T2 G1 विचरन् —b) B2 4 (both marg, also as in text) पक्षापक्षे न, B3 (m as in text) चरन्पक्केन Da1 च वर्तन्, Dn1 वर्तन (for वर्तयन्) —c) K2-4 D4 देवान्पितॄश्च, D7 S (except G3) पितॄश्च देवान् —d) D3 तर्पयेत्, M8 तर्पयत्

11 = (var) 1 110 35 —a) K2 Da2 -शास्त्रा णाम् —b) G1 M उत्तमम् (for उग्रम्) —c) T1 G2 प्रतीक्षेह, G3 4 प्रतीक्ष्येह (for °क्षिष्ये)

12 = (var) 1 110 7 —a) K5 Bo 3 4 (m as in text) D5 अथ चैकोहम् K2 एकोहम्, Da1 एकाकी; Da2 एकैकम् (for एकाहम्) D7 S अथ वैकालिके (D7 °को) वा(T2 G1 M चा)हम् —b) Da ह्येकैकस्मान् D7 S ज(G1 दि)नक्षये (for वनस्पतौ) K5 B D2 3 5 एकैकमपि चाश्रम —c) K4 D6 S भैक्ष B2 M1 मुक्त°, D2 दृढ (for मुण्ड) —d) B1 5 क्षेपयिष्ये, B4 (marg, also as in text) क्षययिष्ये D7 कलेवर, T1 G3 4 कलेवर, T2 G2 M कळेवर

13 = (var) 1 110 8 —a) K5 B Da D4 6 8 पांशुभि° K3 B3 Dn2 D8 समभिच्छन्न°, K4 5 Bo समु(Bo °मृ)पध्वस्त°, B1. 2 4 5 Dn1 D2 3. 5-7 समप ध्वस्त° (B1 °स्त), S समभिध्वस्त —b) B1 °प्रति- श्रयान्° —c) Da1 तृण, Da2 तृण (for वृक्ष) —d) M1 -सर्वाप्रिया°

14 = (var) 1 110 9 —a) M2 निशोचन K4 M3 च हृष्यश्च, Bo प्रहृष्यत, D8 प्रहृष्यश्च (for प्रहृष्यंश्च) —b) = 6 36 24[d] Da2 °मस्तुति, M1 °संस्कृति —c) = 6 25 30[c] G1 निराशिर् M2 निर्नमो —d) G1 निर्द्वंद्वे Dn1 निःपरि°, D4 निपरि°

15 a) Da2 आत्मारामं D7 S प्रशांतात्मा (for प्रस आत्मा) —b) T1 G2 4 M जळांध —c) B3 D3 5 नकुर्वाण° K4 D7 8 T G M3 किंचित्, D2 6 M4 कांश्चित् (for कांचित्) —d) G1 संवीत (for संविदं), K3 5 Dn D6 8 कैरपि (for केनचित्)

16 = (var) 1 110 11 —a) K4 D4 °जगम सर्वं, G1 °जंगमा सर्वा —b) Dn2 नाहिंसश्च, D7 न हिंस्यश्च, T1 G3 4 आहिंमश्च, T2 आपिहिंसन् (sic), G1 नापि हिंसाश्च, M3 नाविहिंमाश्च (for अविहिंसंश्च) K2 4 D4 G1 चतुर्विध (G1 °धा) — Dn2 reads 16[cd] on marg —c) Da2 प्रजा K3 स्वकर्मस्था (for स्वध°) D7 S प्रजा सर्वास्वधर्मस्थासु (M1 °स्थाश्च) —d) Bo सम, B1 corrupt, G1 सम, G2 पति° (for सम°) K2-4 D4 7 8 T G2-4 प्राणभृता B4 पथि, T1 G4 पति°, G3 सम° (for प्रति)

17 = (var) 1 110 10 Dn2 reads 17 on marg —a) D7 S (except G2 M2) [अ]पहसन् Da2 किंचन् (sic), D4 T G3 4 किंचित्, D6 काचित् (for क्वचित्) —b) D6 7 T1 G3. 4 अकुर्वन् K2-4 Da2 D4 भ्रुकुटिं, K5 B2 Da1 Dn D8 भ्रुकुटी°, D7 भ्रुकुटी — D8 om (hapl) 17[c]-18[b] —d) Da1 -सुसंशय°, T2 सुसयुत, G1 -विसंयत (for -सुसयत°)

18 D8 om. 18[ab] (cf v l. 17) —a) Dn1 आ पृच्छन्, Da1 अपृच्छत् —b) K3 5 Dn2 प्रव्रजन्नेव, K4 Bo 3-5 D2 3 5 6 व्रजन्नेव तु, B1 2 प्रव्रजन्नेव तु (hypermetric), Dn1 व्रजन्नेव (submetric), D7

50 18 19 न देशं न दिशं कांचिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८
गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।
ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९
स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २०
अल्पं वास्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरल्ँलाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ २१
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके ॥ २२
एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पञ्च च ।
स्पृहापाशान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ २४
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

प्रच्छन्नो येन; T1 G2 4 M व्रजन्नान्येन, T2 वदन्नानेव, G1 वदन्नान्येव; G8 पृच्छन्नान्येन (for व्रजन्येनैव) K2 कस्यचित् (for केन°). — c) K2 3 D4 8 नादिश, Dn नादेश (for न देश) K8 om न दिश D8 काश्चिद्

19 b) K6 B Da1 D3 5 S (except G2) पश्चाद्या (D7 °द्वा)नवलोकयन्, Da2 °द्य न वलो°, D8 °दनवलोकयेत् — c) D7 जग्मु°; Ca ऋजु (as in text) K4 प्रणिहिता, Da1 प्रणहितो, D8 प्राणहितो, G1 प्राङ्निहितो, Ca as in text — d) Dn2 M4 त्रस (for त्रस) K3 4 समस्थावरजगम (K4 °म), D7 T1 सुसस्थावरवर्जित, D8 क्षगमस्थावरजंक (sic), G1 नगरग्रामपत्तनान्, T2 न गच्छन्ग्रामपट्टण, G3-4 स्त्रीसस्थापरिवर्जक Ca cites -वर्जिक° Cv as in text

20 a) Da2 T G2-4 M Ca स्वभावास्तु (M2 3 °स्त, M4 °श्च), G1 सहावास्तु B D2 3 5 6 व्रजत्यग्रे, D8 प्रजा°; Da T G1 Ca प्रयां°, D7 G2-4 M प्रयात्वग्रे K3 [अ]शनान् — b) K8 भजन्ननशनान्यपि, K4 प्रभवत्यशन्नादय. Bo 1 Da2 D4 T G1 भव (B1 °व)त्यनशनान्यपि, Da1 भवंत्यनशनाशना, D7 G3-4 प्रभवत्वनशनान्यपि (hypermetric), D8 भजंत्यनशनादपि, G2 M भवत्वनशनान्यपि, Ca cites अपि (as in text) — c) Dn2 द्वद्वानीव B1 निरुद्धानि, D8 T1 विशुद्धानि — d) B1 4 [अ]नवचिंतयन् (hypermetric), Da1 M3 8 [अ]चिंतयत्, G2 चिंतयन् Bo सर्वाण्यनवचिंतयन्

21 = (var) 1 110 13 Dn2 om (hapl) 21 — a) T1 G3 4 अम्ल, T2 G1 कटु (for अल्प) Bo-2 5 Dn D2 3 5 भोज्य वा (by transp), T2 वा भोक्ष्य — b) K3 Dn2 D4 8 G1 M पूर्वे (D8 °वं)लाभेन; K4 पूर्वाभावेन, Da1 सर्वलाभेन, Da2 सर्वाला°, T2 पूर्वभावेन — c) Da अन्यैरपि, D7 S अन्यानपि (T2 G1 °नभि, G2 °न्यपि; M4 °नाति) (for अन्येष्वपि) K8 D3 चरेल्ल, Bo [अ]चरल्ँ; Dn2 रचल्ँ, M1 3 चराल् (for चरल्ँ) K3 D4 8 T1 M2 लोभाद् (T1 °न्). K4 M1 3 4 लाभाद्, Da D7 T2 G लाभान् (for लाभम्) — d) K8 स च, Dn D7 सम (for सप्त) D8 पूजयन्. B1 अलाभेष्वप्यपूरयन्

22 = (var.) B 12 278 9 13 141 113, Śaṅkhasaṃhitā 7 2, cf Manu 6 56 — a) Da2 T2 G1 सन्न (for न्यस्त) K8 Dn1 D4 -मुशले, Bo 1 3 4 -मुपले, Da1 मूले (submetric), — b) G1 [S]श्यंगारे B1 Da2 D7 T1 G2 M1 3 भुक्तवर्ज (Da2 °र्जि)ने, T2 G1 भुक्तवर्जिते, G3 भुक्तिवर्जिते — c) K6 Da1 D3 6 अतीते, D8 अतीता Da पात्रसपाते — d) G1 विहित-, G3 वितत (for विगत)

23 23^{ab} = (var) 1 110 12^{ab} — a) D8 एककालश्चरेद्; G1 एककाले चरन् (for °काल चरन्) Bo Da2 Dn1 D4 7 S भैक्ष — b) K6 Bo Dn D2 3 5 6 त्रीनथ द्वे च, D7 S गृ (T1 G3 4 ग्र)हाणि द्वे च (G1 त्रीणि) (for गृहे द्वे चैव) D6 पचधा Bo 1 3 Da Dn T2 G1 2 M2 वा (for च) D8 गृहेषु द्वित्रिपचक — c) Bo D5 7 S स्नेह (D5 °हा)पाशान् (M2 3 °शाद्), Da स्पृहान्पाशान्, Dn D1 स्पृहापाश, D8 स्पृहापाशाद् D6 विमुच्योह — After 23, N (except D7, Ś1 K1 D1 missing) ins

10* अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपा° ।

[= (var) Ādi 1164* B2 अभावे (for अलाभे). B1 Da यदि (for सति) Da1 समदर्शा]

24 = (var) 1 110 16 — a) G1 कश्चित् (for किंचिन्) — b) D6 M1 3 °वदाचरेत्, T2 °रिवाचरन्. M4 न मुमूर्षु पदा चरन् — c) D7 S चोभे (for चैव) D7 नाहीन न च विद्विषन्

25 =(var) 1 11 14 B 12 320 10, Śaṅkhasaṃhitā 7 7, Ahirbudhnyasaṃhitā 15 65^{cd}–66^{ab}

सर्वास्ताः सममित्यज्य निमेषादिष्व्यवस्थितः ॥ २६
तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
सुपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २८
वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९
कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ॥ ३०
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१
एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२
जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।
असारमिममस्वन्तं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३
दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु । C. 12. 232 B. 12. 9 34 K. 12. 9 34

—^{a}) B1 वामौक; Dn2 M4 वास्येक, D2–4 वाइयैक, G2 वाच्येक K3 वक्षतो, M1 3 4 तक्षको —^{b}) K4 चदनेन सुगधिना, B2 °नैनैक्षमुक्षत Cv cites 25^{ab} as in text —^{d}) D7 S (except G2) ध्यायन्नुभयतस्तयो°

26 = (var) 1 110 16 Da om. 26^{ab} —^{a}) K4 D2 6 7 M1 3 जीविता, M2 जीर्यता (for जीवता) —^{b}) D7 T2 M त्यक्तु नित्यक्षमा°, T1 G1 त्यक्तु (T1 °क्तुर्) नित्य क्षमा, G2–4 सर्वास्त्यक्तुं क्षमा (for कर्तुम स्युद्य) —^{c}) D7 T G2–4 ता° सर्वा° (by transp) G1 M4 सपरित्यज्य —^{d}) B Da1 Dn2 D5 6 निमेषा दिष्व्यवस्थिता° (Da1 °त), D7 S °दिष्ववस्थित°

27 = (var) 1 110 17 —^{a}) G1 तेषां K2 4 Bo 1 D2 असक्तश्च, T2 G1 विरक्तश्च —^{b}) B (except Bo) D3 5 G3 4 -सर्वेन्द्रिय क्रिय° —^{c}) K5 Da Dn1 अपरि-, M2 म परि- (for सुपरि) D8 -सकल्प —^{d}) Bo 2 6 Da D7 सुविमुक्तात्म, Dn1 G1 सुनिर्मुक्तात्म, D3 सुनिर्मिक्तात्म, D6 T1 G2–4 सुनिर्निक्तात्म, D8 सुनिमुक्तात्म, T2 निमुक्तात्मात्म (for सुनिर्णिक्तात्म) Da1 D7 T G1. 3 4 किल्बिष° (for -कल्मष)

28 = (var) 1 110 18 After 270, the Cal ed passes over four lines in counting —^{a}) K4 सर्वपापेभ्यो —^{b}) T1 व्यतीयु°, G1 विमुक्त°, Cv व्यतीत (as in text) D6 सर्ववागुर°, D7 सर्ववागुरः, D8 सर्वतोगुरा°, Cv as in text Da विमुक्त° सर्वसंकारात् —^{c}) M1 विष्टेद्, M3 विष्टत् —^{d}) Da1 स्वधर्मा

29 ^{a}) Bo M2 एव (for एवं) G1 वीतरागाश्चर च्छेच (corrupt) —^{b}) B1 3 4 Da D6 (the last three marg as in text) 7 S मानसीं (Da1 मानस्म, T2 नूतनीं, G1 [अ]नागसीं), D4 शास्वतीं —^{c}) Da1 कृष्णया (for तृ°) Dn2 [अ]पि, G1 तु (for हि) K5 महापापम् Da2 corrupt

30 ^{a}) D3 om the first कुशला K8 [ए]क, D7 S [ए]व (T2 [ए]त्र) (for [ए]के) —^{b}) K2 धर्माणि D7 T G2–4 M2–4 मानव —^{c}) K5 -संश्लिष्टे, Dn2 T G2–4 -सश्लिष्ट-, G1 M1 3 4 सश्लिष्ट —^{d}) Dn2 स्वजना, D4 स्वाजन्य, D3 स्वां जन्य (for स्वजन) D7 S नाभिनन्दति (for नाम बिभ्रति)

31 31^{ab} = 3 181 24^{ab} —^{a}) K2–4 D8 आयुषांते G1 विभाय, M2 प्रभाय (for प्रहाय) —^{b}) K3 5 B3 Dn D2 क्षीणप्राण, B4 damaged. After क्षीणप्राय, D6 adds (through eye-wandering) भूतग्रामेण (cf 32^{d}) D7 M2 कलेवर; T G1. 3 4 कळेवर —^{c}) K4 यत्पाप, D7 यत्किं[चि]त् —^{d}) Da कर्ता, D7 कर्ते°, T1 M1 3 कर्तुं (for कर्तु) Da च, D7 T1 G2–4 M1–3 तु (for हि) D7 T G3 4 M4 यत् (for तत्)

32 ^{b}) Da1 व्याविधे, Dn2 व्याविद्धि; D6 व्याविद्, D7 T1 G व्याविद्धो —^{c}) Da1 °ग्रामेय, M2 °ग्रामेन (for °ग्रामोऽय) —^{d}) Dn2 M2 °ग्रामे न D7 T1 G2–4 कार्यवत् (for °वान्) Cv cites 32^{cd} as in text

33 = Hitopadeśa IV 87 K5 Dn D2 3 5 7 8 repeat 33^{ab} after 37^{ab} —^{a}) = 6 35 8^{c} G1 -व्याधि° —^{b}) K2 देवताभिर्, K4 देवनाभिर् (for -वेदनाभिर्) K2 3 5 (both times) B2 3 Dn1 (both times) D2 3 (both first time) 4 5 (first time) 8 (both times) अभिद्रुत, Da M4 अभिप्लुत G1 परिप्लुत, T2 परिप्लुत (for उपद्रुतम्) D7 (first time) T1 G2–4 M2 वेदनाभिपरिप्लुत (D7 M2 °त) —^{c}) K3 असारम्, K3 (marg) 5 B Da D2 3 5 6 8 G1 अपारम् (for असारम्) K5 B Da Dn1 D2 3 5 6 इव, Dn2 इदम् (for इमम्) K2–4 Dn2 D4 8 अत्यत, K5 Bo 2–5 Dn1 D2 3. 5 6 चास्वस्थ, B1 चासुस्थ; Da1 चास्वग्यं, Da2 वास्वर्णं (वास्वर्ग्यं also), M2 अस्वत्र (for अस्वन्त) T2 असारतममत्यत —^{d}) K3 त्यजत, K4 त्यजता

12 34 24 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४
कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणम् ।
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ३५
तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ।
तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

भीम उवाच ।
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १
आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।
विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २
क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ।

---

34 Da_1 reads 34^{ab} twice — ^{a}) D_4 (also as text) T_2 देव पतत्सु, G_1 दिवश्चित्सु च (sic), G_2 दिव॰ पतन्स — ^{b}) G_1 महर्षयः — ^{c}) K_4 भवेदर्थो (for ॰नार्थी) — ^{d}) B_2 चरेत्, D_8 भवे (for भवेत्)

35 ^{a}) T_2 कृत्वापि — ^{b}) B_1 वत्तद्विधस्य च (hypermetric), T $G_{3\,4}$ तत्तद्विपय, G_2 तद्वद्विपय (for तत्तद्विविध) — ^{c}) K_4 Da $D_{4\,7\,8}$ S (G_1 orig as in text) पार्थिवो (for ॰वैर्) D_4 स्वल्पे, M_4 सर्वै॰ — ^{d}) Bo Da_1 Dn_2 M_{2-4} अव, D_4 T_1 G_{2-4} अपि (for एव) B_1 Da_1 Dn_2 वुध्यते, T_2 लभ्यते

36 ^{a}) G_1 प्रज्ञामितम् — ^{b}) Da नचिरात्, Dn_2 चरात्मा, D_7 चिरात्मा, G_1 $M_{1\,3}$ चिरात्मा, $M_{2\,4}$ चिरान्मा $Bo_{1\,3,\,5}$ $D_{2\,3,\,5-7}$ T $G_{1\,3\,4}$ पर्युपस्थित (G_1 ॰त) — ^{c}) K_4 Da $D_{4\,8}$ S (except G_2) यत्प्राप्य ($M_{1\,3\,4}$ ॰श्य) B_3 (m as in text) प्रापये, Da प्राप्यते, Dn_2 प्रार्थय, T_2 प्रार्थयन्; G_1 शाश्वत, G_2 M_{1-3} प्रार्थयेत् (for प्रार्थये) — ^{d}) B_4 (marg, also as in text) अव्ययं D_4 शास्वत, G_1 शाश्वतस् (for शाश्वत) Da D_7 S तथा (for ध्रुवम्)

37 ≈ (var) 1 110 19. — ^{a}) $B_{2\,4}$ Dn_1 $D_{3\,5}$ संतत (for सततं) K_5 Dn_2 धृत्या; Da वुद्ध्या, D_8 धृत्वा (for वृत्त्या) — ^{b}) Da एवप्रकाशय॰ (Da_2 ॰या); D_7 S एकप्रका($M_{3\,4}$ ॰चा)रया — After 37^{ab}, K_5 Dn $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ repeat 33^{ab} (cf v 1 33) — ^{c}) D_3 सह, G_1 (before corr) भेद (for देह) K_{2-4} $D_{4\,8}$ सन्यास॰ (for संस्थाप॰) — ^{d}) $K_{3\,4}$ आश्रित

Colophon — *Sub-parvan* K_{2-5} B Da Dn D_{2-6} T_2 $G_{1\,2}$ M राजधर्म (D_4 उत्तमानुशासने राजधर्मे) — *Adhy name* Dn D_7 युधिष्ठिरवाक्य, T $G_{2\,4}$ विरक्तिलक्षण; M_{1-3} सन्यासपरि(M_1 om परि)कीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) $K_{3\,4\,5}$ $B_{1\,3\,4}$ Da_1 Dn $D_{3\,7\,8}$ S 9 (as in text) — *Śloka no* D_8 36

10

☞ $Ś_1$ is missing for this adhy (cf v 1 12 1 1) K_1 D_1 commence with this adhy

1 The ref is om in $D_{1\,8}$ G_3 Before the ref, K_1 reads ॐ, D_1 (om the ref) begins with श्रीगणेशाय नम॰ । श्रीकृष्णाय नम । श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नम । श्रीरामाय नम॰ $K_{1\,2\,4}$ Dn D_7 T_1 भीमसेन॰ (for भीम॰) 1 = 3 133* (var) 5 130 6 — ^{a}) D_6 T_2 श्रोत्रियस्यैव — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 मत्सरस्य, B_4 (marg, also as in text) मतकस्य; T_2 मदस्यास्य (for मन्दकस्य) Da [अ]ल्पमेधस, Dn_1 T_2 विपश्चित॰ — ^{c}) B_2 अन्ववाक॰, Ca v as in text — ^{d}) G_1 नैव (for नैषा) K_3 ॰दर्शनी

2 ^{a}) K_5 आरण्ये, D_8 आलस्य॰, T_2 आलश्य D_7 G_{2-4} बुद्धेस्ते, T_1 बुद्धिस्ते (for चित्तस्य) — ^{c})

क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३
यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ५
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६
आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७
ते सदोषा हतास्माभी राज्यस्य परिपन्थिनः ।
तान्हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८
यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ९
यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ १०
यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् । C. 12. 287 B. 12. 10. 11 K. 12. 10. 11

D8 विनाशो —^{d}) D7 भरतर्षभ

3 ^{a}) Da M1 2 4 कृपानुकपा (M1 °प), T1 G2–4 मृतानुकपा, T2 G1 दयानु°, M2 कृवानु° —^{b}) D1 आनृशस्य T2 G1 दृश्यते (for विद्यते) —^{c}) K2 4 क्षत्रम् Da2 T2 आचारतो, T1 G2–4 आचरता (G4 °ता) —^{d}) B1 त्वदांतरे, Da1 Dn2 तदंतरे, Cv त्वदतरा K3 4 D1 4 अपि कन्य च त्वा विना, D7 T1 G2–4 अपि वधौ त्वनतरे, T2 अपि यथादनंतरे, G1 अपि यद्वत्वनतरे, M1. 3 अपि(M1 °पी)यद्वावनंतरे, M2 4 अपि यथावनतरे

4 ^{a}) B1 D7 D8 T2 G1 2 M1 8 यदिमा —^{b}) K1 4 विदाम, D1 विंदाम, D8 नियाम B8 T1 G8 ईदृश (for °शीम्) —^{c}) B1 Dn2 D7 S अस्त्र (for शस्त्रं) D1 नवे (sic) (for नैव) Bo 4 Da D4 G1 2 M1. 8 4 नैवाग्रहीष्याम (Da1 °मि, G2 M4 °मो), D1 T2 नैव गृहीष्यामो, T1 G2 4 नैवागमि° —^{d}) Da D4 M नावधिष्याम K6 Da1 B1 D4 8 किंचन (for क°) G2 वधिष्याम कथचन

5 ^{a}) Bo Da Dn2 D5 S भैक्षम् K1 D1 चरिष्याम°, K2 3 B3–5 Dn3 D2 3. 6 G2–4 M1 4 [अ]चरिष्याम, Bo आचरिष्यामि —^{b}) Dn2 D4 8 G1 शरीरस्य (for °स्या) K (except K3) B D1–3 6–7 विमोचनात् M1 3 शरीरस्यापि मोक्षणात् —^{c}) K1 4 D1 चैतद्, K8 D4 च तद् (for चेद्) —^{d}) K1 असमरिष्य, G2–4 भविष्यति (for अभविष्यन्)

6 = (var) manu 5 28 —^{a}) B1 D6 प्राण स्यार्थम्, Da Dn2 G1 °स्यातम् — K2 repeats 6^{cd} after 7 —^{c}) K1 स्थावरे जगमे T1 चैव —^{d}) Dn2 D1 सर्वप्रागस्य K1 2 (both times) 4 D1 जीवनं (for भोजनम्)

7 ^{a}) K1, 2 आददानस्य, D1 अददानस्य Bo 8 (m as in text) 8 यद् (for चेद्) —^{b}) D1 पारि° (for परि°) — D4 repeats 7^{c}–8^{b} after 8^{ab} —^{c}) D1 ते इति (with hiatus) D5 प्राज्ञा°, D8 प्रज्ञा° D7 S हतव्यास्तेकृतप्र(G1. 2 M2 °प्रा)ज्ञा —^{d}) Da Dn2 क्षात्र, D1 क्षत्र (for क्षत्र) — After 7, K2 repeats 6^{cd}

8 ^{a}) D1 दोषदोषा, T2 ते सदोष, M4 तेन दोषा (for ते सदोषा) K1. 4 D1 हता सर्वे —^{b}) D7 S (except T2) अनस्य (G1 अनेक) (for राज्यस्य) — After 8^{ab}, D4 repeats 7^{c}–8^{b} —^{c}) T तद्धत्वा G1 भुक्त (for भुङ्क्ष्व) —^{d}) Da भविष्यति (for युधिष्ठिर)

9 ^{a}) K4 पुरुष K1 6 ज्ञात्वा (?), K8 D4 8 कृत्वा (for खात्वा) Da यथा हि पुरुषव्याघ्र (Da1 पुरुष खात्वा also) —^{b}) K1. 2 4 नोदक D1 कूपे सप्राप्य चोदक —^{c}) D1 विवर्तेत —^{d}) B Dn2 D2 3 5 6 T2 G1 कर्मैतन्नस्, G3 कर्मोंदतस् K1–4 D1. 4 तथाविध (for तथोपमम्) — After 9, K3 6 D4 G3 read 13

10 G3 om (hapl) 10 —^{a}) D7 T2 अधिरुह्य, G1 अवरुह्य (for यथा°) T1 G4 महद्वृक्षम् —^{b}) Da अवगृह्य, D1 अपहत्वा, G1 अपाहृत्य G1 तथा (for ततो) Da1 मधु (for मधु) —^{c}) K4 अप्राप (sic), D2 D7 अप्राप्य, Dn2 अपीत्वा (for अप्राश्य) Da D7 S (G3 om) मरण (for निधन) —^{d}) B (B4 damaged) Dn1 D2 3 5 6 G1 कर्मैतन्नस् K1–4 D1 4 तथाविध (D4 °धे) — After 10, K1 2 4 Bo–4 D2 3 6 7 T G1 2 4 M read 13 (Bo om 13^{bc}, B2 13^{ab} only)

11 K1 2 4 D1 om (hapl) 11 T2 G1 transp 11 and 12 —^{a}) Da यथा हि महदध्वानम् —^{b})

स निराशो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ११
यथा शत्रून्घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।
आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १२
यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।
कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १३
वयमेवात्र गर्ह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।
त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४
वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५

अगतीन्कागतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥ १६
आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसितेन च ॥ १७
तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८
कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयः ।
तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वान्यत्र गृह्यते ॥ १९
श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

K8 Da D4 7 T G2-4 M1 घ्रजेत्; Bo-2 5 Dn2 D8 M2-4 घ्रजन्, D7 [अ]ब्रवीत् G1 घ्रजत् (for पतन्) — c) D6 8 निरासो, Bo विवर्तेत — d) K5 B Dn D2 3 5 6 8 कर्मैतन्नस् K8 D4 तथाविध

12 T2 G1 transp 11 and 12 — a) K1 2 D1 शत्रु G4 खातयित्वा — b) G1 पुरुष K8 Dn D4 8 कुरुनदन, K4 कुरुसत्तम°; K5 Da2 D2 3 5 6 पुरुषो त्तम (Da2 °म), Da1 पुरुषोपम° — c) Da1 घातये तस्मा, Da2 घातये पश्चात् — d) Bo 1 3 5 D2 3 5 6 T2 G1 कर्मैतन्नस्, B4 damaged K5 B D2 3 5-7 S तथोपम

13 D5 om (hapl) 13 K1 2 4 Bo-4 D2 3 6 7 T G1 2 4 M read 13 (Bo om 13^{bc}, B2 om 13^{cd}) after 10, K3 5 D4 G3, after 9 — a) D8 यया त्व, G1 ययार्णं (for यथान्न) Da1 लुब्ध्वा — Bo om 13^{bc} — b) K2 3 5 B2 3 Da Dn D8 भुजीयाद्, G1 भुजत (for भुञ्जीत) D8 यदक्षया — B2 om 13^{cd} — c) K1 2 D1 6 कामीव, K4 कामे च, D2 3 कामी वा (for कामी च) K2 कामिन, K4 कामित, D1 2 3 कामिनी — d) B (B2 om) D2 3 6 G1 कर्मैतन्नस् K5 B (B2 om) Dn D2 3 5-8 S तथोपम

14 b) K5 B Dn D2 5 6 8 यद्, G2-4 ते (for ये) D1 मत्र, T1 G3 4 मूढ (for मन्द) K3 5 D4 °मेधस°, K4 B Da Dn D2 3 5 7 G4 °चेतस (for °स°) — c) M4 तां (for त्वा) B3, 4 D2 3 5 अनुगच्छाम

16 a) K3-5 B Da Dn D2-6 अगतीकगतीन्, D1 अग्रमीका°, D7 S Cv दुर्गतीन(M2 °ना)ग° D8 आगतीनगतीतस्मान् (sic) ❀ Cn अगतीकगतीन् दैर्घ्यं मार्षम्। ❀ — b) K1, 4 B2 D1 नष्टार्थानि(B2 °र्था न-, D1 °र्थाधि)ष्ट, G1 इष्टार्यानर्थं — c) K2 4 वै नात्र, Da1 वै भ्रात्, Da2 वै नान्, Dn2 नैवानु, D1 न चात्र, D6 चैवानु, G1 वा नानु- (for वै नानु) K1 2 4 D1 पश्येथा (for पश्येयुर्) — d) T2 त्वा च, G1 त्वा तु (for जना) K3 5 B D (except D1) M1 3 4 पश्यत, T2 G1 पश्येत (for पश्यन्ति) Da यातन, G3 तादृश, M1 3 यादृशः

17 a) Da आपत्कल्पे K3 D4 [s]पि (for हि) K1 Da2 Dn2 D4 स न्यास° — b) K3 D4 शस्यते, B1 दिश्यते, Da2 सप्यते, D6 सिप्यते; D8 शिष्टते (for शिष्यते) — c) Da2 निपरीतेन (sic), D1 [s]तिपरी°, D4 हि परा°; D7 सपरी°, M1 3 हि परी° — d) D4 त्रानुभिर् (sic) (for शत्रुभिर्) Before व्यसितेन, वारिसूदन is cancelled in T3 K1 व्यसितेन, B4 Da1 D4 व्यशितेन, D8 घातितेन, G1 व्यसितस्य K4 Da Dn2 D2 3 G3 M2 वा (for च)

18 a) B1 महाप्रज्ञास्, D1 कृतप्राज्ञास् — b) T2 त्यागेन (for त्याग न) T1 G2-4 स (for न) K3 परिवक्ष्यते — c) B2 कर्म (for धर्म-) Dn1 व्यतिकरं (for °क्रम) K3 5 B D2-6 S चेम; Dn चैव, D7 चेमे, D8 चैन (for चेद)

19 K3 om 19 — a) All MSS (except D4, Ś1 missing, K3 om) and Cv समुत्पन्नास्. — b) K1 2 Dn D1 3 तन्निष्ठास्तदुपाश्रया, K4 राजन्निष्ठातदाश्रया, K5 B Da D2 3 5-7 S ततो जातास्त(D2 °ता त)दाश्रया (M4 °य°) Ca cites तदाश्रया — c) D7 T G2-4 न चेम, M4 तमेव (for तदेव) K1 निंद नासीन, K2 निंदनासीत, K4 निंदाभासे तु, K5 B (B4 damaged) Da Dn D2 3 5 6 8 निंदां (B2 °द्य, Da D8 °दा) भासे(Dn2 °व्ये)युर्, D7 T G भू(T2 दू)पये.

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ २०
शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रतात्मानमात्मना ।
धर्मच्छद्म समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥ २१
शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
अबिभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥ २२
नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
अथैतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥ २३
यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४
एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरिग्रहवन्तश्च सततं चात्मचारिणः ॥ २५
अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६
औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः । C. 12. 03 B 12. 10 27 K 12. 10 27

युक्ते (T2 G1 °यें), M निंदयेयुक्ते (for निन्दयामीत) — d) K1 श्रद्धया तत्र, K4 5 B (B1 damaged) Da Dn D2 3 5 धाता तत्र न, D3 श्रद्धा तत्र न, D7 श्रद्धा हात्र (submetric), D8 धीमांश्चत्र न, S श्रद्धावानत्र (T1 श्रद्दधाना° त्र, G1 ते श्रद्धा नात्र) (for श्रद्धा वान्यत्र) K3 गह्यते, K5 B2 3 5 Da2 Dn D2 3 5 7 8 S गर्ह्यते, B1 गर्हते (for गृह्यते) K2 श्रद्धतावत्र गेयते (sic), D6 धाता तत्र नराधिप

20 = (var) B 12 269 17 — a) T1 G2-4 क्रिया, T2 दया (for श्रिया) G1 जनयैर् (for सघनैर्) — b) B (except B2) समदर्शित), Da परि कीर्तित, Dn D8 G1 सम्प्रकीर्तितं, D7 °वर्तितुं, M2 °गर्जित (for °वर्तितम्) T2 व्यमित्वस्य च वर्तित (sic) — c) B2 वाक्यस्य (for °वादस्य) K1 D1 वेदवेदा (°देवा)परिज्ञात, K4 D4 8 वेदवाद(D4 वेदादेवा, D3 वेदादेव)परिज्ञानं, D7 T वेदाम्यासमिवा(T2 °सस्य वि) ज्ञान, G M वेदाभासमिवा(G1 M2 °मिव)ज्ञान, Cv वेदाभासस्य विज्ञान — d) B2 4 6 सत्याभासम्, G1 सत्यमासम् Da1 [अ]नृप

21 For the repetition of 21^{ab} in T2, cf v l 22 — a) K2 3 D7 8 T G2 M2 तु (T2 second time न) मौड्यम्, K4 5 B3 4 (marg) D2 3 5 6 तु मौनम्, B1 2 4 5 पौंस्यम्, Da तु मौड्यम् (for तु मौण्ड्यम्) K1 शक्यो मौड्यमास्थाय (corrupt), D1 G3 4 न शक्य (D1 शक्त्त) मौढ्यमा° — G1 om (hapl) 21^{bc} — b) B1 जीविता°, G3 4 M1 3 बिभ्रदा° (for बिभ्रता°) — c) K3 D4 समाधाय, Da2 ततोमास्था (sic) — d) K1 D1 वर्तित, K2-5 D4 8 वर्तितुं, B Da2 Dn D2 3 5 6 स्थवितु, Da1 स्थसितु, D7 M1 3 आसीत्तु, T1 G2 4 M4 आसीतु, G1 ह्यासितु (for आसितु) K1 5 B D1 2 न च, K4 च न, D4 न तु (for न तु) K1 D1 M1 3 4 जीवित (for °तुम्)

22 B1 D7 T1 G om (hapl) 22^{ab} T2 transp 22^{ab} and 22^{cd}, repeating between them 21^{ab} — a) T2 नित्य (for शक्य) — b) B4 (marg) एतेन (also एकेन as in text) K1 2 4 D1 वर्तितु (K1 D1 °त)

23 a) K1 2 4 D1 न वै, Da नैवै, Dn2 T2 न मे (for नेमे) D7 जिता (for मृगा) — b) K4 न वराहो न, Dn1 वराहा न च, D2 वरानवन (sic) (for न वराहा न) — c) K5 B Dn2 D2 3 5 6 अ(Dn2 त) थान्येन, Dn1 अयानेन, D8 वथैतेन D7 अयैते प्रेक्ष कारेण — d) K1 Da D1 4 7 8 S पुण्यानाहुर्, B पुण्येना(B4 5 °णा)हुर् K4 5 Dn1 D2 3 5 6 न त जना°, B जिताञ्जनान्, Da1 न ताञ्जनान्, Dn2 न ते जना, D8 नताक्षता°, T2 न ता जना, G1 नतात्मन° (for न ताञ्जना)

24 a) K1 स न्यासत°, Da1 सस्यासन (sic), D1 सच्यामृत, T2 सन्यासिना, G1 सन्यासिना K3 om (? hapl) from द्धिं up to सन्यासा (in 25^{a}) K1 2 D1 कश्चित्, D8 सिद्धि, G1 सार्थं (for सिद्धिं) — b) K1 2 D1 सिद्धिं राजन्, K5 B2 राजा कश्चिद् — d) G1 राजन् (for क्षिप्र) Da2 अवासुपात् (sic), D1 अवाप्नुया°

25 K3 om 25^{a} (cf v l 24) K1 2 D1 om (hapl) 25^{a}–27^{b} — a) G1 °सन्याहा — d) K3 D4 चात्मधारिण°, Dn D8 ब्रह्मचारिण, D7 S चाप्रभाषि (G1 °भक्षि)ण°

26 K1 2 4 D1 om 26 (for K1 2 D1, cf. v l 25) — a) Da मदभाग्यानाम्, D2 3 8 T G2-4 M2 आत्म भोग्येषु, Cv °भोगेषु, Cap as in text — b) Da अन्येषां, Cap as in text G1 सिद्धिर् (for सिद्धिम्) B D2 3 5 6 आप्नुते, Da1 अश्नुते, D4 अश्नुत — 26^{cd} = 28^{cd} K3 D4 8 om 26^{cd} — c) Dn2 यस्मात् B5 च (for [ए]व) — d) अकर्मिणा

27 K1 2 5 D1 om 27^{ab} (for K1 2 D1, cf v l 25) G1 M4 om (hapl) 27^{a}–28^{d} — a) D

7 27 येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७
अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥१०॥

११

अर्जुन उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १
केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्द्विजाः ।
अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ २
धर्मोऽयमिति मन्वाना ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ३
तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ४
पुण्यं च बत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।

°दका°, D8 क्षदका, G2 औदना, M1 8 ओदका°. Da गृष्टयश्च, D8 कृमयश्च (for सृष्टयश्च) D4 चापि — b) Da आययु° (for आमृयु°) K4 B D2 3 5 6 क्षिप्र (K4 D2 3 5 नित्य) सिद्धिमवा(B5 D6 °द्धिमा [submetric]) मुयु° — c) K8 B2 Dn D3 8 तेषाम्, K4 D7 T G2–4 M1 एषाम्; Da यासाम् (for येषाम्) Da भर्तव्या, D7 G8 M1 कर्तव्यो — d) Da कश्चिश्च — After 27, K1. 2 4 D1 ins

11* तेऽपि वै पुरुषा लोके पर्वतानामिहोपमा° ।

[The prior half in K1 and post half in D1 are corrupt]

28 G1 M4 om 28 (of v 1 27) — a) B1 अवेक्षत, D8 अवेक्ष्यस्व B1 यथार्थैं स्वै D8 lacuna for स्वै° स्वै° — b) K4 व्याप्यते, Da Dn3 T1 G8 व्यापृत, M3 व्याप्तत (for व्यापृत) — $28^{cd} = 26^{cd}$ D8 कर्तव्यो — d) K1 4 D1 भूतिर् (for सिद्धिर्)

Colophon om in G1 M4 *Sub-parvan* All MSS (except G4, Ś1 missing, G1 M4 om) राजधर्म — *Adhy name* B3 Dn D6 7 T1 G2 4 भीमवाक्य, M कर्मस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K8 B1 2 4 Da1 Dn D2 7 8 S 10 (as in text)

11

☞ From this adhyāya, there is an addition of the variant readings of V1 to the Critical Apparatus — For the v 1 of V1 for adhy 1–10, see Critical Notes.

1 D8 om the ref — c) T2 G1 ब्राह्मणै° (for तापसै).

2 a) K8 4 D4 गृह (for गृहान्) — b) K2 5 B Dn D1–8 5 7 अभ्यागमन्, Da1 अन्वगमन् K8 D4 वन मौल्यात्समाश्रिता — K8 om. (hapl) 2^{c}–3^{b} — c) M1 8 धीरा (for मन्दा) D1 अज्ञातमाश्रमो मर्त्या° — d) Da कुलजाता°

3 K8 om 3^{ab} (of v 1 2) — a) D1 मन्वानो — b) D4 समाहिता° (for व्यवस्थिता) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S समृद्धा ब्रह्म(D7 S धर्म)चारिण° (Dn2 °वादिन) — c) K5 B1 Da Dn D6 8 भ्रातॄन्, Bo 2–5 D2 3 5 7 G1 पितॄन् (for गृहान्) Da2 om पितॄन् B D2. 3 5 मातर च, D7 G1 गृहाश्चैव (for पितॄंश्चैव) — d) K1 वाक्यमब्रवीत् V1 ह्यकृपायत, B1 [s]न्वकृपाय च D1 तान्निर्द्धो°क्यपानह (corrupt), D8 नानि द्रान्यन्हपापत (corrupt)

4 a) K5 तान्वभाषे (submetric), Da1 नाना° विभाषे, D2 3 5 तान्वभाषे स, D7 T G स तान्वभाषे (for तानाब°) Da हरिराट्, D7 T G1. 3. 4 M मघ- (T2 ख)वान् (for भग°) — c) D1 सुदु°कर, G1 सुदुष्कृत Da तन्मनुष्यैर् (for मनुष्यैश्च) K1 4 D1 4 S तत् (G1 M1 2 तु) (for च) — d) M2 वर्तितु (for यत्कृत) B1* विप्रसाशिभि ; D1 7 8 विघसादि(D8 °सि)भि°, Cv as in text

5 a) G1 पुण्यश्च Da चरत, Dn D8 भवति, D2 च तव, T1 G3–4 तद्वत (for च बत). V1 B Dn D2 3 5 8 कर्मेद (for कर्मैषा) D6 पुण्य वै तदिद कर्म.

संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५

ऋषय ऊचुः ।

अहो बताय शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ।
अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥ ६

शकुनिरुवाच ।

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्धाञ्जलस्वलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विघसाशिनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः ।

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधाम ते ॥ ८

शकुनिरुवाच ।

यदि मां नाभिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः ॥ १०

शकुनिरुवाच ।

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ११

मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते । C. 12.316 B. 12.11.12 K. 12.11.12

—[b]) G1 चापि (for चैव) Dn2 जीवितु —[c]) K5 V1 B Dn D2 3 5–8 सिद्धार्थास् (for संसिद्धास्) K1 मुख्यं, K4 D1 पुण्या (for मुख्या) —[d]) D7 S कर्म (for धर्म)

6 G1 om. (hapl) 6–7 with ref. D3 om. the ref. —[a]) D1 बवाये; D2 च ताप (for बताय) K1 विघसाशान्; V1 B1 Dn D2 °साशीन्, Da त्रियमाशान् (sic), D2 विघमानन —[c]) K1. 2 4 D1 नूनमस्मान् (by transp) D1 नय, D7 अय (for अयं) D3 शाति (for शास्ति) —[d]) K1 2 D1 न, V1 B1 Da Dn2 D3 6 7 T G2–4 M Cv हि, B1 (marg) चेद् (for च)

7 K1. 2 D1 G1 om (hapl) 7 (for G1, cf v l 6) D3 om. the ref D3 reads 7[ab] on marg —[a]) Dn2 न हि (for नाहं) —[c]) D5 6 उच्छिष्ट भोजनो, D8 °ष्टभोजनी —[d]) T G2–4 तु, M1 3 व (for वै) D5 विघसाशिन, D8 विघमासिन

8 D1 8 G1 om the ref. —[a]) G1 वरम् (for परम्) —[b]) D1 [अ]भ्युपद्महे, D2 [अ]न्युपासहे K1 वयमेवाभ्युपस्मुहे (sic), K4 वनमेवाभ्युपस्महे, V1 वयमे वाभ्युपस्महि; Da1 वयमेवमवास्थित, Da2 वयमेव व्यव स्थिता, D4 तदेवाभ्यवपत्स्महि (sic), D7 S वयमेवमम (M °वं ह्यम)स्महि —[c]) Da1 शकुनो, G1 शक्र नो (for शकुने) K1. 2 4 यद्देत्य, D1 यद्दिस्य (sic) (for यच्छ्रेयो) —[d]) K5 B1 Dn2 भृश ते, T G वय वै K5 B2 Da Dn2 D3 T2 G1. 2 श्रद्दधामहे, V1 श्रद्दधीमहि, M2* धास्महे K1 भृशं श्रद्दहे वय (submetric), K2–4 D4 भृशं श्रद्दध्म (K3 श्रद्दाम)हे वय, D1 भृश श्रद्दहवयेत् (corrupt)

9 B1 om (hapl) 9–10 with ref D8 om the ref. —[a]) G1 यदा (for यदि) Da वा, D7 मन्, M1 3 मा (for मां) K2–4 D1 नातिशङ्कध्व, Da नाभि शङ्कध्व, T1 G2–4 नाभिशासध्व, T2 नाभिशकेध्व, G1 नाभिशसध्वं —[b]) Bo 2–4 D2 3 5 6 आत्मनि (for °ना) —[c]) Da G1 स, D1 वा (for व) —[d]) K4 Dn2 D1 G1. 2 M1 3 यथातथ्य, V1 यथातत्त्व, D3 यायातथ्य D8 हि ते (for हित)

10 B1 om 10 (cf v l 9) D8 om the ref., T G2–4 तापसा (for ऋषय) —[a]) Da पथ्य, T G2–4 तावत् (for तात) —[b]) G1 वधानो (for पन्थानो) Dn2 विदितस्, D4 विवितास् —[c]) Bo नियोगे तव, T1 नियोगेनैव, G2 3 नियोगाच्चैव K3 धर्म्ये च, Dn2 D1 M3 4 धर्मात्म (D1 °त्मा), D4 धर्मस्व, D8 धर्मान्मा (for धर्मात्मन्) —[d]) Da Dn2 D6 इच्छामि (for °म) K1 2 D1 स्थातुकामा हि (K1 °माद्धि) ते वय, K3 D4 स्थातु (D4 °तु) कामान्विशाधि न, D3 स्थातुमिशा कुरु (corrupt)

11 D8 G1 om the ref. —[a]) D1 चतुष्पादां, D8 चतुष्पदा Da गो, D4 गो, G3 M1. 3 गौ V1 प्रवरो —[b]) G1 लोमाना K3 M1 पर —[c]) G2 प्रणव (for प्रवरो) —[d]) K D1–3 5 transp ब्राह्मणो and द्विपदां M1 3 ब्राह्मणा D8 हि पदा (for द्विपदा) M2 3 वरा

12 [a]) K5 मन्त्रोक्त; G3 संस्कारो, Ca मन्त्रो हि and मन्त्रोऽय (as in text) K4 B Dn1 D2–5 7 T1 G2–4 M2 °कर्मादिर् —[b]) K3 D1 M1 3 जीवितो, B D2 3 5 जीवता; G3. 4 जीवते Dn D8 [ऽ]पि, D7

जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥ १२
कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥ १३
आम्नायदृढवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥ १४
ईहन्ते सर्वभूतानि तदृतं कर्मसङ्गिनाम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ १५
अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।

मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १६
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १७
एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददानीत्यृषिचोदितम् ।
तस्मात्तदध्यवसतस्तपस्वि तप उच्यते ॥ १८
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १९
देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।

T G1 2 य (for यो) Da जीवतोयथाकाल (sic) —d) Da1 श्मशान; D1 8 श्मशान K1 2 Dn निध नादिभि; V1 °नानि च; Bo °दिना, B1 °नानि तु, D1 °नावधि, D7 °नादिता; T1 G3 °नातिक; D1 °नादिक, T2 G1 M °नादित, G2 4 °नातिक

13 a) K3 वैद्यकानि, D1 वेदिकानि —b) K1 V1 Da स्वर्गं, D8 स्वर्गं, M2 3 स्वर्गं (for स्वर्ग्यं) V1 B (B1 damaged) Dn D5 8 6 मतूत्तम; Da D7 S ह्यनुत्तम —c) K3 Da D1 transp सर्वाणि and कर्माणि K2 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 कथ मे (D5 अथेमे) सर्वकर्माणि, T2 अथ कर्माणि सिद्धानि —d) Da मन्त्रा सिद्धा न (Da2 °द्धानि) K1 शकुने, K3 4 V1 B Dn D2 3 5 6 8 चक्रिरे (for चक्षते)

14 a) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 7 आम्नान; D1 आवाय (sic) (for आम्नाय) K1 2 5 V1 B D G1 दृढवादीति (Da °वादिति, D7 corrupt, D8 °वादानि) Cnp Cv as in text —b) B2 Da यथा K1 सिद्धि रिहोच्यते, D8 सिद्धिकरिष्यते (sic) —c) B3 मासार्ह (for °र्ध) V1 Bo 1 4 Da1 D1 -मास ऋतव, D7 G1 M1 3 4 -मामान्परित; M2 -मासाद्यरित —d) D7 S आदित्यश्चन्द्र°, D8 आदित्यशक्ति- K1 4 -शशितारक°, K2 D1 G2-4 तारका V1 चादित्या चन्द्रतारका

15 a) Da Dn2 D1 8 इहते, T1 G3 4 प्रसते; G1 ईहते; G2 गृहते (for ईहन्ते) T G2-4 कर्म (for सर्व) —b) K5 V1 B D तदिद (D1 तदृतं) K5 Dn D5 -सज्जित, B2 5 D2 8 साङ्गिनां; Da D7 S -शालिनां, D6 -साज्ञिक; D8 समित (for -सङ्गिनाम्) —c) K1 B1 D1 सिद्ध- (for सिद्धि) G2 इम (for इद) D8 सिद्ध ते स्वमिम पुण्य (sic) —d) D8 कथम् (for अयम्) K1 G1 आश्रयो

16 D4 om. 16. —a) K1. 2 4 यत्, K8 Dn2 D5 [इ]है, D1 या, D2 3 4 चेत् (for तं) —b) K1 पर्यं (submetric); K3 D1 युक्तं Ca cites 16ab as in text —c) Da1 मूढाम्मानाम् (hypermetric), G1 मूर्धानाम् (for मूढानाम्) K1 2 4 D1 हीनविमानां; B2 अथ हीनानां, D3 अर्थहानानां. —d) K1 एवम (sic); K2 D1 एव तु; B1 2 एनश्च, D7 एन तु; G1 एवं तु (for एनस्तु)

17 17ab — 19ab D4 reads 17ab twice (first time corrupt). —ab) K2 4 V1 B Da D1 6 2 S (except M1) ब्रह्मवंशान्पितृ(D1 [first time] °स्तुति)- वंशांश्च (by transp). D1 ब्रह्म- (for ब्रह्म) K2 4 तथैव च; Ca च शाश्वतान् (as in text) — D1 G1 om (hapl) 17c-19b —c) K1 से त्यज्य, D2 समज्य —d) K4 यान्त्यश्रुते; D7 8 T1 G2-4 यां(D2 या)न्त्य श्रुतीन्, T2 यान्त्यश्रुतिं, M यान्त्यश्रुतीन् (for यान्त्य श्रुती) Cn श्रुतीति वैदिकमार्गम् । K1 2 -पर्दे; K4 -पदे; B2 (orig as in text) D2 S (G1 om) पथ (for पथम्)

18 D4 G1 om 18 (cf v 1 17). K2 om 18ab —a) G2 युक्तात् (for युक्त) —b) K2 B1 2 Dn ददामि, D2 a 8 इदानीम्; D3 ददाति, G2 तदानीम् (for ददानि) D2 3 8 G2 om [इ]ति K1 Dn1 [ऋ] स्युपि (sic), D1 corrupt D7 दयादित्यार्षिचोदित —c) K5 V1 B Dn D2 3 5 6 तस्मा(Bo देहिष्य, B2 °त्तु स्य)वस्थानं, D8 तदध्यवसतां; S (G1 om) Cnp तद् ध्यावसत (for तदध्य°) K1 D1 तस्मातुदध्यवसनात् (sic), K4 एतस्मात्तदध्यवसनात् (hypermetric), V1 तस्मात्तु तुल्यवस्थानं —d) D7 T G2-4 M तपस्वित्वमथो(D7 G2 M4 °स्वित्वमिहो, T1 G3 4 °स्वीत्वमिहो)च्यते

19 D4 om 19ab (cf v 1 17) —ab) = 17ab V1 B Da Dn D6 8 S (except M1, G1 om) transp पितृ and ब्रह्म D7 ऋषि (for पितृ) D1 -वंशाश्च

तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥ २०
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २१
एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
तस्माद्वनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥ २२
दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २३
दत्त्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥ २४
तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २५
त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥ २६
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ २७
तस्मात्त्वमपि दुर्धर्ष धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ २८ C 12. 332 B 12. 11 K 12. 11

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(for °श्व) —^{c}) K3 D4 प्रविभज्य D7 भृगोश्च (for गुरोश्च) D1 मां विभज्य गुरोर्नयां (sic) —^{d}) B1 दुष्कर, Dn2 पुष्करम्

20 ^{a}) K1 दुष्कृत (for दुष्कर) Bo 1 3 तप्त्वा (for कृत्वा) —^{b}) Dn2 त्रिमूर्ती V1 परम —^{c}) D8 गार्हस्थ्यम् —^{d}) D1 दुष्कर V1 ते

21 ^{a}) K1 तत°, D8 एतत् (for तप°) K5 B (except B3) Dn2 D2 3 5–7 वै (for हि) V1 तप श्रेष्ठ प्रजानार्थं (sic), D1 S तत° श्रेष्ठा° प्रजा° मर्वा° (D7 °र्वो) —^{b}) V1 वर्तते तन्, B2 D7 T1 G2–4 M धृतिमूल, D4 शूलमेतन्, D6 वर्धते तन्, D8 गूढमेतन्, T2 दृढमूला, G1 धृतशूला (for मूलमेतन्) —^{c}) K1 3 D4 कुटुनि, M कुडुव° G1 नेया, M1 3 तेन (for [अ]नेन) Bo कुटुयविविधानेन —^{d}) D4 तस्मिन् K1 2 प्रति स्थित

22 ^{a}) G1 एवं (for एतद्) Dn2 ततो (for तपो) D4 8 वृद्धा, T1 G2–4 °युक्ता, T2 °युक्त (for विप्रा) —^{b}) D8 om द्वद्वा —^{c}) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 व्रत, D8 घन (for वन) K8 5 V1 Dn D4 6 8 तु (for च) D7 T G एतस्माद्वनमध्य (D7 T2 °ध्य, G1 °ध्यं) तु, M एतस्माद्वनमध्य तु, Cnp Cv एतस्माद्वनमध्ये तु —^{d}) D8 प्रजाना (for लोकेषु)

23 ^{a}) Dn2 दुराधर्यं D1 पुरु, D8 व्रत, D4 7 S (except G3) पर (M8 वर) (for पद) K1 दैव (sic), G1 2 4 चैव B1 दुराधर्षास्पदं चैव —^{b}) B2 D. 8 विघमासिन°, Da1 D6 विवशासिन°, G1 विध्याशिन —^{c}) K3 विभुज्यान्न, Da1 विभज्याना —^{d}) Dn2 स्वकुटुयैर्, D7 T1 G1 4 स्वे कुटुवे, M स्वे कुडुवे

24 With 24, cf Jātaka 338, Gāthā 6 Da1 reads 24 twice —^{a}) Da (Da1 both times) भूतेभ्य (for देवे°) —^{b}) K B2 D1 4 8 स्वजनाय (for °नस्य) —^{c}) D8 अवसिष्ट तु G1 (*sup lin* as in text) ते (for ये) —^{d}) Da1 (both times) D6 विघशासिन°, D1 °साशिना°, D8 °सासिन°

25 K1 2 D1 om (hapl) 25^{ab} —^{a}) D8 त (for स्व) —^{b}) T2 G1 धर्मिष्ठा (for सुव्रता) —^{d}) T2 (also as in text) G1 [अ]नुपासिता, M1 °पस्कृता, M3 °पस्कृता

26 K8 om 26^{c}–27^{a} —^{a}) Da याति (for प्राप्य) —^{b}) Da स्वर्गलोक, D7 S सर्वलोक (for स्वर्गलोके) M1 3 4 °नमस्कृता (for विमत्सरा) —^{c}) V1 वर्षंति (for वसन्ति) K1 शाश्वतीवर्षान्, K2 5 V1 B Dn D2 5 6 शाश्वतान्वर्षान्, Da शाश्वतास्ते वै, D4 शास्वती वर्षा, D7 8 S शाश्वत वर्षं (D8 वर्षा, G3 वर्षान्) —^{d}) Da समा, D2 राजा (for जना) K1 2 G1 दुष्कृत (for दुष्कर)

27 Before 27, K4 5 B Dn D2 3 5, 6 ins अर्जुन उवाच K8 om 27^{a} (cf v l. 26) —^{a}) K2 4 D1 तस्य (for श्रुत्वा) —^{b}) K2 4 D1 पथ्य (for तस्य) K1 सहिता Dn धर्मार्थसहित हित —^{c}) K1 नास्तिक्यगति; K3 D4 नास्तिक्यमतिं; K5 V1 Da D7 S Cnp नास्तिकमतिं, B Dn D2 3 5 6 नास्तीति गता —^{d}) Da D1 8 गार्हस्थ्य K3 B Dn D2 3 5 8 समुपाश्रिता° (Da °श्रित°), D6 समुपागता, T2 G1 M2 धर्ममास्थिता

28 ^{a}) K5 B1 Dn D2 3 5 धर्मज्ञ, Da1 दुर्द्धर्षं,

१२

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १
अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदमः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २
विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयश्चिताः ।
तस्माद्विद्धि महाराज देवान्कर्मपथि स्थितान् ॥ ३
अनास्तिकानास्तिकानां प्राणदाः पितरश्च ये ।
तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्व पार्थिव ।
वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४
न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ॥ ५
अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ।
ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध जनाधिप ॥ ६

Da2 दुर्दर्षं, D7 G8 दुर्धर्ष, G1 दुर्धर्षा —^{e}) Da1 प्रसाधि T1 सर्वा (for कृत्स्नां) —^{d}) K1 3 4 Da2 D4 7 T G हतामित्रो K3 5 Dn D2–6 नराधिप (K3 °प), Da नरोत्तम°, D1 नरोत्तमं; T G नृपोत्तम

Colophon — *Sub-parvan* N (except D8, Ś1 missing) T2 राजधर्मं — *Adhy. name* Dn1 D7 अर्जुनवाक्यं; T1 G3 4 अर्जुनवचन, M1 2 ऋषिशकुनिसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) B3 4 Da1 Dn D2 7 8 S 11 (as in text) — *Śloka no* D8 28

12

☞ Ś1 is missing for this adhy (cf v l 12 1 1)

1 D8 om the ref K3 D1 om 1^{cd} —^{c}) T1 G2 इति (for अभि) —^{d}) Bo 1 3 4 D2 विदा (for °भृता) K4 5 V1 B Da2 Dn1 D2–6 वर°, Da1 D8 वर (for वरम्)

2 ^{a}) K1 G1 अनुरुध्य, B̃o 4 (marg, also as in text) Ca अनुरुध्यन्; B5 °रुधन्, Dn2 °बुध्य, D8 °बुध्यन् (for अनुरुध्य) B1 D2 महाप्रज्ञो, Da महा° बाहो —^{b}) B (except B3) Dn2 D8 M1 3 अरिंदम; D1 अरिदेम (sic) —^{c}) K1 2 4 महाप्राज्ञ, D1 °प्राज्ञस् (for °बाहुस्) —^{d}) K3 Dn2 D8 ताम्राक्षो, D7 ताम्रास्य-, D8 कृताक्षो V1 Da M2–4 मितभाषित°, D1 [s]मृतभाषिता, D7 G4 मृदुभाषिता (D7 °ता), G1 मितभाषित

3 Before 3, MSS ins नकुल उवाच —^{a}) Da1 विशाखयूपा, D7 T1 G1 3 4 Cnp विशालयूपा (D7 Cnp °पे, G1 °पो), D8 विशोषयूपे, Cv विशाखयूपे, Ca as in text K4 दैवाना —^{b}) Da2 अग्रय[ ] श्चिता° —^{c}) K3 D4 M2 महाबाहो, D1 °प्राज्ञ —^{d}) K1 देवा; K3 देवा K3 Da T2 G1 कर्मपथे; D4 °पथा, T1 G2–4 कर्मावधि (for कर्मपथि) K4 देवदेवान्पथि स्थितान्, K5 V1 B Dn D2 3 5 6 M2 देवा° कर्मफले (M2 °पथि) स्थिता; D8 देवान्कर्मस्ववस्थितान्

4 ^{a}) K1 4 आस्तिकानास्तिकाना वै, K3 आस्तिनास्तिकाना वै (submetric), K3 5 Dn अनास्तिकाना भूताना (K3 om भूतानां); D1 अनास्तिकानास्तिकाना वै (hypermetric), D4 न नास्तिकानास्तिकाना; D8 अनास्तिकानानास्तिका —^{c}) D7 S कर्माणि (for कर्मैव) —^{d}) D1 विधि° K1 3 D1 8 प्रेक्ष्यस्व, K3 प्रेक्ष्यस्य; K4 V1 Bo 3–5 D4 प्रेक्षस्व, K5 B2 4 (marg) Dn D2 3 5 6 समेक्ष्य, B1 समेक्ष्व (sic) (for पश्यस्व) K3 Bo 1 3 (marg, also as in text) Da1 D4 T G M2 भारत (for पार्थिव) Da2 विधिपश्यस्वभारत (sic) —^{e}) D6 वेदवादाप्र K5 V1 Bo 3 5 Dn D2 3 5–7 -विद्धांश्च; B1 -विद्धाश्च, B2 -सिद्धाश्च, D8 -विद्धास्तु (for -विद्धास्तु) Da वेदवादविरुद्धांस्तु Ca cites वेदवादापविद्धासु.

5 Da om 5^{ab} —^{a}) G1 देवोक्तम् —^{b}) K1 विधि° (for विप्र°) K4 D1 विधिसर्वेसुकर्मसु (sic), V1 विप्र° कर्मसु वर्तते —^{c}) G1 देवायनेन K3 नागस्य —^{d}) D7 ब्रह्मम् (for पृष्ठम्) B1 2 5 आयाति, B3 (marg, also as in text) आस्थाय (for आप्नोति) T2 पृष्ठमारोहत प्रभो

6 ^{a}) K3 अत्याश्रयान्, D1 अभ्याश्रयान् B5 D7 अयं धर्मान्, Dn2 इमानर्थान्; D8 इमान्सर्वान् (for अयं सर्वान्) K4 अत्याश्रुर्नाश्रन सर्वान् (sic), G1 अन्याश्रमानवसर्वान् (sic). Ca cites अह Cv as in text,

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन् ।
कृतात्मसु महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ ७
अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो ॥ ८
अनिकेतः परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ ९
क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशां पते ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः ॥ १०

आश्रमांस्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतस्ते त्रयो राजन्गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ११
समीक्षते तु योऽर्थं वै कामं स्वर्गं च भारत ।
अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ १२
इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ १३
यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतंसिकोऽनृजुः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ १४ C. 12. 347 B. 12. 12. 15 K. 12. 12. 15

—[b]) Da D2–4 6 M2 वेदनिश्चयात्, D7 वेदपारगा°, T1 G वेदनिश्चिता (G1 °श्चय), M1 3 4 वेद(M1 *sup lin* सर्व)निश्चय —[c]) K1 4 B0–3 D3 5 M1 श्रुतसपश्चास्, D1 श्रुतमन्तर्शास् D7 ब्राह्मणाञ्श्रुतिमप श्चास् —[d]) K1 6 Cv त, K4 Da Dn2 D1 T G M2 तन्, D8 त्व (for तान्) V1 B1 Dn1 D5 8 नराधिप, D1 S यथातथ (for जनाधिप)

7 [a]) T2 G1 M1 3 4 धनानि (for वित्तानि) K2 धन, K5 B1 (m as in text) D3 5 6 कर्म, D7 धर्माट्, G1 सर्वं (for धर्म) Da °लुब्धानि —[b]) B0 वा सृजन्, B1 (marg, also as in text) य सृजन्, Dn1 T2 M4 [अ]वासृजत्, D1 [अ]वासृजेत्, D4 [अ]वात्यजन्, D8 वासृजत् —[c]) K3–4 B0 Da D1, 2 T2 G2 कृतात्मा सु, K5 V1 B1–3 Dn D3–5 8 कृतात्मा स (Dn2 तु), D6 कृतार्थासु, D1 M2 कृत्वात्मा सु- (for कृतात्मसु) Ca cites कृतात्मा K3 महाराजन्, D1 महाप्राज्ञा, D4 महात्राजन् —[d]) K1 3 4 D1 नरोत्तम (for स्मृतो नर)

8 [a]) B1 D3 5 M2 अनपेक्ष्य Da सुख दान, D8 सुपादान B0 अनवेक्ष्यमर्यन्दान, D2 अनपेक्षसुखान (sic) —[b]) B3 तथैवात्र, G1 तथैवोर्ध्वं K1 अधिष्ठित. B2 Da T2 G1, 2 प्रविष्टित, M4 प्रविष्टिता. D1 तथैवोचम धिष्टिता —[d]) B0 S (except G1) तापस, Da तामस K2 3 B3 4 6 D1 M2 स्मृत, K5 Dn2 D2 3 6 मत, D7 प्रभु (for प्रभो)

9 [a]) D3 परितपन् (by metathesis) —[b]) K1 3 4 D1 वृक्षमूलाश्रमो, Da ब्रह्ममूलाश्रयो, T1 G1 M1 3 4 वृक्षमूलाशयो, G2 3 °मूलाशयो —[c]) K1, 3 6 B0 4, 6 (m as in text) Da Dn D1 S अ(K1 आ)याचक, D4 अपाकर्य, D7 अयाचका (for अपाचक) —[d]) Dn2 योगी (for त्यागी). D8 6 7 भिक्षक

10 D2 om (hapl.) 10 —[a]) K1 4 [अ]नादृत्य, D1 °धृत्य, D8 (*sup lin* as in text) °श्रित्य —[b]) K3 5 Da2 Dn1 D3 4 G2 पैशून्य, Da1 पिशूना, D8 पशून्य, G1 पैशुनश्च, M पैशुन K3 Dn D4 7 8 विशेपत (for विशा पते) —[c]) K3 D4 अधीयीत, D1 अधीयेत (for अधीते य) —[d]) K5 पार्थं उच्यते, V1 B Dn D8 6–7 पार्थ (V1 B3 पथि) भिक्षु(D7 °क्ष)क (for गुरुपूजक)

11 [a]) G1 om from त्या up to एकतस्ते (in [c]) Da1 आश्रमस्तुलया, Dn2 आश्रमास्तुलयन् —[b]) K1 वृतान्, Da1 धृतानि, Da2 धनान् (for धृतान्) —[c]) Da1 एकत्रस् V1 Dn D8 S (G1 om) त्र (for ते) B1 त्रयी (for त्रयो) Da (for राजन्) —[d]) Da T2 °स्याश्रमम् B0 एव च (for एकत)

12 [a]) T1 M3 समीक्ष्यते (for °क्षते) K2 पार्थं, K3 योधं, D7 योर्धान् (for योऽर्थं) D1 वा (for वै) K1 समीक्षवेत्तयोर्थं वै (sic), K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 समीक्ष्य तुलया पार्थ, D7 8 समीक्षते तथा पार्थ —[b]) B0 कर्म स्वर्गं, D1 कर्मवर्गं, S काम धर्मं (for कामं स्वर्गं) D7 पार्थिव (for भारत) —[d]) K3 D4 असौ, T1 मय (for इय) K1 4 D1 T2 G1 वेद (for लोक)

13 [a]) D7 ज्ञातय (for इति य) D1 या (for य) M4 (*inf lin*) त्याग (for भाव) —[b]) B4 योगी (for त्यागी) —[c]) D8 8 तप, T G M4 (*inf lin*) नर (for न य) M2 परित्याज्य Dn1 गृहाद् —[d]) D1 धनमेति M2 स (for वि) Da वने वसति मूढवत्

14 [a]) B3 (marg, also as in text) सदा, Da1 D4 यथा (for यदा) Da परीक्षेत, D7 8 समीक्ष्येत —[b]) T2 धर्मवैपडितो, G1 धर्मत्रैतडिको, Ca धर्मवत सको K5 V1 B0 Da Dn D2 3 5 6 Cv नर (for

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १५
शमो दमस्तपो दानं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्षो विधिः स्मृतः ॥ १६
पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ १७
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।
मां यक्ष्यन्तीति शान्तात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १९
वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं च तथौषधीः ।
पशूंश्चैव तथा मेध्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २०
गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ।
तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१
तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यसमन्विताः ।
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २२

ऽनृजु) K_1 धर्मन्वैतिस्विकोनृजु (corrupt), K_4 धर्मान्वैतंपिकोनृज (corrupt); D_1 धर्मान्वैतस्विकोनृजु (sic), D_7 धर्माच्चैतसिकस्तदा, D_8 धर्मं च फल तत (submetric) —^{d}) D_7 कश्चिद् (for कण्ठे)

15 ^{a}) K_1 D_1 अभीमान, K_5 अतिमान D_1 नैतच् (for कर्म) — After 15^{a}, D_5 reads (erroneously) वैतसिको नर and om. 15^{bcd} —^{b}) K_8 D_4 न तत्, D_1 चैतत् (for नैतत्). M_2 अर्थवद् — K_1 om (hapl) 15^{c}–17^{b} —^{d}) D_4 एतन् (for एव) D_7 यथाफलं

16 K_1 om 16 (cf v l. 15) —^{a}) K_6 V_1 B Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ तथा धैर्यं (D_6 °र्यं) (for तपो दानं) —^{b}) $K_{2\,4}$ D_1 T G तथार्जव; D_6 धनार्जव (for अथा°) —^{c}) Dn_2 यतो (for यज्ञो) G_1 यज्ञे धृतिं च शील च —^{d}) V_1 सत्यम् (for नित्यम्) B_1 आर्यो; D_7 T $G_{3\,4}$ आसो, M आप्यो (for आर्षो) K_8 विध स्मृत, B_4 विधि कृत G_1 नित्यमापोविधिस्मृति, G_2 नित्यमामोति विस्तृत

17 K_1 om 17^{ab} (cf v l 15) —^{a}) D_1 -कृत (for कृते) G_1 पितृदेवादविकृते —^{b}) T_2 समारभी V_1 [ऽ]स्य शस्यते, B_1 Dn_2 $D_{1.7}$ S प्रशस्यते, Da [ऽ]नुशस्यते, D_4 [ऽ]त्र दृश्यते, D_8 [ऽ]त्र गम्यते —^{c}) D_8 च (for हि) —^{d}) $K_{1.2\,4}$ D_1 महत् (for फलम्)

18 = (var) 34 —^{a}) D_8 एतस्य (for एतस्मिन्) —^{b}) K_1 Da D_5 विप्रतिषेविते, $K_{2\,5}$ विप्रतिषेधिते, K_8 B_8 Dn_1 $D_{2–4\,6}$ [अ]प्रतिषेधिते, B_1 विप्रनिषेधिते, B_5 °निषेवते, D_8 [अ]प्रतिपिध्यते, G_1 विपनिषेचिते, G_2 विप्रैर्निषेविते (for विप्रनिषेविते) V_1 विधौ राजन्यथोचिते; Dn_2 विधिवत्प्रतिषेधते —^{c}) Da योगिन K_4 प्रभृतस्य, B_5 प्रसूतस्य, Da प्रश्रितस्य, D_5 प्रसृतेस्य; G_2 प्रथितस्य (for प्रसृ°) —^{d}) $K_{1\,4}$ विच्छित्तिर्, D_1 विश्चित्तिर्, T_2 नो भेदो, G_1 विच्छेदो (for नोच्छित्तिर्) $K_{1\,2\,4}$ D_1 चिर (for क्वचित्)

19 ^{a}) D_7 असृजन्ति (for °जद्धि) K_6 B_2 Da Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ वै (for हि) V_1 असृजद्धिप्र राजान —^{b}) Da_2 प्रजायतेर् (for °पतिर्) Da अकल्मक, D_1 G_4 $M_{2\,4}$ अकल्मषा —^{c}) K_1 युक्ष्यतीति, K_5 V_1 $D_{6\,8}$ G_2 M_2 यक्ष°, D_1 युक्ष्°, D_4 यक्ष्म° Dn धर्मात्मा (for शान्तात्मा) K_4 मा यक्ष्यतीविशातात्मा, G_1 मा मा धक्ष्यति शातात्मा

20 ^{a}) Da विरुद्धश्चैव —^{b}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 यज्ञार्थेषु, K_5 Dn °र्थं वै, Da यज्ञार्थाय, D_7 S यज्ञा(M_8 °ज्ञे) र्थे च B $D_{2\,3\,5\,7}$ महौषधी, Da तथौषधि (Da_2 °धी), G_8 तथा विधि (for तथौषधी) —^{d}) K_5 B $D_{8\,5\,6}$ यज्ञार्थां(B_8 °र्था)श्च, V_1 यज्ञार्थं च, Da_1 यज्ञार्थाय, Da_2 corrupt, Dn_2 °र्थं च (for °र्थानि)

21 ^{a}) $K_{1\,4}$ D_1 ताश्च, K_8 Dn_2 $D_{4\,8}$ चैव; D_7 तस्य (for तच्च) —^{b}) K_1 Da_1 $D_{4\,7\,8}$ T_2 M °कर्मा विरोधिक ($D_{4\,7\,8}$ °न); K_8 D_8 °कर्मावरोधिन, K_4 V_1 $B_{0\,2–4}$ Dn_2 D_1 $G_{2\,4}$ °कर्माविरोधक, Da_2 D_2 °कर्मविरोधिन (Da_2 °र्कं), G_1 °धर्माविराधित ❀ Cn विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकम् । ❀ —^{c}) Da_1 गार्हस्थ्यम् —^{d}) B_2 transp दुष्कर and दुर्लभ D_7 दुर्हर, S दुर्भर (for दुर्लभ)

22 ^{a}) $K_{1.2\,4}$ $D_{1\,6}$ स (D_6 तत्) संस्थाप्य Dn_2 मनुष्या ये, D_4 गृहस्थाय (for गृहस्था ये) —^{b}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 धन (for पशु) K_8 Dn $D_{4\,7\,8}$ -धनान्विता; D_1 -समन्वित, T_2 G_1 धनान्युत (for -समन्विता) —^{c}) K_1 M_4 जयस्ते, K_4 यजती, D_1 यज्ञते (for यजन्ते) —^{d}) Dn_2 तस्य (for तेषु).

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ।
अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते ॥ २३
एवं *दानसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥ २४
स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।
मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।
कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥ २५
राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।
ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २६
राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २७
अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ।
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ २८
अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥ २९
अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३०
अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
तीर्थेष्वनभिसंत्यज्य प्रव्रजिष्यसि चेदथ ॥ ३१ C 12.365 B. 12.12.33 K 12.12.52

---

23 a) D7 T1 G3 त्वृषयो, G4 स्पृहयो, M ध्रुपयो (for ऋपयो) — b) D2 8 5 दान- (for ज्ञान) — c) K D1.4 तथापरे (for अथा°) K1 D1 महायज्ञ (D1 °ज्ञान्), G3 महाप्राज्ञा (for °यज्ञान्) — d) K5 V1 B Dn D2 3.5 6 8 मनस्येव (for °सैव) — After 23, D7 S ins a passage given in App I (No 1)

24 D1 reads 24ab on marg — a) K1 2 दानस मादाने, K3 दाने समाधानम्, K4 मनःसमादाने, K5 B Da Dn D2 3.5 6 8 मनःसमाधान, V1 मनः समाधाय, D1 दानसमादानो, D4 दानसमाध्यान, D7 T2 M स्वर्गं समाधान (T2 °न), T1 G2-4 स्वर्गं (G2 °र्गे-) समापन्ना, G1 सवस्ममाधान (sic) (for *दानसमाधान) — b) K3 ऐकाग्र्य यत्र तिष्ठते, D8 मार्जमाजियतो नृप (corrupt) — c) D1 द्विजातो, D8 द्विजाते, G1 द्विजाते D7 निष्कामब्रह्मभूताय

25 a) K4 D1 T2 सु, B1 स्व (for स) Da सर्वे रत्नानि चित्राणि — b) K3 5 V1 B Dn D2 8 5 6 M1 8 संहृतानि, D7 T G सम्प्राप्तानि, D8 सहृतानि (for संभृतानि) K3 4 D1 इतस्तत, K8 ततस्तव — c) K1 मध्येषु, D1 सखेषु (for मखेषु) Da2 [अ]नभिसन्यस्य, D1 [अ]मपरित्यज्य, D7 न हि सत्यज्य, D8 नाभिस (for [अ]नभिस°) — d) S अभिजल्पसे — e) M1.8 कुटुम्बम्, M4 कुटुम्बम् K1 4 D1 आश्रित्य, Da आश्रिते (for आस्थिते) — f) Da जनाधिप (for नरा°)

26 a) M4 राजसूयश्च (for °सूयाश्व) — b) V1 हयमेधेषु (for सर्वं) — c) T2 G1 चापि (for चान्ये) D6 शास्ता, T2 तत्र (for तात) — d) Da प्रतिपूजिता (Da1 °त), D6 अपि पूजिता, G2 उपशोभिता — e) K5 V1 B Da D2 8 5-7 T1 G2-4 M महीपाल (for महाराज)

27 a) K1 2 D1 G2 राजा, K4 राज्ञा, T1 G3 4 राज, T3 राज्ञा (for राज्ञ°) D1 प्रसाद (for प्रमाद-) — b) Da दातुभि (for दस्युभि°) K1 D1 अपि मुच्यता, K2 V1 Bo 1 परिमुच्यता, K3 D7 T1 G1 मुच्यते, T2 G2 4 M2 4 °मुच्यते, G3 पीड्यते, M1.3 °मृष्यते (for °मुष्यताम्) — c) D8 स (for य) — d) D4 M1.3 राज- (for राजा)

28 a) Bo 1 4 5 D2 8 (by corr) 5 6 दासाश्च, D8 राशीश्च (for दासीश्च) — b) K1 करेणूश्च, Da T3 G1.2 M2 °णुश्च, D8 °णश्च K1 4 Da स्वलंकृतान् — c) B2 ग्राम Da1 जनपदश्चैव — d) D4 क्षत्राणि B5 विविधानि (for च गृहाणि)

29 b) K1 3 4 D1 मात्सर्यासक्त- T1 -चेतन — c) K4 D1 राजकलया, D8 °कुलिनो — d) K3 5 B Dn D2-6 8 भविष्याम

30 a) Da1 [ऽ]शरणश्च, Da2 °ण्यश्च — b) K1 4 Bo D1 5 राजन् (for राज-) D8 कीविष (sic) G1 -भाजिन — B1 om. (? hapl.) 30cd — c) Dn D3 दोषाणाम् (for दुःखानाम्) K1 दुःखारामेमवोक्तारो (sic) — d) Da कथंचन

31 a) K1 om., D1 वै (for च) — K1 om 31b-32e — b) D1 वा (for च) K4 D1 [अ]पि च स्वधा, K5 पितृस्वधा, D2 °स्वधान्, D3 °स्वधा°, G1 °प्वसा, M2 °प्वधा, M1.3 (sup lin) °स्वमा (for °स्वधाम्) — c) K5 V1 B Da D2 3.5 6 तीर्थानि

55 2. 34 2. 53 छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ३२
अन्तर्बहिश्च यत्किंचिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥ ३३
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३४
निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धा-
ञ्शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३५
क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(for तीर्थेषु) V_1 D_7 न हि (for [अ]नाभि) $K_{2\ 3}$ Dn ॰सङ्कुल्य, K_5 V_1 B Da $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ ॰सगम्य, D_1 ॰मर्त्यज्य (sic) (for सत्यज्य) —[d]) Dn D_8 चेत्प्रभो, D_4 चेन्नृपा, T_2 G_1 चेत्तया

32 K_1 om 32^{abc} (cf v l 31) —[a]) cf. 5 28 38^b B_4 (marg) छिन्नाभ्र; D_7 S भिन्नाभ्र (T_2 G_1 ॰भ्रम्) D_8 गतव्य (for गन्तासि) —[b]) G_3 यलवन् (for विलय) $B_{0\ 3}$ $D_{2\ 3\ 5\ 7}$ S (except G_1) मारुतेरित॰ —[c]) Da लोकमारुतयोर् —[d]) K_1 ह्यंतकाले, D_1 ह्यतकाले, D_7 ह्यतराळे, T_1 G_{2-4} ह्यतराळे, T_2 M ह्यतराळ, G_1 त्वतराले

33 [b]) B_1 D_2 T_1 G_{2-4} व्यासगकारणं; Da M_2 ॰व्याकुलकारण (M_2 ॰कं) — D_7 om 33^c–34^d —[c]) B_4 (marg) भवेस्, Da परि (for भवेत्) —[d]) T_1 नयोनस्व (sic), T_2 न योनर्थं; G_1 न योर्थं* T_1 G_3 प्रतिष्ठिते $K_{2\ 3\ 5}$ V_1 B Dn $D_{2\ 3\ 5-8}$ न हित्वा प्रतितिष्ठति (K_2 ॰ते) Cv as in text

34 =(var) 18 D_7 om 34 (cf v l 33) —[b]) K_1 [अ]प्रतिषेविते; K_2 G_1 विप्रसिषेधिते, $K_{3\ 5}$ Dn_1 $D_{3\ 4\ 8}$ [अ]प्रतिषेधिते, V_1 B T_1 G_{2-4} विप्रैर्निषेवि (G_2 ॰न्य)ते, Dn_2 [अ]प्रतिषेधने, D_1 हे प्रतिषेविते (for विप्रनिषेविते)

35 [a]) Da_1 नहत्य. Da_2 शत्रुस D_7 समृद्धा; T_1 G_4 स वृद्धान्, G_3 प्रवृद्धान् —[b]) T_1 G_{2-4} सघे, G_1 M सखे Da_2 शक्रो दैत्यस्याभियलानि सख्ये —[c]) B_5 कैं॰, D_1 क (for कः) Da शोचन् (for शोचेन्) K_1 निरता, B_2 निहतान्, D_6 निरते (for ॰त॰) D_8 स्वधर्मैं, T $G_{3\ 4}$ तु धर्मे —[d]) K_1 पूर्वं; $D_{6\ 8}$ $M_{1\ 3}$ पूर्वें, D_7 पूर्व- V_1 $B_{0\ 1\ 4}$ Da $D_{3\ 5-7}$ स्मृत॰ ($D_{3\ 7}$ ॰तो), B_2 T_1 G_{2-4} कृते, B_5 सुत, Dn_1 ध्रिते (for स्मृते) Da_1 पार्थ वि (for पार्थिव) V_1 B Da_1 $D_{5\ 6}$ शिष्टजुष्ट॰, S मुख्यमुख्ये (T_2 G_1 M_2 ॰ख्यै) — After 35, Da ins

12* न चापि शोचिति हता स्वधर्मे
पूर्वैं कृते पार्थिवमुख्यमुख्यै ।
[(L 2) of 35^d]

36 [a]) D_4 क्षत्रेण, G_2 क्षेत्रेण D_5 om धर्मेण D_7 S शुद्धेन (for धर्मेण) —[b]) Da वेदविद्भ्य॰ (for मन्त्र॰) —[c]) B_1 पृष्ठेभि॰, Dn_2 पृष्ठे च, D_6 पृष्ठे स, D_8 T $G_{1\ 3\ 4}$ पृष्ठे हि; M पृष्ठ हि —[d]) Da भरताद्य (Da_2 ॰द्य); Dn_2 भवता च; D_8 भवतीहि B_0 पक्षे, B_1 Da पार्थ. V_1 भवता पार्थ किंचित्

Colophon — *Sub-parvan* All MSS (except D_8 T_1 G_4, $Ś_1$ missing) राजधर्म — *Adhy name* Dn D_7 $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 3}$ नकुलवाक्य (G_2 ॰लवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) $B_{1\ 2\ 4}$ Da_1 Dn $D_{2\ 7\ 8}$ S 12 (as in text). — *Śloka no* D_8 38.

१३

सहदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्द्विषतां तत्तथास्तु नः ॥ २
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ३
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४
ब्रह्ममृत्यू च तौ राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६
अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्वृथा च स्यात्क्रियापथः ॥ ७
तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः । C. 12. 378 B 12. 13. 8 K. 12. 13. 8

13

☞ Ś1 is missing for this adhy (cf. v 1 12 1 1)

1 = B 14 13 1 D8 om. the ref. — a) K1 4 D2 8 M2 4 वाह्य°, Da राज्य (for वाह्य) K8 द्रव्यशारीर° (for द्रव्यमुत्सृज्य) — B1 om 1^{cd} — c) M4 शारीर D7 धर्मम् (for द्रव्यम्)

2 = B 14 13 2 — a) K1 4 B1 D1–5 M1 3 4 वियुक्तस्य, Da विरक्तस्य, D8 -विमुक्तस्य — b) K1 2 B1 D1 8 G4 शरीरेषु (for शा°) K8 5 Dn D2 8 6 [श्र]तु, Bo 2 5 D8 T1 तु (for च) K1 4 D1 गृह्णत°, G1 गृह्नत° Da1 शारीरे चापि गृह्णत, Da2 D6 शारीरे चापि (D6 स्वनु) गृध्यत° — c) K1 यस्माद्, D7 वास्मान् (for वा स्याद्) — d) Da D4 विद्विषा, D7 T2 G1 सुहृदा, Cv दुर्हृदा (for द्विषता) G1 om. तत् K1 तत्तवास्तु, Da तत्तदस्तु K1 4 वै (for न)

3 T2 G1 om. (hapl) 3 V1 reads 3^{ab} on marg — a) M1 8 शारीर, Cv शरीर D7 धर्मम् (for द्रव्यम्) — b) D8 सिद्धिर्भवति शासत° — K8 om 3^{c}–4^{b} — c) K1 यस्मात्, Da1 च स्यात्, Da2 corrupt, D7 चास्मान् (for वा स्यात्) — d) B1 अस्तु तत्तथा Da1 विद्विषा तत्तदस्तु स°, Da2 corrupt

4 = B 14 13 3, 51 29 K8 om 4^{ab} (cf v 1 3) — a) K4 द्विक्षरस्तु, B2 द्व्यक्षर तु Ca cites द्व्यक्षर° D7 हरे मृत्युस — b) K1 द्व्यक्षर जन्म शा°, Da त्र्यक्षर ब्रह्मशाश्वत°, D8 ते ममेति च शा°. T2 om (hapl) 4^{cd} — c) Da घक्षते, D6 तु भवेन्, D7 S (T2 om) द्व्यक्षरो (for च भवेन्) — d) G8 निर्ममेति

5 = B 14 13 4 — a) K1 2 4 B2 (m as in text) D1 T G3 4 जन्म (for ब्रह्म) K8 5 Dn1 D8 ततो राजन्, V1 B D2 8 5–7 तु तौ (B8 शुभौ) राजन्, B8 (marg) Da उभौ राजन्, Dn2 तयो राजन्, D7 तु राजन्वा, S तु (T2 G2 M2 च) राजन्द्वाव् (for च तौ राजन्) — b) D7 चात्मन्येव K1 2 4 B1 Da D1 व्यवस्थितौ, D4 समाश्रिते, D8 °स्तुतौ, G1 °हितौ, G2 °श्रुतौ (for °श्रितौ) — c) B1 Da1 D1 अदृश्य मानो — d) D1 [अ]योधयेताम्, S योजयेताम् G1 असशय°

6 = B 14 13 5 — a) B4 (marg, also as in text) जीवस्य, Dn2 तत्त्वस्य, Cv as in text — b) K1 निर्वतो (sic), Dn1 निरतो — c) K2 5 V1 B Dn D2 8. 5 6 8 T2 G3 हत्वा, Da1 भीत्वा, D7 T1 G1 2 4 हित्वा (for भित्त्वा) — d) K1 D1 अहिंसा, K4 V1 Bo–8 Da Dn1 D2 8 5 T G2–4 न हिंसा, D7 G1 न हि स-, M4 न हि सा (sic) K1 2 4 D1 प्रतिपत्स्यति, K8 Bo 2 8 5 D4 6 °पत्स्यसे, B4 damaged, Da D7 S °पद्यते (for °पत्स्यते)

7 a) V1 यथापि च; B D2 8 5 6 तथापि च, D7 T G1 अथ वापि Dn2 तथापि सहसोत्पत्ति° — b) B3 प्रलय; D7 S (mostly) प्रळयस — D8 om 7^{c}–8^{b} — c) V1 Bo–2 5 G1 नष्ट°, B4 doubtful (for नष्ट) — d) Da भ्रिया, G3. 4 वृथा, T2 यथा K1 दस्यान्, S तस्य (for च स्यात्) K4 यया, Da फल (for -पथ)

.378 .3.1 16 2 13. 16 पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ८
लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९
अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ १०
बाह्याभ्यन्तरभूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ११
भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
तथ्यं वा यदि वातथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

8 D_8 om 8^{ab} (cf v 1 7) — ^{b}) Da_1 पूर्वतरस्तु य, Da_2 °तरास्तप ; $D_{3\ 5}$ $G_{3\ 4}$ °तरश्च य T_2 सर्वै पूर्वतरैश्च स° — ^{c}) D_1 निसेवित°, D_8 निषेधित — ^{d}) Da_1 सेवितव्यो, D_5 निषेव्यो हि, D_8 स निषेध्यो Da_2 corrupt, D_1 सनिषेव्यो धियावता (sic) — After 8, D_7 S ins

13* स्वायभुवेन मनुना तथान्यैश्चक्रवर्तिभिः ।
यद्यय ह्यधमः पन्थाः कस्मात्तैस्तैर्निषेवित ।
कृतत्रेतादियुक्तानि गुणवन्ति च भारत ।
युगानि बहुशस्तैश्च भुक्तेयमवनिर्नृप ।

[(L 2) G_1 यद्यस्य धर्मपथा हि (for prior half) G_1 तस्मात् (for क°)]

9 9^{ab} = B 14 13 6^{ab} G_1 reads 9^{c}–10^{c} on marg — ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Da $D_{1\ 4}$ सर्वां (for कृत्स्नां) — ^{b}) Da जगम — ^{c}) Da_1 भुक्ते, C_v as in text D_8 त लब्धा पृथिवी सर्वा (sic) — ^{d}) Da $D_{4\ 7}$ S किं फल (for निष्फल) K_8 Da D_7 T_2 G_1 जीविते

10 =(var) B 14 13 7 G_1 reads 10^{abc} on marg (cf. v 1 9) — ^{a}) G_1 वनतो (for वसतो) — ^{b}) Bo_2 Da_1 D_3 G_8 $M_{1\ 8}$ जीवित° — ^{c}) T_2 G_1 दृश्येषु (for द्रव्येषु) D_8 समती (sic) (for ममता) — ^{d}) V_1 प्र, G_2 [ऽ]पि (for स) Da मृत्योरामस्य(Da_2 °रास्यम)वर्तते

11 =(var) B 14 13 8 — ^{a}) $K_{2\ 5}$ V_1 B Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ बाह्यातर (Dn_2 °रे) च; Da D_7 S बाह्यातराणा (for बाह्याभ्यन्तर) G_1 स्वर्भावम् (for भूताना) — ^{b}) T_2 G_1 अंतर; G_4 विशेष (for स्वभाव) — ^{c}) K_8 ये प्र, D_7 $G_{2\ 3}$ येन, G_4 योनु ; M येनु (for ये तु) G_4 ·पश्यति $K_{2\ 4}$ सद्भाव, K_8 B (B_2 marg) Dn $D_{4\ 8}$ T G_1 M तद्भूत, K_5 $D_{2\ 5}$ Cop तद्वृत्त, V_1 स भूत, Da यद्भूत, D_6 तद्वृत्ति, D_7 तद्भूते, G_2 सभूत; $G_{3\ 4}$ सद्भूत (for तद्भाव) — ^{d}) V_1 $D_{1\ 8}$ (by corr) $_7$ G_4 मुच्यते K_8 Dn $D_{4\ 7\ 8}$ T_1 G_{1-3} M_{1-3} ते महा, B_4 सर्वतो (for महतो)

12 ^{ab}) B_2 Da बधुर् (for भ्राता) K_6 प्रभु (for गुरुः) V_1 D_8 भवान्माता भवान्भ्राता पिता बधुर्भ(V_1 चैव भ)वान्गुरुः — ^{c}) D_1 M_1 प्रलापम् K_1 दुःख प्रलपनात्तस्य, D_7 °प्रलापानात्तस्य — ^{d}) B_1 Dn तन्मे त्व, D_1 भवान्मे, G_1 तन्मे न (for तस्मान्मे) G_1 क्रोद्धुम् (for क्षन्तुम्) Da_1 अर्हति D_7 T_2 तन्मे न क्रोद्धुमर्हसि (T_2 °ति), T_1 G_{2-4} M तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि

13 ^{a}) D_8 [अ]पथ्य (for [अ]तथ्यं) $K_{1\ 4}$ D_1 अतथ्य यदि वा तथ्य — ^{b}) V_1 तन् (for यन्) $M_{1\ 8}$ मम (for मया) — ^{d}) Da नृपतिसत्तम, D_4 भारत सत्तम, G_2 भावतो हरे (sic) M_8 भरतसत्तमा

Colophon — *Sub-parvan* K V_1 B Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1\ 2}$ M राजधर्म — *Adhy name* Dn D_7 T_1 $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 8}$ सहदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 $B_{3\ 4}$ Da_1 Dn $D_{2\ 7\ 8}$ S 13 (as in text) — *Śloka no* D_8 12

१४

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ १
महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषितां वरा ॥ २
आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३
अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४
आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्त स्तोकका इव ।
वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६
नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
भ्रातॄनेतान्स्म सहिताञ्शीतवातातपार्दितान् ॥ ८
वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९
विरथांश्च रथान्कृत्वा निहत्य च महागजान् । C. 12.393 B. 12.14.10 K. 12.14.10

14

☞ Ś1 is missing for this adhy (cf v 1 12 1 1)

1 D2 om the ref — a) K1 मुव्याहरति D1 8 कौंतेय, G2 °य — b) D1 राजधर्मे, D4 धर्मपुत्रे (for °राजे) D5 om from युधिष्ठिरे up to महाभिजन (in 2a) D1 युधिष्टिर — cd) Da transp ब्रुवता and विविधान् T G2 4 वदता, G1 2 त्रिविधान् (for ब्रुवत)

2 a) D5 om महाभिजन (cf. v 1 1) — c) K2 3 4 B2-. Dn D1-3 5 6 8 राजेंद्र, B1 D7 S राजान (for राजेन्द्र). — d) K4 चर

3 a) Da2 आसीनमृष्यमृषभ राज्ञा (hypermetric) — b) D1 भ्रातृभिर्भ्रातृभिरितं (sic) — c) K4 V1 Bo-2 5 Dn2 D2 2 5 6 -सदृश — d) G2 यूथप

4 a) K1 अतिमान, Ca as in text — b) D7 युधिष्ठिर — c) T2 G2 4 M1 2 4 लाळिता D7 [अ]सदा (for सतत) Dn2 राज्ञी (for °ज्ञा) — d) D5 धर्मदर्शना D1 S धर्माधर्मनिदर्शिनी

5 a) K2 Dn1 D5 श्रेणी (for श्रोणी) S आमन्त्रयित्वा सुश्रोणी Ca cites आमन्त्र्य (as in text) — b) = 1 73 16 3 44 28, 188 2, 290 9 5 92 9 D1 समभिप्रेक्ष्य, D2 अभिसमीक्ष्य

6 Before 6, all MSS (except G1, Ś1 missing) ins द्रौपद्युवाच — b) K1. 2 4 B D1-3 . 6 शुष्यति, K3 V1 Dn S Cv शुष्यते (for शुष्यन्त[ ]) D5 श्लोकका, Ca v स्तोकका (as in text) — c) K3 4 V1 Bo Dn1 D4 M वावश्य(Bo °स्य)मानास्, B1. 2 5 Da1 वावान्य°, Dn2 वैरस्य°, Da1 न वाच्यमानस्, D7 पोष्यमानास्, D5 पापास्यनास् (corrupt), T1 G2-4 त्वा पश्यमानास्, T2 G1 विचार्यमाणास्, Ca वावाश्यमानास् — d) K2 चैतान्, D4 वेतान् Ca cites एतान् K1-3 Dn2 D1 4 अभिनंदसि, T1 °मन्यसे

7 a) D7 S [इ]मान् (G2 4 [ए]नान्) (for [ए]तान्) K2 D2 2 5 महाबाहो (for °राज) — b) K3 Bo 2.4 5 D4 महागजान्, G3 महद्विपान् Da मेघा इव मरुषिपान् (sic) — c) Da2 उपयत्नेन, Ca °पन्नेन (as in text) — d) D1 दुःखभागिना, G2 °भाजन, M2 °दायिन

8 b) K1. 4 D1 T1 G2 उक्तं, D8 मुक्त्वा — c) K1. 4 सुसहितान, B1 च सहि°, D1 सुमहितान्, D4 सम्महितान्, D5 स महितान्, T1 G3 4 M तु सहि°; T2 G1 च (G1 तु) विहितान् — d) V1 °र्षितान् (for °र्दितान्)

9 V1 reads 9 on marg — b) Da इमां (for मृधे) K1 भोक्ष्यामि, Da1 भोक्षाम Da1 वेदिनीं, Da2 वेदिना — c) Da1 सपूर्णां, D1 सपूर्णा V1 कामेन (for °मानाम्) — After 9, Da1 reads (for the first time) 11cd, repeating it in its proper place.

7

संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः ॥ १०
यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ११
इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांस्युत ॥ १२
न क्लीबो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्नुते ।
न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३
नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥ १४
मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ १५
असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६
यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।
निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ १७
न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
त्वयेयं पृथिवी लब्धा *नोत्कोचेन तथाप्युत ॥ १८
यत्तद्बलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।

10 D_7 om 10 V_1 reads 10^{ab} on marg — ^{a}) $K_{1\,2}$ D_1 T_2 विहीना(T_2 °ना)श्च, B_4 (marg, also as in text) विरयश्च; D_4 $M_{1\,3.\,4}$ विवीराश्च, T_1 $G_{3\,4}$ नृवीराश्च; G_1 विहानाश्व (for विरथाश्च) T_1 $G_{3\,4}$ हत्वा (for कृत्वा) — ^{b}) D_1 रथान्, S (except T_2 G_1) द्विपान् (for °गजान्) — ^{c}) Dn_2 च रथ, $G_{3\,4}$ सरथैर् — ^{d}) K_1 (marg) भीमादिभिर् $K_{1\,2\,4}$ Da D_1 अरिंदम (Da °म)

11 ^{a}) K_1 यजता, K_5 यजतै (sic), $B_{1\,4}$ (marg, also as in text) यजध्वं; D_1 यजतो, D_7 S यजेम (T_2 G_1 °य, G_2 °य) — ^{b}) $K_{1\,4}$ समिद्धैर् Dn_2 प्राप्त (for आप्त) — Da_1 reads 11^{cd} (for the first time) after 9 — ^{c}) D_7 T_1 G_{2-4} M_4 °गत (for कृत) — ^{d}) G_2 सुखायन $K_{1\,4\,5}$ V_1 $B_{0\,1\,3\,4\,5}$ (m as in text) Dn $D_{2\,3\,5\,8}$ व, D_6 च (for न)

12 ^{a}) K_3 इत्युक्तानेवम्, D_4 इत्युक्त्वा नैवम् Da त्वा, T_1 तु, G_2 lacuna (for त्व) — ^{b}) K_1 स्वेते; K_4 स्वे च (for स्वय) Da धर्माभृता K_4 $B_{3\,4}$ (m as in text) Da D_4 M_4 वर (for वर) — ^{d}) Da_2 विनिहति, D_1 °हिंसि Da वचांसि (for मनांसि) V_1 B Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ T_2 न (for [उ]त) K_5 मर्मासि विनिहसि न (corrupt)

13 ^{b}) K_2 धर्मम्; D_7 S राज्यम् (for धनम्) T_2 G_1 मावसेत् (for अश्नुते) — K_3 om (hapl) 13^{c}–14^{b} — ^{d}) K_4 वत्सा पक, T वत्सा पु(T_2 प्र)ष्टा; G_1 M वत्सपाका, G_2 वत्सपाला, $G_{3\,4}$ वित्तपाला; Ca मत्स्या पङ्क (as in text) $K_{1\,2}$ D_1 वत्सा पौत्रास्तथासते, D_3 मत्स्या पङ्क इवासती (sic)

14 K_3 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{b}) Da_2 नादण्डैर् $K_{2\,4\,5}$ $B_{1.\,3\,5}$ Dn_1 $D_{1-3\,6\,7}$ T G M_4 भूमिम् (for भूतिम्) — ^{c}) G_{2-4} राजन्; Ca राज्ञ (as in text) — ^{d}) K Dn $D_{4\,8}$ विंदति, D_1 विंदति (for एधन्ति) — After 14, D_7 S ins a passage given in App 1 (No 2)

15 ^{a}) K_3 S मैत्रता $K_{1\,2\,4}$ D_1 °लोकेषु (for भूतेषु) — ^{c}) $K_{3\,5}$ B_2 Dn D_{4-8} G_1 ब्राह्मणस्यैव — ^{d}) Da न राजे $D_{2\,6}$ नृपसत्तम

16 G_1 om. 16^{ab} — ^{a}) K_3 असम (for °ता) K_1 प्रति यो दक्षो (for प्रतिषेधश्च) — ^{b}) B_{0-4} Da $D_{3\,5}$ प्रतिपालन, $M_{1.\,3}$ [अ]परिपा° — ^{c}) S राज्ञ (for राज्ञां) D_1 एष ब्रह्मपरो राज्ञो — ^{d}) G_1 समरेष्वपला°

17 ^{a}) G_1 कोपश् (for क्रोधश्) — ^{c}) B_1 प्रग्रहानु°, D_1 विग्रहानु°, D_4 M_2 निग्रहानुग्रहो; D_7 निग्रहानिग्रहौ B_2 चैव (for चोभौ) — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 धर्म प्रशस्यते, K_3 D_4 धर्मा(D_4 धीमा)निहोच्यते; D_7 भवधर्म यदुच्यते

18 ^{ab}) D_7 T G_{2-4} M transp श्रुतेन (T_2 व्रतेन) and सान्त्वेन G_1 सामेन (for श्रुतेन) D_8 रणातेन (for न सान्त्वेन) K_1 सत्वेन; V_1 शात्वेन, G_1 व्रतेन (for सान्त्वेन) D_4 चेच्छया (for चेज्यया) Da न साम्ना न च दानेन न श्रुतेन न चेज्यया — ^{c}) D_1 त्वयीय; D_7 त्वयेद — ^{d}) K_1 नो कांचनेन च (submetric), $K_{2\,3\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5-7}$ S न सकोचेन चाप्युत (K_2 तथाप्युत [hypermetric], B_3 Da_2 Dn_2 $D_{3\,7}$ T $G_{1\,3\,4}$ वाप्युत, $M_{1.\,3}$ चाच्युत, M_2 पार्थिव), K_4 न कोचेन तथाप्युत, D_1 नोत्कामेन तथाप्युत; D_4 कौटिल्येन न चाप्युत, D_8 न सकोचनयाच्युत

19 ^{a}) D_1 corrupt D_7 यत्तत्फलम् — ^{b}) K_5 B_3 Dn_2 तथा वीर्यं, B_2 तथा वीर्यं, D_7 यथा वीर,

हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैर्महत्तरम् ॥ १९

रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुंधराम् ॥ २०

जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः ।
त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ २१

जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २२

क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २३

उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २४

द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदालयाः ।
विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ २५

एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा कर्माणि भारत ।
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २६

स त्वं भ्रातॄनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत ।
ऋषभानिव संमत्तान्गजेन्द्रानूर्जितानिव ॥ २७

अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
एकोऽपि हि सुखायैषां क्षमः स्यादिति मे मतिः ॥ २८

किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ २९

अनृतं माब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । C. 12. 413 B. 12. 14. 30 K. 12. 14. 71

D5 यथाचार्यं Da2 मनुष्य, D2 मनुष्यत, G2 मनुष्यता T1 M2 तथा विरमनु° — c) B1 सपूर्णं (for मयत्न) — d) K3 D4 महद्वरैः, K. V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 मनुत्तम, D1 महत्तम (for °त्तरम्)

20 b) K1 D5 कृपेन — c) Dn3 D5 G2 M4 निहित (for निहत) — d) Da D4 भुक्ष्व Da महीमिमां (for वसुधराम्)

21 a) K1. 4 D1 M2. 4 जबु° — b) K1. 2. 4. 5 D1 °जनपदैर्युत — d) B3 मुदित°, Da2 नृतित° K1. 4 स्वया, K2 तया, D1 नृप (for प्रभो)

22 a) Da1 स जबू (hypermetric), D1 M3 जंबु — b) Da1 नराद्वीप (for नराधिप) — D3 om 22cd — c) K4 B Dn D2. 3. 5. 6 अपरेण D7 T G2–4 महामेरुर् (D7 °रु), G1 °याद्वो, M1. 3. 4 °मेर (for °मेरोर्) Da अवरेण तथा मेरोर् Cnp cites अपरेण (as in text) — d) D7 पुण्येन (for दण्डेन) T2 निहतस् M1. 3 तदा (for त्वया)

23 D7 om. (hapl.) 23–24, S om (hapl.) 23 — a) B1 जबु (for क्रौञ्च) — b) K1. 3 शिव, K2 स्थित, B1 क्रौंच (for शाक) — c) K1–3 Da D1. 4 पूर्वेण च (Da स), B1 अपरेण — d) B3 मुदितस्

24 K1 (hapl.) D7 om. 24 (for D7, cf. v. l. 21) — a) G1 (before corr.) महाराज (for °मेरोर्) — b) D4 शिवद्वीपेन (for शाक°) Da सगत°, D1 संस्थित°; T2 निर्मित°, G1 समत°, G2–4 संयुत (for संमित°) — V1 reads 24cd on marg — c) Da मद्राश्व — d) B3 मुदितम्

25 a) K1. 2. 4 D1 तु (for च) K1 सांतर°, Da1 G1 मातरा — b) K. Da Dn D5 °पदाश्रया°, D7 T2 °पदायुता° — d) K3. 4 B1 Da Dn2 G2 M1. 3 मृदितस्, B3 मुदितस्, T2 broken

26 a) K4 Dn [न]प्रतिमेयानि, Da1 प्रतिमेयात्वा (sic), Da2 [अ]प्रतिमानित्वा, G1 प्रतिमानि त्व — b) Da2 कर्मा च (sic), G1 कर्मणि — c) K1 प्रीयसे त्व, D2 न प्रीयासु Da2 मयातराजन् (sic), T1 G2–4 कथ राजन् (for महाराज)

27 a) Dn2 D2 G1 भ्रातृनिमान्, D7 भ्रातॄणिमा — b) K4 °नदन्स, G1 °नयस्व — c) K1. 4 M वृषभान् Da D2. 3. 5–7 S सपत्नान् (for समत्तान्) — d) K3 D4 ऊर्जितान्यथा, S गर्जितानिव (T2 G1 इव गर्जितान्)

28 a) K1. 4. 5 Dn3 D2. 4. 6. 8 G2 °प्रतिमा Da अमरप्रतिमान्सर्वान् — b) Da सर्वसूदान्, Dn2 शत्रूस्साहा — c) K1 D7 S एकैकोपि (K1 °को हि) D1. 3 जयाय (for सुखाय) — d) K1. 2. 4 योग्य°, K3. 5 B Dn D2. 3. 5–7 S सम (G1 [before corr.] सर्व°, M1 अलं), D1. 3 प्रभु° (for क्षम° as in D4 only) Da corrupt

29 a) N (except D1. 3) G1 पुरुषव्याघ्र — b) D3 ससहामा (for पतयो मे) G1 पतयो नरर्षभका (sic) — c) Dn3 D1 °याण्येव

30 a) Da1 अवत, Da2 अमतं, D7 नानृत, T2

युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ३०
हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।
तद्व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ३१
येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तस्योपचारिणः ।
तवोन्मादेन राजेन्द्र सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ ३२
यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते जनाधिप ।
बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधराम् ॥ ३३
कुरुते मूढमेवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।
धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ।
भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ३४
साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
तथा विनिकृतामित्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५
एतेषां यतमानानामुत्पद्यन्ते तु संपदः ।
त्वं तु सर्वां महीं लब्ध्वा कुरुषे स्वयमापदम् ॥ ३६
यथास्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन्विराजसे ॥ ३७

नतु स्वाम्, M3 अमृत K3 D1 चाब्रवीच्; K3 V1 B Dn1 D2 3 5 6 8 T G3 4 नाम, Dn3 याम ; T2 अम्र (for माम्र) Da2 Dn3 ह्युश्रू. — b) Da धर्मज्ञा K1 4 D1 समदर्शिनी; V1 समवादिनी, B3 Da D2 3 6 G2 धर्मदर्शि(Da2 °र्श)नी G1 lacuna — c) K1 हु; M स्वा (for त्वां) B1 G1 M3 4 पांचाली — d) K1 मुखे D1 दास्यति; G1 2 यास्यति; G3 योक्ष्यति (for धास्यति).

31 a) D1 गज, G1 नाम (for राज) — b) K1 बहून्पार्थं; K2, 4 बहून्यार्य- K5 B D2 3, 5 6 -पराक्रमी; V1 Da पराक्रमात्; G1 पराक्रमै — c) G1 तद्वत्स्व B1 Da1 सम्प्रवक्ष्यामि — d) K1 वचो मातुर् (for मोहात्तव) B1 T1 नराधिप (for जना°)

32 a) M1 एषाम् T2 G1 उन्मादको Da ये त्वामुन्मत्तक ज्येष्ठं — b) K1 4 तेन्ये प्रमादिन; K2 5 V1 B Dn D3 तेप्यनुसारिण; Da तेप्यनुयाजिन (Da2 °यायिनः); D1 तेन्ये प्रसादिन; S तेप्यवमानिता (for तस्योपचारिण) D2 3 5–7 ते सर्वेप्यनुसारिण; text as in K3 D4 only — c) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तवोन्मादान् (B1 °न्मत्ता) महाराज; D1 corrupt — d) K1 सोंदाता (sic).

33 K1 om 33ab — a) V1 यदि वा स्युर्, Dn2 D7 M1 3 यदि हिंस्युर्; T1 D3 4 यदिह स्युर् — b) K4 5 V1 B D1–3 5–8 G2 3 M2 नराधिप (D1 धनाधि*); Da यवीयसे (Da2 °स) (for जनाधिप) — G3 om 33cd — c) Dn3 सा (for त्वां) Da नासिकै (sic),

34 a) K1 सर्वते (sic), K3 यवते, K4 कुर्वते, K5 कुर्वतां; D4 8 ब्रुवते. K3 4 D3 मूढमेव य (D3 ते); K5 वाढमेव हि, V1 B Da Dn D1–3 5 6 मूढ एवं हि; D4 मूढमेनं हि; M1 3 मूढमात्मानं (for मूढ मेव हि) — b) K2 4 स श्रेयो; K5 यो येषां, D1 य सुश्रेयो (hypermetric), D4 यच्छ्रेयार् (sic), D7, 8 T G2–4 यच्छ्रेयो, G1 यत्र यो (for य श्रेयो) — c) K4 B0 2 (m as in text) 3 5 Da D2 5 6 धूमैर् — d) K4 D5 Cnp नष्ट-; B0 4 D2 3 6 नस्व, Da2 तस्य, G1 नास्य (for नस्य) — e) Da भैषजै. K4 B0 स चिकित्स; V1 अचिकित्स, D5 च चिकित्स्य. K1 यो (for स्याद्) — f) K1 योगमार्गेण, D1 यो न मार्गेण (for य उन्मार्गेण) — For 34ef, D7 S subst

14* उन्मत्तिरपनेतव्या तव राजन्यदृच्छया ।

35 D7 T2 G1 om 35 — a) Da साहि (for साहं) T1 G3 4 सर्वासमा — b) Dn2 भारतसत्तम. — c) K1 2 4 विरहिता; V1 B0–4 Dn1 D2 6 विना कृता K1 2 4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 पुत्रैर्, D1 पुत्रे, D3 मत्रैर् (for [अ]मित्रैर्) — d) D1 3 M4 जीवितं — After 35, D7 S (D7 T2 G1 [all three om 35] after 14*) ins a passage given in App I (No 3)

36 a) K1 2 4 D1 अन्येषां, K3 D4 एकेषां; D2 एषा ते (for एतेषां) — b) T1 उत्पथ तु; T2 G1 3 4 M उत्प(T2 °त्पा)द्यति, G2 उत्पतति (for °द्यन्ते) K1 3 5 Da D4 8 S [अ]नया नृप (K5 °यान्नृप) V1 B Dn D2 3 5 6 न मेथ वचन मृषा, D1 राज्ञा यातीव दुर्लभा; D7 उत्पाद्यतनया नृप (sic) — c) K4 त्वां तु; D1 त्वां त्वं V1 B Dn D2 3 5 6 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा) D3 त्व त्वमर्हं फल लब्ध्वा. — d) D1 वृणुषे (for कुरुषे) K5 D4 8 आपदं

37 a) B1 (marg, also as in text) तथास्तां; Da यथास्वीं (sic), D3 यथा त्व K5 D4 T1 समतो, V1 B0 2–5 D1–3 5 समितौ, Da D3 सर्वतो (for समतौ) T1 राजन् (for राज्ञा) — b) Da1 पृथिवीं K1 3 D1 3 राजसत्तम (D3 °म)

38 b) B0, 1 राज (for प्रजा) K2, 4 Dn1 S (ex-

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव ॥ ३८

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन्प्रयच्छ च ।
पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २

धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३
दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ४
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते । C. 12. 429 B. 12. 15. 5 K. 12. 15. 5

---

cept M4) पाल्य Da धर्मेण नृपसत्तम —d) D7 S च भू (for भव)

39 b) K3 4 Dn D2 जुह्यग्वारीन्, V1 B1 2 4 D8 6 जुह्वन्न(V1 °ह्स्वा)ग्निं, B0 जुह्यदग्निं, B3 D6 जुह्वदग्निं, B5 Da T2 G1 जुहुध्यग्निं, D1 4 corrupt, D3 जुह्वाग्निं, D7 जुह्वधमीन्, T1 G2-4 M जुहुध्य(M1 3 °स्य)ग्नीन् (for जुह्वन्नग्नीन्) B1 प्रयच्छत, M1 3 प्रयच्छ या (M2 य) —c) K2 V1 B Dn D2 3 5 6 8 धनानि (for पुराणि) Da ग्रामान् (for भोगान्) K4 D4 दानानि (for वासांसि) —d) K1 4 नरोत्तम, K3 नराधिप, Dn2 D4 नराधिप; D1 नरर्षभ, D8 नृपोत्तम, M2 4 नृपोत्तम (for °त्तम)

Colophon —*Sub parvan* K V1 B Da Dn D2-4 6 7 T2 G1 4 M राजधर्म —*Adhy name* Dn D7 T1 G1 2 4 M1-3 द्रौपदी(T1 °दि)वाक्य, D6 वाक्य —*Adhy no* (figures, words or both) K3 B3 4 Da2 Dn D2 6 7 8 S 14 (as in text)

15

☞ Ś1 is missing for this adhy (cf v.l 12 1 1)

1 D2 om. the ref —a) V1 अनुदिश्ये (for °मान्य) K2 Da D4 7 T महाबाहुर्, D2 3 5 6 °बाहो, G1 °राज (for °बाहुं) —d) K3 ईश्वर, K4 5 V1 B Dn D2 3 6 8 अच्युत (B1 °त), D3 उच्यते (for ईश्वरम्)

2 = Manu 7 18 Before 2, all MSS (except D4 M2-4) ins अर्जुन उवाच —a) B0 शास्ति राजन्; D7 8 दंड शास्ति, M2 दयिता किं (for दण्ड शास्ति) —b) D7 °रक्षण —c) Da सुप्ते प्रजागर्ति —d) Dn2 धर्मे (for धर्मं) Da जना (for बुधा).

3 a) D4 धर्मे (for धर्मं) D2 3 5 स(D3 सं)रक्षते, G1 संरक्ष्यते (for °क्षते) K1 2 4 5 D1 4 8 दंड सरक्ष(D8 °क्ष्य)ते धर्मं, K6 दंड सरक्षते (submetric) —K4 om 3^b–4^b —b) B1 तथा राज्य (for तथैवार्थं) K5 B (except B4) Dn D4 8 जनाधिप, Da महीपते (for नराधिप) —c) B1 काम (for कामं) D2 6 च रक्षते, D5 G1 M2 सरक्ष्यते —d) Da त्रिदंडो, D7 त्रिवर्गो

4 K5 om 4^{ab} (cf v l 3) —a) K1 2 4 V1 B3 Da2 Dn2 D2 6 7 (by corr) G1 रक्षते —b) K5 प्रजा (for धन) K1 2 4 B2 D6 रक्षते (for रक्ष्यते) V1 B0-2 4 (m as in text) 5 Da M धनं दंडोभिरक्षति (B0 °क्ष्यते; Da °क्षमि), D8 दंडेन रक्षते प्रजा —D1 repeats 4^{cd} —c) K5 6 V1 B Dn D2 3 5 6 T1 G2 4 M3 एव (for एतद्) B3 G1 विद्वान् B8 and Bomb Ed उपाधत्स्व, D4 °दस्व; D7 S (except M4) °दाय (for °दत्स्व) —d) K4 B3 5 Dn D3 5 6-7 भाव पश्यस्व (D5 पश्येति) (for स्वभाव पश्य) K1 कौलिकं (for लौकिकम्). Da स्वभाव पचलोकिकं

5 —a) K4 राजदंडे; M1 राजन्दंड V1 repeats भयादेके on marg K1 एव (for एके) —Da om (hapl) 5^{bc} V1 reads 5^{bcd} on marg D3 om (hapl) from 5^b up to सांसिद्धिके (in 6^c) —b) T G1 2 4

128 5 5 15 5 यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६
दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७
यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ८
वाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९
असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।
मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥ १०
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूनृतः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ११
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ १३
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४
नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।

नरा (for पापा) G8 परस्परभयात्परे — D8 om (hapl) 5^{c}–6^{b} — ^{c}) K8 अन्ये (for एके) — ^{d}) B1 परलोके, Da परस्पर (for °लोक) K1 2 4 G8 पापा (G8 नरा) पाप न कुर्वते (cf ^{b})

6 V1 reads 6 on marg D5 om up to सासिद्धिके (cf v l 5) D8 G3 om (hapl) 6^{ab} (for D8, cf v l 5) — ^{a}) Bo परस्पर; Da परलोक (for °स्पर) — ^{b}) Bo om न — ^{c}) K4 सांसिद्धिलोकेपु, D7 T1 G3 4 M ससिद्धि(M2 °द्ध)के लोके Ca cites सांसिद्धिके (as in text) — ^{d}) D6 8 सर्वदंडे; G1 सर्वदंडै

7 ^{a}) D4 दडस्येव, D7 °स्येह V1 reads दडस्यैव भया on marg T1 G2–4 लोके (for एके) — ^{b}) Da खानति (sic) — ^{c}) V1 B Da2 D8 5 7 S मज्जेरन्, Da1 रज्जेरन्

8 ^{a}) Dn2 तस्माद् K1 D1 G1 अदात, T1 G2 दांतांश्च, G8 दताश्च V1 दशयति; Bo 2–5 Da D2 3 5 7 T G दमयेद् (for दमयति) D3 यस्माददाता दमयन् — ^{b}) K1 अशिष्टं, Bo 3–5 सदुष्टान्; B2 Da D2 3 5 सतुष्टान्; D7 G2–4 दुर्वृत्तान्; T1 उद्रिक्तान्; T2 G1 यदुष्टान्, M1 3 उदुष्टान्; M2 उद्वृत्तान्, M4 अदुष्टान् (for अशिष्टान्) D2 M2 दमयति — ^{c}) Da दर्शनाद् (for दमनाद्), and चापि (for चैव) — After 8, K1 ins (cf 6^{ab})

15* परलोकभयादेते पापा॰ पापं न कुर्वते ।

9 ^{a}) V1 Da Dn D2 3 5 6 वाचा; D1 वादि° (for वाचि) — ^{b}) K1, 4 G1 M2 4 भुजार्पणं, M1 3 भुजार्पितं, Cv as in text — ^{c}) D7 T1 G2–4 M1, 3 4 धन (for दान) D7 वैश्ये K Da D4 8 दान(K1 नाना)दडा स्मृता वैश्या — ^{d}) D7 निर्दंम° ॥ Ca निर्दण्ड° सर्वदण्ड° । ॥

10 ^{a}) K1 मर्त्याणाम्; Da लोकानाम् — ^{c}) B1 मर्यादा॰

11 = (var) Manu 7 25. — ^{a}) D7 लोहितार्थो — ^{b}) K3 B1 3 Da1 D4 M1 3 पापहा; K5 Dn2 D8 धर्मेत, Bo 2 3 (marg) 4 5 Dn1 D2 3, 5–7 T1 G3–4 M2 4 सूद्यत°, Da2 यायदा; T2 G1 सूद्वत° (for सूनृत°) — ^{c}) M1 3 प्राज्ञास् (for प्रजास्) K5 V1 Bo–4 Dn D2 3 5 6 8 मुह्यंते; G1 मुह्याम

12 D1 om (hapl) 12^{a}–13^{b} — ^{b}) B3 4 Dn D2 3, 5 6 G1 च; G8 हि (for [अ]थ) K1 भैक्षुक, Da भिक्षुका — ^{c}) D3 4 दडस्येव B3 D7 एके (for एते) — ^{d}) K3 D4 सर्वे स्युर् (for मनुष्या)

13 D1 om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) G1 नाहितो (also in 13^{b} and 13^{c}) D8 घजते, G2 जयते (for यजते) D4 राज्ञा, G3 राजा (for राजन्) — ^{d}) D1 सामयेत्तुमियश्छति (corrupt)

14 ^{a}) K1 नार्थित्वा; K2 4 नार्दित्वा, Cv as in text Da परधर्माणि, D4 °कर्माणि, Cv as in text. — ^{b}) K5 Bo 3–5 Dn M1 3 दुष्कर (for दारुणम्) — After 14^{ab}, G2 ins 16*, om 14^{c}–15^{d} — ^{c}) Da T2 G1 नाच्छित्वा — ^{d}) K1 2 4 Da D1 परमां; D8 महति

15 G2 om. 15 (cf v l 14) — ^{a}) K2 न घ्नत°; T2 G1 निघ्नत° — ^{b}) K1 न (for the second न) B1

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५
य एव देवा हन्तारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६
हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७
एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८
मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९
न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २०
नकुलो मूषकानत्ति बिडालो नकुलं तथा ।
बिडालमत्ति श्वा राजञ्श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१
तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य धर्मो यथागतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥ २२
विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३
विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । C. 12. 447 B 12. 15. 24 K 12. 15. 24

(marg) यदा (for पुन) —[d]) K3 समपद्यत, V1 प्रत्यपद्यत, Dn2 D1 समपद्यते —T G1 3 4 ins after 15 G2 (om. 14[c]–15[d]), after 14[ab]

16* माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकाना चेश्वरोऽभवत् ।

16 [a]) D2 (by corr) 1 त (for य) G3 एष Da यवहता मसंत(Da1 om त)त्र (corrupt) —[b]) K1 त लोको, V1 G1 तांल्लोकान्, Da त लोके V1 अर्चयते (hypermetric), Dn1 D1 [s]भ्यर्चयेद्, T1 श्रयते, T2 भजते, G1 लभते —Da2 om (hapl) 16[cd] —[c]) Da1 T1 G2–4 तत (for तथा) K4 om (hapl) from स्कन्द up to तथा (in 17[a]) Da1 दाक्र, D1 कट

17 K4 om up to तथा (cf v 1 16) —[ab]) B3 Dn D2 2 8 मृत्युर्वायुर् (by transp) T1 यम (also as in text), T2 G1 [s]पि च (for रवि). Da1 मृत्युश्च श्रवणोरपि (for [b])

18 [a]) G2 एते देवा K1 4 प्रपद्यति, Da उपास्य (Da1 °इयं)न्ति, D1 प्रनश्यन्ति —[c]) K1 V1 Bo–2 5 Da2 D2 7 8 T1 G1 4 M1 3 ब्राह्मण, G2 महाब्राह्मण (hypermetric) (for ब्राह्मण) K1 यातारं; M1 दातार (for धातार) —[d]) K1 न कर्माण, K3 D1 पूषण न (for न पूषाण)

19 [ab]) Da D6 8 मध्यस्था B1 यस्मात् (for दान्तान्) K3 क्षेम, B1 श्रम, B3 Da1 मम, D2 3.6 7 काम, D1 क्षम (for शम) B1 reads in marg मध्यस्था, दाता and शमपरायणा —V1 reads 19[cd] on marg —[c]) K3 जयते, G1 यजतो —[d]) B (B1 m as in text) Da Dn D2 3 5 6 प्रशान्ता, D4 S प्रशावान्, D7 प्रशांतान् (for प्रशान्ता)

20 V1 reads 20[a] on marg —[a]) T2 G2 च (for हि) Da1 पश्याम —[b]) V1 reads लोके on marg V1 D8 G2 4 किंचिद्, Da M2 कश्चिद्, D1 त्रैलोके चिदहमया —[c]) = 3 199 24[a] K3 5 B2–5 Dn1 D2 3 6 8 M2 सत्वा हि (for सत्त्वानि) Da सर्वस (Da1 °सा)त्वेन जीवति

21 [a]) K1–4 V1 Bo–2 4 5 D (except D1 6) मूषिकान्, B3 मूसिकान् —[b]) G2 M बिलालो G1 मूषिक, M1 2 नकुलस् (for °ल) —T2 G1 om (hapl) 21[cd] —[c]) G2 M विलालम् —[d]) V1 श्वानो K1 2 4 D1 व्याघ्रमुग्वास, K3 D1 व्यालमृगास्, T1 G3 4 M1 3 व्यालमृगस ❀ Ca व्यालमृग चित्रमृग । ❀

22 [b]) B1 (marg , also as in text) Da यस्य (for पश्य) B3 4 (marg , also as in text) Dn D1 3 6 कालो (for धर्मो) T1 G3–4 पश्य धर्मं यथागत —[d]) V1 B2 3 D3 5 6 M1 3 transp जङ्गम and स्थावरं

23 [a]) K3 5 B3 5 Dn D2 3 5 6 G2–4 M1 दैव (for देव) —[b]) Dn1 यत्र, G1 तत्तु (for तत्र) Bo 1 विद्वांस्तत्र (by transp) G1 M मुह्यते —[c]) M1 तथा (for यथा) —[d]) B1 Dn2 अर्हति

24 —[a]) K3 °हर्षक्रोधौ हि, K1 °हर्षक्रोधा हि, Dn3 D2 8 °क्रोधहर्षादि, D6 °वर्षा हि; M1 °मर्षामि; M3 °हर्षाभि —[b]) K1 2 D1 सर्पा, K3 D1 वृद्धा, D7 T G3–4 दाता (for मन्दा) K1 V1 Da G1 अपाश्रिता (K1 Da1 °त); D6 उपासुता —[c]) K1 यार्थं, K4 वर्षा, Dn3 D6 वर्षं; M2 धन, Cv वध (as in text) —[d]) K1 3 तामसा; G1 तापसं Dn3 D1 8 प्राणपालन (for °यापनम्),

विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४
उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५
सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६
ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७
भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २९
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३०
सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः
संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ३१
अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।

---

25 b) V1 B Da D2 3 5 6 पर्वतेषु, G2 चपलेषु (for च फलेषु) — c) M1, 8 तद् (for च) Cv as in text — d) K5 D8 प्राणघातन, Dn2 °घातनात्, D7 T G °यापनं (for °यापनात्)

26 a) G1 सूक्ष्मयोरनि भूतानि (sic) — b) M2 कर्हिचित् (for कानिचित्) — c) V1 B1 Da D8 पक्षिणा; D1 पक्षिणो, D7 T G1 3 4 M पक्ष्मणोर्. K1 4 Bo D1 4 7 8 S त्रि(G2 हि)निपातेन, V1 B1 Da गमनेनापि (for ऽपि निपातेन) — d) K4 तेषां, G1 यक्षां (for येषां) K5 D1 2 8 (*inf lin*) 6 8 प्राण; B3 स्कंद°; D7 T1 G2-4 काल°, Ca स्कन्ध (as in text) Da येषां स्यात्कदन महद्

27 B1 om (hapl) 27–29 — a) D4 निर्गम्य, G1 निर्गत्य (for निष्क्रम्य) — b) V1 Bo 2 4 5 Da D8 T2 G1 2 M विनीत (for विगत) — c) M1 3 4 कुटुम्ब — d) V1 मोहिता जना

28 B1 om 28 (of v l 27) — a) T2 भूमेर्भित्वा (for भूमिं भित्त्वा) M1 भूमीं D7 8 G8 भित्त्वौषधिं, T1 भित्त्वोषधिं; G4 °षधींश्र M8 °षधि; D1 भित्वा (for छित्त्वा) — b) G3 4 अप्यजान् (for अण्डजान्) K1 corrupt, D1 तथा (for पशून्) T1 वृक्षादीन्य° प्यजान्पशून्; T2 वृक्षानिंधनजान्पशून्; G1 वृक्षानद्धनजा न्पशून् (sic) — d) D1 स्वर्गान् V1 Bo 4 5 D1 M1 हि (for च)

29 B1 om 29 (of v l 27) — a) Da दण्डनीतौ. M1 8 प्रणीत्यायां — b) Da2 सिध्यतु, G1 [ऽ]सिध्यन् (for सिध्यन्ति) K1 D1 उपक्रम, Da2 प्रक्रमा Ca cites उपक्रमा (as in text) — c) M1 8 कौंतेय

30 = (var) 12 67. 16 — a) D4 चात्र (for चेन्न) — D5 om (hapl) 30b–32c. — b) K3 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 विनश्येयुर्, G1 [ऽ]व्यनशुष्यन्, G3 8 विनशिष्यन् (for व्यनशिष्यन्) D4 विनश्यंति प्रजा इमा° — With 30cd, cf. Manu 7 20cd — c) K1 स्थूले; K4 शूला, K5 B (except Bo 2) Dn D2 3 7 T G2-4 जले, D8 शूलेन (hypermetric) (for शूले) K B3 Dn D2 T2 [अ]भक्ष्यन्; Da [अ]पक्षन्, D8 [अ]पक्षान्, D6 [अ]भक्षन्, D7 G2 4 M [अ]घक्ष्यन्; D8 [अ]यक्षा (sic), T1 G1 [अ]घक्ष्य, G3 [अ]घक्ष्याद् (for [अ]पक्ष्यन्) D1 तिमिन्मात्स्याविवापक्षुर् (sic) — D3 om from दुर्बलान् in 30d up to तम इ (in 32a) — d) D1 दुर्बलं बिलवत्तर.

31 D5 8 om 31 (of v l 30) — a) D7 S वतेद (for चेदं) G2 उक्तो — b) M1 8 साधुनीति (M8 °ति°) — c) Da पचाग्नयश्च; D7 तश्याग्नय° K1 प्रतिहर्षस्य भीता, K2 4 5 Bo 3 5 (marg) Dn D6 च (Bo 3 स) प्रतिशाम्य भीता, K3 D4 प्रतिधर्षस्य भीता, V1 प्रतिमासस्य भीता, B1 D7 T1 G2-4 पुतिमासस्य भीता, B3 प्रतिमापश्य भीता°; Da च प्रतिमानभीता, D1 प्रतिहर्षस्य भीत°; D2 च प्रतिशाम्यंतीता°, T2 M पुति मापस्य (M1 °नासस्य) भीता°, G1 पुत्रमापस्य भीता° (for च प्रतिशाम्यन्त्यभीता, as in D2 7 only) — d) D7 दढभयाश्चरति — After 31, M1 8 ins

17* यदि न प्रणयेद्राजन्दण्ड दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

32 = (var) Rām 2 67 36 D5 om. 33abc, D8 om अन्धं तम इ (of v l 30) — a) G1 अलं (for अन्धं) — b) K2 V1 B Dn1 D8 6 प्राज्ञायत (B1 °येत), K4 प्रजायेत; D2 7 G2 M1-8 प्रज्ञायत — c) D1 न दद्वे चेत् Da1 भ्रमेल्लोके; Da2 ग्रह्ये लोके° — d) Da भजते, D8 विभज्यन् D8 साधु साधुनी; G1 साध्वसाधुषु; G3 साध्वसाध्विति

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२
येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिपीडिताः ॥ ३३
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥ ३४
चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ३५
यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।
अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६
न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७
विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३८
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३९
चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । C. 12. 463 B 12. 15. 41 K. 12. 15. 44

33 = (var) Rām. 2 67 32 —[a]) V_1 $D_{2\,3\,5\,6}$ ये तु, D_7 T $G_{1\,3\,4}$ M_4 ये हि, $M_{1\,3}$ येभि (for येऽपि) D_7 स्म (for मं) —33^{cd} = (var) Manu. 7 23^{cd} —[d]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6.\,8}$ दडेनाशु (for °नोप-)

34 = (var) Manu 7 22 —[a]) $K_{2\,4}$ सर्वं, Dn_2 सर्वे (for सर्वो) Dn_2 दंडजिता Da Dn_3 $D_{1\,3}$ लोके —[b]) K_4 दुर्वलो M_1 [ऽ]पि, M_4 तु (for हि) $K_{3\,5}$ B D (except $D_{1\,7}$) जन° (for नर°) —[c]) K_4 दडेन (for दण्डस्य) G_1 भवाद् (for भयाद्) —[d]) K_5 V_1 B Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ भोगायैव, T_1 G_{2-4} °यापि (for °येह) K_5 B Dn $D_{2\,3\,5-8}$ T_1 M प्रवर्तते (for प्रकल्पते).

35 [a]) K_4 चतुर्वर्ण्य-, D_8 चातुर्वर्ण्ये, G_1 °वर्णे $K_{2\,3}$ D_7 T $G_{3\,4}$ $M_{2\,4}$ -प्रमोहाय, K_5 B Da Dn $D_{5\,8}$ -प्रमोदाय, $D_{2\,3\,6}$ -प्रसादाय (for -[अ]प्रमोहाय) —[b]) $K_{3\,5}$ B_3 T_1 G_{2-4} सुनीति- $K_{2\,4}$ Dn_2 -नयनानि, D_7 T $G_{1.\,3\,4}$ M -करणाय (for -नयनाय) $D_{2-5\,8}$ सुनीताय (D_4 सुविनीत) नयाय च —[c]) $K_{1\,2\,4}$ विधातृ, D_8 [ऽ]पि धात्रा Da D_7 S दडो हि विहितो धात्रा —[d]) $K_{1\,2\,4}$ धर्मार्थं $K_{1\,2\,4}$ D_1 T G_{2-4} चापि, K_5 भुवि, V_1 $B_{0-3\,5}$ चानु, B_4 $D_{2\,3\,5\,6}$ M चाभि, Da [अ]नु (for [अ]भि-) K_4 रक्षित; D_1 रक्षत, D_7 रक्षति, D_8 -वीक्षितु G_1 धर्मार्थौ च पिनक्षति (sic)

36 [a]) V_1 B_1 दडो न, B_0 दंडा न (for दण्डान्न) K_1 विभेयुर्, V_1 $B_{0\,1.\,3\,4}$ विद्येयुर्, Da D_4 T_1 G M विभियुर्, D_1 [अ]वभियुर्, D_7 T_2 विभयुर् —[b]) K_4 Da_2 श्वपदानि, G_1 च पदानि (for श्वापदानि) — G_1 om (hapl.) 36^{cd} —[c]) Dn_2 आद्यु°, T G_{2-4} $M_{2\,3}$ हन्यु (for अद्यु°) D_2 अमूपस्थैर् (for अद्यु पशून्) —[d]) $K_{1.\,3\,4}$ D_1 यज्ञांगानि (for यज्ञार्थानि)

37 [a]) B_1 ब्रह्म चापि, Da_1 ब्रह्मचर्या (for ब्रह्मचारी) D_6 अधीयेत K_1 न ब्रवीचापि धीयेत (sic); $K_{3\,4}$ न व्रती चाप्यधीयेत, D_1 न ब्रवीचापि धीयेत (sic), D_8 न ब्रह्मचार्यधीयात (sic) —[b]) K_3 दुह्यसि (for °ते) K_5 V_1 B Da Dn D_2 $_3$(before corr) $_{5\,6}$ कल्याणीं (D_6 °णी) न दुहेत गा, D_3(by corr sec m) $_8$ कल्याणी (D_8 °न) न दुहेत गौ, D_7 T G न काल्य (D_7 नाकल्प, T_1 G_4 °ल) दुह(T_1 °हि)ते च गौ, M न कल्याण दुहीत गौ Ca cites कल्याणी (as in text) —[c]) K_{1-3} कन्यावहन, K_4 D_4 कन्याद्वहन, V_1 कव्यो हवन; $B_{0\,4}$ (m as in text) कन्योहवन, Da कल्यो हवन, D_1 कन्योवहन, D_6 कल्पोद्वहन, G_2 हन्योद्वहन (for कन्योद्वहन) —[d]) T_2 G_1 यत्र (for यदि) Da पातयेत्, D_7 T G वर्तते (for पालयेत्) — After 37, $M_{1\,3}$ read (for the first time) 40, repeating it in its proper place

38 $M_{2\,4}$ om (hapl) 38–39 V_1 reads 38–40 after 42 —[a]) K_5 B Da $D_{2\,3\,5\,6}$ Ca विश्व(B_2 °श्व)ग्लोप°, G_1 विह्वलोप (sic) —[b]) = Manu 7 24^{b} —[c]) K_4 D_1 समत्वं, Da_1 मनत्वं, Da_2 मनस्व, D_4 मसमत्व (for ममत्व) $D_{2\,6}$ वि (for प्र)

39 K_{1-4} $M_{2\,4}$ om (hapl) 39 (for $M_{2\,4}$, cf v l. 38) T_2 G_1 om (hapl) 39–40 For sequence in V_1, cf v l 38 —[a]) Da सत्राश्च —[d]) Da_1 पातयेत्.

40 D_8 om (hapl) 40–41 T_2 G_1 om 40 (cf. v l 39) For sequence in V_1, cf v l 38 Da transp 40 and 41 D_7 reads 40 after 42 $M_{1.\,3}$ read 40 (for the first time) after 37 —[a]) $K_{1\,2\,4}$ D_1 M_4 नाश्रमा, $K_{3.\,5}$ नाश्रम, M_1 (first time) $_3$ (both times) नात्र वै, M_2 नात्र मे (for नाश्रमे) —[b]) $B_{2\,4}$ Da $D_{1-3\,5-7}$ यथोक्त° (for °क्त) $K_{1\,2\,4}$ D_1 धर्मम्, Da विधिना (for विधिम्) —[d]) D_1 धर्मो; D_4 दड (for दण्डो) Da_1 D_4 पातयेत्, M_4 चालयेत

40 न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४०
40 न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१
न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४२
दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३
न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वापि दृश्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४
हविः श्वा प्रपिबेद्धृष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४५
यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः ।
कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ष्व भोगान्यजस्व च ॥ ४६
सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥ ४७
अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।
स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ४८
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।

(for पाल°)

41 K2 om (hapl.) 41–42 D8 om 41 (cf v. l. 40) Da transp 40 and 41 — a) V1 D7 T G M3 4 नैवोष्ट्रा, Da M1 नवोष्ट्रा; D4 नेत्रोष्ट्रा — b) T2 G1 न चाश्वतर° (G1 °नर°), G3 गवाश्वतर° — d) D4 दड (for दण्डो) Da D4 पात° (for पाल°)

42 K3 4 om (hapl.) 42 (for K2, cf v. l. 41) — a) Da प्रैष्या K1 कुर्वन् (for कुर्युर्) — b) K1 5 V1 B Da Dn D1 7 8 T G2 4 M2 न बाला, D2 8 5 6 नारी वा (for न बालो) D8 यांतु (sic) K1 3 D1 4 कस्यचित् (for कर्हि°) — c) V1 B Dn D2 8 5 6 Ca पितृमती, Dn2 पितृमयी, D7 T G पितुर्मते — d) Da1 D4 दड (Da1 °डो) न पातयेत् — After 42, V1 reads 38–40, while D7 reads 40

43 a) Da सर्वे (for सर्वा) — b) Bo 5 धर्मं दड; B1 Da भय दडे, Dn1 दडे सर्वं, Dn2 D2 8 5 6 दड सर्वं, D7 भयाद्दंड; T2 भय दडे (for भय दण्ड) — c) V1 दडात् D6 स्वर्गे — d) K1 लोकेय, D4 लोको मे, M4 लोको यश्र M2 लोको यत्र प्रतिष्ठित

44 Da transp 44^{ab} and 44^{cd} Dn2 reads 44^{ab} on marg S (except M4) repeats 44^{ab} after 44^{cd} — a) T G1–4 कपट (all first time) (T1 G3 4 hypermetric) (for कूट) T2 G2 (both first time) om वा S (except M4) (second time) पाप कूर (for कूट पाप) D7 न (for वा) — b) T2 (first time) नापि (for वापि) Da D7 S (except M4) (second time) प्रवर्तते (for [अ]पि दृश्यते) K6 वैर वापि न दृश्यते — D7 om 44^{cd} — c) B3 सुविपुलश्, M4 स विहितश् — d) Da T1 G3 4 अश्र, D1 अर (for मरि) V1 B (except B2) D2 8 5 6 चरते रिपुबाधन

45 a) = (var.) Manu 7 21^{b} B1 हविर्षो, G3 हविश्र K3 Da D7 T G M4 प्र(Da प्र)लिहेद्, K5 B Dn2 D2 8 5 [अ]रि लिहेद् K8 D1 दृष्टो, K4 B Da D2 8 5 दृष्ट्वा, D7 S दृष्ट (for दृष्टो) V1 Dn2 हर्वीपि प्रपिबे(Dn2 °ब)त्कृत्वा वै — c) = (var.) Manu 7 21^{a} K1 हरेत क, D7 भवेत्काक, T1 G2 4 लिहे स्काक. — d) Dn2 यावद् (for यदि) D1 दड K5 D8 न पीडयेत, Da1 न्यपातयेत्, D4 न पात° (for न पाल°)

46 a) K1 यदि ते, K2 8 6 B1 Dn D8 यदीद, K4 यदि मो Da विहित (for धर्मतो) Da3 राज D7 T2 G यदि दडव(G1 °म)तो राज्य — b) B4 (marg., also as in text) विजित, M4 विदित (for विहित) Da धर्मतो वाय धर्मत. — c) D1 7 T G1 3 4 M कार्य (for कार्यस्) K1 D1 शोकस्ते, K3 D4 शोको हि, D7 S कार्य च, D8 शोकार्यो (for शोको वै) — d) D4 भुक्ष्व

47 a) D8 शुचेन — b) K6 चरत Da विचरति सुवासस — c) M2 भारैर् (for दारैर्) K3 D4 सव पंत प्रियैर्(D4 °ये)दारैर्, D8 सवसत फलैर्दारैर् Cnp cites सवसन्त (as in text) — d) V1 भुजानश्

48 a) K1 अर्थं, Da अनु, M4 सर्वे (for अर्थे) S (except G1) सर्व (for सर्वे) — V1 reads 48^{c}–56^{b} on marg — c) D8 सर्व (for स च) B1 4 5 दड (for दण्डे) K1 समाधातु, V1 समाचित्त (for °यत्त) — d) Da पौरुष (for गौरवम्)

49 V1 reads 49 on marg (cf v. l. 48) — a) K1 लोकत्रयार्थम् — b) D8 हत (for कृतम्) — c) D4 corrupt K2 4 वाथ, D1 वा प्र (for साधु) K1 अहिंसयोप्यहिंसेति, Da अहिंसा साध्वसिंहेति (sic)

अहिंसा साध्वहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९
नात्यन्तगुणवान्कश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः ।
उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ५०
पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
कृषन्ति बहवो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ५१
एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२
यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।

अमित्राञ्जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ५३
मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत ।
न तत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ५४
आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ५५
अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति केनचित् ॥ ५६
यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् । C 12 480 B 12 12 57 K 12 15 57

50 V1 reads 50 on marg (cf. v l 48) — [a]) V1 B0 1 4 5 Dn D2 3 5 T2 नात्यत, B2 नात्यर्थं, B3 नाद्यत, Da नान्य त, G1 नायत K5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S -गुणवत् K3 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S किंचिन — [b]) K1 नैव चात्यत-, K4 Da D1 न चैवा°, Dn2 न चाप्य° V1 B Da Dn D2 3 5 6 S निर्गुण, D3 निर्गुन — [c]) G1 उभय — [d]) K1 साधु साधु K5 D2 G1 (before corr) वा (for च)

51 = (var) B 12 262 37 V1 reads 51 on marg (cf. v 1 48) — [a]) K1 2 4 वृषणान्, K3 D4 वृषणौ K1 2 4 Dn1 D1 भित्त्वा, M4 जित्वा — [b]) B4 भिंदन (sic), D1 विंदति K1 4 M नस्तुकान, K2 V1 T2 मस्तकान्, K3 5 Dn2 D4 7 T1 G2-4 नासिका, B1 नासिका, B3 4 Dn1 D5 (by corr) 6 मस्तक, B5 (marg , also as in text) नासिका, D1 नास्तुकान्, D2 3 5 (before corr) नस्तक, D3 नाशिका, G1 नामिकान्, Cv नस्सुतान, text as in B0 2 6 (orig) Ca. np only Da ततो भिक्षेजिनस्तकात (sic) — [c]) K4 कृष्यति, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वहति, G1 कृषंत (sic) B5 (marg) पाशवो (also वहवो as in text) K1, 4 D1 वाहान, B D2 3 5 6 भार, T1 G2-4 राजन (for भारान्) — [d]) B1 च दमति, M2 मदयति (for दमयन्ति)

52 V1 reads 52 on marg (cf v 1 48) — [b]) K3 विपर्ययैर्, K5 Dn D4 8 विपर्ययैर्, B Da1 Dn1 D2 3 5 6 वितथे (B2 °ते), Da2 वितथैर्, D1 विपथो, (for विपथे) Da जर्जरीकृतौ, T2 G2 3 झर्झरीकृते — [c]) K1 तत्तत्प्रायैर्, Da तैस्तैनैर्वैर् (for न्यायैर्) — [d]) D7 S (except M2) आचरेत्

53 V1 reads 53 on marg (cf v 1 48) — [a]) G1 यज्ञ (for यज) K4 D6 8 G2 प्रजा Da यजन्म रक्ष वसुधा — [b]) B1 धर्मं ससुपपालय, T1 G2-4 स्वधर्ममनु, T2 धर्मं मस्मर (sic), G1 धर्मं *स्मानुपालय — [c]) D7 G1 अमित्र K3 D4 जय, D7 हिहि (for जहि) — [d]) D3 परिपालये K4 मित्रान्समनुपालय

54 V1 reads 54 on marg (cf v 1 48) — [b]) K1 4 D5-8 G1 भवति (for °तु) K (except K3) B2 4 D (except D4 7) पार्थिव (for भारत) V1 Da मन्यु-र्भरतसत्तम — G1 om (hapl) 54[cd] — [c]) Da युद्धे (for किंचित्) — [d]) Da S (except G2, G1 om) हन्तुर्, D1 हर्तुर् (for कर्तुर्) G2 भवतु V1 B3 पार्थिव, Da किंचन (for भारत)

55 Cf. Manu 8 350-51, Bodhāyanasmṛti 1 10 14 V1 reads 55 on marg (cf v 1 48) — [a]) K1, 4 D1 च, V1 B Dn2 D2 3 5 6 G1 M2 4 तु, Da D7 T1 G2-4 M1 3 [इ]ति (for हि) — [b]) Da1 आतयायिनम् D7 S आहवे (for आगतम्) — [c]) Da ब्रह्महा म स्यान्, G2 भ्रूणहास्तस्यां, M3 °हास्तास्यान् Ca cites भ्रूणहा (as in text) — [d]) V1 B2 4 (before corr) Da Dn D2 3 5 6 T1 G3 4 मन्युस्तन्मन्युम् (Da1 °स्तन्मनुम्, Dn2 °स्तान्मन्युम्), K2 4 B0 2-5 Da D1 3-5 अर्च्छति, K3 Ca आर्छति; G3 इच्छति, Cv ऋच्छति (as in text)

56 V1 reads 56[ab] on marg (cf. v 1 48) — [d]) K1 वार्यो, Da वधो, M1 3 4 वध्या K3 5 Dn D4 8 कस्यचित्, Da D7 S कर्हि (for केन°)

57 [a]) B1 यथाटि-, G1 यथार्थ (for यथा हि) — [b]) V1 पुरु° (for पुन) D8 मप्रविशन् K1-3 विशेत्या (K1 त्सो)थ पुनर्नवा, D1 विशेत्सोथ पुनर्नव, D5 S पुन° प्रविशते न वा (G1 नृप, G2 M2 नवा) — After 57[ab], Da D7 S read 58[cd] — [d]) C2 प्रवर्तते (for प्रपद्यते)

58 K3 om (hapl) 58[ab] V1 reads 58[ab] on

एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५७
देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १
राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।
उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ २
न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३
भवतस्तु प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ ४
कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
मोहमापद्यते दैन्याद्यथा कुपुरुषस्तथा ॥ ५
आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६
एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।

---

marg —[a]) K_1 देह पुराणमुत्सृज्य, D_7 S देहानुत्सृज्य ते (D_7 T $G_{1\,3\,4}$ °जते) राजन् —[b]) D_7 T G प्रति परस्यति (G_3 °त्स्यति) चापरान्, M प्रपद्यति (M_2 °द्यति) चराचरा ($M_{2\,4}$ °रान्) — Da D_7 S read 58^{cd} after 57^{ab} —[c]) $K_{1\,4}$ D_4 मृत्युं (for मृत्यु) $K_{2\,4}$ D_1 -मुखे प्राहुर्; B_4 Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ -मुखान्याहुर्, Da D_7 S -पथ प्राहुर् —[d]) K_5 Dn जना ये (by transp)

Colophon — *Sub-parvan* K V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} $G_{1\,2}$ M राजधर्म — *Adhy name* Dn_1 पुनरर्जुनवाक्य; D_7 T_1 $G_{2\,4}$ M_{1-3} अर्जुनवाक्य (M_2 °वचन) — *Adhy no* (figures, words or both) $B_{2\,3}$ Da_1 Dn $D_{2\,7\,8}$ S 15 (as in text)

16

☞ $Ś_1$ is missing for this adhy (cf v l 12 1 1) With stanzas 8-26 of this adhy, cf B 14 12 1-16

1 D_8 om the ref —[b]) K_1 D_1 [s]भ्यमर्षण; K_4 [s]तिमर्षण, K_5 ह्यमर्षण, B_1 D_6 [s]त्यमर्पित, Ca as in text —[c]) $K_{1\,2\,4}$ आलव्य, D_1 आलम्ब्य (for आस्थाय) D_7 S त ज्येष्ठ (for तेजस्वी) —[d]) S भ्राता (M_3 वीर) (for ज्येष्ठ)

2 Before 2, B_3 ins भीमसेन उवाच —[a]) T_1 -धर्मासि —[b]) K_5 Dn क्वचित् (for भुवि) —[c]) K_1 B_5 Dn_1 D_4 उपशिक्षामहे, Da_1 उपशिष्याम ते, D_7 वय शिक्षाम ते K_1 D_4 स्वत्त, K_4 $D_{2\,3\,5\,6}$ वृत्तिं (for वृत्त) —[d]) B_1 सदैवं; D_4 सदेव $K_{2\,4}$ $B_{0\,5}$ Da M_4 च न (by transp) V_1 सदैव विगतक्लम, D_7 T G M_3 सर्वे चैव न शक्नुम

3 [b]) G_1 (with hiatus) om इति. B_4 Dn_1 $D_{2\,3\,5\,6}$ मनसि मे (by transp) —[c]) D_4 अवि (for अति) —[d]) V_1 D_8 M_2 नराधिप

4 [a]) K_3 B Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ स (for तु) —[b]) M_4 सशयितु T_1 स्थित B_2 Da सर्वे (Da_2 °वं) संशयिता वय —[c]) $D_{2\,3\,5\,6}$ स (for न)

5 [a]) Da_1 राज $K_{1\,4}$ D_1 लोकेषु —[b]) K_3 विहिशास्त्र (sic) K_1 D_1 -विदा वर; Da_1 -विशारद (for विशारद) —[c]) K_3 V_1 $B_{1\,4\,5}$ Dn_2 D_3 G_1 आपद्यसे Da D_7 S धीमान् (for दैन्याद्) —[d]) K_5 V_1 B Dn $D_{2\,3\,5-8}$ T G M_2 कापुरुषस् (B_4 °पास्) K_4 यथोक्तपुरुषस्तथा

6 [a]) $K_{4\,5}$ B Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ G_2 M_2 अगतिश्च, K_3 अगतिस्व Ca cites अगति S (except G_3) चापि (for चैव). D_7 आगतश्च गतश्चापि —[b]) B_2 Da लोके च. K_5 D_4 विदिते, V_1 विहिता, D_7 विदितं D_8

हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ७
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८
शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
मानसाज्जायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ९
शारीरमानसे दुःखे योऽतीते *अनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ १०
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ११
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ १२
सत्त्वं रजस्तमश्चैव मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।

C 12.494
B 12.16 13
K 12.16 13

यथा (for तत्र) — c) Dn2 तद्गत्वेन, G1 तयात्वे च (for तदा°) Ca v cite तद्गत्वे (as in text) — d) K3 D4 M विमो (for प्रमो)

7 G1 om 7ab — a) B2 4 D2 3 5 6 कृते, B3 ज्ञाते; D7 गतो (for गते) — b) K1 याहि (for प्रति) K3 4 D7 T G2-4 नराधिप (for जना°) — c) D7 S हेतुमात्रं तु वक्ष्यामि — d) K2 3 5 D5 M2 तम् (for तद्)

8 = B 14 12 1 — a) D7 G1 M2 विविधो (for द्वि°) — G1 om. (hapl) 8b—9c — b) D3 शारीरो K4 मानजस — d) K1 2 4 V1 Da Dn2 D1 8 M3 निर्द्वंद्वो T2 G2 M3 4 नोपपद्यते T1 नैकमेवोपलभ्यते

9 = (var) B 14 12 2 G1 om 9abc (cf v l 8) — a) K4 V1 Bo Da1 D5 M2 शारीराज्, M1 शारीरं. — c) M2 मनसो (for मानसाज्) K1, 2 4 चासौ, K5 B2-5 Dn D2 3 5 6 8 वापि, V1 Bo 1 Da M1-3 चापि (for व्याधि°)

10 With 10, cf B 12 330 9 — a) K3 5 D8 शारिरे, M2 शरीर (for शारीर) V1 B Dn D2 3 5 6 शारीर मानम दुःख — b) K1 योत्तीतो, K2 3 V1 B Dn D2, 3 5 6 योतीतम्, Da1 यानीतो, Da2 यातीतो K1 4 5 D1 चानु°, Da ह्यनु°, D4 S त्वनु°, D7 त नु (for *अनु°) D8 योसीतेष्वनुशोचति — c) Da दुःखे च D2 लभ्यते — d) G1 द्वावनर्तौ K3 5 Da Dn च विंदति (for प्रपद्यते)

11 = (var) B 14 12 3 — a) K4 D1. 8 शीतोष्ण — b) D8 सारारजा — K5 B Dn D1-3 5 6 S repeat 11c–12b (G1 11c–12d) after 13ab — c) V1 शाम्य K1 2 4 5 V1 B Dn1 D1-3 5 6 (all except K1, 2, both times, Bo, second time) यत्, Da D7 S (both times) चेत् (for च) — d) D1 तमाहु B1 (both times) D6 (second time) सुस्थ D1 (first time) स्वप्न (for स्वस्थ)

12 12ab = B 14 12 5cd For repetition of 12ab in T G2-4 M and of 12 in G1, cf v l 11 — a) K8 °तमोत्सेको, K5 Dn (all first time) °तमोद्रेके, B1 (first time) °तमो लोके Ca cites उत्सेके — b) Da अनुदिश्यते, D1 (first time) उपलिप्यते, D8 G2 (both times) °दृश्यते, T2 (both times) इदमुच्यते, M2 (second time) उपपद्यते, Cv as in text — K1. 2 D7 om 12c–13b — 12cd = (var) B 14 12 4ab — c) K4 D2 8 . T1 M वध्यते, G1 (second time) शाम्यते (for बाध्यते) — d) V1 Bo-3 5 Da1 D1. 2 6 T1 G M (G1 both times) प्रशाम्यति (for प्रबाध्यते) B1 T2 उष्णं शीतेन शाम्यति, Da2 सर्वनोष्णं प्रशाम्यति — After 12, T2 G1 M ins (G1 and M repeating it after 13cd, but G1, after previous repetition of 12cd) D7, after 13

18* उभाभ्यां वध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[D1 बध्यते, T2 (second time) G1 (both times) माध्यते (for वध्यते) T2 (first time) मोहाद्, D7 and T2 G1 M (all second time) मोहो (for वायुर्)]

— Thereafter, M1 reads 13cd, followed by a repetition of 18* On the other hand, K4 reads 14ab after 12

13 13ab = (var) B 14 12 4cd K1 2 D7 om 13ab (cf v l 12) — a) K5 B1 Dn इति, T2 G1 चेति (for चैव) — b) Da (Da1 corrupt) त्रय स्युर्मानसा, T त्रयो वै मानसा, G1 M2 त्रय शारीरजा, M1 3 4 त्रयो मानसजा (for मानसा स्युस्त्रयो) — After 13ab, K5 V1 B Dn D1-3 5 6 S repeat 11c–12b (G1 11c–12d) (cf v l 11) T2 ins after the repetition of 12ab

19* रजसा शाम्यते सत्त्व रज सत्त्वेन शाम्यति ।

repeating thereafter 18* (cf v l 12)

— 13cd = (var) B 14 12 6ab T2 G1 om 13cd For the transp of 13cd with the repetition of 18* in M, cf v l 12 — c) V1 D7 T1 G2 4 M बध्यते, G3 वर्धते

हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ १३
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १४
स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १५
स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं तु बलवत्तरम् ।
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव कृष्यसे ॥ १६
दृष्ट्वा सभागता कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १७
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च निवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८
जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ।
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधम् ॥ १९
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन ते युद्धमिदं घोरमुपस्थितम् ॥ २०

(for बाध्यते) —d) V1 D7 वध्यते, T1 G2 4 M1-8 बध्यते, G3 वर्धते (for बाध्यते) — D7 reads and M repeats 18* after 13cd, G1 after the repetition of 12cd (of v 1 12)

14 14ab = B 14 12. 6ef K4 reads 14ab after 12 —a) G1 किंचित् (for कश्चित्) —b) K1 4 D1 दुःख सस्मर्तुम् — K3 B4 Dn2 D4 G2 om (hapl) 14cd —14cd = B 14 12 6ed —c) G1 किंचिद्- (for कश्चिद्) —d) Da अर्हति (for इच्छति)

15 15ab = (var) B 14 12 7ab —a) G2 सर्वं (for स त्व) D1 दुःखे (for दुःखी) —b) K1 2 4 D1 सु- (for the first च) B2 Da2 Dn D6 M वा (for the second च) —K1-4 D4 7 T1 G3 om (hapl) 15cd —c)=B 14 12 7c Dn2 न दुःख, T2 G1 2 4 नादुःखी K5 दुःखजातस्य, T2 G1 दुःखभाजस्यान्, G2 4 M3 4 दुःखभावस्य, M1 2 सुखभावस्य —d) K D3 M सुखजस्य च (M1 वा) B0 च (for वा) T2 G1 2 4 ना(T2 न)सुखी च सुखस्य च (= 15b)

16 a) K2 4 5 B0-2 5 D3-5 इच्छसि, M3 अर्हति —c) K1 2 5 B1 Dn D1 2 4 8 8 दिष्ट हि, K4 V1 B3 दिष्टान्न; B0 5 दिष्टात, B3 दिष्टात्तु, B4 D3 दिष्ट न (for दिष्ट तु) K3 फलवत्तर Da दृष्ट्वा फलमनु (Da2 मन)त्तर 16ab = (var) B 14 12 8ab —d) D7 T G पाण्डव (for पार्थिव) K5 V1 B0 1 3-5 Dn D6 क्लिश्यसे; D1 हृष्यसे, T1 G1 4 तुष्यसे (for कृष्यसे) Da क्लिश्यसे येन पार्थिव

17 = (var) B 14 12 8cdef —ab) K3 D4 transp सभागतां and रजस्वला D2 om (hapl) from स (in 17a) up to निवास (in 18c) Da1 स्वभागत (sic) K1 एकवस्त्रा —d) K1 तस्या स्मर्तुम्, B1 D3 5 तस्यस्मर्तुम्, D7 G1 तत्रस्मर्तुम् K2-4 D1 7 8 T1 G2-4 इच्छसि (K4 °ति) — After 17, K1 2 4 D1 read 19ef, followed by 20*

18 = B 14 12 9 D3 om (hapl) 18 Dn2 repeats 18ab after 19ab D2 om up to निवास (cf v 1 17) —a) M1 प्रव्राजिन —b) K1 5 Da Dn D3 5 6 Ca च विवासनं, K3 D4 प्रविवा° —c) D4 महारण्ये D7 T1 G2-4 निवासं च —d) K2 3 T1 G2-4 इच्छसि (for अर्हसि)

19 19abcd = (var) 14 12 10 —a) K3 D4 परिक्लेशश् —b) B2 चित्रसेनस्य Da1 Dn2 चावह, G1 चासुरा (for चाहवम्) — After 19ab, Dn2 repeats 18ab —c) K3 D4 सु, V1 तु, D7 हि (for च) — K1 2 4 D1 read 19ef (followed by 20*) after 17 — 19ef = (var) B 14 12 11ab —e) Da2 आज्ञात K1 चर्याया —f) K1 2 पदाहत, K4 °हत, V1 यदावध, Dn2 (before corr) पदावह, D2 4 पदा वधे — After 19ef, K V1 B Da DnD1-6 8 ins

20* द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।

[K1 2 4 Da तत्, K3 D4 त्व (for च) V1 B D1 2 5 6 तत्कथं विस्मृतो ह्यसि (for the post half)]

— On the other hand, D7 S ins after 19ef

21* बलवन्तो वयं राजन्देवैरपि सुदुर्जयाः ।
कथं भृत्यत्वमापन्ना विराटनगरे स्मर ।

20 = (var) B 14 12 12 —a) K1 4 यश्च ते, B2 यत्र ते, D1 यत्कृते T2 G1 भीष्मद्रोणाभ्यां —b) Da विशां पते (for अरिंदम) —c) T G3 आत्मनैकेन, G3 मानसैकेन K3 5 Dn D4 तद्युद्धम् (Dn2 °ध्यम्), V1 B Da D2 3 5-7 S योद्धव्य (for ते युद्धम्) —d) V1 B D2 3 5-7 S तत्ते युद्धम् (for इद घोरम्) B1 (marg, also as in text) अवस्थित

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि हि मोक्ष्यसे ।
अन्यं देहं समास्थाय पुनस्तेनैव योत्स्यसे ॥ २२

तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ ।
एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २३

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ २४

दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपक्षस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ २५

यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २६ C 12. 510 B. 12. 16. 29 K. 12. 16. 29

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

21 = (var.) B 14. 12. 14. K1 2 4 om. (hapl.) 21. V1 repeats 21 and cancels it. — a) D1 तत्र. D4 5 T2 M नाभिसरैः, D8 भाविशरैः, T1 G1-4 नाभि घरैः (for नास्ति शरैः). — G5 om. 21^{cd}.

22 a) = 23^{a}, B 14. 12. 15a. L2 यस्मिन्, D1 अस्मिन्. Da तस्मात्त्व निर्जितो युद्धे. — b) K2 V1 B Da Dn D2 3 6 8 प्राणान्यदि नि°, D7 S त्व प्राणा न्यदि. K3 V1 L2 D3 D6 7 मोक्षसे. — c) K4 अन्यदेह, Dn D5-8 T G1 3 4 अन्यदेहं. — d) K1 ततस्तेनैव, K2 V1 B Dn D2 4 6 8 M1 2 ततस्तैरपि (M1 3 °मि), D7 T G M2 4 ततस्तैरिह. K1 D1 युध्यते, K2 4 युध्यसे, K3 योत्स्यसे, L1 5 योत्स्यामि, Dn2 D7 योत्स्यते (for योत्स्यसे). — Ca b quote the following stanza (with commentary) after 22:

22* यो हन्तारं स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।
बहुपथ्य बलवतो न किंचिन्नायते धनम् ।

23 23^{ab} = (var.) B 14. 12. 13^{ab}. Da1 reads 23^{ab} twice. — b) K1 युध्यस्व, K2-5 V1 B Da Dn D1-7 5 6 8 युध्य(Da °द्ध)स्व, D7 S युद्धाय (for युद्धस्य as in D1 only). — After 23^{ab}, N (except D7) Cv ins. (cf. B 14. 12. 13^{cd}, 15^{ab}):

23* पारमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्मभिः ।
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्था गमिष्यसि ।

[(L. 1) K2-4 B Dn D2 3 5-7 परमव्यक्त°, Da नानव्यक्त°. K3 °व्यक्तस्य, Cv (also as in text) भमव्य (for °रूपस्य). K1 2 4 मोह, D1 मह, D व्यक्ति, Cv युक्त (for व्यक्त). K3 V1 B1 उक्त्वा, Da मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). — K1 2 4 D1 om. line 2. — (L. 2) Da corrupt. B4 (marg., also as above) गमिष्यता.]

— 23^{cd} = (var.) B 14. 12. 15^{cd}. — c) M4 पुन. K1 2 4 D1 कृत्वा (for जित्वा). D2 3 5 महाबाहो. — d) M1 भविष्यति.

24 = B 14. 12. 16. — a) M1 3 एना. D8 बुद्धिर. — b) D1 6 8 सगतिं (for आ°). — c) K1 4 G2 °पैतामह, D1 °पितामह. K1 4 D1 राज्य, D7 T2 G1 धर्मं (for वृत्ते). — d) K1 2 4 D1 प्राप्त (for राज्यं). K1 2 4 D1 कुलोचित, T2 इतोर्जित, G1 इतोचित (for यथो°).

25 b) Da1 मानुजो. D6 यदि (for युधि). K3 D4 मानुगो (D4 °जो) निहतो युधि, D7 S निहत (T2 G1 निर्जित) सपत्नानुग. — c) K3 B Da Dn D2-6 केशपाशस्य, D7 क्लेशपक्षस्य. — d) K1 2 4 D1 वधो विनिर्गत, V1 B Da1 D7 S ते पदवीं (G3 M1 3 °वी) गता (G1 इमा, M1 2 4 गता).

26 d) B1 केशवश्च महामतिः.

Colophon. — Sub-parvan: K V1 B Da Dn1 D1-7 T2 G1 2 M राजधर्म. — Adhy. name: Dn1 D7 T1 G4 भीमवाक्य, M1-3 भीमसेनवाक्य. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 3 4 Da1 Dn2 D1 3 7 8 S 16 (as in text). — *Śloka no.*: D3 27.

१७

युधिष्ठिर उवाच ।
असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानश्च उद्वेगश्चापि सर्वशः ॥ १
एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २
य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः ।
तस्याप्युदरमेवैकं किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३
नाह्ना पूरयितुं शक्या न मासेन नरर्षभ ।
अपूर्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥ ४
यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ।
जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम् ॥ ५
मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ६
योगक्षेमौ च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ।
मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ७

17

☞ S1 is missing for this adhy (cf v 1 12 1 1)

1 D8 G1 om the ref — [a]) K8 प्रमोदश्च, Da1 प्रसादश्च — [b]) D7 मोदरागो B1 D7 [ऽ]पशातता, Da [ऽ]प्रसन्नता — [cd]) K1 तद्वेगश् K8 5 B Dn D2-5 8 [अ]प्युद्वेगश् K1 8 V1 B Dn D1 8 5 चैव (for चापि) D7 S अनुद्वेगश्च सर्वश

2 [a]) M4 पर्वभिर् (for पाप्मभिर्) D7 आविष्टे, G2 आश्लिष्टो — [b]) K2 4 D8 अभिकांक्षसे, Da2 °काङ्क्ष्य सि; G2 °काङ्क्षति — [c]) B1 4 विनिर्युक्त — [d]) K2-4 B2 Da1 D2-5 7 स सुखी, Da2 सुसुखी, T2 G1 स्व सुखी, M2 सुसुखो K8 D4 भवेत् T1 G2-4 प्रशा- न्तात्मा सुखी भव

3 [a]) M1. 2 उर्वीं (for भूमिं) — [b]) K8 शिश्याद्, M2 शिष्यान्, Ca v as in text — [c]) G1 [उ]दारम् K5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 एकं वै (D8 हि); T2 एषा हि

4 Da2 om 4[a]–5[b] — [a]) V1 B D7 अह्ना, Da1 अन्ना, D8 अह्न (for नाह्ना) K1 2 4 V1 B Da1 D1-8 5 T2 G1 2 M2 शक्य, K8 5 Dn D6 7 T1 G3 4 M1 8 शक्या, text as in D4 M4 — [b]) K1 D1 परतप (for नरर्षभ) K8 5 V1 B Dn D2 8 5-8 G1 न मासैर् (Dn2 न मासैर्; D8 न मांसै, G1 मासेन) भरतर्षभ — [c]) Dn2 G1 अपूर्णां, D8 अपूर्णा; Ca as in text K1 पूरये त्रिष्णाम्, Da1 पूरयन्नाशाम् — [d]) Dn2 मन सापि न, D1 आयुषा नैव, G1 आयुषामपि (for आयु- षापि न)

5 Da2 om 5[ab] (cf v l 4) — [a]) K4 यथेद्धि°; B1 यथैध°; D2 6. 5 यथेष्ट°, D8 यथेंद्र, T2 यदिद्ध°; M2 यथोर्ध्वं (for यथेद्ध°) Ca cites इन्द्ध° T1 प्रज्व- लन्नग्नि° — [c]) K1 4 [अ]प्यग्निं; D7 [अ]ग्निस्त्व, T G2-4 M1 8 4 [अ]ग्निं त्व, G1 नित्य (for त्वग्निं) Da1 अल्पाहारस्त्वयाग्निस्त्वं, Da2 °हारतयाग्ने त्व, M2 °हारं तया- ग्निस्त्व — [d]) K1 द्वामय (sic), M1 8 शामय V1 Bo 2-5 D2 8 5-7 T1 G2-4 M1. 8 4 [औ]दरम्, Dn1 [औ]दार्यम्, Dn2 [ओ]दर्यम्, T2 G1 [ओ]दरम्, M2 [आ]दरम् (for [औ]दर्यम्) B1 शमयेदेवमुत्थितं, Da शमयौदरमूर्छित — After 5[cd], N (except D7, Ś1 missing) ins

24* आत्मोदरकृतेऽप्राज्ञ करोति विघस बहु ।

[Cf 3 2 61[ab] K8 D4 चाप्राज्ञ, K5 Dn D1. 6 8 [ऽ]प्राज्ञ (for ऽप्राज्ञ) Dn2 विविध, D1 विपस, D2 8 वैशस, D8 विषम (for विघस)]

— [e]) B1 यथोदर, T1 G2 जयोदार K2 पृथिव्यास्; D7 पृथिव्यां — [f]) Da1 om (hapl) तया जि D7 S तया (for जितम्)

6 [a]) K1 4 D1 मानुष्यान् Da च (for त्व) — [c]) K4 अमोघिनो (for अभोगिनो) D1 T2 G1 [ऽ]बलाच् S चापि (for चैव) — [d]) D1 याति, M2 8 यात

7 [a]) K2 5 B Da D8 5 7 8 T1 M1 8 योग° क्षेमश्च; V1 Dn2 योगक्षेमस्य, Dn1 D2 T2 G1 2 योगक्षेमश्च; M2 4 °क्षेम च Ca cites योग° and °क्षेम° V1 B Dn1 D2 8 5 6 राज्यस्य, Da राज्य च — [b]) D7 T1 G1 8 4 श्रितौ (G1 also as in text), G2 श्रुतौ (for

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगचरा मृगाः ॥ ८
विषयान्प्रतिसंहृत्य संन्यासं कुरुते यतिः ।
न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ ९
पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ १०
यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिला नृपः ।
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ ११

संकल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्ममो भव ।
विशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ १२
निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम् ।
परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १३
पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १४
तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन च पाविताः ।
विमुच्य देहान्वै भान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १५

C. 12. 525
B. 12. 17 15
K. 12. 17 16

स्थितौ) —[c]) D7 अप्यन्व (for मुच्यस्व) K1 माग , K5 भोगान्, D7 भार, M8 मारान् (for भारात्) —[d]) Da यागम् (for त्यागम्) Da2 सश्रम — D5 om (hapl) from श्रय (in [d]) up to स (in 9[a])

8 D5 om. 8 (cf. v 1. 7) —[a]) B2 Da आत्मोदर K5 -कृत, D1 वृको (for -कृते) B3 व्याघ्र —[b]) K1 विगसं, K. B1 D8 विषम, D1 विष्वम, D2 8 Cv विशस, D6 वैशस, Ca विघस (as in text) D7 S बहून्सत्त्वाञ्जिघांसति —[c]) D8 त कन्ये, M1. 8 तानन्ये —[d]) K1 मदचालुगता, K2 4 मदमनुगता, K5 Dn D8 मंदा लोभवशा (D8 °वशी), V1 B1-5 Da D2 8 6 मदा लोभरता (V1 B5 Da °तरा), Bo मदा वेगतरा, D1 मदवानुगता, D4 M मदलेपतरा (D4 °चरा), D7 T G मदवेगतरा (for °वेगचरा as in K8 only) K1 2 4 D1 वृका (for मृगा)

9 D5 om up to स (in [a]) (cf. v 1 7) —[a]) K1. 2 4 °सपद्य, K8 5 B Da Dn D1 6 8 °सगृह्य (B1 °सह्य); V1 °गृह्यैव, D7 °सम्हृत्य —[b]) K4 Dn2 सन्यास, D7 S Cnp सन्यासे K1. 8 B2-5 Dn1 D6 8 कुर्वंति K8 4 V1 B D2 8 5-8 यदि, D7 मति, S Cnp मति (for यति) —[c]) K2 4 न तु, Da नव, D1 तत्र (for न च) V1 Bo 1 4. 5 Dn2 D2 3 5 6 तुष्यति, Da द्विष्यति (for तुष्यन्ति) —[d]) T1 G2 4 वुद्ध्यातर, Cv as in text Ca cites वृद्धातर

10 [a]) Da2 यताहारैर्, D8 यत्राहारैर् Da अश्मकदैर्, D1 अश्मकुर्दैर्, D6 अस्मकुट्टैर्, D8 रथ्यकुट्टैर् —[b]) K8 D4 °खलिमिस; V1 Bo Dn2 G1 °खलकैस्, G2 °खलिखैस् —[c]) K1 अभक्षैर्, Da2 अभ्यक्षैर्, M8 अट्क्षैर्

11 [a]) K5 D8 यस्त्विमा, B2 Da यश्चैनाम्, D4 याश्चेमा B2 अवनिं, Da1 अवन, Da2 अवनीं, D7 8 S पृथिवीं (for वसुधा) G2 सर्वां (for कृत्स्ना) —[b]) K1. 2 4 D1. 4 प्रशिष्याद् Da1 अखिल —[c]) Da1 तुलाश्म , D8 तुल्यास-, M4 तुल्याश्व B4 (marg , also as in text) यस्य —[d]) G1 सुतानर्थान्स (for स कृतार्थो न)

12 [a]) D1 सकर्मल्पेषु (corrupt), M2 निःसंकल्पो B1 निरालभो —[b]) T2 निराशी, G1 2 M निराशीर् (for निराशो) B1 भवेत् —[c]) K4 विशोके, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 अशोक, T G4 विशोक-, G3 विशोक K1 2 4 D1 स्थानमाविश्य, V1 Bo 3-5 Dn1 D2 3 5 °मातिष्ठन्, G3 सुमनातिष्ठ

13 [a]) V1 Bo-3 5 Da निरामिष, B4 (before corr) °मिषान्, D2 °मिष्य —[b]) Bo 5 त्व शोचसि (by transp) D7 S शोचंति त्वामिषै(G1 °है)षिण —[c]) Da1 °त्यज्याशिख, Da2 °त्यज्यासिषं, D1 °त्याज्याभिषं, D8 °त्याज्यमिम —[d]) K5 Bo प्रमोक्षसे, B2 Da विमोक्ष्मे, D7 T G M1 8 प्रमुच्यसे (D7 G2 °से)

14 [a]) Da पयानो; D1 पार्यानो, D4 पयाणो (for पन्थानौ) D4 M पितृयाणश्च (M2 °ण च) —[b]) M2 देवयानं च M न (M2 न) श्रुतौ —[c]) K D1 4 8 राजान, V1 G1 ईंजान ; Ca as in text M1 8 4 पितृयाणेन —[d]) D7 मोक्षिता

15 [b]) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 महर्षय , D7 च पालिता, T G च भाविता (T2 G1 °ताम्) —[c]) M2 विमुक्त (for °च्य) K5 Dn D8 देहांस्ते K8 5 Dn D3-5 7 8 T G2-4 यांति, G1 ह्यस्मिन् (for भान्ति) —[d]) G1 न विषय

16 [a]) K1 अमिषा, Cv as in text K8 D4 च धनं, Dn2 विषय, D1 वंधनो, D8 तु धनं (for यन्धनं) B2 Da प्रोक्त (for लोके) —[b]) B1 धर्मे हेतुं, B2 Da कर्मं चोक्त, Dn2 धर्मे मोक्तु, D7 कर्मं भोक्त;

C 12.529 B 12.17 17 K 12.17 17

आमिषं बन्धनं लोके कर्मेहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पाशाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् ॥ १६
अपि गाथामिमां गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १७
अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ १८
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धीनवेक्षते ॥ १९

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान्
अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २०
यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रसूतानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ २१
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २२
ते जनानां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

G_1 कर्मे भोक्त (for कर्मेहोक्त) B_1 तथा विधिं, Da निरामिष; G_2 यथामिष —^{c}) M_2 आभ्यां G_2 विमुक्त, M_2 विरक्त° K_3 शापाभ्यां, K_5 V_1 Bo, 1 3 4 (marg also as in text) 5 Dn $D_{1.3}$ S पापाभ्यां —^{d}) M_2 परम् K_1 D_1 आप्नुहि D_8 तत्परा, M_2 तत्पद

17 ^{a}) K_3 अतिगाथाम्, Da अपि शाखाम्; D_7 अवि गाढाम्, G_1 अथ गाथाम् (for अपि गाथाम्) K_5 Dn D_6 पुरा (for इमां) —^{b}) K_1 D_4 वदत्युत, D_8 विद त्युत —^{c}) T_2 वियुक्तेन, G_1 नियुक्तेन (for विमु°) —^{d}) K_4 D_8 °पश्यतां, B_3 °वर्तता, D_4 °पश्यत

18 = (var) B 12 178 2, 276 4 Cf Mahājanakajātaka (539), Gāthā 125, Dhammapada 200, Uttarādhyayana S 9 14 —^{a}) $K_{1.4}$ D_1 वित्त मे (by transp), D_8 मे चित्र — K_2 om (hapl) 18^{cd} —^{c}) K_4 $D_{3.5.6}$ प्रदग्धायां (for प्रदीप्ताया). —^{d}) Dn_2 दहति D_7 S दह्यते मे न किंचन

19 = (var) B 12 151 11, cf 3 198 93^{abcd} Yogasūtrabhāsya on 1 47, Ahirbudhnyasamhitā 15 71^{cd}–72^{ab} Cf Mahāvagga I, 5 7, Dhammapada 28, Milinda (Trenckner) 387 —^{a}) K_5 V_1 Da_1 Dn °प्रसादम् —^{b}) K_1 $M_{3.4}$ अशोचन्, K_2 V_1 B_2 $D_{3.5}$ अशोच्य, K_4 D_1 अशोच्या; K_5 $D_{4.8}$ नशोच्य°, Bo 1 3–5 $D_{2.6}$ अशोच्यान्, Dn_2 अशोच्याच्, D_7 T_2 G_1 न शोचेच्; T_1 G_{3-4} $M_{1.3}$ नशोचन् (for नशोच्यान्) $K_{1.3.4}$ V_1 Dn_1 $D_{3.5}$ शोचते, D_8 शोचयेज् — B_1 D_2 om (hapl) 19^c–20^b —^{c}) K_4 जगति, Ca जगती (as in text) G_1 जगतिस्थोय वाद्रिस्थो —^{d}) D_7 अवेक्ष्यते, G_4 अपेक्षते K_1 मदबुद्धी न चेक्षते; K_2 °ध्विर्न चेक्ष्यते, K_3 Da_2 Dn_1 $D_{5.8}$ °ध्विर्न चेक्षते; K_4 °हीनवक्ष्यसे, K_5 $B_{3.5}$ °ध्विर्न वेक्षते

20 B_1 D_2 om 20^{ab} (cf v 1 19) —^{a}) Bo 2–5 $D_{3.5.6}$ पश्यन्, Da Ca पश्य (for दृश्य) V_1 Bo 5 Da $D_{3.4}$ M_4 पश्यं (for पश्यन्) —^{b}) Dn_2 चक्षुष्मान्न स (Da_1 °ष्मान्सम, Da_2 °ष्मात्तरस) —^{c}) $K_{1.4}$ अज्ञानाना, Dn_1 अज्ञानान्न (for अज्ञातान) V_1 Da D_6 तु (for च) Da_2 विना ज्ञानात् (hyp metric), D_4 विज्ञाता (for विज्ञानात्) D_7 S न (आ°) पाठाद् (for संबोधाद्)

21 ^{a}) Dn_2 यस्तु चैव, D_7 T G यस्तु मानः यस्त्वात्मान V_1 चैता; B_4 (marg, also as in te तार्स (for वाच) —^{b}) D_5 सखे (for स वै) — D_7 प्रह्महा च, G_{3-4} ब्रह्मभावे; $M_{1.3}$ °भाव° K Dn प्रपन्नाना, D_7 S Cv प्रभूताना —^{d}) B_1 विद्यानां, D_4 G_1 वेद्याना, D_8 वेदानां; $M_{1.3}$ वैश्याना Ca as in text

22 = 6 35 30 Cv cites 22^{ab} as in text — V_1 यथा (for यदा) V_1 भूत (for भूत) — Da स (for च)

23 ^{a}) G_1 यत्ता (for यान्ति) —^{b}) Dn_2 D_1 विद्वांसो; D_8 नाविद्वांस्ते Da [ऽ]ल्पबुद्धय°; Dn D_2 [ऽ]ल्पचेतसा ; D_6 °वेधस, T_2 G_2 विचेतस° — Da नामतय° (for नातपस) V_1 नाविद्वांसोप्यन्यचेत (hypermetric)

Colophon — *Sub-parvan* K V_1 B Dn D T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म — *Adhy name* K_5 Dn_1 M युधिष्ठिरवाक्य, T_1 G_4 $M_{1.2}$ युधिष्ठिरवचन — *Adh no* (figures, words or both) K_5 B_4 Da_1 I $D_{2.7.8}$ T G M_{2-4} 17 (as in text), M_1 (erroneously) 7 — *Śloka no* D_8 24

१८

वैशंपायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीडितः ॥ १
कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
विदेहराजः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २
उत्सृज्य राज्यं मैक्षार्थं कृतबुद्धिं जनेश्वरम् ।
विदेहराजं महिषी दुःखिता प्रत्यभाषत ॥ ३
धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४
तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिंचनम् ।
धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५
तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम् ।
क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६
कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमाचितम् ।
कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्वनेऽचरः ॥ ७
प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव । C. 12.542 B 12.18.8 K. 12.18.8

18

☞ Ś1 is missing for this adhy (cf. v 1.12 1 1)

1 $D_{4\ 6\ 8}$ om. the ref — [a]) D_4 तूर्णीमूतं Bo_6 च (for तु) — [c]) K_1 सततो, B_2 Da M_2 सतप्त $K_{1\ 3\ 4}$ $Bo_{1.3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ दुःखशोकाभ्यां, B_2 Da शोक मन्युभ्यां — [d]) K_1 G_3 राज्ञा, $K_{3\ 5}$ B_4 D_3 G_2 राज, K_4 V_1 Bo_5 Da T_1 G_4 राज्ञा (for राज्ञो) B_3 (marg, also as in text) वैक्लव्य-, Da_1 वात्सल्य, D_1 वा शल्य (for वाक्शल्य) D_8 ताडित B_2 कुंती पुत्र युधिष्ठिर

2 Before 2, $K_{1.3\ 5}$ B Dn D_{2-5} T $G_{1\ 3.4}$ ins अर्जुन उवाच — [c]) K_4 विदेहे (for °ह) K_2 $Da_{.5}$ -राज (for -राजः) — [d]) D_8 शौर्येया (for भार्यया)

3 [a]) D_8 राज्यमुत्सृज्य (by transp), T_1 उत्सृज्य राष्ट्रं K_1 ऐश्वर्यं, $K_{2\ 4}$ D_6 भैक्ष्यार्थं (K_4 °र्थे-), B_1 $_{3-5}$ $D_{2\ 3\ 8}$ भिक्षार्थं, Da भैक्षाय, D_1 भैक्ष्यर्यां, D_4 T G_1 M भैक्षार्थं (for मैक्षार्थं) — [b]) $K_{1\ 4}$ D_1 मूतबुद्धिं K_5 B Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ नरेश्वर (for जने°) — [c]) $K_{2\ 3\ 5}$ $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1-3\ 5\ 7\ 8}$ T_2 $G_{1\ 2}$ M -राज- (for -राज) G_1 -महिषीं — [d]) K_4 प्रतिभाषत, K_5 V_1 Dn $D_{6\ 8}$ यद°, Cnp as in text

4 [a]) K_1 धानान्यपतिं, D_8 धनान्यसत्य, $G_{1.3}$ धन्यान्यपत्य (G_3 °त्य) K_5 Dn_2 दाराश्च, B Dn_1 $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ दाराश्च, D_8 दमाश्च (for मित्राणि) — [c]) D_7 पाथान, T_2 G_1 प्रजाना (for पन्थान) K_5 B Dn D_5 पावक, D_7 T_2 G_1 पालन (for पावन) Ca cites पावकं K_3 D_4 त्यक्त्वा (for हित्वा) — [d]) D_7 S जनक K_1 D_4 मौंड्यम्, K_{2-5} V_1 B Da_2 Dn $D_{1-3\ 5-7}$ T G_{2-4} M_2 मौंढ्यम्, Da_1 मौंड्यम् D_8 रौद्रम् Da D_7 S आस्थित

5 [a]) Da ददर्श तं (by transp) G_1 तदा (for प्रिया) — B_1 om. (hapl.) 5^b–6^c — [b]) D_1 $G_{2\ 4}$ M भैक्षवृत्तिम् (G_1 °त्तम्) — G_1 om (hapl) 5^c — [c]) T_2 धान्यमुष्टिम् Ca cites धाना K_3 D_4 उदासीन (for उपा°) — [d]) Da_1 निरह, G_1 नीरद, Ca निरीह (as in text) V_1 Bo_{3-5} $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ T_2 G_1 वीतमत्सर

6 B_1 om 6^{abc} (cf. v 1 5) — [a]) K B_{2-5} $D_{1\ 8}$ समागत्य, D_7 समुपागम्य (hypermetric), G_1 तदागम्य — [c]) D_8 तपस्विनी — [d]) Da_1 विवक्ते, D_7 विमुक्ते Da देहमद्वच (sic)

7 Before 7, V_1 Da ins भा(Da_2 ना)र्योवाच — [a]) K_1 राज्यस्व, Da_1 राज्यत्व Dn_2 D_6 M_2 त्वं, D_3 om स्व, G_1 तु (for स्व). — [b]) $K_{2\ 3\ 5}$ B_1 Da Dn $D_{3\ 6\ 8}$ समन्वित, Bo_{3-5} -समाहित, G_2 -समन्वित — [c]) Da_1 कापाली, Da_2 कपालि — [d]) K_1 धान्यमुष्टि, $K_{2\ 4}$ B_1 धानामुष्टि, K_5 D_8 धानावृत्तिर्, D_7 S धाना(G_3 °न्य)मुष्टिम् (for धानामुष्टिर्) K_1 D_2 स्तोमि वै, K_2 -स्तोवर, K_4 स्तेचर, V_1 $Bo_{-2\ 3}$ नतो वर, $B_{2\ 4}$ Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ न ते चर (D_3 °रा), D_7 S उपाससे, D_8 चचेनर (by metathesis)

8 [a]) G_1 सा (for ते) Da D_7 T G M_2 वृथा (for ऽन्यथा) — [b]) B_2 Da च वृथा, $D_{6\ 8}$ नान्यथा; D_7 स्वान्यथा, $M_{1.3}$ वान्यथा (for चा°) $K_{2\ 4}$ तथा; M_2 नृप (for तव) — [c]) V_1 उत्सृज्य (for °ज्य) D_7 S राज्य महत् (D_7 मम) समुत्सृज्य — [d]) D_1 स्वभे

यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ८
नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ॥ ९
देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १०
यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११
श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ।
अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ १२
अशीतिर्धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते ।
त्वदाशाममिकाङ्क्षन्त्यः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३
ताश्च त्वं विफलाः कुर्वन्काँल्लोकान्नु गमिष्यसि ।
राजन्संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ॥ १४
नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ।
धर्म्यान्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् ॥ १५
स्रजो गन्धानलंकारान्वासांसि विविधानि च ।
किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १६
निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽद्यान्यान्पर्युपाससे ॥ १७
खादन्ति हस्तिनं न्यासे क्रव्यादा बहवोऽप्युत ।

(for स्वल्पे) K2-5 V1 B2.3 Dn D2.5.8 T1 M1.2.4 लुप्यसि; Bo यप्यसि, D1.7 G2.4 मुह्यसि, G1 लुप्यसि

9 B1 D6 om (hapl) 9ᵃ–10ᵇ — ᵃ) K2 D8 एतेन (for नैतेन) — ᶜ) K5 V1 B (B1 om) Da Dn D2.5.8 अद्य शक्यास्त (Da2 °क्याम्, Dn2 °क्या), M1.2.4 शक्या एव G1 मया (for त्वया) D1 हर्तुं (for भर्तुं). — ᵈ) G1.2 मोहस्त

10 B1 D6 om 10ᵃᵇ (cf v 1 9) — After 10, V1 repeats 9ᶜ–10ᵇ, 9ᵃ–9ᶜ and 10ᵈ, and cancels the same

11 ᵃ) Da1 त्रिविधा (for त्रैविद्य) D1 °वृद्धाना; D6 °गृद्धानां — ᶜ) D7 T G [अ]थ (for च) K2 लोकेस्य, D2.3.5 लोकानां — ᵈ) K1.3 D1 सोऽप्यन्यैर्; K4 सोप्यन्यैर्; K5 Dn सोद्य तैर्; V1 सोद्यां यै; D4 सोद्यावैर्, D8 सोऽद्यतैर्; T2 सोन्येभ्यो K2.4 D3 T G3.4 M1 भूतिम्, K5 D4 वृत्तिम्; Cn भृतिम् (as in text) Dn1 सोद्य नैनृतमिच्छसि

12 ᵃ) K3.4 [अ]ति, D2.3.5 तु, Dn D6.7 S (except G2) [अ]थ (for प्र) D8 प्रदीप्ताया (for °प्तां त्व) T1 G2-4 ता, G1 च (for त्व) K1 Bo 1.3-5 D1 श्रियं दीप्ता तु (K1 च दीप्ता, D1 दीप्तां च) हित्वा त्व — ᵇ) K1 श्वावत् K4 या प्रति, D2.3.5 G3 सं (D2 स) परि (for संप्रति) K3 B D1.4.6 वीक्षसे, Da1 वीक्षते, S पश्यसे (for वीक्ष्यसे) V1 शावत्प्रति वीक्ष्यसे, D7 शववत्सप्रवत्स्यसे, D8 स्व श्वास प्रतीक्षसे — ᶜ) G1 अपुत्र M4 जनने — ᵈ) K3-5 V1 B Da Dn1 D1-6.8 कौशल्या D7 S पातिता (for चापतिस्) Dn2 कौसल्या वा पतिव्रता

13 ᵃ) K3.4 V1 Bo 1-3 Da Dn D1-3.4.5.8 अशी च; B1 स्वामिन; D4 आशीभिर्; D6 S आश्रिता (for अशीतिर्) K3 D4.6 धर्मकामार्थां (D2 °र्थं) — D2 om (hapl) 13ᶜ–17ᵃ — ᶜ) All MSS (except D4, D8 om) °काङ्क्षत — ᵈ) D4 फलहेतव, M °हैतुका. Cn as in text

14 D2 om 14 (cf v 1 13) — ᵃ) K V1 B2.3 Dn D3.5-7 S तांश्च त्व; Bo 1.4 तांश्च च, Da तास्त्वेव, D1 तां च त्वं; D2 ता च त्वं, text as in D4 only K V1 B Da Dn1 D1.3.5-7 S विफलान्, Dn2 D8 विफला, text as in D4 only D7 T G कृत्वा (for कुर्वन्). — ᵇ) K1.3.4 D1.7 T1 G1-4 M कान्नु लोकान्, K5 V1 Dn D2.3.5.8 कं नु लोकं, Da किं नु लोक T2 G1 कान् लोकान्प्रतिपत्स्य (T2 °त्स्य)से. — ᶜ) K1.4 सदायता Da1 राजस्तु संशयिते — ᵈ) D7 भेदिषु (for देहिषु)

15 D2 om 15 (cf v 1 13) — ᵃ) K2.4 नैव Dn2 G3 तेसतु K4 Dn2 परे लोके — ᵇ) G1 नापर — ᶜ) K2.4 Da Dn2 D6 M2 धर्मान्

16 D2 om 16 (cf v 1 13). — ᵃ) D2.3.4 वस्त्राणि (for वासांसि) — ᶜ) D4 किं राज्यम् (for किमर्थम्) K3 D4 इति; T G अपि (for अभि) — ᵈ) M2 निष्क्रय

17 D2 om 17 (cf v 1 13). — ᵃ) G1 निपापन तु भू° Cn cites निपान — ᵇ) K1 भूता त्व K4 Dn1 भूत्वा सं — ᶜ) K2-5 D6 G1 M आद्यो, D1 आर्द्रो K3 वाचस्पतिर् T G3-5 आद्या (T2 आद्यो) वनिपतिर्भूत्वा — ᵈ) K1 सोन्यानां, K5 Dn सोन्यांस्त्व (Dn2 °स्त्वान्)

बहवः कृमयश्चैव किंपुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८
य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च ते हरेत् ।
वासश्चापहरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९
यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टिपरिग्रहः ।
यदानेन समं सर्वं किमिदं मम दीयते ।
धानामुष्टिरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति ॥ २०
का वाहं तव को मे त्वं कोऽद्य ते मय्यनुग्रहः ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ।
प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ॥ २१
श्रिया निराशैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः ।
सौखिकैः संभृतानर्थान्यः संत्यजसि किं नु तत् ॥ २२
योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि ।
तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ २३
सदैव याचमानेषु सत्सु दम्भविवर्जिषु ।
एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम् ॥ २४
जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति । C. 12. 560 B 12. 18. 25 K. 12. 18. 26

K_4 Da D_1 : पर्युपासते

18 a) K_1 हस्तिना; D_8 हस्तिन, G_1 हस्तिनो $K_{4\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ Ca न्यासै, D_1 न्यास — b) B_1 द्रुत, D_8 [ऽ]च्युत, $M_{1\,3}$ [ऽ]पि च, M_2 [ऽ]च्युत — c) $K_{1\,2\,4}$ D_1 क्रिमयो बहवस्, Bo D_7 बहव क्रिमयस्

19 a) T_2 G_1 इमा च (for य इमा) $K_{1\,2}$ हडका, K_3 कुड्डिकां, K_4 हडिका; Da कुडिका, D_1 कुडका, $M_{1\,3}$ कुडिता T_2 $G_{2\,4}$ कुडिकामात्रा (for °का भिन्द्यात्) K_4 भिद्या, Da_1 भित्त्वा, Dn_2 D_2 भिद्यात्, D_1 भिद्या, D_7 मात्रा, T_1 छिद्यात्, $G_{1\,3}$ मात्रा (for भिन्द्यात्) — b) K_1 D_1 त्रिपष्टिं चैव, K_6 त्रिनिष्टार्थं च, V_1 त्रिविष्टस्त्र च, Da त्रिविष्टब्धा च, $D_{2\,3\,5\,6}$ Cv त्रिविष्टन्त्र च, D_3 निनिष्टार्थं च, G_1 त्रिष्टस्या च (submetric) K_8 B_1 Dn $D_{1,8}$ यो (for ते) — c) V_1 प्रामस् (for वासस्) V_1 B Dn $D_{2\,3\,5}$ - G_2 [अ]पि हरेत Da चसनश्चापरेदेवा (Da_2 °हरेदेव)

20 B_1 om. (hapl) 20^{a}–21^{d} — a) Da_1 यस्य य, Da_2 D_4 य न्वय D_7 T G यस्त्व सर्वं समुत्सृज्य — b) K_1 Da $D_{1,7}$ S धाना($G_{2\,3}$ °न्य)मुष्टिन्तु(T_2 G_1 °मुप) ग्रह, $K_{2\,4\,5}$ V_1 Bo $_{2-5}$ Dn $D_{2\,3\,5-8}$ °मुष्टेरनुग्रह, text as in K_3 D_4 only — D_8 om (hapl) 20^{c}–21^{b} — c) K_1 V_1 Da_1 S यद($M_{1\,3}$ °द्य)नेन, K_3 यथानेन, B_1 (marg, also as in text) दानेन नो, Dn_2 D_1 यद्दानेन $K_{1\,4}$ नु ते सर्वं (K_4 °र्वं), D_6 मम पूर्वं, T G कृत सर्वं (T_2 G_1 कर्म) — d) D_7 S किमय K_4 त्वत्समीयते, V_1 Bo $_{2-5}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ त्वत्समीयसे, B_2 त्वत्समीदसे, Dn त्वत्समीयसे, D_1 मम दीयसे, G_1 मम हीयते Da किमर्थमनसीयसे — e) $K_{2\,3}$ B_{2-4} $D_{3\,5}$ धानामुष्टेर्, Dn_2 धनामुष्टिर्, G_2 धान्यमुष्टेर् K_1 D_1 इहार्थे, $M_{1\,3}$ इहार्थ्यश् T_2 च (for चेत) — d) K_1 प्रतिज्ञान, $K_{2\,4}$ D_1 °ज्ञात K_1 विवक्षते, K_2 विवक्ष्यति, K_4 V_1 Bo $_{2-5}$ Dn_2 $D_{2\,5\,6}$ विनक्ष्यति, Da विनक्ष(Da_2 °क्ष्य)सि, Dn_3 विनक्षति, D_1 निक्ष्यति (sic), D_2 विनक्ष्यति, D_7 S नशिष्यते

21 B_1 om 21^{abcd}, D_8 om 21^{ab} (cf v l 20) — a) Dn_1 $D_{2\,6}$ $M_{1\,3}$ च (for वा) — b) K_6 V_1 B Dn $D_{2\,3\,6}$ कश्च, Da यदि (for कोऽद्य) K_7 D_4 [ऽ]नुग्रहो मयि (by transp) — c) G_1 प्रशासि — d) K_6 V_1 Bo $_{4\,5}$ Dn D_6 G_2 यदि, B_2 अत्र, Da $D_{2\,3\,6}$ तत्र (for यत्र) B_2 Da मे (for ते), and महान् (for भवेत्) — e) K_4 $D_{1\,6}$ प्रसाद, D_4 प्रसादं, Da D_7 T_2 $G_{1\,3\,4}$ M प्रासादे, G_2 प्रमादे (for प्रासाद) Da वस्त्र (for यान) — f) Dn_3 वासाम्याभरणानि च

22 ab) D_4 श्रियो, Cnp श्रिया $K_{3\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ विहीनैर्, D_7 निधानैर् B_2 त्यक्तपुत्रैर् $K_{1\,2\,4}$ श्रिया निराशानधनांस्त्यक्तमित्रानकिंचनान् — c) K_1 मौक्षिकान्, $K_{2\,4}$ सौगिकान्, Da सौथिकैः; D_1 सौस्यकैः, D_7 सोधिकैः, D_8 शोचित, G_1 सोखकै, Cv सौष्टिकै K_1 B_5 (m as in text) D_1 सम्भृतानर्थो, B_1 सम्भृतो नार्थो, B_4 सवृतानर्थान्, D_7 S सम्भृतो योर्थ — d) S न (T_2 $G_{1\,2}$ स) (for य) $K_{3\,5\,6}$ V_1 B (except Bo) Da Dn $D_{1-3\,5\,6}$ M_2 सत्यजति B_1 तत, D_1 तु त, S (except M_2) नु त (for नु तत्)

23 a) D_1 योन्य त, D_8 योत्पन्न, T_2 G_1 M_4 यो स्वयं, M_2 यो नित्य — b) K_4 यच्च Da ह (for हि) — d) $K_{2\,4}$ श्रेयस्, T_2 श्रेयो D_7 T_1 G_{2-4} क्षाम्या, T_2 नाम्या (for ताभ्या) K_2 किमुच्यते

24 b) K_1 सत्स्वदम्भ, T_1 $G_{3\,4}$ सत्सु सत्त, T_2 $G_{1\,2}$ $M_{1\,3\,4}$ सत्सु दंभ; M_2 दम्भस्तभ (for सत्सु दम्भ) $K_{3\,5}$ Dn D_{1-6} तथा दमान्वितेषु च, B_1 (through eye wandering) नो वै तथा शाम्यति वै द्विज (cf 25^{d})

सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २५
सतां च वेदा अन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ।
न चेद्दाता भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २६
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २७
गृहस्थेभ्योऽभिनिर्वृत्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ।
प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता निन्दन्त आसते ॥ २८
त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् ।
ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ २९
असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः ।
समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३०
परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः ।

—c) K3 दक्षणा K4 दत्त्वा, D8 दता —d) K1 ह्यनंताचवि (sic), K2.4 D1 ह्यनन्नाचिव, D6 दावाह्नाविव Ca cites दावाग्नौ B5 Da दुर्लभ, T2 दुर्मृत; G1 दुर्वृत, M1-3 दुर्वृत्त

25 ab) D8 यातवेदा G1 यदा (for यथा) K3 राजन्नादग्धैनोप°, Bo.2 राजन्नादग्धैचोप°, B1 राजन्मा दग्ध्वा चोप°, B3 (m as in text) राजन्नादग्धे चोप°, D1 राजन्नादग्ध्वोचोप°, D4 राजन्नादग्धेनोप°; D7 राजन्न दग्धेनोप°, S राजन्नदग्ध्वा (T2 °न्नादग्ध्वा, G2 °न्न दग्ध्वै, M1.3.4 °न्नदग्धे, M2 °न्नजग्धे) नोप° —c) K1.2 D1 तथैव (for सदैव) D2 G1 याचमाने K1.5 B3 Dn D8 G2 हि, D2.3 [ऽ]पि (for वै) —d) K1.4 D1 सदा (for तथा) K1.2.4 D1 T1 G2-4 नो; K5 Bo.1.3.5 Dn D2.3.5-7 M4 वै, B2 हि; M1.3 चेद् (for न) Da हि द्विजै°, M2 पार्थिव (for न द्विज°) D7 T2 G1 न तथा शाम्यति द्विज°, D8 तथा शाम्यति वैज द्विज° (corrupt)

26 a) K3 D4 सत्य (for सतां) V1 Dn1 D2.3.7 ह्यर्थं च, B Da D5.6 ह्यन्न च K5 D8 सतां वै ददतोऽन्न च —b) K1.3.4 D1.4 लोकेषु (for °स्मिन्) K1 D1 प्रकृतिध्रुवा, Da1 °तिर्ध्रुव; Dn2 °तिर्नृप, D7 °तिर्ध्रुव Ca cites प्रकृति —c) K1 V1 Bo D1 न चेत्तात; K2.4.5 B3-5 Dn1 D2.3.5-7 न चेद्राजा; Dn2 न चेत्सता, D7 S भवदाता; D8 न चेत्सत्वा B2 Da न चादाता —d) K1 कुतस्त, S कुशास्त्र (for कुत स्युर्) D1 corrupt

27 K4 om (hapl) 27ab —a) D2.3 गृहस्थाल्; M2.4 गृहस्थो —b) Da D4 T2 तव, D1 तप, M2 तत्र (for तत) K1.2 D1 T2 हि, V1 Bo.1.3-5 D2.3.5 तु (for च) —c) D1 G1 प्राणा —d) K1 अन्नद° D1 प्रणदो, D8 प्राप्तदो

28 a) K1.2.4 V1 Bo.2.3.5 D1-3.5.7 विनिर्वृत्ता, K5 [ऽ]पि निर्मुक्ता, B1.4 Dn D7 विनिर्मुक्ता, Da विनिर्मूत्वा, D7 *निर्वृत्ता, D8 [ऽ]पि निर्वृत्ता, T1 G3.4 M3 हि निर्वृत्ता, T2 ह्यनिर्वृत्ता; G2 [ऽ]प्यनि° M1 [ऽ]भिनिर्विंत्ता (for ऽभिनिर्वृत्ता) —b) D7 S चाश्रिता°, D8 समता (for संश्रिता) K2.4 D1 गृहस्थानेन (D1 °ने च) संस्थिता —c) B4 (m as in text) प्रभाव —d) K5 D4 दीना, D7 T G2.3 ज्ञात्वा, D8 G1 दाता (for दान्ता) K1 निंदंत, K2-5 Bo.1.3-5 Da Dn2 D2.3.5 विंदत, Dn1 विंदति; D1.6 G1 निंदत, D8 निर्वृत्त (for निन्दन्त)

29 a) D7 सत्यान्न; T2 G1 न्यायान्न, G3.4 M त्याग न, G3 त्यजन्न (for त्यागान्न) Da1 भिक्षुकिं D1 T1 G न विंदेद्भैक्षादान्, T2 न विंदेद्भिक्षाशां, M न विंदेद्भिक्षाकान् (M2 °र्थान्) (for भिक्षुक विद्यान्) K2.3.5 D8 Cv विंद्यान्, B4 विंदान् (for विद्यान्) —b) K2.3.5 Da Dn1 D4.7.8 T G M2 मौढ्या(G1 °ढ्या)न्, Dn2 मौढ्य (for मौण्ड्यान्) M1.3 याचना- (for याचनात्) K1.4 न च मौढ्यान्न याच(K1 °द)-नात्, V1 B D1-3.5.6 न मुड न (D1 नैव मुड) च याचक —c) K1 योर्थी, K4 V1 Da2 D4.7 S योर्थान् (for योऽर्थं) —d) K5 Dn D2 न सुखं, Da1 सुख वद्, D1 (om त) सुख, D7 S त मुक्त (M1.3 तद्युक्त) Da1 विधि-, Da2 corrupt (for विद्धि)- Da Dn1 D6 भैक्षक, D7 हिक्षुक

30 a) Bo D8 अशक्त°, D7 असत्तत् K2.5 D8 G3 शक्तवद्, G2 सक्तवद् K1 V1 Dn1 D3 गच्छेन्, Da गच्छेद् —b) Da विमुक्तो (for निःसङ्गो) G1 °बधनात् —c) = 6 34 18a D7 सम° पुत्रेष्वमित्रे च, S सम पुत्रे च शत्रौ (G1 ह्यमित्रे) च —d) K1 D2 सर्वैर्मुक्तो, Bo.4 स विमुक्तो B6 महीपति

31 a) B1 परिव्रजते; Da °व्रजति K1 ह्यत्यत; K3.8 ह्यन्यर्थं, V1 [अ]नीहार्थं, Bo.3-5 D7 हीनार्थं; B1 Dn2 D1.8 हीनार्था, Da ये (Da1 जे) मुढा; Dn1 दीनार्था; D4 धानार्थं, D7 ये नार्थं, T G2.4 M1-3 येनर्था, G1 ये न त्वां, G3 M4 येनर्थान् (for दानार्थं) —b) Da मदा, T2 G1 मुग्धा° B1 काशाय, Da1 कषाय, D1 काक्षाय —c) K1 घृत्ता,

सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वन्तो वृथामिषम् ॥ ३१
त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजन्ति ये ।
त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३२
अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तत् ।
धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ३३
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ३४
अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ।
ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्ततः ॥ ३५
तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ।
सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः ॥ ३६
एवं धर्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः ।
आनृशंस्यगुणोपेतैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ ३७
पालयन्तः प्रजाश्चैव दानमुत्तममास्थिताः ।
इष्टाँल्लोकानवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३८ C. 12. 574 B. 12. 18. 40 K. 12. 18. 40

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K2 4 D1 वृता, V1 D5 चिता, D5 चिरा, T2 मुता; G1 स्यूता, C1 सिता (as in text) — [d]) K4 D8 संचिन्वतो, D7 T1 G2-4 विचि° K1 2 4 D1 महीमिमां; D5 यथामिष, D2 वृथाविष, T2 वृथामिव

32 [a]) K1, 4 नाम च, G3 च मान (for च नाम) D8 वा वार्तां (for वार्तां च) — [b]) K4 Dn D7 S भजति, B1 4 त्यजते; D1 त्यजति, D3 नजति (sic) (for त्यजन्ति) V1 ते (for ये) — [c]) K1 त्रिव ष्टिब्धं, K4 त्रियष्टब्ध, Dn2 त्रिविष्टब्धं, D1 त्रियष्टिव, D6 त्रिविष्टप (for त्रिविष्टब्ध) D7 8 त्रिविष्टपव (D2 °स्व) वासश्च — [d]) Da T2 G1 M परि- (for प्रति)

33 [a]) K1 4 D5 7 T G M2 अनिष्कषाया, V1 मनिष्कया ये, D1 अनिष्कषायो, D5 8 M1 °षाय, M1 °षायि, M2 °षायी (for °षाये) K4 काषायम्, V1 काषाय, B2 कामायन्, D1 काषायी — [b]) V1 ह्री नार्थम्, T G2 4 इहार्थम् Dn2 इह, D8 प्रति (for इति) K3 D1 तान्, K6 B Dn D2 5 6 8 M1 3 त, G1 M2 यत् (for तत्) Da corrupt — K1 2 om 33[cd] — [c]) G1 मुक्ताना — [d]) K8 D1 ईहार्थम्, V1 कृतार्थम्, B2 3 4 (m as in text) Dn1 D6 8 कृत्यार्थम्, Dn2 कृतार्थम्, M1 2 भृत्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्) V1 ये (for मे)

34 [a]) M2 कषायैर्, C1 as in text K1 आजि नैर्, K4 अक्षिनैर्, Da रजितैर्, G1 अजितैर् G2 चीनैर् — [b]) D1 नग्नान्मुण्ड D7 T2 G1 2 नानामुण्डान् V1 B D2 8 5 नग्ना मुण्डा जटाधरा, M नग्नो मुण्डतया जटी — [c]) D3 बिभ्रमत्व, C1 °त्साधून् (as in text) — [d]) V1 B Da1 D2 3 4 जयेल्, Da2 जये, G2-4 यथा (for जय)

35 [a]) K1 2 अग्न्याधेयाश्च, K5 अग्निदेयानि, D8 अग्नि दे° K1 B Da D4 6 8 गुर्वर्थं, D2 3 °र्थं, T2 पर्वार्थान् Dn2 अग्निदेवानि गुरूनि, D1 corrupt, G1 अग्न्याधेयादिपर्वार्थान् — [b]) K3 D1 च बहु, K6 B1 D3 तापि सु, G1 सबहु (for सपशु) K2 4 दीक्षितान् — [c]) K1 2 4 D1 करोषि (for ददाति) D3 om from हरह up to पुव ध (in 37[a]) D1 पूर्वे, M1 3 कुर्वन् (for पूर्वं) — [d]) K1 (before corr) 2 4 5 V1 B D2-7 T G1 2 4 M2 4 रतस् (for -तरस्) Dn2 को नु धर्मस्ततस्तव

36 D8 om 36 (cf. v 1 35) Before 36, K6 B Da Dn D2 5 6 ins अर्जुन उवाच — [b]) D1 इह (for इति) K8 D1 कथ्यते, T2 G1 M धीयते (for गीयते) — [c]) K1, 2 4 सोऽयापि, K8 D1 स ह्यासीन् K8 D1 मान (for मोह)

37 D8 om. एव ध (cf v 1 35) — [a]) M4 एत (for एवं) K1 2 4 D1 उपक्रान्त, K5 V1 B2 Da Dn2 D7 T1 G2-4 M अनुक्रान्ता T2 G1 एव धर्मपरा क्रान्ता — [b]) D1 सर्वं (for सदा) K1 2 4 V1 B0 1 2-, D1-3 5 6 -तपपरै, B2 Da Dn1 D7 S तप परा, D8 परंपरै — After 37[ab], B2 Da read (for the first time) 38[ab] repeating it in its proper place — [c]) V1 Dn2 आनृशस, Da1 D8 अनृशस K5 Dn D8 गुणोपेता, V1 B Da D2 3 5-7 S गुणैर्युक्ता — [d]) D7 S -राग (for क्रोध) K1 4 D1 विवर्जितै

38 B2 Da read 38[ab] (for the first time) after 37[ab] — [a]) K6 V1 B (B2 both times) Da (both times) Dn D2 5 5-3 S प्रजाना पालने युक्ता — [b]) D1 धनम्, D7 S दमम् (for दानम्) D8 उत्तमम् (sic) B2 (first time) दानयुक्तमथास्थिता, B2 Da

१९

युधिष्ठिर उवाच ।
वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च ।
निश्चयश्चैव यन्मात्रो वेदाहं तं यथाविधि ॥ २
त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ।
शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४
भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।

(all second time) ऋजव सत्यवादिन —^{c}) T_1 G_{2-4} इष्ट्वा; G_1 इष्ट्या (for इष्टान्) $K_{1\,2\,4}$ D_1 कामान्, T_1 G लोकम् (for लोकान्) —After 38^c, K_{3-5} V_1 $B_{0\,2-5}$ Da Dn $D_{1-3\,5\,6\,8}$ ins

25* गुरुवृद्धोपचायिन ।
देवतातिथिभृत्यानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो

[(L 1) K_3 Da D_2 Ca -वृद्धाप, K_4 -वृद्धानु- Dn_2 $D_{1.6}$ -यायिन, D_8 -जायिन —(L 2) K_5 Dn D_8 भूतानां (for भृत्यानां) Da निवपतो K_3 यथाविध, Bo Da_1 D_6 यथा विधि]

—^{d}) K_1 ब्रह्मण्यात्; K_2 D_8 ब्राह्मण्या, V_1 ब्रह्मण, D_1 ब्राह्मण, D_4 ब्रह्मण्य

Colophon —*Sub-parvan* K V_1 B Da Dn_2 D_{1-7} T_2 $G_{1\,2}$ M राजधर्म —*Adhy name* K_5 Dn D_7 अर्जुनवाक्य; T G_4 अर्जुनवचन, M_{1-3} जनकोपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) $B_{3.4}$ Da_1 Dn_1 $D_{2\,7\,8}$ S 18 (as in text)

19

☞ Ś1 is missing up to 8^c (cf v 1 12 1 1)

1 D_8 G_2 om the ref —^{a}) Da तानि, G_1 तादृक् (for तात) —B_1 om (hapl) 1^b–2^a —^{b}) K_{1-4} $D_{1\,4\,8}$ पूर्वाणि च (for अपराणि) G_1 च भारत, $M_{3\,4}$ वराणि च (for पराणि च) —With 1^{cd}, cf 3 2 70^{ab}, B 12 241 1^{ab}, 242 3^{ab} —^{c}) D_1 चैव (for वेद-) —^{d}) D_1 त्यजति, G_1 लाभेति

2 D_8 om hapl 2^{ab} B_1 om 2^{ab} (cf v 1 1) —^{a}) Da_1 D_1 अकुलानि, T_1 $G_{3\,4}$ अमूलानि, T_2 $G_{1\,2}$ आमूलानि —^{b}) $K_{2.3.5}$ Da Dn D_7 G_2 चिंतितानि, D_1 चि*तानि, D_4 G_1 चित्र V_1 वै, M_2 [ड]त (for च) —^{c}) V_1 Da_1 चापि, B_2 चादि, T $G_{1\,2\,4}$ M चैव (for चैव). K_1 य मात्रो, K_5 Dn योमुत्र, V_1 B_{1-4} $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ यो मन्त्रे; Bo मन्त्रेण, B_5 (marg) यो वेदे, Da D_1 यो मन्त्रो, T_2 यमन्त्रो (for यन्मात्रो)

3 ^{a}) B_3 (marg, also as in text) D_8 केवलमन्त्रज्ञो, D_1 °लशास्त्रज्ञो, D_7 S °लशास्त्रज्ञो —^{b}) K_4 धीरवृत्तम्, G_2 धीरव्रतम्, M_4 वीरं व्रतम् Da अनुष्ठिता, G_2 अनुष्टित, G_3 अधिष्टित; G_4 अ*ष्ठित $K_{3\,5}$ Dn $D_{4\,8}$ वीरव्रतसमन्वित —^{c}) K_1 शास्त्रं तु, $K_{2\,4}$ D_1 शास्त्र त्व (for शास्त्रार्थं) K_3 D_8 कर्तुं, D_{2-5} ज्ञातु (for गन्तु) —^{d}) V_1 $B_{0\,3\,4}$ Da Dn $D_{2\,3\,5}$ G_2 असमर्थ

4 ^{a}) Dn_2 G_1 शास्त्रार्थं B_3 (m as in text) $_4$ $D_{2.5-7}$ S -तत्त्व (for -सूक्ष्म) Da_2 प्रदर्शी (hypermetric) D_7 T_1 G_{2-4} च (for यो) —^{b}) M_4 -निश्चल- $K_{1.2\,4}$ D_1 कारक (for कोविद) —^{d}) G_1 यश्च (for यदि) K_5 B_4 $D_{1.2\,7\,8}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ $M_{1.3.4}$ प्रपश्यति; Da_1 प्रशास्यसि (for प्रपश्यसि)

5 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 -सौहार्दम् —^{b}) B_1 मया (for त्वया) —^{c}) $K_{1.4}$ Bo $D_{1.7}$ S न्याय-; K_3 D_4 नीत्या $D_{2\,6}$ उक्त (for युक्त) —T_2 G_1 om 5^d–6^c. —After 5, S (T_2 G_1 om) ins

26* ममेश्वरसमं सत्त्व ब्रह्मणा चैव वत्समम् ।
वासुदेवसम चैव न भूतं न भविष्यति ।
तथा त्व यौधमुख्येषु सत्त्व परममुच्यते ।
बलमिन्द्रे च वायौ च बल यच्च जनार्दने ।
तद्बल भीमसेने च त्वयि चार्जुन विद्यते ।
त्वत्समश्चित्रयोधी च दूरपाती च पाण्डव ।
दिव्यास्त्रेण च सपन्न को वान्यस्त्वत्समो नर ।

[(L 3) G_2 M_{2-4} Cv तद्वत्त्व (for तथा त्व) G_2 इष्यते, G_4 उच्यसे; $M_{1\,3\,4}$ इष्यसे —(L. 6) G_2 तत्समं (for त्वत्समश्) —(L 7) $M_{1\,3\,4}$ दिव्यास्त्रबलस)]

न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६
धर्मसूक्ष्मं तु यद्वाक्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
धनंजय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ७
युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ ८
तपस्त्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमताम् ।
परं परं ज्याय एषां सैषा नैःश्रेयसी गतिः ॥ ९
न त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ॥ १०
तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११
अजातश्मश्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः ।
अनन्ता अधना एव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १२
उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकास्त्यागवतां गताः ॥ १३
दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि ।
एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ १४
अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः । C. 12 589 B. 12. 19 15 K 12 19 19

---

6 G1 om. 6^{ac} (cf v l. 5) — ^{a}) D. om from धर्मेषु up to तु (in 7^{b}) Dn1 -कर्मेषु, Dn2 -कर्मसु (for धर्मेषु) — ^{b}) K1 2 D1 क्रियाया, K4 Bo 1 Da D2 3 क्रियाया D1 नेगुणेषु, D4 नेपुणिषु (sic) — ^{d}) D1 कश्चन (for विद्यते) T2 G1 त्वदन्येषु न विद्यते — After 6, S ins

27* धार्मिक धर्मयुक्त च निर्दोष ज्ञायते मया ।

7 D5 om up to तु (in ^{b}) (cf v 1 6) — ^{a}) D4 तु, G2 च (for तु) D7 S वाच्य K3 Bo 1 3-5 Da Dn D2 3.4 6 8 धर्म(Da1 °र्मे, Dn° स्यं)सूक्ष्म तर वाच्य (Dn2 °क्ष्य), V1 B° धर्मं सूक्ष्म तु (V1 न) यद्वाच्य — ^{b}) K1 corrupt, K3 4 Da D1 5 तत्तु, B2 तत्तद्, Cv तत्र K5 दुस्तर, Da2 दुष्प्यतर, D1 दुष्प्रभवं D4 तद्धि दुष्प्रतर त्वया Ca v cite दुष्प्रतर (as in text) — ^{c}) G1 बुद्धम् — ^{d}) Bo D3 G1 M1 2 4 मति (for अभि) M2 शास्नितुन, M4 -शायितुम्

8 ^{a}) M2 4 शुद्ध (for युद्ध) — ^{b}) G1 तद् (for न) — ^{c}) K1 4 D1 समासाद्, K2 5 B Dn2 D2 3. 5 6 8 संक्षिप्त (for समास) K1 4 D1 -विस्तराद्विद्या, D3 -विस्तरान्वेदान्, M2 -विस्तारविदा — Ś1 commences with 8^{d} — ^{d}) K3 D1 निश्चयान्, T2 निर्णय, G2 निश्चित V1 D8 तेषा वेद्मि न नि°

9 ^{b}) Bo 3-5 Dn D2 3 6 त्वेष, B1 त्वेषु (for तात) B2 निश्चयोय मतो मम — ^{c}) Ś1 K3 D1 पुत्र पर, K2 4 B1 2 Da Dn D3 S परस्पर Dn2 D3 पावन वा (for ज्याय एषा) Ś1 एषा, K2 4 एष (for एषा) K1 एवं परपरा प्राप्ता — ^{d}) Ś1 सैषा, K3 5 B Da Dn D2 3. 5 6 येषा, V1 D4 3 एषा, D1 एष; D7 S इति (for सैषा) S1 नैश्रीयसी, G1 न श्रेयसी, some MSS नैश्रे K2 3 B Dn D2-7 S मति (for गति)

10 ^{a}) K1 न त्वेत, K3 B D4 यत्तु (B3 °स्तु) तन्, K4 न ते तन्, K5 V1 Dn1 D2 6 7 T1 G2-4 यत्त्वेतन्, Da D3 5 8 T2 G1 M2 4 यस्त्वेतन्, M1 3 यत्त्वेत (for न त्वेतन्) M4 मन्यते — ^{b}) S1 K1 4 न्यायो (for ज्यायो) B5 धनादिभि — ^{c}) K5 B Da Dn1 तत्र (for अत्र) K1 2 4 D1 कथयिष्यामि, Bo 5 वर्तयिष्यामो, Ca as in text — ^{d}) D5 वैतस् D6 प्रजानत Ca as in text

11 ^{a}) B2 यजानीहि (sic), G2 यशीलाभिर्, M1 3 °यशीला वै — ^{c}) D7 S ऋषयस्तत्परा ना(G1 °रात्रा)म — ^{d}) Da सतातन

12 K3 om (? hapl) 12^{ab} — ^{a}) K3 Da स श्रवो, K1 Dn D1 -शस्त्रवो, D4 -स्मश्रावो (for -श्मश्रवो) — ^{c}) K1 अन्यता (for अधना) K2 4 एव K3 5 V1 B Da Dn D1-6 8 अरण्ये (Da °ण्य) वहव(K3 ऋषय, D4 रुचय)श्चैव, D7 S अरुणा केतवश्चैव

13 B1 om (hapl) 13 Ś1 K2 om (hapl) 13^{b}-14^{a} — ^{a}) V1 च (for तु) — ^{b}) D7 मार्गा (for आर्या) D2 विग्रहात् K1 य भास्वत प्रपश्यसि (= 14^{b}) — ^{c}) D8 अनुद्वित (for अबुद्धिज) — ^{d}) K4 लोककास्त्यागता गता

14 S1 K2 om 14^{a} (cf v 1 13) — ^{b}) Da1 य भास्वत, D3 भास्वत च, G2 M2 यद्भास्वंत K1 D4 प्रपश्यति, K. B Da Dn D2 3. 5 6 8 प्रचक्षते (B3 °से also) — ^{c}) K4 लोके, D3 लोकान्, M1 3 लोको — ^{d}) M1 3 4 श्मशानादि

15 ^{a}) D2 अनिर्देशा, G1 °र्देश्य — ^{b}) D7 S योगिन (for मोक्षिण) — ^{c}) K5 V1 B Dn D2 3. 5 6 योग, Da योग, G1 त्यागा (for त्याग) — ^{d})

15 19 तस्मात्त्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखः प्रवेदितुम् ॥ १५
अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः ।
अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६
वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
विपाट्य कदलीस्कन्धं सारं ददृशिरे न ते ॥ १७
अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पञ्चभौतिके ।
इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिङ्गितैः ॥ १८
अग्राह्यश्चक्षुषा सोऽपि अनिर्देश्यं च तद्गिरा ।
कर्महेतुपुरस्कार भूतेषु परिवर्तते ॥ १९
कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च ।
कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २०
अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते ।
कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१
पूर्वशास्त्रविदो ह्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२
भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३
अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

Ś1 B1 D1 दुःख (as in text), Da D1 दुःख-, the rest दुःख K8 प्रविदितु॰, Da प्रवेदितु, D1 M1 8 प्रवेदित, M4 प्रपेदित

16 ᵃ) K1 D3 8 अनुत्सृज्य तु, K2 4 5 B1 5 Dn D1 4 ॰स्मृत्य तु; K8 Da T1 G2-4 M4 व्यनुसृत्य तु, B2 समुत्सृज्य तु, D3 अनुसृज्य तु, T2 G1 अनुकृत्य तु, M1 8 व्यनुसृत्यति, M2 ह्यनुत्सृज्य तु —ᵇ) Da D1 M1 8 समुपस्थिता, D4 च सम, D8 समुपा, G1 समय॰ (for समव॰) —ᶜ) D4 अपाहस्यादपाहस्या (sic), Cv as in text —ᵈ) B1 सारामार, Da तत्त्वसार; D4 M4 सारात्सार- K1 दिदृक्षता

17 ᵃ) V1 वेदशास्त्राणि (for वादान्) —ᶜ) K2 4 B3 Da1 D6 G1 (before corr) स्कद, K8 5 Dn D4 8 Cv ॰स्तम्भ (for ॰स्कन्ध) —ᵈ) G1 सारान् V1 D7 च (for ते)

18 ᵃ) B3 Da तथैकांत-, Dn2 अथ कांत-, D1 अथैकांतम्, D6 8 ॰काते D1 उदासेन, D8 [s]प्युदासीना, G1 -व्युदासे च Cv cites एकातव्युदासेन (as in text) —ᵇ) G1 M1 शारीरे K2 3 5 V1 B Da Dn D2-7 S पाचभौ(D4 ॰भू)तिके —ᵈ) Ś1 इंगितै, K1 अगितै, D1 इगतै, D4 इमितै

19 ᵃ) K2 3 5 V1 B Da Dn D2-8 S अग्राह्य K8 5 V1 B Da2 Dn D2 3 5 6 सूक्ष्मम्, Da1 शून्मम्, D7 8 S सत्त्वम् (for सोऽपि) —ᵇ) K1 ह्यनिर्देश, K3 4 D1 ह्यनिर्देश्य, Da1 अनिर्देश Da1 गिरे, Dn2 D3 (before corr) 7 गिरा, D8 गिर, Cv as in text —ᶜ) D4 -परिस्थानं, D8 परिस्कार, T2 G1 -दुरावार (for पुरस्कार)

20 ᵃ) K1 कल्यान- K4 -गौचर —ᵇ) B1 (marg, also as in text) D1 मनस्तृष्णीं, Da1 मनसृष्टा, D8 मनस्कर्ष; G2 मान तृष्णा —D6 om (hapl) 20ᶜ-21ᵇ —ᶜ) K1 4 Da D1 6 सर्वं सम्-, Dn2 -संतानम्, D7 -सनतिम्, T2 सगतिम् (for सततिम्) —ᵈ) T2 G2 स (for स्यान्) K1 निरालभन, Da निरालबन D7 सुख (for सुखी) D2 स्यान्निराल प्रशससि

21 D2 om 21 D8 om 21ᵃᵇ (cf v l 20) —ᵃ) B1 T G2-4 तस्मिन् (for अस्मिन्) V1 B0 2-5 Da D8 5 Cv अस्मिन् वै (B2 Da हि) सूक्ष्मगम्ये च —ᵇ) D8 गम्ये (for मार्गे) —ᶜ) B3 D8 5 6 अनर्थाख्यम्, Da अनर्थाथ, Dn2 अनर्थाय D4 कथमर्थसमायुक्तम्, G3 कथमर्थं तमर्थाढ्यम् —ᵈ) Dn2 D8 अर्जुनस् Da प्रपश्यसि

22 Before 22, Da ins अर्जुन उवाच —ᵃ) K1 B2 Da T2 सर्व-, K3 4 D1 धर्म (for पूर्व) Dn2 -शास्त्राविदो K8 V1 B Da D2 3 5 6 [s]प्येवं, G3 M1 3 ह्येव D8 सर्वसावस्त्रदोप्येव —Da2 om 22ᶜ-23ᵈ —ᶜ) K1 4 B2 Da1 D1 क्रियाया (for क्रियासु) —ᵈ) D4 वाज्ञव (corrupt) (for यज्ञे च)

23 Da2 om 23 (cf v l 22) —ᵃ) D4 सति (for भवन्ति) Dn2 सुदुरावृत्ता, D2 ॰रावत्ती, T2 ॰रावार्ता G2 प्रभवंति पुरावर्ता —ᵇ) D7 ऽपि (for ऽपि) —ᶜ) K8 D4 8 दृष्टपूर्व, K5 Dn दृढपूर्वे, Da1 D2 3 5 6 दृढपूर्वं, T1 G3 मूढपूर्व K5 B0 1 3-5 Dn D2 3 5 6 -स्मृता मूढा, V1 B2 G4 M1 3 4 -श्रुता (G4 ॰त्वा) मूर्खा, T1 G3 स्मृता मूर्खा, T2 श्रुतमुखो, G1 -श्रुतमुखा D7 दृढपूर्वाश्रितमुखा —ᵈ) K4 न तद्, Cv as in text

24 ᵃ) K5 B D3 5 7 T1 G3 अनृतस्य (for अमृ॰) K8 D4 (both corrupt) —ᵉ) K1 2 D1 पृथिवीं (for

चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ २४

यान्वयं नाभिजानीमः कस्ताञ्ज्ञातुमिहार्हति ।
एवं प्राज्ञान्सतश्चापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ २५

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् ।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय धर्मवित् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १
यद्वचः फल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ २

अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा न वृथा राजंस्त्वं परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३
चतुष्पदी हि निःश्रेणी कर्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः । C. 12. 605 B. 12. 20. 5 K. 12. 20. 4

वसुधा)

25 ^{a}) K1 यान्वय (sic), Bo 1 2– Dn D2 8 6 पार्थ वन् (Dn1 यान्), D4 आन्वपा (corrupt), D7 यान्वय, T2 ये वय (for यान्वय) K5 V1 B Dn D2–8 S Cv न वि, Da प्रति (for नाभि-) — ^{b}) D5 कस्त, G2 M2 कस्मान्, M1 8 कस्रा B1 6 Da D7 8 T1 G4 (also as in text) अर्हसि D1 कश्च वाञ्ज्ञातुमर्हसि — ^{c}) K4 B1 D1 -प्रज्ञान, B2 प्राज्ञा स्वा (sic), Da ज्ञात्वा, D7 T2 M1 3 4 -प्रज्ञा, D8 T1 G2–4 M2 प्राज्ञा, G1 प्रजा (for प्राज्ञान्) K2 3 मताग्र्, K5 मतग्र्, B5 मता, D6 सुतग्र्, D1 S नराग्र्, D2 श्रुताग्र् (for मतग्र्) — ^{d}) K4 महत्ता, D1 S महत्व°, D2 महात° (for महत्त°) Bo °निश्चयान्, Da °वित्तवान्, D7 8 S °वित्तमा

26 ^{a}) D7 S सुखम् (G2 दुःखम्) (for महद्) ꣹ Ca महत ब्रह्म । ꣹ — ^{b}) D6 8 विदते, G1 वितते K2 4 महान् — ^{c}) K3 B2 D7 S महद् (for सुखम्) — ^{d}) D7 T1 G2–4 सदा (for सदा) K1 धर्मभृत, V1 B (except B2) Dn D2 3 6 तत्त्ववित

Colophon —*Sub-parvan* K V1 B Da Dn D2–7 T G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* K5 Dn G2 युधिष्ठिरवाक्य, T1 G4 युधिष्ठिरवचन, M1 3 अर्थनिंदा, M2 मनिंदा (sic) — *Adhy no* (figures, words or both) B2–4 Da1 Dn D2 7 8 S 19 (as in text)

20

1 D8 om the ref — ^{a}) K4 B (except B2) D2 3 5–7 S अस्मिन् (for त°) D7 S वाक्य (for वक्ता) — ^{b}) V1 देहस्थानो G2 M महामना, Cv °तपा (as in text) — ^{c}) V1 अभिनीति T2 G1 M राजन् (for वाक्यम्) — ^{d}) B2 Da T2 G1 प्रत्युवाच Da युधिष्ठिर

2 Before 2, K2 B2 5 Da Dn D1 M ins देवस्थान उवाच — ^{a}) K4 यद्वचा, D1 यद्वाचा Ś1 K1. 3 5 V1 B D (except D1 7) फाल्गुनेन — ^{c}) K4 6 D1 वर्णयि° (for वर्तयि°) — ^{d}) K8 5 D4 6 तदेकात°, B2 (with hiatus) तद्दि एक°, Da M4 तदिहैक (for तदेकाग्र°)

3 ^{a}) D4 पद्रित्वत्तात्रौ (corrupt) (for अजातशत्रो) — ^{b}) B2 Da D7 S पृथिवी (for वसुधा) — ^{c}) D7 त्यस्वा (sic) Dn D3 6 7 च (for न) — ^{d}) Ś1 स्वा, Dn न (for त्व) K8 D4 त्वमित्युक्त्वा तुमर्हसि (sic), K. V1 Da D2 8. 6–8 S परित्यक्तुमिहार्हसि

4 With 4^{ab}, cf B 12 242 15^{ab} — ^{a}) Ś1 K1. 2 4 D1 M चतुष्पादी, T2 G1 °ष्पये, G2 Cv °ष्पदा, Ca as in text M1 3 4 ह (for हि) Ś1 K1 2 Ca नि श्रणि°, K8 M1 3 4 निश्रेणी ; K4 D1 नि श्रेणि, D4 निश्रोणी, D7 G2 न श्रेणी, Cv as in text — ^{b}) K8 V1 Dn D7 S Cv ब्रह्मण्येषा (Dn2 षा), K6 °ण्येव ;

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५
कर्मनिष्ठांस्तु बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत ।
वैखानसानां राजेन्द्र वचनं श्रूयते यथा ॥ ६
ईहते धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषः प्रवर्धेत यस्तं धनमपाश्रयेत् ॥ ७
कृच्छ्राच्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति धनकारणात् ।
धनेन तृषितोऽबुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अनर्हार्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यष्टादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भि-
र्देवान्सर्वानभ्ययान्महौजाः ।
तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ

D4 यवेत — d) D7 पाडव (for पार्थिव)

5 c) T G न्यृषयो, M2 4 भृषयो — d) T G3 4 ध्यान (for ज्ञान)

6 a) D1 2 6–8 T G °निष्ठान् K3 4 V1 B S च (for तु) D4 om (hapl) from बुध्येथा up to श्च (in b) D7 T1 G2–4 बुध्यर्थास्, D3 युध्येयास्, T2 G1 वृध्यर्थांस् — b) D6–8 T2 G °निष्ठाश्च; T1 °यज्ञाश्च (for °निष्ठाश्च) D4 भारते; M1 2 पार्थिव (for भारत) — c) K3 D1 वैघानसाना K2 3 6 V1 B Da Dn D2 8 S कौंतेय (for राजेन्द्र) — d) K4 D1 श्रूयते वचन (by transp) K3 D8 श्रूयता (for श्रूयते) B3 Da2 D2 3 5 तथा (for यथा)

7 a) K2 3 4 B1–3 5 Dn1 D2 3 4–7 Cv इहेत (D7 ईहत); Dn1 D1 इह ते (for ईहते) G2 Cv धर्म (for धन) — b) D1 Cv मेहा, T2 G1 नेहा (for [अ]नीहा) — c) K4 दोषा; D3 दोपान; Cv as in text K2 V1 B (P1 damaged) Da Dn1 D2 3 5 6 M1 हि (B2 D4 वि) वर्धेत, K4 Dn2 D4 G2 हि वर्तेत, D च वर्धेत, T1 G2 3 [ऽ]भ्य वर्तेत, T2 G1 तु वत्ये(T2 °र्धे)त, M2–4 [ऽ]भिवर्धे(M2 °र्त)त (for प्रवर्धेत) — d) K2 4 यस्माद्; Dn1 यस्य (for यस्त) K3 4 V1 B Dn D2–7 धर्मम K2 Bo 1 3–5 Dn D 4–6 उपाश्रयम्, K4 अपाश्रयेत्; V1 गत्राश्रयेत D4 यस्तु धर्मनपाश्रयत्, D1 corrupt, D2 S यस्तम् (T G1 M4 यस्मा) धर्मं समाश्रयेत् (D1 °येत G1 °श्रये, M2 °श्रयान), D3 यत्धर्मं मथामयीत

8 a) K4 कृच्छ्राश्च K1 V1 Da Dn D2 4 कृच्छ्र च, D4 कष्टाय (sic) B1 (sup lin as in text) K3 धन; K1 धर्म; D2 द्रव्य; Ca द्रव्य (as in text) K2 M4 समार; D4 गमार; T2 G1 मस्कार, C संहारं (as in text) — b) K V1 Dn D2 3 — S विधि, B वध (for धन) K3 D4 कारणे — c) K3 Da D4 7 T1 G M Cv आत्मना, K5 V1 Bo 1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 T2 आत्मान, B2 आत्माना (for धनेन) K1 भूषितो K3 तुषितो, K6 सतत, V1 B1 3 Dn D1 3 6 तृपितो, B2 हपितो, Da2 नपितो, D2 6 तृपित, D4 T2 दपितो, D7 T1 G3 4 मृपितो, D3 नृपित, G1 दर्पितो, G2 मुषितो, Ca तृषितो (as in text) K6 बुद्धा — d) D6 C2 भ्रूणहत्या M2 स (for न) D4 बुध्यात् (submetric)

9 a) Da1 अनर्ह ते, D4 पनर्हते — b) D1 न ददाति न यदर्हते (hypermetric) — c) K3 B Da Dn D2–7 S अर्हानर्ह (by transp) K1 [अ]परिज्ञान, M1 °रिज्ञानां, M2 °रीज्ञाना K4 अनर्हाद्युपरिज्ञानाद्; D8 अर्हापरिज्ञतादाता [illegible] — d) K1 °धर्मेपि, K6 Po 5 D2 3 6 7 S (except M1) °धर्मो हि, D1 °धर्मोप D3 दुर्विद (for दुष्कर)

10 a) S1 यज्ञानि, G2 इष्टाय (for यज्ञाय) D7 8 लोके (for धात्रा) — b) K1 D1 G2 यथादिष्ट (D1 °ष्टा); K5 Dn यज्ञोद्दिष्ट, V1 B2 Da यज्ञे सृष्टा; Bo 1 3–5 D2 6 यज्ञे दिष्ट, D5 यजेद्दिष्ट, D4 पष्टादिष्ट, D7 यद्यादिष्ट, D8 यज्ञे दृष्ट, M2 यष्टादिष्ट, M4 यज्ञादिष्ट, Cnp यज्ञसृष्ट (for यष्टादिष्ट) V1 Da पुरुषा B2 D4 रक्षितार — c) M2 यज्ञम् (for यज्ञ) D4 एवोपयोध — d) Dn2 तपो, G1 जितो (for ततो) D4 [ऽ]नतरम् K2 काम एव (by transp) B2 धन तु कामाय तु तथ्यशास्त्र, D1 (also as in text) धन च धान्य तत एव काम

11 a) K B Da D1 2 4 6 8 G1 2 M1–3 रन्नवद्भिर्, D4 सर्वे (for अन्न°) — b) K2 D1 देयान (for देवान्) K1 सम्यतया, K2 4 सम्यभवन्, K3 Bo 3 4 D4 Dn D2–4 6 7 S Ca अत्ययाद्, D1 अभ्यभवन् (for अभ्ययान्) K5 6 B D S भूरितेजा (D4 मतेजा

तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११
महादेवः सर्वमेधे महात्मा
हुत्वात्मानं देवदेवो विभूतः ।
विश्वाँल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
विरोचते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२
आविक्षितः पार्थिवो वै मरुत्तः
स्वृद्ध्या मर्त्यो योऽजयद्देवराजम् ।
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा
यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३
हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यकृद्वीतशोकः ।
ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
स्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

देवस्थान उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १
संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् । C 12. … B. 12. 2… K. 11 2…

[corrupt]) (for महौजा) —[c]) D7 तेनैव था, S तेनेंद्रो था D3 विराजते (for विश्रा°) —[d]) D2 7 8 M4 सर्वं यज्ञे (by transp) V1 D11 सर्वं, Da• मार्वे

12 [a]) D7 महोदर (for महादेव) K8 V1 B0 1.3–5 Dn D2 7 8 6 8 सर्वयज्ञे (for °मेधे) —[b]) K1 D3 [ऽ]पि भूत, K2 [ऽ]पि भूत, K4 5 B Dn D2 8 5–3 S बभूव (for विभूत) —[c]) K2 4 विद्वान् (for विश्वान्) K• D1 8 प्राप्य (for व्याप्य) T2 नित्य, G1 नित्या (for कीर्त्या) —[d]) K3 6 V1 B (except B2) Dn D2–8 S विराजते (Dn2 विरोचने) (for विरोचते) K1 D3 कृत्तिवासा

13 [a]) Ś1 (marg, orig as in text) T1 G2–4 M4 मावीक्षित, K1 अर्वाक्षित, K4 आविक्ष्यत, D1 अविक्षित; D6 अविक्षिस, G1 अपिक्षित, M3 आविक्षत, Cv as in text K3 B D2–7 T G2–4 M1, 3 4 [ऽ]भून्, K6 V1 Dn D3 M2 [ऽ]मी, G1 [ऽ]हन् (for वै) K3 प्रम्पन्न, K4 समर्तु, D1 मरुत्यं (sic) —[b]) Ś1 K3 4 स्पर्धां, K1 3 D1 स्पर्धन् K. D2 3 5 7 8 वृद्ध्या, V1 B Da Dn D6 T1 G2–4 ऋद्ध्या, D1 स्वर्धा, T2 तुष्या, G1 मध्यान्, M1 स्वध्या, M2 स्पर्ध्या; M3 स्वर्ध्या (for स्वृद्ध्या as in M4 only) Ś1 मर्त्यं, K1 मृत्यो, K. B Dn D2 3 . 6 8 शक्र, G3 मत्तो (for मर्त्यो) Ś1 K4 येनयद्, V1 Da2 T2 G1 M2 योजयेद्, D1 येतयद्, D4 [ऽ]याजयद्; G2 यो यजन्, M1 3 4 योयजद् (for योऽजयद्) K3 Da2 एत्र राज, G3 धर्मराज —[c]) D4 श्रीश्चयैं निविष्टा —[d]) V1 तस्मिन् (for यस्मिन्) G2 भांडे, Ca भाण्ड (as in text)

14 [a]) Da1 हरिश्चेंद्र; D1 हरिश्चद्र K2–5 B0 D1 3 G1 2 M2 4 पार्थिवेंद्र; D2 om —[b]) K2 4 D1 पुण्यवद्, K B0 1 3–5 D7 Dn D2 8 6 8 पुण्यभाग् D• पुण्यकीर्तिर्विशोक —[c]) V1 [यो]जयेन्, Da1 मानुषस्त्व, G4 मानुषस्य (for मानुष सन्) —[d]) D2 8 5 सर्वं यज्ञ (for यज्ञे सर्वम्) D1 [उ]पपन्न, D4 °याज्यं (for °योज्यम्)

Colophon om in D8 —*Sub parvan* K V1 B D (D8 om) T G1 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* Dn T G2 4 M1–3 देवस्थानवाक्यं —*Adhy no* (figures, words or both) K6 B2–4 Dn D2 - S 20 (as in text) —*Sloka no* Dn1 D8 14

21

1 D8 om the ref —[a]) K6 B3 Dn D4 अत्रापि, T1 G2–4 अत्र च (for अत्रैव) —[c]) T2 G1 समये Dn2 पृष्टो, D4 सृष्टो, D6 दृष्टो, D8 धृष्टो, G1 पृष्टे (for पृष्टो)

2 [a]) K4 सतोषे K3 4 Da3 D4 स्वर्ग्यतम, D1 स्वगृतम (sic), D7 S स्वर्गसम, D8 स्वर्गनक —[b]) -D8 M4 सतोष —[c]) K2 4 Da D1 7 8 T2 G3 तुष्टे न

तुष्टेनं किंचित्परतः सुसम्यक्परितिष्ठति ॥ २
यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मैव स्वात्मनैव प्रसीदति ॥ ३
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४
यदासौ सर्वभूतानां न क्रुध्यति न दुष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा ।
तदा तदा प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ६
अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।
नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथापरे ॥ ७
यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ८
राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।
हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ ९

G1 कष्टेन, G2 तुष्टौ तु T2 G1 मम्यक् (for किंचित्) — ^{d}) K2 3 5 V1 B D सा (for सु) D8 सक्यं (for सम्यक्) K (except K1) B0 2–5 Dn D2–8 S प्रति (D4 उप) (for परि)

3 = B 12 174 51 3^{ab} = (var) 6 24 58^{ab} — ^{a}) B0 Da1 काम — ^{b}) G1 कूर्मोंगानिव B1 सर्वत — ^{c}) D2 तदास्यज्योतिर् (sic) K2 V1 Da Dn D6 8 अचिराद्, B2 आत्मा च, D1 आत्मेव, D7 आत्मातिर्; T1 G3 4 M1 3 4 आत्मरतिर् (hypermetric), G2 आत्माभिर्, M2 आत्मेति (for आत्मैव) T2 G1 तदात्मज्योतिपेवात्मा — ^{d}) K2–5 V1 B1 3 4 Da Dn D2 3 5 6 8 स्वात्मन्येव, B0 2 5 D7 S आत्मन्येव, D1 4 स्वात्मनेव (for °नैव)

4 4^{ab} = B 12 174 4^{ab} — ^{a}) D1 चिंतेति (for बिभेति) Da चाप, D1 चार्यो, D7 चादौ, S चासौ (for चाय) — ^{b}) D1 विद्यति (for बिभ्यति) Da2 यदा चास्मा भविष्यति — ^{c}) M3 यजति (for जयति) — ^{d}) Ś1 K1 स, K6 D8 च (for प्र)

5 ^{a}) V1 T2 सर्वभूतानि — ^{b}) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T1 G2–4 M कुह्यति, D4 corrupt, T2 G1 मुह्यति (for क्रुध्यति) K3 4 5 D1 G2 तुष्यति; B Dn D3 3 5 6 कांक्षति, D4 दुशति; D7 T G1 M हृष्यति (for दुष्यति) — 5^{cd} = B 12 174 54^{cd}

6 ^{a}) D3 सर्वे (sic) (for एव) D7 S (except G2) भूतानां Da1 एव भूतेय कौंतेय (sic) — ^{b}) B0 4 5 D2 3 5 तत्तत्कर्म, T G1 M2–4 तत्तद्धर्मं — ^{c}) K3 5 B Dn D2 3 5 6 त(B0 य)दात्मना (for तदा तदा) V1 Da D4 7 8 S प्रशसन्ति (for प्रपश्यन्ति) — T2 G1 om. (hapl.) 6^{d}–8^{e} V1 reads 6^{d}–9^{e} on marg — ^{d}) B4 युज्यस्व (for बुध्यस्व)

7 T2 G. om 7 (cf v l. 6) V1 reads 7 on marg The sequence in B2 Da is 8^{ab}, 7^{cd}, 8^{cd}, 7^{ab} — ^{a}) B1 साम, B3 Dn D2 3 5 Cv साम, D7 T1 G3 4 शर्मं, M1 3 सम (for शम) — ^{b}) B1 सन्यासम् (for व्यायामम्) K3 5 V1 B0 1 3–5 Dn D2–8 S (T2 G1 om) जना (for तथा) B2 Da केचिच्चैव प्रतिग्रह (cf 8^{d}) — B2 Da D4 transp 7^{cd} and 8^{ab} D4 also repeats 7^{cd} after 8^{e} D6 om. 7^{c}–8^{b} T1 G2–4 M repeat 7^{cd} after 8^{ab} — ^{c}) K3 D4 नेतं (D4 second time नैत), D8 नैके, T1 G2–4 M2 (all first time) नैतन् (for नैक) K3 5 D4 (both times) तथापरे, Dn D5 8 न चापरे, G2 (second time) M (M2 first time as in text) Cv न च पर K5 Da किंचिद्, D8 कचिद् (for केचिद्) — ^{d}) K4 उभये Dn2 न (for च)

8 T2 G1 om 8^{abc} (cf v l 6) K3 D6 om. 8^{ab}. (for D6, cf v l. 7) B2 Da D4 transp 7^{cd} and 8^{ab} V1 reads 8 on marg — ^{a}) K5 यज्ञमेव, Da जप(Da2 °य)मेके, D1 यज्ञमेकं — K4 om (hapl) 8^{b}–9^{a}, D7 om (hapl.) 8^{bc} In T1 G2–4 M, 7^{cd} is repeated after 8^{ab}, in D4, after 8^{e} — ^{d}) K5 V1 B0 1 3–5 Dn D2 3 5–8 S केचिच्चैव; D4 केचिदिव K5 D8 परिग्रह (for प्रतिग्रहं) B2 Da सत्य चापि तथापरे. — ^{f}) D6 ध्यायंतम्

9 K4 om 9^{a} (cf v l 8) V1 reads 9^{abc} on marg — ^{a}) D2 3. 5 एके चैव (for राज्यमेके) — ^{b}) K3–5 V1 B D (except D1) S प्रजाना (for सर्वेषा) S (except T2 G1) परिपालनात् — ^{c}) Dn1 D6 G2 हित्वा, T2 G1 तथा (for हत्वा) K3. 5 V1 B D (except D1) transp भित्त्वा and छित्त्वा T G1 3 4 हित्वा (for भित्त्वा) D7 S जित्वा (M4 हित्वा) (for छित्त्वा) — ^{d}) Da G1 °शालिन, M2 °जीविन (for °शीलिन)

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।
अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ १०
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ११
धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२
यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३
असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।
धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ १४
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।
विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥ १५
य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।
निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥ १६
एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ १७
प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः । C. 12. 633 B. 12. 21. 19 K. 12. 21. 20

10 b) K3 D4 इति (for एष) D7 निर्णय° D5 8 ब्रवीम्येष विनिश्चय —c) = Manu 4 2a, cf Manu 4 148c Dn2 अद्रोहेण च, D1 अद्रोहेनैव —d) D7 योय धर्म° सनातन°

11 Cf. 12 60 7 G3 om 11a —b) Dn2 D1 स (for स-) K2 धृतिक्षमा, K3 B2 Dn D4 S दम° (T2 °स) क्षमा (B2 M1 3 °मा, G1 °म°), K5 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 7 . 6 8 दया दम°, D7 दमक्षम° (for धृति° क्षमा) —c) K2 4 5 B2 4 5 Da Dn D2 2. 5 6 8 T2 M प्रजन, D7 T1 G प्रजाना (for प्रजन°) Da1 स्वे स्व (for स्वेषु) —d) = 6 38 2d G1 श्रीर् (for ह्रीर्)

12 a) K3 धर्म धर्म, K4 धन धर्म, K5 V1 B4 5 Da Dn D1 6 M2 एवं धर्म, Bo एव धर्म्य, B1 D8 एव धर्म, B2 एवविध, B3 D3 5 एव धर्म्यं, D7 T2 G एवद्धर्म, T1 M4 एव धर्म, M1 3 एन धर्म (for धन धर्म) D1 प्रधानेषु, D8 प्रदानेषु, G1 प्रजानेष्ट —c) K2-4 D4 एन, K5 B Da Dn D2 3 5-8 S एतत् (for एव) —d) K Da2 D4 8 प्रति (for परि)

13 a) D8 यो राज्येपि K1 राज्येंभित° (sic) —b) K4 तुल्ये —c) Dn2 °शिष्टमि, D6 8 °शिष्टासी D4 क्षत्रियाया यज्ञमिष्टाशी (sic) —d) K2 3 5 Dn2 D1 G1 राजा, D2 राज्य (for राज) K1 शास्त्रास्त्र (for °र्थ-)

14 B1 om (hapl) 14 —b) K3 साधुना, D4 साधुना K3 5 D4 पालने (for प्रग्रहे) —V1 reads 14cd on marg —c) K2 5 V1 Bo 2-5 Da2 Dn D1 3 4 6. 8 धर्म, Da1 धर्म्य, D7 धर्म्ये, S (except T1 M2) धर्म्ये (for धर्मे) —d) G1 प्राज्ञो (for प्रजा) K3 5 धर्मत (for °वित्) D7 प्राज्ञो धर्मानुवर्तते

15 V1 reads 15ab on marg —a) D1 -सक्रमित K2-5 V1 B Da Dn D2-8 S च (for तु) —b) D4 वन (for वने) B4 भारत, D7 S वर्तयेत् (for वर्तयन्) —c) Ś1 श्रामनेनैव, K1 श्रामण्ये°, K2 D1 श्रामणे°, K3 श्रामणा, K5 V1 Bo 2-5 Dn1 D2 3 5 6 M4 श्रावणे°, B1 श्रायणे°, Dn2 साधने°, D7 श्रमणे°, D8 Cv श्रवणे°, T2 श्रमगे° (for श्रामणे°) T1 G2-4 विधानमाश्रमाणां वै —d) D7 S (except T2 M1) कुर्वन् (for कुर्यात्) K5 B1 3-5 Dn D2 3 5 8 कर्माणि, V1 Bo 2 Da कामम् (for कालम्) D6 कुर्यात्काममत द्विज

16 a) B2 (marg, also as in text) G1 एव यो (for य एवं) K1 B2 (before corr) राजन् D4 om राजा —b) K1 D8 स राजा धर्मनिश्चित°, K4 D4 राजधर्मेपि (D4 °र्मे वि) निश्चित°, T2 G1 राजधर्मविनिश्चय —c) Ś1 K1 4 चापरश्च, D1 वापरश्च —d) D7 कौसल्या (for लोक° स्यात्) K5 V1 B Da Dn D2 4 5 6 8 सफलोदय —e) Ś1 K1 T2 G1 Cv च, K3 5 B Da Dn D2-6 हि (for तु) K3 V1 B D2-5 Cv सुदुष्पाप, K6 Dn2 °प्राप्यं, Dn1 सुदुःप्राप्य —f) Da बहुवित्त K1 ते (for मे)

17 a) D7 T G एतद्, M4 एत (for एष) D2-5 अनुप्राप्ता —b) Ś1 K4 B2 D1 4 G1 धर्म (for दान) —c) D4 अनृशमगुणे

18 b) K3 धनम्, K4 5 Bo 1 3 5 Dn D2 3 5 6 धर्मम् (for दमम्) T2 आश्रिता B4 damaged —c) K2-5 V1 B Dn Da D2 3 5-8 S णार्थे (for णार्थं) K1 युध्येन, K5 V1 B Dn D2 3 5-8 S युध्यत° (G1 °ति) —d) G2-4 संप्राप्य (for °प्ता) K5 V1 B D2 3 5-7 प्राप्ता गतिमनुत्तमा, D1 प्राप्ता गतिमुत्तम (sic)

गोब्राह्मणार्थं युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥ १८
एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ।
साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।
अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
विषण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्भृशम् ॥ २
क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।
विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।
क्षत्रियाणां च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥ ४
क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५
ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

---

19 [a]) Ś1 सवसवास्, K1 तु यमवम; Da मवर णास्; G1 तयादित्या —[b]) G1 वसवश्च (for तथादित्या) —[c]) K8 D4 साक्षाद् (for साध्या) —[d]) K2 4 धर्ममेते, G1 °मेन, G2 शममेतन् —[e]) G1 प्रमत्तास्तु Ś1 B1 तथा (for तत) K4 स्वर्गं —[f]) G1 प्राप्तं K1 सुकर्मभि

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Dn D1–7 T G1 3 M राजधर्म — *Adhy name* Dn T1 G4 देवस्थानवाक्य, M1 3 बृहस्पतिवचननिर्देशन, M2 बृहस्पतिवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B2–4 Dn1 Dn D2 7 (marg) S 21 (as in text), D8 20 — *Śloka no* Dn1 21

22

1 D8 om the ref —[a]) K6 B Dn D2 3 6 7 8 T G आस्मिन्, Ca तस्मिन् (as in text) K8 om वाक्यान्तरे K6 Dn D8 एवान्तरे Da एतस्मिन्नन्तरे वाक्य —[c]) K6 V1 B Da Dn D2 3 6–8 S निर्विण्ण (for विषण्ण-) K8 D4 वदनं —[d]) D8 द्युति (for इद) K6 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S अच्युत (B1 अग्नुत), D1 अब्रवीत् (for ईश्वरम्)

2 Before 2, B3 Da D7 ins अर्जुन उवाच —[a]) B1 क्षेत्र (for क्षत्र-) K6 D8 सर्वज्ञ (for धर्म°) —[b]) B1 प्राप्य; D2 8 प्राप्त K5 V1 B Dn D2 3 5–8 S सुदुर्लभ (for अनुत्तमम्) —[c]) M2 भित्त्वा (for जित्वा) K2 4 D1 [अ]प्यरीन् —[d]) G1 तप्यसे K6 Dn भृशं भवान् (by transp) D3 तप्यते यीदृश भवान्

3 [a]) K1 om (hapl) from महाराज up to क्षत्रियाणा (in 4[c]) —[b]) K5 V1 B0 1 3–5 D (except D1 7) G2 मत (for स्मृतम्) —[c]) Dn1 विशिष्टैर् —[d]) K4 D5 °धर्ममनुस्मरन्, B Dn D2 3 4 6 °धर्मं निधि स्मृत

4 K1 om up to क्षत्रियाणा (of v. l. 3) B0 1 om (hapl) 4[ab] —[a]) B2 Da ब्राह्मणस्य Ś1 K3 4 D1 दमस्, T1 G3 4 जपस् (for तपस्) —[b]) K4 5 B2–5 Da D2 3 6 नृप, D3 प्रेत (for प्रेत्य-) Da1 धर्मविध — D7 om (hapl) 4[c]–5[b] —[c]) K3 D4 T2 G1 तु, V1 B D2 3 6 8 T1 G2–4 M हि (for च) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 S निधन (for विहित) D3 क्षत्रियाणा महाराज —[d]) K5 V1 B0 2 3 (marg) 5 Da Dn1 D8 3 S विहित (G1 °त), B1 3 4 Dn2 D2 3 5 नियत (for निधनं) K4 5 V1 B D (D1 om) S प्रभो (Dn2 मत) (for विभो)

5 D1 om 5[ab] (of v. l. 4) —[a]) Dn2 D3 5 6 क्षात्रधर्मो, G2 क्षत्रधर्मे Dn1 महाराज —[b]) Dn2 शास्त्रनित्य, G1 शस्त्रच्छस्य (sic) —[c]) Dn1 वध्यश्च, M4 वध च

6 D6 om 6 —[a]) K6 तद्, B3 D8 ते, D4 वै (for चेद्) —[b]) K1 °धर्मे तु K5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 S वर्तत (for तिष्ठत) —[d]) K1 क्षात्रं K5 B Da Dn D2 3 5 8 ब्रह्मसंभव, V1 D7 S °संहि(V1

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥ ६
न त्यागो न पुनर्याच्ञा न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ ७
स भवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।
राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८
त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥ ९
जित्वारीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १०
इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।
ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११
तच्चास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्यं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ १२
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ १३
मा त्वमेवंगते किंचित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ १४
भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १५ C. 12. 650 B 12. 22. 15 K. 12. 22. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

°जि, T2 G1 3 °मि)व

7 a) K2 न त्यागेन, D1 नित्यागेन K3 4. 6 V1 B Da Dn D2-8 S यज्ञो, K4 योगो, D1 यागा (for याच्ञा with Ś1 K2). — b) Ś1 तापसा, K1 तपो वा, K3 4 D1 तथैव (for न तपो) K2 4 B1 D1 मनुजाधिप, K5 मनुजेश्वर — d) K4 B5 D1-3 5 7 8 T G M3 परस्योप, B2 परार्थोप; D4 परश्रोप-. V1 -जीवितम्; M1 3 -जीवित

8 a) Ś1 M4 समावान्, M3 स्वभावात् (for स भवान्). — b) K3. 5 V1 B Dn D2-8 S धर्मात्मा (for सर्वा°) — d) D2 लोकेदृष्ट°, D7 T G दृष्टलोक°. Bo 1 4 (m as in text) D3 (inf lin) 4 -परापर°, D2 5 (marg) 7 -पराक्रम°, D8 -परायण°

9 a) K1 त्यक्ते K4 संतापजे शोके (sic) B2 लोकं (for शोकं). — b) = (var) 33 8b Ś1 K2 4 D1 T1 G M वसितो; Bo दसतो B1 Da कर्मणा, D8 कर्मसु, M कर्मणे (for कर्मणि) — c) D8 विशेषज्ञ (for °षेण) — d) G1 यज्ञ (for वज्र-) Ś1 K1 3 V1 Bo 2-5 Da D2-5 7 8 G3-4 M3 -सहित, K3 5 Dn -सन्निभं, B1 -सम्भृतं, T2 G1 -समित (for -संहतम्) Cnp विजय धर्मसहितं

10 a) B3 Da हत्वा (for जित्वा) Ś1 K1 [अ]रिं — c) K1 विजितारिर्, Da विजित्यात्मा, D2 3 5 6 (marg.) विदितार्थो; D6 विजितास्ति, D8 विदितात्मा D1 जितात्मा मनुजश्रेष्ठ — d) D1 6 यज्ञदान (for °दान) Bo [ऽ]भवत् (for भव)

11 a) D1 वै ब्राह्मण°, G1 वैश्रवण°, Ca as in text B2 इंद्रश्रेष्ठत्वमाकाक्षन् — b) K2 3 5 V1 B Dn D2-5 7 8 S क्षत्रिय° कर्मणा (by transp) K5 G3 M4 भवेत्, D1 [ऽ]भवात् D6 क्षत्रिय° समपद्यत — c) Dn S पापवृत्ता(Dn2 °त्रा)नां, D4 °वर्ताना, D6 °बुद्धीना (for °वृत्तीना) — d) = 2 22. 18b B 9 51 36b, RV 1 84 13, Tait Br 1 5 8 D7 नवतिर्. Ca cites नवतीर्नव and glosses दशाधिकाष्टशतानि

12 a) D2 3 5 8 तथास्य, M2 तच्चान्यत्. K3 5 5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S (except M3) च; D4 वै (for हि) — b) D7 S (except G3) प्रशस्तं, D8 प्रशास्य D4 ते (for च) — c) K3 D4 चंद्रत्वम्. K6 Dn तेनेंद्रत्व समापेदे, D8 तेनेवेंद्रत्वमा° Ca cites इन्द्रत्व — d) M3 न (for न°). T1 G2 3 श्रुति°.

13 a) K1 D1 यज्ञ Da D7 S बहुविधैर् (for महाराज) — b) V1 भूरिदक्षिणै°, Da वर° — c) K1 3 D1 मनुष्येषु

14 a) D7 एवंविधे — b) T G1 3 4 M1 2 शोचथा K5 Dn1 शोचेथा° क्षत्रियर्षभ; Dn2 शोचेता भरतर्षभ, G3 क्षत्रियस्य विशोचया. — V1 reads 14cd on marg — c) D6 क्षात्र, T2 M2 शस्त्र (for क्षत्र) — d) Da1 शस्त्रभूतां, Da2 °भूता D1 पर (for परां)

15 V1 reads 15ab on marg — b) Bo 1 4. 5 प्रवृत्त

२३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
बीभत्सोर्वचनं सम्यक्सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ २
स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३
गृहस्थं हि सदा देवाः पितर ऋषयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भजस्व महीपते ॥ ४
वयांसि पशवश्चैव भूतानि च महीपते ।
गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ५
सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
तं चराविमनाः पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६
वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च चरितं महत् ।
पितृपैतामहे राज्ये धुरमुद्वोढुमर्हसि ॥ ७
तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्षमिन्द्रियनिग्रहः ।

B2 Da नृपसत्तम (for भरतर्षभ) — ^{c}) D7 G3 दृष्टं (for दिष्ट) V1 राजशार्दूल, Da नृपशार्दूल; M4 नर° — ^{d}) Da1 D6 इति वर्तितु, D1 अतिवर्तित

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K V1 (on marg) B Da Dn D1–7 T G1 2 M राजधर्मं — *Adhy name* K5 Dn T G2 4 अर्जुनवाक्य; M1–3 इंद्रनिदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B3 4 Da1 Dn D2 7 (marg) S 22 (as in text), D3 21 — *Śloka no* Dn1 D1 3 15.

23

1 D6 8 om the ref — ^{a}) D1 उक्त; D8 उक्त्वा (for उक्तस्) — ^{b}) K3 5 V1 B Dn D2–6 8 पाण्डव (D8 °व), Da3 भारत°, T2 G1 धीमता (for भारत) — ^{c}) K1 3 B Da1 Dn1 D1 2 4 6 8 M4 कौरव्य, M2 कौरव्यं, M4 (inf lin sec m.) वचन (for कौरव्यस्) — ^{d}) G1 तदा (for ततो)

2 Before 2, K4 5 V1 B Dn D2 3 5–7 T2 G M ins व्यास उवाच — ^{a}) K5 Dn सौम्य; Da श्रुत्वा (for सम्यक्) — ^{b}) K3 मतम्; D4 ऋतम् (for सत्यम्) — ^{c}) K5 D4 शास्त्रे; Ca शास्त्र (as in text) D4 [अ]परो (for परो) — ^{d}) K3 4 B3 D1 श्रुतो; K5 Dn G3 स्थितो (for स्मृतो) K4 5 B1 4 Da D1–3 8 गार्हस्थ; Dn G2 गार्हस्थ्यम् (for °स्थ्य) K5 B1 Da आश्रमे, Dn G3 आश्रित°

3 ^{a}) G1 स (for स्व) Ś1 K1 च हि (for चर) D4 धर्मज्ञे — K3 reads 3^{b}–4^{b} on marg — ^{b}) B1 यथाकाम; Da D2 3 5 8 यथाशक्ति, D7 S शास्त्रदृष्ट (for यथाशास्त्र). K1 यथा विधि — ^{d}) D4 महीपते (for विधीयते).

4 G2 om 4 K3 reads 4^{ab} on marg — ^{a}) Da गृहस्थस्य (Da2 °स्थ), D3 गृहस्था हि; T1 G3 4 गृहिण हि — ^{b}) K1 पितरो (for पितर). K2 3 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G2 om) पितरोतिथयस्तथा, K4 D1 ऋषय पितरस्तथा; text as in Ś1 only — ^{c}) D7 लिप्यंते; S (G2 om) लि(M1 ल)प्संते (for -जीवन्ति) — ^{d}) K3 5 V1 B Da Dn D2–8 T1 G3 4 M भरस्व, G1 हरस्व (for भजस्व)

5 ^{b}) K3, 5 V1 B Dn D2–8 S जनाधिप, Da जनानि च (for महीपते) — 5^{cd} = (var) Manu 3 78 — ^{c}) D6 अवधार्य च (for एव धार्यन्ते) — ^{d}) K3 5 V1 B Dn D2–8 T G तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी (D7 T G °म°; D8 °मा), M तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रम

6 ^{a}) G1 योय K3 एषा तु (for एतेषाम्) Da1 सोय चतुर्वर्णा तेषाम् (sic) — ^{b}) Ś1 K2 G3 दुरावर°, K1 (before corr) M2 3 दुराचरा, K1 (by corr) च दुश्चर°; D1 दुरावस — ^{c}) K5 Dn [अ]द्य विधिं, V1 B Da D2 3 5 6 8 [आ]शु विधिं (for [अ]विमना) — ^{d}) V1 योधार्यो (for दुश्चर)

7 With 7^{ab}, cf. 11^{ab} — ^{a}) Da D7 S हि (for च) — ^{b}) B2 सु (for च) K5 Da1 Dn [आ]चरित G3 सपश्चरति तं महत् — ^{c}) K3 5 V1 B Da Dn D2–8 S °मह राज्य — ^{d}) K3 5 V1 B Dn D2–6 8 S धुर्यवद्; Da धूर्यवद्; D7 धार्यवद् (for

ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्दानं च शक्तितः ॥ ८
ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः ।
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ९
यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥ १०
वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ ११
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १२
तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ १३
एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥ १४
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १५
सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १६ C 12 668 B 12.23.16 K 12.23.16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धुरमुद्द) B3 (marg) शौचमर्हसि (also वोढुमर्हसि)

8 ^{a}) T2 G1 दमो (for तपो) D4 यज्ञास् B Da Dn D2.3.5 6 8 क्षमा, T2 G1 तपो (for तथा) K3 विज्ञा —^{b}) K2 3 5 V1 B (except B0) Da1 Dn D1 2 5–8 G1 मैक्ष्यम्, D4 भिक्ष्यम् K2 5 V1 B Da Dn D2–3 S संयम (for ॰निग्रह) — After 8^{ab}, T1 G2 4 read 10^{a}–11^{b} and G3, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time), repeating them in their proper places —^{c}) T1 G3–4 तथा हि (for ध्यानम्) K2 V1 B D2 3.5 G2 M3 4 ॰शीलित्व D7 ध्यानमेकांतत शीलस् —^{d}) K1 तुष्टिं B0. 3–5 Dn D2 3 5 6 8 G2 ज्ञान (for दान)

9 ^{a}) D7 ब्राह्मणानामियं चेष्टा —^{b}) K1 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 T G2–4 चेष्टा, Da चेष्टां, D7 ज्ञान K1 T2 G1 M1 3 ॰कारका, K5 V1 B Dn D2 5–8 T1 G2–4 कारिका, D3 ॰कारिणी (for कारिका) —^{c}) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S (except M3) तु, D4 तु (for च) —^{d}) Ś1 K1 तथापि, T G1 2 4 त्वयापि, M3 तवाभि॰ K3 D4 विदिवा Da प्रभो (for पुन) D7 तच्चापि विहित मम॰

10 T1 G2 4 read 10^{a}–11^{b} and G3, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time) after 8^{ab} (cf v l 8) —^{a}) T1 G3–4 (all first time) ध्यानं, M1 यज्ञ॰ (for यज्ञो) Dn2 यज्ञो विज्ञानमुत्थानम् Ca cites समुत्थान (as in text) —^{b}) T1 G3–4 (all first time) संतोषश्च —^{c}) K2 5 V1 B Dn D2–8 S (T1 G3 4 both times) उग्रत्व (for अत्युग्र) —^{d}) B1 पालनं पर (for परि पालनम्)॰

11 For the first occurrence of 11^{ab} in T1 G3–4, cf v l 8 V1 reads 11 on marg T2 G1 om 11^{ab} With 11^{ab}, cf 7^{ab} —^{b}) K1 यथा, D7 T1 (first time as in text) G3 (both times) 2 4 (both first time as in text) महत् (for तथा) —^{c}) Dn2 द्रविणोपार्जनं, D7 S द्रविण चार्जित (T2 ॰णस्यार्जनं, G2–4 ॰ण स्वार्जित, M4 ॰ण स्वार्जित) —^{d}) K2 5 V1 B Dn D2–6 8 पात्रे च B3 (m as in text) प्रतिपालनं D7 S सम्यग्वै दण्डधारण (G1 ॰रिण)

12 ^{a}) D7 S लोके चत्वारि (for राज्ञां कर्माणि) —^{c}) D6 इद (for इम) K2 5 V1 B Dn D2–8 चैव (for लोकं) S साधयंति (G3 ॰ते) परे (G1 ॰र; M1 ॰रो) लोके —^{d}) D1 S मानवानिति B0 4 (m as in text) [इ]ह (for [इ]ति) G1 विश्रुतं

13 ^{a}) K5 V1 B0 2–5 Da Dn D2 3 5 6 3 T1 G2–4 M एषा, D7 एषो, T2 G1 एतज् Dn2 राज्याय, Da S ज्यायश्च, D7 [ऽ]ध्यायश्च —^{c}) D1 7 क्षत्रियो —^{d}) K1 बल (for बले)

14 D4 om 14 —^{a}) K6 Dn विद्या॰, V1 B1 5 D2 6 8 श्रेष्ठा (for चेष्टा॰) —^{b}) Ś1 K1. 4 G1 2 कारका॰ —^{c}) K2 4 D1 अत्र; K3 अथ (for अपि)॰ D7 T1 G3 4 गाथाम् K3 D2 3 7 S (except M2) चात्र, B2 राजन्, Dn D6 चैव, D8 चाह (for चापि) —^{d}) K3 5 B Dn D2–8 S (except G4) अगायत (for अभाषत)॰

15 = (var) 2 50 21 5 33 49 12 57 3. B 13 36 16, Śukranīti IV 7 303. —^{a}) B5 (marg ,

२४

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥ २
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ ३
ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागमत् ।
यदृच्छयापि शङ्खोऽथ निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ ४
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि शातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ ५
तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥ ६
भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ ७
सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ ८

---

also as in text) नाथयति, Dn2 निगिलति —[b]) Ś1 M2 सर्पा, K3 4 D1 सर्पान्, D7 T G M1 3 4 सर्वो (for सर्पो) Da1 बलि- (for बिल-) S -शयाविव —[c]) T1 क्षत्रिय (for राजान) D7 S चाप्ययोद्धारं —[d]) D4 चाप्रवासनं, G1 °लिन

16 [a]) Bo 1 3 (m. as in text) प्रद्युम्नश्च; Da1 श्रुतुम्नश्च; D8 सुद्युम्न —[c]) Da लब्धवान्

Colophon om in K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 — *Sub parvan* K1 2 4 D1 7 T G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* T1 G2–4 व्यासवाक्यं, M1–3 गृहस्थाश्रमस्तुतिः — *Adhy no* (figures, words or both) D7 S 23 (as in text, but G2 [erroneously] 13)

24

1 D8 om the ref —[a]) Da2 D4 M2 भगवान् —[b]) Da1 सद्युम्नो, Da2 सुद्युम्नो —[c]) B2 Da D7 T1 G1 3 4 सिद्धिं परमिका प्राप्तः —[d]) K1 D7 M4 नृप, D1 G4 नृप, D4 नय (for नृपम्)

2 D8 om the ref Ś1 K1 व्यासदेव, G1 भगवान् T2 G1 om 2[ab] —[c]) B1 चैव (for चास्ता) —[d]) K3 5 B2 Dn D8 शंसितव्रतौ, V1 Bo 1 3–5 Da D2–7 S संशित°

3 [a]) Ś1 अवसथाव् —[c]) Ś1 K Dn D1 G2 नित्य (for नित्य) Da2 दक्षैर् (for वृक्षैर्) —[d]) Bo 5 उपेतैर्; G3 4 उपेतो Ś1 (*sup lin* as in text) बाहुदा नृप; K3 4 D1 भरतर्षभ Ca v cite बाहुदामनु (as in text) D7 उपेता बहुधामन (sic)

4 [b]) K5 Dn आगत, D1 आगत, D2 आगत् (submetric) —[c]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G2–4 M transp अपि and अथ K3 D4 T2 च (for [ऽ]पि) K8 D4 [ऽ]पि, T2 G1 च (for [अ]थ)

5 [a]) Bo सोपि (for सोऽभि-) —[b]) K3 चक्रस्य, Da चक्रस्य, D4 चक्रास्य; D7 शखमलः; T G1 2 4 चक्रमन्; G3 M1 3 4 चक्रमल, M2 चक्रमल (for शङ्खस्य) K5 B1 Da D7 T G1 3 4 तथा (for तदा) —[c]) K5 B3 Dn पात° (for शात°) —[d]) Da परिणतान्पुन° D4 द्विजमादायसत्तथा (sic)

6 D4 om. 6[ab] —[a]) Dn अभ्युपा° (for तान्युपा°) K4 Dn1 विस्रब्धौ, Bo 2 D8 विश्रब्धो —[b]) G1 वै; M2 तद् (for स) —[c]) Dn1 आस्मिंश्च K3 D8 7 8 [ए]वं (for [ए]व) —[d]) D1 शांखोपि; D6 शखस्य K1 आगत् (submetric), K5 Dn D3 आगत (for °मत्)

7 [a]) D2 3 5 8 च तं, D4 तु तं, T1 ततो; G2–4 तदा (for तु त) Ś1 K1. 2 दृष्ट्वा तं (by transp). —[d]) K3 5 D1, 7 S खादसे केन हेतुना

8 [a]) V1 Da1 G2 श्रेष्ठम् (for ज्ये°) —[b]) V1 B D (except D4 7) उपसृत्य, G1 °गम्य —[c]) V1 इव प्रती-; Da इतो गृहाद्; D1 एत एव (for इत एव) —[d]) Da2 नयेति

9 [a]) B5 Dn D2 तथा, D7 S तत (for तदा)

तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ।
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥ ९
अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ १०
इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥ ११
सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः ॥ १२
तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ १३
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रौषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १४
अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।
भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥ १५

सुद्युम्न उवाच ।

प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ १६
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः । C. 12. 664 B. 12. 23. 34 K. 12. 23. 34

—[b]) V1 B Dn D2 2 6 8 3 रोष (for कोप) —[c]) K3 D1 कृत्वा (for त्वया) K3 5 D1 स्तेय कृतमिद वात —[d]) K2 M1 [अ]ददता —[f]) D1 स्वकर्म B Da Dn D2 3 6–8 T2 G1 कथयस्व (for प्रथ°) Da1 मे (for वै) — After 9, B3 (marg) ins

23* लिखितोऽथ तत्र गत्वा भ्रातुर्वाक्येन चोदित ।
सुद्युम्नविषय राजस्तुवाचेदं सुदुःखित ।

10 Before 10, B3 ins लिखित उवाच —[a]) K1 Dn एवं हि, V1 Bo 1. 2–4 D2. 3. 5 6 एवं मे; B2 Da D7 S एतन्मे; D1 corrupt (for एवेदं) —[b]) K1 कृते, M1. 2 कृत —[c]) K1 तेन (for स्तेनं) V1 Bo ना (for मा) B2 Da1 [इ]ह; Da2 ह (for च) —[e]) Dn2 कारय- K2 D3. 7 S चौरस्य —[f]) D1 सम, D5 यम (for मम) B2 Da नरेश्वर; D1 वराधिप, D5 नराधिपं (for °धिप)

11 Dn2 reads 11[ab] on marg —[b]) D5 सुद्युम्न V1 B Dn D2 2. 6–8 स (Dn1 त) नराधिपं (D5 °प), M4 वसुधाधिप —[c]) K1 अभ्यगच्छं, D1 अभ्यागच्छन् V1 Bo–4 Dn S (except M4) महाभागो- —[d]) K4 सश्रित-, K5 ससित; Dn1 D2–4 8 शमित, D1 सगत (for संशित)

12 [a]) K2 4 D1 त्वनुपालेभ्य; K5 त्वय राजेन्द्र, D5 ततपालेभ्य, D5 (inf lin) 7 G1 तं तु पौरेभ्य, T1 G2–4 द्वारपालेभ्य, T2 स्वंतपारेभ्य, Ca cites अन्तपालेभ्य —[b]) D2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) —[c]) T1 G2–4 अभ्यागच्छत्, M3 अभ्यगच्छन् D2 8. 4 महाभाग, D1 महात्मानं, D3 महाबाहो (for सहामात्य) —[d]) K3 B2 D1 जनाधिप (B2 °प); K5 T1 G1 नराधिप, V1 Bo 1. 2–4 Dn D2. 3 6 8. 3 M4 जनेश्वर, D7 T2 G1–3 नराधिप M1. 3 प्रीत्या चैव जनेश्वर

13 [a]) K3 D1 शमात्मानं, K4 महात्मानं; V1 B Da Dn D1–3 6–8 S समागम्य —[b]) K5 संशितव्रत; B Dn D2. 3 6 8 धर्मवित्तमं D- T G राजा ब्राह्मणसत्तम —[d]) Dn2 D1 M2 4 भगवान् (D1 सर्वथा also) K3 D1 कृतवानसि B3 Da ते, B4 च (for तत्)

14 [a]) K2 5 B2 Da D1 7 S तु (for स) K3 5 B2 Da D1 ब्रह्मर्षि —[b]) B2 Da D7 S राजानम् (for सुद्युम्नम्) —[c]) K2 3 5 V1 B D S Cv प्रतिश्रुत्य, K4 प्रतिश्रुति (for °श्रौषि) Dn2 करिष्ये तु; Cv [अ]करिष्येति —[d]) Ś1 K1 श्रुत (for श्रुत्वा) M4 तं (for तत्)

15 [b]) Ś1 K1 भरतर्षभ, K2 4 नृपसत्तम, V1 Bo 1 3–5 Dn D2. 3 5 6 8 मनुजर्षभ, B2 Da पृथिवीपते, D1 भूपसत्तम (for पुरुषर्षभ) —T1 om. (hapl.) 15[c]–16[d] —[c]) B4 महाराजन्, Dn महाराज —[d]) D1. 7 S (T1 om.) मा (for मां) K4 Da1 साधि (for शाधि), — After 15, Ś1 K1. 2. 4 D1 read an addl. colophon

16 D8 om. the ref. T1 om. 16 (cf. v l 15) —[b]) K1 धारिणे, D1 दारिणी (for धारणे) —[c]) T2 अनुज्ञातुम्; G1 अनुज्ञाम्, Cv °ज्ञायाम् (as in text) V1 ततो (for तथा) —[d]) K3 D1 राजा (for हेतु) D7 G1 M1. 2 4 स्यां Ś1 ब्राह्मण प्रभु; K1 3 °णर्षभ, K2 D1 °ण प्रभो-

17 [a]) Ś1 अभ्यनुज्ञाता; K1 यद्यनुज्ञाता Cv as in text —[b]) B1 शुचिकामी, Cnp श्रुतकर्मा B2 Da समाहित K3 5 D1 गच्छ ब्रह्मन्यथेप्सितं —[c])

ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः १७

व्यास उवाच ।

छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥ १८
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ १९
स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०

शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ २१
स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान्पितॄनृषींश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ २२

व्यास उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ २३
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ २४
ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्दैवमेव विधीयते ॥ २५

B2 तु, D7 त्वां; G2 स्व (for त्व) — d) B2 Da च ते, D1 हित (for हि ते)

18 Bo D2 om the ref — a) K3 V1 Bo-2 D6 स च्छद्यमानो, K5 B4 6 Dn1 D3-5 8 M1-3 संछंद्यमानो, Da स च्छदमानो, Dn2 स्वच्छदमानो, D7 T चोछंद्य मानो, G1 3 4 सचोद्यमानो, G2 सछेद्यमानो, M4 स हृत्यमानो (for छन्द्यमानोऽपि) B1 महर्षि, T G1 3 4 M4 विप्रर्षि K2 4 D1 ब्रह्मर्षिश्छद्यमानोपि (by transp) — c) K3 नान्यद्य, K4 नान्ये वै, B1 नान्यस्त; D4 नान्यास्तु (corrupt), M1-3 नान्यत्र (for नान्य वै) K5 V1 Bo 2-5 Da D2 3 5 8 स, D6 स, D7 T G च; M4 तु (for वै) — D4 om (hapl) 18^{d}–19^{c} — d) K3 व्रत, T1 G2-3 पर (for वरम्).

19 D4 om 19^{abc} (cf. v l 18). B1 om. 19^{c}–20^{b} — c) K5 करौ प्रक्षेद°; Dn2 स करौ छेद°; G1 करौ प्रच्छाद° — d) Dn1 धनदण्डो K1 कृतागस (for जगाम स°)

20 B1 om 20^{ab} (cf. v l 19) — c) T1 G2-4 भगवन् (for दुर्बुद्धेर्) B2 धृतदंडोस्मि दुर्बुद्धिर् — d) Dn1 भवास्तत्, D4 भगवान्; T1 G2-4 मम त्व (for भगवन्)

21 D8 om the ref — b) Dn त्व; D2 8 स; D8 त[द्] (for च) Ś1 श्रमयसे, K1 corrupt (for दूप°) — After 21^{ab}, S ins.

29* सुनिर्मल कुलं ब्रह्मन्नस्मिञ्जगति विश्रुतम् ।

— c) K3 D4 तात; M त्वया (for तु ते) D7 T1 G2-4 धर्मस्त्वया हतो भूयास्; T2 त्वयाधर्मो कृतो भूयांस्; G1 अधर्मस्त्वया कृतो भूयास् (hypermetric) — d) K3 D4 तत्र, D5 तेन, D8 कृतास् (for ततस्) Da1 निक्रिति; Ca निष्कृति (as in text)

22 a) Ś1 बाहुजां D7 ज्ञात्वा (for शीघ्रं) — c) K3 5 B D S ऋषीन्पितॄश् (by transp) — d) D2 भात्रधर्मे (for मा चाधर्मे) D5 G3 कृता — After 22, S ins

30* ब्रह्महत्यां सुरापान स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
महान्ति पातकान्याहु सयोग चैव तै सह ।
न स्तेयसदृश ब्रह्मन्महापातकमस्त्युत ।
जगत्यस्मिन्महाभाग ब्रह्महत्यासम हि तत् ।
सर्वपातकिना ब्रह्मन्दण्ड शारीर उच्यते ।
तस्करस्य विशेषेण नान्यो दण्डो विधीयते ।
ब्राह्मण क्षत्रियो वापि वैश्य शूद्रोऽथ वा द्विज ।
सर्वे कामकृते पापे हन्तव्या न विचारणा ।
राजभिर्धृतदण्डा वै कृत्वा पापानि मानवा ।
निर्मला स्वर्गमायान्ति सन्त सुकृतिनो यथा ।
उद्धृतं न कुल ब्रह्मन्प्राज्ञ दण्डे धृते त्वयि ।

[(L 1-2) Cf. Manu 11 54 —(L 3) T1 G2 4 इ, G3 हि (for [उ]त) —(L 9-10) cf. Manu 8 318]

23 V1 D3 S om the ref — a) D5 8 ततस् (for तस्य) Bo [ए]तद् (for तद्) — b) K3 Bo Da1 D4 7 T2 G3 4 M4 °तस्तथा, G2 °तस्य च (for °तस्तदा)

24 ab) D7 S करौ तस्य (G3 °स्या) ततो (by transp) — c) T1 G2-4 सविस्मयो, G1 सुविस्मितो

25 b) K3 मया कृत (by transp). — c) B1 ते

लिखित उवाच ।

किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ २६

शङ्ख उवाच ।

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ २७

व्यास उवाच ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २८
एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन्महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥ २९
भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमर्थवत् ॥ १
अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते तपस्विनाम् । C. 12. 699 B. 12. 24. 2 K. 12. 25 2

तत्र, Dn1 तत्र वि (for तेऽत्र वि) D2 3 5 8 विशाका मा च तेत्रासूद् —c) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 T2 दैवमत्र, D4 7 T1 G M एवमत्र (for दैवमेव) D7 विधीयता

26 D8 om the ref —a) K3 D4 हंत, K5 B3 Da Dn2 D2 7 Cv (also as in text) किं तु, D8 किल (for किं नु) —b) B2 Da कृतपूर्वं महामते —c) Da तपसा —d) K3 B2 Da मुनिसत्तम

27 D8 om. the ref. Dn2 वैशंपायन (for व्यास) —a) Da एतमे (Da2 °न्मे) तन्, G1 M4 एवमेव, M2 °मेव (for °मेतन्) B6 Da महाकार्यं; D1 S त्वया कार्यं —d) Dn2 तं चापि, M2 त्वयापि (for त्व चापि)

28 D8 om the ref —a) V1 भरतश्रेष्ठ, B1 2 5 D2 5 7 T1 G2 4 पाडवश्रेष्ठ —b) K3 5 V1 B6 1 3–5 D2 3–5 8 श्रेयान्वै तेन, K4 ज्येष्ठो वै तेन, B2 श्रेया श्चैतेन, Dn S श्रेयानेतेन, D7 श्रेयो नेतेन (for श्रेष्ठो वै तेन) —cd) = 12 23 16cd

29 a) M1 एव (for एष) Ś1 K1 4 D1 क्षत्रियस्य —b) D6 °पालित —K3 om (hapl) 29c–30d Da om 29cd —c) K5 V1 B Dn D2–6 उत्पथोन्यो; D7 S उत्पथेभ्यो; D8 उत्पथायोन्यो (for उत्पथेऽस्मिन्) M महीपाल —d) K3 5 V1 B D (except D1, Da om) S स्म (for च)

30 K3 om 30 (cf v 1 29) —a) Da भ्रातुरस्य (for भ्रा°) —b) G1 कुरु (for शृणु) B3 Da D2 3 5 8 धर्मभृतां वर (D2 °र), D7 T G पाडव तत्त्वत, M1 2 धर्मज्ञ तत्त्वत —c) Ś1 दड एव तु, K1 दड एव तु, T1 दंडं तव हि —d) B3 क्षत्रियस्य (for क्षत्रधर्मो) K1 क्षत्रधर्मे तु मडनं, V1 (marg as in text) क्षत्रधर्मस्य मडन, Da क्षात्रो धर्मपरो मत Ca cites न मुण्डनम् (as in text) Cap मडनं

Colophon. —*Sub-parvan* N (except D8) T G1, 3 M राजधर्म —*Adhy name* Dn व्यासवाक्य, D7 सुद्युम्नलिखितसवाद, T1 G3 4 सुद्युम्नशखलिखितसवाद, G1 शंखलिखितसवाद, M1–3 शखलिखितोपाख्यानं —*Adhy no* (figures, words or both) K3 B2–4 Dn D3 7 23, D8 22, S 24 (as in text) —*Śloka no* Dn1 47, D8 37

25

1 D8 om the ref —b) Dn2 मुनि, D7 (by corr) [ऽ]र्थवत् (for ऽब्रवीत्) —K3 reads 1cd twice —d) Ś1 (before corr) B1 Dn D7 G3 अब्र वीत्, K4 अब्रुवन् (for अर्थवत्)

मनोरथा महाराज ये तत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २
तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्राः सुखं त्वनुभवन्त्विमे ॥ ४
धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थातासि विशां पते ॥ ५
अतिथीनां च पितॄणां देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ६
सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७
भ्रातॄंश्च सर्वान्क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८
विद्म ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुनन्दन ।
शृणु मत्त्व यथा कुर्वन्धर्मान्न च्यवते नृपः ॥ ९
आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १०
देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।

2 Cf. 12 14 8–11 —a) K1 2 4 B2 Da D1 तत्र (for तात) —b) V1 Bo 1 3–5 Dn D3 3 5 6 8 मनस्विनां; B2 Da तर° (for तप°) —c) K1 मनोरथे; G4 °रथो; M1 °रथ (for °रथा) —d) K4 तदा (for तत्र)

3 D2 om 3a–6a —a) B2 Da °श्रेष्ठा —b) K2 प्राप्नुवंतो, K4 °वंत; Dn2 D7 M1 3 °वंति (for °वन्तु). —d) V1 यजातिर् K5 पार्थिव (for नाहुष)

4 D2 om 4 (cf v l 3) —a) K3 V1 Dn2 °वसतीर् —b) V1 अनुभूतास् —c) Dn2 दुःख-स्यांतं K5 V1 Da Dn D7 S नरव्याघ्र (V1 °व्याघ्र; Da °श्रेष्ठा) —d) K2 4 सुख चानु, K3 5 V1 B Dn3 D3–8 S सुखान्यनु; D1 सुखं चानु. K3 D4 °वसत्विमे; V1 Bo 1 3–5 Dn D3 5–7 G1 -भवंतु वै (D5 ते; D7 G1 मे), D8 M3 4 -भवति मे (D8 वै).

5 D2 om 5 (cf v l 3) —b) K3 5 D4 M2 (before corr) पार्थिव (for भारत). — D4 om (hapl.) 5c–6b. —d) D7 S प्रस्थास्यसि; Ca °तासि (as in text) B2 Da नराधिप (for विशां पते)

6 D2 om 6a, D4 om 6ab (cf v l 3, 5) —a) Dn अर्थिनां च (for अतिथीनां) K2–5 B Da Dn3 D1 3 5–8 T G2–4 M पितॄणां च (by transp), G3 पवित्रां च —b) K3 पार्थिव —c) Da1 अरण्य (for आनृण्यं) D6 राजेंद्र (for कौन्तेय) —d) B2 Da अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि) V1 Bo 1 3–5 Dn D3 3 5 6 8 तत सर्वं (Dn ततसर्वं च) करिष्यसि

7 M1 3 om (hapl) 7–8 —a) D4 तथा च सर्व-मेधाभ्यां —b) Da नृपसत्तम; D7 T G M2 4 कुरु पुंगव —d) D4 6 गमिष्यति, G3 गमिष्यामि

8 M1 3 om 8 (cf v l 7) —ab) B2 Da संयोज्य क्रतुभिर् (by transp) D4 8 सयाज्य B2 Da भूरि° (for बहु) —c) D7 T G M4 सप्राप्य (for °प्त) K3 om from मतुलां up to कुर्वं (in 9c) —d) Da D7 S (M1 3 om) गमिष्यसि

9 K3 om up to कुर्वं (cf v l 8) —a) Ś1 K (K3 om) V1 B5 Dn2 D1–3 5 6 विद्मस्ते, B1 D8 T G3 4 विद्यते; B2 Dn1 विग्रहे, Dn2 विग्रहे, Dn1 निघ्यते; D4 विद्मस्ते, D7 विहते —b) K5 B Da D2 2 5 6 8 कुरुसत्तम, D7 T G °पुंगव —c) K1 शृणुमश्च; K2 4 5 Bo 1 3–5 D1–6 8 शृणु चैव, B2 Da D7 T G M2 4 शृणुष्व त्व, Dn शृणुष्वैवं; M1 3 कुरुष्व च (for शृणु मत्त्व as in Ś1 only) D7 T2 G1 यथापूर्वं —d) Dn न धर्माच्; T2 धर्मोश्च K4 B2 Dn2 D2 च्यवसे; D7 S चलसे (T2 लभसे) K4 B1 3–5 Dn D2 3 5 7 8 S नृप Da धर्मार्थं लभते नर.

10 a) D2 3 6 M1 3 आददानं च (for °दानस्य) K5 B Da Dn D1–5 7 8 T G2–4 M विजयं; D6 निचयं; G1 विषयं K3 विजय आददानस्य —b) B2 Dn2 D8 विग्रह, D6 निङ्गति (for निग्रहं) —c) K4 B (except B2) Dn D2 2 5–8 T G1 3 4 समान —d) K4 D1 स्नापयति K3 D1 नरेश्वरे; V1 B (except Bo) D8 5–7 S Cnp °श्वर, Da °श्वरा — After 10, D7 S ins

31* प्रत्यक्षमनुमानं च उपमानं तथागमं ।
अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं संशयो निर्णयस्तथा ।
आकारो हीङ्गितश्चैव गतिश्चेष्टा च भारत ।
प्रतिज्ञा चैव हेतुश्च दृष्टान्तोपनयस्तथा ।
उक्तिर्निगमन तेषां प्रमेय च प्रयोजनम् । [5]

शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥ ११
आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥ १२
निबोध च यथातिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ।
कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः ॥ १३

दैवेनोपहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १४
तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥ १५
शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ १६ C. 12. 714 B 12. 24. 17 K. 12. 24. 20

एतानि साधनान्याहुर्बहुवर्गप्रसिद्धये ।
प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषां योनिरिष्यते ।
प्रमाणज्ञो हि शक्नोति दण्डयोनौ विचक्षण ।
अप्रमाणवता नीतो दण्डो हन्यान्महीपतिम् ।
[(L. 2) M1-3 अंषा — (L 8) M दहर्नानौ]

11 [a]) G1 देशकालौ K4 B Dn D1 2 5 6 8 प्रतीक्षीयो (Dn2 °क्षिणो), K5 D4 -प्रतीक्ष्यो वै (D4 यो), V1 प्रतीक्षा यो, D7 T1 G2-4 M प्रतीक्षो य, T2 G1 °क्षेय — [b]) K3 5 V1 B2-5 Dn D1-6 8 दस्यून् (K3 D4 दस्यो, K5 दवो, B1 दस्युर्, D5 नशून् (sic) मर्षयते (Dn2 °से), K4 दस्यून्दर्शयते, Bo दश्यून्मर्षयते, D7 S शत्रूत्नामर्ष (D7 G3 °न्नृप, T1 °मर्ष, G2 °न्हर्ष) येन् Dn D1 7 T G M2 नृप — N (except D7, K3 om.) repeats 11[cd] after 13 — [c]) K1 (both times) D4 (second time) शास्त्रजां, K3 5 D4 (all first time) शास्त्रज्ञो — [d]) V1 (first time) युज्यते नैव सा हित (sic), V1 Bo 1 3-5 D2 3 5 6 8 (all second time) नैनसा सोनुयुज्यते, Bo 1 2-5 D3 5 6 (all first time) युज्यते नैनसा स ह, B2 (first time) युज्यते नैनसा विभो, B2 (second time) न स युज्येत एनसा, Da (both first time) न युज्येते (Da2 °त्ते) नसा विभो, Da (both second time) न स युज्यत एव सा, Dn (both both times) युज्यते नैनसा हि स, D2 5 (both first time) युज्यते नैव सा सह, S सयुज्येतं (T1 °ज्ये; G3 °ज्येतें, G4 °ज्येतें) नसा न स (T2 हि स) Cv सर्वेषा योनिरुच्यते

12 K3 om 12-13. — [a]) D7 T2 G1 M2 आददन्, G2-4 M1 3 4 आददद् K4 बलिसर्वांग, Ca °षड्भाग (as in text) — [b]) G1 राष्ट्रान् G3 -गच्छति (for °रक्षति) — [cd]) K5 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 6-8 भूमिप, G4 M4 पार्थिव B2 Da चतुर्थांशेन पापस्य नृप ममनुलिप्यते

13 K3 om 13 (cf v l 12) — [a]) D7 न योगे (for निबोध) D2 तथा (for यथा) D4 राजन् (for [आ]विष्ठन्) — [b]) = 9[d] K5 धीमांश्च, Bo 1 3 5 D2 3 5 न धर्माच्, B3 Da धर्मार्थं, T G1 4 M2 4 धर्म्यांश्च, G3 धर्म्यं च, M1 3 ध्यायन्न B3 Da G3 लभते; D7 T G1. 3 4 M चलते (for च्यवते) D7 S पय (for नृप) — [c]) D4 निग्रहान् — [d]) K1 Bo 1 3-5 अव; Dn D3 6 अनि, S अवि (for अनु-) D1 -धी; D4 भा (for भी) D7 आविरुध्य न चेतसि — After 13, N (except D7, K3 om) repeats 11[cd]

14 [a]) T2 G1 दैवाद्, G2 देवेन (for दैवेन) K2 4 D1 [उ]पहतो, K3 5 V1 B Da Dn D2-8 T2 G1 M1-3 [अ]न्याहतो (D7 G1 °ते), T1 G2-4 M4 [अ]न्यागतो (for [उ]पहते) — [b]) Da1 धर्मकाले, T1 कर्मकालो K3 महायते, Da महीयते, T2 G1 विशां पते — [c]) Ś1 K1 D1 प्रसाधयति; K2 3 V1 Bo 1. 3-5 Dn D2-6 8 न साध K3 3 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3. 5. 6. 8 यत् (for तत्) B2 Da D7 S यत्न साधयते कर्म — [d]) D7 S व्यतिक्रम (D7 °म)

15 [a]) G1 स्वा (for वा) — [b]) V1 reads from ग्राह्या (in 15[b]) up to परि (in 16[d]) on marg K4 B2. 3 D2 3 5 8 T2 निगृह्या, D4 निनाह्या; G1 निग्रह्या — [d]) D6 7 T G2 M राष्ट्र, G3 द्रष्ट्रा (for राष्ट्र) Ś1 K (except K3) V1 B D (except D4) M2 पुण्यं च (D7 न), T2 पत्य न, G2 3 पश्यन्न, M3 पण्यं च; M4 corrupt

16 V1 reads up to परि (in [d]) on marg — [ab]) D7 शूराद्धर्म्याग, T G शूरान्धर्मा (T1 °र्म्या, G1 °र्म्या) श्च D7 T1 G सत् (D7 G3 स) कुर्याद् B1 विद्वांसोपि, T1 G3 4 °स च D3 सक्ता युक्तोपि नैव (for सत्कार्या विद्वांसश्च) B2 Da नराधिप (for युधिष्ठिर) — [c]) K1 गोलमो, K3 5 B Da Dn D1 5 T1 G2 3 M Cv गोमिनो, V1 गोमानि, D2 3 6 8 योगिनो; D4 यागिनो; D7 G4 गोमंतो, T2 G1 भोगिनो (for गोमतो)

17 [a]) T2 G1 व्यवहारे च K5 V1 B Da Dn D1-6 8 धर्मेषु, D7 S योक्तव्याश्च (G1 °श्यश्च) — [b]) K3 5 ए-

C 12.715 B 12.24.18 K 12.24.21 व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वस्याच्च विचक्षणः ॥ १७
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ १८
येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्करैश्चापि हन्यन्ते सर्वं तद्राजकिल्बिषम् ॥ १९
सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २०
विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।
कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २१
अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥ २२
शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः ।
असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २३
यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां
योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम् ।

B Da Dn D2-6 8 योक्तव्याश्च (K5 योक्तव्या सु ; Da1 योव्यक्ताश्च), D7 G3 4 पृष्टव्याश्च, T1 G1 2 M1 3 4 प्रष्टव्याश्च ; T2 M2 द्रष्टव्याश्च (for नियोज्याश्च) —After 17ab, D7 S Cv ins

32* प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिन ।
वेदार्थतत्त्वविद्राजस्तर्कशास्त्रबहुश्रुत ।
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तव्यो विजानता ।
तर्कशास्त्रकृता बुद्धिर्धर्मशास्त्रकृता च या ।
दण्डनीतिकृता चैव त्रैलोक्यमपि साधयेत् ।
नियोज्या वेदतत्त्वज्ञा यज्ञकर्मसु पार्थिव ।
वेदज्ञा ये च शास्त्रज्ञास्ते च राजन्सुबुद्धय ।
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिषु पारगा ।
ते तु सर्वत्र योक्तव्यास्ते च बुद्धे परां गता ।

[(L 2) D7 °बहिष्कृता, T1 G2 3 °बहुश्रुता —(L 3) D7 G3 4 नियोक्तव्या. —(L 9) D7 M3 तेषु, G2 ते च, M2 तेपि (for ते तु) T M4 पर गता]

—c) D4 गुणयुक्तोपि —d) K1 4 विश्वस्याश्च, K2 3 V1 B0 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 T2 M4 °सेत ; K5 °सेन्न, B2 Da2 T1 G M1-3 °सीत, Da1 °सीति, D4 विश्रसेत, D7 प्रसीदति (for विश्वस्याच्च) K2 M2 विचक्षणा (M2 °णैः)

18 a) D1 दुर्विनीता —b) K3 भूता, D4 भूतो (for स्तब्धो) Ś1 K1 Da1 T2 [ऽ]नसूयक, K4 D1 7 T1 G1 3 4 M1-3 ह्यसूयक (M2 °यिता), B0 2 [ऽ]सुसू°, B4 damaged, Da2 [ऽ]नरूपक (sic) —c) T2 राजन् —d) D1 दुर्मति G1 इच (for इति)

19 a) K1 [ऽ]रक्ष्यमाणा ; K3 4 V1 Da G2 [ऽ]रक्ष-माणा K1 हीयर्ती —b) T1 G2 देवेन, Cv as in text K1 [उ]पहतो, K3 corrupt, K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S Cv [अ]भ्याहता (B1 °हते, T1 G2 °गता) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 S Cv नृप ; (T2 नरा ; G1 नृपा) —c) K3 Da D4 M2 4 चाव ; B2 चाभ्य, T1 G1 2 4 M1 3 चाप- (for चापि) K3 5 V1 B0 4 5 Dn1 D2-4 6-8 S मृच्यते, B1 युज्यंते, B2 -सूर्यते, B3 D5 सुह्यते, Da1 -मृह्यते, Da2 मद्यते, Dn2 हीयते (for हन्यन्ते) —d) K2 4 D1 T2 तत्सर्वं (by transp), D7 सर्वतो

20 a) D1 सुसधिते, D2 सुमंत्रते, D8 समंत्रिते D7 सुनीतौ. —b) K3 D4 S न्यायतश्, K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 सर्वशश् (for विधिवच्) D7 -पातिते — D2 om 21c —d) B2 Da महीपते, D6 नरर्षभ (for युधिष्ठिर)

21 K3 B4 om 21, V1 om 21ab —a) Ś1 K1 4 विपद्यते ; K2 विपच्यते, Dn1 विच्छिद्यते, D7 विपद्येते Ś1 समारब्धा, B2 Da S च कर्माणि, D1 [ऽ]स्य कर्माणि (for समारम्भा) —b) K1 lacuna, B2 Da न (for च) K5 B0 1 3 5 D6 धर्मत ; D2 3 5 8 कर्मत D7 M2 दैवतात्, T G देवता ; M1 3 दैवतै (for दैवत) Ś1 K1 2 4 सिध्यत्यपि (Ś1 [inf lin.] सिद्धाभ्यपि) च देवता, Dn सिध्यते चापि दैवत, D4 सिध्यतापि नृदेवत —c) K1 corrupt, V1 D6 7 T G च, D4 नु (for तु) —d) V1 M1 3 नैन (for नैनः) G1 2 M1 पार्थिव, M2 पार्थिव

22 a) B1 T2 तत्र T2 नृपशार्दूल —b) Ś1 (by corr) K2 4 5 D1 वर्णयिष्ये, B2 Da D7 S कथयिष्ये —c) B1 T2 यदुक्त, Da1 यद्वृत्त —d) K3 V1 B (except B2) Dn D2 6 8 पाण्डव (for पार्थिव).

23 a) K5 B0 2 Da D3 5 शत्रु D7 हतस्यासौ. —c) K3 D4 S वीरस्य, K5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 सङ्ग्रामे (for धीरस्य).

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २४
संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिरर्द्यमानः ।
अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धात्मा मोदते देवलोके ॥ २५
धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रु-
क्स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम् ।
रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २६
हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारी-
न्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।
प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २७
राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८
दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।
तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २९
विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । C 12 722 B. 12. 24 31 K. 12. 24 31

24 a) B2-4 यत्र (for यद्) Da1 वेति ग्रहे, D1 S (except D1 विनिग्रहे — b) D1 योगश्चारा, B3 पावनो B1 मास G3) योग चाज्य (M1 3 चोज्य) V1 B3 (marg) नाना — c) K2 प्राप (for °प्य) B1 D2 Dn D6 स युद्धाद्, Bo 1 3 5 Da सुयुद्धाद्; T1 G प्रयुद्धे — d) 2. 5 8 सुयुद्धा, B1 सुनृद्धा, D7 चैत्र लोके K4. 5 V1 B Dn D2 3. 5 6 8 स्वर्गलोके,

25 B1 om. 25 V1 reads 25 on marg — a) K3 कोश त्यक्त्वा, D1 काश त्यक्त्वा (for सत्यक्तात्मा), D1 समरे Bo 4 D3 5 6 8 स(B1 D6 स)रणेष्वाततायी, — b) Dn1 °शस्त्रै°, T1 G °रे चाततायी (G1 °यि-) T1 शस्त्राच्छिन्नौ, D1 शस्त्रैश्छन्नो, D7 शस्त्रैकेना (sic), K3 5 V1 B (B1 om) T2 शस्त्रैर्भिन्नो K1 अभ्यमान, D1 बाध्य°, D1 रुध्य°; Da Dn D2 3. 5 6 8 वध्य, — c) D1 हयग्रीव D7 D7 B युध्य° (for अर्द्य°) — d) K3 D1 7 T2 सत्य° T G पुण्य (for कर्म) D2 समिध्यात्मा, D6 °क्तात्मा, Dn1 D3 ससिद्धार्थो, K5 V1 B (B1 om.) समिध्यन्यात्मा (for ससिद्धात्मा) D1 T1 G3 4 जीव° (for देव°) Dn D2 3. 6 8 स्वर्गलोके,

26 a) B1 यूपध्वजा** (for यूपो रशना ज्या) D1 यूपा (for यूपो) V1 B2 5 रथेष्मा, Bo 4 रथेष्म, B3 (by corr) Da D6 रमना, Cv रशना (as in text) M1 [आ]ज्य (for ज्या) V1 Bo शर, D7 शरा V1 Bo 1 D1 स्रुक्, Da1 तु, D1 lacuna, G1. 2 स्रक् (for स्रुक्) — b) Bo 1 स्रुव; D1 श्रव°, M1 2 स्रव D7 पद्मो B2 Da तत्र (for यत्र) D1 राज्य (for चाज्यम्) — c) K1 वेची, D7 S (except T1) वेदि K3 कामगा, V1 B3 Da कामतो, Bo 1 3 5 Dn1 D2 3 5 8 कामजो, D1 कामगे — d) K3 मुख्या, G1 °मुख्य

27 a) B2 Da2 तस्मिन्हुत्वा (by transp), Da1 corrupt D1 S आजि (for यज्ञ) T1 G2-4 M1 3 4 [अ]रातीन्, T2 यथारीन् — b) D1 पापैर्; D7 S पाशान् (for पापान्) D1 7 मुक्ता, T G2 3 M मुक्त्वा; G1 मत्वा (for मुक्तो) — c) G3 4 मुक्त्वा (for हुत्वा). K3 चावरुद्धो, D1 वाचरुद्धो, D7 चावभृथो. K3 D1 रणाग्रे, D7 T G2 M रणेषु, G1. 3 4 रथेषु (for रणे स) — d) Bo 1 Dn1 D2 3. 5 8 स्वर्गलोके, D7 जीव°.

28 a) Bo 1 4 राज्यं, Da2 राज Dn2 युक्त; G1 रक्षेद् (for रक्षन्) — b) Bo सयुक्तात्मा — c) K3 V1 M1 प्राप्य, D1 ध्याप्य (for व्याप्य) — d) B1 जीवलोके; Da D6 8 स्वर्ग° (for देव°)

29 K5 om 29 — a) B1 G3 देवीं B3 Da मानवीं (for मानुषीं) T1 G1 2 4 दडनीत्या; G3 °रीत्या — b) K2 3 Bo 1 3 5 Dn D2 3 5 6 8 योग न्यासै, D1 यो न न्यायै, D1 योगन्यायौ — c) Dn1 यत्न, T2 पुण्य (for धर्म) — d) All MSS (except Ś1 K1, K5 om.) वाजिग्रीवो K2-4 B2-5 Da S देवलोके

30 a) K1 विश्वास B2 Da धर्मशील; D1 ग्रह*ना

C 12. 732
B 12. 24 31
K 12. 24 39

मेधाविनां विदुषां संमतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३०
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३१
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३२
वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयाः ।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

वैशंपायन उवाच ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ।
व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १
न पार्थिवमिदं राज्यं न च भोगाः पृथग्विधाः ।

(for श्रद्धान°). T2 [अ]नसूयु (for कृतज्ञ°) —b) Da लोकान्, G1 M1 3 4 लोभं —d) T1 तनु त्यक्त्वा (for तनुत्यजा). Da अक्रम्य, T2 आक्राम K3 राज्ञा; B2 Da सम्यक्; G राज्ञा (for राजा).

31 a) B2 Da वेदान्सर्वान् (for सम्यग्वेदान्) M4 सर्वे (for प्राप्य) V1 दास्त्राणि (for शा°) —b) Da1 राष्ट्र, Dn राज्यं, D1 दृष्टं; D4 अष्ट्र; D7 corrupt, T2 लोकं (for राष्ट्र) T3 प्रापयित्वा B1 om (hapl) from महात्मा up to तर्पयित्वा (in 32b) D6 प्रजां च (for महात्मा) —c) D7 T3 G3 पालयित्वा (for स्थाप°) —d) D8 om from वाजिग्रीवो up to सग्रामान् (in 32a) K3 4 B0 3-5 D1-3 5 स्वर्गलोके; Dn1 जीवलोके (for देव°)

32 K4 G2 om (hapl) 32 B1 om. up to तर्पयित्वा (of v l 31) D8 om जित्वा संग्रामान् (of v l 31) —a) D4 भित्त्वा K1 शत्रून्; D6 समग्रान्, D7 T G1 3 4 M2 4 सग्राम, M1 3 सग्रामे. B2 Da T2 M च राष्ट्र; D7 T1 सराष्ट्र; G1 3 4 स्वराष्ट्रं (for प्रजाश्च). —b) D4 सामं Da2 lacuna, Dn2 पालयित्वा (for तर्प°). G4 प्रजाग्र्यान् —c) Da1 युक्ता, Dn1 युक्त, D6 7 T G1 3 4 शक्त्या (for युक्त्या) Ś1 K1 Da द्विजानां, D8 जनाना (for प्रजानां). —d) T2 वाजिग्रीवो (for युद्धे क्षीणो) K3 राजा; D1 क्षीणे, M4 क्षीणायु (for क्षीणो) B0 1, 3 D6 8 स्वर्गलोके; D1 G3 जीव° (for देव°).

33 a) B2 Da1 वृत्तिं, G4 युत्त; M1 वृत्ति (for वृत्त) B3 श्लाघनीयां —b) D1 सत्यो, D8 सर्वोपे (for सन्तो) K1 नित्य, *V1 विद्वासाश् (for विद्वासश्) K3 5 M1 3 om च V1 अर्हति (sic) K2 3 5 V1 B Da1 Dn D2 3, 5-8 [अ]र्हणीय (B3 °यां) Ca cites अर्हयन्ति (as in text) —c) D7 सर्गं K3, 5 लब्ध्वा, D4 सत्या (for जित्वा) K3 D4 च जित्वा; K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S अवाप्य (for च गत्वा). —d) D1 पुण्यलोक (for °कीर्तिर्)

Colophon —*Sub parvan* K2-5 V1 B Da Dn D1-7 T2 G1 3 M राजधर्म —*Adhy name* B2 वाजिग्रीवोपाख्यान, Dn व्यासवाक्य, D7 हयग्रीवप्रशसा, T1 G हयग्रीवोपाख्यान, M1-3 अश्वग्रीवो°. —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B3 4 Da1 Dn D2 24, B2 D8 23, D7 S 25 (as in text) —*Śloka no* Dn1 34, D8 33

26

1 K3 D8 om. the ref —a) B2 Da D7 T1 G M1-3 कौरव्य (for कौन्तेय)

2 Before 2, K4 5 B (except B0) Da Dn D1-3

प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मा नर्दयत्ययम् ॥ २
श्रुत्वा च वीरहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदां वरः ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४
न कर्मणा लभ्यते चिन्तया वा
नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित् ।
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५
न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं
प्राप्तुं विशेषैर्मनुजैरकाले ।
मूर्खोऽपि प्राप्नोति कदाचिदर्था-
न्कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥ ६
नाभूतिकाले च फलं ददाति
शिल्पं न मन्त्राश्च तथौषधानि ।
तान्येव कालेन समाहितानि
सिध्यन्ति चेध्यन्ति च भूतिकाले ॥ ७
कालेन शीघ्राः प्रविवान्ति वाताः
कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।
कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च C. 12. 729 B 12. 25. 8 K 12. 25. 8

ś8 G1 M1. 4 ins युधिष्ठिर उवाच — a) M2 त्विद (for इद) K8 राज — b) K5 V1 B Dn D2 3 5 8 3 योगाश्च (by transp) D1 पृथग्विधा — c) K2. 4 D1 नदयति, Da प्रीणयंते (Da2 °त) — d) T2 रोको (for शोको) M1 3 4 मा (for मा) K1 तु तुदयत्यय, K2 4 मर्दय°, K3 V1 Bo 1 3–5 Da Dn D1 6 2 T2 रुन्धय°; K6 रोधय°, B2 न्यरणस्त्वय, D1 °न्दयन्त्यर्य, D2 8 रुधयीन्यय, D4 वंधय°, D7 M ख्यर°, T1 G वारय°, text as in Ś1 only

3 a) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 6–8 S वीरवि हीनानां (for च वीर) — b) D7 S विपुत्राणा (for अपु°) — c) K5 D4 परिदेवनमार्त्तानां — d) B1 नोपाल्भे मुने, Da नोपलभेमहि, Dn2 D2 2 6 8 नोपलभामहे, D6 नो लभते मुने D7 T G न शार्ति मनसा (T2 °सो) लभे

4 Before 4, B2 ins वैशंपायन उवाच — a) D1 इत्युक्त्वा — b) D4 व्यायो (for व्यासो) B1 2 Da D1 वेदविदां (for योग°) — c) Bo 3 6 D3–6 महाप्रज्ञ, B2 Da2 °प्राज्ञ, Dn1 D8 °प्राज्ञो, D1 °प्राज्ञां; T1 G °भाग — d) K2 4 योग-, K8 D4 7 S धर्म- (for वेद) G2 M2 4 -पारगं D3 वेदवेदांगपारग°

5 Before 5, K4 5 B Da Dn D1–4 6–7 T G1 3 4 M4 ins व्यास उवाच — a) Da1 लभते V1 चिंतया लभ्यते (by transp) Dn चेज्यया (for चिन्तया) Da नो (for वा) — b) K3 4 B Dn D2–6 8 नाप्यस्ति, Da नोप्यस्ति D7 S transp दाता and कश्चित् — d) K4 D1 योग (for सर्वं)

6 a) T1 G2–4 शक्त्या (for शास्त्रा) B2 Da1 D1 शक्य — b) K1 प्राप्त, D7 प्राप्तैर् K2–4 V1 B Da2 Dn D1–3 5 6 8 विशेष, Da1 D4 विशेषो, D7 अशेषं K1 न काले (for अकाले) — c) K2 4 D1 transp मूर्खोऽपि and प्राप्नोति M2 हि (for ऽपि) K3 5 V1 B D (except D1) S चाप्नोति K1 कदर्थं मर्थं — d) D7 T2 M काल (कार्यं) T1 G कालो हि सर्वं पुरुषस्य दाता

7 a) K3–5 V1 Bo 1 3–5 Dn D2–6 8 M नाभूति कालेषु, D7 न दूर°, T G न (T2 ना) भूर° B2 Da हि (for च) V1 दिशंति, B Dn D2 3 5 6 M1 3 ददति, Da ददते — b) K2 4 5 D1 4 शिल्प च, K3 V1 B Da2 Dn D2 3 5–8 S शिल्पानि, Da1 शल्यानि (for शिल्पं न) V1 T1 G1. 3 4 मन्त्राणि, Da G2 मिश्राणि, D1 मन्त्राच, D8 मन्त्राश्च (for मन्त्राश्च) — c) D1 वनान्येव (sic) (for तान्येव) G1 (before corr) काल्येन Da1 G1 (before corr) समाहितेन — d) Bo ऋध्यति (for सि°) K2 4 D1 चेध्यति; K3 5 B1 5 Dn D2–5 वर्धंति, V1 Da रुध्यति, Bo सिध्यति; B1 D6 8 बुध्यति, B2 3 ऋध्यति, D7 M2 वै मति, T G M4 चैधंति, M1 3 वैधति (for चेध्यन्ति as in Ś1 K1 only). Da च भूमि°, D4 विभूति°

8 a) D1 कामेन, D4 कोलेन (for कालेन) D7 T G2–4 M1–3 शीघ्र K2–4 V1 B2 Da D1. 4 T2 प्रति -वाति, K5 Bo 1 3 5 Dn D2 3 5 8 प्रवर्हति, B4 प्रम- र्वति, D6 प्रहरति, D7 प्रविभिन्न, G1–3 प्रविशति; M1. 3 प्रविवात (for प्रविवान्ति) Da1 वाचा°, D7 वात — b) K8 वृतिं; Da1 घृष्टिर्, Da2 घृष्टिर् (for वृ°) K6 घलवान् (for जलदान्) — c) B2 Da D7 T G M2 °वत्य भाप, B5 not collated; M1 3

C. 12. 739
B 12. 25. 8
K. 12. 25. 8

कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ८
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः
कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः ।
नाकालतः पुष्पफलं नगानां
नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९
नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च
मृगद्विपाः शैलमहाग्रहाश्च ।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ १०
नाकालतो म्रियते जायते वा
नाकालतो व्याहरते च बालः ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति
नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥ ११
नाकालतो भानुरुपैति योगं
नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ १३
सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुस्तरः ।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥ १४
घ्नन्ति चान्यान्नरा राजंस्तानप्यन्ये नरास्तथा ।
संज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५
हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरे ।

°पच्य आप°; M3 °पत्य आप° —d) M1 2 पुष्पंति; M4 पुष्प्यंति K1 नगीवनेषु, B3 not collated, D2 5. 6 घनेषु वृक्षा; D8 जलेषु वृक्षा K8 D4 काले नगा फलिता वै वनेषु

9 a) B0 2 शिवाश्च, D7 समाश्च (for सिताश्च) T1 रात्र्या —b) K2 पूर्ण (for चन्द्र) K3 4 Dn D6 T G1 3 4 M8 प्रति (for परि°) K3 4 D4 मूर्ति; B2 Dn D7 S रश्मि (for बिम्ब) —c) Da1 D4 पुष्पफल°, D7 °फले K3 3 4 B D (except D1) S द्रुमाणां (for नगानां) —d) D7 G1 न काल°. D4 G1 योगात् (for °वेगा)

10 D1 om (hapl) 10a—11b —a) K3 D4 माकालयत; Dn2 नाकालवेगा; G1 नकालमत्ता —V1 reads 10b on marg —b) K8 D4 द्विपाश्च शैलाश्च; V1 B2 मृगद्विपा व्याल°, Dn2 D6 मृगद्विपाश्चैव; D7 S वन(G1 4 °र)द्विपा शैल° (for मृगद्विपा शैल°) Ś1 K (except K8) °महागुहाश्च, V1 B Da D2 3 5 6 8 T G महा(G8 वना)मृगाश्च; Dn °मृगाश्च लोके, M1 3 महाद्रुमाश्च (for °महाग्रहाश्च) —c) Da1 सघति भर्गा, and Da2 सर्वतोभंगा (both corrupt). —d) K1 G2 काले (for [अ]काले).

11 K1 om (hapl) 11a–12a D1 om 11ab (cf v l 10) V1 reads 11b on marg —b) B2 व्याहरते K8 D4 [ऽ]त्र (for च) B2 Da बाला (Da2 °ला). —c) D1 भ्युपैति. —d) D1 न कालतो D6 सर्वम् (for बीजम्)

12 K1 om 12a (cf v l 11) D4 om (hapl) 12ab —a) D1 न काल्यो B0 D2 भानुन्. —b) D1 गिरिसपु; D4 गिरिमुपु°. —c) V1 B Da Dn D2 3 4–8 T1 M हीयते वर्धते (M1 3 om वर्धते) (by transp), D1 [ऽ]वर्धत हीयते, G1 वर्धतो हीयते Da1 D7 S वा (for च) —d) Dn1 समुद्रोपि. T च महोर्मिमाल°; G चपलो(G1 च चलो)र्मिमाल (G1 °ह).

13 a) B2 Da D7 S (except M2) से(Da श्ये)न जिता राज्ञा (by transp) K4 सोमजिता; B1 D2 3 श्येनजिता.

14 b) Da1 मर्ता, D7 मर्त्यो K3 4 Dn D4 दुःसह; G1 दुस्तर —c) D7 S (except G2) च (for हि). —d) G1 म्रीयते D7 S चापि (for सर्व) V1 Dn D6 °पार्थिवा (for मानवा)

15 a) Da1 चारान्; D8 चान्यान्; T2 G1 4 चान्ये (for चान्यान्) K3 5 6 B1 3–5 Dn G2 M नरान्; T2 तथा (for नरा) D7 G2 हति चान्येन राजस्तान् —b) D4 om from नप्यन्ये up to हन्ती (in 16b) D7 G8 अप्यन्येन (for तानप्यन्ये) K3 6 V1 B Da Dn D2 3 6–8 S तथा नरा (T2 परा). —c) Ś1 K1–4 तात (for राजन्) —d) Ś1 K1 न च नास्ति; K4 तर्हि नास्ति; D1 corrupt, D7 T G न निहति (for न हिनस्ति)

16 D4 om up to हन्ती (in b) (cf v l 15)

स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १६
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो कष्टमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ १७
स किं शोचसि मूढः सञ्शोच्यः किमनुशोचसि ।
पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८
आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १९
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २०

एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१
दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ॥ २२
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३
सुखमन्ते हि दुःखानां दुःखमन्ते सुखस्य च ।
तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः । C. 12. 756 B. 12. 25. 25 K. 12. 25. 25

—[a]) D3 हन्यति (for हन्तीति) —[b]) K3.4 निहतीति, Da1 हन्यत्यपि (for हन्तीत्यपि) M1 [अ]य (for [अ]पि) K2.5 V1 B D (except D1) चापर —[c]) D1 नियतो, D3 निहतौ T2 एष स्वभावो नियतो —[d]) M1.2 प्रभवाप्ययौ,* Ca as in text

17 =(var.) B 12 174 7 17[ab] = 12 174 6[ab] —[a]) K2 D4 पुत्रे (for दारे) Da नष्टधानेव (Da2 नष्टधाने च) दारे वा —[b]) K2 D4 दारे (for पुत्रे) —[c]) K1 अह (for अहो) K2.3 V1 B Da Dn D2.5-8 दुःखम् (for कष्टम्) B2 Da T1 G M2 ध्याता (for ध्यायन्) —[d]) V1 Bo 1 3-5 Dn D2 2.6 8 T1 G M1.2 दुःखस्य, D1 corrupt (for शोकस्य) M1.2 [अ]पचितिम् Da1 शोकस्यापचितं चरेत्

18 [a]) B2 Da D7 S कथ (T2 अथ) (for स किं) B2 Da D4.7 S (except M1) मुह्यसि (D7 G1.2.4 °ति) (for शोचसि) B2 Da समूढ —[b]) V1 शोच्य, B1 T2 शोच्यं, Dn2 D2.2.6 8 शोच्यान्, D1 corrupt K1 शोच्य (inf lin °च्य) च मुह्यति (corrupt) — K1 om. 18[cd] —[c]) K2 V1 D4.6 यस्य (for पश्य) D3 om दुःखेषु D7 S transp दुःखेषु and दुःखानि B2 Da दुःखेन (for दुःखेषु) —[d]) B2 भयेन (for भयेषु) T1 G2.4 M2 3 [अ]ति, G1 [इ]ति, G3 M1.4 [अ]पि (for च) S1 K. च (for [अ]पि) — After 18[b], K1 reads 20[ab]

19 = (var.) B 12 174 14[abcd] B 14 32 11[c]-12[b] —[a]) D6 om [अ]पि D7 मनसा (for न मम) Ca cites 19[a] as in text — K3 om. 19[b] —[b]) V1 B Da1 D3-6 S वा, Da2 om, D7 च (for [अ]पि) —[c]) G2 यथा (for तथा) G3 4 शेषा (for [अ]न्येषा) —[d]) T2 मुह्यसि Ca cites 19[d] as in text

20 = 3 2 15 B 11 2 22 B 12 174 40, 330 2 B 18 5 61, Hitopadeśa I. 2 K1 reads 20[ab] after 18[b] —[b]) V1 B (B3.4 both marg., also as in text) S (except G1) भय (for हर्ष-)

21 = (var.) B 12 174 48 —[a]) K2.4 एषाम् (for एवम्) —[b]) K4 -द्वेषाणि, B3.4 D8.6 द्वेष्याणि, D1.8 द्वेषाणि, G4 -श्रेष्याणि (for द्वेष्याणि) B1 (marg.) D2.8.6 भागत, B1 भारत (for भागशः) —[c]) K4 ते येषु (for जीवेषु)

22 [a]) D1 सुखे (for सुख) — D1 om 22[b]-23[c] —[b]) Bo 1 3 (m as in text) 4 D2.3.5 8 यद् (for तद्) B2 3 (marg.) लभ्यसे, B3 -लक्षते, D6 लभ्यते — 22[cd] = B 12 174 18[ab] —[c]) D7 तृष्णार्त, Ca as in text D4 प्रामवं —[d]) K1 D2.2 8 दुःखात (for दुःखार्ति-)

23 [ab]) D1 om 23[abc] (cf. v l 22) K3 om 23[ab] D4 om 23[a] After 23[b], Da2 ins 34* 23[ab] = 3 247 45[ab] B 12 174 19[ab] Da2 D4 om (hapl.) 23[c]-24[d] —[cd]) = B 12 174 20[cd] D7 अनित्य (for न नित्य in both places)

24 Da2 D4 om 24 (cf. v l. 23) K4 om 24[b] — For 24[ab], K3.5 V1 B Da1 Dn D2.3.5 6-8 S subst

33* सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् ।

[Bo 4 5 सुखमेवेह, Dn1 दुःखमेव हि B1 5 दुःखाद्; D7 दुःखांत M2 कदापि T1 G दुःखिनः K3 सुना (for सुखम्)]

—[c]) K4 त्यज (for जह्याद्) — K4 om. 24[d] —[d])

C. 12.756 B 12.25.25 K. 12.25.25 आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ २५
सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २६
ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणां वा चराप्रियम् ।
ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा ॥ २७
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यः क्लेशेन युज्यते ॥ २८
इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥ २९
सुखी परस्य यो दुःखे न जातु स सुखी भवेत् ।
दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परम् ॥ ३०
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न कुप्येत् ॥ ३१
दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-
र्योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।
वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे
सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२
रक्षन्राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

Da1 यद् (for य) Bo शाश्वत सुख, D7 S भूति मात्मन — B3 Da1 ins after 24 Da2 after 23^{ab} (of 22^{cd})

34* सुखान्तप्रभव दु ख दु खान्तप्रभव सुखम् ।

25 =(var) B 12 174 43 — a) Ś1 K6 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 T2 G3 यन्निमित्तो — b) K4 तपो Ś1 K1 3-5 D1 4 भृशदारुण, B1 3 (m as in text) 4 D3, 5 6 दु खमूर्जित, Da दु खमूर्तिज, D7 S दु खमेव वा — c) Da आयामो, M4 आयसो Ś1 D7 T1 G3 वा यतोमूल, K4 Da D1 4 T2 G1 2 4 वा यतो (D4 °हो)मूलस्, B3 वापि यतोमूलस् (hypermetric) — d) D1 तदैकांगम्; D4 तदेकांतम्

26 = B 12 174 39 — b) K1 द्वेष्यता, K4 द्वेष्य वा (for प्रिय वा) — c) V1 Bo 1 3-5 D2 3 5 8 प्रासकालम्, D4 प्रासप्रासम् D7 T G [अ]वि(D7 °पि)दूयता (for [अ]पराजित)

27 a) K6 अप्यय; M1 3 अव्यग Ca cites अङ्ग (as in text) V1 रामाणा (for दाराणा) — b) K4 B Da (Da1 both times) D5 7 8 S वा(D5 T2 चा)चरन्प्रिय, K6 V1 Dn D6 आ(Dn1 अ)चरन्प्रिय, D2 3 च चर° — After 27^{ab}, Da1 repeats 26^{c}–27^{b} — c) T2 M4 ज्ञास्यति — d) Dn M1 च (for the second वा)

28 = B 12 174 33 — a) Da मूढतमो, Ca as in text — b) K6 T2 परा गता, G1 पराहता — d) K2 मध्ये, D1 मान्य; M [s]प्यन्य (for मध्य) K6 क्लिश्यतरितो जन (sic), V1 B Dn D2 3 5 6 8 मध्यम क्लिश्यते जन Ca cites मध्यम

29 d) T1 G स राजा, M1 3 [अ]धर्मवित् (for धर्मवित्) T2 प्राणिना चैव धर्मवित्

30 a) D1 सुखे (for सुखी) Ś1 K1 दुःखी (for दु खे) K3 5 Bo 1 4 5 D2-5 8 येन दु खेन यो दु खी, V1 B2 3 Da Dn D4 6 7 S Cv पर(G3 पर)दु खेन यो दु खी — b) K3 5 Dn D4 6 transp जातु and स M1 3 न (for स) D7 भवे — c) D1 वा (for हि) — d) G1 जायेत B3 ह्यपराभव, Da T1 G2 4 M2 4 °पर, Dn1 D7 G1 3 M1 3 °वर, T2 हि पर पर

31 Cf 5 36 45 = (var) 6 36 46 — a) V1 भयाभयौ — b) D6 जीवनं (for जीवित) — c) K3 5 B2-4 Dn D2 3 5 6 T G पर्यायत (D6 °स) K3 5 D4 सर्वे (for सर्वम्) K3 5 Bo 2 3 5 Da D2-5 8 S इहामुत्रति, V1 B4 Dn D6 7 अवाप्नुवति, B1 इ*मुवंति, D1 corrupt — d) B5 वीरो, D1 धीरे (for धीरो) K3 न, D4 न च (for नैव) K1 हृष्टे (for हृष्येन्) K3 5 D4 कुप्येन्न हृष्येत् (by transp) V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5 8 शोचेत्, D1 कुप्यत् (for कुप्येत्) B5 Da तस्मान्मु(B3 °स्मान्न मु)ह्येन्न प्रहृष्ये त्कदाचित्; D7 S तस्मान्न मुह्येन्न च सम्प्रहृष्येत्

32 a) V1 Dn1 दीक्षा K2 V1 B Dn D2 3 5 6 8 S राज्ञ, K3 Da D4 7 राज्ञां, K5 राज्ञे (for यज्ञे) K2 3 5 V1 Bo 1 3-5 Dn D2-8 S सयुगे, K4 पालने T1 G धर्मम् (for युद्धम्) — b) K4 राष्ट्र, Da राष्ट्र; Dn राज्ये K1-3 5 V1 Bo 1 3 4 (m as in text) 5 Dn D4 दडनीत्या, B2 Da D7 S °नीतिं (M1 3 °तिश्) — c) K3 B Da Dn D2 3 5-8 वित्तत्यागो, K4 नित्य त्यागं; M1 3 चित्तत्याग Dn2 D7 S दक्षिणा (D7 °णा)

संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान्धर्ममूर्त्या चरंश्चा-
प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ३३
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजाना
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३४
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५
यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

युधिष्ठिर उवाच ।
अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १
वसुषेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे । C. 12. 800 B. 12. 27 2 K. 12. 25 2

चैव (Dn2 ये च, D7 चैप) — d) K2 3 5 B D2–5 दानं, Da1 ज्ञाने, D7 ज्ञाणा, G2 ज्ञाण (for ज्ञान) D1 विद्या, D2 विंद्यान्, T2 विद्वान्

33 a) G3 सम्यग् (for रक्षन्) D1 धाष्ट्र (sic) (for राष्ट्र) K1 D4 बुद्धिपूर्वं — b) K4 . D1 बुद्धि-, B2 Da युद्ध- (for यज्ञ) — cd) K2 5 V1 B0 2 3 5 Da2 Dn D2 3 5–3 S धर्मदृष्ट्या, B4 damaged, Da1 धर्मं दृष्ट्वा K4 चरेच्चापि, B1 D4 चर चापि, B2 Da2 चरश्च, B4 damaged, Da1 चरस्य, D7 विशोक, T1 G1. 3 M4 [अ]नल्लोकन्, T2 [अ]वल्लोक्य, G2 M1–3 [अ]वलोकान्; G4 निलोकन् (for चरश्चापि) B2 Da त्यक्त्वा; B4 damaged, G3 तूर्णं (for ऊर्ध्वं) Da देह, D1 देहन् (sic) D. स्वर्गलोके (for देव°) — After 33, D7 ins 35*

34 D7 om (hapl) 34 — a) K1 T1 G M1 3 संग्राम, Da सग्रामो, M2 सग्रामे — b) M2 प्रजा च — c) Da1 युक्ता — d) Da S पश्चात्, D4 युद्ध (for युद्धे) K5 क्षीणे, T1 G1. 2 4 M क्षीणायुर्, G3 क्षीणान् — S (except T2) ins after 34 D7, after 33

35* यजन्ति यज्ञान्विजयन्ति राज्यं
रक्षन्ति राष्ट्राणि प्रियाणि चैषाम् ।

[(L. 1) M त्यजन्ति (for यजन्ति) M1 3 4 राष्ट्राणि (for यज्ञान्वि-)]

35 D3 T2 om (hapl) 35 — a) Da बुद्धि, D7 धर्म-, T1 G M1 3 4 सर्वं (for प्राप्य) D7 -शास्त्रान् — b) K5 Dn G1 राज्य (for राष्ट्र) K4 स्वराजा, D7 T1 G M1 3 4 प्रजाश्च, M2 प्रजा च — c) D7 S (T2 om) शास्त्रदृष्ट्या निवेश्य (D7 विलोकान्, M4 प्रवेश्य) (for स्थापयित्वा स्वधर्मे) — d) Ś1 K1 D1 स्वर्गलोके

36 a) D5 वृत्ते, G1 व्रत (for वृत्त) B2 Da प्रशसति (for नमस्यन्ति) — b) K2 स्वर्गस्थापि च, K4 स्वर्गस्यापि च, Da स्वर्गस्थमपि — c) D4 G1 °पदा मात्या — d) D7 T1 G M2 राजन् (for राजा) Ś1 K5 D7 T2 -सत्तम

Colophon om in Ś1 K1 2 D1 — *Sub-parvan* K3–5 V1 B Da Dn D2–7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* B1 सेनजिद्गीता; Dn1 सेनजिदुपाख्यान; T1 G सेनजिद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B4 Da1 Dn D2 25, D7 S 26 (as in text), D3 24 — *Śloka no* D 36, D8 35

☞ After adhy 26, N (except D1) ins a passage given in App I (No 4)

27

1 D4 3 om. the ref — a) K4 बाल्ये — Da2 om 1b–2d — d) G1 द्रौपदे B2 महामतौ

C. 12. 800 B. 12. 27. 2 K. 12. 26. 2 तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
न विमुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारकम् ॥ ३
यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितम् ।
स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो विनिपातितः ॥ ४
यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः ।
कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्षमाणं शिखण्डिनम् ॥ ५
जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
कीर्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ६
प्राङ्मुखं सीदमानं च रथादपच्युतं शरैः ।
घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ७
यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् ।
बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ।
कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९
येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ।
दग्धः शस्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ १०
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् ।

---

2 Da2 om 2 (of v 1 1) — a) B1 वसुसेने, Dn1 धृपसेने; Cnp as in text M3 धर्मज्ञ — b) K5 धृपकेतौ; D4 दृष्ट° K8 पातितौ, K5 D4 पातिते; B3 D7 S चेदिपे; Da1 चेदिते; D8 9 पार्थिव — d) Da1 D4 8 G4 देशेषु

3 Bo om (hapl) 3–9 — a) K2 Dn D7 च मुचति, B3 Da मुचति च (for विमुञ्चति) D4 शोको मा (by transp) G3 न विमुचसिमाल्लोकान् — b) D3 om घातिन; Da2 -यातिनम् — c) V1 राज्यघातिमम् — d) B5 स्ववशच्छेद; D1 S स्ववशोत्साद K2 B1 8–5 Dn -कारिण, D8 7 कारण (for कारकम्)

4 Bo om 4 (of v 1 3) — a) D4 यस्यांकि (sic), D8 यस्यांगे D7 क्रीडमाने च; D8 °यानेन (for °मानेन) — b) Da D7 T G3 4 M Cv वि; G1 [अ]पि, G2 च (for वै) B3 Da1 परिसर्पित, Da2 °सर्पित; D6 °कीर्तितं, T2 °वर्धित, G3 °वर्तन (for °वर्तितम्) — d) K2 8 5 V1 B1–5 Da Dn D2–8 8 S युधि पातित

5 Bo om 5 (of v 1 3) — a) K8 D4 चैन D1 विघर्णांतम् (sic) — b) D7 S मदर्थं (for अपश्यं) B1 2 -शायकै° — c) K8 B8 4 Da कम्प्यमानं; D7 S तक्ष्यमाण (G1 ताक्ष्यं°) D7 M8 यथावज्री — d) K1 प्रक्षमाणं; K2–5 B (Bo om) Dn D2 5–8 G M1–3 प्रेक्ष्य°, Da प्रेर्यं° K4 5 Dn D3 8 5 6 8 शिखंडिना; B2 °डिण, B4 °डिन°; D4 शिपडिन

6 Bo om 6 (cf. v 1 3) — a) K2 8 B3 8 5 Dn2 D2–8 जीर्णे. K4 D4 प्रांशु; V1 B1 8–5 D2 8 5 8 [अ]रण्ये, B2 Da प्रास; D1 S प्राज्ञ (for प्राशु) — b) D8 नरसिंह — c) B1 D4 कार्यमाण; D7 यत्न मान K2 8 5 V1 B (Bo om) D (except D1) S दीप्तैर् (for तीक्ष्णैर्). — d) V1 भूत्वा (for दृष्ट्वा)

7 Bo om 7 (cf v 1 3). — a) D2 2 8 M2 प्राङ्मुखे, Da1 प्राङ्मुखी M2 सीदमानश्च — b) K1 4 अप्रच्युतं; D1 अपाहृतं (for अपच्युतं) K4 V1 B (Bo om) Da Dn D2 3, 5–8 S Cv रथे (T G Cv °थात्) प (K4 पा)ररथारुज, D4 कश्मलंरपररथारुजो (sic) — c) T1 G1 8 4 तथा (for तदा) K1 कल्मशो K3 Da1 G1 भवेत् (for ऽभवत्)

8 Bo om 8 (of v 1 3) — a) D4 यस्य, D7 यश्च (for य स). Da चाप (for बाण) — c) K4 मासानि (for बहूनि) Da D3 5 कौरव्य, M1 8 कौरव्यं. — d) D4 क्षेत्र K8 D4 मृधि

9 Bo om 9 (cf v 1 3). — a) Dn2 समेतां G1 पार्थिव° V1 B1 8 4 Da1 क्षेत्र — b) T2 G2 M2 4 वारणस्यां. B1 4 तु दीक्षित (B4 °त); B3 (m as in text) न दीक्षितं, D4 नदासुती (sic), G3 नदीसुत — c) B3 कस्यार्थम्; Da2 कृत्यार्थन् (sic) K1 आहुर्यंद्; D7 आगतान् (for आह्वयद्) G1 2 धीरो. — d) Da रणेन (for रथेन) B3 पार्थिवान् (for संयुगे)

10 b) D1 चक्रे वर्ती. Da1 सुरासद; T2 निपातित — c) K4 दग्धा; D8 दग्ध; T2 दढ (for दग्ध°). K3 Dn1 चास्त्र; Dn2 चात्र; D3 शास्त्र° (for शस्त्र) — d) B (B4 damaged) Da Dn1 D2 8 5 7 8 T G2–4 M1 8 4 पातित° (for घा°)

11 a) K2 8 Da D3 6 T2 G1 2 M2 4 रक्ष्य (Da वक्ष्य)माण° (T2 G1 °ण) — b) Da1 D1 8 8 पचाल्य B3 तु; Da च (for य°). D1 शिखडित. — c) T2 G2 स (for न) D3 5 8 शातया°. — d) Da निवारित

न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११
यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।
तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मे मुनिसत्तम ॥ १२
येन संवर्धिता बाला येन स परिरक्षिताः ।
स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः ॥ १३
आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ १४
तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
सत्यवाक्यो हि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ।
सत्यं मा *मर्शयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ १५
कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ।
सुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १६
सत्यकञ्चुकमास्थाय मयोक्तो गुरुराहवे ।
अश्वत्थामा हत इति कुञ्जरे विनिपातिते ।
कांल्लोकान्गमिष्यामि कृत्वा तत्कर्म दारुणम् ॥ १७
अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ।
ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥ १८
अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ १९
तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम् ।
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥ २० C. 12. 820 B. 12. 27 22 K. 12. 25 21

12 [a]) B1 T1 G1 3 यदैन, B4 Da1 यदिन D2 3 पातित —[b]) D1 अवश्य D6 रुधिरोक्षतं; G2 °क्षित —[c]) K5 D4 7 T1 तदेव Da1 [आ]विशत्. D7 मत्युग्रो Da2 corrupt —[d]) B2 शोको, D1 जारो (for ज्वरो) K2 3 V1 B Da Dn D2 4 6-8 S मां (G2 M1 2 3 मा; M2 वा) (for मे) B1 Da इह (for मुनि) Da D4 °सत्तम

13 [a]) D1 सविधिता, D4 मवद्धिना —[b]) B1 Da D7 T2 G1 सं (for स) Dn1 D6 परिपालिता —[c]) D1 राज्यल°, D4 राजलु° —[e]) D8 अल्पकालेन —[f]) K5 मुग्धेन (for मूढेन) K8 D2 3 5 7 8 S पातित D4 मया मुग्धे निपातित

14 [a]) B2 Dn3 आचार्यं स, Da1 आचार्यस्य, D8 मयाश्चर्यं —[c]) D4 अधिगम्य —[d]) Da जय (for सुत)

15 [b]) K2 V1 D4 मे; G1 2 M मा (for मा) K1 अमापित —[c]) K3 4 V1 B Da Dn2 D2-8 S मन्य(Da सृज्य)माख्याहि (D6 °य, M3 °ति), Dn1 मत्य वदस्व B1 Da राजेंद्र, B5 मे राजस्त्व (hypermetric), Dn3 जीवंस्त्व —[d]) Da1 सुत —[e]) Ś1 K1-4 V1 Bo 1 3-5 Dn1 D2 3 5 7 8 T2 G2-4 M2 सत्यमामर्षयन् (K1 °य), K4 सत्य मा मर्पयन्, Dn3 T1 G1 M1. 3 4 मत्य मा मर्पयन्, D1 सत्यमामर्पयद्, D6 सत्यमावर्षयन् (for सत्यं मा *मर्शयन्) B2 नान्यस्या***द्विप्रो, Da1 म्याय[नान्य]स्याश्रद्दधद्विप्रो, Da2 तान्यस्याश्रदधिप्रो (corrupt) —[f]) D3 4 मय्येतत्; D4 मयि यत् B1 °सृष्टवान्; D4 °वष्टवान्, T G दृष्टवान् (for °पृष्ट°)

16 [a]) Da कुजर चातुर, D7 आत्मान चातरं, M2 कुजरस्यातर Ca cites अन्तर (as in text) D1 हत्वा. —[b]) V1 B Da D4 6 G M1 3 4 °चरितो. —16[cd] = (var) 13[cd] —[c]) K4 D1 4 स भृशं

17 D4 om up to लोकान् (in [c]) —[a]) D6 सत्त्वकञ्चुकम्, D7 सत्यं कवचम् V1 Bo 1. 3-5 Da उत्सृज्य, B2 Dn D2 3 5 6 8 उन्मुच्य, D7 S आमुच्य (for आस्थाय) —[b]) Ś1 K1. 2 4 D1 निहतो; K3. 5 B° Da D2 3 5 8 स मया, V1 Bo 1 3-5 Dn D6 मया स (Dn2 सु) G1 गुरुणाहवे —[d]) K3 Da D7 M निहते कुञ्जरे मुने (K8 हते), K6 कुञ्जरे मुने हते (sic), V1 B Dn D2 3 5 6 8 मयोक्त कुञ्जरे हते, T G कुञ्जरे निहते मुने —[e]) K3 5 Da. 5 8 कं नु लोकं, Dn कांल्लोकान्नु, D2 कान्नु लोक, D7 कांल्लोकान् (submetric), T1 G2-4 कान्वा लोकान्, G1 काश्च लोकान् —[f]) V1 D6 M4 कर्म सुदारुण; Bo 1 3-5 Dn D2 3. 5 8 कर्म सुदुष्कर (for तत्कर्म दारुणम्)

18 K2 om up to पाप (in [d]) —[a]) Da T1 अपातयश्च Da2 यत्कर्णे; G3 तत्कर्णं —[c]) K2 3 Da Dn3 D4 5 G1 M3 ज्येष्ठ K1 मत्युग्रे, D7 T G मत्युग्र —[d]) D4 पापकोत्तम°.

19 [a]) Da महाल —[b]) D1 सिंह जातम् (by transp) V1 सिंह (for सिंहम्) —[c]) D4 प्रावेशह; M2 प्रवेशयम् D8 यत्र, G4 मय (for अह) M1 2 युद्धे (for लुब्धो) —[d]) K2 वाहिणीं°

20 [a]) D1 बीभत्सुर —[b]) D1 शक्नोति

C 12. 820 B 12. 27. 22 K 12. 26. 22 द्रौपदीं चाप्यदुःखार्हां पञ्चपुत्रविनाकृताम् ।
शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥ २१
सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ २२
प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनम् ।
जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ २३
न भोक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथंचन ।
शोषयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्थोऽहं तपोधन ॥ २४
यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।
तमेवंवादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम् ।
मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ २६
अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७
संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ २८
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २९
सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।

T G3 4 M1 3 [अ]भिवी° (for निरी°) — d) D2 3 5 8 ब्रह्महा यथा; T2 भ्रूणहा इव, M2 भ्रूणहत्यया

21 a) D1 वा (for च) K1 3 4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 चापि (K3 4 प्राप्य, D6 चाति) दुःखार्ता — b) V1 B1 2 Da Dn D6 °पुत्रैर् (for °पुत्र-) — c) G2 पतिभिर् (for पृथिवीं) — d) D6 पचसै (for °भि)

22 c) K1 आसीप (for आसीन) G2 अत एव ममै वेद — d) D8 7 T1 G3 4 M1 3 4 कलेवर

23 a) D7 T2 G1 3 4 M जानीध्व — b) K3 Dn1 अथ मां, Da2 corrupt, D7 S मामद्य (G2 ममाद्य) Dn2 कुरु. Da घातिनौ — B1 om 23c–24b — c) Da च (for [अ]पि) K2 तथा (for यथा) B2 D7 T1 G M यथान्यास्वपि जातीषु, T2 यथान्यासि विजानीध्व — After 23, K5 ins

36* नोपभोक्ष्ये वरान्भोगान्न राज्यं तत्परिच्छदान् ।

24 B1 om 24ab (cf v l 23) — a) M1 न च (for the first न) K3 4 भोज्य, K5 चान्न, Da1 भोक्षे (भोक्ष्ये) — b) K1 उपयोक्षे; K5 Dn D6–8 उपभोक्ष्ये, B3 अपयोक्ष्ये, D1 उपयोक्ष्य D1–3 5 8 कदाचन — c) D1 मोचयिष्ये, G1 तोषयिष्ये Da D6 प्राणा, G1 पुत्रान् — d) Da गृहस्थोह, Dn2 D6 निहतोद K3 B1–5 Dn2 D6 तपोधना°, K4 Bo Da °धन; D2 7 °धन

25 a) K4 G4 कर्म (for कामम्) — b) D7 अनु कामे K4 5 Da D7 M1 3 च (for व) — c) K1 B1 D1 सर्वेषाम् B2 Da अनुजानीध्व — d) B1 परित्यक्ष्ये; Da परित्यक्ते; D1 तक्ष्यामीद D3 7 T1 G3 4 M1 3 4 कलेवर — After 25, V1 (marg) Da1 read the colophon, repeating it in its proper place

26 Ś1 K1–3. 5 D1 4 5 7 8 T G M2 4 om. the ref — a) Da D1 तमेव (तमेव) — b) B3 विधुर, D4 पीडित (for विह्वलम्) — c) D1 7 नैवम् — d) K5 D4 मुनिसत्तम — After 26, Ś1 K1 2 4 D1 read the colophon, repeating it in its proper place

27 Before 27, Ś1 K V1 B Da Dn D1–8 M1–3 ins व्यास उवाच (K2 4 श्रीवेदव्यास) — a) D8 अतिवेल, Ca as in text T1 महाभाग, G1 °राजन् — c) K1 पुरुरुक्त (sic) K2 3 5 Bo 1 3–5 Dn तु, B2 Da D2 3 5–8 S च (for प्र) — d) B1 पुरातने (for इति प्रभो)

28 B1 D6 om. (hapl) 28a–29b — a) K4 संयोग°, Da2 सयोगाद्, D1 corrupt Ś1 K1 2 4 V1 Bo 2–5 Da Dn D1–3 5 8 विप्रयोगाता D2 7 T G M1 3 4 सयोगाश्च वियोगाश्च (D4 om वियोगाश्च) — b) M1 3 जातीनां V1 Bo 2 4 5 Dn2 D2–5 7 T1 G4 ध्रुवा, B2 D8 G1 M ध्रुव, G3 ध्रुवा — c) Da लोकेषु (for तोयेषु)

29 = (var) 11 2 3 B 12 330 20 B 14 44 19, Rām. 2 105 16, 7 52 11, Gobhilasmṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26cd –27ab, Divyāvadāna (Cowell) p 27 B1 D6 om 29ab (cf v l 28) — a) K1 निचय° — b) D8 पतेनांता — c) K4 सयोग D2 3 8 °गाश्च वियोगाता — d) V1 Bo 1 5 D7 S च (for हि)

30 = (var B 12 174. 38. — a) D8 दुःखं,

भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः सिद्धिर्नादक्षे निवसन्त्युत ॥ ३०
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।
न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ॥ ३१
यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वमात्मना नृप ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकपरिप्लुतः ॥ ३
जनक उवाच ।
आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।
उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यभिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५ C 12. 837 B. 12. 28. 5 K. 12. 27. 5

G1 M1 सुख (for सुप्त) Dn आलस्यं, D2 3 आलस्य, D7 आलन्य, Ca as in text —b) Dn2 दीक्ष्य दुख, D2 3 वीक्ष्य दुख, D4 दुख दास्या, D5 (om दास्यं) दुग्ग, D7 S दुख दाक्ष्य (by transp) Ca cites दाक्ष्यं (as in text) —c) D7 T G M1 3 4 विभूति श्रीर् (for भूति श्रीर्ह्रीर्) Ca cites भूति (as in text) K1. 2 4 श्रीश्च, Da1 M2 श्रीर्धीर्, Da2 श्री धीर्, D2 3 7 8 ह्री श्रीर्, D1 श्रीवा (for श्रीर्ह्रीर्) K1 वृत्ति सिद्धि, K3 Bo 1 3–5 Dn D1–3 6 8 धृति कीर्तिर्, Da1 धृतिसिद्धान् —d) Ś1 K1 नादक्षो, D1 नादे (sic) K3 5 Dn D2 3 5 6 8 दक्षे (D5 °क्ष्ये) वसति नालसे

31 = (var) B 12 174 29 —b) B2 Da Dn D2 3 6–8 T G2–4 M शत्रव, G1 शात्रवा (for दुर्हृद) —c) D6 7 प्रज्ञानम्. Bom. ed. प्रजालम् (for प्रज्ञालम्) मर्थेभ्यो, D7 T G1 2 4 M अर्थाना G3 न च प्रज्ञा मनर्थाना —d) D2 5 7 8 S सुखानामल

32 b) B1 धर्मं (for धात्रा) D2 3 6 8 कर्म म तत्; D7 S कर्म तथा —c) D1 एवं Da1 सिध्यते; Da2 सिद्धि ते —d) K2–5 V1 B2 3 Da Dn D1–6 8 कर्मणा, Bo 1 4 Da कर्मणो, B5 कर्मणी, D7 S ह्यात्मनो K1 नैशस्त्वेनात्मना नृप (sic)

Colophon. —Ś1 K1 2 4 D1 (erroneously) read this colophon after st 26, and V1 Da1 after 25, all repeating it in the proper place —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B (B1 damaged) Da Dn D1–7 T2 G1. 3 M राजधर्म —*Adhy name* B1 युधिष्ठिरसान्त्वना, Dn1 युधिष्ठिरविलाप, Dn2 व्यासवाक्य, T1 G1 4 युधिष्ठिर शोकापनोदन, M2 युधिष्ठिरप्रायोपवेशनिवर्तन —*Adhy no* (figures, words or both) B1 Da1 Dn D2 7 8 27 (as in text), D8 26 —*Śloka no* Dn1 24

28

1 D8 om the ref. —b) Ś1 (before corr) Ca अस्युत; D4 अप्युत (for अभ्युत्) B1 सिसिक्षत Da D7 S प्राणानिष्टान् (Da आत्मानिष्टान्, T2 प्राणमिष्टं) त्यक्तुमिच्छत —c) T2 राज- (for पाण्डु) —d) K4 Da व्यपानुदत्, D8 अवानु° —

2 D8 om the ref —c) D7 अजनीत (for अश्म गीत) —d) K1 मन् (for तन्)

3 a) D1 अत्मश्मानं (sic) Da प्राप्त, D1 प्राज्ञ —b) K1 D1 वैदेह B1 Da1 Dn D7 T1 G2–4 (for नृप) —c) Da समयं (for संशयं) — V1 B D (except D1) S -समन्वित (for

4 Da D8 om the ref —a) K4 ,

C 12.838 B 12 28 6 K 12 27 6

तेषामन्यतरापत्तौ यद्यद्देवोपसेवते ।
तत्तद्धि चेतनामस्य हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
अभिजातोऽसि सिद्धोऽसि नासि केवलमानुषः ।
इत्येवं हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यति ॥ ७
स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ९
ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥ १०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भेषजमादिशेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते तथा सांस्पर्शकानि च ॥ १३

वापायो. — b) V1 Da Dn3 D6 7 S (except G1) वा; B1 ह (for च) — c) Bo परि (for प्रति) — d) D7 इच्छत; M1 इच्छतां D1 कथं कस्या*मिच्छतां

5 =(var) B 12 176 4 D8 om. the ref K3.4 अश्मक; G1 अश्मान, M4 अश्म° (for अश्मा) — a) Ś1 K1 4 इदम्; Bo 1 एवम् (for इमम्) — b) D7 अन्वास्य (for नरस्य). — c) B3 Da [अ]तिवर्तते, Dn1 [अ]नु° — B1 om 5^{d}–7^{a}

6 B1 om. 6 (of v l 5) — a) D4 °तरायत्तो; T1 G2–4 °तरोत्पत्तौ; T2 °तमापत्तौ — b) K2 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2 3 4. 6 8 [उ]पपद्यते; K8 °मेरते; D1 °मेवते (for °सेवते) — c) K2 3 5 V1 Da Dn D2 6 तदस्य, Bo 2–5 D3–5 8 तदत्र, D7 T G M2 तत्तत्र, M1 3 4 तत्तस्य (for तत्तद्धि) K2 3 5 V1 Da Dn D6 आशु (for अस्य) — d) D7 M4 [अ]नल°.

7 =(var) B 12 176 17^{cd}–18^{ab} B1 om 7^{a} (of v l 5) — a) V1 °जातोसि Da शूरो (for सिद्धो) Ca cites सिद्ध — b) G1 नास्त्यकेवल°; M1 नास्ति केवल° — c) K2 3 5 V1 B Dn D3–8 S इत्येभिर्; Da इत्येतैर् (for इत्येवं) D4 स्वस्य, D7 तत्र (for तस्य) — d) G3 चित्र Ś1 (by corr) K4 D1 प्रसिष्यति; K1–3 5 Bo 2–5 Dn D2–6 8 T1 G1 2 4 M प्रसिच्यते; V1 प्रसाद्यते, B1 T2 Cap प्रसज्यते, Da1 प्रसादति; Da2 प्रमाद्यति, D7 G3 प्रसिध्यते; text as in Ś1 (before corr) Ca only

8 =(var) B 12 176 18^{def} — a) K3 योप्रसिक्त°, K3 V1 B1 3 (marg) Da Dn D2 6 G1 2 4 M3 Ca सप्रसक्त, K4 योप्रसक्त; K5 Bo 2–5 D3–5 8 T1 G3 M1. 3 4 Cv सप्रसिक्त, D1 T2 स प्रसक्त; D7 स प्रसिद्ध, text as in Ś1 K1 only. D1 भोगाद्; Ca v as in text — b) Bo 3 विसृजन्, D4 विसृष्ट; Ca विसृज्य (as in text) K1 पितृमश्चित्तान (sic); V1 B3 मृत्युसमितान्, B3 4 पितृमचयान; Dn2 परिमन्त्रितान् — c) V1 परक्षीण, G1 परीक्षिण; Ca as in text V1 परिस्वानां — D3 om (hapl) 8^{d}–9^{a} — d) B3 Da अभि-; D7 S बहु (for साधु)

9 =(var) B 12 176 10. D3 om. 9^{a} (of v l 8) Da1 om 9^{cd} — d) = 3 198 26^{d} D1 लब्धा, Ca लुब्धा (as in text)

10 D7 T G transp 10 and 11. — a) D1 नवं (for च). V1 B Da Dn3 D3 5 6 7 8 S (except G1) वै (for वा) — b) D1 °द्वर्षाश्च मानुषा — c) Da सर्वे न; Cv परेण (as in text) B3 Da Cv वर्षशता, G3 °शत — d) B3 Da भविष्यतीह; T1 G न जीविष्यंति Da2 G4 पार्थिव; D4 G2 3 °वा°

11 11^{ab} = (var) B 12 176 21^{ab} D7 T G transp 10 and 11 D8 reads 11 twice — b) K2 3 5 V1 B Da Dn D2–7 8 (both times) S भैषज्य माचरेत् Ca cites भेषजम् (as in text) — c) D8 6 8 (first time) सर्वं (for सर्व) Da1 -भृतं, D3 -धृतां (for भृतां) D8 (first time) वर; T2 G1. 2 चित्त (for वृत्त) — d) Ś1 K4 D1 प्रेक्षणीयम्; K1 G3 °माणस्, K2 °माणस्, Da2 °माणास्; Dn1 प्रेक्ष्यमाणस् Ś1 K1. 4 D1 G2 इतस्तत°, M4 समतत D8 (first time) प्रेक्ष्यमाणभाविष्यति (sic)

12 a) D1 मानुसाना, D6 मानुषानां. V1 (orig) याति; V1 m योनिं (for °निर्) — b) V1 चैव विभ्रम — c) K2 °ष्टोपरितापो, K4 °ष्टोपरिपातो, D7 °ष्टोप निपाते — d) M4 तृतीयो B2 D7 T G1 3 4 M1. 3 नोपलभ्यते

13 =(var) B. 12 176 20 — b) B3 तानीव. D7 मानसे — c) K2 सेवत, K4 सेवंते, Da1 सर्पंत;

जरामृत्यू ह भूतानि खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ १४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू ह मानवः ।
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ १५
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ।
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ १६
पूर्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तमे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षिताश्च ततोऽन्यथा ॥ १७
सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगस्तथाप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८
प्रादुर्भावश्च भूतानां देहन्यासस्तथैव च ।
प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥ १९
गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ २१
वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः ।
स्त्रीमन्तश्च तथा षण्ढा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२ C. 12. 854 B. 12. 28. 22 V 12. 27 22

Da2 सर्वत्र D5 विपर्यासपर्ववर्तते —d) Da यथा (for तथा) K2.3.4 V1 Bo 2 Dn1 D4 G2 M (M1 inf lin) सम्पर्शजान्यपि, B1-3 Da D2 3 8 सत्स्पर्शजान्युत, Dn2 सस्पर्शजान्यपि, D1 सार्प्यार्शिकानि च (sic), D5 सन्दृष्टजान्यपि, D8 सस्पर्शितान्यपि, T G3 4 सस्पर्शकान्यपि, G1 सकल्पजान्यपि, M2 सकल्पजान्यपि

14 a) K1 मृत्युर्, B1 2 Da2 मृत्यु K1-3 4 V1 B D S हि (for ह) K3 4 B D (except D1) S (G1 by corr) भूतानां G1 (before corr) जरामृत्यु निभूताना —b) K1 D1 खादितारो K1 वृकाविह, D2 वृकानि' sup lin 'का इ'व —T1 om 14c–16b

15 T1 om 15 (cf v l 14) —a) M1 2 स (for न) Da1 कश्चित् D5 जात्वतिक्रामो, M1 जात्व विक्रामेत् —b) K1 D2 मृत्युर्, D1 मृत्यु All MSS (except S1, T1 om) हि Da2 D1 मानवा, G3 मानव —B1 om 15cd —c) D अधि (for अपि) Da1 D G1 पर्यंत —d) D5 विजित्य वसुधा मिमां

16 G2 om 16 T1 om 16ab (cf v l 14) —b) K1 Bo 1 2 4 Dn2 D5 पर्यवस्थित, D1 पर्युपा स्थित, G1 2 4 प्रत्युपस्थित (G1 'तं) V1 दैवतेषु यद्दु पस्थित (hypermetric) —c) Dn2 अवश, D1 S (G2 om) एव तं (for अवशै) —d) V1 परीहारो, D1 परिहारे (for परिहारो)

17 b) K3-5 V1 B Da Dn D1-3 8 [अ]प्युत्तरे वा, D1 M1 [अ]प्यन्तमे वा, T1 एतिमे वा, T2 [अ]प्यन्ते वापि, G1-3 अतिमे वा, G4 अन्यमे वा, M1 2 उत्तमे वा (with hiatus) Da D1 S जनाधिप —c) Da अर्था वै, D1 वेयाश्च, D1 M2 तीर्था वै, M1 तीर्थो वै —d) K1 Dn1 काङ्क्षितापि, K3 4 V1 B D2 3 8 'ता ये, K5 Da1 Dn2 काङ्क्षतापि, D1 काङ्क्षितापि, D7 T G काङ्क्षि(T2 'क्ष)ता वै, M काङ्क्षता (M1 'तो) वा Da2 काङ्क्षता पितरोन्यथा

18 a) K4 विप्रयोगाश्च, D1 विप्रियो यैश्च K3 5 B Da D2 3.4 5 अप्रियैः (Da1 'य) सह सयोगो —b) D1 सम्प्रयोगस्, G1 सुप्रयोगश् K5 च सुप्रियैः, V1 Dn D1 6 7 S (except T2) च विप्रियैः K3 5 B Da D5 2 5 8 विप्रयोगश्च सु(B1 4 स)प्रियैः —c) K5 D1 अर्थानर्थं, B2 अर्थानर्थं, Da 'दर्थं G1 सुदुःख वा

19 Ś1 K1 2 T2 M2 om (hapl) 19–20, K4 om 19 —a) D1 प्रादुर्भवश्च —b) K3 5 V1 Dn D1 न्यासम्, Bo न्यास (for न्यासम्) Da हि (for च) —c) K3 B1 2 Dn D1 2 4 6 7 प्राप्तिर्, V1 प्राप्ति, D2 G1 प्राप्त D1 व्यायश्च (for व्यायाम) Bo -योगाश्च

20 Ś1 K1 2 T2 M2 om 20 (cf. v l. 19), V1 reads and cancels 20–24 —a) D7 गधवीणारय स्पर्शा C4 as in text —c) D7 T1 G1 M1 2 4 दुःखाना —d) K5 V1 Bo 1 4 5 Da Dn2 D1-3 6 8 विविधान्यनु° Ca cites निधान (as in text)

21 V1 reads and cancels 21 —a) D2 पानम् —b) V1 अभ्युत्थानानि, Bo 2 D2 2 5 6 8 अभ्युत्था नाच (B3 'न च), D1 अर्थाना पान K5 D1 -भोजने —d) K2 3 B2 4 5 Da Dn D1.4 6 M1 3 4 भवत्युत, T2 तपत्युत

22 V1 reads and cancels 22 —a) K1 Dn2 चाप्युत्तरा, Da चाप्यतरा, M1 चैवातुरा —b) K2 2 5 V1 B Da Dn D2-3 S च (for सु-) D7 मानवा (for -दुर्बला) —c) K3-5 V1 B Da Dn

C 12.8'8 B. 12.28.23 K. 12 27 23

कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं धैर्यमेव च ।
सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३
सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २४
व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षा श्वापदं विषम् ।
रज्ज्वा च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५
निर्याणं यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छति हेतुना ।
दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिक्रान्तो न वा पुनः ॥ २६
दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमान्नरः ।
दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जनाधिप ॥ २७
अकिंचनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतंगवत् ॥ २८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां नराधिप ॥ २९
अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मा पापमाचरन् ॥ ३०

D3 5 8 T G2 M1 2 श्रीमतश् K3 5 V1 B D (except D1) S चापरे (for च तथा) Ś1 K1 2 4 शठा, Da खडा, D1 शढा (for षण्ढा). —[d]) V1 विचित्रा कालपर्यया

23 V1 reads and cancels 23. —[a]) K3 तथा धैर्यम्; D2 3 5 8 तथैश्वर्यम् —[b]) K3 D4 वीर्यम्, K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S रूपम् (for धैर्यम्) —[c]) K1 अपि भोगश्च; Da Dn2 D2 3 G3 उपभोगाश्च —[d]) D7 भवितव्ये ह

24 V1 reads and cancels 24 —[b]) B5 अलिप्सतां (for अनिच्छताम्) —[cd]) K2–4 विचेष्टित (for °ष्टताम्) V1 B Dn D2 3 5 6 8 नास्ति पुत्र समृद्धाना विचित्र विधिचेष्टित

25 [a]) T2 शत्रुर् (for शस्त्र) D8 व्याधिभिर्जलशस्त्र तु —[b]) K1 बुभुक्षास्वापद, K2–5 B1 3 Da D2–5 8 M3 °क्षाश्वापद, Dn1 G3 °क्षाश्वापदो; Dn2 °क्षा चापद; D1 °क्षाशापद, D6 °क्षाश्वापद, D7 T1 °क्षा चापदो, G1 3 4 °क्षा श्वापदो, M1 4 °क्षाश्वापदा; M8 °क्ष्वाश्वापदा (for °क्षा श्वापद). T2 दुर्भुक्त श्वापदामिष —[c]) K2 3, 5 Dn ज्वरश्; B1 लज्जा, D7 राज्य, D8 रक्षा, T1 G1–3 जरा, G4 राजा (for रज्ज्वा) —[d]) B2 Da उच्चास्त्र, Dn1 उल्वाच्च, D6 ह्याच्च; D8 उच्चाच्च; T2 उच्चान, G3 उर्व्याच्च (for उच्चाच्च)

26 [a]) K4 निर्वाणे, K5 B Da Dn D2 3 5 6 8 निर्माणे, D1 निर्वाण (for निर्याणं) K4 V1 B Dn D2 3 5–7 यद्दृष्ट, Da1 निर्दिष्ट, Da2 निर्वेष्ट, D8 दृष्ट ते (for यद्दिष्ट) —[b]) Da Dn D1 T2 गच्छति Dn D2 3 5 सेतुना D8 न गच्छति स्वसेतुना — V1 Bo 3 m 5 Dn1 D2 3 5 6 read (with v l) 26[cd] twice —[c]) Dn2 D7 दृश्यते K1 3 5 B3 Dn1 (first time) 2 D4 6 (first time) T1 नाप्यति, K4 Bo (first time) 1 3 m (first time) 4 5 (first time) D1 2 3, 5 (last three first time) 7 8 G3 नात्यति; V1 Bo 3 m 1 Dn1 D2 3 5 6 (all second time, but V1 both times) चात्यति; B3 Da चात्यति, G1 नात्यति; G3 नात्यति —[d]) K3 ? Bo (first time) 1 3 m (first time) 4 Da Dn1 (first time) 2 D2 3 4 (last three first time) न निष्क्रांतो; K4 अविष्क्रांतो; V1 Bo 3 5 Dn1 D2 3 5 6 (all second time) 3 अनिमाप्तो, D7 T G M2 नातिक्रांतो (G2 °ते) K3, 5 V1 Bo (last two both times) 1 2 3 m (both times). 4 5 D (except D1, Dn1 D2 3 5 6 [all both times]) S [s]थ वा (G2 यथा) (for न वा).

27 [a]) D7 8 S च (for हि) K1 युवैनेहि, Da परैवेह; D4 युवेवेह, D7 S युवा चैव (T2 चैतत्, M चेह) —[b]) V1 विनश्यन्यथ वा नर; Bo D2 3 5 8 विनश्यन्मतिमान्नर, D1 विनश्यद्वसुमान्नर, T1 G1 3 4 °श्यत्यसुमान्नर, M1 3 °श्येन्वसुमान्नर —[c]) D5 परिक्लिन्न D7 T G1 3 4 दरिद्राश्च (G1 °द्रश्च) परिक्लिष्टा —[d]) D1 शतवर्षे, D7 T1 G M2 3 शतवर्ष, T2 शतवर्ष M1 शरवर्ष; M4 शतवर्ष K3 5 V1 B D (except D1) T2 M जरान्वित (D7 T2 °ता), T1 G जरा (G1 [by corr] शरा) तुरा (G2 °र)

29 = (var) 5 34 49 —[ab]) Da श्रीमतो, Bo 3 भोक्तु लोके (by transp) G1 शांतिर् (for शक्तिर्) —[c]) D1 च (for हि) K1 जीवते Da D2 3 5 8 जीर्यत्यपि हि काष्ठानि; D7 S दरिद्राणा च (D7 T1 °द्रेण तु, T2 G1 3 4 °द्राणा तु) भूयिष्ठ —[d]) K3 5 B Dn D2–6 च (K3 5 D4 तु, D2 3 5 हि) सर्वेश, Da महोदरे (for नराधिप) D7 S काष्ठवाश्मापि (D7 T1 °ष्ठमश्मभि, T2 G2 °ष्ठमश्मापि, G1 °ष्ठधर्मापि, G3 4 °ष्ठमश्मा हि, M2 °ष्ठ चाश्मापि) जीर्यते

30 [a]) D4 एव (for एतत्) —[b]) K5 °नोदित — G4 om 30[c]–31[d] —[c]) Ś1 D1 6 असंतोषो, D3

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं प्रसङ्गान्निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते चापि बहवः संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१
इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च ।
स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२
वायुमाकाशमग्निं च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति बिभर्ति वा ॥ ३३
शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्तते ।
एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
नौषधानि न शास्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ३५
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यतीयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६
ये चापि पुरुषैः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७
मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८
नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्गणैः ॥ ३९ C. 12. 872 B. 12. 28 39 K 12. 27 39

मस्तवोपी Cv as in text —^{d}) D_{7} दुरात्मो D_{7} S (G_{4} om) क्षुद्रम् (G_{1} दुष्टम्) (for पापम्) $K_{3\,5}$ B D (except D_{1}) T G_{1-3} M_{2} आचरेत्, $M_{1.3}$ आचरत् (for °रन्)

31 G_{4} om 31 (cf v l. 30) —^{a}) = 3 14 7^{a} K_{5} [s]क्ष (for ऽक्षा) V_{1} B D (except $D_{1\,4}$) S (G_{4} om) मृगयाक्षा (D_{7} °याक्ष , $M_{1.2}$ °योक्षा) स्त्रिय पान —^{b}) K B D (except Dn_{2} D_{8}) प्रमगा , $M_{1\,4}$ प्रमगे D_{1} त्रिर्दिता (sic), M_{1} निंदिता M_{8} प्रसंगो धिंदिता बुधै —^{c}) K_{3} V_{1} B Dn_{2} $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ बहव (Dn_{2} पुरुषा)श्चात्र, K_{5} $D_{4\,7}$ S (G_{4} om) चात्र बहव —^{d}) $K_{1\,2}$ Dn_{2} D_{6} T_{2} M_{2} संप्रयुक्ता, V_{1} B Da $D_{2\,3\,5}$ सुप्रयुक्ता, G_{3} सप्रेमक्त, $M_{1\,3}$ स प्रवृत्ता (for सप्रसक्ता)

32 ^{a}) D_{7} समचा, T_{2} सर्वार्था (for सर्वार्थान्) —^{b}) $K_{3\,5}$ B (except B_{1}) Dn $D_{2-6\,8}$ ईप्सितानीप्सितानिह, Da_{1} corrupt, Da_{2} ईप्सितानि च दृश्यते, D_{7} निर्मितानि सितान्यह (sic), T_{2} निर्मितानीप्सितानपि, G M ईप्सितानीप्सितानपि —^{c}) Da_{1} दृश्यते (for स्पृशन्ति) Da_{2} सर्वभूतानि नमित —^{d}) B_{1} D_{6} नोपपद्यते, D_{7} नोपलक्ष्यते K_{3} निमित्तेनोपलभ्यते, Cv as in text

33 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} T_{2} वायुर् K_{1} V_{1} D_{7} T_{2} अग्निश् —^{b}) K_{2-5} B_{2} Dn $D_{1-3\,5-7}$ क्षये, T_{2} क्षपा (for -क्षपे) Da चन्द्रादित्यारह क्षपा —^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} शैला , Da_{1} चैलान् —^{d}) V_{1} $B_{0\,1\,3-5}$ Dn $D_{2\,3\,5\,8}$ G च; D_{6} क (for वा)

34 ^{a}) B_{4} [अ]मर्षं (for वर्षं) — D_{4} om. 34^{c}–35^{b} —^{c}) $D_{3\,5\,6}$ एतन् (for एव) —^{d}) Da Dn_{2} सुखं दुःखं K_{4} D_{2} °नरर्षभ°, B_{2} Da °नराधिप°

35 D_{4} om 35^{ab} (cf v l 34) —^{a}) K_{4} नौषधीनि; D_{8} औषधानि D_{8} च (for न) $K_{2\,3\,5}$ Dn मन्त्राश्च; K_{4} $B_{3.5}$ Da D_{1} $G_{1.3}$ $M_{2\,4}$ शस्त्राणि, D_{8} चास्त्राणि —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} होमानि, D_{7} भूमौ न, T_{1} $G_{1\,3\,4}$ होमो न (for होमा न) K_{5} जप° —^{c}) $Ś_{1}$ D_{1} त्रायति; G_{4} त्रायते —^{d}) $K_{2\,3\,5}$ $B_{3\,5}$ Da Dn $D_{2\,3\,5\,8}$ चापि (for वापि)

36 = (var) B 12 174 15, Rām 2 105 26, Hitopadeśa IV 73 —^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} समीत्य K_{2} व्यतीतायां, $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{2\,3\,5-8}$ S व्यपेयाता —^{d}) D_{1} -समागमा

37 K_{2} Da_{1} om (hapl) 37^{ab}. —^{a}) $K_{3\,4}$ V_{1} B Da_{2} Dn $D_{1-3\,5\,6\,8}$ चैव पुरुषा D_{7} T G ये च निष्परुषैर्नृत्त(T_{1} °गीत , T_{2} °नृत्य-), M_{1} ये च निष्ठरुषैस्तूर्यैर् —^{b}) K_{5} D_{4} गीतशब्दैर्, T_{1} नृत्तवाद्यैर् K_{5} अपेक्षिता — D_{6} om 37^{c}–38^{b}. —^{c}) Da वानाथा , D_{7} G_{2} च नाथा°, T_{2} सनाथा (for चानाथा°) D_{7} G_{3} परनादा°, T_{2} परेनास्था° —^{d}) $D_{2\,3\,5}$ तेषां (for तेषु)

38 = 11 2 12 (var) B 12 321 85 D_{6} om 38^{ab} (cf v l 37) —^{a}) $Ś_{1}$ K_{5} मातापितृ —^{c}) D_{6} येषु येषु T [अ]भ्य(T_{2} [अ]प्य)तीतानि, G व्यती(G °नी)तेषु D_{7} संसारेभ्यस्त्वभीतानि —^{d}) D_{6} देहस्य (° ते कस्य) B_{2} D_{7} S तेषु तेषु (T_{2} तानि तानि, G व तेषु) तदा तदा

39 ^{a}) Da S भवति (for भविता) — V_{1} read from भवति up to 41^{c} on marg —^{c}) Da यस्य स , D_{7} यथार्यं, D_{8} यदि सं (for पथि स) G_{1} एवैत (for एवेदं) —^{d}) D_{1} धारबन्धु , D_{6} दारबंध , T_{2} पुत्रदार° B_{1} Dn $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ -सुहृज्जनैः. —

12. 872 / 12. 28. 40 / 12. 27. 40

क्वासं क्वासि गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
कस्मात्कमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ।
अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ ४०
न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ४१
कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चाप्यनुव्रजेत् ॥ ४२
संनिमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४३
आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहम् ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४४
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ४५
रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ४६
तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४७
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४८
सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ॥ ४९
देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ।

---

40 V1 reads 40 on marg —^{a}) K1 क्वामे क्वामि (sic), K2 क्वासि क्वासि, K3-5 B Da Dn D2-8 S क्वासे (D6 क्वासि; D7 क्वासु; T1 G M1 3 4 क्वासौ, T2 क्वासै) क्व च, V1 क्वास क्व च; D1 कोसि कोसि —^{b}) Da किं त्वह, T2 को न्वयं B D2 3 5 8 [आ]गत; D7 S (except M1 3) स्थित (for [आ]स्थित) —^{c}) D7 T2 G3 M4 तस्मात् K3 5 V1 B Da Dn2 D2 3 6-8 S किम् (for कम्) D1 अन्वशोचेय; T G अनुशोचेहम् —^{d}) K1 4 G1 स्थापये G1 जन (for मन) —^{e}) D1 अनित्य B1 T1 G3 4 प्रियसंसारे —^{f}) D1 S चक्रवत्कृते — After 40, N ins (cf 30^{ef})

37* पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ।

[Da एवेद B2 Da माता भ्राता (by transp)]

41 V1 reads 41^{abe} on marg —^{a}) V1 अदृष्टपूर्वं, Da न दृष्टरूपं —^{b}) D1 परिलोक —^{d}) D4 विधातव्य

42 ^{a}) K4 कुर्वंता D7 पितृदेवत्य —^{b}) K2 V1 D1 कर्माणि च; K3 5 B0 1 3 Dn D2 3 6 M1 3 धर्म्याणि च; B2 Da धर्मं चैव, B4 कर्म्याणि च; T1 G धर्मानपि —^{c}) K4 D1. 4 S यजेत; D7 यजेतद् B2 वेदविद्विद्वांस; T G विधिवद्विद्वास (by transp) —^{d}) Da त्रिवर्गेश K1 अनुप्रवीत्, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 उपाचरेत् ((for अनुव्रजेत्)

43 ^{a}) K2 3 B0-4 Da Dn2 G1-3 M2 संनिमज्जेज्, K5 D8 सनिमज्ज; T2 सुनिमज्जेज् —^{b}) V1 G1 2 लोकसागरे —^{c}) Da D7 S जन्ममृत्यु(T2 °नाश)जराग्राहे —^{d}) D7 न किंचिद्

44 ^{a}) D7 S अधीयत —^{b}) K2 B Da Dn D2 3 5 6 8 सपरिग्रहा (Dn1 °ह); G1 2 स्वपरिग्रहं —^{d}) B0 5 समवप्लुता, T2 तेपि विप्लुता

45 45^{ab} = B 12 331 32^{ab} —^{a}) D1 ते पिवर्ता कपायाश्च (sic). —^{c}) D7 अनु, M अभि (for अति) —^{d}) G3 M3 महोदधी

46 ^{b}) D3 सुप्रयुक्ता 46^{cd} = B 12. 331 32^{cd} —^{d}) D7 T G2-4 M4 नागा (for नगा)

47 ^{a}) K3 6 D4 युक्ता (for [उ]पेता) —^{b}) S1 (before corr) स्वाध्यायाभ्यासेन, K1 °याभ्यासने; D7 °याध्यायने; T1 G2-4 M °याध्ययने, T2 °यनव्रते; G1 °याभ्यसने —^{d}) Da भवति (for तरन्ति) D1 जगतको; D7 जरांतिकौ; G1 जनान्तकौ

48 ^{a}) Da1 न ह्यहा न; D7 S अहानि न; Cv as in text B2 नाहानि परिवर्तते —^{b}) G3 मनसा (for न मासा) D7 क्षम; S क्षपा (for समा). —^{c}) K3 om (hapl.) from तानां up to सर्व भू (in 49^{d}) —^{d}) Da तपसा (for न पक्षा) D7 S न पुनर्वै (G1 नव्य*र्वै; M1 3 4 न पुनस्तै) समागम (D7 °मा)

49 K3 om up to सर्वभू (cf. v l 48) —^{b}) Da D3. 7 T2 G2 3 M3 अध्रुवं (for अध्रुव) —^{c}) D7 स्रोतस्यैव; S स्रोतसैव (T2 M °सेव) (for नरोऽवश) Da corrupt —^{d}) D3 7 सर्वभूता(D7 °तश्चा)निषेवितं, M3 सर्वभूतानि कर्षति

50 ^{a}) D8 देहोप; Cv as in text. D7 S जीवि

पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५०
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५१
क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ५२
न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५३
चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
पितृदेवमहर्षीणामानृण्यायानसूयकः ॥ ५४
स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः
प्राग्ब्रह्मचारी प्रविभक्तपक्षः ।
आराधयन्स्वर्गमिमं च लोकं
परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५५
सम्यग्घि धर्मं चरतो नृपस्य
द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।
प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते
सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५६
व्यास उवाच
इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो
वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतुः । [illegible]

वाद्, Cv as in text Ś1 (by corr) K1 Da2 Dn1 D4 Ca [ऽ]भ्येति, D7 चोति; T G4 वेति, G1 M1 2 3 ध्यैति, G2 M2 ध्येति; Cr cites अभ्येति G3 देहो वा जीवितावधैती —b) D7 T1 G देही (for जीवो) Ś1 (by corr) K1 Da Dn1 D4 [अ]भ्येति, D7 T1 G [अ]-प्येति, T2 [अ]प्याति, M ध्येति (for [अ]भ्येति) K3 देवत —c) = 39c D7 पति (for पथि) T G1 2 M1 3 संगमम् V1 B Da D2 3 5 6 8 एवैतद् (Da2 °व) —d) K3. 5 एवैश् (अन्यैश्)

51 = Hitopadeśa IV 76 V1 reads 51ab on marg —a) D7 अभ्येति (for अत्यन्त) —b) Dn2 येन (for जातु) —D6 om (hapl) 51cd —d) G [अ]न्यत्र (for [अ]न्येन).

52 = 12 105 17 —b) K3 4 Bo 1 2-4 D (except D7) T2 G2 M पितामहाः, K4 पिता सह —D1 om from 52e up to नृपते (in 53d) —c) Dn2 पश्यति —d) K1 T2 त्वा (for त्वां) V1 B Dn D3 5 6 तेनघ (B1 °घा), Da चापरे, D2 तेन च, T3 ते क्वचित् D7 त्वामपश्यति तेपि च

53 D1 om up to नृपते (cf v l 52) —a) K3 4 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5-8 चैव, B2 Da S चापि (for ह्येव) Da द्रष्टा, D7 दृष्टो; T1 G4 दृष्टा, G1 2 दृष्ट्वा (for द्रष्टा) —b) K B1 2 Da Dn D4 M4 च (for वा) —c) Ś1 K1 4 M4 च (for तु) Da1 दृष्ट्वा, D7 चक्षुर् (for चक्षुर्) —d) Bo तमिवाचर, Da त्वमिहाचर, D7 तपमिहापर (corrupt)

54 a) D2 T1 G व्रत (for -ब्रह्म). Dn2 -चर्योंमि, T2 चर्योपि, G1 -चर्योभि —c) D7 पर्यायेत, G2 प्रजायेते K3 Dn1 यजेति, K4 D2 8 जयेत, D1 यजति Da D7 वा (for च) Cr as in text —c) K4 V1 B1 3 4 (m as in text) 5 Da Dn D3 5 6 8 T2 मनुष्याणाम् —d) K2 3 4 V1 B (except Bo) Dn2 D2-6 8 T2 आनृण्याद्, D1 corrupt, M2 आनृण्याय K5 अनुसूयक D7 ह्यानृणेनमगोर्षित (sic)

55 a) B2 यज्ञशीली, Da °शीना —b) K2 प्रविभक्तकाम, V1 B Da Dn D2-8 प्रविवि(V1 °भ)क्तचक्षु, D1 S प्रविभक्तमंत्र (M1 °भक्त, M2 3 °मन्त्र; M4 °मत्र) —c) K1 ह्याराधय, K2 3 5 B2-4 Dn D2 3 5 6 8 आराधयेत्, Da D4 T1 G2 M °धय; D1 °दर्य, D7 आचारयन् D1 इद (for इम) —d) V1 विमुक्त्वा (for च मुक्त्वा) T G2 4 M व्यलीक D2 6 पर मुक्त्वा हृदयस्य व्यलीकं.

56 a) K2 3 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5 8 सम हि, K4 समं च, V1 S सम्यक्स्व, D3 सम्यग्वि, D7 सम्यस्य (for सम्यग्घि) B2 Da M2 नरस्य (for नृपस्य). —b) K2 3 4 B2 Dn1 D4 7 8 S चाप्या(G2 °त्या)-हरतो; V1 Bo 1 3-5 चाम्या°, Da चारभतो, D1 चाप्यहृति (sic) D7 वयत् (for यथावत्) —c) K2 4 D1 T2 G प्रवृद्धचक्रस्य, K3 4 B1. 3-5 Dn D2 3 5 6 8 प्रवृत्तधर्मस्य, D4 corrupt D2-5 8 वि(D4 हि)वर्धते; D7 विवर्धेत्, S [ऽ]भिवर्धेत् —d) D2 3 5 लोकेषु सर्वेषु (by transp)

57 Before 57, all MSS (except B1 2 Da Dn1) om the ref —a) D7 T G Cnp आकर्ण्य, M2 अज्ञाय Ś1 K1 B1 विदेहराजा, D2 विदर्भराजो —b) K3 4. 5 Dn2 D4. T2 °हेतु, B1. 2 D7 4-5 G4 M4

C. 12. 891
B. 12. 29 59
K. 12. 27 56

अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धि-
र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५७
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक-
मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते
तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मा विषादीः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १
ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मराजः परंतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २
सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ४
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।

°हेतु, Da °केतु — ^{c}) B3 Da अस्मानम्, D1 आश्मानम्. Ś1 D1 विशुद्ध°, D7 विशुद्धि (for विशुद्ध) — ^{d}) K4 गृहे स्व, Da गृहाश्र, D7 गृहस्थ. K3 प्रविमृद्य शोक, Da प्रति शातबुद्ध

58 ^{a}) Da तथा तम्, Dn2 यथा त्वम्, D7 अत त्वम्. B1 अपि (for अपि) Da1 [अ]प्रतिमुंच, D7 T G [अ]प विमुच्य (G1 °क); M [अ]च्युत मुच्य (for [अ]च्युत मुञ्च) Ca cites अच्युत — ^{c}) K4 B1 D1 क्षत्रेण K5 D3 जितेयं — ^{d}) M3 तं (for तां) K3 4 मा विषीद; K3 5 V1 B Da Dn D3-8 S मावमस्था, D1 मा विषीद

Colophon — *Sub parvan* K2-5 V1 B Da Dn1 D1-6 T3 G1 3 M राजधर्म — *Adhy name* B3 अश्मगीता; Dn व्यासवाक्यं; D7 G M3 4 अश्मजनकसंवाद; T1 जनकसंवाद. — *Adhy. no* (figures, words or both) B1 22, B3 4 Da1 Dn D3 7 S 28 (as in text), D5 27 — *Śloka no* Dn1 59.

29

☞ With st 16ff (the Ṣoḍaśarājakīyam), cf B 7 55 37—70 25.

1 K1 2 om. 1-3. Ś1 reads 1-3 on marg D5 om. the ref After the ref, Ś1 ins ॐ — ^{a}) Da D1 2 4 T3 कौंतेय, Dn राजेंद्रे; D6 राजेंद्र — ^{b}) K4 V1 D2 3 8 M4 धर्मराजे, D5 धर्मजे च — V1 D3 read 1^c-2^b on marg — After 1, D8 ins 38*

2 K1 2 om 2 (cf 1 1 1) Ś1 reads 2 on marg, V1 D5 read 2^{ab} on marg Before 2, K3-5 B (B1 damaged) Da Dn D1-3 5 6 S (except M4) ins अर्जुन उवाच — K6 D5 ins after the ref D8 after 1

38* शोकदावानलजल शोककूपप्रपूरक ।
शोकवल्लीकुठाराय शोकनाशनकीर्तन ।

— ^{a}) V1 Bo 1 D5 वहोप (for °संतप्तो) — ^{b}) K3 5 Bo 1 3-5 Dn D4 6 धर्मपुत्र (or °त्रो) K4 Bo 1 3-5 D1-3 5 6 8 युधिष्ठिर (for परंतप) — ^{c}) Ś1 Da एक; K4 B1 8 D2 3 5 8 एव (for एष) — ^{d}) D7 पाड्व (for माधव)

3 Ś1 reads 3 on marg — ^{a}) Ś1 D1 G3 M4 सर्वेस्मै, K3 सर्वेस्मि, Da सर्वे स्म, D1 सर्वे स्मे, G3 सर्वेस्मै (for सर्वे स्म) M3 वै (for ते) — ^{c}) B3 Da शोकमस्य (by transp) D7 S महाप्राज्ञ (for °बाहो)

4 Before 4, K V1 B Da Dn D1-7 T2 M1 3, 4 ins the ref वैशंपायन उवाच, Ś1 (erroneously) श्री वासुदेव — ^{a}) T1 G2-4 स (for तु) — ^{c}) T1 पर्यावर्तत, M3 स म्यव° T2 पीतवासा महाबाहु — ^{d}) G3 [s]ब्रवीत् (also °ऽच्युत as in text)

5 ^{b}) D7 T माधव (for केशव). — ^{d}) Ś1 चास्य

बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ५
संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम् ।
शैलस्तम्भोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६
शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ७
मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ८
स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ९
सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विगता रणशोभिनः ।
नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥ १०
सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्ध्वा वीरा महाहवे ।
शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ११
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथायं प्राह नारदः ॥ १२
सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ।
अविमुक्तं चरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १३
महाभाग्यं परं राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु । C 12. 807 B. 12. 29 15 K 12. 22. 15

धिको॰

6 a) K1 T G M3 4 स (for स) — b) K2 4 V1 B Da D2-3 S ॰रुषित (for ॰भूषितम्) — c) D2 स्तंभनिभ, G1 ॰स्तंभोपमौ D3 शैलं स्तमनिभ शौरीर् — d) V1 [अ]च; B1 [इ]षि (for [अ]भि) K3 3 ॰विहासयन्; V1 Bo 2 Da D4 7 T G2-4 M ॰विनादयन् (M1, 3 ॰यत्); B2-4 D2 5 6 8 निनादयन्; D6 न नादयन् (sic)

7 a) V1 तस्य वदन (by transp) Da D1 वक्त्रं (for वदन) — b) D4 सुदंत — c) B1 4 5 व्याकोपम्; T2 G1 3 व्याकोचम् K1 विसष्टं, Da1 विस्पष्ट, D6 विस्फुट, D7 G M1-3 सुस्पष्ट, T1 सुस्पंद (for विस्पष्टं) — d) K4 D3 सूर्यंम्, D7 कुर्यात् (for सूर्यं) K3 4 B (B2 marg, also as in text) Dn D2 3 5 6 इवोदिते (D6 ॰त) (for ॰विबोधितम्)

8 Before 8, K2-4 V1 B (B4 damaged) Da Dn D3-6 M1, 3 ins वासुदेव उवाच (M1 3 om उवाच); K5 (with prefixed श्री) M2 4 कृष्ण, D7 T G श्रीभगवानुवाच (T1 G1 3 4 om उवाच) — b) V1 D2 5 6 7 8 T G M1 3 त्वं शोकं (by transp) — d) Ś1 K1 2 4 D1 हता येस्मिन्, D3 ये हताश्च, T1 G निहतास्मिन्

9 a) Ś1 (sup lin) V1 भावा, Da कामा (for लाभा) — b) D3 5 6 8 विफला K4 प्रतियधने, D1 (before corr) प्रतिबोधित — c) D7 S (except M3) यथा (for एव) — d) K3 D4 येम्यतीता K2 4 B2 Da D1-6 7 8 S रणाजिरे, B1 महामृधे

10 a) Da तु, Dn D3 4 T2 G2 M3 [s]पि (for हि). V1 D7 S (except T1) वीरा (V1 ॰रो). — b) K3 Dn विजिता, D7 S निहता D6 प्रण (for रण) — c) B3 Da न कश्चित्पृष्ठतस्तेषां — d) Ś1 K1 B4 वा विपातित, K4 D1 7 वा नि॰, B2 चापि वाहात॰ (sic), Da चापि चाहत, S वापि चाहत॰ D4 पलायत्वा निपातित॰ (sic)

11 a) B2 Da त्यक्ता (B3 ॰क्त्वा) महात्मान, D6 त्यक्तात्मन प्राणान् — b) Ś1 युध्वा, K4 D1 युधि, Dn2 युद्धे, D6 युद्धा; D8 युद्धं (for युद्ध्वा) B1 युधा वीरान्; B2 प्राणान्युद्ध्वा (for युद्ध्वा वीरा) K5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 महामृधे, D7 S महारणे (for ॰हवे) — After 11, K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S (except G3) ins

39* क्षत्रधर्मरता शूरा वेदवेदाङ्गपारगा ।
प्राप्ता वीरगतिं पुण्या न ताञ्शोचितुमर्हसि ।

[(L. 1) T2 विद॰ (for ॰रता) — (L 2) Dn2 वीरा (for वीर॰) K3 5 Dn1 D6 M1 तान्त (by transp), D7 न त्व]

— After the above, K3 Bo 2-3 Da Dn D3 5 6 read (for the first time) 15ab, repeating it in its proper place

12 T2 om. 12ab — c) K4 संजयं T2 स्म्रैतत्सृजय पूर्वं — d) K4 यथाह K3 V1 Bo, 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 नारदोऽब्रवीत्

13 Before 13, T1 G1 3, 4 ins नारद — a) Ś1 (orig) सुखदुःखम्, K4 सुख दुःखम्, M4 सुख दुःखैर् — b) Da1 D6 8 सजय B3 ये चान्ये भुवि देहिन — c) Ś1 K1 सविमुक्तं, K3 5 V1 B (except B1) Da Dn1 D1-6 8 अविमुक्ता, Dn2 D7 S अवि(M1 3 अव॰, M4 अपि)मुक्ता K2-4 V1 B D S मरिष्यामस् (D7

C 12.908 B 12.29.16 K 12.26.15 गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ १४
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव तु महीपतीन् ।
श्रुत्वापनय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ १५
[1] आविक्षितं मरुत्तं मे मृतं सृञ्जय शुश्रुहि ।
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १६
यः स्पर्धामनयच्छक्रं देवराजं शतक्रतुम् ।
शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ।
संवर्तो याजयामास यं पीडार्थं बृहस्पतेः ॥ १७
यस्मिन्प्रशासति सतां नृपतौ नृपसत्तम ।
अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी ॥ १८
आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ १९
मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबन्त ते ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ २०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

मनुष्याख्ये). —d) = 6 24 28d K1 D3 4 T1 G1 परिवेदना

14 a) B4 महोभाग्यं; M3 माहाभाग्यं K3-5 V1 B D (except D1) S पुरा (for परं) —b) Ś1 (by corr) अप्रिमानां; B3 Da D1 T G M1 3 4 कथ्य मानं (for कीर्त्यमान). B1 यथा (for मया) M3 कीर्त्य मानतया श्रृणु —c) Da शब्दावधान; D4 यथावधानं —d) D1 प्रहस्यसि; T3 विहास्यसि.

15 For the repetition in K6 Bo 2-5 Da Dn D3 3 5 6 of 15ab after 39*, cf v 1 11 —b) Da1 शुचैव (for श्रुत्वैव) K3 3 4 V1 B D (except D1, Dn D3 both times) S पृथिवीपतीन् (K6 °क्षित°; Da °पते) —c) K2-4 Bo 2, 3 5 Da D3 3, 5 6 8 T G2 4 M3 शैत्यमानय; B1 सममानय; B3 (marg) M1 3 4 शैत्यमानय; B4 damaged, B5 (marg) शैत्यमागम, Dn शममानय; D4 शेत्यमानय; D1 प्रोक्ष मानस; G1 सैन्यमानय; G3 शैमिमानय (for श्रुत्वापनय) V1 सृजयागतसताप —d) Bo T2 G1 2 M विस्तरतश्च, G4 विस्तारशश् K3 5 D4 स्वयं (for च मे) —After 15, K4 5 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 ins

40* क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ।
अग्रिमाणां क्षितिभुजामुपादान मनोहरम् ।

[(L 1) D6 आयुर्वधनम्. — (L 2) K6 अग्रिमानां D1 उपाख्यान (for °दान) B1 मनोरम, Da उपायन (for मनोहरम्)]

16 With 16-21, cf ŚB 13 5 4. 6, AB 8 21, cf also B 7 55 37c-50d. B 14 4 10 —a) D1 आविक्षतं; T1 G3 4 M1 3 आवीक्षित. K3 3 5 B Da D1-3 5-8 S च, V1 चेन्, Dn वै (for मे) —b) K2 4 V1 B Da Dn D1-3 5-8 S शुश्रुम (D1 T G M1-3 °म°) (for शुश्रुहि). K3, 5 D4 शुश्रुम सृजय —Ś1 K1 2 4 om 16cd —c) D1 4 देव M त्रिश्वजितो. K1 राज्ञे, Da राजा; D1 T G राजन् (for राज्ञो)

17 a) Ś1 स्पर्धामकरोच्; K3 4 D1 स्पर्धामानयच्; K3, 5 Bo 2 3 Dn D3 3 5 6 8 M3 स्पर्धयाजयच्; V1 B3 Da1 D1 स्पर्धयानयच्; B1 T1 G1 2 4 स्पर्धमानयच्; B4 damaged, B5 (marg) M1 3 4 स्पर्धयायजच्; Da3 स्पर्धयातयच्; T3 स्पर्धमानो वै (for स्पर्धामनयच्) D1 शक्रो K1 यस्पार्धमनयच्छक्रं (sic) —b) D1 देव राज्यं; D1 °राज K3, 4 V1 B D (except D1) S पुरंदरं (D1 °र°) (for शतक्रतुम्). —c) D1 शक्रप्रिये पया, T1 G1 3 4 M3 °प्रियैपिणं; M3 °प्रियैपियं —d) M1 प्रेत्याचष्ट G1 2 बृहस्पतिं —e) K1 सर्वतो; Da1 संव्यर्तो —f) K3 4 D1 य मीडार्थं; K3 य पीडार्थं; B1 यत्पीडार्थं; B3 यवीयान्वै (sic); B4 5 Da यवी यान्वै; Dn यवीयान्स, D1 य' कनीयान्, D1 स यवी यान्; T3 य प्रियार्थं (for य पीडार्थं). K4 D3 बृहस्पते; B1 Da बृहस्पति°.

18 a) Da यस्मिन् (for य°) All MSS (except Ś1 K1 2) महीं (for सतां) —b) K3 B1 3-5 Dn D1 3 5 6 8 राजसत्तम, K4 Da नृपसत्तम —c) K4 अघृष्टपच्या, D3 अकृष्टपश्चात्; M1 3 अकृष्टवत्स (M3 °त्सा) —d) Ś1 (orig) K2 4 Da1 D1-3 5 7 8 T G सस्य-; Da3 चैस; Dn3 राज (for चैत्य) K3 5 D1 विविधौषधि (K5 °ध)मालिनी

19 a) D1 अविक्षतस्य, T1 G3 4 M1 3 आवीक्षितस्य K5 वै यज्ञे, Da वै सर्वे, D1 S सत्रे वै (by transp) —b) Da सर्वे (for विश्वे) B1 सदासद —c) T3 परिवेष्टा सदस्याश्च —d) B3 पार्थिवाश्च, D1 साध्य श्चारम; D4 सभ्याश्चासन्, T1 G सदस्याश्च; T3 मरुतश्च (for साध्याश्चासन्) D1 T G दिवौकस (for महात्मन)

20 a) K4 5 V1 Bo 3-5 Da D3 3 5 6 8 मरुद्गणो —b) K1 2 अपि वर्तते; K3 D4 7 अपिबन्तु; K4

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २१

[2] सुहोत्रं चेद्वैतिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।

यस्मै हिरण्यं ववृषे मघवान्परिवत्सरम् ॥ २२

सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिप ।

हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ २३

कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्शिशुकानपि ।

नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २४

हैरण्यान्पतितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।

सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मयत वैतिथिः ॥ २५

तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।

ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ २६

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

अदक्षिणमयज्वानं श्वैत्य संशाम्य मा शुचः ॥ २७ C 12.923 B 12.29.31 K 12.28.30

V1 Bo 2-5 Da Dn2 D1-3. 5 6 8 अपिवत्सत्त, K5 अपि बहुतं, B1 Dn1 अपिवत्सत्त; T G अपिवन्सुत; M अपिवत्सुत (M2 °वत्सत) — [b]) Da1 G2 देवा मनुष्या

21 [c]) K1 पुण्यान्, G1 पुत्रान् (for पुत्राद्) D1 T G तुभ्य (for चैव) — After 21, D1 T G ins (cf B 7 55 50[cd], 56 12[cd], 57 12[cd], etc)

41* मयज्वानमदक्षिण्यमभिश्वैत्येयुपाहरत् ।

[T2 G1 2 अदक्षण्यम् T2 अभिश्वैत्येति, G2 अभिवैत्येति T2 G1 2 [उ]पाहरत्]

22 With 22-27, cf. B 7 56 1-12 — [a]) Ś1 (orig) D1 च द्वैतिथिनं; Ś1 (by corr) K2 Dn2 D5 8 चैवा°, K1 च द्वै°; K3 चेद्वै°; V1 B1 Da1 चेद्°, Bo 6 चेदै°, Da2 चेद्व वितिथिन, Dn1 D1 2 5 चैवै°, G1 चेद्वैतिथीना, G2 चेद्वैतिथी (sic), M1 चेद्वैतिथीन B2 सुहोत्र चेद्वैतमाथिन, D1 सहोत्रवेदवितिथिन, D4 सुहात्र चद्वैतिथिनं — [b]) G2 कृत (for मृत). Da1 संजय (for सृञ्जय) K5 B2 D4 शुश्रुम सृजय (by transp) D1 1 T G M1 8 शुश्रुम M2 adds सृजय after शुश्रुम — D2 om from 22[c] up to तस्मिन् (in 23[d]) — [c]) K1-2 V1 B Da Dn D1 6 T2 यस्मिन् (for यस्मै) — [d]) K3 8 Bo 1 5 Dn1 D1 M4 मघवा; K4 मेघवा, B1 damaged K5 D4 प्रतिवत्सरं; Da अपिवत्सय (Da2 °व)

23 D2 om. up to तस्मिन् (cf. v l. 22) — [b]) K1 जनाधिप°, K2 3 5 Bo 2-5 Da Dn D2-7 S (except M1) जनाधिप, V1 नराधिप (for जनाधिप) D2 यं प्राप्यासीनन्नाधिप (sic) — [c]) B1 अहरन्; Da1 अह यन् (by metathesis) K1 हिरण्यसर्वहन्नयस; हिरण्मय महन्नयस्

24 [a]) K2 B1 कूर्मन्, Bo 4 5 D1 कूर्म, D1 T G मत्स्यान् (for कूर्मान्) Da1 कुर्कराकान्, D1 कुकुटकान्, Da2 कुर्माकुर्कुरानक्कान् (corrupt) — [b]) D1 T2 G1. 2 M कच्छपान् (for मकरान्) K1 किंशुकानपि, K2 Dn1 शिशुकानपि; K5 D2. 7 T G1 2 4 M शिं(M3 4 किं) शुमारकान्, V1 B Da D1 3-6 8 G3 शिशुमारकान् (B1 marg शिशुमानपि); Dn2 छुछुकानपि — [c]) V1 पातयद्, D1 T G2-4 [अ]वासृजद्; G1 [अ]वसृजद् K2 4 D1 राजा (for राजन्) D2, 3 5 8 नदीषु पात यामास — [d]) K2 5 Da D1 7 S मघवान्.

25 [a]) K3. 5 Da Dn D1 2 T1 G3 हिरण्यान्; V1 B D2 3. 6 8 हिरण्यं; G2 हैरिण्यान् B1-4 D2 2 6 8 पतित; B5 रजतं, Da1 अवितान् K1 सृष्ट्वा — [b]) D1 मछान् D2 3 8 मकरान्मत्स्यकच्छपान् — [c]) D1 [स]पशतशस्, G1 [स]थ सशतशस् (hypermetric), Da1 सहस्रशोयुतशत् (submetric), Da2 corrupt — [d]) Bo 1 वैतथि°; Da1 चातिथि°; Da2 वातिथि°, D2 वितिथि°; M1 (inf lin) वैयवि (for वैतिथि°) K2 1 V1 B2 3 5 Dn D1-3 5 6 8 ततोस्मयद्यो(Dn2 °थौ)- तिथि (B2 °थी), B4 damaged.

26 [a]) K1 अपयातम्, G2 अपश्यतम् (for अ पर्यन्तम्) — [b]) K2 3 5 B Dn D1-3 5-7 आवृतं; Da1 आवत; M2 आवृतं Ś1 K1 2 4 B1 Da D2 8 कुरुजगले; K2 °जैवले; D1 °जंगगे; D1 °जंगलि — [c]) Ś1 (by corr) K1 राजानं; Ś1 (orig) ईजानं; D1 ज्ञानेव, M1 (inf lin) राजासौ (for ईजानो) K2 Dn1 वितथे — [d]) K2 5 B1 D1 दक्षिणामत्य(K2 °म्य)- काल्पयत्, V1 Bo-4 Da Dn D6 ब्राह्मणेभ्य समर्पयत् (B2 Da1 Dn समार्पयत्, D6 समर्पयेत्), D2 2 5 दक्षि णार्थमकालयत्; D1 °भ्यस्त्वमहत; D3 दक्षिणार्थमकल्प यत्; S ब्राह्मणेभ्यस्त्वमन्यत (M1 2 °ममत; M3 4 °महत)

27 27[abcd] = (var) 21 — [a]) K1 मृत (sub metric, for ममार) Da1 सजय — [b]) T2 तु य (for त्वया) — [c]) Ś1 पुत्रान् Ś1 Da पुत्रवरस (Ś1 °रश) Da D1 T G तुभ्यं (for चैव) — [d]) K1

C. 12. 924
B. 12. 29. 31
K 12. 28. 31

[3] अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ २८
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ २९
शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ।
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३०
अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ३१
यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुनः ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ३२
न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति ।
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ३३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३४
[4] शिबिमौशीनरं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ३५

D1 6 °तप्यथा — G2 om (hapl) 27^{c}–34^{d} — ^{e}) D1 T G1 3 4 मयज्वानमद(T1 G3. 4 °दा)क्षिण्य — ^{f}) Ś1 (by corr) श्वैत्य; Ś1 (before corr) K2 चैत्य, K3 5 त वै; K4 शैत्य; V1 B0 1 3–5 चैत्रं; B2 पुत्रं (inf lin sec m शैव्य); Da चिर; Dn1 D2 3 5 चैत्य; Dn2 स्वैर; D1 मैवं, D4 स्वं चेत्; D6 चैव, D8 M2 चैत्य (for श्वैत्य) B3 संस्मृत्य

28 With 28–34, cf AB 8 22 G2 om 28 (cf v l 27) — ^{b}) K3 V1 B Da Dn D2, 3 5 7 8 सृजय (Da1 सजय) शुश्रुम (K3 V1 B Dn D3 3 5 M4 °म) —B0 1 5 D2 6 om. (hapl) 28^{c}–29^{d} V1 reads 28^{cd} on marg D1 om (hapl) 28^{d}–30^{a} — ^{d}) V1 om (hapl) नश्वा

29 B0 1 5 D1 3 6 G2 om 29 (cf v l 28, 27) — ^{a}) V1 य सहस्रं (for सहस्र च) — ^{b}) V1 B2–4 Da Dn D3 5 8 हेम(Da हैम)परिष्कृ(D8 °क्षि)ता —D4 8 om 29^{cd} — ^{d}) D7 T G1 3 4 दक्षिणा —After 29, Dn2 reads 31^{ab} K5 V1 B2–4 Da Dn D2, 3 5 7 S (except M4, G2 om) ins after 29 B0 1 5 D2 6 after 28^{ab} D4 8 after 29^{ab}

42* य सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

[(L 1) D7 om (hapl) from णां (in line 1, prior half) to सहस्रा (in 30^{a}) T1 om post half Da D4 अभिपद्मिनां, T2 G1 M1–3 पद्ममालिनां, G3 4 हेममालिनां (for अतिपद्मिनाम्) — D8 om. line 2 —(L 2) T G3 4 दक्षिणा-]

30 G2 om 30 (cf v l 27) D1 7 om 30^{a} (for D1, cf v l 28) — ^{a}) B1 2 3 (orig) D3 5 सहस्राणि (for °णां) — ^{c}) B3 Da2 सहस्राश्चतुरो; Da1 सहस्र चतुरो, D7 सहस्रानुचर, T G1 3 4 सहस्रानुचरा (T2 G1 °रान्) — ^{d}) K3 दक्षगाम्, D7 T G1 3 4 दक्षिणा (for °णाम्) K1 मनुकालयं; K5 D2 3 5 8 समकाल यत् (D8 °यन्); D1 4 मभ्यकार(D4 °ल)यत्

31 G2 om 31 (cf v l. 27) Dn2 reads 31^{ab} after 29 — ^{a}) K1 मंगस्या. K3 ईजमानस्य; D8 मयमानस्य — ^{b}) K4 B0 D4 तथा, B2 पुण्ये, Da प्राप्य; D7 सँव (for तदा) — 31^{cd} = (var) 1 112 9^{ab} 3 86 6^{cd}, 121 7^{cd} Cf ŚB 13. 5 4 18, Viṣṇup 4 1 19^{ab}. — ^{d}) Da1 द्विजायते

32 G2 om 32 (cf v l 27) — ^{a}) D1 4 तस्य (for यस्य) B0 5 यज्ञेषु यस्य राजेंद्र; D3 3 5 8 यस्य राजेंद्र यज्ञेषु — ^{b}) K1 वै पुर; K3 5 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 S (G2 om) वै पुरा; Dn2 वा पुरा; D4 विपुरा, D7 वा पुरं; D8 न पुरा (for वै पुन) — 32^{cd} = 20^{cd} — ^{d}) Ś1 अतिरिच्यंत, K1 अभिरिच्यत, Da1 corrupt, D1 G3 अत्यरिच्यत. Da1 दक्षिणात्, G3 दक्षिणा

33 G2 om 33 (cf v l 27) — ^{a}) K1 D4 T G3 4 M था; K2–5 V1 B0 1. 3–5 D1–3 5 7 8 न (for च). B3 G1 [अ]न्य — ^{b}) K5 B5 D2 3 5 8 य. सं; B3 यस्तु; D6 यस्तत्; T1 G1 3 4 कस्तत्, T2 कश्चित् (for यस्तत्) Da2 प्रजास्यति K1 Dn2 ततोन्यस्त (Dn2 पुरान्यस्त)त्प्रदास्यति — ^{c}) D1 यद्दत्त Da1 वित्त — ^{d}) K1 om सोम D7 T2 G3 M2 4 पार्थिव, T1 G4 M1 3 पार्थिव; G1 पार्थिप (for सप्तसु)

34 G2 om 34 (cf v l 27) — ^{a}) Da1 सजय — ^{c}) D2 reads पुत्रात् twice K1 M1 पुत्रान् Ś1 K1 पुत्रतरश्च T G1 3 4 तुभ्यं (for चैव) D8 पुत्राण्यंतरत श्चैव — After 34, D7 ins 41*

35 With 35–39, cf B 7 58 1–15 B1 om

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ३६
यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह ।
तावतीः प्रददौ गाः स शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ३७
नोद्यन्तारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ।
न भूतं न भविष्यन्तं सर्वराजसु भारत ।
अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ३८
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अदक्षिणमयज्वानं तं वै संशाम्य मा शुचः ॥ ३९
[5] भरतं चैव दौःषन्तिं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
शाकुन्तलिं महेष्वासं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ४०
यो बद्ध्वा त्रिंशतो ह्यश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४१
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महातेजा दौःषन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४२ C. 12. 940 B. 12. 29. 47 K. 12. 29. 47

(hapl.) 35–45, D8 om. (hapl.) 35–39 — a) D1 शिवम् (for शिबिम्) M4 चापि (for चैव) — b) V1 Bo 2–4 Dn D2 3 6–7 S सृजय शुश्रुम (D7 T G M1–3 °म), Da सजय शुश्रुम — c) K2–5 Dn D1. 4 6 7 T G सर्वां (for कृत्स्ना) — d) Ś1 K1 परिवेष्टयेत्, K4 D1 परिवेष्टयन् (D1 °यत्), D4 पर्यवेष्टयत्, T1 G1 समवेष्टत, G2 M3 समवेष्टत

36 B1 D8 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) K1 रथ घोषेण — b) B2 Da कंपयन्निव मेदिनीं — c) Dn2 एकचक्रा (for °च्छत्रा)

37 B1 D8 om. 37 (cf. v. l. 35). — a) K2 4 5 V1 B (B1 om.) Da2 Dn D1–3. 6 G1–3 अस्य, M1 3 दृश्यं; M4 (inf. lin. as in text) मद्य (for अद्य) Da1 यावदश्व (sic) (for यावदद्य) D7 [अ]गवाश्वस्य, T2 गवाश्वस्य, G1 गवाश्व स्याद् — b) D4 आरण्ये D7 हता (for सह) — c) K1 गाव, V1 गावी (for गाः स) — d) K1 औशीनरेश्वर, D1 corrupt, M3 औशीनरेध्वरे

38 B1 D8 om. 38 (cf. v. l. 35) — a) K5 V1 Bo 2 3 5 Da Dn D6 7 न वोढार, B4 5 (marg.) D3 नोद्यन्मार, D1 नदोदोरं (sic), D2 नोद्यन्मारं, D4 नावोढार (for नोद्यन्तार) K4 धुरे, D1 धुरस K3 नोयंतारतस्तस्य (corrupt) — b) Ś1 K1 G2 किंचित्, Da1 कश्चित्, Da2 D7 G3 M1 2. 4 कश्चित् G1 प्रजा पतिं — c) K3–5 V1 B (B1 om.) D (except D1, D8 om.) S (except M2) न (Da अ) भविष्य च (D6 °ष्यं वा, T2 °ष्यच) — d) Dn M4 सृंजय, T2 मानद (for भारत) — e) B2 3 D2 अन्यदौ(B3 °द्रौ)शीनराच्

39 B1 D8 om. 39 (cf. v. l. 35) G om. 39abcd Ś1 V1 Bo 3 5 Dn D2 3 6–7 T (T1 om. 39bc) M transp. 39abcd and 39ef — a) Da1 सजय — T1 om. 39bc — c) Ś1 पुण्यतरात्, K1 °तराश्, D4 °तर. D2 3 6 7 T2 M1–3 तुभ्य (for चैव) — After 39d, D7 repeats 41a (cf. v. l. 34) B1 om. 39ef — e) K3 अदक्षणम्, G1 अदक्षिण्यम् — f) K2 4 चैव सशाम्य, Da D7 S पुत्र सस्मृत्य, D1 मैव सशास्य (for तं वै सशाम्य) K1 चेवैसशात्यनाशुच (sic), V1 Bo 2 3 4 Dn D2 3 5 6 मा पुत्रमनुतप्यथा (= 39d)

40 With 40–45, cf. B 7 68 1–17, AB 8 23, ŚB 13 5 4 11–13 B1 om. 40 (cf. v. l. 35) — a) K1 दौष्यत, K2 3 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3. 7 8 T1 G2 4 दौ(Dn2 त्रौ)ष्यन्तिं, K4 D4 6 दौष्कर्तिं, K5 दौष्यतं, D1 दौष्वत, G1 दौष्यतीं — b) K1 4 5 B2 Da D1 4 transp. सृजय and शुश्रुम D7 S (except M4) शुश्रुम — c) K3 5 V1 Bo 2–5 D (except D1) S शाकुतल (G1 M1 3 4 °ल) V1 Bo 2–5 D (except D1) S महात्मान — d) V1 °दक्षिण, D3 T2 G2 M2 द्रवण Dn °सचय, D2 G3 चेतस (for तेजसम्)

41 B1 om. 41 (cf. v. l. 35) — a) K1 यो बुध्वात्, Da यो विद्वास, D4 यायध्नाव, D7 T G1 3 4 M1 3 4 योयध्नात् K3 G2 त्रिशतो, K5 Bo 3 Dn D2 3 5 6 त्रिशत, B1 5 D3 त्रिंशतं, Da त्रिशताश (for त्रिंशतो). K3 ह्याश्वान्, K5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 3 चाश्वान, D7 T1 वाजिं, T2 G M याजीन् (M1 °जिन्) — b) K3 देवेशो M1 3 यमु नामनु — c) K3 त्रिशत च, D7 T G त्रिंशतोनु, M त्रिंशदनु (M3 °दत्तु) — d) D3 चतुर्दिश

42 B1 om. 42 (cf. v. l. 35) — a) M1 सु (for स) K3 D4 य इ(K3 यद)ष्टवान्महाराजो — d) Ś1 दौष्यतिर्, K1–3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 7 8 T1 G1 3 4 दौष्यंतिर्, K4 D6 दौष्कंतिर्, D1 दौष्वंतिर्, D4 दोष्कतिर्, M4 दौष्यंतीर् ¦ V1 Bo 3–5 D2 3 5, 8

C. 12. 941 B 12. 29. 43 K 12. 28. 46

भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४३
परं सहस्राद्यो बद्धा हयान्वेदीं विचित्य च ।
सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४५
[6] रामं दाशरथिं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ४६
विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् ।
सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदान्वशात् ॥ ४७
कालवर्षाश्च पर्जन्याः सस्यानि रसवन्ति च ।
नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४८
प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नानर्थे पावकोऽदहत् ।
न व्यालजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४९

भरतस्तदा, D6 7 °तर्पभ

43 B1 om 43 (cf v l 35) —ᵃ) Da [अ]भवत्, D7 T G तु यत् (for महत्) —ᵇ) B1 D8 5 दृष्ट्वा; D4 सर्वं (for सर्वे) K1 D1 पार्थिव.; T G M3 4 पार्थिव —ᶜ) D1 खे मर्त्या; D7 स्व मतु, D8 स्व मर्त्या; T1 G1 3 4 M3 4 स्व मर्त्यं —ᵈ) D4 G1 M3 4 अशक्नुवत् (M3 °वान्)

44 B1 om 44 (cf v l 35) —ᵃ) V1 B3-5 D2 3 5 6 8 परं सहस्रान्; B2 परं सहस्र, Da परा न्सहस्रान्; D4 पर सहस्रान् K1 वध्या, K2 3 5 यद्धान्; V1 D1 यद्धा; B6 हत्वा, D8 बुद्धा (for बद्धा) D7 T G सहस्र यद्धयान्यध्नाव, M1-3 सहस्र य (M3 या) पर यक्षा, M4 सहस्राद्य पर यद्धा —ᵇ) K2-5 V1 B6 2-5 Da Dn D2 3 5 8 हयान्वेदीर् (V1 Da °दी), D7 T G पुरा त्रियां (T1 G2 °या), M हयान्वेद्यां (M3 °द्यान्) K2-5 V1 B6 2-5 D S वितत्य (D1 वितित्य, D4 विवित्य) —ᵈ) Ś1 K1 विप्राय, K3 कठाय; D7 करमान् (for कण्वाय) D6 भरत D4 ददे.

45 B1 G1, 4 om 45 (for B1, cf v l 35) T1 om 45ᵇᶜ —ᶜ) Ś1 K1 पुण्यतराश्र, B6 °तर D7 T2 G2 M1-3 तुभ्य (for चैव) — After 45, D7 repeats 41* (cf v l 34)

46 With 46–55, cf B 7 59 1-25 —ᵃ) T G चापि (for चैव) —ᵇ) K1 सजय, Dn1 सजय (for सृञ्जय) V1 B6 Dn2 D2-5 M4 सृजय शुश्रुम (by transp), Da1 D6 सजय शुश्रुम (D6 °म); D7 8 T G M3 सृजय शुश्रुम Da2 सृज मृतय शुश्रुम (corrupt). —ᶜ) Dn2 G1 योनुकपत Da वैरिभ्य (for वै नित्यं) —ᵈ) T2 पिता (for प्रजा)

47 With 47ᵃᵇ, cf Rām 1 1 91ᶜᵈ —ᵃ) D7 नाधवान् (for विधवा) G2 ह्यस्य (for यस्य) B2 चानाथा, D7 विपयो (for विषये) —ᵇ) D4 नानार्थं K1 कांचनाभवन् D2 नानाथ कश्चनाभवत्; D7 S नान (M4 °ना)र्थं कस्यचिद्भवेत् —ᶜ) Ś1 सर्वोप्यासीत्; K1 सचेप्यासीत् (sic), K3 5 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 सर्वत्रासीत्, K4 D4 सर्वस्यासीन्, D7 सर्वस्य स्यात्, M3 सर्वस्य वै (for सर्वस्यासीत्) K2 पुत्रसमो —ᵈ) K3 4 5 V1 B1 2 5 Dn D3 5 6 8 यदन्वशात् (K5 °सात्), Da1 यदा स्वमात्; M1 यदान्वगात्

48 With 48ᵃ, cf. Rām 6 128 102ᶜ —ᵃ) Ś1 K1 कालवर्षीणि, K3 5 V1 B Da Dn D2-3 S °वर्षी च (M1 °वर्षीव), D1 °वर्षाच K3 5 V1 B Da Dn D2-3 S पर्जन्य —ᵇ) Ś1 K1 दशवति च, K4 D1 फलवति च, V1 B Da Dn2 D7 M समपा(B6 °वा)दयत् (M3 °यन्), Dn1 D6 समुपादयन् (D6 °यत्), T G समवर्धयत् (T2 G2 °यन्) —ᶜ) T1 G3 4 M4 सुपमम्, G1 सुष्टुमम्, G2 M3 सुसुखम् (for सुभिक्षम्) —ᵈ) Ś1 प्रशास्यति — After 48, Da ins 43* (cf. v l 51)

49 With 49, cf. Rām 1 1 92 Ś1 om 49 V1 reads from st 49 up to the end of 42* on marg —ᵃ) D8 नाशु (for नाप्सु) K1 4 मज्जश्च, B5 Dn2 D6 मज्जत, D1 [अ]मज्जंति, M [अ]मज्जत Da प्राणिनोमा(Da2 °प)स्सुमर्जुन (corrupt) —ᵇ) K3 नावर्षो, K4 नानर्था, K5 B6 5 Da1 Dn2 D1, 6 नानर्थे; V1 B1-4 Dn1 D2 3 5 8 नान्यथा, Da2 नानर्यां, D1 corrupt D4 T2 दहेत्, M1 3 दहन् — With 49ᶜᵈ, cf Rām 6 128 98ᶜᵈ —ᶜ) K5 D4 व्याधिज; B2 Da व्याधितो, D7 M व्याळतो, T1 G व्याळकाद्; T2 व्याळाद्वै (for व्यालज) Da भवे चासीद्; T2 भयं नासीद् K3 V1 B6 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 रुजा (V1 B6 D3 5 8 °जो, B1 °ज) भय न तत्रासीद् — After 49, M2 reads (with var) and cancels 52ᵃ B1 G1 ins after 49, 43* (cf v l. 51)

50 With 50, cf Rām 6. 128 101 B1 G1 om (hapl) 50–51, G2 om (hapl) 50 V1 reads 50

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः प्रजा रामे प्रशासति ॥ ५०
नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् ।
धर्मनित्याः प्रजाश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५१
नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५२
स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः ।
दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५३
श्यामो युवा लोहिताक्षो मत्तवारणविक्रमः ।
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ५४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५५
[7] भगीरथं च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ५६ C. 12. 933 B. 12. 29. 63 K. 12. 29. 63

on marg 50^{ab} = (var) 3 181 16^{ab} — ^{a}) K1 आस, K5 आयुर्, D4 आयु (for आसन्) K2 3 V1 B2–5 Da Dn D2 3. 5. 6 8 °सहस्रिण्यत्र, D7 T G2 4 °सहस्राश्च, M1. 3 °सहस्रेग — ^{b}) D3 5 8 वर्ष, M2 पुत्रेग (hypermetric) (for पुत्र) K2 5 B4 D4 T G2 4 °सहस्रिग (B4 °न) — After 50^{c}, Dn2 D2 ins post half of line 1 and line 2 of 43* — ^{d}) K2 3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn1 D3–8 S (G1 2 om) रामे राज्यं (for प्रजा रामे) Dn2 D2 निर्भया[ ] स्वैरचारिणः — After 50, K5 ins 43* (cf. v l. 51)

51 K5 B1 Dn2 D2 G1 M1 3 om 51 (for B1 G1, cf v l. 50) V1 reads 51 on marg — ^{a}) V1 न चान्योन्य- (for नान्योन्येन) — ^{b}) K1 कुतोर्पणा (sic) — With 51^{cd}, cf Rām. 6 128 103^{cd} — ^{c}) D4 धर्मं कृत्वा D1 प्रजावास, M2 प्रजा राजन — K2 3 V1 (marg) Bo 2–5 Dn1 D3–5 8 T1 G2 3 M2 4 ins after 51 K5 after 50 B1 G1, after 49 Da, after 48 Dn2 D2 (both om prior half of. line 1) after 50^{c}

43* संतुष्टा सर्वसिद्धार्था निर्भया स्वैरचारिण ।
नरा सत्यव्रताश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ।

[(L 1) K5 पूर्वं-, B1 परि- (for सर्व-) G3 सत्त्वानि (for -सिद्धार्था) Da चैव चारिण, G1 स्वैरकारिण —(L. 2) V1 D2 न्यरताश्चासन्, Da T1 G1–3 M2 4 सत्यव्रतधरा]

52 With 52^{ab}, cf Rām. 6 128 102^{ab} D7 T2 G4 om. (hapl.) 52 — ^{a}) B2 Da M ऋतु ; D2 6 नित्यं (for नित्य) B2 Da चापि (for चैव) — ^{c}) M2 द्रोणदुहा — ^{d}) D1 G1 रामो

53 ^{a}) Da चतुर्दश च वर्षाणि — B1 reads 46* after 53^{a} and om. (hapl.) 53^{b}–54^{c} — ^{b}) K2 5 D4 7 S महात्मना ; B2 Da °यशा (for °तपा) — After 53^{ab}, D4 ins .

44* जघान राक्षस रामः पौलस्त्य लोककण्टकम् ।

With 53^{cd}, cf 3 275 69, Rām 6 128 95^{cd} — ^{c}) Ś1 दश्वाश्व (sic) G1 -मेधेन K1 जार्यप्यान् (corrupt), D4 corrupt, D7 T G M3 आजह्रे, M1. 2. 4 जारूथ्याम् — ^{d}) D7 रथ्याश्चैव, T G3 4 जारूथ्यान्स, G2 यथाविधि (for आजहार) D7 T1 G3 4 M1 2 4 निरर्गळान्, D8 निराकुलान् G1 यथा विधिरनर्गलान्

54 B1 om. 54^{abc} (cf. v l 53) With 54^{ab}, cf Vāyu P II. 26 191^{cd} — ^{a}) V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3. 5 6 8 M transp श्यामो and युवा — ^{b}) K3 D4 मत्तमातगविक्रमं (D4 °म); K5 V1 B (B1 om) Da Dn D2 3 5 6 8 S मातंग इव यूथप ; D1 मत्त वारणविक्रम, D7 मातुपा इव यूथपा — After 54^{ab}, N (except K3 D4 7, B1 om.) ins

45* आजानुबाहुः सुमुखो हरिस्कन्धो महाभुजः ।

[= (var) B 7 59 21^{ab}, Vāyu P II. 26 191^{cd} K5 V1 B (B1 om) Da Dn D2 3 5 6 8 सिंह- (for हरि-)]

— ^{c}) K4 दशवर्षं, D4 शरवर्षं, M1 3 4 एकादश (for दशवर्ष) — K5 V1 (marg) B Dn D1–3 5 6 8 T2 ins after 54^{c} (B1, after 53^{a})

46* दशवर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा-

[(L 1) D2 3 5 [अ]पि (for च) —(L 2) T2 सीतापतिर्महाबाहू]

55 D7 om. (hapl.) 55–58 G4 om 55 — ^{a}) Da2 सजय — T1 om 55^{bc} — ^{b}) T2 तु य (for त्वया) — ^{c}) Da T2 G1–3 तुभ्य (for चैव) — ^{d}) Da2 नापुत्रम् Da1 ममापुत्रनुतप्यया (corrupt)

56 With 56–63, cf. B 7 60 1–13 D7 om 56 (cf v l 55) — ^{b}) K4 V1 Bo 1. 4 5 D2 3 5 6 8

C 12.957
B 12.29.64
K 12.28.64

असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ५७
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ५८
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
रथे रथे शतं नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ५९
सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६०
उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह ।
गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ॥ ६१
भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम् ।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६३
[8] दिलीपं *चैवैलविलं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ६४
इमां वै वसुसंपन्नां वसुधां वसुधाधिपः ।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ६५
तस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
सहस्रं वारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६६

M4 सृजय शुश्रुम (by transp), Da T G M1 सृं(Da स)जय शुश्रुम; Dn1 शुश्रुम सजय

57 D7 om 57 (cf v l 55). —^{b}) K5 Da स सुरेश्वर; B2 च सुरेश्वर (for सुरसत्तम). —^{d}) B2 D4 S (except T1) मघवान् (for भग°) B2 S लोकपूजित (for पाकशासन)

58 = (var) 29 D7 om 58 (cf v l 55) —^{a}) D4 M3 सहस्राणि (for °णां) —^{b}) Ś1 K1 4 B1 D1 विभूषणा (K1 °ण), B2 परिष्कृता —^{d}) T G M1 3 दक्षिणा (for °णाम्). K8 अपकालयत्, D1 अभ्यका°, D4 अभ्याकारयत्

59 ^{a}) D7 रथं (for रथ) —^{b}) Bo G1 सर्वे Da G1 चतुर्युजा —^{c}) Dn1 शतं शत रथे नागा.

60 ^{a}) Bo अश्वा एवैक; D1 अश्वचैकैक (sic); D7 अश्वमेवैक, T2 एकमेकैक —^{b}) B3 हस्तिक; Da2 हस्तिनो, D7 हस्तिना —^{c}) D1 द्वे (for the second ऽश्वे) —^{d}) K4 गविजाविक; K5 V1 Bo 3-5 D3 3 5 चाप्यजाविक, D1 6 वाप्य°; D8 गव्यजाविय

61 ^{a}) B5 (marg, also as in text) उपतीरे; D1 उपह्वरे; D4 उपयज्ञे D7 T2 [ऽ]तिथ्यथिता (for निवसतो) —^{c}) G2 यस्माद् —^{d}) Ś1 K1 2 4 D1 दुहिता (for उर्वशी) Ś1 K2 4 D1 [अ]भ्यभवत्, K1 [अ]थ भवत्; Da D7 S [ह्]त्यभवत् (M3 °न्); Dn चाभवत्

62 ^{a}) Ś1 K1 4 D1 शूर दक्षिणम्, D8 भूरिद°, T2 भूमिरक्षिणम्; G2 भूरिद्रविणम् Ś1 D1 इक्ष्वाक; K3 5 G3 ऐक्ष्वाक; Dn D2 3 (marg) 5 ऐक्ष्वाकुं; M1 3 ऐक्ष्वाकु (for इक्ष्वाकुं) —^{c}) K3 4 त्रैलोक्य; D1 त्रैलोक्य; M1 त्रिलोकं —^{d}) K3 4 D1 दुहितृत्वम् K4 उपायुषी, K5 उपागता, Dn3 D7 G1 उपेयुषि.

63 G1.4 om 63 —^{a}) Da1 सजय (for सृञ्जय) — T1 G3 om 63^{bc} —^{b}) T2 तु य; G2 तव (for त्वया) —^{c}) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्). D7 G2 M3 4 तुभ्यं (for चैव) —^{d}) G2 पुत्रमप्यनु° —After 63, D7 repeats 41* (cf v l 34, 45)

64 With 64–73, cf B 7 61 1–12 —^{a}) Ś1 चैव निविड; K1 चैपत्रिविड; K2 चैवेडभिडं; K8 B2 चेदैलविल, K4 चैव द्रविड, K5 T2 चैव राजान, V1 Bo 1 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8 च महात्मान, D1 चेदैविद्रुप; D4 चेदेलविल, D7 corrupt, T1 चैवैलिविलिं; G1 चैवलिमिलिं, G2 च महाप्राज्ञ; G3 4 M1.3 चैवैलिविलिं, M2 चैवैलिबिलं; M4 चैवैलिविलं (for *चैवैलविलं) —^{b}) Bo 4 5 Dn2 G2 M4 सृजय शुश्रुम (by transp); Da D7 T G1 3 4 M2 सृ(Da1 स)जय शुश्रुम D4 संजय (for सृञ्जय) —^{c}) B2 दिव्यानि (for भूरीणि) —^{d}) B2 प्रवदति (for कथयन्ति) D7 T G मनीषिण (for द्विजातय)

65 ^{a}) K3 5 V1 B D (except D1) S य (M2 स) इमा K3 5 B Dn D2-8 S वसुसपूर्णा, V1 Da वसुनापूर्णा (Da1 °र्णं) —^{c}) K3 5 D4 7 S ईजानो वितते यज्ञे —^{d}) K8 D4 समाहरत्; D7 M स्वर्मंहत; T1 G स्वमन्यत, T2 यमंसत (for समाहित)

66 ^{a}) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 M यस्येह; D7 T G यस्य वै Da °मानश्च —^{b}) K1 4 D1 यज्ञ;

यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः ।
तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ६७
चषालो यस्य सौवर्णस्तस्मिन्यूपे हिरण्मये ।
ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ ६८
अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ६९
एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
यत्स्त्रियो हेमसंपन्नाः पथि मत्ताः स्म शेरते ॥ ७०
राजानमुग्रधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ।
येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७१
त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति चैव हि ॥ ७२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७३
[9] मांधातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥ ७४
संवृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ।
पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ ७५ C. 12. 973 B 12. 29 12 K. 12. 28 12

K5 यज्ञै (for the second यज्ञे) K1 पुरोहिता, Da पुराभव (Da2 °वद्), D4 पुराहित°, G1 पुरोहित —c) D7 8 हेमान् —d) K8 दक्षणाम्, D7 T G दक्षिणा K8 D1.4 अभ्यकालयत्; K4 अभिका° Bo 3-5 D2 3 5 8 दक्षिणार्थमकालयत्

67 b) Ś1 यूपश्री सहिरण्मया, K1 यूप श्रीसहिरं मया (sic), K4 D1 यूपम श्रीर्हिरण्मय —c) K4 ते (for तं) D1 T2 नम, M नर्म (for कर्म) B2 कुर्वाण, —d) V1 B D1-6 S शक्रश्रेष्ठा, D2 कुरुश्रेष्ठा Bo 3 5 D3 3 5 अपाश्रयन्, B2 समा°, D7 T G उपासते, M1 3 इवोच्छ्रयन् D8 शक्र श्रेष्ठमुपाश्रयेत्

68 a) K2 3 B Da Dn D2-7 S चषाले; K5 V1 चखाले, D8 वर्पाले K1.3.5 V1 B D (except D1) S सौवर्णे —b) D3 5 8 तस्य (for तस्मिन्) D8 यूप —d) K3 4 B5 Da सप्त च, K5 सप्तश°, D1 सप्त वा

69 a) Dn1 T2 M1.3 अवादयंस्त D8 अवदायत्र वीराणा (sic) —b) D1 विश्ववसु B2 Da स्वयं विश्वावसुस्तदा D8 om from स्वयम् up to the end of 69 —d) Ś1 K1 2.4 D1 रम्यं (for मम) Da °मतीह्यय

70 a) Da एतद्राजो —c) V1 Bo.2-5 Da1 Dn D2 3 5 6 यस्येमा, B1 यस्येते, Da2 यस्येना, D7 S यद्योपा V1 B Da Dn D2 3 5 6 S (except T2) हेम° संछन्ना —d) D7 S स्त्री(T1 G3 4 स्त्री)वा पथिषु शेरते

71 a) D7 राजानश्च K8 शक्रधन्वान, K5 B1 Dn D5 शतध°; V1 Bo 2-5 Da D6 चक्रध°; D2 3 शत्रु दमन, D1 शत्रुधन्वानं, D7 S चित्रध°; D8 शतिदमनं — B2 om. (hapl.) 71bc. —b) D7 T G अपराजित (for सत्यवादिनम्) —c) T2 ये पश्यति महा°

72 a) B3 (m as in text) शीर्यंते B2 Da त्र्यश्च यस्त त्रय शब्दा —b) K1 विवेशने, D6 निवेशनं —c) B2 Da D7 S स्वाधायशब्दो Bo 2 3 Da S ज्या शब्दो D7 om ज्याघोषो B1 (marg, also as in text) D2 3 5 8 ज्याघोषो ब्रह्म(D8 ब्राह्म)घोषश्च, B5 स्वाध्यायज्याघोषशब्दो —d) M2 om चैव हि. K8 B1 5 Dn वै त्रय°, V1 चैव यद्, Bo-3 Da D6 चैव य°; D2-5 चैव ह, T2 यस्त वै, G2 चेन्मम D7 T1 G3 M1.3 4 दीयता दीयतामिति, G1 शब्दो दैन्दीयतामिति (sic), G4 शब्दोय दीयतामिति

73 T1 G1 3 4 om 73 —c) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्) T2 G2 M तुभ्यं (for चैव) — After 73, D7 repeats 41* (of v l. 34, 45, 63)

74 With 74-86, cf B 7 62 1-20 B3 reads 74-76 on marg —a) D1 मंधातार Da यौवनश्वं (Da2 सं), D4 योवनाश्व (sic) —b) B2 सजय, Da1 सजय°, Da2 सृजय° Bo 1 3-5 Dn3 D2 3 5 8 मृत सु(D8 स)जय शुश्रुम; D7 T G M2 मृत सृ(G3 M2 सं)जय शुश्रुम° —c) D7 T G M4 देवावश्विनौ (for देवा मरुतो) —d) Da corrupt B2 अवासृजन् Dn2 D4 6 अवाहरन्, D7 T G M4 निरूहतु°

75 B3 reads 75 on marg —a) K2 3 D8 1 G2 M2 स वृद्धो, B1 2 Da Dn1 समृद्धो, M1 सवर्धो K1 यव°, Da1 यौव° (for युव°) —b) M2 सु (for यो) —c) Ś1 °ज्यो भवेत्; K1 D1 M1 °ज्योभवत्; K4 D3 °ज्येभवत् (for °ज्योद्भव) —d) Da Dn2 त्रैलोक्य (for त्रिलोक). B1 नृप D8 त्रिषु लोकविजी नृप° (sic)

C 12 976
B 12 29 63
K 12 28 63

यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् ।
अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ७६
मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो *अभ्युपपद्यत ।
मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ७७
ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ७८
तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य समामह्ना व्यवर्धत ।
स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ॥ ७९
तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ।
धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८०
य आङ्गारं हि नृपतिं मरुत्तमसितं गयम् ।
अङ्गं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत् ॥ ८१
यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे समयोधयत् ।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ८२
यतः सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ८३
अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ।
अददाद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो महीपतिः ॥ ८४

76 B8 reads 76 on marg —[b]) Ś1 °रूपिन K1 °रूपिप (sic) —[d]) Ś1 कमन्य, Da1 कामयं, D7 T G M2 4 किमयं

77 [a]) K3 4 D1 मामयं; K6 मामेवं. K6 [ए]व (for [ए]वम्) K8 V1 B (except B1, B1 partly damaged) Da D2-8 S मामेवायं धास्यतीति —[b]) Ś1 K1 2 4 D1 ह्यभ्युप° (for *अभ्युपप°). K3 5 D4 तमिंद्र प्रत्यपद्यत (K6 °भापत); V1 B2 8 6 D3 5 6 8 तमिंद्रो भ्युप°; Bo Da तामिंद्रो ह्युपपद्यते, B1 Dn इंद्रोयाभ्यु (Dn2 °भ्यु)पद्यत; B1 damaged, D7 T2 M तमिंद्रो भ्यव°; T1 G तमिंद्रो ह्यभ्य° (G2 °स्म°). —[c]) Ś1 K1 ततस्तत्र, Da तदा तस्य. —[d]) D7 S शचीपति (for शतक्रतु).

78 [a]) T2 च (for तु) Da पयसा B2 Da1 D1 S धारा —[c]) Da तस्यास्य, D7 सुतस्य —[d]) K1 चाप्लुवत्; Bo, 2 4 चाश्रवत्; T2 चासृजत् D8 पाणि रिंद्रश्चवास्रवत् (sic).

79 [a]) D1 संपिब —[b]) K1 2 B2 D3 6 7 सममह्ना; K6 V1 Bo 1 3 4 Dn D6 8 शतमह्ना; Ś1 (by corr) B6 Da शयमह्ना; K8 D4 समा अह्ना; K4 स समह्ना; D1 स समह्ना; G1 स मांधाता (for समामह्ना as in Ś1 [orig] G2 M1 3 4) —[c]) M1 3 आसीत्स (by transp) V1 B1 Da वासव (for द्वादश) Ś1 (by corr) -शयो (for -समो) —[d]) K2-6 V1 B Da Dn D2-6 8 M1 3 4 पार्थिव; D7 T G वीर्यवान् (for पार्थिव)

80 [a]) K6 V1 Da Dn D3 तमिमं; B3 damaged, D6 तमिव V1 सर्वान्; Da कृत्स्ना (for सर्वा) —[b]) Ś1 K1 4 D1 4 [अ]प्येकाह्ना; V1 अकामा, Da चैकाह्ना B2 Da D3 5 6 8 प्रत्यपद्यत; D1 समपश्यत. —[c]) Da धर्मार्थिनं. —[d]) D7 श्रुतम् (for शूरम्). T1 जित (for -समं)

81 [a]) K3 5 6 V1 B (B1 damaged) Dn D3-5 6 8 यश्चांगारं; D7 यो नकर्णं; D8 यश्चागार; S योनरण्यं (M1 °ण्यम्) K3 5 6 V1 Bo 1 3 Dn D6 तु नृपतिं; B2 Da नरपतिं; B1 damaged, D2-5 7 8 S च नृपतिं —[b]) Ś1 शय; T1 हयं (for गयम्) —[c]) K3 भायं; D4 आंग (for अङ्ग) D7 भद्रकर्यं; M4 बार्ह द्रथं —[d]) K3 समजीययत्; K4 समनोजयत्

82 [a]) D1 यौवनाशो; D2 °नाश्वै; D4 °नाश्वं K3 D4 यदाङ्गार; D7 S यदा चापं. —[b]) K3 4 V1 B Da Dn D2-6 8 प्रत्ययुध्यत (D4 °न°); D7 S प्रत्य पद्यत —[c]) Ś1 K1 4 D1 2 6 8 विस्फार; K6 D4 विस्फारे; V1 B Da D8 7 G3 4 विष्फारं (B1 °रो), D4 विष्फारैर्; T1 G2 M2 विष्फारान्, T2 M1 3 4 विष्फाराद्, G1 विष्फार्यं (for विस्फारैर्) D4 धनुषा —[d]) V1 धोरनादीति (sic), Bo 3 Da गौरवेणाति-; B2 द्यौरनादीति, D1 द्योरीमादीति (sic), D2 3 8 गौर वेणाभि-; D7 द्यौर्न भेदीति; G1 द्यौरहेदिति (for द्यौर भेदीति)

83 = (var.) Vāyu P II 26 68, Bhāgavata P 9 6 37. —[a]) K3 5 Da2 D4 यत्र; Dn यस्य (for यत°) —[b]) B3 Da यस्मिंश्च, Dn2 D6 यत्र य. —[c]) V1 तत्सर्वं (by transp) D4 योवनाश्वस्य —[d]) M1 3 मांधाता Da D1 4 M4 क्षत्रमु(D4 °नु)च्यते

84 [b]) D2 om (hapl) from सूय up to व्यभज (in 85[d]) — After 84[ab], Dn2 reads (hapl) तर्पया मास विप्रेंद्र (cf 89[c]) —[c]) K2 3 5 V1 B Da Dn D3-6 8 अददद्, D1 आददद्, G1 आददाद्. M1 3 4 अश्वान् (for मत्स्यान्) —[d]) K2 3 5 V1 B D (except D1, D2 om.) S विशां पते (K3, 8 D4 पतिः) (for महीपतिः).

हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ।
अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो व्यभजन्नितरे जनाः ॥ ८५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८६
[10] ययातिं नाहुषं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं सर्वां विजित्य सहसागराम् ॥ ८७
शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्नृप ।
ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छद्वसुंधराम् ॥ ८८
इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजिमेधशतेन च ।
तर्पयामास देवेन्द्रं त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ८९
व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा दैतेयदानवान् ।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९०
अन्तेषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान् ।
पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्रस्थितो वनम् ॥ ९१
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९२
[11] अम्बरीषं च नाभागं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तम ॥ ९३ C. 12. 993 B 12. 29 100 K. 12. 28. 100

---

85 D2 om. up to व्यभज (cf v l 84) —a) K4 योजनोत्सेधो, D8 योजयन्मेधान् —b) K4 नायतान् Da D1 शत(D1 दश)योजनान् — Ś1 K1 D1 om 85cd —c) K3. 6 B1 2 D3. 5 G2 अतिरिक्त, D4 M2 अतिरिक्त- —d) K2 3 Dn1 व्यभजस्त्वितरे, Da °ज्य-न्नितरे; D7 °जते च ये (for °जन्नितरे)

86 T1 G1. 3 4 om 86bc —b) T2 तु य (for त्वया) —c) T2 M1. 3 तुभ्य (for चैव) — After 86, D7 repeats 41* (cf v l. 34, 45, 63, 73)

87 With 87–92, cf. B 7 63 1–11 —a) Da1 ययाति, D6 ययान, M3 ययातिर् Da नृपतिं (for नाहुष) M4 चापि (for चैव) —b) K2 शुश्रुम सजय, V1 B0 3–5 Dn2 D2 3 5 6 M1 3. 4 सृंजय शुश्रुम (by transp), Da D7 8 T G M2 सृ(Da1 D8 G2 म)जय शुश्रुम (D8 G2 °म) —c) K1 सर्वां, K3 4 V1 B D (except D1) T1 कृत्स्ना (for सर्वां) — V1 reads (hapl) 87d–90c on marg —d) K1 D1 -सागर K5 विजित्वा सागरांबरां

88 V1 reads 88 on marg —a) Ś1 (by corr) K1 चैस्या, Ś1 (orig) रपा, B0–2 सम्या- (for शम्या) Da [अ]त्य(Da2 °न्य)तीयाद्, D7 [अ]भ्य-गच्छद्, S [अ]म्य(G1 3 [अ]धि)गच्छद् V1 सम्याते-नाम्यतीयाद् (corrupt), D1 स यातेनाभ्यतीतश्च —b) D7 S वेदिभिश्च V1 चिम्रयोन् (sic), T2 चित्रवन् K2 नृपै; K4 5 V1 B2 Da D4 नृप, B0 1. 3–5 Dn D1–3 5–8 महीं (for नृप) —c) Da इयाज (for ईजान) K2 4 यज्ञै, V1 B Dn D2 3 5 6 8 सुख्यै (for पुण्यै) —d) M2 पर्यगच्छन्

89 V1 reads 89 on marg —b) K3 5 V1 B Da Dn D1–6 8 वाजपेय-, D7 S राजसूय (for वाजिमेध) D8 -शतानि —c) B2 Da तोष (for तर्प) Ś1 K1 देवेंद्रास, B1 5 Dn D6 7 S विप्रेंद्रास

90 V1 reads 90abc on marg —a) K3 व्यूढै, K4 व्यूढ, D1 व्यूढ, D2 3 8 व्यूहे Dn व्यूढेना सुरयुद्धेन —d) M1 3 नाहुषात्मज

91 a) K1 अत्ये तु, K3 8 B2 Dn2 अंत्येषु, B0 5 अते तु, D1 अन्येषु, T2 पदेषु (for अन्तेषु) G2 पुत्र K4 विनिक्षिप्य (hypermetric), M2 विक्षिप्य —b) Ś1 K4 5 V1 D1 4 6 8 T2 M1–3 यदुद्रुह्य, Da1 क्षत्रद्रुह्य, Da2 यवद्रुह्य, M4 यदु द्रुह्यु —c) K1 B1 पुत्र, M4 सुत (for पूरुं) K1 2 4 °षिच्य स्व, K5 V1 B Dn2 D2 3 5 6 8 °षिच्याथ, Da G1 °षिच्य स्व, D1 °षिच्य* (for °षिच्य स्वे) —d) K3 5 D4 सभार्य, Dn2 स्वदार K3 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S प्रा(G3 प्र)विशद् (for प्रस्थितो)

92 T1 G1 3. 4 om. 92bc —b) T2 तु य (for त्वया) —c) Ś1 K1 पुण्यतमश्च D7 T2 G2 M1 3 तुभ्य (for चैव) — After 92, D7 repeats 41* (cf v l 34, 45, 63, 73, 86)

93 With 93–97, cf B 7 64 1–17 D8 reads 93–97 on marg —a) Ś1 अबरीश, D1 अनुरीषं Ś1 K1 2 4 तु (for च) K5 राजान —b) V1 B0 3–5 Dn D3 5 6 G2. 4 M3 4 सृंजय शुश्रुम (by transp), D7 T G1 3 M1 2 सृजय शुश्रुम Da1 सजय; Da2 सृजय, D4 सजय (for सृञ्जय) —c) Dn2 पूर्वां (for पुण्य) —d) K1 नृपमुत्तमं, B0 Dn2 D7 T1 G1 4 नृपसत्तम

94 D8 reads 94 on marg —b) K3 Da1 M1 यायिनां; K4 यायना, Da2 D4 यासिनां, D1 वाजिन, T2 योधिनां (for याजिनाम्) —c) D7 विविधे (for

C 12. 994 B 12. 29 101 K 12. 28. 101

यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुत याजिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ९४
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीषं नाभागमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ ९५
शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽभ्ययुर्दक्षिणायनम् ॥ ९६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९७
[12] शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ९८
सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्शाशबिन्दवः ।
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ९९
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः १००
रथं रथं शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वमश्वं शतं गावो गां गां तद्वदजाविकम् ॥ १०१
एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समादिशत् ॥ १०२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०३

वितते) —^{d}) K_3 B (except B_1) Dn $D_{2\ 3.5\ 6\ 8}$ सुसहित, K_5 समाहरन्; D_a सहस्रश; D_4 समाहरत्, D_7 T_2 स्वमहत, T_1 G स्वसन्यत, M ह्यसंहत (for समाहित). $Ś_1$ K_1 ब्राह्मणा सुसमाहिता

95 D_3 reads 95 on marg. —^{a}) B_2 D_6 पूर्वे जनाश्, Dn_2 पूर्वजनाश्; T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ तु पूर्वंजाश् —^{b}) D_6 भविष्यति (for करि°) —^{c}) $Ś_1$ [अ]बरीश; D_7 S [अ]बरीषे ($M_{1\ 3}$ °षो) K_2 V_1 $B_{1.3-5}$ D_a Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ नाभागिम्; K_5 D_1 राजानम्, Bo नागाभिम्; D_7 S नाभागे ($M_{1\ 3}$ °ग) —^{d}) K_4 अन्वमोदति, D_a अनुमोदंत; M_{1-3} अन्वमोदत $Ś_1$ K_1 दक्षिणै; B_4 दक्षिणा

96 D_3 reads 96 on marg —^{a}) B_3 सत (for शत) —^{c}) B_2 D_a सर्वैश्वमेधे, T_1 $G_{1.3\ 4}$ सर्वाश्वमेधैर् B_2 D_a राजान (for ईजानास्) —^{d}) $K_{2\ 3\ 5}$ B_{0-3} Dn $D_{2\ 3.5\ 6\ 8}$ तेन्वयुर्, Da_1 तेत्वयुंर्; D_4 तत्वयुर् (corrupt), G_{1-3} ते ययुर् Bo Da_1 दक्षिणानय; D_1 G_1 °धनं (for °यनम्)

97 D_3 reads 97 on marg T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ om. 97^{bc} —^{b}) T_2 तु य (for त्वया) —^{c}) D_7 पुण्यकृतस्. D_7 T_2 G_2 तुभ्यं (for चैव) — After 97, D_7 repeats 41* (cf v l 34, 45, 63, 73, 86)

98 With 98–103, cf B 7 65 1–12 —^{a}) D_a शाशाविंदु, D_1 शतविंद्रच् (sic), T_2 $G_{3\ 4}$ शशिविंदुं, M_4 शतविंदु V_1 चित्ररथ, T_2 चैत्ररथिं —^{b}) V_1 $Bo_{4\ 5}$ D_7 S सृजय शुश्रुम (D_7 T G M_2 °म), Da_1 शुश्रुम सजय — $Ś_1$ repeats 98^{d}–99^{a} after 99^{a}. B_2 om (hapl) 98^{d}–99^{a}

99 B_2 om 99^{a} (cf v l 98) After 99^{a}, $Ś_1$ repeats 98^{d}–99^{a} —^{a}) V_1 हि (for तु) —^{b}) $Ś_1$ K_1 T_2 शाशिबिंदवा, K_2 V_1 B_{3-5} Dn_1 $D_{2\ 3\ 5}$ T_1 G_3 शाशबिंदवा, $K_{3\ 5}$ शाशवैंदवा, K_4 शतबिंदव, Bo शासबिंदवा, B_1 ससाबिंदव; B_2 D_7 M_1 शशाबिंद्व, D_4 शासबैंदवा, D_8 शशाबिंदवा, M_4 शाशविंद्व G_1 यस्यासिं च सबिंदव —^{c}) $Ś_1$ °कवचश् S_1 K_1 चैव; M_4 सर्वा (for सर्वे)

100 ^{b}) Dn_1 पृथग् (for पृष्ठतो) —^{c}) K_4 D_1 शता (for शतं) —^{d}) K_3 D_4 नागे नागे K_1 रथं (for रथा) D_7 नागाना सरथ रथा

101 ^{a}) $K_{3\ 5}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{1-6\ 8}$ रथे रथे (D_4 °थ-); D_7 रथं रथ, M_2 रथे रथ Da_2 श्वाचो, D_8 चाश्व, D_4 चाश्व, G_2 चार्श्व (for चाश्वा) —^{b}) $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ कुलजा, D_7 देशजान् $M_{1.3}$ हैम (for हेम) —^{c}) V_1 $B_{1\ 4}$ D_1 अश्वे चाश्वे, $Bo_{3\ 5}$ Da_1 Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ अश्वे अश्वे, Da_2 corrupt, M अश्वं चाश्वं —^{d}) K_5 V_1 B D (except D_7) G_2 M गवां (D_4 गा गा) G_1 गंगा

102 ^{a}) B_1 Da_1 अदाद्; Da_2 अद (sic) (for एतद्). —^{b}) K_4 अश्वमेध, Da_1 °मेध D_a महाक्रतौ (for °मखे) —^{c}) $K_{2\ 4}$ शतबिंदुर्, T_2 G_4 शशि° K_3 Da_1 D_4 °राजो, D_1 G_1 °राजा —^{d}) $K_{2\ 3\ 5}$ V_1 Bo_{3-5} Dn $D_{3\ 5\ 6\ 8}$ समार्पयत्, B_1 सुसंयत, B_2 $D_{1\ 2}$ समर्पयत्, D_a समाहित, D_4 समाहरत्, D_7 M ह्यसंहत, T_1 $G_{3\ 4}$ ह्यमन्यत; T_2 $G_{1\ 2}$ ह्यमसत (for समादिशत्)

103 $Ś_1$ K_1 om from सृञ्जय up to the end of 103 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ om 103^{bc} —^{c}) D_7 T_2 तुभ्यं (for चैव).

[13] गयमामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०४
यस्मै वह्निर्वरान्प्रादात्ततो वव्रे वरान्गयः ।
ददतो मेऽक्षया चास्तु धर्मे श्रद्धा च वर्धताम् ॥१०५
मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥१०६
दर्शेन पौर्णमासेन चातुर्मास्यैः पुनः पुनः ।
अयजत्स महातेजाः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०७
शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०८
तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ।
पितॄन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभ ॥ १०९
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम् ।
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधमहामखे ॥ ११०
यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ ।
तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १११ C. 12. 1011 B. 12. 29. 118 K. 12. 28. 118

— After 103, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86, 97).

104 With 104–112, cf. B 7. 66. 1–21. — a) Ś1 (orig.) आधूर्त-, Ś1 (by corr.) K3. 5 V1 Bo 2–6 Dn D1–3. 5. 6. 8 चामूर्त ; K1 आसीत्ता (sic), Da आप्यूर्त, D7 T G चाधूर्त-, M1. 3 आसूर्त, M2 आसूत्त (for आमूर्त). Bo 1. 3. 4 -वयस, D7 T G2–4 M3 रजस, G1 रजसो. — b) K2 B3 Da D7 T1 G1. 3. 4 M2 सृ(Da स)जय शुश्रुम, V1 Bo 4. 5 D1. 2. 8 T2 M1 सृजय शुश्रुम (by transp.). — c) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 यस्तु, B2 Da यो वै, D7 यश्च (for य स). — d) K1 (marg. sec. m., orig. as in text) जग्ध- (for हुत). B3 (m. as in text) महान्; D5 T2 भवेद् (for ऽभवत्).

105 a) K3. 5 Dn2 D4 तस्मै (for यस्मै). K3. 5 V1 B Da2 Dn D1–3. 8 T2 वरं; Da1 वरो. — b) Da1 कृतो, Da2 कृते, D7 तत्ते (for ततो). D1–3. 5. 8 वरं (for वरान्). Ś1 (sup. lin. as in text) K1 ह य, B2 D1 च य, Da च स (for गय). — c) D4 ददता. K3 Dn1 D5. 8 योक्षयं वित्तं; K5 Da D4 S मे क्षयो मा भूद्, V1 B Dn2 D1–3. 6 मेक्षयं वित्तं, D7 मे क्षणे मा भूद् (for मेऽक्षया चास्तु). K2. 4 देवता मच्छिवायाभूद्. — d) Da D7 T G2–4 धर्म (for धर्मे). B1 Dn2 D5 वर्ततां.

106 Da om. 106c–109d. — c) K4 लेभे कामाश्च तान्सर्वान्, B2 लेभे च स वरान्सर्वान्, D4 लभे च कामान्सर्वांस्तान्, D7 लभते च यथाकामान्, S लेभे च कामान्सर्वां(T2 सर्वान्कामां)स्तान्. — K1 om. 106d–109a. — d) D2 G1 म (for न). B5 श्रुत. D7 सर्वांस्तान्पावकादिति.

107 K1 Da om. 107 (cf. v. l. 106). — a) V1 Bo 2–6 Dn D1–3. 5. 6. 8 दर्शे च, B1 दर्शं च; M4 दर्शने. K2. 4 M1. 3. 4 पौर्णमास्येन, K3. 5 D4. 7 T G M2 पूर्णमासेन, V1 Bo 2. 5 D1. 2. 6. 8 पौर्णमासे च, B1 पौर्णमास च; B3. 4 Dn D3. 5 पूर्णमासे च. — b) Ś1 (orig., erased later) चातुर्मास्येन (hypermetric), K2 चातुर्मास्यैः, K3–5 V1 B1–4. 5 (marg.) Dn D5. 6. 8 चातुर्मास्ये, Bo 5 D1–3 °र्मासे. — c) K3 Dn1 D5. 7 अजयत् (by metathesis). V1 Bo 2–6 हयमेधेन, B1 अश्वमेधेन; D1 वाजिमेधेन, D7 च महातेजा (for स महा°). — d) K2 समुद्र; M2. 4 सहस्र. G3 परिवत्सर.

108 Ś1 (hapl.) K1 Da D4 (hapl.) om. 108 (for K1 Da, cf. v. l. 106). V1 reads 108 on marg. — a) B2 नाग (for गवा). — b) K3 V1 Bo 2–6 Dn D1–3. 5. 6. 8 अश्वतराणि; B2 °शतानि. — c) D1 स (for वै). — d) M2. 4 सहस्र.

109 Da om. 109, K1 om. 109a (cf. v. l. 106). — b) K1 वित्तैः पूर्णान् (for देवान्वित्तैर्). D2. 3. 5. 8 अपि द्विजान् (by transp.). — c) T2 पितॄंश्च स्वधया कामैः. — d) D7 त्रयस् (for स्त्रियः). K2 स्त्री; K3 B1 Dn स, Bo श्वा, D7 स्वां (for स्वा). K4 B1. 3 D4 T2 M3 पुरुषर्षभ; D2. 3. 5. 8 भरतर्षभ.

110 V1 reads 110 on marg. — a) K4 सौवर्णं; B2. 5 Dn2 सौवर्णीं. — b) D5 हिरण्यता (for द्विरायताम्). — c) K4 D7 S अददात्; Bo अयजद्. — d) All MSS (except Ś1) वाजि(K1 °पि)मेधे. B3 महारथे; Dn D1 °क्रतौ; D7 महामघे.

111 V1 reads 111ab on marg. — a) K1 यावती; K3 D1. 2 यावत्य. Bo 2. 5 शिकता. D7 च कृता. — b) K2. 3. 5 V1 B D1–3. 5–8 S गंगाया (T2 गयाया). Da D2. 3. 5. 7. 8 S भरतर्षभ (Da °भ), D4 पुरुषर्षभे. — d) Ś1 K4 D1 अमूर्तरयसो; K1 अमूल्यपयसो; B1 आमूर्तरमसो; D7 S आधूर्त(M1. 3 आसूर्त, M2 आसूत्त)-

C. 12. 1012 B. 12. 29. 119 K 12. 28. 119

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११२
[14] रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य यः शक्रं वरं लेभे महायशाः ॥ ११३
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन ११४
उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ११५
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ११६
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं तुभ्यं निष्कमिति यत्राक्रोशन्ति वै द्विजाः ।
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ ११७
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
घटाः स्थाल्यः कटाहाश्च पात्र्यश्च पिठरा अपि ।
न तत्किंचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ११८
साङ्कृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसद्गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ ११९

रजसो ($M_{2 \cdot 3}$ °यसो)

112 ^{a}) Da_1 सजय. — T_1 $G_{1 \cdot 3 \cdot 4}$ om 112^{bc} — ^{b}) D_1 तया, T_2 तु य — ^{c}) D_7 पुण्यकृतस् $D_{5 \cdot 7 \cdot 8}$ T_2 G_2 M तुभ्य (for चैव) — After 112, D_7 repeats 41* (cf v l. 34, 45, 63, 73, 86, 97, 103).

113 With 113–121, cf B 7 67. 1–21 — ^{b}) V_1 $Bo_{.1 \cdot 4 \cdot 5}$ Dn_2 G_2 $M_{3 \cdot 4}$ सृंजय शुश्रुम (by transp), Da D_7 T $G_{1 \cdot 3 \cdot 4}$ सृं(Da स)जय शुश्रुम — ^{c}) K_3 शक्र-; V_1 B Dn $D_{2 \cdot 3 \cdot 5 \cdot 6 \cdot 8}$ शक्राद् D_7 समाराध्य च यः शक्रं — ^{d}) K_5 Da D_7 S वरान् (T_2 स वरान् hypermetric) K_3 महाजसा; B_3 damaged, Da_2 °यसा; Dn °तपा

114 ^{a}) K_3 नौ (for नो) — ^{b}) K_1 D_8 अतिथिं-श्च. $Ś_1$ K_1 लभेमहे, Da_2 °म ह — ^{c}) D_6 मां (for मा) K_3 om. from व्यगमन् up to रन्तिदेवं (in 115^{d}) K_1 विगम, D_7 T_1 G_{2-4} व्यपगान्; $M_{1 \cdot 3}$ [अ]त्यगमे, M_4 [अ]तिगमे — ^{d}) $Bo_{1 \cdot 3 \cdot 4}$ याचिस्म (sic) T_2 M_2 किंचन

115 K_3 om up to रन्तिदेवं (cf v l 114) — ^{a}) K_4 T_2 उपा(T_2 °प)तिष्ठंति, K_5 V_1 B Da Dn_1 $D_{4 \cdot 6}$ उपा(Da_1 °प)तिष्ठश्च, $D_{1-3 \cdot 5}$ उपतिष्ठं(D_2 °ष्ठ)त — ^{b}) V_1 Bo_1 संयत; D_1 स्वयं ते; D_7 स्वयं ता K_4 शाशित, D_1 सांशित; $D_{5 \cdot 6 \cdot 8}$ शासित — ^{c}) Da_1 ग्राम्यारण्य; G_1 ग्रामारण्या

116 ^{b}) $Ś_1$ K_1 उत्क्लेशात्; Da ककुदात्; M_2 उत्क्रमात्; M_4 उत्स्वेदात्. K_2 B_2 Dn_2 ससृजे; K_{3-5} V_1 सुश्रुवे, Bo_1 शुश्रुवे; B_3 $D_{2, 3, 5 \cdot 6 \cdot 8}$ जायते; D_1 सस्रुवे; D_4 सुस्रुवा B_1 तय- (for यत-) — ^{c}) D_7 एतच् (for ततश्) $B_{2 \cdot 4}$ D_4 $G_{1, 3 \cdot 4}$ [ए]व (for [ए]व) — ^{d}) $D_{3 \cdot 5 \cdot 8}$ व्याख्याता K_4 च (for सा) D_4 महानदा

117 K_3 om. (hapl) 117^{abcde} — ^{a}) D_7 महानिष्का; D_8 ददौ निष्ठान्, T_1 $G_{1 \cdot 3}$ M_3 [ऽ]ददा(G_1 °द)न्निष्कान्; M_4 ददौ निष्कं — ^{b}) K_1 M_2 प्रवतो; V_1 प्रसृते, Da_1 प्रनते, D_7 प्रददौ, T $G_{1 \cdot 3 \cdot 4}$ M_4 प्रयतो, G_2 प्रथमो; $M_{1 \cdot 3}$ प्रयते (for प्रतते) Da_1 Dn D_7 T_2 $M_{1 \cdot 3}$ नृप — ^{c}) B_1 सत्य (for the first तुभ्य) K_4 D_4 निष्क इति; D_7 इती तुभ्य, T_2 इति यदा, G_3 तुभ्यमिति (for निष्कमिति) K_2 Dn D_6 तुभ्य निष्क तुभ्य निष्कम् — ^{d}) K_2 Dn D_6 इति क्रोशति, V_1 B $D_{1-3 \cdot 5}$ S यदा(T_2 तदा-; M_2 यथा)क्रोशति; Da तत्राक्रोशत, D_4 यत्राक्रोशत, D_7 यदोत्क्रोशंति (for यत्राक्रोशन्ति) D_1 G_1 द्विज- — ^{f}) $K_{1 \cdot 4}$ B_2 D_1 T_1 स प्रपद्यते, $K_{2 \cdot 3 \cdot 5}$ $Bo_{1 \cdot 5}$ Dn D_6 सप्रपद्यते, V_1 Da समपद्यत; T_2 च प्रपद्यते; G प्रतिपद्यते

118 ^{ab}) M_2 तथा (for च यत्) D_7 अन्वाहार्यप्रकरणं द्रव्यप्रकरण च यत्; T_2 अन्वाहार्यो पुरो भांडं कांचन च बभूव यत् — ^{c}) K_1 Da घटा-, D_7 यस्य (for घटा) $K_{3 \cdot 5}$ $Bo_{-3 \cdot 5}$ Dn D_{2-8} S पाड्य- (M_2 °ड्या), V_1 पात्रे, B_4 पड्य, Da पात्र- (for स्थाल्य) V_1 B Da Dn $D_{2 \cdot 3 \cdot 5-8}$ S क(V_1 T_2 घ)टाहानि D_1 पात्राण्यनेकरूपाणि — ^{d}) K_1 corrupt; $K_{2 \cdot 4}$ पाभ्याश्च; K_3 V_1 B D S स्थाल्यश्च; K_5 स्थाल्याश्च $Ś_1$ पिठिरा अपि, $K_{3 \cdot 5}$ D_4 विविधा अपि, V_1 B Da Dn $D_{2 \cdot 3 \cdot 5-8}$ S पिठराणि च; D_1 पिठराणिति — ^{e}) K_2 तत; $K_{3 \cdot 5}$ V_1 B D (except D_1) S नासीत् (for न तत्) — ^{f}) Da_1 °देवश्च $Ś_1$ (by corr) धर्मस्त

119 ^{b}) K_{2-4} B_2 Da_1 D_4 ये; Da_2 यो (for यां) $Ś_1$ $K_{3 \cdot 4}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3, 5-8}$ T G $M_{1 \cdot 3}$ अवसन्;

तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२१
[15] सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ १२२
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १२३
एकच्छत्रा मही यस्य प्रणता ह्यभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १२४
यः प्रादात्काञ्चनस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२५
द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामानुच्चावचांस्तथा ।
यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १२६
खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १२७
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२८ C. 12. 1029 B. 12. 29. 138 K. 12. 28. 135

K1 अवस; D5 अवसान्, M3 अविषिद् (for अवसद् as in K2.4 M2) — In K3, 119^cd is written and cancelled — ^e) K5 लभेत, K4 आलभत, V1 D2.3.8 अलभ्यत, Da अलभ्यत, D1 अलभ्यतु, D4 अल भत, D7 अलभ्यते; T G आलभ्यते D5 T G तदा (for तत) — ^d) T G1.2.3 [ए]क (for च) B1 D4 M3 त्रिंशति D- सहस्रा होकविंशति

120 ^a) Bo यत्र (for तत्र) B- सूदाश्च (for स्म सूदाः) — ^c) K3- B1 D3 सूप (for सूप) D7 आनीत, D8 अश्निध्व, T G अश्नीत Da सूपभूयिष्ठ मोक्तव्य — ^d) K1 भोज्य (for मांसं) D7 S (except M3) यथापुर

121 T1 G om 121^cd — ^e) D7 पुण्यकृतस् (for °तरश्च) D3.7 T2 तुभ्यं (for चैव)

122 D7 om (hapl.) 122-136 — ^a) K5 महाबाहु (for °त्मान) — ^b) V1 Bo.4 Da2 T G1.4 M1-3 सृजय शुश्रुम (B3 Da2 T G4 °म), Da1 G1 ° संजय शुश्रुम — ^c) K5 Bo 2-. Dn1 G1 ऐक्ष्वाकुं, V1 B1 Dn2 D2.3.5.8 M इक्ष्वाकु, Da D8 इक्ष्वाकुं, D1 चेक्ष्वाकं, D4 एक्ष्वाक — ^d) T1.G1.3.4 विग्रह (for विक्रमम्) Ś1 K1 अतिमानातिविभ्रमम्

123 D7 om 123 (cf. v l 122) 123^ab = (var) Rām 1 5 2^cd — ^a) K5 B1 D1.2 षष्टि, V1 Dn2 षष्टि; B3 Da1 D. षष्टिं B. शत (for पुत्र) Ś1 K1 -सहस्राणां — ^b) D8 यांतिम्, D2 यातम् (for यान्त) V1 Bo 1 2-. Da Dn D2.5.6.8 अनुज (Bo °य)ग्मिरे, B3 S पर्यवारयन् (for पृष्ठतोऽन्वयु) — ^c) D1 °राज, D6 °नाथ, G1 °राजा — ^d) T1 G व्यभ्र

124 D7 om 124 (cf v l 122) — ^b) K2.3.5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 प्रतापादम°, B3 D5 T2 G1 M प्रभावादम°, G2 प्रसादादम° — For 124^c-125^b, cf AB 8 22 — ^c) B2 D1 S सोऽश्वमेध (D1 °धे); Da साश्वमेध, D5 याश्वमेध Da1 -सहस्राणि (for °स्रेण) — ^d) T G वै सुरान् (for देवता)

125 D7 om 125 (cf v l 122) — ^a) B1 प्रादाय (by transp), D1 या प्रादा K2.3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 S कनक, K4 D1 काचन D1 स्तंभे 125^ab = 12 44 12^cd — ^b) Da G2 प्रसाद — K5 om 125^c-126^b D2 om. from 125^c up to य (in 127^a) — ^c) D1 T G2-4 पूर्णं, D4 कुल्लु (for पूर्णं) Da पद्मोपलाक्षीणां, T G पद्मदलाकीर्णं — ^d) B1 शयनमुत्तम (marg °नसंगत)

126 D2.7 om 126 (cf v l 125, 122), K5 om 126^ab (cf. v 125) — ^a) Da1 S (except G2) [ऽ]भिरूपेभ्य, Da2 [ऽ]निरू°, Dn2 [ऽ]नुरूपस्य — ^b) K5 V1 B Da Dn D3-6.8 S च विविधान् (G4 च विग्रयान्) (for उच्चावचास्) K3.4 V1 B Da Dn D3-6.8 S बहून् (for तथा) — ^c) D1 यस्य देशेन B2 Da T1 G1.3.4 M1 यद् (for तद्) — ^d) K2.4 व्यभजति

127 D7 om 127 (cf. v l 122) D2 om up to य (cf v l 125) — ^a) D1.8 खनयामास S क्रोधात् (for कोपात्) — ^b) K5 Da2 सागरांबरां, Da1 °रायर, D1 °रांसिकां, D6 °राकरां, D8 °रांकिक (for °राङ्किताम्) — ^c) Da यत्र (for यस्य) K4 नामा K4 D2 समुद्रस्य, D1 °श्रोपि — ^d) B3 उपेयिवान्; D1 अवासवान्; D4 उमागत; G1 उपागतं, M3 उपागमत्

128 D7 om. 128 (cf. v l 122) Ś1 K1 om.

C. 12. 1030
B. 12. 29. 137
K. 12. 28. 137

[16] राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १२९
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताच्च नस्त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३०
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३१
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १३२
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः ।
यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १३३
आपः संस्तम्भिरे यस्य समुद्रमभियास्यतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजसङ्गश्च नाभवत् ॥ १३४
हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥ १३५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६
किं वै तूष्णीं ध्यायसि सृञ्जय त्वं
न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि ।

128^{bcd}, T1 G om 128^{bc} T2 partly damaged

129 With 129–136, cf B 7 69 1–32 D7 om 129 (cf. v l. 122) — ^{a}) K1 वैन; K2 D4 D5 s (marg, also as in text) s वैण्यं — ^{b}) B1 •–• Dn2 S सृं(G2 स)जय शुश्रुम (T G1 3 4 M1 3 °म) Da2 सृजय°, D4 शृजय — B6 repeats 129^{cd} after 130. After 129, B5 reads (for the first time) 132^{cd}, repeating it in its proper place

130 D7 om 130 (cf v l 122) D1 reads 130^{ab} twice — ^{a}) K4 प्रथयिष्या इमान्; Dn2 °यिष्यति वै; D1 (second time) बृहता कुरुते — ^{b}) Da M2 विश्रुत, D1 (second time) शब्दिभि° (for शब्दित°) — ^{c}) Ś1 K1 4 D1 क्षताश्च नस्, V1 B1 3 Dn D6 G2 क्षता द्यो वै, B6 4 6 D2 3 5 8 क्षताद्यो वै; B5 Da क्षतास्स मस् B2 D4 T2 G1 2 M1 3 4 त्रास्यतीति — ^{d}) K6 D4 ततोऽसौ; B2 तेन वै स (hypermetric), Da तेन वै, S ततो हि (M2 ततोऽपि) (for स तस्मात्). — After 130, B6 repeats 129^{cd}

131 D7 om 131 (cf v l 122) — ^{a}) K4 D4 5 पृथु° Da D5 8 वैण्यं, D4 वेण्य G2 प्रजां — ^{b}) K1 रक्त स्मेति; T G रक्षस्वेति V1 यदाब्रवन् K3 रक्ता स्म इति चाब्रुवन्. — ^{c}) Da1 D1 राज्येति — ^{d}) Da2 मजातय° (for मजायत)

132 D7 om 132 (cf v l 122) B5 reads 132^{cd} (for the first time) after 129. 132^{a} = 12 70 12^{a} — ^{c}) M2 द्रोणदुहा — ^{d}) B5 (second time) D8 वैण्यस्य

133 D7 om 133 (cf v l 122) G3 om (hapl) 133^{a}–134^{b} — ^{a}) D1 आरोगा; D4 मरागा, M3 आरोग्याः. D1 सर्वसीतार्था — ^{b}) K1 सर्वाख्या; Da मानुषा. B6 त्वकुतो; B3 Da D5 द्यकुतो° — ^{c}) Ś1 यथातिकामम्; K3 D4 यथारम°; T G1 3 4 तथा नि°; M यथा नि°.

134 D7 om 134 (cf v. l 122). G2 om 134^{ab} (cf v. l 133) — ^{a}) Da1 अप° K3 4 5 V1 B Da Dn D1–8 S (G3 om) स्तम्भिरे; D2 तु स्तम्भिरे B1–3 6 Da Dn D1 3 5 8 T G1 2 4 चास्य, M1 3 4 तस्य D5 आपस्तम्भिरे चास्य (sic) — ^{b}) K1 यिया मत (sic) K3–5 V1 B Da Dn D1–8 S (G3 om.) समुद्रमभियास्यत — ^{c}) K3–5 Dn D1 4 6 8 चान्वदी र्यत; B5 चानुकी°; Da1 चाप्यकी°, Da2 चावकी° S दोलाश्चापाम(M1 3 4 °श्रेयान्च; M2 °श्रैयाय)दीर्यत (M1 3 °कीर्यत) — ^{d}) K3 5 V1 B D (D7 om) T1 G2–4 ध्वजभगश्च, G1 ध्वजभगाश्च; M1 3 ध्वजं संगश्च Da2 नाभवत; G1 °यन् Ś1 K1 2 4 ध्वजसंघो (K1 °गो) महानभूत्

135 D7 om 135 (cf v l 122) — ^{a}) Da हैरण्यस्. K1 V1 S (G3 before corr as in text) त्रि° (G1 3 त्रीन्)नरोत्सेधान्; K3 5 D4 योजनोत्सेधान्; D1 corrupt — ^{b}) K3 B6 °विंशति; Da D5 °विंशतिं; G1 3 4 °विंशतीन् — ^{d}) K1 योश्वमेध, Da सोश्वमेधे T2 महाक्रतौ.

136 D7 om 136 (cf v l 122) T1 G om 136^{bc} — ^{d}) D1 मां (for मा)

137 ^{a}) K2 Dn वा (for वै) T1 G राजन् (for तूष्णीं) K4 transp ध्यायसि and सृजय K3 5 D1 तिष्ठसि; V1 B Da Dn D2 3 5–8 S ध्यायसे Da2 D7 सृजयस — ^{b}) G वै (for मे) T1 G तूष्णीं (for राजन्) B5 शृणोसि; D7 शृणुष्व — ^{c}) K1 वै (for चेन्). K4 मोघ K1 Da विप्रलब्धं, K4 °लुप्त, K5

न चेन्मोघं विप्रलब्धं मयेदं
पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्यगुक्तम् ॥ १३७
सञ्जय उवाच ।
शृणोमि ते नारद वाचमेतां
विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां
कीर्त्या युक्तां शोकनिर्णाशनार्थम् ॥ १३८
न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे
दृष्ट्वैव त्वां नारदाहं विशोकः ।
शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि-
न्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १३९
अमोघदर्शिन्मम चेत्प्रसादं
सुताघदग्धस्य विभो प्रकुर्याः ।
मृतस्य संजीवनमद्य मे स्या-
त्तव प्रसादात्सुतसंगमश्च ॥ १४०
नारद उवाच ।
यस्ते पुत्रो दयितोऽयं वियातः
स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।
पुनस्ते तं पुत्रमहं ददामि
हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४१ C. 12. 1042 B. 12. 29. 143 K. 12. 28. 149

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

°लब्ध, B1 विपुलोक, D5 7 T G2 4 विप्रलब्ध, G1 3 °लुब्ध (for विप्रलप्तं) K2 3 6 Dn1 D5 ममेद, Da प्रनष्ट येदं —d) K3 सुप्रयुक्त, Dn1 नप्रयुक्त, Dn2 M4 नम्यगुतं T2 सत्यसुचं — After 137, Ś1 K1 D1 ins (erroneously) the colophon, repeating it after st 141

138 D2 om the ref, Da संजय —a) Da श्रृणोपि, G1 °ति K3 6 Da Dn1 D5 पुना (for पुतां) —c) B2 पुण्यगवा —d) T2 प्रीत्या (for कीर्त्या) Ś1 K1 युक्त, K2-6 V1 Bo 1 2-. Dn2 D2 3 -5 S युक्तानां, B2 Da युतानां; Dn1 युतां (for युक्ता) Ś1 °निर्नाशयुक्त, K1-4 V1 B2 Dn1 D2 3 T1 G1 2 4 °निनाशनार्थां (K1 र्थंत्, V1 B2 D2 G4 °र्थं), K6 Bo D6 °विनाशनार्थं, B1 Dn2 D4 T2 G3 °निर्णाशनार्थां, Da °विनोदनार्थं, D1 °निर्नाशहेतु, M1 3 °शीर्णाशनार्थं, M2 °विनाशनार्थां, M4 °निर्नशनार्थं (for °निर्णाशनार्थम्)

139 a) G2 तन्मे, M1 न वो K4 विप्रलुप्त, K5 Da D2 विप्रलुम, B1 विपुल तपो; D6 7 T G विप्रलब्ध (G1 °लुब्ध) G1 महर्षेद् —b) K3 V1 B Dn D2 3 5 6 8 [ल]ह, K4 Da2 ता (for त्वा) K1. 3 V1 B Dn D2 2 . 6 8 नारद त्वां विशोक, K1 (marg) नारदस्त वि°, Da °दोह वि°; T G नारद (G1 °दा) वीतशोक D7 दृष्ट्वैयम्ग्या नानरवीतशोक (sic) —c) K1 शुश्रूषवे, D1 7 °षते D1 वचनी Bo 4 मत्य वादिन्, D1 M1 ब्रह्मवादी —d) Da1 तृप्याम् (for तृप्यामि)

140 a) D3 corrupt, D7 °दर्शी, D1 °दर्श (for °दर्शिन्) D1 प्रमादे, T2 प्रसन्न (for प्रसाद) —b) K1 B1 5 Da1 सुताप-, K2 2 5 V1 Bo-3 Dn D2-6 8 G2 सताप, B1 (marg) Da2 D7 T G3 4 M2 4 सुताय; G1 सुदाय; M1 3 पुत्राधि (for सुताघ-) T2 देहस्य (for °दग्धस्य) Bo 4 प्रभो, Dn2 D4 7 T1 G1 3 4 M1. 3 विभो D7 प्रतप्य; T2 प्रकुर्याद् —c) All MSS (except Ś1 K1 D1) सुतस्य (for मृतस्य) —d) B1 °संगमं च, D1 T G °सगमाप्नुयां (T2 G1 2 °यान्)

141 D8 G3 om the ref —a) K3 D4 7 S दा (T2 न)यितोयं, K6 प्रसितोय, V1 B Da Dn D2 4 गमितोय (B2 °तो वै), D1 नयतोयं, D8 [ऽ]यं गमितो K1 विपात, K2 3 M2 विवात, K4 6 B Da Dn D2 5 8 विजात (B1 विजज्ञे); V1 विजाते; D7 विशात, T1 G विशोक, T2 विशात (for वियात) D2 6 यस्ते (D6 यस्य) पुत्रोय गमितो यो विजात —b) B2 स्वतु (sic), D1 सवर्ण (for स्वर्ण) Ś1 K2. 4 D1 च (for ते) —c) Ś1 K1 पुत्र (for पुनस्) K2 4 Dn D2 8 तु ते; K3 तेन्य; K6 B5 Da1 तेड, B2 Da2 D7 S स ते (G2 सतो), D4 तेम्यं (for ते तं) V1 Bo 2 8 Da1 D3 3 5 6 T1 G4 M ददानि (M2 °सि), B4 damaged, Da2 ददाति D1 पुत्र ते पुत्रहं ददासि

३०

C 12. 1043
B 12. 30. 1
K 12. 29. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
पर्वतेन किमर्थं च दत्तः केन ममार च ॥ १
यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
तथ्यं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
अत्र ते कथयिष्यामि यथा वृत्तं जनेश्वर ।
नारदः पर्वतश्चैव प्रागृषी लोकपूजितौ ॥ ४
मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुष्येषु पुरा प्रभू ॥ ५
हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव ह ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ ।
भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं तत्र चक्रतुः ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ।

(sic) —ᵈ) Dn2 D2 3 5 6 8 हिरण्यगर्भं. K3 पुत्र; D4 पुत्रं (for वर्ष) D7 सहस्राणि च

Colophon om in V1 —*Sub parvan* N (except D8) T G1 3 M राजधर्म —*Adhy name* K2 4 सृजयोपाख्यान, K3 D1 षोडशराजक; B0 2-5 Da Dn1 D5 T1 G2-5 षोडशराजकोपाख्यानं; Dn2 षोडशराजकीयोपाख्यानं, D2 3 5 G1 M3 षोडशराजोपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 4 Da1 Dn D7 S 29 (as in text), D8 28

30

1 D8 om the ref —ᵇ) M [आ]त्मजो (for सुतो). —ᶜ) D1 पच (sic) (for पर्व°) K2 Dn1 D2 वा, T2 तु (for च) —ᵈ) D7 G3 दत्त (for दत्तः). V1 B D (except D1 4 7) तेन; G3 एको (for केन) B0 समाचर (for ममार च)

2 ᵃ) G यतो (for यदा) —ᶜ) Da अप्राप्य (for °प्त) —ᵈ) Da2 सजयस्य

3 ᵃ) K5 D4 मात्र तु, V1 B1 4 वै मात्र, Da D7 -मात्र तत्; S मात्र च —ᵇ) Dn2 सुवर्णष्ठीविणो, G1 °तो, M1 3 °ता T2 G3 भवेत् (for ऽभवत्) —ᶜ) K3-D4 सत्य; K5 V1 B2 3 (marg as in text) 3 Dn D2 3 5-8 कथं (for तथ्य) D8 काचन पृथ्वी —ᵈ) Dn2 ह्येतद्; T1 G एतद् (for [इ]त्येतद्) D1 वेदित

4 D8 om the ref, K3 श्रीवासुदेव; K2 D4 5 श्रीकृष्ण, V1 श्रीकृष्ण उवाच; D7 श्रीव्यास, T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच) —ᵃ) K3 V1 B Da D3-5 S (except G2) वर्तयिष्यामि, K4 Dn वर्ण° (for कथ°) —ᵇ) K3 5 B0 4 5 D1 6 7 T G नरेश्वर, B2 Da महीपते (for जनेश्वर) —ᶜ) K1-4 V1 B Da Dn D4-7 S ह्यागृषी, D2 3 महर्षी (for प्रागृषी) K4 देव (for लोक) V1 B Da Dn2 D2 3 5 6 3 -सम(D6 °मि)तौ; Dn1 सत्तमौ, D7 S विश्रुतौ (for -पूजितौ)

5 ᵃ) Da1 भागिनेयस्य; D1 भागिनीयश्च —ᶜ) K1 विहंतुकामौ D6 सुप्रीत्या —ᵈ) K V1 B Da Dn D1-6 8 T2 G2 M मानुषेषु, D7 T1 G1 3 4 मनुष्येषु G1 पुन (for पुरा) K1 D1 प्रभु; K3 T3 प्रभो, V1 B Da Dn D2 3 . 6 8 विभो; D7 G1 प्रभु (for प्रभू)

6 ᵃ) M4 पवित्रेणाज्येन. —ᵇ) D8 lacuna (for देवभोज्येन). T1 G3 4 दैव (for देव) Da -लोकेन (for -भोज्येन) Ś1 K1-4 Dn D1 T G हि (for ह) —ᶜᵈ) D1-3 5 8 मातुलो नारद (by transp). K3 5 V1 B (B1 damaged) Da D3 4 6-8 T1 G M तत्र (for चैव) B0 1 3 5 D6 7 T1 G M2 4 तु (for the second च) T2 मातुलो भागिनेयश्च नारद पर्वतस्तथा

7 ᵃ) K4 तापसौपेतौ (sic) —ᵇ) K1 धरनी (for अवनी) —ᶜ) Ś1 मानुष्यान् M4 भोग्यान् (for °गान्) —ᵈ) D4 पर्यधावंती (sic).

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ८
तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।
सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ९
आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय ते ।
यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ।
तथेति कृत्वा तौ राजा सत्कृत्योपचचार ह ॥ १०
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तथागतौ ।
अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ ११
एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमन्विता ।
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥ १२
परमं सौम्य इत्युक्तस्ताभ्यां राजा शशास ताम् ।
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ॥ १३
सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
यथानिदेशं राजस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १४
तस्यास्तथोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवान्वपद्यत ॥ १५
ववृधे च ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः । C. 12. 1059 B. 12. 30. 17 K. *2. 23 17

---

8 ^{a}) Da प्रीतियुक्तौ, Dn2 D4 °मंतो (for °मन्तौ) — ^{b}) K3 5 V1 B Dn D2–8 S चैव (B2 चापि) (for तत्र) — $8^{cd}=19^{cd}$ — ^{c}) B. Dn1 वृद्धि (for हृदि) — ^{d}) G1 [श]शुम — D7 om (hapl.) 8^c–19^d — ^{e}) B1 Dn च (for स) — ^{f}) K4 नृप (for मृषा).

9 D7 om 9 (cf v 1 8) — ^{b}) S देवर्षी (for महर्षी) D2 2 5 8 समतौ (for पूजितौ) — ^{c}) Ś1 (marg) Da शैव्यम्, K2 4 B1–3 Dn D2 2 5 6 8 M4 चैत्यम् (for श्वैत्यम्) M1 8 अध्येत्य (for अभ्येत्य) K3 5 D4 त(D4 य)दा संजयमभ्येत्य; V1 संजय तौ ममभ्येत्य

10 D7 om 10 (cf. v 1 8). — ^{a}) Ś1 (m as in text) K1 D1 आवां भुवि निवत्स्याम — ^{b}) V1 D1 4 G1 किंचित्- G1 (before corr) विधाय (for हिताय) — ^{d}) B2 आवयो प्रदिशाश्रय Ca प्रगुणीभव (as in text) — ^{e}) B2 Da [इ]त्युक्त्वा तु (Da च) (for [इ]ति कृत्वा) V1 B1 3 Dn D2 3 5 6 8 राजा तौ (by transp)

11 D7 om 11 (cf. v 1 8) — ^{a}) B2 Da कदाचित्तौ मुनी राजा — ^{b}) B2 Da सुखासीनौ (for महात्मानौ) K2 4 समागतौ, V1 Bo 1. 2. 5 Dn D2 2 5 6 8 तपोधनौ, B1 तपस्विनौ (for तथागतौ) — ^{d}) Ś1 K1 सुतेति (for सुतेय) S देवरूपिणी (for वरवर्णिनी)

12 D7 om 12 (cf v 1. 8) — ^{a}) Ś1 K1 Bo D1 एकैक (for एकैव) K4 कल्यैषा (for कन्यैषा) — ^{d}) B1 damaged Da शीले (for शील-) Bo 3 -वृत्ति (for -वृत्त) K2 4 -समायुता, K3 5 V1 B (B1 damaged) Da Dn D2–6 8 -समाहिता (for -समन्विता) — ^{e}) K5 D1 कुमारी सुकुमारी (by transp) ॐ Ca सुकुमारीति नाम्ना । ॐ — ^{f}) K2–5 V1 B1 Dn M1. 3 4 -सुप्रभा, Da D2–6 8 M2 सप्रभा (for -संनिभा)

13 D7 om 13 (cf v 1. 8) — ^{a}) K5 परमो K V1 Bo 1 3–5 D (D7 om) G3 सौम्यम् K2–5 Dn D8 G3 इत्युक्तं (K4 °क्त, G2 °क्त्वा) B2 इत्युक्त्वा तौ सुतामाह, T G1. 3 4 पर सौम्येयमित्युक्त्वा — ^{b}) K1 शशीसम (for शशाम ताम्) Ś1 स (for ताम्) B2 सुकुमारीं महीपति — ^{c}) V1 Bo 3 4 कन्यां; B1 Da कन्या (sic) D1 2 विप्राम् (for विप्राव्) K4 परिचर; Bo 4 Da उपचरेद् (Da °रे) (for °चर) B2 उपचर्याविमौ भद्रे — ^{d}) Ś1 K1 4 D1 देवर्षी (for देववत्) D2 2. 5 पितृवद्देववत् (by transp) G3 प्रियवत् (for पितृ°) K2 4 स्वमू, B2 उभौ (for च ह) — After 13, Da (erroneously) repeats portions of B2 variants for 13^a, 13^c with 12^c, 13^d to make up a stanza, mostly repetitious

14 D7 om 14 (cf. v 1 8) — ^{a}) K5 D1 च (for तु) Bo कन्या च D2 3 5 8 कन्या तु (by transp) K1 तयोत्युक्त (sic) (for तथेत्युक्त्वा) — ^{b}) K5 B5 (m as in text) धर्मचारिण, B1 कर्मचारिणी (for धर्म) — ^{c}) G1 2 यथानिदेशो — ^{d}) K1 सस्कृत्य (for सत्कृत्य) B2 स्मा (for ह) K1 मत्याद्गुपचचार ह; Da1 मुनिपरीच° (sic), Da2 मुनि**चचार सा

15 D7 om 15 (cf v 1. 8) — ^{a}) K2 2 Bo 1 3–5 Dn D2 5 6 8. 8 S तेन (for तथा) Da भक्त्यो(B2 °क्त्या)पहारसलापै — ^{c}) K1 Da हृच्छयात्; T1 G1. 3 4 प्रश्रयस् (for हृच्छ°). K1 [अ]ण्व(marg °नु)पद्यत; K3 Dn1 T2 B2 damaged

C 12. 1060 B. 12. 30 16 K 12 29 17

यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तावुडुराट्छनैः ॥ १६
न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ।
शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ १७
तपसा चेङ्गितेनाथ पर्वतोऽथ बुबोध तत् ।
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ १८
कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ १९
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।
भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेतद्वदाम्यहम् ॥ २०
न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ॥ २१
ब्रह्मवादी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २२
शप्स्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ २३
वानरं चैव कन्या त्वां विवाहात्प्रभृति प्रभो ।

16 D7 om 16 (cf v l 8) — [a]) Da1 विवृद्धे (for प्रवृत्ते). K2 3 4 V1 B Da Dn D2-6 8 S हि (for च) D6 मनस्, T G सदा; M1 3 तथा, M2 4 तदा (for ततस्). — [b]) B1 Da1 शुक्रस्य (for शुक्लस्य). — [d]) K3 प्रवृद्धान्; K4 D1 °त्तान्; K5 D5 °द्धाय्; V1 प्रवृद्धय्. K1 उत्तरा (sic), V1 B Dn D3 6 8 चंद्रमा (for उडुराट्).

17 D7 om. 17 (cf v. l. 8) — [a]) T G M2 तद् (for तं) — [c]) G1 शशर्सी (sic) (for शशंस) K3 मनधं; Dn दृच्छय; G3 मथयस् (for मन्मथं) — [d]) S व्रीळमान (for व्रीड°)

18 D7 om. 18 (cf. v l 8) — [a]) B3 Da तपो भिर् (for तपसा) K3 G1 वा; B3 Da lacuna (for च) K2 4 V1 B D (except D1, D7 om) G3 M इङ्गितैश्चैव; T G1. 2 4 इंगित चैव — [b]) K1. 2 4 B D (D7 om) स, T G ह (for तत्) — [c]) K1 कामांध K4 दृष्ट्वा; Da शुद्ध (for क्रुद्ध) — [d]) B1 तपो, Da तदा; S अथो (M2 अतो) (for ततो). K3 नृप.; D4 नृप (for भृशम्)

19 D7 om. 19 (cf v l 8) — [a]) K1 छित्वा (sic) (for कृत्वा) V1 Da अव्यम, B1 अव्यम — 19[cd] = 8[cd]. — [c]) B1 बुद्धि; B1 damaged (for हृदि)

20 [a]) = 8[e] D4 अन्योन्यत Dn2 च, D7 सम्, T1 G1 3. 4 तद् (for स) T1 G आख्येयम् — [b]) D1 स (for तद्) T2 वा (for वै) D3 मृषायत (for मृषा कृतम्) G1 कृर्ति (for कृतम्) — [c]) D1 M1 3 (inf lin) भवता, G1 2 °तो, M2 महतां (for भवता) Da ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — [d]) K1 एत, K3 V1 Bo 2-6 Dn S एष, K5 B1 D2 6 7 एव; Da एष, D4 एष (sic) (for एतद्) K1 2 4 D1 7 T G वदामि, V1 B Da Dn D3 5 6 8 शपामि; M ब्रवीमि (for वदामि)

21 S1 K1 om (hapl) 21 — [a]) K3 D1 प्रवर्द्ध (D5 °र्द्ध)तं; K1 प्रवृत्तात; K5 प्रवर्षंतं; B1 T1 G1-4 M1 3 प्रवृत्त त; B3 (marg) प्रवृत्तं तु; D1 प्रवर्तते, M2 प्रवृत्त तं — [b]) K2 4 D5 प्रभो (for पुरा) — [c]) D7 कुमारांस् (for °र्यां) K2 4 Da D2 3 5 8 च; K4 D5 यस्; Bo 2-5 D1 हि; B1 यद् (for ते) — [d]) K1 4 V1 B Da D1-6 8 G3 M तस्मात् (B3 तेन; Da यत्ते) नैतत्, D7 T G1 3 4 तस्मात्रैष (for °देष) K1 5 V1 B D (except Dn) S ह्व(D4 क्र)मामि (for शपामि)

22 [a]) K3 V1 B D (except D1 4) S (except M1 3) चारी; K4 चार्ये (for वादी) — [b]) K1 (marg) G1 ब्राह्मणश्च V1 स; D1 यत् (for सन्). B1 (marg) Dn2 D2 3 5 6 8 तपस्वी नियतव्रत — [c]) V1 Da Dn1 D6 अकार्षीत् D2 3 5 7 8 नियम (for समय) — [d]) B3 यत्कृत (for य कृतो)

23 [a]) B1 damaged K4 तु (for सु-). D7 T1 G M तस्माच्छ(G1 °त्त)प्स्यामि सक्रुद्धो, T2 तच्छप्स्यामि च सं° — [b]) Da1 भवित त, D7 भगवत (for भवन्त तं) V1 सन् (for तं) — [c]) D7 T G1. 3 4 तु ते, G2 M1-3 कृते (for च ते) — [d]) D7 भवतीयं; T G भवितेयं (for भविष्यति) M2 दिव्यरूपा भविष्यति

24 [a]) D7 S वानरत्व च (for °र चैव) K3 B3 4 (marg) Dn ते रूप; V1 B3 Da रूप ते; Bo त्वां कन्या (by transp), B1 D2 3 5 6-8 S ते कन्या; B4 त्वां रूप; B5 तां कन्या (sic) — [b]) G3 विरहात् (for विवा°). — [c]) K4 V1 Bo 2-5 D3 सद्रक्ष्यंते; B1 संमुद्यंति; D1 संप्रक्ष्यति; D2 संरक्षते; D5 6 8

संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाकृतम् ॥ २४
स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतात्तदा ।
अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
युक्तोऽपि धर्मनित्यश्च न स्वर्गवासमाप्स्यसि ॥ २६
तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।
प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २७
पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामुनिः ।
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २८
अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
धर्मेण धर्मप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९
सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।
पाणिग्रहणमन्त्राणां प्रयोगादेव वानरम् ॥ ३०
सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ।
नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३१
उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।
देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ३२
ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुससार ह ।
वनं विरहितं किंचित्तत्रापश्यत्स नारदम् ॥ ३३
ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा । C. 12. 1077 B. 12. 30. 33 K. 12. 23. 33

संद्रक्ष्यते (for °क्ष्यन्ति) D1 नराच् (for नराश्च) B3 Da D7 S द्रक्ष्यंते (G2 °क्ष्यंति, M1.3 °क्ष्यते) मानवा-श्चान्ये —d) B0 2–5 D2 3.5 8 M [अ]विनाकृतं, Dn विनाशन (for विनाकृतम्)

25 a) D5 एतद्, T2 तत्तद् (for स तद्) V1 च शापं (for तद्वाक्य) Da [अ]वज्ञाय (for विज्ञाय) —b) K2 नारदात् D7 S पर्वतं (M1 °तान्) नारदस् K3 4 पर्वतम्; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 पर्वतं (for °तात्) Ś1 V1 B1 Dn1 D1.7 T2 G2 M1.3 तथा (for तदा) —c) B3 Da D7 S शशाप (for अशपत्) B2 समभि, Da श (Da2 स) मपि; Dn2 D7 T G तमभि- (for तमपि) Dn2 D7 T G1.2.4 क्रुद्धो (for क्रोधाद्) D5 आशपं तमपि क्रोधात् —d) D5 च मातुल; D7 स मातुलं, D8 G1 समाकुल

26 a) B4 damaged Ś1 K1 धनेन (for दमेन) —c) M1.3 हि (for ऽपि) K3 D4 ब्रह्मनित्यश्च; K4 धर्मनिष्टश्च, B4 Dn नित्यधर्मश्च, D1 धर्ममित्यश्च, T2 धर्मयुक्तश्च (for °नित्यश्च) G3 युक्तोपि धर्मं निश्रित्य —d) K4 5 D1.4 स्वर्गं (for स्वर्ग) K5 D4 प्स्यसि (for आप्स्यसि) K2 3 V1 B0 1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 न वै स्वर्गमवाप्स्यसि; B3 Da स्वर्गं नावाप्स्यते भवान्, D7 T1 G M स्वर्गं नो (M ना) वासमाप्स्यसि, T2 स्वर्गे वासं न चा°

27 a) K1.4 Dn2 D1 भृश क्रुद्धौ, B0 3m 4 5 D2 3 5 6 8 सुसंक्रुद्धौ, B3 तयान्योन्यं, T2 परं क्रुद्धौ M2 4 तौ शप्त्वा भृशसंक्रुद्धौ —b) K1 (before corr as in text) V1 B2 S अमर्षिणौ, B0 3m.4.5 D2.3.5 8 अमर्षितौ B3 अज्ञातपरमार्थिनौ —G2 om 27cd —d) B4 मत्ताव् (for क्रुद्धाव्) M2 महागजौ (for गजोत्तमौ).

28 b) K3 V1 B0 1.3–5 Dn D2 3 5 6 8 -मति (for -मुनि) —c) Ś1 D1 -न्यास्यं (for -न्यायं)

29 b) K3 D1.4 सृञ्जयात्मजां (D1 °त्सुतां) — V1 reads 29cd on marg —c) K2.3 5 V1 B D (except D1) S विप्र (for धर्म).

30 a) Da1 -न्याय (for -शापं) —b) Da वानरं (for नारदं) —d) K5 V1 B Dn D2 3.5 6 8 नियोगाद् (for प्र°) V1 B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 नारदं (for वानरम्).

31 a) B2 Da D7 S तु (for च). —b) Da °प्रतिमानिनी (Da2 °ननि) —c) K4 मैव (for नैव) Da D1 [अ]वामन्यत, M1 3 [अ]वमन्येत. —d) D1 [अ]भवेत्

32 a) K3–5 D4 सुकुमारी (for उपतस्थे). —b) D7 T1 G1.3 4 M1.3 4 [अ]गमत् (for [अ]प्यगात्) —c) Ś1 K1.4 D1 च (for the first वा).

33 a) Ś1 K1 तदा (for तत°) —G2 om. 33b–34a. —b) V1 B (B4 damaged) D (except D1 4) S (G2 om.) [ऽ]नुचचार (for ऽनुससार) —c) K2.4 वने (for वनं). D5 M1.3 विरचित, Ca °हितं (as in text) Ś1 K1.4 कश्चित् (for किंचित्) —d) Ś1 नारद (sic), G1 नारद°

34 G2 om. 34a (cf. v l. 33) —b) M1 3.4 मातुलं (for नारदं) D7 T1 G

C 12.1078
B 12.30.36
K 12.29.35

भवान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गादेशाय मे प्रभो ।। ३४
तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा ।
कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ।। ३५
त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ।
अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ।। ३६
तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
निवर्तयेतां तौ शापमन्योऽन्येन तदा मुनी ।। ३७
श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया ।। ३८
तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
अब्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ।। ३९
ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ।। ४०
सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता ।

(by transp) Ś1 K1.4 D7 तथा (for तदा) T2 पर्वतो मातुलं तदा —c) V1 भगवन् (hypermetric) (for भवान्) V1 Dn कुरुतात् (for °तां) —d) Bo.1.6 Da स्वर्गदेशाय, D7 S स्वर्गावासाय.

35 b) K4 Bo D7 T G M1-3 नारद पर्वतं (by transp) K1-4 Dn D7 T2 तथा (for तदा). —d) Ś1 K1 G2 M3 दीनदीनतर (Ś1 °रं); Dn2 T1 G1 दीनं दीनतर; D7 दीन दीनतरं. T1 स्वरं (for स्वयम्)

36 a) D7 त्वयाहं पुरतश्चैव —b) T2 G1 धानरस्त्व (for °स्त्वं) Da भविष्यति, D1 भवेरिति (for भविष्यसि) —c) D7 T G इत्युक्ते च, M4 °करवैनं (for °क्तेन) D7 यथा (for मया) —d) Ś1 K1.4 अति; Bo D8 असि (for अपि) —e) T1 G नो (sic) (for वै). —f) D6 स्वर्गं (for स्वर्गे) V1 B2 D8 M1 नावाप्स्यतीति, Da नायाप्स्यसीति, D1 नैवा° K4 Dn2 D2 [ह्]ह, B3.8 Da वै, D6 च (for ह) Ś1 K1 वा (for ह)

37 a) B2 न तु वा, Da न तत्र (for तव न) K2.3.6 Dn2 D2.4.6.8 विसदृश (for द्धि स°) —b) D1 पुत्रस्थानं, T2 G1 M1.3.4 °स्थानो, Ca °स्थाने (as in text) D6 [s]भवत् (for भवान्) — Before 37c, T2 ins श्रीकृष्ण —c) Bo.6 Da D1.7 T G1.3.4 न्यवर्त° (for निवर्त°) K2.3.6 V1 B Dn D2.3.5.6.8 शापाद्; Da पापम् (for शापम्) —d) K4 D1.7 T G M1.3 अन्योन्यस्य B2 Da T2 महा, D2.3.5.8 सतो (for तदा) V1 [आ]त्मना, Da G1 मुनि°, D7 त्वमः (sic) (for मुनी)

38 a) B2 असमृद्धं; G1 श्रीसमूर्द्धं (sic) K6 B2 Da D2.3-5.8 T2 ततो (for तदा) —b) D2.3.5.8 °दर्शनं (for °रूपिणम्) —c) D4 सुकुमारा. K1 सु दुद्राव, T1 G2-4 न समाप (for प्रदुद्राव) —d) K1.4 Da पर इत्यभिशंकया, D7 S परपुंसि वि(D7 M1.3 °स वि, T2 G1 °सीव)शंकया

39 a) K1 om from 39a up to सुत (in 12.31.30a) D1 पर्वतौ सतो (for °स्ततो) —b) V1 Dn2 D4 T1 G [अ]पाद्रवन्तीम्; B2 द्रवमानाम्, Ca प्र° (as in text) V1 अनंदिताम्; D1 अनिर्दितां —c) B1 damaged D7 कलैव; D8 भर्तायं, T2 भर्तेति (for भर्तैष)

40 K1 om 40 (of v l. 39) —a) D7 S °धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) D4 ऋषि स (hypermetric) (for ऋषि) —b) B1 ऋषि°, G2 प्रभु (for प्रभुः) —c) Ś1 K3.4 D4 तथैव (for तवैव) K4 भीरुहृदयो, D7 चोद्य°, T2 चार्य°, M1.3.4 [अ]वेद्य° (for [अ]भेद्य°) —d) B2 Da1 भवत्यत्र; Da2 भवत्यत्र (for ते भूदत्र) D7 S मा भूत्ते संशयोत्र वै (M3 तु)

41 K1 om 41 (of v l 39) —a) B1 D1 सुनीता (for [अ]नुनीता) —c) D1 तोषं (sic) (for दोषं) D4 M3 तद्; M1 ते (for तं) T2 भर्तुश्च (for तं भर्तुः) —d) B2 Da D7 T G M2.4 स्वा, D1.3 स्वा (for स्वां) Ś1 गत, Bo Dn2 D8 गता° (for गता) K3.5.6 Dn2 D1 श्रुत्वा प्रकृतिमागता —e) B4 damaged. B2 Da [s]पि, D8 प्र (for sथ) B2 Da गत°; D7 यथा (for ययौ) —f) K3.6 B Dn1 D8.6 [s]भि, Da Dn2 D4.6.7 T1 G M4 [s]पि; D8 [s]प्या, M1.3 वि-, M2 तु (for sथ) K3.6 B D (except D1) T1 G M [अ]गमद् (for ययौ) K2.4 D1 गृह T2 प्रकृतिं नारदोगमत्

42 K1 om 42 (cf. v. l 39) Before 42, K3 V1 B1.3 Da Dn D6 G1 ins वासुदेव उ°, K4.6 Bo 3-5 D3.5.8 कृष्ण उ°, D1 श्रीभगवानु° —a) K6 V1 B D (except D1.4.7) M कर्ता (for कर्मा) D8

पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽथ ययौ गृहान् ॥ ४१
प्रत्यक्षकर्मा सर्वस्य नारदोऽयं महानृषिः ।
एष वक्ष्यति वै पृष्टो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥ १
एवमुक्तः स च मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ २
एवमेतन्महाराज यथायं केशवोऽब्रवीत् ।
कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३
अहं च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ ४
तत्र संपूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ५
व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च । C. 12. 10.. B. 12. 31 K. 12. 30

सर्वे स्व (for सर्वस्य) —^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.5\,6\,8}$ भगवान् (for ऽयं महान्). —^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{4.6\,7}$ S ते, $D_{2\,3\,5\,8}$ सं (for वै) —^{d}) $K_{3\,5}$ B_1 $D_{4.7}$ S नरेश्वर (D_7 G_2 M_2 °र), B_2 Da महीपते, $D_{2\,3\,8}$ नरोत्तमं

Colophon om. in K_1 (cf. v l 39) —*Sub-parvan* K_{2-5} V_1 B D (except D_8) S (except G_3) राजधर्म. —*Adhy name* K_3 Bo $_{3-5}$ D_4 नारदपर्वतोपाख्यानं; Dn_1 भगवद्वाक्यं; T_1 G पर्वतनारदसंवाद; M_2 पर्वतनारदाख्यानं. —*Adhy no* (figures, words or both) $K_{3\,5}$ $B_{2\,4}$ Da Dn $D_{2\,7}$ S 30 (as in text), D_8 29 —*Śloka no* Dn_1 45, D_8 44.

31

☞ K_1 om. from 1 up to सृञ्जयोऽपि सुत (in 30^{a}) (cf v l. 12. 30 39)

1 D_8 T_1 om the ref —^{a}) D_1 गता (for राजा). $Ś_1$ $K_{4\,5}$ $D_{1\,4}$ पाण्डुपुत्रो Bo $_{4\,5}$ T_1 G ततो धर्म(Bo $_{4.5}$ तत पाण्डु)सुतो राजा —Before 1^{cd}, K_4 $D_{2.3.5\,6}$ ins युधिष्ठिर उवाच. —^{c}) Da_1 भगवान्.

2 B_1 om. 2–3. —^{a}) D_7 [त्र]थ (for स). K (K_1 om.) V_1 Bo $_{3-5}$ Dn D_{2-6} तु स (for स च). B_2 Da D_7 S देवर्षिर् (for च मुनिर्). —^{d}) B_2 D_6 सुवर्णष्ठीविसंभवं.

3 B_1 om 3 (cf v l. 2) Before 3, $K_{2.4\,5}$ V_1 (marg) Bo $_{2-5}$ Da Dn $D_{3.5\,6}$ M_4 ins नारद उवाच. —^{a}) B_2 Da एव (for एतन्) K_3 V Bo $_{3-5}$ $D_{2-6\,8}$ M_2 महाबाहो (for °राज) —^{b}) D_1 यथाग्रे —^{c}) T_1 G तस्या कथाया यच्छेष —^{d}) Bo $_4$ (m as in text) तस; D_1 ततो (for तत्ते) B_2 भारत (for पृच्छत).

4 ^{a}) D_4 अयं (for अहं) —^{b}) $Ś_1$ स्वस्रीयी, B_1 स्वश्रीयो; Dn_3 स्वस्रियो, D_1 स्वस्रेयो; G_2 स्वस्रीयो. $Ś_1$ यो, G_2 [ऽ]य (for मे). D_7 महामति° (for °मुनि°) —^{c}) M_1 व(*sup lin* व)स्तुकामाव्. M_2 [उ]पगतौ (for [अ]भि°) —^{d}) D_1 नृपतां (for जयतां)

5 ^{a}) $Ś_1$ K_4 D_1 अत्र (for तत्र) $K_{2.3\,5}$ V_1 B (except B_2) Da Dn $D_{3\,5\,6\,8}$ तत्रा(Bo $_5$ °द्रा)वां पूजितौ (D_8 °तस्) तेन —^{c}) Bo $_3$ D_1 सु(D_1 स)विहितैर् —^{d}) K_4 D_8 निवसामो(D_8 °यो)ऽस्य; D_3 निवासायास्य; D_7 निवासो यस्य; M_4 न्यवसावास्य.

6 ^{a}) K_3 $D_{6\,8}$ अति° (for व्यति°) D_3 om

C 12. 1093
B. 12. 31. 6
K. 12. 30. 6

पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६
आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंश्चिन्त्यतामत्र सांप्रतम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८
वरेण छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति ।
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९
तत आहूय राजानं सृञ्जयं शुभदर्शनम् ।
पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच मुनिपुंगवः ॥ १०
प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैस्तव ह्यार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ११
देवानामविहिंसायां यद्भवेन्मानुपक्षमम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ॥ १२

सृञ्जय उवाच ।

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥ १३

नारद उवाच ।

तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ।
वृणीष्व राजन्संकल्पो यस्ते हृदि चिरं स्थितः ॥ १४

सृञ्जय उवाच ।

अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५

वर्षासु. — [d]) D1 वचसम् (for वचनम्). D5 अब्रवीत् (for अर्थवत्)

7 [a]) D1 वरेंद्रस्य (sic) (for नरेन्द्रस्य) — [b]) V1 °पूजिते; D1 °पूजिता; D4 °पूजितो — [c]) D1 तोपेतौ (sic); M4 उषितो D7 T G3.4 M1-3 समय; G1 2 स वय (for समये) — [d]) D1 विजितम् (for चिन्त्य°). V1 B0 2 4 5 D2 3 5 7 S (except M1 3) अस्य (for अत्र). K3 Dn तद्विचिंतय सांप्रत

8 [a]) M1 3 अब्रुवन् — [c]) D5 एव (for एतत्)

9 [a]) D1 पुरेणच्छय सो राजा (sic) — [b]) Dn1 इच्छसि — [c]) D1 समसा; T2 तपसां Ś1 सिद्धि; D7 विद्धं (for सिद्धिं) — [d]) T2 प्रयातु (for प्राप्नोतु).

10 [a]) D7 तत्र (for तत) D1 आदय, D7 चाहूय (for आहूय) — [b]) K3.5 V1 B D (except D2) S जयतां वरं (for शुभदर्शनम्) — [c]) K2 3 [ऽ]नुमतो, B0 3 (marg) 5 D2 3.5 6 8 मम तद् (for ऽनुमत) — [d]) D1 अवोचं; T G1.3 4 अवोचत् (for उवाच) K2 3.5 V1 B Dn D3-6 8 M कुरुपुंगव (B3 M3 °व°), K4 मुनिर्पुंगव; D5 D7 T G कुरुनंदन.

11 [a]) D4 प्रीतो. Dn2 सो; D6 स्त; M4 स्वै (for स्वो) G2 यदि (for नृप). K3 संस्कारो — [b]) K3 5 B5 D7 T1 G4 भवदार्जवसभृतै, K3 भवतौ जव°; V1 B0-2 5 Dn D2 3 5 6 8 भवतोर्जव°, B1 damaged, D5 T2 भवतो जन°, G1-3 भवता भूप (G2 तृप°); M भवतार्जव° — [c]) D7 भ्यनु° (for अभ्यनु°) — [d]) G3 तन्नृप (for नृवर). D1 वरो नृवर चिंतय; D6 7 T2 वरं नृप विचिंतय.

12 [a]) V1 B1 3 5 D5 D6 T1 G1 M1.3 अपि हिंसायां; D4 अविहिंसायै — [b]) K3 5 V1 B D5 Dn D3 5 6 8 न (for यद्) K4 V1 B1-4 Dn D2 3.5 6 8 मानुपक्षयं (V1 B4 °प), T2 °पे क्षमं, G °पे क्षम; M1 3 °पं क्षमं — [d]) K (K1 om) Dn D3.6 पूजार्हो; B1 (marg) D2.5 पुत्रार्हो. B1 (marg) D2 5 नो; D1 मे (for नौ). — After 12, Ś1 D1 ins an addl. colophon.

13 V1 reads on marg 13-14 with the ref., K3 D3 om the ref. — [a]) D4 प्रीतो T1 G1 3 4 हि (for मे) — [c]) D2 3 5 8 महा; M4 वरो (for परो) — [d]) D1-3 निवृत्तो

14 V1 reads 14 on marg Before 14, several MSS om. the ref — [a]) Dn2 M1 तमेव T2 वीर (for भूय°) — [b]) K4 प्रतिभाषत B1 प्रत्यभाषत पर्वत° — [c]) D4 वृणीष K3 5 V1 B D5 Dn D2-6 8 संकल्पं K4 वर वृणीष्व सकल्पो, D7 S शृणु राजन्स्वसं (D7 °न्स्वय, G °न्मुसं) कल्प — [d]) K2 3 5 B D (except D1 4) T G M2 यत्ते (for यस्ते) D8 om चिरं K2 3 V1 B5 Dn D2 6 7 T G M2 चिर स्थितं; B0 1 3 4 D1 3-5 चिरस्थित (D1 4 °त), B2 विरक्षित, D5 विव क्षित (for चिर स्थित)

15 Ś1 K3-5 D1 7 8 S om the ref — [a]) K4 स वत्रे तु, D6 8 अभीप्स्यामि, D7 °प्सति, S °प्ससि (G1 °प्स हि, G2 °प्स्यसि). Ś1 M4 वीर — [c]) D5 महात्मान (for °भागं). — [d]) M3 प्रभं (for द्युतिम्)

16 V1 reads on marg. 16-17 with the ref.,

पर्वत उवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६
सुवर्णष्ठीवनाच्चैव स्वर्णष्ठीवी भविष्यति ।
रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७

नारद उवाच ।

तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८
आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९
तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव तु ।
स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ २०
अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१
एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।
सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ २२
सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३
ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४
तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।
बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महात्मनोः ॥ २५
ततस्त्वभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ २६ C. 12. 1113 B. 12. 31. 26 K. 12. 30. 26

Ś1 K2.4 D4.7.8 S om. the ref — a) B3 Da2 T2 G3 [ए]व (for [ए]ष) — D7 reads 16c–17b after 27ab — c) V1 B1 भूत्यर्थं (for भूत्यर्थं) D1 G1.3 देवराजविभूत्यर्थं; D6 °राजादि° — d) M3 ह्येषु D7 T2 नो (for ते) V1 भवेत् (for हृदि)

17 a) Da चापि (for चैव) V1 B Dn D2.3.5.6.8 स्यात्त सुवर्णष्ठीवीति — b) V1 Dn पुत्रस्तव (for स्वर्णष्ठीवी) Dn2 भवेदिति (for भविष्यति) B D2.3.5.6.8 पुत्र(B3 सुत)स्ते सं(B1.3.4 स, D6 च)भविष्यति — c) B1.2 रक्षस्व (for रक्ष्यश्च) M1–3 देवराज्ञो(M3 °ज्ञा)सौ (for °राजात्स) B2 D8 त; T1 G हि; T2 च, M4 वै (for स) Ś1 रक्ष्य स देवराजश्च — d) B2 °समद्युतिं

18 a) K6 Da1 संजयो — b) Da1 पर्वतश्च K3 महामुने — d) D4 एव (for एवं) K8 Bo 3 (marg.) 6 D4 भविष्यति (for भवेदिति)

19 a) M3.4 च (for मे) D4 पुत्रौ — b) D7 T G3.4 भवतोस् (for °तस्) Dn1 तपसो — d) D4 [इ]द्रमुपेक्षया (for [इ]न्द्रव्यपे°)

20 b) K2.3 Dn2 D1 अब्रुवन्, D8 ब्रुवत (for अब्रुव) Dn D2 च (for तु) — c) K2 Da2 Dn G4 [ऽ]स्मि; D2 G1.3 हि; T2 [ऽ]य (for ऽह) M3 त्वया राजन् (for महाराज) — d) K3.4 D4 नृप; B3 (m as in text) 4 Da D2.3.5.8 T2 G2 M3 श्रुत (for स्मृत).

21 a) Bo 6 अहं ते दर्शयिष्यामि — b) Da -वशे (for °वश) T2 प्रेतराजवशानुग — c) K3 D4 दर्शयिष्यामि तद्रूपं

22 b) D7 प्रयातस् K4 स्वौ; Dn3 G1 स्वे, D7 तं; M2 स्व (for स्वो) Dn3 पथि स्थित (for यथेप्सितम्) — G3 om. (hapl.) 22cd — c) Da [अ]पि (for च) D4 यथाकालं (for °कामं) — d) Da1 स्वमदिरे, S (except M4, G3 om.) स्वक गृह

23 a) Da1 [अ]र्थे, D7 T M1–3 तु; G1–3 च (for [अ]थ) G1 राजर्षे — c) Da D8 G1 यज्ञे (for जज्ञे) D1 महावीर्यास्

24 a) K8 D1.4 G2 च (for स) K3.4 Bo Da D4 यथाकामं; G °काले — b) D4 यथोत्पल (for महो°) — d) D7 M2 तदर्थं (for यथार्थं) B1 तस्य च, D4 चाभवत् (for तस्य तत्)

25 a) D2.3 अद्भुतमिम; D4 °ततरं (for °ततमं) — b) Da1 Dn2 प्रथमे, D7 T G प्रथित, M ववृधे (M4 °ते), Cv पप्रथे (as in text) D7 T G कुरुपुंगव, M1–3 °नंदन, Cv °सत्तम (as in text) — c) B1 ववृधे (for बुबुधे) B2 Da D7 T G तस्य (for तच्च) — d) Da1 वरदाने K3 V1 Bo 4 6 Dn1 महर्षित°; K5 D4 तपस्विनो°, B1.3 महर्षिण°, B2 Da D2.5.6.8 महर्षिणा, Dn2 D6 महर्षिभि°, D7 G3.4 महर्षिणो°; T G1.2 M मनीषिणो° (for महात्मनो°)

26 a) K2.3.5 Dn1 D4 स्वाभिभवाद्; Da स्वचिन

C. 12. 1114
B. 12. 31. 27
K. 12. 30. 27

चोदयामास वज्रं स दिव्यास्त्रं मूर्तिसंस्थितम् ।
व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७
विवृद्धः किल वीर्येण मामेषोऽभिभविष्यति ।
सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतो ददौ ॥ २८
एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९
सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥ ३०
ततो भागीरथीतीरे कदाचिद्वननिर्झरे ।
धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१

पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलः ॥ ३२
तेन चैव विनिष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे ॥ ३३
हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४
धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत् ।
अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५
स ददर्श गतासुं तं शयानं पीतशोणितम् ।
कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ३६

यद् ; T₂ स भगवान् ; M₃ त्वभिभवेत् (for °वाद्) G₁ M₂ भीतो (for भीतो) — d) Dn नित्यमेवान्वपद्यत (= 29d).

27 a) K₃ ₄ D₄ नोदयामास. K₃ Dn₁ तद्वज्रं ; K₂. ₃ D₄ वै वज्रं ; D₃ स वज्र (by transp), D₇ ₄ ₈ वज्रं वै. D₇ S स वज्रं चोदयामास. — b) K₃ ₄ V₁ B Da Dn D₃ ₅ ₆ ₈ S मूर्तिमत्स्थितं ; D₂ °मास्थितं ; D₇ मृत्युपस्थितं. — After 27ab, D₇ reads 16c–17b. — c) D₇ T₂ G₁ ₃ ₄ त (for त्वं).

28 a) K₃ Dn M₄ प्रवृद्ध (for विवृद्ध) — b) T₂ M₄ एव (for एषो) — K₄ om (hapl) 28c–29d. — c) V₁ Bo Da Dn₁ D₁–₃ ₅ ₆ T₂ सुतं D₇ G₁ ₃ M₃ वज्र ; T₂ वज्री (for वज्र) — d) Da यमेनं ; D₇ T G₁ ₂. ₄ ययेम, G₃ मयेमं (for यथैनं) K₃ D₄ नारदो (for पर्वतो). K₃ B₁. ₄ Dn D₆ [अ]ददीत् (for ददौ).

29 K₄ om 29 (cf v l 28) — b) Ś₁ D₂. ₄ परपुरंजय. — c) Ś₁ D₁ कुमारस्यांतरापेक्षी ; K₃ ₂. ₃ B₁. ₄ (m as in text) Dn D₄ ₆ °मंतरप्रेक्षी — d) K₃ ₄ D₄ G₂ M [अ]न्ववर्तत ; B₁ °पद्यते ; D₇ T G₁ ₃ ₄ [अ]भ्यवर्तत (for [अ]न्वपद्यत)

30 K₁ om सृञ्जयोऽपि सुत (cf v. l 1). — b) Da₂ D₆ °द्युति (for °द्युतिम्) — c) Ś₁ हृष्ट ; K₁ D₁ हृष्टा ; Da दृष्ट ; M₁ ₃ तुष्ट (for हृष्ट) K₁ मातु पुरो ; Bo शांत पुरो, D₆ सांतःपुरे — d) Ś₁ K₁ D₁ वर(K₁ °रं)हृष्टो (for वननित्यो). V₁ B (except B₃) Dn D₃ ₅. ₆. ₈ ₉ बभूव ह (for ऽभवत्तदा.)

31 c) K₃ V₁ B (except B₃) D (except D₄. ₇) कदाचिद्विजने वने — d) B₃ Da बालोऽसौ ; D₆ बालस्तु ; D₇ बालश्च ; D₄ बहुल ; M₃ बाल स्व् (for बालः स) — d) V₁ पर्यधावतां ; Da °धावत ; T₁ G₂–₄ °धावयत.

32 a) K₄ B₃ Dn₁ D₄ पंचवर्ष(B₃ °र्षि° ; D₄ °र्षं)-कदेशीयो ; G₁ °वर्षकदर्शी यो — b) Ś₁ K₁ D₁ °संनिभ (for °विक्रम). — c) Ś₁ K₁ D₁ सिंहवोत्पतितं बालम् ; Cv as in text — d) K₃ V₁ Bo ₂ ₃ D (except Da D₁ ₇) G₃ M Cv महाबलं

33 a) K₂. ₃ V₁ B D (except D₁) S Cv स बाल स्तेन निष्पिष्टो — c) D₁ व्यासु — d) Da₂ वि चमुशे (sic)

34 D₁ transp 34ab and 34cd, reading 34cd twice — a) K₃ D₄ तं हत्वा (for हत्वा तु) M₁ ₃ सा (for स). — d) B₃ (m as in text) पपात (for मायया) G₃ तथा (for तदा)

35 b) K₄ V₁ B D (except Dn₃) S (except M₃ ₄) रुदत्या D₁ परमार्थवत्

36 ab) Ś₁ K₁ संददर्श ; B₂ Da₂ ददर्श च ; Dn₁ ददर्शाथ (for स ददर्श) K₃ V₁ B D (except D₁) S (except M₁ ₃) transp गतासु and शयानं. Ś₁ K₁ स (for त) — V₁ reads 36cd on marg. — c) T₂ निहतानंदं (for विगता°) — d) B₁ द्युतिं ; G₃ स्थितं (for च्युतम्) Ś₁ K₁. ₄ V₁ D₁ निशाकरसमद्युतिं

37 a) Bo. ₂–₄ D₅ ₈ ₉ उत्संग (for उत्सङ्गम्) — b) B (except B₃) Dn₁ °मानस ; Dn₃ D₅ ₆

स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ३७
ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ३८
ततः स राजा सस्मार मामन्तर्गतमानसः ।
तच्चाहं चिन्तितं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ३९
स मयैतानि वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४०
संजीवितश्चापि मया वासवानुमते तदा ।
भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ४१
अत ऊर्ध्वं कुमारः स स्वर्णष्ठीवी महायशाः ।
चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥ ४२
कारयामास राज्यं स पितरि स्वर्गते विभुः ।
वर्षाणामेकशतवत्सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३
तत इष्ट्वा महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४
उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ।
कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५
स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेतन्निवर्तय ।
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६
पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टाँल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ४७

C. 12. 1174
B. 12. 31. 47
K. 12. 30. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

-लक्षण, G_2 -वत्सल (for -वक्षसम्) K_6 D_4 परिपाटितवक्षस — V_1 reads 37[c]–39[b] on marg — [c]) K_1 पुत्रे $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 रुधिरसंयुक्त, D_7 °संसर्क, $M_{1\ 3}$ °सिक्ताग (for °ससिक्त)

38 V_1 reads 38 on marg — [a]) K_5 चास्य (for तस्य) — [b]) K_3 D_8 G_2 रुदत्य $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ V_1 B Dn_1 $D_{1-3\ 5\ 6\ 8}$ शोककर्पिता — [c]) Da D_8 M_1 अभ्यधावत

39 V_1 reads 39[ab] on marg — [a]) $D_{2\ 3.\ 5.\ 8}$ तु (for स) — [b]) Da D_7 $M_{1.\ 3}$ मामतर्गतमानसा (D_7 $M_{1\ 3}$ °स), Dn_1 मामेव गतमानस, M_2 माम वर्गतचेतन — [c]) $K_{1.\ 5}$ B_4 D_7 S तस्य, $K_{3\ 5}$ Dn_1 D_8 तदा, B_2 Da तत्र, $D_{2\ 3\ 5}$ ततो (for तच्च) Dn_1 चिंतन — [d]) $D_{6\ 7}$ तत्र (for तस्य)

40 [a]) T_2 यन् (for स) D_7 T $M_{3.\ 4}$ तानि (for [ए]तानि) Dn मयैतानि च वाक्यानि, G समये तानि वा° — [c]) M_2 लोकवीरेण (for यदु°) — [d]) T_1 $G_{1.\ 3\ 4}$ श्रावितानि (for कथितानि)

41 [a]) K_4 $Bo._5$ Dn_2 $D_{2\ 3\ 5-8}$ स (for स) $K_{2\ 5}$ V_1 B (except B_2) D (except $D_{1\ 4.\ 7}$) पुनर् (for मया) — [b]) $Ś_1$ K_1 तथा; D_7 S पुन (for तदा) — [c]) V_1 Dn_1 T_2 तदा, $D_{2\ 3.\ 5\ 8}$ $M_{3\ 4}$ यथा (for तथा) D_1 यश्च, G_1 यद्वन्, $M_{3\ 4}$ यच (for तच्च) — [d]) B_2 च (for तत्)

42 [a]) K_2 Dn D_1 T_2 तत (for अत) Da_1 कुमार $K_{2\ 3}$ Bo_{3-5} Da_2 Dn_1 G_4 तु, D_7 G_{1-3} च (for स) — [b]) B_2 Da_1 [इ]ति नामत, Dn_1 महामना (for °यशा) — [d]) $Ś_1$ K_1 मातु पितुश (by transp)

43 [a]) $K_{2\ 3}$ V_1 B D (except $D_{1\ 6}$) S च (for स) — [b]) K_2 B (except B_2) Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ नृप, K_{3-5} D_4 T $G_{1\ 2}$ भुवि, V_1 नृपे (for विभु) Da पितर्युपरते प्रभु — [c]) $Ś_1$ K_1 एक (for एक-) $K_{3\ 5}$ V_1 B D (except $D_{1\ 7}$) वर्षाणां शतमेक च (K_5 वा) — [d]) V_1 (by corr) सहस्र भूरिदक्षिण, B_2 °स्रं परिवत्सरान्

44 [a]) Dn ईजे (for इष्ट्वा) — [b]) Bo_5 $Da._5$ भूरिदक्षिण — [d]) T_2 च स (for चैव) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ D_1 महाद्युते M_4 पितृश्च परमद्युति

45 [b]) V_1 °संततिकारिण, B_2 Da °संतानकारकान् — D_1 reads 45[c]–47[d] twice — [c]) D_3 तावत्, G_2 $M_{1\ 3}$ राजा (for राजन्) — [d]) K_1 उपैयिवान्, K_4 उपागत

46 For repetition in D_1, cf v l. 45 — [a]) G_{1-3} एष (for स त्व) — [b]) $K_{2\ 3}$ Dn G_4 पुन, K_6 V_1 $Bo_{2\ 4\ 5}$ $D_{1\ 4}$ T_2 M एत, G_{1-3} एव (for एतन्) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_1 [अ]य (for त्वां) — [d]) $Ś_1$ K_1 D_1 [ए]व महामुनि, $K_{3\ 5}$ सुमहामति, B_1 Da

३२

C 12. 1135
B. 12. 32. 1
K 12. 31. 1

वैशंपायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥ २
अनुतिष्ठस्व वै राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ३
तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४
तथा यः प्रतिहन्त्यस्य शासनं विषये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५
प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ।
पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेद्घातयेत वा ॥ ६
अतोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।
धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥ ७

D8 °यशा, D4 °द्युति°

47 For repetition in D1, cf v.l. 45. — c) G1 (before corr) महाप्राज्ञैर्. D3 5 6 8 इष्ट्वा यज्ञैर्म हापुण्यैर् — d) B6 Dn1 इष्ट लोकम्; Dn2 इष्ट्वा लोकम् (for इष्टाँल्लोकान्) B3 गमिष्यसि; Da2 अवाप्स्यसि

Colophon — *Sub parvan* N (except Da2 D1 8) T G2 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 D1 स्वर्णष्ठीविसंवाद°; K3 D4 स्वर्णष्ठीव्यु(D4 °यु)पाख्यान, V1 B2-4 Da Dn1 D6 स्व(Da सुव)र्णष्ठीविसंभव, T1 G2 स्वर्णष्ठीविचरित, G1 4 स्वर्णष्ठीविचरितकथन; G3 स्वर्णष्ठीविकथनं. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 B1 2 4 Da1 Dn D3 T G2-4 M 31 (as in text), B3 D8 G1 30, D7 21 — *Śloka no* Dn1 D8 47

32

1 D8 om the ref — b) D7 S कुंतीपुत्र (for शोचमान) — c) D7 M1 3 तत्र (D7 °स्व) धर्मज्ञ°, T1 G सर्वतत्त्वज्ञ° (for धर्म°)

2 Before 2, K2 3 5 V1 B Da Dn D6 7 S ins. व्यास उवाच — a) D4 पालने — b) B1 Da D6 8 G1 °लोचनः (Da °नं) — c) Ś1 K1 D1 धर्म्यं, K6 धर्मं; Bo 5 Da2 D6 7 8 G3 धर्मं; D5 धर्मं (for धर्मः) — d) K2 3 5 V1 Dn धर्मानुवर्तिनः (K2 V1 °न), D7 S धर्मोनुवर्त्यतां (T2 M1 °र्ततां, G2 °र्तत)

3 a) M3 अनुष्ठितस्व K3 5 V1 B D (except D1) S Cn तद् (B3 T2 तं) (for वै) — c) K1 ब्राह्मणेषु, K3. 5 D4 ब्राह्मणस्य K3 5 Bo 2-5 Da D4 7 T1 G M2 4 तु (for च) V1 B1 Dn D2 3 5 6 8 तपो, M1 3 तयोर् (for च यो). — d) B2 4 वेदनिष्ठित, Da धर्मनिश्चित°; D1 देव°

4 a) D8 तं (for तत्) K2 3 5 V1 B (except B3) Dn D2 3 5 8 ब्राह्मणानां (for प्रमा°) — b) Ś1 K1 2 4 D1 शास्त्राणां (for शाश्वत) — c) D1 T G1 3 4 transp धर्मस्य and कृत्स्नस्य. K3 5 D4 नित्यस्य (for कृत्स्नस्य)

5 a) V1 D6 यस्तस्य, Bo 3-5 स्वय य°, B1 D2 5 8 य स्वय; B3 Da तस्य य°; Dn यस्तप° (for तथा य°) K4 T2 M1 3. 4 प्रतिहवास्य; D7 परितस्तस्य (for प्रतिहन्त्यस्य) K2 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 M2 स्व (for [अ]स्य) — b) T2 [आ]भासनं (for शासनं) B1 4 (marg) Da Dn1 D2 4 5 8 रत° (for नर°) — c) V1 सुबाहुभ्यां — d) B1 लोके यात्रा°; D8 लोकपाल°

6 a) D2 om (hapl) प्रमाणम T2 प्रमाणं ह्यप्रमाण वा — b) M2 मोहवशानुग — c) B3 Da D7 S [अ]प्यथ (for यदि) T2 [अ]भृत्यस् (for पुत्रस्) — d) Dn1 वाथ (for वापि) V1 Dn2 D6 कथचन (for [अ]पि कश्चन). — e) K1 पापां (by corr °पी), K3 D4 पाप; K5 Bo 4 G1 M1 3 पापात्; D1 यक्षात् (for पापान्) Ś1 B3 सर्वान् (for सर्वैर्) K3 D4 तं (for तान्) — f) K2 3 5 D1 शातये(D1 °यै)त, B (B4 damaged) Da D8 5 6 8 M1-3 घातयीत, Dn D2 Cn शातयीत; G2 पातयेत (for घातयेत)

7 a) Da Dn2 D6 ततो, Dn1 अथो (for अतो) — b) D7 प्राप्नोति किल किल्बिष — c) Da धर्म्यं.

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।
राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

न तेऽभिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मभृतां वर ॥ ९
मया ह्यवध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ।
तान्यकार्याणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च तपन्ति च ॥ १०

व्यास उवाच ।

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि भारत ।
हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् ॥ ११
ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च पार्थिव ।
कुर्वन्ति पुरुषाः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १२
यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्वृक्षं परशुना वने ।
छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन ॥ १३
अथ वा तदुपादानात्प्राप्नुयुः कर्मणः फलम् ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १४
न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन फलं कृतम् ।
प्राप्नुयादिति तस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ १५
अथ वा पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः । C. 12. 1131 B. 12. 32. 17 K. 12. 31 17

K1 Dn1 D1 निनाशयमान

8 ^{a}) K4 M2 4 चे; D2 तद् (for ते) D7 धर्महर्तारो —^{b}) T2 हंसव्या (for निहता) —^{c}) K3 स्वधर्मं; V1 D6 स्वे धर्मे K3 D5 तु (for त्वं) —^{d}) D2 कस्माद् (for किं नु) —^{e}) D7 T G नि (for हि) D4 वध्यांश्च; D7 अन्यांश्च (for दद्याच्च). —^{f}) M4 स्व (for च) —After 8, Ś1 K1 D1 ins. an addl. colophon

9 D3 om. the ref. —^{a}) D4 7 S [ऽ]ति- (for ऽभि) —^{c}) K5 यो (for ते) —^{d}) B1 D (except D1. 4 7) M4 °विदां (for °भृतां) V1 D2 चर

10 ^{a}) K2 5 V1 B D (except D1. 4) S त्वव (M1. 3 °तु)ध्या (for ह्यवध्या). —^{b}) T1 निहता (for घातिता) —^{c}) K2 3 5 V1 B D S तानि (D1 °न्य-) कर्माणि (for तान्यकार्याणि). K3 D4 7 S माम्, D2 ये; Cn मे (as in text) K1 ब्रह्म, B3 D2 विप्र; D3 3 5 6 8 राजन्; D7 S अद्य (for ब्रह्मन्) —^{d}) D1 om the first च K1 देहं सर्वं; K4 गर्हति च, B3 प्रदहति; D7 T G Cn पचति च (for दहन्ति च) K1 D7 T G दहति च, K5 तपोधन, V1 B3-5 D2 Dn2 D3 3 5 6 8 M पचति च, Bo 1 पतंति च; Dn1 परतप (for तपन्ति च)

11 D6 om. the ref. —^{a}) D7 T1 G [ऽ]पि; T2 हि (for वा) —^{c}) Ś1 K1. 3 4 D1 3 हतो वा; D2 पुण्यं वा; T1 G नापरो; T2 हरौ वा; Cv भद्रे वा (for हठो वा) Ś1 K1 D1 लोक —^{d}) K1 हि; T2 यत् (for वा). Bo श्रुतं; B3 नृप; D2 नृप; D7 S नृपु (G1 शृणु); Cv स्मृतम् (as in text)

12 ^{a}) K2 D2 Dn D4 नि(D2 वि)युक्तो हि; K4 नियुक्तानि, G2 वियुक्ता हि —^{b}) K2 4 V1 B D (except D4 7) भारत (for पार्थिव) —^{c}) K2 Dn कुरुते; V1 B1 D6 कुर्वते K4 Dn पुरुष —^{d}) K2 4 ईश्वरगामिन; K5 D2 D7 °गामि यत् Cv cites ईश्वरगामि

13 ^{a}) Da1 D6 छिद्याद् —^{c}) D2 छित्तुर; D3 3 5 8 कर्तुर् (for छेत्तुर्) —^{d}) K1 (marg, before corr as in text) परस्य (for परशोर्)

14 ^{a}) B1 तदुपादाना —^{b}) K5 B3 3 5 D (except D1 4 6) S (except M1-3) प्राप्नुयात् (for °नुयु°) D1 M2 कर्मणां —$14^{cd} = 17^{cd}$ —^{c}) B3 D2 अस्त्रदण्ड- (D2 °डे)कृतं; D1. 6 दण्डशास्त्र°; T1 G शस्त्रकर्म° —^{d}) K5 पुरुषं Da1 निवेद्यते (for न विद्यते)

15 K5 D8 om (hapl.) 15–17. —^{a}) B1 चेत्तद्; Cv चैव (for चैतद्) M1. 3 इष्ट —^{b}) K1 यद्यन्येन; D1 यसत्येन (sic) V1 B (except B2) D (except D2 D1, D8 om) S (except M1. 3) transp फलं and कृतम् —^{c}) V1 अपि, B2 D2 3 5 यदि (for इति). K2 3 Dn D1 4 यस्माच्च D2 3 5 वा, D6 मे (for च) —D6 om (hapl) 15^{d}–16^{c} —^{d}) Ś1 K1. 4 V1 B1 3 4 D1–3. 5 M1. 3 [अ]पीश्वरे (for ईश्वरे) K3 4 सन्निवेद्(K4 °श)येत्; D2 सनिवेशय (for तन्नि°)

16 K5 D8 om 16, *D6 om. 16^{abc} (cf. v l. 15)* —^{a}) V1 B1 (marg) तथा; *B3 3 5* D2 T2 G1-3 —^{a}) V1 यथा; G4 यत्र (*for* अथ) K3 [अ]स्ति, V1 यथा; G4 यत्र B Dn D3 3. 5 M1-3 [अ]पि; D2 हि; D7 T1 G [अ]त्र; T2 तत् (for वा) —^{b}) K3 कर्मणे; D1

न त्वं विषादं गन्तास्येवमन्यत्कृतं कृत ॥ १६
न हि कश्चित्किंचिद्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्तते ।
इन्द्रगुणकृतं पापं पूर्वं नात्र विद्यते ॥ १७
यदि वा मन्यसे राजन्हते लोके प्रतिष्ठितम् ।
एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १८
अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्तव्या शुभपापयोः ।
अभिपन्नतमं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥ १९
तथापि लोके कर्माणि समावर्तन्त भारत ।
शुभाशुभफलं चेमे प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २०
एवं सत्यं शुभादेशं कर्मणस्तत्फलं ध्रुवम् ।
त्यज तद्राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ २१
स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ।
एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥ २२
विहितानीह कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मिणाम् ।
शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २३
तद्राजञ्जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।

हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः ॥ १
क्षत्रियाश्च महात्मानः संबन्धिसुहृदस्तथा ।
वयस्या ज्ञातयश्चैव भ्रातरश्च पितामह ॥ २
बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३
तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ।
असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ४
दह्याम्यनिशमद्याहं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५
दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ६
का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७
अस्माननन्तकरान्घोरान्पाण्डवान्वृष्णिसंहितान् ।
आक्रोशन्त्यः कृशा दीना निपतन्त्यश्च भूतले ॥ ८
अपश्यन्त्यः पितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रांश्च योषितः । C. 12.1168 B. 12.33.9 K. 12.31.34

---

24 b) K5 V1 Dn D6 करिष्यामि (for धरि°) —c) D7 T1 G M1 2 वै (for तु) —d) K1 तप्तामि, K2 5 D4 तप्स्यामि

Colophon addl. in Ś1 K1 D1 after 8, om. in D7 S —*Sub-parvan* N (except D7 8) राजधर्म —*Adhy. name* V1 Dn2 D5 प्रायश्चित्तविधि°, Dn1 व्यासवाक्य —*Adhy. no.* (figures, words or both) K2 B1. 3 4 Da1 Dn D2 32 (as in text), D3 31 —*Śloka no.* Dn1 25, D3 22

33

1 D3 om. the ref. —a) G1 हत° (for हता) —c) D4 स्वसुरा (for श्वशुरा) —d) K3 4 V1 B (B4 damaged) D (except D1. 7) च (for स) M2 स पितामह°

2 a) D7 T G महाभागा (for °त्मान°) —b) G1 सर्वंधि°, M3 संबधी —c) K1 चान्ये (for चैव) K2 3 5 V1 B D (except D1) S वयस्या भागिनेयाश्च —d) K2 3. 5 V1 B D (except D1) S ज्ञातयश्च (for भ्रातरश्च) Ś1 K1. 4 D1 स° (for च) Ś1 K1 2 4 V1 B1 D1 7 G1–3 °पितामहा, B2 Da Dn2 D6 महामुने

3 D2 4 om. (hapl.) 3 —a) D7 मनुष्येंद्र —c) B2 D7 S मयोग्रेण (for मयैकेन) Da2 T1 G1. 2 पिता° मह° (G2 °हा)

4 a) T2 G2 सोमपो (for सोमपान्) D4 वीर° —d) K4 D1 प्राप्स्यमि

5 =(var.) B 13.57.1 —a) K1. 4 D1 मुह्यामि (for दह्यामि) K2 3 V1 Bo 1. 3–5 Dn D2 3 5 6 8 M3 4 अद्यापि, B2 Da एवाहं (for अद्याहं) —c) Ś1 K1. 4 D1 पुरुषसिंहैस्, K3 5 Bo 2–5 D2–5 8 पार्थिव सर्वैस् (for °सिंहैस्) K6 च (for तै°)

6 a) Da हत्वा (Da2 °त्वा) (for दृष्ट्वा) —b) K1 हतश्च, D4 °तश्च, D6 °तांश्च Ś1 K1 पर, M1–3 नरान्, M4 नृपान् (for परान्) —6cd =(var.) B 13.57.2cd —c) B2 Da जनान् (for नरान्) T G1–3 अद्य (for अन्यान्) —d) K3 D4 परिदह्ये, Da °ताप्य, D7 T G M2 परि(M2 °र)तप्स्ये

7 =(var.) B 13.57.3 —a) D7 G1 परस्त्री°णाम्, T2 पुरस्त्रीणाम् (for वरस्त्रीणाम्) —c) K2 Dn D7 T G तु, B1 D6 सु° (for स्व) —d) K3 Dn2 D4 M2 पितृभिर् (for पतिभिर्) K1 ज्ञातिभिस् (for भ्रातृभिस्)

8 b) K6 V1 B Dn वृष्णिसहितान्; M4 वृष्णिसंहि° —c) Da1 आक्रोशत°, M1 2 °शत्य° G1 दीनान् —d) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रपतिष्यंति; G4 निपतति च (for °तन्त्यश्च) K3 D4 भूतल

9 D1. 6 G2 M2 °श्यंत° B2 Da प्रियान् (for पितॄन्) —b) D7 T1 G च भारत; T2 पितामह (for पितॄन्) —c) K1 transp. च योषित°) —B1 om. 9c–10d K5 B (B1 om.) Da Dn D2 त्यक्त्वा and प्राणान् D1 प्रिया° (for प्रियान्) K2 D7 T 3 5 6 8 स्त्रिय°

C 12.1169 B 12.33.9 K 12.31.34

त्यक्त्वा प्राणान्प्रियान्सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९
वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ १०
ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।
नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव च ॥ ११
शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम ।
आश्रमांश्च विशेषांस्त्वं ममाचक्ष्व पितामह ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
समीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १
मा विषादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मर ।
स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ २
काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः ।
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३
न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि ।

G1 3 4 M2 सर्वान्

10 B1 om 10 (cf. v l 9) —a) Da1 द्विजश्रेष्ठ; G1 °श्रेष्ठस् —c) M1 3 व्यक्त K3 सोक्ष्माच्च; V1 शौक्ष्म्याच्च, D1 सौक्ष्म्याश्च; D6 सौम्या च, D7 सौक्ष्माच्च —d) S (except G1 M1) प्राप्स्याम. T2 G1 निधन (for स्त्रीवधं) D2 3 8 स्वयं (for वयम्).

11 Cf B 13 57 4 —a) Dn1 यद् (for ते) —b) D7 अनंतर —c) D7 T1 G1 3 4 प्रपतिष्यामो —d) K4 ह्रस् , M1 3 अध ; M2 स्वध (for ह्यध) B5 M ह; D7 lacuna, T G हि (for च)

12 Cf. B 13. 57 5 —a) K3 B2 Da D4 S त्यजिष्यामस्; D7 त्यजिष्यामि (for विमोक्ष्यामस्) K6 शरीरं च त्यजिष्यामि —b) M1 तमसोग्रेण D2 3 5 8 कर्मणा (for सत्तम) — G3 om 12cd. —c) K3 5 5 V1 B D (except D1) S (G3 om.) आश्रमाणां (Da °णो) (for °मांश्च). K3 5 B6 8-3 Dn1 D2 3 5 8 विशेषं; K4 °शेषात्, M1 3 °शेषास् (for °शेषांस्) G1 (before corr) विशेषाणां Da त्वां (for त्वं) —d) K3-4 D4 समाचक्ष्व, K5 B1 Dn D1 मया° (for ममा°) B2 Da तपोधन (for पितामह).

Colophon om in K3-5 V1 B Da Dn D3-5 8 — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 D1 7 S (except T1 G3, 4) राजधर्म — *Adhy name* T1 G1, 3 4 युधिष्ठिरानुताप ; M2 प्रायश्चित्तकरण — *Adhy no* (figures, words or both) D7 S 32

34

1 Cf B 13 57. 6 D8 om the ref. The portion from 1b up to 22c in G4 is lost on a missing folio —b) K3 D4 तथा (for तदा). —c) K3 V1 B Da Dn D2-6 8 निरीक्ष्य; D7 S (G4 missing) परीक्ष्य (for समीक्ष्य) Da निश्चय (for निपुणं) B2 सम्यग् (for बुद्ध्या) —d) K5 मुनि ; D4 7 पुन ; T2 तत ; G1 ऋर्षि (for ऋषि)

2 G4 missing (of v l. 1). Before 2, N (except D7 8) S (except T2 M3, G4 missing) ins व्यास उवाच —a) K5 वृथा (for कृथा). —b) K3 B6 2, 5 Da M1 3 मनुस्मरन्. —c) Dn2 कृता; G1 द्विता (for हता). K1 पृते; B2 Da ते वै (for ह्येते). —d) Da पुरुष° (for क्षत्रिय°)

3 G4 missing (cf v l 1) —a) K1 Da कांक्ष्य माणा (Da1 °ण); D8 G1 कांक्षमाणो (G1 °णा) D8 स्वय (for श्रिय). K4 सर्वं ; D1 सर्वे (for कृत्स्नां) —b) D2 3 5 8 सहस्रश (for महद्यश). —c) D7 कृतांते —d) D7 S (G4 missing) मरण (for निधनं)

4 G4 missing (of v l. 1) —a) T2 हेतुर् (for हन्ता) K3 5 V1 B Da Dn D2-8 S (G4 missing)

कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ ४
न यस्य मातापितरौ नानुग्राह्योऽस्ति कश्चन ।
कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः ॥ ५
हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम् ॥ ६
कर्ममूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम् ॥ ७
तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
विनाशहेतुकारित्वे यैस्ते कालवशं गताः ॥ ८
आत्मनश्च विजानीहि नियमव्रतशीलताम् ।
यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ ९
त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं यथा स्थापयितुर्वशे ।
कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ १०
पुरुषस्य हि दृष्ट्वेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ ११
व्यलीकं चापि यस्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव ।
तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ १२
इदं च श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा । C. 12. 1184 B. 12. 33. 25 K. 12. 32. 13

[ऽ]य, D1 [ऽ]स्ति (for ऽपि) —[b]) K1 पुनर्यमौ (for यमावपि) —[d]) Da कालान्, Dn2 प्राणाय (for प्राणान्) D4 भात्ति हि (for आदत्त) Da देहिनो

5 G4 missing (cf. v. l. 1) —[a]) K6 V1 B (except B2) D (except D1 4 7) तस्य (for यस्य) —[b]) V1 B1 Dn D6 हि (for ऽस्ति). —[c]) K3 D4 पृथिव्यां सर्वराजानस्; B2 देवापि हि न जानीयुस् —[d]) Ś1 स हृत°, K1 ते हृता, K3 B1 सहि(B1 °ह)ता°, B3 मोहिता° (for संहृता°)

6 G4 missing (cf. v. l. 1) —[a]) D6 तत्र (for तस्य) —[b]) K2 V1 B (except B2) D (except D1 4 7) विहितं, K4 कर्णस्य (for कालस्य) K2 V1 Bo 1. 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8 भरत°, K3-5 B2 D1 4 7 S (G4 missing) मनुज° (for पुरुष°) —[c]) D7 T1 G1 3 युष्पति K6 भूता ये (for भूतानि) —[d]) K6 तादृशं, Da तत्तस्य, D2 तस्य ते; D3 7 S (G4 missing) त(G3 य)दस्य (for तदस्मै) Da1 D7 परमेश्वर (Da1 °री); Da2 S (G4 missing) परमै(T1 G1-3 °मे)श्वरं (for रूपमैश्वरम्) D4 रूपमस्य तदै*रं

7 G4 missing (cf. v. l. 1). —[a]) D7 -मुक्त्या (for मूर्त्या) K1 कर्ममू(by corr °सू)त्र्यात्मना विद्धि; V1 Bo 1. 3-5 Da Dn D1-3 5 6 8 क(D1 ध)र्मसूत्रात्मकं विद्धि, B2 कर्मप्रत्यात्मक बुद्धि —[b]) Dn1 पुण्य (for शुभ°) —[c]) B2 सुखदुःखैर्महाराज, Da अथ दुःख-सुखोदर्कं; D7 S (G4 missing) सुखदुःखफलोदर्कं (D7 T G1-3 °र्कः) —[d]) D7 काले; M1 3 काल- (for कालं) D4 काल (for कालं) B2 कालपुण्यफलप्रदे, T G2 3 काले काले फलप्रद°, G1 काल कालफलप्रद°

8 G4 missing (cf. v. l. 1) —[b]) B5 परिचिंतयन्. —[c]) M3 4 हैतु (for हेतु-) K1. 4 G2 °कारित्व, K2 3 5 Bo 2 3 5 Da Dn D2 4-8 T2 G1 M °कानि त्वं, V1 B1 4 D3 T1 G3 °कानित्य (for °कारित्वे) —[d]) D1. 8 तै (for ते) D8 गत

9 G4 missing (cf. v. l. 1) —[b]) K6 -शीलितां V1 Bo 3-5 D2 3 5 6 8 यतव्रतसुशीलतां, B1 Dn नियत व्रतशीलिता (Dn °शासनं) —[c]) Ś1 K2 तथा (for यदा) —[d]) B1 G2 कारितं; Da कारिता.

10 G4 missing (cf. v. l. 1) K3 D1 transp 10 and 11 —[a]) Ś1 त्वष्ट्रैव —[b]) B3 (m as in text) तदा, Dn1 तथा (for यथा) K3 5 V1 B D (except D1) S (G4 missing) चे(Da2 वे)ष्टयितुर् (for स्थाप°). B1 वने (for वशे) —[c]) M2 कर्माणि, Cv कर्मणा (as in text) —[d]) Dn D6 चेष्टते (for भ्राम्यते)

11 G4 missing (cf. v. l. 1) K3 D1 transp 10 and 11 D1 transp 11[ab] and 11[cd] —[a]) D1 यदृच्छया (for पुरुषस्य) K1 [इ]ह; M4 [अ]पि (for हि) Ś1 दृष्ट्वैवम्, Da1 मे दृष्ट्वाम्; D7 दृष्ट्वैमाम् —[c]) D1 पुरुषस्य (for यदृच्छया)

12 G4 missing (cf. v. l. 1) —[a]) Da व्यलीकश् Da D7 S (G4 missing) अपि (for चापि) K2 4 D1 तत्; Da1 lacuna (for यत्) K1 3 4 Bo 2 5 Dn2 D1. 3 4 7 S (G4 missing) तत्र, Da1 यत्र (for त्वत्र) —[b]) V1 D2 चित्त (for चित्त) Ś1 K1. 4 D1 चित्तवैश्रंशि(Ś1 °श)क (for °वैतसिक) Cn v. l. cite चित्तं and वैतसिक Da M4 नृप; M1 3 तु तत्; M2 तत (for तव) —[d]) Da तथैव च; M समाचर (for तदा°)

C 12. 1164 B 12. 33. 25 K 12. 32. 13

अखुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ १३
तेपामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ १४
एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम् ।
जघ्नुर्दैत्यांस्तदा देवास्त्रिदिवं चैव लेभिरे ॥ १५
तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थे दर्पमोहिताः ॥ १६
शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ १७

धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ॥ १८
एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
कुलं हत्वाथ राष्ट्रं वा न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ १९
अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ २०
तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव ।
देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ २१
न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।

---

13 G_4 missing (cf v l 1) —^{a}) K_1 इम (for इद) B_4 Dn $D_{3 5 6 8}$ तु; D_4 हि (for च) D_4 K_8 राजन् (for पार्थ) —^{b}) D_5 देवासुर $B_{3 4}$ तदा (for पुरा) —^{c}) D_4 भ्रातरा D_5 (marg *sec m*) ज्येष्ठान् —^{d}) K_4 ह्यवी° (for यवी°). D_7 S (G_4 missing) यवीयासस्तथा सुरा ($M_{1 3 4}$ °स सुरास्तथा)

14 G_4 missing (cf. v l. 1) —^{a}) B_3 Da तेषां श्रेयो(Da श्रियो)निमित्त हि —^{b}) $Ś_1$ महाक्षय°, K_1 समुच्छ्रम°, B_3 m Da समुच्चम° —^{d}) Da द्वाविंशद् (for द्वात्रिंशद्) M_1 अभवन्

15 G_4 missing (cf v l. 1) —^{b}) D_7 परिप्लुता. —^{c}) D_1 जुगुर् (for जघ्नुर्) K (except K_1) $B_{1.5}$ D (except D_3) T G_{1-3} $M_{3 4}$ तथा (for तदा) $Ś_1$ दैत्यास्; D_7 देवांस् —^{d}) D_1 त्रिदेवि (for °दिवं) K_1 चाव; K_8 Dn_3 D_6 T_2 चाभि, V_1 B Da Dn_1 $D_{2 5 7 8}$ T_3 G_{1-3} $M_{2 4}$ चापि; $M_{1 3}$ चोप (for चैव)

16 G_4 missing (cf v l 1). —^{a}) Bo_{3-5} $D_{3 5 8}$ अथैव (for तथैव) —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_4 दानवानासन् (for °वानां वै) K_4 D_1 स, Bo_{3-5} $D_{2 5 8}$ स्म; B_2 तु; Da D_7 S (G_4 missing) च (for वै) —^{d}) K_1 (by corr) साद्यर्थे, K_{2-4} $Bo_{2 3}$ Dn_3 D_7 T_1 G_{1-3} साह्यार्थं, V_1 B_1 Dn_1 D_6 T_2 सह्यार्थं; Da $D_{2 5 8}$ M_2 सह्यार्थे; D_1 युद्धार्थे, Cn साह्यार्थे (as in text). K_4 दर्पमोक्षिता

17 G_4 missing (cf v l 1) —^{a}) $Ś_1$ सालावृक, D_7 S (G_4 missing) सालावृका (G_1 °ध्रता) D_4 इच (for इति) —^{d}) Du [ऽ]थ (for च)

18 G_4 missing (cf v l 1). —^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} V_1 D_7 धर्मवि(K_8 °व्यो)च्छित्तिम्; T_2 °वच्छक्तिम्; G_1 °व्यतिच्छति(by corr °व्यच्छति)म् (for °व्युच्छित्तिम्) —^{b}) $Ś_1$ transp ये and [अ]धर्मस्य —^{c}) M_1 गतव्यास् (for हन्तव्यास्). $Ś_1$ (*sup lin* as in text) K_1 महात्मानो (for दुरा°). —^{d}) $Ś_1$ K_1 इह (for इव). D_7 S (except $M_{1 3}$, G_4 missing) [उ]द्धता (D_7 °तौ) (for [उ]ल्बणा)

19 G_4 missing (cf v l 1) —^{a}) K_1 B_1 $D_{2 6}$ एव (for एकं) $Ś_1$ $K_{1 4}$ D_1 $G_{1 3}$ कुल (for कुले). —^{b}) Da अनामय° (Da_2 °न) —^{c}) V_1 Bo_{3-5} $D_{3 5 8}$ राष्ट्रे वा, B_2 वा राष्ट्रे $K_{3 5}$ Dn D_6 कुल हत्वा च राष्ट्रे (Dn_2 D_6 °ष्ट्रं) च; B_1 Da D_7 T G_{1-3} M कुले (D_7 M °ल) वा यदि वा राष्ट्रे (D_7 M_4 °ष्ट्रं; T_1 $G_{1 3}$ °ज्ये; T_2 G_2 °ज्यं) —^{d}) T_2 नैतद्, G_1 तत्तद् (for न तद्) $Ś_1$ °पातकं (for °घातकम्). K_1 न तद्धृत्वोपपातकं, $K_{2 4}$ D_1 न तत्कृत्वोपपा°, M_4 न तद्युक्तोपघा°

20 G_4 missing (cf v l. 1) —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 वा, Cv हि (as in text) —^{b}) K_4 नराधिप° —^{c}) B_3 च (for ऽस्ति) Da अधर्मो धर्मरूपश्च, D_7 S (G_4 missing) धर्मरूपो ह्यधर्मश्च —^{d}) $K_{3 5}$ D_4 स च ज्ञेयो; $M_{1 3}$ तद्विज्ञेयं (for तच्च ज्ञेयं). — After 20, K_8 D_4 read 23–24

21 G_4 missing (cf v l 1) —^{b}) B_1 अपि (for असि) D_4 पांडव; D_7 भारत (for पाण्डव) — Da_2 reads 21^{cd} twice —^{c}) $Ś_1$ $K_{1 4}$ D_1 पूर्वतर, K_8 $D_{4 7}$ T G_{1-3} पूर्व(T_2 °र्वं)कृतं (for °गतं) —^{d}) B_1 हि (for ऽसि). B_2 पार्थिव, B_3 (m as in text) Da D_7 T G_{1-3} M_2 पाण्डव (for भारत)

22 G_4 missing for 22^{abc} (cf. v l. 1) —^{a})

भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परंतप ॥ २२
यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ २३
तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ २४
त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ २५
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ २६
मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ।
एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ २७
पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
मरुद्गणवृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ २८
स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ २९
सोऽयं त्वमिह संक्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ३०
तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ३१
बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वानि समुदाचरन् । C. 12. 1203 B 12. 33. 44 K. 12. 92. 32

Da2 गमिष्यत, M4 भजिष्यति (for गमि°) —b) B2 Da D2 3 5 8 भरतर्षभ; D7 T1 G1–3 पार्थिवर्षभ; T2 प्रति पार्थिव (for पाण्डवर्षभ) —c) V1 B2 D7 [सु]नांस, D1 [सु]तास् (for [सु]तास्) Ś1 K1 4 D1 च (for स्व)

23 K3 D4 read 23–24 after 20 —a) K4 पाप (for पाप°) K4 B1 D2 3 5 T2 G1 °समारभ D8 यो पापसममारभ° —b) D3 8 कार्ये (D3 °र्यं)ते भावि भावित°; D6 कार्यते**नावित° —c) M1 3 तथैवा° स्यात् —d) D1 तथा (for कृत्वा) B3 [अ]पि (for च) Da कृत्वापि निरुपद्रव

24 For sequence in K3 D4, cf. v l 23 —a) B2 स (for तद्) K1 करप, D7 T1 G1 3 4 किल्बिष, M4 सकल (for कलुषं) B3 3 (m as in text) Da धर्मं, D7 S (except T2 G2) कर्म (for सर्वं) —b) D7 T1 G1. 3 4 समस्तम् (for समाप्तम्) D7 चोदित (for शब्दितम्) —c) D6 नरस्य (for न तस्य) —d) K3 ह्रासो; T2 श्रेयो, M2 4 प्रासो (for ह्रासो) M1. 3 प्रह्रास्सोचापकर्मण (sic)

25 a) K1 कृत्व, Bo 3 त्व च (for त्व तु) —b) K3 5 D4 कर्शित°, Cv कारित (as in text) —c) D7 अनिच्छमान —d) K1 परितप्यसि, K5 D5 °तप्यते, D7 T1 G3 °तप्स्यसे

26 a) K3. 5 D4 महाप्राज्ञ (for °यज्ञ°) —b) M2 प्रायश्चित्त K5 Bo 3–4 Da S (except M1. 3) उदाहृत° —c) K1 उपाहर; G3 तमाहरं —d) K1 Da वि पाप्मैव Da भविष्यति, D1 व्यथ

27 a) K4 हत्वारीन्, G1 जित्वारिं (for जित्वारीन्). —b) Ś1 D1 मघवा; K1 4 5 V1 B D (except D4 7) T2 भगवान् (for मघवान्) D4 om from पाक up to लोकान् (in 28b) —c) D7 कांवर्ये; G3 आहृ° त्य (for आहृत्य) —d) V1 शत कृत्वा; Dn2 शत कृत्वा (for °कृत्व°) M2 सहस्रश (for शतक्रतु)

28 D4 om up to लोकान् (of v l. 27) —a) K2–5 V1 B D (D4 om.) T G धूतपाप्मा. D1 जित (for जित) —b) Da D8 प्राप (for प्राप्य) —c) K2 3 Dn D6 मरुद्गणैर् (for °द्गण°) —d) G1–3 शोभ यन् (for भासयन्)

29 a) K2 3 V1 B (except Bo 1) Da Dn2 D3 स्वर्गे (for स्वर्ग) D1 महेयतम्, M1. 3 महीयानम्, Cn °यन्तम् (as in text) —b) D1 अप्सोरभि° M1 3 शतक्रतु (for शचीपतिम्) —c) V1 Da2 D2 3. 5 8 G1 पर्युपासत —d) B2 Da विबुधाधिप, D[illegible] विबुधैश्वर

30 a) All MSS (except Ś1 K1. 2 4 D1) से (G1 सो)य त्वामनुसप्राप्ता (D7 °प्य) —b) All MSS (except Ś1 K1 2 4 D1) वसुधरा —c) D4 विनिर्जिता (for निर्जिताश्च) Dn1 महीपाल —d) K5 G2 विक्र मेन B2 Da विभो; M2 नृप (for [अ]नघ)

31 b) D7 T1 G1. 3. 4 दत्त्वा (for गत्वा) B2 Da सुहृत्तमान्, G2 सुहृद्वृत —c) Da2 om. पौत्रांश्च K1. 2 4 D1 पितॄन्पुत्राश्च (D1 °श्राद्ध) भृत्याश्च —d) B2 स्थाने; T2 राष्ट्रे (for राज्ये)

32 b) K1 साम्वानि; K 3 5 Dn1 D4 सान्त्वेन;

C. 12. 1203 B 12. 32. 44 K 12. 32. 32 रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥ ३२
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ।
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ३३
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ३४
अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ३५
अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकल्मषम् ।
चरस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भाविकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।
अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या च वर्तयन् ॥ २

K_4 V_1 $B_{1,3}$ Dn_3 $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ सततिं; D_1 सत्वानि, D_7 स्थानानि (for सान्त्वानि) K_4 $B_{0\,4\,5}$ D_1 समुपाचरन्; V_1 °पाचर; D_4 °द्याचर B_3 अपालयस्वराधिप; D_8 पालयस्व नराधिप° —^{d}) K_5 D_4 अभिशाधि; Da पर्येही(Da_3 °हि)मां (for परिपाहि).

33 ^{b}) D_6 [अ]भिषिंचय. K_3 तेषां कन्याभिषेचय. —^{c}) D_8 [ऽ]पि (for हि) D_7 कामो यो हि स्त्रियर्गयः. —^{d}) D_7 एक (for एवं). K_3 V_1 Dn T_2 प्रहास्यसि; D_7 प्रशास्यति

34 ^{a}) T_3 एवं कृत्वा समाधानं. —^{d}) $G_{1,2}$ विजये D_7 पुन° (for पुरा).

35 ^{a}) B_3 Da D_7 S (except M_4) न शोच्यास्ते D_7 M_4 महाराज (for °त्मान°). —^{b}) D_5 G_2 क्षत्रियर्षभाः; $M_{1,3}$ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°) — D_7 om. 35^{cd} —^{c}) T_3 कृतांतका (for गता नाशं). —^{d}) $K_{3,5}$ D_4 कृतांतवशमोहिता°; D_8 °बलवाहिता°

36 ^{a}) $G_{1,2}$ अवाप्त D_7 अवाप्तं क्षत्रधर्मं ते —^{b}) B_3 Da $D_{4,7}$ S transp राज्यं and प्राप्त All MSS (except Ś1 $K_{1\,2\,4}$ D_1) अकटक (for अकल्मषम्) —^{c}) K_5 Dn रक्षस्व (for चरस्व) Da_2 धर्मे; $D_{1\,2}$ धर्मं; D_7 कर्म (for धर्मं). —^{d}) K_1 श्रेयोन्य°; B_3 D_8 श्रेयाश्च, B_3 m S श्रेष्ठो य° (for श्रेयान्य°) Ś1 प्रीतिभाविकः; K_1 G_3 प्रत्यभाविक (G_3 °क°); K_5 V_1 B Da Dn $D_{3\,5,6\,8}$ प्रेत्य भारत; G_3 M_3 प्रेत्यभाविकं (M_3 °त°) (for प्रेत्य भाविक°) D_7 श्रेय° प्रेत्यस्वभाविक°.

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS (except D_8 $G_{3\,4}$) राजधर्म. —*Adhy. name* V_1 $B_{0-3,5}$ Dn D_6 प्रायश्चित्तीये (Dn_3 °श्चित्ते), G_4 व्यासवचन°, M_3 देवासुरयुद्धनिदर्शनं — *Adhy* *no* (figures, words or both) $B_{1\,3\,4}$ Da_1 Dn $D_{3\,7}$ S 33, D_8 32. — *Śloka no* Dn_1 D_8 48

35

1 D_8 om. the ref —^{a}) B_3 Da D_7 S कानि कर्माणि कृत्वेह. —^{b}) Da प्रायश्चित्तायते. —^{c}) $D_{2,3\,5\,8}$ चेह (for चैव) K_4 देहमुच्येत; Dn मुच्यते तत्र; D_7 वै विमुच्येत; G_4 चैति च स्वर्गं (for चैव मुच्येत) —^{d}) B_3 Da तपोधन (Da °न) (for पितामह).

2 Cf Manu. 11 44 D_8 M_4 om the ref. —^{b}) T_2 प्रतिसिद्धानि B_0 चा चरन्; G_1 चाचर. —^{c}) Da प्रायश्चित्तायते. —^{d}) K_1 च वर्जयन्; $K_{3\,5}$ D_1 विवर्तयन्, K_4 V_1 B Da Dn $D_{2,5\,8}$ Cn [अ]नुवर्तयन्; D_6 [अ]भिवर्त° (for च वर्त°).

3 ^{a}) Ś1 $K_{1\,2\,4}$ [अ]भ्युदये; Ca n v °दितो (as in text) —^{b}) G_4 भावचारी (for ब्रह्म°) Da भवत्पुन, M_4 भवन्त्युत. —^{c}) D_7 T_2 यथा (for तथा) Ś1 $K_{1,4}$ सूर्योभि°; Ca. n सूर्याभि° (as in text) —^{d}) $K_{2,4}$ B_1 Dn_1 $D_{1,2,4-6\,8}$ इयावद($D_{2\,6}$ °द)त्यपि.

4 ^{a}) V_1 परिवेत्ता च (hypermetric) D_7 T_1 G

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ॥ ३
परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः ।
दिधिषूपतिस्तथा यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥ ४
अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५
ग्रामयाजी च कौन्तेय राज्ञश्च परिविक्रयी ।
शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ॥ ६
वृथापशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ।
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ ७
यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ८
अकार्याण्यपि वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ।
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९
स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
अयाज्ययाजनं चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १०
शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११ C. 12. 1218 B. 12. 34. 11 K. 12. 33. 13

M1-3 परिवेत्ता (M1 °त्त) परिवित्ति (D7 °त्तश्च, hypermetric) —^{b}) K2 4 B Da1 Dn D2 3, 5 6 8 ब्रह्मघ्नो, Da2 D1 ब्रह्म यो (for ब्रह्मोज्झो) K3 5 D4 ब्रह्मेज्या(K3 °ग्या, D4 °ज्ञा)याश्च, V1 ब्रह्मघ्नोस्य च (for ब्रह्मोज्झो यश्च) B2 दूषक (for कुत्सक) K1 ब्रह्मोज्झेयश्चिरत्सक (sic), D7 S ब्रह्मे(G3 °ह्म)ज्यायाश्च दूषक — After 4^{ab}, K3 5 D4 read 6^{cd} D1 reads 4^{cd} twice —^{c}) Hypermetric T1 च (for य) Da1 M1-3 om. स्याद् K3 5 B1 3 Dn D2 3 6 8 T2 M4 दिधिषू (B3 °सू)पपतिर्यः स्याद् (K5 °तिस्तु यः स्याद्) Ca v cite दिधीषूपपतिर् —^{d}) Da तथा; M1-3 ह्यग्रे (for अग्रे)

5 D6 om 5 B2 Da transp 5^{ab} and 5^{cd} —^{a}) Da1 अवकीर्णाद्; Da2 °कीर्णे, D7 °कीर्णस्; M2 °कीर्णिस्, Cv अवकीर्णी (as in text) K3 5 Da D4 7 S तथा (for भवेद्) B1 G3 यस्तु (for यश्च) —^{b}) G1-3 °वधकारक —^{c}) K5 अतीर्थब्राह्मणस् K1 4 V1 B Da Dn2 D2 3 5 7 8 T1 G1 3 4 M1, 3 4 ब्राह्मणस् (V1 D7 G1, 3 4 °ण-), T2 G2 ब्राह्मणे —^{d}) K4 °घातक (for °पादक)

6 ^{a}) Ś1 (*sup lin* as in text) V1 B D (except D7) Cn ग्रामघाती, Cnp °याजी (as in text) —^{b}) K5 गजाश्च, B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 मांसस्य (for राज्ञश्च) D7 T G वा (for च) — After 6^{ab}, Dn reads 8^{ab} K3 5 D4 read 6^{cd} after 4^{ab} G2 om. 6^{c}–7^{d}, G4 om (hapl) 6^{c}–8^{b} —^{c}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 गुरुस्त्री°, D7 T G1 3 M2 4 स्त्रीशूद्र° (for शूद्रस्त्री) K5 D7 तु (for च) —^{d}) K2 3 V1 T2 पूर्वं, K5 पूर्वैं, Dn2 यश्च, D4 पूर्वा (for पूर्वः) D2 3, 5 8 पूर्वश्च, D4 °वेसु, G3 °वेस्य

7 G2 4 om 7 (cf v l 6) —^{a}) D1 स्यथा; D6 यथा (for वृथा-) Ś1 K1 M -पशुसमारभी, Da °जभी (for पशुसमालम्भी) —^{b}) K2 5 V1 B Da Dn D2-6 8 गृहदाहस्य (Da1 D8 °हश्च) (for वन°) D8 3 दारक, D4 कारण (for कारक) — 7^{cd} = 12 36 20^{ab} —^{c}) D6 अनृते च, T2 अन्यायेन (for अनृतेन) K1 V1 Bo 2, 4 5 D3-6 8 [उ]पचर्ता, K2 4 M2 °कर्ता, K3 5 B3 Dn D1 2 °वर्ती, B1 °हर्ता; D7 °वीता, T G1 3 °वक्ता (for °चर्ता) —^{d}) K3 D7 T2 G1 3 प्रतिपेद्धा, M1 3 °रध्धो, M4 °रध्धा (for °रोद्धा) D2 3 5 8 च य (for तथा)

8 G4 om 8^{ab} (cf v l 6) D8 om (hapl) 8 Dn reads 8^{ab} after 6^{ab} —^{a}) Da त्रीनग्नीन् (for यश्चाग्नीन्) V1 B1 Da Dn2 D6 परिमुच्येत, D1 पतिरेयश्च (sic) (for अपविध्येत) K5 यस्या मासस्य विध्येत —^{b}) Da ब्रह्मविक्रे(Da2 °क्रि)या; Cnp राजविक्रयी —^{c}) K1 T2 एतान्यन्यानि सर्वाणि

9 ^{a}) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 S तु, D1 7 च (for [अ]पि) —^{b}) Dn2 तानि यानि (by transp), M2 तानि तानि —^{c}) T2 G2 M1 3 लोके (for लोक) — After 9^{c}, D1 repeats 9^{b} and om 9^{d} V1 reads 9^{d}–12^{c} on marg

10 V1 reads 10 on marg —^{b}) Bo च क्रिया, G3 चाश्रय, M4 च क्रिय (for च क्रिया) — D2 om 10^{c}–11^{b} —^{c}) Da1 अयाज्ययाचन, D1, 4 अयाध्य(D1 °जि)याजन D4 चेव, D7 तस्य (for चैव) —^{d}) K5 भक्षक D7 T G अभक्ष्यस्य च भक्षणं

11 V1 reads 11 on marg D2 om 11^{ab} (cf v l. 10) D8 repeats 11^{a}–13^{b} after 13^{ab} —^{b}) K4 V1 D2 3 5 8 T2 चैव (for चापि)

C. 12. 1219
B. 12. 34. 12
K. 12. 33. 14

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः ।
अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यं देयानि भारत ॥ १२
दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।
सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १३
पित्रा विभजते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ।
अप्रजायन्नधर्मेण भवत्याधर्मिको जनः ॥ १४
उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ।
यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते जनः ॥ १५
एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवान् ।
येषु येषु निमित्तेषु न लिम्पन्त्यथ तच्छृणु ॥ १६
प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं निहत्याजौ न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७
अपि चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
वेदप्रमाणविहितं तं धर्मं प्रब्रवीमि ते ॥ १८
अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ १९

---

12 For sequence in D8, cf v. l 11 V1 reads 12[abe] on marg — [a]) B1 धर्मादीनि च; Da1 आधा यादीनि, D8 अधाना° (for आधाना°) — [b]) D7 च (for य) — [c]) T2 अपप्रदश्च सर्वाणि — [d]) K1–3 6 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G M1 3 4 नित्य (for नित्यं)

13 For sequence in D8, cf v l 11 — [a]) Ś1 K2 4 अदानत्व (for अदानं च) K1 दक्षिणानामदान (sup lin °दांत)त्वं — [b]) K1 नदन, K3 5 D4 कर्शनं; V1 Bo 1 3–5 Dn2 D2 3 5 6 8 म(D8 ध)र्षणं, Dn1 मर्षनं; D1 वर्षण (for °मर्शनम्) B2 ब्राह्मणं वापि मर्षणं, Da ब्रह्मा(Da2 °ह्म)णस्वाभिमर्पणं, M1 ब्राह्मणस्याभिमर्शनं — [c]) Bo D1 M1 कार्याणि, B1 D7 T2 कर्माणि (for [अ]कार्याणि) — [d]) D7 T G तथा (for जना)

14 [a]) K3 5 Bo 4 5 Dn D2 3 5 6 8 विवदते, B1 विपदते, Ca विभजते (as in text) K2 B2 पुत्रान् (for पुत्रो). Ś1 K1 4 V1 Da D1 4 पिता विभजते पुत्रान् — [b]) K4 D4 तु (for च) D2 om from ल्पगः up to न्येव तु (in 16[a]) — [c]) D7 G अप्रजो यन्, M1 °योजश्, M2 °ज्ञायन्, M3 °जो यश्, M4 °जायश् (for °आयन्) Ca cites अप्रज्ञायन् K6 V1 B D (except D1 4, D2 om) T G नरव्याघ्र, M1 3 4 च धर्मेण (for अधर्मेण) K2 अप्रजा येन धर्मेण — [d]) Ś1 K1 (before corr) 3 Dn2 D7 8 G1 3 M3 4 [आ]धार्मिको, K1 (by corr) 2 4 5 V1 B Da Dn1 D3 5 6 T2 [अ]धा° (for [आ]ध°) K1 D1 जना, K3 5 V1 B1. 2 5 Da Dn D3–8 S नर° (for जन)

15 D2 om 15 (cf. v l 14) — [b]) Da तु (for च) — [c]) D1 यानि कुर्वंति कुर्वंश्च, G3 यानि कुर्वंश्च पापानि — [d]) Da प्रायश्चित्तायते नरा

16 D2 om up to °न्येव तु (cf v l 14). — [a]) Da1 एतांश्चैव; D7 ह्येतान्येव; M4 एतान्यपि (for °न्येव) D1 M4 च (for तु) Da कार्याणि (for कर्माणि) — [b]) K4 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D3 5 6 8 मानवा, B1 D1 °व°, D7 S (except M1 3) °वै — [d]) K2 4 Bo 2–5 Da D3 5 7 8 T2 G2 M3 4 लिप्यति, K3 5 V1 B1 Dn D6 लिप्यते; D1 T1 G3 लिपंति; G1 लुपंति (for लिम्पन्ति) K1 3 5 V1 B (except B2) D (except Da D4) S (except M1 3 4) तान् (D1 G1 तां) (for तच्)

17 = (var) Vasiṣṭha Smṛti 3 20 — [a]) K1 शत्रुम् (for शस्त्रम्) — [b]) D3 5 अति (for अपि) K3, 5 Bo D4 G3 अपि वेदांत(K5 °ग)पारग (G3 °ग°) — [c]) V1 B D (except D1 4) T G M4 जिघांसीयान् (T2 °याद्) (for निहत्याजौ) — [d]) T2 इति न (for न तेन)

18 [a]) K3 Dn1 इति, T2 अथ (for अपि) K5 T2 M2 वा (for च). B4 (marg) Dn2 D2 3, 5 6 8 [अ]न्यत्र (for [अ]प्यत्र) — [b]) M1 3 मत्रे V1 सेंद्रे देवे च पठ्यते — [c]) Bo M1 3 वेदप्रमाण (for °प्रमाण) — [d]) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धर्मं च, D7 धर्मं तं (by transp), T1 G2–4 धर्मं हि G1 हि ब्रवीमि (for प्रब्र°). K1 [अ]हं (for ते)

19 Cf 12 15 55 Manu 8 350-51, Vasiṣṭha Smṛti 3 21, Bodhāyana Smṛti 1 10 14 — [a]) Da1 अपेता Ś1 K1 वित्ताद्, Da धृत्ता, D4 वृत्तान्; D7 वृद्ध (for वृत्ताद्) D1 अनेत ब्रह्मण वृत्ताद् (sic) — [b]) D7 स (for यो) K3 आततायिक, Da1 °यिनां — [c]) K4 ब्रह्मणा — [d]) K1 D7 मृत्युस, M1 3 मनुस (for मन्युस) K2–4 V1 B D (except D4) T1 G3 4 M4 तन् (for तं) Ś1 K1 3 5 Bo 2–5 Da D2, 3 5 6 मन्युमर्छे(B2 °र्चं)ति

20 [a]) D1 प्राज्ञा° (for प्राणा°) M4 यथा (for

प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
अचोदितो धर्मपरः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २०
एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् ।
प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ २१
गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम् ।
उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२
स्तेयं कुर्वंस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निबध्यते ।
बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ २३
अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २४
प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य वा ।
गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५
नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन ।
आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६
पारिवित्त्यं च पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
भिक्षिते पारदार्यं च न तद्धर्मस्य दूषकम् ॥ २७
वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिचोदितः ॥ २८
अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम् ।
सकारणं तथा तीर्थेऽतीर्थे वा प्रतिपादनम् ॥ २९ C. 12. 1236 B. 12. 34. 29 K. 12. 33. 31

तथा) —[b]) K1 अचरन्, B2 Da आचरेन्, D7 T1 G आचम्य, T2 आचामन्, M3 आचार (for आचरन्) K4 D4 गर्हितान्यपि, B2 Da मदिरा यदि (for °रामपि) —[c]) K (except K1) Bo 1 3–5 Dn D2 3 5 6 आदेशितो, V1 अचोदितां, B2 आचोदितो, D8 आदर्शितो (for अचोदितो) K3–5 V1 B Dn D1–3 5 6 8 T2 धर्मपरं, D7 °वर Da स चोदितो ब्रह्मपर.

21 [b]) V1 [अ]भक्ष्यभक्षण; D4 [अ]भक्ष्यलक्षणे. —[c]) K4 प्रायश्चित्त D7 प्रायश्चित्त दवानेन —[d]) G2 सर्वमेषेन K1 (before corr) B2 M1 शुध्यते, D7 सिध्यति

22 [a]) D7 गुरुतल्पो, G4 °तल्पे K (except K1) गुर्वयं —[b]) D1 दूषयेति

23 [a]) D2, 3 कुर्यान्, D8 गुर्वंश् (for कुर्वंस्) K5 V1 B2 Dn1 D2 3 5 7 8 च; T G हि (for तु) D2 G1 गुर्वर्थे —[b]) K3 Dn1 D5 निपिध्यते, V1 विबध्यते, Bo विध्यते (sic), Da निर्बध्यते, D4 निबु°, D8 कुत्र° (for निब°) K5 आपत्सु च न विद्यते, D7 S आ (G1 मा)पत्स्वपि न पातकी (M °क) —[c]) K4 D7 T G1, 4 M1 3 कामचारेण

24 [a]) M1, 3 नान्यत्र Da ब्राह्मणेभ्यश्च, D4 ब्रह्मणस्वेभ्य; D7 ब्राह्मणस्तेभ्य, D8 °स्वेत (for °स्वेभ्य) —[b]) M2 4 स्वाददानो K2 G3 तुष्यति (G3 °ते), D2 शुध्यति; D4 7 G4 M1 दूष्यते (D4 °ति), T1 M2 3 दुष्यते —[c]) K4 आप्राशिता, T G प्रकाशिता (for अप्रा°) M2 याश्च. —[d]) D5 transp न and स

25 [a]) B2 प्राणत्यागेनृतेदोष; Da °त्राणेनृतेदोषे —[b]) K3 Dn1 D2 3 5 8 च (for the second वा) —[c]) Dn1 गुर्वर्थे M1 चैवास्याद् —[d]) Da1 °करणेषु वा, D1 °णे तथा, D7 T G °णे नृप (for °णेषु च)

26 [a]) K2 4 5 D3 4 न लुप्यते, Da1 नाव्रतेत; Da2 D1 नावर्तेत (for नावर्तते) —[b]) D7 T1 G M1, 3 4 शुक्लमोक्षे, T2 शुक्लमोक्ष —[c]) Bo आज्यहोम Ś1 K1 समृद्धे, D1, 7 समिद्धो Da आज्यहोममसिद्धाग्नौ (Da1 °सिद्धासौ)

27 [a]) K1 5 G4 परिवित्त, K4 D2 3 8 पारिविद्यं; B1 पारिवित्तं, B4 damaged; Da °वित्तिस्; T2 पारदार्यं; G2 परिवृत्त्यं K3 4 5 V1 B D (except D1) S तु, K3 तु (for च) —[b]) Da2 प्रव्रजितं; D1 °जते D7 [ऽ]थ वा, T G [ऽ]पि वा (for तथा) —[c]) Ś1 K1 शिक्षिते, K5 D4 T1 G भिक्षुके (G1 °को); Da1 भक्षिते K1 पारदार्यं, Da D7 T1 G पा(Da1 G1 प)रदार्ये, D4 परदार्यं —[d]) K3 4 5 V1 B Dn D2 5 6 8 transp न and तद्धर्मस्य T2 तु (for तद्) Ś1 K1 4, 5 B3 D1 दूषण Da तद्धर्मस्य न दूषक (hypermetric)

28 [a]) Ś1 K1 B3 M °समारंभ, D4 °समालभो —[b]) V1 कार्यं (for कुर्यान्). K1 न कुर्यान्न च कारयेत् —[c]) Ś1 K1 4 D1 च (for हि) —[d]) K4 सत्कार्यो, Dn2 D3 8 सत्कारे K5 Dn1 D4 7 विधिनो (D7 °पा)दित

29 [a]) M2 ब्रह्मणो M3 4 दानम् (for दत्तम्) —[b]) D7 अज्ञानार्थं (for °नात्तन्) K4 D5 तु (for तन्). D4 om न Ś1 K (except K3) D1 दूषणं. —[c]) K1 D2 7 सत्कारण; K3 3 V1 B Da Dn D1, 3,

C 12.1237 B. 12.34.30 K. 12.33.32

स्त्रियस्तथापचारिण्यो निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यते ॥ ३०
तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददूषकः ।
असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ।
वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१
उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

व्यास उवाच ।
तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १
एककालं तु भुञ्जानश्चरन्भैक्षं स्वकर्मकृत् ।
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २
अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।

---

5 6 सत्काराणा, K5 संकराणां, D4 नि॑कारण, D8 संस्काराणा —D7 om (hapl) 29^{d}–31^{e} —^{d}) All MSS. (except Ś1 K1, D7 om) नित्य (for ऽतीर्थे) T1 च (for वा) B1 3–5 Dn2 D2 3 5 6 8 T2 G M1 3 चाप्रतिपादन (Dn2 D5 °कं) K4 प्रत्यपादन.

30 D7 om 30 (of v l 29) —^{a}) K5 स्त्रिय; V1 B D (except D1 2 4, D7 om) G2 M1–3 स्त्रियास् K1 3. 5 V1 B D (D7 om) G3 M Ca [अ]प चारिण्या, T G1 3 4 [अ]भिचारिण्या (T1 G3 °ण्यो) K2 4 स्त्रियश्च परिचारिण्यो —^{b}) Ś1 K1 D1 T2 G4 अदूषिता; K2 °षक, K4 G1 3 °षका; D4 °षिक —D4 om (hapl) 30^{c}–31^{b} —^{c}) B0 स (for सा) Da2 पूज्यते, T1 G3 4 दूयते, T2 त्यज्यते (for पूयते) —^{d}) K4 D2 3 5 च (for तु) K4 5 B (except B3, B4 damaged) D (D4 7 om) T2 M2 प्रदुष्यति

31 D4 om. 31^{ab} (of v l 30), D7 om 31^{abcde} (of v l. 29) —^{a}) Da1 सोमश्च T2 तत्त्वज्ञोप्यनुसो मस्य; M1 3 न स्वज्ञात्वा च सोमस्य —^{b}) T2 G3 विक्रयी, M1 3 4 विक्रिय K4 V1 B Da Dn D2 3 5 8 S अदोषवान्, D6 अदूषिका (for अदूषक॰) —V1 reads 31^{cd} on marg —^{d}) K2 अदूषक; K3 5 D4 अदोषभाक् (for °वान्) —^{f}) K1 2 क्रियमानो, Da1 ह्रियमाणो; D7 क्रियमाणे D1 दूषित, D6 दोषक॰; G2 दूपक; M2 दुष्यते

32 ^{b}) B1 D7 S दूष्यते, B2 लिप्यते —^{d}) T G1 3 4 च (for [ए]व) K1 [ए]व पार्थिव; B3 Da विशां पते (for [ए]व भारत) —After 32, D7 S ins

47* यानि कृत्वा नर पूतो भविष्यति नराधिप ।
[G3 पुन॰ (for नर॰) G1 नगाधिप]

Colophon —*Sub-parvan* All MSS. (except V1 D8 G3 4) राजधर्म —*Adhy name* V1 B0 1 4 5 Dn1 प्रायश्चित्तीयं; D7 T1 G1 2 4 प्रायश्चित्तविधान; M2 प्रायश्चित्तसक्षेपकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 2 4 Da1 Dn1 D1 2 7 S 34, D8 33 —*Śloka no* Dn1 32, D8 34.

36

1 D8 om the ref —^{a}) Da तपस्या, Ca °सा (as in text) D2 3 5 8 कर्मणा, Ca कर्मभिश् (as in text) —^{b}) D6 प्रधानेन (for प्रदा॰) Ś1 K1 तु (for च) —^{c}) Dn2 (marg) पुरुष, D4 पुरुषा —^{d}) K B2 3 5 D (except Da D1 7) पुनश् (for पूतश्) M1 3 न (for न) B (except B0 2) D2 3 5 6 8 प्रवर्तयेत् T2 पूतो न प्रतिवर्तते

2 ^{a}) K5 एककाले K3 5 B (except B2) D2–5 च, K4 हि (for तु) K3 4 V1 B (except B2) D (except Da D4 7) भुञ्जीत (for भुञ्जानश्) —^{b}) N (except Ś1 D4 6 7) भैक्ष्य —^{c}) Da2 खड्गागी, D1 G2 खट्वांगे (G2 °गो); D4 पट्वागी, Cv as in text —^{d}) K1 नदोक्तित॰; K5 वने स्थित; D7 चसोर्थित. (sic) (for सदोत्थित)

पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ४
संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
तथैवोपरमन्राजन्स्वल्पेनापि प्रमुच्यते ॥ ५
क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
ये चास्यावभृथे स्नान्ति केचिदेवंविधा नराः ॥ ६
ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ।
ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७
गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन् ।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ८
कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम् ।
दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ९
गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये । C. 12. 1253 B. 12. 35. 13 K. 12. 34. 13

---

3 ^{a}) Ś1 अनसूय (for °सूयुर्) K1 D4 अनसूर्यस (D4 °र)वशायी, D8 °सूयवरशायी —^{b}) G4 लोक- (for लोके) Ś1 प्रशमयन् (for प्रकाश°) —^{c}) D4 पूर्गे Da पूर्णे तु द्वादशे वर्षे, M2 पूर्णे द्वादशमे वर्षे Ca द्वादशभिर्वर्षै° (as in text) —^{d}) T2 प्रविमुच्यते; G1 स वि°, G2 4 प्रति° (for विप्र°) — After 3, K4 5 V1 B D (except D1 4 7) ins (= [var] Manu 11 73, 75^{ab}, 76^{ab}, 76^{cd}, 79^{cd})

48* लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।
जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् । [5]
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।

[(L 1) B1 2 लक्ष्य, Da लक्ष° K4 शस्त्रभृता शस्याद्, Da °भृतान्या(Da2 °त्मा)माद् (for °भृता वा स्याद्) Ca cites लक्ष्य शस्त्रभृता K4 विहिप्यान्, Da2 विपूशान् (for विदु°) B1 पुन° (for [आ]त्मन) —(L 2) B1 प्राप्यद् (for प्रास्येद्) Cv cites त्रिरवाक्शिरा° K4 समिद्धोत्रिरवाक्शिरा, D2 3 5 समिद्धेसात्र(D5 °द्धे रणे)वाक्शिरा —(L 3) K4 B Da D2 3 5 8 om वा. Bo 4 5 °तर (for °तम) B6 देव (for वेद) —(L 4) K. ब्रह्मविदे (for वेद°) Bo सर्वस्व वेदविदाय (for the prior half) B1 °दापयेत् (for °पादयेत्) —(L 5) K6 धात्रीं (for धन) —(L 6) K6 वा (for च)]
— After the above, D1 reads 6^{ab}

4 ^{a}) Ś1 G1 कृच्छ्रभोगी, B2 °चारी (for °भोजी) —^{b}) Ś1 (before corr) ब्रह्मयो, Ś1 (*sup lin*) K1 D1 ब्रह्मघ्न (for ब्रह्महा) Da2 पूजते; D1 पूतय (for पूयते) Ś1 K1 D1 जन° (for नर°) —^{c}) K1 मास मासे; K2 मास मास, K4 मासे मास, B2 मासि मासि; Da1 D4 माममासे; Cv मासे मासे (as in text). K1 D1 7 S मलवस्तु; K2 फलं वस्तु; K6 क्षपयस्तु (sic), V1 समाश्नस्तु (for समश्नस्तु) Cv cites समश्नन् (as in text) Bo 2 4 Da च (for तु) —^{d}) K D4 5 व्यपोहति, Da T1 G1, 2 विमुच्यते (for प्रमु°)

5 Da1 om (hapl) 5 —^{a}) K1, 4 V1 Da2 D5 7 मासाशी, D4 मासासी; D6 8 वाताशी (D3 °सी) (for मासाशी) —^{b}) Dn2 पूजये, Dn2 पूर्यते — Ś1 K1 2 4 D7 8 om (hapl) 5^{c}–6^{b}, D1 om 5^{cd} —^{c}) K5 B Dn D2 3 5 6 [उ]पवमन्, Da2 T °रमाद् (for °रमन्) —^{d}) Da2 [ए]व (for [अ]पि) Dn1 प्रपूयते (for प्रमुच्यते)

6 Ś1 K1, 2 4 D7 8 om 6^{ab} (cf. v l. 5), D1 reads 6^{ab} after 48*. —^{a}) V1 Bo 4 Dn1 वा; T G [अ]पि (for च) —^{b}) Da2 पूज्यते —^{c}) K1 देवस्य, K2 V1 Da D1 ये चापि (for ये चास्य) K1 स्नाति; Da M1–3 स्नाता (for स्नान्ति) K3 5 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 ये चाप्यवभृथस्नाता. —^{d}) V1 B (except B2) D (except Dn D1) S जना (for नरा)

7 ^{a}) K1 3 5 V1 B D (D7 lacuna) धू(D1 4 धु)त° (for पूत°) —^{b}) D1 लभंति (for भवान्ति) G1 पुरा (for परा) Da1 श्रुतिं — D4 om (hapl) from 7^{d} up to ब्रह्महा वि (in 8^{c})

8 D4 om up to ब्रह्महा वि (cf v l 7) —^{a}) Da वा (for तु) —^{b}) Ś1 K1 4 D1 विप्रेभ्य, T2 पात्रे गा (for पात्रेभ्य°) Ś1 K2 4 5 B2 Dn D1 2 प्रतिपादयेत्; M1 3 °यत् —^{c}) V1 Bo 1 3–5 D2 3 5 8 M ब्रह्महत्या (D2 5 8 °त्यां) विमुच्येत, B2 Da D7 T G मुच्यते ब्रह्महत्याया —^{d}) T2 हि (for च)

9 ^{a}) K1, 4 सहस्रं तु (for सहस्राणि) —^{b}) Dn2 D1, 4 7 पचविंशति —^{c}) Ś1 K1, 4 D1 तु स; D2 3 5 6 सर्वे; M2–4 च स (by transp) —^{d}) D7 T1

C 12. 1253
B 12. 35. 13
K 12. 34. 13

साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥१०
शतं वै यस्तु काम्बोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ११
मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।
न कीर्तयेत दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ १२
सुरापानं सकृत्पीत्वा योऽग्निवर्णां पिबेद्द्विजः ।
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १३
मेरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।
महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समितिं ब्राह्मणैर्गच्छेदिति वै ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ १५
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः शुध्यते नरः ॥ १६
गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमधिसंविशेत् ।

G1, 2, 4 [ऽ]पि प्रमु° (for विप्रमु°) — After 9, D6 reads 12

10 K4 om (hapl.) 10–11 — a) Da2 सवासानां; D1 सवरस तु (for °स्सानां) — b) K2 T2 प्राणसक्षये, D6 °संशय° — Bo om 10c–12d — d) D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

11 K4 Bo om. 11 (cf. v. l. 10) — a) D8 वा (for वै). Da1 चाश्वस्तु; T2 अश्वांश्च (for वै यस्तु) — c) D7 T G महाराज (for महीपाल) — d) D4 om च. D3 5 8 सर्वपापै° (for स च पापात्) B2 M3 4 विमुच्यते

12 Bo 1 D7 om (hapl.) 12 (for Bo, cf. v. l. 10) D6 reads 12 after 9 — a) K3 D4 मनोहर; Ca °रथं (as in text) — b) Ś1 K4 D1 एकस्माय (K4 °द)पि भारत, K1 M1, 3 एक(K1 °का)स्मायापि भा°; K5 V1 B3–5 D2 3 5 8 एकस्मै यदि भा°, B2 कस्यचिन्मनुजेश्वर, Da कर्मचिन्मनुजेश्वर, D4 एकाश्वमपि भारत (sic), T G एकस्मै भरत(G1–3 पुरुष)र्षभ — c) K3 V1 D4 कीर्तये च (V1 °येच्च), B2 Da °यति (for °येत) B2 5 यो दत्त्वा (by transp.), Da दत्त्वा च S न कीर्तयेच्च (T1 G3 4 °ये च) तद्दत्वा — d) K5 D2 3 5 8 सर्वपापै°, B2 Da सोपि पापाद् (for स च पापात्) B3 Da M2 4 विमुच्यते (for प्रमु°)

13 a) K1 3 V1 B1, 3–5 Dn D1–6 8 सकृत्कृत्वा; K5 च यः कृत्वा, D7 S तु यः कुर्याद् (M कृत्वा) B2 Da कृत्वा चाथ सुरापान (Da °नम्) — 13b = (var.) Manu 11. 90b — b) Da M2 4 अग्नि°, D7 T G M1 3 वह्नि° (for योऽग्नि°). K5 B2, 4 (marg.) Da Dn1 D2 3, 5 8 सुरा पिबेत्, D4 G1–3 पिबेत्सुर, M2 द्विज° पिबेत् (by transp.) K2 योऽग्निवर्णं भते द्विज (sic); Cv अग्निवर्णां सुरां पिबेत् — cd) M3 पातयति (for पाव°). Ś1 यथात्मानम् (hypermetric) (for [अ]था°). T2 स पावयेद्यथा लोके परत्र च महीपते.

14 a) V1 B Da Dn D2 3 5–8 M4 मरुप्रपातं, D1 भृगु°, D4 मेरुप्रपातान्, T G M2 मरुप्रपात, Ca मेरुप्रपात (as in text) K4 M2 प्रपतेज्, Dn2 °तज्, D1 प्रयत, G3 प्रतपन् (for प्रपतन्) M1 3 मरुप्रपात पतन — b) B1 2 M1 3 च (for वा) K2 4 5 D2 M3 4 समाविशेत् — c) Ś1 K1 4 आतन्वन् (for आतिष्ठन्). — d) Bo 5 D7 S (except M1 3) सर्वकिल्बिषात्.

15 a) K2 बृहस्पतिं वने दृष्ट्वा, D4 °तिसर्वेनष्ट्वा; D6 °तिसवैदृष्ट्वा. — b) Da D1 G1 ब्रह्मण° — c) D2 3 स शुद्धिं (for समितिं) K2 4 5 V1 B1 5 Dn D2 3 5 6 ब्राह्मणो; K3 Bo 3 4 Da D4 8 M4 ब्रह्मणो, G1 ब्रह्मणैर्द् T2 ब्राह्मणै° संगम गच्छेद् — d) B2 T G M3 4 इती(G1 °ति)यं; D7 M1 3 द्वितीयं (for इति वै) K4 5 V1 Bo 1 3–5 Da1 Dn D2 3 8 ब्रह्मण°; B2 वैदिकी; Da2 ब्रह्मणां, D5 6 ब्राह्मण; D7 ब्राह्मणे; T1 G1, 3 4 ब्रह्मणी. Ś1 D1 स्तुति (for श्रुति°)

16 a) D5 भूति°, M1 3 भूमि (for भूमि°) Bo °दान प्र, Dn2 प्रदान, D1 प्रधान (for प्रदान) — K3 om from न कुर्याद्य° up to तप्ता (in 17a) K1 B2 D4 M य° कुर्यात् (by transp.) D8 च (for य) D7 T G उदपा(G1 उपादा)नं शिव कुर्याद् — b) K4 D1 1 3 सुरा K5 विशेषत° (for विमत्सर) — c) K2 पिबते (for पिबेद्) B2 चापि, Da ब्रह्मन् (for राजन्) — d) K4 5 V1 B Da Dn D1–6 8 T2 संस्कृत° स च (K5 वि) शुध्यति, D7 T1 G M °त. स च (D7 om च) शुध्यते

17 K3 om up to तप्ता (cf. v. l. 16) — a) Da2 गुरुतल्पा, D1 °तल्पी — b) K3 5 B (except B1) Da Dn D6 अभि, D7 T G वाय (for अधि) — c) Ś1 K4 V1 Da1 T2 G1 3 प्राणावाधा(K4 G3 °दा)य, K1 2 पाणावादाय, D4 G2 पाणोवाधाय (for पाणावाधाय) K2 4 वै (for वा) Ś1 वो शेप (for वा शेफ). K3 G1 शेफ°; K4 शेय; Da1 शेप; D4

पाणावाधाय वा शेफं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ १७
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः ॥ १८
महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ॥ १९
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २०
अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
खरचर्मवासाः षण्मासं तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१
परदारापहारी च परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २२
स्तेयं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
विविधेनाभ्युपायेन तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥ २३
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण स्वभ्यस्तेन दशावरम् । C 12. 1287 B 12. 35. 27 K 12. 34. 27

शिश्नं, M1-3 शेपं (for शेफ) K3 पाणावधान्वा शेप (submetric), B0. 4 अपकृत्यात्मन शेफ (B4° फ), B1. 2 अप(B1 °प्र)कृत्यात्मन (B3 °ना) शेफ, B5 Dn D2. 6 अवकृत्यात्मन शेफ (Dn1 °प), D1 प्रोत्कृत्य चात्मन शिश्नं, D3. 5. 8 अपकर्त्यामन शेफ, D7 प्राणाबाधायाव शेप (sic) — d) D4 प्रव्रजेद् (for प्रव्र°) Da1 G2 M2 °दर्शनं, Da2 °दर्शना, G1 (before corr.) °दर्शिन D7 प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शक

18 a) M2 [अ]पि मोक्षेण (for विमो°) — b) Da1 कर्मणा — D7 G2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d} — c) K4 Da2 विप्रमुच्येते, Da1 T2 °च्येत, D4 °च्यते, G3 [ऽ]पि विमुच्यन्ते G4 कर्मणोपि प्रमुच्यते — d) Ś1 K1. 2 D1. 6 T2 यत°, K4 यं वा°, B Da Dn1 D3. 5 T1 G (G2 om.) M (except M2) य(B1 र)ता (for यत्ता°) T2 तु य (for स्त्रिय°)

19 D7 G2 om. 19 (cf. v. l. 18) — a) T2 एवं (for यस्तु) — b) K2. 5 Dn2 D2-4. 6 च, D5. 8 S (G2 om.) वा (for तु) Da प्रदद्यात्सर्वमेव तु — c) Ś1 K1 D1 गुर्वर्थं; M1. 3 °र्थो D2 हतेर्, G1 हृतो, G3 हते (for हतो). M1 बुद्धे (for युद्धे) — d) V1 B2 Da D5 मुच्यते, G3 विमुच्येत् (for स मु°) D1 स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः

20 20^{ab} = 12. 35. 7^{cd} — a) Da D6 अनृते च, D1 अनृत्तेन (for अनृतेन) K2. 5 D1. 8 [उ]पवर्ता, B1. 2. 5 Da Dn2 D2-6 M2 °वर्ता, T G °वक्ता (for °चर्ता) K5 Dn D2. 3. 5. 8 चेन, B0. 4. 5 य, D4 तु (for च) K3. 4 अनृतेनोपचरति — b) K3 चाग्नि रोधाद्, K4 वा निरोद्धा, D7 T G2-4 M3. 4 प्रतिरुध्या (for °रोद्धा) B2 गुरुस् T1 G1. 2. 4 तदा (for तथा) — c) K2. 5 V1 B Dn D6 उपाहृत्य, Da D2. 3. 8 उपकृत्य, T1 G °गृह्य (for °हृत्य) — d) B2 Da D7 S मनसः प्रीतिकारक (Da T2 °के, D7 °क:, M1. 2 °म)

21 a) B4 damaged K4 B0 Da1 T1 G4 अव कीर्णं, D8 M1. 3. 4 अव(D8 °प)कीर्ति, G2 °कीर्णो (for °कीर्णि) M1-2 निमित्तात् B0. 5 S (except M3) च (for तु) D7 निमित्तब्रह्महत्या च — b) D7 अवकीर्ण-, M1. 2 ब्रह्मवध्यो (for °हत्या) B2 Da1 -सम (for -व्रत) — c) Hypermetric Ś1 K1. 2 B1 Da D1 गोचर्मवासा, K2 गोकर्णवासा, K4 सर्वाभवासा, D4 गोचर्मवसो K (except K4) V1 B1. 2. 3 m. 5 Da Dn D4. 6 षण्मामास् (for षण्मास) D7 खरचर्मवसा षड्भिस — d) D7 T1 G1. 3. 4 ततो (for तथा) D6 सङ्कटात् (for किल्बिषात्)

22 Da2 G2 om. (hapl.) 22 — a) K5 B2 G1 -सेवी, V1 B3. 4 (both marg. as in text) Dn D6 -चारी (for हारी) V1 B0. 2. 5 Dn D2. 3. 5 G1 तु (for च) K3 Da1 D4. 7 T G2. 4 M परदारोपसेवी तु (Da1 च), D2 धन तु यस्यापहरेत् (cf. 23^{a}) — b) D8 तस्यैस्य (for परस्य) D7 S (G2 om.) [अ]प(M1. 2. 4 [उ]प)हरेद् (for °हरन्) — K1 om. 22^{cd} — c) D4. 7 G1 M2 सवत्सर D7 T G1. 2. 4 -व्रत ती(D7 ची, T G4 च)त्वा (for व्रती भूत्वा) — d) Ś1 K4 तस्मान्, Da1 ततो, D7 सदा, M2. 4 तदा (for तथा)

23 D7 om. (hapl.) 23 K1 transp. 23^{ab} and 23^{cd} — a) K3. 5 V1 B0. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धन, B2 T G1. 3. 4 स्तेनस, G2 स्तेन, M1. 2 स्तैन्यान्, M3. 4 स्तैन्य (for स्तेयं) D1 स्तेयेन (for स्तेय तु) — c) M त्रिदिवेन (for विविधेन) K4 Dn2 D5 G4 [अ]प्युपायेन (for [अ]भ्यु°) — d) K3 Dn D2. 4 तदा, K5 V1 B (B2 damaged) D3. 5. 6. 8 तथा, Da T1 G1. 3. 4 M1. 2 स्तेनो, T2 ततो (for तेन)

24 a) Ś1 K4 B2 Dn2 कृच्छ्र, Da2 कृच्छ्रे, D1 कृच्छ्री, Cv as in text — b) D4. 5 शीचरन्, T1 G1. 2. 4 M1. 2 दशापरं (for °वरम्) K5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 प्रयतात्मा चरेत् स्थिर — c) B2 परि

C 12. 1267 P 12. 35. 27 K 12. 34. 27 परिवेत्ता भवेत्पूतः परिविात्तिश्च भारत ॥ २४
निवेश्यं तु भवेत्तेन सदा तारयिता पितॄन् ।
न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २५
भजने ह्यृतुना शुद्धं चातुर्मास्यं विधीयते ।
स्त्रियस्तेन विशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ २६
स्त्रियस्त्वाशङ्किताः पापैर्नोपगम्या हि जानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं यथा ॥ २७
चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणानां विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ २८
तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ २९
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ।
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयेन्नरः ॥ ३०
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।

विद्धिर्, Da °चित्तिर्; D7 T2 M °वित्तिर्, T1 G °वित्ती (for °वेत्ता). Da2 पुन (for पूत) — d) B2 D7 S परिवेत्ता (for °वित्तिश्). B3 4 तु (for च) K3 V1 B1 Dn D8 तथैव च (for च भारत).

25 a) Ś1 K1 6 B1 D1 7 8 G3 4 निवेश्य तु; Ś1 (before corr) निवृत्ते तु; K4 विनिवृत्ते; B1 M3 Cv निवेश्यस्तु, B3 (m as in text) विविश्यं तु, D4 नेते प्यतु (for निवेश्य तु) K1 भयं, K2 V1 B Dn D2 3 5 6 8 T2 G2 M1 3 पुनस्; Cv भवेत (as in text) — b) Da भवान, D7 T G M1 3 भवेत्, M3 4 पुनस् (for सदा) K2 5 V1 Bo-3 5 Dn D3 4 8 T1 M तारयता, K4 तार*ते, B4 Da D5 °यते, D1 °यिते — c) D1 तत् (for न) K1 तन, T2 हि (for तु) Ś1 M3 4 स्त्रियो — d) K2-5 D1 7 T2 G4 M हि (for तु) K3 5 तेन स (for सा तेन)

26 a) K1 भाज*, K2-5 V1 B D (except D1) T G2 M1 2 Cv भो(D7 भा)जन, G1 3 4 M3 4 भाजन (for भजने) K1 ध्रुत्तना, K2 3 B3 4 5m Da Dn D2 3 5 8 Cv ह्यतरा, K4 D1 ह्यवुना, K5 ह्यंतुना, V1 Bo 1 D7 ऋतुना, B2 ध्रुत्तमा; B5 क्रतूना, D1 ह्यत्तुना, D5 ह्यधुरा, T2 ह्यृतुना, G1 तृतुना, G2 पूतिना; G3 4 भूतिना (for ह्यृतुना) K1 शुद्ध; Bo D4 सिद्ध; D1 शुद्धि (for शुद्धं) Cn भोजनं ह्यंतरा शुद्धे — b) K2-4 Dn D1-5 8 चातुर्मास्ये (D1 °से), K5 °र्मास्यैर्, T1 °र्मास्या — D7 om (hapl.) 26c-28b — c) K3 5 V1 B1 3-5 Dn D2-6 8 M2 4 प्रशुध्यति (D2 3 M2 °त), Bo [अ]पि शुध्यति, B2 Da न दुष्यंति (for विशुध्यन्ति) K2 स्त्रियस्ते या न शुध्यति — d) D1 धर्मविदो

27 D7 om 27 (cf v l 26) — a) G2 [अ] शंकिता V1 B D (except D1 4, D7 om) पापा, S Cv पापे (G1 [before corr] °पो) — b) D1 नोपगम्य, G2 °गम्याद्, Cv °गम्या (as in text) All MSS (except Ś1 K1 2 D1, D7 om) विजानता, Cv विजानती (for हि जानता) — c) K4 D1 4 S विशुध्यति — d) Bo तथा (for यथा) — After 27, K3 V1 B D (except D1, D7 om) ins

49* पादशोष्छिष्टकांस्यं च गवाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येरन्नभिस्तु तत् ।

[(L 1) B1 उच्छोच्छिष्ट°, D2 पादयोच्छिष्ट° Ca cites कांस्य K3 V1 Bo Dn D3 तद्, Da2 lacuna (for च) D1 वाच-, D2 5 गवा (for गवा) B2 Da न (for वा) — (L 2) D4 शुश्रूषो (गण्डूषो). K3 D2 3 5 8 अप (for अपि) V1 B (except B2) D4 च (for वा) Ca cites ऽ. वि Da तत (for तु तत्)]

28 D7 om 28ab (cf v l 26) — b) K3 V1 B (except B2) D (except D1 4, D7 om) ब्राह्मणस्य. — c) K4 Da D3 M4 पादापकृष्टो; D1 T G पादो(D2 °दे)न कृ(T2 कृ)ष्टो, Ca पादापकृष्टो (as in text) — d) D1 तथा (for तथा) G2 धर्मे B2 Da तथा धर्मं न (B2 °र्मातु) हीयते

29 V1 reads 29a on marg — a) K1 यथा (for तथा) K3 फलो धर्मे (for च शूद्रे च) — b) Bo 5 पादः पादौ, B4 पादौ पादो; M3 पाददोषो (for पादः पादो) K3 शूद्रे च पादोपहीयात्; D4 G4 M3 4 पादः पादोपही(G4 °पही)यते — c) Da1 धनेनैषा; D2 विधानैषां; T1 G2-4 विधे तेषां (for विधेनैषां) — D7 om (hapl) 29d-32a — d) T G निर्णय (for निश्चयम्)

30 D7 om 30 (cf v l 29) — a) D4 वधे, G1 विधिं (for वध) — b) K4 बहूनपि; T G [उ]त्तरान्बहून् — c) D4 त्रिरात्रे K1 Da D1 वायुभक्ष्य, T2 G1 2 M1 3 4 °भक्ष — d) K4 वा (for च) K3 5 Dn D6 S च प्रथयन्, D2 3 5 3 विप्रथये (D2 °य)न् (for च प्रथयेन्) D4 स्वकर्म पृथयन्नर

आर्द्रवस्त्रेण षण्मासं विहार्यं भस्मशायिना ॥ ३१

एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।

ब्राह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ३२

सावित्रीमप्यधीयानः शुचौ देशे मिताशनः ।

अहिंस्रोऽमन्दकोऽजल्पन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३३

अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशि स्वपेत् ।

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥ ३४

स्त्रीशूद्रपतितांश्चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः ।

पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥ ३५

शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकः ।

अतिरिच्येत्तयोर्यत्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ३६

तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च शुभं फलम् ।

वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ३७

कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।

दद्यान्नित्यं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥३८

अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।

महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३९

भक्ष्याभक्ष्येषु सर्वेषु वाच्यावाच्ये तथैव च । C 12. 1214 B. 12 23 44 K. 12. 24 48

31 D7 om 31 (cf v l 29) —a) Ś1 K1 D1 अगम्यगमने (D1 °न) —c) All MSS (except Ś1 K1 D1 4, D7 om) षण्मासान —d) T1 G1 3 4 विभाव्य (for विहार्यं)

32 D7 om 32a (cf v l 29) —a) S एवम् (for एष) K1 एव (for एव) K3 च (for तु) Da स्वकार्याणां (for तु सर्वेषाम्) —b) D7 सत्रशं च (for अकार्याणां) B1 विधीयते (for विधिर्भवेत्) —c) Some MSS ब्रह्मणोक्तेन, K1 आगमोक्तेन —d) K4 दृष्टेनागम, Da2 दृष्ट्वा गमन (for दृष्टान्तागम) D7 S हेतुना (M1, 3 °न) (for हेतुभिः)

33 a) K3 V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 M3 4 [अ]धीयीत, Da °यश्च, M1 [अ]पीयान —b) G1 मिताशन —c) Dn2 अहिंस्रो, M3 अहिंसे Da मत्क, D7 S मदक K1 G2 M1 3 जल्प, K3 V1 B Dn D2 3 5 6 8 [ऽ]जल्पो, D7 T G2-4 M2 4 जल्पन् (for ऽजल्पन्) —d) D4 मुचते, M1 3 उच्यते (for मुच्यते) D1 S किल्बिषात्

34 a) Da2 अहस्तु Da D7 S तिष्ठन् (for तिष्ठेद्) —b) K2 4 D2 3 5 8 अत्याकाश, Bo T2 अप्स्वा°; Da G2 अभ्या°, D1 अन्या°, D7 अभ्याक्रोश, M1 3 अप्सुकाशं, M2 4 अभ्याकाशे V1 B Da Dn2 D2 3 5 6 8 निशा, Dn1 D7 S निशा V1 B D (except D1, 4) S स्वपन् (for स्वपेत्) —34cd = (var) Manu 11 223ab —c) K2 3 5 Dn D2 5 6 8 त्रिरह्नि, K4 °रह्नस्, D1 T2 °रह्ना, D7 °रन्त्रिस्, M1 °रह्नास्, M4 °रहस् (for त्रिरह्नस्) K2 3 5 V1 B D (except Da) S (except M4) निशाया (for °याश्च) —d) T2 सहसा, G1 सवस्त्रा, M1 4 सुनामा (for सवासा)

35 35ab = (var) Manu 11 223cd —a) B2 D1 स्त्रीशूद्र K1 चैव (for चापि) K3 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 स्त्रीशूद्र पतित चा(B1 वा)पि —b) T G नाभिभाषेत वाग्यत —d) D7 मुच्याद् B4 (marg) Dn2 विधो (for °व्रतो) K4 मुच्येदेव ततो द्विज, B2 3 Da D2 3 . 8 मुच्येतैवविधो (D3 °व द्विधा) द्विज (Da नर), M4 °देवव्रतो द्विज

36 a) Bo शुभाशुभ (for °शुभ-) B1 M फले (for -फल) D7 T G एव शुभाशुभ प्रेत्य —b) All MSS (except Ś1 K1 2 D1) भूतमाक्षिक —c) G1 (before corr) 3 यस्तु (for यत्तु) K2 3 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 अतिरिच्येत यो यत्र, K4 °रिक्त तयोर्यत्र; K5 °रिच्येत यद्यत्र, D4 °रिच्येत यद्य तु, D7 °रिच्येत पापस्तु, T2 °रिक्ततपो यस्तु, M1 °रिच्ये तयोर्यत्तु Cv cites अतिरिच्येत and यत्र

37 a) Da1 Dn1 ज्ञानेन (for दानेन) —b) K4 [अ]त्र, T G (except G1) वा (for च) D3 शुभज (for च शुभ) K2 3 V1 B Dn D1 4 6 फल शुभ (by transp) —c) Ś1 K1 4 पातयेद्, D4 वर्धयद् (for येद्) —d) Ś1 K4 तदा (for यथा) D7 यथा दास्यति केशवान्

38 a) M4 तस्माच् (for कुर्याच्) —b) V1 B (except B2) Da Dn D2 3 5 6 8 निवर्तेत्पापकर्मण, D1 न*र्तेत्पापकर्मणा —c) B2 Da दत्त्वा (for दद्यान्) B2 Da D1 7 S च नित्य (by transp) K1 नित्यानि (for वित्तानि) —d) Ś1 K1 D1 तदा; V1 M4 यथा (for तथा)

39 a) B2 Da अनिरूपि(B2 °पे)तपापस्य —c) D1 M1, 3 4 वर्ज्यं (for वर्जं) B (except B1 2) D2 3 5 8 च (for तु)

C. 12 1284 · B. 12 35 44 · K. 12 34 44

अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानते ॥ ४०
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्खलिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४१
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम् ।
आस्तिके श्रद्दधाने तु विधिरेष विधीयते ॥ ४२
नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४३
शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह सुखार्थिना ॥ ४४
स राजन्मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।
त्राणार्थं वा वधेनैषामथ वा नृपकर्मणा ॥ ४५
अथ वा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
मा त्वेवानार्यजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

40 ^{a}) V_1 B (except B_2) Dn $D_{3\,5\,6\,8}$ चान्येषु (for सर्वेषु) — ^{b}) K_1 वाच्यावाच्य — ^{c}) $Ś_1$ D_7 अज्ञातज्ञातयो राजन्; D_4 अज्ञानयोगाद्यद्राजन — ^{d}) $K_{2\,5}$ Bo_{2-5} Da Dn $D_{6\,8}$ [अ]नुजानत, V_1 B_1 $D_{1-3\,5}$ [अ]नु(B_1 °न्य)जायते; D_7 S विजानता (M °ते) (for [अ]नुजानते) K_3 D_4 विहित स्वणु जायते, Cv विहितान्यविजानता

41 ^{a}) B_3 Da हि (for तु) D_8 कृत — ^{b}) K_3 गुरुत्वयं, K_4 गुरुचर्यं — ^{c}) $Ś_1$ K_1 स्खलित, V_1 स्वल्पके, B_2 च कृते; T_1 G_{2-4} फलिते, T_2 पतिते (for स्खलिते) K_2 $Bo_{1\,3-5}$ D (except $D_{1\,4\,7}$) अज्ञानात्स्वल्पको दोष

42 ^{a}) D_8 आर्द्रवस्त्रेण षण्मासा (of 31^{c}) — ^{b}) D_8 यदुक्तेन D_2 व्यपोहित, D_4 °हति, D_8 °हतु, Cn °हितुम् (as in text) — ^{c}) Da_1 आस्तिक्ये K_4 शुद्धदाने च; D_1 श्रद्दधानेन (for °धाने तु) $K_{2\,5}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{2\,3\,6-8}$ S च (for तु) Da_2 आस्तिको श्रद्दधानेषु — Da_2 om (hapl) 42^{d}–43^{a}

43 Da_2 om 43^{a} (cf v l 42) — ^{a}) K_3 Dn_2 D_2 नास्तिके — Dn_2 reads 43^{bc} on marg — ^{b}) K_3 D_4 पुरुषे न कथंचन — ^{c}) K_5 $B_{3\,4}$ M_6 Dn $D_{3\,5\,6\,8}$ दम्भद्वेष, Da_1 दंभो दोष, D_7 T G_{2-4} $M_{1\,3\,4}$ दमदोष, M_2 दमलोभ (for दम्भदोष) $Ś_1$ -प्रदानेषु, B_2 Da -परीतेषु (for प्रधानेषु) G_1 सगदोषप्रधाने तु — ^{d}) V_1 विधीयते; B_1 न हन्यते, D_7 S न शिष्य(T_2 न शास्य, G_1 विशिष्य)ते (for न दृश्यते)

44 ^{a}) Dn_2 शिष्टाश्च; D_7 T_1 $G_{1\,3\,4}$ $M_{1\,3\,4}$ दिष्टश्च B_2 Da विशिष्टाचाराशिष्टश्च — ^{b}) D_1 धर्मे D_7 T_1 G $M_{1\,3\,4}$ धर्मविदा (for °भृता) Da_2 $D_{4\,7}$ G_1 वर — ^{c}) D_4 स चितव्यो (for सेवितव्यो) — ^{d}) $K_{a\,5}$ V_1 Bo_5 Dn $D_{1\,6\,7}$ T_1 G_4 M_{1-3} प्रेत्येह च, T_2 G_2 प्रेत्य चैव (for प्रेत्य चेह) V_1 B_2 Da_1 Dn D_6 $M_{1\,3}$ सुखेप्सुना; Bo_{3-5} सुखेप्सया, B_1 $D_{2\,5\,8}$ सुखेच्छया, Da_2 सुखेष्णुना, D_7 T G $M_{3\,4}$ हितेप्सुना (for सुखार्थिना)

45 ^{a}) D_8 त्वमस्मान् (for स राजन) K B (except Bo_5) Da Dn_2 $D_{1-6\,8}$ मोक्षसे, D_7 S (except $M_{3\,4}$) मोक्ष्यते $D_{1\,4}$ पापा — ^{b}) $K_{2\,3}$ Dn_1 D_8 M_2 पूर्वेन, D_1 पूर्वेन (for पूर्वेण) — ^{c}) K_{2-5} V_1 B D (except $D_{1\,7}$) प्रा(D_4 भ्रा)णार्थं, T_1 $G_{2\,4}$ तृष्णा (T_1 °णा, G_4 °षा)र्थं (for त्राणार्थं) B_1 च (for वा) $K_{2\,3\,5}$ V_1 B D (except D_7) धनेनैषाम्, T_1 $G_{1\,3\,4}$ वधे तेषाम् (for वधेनैषाम्) K_1 त्राणार्थं वधुधे नैषाम्

46 ^{a}) Da $D_{2\,3\,5\,8}$ राजन्, Dn_2 काश्चित् (for काचित्) — ^{b}) $K_{2\,4}$ करिष्यसि — ^{c}) K_1 D_1 सा, Dn_2 स (for मा) $K_{2\,4}$ त्व तु, K_5 $D_{3\,5\,8}$ त्व च, Bo D_2 त्व वा, B_2 [आ]तैव, Dn_2 त्वेन, D_1 वृथा, T_1 G_{2-4} चैव, G_1 [अ]न्येव (for त्वेव) B_1 दुष्टेन (for जुष्टेन) — ^{d}) $K_{2\,5}$ $B_{1\,3}$ Da Dn D_6 मन्युना, D_7 S मृत्युना (for कर्मणा) G_3 $M_{1\,3}$ गत (for गम)

☞ Before the colophon, all MSS (except $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$) read 37 1

Colophon om in D_2 — *Sub-parvan* N (except K_3 Dn_1 $D_{4\,8}$, D_2 om) S (except T_1 G_3) राजधर्म — *Adhy name* K_3 V_1 B Dn D_{4-6} प्रायश्चित्तीये, Da प्रायश्चित्तविधि; T_1 $G_{1\,2\,4}$ व्यासवचन; M_2 प्रायश्च कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K_4 $B_{3\,4}$ Da Dn D_7 S 35, D_2 34 — *Śloka no* · Dn_1 50, D_8 49

३७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ १
किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
व्यास उवाच
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ ३
सिद्धास्तपोव्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ॥ ४
कथमन्नं कथं दानं कथमध्ययनं तपः ।
कार्याकार्यं च नः सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ॥ ५
तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ६ C. 12. 1295 B. 12. 26. 5 K. 12. 25. 5

37

1 D1 om 1 All MSS (except Ś1 K1 2 4, D1 om) read 1, before the colophon of adhy 36 D8 om. the ref —^{b}) K8 D4 धर्मपुत्रो, B5 °राजा. —^{c}) V1 Bo 1 3–5 Dn D2 3 . 6 8 मुहूर्तेन (for °र्तं तु) B2 Da स, M1 3 वै (for तु) —^{d}) K8 तपोधन

2 Before 2, all MSS (except D2 G2) ins युधिष्ठिर उवाच —^{a}) K4 Bo 1 4 5 D3 6 8 वाप्य भक्ष्य, K. V1 B3 Dn D5 चाप्य° (for किम°) Da D1. 6 वा (for च) —^{b}) K1 भवता किं (for किं च देयं) K. D4 किं तु, G1 किंचिद् (for किं च) D2 प्रशस्यते, D6 प्रचक्षते —^{c}) K1 किं पात्रं किम् (for किं च पात्रम्) —^{d}) B2 Da M1 3 तपोधन (for पितामह)

3 D8 om the ref —^{d}) Bo महात्मन (for प्रजापते)

4 ^{a}) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 ऋषयस्तु, D7 S महर्षयो (for सिद्धास्तपो) K1 परा, D7 M1 3 4 धरा (for °परा) —^{b}) V1 Bo 1 3 Dn D6 पर, B4 (m as in text) 5 पुर (for पुरा) G4 प्रजापतिं (for पुरा विभुम्) Bo 4 (m as in text) 5 विधिं, D7 S (except G4) प्रभुं (for विभुम्) —^{d}) B3 प्रजापति

5 ^{a}) B1 कथमर्थं, Da2 कथ यत्र, D1 वायमन्न (for कथमन्न) K5 Dn पात्र, V1 Bo 3–5 D2 3 5 6 8 पान, B1 ज्ञान (for दान) —^{b}) K5 V1 B1. 3–5 Dn D2 3 6 8 दानम् (for कथम्) K8 B2 D4 7 S गम्यागम्या कथ स्त्रिय —K2 om (hapl) 5^{c}–7^{b} V1 reads from 5^{c} up to the end of line 3 of 50* on marg —^{c}) K4 . V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 चत् (for न) —^{d}) Ś1 D1 यस्व; K1 युद्ध, V1 चेदं, B2 Da स्व वै (by transp), M2 4 वस्व

6 K2 om 6 (cf v l 5) V1 reads 6 on marg —^{b}) D4 G1 मनु K1 G4 °भवो (for °भुवो) —After 6^{ab}, M4 ins मनु —^{c}) B1 शृणुध्व हि, Da1 शुश्रूष स्व (for °षध्व) Da1 °वृद्ध (for °वृत्त) —^{d}) B1 समाहित (for °समासत) B2 धर्मं विधि निषेवितं, D7 धर्मप्राप्तिं समासत —K5 V1 B D (except D1 4 7) ins after 6 K4 after 7

50* अनादेशो जपो होम उपवासस्तथैव च ।
आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्परा ।
अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृत ।
सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च ।
एतानि मेध्य पुरुष कुर्वन्स्याशु न संशय ।
न गर्वेण भवेत्प्राज्ञ कदाचिदपि मानव ।
दीर्घमायुरथेच्छन्हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ।

[V1 reads lines 1–3 on marg —(L 1) Cr अनादेशे ज्ये होम —(L 2) D3 आत्मदान Dn D5 (*sup lin sec m*) 6 प्राशाश् (for प्रायश्च) Cnp यत्रोपाया[श्] K5 यश्च प्रायात्तु तत्पर, V1 यत्र प्रायश्च म व्रतन्, B1 यत्र यात्रिस्तनतत्पर (sic) —K6 repeats line 3 with v l —(L 3) K6 (first time) दीक्षान्येतानि पुण्यानि, Bo 1. 3–5 Dn D6 दिष्टान्ये(B1 दृष्टये)तानि पुण्यानि, B2 Da दिष्टव्रतानि पुण्यानि (for the prior half) B Da Dn D6 पुण्याश्च B4 5 D3 -धृत (for भृत) —(L 4) B1 D6 स्नानम् (for स्नानम्)

C 12 1301
B 12 36 10
K 12 36 10

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः क्षमेज्या धर्मलक्षणम् ॥ ७
य एव धर्मः सोऽधर्मोऽदेशेऽकाले प्रतिष्ठितः ।
आदानमनृतं हिंसा धर्मो व्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ८
द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ ९
अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ १०
एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ।
दैवं च दैवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च ह ॥ ११
अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् ।
ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव वा ।
अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।
तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ १३

—(L 6) om (hapl) in B2 Da1 मध्ये (for मेध्य). Da कुर्वंलाश्च —(L 7) V1 B3 5 6 (last two marg) Da पिबेत् (for भवेत्) B1 न सन्येनापिने प्राश (for the prior half). —(L 8) K6 °रणछेयो हि (for °रथेच्छन्दि) Da चोष्णयो Cnp पिबेत् (for भवेत्)]

7 Cf 3 2 71 K3 om. 7ab (of v 1 5) —a) Da2 -दायो (for -दानं) —c) = 6 38 2a —d) K3-5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 इज्या धर्मस्य लक्षण, D7 S क्षमा धर्मस्य (T2 वै धर्म) लक्षण — After 7, K4 ins 50*

8 a) All MSS (except Ś1 K1 4 D1) स (for य) B2 Da D7 S चैव; D1 एव (for एव) —b) K3 5 5 V1 B Dn D2-8 T G1 3 4 [s]देशकाले, Da [s]काले [s]देशे, G2 [s]देशकालो, M [s]देशकाल (for sदेशेऽकाले) —c) Ś1 K4 V1 B1 D7 T1 G1 3 4 M1 3 4 अदानम्; Da1 आदानाम् —d) K1 धर्मे K1 व्यावस्थित; K3 5 V1 B Da Dn D2-8 M Cv ह्यावस्थि(D7 °इय)क; T G ह्यात्यतिक°, Ca व्यावस्थिक (as in text) Da1 स्मृता

9 a) K4 B2 Da D4 7 T G M2 4 om च D6 वा (for च) Dn2 चाप्य° (for चाप्यु°) —b) K1 धर्माधर्मे, D2 5 **धर्मौ (D2 °र्मो) K (except K4) B5 Da D4 6 8 T2 G2 M2 विजानता —d) B1 5 द्वि (B5 द्वै)विध; D4 द्विवध्य D6 लोकपादयो

10 a) Da अपवृत्तेर् K4 अप्रवृत्तैरमर्तृत्व —b) K4 मर्तृत्व, B1 प्रवृत्ते; D4 मर्तत्व K4 D1 कर्मणा K5 मर्त्यत्वं कर्मलक्षण —d) M1 3 शुभस्याशुभम् K2 वा; D2 3 5 8 तत् (for च)

11 a) Ca v as in text —b) Bo 2 फले (for तथा) —c) K1 D1 देवश्; K5 एवं; D7 देव (for दैव) K1 4 5 D1 दैवयुक्त, K2 D7 देवयुक्त Dn D6 दैवमयुक्तं (for दैवयुक्त च) Ś1 (orig as in text) K (except K3) D1 स्यात् (for च) —d) V1 B1 3 4 5 (marg) Da2 Dn D3 5 6 8 प्राणाश्च; D1 प्रायश्च, D2 प्राणाणा (for प्राणश्च) K5 प्रणयश्च, B5 (marg) प्रणयाश्च, Dn D6 प्राणदश्च (for प्रलयश्च) K5 च हि, D2 3 5 7 8 T2 तथा (for च ह) Cv cites प्राण and प्रलय

12 a) K2 3 V1 B (except Bo 2) Da2 Dn D4-6 8 अपेक्षा-; K5 G1 अप्रेक्ष्य (G1 °क्ष्या) Cv अपेक्षापूर्वकरणात् — D1 om (hapl) 12bcde —b) V1 Da1 D2-5 8 फल शुभ (by transp), Dn1 शुभाशुभ; Cv शुभं फल (as in text) —c) V1 दिष्टं, B2 दृष्ट, B3 (m as in text) पूर्वं (for ऊर्ध्वं) K4 D1 तद्देहाद् (for संदे°) Cv ऊर्ध्वं भवति सदोहात् — D3 om 12d-13d —d) K4 इति (for इह) Ś1 K1 दृष्टातम्, V1 दिष्टार्थम्, Da तिष्टार्थम्, T1 G1 3 4 [अ]दिष्ट°; T2 देष्टा°, M1 3 दृष्ट्वा° (for दृष्टा°) K3 5 V1 B D (except D4, 7, D1 8 om) G2 च (for वा) —e) K2 3 5 V1 B (except Bo 2) Da2 Dn D2 3 5 6 अपेक्षा; G2 अप्रेक्ष्या — After 12, Da ins 51*

13 D8 om 13abcf (of v 1 12) B2 repeats after 51* at 13 with v 1 —a) K4 कृत (for कृते) —b) D1 दृष्टान्यागम- (for दृष्टान्ता°) —c) Da उपक्लेशे —d) Da मानसस्य (for मनसश्च) D1 प्रियाप्रियौ —e) K1 तदौपदौश्च; K3 B (except B1, B2 (first time) D2 3 6 तथौषधैश्च, B2 (second time) Da न चौषाधिभिर्; D4 तद्दोषधैश्च —f) K1 B (except B1, B2 first time) D2 3 5 M1 3 च शाम्यते, B2 (second time) न शाम्यति; Da निशाम्यति —K4 V1 B Dn D1-3 5 6 8 ins after 13 Da, after 12

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः ।
वर्जयेन्न हि तं धर्मं येषां धर्मो न विद्यते ॥ १४
दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ १५
अरुणा मृत्तिका चैव तथा चैव पिपीलकाः ।
श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ १६
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्ये विवर्जिताः ।
चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ १७
भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका बकाः प्लवाः ।
कङ्को मद्गुश्च गृध्राश्च काकोलूकं तथैव च ॥ १८
क्रव्यादाः पक्षिणः सर्वे चतुष्पादाश्च दंष्ट्रिणः ।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ १९
एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि ।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २० C 12. 1317 B. 12. 36. 23 K. 12. 35. 35

51* उपवासमेकरात्र दण्डो सर्गे नराधिप ।
विशुध्येदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्र तु पुरोहित ।
क्षय शोक प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नर ।
शस्त्रादिभिरुपाविष्टास्त्रिरात्र तत्र निर्दिशेत् ।

[D8 om line 1 and the prior half of line 2 —(L 1) Cv cites prior half as above B1 Dn2 दटोत्सर्गे, Ca v °त्सर्गे (as above) K4 V1 B0 1 D1 नराधिप —(L 2) B0 °शुद्ध्यर्थे Dn2 त्रिरात्रे —(L 3) K4 नात्रीयेत, Da1 न म्रियते —(L 4) Da Dn1 शास्त्रादिभिस् Dn1 D1 उपाविष्ट, Ca उपविष्ट V1 निदशेत्]

14 a) Dn2 D4 ज्ञाति (for जाति-) Ś1 -श्रीण्यधि, K1 श्रेण्यभि Ca cites -श्रेण्यधिवासाच्च —b) D3 कुलधर्मास् K2 5 B2 D4 Ca सर्वश ; Da1 शाश्वत, D7 S शाश्वतान् —c) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वजंयति, D7 वर्तयेत्, Ca वर्जयेन्न (as in text) Ś1 K1 D1 4 7 S Ca हि ते (Ś1 [sup lin] हि तान्), K5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 च ये, Da हि ये (for हि त) Ś1 K5 धर्मान्, Da धर्मे, D1 4 S Ca धर्मा, D7 धर्मो (for धर्मं) K3 वर्जयन्निहिते धर्मा —d) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तेषां (for येषां) Ca येषां धर्मो न कारणम्

15 a) V1 दशधा (for दश वा) K3 B2 D4 धर्म शास्, D1 -शास्त्रनस् —b) K4 G3 धर्मपालका, V1 D3 5 °पात्रका, B1 D2 8 (sup lin) 8 T2 °पारगा ; B4 damaged, D4 वेदपा*का —c) Ś1 M4 तद् (for यद्) Dn2 D6 T1 G3 4 कार्यम् —d) K5 D2 3 6 8 धर्मनिश्चये, Dn2 °संशय, G3 सश्रये

16 a) Ś1 अरुणा, K2 4 D4 अभक्ष्या, K3 D1 अरुणा (D1 °णा), K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 अनड्वान्, D7 M1 3 4 अरुगा, T G M2 अनुष्णा (for अरुणा) K3 पूर्तिकास्, K4 मृत्तिकास्, D1 °काच् (for मृत्तिका) —b) K2 M3 4 [ए]व च, K3 5 ये च ; M1 2 या च (for चैव) K (except K1) D4 7 S पिपीलिका V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तथा क्षुद्र(B2 °द्रा)पिपीलिका —c) V1 B1 D1 T2 M1 3 श्लेष्मातकास् (D1 °काच्, T2 °क), D4 श्लेष्मातकस् D1 ins चैव before तथा —d) Ś1 K1 अभक्ष्यो, K2 4 5 D4 8 G1 अभक्ष K5 उच्यते (for एव च)

17 a) Ś1 ब्राह्मणैरदया, K1 °णैमृश्या (for °णैर्मत्स्या) —b) V1 B2-5 Da D6 शल्कैर्ये (B4 °र्यो) वै (V1 च), Dn शुल्कै(Dn2 °ल्कै)र्ये वै (for शकलैर्ये) B0 D2 3 5 शल्कैर्ये परिवर्जिता, D7 शशाश्चैव विवर्जिते, D8 शल्कयै परिवर्तिता —c) Cv चतुष्पात्कच्छपाज्[द]न्यो —d) K1 4 D1 माडू(K1 °डु)का, K5 मडका, D7 T1 G3 4 मडूको (G4 °जो) T2 जलगाश्च

18 a) B2 भाषा (for भासा) Ś1 K1 कर्णा, D2 सांह (sic) (for हंसा) D6 सुवर्णाश्, D3 कुरर्णाश् —b) K6 V1 B (except B2) Dn (for सुपर्णाश्) —b) K5 V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 प्लवा बका (by transp), D7 T G वका वृका —c) K1 2 4 ककमद्गुश्च (K1 °ण, K4 °र), K3 D4 कका मद्गुश्च, K5 V1 B0 1 3-5 Dn D5 6 काको म°, B2 मद्गुरश्चैव, D1 कमद्गुगश्च, D2 कामो मद्गुश्च, D3 8 काको मद्गु(D8 °द्गू)श्च, D7 S मद्गवश्चैव K5 V1 B (except B1 2) Dn D2 3 5 6 8 गृध्रश्च —d) K5 V1 B0 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 श्येनोलूकम्, B2 Da S काकोलूका(B3 °क)स्, D7 कालूकाश्च (for काकोलूक)

19 a) K1 क्रव्याद K3 5 V1 B D (except D1) S दंष्ट्रिण Da चैव (for सर्वे) —b) All MSS (except Ś1 K1 2 4 D1) चतुष्पात्पक्षिणश्च ये —c) Ś1 D1 दतश्, D7 दश्याश् (for दन्ताश्) —d) Ś1 K1 2 D1-3 5 8 दत्ताश् (for दंष्ट्राश्)

20 a) K1 एडिकाश्च, V1 B Da Dn1 D2 5 8 ए(D8 ऐ)डकाश्च, D1 वडकाश्च, D7 एलाकाश्च, T1

C 12. 1316 B 12. 26. 26 K. 12. 35. 26 प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किंचिदनिर्दशम् ।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेन्वा दुग्धमनिर्दशम् ॥ २१
तक्षणश्चर्मविकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ २२
गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनश्च ये ।
परिवित्तिनपुंसां च बन्दिद्यूतविदां तथा ॥ २३
वार्यमाणाहृतं चान्नं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ॥ २४
पिष्टमांसेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
सक्तुधानाकरम्भाश्च नोपभोज्याश्चिरस्थिताः ॥ २५

G1 4 एळकाश्च ; T2 G2 M एळ(G2 °ण)काश्च ; G3 एष्कळाश्च (for एडकाश्च) K4 V1 D8 5 6 8 खरोष्ट्राणां, B3 Da D7 S (except G2) मृगो(D7 °धो)ष्ट्राणा (for °खरोष्ट्रीणां) — b) D1 पतिकाना, D7 M1-3 सूत(M3 °श्र)काना, T G M4 सूकरा(M4 °री)णा (for सूतिकानां); Ca as in text — c) Da मानुपाना B3 Da D7 S ख(M2 क)रीणा (for मृगीणा)

21 D1 partly damaged — a) Da D7 S (except G4) सूतकाद्य (M1 8 °ल) — b) K4 यश्च ; B3 यत्तत् (for यच्च) Bo D7 G1 3 M1 3 अनिर्दिशं, D8 °शित (for °र्दशम्) — D7 om (hapl) 21cd — c) D1 अभाज्य — d) K2 3 5 V1 B D (except D1 4, D7 om) M2 धेनोर्, M1 3 4 वेद्वा (for धेन्वा) G1 3 4 M1 अनिर्दिश — After 21, K4 5 V1 B D (except D1, D7 om) ins

52* राजान्न तेज आदत्ते शूद्रान्न ब्रह्मवर्चसम् ।
आयु सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषित ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्न गणिकान्नमथेन्द्रियम् ।
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वश ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । [5]

[(L 1) D8 राज ते राज आदत्ते (for the prior half) — (L 2) D8 आयु सर्वेण कारातम् (for the prior half) — K5 om from कारान्न° up to स्त्री (in line 4) Ca cites अवीराया (in the post half) — (L 3) B1 वार्धुषिकान्न च D8 कर्णिकान्नम् (for गणिकान्नम्) Ca cites इन्द्रियम् (as above) — (L 4) Bo 2 3 Da D1 मृष्य(D1 °ष्य)ते K5 Dn D6 स्त्रीजितान्न D8 मृष्यति योपपार्ति स्त्री जीवितानां च सर्वश (sic) — (L 5) Ca prior half as above B1 3 Da क्रतुविक्रा(B3 °क्र) यकस्य च, D1 °विक्रयिकस्तथा]

22 a) K1 तक्षणश्चदा, B5 Da तक्षुश्चर्मा D8 तीक्ष्णश्चमविकर्तुश्च — b) D1 G1 पुश्चल्य (for पुंश्चल्या) — c) M1 चिकित्सकश्च — d) B1 अभक्षभक्षिणस्तथा, D7 अभक्ष्य पक्षिणा तथा

23 a) D2 गणइयामाभि- (for गणग्रामाभि) K4 5 ग्रामाणा ; T1 ग्रामाना — b) V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 जीविनों तथा B3 Da जीविनामपि, M1 जीवनश्च ये — c) Ś1 K1-4 D1 परिवेत्तृदासपुंसां, K1 °वित्तिदासपुंसां, K3 5 °वित्तिनं(K5 °त्तेन)पुंसां च, V1 Bo 1 3-5 D1 7 8 °वित्तिनानां (B1 °ना स, B3 °मानां) पुंसां च (hypermetric), B3 Dn1 D4 6 8 °वितीना (D4 °त्तेन, D8 °कानां) पुंसां च, Da Dn2 D7 S °वित्ती(Dn3 D7 G1 M °त्ति)नामपुंसां च — d) Ś1 M1 2 4 वदि ; Dn3 वदी, D7 रंग, G1-3 पुमि (for वदि) Da1 D7 विदास् (for विदां)

24 — a) Ś1 K4 वार्यमाण (Ś1 °न) हित, K1 2 का(K2 वा)र्यमाण हि तच्, K5 वामपाण्याहृत, V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वाम(B1 वाद्य, ° B3 सव्य)हस्ता हृत, D1 वामहस्तोद्धृत, D4 वार्यमाणहृत, D7 T1 G M धार्यमाना°, T2 धार्यमाणा° (for वार्यमाणा° as in K3 only) — b) K1 उक्तं, K2 4 5 Da D2 3 5 8 M शुल्क ; K3 B3 Dn D6 भक्त, V1 Bo 1 3 m 4 D7 G1 शुक्त, T2 रूक्ष, G3 शुक्ता, G4 वित्त (for शुक्त) — D1 4 G3 om (hapl) 24cd — c) M1 3 सुरानुगमम् — d) Ś1 D7 T G1 2 M1 3 4 शोषि(T2 °णि)त

25 a) V1 Bo 3-5 Dn1 D2 3 5 6 8 पिष्टस्य (Bo lacuna for स्य) चेक्षुशाकाना ; B3 Da पिष्टेक्षुरसशाका(B3 °काशा)ना, Dn2 पिष्टस्य चक्षुभूताना (sic), D7 पिष्टमांसे पुशाकाना, M1 °मासेक्षुचापाना — b) K2 4 विकार, D7 विनार्मा, T1 G1 3 4 सानिका (for विकारा) — c) Ś1 D1 4 T1 G1 3 4 सक्तुधाना°, K5 V1 Bo-2 5 D8 शकुधाना, D7 सक्तुयाना (for °धाना) K3 5 V1 B (except B2) Dn D1-3 5 6 8 करभाणां ; K2 4 °करभाश्च (for करम्भाश्च) Ca cites करम्भा — d) K3 V1 B Da Dn D8 M4 नोपभोज्या(B2 Da M4 °यो ज्या)स्, M1 3 °योज्यास् (for °भोज्यास्) Bo 3 5 D7 G1 M1 3 4 चिर स्थिता, Da1 शिरस्तथा, D1 8 चिर स्थिता°

26 a) K3 5 V1 Da D1 5 कृशर ; Bo-3 कृषर — b) T G अपूप, M1 3 अपूपांश् D7 T2 G2 पृथकृत (D7 °ता), T1 G3 4 वृथा कृत, M1 3 4 पृ[वृ]था कृतान्

पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
अभोज्याश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ २६
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च मुनीन्गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ २७
यथा प्रव्रजितो भिक्षुर्गृहस्थः स्वगृहे वसेत् ।
एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ २८
न दद्याद्यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्तगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ २९
न मत्ते नैव चोन्मत्ते न स्तेने न चिकित्सके ।
न वाग्घीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने ॥ ३०
न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्वा यो न संस्कृतः ।
अश्रोत्रिये मृतं दानं ब्राह्मणेऽब्रह्मवादिनि ॥ ३१
असम्यक्चैव यद्दत्तमसम्यक्च प्रतिग्रहः ।
उभयोः स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ३२
यथा खदिरमालम्ब्य शिला वाप्यर्णवं तरन् ।
मज्जते मज्जते तद्वद्दाता यश्च प्रतीच्छकः ॥ ३३ C 12. 1333 B 12. 38 40 K 12. 38 40

(M4 °ता), Ca वृथा कृता (as in text) — D4 om (hapl.) 26^{c}–27^{b} —^{c}) K3 5 V1 Bo 1. 3–5 Dn D2 3 5 6 8 अपेयाश्, K4 अभोज्याश्, B2 Da M4 अ नक्ष्याश् (for अभोज्याश्) B2 Da M1 3 [अ]पेयाश्, M4 [अ]भोज्याश् (for [अ]भक्ष्याश्) D7 T G अभोज्यं चाप्य(D7 चिर)भक्ष्य च

27 D4 om. 27^{ab} (cf. v l. 26) —^{a}) K1 देवा All MSS (except Ś1 K1. 4 D1, D4 om) ऋषीन् (for पितॄन्) —^{b}) V1 B D (except D1, D4 om) S पितॄन् (for मुनीन्) B1 M4 गुह्या(M4 ह्या)श्च D7 T G1. 3 4 भृत्याश्च, G2 पुत्रांश्च, M2 च गृह्य (for गृह्याश्च) —^{c}) K2 4 D1 भोजयित्वा (for पूज°) —^{d}) Dn2 इच्छति (for अर्हति) B2 Da गृहस्थः शेषमुग्भ(Da1 °मश्न)वेत्

28 ^{a}) Ś1 वृथा (for यथा) G2 प्रव्राजितो —^{b}) K2 5 V1 B D (except D1) S तथै(D4 °थे)व (for गृहस्थः) K2 Dn2 D3 6 G2 M2 स्वे, Da [अ]स्य, T2 च (for स्व) K3 2 B1. 5 Dn2 D4 G4 वसन् (for वसेत्) — Da2 om 28^{cd} —^{c}) Ś1 K1. 4 D1 एव-वृत्ते (D1 °त्ते) K1 प्रिय Ś1 K1 दारै (for दारैः) —^{d}) B (except B1) D3 . 2 वसन्सद्, G1 सवध (for संवसन्) K1 आविशेद् (for आप्नुयात्) K3 D4 स्वं-धर्ममवाप्नुयात्, V1 वसन्धर्ममवाप्नु°, Da1 सवसन्स्वगृहे वसेत्

29 ^{a}) T2 अलमे (for यशसे) —^{b}) V1 नो (for the first न) —^{c}) K1. 5 V1 B D (except D4 7, D1 corrupt) नृत्य (for नृत्त) Ś1 K1 2 4 D1 -शीलेभ्यो, B2 Da कुशले (for -शीलेषु) —^{d}) Ś1 K1. 2 4 D1 हासकेभ्यश्च Ca cites हासकेषु (as in text) D7 धार्मिका, T1 G धर्मत

30 ^{a}) Ś1 K1. 4 D1 न हि, K2 3 5 V1 B (except Bo 5) Da Dn D2–8 चैव (for नैव) K2 3 5 V1 B1 2 Da Dn D2 4 6 7 नोन्मत्ते, M2 चोन्मत्तो —^{b}) D7 न च स्तेने, G1 M4 न स्तेनै(M4 °ये)न (for न स्तेने न) K5 V1 Bo 1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 च कुत्सके (B5 °ने), B2 Da च कुत्सिते, D7 S नपुंसके (for चिकित्सके) —^{c}) K4 Dn2 वाग्हीने, D7 वाग्मिने, T2 पापिने, M2 चित्रे न (for वाग्घीने) D4 न वाचाले (for विवर्णे वा) —^{d}) Ś1 K1 4 D1 विवामने (K4 हे), K2 चिकित्सके (for न वामने)

31 ^{a}) G1 दुर्जाने (for दुर्जने) V1 दुष्कुले K3 . D4 दुर्जने दु(K3 दौ)ष्कुले वा(K5 चा)पि, Da न दुष्कुले दुर्जने वा —^{b}) Da1 व्रजैर्, D7 वृतस् (for व्रतैर्) K2 5 B (except B1) Dn D2–6 8 M1 3 यो वा (by transp), K3 या वा, D7 ते यो, T1 G1 2 4 वा ये Dn2 T1 G1 3 4 संस्कृता Ca cites व्रतै and असस्कृत —^{c}) K2 5 V1 B (except B) Dn D2 3 5 6 8 न(K2 अ)श्रोत्रियम्, K3 न श्रोत्रिये (for अश्रोत्रिये) K2 4 5 V1 Bo 1 3–5 Dn D2–6 8 ऋते, B2 वा यद्, Da वा तद्, D7 T G च तद् (for मृत) —^{d}) K5 B (except B1) Da Dn D2 3 5–7 S ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते

32 ^{a}) D7 T G दानम् (for दत्तम्) —^{b}) V1 य, B1 D3 वा (for च) V1 परिग्रह, D4 परिगृह D7 ग्राह्य सम्यक्परिग्रह — K3 om 32^{c}–33^{b} —^{c}) B1 Dn D2 3. 5 6 उभय —^{d}) K4 दत्त (for दातुर्) B1 वा (for च)

33 K3 om 33^{ab} (cf v l. 32) —^{a}) Bo D7 यदा (for यथा) V1 चादिरम् (sic), D4 T2 खादिरम्, Ca स्व (as in text) Ś1 K1 4 D1 आदाय, Da D7 Ca स्व (as in text) Ś1 K1 4 D1 आदाय, Da D7 —^{b}) G1 शीला Ś1 K1 4 आलक्ष्य (for आलम्ब्य) —^{b}) G1 शीला Ś1 K1 4 lacuna, T2 च (for वा) K1 2 4 Da2 D1 [अ]र्णवां (Da2 स) K2 4 D1 तरे, V1 तरेद्, Da2 चरन्,

C 12. 1331
B 12. 36 41
K 12. 35 41

काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ३४
कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ३५
निर्मन्त्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं दीनेष्वेवं नरेष्वपि ॥ ३६
न वै देयमनुक्रोशाद्दीनायाप्यपकारिणे ।
आप्ताचरितमित्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ३७
निष्कारणं स तद्दत्तं ब्राह्मणे धर्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३८
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३९
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४०
ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४१

D7 तरद् —c) K2 3 5 V1 B Dn D1-8 S मज्जेत, B1 m मज्जति, Da मज्जेते (for the first मज्जते) K2 3 5 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 मज्जतस्, D4 °ज्जयेत्, D7 S °ज्जता (M °ता) (for the second मज्जते) Ś1 K1 यद्वद् —d) K2 4 प्रतीयक, K3 5 D4 7 S प्रती(D7 T2 G4 °य)च्छति, B2 प्रमुगृह्णाति (sic), Dn D5 प्रतिग्रही, D8 [अ]परिक्षक, Ca प्रतीच्छक (as in text) Da गतो यश्चानुगृह्णाति (Da2 °ह्णीते)

34 a) G1 यद्वा (for यथा) —b) Da अवस्तीर्णे; D7 T1 G अवदी(G2 °ती)र्णो, T2 अविचीर्णो, M अवकीर्णो, Ca उपस्तीर्णो (as in text) K5 D4 दीप्यति —c) D4 चरित्रैर्, D8 चरितैर् —d) Da -प्रतिग्रह°, D1 4 7 °गृही

35 a) V1 D8 च (for स्यु) —b) Bo D7 श्वहुतौ, Da स्वदनौ, D8 च वृत्तौ, Ca श्वदृतौ (as in text) K2 3 B (except B3) Dn D2 3 5 6 T2 च (for वा) —c) K1 आश्रम (for आश्रय) —d) Dn1 वृत्तहीन, G1 वृत्तिहीने B2 D2 6 8 G1 यथा (for तथा) K4 D7 श्रुत, G4 श्रुति

36 a) G1 निर्मन्त्रे Ś1 K2 3 5 V1 B (except B1) Dn D2 3 5-8 S निर्वृतो (G1 °ते); D4 निर्जपो (for निर्व्रतो) D8 यस्माद् (for य स्याद्) —b) K4 अशास्त्रज्ञा . Da D6 7 [s]नु, D4 [s]प्य, M2 4 ह्य (for ऽन) D8 [s]नमूयक (for °सूयक) Ca cites असूयक —d) B1 2 Dn D6 G1 हीनेषु, D2 3 5 कुलेषु (for दीनेषु) Ś1 K1 4 D7 T2 M1 [ए]व नरेषु, V1 B (except B2) Dn D1-3 5 6 [अ]प्रति(Dn2 D1 6 त°)केषु; M1-3 [ए]वेतरेषु (for [ए]व नरेषु) Dn D6 M1 8 च (for [अ]पि)

37 a) D7 वो, T G वा; M2 च (for वै) —b) K2 दीनाया° पापकारिणे, K8 Dn1 दीनार्तातुरकेष्वपि; K4 D1 °याप्युपकारिणे, K5 °यातुरिणे तथा, V1 दीनायात्ययिकेष्वपि, B D2 3 5 6 °र्तातुरिजेष्व(B2 °णे अ)पि, Da दीनाधातुरिणे अपि, Dn2 दीनार्तानुचरेष्वपि, D4 °यात्तरिणे अपि, D7 S °याप(M2 °ल्प)गुणाय तु (D7 च); D8 °यांतरिते अपि —c) K4 आस्ता- (for आप्ता) K2 3 5 Bo 1 3-5 D (except D1) T1 G आप्ता(K2 आस्ता, D4 प्राप्ता)चरित (D8 °चारित्र) इत्येव, B2 सुप्ताचारित्र इत्येव, T2 आप्तचारित्र इत्येव —d) B2 पर° (for पुन)

38 a) T2 निष्कारणे K2-5 V1 B D (except D4) T G M2 स्मृ(B2 Da श्रु)त (for स तद्) K1 निष्कारणस्य तद्दत्त —b) K2 3 5 V1 B Da Dn D4 6-8 S ब्रह्म, D2 3 5 वेद (for धर्म) —c) Ś1 अपात्रं (for अपात्र) D7 T G M1 3 4 न फलेत्पा(G1 °ले पा)त्रदोषेण —d) K2 3 V1 B (except B2) D (except D1 4 7) M2 च (for मे) D2 3 5 [अ]हत्यत्र (by transp)

39 a) D1 दानमयो, Ca दारु° (as in text) B1 G1 हस्ति —c) K1 [अ]नधीयानो (before corr °नास्) —d) K3 5 V1 B (except B2) Dn D1 6 8 बिभ्रति (for धारका)

40 a) K1 (m as in text) D7 पण्डो, K2 कढो, Da2 D8 खढो (Da2 °ढो) (for षण्ढो) —b) K1 (marg) गौस्थविर्, Dn3 गौरिव; D4 7 G2 गोर्गवि; M1 3 दौर्गवि (for गौर्गवि) Cv यथा गौर्भुवि चाफला ※ Ca पण्डो गौ स्त्रीगवि इत्यन्वय । ※ K1 om च K3 5 B1 D4 8 वर्तते, Da वाफला; T2 M1 3 चाफला (T2 °ल), G2 चापला —c) K1 [अ]भक्ष्य (for [अ]पक्ष)

41 a) K5 ग्रहाधान्य, V1 B1 ग्राम धान्य; D1 ग्रामधान्यैर्; D7 ग्रामाधारं, T G M2 ग्रामस्थान; M1

देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशनः ।
शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४२

एतत्ते कथितं सर्वं यथा वृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १
आपत्सु च यथा नीतिर्विधातव्या महीक्षिता ।
धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ २
प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्धिता ।
कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ३
धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ।
येन मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजा व्यासो वेदविदां वरः ।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वं जानन्पुरातनम् ॥ ५ C. 12. 1348 B. 12. 37. 5 K 12. 38. 5

---

2 4 °धान D8 ग्रामो धान्यैर्यया शून्यो —d) M2 च (for स्यात्) D4 निराकृतो, M °कृति, C3 °कृतौ (as in text)

42 b) K2 6 V1 B (except B2) Dn D2 3. 5–8 M -विनाशक (D7 °न) —c) K1 शक्रस्क, D7 T1 G1. 4 सर्ववार्थे, T2 G2 M2 सर्वायार्थे, G3 मर्वदार्थे, M1. 3 4 मर्वयार्थे (for शत्रुरर्थे) V1 Da मूढो, D4 मूर्खो (for मूर्खो) —d) K1 भ्रातुन्, K3 हर्तुम्, D4 कर्तुम् (for प्राप्तुम्) Da D4 6 अर्हसि (for अर्हति)

43 a) K3 5 एतत्ते मर्वमाख्यात —b) D4 युधिष्ठिर B2 Da यथावद्भरतर्षभ —K3 om. 43cd —c) K1 महर्ष्येतत्, K5 मयाप्येतत्, V1 महाबुद्धे (for महद्ध्येतत्) —d) B2 Da पृथिवीपते, D1 M3 भरतर्षभ

Colophon om in K3, D1 damaged —Sub parvan Ś1 K1 2 4 5 V1 B D (except Da1 D3, D1 damaged) T2 G1 2 M राजधर्म —Adhy name B0 1. 3–5 D5 भक्ष्याभक्ष्यविधि; B2 Da भक्ष्याभक्ष्यविधान, Dn1 प्रायश्चित्तीय, D7 T1 G1 2 4 भक्ष्याभक्ष्यविचार (G1 °र) —Adhy no (figures, words or both) B1. 4 Da1 Dn D7 S 36, D3 8 35 —Śloka no Dn1 52

38

1 D8 om the ref. —c) Ś1 K1 4 D1 राजधर्मं —d) K. B1 D7 G1 चातुर्वर्णस्य, V1 चतुर्वर्ण्यस्य Ś1 K1 4 D1 चाखिल

2 b) All MSS (except Ś1 K1. 4 D1) प्रणेतव्या द्विजोत्तम (D6 °मा) —c) Ś1 V1 B3 Dn2 D1 3 6 7 धर्मम् K5 B1–3 Dn D3 5 6 मालम्ब्य (for मालम्ब्य) —d) G1 विनयेय M4 यथा (for कथ)

3 a) D3 6 7 प्रायश्चित्त (D7 °त्ति) (for °श्चित्त) D2 3 6 7 कथ (for -कथा) D2 3 6 7 T2 ह्येषा —b) Ś1 K V1 B Dn D1–6 M4 (inf lin) -विवर्जिता (D4 5 °ता), D7 T G समन्विता (G3 °ता) (for -विवर्धिता) Da धर्माधर्मविवर्धनि, D8 भक्षाभक्षविवेकिनी —c) D2 3 6 G1 प्रवणात् (G1 °ण) (for प्रवणा) B1 D4 कौतूहलात्तु (D4 °ल न) श्रवणात् —d) K2 हर्षो, K4 वर्षो; D1 corrupt, G1 वर्षं (for हर्षं) Ś1 K1 तत्र प्रवर्तते, K2 4 यत्र (K4 ह्यत्र) विवर्धते, B0 5 जनयती मम, D1 corrupt (for °तीव मे)

4 a) Da1 om -चर्या च Dn1 धर्मचर्यां, T1 G4 °चर्यं —b) M एतद् (for एव) —c) K2 3 5 B1 Da Dn D6–8 एव (D7 °व), V1 B0 3–5 D.. 2 5 एतन् (for येन) —d) K1 चिंत्यमानस्य B2 D4 सर्वदा, M2 निश्चय (for नित्यश)

5 D5 om the ref. —a) V1 B D (except D1. 4 7) महाराज (for °तेजा) —b) D1 व्यासे —c)

C 12.1349 B 12.37.6 K 12.36.6

श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मानखिलेन युधिष्ठिर ।
प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६
स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७
जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ८
बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीनसकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९
उशना वेद यच्छास्त्रं देवासुरगुरुर्द्विजः ।
तच्च सर्वं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ १०
भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबुद्धिर्वसिष्ठाच्च यतव्रतात् ॥ ११
पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १२
मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ १३
मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथानपत्यस्य सतः पुण्यलोका दिवि श्रुताः ॥ १४

D_{6} प्रेत्य (for प्रेक्ष्य) — [d]) $K_{2,3}$ V_{1} B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ सर्वज्ञाना, D_{4} सर्वंजान (for सर्वं जानन्) D_{8} सर्वज्ञान च पश्यसि

6 Before 6, B_{2} Da ins व्यास उवाच — [a]) K_{4} Da इच्छामि ; T_{1} G इच्छास्ति K_{5} V_{1} B (exoept B_{2}) Dn $D_{2,3,5,6,8}$ T_{1} G धर्मं (for धर्मान्) D_{7} श्रोतुमिच्छेद्धर्मान् (submetrio) — [b]) K_{3} V_{1} B Da Dn $D_{2,3,5-8}$ S निखिलेन (K_{3} Da T_{2} अखिलेन ; D_{7} अखिलांश्च) नराधिप (G_{4} °प) ; K_{5} D_{4} नि(D_{4} अ)खिलानपि पार्थिव — [c]) $G_{1,2}$ प्रेहि, Ca प्रैहि (as in text) $D_{2,3,5}$ महाबाहुं — [d]) B_{2} Da D_{7} T G कुरुवृद्ध पितामह

7 [a]) K_{5} V_{1} Dn D_{6} धर्मं (for सर्वं) — [c]) M_{4} छेत्ता (for छेत्ता) — [d]) B_{2} D_{7} S (exoept M_{2}) सर्वत(D_{7} °स)त्त्ववित् ; D_{1} °धर्मजित्

8 [a]) Da $G_{1,2}$ त (for य) — [b]) B_{2} Da D_{4} गगा (for दिव्या) $K_{3,5}$ V_{1} $B_{1,2,4}$ $D_{4,8}$ G_{1} त्रिपथगामिनी — [c]) B_{2} Da यो ददृशे (for ददर्श यो) G_{1} विद्वान् (for देवान्) — [d]) Da_{2} सर्वं, D_{7} T_{2} दिव्यान् (for मर्वान्) V_{1} B (except B_{2}) Dn $D_{2,3,5,6,8}$ इन्द्र (for शक्र)

9 [a]) D_{7} G_{1} पुरोगाश्च K_{5} Dn D_{6} तु (for च) — [b]) $D_{2,3,5}$ महर्षीन् (for देव°) K_{1} B_{2} M विभु°, D_{6} प्रभु, D_{7} द्विज° (for प्रभु°) — [c]) D_{3} [अ]पचारेण, D_{7} [उ]पक्षा° — [d]) D_{7} राजनीतिवधीष्टवान् (sic)

10 [a]) G_{3} उशनाद् D_{1} शस्त्र (for शास्त्र) — [b]) $K_{2,3,5}$ V_{1} B D (exoept $D_{4,7}$) यच्च देव (V_{1} D_{8} वेद) (for देवासुर) D_{4} गुरु (for गुरुर्) K_{4} द्विजा — [c]) K_{5} B_{2} Dn D_{6} यच्च, D_{7} T G स च (for तच्च) B_{5} Dn D_{6} $G_{2,3}$ धर्मं (for सर्वं) Ś1 K_{4} D_{1} स एवार्थं (K_{4} °य, D_{1} °र्थे), K_{1} मयैव्याख्यं (sic), V_{1} B_{2} Da स वै विद्वान्, B_{1} $G_{2,3}$ स वैयाघ्र (B_{1} °घ्र), G_{1} $M_{2,4}$ सवैय्याख्य, Ca v सवैयाख्य (as in text) — [d]) D_{4} प्राय° (for प्राप्त°) Ś1 $K_{1,2}$ B_{1} D_{1} M_{2} कुरुसत्तम, B_{2} Da भरतर्षभ

11 [a]) T_{2} G_{2} भार्गव K_{1} भार्गवा श्यवनाश्चापि — [b]) Da वेदात् Ś1 K_{4} V_{1} B_{1} Da $D_{1,8}$ सागोपबृंहितान् (Da °बृंहणात्) K_{1} वेद सांगोपबृंहितम् — [c]) K_{2} V_{1} B Dn $D_{2,3,5,6,8}$ महाबाहुर् — [d]) D_{1} य* व्रता, $D_{2,3,5}$ धृतव्रत (for यतव्रतात्) $K_{2,3,5}$ V_{1} B Da Dn $D_{4,6-8}$ S वसि(V_{1} B °शि)ष्ठाच्चरितव्रत (B_{2} °त)

12 [a]) Dn_{2} पितामह D_{4} सुत (for सुत) D_{6} पितामहसुताज्ज्येष्ठ — [d]) K_{1} उपादिक्षत ; K_{5} D_{4} °ति (D_{4} °नि)ष्ठत, $D_{1,6}$ °शिक्षित K_{5} यत्, T_{2} वै, M_{4} या (for य) K_{3} B_{1} उपातिष्ठ(B_{1} °शिक्ष)यत पुरा, Cv as in text

13 [a]) K_{1} मार्कंडेय K_{4} D_{1} सर्वं (for कृत्स्न) — [b]) Ś1 Dn_{2} $D_{1,7}$ G_{3} $M_{1,3}$ यदि (for यति°) — [d]) K_{2} भरतर्षभ°, $K_{3,5}$ V_{1} B Da Dn D_{2-8} S पुरुषर्षभ° (B_{1} $D_{7,8}$ M_{1-3} °भ)

14 [a]) B_{1} गृह्य वात्मेच्छया (for मृत्युरात्मे°) — [b]) T_{2} मनुजेष्वपि तिष्ठतु — [c]) Ś1 K_{1} यथा (for तथा) D_{1} न पुरस्य (for [अ]नपत्यस्य) D_{7} सुत° (for सत°) — [d]) B_{2} Da_{2} $D_{6,7}$ T_{1} G_{2-4} M_{1-3} पुण्या लोका Dn_{2} D_{1} दिवि श्रुत° ; T_{2} हि विश्रुता D_{8} पुनर्लोका इति स्मृता

15 [c]) Da यावित्दित, G_{2} नाविजित — [d]) V_{1}

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
यस्य नाविदितं किंचिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ।
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ १६
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महाद्युतिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७
वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां लोमहर्षणम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८
घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम् ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९

ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महाद्युतिः ॥ २०
नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके कर्तुमिहार्हसि ।
यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१
ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
पर्जन्यमिव घर्मार्ता आशंसाना उपासते ॥ २२
हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३
प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४ C. 12. 1257 B. 12. 37 24 K. 12. 35 24

Bo 3-5 Da D4 S ज्ञान (G2 ज्ञेयं), D1 जात (for ज्ञान) K5 Dn2 D5 -यज्ञेषु, D3 -ज्ञानेषु, M1 श्रेयेषु (for -ज्ञेयेषु) D7 T G दृश्यते (for विद्यते)

16 [a]) K2 धर्मज्ञे — [b]) M2 om सूक्ष्म K3 B2 Da D4-7 T G M1 3 4 धर्मसूक्ष्मा(K5 M4 °र्मं सूक्ष्मा, B2 Da °र्मान्सूक्ष्मा, G3 °र्मसूत्रा)र्थतत्त्ववित् — V1 reads 16[cd] on marg — [c]) K3 अभ्येति Da2 पुरा, Ca पुरा (as in text) Cv तमभ्येहि पुरा प्राणान् — [d]) Da विमुच्यति, Ca °ञ्चति (as in text) B2 तत्त्ववित् (for धर्म)

17 Before 17, B2 Dn ins वैशंपायन उवाच — [b]) Ś1 B1 दीर्घप्राज्ञो K3 Dn2 D4 7 T G महीपतिं, K5 V1 B Da Dn1 D2 3. 5 6 8 M महामतिं (for °द्युतिः) — [c]) D8 वचन (for वदतां) B2 D7 S श्रेष्ठो — [d]) D1 मत (for सुतम्)

18 Before 18, all MSS (except D7 8 M3) ins युधिष्ठिर उवाच — [a]) Da1 D4 वैशमं (D4 °श्र), D8 वैम*, Ca वैशस (as in text) — [b]) K2 लोक, K3 Bo 1. 3-5 Dn D2 6 7 S रोम (for लोम) — [d]) K5 D2-5 पृथिव्या (for पृथिवी) M1 3 नाशकारका

19 [ab]) V1 B1 2 Da D4 8 पातयित्वा D7 तथैव (for तमेव) K1 S transp तमेव and छलेन D2 8 छद्मना; D4 बलेन (for छलेन) Ś1 -योधित, G1 -योजिन — [c]) D7 उपधिप्रष्टम् (for उपसंप्रष्टुम्) Da इच्छामि (for अर्हामि)

20 Before 20, all MSS (except Ś1 K1 D1 4 8) ins वैशंपायन उवाच — [a]) D7 T G तु (for त)

K1-3 D5 नृपतिं (for नृपति) — [b]) Dn2 T2 G3 चातुर्वर्णं Ś1 K1. 4 D1 -हितेच्छया, G1 -हितेप्सिन — [c]) D7 T G2-4 M पुनरेव, G1 चातुर्वर्ण्यं (for पुनराह) — [d]) K3 B (except B1. 2) Dn D2-6 महामतिं, K5 महीपतिं, D7 S [ऽ]ब्रवीद्वचः (for महाद्युतिः)

21 Before 21, K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 M2 4 ins वासुदेव उवाच, K5 श्रीकृष्ण उ°, D7 T G श्रीभगवानु° — [a]) Ś1 D1 स्वमनिर्बंध, K1 तमनि°, G1 इति नि° (for अतिनि°) Ca cites अनिर्बन्ध — [b]) Ś1 K1 2 5 D1 2 4 शोक K3 5 V1 B D (except D1) S त्वं कर्तुमर्हसि (for कर्तुमिहार्हसि) — [c]) D2 यत्ते ह (for यदाह)

22 [a]) Ś1 K1. 4 D1 च, Da1 त्व (for त्वा) — [b]) Dn2 हतौजस, D1 महो° — [c]) M1. 8 पर्जन्य (for °न्यम्) All MSS (except Ś1 K1. 2 4 D1) घर्मार्ते — [d]) K1 नाशंसाना; K3 V1 B Da Dn D2-8 S Ca नाथमाना, K5 तप्यमाना (for आशंसाना) K2 4 D1 सर्वे त्वा समु(D1 °म)पासते

23 [a]) D8 हतश्रेष्ठाश्च — [b]) V1 B Da D3 5-8 S चैवतत्, Dn2 चैवम् (for चैव) Dn2 उपागतं (for समा°) — D3 om 23[c]-27[b] — [c]) D1 चातुर्वर्णां — [d]) D1 द्रष्टु (for राष्ट्रं) Da च (for ते) K3 5 D4 कुरुजागलान्, K4 B 4 अगल, G1 कुलजागल

24 D8 om 24 (cf. v l 23) — [a]) K1 इव (for अपि) D5 वा (for च) — [c]) K1 4 च गुरो, Da2 Dn2 चतुरोद् (for च गुरोद्)

C 12.1368 B. 12.37.25 K. 12.36.25 सुहृदां चास्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५
एवमुक्तस्तु कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २६
सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महामनाः ॥ २८
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ २९

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३०
प्रविविक्षुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१
ततो रथं नवं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२
मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ३३
जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ३४

---

25 D8 om 25 (cf v l 23) —[a]) V1 B Da Dn D5 6 T2 G2 M2 om च D7 G3 चास्मदीयाना —[b]) G1 परतप —[c]) Bo कुरु G1 अमित्रघ्नं —[d]) D7 तु (for च). Ś1 K1 प्रियं कुरु, K4 D1 तथा प्रिय (for हितं कुरु). — After 25, Ś1 K1 2 4 D1 ins. an addl. colophon.

26 D8 om 26 (cf. v l 23) Before 26, all MSS (except Da D8 G3 M1.8) ins वैशंपायन उवाच —[a]) K2 8 V1 B Da Dn D8 स (for तु) K5 कौंतेय (for कृष्णेन) —[b]) K8 कृष्णेनानतमूर्तिना —[d]) K8 5 V1 B1 2 Da Dn D2–4 6 T G M1 2 4 महामना; Bo 8–5 D5 °मति; D1 7 M8 °श्मना (for °तपा)

27 D1 om (hapl) 27–28 D8 om 27[ab] (cf v l 23) —[a]) D7 S (except M1.8) भगवता (for नरव्याघ्रो) —[c]) Ś1 K1.4 तदा; D7 सदा (for तथा).

28 D1 om 28 (cf v l 27) V1 reads 28[c]–31[b] on marg —[c]) Ś1 K1 व्यजहन् (K1 °हृ), K4 °वान्, V1 विजहान्; B3 अत्यजन्, Da अथ यन्, D2 8 5 व्यामुचन्, G4 M1.8 व्याजहान् (for व्यजहान्) —[d]) D8 तु (for च) K8 5 V1 B Dn D2–8 S महायशा, Da °तपा

29 V1 reads 29 on marg —[a]) B1 श्रुत्वा राजा (for श्रुतवाक्य) K1.5 V1 B5 D4 8 श्रुतविधि —[b]) D7 S (except G1) श्रुतश्राव्य (for °श्रव्य) —[c]) Ś1 K1.4 V1 B2 Da Dn2 D1 6 तत स (Ś1 K1 सु), D8 ससोसौ (for व्यवस्य) K4 D2–4 5 (before corr) 7 S मनसा (for मनस) —[d]) K1 G1 8 अगमत्; K4 अभवत्; D7 अयच्छत्, G4 कुरुनदन

30 V1 reads 30 on marg Da2 om. from 30[a] up to राष्ट्र पु (in [c]) —[b]) D8 नक्षत्र इव K1 वासव (for चन्द्रमा) —[d]) B5 स्व पुर; D7 S पुर सं (T2 G2 M2 स्व) (for स्वपुरं)

31 V1 reads 31[ab] on marg —[a]) K1 प्रविशिक्ष, K4 °शिक्षन्; D1 °शिक्षत्, M1 8 °विक्षन्; M4 °चक्षु (for °विक्षु) Ś1 K1 D1 स्व- (for स) D8 धर्मात्मा; M4 धर्मज्ञ K2 प्रविशन्नगर राजा, V1 Da वि(Da2 प्र)विक्षु सर्वधर्मज्ञ —[c]) D8 अर्पयामास D1 देवाश्च —[d]) D1 G1 ब्राह्मणाश्च

32 [a]) K8 V1 B Da Dn D7 T2 G2 M नवं रथ (by transp); K5 D2–5 रथवर, D6 T1 G1 3 4 नव रथ K4 शुभ —[b]) K1 सयुत (for संवृतम्) D1 कंबलानि न सवृतं —[c]) Da1 गुप्तं, D4 सुप्तं (for युक्त) D7 S श्वेतै (for गोभि) —[d]) V1 B1.2 4 5 S पाढरै, Bo पाडरैश्च (hypermetric) Ś1 K1 4 D1 पशुलक्षणै, Da शुभदर्शनै, T1 शुभ्रलक्षणै

33 [a]) K1 सर्वैर् (for मन्त्रैर्) K2 8 5 B1 5 Dn D6 7 S अभ्यर्चित, Da °र्चितै —[b]) Dn2 स्तूयमान, M2 °मानैश् K8 5 V1 B D (except D1) S च ब (some S MSS व)द्भिभि (for महर्षिभि) —[c]) V1 B (except B5) Da Dn D6 8 रथ चैत्र (for यथा देव) K1 सोमो (for देव) —[d]) K1 देवो (for सोमो) D8 [ऽ]मृतमयो, G1 भूतमय V1 B (B5 m as in text) Da Dn D6 8 यथा, G2 रस (for रथम्)

34 [a]) D1 रश्मी, Ca रश्मीन् (as in text) —[c])

भ्रियमाणं तु तच्छत्रं पाण्डुरं तस्य मूर्धनि ।
शुशुभे तारकाराजसितमभ्रमिवाम्बरे ॥ ३५
चामरव्यजने चास्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ ३६
ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥ ३७
आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्महाजवैः ।
अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ३८
रथं हेममयं शुभ्रं सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४०
कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा च द्रौपदी ।
यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलंकृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२
ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ।
स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४३
तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि ।
आकुलाकुलमुत्सृष्टं हृष्टपुष्टजनान्वितम् ॥ ४४ C. 12. 1267 B. 12. 37. 44 K. 12. 38. 44

V1 Bo-2.4 T1 G M पांडर (T1 G2 M2 °र) —d) K1 वनुमव (for भ्रातु°)

35 a) Da ध्रियमाणस्, D2-5 T1 G2.4 ध्री(D4 ह)यमाण K2.5 Dn D1.6 च तच्; B1 D7.8 तु त (for तु तच्) —b) V1 Bo 2.4.6 S पाडरं (M2 °व) K2.3 V1 B Da Dn D2-6.8 रथ, D7 S राज (M1.2 नृप) (for तस्य) —c) Ś1 K2.4 तारका राजन् K1.3 D4.7 T2 M तारकराज (K1 °ज); K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2.5-6.8 °फाकीर्णं, T1 G °के (G2 °कै) राजन् (for °काराज) —d) B1 इह (for इव) K2.4 [अ]वर; D2.3 ध्रिया (for [अ]म्बरे) D7 T2 M नि(D7 T2 शि)वाभ्र इव चांबरे

36 a) B1 D7 चामरे K2.3.5 V1 Bo 1.2-5 Da Dn1 D2.3.6 रयस्य; B2 Dn2 D7.8 S तस्य, D4 चाम्ये (for चास्य) —b) G2 जग्राहतुस्, M4 विविजतुस् (for जगृहतुस्) D4.8 तथा — D1 om (hapl.) 36c–37d —c) B2 Da -प्रतिकाशे, D4 -शुभे शुभ्रे (for -प्रभे शुभ्रे) B4 शुक्ले, D7 T G दिव्ये (for शुभ्रे) —d) K5 B1 Da D7 S (except T2 G2 M2) [अ]लंकृतौ

37 D1 om. 37 (cf v 1 36) —a) Da1 पंचै —b) M4 समलंकृता —c) K1 श्रुतानि (for भूतानि) D3 भूतानिव, D7.8 °नि च, Ca °नीव (as in text) K1 समास्थानि —d) Da2 ददर्शिरे Da1 तथा, Da2 सना, D7 सदा (for तदा)

38 a) K1 तद्, V1 G2 त (for तु) B2 Da दिव्य (for शुभ्रं) —b) V1 Bo 2-5 D (except D1.4) S (except M1.3) मनोजवैः; B1 मनोहरैः (for महाजवैः) —c) D7 राजा (for राजन्) —d) Da1 युयुत्स Ś1 K1.4 D1 पाण्डुनंदन, M1 पाण्डवाग्रज

39 a) D8 रथे हेममये शुभ्रं —b) K1.3.5 B Da Dn D2.3.5.6 T2 G3 M2 शैब्य; V3 सैव्य (for सैन्य) —d) K1 [अ]धर्का, Bo 3-5 D3.5 [अ]न्ययात्; G1 [अ]न्वया (for [अ]न्वयात्) D8 [अ]नवप्रभूत् (for [अ]न्वयात्कुरून्) B2 बली; Da1 कुरु (for कुरून्).

40 a) B1 नारायनेन (for नरया°) K2.4 D1 ज्येष्टस्तु नरयानेन — K1 om 40c–41d

41 K1 om 41 (cf. v 1. 40) —b) Ś1 K (K1 om) V1 Bo 1.3-5 Dn D1-6.8 तथैव च; B2 Da च भाविनी, T1 G च माधवी (for च द्रौपदी) —c) G1 यन्यैर् (for यानैर्) —d) M4 विदुरेव

42 D8 om (hapl) 42ab —a) K4 रथाश्वा (for रथाश्च) —b) Ś1 K5 B Dn D3-5 नागाश्च (for नागाश्च) —c) K1 पदाताश्च; B2 Da D7 S प(B2 पा)दातयो, D1 पादाताश्च D7 रथस् (for हयाश्) G3 चान्ये (for चैव) —d) Ś1 K2.3.4 वै समाव्रजन् (for समनु°)

43 a) S (except G1) वैतालिके —c) K3.5 D2-5 शीघ्र (for राजा)

44 a) Ś1 प्रयानं, K2.4 Dn2 D7.8 प्रमाण; B1 प्रयास (for प्रयाण) K4 Bo 5 Dn2 D1.2.8 M महाबाहो; D7 T G °राज (for °बाहोर्) —b) G2 बहु बा° (for बभूवा°) —c) V1 प्राकृचभावप्रतिमं; M4 बहु बा° (for बभूवा°) —c) V1 प्राकु- K (except K1) V1 B2-5 Da Dn2 D2.4.6.8 त्काकुलम्

C. 12. 1368
D. 12. 37 45
K 12. 36 45

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गश्च यथावत्समलंकृतम् ॥ ४५
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च वेदिभिः ।
संवृतो राजमार्गश्च धूपनैश्च सुधूपितः ॥ ४६
अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पैः प्रियङ्गुभिः ।
माल्यदामभिरासक्तैः राजवेश्माभिसंवृतम् ॥ ४७
कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा दृढा नवाः ।
कन्याः सुमनसश्छागाः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४८
तथा स्वलंकृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

T_2 M उत्कुष्टं ; Bo_1 Dn_1 $D_{5\,6}$ G_4 उत्कृष्टं (for उत्सृष्ट) —[d]) Da_1 जुष्ट , Da_2 दुष्ट ; D_4 $M_{1\,3}$ तुष्ट (for पुष्ट) K_1 जनार्चित, $K_{2\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ -जनाकुल, K_3 D_4 -जना पुन , D_1 S जनायुत.

45 G_2 reads 45 after 46[ab] —[a]) D_7 G_1 अभिधाने —[c]) G_2 नागर $Ś_1$ $K_{2\,3}$ B_2 Da Dn_2 D_4 G_1 $M_{2\,4}$ राजमार्गाश्च, K_6 नागमार्गश्च; Dn_1 D_6 राजमार्गं, D_8 °मार्गाश्च —[d]) $K_{2\,3}$ B_2 Da_2 D_4 $M_{2\,4}$ कृता ; V_1 B_1 $M_{1\,3}$ कृत°, Da_1 कृतां (for कृतम्)

46 T_2 om (hapl) 46–47 —[a]) V_1 $Bo_{1\,4\,5}$ $D_{1\,6\,7}$ S (T_2 om) पांडरेण —[b]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_1 शोभित°, $K_{3\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2–6\,8}$ मेदिनी ; T_1 G_3 मेदिभि (for वेदिभि°) — After 46[ab], G_2 reads 45 —[c]) $K_{2\,3}$ V_1 B (except $B_{1\,2}$) Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ संस्कृतो ; K_5 $D_{4\,7}$ सवृता K_6 D_4 राजमार्गे All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\,4}$ D_1) [अ]भूद् (for च) —[d]) V_1 धूपैश्चापि (for धूपनैश्च) K_3 V_1 $Bo_{1\,3\,4}$ m 5 Dn $D_{6–8}$ S (except $M_{2\,4}$, T_2 om) प्रधूपित° (D_7 °तै), B_2 सुधूपितै , B_4 पृथग्विधै° (for सुधूपित°)

47 T_2 om 47 (of v l 46) —[a]) K_1 शूतैश्च ; V_1 T_1 $G_{1\,3\,4}$ पूर्णैश्च —[b]) V_1 B (except B_2) Dn $D_{6\,8}$ G_2 नानापुष्प ; T_1 $G_{3\,4}$ M नागपुष्पै° D_7 प्रियांशुभि° . —[c]) B_2 Da माल्यदामपरिक्षिप्तं ; D_7 S (T_2 om) °दामभिरालंयै Ca cites माल्यदामभि° (as in text) —[d]) K_6 सवृतै B_2 Da राजवेश्माद्य(B_2 °भ्य)लकृत , D_2 राज्यवेश्मभिसवृत

48 [a]) D_4 कुमाश्चा D_8 कुतीश्च नरकाद्वारि —[b]) Da पू(Da_2 प)रिपूर्णा K_2 दृढानना ; K_3 B_2 $D_{4\,5}$ नवा सिता° ; K_4 V_1 $Bo_{1\,3–5}$ Da $D_{2\,3}$ (marg *sec m*) $_{6\,7}$ T_1 G M नवा दृढा (by transp), K_6 निवेशिता , D_6 जुवा सिता ; D_8 तथा दृढा , T_2 नवा धृता —[c]) B_2 damaged , D_8 सिता ; $G_{1\,2}$ अन्या (for कन्या°) K_1 सुमनुच्छाया (*sup lin* °गा) (submetric), K_6 V_1 $Bo_{2\,5}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ सुमनसो गौरी ; Da °सश्छागो ; D_7 T G °सश्चापि, M_2 °सश्चैव Ca cites सुमनस° and गौरी —[d]) T_2 हि (for ह)

49 [a]) $K_{1–3}$ V_1 $D_{2\,3\,5}$ यथा (for तथा) $K_{1\,4}$ $D_{2\,4\,8}$ स्वलकृतं (K_1 D_4 °त), $K_{2\,3}$ V_1 $B_{1\,4\,5}$ Dn $D_{1\,3\,5}$ स्वलकृत (B_1 °ता), K_6 चालकृत ; D_7 S ह्यलकृत (D_7 M_2 °त) B_2 Da तादृशं वीक्ष्यमाणस्तु (B_2 °नस्तु , Da_1 °णस्य). —[b]) D_7 पाडुनदन —[c]) Dn_2 G_1 स्तूयमानै $D_{3\,5}$ सुहृद् (for शुभैर्). —[d]) D_2 सुहृज्जन

Colophon — *Sub parvan* All MSS (except K_4 D_8) राजधर्म — *Adhy name* V_1 $Bo_{–2\,4,\,5}$ D_7 T_1 $G_{1\,2\,4}$ नगरप्रवेश° ; B_3 पाडवनगरप्रवेश ; $M_{1–3}$ नागपुरप्रवेश° — *Adhy no* (figures, words or both). $B_{1\,4}$ Da_1 Dn D_7 S 37 , $D_{2,\,3}$ 36. — *Śloka no* Dn_1 49.

३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रवेशने तु पार्थानां जनस्य पुरवासिनः ।
दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुर्बहून्यथ ॥ १
स राजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ।
यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २
गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवन्ति बृहन्ति च ।
प्राकम्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३
ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४
धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् ।
उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५
तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भामिनि ।
इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ६
प्रशंसावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ७
तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
अलंकृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ८
ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तथा ।
ऊचुः कथाः कर्णसुखाः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्शत्रुनिषूदन । C 12.1402 B. 12.38.10 K 12.37.10

39

1 D2 om the ref —a) Ś1 K1 V1 Dn2 D1 प्रवेशेन; T1 G1 3 प्रवेशन D2 पार्थस्य —b) K0 1 V1 B (except B1) D (except D1 2) S जनाना पुर वासिना (V1 °न) —c) K3 सहस्रागा —d) D7 तथा (for मथा) K4 V1 Bo 2-3 Da Dn D0 2 सह स्रश, B1 समवत, D7 S (except M3 4) बहून्यपि

2 a) K2 om (hapl.) from मार्गं up to राज (in 3a) Da1 राजमार्गे T2 transp स and राज मार्ग —c) D2 राजा (for राजन)

3 K2 om. up to राज (cf v 1 2) —a) K2 4 B2 Dn D4 6 7 S (except M1 3) रा(K6 om. रा)मार्गेषु, D2 °मार्गेण (for °मार्गे तु) —b) D1 om बृहन्ति K3 V1 B (except B0) Dn D6 8 महांति च, D7 T G बहून्यपि (for बृहन्ति च) —c) K1 4 D1 2 6 8 प्रा(K1 D3 प्र)कम्पते च, K3 5 5 Dn1 D4 प्रा (K0 D4 प्र)कम्पतीव, D7 S प्राकम्पन्निव B2 प्राकम्पते भरेणैव; Da प्राकम्पत मयेनैव —d) B2 D7 T G M4 सर्वशः, M2 भामदा (for भारत) Da रत्न(Da2 °रत्न)पूर्णानि सर्वशः

4 a) B1 सर्पीडा, S सर्वीळ (M1.2 °ळा) —c) T2 M चोभौ (for चैव)

5 a) K1 अपि (for असि) Da1 पचालि, T2 G1.2 M4 पांचाली D8 धन्या धर्मा स पांचालि —b) K4 D1 पुरुषसत्तम —c) Ś1 K1 D1 कल्याणी, Da धर्मज्ञे —d) Ś1 K1 4 Bo महर्षेंद्र (Bo °र्षींद्र) (for °र्षीन्)

6 a) K0 D2 3 m 4 M4 [अ]मेयानि, D8 से व्यानि (for [अ]मोघानि) —b) K5 D4 G3 व्रत- चर्यास् Ś1 G1 M2 भामिनी, K2 3 V1 B Da Dn D4 6 भाविनि, K4 मानिनि —d) D8 मुदा (for तदा) Da1 प्रिय (for स्त्रिय)

7 a) D1 प्रशशंसुश्च वचनैर् —b) K1 मिथ शब्दश्च, D1 मिथाशब्दैश्च —c) K1 4 5 V1 Bo-2 5 Da Dn2 D1-4 7 S (except T2 G2 M2) तथा (for तदा) D5 प्रीतियुक्तस्तया सर्वं —d) K2 4 D1 महाकुलं (for समा°)

8 a) Ś1 K1 4 Bo 2 4 5 D2 4 T G1 M तथा-, D8 5 कथा (for यथा) —b) Ś1 युधिष्ठिर, Bo 4 5 कुरूत्तम —d) K3-5 Bo 4 5 Dn2 D2-5 राजवेश्म तत्, B3 (m as in text) D8 °वेश्मनि, D7 °वेश्मसु

9 b) K0-4 B2-5 Dn D2 3 5 पौरा (for पौर) K4 जानपदस्, D2 3 5 जनपदास् (for जानपदास्) K5 B3 Dn1 T1 तदा (for तथा) —c) K1 3 5 V1 B Da Dn D2-6 M1 ऊचु कर्णसुखा वाच (K1 °खारंभाश्), D7 T G M1-3 ऊचु श्रोत्र(M2 सु)सुखा वाच —d) K1 M4 तमुपेत्य

10 b) K1 4 शत्रु शत्रु, K3 D1 शत्रुवृंद (for शत्रू- ञ्शत्रु) K3 4 D2-5 निबर्हण, Da Dn D6-8 T G निषूदन

C.12.1402
B.12.38.10
K.12.37.10

दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ १०
भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं नृप ॥ ११
एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ १२
प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ १३
प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च ।
पूजयामास रत्नैश्च गन्धैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ १४
निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।
ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानुपस्थितान् ॥ १५
स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ १६
तान्स संपूजयामास कौन्तेयो विधिवद्द्विजान् ।
धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७
सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १८
ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्तब्ध्वेव भारत ।
सुहृदां हर्षजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९
हंसवन्नेदुषां राजन्द्विजानां तत्र भारती ।

---

11 a) Ś1 K1 भवान्न(K1 °न)स्तु, K5 भविता त्व, D2 भवन च; D3 भव त्वं च, D8 भय सत्य (for भव नस्त्व) B4 महाभाग (for °राज) — b) D8 राजेश, G2 राज्याय (for राजेह) Da2 शरणं; D8 शरद (for शरदां). — c) V1 D8 प्रजां — d) K3 त्रिदिवि, K5 स्वदिवं K3.5 D4 पुन; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 तथा (for नृप)

12 a) M1.3 राजपुर (for °कुल-) T2 -द्वारं (for द्वारि) — b) T G3-4 मगळैर् K1 अभिपूजितै, T2 °संवृत, G2 उपपूजित M3.4 मगळेनाभिपूजित — c) K4 मक्तान्; K5 D2-5 दत्तान्; T2 युक्तान् (for उक्तान्)

13 a) T2 प्रविवेश गृहं राजा — c) Dn D6 श्रद्धा- (for श्रुत्वा) — d) D3.8 रथपार्श्वादवातरत्

14 a) B2 D7 S (except M1.3) राजा (for श्रीमान्) — b) Da1 दैवतानभि; D1.4 M2 देवतान्य(D4 °म)भि — c) V1 B3 D7 S गधैश्च (for रत्नैश्च) — D2 om 14d–16a — d) K3.5 B5 Dn D6.8 गधमाल्यैश्च, V1 रत्नैर्माल्यैश्च, B3 Da D7 S माल्यै (G3 °लै) रत्नै (D4 °न्यै)श्च M2 सर्वत

15 D2 om 15 (cf v l 14) — a) T2 विनिष्क्रम्य (for निश्चक्राम) — c) Dn2 D4 ब्राह्मणाद्र्, D1 ब्रह्मणाद्र् — d) K3.5 V1 B D (except D1.7, D2 om) M2.4 अवस्थितान् (for उप°)

16 D2 om 16a (cf v l 14) — a) D7 स सर्वै तस; D3 म संभृतस्, M3 ततो वृतस् (for स संवृतस्) V1 तथा; G3 सदा (for तदा) — b) D1 T G1.3.4 माशीर्वाद (for °र्वाद). — c) K1.4 D1 निर्मलश्; D4 त्रिपुलश् (for विमलश्) D8 चैव (for चन्द्रस्) — d) D7 वृतगणो; D8 गणधृतो (for गणवृतो)

17 a) B2 सर्वान्, M4 स तान् (by transp) D4 om स K5 V1 B0.1.3-5 Da Dn D6.8 तास्तु वै पूजयामास, D2.3.5 तान्सर्वान्पूज° — c) G1 सौम्य (for धौम्य) M1.3 गुरून् — After 17, T G ins.:

53* प्रविवेश सभा राजा सुधर्मां वासवो यथा ।

18 a) Ś1 D6 सुमना Ś1 (marg) K1 D4 M1.3 भ(D1 भा)क्ष्यैर्; M4 अन्यैर् (for रत्नैर्) K4 D3 सुमनाभिस्तथा रत्नैर् — c) D4 राजेन्द्रो — d) Ca cites किमिच्छकै (as in text) B1 विविधैर्हृदिकोल्यकै

19 b) K1 इव; D4 इव (for दिव) K1 लब्धेह, K3 भित्त्वेव, Da1 स्तब्ध्वेह, D8 स्पृगिह, G1.3 स्तब्ध्येव. Ca cites स्तब्ध्वा (as in text) — c) K2.4 V1 B (except B2) Dn D1.6.8 प्रीतिजनन — d) K4.5 B0.4 D3.7 T G1.3.4 M1.4 पुण्य- (for पुण्य)

20 a) K3 V1 B0.1.3m.5 विदुषां, K4 नदतां; D1 वरता; D6 नहुषा, D8 नेदुषी, Ca नेदुषा (as in text) K1 G1 M3 राजं; K2.5 V1 B Da Dn D3.8.5.6.8 राजा, K3 D4 तत्र (for राजन्) D7 भवने विदुषो राजन् — b) K3.5 D4 भूप (for तत्र). Ś1 K1.2.4 D1 Ca भारती, K3.5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6 M3 भारतीं, D8 G2 भारत; G1 भारति. — c) Ś1 K1.4 M1.3.4 शुश्रुवुर् (for शुश्रुवे) — d) K1 Da2 पुष्कलाक्षा (Da2 °क्ष), G1 पुष्करार्थं (for °लार्थं). K2.4 M1.3 पदाक्षरा, K3.5 V1 B0.2-5 Da Dn D1-3.5.6.8 °क्षरां; D7 °क्षरान् (for °क्षरा) B1 पुष्करानुपदाक्षर

शुश्रुवे वेदविदुषा पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ २०
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानां च मनोरमः ।
जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१
निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२
तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३
वृतः सर्वैस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
परं सहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ २४

स दुष्टः पापमाशंसन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अनामन्त्र्यैव तान्विप्रांस्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५
इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६
किं ते राज्येन कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७
इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः ।
विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः । C. 12. 1421 B. 12. 38. 29 K. 12. 37. 29

21 ^{a}) G1 निर्घो° — ^{b}) D7 S रवो महान् (for मनोरम) — Dn1 om 21^{c}–22^{d} Dn2 reads 21^{c}–22^{d} on marg — ^{c}) Ś1 K1 जय G1 प्रवदतां — ^{d}) D3 5 पुन (for स्वन) K1 तत, Da नृप (for नृप)

22 Dn1 om 22, Dn2 reads it on marg (cf v l 21) — ^{a}) D2 3 7 8 G2 4 निःशब्देन (D3 °पु) B2 निःशब्दस्तिमिते तत्र — ^{b}) D7 विप्रजन B3 प्रभो, T2 पुर, M3 पुरा (for पुन) — ^{c}) K1 ब्राह्मण रूपी, Ca °च्छद्मा (as in text) — ^{d}) K4 रजसो, D6 वाक्यम् (for राक्षसो)

23 ^{a}) D4 G1. 3 -सखो; D3 नाम्ना (for सखा) Ca cites दुर्योधनसखा (as in text) — ^{c}) K (except K1) B (except B1) Da Dn D2 3 4 6 8 साक्ष, D1 सांख्या; D4 शांत (for साक्ष्य) Da2 शिखा, D7 शिखी (for शिखी) — ^{d}) Ś1 K1 D4 हृष्टो, D7 दृष्टो, Ca धृष्टो (as in text) D2 साध्वस

24 ^{a}) D7 धृत (for वृत) K2 3 V1 B (except Bo) D (except D1. 7) तथा (for तदा) — ^{b}) T2 आशीर्वाद Da1 विचक्षुभि, D2 3 दिदृक्षुभि, D8 विचक्षणै (for विवक्षुभि) — ^{c}) B1. 2 D1 4 7 T G पर (for पर) Ca cites परंसहस्रै (as in text) Ś1 K1 राजेंद्रस् V1 पर विहिं ये राजेंद्र (sic) — ^{d}) Ś1 K1 तत्रो; K2 D1 वृतो (for तपो) K1 4 V1 Bo 1 2-4 Dn -मधिश्रितै, K2 D1 -मश्रितै, K3 5 D2 3 5 M4 मवृतै, D1 मवृत B2 Da D8 तपोनियम माश्रितै

25 ^{a}) K4 B1 T G2–4 M4 सुदुष्ट K1 आशामे; V1 B D (except D1. 4 8) S आशासु (for आशासन्) — ^{c}) K1 अनामन्त्र्यैव, D7 T2 G अनुमन्त्र्ये (G1 °त्रे) व V1 च (for [ए]व) — ^{d}) D7 S (except M1 3) इत्युवाच (for तमु°) G1 महीपति

26 Before 26, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 ins चार्वाक उवाच — ^{c}) K1 D7 कुरुपतिं — ^{d}) Bo 4 (m as in text) राज, D4 जाति (for ज्ञाति-) Ś1 (marg sec m) अस्ति वै, T1 G आहवे (for अस्तु वै) Ś1 K1 B1 4 m Ca ज्ञातिघातिनमोऽस्तु वै (B1 Ca ते)

27 ^{a}) Dn1 तेन स्वादि (for ते राज्येन) — ^{b}) K1 कृत्वैषां, K3 कृत्वैव K4 कृत्वेव ज्ञानजीवित — ^{c}) G1 कुरूंश्च (for गुरूंश्च) — D8 om (hapl) 27^{d}–28^{c} — ^{d}) D7 [ऽ]नु, G1 [ऽ]पि (for न)

28 Before 28, B2 Dn1 D2 3 m 5 ins वैशंपायन उवाच D2 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) M2 वै (for ते) K3 Da D4 7 T G M2 3 तद्, M4 च (for वै) Da T2 वच, D1 G1 द्विज (for द्विजा) — ^{b}) All MSS (except Ś1 K1 2 4 D1, D8 om) दुष्टस्य (for घोरस्य) K5 Da2 राक्षसा (Da2 स) — ^{c}) Ś1 K1 D7 विव्यथुश्च, D1 विवृथु (for विव्यथुश्) K1 M3 चुकुशुश् (for °शुश्) G4 चापि (for चैव) — Da om 28^{d}–29^{a} — ^{d}) D7 तस्य वाक्याविशेषित; T G M2 तस्य वाक्याप (T2 G2 °क्याव; M3 °त्याप्र) धर्षित

29 Da om 29^{a} (cf v l 28) — ^{b}) Ś1 K1 तु (for च) D4 राज (for राजा) — ^{c}) S कौशिका — ^{d}) D8 आसीद् (for आसन्)

30 D8 om. the ref. — ^{a}) D8 प्रसीदतु — ^{b}) D7 [अ]भियाचित — ^{c}) K2 3 5 V1

C. 12. 1421 B 12. 38. 29 K 12. 37. 29 व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशां पते ।
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१
जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२

ब्राह्मणा ऊचुः ।

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।
परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः ।
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५
स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६
पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ ३८

$D_{2\,3\,5\,6\,8}$ M_{4} प्र(B_{5} अ)त्यासन्न° (D_{6} M_{4} °न्न), D_{1} प्रविपन्न, D_{7} T_{1} $G_{1\,3\,4}$ प्रत्यापन्न K_{5} व्यवसिन (for व्यसनिन) —^{d}) $G_{1\,2}$ M_{4} मा (for मां) T G_{1-3} वा(G_{3} मा)धितुम् (for धिक्कर्तुम्) B_{1} अर्हसि

31 D_{8} om the ref —^{a}) Da ततस्ते ब्राह्मणा राजन् —^{c}) K_{4} वक्तु नैव (for ऊचुर्नैतद्) D_{7} T_{1} G नैष द्विजो (for नैतद्वचो) —^{d}) T_{1} G अन्यस्तु (for श्रीरस्तु)

32 ^{a}) K_{1} ततश्; $D_{1\,3}$ ऊचुश्; D_{7} जग्मुश्; T_{2} द्विजाश्, Ca जज्ञुश् (as in text) D_{7} T_{1} G $M_{2\,4}$ चैनं (for चैव) —^{b}) M_{2} ते (for त) —^{c}) D_{2} ब्रह्मणा —^{d}) G_{1} तपो हि (for तपोभिर्) K_{1} विमलीकृत°, V_{1} $B_{1\,3\,4}$ Da D_{8} निर्मलीकृता (Da_{1} °त) (for विमली°)

33 D_{8} om the ref D_{1} G_{1} ब्राह्मण (for ब्राह्मणा) —^{a}) T_{1} G_{2-4} राजन् (for एष) $Ś_{1}$ $G_{1\,2}$ °सख° (for सखा) —^{b}) D_{7} S विश्रुतो (M_{4} °ज्ञातो) ब्रह्मराक्षस°

34 ^{a}) K_{4} वयं ब्रूमो न धर्मात्मन् —^{b}) $D_{1\,3}$ येतु; M व्यैतु (for व्येतु) D_{8} वयम् (for भयम्) —^{c}) D_{6} उपातिष्ठतु, D_{8} उपातिष्ठतु —^{d}) D_{6} पितृभि

35 D_{8} om. the ref —^{b}) B_{1} मूर्छितैः, M_{4} °मूर्छित° — Da om 35^{cd} —^{c}) K_{1} G_{1} निर्भर्त्सयंत°, D_{7} निर्जघ्नुवत°. D_{8} निर्भर्यंत° शुचो योनि° —^{d}) K_{1} निर्जघ्नु

36 D_{8} om. 36^{a}–37^{b} —^{a}) B_{3-5} पपात च (for स पपात) —^{b}) Da_{1} ब्रह्मवादिनं —^{c}) D_{1} निर्दग्धा

37 D_{8} om 37^{ab} (of v l 36) —^{c}) $D_{3.5}$ तु (for च) $D_{2\,3\,5}$ आलेभे, D_{6} आदत्ते (for आपेदे) —^{d}) K_{1} Dn_{2} पाण्डवा ससुहृज्जना (K_{1} [before corr] °न°); Da_{2} पाडवे ससुलक्तन° (sic) — After 37, all MSS (except D_{8}) ins an addl colophon [*Sub-parvan* $Ś_{1}$ K V_{1} B_{1-5} Da Dn D_{1-7} T_{2} $G_{1\,2}$ M राजधर्म — *Adhy name* K_{1} B_{2} Da D_{7} M चार्वाकनिग्रह°, K_{2} V_{1} $B_{0\,3-5}$ Dn_{1} D_{6} चार्वाकवध°; T_{1} $G_{1.4}$ राक्षसवध°, G_{2} चार्वाकराक्षसवध — *Adhy no* (figures, words or both) $B_{1\,4\,5}$ Dn_{1} Dn D_{7} S 38, B_{2} 39 — *Śloka no* Dn_{1} 36, Dn_{2} 35] — After the addl colophon, Dn $D_{2\,3\,6}$ T G ins

54* वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्त भ्रातृभि सह ।
उवाच देवकीपुत्र सर्वदर्शी जनार्दन ।
[(L 1) G_{4} स्मृत्वा (for तत्र)]

38 K_{5} om from 38 (with the ref) up to the end of the Adhy D_{7} T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच) —^{a}) K_{1} ब्राह्मणस् —^{b}) K_{1} अर्चनीय°; Da °नीय D_{7} T G अर्चनीयतमा° सदा —^{c}) D_{3} M_{2} भूमिधरा —^{d}) K_{1} तु (for सु) D_{7} सुप्रसादना°;

पुरा कृतयुगे तात चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवत्सरम् ॥ ३९
छन्द्यमानो वरेणाथ ब्रह्मणा स पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४०
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्प्रभुः ॥ ४१
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ४२
ततो देवाः समेत्याथ ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ४३
तानुवाचाव्ययो देवो विहितं तत्र वै मया ।
यथास्य भविता मृत्युरचिरेणैव भारत ॥ ४४
राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृप ।
तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ४५
तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ४६
स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ४७
हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः ॥ ४८ C. 12. 1441 B. 12. 39. 11 K. 12. 38. 12

D5 °दायका

39 K5 om. 39 (cf v l. 38) — a) V1 B D (except D1. 4 7) T2 G2 M3 राजन् (for तात) — b) Da महाराज (for °बाहो) — d) K2. 4 दुष्कर, D7 पादाग्रो (for बदर्यां) All MSS (except Ś1 K2. 4, K5 om.) बहुवार्षिकं (for °वत्सरम्)

40 K5 om. 40 (cf v l. 38) — a) K1 वरेणार्थी, D1 वरीतात (for वरेणाथ) K3 V1 B Da Dn D2-8 S वरेण छ(T1 G3. 4 °ण छा, G1 °णाच्छा) द्यमानश्च (Da D5 °मान स, D8 °मानं च) — b) B1 ब्राह्मणान्, G1 ब्राह्मणा B2. 4 [अ]र्मो, Dn D6. 8 T1 G1-3 च (for स) T2 सर्वत (for स पुन) — c) Cv as in text — B5 Da1 D3 om. (hapl) 40d–41c

41 K. om. 41 (cf v l. 38) B. Da1 D3 om 41abc (cf v l 40) — a) D3. 5 द्विजावमाननादन्यत् — d) K2. 3 V1 B Da Dn1 D2-6. 8 ददौ तस्मै (V1 °स्मिन्) जगत्पतिः (K2. 3 D4 °प्रभुः), Dn2 ददौ तस्य बृहस्पतिः

42 K5 om. 42 (cf v l 38) — b) K1 देवानामतिविक्रम, D7 दुर्जयोमित° — c) Da2 स्थापयामास, M3 तापया° — d) K1 तीक्ष्णकर्मा T2 बलान्वित; G1 (before corr) महाबला

43 K5 om 43 (cf. v l 38) — a) K1 T2 समस्पेत्य, K2. 4 V1 B D (except D1. 4) समेताश्च (for °त्याथ) — b) Da1 ब्राह्मणाम्, D8 ब्रह्मणाम् D1 अब्रवीत् (for अब्रुवन्) — Da1 om 43cd — c) Dn2 G1 राक्षसस् — d) D3 बल (for बल). G2 तथा (for तदा)

44 K5 om 44 (cf v l 38) — a) B3 Dn1 D2. 3. 5 ततो, D8 [अ]प्ययो (for [अ]व्ययो) T1 देवा, G1. 2 देवास् — b) V1 B D (except D1. 4 7) T2 M3 विहितस् Da तस्य, G2 तव (for तत्र) D8 देवयो (for वै मया) — c) D1 तथास्य — d) K3-4 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [इ]ति भारत, D7 T G दिवौकस (for [ए]व भारत)

45 K5 om 45 (cf. v l 38) — b) K2. 3 B0-2. 3 (m as in text). 4. 5 Dn D1-6. 8 नृपु, K4 पुरा; Da भुवि, D7 T G नृप (for नृप) D2. 3. 5 भवितास्य सखा नृपु — c) M1-3 तत्र, M4 कृत- (for तस्य) D7 T G तत्स्नेहेनावबद्धोसौ — d) V1 अवमन्यते

46 K5 om 46 (cf v l. 38) — a) Ś1 D1-3 यत्रैव (D1 °व) Ś1 K1. 3. 4 D1. 4 कुपिता (for रुषिता) — b) K1 D1 -प्रदर्शिता, D8 प्रधर्षिवत् — c) Ś1 K1 D7 वाग्बलात्, Da वाग्यता Da प्राप्त (for पाप) — d) D3 गमिष्यमि

47 K5 om 47 (cf v l 38) — a) K1 एव (for एष) K1 (before corr as in text) निहित D1 शीतिर; D6 शेषे (for शेते) — b) B3 ताडित (for राक्षस) — c) Ś1 K1 चार्वाक K1 D3 नृपति; G4 भरत (for नृपति) — d) T2 मा शुचोत्र महाबल

48 K5 om 48 (cf. v l 38) — a) D7 क्षत्रधर्मे (submetric), D8 ब्रह्मचर्येण — b) K3 D1. 4. 6 भारत (for पार्थिव) — c) D1 स्वर्गताश्च; D8 स्वर्गतोस्य — d) Ś1 K1 D1 -पावना (for -पुंगवा)

C. 12. 1442 B 12. 39 12 K. 12. 38. 13 स त्वमातिष्ठ कल्याणं मा ते भूद्ग्लानिरच्युत । शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपालय ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ १
तमेवाभिमुखौ पीठे *सेव्यास्तरणसंवृते ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ २
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।
निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ३
दान्ते शय्यासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक्पृथक् ॥ ५
युयुत्सुः संजयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।

---

49 K5 om 49 (cf v l 38) —a) G3 सर्वम् (for स त्वम्) Ś1 (sec m) कल्याणिन्; K2-4 B Da Dn D2 3 5-7 S कार्याणि, V1 D1 4 कर्माणि (D1 °णिन्); D8 कल्याणि (for कल्याण) —b) Dn2 भूग्लानिर्; D1 भून्मतिर्, D7 T G M3 भूद्बुद्धिर्; D8 भुक्तानिर् (for भूद्ग्लानिर्) B8 उच्यते, D1 ईदृशी, D7 S (except M1, 3) अन्यथा, Ca अच्युत (as in text) —c) K1 Dn2 शत्रु जहि; Bo 3-5 D1-3 5 जहि शत्रून् (by transp); D4 शत्रूञ्जय —d) K2 3 V1 B D (except D1 4 7) परिपूज(D3 °र)य

Colophon om in K5 (cf v l 38) —*Subparvan* K1-4 V1 B Da Dn D1-4 6 7 T2 G3 M राजधर्म —*Adhy name* Bo 1 3-5 Da Dn2 D5 6 चार्वाकवध°, B2 चार्वाकनिग्रह°, T1 G1 3 4 चार्वाकचरित(G3 om -चरित)कथन; G2 चार्वाकचरित, M चार्वाकोत्पत्ति° (M3 4 °त्तिकथन) —*Adhy no* (figures, words or both) B1 Da1 Dn D7 M 39 (as in text), B2 40, D2 3 37 —*Śloka no* Dn 13

40

1 D3 om the ref —a) B2 कांचनो. D7 S मुखे (for हृष्टो) —d) Bo 2 3 D2 5 8 न्यसीदत् (for न्यषीदत्)

2 a) V1 B1 2 5 Da M1 3 [अ]भिमुख, D1 °मुख; D7 G1 °मुखो D7 S पीठं —b) Ś1 K1 सव्यास्तरण सवृते, K2 4 परार्घ्या(K4 °रध्या)स्तरणावृते, K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 प्रदीप्ते (D4 °हृष्टौ) कांचने शुभे; D1 स्पर्ध्यास्तरणसंवृते, D7 S प्रमृष्ट काचन शुभं —d) K1 D4 M1 3 निषेदतुर्, V1 Dn1 D7 न्यषीदतुर् (for निषी°)

3 a) D5 T2 M1 3 transp कृत्वा and तु D2 3 5 च (for तु) Bo राजानो —c) K4 निषीदतं; Da D1 4 M1 3 निषे(D4 °ष)दतुर्, D7 G1 न्यषी° —d) B2 शुद्धयोर्, B5 स्वर्णयोर् (for श्लक्ष्ण°) Dn2 मधु पीठयो

4 a) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सिंहासने (for शय्या°) Ś1 K1 शुद्धे; D8 शुक्ले (for शुभ्रे) —c) D7 प्रयाहि (for पृथापि) —d) K1 सहस्ते

5 a) Ś1 K (except K5) D1 4 Ca (Cap as in text) सुधन्वा Ś1 विधुरो Cv cites सुधर्मा विदुर° (as in text) D7 S (except M3) विदुर° सह(M4 °दु° सुधर्मा)धौम्यश्च —b) Ś1 K1 4 D1 च(K4 D1 ज)-नेश्वर°; B5 D1 च कौरव (for च कौरव°) —c) K4 निषीदुर्

धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्व उपाविशन् ॥ ६
तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणीन् ॥ ७
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहु मङ्गलम् ॥ ८
पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९
काञ्चनोदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसाः ॥ १०
शमीपलाशपुंनागाः समिधो मधुसर्पिषी ।
स्रुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः ॥ ११
दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं लक्षणेनोपलिप्य ह ॥ १२
व्याघ्रचर्मोत्तरे श्लक्ष्णे सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३
उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम् ।
जुहाव पावकं धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १४
अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । C. 12. 1457 B 12. 40. 15 K. 12. 39 15

---

6 ^{a}) K1 युद्ध°सुं, D2 यथुक्त S1 स्वयस्त D2 8 तत्र (for चैव) — ^{d}) B3 पार्श्वे (for सर्वे) K2-4 V1 B D (except D1 4 7) Cap समाविशन् (Da1 °शेत्), Cs उपाविशन् (as in text)

7 K3 D4 om 7^{ab} — ^{a}) M3 ततोपविष्टो (for तत्रोप°) — ^{b}) K2 स्नुवा, K5 स्नेत, T1 M श्वेतान् G2 M सुमनस[ ]स्पृशत् S1 K1 V1 B1 D1 T1 G1 3 4 [ऽ]स्पृशन्, K2 4 [ऽ]दृचत् (for ऽस्पृशत्) D1 श्वैताश्च सुमना स्पृशेत् (sic) — ^{c}) K1 अक्षितां, M1 अक्षता, Cs °तान् (as in text) Cv cites भूमिं — ^{d}) M3 सुवर्णं Cv cites सुवर्णं रजतं V1 B D (except D1 4 7) मणिं

8 ^{b}) K5 युधिष्ठिर (for पुरोहितम्) — ^{d}) K3 दत्त (for बहु)

9 ^{a}) N (except S1 D) T G2-4 M1. 8 अभिषेच (K1 °क)निक — ^{d}) D4 सर्वे (for सर्व) K8 सभार (for संभार) K3 D2-4 M3 संभृत

10 ^{a}) K1 Dn2 D2 6 M1 काचनोदुयरास् Ca cites औदुम्बरा K- कांचनात्मात्रजात्त्र — ^{b}) D8 रजता — ^{c}) S1 पूर्ण, K- Dn1 D4 पूर्णा (for पूर्ण) — ^{d}) S1 K4 T1 G2 गोरम°, V1 B D (except D1 4 7) गोरस

11 ^{a}) K3 D1 पुन्नाग, V1 स्वदिरा, D1 T G1 3 4 पालाश (T1 °र्श), G2 M4 समिध (for पुनागा) K2 B Da Dn D2 3 6 8 श्र(B1 6 Da1 स)मीपि (B2 Da1 °पं)प्पलपालाश, K4 समीपलाशपुष्पाणि — ^{b}) G2 पृथक्च, M1 पाशन (for समिधो) — ^{c}) K2 B1 2 6 श्रुव, D- श्रुव (for स्रुव) K4 D8 चौदुम्बर K2-4 V1 B D (except D1 4) S शखस् S1 K1 श्रु(K1 स्र)वतोदुंवर शखास्, D1 सौवर्णोदुयरा शखास् — ^{d}) G2 हैम (for हेम) K4 V1 B (except B1) D (except D1 4) S (except T2) विभूषित — After 11, K5 ins

55* औदुम्बर रत्नपीठ व्याघ्रचर्मोत्तरच्छदम् ।

12 ^{a}) M1 [ऽ]भ्यनु (for [ऽ]भ्यनु) D8 दशार्हो गाम्यनुज्ञातस् — ^{b}) D7 तथा (for तत्र) — ^{c}) K2 प्रावणे, K8 V1 Da Dn D1-3 6 7 8 T G M3 प्रवणे (D1 °ण), B D6 प्लवने (B3 °णे) (for प्रवणा) D6 वेदी, D7 S (except T2 G2 M2) वेदिं — ^{d}) K8 लक्षणैरुप, K5 लेपनैरुप, D1 लक्षणैरप (for °णेनोप) K4 V1 B (except B3) Da2 Dn D2 3 6 लिप्य; Da1 लक्ष्य, D6 लिप्य, M3 लिख्य (for लिप्य) K3 - V1 B (except B5) Da Dn D1 6-8 S (except M1 3) च (for ह)

13 ^{a}) K2 3 V1 B D (except D1 4 7) शुक्ले (Da1 °क्ले) (for श्लक्ष्णे) — ^{c}) M1 3 दृपत्- (for दृढ) — ^{d}) Da समन्विते, M1 °पिते, M3 °चिते (for °त्विषि)

14 ^{a}) D4 उपवेशो S1 K1 D1 महास्थाने, D7 T1 M1 2 3 °राज (for °त्मान) — ^{c}) G1 पालिकान् (for पावक) — After 14, all MSS (except S1 K1 2) ins

56* तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् ।

[V1 B1 2 Da1 D3 पूजित°, D- S (except M1 3) पूरि (for पूजितम्)]

15 ^{a}) K1 4 अभिषिंचत; M1. 8 अभ्यषिंचन् Da2 om पृथ्व्या G1 M8 पृथ्व्या D3 अवाप्य च पति पृथ्व्या — ^{c}) M1 धृतराष्ट्र D5 स (for च) M1 3 राजर्षि (M3 °र्षी) — After 15, K4 - V1 B D (except D1 4 7) ins

C 12.1458 B 12.40.16 K 12.39.15 धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ १५
ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीः ।
धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ १६
पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयत् ।
वेदाध्ययनसंपन्नाञ्शीलवृत्तसमन्वितान् ॥ १७
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च ।
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १८
युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव ।
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ १९
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २०
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विपः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥ २१
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

57* समनुज्ञाय कृष्णेन भ्रातृभि सह पाण्डव ।
पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजामृतमुखोऽभवत् ।

[(L 1) V_1 अनुशान स, B_1 समनुशात , Dn D_6 अनुशातोथ D_8 समनुशातय कृत्वा (for the prior half) Da_1 भारत (for पाण्डव) V_1 B_1 D_8 पांडवो (D_8 कृष्णेन) भ्रातृभि॰ सह (for the post half) — (L 2) B_1 पंचजन्याभिरक्तश्च (for the prior half) Ca अमृतसुख (as above)]

16 ^{a}) T_2 [ऽ]न्ये (for ऽनु) V_1 $D_{2\ 3\ 5}$ [ऽ]नुवादयामास D_8 om from वादया up to तां (in 17^a) — ^{b}) K_3 $D_{4\ 7}$ S (except $M_{1\ 3}$) पटहानक (for पणवानक) K_1 Da D_2 -दुदुभि ; $K_{2\ 3\ 5}$ $B_{1\ 5}$ Dn $D_{1\ 4\ 6\ 7}$ S दुदुभीन् — ^{c}) D_4 हि (for ऽपि)

17 D_8 om पूजयामास ता (cf. v l 16) — ^{b}) G_1 भूरिदक्षिणा — ^{d}) K_4 ब्राह्मणा॰ $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ V_1 B_1 D_8 स्वस्त्यवाचयन्, $K_{3\ 6}$ B_3 (m as in text) $_4$ Dn_1 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_2 $M_{1\ 3\ 4}$ स्वस्ति वाच(D_1 °द)यन्, B_2 Da_1 G_1 M_2 स्वस्त्यवाचयत्; Dn_2 स्वस्त्यवाचय (for स्वस्ति वाचयत्) — ^{e}) D_3 (m as in text) वृत्ता॰ (for वेदा॰) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 शीलवृत्ति , K_2 B_2 Da Dn $D_{6\ 8}$ वृत्ति(D_6 °त)शील ; V_1 B_{3-5} $D_{2\ 3\ 5}$ वृत्त शील-, B_1 नीतिशील (for शीलवृत्त-) D_7 $M_{1\ 3\ 4}$ समाहितान (for -समन्वितान्)

18 ^{a}) D_1 ब्रह्मणा D_4 राज्ञि, D_7 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ राज॰ (for राजन्) — ^{b}) B_2 Da स्वस्त्याह (Da °हुर्), D_7 स्वस्त्युचु (for स्वस्त्यूचुर्) $K_{3\ 5}$ $D_{4\ 7}$ S (except T_2 G_2 M_2) जनमेजय (for जयमेव च) — ^{c}) $K_{1\ 5}$ D_7 च (K_6 वि) नदत , D_4 विनर्दंत॰ (for च न॰) — ^{d}) D_4 युधिष्ठिर

19 ^{b}) D_7 S (except M_2) पार्थिव (for पाण्डव) — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ प्राप्तोपि (for प्राप्तोऽसि) D_3 दिष्ट्या धर्मं प्राप्नुवंति

20 ^{a}) K_3 गांजीव॰ (for गाण्डीव॰) — ^{b}) K_6 स (for च) M_2 पांडव — K_2 om 20^c–22^b — ^{d}) Da_1 पांडव — After 20, T_2 ins

58* रथै कुशलिभि सर्वैर्भ्रातृभि ससुहृज्जन ।
लोकनाथस्य कृष्णस्य प्रसादान्नरवर्षभ ।
विजित्य शत्रूनखिलान्प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ।
शाश्वत सवनद्वीपा परिपालय मेदिनीम् ।

21 K_2 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) $Ś_1$ वीर द्विपाद्, K_1 °क्षिपाद् (for °क्षयाद्) $K_{3\ 5}$ Dn D_6 तस्मात् (for अस्मात्) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ विजितद्विप॰; Da हि जित॰, D_8 वितमद्विपा (sic) — ^{c}) K_6 V_1 B D (except $D_{1\ 4\ 7}$) T_1 G_{1-3} -कार्याणि (for -कालानि). — ^{d}) T_1 पार्थिव, $M_{1\ 3\ 4}$ भारत (for पाण्डव) K_6 V_1 B D (except $D_{1\ 4\ 7}$) कुरु सर्वाणि भारत

22 K_5 D_8 om (hapl) 22 K_2 om 22^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) G_1 प्रतर्पित (for प्रत्यर्चित॰) — ^{c}) K_1 (sec m) महीं, K_3 Dn_2 $D_{4\ 7}$ T G महा (for महद्) — After 22, T_2 ins a passage given in App I (No 5)

४१

वैशंपायन उवाच ।
प्रकृतीनां तु तद्वाक्यं देशकालोपसंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजाथोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १
धन्याः पाण्डुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुंगवाः ।
तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान्गुणानाहुः समागताः ॥ २
अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यत्रैवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३
धृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो दैवतं परम् ।
शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५
यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां ततः ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ।
एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ ७ C. 12.1474 B 12.41 6 K 12.40 6

Colophon om in D5 —*Sub parvan* Ś1 K1. 4 . V1 B D (except Dn° D4 5, D5 om) S (except G2 4) राजधर्म —*Adhy name* Ś1 युधिष्ठिराभिषेचन, K1 2 4 V1 B0-4 D (except D1. 2, D5 om.) S युधिष्ठिर(T1 धर्मपुत्रा)भिषेक, K2 B5 युधिष्ठिरराज्याभिषेक —*Adhy no* (figures, words or both) K. B1 Da1 Dn1 D7 S 40 (as in text), D2 3 38 —*Śloka no* Dn1 24

41

1 D5 om the ref D5 om 1 —a) K5 V1 B D (except D1 7, D5 om) च (for तु) —b) K4 °कालोपि (for °कालोप) K1 V1 B D (except D1 4 7, D5 om) T G M2 वृंहित (for संहितम्) C3 cites उपसंहितम् (as in text) —c) G1 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) —d) K1. 3 . चोत्तर, V1 B0-2 5 Da Dn2 D2 3. 5 7 मोत्तर, B1 Dn1 मोंतर, D1 युत्तर, D4 8 मन्वर, G1 [अ]थोत्तर (for [अ]थो) K1 समभाषत, K3 G3 प्रत्य(G5 °ति)पद्यत

2 Before 2, T1 G ins युधिष्ठिर उवाच —a) K3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नूनं, D7 राज्ञा; T1 तावद्, T2 G M1 3 4 राजन्, M2 सर्वे (for लोके) —b) B1 येषां पाडव ब्राह्मणा —c) K1 5 D1 7 T1 G M1-3 तथ्या(G1 °स्या)न्वा यदि, V1 तथ्यास्तानथ, B2 तथ्यान्तयाय, Da2 corrupt, D1 2 तथात्व(D1 °न्वा) प्यय (for तथ्यान्वा°) Da1 corrupt, M1 तथ्यं वा यदि वातथ्य —d) B1 M2 समागू(M2 °हि)ता, Da °गत, D7 समं गता

3 c) K1-3 5 B1 2 . Dn D2 4 6 8 यदेव, K4 M1 3 यत्रैव, B0 4 यदैव, Da1 यदेव (for यत्रैव) —d) K V1 B0 1 3 (marg , also as in text) 4 Dn2 D1 4 8 G2 M ब्रूत Da1 विमत्सरान्

4 a) Dn2 D5 महाराज D4 om from राज° up to °दर्थं (in 5a) —b) Ś1 D1 पूतात्मा, K5 Dn D2 3 5 6 पिता मे (for पिता नो) D5 त नो दैवतं परं —c) Ś1 शासनस्य (for नेऽस्य) —d) K1 मे प्रिय, B0 4 5 मत्प्रीति (for मत्प्रिय)

5 D4 om एतदर्थं (of v 1. 4) —a) D7 राजानं (for जीवामि) —c) B2 Da D5 तस्य (for अस्य) —d) Da1 अतेंद्रया (sic) (for अतन्द्रिणा)

6 a) K4 D2 4 7 8 S वाहम, Da वायम् (for चाहम्) D5 अनुग्राह्यो —b) G2 भवत (for भवतां) K1 सुहृदो भवतस, K3 5 D4 सुहृदा भवता (by transp) Da1 सुहृद, D1 सुहृद्य, D7 सुकृता (° सुहृदा) K1 2 V1 B D (except D1 7) G2 (for ततः) —c) K1. 5 G1 धृतराष्ट्रो (K5 ° —d) K1. 3 D4 वृत्त्या, V1 वृत्त (for वृत्तिं) वर्तयता(K4 °यिया)नघा (for वर्तितुमर्हथ) G1

7 a) B2 नाथोऽस्य Ś1 K3 B1 D2 5 7 G3 4 V1 य एष नाथो जगतो —b) Dn3 भवता अस्यैव (for अस्यैव) K2 4 जगती (for Da. सर्वा (for कृत्स्ना) D7 S (except M4 प्रसादे पृथिवी —d) M1 पूर्वं (for सर्वं) हि, T1 G2-4 ह (for च)

C 12.1474 B 12.41.8 K 12.40.8 अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ।
पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।
यौवराज्येन कौरव्यो भीमसेनमयोजयत् ॥ ८
मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने ।
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्वै समादिशत् ॥ ९
कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने ।
संजयं योजयामास ऋद्धमृद्धैर्गुणैर्युतम् ॥ १०
बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मिणामन्ववेक्षणे ॥ ११
परचक्रोपरोधे च दृप्तानां चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराजः फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १२
द्विजानां वेदकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव हि ।
धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं व्यादिदेश परंतपः ॥ १३
सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशां पते ॥ १४
यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ १५
विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।

---

8 ^{a}) $K_{1\,3\,5}$ $D_{1\,4}$ अनुमान्य, $D_{2\,3\,7}$ S °ज्ञाप्य (for °गम्य) $K_{2\,4}$ तु (for च) K_{3} वरजो (for राजान) V_{1} B Da Dn $D_{5\,6\,8}$ अनुज्ञाप्याथ तान्राजा — ^{b}) $K_{1\,5}$ यथेच्छ $D_{2\,3\,5}$ इह (for इति) — ^{c}) D_{1} पौरा (for पौर-) K_{1} -जानपदा K_{1} मुख्यां, D_{4} मुख्यान् (for सर्वान्) — ^{d}) K_{1} विचार्य (for विसृज्य) V_{1} पांडुनंदन, B_{1} M_{4} कुरुनदन — ^{e}) $K_{1\,3\,4}$ D_{4} यौवराज्यं च K_{2} Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ कौंतेय, V_{1} B Da $D_{7\,8}$ S कौरव्य (V_{1} $M_{1\,8}$ °व्य) (for कौरव्यो).

9 ^{a}) Bo मन्त्रेण, Da_{1} मन्त्रश्च, Da_{2} $M_{1\,8}$ मन्त्रस्य D_{1} चिंतने (for निश्चये) G_{3} तस्मिन् (for चैव) — ^{b}) Da_{1} T $G_{1\,3\,4}$ षड्गुणस्य; D_{3} षाड्गुणस्य; G_{2} गुणस्यापि V_{1} Da_{1} D_{7} T G विचिंतने (Da_{1} °येत्; T_{1} °ये), Da_{2} विक्षितते (sic), D_{1} न निश्चये (for च चिन्तने) — Da_{1} repeats 9^{cd} after 10^{ab} — ^{c}) K_{1} प्रीतिसपन्न (for बुद्धिसपन्न) — ^{d}) K_{5} V_{1} B D (except $D_{1\,4}$) S स (for वै) K_{1} विनियोजयत् (for वै समादिशत्) K_{3} D_{1} न्ययोजयत्, Da समाविशत्; D_{7} उपादि° (for समादि°)

10 ^{a}) Da कृताकृत्यपरि(Da_{2} °तप)ज्ञाने — ^{b}) K_{5} K_{6} तथा च (for तथाय) M_{2} दर्शने (for चिन्तने) — After 10^{ab}, Da_{1} repeats 9^{cd} — ^{c}) G_{1} सजयां — ^{d}) K_{2} V_{1} B Da Dn $D_{2\,3\,5-8}$ वृद्ध सर्वे, $K_{3\,5}$ D_{4} T_{2} M_{2} वृद्धमृद्धैर्, K_{4} वृद्ध वृद्ध, D_{1} वृद्ध वृद्धैर्, T_{1} G_{2-4} दृढं वृद्धैर् (G_{2} °द्धि); G_{1} दृढमृद्धैर्, $M_{1\,3\,4}$ वृद्ध वृन्दैर् (for ऋद्धमृद्धैर्) $K_{3\,5}$ D_{4} युत गुणै (by transp), D_{6} -गुणैर्वृत K_{1} वृद्धमृद्धियुत गुणै

11 ^{a}) Da_{1} परिणामे G_{1} om च — ^{b}) K_{4} °क्तचेतनयोस्तथा (corrupt), T_{2} भक्तवेतनिके तथा — Da_{1} repeats 11^{c} after 12^{ab} — ^{c}) V_{1} $M_{1\,3\,4}$ चादिशत्; D_{7} T_{2} प्रेषयद्, T_{1} G M_{2} प्रादिशद् (for व्यादि°) — ^{d}) All MSS (except $Ś_{1}$ K_{2} D_{1}) कर्मणा (G_{1} °णा) $K_{1\,3\,5}$ V_{1} B Dn D_{2-8} T G_{2-4} M चान्ववेक्ष(Dn_{2} °ष)णे; Da_{1} G_{1} चा(G_{1} ना)न्ववेक्षणे, Da_{2} चान्ववेक्षसे, D_{1} अनुवीक्षणे (for अन्ववे°)

12 ^{a}) K_{1} परचक्रोपमर्दे च, Dn_{2} °रोधेन, G_{1} परिचक्रोपरोधे च — ^{b}) $K_{2\,4\,5}$ V_{1} $B_{1\,2}$ Da Dn $D_{2\,6\,8}$ दुष्टाना, D_{7} दृष्टानां; M_{2} युक्तानां (for दृप्तानां) $D_{1\,7}$ T G om च Dn_{1} विमर्दने (for [अ]वम°) — After 12^{ab}, Da_{1} repeats 11^{c} — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\,4}$ G_{2} महाराजा; $K_{2\,3}$ Dn $D_{2\,7\,8}$ T_{2} $G_{3\,4}$ $M_{1\,8}$ °राज — ^{d}) Some MSS फाल्गुनं Dn_{1} चादिदेश, D_{7} प्रादि°

13 K_{3} om 13 — ^{a}) Bo $_{2-5}$ ($B_{1\,5}$ marg, also as in text) Da Dn T_{2} $G_{1\,2}$ देवकार्येषु; D_{8} वेदकार्ये च (for °र्येषु) $K_{1\,5}$ D_{4} द्विजदैवतकार्येषु — ^{b}) K_{1} D_{4} अग्निकार्येषु (for कार्येष्वन्येषु) B D (except $D_{1\,7}$) T_{1} $G_{3\,4}$ M_{1-8} ह (for हि) — ^{d}) K_{2} V_{1} B D (except $D_{1\,4\,7}$) नित्यमेव समादिशत्

14 Bo om (hapl) 14^{ab} — ^{a}) Da_{2} सहदेव (for °देवं) — ^{d}) V_{1} सर्वारंभे, B_{1} शरीरस्थो, M सर्वावस्थ (for °वस्थो) K_{1} सर्वावस्थासु भारत

15 ^{a}) K_{1} D_{2} योन्यान्, K_{5} M_{8} येन्यान्; $M_{2\,4}$ अन्यान् (for यान्यान्) K_{1} अन्यांश्च, D_{7} S अमात्यान् (for अमन्यद्) D_{1} योगाश्च, D_{7} अन्याश्च, G_{3} योधाश्च (for योग्यांश्च) Da_{1} यान्यान्यमन्ययोग्याश्च — ^{b}) K_{1} $D_{4\,7}$ T_{1} G M [अ]थ; K_{4} [अ]ह, T_{2} [अ]धि (for [इ]ह) — D_{6} reads 15^{c}–16^{a} twice — ^{c}) D_{7} श्रेष्ठेषु, $G_{1\,2}$ च तेषु, $M_{1\,8}$ एवाथ (for तेष्वेव) T_{1} $G_{3\,4}$ तांस्तांस्तेषु युयुजे (sub-metric)

अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १६
उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथातथम् ॥ १७
पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीना ये हता मृधे ।
श्राद्धानि कारयामास तेषा पृथगुदारधीः ॥ १
धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ।
रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः ॥ ३
विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ४ C. 12. 1480 B. 12. 42. 5 K. 12. 41. 4

—d) D7 T1 G1. 3 प्रियमाणो

16 a) Da1 मैव, D4 चेव (for चैव) —b) V1 B5 D7 महामति, Bo 2 Da D2 T G2 महीपति, B1 Dn2 D5 G1 3 4 M1. 2 4 महीपाल —c) D2 8 5 पृथिवीपालो, D7 T G M2 परमप्रीतो (for परवीरघ्नो) —d) Da धर्मार्थी (for धर्मात्मा)

17 a) Dn1 T2 G1 M2 तत्, Dn2 D8 मत्- (for यत्) D8 युक्ताय (for यत्कार्यम्) —b) B3 (marg as in text) 4 D2 2 5 कार्य (for राज्ञ) —c) K1 D1 4 सर्वैर् (for सर्वं) —d) D3 अप्रमत्त, C3 °मत्तै (as in text) Dn2 D3 यथायथ, D7 T G4 M य(D7 त)था मया, G1–3 यथा मम (for यथातथम्).

18 b) K1 5 Da कर्माणि (for कार्याणि) K1 3. 4 D4 मानद, Dn D2 3 6 सर्वदा (for नित्यश) —c) Da° राजाना (sic) K1 -ज्ञाय, D7 T1 G प्राप्य (for -ज्ञाप्य) —d) K3 B2 4 D3 5 कर्माणि, Dn2 सर्वाणि (for कार्याणि) K3 6 D4 भारत, V1 B Dn D2 3 5 8 मानद, Da नित्यश, D5 सर्वश, D7 सर्वत (for धर्मत)

Colophon —*Sub parvan* Ś1 K2 4 5 V1 Da Dn D2 3 6–7 T G1 2 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 B3 Da Dn2 D6 M2 भीमसेनराज्या(Ś1 ज्य)भिषेक, K1 B1 भीमराज्या°, K2 4 युधिष्ठिराभिषेक, K3 V1 Bo 4 5 D2–5 भीमयौवराज्याभिषेक, Dn1 अधिकारनियम, D7 राज्याभिषेक, T1 G1 3 4 M1 3 राज्याधिकार(M1 3 अधिकार)विभाग, G2 भीमाद्यधिकारप्रदान —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 4 Da1 Dn1 D7 S 41 (as in text), B3 42, D2 3 39 —*Śloka no* Dn1 19

42

1 D3 om the ref —b) M4 transp हता and मृधे K3 Dn D6 युधि, G1 वधे (for मृधे) K1 ज्ञातीना सयतात्मना —d) Da D1 पृथक्पृथग् (for तेषा पृ°)

2 a) D7 तदा, T2 तथा (for ददौ) K5 तत्र (for राजा) —b) Da1 पौत्राणाम् Ś1 T2 और्ध्वं देहिकं, K5 °देहिके —c) Dn2 सर्वे (for सर्वं) Ś1 D1 -गणोपेतम् (for गुणो) —d) Da युधिष्ठिर (for धनानि च) —ef) K3 5 D4 transp विचित्राणि and महार्हाणि

3 ab) B3 4 D2 3 5 M1 च (for तु) All MSS (except Ś1 K1. 2 4 D1) transp कर्णस्य and द्रोणस्य D2 तु (for च) —Da om. 3cd —c) K2 4 धृष्टद्युम्नश्चाभिमन्यो (K2 °न्योर्), K3 5 D4 7 S द्रौपदेयाभिमन्यूनां —d) K1 हिडिम्बस्य, K3 D4 8 G1 हैडम्ब(D5 °म्ब)स्य D3 भेदयो (for रक्षस)

4 a) D3 विष्णुराटप्रभृतीनां —b) D3 वसुदाम्

C 12 1490
B 12. 42. 5
K. 12 41 5

ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
धनैश्च वस्त्रै रत्नैश्च गोभिश्च समतर्पयत् ॥ ५
ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदैहिकम् ॥ ६
सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदैहिकम् ॥ ७
स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८
धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।
सर्वांश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ९
याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः ।
सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी ॥ १०
दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ११
स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

(for सुहृ°) —^{c}) Da2 द्रुपद, Dn2 द्रुपदो (for द्रुपद) —^{d}) Dn2 D1 द्रौपद्या

5 ^{b}) Ś1 K1 D1 एकैकमु(D1 °म)द्दहन्, K3 4 °मा दिशन् (K4 °त्), M1 8 °शोद्दिशन् (for °मुद्दिशन्) —^{c}) D1 transp च and वस्त्रै K2 4 transp वस्त्रै and रत्नै K3 5 V1 B Da Dn D2–8 S धनै (B6 Dn1 M1 3 4 °न) रत्नैश्च गोभि(V1 भोगै)श्च —^{d}) K3 5 V1 B D (except D1) S वस्त्रैश्च (for गोभिश्च) Ś1 B3 समतर्पयन् (B3 °र्प्ययत्), K2 4 समपूजयत् (K4 °न्), V1 स समर्पयत्

6 ^{a}) B2 चैव, D4 चास्य (for चान्ये) —^{b}) Ś1 °जना (for °जन) —^{c}) K5 D4 हि (for च) T2 उद्दिश्य तेषां च तदा —^{d}) K1 4 राजोर्ध्वदैहिक, K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5–7 S (except T2) राजौ(K2 D7 °जो)र्ध्वदैहिक

7 K3 D4 transp 7 and 8 V1 reads 7 on marg —^{a}) K1 स ता (for सभा) K3 समाश्रयाश्च (for सभा प्रपाश्च) D1 G1 प्रभाश्च (for प्रपाश्च) Ca cites प्रपा (as in text) —^{b}) Ś1 K4 D1 3 तडाकानि, K3 B2–4 Dn1 D3 5 7 T G M1 2 4 तटाकानि, K5 तरणानि, M3 ताटकानि (for तडागानि) —^{d}) Dn2 स तेषाम् (for सर्वेषाम्) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S और्ध्वदेहिक (V1 °के, D2 °कै), D4 ऊर्ध्व देहिके Ś1 K1 चक्रे राजौ(K1 °जो)र्ध्वदैहिकं (= 6^{d}), D1 चक्रे चैवोर्ध्वदैहिक

8 K3 D4 transp 7 and 8 D7 om 8^{ab} —^{a}) D2 G2 3 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). —^{b}) K1 Da वाच्यता, M1 3 [अ]द्दाच्यता (sic) (for [अ]वा°) —^{d}) D2 धर्मेन (for धर्मेण) K5 धर्मेण पालयन्महीं

9 D7 om 9–10, D8 om 9 —^{b}) K4 D2 गाधारी D1 विदुरास (for विदुर) —^{c}) V1 om च K2 3 5 B1 Dn D6 कौरवान्मात्यान्, D1 T2 °धामात्य (for °मात्यान) —^{d}) D4 स (for च) Ś1 भृत्यान्समसपूजयन, K1 भृत्यासममसपूजयत्, K3 भृत्या न्समरपूजयन्, T G M2 वृत्त्या च समपू(M2 °यो)जयत्, M1 3 4 वृत्त्या समम(M4 स सम)पूजयत्

10 D7 om 10 (cf v 1 9) —^{a}) G3 यत्र (for तत्र) —^{b}) K1 महात्मजा, M1 3 हतप्रजा (for हतात्मजा) — Da1 repeats 10^{cd} after 11 —^{c}) D4 कौरवौ —^{d}) K1 पालयद्, D6 [अ]पालयन (for °यद्) G1–3 प्रजा (for घृणी)

11 ^{a}) Dn D6 नीचाध, D4 M2 दीनानां (for दीनान्ध) —^{c}) M2 आनृशसपरो राजा —^{d}) Dn1 [अ]नुग्रह B1 प्रभु, D2 3 5 विभु (for प्रभु) — After 11, Da1 repeats 10^{cd}

12 ^{a}) K1 D2 निर्जित्य, K4 निर्दित्य (for विजित्य) —^{b}) Da1 आनृणां K4 चाप्यवैरिषु; D7 T G प्राप्य वै नृपु

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 5 V1 B Dn D1 3 5 8 T2 G3 M राजधर्म — *Adhy name* K3 V1 B (except B1) Da Dn D2–8 श्राद्धक्रिया, D7 ऊर्ध्वदेहकरण; T1 G1 2 4 M2 और्ध्वदैहिककरण; M1 3 °देहिक — *Adhy no* (figures, words or both) K3 5 B1 4 Da1 Dn D7 S 42 (as in text), B3 43, D2 3 40 — *Śloka no* Dn1 12

४३

वैशंपायन उवाच ।
अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १
तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ २
पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिंदम ॥ ३
त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।
नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति परमर्षयः ॥ ४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५
अदित्याः सप्तरात्रं तु पुराणे गर्भतां गतः ।
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६
शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे ।
त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥ ७
वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषणस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८
वाचिष्ठ उग्रः सेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः । C 12.1307 B 12.43.9 K 12.42.9

43

1 D8 M4 om the ref — a) Da1 D2 3 5 महाराजो (Da1 °ज्ञो) — c) D1 7 दशार्हं K3 om (? hapl) from शार्हं up to यदु (in 2^c) — G1 om (hapl) 1^d–3^e — d) Da1 प्राजलि

2 K3 om up to यदु, G1 om 2 (cf v 1 1) Before 2, T1 G2–4 ins युधिष्ठिर — b) D- T G2–4 M3 4 बलेन च नयेन च — D7 T G2–4 M2 transp 2^{cd} and 3^{ab} — c) K2 युधि, M1 3 4 नर- (for यदु) — d) K6 वै विक्रमेन (for विक्रमणेन)

3 G1 om 3^{abc} (cf v 1 1) D7 T G2–4 M2 transp 2^{cd} and 3^{ab} — d) D3 G1 धरिंदम

4 a) Ca एव (for एकम्) — b) K4 सर्वज्ञ, Da त्वमाहु (for त्वामाहु) K5 D7 S सर्वतो, Dn2 Ca सत्वता (for सात्वता) K6 V1 B1 2 Da Dn2 D6 T1 G M1–3 Ca गतिं, D7 T2 दिशि, M4 गत (for पतिम्) — c) Ś1 K1. 4 D1 सामभिस् (for नाम°) G1 त्व, M2 त्वा — d) K3 V1 B0–4 D (except D1) T1 G M1. 3 4 प्रयता द्विजा (Dn2 °र्जं) B5 M2 बहु(B5 विवि)धा द्विजा, T2 प्रणयाद्विजा (for परमर्षय)

5 c) D7 S शर्व (for कृष्ण) — d) G1 वैकुठ K3 6 D4 परमेश्वर (for पुरुषोत्तम)

6 a) Ś1 (by corr) K B1 D6 8 G1 2 M आदित्या, Dn2 T2 आदित्य K2–5 V1 B Da Dn D1–3. 5 6 8 सप्तरा त्व, D7 सप्तरात्रा, T2 °रात्रस्, M3 सर्वरात्र (for सप्त°) D4 च, D7 S त्व (G1 त्वा, G3 4 त्वा) (for तु) — b) V1 Dn2 D7 T2 पुराणो, B1 प्रधाने G1 धर्मता (for गर्भता) K1 D1 गता — c) K4 तृष्णि (for पृश्नि) — d) K1 त्रियुगे, Ca त्रियुग (as in text) G3 M2 4 स्वा (for त्वा) B5 वदन्नपि, Da1 वदत्यपि (for वदन्त्यपि)

7 a) D1 श्रुतश्रवा, D6 शुचि श्रुत्वा, G1 शुशुश्राव (for शुचिश्रवा) K1 हृषीकेषो, M4 केश — b) V1 B0 2 3 5 Da Dn1 D3 6 7 घृताचिर्, M3 हृताचिर् (for घृता°) D7 हास, D8 हर (for हंस) K V1 B0 2–4 D (except D4 5) S उच्यते — c) D7 S नृ(T2 G2 न)चक्षु (for त्रिच°) Da1 शांभुर् K1 एव, M2 ईशस् (for एकस्) — d) D7 S (except M1 2) मृदुर् (for विभुर्) V1 दामोदरोपि वा, D2 °दर प्रभु (for °दरोऽपि च)

8 a) Da2 वराहोपि, D7 T G वरुणोग्निर्, D8 M4 वराहा(M4 °हों)ग्निर् (for वराहो°) — b) K3 B1 D4 विपणस् (B1 °ण), K6 B0 2 Dn D5 वृषभस्; Da विषणस्, D3 वृह° (for वृष°) K1 तार्क्ष, D1 G1 ताक्ष्य, D8 ताक्ष- (for तार्क्ष्य) Ca cites तार्क्ष्य — c) Ś1 K1 D1 अने(D1 °नै)कसाह°, D7 अनीकसास, G1 M अनेकशास (G1 °ख) (for अनीकसाह) — d) V1 पराक्रम (for उरु°)

9 a) K1 वाछिष्ट, K2 5 B0 2–4 Dn D2 3 5 वरिष्ठ (K5 °ष्ट), K3 B3 (marg) Da D4 8 वासि(Da1 °सी)ष्ठ, K4 रोचिष्ठ, V1 वाशिष्ठ, B1 5 D6

C 12 1507
B 12 43 9
K 12 42 9

अच्युतश्च्यावनोऽरीणां संकृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ९
कृतवर्मा त्वमेवाद्रिर्वृषगर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ १०
सम्राड्विराट् स्वराड्चैव सुरराड्धर्मदो भवः ।
विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११
स्विष्टकृद्भिषगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
यज्ञो ध्रुवः पतंगश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२
शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक्त्वं पुनर्वसुः ।
सुबभ्रुरुक्षो रुक्मस्त्वं सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३
गभस्तिनेमिः श्रीपद्मं पुष्करं पुष्पधारणः ।

घशिष्ट, D1. 7 वावि(D7 °ह्वि)ष्ट; T1 G3 4 वाचीष्ट, G1 M1 3 4 वाचिष्ट (for वाषिष्ट) Ś1 K Bo 1 Dn3 D1 3 4 6–8 T2 G2 M2 उग्र, Dn1 उरु (for उग्र) Dn2 D1 G1 सेनानी (G1 °नि); D1 सीनानी (sic) —b) Ś1 K1 वाजिसनिर्, D2 राजसनिर्, Ca वाजसनिर् (as in text) Bo 3–5 D6 G3 गुण, Dn3 गुरु (for गुह°) D7 सत्यो वाचमुनिर्गुह°; D8 मतो घालमनिर्गुण —c) Ś1 श्यावनो, B1 3 D7 T1 G1 3 4 M1 3 4 च्यवनो (for च्यावनो) K5 वीर, D8 राजा (for ऽरीणा) Da1 अच्युतस्यावनोरीणा —d) Ś1 सकृतिर्; K1 2 संस्कृति, K3 B1–5 Da D2 3 5 सस्कृतो, V1 Bo Dn D6 3 M1 3 4 संस्कृतिर्, D7 सहृतिर्, T2 G2 सुकृतिर् (for सकृ°) K4 विकृतिव्यय°, B2 Da प्रकृतिविधि°, S (except M3 4) प्रकृतिर्विभु° (G4 °र्वृष°) (for विकृतिर्वृष) K2 Bo D8 विप (for वृष)

10 a) K1 कृष्णवन्मा; K2–5 Dn1 D2 3 M कृष्णवर्त्मा (D8 °र्मे), V1 ऊर्ध्वधर्मस्, B Da Dn2 D6–8 T G1 3 4 ऊर्ध्ववर्त्मा (G1 °वात्मा); D4 कृष्ण वर्त्मा, D5 कृष्णधर्मस्, G2 ऊर्ध्वात्मा त्वं (for कृतवर्मा) K3 च मेवादिर्, B2 त्रिवर्म्योत्रिर्, Da त्रिवर्त्मादि (Da2 °दिर्) (for त्वमेवाद्रिर्) K1 V1 D2 3 5 [अ]ग्निर्, K5 Dn2 D4 7 8 S [आ]दिर्; Bo 1 4 5 [अ]त्रिर् (for [अ]द्रिर्) —b) K5 वृषकर्मा, V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वृषद(B3 °पाद्)र्भो, D7 S वृषपर्वा (M4 °र्वे) (for °गर्भो) Da महाकपि, M3 4 वृषाकवि (for °कपि) —c) K1 सिंधुक्षिदूर्मि, K2 Da2 Dn1 D2 5 सिंधुर्विधर्मस्; K3 सिंधुस्त्रिरूर्मिस्; K4 सिंधूक्षधूर्मिस्, K5 सिंधुाग्गूर्तिस्; V1 Bo 2–5 D3 6 7 सिंधुर्विद्रु(D6 °द्रू)र्मिस्; B1 सिंधुर्वितुर्म; Da1 सिंधुर्विद्वस्ते; Dn3 D8 T2 सिंधुर्विधूमस्; D4 सिंधुस्त्रिधार्मिस्; T1 G सिंधुर्विधूर्मिस्; M सिंधुर्विद्रूर्मिस (for सिंधुक्षिदू°) K1 त्रिककु; K3–5 V1 Bo 2–5 Da2 Dn D3–5 7 8 T1 G M3 त्रिककुप्; B1 त्रिचक्षुस्; Da1 ककुभिस् (for त्रिककुत्) —d) D7 त्रियामा; T2 अधामा (for त्रिधामा) K3 5 V1 B D (except D1 4 7) त्रि(D8 तृ)दिवा (B1 °वो)च्युत°

11 a) T2 साम्राड् (for सम्राड्) K5 V1 B1 3 Dn D2 3 5 6 8 सुराड्, G1 स्वराल् (for स्वराड्) Ś1 (orig) K1 स प्रावृड्राड्स्वन(K1 °र)श्चैव, Ś1 (by corr) सम्राड्राट्सुराड्चैव (submetric) —b) Ś1 K1 धर्मदोह्न(Ś1 °ह)व, K5 °वो भव (for °दो भव) K3 4 सुराड् धर्मगुहो भव, V1 Bo 1 3–5 Dn D2–6 8 सुरराजो भवोद्भ(B1 °वो भ, D3 °वद्भ)व, B2 सुरराड्भूसुरो द्भव; Da वसुराड्भूर्भुवो भुव, D1 ब्रह्मराड्यो भवो भव; D7 T G1 2 4 स्व(D7 T सु)राड्(D7 om ड्)भूतमयो भव, G3 सुराणमरुतयो भव —c) T2 विभूतिर्; G4 हभुर्भूर् (sic) (for विभुर्भूर्) K1 D1 आधिभू°, K2 3 5 B1 अतिभू, D2 3 अविभू (for अभिभू°) D4 कृष्ण V1 B1 D3 विभुर्भू(B1 भूवि भू)रिविभु कृष्ण

12 a) B2 4 स्वस्तिकृद्, B5 D1 स्विष्टि(D1 °ष्ट)कृद्, D4 सृष्टि° (for स्विष्ट°) Ś1 K1 भिषगावत्त (Ś1 °वत्त°), K3 5 V1 B (except B1) Da Dn D2 3 5 6 M3 भिषजावर्त (for भिषगा°) —b) K1 स (for च) D7 8 T G3 मानव (for वामन) —c) K1 यज्ञध्रुव° —d) V1 Bo 2–5 D (except D1 4 7) यज्ञसेनस्, B1 यज्ञासनस् (for जयत्सेनस्) K4 Da D1 6–8 उच्यते

13 a) Ś1 K1 D1 वहुशो, K2 5 D4 7 S म(D7 मा)हिषो (for नहुषो) Ś1 वभ्रु, K1 बभ्रु —b) D7 T2 G1 2 दिविस्पृक् B1 °वसु —c) K1 स वभ्रुर्, K2 3 5 V1 B5 Da Dn D5 सुवभ्रू, K4 D1–4 6 सुवभ्रु (for सुवभ्रुर्) Ś1 उक्ष्यो, K1 उक्षोर्, K2–5 V1 B5 Dn D2 3 5 6 रुक्म, Bo 4 उज; B1 उरु, B2 अर्क, B3 अज; Da उच्छ, D1 -दक्ष्यो, D4 -रुक्मो, D8 उरसु-, T G2–4 उक्षा, G1 उक्मा (for उक्षो as in D7 only) K1 उक्त स्व, K2 3 5 D7 T2 यज्ञस्त्व, K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 यज्ञश्च; D4 T1 G युग्मस्त्व (for रुक्मस्त्व as in Ś1 D1 only) M प्रथभुरदयुग्मस्त्व —d) K5 Da1 D4 8 सुखेणो, V1 सुसेणो, M3 4 सोमभाग् (for सुषेणो) B1 भिक्षुकस्, Dn2 दुद्दुभिस् (for दुन्दु°)

14 a) B1 G1 M1 3 गभस्तिनेमि- (B1 °मी) Ś1 श्रेपद्म (sic), K2 T1 G1 3 4 श्रीवत्स°, K3–5 V1 B

ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मस्त्वं सावित्रं च पठ्यसे ॥ १४
अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धन्व च ।
हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ॥ १५
योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६
एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७ C 12 1515 B 12 43 17 R 12 42 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

D (except D1 8) T2 G2 M2 4 श्रीपद्म, M1 3 श्री पद्य (for श्रीपद्म) — b) Da D1 om पुष्कर K (except K1) V1 B Dn D6-8 S पुष्कर, D3-5 सत्त्व (D4 °इ)स्य (for पुष्कर) K1 D1 शु(D1 पु)ष्क धारण, K4 V1 Bo 3-5 D3-5 पुष्पधारक (K4 °रिण), K5 B1 D1 T G M4 शु(K5 सु)ष्मधार(G3 °रि)ण, M1-3 शुष्मवारण (for पुष्पधा°) — c) K1 5 M4 ऋजुर्; Da धातुर्, Dn2 D8 क्रतुर्, M3 ऋतुर् (for ऋभुर्) D8 रभ्रु (for विभु) B2 D3 6 M2 सर्वसूक्ष्म, M1 8 मम सूक्ष्मन, M4 सर्वसूक्ष्व (for °सूक्ष्मस्) — d) K4 चारित्र, K5 धारित्व, T G धरित्री (for सावित्र) K5 om च K1 2 V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 चारित्र (K1 त्व भवि [sic]) चैव पठ्यसे (Dn2 °ते), K3 D4 त्व नातृत्व प्रपद्य(D4 °द्य)से, Da2 D8 चारित्र्य (Da2 °त्र) चैव कथ्य(Da2 यद्य)से, D7 त्व धमित्रश्च पठ्यते (sic), M धरित्री त्व च पठ्यसे

15 a) K3 द्रष्टा, B3 m ताक्ष्यो, D7 स्त्रियो, T1 G तपो-; T2 शिवो, M1 3 दृष्टिर्, M2 4 हंसो (for अम्भो) Ś1 श्रेष्ठो निधिस्, Ś1 m D1 स्र(D1 स्र)ष्टा विधिस्; K1 स्रष्टा निधिस्, K2 4 श्रेष्ठो निधिस् (for अम्भोनिधिस्) B2 4 M2-4 ब्रह्म Da2 om त्व D2 3 6 च (for त्व) — b) K2 4 चैव हि, K5 V1 B1 Dn D2 3 5 6 धामवित्, Bo-2 3 (marg) 5 D8 धाम-धत्, B3 धाम च; Da धीमवत् (for धन्व च) — c) Ś1 Da1 हिरण्यगर्भस्त्वामाहु, D7 T G °र्भं पुरुष, M1-3 °र्भस्त्व पूर्वं (M3 पूर्वा), M4 °र्भस्त्व पुरुष (hypermetric) — d) Ś1 K1 स्वधां स्वाहा, Da1 स्वाहा स्वाधा K2 B1 3 4 Da Dn2 D6-8 T M1 3 केशव

16 a) B1 Da M1 3 4 प्रलयस्य (for °यश्च) K1 कृष्ण — G1 om (hapl) 16b-17a — b) K1 Da2 D1 3 G3 चेदं, K4 5 V1 Bo-2 3 (marg) D7 चेद (for [इ]दं) K5 V1 Bo 2-5 Da D1-5 8 विसृजसि, D7 S (G1 om) सृ(M4 सृ)जसे (for सृजसि) — c) D4 विश्वेशेद (for विश्व चेद) D1 विश्वयोनि — d) B1 -चक्रपाणिने, G3 -धन्वासिपाणे (for चक्रासि°)

17 G1 om 17a (cf. v l 16) Before 17, K (except K1) D4 T1 G2 3 ins वैशंपायन उवाच Ś1 D1 erroneously read 17 (with colophon) after 12 45 18ab, K1 also erroneously reads the same (with colophon) after 12 45 17ab — b) K3 4 D1 सतां (for सभा) G1 पुष्कलाक्ष — Bo om 17cd — c) K1 M1 3 अभ्यनदन् K4 Dn2 D6 8 भ्रातर; Dn1 D3 5 M4 भारत, D1 T1 G3 4 भरत (for भारत) —After 17, K2 4 T1 G ins

60* एतन्नामशतं विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[(L 1) K2 एव (for एतत्) — (L 2) G2 यत्र (for यः), and चापि (for वापि)]

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B1 2 4 5 Da2 Dn1 D1-7 T2 G2 M राजधर्म — *Adhy name* V1 Bo 1 3-5 Da Dn2 D3 5 6 M2 वासुदेवस्तुति, B2 D7 T1 G3 4 M1 3 कृष्णस्तुति, Dn1 भगवत्स्तुति, D2 देवस्तुति; G1 2 कृष्णनामशतस्तुति (G2 स्तोत्र) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 4 Da1 Dn1 D7 S 43 (as in text), D2 3 41 — *Śloka no* Dn1 17

४४

V 12 1516
B 12 44 1
V 13 43 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ।
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि च ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
सान्त्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २
शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः कृत्तदेहा महारणे ।
श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते पुरुषोत्तमाः ।
भवद्भिरनुभूताश्च यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४
यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
विश्रान्ताँल्लब्धविज्ञानाञ्श्वः समेतास्मि वः पुनः ॥ ५
ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ६
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दरं मघवानिव ॥ ७
यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य च ।
प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ८
दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।

44

1 D8 om the ref —^{b}) K3 प्रकृती (submetric), D7 S ता' प्रकृती, D8 कृतपयो (for प्रकृतयो) G2 M1 3 नृप Ś1 K1 स पू(K1 स)र्वा प्रकृतीनृप, K4 स मर्वा प्रकृती नृप (sic), D1 स सर्वं प्रकृतेर्नृप —^{c}) K1 चाभ्यनुज्ञातो, D7 ता ह्यनुज्ञाता (for चाभ्यनु°) —^{d}) Dn2 D1 यथास्वामि (for °स्वानि) K4 D1 गृहानि K3 5 B2 D4 ता, K4 V1 B0 1 3-5 Da Dn D2 3 5-8 T G M2 ते (for च) M1 3 यथा स्व हृष्टमानस ।

2 ^{cd}) V1 शांत्वयन् D7 T2 transp अब्रवीद् and अर्जुन K1 2 5 V1 B Dn D6 8 श्रीमान् (for धीमान्) D1 4 सांत्वयानोब्रवीन्द्धी(D1 °न्वब्रवीच्छ्री)मान् K3 D4 यमलौ, D1 यमजो (for यमजौ) D6 यथा (for तथा)

3 ^{b}) Ś1 कृत्तदेहो; K3 V1 B0 2-4 Da Dn D2-7 S क्षतदेहा; K4 क्रतु°, K3 B1 कृत°, D8 कृत° (for कृत्त°) K1 महाण च (sic), D1 महारणो —^{c}) K1 शांता (for श्रान्ता) —^{d}) Ś1 K1 D1 शोकमन्युना (K1 °मध्यगा)

4 ^{a}) B1 आरण्ये K1 Dn D7 T G1 3 4 दुःखवसतिर् (K1 °सीं, T °तिं), K3 5 D4 कष्टवसतीर्; D8 दुःखवसितां —^{b}) D1 मत्कृत, D8 अक्ष ते (for मत्कृते) Ś1 K1 4 D1 G1 पुरुषोत्तम (D1 °म), V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 भरतर्षभा —^{c}) K1 अनुभूतश्च, V1 B Da Dn D3 6 8 °ता हि; D2 3 °ता पे; D7 S °ता च (for °ताश्च) —^{d}) K4 D1 कुपुरुषे (K4 °षम्), K5 G1 कापुरुषै(K5 °षा)स्

5 ^{a}) K1 यथातोष, K6 °योग, B1 °योग्य, B2 5 °योष (for °जोष) D8 यथासुख योग (submetric) —^{b}) D1 4 अनुभूयिता (D4 °भूय त) (for °यताम्) —^{c}) Ś1 D1 विश्रात, K1 Dn2 M4 विश्राता Ś1 K1 D1 लब्धविज्ञान (K1 °ना), D7 S °विश्वासान्(D7 M4 °सा) (for °विज्ञानान्) Da1 corrupt —^{d}) M4 समेवास्मि D8 वै (for व) D1 श्व समतोस्मित पुन (sic)

6 ^{b}) B0 प्रसादैर् After प्रासा, D4 repeats (hapl) from 5^{c} up to प्रासा D1 प्रसादे हर्षशोभित

7 ^{a}) M4 धृतराष्ट्रो (for °राष्ट्रा) D7 T G M4 ज्ञातो (for -ज्ञात) —^{b}) Da1 D7 भ्रातृदत्त; D1 भ्राता वत्त (for भ्रात्रा दत्त) —^{d}) G2 om मन्दर Ś1 K (except K3) B4 5 Dn D6 मंदिर

8 ^{b}) D1 यथा (for तथा) D6 दुःशासनाद्वर (for नस्य च) Da1 om च K3 V1 B0 3-5 Dn D7 8 S (except M1 3) तु (for च) — After 8^{ab}, D6 reads (for the first time) 10^{cd}, repeating it in its proper place —^{c}) B0 D1 प्रसाद- D2 3 5 8 ससक्त (for सयुक्त) —^{d}) T1 G3 हैम (for हेम) D7 T G -सयुत (for -भूषितम्)

9 M2 om (hapl) 9^{a}–12^{b} —^{a}) K5 दासदासी, D1 दासे दास (for दासीदास) Ś1 K1 4 D1 -समायुक्तं, K3 समाकीर्णं, Da सम पूर्णं —^{b}) D4 प्रसूत- (for प्रभूत-) Ś1 K1 4 -धान्यक (for °वत्) —^{c}) D1 प्रतिपेदे सहदेवाहुर् (sic) — After 9, K3 ins

प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९
दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ।
ददौ प्रीतो महाराज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत्कनकभूषितम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२
प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ।
मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १३
युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च महाद्युतिः ।
सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ १४
सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५
तत्र भक्षान्नपानैस्ते समुपेताः सुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६ C. 12. 1531 B. 12. 44. 16 K. 12. 43. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

61* दुःशासनस्य तु गृहं भेजे सर्वसमृद्धिमत् ।

10 M2 om 10 (cf v l 9) — a) Ś1 K1 4 D1 दुर्दर्शनस्य भवन — b) M4 गृहोपम (for गृहाद्वरम्) — D5 reads 10cd after 8ab

11 M2 om 11 (cf. v l 9), D5 om 11ab — a) K1 Bo 2 D2–7 S (M2 om) महार्हाय (for वरा°) — B1 om (hapl) 11b–13a — b) Ś1 K1 4 Bo 5 D1 6 कर्शिताय K4 V1 D2 3 महाश्रम (K4 °मुने), D7 S (M2 om) °हरे (for °वने) — c) D7 T G M1 3 प्रीत्या (for प्रीतो) K1 2 महाराजा (K2 °जौ), D7 T2 G2 4 °बाहुर्, T1 G1 3 °बाहो (for °राज) — d) K3 5 V1 B (B1 om) Da Dn D4 6 8 धर्मपुत्रो, D7 T G1–3 M1 3 °सूनुर् (for °राजो)

12 M2 om 12a–f (cf. v l 9), B1 om 12 (cf. v l 11) — a) M1 3 4 दुर्मर्षस्य K3 Bo 2–D2–8 S (M2 om) तु (for च) V1 D2 वेश्माग्र, Da1 D4 वेश्माग्रो, D1 वेश्माग्र्य (sic), D6 वेश्मान (for वेश्माग्र्य) — b) V1 B (B1 om.) Da Dn D2 3 5 °भूषण (for भूषितम्) — 12cd = 29 125cd — c) K1 पद्म (sic), K2–5 V1 B (except Bo, B1 om) D (except Dn1 D1) T2 M2 पूर्णं (for पूर्णं) — d) Da1 om स्त्रीणां B5 °मङ्गल (for °संकुलम्)

13 B1 om. 13a (cf. v l 11) — a) G1 reads सहदेवाय twice — b) M4 सतत (for सततं) B4 प्रीति (for प्रिय) — c) D3 त तु (for तच्च) Bo 2–5 Da2 D2 3 6 8 M4 [अ]सौ (for स) Ś1 K1 4 D1 मुमुदे तद्गृहं लब्ध्वा (D1 लब्ध्वासौ [hypermetric]), G1 शय्यातल्पं च लब्ध्वा स — d) K3 D4 6 कैलाश

14 a) Ś1 K1 विजयश् (for विदुरश्) — b) K4 महाद्युते, K5 V1 B D1 Dn D2 3 5 6 8 विशां पते, D7 S (except G1) महामति (for °द्युति) — c) Ś1 सुधर्मश्, D4 सुधन्वा (for सुधर्मा) — d) K3 5 B1 2 4 D2– G M2 4 यथास्वान्, Da तथास्व, D6 यथास्वा (for यथास्वं) Ś1 K4 4 आलय, Da आमयान् (for आलयान्)

15 d) Da2 om व्याघ्रो K3 Bo गुहानिव (for °मिव)

16 a) K1 ततो (for तत्र) K1–4 V1 B (except B1) D (except Dn2 D1) S (except M1 3 4) भक्ष्याद्य Ś1 K1 4 D1 पानेन, Dn1 पानैस्त, M1 3 पानैर्मे (for पानैस्ते) — b) K2 4 समुपेत K4 D7 सुखोषित (D7 °षिता), D1 सुपोषिता (for सुखो°) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 मुदिता सुसुखोषिता — c) Ś1 K1 D1 T1 G4 M2 सुखप्रसुप्ता, K4 D2 °प्रबोधा (D2 °बुद्धा), B1 Da अथ प्रबुद्धा, M1 3 4 सुप्त प्र° (for सुखप्र°)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 5 V1 B Da Dn D1–8 6–7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 गृहप्रविभाग, K3 B4 D4 गृहविभागा (B4 °ग), V1 Bo–3 5 Da D2 3 5 T1 G1 4 M1–3 गृहप्रवेश (M1. 3 वेशन), D7 भीमादीनां गृहनिरूपणं, G2 आदत्तं गृहप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 4 Dn D7 S 44 (as in text), Da1 D1. 8 42 — *Śloka no* Dn1 16

४५

C 12 1342
B 12 45 1
K 12 44 1

जनमेजय उवाच ।
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १
भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ।
ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चातुर्वर्ण्यं यथायोगं स्वे स्वे धर्मे न्यवेशयत् ॥ ४
ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनाम् ।
सहस्रनिष्कमेकैकं वाचयामास पाण्डवः ॥ ५
तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः संतर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥ ६
पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः ।
धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधानि च ॥ ७
कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुराय च धर्मात्मा पूजां चक्रे यतव्रतः ॥ ८

45

1 1^{ab}–4^{ab} D3 om the ref —^{a}) D1 S transp प्राप्य and राज्य Dn D5 महाबाहुः; M3 4 राजो (for °तेजा) —^{b}) K3 5 V1 B D (except D1) M धर्मपुत्रः (for °राजो) —Ś1 K1 om (hapl) 1^{c}–4^{b} —^{c}) M3 4 किम (for यद्) D3 4 5 धर्म (for विप्र) —^{d}) B1 विप्र (for वक्तुम्) B6 4 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

2 Ś1 K1 G1 om 2 (for Ś1 K1, cf v 1 1) V1 reads 2 on marg —^{b}) Da पुरो (for परो) B1 M3 त्रैलोक्यपरमो गुरु —^{c}) D1 M4 वीर, D3 विप्र (for वीरस्). —^{d}) K4 त्वं; V1 B6 4 D1 T2 मे (for च). D8 तन्मे वक्तुमिहार्हसि.

3 Ś1 K1 om 3 (cf v 1 1) D3 om the ref —^{a}) K3 4 V1 B Da Dn D1-3 4 6 8 transp राजेन्द्र and तत्त्वेन D4 om तत्त्वेन —^{b}) K3 4 D1 कथ्यमानं; Da1 कीर्ति°; D1 कीर्त° (for कीर्त्य°) —^{d}) V1 D5 T G (except G2) M4 अकुर्वत (for °र्वत).

4 Ś1 K1 om 4^{ab} (cf v 1 1), D1 om 4-5 4^{ab}=1^{ab} —^{a}) K4 प्राप्त (for प्राप्य) V1 B Da Dn D6 8 महाराज (for °तेजा) —^{b}) K3 4 D1 M4 धर्मपुत्रो, V1 B Da Dn D3 5 6 8 T G कुंतीपुत्रो; D1 धर्मराजे (for °राजो) —^{c}) K3 4 5 V1 B6 Dn D4 6 8 यथायोग्यं (D8 °ग) (for °योगं) —^{d}) D8 स्वस्थानेन (for स्वे स्वे धर्मे) D1 om धर्मे K3 5 V1 B Da Dn D3 5 6 स्थाने (for धर्मे) K3 न्यवेशयत् —For 4^{cd}, S subst

62* [illegible]

[T1 [illegible]]

5 D1 om 5 (cf v 1 4) —^{a}) K1 D1 [illegible] D3 [illegible]; K3 5 B Da Dn D3 4 5 6 G3 M1-4 [illegible]; T1 G1 2 4 [illegible] —^{d}) K3 4 5 V1 B 3 Da Dn D3 4 6 8 [illegible], D1 [illegible], S [illegible] (for पाण्डवः) Da1 पांडवं D2 पांडवैः; G1 पांडवाः

6 ^{a}) B1 D4 तथा; D1 यथा (for तथा) Ś1 K3 [अ]नुजीवनो, T2 नु जीवनो (for [अ]नुजीविनो) G1 मर्त्यान् (for भृत्यान्) —^{b}) D4 5 [illegible], D1 [illegible], D8 स गृ° (for संश्रि°). —^{c}) D1 संतर्पयामासु —^{d}) K1 कृपणां; Da1 कृपणः; D G1 कृपणान्, D1 कृप णेम्, C4 °णान् (as in text) Ś1 K3 तर्कार्थान्, K3 4 तर्णातान्, K5 4 D1 तर्कु°, V1 [illegible]; B1 [illegible], D1 भिक्षु°, D5 T1 G तार्कि°, D1 T2 तत्कृतान्; C4 तर्ककान् (as in text)

7 ^{b}) Da अयुतशा (Da1 °स), D1 अयुतान् (for अयु°) Ś1 K1 3 D1 च स, K1 4 B1 3 D1 च गाः, D1 तथा; G1 सदा (for स गाः) —^{c}) V1 रत्न च (for रजतं) —^{d}) K3 V1 B Da Da1 D3 5 G2 M3 [अ]पि (for च)

8 ^{a}) K1 Dn2 D3 कृपया (for कृपाय) K1 महाराजो —^{b}) K3 D1 T2 पितृवृत्तिम्; K5 गुरुवृत्तिम्; D1 T1 G M पितृवत्ताम् (D1 °त्तिम्); D3 गुरुवृत्तिम् (for गुरु°) K3 V1 D1 T अवर्तयत्; G1 3 4 अवर्तयत्

भक्षान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥ ९
लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ १०
धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च ।
निवेद्य स्वस्थवद्राजन्नास्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ११
तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य जनमेजय ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १२
ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम् ॥ १३
जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतकौशेयसंवीतं हेम्नीवोपहितं मणिम् ॥ १४
कौस्तुभेन उरःस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
उद्यतेवोदयं शैलं सूर्येणाप्तकिरीटिनम् ।
नौपम्यं विद्यते यस्य त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १५
सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् । C. 12. 1547 B. 12. 45. 16 K. 12. 44. 17

(for भवसंत) — D7 om 8^c–10^b — ^c) V1 महाराज; B Da Dn D6 8 च राजासौ, D2 3 5 च राजा स, T G महातेजा (for च धर्मात्मा) — ^d) K3 6 D4 transp पूजां and चक्रे

9 D7 om 9 (cf v l. 8) — ^a) K1 4 6 B (except B1) D (except D4 8, D7 om) T G भक्ष्यान्न (for भक्षान्न) — ^b) D8 शयनाशनै — ^c) Ś1 स तोषयामास, T2 सुतोष° (for संतोष°) — ^d) B6 सश्रित, M प्रार्थितैर् (for संश्रितान्) K1 मत्वा (for ददता) D8 ससुतान्वेद भारत

10 D7 om. 10^ab (cf. v l 8) — ^a) D1 लब्ध्वा (for लब्ध) K1 प्रशासनं (for °मन) — ^b) V1 B6 4 5 D1. 3 T2 G2 4 राजसत्तम°, Da D1 G1 °सत्तम, M2 °कर्मसु — ^c) Dn Dn2 युयुत्सुर् (for °त्सोर्) D7 T1 G1. 3 4 धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°) — ^d) D8 प्रजा (for पूजां) D4 महायश°, D8 सहां यशा (sic), M1 3 महात्मन°, M2 4 °मना (for °यशा)

11 ^a) Ś1 K1 D8 तद्वाक्य, Dn2 यद्राज्य, D1 तद्राष्ट्रं (for तद्राज्य) — ^b) D1 4 गाधार्यै — ^c) K2 3 निवेद, T2 G3 निवेश्य (for निवेद्य) V1 B (except B1) Dn D2 3 5 6 सुस्थवद्, D1 स्वस्थयद् (for °वद्) V1 B D (except D1 4 7) राजा, M2 4 राज्यम् (for राजन्) — ^d) V1 B D (except D1 4 7) सुखमास्ते, T2 आस्ते राजन् (for आस्ते राजा)

12 ^a) V1 ससत्कारं, D8 स नगरा (for स नगर) — ^b) D1 प्रजाद्य, D8 प्राशाद्य (for प्रसाद्य) Da D1 जनमेजय (D1 °य), Dn D1 3 5 6 भरतर्षभ K3 4 प्रसाद्य (K4 °द) विविधैर्धनै

13 ^c) V1 ददर्श त समासीन — ^d) D7 G1 नीलमेघम्; M2 नील मोरम् (for नील मेराव्) D1 इवाम्बुद (sic), M1 इवांबर (for इवाम्बुदम्) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नील (D2 3 5 नव) मेघसमद्युतिं

14 D1 om. 14^a–15^b. — ^a) B1 पुरुष (for वपुषा) — ^b) D8 भूषिता (for भूषितम्) — ^c) B6 8 -कौपेय (for कौशेय) K3 om from संवीतं up to द्य (in 15^c) K3 V1 B D (except D1 7, D1 om) M2 वसन (for संवीत) — ^d) K1 3 Da2 D2 T G1. 3 4 हेम्ने वोपहि (K5 Da2 D2 °ग; G1 °हु)-तं, V1 हेम्ना चोपगत, B D6 5 8 हेम्नी (B5 m °म्ने) वोपगत (D6 °तिं), Da1 हेम्ने चोपगतिं, Dn हेम्नैवोपगत, D8 हेम्नेवायुचितं, G2 हेम्नेनोपहितं, M2 हेम्नि वोपहितं

15 D1 om. 15^ab, K3 om up to द्य in 15^c (cf. v l. 14). — ^a) Ś1 K1 V1 B1 D8 शिरस्थेन, K2 4 5 B6 3–5 Dn D2–6 [उ]रसि°, Da1 [उ]तर, Da2 उरु°; D1 T G [अ]प्युर°, M ह्युरस्थे (M1 °स्थे) न (for उरःस्थेन) — ^b) Ś1 (also as in text) मणिनाभिविभूषित, B1 Da1 D8 °तिविराजित, T2 °नापि विराजित, M2 °नाभिपराजित, M4 °नारभिराजित — V1 reads 15^cd on marg — ^c) Ś1 K1 4 D2 8 उद्यतेव, V1 उदितेन, Dn2 उद्यते च, D1 उदिते च, D4 उद्यनेन; D7 उद्यत्व (for °तेव) Dn2 शैर्षं (for शैलं) D8 उद्यते रथशिल (corrupt) — ^d) D1 7 S सूर्येणाप्त (M1 3 °णोप्त, M4 °णोप्त) K1 2 4 -किरीटिना (K1 °ना) V1 B Da Dn D2 3 5 8 सूर्येणाभि (D8 °तानि) विराजितं, D6 रूप्यनाभिविराजित — ^e) K1 नौपम Ca cites औपम्य Ś1 K1 किंचित्; K2 4 V1 B D (except D1 7) M तस्य (for यस्य) — ^f) D3 कश्चन

16 ^b) D4 -रूपिण, T1 G सत्तम (for विग्रहम्) — D1 om 16^c–17^d — ^c) K5 मधुरां भाषा, V1 B Dn D6 8 °र राजा, Da D2 3 5 वचन राजा, D7 S मधुरा (G2 °र) भाष (D7 M2 °भाषी, G1 °ष-) (for

C. 12. 1548
B. 12. 45. 17
K. 12. 44. 17

उवाच मधुराभाषः स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १६
सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ १७
तव ह्याश्रित्य तां देवीं बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ॥ १८
भवत्प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं न च धर्माच्च्युता वयम् ॥ १९
तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नोवाच भगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १
चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषोत्तम ।

°भाष) — ^{d}) K2 4 वच (for तदा)

17 D1 om 17 (of v l 16) — ^{a}) B1 तदा, D7 यथा (for निशा) K5 Dn2 कश्चिद् — ^{b}) Dn2 M3 वुष्टा; M4 जुष्टा (for व्युष्टा) G2 वर D1 T2 व्युष्टा पुरुषसत्तम — After 17^{ab}, K1 erroneously reads 12. 43. 17 (with colophon) K1, 3 om. (hapl) 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D8 कश्चिज् (for कच्चिज्) M1 ज्ञानासि (for ज्ञानानि).

18 K1, 3 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) T2 [इ]ह (for हि) K2 ता देवी; M2 त देव (for ता देवीं) K5 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 तथैवोप(Da °पा)श्रिता देवी, D7 तथैवाश्रित्य तं देह; T1 G3 4 त्व ह्याशु कीर्त्यतां देवीं — ^{b}) Ś1 K5 V1 B D (except D1 4) बुद्धिर्, M2 बुध्वा (for बुद्धिं) — After 18^{ab}, Ś1 D1 read erroneously 12 43 17 (with colophon) Before 18^{cd}, Ś1 K1 ins वैशंपायन उवाच — ^{c}) D7 वरं (for वयं) Da अयं प्राप्य (sic); D7 अनुप्राप्तं — ^{d}) D8 पृथिव्या

19 ^{a}) K2 V1 B D (except D1 4 7) M तव (for भवत्) Da2 भगवांस; D4 गोविंद (for भगवंस्) — ^{b}) D7 त्रिलोकाद्; G3 त्रिलोका (for त्रिलोक) K5 Dn1 D4 M -गत; D7 असि (for -गति) Ś1 K1 3 B1 D1 6 7 G3 M4 विक्रमः (for -विक्रम) T G2 4 त्रिलोकातिग(T2 °तीत)विक्रम — ^{c}) V1 B D (except D1, 4, 7) M2 जयं प्राप्ता (D3 °प्तो); G3 यश प्राप्तो D1 चापि (for चाग्र्य) — K5 om from 19 up to किंचिद्ध्या (in 20^{cd}) — ^{d}) Dn2 D2 6 M2 धर्मच्युता T1 G न धर्मात्प्रच्युता वय

20 K5 om up to किंचिद्ध्या (cf v l 19) — ^{a}) Da1 न (for त) Ś1 K1 2 4 D1 च (for तु) — ^{b}) V1 B Da Dn D2 3 5 6 अरिंदम (Bo °म, Da1 °म), D8 युधिष्ठिर (for °ष्ठिरम्) — ^{c}) D7 T2 M4 transp भगवान् and किंचिद् — ^{d}) B1 D1 पद्यते (for पद्यत), D8 छातमेवान्यपद्यते (sic)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 3–5 V1 B Da Dn D1–3 5–7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 D1 ध्यानोपयोग, D7 युधिष्ठिरवाक्य, T1 G1 4 °रवचन, M1 3 कृष्णदर्शन, M2 वासुदेवगमन — *Adhy no* (figures, words or both) B2 4 Da1 Dn2 D7 S 45 (as in text), D2 43 — *Śloka no* Dn1 21

46

1 D8 om the ref — ^{b}) D7 G1 4 °विक्रम° — ^{c}) K1 4 D1 6 कश्चिल् (for कच्चिल्) — ^{d}) D8 -परायणं — After 1, D7 T G M2 read 4^{ab}, (T1 G3 4 M2 repeating it in its proper place)

2 M4 om. 2 — ^{a}) D1 ध्यानमार्गे K4 तु; D7 तम् (for त्वम्) Cv as in text — ^{b}) K4 आलंब्य (for आलम्ब्य), K3, 5 B D (except D1) S (M4 om)

अपक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ २
निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३
इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते ।
सर्वश्चैव गणो देव क्षेत्रज्ञे ते निवेशितः ॥ ४
नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ।
स्थाणुकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५
यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलतेऽच्युत ।
तथासि भगवन्देव निश्चलो दृढनिश्चयः ॥ ६
यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ७
त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः स्वगोचरे न्यस्य मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ १० C. 12. 1562. B. 12. 46. 10 K. 12. 46. 10

पुरुषर्षभ (D7 भ) — c) D10 अपक्रान्तो G1 तत्र क्रान्तो (for अपक्रान्तो) D8 यातो (for यतो) K2.3 V1 B1.3.4 Da1 Dn D2.4.6 M1.3 देवस्य D1 देवाद् T1 G तोयस्य (for देव) — d) D6 om. मे B1 वच (for मन)

3 a) D1 निगृहीतो D3 om. हि B1 (also as in text) स्य, D1 [s]पि (for हि) — b) D8 पञ्चस्थ (for °कर्मा) K1 (marg. also as in text) शरीरगाः, K2.4 °रग — c) K3 Dn प्रयतानि D मनश्चान्य (for च सर्वाणि) — d) D2 स्थापितानि

4. K4 B1 D1.4 om. (hapl.) 4ab D7 T G M (T1 G3.4 M3 for the first time) read 4ab after 1 — a) V1 B (B1 om.) Da Dn D1.2.8 मायस्य (D7 °स्य) मत्त (Da1 °त्त) च गोविंद — b) Da1 बुद्धौ भनेपितानि ते — c) V1 B D (except D1) T1 G सर्वे (for सर्वश्च) K3 M2.4 चैव, K4 ते च (for चैव) K4 T2 M गुणो, V1 B D T1 G गुणा (for गणो) K1 देव, D2 D4.5 G2 देवा — d) V1 B0.4.6 Da Dn1 D1 क्षेत्रे (Dn2 °त्र) क्षेत्रे, D1 धर्मक्षेत्रे (for क्षेत्रज्ञे ते) K1.2 B Da1 Dn D2.4.8 G नि(K4 न)वेशिता, K3 D4.6 वि, D1 [s]भि, D6 स)निवेशिता, Da1 निवेशिता (for ते निवेशिता)

5 a) Da1 M2 नेंगते (D11 त), D1 नगति (sic), D7 नेंगतिन्, D8 अनर्म, C8 नेङ्गन्ति (as in text) D1 T G चैव, D3 तीव (for तव) K3 कर्माणि, B1 रूपाणि (for रोमाणि) — b) T G यथा, M4 स्थिता (for स्थिरा) V1 यथामना — c) V1 B Da D2.4.6.8 काष्ठकुड्य (Dn1 °क्य), D1 स्थाणु°, D1 Dn दृश्यकाष्ठ, S कुड्यकाष्ठ (for स्थाणुकुड्य) K3 भूता (for °भूतो) — d) K1 M1.2 चापि (for चासि) D1 माधव

6 a) = 6. 28. 19a D1.2 निवातस्थो (for °तस्थो) — b) K3 Da1 D2.6 निरगो, K4 B1 नेंगते (for निरिङ्गो) V1 ज्वलतेऽपि (for °तेऽच्युत) K3 B Da Dn D3.4.8 पुनः, K4 G1 [s]च्युत (for ज्वलते) D3 प्रज्वलते गते पुनः C8 as in text — c) K1 तथापि (for °सि) Da1 D2.8 T1 भगवान् — S1 reads 6cd–7ab on marg. see m — d) V1 B Da Dn D2.4.6.8 पाषाण इव निश्चल, D7 S निश्चलो योगनिश्चया (G3 M1 °ला)त् — After 6, K3 ins. (cf. 6c, 7d)

63* तथापि भगवन्देव प्रपन्नायाभियाचते ।

7 a) Ś1 K3 यथार्हामि (K1 °मि), V1 इहार्हामि, D1 यथार्हामि (for इहार्हामि) — b) D7 रहस्यम् G3 मे (for ते) — c) K3 D1 छिंदि

8 b) K1 त्व रक्ष, K2 त्वक्षर (for त्वं क्षरं) K1 वाक्षर (for चा°) Ś1 K1.2.4 D1 यदि (for च हि) K3 V1 B Da Dn D2.3.4.6.8 क्षर चैवाक्षर च (D3 न) हि; D3 (also) क्षर चाक्षरमेव हि; D7 S त्व क्षर(D7 रक्ष)श्चाक्षरश्च ह (M हि) — c) D3 अनाद्य (for °दि) Dn D1.6.8 °निधन (for °नश्) Ś1 चान्यस्, K3 चासि, D1 चाद्यस्, D7 M1.3 ह्याद्य, T G1.2.4 M3.4 ह्याद्यस्, G3 ह्यद्यस् (for चाद्यस्) — d) D7 S (except T3) त्वमेक (for °व) Ś1 K1 B1 पुरुषोत्तम

9 a) K3.4 D1 T1 G1.2.3 त्व, D1 त्वाद्, D3 तत्, T2 G3 M त्वां (for त्वत्) D7 T3 शिरसा (D7 मा) (for भक्ताय) — b) D7 नताय (for शिरसा) T3 प्रणताय च माधव — c) K1 D1 ज्ञानस्य (for ध्यानस्य) D1 [अ]प (for [अ]स्य) K1 यथावृत्त (for

C 12. 1563 B 12 46 11 K 12 45 11

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न सहेद्देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ १२
येनाभिद्रुत्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रः पुरा कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३
त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १४
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिवम् ।
वसिष्ठशिष्यं तं तात मनसास्मि गतो नृप ॥ १५
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १६
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ॥ १७
एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १८

°तत्त्वं) —^{d}) K3 धर्मविदा G1 M1 वर°

10 Ś1 K1-3 B0 1 2 5 D (except D6) T G1-3 M2 om the ref —^{a}) K2 4 5 B (except B3) Da Dn D2 3 5 6 स्वे (for स्व). D7 ततः स्वे गोचरस्य न्यन्, D8 तत स्वर्गोचरन्यस्य, T2 तस्य गोचरयन्यस्य —^{b}) K2 V1 B Da Dn1 D3 5-7 M1 3 4 स (for च) G3 मनो मे तद्गत मन —G2 om 10^{e}–11^{d}. —^{d}) G1 भगवन् B3 वासवात्मज — The portion from वासवानुज° up to वासुदेव उवाच in 12 49 1 is lost in G3 on missing folios

11 G2 om 11, G3 missing (cf v l 10) Before 11, K4 D2 3 5 ins भगवानुवाच, K5 V1 B Da Dn D6 वासुदेव उवाच —^{a}) D7 शरतल्पं; Ca शरतल्प° (as in text) —^{b}) D1 शमन् (for शाम्यन्). —^{c}) K1 साध्यति, D8 सध्याति (for मा ध्याति) B1 2 D3 6 7 व्याघ्र —^{d}) D7 T2 तत्पर, Ca तद्गत (as in text) D2 वच (for मन)

12 G3 missing (of v l. 10) —^{a}) Dn2 तस्य, Ca यस्य (as in text) D1 ज्याताल°; Ca ज्यातल (as in text) —^{b}) G1 2 M विष्फूर्जितम् (for विस्फू°) D4 [अ]शने —^{c}) K5 D1 सहद्; Dn1 सेहेद् (for सहेद्) —^{d}) M1 अस्मिन् (for अस्मि) K1 शरण (for मनसा)

13 G3 missing (of v-l 10) G1 om (hapl) 13-16 —^{a}) K2 [अ]तिकाल्य, K4 5 B2-5 Dn D2 3 5 6 [अ]भिजित्य, V1 °कृत्य, B1 °द्रुह्य (for °द्रुत्य) D7 सहसा (for तरसा) D4 यत्नाभिजित्य तरसा —^{b}) Ś1 D1 समस्ताद्राजमडलात्, D8 °स्त रणताडित (sic) —^{c}) K5 हृतास्, D8 हतस् (for ऊढास्) D8 त्रयस (for तिस्र°) K2 Dn1 D1 तु ता°, K4 V1 B0-2 4 5 Da Dn2 D2 3 5 8 तथा, B3 सदा, D8 ततो (for पुरा) —^{d}) G2 M1 अस्मिन् (for अस्मि)

14 G3 missing (of v l 10) G1 om 14 (of. v l 13) M1 3 om (hapl) 14-16 V1 reads 14 on marg —^{a}) K1 °रात्रो; K5 °रात्रिं (for रात्र) K3 D4 च (for यो) —^{b}) K1 भार्गवान्; Da2 °वे —^{c}) B0 D1 विस्तीर्णस्, Dn2 निस्तीर्ण; M2 निर्भिण्णस् —^{d}) D8 तमस्मिन्मनसागत —After 14, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 read 18

15 G3 missing (of v l 10), D4 G1 M1 3 om 15 (for G1, cf. v l 13, for M1 3, v. l 14) D7 om (hapl) 15-16 —^{a}) D8 योगमा (for य गङ्गा) —^{b}) K3 भार्गव, K5 B5 Dn1 D1 2 8 T2 M2 पार्थिव; T1 G4 भारत (T1 °तं) (for पार्थिवम्) —^{c}) V1 B (except B0 4) Da1 D8 वशिष्ठ (for वसिष्ठ) Ś1 K1 शिष्टं (for °शिष्य) Ś1 K1 B5 त तात, K3 आचार्यं (for त तात) —^{d}) B3 5 मनसास्मि, Da1 मनश्चास्मि (for °सास्मि) K1 नृप°; K4 5 V1 B Da D2 3 5 8 इह (B0 °य) (for नृप) K2 3 Dn D6 T2 G2 तम(T2 G2 गतो)स्मि मनसा गत (T2 G2 नृप)

16 G3 missing (of. v l 10) K2 3 (both hapl) D7 G1 M1 3 om 16 (for D7 G1 M1 3, cf. v l 13, 14, 15) —^{a}) K1 दिव्यास्त्राणि; D8 दिवास्त्राणि (for दिव्या°) M4 महातेजो —^{b}) D8 यां (for यो) —^{c}) D1 वेदास् —^{d}) G2 अस्मिन् (for अस्मि). Da2 गत (for गत)

17 G3 missing (of v l 10) Ś1 K1 om (hapl) 17 D1 transp 17 and 18 —^{a}) D8 दयिते सिध्यं; T2 °त शिष्यो (for °त शिष्यं) Da1 रामदयित शिष्य (submetric) —^{b}) K3 5 B5 D1. 4 भारत (for पाण्डव) —^{c}) M2 आधार° M1 अस्मिन् (for अस्मि). D4 आधारण मामुपाग

18 G3 missing (of v l 10) D4 om 18 K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 read 18, after 14 D1 transp 17 and 18 —^{a}) Da एकं कृत्वा. D1 G2

स हि भूतं च भव्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
वेत्ति धर्मभृतां श्रेष्ठस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १९
तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१
चातुर्वेद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं च पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ २२
तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ २३
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४
यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम मानद ॥ २५
महाभाग्यं हि भीष्मस्य प्रभावश्च महात्मनः ।
श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ २६ C 12. 1678 B 12. 46. 26 K 12. 45. 26

एकीकृतेन्द्रिय(D1 °य)ग्राम, D8 एके जितेन्द्रियग्रामो —b) K2 संयत, D1 सयम्य (for सयम्य) —c) K1 समुपागच्छन् (for नाद्रुपा°)

19 G3 missing (cf v l 10) —a) T3 न (for स) Ś1 त्रिभूत (sic) (for हि भूत) K1 भव्यं च (sic), K2 च भाव्य च, V1 भविष्य च, B Da1 Dn D1-3 5 6 8 भविष्यच; Da2 भविष्यं (submetric) (for च भव्य च). —b) K1 भव्य च, K4 भवञ्च (for भवच्च) Ś1 पुरुषोर्षभ, K1.2 B2 D1 T1 G1 2 पुरुष र्षभ, B3-5 Dn D3 5 6 भरतर्षभ —c) V1 Bo 1 3-5 Dn D3 2.5-7 T1 G1 धर्मविदां, B3 सर्वविदां, D8 धर्मज्ञता (for °भृतां) V1 D3 श्रेष्ठ, T1 G1.4 श्रेष्ठ —d) K. V1 B D (except D1 7) तमस्मि मनसा गत°

20 G3 missing (cf v l 10) —a) Da1 यस्मिन् K3 4 D1 तु (for हि) Da2 व्याघ्रो —b) B1 4 Da कर्मभि स्वर्ग(Da1 °र्गे स, Da2 °र्गं स)मागते; B3 °भि स्वर्गतो दिव, D1 S (G3 missing) याते भीष्मे महामति, D2 कर्मविधि समागते; Ca कर्मभि स्वै समागते —c) V1 B1 महीपाल; Da महापार्थ (for मही पार्थ)

21 G3 missing (cf v l 10) —a) Bo 2 3 D2 त (for तद्) —c) D2 [अ]त्र (for [ट]प) —d) K1 D1 पृच्छे(D1 °च्छ)य ते, D8 पृच्छ स त्व, G1 प्रयच्छचे (पृच्छ यत्ते)

22 Cf. 12 50 31a-32b G3 missing (cf. v l 10) —a) K1 D2 चतुर्वेद्य (D2 °द्य); K2 3 V1 Bo 1. 3-5 Da Dn D3-5 T3 चातुर्विद्य, B2 °विद्यां, D1 °विद्य, G2 M2 र्वेद्य (for °वेद्य) K1 D3 चतु र्होत्र K4 M1 3 चातुर्होत्रं चातुर्वेद्य —b) K1 चतुरा श्रम्यम् —c) K4 M4 चतुर्वर्ण्यस्य, T1 G1.2 4 चातु र्वर्ण्य (G2 °र्णं) च (for °र्ण्यस्य) Ś1 K1 धर्म त्व; K3 4 धर्मस्य, M2 धर्म्यं च (for धर्मं च) V1 B Da Dn D3 5 6 8 राजधर्मांश्च निखिलान्, D1 चातुर्वर्ण्य कार्य धर्मं त्वं (hypermetric), D2 T2 चातुराश्रम्यधर्मं च (T2 °र्मांश्च) —d) Ś1 K2. 3 D1 4 पृच्छेम; K1 पृच्छेय, V1 पृच्छैम, D2 T G1 2 4 पृच्छ त्वं, M2 4 पृच्छ स

23 G3 missing (cf. v l 10) —a) K4 अस्त गते, Da1 अस्तमभि, D6 अस्तिमिते Ca cites अस्तम् —b) M4 कौरवाद्र (for °वाणा) —c) D2 [अ]ल्पी-, G3 [अ]न्त्य (for [अ]ल्पी) V1 B1 3 Da Dn D5 8 ज्ञानान्यस्त गमिष्यति —d) K1 reads त्वा on marg Ś1 D1 त्वा (for त्वा) K2 D4 8 नोदयामि

24 G3 missing (cf v l 10) Before 24, K3 4 Dn1 ins वैशंपायन उवाच —a) B3 त (for तत्) —b) D1 तथा (for तथ्य) —c) K1 D1 7 T1 G1. 4 M1. 2 4 सास्र(K1 °स्रु)कण्ठ, T2 साधु कृत्वा (for साश्रुकण्ठ) K1 तु (for स) —d) D2 3 6 वचन चेदमब्रवीत्

25 G3 missing (cf v l 10) Before 25, Dn1 T1 G1 2 ins युधिष्ठिर उवाच —b) D8 om प्रभाव K4 प्रताप (for प्रभाव) D1 T2 मानद (for माधव) —c) Ś1 K1 D1 [ए]तदस्मि, D4 T G1 2 4 M1 2 [ए]त्र (M1 °व) नात्र, D7 [ए]व तत्र, D5 त नात्र, M3 4 [ए]तन्नात्र (for तन्नात्र) —d) D1 हृदये (for विद्यते) K3 मानदे, K2 नारद, V1 B1-3 D (except D1 4 5) T G1 2 4 माधव (for मानद)

26 G3 missing (cf v l 10) —a) Dn D6 7 S (G3 missing) च (for हि) —b) D7 T1 G1 4 M1 2 4 प्रभावं (for °वश्च) V1, Bo 2-5 Da Dn D2 5 6 8 महाद्युते, B1 D3 °द्युते (for °त्मन) —c) Ś1 D1 श्रुतो, D4 श्रुते; T2 श्रुता (for श्रुत) D1

C. 12. 1579 B. 12. 46 27 K 12. 45 27

भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७
यतस्त्वनुग्रहकृता बुद्धिस्ते मयि माधव ।
त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं पश्यामहे वयम् ॥ २८
आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान्गमिष्यति ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ २९
तव ह्याद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ३०
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।
पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१
सात्यकिस्तूपनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
स सात्यकेराशु वचो निशम्य
रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै-
र्विभूषितं हेमपिनद्धचक्रम् ॥ ३३
दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
विचित्रनानामणिरत्नभूषितम् ।

यथाकाम, T_2 कथा तात (for कथयतां) —[d]) K_5 ब्राह्मण्याना

27 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) Da_2 भवश्च; T_2 भवान्हि (for भवांश्च) K_1 लोकस्य —[b]) Da तद् (for यद्) $Ś_1$ D_1 ब्रवीषि, K_1 (*sup lin*, marg also as in text) ब्रवीतु; K_4 ब्रवी (for ब्रवीति) $Ś_1$ K_1 [अ]रिसूदन —[c]) $K_{2\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तदा तद्, V_1 तथावद् K_1 अनानिध्येय (sic), K_4 अभिनदेय, D_7 अन्वभिध्येयं, T $G_{1\ 2\ 4}$ अवधु°; Ca अनभि° (as in text) $Ś_1$ तथैव तदनाख्येय, D_1 तथैव नदनाख्येय, $D_{3\ 6}$ तथैव तदभिध्येय, D_8 यथावत्तदभि° —[d]) B_1 राज्य (for वाक्य) D_1 -चद्रन (for नन्दन)

28 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) $K_{3\ 5}$ B D (except D_1) S (G_3 missing) यदि (for यतस्) K_1 D_7 T_2 त्व(D_7 वा, T_2 ह्य)नुग्रहकृता; K_{3-5} Dn D_4 त्व(D_4 प्व)नुग्रहवती (K_4 °कर्ता), Da °ग्रह कृत्वा. —[b]) D_8 यादव, M_4 मानद (for माधव). —[c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 भवतमग्रत कृत्वा, D_4 त्वामेव हि पुरस्कृत्य, Ca as in text —[d]) K_3 Dn D_4 यास्यामहे, $B_{4\ 5}$ पृच्छा° (for पश्या°)

29 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) Da आवृत्त; Dn_1 G_1 आवृत्ये; D_1 अवृते, D_6 आवृतो, Ca आवृत्ते (as in text) Da_1 भगवत्तर्कें (for °त्यर्के) Cv as in text —[b]) D_1 लोक (for लोकान्) —[d]) $M_{1,3}$ सोर्हति (for अर्हति) $Bo_{1\ 5}$ कौरव

30 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) $K_{2\ 4}$ त्वाद्यस्य, K_3 V_1 B Dn $D_{2\ 3\ 5-8}$ चा°; Da वा° (for ह्या°) D_4 वेद्यस्य (for देवस्य) —[b]) B_2 Da चाक्षरस्य, G_1 [पु]त्र क्ष° (for [पु]वाक्ष°) M_1 वा (for च) —[c]) K_4 चैव, V_1 B_1 Da Dn D_8 स्वस्य (for तस्य) K_3 लाभ Da स्या (for स्यात्) —[d]) K_8 D_4 च (for हि) $D_{4\ 6}$ धर्ममयो (D_4 °र्थो) (for ब्रह्म°) $Ś_1$ K_1 विधि

31 G_3 missing (cf v l 10) Before 31, N (except $D_{7\ 8}$) $G_{1\ 2}$ M_{1-3} ins वैशपायन उवाच —[a]) $K_{2\ 3}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{6\ 8}$ $G_{2\ 4}$ श्रुत्वैव, K_6 Da_2 D_7 T G_1 श्रुत्वैव, $D_{2\ 3\ 5}$ श्रुत्वेद —[b]) D_7 चरितं (for वचन). D_7 M_1 सूदन —[c]) Da_1 सात्यक

32 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) V_1 चाशु, B D (except $D_{1\ 7}$) स्वाशु (for तूप) $G_{1\ 2}$ तु परिक्रम्य —[b]) D_1 माधवस्य (for केश°) —[d]) T_2 उत्तम (for इत्युत)

33 G_3 missing (cf v l 10) —[b]) D_7 चित्रितांग (for -भूषि°) —[c]) $Ś_1$ (by corr also as in text) K_1 $D_{2\ 4\ 6}$ सु($D_{2\ 6}$ स)सार-, B_1 सचंद्र; B_3 शसार; Dn_2 समार (for मसार-) K_3 D_3 -गत्वा(D_3 °त्वा)र्कं, B_1 -तारार्क, D_2 नल्वर्क-; D_7 T_2 -गल्लर्क (for -गल्वर्क-) K_1 V_1 Bo_5 D_{4-7} $M_{1\ 3}$ विहगैर् (D_4 °गे), K_4 च रत्नैर्, Dn_2 $D_{2\ 3}$ Cap विटकैर्, $D_{3,5}$ विटगैर्; T_2 $M_{2\ 4}$ विहंगमैर् (for विभङ्गैर्) D_1 ससागरल्वर्कमयैर्विहंगैर्; T_1 $G_{1\ 2}$ समागमत्स्वर्णमयैर्विह(G_1 °भ)गैर्, G_4 मसागरैरर्कमयैर्वि°, Ca as in text —[d]) D_4 विभूषितं $Ś_1$ -विनद्ध, K_1 -विरुद्ध-, $K_{2\ 4\ 5}$ V_1 B Da Dn D_6 -निबद्ध, D_1 -वितद्ध- (for पिनद्ध-). B_5 -चित्र (for -चक्रम्)

34 G_3 missing (cf v l 10) —[a]) D_6 प्रभुम् (for -प्रभम्) —[b]) V_1 B D (except $D_{1\ 4}$) -भूषितात(D_2 °व, D_6 °ब-, D_8 °प)र (for रत्नभूषितम्)

नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४
सुग्रीवसैन्यप्रमुखैर्वराश्वै-
र्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः ।
सुयुक्तमावेदयदच्युताय
कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३
विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शिशये परमया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ C 12 1591 B 12 47 4 K 12 44 5

—K2 4 transp 34[c] and 34[d] —[c]) D1 नदितं, D4 नवोदिन (for °दित) D2 3 सूर्यं K3 D4 M1-3 प्रभाविन Bo प्रपेदिरे, B2-5 D2 3 5 प्रपेदे; Dn2 प्रतापितं, D1 प्रजापिन, D7 T G1 2 4 प्रभामिव (for प्रतापिन) — D6 om 34[d] —[d]) B1 तार्क्ष्यं, M3 तार्क्ष्य (for -तार्क्ष्य) Ś1 K1 D1 -प्रतिम (D1 °म) (for -ध्वजिन)

35 G3 missing (cf v l 10) —[a]) K4 2 B2 Dn -सै(K1 सै)न्यप्रमुखैर्, V1 Bo-3 D6 D2 - 3 5 8 -सैन्य(V1 B1 D6 -सैन्य)प्रवरैर् (for सैन्यप्रमुखैर्) V1 हयाग्र्यैर्, D1 चनश्वैर्; D2 3 5 महाश्वैर् (for वरा°) —[b]) Dn2 मनोजव —[c]) K2 4 स युक्तम्, K3 5 B2 D6 Dn D2 G1 2 M मयु°, D2 स्वयु° (for सुयु°) Ś1 K1 आवेदयता, Dn2 आवेदयम्, D7 आयोजयद् —[d]) K1 दानको (sic), B1 दारुकं (for °को) Dn2 M2 राजसिंह°, D1-3 G1 °सिंह

Colophon om in Ś1 K1 D1, G3 missing —*Sub-parvan* K (K1 om) V1 B D (except D2 3, D1 om.) T2 G2 M राजधर्म —*Adhy name* T1 G1 2 4 भगवद्वचन, M1 2 भीष्मस्मरण, M3 भीष्माभिगमनारम्भः —*Adhy no* (figures, words or both) K2 B1 4 D2 3 44 Da1 Dn D7 S (G3 missing) 46 (as in text) —*Śloka no* Dn1 D2 35

47

☞ This adhy is missing in G3 (cf v l 12 46 10)

1 D2 om the ref —[a]) B1 D1 3 शरतल्प D1 शयान D1 च (for तु) —[b]) K4 T2 G2 4 भारतानां (for भर°) K3 Da1 पितामह (Da1 °ह) —[d]) Ś1 K2 क स, D1 म क, D3 पच (for क च)

2 D3 om the ref —[a]) D1 भूत्वा (for राजन्) D6 शृणुष्वैव(Da2 °ष्वव)हितो राजन् —[b]) D1 शुचे राजन् (for शुचिर्भूत्वा) — D1 om (hapl) 2[c]-3[d] —[c]) M3 4 देहोत्सर्ग (for °त्सर्गं) — K3-5 D4 ins after 2 D7 T G1 2 4 after 3[ab]

64* शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।

[(L 2) K3-5 D4 प्राजापत्य T2 तु (for च) K3-5 D4 मध्य (for मध्य)]

3 Bo om (hapl) from st 3 up to line 1 of 65* D1 om 3 (cf v l 2) —[a]) D7 T G1 2 4 प्रवृत्त (for नि°) G1 2 अयनम् —[b]) D7 T G1 2 4 उत्तरेण (for °रे वै) — After 3[ab], D7 T G1 2 4 ins 64* (cf v l 2) —[d]) K5 समाहित

4 Bo om 4 (cf v l 3) —[a]) D6 विस्तीर्णांशुर

C 12. 1592
B 12. 47. 5
K 12. 48. 6

व्यासेन वेदश्रवसा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ५
एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।
श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ ६
भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ७
स्वरेण पुष्टनादेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ ८

(for विकी°) —^{b}) Da भीष्म; D7 T1 G1 2 4 वीर° (for भीष्मः) Da2 शतशतैश्, M4 शरशि° Da1 चित (for चित) —^{c}) Ś1 K1 2 4 B (except B4, Bo om) Da D6 8 शिष्ये D6 लक्ष्या K5 Dn2 D4 शुशुभे परया (D4 °मया [hypermetric]) लक्ष्म्या —^{d}) Da2 -सत्तमौ, M4 पुगवै (for सत्तमै)

5 Bo om 5^{ab} (of v 1 3) —^{a}) V1 B2 8 Da D7 S (except M2, G3 missing) देव (for वद). K5 B4 5 Dn D2 3. 5 8 विदुषा (for -श्रवसा) —^{b}) K3 Da D4 महर्षिणा (for सुर°) — After 5^{ab}, D7 T G1 2 4 ins 65* —^{c}) K5 देवलेन तु, V1 न दात्स्येन (for देवस्थानेन) T2 वत्सेन —^{d}) K5 कन्वेन तु; V1 Bo 3-5 Dn2 D5-7 S (G3 missing) तथाश्मेन, B1 2 D2 तथाश्ये(B1 °स्मे)न-, Da D2 8 तथान्ये(D2 °ष्ये-, D8 °स्ये)न (for तथाश्मक) Da -सुमन्युना (for -सुमन्तुना) — K2 3 5 V1 B (Bo om line 1) D (except D1 4) M2 ins after 5

65* तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ।

[(L 1) D7 T G1 4 चापि (for चैव) D6 7 T G1 2 4 पैल्वेन, D8 वलेन च (for पैलेन च) —(L 2) Dn1 देवराताभ्या (for °लाभ्या च) D8 मैत्रेयो वद्धधीमता (for the post half) K5 D7 T G1 2 4 शा(D7 शौं)डिल्यगौत माभ्यां च (K5 °मात्रेयैर्) भा(T1 G2 म)रद्वाजेन धीमता]

K2 4 5 V1 B D (except D1 4 7) cont

66* असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता ।
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।
सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ।
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः । [5]
पिप्पलादश्च वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ।
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ।
मरीचिरङ्गिरा काश्यो गौतमो गालवो मुनिः ।
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभौतिकः ।
उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः । [10]
भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ।

[(L 1) Bo 1 D6 वशिष्ठेन K4 कौशकेन —(L 2) Da1 -शोमलाभ्या D8 तु (for च) D6 दत्ता- (for तथा) —(L 3) D8 शुक्रस्य —(L 4) V1 B Da1 D8 5 8 सनत्कुमार(B5 °र)कपिलौ (B1 8 Da1 °लो) (for the prior half) K5 क्रतु (for कुरु) —(L 5) Da1 मौद्गलो D6 नाम (for रामस्) V1 तृणजतुर् B (except B5) °जह्नुर्, Da1 °जन्तुर्, Da2 त्र्यणन्क्रुर् (sic) (for तृणबिन्दुर्) —(L 6) K5 Dn1 [अ]थ (for the first च). K2 4 क्रतु, Da2 कुठ (for कच) —K2 4 om line 7 K3 om lines 7-11 —(L. 7) B4 Dn1 कश्यपश्च K5 कादथपश्च क्रतुर्दक्ष पराशरमहामुनि —(L 8) D8 अगिका (for °रा) —V1 om lines 9-10 —(L 9) Da धौम्य-, Dn धौम्य (for धौम्र°) K4 कृष्णात्म, D8 5 8 °न (for °नु-) —(L 11) Bo Da भास्कर° (for °रि) Da D6 पूरणि (Da1 °र्णि)] — K5 cont

67* त वाद्यमुनिना चैव गालवेन महात्मना ।
श्रीमता याज्ञवल्क्येन शङ्खेन पुलहेन च ।

6 ^{a}) D8 च मुनिभिर् (for मुनिगणैर्) —^{c}) K5 -दया-, Da2 -दम°, M2 -[आ]दर (for -दम-) K2-4 V1 B1 2 Da Dn D6 -शमोपेतैर् (for -पुरस्कारैर्) —^{d}) K1 वृत्तश् (for वृतश्) — After 6, K5 ins

68* तथान्यैर्मुनिभिश्चैव पुलस्त्येन महात्मना ।

7 ^{a}) Dn1 स (for तु) G3 M2 पुरुषव्याघ्र- —^{d}) K5 स दध्यौ, D2 8 प्रदध्मौ (D8 °ध्म); M2 प्रमक्ष्या (for प्रदध्यौ) K4 D1 3 प्राजलि-, D4 प्राजलि (sic) Bo 3-5 Dn D2 3 5-7 S (G3 missing) शुचि (for स्थित)

8 ^{a}) K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5 8 स्वरेण हृष्ट (D8 पुट)पुष्टेन; D4 पुष्टं नादेत तुष्टाव (sic), D7 S (G3 missing) स्वरेणाथ सु(D7 स्व)पुष्टेन —^{b}) D4 श्रद्धया (for तुष्टाव) —^{c}) K1 D1 योगीश्वर G2 जगन्नाथ (for पद्मनाभ) —^{d}) V1 transp विष्णुं and जिष्णु D7 T1 G1 4 कृष्णं; D8 विश्वं (for विष्णु) K3 D5 कृष्ण (for जिष्णु) D7 उमापतिं, D3 जगत्पतिः — After 8, D7 T G1 2 4 ins

69* अनादिनिधनं जिष्णुमात्मयोनिं सनातनम् ।

कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुम् ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ९
आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगमिषामि याम् ।
तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १०
शुचिः शुचिपदं हंसं तत्परः परमेष्ठिनम् ।
युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ११
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ १२
यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ १३
हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ १४ C. 12. 1622 B. 12. 47. 24 K. 12. 46. 27

[D7 T1 G4 विष्णुम् (for नि°)]

9 [a]) Dn2 पुरो (for शुचिर्) Dn1 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा —[b]) B2 Da1 M1. 2 प्रवर (Da1 °र) K6 V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 7 T G2. 4 M3. 4 प्रभु, G1 प्रभो D8 वाग्विदान वर प्रभु —[d]) D6. 8 [अ]ब्रवीत् (for [अ]स्तुवत्)

10 Before 10, N (except K1 D7. 8) T1 G4 M1. 2. 4 ins भीष्म उवाच —[a]) Ś1 K1 Da1 D5 आर (Da1 अरि)राधयिषु —[b]) D7 पाप (for वाच) K2-6 V1 B Da Dn D4-6 T1 G1 M1. 2. 4 Cv जिग- (D6 °गि)दिषामि (for जिगमि°) K1 य, K5 D4 [अ]ह, B1 च, D2 T2 [इ]व, Cv याम् (as in text) —[c]) T2 यथा (for तया) D1 व्यासमासिन्या (sic), T2 G1 व्याससमासाम्या (G1 °सिन्या) —[d]) Da1 प्रीयत°, D3 प्रासा ता (for प्रीयतां) D3 पुरुषोत्तम

11 = (var.) Garuḍa P., I. 2. 15[cd]–16[ab]. Cf. Kaṭha Up. I. 2. 2. —[a]) K4. 6 V1 B (except Bo) D (except D1. 4) S (G3 missing) शुचिं (Da2 °चि) K (except K1) V1 B D (except D1) शुचि(D8 °च)पद (for °पदं) Da1 हम, D8 हंस —[b]) K3 V1 B (except B1) Da Dn D1-4. 6 तत्पदः; K5 D4. 7. 8 T G1. 2. 4 M2 तत्पर, M1. 3. 4 परम (for तत्पर°) —[c]) K1 Da2 युक्तया, K2. 5. 6 V1 B Dn D3. 5. 6 G2 M2 मुक्त्वा, Da1 युक्ता, D7 युक्त, D8 T2 युक्तः (for युक्त्वा) —[d]) G1 प्रपद्येत् M4 जगत्पतिं —After 11, K2-4 V1 B D (except D1. 8) S (G3 missing) ins

70* अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरिः ।
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । [5]
यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।

[(L. 1) V1 Bo. 3. 4 D1. 3. 5 G1 अनाद्य तत् (for °द्यन्त) T2 M3 नृपयो, M4 नृपयो (for नर्षयो) —(L. 2) D8 लोक (for एको) D8 स एव, D7 T G1. 4 तद्वेद (for [ऽ]यं वेद) Bo. 3-5 विदु (for हरि) —Before line 3, T2 ins हरि —(L. 3) K4 Da1 D1 नारायण (Da1 °ण) K4 सिद्धि°, B1 D7 G4 M1. 3. 4 सिद्धा (for सिद्ध°) —Da1 om. lines 4–5 —(L. 4) D1 om. यं K2. 4 D7 S (G3 missing) दुरन्वेषम्, D3 परमात्मय (for परम°) —(L. 5) Bo. 4. 5 G1 M1. 3. 4 °गन्धर्व° M1. 3 °किन्नरा (for °पन्नगा) D7 T G1. 2. 4 M2. 4 यक्षरक्षोमहोरगा (for the post. half) —(L. 6) Bo. 3-5 कोऽप्येष (for को ह्येष) Da1 वो (for वा)]

—After the above, D7 T G1. 2. 4 ins. lines 3–4 of 73*.

☞ For sequence of 12–52 in D7 S (G3 missing), see the Tabular Statement on pp. 194–195.

12 = Garuḍa P., I. 2. 16[cd]–17[ab]. —[a]) K3 यस्मिन्भूतानि सर्वाणि, D8 यस्य त्रिगुणभूतानि —[b]) Cf. Tait. Up. 3. 1. K2 om. the first च D7 T G2. 4 प्रविशति, M1. 3 च नशति, M2 विन°, M4 प्रलयति (for च विशन्ति) D8 om. विशन्ति च T1 G1. 4 [अ]पि (for च) —[c]) V1 Da2 भूतेश —[d]) = 6. 29. 7[c].

13 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —[a]) B1 विश्वे (for नित्ये) D8 न ते (for तते) D1. 4 त ते, D8 ते तौ (for तन्तौ) —[b]) Da1 दृष्टे, T1 G1. 4 सर्वं, G2 सर्वा (for दृढे) D7 स्रगिव (for स्रगिव) —[c]) D4 सर्वं सद् (for सद°सद्°) —[d]) B2 Da विश्वकर्माणमीश्वर, D8 विश्वर्गे विश्वकर्मणा

14 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. With 14[ab], cf. Ṛv. 10. 90[ab], Śvetāśvatara Up. 3. 14[ab]. —[a]) D8 हरि —[b]) Da1 सहस्रचरण क्षण, Da2 °र्णा क्षणा, D8 सहस्रनयनेक्षण —After 14[ab], K2. 4. 6 V1 B D (except D1. 7. 8) ins.

D.	T_1 G_1	T_2	G_3	G_4	$M_{1,3}$	M_2	M_4
79*, 1–2	79*	79*, 1–2	79*				
43	43	43	43	43	43	43	43
46	46	46	46	46	46	46	46
84*		84*					
App. I, (No 6), lines 7–8		App I, (No 6), lines 7–8					
45	45	45	45	45	45	45	45
50	50	50	50	50	50	50	50
47	47	47	47	47	47	47	47
	84*		84*				
80*	80*	80*	80*				
83*	83*	83*	83*				
49	49	49	49	49	49	49	49
86*	86*	86*	86*				
79*, 9–10		79*, 9–10					
51	51	51	51	51	51	51	51
87*	87*	87*	87*				
88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*
48	48		48	48	48	48	48
85*	85*		85*				
		App I, (No 6), lines 37–38					
53	53		53	53	53	53	53
App I, (No 6), lines 37–38							
76*		76*				76*	
App I, (No 6) (main body)							
						77*	
54	54	54	54	54	54	54	54
	76*		76*				
	77*		77*				
App I, (No 6), lines 47–55	App I, (No 6)	App I, (No 6) (main body)	App I, (No 6)				

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १५

यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ १६

चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ।
यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ १७

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ १८

यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
इष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥१९

पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्मा प्रोक्तो युगादिषु ।
क्षये संकर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ॥ २०

अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसम् ।
अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ २१
यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ २२
हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितेर्दैत्यनाशनम् ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २३
शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २४ C. 12. 1825 B. 12. 47. 39 K. 12. 48. 40

— Ś1 K V1 B Da Dn D1-8 T1 G1-3 ins after 20 D G4 (which om. lines 1-2 and 5-10) after 70* T2 after 21

73* यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ।
यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ।
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् । [5]
अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ।
यं सुरासुरगन्धर्वाः ससिद्धर्षिमहोरगाः ।
प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ।
अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् । [10]

[K2 om. lines 1-2 V1 reads line 1 on marg — (L. 1) Bo बहुमात्मानं D1 अधोभवं — (L. 2) K4 नान्यभक्ता, D2 नान्यभक्त°, T1 नान्यभक्ता, G1 नान्ये भक्त्या, G2 अनन्यभक्ता (for नान्यभक्ता) K4 यजन्ति, D8 यजन्ते, G1 श्रयते (यजन्ते) T1 G1-3 °कामं (G1 °मिनं) (for °कामदम्) — D7 T G1-3 read lines 3-4 after 70* — (L. 3) Da2 यमाहुर् (for यमाहुर्) K4 कोषं, V1 B Da2 D2-8 कोषं B2 Da2 T G1-3 च (B2 Da2 तु) निहिताः, Da1 Dn च (Da1 स) निहिताः, D2 damaged (for सन्निहिताः) D8 हितं (for प्रजाः) — (Lines 4-5) = Garuḍa Purāṇa, I. 2. 21 — (L. 4) K2 अस्मिल्लो° (for य°) K1 स्फुरन्ति (for स्फुरन्ति) D7 T G1-3 [ज]ले (for [ज]ले) K1 तले, B1 D1-5-8 T G2-4 जाले, D1 जाले, G1 पत्रे (for जले) — (L. 5) K1 ऋतम् (for ऋतम्) K1 om. ब्रह्म K1 Dn सदसतः (Dn2 सदसतः), D8 सदसत (for सदसतः) D8 वरं (for परम्) — (L. 6) Dn1 नरर्षयः (for नर्षयः) D8 देवते ज्ञानं प्रभुं (for the post. half) — D8 om. lines 7-10 — (L. 7) Dn T2 सिद्धाः ऋषि (for ससिद्धर्षि) — (L. 8) Ś1 Da D1 अर्हन्ति (for अर्चन्ति) T2 G1-3 दुःख (for दुःख°) Ś1 भैषज्यं, D1 भेषजं (for भेषजम्) — (L. 9) Da1 °योनि° (for °योनिं) — (L. 10) K1 Da1 अप्रतर्क्य° (Da1 अतर्क्य°)म् (for अप्रतर्क्यम्) B1 अमितेय (for °मवि°) Dn अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं (for the prior half) D4 हरिं K3 T1 G1-3 विष्णुं, D2 शुभं (for प्रभुम्)]

21 B1 om. 21 K2-4 V1 B (B1 om.) Da Dn D2-5-8 transp. 20 and 21 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195 — a) Da1 वार्येन्द्र, Da2 °वाय्विन्द्र°, D1 °वायिन्द्र, D8 °वाय्वेन्द्र (for °वाय्विन्द्र°) Da1 D1-8 °कर्माणि — b) K2-5 Dn सूर्याति (for °सूर्याग्नि) — V1 Dn2 read 21d on marg. — d) Da प्रतिपद्ये (Da2 °द्य), D8 प्रपद्ये त (by transp.) M1-4 जगत्पतिं — After 21, T2 reads 73* (cf. v. l. 20)

22 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195 G3 reads 22 twice Ś1 reads 22ab on marg. — a) T1 G2 (first time) 4 च (for वै) — b) D1 Ca जगतां K1 T G2 (both times) 4 तस्थुषः, Ca तस्थुषां (as in text) B1 गतिं (for पतिम्) — c) D2-3 ध्येयम् (for [S]ध्यक्षम्) — d) Da अपरं (for अक्षरं) G2 (first time) अध्यात्म चापि चिन्तकाः

23 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195 Before 23a, G1 ins. ॐ — a) Dn2 गर्भं य, D8 पर्णज (for °र्णं य) — b) Ś1 K1-3-5 V1 B1-4 D2-5 अदितेर्, K2 D7 M2 अदितिं (for अदितिर्) M4 शासनं (for नाशनम्) G2 अदितेर्दैत्यविनाशनं — c) Bo 1-3 एवं (for एकं) K1 ज्ञेयं, Da D2 यज्ञे, T2 [ज]सूत, Ca जज्ञे (as in text) D7 एकं द्वादशधा जायेत — d) Ca. v. as in text — After 23, K4 reads 28, repeating it in its proper place, while D5 reads 27

24 Ś1 K1 D1 om. 24 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194-195 — a) K4 शुक्लं, B1 शुक्रे (for शुक्ले) — c) K3 योऽसौ, Da1 यस्तु, D8 यश्च (for यश्च) — After 24, T G1-3-4 ins.

74* हुताशनमुखैर्देवैर्धार्यते सकलं जगत् ।
हविः प्रथमभोक्ता च तस्मै होत्रात्मने नमः ।

[(L. 1) T1 G4 धार्यते (for धार्यते) — (L. 2) T1 G4 यस्तु, T2 तु (for च)]

C 12. 1628
B. 12. 47. 40
K. 12. 46. 42

महतस्तमसः पारे पुरुषं ज्वलनद्युतिम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ २५
यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ २६
ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविराकृतिम् ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ २७
यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरबृहत्यक्षस्तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ २८
यः सहस्रसवे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यवर्णः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ २९

25 Cf Śvetāśvatara Up 3 8 Ś1 reads 25 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) B2 Da तपस (for तमस) D6 पार, D8 पात्रे (for पारे) — b) V1 B Da Dn D2 8 5–7 S (G3 missing) पुरुष द्युति(D7 द्युमित[hypermetric])तेजस, D8 पुरुष क्षलनद्युतिं (sic) — c) T1 G1 2 4 यज् (for य) K5 Dn1 D1 4 अभ्येति; Ca अत्येति (as in text) — d) V1 Bo 2 ज्ञानात्मने (for ज्ञेया°) — After 25, K2 4 read 32

26 K1 M2 om 26–27 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 D1 om 26[ab] — a) Ś1 K2 4 बृहत्कुक्षिं, K5 Da D4 8 बृहत्युच्छे, T1 M1 3 4 बृहत्युक्थ्ये (M1 3 4 °थ्ये), T2 बृहत्यर्थे, G1 2 महत्युक्थ्ये (for बृहत्युक्थे) Ca cites उक्थे — b) K4 समग्नौ, Bo महात, D8 यमाम्र (for यमग्नौ) K5 च (for य) — c) D7 T2 विप्रा साम (for विप्रसघा) — d) B1 G1 देवात्मने (for वेदा°)

27 Cf Rv 10 52 4, 124 1 K1 D5 M2 om 27 (for K1 M2, cf v 1 26) D6 reads 27 after 23 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) Ś1 (*sup lin*, also as in text) B2 Da Ca (by corr, orig as in text) -सामसस्थान, K8 D4 सामाथर्वाण, D7 T2 -सामनामान (for °धा मानं) — b) K4 दशार्द्ध, K6 °र्ह, D7 °ध्य, D8 °र्द्ध- (for °र्ध-) Ca cites दशार्ध K5 Dn °हविरात्मक, B1 D7 °राकृति, B5 (m as in text) °राहुतिं, D4 °राकृति, D6 °हरणाहुत — c) D4 damaged, D8 य सत्रे ततुतच्छति (sic) — After 27, K4 5 V1 B2 4 5 Dn D1–3 6 ins (= [var] Vāmana P, 26 1, = [var] Viṣṇusmṛti [ed Jībānand] 33[cd]–34[ab])

75* चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नम ।

[(L 2) K4 सोमात्मने, V1 B2 4.5 D6 होता°, D3 यज्ञा°]

28 K5 reads 28 (for the first time) after 23. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) B1 सुपावा, Da सुवर्णो (Da2 °र्णे) (for सुपर्णो) K1 D1 4 T1 नामा, M1 3 4 नाम्ना Ca as in text — b) K5 (first time) om छदो- Bo 4 5 D8 छदोगात्र, Da2 M1 °गायत्रस् (hypermetric) (for °गात्रस्) K6 (first time) G1 त्रिर(G1 त्रयु) च्छिरा, Da1 D1 7 त्रिवृच्छि(Da1 °च्छ)र — c) K1 रथातर, K2–4 6 (both times) V1 B Da Dn D2 8 5–7 T2 G1 2 M1–3 रथतर, D8 तथतर (for रथ°) Ś1 D7 S (G3 missing) बृ(G1 दु)हत्पक्षस्, K1 बृह त्यक्ष; K2 5 (both times) V1 Bo 2–5 Da1 Dn D2 8 5 6 °स्साम, B2 Da2 °स्सामस्, D1 °त्यहस् (for °त्यक्षस्) — d) K1 D1 सो(D1 भो)मात्मने, K2 सामा°, K3 B5 (m as in text) D1 स्तोमा°, K5 (first time) तार्क्ष्या°, K5 (second time) होत्रा° (for स्तोत्रात्मने) K4 om नम

29 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 Ś1 reads 29 on marg — a) V1 B1 2 Da1 य; Da2 ये (for य) Ś1 K1 सहस्रास(K1 °म)वे, B1 °स्रशरे, B3 4 D2 8 5 °मद्दे, Dn D1 7 °समे, D8 स सप्रसवे (for सहस्रसवे) Ś1 K1 2 4 D1 यज्ञे, B1 शात्रे (for सत्रे) — b) K4 सत्रे, V1 Bo D2 4 6 8 यज्ञे (for जज्ञे) V1 B Da Dn2 D2 3 5 6 Ca विश्व (Dn2 D2 °श्व) सृजन् (Bo °जम्) (for विश्वसृजाम्) D7 इति (for ऋषि) — c) K3 Dn D7 S (G3 missing) हिरण्यपक्ष शकुनिस्, V1 B Da D2 3, 5 6 °वर्ण (Da °र्णे) शकुनिं (Da2 °निस्) — d) V1 B (except B3) D2 3, 5–7 S (G3 missing) तार्क्ष्यात्मने; Da1 तक्ष्या°, Da2 ताक्ष्या° (for हसा°)

30 M2 om 30 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) K4 B3 Da D4 7 T1 M पदाग, K5 Bo 4 Dn D2 3 5 G2 पादाग (for पदाङ्ग) — b) K2 4 V1 Bo 1 3–5 Da Dn D2 3 5 6 T2 G1 4 M1 3 4 भूषण, B2 D7 T1 G2 भूषित (for -लक्षणम्) — c) D1 अक्षिर (for अक्षर) Dn D7 T1

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ३०
यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ३१
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ३२
यं तं व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ३३
यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ३४
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ३५ C. 12. 1633 B. 12. 47. 54 K. 12. 46. 55

G3 दिव्य, T2 G1 2 विप्रास (for नित्य) — d) B1 वाचात्मने Da2 मन (for नम) — K2 4 5 V1 B Da Dn D1–3 5 6 ins after 30 D7 T2, after line 38 of App I, (No 6) T1 G1 2 after 54 M2 after 53

76* यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह ।
लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नम ।
य शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नम ।

[K5 D7 T G1 2 M2 om lines 1–2 — (L 1) Da1 यो वराहो, Da2 धात्र° (for यो व°) — After line 2, K2 reads 78* — (L 3) Da1 नागभूषिके D7 T G1 2 M2 य शेते क्षीर(D7 शेष)पर्यंके दिव्ये नाग(T1 G2 दिव्यनाग-, G1 °व्ययोग)विभूषिते (T2 °त) — (L 4) Da1 D7 फणा- (for फणा-) Dn2 -रचित (for °ते) D7 रुद्रात्मने, T2 °ष्या°]

— After the above, D7 ins a passage given in App I, (No 6) T1 G1 2 M2 cont D7 T2 ins after line 42 of App I, (No 6)

77* विश्वे च मरुतश्चैव रुद्रादित्याश्विनावपि ।
वसव सिद्धसाध्याश्च तस्मै देवात्मने नम ।

[(L 1) T2 विश्वेश- (for विश्वे च) M2 तथा (for अपि)]

— After the above, T1 G1 2 ins a passage given in App I, (No 6), D7 ins it after 76* and T2 after 54

31 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) Ś1 K1 यस्मिन्क्षेति (K1 °क्षति), K3 D4 य (D4 य) सिनोति, K6 Dn2 D6 यस्तनोति; Dn1 यस्तेनाभि (for यश्चिनोति) K1 सता; Bo शता (for सतां) Ś1 सेतुन्, D1 सेतुर्, D7 योनिम् (for सेतुम्) — b) D1 -योजिना, D2 योगिना (for -योनिना) — c) K5 -व्यवहारांशैर्, D4 °हारात्मस (for °हाराङ्गैस)

32 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 K2 4 read 32 after 25 — a) K1 -धर्मचरणात् D7 धर्मस्पृग्धर्मचरण, T2 धर्मभृद्धर्मचाराणा — c) Da1 D7 पृथग्धर्मा (Da1 °र्मं), D1 पृथग्धर्मै — d) D7 यज्ञात्मने — K4 5 B (except B1) D (except D2 4 7 8) ins after 32 K2 after line 2 of 76*

78* यत सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिन ।
उन्माद सर्वभूताना तस्मै कामात्मने नम ।

[(L 1) K4 ह्यनगादात्म-, K5 °गा सर्वे, Bo 3–5 °गात्साग, D1 °गात्मान- (for °ङ्गात्माङ्ग) Da2 -देहिना, Dn2 -देहिना (for देहिन) — (L 2) Da कालात्मने]

33 K4 om 33–34 V1 reads 33–38 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) K5 Dn य च, V1 B Da D2 3 5 6 M2 यत्तद्, T2 य नु, G2 यत्त (for य त) K2 सुव्यक्तम्, V1 व्यक्तम् (submetric) (for व्यक्तस्थम्) Da1 आत्मान (for अव्यक्त) — b) Ś1 व्यचिन्वत — c) Da1 G2 M2 क्षेत्र (for क्षेत्रे) V1 क्षेत्रे क्षेत्रे समासीन, D7 क्षेत्र क्षेत्रसमासीन — d) D8 क्षत्रात्मने

34 K4 om 34 (cf v l 33) V1 reads 34 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) Ś1 (sup lin) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 Ca य त्रिधात्मानम्, D1 यद्दिव्या°, D4 क्षेत्रज्ञा°, D8 सदृगा° (for य दृगा) — b) D8 गणै (for गुणै) Cv as in text — c) D3 प्राहि (for प्राहु) K3 M1–3 मासनश (M1 3 °शा), D3 सप्त धरा (for °दश) Cv cites य सप्तदशं प्राहु — d) K1 D1 स(D1 सा)ख्यात्मने, D8 सख्या°

35 D3 om 35 V1 reads 35 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — a) G1 2 विनिश्वासा (for जित) — b) V1 B2 Da D6 T1 G1 2 4 M सतुष्ट ; B1 सयुक्ता , D7 T2 योगिन

C 12.1833 B 12.47.55 K 12.46.55 अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ३६
योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥ ३७
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ३८
सहस्रशिरसे तस्मै पुरुषायामितात्मने ।
चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ३९
अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ४०
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ४१

(for सत्त्वस्था) Da1 सजितेंद्रिया (for संय°) Bo 3–5 D2 3 5 शाता दांता जितेंद्रिया —D1 om. (hapl) 35°–36b — After 35, T2 reads 44

36 D6 om 36–37 V1 reads 36 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 D1 om 36ab (of v 1 35) —a) Dn2 अगुण्य- (for अपुण्य) B1 पुण्योपवने, Dn2 °परमो —b) D8 य (for य) B1 भवश्वया (submetric) (for भवनिर्भया) Cv cites पुनर्भव (as in text) — After 36, D7 T2 ins lines 5–6 of 79*; while T1 G1 2 4 M read 44

37 D6 om 37 (of v 1 36) V1 reads 37 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 —b) M2 प्रदिप्ताग्निर् Da विभावसौ D8 प्रदिप्ताविचभावसु (sic) —c) Da1 D8 स र(Da1 सम)क्षयति, D2 G1 समक्षयति —d) D8 योगात्मने

38 G4 om 38–39 V1 reads 38 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 —a) K4 संभक्ष; Da1 स भक्ष्य B1 य संभक्ष्य सर्वभूतान् —b) D1 4 7 वैकार्णव, D6 चैवा° (for चैका°) —c) K1 Da1 स्वपति

39 G4 M1 3, 4 om 39 (for G4, cf v 1 38) V1 B Da Dn D2 3 5 6 transp 39 and 40 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 —a) K2 V1 B Da Dn D2 3 6 चैव (for तस्मै) —b) D8 पुरुपाणा K4 D8 मितात्मने, K6 Bo 2–4 M2 [अ]मृ(K6 °सि)तात्मने, D1 मिमिता° (hypermetric), D4 [अ]मित्वा°, D6 T2 महा° (for [अ]मिता°) —c) D1 समुद्रे (for समुद्र) K4 D7 पर्याये, K6 -पर्यंक-, D6 -पर्यायै, T1 G1 2 -पयसि (for पर्याय) —d) K6 तस्मै, M2 -योगि (for योग)

40 V1 B Da Dn D2 3 5 6 transp 39 and 40 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 —a) Ś1 K1 2 4 D1 4 नाभावप्येक (K1 °दं), K5 नाभौ मध्यस्थ, V1 B1 2 Da नाभौ सभूते; Bo 3–5 Dn D2 3 5 6 नाभ्यां (Dn D6 °भौ) सभूत (for नाभावध्येक) —b) D1 विश्व —c) K5 V1 B1 2 4 5 m D (except D4 5 7) T2 G2 पुष्करे; Ca पुष्करं (as in text) Ś1 Da1 पुष्कराख्यस्य (Da1 °क्षश्च). —d) Ś1 K1–4 D1 4 8 ब्रह्मात्मने, Da2 यज्ञा° (for पद्मा°) — After 40, K6 ins 79*

41 K5 om 41 V1 reads 41 on marg For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195. —a) Da1 यश्च (for यस्य) —d) D4 तौयात्मने — After 41, N (K5 after 40) T G1 2 ins

79* यस्मात्सर्वा प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रिया ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नम ।
यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठित ।
इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्ट्रात्मने नम ।
अकुण्ठ सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् ।
वैकुण्ठस्य हि तद्रूप तस्मै कार्यात्मने नम ।
त्रि सप्तकृत्वो य क्षत्र धर्मव्युत्क्रान्तगौरवम् ।
क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नम ।
विभज्य पचधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरग ।
यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नम ।

[(L 1) D8 यस्या (for यस्मात्) K4 सर्वे, D1 प्राणा , G1 स्वर्गा (for सर्वा) K1 प्रजायते, D4 प्रसूयते, T1 G1 2 प्रवर्तते (for प्रसयन्ते) K1 सर्व-, K5 B1 स्वर्ग- (for सर्ग) B1 -पालन (for -प्रलय-) K2 -विक्रमा , Da1 D6 7 -विक्रया (for -विक्रिया) — (L 2) D2 3 प्रलीयति Da2 हेमात्मने — D6 7 T G1 2 om lines 3–4 — (L 3) K4 D4 निपणो, D8 °ष्णो (for °ण्णो) D4 देवा (for दिया) Ś1 चेष्ठित , K1 वेष्टित , K2–4 D3–5 8 धिष्ठित , D1 निष्ठित (for विष्ठित) —(L 4) Bo यो द्रष्टा, Da द्रष्टाय (for च द्रष्टा) K4 मज्ञात्मने, D1 द्रष्टा°, D4 दृष्टा° (for द्रष्ट्रा°) — D7 T2 read lines 5–6 after 36, — (L. 5) Da सकुंट, D7 8 T2

युगेष्वावर्तते योऽंशैर्दिनर्त्वयनहायनैः ।
सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ४२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ४३
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ४४
विषये वर्तमानानां यं तं वैशेषिकैर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ४५
अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ४६

C. 12. 1660
B 12. 47 71
K. 12 46 ..

अङ्गुष्ठ, T1 G1 2 अकार्यं (for अङ्गुष्ठ) V1 उत्तम, D7 T1 दपत्र K2-4 D4 धनवार्येष्व(K2 4 °र्ये न)नुयन (D4 °तां), D5 धनवानार्थेनुयत, T2 दनकार्यार्थनुयत (for the post half) — (L. 6) K2 V1 B2 3 Da Dn D5 G1 च, D7 T2 तु (for हि) K3 5 V1 Bo 2 3 6 Da Dn D4 6 यद्रूप — V1 B (except B2) Da D2 3. 5-7 T2 om lines 7–8, T1 G2 om lines 7–10 Lines 7–8 = lines 23–24 of App I, (No 6) — (L 7) K3 repeats the prior half after line 8 G1 नैको (for क्षत्र) Ś1 धर्न, D1 धर्मा (for धर्न) B2 G1 धर्न-मुत्कान्य (G1 °न्युत्क्रान्ति) गौरवाय् (for the post half) — (L. 8) D5 कुन्ने (for क्रुद्धो) G1 जयान क्षत्रियान्नपे (for the prior half) Ś1 K1 B2 ऊर्जा(B2 °र्दा)त्मने, K2-5 D8 क्रु(D8 कृ)द्धा°, D1 मूला°, D4 मुजा° — D7 T2 read lines 9–10 after 86* — (L. 9) K3 om the prior half Bo 3-5 D2 3 वायुभूत, D7 पञ्चाहुति, T2 पञ्चभूत- (for वायुभूत्वा) — D1 om. line 10 — (L. 10) Ś1 K D4 - 8 T2 नै(D3 वे)ष्टयलग(D7 °त्तेव)क-(Ś1 K1-3 न)र्माणि (for the prior half) K4 नैष्ठात्मने, Da1 वाचा°, Da2 मवा°, D4 वाग्वा°]

42 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) K1 D2 युगेष्टावर्तते K1 योष्टौर्, K2 6 B1 2 Da D1 6 योसौ, K4 यौमौ, V1 Bo 3-5 Dn D2 3. 6 M2 योगैर्, D7 यो यैर् (for योऽंशैर्) D8 युगेष्टनर्वयोनौ (sic), T2 °पु चावर्तते यो — [b]) K1 3 D2 3 दिनत्व(K1 °वत्व-, K3 °नत्वा)यनहायने, K6 V1 B1. 2 Da Dn D5 T1 G1 3 4 M मासर्त्वय(B1 °र्तुदि, Da1 °त्वय, Da2 °र्त्रय)नहायनै (M2 °ने), D1 4 दिनर्द्व (D1 °र्त्व)यन°; D7 दामार्था न हा° (sic), T2 मासैरयन° — [c]) B1 स्वर्ग Dn2 -प्रलयतो (for °यो°) Ś1 सर्गप्रलययोगेन — [d]) Bo लोकात्मने (for काला°)

43 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) Ś1 K2 ब्रह्मा Dn2 वक्र, D8 चक्र (for वक्त्र) D8 भुजो D1 6 क्षेत्र; D7 क्षात्र (for क्षत्र) — [b]) K6 ऊरू च वै, Da2 ऊरूदर (for °दर) D8 कृन्स्नुमुदरं विश (sic) — [c]) D2 [आ]श्रित शूद्रस — [d]) Da2 सूक्ष्मैर् (for तस्मै)

44 D7 om 44 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 Ś1 K1 read 44 after 54 — [a]) K1 D8 मूर्ध्ना — [b]) D8 खचातिश् (sic) (for खं नाभिश्) D8 चरणे, M1 3 °णा — [c]) K2 4 Dn2 S (G3 missing) श्रोत्रं — [d]) Da1 कालात्मने — After 44, V1 B Da Dn D2 3 5 6 read 47

45 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) D8 त्रिपयवर्ततेमाना (sic), Ca as in text — [b]) Ś1 K2 4 D1 युक्त; G2 युक्तैर् (for य त) D8 वैपेदिको, T G1 4 M1. 3 4 वैषयिकैर्, Ca वैशेषिकैर् (as in text). — [c]) V1 D8 आहुर्(for प्रा°) — [d]) K1 गुप्तात्मने, Da1 D1 6 8 गोप्ता°; Da2 गोता° Ca as in text

46 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) K6 D1. 7 8 अन्नपाने (D8 °न) स्वन्न(D1 यज्ञ, D7 वन, D8 धन)मयो — [b]) D8 रस°, G1 अस्य (for रस) B4 6 (both marg as in text) घ्राण (for -प्राण) D8 विवर्धनै — V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 ins after 46 Ś1 K D1 4 7 T2 after 47 T1 G1. 2 after 84*.

80* प्राणाना धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम् ।
अन्तर्भूत पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नम ।
पिङ्गेक्षणसट यस्य रूप दंष्ट्रानखायुधम् ।
दानवेन्द्रान्तकरण तस्मै दृप्तात्मने नम ।
रसातलगत श्रीमाननन्तो भगवान्विभु ।
जगद्धारयते कृत्स्न तस्मै वीर्यात्मने नम ।

[Ś1 K (except K4) D1 4 8 om lines 1–2, D7 T G1 2 om lines 1–4 — (L 2) B4 [अ]ग्नेस् (for अग्निस्) — After line 2, B1 ins

81* विषये वर्तमानानां श्रोत्रादीना च य प्रभु ।
वेदते सर्वविषयांस्तस्मै चित्रात्मने नम ।

— Lines 3–4 = lines 17–18 of App I, (No 6) — (L. 3) D8 पिंगक्षण- Ś1 D1 पुर्ट, V1 om lines 3–6 — (L. 3) B1 -जंट (for -सट) — After line 4, Dn1 ins,

C. 12. 1857 B 12. 47. 69 K. 12. 46. 72 परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतोश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ४७
यो मोहयति भूतानि स्नेहरागानुबन्धनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ४८
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
यं ज्ञानिनोऽधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४९
अप्रमेयशरीराय सर्वतोऽनन्तचक्षुषे ।
अपारपरिमेयाय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ ५०
जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ५१

82* य न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवा ।
तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नम ।

— D_1 om lines 5–6 — (L 5) D_8 रसात श्रीगत श्रीमांश् (for the prior half) Da न संतो, D_8 चरतो (for अनन्तो) $Ś_1$ $D_{4\ 7}$ भो($Ś_1$ यो)गवान्, K_1 योगिनां (for भगवान्) B_1 T_2 G_1 प्रभु . — (L 6) D_7 T $G_{1\ 2}$ योसौ (for कृत्स्न), and शेषात्मने (for वीर्या°).]

— D_7 T $G_{1\ 2}$ cont ·

83* ज्वलनार्केन्दुताराणां ज्योतिषां दिव्यमूर्तिनाम् ।
यस्तेजयति तेजांसि तस्मै तेजात्मने नम ।

On the other hand, D_7 T_2 ins after 46 T_1 $G_{1,2}$ after 47

84* वैद्युतो जाठरश्चैव पावक शुचिरेव च ।
दहन सर्वभक्षाणां तस्मै वह्न्यात्मने नम ।

[(L 1) T_2 ह्यजरश्, G_2 जठराश् (for जाठरश्) D_7 सूक्ष्मो जठरवांश्चैव (for the prior half) — (L 2) D_7 T_2 सर्वभक्षो यस् (for °भक्षाणां)]

— After the above, D_7 T_2 ins lines 7–8 of App. I, (No 6)

47 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ read 47 after 44 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp 194–195 —^{a}) B_1 D_1 पर , D_7 वर (for पर). D_8 परे (for परो) —^{b}) K (except K_1) V_1 $B_{1\ 2}$ Da $D_{1\ 4\ 8}$ T_2 G_2 M सदसतश्, D_7 T_1 $G_{1,4}$ सदसदश् (for सदसतोश्) B_{3-5} Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ परात्परतरश्च ($D_{2\ 3\ 5}$ °तरो हि) य (B_6 स) —^{c}) K_4 D_8 आदि (for आदिर्). M_2 सर्वस्य (for विश्वस्य) — After 47, $Ś_1$ K $D_{1,4}$ ins 80* D_7 T_2 ins 80* followed by 83* and T_1 $G_{1\ 2}$ 84*, 80* and 83* On the other hand, $D_{2\ 6}$ ins after 47 a passage given in App I, (No 7).

48 D_2 T_2 om. 48 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp 194–195 —^{a}) D_8 दामोदयति भूतानि —^{b}) $Ś_1$ K_3 D_1 मोह ; T_1 G_1 सर्व (for स्नेह) All MSS (except $Ś_1$ K $D_{1\ 4\ 8}$, D_2 T_2 om , G_3 missing) पाशानु (for °रागानु) —^{c}) B_1 D_8 स्वर्गस्य ; Da सगम्य (Da_1 °स्य), D_7 G_1 सर्वस्य (for सर्गस्य) D_7 दक्षिणार्थाय — D_6 om 48^{d}–49^{c} — After 48, D_7 T_1 $G_{1\ 2}$ ins

85* चैतन्य सर्वतो नित्य सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।
सर्वातीततर सूक्ष्म तस्मै सूक्ष्मात्मने नम ।

49 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp 194–195 D_6 om 49^{abc} (cf v l 48) —^{a}) T_2 आत्मानं यदिद ज्ञानं —^{b}) Da Dn_1 कृत्वा (for ज्ञात्वा) Da_2 पचत्व° (for पञ्चस्व°). —^{c}) V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 7}$ S (G_3 missing) ज्ञानेन (for ज्ञानिनो) Da_2 Dn_2 [अ]भि (for [ऽ]धि) D_8 य ज्ञानिनिधिगच्छंति (sic) — D_7 T $G_{1\ 2}$ ins after 49 $Ś_1$ K $D_{1\ 4\ 8}$ after 50

86* साङ्ख्यैर्योगैर्विनिश्चित्य साध्यैश्च परमर्षिभि ।
यस्य न ज्ञायते तत्त्वं तस्मै गुह्यात्मने नम ।

[(L 1) K_{1-3} ज्ञान-, D_1 सख्ये (for सांख्यैर्). D_1 विनिश्चित्य D_8 om साध्यैश्च. K_{1-3} साख्यैश्च (sic) (for साध्यैश्च) — (L 2) K_4 $G_{1\ 2}$ तु (for न) D_8 सूक्ष्मात्मने]

— After the above, D_7 T_2 ins lines 9–10 of 79* (cf v l 41)

50 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp 194–195 —^{b}) K_2 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5-7}$ S (G_3 missing) बुद्धि ; D_1 नत- (for ऽनन्त). —^{c}) Dn G_2 अनत- (for अपार-) $Ś_1$ K_1 $D_{1,8}$ -परमेयाय, B_1 Dn_2 $D_{6\ 7}$ T $G_{1\ 4}$ M_{1-3} परिमाणाय, Da M_4 °णामाय. —^{d}) K_3 D_1 चिंतात्मने, V_1 B Da Dn $D_{2\ 3,5-7}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ $M_{2\ 4}$ दिव्या°, D_8 चित्ता° ; $M_{1\ 3}$ विद्या°. — After 50, $Ś_1$ K $D_{1,4\ 8}$ ins 86* (cf v l 49)

51 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp 194–195 —^{a}) B Da $D_{2\ 3,5\ 6}$ जटिले ; T_2 अजिते (for जटिने). K_4 मुण्डिने. —^{b}) Da चिंपर्णाय (sic),

शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ५२
पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिधनात्मने ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ५३
यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ५५
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ५६
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ५७
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ।
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ५८

C 12.1676
B 12.47.87
K 12.4? 119

D1 °विसंगाय (sic) (for °निषङ्गाय) — [d]) Ś1 K1 2 5 D1.2 रुद्रात्मने (for ब्रह्म°) — After 51, D7 T G1.2 ins

87* यो जातो वसुदेवेन देवक्यां यदुनन्दन ।
शङ्खचक्रगदापाणिर्वासुदेवात्मने नम ।

[(L 1) D7 T2 वसुदेवेन्य, G1 वासुदेवेन]

52 Ś1 K1.2.5 D4 8 om. 52 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) Da1 त्रिदशेशाय, Da2 त्रिदिशेशाय — [b]) Ca cites त्र्यम्बकाय (as in text) —D1 om. (hapl) 52[c]–53[b] — [c]) B1 Dn भस्मदिग्धार्ध (B1 °ग्धांग)लिंगाय — For 52, D7 T G1.2 4 M subst.

88* शिरःकपालमालाय व्याघ्रचर्मनिवासिने ।
भस्मदिग्धशरीराय तस्मै रुद्रात्मने नम ।

— After 52, K2 4 V1 B D (except D4 7 8, D1 om.) ins

89* चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
पिनाकशूलहस्ताय तस्मा उग्रात्मने नम ।

[(L 1) K2 Dn2 D6 °कृश° (for °कृत°) V1 व्याड°, Da1 काल° (for व्याल°) — (L 2) K2 4 भूतादि (K2 °धि)निधनाय च, V1 तस्मै रुद्रात्मने नम (for the post half)]

On the other hand, T2 ins, after 52, lines 37–38 of App I, (No 6), followed by 76*

53 T2 om (hapl.) 53 D1 om 53[ab] (cf v l 52) For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) K3 Dn D4 सर्व (for पञ्च°) Da1 om. भूताय — [b]) K4 भूताना (for भूतादि°) K1 °विघनात्मने, V1 B D (except Da D4 8, D1 om.) T1 G1.2 M °निधनाय च — [c]) K5 °क्रोधदेहाय, D2 °द्रोहागर्हाय (for °द्रोहमोहाय) — [d]) D5 शीतात्मने — After 53, D7 ins lines 37–38 of App I, (No 6), followed by 76* and lines 1–6, 9–22, 25–30, and 39–44 of App I, (No 6), while M2 ins 76* and 77*

54 K3 om. (hapl) 54 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195 — [a]) D1 सर्वो (for the first सर्वं) — [b]) Da सर्वमश्रय (Da1 °य) (for °तश्च य) D8 ये (for य) — [c]) D7 यस्तु V1 B Da2 D2 3 5–7 T G2 4 M देवस्, Da1 देव, G1 वेदस् (for नित्य) — After 54, Ś1 K1 read 44, D7 ins lines 47–55 of App I, (No 6), T1 G1.2, 76*–77* followed by App I, (No 6), while T2 lines 1–6, 9–22, 25–30, 39–44 and 47–51 of App I, (No 6)

55 = 12 51 3 — [a]) B3 सर्वकर्मन्, Da M2 विश्वकर्म (Da2 °र्मा) — [b]) B3 D6 8 °सभव — [c]) V1 B Da Dn D2 3 5 6 S (G3 missing) अपवर्गस्य (Da Dn2 G1 °र्गश्च; T2 °र्गं म)भूतानां, D7 अवम स्यश्च भू° — [d]) K4 पुरत, D7 अपर, M1.3 परत (for परत) D1 G1.2 परमास्थित

56 = 12 51 4 — [d]) K3 एव, K4 मे च; D1 मेसि; D7 T2 विश्व (for सर्व) D7 8 T2 G2 M °परायण (M1.2.4 °ण) V1 B Da Dn D2 3 5 6 त्व हि सर्व (V1 B0–2 Da कर्म, B3 D6 धर्म)मयो निधि

57 = 12 51 2 — [a]) D3 नमस्ते भगवान्हत्रि — [b]) Ś1 K1.2 4 D1 प्रभवाय तु (K2 4 वे), V1 B0–2 4 Da2 Dn D2 3 8 G1 M2 4 °व्यय, B3 Da1 °व्यय, D3 °व्यय, D8 T1 °प्यय (for °प्यय) — D5 om. 57[c]–58[b] — [c]) T1 G1 हृषीकेश — [d]) D4 च पराजित, M1.2 4 चापराजित

58 = 12 51 5[c]–6[b] D8 om 58[ab] (cf. v l 57) — [ab]) Dn न हि (for तेन) K1.2 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–3 5 6 भावान्दिव्यान् (by transp), Dn1 भाव दिव्य Da1 ह त्रिषु, D7 त्रिषु

C 12. 1676 B. 12. 47. 58 K. 12. 46. 119 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५९
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ६०
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं हविः ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ॥ ६१

च (for हि त्रिपु) —^{c}) K5 Dn त्वा तु, D6 त्वथ ; T2 तत्तु, M त्वां च (for तत्व) M2 वक्ष्यामि Dn2 सत्त्वेन; D7 T2 दिव्येन; M1, 3, 4 रूपेण (for तत्त्वेन) —^{d}) D8 य प्रातेय सनातन

59 Cf 3.13 47; 6 64 7 59^{ab} = 12. 51 7^{ab} —^{a}) Dn1 D7 दिव्यं, T1 नभस् (for दिवं). Dn2 [क्ष]वास Ś1 K D1, 4, 8 द्यौस्त्वया शिरसा व्याप्ता —^{b}) D4 यस्यां देवी, D7 T2 देवी पद्भ्यां (by transp). D1 वसुदरा; D8 °धरा —^{c}) D1 लोक°. —^{d}) T1 हि (for [ऽ]सि). B2 सनातन —After 59, K2, 4 V1 B Da Dn D1-3, 5, 6 ins

90* दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रप्रजापती ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजस' ।

[(L 1) = 12 51 7^{cd} V1 B2 D1 भुजौ. Da2 श्वस (for चक्षुर्) D2 वीर्ये (for वीर्यं) V1 इन्द्र- (for शुक्र-) K2 B1 Da Dn वीर्यं शुक्र (K2 शुक्र-; Da ब्रह्म) प्रजापति' (for the post half) —(L 2) = 12. 51 6^{cd}]

—On the other hand, D7 T G1, 2 ins after 59

91* अव्यक्त व्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
अव्यक्त ब्रह्मणो रूप व्यक्तमेतच्चराचरम् ।

[T1 G1, 2 om line 1 —(L 1) D7 विश्व (for सर्वं). —D7 om lines 2-3 T2 om line 3. —(L 3) G1 ब्राह्मण (for ब्रह्मणो)]

While K5 ins lines 1-4 of 93* after 59

60 60^{ab} = 12 51 8^{ab} —^{a}) Dn2 अतशी ; D8 अतिसी (for अतसी-). —^{b}) B1 पीतवाससमद्युतिं; D2, 3, 5, 6 °कौशेयवासस —D7 ins after 60^{ab} T2 after 60

92* वपुष्यनुमिमीतस्ते मेघस्येव सविद्युत. ।

[D7 वपुषि]

—After the above, D7 repeats and T2 reads lines 50-51 of App I, (No 6), followed, in T2, by 96*. —^{d}) K3 D4 जायते (for विद्यते) —K2, 4 V1 B Da D1-3, 5, 6 ins. after 60 K5, after 59 Dn, after 94*.

93* नमो नरकसंत्रासरक्षामण्डलकारिणे ।
संसारनिम्नगावर्ततरकाष्ठाय विष्णवे ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नम' ।
प्राणकान्तारपाथेय संसारच्छेदभेषजम् । [5]
दु'खशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

[(L. 1) Da2 -सकाश- (for संत्रास-) Dn2 रक्ष (for -रक्षा-) Da1 कारिण (for °णे) —(L 2) K4 D1 -प्लव-, B6 Dn -तरि- (for तर-) —K5 om lines 5-6 —(L 5) K4 पास्य- (for प्राण) B2 Dn संसारो- (B2 °र) (for °र-) B2 Da -व्याधि (for -च्छेद-) —(L 6) V1 B1 Da Dn2 D6 -क्लेश- (for -शोक-).]

—K4 cont : Dn ins after 60

94* एकोऽपि कृष्णस्य कृत प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्य. ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।
कृष्णव्रता कृष्णमनुस्मरन्तो [5]
रात्रौ च कृष्ण पुनरुत्थिता ये ।
ते कृष्णदेहा प्रविशन्ति कृष्ण
माज्यं यथा मन्त्रहुत हुताशे ।

[(L 2) K4 -मेधी- (for -मेधा) —(L 5) K4 कृष्णे रता' कृष्णमनुस्मरति —(L 6) K4 य' (for ये) —(L 7) K4 -भिन्नदेहा' (for कृष्ण°). —(L 8) K4 हविर्यथा मन्त्रहुत हुतासे]

—On the other hand, D7 T1 G1, 2, 4 ins 97* after 60, while M ins after 60

95* नारायण सहस्राक्षं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
हिरण्यनाभ यज्ञाङ्गममृत विश्वतोमुखम् ।

[Lines 1-2=lines 50-51 of App I, (No 6) —(L 2) M1, 3 विश्वांगम् (for यज्ञाङ्गम्) —After the above M ins 97*]

61 ^{a}) D8 विश्वमय K1 सत्त्वं; K4 सर्वे (for सत्य). —D6 om. 61^{bc} —^{b}) K2, 5 Dn2 D1 तथा (for यथा) Ś1 K1 T2 हरि, K2, 4 B6 3-5 Dn D2, 3, 5 जगत् (for हविः). —^{c}) G1 तथा (for यथा).

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ६२
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६३
एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६४
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दातुं ययौ हरिः ॥ ६५
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ ६६
ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ ६७
विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ६८ C 12.1683 B 12 47 104 K 12 46 137

— After 61, T G1 3 4 ins

96* तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं येऽपि कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥

[Lines 1-2 = lines 5-6 of App I, (No 6) —(L 2) T2 प्रकुर्वन्ति (for [ऽ]पि कु°)]

— On the other hand, K2 ins 97* after 61

62 = 12 51 9 —a) Ś1 K B1 D1 4 त्वत्-, D8 तत्- (for त्वां) —b) K5 B3 Da T G1 3 4 जिगी(Da2 °ती)षते (for °षवे) —d) D7 ध्येयोसि (for ध्यायस्व) D2.4 5 सुरेश्वर, D8 नरोत्तम (for सुरोत्तम)

63 b) K5 विष्णुसंस्तुत (for °रीडित) —c) D1 वाग्यज्ञो नार्चितो देव; T1 G3 M °ज्ञेन परो यज्ञ (M1-3 देव) —d) K4 स (for मे) — K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 ins after 63 K3 after 61 D7 T1 G1 3 4 after 60 T2 after 92*, followed by lines 50-51 of App I, (No 6) M after 95* (for T2 M, cf. v 1 60)

97* नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ॥

[(L 1) Dn1 D7 नारायण, M2 4 °ण (for the first °ण) T2 -पर (for the first -परं) Dn1 D7 नारायण (for the second °ण-) Da1 परतप (for परं तपः) —(L 2) D6 -पद्रं (for -परं) K2 4 देवं, B1 D5 देवं, Da1 D2 वेदं, D7 S (G3 missing) मतं (for चेदं) Dn नारायण (Dn2 °ण) परो देव (for the prior half) D6 नव- (for सर्वं) Dn1 सर्वं नारायणं सदा, D7 S (G3 missing) नारायणपरं परं (T2 °रं पदं, M1 °रापरं, M2 °रं वरं) (for the post half)]

64 Before 64, all MSS (except D8, G3 missing) ins वैशंपायन उवाच. —c) D8 नमस्ते इत्यकृष्णाय (sic) —d) K1 D1 8 प्राणमम्, Da1 प्राणायाम् (sic) (for प्रणामम्)

65 D7 T G1.3 4 M3 4 read 65 after 67 —a) K3 5 V1 B1.3 5 D1-7 T G1 3 4 M3 4 अधिगम्य, D1 अव° (for अभि°) —b) D1 केशवः (for माधवः) —c) Ś1 K2 4 D1.4 त्रैकाल ; K5 Bo 3 4 Da Dn1 D2 3. 5-8 S (G3 missing) त्रैलोक्य, V1 त्रैकाल्य (for त्रैकाल्य) V1 B1-3 5 (marg, also as in text) Da D6 8 -दर्शने, G1 M3 4 दर्शनं (for -दर्शनं) —d) K1 ज्ञात, K3 5 V1 B Da Dn1 D1-7 S (G3 missing) दत्त्वा, Dn2 ज्ञात्वा (for दातुं) K1 ददौ (for ययौ) — After 65, M1 2 ins

98* अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतः महापातकनाशनः ॥

[Lines 3-4 = Lines 9-10 of 99*]

66 a) D1 अपरते D1 शब्दो, D7 S (G3 missing) वाक्ये (for शब्दे) —c) S (G3 missing) बाष्पग (M °क)ळास् (for °कण्ठास्) K5 शरतल्पे महाभाग —d) K1.4 D1.3 M1.3 समानर्चुर्; K5 शयानं तु, B1 प्रशशंसुर्, Da तमानर्च्चन् (for तमानर्चुर्) B G1 महाद्युतिं; Da नराधिप, D6 महामति, M1 3 महीपतिं

67 a) D7 संस्तुवतश्च (for ते स्तु°) D1 विप्रग्र्या, D7 T1 G1.3 4 विप्रेन्द्रा (for विप्राग्र्याः) —b) D1 पुरुषर्षभं — K5 om 67cd —c) T2 वाक्यैः (for सर्वे) — After 67, D7 T G1 3 4 M3 4 read 65

68 Before 68, K3 D1 ins वैशंपायन उवाच —a) K1 भक्तियोगे B1 D7 S (G3 missing) स; Da च (for तु) D8 विदित्वा स क्रियायोग —b) M1 पुरु

C. 12. 1664 B. 12. 47. 105 K. 12. 46. 138 केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥ ६९
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थितौ ।
कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्चापरं रथम् ॥ ७०
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ७१
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता
द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं
स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः ।
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ह ॥ १
रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।

घोत्तमं. — ^{c}) T_1 $G_{1, 3}$ तं हृष्टो (for सहृष्टो). — ^{d}) G_3 ध्यानम् (for यानम्). D_1 अनुपश्यते.

69 ^{a}) Dn_1 चापि (for चैव)

70 ^{a}) D_6 भीमसेन (for °सेनो). Da_2 ज्यौ (for यमौ). B_2 चैव (for चोभौ) — ^{b}) Dn_2 र्थं चैक (for रथमेक). $K_{3, 4}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{1-3, 5, 7, 8}$ S (G_3 missing) समास्थि(Dn_1 T_2 °श्रि)ताः, K_3 D_4 च सस्थिताः (for समास्थितौ). — ^{d}) K_3 परं रथं, K_4 [अ]परं तथा; Dn_1 परतप (for [अ]परं रथम्).

71 D_7 om. 71^a–72^b — ^{b}) Da_1 प्रयता , D_1 प्रयात.; M_4 प्रत्याता (for प्रयाताः) — ^{c}) D_1 नेमिघोषोप्यमहता (sic) — ^{d}) M_4 कपयते.

72 D_7 om 72^{ab} (cf v 1 71). — ^{a}) G_1 -चर (-चर) T $G_{1, 2, 4}$ -स्तवेरिता (for -स्तवान्विता) — ^{b}) T_1 $G_{1, 4}$ पथिपु मनाक् (for पथि सुमना). T_2 च (for स) — B_2 om. 72^c. — ^{c}) K_1 B_1 कृतांजलि $Ś_1$ प्रणतिम् (for प्रणतम्). M_2 तथापर. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 V_1 $B_{0, 1}$ $D_{1, 6}$ मुदितमथ (for °मना) B_2 [अ]भ्यनदयत्; Da_1 °दन , Da_2 °दत , D_8 G_2 M_2 ज्य(D_8 [अ]त्य)नदत (for [अ]भ्य°) — After 72, D_7 T $G_{1, 2}$ ins.

99* इति स्मरन्पठति च शार्ङ्गधन्वन
श्रृणोति वा यदुकुलनन्दनस्तवम् ।
स चक्रभृत्प्रतिहतसर्वकिल्बिषो
जनार्दन प्रविशति देहसंक्षये ।
य योगिन प्राणवियोगकाले
यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति ।
स तं पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः
प्राणाञ्जहौ प्राप्तफलो हि भीष्म ।
स्तवराज समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मण ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतो महापातकनाशन ।
इद नरः स्तवराज मुमुक्षु
पठञ्शुचि कलुषितकल्मषापहम् ।
व्यतीत्य लोकान्महत समागता-
न्पद संगच्छत्यमृत महात्मन ।

[(L 1) D_7 T_1 -धन्विन — Lines 9–10 = lines 3–4 of 98* T reads lines 9–10 after line 14 —(L 11) D_7 T_1 इम (for इद), and उत्तम (for मुमुक्षु) — (L 13) T_2 $G_{1, 3}$ अतीत्य D_7 T_1 समाकुलान् (for °गतान्) — (L 14) D_7 T_1 सगच्छेत् (for °च्छति)]

Colophon — *Sub-parvan* N (except K_4 Dn_2 D_8) S (except G_4, G_3 missing) राजधर्म — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1, 4}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{1-3, 5-7}$ T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_{1-3} स्तवराज ; K_2 भीष्मस्तवराज , K_3 भगवतो विष्णो[ ] स्तवराज , K_6 भीष्मोक्तस्तवराज , D_4 श्रीविष्णो[ ] स्तवराज ; T_2 विष्णुस्तवराजः. — *Adhy no* (figures, words or both) $B_{1, 4}$ Dn_1 D_7 S (G_3 missing) 47 (as in text), Da_1 49, $D_{2, 3}$ 45 — *Śloka no* Dn_1 109

48

☞ This adhy is missing in G_3 (cf. v 1 12 46 10).

1 D_8 om. the ref. — ^{d}) K_2 पांडवश्च ह; V_1 B

ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २
तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलम् ।
देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितम् ।
नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव समाचितम् ॥ ४
चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामिव ॥ ५
भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६
गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः ।
युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७
अमी रामहृदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
येषु संतर्पयामास पूर्वान्क्षत्रियशोणितैः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया तदा ।
रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० C. 12. 1707 B. 12. 48 10 K 12. 47 10

D॰ ॰.॰.॰ पाडवर्षभा (V1 Da1 °भ°), D7 T2 पार्थिवाश्च ते (for पाण्डवाश्च ह) K3 ॰ Dn D4 8 T1 G1 2 4 M ते (for ह)

2 a) D1 रयस्तैर् V1 B (except Bo 4) Dn D2 8 ॰ 6 T G1. 2 4 तैर्, D7 तु (for ते) Dn1 D7 S (G3 missing) नगरप्रख्यै° (for °राकारै°) — b) K5 -शोभि-भि°, V1 B D2 3 5 6 -मालिभि°, Da -मायिभि° (for -शोभितैः) — c) Da ययुराजा (sic) (for °राशु) Dn2 कुरुक्षेत्रे — d) K3 4 D3 शीघ्रवाहिभि° (for °गामिभि°)

3 a) T1 G1. 2 4 अव° (for तेऽव°) D7 T G1 2 4 कुरुक्षेत्रे D3 तेन वीर्यरयोपस्य — b) Da सजलं, D7 T G2 4 -संकुरे, Ca -सकुलम् (as in text). — D1 repeats 3^{cd} after 4 D4 reads 3^{c}–4^{b} after 6^{ab} — c) K4 देहमासा (sic) (for °न्यास°) Da2 देहन्यासकरो यत्र (sic) — d) D1 क्षत्रियस्य V1 B D1-3 5 महाहवे, Da °मृधे, D7 S (G3 missing) °रथै° (for °त्मभि°)

4 For sequence of 4^{ab} in D4, cf v 1 3 — a) Ś1 D1 गजाश्वदेहा(D1 °ह)स्थिचितै ; K1 °देवास्थिनितै°, B1 °देहास्थिरथै° — b) B1 इति (for इव) K1 सुच्छ्रित (sic), D7 T2 संचयै°, T1 G1. 2 4 M सचितै (for सचितम्) — K2 4 om. (hapl) 4^{cd} K8 transp 4^{cd} and 5^{ab} — d) Da सत्रैर्, D2 सत्तैर्, D7 T G1. 4 M हस्तैर् (for शङ्खैर्) B1 एव (for इव) K1. 8 D1. 4 समाकुल, V1 Dn D7 S (G3 missing) च सर्वश ; B Da D2 3 5 6 हि सर्वश (for समाचितम्) D8 शास्त्रैर्विव समन्वित (sic)

5 D1. 4 om 5^{ab} K8 transp 4^{cd} and 5^{ab} — a) Ś1 K1. 4 गदा- (for चिता) K1 2 निचितैर्, K4 निचयैर् K5 Da Dn चितासहस्रप्र(Da °नि)चित — b) D3 चर्म (for वर्म-) D2 8 5 8 -समाचित ; M1-3 रथाकुलं (for -समा°) — c) K1 Da1 D1 अपानभूमिं, K3 4 Da2 D2 4 8 आपान(K8 अपाने)भूमि V1 B Da Dn1 (before corr as in text) D2 8 5 6 रुद्रस्य (for कालस्य) — d) K2 5 B2 4 Dn D8 5 6 तथा (for तदा) Da भुक्तोत्थितम्, D4 °जिताम्, G1 भुक्त्वोर्झितम् D3 तदा मुक्तो हि तानि च.

6 a) K1 D4 भूतसगा(D4 °वा)नुचरितं (sic), V1 Bo 4 5 (m as in text) °सहार(V1 °त)चरितं ; B2 D1-3 5 6 T2 M2 4 °सघात°, B3 °सहातनिचितं ; Da °सवातरचित — After 6^{ab}, D4 reads 3^{c}–4^{b} — c) Ś1 तं (for ते) — d) Da G1 ययूर् K1 पशु- (आशु) K5 महात्मन (for °रथा)

7 a) K1 D1 एतं, B1 इव (for एव). — b) K1 D1 स वै, Bo 1 G1 सर्वं (for सर्व-) K4 नदन

8 ab) D3 आसी (sic) (for अमी) K1 V1 Bo-2 5 Da D1-3 5 6 transp पञ्च and पार्थ D1 दृश्यतो K1 पार्थसूरत°, D3 पार्थिवरत (for पार्थ दू°) — c) K5 Da2 Dn2 तेषु (for येषु) — d) K1 पूर्णान्, V1 B Da Dn D2 3 5 6 पितॄन्, G2 पूर्वं (for पूर्वान्) Da -शोणित° D8 पूर्वा तु क्षत्रशोणितै

9 a) D8 त्रिःसप्तकृतो वसुधा — b) K4 निःक्षत्रियं, D1 G1. 2 M निक्षत्रिया (D1 M1 8 °य) D4 om (hapl) from प्रभु° up to निःक्षत्रिया (in 10^{b}) Ś1 K1. 4 V1 B2 D1 G1 विभु° (for प्रभु°) — c) K8 य इदानीं (for इहेदानीं) D2 सपो, M1. 8 सदा (for ततो) — d) Dn1 D2 कर्मणा

10 D4 om up to निःक्षत्रिया (cf v 1 9) D8

C 12. 1708 P 12. 48. 11 K 12. 47. 11

क्षत्रबीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुंगव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११
महात्मना भगवता रामेण यदुपुंगव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिं पुनर्गतम् ॥ १२
महाभारतयुद्धे हि कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३
एवं मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।
आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः
शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा
यथाभवत्क्षत्रियसंकुला मही ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

om. the ref — a) K2 D8 M1 8 त्रि सप्तकृत्वा K8, 5 वसुधा (K5 °धां) (for पृथिवी) — b) K8 कृत्वा (for कृता). G1 2 M निःक्षत्रिया K2 V1 B Da Dn D3 5–7 S (G3 missing) पुरा (for तदा) D8 कृतत° क्षत्रिया तदा — c) K1 यथा भूत्वा, K2 8 V1 B (except B0) Dn D2–5 T2 यथात्थ त्वम्; D1 8 यदा थेत्वम् (for यदात्थ त्वम्) — d) M1, 8 ते (for मे) K8 मम (for महान्)

11 a) Ś1 K1 D1 क्षात्र (K1 °त्र) बीज; D2 8 क्षत्र वीर्यं (for °बीज) K4 तदा; B1 5 Dn2 D1 2 7 T G1 2 4 M1, 8 यथा (for यदा) D6 दग्धे, T2 वृत्त (for दग्धं) — b) K6 Da D7 यदुनदन (Da2 °न°) — Ś1 K1 B1 om (hapl) 11^{c}–12^{b} V1 reads 11^{c}–12^{b} on marg — c) D8 समुत्पत्तिं, D8 °त्पत्य; M1 8 °त्पन्न — d) M1 8 क्षत्र च (for क्षत्रस्य) B0 2 Da D8 G1 [अ]मितविक्रम°; B1 °विक्रमे

12 Ś1 K1 B1 om 12^{ab} (cf v l 11) V1 reads 12^{ab} on marg — b) D7 S (G3 missing) यदुनदन — c) D8 कथमुत्पादित क्षेत्र — d) Da1 D7 T G1, 2 4 ऋद्धिं (Da1 °द्ध) (for वृद्धिं) Dn उपागत, D7 S (G3 missing) गत पुन (by transp)

13 a) K5 °युद्धेषु, D1 M2 °युद्धेन; T2 °युद्धेपि; G2 °युद्धे वा (for युद्धे हि) K8 D4 भारते हि महायुद्धे, V1 B Da Dn D2 8 5 6 महता रथयुद्धेन. — b) T1 G1 गता° (for हता°) — c) K4 तैरभूच्च; D1 4 T2 M2 यथाभूच्च (T2 °श्च) (for तथा°) — After 13, K5 V1 B Da Dn D2 8 5 6 ins

100* किमर्थं भार्गवेणेद क्षत्रमुत्सादित पुरा ।
रामेण यदुशार्दूल कुरुक्षेत्रे महात्मना ।

[(L 1) Dn2 भार्गवेनेद — (L 2) Dn2 युद्ध° (for यदु°) B0 कुरुक्षेत्र Da महाबल° (Da1 °ला)]

14 a) K8 5 V1 B1 5 Da Dn D4 6 8 T G1, 2 4 M1 8 एतन्, B0 2–4 D1 M4 एत (for एव) Da कात्स्न्येन (for वार्ष्णेय). — b) B2 Da2 तार्क्ष्केतन — c) Cv cites आगम° (as in text) D7 T1 G1, 4 M4 वर°; D1 पुन°, Cv पर° (as in text) — d) Ś1 त्वत्तो न, B1 त्ववानो (sic), D1 तत्वत्तो (sic) K1 वा महाभुज; Da वासवानुज°

15 V1 B0 1 8 5 Da D2 8 5 7 8 S (G3 missing) om the ref — a) B5 (m as in text) युद्धे (for ततो) V1 B Da Dn D2 8 5 6 यथा(Da2 °दा)वत्स, G2 घदन्नेव (for व्रजन्नेव) — b) G1 शश्वस् (sic) (for शशंस) — c) Dn2 [अ]प्रतिमोजसे G1 2 तथा (for तदा)

Colophon — *Sub-parvan* N (except Dn2 D4 7 8) T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 8 V1 B Da Dn D2 8 5 6 रामोपाख्यान, D4 परशुरामोपाख्यान; M1 8 कुरुक्षेत्रदर्शन, M2 रामकथाप्रश्न° — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 2 4 Dn D7 S (G3 missing) 48 (as in text), Da1 50, D2 8 46 — *Śloka no* Dn1 16, D8 15.

४९

वासुदेव उवाच ।

शृणु कौन्तेय रामस्य मया यावत्परिश्रुतम् ।
महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ १
यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २
जह्नोरजह्नुस्तनयो बल्लवस्तस्य चात्मजः ।
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः ॥ ३
उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।
पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ४
तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवैत्य भारत ॥ ५
पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६
तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिः कविपुत्राय सोर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७
ततः प्रीतस्तु कौन्तेय भार्गवः कुरुनन्दन । C. 12. 1712 B 12. 49. 9 K 12. 48. 9

49

1 D_{3} om. the ref , ref missing in G_{3} (cf. v l 12 46 10) K_{5} $M_{1.3}$ कृष्ण उ°, D_{1} वैशंपायन उ°, D_{7} T_{2} भगवानु°, G_{2} केशव उ° (for वासुदेव उ°) —^{a}) Da_{1} $M_{1.3}$ transp कौन्तेय and रामस्य —^{b}) $K_{2.4}$ यच्च (for यावत्) K_{1} प्रतिश्रुतं (for परि) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ प्रभा(Da_{1} °भ)वो यो मया (Da_{2} °हा-) श्रुत —^{c}) D_{3} कथयता —^{d}) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ विक्रमं (for कारणं) B_{2} transp तस्य and जन्म

2 ^{a}) D_{7} यथावज्, D_{3} यथा ते (for यथा च) —V_{1} om. (hapl) 2^{cd} —^{c}) D_{1} उद्धृता, D_{7} S (except $M_{1.2}$) समूता, D_{3} उद्धृता (for उद्भूता) —^{d}) K_{1} भूता, D_{3} भूते (for भूयो) D_{7} भारता, Ca भारते (as in text)

3 ^{a}) V_{1} B D (except $D_{4.7}$) G_{2} अजस्तु (for अजह्नुस्) K_{5} जह्नो राजस्तु तनयो —^{b}) $Ś_{1}$ T_{2} $M_{1.2}$ वल्लवस्, K_{3} D_{4} व(K_{3} न)ल्लभस्, D_{7} पल्लवस्, T_{1} G बल्लभस्, $M_{2.4}$ धर्मपुस् (sic) (for बल्लवस्) K_{2} G_{1} चात्मज V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ बलाकाश्वस्तु (Da_{1} °शश्च, Da_{2} °श्वस्तु; D_{5} °श्वश्च) तत्सुत , D_{1} बल्पकाश्य* चात्मज (sic), D_{3} बलाकाश्वसुत सुत —^{c}) $K_{2.4}$ कुशको T_{2} धर्मात्मा (for धर्मज्ञस्) —^{d}) K_{1} D_{1} G_{4} महामति; K_{5} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_{2} महीपते

4 ^{a}) K_{2} Dn_{1} अग्र्यं (for उग्रं) K_{1} समातिष्ट, D_{4} स मातिष्टत्; T_{2} M_{1} समातिष्टन् —^{b}) K_{1} D_{1} सहस्राशु (for °स्राक्ष-) K_{4} B_{2} -समं, B_{4} -समा, D_{1} damaged Da D_{5} युधि, D_{7} S विभु (for भुवि) —^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $D_{1.7}$ T_{1} $G_{1.3.4}$ $M_{3.4}$ लेभे यस् (for लभेयम्) K_{2} D_{4} अतुल, D_{7} T_{1} G M_{2} अमितं, T_{2} अमुतं, M_{1} अजितुं (for °त) —^{d}) $K_{2.4}$ त्रैलोक्ये° (for त्रिलोके°) D_{3} इत्युह (sic) (for इत्युत)

5 D_{7} om 5^{cd} —^{a}) K_{1} समर्थं , K_{3-5} V_{1} B Da Dn D_{2-6} $G_{1.2}$ समयं, D_{3} सामर्थ्यं (for समर्थ). —^{d}) $Ś_{1}$ D_{8} एवेति, $K_{2.4}$ एवाय, K_{3} एवैर- (sic), D_{4} T_{1} $G_{1.3.4}$ एवेत्य, T_{2} एत्यैव (for एवैत्य) $Ś_{1}$ D_{2} G_{2} [अ]भापत; K_{3} भापत K_{6} स्वयमेवाभ्यभापत, V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स्वयमेवान्व(D_{5} °नु)पद्यत (B_{1} D_{2} °ते)

6 ^{a}) K_{4} राजस् (for राजंस्) —^{b}) G_{1} मस्य (for तस्य) Da तस्य लोकेश्वर (Da_{1} °र) प्रभु —^{c}) D_{3} भवत् (for [अ]भवत्) K_{1} पुत्रान् —^{d}) K_{1} कांशेय , K_{3} कांशक , $D_{3.5}$ क्षत्रिय , T_{1} G कुशिक (for कौ) $K_{2.4}$ पापनाशन

7 ^{a}) K_{3} $D_{4.8}$ राज्ञो; Da_{2} राजा (for राजन्) —^{b}) D_{2} नामा V_{1} प्रभो , D_{7} S विभो (for प्रभो) —^{c}) D_{1} याधि°; $M_{1.2.4}$ गाधि (for गाधि°) K_{5} Dn D_{7} S (except $M_{1.3}$) भृगु (for कवि) —^{d}) $K_{2.4}$ B_{1} D_{7} T G $M_{2.4}$ ऋची(B_{1} °र्ची)काय, K_{3} Da_{1} सोर्धी°, K_{6} सर्चा°, Da_{2} D_{4} मोधीका(Da_{2} °चिरका)य, Dn_{2} D_{1} $M_{1.3}$ मोर्चि°; D_{6} सौर्चा°, D_{5} सोर्चि° (for मोर्चा°).

8 ^{a}) $K_{2.4}$ कवि (K_{4} °त्रि), D_{4} नत (for तत) $K_{2.4}$ पु(K_{4} -पु)त्रस्तु; D_{7} T_{2} $M_{1.3}$ तया म, T_{1} G तया हि, $M_{2.4}$ प्रीत स (for प्रीतस्तु) K_{3} कंतिये

C 12. 1722 B. 12. 49. 8 K 12. 48. 8

पुत्रार्थे श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८
आहूय चाह तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥ ९
तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १०
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोन्वितम् ।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ ११
इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो धीमाञ्जगामारण्यमेव ह ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं प्रति ॥ १३
चरुद्वयं गृहीत्वा तु राजन्सत्यवती तदा ।
भर्तुर्वाक्याद्‍थाव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ १४
माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञातमात्मसंस्थं चकार ह ॥ १५
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ।

V1 B Da Dn D2 3 5 6 Cal Bom ed तस्या. (Dn2 °स्य) प्रीत स शौचेन —b) K3 4 B3 Da Dn1 D8 कुरुनदन; D7 T G3 °पुंगव, G1 2 4 °पुगव —c) K1 D1 पुत्रार्थी, K2 3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 M4 पुत्रार्थं (for °र्थे) Ś1 K1 D1 प्रार्थयामास; D8 अर्प°, G1 श्राप° —d) T1 चरन् (for चरु). Ś1 D1 चरुं गाधि(D1 °दे)स्, D8 चतुरंगास्, M1 3 4 चरुं गाथेस् (for चरु गाधेस्).

9 a) D6 आह्वाय (for आहूय) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 [उ]वाच तां, D1 वाथ तां, D8 M2. 4 चाग(D8 °ह)तां (for चाह तां) K2 4 आहूय च स्वभार्यां वै —b) K3 B2-5 Da2 D2 3 5 स(Da2 सि)र्चीको, V1 B0 Da1 Dn सोर्ची(Da1 °चि)को; B1 सार्च्वी स, D6 सौर्चीको; D8 ऋपीको (for ऋचीको) B4 Da तथा, M2 4 [अ]ब्रवीत् (for तदा) —c) K2 4 उपभोजश्; D8 °योज्यंश्; Ca °योज्यश् (as in text) Cv as in text —d) K1 मात्रांतर (for मात्राप्यय) Ś1 [अ]पर तव; K2-4 D1 4 8 स्व(D1 स्व)य तव; D7 T G M2 4 च भामिनि (G1 M4 °नी) (for [अ]प्यय तव). M1 3 तव मातुस्तथैव च

10 a) K2-4 V1 B5 D6 तस्यां (for तस्या) Da2 तत्राजनिष्यसे पुत्रो —b) B3 पुरुषर्षभ —c) K4 D8 अजेय (for अजय्य) D8 T1 G1 लोकै.

11 a) K3 कल्याणं —V1 reads 11^{c}–12^{d} on marg —bc) Ś1 K1 D1 7 श्रुतिमतं, D8 धृत° (for धृति°). K2 4 तपोधन; B1 सुशांतिक, M1 3 तपस्विनं (for तपोन्वितम्) V1 B0 2-5 Da Dn D2 3 5 6 transp. तपोन्वितम् and शमात्मकं K5 तपोन्वितं; D1 3 क्ष(D1 श)मात्मक; T2 शृता° (for शमा°) —d) K4 5 चरुरेव; D8 चतुरेपा (for चरुरेप).

12 D8 om. 12^{a}–13^{b} V1 reads 12 on marg —a) K2 4 स्वा (for तां) —b) V1 B (except B1) Dn D2 3 5 6 सो(B6 सा, D6 सौ)र्चीको; Da1 सोर्चीको, Da2 सोर्चिको (for ऋचीको) —c) D4 [अ]धिरतो, D7 [अ]भिमतो (for °रतो) K1 5 B5 Dn1 D3 5 धीमान् —d) K1 B0 3-5 Da Dn1 D2 3 5 हि, K2 4 B1 Dn2 D7 T G M2 च (for ह).

13 D8 om 13^{ab} (cf v 1 12) —b) D1 पुरो (for परो). Da1 D6 G1-3 M1. 3 नृप —c) B3 damaged Dn2 गाधी B1 सतस (for सप्राप्त) —d) B2 damaged V1 B0 3-5 Dn D2 3 5 6 8 सोर्ची (Dn2 D8 °र्चि)कस्य; Da1 सोर्ची°; Da2 सोचि° (for ऋची°)

14 a) D8 चतुर्द्वयं (for चरुद्वयं) V1 B Da Dn D2 3 5 च, D6 सा (for तु) —c) K (except K1) B0 3 4 Da Dn1 D4 वाक्यम्; B1 वाण्या (for वाक्याद्) V1 B Dn D2 3 5 6 तथा व्यग्रा, D8 अथ व्यग्रा D7 8 भर्त्रा दत्त प्रसन्नेन (M2 °त्तमथाव्यग्रा).

15 a) Ś1 K1 D1 [अ]पि (for तु) —b) D8 दुहितु (for °त्रे). B1 तु, D4 7 G1-3 स्व (for स्वं) Da1 चरं, D8 चतुर् (for चरु) —c) Da1 तस्यामरुम् (for तस्याश्च°) V1 तदा (for अथ) K (except K1) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 [अ]ज्ञानाद्; D7 [आ]त्रेया (for [अ]ज्ञातम्). D8 तस्याश्च तमथोन्यात (sic) —d) D7 तमात्मीय; D8 स्मात्मसस्थं (sic) (for आत्म°). D1 चरुं ददौ (for चकार ह)

16 b) Ś1 D2 3 7 G3 तथा (for तदा) —c) D1 दीप्तं च (for दीप्तेन) —d) D1 वपुषां M2 घोप (for घोर)

धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६
तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगेन वै ततः ।
अब्रवीद्राजशार्दूल स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ १७
मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
जनिष्यते हि ते पुत्रः क्रूरकर्मा महाबलः ॥ १८
जनिष्यते हि ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ १९
सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ २०
नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति महामुने ॥ २१

ऋचीक उवाच ।

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुर्माता च कारणम् ॥ २२

सत्यवत्युवाच ।

इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनर्मम ।

C 12. 1739
B. 12. 49. 24
K 12. 48. 24

---

17 ᵃ) B₀ तम् (for ताम्) Da ऋचिक, D₅ ऋच कस्. D₇ T G ततो (for तदा) T₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) —ᵇ) K₂ ₄ ₅ D₅ वै तदा; D₇ T₂ M सुव्रत, T₁ G भारत (T₁ °त) (for वै तत) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ तस्या गर्भगत द्विज —ᶜ) B₁ सोमवीद् K D₅ राजशार्दूल, V₁ B Da Dn D₁₋₃ ₅₋₇ T₁ G₃ M₂ ₄ भृगु(D₁ ब्रान)शार्दूल —ᵈ) V₁ B Da Dn D₂ ₃, ₅ ₆ देवरूपिणीं (Da₁ °ण), D₅ वरवर्णिनी

18 ᵃ) K₁ व्यसिता, K₄ ₅ D₁ ₇ M₂ वञ्चिता; B₀ व्यथिता, Da₂ व्यथिता, D₅ व्यसिता; Ca व्यसिता (as in text) —ᵇ) D₈ चरिव्यातासहेतुना (sic) Ca cites व्यत्यास —ᶜ) K₂ V₁ B Da Dn D₂ ₃, ₅ ₆ भविष्यति, K₄ D₅ जनिष्य(D₅ °ष्य)ति (for °ष्यते) D₇ T G तस्माज्जनिष्यते पुत्र —ᵈ) D₇ क्रूरवर्मा (for °कर्मा) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ [क्ष]त्रसमर्पण, T₂ महाबली (for °बल)

19 ᵃ) K₂ D₅ जनिष्य(D₅ °ष्य)ति; K₅ V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ उत्पत्स्यति (B₁ ₄ Dn₂ D₂ ₅ °ते) (for जनिष्यते) K (except K₁) B Da Dn D₂₋₆ ₈ च (for हि). D₁ om ते K₂ ₄ माता (for भ्राता) D₇ S जनयिष्यति माता ते —ᵇ) K₁ क्रूरकर्मा, B₁ ब्राह्मणेभ्यस (for ब्रह्मभूतस्) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ तपोरत (D₅ °निधि), M₂ तपस्विन K₂ ₄ D₇ T G M₁, ₃ ₄ ब्रह्मभूत तपोधन, D₁ ब्रह्मभूतस्य योधन —ᶜᵈ) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ विश्व हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहित — After 19, K₄ ₅ V₁ B D (except D₁, ₄ ₇ ₈) ins

101* क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ।
विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेव भविष्यति ।
मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुत ।

[(L 1) Dn₂ सुमहत् (for सकल) K₄ D₃ ₅ transp तव and मात्रे —(L 2) Dn₂ विपर्ययेन (for °येण) V₁ त (for ते) —(L 3) Da₁ ब्रह्मणो Da₂ om. सुत]

20 ᵃ) D₁ सा वै मुक्ता, D₈ सैव वक्ता D₄ महाभागी —ᵇ) K₁ भर्ग, K₄ D₁ भर्ता, D₈ भद्रा (for भर्त्रा) —ᶜ) K₁ D₁ ननाम (for पपात) —ᵈ) Ś₁ K₁, ₂ ₄ B₀ ₄ ₅ D₁₋₃ ₅ वेपमाना, G₂ M वेपती च (for °न्ती च)

21 ᵃ) B₀ ₃ ₄ D₃ ₄ M नार्हसे, D₆ नार्हसि (for नार्होऽसि) V₁ भगवानद्य Ś₁ K₁ D₁ मेद्य (for मद्य) —ᶜ) Ś₁ K₁ D₇ T₁ G₂₋₄ M Cv ब्राह्मणापशद, Da ब्राह्मणीयसद, D₁, ₄ ब्रह्मणापसद, G₁ ब्राह्मणापरत, Ca °पसद (as in text) B₁ ब्राह्मणायसद पुत्र (sic) —ᵈ) K (except K₆) D₁ ₈ M₁, ₃ ₄ प्राप्स्यामि, V₁ प्राप्स्यति (for प्राप्स्यसि) K₆ महामते; V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ हि मा प्र(B₂ वि)भो (for महामुने)

22 K₆ om (hapl.) 22–23 D₃ om the ref; —ᵃ) D₇ M₁, ₃ ऋषिरुवाच (for ऋचीक उ°) —ᵃ) D₇ T G नैव (for नैष) Da G₁ सकल्पित K₁ नैव; काम —ᵇ) Da यया; G₁ माया (for मया) V₁ B D₂ ₃ ₅ यया, Da D₈ मया, D₁ M₁, ₃ ₄ तदा (for तथा) D₇ T₂ विधि (for त्वयि) —ᶜ) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ समुत्पन्नश्च, D₈ भवे पुत्राश्च (for भवेत्पुत्रश्च) —ᵈ) K₁ चरु; D₈ चातुर् (for चरुर्) D₁ कारुण (for कारणम्) K₄ V₁ Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ चरुव्य(Da₁ °व)त्यासहेतुना (K₄ °कारण); D₇ S चरु व्यत्यास(G₁ °त्यय)कारणात्

23 K₆ om 23 (of v l 22), D₃ om the ref —ᵃ) B₆ इच्छा, D₀ ₈ इच्छ (for इच्छँल्लँ). —ᵇ) K₁

C 12. 1739
B 12. 49 24
K. 12. 48. 24

शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २३

ऋचीक उवाच ।

नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २४

सत्यवत्युवाच ।

काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव चैव ह ।
शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २५

ऋचीक उवाच ।

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
यथा त्वयोक्तं तु वचस्तथा भद्रे भविष्यति ॥ २६

वासुदेव उवाच ।

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ २७
विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
प्राप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ २८
आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ।
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदे च पारगम् ।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ २९

D8 सृजे य , Dn2 सृजेता , D4 सृजथा. (for सृजेया) V1 B Da2 Dn D2 8 5 6 सुतं; Da1 स्मृत (for मम) — D1 om 23^{c}–24^{d}. 23^{cd} = 25^{cd} — ^{c}) B1 समा स्मकम् (for शमा°) D8 सृजात्मकमम पुत्र — ^{d}) Ś1 K (K5 om.) D4 8 जयतां, D7 T G तपतां (for जपतां) K4 D7 8 T1 G1-3 वरं; T2 घर . V1 B Da Dn D2 3, 5 6 दातुमर्हसि मे प्रभो.

24 D1 om 24 (cf v l 23), D7 om. (hapl) 24–25 Ś1 reads 24 on marg — ^{ab}) K5 [अ]नृत (for मया) T1 G1 3 स्वप्नेषु (for स्वैरेषु) K5 कदाचन (for [अ]नृतं वच) K2 V1 B Da Dn D2 3 5 6 नोक्तपूर्वानृत भद्रे (Da1 द्रे द्रे) स्वैरेष्वपि कदाचन — ^{c}) T2 किमिदानीं (for किमुताग्निं) Ś1 समादाय, K5 D2 3 5 पुरस्कृत्य (for समाधाय). — ^{d}) Da1 चारु (for चरु) — After 24, K4 5 V1 B D (except D4 8, D1 7 om) ins

102* दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया ।
ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ।

[(L 1) Ca दृष्टमेतत्पुरा (as above) — (L 2) D6 स्य (for हि)]

25 D7 om 25 (cf v l. 24) D8 om. the ref. — ^{a}) K3-4 D4 8 S ईदृग् (for एवं) D8 भवे; G1 2 4 भव (for भवेत्) K1 Da1 G1 पुत्रो — ^{b}) M ममाय (for ममेह) Ś1 K1 D1 चेह च, K5 V1 Bo 2-5 Da Dn1 D2 3 5 M च प्रभो (for चैव ह) K3 D4 मम चेह तथै(D4 °थै)व ह, B1 Dn2 D6 ममेह च तव (B1 घर°) प्रभो; T G मा मैव (T2 न मेय, G1 3 मामेव) तनय° प्रभो — 25^{cd} = 23^{cd} — ^{c}) Ś1 K2 5 V1 B D (except D1, D7 om) अर्हं; K3 इम, K4 इदं (for ऋजुं) — ^{d}) K V1 B1 Da2 Dn D2 4 6 8 जयता, T2 G2 तपता, G3 जगतां (for जपतां) K2 4 D2 3 G1 M4 वर, Da2 वर

26 D8 om the ref D1 4 ऋषी(D1 °ष)क (for ऋचीक). — ^{a}) G1 पुत्रो. — ^{b}) V1 B D (except Da1 D1 4 8) च (for वा) Da G1 M1 4 वरवर्णिनी (Da1 °र्णनी) — ^{c}) Bo 3 4 transp यथा and त्वया K5 V1 B D (except D1 4 7 8) वचनं (for तु वचस्)

27 Da1 D8 om the ref T2 कृष्ण (for वासुदेव). — ^{b}) D1 भार्गवात् — D1 om 27^{cd}. — ^{c}) Ś1 [अ]धिरत. K4 D2 3 5 8 S (except T2) दांत (for शान्त) — ^{d}) K4 B1 D2 3 5 तपोनिधिं, V1 Bo. 2-6 Da Dn D6 यतव्रत (Da1 °त), D7 समानृक्तं (for शमात्मकम्) — After 27, B1 ins

103* सोऽपि पुत्र ह्यजनयज्जामदग्न्य सुदारुणम् ।
[B1 also यतव्रत (for सुदारुणम्)]

28 ^{a}) Ś1 K1 4 D1 तु (for च) — ^{b}) Da1 गाधि, M1 3 गाधिं, M4 गाधि° (for गाधि) K1 D8 M1, 3 4 -नदन — ^{c}) K4 D8 प्राप्त D8 °समितिं; G3 संमिधिं, M4 -यमित (for -समित) K2 V1 B Da Dn D2 3 5 6 य° (Dn2 य) प्राप ब्रह्मसमित (V1 B1 2 D6 °मितिं, Da2 °हित) — ^{d}) D8 [आ]यत (for युतम्). K2 B5 Dn D1-3 5 6 त्रिभैर्ब्रह्म(D2 3 °थैर्ब्रह्म्य , D5 °र्थैर्ब्राह्म-, D6 °श्च ब्रह्म)गुणैर्युतं

29 ^{a}) K4 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S ऋचीको, D4 अर्चीको. — After 29^{a}, K4 V1 B D (except D1 4 8) S ins

104* जमदग्निं तपोनिधिम् ।
सोऽपि पुत्र ह्यजनयद् .

[(L 1) Da2 तपोनिधिः, T1 °धन — (L. 2) D7

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयान्वयः ॥ ३०
ददाह पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ।
स्वबाहुस्त्रबलेनाजौ धर्मेण परमेण च ॥ ३१
तृषितेन स कौरव्य भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३२
ग्रामान्पुराणि घोषांश्च पत्तनानि च वीर्यवान् ।
जज्वाल तस्य बाणैस्तु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३३
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महातपाः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनानि च ॥ ३४
स शून्यमाश्रमारण्यं वरुणस्यात्मजस्य तत् ।
ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ३५
आपवस्तं ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ।
दग्धेऽऽश्रमे महाराज कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ३६ C 12.1757 B 12.49.42 K 12.48.42

S (except M1 3) न्वज्जनपद्]
—b) Bo जमदग्निं, B1 D1 च(B1 जा)मदग्न्यं —c) Dn2 विद्यागत (for °न्वग) B4 ज्येष्ठ (for श्रेष्ठं) D5 सर्वविद्यागश्रेष्ठं च. —d) K4 V1 Bo-4 Da Dn D2 3 4 5 धनुर्वेदस्य; B3 °वेदेषु, D1 °वेद च (for °वेद च) —e) K1 कुमार —After 29, K4 V1 B D (except D7 8) ins

105* तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने ।
अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम् ।
स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा ।
कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ।

[(L 1) D1 गन्धमादने —(L 2) D3-5 शस्त्राणि —(L 3) Da1 धीरेण (for धारेण). Da1 ज्वलन, D5 तेजसा (for वर्चसा) —(L 4) D4 दुर्वारेण (for कुठा°) Bo Da D1 2 3 [अ]प्रमेयेन Da1 भवेत् (for ऽभवत्)]

30 b) K4 कृत (for कृत) G1 वीर्यात्मको (for °त्मजो) Bo वशी (for बली) —d) Ś1 K1 D1 T G1 2 3 M हैहयान्व(K1 °नु)य; V1 B Da Dn D2-5 हैहयाधिप, G3 हैहयात्मज —After 30, K4 V1 B D (except D7 8) ins

106* दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ।
चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ।

[(L 1) B1 आश्वमेधिके]

31 a) K4 V1 B Da Dn D1-3 5 ददौ स, D1 ददौ स ह (hypermetric), D7 S अजयत् (for ददाह) V1 कृत्स्नां (for सर्वां) —b) D1 सप्तद्वीपां Ś1 सपट्टना, K3 5 Dn1 D4 6 7 T G सपर्वतां; K8 °नगा (for °सनाम्). —c) K6 स्वबाहुस्र, V1 B1 6 स बाहुस्र, D1 स बाहुभि (for स्वबाहुस्र). K4 °बली नाम्नो (for °बलेनाजौ) D2 स बाहुबलो राजा (sic) —d) V1 B D (except D7 8) जित्वा परमधर्मवित्

32 a) K1 मृषितेन (for तृषि) V1 B Da Dn D1-3 5 6 च कौंतेय (Da °यो), D1 T2 G2 M1 3 4 च कौरव्य, G1 स कौरव्य —b) Da1 G4 भक्षितश् —c) K1 G1 सहस्रबाहु°, G3 °बानुर् (for °बाहुर्). D1 विक्रांता

33 a) D1 पुरान्स (for पुराणि) V1 B Da Dn D1 2 5 6 राष्ट्राणि; D7 S राष्ट्र च (for घोषांश्च) —b) Ś1 पट्टनानि च, V1 B Da Dn D1-3 5 6 घोषा (Da1 °षं)श्चैव तु (Dn1 °वानु, Dn2 D6 °व स) (for पत्तनानि च) D7 S पत्तना(T2 G1 2 °ट्टणा)न्यटवी स्तथा —Bo om (hapl) 33c–36d. —c) D7 बाणैर् (for तस्य) K1 बालैस्तु; K8 5 बाणेषु, V1 B (Bo om) Da Dn D1-6 बाणाग्राद् (Da1 °न्), D7 धनुषश्, D3 बाणे तु; S बाणेद्धश् (for बाणैस्तु) —d) K4 G1 चित्रभानु D5 दिदक्षया (for दिध°) —After 33, D1 (erroneously) repeats 31–33

34 Bo om 34 (cf v l 33) —a) Ś1 सत्यस्य (for स तस्य) —b) K4 B1 Dn D8 प्रभावेण, Da प्रतापेन (sic) K8 5 D1 महात्मन; V1 B (Bo om.) Dn D6 °यशा, Dn महौजस, D1 महामना; D2 3 5 महीयसा (D2 °स) (for महातपा) —d) Ś1 K1 3 D1 शैलान्यथ; T2 स शैला हि (for शैलानथ) D7 T1 G [अ]पि (for [अ]थ Ś1 वनान्यथ, V1 B (Bo om) Da Dn D2 3 5 6 वनस्पतीन्, D1 T G वरामपि (for वनानि च) K3 4 बहुग्रामशतान्यपि

35 Bo om. 35 (cf v l. 33) —a) B (Bo om) Da Dn D2 3 5 6 आश्रम रम्य (Dn2 D5 पुण्यं) (for आश्रमारण्य) K4 स शून्यसाश्रमारण्यं —b) D7 T2 G1 [आ]श्रमस्य (for [आ]त्मजस्य) D3 हि, M3 त (for तत्) K5 वाशिष्ठस्य महात्मन; V1 B (Bo om) Da Dn D2 3 5 6 Cr आपवस्य महात्मन —c) D1 पवने वेद्धश्, G1 पवनेनेद्धा —d) Ś1 K1 D1 7 सहैहय.

36 Bo om. 36 (cf v l. 33). —c) Ś1 K1 G3

△ 12.1738 त्वया न वर्जितं मोहादाश्रमादनमिदं मम ।
B 12.49.43 दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते छेत्स्यतेऽर्जुन ॥ ३७
K. 12.49.43 अर्जुनस्तु महाराज बली नित्यं शमात्मकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ३८
तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ३९
जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।
अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४०
ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्त्वा वै पौरुषान्वितः ।
तं रुवन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ।
प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ४१
अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा ।
गत्वाश्रममसंबुद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४२
अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ।

आपच(K1 °च)तस्, K3 4 आ(K4 अ)पध्वस्तस्; K8 अवस्ततस्, V1 B (B0 om.) Da Dn D2–6 आपवस्तु, D1 आपदानुस्; D7 आपपस्त; D8 आपस्तथ-, T1 G1–3 आपतंतं (for आपवस्त) Ś1 K1 तपो- (for ततो). — ^{b}) K1 B4 Da D3 5 6 M1, 3 अच्युत, B1 D1 G3 अच्युत (for अच्युत) — ^{c}) Ś1 D4 दग्धाश्रमे, K1 दग्धश्रम; K4 दग्धे वने, D1 दग्धो*मे. ꕥ Cv दग्धेश्रम इत्यत्र श्रमे आश्रमे । ꕥ V1 B (B0 om) Da Dn D2 3 5 6 महाबाहो (for °राज). — ^{d}) K1 कार्ति वीर्येण; D1 कर्म° (for कार्त°)

37 ^{a}) K1 वर्तित (for वर्जित). V1 B Da Dn D2 3, 5 6 यस्मान् (for मोहाद्). — ^{b}) G1 अस्माद् (for यस्माद्). T2 त्वग्निर् (for वनम्) V1 B Da Dn D2, 3 5 6 ममेद हि महद्व(Da2 °द्ध)न — ^{c}) D1 दग्धे (for दग्धं), and वने (for रणे).

38 ^{a}) D4 आर्जुनस्. M3 स (for तु). V1 B Da Dn D2 3, 5 6 महातेजा, T2 °भाग (for °राज) — ^{b}) B3 समात्मकः, Da1 शमात्मक — ^{c}) K2 D8 ब्राह्मण्यश्च D8 सरण्यश्च (for शर°). — ^{d}) K4 दांत, T2 दान- (for दाता). — After 38, K4 5 V1 B D (except D1 7 8) ins

107* नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्त महात्मना ।

[D4 नाचिंतयस् (for °यत्) Da1 तया (for तदा)]

39 ^{a}) K1 D1 सुबहव, K2–5 B (except B0) Dn1 D3–5 तु बलिन°, T2 सुमनस°; G2 4 स बलिन (for सुब°) — ^{b}) D2 वने (for वधे). K1 समेत्यासंपितर्वधे (sic) — ^{c}) K2 3 5 V1 B0 2–5 Da Dn D3 6 8 M2 निमित्ताद् (for °त्तम्) B1, 3 दर्पलिप्ता वै; D1 अवि°, D7 T G अवलिप्तास्ते, D8 °लिप्तायै (for °लिप्ता वै) Ca अव° (as in text) — ^{d}) K1 नृशंसश्च, D8 °स्यश्च, Ca नृशंसाश्च (as in text) K3 5 Dn D4 सर्वदा; V1 B0 1, 3–5 Da D2 3 5 6 नित्यश°; B2 सर्वेशः (for नित्यदा).

40 ^{ab}) 40^{a} Hypermetric Ś1 जमदग्नेर् B1 जमदग्निमुनेर्धेनुं, D8 °ग्निवशातेवन्मा (sic) (for ^{a}) K3 4 जमदग्निं वंचयित्वा वत्सामानिन्यतुस्तदा, K5 D7 S °ग्नेस्तु (M1 3 4 °श्च) धेन्वास्ते वत्समानिन्युरच्युत, B3 °ग्निधेनोर्वत्स ते समानिन्युर्नरर्षभ — ^{c}) K2 V1 B0 1, 5 Da1 Dn2 D6 अज्ञाता, K4 Da2 अज्ञाता (for °त) V1 B Da Dn D2 3 5 6 कार्तवीर्येण — ^{d}) Ś1 K1 हेहयस्य च धीमत°; V1 B Da Dn D2 3 5 6 हैहयेंद्रेण धीमता; D7 T1 G1 3 4 M1 3 4 हेहयेंद्रस्य धीमत°. — After 40, K5 V1 B D (except D7 8) ins.

108* तन्निमित्तमभूद्युद्ध जामदग्नेर्महात्मन° ।

[Da वैर (for युद्ध) V1 B0 Da D1, 4 जमदग्नेर्]

41 ^{a}) D8 [ऽ]र्जुनस्तु (for °नस्य) D8 बाहुस् K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 तांश्च; D7 S स; (for तु) D1 om तु — ^{b}) K1 पुरुषान्वित; D1 पौहषान्वित (sic). K2–5 V1 B Da Dn D2–6 8 छित्त्वा रामो रुषान्वितः (Da1 °ता); D7 S चिच्छेद रुपि तोनघ (M4 °घ) — ^{c}) D1 om. रुवन्त K1 हवंत; K3 D4 रुदतं; K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 भ्रमंतं (for रुवन्त). D7 S प्रत्याजहार (D7 M1–3 °हरत) त वत्सं — M om 41^{def} — ^{d}) Da1 जामदग्न्य; G1 °दग्न्य Ś1 स्वमाश्रमात्; K4 °श्रमः; Da1 °श्रय (for °श्रमम्) — D7 T G om. 41^{ef} — ^{e}) Da1 राजेंद्रो — ^{f}) K2 पुरं यत्नं; K5 -पुरात्तत° (for -पुरात्प्रभु°)

42 K3 om 42^{ab} — ^{a}) D8 अर्जुनस्तु Ś1 K1 D1 ये; B2 तं (for ते) D7 S (except G4) [ऽ]थ (for तु) — ^{b}) B1 G1 सभूता[ ], D4 सभूया Ca cites संभूय (as in text) B0 वुद्धयस् B3 D7 T2 G1–3 M1 3 तथा (for तदा) — K3 om from 42^{c} up to अपातयन्त (in 43^{a}) — ^{c}) M2 हत्वा (for गत्वा). K2 4 5 V1 B3–5 Da2 Dn D1–3 5, 6 T1 G2–4 असवुद्धा, B0–2 °वुद्धा, Da1 G1 °बद्धा (for °बुद्ध). — ^{d}) G1 जामदग्नेर्. — After 42,

समित्कुशार्थं रामस्य निर्गतस्य महात्मनः ॥ ४३
ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ४४
ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ४५
स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४६
स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ।
कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ४७
ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।
क्षोभं संप्राप्तवांस्तीव्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ४८
विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥ ४९
ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५०
मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि । C 12. 1778 B. 12. 49. 59 K 12. 49. 59

G2 3 ins 109*

43 K3 om अपातयन्त (cf v l 42) G2 3 om 43 K3 repeats 43[ab] (with v l) after 43 —[ab]) K1 D2 अपातयत, D6 °यंत K1 वद्याग्रे (for अ°) K1 D6 8 नराधिप (D6 °पा), K3 (second time) °पान् K3 4 शिरस्ते चिच्छिदु सर्वे पितुर्वधमनुस्मरन् — K3 4 om. 43[cd] —[c]) B6 D4 शमित्, D8 शशित् (for समित्-) D2 8 यातस्य (for रामस्य). —[d]) B5 Dn निर्यातस्य (for निर्ग°) V1 B Dn D6 यशस्विन D2 3.5 रामस्य सुमहात्मन. — D7 T G1.3 M ins after 43 G2 3 after 42

109* प्रत्यक्षं राममातुश्च तथैवाश्रमवासिनाम् ।
श्रुत्वा रामस्तमर्थं च क्रुद्ध कालानलोपम ।
धनुर्वेदेऽद्वितीयो हि दिव्यास्त्रै समलकृत ।
चन्द्रबिम्बार्धसकाशं परशु गृह्य भार्गव ।

[(L 3) T2 धनुर्वेदविनीतो हि, M1. 2. 4 °वेदाद्वितीयो हि (for the prior half) G3 समलकृत — (L 4) T2 दिवार्क (for °धं-) M1. 3 भास्वर (for भार्गव)]

44 D4 om. (hapl.) 44, K3 om 44[ab] —[a]) K3 4. 5 -वधामर्षी, V1 B2 Da D2 3. 5 6 वधं मत्वा (for -वधामर्षाद्) D8 तत पत्युर्धरामर्षाद् —[b]) Ś1 K1. 4 D1 -मन्युना, D2 मन्युवान् (for °मान्) — K5 om 44[c]–45[b], G4 om (hapl) 44[c]–46[b] —[c]) D6 निःक्षत्रियं, G1. 2 M निक्षत्रिया D8 न क्षत्रिया समुद्दिश्य —[d]) T2 राम (for महीं) Ś1 K1 4 अस्त्रम् (for शस्त्रम्) Ś1 K1 D1 अगृह्णत, Da1 D8 अगृह्णत

45 G1 om. 45, K5 om 45[ab] (for both, cf. v l 44) —[a]) D8 नृप- (for भृगु) D1 शार्दूल —[b]) D1 कार्मवीर्यस्य — D2 om 45[c]–46[b] —[c]) Da विश्रवान —[d]) K3 4 transp पुत्रान् and पौत्रास. D- S (G1 om.) तथैव च (for च सर्वशः)

46 D3 G4 om 46[ab] (cf. v l. 45, 44) —[a]) D1. 7 S (G4 om) हेहय (for हैहय) Ś1 K1 स हेहयस हार्देन —[b]) K1 गत्वा (for हत्वा) Ś1 K1. 4 -मन्युवान् (K4 °ना) —[cd]) B1 स हृदा (for भार्गवो) D7 T G महीं सागरपर्यंतां चकार रुधिरोक्षितां

47 [a]) D4 तद् (for स) B1. 3 4 Dn D1 2 5 [क्षा]सु (for सु-) —[b]) G1. 2 M1. 3 4 निक्षत्रियो —[c]) D8 परमया (hypermetric) (for परया) —[d]) Da1 मनम् (for वनम्)

48 [a]) M4 तपो (for ततो) —[b]) D2 केनचिद् —[c]) K2 3 V1 B0 2–5 Dn1 D2 3 5 6 M1. 3 4 क्षेपं, K4 क्षेमं, K5 क्षमां, B1 D1 8 क्षयं, Da क्षत्र, Dn2 क्षमा, D1 क्षौत्र, D7 T G M2 कोप (for क्षोभं) D1 मे (for सं) K5 Dn D6 तत्र, D3 तीव्र (for तीव्र) —[d]) D1 पुन (for प्रभु)

49 [a]) K1. 3 4 पुत्रस्तु —[b]) K1 M1. 3 रैभ्य (for रैभ्य) —[c]) K1 परावसुं B1 महावाहु (for °राज) —[d]) K3 4 क्षिप्तोर्य, B1 क्षिप्त्वा वं; D6 क्षिप्राह, D8 क्षिप्ताह (for क्षिप्त्वाह) K3 4 तेन (for जन-)

50 [a]) K1 T2 G एते, K3 4 यत्ते, D1 8 यते, D1 याते (for ये ते) K3 जजाति- (for ययाति-) —[b]) B1 यज्ञा, D5 यते (for यज्ञे) Da1 समागत —[c]) K1 प्रतदन, D6 प्रार्दन (for प्रतर्दन) —[d]) D1 दाम, G1 रामे, M1. 3 राम. D3 न हताश्च (for क्षत्रिया न) D1 याचते (hypermetric), D8 हता (for न ते)

51 [a]) Dn1 D1 रामस M2 च (for त्वं) —[b]) K1 कथं मे; D5 कत्थते. —[c]) D3 क्षयात् (for भ°).

C 11 1774
B 12 49 59
K 12 49 59

भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ ५१
स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीमनुसंततम् ।
परावसोस्तदा श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ५२
ततो ये क्षत्रिया राजञ्शतशस्तेन जीविताः ।
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ५३
स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि नराधिप ।
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ५४
जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
अरक्षंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ ५५
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ५६
क्षत्रियाणां तु शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
स्रुक्प्रग्रहवता राजञ्श्रीमान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५७
गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ५८
ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
संत्रासाज्जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तं महीतलम् ॥ ५९
कश्यपस्तु महाराज प्रतिगृह्य महीमिमाम् ।

—d) K1 2 D1 समुपाश्रयन् (K2 °त्); Dn2 D6 समुपस्थित; D3 समुपागित (sic).

52 a) K3 . V1 B D (except D1 8) T1 G2 4 सा (for स) —b) Ś1 K2-4 अनुमतत, K1 अनुमततां; K5 समवस्तृता; D1 damaged; D3 अनुसंततां (for अनुसंततताम्) V1 B Da Dn D2 3 5 6 पृथिवी सर्वतस्तृ (B1 °र्वतस्तृ; Dn2 °र्वतान्वि; D3 समवस्तृ)ता —c) K2 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 पच; B1 2 तत, Da T G तु तत् (for तदा)

53 a) B1 [ऽ]थ; D1 च, M2 यै (for ये). —b) D1 स्तेन (for तेन). K. V1 Bo 1 3-5 Da Dn D5 6 G1 वर्जिता; B3 D1-3 T G2-4 M निर्जिता (for जीविता). —c) D तत् (for ते) K1 T2 M1 प्रवृद्धा, D1 T1 G M2 [ऽ]पि वृद्धा, D2 विवृद्ध (for °द्धा) Ś1 K1 D1 महावीरा —d) D2 पृथिव्यै पततैभवन् (sic)

54 a) K1 Dn2 तां; D5 तं (for तान्) D2 जिघान —b) G1 बालान्यपि (for °नपि) D2 3 4 समाधिप. —c) D4 च (for तु) V1 B Da D4 5 6 पुनर्व्याप्ता; D3 महाव्याप्ता; G1-3 मही प्राप्ता (for मही व्याप्ता) —d) V1 B Da D 3 5 6 मही क्षत्रियपुंगवै

55 a) V1 Bo 3 4 5 तु; B1 Da हि; D2 T2 च (for स) V1 B (except B1) D2 4 5 हि (for तु) D2 जातं जातं पुनर्गर्भं —b) Bo 3 5 6 D2 3 5 तत एव (for पुनरेव) D1 स (for ह) —c) Da1 अरक्षीत; D1 अरक्षन्; B1 5 °क्षत् (D2 °क्षत्) (for °क्षन्) K1 B2 3 D3 4 तु (for च) K1 सुता; M1 सुतां. K1 D1 2 5 काश्चि(D1 °श्चि)त्.

56 a) K2 4 त्रयो (for कृत्वा) K5 M1 2 4 त्रिःस त्रिःस, P1 त्रिःसप्तं K1 4 विभु (for प्रभु). —d) Dn2 (before corr) काशिपाय; D2 S काश्य° (for कश्य°) K3 D6 7 T G2-4 M2 4 [अ]ददात्, G1 ददात् G2 तदा (for तत). D3 कश्यपाद्ददात्त (sic).

57 a) Dn स (Dn2 om स) क्षत्रियाणां शेषार्थं. —b) D6 आदिश्य (for उद्दिश्य) D1 S काश्यप —c) V1 Bo 3 4 स्रुक्, D2 T1 G1 स्रक् (for स्रुक्). G1 2 प्रग्राहवता M1 2 राम (for राजन्) D3 स्रुक्प्रग्रहतमा राजन्; T2 स प्रगृह्य च तां रा° —d) V1 B Da Dn ततो (for श्रीमान्) D2 3 5 6 ततो वचनमब्रवीत्.

58 a) Ś1 [अ]पार; K3 D1 पारे, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 तीरं (for पारं) —b) K3 5 D1 महामते; G1 °स्मने (for °मुने) —c) D1 मद्विषयो —d) T2 वस्तव्य (for °व्यम्) K2 4 T2 G2 M1 इति (for इह) K1 D5 कर्हचित् —After 58, D2 S ins.

110* पृथिवी दक्षिणा दत्ता वाजिमेधे मम त्वया ।
पुनरस्या पृथिव्या हि दत्वा दातुमनीश्वर ।

[(L 1) D2 महामते (for मम त्वया) —(L 2) M1 2 4 दातुम् (for दातुम्)]

59 D3 om 59 —a) K1 D2 शू(D2 सू)र्पाकरं; K4 °रकं; K3 V1 Bo 3 4 5 D1-6 सूर्पारकं; B1 Da D3 सूर्पा°; B3 सूर्प्पा° (for शूर्पा°) D2 S (except T1) C? तथा शूर्पाकरोदेशं —b) K1 D1 समुद्रराजस्य; Da सागराभस्य (for सागरस्तस्य) —c) K3 V1 B Da Dn D1 3 5 6 सहसा (for संत्रासात्) D1 जामदग्न्यस्य; G3 °दग्न्यश्च —d) K4 5 B2 3 Da Dn D2 3 M1 सोपरातं; B1 सागरांतं, D1 सोपरांतमीन् (sic), D1 °रान्तं; T2 परांतं च (for सोऽपरान्तं).

60 a) K1 कम्यपस्तु, D2 S काश्यपस्तु (G1 °स्य).

कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ६०
ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ।
अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६१
अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
बाध्यन्ते न च वित्तेषु प्रभुत्वमिह कस्यचित् ॥ ६२
ततः कालेन पृथिवी प्रविवेश रसातलम् ।
अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ६३
ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
निमज्जन्तीं तदा राजंस्तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ६४
रक्षिणश्च समुद्दिश्य ग्रायाचत्पृथिवी तदा । C. 12. 1788 B. 12. 49. 74 K. 12. 49. 80

(for कश्य॰) K5 V1 B D (except D1. 4. 7 8) ता (for तु) K8 D4 महातेजा —b) V1 B D (except D1. 4. 7 8) वसुधरा, G1 इमां महीं (by transp) —c) K1 D8 M2 -संस्था (for सस्था) —d) G1 महद्वन K5 V1 B D (except D1. 4 7 8) प्रविष्ट सु(B1 स)महद्व(Da1 ॰द्व)न

61 a) T1 G तत्र (for तत) D4 वेश्याश्च —b) K1 D1 -स्वैरं, D4 8 -स्वेर- (for -स्वैर-) K8 D4 विहारिण (D4 ॰णा), D8 T2 प्रसा(D8 ॰वा)रिण —c) Ś1 K1 B1 आवर्तत, V1 B2 Da अन्ववर्तन्, M1 3 4 अवर्तति (M4 ॰र्तत) (for अवर्तन्त)

62 a) K4 जनपदे, D7 कृते लोके, D8 राजलोके (for जीव॰) —b) Ś1 D1 दुर्बलो —c) K8 D4 7 8 S बध्यते, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 पीड्यते; D1 बाध्यते (for ॰न्ते) K1 न तु, K2 4 तत्र; K3 5 D1 बाध्यते (for ॰न्ते) K1 न तु, K2 4 तत्र; K5 B D (except D1. 7 8) T2 न हि (for न च) K1 B4 विप्रेषु, Dn1 वृत्तेषु (for वित्तेषु) —d) K2 4 इति (for इह). K5 कर्हिचित् V1 B D (except D1 4 7 8) प्रभुत्व कस्यचि(B1 ॰त्वमभव)त्तदा —After 62, D7 S ins

111* ब्राह्मणा मद्यपा केचिन्मूर्खा पण्डितमानिन ।
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चोत्पथगामिन ।
परस्परं समाश्रित्य धावयन्त्यपथि स्थिता ।
स्वधर्मं ब्राह्मणास्त्यक्त्वा पाषण्डांश्च समाश्रिता ।
चौरिकानृतमायाश्च सर्वे चैव प्रकुर्वते । [5]
स्वधर्मस्थान्द्विजान्हत्वा तथाश्रमनिवासिन ।
वैश्या सत्पथसंस्थाश्च शूद्रा ये चैव धार्मिका ।
तान्सर्वान्घातयन्ति स्म दुराचारा सुनिर्भया ।
यज्ञाध्ययनशीलाश्च आश्रमस्थांस्तपस्विन ।
गोपालवृद्धनारीणा नाशं कुर्वन्ति चापरे । [10]
आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता न च नीति प्रवर्तते ।
व्रात्यता समनुप्राप्ता बहवो हि द्विजातय ।
अधरोत्तरापचारेण म्लेच्छभूताश्च सर्वश ।

[(L 1) G1 ब्रह्मणा G2 ब्रह्मणा क्षत्रिया वैश्या (for the prior half) G1 महा (for मूर्खा) —(L 2) T1 चापरे (for क्षत्रिया) —(L 3) G2 अथाश्रित्य (for समा॰) D7 T2 G2 पथि, T1 G1 3 4 [अ]पथ- (for ॰थि) G2 स्थितान्, M4 स्थित —(L 4) D7 पाषण्डत्व (for पाषण्डाश्च) T2 M1. 8 पापट धर्म(T2 ॰ड्मत)माश्रिता (for the post half) —(L 5) G3 -[अ]मृत- (for -[अ]नृत-) —(L 6) M1 3 4 स्वकर्मस्थान् —(L 7) D7 G4 M1 3 वैश्यान्सत्पथसस्थांश्च (for the prior half) M चेह (for चैव) —(L 8) D7 चिंतयति, M4 पातयति M1 8 सुनिर्घृणा (for ॰र्भया) —(L 9) D7 T2 G1 M2 शीलाश्च D7 आश्रमस्थास् —(L 10) M1. 3 4 गोवाल (for गोपाल-) G2 M4 वृद्धा (for वृद्ध-) —(L 11) M3 आन्वीक्षिकी G2 दड- (for न च) —(L 12) T2 G1. 2 M2 व्रात्याना; M1. 8 प्राप्यता (for व्रात्यता) M1 [s]पि (for हि) —(L 13) Hypermetric D7 अधरोत्ताप- (for ॰त्तराप-) D7 भूतानि (for भूताश्च) Cv cites अधरोत्तरोपचारेण]

63 After 63a, K5 V1 B D (except D1 4 7 8) ins

112* पीड्यमाना दुरात्मभि ।
विपर्ययेण तेनाशु

—b) Dn2 रसातल (for रसा॰) —c) K1 5 Da1 D2-4 8 अरक्ष(K1 ॰क्षि)माणा, K3 *क्षर॰, K4 प्ररक्ष्य॰, (for अरक्ष्य॰) D3 पृथिवी (for विधिवत्) —d) K3 D4 T2 धर्मचारिभि, D7 धर्मरक्षिभि, D8 धर्मरक्षवि (for ॰क्षिभि) —After 63, K5 V1 B D (except D1. 4 7 8) ins

113* तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र संभ्रान्त स महामना ।

[Dn2 (before corr) पुत्र (for तत्र) K5 V1 B2 Da Dn D6 सत्रासात्स, B5 सभ्रात सु-; D2 सभ्राता स (for सभ्रान्त स) B2 Da महातपा]

64 B2 damaged —a) Da वरुणा; Dn2 उरुणा; D8 अरुणा (for ऊरुणा) —b) D7 S काश्यप Da गत, T2 G2 तथा (for तत) —c) Ś1 निमज्जती; K1. 3 D1. 4 ॰ज्जती, K4 ॰ज्जते, K5 ॰ज्जति D7 S ततो (for तदा) V1 B (B2 damaged) Da Dn D2. 3, 6,

C 12 1789
B 12 49 74
K 12 48 80

प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्बाहुशालिनः ॥ ६५
सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ता नृषु क्षत्रियपुंगवाः ।
हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ६६
अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्येव पर्वते ॥ ६७
तथानुकम्पमानेन यज्वनाथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ६८
सर्वकर्माणि कुरुते तस्यर्षेः शूद्रवद्धि सः ।
सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिव ॥ ६९
शिबेः पुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संरक्षितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ७०
प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायशाः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७१
दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य ह ।
अङ्गः स गौतमेनापि गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ७२
बृहद्रथो महाबाहुर्भुवि भूतिपुरस्कृतः ।

---

6 8 धृता तेनो(Da धरो)रुणा येन. — d) D2 8. 5 6 8 तदा (for तेन) Da महा , G1 मर्ही (for मही) T2 ततोर्वीति स्मृता मही

65 a) V1 B0 1 3–5 D2 3 5 6 G3 रक्षण (B1 °णा) च; B2 Da Dn रक्षणार्थं, T1 G1 रक्षिणं च (for रक्षि-णश्च) — b) Ś1 D1, 8 प्रायाश्च, K1 प्रायश्च, K4 प्रयाचे, K5 V1 B Dn D2 3, 5 6 ययाचे; Da ययाति, D4 प्रयावत्, D7 प्रयाजत्; G3 4 प्रयाचत् (for प्राया°). D1 G1 पृथिवीं G2 तत (for तदा). — c) K4 प्रसाद, B1 आसाद्य (for प्र°) D4 कश्यप; D7 S काश्यपं — d) K1 D1 4 बहुशालिन , M बाहुपालिन V1 B Da Dn D2 3 5 6 वरयामास भूपतीन् (V1 B Da °पतिं; Dn1 °मिप).

66 Before 66, all MSS (except D7 8 G2 M4) ins पृथिव्युवाच — a) D8 सति (for सन्ति). T2 ब्रह्मर्षिभिर्, G3 ब्रह्म मया (for ब्रह्मन्मया) K5 G1 गुप्तान्, Da1 गुप्त ; D8 युक्तस् — b) K2 4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 M2 स्त्रीषु; D8 त्रिषु (for नृषु) D8 -पुगव° — c) Ś1 K1 D7 S हेहयाना, D1 देह° — d) Ś1 K1 4 D1 स रक्षतु (for सर°) D8 om मां मुने K1 D1 मामिति (for मां मुने) D7 S (except M2) ते रक्षतु महामुने

67 Cf. 1 90 41–42; 211 10 D4 reads 67 twice — a) D7 T G कौरव (for पौ°) — b) K1 विद्रूरथ-; K2–5 V1 B Da Dn D2–6 8 विदूरथ-; D1 विद्र° (for विदू°). Ś1 K1 4 D1 प्रभु° — c) D1 अक्षै (for ऋक्षै°). Dn2, राजा , M4 विप्रा (for विप्र) — d) K3 ऋपवति (for ऋक्ष°) V1 B2 Da Dn [अ]थ (for [ए]व) B1 ऋक्षवत्पर्वते तथा, D4 (first time) ऋक्षवंतु मां मुने, D4 (second time) ऋक्षवते च पर्वते

68 B2 damaged. — a) D2 6 यथा (for तथा) K1 [अ]न्वकपमानेन, Da [अ]नुकपयानेन; D8 अनुकंपयमानेन° — b) Ś1 D1 या(D1 य)ज्वनो, K1, 4 M1, 3 यज्विना (K1 °नो); K5 D4 छादितो (for यज्वना) K4 D7 T1 G च, K5 [अ]पि, T2 हि (for [अ]थ) Ś1 K1 D1 [अ]मि(K1 मि)तौजस , G2 [अ]न्यचेतसा (for [अ]मितौजसा) K3 छादितोप्वामितौजसा (sic), M4 यज्विनामितते° — c) D8 पाराशरेण K1 दायादाद, M1 दायादा — d) K1 D1 सौदामस्य. D1 -रक्षतः (for -रक्षित°)

69 a) M [अ]कुरुत (for कुरुते) — b) D8 तत्स्पर्शे (for तस्यर्षे°) K1 2 4 शूद्रवच्च (K1 °वश्च), G1 °वर्द्धि D8 विश°; T2 हि न° (for हि स°) V1 B Da Dn D2 3 5 6 शूद्रवत्त(Da1 °त्य)स्य स (B2 वै) द्विज°. — c) D4 8 विख्यात° (for [अ]भि°) — d) T2 G1 2 M1 3 मा (for मा). K1 संसारक्षतपार्थिव°

70 D1 G1 om (hapl) 70–71. — a) K3 शबेः; Da Dn D7 T G (G1 om) शिबि (for शिबे°) — b) K1 गोपतिं, D8 गोमती , M1, 3 गोतमिर्; M4 गोमतिर् (for गोप°) — K2 om. 70cd — c) Ś1 D4 T1 G2–4 M2 स रक्षितो, K1 [ऽ]भिर°, V1 B Da Dn D2 3 5 6 संवर्धितो, D8 सरक्षतो (for °क्षितो). — d) K3 [ऽ]भिरक्षतु. D8 G2 M1 3 मा (for मां)

71 D1 G1 om. 71 (cf v l 70) — a) D8 प्रातर्दैनस्य Ś1 K1 M3 4 च (for तु) — b) All MSS (except Ś1 K1 2 4, D1 G1 om) महाबल°. — c) Ś1 K1 4 D4 7 T2 संरक्षितो (D4 °ता), D8 संवर्धितं (for °र्धितो) B1 गोभिः; D8 गैश्च; T2 गोषु; M1 गोष्ठै° (for गोष्ठे) — d) Ś1 G2 M1 3 मा (for मां)

72 a) K2 D1 7 T1 G1 3 4 M पुत्रस्तु (M2 °श्च) (for -पौत्रस्तु) — b) D4 पुत्रा, D7 S पौत्रो (for पुत्रो) K2 3 5 Dn D1 4 8 T1 G M च, V1 B Da D2 3 5 6 तु, D7 T3 य° (for ह) — c) Ś1 K1 अंगात्; K3 5 D4 8 आंग°, V1 B0–2, 5 m Da Dn

गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ७३
मरुत्तस्यान्ववाये तु क्षत्रियास्तुर्वसोऽन्वयः ।
मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ७४
एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
सम्यग्ग्रामभिरक्षन्तु ततः स्थास्यामि निश्चला ॥ ७५
एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७६
तेषामपचितिश्चैव मया कार्या न संशयः ।
न ह्यहं कामये नित्यमविक्रान्तेन रक्षणम् ॥ ७७
ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः ।
अभ्यषिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ७८
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
एवमेतत्पुरा वृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ७९

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्नेव यदुप्रवीरो
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् । C 12 1805 B 12.49.90 K 12.48.98

गुल (for अङ्ग) T2 अमला (for अङ्ग स) K1 गौमतेन V1 B Da Dn D2.3.6 [आ]मीद् (for आ]पि) — d) D7 T G गंगायामभिरक्षित

73 a) D7 M1.3.4 बार्हद्रथो (for बृह°) V1 B Da Dn D2.3.6 G2 M2 महातेजा, D7 T G1.3.4 M1.3.4 °राज (M1.3 °जो) (for °बाहुर्) — b) V1 B Da Dn D2.3.6 भूरि, D7 T2 भूमि, T1 G2-4 भूमिर्, G1 M भूतिर् (for भुवि) K4 D3-5.8 भूत, V1 Da2 M2 -भूरि (for भूति-). V1 B1.2 Da Dn -परिष्कृ(Dn °स्कृ)त, D8 -पुरस्कृत (for -पुरस्कृत) — c) Ś1 K1 T1 G1.3.4 महाबाहो, B3.5 D7 °राज, D1 T2 °बाहुर्; G2 °राजो (for °भागो) Cv as in text — d) K1 गृधकूटो B1 रक्षिता, D1 रक्षत

74 D1 om. (hapl.) 74ab — a) D4 मरुतस्य K3 B Dn1 D2.3.6 M1.3 अन्ववाये च, K6 V1 Da Dn2 D1.5 अन्वये ये च, D8 अन्वये येवं, M4 अन्ववायेपि (for °वाये तु) — b) K2 D4 तुवमोस्, K3 ध्रुवसोस्, K4 तुवशोस्, K5 D1 तुर्वशोस् (for तुर्वसोस्) K1 D8 क्षत्रिया पूर्वशो(D8 स्त्वर्वसो)न्वय, V1 Da तुर्वसो क्षत्रियान्वया, B0 2-5 Dn D2.3.5.6 रक्षिता क्षत्रियान्वया (B1 Dn °रमजा), B1 रक्षिता सर्वतस्त्वय; D7 T G धनुर्वर्षा नृपास्त्व(G1.2 °पक्ष्वि)य, M दुर्धर्षा क्षत्रियास्त्वय — c) K1 -महा (for -समा) B0 3-5 D2.3.5 धैर्ये (for वीर्ये). B1 मरुत्वता न भा वीर्ये — d) K1 D1 -रक्षित (for -रक्षिता) D7 T2 स (T2 ते) मरुत्तेन रक्षिता

75 b) K4 भा रक्षंतु (for तत्र तत्र) K3 D1 परिश्रिता, Da °श्रुता, Dn1 °श्रिता (for °श्रुता) — After 75ab, V1 B Da Dn D2.3.5.6 ins K5 ins after 75

114* व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यमपाश्रिता ।
[Da न्याकार-; Dn D2.6 घोकार, Cnp ज्याकार- (for व्योकार-) Ca cites व्याकार V1 -जातीर् Cv cites न्योकारहेमकारादिजाती B2 D6 उपाश्रिता, Dn समा° (for अपा°)]

— c) D8 सम्यक्काम् (for सम्यग्ग्राम्) V1 B Da Dn D2.3.5.6 यदि मामभिरक्षति (Da °क्ष्यते) — d) B1 Da1 M1 निश्चला (B1 °ल); D7 निश्चय

76 c) D3 यदर्थं, G1 तदर्थे — d) D8 -कर्मणि (for कर्मणा)

77 a) D7 T G तेषां शोकप्रणाशो (G3 °शे) वै Ca cites अपचिति — b) D7 T1 G4 मया कार्यो, D8 मम कार्यान्; T2 G1-3 तेषां कार्यो (for मम कार्या) K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 महामुने (for न संशय) — c) K5 Dn2 न ह्ययं — d) K2.4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 T2 G2 M2 Ca अतिक्रांतेन (for अवि°) K4 रक्षसां, D8 रक्षत (for रक्षणम्) — After 77, K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ins

115* वर्तमानेन वर्त्मेयं तत्क्षिप्रं सविधीयताम् ।
[K5 त; Dn2 तान् (for तत्)]

78 Before 78, Ś1 K V1 B Da Dn D1-6 M1-3 ins वा(K2 श्रीवा)सुदेव उवाच; D7 T G1-3 श्री-(G1 om श्री)भगवानुवाच — a) Ś1 D1 पृथिव्यां K4 निर्दिष्टास्, Da1 निर्दिष्ट — b) D7 M काश्यप D4 तांश्चानीय स कश्यप, T1 G समानीयाथ काश्यप, T2 तांस्तानानीय काश्यप — d) T1 G1.3.4 वीर- (for वीर्य-) K5 -सम्भृतान्; D1 -सत्तमान्, G2 समितान् (for समतान्)

79 a) V1 तेषां पुत्रान्पौत्रांश्च (sic), G2 तेषां पौत्राश्च पौत्राश्च — b) M4 येषु (for येषां) G1 प्राण (for वंशा) — D8 om 79cd — c) Da यथा (for पुरा). — d) M1.3.4 मा. M2 पार्थिव, M3 पांडव.

C 12. 1803
B 12. 49. 90
K 12. 48. 96

रथेन तेनाशु ययौ यथार्कों विशन्प्रभाभिर्भगवांस्त्रिलोकम् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १
अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्येव महात्मनः ।
विक्रमो येन वसुधा क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ २
गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गूलर्क्षवानरैः ।
गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ॥ ३
अहो धन्यो हि लोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि ।
यत्र कर्मेदृशं धर्म्यं द्विजेन कृतमच्युत ॥ ४
तथा यान्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ५
ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।

80 D8 M4 om. the ref. — a) K4 भुवत्तीव; Dn भुवंस्त च; D1 भुवंते च (for भुवस्तेव) — b) B2 Da वरिष्ठ — c) T1 G1-3 तेनाभि (for तेनाशु). G1 om ययौ. V1 B Da Dn D2 3 5 6 महात्मा (for यथार्कों) — d) K3 D1 पुष्णान्, K6 मुष्णान्, D7 T1 G3 दिशं (for विशन्) M प्रभाते (for प्रभाभिर्) K2 4 D7 T G त्रिलोकीं V1 B Da Dn D2 3 5 6 दिश प्रकाशन्भगवानिवार्के, D8 दिश प्रतीची भगवांस्त्रि लोके.

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B (except Bo) Da Dn2 D1-3 5-7 T2 G1-3 M राजधर्म — *Adhy name* K (except K1) V1 Bo 1 3-5 Dn D2-6 M1 3 रामोपाख्यान, Da जामदग्न्योपाख्यान; T1 G1 4 रामचरितं; G2 परशुरामचरित, G3 श्रीरामचरित, M2 क्षत्रविस्तारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 4 Dn2 D7 S 49 (as in text), B2 Da1 50, D2 3 47. — *Śloka no* Dn1 90, D3 79.

50

1 D8 T1 om the ref. — a) D1 पर (for परम)

2 Before 2, T1 G ins युधिष्ठिर उवाच — b) D8 इष्वास्य च (for शक्रस्येव) — c) D8 विक्रम्य (for °मो) K2 3 Dn D4 वसुधा येन (by transp), K5 यहुधा येन. — d) Ś1 T2 G2 निक्षत्रिया; Da1 नि क्षत्रियां Da1 गता (for कृता)

3 b) K2 °वाश्नैः (for वानरैः). — c) D8 गुप्ता नामभियोद्विग्ना. — d) Ś1 K1 D1 कुलोद्वह; K2 कुरू द्वह.

4 a) Ś1 रहो (for अहो) D1 धेन्वो; D8 धन्ये (for धन्यो). K2 3 6 V1 B Da Dn D2-6 8 S (except T2) नु; D7 [ऽ]य (for हि) T2 transp लोक and अय K4 अहोरन्ये त्रिलोकोयं — b) B1 Da1 सभार्या(Da1 °र्या)श्च (for °ग्याश्च) K1 रुचा (for नरा) Da2 विभु (for भुवि) — c) V1 यस्य (for यत्र). Da2 धर्म (for कर्म) K5 D4 M1. 3 धर्मं; V1 धन्य; D7 T G M2 सम्यग् (for धर्म्यं) — d) D7 S द्विजाग्र्ये (G1 M1. 3 4 °ग्र्यै) (for द्विजेन) V1 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5 6 ह्युत (for अच्युत) B1 द्विजैरक्षतमित्युत

5 Before 5, D7 T G ins वैशंपायन — a) V1 यथा (for तथा) V1 Bo 2-5 D2 6 वृत्तौ (for यान्तौ). M2 तैस्तु (for तात) B1 Da Dn1 D3 5 तथा वृत्तौ कथा (Da Dn1 तया) तात, Dn2 D7 8 T G M1 3 4 कथयन्तौ कथा (D7 T कथास्, D8 तदा; M1 कृतौ; M3 तु तौ) तात (T2 तास्तास्; M4 ता तु) — b) T2 तथाच्युत (for तावच्युत)

6 K8 D4 om 6^a–7^b — a) Dn2 सदृश (for ददृशुर्) — b) B1 Da स्रस्तर; Dn2 T2 °संस्तर D8 om (for °प्रस्तर) B1 सहस्रस्तरशायिन° — c) V1 Bo 2 D2 3 5 सुरश्मि; D3 स्वतसि (for स्वरश्मि°) D7 T G °माला (for जाल) Ś1 संच्यूतं; Da1 सवृत्त°; Da2 संवीत° (for संवीत) — d) K2 4 सायंकालम् (for °सूर्यम्) K1 D1 इवामल; D7 G3

स्वरश्मिजालसंवीतं सायंसूर्यमिवानलम् ॥ ६
उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ७
दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मराट् ।
चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥ ८
अवस्कन्द्याथ वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९
अभिवाद्य च गोविन्दः सात्यकिस्ते च कौरवाः ।
व्यासादींस्तानृषीन्पश्चाद्गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ १०
तपोवृद्धिं ततः पृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।
परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ११
ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम् ।
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥ १२
कच्चिज्ज्ञानानि ते राजन्प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिदव्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३
शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ १४
वरदानात्पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।
शंतनोर्धर्मशीलस्य न *त्वेतच्छमकारणम् ॥ १५
सुसूक्ष्मोऽपीह देहे वै शल्यो जनयते रुजम् । C. 12. 1821 B. 12. 50. 16 K 12. 49 15

इव प्रभ, T G1. 3 4 इवाप्रभ (G1 °सु) (for °नलम्) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 सायंसूर्यसमप्रभं; D8 M सा(D8 मा)ये सूर्यमिवाप्रभं

7 K3 D4 om. 7^{ab} (cf v 1 6) —a) K4 बहु भिर् (for मुनिभिर्) D8 एपास्य मानं बहुभिर् —b) Da1 शतक्रतु —d) Ś1 K3 मोघवतीम् (for मोघ°) Da D8 अनु

8 K1 om. 8 —a) Ś1 K4 D2 समालोक्य (for तमा°) —b) K2 4 धार्मिक, K3 5 V1 B D (except D1) S धर्मज (for °राट्) —K2 4 om. 8^{ef} —e) M1. 8 ते च (for चैव) —d) Ś1 तदा, V1 ये च (for ते च)

9 a) K5 D4 अवस्थाय, B1 तावस्कंद्याय, B3 अर- क्षत्याय, D7 T G अवस्कद्य च (for अवस्कन्द्याय) Ca cites अवस्कंद्य (as in text) M2 4 यानेभ्य (for वाहेभ्य) —b) K3 5 D4 [अ]विचल; K4 प्रवलं, Bo च(marg प्र)लनं, G3 प्रचलन् (for °लं) B1 सम्यक्प्रच लित मन

10 a) K2 4 V1 Bo 3-5 D (except D1. 4) T1 G1. 3 4 M4 -वाद्य तु; B1 -वार्यंत (for वाद्य च) B1 Da2 Dn2 गोविंद —b) K3 कौरव; K5 (sup lin) पाण्डवा, V1 B Da Dn D2 3 5 6 पार्थिवा (for कौ रवा) —Ś1 K1 B1 D1 om (hapl) 10^{c}–11^{b} —c) K4 न्यस्ताद् (for पश्चाद्) V1 B (B1 om) Da Dn D2 3 5 6 व्यासादीनृषिमुख्याश्च

11 Ś1 K1 B1 D1 om 11^{ab} (cf v 1 10) —a) G1 ततो वृत्तिं (for तपोवृद्धिं) K2 D3 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K4. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2 3 5 6 तपो(D6 °तो)वृद्ध तथा (K4 °तो, D2 3, 5 6 °दा) दृष्ट्वा —b) Da यत्र, D8 यदि (for यदु-) V1 पुंगवा, D7 T1 G1. 3. 4 पुंगव (for कौरवा)

12 Before 12, K5 ins वैशंपायन उवाच —a) K3 B3 5 Dn D4. 8 S (except G3) निशाम्य —c) T2 दीनमतिर् (for °मना)

13 Before 13, V1 (marg) Bo 4 5 ins वासुदेव उवाच, T1 G1. 3 4 भगवान् —a) Ś1 K1 4 D1 क श्चिज्, Da1 किंचिज् (for कच्चिज्) K3 5 D4. 7 S ते (D7 हे) भीष्म, V1 B Da Dn D2 3 5 6 सर्वाणि (for ते राजन्) —b) D7 प्रसन्नोसि D7 S (except T2 M2) पुर; D8 सुरा (for पुरा) —c) Ś1 K1 4 D1 कश्चिद् (for कच्चिद्) B3 Da2 Dn1 न व्याकुला; D1 नया°; D8 हि व्या; T2 मव्याहता (for °कुला) —d) B1 D1 वस(D1 °श)तां (for वदतां)

14 a) G1 शराभिहत (for °घात) K1 Da D7 T G M1 दुःखार्तं (K1 °र्तो, Da M1 °र्तें), B1 -दुःखं ते, D1 -दुःखाते (for -दुःखात्ते) —b) D1 कश्चिद्; D6 कच्चिद् K1 गात्रो, T2 देह (for गात्र)

15 b) Ś1 K1 Dn2 D1 इति (for असि) —c) D8 शांतनोर् K5 नित्यस्य (for शीलस्य) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 शांतनोर्धर्मनित्यस्य —d) D7 T1 G1. 3 4 ननु (for न तु) D1 [ए]ते (for [ए]तच्) Ś1 K V1 B Da Dn D1-6 3 मम, D7 इति; S Cv इह (for *शम-)

16 a) Da D1. 3 G1 (before corr) सुसूक्ष्मे K3 B1-3 5 D2-6 M1. 3 हि, K5 Da Dn तु; V1 Bo. 4

C 12.1821 B 12.50.16 K 12.49.16 किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव भारत ॥ १६
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ।
भवान्ह्युपदिशेच्छ्रेयो देवानामपि भारत ॥ १७
यद्धि भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८
संसारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ १९
त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ २०
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यसंधान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१
मृत्युमावार्य तरसा शरप्रस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२
सत्ये तपसि दाने च यज्ञाविकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्ववेक्षणे ॥ २३
अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कंचिदनुशुश्रुम ॥ २४
त्वं हि देवान्सगन्धर्वान्ससुरासुरराक्षसान् ।

च (for [इ]ह) K_1 चे देह, $B_{0\ 3-5}$ $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ चै शल्यो, B_1 देवेंद्र, M_2 देहो वै T_2 सुसूक्ष्ममपि देहे वै —[b]) K_3 शल्या, $B_{0\ 3-5}$ $D_{2\ 3\ 5,6}$ देहे (for शल्यो). —[d]) D_7 चित्तस्य. $K_{3,5}$ V_1 B D (except D_1) S पार्थिव (for भारत)

17 [a]) D_3 नैव (for नैतत्) D_2 न वाख्येयौ, $D_{3\ 5,6}$ T_3 तवाख्येयौ (T_2 °यो) (for °ख्येय) —[b]) B_1 M प्रभवाप्यय, B_2 °स्यय; Dn_2 °स्ययौ (for °प्ययौ) —[c]) $Ś_1$ $K_{1,3-5}$ $D_{1,4,7\ 8}$ T G M_4 उपदिशेचू; K_2 उपदिशन् (for ह्युपदिशेच्) V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ उपदेष्टुं भवाञ्शक्तो.

18 G_3 om. 18[ab]. —[a]) $Ś_1$ K_4 यदि, V_1 B Da Dn $D_{2,3\ 5\ 6}$ यच्च (for यद्धि). $Ś_1$ $K_{2,4}$ Da_2 Dn $D_{1,3}$ भविष्यं च; K_1 °ष्यश्च (for °ष्यच्च) —[b]) $Ś_1$ K_1 D_1 भविष्यत्; B_1 तत्सर्वं; M_2 भव्यश्च (for भवच्च). B_2 Da भरतर्षभ (for पुरुष°) —[d]) $K_{2\ 4}$ T_2 [इ]व स्थितं, T_1 $G_{3\ 4}$ [इ]हाहृतं; $G_{1\ 2}$ [इ]वाहृतं (for °हितम्) B (except B_2) $D_{2\ 3,5\ 6}$ तव भीष्म प्रतिष्ठितं.

19 [a]) K_4 V_1 B Da Dn $D_{2,3\ 5,6,8}$ संहा(D_3 °भा)रश्च; T G संसारस्य (for °रश्च). T G [इ]ह (for [ए]व) —[c]) D_3 विदितस्य (for °तस्ते) —[d]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$) धर्ममयो (for ब्रह्म°)

20 [a]) K_3 D_4 नान्य, D_1 क हि, T_1 G M न हि (for त्वां हि) Da राज्य (for राज्ये) Bo स्फीत; T_1 G किं(T_1 G_4 क)चित् (for स्फीते) D_7 न हि राज्ये स्थितमपि, T_2 न हि राज्यस्थमपि त. —[b]) $D_{6\ 8}$ समग्रामम्; G_1 °आंकम् (for °ग्राङ्गम्). B_1 Da D_3 अरोगिणां (Da_1 °नं; Da_2 °त). —[d]) K (except K_5) B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_2 पश्यामीव; D_7 T_1 G °मेह, T_2 °मो हि, M_4 °मि हि (for °मीह)

21 [b]) V_1 Da भारत, B_1 पार्थिव, D_7 G_1 पार्थिव. —[c]) V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_2 -धर्मान् (for -सधान्) $Ś_1$ K_1 वीरान्, G_1 -वीर्यान् (for वीर्यात्) —[d]) K_1 G_1 शूरान् Da_1 °तत्परा°

22 [a]) D_1 आवाही (for °र्यं). V_1 B D (except $D_{1,4\ 8}$) S तपसा (for तरसा) —[b]) K_3 D_4 शस्त्र, B_1 सह- (for शर) $B_{0-2\ 5}$ स्रस्तर; $B_{3,4}$ Dn D_{3-5} -संस्तर; Da_1 -शास्तर, Da_2 -स्वस्तर- (for -प्रस्तर) K (except K_1) $B_{0\ 4\ 5}$ $D_{4\ 7\ 8}$ S -शायिनं (for शायिन°) —[c]) $K_{3\ 4}$ D_7 S त्रिवर्ग-; D_3 विसर्गं (for निसर्गं) D_4 प्रवरं, G_2 प्रवण (for प्रभव). $B_{0\ 2-4}$ G_2 M_4 कच्चिन् —[d]) K_3 भव तात, K_5 रुदताम्; D_3 न वा तात (for न च तात) $K_{3\ 4}$ B_1 $D_{4\ 7\ 8}$ S (except M_4) [अ]नुशुश्रुम° V_1 Da न च वा तात शुश्रुमं (V_1 °म, Da_2 °म). —After 22, D_7 reads 25

23 [b]) $K_{3\ 5}$ D_4 सत्याधिकरणे; D_3 यज्ञादि° (for यज्ञाधि°) —[d]) $B_{3\ 5}$ Dn D_{2-6} नीत्यां (for नित्य) K_3 वेद (for चैव) $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 [अ]न्व(K_4 °नु)वीक्षणे; $B_{1-3\ 5}$ Dn $D_{3\ 5\ 6}$ [अ]नु($D_{3\ 5}$ °न्व)रक्षणे, D_4 [अ]नूये° (for [अ]न्ववे°)

24 [a]) D_3 G_1 आनृशस Da_2 M_1 शुचिर् (for शुचिं) —[c]) G_1 तत्, M_2 च (for त्वत्). —[d]) $K_{1\ 2}$ V_1 Da Dn_2 D_3 G_1 किंचिद् (for क°). $K_{4\ 5}$ B_1 Da $D_{4\ 7\ 8}$ S (except M_4) मनुशुश्रुम°

25 D_7 reads 25 after 22 —[a]) T_2 लोकान् (for देवान्) B_1 स्व देवान्समरे सर्वान् —[b]) D_1 -मानुषान्; D_7 T G -मानवान् (for राक्षसान्). K_5

शक्त एकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५
त्वं हि भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः ।
नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६
अहं हि त्वामभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातः स्वशक्त्या सुमहाबलः ॥ २७
मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
भवतो यो गुणैस्तुल्यः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ २८
त्वं हि सर्वैर्गुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।
तपसा हि भवाञ्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ २९
तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण वै ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ३०
ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
चातुराश्रम्यसंसृष्टास्ते सर्वे विदितास्तव ॥ ३१
चातुर्वेद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
सांख्ये योगे च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२
चातुर्वर्ण्येन यश्चैको धर्मो न स्म विरुध्यते । C. 12. 1818 B. 12. 50. 33 K. 12. 49 34

V1 B0 2–5 Da Dn D2 3. 5 6 8 ससुरान्यक्षराक्षसान्, B1 सहगधर्व॰; M1. 2 4 सनरासुर॰; M2 सासुरोरगमानुषान् —^{c}) D1 शक्रन् (for शक्त) V1 B (except B1) Da Dn D2 3. 5 6 त्वेक-; D1 चैक (for एक)

26 D7 om. 26^{ab} M1. 3 4 repeat 26^{ab} after 29^{ab} —^{a}) V1 B Da Dn D2 3. 5 6 स त्वं (for त्वं हि) —^{b}) K2. 4 वा (K4 च) सवो यथा, T2 M °वोपम —M2 om. 26^{c}–27^{b} M1. 3. 4 read 26^{c}–27^{b} after the repetition of 26^{ab} (cf. v l. 29) —^{d}) B0 [ऽ]नवमो, M1. 3 ह्यवमो (for नवमो) K3 B1 D1–5 [ऽ]नवमैर्, K. B3 Da ऽनवमैर्; B0 नवमो; B2 न[illegible], T G [ऽ]नुपमो (T2 G2 °मैर्); Ca ऽनवमो (as in text) Cv as in text

27 D4 reads 27 twice For sequence in M1. 3. 4, cf. v l. 26 M2 om 27^{ab} (cf. v l. 26) —^{a}) K (except K1) B. Dn D2–5 S (M2 om.) च त्वा; V1 B0–4 Da त्वां (Da त्व) च (for हि त्वा) —^{b}) D- T1 G त्वय (for यस्त्व) K1. 4 B2 सत्तम (for -सत्तम) B1 यस्त्व च पुरुषर्षभ —After 27^{ab}, D7 T G read 29^{cd} V1 om. (? hapl.) 27^{cd} —^{c}) K1 D1. 7 G2 M1. 3 [न]भि, Da [इ]ति (for [अ]पि) —^{d}) K2 4 स्व, K2 . V1 B Da Dn D2. 3. 5 स्व (for स्व) B Da Dn D2 3. 5 6 पुरुषोत्तम (B1. 5 D2 3 5 °म), T2 G4 M2 4 सुमहाबल D4 (cf. 26^{d}) (first time) नवमोऽनवमैर्गुणैः; D3 स्वरशक्त्या महाबला

28 ^{b}) Ś1 K1 D3 [ऽ]पि न मे; D1 [ऽ]न्ति न च (for न च मे) D7 S न च (D- om च) दृष्टो न च श्रुत —^{c}) Dn1 भविता (for भवतो) K3 om. यो, K5 V1 B Da Dn1 D2–7 T1 G3 वा (Da वि); Dn2 ना; T2 G1. 2 4 हि (for यो) V1 B1. 2 Da Dn युक्त (for तुल्य) —^{d}) B1 युक्तश्च, M2 लोकेषु (for पृथिव्यां) Ś1 K1 न श्रुत (for पुरुष) D1 पृथिव्या नरर्षभ, T2 पृथिव्यां नामवेत्तर

29 ^{a}) All MSS (except Ś1 K1. 2 4 D3) सर्वे (for सर्वैर्) D7 S भीष्म (for राजन्) —^{b}) K1 -रिच्यसे; Da D2 3 -रिच्यते (for -रिच्यसे) —After 29^{ab}, M1. 3 4 repeat 26^{ab}, followed by 26^{c}–27^{b} D7 T G read 29^{cd} after 27^{ab} —^{c}) Da1 [अ]भि- (for हि) —^{d}) B1 घाप्तुं, D3 स्रस्तु (for स्रष्टुं) D7 T G1. 3. 4 लोके, G2 केन (for लोकान्) —After 29, K4. 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 ins :

116* किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।

30 ^{a}) T2 तवोस्य, M1 वदपि (for तदस्य) Ś1 वाप्यमानस्य; D4 दह्य°, M1 [अ]तप्य° (for तप्य°) —^{b}) Ś1 K1 V1 B Da1 Dn1 D1–3 5–7 T1 G3 4 M2 संक्षयेन, Da2 सक्षेपेण —^{d}) K5 D4 transp शोकं and भीष्म D4 व्युपानुद, D7 ह्यपा°, D3 व्यया°

31 ^{a}) Da D3 यो (for ये) D7 T1 G M1. 3 च; T2 तु (for हि) D3 धर्म- (for धर्मा) —^{b}) Da Dn2 (before corr) D3 G1 चातुर्वर्णस्य —K2 om. from र्ण्यस्य up to 12 51 4^{a} G2 om. (hapl) 31^{c}–32^{b} —^{c}) Da D2 4. 6 M2 4 चा (D4 M2 च) तुराश्रम, D5 चतुराश्रम्य- (for चातुराश्रम्य) K3. 5 V1 B Da Dn D2–5 -संयुक्ता, K4 -संतुष्टास्; T2 M4 -संपृष्टास्; G1 -संहृष्टास्, M2 -संवृष्टास् (for -संसृष्टास्) K1 चतुराश्रमस्य संसृष्टास् (hypermetric) —^{d}) K3. 5 V1 B Da Dn D2–5 transp ते and सर्वे

32 Cf. 12 46 22 K2 om. 32 and G2 32^{ab} (for both, cf. v l. 31) —^{a}) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 M2 चातुर्विद्ये, D3 °वैर्णे; M1 3 4 वैद्ये (for °वेद्ये) —^{b}) D7 T G1. 3. 4 चातुर्होत्राग्र, D5 °होमं; M2 चतुर्होत्रे D4 तु (for च) —^{c}) V1 B D (except

C 12.1849
B. 12.50 34
K. 12.49 34

सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३
इतिहासपुराणं च कार्त्स्न्येन विदितं तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३४
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३५

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा
विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

D1. 4) T G M3 4 योगे सांख्ये (by transp), M1 3 योन्ये सांख्ये Ś1 K5 B1 D7 T G निरता, K1 3 D4 नियमा (for नियता). — d) Ś1 K1 ते (for ये) K5 धर्मे

33 K2 om 33 (cf. v l 31). — a) Ś1 K1 4 चातुर्वर्ण्ये(K1 °र्णें)पि यश्; K5 °र्वर्णेन यश्; V1 B Da Dn D2 3 5.6 M3 °र्वर्ण्यस्य य°; D1 °र्वर्ण्ये च य°, D8 °र्वर्णोपि य°; T1 G3 °र्वर्णनये°; G1 2 4 M1 °र्वर्ण्ये-(G1. 2 4 °र्ण्ये)न यै° (for चातुर्वर्ण्येन यश्) K3 5 B0. 1 3-5 Dn1 चोक्तो; V1 B2 Da Dn2 D2 3 5 6 प्रोक्तो (for चैक्तो). D7 T2 चातुर्वर्ण्यमय चै(T2 °यैश्चै)व, Cv °र्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो. — b) K1 V1 B Dn2 D1-3 5-8 T2 धर्मो न स (K1 न स, D8 ना सः; T2 नस्तद्), T1 G3 न स धर्मा, G1 न स्वधर्माद्; G2 न स धर्मो (by transp.). D6 विकल्पते (for विरुध्यते) Da धर्मो न न (Da1 नि) विशिष्यते — D4 om 33cd. — c) Ś1 सेवमान. Ś1 K1 सदैवाद्यो; B1 3. 4 Dn D2 3 5 6 सवैयाद्यो, D7 T G M2 4 स चै(D7 तचै) वान्यो (for °वाद्यो) Cv cites चान्यो — d) Ś1 D8 विदितास् (D8 °ता) — After 33, K1 3 4 V1 B D (except Da2, D4 after 33ab) S (except G2) ins

117* प्रतिलोमप्रसूतानां म्लेच्छानां चैव य स्मृत ।
देशजातिकुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्त स चैव विदितस्तव ।

[D1 om line 1 —(L 1) D1 प्रविलोम- (for प्रतिलोम-) D8 -प्रसन्नात्मा, T2 -प्रभूताना (for -प्रसूताना). V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 वर्णानां (for म्लेच्छाना) K3 स्मृत, M4 स्मृता —(L 2) K3 D4 -काल- (for -जाति) K3 D4 तु (for च) D7 T2 जानीते —(L 3) K1 D1 चैव (for यश्च) D4 शिष्टोक्त, D8 शिष्टैश्च K1 Bo Dn D1 सदैव, B4 स च वै (for स चैव)]

K1 3 V1 B Da1 D2-5 7 8 T1 G3 4 M cont K5 Da2 G2 ins after 33.

118* प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च स चापि विदितस्तव ।

[K1 5 B1 D8 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half) K5 D4 8 सर्वो(D4 °र्वो)पि (for स चापि)]

34 K2 om 34 (cf v l. 31); D4 om (hapl.) 34ab — a) Ś1 D1. 8 इतिहासा; K3 अतिहास (for इति°). Ś1 K1 4 V1 Bo-2 4 5 Da -पुराणाश्च; K3 5 B3 Dn °र्थार्या, B3 m °ाद्या°; D5 पुराणानि; G2 -पुराणोक्ता (for -पुराणं च) — b) Ś1 K3. 4 V1 B Da Dn D8 G2 M2 विदितास् (for °त) D7 T G M4 प्रभो (for तव) K1 केन सविदितास्तव — c) K3 D4 तु (for च). G1 2 M4 निखिल (for सकल) — d) T2 transp मनसि and ते D3 सस्थित (for ते स्थितम्)

35 K2 om 35 (cf v l 31) — c) K1 transp छेत्ता and लोके T2 वेत्ता (for छेत्ता). — d) K1 पुरुषर्षभ°

36 K2 om. 36 (cf v l 31) — b) Dn3 (before corr) काले (for शोक) B2 व्यशकर्ष (for व्यप°) — c) D1 विस्तराद् (for -विस्तरा) — d) B1 विसह्यमानस्य, D8 विमुक्त°, M2 विमुच्य° (for विमुह्य°) K3 5 B1 Dn D1. 4 नरस्य (for जनस्य) K1 विमुह्यमानस्य हि शांतये विदु°

Colophon om in K2 V1 B1 4 Da (for K2, cf v l 31) — *Sub-parvan* Ś1 K (K2 om) Bo 2 5 Dn D1-6 T2 G2 M राजधर्म — *Adhy name* D7 S (except T2 M2 4) भीष्मदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) B2 Dn D7 S 50 (as in text), D2 3 48 — *Śloka no* Dn1 D3 38

५१

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किंचिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां निधनोद्भव ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ३
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ४
मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ७
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । C. 12. 1851 B. 12. 51. 8 K. 12. 50. 8

51

1 K2 om 1^{a}–4^{a} (cf v l 12 50 31) D1 2 T1 om the ref — a) K2 D4 तद् (for तु) — c) D1 कच्चिद् (for किं°) Bo 2–5 D5–7 T2 G3 4 उन्नम्य; B1 उद्धाम्य, D1 उत्तान्य (for उन्नाम्य) K4 B1 Da2 G1 वचन (for वदन)

2 = (var) 12 47 57 K2 om 2 (cf v l 1) Before 2, Ś1 K4 Bo 1 2–5 Dn D2 5 6 T1 G ins भीष्म उवाच — a) K3 Da1 M1 भगवान् (for °वन्) K3 om (hapl) from विष्णो upto विश्वात्मन् (in 3^{b}) K2 V1 B D (except D1 2) T1 G M कृष्ण (for विष्णो) T2 नमस्ते कृष्ण भगवन् — b) K4 निधनोद्भव, V1 Bo–1 Da D4 5–7 M1 3 4 प्रभवाप्यय (Da °य), B1 2 Dn D3 T G M2 प्रभवाप्यय (B °य) — d) T1 G1 M चा(G1 च)पराजित

3 = 12 47 55 K2 om 3 (cf v l 1) K3 om up to विश्वात्मन् (cf v l 2) — a) Dn2 G1 तु (for °स्तु) — b) Da2 D3 विश्वसंभव (D3 °व) — c) K3 अपवर्गोऽसि, V1 Bo 2 Da Dn1 D4 3 6 T2 °वर्गोऽस्तु, B1 2 4 5 D7 T1 G3 3 4 M °वर्गस्थ, Dn2 (before corr) °वर्गोऽस्त्र, G2 °वर्गश्च (for °वर्गोऽसि) D1 अपवर्गोसिभूतानां — d) K4 om पञ्चानां D7 पुरतः; G1 M4 परत, M1 3 परम (for परतः) B2 Dn1 D6 G (except G4) M स्थित, D3 स्थिता, T2 ततः (for स्थितः).

4 = (var) 12 47 56 K2 om 4^{a} (cf. v l 1) — a) D4 नम स्त (sic). — c) K V1 B Da Dn D1 2 8 योगीश्वर, M1 2 योगेश्वरन् (for °श्वर) — d) K1 B1 M2 सर्वपरायण, V1 Bo 2–5 Dn D2 3 5 6 M1 3 °परायणः

5 a) K1 B2 यत्, B1 D1 सत्°, D7 तत् (for मत्) K3 V1 D4 संश्रय, Dn2 संस्थित, T2 संस्थं यद् (for संश्रित) Ś1 V1 यथात्थ त्व, K1 यदा भूत्व, K3 यद्वा तत्त्व (for यदात्थ त्व) — 5^{cd} = 12 47 58^{ab} — c) Dn2 न ते (for तेन) — G1 om (hapl) from ते up to पश्यामि (in 6^{a}) V1 B Dn D2 3 5 6 ते भावान्; Da2 तैतावत् (sic), T2 ते दिव्या, M2 4 दिव्यास्ते (by transp) Ś1 ते पश्यामि विभो दिव्यान् — d) V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 दिव्यान्, Da2 दिव्या, T2 M2 4 भवान् (for भावान्) V1 D7 T G2–4 त्रिषु च (for हि त्रिषु) K5 कर्मसु (for वर्त्मसु)

6 6^{ab} = 12 47 58^{cd} G1 om up to पश्यामि (cf v l 5) — a) B1 Da1 यच्च, D2 तत्र, D3 न च (for तच्च) V1 B Da Dn D2 3 5 6 गोविंद (for तत्त्वेन) — 6^{cd} = 90*, line 2 — c) Ś1 K1 सप्त मार्गान् Ś1 K1 D1 निरुध्यास्मि, T2 °ध्यते (for °द्धास्ते) — d) D8 त्वयोर् (for वायोर्) D1 अमिततेजसा

7 7^{ab} = 12 47 59^{ab} — a) K3 5 D4 द्यौस्त्वया; D1 3 द्यौश्च ते (for दिवं ते) K3 D1 4 व्याप्ता (for व्याप्तं) — b) K1 4 देवीं K1 वसुधरां — 7^{cd} = 90*, line 1 — c) K2 3 5 B3–5 Dn1 D2–7 S (except T2) भुजा, V1 भुजे, B2 D1 8 भुजो, Da Dn2 भुजै (for भुजौ) — d) Bo 5 Dn2 D2 3 5 6 शुक्र (for शक्रः) K3 Da2 प्रतिष्ठितं

8 8^{ab} = 12 47 60^{ab} Dn1 om 8^{ab} — b) Ś1 K1 2 4 अव्यय, D1 अप्रिय (for अच्युतम्) B1 पीत

C 12.1851 B 12.51.8 Y 12.50.8 वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो वपुर्मया दिव्यं तव राजन्प्रदर्शितम् ॥ १०
न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ११
भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२
अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३
पञ्चाशतं षट्च कुरुप्रवीर
शेषं दिनानां तव जीवितस्य ।
ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं
समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४
एते हि देवा वसवो विमाना-
न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतंगम् ॥ १५
व्यावृत्तमात्रे भगवत्युदीचीं
सूर्ये दिशं कालवशात्प्रपन्ने ।
गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर
नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६

सज्यानमच्युत, M1 3 पीतवाससमन्वित — c) G1 पुनर् (for वपुर्) Dn1 ह्यनुमिमीनस्ते (sic), D8 ह्यनुत्तम यत्ते. B1 वपुश्चांत नमस्तेस्तु.

9 = (var) 12 47 62 — a) K2 4 त्व, D7 8 S त्वा (for त्वत्-) — b) D8 अष्टां (for इष्टा) K2, 6 B2 G2 M4 (sup lin as in text) जिगीषवे, Da जिगीष्य(Da2 °य)ते (for जिगीषवे) — c) K1 D4 पुंडरीकाक्ष्य (D4 °क्षस्), K6 (sup lin as in text) °काक्ष्य, D1 पांडुरीकाक्ष (sic) — d) D7 ध्यायस्व पुरुषोत्तम

10 D8 om the ref T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) G1 पुरा (for परा) K1 शक्तिर् (for भक्तिर्) — b) K3 6 D4 G1 (sup lin) भरतर्षभ (for पुरुष°) — c) K3 6 V1 B D (except D1) S transp वपुर् and मया D1 दिव्यस् — d) K6 V1 B Da Dn D2 3 5 7 T1 G3 4 त्वयि (for तव) D7 T G विदर्शित (for प्रद°) Ś1 K1 2 तव राजेंद्र दर्शित, D8 त च भीष्म प्रदर्शित

11 d) D1 ते (for न) V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 चाशांताय, D4 चार्दांताय (sic), D7 च दांताय D4 भारत

12 a) Ś1 K1 2 4 G1 3 च (for तु) M4 मयि (for मम) Da तु (for च) — b) V1 D4 आर्जवम्, M4 त्वार्ज° (for चार्ज°) Ca cites आर्जवम् Da2 आस्थित — c) K1 देशे (for दमे) — d) Ś1 K1 2 4 B1 D1 8 नियत (for निरत)

13 K6 om 13a) — a) K1 m अतस्त्व, D3 महस्त्य (for अर्हस्त्व) — b) B0 3-5 D1-3 5, 6 8 G2 before corr) M2 भारत (for पार्थिव) — c) D1 4 ह्युपस्थिता (for ह्युप°) — d) B1 नावर्त्यते, D7 8 S °र्तमे (for °र्तते) D1 गता (for पुन°)

14 b) D1 द्विजानां (for दिनानां) D5 भव (for तव) — c) D4 तत शुभे कर्मफलोदयेस्त्वं — d) D1 समीप्यसे (for समेष्यसे)

15 a) K1 एह्येहि (for एते हि) G2 om हि Da1 दोषा; Dn2 देवो Ś1 K1 D1 6 विमानान् (for °नानि) — b) D1 [अ]स्थाय D1 ज्वलितानि (for ज्वलिताग्नि) — c) Ś1 D1 T2 त्वा परिपालयति, G1 सांप्रति (for त्वां प्रति°) — d) D7 T1 G3 4 प्रपद्यत D7 T G2-4 M उदक्पतगा G1 काष्ठा प्रपद्यत उदक्प्रसंगा Ca cites काष्ठां (as in text); also उदक् and पतग

16 a) K3 6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 व्यावर्त (D6 °र्त)मात्रे, D1 व्या** मात्रे, D7 T1 G3 4 व्यावृत्त मात्रे, D8 G1 °मार्गे (for °मात्रे) — b) K3 6 V1 B Da Dn D2-7 S जग(T2 मह)त्कालवश, D8 यजत्कालवशा (for दिशं कालवशात्) — K3 om 16c-17b — c) D7 वीरान् (for लोकान्) V1 °प्रवीरा, D8 °प्रवीरानि, G1 (before corr) °प्रवीरान् (for °प्रवीर) — d) K1 D4 नावर्तत; D8 [अ]नुवर्तते, G1 (before corr) आवर्तते; M नावर्तसे (for °र्तते) K1 (by corr) M4 विद्वन्

अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते
ज्ञानानि नङ्क्ष्यन्त्यखिलेन वीर ।
अतः स्म सर्वे त्वयि संनिकर्षे
समागता धर्मविवेचनाय ॥ १७

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय
सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्त-
मर्थ्यं वचोऽस्यापनुदास्य शोकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १
लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमभिश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ २
किं चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव संनिधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ३
यद्धि किंचित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् । C 12 18 5 B 12 52 4 K 12 51 4

---

17 K2 om 17ab (cf. 1. 1. 16) — a) D3 प्रमुच (for अमुं च) B1 लोक (sic), D2 लोके (for लोकं) K1 वीर (for भीष्म) Da1 जातो (for याते) — b) K1 वक्ष्यति, B1 रक्ष्यति, D1 3 नक्ष्यति Ś1 K1 4 B1 D3 8 अखिलानि वीर (K4 भीष्म, D8 वीरान्), B2 अचिरेण वीर; D1 अवलोकितानि (for अखिलेन वीर) Da ज्ञानो विनक्ष्यत्(Da. °ती)चिरेण वीर, D7 S ज्ञानानि सर्वाणि पराभविष्यन — c) M1 2 4 तत (for अत) K2 V1 B Da Dn D2 6 तु, D1 8 स, T2 हि (for स्म) K3 4 B1 D4 7 8 S तव, D1 भव, Ca त्वयि (as in text) D2 3 5 सनिकर्षे — d) D7 समागते K. Dn धर्मविवेचनाय (for °विवेचनाय)

18 a) D7 तज्ज्ञात, M2 सज्ञाति (for तज्ज्ञाति). Ca cites तत् (as in text) K1 2 -लोकोपहत; M1 3 °शोकोपहत (for -शोकोपहत) K3 D4 तं (D4 तज्) ज्ञातिशोकोपहताय सत्य — b) K1 समाभिसधाय, D1 M1 सत्याभिसध्याय — d) K2 अर्थ्यं, V1 B Da Dn D2 3 5 6 सत्य (for अर्थ्यं) K2 5 V1 B Da Dn D1-3 [अ]पनुदाशु, K4 [अ]भिनुदाशु (for [अ]पनुदास्य) K2 शोके K1 अर्थां वचो व्यपनुदास्य शोकं, D7 अर्थं वचोस्यानुनदे शुच यत्, D8 अर्थं वच स्म प्रणुदास्य शोक (sic), S अर्थ्यं (T2 अर्थं, G2 तथ्य) वचोस्यापनुदेच्छम (T2 M °च्छुच) यत्

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 Da Dn D1-3 5-7 T2 M राजधर्म — *Adhy name* D7 T1 G भीष्मनि(D7 °वि)योग; M2 वासुदेवस्तुति. — *Adhy. no* (figures, words or both) B4 Dn2 50, Da1 Dn1 D7 S 51 (as in text), D2 8 49 — *Śloka no* Dn1 D3 18.

52

1 D8 om the ref — b) K6 तत, Da शुभं, Dn. (before corr) तथा (for हितम्) M2 धर्मार्थप्रिय सहित — c) D7 T1 G1 3 4 M1 8 कृष्ण (for भीष्म)

2 Before 2, B6 8 T1 G1 3 4 ins भीष्म उवाच — c) K4 अभिद्रुत्य, V1 B Da Dn D2 3 5-7 S उप (D7 °पा)श्रुत्य, D8 अति° (for अभि°) — d) D8 परिप्लुत (for °प्लुत)

3 a) Ś1 वाहम् (for चाहम्) K1 अभिजानामि (for °धास्यामि) — b) Ś1 वाक्षतस्; K1-4 Dn1 D7 वाक्य ते, K6 D2 3 5 6 वाक्य च, B1 2 Da वाक्यं तु (B1 वै) (for वाक्पते) — c) K3 यच्चानघो, D6 यदा वाच, M1 यदा वचो D1 वद वाङ्गोचर सर्वं (sic)

4 a) K1 युधि, K6 यदि; V1 B6 2-5 Da Dn D2 3 5 6 यच्च, B1 सर्वं (for यद्धि) K6 Dn कश्चिल्, D8 हित (for कृत) — b) D1 यम्, D6 सद् (for यत्) — c) Ś1 G1 निसृत, D1 निस्तुत V1 T2 सर्वं, M2 सम्यग् (for देव) — d) K2 3 5 V1 B6 1 3-5 Da Dn D2-7 T G1 3 4 M3 लोके; D1 लोक[?को] (for लोका) K3 5 D7 8 T1 G M बुद्धिमयो; V1 B6 1 3-5 Da Dn D2, 3 5 6 T2 °मतो; B2 °गतो;

C 12 1865
B 12 52 4
K 12 51 4

त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोका बुद्धिमया हि ते ॥ ४
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थशास्त्राणां सोऽर्थान्ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५
शराभिघाताद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६
न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किंचित्प्रभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः ॥ ७
बलं मेधाः प्रजरति प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ते भ्रान्तं चेतस्तथैव च ॥ ८
दौर्बल्यात्सज्जते वाञ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलनन्दन ॥ ९
तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किंचिदच्युत ।
त्वत्संनिधौ च सीदेत् वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ १०
न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ११
स्वयमेव प्रभो तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद्ब्रवीह्याशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ १२
कथं त्वयि स्थिते लोके शाश्वते लोककर्तरि ।

D4 °मये (for °मया) K8 त, B1 ह (for ते).

5 a) B1 T2 कथयद् (B1 °न्) K1 lacuna, K4 देवलोकोय, Dn1 D4 T2 °लोके यो, D8 °लोक से (for °लोक यो) —b) D8 देवलोक (for देवराज). Dn2 (before corr) समीहित (for समीपत) —c) K2 3 5 Bo Da Dn D1 2 4 6 7 G1 2 M1 3 4 मोक्षा णां (for शास्त्राणां). K1 V1 B1-5 D8 5 T G3 4 M2 धर्मार्थकाममोक्षा(K1 °शास्त्रा)णा —d) K2-4 V1 B Da Dn D2 3 5-7 T2 G2 3 M सोर्थे, K5 सो वै; D4 सार्थं, D8 सोय, T1 G1 3 4 कोर्थं (for सोऽर्थान्) K8 D4 असशय (for तवाग्रत)

6 a) K4 D7 T G शराभिघात, K6 V1 Bo 3 5 Da Dn D2 3 5 6 °तापाद्, B1 °तस, B2 4 °पाताद् (for °घाताद्). —c) D2 5 6 मम, G1 वाचा (for चाव) —d) K5 D4 (sup lin) दृष्टि, D4 घृष्टि (for बुद्धि)

7 a) D7 T G हि (for च) K4 कश्चिद् (for काचिद्) —b) K1 4 Da D1 प्रभाषितं —c) Dn2 (before corr) पीड्यमानेषु (for °मानस्य) —d) K2, 3 D4 निभै (for समै)

8 a) K1 D1 बल मेदो जरयति; K2-4 बलं मेधा (K3 वै मे) प्रजहाति, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 बल (Da1 °ले) मे प्रजहातीव, D4 बलं चेमे प्रजहातिव (sic), D7 T G2-4 M2 4 प्रजहाति बल वै मा (T1 G2 4 वै मा, M2 4 चैव), M1 3 प्रजहाति बल वै मा, G1 प्रजहाति बलीवैमा (sic) —b) Ś1 K1 D1 सता(Ś1 °त)रयति, D4 M4 सत्वर°; D8 तत्वर° (for सत्वर°) —c) Ś1 K5 V1 B (except B1) Da Dn D2 3 5-7 परितप्यति (for °तप्यन्ते) —d) K8 D4 मम चै(D4 चे)तस, K4 B5 Dn भ्रांतचित्तस; K5 D1 G1 भ्राव (K5 °ते)चेतस, V1 Bo 1, 3 4 Da D2 3, 6 भ्रांतचेता (B3 °ता)स, B2 भ्रातचेतास, M1 गात्र चेतस (for भ्रान्त चेतस) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 तथा ह्यय (for तथै व च).

9 a) Ś1 Da2 दौर्बल्या(Da2 °ला)न् M1 सज्जतो (for °ते) B1 वाक्य (for वाञ्मे) K1 दौर्बल्लीमेज्जते वाग —c) B1 साधये त्वां, D4 साधुमेव (for साधु मे त्व) D8 प्रसीद त्व (for °दस्व). —d) D3 दाशाह (for दाशार्ह) V1 B Da Dn D3 3 5 6 G2 -कुलवर्धन (for °नन्दन) T2 भगवन्करुणाकर

10 T2 om (hapl) 10-11 —a) B1 अक्षमस्व (for तत्क्षमस्व) —b) D8 G1 ब्रूयात् (for ब्रूया) —c) K2 3 5 V1 Da Dn D7 S (T2 om) च (M4 हि) सीदेद्धि, Bo 5 विसीदेय, B3 4 D2 3 5 6 विषी, देय; D1 च सीदेय, D8 च सीदति (for च सीदेत) —d) D1 वाचा पतिर् (for वाचस्पतिर्)

11 T2 om 11 (of v 1 10) —a) Da प्रति· जानामि (for संप्र°)

12 a) B1 अयम् (for स्वयम्) K8 , D4 8 विभो V1 B Da Dn D2 3 5-7 S भवास् (for प्रभो) —b) Da1 धीमत (for यद्धितम्) —c) V1 B Da Dn D2 3 5-7 S ब्रवीत्वाशु, D8 °वासु (for °ह्याशु) —d) D7 T1 G समागम (G2 °म, G3 °त) (for त्वमागमः) D8 सस्छानस्व ममाग्रत (sic)

13 a) K2 कस्त्वं (for कथ) Da1 स्थिरे (for स्थिते) K8 5 V1 B D (except D1) S कृष्ण (Dn3 °ष्णे) (for लोके). —c) Da यद् (for प्र). —d)

प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ १३

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरंधरे ।
महावीर्ये महासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि ॥ १४
यच्च मामात्थ गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।
गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं विभो ॥ १५
न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ।
प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ १६
ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।
न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ १७
सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुराट् ॥ १८
यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि वा ।
चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ १९
इमं च राजशार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २०
चतुर्विधं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।
भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् ॥ २२
ततः सर्वार्तवं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् । C 12 1854 B 12 52 23 K 12.51 13

Da2 गुरुशिष्य B1 इति (for इव) K2 4 स्थित, D8 स्थिरे (for स्थिते)

14 D5 om the ref T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव) —^{d}) B1. 3 Dn D3 . G1 (before corr) स्थिरे, D3 स्थिति (for स्थिते) K4 G1 सर्वार्थदर्शिन (G1 °नी), V1 M2 धर्मार्थदर्शिनि (for सर्वार्थ°)

15 D4 om 15 D8 om. 15–17 —^{a}) Ś1 K1 Da D1 यश्च, K3 यस्त्व (for यच्च) K1 D1 माम (D1 °मा)र्थे (for मामात्थ) —^{b}) K2 घातरुग, B1 °पातरुज, Da1 घातरुत, Da2 वानरुज (for °घातरुज) —^{d}) V1 Dn2 M2 मत्प्रसादात् K3 5 B (except B3) Da1 Dn प्रभो (for विभो)

16 D3 om. 16 (cf v l 15) —^{a}) D7 न ते सजायते मूर्छा —^{b}) D7 T G M1 3 तापो (for दाहो) V1 जरा, B1 Da Dn2 M2 रुज D4 न ते दाहो न ते भ्रम —^{c}) K4 D2 4 6 G1 प्रभविष्यति (for °विष्यन्ति) —^{d}) D7 om from से न up to गाङ्गेय (in 23^{d}) B1 वाप्युत, Da1 G1 चाच्युत, Da2 वाच्युत (for चाप्युत)

17 D7 8 om 17 (cf v l 16, 15) —^{a}) M2 4 ज्ञानानि चापि सर्वाणि —^{b}) V1 प्रभविष्यति; D2 प्रतिभाष्यति —^{c}) D1 कश्चिद् (for क्व°) K5 B1 Da आशक्तिर् (for आसक्तिर्) Ca cites आसक्ति (as in text) —^{d}) Ś1 D1. 4 बुद्धि (for बुद्धे°)

18 D7 om. 18 (cf v l 16) G1. 8 om 18^{ab} —^{a}) D1 त्वत्तस्य —^{b}) B2 3 D1–3 5 6 रहितो; T G निर्मुक्त (for रहित) — D3 om 18^{d}–20^{a} —^{d}) K4 मुक्तम्, D2 मुक्ता

19 D7 8 om 19 (cf v l 16, 18) —^{a}) B1 वचश्च, D4 यद्यत्त्व (for यद्यच्च) G1. 2 धर्मे (for धर्म) —^{b}) K1 om अर्थयुक्तम् D1 अर्थयुक्ते V1 B Dn D3 5 5 6 S (except G2) च (for वा) —^{c}) K1 चिंतयिष्यामि, G1 °यिष्यति D1 तत्रास्या (for °ग्र्या) —^{d}) M1 मतिस् (for बुद्धिस्)

20 D7 om. 20 (cf v l 16) D8 om 20^{a} (cf v l 18) —^{a}) M1 8 इद (for इम) —^{b}) Ca as in text —^{c}) D1 चतुर्दिव्यं —^{d}) Da D1 अमितविक्रम (Da1 °म, D1 °मे)

21 D7 om. 21 (cf v l 16) D1 reads 21^{ab} twice —^{a}) V1 B0–8 Da Dn2 D1 (second time) 2 6 M समस्त, B4 5 Dn1 D3 5 सवरत (for चतुर्विधं) Ś1 K1 D1 (first time) 8 प्रजापाल (D1 °ल), K2 4 क्रियाजाल, G1 भुजा (for प्रजा) —^{b}) D1 (first time) संयुत, D4 सयुक्त (for संयुक्तो) —^{c}) Da1 द्रक्ष्यति, D8 द्रक्षसि, T2 लक्ष्यसि Da1 सत्त्वेन (for तत्त्वेन) —^{d}) V1 B0 Da D8 T2 M मीनम् D8 [अ]नले

22 D7 om 22 (cf v l 16) D8 M4 om the ref —^{c}) Ś1 K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 °सहितैर् (for सयुक्तैर्) —^{d}) K3 5 B2 Dn1 D1 M3 आर्चयन्, D2 3 5 6 अस्तुवन् (D2 °द्), D8 अर्पया (अर्चयन्)

C 13 1684
B 12 52 23
K 12 51 23

पपात यत्र वार्ष्णेयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ २३
वादित्राणि च दिव्यानि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
न चाहितमनिष्टं वा किंचित्तत्र व्यदृश्यत ॥ २४
ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६
ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामन्त्रयांचक्रू राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
ततः प्रणाममकरोत्केशवः पाण्डवस्तथा ।
सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८
ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक्तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवस्ते च पाण्डवाः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३०
ततो रथैः काञ्चनदन्तकूबरै-
र्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः ।
हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः
पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१
ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी

---

23 D_7 om up to गाङ्गेय (cf v l 16). —[a]) K_5 Dn_1 सर्वर्तवं; V_1 B_2 Da त्वनार्तव; Bo_4 $D_{2\,6}$ सार्वर्तव; Dn_2 सर्वर्तुकं, D_1 सर्वातुवे (sic), M_4 सर्वा थंवद् (for सर्वार्तव) —[b]) T_2 G_2 M_2 नभस्थलात् —[d]) D_7 च पांडव॰ (for सपाण्डव॰)

24 G_1 om 24–25 —[a]) Dn सर्वाणि (for दिव्यानि) —[b]) D_8 जग्मुश् (for जगुश्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 अप्सरसां (D_1 ॰सो), D_4 चाप्सरस (for चाप्सरसा). —[c]) $Ś_1$ $K_{2\,4}$ D_1 अदृष्ट; K_1 अस्पृष्टं (for अनिष्ट) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5-8}$ T G (G_1 om) च (for वा) —[d]) K_3 D_4 अत्र (for तत्र) K_6 V_1 B_{1-4} Da Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ प्रदृश्यते (K_5 ॰त); Bo प्रदिश्यते, D_7 ह्यदृश्यत; D_8 स दृश्यते (for व्यदृश्यत) D_1 तत्रादृश्यत किंचन.

25 G_1 om 25 (cf v l 24). D_8 om (hapl) 25–26 —[a]) T_2 शीतः (for शिव॰) —[c]) Da_1 पश्यतायां (sic) (for शान्तायां) D_1 शाताश्च $M_{1\,3}$ शातायाश्चिशि शाताश्च (sic) —[d]) V_1 Bo_{3-5} D_{2-6} प्राणदन्, D_1 प्रावय, D_7 प्रापतन् (for प्रावदन्). K_3 मुनि (for मृग-)

26 D_8 om 26 (cf v l 25) —[b]) D_7 इह (for इव) —[d]) D_1 दिशि (for प्रति-) K_1 प्रतीश्यांतमदृश्यत (sic)

27 [b]) K_1 समुत्काय, Da ॰स्थाप्य (for ॰स्थाय) D_8 जनार्दन —[c]) K_1 D_8 आमन्त्रयाचक्रे; D_1 G_2 चामन्त्रयांचक्रू (D_1 ॰क्र).

28 [a]) K_4 तत पयातास्ते सर्वे —[b]) $Ś_1$ K_1 केशव पांडवास्, T_2 पांडव॰ केशव (by transp) K_5 D_3 तदा (for तथा) K_2 V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5,6}$ केशव॰ सहपांडव —[c]) Da_1 सात्यकिं K_4 Da स्जयश् (Da_1 ॰य) (for संजयश्) —[d]) V_1 Da_1 सारद्वत

29 [a]) V_1 धर्मनियता, Da कृष्णसहिता, T_2 धर्मसहिता (for ॰निरता) —[b]) T_2 अधि, G_2 अपि (for अभि) Da_1 पूजित, G_1 पूजितै —[c]) Dn_2 (before corr) स्व (for श्व॰) —[d]) G_1 चरिता (for त्वरिता)

30 [b]) K_2 V_1 B_{1-4} Dn $D_{2\,6\,7}$ केशव पांडवास्तथा ($B_{3\,4}$ $D_{2\,6}$ ॰स्तदा, D_7 om स्तथा), Bo_5 Da $D_{3,5}$ केशव पांडवस्तदा (Da ॰था) —[c]) Da T_2 अथावृत्य (for उपा॰) —[d]) Bo_{3-5} $D_{2\,3\,5\,6}$ स्वकान्, D_7 तदा, T_2 तथा (for शुभान्)

31 [a]) $K_{3\,5}$ Dn D_4 चित्र, V_1 Bo_{2-5} Da $D_{2\,3\,5\,6}$ रत्न, B_1 रक्त, D_8 -दत्त; S (except G_2) -दांत (for दन्त) D_4 कूबर (for कूबरैर्) —[b]) G_1 सह दैव, M_1 ॥ समरैश्च (for समदैश्च) — K_1 om (hapl) 31[cd] —[c]) Da बभौ, D_1 ययै (for हयै) D_8 G_1 (before corr) सुवर्णैर् (for सुप॰) D_3 वायुगामिभि॰ (for चाशु॰) —[d]) D_3 चात्त- (for चात्त-) M_{2-4} -शरासनासिभि (for ॰दिभि)

32 [a]) K_4 च (for हि). —[b]) G_1 अनुमात्र (for अतिमात्र) B_1 चारिणी; Dn_2 D_8 सारिणि (D_8 ॰णा); T_1 G -कारिणी (for -सारिणी) D_4 om from णी up to भगवांश्चि (in 33[a]) —[e]) B_1 पुनश्च

पुरर्क्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम् ।
दिवाकरापीतरसास्तथौषधीः
पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३

ततः पुरं सुरपुरसंनिभद्युति
प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान्समाविश-
ञ्श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
स ध्यानपथमाश्रित्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २
ततः श्रुतिपुराणज्ञाः शिक्षिता रक्तकण्ठिनः ।
अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायनाः । C 12 1899 B 12 53 4 K 12 52. 4

(for पुरक्ष) Bo तथा (for यथा) —d) K1 पुरक्ष वव, K2 3 6 V1 B Da Dn D2 3-6 वमृक्षव(Dn1 °स)व, D1 च सृक्ष्यवत, D7 8 पुरक्षयत (D8 °त्या), T2 पुन क्षिपव, G1 पुनर्जवव (for पुर°) K5 D1 2 6 गुति (for एत्य) K1 नद्दा, V1 दुर्मदा, G1 3 4 निर्मदा Cr यथर्क्षवन्त गिरिमेति नर्मदा

33 D4 om up to भगवाडि (cf v 1 32) —a) K3 4 च पश्चाद् (for पुरस्ताद्) Da1 G1 भगवान् —b) Ś1 अभिमर्पयन्, Da D4 T2 अति(T2 °पि)हर्षयन् (for अभि°) D4 8 चमू —c) Dn महौषधी°, G1 वर्धौ° (for वर्धा°) —d) D1 स्वकेनेव, D8 स्वकीयेन (for स्वकेनैव) M4 योनयन् B1 पुन स्वकेरेव गुणैर योनयत्

34 a) K4 D2 सुर**, Dn° सुरपति (for °पुर) K, Dn समित, D1 सनिभ (for संनिभ) K1 4 B1 Dn1 D1-3 5-7 T1 G1 3 4 °द्युतिं, B3 द्युति (for द्युति) —b) K4 B1 Da यदुनृप, D1 lacuna (for यदुवृप) K4 B2 Da1 तथा (for तदा) —c) K3 D4 भुवनवरान्, T2 भरतगृहान् G1 समाविशन् (for °विशन्) V1 यथोचित ते भवन समाविशत् —d) K2 4 D7 8 S श्रमान्विता, K3 भ्रमा° (for श्रमा°) K1 D1 यथा गुहां, K2 गुहा यथा, V1 Da G3 (before corr) M1-3 गुहा(Da °हो)मिव, T2 गुहा इति.

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* T1 G भीष्मवरप्रदान, M1 3 वरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B4 Da1 Dn D7 S 52 (as in text), B1 51, D2 8 50 — *Śloka no* Dn1 34, D3 28

53

1 D8 om the ref —a) K3 भुवन V1 B Da Dn D2 3 5 6 M तत शयनमाविश्य (M °श्रित्य) —b) D2 सुपुप्तो, D4 प्रहृष्टो, D7 T G प्रशिश्ये (for प्रसुप्तो) —c) K2 3 V1 B2 4 Da Dn मात्रार्धं (for °मात्राव) —d) Bo T2 रजन्या (for यामिन्या) K4 प्रत्यपद्यत, D1 °वादित (for °बुध्यत)

2 a) Dn1 ज्ञानपथम्, D7 T G (except G2) M4 ध्यानपदम् (for °पथम्) K1 4 V1 B Da Dn D1-3 5-7 T2 M2 आविश्य, D3 आस्थाय (for आश्रित्य) K3 5 D4 अथ स ध्यानमाविश्य —c) Dn2 तप° (for तत°) —d) B1 सनातन

3 a) D7 T G सूता (for तत°) K2 4 5 V1 B Da1 Dn D1-3 S स्तुति, Da2 त्रिपु (for श्रुति) —b) K2 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S रक्तकंठा (M1 °ठ) सुशिक्षिता

4 a) Da2 T2 पतति (for पठन्ति) V1 lacuna

C 12 1899
B 12 53 4
K 13 52 4

शङ्खानकमृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४
वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ५
तथा युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चेरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ६
तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७
ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९

गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १०
ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ॥ ११
युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमद्युते ।
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ १४

Da यानि (for पाणि) D6 -स्वनकाश्, D7 T G स्वनिनो, M3 स्वनिता (for स्वनिकास्) Ca cites पाणि स्वनिकास् (as in text) K5 पठति पाठका स्वस्ति, Cv पठति पाणिका गाथा —[b]) V1 तस्य, D7 G1 3 4 गाथा, T G2 M2 4 गाथा (for तथा) Ś1 K1 गायणा, K2–4 B1 Dn2 D6 7 S (except T2 G2 M2) गायका (for गायना) —[c]) K2 शकानक-, K8 V1 B Dn D2 3 5 6 शखानथ (for °नक). K1 D8 T1 G1 4 M1, 3 4 -मृदगाश्च D1 शखानवात्रवगाश्च —[d]) K1 (by corr) 3 5 Da D1, 4, 7 S (except T2 G3) प्रावाद्यंत; V1 B Dn D2 3 5, 6 प्रवाद्यति (for °द्यन्त).

5 [a]) D8 -वर्णिनी (for -वेणूना). B1 शखानां च मृदंगानां —[b]) G1 स्वराश् (for स्वनश्) K8 D2–7 S चापि (for चाति-) K2 -मनोहर, G1 मनोरमा V1 ससतिश्च मनोरम (s10) —[c]) Dn D4 सहास, D7 T1 G2–4 प्रभास, D8 आहार, M2 प्रभाव (for प्रहास) D4 इति (for इव) Cv as in text. —[d]) K2 4 शुशुभे, B1 शुश्राव, D8 सुश्रुव, M2 4 श्रूयते (for शुश्रुवे) D7 तव (for तस्य) K1 (by corr) 3 4 D7 T1 G1 3 4 वेश्मनि (for °न)

6 [a]) V1 B Da Dn D2 3 5 6 ततो (for तथा) —[b]) K5 D4 T G M4 मगळ (K5 D4 G1 M4 °ल) संयुता; D7 मगलसनिभा (for °सहिता) —[c]) Ś1 Da1 उच्चैरुर्; D8 उच्चैदुर, M3 निश्चेरुर् —[d]) K2 B1 5 Dn1 D2 4 5 -निःस्वना, V1 B0–8 Da1 Dn2 D6 निस्वना (D6 °नै), D7 T2 संयुता, T1 G -बृंहिता, M1, 3 सस्थिता, M2 4 -मिश्रिता (for संहिता)

7 [b]) M1 3 स्नात्वा (for स्नात). B0 3–5 D2 3 5 6 अग्रत (for अच्युत) —[c]) B1 5 D2–6 जप्य; D7 lacuna, Ca गुह्य (as in text) D8 महाबाहो

8 [b]) K8 T2 M तदा (for तथा) —[c]) B1 D8 G8 गवां (D8 गाव) सहस्रमे (B1 °स्र चै) कैक —[d]) Ś1 K1 4 D1 तोपयामास, D8 वार (for वाच) K3 भारत, T2 केशव (for माधव)

9 [a]) B2–4 Da1 D4 M1 3 4 -लभन, D1 लघन —[b]) Ś1 K1 D1 M1–3 [अ]थात्मानम्, K2 4 D3 चात्मा (for आत्मा) K3 5 D4 तथात्मान विलोक्य च —[d]) D8 तत सात्यकिमेघवत् (s10)

10 [c]) K1 महाराजा (for °तेजा) —[d]) Da1 प्रष्टु for द्रष्टु) K1 महेश्वर, B1 D1 T1 युधिष्ठिर

11 [c]) G2 उपागम्य —[d]) V1 B D (except D1 4 8) S अभाषत (for उवाच ह)

12 [a]) D8 राजा (for राजन्) —[d]) D7 T2 निर्गच्छति, D8 पिपासति (for प्रयास्यति)

13 [a]) D2 3 5 6 तव (for भवत्) V1 भवत्प्रतीक्षक कृष्णो, D8 भवत्प्रतीक्ष्यस्तूर्णं वै —[b]) Da महाद्युति —K4 om 13[cd] —[c]) V1 B2 Da D7 T1 G (except G3) कार्य; B1 कृत्ये, D5 कृत्वा, T2 तत्त्वं (for कृत्य) —[d]) B1 Da T2 G1 2 वक्तुम् (for कर्तुम्) K5 B1 Dn2 D1 5 G1 (before corr) अर्हसि (for °ति) — After 13, V1 (marg) B3–5 D (except D1 4 8) ins

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनंजय ॥ १५
अद्य प्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ।
ततो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यमाकर्ण्य तदा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
शैनेयसहितो धीमान्रथमेवान्वपद्यत ॥ १९
रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम् ।
मेघघोषै रथवरैः प्रययुस्ते महारथाः ॥ २०
मेघपुष्पं बलाहं च सैन्यं सुग्रीवमेव च ।
दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
गां खुराग्रैस्तथा राजँल्लिखन्तः प्रययुस्तदा ॥ २२
ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३
ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।

11[illegible]* एवमुक्त्वा प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
[Dn धर्मपुत्रो (for °राजो).]

14 Bo 2.4 D2 om the ref — b) Ś1 K2 फाल्गुन, some MSS फाल्गुन K3 युतेः (for युते) — c) Ś1 K (except K2) D1.4 प्रयातव्य, D[illegible] च यास्यामो, M[illegible] च गन्तव्यं (for च या°) D3 यदनन्तरं कृत्य (=13c) — d) M1.2 तु (for हि)

15 a) K2 Dn2 D2 T G अत, B1 अत (for अत) B1 पुरस्सराद्, T1 G पुरस्सराद् Ś1 K1.2 D1.4 चैव (for चापि) — d) Ś1 K1.2.4 D1 निवर्तता (D1 °ते) (for निवर्तन्तु) G1 धनंजय

16 b) K1 परां Da1 D4 प्रवक्ष्यति D3 परमं प्रवक्ष्यति — c) K2.3 Bo 2-4 D2.3.6 अतो (for ततो) V1 गाङ्गेय (for कौन्तेय) D2 अतो नेच्छामि कौरव्य — d) Cs cites पृथग्जन G1 M1 समागमं (M1 °मः) (for °गमम्) B1 भूयश्चान्यसमागमान्

17 D[illegible] M1 om the ref — a) K2 D1.2 S आदाय D2 आदाय (for आकर्ण्य) K2.3 D1.4.5 M तदा, D1 T G तत (for तदा) K4 V1 B Da Dn D[illegible] स तद्वाक्यमथादाय — b) B युधिष्ठिर (for धनंजय) — c) M1 युक्त D1 तस्माद् (for तस्मा) — d) Dn2 आचख्यौ च (for आचचक्षे) N (except V1 Bo-2 Dn2) T G2.3 नरर्षभ (for °र्षभ)

18 D1 om 18c-19b — a) D2 (erroneously) भर्तुभ्य (for भूतानि) K4 Dn2 (before corr) D1.2 स (for इव) — b) D2 ययौ (for ययुः)

19 D1 om 19 (cf v 1 18) — a) Da1 D1 आगच्छत्सु, M1 आगत्य तु (for °च्छत्सु) T2 अपि (for अथ) — c) K4 धीमान — d) M1 रथमेव प्रपद्यत (sic)

20 a) Ś1 Da1 Dn1 D1 संविदं (Da1 [illegible]; Dn2 [illegible]), P1 G1 [illegible] (G1 [illegible]) (for °दं) D1 संविदं; Cs संविद् (as in text) — b) K1.2 Dn S सुखं (for सुखां) Ś1 पृष्ट्वा, K1 सुखां तु Da1 T1 पृष्ट्वा च, Dn1 पृष्ट्वा च (for पृष्ट्वा च) D1.2 शर्वरी (for °रीम्) — c) D1 रथस्थ, [illegible] °घोषैः (for °षैः) — d) V1 B Da Dn D[illegible] नरर्षभा (for महारथा)

21 a) K4 V1 B Da Dn D[illegible] [illegible] — b) K1.4 V1 सैन्य K1 B Da Dn D[illegible] सैन्य (for सैन्यं) — d) D1 वासुदेवस्य (for °देवस्य)

22 b) Ś1 K (except K1) Dn1 [illegible] (D1 [illegible]) दारुकेण (for °केण) — c) K1.4 V1 B Da Dn (D[illegible] marg by corr) D[illegible] T1 G1.2.3 M1 तदा, D1 ततो (for तथा) D1 [illegible] Cs cites [illegible] (as in text) — d) K2 प्रययुस्तदा, [illegible] °स्तदा, B1 D[illegible] °युस्तदा (for °युस्तदा)

23 b) K2 Dn1 [illegible] — c) [illegible] D2 [illegible] D2 [illegible], G1 [illegible] (for °त्रं), Dn1 D1 G1 M1 [illegible] D1 [illegible] (for [illegible]) — d) [illegible] M1 समपातरन्, D1.2 [illegible] (for [illegible])

24 a) [illegible] V1 B Da Dn D[illegible] [illegible] Dn [illegible] (for [illegible]) — b) Da1 D1 [illegible]

C 12 1920 B 12 53 25 K 12 52 24 आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४

ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः ।
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ।
ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २६

शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
ददर्श स महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

जनमेजय उवाच ।
धर्मात्मनि महासत्त्वे सत्यसंधे जितात्मनि ।
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १
शयाने वीरशयने भीष्मे शंतनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपस्थिते ॥ २
काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
आजग्मुरृषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४

देव°) D1 M2 इव (for यथा)

25 b) D8 तथा (for रथात्) Ś1 K1 तु (for च) —c) D2 8 भीष्मो (for भीमो) K3 D4 गाजीव (for गाण्डीव) —d) Da सात्यकिम्. —e) D7 S ऋषीनभ्यर्च(D7 M1 °र्च्य)यंति स्म (D7 °त्यस्मान्) —f) K2 दक्षिण

26 a) K8 राजन् (for राजा). —b) G1 क्षेत्रै रिव च चद्रमा —c) D7 अथाजगाम (for अभ्या°)

27 a) Ś1 K4 Da G1 M4 शरतल्प, D3 °तल्पै (for °तल्पे) —b) B1 तदा, D1 तथा (for यथा) —c) K0 6 V1 B2 Da Dn D1 8 transp ददर्श and स B1 सु (for स). K2 8 6 Dn महाबाहु (for °बाहुर्) —d) K2 V1 B (except B1) Da Dn D8 5 6 चागत, D2 स्वागत- (for आगत-)

Colophon —*Sub parvan*, Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 T2 G2 M राजधर्म —*Adhy name* B Dn1 D2 8 5 7 T1 G1 8 4 भीष्माभिगमनं, G2 भीष्मसमीपे कृष्णादिप्रवेश°, M2 द्वितीयदिवसागमन —*Adhy. no* (figures, words or both) K6 Da1 Dn D7 S 53 (as in text)., B1. 4 52, D2 8 51 —*Śloka no* Dn 28

54

1 D8 om. the ref. —a) B0 6 महात्मनि (for धर्मा°). K4 lacuna, V1 B Da Dn D2 5 6 वीर्ये (for सत्त्वे) —b) B0 4 6 महात्मवधे (for सत्यसंधे). —c) M1 8 देवव्रतो (for °व्रते) D2 समाभागे (for महा°) —d) B1 °गतेष्वुवे, Da2 D3 °गतेऽच्युत (Da2 °त), D7 T G M2 4 °गते प्रभौ (D7 °भु, M2 4 °भो) (for °गतेऽच्युते) Da1 शरतल्पे गते च्युत.

2 b) K4 V1 B Dn D2 8 5 6 शांतनु (for शंतनु) —c) D1 गांगेय M2 -व्याघ्रै (for -व्याघ्रे) —d) V1 समुपस्थिते; Dn D7 T1 G पर्युपासि(D7 G3 °स)ते, D4 T2 M2 पर्यवस्थिते; D8 प्रत्युपस्थिते (for पर्युपस्थिते)

3 a) D8 कथा समभवत्तत्र —b) Ś1 K1 D1 -समाकुले (for -समागमे) —D8 om 3cd —c) D7 T2 गतेषु (for हतेषु) G1–3 तेषु (for सर्व-) —d) D7 T G1–3 M1 8 transp तन्मे and शंस K2 4 महामते (for °मुने). M2 4 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम.

4 D8 om. the ref —a) Da1 D4 शरतल्पे (D4 °ल्पा) (for °तल्प-) D8 हते (for -गते) K4 वीरे (for भीष्मे) —b) K1 4 D1 कौरवाना. D1. 3 S पितामहे (D8 °हा, G1 °ह) (for धुरंधरे) K8. 6 D4 भारतानां पितामहे —c) G1 आजग्मू K6 B0 D4 T2 सर्वे (for सिद्धा)

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ।
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७
प्राप्तकालं च आचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८
अयं प्राणानुत्सिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्येत्य पृच्छत ।
कृत्स्नान्हि विविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९
एष वृद्धः पुरा लोकान्संप्राप्नोति तनुत्यजाम् ।
तं शीघ्रमनुयुञ्जध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥ १०
एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ११
अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२
प्रव्याहरय दुर्धर्ष त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३
एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४ C. 12. 1978 B 12. 54 14 K. 12. 53 14

---

5 D1 repeats 5^{cd} after 6 —^{d}) K5 D5 -यमौ (for -यमास्). D3 अपि (for तथा)

6 ^{a}) D8 तेपि (for तेऽभि) D1 7 S महात्मान (for °त्मानो) —^{b}) K3 4 D1 5 T2 G1-3 M1-3 भारताना (for भर°) Da1 D1 पितामह (D1 °ह) —^{c}) Dn D3 8 अनुशोचत, D3 अन्वशोचत —^{d}) G3 रमत (for पतित) — After 6, D1 repeats 5^{cd}

7 ^{a}) B1 M2 अपि, M4 अय (for इव) Ś1 K1. 4 D1 तु (D1 त) ध्यात्वा, D8 पुत्र्य कृत्वा (hypermetric) (for च ध्यात्वा) D4 मुहूर्तमिवेनुध्यात्वा —^{b}) G3 देवदर्शिन (for °दर्शन) —^{d}) K3 स्वपार्थिवान् (for च पा°)

8 ^{a}) Ś1 D1 यदाचक्षे (D1 °ष्टे), K1 D3 य (D8 च) आचष्टे; K5 B1 Dn D2 3 5 6 समाचक्षे, V1 B0 2-5 Da समाचष्टे (for च आचक्षे) D7 T2 आचचक्षे प्राप्तकाल, T1 G M आचक्षे (G1. 2 °ष्टे) प्राप्तकाल च (M4 वो). —^{b}) D4 अनुपृच्छता, Ca °युज्यताम् (as in text) —^{c}) T2 अतम् (for अस्तम्) K4 D7 T G च (for हि)

9 ^{b}) K2 4 5 V1 B Da Dn D2 3. 6 8 सर्वेभ्य (K4 °र्वे त्व)नु, D4 समभ्येत्य (for सर्वेऽभ्येत्य) Ś1 पृच्छता D7 S तं (T2 M2 4 तत्) सर्वमनुपृच्छत (M2 °ता) — D3 om 9^{cd} —^{d}) K3 Dn2 चातुर्वर्णस्य, Da1 °र्णांश्च, Ca °र्ण्यस्य (as in text) T2 वेत्त्यसौ (for वेत्त्ययम्) B1 चातुर्वर्णान्सत्यय (sic)

10 ^{a}) K4 5 V1 B D (except D4 8) T1 G M2 परान् (for पुरा) —^{b}) D4 अत्राप्नोति, T2 सम्प्रयाति, M2 4 प्राप्नोतीति (M4 °ति हि) (for सम्प्राप्नोति) K3 D3 तनुत्यज; K4 D1 °त्यजन्, K5 B (except B2) Dn D2 3 5 6 तनु त्यजन्, G3 तनु त्यजा; M सुदुर्लभान् (for तनुत्यजाम्) —^{c}) D7 T1 G तत्क्षिप्रम्, T2 तत्सर्वम्, M (except M2) तच्छीघ्रम् K1 अनु पृच्छध्व, K2 5 B2 Dn M1 3 4 °युजीध्व (for °युञ्जध्व)

11 Before 11, K1 5 V1 B2 D4 ins वैशंपायन उवाच —^{a}) Ś1 M1. 3 उक्त्वा, K3 D3 उक्तो (for उक्ता) —^{b}) Ś1 M1 एयुर्, K3 Da आयुर्; D4 आशु (for ईयुर्) D3 भीमार्जुननराधिपा —^{c}) K4 D1 T2 ना (D4 वा, T2 न) शक्नुवतस् (for चाशक्नु°) B1 प्रष्टु त चाशक्नुवत

12 ^{a}) B1. 3 D2 3 6 तथा; B4 अतो; Dn1 ततो (for अथ) —^{b}) D7 T1 G (except G3) M1 3 धर्मपुत्रो (M1. 3 °राजो) (for पाण्डु°) —^{c}) Ś1 K1 D4 त्व (for त्वद्) K2 4 5 V1 B D (except D4 7) M4 नान्यस्तु (K4 °न्यस्त्व, B1 °न्यन्यै, D4 °न्यस्त्व; M4 °न्यत्र) देवकीपुत्राच्

13 ^{a}) K1 2 4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 T1 G प्रव्या (K4 B4 Dn1. 2 [before corr] D2 6 प्रत्या-, B1 अव्या)हर यदुश्रेष्ठ (D6 °ष्ठं), K3 5 D4 प्रत्याहर सु (K5 स्व)दुर्धर्ष (K5 °र्षं); D1 अव्याहारय दुर्मर्ष, D7 T2 प्रव्याहराशु दुर्धर्ष, D8 प्रत्याहारय दुर्धर्ष; M1. 3 व्याहारय सुदुर्धर्ष, M2. 4 प्रव्याहारय दुर्धर्ष (M2 °र्ष) —^{c}) M1 3 न त्व (for त्वं हि).

14 ^{b}) D4 8 भगवन् K3 D4 तथा (for तदा) K1 D1 भगवान्मधुसूदन —^{d}) Da1 T1 G1 प्रत्या (Da1 °व्या)हरयद्, D7 8 G3 4 प्रत्याहा°, M1 3

C 12 1939
B 12 54 15
K 12 53 15

वासुदेव उवाच ।
कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ १५
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६
भीष्म उवाच ।
दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानघ ॥ १७
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ १८
वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्तनिहिताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९
शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ २०
चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१
यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२
युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २३

K_5 अच्युत. K_1 प्रत्याहरदयाच्युत..

15 K_{2-4} $D_{4\,8}$ om the ref. $Ś_1$ K_1 D_1 T_2 G_2 भगवान्; K_5 T_1 $G_{1,3\,4}$ श्रीकृष्ण (for वासुदेव) — ^{a}) K_4 D_1 कश्चित्, D_8 कचित् (for कच्चित्) B_1 यशसा (for रजनी) — ^{b}) $D_{2\,3\,5}$ क्रांता, C_a व्युष्टा (as in text) B_1 राजसे राजसत्तम. — ^{c}) T_2 विसृष्ट (for विस्पष्ट-). — ^{d}) K_4 D_1 कश्चिच् (for कच्चिच्) D_8 G_1 (before corr.) इव (for तव). D_4 कचित्स्वोपस्थिता तव (sic)

16 ^{a}) D_1 कश्चिज्. — ^{b}) K_1 D_1 तव; $M_{1\,3}$ च ये (for च ते). K_6 प्रतिभासंति तेनघ C_a cites प्रतिभान्ति (as in text) — ^{c}) D_8 कंपते (for ग्लायते). $B_{3\,4}$ $D_{2\,3\,5\,6}$ ते (for च). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 महत् (for मन).

17 D_8 om. the ref — ^{a}) V_1 न मे (for दाहो). — ^{b}) K_1 रुण; V_1 $B_{1\,2}$ D_a रुज, M_2 रुजा — ^{c}) $K_{3\,5}$ V_1 $B_{1,2}$ D_a D_n $D_{4\,7,8}$ S वार्ष्णेय (for गोविन्द) — ^{d}) K_1 D_1 -गता (D_1 °तो) मम; $K_{2\,3,5}$ $D_{4\,7\,8}$ S -गतानि मे (for -गतानघ) K_4 V_1 B D_a D_n $D_{2\,3\,5,6}$ सद्य प्रतिगतानि (B_1 °श्च) मे. C_a cites प्रतिगतानि.

18 ^{a}) K_4 D_1 यश्च (for यच्च). D_7 नून (for भूत). K_1 B_0 भविष्यं च; K_4 D_1 °ष्यश्च — ^{b}) K_4 भवश्च. $D_{2\,3\,5\,6}$ M_2 परमच्युत (for °द्युते) K_1 भवच्च भरतर्षभ; D_1 भवश्च पुरुषोत्तम. — B_1 D_5 om (hapl) 18^c–19^d. — ^{c}) D_8 तत. सर्वमनु पश्चा (sic) — K_6 om (hapl) 18^d–19^c. — ^{d}) V_1 B (B_1 om) D_a D_n $D_{2\,3\,6}$ इवार्पितं; D_8 °हिते (for °हितम्) T_2 पाणावामलक यथा (= Ram 1 3 6^a)

19 B_1 D_5 om 19, K_5 om. 19^{abc} (for all, cf. v l 18) — ^{b}) $K_{2\,4}$ $D_{7\,8}$ S वेदांतनियता (T_2 °रता, G_3 M_2 °चया)श्, K_3 D_4 वेदांतानियमाश्, V_1 B (B_1 om) D_a D_n $D_{2\,3\,6}$ वेदांताधिगताश्, D_1 वेदांतविहिताश् (for °निहिताश्) C_a cites वेदान्तविहिता. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ सम्प्रवक्ष्यामि (for °पश्यामि)

20 ^{b}) T_1 $G_{1\,3}$ transp च and मे $Ś_1$ स च सर्वो हृदि स्थित — $Ś_1$ reads 20^{cd} on marg *sec m.* — ^{c}) K_3 -ज्ञाति (for -जाति) T_2 -कुलाचारा (for -कुलानां च) — ^{d}) T_2 ये तज्ज्ञो (sic) (for धर्मज्ञो). B_0 जनार्दन

21 D_7 om (hapl) 21^a–22^b — ^{a}) K_1m $_{4,5}$ D_a D_{n2} $D_{2\,3}$ चतुर्था(K_1m °र्धा, D_a °रा, D_2 °ष्टा)श्रमधर्मेषु — ^{b}) B_4 स हृदि मे (for स च हृदि) — After 21, D_1 ins:

120* सर्वधर्मेषु यो ह्यर्थः स च मे हृदि संस्थितः ।

22 D_7 om 22^{ab} (cf v l 21). — ^{a}) B D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ यत्र; D_4 lacuna (for the first यत्र) — After 22^{ab}, $K_{2\,4}$ read 24 — ^{c}) M_4 शुभ — ^{d}) K_4 B_1 बुद्धिम्

23 ^{a}) D_7 युद्धेव, D_3 युद्धेन, T_1 G त्व(G_1 त्वा)मेव (for युवेव) V_1 B D_a D_n $D_{2\,3\,5\,6}$ $M_{2\,4}$ युवे(V_1 पुरे-, B_1 पुरै)वास्मि समावृत्तस्, D_1 युद्धे चास्मि समावृत्ते — ^{b}) T_3 तवानु- (for त्वदनु) $K_{2\,4}$ -सहित; V_1 -सभृत, C_a -बृंहित (as in text) — K_1 om 23^c–24^d — ^{c}) D_{a1} [ऽ]स्मि (for ऽस्मि)

24 K_1 om. 24 (cf v. l 23) $K_{2,4}$ read 24 after 22^{ab} — ^{a}) V_1 $D_{1\,4}$ भगवान्; B_0 तु भगवान्

स्वयं किमर्थं तु भवाञ्श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४

वासुदेव उवाच ।

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते को लोके विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ २७
यावद्धि पृथिवीपाल पृथिवी स्थास्यते ध्रुवा ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननु चरिष्यति ॥ २८
यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवादा इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले ॥ २९
यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथेत कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षयं स्थानं भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२
राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते । C. 12. 1937 B. 12. 54 33 K. 12. 53. 33

(hypermetric), M2 3 तु भवान् (for तु न°). — b) K4 D7 T G M2 पाडवान्, Da1 D8 M1 3 4 पाडवे (Da1 D8 °व) (for °वम्) — d) D4 तथाशु

25 D8 om. the ref, K1m T2 G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) Ś1 मा (for मां) — c) D1 सत्वे, D5 lacuna (for मत्त) K1 D1 [ऽ]भिनिवृत्ता; D7 निवृत्ता हि, T G1. 2 4 M1-3 हि निर्वृत्ता (for ऽभिनि°) — d) G1. 3 °सदात्मिका

26 a) T2 शीत (for चन्द्र) — b) K4 D7 को लोको, V1 B Da Dn D2. 5 6 लोके को (by transp), T1 G तेन को — D4. 7 om. (hapl.) 26^{cd} — c) K1 D1 M यशस (for °सा) M1 पूर्णो (for पूर्णे)

27 a) K4 आधीयं; G3 प्रधेय; M2 4 आवेद्य (for आधेयं) Da हि (for तु) Bo D2 महा, D7 T2 महद्, M3 यशो (for मया) — b) M3 मया (for यशस्) K3 D4 त्वयि (for तव) Da महामते (for °द्युते) — c) D7 T G अतो (for ततो) K1 (by corr) 2 M1 3 4 मे विमला, D8 [ऽ]तिविपुला (for मे वि°) — d) G1 भीम (for भीष्म) V1 B Da Dn D2 3 4 6 समर्पिता (for समाहिता)

28 a) Bo या बुद्धि (for यावद्धि) — b) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 M1. 2 4 पृथ्वीयं (K3 Bo D4 पृथ्वी म) (for पृथिवी) K1 D1 स्थीयते, K5 B (except B1) Dn1 D2 3. 4-8 S स्थास्यति (for °ते) Da1 D2. 3 5 6 ध्रुव (for ध्रुवा) — c) D1 तु वा (for तव) K1. 4 D4. 6 8 कीर्ति (for कीर्तिर्) Cv ताव त्तस्याक्षया कीर्तिर् — d) K1 अनुचरिष्यति (for अनु च°)

29 D1 om. (hapl.) 29-30 — a) K1 यश्च, K3 D4 M यश्च (for यच्च) G3 त्वा (for त्वं) K4 D1 वक्षसे, Da1 प्रक्ष्यसे, D7 वक्ष्यते, G1 रक्ष्यसे — b) Ś1 K1 [अ]नुवक्ष्यते, D7 तु पृच्छते (for [अ]नुपृ°) M3 पाडवेयस्य पृच्छत — c) K1. 4 B (except B3) Dn D2 3 5 6 वेदप्रवाद (for °प्रवादा) Ca cites वेद प्रवादा इव (as in text) — d) K1 स्थास्यति, B (except B1) Dn D2 3 5 8 °स्यते (for °स्यन्ति) K5 Bo 1. 4 5 D3 3. 5-7 T1 G (except G2) पृथिवीतले, D8 वसुधाधिप (for °तले)

30 D1 om 30 (cf v l 29). — a) K1 B1 यश्च (B1 °श्च) तेन, Dn2 तथैवेन; M2 यश्चैनेन (for यश्चै-तेन) — b) K3 D4 G3 आत्मनि (G3 °न) (for °ना) — c) G2 सर्ववर्णानां (for °पुण्यानां) — d) Ś1 वा (for च)

31 a) M2 4 तात (for भीष्म) — b) Ś1 T2 M2 समाहिता (Ś1 °ते), K2 4 D7 मयाहिता, G1 महीयते (for मया हि ते) — c) K2 4 यया (for दत्ता) K1 om. यशो K5 V1 B (except Bo) Dn D2 3. 5 6 विप्रथयेत्, D1 °येत्, T2 °थित; G1 विवर्धते (for विप्रथेत) — d) D7 S (except M2 4) इति प्रभो (for तवेति ह)

32 a) Bo या बुद्धि (for यावद्धि) Da प्रथमे; Dn2 (before corr) प्रथिते, G1 प्रथते (for प्रथते) — c) K V1 B D S तावत्तस्याक्षया कीर्तिर् (K3 D4 M1. 2. 4 लोका) — d) K3 M1. 3 भवतीति, K5 M4 भविष्य(M4 °ष्य)ति, D4 भविष्यंतीति (hypermetric) (for भवतीति). K1. 3 Dn विनिश्चिता, M1-3 °श्चय (M2 °या), M4 [इ]ति निश्चय (for विनिश्चितम्).

C 12 1957
B 12 54 33
K 12 53 33

धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां पूर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारमनुधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्च हि देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६
तस्माद्वक्तव्यमेवेह त्वया पश्याम्यशेषतः ।
धर्माञ्शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७
वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भवति प्रभो ॥ ३८
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ।
विद्वाञ्जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

33 ^{a}) Da ये; T2 च; M2–4 त्वा (for त्वां) —^{b}) B2 नियतम्; D1 अमित (for अमित) V1 Da राजन्नियतमासने (V1 °ते). —^{c}) K1 अनुनर्युक्षंतस्; K5 अनुयुयुत्स्वन्त; B1 अनुप्रयुक्षंतस् (for °युयुक्षन्तस्). Ca cites अन्व(v l नु)युयुक्षन्त. D7 T1 G स्वधर्मान नुयुंक्षंतस्. —^{d}) K5 सर्वं (for तेभ्य). K1 भारतीं

34 ^{a}) V1 भगवान् (for भवान्हि). G2 वयो (sub metric) (for वयसा) —^{b}) D1 M2 श्रुत्वाचार (for श्रुताचार). D8 समाहित (for -समन्वितः). —^{c}) K4 राजधर्माणो, Bo °शार्दूल (for °धर्माणां) —^{d}) K4 5 V1 B2 Da Dn D2 8 सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्) K1 अपरश्च; K8 4 D4 अवराश्च, D7 T G अपरे (for अपराश्च)

35 ^{a}) K3 Bo Da D4, 7 S (except T2 M4) ते (K8 D4 य, Bo Da तत्) किंचिद् (for ते कश्चिद्) —^{b}) D8 च (for न) K8 हि (for ह) —^{c}) Da2 स्थावर; Ca स्थातार (for ज्ञातारम्) Ś1 K1 D1 S मनुधर्माणां; K2–5 V1 Bo 1 4, 6 Dn D4–6 सर्व धर्माणा, B2 Da सर्वविधाना; B8 सर्वभूतानां; D8 उत धर्माणां (for अनुधर्माणां as in D7 only). —^{d}) K1 विदुस्त्वां (by transp), D6 M4 य (M4 त्वा) विदु T2 भुवि (for सर्वे)

36 ^{b}) D1 राजा (for राजन्). K3 5 Da D1 6 7 S परतप (G1 °प), D8 पर त्रय (for पर नयम्) —^{c}) Ś1 K (except K5) Dn D1 चैव, B (except B3) D2 3, 5 6 चापि (for च हि) Da2 वेदाश्च (for देवाश्च). —^{d}) Da2 उपाश्रिता. (for °सिता).

37 ^{a}) D3 अकृत्यम् (for वक्तव्यम्). Ś1 K1 D1 एवेति; K3 B2 Da Dn D2 एवेद, D1 एवाह, D6 एवेह (for एवेह). —^{b}) K3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 [अ]वश्यम् (for पश्यामि) —^{c}) K3 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 धर्मे; G1 तस्माच् (for धर्मान्) K4 D1 शुश्रूषमानेभ्य —^{d}) Ś1 K1 Da1 सता पुन, K2 4 सनातनं (K4 °नान्); T1 G (except G4) M3 4 सदा पुन (for सता पुन)

38 ^{a}) T2 भवता (for विदुषा) V1 Da चेह, D7 T G नित्यं; M1, 8 धर्मं (for चेति). —^{b}) M1, 8 नित्यम् (for धर्मम्) B1 चाहुर् (for आहुर्) —^{c}) B1 अप्रत्युक्तवत, Da2 अपि विक्रमत; T2 अप्रतिब्रुवता. —^{d}) V1 दोषोयं K2–4 V1 B2 Da Dn D7 S (except M3 4) भवि(K2 °व)ता (for भवति). K2 4 विभो; D4 प्रभो

39 ^{a}) K4 D3 om पौत्रैश्च Ca cites पुत्रै and पौत्रै (as in text) —^{b}) K2 8 Dn D8 पृष्टान् (for पृष्ट) Bo 3–5 D2 3 5 6 पुरातनान् (for सना°) —^{c}) K (except K5) V1 B Da Dn1 D1–7 S विद्वन्; D8 वृद्ध. Bo मानस्त्व; B1 Dn2 (before corr) मानैश्च; D7 T G -मानेभ्य (for -मानैस्त्व) —^{d}) D4 भारतर्षभ

Colophon on marg in V1. —*Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 T2 G1 2 M राजधर्म —*Adhy name* D7 T1 G2–4 भीष्मकृष्णसवाद; G1 कृष्ण सवाद, M1 8 भीष्मनियोग, M2 धर्मप्रवचननियोग. —*Adhy no* (figures, words or both) K5 B2 Da Dn D7 S 54 (as in text), B1 53, D2 8 52. —*Śloka no* Dn1 39, D8 38.

५५

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ।
तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ १
युधिष्ठिरस्तु मां राजा धर्मान्समनुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चानघ ॥ २
यस्मिन्राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नृषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३
सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४
धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५
सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६
यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७
संबन्धिनोऽतिथीन्भृत्यान्संश्रितोपाश्रितांश्च यः ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८ C. 12. 1970 B. 12. 55. 6 K. 12. 54. 6

55

1 D3 om the ref —b) D3 M1 कौरवनदन —c) Da ब्रह, Ca हन्त (as in text) G2 M2 धर्मं (for धर्मान्) —d) K4 D1 G1 दृढ; D4 दृढ (for दृढे) K3 वाग्मनस —e) Ś1 K1.2.4 D1 भयन् (for तव) —f) T2 पूतात्मा (for भू°) Ś1 ह्यस्मि, D2 [ह्य]स्मि च (for ह्यसि) G1 M3 शाश्वत.

2 a) Ś1 K1 D4 मा राजन्, K2 मां तात, K3 V1 B Da Dn D2.3.5.6 धर्मात्मा, M1.3 मा राजा M2.4 युधिष्ठिरो महाराजो —b) K3 अभ्यनु, Da एवानु, D4 अभ्येत्य (for समनु) G3 पृच्छत (for पृच्छतु) K6 B0.2–4 Dn2 D3.6 मा (D2.6 मा) धर्मं मनुपृच्छतु (K6 °ति; B3 °त), V1 धर्मानेवान्वपृच्छत, B1 त्वय मामनुपृच्छतु; Dn1 D3.6 मा धर्माननु° —B1 om 2c–4d —c) T1 अत, M2 तत्र (for एव) —d) Dn सर्वान् (for धर्मान्) K5 V1 B (B1 om) D (except D1.4.5) S चा(G1 वा)खिलान् (for चानघ)

3 B1 om 3 (cf v l 2) —a) K2 राजर्षयो (for °र्षभे) Ca as in text —c) K1 अहृष्टन्, K3 D4 प्रहृष्टा, D1 G1 आहृष(G1 °ष्य)न्; D8 अहृष्य (for अहृष्यन्) K3 D4 मुनय°, Dn D4 नृणाय (for ऋषय) —d) D7 S (except T2) मा (for मा) K4 G1 पाडव (G1 °वा)

4 K3.4 (both hapl) B1 om 4 (for B1, cf v l 2) D7 om (hapl) 4–6 G2 reads 4 after 9 —a) K6 V1 B0.4.6 Da दीप्तमनसां, D3 °तपसां (for °यशसा) —b) K3 दीप्त° (for धर्मं) —d) S (except T2 G2) मा (for मा) —After 4, T2 reads 6

5 D7 G2 om (hapl) 5 (for D7, cf v l 4) V1 reads 5–6 on marg —a) M1.3 शमो (for दमो) T2 ब्रह्मचर्यं —b) K1 तु (for च) T2 नित्यता V1 क्षमा धर्मादनित्यता —K4 om 5cd —c) K6 ज्ञानश्च (for ओजश्च) D4 om तेजश्च —d) D1 S (except M2, G2 om) मा (for मा) —After 5, K4 (after 5ab).5 B Da Dn D2.3.5.6 read 8

6 K6 D7 om (hapl) 6 (for D7, cf v l 4) V1 reads 6 on marg T2 reads 6 after 4 D4 transp 6 and 7 —a) K4 V1 B D (except D1.4, D7 om) शौर्यं (for शौचं) —b) K (K6 om) V1 B Da D1–5 T2 G2 M क्षान्तिर् (for शान्तिर्) Ś1 K1 D1 मानम् (for दाक्ष्यम्) D8 असभ्रमं —d) K1 S मा (for मा) D6 रक्षतु, D3 च पृच्छ (for पृच्छतु),

7 K3 D8 om (hapl) 7–9, K1 om 7abc D4 transp 6 and 7 —a) Dn2 ये (for यो) D6 धर्मान् (for कामान्) Da1 स (for the second न) —b) D6 क्रोधान् (for भयान्) —d) K1 D7 S मा (for मा)

8 K1.2 D8 om 8 (for K3 D8, cf v l 7) V1 om (hapl) 8–9 K4.5 B Da Dn D2.3.5.6 read 8 after 5, K6 repeating it (with v l) after 9 D4 transp 8 and 9 —a) K3.4 B Da Dn D1–3.5.6

C 12 1970 B 12.55 9 K 12 54 9 सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

लज्जया परयोपेतो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिषुभिर्हत्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितॄन्पितामहान्पुत्रान्गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १६

सवधी(B2 °धा)नतिथीन्भृत्यान् (B2 Da °न्सर्वान्, B6 °न्वृद्धान्), K6 (second time) समुत्थितस्तथा कुर्यां —[b]) D4 तथा (for च य) K3 4 5 (first time) B Da Dn D2 8 5 6 सश्रितांश्चैव यो भृश (Da यादृश), D7 T2 सश्रितानाश्रितांश्च य —[c]) K6 (second time) संमानितश्च, B1 धर्मानयति, T2 समानयन्य (for °नयति) K6 (second time) D4 सत्कारै (for सत्कृत्य) —[d]) D7 S (except G2) मा (for मां) G1 माधव (for पाण्डव)

9 Before 9, G1 ins वासुदेव K2 V1 D7 (hapl) 8 om 9 (for V1 K2 D8, cf v l 7, 8) B1 G4 om. (hapl) 9–10, D4 transp 8 and 9 —[a]) D6 सदा (for सत्य-) M3 °नित्य (for नित्य) —[b]) Da जाति, M3 ज्ञानि (for ज्ञान). M4 [s]तिथि प्रिय —[c]) Da सदा (for सतां) —[d]) K1 D1 S (G4 om.) मा (for मा) T1 G1 3 माधव (G3 °व) (for पाण्डव) — After 9, K6 repeats 8 (with v 1), while G2 reads 4

10 B1 G4 om 10 (cf v l. 9) V1 reads 10 on marg —[a]) K4 दानानि; Da1 °नित्यस्य, M4 °शीलश्च (for °नित्यश्च) —[b]) D1 तदा (for सदा) —[c]) D1 श्रांत (for शान्त) —[d]) K1 D7 S (except G2, G4 om) मा (for मा) T1 G (G4 om) माधव (for पाण्डव)

11 D8 om the ref D1 भगवान् (for वासुदेव) D7 S om (hapl) 11 —[a]) K3 B5 परयोपेता; K4 Da परया(K4 °तो)पेतो (for परयो°) —[b]) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 धर्मराजो (for धर्मात्मा स) K2 4 D8 वै (for स). — $11^{cd} = 12^{cd}$. V1 om. 11^{cd} —[d]) D8 भवतो (for भवन्तं)

12 Before 12, T2 G2 ins भगवान्; G4 कृष्ण V1 reads 12^{ab} on marg —[a]) Da1 लोकश्च; M2 4 लोकाना (for लोकस्य) Da1 कृदन K4 स लोकस्य वधं कृत्वा —[b]) D7 S (except M1 3) च पांडव (for विशां पते) — $12^{cd} = 11^{cd}$. Ś1 K (except K5) D4 8 om. 12^{cd}

13 V1 om (hapl) 13 —[a]) Da पूज्यामात्यांश्च; T1 G (except G2) पूज्यमानाश्च, T2 पूज्यानन्यांश्च; M1 3 °न्मन्यांश्च (for °न्मान्यांश्च) K5 वयांश्च; Da1 सद्यांश्च (for भक्तांश्च) —[b]) Bo कुरु, B3 4 D4 5 5 6 8 गुरु (for गुरून्) Da मानवान् (for बान्धवान्) —[c]) K2–4 B D (except D1 7) अर्घार्हान्, K5 अप्य°, G2 अर्चा°; M2 4 पूजा° (for अर्घ्या°) Dn1 भित्वा, Dn2 (before corr) भूत्वा (for हत्वा)

14 [d]) D8 देहयातनां (for °पातनम्)

15 D8 om 15 —[a]) Ś1 K1 D1 पौत्रान्, K2 3 V1 B Da Dn D2 3 m 5 6 M3 भ्रातॄन्, D7 पित्र्यान् (for पुत्रान्) —[b]) Bo. 3 4 D2 3. 5 6 गुरु (for गुरून्) —[c]) D4 प्रवृत्यान् (for प्रवृत्तान्) Da1 स (for य). D7 सचे, S (except T2 G1) सखे (for सख्ये)

16 [a]) K1 समर, B1 समनु, M4 स्वधर्म (for समय) K1 विप्रान् (for लुब्धान्) —[b]) B1 हि (for च) D8 G1 (before corr) केशव —[c]) D8 न हति (for निहन्ति) D7 निहति यस्तान्समरे, M1 3 निहन्यात्समरे पालान् —[d]) G2 क्षत्रियान् (for °यो) Ś1 K1 D1 स च, Dn1 स हि, Dn2 स ह, D4 य स्व (for य स) — After 16, N (except Ś1 K1 D8) T G ins

121* यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।
निहन्ति यस्त समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ १८
अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १९
तमुवाचाथ गाङ्गेय ऋषभः सर्वधन्विनाम् ।
पृच्छ मां तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।
प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः । C. 12. 1983 B 12. 55 2 K. 12. 55 2

लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् ।
महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ।

[Dn2 om lines 1-2 — (L 1) T G दे लोमान [illegible] (for the prior half) D2 [illegible], D5 [illegible] (for [illegible]) B1 [illegible] (for [illegible]) — (L 2) D1 T G [illegible] (for स) K. [illegible] (for the prior half) K4 [illegible], D1 [illegible], D7 T1 G2 4 [illegible], T2 G1 [illegible] (G1 by corr हि) (for [illegible]) — G3 om lines 3-4 — (L 3) D1 [illegible], D4 [illegible], G1 (before corr) [illegible] (for [illegible]) K1 4 B1 [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible], G1 (before corr) [illegible] (for [illegible]) — (L 4) D1 [illegible] (for महीं) D7 [illegible] (for करोति) D [illegible], D2 [illegible], T2 [illegible] हि (for [illegible])]

17 [a]) D7 अवचेन (for आहूतेन) — [b]) T2 G1 वाधवान (for -बन्धुना) — [c]) D1 धर्मं K2 D1 स्वर्ग्यं हि, Dn1 स्वर्गं च (for स्वर्ग्यं च) V1 Dn1 D1 G2 लोकं च, B1 युद्ध हि, M1.2 लौक्य च (for लोक्यं च) Dn2 D धर्मं स्वर्गं च लोकं (D1 °कम) च — [d]) B1 क्षत्रन्य; M2 युद्ध च (for युद्धं हि)

18 D2 om the ref K1 om 18-20 — [a]) Ś1 D1 टक्के, B2 टना (for तस्तम्) — [b]) B (except B2) Dn D2 5 6 धर्मपुत्रो (for °राजो) — [d]) T2 उद्दर्शने (for संद°) B1 यत (for ऽग्रत) D7 तस्थौ सदर्शनाग्रत; G1 तत्रस्थाद्दर्शनेऽग्रत

19 K1 om 19 (cf v 1 18) — [b]) K (K1 om) V1 B D (except D1 4) T G2-4 M2 4 चापि (for चाभि) D1 ननर्द, D2 ननाद; T2 [अ]भिनद्य (for ननन्द) Da न (for तम्) G1 भीष्मश्चापि न नैदिव. — [c]) Da G2 चैवम् (for चैनम्) — [d]) G1 न्यपीद (for निपीद).

20 K1 om 20 (cf v 1 18) — [b]) K (K1 om) V1 B D (except D4) T1 G2 M2 4 वृषभ° (for ऋषभ) D1 धन्विता (for धन्विनाम्) — [c]) K2 5 V1 B Da Dn D2 5 6 transp पृच्छ and मा Ś1 विश्रमो, K2 5 V1 B0 1 4 5 Dn D2 विश्रब्ध, K3 4 D1 4 7 S (except M2) विस्र(K3 D1 °स्र)ब्धो, D5 स्रब्धो (for विस्रब्ध) D5 मां पृच्छस्वातिविश्रब्ध — [d]) K1 5 D1 मा भैषी°, G1 मावैस्त्व (for मा भैस्त्वं) K3 G1 (before corr) °सत्तम°, D1 नदन (for सत्तम)

Colophon om in K1 — *Sub-parvan* Ś1 K2-5 V1 B Da Dn D1-6 T2 G1.2 M राजधर्म. — *Adhy name* D2 T1 G युधिष्ठिरप्रोत्साहन, M2 प्रश्नाभ्युपगम — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B2 Da1 Dn D7 S 55 (as in text), B1 4 54, D2.8 53 — *Śloka no* Dn1 22, Dn2 21

56

1 D8 om the ref Dn2 transp 1 and 2 — [a]) K2 D4 प्रणिपत्य (for अभिवाद्य) — [d]) K1 अथा पृच्छद् (for पर्य°)

C 12. 1988
B 12. 55. 2
K 12. 55 2

महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २
राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥ ३
त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ४
यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ५
अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ६
उदयन्हि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।
राजधर्मास्तथालोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ७
तदग्रे राजधर्माणामर्थतत्त्वं पितामह ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि बुद्धिमतां वरः ॥ ८
आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।

---

2 G4 damaged. Before 2, Ś1 K B (except B1) Dn D1–3 5–7 T G1 2 ins युधिष्ठिर उवाच Dn2 transp 1 and 2 — a) K2–5 V1 B0 3–5 Da Dn D2–6 राज्ञा (D2 °ज्ञा), D7 8 S (G4 damaged) राजा (for राज्य) D2 3 5 6 हि (for वै) Ś1 K1 D1 युद्ध राज्ञा धर्म इति — b) Ś1 K1 D1 यत्तु (for इति) K5 D4 वेदाविदो, D8 वृत्त° (for धर्म°) — c) V1 B Da Dn2 D2, 3 5 6 एन, G2 एतद्, M3 4 एक (for एत) K2 भाग्य (for भार). K3 4 वै; S (except M3 4, G4 damaged) हि (for च) — d) K (except K1) M1 3 तं, D8 न, M4 त्व (for तद्) Da D7 S (G4 damaged) भारत (for पार्थिव).

3 K1 repeats (with v l) 3^ab after 3 — b) K1 (second time) महाद्युते (for पितामह) — c) K2 4 धर्मस्य (for सर्वस्य) — d) K V1 B Da1 Dn D2 3 5–8 T G M2 Ca राजधर्म° (K1 °र्म, G1 °र्मे), Da2 धर्मराज V1 D8 परायण°, Ca °यणम् (as in text)

4 G4 damaged — a) K3 5 D4 च; V1 B Da Dn D2 3 5–7 T G2 3 M हि; G1 [ऽ]भि- (for ऽत्र) K4 D6 समाशक्तो, B0 महानस्ति, B1 G1 स (G1 °स)मायुक्तो; Da मया स(Da1 श)क्तो, M1 3 समायत्तो (for °सक्तो) K1 त्रिवर्ग° कथमप्युक्तो — b) M4 -धर्मे हि (for -धर्मेषु) D4 पार्थिव (for कौरव) — c) D7 धर्मस्य, D8 धर्मेषु (for धर्मश्च) — d) K6 सकलेत्र समागत.

5 G4 damaged — a) M1 3 रथा (for यथा) — b) D1 यथांकुश° (by transp) — D6 repeats 5^e–6^b after 6 — d) D1 यथा (for तथा) Dn2 प्रगृहण; D2 6 7 प्रहरणं, Ca प्रग्र° (as in text). D4 स्म तं (for स्मृतम्).

6 For the repetition of 6^ab in D6, cf v l 5 G4 damaged — a) M2 तत्र (for अत्र) K2 4 [ए]व, K3 D4, 7 G1 M चेद्, T2 च (for वै). Ś1 K1 संप्रपूर्णे, T2 स्वं प्रमूढे (संप्र°). K1 वा (for तु) K5 V1 B Da Dn D1–3 5 6 8 अ(B3 Dn त)त्र चेत्सप्रमुह्ये(B1 °युज्ये-, Da °युद्धे-, D6 °मुह्य)त — b) G3 धर्म (for धर्मे) B1 राजनिषेविते, Da1 राजर्षि सेवितैः, D8 °सत्तमे — c) D7 T1 G2 3 त्रैलोक्य (for लोकस्य) K4 संख्या, Ca संस्था (as in text) T2 G1 त्रैलोक्यं सहसा राजन्. — d) N (except Ś1 K1 B1 4) T1 G (G4 damaged) M1 3 व्याकुली (for °लं)

7 a) D8 उदेत्तहि; T2 उदयन्वै (for °यन्हि). K2 भानुर् (for सूर्यो). K1 त सर्वं हि वदा सूर्यो — b) Dn2 D2 नाशयति K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 [अ]शुभ; K4 [अ]श्रुतं, D4 [आ]शु तत्, D7 S [अ]खिल; D8 [अ]विरात् (for [आ]सुर) K1 तपः, D4 तस° (for तम°) — c) Da1 Dn2 D7 T1 G1 3, 4 राजधर्मस् (for °धर्मास्) B1 आलोकस्य, Dn2 D2 3 5 6 आलोकान्, M1, 3 4 [अ]लौक्याम् (for [अ]लो°) — d) K1 नाशयति; K5 Dn1 निक्षिपति; Dn2 D7 T1 G1 3 4 आक्षिपति (for °पन्ति). Ś1 B1 D1 7 S (G4 damaged) मतिं (for गतिम्) D8 आक्षिपत्य शुभाशुभं

8 G4 damaged — a) K1 उदग्रे (for तदग्रे) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 राजधर्मान्हि, D8 °धर्मेण (for °धर्माणाम्) — b) K2 3 T2 अर्थतस्त्व, V1 B Da Dn D2 3 5 6 मदर्थे त्व (for अर्थतत्त्व) — d) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 धर्मभृता (for बुद्धिमता) D2 M1 3 वर; D8 वर

9 K2–4 om 9 — a) B1 तु (for च) D4 परश्चत्व हि (sic), D7 वरस्त्वत्त, G1 परित्यक्त° (for परस्त्वत्त) Cv as in text — b) B1 D4 8 परतप° (D4 °प). — c) D4 भवत. D7 हि वर, T2 G1 परम (for हि पर) B2 5 (m as in text) Da1 Ca बुद्ध; Da2 बुद्धिं, D7 बुद्ध्या (for बुद्धौ) — d) V1 B1 Dn2 D4 M2 हि; D7 8 M4 [ऽ]पि; T1 G2–4 [ऽ]तु (for

भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१०
शृणु कार्त्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥ ११
आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२
दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ।
आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥ १३
उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥ १४
साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ।
पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ १५
विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।
घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥ १६ C 12. 2002 B 12. 55. 16 K 12 55 16

अभि-). D₁ मन्यसे (for मन्यते)

10 G₄ damaged D₂ om the ref —ᵃ) K₃ om from महते up to कार्त्स्न्येन (in 11ᵃ) K₄ D₁ गृहते (for महते) —ᵇ) D धर्माय (for कृष्णाय) —ᶜ) K₄ Bo 1.2.4 . m D₂ 2 -7 T₂ G1.3 M नमस्कृत्वा; B₂ °स्कृत्वान् (for °स्कृत्य) —ᵈ) D₃ धर्मानिमन्वक्ष्य शाश्वतान्.

11 K₃ om up to कार्त्स्न्येन (cf. v l 10). —ᵃ) D₂ कार्त्स्न्यें च (for कार्त्स्न्येन) D₇ शृणु कार्त्स्न्यें मद्‌न्यस्त्वं —ᶜ) D₂ निरुच्यमानो (for °मानान्) D₁ T G नियतान् (for °तो) —ᵈ) K1.4 D₁ यश्च (for यच्च) M₃ [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). K V₁ B₂ Da Dn D1.7 8 S (except T₂ G₁) अपि (for अभि).

12 G₄ damaged —ᵇ) B₂ राज्ञा D₇ S (G₄ damaged) राज्ञा रञ्ज(G₁ राजा)नमिच्छता. —ᶜ) Ś₁ M (except M₂) दैवताना Cv as in text —ᵈ) D₁ वया (for यथा)

13 ᵃ) K₄ देवतानि, V₁ दैवतान् D₈ अर्चाहत्वा (for अर्चयित्वा) K₄ तु; K₅ च; D₇ [अ]पि (for हि) Ś₁ K₁ D₁ दे(Ś₁ दै)वतांश्चा(K₁ °ताश्च)र्चयित्वा हि; D₃ देवानन्यर्चयित्वा हि —ᵇ) K₁ Bo ब्राह्मणाना (for °णांश्च) —ᶜ) G₂ अनृण्य D₆ चाति (for याति) D₃ आनृण्य ज्ञानुमिदेहि —ᵈ) D₃ योगेन (for लोकेन) V₁ Bo 2-4 Da Dn D₂ 3.5-7 S (G₄ damaged) समर्च्यते (Da₂ °येत्; D₇ °स्यते); B₁ स वर्धते (for स मान्यते) K₄ लोके स च न मन्यते

14 G₄ damaged —ᵃ) K₂ टत्थान च; K₈ V₁ B (except B₁) Da Dn D₂ 3 5 6 G₂ Ca °नेन, D₁ °ने वै (for °ने च) K₁ [आ]मने (for सदा) M₁ पुत्र° Cv as in text —ᵇ) K₄ प्रयथेया —ᶜ) K₁ M₁ न सुका(M₁ °त्था)नम्; B₁ D₈ नाम्युत्थानम्; D₇ T₁ G₂ 3 न ह्युत्थानाद् (for °त्थानम्) D₈ चैव, Ca दैव (as in text) G₁ समुत्थानादृते नैव D₆ om (hapl) from दैव up to मन्ये (in 15ᶜ) —ᵈ) K₂ 4 राजधर्म, K₃ राज्ञामर्य (for °मर्थ) D₄ प्रशान्तये (for प्रसिद्धये) V₁ B Da Dn D₂ 3 5 राज्ञामर्थं प्रसाधयेत्, D₅ °र्थं प्रसिध्यति

15 D₅ om 15ᵃᵇᶜ (cf. v l 14) —ᵃ) D₇ स्वय (for द्वय) D₄ G₁ ह्येव, D₈ ह्येते (for ह्येतद्). —ᵇ) D₇ ध्रुवम्; G₁ देवम् K₁ उत्क्रानम् (for उत्था°) —ᶜ) M₄ तु (for हि) D₃ स्वर (for पर) T₂ G₁ तत्पौरुषम(G₁ °षं ह्य)हं मन्ये —ᵈ) D₆ न च; G₄ देवै (for दैव) B1.3 D1.4.7 T₂ G₁ निश्चितम्, B₁ निश्चित्यम्; B₃ (marg) निश्चितम्; M दुश्चिन्त्य(M₂ °त्य)म् (for निश्चित्यम्) D₇ अच्युत, T₁ G₃ दृश्यते (for उच्यते) K₁ राज्ञा निश्चित्यमेव च, K₆ D₈ दैव निश्चित्य मन्यते (D₃ युज्यते) ❀ Ca दैवं प्राग्भवीयं कर्म। उत्थानेन पुरुषकारेण। दैवं निश्चित्य पुरुषकारे भावमासज्य। ❀

16 G₄ damaged —ᵃ) D₈ तु (for च) D₃ सदा° (for समा°) —ᵇ) D₁ चैव (for मा स) Ś₁ K₁ D₁ मा (for वै) K₈ तथा, G₁ क्षुधा° (for कृथा) —ᶜ) K2-4 D₄ 7 T₁ G₂ 3 M घटेतैव (K₂ M₄ °टेतेन, K₃ °टितैव; K₄ °टेनैव, D₄ °टतेव; D₇ °टते च, G₃ °टतेव, M1 3 °टेदेव, M₂ °टेदेव) सदा तात; K₅ V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 घटस्वैव (K₅ Dn₂ D₈ °टस्वैव, B₁ °ट दैव) सदारमान, D₁ घटेते च सदा सत्य, D₈ यदैतय सदा तात (sic), T₂ G₁ घटतैव (G₁ °च) यथा तात —ᵈ) D₁ सज्ञाम् (for राज्ञाम्) Ś₁ K₁ D₁ अथ (for एष) K₂ V₁ B Da Dn D₂ 3 5-7 S (G₄ damaged) परो नय° (by transp) Ca cites नय° (as in text)

17 ᵃ) D₇ T G₄ राज्याद्; G₂ M राज्यम्, G₃ राज्ञाम् (for सत्याद्) K₄ स हि सत्यानृते किंचिद्

C. 12. 2003 B. 12. 55. 17 K. 12. 55. 17

न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारणम् ।
सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥ १७
ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ १८
गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २०
मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१
अदण्ड्याश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥ २२
मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४

D8 न हि सात्य दमेक च (sic) — b) D4 राज्ञ, M राज्ञो (for राज्ञां) K3 4 सत्य (for सिद्धि-) K3 B D (except D8) S कारक (for कारणम्) — c) Ś1 K1 Da D1 च (for हि) B0 निरत प्रेत्य (for राजा निरत.). D8 राज्ञ (for राजा) D4 T1 G3, 4 नियत°; G2 निहित° (for निरतः). — d) B0 राजा (for प्रेत्य) V1 B3 Da2 नंदते; D1 निर्देति, D8 निंदति.

18 G4 damaged. — a) Ś1 K1 शेषाणाम् (for ऋषी°) — c) K3, 4 D1 8 राज्ञा, B1 राज्ञा (for राज्ञः). B1 D2, 3 5 6 G1 M4 सत्यं (for सत्यान्). — d) G3 आश्वास (for विश्वास) S (G4 damaged) -कारकं (for -कारणम्)

19 a) D8 सत्यवान् (for शील°). D1 दाती (for दान्तो). — b) K3 D6 मृदुधर्मो; D7 मृदुदत्तो; S मृदुद(G3 M2 °दुर्द)क्षो Ś1 वन्स्यो, K1 वंद्यो, K4 धर्म्यै; Da1 Dn2 D4, 8 धर्मो, D1 आक्षो (for धर्म्यो) — c) D1 6 सुदर्शं (for सुदर्श°) — D4 om. from दर्श up to कु (in 20b) Ś1 -लक्ष्योपि, K3, 4 B2 D6 M2 4 -लक्षश्च; V1 वक्षश्च, D1 -लक्षोपि, T2 -लक्षो*; M1, 3 लाक्षश्च (for -लक्ष्यश्च) Ca cites स्थूललक्ष°. K1 D7 G1 सुदर्शन(K1 °न)स्थूललक्षो (K1 °क्ष्यो); D8 सुदर्शस्थललक्षश्च, Cv as in text — d) M1 स्रश्येति. T G1, 3, 4 तथा, G3 M2 सदा (for सदा) T1 श्रियं, T2 श्रय (for श्रिय.) D6 न भ्रश्येत्तत्पदाश्रयः.

20 D4 om. up to कु (in 20b), G4 damaged for 20ab. — b) B2 कुरुसत्तम (for °नन्दन). D8 श्रये व्याकुलनदन. — After 20ab, D7 S (G4 damaged) ins.:

122* आर्जवेन समायुक्ता मोदन्ते ऋषयो दिवि ।

[G2 सदा युक्तो (for समायुक्ता) T2 G1 छृपयो, M3 मुनयो (for ऋषयो)]

— c) Cv as in text — d) T2 G1 मत्र (for त्रयी-). Ś1 K1 D1 त्रयीसहरणेन च, K5 त्रयीसंभावितेन च

21 b) D6 लुब्धो (for लङ्घ्यो) T G सर्वत (for सर्वश). — G4 damaged in 21cd — c) K4 D1 तीक्ष्णाश्च (for तीक्ष्णाच्) K4 चेद्विजते, Dn2 D8 उद्वि°; G1 (before corr) चोज्वलिते; G1 (by corr) चोज्वलते (for चोद्विजते) — d) K4 चोभयम्; Ca उभ° (as in text) B0 4 (m as in text) 5 D2, 7 S (G4 damaged) आचरेत् (for °र)

22 G4 damaged for 22ab. — a) K4 अदण्डनाश्च (hypermetric), D1 अदांड्यश्च, M4 अदंड्याश्च M नो (for ते). V1 B Da Dn D2 3 5 6 पुत्र (for नित्य) K1 आरुढास्ते सदा चैव — b) B1 विप्रस् V1 B0 2-5 Da D3 5 तु, B1 ते, Dn D2 6 च (for स्युर्). K3 ददतां वर, K4, 5 V1 B Da D3 5-8 T2 वदतां वर, D1 भरतर्षभ — c) K1 पुरा (for पर) Cv cites भूतमेतत्पर (as in text) — d) Ś1 T2 G1 ब्राह्मणाना च; K1 °णानां स; K2-5 V1 B D (except D1, 7) °णो नाम (for °णा नाम). K5 नामत; V1 B Da Dn D2, 3 5 6 पाण्डव (for भारत). G3 ब्राह्मणानां महारथ.

23 a) V1 B Da Dn D2 3 5 6 T2 चैव; D7 T1 G M1, 3 चात्र (for चापि). — b) D8 गीता श्लोका महात्मना — G4 damaged for 23cd — c) D5 om. from स्वेषु up to योनिषु (in 24d) Da D7 येषु, D2 3 ह्येषु (for स्वेषु). K5 D4 8 राजेंद्र; V1 कौंतेय (for कौरव्य) — d) G2 गदितौ (for हृदि तौ).

24 = Manu. 9 321, 5 15 32 12 79 22 D5 om. up to योनिषु (in 24d) (cf. v 1 23). — a) M4 आज्यो (for अद्भ्यो) D6 ब्रह्मण (for °त.). D1

अयो हन्ति यदाश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ २५
एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ २६
एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।
निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २७
श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।
तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८
उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥ २९
विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३०
एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः ।
स्वपराद्धानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१ C. 12. 2017 B. 12. 55. 31 K. 12. 55. 31

क्षत्रे, D3 प्रोक्त (for क्षत्रम्) Cv as in text —b) Ś1 अश्मतो; D1 शाश्मने, D8 अभ्रतो, G1 अश्मानो D1 लोल्म्, G1 (before corr) लोमम्, G2 लेहम्, M2 लोकम् (for लोहम्) —c) Ś1 K1 D1 G2 सर्वंगत, K4 धर्मंगत, T2 सर्वंगम (for °त्रग) —d) K4 सास्तु (for स्वासु) Ś1 *श्यति

25 Cf 12 79 23 —a) B1 लोहो, Da1 अपो (for अयो) Ś1 ययाश्मानम्; D8 यतात्मानम् (for यदाश्मा°) —b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 अग्निना वारि हन्यते, D4 अग्निश्चापोभि(also °र्वान्यभि)हन्यते, D7 S अग्निरा(M2 °श्चा)पो निहति च —c) D1 ब्राह्मण (for ब्रह्म च) G1 द्वेष्टा —d) M2 त्रय

26 a) V1 B Da Dn D2 3, 6–7 S एव (for एतज्) K2 4 श्रुत्वा, V1 B Da Dn D2 3, 6–7 T G कृत्वा, D8 मत्वा (for ज्ञात्वा) K3 om (hapl) from राज up to महा (in 28c) —b) B (except B2) D2 3 5 6 एव हि, D7 T G1 M1, 3 एव नो, G1 मुनयो (for एव ते) —c) B1 भौमीम् (for भौमं) Ś1 K1 D1 धर्मं, B1 ऋद्धिं (for ब्रह्म) Cv भौम ब्रह्म (as in text) Dn2 द्विज (for द्विज) K4 भौम द्विजवर श्रेष्ठा —d) Ś1 K1 D1 यमान्विता (D1 °त°), K2 4 सम°; K5 V1 B Da Dn D2–6 सम(D4 °मा)र्चिता; D8 महात्मका (for शमान्विता)

27 K3 om 27 (cf v l 26) —a) D3 पूर्वं (for एव) D7 S (except T2) महाराज (for नरव्याघ्र) Cv as in text —b) K5 V1 B Da Dn D1–6 लोकत्रय, D7 S (except M1 3) लोकयात्रा (for लोकतन्त्र) —c) B1 निर्ग्राह्या; D7 निग्राह्य M2 नृप (for एव) D7 S बाहुभ्या (for सतत) —d) D1 यो S ब्राह्मणास्ते नरेश्वर

28 K3 om up to महा in c (cf v l 26) —a) D7 S श्लोकाश्चोशनसा गीता. —b) K5 मनीषिणा (for महर्षिणा) D4 पुरातनमनीषिणा —c) D7 T G M2 4 तान्, M1, 3 ता (for तौ) B1 च शृणु (for निबोध) K5 B D (except D1, 4) T G M2 महाराज (for °प्राज्ञ) V1 तौ निबोधय राजेंद्र —d) D1 समा (for मना) K6 शृणु (for नृप)

29 a) Cv as in text —b) Da D8 वेदांतपारगं (for °ग रणे) —d) Ś1 K1 D1 धर्मंप्रेक्षी, M4 धर्मा घेक्षी (for °पेक्षी) K1 4 5 D7 G1 M नरेश्वर; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 G2 धराधिप (B1 °प)

30 a) K3 D4 विनाश्यमान; V1 विरम्यमानं (for विनश्य°) G1 धर्माद् (for धर्मं) —b) V1 B1 Da रक्षेत; B0 3–5 Dn D8 [ऽ]भिरक्षेत्, B2 रक्षेत्; D2 3 5 6 [ऽ]धिरक्षेत्, D4 G2 रक्ष्यति (for रक्षति) —30cd = (var) 12 35 19cd —c) K2 4 V1 B2 Da D6 ब्रह्महा, K5 B1, 3–5 Dn D1–3 5 8 T2 धर्महा (for भ्रूणहा) B0 न तेन धर्महासं स्यात्; M2 4 भ्रूणहा न भवेत्तेन —d) Ś1 (orig) K1 मृत्युस् (for मन्युस्) K3–5 V1 B0 Dn D2 6 8 M (except M2) तन् (for त). Ś1 (orig as in text) G1 मृत्युम् (for मन्युम्) Ś1 K1 3 V1 B0 2–5 Da Dn2 D4 अर्च्छेति; B1 अर्हति; D8 ऋद्धति (for ऋच्छति)

31 K4 repeats 31 (with v l) after 32 —a) K4 (second time) राजद्विष्टे; V1 नून चैव; D4 एव चेतन्, D8 एव चैतन् M2 कुरुश्रेष्ठ (for नर°) —b) K4 (both times) Da D6 8 रक्षा (for रक्ष्या) K1 D1 रक्षास्ते द्विजसत्तमा (D1 °म°). Cv as in text —K1 om. 31c–32d —c) K2 3 5 V1 B Dn D2 3 5–8 T2 G3 सा(D7 स्व)पराधान्; K4 (first time) D4 T1 G2 सा(T1 G2 स्वा)पराद्धान्, K4 (second time) अप श्राद्धान्, Da सापराधिन् (for स्वपराद्धान्) Ś1 विनि हितान्; D1 अपि तथा; D4 G1 आभि(G1 °वि)हितान् (for अपि हि तान्)

C 12. 2016
B. 12. 55. 32
K. 12. 53. 32

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।
ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२
राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं भयमेषां कदाचन ॥ ३३
दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।
न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥ ३४
दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।
सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५
तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।
धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ३६
न च क्षान्तेन ते भाव्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।
अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ३७
बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८

---

32 K1 om 32 (of v 1 31). Da om 32ab — a) Dn2 अभिशस्तुम्; D1 अविशंस्तम्, D6 अतिशस्तम्, D7 M1 3 नाभि°, D8 अभिसस्तम्, T2 G1 अपि शस्त्रम् (for अभिशस्तम्) T2 प्रगृह्योर्व्या, G1 अपि चोर्व्या (for अपि ह्येषां). — b) Ś1 Da पिधातव्य; K2 4 5 D1 8 विधातव्य, D4 विकृपायी (sic), D7 T G M2 4 पीडयेस्, M1 3 पीडयीत (for कृपायीत) — c) Ś1 K3 D1 ब्रह्मघ्न- (D1 °घ्ना); D8 ब्राह्मणं (for ब्रह्मघ्ने). Ś1 K4 5 D1.8 तल्पेषु, D4 तल्पेन (for -तल्पे च). — d) D7 G1 ब्रह्महत्ये, Ca भ्रूण° (as in text) Cv as in text. — After 32, K4 repeats 31 (with v 1.)

33 a) D1 राजद्विष्टेपि; D7 T2 G2 °द्विपस्य (T2 °श्च); T1 G1.3 4 M °द्विष्टस्य (G1 °श्च) (for °द्विष्टे च). B5 विप्रे हि (for विप्रस्य) — b) V1 विवर्जन, D7 T G विवासन (for विसर्जनम्) — For 33ab, K1 m subst

123* धपनं द्रविणादानं स्वपुर्याश्च विसर्जनम् ।

— c) G2 3 हि (for न) — d) B Dn2 D2 3 5 6 दंडम् (for भयम्) D7 T G (G1 inf lin, also as in text) कथंचन (for कदा°) — After 33, K6 ins an additional colophon [Sub-parvan राजधर्म — Adhy no 56].

34 Before 34, K6 ins भीष्म उवाच — a) K4 धदि ताश्च, D7 दैवताश्च; D8 दयिताथ-, G2 3 विहि ताश्च, M1 3 4 दर्पि° (for दयि°). — b) K3 6 सत्तम° (K5 °मा) (for -सत्तम) V1 B D (except D1.8, D4, also as in text) S भक्तिमंतो द्विजेषु ये (T2 G1 च) — After 34ab, K4 reads 37cd K3 om (hapl) 34c–37b. K4 reads 34cd after 40ab — c) V1 Bo 2–5 Da D8 5 कोप°; Dn2 कोप° (for कोश) K4 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 [s]न्योस्ति (for ह्यन्यो) B1 न कामोपरमोन्योस्ति; D7 T1 G3.4 न शोकपरमा तुष्टी (D7 °ष्टि); T2 G1 2 M न शोक° (M2 कोशः) परमा तुष्टी — d) M2 4 राज्ञो (for राज्ञां) D7 S भवति (for पुरुष). Da2 Dn2 संचयान् (for -सचयात्)

35 K2 om. 35 (cf. v 1 34) — a) M1 3 दुर्गेषु चैव राजेंद्र Ca cites दुर्गेषु (as in text) — b) Ca cites षट्सु (as in text) K3 D1 शास्त्रनिर्मिता; K6 °वित्तमा°, D8 °निश्चयान्, T2 G1 सांप्रत स्थिता°, M कार्यनिश्चया (for शास्त्रनिश्चिता) Cv as in text — c) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5–7 S सर्वदुर्गेषु (for सर्वेषु तेषु) — d) D1 वरदुर्गं (for नर°) Da स दुस्तर; S सुदुर्गम D7 नरदुर्गास्त्यदुर्गम.

36 K3 om 36 (cf. v. 1 34) — a) Da1 D8 कार्य. — b) Dn2 D1 3 चातुर्वर्ण्यं (Dn2 °र्णे) (for °वर्ण्ये) — c) Ś1 K1 5 D1 4 वाक्श्चैव; D7 -वागेन (for -वाक्चैव) — d) D6 हि जयति, M3 रंजयते.

37 K3 om 37ab (of v 1 34) — a) D8 क्षतेन. Ś1 वै भाव्य; K4 नित्यं च, V1 B Dn D2 3 5 6 ते नित्य; Da1 चेत्यंत, Da2 ते तुल्यं; D1 [ए]व नित्यं (for ते भाव्यं) — b) D1 भाव्य (for नित्य) K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 भाव्य पुत्र समतत — K4 reads 37cd after 34ab. — c) K (except K1) V1 B Da Dn D2 3 5–8 T2 G1.4 अधर्मो (Dn °मो, G1 °र्मे) हि, D1 अधर्म्येति, T1 G2 3 सुधर्पो हि; M3 सुदम्यो हि (for अधर्म्यो हि) Dn नरो (for मृदू) D8 राजन्

38 a) B1 बार्हस्पत्यर्थ-, D6 °स्पत्येषु (for °स्पत्ये च) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 7 8 T G शास्त्रे च; D1 5 शास्त्रेषु (for शास्त्रे वै) — b) K (except K1) D1 4 श्लोको विनियत° (D1 °ती°) पुरा, V1 B Da Dn D2 3 5 6 श्लोको निगदित पुरा, D7 T G1–3 M श्लोकोय नियत° (G2 °इत) प्रभो (M1 2 4 पुरा), D8 श्लोको वै गीयते पुरा; G4 उक्त° श्लोको यत° प्रभो. — c) B1 तस्मिन् D7 T G निगदितस् (G2 °तास्) (for महाराज).

क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९
तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नापि भवेन्नृपः ।
वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ ४०
प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।
परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥ ४१
व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ४२
नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।
उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३
भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ४४
यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ४५
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६
न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ४७ C. 12. 2032 B 12. 55. 47 K 12. 55 47

---

39 ^{a}) D_5 हि नृपते (for नृप नित्य) — K_2 om. (hapl) 39^{b}–40^{a} — ^{b}) K_4 जीव (for नीच) Ś$_1$ $K_{1.}$ ⌣ D_1 -भव(K_5 °व)त्युत, K_4 भवेजल, D_5 भवे जव, G_1 (before corr) -भवेज्जुंन (for भवेज्जन) — ^{c}) K_4 हस्त्रयता, T_2 यतुर्हस्ती — ^{d}) K_5 [अ]वर क्षति, D_7 रुरुक्षित, D_5 [अ]नुरक्षति (for [आ]रुरु°)

40 K_2 om. 40^{a} (cf. v l. 39) D_6 om. 40^{a}–41^{b} — ^{a}) V_1 धर्मान् (for तस्मात्) K_6 D_4 transp नैव and नित्यं D_3 तस्मिन्नेव स्मृतिर्नित्य — ^{b}) K_2 चापि, $K_{3.4}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5}$ नैव (for नापि) K_1 D_2 T_2 $M_{1.3}$ नृप; D_4 नर — After 40^{ab}, K_4 reads 34^{cd} — ^{c}) K_1 वसेरवक (sic), $K_{2.3.5}$ B Dn D_{1-}⌣ व(B_2 $_{2.5}$ Dn_1 $D_{3.5}$ वा)सतार्के (for वसन्तेऽर्के) — ^{d}) G_3 नातिशीतो न घर्मद

41 D_5 om. 41^{ab} (cf v l. 40) — ^{b}) V_1 B Da Dn (Dn_2 by corr) $D_{2.3.5.7}$ S तथोपम्यागमैरपि (Dn_2 before corr °रिव), D_4 तथोपमानशब्दैः Ca cites औपम्य and आगम — ^{c}) Ś$_1$ K_1 G_2 प्रतीक्ष्या(G_2 °क्षा)स्तु, $B_{0.2}$ परीक्षास्तु — ^{d}) $D_{1.4}$ स्व (for स्वे) V_1 B Da Dn $D_{2.3}$⌣$_6$ नित्यशः (for सर्वदा)

42 ^{b}) Ś$_1$ V_1 B_1 D_4 G_3 भूरिदक्षिणा (D_4 G_3 °णा), K_1 °दक्षिणा, T_2 $G_{1.4}$ M_2 °दक्षिण — ^{c}) Ś$_1$ D_1 न नीचैश्च, D_4 तथैव न, D_7 T $G_{1.3.4}$ न चै(D_7 वै)तानि (for न चैव न) K_2 प्रयुजेत, K_4 °जते; D_7 S °जीयात् (for °जीत) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 सग च; B_4 $D_{2.3.5.6}$ सकीर्णं, T_2 G_1 सगतिं, G_2 सह तु Ca cites सग D_1 [ए]वावि- (for परि) D_6 S -वर्जय (D_6 °ये, $M_{2.4}$ °ये) (for वर्जयेत्)

43 ^{a}) K_4 व्यसने (for व्यसनी) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ लोकस्य व्यसनी नित्य, D_7 T G व्यसनी यस्तु (T_1 G_{2-4} हि नृ-) लोकेस्मिन्, M व्यसनी हि नित्यलोकस्य ($M_{2.4}$ नित्य लोकेस्मिन्) — ^{b}) Dn_2 परिभूत, Ca °भूत (as in text) Da_1 भवत्पुन, T_1 भवत्युत — ^{c}) D_5 युद्धे जयति (for उद्वेज°) $K_{4.5}$ लोके वा, B_2 Da Dn_1 n_2 (before corr) D_5 लोकस्य, D_1 लोके च — ^{d}) Ś K_1 [अ]प्यर्थ, V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ योति-, D_7 ह्यति, G_2 प्रति, $M_{2.4}$ क्षति (for [अ]प्यति-)

44 ^{a}) D_1 महा- (for सदा) Da D_5 राजा (for राज्ञा) B_1 भविष्यति महाराज — ^{b}) D_7 गतिर्हि (for गर्भिणी) D_1 -देह- (for -सह-) K_3 -धर्मणा, D_5 -धर्मिणी (for -धर्मिणा) Ca as in text — ^{c}) G_4 तु (for च) — ^{d}) K_5 ऋप्यते, $D_{1.7}$ S उच्यते (for इष्यते)

45 ^{a}) M_4 गर्भिर्णी D_5 यथाहि गुर्विणी हित्वत् (sic) — ^{b}) K_1 स्वप्रिय, G_1 (before corr) स्व प्रियो $K_{2.5}$ मनसा D_5 स्वप्रियनवसोनुग — ^{c}) $K_{4.5}$ M हितमादत्ते, Da_1 हि समाधत्ते, Da_2 हि महा° (for हितमाधत्ते) — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} Da_2 $D_{4.6}$ राजा (for राज्ञा) K_6 [अ]सशय

46 ^{a}) T_2 भवितव्य, G_1 च(before corr प)रितव्य (for वर्तितव्य) — ^{b}) K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सदा; K⌣ तथा (for नित्य) D_1 वृत्तिना (for -वर्तिना) — ^{c}) Da अप्रिय, D_7 $M_{1.3}$ स्व(D_7 स)प्रिय $K_{1.2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तु परि, T_2 सपरि- (for समभि) G_1 त्व प्रिय सपरिष्वज्य — ^{d}) D_3 यदि लोके (for यद्यल्लोक)

47 ^{a}) B_1 सत्यज्य च, Da_1 Dn_2 संत्याज्य (Dn_2 °ज्ये) च, D_7 T_2 G_1 M च संत्यज्य Da_1 धर्मं (for धैर्यं) D_3 न च सत्यज्यने धैर्यं, T_1 G_{2-4} न तस्य

C. 12. 2033
B 12. 55. 48
K 12. 55. 48

परिहासश्च भृत्यैस्ते न नित्यं वदतां वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८
अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥ ४९
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ५०
क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ५१
जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ५२
वातं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ।
निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥ ५३

त्यज्यते धैर्यं —^b) M2 कदाचित्पाठवर्षभ —^c) Ś1 K1 3 वीरस्य (for धी°) K4 धृत ; D1 (*sup lin.*) स्पृष्ट, D4 सृष्ट, D6 सम (for स्पष्ट). —^d) D1 न ह्याज्ञाम (hypermetric); G1 तस्याज्ञा, G3 न ह्यात्मा (for न ह्याज्ञा) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 न भय विद्यते क्वचित्

48 ^a) G2 परिहासं. K2 4 Da च (for ते) —^b) K2 4 मा नित्य, K6 V1 B Dn D2 3 5 6 नात्यर्थं, Da1 ते नात्यत (hypermetric), Da2 ते नान्य (for न नित्यं) Ś1 K1 3 D1 ददतां (for वदतां) Da वर —^c) M1 3 नर (for राज) —^d) T2 G1 ते (for मे).

49 ^a) K2 4 Da अव(Da1 वन)मन्य हि, D8 °मन्यति —^b) K4 संकर्षाद्, B (except B6) Da Dn1 D2 3 5 6 8 संघ°, D4 सह°; D7 S सहर्षम् (for संहर्षाद्) K1 अनु- (for उप) V1 -जीवका, D1 -जीविना (for जीविन). —^c) K4 D8 G2 स्व (for स्वे) K4 D4 च न; D1 नैव, D7 S (except M2 4) नाव- (for न च) D7 -तिष्ठे वै, T1 G1 3 4 M1 3 तिष्ठते (for तिष्ठन्ति) —^d) Ś1 लंगयति; B1 Da1 D8 5 लवयंते K2-4 V1 B D (except D1) S च, K6 ते (for हि) Da1 तद्वद; Dn1 सत्वत°, Dn2 तत्वत° (for तद्वच).

50 D8 om (hapl) 50–53 —^a) K4 प्रेषमाणा, B1 प्रेष्यवर्गा, Da °माणो, D1 °माना, D6 प्रेक्षमाणा, D7 प्रेष्यमाणान् (for प्रेष्यमाणा) Ś1 K1 3 4 D1 विकुर्वंति; Da2 विकल्प च (for विकल्पन्ते) —^b) Ś1 K1 D1 उप-, D7 [अ]न्व (for [अ]नु) B1 युज्यते (for -युञ्जते). —^c) Da1 अवाच्य, D7 अयाच G1 चापि (for चैव). V1 Dn2 D1 G3 याच्यते T2 अयाच्यान्यपि याच्यते —^d) K1 Dn2 D6 [ऽ]भोज्यान् (for °ज्यानि) Ś1 K1 Da [आ]हरयंति, D6 व्याहार°

51 D8 om 51 (cf. v 1 50) —^a) K2 4 क्रुद्यति, B3 क्रुश्यति; M4 कुप्यति D7 T G च प्र- (for परि-) K8 D4 M8 4 दीव्यंति; D1 7 -दीप्यंते; D2 -वीर्घ्यंति, D6 दर्पंति (for -दीप्यन्ति) —V1 reads 51^b–52^a on marg. —^b) K2 भूतिम्; K4 भूतम् (for भूमिम्) K6 च यत् (for ऽस्य च) V1 भूमिपं येधितिष्ठति, B D (except D1 4, D8 om) M भूमिपाया(D7 M2-4 °मस्या, M1 °मस्या)धितिष्ठते (B5 Da M °ति), T1 G2-4 अधितिष्ठंति भूमिपे (G4 °प), T2 G1 भूमिमध्यास तिष्ठते. —^c) K4 तत्कोचैर्, K6 उत्कोशैर्; B1 सत्कारैर् (for उत्कोचैर्) K1 वचनैश्चापि (for वञ्चनाभिश्च) —^d) K8 B1 (m as in text) D4 M [अ]स्य वि(M2 4 नि)हति; B1 [अ]त्र वहति, Da [अ]नुहरति; Dn2 [अ]नुवहति (for [अ]नुवि°) Ś1 K2 4 D7 T G कार्याणि(Ś1 K4 G4 °णि)ध्नति चास्य ते; K1 D1 कार्यं नि(D1 वि)घ्नति चास्य ते

52 D8 om 52 (cf. v 1 50). V1 reads 52^a b c on marg —^a) D7 T1 जर्झर, G2-4 झर्झर Dn2 चाप्य (for चास्य) K2 4 विषयै (for °य) —^c) Ś1 D1 T2 च युज्यंते; K1 G1 M च सृज्य(K1 °ज्ज)ते, D7 च युज्जते, T1 G2-4 प्रस(G4 °यु)ज्यते (for च सज्जन्ते). Cv as in text —^d) Ś1 K1 B Da1 D1 तुल्यवेशा; T2 G1 °रूपा (for °वेषा)

53 D8 om 53 (cf. v 1 50) —^a) K2 3 Dn1 वांत, D6 G1 2 वात, T2 वांत (for वातं) K4 च ष्टेवनं, K6 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 T2 G1 (by corr) 2 M निष्ठीवनं, G1 (before corr) निष्ठवनं (for च ष्ठीवनं) G1 चास्य (for चैव) D7 वात निर्विष्ठिन चापि —^b) K8 3 Dn2 D4 T2 M2 कुर्वंति (K4 T2 M2 °ते) (for कुर्वते) K8 5 D4 [ऽ]स्यैव, D2 M2 [ऽ]स्य (for चास्य) —^c) D1 निष्कृष्टान्, T1 G2-4 निर्लज्ज (for °ज्जा) K3-5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 T2 G1 M2 राज ; D1 कुरु (for नर-) —^d) K2 व्याहरिष्यंति (for व्याहरन्ति च) D7 S दुर्वच° (for तद्वच)

54 ^a) D2 चाह, D8 5 6 वाहं, G1 (before corr.) भय (for हय) Dn2 चापि (for वापि). T1 G2-4 दंतिन वा हय वा(G3 चा)पि —^b) K2 5 V1 B D (except D1) S वा नृप (for नृपति). V1

हयं वा दन्तिनं वापि रथं नृपतिसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४
इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥ ५५
क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६
विस्रंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥ ५७
हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।
निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥ ५८
न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा ।
असत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ५९ C 12.2045 B 12 56 K 12 55

समित, Bo सत्तम, Da1 D1-3 5-7 T2 G2 -सत्तम (for -समतम्) K4 रथ धेपतिसमत (sic) — [c]) K2 3.5 V1 B Da Dn2 D1 अभि- (for अधि) Da2 अनावृत्य; D7 T G अवज्ञाय (for अनादृत्य) — [d]) Ś1 K2 हर्पलु, K1 हर्पाल्, K4 D1.4 8 हर्पुल्, V1 Dn2 हर्पले, T1 G2-4 सहर्पा, T2 हर्पिते, G1 हहले, M2 हर्पके (for हर्पुले) Ś1 K1-4 D1.4 8 पार्थिव Ś1 K1-4 D4 मृदुं, D1 नृप, D8 नृप, M2 मृदा (for मृदौ) D7 सहर्पं पातु वै मृदु, Cv हर्पले पार्थिवे मृदौ Ca cites हर्पल

55 [a]) D7 वदते (for इद ते) Da D7 S (except G2 M2) दुष्कृत (for दुष्कर) — [b]) Bo om ते V1 Bo 2-5 Da Dn G2 M दुष्टचेष्टित, B1 दुस्तर महत्, D2 3 5 6 बुद्धिचेष्टित (for दुर्वि°) — [c]) Ś1 D1 3.5 इत्येव, K3 D4 इद ते K5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 3.5 6 वाच, B1 राजन् (for नाम) — [d]) K3 5 D2-5 द्विष(K5 °प)ति, V1 Bo 2-5 Da Dn वदते, D7 S ब्रुव(D7 T2 G2 M2 °व)ते (for ब्रुवन्ति) B1 वदंति पार्श्वमागता, D6 द्विपति परिचाद्दता, D8 ध्रुवेते परिसगता

56 [a]) K4 चापि (for चास्मिन्) Ś1 D1 [इ]व (for [ए]व) — [b]) K1 हृष्टति, D8 हृष्यंत — [c]) K2 3.5 V1 Bo-2 5 Da Dn D3 5 6 8 सहर्पं ; G2 मवेषु (for सवर्प) K4 -शूलाश्च, D8 -शील्श्च (for -शीलाश्च) K2 3.5 V1 B Dn D2-6 T1 G1-3 M2 तदा, K1 सचत्त, Da D8 T2 तथा (for सदा) — [d]) D7 कारिण, T2 G1 वैरिण (for -कारणात्) D8 भवेत्यन्योन्यकारिता

57 [a]) K4 5 D4 विश्रसयति, D6 विस्रंभ°, D8 विध्वस°; Ca विस्रदा°; Cap विस्रसयन्ति (as in text) K3 D4 मित्रं, M1.3 मग्नद्र (for मन्त्र) K1 वा (for च) — [b]) K4 D6 G1 (before corr) दुष्करं; V1 दुकृत, D8 चेष्टित (for दुष्कृतम्) — [c]) D7 S हेलयं तश्च (T2 G1 °ति न, G2 °ति च) कुर्वंति — [d]) K2 4 शीलन, G1 नाशन (for शासनम्) D8 सावज्ञानसनातन —Ś1 K1 2 4 read 57[cd] after 59[ab] — [e]) S अलकाराणि (for °करण) K1 V1 B Da Dn D1-3 5 6 अलकारे च भोज्ये (D1 °क्ष्ये) च — [f]) Ś1 स्नानाव, D6 स्नाने च (for स्नानानु) V1 B Da Dn D1-3 5 6 -लेपने (for लेपनम्)

58 [a]) Ś1 K1 व्रीडमाना; K2 4 5 D4 क्रीड(K5 °ड्य)माना, K3 B2 3 Dn1 D2 3 5 6 हेलनानि, Bo 1 4.5 Dn2 क्रि(Dn2 ह्री)यमाणे, Da1 D1 ह्रियमाणा (D1 °णे), Da2 हिहेलमा, D7 S हेलयाना, D8 अव्रीडिता, Ca हेलमाना (text, as in V1 only) — [b]) K5 कस्य (for तस्य) Ś1 K1 D1 M1 3 Ca °वृण्वते, K5 -युजते, V1 Bo-1.5 (m as in text) Da Dn D2 3 5 6 शुण्वत, D4 -कुर्वते, D8 गृह्णते; G1 M2 4 भुजते (for -शृण्वते) — [c]) B3 Dn निंदते, Da नंदति; D7 T G निंदत (T1 G2-4 °त) (for निन्दन्ति) — [d]) B3 Da Dn2 D7 S सत्यजते, D8 ससृज्यति

59 D8 om 59[ab] — [a]) K1 Dn2 D1 निर्वृ(D1 °वृ)त्या, B1 M2 न भृत्या (M2 °त्या) (for न वृत्त्या) Ca cites वृत्त्या (as in text) — [b]) B1 राजदेह (for °देय) — After 59[ab], Ś1 K1.2 4 read 57[cd] — [c]) D1 8 क्रीडितं D8 नेच्छति (for चे°) — [d]) D1 सु (for स) T2 G2 [ए]व (for [इ]व) K4 पक्षिणे, D8 पत्रिणा, G1 पक्षिण K8 सूत्रेणेव च पक्षिणा — [e]) T2 प्रियो हि, Ca -प्रणेयो (as in text) — [f]) K8 V1 B Da Dn D2 3 5 6 लोकांश् (for लोके) M2 वैव K5 Bo 3-5 Da1 D2-7 T2 G1.2 (*sup lin* as in text) M2 च (for [उ]त)

60 V1 reads 60[ab] on marg D7 T G M2 transp 60[ab] and 60[cd] — [a]) V1 om the first [ए]व — [b]) K5 D7 8 T1 G3 4 M2 च (for [उ]त) — [d]) K1 V1 D1.7 T1 G3 4 M2 हर्पले, K5 हर्पुके, T2 हर्पिते, G1

C 12. 2046 B. 12. 56. 61 K 12. 55. 61 एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्दवोपेते हर्पुले च युधिष्ठिर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

भीष्म उवाच ।
नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १
भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशां पते ।
तमिहैकमना राजन्गदतस्त्वं निबोध मे ॥ २
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
संधेयानपि संधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४
सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५
मरुत्तेन हि राज्ञायं गीतः श्लोकः पुरातनः ।

विह्वले, G2 हर्षे च (for हर्पुले) G2 [ए]व (for च)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1-3. 5 V1 B Da Dn D1-8 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* D7 T1 G3 4 M (except M4) मार्दवनिंदा, T2 °निंदन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 57, B1 4 55, Da1 Dn D7 S 56 (as in text), D2 8 54 — *Śloka no* Dn1 61.

57

1 a) M4 राज्ञां — b) K1 नराधिप (for युधिष्ठिर) — c) K (except K1) V1 B Da Dn D1-8 प्रशस्यते न (B1 Dn1 D1 हि), D7 S न प्रशस्य(D7 °द्य)स्तु; D8 प्रणस्यते न (for प्रशाम्यते च) Ś1 (orig, *sec m* as in text) हि (for च) Da1 हि राजा (by transp), D8 सहिता — d) K4 5 Dn2 नारी च, D4 नाडीव; G1 नापि च (for नारीव) K5 T2 [उ]-द्यत- (for [उ]द्यम) K5 B1 D4 -वर्जिता, G1 -वर्जित (for -वर्जित). D7 नारयोद्यवमानिता°, D8 [अ]रीवो-द्यमद्यवर्जित° (sic)

2 a) Ś1 K1 D1 7 T1 G3 4 M2 उशनाश्च K4 D8 प्राह (for चाह) Dn2 भगवानाह उशना — b) T2 G1 महीपते (for विशां पते) — c) K2 3 5 V1 Bo 1 4 5 Dn1 D2-6 8 T2 G (except G1) तदिह, B3 Dn2 यदिह, Da न हि ह (for तमिह) D8 -मन (for मना) Da भूत्वा (for राजन्) — d) B1 सयत्नस्; Dn2 गदितस्, D7 S (except G2 M2) वदतस् (for गद°) V1 B2 Dn2 सं, Bo 1 3-5 Dn1 D2 3 5 7 8 T1 G3 4 M2 तं, D6 तन्, T2 G1 तु; G2 तान् (for त्व)

3 = 2 50 21. 5 33 49 12. 23 15 — a) V1 B Da Dn [इ]मौ (for [ए]तौ) — b) B1 D7 T G M1 3 4 सर्पौ (B1 °पौं, G3 °र्पा) बिलशयाविव; M2 बिलमग्नाविवोरगौ — c) V1 चानिरोद्धार; B1 D7 S चाप्य(B1 °वि-; D7 °प्र)योद्धार (for चाविरो°) — d) Da ब्राह्मणो. B1 वा (for च)

4 a) K4 D6 तदेवं, D4 त्वमेत, G1 तदेव (for तदेतन्) Da2 न तदेव तत्र शार्दूल — b) D4 हृद्रव (for हृदि त्व) Ś1 transp त्वं and कर्तुं — c) K4 सधिमान्; B1 सान्वयान् (for संधेयान्). K (except K1) B2 Da Dn D2 4 7 8 G (except G1) अभि-; V1 अधि, D6 अथ (for अपि) — d) D4 विरुद्धाश्च — After 4, K2 4 ins

124* स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।

5 a) D7 यस्य (for यश्च) Ca cites सप्ताङ्गे य° (as in text) K2 M (except M2) राज्ये चै, K3 D4 राज्ये ते (by transp) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 सप्ताग(B3 m षडग)स्य च राज्यस्य — b) K4 D6 वैपरीत, V1 B Da Dn D3 5 7 8 S विपरीत (Da °त, D3 5 °त्यं), D2 lacuna (for वैपरीत्य) K4 V1 Bo 3-5 Dn D3 5 6 य आचरेत, B2 Da समाचर (B2 °रन्), D2 **चरेत् — d) K1 D1 हर्तव्य (for हन्तव्य)

राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ७
बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥ ८
असमञ्जाः सरय्वां प्राक्पौराणां बालकान्नृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ १०
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ११
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२
गुप्तमन्त्रो जितक्रोधो शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३
त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥ १४
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता । C. 12. 2061 B. 12. 57 K. 12. 56

D8 च (for स)

6 a) D1 ससत्तेन, D6 मरुत्वेन Dn2 राज्ञां V1 B Da Dn D8 वै, D7 S (except M2) [आ]सीन् (for [अ]य) — b) Da सनातन (for पुरा°) — c) K (except K1) V1 Bo 2–5 Da Dn2 D2 3 5 6 T2 राजाधिकारे, B1 राज्ञा कौरव — d) K4 V1 B Da Dn D2, 3, 5 6 -मते (B1 °ते), D1 -कृत (for -मत)

7 = Ādi, App I, No 21, lines 109–110 5 178 24 12 140 48, Rām 2 21 13 — c) D1 तत्पथे, D7 T G उत्पथं (for उत्पथ-) — d) V1 B Da Dn M2 दंडो भवति शाश्वत (M2 शासनं)

8 a) D7 बाह्नो, T2 स्वाहा (for बाहो) Ś1 K4 D1. 8 राज्ञा (D8 °जे) हि, D2 3 5 6 G2 3 राजेंद्र (for राज्ञा च) — b) K2 3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D1 4. 7 8 T G M2 च (for [इ]ह) B1 सगरेण महात्मना — c) Ś1 K1 (by corr) Bo D4 7 S असमंज (for °मञ्जा; cf. 3 106 10, 14) — d) K3 D4 पुर; D1 पर (for पौर) B1 Da1 हितै(Da1 °ते)षण; D7 हितैषिण

9 a) Ś1 Bo D1. 7 S असमज (for °मञ्जा) V1 शरय्वां; Da सरया; D2 °ज्वां (for °य्वां) V1 B Da Dn D8 स, D2 3 5 6 T2 च; D7 T1 G M2 4 वै (for प्राक्) — c) M2 अमजयद् (for न्यम°) — D8 om 9c–36a

10 D8 om 10 (cf v l 9) — a) V1 गाढ[?ल]-धेन, Dn2 [औ]द्दालकेन — b) K2 4 T2 महायशा, D2 3 5 °त्मना (for °तपा) — c) Ś1 अपचरन्, K5 परि°; Bo–4 Da D1 अनु° (for उप°) — d) B1 स त्यक्तो (for संत्यक्तो) K2 पुरा, K4 किल (for सुत)

11 D8 om 11 (cf. v l. 9) — a) Cf Raghu 4 12; 6 21 Da2 यन्त्रनम् (for रञ्जनम्) — b) D7 T G M2 राज्ञो (for राज्ञां) — c) T2 G1 लक्षण (for रक्षणं) — d) K2–4 D4 व्यवहारेषु (for °रस्य) Ś1 चार्चन; K1 (before corr) V1 B (except B3) Dn1 D1. 3 5 चा(K1 by corr व)र्जन; Da चार्जुन (for चार्जवम्)

12 D8 om 12 (cf. v l 9) — a) Dn2 परि वित्तानि — b) D1 काल्ये (for काले) — c) Ś1 K1 B5 D7 S (except G2 M1. 4) सत्यवान् (for °वाक्) Ś1 K1 D1 दातो, D7 क्षातो (for क्षान्तो) — d) K3 5 D4 च्यवते; Dn2 (before corr) लचते (metathesis for चलते) K1 नृपन् (for पथ)

13 D8 om 13 (cf v l. 9) — a) V1 B Da Dn D2 3 5 6 आत्म(B3 °र्थे)वांश्च; D7 गुप्तमित्रो (for गुप्तमन्त्रो) Ca cites आत्मवान् — b) K3 V1 B2 D2 3 5, 6 T2 G (except G4) -कृत-, K5 -प्राप्त, B1 मत- (for -गत) K1 निश्चल (for -निश्चय) Dn D1 शास्त्रानु(D1 °र्था)गतनिश्चय — d) Da1 D1 नर (for रत)

14 D8 om 14 (cf v l 9) — a) Ś1 K2 3 V1 B (except B2) Da Dn G1 त्रय्या, K1 स्त्रिया, K5 D2 3 5–7 तथा; D1 तेपा, T2 त्रय्या, G4 कुर्यात् (for त्रय्या) Ś1 K1 सनृत्त (for संवृत-) K2 -वृत्तश्च; K4 V1 B Da Dn D2 3 5–7 T1 G3 -मन्त्रश्च (D2 3 5 6 °स्तु), D1 -पत्रश्च, M1. 3 4 रध्रस्तु — b) Da अर्हसि — K1 om 14cd — c) K (K1 om) V1 B D (except D4, D8 om) M2 वृजिन च (for °नस्य). K5 नरेंद्रस्य (for नरेन्द्राणां)

C 12. 2061
B 12. 57 15
K 12. 56 15

धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५
न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।
षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६
द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
त्रिवर्गविदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥ १७
कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८
अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ १९
उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रीरलोलुपः ।
सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥ २०
न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।
असद्भ्यस्तु समादद्यात्सद्भ्यः संप्रतिपादयेत् ॥ २१
स्वयं प्रहर्तादाता च वश्यात्मा वश्यसाधनः ।

— V1 om 14^{d}–15^{a} — ^{d}) Ś1 D7 M3 सचरसरात्; K6 B Da Dn D1-3 5 चारक्षणात्, M1 8 संवरणं (for °रणात्) D6 नान्यथारक्षणात्परं

15 D8 om 15 (cf. v 1 9). V1 om 15^{a} (cf v 1 14) — ^{a}) K5 चातुर्वर्ण्यंसु-; Bo Da1 °वर्ण्यश्च, T2 G1 2 °वर्णस्य. T2 G1 धर्मश्च D4 तु (for च) — ^{b}) V1 रक्षितव्य, T2 G1 रक्षितव्यो (for °तव्या). K1 महात्मना; D2 3 5 6 महीभृता (for °क्षिता) — ^{c}) B3 m Da वर्णं (for धर्मं). B2 -सत्कर, D4 सत्कार (for संकर) K3 रक्षाभि, V1 B2 8 Da Dn2 D4 -रक्षाश्च; Bo 1 4 5 Dn1 D2 3 -रक्षा च, D8 -रक्षा च, D6 -रक्ष्या च; G8 रक्षाणि (for रक्षा हि) — ^{d}) D6 रक्षो (for राज्ञां)

16 D8 om 16 (cf v 1 9). — ^{a}) B1 D2 3 5 6 नात्रिश्वसेच्च (D6 °श्च) (for न विश्वसेच्च) G1 M4 नृपतिं — ^{b}) Ś1 K1. 4 D1 G4 [अ]त्यर्थं न (G4 च), G3 चाप्यर्थं (for चात्यर्थं) N (except K6 V1 B2 D4 7; D8 om) च; G4 [अ]पि (for न) — ^{c}) Dn2 D7 -दोषाश्च (for दोषांश्च) K3 D4 तु (for च)

17 D8 om 17 (cf v 1 9) — ^{a}) K1 (marg sec m) द्विषेंद्रदर्शी, K6 छिद्रदर्शी च, B1 विनिद्र दर्शी, B2 द्विट्चित्र°, D4 द्विय्यद्रदर्शी, D7 विचित्रदर्शी; T1 G2-4 अछिद्र°; T2 G1 अछिद्रशीलो (for द्विट्छिद्र-दर्शी) — ^{b}) D7 एव — ^{c}) K6 त्रिवर्गं, B2 Dn D2 त्रिवर्गे (Dn2 °र्गो) (for त्रिवर्ग) V1 त्रिवर्गं विदितश्चार्थ — ^{d}) K2 8 B2 D7 -चारोपध(D7 °थ)श्च, T1 G3 4 -चारपथश्च (for -चारोपधिश्च) Ś1 K1 5 Bo 1 8 D1 4 युक्ता(K1 °क्त्या)चारोपधश्च (K1 °पधर्म-; K6 °धिपक्ष) य, V1 -युक्ताचारविधिश्च य, Da मुक्ताचारोप निश्चय; T2 G1 2 M युक्ताचारपथश्च य

18 D8 om 18 (cf. v 1. 9) — ^{a}) V1 B Da D2 3 5 6 कोषस्य. K1 (by corr) 8 -रत, K2 4 D4 रतो (for रतिर्) — ^{b}) K3 D4 दाने, B1 यमे (for यम) — ^{c}) K4 दशधर्मस्य; K5 V1 B Da Dn D1-3, 5 6 गुणदोषस्य; D4 देशवर्गस्य; D7 दशसर्गस्य (for °वर्गस्य) Cv as in text — ^{d}) Da D4 स्थाने (for स्थान). B1 वृद्ध-, G1 -वृद्धिं (for -वृद्धि) Ś1 K1 D1-3 5 6 T2 क्षयात्मक°; B1 -कृपात्मन° (for क्षयात्मन°) Cv as in text

19 D8 om 19 (cf v 1 9) With 19^{ab}, cf. 12 59 54^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 D1 अभृत्याना; B3 अस्यतानां, D7 T G1 (*sup lin*) 3 4 अभूतानां (for अभृ°) D7 M4 कर्ता, T1 G3 4 धर्ता (for भर्ता) — ^{b}) Ś1 K1 भृत्यानां; V1 B3-5 Da Dn D3 5 मृतानां, B1 D7 T G3 4 भूतानां (for भृतानां) B1 Dn अ(B1 वा)न्ववेक्षकः, G2 3 चैव रक्षक° (for चान्ववे°). — ^{c}) D1 सुमुखात्; D7 T2 G1 सुगतिश्च (for °मुखश्च) Ca cites सुमुख° (as in text) Bo. 3-5 D2 3 5 6 स्याच्च (by transp), D1 तस्स्यात्, D7 T2 G1 स्याद्धि, T1 G2-4 नित्य, M हि स्यात् — ^{d}) Da1 G4 -भाषित; D4 -भाषण° (for भाषिता)

20 D8 om. 20 (cf v 1. 9). — ^{a}) K8 उपासितामा च वृद्धाना (hypermetric) — ^{b}) B5 Da2 Dn D7 T2 G2 4 M °तद्रिर्, Ca °तन्द्रीर् (as in text) K6 न लोलुप°, Ca अलो° (as in text) — ^{c}) Ś1 K1 हित (for स्थित) — ^{d}) Ś1 K1 स्वार्तो हि, K3 D4 सत्यवाक्, K6 सताम्, Bo 2-5 Da D8 5 सतोपि; Dn1 D2 संतोप्य, D7 स्थिता हि, T1 G2 3 सता हि, G4 सताम् (for सन्तो हि) K3 D4 पार (for [आ]चार-) Ś1 K1 3 5 Da Dn1 D4 T1 G2-4 -दर्शन°, Bo 3-5 D2 3 5 6 -लक्षणा°, B2 दर्शना° (for -दर्शिन°) V1 B1 Dn2 D1 सतोपाचार(Dn2 °प्यश्चारु)दर्शन (Dn2 °ना)

21 D8 om 21 (cf v 1 9) G3 om (hapl) 21^{a}–22^{b} — ^{a}) B1 चाददीत, D2 चाददात, G1 चादत्त च (for चाददीत) — ^{b}) Bo कदा च न, D7 S (G3 om.) कथचन (for कदा°) — ^{c}) B1 असतश्च; D7

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२

शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः ।
शिष्टाञ्शिष्टाभिसंबन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥ २३

विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान् ।
धर्मेषु निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ २४

सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।
तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः ॥ २५

प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।
एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥ २६

सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ २७

शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः ।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८

अक्रोधनोऽथाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
राजा भवति भूताना विश्वास्यो हिमवानिव ॥ २९

प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः ।　C.12.2076 B 12.57 30 K.12.56 30

समत्यात् (for °श्चास्) K3 V1 B Da Dn D1 M2 च, D4 सु (for तु) B5 सदादद्यात्, D7 S (G3 om.) समादाय (for °दद्यात्) —d) V1 B0 1 3–5 D1 च, B2 Da Dn तु (for स)

22 D8 om. 22 (cf v l. 9), G3 om 22ab (cf. v l 21) —a) D2 3 5 6 स्याद् (for च) Ś1 K1 B2 D1 T1 G2 4 स्वय हर्ता च दाता च —b) D7 वैश्या सा (for वश्यात्मा) K1 वश्यदर्शन, Dn2 रम्यसाधन, M1. 3 वश्यसाध(M3 °व)न (for °साधन). —c) Dn2 transp दाता and भोक्ता —d) T2 G1 श्रद्धाचारस् (for शुद्धा°)

23 D8 om 23 (cf. v l. 9) V1 om 23c–24b —ab) T2 G1 transp असहार्यान् and कुले जातान् Ca cites असहा° (as in text) Ca v as in text —c) Da दृष्टाभि, G2 शिष्टान (for शिष्टाभि) K1 -सबधा, D2 3 5 6 -सवृद्धान् (for -संबन्धान्) —d) K2 4 B0 2–5 Da Dn D1–3 5 6 G2 [ऽ]नवमानिन (D1 °ना), D7 T2 G1 मानमानिन, T1 G3 4 M जन° (for नाव°) B1 मानितानां च मानितान्; Cv मानिनोऽनवमानिन

24 D8 om 24 (cf. v l 9) V1 om 24ab (cf. v l 23) —a) Da विद्याविदा K1 D1 G1 वेदविद् (for लोक°) —b) K1 °लोकान्वि, B1 °लोकार्थ, M4 °लोकान्स (for °लोकान्व) K2 वीक्षणान्; K4 वेक्षणान् (for -वेक्षकान्) Da2 D7 परलोकानवे(D7 °पे)क्षकान् — V1 reads 24cd on marg —c) B1 Dn M (except M2) धर्मे च (for धर्मेषु) K1 नितरा (for निरतान्) —d) D4 सबलानपि (for [अ]चलानिव) K5 Da अबलानबलानिव; V1 सचलानचलानपि, B6 अबलानप्रलवानिव (hypermetric)

25 D8 om 25 (cf v l 9) —a) T2 समायां; Ca साहाय्यान् Ś1 K1 D1 अचलान् (for सतत) M1 3 4 विद्याद् (for कुर्याद्) —b) K5 T1 G2 4 भूरि, G3 भूमि (for भूति-) K2 4 -पुरसर; B3 Da Dn परिष्कृम, B6 -पुरष्कृत, D7 -पुरस्करान्, T1 G2 4 M पुरस्कृत, T2 G1. 3 परिष्कृ(G3 °स्कृ)तान् (for -पुरस्कृत) —c) K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 च तुल्यो (by transp), K4 तु तुल्यो, K5 D4 T2 तुल्यस्तु, D1 G3 तुल्यैश्च, D7 तुल्य च Dn2 भोगी —d) B0 चित्र, D4 शुक्र (for छत्र-) Ca as in text

26 D8 om 26 (cf v l. 9) —a) Da प्रत्यक्षां च परोक्ष च Ca as in text —b) Dn M2 भवेत्समा, D2 3 5 6 °त्तदा, D7 T G सदा भवेत् (by transp) —c) K2 V1 B D7 S कुर्वन् (G1 कुर्यान्) (for कृत्वा) K2 Dn [अ]पि, B1 वा (for हि) —d) B1 अनु (for इह)

27 D8 om 27 (cf. v l. 9) —a) V1 B D (except D4 6, D8 om.) M4 Cap सर्वाभिशङ्की; Ca सर्वाति° (as in text) —b) D4 सर्वहरा, Ca °हरो (as in text) — K4 om 27cd —c) K1 अनृजु, D1 अवृजुर् (for अनृजुर्) —d) K2 3 5 V1 B Da Dn1 D2–6 बध्यते; Dn2 वध्यते (for बा°)

28 D8 om 28 (cf v l. 9) —a) T1 G (except G1) विशुद्ध (for शुचिस्तु) —b) B1 2 लोकवृत्त, Dn1 लोकवित्त, D7 S (except M2) लोकस्यानु- (for लोकचित्त) —c) T2 G1 ध्यास (for ग्रस्त) —d) B5 Dn2 D3. 5 परितश्; T2 पततश्, G1 स्थपतिश् (for पतितश्) K3 5 B1 D4 D7 S चाधि(K3. 5 B1 D4 °ध-, M2 4 °पि)तिष्ठति

29 D8 om. 29 (cf v l. 9) —a) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 M2 ह्य(K3 वा)व्यसनी, T2 G1 प्रष्टव्यश्च (for ऽथाव्यसनी) —d) Ś1 (sup lin as in text) K1 विश्वाद्यो, Da °स्यो, T1 G3. 4 M2 विश्वस्यो

C 12 2076
B 12. 57 30
K 12. 56 30

सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३०
क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकत्थनः ॥ ३१
आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥ ३२
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
वश्या नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
न यस्य कूटकपटं न माया न च मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३७
यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८
यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।

$Ś_1$ K_1 भगवानिव (for हिम°).

30 D_8 om 30 (of v l 9) — [a]) $K_{2\,3}$ V_1 B Da Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ स्याग (for न्याय) — [b]) G_1 पर राष्ट्रेषु (for °रन्ध्रेषु) D_7 सत्वर°, T G लालस (for तत्पर°) — [c]) B_1 G_1 सर्वभूतानां (for °वर्णानां) — [d]) $Ś_1$ (*sup lin.* as in text) वित्तदा, Da -हेतुना (for -वित्तथा).

31 D_8 om. 31 (of v l. 9) — [b]) G_1 सुप्रसन्नो (for °सादो) K_2 महाबल (for °मना°) — [c]) $K_{2\,5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{2\,5\,6}$ अरोप ; B_1 अरोग (for अरोग) Da मुक्त (for युक्त) — [d]) G_1 क्रियाकार्य विकत्थन..

32 D_8 om. 32 (of v l 9) — [a]) K_1 [इ]व (for [पु]व) Bo_5 Da D_6 कर्माणि (for कार्याणि) — [b]) $K_{4\,5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{1-3\,5\,6}$ सु-, Dn_2 स्व- (for न) D_7 S [अ]पि (for च) — [c]) B_3 प्रदृश्यति (for °श्यन्ते). — [d]) D_1 T_2 M (except M_4) राजसत्तम

33 D_8 om 33 (of. v l 9). $Ś_1$ K_1 D_1 M_2 om (hapl.) 33–34 V_1 reads 33 on marg K_5 Dn_1 transp 33 and 34. — [a]) Dn_2 गेह — [b]) Bo_{3-5} $D_{2\,3\,5}$ वासिन (for मानवा°) — [c]) $K_{4\,5}$ B_2 Da D_{2-6} वि(D_8 नि)चरंति स्म (for °रिष्यन्ति) — [d]) K_5 T_2 G_3 M (M_2 om.) राजसत्तम

34 $Ś_1$ K_1 $D_{1,8}$ M_2 om. 34 (of v l 33, for D_8, of v l 9) K_5 Dn_1 transp 33 and 34 — [a]) K_5 -विभवाण्यस्य, B_1 -विषया यस्य (for -विभवा यस्य) — [b]) Bo Da_1 $D_{4,6}$ पौर ; D_7 T_2 G_1 $M_{1\,4}$ पुर ; T_1 G_{2-4} नरा ; M_3 पुरा (for पौरा). T_2 -विवासिन (for निवासिन°). — [c]) B_1 T_2 G_1 वेत्ता च, T_1 G_{2-4} वेत्ता य (for वेत्तार) — [d]) T_2 G_2 $M_{1\,4}$ राजसत्तम

35 D_8 om. 35 (of v l 9) D_1 reads 35 twice — [a]) D_7 T G स्वधर्म (for स्वकर्म) — [b]) Dn_2 (by corr as in text) सत्तम (for -वासिन). — [c]) D_7 G_1 असंपाद (G_1 °त-) (for असंघात). $K_{3\,5}$ D_4 परा (for -रता) T_2 G_1 नित्यं (for दान्ता).

36 D_8 om 36[a] (of v. l. 9) — [a]) D_7 T_2 G_1 यत्ता (for नेया) $K_{2\,3}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{2\,3\,5\,6}$ विधेयाश् (for विनीताश्) B_1 वश्या नियोजिताश्चैव, D_4 वश्या नैवाविनीताश्च — [b]) V_1 B_1 संहर्ष- (for संघर्ष-) D_8 $G_{1\,3}$ -शालिन (for -शीलिन°). — [c]) Da विषया — [d]) M_2 च पार्थिव (for स पार्थिव°)

37 [a]) G_{2-4} चास्य (for यस्य) K (except K_1) V_1 $B_{1\,3}$ Da Dn_2 $D_{4\,5\,8}$ कूटं ; D_7 G_1 कूट° (for कूट) Da -कपटा, D_7 G_1 -प्रकट (G_1 °ट°), G_{2-4} -प्रशम (for -कपटं) D_6 न यस्य कुहक कूट, Cv न यस्य कूटं कपट — [b]) K_4 T_1 G_{2-4} न च माया न (K_4 G_3 वि-) मत्सर

38 [a]) D_2 य° सत्करोति ; D_7 यस्मात्करोति K_5 ज्ञातीनि, V_1 भूतानि, B_4 दानानि (for ज्ञा°). — [b]) $K_{2\,4}$ $B_{1,5}$m यश्च, K_3 न य°, K_5 D_7 T_2 G_1 ज्ञेय, B_3 क्लेश, Dn $D_{3\,5\,6}$ ज्ञेये, D_2 ज्ञेयं, T_1 G_{2-4} श्रेयान् (for नेय) $K_{2\,3,5}$ B_5 Dn_1 D_{2-6} परहिते, $B_{1\,2\,4}$ D_1 पौरो° (for पौर°). — [c]) K_1 सतो (for सता) B (except B_2) Dn $D_{2\,3\,6\,7}$ S (except M_2) वर्त्मानुगस् (for धर्मा°) — [d]) S (except M_4) स्वर्गम् (for राज्यम्)

39 [a]) K_3 यश्च (for यस्य). D_1 मन्त्राश्च. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5-7}$ यस्य (Da_1 °श्च) चाराश्च मंत्राश्च.

न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३९
श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ४०
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४१
तद्राजन्राजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
ऋते रक्षां सुविस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारणम् ॥ ४२
प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३
षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४४
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

भीष्म उवाच ।
एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १
विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः । C 12.2093 B 12.58.2 K 11 57 2

— b) K5 B Dn D2 8 5-3 T1 G2-4 कृताकृता (D8 T1 G2-4 °तौ) (for °कृते) — c) K (except K4) V1 B Da Dn1 D3 8. 5 6 T1 G4 M (except M4) ज्ञायते, G2 ज्ञायेते (for °यते) D7 S च (for हि)

40 a) B6 8 D2 8 6 चापि (for चाय) D7 S श्लोकद्वय पुरा गीत — b) Ś1 K1 भार्गवेन — c) V1 B (except B1) D (except D1. 7) G3 आख्याने (for °ते) D7 S राजचरिते (for राम°) — d) D1. 4 नृपति, D7 तमर्थं; T G2-4 M1 3 4 राजान, G1 तमस, M2 रजन (for नृपतिं) Da2 परि (for प्रति)

41 K3 om from 41^{a} up to राजन् (in 42^{a}) — a) Da1 G1 वद्दे, D3 देवी (for विन्देत्) Cn as in text — b) Da कृतो (for ततो) Da2 तपोधने (for ततो धनम्) — D8 om 41^{cd} — c) G3 राजन्यन्यतु (sic) B1 D7 T G लोकेस्मिन् (for लोकस्य) D3 8 5 6 असत्यस्मिन्महीपाले Cv cites असत्यस्मिन्.

42 K3 om तद्राजन् (cf v l 41) — a) K2 Da2 Dn1 राज्ये; K4. 5 B1 राज्य (for राजन्) K2 V1 B Da Dn D2 8. 6 राज्यकामाना (for राजसिंहाना) — c) D8 सते (for ऋते) K2-4 Dn D4 तु (for सु-) D1 -विस्पृष्टां, D3 -विस्पष्टा — d) V1 B1-5 Da Dn D2. 8 5 6 धारिणी, B6 धारणी, D4 धारणा

43 a) Ś1 K1. 5 Dn2 D4 मुनिना (for मनुना) — b) K1. 5 D1-3 5 6 एतावू, Da1 चेमाम्, D4 चेतावू (for चेमावू) — c) D2 3. 5. 6 -धर्मेण (for -धर्मेषु) M2 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — After 43, the sequence in K1 D1 is 45^{ab}, 44^{cd}, 45^{cd}, 44^{ab}

44 For sequence in K1 D1, cf v l 43 — a) D7 T2 G1 बुद्धिमान्, T1 G2-4 पडिमान् (for षडेतान्) D1 पार्थिवो (for पुरुषो) — c) D7 अप्रमत्तारम् (for °वक्तारम्)

45 For sequence in K1 D1, cf v l 43 — d) V1 घन (for वन-)

Colophon — *Sub-parvan* — Ś1 K V1 B Da Dn D1-6 T2 G1. 2 M राजधर्मे — *Adhy name* D7 T1 G2-4 रक्षाल(G2 °र)क्षण, G1 राजलक्षण, M2 अरक्षणनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) K. 58, B1 4 56, B2 Da1 Dn S 57 (as in text), D2 8 55 — *Śloka no* Dn1 45, D3 18

58

1 Before the ref, G3 ins
125* श्रीवैशंपायन ।
एतावदुक्त्वा भूयोऽपि भीष्मः कुरुपितामह ।
उवाच वचन धीमान्सर्वतः सारसमहम् ।

C 12. 2093
B 12 58 2
K 12 57 2

सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २
भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥ ४
चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ७
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ ८
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ९
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १०
उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।

D8 om the ref — ^{a}) M1. 8 राजधर्माण — ^{b}) Dn2 D4 युधिष्ठिर — ^{c}) D8 च, G1 तु (for हि) — ^{d}) V1 Dn1 न्यायर्थ (for नान्य)

2 ^{a}) Dn2 भगवन् — ^{b}) Ś1 K1 D1 महायशा (for °तपा) — After 2^{ab}, D4 reads 3^{cd} — ^{c}) D8 सहस्रको (for °स्राक्षो) K6 महेंद्राक्षस (for महेन्द्रश्च) — ^{d}) K1 D4 मुनि (for मनु).

3 ^{a}) B2 D1. 4 6 8 S (except G1 4 M4) भारद्वाजश्च — ^{b}) D4 अथ (for तथा) G1 गौरशिरो Da1 मनु (for मुनि) — D4 reads 3^{cd} after 2^{ab} — ^{d}) K1 4 D7 T G2-4 M2 ब्राह्मणा (K4 °ज्ञा); G1 ब्रह्मणा (for °ण्या) M1 8 सत्यवादिन

4 ^{a}) D8 राज्ञाम् (for रक्षाम्) — ^{b}) B2 धर्म्यां (for धर्मं) D7 8 वर. — ^{c}) K4 राज्ञो, G8 रक्षां, M1 8 राज्ञा, M2 राजन् (for राज्ञां) D4 °धर्माक्ष, M1. 8 °ताम्राक्ष — ^{d}) D4 सीधन. K2 4 मे (for च) K8 V1 B D (except D1 4) S मे (for वै)

5 ^{a}) K4 चारस्य प्रणिधेश्चैव — ^{b}) K6 D6 अमत्सर, V1 B (except B2) Dn D2 8 6 °त्सरात् (Dn2 °रान्) (for °त्सर). — ^{c}) Dn1 T1 च च, D8 तदा, G8 च वा (for न च) D8 दाम (for [आ]दानम्) — ^{d}) D8 योगेन च (for अयोगेन)

6 ^{a}) D7 सग्रहणे V1 सन्धिर्, B1 सौख्य; D7 दाक्ष्यं, T2 G1 दाक्ष्य (for शौर्यं) — ^{b}) K4 Bo दाक्ष, D1 T1 G2 4 M2 दाक्ष्यं; D7 T2 G1 शौर्यं (for दाक्ष्यं) V1 शौर्यं (for सत्य) — ^{c}) K1 चैव (for च) — ^{d}) D7 विवर्धन; T2 विमर्दनं, M4 °विनाशन (for °स्य भेदनम्) T1 G M1 8 शत्रुपक्षाविवर्धनं — After 6, V1 B D (except D4 7 8) read 9^{c}–10^{b}

7 ^{a}) D8 अपरित्यागं — ^{b}) K1 धारणां; K6 धार्मक D8 कुलीनानावधारणं — K2 4 om (hapl) 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K6 निश्चयाश्च (for निचयश्च) Ca cites निचय (as in text) — ^{d}) T1 G2-4 सुमहताम्; T2 G1 वृद्धिमताम् (for बुद्धि°). K1 इह (for अपि)

8 K2 4 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) Ś1 K1. 6 B1 T G बालाना B2 Da2 हर्षणा — ^{b}) K1 B1 T2 G1. 4 चान्व(B1 °नु)वेक्षणं, Bo अनु° (for अन्व°). om 8^{c}–9^{b} — ^{c}) D8 कार्येण (for कार्येषु) K4 खेद°, D7 [अ]खेदं V1 B Dn D3 कोपस्य (for कोशस्य) — ^{d}) D8 चापि (for च वि-)

9 D6 om. 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) Dn1 पर (for पुर) T2 G1 अविश्वास (for °श्वास) — ^{b}) Ś1 °वेदिना; K1. 8 D1 4 7 8 T2 G1 °वेदनं (D8 °ज) (for °भेदनम्) V1 पौरसहातमेदन, Dn2 D6 °सवाव° — V1 B D (except D4 7. 8) read 9^{c}–10^{b}, after 6 — ^{c}) D6 केतना चैव (for केतनानां च) D8 केतनानामवेक्षा च Ca cites केतनानां (as in text). — ^{d}) D6 आवेक्ष्यं, D8 लोकानां (for अवेक्षा)

10 For the sequence of 10^{ab} in V1 B D (except D4 7 8), cf v l 9 — ^{a}) D7 8 S (except T2 M2) विविधस्य (for द्विवि°) Da1 चक्रस्य (for दण्डस्य) — ^{b}) K2-4 D1 3-5 G1 कालनोदित (for °चोदित) D8 प्रयोग फलनोचित — D6 om 10^{cd} — ^{c}) D7 °मध्य स (for मध्यस्थ) — ^{d}) Da1 यथावाचान्ववेक्षण, D7 अयथाचान्व°

read 9^{c}–10^{b} [see 6 above]

11 ^{a}) D6 तु (for च) K8 D4 7 T G M4 कृत्यानाम् (for भृ°) — ^{b}) D8 आत्मान (for आत्मन)

अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ११
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ १२
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ १३
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४
उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।
उत्थानधीरं वाग्धीरा रमयन्त उपासते ॥ १५
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजंग इव निर्विषः ॥ १६
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ १७
एकाश्वेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।
तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥ १८
राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः । C 12. 2110 B 12. 58. 19 K 12. 57

K2-4 V1 B D (except D7 8) M2 पुरदर्शन (K2 4 M2 °नात्), K5 T2 G1 परदर्शन (for °दर्शनात्) —[c]) Bo 2 अविश्वास्य°, M1. 3 °श्वस्य (for °श्वास°) D3 वय (for स्वयं) —[d]) D3 5 6 पुरस्य (for परस्य)

12 [a]) K1 नीतिर्; D1 नीत्या (for नीति-) K2 -वर्णानु-; M2 4 -वर्मानु (for धर्मानु) Bo 1 -शरण, D2 -चाराणा (for -सरण) D7 T G M1. 3 नीतिधर्मा- (D7 °त्मा)नुसारेण —[b]) K4 अन्वयज्ञान, V1 यदवज्ञानं, B4 m अनवस्थान (for °वज्ञान) —[d]) D4 चाकार्य°, D8 चानार्ते-; T G चा(T2 G1 अ)न्याय- (for चानार्य-) T1 -वर्जित, M2 वर्त्मन- (for -वर्जनम्)

13 [a]) V1 D7 T G M2 च (for हि) —[b]) D8 अजायत (for अभाषत) —[c]) K2 V1 B Da Dn तन्, M4 ये (for यन्) —[d]) D1 श्लोकाच्, D7 श्लोक; D8 श्लोका, M4 श्लोकश्च

14 [a]) D5 उत्थानमामृत (for °नेनामृत) —[b]) Ś1 उत्थाने च, K1 उत्कारे च (for उत्थानेन) K2 4 [अ]हतासुरा°, M1. 3 [अ]मृता हता (for [अ]सुरा हता) —[c]) G2 सुरेन्द्रेण, G3 नरें (for महेन्द्रेण) —[d]) Ś1 K1 D1 G1 (before corr) श्रेष्ठं, K4 D2 श्रेष्ठ, Da1 श्लिष्टं (for श्रैष्ठ्य) B1 नराधिप, D3 दिवीह वा; T2 विहाति च —After 14, Da1 repeats 14[ab]

15 [a]) B Da Dn D2 3 6 -वीर, M2 हीन- (for -धीर°) V1 उत्थानवीरपुरुषा —[b]) K3 V1 B1-3 Da Dn D2 3 6 G1 वाग्वीरान्; Bo वाग्मीरान् (sic) (for वाग्धी°) K1 अवतिष्ठति, M1 अतिति°; M4 अपि ति° (for अधिति°) D8 वाग्मी राजा ह्यतिष्ठति —[c]) K3 -वीरो, V1 B3-5 Da Dn D5 -वीरान्, Bo 2 -वीरा, B1 -धीरा, D2 -वीर (for -धीर) K3 V1 B2-5 Da Dn D2 3 6 G1 M2 वाग्वीरा; Bo 1 वाग्मीरा (for वाग्धीरा) —[d]) Ś1 K. रमयतम्, B5 नमयत (for रमयन्त)

16 [a]) K1. 2 धीरो (for -हीनो) —[c]) K1 दर्शनीयो (for धर्षणीयो) V1 B Da Dn D7 S प्र(D7 S सु)धर्षणीय शत्रूणा —[d]) M2 भुजगा इव निर्विषा

17 [a]) K4 अवज्ञो हि (for अवज्ञेयो) —[c]) B3 स्वल्पो (for अल्पो) M (except M4) च (for हि) D1 om. from दहति up to रहस्यं (in 19[a]) T2 G1 हिनस्ति (for दहति) —[d]) D6 M4 वा (for च)

18 D1 om 18 (cf. v l 17) —[a]) K2 4 5 V1 B D (except D1 7, D1 om.) Ca एकांगे(K2 D2 6 °ते)न (for एकाश्वेन) K2 D3. 6 [अ]सि Ca cites [अ]पि (as in text) V1 B Da Dn2 D7 T1 G2 M चोद्धूत; Ca संभूत (as in text) T2 G1 य कालेनापि चोद्धूत, G3. 4 एकाश्वेनाक्षिपेद्भूत —[b]) K1 शत्रु, K4. 5 D2 7 8 T1 G2 शत्रु-; G3 4 शत्रून् (for शत्रुर्) K1. 2 B Dn D2. 3 5 6 8 S (except T2 G1 M4) दु (D2 8 T1 G2 -दु)र्गे; K4 दुर्गे, K5 वर्ग- (for दुर्ग) K1 Bo 2-5 Dn D2 3 6 उपाश्रित (for समा°). —[c]) K3 4 V1 B Da Dn D2 3 6 8 G2 M2 सर्वं; K5 स मं-; D4 स स, G1 दृत्त (for तं तं) G1 उपयते (for ताप°) T2 देशे —[d]) G1 राज- (for राज्ञ) D7 समुत्थित, T2 G1 समृद्धित, Ca °द्धिनः (as in text)

19 D1 om up to रहस्यं (cf. v l. 17) —[a]) K1. 2 Dn तद् (for यद्) K5 D4 M (except M2) वाच्यं (for वाक्य) —[b]) K2. 3 Dn D4 यथार्थं; D7 T G M2 जयार्थे (for °र्थं) Ś1 K1 G1 लोकसंग्रहे (G1 °ह) —[c]) Ś1 K4 हृदयस्, K1 D1 हृदयं, M4 हृदि यस् (for हृदि यन्) K4 Da1 चापि; K5 D. यस्य (for चास्य) Ś1 जिह्म; Da1 [अ]जिह्म

C 12 2110 B 12 58 19 K 12 57 19 हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥ १९
यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥ २०
राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।
न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥ २१
राज्यं सर्वामिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२
यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।
सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवंवृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३
एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्मना सह ।
वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः संजयस्तथा ॥ २५
साधु साध्विति संहृष्टाः पुष्यमाणैरिवाननैः ।
अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ २६
ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७
श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वा पितामह ।
उपैति सविताप्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ २८

—^{d}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ कारणेन (for °णार्थं) K_{2-4} D_7 T_1 G_4 M तद् (for यद्)

20 ^{a}) $K_{1,4}$ D_1 यश्च (for यच्) —^{b}) D_7 T_1 G (except G_3) मार्दवेन (for आर्जे°) $K_{3,4}$ [ए]व धार्यति, K_3 D_4 [अ]स्य धार्यता (D_4 °ते); K_5 [अ]स्य धारयेत्, V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ [इ]ह (B_5 [ए]व) निर्जयेत्; T_2 G_1 [उ]पधार्यते (for [ए]व धा°). — D_1 G_1 om (hapl.) 20^{c}–22^{b}. —^{c}) V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ दंभनार्थं च (Da Dn_2 हि), D_7 T G_{2-4} M रंजनार्थाय (for दम्भ°) —^{d}) $Ś_1$ नाचरेत्; K_1 नाचरे.; $M_{1,3}$ अचले (for आचरेत्)

21 D_1 G_1 om 21 (cf v l 20). —^{a}) G_4 राज्ञां (for राज्य). B_1 च (for हि) K_5 तत्र; B_1 मत्र; B_3 $D_{2,3,6,8}$ कर्तुं; Da D_5 T_1 G_3 तत्र, D_4 तत्रे (for तन्त्र). K_1 राज्यस्य हि महत्तत्र —^{b}) K_1 D_5 दुर्धार्यमकृतात्मभिः; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2,3,6,8}$ धार्यते न कृता°, G_4 तन्त्रार्यमकृता°; M_2 दुष्पारमकृता° —^{c}) D_7 अशक्य (for न शक्य) —^{d}) K_3 V_1 B (except B_1) Da_2 Dn_1 D_3 आयास-; K_4 D_7 आयात-, K_5 Da_1 Dn_2 $D_{2,5,6,8}$ आयास (for आघात). V_1 एव च; D_8 S (G_1 om) उत्त(T_1 $G_{3,4}$ °ह)ण (for उत्तमम्)

22 D_1 G_1 om 22^{ab} (cf v l 20). —^{a}) Dn_2 सर्वमिष. —^{b}) B (except B_1) Da $D_{3,5}$ नार्जवेन (for आर्जवेन). $Ś_1$ K_1 हि; B_1 D_7 T_1 G_{2-4} $M_{1,4}$ [ए]व (for [इ]ह) —^{c}) T_2 M_3 मित्रेण; G_1 चित्रेण; Ca मिश्रेण (as in text). —^{d}) K_1 नराधिप (for युधिष्ठिर).

23 ^{a}) G_1 निवर्त्ति (for विपत्ति) —^{b}) $Ś_1$ $K_{2,4}$ $D_{3,4,6,8}$ T_2 G_1 रक्ष्यमाणस्य (for रक्ष°) B_1 द्विजा (for प्रजा.) —^{c}) M_2 हि (for ऽपि). D_7 S विमलो (for विपुलो)

24 ^{a}) K_1 एते च (for एष ते) —^{b}) K_5 Dn $D_{2,3,6}$ -वर्तित (for वर्णित) —^{d}) $D_{5,8}$ त (for तद्) V_1 B Da Dn D_7 S तद्ब्रूहि कुरुसत्तम (D_7 T G M_2 °नदन)

25 D_8 om the ref —^{a}) K_3 D_{2-6} तु (for च) —^{b}) K_5 V_1 B D (except $D_{1,4}$) S [ऽ]श्म एव च (for ऽश्मना सह) —^{c}) K_4 D_2 वासुदेवा (D_2 °वं). —^{d}) $D_{2,3,5}$ T_2 संजयस्

26 ^{a}) $D_{4,5}$ संहर्षात् (for सहृष्टा) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1,4}$ D_1 पुष्यमानैर्; K_5 तुष्यमानैर्, T $G_{3,4}$ घुष्यमाणैर्; Ca पुष्य° (as in text) D_8 G_4 इवाननै (G_4 °रै); M_2 °निलै (for °ननै) —^{c}) $K_{2,3}$ V_1 $B_{0,1}$ $D_{3,4,6}$ अस्तुवस्त; B_{2-5} Da D_8 °वस्तु, Dn °वश्च; D_2 °वस्त (for °वंस्ते) —^{d}) K_4 D_2 भीष्म

27 ^{a}) M_2 वाक्यम् (for भीष्मम्) —^{b}) $D_{1,7}$ S नंदन (for -सत्तम) —^{c}) K_1 अत्रु (for अश्रु-) —^{d}) D_2 पदौ (for पादौ) $Ś_1$ K_1 D_1 करौ, K_3 $D_{4,5,8}$ तदा (for शनै)

28 ^{a}) Da D_7 स्व (D_7 स्य) इदानीं, T_1 $G_{2,3}$ गत्वे°, G_1 स्वामि°; G_4 श्रुत्वे° (for श्व इ°) K_3 G_3 श्व; V_1 च, B_1 सु-, Da_2 स-, T_1 G_4 श्व- (for स्व) —^{b}) $K_{1,3}$ B_1 $D_{1,4,7}$ S (except $M_{2,4}$) प्रवक्ष्यामि; $K_{2,4}$ Dn_2 पृच्छामि त्वा; K_5 $B_{2,4}$ Dn_1 D_6

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः
कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं
ततो रथानारुरुहुर्मुदा युताः ॥ २९

दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः
कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
उपास्य संध्यां विधिवत्परंतपा-
स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाह्णिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ १
प्रपद्य च कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥ २

व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।
निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ३
ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥ ४
य एष राजा-राजेति शब्दश्चरति भारत । C. 12. 2126 B. 12. 59. 5 K. 12. 58. 5

प्रक्ष्यामि त्वा, V1 Bo 3 6 Da D2 3 5 8 वक्ष्यामि त्वा (for प्रक्ष्यामि त्वा). —c) K (except K1) V1 B Da Dn D2-5 8 S द्य(D4 त्या)त्र, D7 [अ]भ्यस्तं (for [अ]भ्य°) —d) B2 आपीह, M1.3 आदाय, M4 आस्थाय (for आपीय)

29 B1 om 29 —b) D7 तपश्च, G1 (sup lin) नृपाश्च (for कृपश्च) —d) K1.5 V1 B (B1 om.) D (except D4) M मुदान्विता (for मुदा युता)

30 a) K4 B1.2 दृशद्वतीं, B4 (m as in text) सरस्वतीं, D4.8 वृषद्वतीं (for दृष°) G2 अपि (for चापि) D5 अवगुह्य (for °गाह्य) —b) K1 कृतोदकाह्ना, K4 V1 B Da Dn D1 5 T G M2 °कार्या, D2 8 8 °काह्ना, D7 °यार्या (for °कार्याः) B1 -जाप्य (for जप्य) T1 G2-4 M2 -मंगळा (for मङ्गला) —c) T1 G2 4 साध्य (for संध्यां) G1 पर तथा (for परंतपास्) —d) Ś1 K2 3 D1.7 T1 G1-3 पर (for पुरं)

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B D1-3 5-7 T2 G1-3 M राजधर्म —*Adhy name* K2 4 पुरप्रवेशन, T1 G2-4 नीतिसंग्रह, M2 मार्दवनिन्दा —*Adhy no* (figures, words or both) K6 59, B1.4 57, Da1 Dn D7 S 58 (as in text), D2 8 56 —*Śloka no* Dn1 D8 30

59

1 K2 B1 4 5 Da2 D3 G2 om the ref. —a) K1.2 6 V1 B D (except D1.7) Ca कल्य, K3 कल्ये, K4 काले, M4 काल्ये (for काल्य) —b) G1 कृता (for कृत) Ś1 K2 -पौर्वाह्निक, K1 3-5 V1 B D (except D1) T2 M2 -पूर्वाह्नि(K5 D2 4 6 °ह्नि)क, G1 पूर्वाह्निका, G3 पौर्वाह्निकी (for -पौर्वाह्णिक) —d) T2 यानै (for रथै)

2 a) K3 5 B4 6 Dn D2-6 T1 G2-4 प्रतिपद्य, V1 B2 प्रपद्य तु, Da2 D1 °द्य च (for °द्य च) —b) K6 B1 Da1 Dn1 D3 G3 चानघ (B1 G3 °घा), Da2 वा नय (for चानघम्) —Before 2cd, Da2 ins वैशंपायन उवाच —c) T1 G M4 सुख (for सुखा) Da1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) —d) Da धर्मं (for रथिना)

3 a) D7 T1 G3 4 अभिवद्य (for °वाद्य) —b) V1 ते च (for सर्वैस्) Ś1 K1.4 D1 चैव, K3 ते च (for तैश्च) B1 अभि (for चाभि) Ś1 K1 D8 -वदिता, Dn2 D6 -नदित, D1 -नर्दिता (for नन्दिता) T2 G1 तै° सर्वैरभिनदिता —c) D3 5 ते ततो (for अभितो) —d) G1 परिचर्य (for °वार्य)

4 b) B2 5 D2-3 S धर्मपुत्रो (for °राजो) —D3 om 4cd —c) M1 3 अब्रवीज्जाह्नवीपुत्र —d) K3 6

C 12.2126 B 12 59 5 K 12 58 5 कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥ ६
तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।
निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७
समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीञ्शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८
कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम् ।
रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ९
एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ १०
एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३

V1 B D (except D1, D8 om) S यथाविधि (for [अ]भिवाद्य च)

5 Before 5, Ś1 K B2-5 Dn D1-3 5.6 ins युधिष्ठिर उवाच — a) Ś1 K2 D1 राज ; K3 5 V1 B Da Dn D4 7 T G2-4 M राजन् (for राजा) D4 राजेति (for -राजेति) — b) D5 तरति (for चरति) K1 4 D1 नित्यश. (for भारत) — d) B1 2 Dn1 परंतप (for पितामह)

6 a) K2 V1 B Da Dn D7 8 S -भुज (for -शिरो) — K3 D2 4 read 6d-7a (by transp) after 7. — d) K5 V1 B Da Dn D2 6 8 मुखोदर ; D7 T2 G1 M शिरोधर (for -भुजोदर) D8 5 तुल्यमासस्फिगेव च, T1 G2-4 तुल्यदृष्टिशिरोधर

7 D8 5 transp 7ab and 7cd — a) D4 तुल्य (for तुल्य) D4 शुक्रास्थि- ; D7 T G2-4 M -शुक्रास्थि-, D8 -गुल्फास्थि ; G1 -शुक्रश्च (for -शुक्रास्थि-). K V1 B (except B2) Dn D1 4 6-8 T G M2 मज्जा च (for -मज्जश्च) — b) K3 D4 तुल्यमांसास्थिरेव च ; D2 6 M2 °मासस्फि(D6 °सृ, M2 °त्व)गेव च, D8 5 तुल्यपृष्ठमुखोदर — c) Some MSS निश्वासो°. D4 नि श्वासाच्छ्वासतुल्य* — D2 om. 7d. — d) K3 5 D4 -शरीरभाक्, D8 5 6 शरीरक (for शरीरवान्) — After 7, K3 D2.4 read 6d-7a.

8 a) G2 समानं (for समान) — b) Dn1 G2 समै° (for सम°) K4 B (except Bo) Da Dn1 D5-8 T1 G2-4 सर्वैर्, K5 सम- (for सर्वै). K3 -गुणो, D2 -गुर्णा ; D4 -समो (for -गुणैर्). — c) G1 च नरान् (for शूरांश्च)

9 a) K1 गुप्तां (for कृत्स्नां). — b) K1 2.4 D1 चेतन (K4 °ना) (for संकुलाम्) Ś1 वीरशूरादिसवृतां, K3 5 V1 B Da Dn D3 5 7 8 T G शूरवीरार्य(B4 °र्या, G3 °श्र)सकुलां — c) K (except K1) V1 B Da Dn1 D3 5 7 T G3 4 M2 4 लोक(B4 °के)स्य, D2 4 लोक च (for लोकोऽस्य) — d) V1 Da अपि (for अभि) D7 वांछसि (for वाञ्छति)

10 a) M2 एतस्य (for एकस्य) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तु, M2 lacuna (for च) Da2 प्रदानेन (for प्रसा°). — b) Ś1 K1 2 D1 सर्वे (for कृत्स्नो) — c) K2 3 5 V1 Bo 2-5 Dn D6 8 व्याकुले (D8 °लो) च (for °लेन) B1 Da व्याकुले व्याकुल° सर्वो (Da1 °र्वे) — d) K1 हि निश्चयः, G1 विनिश्चित (for °श्चय°)

11 a) K5 V1 B Da Dn D1 8 T1 G2-4 श्रोतु ; D2 3 5 6 कृत्स्न (for सर्वं). — b) D7 T1 G3 4 त्वत्तो हि ; T2 G1 त्वत्तोपि (for तत्त्वेन) — c) V1 B Da Dn D8 कृत्स्न ; T1 G2-4 सर्वं (for श्रोतु) D6 यथात्थ त्व (for यथातत्त्व) — d) Ś1 तद् ; Bo 4 त्वं (for प्र)

12 V1 reads 12ab on marg — a) D1 नेत D7 अत्यर्थं ; T1 G2-4 M अत्यल्प (for अल्पं हि) V1 व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् (=3a) — c) Da य (for यद्) Ś1 K1 4 D1 कृत्स्नं (for सर्वं) — d) K1 देवबुध्येति (for देववद्याति).

13 D8 om the ref — a) B1 नियतस्तु, D6 7 °तस्त्व K2 3 D2-7 T2 G1 कुरुश्रेष्ठ, K5 V1 B Da Dn D8 G2 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ) — b) V1 B2 Da तत्त्वम् (for सर्वम्) — c) D1 तथा — d) V1 B1 Da D1 एतत् (for आदौ) K1 भवेद्, M3 [ऽ]भवन्

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥ १४
पालयानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परममाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६
नष्टायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥ १७
अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥ १८
तांस्तु कामवशं प्राप्तान्रागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९
अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २०
विप्लुते नरलोकेऽस्मिंस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२ C 12 2143 B 12.59 22 K 12 58 22

14 With 14, cf 6 13 36, Brahmānda 1 19 106, Vāyu 49 103, Matsya 122 44 — ^{a}) $K_{2.3}$ Dn न वै, B_1 न च (for नैव) M_2 राजा च — ^{b}) $K_{3.5}$ D_4 T_1 $G_{3.4}$ दण्यो (for दण्डो) $K_{2.4}$ दण्डिक (K4 °का), D_4 दण्डक, Ca दाण्डिक (as in text) Dn_2 M_2 न च दण्डो न दाण्डिक — ^{c}) K_1 धर्मेण च, M_2 कर्मणैव (for धर्मेणैव) — ^{d}) G_3 रक्ष्यते $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1-4.5}$ (orig) $_{6-8}$ T_1 G_{2-4} M स्म (for च)

15 ^{a}) Dn पाल्यमानास् (for पालयानास्) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 पालयति य(D_1 त)थान्योन्यं, $K_{3.5}$ D_{2-8} G_1 (by corr) पालयन्तस्तथान्योन्य, G_1 (before corr) पाल्ययान्यान्तवो° — ^{b}) D_7 S (except M_2) दैन्य (for खेद) K_2 V_1 B Da Dn $D_{7.8}$ T_2 G_1 $M_{3.4}$ परमुपा, T_1 G_{2-4} परस्पर (for परममा) — ^{d}) Dn_2 मोहम्

16 ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 मानुष्या (D_1 °षा), V_1 B Da Dn $D_{7.8}$ मनुजा (for मानवा) $K_{3.5}$ Dn_1 D_{2-6} भरतर्षभ, D_7 G_1 मनुजेश्वर, T_2 °जोत्तम (for °जर्षभ) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 -विमोहाश्च, $K_{2.4}$ D_1 -विरोधाश्च (K_2 °ध), D_7 -विमोक्षाच्च (for विमोहाच्च) $D_{2.3.5.6}$ प्रतिपत्तेर्वि(D_2 °त्ते वि)मोहेन — ^{d}) V_1 D_4 अनीनिशत्

17 ^{a}) K_5 B Da Dn $D_{2-6.8}$ च (for तु) — ^{b}) Da_1 मोहवशा K_1 T G M_2 तदा नरा (by transp), V_1 B Da_1 Dn_2 नरास्तथा (V_1 °त), D_4 नयस्तत; D_7 ततो नरा — D_4 om. (hapl) 17^{c}–18^{b} — ^{c}) M_1 लोकस्य (for लोभस्य) — ^{d}) V_1 मनुजा मनुजर्षभ

18 D_4 om 18^{ab} (cf. v 1. 17) — ^{a}) K_5 $M_{1.3}$ अप्राप्यस्य (for °स्य) S_1 K_4 . V_1 B (except B_1) Dn D_8 [अ]भिमर्षं; K_1 °लाप; D_7 °तर्पं, M [अ]तित-(M_3 °क)र्पं (for [अ]भिमर्शं) K_1 ते, B_2 च (for तु) D_1 अप्राप्तमभिवर्षं तु — ^{b}) K_4 Da कुर्वतो, B_2 $M_{2.3.4}$ कुर्वते K_4 $B_{0.1.4.5}$ Da M_2 मनुजास् T_2 G_1 तदा (for तत) — ^{c}) K_8 काम (for कामो) D_4 T_1 G_{2-4} नामपरस्, G_1 नामापरास् (for °परस्) — ^{d}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.8}$ प्रत्य(Dn_2 °ति)पद्यत (for सम°)

19 ^{a}) M_4 कास्तु (for तास्तु) T_1 स तास्तु कामस प्राप्तान्, $G_{2.3}$ तास्तु कामाभिस° — ^{b}) $K_{3.5}$ D_4 [अ]भिसंश्रित, V_1 B Da Dn $D_{2.3.6-8}$ S (except G_1) [अ]भिसंस्पृशत् (Dn_2 T_1 °न्) (for समस्पृ°) — ^{c}) K_3 रक्षाश्च, $M_{1.3}$ रक्तास्ते K_3 D_4 -जानस्ते, Da नद्व (Da_2 °त), T G_1 -जानत (G_1 °त) (for -जानन्त) — ^{d}) B Dn $D_{4.8}$ कार्याकार्ये (for °कार्यं)

20 ^{a}) $Ś_1$ K_4 D_1 अगम्यगमन, D_8 आगम्या° — ^{b}) B_1 वान्यावाच्यस् Da युधिष्ठिर (for तथैव च) — ^{c}) Da तथैव भक्ष्याभक्ष्य च — ^{d}) V_1 Da च नात्यजत्; $D_{2.3.5.6}$ च नाध्यगन् (D_2 °त्), D_8 न चात्यजन्, $M_{1.3.4}$ न वेत्यजन् (for च नात्य°)

21 ^{a}) B_1 विस्मृते, D_4 विद्रुते, Ca विप्लुते (as in text) V_1 $B_{0-2.4.5}$ Da Dn D_8 वै (for ऽस्मिंस्) B_3 विप्लुते नरके चैव — ^{b}) V_1 B Da Dn D_8 ब्रह्म चैव (V_1 व) (for ततो ब्रह्म) K_4 ततो ब्रह्म णनास ह (sic) Ca cites ब्रह्म (as in text) — ^{c}) K_5 नाशात्तु, B_1 °द्धि K_4 M_2 ब्राह्मणो — ^{d}) K_3 D_{2-6} उपागमत्; K_5 उपागत; B_1 अयागत (for गमत्),

22 V_1 reads 22^{ab} on marg — ^{a}) D_8 धर्मेण (for धर्मे च) — ^{b}) K_1 वेदास्, M_2 देवास् (for देवास्) D_7 T_1 $G_{3.4}$ M_3 [अ]थाविशत् (for °गमन्)

C 12 2144
B 12 59 23
K 12 58 23

प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयार्दिताः ॥ २३
भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।
ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५
अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ २६
अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह ।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥ २७
तानुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥२८
ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ २९
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः ॥ ३०

K8 5 V1 B Da Dn D2–6 8 M1 8 4 देवां(D6 चेदा ; D8 दोपा)श्वास समाविशत्. — c) M4 ततस्ते (for ते ब्रह्मा)

23 a) K5 V1 B Da Dn D8 प्रसाद्य (for प्रपद्य) D5 om ते T3 G1 तं (for ते) — b) Ś1 K1 V1 Da D2 3 5 6 Ca देवलोके; K5 B0 3–5 Dn D6 T3 देव लोक ; B2 देवा लोके, D4 G1 M2 देवलोक (for देवा लोक) — c) K4 D1 प्राजलया — d) K3 5 V1 B Da Dn D4 7 8 S दुःखवेग(D8 T2 G1 °शोक) समाह(B5 °हि)ता ; D2 3 5 6 दुःखावेशसमाहिता·.

24 b) K2 3 5 V1 B Da Dn D4 6–8 S ब्रह्म (for नष्टं) Dn2 लोक (sic) (for ब्रह्म) — c) G1 लोभान् (for लोभ) — d) B1 ततो भयमुपाविशत्

25 b) K2 3 V1 B Da Dn D7. 8 S (except G1) व्यनशद् (for ऽप्य°) V1 D3 5 6 M1 3 ईश्वर·, D1. 7 G1 ईश्वर — c) D1 स, D7 S तु (for स्म). D7 यात — d) K4 मर्त्यस् ; D2 3 5 6 मर्त्यास् (for मर्त्यैस्) B1 मर्त्यास्ते भुवनेश्वर; S मर्त्यैस्त्रि(G1 °न्यस्त्री)भुवनेश्वरा

26 a) Ś1 वासम् (for वर्षम्) V1 अहो वर्षामहि वय, B0 4 5 G1 M1–3 अधो हि वर्षा(G1 °र्ष)म वय, B1 2 Da Dn अधो वर्षे(Dn °र्षा)महि (Da °ही) वय, D7 T G2–4 M4 अधोभिवर्षास्तु (D7 M4 °म) वयं — b) K2 V1 B3 Dn नरास्, K3 5 D4 S भौमास्, B2 Da D8 भूतास् (for मर्त्यास्) Da Dn1 G3 तूर्ध्वं, D1 चोर्ध्वं (for तूर्ध्व-) D8 प्रहर्षिण (for प्रवर्षिण) Ś1 मर्त्याश्चोर्ध्वप्रदर्शिन· ; K1 अभ्यस्तूर्ध्वाप्रदर्शिन ; B1 भूतश्चार्धं प्रवर्षिण ; D2 3 5–7 भौमादूर्ध्वं(D7 °वूर्ध्वं)प्रवर्षिणा (D7 °ण); Cv भौमास्तूर्ध्वंप्रहर्षिण . — c) Ś1 K1. 5 D8 -व्युपरमं (K1 °मंस, K5 °मस ; D8 °मा), D7 ध्युपरमात् ; Ca -व्युपरमात् (as in text) Da D4 T2 G1 M1. 3 क्रियाभ्यु(D4 G1 °ध्यु)परमात्ते(Da1 °मास्ते ; Da2 °मात्वे ; D4 °मस्ते)षा — d) Ś1 K1 D1 एते ; D4 अतो (for ततो) B0 संशय·

27 a) Da तत्र, D8 अथ (for अत्र). B0 D4 G1 M1 3 4 निश्रेयस ; D1 संश्रे°, D7 नि श्रेयसे, Ca °यस (as in text) D2 3 5 6 M2 यत्तत् (for यन्नस्). — c) K4 D4 7 G1 M प्रसाद ; T1 G2–4 -प्रसादात् (for प्रभाव-) K1 2 4 समुत्थान· (for °त्थोऽसौ) — d) Ś1 K2 प्रभवो, K3 5 V1 B Da Dn D1 2 6 8 स्वभावो ; G1 प्रभावे (for प्रभावो) Ś1 K2 4 [s]सौ, D1 मा (for नो) B1 नचश्यति, D7 S भवत्वयं (D7 G3 4 °त्यय, M1 3 4 °त्युत) K1 प्रभवोसौ विनश्यते

28 Before 28, D2 3 5 6 ins भीष्म उवाच — a) D7 स्मरन् (for सुरान्) — b) B0 3–5 G1 तदा, D1 T2 तथा (for ततः) — c) K1 Da श्रेयो हि D4 प्रय विष्यामि (for चिन्तयि°) — d) G1 (before corr) M1 3. 4 श्यैतु (for व्येतु) K1 नरर्षभा·, D7 S सुरोत्तमा (for सुरर्षभा·).

29 a) K5 D2–6 -सहस्रस्य (for सहस्राणां) Ca cites सहस्रशत Cv as in text — b) G1 स बुद्धिज, Cv cites स्व° (as in text) — c) D8 अत्र (for यत्र) Da तथैवात्र, D2 4 °वार्था — d) K2 V1 B Da Dn M चैवाभि (for चैवानु) D2 3 5 6 G3 वर्तिन (D6 G2 °त·) (for वर्णित·)

30 a) D8 विश्रांतो (for विख्यातो) — b) B3 T G गुण (for गण) D8 T1 G3 एव (for एष) D7 स्वयंभुवः — c) B0 एवाह ; B2 Da M इत्येष (for इत्येव) — d) D1 पृथगत· (for °गर्थ·) K1–3 5 V1 B Da Dn D2–7 T2 G1 2 4 M पृथग्गुण (Da °णा) (for पृथग्गण)

31 a) K5 T2 [अ]स्ति (for [अ]पि). B1 D8 त्रिवर्गो- D8 °र्गो)स्य· ; Da °र्गाख्य (for °र्गोऽन्य·) Cv as in

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३
अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥ ३४
साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥ ३५
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥ ३६
संधिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः ॥ ३७
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८ C 12. 2159 B 12. 59. 38 K 12. 58

---

text — [b]) B1 व्यक्त, D4 प्रोक्ता (for प्रोक्तः) D2 तथा (for तम°) — [c]) Ś1 K4 गुणो (for स्थान°) D4 G1 M1. 2 वृद्धि (M1 °द्धी) (for वृद्धिः) Da क्षय D1 चैवं, M2 चेति (for चैव) — [d]) K5 D4 त्रिव र्गाद्य (for °र्गश्च) Ś1 K1. 4 D1 चेति, D4 चेप; D5 चापि (for चैव) D8 ददता

32 [a]) G2 तु (for the first च) — [b]) Ś1 K1 D1. 7 T [श्च]प्युपाय°, V1 ह्युपाया°, B2 Da स्युपाया ; M2 उपाया° (for [श्चा]प्यु°) Ca cites उपाया° Dn2 कृतम् (for कृत्यम्) — [c]) K1 D1 T2 G1 सहाय°, D2 3 5 6 साहाया° Da1 करण (for कारण) K1. 2 4 D1 चेति (for चैव) D7 M सहाय(M1. 3 °य)करण चैव — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1-6 वर्गोयं, D8 त्रिवर्गो, Ca षड्वर्गो (as in text) T2 G1 नियत° (G1 °त) (for नीतिज°)

33 [a]) K1 चान्वेक्षिकी, D4 T2 G1 चान्वीक्ष(T2 °क्ष्य)की, Ca °क्षिकी (as in text) — [b]) G1 त्रि- वार्ता (for वार्ता च) Ca cites वार्ता (as in text) — [c]) Ś1 K1 D1 तु (for च) — [d]) K4 Da प्रद र्शिता° (for निद°)

34 [a]) D7 T1 G2-4 M1-3 लिप्सा ; G1 M4 -लिप्सा (M4 °प्सा) (for -रक्षा) Dn2 D7 G3 प्रणिधि (for -प्रणिधी — [b]) Bo 2 3 Dn D7 T1 G M4 लक्षण, Da1 दारुण (for रक्षणम्) — [c]) M1. 3 चाराश्च विवि- धोपाया — [d]) V1 B (except B2) Dn1 D1 प्रणिधेय, G3 4 प्रणि(G3 °णी)तश्च (for प्रणिधिश्च) Ca cites प्रणिधि° B1 सपृष्टक (for पृथग्विध)

35 [a]) K2. 4 D1 7 S चैव; K5 V1 B (except B1) Da Dn D6 भेद° (V1 B1 D6 °द); D5 चैव° (for चोप) B2 Da च दान, D7 -प्रदान (for -प्रदान) — [b]) K6 V1 B (except B1) Da Dn D6 8 M2 ततो, G3 छोमो (for भेदो) K3 D4 पादवा°, V1 Bo-4. 6 m Da Dn D1. 7 8 पार्थिव (Bo D7 °व°), B5 भारत (for पाण्डव) — [d]) Ś1 K1. 2 4 D1 समुदाहृत, Bo °पाहृता, D7 T G2 M1. 3 °ढाहृता (for °दाहृता)

36 [a]) Dn2 कृत्स्न — [b]) D7 S मन्त्र (for तथा) Ś1 K (except K5) D1. 8 वेदार्थ; T2 G1. 4 M2 भेदोर्थं; M1. 3 4 भेदोस्य (for भेदार्थं) D3 5 वा (for च) — [c]) K (except K1) B Da Dn D1 4. 7 8 T G2-4 विभ्रम(B1 °मा)श्च, D2 3 5 6 विभ्रमाच्च, G1 M वि भवश्च (for विभ्रंशश्च) K1 Dn2 (before corr) D7 8 मन्त्रश्च — [d]) G1 (before corr) सिद्धि° (for सिद्ध्य) Da तत्फल

37 [a]) D8 मायश्च, G1 M4 सिद्धिश्च (for संधिश्च). Ś1 Da D2 4 Ca विविधाभिख्या (Da1 D4 °ख्यो, D2 °ख्या); K2 3 B1 Dn D6 T2 G1 त्रिविधाभिख्यो (D6 °भीख्यो; G1 °भिख्या), V1 B3 4 त्रि(V1 वि)विध° ख्यातो (for विविधाभिख्यो) — [b]) K1. 4 मन्त्रस्य (for मध्यस्) T G2-4 तथा सम°; M समस्तथा (for तथोत्तम°) Ca as in text — [c]) V1 B2 4 Da1 D2 भय, B1 उप, G4 विधि (for भय) D2 3 5 6 सत्कार- (for -सत्कार) K5 V1 Bo 2-5 Da Dn D7 G1 -वित्ताख्यं; B1 D3 5 6 T1 G3 4 -चिताख्य (B1 °ख्य) (for वित्ताख्य) — [d]) K2 V1 Bo 2-5 Da Dn परिवर्णित, B1 D4 °वर्णिता°; D2 3 5 6 G1 °कीर्तित (for °वर्णित°)

38 Ś1 K1 2 4 D1. 7 T1 om (hapl.) 38[a]-39[b] — [a]) V1 यात्राकालाश्च — D8 om. (hapl.) 38[c]-40[d] — [d]) B2 Da तथास्म (for तथार्थ-) T2 -विजयस्तथा; G1 -विजयावहा (for °श्च ह)

39 D8 om 39 (cf v l 38) Ś1 K1. 2 4 D1. 7 T1 om. 39[ab] (cf v l 38) — [a]) B1 G2 असुर(G2 °रा) श्च, G1 आसुरैश्च — [b]) K5 Da D2-6 S (T1 om.)

C 12 2160 B 12 59 39 K 12 56 39 आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ३९
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥ ४०
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥ ४१

अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥ ४२
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥ ४४

कार्त्स्न्येन परिवर्णित (D2 G1 °वर्तित, D3 5 6 कीर्तित) —c) M रक्षण (for लक्षण) Da1 पंचवर्गश्च, D7 पचवर्णस्य; Ca °वर्गस्य (as in text) —d) Ś1 K1 4 D1 G1 M1 3 4 विविध; D7 T1 G2-4 द्विविधं (for त्रिविधं) Ś1 K1 2 4 Da D1 चानु (for चात्र). M2 द्विविधस्यात्र वर्णितं

40 D3 om 40 (of v 1 38) —a) D2 om (the second) प्रकाशश्च —b) K1 2 4 D1 परिवर्णित, D7 °चोदित, M2 °कीर्तित (for °शब्दित) —c) V1 चात्र (for तत्र) —d) K2 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D6 गुह्यश्च, B1 गुह्यार्थो (for गुह्यस्तु). Dn1 वसु (for बहु-).

41 a) T2 रथ D4 T2 नाग D7 हयश्चापि (for हयाश्चैव) —D7 om (hapl) 41c–47d. —c) K4 D1 3 5 6 G3 वृष्टिर्, D2 दृष्टिर्, G1 विपीन्, G4 पष्टिर् (for विष्टिर्). Ś1 भांड शराश्; K1 भावश्चरश्; K4 D1 भक्तं च(D1 °क्तश्च)राश्, B1 चापश्चराश्, Da नावश्चरश्, G1 नावचराश् (for °श्चराश्) Bo Dn चेह, Da चैह (for चैव) V1 वृष्टिर्नावश्चराहश्च, D3 विष्टिं स्वविश्चराश्चैव —d) Ś1 K1 4 D1 दैशिक (for देशिका) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 इति (for पथि). K2 5 V1 B1-4 Da Dn चाष्टम; K3 D4 काष्टकं, D1 वाष्टक, D3 चाष्टका, T G चाष्टम (for चाष्टकम्)

42 D7 om 42 (of v 1 41). —a) G2 अहानि (for अङ्गानि) —b) Da प्रकारानि; M प्रकाशस्य (for °शानि) K4 बल तत, B (except B2) बलस्य च; Da2 रूपस्य तु (for बल°) G2 प्रकाशातिबलस्य तु —c) B4 Da1 D1 [अ]जगमश्, G1 -[अ]जगमं (for [अ]जङ्गमाश्). D1 चोक्तश्; D3 चैकास् (for चोक्ताश्). —d) K5 पूर्ण, D3 तूर्ण (for चूर्ण) B1 S -योग (for -योगा)

43 D7 om 43 (of v 1 41) —a) D1 स्पर्शैश् V1 B1 D3-5 G3 चाभ्यवहार्यै; B4 दाभ्य°; Da वाभ्य°; D3 T2 G1 चाभ्यवहारे (for °वहार्ये) V1 Bo, 1 4 5 Da D2-6, 8 वा (for the second च) —b) Ś1 K1 D1 M4 [अ]प्युपांशु, V1 D2 3 5 6 T2 तुपांशुर् (for [अ]प्यु°) Bo 3-5 त्रिविध, Da विविधो, D4 8 द्विविध, G1 विविधा —After 43ab, S ins

126* क्रीडापूर्वे रणे द्यूते विस्रम्भेण समन्वितम् ।
उक्तं कैतव्यमित्येतदुपायो नवमो बुधैः ।
उपेक्षा सर्वकार्येषु कर्मणां करणेषु च ।
अनिष्टाना समुत्थाने त्रिवर्गो नश्यते यया ।
इन्द्रजालादिका माया वाग्जीवनकुशीलवैः । [5]
सुनिमित्तैर्दुर्निमित्तैरुत्पातैश्च समन्वितम् ।
दम्भो लिङ्ग समाश्रित्य शत्रुवर्गे प्रयुज्यते ।
शाठ्य निश्चेष्टता प्रोक्ता चित्तदोषप्रदूषिका ।

[(L 1) T1 G विस्रमण- (for °म्भेण) G2 समन्वित —(L. 2) T1 G3 कैतकान् (for °व्यम्) M गुणै (for बुधैः) —(L 3) Cv cites prior half as above —(L 4) G1 2 यथा (for यया) —(L 5) G1 रूपशील (for वाग्जीवन-) —(L. 6) T1 स्व- (for सु-) Cv cites prior half as above T2 G1 2 M समन्विता (for °न्वितम्) —(L 7) T2 G1 M2 सागो, G2 संगो (for दम्भो) M1 3 शत्रुवर्गं (for °वर्गे) —(L 8) T2 कार्यं, M3 शाठ्यान् (for शाठ्य) T2 चित्तदोषप्रदोपकौ, G3 °प्रदूशिका, G4 °प्रदोपका, Cv °दूषिते (for the post half)]

—c) K1 अरिं K2 5 V1 B3 Dn T G2-4 M1, 2 मित्र (for मित्रम्) Ś1 K1 D1-3 5 6 उदासीनम्, K3 D4 °सीना (for °सीन) —d) Bo 5 इत्येव (for इत्येते) Ś1 K1, 4 D1 [ऽ]प्युप-, T1 G2-4 त्वनु, G1 परि- (for ऽप्यनु)

44 D7 om 44 (of v 1 41). —a) K3-5 V1 Bo-2 Da D2-6 8 S कृत्स्नो (for कृत्स्ना). B1 मार्गा, Da1 मार्गे, Da2 मार्ग (for मार्ग-) K5 V1 Bo 2 5 Da1 D3-6 S -गुणाश् (for गुणाश्) —b) B1 Da D2-5 S भूमिगुणश्; D1 3 °गणाश् (for °गुणाश्) D2 3 5 6 य (for ह). —c) K4 D1 6 3 M2 आत्मा (for आत्म) D3 आकार (for आश्वास). —d) Ś1 K2, 4, 5 D1-6 T2 G2-4 M स्पर्शानां; V1 Bo, 1 3 4 m, 5

कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणा पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६
बलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥ ४७
तथा खातविधानं च योगसंचार एव च ।
चौराटव्यबलैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ४८
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ४९
दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।
आरोधनेन भक्तस्य पथश्चोपार्जनेन च ॥ ५० C 12. 41 B 12. K 1.

Da Dn M2 सर्गाणा, B3 सगाना, B4 स्वङ्काना, D8 गर्गाना, G1 स्पर्शन (for स्पशानां) K1 चानु-, M3 क्षन्व- (for चान्व)

45 D7 om 45 (cf v l 41) G1 om (hapl) 45^{a}–47^{b} D5 reads 45^{a}–46^{b} twice — a) V1 चैव, M2 वापि (for चापि) Ś1 K2 4 कल्पा (Ś1 °ल्प) नानाविधाश्चापि, D8 कल्याणतां विधाश्चापि — b) K1 पुनाग (for नृनाग) D3 5 -नर (for -रथ) V1 नृरथनागवाजिना — c) K3 D4 विविधामिज्ञा, K4 °भेदा, V1 °भक्षा; Dn2 °भक्ष्या, D1 6 8 °भिक्षा (for °भिख्या) Cv as in text — d) Bo Da विविध (for विचित्र)

46 D7 G1 om. 46 (cf v l 41, 45) For the repetition of 46^{ab} in D5, cf v l 45 — a) D8 उत्पत्याश्च (for उत्पाताश्च) D2 3 5 सुयुद्धं (for निपाताश्च) Ś1 K1 2 4 D1 उत्पातविनिपाताश्च — b) Bo सयुद्ध, D2 3 5 तथैव (for सुयुद्ध) K1. 2. 4 5 Dn D1. 4 सुपलायित (K4 °न); M अपलायन (for सुप°) B5 विविध युद्धकौशल, D8 सुयुद्धसपलायिन — c) K4 Bo 5 D2 3 5 T G2–4 शास्त्राणा, Da अस्त्राणां (for शस्त्राणां) K (except K1) B Da Dn D2 3 5 6 T G (G1 om.) M4 पालन, V1 यापन, D1 पातन, D8 पावन (for पायन-)

47 D7 om 47 (cf v. l 41), G1 om 47^{ab} (cf v l 45) Before 47, D8 ins भीष्म उवाच — a) T2 बलं (for बल) K3 5 V1 B1–3 Dn D1 T2 °युक्तं च, Bo 5 °निर्मुक्तं; B4 °नियुक्त, D2 3. 5 6 °सूक्तं च (for °मुक्त च) D8 बलवास न मुक्त च — c) Ś1 K1. 2 4 D1. 6 पीडनास्पद(D6 °यत)कालश्च, V1 B Da D3 पीडा चा(B1 °डाश्चा)पदकालश्च (Bo °लस्य, B1 °लाश्च); Dn1 S पीडायास्पद(Dn1 °डा चास्कद ; T2 °डाया स्पष्ट, G1 °डायास्पष्ट, M2 °डा चास्पद)कालश्च — d) K5 V1 B Dn पत्तिज्ञानं, Da पत्ति(Da2 °त्ति)तानश्च (for भयकालश्च)

48 a) K3–5 V1 B (except B1) Da Dn D3 G3 M2 [आ]ख्यात, D1 3 5 6 [आ]ख्यान-, D7 T G1 3 4 M1. 3 4 [आ]घात- (for खात) B5 -विखात, D7 T2 G1. 3 -विघातं (for विधान) Cv तथा यानत दास्व च — b) K3 5 B2 3 D4 योग (for योग) V1 (sup lin as in text) -सधान, B1 सधार; B3 Da -सधानम्, G1 -सचर (for -संचार) — c) K1 चौराटव, K3 D4 चौराटवि, K4 चौराटविक (hypermetric), T1 G2 3 चोरा अपि; G1 चोरादपि, G4 M चोराटवी- (G4 °राट-) (for चौराटव्य) K3 -बलद्श्, G2 -बलाश् (for -बलैश्) K2 चौराटवलविकैश्चोग्रै (hypermetric), K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 T2 चो(Da1 Dn1 D2 6 चौ)रैराटविकै°, D1 चौराधविवल°; D7 घोरा अविह्लै°; D8 चौरोराटविकाश्चाग्रै — d) G2 -राष्ट्राव (for राष्ट्रस्य) Da2 पीडने

49 a) K2–4 Bo 2–5 Da D4 रसदैश्, B5 m विषदैश्; D1 गवदैश्, G1 भरदैश् (for गरदैश्) B1 अग्निदेवमथपर्यै°, D8 आग्निदो गरिदश्चैव — b) K1 प्रतिकूलक-, T2 प्रतिरूपित- (for °रूपक-) K5 B Da Dn -कारकै, G1 M चारिकै (G1 °तै) (for -चारकै) V1 विप्रतिकाररूपकै — c) Da D4 श्रोणि, M1 3 4 श्रेणी- (for श्रेणि) Da1 मुख्याप- (for -मुख्योप) B4 -जातेन, D6 7 T1 G2–4 -तापेन, D8 -जायेत, G1 (by corr) पादेन (for -जापेन) D1 श्रोणिमुख्योप्रजायेन (sic) Cv as in text — d) Ś1 व्यूवधश्, Ś1 (sup lin) K1 वीवधश्, K3 वीरुध, Dn3 वीरुधोच्; D4 °धाश्, D7 T G M1 3 4 विविधच् (G1 °श्), M2 विवधश् (for वीरु°) D8 चैधनेन (for छेदनेन)

50 a) K1 lacuna, D2 3 5 6 [अ]पि (for च). Bo 4 सह्रागानाम् (for च नागानाम्) — b) K3 V1 Da Dn T2 G1 2 M आतक, B2 D7 T1 G3. 4 आतग; D6 नाशका- (for साशङ्का) — c) K2 4 5 V1 B D (except D3 5) T2 G2 M2 आराधनेन, G1 आयो° (for आरो°) Cv आराधनेन भक्तस्य — d) K1 D2 पत्युश्, D4 पत्यश् (for पथश्) K3–5 V1 B Da Dn D1 6 8 प्रत्ययोपार्जने(Dn1 °र्जिते)न च, D3 ~ पत्यु

C 12. 2172 B. 12. 59. 51 K 12. 58. 54 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धिसमञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥ ५१
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥ ५२
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य संचयः ॥ ५३
अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।
अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसङ्गिता ॥ ५४
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।
कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥ ५५
दुष्टेङ्गितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ५६
अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥ ५७

श्चोपार्जवेन च, D7 S प्रत्यश्चो(D7 प्रत्यश्चो ; T1 G2–4 पत्यश्चो)पग्रहेण च

51 a) D2 3 5. 6 सर्वांगस्य (for सप्ताङ्गस्य) T2 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य) D7 सप्तस्यांगस्य राज्यस्य — b) K1 ह्रस्व , K2 ह्राद-, K3 D4 ह्रासो, K4 ह्रास (for ह्रास) V1 B Da Dn Cv -वृद्धी , D4 वृद्धि (for -वृद्धि). D7 S -समीक्षण; Cv समञ्जसम् (as in text) — c) Dn1 कृत , D8 भूत (for दूत-). K3 4 V1 Bo. 2–4 Da Dn2 D1. 4 8 योगाश्च; K5 -संयोगो, B5 D2 3 5. 6 संयोगात्, Dn1 -योगाच्च, G1 M4 -योग च (for योगश्च) B1 दूतस्य सन्नियोगाच्च — d) B5 D2 3 5 6 स्व(B5 D5 स)राष्ट्रस्य; D7 G1 राज्यस्य च, D8 दर्भस्य च (for राष्ट्रस्य च). B1 राष्ट्रस्य वधवधन.

52 b) Ś1 K1 4 D1 चोप-, K3 D4 -भिन्न-, K6 V1 D8 M3 4 प्रोक्त, D2 3 5 चित्त , D7 श्रोत्रं, M2 चैव (for चोक्त) K1 (sup lin) -प्रवंचन, Da प्रयोजनं, D8 प्रपचक (for प्रपञ्चनम्). — c) K1 अवमर्द , Dn2 M3 4 °मर्द- (for °मर्द) K2 D1 प्रतीपातस् (for °घातस्) — d) V1 Bo 2 3 Da Dn D8 M2 तथा चैव (for तथैव च). D2 3 5 बलीयसा.

53 a) K4 Da व्यवहारा (Da1 °रा) V1 Bo 5 च सूक्ष्मश्च; Da D1 सुसूक्ष्माश्च, D7 G2 स सूक्ष्मश्च; D8 सुरक्षाश्च G1 व्यवहारस्य सूक्ष्म च — b) D6 संगि (for तथा) Da1 T2 कटक , D4 करक , D7 कर्णक ; Ca कण्टक° (as in text) K5 -योधन (for शोधनम्). — c) K (except K4) V1 B2–5 Da Dn D1 M2 श्रमो; Bo 1 D8 समो, D2 3 5 6 श्रम (for शमो). D7 छायाम- (for व्यायाम-). — d) K2 3 Bo. 1 2 (marg as in text) 3 Da Dn D4 G2 M2 त्यागो, D2 3 5–7 T1 G1 3 4 M1 3 4 योग (for योगो) D7 द्रव्यश्च V1 B Dn D8 संग्रह ; Da संशय , M4 संचयं

54 a) D1 अनृतानां, D7 आहूतानां ; T2 अहतानां (for अभृ°) D1 तरण (for भरणं) — b) Bo D7 T2 भूतानां (for भृतानां). K4 °रक्षण (for °वेक्षणम्). D8 भृतानां च स्वमेक्षणं — c) K5 D2 3 5 6 अर्थकाल-, D7 S अत(D7 अन्य ; T2 G1 अत्य)काले (for अर्थ°) V1 B Da Dn अर्थ(B1 °न्व)स्य काले दान च. — d) K3 व्यसनेष; V1 Bo 2–5 Da Dn °ने च (for °नेषु) K3 D7 8 T2 G1 2 प्रसंगिता (D3 °त); Da [अ]प्रसगता (Da1 °ता), D2 3 5 [अ]प्रदर्शिता (for °सङ्गिता). B1 व्यसनेवार्थसंगिता

55 a) K5 यथा (for तथा). D7 राजन् (for राज). M1. 3 -गुणाश् D1 om चैव M2 चैव — b) M1 3 -गुणस् (for -गुणाश्) V1 B Da Dn च ह; D7 3 S तथा; G1 (before corr) तदा (for च ये) — c) D3 4 7 8 S (except G1, 4) करणस्य (for कार°) D2 3 m 6 त्रिवर्गस्य, D3 5 तु केतुश्च, D8 स्वकर्तुश्च (for च क°) V1 B Da Dn कारण च त्रिवर्गस्य (Dn1 °श्च) — d) Da D4 गुणा (for गुण) Bo दोषैस् (for -दोषास्)

56 a) K3 D7 G1 दुष्टेंगितश्च (K3 °तां), V1 Bo 2–4 Da2 Dn2 दुष्टेप्सित, B5 D2 3 5 6 दुश्चेष्टित, Da1 Dn1 दुष्टे स्फी(Dn1 स्फि)त, D8 दुष्टेगीतं (for दुष्टेङ्गितं). — b) D2 वृद्धि चैव, D3 5 वृद्धिश्चैव, D7 T2 G1 विविक्ति(D7 °क्ति)श्च (for वृत्तिश्चैव) Dn [अ]नुवर्तिना (for °जीविनाम्) — c) D2 3 5 6 शंकि(D6 शक्ति)त्व हि (for °तत्व). — d) Ś1 K1 2 4 D1. 2 6 8 प्रदानस्य; K3 D4. 7 प्रसादस्य (for प्रमा°) Da2 lacuna, D7 8 वि (for च) Ś1 वर्णन, K5 वर्जने.

57 a) K1 D7 अलुब्ध-; T1 G3 4 अलभ्य (for अलब्ध) V1 B Da Dn D3 3 5 6 -लाभो, D7 -लब्धा (for -लिप्सा). K1 लुब्धस्य — c) Da2 om प्रदान च M4 प्रसाद च D8 त्रिवृद्धस्य; T2 प्रवृ° (for विवृ°) — d) K3 विवृधत् (for विधिवत्) K2 V1 B1. 2 Da Dn D1. 6 तत , Bo. 3–5 D2 3 5 T2 M1 3 4

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।
चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥ ५८
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥ ६०
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽथार्थदूषणमेव च ॥ ६१

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥ ६२
चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधःकर्मान्तनाशनम् ।
अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥ ६३
पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधां वर ।
उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि षट् ॥ ६४
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥ ६५ C 12 21 B 12.59 K 12.

तदा (for तथा)

58 [a]) K1 संस्पर्शो, K2 समतो, D7 ससगो (for विसर्गो) Bo 1 4 5 [ऽ]स्य च (for ऽर्थस्य) Da1 धर्मार्थि, D7 धर्माणाम् — [b]) K3 D3 lacuna, D2 **र्थं (for अर्थार्थं) K3 कामहेतुता, D7 M1. 3 4 °हैतुक, D8 °हैकक; T G M2 °हेतुक (for °हेतुना) V1 B Da Dn कामहै(V1 B4 5 Da1 °हे)तुकमुच्यते — [c]) K2 3 V1 B Da Dn D1 चतुर्थं, D4 चातुर्थो (for चतुर्थो) D1. 4 व्यसनाघात (D1 °तो) — [d]) B1 Da तच्चैव (for तथैव) G1 [अ]र्थ- (for [अ]त्र) K1 D3 [अ]नुवर्णिता, V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 °वर्णित, Dn2 °वदित (for °वर्णित)

59 [a]) D7 G1 तवोग्राणि (for तथो°) — D8 om 59[cd] G4 om. (hapl) 59[c]–61[b] — [c]) Cv as in text — [d]) D4 om (hapl.) from न्यत्र up to कामजा (in 60[c]) K3–5 D1. 7 T2 G2 चैव हि; G3 वै जहि (for चैव ह) Bo 5 व्यसनानि तथैव च

60 G4 om. 60, D4 om up to कामजा in [c] (for both, cf v 1. 59) D5 om 60[c]–70[c] — [a]) Da2 मृगयाख्यास्, G1 °याक्षस (for °याक्षास्). — [b]) K5 त्रयश्च (for स्त्रियश्च)

61 D5 om 61 (cf v 1 60) G4 om 61[ab] (cf. v 1 59) D3 om (hapl.) 61[a]–71[b] — [a]) Da1 वाक्पारुषं — [b]) D7 दांड (for दण्ड-) — [c]) B1 विग्रहस् (for निग्रहस्) V1 Bo 2–5 Da Dn निग्रहोथा (Da निग्रहोर्या, Dn1 विग्रहोया)त्मनस्त्यागम् (B2 Da °गो) — [d]) K1 5 D4 [ऽ]प्यर्थं, K2 4 B1 D1–3 6 7 T G ह्यर्थ-, K3 चार्थं, V1 Bo 2–5 Da Dn अर्थ (for ऽथार्थ-) G2 -दूषण

62 D5 8 om 62 (cf v 1 60, 61) — [a]) K1 विविधानीव, M4 °धाश्चैव (for °न्येव) — [b]) D7 वर्जिता (for वर्णिता) — [c]) K1 अवमद, Bo अप मर्द, B1 अवमर्द, M3 4 °मर्द-

63 D5 8 om 63 (cf v 1 60, 61) — [a]) K1 आमदो, D7 T2 G1 M3 4 उन्माथो, G2 आमोदो (for आमर्दो) K6 V1 B Da Dn चैत्यद्रुमाव(V1 °वृक्षाव, B1 °क्रमाव, B4 °द्रुमाप)मर्दश्च — [b]) B4 वोध- (for रोध-) K4 -धर्मांत-, D3 -कर्मांतु-, G1 -कर्मांग- (for कर्मान्त-) K3 6 V1 B Da Dn D1 2 6 रोधकर्मानुशासन (B1 °साधन, B3 °शासन; B4 °नाशन). Cv as in text — [c]) K2–4 Dn1 D1 अपस्कारो, K6 V1 Bo 2–4 D7 T G1. 3 4 उपस्कारो; B1 Da2 G2 M उपस्करो, Da1 उपकारो, Dn2 D3 अवस्करो, D2 6 अवस्कारो, D4 अवैस्कधा (for अप स्करो) D1 [ऽ]र्थं (for ऽथ) V1 Bo 2–5 Da Dn1 वसन, B1 दमन, D7 S वमन (for गमन) — [d]) G1 तथोपास्याथ, M3 तवोपास्या च D1. 7 T G1 M1. 3 वर्णिता K2–5 V1 B Da Dn D2 3 6 तथो(Da2 °तो) पायाश्च वर्णिता, M2 तथोपास्यापवर्जिता

64 D5 8 om 64 (cf. v 1 60, 61) — [b]) K (except K3) V1 B Da Dn D1 6 7 T G M2 युधि-ष्ठिर (for युधां वर) — [c]) Ś1 तु (for च) Da विस्तानां (for द्रव्याणां) — [d]) Ś1 परमर्दं च, K3 4 V1 B Da Dn D1 परि(K4 °र-, V1 B2 Da °रा) मर्दश्च, D7 परमर्माणि, M1–3 °मर्माय (for °मर्म च) G1 च (for षट्) K1 परमेद शतानि षट्

65 D5 8 om 65 (cf. v 1 60, 61) — [a]) Ś1 G1 om च — [b]) K3 5 V1 B Da Dn D4. 7 S [अ]भि-, D2 3 6 [अ]नु (for हि) — [c]) K1 2 D1–3 6 7 एकभावश्च, G2 एकीभावं, M2 °भावाश्च — [d]) K1 D4 प्राश, K3. 5 V1 B Da Dn D2 3 6 दान; D7 पार, T1 G2–4 जप, T2 G1 M -पाक- (for

C. 12. 2187
B. 12. 59. 66
K 12. 58. 69

मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ६७
प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥ ६९
रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥ ७०
द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७१
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥ ७२
मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ७३

प्रातर्) B_{0} होमो ; B_{1} मोह (for -होम-) D_{1} प्रादानमविधिज्ञाता (sic).

66 $D_{6\,8}$ om 66 (cf. v l 60, 61) — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $B_{3\,4}$ $D_{1\,4}$ M मगलालभनं चैव, T_{2} °रभणं चैव C_{a} cites मगलालभन, C_{ap} °लम्भनं (as in text) — ^{b}) K_{8} प्रतिक्रिया — B_{0} om. 66^{c}–71^{b} — ^{c}) $M_{1\,8}$ योजना (for -योजन).

67 B_{0} $D_{6\,8}$ om 67 (cf v l 66, 60, 61) — ^{a}) K_{1} ययोत्थेय, K_{2} यथोत्थरत्न, K_{4} °त्केय, V_{1} B_{2-4} D_{a1} पथोत्थेय, B_{6} पयोत्थान, $D_{2\,3\,6}$ यथान्याय, D_{7} यथास्थेय, T_{1} $G_{2\,4}$ तयास्थेय, T_{2} $G_{1\,8}$ यथास्थेय (for ययोत्थेय) — ^{b}) K_{4} सत्यत्वे, $D_{2\,3\,6}$ सत्य (D_{3} °स्य) च, D_{7} सत्य त्वं (for सत्यत्व) K_{4} D_{1} गिरा , K_{5} G_{2} M_{4} गिरा M_{2} अत्यंतमधुरा कथा — ^{c}) D_{7} T $G_{1\,3\,4}$ उत्तमाना (for उत्सवानां) — ^{d}) G_{2} क्रिया $K_{1\,4}$ कैतव(K_{4} °न)जास्, D_{1} केतत्वजास (for केतन°)

68 B_{0} $D_{6\,8}$ om. 68 (cf v l 66, 60, 61) — ^{a}) D_{a2} परोक्ष $B_{1\,3-5}$ D_{n} प्रत्यक्षाश्च (D_{n1} °श्चा) परोक्षाश्च. — ^{b}) K_{8} V_{1} B (B_{0} om) D_{a} D_{n} $D_{4\,7}$ S [अ]थ, K_{6} [इ]ह (for च) — ^{c}) K_{4} V_{1} $B_{1,\,3-5}$ D_{n} G_{2} M_{2} वृत्तेर्, K_{8} वृद्धिर् (for वृत्तिर्) K_{5} भत्रति (for भरत) — ^{d}) K_{1} [अ]न्ववीक्षण

69 B_{0} $D_{5\,8}$ om 69 (cf v l 66, 60, 61) — ^{a}) $K_{3\,4}$ अदड्डि(K_{4} °ड्ड)त्व, D_{7} अदग्धवा ; T G $M_{1,\,3}$ अदृट्यता, $M_{2\,4}$ °ड्याना (°ड्यत्व) — ^{b}) G_{4} युक्त (for युक्त्या) $M_{1\,3}$ निपातिन (M_{3} °त) (for -निपातनम्) — ^{c}) K B (B_{0} om) D_{a} D_{n2} D_{2-4} $_{6\,7}$ T_{2} $G_{1,\,2}$ $M_{1\,2}$ अनुजीवीस्व($B_{2\,5}$ D_{a} °विपु, B_{4} °वीपु, $D_{2\,3}$ °विप्य ; D_{7} °घस्व)जातिभ्यो — ^{d}) V_{1} B (B_{0} om.) D_{a} D_{n} $D_{2\,3\,6\,7}$ S गुणेभ्यश्च समुद्भव (D_{a} °व)

70 B_{0} D_{8} om 70 (cf v. l 66, 61) D_{5} om 70^{abc} (cf. v l 60) — ^{b}) $K_{2\,3}$ V_{1} B (B_{0} om) D_{a} D_{n} $D_{3\,7}$ राष्ट्रस्य च, $D_{2\,6}$ राष्ट्रस्यै(D_{6} °स्ये)व (for स्वराष्ट्रस्य) — After 70^{ab}, K_{5} reads 71^{cd} — ^{d}) K_{8} D_{4} T_{2} द्वादशराजका, B_{1} $M_{1,\,3}$ °राजिका ; $D_{3\,5}$ °वाजिका, C_{a} °राजिका (as in text)

71 B_{0} D_{8} om 71 (cf v l 66 61) — ^{a}) K_{1} द्वासप्ततिर्, D_{7} S द्विस(G_{3} त्रिस्स)प्तति (for द्वासप्तति) V_{1} B (B_{0} om.) D_{a} D_{n} D_{2-6} -विधा, D_{7} -मतश्च (for मतिश्च) — ^{b}) V_{1} B (B_{0} om) D_{a} D_{n} D_{2-6} शरीरस्य प्रतिक्रिया (= 66^{b}) — K_{5} reads 71^{cd} after 70^{ab} — ^{c}) K_{8} दृश-, $D_{3\,5}$ ईश- (for देश-) — ^{d}) D_{n2} वर्तिता (for -वर्णिता) D_{7} S (except $M_{2\,4}$) धर्मं स(G_{1} स्व)मनुवर्णित

72 K_{5} reads 72^{ab} after 77^{ab} — ^{a}) K_{1} धर्माश्च — ^{b}) B_{1} चैव (for चात्र) V_{1} $B_{1\,2}$ D_{a} [अ]भिवर्णित (V_{1} °ता), D_{n1} $D_{4,\,8}$ [अ]नुवर्णिता (for °वर्णित) — ^{c}) $K_{3,\,5}$ V_{1} $B_{1\,4\,5}$ D_{n2} $D_{4\,6\,7}$ T_{1} $G_{3\,4}$ $M_{1\,3\,4}$ उपायाश्च V_{1} चात्म-, D_{8} T_{2} G_{1} चात्र (for चार्थ-) K_{4} उपायार्थैश्च लिप्सा च — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ D_{1} नीतिनिश्चया, K_{8} $M_{1,\,3}$ भूरिदक्षिण (K_{8} °णं), V_{1} $B_{0-2\,4\,5}$ $D_{2\,7}$ T G_{1} M_{4} °दक्षिणा, B_{3} D_{n} D_{3-6} M_{2} °दक्षिण, D_{8} हरिदामिता (for भूरिदक्षिणा)

73 ^{a}) D_{a} भूमे ; D_{8} वहु (for मूल-) D_{n2} मूलकर्माक्रियां चात्र — ^{b}) D_{8} वर्णिता V_{1} मायाश्चात्रानुवर्णिता , D_{4} M_{2} माया योगाश्च वर्णिता — ^{c}) $K_{3\,5}$ $D_{1\,4\,6\,8}$ श्रोतसाम् (for स्रोत°) K_{2} V_{1} B D_{a} D_{n} $D_{2\,3\,5\,6}$ चैव (for अत्र) — ^{d}) V_{1} दूपण, G_{1} वर्णितश्च K_{2} $B_{2\,5}$ D_{a2} D_{n} D_{5} [अ]स्थिरां(K_{2} °वां)भसां, K_{4} D_{1} स्थितां° ; B_{1} स्थिरांभसा, D_{8} छिपांसित, M_{1}

यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥ ७४
एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ७५
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥ ७७
दण्डेन नीयते चेयं दण्डं नयति चाप्युत ।
दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्रींल्लोकाननुवर्तते ॥ ७८
षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ ७९
नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ ८०
तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥ ८१
चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥ ८२ C. 12. 2262 B. 12. 59 141 K. 12. 58 150

3 4 ध्रुवामसा (for न्विरान्समसान्)

74 ^{a}) K_5 V_1 B D (except $D_{1,4,7}$) तु, M_2 [अ]थ (for च) — ^{b}) B_0 Dn_2 D_1 आत्म (for आर्यं) K_3 -चात्मन॰, M_2 वर्त्मना — ^{c}) K_4 तत्सर्वे — ^{d}) K_3 $D_{1,7}$ -शास्त्रेण, V_1 $B_{0,4,5}$ Da $D_{2,3,5,6}$ -शास्त्रेषु, B_{-3} Dn -शास्त्रेभि, D_8 -शास्त्रे तु, T_2 G_1 शास्त्रानु (for -शास्त्रेऽनु)

75 ^{a}) $D_{2,3}$ एव (for एतत्)

76 ^{a}) D_3 ल्लोकाय (for लोकस्य) — ^{b}) B_1 विसर्गं (for त्रिवर्गं) — ^{c}) D_2 नवनीते, Ca ॰नीत (as in text) D_3 यथा दध्नो (for सरस्वत्या) Cv as in text) — ^{d}) K_3 D_4 transp बुद्धि॰ and एषा K_1m $_{2,4}$ $D_{1,8}$ प्रकाशिता, B_1 Da D_7 T G प्रभाविता (for ॰विता) Cv as in text

77 ^{a}) D_3 ह्येष T_1 दडेन हि सता ह्येषा — ^{b}) D_5 -लक्षण (for रक्षण) — After 77^{ab}, K_5 reads 72^{ab} — ^{c}) D_7 रतो (for रता) — ^{d}) $Ś_1$ ननु (for अनु)

78 ^{a}) D_1 दडो न (for दण्डेन) K_1 नयते, B_1 निहतो, D_7 G_1 नियते V_1 $B_{0,2-5}$ Dn $D_{2,3,5,6}$ M_2 चेद, B_1 चेदो, Da चेद; T_2 G_1 चैतद्; G_4 चैव (for चेय) — ^{b}) D_7 दढे K_6 चाच्युत, V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ वा पुन॰, D_8 वाप्युत (for चाप्युत) Cv as in text — ^{c}) K_4 अति (for इति) K_3 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ ख्याता (for प्रोक्ता) — ^{d}) Da D_7 त्रिलोकान् (for त्रींल्लो॰) B_1 नु निवर्तते; B_3 Da Dn_2 D_6 अति॰; Dn_1 अभि॰, D_4 अनि॰, D_7 T G अवपत्स्यते, $M_{1,3,4}$ अनुप(M_4 ॰व)त्स्यते (for अनुवर्तते) $D_{2,3,5}$ ता लोको नातिवर्तते

79 ^{a}) K_4 D_1 षड्गुण्य — ^{b}) B_2 महात्मन — All MSS (except S_1 K D_1) read 79^{c}–85^{b} after 139 $K_{3,5}$ om 79^{c}–81^{b} D_4 om 79^{cd} — ^{d}) B_1 दक्षिणा (for लक्षणा)

80 $K_{3,5}$ om 80 (cf v l 79) D_4 reads 80^{a}–81^{b}, followed by the repetition of 81^{c}–85^{b}, after 131 — ^{a}) $Ś_1$ K_4 T_2 G_1 M नयश्चारश्च; D_4 (second time) ॰चत्वार, $D_{7,8}$ T_1 G_{2-4} ॰श्चायश्च (for ॰चारश्च) — ^{b}) Dn_2 धर्मम् (for सर्वम्) D_4 (second time) चत (for ततम्) — ^{c}) T_2 G_1 सुराणां च, M_2 पुराण च (for ॰णाना) — ^{d}) G_1 समवं

81 $K_{3,5}$ om 81^{ab} (cf v l 79) — ^{a}) Da_2 om the second वशश्च D_7 S तीर्थवशाश्च (T_1 $G_{3,4}$ ॰शा च) वशाश्च (T_1 ॰शाश्च). — ^{b}) D_7 T_1 G क्षत्रियाणां (*for* नक्षत्राणा) *For the repetition* in D_4, cf v l. 80 — ^{c}) $K_{1,4}$ Dn_2 $D_{1,4}$ (both times) चतुराश्रम्य

82 For the repetition in D_4, cf v l 80 — ^{a}) $Ś_1$ चतुर्वर्ण्यं, D_7 S चातुर्वे(T ॰र्वे)द्य (for ॰र्वर्ण्यं) D_7 अथैवाथ, T_2 G_1 तथा चात्र (for तथैवात्र) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,4}$ B_5 $D_{1,4}$ (first time) चातुर्वैद्य, $K_{3,5}$ आयुर्वेद्य, V_1 $B_{0,4}$ Da Dn $D_{2,3,5,6}$ चातुर्विद्य, D_7 S वर्ण्यं (T_2 G_2 ॰र्णं) (for ॰र्वेद्यं) V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ कीर्तित; D_7 वर्णित॰ (for वर्णितम्) — D_3 G_1 om (hapl) 82^{c}–84^{b} — ^{c}) $K_{3,5}$ अत्र वेदोपवेदाश्च, V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ T_1 (by corr) इतिहासा(Da_1 Dn_2 D_6 ॰स)श्च वेदाश्च, T_1 (before corr) इतिहासापवेदाश्च — ^{d}) $K_{2,3}$ $D_{3,5}$ T_1 (*sup lin* as in text) कृत्स्नस्य D_4 (second time) न्यायश्च परिवर्णितः

C. 12. 2263
B. 12. 59. 141
K. 12. 58. 150

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ ८३
सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥ ८४
तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥ ८५
ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ८६
युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८७
वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ८८

---

83 D8 G1 om 83 (cf v l 82) For the repetition in D4, cf v l 80 — a) K2 तपो दानम्, K3 5 तपोर्जनम्, M2 ततो ज्ञानम् (for तपो ज्ञानम्) — b) B0 च य॰ (for नय॰) D7 S (G1 om ॰) सत्य दा- (D7 T1 G4 ज्ञा)नममत्सर॰ (M2 ॰रं) — c) D7 S (G1 om) दाक्ष्य (for दान) — d) D7 श्रावम् (for शौचम्)

84 D8 G1 om 84ab (cf. v l. 82) For the repetition in D4, cf v l 80 — b) D7 S (G1 om) एवात्र (for मत्रोप-). Dn2 सर्वमंत्रोपवर्णितं. — B1 om. 84cd — c) Ś1 वाधोगत; K2 B (B1 om) Dn D2 3 5 6 वाधोगतं, Da1 वाचो॰, Da2 वाचो॰, D7 T2 G1 4 M2 वाचागत (for वाचो॰). K1 D1 4 (first time) यश्च (for यच्च) K3 5 भुवि वाचोगति- र्यत्र, D4 (second time) भुवि वाचोपपन्न यत् — d) K1 D1 4 (first time) तश्च (for तच्च)

85 For the repetition in D4, cf v l 80 — a) D4 (second time) अस्मिन् — b) V1 B Da Dn D2 3 4 (second time) 5 6 8 पाण्डवैत(V1 B1 ॰वेत-, D4 ॰वैस्त; D8 ॰वास्त)त्र संशय॰, D7 S (except M1 3) पाण्डवेय (D7 G1 ॰ये) न सशय — c) B0 3–5 D2 3 5 6 धर्मकामार्थमोक्षाश्च, M1. 3 4 धर्मार्थौ काममोक्षौ च — d) M4 सकलौ (for सकला) Dn2 ह्यर्थे, D4 अत्र (for ह्यत्र) B0 3–5 D2 3 5 6 कीर्तिता; D7 M2 वर्णिता, M1. 3 4 शब्दितौ (for शब्दिता) B1 सकलाश्चानुशब्दिता॰, D1 स कदा ह्यत्रशब्दिता — After 85, D7 S ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* D7 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* T1 G2–4 नीतिसारोद्देश, M1–3 दण्डनीतिसारोद्देश — *Adhy no* D7 S 59]

86 Before 86, D7 S ins भीष्म॰ — a) D3 5 भगवन् — c) K3 5 D2–6 विरूपाक्ष॰ (for विशालाक्ष॰) — d) K1 D4 G1 शिव- — After 86, D7 S ins

127* अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वित॰ ।
ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषत ।
अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ।
तुष्ट्यर्थं ब्रह्मण पुत्रो ललाटादुत्थित॰ प्रभु॰ ।
अरुदत्सस्वनं घोर जगत॰ प्रभुरव्यय॰ । [5]
जायमान॰ पिता पुत्रे पुत्र॰ पितरि चैव हि ।
बुद्धिं विश्वसृजे दत्त्वा ब्रह्माण्ड येन निर्मितम् ।
यस्मिन्हिरण्मयो हंस॰ शकुनि समपद्यत ।
कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा लोकपितामह॰ ।
स देव सर्वभूतात्मा महादेव॰ सनातन । [10]
असंख्यातसहस्राणा रुद्राणा स्थानमव्ययम् ।

[(L. 1) M1 देव — (L 2) Cv post half as above — (L 3) D7 च कृत मम, G3 च ह्यकृत्रिम (for न च कृ॰) — (L. 4) G1 ब्राह्मण (for ब्र॰) D7 उषित॰ (for उत्थित॰) — (L 5) T2 G1 2 M2 सस्वर, M1. 3 4 सुस्वर (for सस्वन) — (L 6) Cv जायमानं T2 G2 पितु॰ पुत्रे, G1 पिता पुत्र॰, Cv पिता पुत्रे (as above) G1 M ह (for हि) — (L. 7) G1 सिद्धिं (for बुद्धिं) M विश्वसृजा (for ॰सृजे) Cv cites रुदनबुद्धिं विश्वसृजे M2 योगाद् (for दत्त्वा) D7 निषित (for निर्मितम्) — (L 8) T2 G2 M2 तस्मिन् (for य॰) — (L 10) D7 एव (for देव॰) — (L 11) D7 T2 G1 2 M2 असख्यात॰ (G1 ॰त्मा) (for ॰ख्यात-). D7 उत्तम, G1 अप्यय (for अव्ययम्)]

87 D8 repeats 87ab (with v l) after 90ab — a) K5 V1 B (B2 marg , also as in text) Da Dn D2 3 5 6 M4 प्रजानाम् (for युगा॰) B0 3 D3 5 आयुर्षा ह्रासं, M1. 3 ॰पोह्रास (for ॰षो ह्रास) D8 (first time) युगाना न्युपोह्रास (corrupt) — b) D8 (second time) मुनि॰ (for शिव॰) — d) K3 महार्थों, V1 महांत, B3 Dn D2 3 5–7 महात्म (for ॰र्थं)

88 a) D3 विशालाक्षम्, Ca वैशा॰ (as in text) Ś1 K1 2 4 D1 इद (for इति) K5 प्रोक्तो. — b) K5 तमिंद्र Da1 प्रतिपद्यत॰ — c) K1 दशाग्रास, D8 यशोध्याय (for दशाध्याय-) — d) Ś1 K1. 2 D1 सु-

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८९
अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ९०
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥ ९१
एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासि पाण्डव ॥ ९२
अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं तं वै समादिश ॥ ९३
ततः संचिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ९४
विरजास्तु महाभाग विभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ९५
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
कर्दमस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९६
प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ९७ C. 12. 2212 B. 12. 59. 91 K. 12. 58. 99

ब्रह्मण्य (K3 °णो), K4 D7 स ब्रह्मण्य (D7 °ण्यो), B1 ब्रह्मण्योसौ (for सुब्रह्मण्यो) K3. 5 D4 महायशा (for °तपा)

89 ^{a}) D7 T1 G2–4 मघवान् (for भग°) G1 तच्छास्त्रे — After 89^{a}, D7 S ins

128* देवाप्राप्य महेश्वरात् ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्

[(L. 2) D7 T1 G3 4 प्रजारञ्जनम् (for °ना हितन्)] — ^{b}) D5 चिक्षेप च (for संचिक्षेप) — ^{c}) M4 चापि (for तात) — ^{d}) Ś1 K1 D1 बहु-, D3 5 वाह- (for बाहु) K. -वृत्तक, V1 Dn2 -दत्तक, B1, 4 5 Da D1 -दडक, D7 S -दतिक (for दन्तकम्) Cv यदुक्त बाहुदण्डिक

90 ^{a}) D8 अमयाना (for अध्या°) — After 90^{ab}, D8 repeats 87^{ab} (with v l.) — ^{c}) D2 3 5 6 पुरो, D8 ततो (for [ई]श्वरो). — ^{d}) K. तथैव च, V1 Bo 2 4. 5 Da Dn D2 3 6–7 S यदुच्यते; B1 तदो°, D8 यदच्युत (for तदुच्यते)

91 ^{a}) K1 माध्यायाना — ^{b}) K3 D4 सक्षेपतो, K4 सक्षेप्यम् (for °पम्) — ^{c}) Ś1 K1 D1 असित-, D8 अमित- (for अमित-) Dn2 -प्राज्ञो (for प्रज्ञो) — ^{d}) K3 5 V1 B D (except D1 3) S (except M2) महायशा (for °तपा)

92 ^{b}) M2 एक (for एतन्) — ^{c}) Da1 संक्षिप्त मायुरगाय — ^{d}) D7 T1 G2–4 लोकानां; M2 प्रजाना (for मर्त्यानां) D7 आसि (for ह्रासि) K5 V1 B Da Dn D1–3 5 6 8 M2 ह्रा(Da2 त्रा)समेव च (D2 3. 5 6 वा) (for ह्रासि पाण्डव)

93 ^{a}) D1 वेदा (for देवा) B4. 5 समागत्य (for °गम्य) — ^{b}) B1 तुष्टुवुश्च नु (hypermetric) (for विष्णुमूचु°) Da प्रजापति° (Da2 °ति) — ^{c}) D7 न (for यो) D4 om from मर्त्येभ्य up to तै (in 94^{c}) B1 मर्त्येषु, D7 मत्तेभ्य° — ^{d}) K2 3 Bo D5 7 8 T1 G2–4 श्रेष्ठ, K4 D2 3 श्रैष्ठ, D1 श्रेष्ठ्य (for श्रैष्ठ्य) Ś1 ता वै, V1 B3 Dn वै तं (by transp), D1 वै* Da1 समादिशत्, Da2 °दिश° (for °दिश) K1 श्रेष्ठता वै वमादिश

94 D4 om up to तै (in 94^{c}) (cf v l 93) D8 reads 94 twice (with v l) — ^{a}) Dn2 D8 (first time) सचित्य — ^{c}) Ś1 K1 तेजस Bo तैजसामिव राजस — ^{d}) D4 असृजन् (for सोऽसृ°) D8 (first time) सुत चैव समादिश

95 ^{a}) M1 3 त (for तु) K2 3 V1 B Da Dn D2–6 8 महाभाग°, K5 °तेजा, D7 S °राज (G1 °जन्) (for °भाग) — ^{b}) K1 वित्तत्व; K3 5 V1 B Dn D2–6 8 T1 G2–4 M प्रभुत्व, T2 G1 भूपत्वं (for विभुत्व) D8 च त्रि- (for भुवि) Dn1 D8 नेच्छत; G1 मैच्छत Da प्रभुत्व वै स न(Da2 तै)च्छत° (sic), D7 °त्वे विनियच्छता — ^{c}) Ś1 K1 4 भवेद् (for [अ]भवद्) D1 बुद्धिं — ^{d}) Ś1 K1. 2 4 D1 विनीता; G1 प्रणिता (for प्रणीता) B2 पांडव°

96 ^{a}) D1 तु स्व (for तस्य) — ^{b}) D4 M2 सोति- (for सोऽपि) D3 5 पंचालिगो, T1 G3 मर्त्या(G3 °स्या)धिको; G2 मर्त्याधिगो, G4 मर्त्यातिगो; Ca पञ्चा° (as in text) Bo Da1 Dn2 (before corr) T2 G2 3 M2 भवेत् (for ऽभवत्) D7 सवितुश्चातिगोभवत् Cv as in text — ^{c}) V1 B Da Dn D2 3 5 6 T2 तु सुत; T1 G2–4 पुत्रोभूत् (for च सुत) — ^{d}) Bo [ऽ]तप्यत (for [ऽ]प्यतप्यन्) Ś1 K1. 4 D1. 7 G3 महातपा°, Da1 महात्मन (for महत्तप°)

C 12 2213 B 12 59 92 K 12.58 100

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९८
मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ९९
तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुरृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १००
ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ १०१
दग्धस्थाणुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०२
तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ १०३
भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ १०४
कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ १०५

---

97 ^{a}) K1 4 प्रजापते — ^{b}) Ś1 K1 2 4 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 M4 त्वनगो, Ca अनङ्गो (as in text) D4 T G M2 4 वीर्यवान् (for वै सुत°) K3 5 D4 त्वगो नामेति वै सुत, M1 3 [अ]नगो नामास्य वीर्यवान् — ^{c}) M4 साधु V1 B Da Dn D2 3 5 6 प्रजा रक्ष यिता साधुर् — ^{d}) G1 दडनीतिर् (for दण्डनीति-)

98 ^{a}) K2 [ऽ]तिवली K3 5 D4 मन्त्रपूतं सदा कृत्वा, D8 अनागपुत्रो निचलो — ^{b}) K3 repeats from धिगम्य up to 99^{a} K2 4 V1 B Da Dn D2 3 5-8 T G M2 अभि गम्य (B5 °त्य) (for अधि°) D8 ते (for वै) K3 5 D4 ततः समभिगम्य वै, M1 3.4 नीतिं समधिगम्य वै — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रतिपेदे (for अभि°) K1 M4 महद्राज्यम्, K4 5 V1 B D (except D1 4) T G M2 महाराज्य(Dn3 °ज)म् (for मही°) — ^{d}) D2 6 यथा (for अथ) K3 (second time) समो (for -वशो) — After 98, D7 S ins

129* प्राप्य नारीं महाभागा रूपिणीं कामसोहित ।
सौभाग्येन च संपन्नां गुणैश्चानुत्तमा सतीम् ।

[(L 2) G2 सछन्ना (for सपन्ना) G2 चानुमता (for °त्तमां) M1 3 गतिं (for सतीम्)]

99 For the repetition in K3, of v 1 98 — ^{a}) D8 स (for तु) K4 दुहित्री — ^{b}) D7 G1 सुनीता, D8 मनीथा (for सु°) V1 मानसा, B1 D7 T G M1 3 4 नामत°, D8 तापसी, M2 भामिनी (for मानसी) — ^{c}) Ś1 K1 4 D1 या त्रि- (for त्रिषु) — ^{d}) B (except B6) Dn1 D2 3 5 6 यासौ (for या सा) Da1 वेणम् (for वेनम्). D8 या सा वेणुमजां म घा

100 ^{a}) D2 4 G1 2 M2 विधर्माणां — ^{b}) D6 रण (for राग). — ^{c}) K5 मन्त्रपूत, Da °पुत्रै; Bom Ed °भूतै (for °पूतै) Da1 शत्रु; D4 कुजेशैर् (corrupt) (for कुशैर्) B6 D7 8 जग्मुर् (for जघ्नुर्) — ^{d}) D8 शाखाया (for ऋषयो)

101 ^{a}) K1 समुक्के, K4 ममथुर्, D1 मसुथ; D6 8 ममथ (for ममन्थुर्) M वामत° (for दक्षिणं) D7 G1 M पाणिम्, D8 चेयुम् (for चोरुम्) — ^{b}) Dn2 (before corr) तत्र; D8 त्वस्य (for तस्य) D7 S भारत, D8 मंथत (for मन्त्रत) — ^{c}) B1 4 D2 3 5 6 ततोति (for ततोऽस्य) D8 विकृतौ, M1 3 पुरुषो (for विकृतो) D8 जज्ञो T1 G2-4 मन्त्रवत्तस्य सजज्ञे. — ^{d}) D4 रक्ताग, D8 खद्वाग (for ह्रस्वाङ्ग°) D7 S ह्रस्वकः पुरुषोऽशुचि°

102 ^{a}) Dn2 दृढ; D7 G2 3 दड- (for दग्ध-) K5 -स्थाजु-, V1 B6 2-5 Da Dn D2 3 5, 6 -स्थूणा; B1 -काष्ठ; D7 -स्थूण°, S -स्थूण- (for -स्थाणु) — ^{b}) T1 G2 4 राक्षस° (for रक्ताक्ष°) B1 क्लिष्ट- (for कृष्ण) D1 -मूर्तय° (for -मूर्धज) — ^{c}) Ś1 K1 4 T G ते (for तम्). — ^{d}) V1 B6-2 Da D2 3 5 6 वेद-वादिन° (for ब्रह्म°)

103 ^{a}) K1 4 निशादा°; B1 निधाता M2 संप्राप्ताः (for संभूता) — ^{b}) B6 3-5 D2 3 5 6 -वनालय°, B1 -वनप्रिया°; Da1 -वलाश्रया, Da2 -वला शया° (for -वनाश्रया) D7 क्रूराश्चैव पराश्रया — ^{c}) K4 निरता (for निलया) — ^{d}) D2 -सहस्रका

104 ^{b}) K1 D6 ममथुस — ^{c}) D4 om तत°

105 K3 om. 105^{ab} — ^{a}) Da बहु- (for बद्ध) — K3 reads 105^{cd} after 106^{ab} — ^{c}) K1 4 D1 वेदवेदागवि(K4 om वि)श्चैव — ^{d}) T1 G2-4 धनुर्वेदस्य (for °र्वेदे च).

तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततः स प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥ १०६
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०७
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०८
तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०९
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ११०
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स बाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥ १११
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ११२
यश्चात्र धर्मनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ११३
अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
लोकं च संकरात्कृत्स्नात्त्रातास्मीति परंतप ॥ ११४
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥ ११५ C 12. 2220 B 12 59 K 12. 58. 1

106 ^a) V1 G3 तद् (for तं) — ^b) D1 स्थिता (for श्रिता) Da2 D1.7 नरोत्तम (for °त्तमम्) — After 106^ab, K3 reads 105^cd — ^c) K5 B2 Dn D4 T2 G2 तु; Da2 lacuna, D1 च (for स) K1m सम्यो, K3 Da1 वैण्यो, Da2 वैणो, D1 वेन्यो, D4 8 वेण्यो (for वैन्यो) — ^d) K1.4 D1 2 6 8 महर्षीस्, G1 महर्षिंस् K4 तम् (for तान्)

107 ^a) D1 G3 ससूक्ष्मा, D4 सुशूक्ष्मा (for सुसूक्ष्मा) K1 [ज]थ, Bo lacuna (for मे) — ^b) K1 वर्त्मार्थं; V1 धर्मात्म (for धर्मार्थ) — ^d) Dn2 (before corr) सत्वेन (for तत्त्वेन) K3 शस ह, D1 ससत

108 ^a) D4 T2 M2 मा (for मां). Dn2 रक्षति, T2 वेत्स्यति (for वक्ष्यन्ति) — ^b) G3 समर्थेन (for -समन्वितम्) — ^c) S व (for वै) — ^d) K1 विचारणा

109 ^a) D4 तुष्टुवुस् (for तमूचुर्) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 6-7 S तत्र, D4 त्वत्र, D8 त्वथ (for अथ) T G2-4 M देवाश्च, G1 (before corr) देवो ह; G1 (by corr) तदेवास् (for देवास्ते) — ^b) D1 तथैव (for ते चैव) D2 ते वै परमहर्षय — ^c) Ś1 K4 5 D1 4 योत्र, K1 तत्र; D8 यस्तु (for यत्र) D1-3 5 (before corr) धर्मे वै; D8 धर्मार्थे (for धर्मो वै) — ^d) B1 तमशक M2 स्वमाचर

110 ^a) Da समुत्सृज्य (for परित्यज्य) — ^c) K2 4.5 Dn2 D7 8 S काम (K4 G1 °म) क्रोध (for कामक्रोधौ) Da1 लोभौ (for लोभं) — ^d) Bo 4 वत्सृज्य, D8 च सृज (for चोत्सृज्य)

111 ^a) K5 स्व-; B2 Da तु (for च) K5 प्रचलेद् (submetric), B1 तु चिवसे (sic), T1 G2-4 प्रचलितो (for प्रविचलेद्) — ^c) T2 निगृह्यास्ते K5 V1 B1-4 Da Dn D2 3 5 T2 स्व-; D8 सु- (for स) D7 स्वबाहुभ्या च निग्राह्य — ^d) D7 तेन (for शश्वद्) K1 अवेक्षित; K3 5 V1 Bo 3-5 Da2 Dn D2-8 S (except G1 M4) °क्षता, K4 Da1 °क्षत; B1 °क्षता; B2 °क्षया (for °क्षत).

112 ^a) D7 T1 G2-4 om च — ^b) D7 T1 G2-4 M4 transp मनसा and कर्मणा — ^cd) T2 G1 transp भौम and ब्रह्म D1 चेत्येव (for इत्येव)

113 ^a) K3 D4 चापि, B1 चानु (for चात्र) K2 3 5 V1 B Da Dn D8 धर्मो नित्योक्तो, D1-6 धर्मो नीत्युक्तो, D7 S धर्मे इत्युक्तो (for धर्मनी°) — ^b) K2 D1 -व्युपाश्रय — ^c) M4 अशक्रं — ^d) D2 3 5 7 स्ववशे (for °शो)

114 ^a) Dn2 चैव (for चेति) K5 अदक्ष्यो मे द्विजश्चेति — ^b) K3 प्रतिजानीति; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 °जानीहि (for °जानीष्व) K1 चातिभो, K4 D7 चाविभो; K5 Bo 1.3 4 D2 3 5 6 8 चा विभो, V1 मे विभो; B2 5 Dn हे विभो, -Da हे प्रभो, M2 मे प्रभो (for चाभिभो) — ^c) M2 लोकांश् K5 त्वं (for च) K5 B4 Da G1 शकराद् (for संक°) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 कृत्स्न; M2 कृत्स्नां (for कृत्स्नात्) — ^d) Da धाता (for त्राता)

115 ^a) K3 D4 वेन्यस्, B1 D8 वैण्यस्, Da1 वैड्यस्; Da2 वैद्मस्, Dn2 वैनस् (for वैन्यस्) D7 S वैन्यस्तु तानुवाचेदं — ^c) K1.4.5 सहायाश्च, V1 B Da

C 12.2231 B 12.59 110 K 12 58 119

एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११६
मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।
महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ ११७
आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥ ११८
समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥ ११९
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापाल्ये ब्रह्मणा चाभिषेचितः ॥ १२०

Dn D1-3 5 6 महाभागा (Da1 °ग, D1 °गो); D7 8 सहायास्तु (D7 °स्ते) (for °श्चेद्) — d) K1 चैवमस्तु, K4 D7 देव°, K5 देवा. संस्तु, D8 सदा संतु (for एवमस्तु) D7 T1 G2-4 नरर्षभा° (for सुर°) V1 B Da Dn D1-3 5 6 नमस्या° पुरुषर्षभा (B5 Da1 D6 °भ)

116 a) Da1 वैशस्तु; Dn2 वैश्यस्तु; D4 वेन्यस्तु; D8 वेण्यास्तु (for वैन्यस्तु) Ś1 K1 om. from स्तु up to चा (in 118c) — b) Dn2 मुक्तो (for उक्तो) K8 om (hapl) from वादिभि° up to मयो (in 116d) — c) D4 तु (for च). Dn3 (before corr) तत्र (for तस्य). — d) G1 शुक्रो (for शुक्रो) D4 विदो वरः (for -मयो निधि°).

117 Ś1 K1 om 117 (of v l 116). — a) K2 4 वाल्य°(K4 °ल)खिल्यानां, K3 5 V1 B1, 2 Da Dn D1 वाल(K3 Da °लि)खिल्याश्च, B6 वालिखिल्यास्तु; D4 वालिखिलास्तु; M1 3 4 वालखिल्याश्च (for वालखिल्यास्तु). D8 मंत्रिणां वालखिल्यानां — b) Dn2 G1 सारस्वत्य (G1 °त) (for °स्वत्यो) K3 गणै (for गणो) K3 D4 [अ]भवत्; K5 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 तथा (for ह्यभूत्) D7 सारस्वत्योंगिरोप्यभूत्, M4 (before corr) सारस्वत्या गणास्तथा. — c) V1 तस्य, Da1 Dn2 गर्भस्, D3 5 भर्गस् (for गर्गस्) — d) V1 गर्गो (for तस्य) K4 V1 Da1 संवत्सरो K3 भवेद् (for ऽभवत्) Cv as in text.

118 Ś1 K1 om. up to चा in 118c (of v l 116) K5 reads 118 after 131*. — a) K5 [अ]नृ*, Da1 [आ]त्मन (for [अ]ष्टम). Da इत्येष, D1 इत्येवं — b) K2-4 B6 1, 5 D4 7 T G M4 प(B5 पु-; D4 सु-; G1 व)रा नृप; K5 पराभवत्, V1 B2-4 Da Dn1 D1 3 5 6 पुरा नृषु, M1-3 परंतप (for परा नृषु) — c) B6 बदितौ, G1 वादिनौ, M1 3 4 वदिनौ (for बन्दिनौ) D1 तस्य (for चास्य) — d) G2 तौ (for तत्) Da -पूर्वो, T2 -पूर्वा; G1 M पूर्वे (for पूर्वौ) G1 पूर्वे (for सूत-) — After 118, K4, 5 V1 B Dn D1-3 5 6 ins.

130* तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ।

[(L 1) K4 वेण्य, B1 वेण्य°. — (L 2) K4 D1 मागध]

K5 cont.:

131* अत्रिर्महात्मा भगवांस्तस्यासीद्वेदकारकः ।
नारदश्चेतिहासादीनि नित्यमेव समादधत् ।
[(L 2) Prior half hypermetric]

— After the above, K5 reads 118.

119 a) Dn2 D6 समता; D4 सगतां, D7 संमतौ (for समतां) — b) Ś1 K1 B8 Dn1 T1 G4 उद्- (for उप-) Da2 Dn3 पादयन्; D3 5 -धारयत् (for पादयत्). — c) Ś1 वैशस्य (for वैषम्य) Da1 हि पुरो, D1 3 M1 3 4 च पर; D7 T1 अपर, T2 G1 2 M2 परमं, G4 महरद् (for हि परं) Da1 ब्रह्म (for भूमेर्) G3 वैषम्यपरम भूमेर्. — d) K3 न; K4 5 D1 4 हि; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 च (for ह) D7 S इति न. परमा श्रुतिः. — After 119, K4 5 V1 B Dn D1-3 5 6 8 ins

132* मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।
उज्जहार ततो वैन्य शिलाजालान्समन्ततः ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः ।

[(L 2) K4 B1 वेण्य, D8 वेण्य D1 om जाला — (L. 3) V1 Dn D1 6 धनुःकोट्या, D8 धनुर्ज्योत्स्या D8 शैल B6 विवर्धता, D3 5 6 विमर्दिता° (for विवर्धिताः).]

120 a) T1 G3-4 तु, M1 om (for च) Da1 वेदेन (for देवेन) V1 D8 विष्णुना सह (V1 देव-) देवेन — b) D8 G1 चक्रेण (for शक्रेण) D1 विविधै (for विबुधैः) K1 4 D1 S (except M4) च ह, D7 च य° (for सह) — c) K3 5 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 M2 प्रजापालैर् (D8 °लो, M2 °ल्यैर्) (for °पाल्ये). — d) K3 5 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 ब्राह्मणैश् (for ब्रह्मणा) B1 चातिसेवित°, B8 Da1 चाभिषेचत°; D1 3 °षेचता (D3 °ता°); D2 6 °र्षिचत° (D6 °त); D3 5 °षिंचित (for °षेचित°) K4 ब्रह्मणामभिषेचित°

तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ १२१
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ १२२
यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ॥ १२३
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२४
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२५
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२६
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥ १२७
ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते । C 12.2247 B 12.59.126 K.12.58.134

121 G1 om (hapl) 121–122 —^{a}) D3 तेज (sic) (for भेजे) —^{b}) T1 G3 4 वारि च, M2 भारत (for पाण्डव) B2 Da राजराज्येन पांडव —^{c}) B2 Da श्रेष्ठो (for भर्ता)

122 G1 om 122 (cf v l. 121) —^{b}) Dn दाता (for प्रादात्) All MSS (except Ś1 K1 4) त(Bo 4 स)स्मै (for तस्य) D3 युधिष्टिर —^{c}) D7 गुल्म, M1.2 4 रुक्मं (for रुक्म)

123 ^{d}) V1 Bo समर्थ ; B1 स सर्वं

124 ^{b}) K3 D1 G1 पुरुषत्र K3 D1 सदा (for तथा) —^{c}) K1 Dn2 D1 प्रादुर्बभूव, D4 प्रापुर्बभूवुर् (for प्रादुर्ब°) Da D8 वैण्यस्य (Da1 °स्य; D3 °स्तु), D4 वेन्यस्य (for वैन्यस्य) —^{d}) D4 T2 चिंतनार्थे(T2 °द्रि)र, D7 T1 G2–4 °दानस्य (for °नादेव) —^{e}) K4 जराणां (for जरा न) T1 G2 3 transp न and च G1 दुर्भिक्षा —^{f}) T1 G3.4 आमयो (for नाधयो) Ca cites आमय K1 तव , K3 – D1. 8 S (except T2) कुत (for तथा) Ca cites व्याधय (as in text) D7 आधयो न च व्याधय

125 ^{a}) Da2 सरीसृजेभ्य D7 कुत सरीसृपेभ्यस्ते —^{b}) V1 अन्योन्य ; B4 (marg as in text) D6 चान्योन्यत्, D7 T G2–4 M2 4 चान्येभ्य , G1 चान्यो न्य (for °न्यात्) D1 8 M कथचन (for कदा°) —^{c}) B' D2 3. 6 उपपद्यते (for °द्यते) D7 S भय मासीत्ततस्तस्य —^{d}) Dn2 यज्ञो (for राज्ञो) D1 तस्य राज्ञाभिभक्षणात्, D7 S पृथिवी सस्यमालिनी — K (except K1) V1 B Dn D2. 3 5 6 ins after 125 Da after 126^{ab}

133* आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यत ।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

[D3 om. line 1. — (L 1) Bo 4 5 तस्य (for चास्य) Da °यास्यन. — (L 2) K4 ददौ (for ददुर्) Ca cites ध्वजभग]

126 ^{a}) D7 दृश्या (for दुग्धा) —^{b}) V1 पस्यानि, B1 D3 शस्यानि, G1 सस्यादि ; Ca सस्यानि (as in text) Da2 सप्तम ; Dn2 पञ्च च (for सप्त च) Cv as in text — After 126^{ab}, Da ins 133* —^{c}) D7 T G M2 °नागानाम् (for °नागैश्च) —^{d}) D6 7 T G M2 ईप्सित (for [अ]पी°) Da यच्च, D8 यश्च (for the first यस्य) Bo 4 पुण्य यत्, Da D3 5 7 G1 यस्य तत् ; D3 यद्भवेत् (for यस्य यत्).

127 K3 om. 127 With 127^{cd}, cf 12 29 131 , Raghu. 4 12 , 6 21 —^{a}) Dn2 धर्मोत्तराश्, Ca cites धर्मोत्तरश् (as in text) —^{b}) D4 कृत्यो (for कृतो) K1 (by corr) D2 8 लोके ; Da1 लोक (for लोको) —^{d}) K4 राज्येति, D8 राज्ञेन, G3 राजेव (for राजेति) K4 G1 शस्यते, D4 शश्यते ; D6 पठ्यते ; D3 शब्दिता ; T1 G2–4 कथ्यते (for शब्द्यते). — After 127, D4 reads (for the first time, repeating it in its proper place) 129^{ab}

128 With 128^{ab}, cf 12 29 130^{cd}, Raghu. 2 53 —^{a}) Da क्षतत्राणा (Da2 °णास्), D8 क्षता क्षत्त ; G1 क्षत्रियाणा (for क्षतत्राणात्) —^{b}) K5 Da तेन, G1 त्राणात् (for तत) D4 क्षत्रियम् D1 उच्यते D8 क्षत्रियस्तेन उच्यते ; T2 क्षत्रियस्तु ततोच्यते — V1 reads 128^{cd} on marg —^{c}) K5 M1 8 प्रथितान् (K5 °श्र); V1 प्रेषिता, Da पृथिता K1. 2 Dn धर्मतश्, K5 च ततश्, Bo 8 वनिता ; B1 चरताश्, B2 धनताश्, B4 5 D3 5 8 [अ]वनता, D2 6 च नता ; D7 धनस्पृश्, T2 G1 धनद्रा (for धनतश्) D4 चैव ; T2 G1 चैवं (for चेय) V1 m प्रेरिता यलतश्चेय —^{d}) B2 Da Dn D8 बहुभि (for साधुभि) Ś1 K1 2 D1

C. 12. 2247 B. 12. 59. 126 K. 12. 60. 134 प्रथिता धनतश्चेयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥ १२८
स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥ १२९
तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
देववन्नरदेवानां नमते यज्जगन्नृप ॥ १३०
दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
नाधर्षयत्ततः कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात् ॥ १३१
आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् ॥ १३२
विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।
श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ १३३
श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।
अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥ १३४
सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।

चिता; K4 श्रुता, D8 तथा; M2 मता (for स्मृता). V1 (m as in text) पृथिवी बाहुभि' कृता; D4 पृथिवी साधु विस्मता (sic), G2 पृथिवी सा तु विस्तृता.

129 D4 reads 129^{ab} after 127 — ^{a}) Da M1 3 4 स्थापनां, D1 स्थपन, G1 तपनाच्; Ca स्थापन (as in text). Da विष्णुं — D8 om (hapl) 129^{b}–130^{a} — ^{c}) B1 नाभि (for नाति) D2 कि#द् (for कश्चिद्) — G1 om (hapl) 129^{d}–131^{c} — ^{d}) M4 राज्ञस् (for राजस्) K1 4 त्वमिति, Dn2 त्वमसि; D1 त्वामवि, G2 त्वामपि (for °मिति). V1 B Da Dn D2 3 5–7 S (G1 om) भारत (for पार्थिव)

130 G1 om 130, D8 om 130^{a} (for both, of v l 129) — ^{a}) K3 तेजसा; D7 S (G1 om) सत' स (for तपसा) Da1 विष्णुम्; D4 दिष्णुर्. — ^{b}) K1 नाविवेश; D4 काविवेता (for °वेश) M1 3 ह (for च) D7 M1 3 4 पार्थिव (M1 °वां), D8 भूमिप, T G2–4 M2 पार्थिवान् (for भूमिपम्) — ^{d}) K3–5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 यं (for यज्) K2 3 V1 D2 नृप, Da2 नृप' D7 S (G1 om) नमतीद जगत्तत

131 G1 om 131^{abc} (cf. v l 129) — ^{b}) K3 5 B Da Dn D2, 3 5 6 रक्षितव्य; V1 °ता च, D7 T G2–4 °तार; D8 °तं च (for °तं त) D7 8 S (except M2; G1 om) नरे(M1, 3 °ते)श्वर (for °श्वर) — D8 om. 131^{cd} — ^{c}) K3 5 Dn नाधर्षयेत्, B1 न धेय तत् (for नाधर्षयत्) K3 5 B Dn D2 3 5 6 तथा, V1 Da तदा (for तत.). K1 नाधर्मवर्तन' कश्चिच्; D4 नाधर्षयकृतः क°; D7 S (G1 om) न स्म धर्षयते (T2 °तु) क° — ^{d}) V1 चार. K3 Dn1 -निष्पंद-; K4 निश्चारु; K5 B1 -नित्यानु, V1 B2 Da D1 -नित्यार्थ-, Bo 4 5 Dn2 D2 3 5 6 -निष्ठानु; B3 निष्ठार्थ (for नित्याच्च) D4 चरेतिच्छानुदर्शनात्; D7 S नित्यश चारु (G1 °र; G2 °रि)दर्शनं — After 131, D4 reads 80^{a}–81^{b}, followed by the repetition of 81^{c}–85^{b}.

After 131, all MSS. (except Ś1 K1–4 D1, D4 om) read 138^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place

132 D4 om 132–139 Before 132, K3 5 ins युधिष्ठिर उवाच — ^{a}) K4 आत्मन'. K5 Bo. 1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 G2 कारणैश्च; V1 B2 Da T2 का(T2 क)रण (for करणैश्च) Dn2 T1 G2–4 चेह (for चैव). — ^{b}) K5 G1 समस्यै(G1 °स्ये)व, V1 B2 Da सपश्येद (Da1 °हं, Da2 °य), Bo 5 सपश्यति; B4 नमस्या हि; D2 3 5 समीहे च, D7 समस्यैव, D8 नमस्ये च (for समस्येह) V1 समीक्षत, Da1 महिष्पित'; Da2 महिक्षित (for मही°) — D8 om (hapl) 132^{c}–133^{d} — ^{d}) K3 D1 7 G2 M1 लोके; G1 लोका K4 देवादृते; D7 दैवान्नृते (for °दृते) T1 G2–4 नृणां (for गुणात्)

133 D4 8 om 133 (cf v l 132) Before 133, K3 5 ins भीष्म उवाच. — ^{a}) V1 ललाटे — ^{b}) D1 सौवर्णम् M2 पुरा (for तदा) — ^{c}) K1 सभूत D7 T G ततस्तस्मिन्, M ततो देवी (for यतो देवी) — ^{d}) D7 T G देवी (for पत्नी) D7 T1 G2–4 M2 पांडव; G1 (*sup lin* as in text) तत्वत' (for धीमत')

134 D4 om 134 (cf v l. 132) — ^{b}) B1 याति (for जातो). D7 S (except M2 4) धर्मश्च (G1 °स्य) (for धर्मेण) M2 भारत (for पाण्डव) — ^{c}) Da2 D2 अर्थ- (for अथ) D8 तथैवार्थं, T1 G1–3 °वात्र (G1 °त्त) (for °वार्थ) — ^{d}) V1 धर्मे (for राज्ये) K5 B1 D1 8 प्रतिष्ठिता'; G2 प्रकल्पिते

135 D4 om 135 (cf v l 132). — ^{a}) Dn2 G2 M1 3 स्व, G1 (by corr as in text) स (for सु) K1, 4 Da2 क्षयाश्चैव, M4 °देव (for °श्चैव) Cv सुकृतस्य क्षयात् (as in text) — ^{b}) D7 मेदिनी Da1 स्वर्गलोके च मेदिनीं Ca cites एत्य (as in text).

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥ १३५
महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।
बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥ १३६
स्थापनामथ देवानां न कश्चिदतिवर्तते ।
तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥ १३७
शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३८
यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सोम्य सोऽस्य वशानुगः ।
सुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३९
ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशां पते ॥ १४०
एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥ १४१ C. 12. 2267 B 12. 59. 145 K. 12. 58. 154

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— c) D3 पृथिव्यां (for पार्थिवो) — d) K2 – V1 B D (except D1 2, D4 om) S -विशारद (for वशानुग)

136 D4 om 136 (cf v 1 132) — a) K4 महत्त्वेन, D7 T G M2 माहात्म्येन (for महत्त्वेन) B2 युक्तो वै, Da संयुक्ता — d) K4 D. 2 महात्म्य B0 5 अपि, B3 D7 S (except M3) अधि , D2 2 6 6 चाभि (for चाधि) D7 गच्छत (for गच्छति)

137 D4 om 137 (cf v 1 132) — a) D7 चेद्देवी; D3 चेद्देवी, T1 G2 4 M3 चेद्देवीं, T2 तद्देवी, G1 तद्देवी, G3 M1 2 4 चेद्देवीं (for देवाना) Ś1 K1 2 4 D1 स्थापनादति(D1 °पि)देवाना, K3 °नयंता देवीं; K5 °नपि तां देवीं, V1 B Da Dn D2 3 5 6 स्थापितं च ततो (B0 °दा) देवद् (Da1 °वी) — b) V1 B1 अभि ; D. 2 अपि, G3 अति (for अति) — c) V1 om. च D7 T1 G M तिष्ठेदेकस्य तु (M च) वशे (D7 वते), T2 तिष्ठेदेवास्य तु वशे — d) K2 ता न धातु , K5 त तमेवानु (hypermetric), V1 B3 Dn1 त चेद् न, B1 S त चैवा(G3 च स्वा)नु , Da2 हे *दनु , D7 तर्चैवानु- (for त चेदनु) K4 -वीधीयेते Ś1 K1 (also as in text) 2 4 Dn2 सर्वं (K2 °र्वे , K4 °र्वै) लोक धनान्वित, D1 सर्वलोको धनान्वित

138 D4 om 138 (cf. v 1. 132) For the first occurrence of 138ab in all MSS (except Ś1 K1–4 D1, D4 om.), cf. v 1 131 — a) Da (second time) राज (for कर्म) — b) D7 T1 G1 2 4 (all second time) महत्त्वाय, T2 G1 (both first time) मुन्वि(G1 °स्व)न्याय, D2 (second time) शुभश्राय (for त्वाय) B1 (both times) कल्प्यते, B1 (first time) कल्पयेत्, D7 (second time) पद्यते, D8 (first time) लिप्यते (for कल्पते) T2 (second time) महत्त्वायो न कल्पते — c) Dn तुल्यलोकस्य (for °स्यैकस्य) D7 S येनाय (for यस्याय) — d) K2 8 तिष्ठते

139 D4 om 139 (cf. v 1 132) D8 om. 139ab — a) K8 यो योस्य, K5 यस्य वै, B0 3–5 D2 2 5–7 S योस्य वै (for यो ह्यस्य) V1 B2 Da Dn योस्य योस्य (B3 योस्य वै, Da2 यो योस्य) मुखं पश्येत्, B1 यस्य यस्य मुख द्राक्षीत् — b) K2 Da Dn2 सोस्य सोस्य, K3 स स चास्य, K1 5 V1 B Dn1 सौम्य (V1 °म्य) सोस्य, D1 7 T G सोस्य सर्वो (D1 °र्वो, D7 °र्वे , G8 °र्वे), D2 2 5 6 सौम्य यस्य; M सोपि तस्य (for सोम्य सोऽस्य) G2 4 वशानुगा — c) B2 शुभग, D8 स्वरूप (for सुभगं) Da D2 2 5 6 चात्मवत (for चार्थ°) B1 शुभगं चार्थवत्राय, D7 शुभगाश्चार्थवतश्च — d) B1 यो वा कश्चि धपश्यति, D7 रूपवंतश्च प°, D8 भूपवतं न पश्यति — After 139, all MSS (except Ś1 K D1) read 79*–85*

140 a) M1 2 राजेति, M4 जगति — b) D2 3 5 6 सकल (for सतत) Ś1 D7 T2 शब्दितो; K1 3 B1 D1 4 8 G1 शब्दिता (for °त) B1 नरै (for बुधै) T1 G2–4 तत संशब्दितो बुधै

141 b) T2 माहात्म्यं (for महत्त्व) Ś1 K1 3 4 D1 4 8 सर्व (for प्रति) — d) Da2 किमर्त्याद् (for °न्यद्) D7 अपि (for इह) K5 B1 8 Dn वर्तते, Da D2 3 5 वर्ण्यता, D1 वर्ण्य*, D4 वर्तन; D8

६०

C 12. 2268
B 12. 60. 1
K 12. 59. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २

केन स्विद्वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३

कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४

केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्यांचिदापदि ।
कुतो वात्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६

वर्णितं, Cap वर्ततान् (as in text) D8 किमन्यद्व° र्तते यदि; Ca किमन्यदिह वर्ण्ये(v. l °र्स्ये)ता.

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da1 Dn D1-7 T G1, 3 4 M राजधर्म —*Adhy name* T1 G2-4 M3 विद्यासमुद्देश°. —*Adhy no* (figures, words or both) B1, 4 58, B2 Da1 Dn2 59 (as in text), D3 8 57, D7 S 60. —*Śloka no* Dn1 146

60

1 D8 om. the ref Da2 om 1 — a) D1 पुन (for तत) K2 transp. पुनः and स — c) D1 नियतौ, D7 नियमो — d) Da1 पर्यपृष्ट (for °पृच्छद्) D4 युधिष्ठिर

2 Before 2, D4 T1 G2-4 ins युधिष्ठिर उवाच — a) D8 G1 को धर्म (for के धर्माः) K1 2 D6 धर्माणा (for -वर्णाना) — b) K1 चातुर्वर्ण्ये*, Dn1 °र्होत्रस्य, D4 °र्वर्ण्येस्य (for °र्वर्ण्यस्य) K8 om (hapl) from के up to 3b. D2 8 5 6 वै; M4 ते (for के) — c) K2, 5 B Da Dn D2 8 5 6 G1 चातुर्वर्णा(B Da D3 8 5 °र्ण्या)श्रमाणा च; D8 चातुर्णामाश्रमाभ्या च

3 K8 om 3ab (of v l 2) — a) B1 केन स , Dn केन वै, D3 केन चिद्, T1 G2-4 केन स्म; T2 केनासीद् (for केन स्विद्) D8 वर्तते (for वर्धते) — b) D8 राज्यं (for राजा) D7 T G च (for वि-) — c) D7 वर्धते (for भृत्याश्च) M1 8 केन भृत्याश्च पौराश्च — d) D1 वर्धते; D7 जनाश्च, D8 वर्तते.

4 a) Bo 2-5 D2 8 5 6 कोषं, B1 कोपो; T2 M1 कोशो; G1 कोश (for कोशं) B1 दर्शं च; Dn2 वर्गं च; D1 दुर्गं च; D8 सुरग (for दुर्गं च) D4 कोशं दुर्गं च दंडं च; D7 T1 G2-4 M1 8 4 कोशो दंडश्च दुर्गश्च (M1 8 °र्गं च) — b) K1 सहायो, V1 D7 T1 G M1 सहाया (for °यान्) — c) K1 D6 -पुरोहिताचार्या. — d) D7 कीदृशो (for कीदृशान्) K1 T1 G2-4 वरयेन्; K4 D1 8 वर्धे° (for वर्जे°) K5 B1 Dn1 M1 नृप, D8 नृपा (for नृप) D8 कां दशात्वजयेन्नृप

5 a) Ś1 K1 केन (for केषु). Dn2 विश्वसनीयं (for °सितव्यं). — b) K2, 8 B1-3 D (except D1 6 8) S (except M2) राज्ञा (Da2 °ज्ञो), Bo 4, 5 राजन् (for राज्ञां). D6 कस्यांश्चिद्; D8 कस्यचिद्. — c) M2 चात्मा (for वात्मा) K8 5 B Da Dn1 D2-8 T G2-4 M दृढं, D1 दृक्ये (sic); G1 दृढा (for दृढो) Da2 D7 रक्ष्यं, Dn2 यस्यस; D4 रक्षस (for रक्ष्यस) — After 5, D7 S ins.

134* द्वैधीभावे च भूतानां शपथः कीदृशो भवेत् ।
अधर्मस्य फलं यच्च शपथस्य विलङ्घने ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं व्यवहारं च तादृशम् ।
समासव्यासयोगेन कथयस्व पितामह ।

[(L 1) T2 द्वैधीभावं (for °भावे) T3 G1 भृत्यानां (for भूतानां) — (L 3) M1, 8 4 व्यवहारश्च यादृश (M8 °श) (for the post. half). — (L 4) D7 समाध्य-श्यासयोगेन (for the prior half)]

6 = 12 56 10. D8 om the ref — b) K4 वेदसे — c) K2 8 5 B (except B1) D (except D7) T1 G2 M1 8, 4 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा) — d) Bo, 1 3 4 D2 8 5 6 धर्म (for धर्मान्) K4 शास्वतान्, B (except B2) D2 8 5 6 शाश्वत, Dn2 शश्वतान्

7 = 12 21. 11. — a) M4 अक्रोध-. — b) D7

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७
आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥ ८
दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ९
तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ १०
कुर्वीतापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।
संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥ ११

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १२
क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥ १३
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ १४
ये च क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ १५
अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १६ C. 12. 2183 B 12. 60. 16 K 12. 59 16

सविगाहश्च (for °भाग) Bo_1 D_1 क्षमास्तथा; D_7 T G च सर्वशः; $M_{1.3}$ दमस्तथा; M_2 दम° क्षमा (for क्षमा तथा) — ^{c}) D_7 S प्र(T $G_{3.4}$ व्र)जन, Ca °न (as in text) — ^{d}) D_1 पौरम् (for शौचम्) Da D_4 अद्रोहम्

8 ^{b}) D_7 त एव, T G M_2 त एते (for नवैते) D_7 सर्वे, Ca सार्व- (as in text) D_2 -वर्णिक° — ^{d}) D_5 ततो (for तं ते) D_4 तं निबोध युधिष्ठिर

9 ^{a}) D_6 दानम् (for दमम्) — ^{b}) Da_2 धर्म माहु° (for धर्ममाहु°) K_5 D_7 T G $M_{1\,3\,4}$ सनातनं, M_2 मनीषिण (for पुरातनम्) — ^{c}) D_4 [S]ध्ययन (for Sध्यापन) Ś1 $K_{1.4}$ D_1 T_2 स्वाध्यायाध्यापनं चैव, $K_{2\,3}$ B Da Dn $D_{2-6\,8}$ °याभ्य(D3 °भ्या)सन चैव, M °याध्ययनं चैव — ^{d}) Ś1 $K_{3\,4}$ D_1 तत (for तत्र) B_1 समाप्यति

10 ^{a}) K_4 D_1 वै (for चेद्) $K_{1.2}$ Da_2 Dn_2 $D_{1.7}$ द्विजम्, K_3 वित्ते, K_4 चित्रम् (for वित्तम्) Ca तं चेदेव; Cap (*sec m*) तं चेद्वित्तम् (as in text) K_3 समागच्छेद् (for उपा°) — ^{b}) Ś1 K_4 वर्तमाणं (K_4 °णा) — ^{c}) G_1 आकुर्वाण Ś1 $K_{1.2\,4}$ विकुर्वाण, K_3 विकुर्माणि; D_1 त्रिकर्माणं, D_7 G_2 हि कर्माणि; T_1 G_3 ह्यक° (for विक°) — ^{d}) K_3 शास्त्र- (for शान्तं) T_1 $G_{2\,3}$ -कल्पित (for -तर्पितम्) D_7 G_4 शाक (G_4 शातं) विज्ञानकल्पितं, T_2 G_1 शात विज्ञा नतर्प(T_2 °र्पि)णं

11 ^{a}) B_3 कुर्वतो, Da_2 अकुर्वति (hypermetric), T_2 G_1 कुर्वत (for कुर्वीत) — ^{b}) B_3 अर्थो, D_1 अथौ D_1 दद्याद् V_1 $D_{2\,3\,6-8}$ यजेति (for यजेत) K_5 B_1 Dn_2 G_2 वा (for च) — ^{c}) K_4 D_7 वि-, B_1 तु, B_{2-5} $D_{3\,6}$ च (for हि) — ^{d}) K (except K_1) D_{1-6} इहे($K_{3\,4}$ °ही)ष्यते, Da_1 इविक्षते, Da_2 इतिष्यते, Dn इतीर्यते (for °ष्यते) B_1 धनं यत्सद्भिरिष्यते

12 = B 12 238 13, Manu 2 87, Viṣṇu P 55 21, Vasiṣṭha Dharmaśāstra 26 11 — ^{a}) K_1 विष्टि°*-, G_1 -निर्वीत- (for -निष्ठित) Da -कार्य तु; D_7 G_2 -कर्माणि, T $G_{1.3.4}$ -कर्मा हि; M -कर्मा तु (for कार्यस्तु) — ^{b}) M ($M_{1\,3\,4}$ also as in text) हि (for [ए]व) B_1 च द्विज°, $D_{1.4}$ ब्राह्मणा°, D_7 $M_{2\,4}$ यो द्विज°; T G $M_{1.3}$ वै द्विज° (for ब्राह्मण°) — ^{c}) Da_1 अकुर्याद् (for the first कुर्याद्) K Da_2 $D_{1\,4.6\,8}$ अन्यत्र, B_1 अन्यार्थं; Da_1 अत्र*, Dn_2 अन्येन, D_2 अन्य*, T_2 अन्य न, G_2 अत्यं न (for अन्यन्न) — ^{d}) Ś1 (*sup lin* as in text) $K_{2\,4}$ ब्राह्मणम्

13 ^{a}) Ś1 $K_{1.4}$ D_1 M_4 तु (for [अ]पि) B_1 धर्मं — ^{b}) B_1 तत् (for त) — ^{c}) D_7 तत्र (for दद्याद्) K_4 Dn_1 राजन् (for राजा) — ^{d}) D_7 यजेत्तु (for यजेत) $K_{2\,3\,5}$ B Da Dn $D_{3.5\,6\,8}$ G_3 M_2 न च, D_4 नु*, D_7 च न (for न तु) V_1 जयेत°च यजेत च

14 ^{a}) Ś1 $K_{1.4}$ D_1 अधीयेत (for °यीत) — ^{b}) M_2 प्रजां

15 ^{a}) V_1 B Dn $D_{3\,5\,6\,8}$ तु (for च) — ^{b}) $K_{3\,5}$ V_1 $D_{4\,7}$ T_1 G_{2-4} M_2 पार्थिवा (for भूमिपा)

C 12 2284 B 12 60 17 K 12 59 19

वधं हि क्षत्रबन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।
नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ १७
दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १८
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ १९
परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ २०
वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ २१
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २२
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २३
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।

— c) D1 ये च, D7 त एव (for य एव) K2 [आ]हय (for [आ]हव). T G3 4 ये चा(T2 आ)हवे विजेवारस् — d) Dn2 G4 येपा; D7 एते (for एषा) Bo Da Dn1 D2 3 5 6 लोकवित्तमा, G4 योगवित्तमा, M2 स्वर्गजित्तमा (for° लोक°) V1 तेपा लोकश्च जित्तमा

16 a) Dn1 D4 आविक्ष्य(D4 °क्षि)तेन (for °क्षतेन)

17 a) K2 V1 B D (except D4) S एवं (for वधं) — b) Dn1 मार्गम् (for धर्मम्). D6 पुराविद, Ca प्रधानत (as in text) — c) M1-3 कृत्यमत (for °तम). — d) G2 राज्ञो (for अन्यद्). D4 -निवारणात्, Ca -निवर्हणात् (as in text).

18 a) B1 यज्ञे, G1 राज्ञो (for यज्ञो). — b) K3 5 D4 M1 3 4 राज्ञ° क्षेमो (M1 3 4 °मे); K4 योग क्षेमं; V1 B2-5 Da Dn1 D2 3 5-8 G1 राज्ञां क्षेमो, Bo राज्ञां धर्मो, B1 राजधर्मो, Dn2 रागक्षेमो, T G2-4 M2 राज्ञा क्षेमे (for योग° क्षेमो). D6 निवर्तते (for विधीयते) — c) D6 रक्षा, M1 राजा (for राज्ञा) — d) Dn2 योद्धव्य (for योद्धव्य) D2 मानम् (for धर्मम्) B1 ईप्सता, D1 इच्छया, D4 M2 इच्छता, D6 M1 3 ईप्सिता, T G -लिप्सुना (G2 °ता) (for ईप्सता)

19 a) M1 3 तेषु (for स्वेषु) D1 दारेषु (for धर्मेषु) D3 om from ष्व up to परिनि (in 20a) — c) D6 धर्मेषु (for धर्मेण) M1 3 सम्यक् (for सर्व) D4 धर्मेण शर्मनिष्ठानि — d) K3 5 B3-5 Dn D3 5 G3 M2 शम(K3 °र्म)निष्ठानि, D4 सर्वकार्याणि, D6 मनि ष्ठानि च (sic), G3 मम निष्ठानि, Cv समनि° (as in text)

20 D3 om. परिनि (of v 1 19) — a) K2, 5 V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 -कार्यस्तु; K3 -कार्यस्य; D7 T G M2 कृत्य° स्यान्, M1 3 -कार° स्यान् (for -कार्य° स्यान्) — b) K1 परिपार्जनात, Da °पालयेत् (for °पालनात्) — c) K1 Da D6 अन्यत्र (for अन्यन्न). Da1 चाकुर्याज् (for वा कुर्याद्) — d) Ś1 (by corr sec m) K1 B3 Da D1 3 Ca (orig as in text) जैत्रो, K1 देवो; V1 Bo, 2, 5 D5 मैत्रो; B1 D4 इंद्रो (for ऐन्द्रो)

21 a) K5 Dn D7 T1 G1 3 4 M4 [अ]पि हि, Da [अ]पि ह; T2 G2 M2 [अ]पि च (for [अ]पीह) — b) K1 तत्, D4 lacuna (for तं). V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 शाश्वत (for भारत) — d) K3 -सञ्चिय° (for -सचय.) K1 (marg as in text) शौचे ब्राह्मण° सेवन; K2 4 शौचेन (K4 °श) च विमत्सर°; D7 शौचं धर्मस्य सचय°.

22 a) D6 पालनाद् (for °येद्) — b) D6 8 मुक्त° (for युक्त°) K1 2 4 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 8 T2 सर्वान् (for सर्वं) In B2, the portion from प (in 22b) up to the end of 50 is lost on a missing fol B1 T2 G1 2 M2 इव (for इह) K4 युक्त° सर्वान्पशूनि च — c) B1 विकर्मा. D7 S वर्जयेद् (for तद्भवेद्) — d) D7 transp कर्म and यद्यत् K2 3 5 V1 Bo 3-5 Da Dn D1 4 8 स समाचरेत्, B1 M4 तत्समा°, D2 3 5 6 समुपा° (for यत्समा°) — e) K4 रक्षिया D6 G4 स ह (for स हि) M3 4 पालना देव तेषां च (M4 वै) — f) D1 सुमहत्सुखमाप्नुयात्

23 = Manu 9 327 B2 missing (cf. v 1 22) — a) Ś1 K1 4 D1 तु (for हि). — b) K4 स्पृष्ट्वा; D1 lacuna, D6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) Ś1 K2 परिददेत्, K5 V1 B5 Da Dn D1-3 5 6 °ददौ; B1 परिदधे (for °ददे) — c) Ś1 ब्रह्मणाय Da2 lacuna, D8 राज्ये च (for राज्ञे च) G1 ब्राह्मणायाकृतिं राज्ञे — d) K1 सर्व°; Dn2 D1 T2 सर्वा. V1 Da Dn1 परिददौ, B1 परिदधे (for °ददे) D4 प्रजा° सर्वा ददौ विधि°

षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ २४
लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यस्य सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ २५
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ २६
शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ २७
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २८
शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननसूयकः ।
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ २९
पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ ३०
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३१
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च । C 12. 2299 B 12. 60. 32 K 12. 59 35

24 B2 missing (cf v l. 22) — ^{a}) K3 D4 वृद्धिं; V1 Da Dn2 वृत्तं (for वृत्तिं) M1-3 तस्य प्रवृत्तिं वक्ष्यामि — ^{b}) D1 यश्च Dn2 यच्च वृत्तोपजीवनं — After 24^{ab}, M1, 3 ins.

135* अवश्यभरणीयो हि वैश्यो राज्ञा जनाधिप ।

— ^{c}) D4 षमामेका (sic) (for षण्णामेकां) Ca cites षण्णाम् (as in text) Cv as in text — ^{d}) K1 D1 शताश्च, S शतस्य (for शताच्च) G1 दिशात (sic); M दशार्ति (for मिथुनं) Ca as in text

25 B2 missing (cf. v l 22) D7 om (hapl.) 25^{a}–31^{b} — ^{a}) Ś1 (orig as in text) लभेच, K1. 2 4 6 V1 B0 1. 4 5 Da Dn D3-6 लब्धाच, K3 लभेत, B3 D3 लब्ध्वा च, D1 लभे च, G1 लवे च, G2 श्रये च, M1 3 4 क्रये च, M2 विक्रये (for लये च) K2 3. 5 Dn D4 ° सप्तम, D1 सप्तमे — ^{b}) K2 शृङ्गे; Ca शृङ्गे (as in text) V1 S तथा, D4 कालां; Ca कला (as in text) K5 T2 खले (T2 °रे), D4 lacuna, Ca खुरे (as in text) — ^{c}) Ś1 शस्यास्य, K1 सस्याश्च; K4 V1 B1 D1 शस्यानि; B0 3-5 Da Dn D2. 6 8 Cv सस्यानि, D2 5 सस्यानां; T1 G2-4 यस्यास्य; T2 M सन्यस्य (for सस्यस्य) K5 °जातीनाम्, Dn2 °जीवानाम् (for °बीजानाम्) — ^{d}) D1. 3 5 एषां K1 संवत्सरी, Ca सांव° (as in text) B1 वृति°, Ca भृति° (as in text)

26 = Manu 9 328 B2 missing (cf v l 22), D7 om 26 (cf v l. 25) — ^{a}) M2 हि (for च) — ^{b}) B1 अनवक्षन्, D6 न रक्षेह D2 3 5 6 पशूनिह — ^{c}) Ś1 K4 V1 B (B2 missing) Da Dn2 D1. 4 M4 Ca वैश्ये नेच्छति, D2 3 5 6 वैश्ये (D2 °श्य) न चेति (for वैश्ये चेच्छति)

27 B2 missing (cf. v l. 22), D7 om 27 (cf. v l 25) — ^{a}) D4 T1 G2-4 च (for हि) K1 शूद्राणां चैव यो धर्मस् — ^{b}) B1 शाश्वत (for भारत) — G2 om (hapl) 27^{d}–28^{a} — ^{d}) K4 दास्य शूद्रम्; M2 शूद्र दासम् (by transp) T1 G3 4 अकारयत् (for अकल्प°)

28 B2 missing (cf. v l 22), D7 om. 28 (cf v l 25) G2 om 28^{a} (cf v l. 27) — ^{a}) D1 वृहस्य (for शूद्रस्य). — After 28^{a}, D2 repeats (hapl.) 27^{d}–28^{a} — ^{c}) G1 एषा (for तेषां) K4 D1 शुश्रूषणाश्च

29 B2 missing (cf. v l. 22), D7 om 29 (cf. v l 25) — ^{a}) K1 शूद्रा M1 येनान्, M3 एनान् (for एतान्) D4 परिचरन् (for °चरेत्) — ^{b}) D1 वर्गान् (for वर्णान्) K5 D4 G1 अनुसूयक°, V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 अनुपू(Da1 °श)वेश° (for अनसूयक°) — With 29^{cd}–30^{ab}, cf Manu 10 129 G1 om 29^{cd} — ^{c}) B0 सचय च न, B1 न संचयाश्च, D1 *जयाश्च न, D4 सचयास्तु न (for °यांश्च न) — ^{d}) D6 जात° (for जातु)

30 B2 missing (cf. v l. 22), D7 om 30 (cf v l 25) — ^{a}) K1 पानीयं (sic) (for पापीयान्) V1 Da1 स धन, G1 निधन (for हि धन) — ^{b}) K4 गरीयश° — ^{d}) B1 D4 T1 G3 4 कर्म, M धर्म (for काम) D8 कुर्वति (for कुर्वीत) K3 धार्मिक

31 B2 missing (cf v l 22), D7 om 31^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) M1 वृत्ति — ^{b}) K4 D1 4 यश्च — ^{c}) K5 B1. 3. 5 D1. 2 5 7 T G2-4 अवश्यं (for अवश्य-) G1 अश्वसहरणीयो हि

32 B2 missing (cf. v l 22) — ^{a}) K5 क्षत्र, B1 Dn2 छत्र, D7 चित्रं; T1 G3 पात्रं (for छत्र)

C 12. 2300 B. 12. 60 33 K 12. 59 35 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३२
अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३३
यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ।
देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ ३४
शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ।
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥ ३५
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रय्यैव भारत ।
स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥ ३६
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ३७
शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।

D1 व्यजनम्; Ca वेष्टनम् (as in text) K3 औत्णीषम्, K4 D1 औशीनम्, D7 औशीर, Ca औशीरम् (as in text) G3 पात्र वेष्टनक चीरम्; Cv as in text. — b) M1 3 उपानह् K3 Da Dn2 व्यजनानि (for व्यज°) — cd) K1 4 यातयाममाणि, Ca °मानि (as in text) T1 G3 4 transp देयानि and शूद्राय

33 B2 missing (cf. v. l 22). — a) K4 D8 आधार्याणि, D7 अका° (for अधा°) — c) K1 हि देयानि, K3. 5 V1 B (B2 missing) D S प्र(D1 नि)देयानि (for विधे°) — d) Ś1 K3 4 D1 धर्म्यं (for धर्मं) B4 यत् (for तत्)

34 B2 missing (cf v 1 22) — a) M4 यच्च Dn1 T2 य च कंचिद् (for यश्च कश्चिद्) — b) K3 M3 शूद्र' शुश्रूषया(M3 °पुणा)व्रजेत् — c) K5 Dn T1 G3 4 कल्प्यां तेन, B3 कल्प्य तेस्य; D7 तस्या तस्य, D8 M2 कल्पा तस्य; G2 कल्पां तेन (for कल्प्यां तस्य) K2 om तु K5 T1 G2–4 तस्याहुर्, V1 B0 5 ते चाहुर्, Da तैराहुर्, Dn ते प्राहुर् (for तेनाहुर्) B1 आकल्पातस्य तस्याहुर्, D6 G1 कल्पातस्य सु(G1 कु)तेनाहुर् — d) B4 व्रत, Da2 वृत्ति T2 G1 ब्रह्मविदो (for धर्म°) — e) Ś1 (orig) K2–5 V1 B0 3–5 D T G2–4 M [ऽ]नपत्याय; G1 [ऽ]नवेदाय (for ऽनपेताय) B1 देयपिंडालयात्पाप (sic) — f) G1 हर्तव्यौ (for भ°) T2 वृद्धि-, G1 प्रद्ध-, Ca वृद्ध (as in text) V1 विह्वलौ (for दुर्बलौ)

35 B2 missing (cf v 1 22). — a) K5 Dn G1 M2 तु न, B3 4 D1–3 5 6 8 न च; T G2–4 न हि (for च न) D7 हर्तव्यो, T G2–4 भर्तव्यो, G1 हतव्यो (for हातव्यो) — b) G1 हर्ता कस्याश्चिदापदि — c) T2 G1 M अधिकारेण, Ca अतिरेकेण (as in text) G1 हर्तव्यो (for भ°) — d) Da1 भद्रा, D1 Ca भर्त्रा M3 द्रव्य, M4 (sup lin as in text) शूद्र (for द्रव्य-) — With 35[ef], cf Manu 8 417[cd] — e) B1 स्वसूनस्ति, M1 3 हि स्वमस्य (for °मस्ति) — f) K3 5 V1 B (B2 missing) D (except D7) G1 हि स (for ह्यसौ) Ca भर्तृहार्यधना ह्यमी, Cap °धनो हि स

36 B2 missing (cf. v. l 22) — a) D7 उक्त — b) Ś1 यज्ञास्; D1 धर्मस्, G1 यजुस्. Ś1 (orig) K1 तत्रैव, Ś1 (by corr) K2 4 T1 G1 3 4 M1 3 4 त्रय्येव; K3 5 V1 B (B2 missing) Da Dn1 D2 3 5–8 M2 तस्य च; Dn2 तस्यैव, D4 स्वाहेव, G2 त्रैयेव (for त्रय्यैव as in D1 T2) — c) K4 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–3 5 6 8 वषट्कारौ, K5 D4 7 T1 G1. 3 4 -नमस्कार- (K5 °रे; D4 G1 °रो) (for °स्कारौ) — d) D7 मन्त्र. G1 शूद्रो (for शूद्रे) K1 विधेर्यते K4 5 V1 B (B2 missing) D (except D4 7) मन्त्र' शूद्रे न विद्य(D1 धीय)ते, Madras Ed मन्त्र' शूद्रे न हीष्यते.

37 B2 missing (cf v 1 22). — a) K5 नान्य, V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3. 5 6 8 Cv तस्माच् (for ताभ्यां) K5 परद्र' (for शूद्र') Ca v cite पाकयज्ञैर् (as in text) — b) B1 यजेत्तु, D8 यजत V1 B0 3–5 Da Dn D2 3 5 6 8 M4 Cv [अ]व्रतवान् (for व्रत°) D4 न यजेद्धुतवान्स्वय. — D7 om 37[c]–40[b]. — c) T1 M1 3 पूर्णं, Cv पूर्ण (as in text) Ś1 K1 पात्रमयाम्, T1 G M -पात्रमपाम्, Ca v पात्रमयीम् (as in text) — d) K4 दक्षिणात्, B1 Da2 D8 T2 दक्षिणं (B1 °णा; T2 °ण'), G1 भक्षण

38 Cf Gobhila Gṛhyasūtra 1 9 12 B2 missing (cf. v 1 22). D7 om 38 (cf v l. 37) — a) Ś1 K1 2 4 पुरा वैजान(K1 4 °च)नो, B4 m शूद्र' पौजवनो, D1 शुद्धो वैभवनो, D5 शुद्र' पौंजत्क*, T1 G3 4 M शूद्र' पैलवनो — c) Ś1 K4 ऐंद्र(K4 °द्रा)चैन, K1 ऐंद्राग्न्यौ न; B1 °ग्नेन, B4 Dn2 D8 6 8 M4 Cv °ग्ग्येन; Da1 इन्द्राग्नेन; D1 ऐंद्राग्नेन, D4

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ३८
अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥ ३९
दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।
अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः सनातनैः ॥ ४०
संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हि तत् ।
तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥ ४१
ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः ।
अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ४२
यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।
नास्य यज्ञहनो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।
तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४३
स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं

C 12. 2314
B 12. 60. 4
K 12. 59 4

ऐंद्रोग्नेन (for ऐन्द्राग्नेन) Bo 6 ऐंद्राग्नेयेन विधिना — After 38, V1 B1 ins 136*

39 B2 missing (cf v 1 22); D7 om 39 (cf v. 1 37) V1 B1 om 39^{a} — a) Dn1 T2 यतो; D1-3 5 6 8 M2 ततो, G1 इतो (for अतो) Da2 सर्वविधाना (for °वर्णानां) — V1 B1 ins after 38 Bo 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8, after 39^{a}

136* यज्ञस्तस्यैव भारत ।
अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु

[(L 1) Cf. v 1 36^{b}. V1 B1 om line 1. —(L 2) B1 अग्र V1 B1 Da1 Dn2 वर्णेषु; Da1 वर्णानां (for यज्ञेषु). D6 अग्रे यज्ञेषु सर्वेषु]

— b) D2 श्रद्धावाज्ञो; D3 5 श्रद्धापक्षो; M1 शूद्रायज्ञो (for श्रद्धा°) — c) Da D6 च (for हि) D1 T1 G2-4 M2 4 पर (for महच्) T2 G1 दैवं हि परम श्रद्धा — d) D4 जयतां; G1 यच्छतां (for यजतां) K3 5 D4 मतं; Bo 4 5 Da2 S (except T2) च तत् (for च यत्) Da1 पवित्र यजयांचरत् (corrupt).

40 B2 missing (cf v 1. 22), D7 om 40^{ab} (cf v 1 37) — a) D4 चेतन (for दैवतं). Dn G4 हि पर (for परमं) — b) T2 स्वे स्वेन च (for स्वेन स्वेन). D2 परं परं. — c) Da2 अव्यजन्; M1 अज यन् (for अयजन्) D7 T1 G2-4 यज्ञैस्तैस् (for सत्रैस्ते) — d) D7 कामैः सर्वैः (for तैस्तैः कामैः) Dn समाहितैः; D4 समाख्नैः; M2 द्विजातयः (for सनातनैः)

41 B2 missing (cf v. 1 22), B1 om 41 — a) K4 संस्पष्टा, D1 सस्पृष्टा; T2 G1 संहृष्टा (for ससृष्टा) D7 ब्राह्मणाद्य् Da वर्णास्; D7 चैव (for एव) Ca ससृष्टा ब्राह्मणैर्वर्णा — b) D4 transp त्रिषु and वर्णेषु — c) D1 M1 3, 4 से देवा; D7 T1 G1 3 4 देवा यद्; T2 देवाय (for ये देवा) — d) G1 om यद् Dn2 D3 5 6 ऊचुस्त (Dn2 °स्ते) (for ब्रूयुस्ते) K1 5 Bo 3-5 Da Dn D2 6 8 T2 G1 M1 3 हित; K3 तत (for हि तत्) D7 T1 G3 4 ब्रूयुस्ते परम हि तत् — e) M वर्णा (for वर्णैः). Ś1 K1 4 V1 D1 सर्ववर्णा; Da1 सर्वज्ञाने; Da2 सर्व*ज्ञा, D7 T G तु धर्मज्ञा, M सर्वधर्मैः (for °यज्ञा). — f) K4 ससृज्यते, Da ससृजते, D7 सगृह्यते Ś1 [s]ज्ञकाम्यया, K1 [s]त्र काम्यया, D1 न कस्यया, D7 T2 G1 M2 4 न कामतः (for न काम्यया).

42 B2 missing (cf v 1 22). — a) D2 3 5 सामवत्. K1 पूज्या, G4 प्राज्ञो (for पूज्यो) — b) M1 निस्य (for नित्य) D7 T G दै(G1 2 दे)वत, M1 3 वेदविद् (for देववद्) — c) K1 Dn2 असा मात्, M3 असाम्ना Ca अनृग्यजुरसामा (as in text) K3 5 V1 B (B2 missing) D (except D1 7) च (for तु) K3 अनृग्यजु च सामा च — d) M1 प्रजापत्य Ca as in text ❀ Cb अनृग्यजुरसामा ऋग्वेदादिशून्यः प्राजापत्य उपद्रव विघातृकृत उपद्रवः उपघात । एवंविधो ब्राह्मणो निष्फलजन्मेति भाव । ❀

43 B2 missing (cf v 1 22) — a) D4 यज्ञे K3 D4 वै श्रद्धया (for मनीषया) B1 याज्ञसेनीपया तात (sic) — b) G1 सर्वे (for सर्व) — After 43^{ab}, D4 reads 12 61 7^{c}–21^{b} — c) G4 नास्या K1 4 D1 यज्ञहतो, K3 5 V1 Bo 3-5 Da Dn °कृतो, D2 6 °स्पते, D3 5 °स्य ते; D4 विघ्नकृतो; D7 G1 यज्ञहसौ; D3 यज्ञ कृतो; T1 G3 4 M1, 3, 4 यज्ञहणो (M1 3 °णा; M4 °णौ) (for °हनो) Cnp नास्य यज्ञ स्य ते Bo देयं, D4 देवो, T2 देव B1 नास्य विघ्न कृतो द्रेव. — d) D1 रोहंते, D8 ईहते — e) Dn T2 तत (for तस्मात्) D1 T2 यज्ञेषु (for वर्णेषु)

44 B2 missing (cf v 1 22) — a) K3 D4 7 8 T1 G3 4 स्व (for स्वं) M1 3 देवत K1 4 V1 B (B2 missing) D (except D1) S (except

C 12. 2314
B 12. 60 46
K. 12. 59 49

परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।
*आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः
सृष्टो ब्रह्मणा त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ॥ ४४
तस्माद्वर्णा ऋजवो जातिधर्माः
संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।
एकं साम यजुरेकमृगेका
विप्रश्चैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥ ४५
अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ४६
उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ४७
यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ४८
तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।

G1) ब्राह्मण (for ब्राह्मणा). K8 om (hapl) from स्वेन up to ब्रह्मणा (in 44[d]) K5 तेन्न; D2 5 6 तेन (for स्वेन) ※ Cv स्वं दैवत नारायणम् । स्वेन तदीय द्रव्येण । ※ — [b]) D4 परे, D7 पर (for परान्) Da1 परान् (for वर्णान्) Ś1 नयुजन्, K1 M1 न यजेन्, K3 4 M8 नयजन्, V1 Da Dn नायजे(V1 Dn °ज)न्, B1 यजन्, D3.4 6 8 M4 Cv आयजन् (for अय°) K V1 Bo 1 3 5 Da Dn D3 3, 5 6, 8 T2 M2 नैवम् (for एवम्). — [c]) Ś1 K1.2 अरोचितार, K3 4 D1 आरोचितार°; Cv अधरो वितान. (for *आरोचिता न) K1 स सृष्टो; K3 स दृष्ट; K4 सुदृष्ट; D1 सुसृष्टो (for स धर्म) Cnp वैश्य (for धर्म). K5 परोचितास° सुदुष्टो धर्म°, V1 Bo. 3–5 Dn D2 3 (before corr) 5. 6. 8 अध(Bo. 5 °प)रो वितान संसृष्टो (B5 °सृक्तौ) वैश्यो, B1 आधारोचित* ससृष्टो वैश्यो, Da अपरोपि तस्य ब्राह्मणसंश्रि(Da2 °श्रि)वात्मा, D8 (by corr sec. m) वैतानिक° प्रवरो ब्राह्मणस्य; D4 अरोचतात सुमहात्सुसृष्टे; D7 T G M1 3 आरोपितास्त्वथ (G1 °स्तथ; G2 °स्त्वधि) तत्र सृष्ट. (T2 दृष्टे; M1 3 दृष्टो); M2 4 अरोचिता (M4 अधरोपि) नस्त्वथ तत्र दृष्टो. — [d]) K1 om (hapl) सृष्टो K1 ब्राह्मणास; K2 5 D1 4 यो ब्राह्मणास, K4 यो ब्राह्मणा, V1m T1 G2–4 तस्माद्द्विजास्, Bo ब्राह्मणस; D7 T2 G1 M न ब्राह्मणस् (for सृष्टो ब्रह्मणा). D4 वेदेषु (for वर्णेषु) V1m श्रेष्ठ; D7 T1 G3 4 M सृष्ट°; T2 G1 राजन् (for दृष्ट) K3 त्रिवेदेषु वर्णेषु सृष्ट°, V1 B1 3–5 Dn D2 3 (before corr). 5 6 8 ब्राह्मण (Dn2 °णा)स्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्ट (V1 न यज्ञसृष्टि; B1 यज्ञो दृष्ट°, B5 यज्ञदृष्ट°), Da तस्माद्द्विर्धा त्रिषु लोकेषु दृष्टा (Da2 °ष्ट), D8 (marg. sec m) तेनैवासौ सर्ववर्णेषु सृष्ट — After 44, B1 ins 138*. D4 ins. after 44.

137* संपूज्यो वै ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु दृष्ट ।

45 B2 missing (cf v. l 22). — [a]) D7 वर्णे; T2 G1 वर्णाद् (for वर्णा). Ś1 K2 4 D1 ऋतवो (D1 °व्यो); K5 ऋजतो; D7 जवचो; T G बहवो, M1 अपवो (for ऋजवो) K1 D1. 4 7 G2 ज्ञातिधर्मा°; K4.5 D3 जातिपर्णा°, V1 B3. 4 Dn D2. 5 6 8 ज्ञातिवर्णा°, T2 G1 राजधर्मा, M जा(M2 ज्ञा)तिधर्मै (for °धर्मा) B1 तस्मास्त्रिष्वपि वर्णेषु राजा राज्ञा त्रिवर्णा. — [b]) B1 स सृज्यंते; Da संपूज्यंते; D1 संसृज्ये* B1. 3 4 Da Dn D2 3 5 6 8 विकार एव (for विपाक एष). — For 45[ab], Bo. 5 subst.. B1 ins. after 44

138* तत वै जातिधर्म ।
ससृज्यते तस्य वै कोप एष ।

[Ca cites तत वै जातिधर्म ससृज्यते, and also कोप एष (as above)]

— [c]) Ś1 K1 एव, D1 अथर्व- (for एक) K2 4 D1 एकमृगेष (K4 °ष, D1 °पा), K5 एकज्ञमेको, B1 एक *शेका; Dn2 एकमृगैका (for °मृगेका) — [d]) K4 विप्राश्च B1 3–5 Da1 Dn D2 3 5 6 8 [ऽ]निश्चये, T1 G2–4 [ऽ]नियतस् (for ऽनिश्चयस्) K3 4 तस्य, M2 स्वेष (for तेषु) V1 B (B2 missing) Da1 Dn D2 3 5 6 8 G4 सृष्ट° (for दृष्ट°) Da2 विप्रश्चैको निश्चयेषु प्रसृष्ट°

46 B2 missing (cf v. l 22) — [a]) B1 अनु- (for अत्र). D7 या या (for गाथा). D7 S पुरा (for यज्ञ). — [c]) K8 D1 वैपानसाना, Ca वैखा° (as in text) — [d]) K5 प्रष्टुम् (for यष्टुम्)

47 B2 missing (cf. v. l 22) — [a]) K1 उदितो K4 नापि, V1 B1 Da D2–5 चापि (for वापि) M1.3 उदितोनुदितो वापि. — [c]) K8 5 D4 अग्नीन् (for वह्निं) — [d]) K5 श्रद्धादि-, D2 3 (marg sec m as in text) 5 6 श्रुतवैवं (for श्रद्धा वै) Dn2 D4 करण

48 B2 missing (of v l 22) — [a]) G1 य (for यत्). K4 सर्वं (for पूर्वं) Cv as in text. — [b])

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ४९
स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५०
ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।
सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ।
न हि यज्ञसमं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ५१
तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

भीष्म उवाच ।
आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १
वानप्रस्थं भैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।

C. 12. 2325
B. 12. 61. 2
K. 12. 60. 2

D1 यद् (for वद्) D7 यदप्यस्कन्न उत्तर C1 as in text ✽ Cn सत्कन्न यथाविधि हुतम् । ✽ — e) G1 कर्माणि (for रूपाणि)

49 B2 missing (cf v l 22) — a) V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 मंत्र, D7 T1 G1-4 M2 म वि (for सवि) — b) K2 5 Da D1 T1 G3 4 M1. 2 ज्ञान (K5 °ने, T1 G2. 4 °नी) निश्चित (Da2 °त) निश्चय — K2 om. 49c–50e — c) T2 G1 2 द्विजाति — d) Dn. सयष्टुं, D2 म यष्टुं

50 K3 om 50a/c (cf v l 49) — b) D1 विचम (for कृत्तम) — c) K1 यज्ञे K4 M1-3 हि, D7 म (for य) D1 यष्टुमिच्छति यज्ञ हि (sic) — d) D1 तद् (for तम्)

51 a) Ś1 K1 2 4 D5 तु, D1 च (for स) Dn2 प्रशमति — K3 om. 51b — b) K4 असंचयं, D1 °शय K6 D1 साधुमेव न संशय — c) D1 स यथा (for सर्वथा) K1 सर्ववर्णैर्हि; V1 B D2 Dn D1 2. 6–8 T2 G1. 2 M सर्वथा वर्णैः; T1 G3 4 सर्ववर्णैश्च (for °वर्णैर्हि) K2 5 D1 त्रिभिर्वर्णैस्तु (D1 °श्च) यष्टव्यम् — d) Bo - न श्रुत, Dn निर्णय (for निश्चय) K2 5 D1 इति वेदेषु निश्चयं (K5 °य)

52 a) Dn2 यस्माद् (for त°) D7 S (except M1) एव (for इति) — b) K5 Da D1 [अ]नुसूयता (Da °ता); T1 G2. 4 [अ]नसूयुना, M1 विजानता — D3 om 52cd — c) Ś1 K1. 4 D1 श्रद्धां (for श्रद्धा) Ś1 पवित्राम् D1 आमाय (for आश्रित्य) — d) Ś1 K1 2 4 B1 D1 प्रयच्छति, Da G2 M1-3 प्रयच्छता (G2 °त, M2 °तो, M3 °था), V1 Dn यथेच्छया, D1 प्रय स्नत (for °च्छता)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3 5-7 T2 G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* T1 G2 4 M1-3 वर्णधर्म — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 61, B2 Da1 Dn 60 (as in text), B1 59, D2 6 58 — *Śloka no* Dn1 54; Dn2 55

61

1 D3 om the ref — b) Dn2 D1 8 G4 पराक्रम (D1 °म) — c) K8 D1 अपि कर्माणि; K4. 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M1 8 अपि (K4 M1. 3 इह) नामानि; D7 T G M2 4 नामधेयानि (for इह वर्णाना) D1 चतु वर्णामि वर्णानां (sic) — d) K8 वर्णाना, D1 वर्णेन (for कर्माणि)

2 a) K1 वानप्रस्थां, K6 वाणप्रस्थ; B2 M1 3 4 वानप्रस्थ्य (for °प्रस्थ) K2 Da2 D1. 7 भैक्ष्यचर्यां, K3 V1 B1-5 Da1 Dn D2 3. 5 6 8 भैक्ष्यचर्यं, K1 D1 G1 भैक्षचर्या, K6 G1 M4 °चर्यं; Bo च भैक्ष्य च (for भैक्षचर्यां) — b) D1 4 6 M1. 3 गार्हस्थं (for °स्थ्य) T1 G2-4 तथा गार्हस्थ्यमाश्रम — c) K8 5 T2 G1. 4 M1. 3 4 चाहुश्, D7 चाहद्द् (for प्राहुश्) — d) K1 D1 महाणैर् Da1 कृत, Dn2 मतं (for वृतम्) D7 S चतुर्थ ब्रा (D7 G1 M1 3 4 ब्र) ह्मणैरित

3 a) K6 जन्मकारण, K5 वानप्रस्थ ✽; V1 B Dn

C 12. 2025
B 12. 61. 2
K 12. 60. 2

ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २
जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३
सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ५
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।
भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८
निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९
अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥ १०
स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी

D1-3 5 6 8 जटाध(D1 2 6 °धा)रण, D4 7 S (except T2 G1) चूडाकरण (for जटाकरण) — b) D5 अवाप्स्य — D4 om. from 3d up to वान (in 4c) — d) D7 S वेदान् (for वेदम्)

4 D4 om up to वान (cf. v 1 3) — b) Ś1 K1, 4 [अ]थात्मवान्, Da D2 6 [अ]प्या°, D1 lacuna, D7 S विनीत° (for आत्मवान्) Da1 सजतेंद्रिय — d) G3 गृहकृत्यो (for कृतकृत्यो). D7 गृहाश्रमी.

5 a) M2 तदा (for तत्र). K1 -शास्त्राणि — b) Dn2 समाधित्य. T2 G1 च (for स) — c) Dn2 T2 ऊर्ध्वरेता (T2 °त°). Ś1 K1 प्रजनयित्वा, K3 प्रजाग * *; K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रव्रजित्वा (Dn2 °तो); D4 7 S प्रजा हित्वा (for प्रजायित्वा) — d) = 9d Ś1 K2 4 Da D1 [अ]क्षरसात्म्यतां; K3 Dn2 D4 Ca °सात्म्यतां; D7 °समतां (for °सात्मताम्)

6 a) K1 विशिष्टानि (for निमि°) — c) K1 कर्तव्यानीय, K2 °नीति, K5 °नीव (for °नीह). Ś1 K1 2 4 विप्रेंद्र (for विप्रेण) — d) K1 राजन्नामी विपश्चिता° (sic)

7 a) D4 चरितं (for चरित) B1 (marg as in text) व्रतचर्यस्य (for ब्रह्म°) — D4 reads 7c–21b after 12 60. 43ab — c) K4 D1, 4 6 भैक्ष्य(K4 ब्रह्म, D4 भिक्षु)चर्यास्वधी(D6 °धा)कार°, Da M2 भैक्षचर्या अधी(M2 °र्यास्विधि)कार, G1 भैक्षाचर्यस्वध°कारः — d) K1 प्रशास्ता; K5 प्रशस्तम् D2 इव (for -इह) Da मोक्षिणी; D4 °ण (for °णः) D7 S प्रशस्तो देहमोक्षणे

8 For the sequence in D4, cf v 1 7. — a) D4 येत्र (for यत्र) — b) V1 B0-3 4m Da Dn D2, 3 5 6 8 निराशीर् (for निरग्निर्) K5 निराशीश्चानिकेतन — c) V1 -जीव D7 S यथालब्धोपजीवी (D7 M2 °व°) स्यान् — d) K1 हवि; D1 मुनिं. T2 G1 तथा वै विजितेंद्रिय

9 For the sequence in D4, cf. v 1 7 — a) D7 S निराशीर्निर्न(D7 °र्नन)मस्कारो — b) D1 निर्भरो, D7 निर्द्वंद्वो, T1 G2 3 निर्भारो, G4 निर्मागो (for निर्भोगो) K1 निर्भोगो निर्विकाशान (sic) — c) D1 क्षिप्र (for विप्र°) K4 क्षेपाश्रम, D1 क्षप्रा°; D2 3 6 7 मोक्षा° (for क्षेमा°) B4m प्राप्य, G1 प्राप्ते Ś1 K1 क्षिप्रक्षेपाश्रस प्राप्तो — d) = 5d K1 (sup lin sec m) [अ]मर- (for [अ]क्षर-) Ś1 K2 4 V1 Da D1 -सात्म्यता; K1, 3 5 D4 T1 G2-4 सात्म्यता, D7 -संमतां (for -सात्मताम्)

10 For the sequence in D4, cf. v 1 7. — a) K1 वेदा K1 -सर्वकृत्ता — b) D4 सुतान्समुत्पाद्य (for संतानमु°) M1 सुखा हि (for सुखानि) Dn2 G1 भुक्त्वा — c) M4 समाहित B1 प्राचुर- (for प्रचरेद्) V1 B0 1, 3-5 Da D2 3 5 6 8 दुस्तर यो (V1 Da तपो); B2 Dn D1 दुश्चर यो (for °रं तं) — d) V1 B2 Da गृहस्थ, D1 गार्हस्थं (for गार्हस्थ) K1 -हृष्टं, Da दष्ट, Dn -जुष्ट, D1 -तुष्ट, G1 -घृष्ट (for दृष्टम्) B1 गार्हस्थ्यधर्मं विधिवत्प्रदिष्टं; D7 गार्हस्थ्यं धर्मदृष्ट द्विजेंद्र°.

11 For the sequence in D4, cf v 1 7 — a) All MSS (except Ś1 K1 4 5) त्वृ(D1 स्तृ)तु- (for ऋतु) — b) D4 -जष्टो (for दारो). Ś1 K1, 2, 4 नियोगसेवी

नियोगसेवी नशठो नजिह्मः ।
मिताशनो देवपरः कृतज्ञः
सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ११
दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता
वैतानित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२
अथात्र नारायणगीतमाहु-
र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं
तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
धर्मस्तथार्थश्च रतिश्च दारे ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके
ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४
भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।
सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५
एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्य- C 12. 2339 B 12. 61 16 K. 12. 60 16

°शठो विजिह्म° —°) K1 पिवाशनो, D1 मिताशिनो K3 D7 S (except G2 4) दैवपर°, Da1 देवकृत°; Dn2 °रत°, D4 वेदपर; D5 देववर° (for देवपर°) —d) K3 सत्त्यो (for सत्यो) G1 [s]नृवश्च (for मृदुश्च)

12 For the sequence in D4, cf v 1 7 —a) B4 दांतो, D1 धातोद् (for दान्तो) Ś1 विधीयो, G1 विधेया K3 D7 S (except M2) हव्यकव्य- (for °कव्ये) K1 [s]प्रमुक्तो, Da2 प्रसक्तो, D2 3. 5 [s]प्रमक्त°, D5 °शक्त°, D7 °मत्तेर्, D8 °वृत्तो (for °मत्तो) —b) Ś1 K1. 2 4 5 Bo Dn D1 M4 ह्यन्नस्य, K3 D4 T2 G1 धान्यस्य, V1 B2 4 5 D7 8 T1 G2-4 M1-3 [s]थान्न(D7 °न्य)स्य, B1 **स्य, B3 [ऽ]र्थेन्नस्य, Da पात्रस्य, D2 3. 5. 6 दात(D5 °वा)श्च (for °अन्नस्य) —c) K5 B1. 2 D2. 3 5 6 8 G1 सर्वलिंग-, B3 4 °लिंगे, Da2 Dn2 D7 T1 G2-4 M1 3 4 °लिंगी-; D1 °लिंग, T2 सत्यलिंगी (for सर्वलिङ्गि-). Ca cites सर्वलिङ्गिना —d) K1 वैं माव (for वैतान) G1 -नित्यस्य (for °नित्यश्च) Ca cites वैतानित्या° K3 गृहाश्रित, M1 3 °श्रम° (for °श्रमी) D4 वैं तानि लिंगानि गृहाश्रिता स्यु°

13 G1 om 13a–14b For the sequence in D4, cf v 1.7 —a) D1 अथाग्रे (for °त्र). D4 नारायणेनेदमाहु सुगीत —b) K3 D4 तत्र (for तात) D2 मनुप्रभावा (for महानु°) —c) D8 माहात्म्यम्, M2 माहात्स्यम् (for महार्थम्) K1 om., K3 8 5 Dn मत्यत , D4 मत्य सु (for अत्यर्थ-) Da D7 -तम° प्रयुक्त (D7 °क्त°), D2 lacuna, D4 अत प्रयुक्त (for -तपःप्रयुक्तं) —d) M2 तम् (for तद्) Ś1 K1 2 4 D1 तु (for हि)

14 G1 om 14ab (cf v 1 13) For the sequence in D4, cf v 1 7 —b) Da तथार्थैश्च, D7 तदार्थश्च K1 4 D1 च दाने, K2 स्वदाने, K3 5 B2 D4 7 T G (G1 om) M2 स्वदारे, V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5 6 8 स्वदारै°, Da च दारैं (for च दारे) —c) D7 T G निषेव्यमाणानि (for °वितव्यानि) —d) B1 ससिन्; Da D4 यस्मिन्, M2 अस्मिन्, M4 तस्मिन् (for ह्यस्मिन्) Da1 पर (for परे)

15 For the sequence in D4, cf v 1 7 —b) K5 विद्यानां, B1 देवाना (for वेदानां) K3 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 धारण (K3 पालन) तथा, K3 चानु धारणं, K5 D4. 7 S चानुपालन (for पारण तथा) —c) K1. 5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 वसताम्, D7 S सेवताम् (for सता तम्) D4 G1 आश्रम- (for आश्रमं) K1 Da ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) D1 स मा तमाश्रमे श्रेय

16 For the sequence in D4, cf. v 1. 7 —a) D7 S एवंविधो (for एव हि यो) D4 ब्रह्मणो —b) Da गार्हस्थम् D2 3 5 6 यथार्थवत्, Ca यथावत् (as in text) K3 गार्हस्थ्यधर्म वसते यथावत् —c) K4 गृहस्थ्यवृत्तिं, D1 °स्थवृद्धि- Ś1 K4 D1 प्रतिशोध्य, K2 प्रतिशोच्य, D4 परिशोध्य, D7 T G प्रविगाह्य, M1-3 च विशोध्य (for प्रवि°) D1 अस्मिन् (for सम्यक्) —d) K1 M4 विशिष्ट (for विशुद्धं) Da परम्, D2 3 5 6 पदम् (for फलम्) K1 आप्नुते ज, B1 D7 T1 G2-4 M4 अश्नुते स, T2 अश्नुते समा, G1 आप्नुते समा (for °ते स)

C 12. 2339
B 12. 61. 16
K 12. 60. 16

स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६
तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।
आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७
खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव *आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८
ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
अविचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९
शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च नप्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २०
न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

17 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) Da परित्यागी D_7 S य($G_{2,3}$ $M_{1,3,4}$ त)स्य देहं परित्यज्य. — [b]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ इष्टा कामा॰ सदाक्षया ; K_3 D_4 इष्टा कामा॰ क्षयावहा॰ ; Da_1 T_1 $G_{3,4}$ इष्टकामाक्षया म(G_3 ॰यादि॑)ता, D_3 इष्टा कामा॰ सदाज्ञय, D_7 T_2 G_1 M इष्टकामस्य कामिता (D_7 ॰मदा॰, T_2 G_1 ॰मत), G_2 इष्टकामा क्षमा मता — [c]) V_1 T_2 $G_{1,4}$ M [उ]पतिष्ठते, D_4 ॰तिष्ठति, T_1 G_3 ॰कल्पंते ; G_2 ॰कल्प्यंते (for ॰तिष्ठन्ति) D_7 आनन्त्य एव तिष्ठंते — [d]) D_1 -मुख

18 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) K_1 खनन्नेको, K_3 V_1 B Da_2 Dn $D_{2,3,5,6,8}$ स्मर॰, K_5 ब्रह्मचारी, Da_1 स्वरल्लेको, D_4 खनन्नैको ; D_7 S वस न्नेको (for खाद॰). B_2 यजन् (for जपन्). — [b]) $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ V_1 Da Dn D_2 सर्वनिको, $Bo_{1,3-5}$ $D_{3,5,6,8}$ M सर्वानेव (B_3 ॰क) ; B_2 कुर्वन्नेको, D_4 सर्वनिति, D_7 T G सर्वान्वेदान् (G_1 ॰द) (for सर्पन्नेको) M_2 युधिष्ठिर॰ — [c]) Bo एतस्मिन् (for एक॰) $Ś_1$ $K_{1,4}$ एवमाचार्ये, $K_{2,3,5}$ V_1 B Dn $D_{1-3,5-8}$ S एव चाचार्ये (D_7 ॰र्यै॰), Da एव वाचार्ये, D_4 एव वाचार्ये (for एव *आचार्ये)

19 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) D_7 G_4 व्रते तिष्ठन्, G_1 व्रतनित्यं — [b]) Dn_2 T_1 $G_{2,3}$ $M_{1,3}$ नित्य, D_2 lacuna (for नित्यं). $K_{3,5}$ D_4 M भवेत् (for वशी) — After 19^{ab}, D_7 S ins.:

139* गुरोश्छायानुगो नित्यमधीयान सुयन्त्रित ।
[D_7 T_2 $G_{1,2}$ M_3 तु (for सु)]

— $D_{2,3,5,6}$ om. 19^{cd} — [c]) K_3 अवधार्य ; K_5 Dn परिचार्य ; V_1 Bo_{2-5} Da D_3 प्रवि॰ ; B_1 सुवि॰, D_7 T_1 G_{1-3} अविचाल्य, G_4 अपिचार्य (for अवि॰) V_1 तथा वेदान्, D_1 तथा चेद, D_8 ततो वेदं ; D_7 T G M_{1-3} व्रतोपेत (T_2 M_{1-3} ॰त) ; M_4 गुरो कृत्य (for तथा वेद) — [d]) V_1 B_2 M_4 नित्य कुर्वन्, D_4 कुर्वन्कृत्य (by transp.) B_2 वशी ; T_2 G_1 वदेत् (for वसेत्). V_1 तदा (for सदा)

20 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) $D_{2,3,5,6}$ कुर्यात् (for कुर्वन्) — [b]) K_3 सप्रणयेन, D_4 प्रणमनेन ; D_7 सप्रणमेव, T_1 $G_{3,4}$ ॰मेन, G_2 ॰तेन (for ॰मेत) Da वा (for च) — After 20^{ab}, B_4 ins. Ca cites :

140* अनिकेतश्चरन्नेक सर्वानेव युधिष्ठिर ।
[Ca अनि(v. l. ॰पि)रुद्धः (for अनिकेतश्च)]

— [c]) K_3 V_1 B (except Bo_5) Da Dn $D_{1,3}$ G_1 षट्कर्मसु (G_1 ॰श्च) निवृत्तश्च (Da_1 ॰त्तिस्या, Dn_2 ॰त्तिश्च), $D_{2,3,5,6}$ ॰र्मे(D_6 ॰र्मा)सुनिवृत्तिश्च, $M_{1,3}$ षट्कर्मभ्यो निवृत्तश्च, Ca षट्कर्मा ह्यनिकेतश्च — [d]) G_4 lacuna, $M_{1,3}$ Ca सप्रवृत्तश्च (for नप्रवृ॰) $D_{4,7}$ S सर्वत॰, Ca सर्वशः (as in text)

21 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) Bo_5 न चलति, D_7 T G $M_{1,3,4}$ नाचरति ; M_2 न चाचरति (hypermetric) (for न चरति) V_1 Da [अ]भिचारेण ; $Bo_{2,4,5}$ [अ]तिभावेन ($B_{2,5}$ ॰रेण) (for [अ]धिकारेण) D_4 न नाप्यनधिकारेण — [b]) $K_{3,5}$ V_1 $Bo_{1,3-5}$ Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ M सेवेत, D_1 सेविते, D_4 स्ववेत, D_7 सेवतो, T G सेवते (for सेवितं) K_1 B_1 द्विपता, K_3 V_1 T_1 G_{2-4} द्विषते (for ॰तो) B_2 सेवेत्तद्विषिते न च. — [c]) $Ś_1$ K (except K_5) D_1 इति (for एषो) K_3 M_1 -पदं, D_1 विधिस (for पदस) V_1 Da एषोश्रमस्तु पात्रस्य — [d]) Dn_2 यिष्यते, D_1 इष्यति

६२

युधिष्ठिर उवाच ।

शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्राँल्लोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ २

उक्तानि कर्माणि बहूनि राज-
न्स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि
क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४

या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ५

षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥ ६ C. 12. 2350 B 12. 62. 6 K 12 61 6

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1-7 S राजधर्म —*Adhy name* V1 B1 Dn1 च(V1 चा)तुराश्रमधर्मं, Da चातुराश्रम्यधर्मं, D4 चातुराश्रमिक, T1 G2-4 आश्रमलक्षण, M1 8 आश्रमधर्मं, M2 आश्रमधर्मोधिकारे ब्रह्मचारिधर्म —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D7 S 62, B1 3 60, Da Dn2 61 (as in text), D2 3 59 —*Śloka no* Dn D2 21

62

1 D3 om the ref —[a]) K1 शिवामुग्रां; V1 शिवान्सर्वान्, B1 शिवान्सुख्यान् (for °न्सुखान्) D1 शिवान्सुख्यामृदोदर्कान्, D7 T1 G3 4 M1 3 4 पुन शिवान्महो(D7 G3 °वा महो, M1 3 4 °न्सुखो)दर्कान्, T2 G1 2 पुनर्जीवात्मको(G2 °न्महो)दर्कान् —[b]) Ś1 K1 Dn2 न हिंस्यान्, K4 प्रहिंस्रान्, Da D2-6 अहिंसान्, D7 °स्यान् (for °स्रान्) D1 लोकमसत्वान्, D7 लोकममतान्, M2 लोकसमितान् K3 येटे लोकेषु समतान् —[d]) T2 सुखोदयान् (for सुखावहान्)

2 D8 om. the ref. —[a]) K6 D4 [ए]व, V1 B Da Dn D2 3 5 8 तु, D6 च (for [इ]ह) —[b]) B2 Da Dn D1 M1 3 4 स्त्वा(D1 चा)श्रमा विहिता°, T2 G1 विहिता आश्रमा° (by transp.) V1 D1 प्रभो —[c]) M1 3 वर्णास्त K1 B Dn D2 3 5 6 8 नानुवर्तते, Da न तु वर्ण्यते (for अनुवर्तन्ते) —[d]) B1 2 Dn G1 भारतसत्तम. Bo 4 5 Da त्रयोत्र (Da °पि) भरतर्षभ

3 [a]) M2 इष्टानि (for उक्तानि) —[b]) K1 Da दुर्गाणि, K4 B2 D7 स्वर्गाणि K3 D4 पुण्यानि (for राजन्य) Dn1 पराणियानि (for °यणानि) —K8 om from 3[c] up to सेव्य तु (in 12 63 2[a]) —[c]) Ś1 K1 2 4 D1 दृष्टानि, Da दुष्टानि (for दृष्टान्त) D7 T G शास्त्राणि (D7 G1 °स्त्रस्य) सर्वस्य विधौ स्मृतानि —[d]) Ś1 D1 G4 क्षत्रे, K1 क्षेत्र, D8 क्षात्र (for क्षात्रे) B2 lacuna, D1 इ (for हि) K6 तथावत्, D7 T1 G3 4 M1. 3. 4 पर यत्, T2 G2 परवत्, G1 पर हि यत्, M2 वरंवत् (for यथावत्)

4 K8 om 4 (cf v l 3) —[a]) B1 D1 G4 क्षत्राणि . K4 सेवमाण, K6 Dn D4 सेव्यमान°, D7 सेवमान (for °मान°) —[b]) T1 G4 शूद्राणि कर्माणि, M1 3 कर्माणि शौद्राणि (by transp) —[c]) K1 निवृते, K6 T2 G1 निधते (for निन्दितो) —[d]) Da1 नियतं, Da2 निश्चितश्, D1 चिरय (for निरय) Da2 च याति (for प्रयाति)

5 K8 om 5 (cf v l. 3) —[a]) K2 4 निहिता (for विहिता) —G1 om 5[bc] —[b]) K4 दासेश्वनि; B1 दाशे शुनि D7 पशौ वृके (by transp); M1 वृते पशौ —[d]) D7 मां; G1 ता (for तां) D1 सज्ञ K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सैव संज्ञा च (B1 lacuna for च) पांडव —After 5, D1 reads 7[cd]

6 K8 om 6 (cf v l 3) —[a]) D1 यं (for षट्) G1 सुप्रवृत्तस्य K6 D4 षट्सु कर्मसु युक्तस्य; —[b]) D4 चतुद्धपि (sic) (for चतुर्ष्वपि) —[c]) D4 T2 G1 सर्वभूतोपपन्नस्य —[d]) K1 D4 सद्वृत्तस्य, K6 यद्भूतस्य, Bo 3 4. 5 सभ्द्°, Dn1 D8 सद्°; Dn2 सभूयस्त

B 12 2351 B 12. 62. 7 K 12. 61 7

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ८
वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसंजीवनेन च ।
वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९
कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

भीष्म उवाच ।
ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च
कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतो-

D1 सद्भूतस्य; D7 T G तद्भू° (for सभू°)

7 K8 om. 7 (of v l 3) — [a]) B1 वदान्यस्य (for विशुद्धस्य). — V1 reads 7[b]–9[d] on marg D1 reads 7[cd] after 5 — [c]) Ś1 K1 4 D1 वदन्यस्य — [d]) K1 ह्यक्षरं (for ह्यक्षर) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 समिता°, T1 G2–4 सज्ञका (for °सज्ञिता)

8 K8 om 8 (of v l 3). V1 reads 8 on marg — [a]) D4 ह्यस्मिन् — [b]) D1 यादृशे K6 D4 यच्च येन च, D7 T G M3 4 येन च प्रभो, M1 3 येन हेतुना (for येन यत्र च) — [c]) Dn2 [ए]वै — [d]) K4 स गुणा प्रत्यपद्यते, Cv as in text

9 K8 om 9 (of v l 3) V1 reads 9 on marg — [a]) K5 ब्रह्म (for वृद्ध्या) G1 °वणिक्तेन Ś1 K1 2 4 ऋ(K1 वृ)द्ध्या कृषिं विमुक्त्वै(K1 °क्तै; K2 °क्त्वे, K4 °क्ते)न, D1 वृद्धकृषिवि*क्त्वन(sic) — [b]) V1 जीप्ति°, G1 जीवन् (for जीव) ❀ Cn जीवै° सजीवन मृगया। Cv जीवसजीवनेन गोरक्षणेन। ❀ B1 वा (for च) — [c]) Bo 1 वक्तुम् (for वेत्तुम्) G1 अर्हति. — [d]) D1 स्वाधायगणिते सुहृत्; T1 G2–4 स्वाध्यात्मगुणितेन च; T2 G1 बुद्ध्या मतिगतेन च, M स्वबुद्ध्यात्मगते(M2 4 °गुणे)न च.

10 K8 om 10 (of v l. 3) — [a]) B2 D3. 5 °संचोदित, D1 °मग्नो द्विज.; D4 °सनोदितो (for संचोदित°) K5 B2 4 D2. 3 5 6 8 लोक°, Da2 om, D1 काला, D4 लोकं, D7 S (except G1) काले (for काल) — [b]) B2 काल° (for काल). Dn2 °पर्यय K1 2 4 5 B2 D1–3 6 G3 M2 °निश्चय°, D4 निश्चय, D8 °चोदितान्, T1 °निश्रित, M1. 3 4 °निश्चय° (for निश्चित) — [c]) B3 अधमाधम (for उत्तमा°) — [d]) Da1 [ऽ]स्तव°, Da2 [ऽ]शव, D4 [ऽ]वस, D7 G1 M4 [ऽ]वश

11 K8 om 11 (of v l 3) — [a]) K2 5 B3 5 Da2 Dn D1–3 5–7 T2 G2 प्रधानानि, M3 4 [इ]ह (M2 च) कर्माणि (for प्रदानानि) — [b]) D4 पुर°, D7 T G3–4 परं, G1 वर, M पर (for पुरा) — [c]) G3–4 अकर्म (for स्वकर्म) Bo °नियतो, D7 S विहितो (for °निरतो). D4 लोके — [d]) Da ह्यक्षर G1 सर्वतोमुख.

Colophon om in K8 D4 (for K8, cf v l 3) — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 5 V1 B Da Dn D1–3 5–7 S राजधर्म — *Adhy name* T1 G2–4 लोक-विशेषण, M3 कालशक्तिकथन — *Adhy no* (figures, words or both). K5 D7 S 63, B1 4 61, Da1 Dn 62 (as in text), D2 3 60 — *Śloka no.* Dn1 D8 11

63

1 K8 om up to सेव्य तु (in 2[a]) (of v l. 12 62 3). D8 om the ref — [a]) K1 संकर्षणं (for ज्याक°). D4 आकर्पण शकुनिबर्हणं च — [b]) T2 तुष्टिर्

रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १
सेव्यं तु ब्रह्मषट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।
कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २
राजप्रैष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ३
शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु-
दुश्चारित्र्यो यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तकश्च
ग्रामप्रैष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४
जपन्वेदानजपंश्चापि राज-
न्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५
निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ
हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ।
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राज-
न्देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ६
तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य C 12. 2362 B 12. 63. 7 K 12. 62. 7

(for कृषिर्) — c) Ś1 K3 D1 सदा, T2 तदा (for तथा) V1 [आ]त्म (for [अ]र्थे-) — d) G1 नकार्यम् B3 D2 2 5. 6. 8 ब्राह्मणस्य (for द्विजस्य)

2 K2 om. सेव्यं तु (cf v 1 1) — a) M कर्तव्यं (for सेव्यं तु) — b) K4 गृहस्थेन, K5 °स्थानां K3 G1 मनीषिणा (G1 °णः) — c) D4 चारण्य, D7 G1 वारण्ये, T2 सोरण्ये (for चारण्ये) — d) G1 वारो (for वासो)

3 B1 om 3ab — a) K2 3 Da Dn1 D1 7 8 S राजप्रैष्यं, K5 Dn2 राज्यप्रैष्य; D4 राजप्रैष्य (for राज°) — b) Dn वणिक्पथा, T1 G2-4 °क्रियया (for °ज्यया) — c) K1 कौलुत्य, K3 Cv कौलत्य, D4 कौलव्य, G1 कौटिल, M3 कौलिव्य, Ca कौटिल्य (as in text) Ś1 (orig as in text) K4 5 D6 8 T2 G2 3 Ca कौटिलेयं; K1 कौलुटेय, V1 Bo 2-5 Da Cap np कौटि(B2 2 °टे)लीयं, D2 3 5 कौटलेय, M1. 3 कौलिटेयं), Cv cites कौलटेयं (as in text). B1 कौटिल्य कौलटेयस्य — d) Bo 5 कुशीद, B1 2 4 D4 कुशीदं, Ca कुसीदं (as in text) K2 3 D2 विवर्जयेत्, D4 विनर्जयेत् (for विव°) D7 S ब्राह्मणस्य विगर्हितं

4 a) Da शूरो (for शूद्रो) Cv cites शूद्रो राजन् (as in text) G1 ब्रह्मविद्दुर् (for °बन्धुर्) — b) K4. 5 दुश्च(K5 °श्चा)रितो, B1 दुश्चरित्रो, D4 दुश्चारित्रे — c) K1 क्रपली, K4 वृषणी (for वृषली) K1. 4 नतकश्च, K2 नातकश्च, V1 B Da Dn D2 3 5-8 S (except T2 G3 M3) नर्तनश्च (Da1 °स्च) (for नर्तकश्च) — d) K1. 2 5 B1 Dn2 D1. 4 7 8 T G2-4 M ग्रामप्रेष्यो, K2 B4. 5 Dn1 राजप्रेष्यो; V1 ग्राय प्रेष्यो (for ग्रामप्रैष्यो) G1 ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेच्च कर्मा.

— After 4, D7 S ins

141* एवंविधो ब्राह्मणः कौरवेन्द्र
वृत्तादपेतो यो भवेन्मन्दचेताः ।

[(L 2) D7 वृत्ताद्पेतो, T1 G3 4 वृत्तापेतो (for वृत्ताद°) T2 G2 M2 [ऽ]भवन् (for भवेन्)]

5 a) V1 B1 अजयञ् (for अजपञ्) D1 G1 M1. 3 4 वापि (for चापि) M1. 3 वेदान् (for राजन्). — b) D1 समे, T1 G3 4 M1 स्वसम (for सम) D1 शूद्रो Ś1 (orig as in text) K1 D1 चाप्यमोज्य°, D7 S (except M1 2) चोप° (for चापि भोज्य) Ca दासवच्चाप्यमोज्य — c) D1 शूद्रे (for शूद्र) — d) D4 तान्वै (for [ए]तान्). Dn2 वर्जं यद्, M1 वर्णयेद् (for वर्ज°) B1 देवकार्ये, D1 एव कृत्ये, M1. 3 4 वेदकृत्ये (for देव°)

6 a) D4 निर्मर्याद K1 वाशवे, K5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5 6 8 चाशुचौ, B1 वाशुचौ, D1 पिशुने, D4 वासम, D7 G1 4 M वाक्छले, T1 वाक्छरे, T2 G2 3 वाक्छले (for चाशने as in Ś1 K2-4). D7 S (except M1 3) क्रूरवृत्ते (for °वृत्तौ) — b) V1 त्यक्त कर्म, D2 3 5 °धर्मे, D3 °धर्मा (for °धर्म) D1 हिंसात्मके त्यक्तधर्मोत्सवृत्तो, D7 S हिंसाकामे त्यक्तवृत्त(D7 M3 °स°)स्वधर्मे — c) B2 Da2 transp हव्य and कव्य Da2 यान्यानि, D4 वान्यानि — d) Da2 om (hapl) यान्यदे Ś1 K4 विमे, K1. 3 B2 तस्मं, V1 Bo 1. 3-5 Da Dn D2 3. 5 6 8 चास्मै, D1 कस्मै, D7 चास्मिन् (for तस्मिन्)

7 a) Da1 ब्राह्मणश्च — b) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5. 6 शौचमार्जवं, D3 °मार्दव (for शौच चार्जव) B1 — c) D7 [आ]श्रम, G3 [अ]प्रमाद च * (for चापि)

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K. 12. 62. 7

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव
पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-
न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-
ल्लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता-
न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १०
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मास्ताञ्शृणु पाण्डव ॥ ११
शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(for °मा) —^{d}) Bo 5 एवं (for राजन्). K1 Bo. 5 T2 G1 ब्राह्मणा, D2 ब्राह्म*; Ca ब्रह्मणा (as in text) D3 om from वा up to the end of stanza 8 K1 D1 वै विसृष्टा, D7 सनिविष्टा, S सनिसृष्टा (for वै नि°) . Ca cites निसृष्टा (as in text).

8 D2 om 8 (cf v l. 7) —^{a}) D7 G4 यस्माद् (for य स्याद्). K1 दांता T1 G1 3 4 सोमपा K3 5 V1 B Da Dn D3 5 6 8 चार्यशील°, D4 7 आर्यशील; Ca °शील° (as in text) —^{b}) Dn2 D4 6 निराशी, T1 निराश°. —^{c}) D1 ह्यनृशस, D4 नृशंस, D7 ह्यनिशस; G1 ह्यानृ°, M2 चानृ° (for ह्यनृ°) D1 क्रियावान् —^{d}) T1 G3 4 स एव, G1 lacuna (for स वै) D4 चेतर° (for ने°) Dn2 पापकर्म

9 ^{a}) D1 मूर्द्धं, D7 S विप्रं (for शूद्रं) Da1 वैश, Dn1 D8 वश्य; D4 वेश्य (for वैश्य) Ś1 K4 विप्र (for राजलॅं) —^{b}) Ś1 K4 M2 4 transp लोका and सर्वे. D4 ससृता D2 3 5 सर्वकामा° (for धर्म°) —^{c}) K1 वर्णा, K4 Dn2 धर्मान्, D1 वर्णा, G1 वर्णा (for वर्णान्) K1 B1 Dn2 D2, 6 शांतिधर्मेषु (B1 °सु), D3 5 क्षांति° (for जाति°) K5 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 G1 [अ]सक्तान्, B1 शक्तान्; B2 [अ]युक्तान्, Da M2 4 युक्तान्, D1 T1 G3 4 सर्क्ता (for सक्तान्) —^{d}) Ś1 K (except K2) D1 ज्ञात्वा, D7 S जेतु (for मत्वा) K1 D7 G1 विष्णु K5 B1-3 5 Da D8 मेच्छते; G2 नेच्छता (for नेच्छति) Da राजपुत्र, G1 4 पांडुपुत्रा (G4 °त्र). D4 कृत्वा शुश्रूषा शाधि सान्पांडुपुत्रा

10 ^{a}) K3 D3 (sup lin sec m) 7 8 S लोकश्चा (D7 °स्या)य, K4 Da2 लोक चेद; V1 B3 लोक चेद, Bo-2 4 5 Da1 लोकयं चे(Da1 चे)द; D1 लोल श्राय, D2 3 5 6 नैकश्चाय (for लोके चेद) T2 G2 M सर्वलोकश्च (for °लोकस्य). —^{b}) D1 चातुर्वर्णे G1 वेद वादांश्च; G2 °वेदाश्च —^{c}) K1 चेन्या, K4 याज्या, Da1 चेजा°; D6 lacuna, D8 चेष्टा° (for चेज्या°) —^{d}) K8 V1 D4 सत्या (for सद्य°) D4 सर्वे (sic) (for सर्वे) Da2 चामरस्था (for चाश्रमस्था) K8 चेस्यु°; D4 चेरसु (for वै स्यु°) D7 S सद्य° सर्वे (D7 सद्य° सर्वे, M2 ऋते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्यु° — After 10, V1 ins an addl colophon

11 Before 11, V1 ins भीष्म उवाच —^{a}) Da2 om वर्णानाम् Cv as in text —^{b}) K1 -वर्णनं, G4 वासिनां (for -सेवनम्) Cv cites आश्रम° (as in text) —^{c}) K4 कर्तुर्, D2 चतुर् D3 om. from आश्रम up to अल्पान्त (in 13^{a}) K1 -दृष्टां च, M2 सृष्टांश्च K2 5 V1 Bo-2 Da Dn चातुराश्रम्य(Bo Da1 °म)दृष्टांश्च, B3-5 D3 5 6 8 चतुराश्रम(B3 4 °म्य) दृष्टांश्च Cv cites चतुराश्रमदृष्टान्, Cvp कर्तुमाश्रम° (as in text). —^{d}) K1 पाडव, D3 5 6 M2 4 भारत

12 D2 om. 12 (cf v l 11) —^{a}) K (except K1) B (except B2) Dn D3 5-8 T2 G M2 शुश्रूषो° (for शुश्रूषा) V1 B D (except D1, D2 om) S -कृतकार्यस्य (for °कृत्यस्य) —^{c}) D4 नाभ्यनु°, G1 अप्यनु- (for अभ्यनु-) B (except B2) Dn D3 5 6 8 अभ्यनुज्ञातराजस्य —^{d}) Bo 1 जगतीपते

13 D2 om अल्पान्त (cf v l 11). —^{a}) Dn2 T2 G1 कल्पातर (G1 °र), D4 स्वधर्मानु°, D7

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ १३
भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७
समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान्यज्ञैरृषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
आनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया । C 12.2377 B. 12.63.22 K. 12.62.22

मन्तर, M2 दशावर (for °स्त्यान्तर) Da1 गत श्रापि (for °म्यापि) Cs as in text, Cb ५ फ्ला न्तरगतन्यापि — b) Ś1 (orig) नगधर्मं ; K2 नयधर्मं, K3 दशधर्मं, B1 दशकर्मं, D1 G1 M1 2 3 Cv दशायर्न ; D- T G2–4 देशधर्मं (G3 °मं), M2 सत्ता वर (for दशधर्म-) V1 Da Dn1 D2 च (for वा) — c) K1 आश्रमाद् (for °मा) — d) K2 3 Cbp निराभिषं, D1 °शिषां, T G2 3 °शिष (for °शिषम्) Cbv as in text ⊛ Cb निराशीर्यस्याश्रम । ⊛

14 a) K1–2 V1 B Dn2 D2–6 8 T2 G2 M2 भैक्ष्य चर्यां (K3 °र्यं), Da भैक्ष्यं (Da2 °क्ष्य) चर्यां, G1 भैक्षचर्या (for भैक्ष°). K2 4 V1 B Da Dn D2–5 8 तत (D1 न तु) प्राहुस्, D7 न भेयाहुस्, S न चैवाहुस् (for न तु प्रा°) — b) M तान् (for तद्) D1 T G3–4 M1, 2 वादिन (for -चारिण) G1 तस्य धर्म निवादिन — c) K1 तस्या (for तथा) — d) K2 T1 G1, 2, 4 M चैव ह; D4 भारत, G2 चैव* (for चैव हि)

15 a) G1 कृतकृत्ये B1 मयातीतो, G1 वयो नीतो (for वयोतीतो) — b) T1 G3 4 राज्ञा (for राज्ञ) B3 -परिग्रह (for °श्रम) — c) Da1 [ऽ]गच्छद् — d) B1 नृपेग (for नृपेग) V1 B D (except D1 4) S सश्र(Da1 °श्रा)यं (for -मण्डलम्)

16 a) K4 अनेत्य (for अधीत्य) Da त्रिप्रेण (for धर्मेण) Cv as in text — b) K2 om (hapl) from राज up to धर्मेण (in 17b) K2 धर्माणि (for -शास्त्राणि) D7 T2 G1 2 चैव हि, T1 G3 4 M1 2 चैव ह (for चानघ) — c) D4 कार्याणि (for कर्माणि) — d) Da1 निवेश्य च; Da2 वेकेशव (sic)

17 K2 om up to धर्मेण (cf. v l 16) — c) M2 3 मेधाश्व (for -मेधादीन्) — d) D4 M2 4 च भारत (for तथैव च)

18 D2 om 18^{a}–19^{b} — a) V1 B2 3 Da Dn D3 5–8 S आनयित्वा, B0 1, 4 5 पारयित्वा, D1 मनीशया (for समानीय) K1 ययापात्र (sic), K3 5 D4 7 T2 G1 4 °न्याय, D2 °पाथ, T1 G2 8 °चार (for °पाठं) — b) V1 Dn2 दत्तदक्षिणा (V1 °णा) — d) Dn2 यथाल्प, D4 स्वल्प वा (for तथाल्प) D1 वाव तु (for वा बहु)

19 D2 om 19^{ab} (cf v l 18) — b) D4 पुत्रे — c) K1 D1 4 M1 2 4 अन्यगोत्र- (for °गोत्रं) — d) V1 D1 4 क्षत्रियर्षभ (V1 °भ, D1 °भा)

20 a) M4 (sup lin) अर्हयित्वा (for अर्च°) D7 G1 श्राद्धे, T G2–4 श्राद्धै (for सम्यक्) — b) B1 D7 8 पितृयज्ञे B3 यथा विधि, T2 G1 तथैव च — c) B3 देव्यान् D7 पितॄन् (for ऋषीन्) D1 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदैर् (sic) — d) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3, 5–8 T G अर्चयित्वा च (K2 5 Dn तु; K3 D5 प्र-), D4 पूजयित्वा प्र (for अर्चित्वा चैव) D1 अर्चित्वय इत्नत (sic)

21 a) D7 अत्यकाले — b) K3 D4 यदीच्छेद्; M1 य इच्छेद् — c) Ś1 K4 आ(K4 अ)नुपूर्वाश्रमान्, K1 °पूर्व्याश्रम; V1 B Da Dn1 D6 8 S सोनुपूर्व्या (Da1 Dn1 °र्वा)श्रमान्, Dn2 D2 3 5 7 सोनुपूर्व्या- (Dn2 °र्वा)श्रमाद्, D4 आनुपूर्व्याश्रमाद्, Cv °श्रमान् (as in text) — d) Ś1 K1 4 स गत्वा सिद्धिमाप्नुयात्; B1 गत्वा सिद्धिमवाप्तवान्

22 a) D7 G1 राजत्वेन च; M1, 3 राजर्षित्वेपि; M2 4 °त्वे च (for °त्वेन) — b) K1 3 D1, 7 S भैक्ष

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K 12. 62. 7

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव
पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-
न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-
ल्लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता-
न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १०
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मांस्ताञ्शृणु पाण्डव ॥ ११
शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(for °मा). —[d]) Bo 6 पुष (for राजन्) K1 Bo 6 T2 G1 ब्राह्मणा, D2 ब्राह्म*; Ca ब्रह्मणा (as in text) D2 om from ब्र up to the end of stanza 8. K1 D1 वै विसृष्टा, D7 सनिविष्टा; S सनिसृष्टा (for वै नि°). Ca cites निसृष्टा (as in text).

8 D2 om. 8 (cf v 1. 7) —[a]) D7 G1 यस्माद् (for य स्याद्). K1 दाता T1 G1. 3 4 सोमपा K6 5 V1 B Da Dn D3 5 6 8 चार्यशील°, D1 7 आर्यशील; Ca °शील (as in text) —[b]) Dn2 D1 6 निराशी; T1 निराश°. —[c]) D1 ह्यनृशस, D4 नृशस, D7 अनिशस; G1 आनृ°; M2 चानृ° (for अनृ°) D1 क्रियावान् —[d]) T1 G3 4 स एव, G1 lacuna (for स वै). D4 चेतर (for ने°). Dn2 पापकर्मं

9 [a]) D1 शूद्र; D7 S विप्रं (for शूद्रं). Da1 वैश; Dn1 D8 वश्य, D1 वेश्य (for वैश्य). Ś1 K4 विप्रं (for राजलॅ) —[b]) Ś1 K4 M2 4 transp लोका and सर्वे. D4 ससृता. D2 3 5 सर्वकामा (for धर्म°) —[c]) K1 वर्णा, K4 Dn2 धर्मान्, D1 वर्णो, G1 वर्णा (for वर्णान्) K1 B1 Dn2 D2. 6 ज्ञातिधर्मेषु (B1 °सु); D3 5 क्षांति° (for जाति°). K6 V1 Bo 3–5 Dn D2. 3 5 6 8 G1 [अ]सक्तान्, B1 चाक्तान्, B2 [अ]युक्तान्, Da M2 4 युक्तान्, D1 T1 G3 4 सक्ता (for सक्तान्) —[d]) Ś1 K (except K2) D1 ज्ञात्वा, D7 S जेतु (for मत्वा) K1 D7 G1 विष्णु. K6 B1–3 5 Da D8 मेच्छते; G2 नेच्छता (for नेच्छति) Da राजपुत्र; G1 4 पांडुपुत्रा (G4 °त्र). D4 कृत्वा युक्ता शाधि सम्यांड्डपुत्रा

10 [a]) K3 D8 (*sup lin sec m*) 7 8 S लोकश्चा (D1 °स्या)च, K1 Da2 लोक चेद्, V1 B3 लोक चेद्, Bo-2 4 5 Da1 लोक्य चे(Da1 चे)द्, D1 लोल श्राय; D2 3 5 6 नैकश्चार्यं (for लोके चेद्) T2 G3 M सर्वलोकश्च (for °लोकस्य) —[b]) D1 चातुर्वर्णे G1 वेद वादाश्च, G2 °वेदाश्च —[c]) K1 चेन्या, K4 याज्या°, Da1 चेजा; D3 lacuna, D8 चेष्टा° (for चेज्या) —[d]) K3 V1 D4 सत्या (for सद्य°) D1 सर्व (sic) (for सर्वे) Da2 चामरस्था (for चाश्रमस्था) K3 चेस्यु°; D4 चेस्यु (for वै स्यु°) D7 S सद्य° सर्वे (D7 संघ सर्वे; M3 कृते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्यु° — After 10, V1 ins an addl colophon

11 Before 11, V1 ins. भीष्म उवाच —[a]) Da2 om वर्णानाम्. C1 as in text —[b]) K1 °वर्णनं, G1 वासिनां (for °सेवनम्) C1 cites आश्रम° (as in text) —[c]) K4 कर्तुर्, D2 चतुर् D2 om from आश्रम up to अल्पान्त (in 13[a]) K1 °दृष्टा च, M3 दृष्टांश्च K2 5 V1 Bo-2 Da Dn चातुराश्रम्य(Bo Da1 °म)दृष्टांश्च, B3-5 D3 5 6 8 चतुराश्रम(B3 4 °म्य) दृष्टाश्च C1 cites चतुराश्रमदृष्टान्, Cvp कर्तुमाश्रम° (as in text) —[d]) K1 पांदव, D3 5 6 M2 4 भारत

12 D2 om 12 (cf v 1 11) —[a]) K (except K1) B (except B2) Dn D3 5–8 T2 G M2 शुश्रूषो (for शुश्रूषा) V1 B D (except D1; D2 om) S कृतकार्यस्य (for °कृत्यस्य) —[c]) D1 नाभ्यनु, G1 अभ्यनु- (for अभ्यनु) B (except B2) Dn D3 5. 6 8 अभ्यनुज्ञातराजस्य —[d]) Bo 1 जगतीपते

13 D2 om अल्पान्त (cf v 1 11). —[a]) Dn2 T2 G1 कल्पांतर (G1 °र); D1 स्वधर्मानु°, D7

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ १३
भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७
समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
आनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया । C 12 2377 B. 12 63 22 K. 12. 62. 22

मन्त्वर, M3 दनान्तर (for अन्यान्तर) Da1 गत श्वापि (for °न्यापि) C3 as in text, Cb \ दन्या न्यरगतन्यापि — b) Ś1 (orig) नगधर्म, K2 नवधर्म, K5 दवधर्मा, B1 दवकर्म, D1 G1 M1 2 4 Cv दनायर्म, D7 T G2-4 द्वैनयर्म (G2 °र्म), M2 अदरा दर (for दवयर्म) V1 D4 Dn1 D2 च (for वा) — c) K1 आश्रमाद् (for °मा) — d) K2 5 Cbp निराशिर; D1 °शिर्षा, T G3 2 °शिष (for °शिषम्) Cb v as in text ⸺ Cb निराशीर्षस्याश्रम । ⸺

14 a) K1-2 V1 B Dn D3-4 8 T2 G2 M2 भैक्ष्य चर्यां (K3 °र्यं), Da भैक्ष्य (Da2 °क्ष्य) चर्यां, G1 भैरचर्यां (for भैक्ष°) K4 5 V1 L Da Dn D2-3 8 तत्र (D1 न तु) प्राहुस्, D7 न मेवाहुस्, b न चैवाहुस् (for न तु प्रा°) — b) M तान् (for तद्) D7 T G 4 M1 2 -वादिन (for चारिण) G1 तस्य धर्म निवादिन — c) K1 तस्या (for तथा) — d) K2 T1 G1 2 4 M चैव ह, D1 भारत, G3 चैव॰ (for चैव हि)

15 a) G1 कृतकृत्ये B1 मयातीतो, G1 वयो नीतो (for वयोतीतो) — b) T1 G3 4 राज्ञा (for राज्ञः) B3 -परिग्रह (for °श्रम) — c) Da1 [ऽ]गच्छेद् — d) B1 भूपेन (for नृपेण) V1 B D (except D1 4) S सत्र (Da1 °त्र) यं (for -मण्डलम्)

16 a) K1 अधेत्य (for अधीत्य) Dn त्रिधेण (for धर्मेण) Cv as in text — b) K3 om (hapl) from राज up to धर्मेण (in 17b) K2 धर्माणि (for शास्त्राणि) D1 T2 G1 2 चैव हि, T1 G3 4 M1 2 चैव ह (for चानघ) — c) D1 कार्याणि (for कर्माणि). — d) Da1 निरप्य च; Da2 चेकेदाय (sic)

17 K3 om up to धर्मेण (cf v l 16) — c) M2 4 मेधाश्च (for मेधादीन्) — d) D1 M2 4 च भारत (for तथैव च)

18 D2 om 18a-19b — a) V1 B2 8 Da Dn D3 -8 S आनयित्वा, B0 1 4 5 पारयित्वा, D1 मनीशया (for समानीय) K1 यथापाच (sic), K3 5 D1 7 T2 G1 4 °न्याय; D3 °पाश्र; T1 G2 8 °चार (for °पाठं) — b) V1 Dn2 दत्तदक्षिणा (V1 °ण) — d) Dn2 यथाल्प; D1 स्वल्प वा (for तथाल्प) D1 वाग्र तु (for वा बहु)

19 D2 om 19ab (cf v l 18) — b) D1 पुत्रे — c) K1 D1 4 M1 2 4 अन्यगोत्र (for °गोत्रं) — d) V1 D1 4 क्षत्रियर्षभ (V1 °भ, D1 °भा)

20 a) M1 (sup lin) अर्हयित्वा (for अर्च°) D7 G1 श्राद्धे, T G2-4 श्राद्धै (for सम्यक्) — b) B1 D7 8 पितृयज्ञे B3 यथा विधि, T2 G1 तथैव च — c) B3 देव्यान् D7 पितॄन् (for ऋषीन्) D1 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदैर् (sic) — d) K2 3 V1 B Da Dn D2 4 5-8 T G अर्चयित्वा च (K3 5 Dn तु; K3 D3 प्र), D1 पूजयित्वा प्र (for अर्चित्वा चैव) D1 सचिन्त्यय इतनत (sic)

21 a) D7 अत्यकाले — b) K8 D1 यदीच्छेद्; M1 य इच्छेद् — c) Ś1 K1 आ(K1 अ)नुपूर्वाश्रमान्, K1 °पूर्व्याश्रम; V1 B Da Dn1 D6 8 S सोनुपूर्व्या (Da1 Dn1 °र्वा)श्रमान्, Dn2 D2 3 5 7 सोनुपूर्व्या (Dn2 °र्वा)श्रमाद्, D1 आनुपूर्व्याश्रमाद्; Cv °श्रमान् (as in text) — d) Ś1 K1 4 स गत्वा सिद्धिमाप्नुयात्, B1 गत्वा सिद्धिमवाप्तवान्

22 a) D7 G1 राजत्वेन च; M1 8 राजर्षित्वेपि; M2 4 °त्वे च (for °त्वेन) — b) K1 2 D1 7 S भैक्ष

C 12.2377 B. 12.63.22 K 12.62.22 अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२

न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।
चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३

बह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ २४

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वा-
न्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २५

अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति
धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजं-

(K1 G1 °क्ष्य)चर्याद्य ; K5 B1 D1-3 5 6 भैक्ष्य(D1 2 5 °क्ष)चर्यानु , Bo 2-5 Da भैक्ष्यचर्याध्व ; Dn D8 भैक्ष (Dn2 D8 °क्ष्य)चर्या न (for °चर्याद्य) —^{c}) D7 T1 G3 4 -ग्रहधर्मा (D7 °र्मो) (for गृहधर्मो). M3 हि (for ऽपि) —^{d}) M4 चरन् D2, 8 5 6 काक्षया (for -काम्यया)

23 ^{a}) Bo चरेत (for न चैतन्). Dn2 धर्मे (for कर्म) —^{b}) V1 B Da Dn D2 3 5-8 S भूरिदक्षिण (Da1 °ण ; Dn2 °णा, D8 °णा; G1 M1 8 °णं) (for भरतर्षभ) —^{d}) Da आश्रय (for आश्रम). G1 वासिन, M1 8 सेवना; M2 सेवन; M4 -सेविनां (for वासिनाम्)

24 ^{a}) K5 V1 Bo, 2-5 D (except D4 7) S वाह्वा यत्त (for बह्वा°) B1 पर्यंत स्यारक्षत्रियैर्मानव*; Cr बाह्व पत्य क्षत्रियैर्नाम मानाम् (810). —^{b}) B1 लोकं श्रेष्ठ, T2 G1 लोके श्रेष्ठं Ś1 D1 आसेवमाना ; K3 D7 °मान , K8 आसेव्यमानै , B1 आसेव° (for आसेव°) D4 लोकश्रेष्ठ कर्मणा सेवमानै —^{c}) Ś1 K4 D1 वर्णा (for धर्मा) Ś1 K1 4 D1 सर्वे ; K8 सौप-, G2 सोनु ; M2 सा च (for सोप) —^{d}) D4 राज्ञा (for राज्ञो) Ś1 K4 धर्मे , B4 धर्मान् (for धर्माद्) K4 B1 Dn2 D8 वेदान्; D2 8 5 6 धर्मान् (for वेदात्). B1 D8 शृणोति, D2 6 श्रृणोति, D4 पृणोमि (for श्रृ°) D7 S राज्ञा धर्मे (D7 G1 4 राज्ञे धर्मे; T1 राज्ञे धर्मे, T2 राज्ञो धर्मो; G2 राज्ञा धर्मे, G3 राज्ञो धर्मे) नीतिशास्त्रे शृणोमि (D7 °ति)

25 ^{a}) T1 G2-4 हस्तिपादे (for °पदे). —^{b}) D1 सत्तोद्भवानि —^{c}) D1 राजन् (for धर्मान्) K1 सर्वा; Da1 धर्मान्, Da2 lacuna, Dn2 सर्वा (for सर्वान्) —^{d}) K4 सर्वावश्यं, Da1 °न्वस्थान्; Da2 D7 T G M2 °वस्थान् (for °वस्थ) G1 सम्प्रलीना

26 T2 reads 26^{ab} twice —^{a}) T2 (second time) महाश्रयान् (for अल्पा°). V1 अल्पसारान्, B1 D7 °धना, Dn2 °श्रयान् (for °फलान्) K1 वदते D1 कल्पाश्रयानल्पफलान्वि*ति —^{b}) K1 2 4 धर्मविदां, Bo 4 5 D2 3 5 6 8 वेदविदो, G1 धर्मवीतस् (for °विदो) K1 मनुष्य , D1 स एव, T1 2 (second time) G1 3 4 M1 8 सदैव; T2 (first time) G2 तथैव (for मनुष्या). —^{c}) K8 Bo 2 महाश्रमं; B1 सहाश्रय (for महा°) Ś1 K4 B1 कल्पानुरूप (for कल्याण°) —^{d}) B1 क्षत्रं Ś1 K1 2 4 D1 आहुर् (for प्राहुर्) K3 आद्या (for आर्या)

27 ^{a}) K1 B1 राजधर्मा , D2 3 5, 6 8 क्षत्रधर्म (for राज°) —^{b}) K2 4 5 Da Dn D4 6 7 S वर्णा (for धर्मा). M4 वदति (for भवन्ति) —After 27^{ab}, D7 S ins

142* सर्वे धर्मा राजधर्मेषु दृष्टा
सर्वा विद्या राजधर्मेषु चोक्ता ।

—^{c}) K8 Da2 Dn1 M सर्वे त्यागा (K8 °गो), K5 Dn2 D4 सर्वस्त्यागो, B4 damaged, Da1 D6 सर्वे धर्मा; D7 T G सर्वे भोगा (for सर्वत्यागो) D6 राज्यधर्मेषु (for राज°) B1 D3, 5 राज्य (for राजस्) —^{d}) K2 V1 B D (except D1) S त्याग, K8 त्याग (for त्यागे) K2 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धर्मं चा (V1 प्रा)हुर् (by transp), K8 वाहुर्धर्मम्; M2 चाहुर्धर्म्यम् K4 D1 अर्थं (for अग्र्य) K5 पुराणे —After 27, M1 8 ins .

143* सर्वोद्योगा राजधर्मेषु राज
न्स्थान चाहू राजधर्मं पुराणम् ।

स्त्यागे चाहुर्धर्ममग्र्यं पुराणम् ॥ २७
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्वे धर्मा न भवेयुर्विरुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां गताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥ २९
यथा जीवाः प्रकृतौ वध्यमाना
धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः
सर्वावस्थं नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३० C 12. 2385 B 12. 63 30 K. 12. 62. 32

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

28 K2 om 28 —a) Ś1 K1 Dn2 मज्जेत्, B1 ज्ञुध्येत्, G1 मज्जेत् (sic) (for मज्जेत्) D7 G1 राजनीतौ (for दण्ड°) —b) K1 3 V1 B0 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 प्रक्षयेयुर्, B1 प्रक्षयोत्स्ये, D1 प्रार्थयेयुर्, D4 प्रच्छयेयुर्, D7 S प्रा(T2 G2 M2 4 प्र)व्रजेयुर् (for न भवेयुर्) K1 B4 5 Dn G2 विशुद्धा, Da2 विरूप धर्मा (hypermetric), D2 3 5 6 त्रिवेया, D7 धरण्या, D3 M निरुद्धा (for वि°) —c) Da वर्गाश् (for धर्माश्) K1 चाश्रमाना; Da चाश्रमाणा, D1 चध्यमानां, M2 4 चाश्रमिणां (for °माणां) V1 B Da Dn D2 3 5–8 S हता (for गता) —d) D1 क्षत्रे D7 S नष्टे (G1 धर्मे) (for त्यक्ते) D5 -धर्मेषु दृष्टा, G2 -धर्मे प्रविष्टा (for -धर्मे पुराणे) D4 om. from णे up to योगा (in 29c) —After 28, G2 M2 4 read 144*

29 G2 M2 4 om 29 D4 om up to योगा (cf v.l. 28) —a) K1 M1 2 सत्रे (for सर्वे) K5 योगा (for त्यागा) K1 B0 चोक्ता, B2 दिष्टा; Da2 नष्टा, D1 दृष्ट (for दृष्टा) B1 सर्वे त्यागा राजधर्मे प्रविष्टा —K1 om (hapl.) 29b —b) D3 मर्वे B0 D7 G1 विद्या (for दीक्षा) T1 G3 4 दृष्टा (for चोक्ता) —B0 D1 om. (hapl) 29c —c) K5 V1 B1–3 5 Da Dn D2 2 5 6 8 सर्वा विद्या; B4 damaged, D7 G1 सर्वा (G1 °र्वे) धर्मा; G3 सर्वे यागा (for सर्वे योगा) K2 4 5 V1 B2–5 Da Dn D2 3 5 6 -धर्मेषु युक्ता, B1 D4 -धर्मे प्रयु(D4 °म)क्ता (for -धर्मेषु चोक्ता) —d) D7 T G1. 2 4 धर्मा (for लोका) K1 राजधर्मं, K3 5 V1 B1. 2 4. 5 Da Dn D2. 4 6–8 T G1. 3 4 °धर्मे, B0 °धर्मेषु (hypermetric), B3 °धर्मं, D2 5 °धर्म (for °धर्मान्) K1. 4 B4 प्रतिष्ठा (for प्रविष्टा) —D7 T G1. 3 4 M1 3 ins after 29 G2 M2 4 after 28

144* तस्माद्धर्मो राजधर्माद्विशिष्टो
नान्यो लोके विद्यतेऽनातशत्रो ।
सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
भवन्ति जीवलोकश्च क्षत्रधर्मे प्रतिष्ठित ।

[(L. 2) T2 धर्मो (for लोके) —(L. 3) T2 G2 3 M2 भारतसत्तम —(L. 4) D7 जीवलोके, T2 G1 °लोकाश् (for °लोकश्) M4 प्रतिष्ठिता]

30 a) K1 D1 T G2–4 जीव, Dn2 जीवै (for जीवा) K4 5 B3–5 Dn D2 3 5 6 8 प्राकृतैर्, V1 B0 Da प्रकृतैर्, B2 सुकृतैर्, G1 प्राकृता, M2 प्रकृता (for प्रकृतौ) K1 2 B1 वध्यमाना, D7 T2 G1 M वाध्य°, T1 G3 4 बाध्यमानो, G2 साध्यमानो (for वध्यमाना) —b) K1 B5 धर्मश्रितानाम्, K5 V1 B0–4 Da D3 M2 धर्मश्रुतानाम्, Dn D2 3 5 6 धर्मच्यु°, D4 सर्वाश्रि°, D7 धर्मं श्रु°, T G M1 3 4 धर्मश्रुतीनाम् (for धर्माश्रितानाम्) V1 अपनोदनाय, Dn2 अपि पीडनाय, D2 3 5 6 उपजीवनाय, D7 उपपीय वाच (sic) (for उपपीडनाय) —c) K1 D4 राजधर्मं, B0 2 Da G2 M °धर्मे (for °धर्मैर्) B2 Da M1. 3 नियुक्ता (Da2 °क्त), B5 विमुक्ता, M4 निविष्टा (for वियुक्ता) V1 एव धर्मात्राजधर्मे नियुक्ता; D7 T2 G1 एव धर्मा (G1 °र्मं) राजधर्मेषु युक्ता —d) K2 4 सर्वावश्यं, V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सचिन्वंतो, D7 सचिन्त्यैतान्, T1 G3 M2 सान्नित्यते, T2 G1 2 M1. 3. 4 सचित्यते, G4 सछिद्यते (for सर्वावस्थं) K5 Da2 D4 स्वधर्मे, V1 स्वकर्म, B1. 2 D7 G1 M स्वधर्मान् (M2 °त्), Da1 स्वधर्म, T G2–4 स्वधर्मा (for °र्मम्) Cv सचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम्

६४

C 12. 2286
B 12. 64. 1
K 12. 63. 1

भीष्म उवाच ।
चातुराश्रम्यधर्माश्च जातिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ १
सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवलोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ २
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३
अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ४
प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५
धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1 2 5–7 T2 G1, 2 4 M राजधर्म — *Adhy. name* T1 क्षत्रियधर्मकथन, G2 क्षत्रियश्रैष्ठ्यकथन; G4 श्रैष्ठ्यकथन, M2 राजधर्मस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 64, B1 4 62, Da1 Dn 63 (as in text), D2, 8 61. —*Śloka no.* Dn1 D8 30

64

1 D8 om the ref —a) K1 4 D4 चतुराश्रम्य; K5 G2 M2 चतुराश्रम, Da1 Dn D6 7 T1 G3 4 M1 3 चातुराश्रम (for °श्रम्य) B5 युक्ताश्च (for धर्माश्च) —b) K4 5 V1 B Da Dn D1 2 6 यति, D7 T G राज (for जाति-) Da च पार्थिव (Da2 °वा), D4 च पाडव, M3 तथैव च —c) K1 -पालात्तुराश्, B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 -वेदोत्तराश् (for पालो°) B2 T1 G2–4 लोका (B2 °क्या) लोकोत्तराश्चैव —d) B0 3 5 Dn D6 क्षात्रधर्मे; B1 क्षत्रे धर्मे; D1 क्षात्रो धर्मे, D7 धर्मा क्षात्रे, T1 G2 4 M धर्मा क्ष(T1 G2 4 क्षा)त्रे, G3 धर्मक्षात्रे (for क्षात्रे धर्मे) K1 3 5 V1 B Da Dn D3–6 8 M1 3 समाहिता, D7 T G M2 4 समर्पिता (for व्यवस्थिता)

2 D7 S (except M2 4) om 2 —a) K1 B5 D1 2, 5 6 धर्म्याणि, K2 3 V1 B1 Da Dn D4 M2 4 कर्माणि; B2 सर्वाणि (for धर्माणि) —c) K1 निराशिष्यो, Dn2 °सिषो; D4 °शिसो Dn1 जीवलोका (for °लोके) M2 4 भवति जीवलोकाश्च —d) K1 5 V1 B2 Dn1 M2 4 क्षत्रधर्मे; B1 Da D2 5 क्षात्रधर्मे (B1 °र्म) (for क्षात्रे धर्मे) B1 Dn1 व्यवस्थिते, M2 4 प्रतिष्ठिता (for व्यवस्थिता) D4 क्षत्रे धर्मेष्व्यवस्थिता.

3 a) D7 T G बहुफलं, Ca °द्वारं (as in text) B1 अप्रत्ययबहुवार, Cv as in text —b) M4 -सेविनां (for -वासिनाम्) G1 धर्माश्रमनिवासिना. —c) K3 V1 B0–3 5 m Da Dn D2 3 5 6 8 प्रकोपयं(Da °य)ति, K5 D4 निरूप°, B4 5 प्रकाश°, T2 प्रमाप°; M प्रतिरूप° (hypermetric) (for प्ररूप°) D7 T2 G1 तद्भावैर्, Cv °वम् (as in text) —d) Cv cites आगमैरेव (as in text). B1 आगमे वै *शाश्वतं

4 a) D4 अपर-; Cv अपरे (as in text) B1 च धनै, Cv वचनै (as in text) M4 चित्रैर्, Cv पुण्यैर् (as in text) —b) D4 लोकनिश्चयात्, Cv निश्चये —c) V1 B2 Da अनिश्चयं च (for अनिश्चयज्ञा) B1 अनिश्चयते राजधर्मान्, Cv as in text —d) K4 अदृश्य ते, B2 Da2 न दृष्टांते, D4 G1 2 अदृष्टात, Cv °ष्टान्ते (as in text) K4 D1 पदे, Da1 वरे, Cv cites अपरे. B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 हता, D7 च ते, T1 G2–4 वरा°, G1 तरे, Cv रता (as in text) M सख्याता या गति पुरा — After 4, D7 T2 G1 M read 6cd

5 a) B1 4 Dn2 D1 4 6 T1 G2 4 प्रत्यक्ष (for प्रत्यक्ष) D1 अक्ष, D7 S फल- (for सुख) —b) B1 आम्य° साक्षिकमगल —c) B1 लोकहिते K1 D1 धर्म्यं, K6 रम्य, B2 Da क्षात्र, B8 सर्वं, M1 3 धर्मं (for धर्मं)

6 a) K3 B0 3–5 Dn D2–8 T G धर्माश्रमाध्य(K3 B3 °मेध्य, B4 Dn2 D4 8 °माध्या, Dn1 °मोध्य, G3 °मध्य)वासिनां, K4 D1 °श्रमव्यसनिनां, K6 °श्रमाधिवासानां, V1 B2 Da धर्माश्रया व्यवसिता, B1 श्रमाश्रमे व्यवसिनां, M धर्मौश्रमाध्यावसिनां. —c) M4 तथा (for यथा) Dn1 धर्मानां (for वर्णानां) —d) B1 सख्यातोयं, D8 साख्यातोप- G2 श्रुत (for श्रुति) Ś1 K2 D1 M4 परा, K5 पुर° (for पुरा) — D7 T2 G1 M read 6cd after 4. —e) K5 B2 Da Dn D7 T2 G1 M (the last seven, first time) अनुमता, V1 B0 1 3–5 D2 3 5 6 8 °गता (for °पमा) D7 S (D7 T2

यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।
राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥ ६
उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।
सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।
जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७
एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमे पुरा ।
राजानः पर्युपातिष्ठन्दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ८
साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च
रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवा
क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।
निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ।
बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ १०
पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।
अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥ ११
स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।
जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ १२
दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम् ।
स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ १३ C 12. 2400 B 12. 64 15 K 12. 63 14

G1 M all second time) अनुलोमा (T2 °मो) राजधर्मे (T1 G3 4 °र्मौ, G2 °र्मा) —f) K V1 B Da Dn D2-4 8 G1 (second time) लोका, D7 (second time) T1. 2 (second time) G2-4 M1-3 (all second time) लोके (for लोक्या) B0 2-5 Dn D2 3 5 6 8 सह (for इह) D7 T2 G1 M2 (all first time) लोका सुचरितेरिह, M1. 3 (both first time) लोकेनुचरितेन्विह, M4 (both times) लोके सुचरितैर्वि (second time, वे रिव)ह

7 a) V1 उदाहृयते, T1 G2-4 °हियते, T2 °हृत तु (for °हृत ते) —b) T1 G3 विष्णुर् —c) K3 सर्वे (for सर्वं) K3 5 D4 देवेश्वरं, D1 भूतेश्वरो, T2 G1 लोकेश्वर (for भूते°) —d) K3 हरिं, D4 हर, D7 प्राहुर्, T1 G2-4 प्राह, T2 G1 प्रभुर्, M1 3 दाव (for प्रभु) B1 जगु (for पुरा) —e) Dn T2 G2 M2 सुबहुश (for °हव) —f) Ś1 K1 4 D1 राजान (for °नो) B4 दडनीवत

8 b) V1 B0 2-5 Da Dn1 D2 2. 5 6 8 [आ]श्रम, B1 Dn2 सम, D7 G1 श्रुत (for [आ]श्रमे) —c) K2 3 5 D4 T G1-3 M पर्युपासत, V1 B Da Dn D2 3 5-8 G4 °पासते (for °पातिष्ठन्) —d) Ś1 (orig) K1 4 D1 दृष्ट्वा ते, Ś1 (by corr) दृष्टा ते, B1 दृष्ट्वा तु, Da दृष्टाते (for दृष्टान्त) K1 M2 वचनं (for -वचने) D7 T2 G1 दृष्टान्तवचनंस्तथा

9 a) K1 मानवाग्, B (except B2) D2 3 5 6 8 म(D2 मा)रुतश्, D1 वासवश् (for वस°) G1 वा (for च) —b) Ś1 om the first च T2 गणश्च B (except B2) D2 3 5 6 (also as in text) 8 रुद्रादित्या वसवो ये गणाश्च (B1 °णा स्यु, D6 lacuna for ये गणाश्च) —c) D7 T2 हृष्टा (for सृष्टा) Ś1 K1. 2. 4 D1 T1 G2-4 M1 3 चादिदेवेन, K5 V1 B Dn D2 3 5 8 M2 4 ह्यादि°, Da1 त्वादि°, Da2 न्वादि° (for आदि°) —d) D7 S वर्त(T2 G1. 2 °र्ध)यति स्म (for °यन्ते च) D1 सिद्ध, D7 वृद्धा

10 Before 10, D6 ins भीष्म उवाच —a) Ś1 K2 4 5 D1 वर्णयिष्यामि (for वर्त°) D7 T2 G1 अत्रैव तु वदिष्यामि —b) K1 D1 4 धर्म्यम् (for धर्मम्) Ś1 K4 अर्थं, T2 G1 पार्थ, G2 ह्यर्थ (for अर्थ) K1 -विनिश्चयत्, D7 S विनिश्चये (for °श्चयम्) —d) K3 5 D2 3 5 6 दानवैकार्णवी, B0 1 3-5 D8 °कार्णवे, D4 °चेकार्णव (for °वैकायने) B2 Da Dn S दा(G4 मा)नवै(G2 °वे)कार्णवे पुरा, D7 दानवै कालने पुरा —e) D3 5 राज (for राजा)

11 b) M1 यज्ञश् V1 B Da D2 8 यदृच्छया, D3 5 यदृक्षया (for दिदृ°) —V1 reads 11c–13d on marg —c) B2 Da D7 S अनादिनिधन देव (M1 3 दाव) —d) B2 Da प्रभु, D7 S (except M2 4) शिव (for देव) K3 5 V1 B D (except D1) S प्रभु (for प्रति)

12 V1 reads 12 on marg —a) B1 अयजद् (for स राजा) Da राजशार्दूलो —b) V1 B Da Dn D2-5 7 8 S परमेश्वर (M2 4 °र), D6 परमेष्ठिन (for °ष्ठिन) —cd) K3 5 V1 B D (except D1) S जगाम (for जग्राह) D7 S transp पादौ and यज्ञे

13 V1 reads 13 on marg —a) D4 om (hapl) from त up to मास (in 13d) K1. 2 5 D2 6 तं विष्णु, Dn2 D3 M4 तं विष्णु, D7 विष्णुश्च (for तं

S 12. 24 0 / B. 12. 64. 15 / K 12. 63 IA

तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ
यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं
नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १५
नासौ देवो विश्वरूपो मयापि
शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ।
येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था
दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥ १६
सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः
शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च
ततस्तेऽहं दद्मि वरं यथेष्टम् ॥ १७

मान्धातोवाच ।

असंशयं भगवन्नादिदेवं
द्रक्ष्याम्यहं शिरसाहं प्रसाद्य ।
त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य-
मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥ १८

विष्णू) Cv as in text — c) K1 उपासन्निर्, D2 3 5 वच॰ सन्निर् (for वृत सन्निर्) D7 S स पार्थिवो नृपै॰ सार्धम् — G4 om 13^{d}–14^{a} — d) D7 वरयामास (for अर्चै॰) Ś1 K2 विभु; D6 विभु (for प्रभुम्).

14 G4 om 14^{a} (of v l 13) — a) K4 सिद्धस्य, K5 V1 B D (except D1) ॰सिंहस्य (for संघस्य) — b) B1 विष्णोश् (for तस्य) K3 D4 6 [ए]व च (for चैव) — Dn1 om 14^{cd} — c) G1 सपातो (for संवादो) M2 स (for ऽयं) — d) K3 V1 B Da D3 5 8 महाद्युतिं, Dn2 ॰द्युति, D7 T G1 3 4 ॰मते (for ॰द्युते)

15 D8 om the ref — a) Dn2 D7 G3 4 किमिष्यसे Da2 (also as in text) न वचन (for धर्मभृतां). — b) D7 T2 G1 य (for यद्) K5 द्रष्टुकामा, Da1 द्रष्टु कामो G3 [ऽ]स्ति (for ऽसि) K1 B3 4 5 (m as in text) D1–3 5 T1 G3 4 तद् (for तम्). — c) K3 B2 Dn D6 ॰मन्त्रवीर्यं, T1 G2 3 तत्त्व॰ (for ॰सत्त्व॰) D7 T2 G1 M2 4 अनुत्त(M2 ॰नत)म चोत्तमसत्त्ववीर्यं — d) K1 आदि , K3 हृदि (for ह्यादि)

16 a) D2 lacuna, D7 T G M2 हि; D8 [अ]सि (for [अ]पि) — b) K3 D4 6 transp. शक्यो and द्रष्टुं D7 ब्राह्मणा. — Dn2 reads 16^{c}–17^{b} on marg — c) D6 ये ते D2 M4 कामस्. Ś1 हृदि स्युर्, B1 हृदिष्टा; M4 हृदिस्थांस् — d) V1 B D3 5 दास्ये वै तांस्, Da Dn D3 8 दास्ये चैतांस्, D7 T G M1 3 तांस्ते दास्ये, M2 तान्दास्ये ते, M4 तांस्ता न्दास्ये ते (hypermetric) (for दास्यामि तांस्). D6 त्वां (for तांस्) B1 तु (for त्व) D7 मर्त्येषु (for मर्त्येषु)

17 Dn2 reads 17^{ab} on marg — a) Dn1 समे (for सत्ये) K4 स्थिते. — b) B1 lacuna, D2 3. 5 8 धीरो (for शूरो) K2 5 V1 B0 3–5 D3 3. 5 8 M2 दृढ , B1 बोढ , Da2 दृढं, Dn2 D7 G2 दृढ॰, D6 दृष्ट॰ (for दृढ) K5 B2 Da D7 S प्रीतिकर॰, V1 ॰वर॰, D1 ॰रता , D2 ॰रते (for ॰रत॰) — c) K3 5 D6 बुद्ध्या युक्त(D6 ॰क्ता)श्, D4 बुद्ध्या शक्त्या; D8 भक्त्या बुद्ध्या (by transp) K3–5 B D (except D4) S (except T2 G1 M2) चोत्तम॰ (for चोत्तम). — d) D6 [ऽ]य (for ऽह) K1 दद्मि; D4 वच्मि, M4 दमी (for दद्मि) V1 B Da Dn D2 3 5 8 वरान् (for वर) K3 यथासु॰ (sic), D1 यथैष्ट, M4 यथोक्त

18 D8 om the ref — a) K4 Da D2 3. 5 T1 G2–4 भगवान् (for ॰वन्) D2 3 5 आदिदेव, D4 T1 G2–4 ॰देवो; G1 चादिदेवं (for आदि॰). — b) K1 M3 द्रक्ष्यामि त्वां, K3 B0 5 प्रक्ष्यामि त्वा (B0 त्वा); K5 B2 D6 8 द्र(B2 प्र)क्ष्यामि त्वाह, Da D4 M1 3 4 प्रवक्ष्यामि त्वा (Da1 D4 त्वां, Da2 त्वं), D7 T2 G1 वक्ष्यामि त्वा (for द्रक्ष्याम्यहं). D8 [अ]द्य (for the second [अ]हं) V1 B3 4 Dn प्र(V1 व-; Dn द्र)क्ष्यामि त्वाहं (Dn2 त्वां) शिरसा प्रसाद्य; B1 प्रवक्ष्यामि त्वामहं शिरसा प्रपद्ये, T1 G2–4 द्र(G2 व)क्ष्यामि त्वां (G2 त्वा) शिरसा सम्प्रसाद्य — c) V1 B Da Dn D2 3 5–8 M2 कामान्, G3 4 भोग (for भोगान्). K1 D7 हिरण्यम् (for ह्य॰) — d) D4 G2 M1–3 इच्छेद्, G4 इच्छन् (for इच्छे) G1 सत्पथं K1 लोकयुष्टं; Dn D6 ॰दृष्ट; D7

क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-
लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।
धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो
लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

असैनिकोऽधर्मपरश्चरेथाः
परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।
क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः
पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ २०

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः
सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।
अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-
स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥ २१

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ २२

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य-
द्रिपून्सर्वान्वसुमानप्रमेयः ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता C. 12. 2410 B. 12. 64. 24 K 12. 63. [illegible]

S साधुजुष्ट, Ca लोक° (as in text)

19 ^{a}) B4 m साक्षाद्, Da2 D2 क्षात्र- (for क्षात्राद्) G1 विपुला, Dn2 अप्रमेयाद्, D4 8 G1 °मेया (for °मेयाद्) — ^{b}) Ś1 K1 D1 लोकान्प्राप्त (for लोका प्राप्ता) V1 D7 स्थापित (V1 °ता), D4 स्थापित, T2 G1, 2 स्थापिता (for °त) D7 त्वा मित्र च, T2 G1 स्वा क्षिवाश्च (sic) (for स्व यशश्च) — ^{c}) K3 D6 [आ]दिदेवो (for °देवात्) — G2 om (hapl) 19^{d}–20^{c} — ^{d}) K3 V1 Bo-2, 5 Da Dn D2 3-5 6 8 M4 लोकश्रेष्ठ, K3 °येष्ठा; K4 5 D7 T G1, 3 4 M1-3 °ज्येष्ठ, B4 लोके श्रेष्ठ; D1 लोकज्येष्ठा (for °ज्येष्ठस्) K5 D4 G1 तन् (for त).

20 G2 om. 20^{abc} (cf. v l. 19) D8 om the ref — ^{a}) K2 . V1 Bo 3-. Da Dn D2-5 S (G2 om) Cv अ(M1, 3 आ)सैनिका, K3 ससैनिका, B1 समैत्रिका, B2 अदैदिका, D1 अमानिको (for असैनिको) K1 धर्मे परश्चरे*; K2 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2-5 8 T G1, 3 4 Cv धर्मपराश्च धर्मे (Dn2 G3 4 सर्वे; D1, 6 धर्मे; T1 सर्वे), D7 धर्मराजश्च धर्मे, M1, 3 4 मैक्षप(M4 °च)राश्च धर्मा, M2 मैक्षचराश्च सर्वे (for ऽधर्मपराश्चरेथा) — ^{b}) K1 नयते ते प्रयुक्त, K3 स्व नयते प्रयुक्तं, K6 Dn1 D2 3 5 6 न प्रजते (K6 °ति) प्रयुक्तं, V1 Bo 2-5 Da2 D4 8 T2 न नयते ह्ययुक्त (D4 °त्त्या, T2 °क्ता), Da1 न चय तेच युक्त; Dn2 न घजते ह्ययुक्त, D7 नियत ते ह्ययुक्ता, T1 G1, 3 4 न यतते ह्ययुक्ता, M नानयते ह्ययुक्ता (for लप्स्यसे चाप्रमत्त) B1 दानैस्तपोभिर्नयतेप्ययुक्त Cnp cites ह्ययुक्तम् — ^{c}) D4 क्षत्रो K1 D4 प्रवृत्तो (D4 °त्तो) (for प्रवृत्त) — ^{d}) K3 स्व, D7 S (except M2) तु (for च). D1 धर्म

21 ^{a}) K1 शेषान् K2 4 [ऽ]प्यनता, M1 3 4 ह्यनत — ^{b}) Ś1 सुप्रस्थाता, K2 3 Bo 4, 5 Dn D8 T2 G2 M2 सप्रस्थाना, B1 D2 3 5 स्वप्र°, T1 G1, 3 4 M1 3 4 सुप्रस्थान (for °स्थाना) K2 V1 Dn2 क्षात्र (for क्षत्र-) Dn2 (before corr) D7 T G4 M1, 3 4 -धर्मो विशिष्ट (Dn2 °ष्टा), D2 -धर्मैवशिष्टा, D3 5 6 -धर्माविशिष्टा, D4 8 -धर्माद्वि°, G1 -धर्मोविशिष्ट, G3 -धर्मोप्रविष्ट (for -धर्माविशिष्टा) Cv सुप्रस्थाना क्षत्रधर्मा विनष्टा — ^{c}) G2 क्षत्र- (for सर्व-) — ^{d}) D7 T1 G2-4 क्षात्र, G1 क्षत्र (for तस्माद्) K5 V1 Bo 3 D2 3 5 श्रेष्ठमिदं, Da °निष्ठ, Dn2 °धर्मं, D7 S °तम (for °मिम) Da1 वचंति (for वदन्ति)

22 ^{a}) T1 G3 4 [ए]व, M1 3 [अ]सी (for वै) — ^{b}) T1 G3 4 महौजस (for [अ]मितौ°) — ^{c}) T2 G1 सर्वान् (for सर्वे) V1 Bo-3 5 Da Dn D6 7 S प्रसह्य, B3 D2 3 5 8 प्रसाध्य; B4 प्रसध्य (for प्रमथ्य) Cv त्राता सर्वे प्रसाद्यारीन् — ^{d}) D1 6 7 T G1 3 4 क्षात्र (for क्षत्र-)

23 ^{a}) K6 असौ (for ह्यसौ) B1 नाह***; B4 Dn2 D3 5 आहनिष्यद्, D4 नाहरिष्यद् (for निष्यद्) — D. reads 23^{bcd} twice — ^{b}) Bo 3-5 D3 5 ह्यसान्, B1 lacuna, D6 पूर्वं; D8 शूसान् (for रिपून्) K (except K1) V1 B (B1 lacuna) Da Dn D2 3 5 6 8 असुरान्, G2 भगवान् (for वसुमान्) V1 B2 Da अप्रमेयान् — D8 repeats 23^{cd} after 24^{ab} — ^{c}) K1 D1 8 ब्रह्मणा, D7 T1 G M च ब्रह्मा (for ब्राह्मणा) Da1 नम-; D7 S (except M2) नैव (for न च) Da2 om. from दिकर्ता up to नादि (in 23^{d}) Cv न च ब्रह्मा न च लोकादिकर्ता — ^{d}) B1 Da1 om नाविधर्मा; D1 नापि धर्मा K3 Da1 D4 6 [अ]भविष्यत्; B3 Da2 [अ]भविष्यन् (for भवेयु). K5

C 12. 2410
B 12. 64 24
K. 12. 65 23

न सद्धर्मा नादिधर्मा भवेयुः ॥ २३
इमामुर्वीं न जयेद्विक्रमेण
देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः
सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥ २४
दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन
क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।
युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता
लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ २५

आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा
लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।
विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां
क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २६
निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता
भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।
शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः
साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥ २७
पुत्रवत्परिपाल्यानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवैः ।

B0 1 3-5 नाय धर्मो नादिधर्मोभविष्यत् (B1 °ष्यति), Dn2 न सद्धर्मा नादिधर्मोभविष्यन्, D7 S सतो धर्मा ह्यादिधर्माश्च न स्यु·

24 a) M2 न मान् (for इमाम्) Dn2 ऊर्वी, D1 6 उर्वी K2 3 5 V1 B Da Dn D1 2 3 (marg sec m). 7 8 S नाजयद्, D5 4 राजयिष्यद्, D6 जीजयद् (for न जयेद्) — b) K1 चासुरा (sic) K3 6 B0 2 3 D1 सासुरा; B1 D8 सा(D8 सो)सुरान्, B1 4 सोसुराश्, Da सासुरा (for ऽसौ पुरा) K2 V1 D1 देव श्रेष्ठ पुरा चेद(V1 सासुरा चेद , D1 पुरा वेद)प्रमेय ; Dn1 T G2-4 M °श्रे(G4 °ज्ये)ष्ठ सासुरामादिदेव ; Dn2 (before corr) D7 °श्रेष्ठ सोसुरानादिदेव ; Dn2 (by corr) °श्रेष्ठ सोसुरामादिदेव ; D2 3 5 °श्रेष्ठ सो(D2 सा)सुरान(D2 °न्न)प्रमेय , D6 °श्रेष्ठ सोसुरां न प्रमेय ; G1 °श्रेष्ठ साधु धर्मादिदेव — After 24ab, D8 repeats 23cd — D8 om 24cd — c) G3 चतुर्वर्ण्यं — d) T1 G2-4 न स्युश्चैवं (G3 4 °च) (for सर्वे न स्युर्) K4 ब्राह्मणो वै ; K5 V1 B D (except D1, D8 om.) S ब्राह्मणाना·

25 a) K1 दृष्ट्वा, K3-5 V1 B Da Dn D2-8 T2 G1 2 M नष्टा, T1 G3 4 न स्युर् (for दृष्टा) D7 धर्मा T1 G2-4 M1 3 शतश· (M1 °शा) (for °धा) K1 शाश्वतेन, K3 Dn1 D7 T G M2 शाश्वताले, D2 शश्वतेन (for शाश्व°) D1 दृष्टा धर्मा. शतधा याश्व तेन — b) D2 क्षत्रेण; D8 ते क्षात्र (for क्षात्रेण) V1 B (except B1) D (except D1 6) M2 प्रवृद्धा (for °त्ता) — D1 om (hapl.) 25c — c) D1 om प्रवृत्ता K3 5 D6 युगे युगे ह्यादिदेवात्प्रवृत्त — d) K3 5 D1 8 लोक श्रेष्ठं ; V1 B1. 4 D1 3 5 लोके ज्येष्ठ, Dn2 लोक ज्येष्ठ; D6 लोके श्रेष्ठ; T2 ज्येष्ठं तेषा (for लोकज्येष्ठं) V1 B0 2. 3 5 Da Dn1 D3 5 6 G3 क्षात्रधर्मं; B1 राज°; D1 T2 G1 सर्व° (for क्षत्र°) B1 विदुर्ति

26 a) D1 क्षात्मत्यागं; M1. 2 °त्याग (for °त्याग). D1 भूतानुकम्पी — b) V1 4 5 ज्ञान, D1 लोकज्ञाना, M1 3 लोकाज्ञान K4 रक्षण पालन, V1 मोक्षण पालन, B0 2 3 D2 3 5 8 पालन रक्षण; B1 Dn T G M1 3 4 पालन मोक्षणं (by transp), D7 M2 पालन मोक्षण — c) B0 2-5 D3 5 6 नियण्णानां (for विष°) D1 मोक्षण ; M1 मोक्षण — d) B1 क्षात्रधर्मे, D7 S (except M2) क्षात्रो धर्मो (for क्षात्रे धर्मे) K1 विद्यते K1 पार्थिवान्; G1 पीडितानां

27 a) M1 3 निर्मर्याद V1 काममन्यु°, B1 काम मन्यवः (for °मन्यु). G1 प्रयुक्ता (for प्रवृत्ता) — b) M1 transp भीता and राज्ञो D1 अधिगच्छंति; G1 नाति°; M2 4 नाभि° (for नाधि°) K1 पापात्; D1 पापा — c) D2 om from सर्व up to the end of 28d B1 धर्ममेवोपपन्ना , T2 सर्वमेवोप°; G1 सर्वमेवोप°, M2 सप्तधर्मोप° (for सर्वधर्मोप°) — d) B0 साध्वाचार°; B1 सर्वाचारा ; D1 lacuna , D1 सत्याचारा (for साध्वा°) V1 B D (except D1, D2 om) S (except T2 G1 M1) वदति (for चरन्ति)

28 D2 om 28 (cf v 1 27) — a) All MSS (except Ś1 K1 2 4 D1, D2 om) पाल्यमानानि (for परिपाल्यानि) — b) K3 क्षत्रधर्मेण, K1 5 V1 B1-3 1 m 5 Da Dn D3 5 6 8 राज°, D7 S धर्म(G1 सर्व) लिंगानि (for लिङ्गधर्मेण) — Ś1 K1 repeat 28cd after 29 — c) D1 लोक (for लोके) K3 D7 8 S लोके सर्वाणि भूतानि — d) K3 V1 B Da Dn D3 5 8 M2 4 चर(D5. 5 °र)ते नात्र; D7 T G M1 3 चरत्यत्र न (for विचरन्ति न).

29 a) B0 3-5 D2 3 5 सर्वधर्मान्; D6 °धर्मान्

लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥ २८
सर्वधर्मपरं क्षत्रं लोकज्येष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

इन्द्र उवाच ।
एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः
क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकसिद्धैरुदारै-
र्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥ १
भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग-
मभैक्षचर्यां पालनं च प्रजानाम् ।
विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पां
देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ २
त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति
सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत ।
नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं C 12 2419 B 12 65 3 K 12 64 3

(for °धर्मं) D M₁ पर (for पर) B D₁ D₃ ₅₋₈ S (except M₁) क्षात्र (for क्षत्रं) —ᵇ) V₁ B D (except D₁ ₄ ₇) लोकश्रेष्ठ (for °ज्येष्ठ) —B₁ om 29ᶜᵈ —ᶜ) M₁ विदुरस्व (for शश्वद्) C₁ as in text —ᵈ) D अक्षर —After 29, S₁ K₁ repeat 29ᶜᵈ

Colophon — *Sub-parvan* S₁ K V₁ B D₁ Dn D₁₋₈ T₂ G₁ ₂ ₄ M राजधर्म —*Adhy name* T₁ G₂₋₄ इन्द्रमान्धातृसंवादः; M₂ राजधर्मोपवर्णनं —*Adhy no* (figures, words or both) K₂ D₁ S 65, B₁ ₄ 63, B₂ Da₁ Dn 64 (as in text), D₃ ₈ 62 —*Śloka no* Da₁ 29, D₂ 31

65

1 D₂ om the ref V₁ reads 1 on marg —ᵃ) B₁ °धर्मं प्रपन्न (for °धर्मोपपन्न) —ᵇ) B₁ T₂ G₃ M क्षात्र, G₁ क्षत्र (for क्षात्र) —ᶜ) D₁ पाल्ये (for पाल्यो) K₀ ₂ V₁ B D₁ Dn D₂ ₈ लोक हितैर; D₂ °गृहैर्, D₅ ₆ °गृहैर्, D₁ °मुखैर्, D₇ T G (G₂ damaged) °पार्थैर्, M °भांर् (for °सिद्धैर्) —ᵈ) K₂ ₃ ₅ D₁ ₆ ₇ T₁ G अभाव, V₁ B₁ ₂ D₁ यदभाव, Da₁ न तु भाव, Da₂ तनुभाव (for अभाव)

2 G₂ om (hapl) 2ᵃᵇ. —ᵃ) B₀ ₃₋ Dn D₂ ₅ भू, D₅ भू, G₂ damaged (for भुव) D₄ संस्कारे K₂ राजान, D₇ T G₁ ₄ M₂ धर्म (for राज) V₁ B₀ ₄ Da₁ योगैर्, Da₂ corrupt, T G₁ ₄ योग्य, M₂ योव (for योगम्) B₁ भूसंस्कार राजसंस्कारयोगेनम् —ᵇ) Ś₁ अभक्ष्यचर्या, K₁ V₁ Da D₁ अभै(Da₁ °भि)क्षचर्या, K₄ ₆ B₀ ₃ ₄ Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ अभक्ष्यचर्या, D G₄ दीक्षाचर्या, T₂ G₁ शिक्षाचर्यं, M शिक्षाचर्या (for अभैक्ष°) —ᶜ) K₁ D₁ विद्याद्राजा, D₃ (marg sec m as in text) ₈ विद्वद्रोस (D₈ °ता), T₁ G₂₋₄ विद्याद्राज, T₂ G₁ M₂ °द्राज्ञां, M₁ ₃ ₄ मित्राचर्या (for विद्याद्राजा) K₁ भूतानुरूप्या, K₃ ₄ V₁ B D₁ Dn D₂₋₈ °नुकम्पां, D₁₋₃ ₅ T₁ G₂ ₃ °नुकम्पा (for °नुकम्पा) —ᵈ) M₁ देहत्यागस् Dn₂ (before corr) चावहेद् (for चाहवे) V₁ धर्मचर्या, B₁ D₁ ₃ ₅ धर्म्यमग्र्य (for धर्म°)

3 ᵃ) D₂ ₄ त्याग (for त्याग) G₂ ज्येष्ठं D₂ M₂ om (hapl) from मुनयो up to श्रेष्ठो (in 3ᵇ) —ᵇ) K₃ B Da Dn D₃₋₈ T₁ G₁ ₄ M₁ ₃ ₄ सर्वश्रेष्ठ; K₅ T₂ G₂ ₃ °ज्येष्ठ, V₁ धर्मश्रेष्ठ, D₁ सर्वश्रेष्ठा (for °श्रेष्ठो) K₃ Dn D₈ G₂₋₄ M₁ यत्; D₇ T₂ G₁ ये (for य) K₃ ₅ त्यजेत्, B₁ Da₂ त्यजेत्, D₇ T G त्यजति (for त्यजेत) —K₄ om (hapl) 3ᶜ-4ᵇ —ᶜ) K₂ ₃ V₁ B₂ ₃ ₅ Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ युक्तं, B₀ ₁ ₄ रक्तं, T₁ G₃ ₄ व्यक्त, G₂ M₄ युक्त, M₁₋₃ त्याज्यं (for त्यक्त) K₁₋₃ ₅ B₂ Da Dn D₅ सर्वे (for सर्वं) —ᵈ) K₃ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ यथैव; K₀ D₄ ₇

C. 12 2419 B 12 65 3 K 12.64 3 प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥ ३
बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया वा
परस्य वा संहननाद्वदन्ति ।
नित्यं धर्मे क्षत्रियो ब्रह्मचारी
चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४
सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते
प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च
तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ५
सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः
क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-
स्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदन्ति ॥ ६
निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा-
नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा-
च्छ्रेयांस्तस्मादाश्रमः क्षत्रधर्मः ॥ ७
त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
यश्चैवोक्तोऽथाश्रमो ब्राह्मणानाम् ।
एतत्कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्य-

T2 G1 M यथैते, V1 तथैव, T1 G3–4 तथैते (for सदैते)

4 K4 om 4^{ab} (cf v 1 3) — ^{a}) K2 3 बाहुश्रुत्या, D1 7 बाहुश्रुतत्वात्; S बाहुश्रुत्य (for बहुश्रुत्या) B1 गुरुश्र (for गुरु). T1 G2 -शुश्रूषणा (G3 °ण) (for °षया) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 M च, D7 om, G3 [ए]व (for वा) — ^{b}) K3 परस्य च, V1 B Dn D2 3 5 6 8 परस्परा (B1 °र) (for परस्य वा) B1 वहमाना (for संहननाद्) — ^{c}) K3 D4 नित्यो, M1. 3 नित्य (for नित्य) Ś1 K1 4 D1 वर्णे; K3 D4 6 धर्मं (for धर्मे) K1 Dn2 धर्मचारी; D1 ब्राह्म° (for ब्रह्म°). — ^{d}) K5 ह्याश्रमे B0 3–5 D2, 3 5 8 सर्वकाम (for धर्म°)

5 ^{a}) Da सामान्यर्थे; D1 °न्यार्थेन (hypermetric), T1 G2–4 M °न्येर्थे K3 प्रवृत्त — ^{b}) K5 वर्जयेदेव; B0 °येन्नेव, B1 D3 G3 M4 °यन्नैव; D6 °यिरवैव; G2 °य चैव; G4 °यते च (for °यन्नेव). B1 यत्नत्; D3 5 यत्नान्. — ^{c}) K1 4 5 B3 Dn2 D3 4 8 T2 चातुर्वर्ण्यं, G1 °वर्णं (for °वर्ण्य) K1 D1 पालनाश्च, B1 °मार्थस् (for °नाच्च) — ^{d}) D7 transp तैस्तै and योगै D1 T2 ओषधैश्; D7 T1 G M औषधैश् (for औरसैश्) Ca cites योगै and औरसै (as in text)

6 ^{a}) K3 सर्मोद्योगेर् (sic), Da1 सर्वद्योगं, D1 सर्वोयोगैर्; D4 सर्वोद्योगेर्; D7 S (except M2) सर्वैर्योगैर् (for सर्वोद्योगैर्) K5 T1 G2 3 धर्म्यम्; M1 3 मान्यम्; M2 चान्यम् (for धर्मम्) — ^{b}) K4 क्षत्र, B0 4 क्षात्र; G1 क्षत्र (for क्षात्र). K3 5 Da Dn1 D1 4 6 7 S (except M2) श्रेष्ठं; Dn3 धर्मं (for ज्येष्ठं) Dn3 सर्वश्रेष्ठोपपन्न (for सर्वधर्मो°). — ^{c}) G2 धर्म्यं, G4 वर्णं (for धर्मं) K5 चेन् (for ये) Ś1 K1, 2 4 चरतीह (K1 lacuna for ह) (for न चरन्ति) B1 क्षत्र धर्मा ये नाचरति वर्णास्, D4 स्व स्व धर्मे ये ये नर विचीर्णास् (sic) — ^{d}) M वर्णान् (for धर्मान्) B Da Dn D2 3 5 6 8 M1 3 4 अय(B1 Dn1 °न्य) थार्थान्; D4 न यथावद् (for अयथा°) V1 तांस्तानधर्मानयथा वदति, D7 T G तांस्तान्वर्णान्ये (G2 3 °न्यो) यथा स्था(T2 G1 ता)पयति

7 ^{a}) K3–5 V1 B D (except D1 7) M निर्मर्यादान् (for °र्यादे) M क्षीणधर्मान् (for नित्यमर्थे) K3 5 B Da2 Dn D2 3 5 6 8 निविष्टान्; Da1 विनिष्टान्, D7 T G विन(G3 °नि)ष्टे (for °ष्टान्) — ^{b}) D7 T G न सा चिंता (D7 धर्मश्रिता, T2 G1 न धर्मचिंता; G3 न सा चिन्हा) पशुभूते मनुष्ये — ^{c}) D4 नीति, D7 S नीतिर् (for नीतिं). K2 3 V1 B Da Dn D2–6 8 T G1–3 M2 अर्थयोगात्; K5 D7 °योगान्; G4 M1 3 4 °योगान् (for °लोभात्) — ^{d}) K V1 B (except B1) D (except D1 7) G2 M2 श्रेयस्, G1 श्रेयांस्, M1–3 श्रेष्ठस् (for श्रेयास्) K2 5 V1 B0 1 3 5 Dn D1–3 5 6 8 आश्रमात्; B2 4 Da आश्रमा (for °म) B2 4 Da क्षात्रधर्म°, D7 S (except M4) क्षत्रियाणां

8 ^{a}) K1 त्र्यै, M1 3 त्रयी (for त्रै) M4 गायति (for या गतिर्) — ^{b}) D1 चाश्रमो (for ऽथाश्रमो) K1 ये चैवोक्तोप्याश्रमो ब्राह्मणानां; K2 3, 5 V1 B Da Dn D2–8 T1 G M1 3 4 ये चैवोक्ताश्रा(D4 °क्ता आ-; D7 T1 G2–4 °क्ता स्वा-; G1 °क्ता ह्या; M1 3 °क्तास्वा)-श्रमा ब्रा° (G3 ब्र°), T2 M2 ये चैवोक्ता ब्राह्मणाश्चाश्रमाणां. — ^{c}) D7 यस्तत् (for एतत्). G2 3 सर्वं (for कर्म).

मन्यत्कुर्वञ्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८
चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ ९
अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।
कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव श्वा तथैव सः ॥ १०
यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।
कर्मस्वनुपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥ ११

एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै-
रुत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये
वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ १२

मान्धातोवाच ।

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कह्वाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३ C. 12. 2428 B 12. 65. 13 K 12. 64. 13

D7 S क्षत्रियन्न (for ब्राह्मणन्न) D1 व्याधम् (for श्वपचम्) —d) D2 ... कर्मा (for कुर्वन्) T G1 4 तात वर्ज्य; G2 तत्र वर्ज्यं, M1 3 तात मन्य, M2 तामवान्य, M4 तात मान्य (for शस्त्रवध्य) D7 अन्य त्कुर्वन्शस्त्रवध्या न मान्य; G1 न्शूद्रवत्ता तु मन्य

9 a) K4 D4 चतुराश्रम्य (D4 °म), Da1 D7 चातु राश्रम Da1 G3 धर्मेश, G2 धर्म्यश् (for धर्माश्) —b) K1 om वेदधर्माश्च. D4 वेदे धर्माश्च, D7 T G2.4 M वेदवादाश्च, G1 °वादश्च, G2 °वेदाश्च (for °धर्माश्च) B3 पादव, Da2 पार्थिवा —c) Bo ब्राह्मणानानु, D1 °णेनाधि; D- S °णैरनु (G1 °रिति) (for °णेनानु) —d) B1 नान्यो विद्वान्, B2 नान्यो विद्वन्, Da1 नान्यविद्वन, Da2 नात्याद्विविधन (sic), D7 G1 नान्यो वीर्याद्, M नान्यैर्विद्धि (for नान्यो विद्यात्) B1-3 Da Dn D2 ... कदाचन, D7 T2 G1 M विकर्म त(D7 °र्मकृ)त् (for कथंचन)

10 b) V1 B D (except D1.4.7) T2 नासौ (for न सा) K1.3 - D2 प्रकल्प्यते, Da °ल्पयत् (for °ल्प्यते) G1 सा वृत्तिः परिकल्प्यते —c) K2 - Bo 2-- Dn D2 2.4.6 8 वर्धते, K4 स्पन्दते, V1 B1 Da D4 वर्ज्यते, D7 T1 G1 3 4 M1.2.4 त्यज्यते, T2 G2 M3 लभते (for व्यज्यते) —d) K1.2.4.6 Bo 2-5 Dn D1-3 ... धर्मस् (for [ए]व श्वा) K5 B1 D2 च (for स) Da2 यथैवैवाश्च तथैव म

11 a) B1 योधिकर्म, Da2 यो विकमा, G1 यो वीक्षम (for यो विकर्म-) D4 यो विवर्सस्थिता विप्रा —b) K1.4 V1 B Da Dn1 D1-3 ... T1 G3 4 संमा नम् (for सन्मानम्) —c) Ca cites अनुप° (as in text) K2 2.6 V1 B Da Dn D2 2.. 6 8 कर्म स्वं नोपयुंजानम्, D4 कर्मस्वनु *युजानाम्, D7 S कर्म स्वमप्र° —d) K1 अविद्वांस्या, Da1 °श्वास, G1 °श्वास्य M2 वद् (for त)

12 a) Bo 2-- D2 8 - ते वै (for एते) K3 वर्णेषु हीना, K5 वर्णैरधीना, V1 B2-- Da Dn D6 8 वर्णेषु ल्गीना, B1 वर्णे प्रहीना, D1 धर्माच वीरैर्, D2 3.. -धर्मेषु ल्गीना, D4 -वर्णैस्त्वदीना, D- -धर्माविहीना (for वर्णाश्च वीरैर्) S एते वर्णा सर्वधर्मैः (G1 °र्मा)श्च हीना (G1 °नान्, G3 °नो) —b) K1 उरिक्लिष्टव्या, K2 5 उद्धर्तव्या, V1 उद्देष्टव्या, B1 G1 उत्क्रष्टव्य, D1 उत्क्रष्टव्या, D7 T1 G2-4 M उत्क्रो°, D8 उत्के° (for उत्क्र°). D4 - T G1.4 एव (for एष) D4 7 धर्मा; T1 G4 धर्मे, G3 धर्मैं (for धर्मः) Cv उत्क्रष्टव्या क्षत्रियैरेष धर्म —c) D2.3.5 राजन्, D7 T G M1.3 श्रेष्ठो, M2 4 ज्येष्ठो (for ज्येष्ठा) D7 S राजधर्मो (for °धर्मा) G1 (sup lin as in text) तु (for न) T G1.3 M1.3 चान्यो (for चान्ये) —d) K1-3 V1 B Da Dn D2-6 8 वीरज्येष्ठा (for वीर्य°) K1 मता (for मता) Dn2 D- 8 ये, D1 मते (for मे) K. D7 वीरज्ये (D7 °र्यश्रे)ष्ठा वीर(D7 राज)धर्मो मतो मे, S वीर्यश्रे- (G1 °र्यज्ये, M2 °रज्ये)ष्ठा राजधर्मा मता मे — After 12, V1 ins an addl colophon

13 a) Hypermetric D4 इवा (for यवना) Ś1 D1 T2 G1 किरात (for किराता) K5 काम्बोजा; D1 गधाराश् —b) K. धारा (for चीना) B (except B5) सवर, M2 च्यवन (for शबर-) K1 बधरा, D1 -घर्वरा (for -बर्बरा) — K2-- ins after 13ab D4 after the repetition of 13c

145* बाल्हीकाश्च तुरुकाश्च पाञ्चालाश्च तथा स्मृता ।

[K2 बाल्हिकाश् K4 D4 तुष्काश् D4 श्रुता (for स्मृता)]

— D4 reads 13c twice —c) B1 शसास; D4 (second time) खसास् (for शकास्) K1 तुखार; V1 Bo-4 तुखारा, G1 तुषार, G4 तुहारा; M1.3 तुहार (for तुषारा) K V1 B Da Dn D2-5 (D4 both times) कङ्काश्, T1 G2 गुह्याश्, T2 कह्वाश्;

ओड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४
कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः ।
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे ते दस्युजीविनः ॥ १५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।
त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

मातापित्रोर्हि कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ १७
भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥ १९
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २०
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१
एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ।

सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२

मान्धातोवाच ।

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥ २४
असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५
अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।
उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६
यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७
परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥ २८
मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ २९
प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजज्जगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ३०
प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् । C 12.2447 B 12.65.31 K 12.64.31

— [c]) K1 पाकयज्ञो K1 महार्हश्च, D7 S महार्था (M2 °क्षा)श्च (for °र्हाश्च) — [d]) All MSS (except Ś1 K1, 4 D1) वातव्या (for कर्तव्या°)

22 [a]) K5 B4 D2 3 5 एव (for एवं) D1 प्रकारेण — [b]) D1 परा — [c]) V1 धर्मलोकस्य, Da1 सर्वलोकश्च D4 धर्म्याणि, M3 कर्म्याणि — [d]) G1 कर्तव्यानि ह

23 D8 om the ref. — [a]) K2 5 V1 B Da Dn D2 3, 5–8 S मानुषे, D1 मानवे (for मानवा) — [b]) V1 सर्वभूतेषु (for °वर्णेषु) — [d]) D8 स्वाश्रमेषु D7 S (except M4) तथैव च (for चतुर्ष्वपि)

24 D8 om the ref — [a]) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 S दवनीत्या; D7 राजकीर्त्या (for दण्डनीतौ) — [b]) D7 T G विनाकृते (for निरा°) — [d]) D1 राज्य; T2 G2 राजन् (for राज-) K3 5 V1 B Dn D2–6 8 S [ऽ]नघ, Da [ऽ]न्यया (for नृप)

25 [a]) D2, 3 5 8 भवति स (for भविष्यन्ति) — [b]) D4 लिंगिनो भिक्षवस्तया — [d]) D7 S वृत्ते स्मिन्वै (G1 °न्ये), D8 निवृत्तोस्मिन् · K1 हते, G1 कृतौ (for कृते)

26 [a]) M2 अशृण्वत° — [b]) K1 प्रवराग्रत°; K2 3 V1 Dn D4 6 परमा गती° (Dn2 °ति°, D4 °ता), K5 B2 Da परमां गतिं, B1 प्रवरा गति°; D7 T G शतशो नरा°, M हि गतिर्नै(M2 °र्नि न)रा° (for प्रवरा गती°) — [c]) Da1 प्रतिपश्यति, G1 परिभस्यते, M प्रतिपद्यते (for °पत्स्यन्ते) — V1 om (hapl) 26[d]–29[c] — [d]) Bo काममन्यु, B1 काममाहु° (for काममन्यु°)

27 V1 om 27 (cf v l. 26) — [a]) Ś1 K4 5 Da1 D1 3 G1 निवर्तते, G3 M3 निर्वर्त्यते, G8 न वर्त्यते (for निवर्त्यते) K4 D1 पाप, G1 पापे (for पापो) — [b]) G3 महामते; G8 °मति° (for °त्मभि°) — [c]) D7 तथा (for तदा) D4 वनि* (for चलते) — [d]) B (except B2) D2 3 5 7 T1 G2–4 M सभूत; T2 सवात, G1 सभूता° (for सद्भूत) Da1 परे; Da2 पर, D4 पर; D7 lacuna, S (except M1 3) पुरा (for पर°)

28 V1 om 28 (cf v l 26) — [a]) All MSS (except Ś1 K1 4 D1, V1 om) सर्व (D2 सर्वे) (for पर-) D4 भूत- (for लोक) B4 -गुरुश्च — [b]) B1 चैव, D4 चाव, G1 चाव (for योऽव) — [c]) M2 भक्तं (for दत्तं) D7 S (except G2) कृत (for हुत) — [d]) D7 S श्रुत (for श्राद्ध) K1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M1 3 4 फलते (for °ति)

29 V1 om. 29[ab] (cf v l 26) — [a]) Bo 4, 5 D2 3 मनुष्याणाम्, D7 S (except M2 4) मानवानाम् (for मानुषाणाम्) K1 अधिपति — [b]) K3 देवभूतिं, D7 S (except G2 M2) °रूपं (for °भूत) All MSS (except Ś1 K2 4 Dn D1 6, V1 om) महाद्युतिं (for सनातनम्). — [c]) K5 D4 [अ]पि बहु, B Da Dn D2 3 5 6 8 [अ]पि नाव; M4 सर्वेभि (for च बहु) — [d]) D7 S (except M2) जनेश्वर (for नरे°) Da धर्मकामा सुरेश्वर (Da1 °र)

30 [b]) B Da2 Dn D2 3 5 6 8 सर्वं चैव (for य° सर्वम्) K4 ससृजज् (for असृजज्) V1 असृजत्सकलं जगत्, Da1 सर्वं चैवासृज गमत् (sic) — [c]) Da स प्रवृत्त(Da2 °स्य)प्रवृत्यर्थं — [d]) K1 क्षेत्रम्, K3 क्षिप्रम्

स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।
जगाम भवनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥ ३२

एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४

आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥ २

(for क्षत्रम्) K1 पृच्छति; Da1 पृच्छतां, D1 पृच्छतं

31 a) K4 D1 पूज्या (for पुज्या) Ś1 K4 5 D4 M4 स्मरति यो; K1 D1 स्मरति यो (for य स्मरते). D4 मति; D1 मतं — K4 om 31cd — c) K1 सं; D1 T G च (for मे) — d) K1 B1 D2 क्षेत्र, B0 2-4 D1 3 5 8 क्षात्रं (for क्षत्रं). D1 S स च क्षत्रे प्रतिष्ठित (T1 G1 °तं)

32 D1 om the ref — a) Ś1 K4 उक्त (for उक्त्वा) D1 T G1 2, 4 सु (for स) D1 मघवान् (for भग°) — b) K3 -वृतस्तथा; Dn1 -समावृत (for वृत प्रभु). — c) K1 शुचर्त; K3 P1 D1 T G मघवान्; K1 V1 D1 2, 5 8 भगवद् (for भवनं) K2 4 V1 B (except B1) Da Dn D1 3 1 6 3 विष्णोर् (for विष्णुर्) — d) K4 B1 अक्षयं (for °रं) K2 4 V1 B Da Dn D1 4-8 5 साम्य(P1 साम्य)तं (for परम) D1 3 T1 G1 M पदं (for पदम्).

33 a) Ś1 K4 प्रवर्तते; Da G1 प्रवृत्तिते (sic) K4 धर्मो; D1 5 6 चक्रे (for धर्मे) B1 एवं प्रवृत्ते धर्मे हि — b) K1 स (for सु) Da -तेन च; D1 नेऽ० (for तेऽनघ) D1 सुरासुरगणेषु च — c) Da1 सवमन्येत; D1 T G M1 3 अति(G1 °तु)वर्तेत; M1 2 अतिमन्येत (for अव°) D1 य क्षात्रधर्मे नावमन्येत — d) D1 T G1 चेतनामे (for मानव) D1 बहुश्रुति

34 a) K1 अन्यायेन; M1 मात्यायेन (for अन्या°)

— b) D2 3 6, 8 भूतानि च (for निवृत्तानि) K3 om from तथैव up to 35a — c) Ś1 K4 D1 प्रलयं (for विलय)

35 K3 om 35a (cf v l 34). — a) Ś1 K4 प्रवर्तते. — b) K4 [आ]य (for [आ]दि) — d) K1 जानासि; D8 -जानाति (for जानामि). Ca cites स्वविº (as in text). D8 मे (for ते) D1 नय (for ऽनघ)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-4 T2 G1 2 4 M राजधर्म. — *Adhy name* Ś1 K3 D1 मांधातृ(K4 °ता)विष्णुसंवाद°, B2 वासवमांधातृसंवाद°; Dn1 D1 इंद्रमांधातृ(D1 °ता)संवाद°; T1 G2-4 भगवन्मांधातृसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K3 D1 9 66, B1 3 4 64, B2 Da1 Dn 65 (as in text), D2 3 63 — *Śloka no* Dn1 D1 35

66

1 D1 om the ref — a) D1 श्रुत्वा (for श्रुता) D1 कथितां; D1 G1 कथिता; G3 कथित. K2 3 4 V1 B1-4 Da1 Dn D1 2 5 6 T2 M2 पूर्वे; D1 3 T1 G M1 3 4 पूर्वं (for पूर्वैश्च) — c) Cv cites व्याख्यानमेषाम् (as in text). V1 B (except B1) Da Dn D1 3 5 7 8 व्या(B0 3-5 D1 2 [sup lin] आ)ख्यान(D2 °न)मिदं व्याख्यानं — d) M4 पृच्छताम् (for °तो) V1 B (except B1) Da Dn D1

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ४
अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।
समेक्षिणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ५
वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ७ C 12 2434 B 12 66 8 K 12. 65 8

8 5 6 8 एषामा(Da त्वं ममा-, Dn2 एतदा)चक्ष्व पृच्छ (Bo 4.5 तत्त्व, D8 पृष्ट)त

2 D8 om the ref — a) G1 उदिता (for वि) D3 5 एवेह — c) Ś1 K4 D1 महाभाग (for बाहो) — d) B1 G2-4 विहिता, Da2 दिविना, D1 विधिता (for विदिता)

3 a) V1 यद्धि, B1 स तु (for यत्तु) D4 यत्तु सिगातराने* (corrupt) Cv as in text — b) M1 8 पृच्छसे मा, M2 4 सि त्वं (for से मां) — c) B8 D2 8 5 धर्माद्, D8 धर्मा (for धर्मं) Bo 5 धर्मं वता (for भृता) — d) D2 M2 4 त (for तन्) K8 5 M2 4 शृणुष्व (for निबोध) Ś1 K4 D1 जनेश्वर; K1 D4 जनाधिप, K8 5 महामते, Da युधिष्ठिर (for नराधिप).

4 a) D3 (marg sec m) लिंगानि (for कौन्तेय) — b) K5 वक्ष्यामि, Da1 विधिं ते; D1 2 विद्यते; D4 विद्येते; M विभज्य (for विद्यन्ते) Dn1 D7 T G भरतर्षभ (for मनुज) — c) D1 साधुचार (for साध्वा) — d) Ś1 K4 D1.7 G2 चा(D1 G2 च)तुराश्रम- (for राश्रम्य-) K8 G2 कर्मिणां; V1 B2 Da Dn D6 -कारिणां, D7 -वासिना, M -कारित (for कर्मणाम्)

5 a) S (except M1.3) सयुक्तो (for -युक्तस्य) — G1 repeats 5c–6d after 6 — c) K8 5 समीक्षणश्च; V1 B Da1 Dn D2 8 5.6 m M1 8 समदर्शिनश्च (hypermetric), Da2 T1 समदर्शिश्च, D6 स समीक्ष्यस्व, D7 समदर्शन; D8 सदर्शिनश्च, T2 सर्वदर्शी च, G M2 4 स(G1 सा)मदर्शी च (for समेक्षिणश्च) — d) Ś1 K1 D1 भूताश्रम, K2 शैक्षाश्रम, K8 भीक्षाश्रम, K4 B Da D2 8.5 8 भैक्ष्याश्रम- (for भैक्षा) D7 T2 M2 -परो, T1 (also as in text) G M1 8 4 पदो (for -पदं) M2 [s]भवत् Cv as in text — After 5, the sequence in D1 is lines 3-4 of 148*, 8, 7, 6, lines 1-2 of 148* After 5, T1 ins 146*

6 Ś1 reads 6 on marg; V1 reads 6-7 on marg For the sequence in D1, cf v 1 5 D2 8.5 read 6 after 146* — a) K1 5 D4 वेत्ति दाम, K2 4 V1 वित्तादान, K8 Dn2 वेत्ति ज्ञान, Bo-3 5 Da D2 8 5 8 वेत्ति दान, B4 वृत्तिदान, Dn1 D6 वेत्ति ज्ञान, D1 वृत्तिर्दान (for वेत्त्यादान) Bo 4 5 विसग, D1 विमर्दश्च (for विसर्गं) K2 4 V1 Bo-3 5 Da Dn D1-3 5 6 8 च, B4 ते (for यो) D7 S वेत्ति दानानि सर्गं (T2 र्वं) च — b) K4 V1 B Da Dn D6 8 नि(Dn वि)ग्रहानुग्रह, D1 नुग्रहस्, D4 G4 नुग्रहे (for नुग्रहौ) — c) D4 यथोक्त** Dn2 D4.8 T1 (by corr) वृत्ते, D2 8 5 वृत्ति, D7 T1 (before corr) 2 G1 3 4 M4 -वृत्तो, G2 वृत्ता, M1 8 -वृत्तौ (for -वृत्तेर्) K8 राज्यस्य — d) K5 Bo 2-5 Da Dn D2 8 5 6 8 M4 धीरस्य; D1 धीर्गस्य; T2 G1 वीरस्तु, G4 वीरस्याह; M2 धीर्यस्य (for वीरस्य) — d) Ś1 K1.4 Bo 2-5 Da D1 क्षमाश्रम, V1 D4 भैक्षा, D2 8 5 होमा, D6 भैक्ष्या, D7 S (except M2) दीक्षा (for क्षेमा) D7 M2 परो, T G M1.8 4 -पदो (for -पद्) K4 भवत् Cv as in text — After 6, G1 repeats 5c–6d, while N (except Da1 D7) ins after 6 T1 after 5

146* अर्हान्पूजयतो नित्य सविभागेन पाण्डव ।
सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपद भवेत् ।

[V1 reads lines 1-2 on marg — (L 1) Da2 D1 8 पूजयते K4 D2 4 सविभागेन Ś1 K1.2 4 D1 भारत (for पाण्डव) — (L 2) Ś1 K1-4 V1 Dn D1 भैक्षाश्रम (for भैक्ष्या) D4 भवे वा]
After the above, D2 8 5 read 6

7 D8 G4 M1 3 om 7 V1 reads 7 on marg For the sequence in D1, cf v 1 5 G1 reads 7ab twice — a) M4 ज्ञानि- (for ज्ञाति-) Da1 D4 -संबंध-, D1 सबधे (for -सबन्धि-) M2 मित्राणां — b) D2 8 5 ह्यापन्नानि (for व्याप) — c) K4 समत्युत्तर-, Da1 समभ्युत्तर, Da2 भ्युत्तर, G1 शुत्तर- (for भ्युद्धर) K1 -मानस्य, D7 माणश्च — d) D4 भैक्षाश्रम- (for दीक्षा) D7 T2 M2 परो; T1

C 12. 2461 B 12. 66. 10 K 12. 65. 10 आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।
कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ८
पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९
वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाथाचार्यपूजनम् ।
तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १०

G1-3 M4 पदो (for -पद्). — K (except K1) V1 m B D (except D1 8) G1 M2 4 ins. after 7. T1 G2 3 after 9. M1 8 after line 2 of 148*.

147* लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चाप्यहम् ।
कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

(L. 1) K1 V1 B2 Da D2, 8 6 8 T1 G2 लिङ्ग (for लिङ्गि-). K2-5 D1 7 T1 G1-3 M नानय (for चाप्यहम्). Cv लिङ्गमुख्येषु चानघ. — (L. 2) B1 सर्वतस्तु (for कुर्वतस्तस्य). D7 T1 M1-3 पौरव्य (for कौन्तेय). G1 [illegible] स तु पौरव्य (for the prior half). V1 B1 धन्याश्रम (for वन्या°). D7 -पदो; T1 G1-3 M पदो (for पद).]

After the above, T1 G2 read lines 3–4 of 148*.

8 K3 V1 B2 T2 om. 8. For the sequence in D1, cf. v. 1 5. — a) K1 m नेष, K2 6 B (B2 om.) D (except D1) S (T2 om.) पितॄ (for भूत). K1 D1 यज्ञांश्च; B1 -यज्ञ च; Da1 यज्ञश्च; D5 यज्ञानां (for यज्ञांश्च). — b) K2 6 Bo 8-5 D (except D1) S (T2 om.) भूत (for पितॄ). K1 D1 यज्ञांश्च; K2 6 Bo 8-5 Da Dn D2 8 6-8 S (except M2, T2 om.) Ca यज्ञान्स (for यज्ञांश्च). B1 भूतियज्ञानमानुषान्. — c) B1 सर्वत (for कुर्वत). K4 प्राप्त (for पार्थ). G2 विपुला. M2 कुर्वत पुरुषव्याघ्र. — d) B1 धन्याश्रम; G2 बन्या° (for वन्या°). G M पदो (for -पदं). — K3 4 6 Bo 1 8-5 Da Dn D2 8 6-8 T1 G M ins. after 8. K8 V1 B2 T2, after 147*. D1, lines 1–2 after 6 and lines 3–4 after 5. D1, lines 1–2 after 6 and lines 3–4 after 8.

148* सविभागेन भूतानामतिथीनां तथार्चनात् ।
देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम ।
कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।

[V1 om. lines 1–2. D4 reads lines 1–2 after 9. — (L. 1) K8 सविभागेन; T1 G1 सविभागाय, G1 °भागो न (for °भागेन). Da भूत्यानाम् (for भूता°). B1 च भूजनात्; Da M1. 8 4 समर्चनात् (M1 °र्चन), D1 पालनात्, D6 च पालनात्; D7 T G1 2 M2 अथार्चनात् (for तथा°). — (L. 2) M2 -यज्ञे. S कौंतेय (for राजेन्द्र). S -पदो (for -पद). — After line 2, T1 G2-4 read 9 (T1 G2 reading 147* thereafter), M1 2, 147*. K5 om. lines 3–4. T1 G2 read lines 3–4 after 147*. — (L. 3) G2 4 मर्द (for पर). Bo [illegible] राष्ट्राणां, D1 [illegible], D2 [illegible], D3 [illegible], T1 [illegible], T2 G M [illegible]; Cap [illegible], Ca [illegible] (as above). K2 4 सर्वविक्रम; K5 V1 Bo 1 2-5 Da D1 2 M1 सत्यविक्रम, B2 D1 6 °विक्रम, D7 T G सत्य; त्त. — (L. 4) K1 D1 [illegible]; D2 8 [illegible], T2 पुरुषे (for पुरुष). Bo 1 3 5 सत्याश्रम (for वन्या°). S -पदो (for -पद).]

9 V1 reads 9–10 on marg. T1 G2-4 read 9 after line 2 of 148*. — a) K2 पालन (for °नात्). D1 भूतानां (for भूतानां). — b) Bo D1 परिपालन. K2 स्वराष्ट्रस्य तथैव च. — c) K2 D1 7 G1 राज्ञां; K3 V1 B Da Dn D1-3 6 8 T2 राज्ञ: (for राज्ञो). T1 G2-4 दीक्षां बुद्धिमतां राज्ञां. — d) K3 V1 B Da Dn D1-4 6 8 T2 M2 Cv सत्याश्रम (for वन्या°). S पदो; Cv पद (as in text). — After 9, D1 reads lines 1–2 of 148*.

10 V1 reads 10 on marg. — b) K1 2 B1 M1 क्षमा च, Dn1 D2 क्षमापि, T2 G1 क्षमया; G1 क्षमाया (for क्षमाथ). S1 K4 D1 क्षमाचार्यप्रपूजन. — c) K2 Dn D6 अथोपाध्याय; D1 ततो°, M1 यथो° (for तथो°). — d) T1 G2-4 M -पदो (for पदं). — After 10, the sequence in D7 T1 G2 1 is lines 1–2 of 149*, 12, lines 3–4 of 149*, 11, 13. — K2-5 V1 B Da Dn D2-6, 8 M ins. after 10. D7 T G ins. lines 1–2 after 10 and lines 3–4 after 12.

149* आह्निकं जपमानस्य देवान्पूजयतः सदा ।
धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।
प्राणद्यूते वतस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।

[(L. 1) V1 आह्निके, Da2 आदिक, D2 G1 आह्निकां, T G1 °कान्. K2-5 D2 4 यजमानस्य; Da2 जय° (for जप°). T2 G1 M2 देवान् (for देवान्). T2 पूरयन (for पूज°). T2 G1 तथा (for सदा). — (L. 2) D7 T G M1 8 वन्याश्रम; M1 महा° (for धर्मा°). S (except T2) पदो (for पद). Cv cites post. half as above. — After line 2, C1 reads 12. — (L. 3)

अजिह्ममशठं मार्गं सेव्रमानस्य भारत ।
सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ११
वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।
प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।
आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १३
बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १४
बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १५
चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।
यथार्हपूजां च सदा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १६
ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातॄणां पुत्रनप्तृणाम् ।
निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥ १७
साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।
पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ १८ C 12.2475 B 12.66.24 K 12.65.24

M2 नृत्योर् B1 M चेति, B2 Da G3 वेत्ति, D4 चेति (for वेत्ति) K4 तन्य, Da1 यश्च (for यस्य) Bo 1 4 D. . 8 धर्मे, B2 3 D5 धम (for मार्गो) — (L 4) K4 Bo 2-4 प्राप्तादृते, B1 D8 प्राप्तभूते; Da प्राप्त(Da1 °न)न्ते, G2 प्राप्त धूते (for प्राप्तधूते) K2-4 प्रवृत्तस्य, V1 B स्थितस्तस्य, Da वधस्तस्य, D4 प्रवृत्तस्य, D7 S व्यवस्थास्य (for तत्स्तस्य) M4 मत्तामत्त (sup lin °श्रम) S -पदो (for पदं)]

11 K4 B1 om. (hapl) 11–12 D4 om. (hapl.) 11 For the sequence in D7 T1 G3 4, cf. v l. 10 —^{a}) Da1 अशठ, Da2 अशष्ट, D1 अशठे, D7 °शमल —^{b}) K2 V1 B (B1 om) D (except D1, D4 om) S वर्तमानस्य (Da1 °श्च) (for सेव°) — K3 om. (hapl) 11^{c}–13^{b}. D5 repeats 11^{cd} after 12 —^{c}) B2 सर्वथा सर्वं, T2 G1 अथ सर्वेषु, M सदा सर्वत्र (for सर्वदा सर्व-) — Bo om (hapl) 11^{d}–12^{a} —^{d}) D8 सर्वाश्रम (for ब्रह्मा°) S (except T2) -पदो (for -पदं)

12 K3.4 B1 om 12, Bo om. 12^{a} (for both, cf. v l 11) For the sequence in D7 T1 G3 4, cf v l. 10 G1 reads 12 after line 2 of 149* —^{a}) M1.3 सर्वेषु (for विप्रेषु) —^{b}) K1 त्र्यैविद्येषु, D1 त्रैविद्येषु, D3 5 °द्येषु, D8 त्रिविधेषु —^{c}) G1 हि (for ऽर्थान्) —^{d}) Da1 श्रमाश्रम, M2 4 ब्रह्मा° (for वन्या°) S (except T2 G1) -पदो (for पदं) — After 12, D. repeats 11^{cd}

13 K3 om 13^{ab} (cf. v l. 11) For the sequence in D7 T1 G3 4, cf v l 10 —^{a}) Da1 [अ]नुक्रोर्ष, Ca °क्रोशं (as in text) —^{b}) D1 स*, D4 7 S सव (for तस्य) T2 पार्थिव (for भारत) — G2 om. 13^{c}–14^{d} —^{c}) Da2 अनुदास्य-, D4 अनृशंस्य; T1 G3 4 आनृशंस्ये, G1 °शस, M1 3 °शस्य (for °शंस्य) —^{d}) Da D4 8 सर्वावस्थ D7 S (G2 om) नियत पुण्यसचय

14 K3 D2 5 5 G2 om 14 (for G2, cf v l 13) —^{a}) K1 5 V1 B Da Dn D6 8 कौंतेय (for कौरव्य) —^{b}) V1 om (hapl.) from युधिष्ठिर up to सर्वावस्थ (in 14^{d}) —^{c}) K1 . B Da Dn D4.6–8 S (G2 om) अनुक्रोश(D7 °ध)क्रिया (K1 °या) पार्थ —^{d}) Da D4.8 सर्वावस्थ D7 T1 G3 4 M धर्म एष (D7 ष) सनातन, T2 G1 त्रिदुरक्षमदा भवेद् (sic)

15 D4 om. 15 —^{a}) Da2 बालात्कृतेषु, T1 बलात्करेषु, G2 M बालातुरे(G2 M2 °ते)षु, Ca बला त्कृतेषु (as in text) B2 सर्वेषु (for भूतेषु) —^{b}) K1 परिभ्राण, Da G1 °त्राणां (for °त्राण) —^{c}) Hypermetric K1 शरणार्थिषु, D3 5 °गतस्य (for °गतेषु) Bo 3 4 D2 3 5 8 कौंतेय; T1 G2-4 भूतेषु (for कौरव्य) —^{d}) V1 Da D6 आविशेत्, B1 आवशेत्, B4 Dn2 D2 3 5 आचरेत् (for आवसेत्) D7 S पर (G4 तथा) कारुण्यमाचर (D7 °मेव च)

16 Da2 om. (hapl.) 16 —^{a}) D7 S भरणं सर्व भूताना Ca as in text —^{b}) K1 रक्षणमपि; K3 5 V1 B D (except D1, Da2 om) S रक्षणं चापि (for रक्षामपि च) —^{c}) D3 8 6 यथार्थ (for यथार्ह) K1 पूज्या K2 5 V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 8 तथा (for सदा) D7 S अर्ह(G2 आह)पूजात्मपूजां (M4 °लं) च —^{d}) K1 भव (for कुर्वन्) V1 Da1 आविशेत्, B1 आव्रशेत्, B3 4 M2 4 आचरेत् (for आवसेत्)

17 ^{b}) Ś1 K1.2 4 D1 -नप्तृषु (for -नप्तृणाम्) B1 भ्रातृणां पुरयोषिता —^{c}) V1 निग्रहेनुग्रहे; Ca निग्रहानुग्रहौ (as in text) Ś1 K2 4 D1 तात (for पार्थ) —^{d}) Ś1 K1.4 आतृणाम् (for गार्हस्थ्यम्) Ś1 K1.4 अपि तत्; B4 इति मे, D1 क्विवत्, D7 S अमित (for इति तत्) B1 नय-, B4 मति, D4 तम (for तप-)

C 12.2478 B 12.66 25 K 12 65 25

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेश्मनि भारत ।
आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ १९
यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।
आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २०
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।
आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २१
स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।
कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २२
देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च ।
पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥ २३
काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ २४
दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रमी ॥ २५
ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।
पालिता यस्य विषये पादोंऽशस्तस्य भूपतेः ॥ २६

---

18 ^{a}) D8 अर्चनीयाणा, T2 G1 पूजनीयाना — ^{b}) K5 V1 B (except B6) Dn D5–6 T2 G1 पूजासु, Da2 प्रज्ञासु, D8 पूजा स्म (for प्रजासु) K4 [अ]विदित्ता त्मनां, B1 विदितात्मता — ^{d}) K5 गृहस्थाश्रम (hypermetric), D1 गुहाश्रम (for गृहा°) S -पदो (M2 परो) (for -पद). V1 राजा सर्वाश्रमी भवेत्

19 K4 om 19^{a}–20^{b} V1 reads 19–23 on marg. — ^{a}) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 भूतानि (for सर्वाणि) — ^{b}) D7 S यस्य वेश्म(M2 °श्मा)नि पाण्डव — ^{c}) Dn2 (before corr) भोज्ये हि (for भोज्येन) B1 माददातीह भोज्यानि, D7 S भुंजते विपुलं भोज्य (M4 राज्य)

20 K4 om 20^{ab} (cf v l 19). V1 reads 20 on marg — ^{a}) Dn2 यत् (for य°) B1 क्षित°; M1 3 स्थिर° (for स्थित°) K3 Da1 धर्मो — ^{b}) V1 श्राता (for धात्रा) V1 B6 8 सृष्ट; D8 (sup lin as in text) घृष्टे, D5 सृष्टे (for सृष्टे) — ^{c}) K2–4 च, K5 V1 B (except B1) D (except D1 4 7) हि (for स). — ^{d}) V1 B (except B1) Da D2 3 5 7 8 T1 G1, 3 4 M1 3 प्राप्नोति (for प्रा°) Dn D6 [अ]नामय, M3 4 [अ]सशय (for [अ]नुत्तमम्)

21 V1 reads 21 on marg — ^{a}) Da1 lacuna, D6 सदा (for गुणा) D7 T1 G1, 3 4 यस्मिन्न नश्यति गुण (G3 सदा) — ^{b}) Da कौंतेय — ^{c}) G1 आश्रमस्थितमप्याहुर् — ^{d}) D1 श्रेष्ठे (for श्रेष्ठ) Da2 युधिष्ठिर; D1 °ष्ठिरे.

22 D1 om (hapl) 23 V1 reads 22 on marg K4 transp 22 and 23 — ^{a}) B1 स्थाने मान K5 च यो मानं; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 कुले मान, M2 क्रियामान (for वयो°) — ^{b}) V1 B Da Dn D2 3, 5 6 वयोमान; D8 कर्म° (for कुल°). — Ś1 repeats 23^{cd} after 24^{ab}. — ^{c}) D7 T G M2 धर्मेषु (for सर्वेषु)

23 Ś1 om 23^{abc} V1 reads 23 on marg K4 transp 22 and 23 — ^{a}) K4 D2 6 धर्माश्च; B5 धर्मास्तु (for -धर्मांश्च). — ^{b}) K4 D2 6 कुलधर्माश्च. — Ś1 reads (hapl) 23^{d} after 24^{c} D8 om. (hapl) 23^{d}–24^{c}. — ^{d}) Ś1 K1 2 सर्वाग्रणीर्, Ca °श्रमी (as in text) D7 S राजा भवति (G1 °तु) सोश्रमी.

24 D8 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) K1–4 D1 4 S कुले (for काले) T G [ऽ]तिभूतिं (G1 °ति; G3 °तं) (for विभूतिं). — ^{b}) Ś1 K4 B1 D1 उपहार, D6 °हारास् (for °हारांस्). K1 D7 S तथापि (for तथैव). — After 24^{ab}, Ś1 repeats 22^{cd} After 24^{c}, Ś1 reads 23^{d} Ś1 om 24^{d} — ^{d}) K3 B1 आश्रमं Dn2 भवेत् (for वसेत्) K4 D1 राजा सर्वाग्रणी(D1 °णीर्)भवेत्, D7 S साधूना च (D7 हि) सदाश्रमे (M1 3 4 °मी, M2 °मेत्).

25 ^{a}) K5 V1 D7 T G M2 4 देशधर्मे; D4 M1, 3 दशाधर्म (for दश°). K3 D4 -गतस्यापि, D7 M4 गतं चापि, T1 G2–4 -कृत चापि (गतश्चापि) Ś1 K1 2 4 D1 देशे धर्मे (D1 देशधर्मं) च तस्यापि — ^{b}) D4 या (for यो) Ś1 K1 2 4 D1 प्रत्यवेक्षयेत्; M2 प्रत्यवेक्षत (for °वेक्षते) — ^{c}) Da लोकेषु (for -लोकस्य). — ^{d}) G1 भवतु Ś1 K1, 3 5 D1, 4 Ca राजा सम(K3 °जाश्रम)त आश्रमी (K1 °ये); Ś1 (inf lin) Cap राजा सर्वाश्रमी मत°, K2 राजा सर्वाग्रणीर्भवेत् (cf v. l 23^{b})

26 ^{a}) D4 य (for ये) — ^{b}) V1 B D (except D1 4) T G1–3 M भारत; G4 पार्थिव (for साधव°). — ^{c}) D4 पालित, M2 पालितास् Da1 G1 यत्र, Da2 M2 तस्य (for यस्य). — ^{d}) Ś1 (sup lin) K1 पडशस्, K2 4 पादशस्; K3, 5 D4 7 T G

धर्मारामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ २७
ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥ २८
सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
पावनं पुरुषव्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥ २९
आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य लभते सुखम् ॥ ३०
धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥ ३१
यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ३२
सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
धर्मे पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३३
वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।
पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥ ३४
वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ३५ C 12. 2482 B 12. 66. 41 K. 12. 65. 41

M4 पादाशस्, V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3. 5 6 8 धर्मांशस्, D1 पदाशास् (for पादोऽस्यस्) D7 T G3. 4 नृपते, D3 भारत B1 धर्मे शिष्टस्य नृपते

27 a) B1 धर्मावासान्, D1 °गमान्, D8 धर्मे रामान्, Ca धर्मारामान् (as in text) —b) Ś1 K1. 4 D4 च (for न) D4 रक्ष्यंति D3 8 5 पार्थिवा (for मानवान्) —c) K1 पार्थिव°, D2 8 5 मानवान् —d) Ś1 K2 D4 पाद; M2 धर्मं (for पाप)

28 a) D5 ते (for ये) K4 च रक्षा, V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 चाप्यत्र, D4 तु रक्ष्या (for च रक्षा-) —c) D4 ते चैवाश, M2 तथैवांश —d) D4 [ऽ]नव D1 धर्मे पारक्यजे नृप (sic)

29 a) K3 -पदेष्वाहौ; K5 V1 Bo–3 5 Da D3–5 7 8 S -पदेष्वाहुर्, B4 Dn D2 -पदेष्याहुर् (for -पदे ह्याहुर्) —b) M1. 3. 4 दीप्ति- (for दीप्त) —c) Ś1 K1 V1 D1 G4 M2 पालनं (for पावन) Da1 -व्याघ्रं; D1 व्याघ्रे —d) K3. 5 D7 T1 G1. 3 4 यद्वय, V1 B Da Dn D2–6 8 T2 G2 य धर्मं (for य वयं) D1. 7 G2–4 पर्युपासते (D1 °हे) (for °पास्महे)

30 a) K8 च (for तु) —b) M2 सरति (for भवति). D3 भारत (for मानव) —d) K1 स प्रेत्येह (hypermetric), K2 D2 समेत्य, K4. 5 V1 B Da Dn D3–6 8 प्रेत्येह; M2 स नित्यं (for स प्रेत्य)

31 a) K4 B4. 5 Da Dn2 D3 5 धर्मे स्थिता (K4 °ता), K5 D4 कर्मोत्थिता, Dn1 धर्मेस्थिता, D1 धर्मो स्थिता, D5 धर्मात्मिका (for धर्मोत्थिता) Dn2 D1. 3 सत्यवीर्या (for सत्त्व°) D7 S धर्मोद्धृता (G3 °धृता, M2 °धृया; M4 °ध्वया) सत्यजला (M1. 3 °ले; M2 °लो, M4 °ला) —b) K2 Da2 -वटाकरा°, K3 Bo 3–5 Da1 Dn1 D2 3 5 6 8 वटारका, K4 रुजाकरा, K5 -वच करा, V1 -वटाकरा, B1 Dn2 -वटारका; D4 -वशटका (for वटाकरा) Ca cites वटारक°; Ca (by corr) वजाकरा° Ś1 (by corr) धर्मसत्त्ववटाकरा; K1 °सत्त्वावधारका°, D1 सर्वसत्त्वाभयंकरा°, D7 S शीलयष्टिर्दम (G3 °मंद) ध्वजा, text as in Ś1 (before corr) alone —K1 om 31cd —c) K2 D1 वाताश्व गा, K4 -वताश्व गा, G2 M4 -वाताध्वजा (M4 °गा°) (for °ध्वगा) D1 शीघ्रां, M4 शीघ्र- —d) K3 5 D4 स्वा; K3 4 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 त (for त्वा) D1 नौपेस्त्वां K5 उत्तार- (for संतार-) D7 S नौस्तया (D7 °स्तदा, M4 °स्त्वया) संतरिष्यति

32 a) K8 सर्वोस्मात् D7 S यदा सर्वत्र निर्मुक्तः —b) D7 T G1–3 M1. 3 नास्य, G4 नस्या, M2 यस्य, M4 ह्यस्य (for योऽस्य) D1 स्थिता° —c) D7 T1 G2 3 यदा सत्त्या(G2 °त्वा)न्वितो वृत्तेस्; T2 G1. 4 M2 यदा सत्त्वान्वितो वर्तेत्, M1 3. 4 यदा सत्त्वाश्रितो वर्तेत —d) D7 S तदा (for ततो) D4 ब्राह्म

33 D4 om 33 —a) Ś1 K1 D1 सप्रयत्नस्; K4 सप्रपन्नस्, K6 सप्रसन्नस् (for सुप्रसन्नस्) —b) D1 योगे च न (for योगेन च) G1 (before corr) पराधिप (for नरा°) —c) D3 6 धर्म्यं (for धर्मं) —d) K1 Dn D1. 6 T2 G2 M2 4 प्राप्स्यते (for °से) K3 पालय क्षितिं, K6 °यन्क्षितिं, Da2 °ने स्थित° (for ने रत°)

34 a) K4 वेदाद्रियज्ञ (for °ध्ययन) —c) D1 आतिष्ठन्, G1 आतिष्ठे —d) V1 Bo 3–6 Da Dn D6 8 चैव ह, B1 D2 3 6 चैव हि (for

35 a) B1 धने (for वने) K2 3 V

C 12 2493 B 12.66 42 K. 12 65 42

एप ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥ ३६

चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुपशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥ २

---

8 5 6 8 चरति (for चरति) V1 B Da Dn2 D2-6 8 य; Dn1 ये (for यो) D7 T1 G2-4 M य वने चरते धर्मम्; T2 G1 य वनेपि चरे ध(G1 °ने विचरेद्)र्मं — [b]) D7 T1 G2-4 नराधिप (for च भारत) T2 G1 M2 4 त(M2 ता)पसा चा(M2 4 चा)पि पाडव — [c]) K1, 4 5 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5 6 8 रक्षणात्तत्; K2 °यात्तश्च, K3 D4 °यात; V1 °णे तत्, B1 °ण तत्; T2 G1 °यात, M °या त (for °या तत्) D7 T1 G2-4 शतभागेन (for तच्छतगुणं). — [d]) K1 T2 मानव, G1 M4 पार्थिव D7 T1 G2-4 तद्ध(G2 4 त ध)र्मं प्राप्नु-(D7 °प्नु)ते नृप

36 [a]) K5 वै (for ते) D1 विहितो (for विविधो) — [b]) Dn2 D8 पादव' श्रेष्ठ — [c]) K4 तम् (for त्वम्) K3 5 Bo 3 4 Da1 D2-5 8 एवैन; Da2 एवैम, Dn2 एवैव; T1 एत वै (for एन वै) D7 G2-4 युधिष्ठिर त्वमेव वै; M2 4 तस्मिंस्त्वमुप(M4 °मव)तिष्ठस्व — [d]) K3 V1 B3 4 Da Dn2 D2 3 5 G2 पूर्वं, K5 Bo-2 5 Dn1 D6-8 T G1, 3 4 पूर्वै (for पूर्वैर्) B1 -वृत्त, D2 3 5 धर्मं; M2, 4 दृष्टे (for दृष्ट) M2 4 सनातने

37 [a]) K2 D1 चातुराश्रमम्, K3 °राश्रम्य, K4 G2 चतुराश्रम्य(G2 °म)म् (for चातु°) K2 4 एकाग्र; K3 आवीर्णे; K5 T2 G1 एवाग्र्य, V1 B3 Dn1 D2, 3 5 6 8 T1 G3 4 एकाग्र, Bo 1 5 D7 G2 एकाग्र्यं, Dn2 M ऐकाग्र्य, D4 एकोग्र (for एकाग्र') — [b]) Ś1 चातुर्वर्णे, K1 2 4 Da चातुर्वर्ण्ये (for °र्वण्यं). K5 तथैव च (for च पाण्डव). — [c]) K3 धर्मे, G1 धर्म्यं (for धर्मं) — [d]) Dn2 M4 प्राप्स्यते (for °से). K1 त्वं विचारत', K3, 5 D4 पालयन्प्रजाः (for °ने रत)

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3 6-8 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K2 3 V1 Bo 1 3 5 Da D6 चातुराश्रम्य(V1 °म)विधि; D4 आश्रमधर्मा, D7 T1 G3 4 गार्हस्त्यस्तुति; M2 राजधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 59; K2 3 B3 Da1 Dn 66 (as in text), K5 D7 S 67; B1 4 65, D2 3 64. — *Śloka no* Dn1 43; D3 39

67

1 D3 om the ref — [a]) All MSS (except Ś1 K1) चातुराश्रम्यमु(Dn1 °यु)क्त ते (D7 T1 G2-4 M1-3 मे) Ca cites ते — [b]) All MSS (except Ś1) चातुर्वर्ण्यं (D1 °र्ण्यं; D8 °र्ण्ये, G1 °र्णं) (for °वर्ण्यस्त) — [d]) K1 त मे, Dn D1 ततो (for तन्मे) — After 1, D4 reads for the first time 2[b], repeating it in its proper place

2 D8 om the ref — [a]) T2 G1 राज्यस्य; Ca राष्ट्रस्य (as in text) D7 S (except M2) यत् (for [ए]तत्) — For the repetition of 2[b] in D4, cf v 1 1 — [b]) D4 (second time) एवाभिषेचने, T2 G1 चैवाभिषेचन — [c]) D1 G1 अनिद्रम्; Ca अनिन्द्रम् (as in text) V1 अनियस्यबल राष्ट्रं — [d]) D1 वस्यवो (for दस्यवो). All MSS. (except Ś1 K1, 2 4 D1) [उ]त (for च)

3 [a]) G4 नाराजकेपु. Bo 3-5 D2 3, 5, 8 देशेषु, Da धर्मेषु (for राष्ट्रेषु) — B1 om (hapl) 3[b]-5[a] M4 om (hapl) 3[b]-5[a]. — [b]) K3 D7 T1 G2-4

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३
इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४
नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्यपि ॥ ५
अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥ ६
प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।
न हि पापात्पापतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥ ७
स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥ ९
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ १० C 12.2504 B 12.67.19 K 12.66.19

transp धर्मो and न D4 व्यवतिष्ठति, G1 व्यधितिष्ठते (for व्यव°) — c) Da D4 हि (for च) K3 Da D4 पादति, D7 T G M1.3 खादंते, M2 याचते

4 B1 M4 om 4 (cf. v l 3) D1 repeats 4^{a}–5^{b} after 5^{ab} — a) K2.4 इन्द्रसेन; K3 °मेष, K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D5.7 S (M4 om.) °मेव, D2.3.5.8 °मेवं (for °मेन) D7 S (M4 om.) प्रणमते (for प्रवृणुते) — b) V1 (*sup lin* as in text) तद् (for यद्) — d) M2 पूज्यो वै (for संपूज्यो)

5 B1 om 5^{a}, M4 om 5^{abc} (for both, cf v l 3) B2 om. (hapl) 5^{ab} V1 reads 5^{ab} on marg For the repetition of 5^{ab} in D1, cf v l 4 — a) Ś1 K1 V1 D1 सराजकेषु, K2 माराजकेषु (for नारा°) D4 वस्तव्यं (for राष्ट्रेषु) — K4 Da D2.3.5 G1 om (hapl) 5^{bc} — b) D4 कर्तव्यम् (for वस्तव्यम्) K1 वैधिक, V1 B0.3–5 Dn D5.8 रोचये, B1 रोचते (for वैदिकम्) — c) Ś1 K1.2 सराजकेषु (for नारा°) M2 देशेषु (for राष्ट्रेषु) — d) D1 दहति (for वहति) V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 [ऽ]त (for [अ]पि) D7 S हव्यं वहति पावकः

6 a) Cv अथ चेदाधिवर्तेत — b) B1 राज्यार्था, Da1 रानार्या, D1 राजर्षी, D7 T G राज्यार्थं (for °र्थी) D7 G2–4 बलवत्तरं — c) K4 V1 B Dn D3.7 T1 G3.4 Cv अराजकाणि — d) K3 B1 Dn D5 हतवीर्याणि, K5 V1 B0–3.5 D2–5.8 °वीराणि, Da °वीरानि, D7 T G M1.2 हतराज्यानि, M3.4 हत राजानि (for हत°) Da भारत (for वा पुन).

7 a) D1 [अ]मिपूज्या, D2.3.5 [अ]धिपूज्य — b) Dn1 D5 स्व (for सु-) — c) D7 T G राज्यात् (for पापात्) K2.3 V1 B (except B0) Da Dn D3.5 M परतरम्, G2 प्राप्त° (for पाप°)

8 c) D7 T1 G2–4 वि (for हि) G1 प्रकुर्वीत (for प्रकुपित) — d) D7 S (except M2) इह (for अपि) — After 8, D4 ins

150* यो दुर्बलो न नमति स महत्क्लेशभाग्भवेत् ।

9 = (var) 5 34 33 D2 om 9 — a) Da1 ज्ञान (for क्लेश) — b) K1 दुस्सहा, D7 (before corr as in text) T2 दुर्दुघा, G1 दुर्दया (for दुर्दुहा) — c) D4 या नु (for या तु) K1 स्यादुहायात्र भवति, V1 B Da Dn D3.5.6.8 M1.3 अथ या सुदुहा भवति (hypermetric) (V1 Dn D5 °हा राजन्), D7 T G3.4 अथ या सुदुघा या गौस् (T2 °घा भवति); G1 अथ वा सुखदुःखा हि, G2 अथ चेत्सुदुघा या गौस्, M2.4 सुदुहा (M2 lacuna for सुदुहा) या भवेदत्र — d) Dn2 नैव (for नैव) V1 B Da Dn D3.5.6.8 वितुद (D8 °द)-त्यपि, Da1 वै तुदंत्यपि, D1 क्लेशयत्पुन°, T2 G1 विनय-(G1 °य)त्यपि, M नियुनक्त्यपि (for क्लेशयन्त्युत) K2 हि (for [ऽ]त) K4.5 नैव ता (K5 तां) क्लेशयत्युत; D7 T1 G2–4 तान्नैव विनयत्यपि

10 = (var) 5 34 34 G1 om. 10^{ab} — a) K4 यदि तप्त, M2.4 अतप्त यत् (by transp) K4 V1 B2.3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 T2 G1 M1.3 प्रणमते, D7 T1 G2.3 प्रतपति (for प्रणमति) — b) Ś1 तप्त (by transp), K2 B Da Dn D3.5.7 T1 नैतत् K3 सतापयत्यपि, K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 °मर्हति; D1.7 T G1–3 M2 °यत्युत (for °यन्त्युत) — c) Ś1 K1.4 D1 यश्च (for यच्च) K2.3 न तद्; K5 नमद्, D4 वन (for नत) D1 वीर (for दारु) V1 B D (except D1.4) S यत्स्व (T2 G1 °स्व)य नमते दारु (T2 °रुर्, G1 °रु) — d) K2 सनमयत्यपि, K4.5 स ताम (K5 °प)यत्युत, Dn1 D4 सतापयत्यपि, D1–3.5.

C 12. 2505
B 12. 67 11
K 12. 66 11

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११
तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ १२
प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३
पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४
अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात्स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १६
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७
ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
वाक्क्रूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ।

ᶜ 8 सनामयत्यपि (for °यन्त्यपि) D7 S नैव तन्न(T2 त न)मयत्यपि

11 = 5 34. 35 — ᵃ) K3 वीरु, K5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2-6 8 वीर, B1 वीर°, T2 धीर (for धीर°) — ᵇ) Dn2 संनमंति, D4 सनामेत; G1 सनतत, M2 4 नमेदेव (for सनमेत) — Ś1 K1 B1 D1 2 om (hapl) 11ᶜᵈ V1 reads 11ᶜᵈ on marg — ᶜ) K4 स्व , D6 T2 सं (for स) — ᵈ) V1 B4 यो नमेत (for नमते यो)

12 ᵃ) T2 G1 राजा तु (for राजैव) K1 M2 कर्तव्य; D1 कर्तव्या — ᶜ) K3 धर्मनार्यो (for धनार्थो न) — ᵈ) T2 M4 एषाम् (for येषाम्)

13 ᵃ) B1 प्रीतये; D7 ह्रीयते; T G3 4 M ह्रियते, G1 ह्रीयते; G2 ह्रियते (for प्रीयते) M1 3 च (for हि) Ś1 K1 4 M4 पर पाप°; K2 हरेत्पाप , D1 हर न्पाप, D6 नरव्याघ्र, D7 T1 G2-4 चरन्पाप (for हर न्पाप°) — ᵇ) Bo परिवर्तम् (for परवित्तम्) — ᶜ) D7 T1 G3 4 यदस्य (for यदास्य). K V1 Bo 2-5 Da D1-5, 7 8 S तद्धरति (for उद्धरन्ति) M2 4 अन्यस — ᵈ) B1 Da Ca ऋच्छति (for इ°)

14 ᵃ) D6 अपो; G3 पापाद् (for पापा) All MSS (except Ś1 K1 G3) ह्यपि (K3 °सि) (for अपि) D7 T G सदा (for तदा) D7 M2 क्षेप (for क्षेमं) — ᵇ) B4 D7 S कथचन (for कदा°) — ᶜ) K2 4 D1 द्वौ हि (by transp), D2 हि द्वैः; D7 S (except M2 4) तु द्वौ (for हि द्वौ) K1 हरतौ; V1 प्रहरतो (hypermetric), G1 हरेते Dn2 परे (for [ऽ]-परे)

15 After 15ᵃ, Da2 ins

151* विषयोमानं तथैव च (sic) ।

— ᵇ) V1 B1 क्रियते, D7 G1 ह्रीयते (for ह्रियन्ते), K3 च परास्, Da1 चावलास्, G1 चपलास् (for च बलात्) M4 स्त्रिया — ᶜ) Bo 3-5 D2 3 5 तदस्मात्, D3 तदा° (for एत°) D6 G2 देव (for देवा) — ᵈ) K1 प्रजापाला, K3 5 V1 B1 Da1 Dn D6 7 S °पाल (for °पालान्) K5 सृजति च (for प्रचक्रिरे)

16 ᵃ) G1 लभेल् (for भवेल्) — 16ᶜᵈ = 12 15 30ᶜᵈ, cf Manu 7 20ᶜᵈ, Rām. 2 67 31ᶜᵈ — ᶜ) Ś1 K1, 2 4 B2 D1 कूले, K5 Da2 Dn D3 (by corr) 8 T2 G2 जले (for शूले) D2 मत्स्यौ Ś1 K2-4 D1 3 (sup lin) G2 इवाभक्ष्यन्, K1 इवादति, K5 B1 °भक्ष्यान्, V1 D6 8 °भक्षन्, B4 °पेक्ष्यन्, Da °पक्वन्, D8 °पक्ष्यान्; D4 °पक्षन्, D7 S (except G2) °भक्ष्यन् (for इवापक्ष्यन्) B2 शूले मत्स्या निरपेक्षन् — ᵈ) K3 B4 Dn2 D5 6 दुर्बल (for दुर्बलान्) D1 बलवत्तर

17 ᵃ) M2 4 राजन् (for पूर्वं) — ᵇ) K2 विनेशुम्, K4 विनेतुम् (for °शुर्) G1 न (for नः) — Ś1 K1 D8 om (hapl) 17ᶜ-18ᵇ D6 om 17ᶜᵈ — ᶜ) K4 G1 भक्षयत्सो, Da °यते (for °यन्तो) — ᵈ) D7 S मत्स्या मत्स्यानिवाबलान्

18 Ś1 K1 D8 om 18ᵃᵇ (cf v l 17) — ᵃ) K5 B3 Dn1 D6 समेत्य तास् (by transp.), D1 सन्नेत्य ना (sic) D7 S मिथश् (for ततश्) — ᵇ) D1 शुश्रुम ; G1 न श्रुत. — ᶜ) K V1 B3-5 Da Dn D1-3 5 6 8 T2 M2 वाक्शूरो, D7 T1 G2 3 य क्रूरो, Ca वाक्क्रूरो (as in text) Da1 दढनीति*, Da2 D7 T1 G3 4 दडपुरुषो, Ca °परुषो (as in text) — ᵈ) V1 यस्य (for यश्च) K1 4 T2 परदारिकः, K2 परघातक°, K3 5 V1 B Da Dn D3-6 8 Ca पारजायिक°, D1 पारिराजिक°; D2 पारयायिक°; G1 पारि

यश्च नस्समथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ १८
विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥ १९
सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २०
यं पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥ २१

मनुरुवाच ।
बिभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥ २२
भीष्म उवाच ।
तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्तॄनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ।
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ २३ C 12 2519 B 12.67 24 K 12.66 24

दारका (for पारदारिक) —[c]) K1 2 4 यश्च यम्, K5 D1 यश्च स्वम्, K2 V1 B Da Dn D3 5 6 8 य परस्वम् (for यश्च नस्वम्) Da1 अयोदद्यात् (for मया दद्यात्) Da2 om दद्यात् D4 यश्च नीस्वमाय दद्यात् (sic), D7 S यश्च न समय भिद्या(M1 3 जह्या)त् —[f]) Ś1 K4 त्याज्यो, D1 त्याज्य (for त्याज्या) K3 तादृशो D4 अपि, G1 यदि, M4 त्विति (for इति)

19 [ab]) V1 B Da Dn D3 5 6 8 विश्वासार्थं च (for °मनार्थं) B2 5 Dn D6 7 T1 G2-4 सर्वेषां वर्णानाम् (by transp), Da वर्णानां सर्वासाम् V1 अविशेषक —[c]) Dn2 D1 2 6 8 तास्तथा, M4 स तथा

20 [a]) Da स (for तास्) K5 B5 तथा जग्मुर्; D7 T G M1 3 4 समाजग्मुर्, M2 सदा जग्मुर् —[b]) K1 असुग्राता, K3 सुदुःखार्ता, D1 अकृतार्था, D3 Cnp असुखार्था (for °खार्ता) —[d]) Ś1 भगवान् K1 2 ईश्वरो, Dn2 ईश्वरा K1 [अ]दिशत्, Dn2 दिश, G1 दिशि, Ca दिश (as in text)

21 D6 om 21 —[a]) Ś1 K2 4 Dn1 D1 सं (for य) K1 पूजयाम, B1 °येत, D4 °याम; M1 3 °येम (for °येम) Ca cites सभूय (as in text) Da D2 य पूजये सम भूय, D7 T1 G2-4 संभूय य पूजयेम —[b]) D1 यश्चिना (for यश्च न) Ca cites न (as in text) V1 B Da Dn D2 3 5 8 प्रति- (for परि) —[c]) Ś1 K1 2 4 D6 तेभ्यो, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 ततो, D1 ते* (for ताभ्यो) K1 2 4 मनुर् (for मनु) K4 आदिदेश; T2 G1 सदि° (for व्यादि°) —[d]) M1 3 नाति (for नाभि) T2 G1 मनुना ना(T2 चा)भिनदिता Ca cites ता (as in text)

22 D8 om the ref —[a]) K1 बिभीमि; B1 बिभेसि K1 V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 8 पापाद्; K5 क्रूरान्, Da2 पापो (for क्रूराद्) —[b]) Ś1 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 दुस्तर, K5 -दुःकरे (for -दुष्करम्) —[d]) K3 B1 -वर्तिषु, V1 B3 Dn D6 7 S (except T2) वृत्तेषु (for -वृत्तिषु) K3 D4 M1 3 सर्वदा, D2 3. 5 M2 4 नित्यश (for °दा)

23 D8 om the ref —[a]) Ś1 Ca मान्य, K4 सत्यै, D1 मर्त्या (for मा भै) —[b]) K1 कर्तृणेनो; K2 3 B6 2-5 Dn D2-6 कर्तृनेनो, V1 भर्तुनेनो, B1 कर्त्तुर्नोना; Da1 भर्तुश्चैनो, Da2 भर्तृनुप; D1 कर्मणेनो; D2 m कर्तुस्तेनो, D8 कर्तुनेनो (for कर्मणैनो) V1 Da गमिष्यसि (for °ष्यति) K5 D7 S विधास्यामो धन तव —[c]) Ś1 K2 4 T2 G2 M2 अधिपचाश; K1 D1 T1 G3. 4 अपि पचाश (K1 °शद्, D1 °श), Da1 अभिपचाशद्, D7 G1 अथ पचाश, M1 3 4 अधिकं चाश; Ca अधिपञ्चाशद् (as in text) —[d]) D7 T1 G2-4 हिरण्याना (for °ण्यस्य) —[f]) D7 S दद्म ते (for दास्याम) V1 B (except B3) Da D8 कोष Dn2 -वर्धने — After 23, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 ins

152* कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च ।

[V1 B5 Da D3 5 8 शुक्ले, B3 शुक्त (for शुल्के). B1 वीरुधा त्र (for चारुरूपा) K5 वा (for च) V1 B6 2 4 5 Da2 विवादे घुतनासु च (sic), B1 विवादे जयतां वर, B3 D3. 5 °दे ध्रुत तासु च; Da1 Dn2 D2 6 8 Cnp °दे घृतता° (also विवादेषु ततासु च) (for the post half) ꕥ Ca विवादे घृतादिषु शुल्कां । ꕥ]

24 [a]) K3 4 Dn D1. 2 मुखेन; V1 B Da D3 5 6 8 सुखेन (for मुख्येन) K4 B1 D1 शास्त्रमत्रेण; K5 D2 3 5 6 °यत्रेण, Dn2 (before corr) शास्त्रयत्रेण, D7 (by corr) छत्रपत्रेण; T2 G1 शास्त्रयतो हि; Ca °पत्रेण (as in text) —[b]) D1 प्रधानिता; Ca °नव

@ 12. 2520
B 12. 67. 25
K 12. 66. 25

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २५
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २७
विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २८
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३२

(as in text). — c) Dn D6 तेन्व, M4 ते न (for तेऽनु-).

25 a) Dn2 सर्वं, M2 स त्वा (for स त्व) K1 जात्तु (for जात-) K6 V1 B Da Dn D3 8 6 6 8 M2 राजा (for राजन्). — b) K1 दुष्प्रदर्प, D4 °धर्म (for °धर्ष). — c) T2 सख्ये; M2 सुख (for सुखे) T2 G1 2 यास्यसि (for धा°) — d) Ś1 K1 2 D1 नैरृतान्; K8 नैर°, K4 D4 G1 नैऋ°, K6 गुह्यकान् (for नैर्ऋतान्)

26 a) M1 8 यश्च — b) G2 राज (for राज्ञा) Da1 सुरक्षितः — d) Ś1 K1 त्वत्सस्थां (K1 °स्था); Da1 सत्त्वस्थ; D1 त्वत्सस्थो, G1 तत्सस्थ (for त्वत्संस्थ). V1 B Da Dn D3 8 5 6 8 वै (for नो)

27 a) D2 om from न up to वि (in 28c) — b) K1 सु*; Dn2 D1, 8 8 सुख (for सुख) K8 लभ्येन, K4 -लुब्धेन; D8, 5 -धर्मेण (for लब्धेन). B1 भाविता, Da भारत. — c) M4 सर्वशो (for सर्वतो) — d) D1 शतक्रतो

28 D2 om up to वि (in 28c) (cf. v l 27). — a) K8 5 D4, 7 S [अ]भि-; V1 B Da Dn D8 5 6 8 हि (for [आ]शु) — b) B1 प्रतप्त; Da1 प्रतिपन्; Dn2 प्रपतन् (for प्रतपन्) K (except K1) V1 B (except B1) Da2 Dn D1, 8-6 8 M2 रश्मिवान्; Da1 नश्मिवान् (for रश्मिमान्) — c) K4 मनो, D1 मानो, D7 (before corr as in text) मैव, Ca मानं (as in text) T2 विनय; Ca विधम (as in text). — d) B2, 4, 6 D2 8 5 8 जयति; B3 नयति; Dn1 यजतु; Dn2 D6 नयतु (for जयतु) Ca धर्मो जयतु (Cap भवतु) न (as in text). D7 T G धर्मं जनय न सदा

29 Before 29, D7 S (except M1 3) ins भीष्म. — b) K6 महतान्वित, B1 °तसदा; M4 °ता मृत (for °ता वृत)

30 a) N (except D7) तस्य दृष्ट्वा महत्त्वं तत् (K1 D1 °त्व त; V1 B2 8 Da Dn1 D4, 6 °त्व ते; B1 °तेजो; Dn2 °त्वं च). — b) K1 इन्द्रस्येव K4 देवता; T2 मानवा. — c) Ś1 K1 4 D1 M1 2 (sup lin).4 अपतत्रपिरे, B1 नापतत्रपि ते, D7 T G2-4 अथ तत्रसिरे; Ca अपर्तत्रयिरे; Cap अपतत्रसिरे (as in text) K2, 3 D4 प्रजास्ता समहृष्यंत — d) D7 T1 G1 M2 4 स्वे च धर्मे, G2-4 स्वे स्वे धर्मे (for स्वधर्मे च) K6 V1 B Da Dn1 D2-6 8 G3 च दुदुर्; Dn2 [ऽ]न्वददुर् (for च दधुर्) — After 30, D7 S ins

163* वर्णितश्चाश्रमाश्चैव म्लेच्छा सर्वे च दस्यव ।

[T2 G2 वर्णिणश्, G1 वर्णनश्, M वर्णिनाश् (for °नश्)]

31 a) B0 1 Ca परिपपौ; B3 °पपे, Da1 °पापे, Da2 °पाली (for °ययौ) — b) B1 पर्येन्य — c) K1 दशयन् (for शम°) K6 D4 सर्वपापानि, D1-3, 8 सर्वत पापं (D1 °पौ); D7 T1 G2-4 °पापान्स (for °तः पापान्). — d) K2 योजयत् Ś1 K1, 4 D1, 4 स्वकर्म समयोजयत् (K1 4 D1 °यन्); K3 5 °सु नि(K6 °स्वनु)योजयत् (K8 °यन्); B0 2 4 D2 3, 5 8 स्वधर्मेषु नि(B0, 8 च)योजयत् (B0 8 °यन्); D4 स्वधर्मेषु न्ययोजयत्.

32 a) Da से, D1 यो; T2 वि (for ये) G1 भूमिम् (for भूतिम्). K4 इच्छेयु; Da इच्छत; D1

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ३५
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
गुप्तात्मा स्यादुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥ ३८ C 12. 2534 B 12. 67. 39 K 12. 66. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छति (for इष्टेयु) — ^{b}) D_1 मानव, D_1 मनव

33 ^{a}) K_5 V_1 B D_a D_n $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ T_2 नमस्येर (D_6 °व)न् (for °युश्च) — ^{b}) D_{n2} शिष्टा (for शिष्या) D_1 $M_{2\ 4}$ गुरून् (for गुरुं) K_3 यदा, K_5 वदा (for सदा) — ^{c}) D_8 दिवा V_1 $B_{0-2\ 4\ 5}$ D_a D_n $D_{5\ 8}$ च देवेंद्रं (D_{a1} D_8 °द्र), $D_{2\ 3\ 5}$ च राजेंद्र (for सहस्राक्षं) B_3 देवता इव देवेंद्रं — ^{d}) $K_{3\ 5}$ V_1 B D_a $D_{2,\ 3\ 5-8}$ S नरा, D_n D_1 तत्र (for प्रजा) D_7 S (except M_2) अन्तिकात् (for °के)

34 ^{a}) D_a सत्कृत्य — ^{b}) D_6 मन्यते — ^{c}) D_{a1} स्वमज्ञान, D_{a2} स्व ज्ञान, D_{n2} त्ववज्ञात; T_2 स्ववि°; G_1 (before corr) $_2$ स्वनु° (for स्वव°) — ^{d}) K_4 पर (for परि-) K_6 भवति हि; D_8 भवन्त्युत

35 ^{a}) D_1 पारे (for परै) — ^{b}) T_2 परेषाम् (for सर्वे°) — ^{c}) G_2 शास्त्रं D_8 स्वयत्रं (sic) (for च पत्रं) C_a cites पत्र (as in text) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_1 वाहानि, D_{n1} वाहनानि (for वासांसि).

36 D_8 om (hapl.) 36. — ^{a}) K_4 भोजनानिव V_1 (*sup lin* as in text) D_a D_6 पापानि (for पानानि) — ^{b}) K_1 D_7 T_1 $G_{3\ 4}$ राज्ञो (for राज्ञे) D_a [अ]थ; D_{a1} दद्युर्; D_{a2} दद्युर (for दद्युर्) D_a [अ]थ; T G [उ]त (for च) — ^{c}) D_7 S [अ]थ (G_2 [उ]त) (for च) D_{n2} शय्यां — ^{d}) G_2 [उ]त (for च)

37 ^{a}) K_6 गुप्तात्मा सु, V_1 B D_n $D_{1-3\ 5,\ 6\ 8}$ गो (D_1 गु)प्ता तस्माद्, D_a गोप्ता तु स्याद्, T_2 गुप्ता स्याच्च, G_1 गोप्ताचास्य (for गुप्तात्मा स्याद्) $G_{1\ 2}$ दुराधर्ष (G_2 °र्षा) — ^{b}) G_3 तस्मिन् (for स्मित) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ आभाषतश्च; V_1 $B_{1\ 3}$ D_{a2} अभाषितश्च (V_1 B_1 °त), M_4 आभाषित (for आभाषितश्च) K_3 om (hapl.) from च up to भाषे (in 37^{d}) — ^{d}) $Ś_1$ (before corr) T_1 $G_{1\ 2}$ प्रत्यभाषेत; $K_{1\ 2\ 4\ 5}$ V_1 $B_{0\ 3-5}$ D_n D_{1-8} T_2 $G_{3\ 4}$ M प्रत्या°, B_1 प्रत्याभाषत, D_a प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in $Ś_1$ [by corr] B_2) D_7 माधुर (for मानवान्)

38 ^{a}) D_a कृतज्ञा, D_1 वृताज्ञो — ^{b}) K_4 B_0 स विभागी, B_1 अवि°, D_1 सविभापी, C_a °भागी (as in text). D_a जितक्रम (for जितेन्द्रिय°) — ^{c}) D_1 रक्षित, G_1 रक्षिता K_1 प्रत्यवीक्षेत, K_5 प्रसमी°; D_{n2} G_1 प्रतिवि° (for प्रतिवी°) — ^{d}) G_1 चार्जव (for चर्जु च) M_2 फल्गु (for वल्गु) K_5 V_1 B D_a D_n $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ मृदु वल्गु (B_1 मृदुवर्णं) च सुष्ठु च (D_6 सुष्ठु वा, D_8 lacuna), D_7 मृदुवाङ्मृदु वीक्षण C_a cites मृदु, वल्गु and सुष्ठु

Colophon om in D_4 — *Sub parvan* $Ś_1$ K V_1 B D_a D_n $D_{1-3\ 5-7}$ T_2 G M राजधर्म — *Adhy name* D_7 T_1 $G_{3\ 4}$ मनुविजय (G_4 °य); G_2 मनुवचन; $M_{1\ 3}$ राष्ट्रकृत्य; M_4 मनुराजकरणोपन्यास — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 D_7 S 68, $B_{1\ 3\ 4}$ 66, D_a D_n 67 (as in text), $D_{2\ 3}$ 65 — *Śloka no* D_{n1} 40.

B 12. 2520 मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
B 12. 67 25 भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
K 12 66 25 स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २५
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २७
विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २८
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३२

(as in text) — c) Dn D8 तेन्य ; M4 ते न (for तेऽनु-).

25 a) Dn2 सर्वं ; M3 स त्वां (for स त्वं). K1 जात्तु (for जात). K. V1 B Da Dn D. s r c s M2 राजा (for राजन्). — b) K1 दुष्प्रदर्पं ; D1 °धर्मं (for °धर्षं). — c) T2 संख्ये ; M2 सुरो (for सुखे) T2 G1 2 यास्यसि (for धा°). — d) Ś1 K1 2 D1 नैनृ तान् ; K8 नैर° ; K4 D1 G1 नैकृ° ; K. गुह्यकान् (for नैर्ऋतान्).

26 a) M1 3 यश्च. — b) G2 राज (for राज्ञा) Da1 सुरक्षित. — d) Ś1 K1 त्वत्संस्थो (K1 °स्था); Da1 सत्त्वस्थ, D1 त्वत्सस्थो ; G1 तत्संस्थ (for त्वत्संस्थं) V1 B Da Dn D2 8, 6 0 8 वै (for नो).

27 a) D2 om from त up to वि (in 28c) — b) K1 सु* ; Dn2 D1, 8, 8 सुखं (for सुख) K6 लब्धेन ; K4 -लुब्धेन ; D8 6 -धर्मेण (for -लब्धेन) B1 भावि ता ; Da भारत — c) M4 सर्वशो (for सर्वतो) — d) D1 शतक्रतो.

28 D2 om up to वि (in 28c) (cf v. l 27). — a) K8 6 D1 7 S [श]शि ; V1 B Da Dn D2 s 6 8 हि (for [आ]शु) — b) B1 प्रतप ; Da1 प्रतिपन् ; Dn2 प्रपतन् (for प्रतपन्) K (except K1) V1 B (except B1) Da2 Dn D1 8-0 8 M2 रश्मिवान् ; Da1 नाश्मिवान् (for रश्मिमान्) — c) K4 मनो ; D1 मानो ; D7 (before corr as in text) मैव, Ca मानं (as in text). T2 विनय ; Ca विधम (as in text). — d) B2 4 6 D2 8 5 8 जयति ; B3 नयति ; Dn1 यजतु ; Dn2 D6 नयतु (for जयतु). Ca धर्मो जयतु (Cap भवतु) न (as in text). D1 T G धर्म जनय न सदा.

29 Before 29, D7 S (except M1 3) ins भीष्म. — b) K1 महताम्वित ; B1 °तमदा ; M1 °ता वृत (for °ता वृत)

30 a) N (except D1) तस्य दृष्ट्वा महत्वं तत् (K1 D1 °त्वं तं ; V1 B1 8 Da Dn1 D1 6 °त्वं ते ; B1 °तेजो ; Dn1 °त्वं च). — b) K1 वृत्रस्येव K4 देवता ; T2 मानवाः. — c) Ś1 K1 4 D1 M1 2 (sup lin). 4 अपतत्रपिरे ; B1 नापतन्ति ते ; D1 T G2-4 अग तत्रसिरे ; Ca अपतंत्रपिरे ; Cap अपतत्रपिरे (as in text) K8 1 D1 प्रजाश्चात्र समहृष्यंत — d) D1 T1 G1 M2 4 स्वे च धर्मे ; G3-4 स्वे स्वे धर्मे (for स्वधर्मे च) K4 V1 B Da Dn1 D2-4 8 G2 च दधुर ; Dn2 [ऽ]न्वदधुर (for च दधुर) — After 30, D1 S ins

153* वणिजश्चाश्रमाश्चैव म्लेच्छा सर्वे च दस्यव ।

[T2 G2 वणिजाद्, G1 वणजद्, M वणिजाद् (for °नद्).]

31 a) B0 1 Ca परिपपौ ; B2 °पपे ; Da1 °पापे ; Da2 °पालो (for °ययौ) — b) B1 पर्यन्य — c) K1 दशयन् (for शम°) K4 D1 सर्वपापानि ; D1-3 4 सर्वत पापं (D1 °पो) ; D1 T1 G2-4 °पापान्य (for °त पापान्). — d) K2 योजयत् Ś1 K1 4 D1, 4 स्वकर्मे समयोजयत् (K1 4 D1 °यन्) ; K2 4 °सु नि(K4 °स्वनु)योजयत् (K4 °यन्) ; B0 2 4 D2 8 3 3 स्वधर्मेषु नि(B0 3 च)योजयत् (B0 3 °यन्) ; D1 स्वधर्मेषु न्ययोजयत्

32 a) Da ते, D1 यो ; T1 वि (for ये). G1 भूमिम् (for भूतिम्) K1 इच्छेयु ; Da इच्छंत ; D1

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ३५
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥ ३८ C 12. 2534 B 12. 67 ३ K. 12. 66 ३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छति (for इच्छेयुः) — [b]) D1 मानव, D1 मनव

33 [a]) K5 V1 B Da Dn D5 3 . 6 8 T2 नमस्येर (D5 °र)न (for °युश्च) — [b]) Dn2 शिष्टा (for शिष्या) D1 M2 3 गुरून् (for गुरुं) K3 यदा, K5 सदा (for सदा) — [c]) D8 दिवा V1 B0-2 4 . Da Dn D4 8 च देवेंद्रं (Da1 D2 °द्र), D2 3 5 च राजेंद्र (for सहस्राक्षं) B3 देवता इव देवेंद्र — [d]) K3 4 V1 B Da D2 3 5-8 S नरा, Dn D1 तत्र (for प्रजा) D7 S (except M2) अतिकात् (for °के)

34 [a]) Da सत्कृत्य — [b]) D2 मन्यते — [c]) Da1 त्वमज्ञानं, Da2 तव ज्ञान, Dn2 ह्यवज्ञातं, T2 त्वत्रि°, G1 (before corr) 2 त्वनु° (for त्वव°) — [d]) K4 पर (for परि) K6 भवति हि, D2 भवन्युत

35 [a]) D1 पारे (for परै°) — [b]) T2 परेषाम् (for सर्वे°) — [c]) G2 ज्ञात्वा D5 स्वयत्रं (sic) (for च पत्रं) Ca cites पत्र (as in text) — [d]) Ś1 K1 4 D1 याहानि; Dn1 वाहानि (for वासांसि).

36 D2 om (hapl.) 36. — [a]) K4 भोजनानिव V1 (sup lin as in text) Da D6 पापानि (for पानानि) — [b]) K1 D7 T1 G2 4 राज्ञो (for राज्ञे) Da1 दद्युरु; Da2 दद्युर (for दद्युर्) Da [अ]थ, T G [ह]त (for च). — [c]) D1 S [अ]थ (G2 [ह]त) (for च) Dn2 शय्यां — [d]) G3 [ह]त (for च)

37 [a]) K6 गुप्तात्मा सु, V1 B Dn D1-2 5, 6 8 गो (D1 गु)प्ता तस्माद्, Da गोप्ता तु स्याद्, T2 गुप्ता स्याश्च; G1 गोप्ताश्चाप्य (for गुप्तात्मा स्याद्) G1 2 दुराधर्ष (G2 °र्षां) — [b]) G3 तस्मिन् (for स्मित) — [c]) Ś1 K2 4 आभाषयन्, V1 B1 3 Da2 अभाषितश्च (V1 B1 °त), M1 आभाषित (for आभाषितश्च) K6 om (hapl.) from च up to भाषे (in 37[d]) — [d]) Ś1 (before corr) T1 G1 2 प्रत्यभाषेत; K1 2 4 5 V1 B0 2-4 Dn D1-8 T2 G3 4 M प्रत्या°, B1 प्रत्याभाषत, Da प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in Ś1 [by corr] B2) D7 मधुर (for मानवान्)

38 [a]) Da कृतज्ञा, D1 कृतज्ञो — [b]) K4 B0 स विभागी, B1 अवि°, D1 सविभापी, Ca °भागी (as in text) Da जितक्रम (for जितेन्द्रिय) — [c]) D1 रक्षित, G1 रक्षिता K1 प्रत्यवीक्षेत, K6 प्रसमी°, Dn2 G1 प्रतिवि° (for प्रतिवी°) — [d]) G1 चार्जव (for चर्जु च) M2 फल्गु (for वल्गु) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 मृदु वल्गु (B1 मृदुवर्णं) च सुष्टु च (D5 सुष्टु वा; D8 lacuna), D7 मृदुवाक्यमृदु श्लक्ष्ण Ca cites मृदु, वल्गु and सुष्टु

Colophon om in D2 — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3 5-7 T2 G M राजधर्म — *Adhy name* D7 T1 G3 4 मनुविजय (G4 °य), G2 मनुवचनं, M1 3 राष्ट्रकृत्य; M2 मनुराजकरणोपन्यास — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 68, B1 3 4 66, Da Dn 67 (as in text), D2 8 65 — *Śloka no* Dn1 40

६८

C. 12. 2535
B 12. 60. 1
K 12. 67. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ ३
सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ४
विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥ ५
केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।
कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमत्यन्तमाप्नुयुः ॥ ६
इति पृष्टो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।
राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ ७

68

1 Dn_1 D_8 om the ref — a) K_4 D_1 अधिपतिं; G_1 °पतिस्

2 D_8 om the ref — c) Dn_2 च सुमहा (for वसु मना) — K_2 G_1 om (hapl) from 2^d up to वसुमना (in 3^a) T_2 om 2^d — d) Dn [अ]पृच्छत (for पप्रच्छ)

3 K_2 G_1 om 3^a (cf v 1 2) — b) $Ś_1$ कौस ल्या, K_{3-5} V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.4.6.8}$ कौशल्यो Dn_2 वर — c) K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ किल, G_1 प्रति (for परि-) — d) V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_2 M_2 कृतप्रज्ञ, B_5 (marg) कृतयज्ञ, Da कृतज्ञ स (Dn_2 च), D_4 कृतप्रज्ञा (for °प्रज्ञो)

4 B_1 D_8 om (hapl) 4^{ab} — a) K_4 वैनयक, Dn_1 विनयिक, D_1 वनकां*, M_2 वै विनयं — b) K_1 विनप्रज्ञो (for °यज्ञो) $K_{3.4}$ G_1 बृहस्पते, K_6 V_1 B Dn_2 Dn $D_{2.3.5-7}$ T_1 $G_{3.4}$ °स्पतिं, Dn_1 °स्पतिः; D_1 °स्पति (for °स्पते) — c) G_1 -नतरे K_8 प्रद क्षिणोत्तरो भूत्वा — d) D_2 प्रशाम्य (for प्रणम्य)

5 a) Dn_2 प्रयच्छ (for पप्रच्छ) G_1 om from राज्य up to 6^d — b) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 सर्वलोक (for °भूत) D_7 T_1 G_{2-4} $M_{1.3}$ सर्वलोकहित पर, T_2 °लोकहितावह — c) K_4 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M सुखम्, V_1 Da धर्मम् (for हितम्) — d) $K_{2.4}$ D_1 समूल च (for धर्म मूल) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मशील बृहस्पतिं

6 G_1 om 6 (cf v 1 5). Before 6, K_{3-5} V_1 B Da Dn D_{2-6} T_1 (*inf lin*) ins वसुमना उवाच — a) $Ś_1$ K_2 B_1 D_1 M_2 वर्तते (for वर्धन्ते) — b) K_1 -चित्, $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (except G_2, G_1 om) वा (for च) — c) Da T_1 किमर्चंतो, $D_{2.3}$ (before corr) 5 कर्मवंतो (D_2 °ता), D_8 कमर्चंतो, $M_{1.3}$ कमिच्छतो $K_{1-3.5}$ D_4 महाप्राज्ञा, $B_{0.2.3}$ $D_{3.5.6.8}$ °प्रज्ञ, D_7 T_1 G_{2-4} °भागा, T_2 M °भाग (for °प्राज्ञ) — d) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_2 M अव्ययम्, D_7 T_1 $G_{3.4}$ अक्षय्यम् (for अत्यन्तम्) D_1 आप्नुया — D_7 T G_{2-4} M ins after 6, G_1 after the omission in 5^a

154* एतन्मे शास देवर्षे धर्मकामार्थसंशयम् ।
[G_1 om up to देव]

7 Before 7, Dn_1 ins भीष्म — a) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ एव (for इति) K_1 महाराजा; K_2 D_4 $M_{1.3}$ °राज; K_{3-5} V_1 $B_{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T_2 G $M_{2.4}$ °प्राज्ञ, $B_{0.2}$ °प्रज्ञ, D_1 मया राज, T_1 महाप्राज्ञ (for °राज्ञा) — b) K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ कौशल्येन, D_4 कोशि° — c) D_2 राजन् (for राज) K_4 $D_{1.2}$ M_2 सत्कारम् (for -सत्कारम्) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [अ]व्यग्र (for °ग्र). — After 7^c, D_7 S (except G_1) ins

155* राज्यस्य च विवेचनम् ।
दण्डनीतिं समाश्रित्य

[(L 1) D_7 T_1 G_3 विवर्धन (for विवेचनम्)]

— d) T_2 G_1 M_2 शशास (for शशंस) G_1 [पु]न (for [अ]स्मै) Dn_1 बृहस्पतिं.

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८
राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ९
यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ १०
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहंगमाः ।
विहरेयुर्यथाकाममभिसृत्य पुनः पुनः ॥ ११
विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् ।
अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ १३
हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ १४
यानं वस्त्रमलंकारान्रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ १५
ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
विश्वलोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥ १६ C. 12.25.. B. 12.68.. K. 12.67..

8 Before 8, K2- V1 B Dn- D.-c ins बृहस्पतिरुवाच, Da1 गुरुरुवाच — ^{a}) Da राजमूला V1 B1 4- Da Dn D. 2-8 महाराज, Bo 2 °प्रज, D2 °प्राज्ञो (for °राज) — ^{b}) Ś1 D1 रक्ष्यते, Da रक्षते; M2 लक्षते (for लक्ष्यते) — ^{c}) B2 एके (for एव)

9 V1 reads 9–10 on marg — ^{a}) Ś1 [ह्या]खिल, K4 D2.3 [अ]खिले B2 4 Da1 D2-. 8 लोके (for लोक) D2 राजा ह्येनाखिले लोके — ^{b}) K3 समुत्सुका, D3 °त्सुक, D° °त्सुनत् (for °त्सुकम्) — ^{c}) M2 प्रमादयति — ^{d}) Bo 2-. D2 3 6 [ए]व (for च) D° S (except M2 4) विरोचते (for विराजते)

10 V1 reads 10 on marg — ^{b}) B1 सोम (for शशि°) — ^{c}) = 12 15 7^{c}, 68 13^{c} D1 अथ (for अन्धे) Da1 मज्जेयुर, D7 S मज्जेरन् (for °युर्) — Ś1 K1.2.4 D1 om (hapl) 10^{d}–13^{a} — ^{d}) K3 अपश्यति, M1-2 नश्यत (M2 °त).

11 Ś1 K1 2 4 D1 om 11 (cf v l 10) Da2 om (hapl) 11^{a}–12^{b} — ^{a}) G1 यदा (for यथा) D7 S चा(G1 जा)नुत्के (for ह्यनु) D2 2- S (except G1) मत्स्यान (for मत्स्या) — ^{b}) K2 D3 ह्यनाक्रंदे, B1 निराह्वारा, D7 S आदटाना (for निराक्रन्दे) — ^{c}) G1 यदा कामम् — ^{d}) K. V1 Bo 2-. Da1 Dn D2 6 8 Cb विहिंसत, B1 विरमत, D2 5 विहृमत (for अभिसृत्य) Bo 3-4 8 (marg as in text) D2 2-8 परस्पर (for पुन पुन)

12 Ś1 K1 2 4 D1 om 12 (cf v l 10), Da2 om 12^{ab} (cf v l 11) D3 om (hapl) 12^{ab} — ^{a}) D7 S क्रमेयुश्च (for क्रमेरंश्च) — ^{b}) V1 विहिंस्यापि, Bo 2 D2 3.5 विमथ्यापि, D7 T G2-4 M निहन्युश्च, G1 अतिहन्यु (for विषह्यापि)

13 Ś1 K1 2 4 D1 om $13^{a'e}$ (cf v l 10) T2 G1 4 om 13^{cd} — ^{c}) = 12 15 7^{c}, 68 10^{c} D2 3-7 T1 G2 3 M मज्जेरन् (for °युर्)

14 ^{a}) K. V1 B D (except D1 7) M2 [S]पि (for हि) — ^{b}) K1 परिग्रह — ^{c}) Ś1 Bo D1 7 G1 व्यायच्छमानाश्च — ^{d}) D7 S (except M2 4) transp यदि and राजा — After 14, the sequence in D4 is 16^{cd}, 15^{ab}, 18^{cd}, 17, 16^{ab}, 156*, 15^{cd}, 18^{ab} After 14, M2 reads 17

15 K2.4 D1 3 om (hapl) 15 K3 om from 15^{a} up to सह (in 15^{c}) K. om. (hapl) 15–16 For the sequence in D4, cf v l 14 K1 V1 B Da Dn D2 3-7 T G1.2 4 M transp 15 and 16 — ^{a}) D2 6 वसुम्, D7 T G M1 8 वस्त्रा[णि] (for वस्त्रम्) Ś1 K1 अलकारा, V1 B2 Da D4 T2 G1 M2 4 °कार — ^{b}) Ś1 K1 रथानि, D3 - अन्नानि (for रत्नानि) — After 15^{ab}, the sequence in D7 T1 G3 4 is 18^{cd}, 17, 20, 15^{cd}, 16^{ab}, 19, 21 — ^{c}) V1 प्राणा, D2 3 6 प्रासा, D4 पार्थ (for पापा) B1 निराहरेद्य सहसा

16 K. G3 om 16 (for K., cf v l 15) For the sequence in D4, cf v l 14 K1 V1 B Da Dn D2 3 6-7 T G1 2 4 M transp 15 and 16 — ^{b}) B1 नाभवत K1.2 D1 4 7 S (G3 om) स्व, K3 स्व, K4 सु, V1 Bo स (for स) D1 परीग्रहा, D4 -परिग्रहे — After 16^{ab}, V1 B (except B2) D1 Dn D2 3 6 c 8 ins

156* न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।
[Da2 दान, D6 त्वन्न (for धन)]

C 12 2552
B 12. 68 18
K 12 67 18

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ १७
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १८
वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९
अन्तश्चाकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् ।
पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥ २०
न योनिपोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१
न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥ २२
न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ २३

— K8 om 16^{cd} — ^{c}) = 12 15 38^{a} K2 V1 Bo 3–5 Da Dn D2 3 5 6 8 विष्वग्लोप°, B1 विश्वइशोज (sic), B2 विश्वग्लोप°, , D7 T1 G3 4 विधिलोप° (for विश्व°)

17 For the sequence in D4 and in D7 T1 G3 4, of v. l 14 and 15 K5 Dn D2 3 5 6 8 G2 transp 17 and 18 M2 reads 17 after 14 — ^{b}) Dn2 D6 अतिथीन् Da1 गुरू — ^{c}) D7 T1 G2–4 क्षक्षीयुर्, G1 क्लिश्ने° (for क्लिश्नी°). G1 अवि (for अपि). K4 D1 हिंस्तुर्

18 K2 4 D1 om. (hapl) 18, G1 om (hapl) 18–19 Ś1 reads 18 on marg For the sequence in D4 and in D7 T1 G3 4, of v l 14 and 15 K5 Dn D2 3 5 6 8 G2 transp 17 and 18 T2 reads and G2 repeats 18 after 20 — ^{a}) B1 एतद्; D2 पतद्, D6 8 एते, T2 पठेद् (for पतेद्) B1 Dn2 (before corr) T2 शास्त्र. — ^{b}) B1 बहवो (for बहुधा) D2 धर्मधारिषु (for °चारिषु) — ^{c}) Ś1 M2 अधर्मं K6 M3 प्रगृहीतं K1 D4 अधर्मं प्रग्रहो न स्याद्, V1 अधर्मप्रगृहीतस्य; B1 अधर्मप्रगृहीता स्युर् — After 18^{c}, B1 reads 20^{b} — ^{d}) D4 पालयत्

19 Da1 G1 2 om (hapl) 19 (for G1, of v l 18) M1 3 om (hapl) 19–20. For the sequence in D7 T1 G3 4, of v. l 15 — ^{a}) D1 वेद- (for वध). — ^{c}) = (var) 12 15 38^{c} K1 D1 समस्त्व (for ममत्व) V1 D3 5 transp च and न D7 T1 G3 4 विद्येयुर् (for विन्दे°)

20 M1 3 om 20 (of v l. 19) D8 om (hapl.) 20 Ś1 reads 20 on marg For the sequence in D7 T1 G3 4, of v. l 15 — ^{a}) K1 अंतश्चाकाश एव स्युर, K2 4 D1 भार्तांश्चाकारहीना स्युर्, K3 5 D4 अर्थिच्वा(K5 अर्थ चा)क्रोश एव स्याद्(K3 स्युर्), V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3, 5 6 अंताश्चाकाल (Da °श) एव (Da1 Dn2 °वा) स्युर्; B1 अंताश्चाकाशभूता स्युर्, D7 T1 G3–4 अंधाश्च क्रोशतो हिंस्युर्; T2 G1 अथा श्चाक्रोशिनो हिंस्युर्; M3 4 अर्थाश्चाक्रोधिनो (M4 °शिका) हिंस्युर् — B1 reads 20^{b} after 18^{c} — ^{b}) M3 दस्युमान् (for °साद्) — ^{c}) Ś1 पतिश्च, K1 पतेश्च; K2–5 V1 B Da Dn D1 3–5 पतेयुर् (D1 पतेरन्); D2 6 यतेयुर् (for पतेच्च) D7 S (M1 3 om) पतेद्बहुविध राज्यं (M3 4 शस्त्रं) — ^{d}) K4 यदा (for यदि) — After 20, T2 reads and G2 repeats 18

21 *For the sequence in D7 T1 G3 4, of v l 15.* D4 reads 21 after 25 — ^{a}) K B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 G1 M3 योनिदोषो, D1 °पालो (for °पोषो). D1 वर्तेते. V1 योनिदोषो न वर्तेत. — ^{c}) K4 यज्ञे, K5 प्रजा (for मज्जेद्) K1 धर्म, K5 D1 धर्मे (for धर्मस्).

22 D4 6 om (hapl) 22 G2 transp 22 and 23 — ^{a}) D1 यज्ञ V1 B Da Dn D2 3 5 8 सप्र वर्तेयु(Da2 °पु)र् (for °वर्तेरन्) — ^{b}) K3 चाप्त°, V1 Bo 1 Da2 D2 3 5 प्राप्त, G1 स्वाप्त (for स्वाप्त) D8 दक्षिण K5 विविधाश्रमदक्षिणा°. — ^{c}) D3 विवाह. B1 समाजी वा, Dn1 T2 G2 M3 °जो वा; D1 समराजा (for समाजा वा)

23 B1 om. (hapl) 23 G2 transp 22 and 23 — ^{a}) K4 वृष°, D4 वर्षा, D6 वृषा Ś1 K1. 2 4 D1 समपद्येरन्, V1 M1 3 संप्रमाद्येरन्, Bo 3 °वर्तेयुर्, B2 °दृश्येरन्, B4, D8 °वृत्तेरन्, Da °दाम्येयुर्; D7 T1 G M4 °पद्येरन्; M3 °मथ्येरन् (for °वर्तेरन्) — ^{b}) D2, 3 5 उन्मथ्येरंश्; D8 न मथ्ये°; G3 न सिध्ये° (for न मथ्ये°) Ś1 (marg *sec m*) K1 घर्घरा°, K5 भार्गवा° (for गर्गरा) Ś1 (marg. *sec. m* as in

त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २४
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ २५
ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयेरंस्तपस्विनः ।
विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥ २६
हन्तो हस्तं स मुष्णीयाद्भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २७
न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविग्रहतो जनः ।
कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २८
अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ २९
विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ ३०
नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।
यदि राजा मनुष्येषु त्राता भवति धार्मिकः ॥ ३१ C. 12. 2566 B. 12. 68. 31 K. 12. 67. 31

---

text) K₂ ₄ D₁ न गाव क्षीरदायका, G₁ न मध्येरन्द धीनि च —ᶠ) M₂ घोरा (for घोषा) K₂.₅ वृद्धि न; D₄ न वृद्धि, D₇ च नाग (for प्रगाम)

24 ᵃ) K₁ निरुद्विग्नहृदय —ᶜ) D₁ विनश्येत्, G₁ विवसेत्

25 =(var) 12 15 39 —ᵃ) Ś₁ -सूत्राणि, D₂ -सत्वाणि (for -सत्राणि) K₁ सवत्सरसत्राणि —ᵇ) K₁ तुष्टेयुर् (for तिष्ठेयुर्) K₄ अकृतो (for अकुतो) B₀ ₁ ₅ Da₁ D₃ -भय (for -भया) — V₁ reads 25ᶜ–30ᵈ on marg —ᶜ) Da₁ दक्षिणावंत, D₇ T₁ G₂ ₃ 'णा वापि (for 'वन्ति) — After 25, D₄ reads 21

26 V₁ reads 26 on marg —ᵃ) D₂ om. from णे up to 27ᵈ —ᵇ) K₃ B Da Dn₁ D₃ ₋₇ S नाधी यीरन्, V₁ 'यत, D₁ 'योरन्, D₅ नारधीरन् (sic) (for नाधीये') —ᶜ) All MSS (except Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₁, D₂ om) व्रत (for तप -)

27 K₅ (hapl.) D₂ om 27 (for D₂, cf v l. 26) B₁ om. (hapl) 27–28 V₁ reads 27 on marg K₄ B₂ Da Dn D ₇ S transp 27 and 28 —ᵃ) Ś₁ हन्ते, B₀ ₄ ₅ Da Dn D₃ ₆ ₈ T₂ हन्तान, B₂ ₃ हन्ता, D₁ हन्त (for हन्तो) K₁ च मुष्णीयाद्, K₃ प्रमु', V₁ B₀ ₂ T₂ G₁.₂ परिमृषे(G₁.₂ 'शे)द्, B₃ ₄ ₅ Dn D₃ ₆₋₈ T₁ G₃ ₄ M परिमुषेद्, Da परि मुष्ये(Da₂ 'षो)द्, D₄ परिमुष्येद् (for स मुष्णीयाद्) —ᵇ) = 12 15 38ᵇ Da भिद्ये(Da₂ 'द्ये)रन्, M₄ निद्ये' (for भिद्ये') —ᶜ) D₄ ₈ भयार्त (D₃ 'स) Da₁ विद्रवेत, D₁ विद्र', T₂ विद्रवं, G₁ विद्रुत (for विद्रवेत्)

28 K₃ (hapl) B₁ ₃ om 28 (for B₁, cf v l. 27) K₄ B₂ Da Dn D₃ ₇ S transp 27 and 28 V₁ om. 28ᵃᵇ —ᵃ) K₂ ₄ D₄ ₇ T G₂₋₄ M₁₋₃ भजेद् (for लभेद्) K₁ धर्मविश्लेष, Da₁ 'सश्लेष, D₄ 'तश्लेषं, D₇ T₁ G₂₋₄ 'समेवी, T₂ G₁ M₁₋₃ 'सश्लेषो (for 'संश्लेष) M₄ न लभेत तथा धर्मं —ᵇ) K₂ हतविप्रो, K₁ हतो विप्र, Da₁ वृहविप्र; D₁ हतो विप्रो, D₇ T₁ G₂ ₄ मोहविप्र (for हतविप्र) M₄ -जनो (for -हतो) Dn₂ G₁ जना B₀ ₄ ₅ D₂ ₃ ₅ ₈ पाप(D₂ हत)विग्रहवो जन —V₁ reads 28ᶜᵈ on marg —ᶜ) K₂ B₀ ₄ ₅ Da Dn D₂ ₃₋₈ M₄ हर्ता, D₆ हन्ता, M₁.₃ कर्त्रा (for कर्ता) K₁.₂ ₄ ₅ B₁ D₁.₄ ₈ स्वच्छेंद्रियो, V₁ B₀ Da D₂ ₂ ₅ ₇ S स्वस्थे', B₂ ₅ Dn D₃ सुन्द्रे' (for स्वेच्छेन्द्रियो) K₄ D₄ गच्छे

29 V₁ reads 29 on marg —ᵃ) Da₂ अनयाद्, D₁ अनयं, D- अनयो, M₄ अनया K₁ D₂ ₃ ₅ अनायाम प्रवर्तेरन् —ᵇ) K₃ ₅ वर्गस्य (for वै वर्ण-) B₁ ₂ D₋ शङ्कर —ᶜ) Da₁ दुर्भिक्षे D₄ आवसेद्, D₂ आवशेद्, T₂ G₁ आव्रजेद् (for आविशेद्). K₃ T₂ G₁ राज्य (for राष्ट्रं)

30 V₁ reads 30 on marg —ᵃ) D₅ विवृत्या, D₇ T₁ G₂ ₄ विहृत्य T₂ G₁ च (for हि) Dn₂ (before corr) यथाकामान् —ᵇ) B₁ सेरते —ᶜ) D₅ राजा (for राज्ञा) —ᵈ) B₁ यदि राजा न पाल येत्

31 ᵃ) K₁ B₁ D₇ नाकृष्ट, K₅ नाक्रोष्टुं, Dn₂ नाक्रष्ट, D₁ नाकुष्ट, M₁ ₂ ₄ नाक्रोश (for नाक्रुष्टं) V₁ न्वाचित (for कश्चित्) —ᵇ) Ś₁ K₁.₂ ₄ D₁ ल.. n, K₃ लाघव (for लङ्घनम्) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ M₂ कुतो वा हस्तलाघवं (D₅ M₂ 'लघन) —ᶜ) K₃ D₇ S यत्र (T₂ 'था) (for यदि) V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ न सम्यग्गा, M₁.₃ भविष्येषु (for मनुष्येषु) —ᵈ) K₁ आता भवति,

C 12. 2516
B. 12. 60. 32
K. 12. 67 32

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३२
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३३
यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३४
वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३५

यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ३६
यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ३७
तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥ ३८
यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥ ३९

V1 B Da D2 3 5 रक्षयत्यति, Dn D6 8 रक्षयत्यपि (for त्राता भवति)

32 [a]) K1 3 V1 B1 3 Da D3 5 7 S (except G2) पुरुषा (for [अ]पुरुषा) K4 व्याघ्र (for मार्गं) D4 यज्ञाश्च पुरुषव्याघ्र — [c]) K2 4 D1 प्रतिपत्स्यते (for °पद्यन्ते). — T2 G1 om (hapl.) 32[d]–33[a] — [d]) K B (except B5) Dn2 D1–3 5 6 8 यदि; Da सदा (for यदा) B1 रक्षंति B1 भूमिपा, D4 पार्थिव — After 32, D7 reads 35, repeating it in its proper place

33 T2 G1 om 33[a] (of v l 32). K3 4 D1 7 om. (hapl) 33 Ś1 reads 33 on marg D8 transp 33 and 34 — [a]) V1 B4 प्रवर्तंते; D4 त्रयो वर्णा (for प्रपद्यन्ते) — [c]) Da1 चान्योन्यां — [d]) Bo 2–5 D8 5 यदि (for यदा). B1 यदि गृह्णति भूमिपा.

34 Da1 om (hapl) 34 G4 om (hapl) 34–35 D8 transp 33 and 34 — [ab]) K3 M2 4 यजति, B1 यजते, T2 यजतो (for यजन्ते) T2 G1 हि (for च) V1 B Da2 Dn D2 3, 5–8 S (G4 om) transp त्रयो वर्णा (B1 तपोयत.) and महायज्ञै B5 D7 G2 3 पृथग्विधा — B1 om 34[cd] — [c]) K2 युक्तश्च, Dn1 D6 मुक्ताश्च (for युक्ताश्च) M1 3 4 चाधीयिरे (for °यते) K1 D7 T2 G1–3 M वेदान्, K3 V1 B (B1 om) Da2 Dn D2 3 5 6 8 विद्या, K5 विद्या, T1 वेद्यान् (for शास्त्र) D4 मुक्त्या स्वाधीयते वेदान् — [d]) K4 Bo 3–5 D1, 3 5 यदि (for यदा). D4 रक्ष्यति

35 G4 om 35 (of v l 34) D6 reads 35 on marg D7 reads (for the first time) 35 after 32 — [a]) D1 वार्तामूले Da1 ह्यदं; Dn2 यतो (for ह्यय) — [b]) D7 S (G4 om) तया (for त्रय्या) Ś1 वा, D1 वो; D8 चेत् (for वै) V1 Bo 3–5 Dn1 D2 3 त्रायते (for धार्यते). V1 यदा, D7 T G1–3 M2 4 जगत् (for सदा) — [d]) D8 5 यदि (for यदा) D4 रक्ष्यति (for रक्षति)

36 G1 om (hapl) 36–47 — [a]) M2 यथा राज (for यदा राजा) K3–4 पुर; D1 पर (for धुर). K2–4 D1 2 श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठाम्) — [b]) V1 वहते — [c]) D7 S (G1 om) बलयेगेन (for °योगेन) — [d]) K1 राजा (for लोकः). D7 T G2–4 न सीदति (for प्रसी°)

37 G1 om 37 (of v l 36) — [a]) K3 5 V1 B (except B1) Da2 Dn D2 3 5–8 S (G1 om) [अ]भावेन (for °वे च) — [b]) D6 क्षम तत, M2 सनातन (for समन्तत) — [c]) G2 भावेन (for भावे च) K2 3 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2 3 5–8 S (G1 om) नित्य; D1 नित्या (for नित्य) — [d]) Bo प्रति न (for न प्रति) Da1 पूरयेत् (for पूजयेत्)

38 G1 om 38 (of v 1 36) — [a]) Ś1 भाव (for भारं) K1 तस्य यो वै वहेवोव, K2 4 D1 तस्य य पुरुषो भाव — [b]) K1 लोकासुखावह, D6 -लोकमयावह, M2 °सुखावह (for °वहम्) — [c]) K3 V1 B1 3 Dn D1 6 M1 3 4 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्) K1 प्रियहितै, D4 प्रिये हिते, D7 प्रतिहिते V1 राजन् (for राज्ञ) — [d]) K3 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G1 om) [इ]मौ (for हि यो) K1 4 वियोजयेत्; D1 हि यो जनं (for हि यो जयेत्).

39 G1 om 39 (of. v. l 36) Dn2 reads 39 on marg — [a]) K3 त्वस्य (for तस्य) — [b]) K3 मनागपि, D2 मनसा हि (for °सापि) B2 [उ]प (for [अ]नु) — [c]) D2, 3, 5 महद् (for इह) — [d]) D3 5 8 प्रेतोपि (for प्रेत्यापि) M2 4 नरके K3 5 B1 3 Dn D2–7 S (except M2 4, G1 om) व्रजेत् (for पतेत्)

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्च रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजँल्लोके भवति भूमिपः ॥ ४७
नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्यानसूयता ॥ ४८
न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४९
कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
न तु राज्ञाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते ॥ ५० C 12.2584 B 12.68.50 K 12.67.50

40 = (var) Manu. 7. 8. G1 om. 40 (cf. v. l. 36). D1 reads 40 twice. — a) V1 T2 न हि राजा त्ववमंतव्यो — b) Ś1 K2.4 D1 मनुष्येंद्र (for मनुष्य). B1.4 G2 M1 इव (for इति).

41 Cf. Rām. 3. 40. 12. G1 om. 41 (cf. v. l. 36). — b) B1 काल (for काल) K2 व (for च). — c) Da तथादित्या; D2 तथा नित्यो. — d) Da2 मनुर् (for मृत्युर्). B1 [s]तकः (for यमः).

42 G1 om. 42 (cf. v. l. 36). — a) K4 मदा (for यदा). K4 [s]त्यासीदत. B1 पापा, D1 पापं, M1.2.4 पापैर्; M3 पापो (for पापान्). — c) K4 सत्येन; D1 सत्योप (for मिथ्योप). K4 -चरिते; T1 G3 -चरतो, T2 चरते; G2 M -चारितो (for -चरितो). K2 राज्ञा (for राजा).

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 36). — b) K2 भूमिपा, K3 पार्थिव. — c) K1 भूत्वा (for कृत्वा). V1 चरति (for व्रजति). — d) D1 भास्वर.

44 G1 om. 44 (cf. v. l. 36). — a) K3 B. Da D2.4.8 T2 G2 M तु (for च). T2 यम (for यदा). — c) K4 पौत्राद्. — d) Ś1 भास्कर, T2 सोंतकृद्, M2 भूमिप (for सोऽन्तकः).

45 G1 om. 45 (cf. v. l. 36). — a) K1 G2 धार्मिकान् (for [अ]धा°). — b) D2.8.2 तीव्रैर्, D3 तीक्ष्ण- — c) B1 -गृह्णति, Da2 lacuna (for -गृह्णाति). — d) B1.3.5 Da2 D2.5.8 T2 यमस्तथा, Da1 यमस्तम (sic).

46 G1 om. 46 (cf. v. l. 36). — a) S1 K2.5 Dn D1.6 T2 -दाराभिस्, K3 D4 -धाराद्यैस् (for धाराभिस्). — b) B1 प्रवर्षति, Da तर्पयति. D7 T1 G2-4 [s]पकारिणां. — c) Ś1 K2.4 D1 आयच्छ(S1 °च्छे)ति; K1 आच्छिद्यति (for °नत्ति). D7 T G3.4 वित्तानि (for रत्नानि). — d) Ś1 K2.4 B1.2 D1 [s]पकारिणां (B1 °णा), V1 [अ]पकारिण.

47 G1 om. 47 (cf. v. l. 36). — a) D4 श्रियो ददाति (for श्रियं ददाति). Da1 कस्मिश्चिद्. — b) K4 Da1 कस्माश्चिद्, V1 कस्माच्चापि, B2 °चेद्, D4 °दपि (for चिद्). Dn2 अपि कर्षति. — c) B6 ततो (for तदा). K2 B Dn1 D2.3.5.7.8 T G2-4 M2.4 राजा (for राजँल्).

48 a) K2.4 D1 नात्या(K2 °न्या)पवादे, D7 S तस्योपदेशे (for नास्यापवादे). — b) K4 B5 (marg. as in text) D1.6 G1 दक्षिणाक्लिष्ट° — c) K3 कर्मान्, K5 V1 B1.2.4 Da D2-8 S (except M2) धर्मम् (for धर्म्यम्). K5 V1 B Da Dn D3.8 लोकम्, D2.6.7 S (except M2.4) लोके (for लाभम्). — d) K4 D4 G1 [अ]नुसूयता.

49 a) K2 D4 राज्ञां (for राज्ञः). D5 प्रतीपाया (for °पानि). — b) M2 स्वयम् (for सुखम्). — c) Da1 पूर्वो (for पुत्रो). — d) D1 यद्यप्यात्मनसो भवेत्.

50 a) B1 शेषास्. — b) B1 स्वनलो, B3 ज्वलने, D1 ज्वलितै, D5 ज्वलतो, D8 ज्वलनो (for ज्वलितो). K2 [s]निर (for ऽनिल-). M3 ज्वलितानिलसारथिः.

C 12 2584
B 12 68 51
K 12 67 51

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ५१
नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ५२
महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ५३
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥ ५४
तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ५५
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ५६
दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७
राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति
राजा कृशं बृंहयते मनुष्यम् ।

—c) B2 Dn हि; D7 T1 G M2 च (for तु). Ś1 K1 4 B1 Dn D1 6 8 M1 राजाभिपन्नस्य (for राजा°). —d) B1 D7 T1 G3 4 M2 8 क्षेप (for क्षेप) D1 कापन; D1 किंचन (for कचन) D7 T G दृश्यते (for विद्यते)

51 a) Dn अस्य (for तस्य). K5 वर्णानि (for सर्वाणि) B3 D1 transp सर्वाणि and रक्ष्या(B3 °क्षा)णि K1 भक्ष्याणि; Dn1 D1 2 रक्षाणि; D1 स्पृश्यानि (for रक्ष्याणि) —b) K4 दूरा[ ] परिविवर्जयेत —c) K4 D1 एव (for इव). Dn जु(Dn2 रि)गुप्सेत —d) V1 राजस्वहरणात्, D8 राजास्व° (for राजस्व°) G2 नृप° (for नर).

52 a) Dn1 पश्येद्; D1 नश्यात्; S नश्येद् (for नश्येद्) K2 Dn1 Dn1 D1 अभिमृशन्, K3 °मृत, B3 अतिमृशन्; D1 अभिमते; D6 °मृशत् (for °मृशन्) B1 मर्त्यो, D1 स यो (for सद्यो) —b) K1 मृगा, D1 कूट° Ś1 K2 4 D1 मिहम्, D6 कूटाम् (for कूटम्) K1 [अ]स्पृशन् (for स्पृशन्) — K5 om 52cd —c) D2 अपि (for इव) K1 संरक्ष्येत्, K2 3 V1 B Dn Dn D2-6 8 रक्षेत; D1 रक्ष्येद्, D7 संरक्षद् (for °क्षेद्) —d) D3 3 5 M1 अपि; D6 इम (for इह)

53 b) V1 B Dn Dn D2 5 6 8 T2 अचेतन; D1 °तसा (for °तस) —c) T2 चिररात्रेण (for °रात्राय). —d) K4 राजवित्तापहारक (sic).

54 Cf. 3 183. 23. —a) K4 राजा लोके, K1 राजराजो; B1 राजतेजो; B3 राजा तेजो (for राजा भोजो) D8 6 [अ]विराट् (for विराट्) —b) B2 नृपतिर् (for भू°) D6 नृप —c) K3-5 V1 B2 Dn Dn D1 6 7 T1 G M य एभिः; B3 3-5 D3 5 8 एव य (by transp), D2 एव य, T2 य एतैः. K1 मन्त्र; T2 शब्दे (for शब्दैः) —d) K4 कथं (for कस्तं). All MSS (except Ś1 K1 2 D1) अर्हति (for इच्छति)

55 b) K4 D2 6 यतात्मा, B1 जितार्थ (for °त्मा) K2 3 Dn संजितेन्द्रिय; Dn D2 6 8 नियतं; G2 संयुते° (for संय°) — G3 om (hapl) 55c–57b. —c) D1 T G2 4 M1 धृतिमान् (for स्मृति°). —d) Ś1 महीपति; K2 D1 महीपति.

56 G3 om 56 (cf v 1 55) —a) B1 अक्षुन्द्र; D3 अक्षुद्र. D2 कृतज्ञं प्राप्यमक्षुद्रं —b) Dn1 जितेन्द्रिय —c) M2 धर्मं (for धर्म) K4 स्थितिं; D1 स्थित (for स्थित) K3 तुल्यं, K4 2 Dn2 नीत्यां; Dn1 नित्य, D7 T G3 ज्ञाने; D6 स्थित्या; G1 4 स्थाने (for स्थित्यां) D2 धर्मनित्यस्थितिं नित्य —d) D2 मन्त्रिणां G2 नर (for नृप)

57 D1 G2 om 57ab (for G3, cf v 1 55) —a) D1 6 दृढभक्ति (for °भक्तिं) K2 Dn कृतज्ञं च; K4 कृतप्रज्ञं, V1 B1 दृढप्र(B1 °प्रा)ज्ञ (for कृत°). —b) D1 धर्मज्ञं K2 सजितेन्द्रियं, Dn संज(Dn2 °य)तेन्द्रिय D2 2 6 धर्मसंज्ञं जितेन्द्रिय — K5 reads 57cd twice —c) B3 शूरम् (for शूरम्). G2 अक्षिद्रम (for अक्षुद्र). —d) Dn1 निषिद्धं, D1 स सिद्धो; D1 S (except T2) प्रसिद्धं (for निषिद्ध). Ś1 K1 4 D1) °जनम् (for °जनम्) K4 आश्रियेद्; Dn आविशे(Dn2 °श)त्; T2 त्वाश्रये

58 a) D6 प्रजा; G1 राज° (for राजा) B1 प्रमत्त; Dn प्रगर्तं, D1 प्रशस्य (for प्रगल्भं) V1 B Dn Dn1 D6 8 M4 कुरुते मनुष्यं; G1 प्रकरोति राजा; M1 8 कुरुते करोति (for पुरुषं करोति). Dn2 M2 प्रजा प्रगल्भ कुरुते मनुष्य, T2 राजा प्रगल्भा पुरुष प्रकरोति (sic) —b) D1,7 T1 G2-4 भृशं (for कृशं) D1 पुरयते (for बृंह°). V1 B Dn Dn D5,8 राजा कृशा न्ये (B1 °पान्ये; B3 °शां ये) कुरुते (B1 4 Dn D6 कुरुते) मनुष्यान्; G1 कृशं परिज्ञं प्रयते मनुष्यं —c) Ś1 M1

राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि
राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ५८
राजा प्रजानां हृदयं गरीयो
गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
यमाश्रिता लोकमिमं परं च
जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥ ५९

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं
दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा-
स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥ ६०
स एवमुक्तो गुरुणा कौसल्यो राजसत्तमः ।
प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।
पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं रक्ष्याश्च शत्रवः ॥ १
कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।

C 12 2597
B 12 69 2
K 12 68 2

राज्ञाभिपन्नस्य (for राजा°) Da1 कृत (for कुत) —d) Ś1 K2–4 D1 4 M2 -[अ]भिपन्नं, K1 [अ]भ्युपन्न, Da -[अ]भ्युपेते (for [अ]भ्युपेत) — D7 T G2 3 ins after 58 M after 59:

157 * राजा प्रजानां प्रथम शरीर
प्रजाश्च राज्ञोऽप्रतिम शरीरम् ।
राज्ञा विहीना न भवन्ति देशा
देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति ।

[(L 2) T2 G2 M प्रथम (for ऽप्रतिम) —(L 3) T2 G2 नेश (for देशा)]

59 a) M3 4 परायण (for गरीयो) —b) D7 S (except M2) राजा (for गति°) D1 एव (for च) —c) K3 5 V1 B Da Dn D1, 6 8 समाश्रिता, G1 धर्मा° (for यमा°) D4 अमु (for इम) —d) K5 Dn1 D3 4 G2 4 M1, 2 4 नरेंद्र, T1 नरेंद्र° —After 59, M ins 157*

60 a) D2 6 om अपि Da1 [अ]नुसीप्य, D6 °शि-ष्यान् K4 G1 मेदिनी —b) B1 समेन (for दमेन) G1 सौहृदेन च (for °देन) —d) Ś1 त्रिविष्टप-, V1 B2–5 Da त्रिपिष्टपे (V1 °प) (for त्रिवि°) K1 T2 G2 सत्कृत°; K8 सत्कृतिं, K5 V1 B Da Dn D6 8 शाश्वतं (for सत्कृतम्)

61 Before 61, D7 T G2–4 M ins भीष्म —a) B3 8 G1 om स V1 B Da Dn D6–8 S [अ]ङ्गिरसा (*for* गुरुणा) —b) K3 5 V1 B1–3 5 Da Dn D3 6 8 कौशल्यो, K4 कौशल्यौ; B6 कौशलो, D2 कौशल्ये V1 B1 D7 T1 राजसत्तम —c) K1 प्रयत्न°, D1 पृथिव्या° (for प्रयत्नात्) B5 धीर (for वीर°) —d) B6 D4 प्रति- (for परि) Ś1 K2 4 D1 प्रयत्नादनुपालन, D7 T G M1, 3 प्रजापालनमुत्तमं

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* D7 T1 G3–4 बृहस्पतिकौसल्यसंवाद°, M2 सश्रयणीयलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) K5 S 69, B1, 3 4 67, Da1 Dn 68 (as in text) — *Śloka no* Dn1 61, D8 58

69

1 a) D8 विशोत्रेण (for विशेषेण) —b) K3 5 D3–5 कर्तुम्, B1 damaged (for कार्यम्) K1 2 4 D1 अनु, B1 अभि (for अव) —c) Da1 रक्षो, D1 4 रक्ष्ये, M2 रक्ष्या (for रक्ष्यो) D7 T1 G2–4 कथ रक्ष्या जनपदा° —d) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 जेयाश्च, D1 रक्षाश्च, D7 S (except G3 M2) वध्याश्च, D8 जेयाश्च (for रक्ष्याश्च) M2 वै प्रजा (*for* शत्रव°)

2 K2 om (hapl) 2a–4b —a) K3 D4 चरान्; K5 D7 S (except G2 M2) चारान्, B1 मार; D6

C 12 2597
B 12.69 2
K 12 66 2

कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २

भीष्म उवाच ।

राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम् ।
यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३
आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४
एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५
न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६
संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरस्य च ।
मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७
प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासातपक्षमान् ॥ ८
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९
पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १०
चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समवायेषु भिक्षुषु ॥ ११

वीर (for चार) K8 5 D2-5 नियुजीत (for प्रयुञ्जीत) — ^{b}) Da. जीर्णान्; Dn2 वर्णं (for वर्णान्) B0 वर्णानाश्वासयेत्कथ — ^{c}) M1 8 पुत्रान् (for भृत्यान्) Ś1 K1 4 D4 कथ भृत्या' कथ दारा' — ^{d}) K1 D1 पुत्राश्च, D6 मित्राश्च; D8 पुत्रीश्च, M1 8 भृत्याश्च (for पुत्राश्च)

3 D8 om the ref K2 om 3 (of v. l 2) — ^{b}) K8 D2-5 M2 मम, K5 नृप, D8 [ऽ]खिला — ^{d}) K1 D1 प्राकृतेन, B4 damaged, Ca np (Cap as in text) प्रहितेन (for प्रकृ°) D2, 3, 5 च (for वा). Cv as in text.

4 K2 om 4^{ab} (of v l 2) 4^{abc} damaged in B4 — ^{a}) D7 T1 G2-4 जय्य'; G1 ज्ञेय' (for जेय) B1 राजा, G1 राज्ञो — ^{d}) B0 परान् (for रिपून्)

5 ^{a}) D8 विज्ञेय. (for °विजय) — ^{b}) K2 विनिर्जय (for °ग्रह.) — ^{d}) K8 5 D2-5 विजेतु; B1 व्याधितु; M4 नाधिक (for बाधितु) K2 4 D1 7 T G रिपून् (for अरीन्)

6 ^{a}) D2 6 8 न्यसेद् (submetric), D7 T1 G2-4 न्यसेच (for °त) K2 D1 गुल्म, K4 गुल्मा, Ca गुल्मान् (as in text). Cv as in text — ^{b}) K5 D2-6 सत्तम (for °नन्दन) — ^{c}) K1 नरगोपवने — ^{d}) K4 पुरोयानेषु Ś1 K1 चैव हि, K8 5 D2-6 सर्वश' (for चैव ह) D7 S पुरोद्याने तथैव च

7 ^{a}) D8 om च — ^{b}) Ś1 K2 D1 7 T1 G पुटेषु; T2 कूटेषु (for पुरेषु) K4 5 V1 B Da Dn D1 6 T2 M नगरेषु (for नगरस्य) G2 वा (for च) — After 7^{ab}, G1 reads 9^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K8 5 मध्ये तु, D2 3 5, 6 M2 मध्येषु (for मध्ये च) M2 राज (for नर-) — ^{d}) D1 राजविशेशने (sic).

8 D4 reads 8^{a}–9^{c} twice — ^{a}) K1 4 Dn2 D5 6 8 प्रणिधीश्च; Da °धांश्च, D1 °धी च (for °धींश्च) Cv cites प्रणिधींश्च तत (as in text) — ^{b}) V1 जनाध, Da जटाध, S (except T2) जळाध- (for जडान्ध). — ^{c}) K8 D3 (sup lin as in text) 5 सम्यक्, K4 पुंसान्; D7 T G पुरुषान् (for पुस) K8 राजान्; V1 प्रज्ञान्; D6 प्राज्ञा, D8 G1 (before corr) राज्ञान् (for प्राज्ञान्) M परीक्षेत्प्राज्ञपुरुषान् — ^{d}) Ś1 क्ष्मान् (for क्षमान्) K8 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 7 m S क्षुत्पिपासाश्रम (K8 V1 B1 Da °वध, B0 °श्रम°) क्षमान्, K4 °तपाश्रितान्, D7 (before corr.) °क्षमश्रमान्, D8 °सतत क्षमान्

9 For the repetition in D4, of v l 8 — ^{b}) K8 5 B Dn D1-3 5 6 T2 G1 विविधेषु (for त्रिवि°). — G1 reads 9^{cd} (for the first time) after 7^{ab} — ^{c}) G1 (second time) महाराजा — ^{d}) G1 (first time) तथा भृत्येषु चानघ

10 ^{a}) K4 पुरं (for पुरे). G1 जानपदे D1 पुरेण न पदे चैव . — D8 repeats 10^{bc} after 11^{a} — ^{b}) M1-3 तथा सामतकेषु च Cv as in text — Da1 reads 10^{cd} twice — ^{c}) K5 B0 विदुर्, D8 विंदुर् (for विद्युर्) — ^{d}) M4 प्रणीधीयास् (sic)

11 ^{a}) K8 V1 B0-2 5 Da2 D4 6 8 चराश्च, K6 चारांस्तु, Da1 चिरांश्च; D1 श्वारोच, D2 चाराश्च. Dn2 विद्यान्. Da प्रतिहितान् (for प्रहितान्). — After

आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।
वेशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२
एवं विहन्याच्चारेण परचारं विचक्षणः ।
चारेण विहितं सर्वं हतं भवति पाण्डव ॥ १३
यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ १४
अज्ञायमानो हीनत्वे कुर्यात्संधिं परेण वै ।
लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५
गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६
उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १७
यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
अशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८

C 12 2113
B 12 69 19
K 12 65 20

11[a], D3 repeats 10[ab] —[b]) D3 शरेण (for परेण) — D8 om. 11[c]–12[d] —[c]) B1 नपणेषु, G1 M1 3 4 आपानेषु, M2 आवाहेषु (for आपणेषु) D7 T1 G2–4 M4 विवाहेषु (for विहारेषु) —[d]) K4 V1 B Da Dn समाजेषु च (B2 °व्वय) (for समवायेषु) K1 B5 भिक्षिषु; D7 T G2–4 M वीथिषु, G1 वार्धिषु (for भिक्षुषु)

12 D5 om. 12 (cf v l 11) —[a]) K1 विशेषु, K2 V1 B Da Dn D2. 3 (by corr) 8 G2 M4 देशेषु, K3 D4 गहेषु; K4 ग्रहेषु, K5 गेहेषु, D1 वै श्यामे, D3 (before corr) 5 गृहेषु, T2 G1 वर्गेषु (for वेशेषु) —[d]) K1 [अ]वमयेषु, D4 [आ]वसन्धियेषु K3 4 ह (for च) Dn2 D2 सभा सा(D6 सभाद्या)वसथेषु च

13 [a]) K2 D1 निहन्याच्च, K3 च हन्याच्च, K4 निचिनुश्च, D4 हि हन्याच्च (for विह°) K5 V1 B Da Dn D3 m M एव विचिनुया(V1 °ये)द्राजा, D2 5 6 8 एव हन्यात्स्वचारेण, D8 एवं निहत्य चोरेण —[b]) V1 Dn1 परिचार, D7 परिवारं, G3 परद्वारा, M1–3 °चारान्, M4 °वारान् (for °चार) K1 विचक्षण, B1 °क्षणा —[c]) K2 5 V1 B Dn D3–5 8 चारे हि, K4 चरेण, Da चारेषु, D6 चरे हि, D7 S (except G2) चारे च (for चारेण) Ś1 K2 4 निहत, K2 D3 M1 3 निहते, K5 V1 B Dn विहिते, Da विदित, D1 निहितं, D2 3 5 विहिते, D4 निहिते, D5 G2 विहित, T2 निहरेत्, G1 M2 4 विहते (for विहत) K5 B (except B5) Dn D6 G1 पूर्वं (for सर्वं) —[d]) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M2 हित (for हतं) K1 पार्थिव, D7 S भारत (for पाण्डव)

14 [a]) D3 lacuna, D5 च (for तु) D2 3 5 6 हीनो भवति, G3 नृपतिर्हीन (by transp) —[b]) G1 आत्मवान् (for आत्मना) —[c]) Da2 om समात्यै Da1 समत्य; D3 समत्यं —[d]) K2 D2 3 5 7 T G transp कुर्यात् and संधिं K4 बलीयसो — After 14, D7 S ins

158* विद्वांसः क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
दण्डनीतौ तु निष्पन्ना मन्त्रिणः पृथिवीपते ।
प्रष्टव्यो ब्राह्मणः पूर्वं नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
पश्चात्पृच्छेत भूपालः क्षत्रियं नीतिकोविदम् ।
वैश्यशूद्रौ तथा भूयः शास्त्रज्ञौ हितकारिणौ । [5]

[(L 3) D7 T1 G2 4 नीतिशास्त्रस्य (for °शास्त्रार्थ°)]

15 [a]) K1 B6 Dn D3 (by corr) M4 आज्ञायमाने (K1 M4 °नो), K3. 5 V1 B1–5 Da D1 4 8 (before corr) 5–7 G2 3 M2 अज्ञायमाने (D7 G2 °नो) (for °मानो) D7 S हीनस्तु (for हीनत्वे) —[b]) V1 B Da Dn D3 5 7 S transp कुर्यात् and संधिं — B1 om 15[cd] —[c]) D7 S लिप्सेद्वा (G2 °च) (for लिप्सुर्वा) K3 V1 B6 8 Da1 D3–6 G2 किंचित् (for कंचिद्) —[d]) D1. 3 त्वरमाणे Da जितेन्द्रियः, D3 विचक्षणा

16 [a]) D1 गुणवते, M2 क्षमवतो (for गुण°) D2 3 5 6 महाबाहो (for महोत्साहा) —[b]) Da1 हे (for ये) —[c]) D8 स दधीत B6 8 D2. 5 नृपैस् (for नृपस्) D4 तैस्तु, D5 चैव (for तैश्च) —[d]) D1 M2 राष्ट्रं, D4 राज्य (for राष्ट्रं) K2 4 V1 B1 Da D1 4 M1–3 पालयेत् (for °यन्)

17 [a]) B1 उत्तिष्ठमानम्; T2 उच्छिद्य° (for उच्छिद्य°) —[b]) D4 transp ज्ञात्वा and राजा K5 V1 B2 Da G1 महीपति (for महामति) —[d]) K1 स (for च)

18 [a]) K1 D1 ये, D4 या (for यो) D1 नाप कर्तुं —[b]) K4 नापकर्तुं; B6 °कर्मं (for °कर्तुं) D1. 2 T G1–3 °पते, D5 G3 °पते (for °पतिः) —[c]) K5 V1 B Da Dn D2 8 T2 G1 न शक्य (for अशक्य) —[d]) K3 उपेक्षाम्, K4 °क्ष्यम्, C4 °क्ष्यम् (as in text) D2 भवे D7 T G उपेक्ष्यस्तादृशो नृप (T2 G1 °प)

C 12. 2614
B 12. 69. 19
K 12. 68. 21

यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ १९
यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यपुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ २०
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यपि वीर्यवान् ।
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्शयंस्तं परावसेत् ॥ २१
राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ।
अमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ २२
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ।
सान्त्वेनानुप्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
यमर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येद्धि पण्डितः ॥ २३
आददीत बलिं चैव प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
षड्भागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २४
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २५

---

19 a) K4 यात्रा, D4 यात्रौ (for यात्रां). K6 जायाद् (for यायाद्). Ś1 K1 4 D1 अविज्ञाताम् (for °तम्) K3 यात्राया यदि विज्ञाताम्; K8 V1 B Da Cv यात्रायां यद(K8 V1 Bo 1 Cv °दि)विज्ञातम्, T2 यात्रा यामप्यविज्ञातम्, G1 यात्रायादाय विज्ञातम्; Cnp as in text — b) T2 G1 अनाक्रातम् (for °क्रन्दम्) Ś1 K1 4 D1 अनाक्रंदामनतरा (D1 °रात्); Cv as in text ❀ Cn अनाक्रन्द मित्रहीनम् । ❀ — c) Ś1 D1 [अ]प्रमत्त, K8 D4 G1 प्रसक्त; Cv प्रमत्त (as in text)

20 a) K1 D7 S (except M2 4) धीर (for वीर). — b) K1 4 D2 3. 5 कल्प , K2 3 5 Bo 2 4 5 Dn2 D1 4 8 T G2 4 M Ca कल्य , V1 B1 3 Da Dn1 D7 G3 कल्प ; G1 काल्य (for कल्य) K1 -पुष्पद्बल ; D2-5 पुष्टवल, Ca -पुष्ट (as in text). D1 सुख (for सुखी) — c) K4 D1 transp पूर्वं and कृत्वा M3 [अ]भिधानं, Ca v विधानं (as in text) V1 तु (for च) — d) M4 यात्राया; Cv °या (as in text). B2 यथा (for तथा). — After 20, D7 S (except T2) ins

159* अन्त पुरे च राष्ट्रे च अध्यक्षेषु च सर्वश ।

21 a) B3 वै (for च) D7 T1 G3 4 वध्यो; T2 शक्यो (for वश्यो) D1 Ca तस्य, D8 अस्या — b) K1 यद्यात्म , K3 5 B Da Dn D2 3 5. 6 यश्चाति-, V1 T2 G1 M यश्चापि; D7 T1 G2 4 यश्च न; D8 [ऽ]थ पर (for यद्यपि) — c) D4 हीनस्य (for °श्च) D2. 3 5 वीर्याणा (for वीर्याभ्या). — d) Ś1 K2 4 कर्पयस्त , K1 कर्पयत, K5 कर्पयंस्तत्, D1 कर्पयस्ते (for कर्शयस्त). K4 परावसीत् (for °वसेत्) V1 B Da Dn D2 3 5 6 Cv कर्प(Cv °र्शं)यस्तत्परो वसेत (Da1 D6 वशेत्; Da2 भवेत्); D4 कर्पण तस्य चाचरेत्, D7 T2 G1 कर्शयेत्तं रिपु प(D7 पु)र, T1 G2-4 M कर्शयंत (M1 3 4 °येत्त) प(T1 G3 4 पु)र रिपु, D8 कर्पयस परावशेत् (sic)

22 a) K2 om च D4 [आ]पीडयेत् D7 G3 यस्य, T1 G8 अस्य (for तस्य) — b) M1 3 शस्त्राणि (for शस्त्राग्नि) B1 -दस्युभि (for मूर्छनै) D2 3. 5 शस्त्राणि विपदस्युभि — c) D4 वल्लभाना — d) K1 विवाद; D2 विभेदांस् (for विवादांस्) B1 तत्र (for तस्य) M2 (also as in text) कारणात् — f) K8 राज्यकामेण K4 धीमत , D1 धीमता; T2 (also as in text) सर्वदा, G1 lacuna (for धीमता)

23 a) D1 4 उपाये. D1 आत्मानम् (for आदानम्). — b) T2 G1 आर्तस्य (for अर्थस्य) M2 [अ]पि (for [आ]ह) — c) V1 Bo 5 शात्वेन (for सान्त्वेन) K8 5 D2-5 [अ]थ, V1 च; B Da Dn D6 तु (for [अ]नु) — d) Da भेदनेन (for भेदेन च) B1 G1 नराधिप — e) K4 5 V1 Dn1 D1 M4 यदर्थं, D3 य सर्वं (for यमर्थं) K4 प्राप्त; D1 प्राप्तं (for प्राप्तु) — f) K1 8 तुष्टेद्धि, V1 B Da Dn D6 S तुष्येत, D7 कुप्येत (for तुष्येद्धि). G1 (before corr) पालित ; (by corr) पाडित D2 3 5 न तद्युक्तेन पडित

24 a) K4 आदधेत, Da अददीत; M4 आददीते (for °दीत) V1 B Da Dn D6 चापि (for चैव). — b) D1 नदन; D6 -नदन — c) Ś1 K1. 2 अमितप्राज्ञस, D2 3 5 इति तत्प्राज्ञस D8 प्रज्ञा, T1 G M4 प्रज्ञ (for प्रज्ञस). V1 B Da Dn D1 6 स षड्भागमपि प्रा(D1 प्र)ज्ञस

25 a) D1 7 T1 G3 4 M1 3 4 दशाधर्म-, T2 देश धर्म (for दशधर्म-) K8 -गतिभ्यो, B1 शतेभ्यो, D7 T1 G2-4 -हृतेभ्यो (for गतेभ्यो) K1 य (for यद्) D8 देशधर्म न तेभ्यो यद्, Cv दशाधर्मगतेभ्यो यद्·

यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
भक्तिश्चैषां प्रकर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २६
सुतं च स्थापयेद्राजा प्राज्ञं सर्वार्थदर्शिनम् ।
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं व्यवस्थितम् ॥ २७
आकरे लवणे शुल्के तरे नागवने तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ २८
सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् ।
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशस्यते ॥ २९
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ३०
एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ।
क्रियालोपे तु नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ ३१
यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
त्रिधा त्वाक्रन्द्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ ३२ C 12. 2629 B 12. 69 … K 12. 68 …

— b) V1 B2 Da Dn2 D4 6 7 S वा (for च) D2 8 (inf lin as in text) 5 पशुवत्कल्पमेव च Cv cites वसु वह्वल्पम् (as in text) — cd) K1 D1 3 4 तत्रास्द्दीत, K4 V1 B Da Dn D6 तदा°; D8 त ना°, T2 यत्रा° (for तत्रा°) K2 transp सहसा and पौरागा B1 पालनाय (for रक्षणाय) G2 च (for वै)

26 a) Dn2 अथ (for यथा) D1 पुत्रस् Ś1 K1. 3 4 5 B2 D1-2. 5 6 T2 पौत्रा (for पौरा) — c) K4 D1 चैपा; D7 T1 G3 4 M चैषु, D8 तेषां (for चैषां) K3. 6 V1 B D (except D1) T1 G2-4 M न (for प्र) T2 G1 भक्तिश्चैतेषु कर्तव्या — d) B2 [s]प्यदर्शिते; D2 प्रदर्शिता (for °र्शिते) D7 S व्यवहारप्रदर्शने

27 a) D7 T1 G3. 4 सूतं (for सुत) D7 S विन्यसेद् (for स्थापयेद्) K5 V1 B Da Dn D6 श्रोतु चैव (Da1 श्रोत्र चैव, Da2 श्रोत्रं चैक, D6 श्रोतुश्चैव) न्यसेद्राजा — b) D1 प्राज्ञे (for प्राज्ञ) K3 D2 3 5 दर्शन, D8 -दर्शिनी (for दर्शिनम्) V1 B Da Dn D6 प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिन (B1 °र्शनं) — d) V1 तद्राज्य च, B1 सर्वभूते, D2 3. 5 धृतराष्ट्र (for तत्र राज्य) K4 D2-5 ह्यवस्थित; V1 B Da Dn D6 7 S प्रतिष्ठित (for व्यवस्थितम्).

28 a) K1 D2 G1 आकारे, K3 आकर, B2 (marg as in text) Da आगारे; Dn2 सकारे (for आकरे) K4 M1 3 4 लवने; D4 लवण (for लवणे) Ś1 (marg as in text) D1 शुल्के; B1 शुक्के; Dn D8 शुल्के (for शुल्के) — b) K5 Dn2 नरे, B1 T1 G2-4 वले, D4 वरे; D7 यत्र; T2 तैले; G1 M1 8 तले, M2 ताल; M4 काले (for तरे) K3 नागवते, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 °वले, D4 °ख्वने (for °वने) — c) K3 न्यसेद्, D1 नासेद् (for न्यसेद्) — d) Da1 चाह्यान्, T2 G1 स्वा°, G2 आह्यान् (for स्वा°) Ś1 K4 D1 वै (for वा) K1 पुरुषार्हितान्

29 b) D3 (inf lin as in text) 5 M4 राज (for राजा) D2 8 (inf lin as in text) 5 भवाप्नुहि (for °प्नुयात्) — c) V1 B1 2 Da राज्ञो हि; B0 3. 4 Dn राज्ञा हि, D6 राजा हि (for नृपस्य) D7 S धर्म° (for दण्ड°) — d) M2 सत्य (for सम्यग्) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 धर्म°, D1 धर्मं, D7 S दंड° (for धर्मे) K1 प्रशास्यते

30 a) Ś1 K3 D1 विद्याग° (for वेदाङ्ग°) D1 प्राज्ञा — b) T2 G1 transp नृपो and भवेद् Da1 सवेत्, Da2 वसेत् (for भवेत्)

31 b) D6 स्थित; D7 S (except G3) स्थिता° (for स्थिरा) — c) K1 4 D8 तु (K1 [s]त्र) नृपति (for तु नृपते°) V1 B0 2-5 Da Dn D3 m. 4 6 व्यवहारलोपे (B3 °भे, D3 m °के) नृपते° (V1 राज्ञश्च), B1 D7 S व्यवहारस्य (B1 °राय) लोपेन — d) D2 3 5 स्युस्ते, M1 3 स्वर्गं (for स्वर्ग°) D7 T1 G2-4 जय (for यश°)

32 a) D8 नु (for तु). D6 राज्ञा (for राजा) — b) K1 राजा (for राज्ञा) — After 32ab, Ś1 K V1 B (except B1) Dn D1-6 8 ins

160* तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ।

[D8 य तदाभिसुत दुर्ग (for the prior half).]

On the other hand, Da1 ins after 32ab

161* गुप्ताश्चैव दद्दुर्गांश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् (sic) ।

— V1 B Da om 32cd — c) Ś1 M त्वाक्रम्य; D1 वाक्रंथ, D4 8 वाक्रम्य; D7 G1 तु कृत्वा; T1 G3 4 त्वाकृत्य; T2 तु मित्र, G2 कृत्वा तु (for त्वाक्रन्द्य) T1 संगृह्य, G2 [अ]मित्राणि (for मित्राणि) K3 5 Dn D2 3 5 6 विधावाक्रम्य मित्राणि — K5 Dn1 D6 ins after 32 V1 B1 2 Da2 after 32ab

162* सामभेदान्विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।

C. 12. 2630 B. 12. 69. 35 K. 12. 68. 37 घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वाञ्शाखानगरकेष्वपि ॥ ३३
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ३४
सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३५
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा सर्वस्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ३६
नदीषु मार्गेषु सदा संक्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत्सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३७
तदात्वेनायतीभिश्च निवदन्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातः परस्याजौ मित्रकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३८
दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ३९

[B1 -भेरासु (for भेरान्वि-) Da2 Dn1 मामोग (Dn1 °द)निरोधाद्य (for the prior half)]

33 D2 om (hapl.) 33ᵃ–34ᵇ — ᵃ) B1 D6 घोपान्; D3 (sup lin as in text) ɪ योधान् (for घोषान्). K1 2 D1 मार्गेण, D1 दुर्गेषु (for मार्गेषु) — ᵇ) K4 ग्राम्यान् K6 इति; Da1 यदि (for अपि) — ᶜ) K1 T2 G1 प्रवेदायेत (for °शयेच्च) — ᵈ) V1 -नगरगेषु; D6 -नगरेषु (for °रकेषु) Ca cites शाखा नगरेषु M1 3 4 च (for [अ]पि) D3 गुप्ता च नगर केष्वपि (hypermetric), T2 G1 राष्ट्रेषु नगरेष्वपि; Cv as in text.

34 D2 om 34ᵃᵇ (of v 1 33) — ᵃ) K1 गुप्तान् D7 T G1 2 transp गुप्ताश् and दुर्गाश्. V1 गुप्तान्; Da1 गुणाश् (for दुर्गाश्). G3 4 ये दुर्गाश्चैव गुप्तांश्च. — ᵇ) K4 V1 D3 5 8 देशांस् V1 चैव (for तेषु). — ᶜ) B1 Dn1 बलिनो; G3 सति नो (for धनिनो) Dn1 धन (for बल-). Ś1 K1 4 D1 2 -मुख्याश्च, D7 T1 G3–4 मुख्याश्चैव (for -मुख्यांश्च) — ᵈ) V1 D3 शात्वयित्वा, B3 शांत°; D3 5 सांत्वयेच्च (for °यित्वा). Da2 पुन (for पुनः पुनः)

35 ᵃ) V1 B1 सस्याभिहारं, B1 D3 शस्याभिहार (D3 °रे), D3 (sup lin as in text) 5 सस्याविहार; T2 G1 सस्यो[स्यो]पहार (for सस्याभिहारं) Ca cites अभिहार D2 कार्याच; D1 S कुर्वीत (for कुर्याच्च) Cv cites सस्याहार प्रकुर्यात् — ᵇ) B1 M1. 3 4 नराधिप. — ᶜ) Da प्रवेशश्च M1 3 प्रवेशस्य हि धान्यानां. — ᵈ) Ca v cite दाहयेत् (as in text) V1 B Da Dn D6 दहेद्दावाग्निना भृश

36 ᵃ) K6 क्षेत्रसस्येषु; B1 छेदसेषु च; B2 क्षत्रस्थेषु च; M2 क्षेत्रेषु चैव; Cv क्षेत्रस्थेषु (as in text) V1 B1 D6 8 शस्येषु; Da D7 G3 सर्वेषु; Ca सस्येषु (as in text) — ᵇ) D3 अपि (for उप) Da D3–6 -जपेन् (for -जपेन्) Ca cites शत्रो°, उपजपेत् and नरान् (all as in text) — ᶜ) K4 विमाशयेत; B1 D6 D7 5 °येच्च (for °येद्वा). K7 3 सर्वस्व; V1 B D (except D1 4 5) T G सस्यं (for सर्वस्वं) — ᵈ) V1 B (except B1) Da Dn D3 वा (for वै)

37 ᵃ) K2 D7–8 दुर्गेषु (for मार्गेषु) K1 V1 B6 3 5 Da1 तथा, D1 सुधा (for सदा) K2 B1 2. 4 Da2 Dn D3 7 S नदीमार्गेषु च तथा (K3 सदा). K4 नदीदुर्गेषु सदा — ᵇ) K1 सक्रमान्; Ca °मान् (as in text). K1 अवभेदयेत्, K3 D1 नावसा(D1 °सी)दयेत्; K4 अपसीद°; B1 4 अवमा(B1 °दा)च° (for अवसाद°) Ca as in text — ᶜ) D3 2 (before corr. as in text) 5 जले (for जलं) K1 4 D1 न स्रावयेत्; K2 न स्राव°; K3 V1 B (except B1) Dn D3 विस्राव°; K4 D4 निःस्राव°; Da विश्राव° D3 निस्रापयेत् (for °येत्). T2 जलानि स्रावयेत्सर्वं — ᵈ) Ś1 K1 D1 2 3 (sup lin) 5 अनिस्रावं; K1 B1 अविराव; K3 अविश्राव; K2 D4 3 अनिश्राव्यं; B6 1 Da Dn2 अविश्राव्य (B6 °च); B2 3 4 Dn1 T2 M3 अविस्राव्यं; D6 अति°; G1 असित्राव्यं (for अनिस्राव्य).

38 ᵃ) K2 Da2 सदा तेन; K4 पदार्थीन् (sic), V1 तपात्वेन; B1 सदान्वेन; Cv °त्वेन (as in text). K1 तदान्वयामे भीतिश्च — ᵇ) K7 3 4 V1 B Da Dn D7 3 (sup lin) 6 नियते(D3 °तो)दु; D3 (orig) 5 विवदेदु; D1 3 निवदन् (D3 °दन्); D7 T G M1 3. 4 निर्वपेद्, M2 निर्विवेद् (for निवदन्). M1 भूम्यन परान् D1 corrupt, Cv निपसेज्जन्यनंतरे. — ᶜ) K3 5 V1 B2–3 Dn2 D6 T2 G2 प्रतीघातं; K1 D7 3. 5 प्रतिघात; B6 1 Da Dn1 D7 T1 G1. 3. 4 M प्रतिघात (for प्रतीघात°) K1 परास्याजौ, D1 पुरस्याजौ, D7 S (except M2) परस्यादौ (for °स्याजौ) — ᵈ) K3 4 V1 B Dn D2–6 मित्रकार्ये; D7 S युद्धकाले; D3 मित्रकाले (for °काले) K3 Dn2 D2–3 7 T1 G3–4 सुपास्थिते; D3 स्युप°; T2 G1 M1 उप° (for ऽप्युप°)

39 ᵃ) M1 दुमाणां (for दुर्गाणां). D1 चाभितो;

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम् ॥ ४०
प्रकण्ठीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तथा ।
आपूरयेच्च परिखाः स्थाणुनक्रझषाकुलाः ॥ ४१

कडङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थं पुरस्य ह ।
तेषां च द्वारवद्गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४२
द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ४३

C. 12. 2640
B. 12. 69. 46
K. 12. 69. 46

D7 T1 G2 4 त्वमितो; G1 M1 श्रमितो (for चा°) — b) D5 प्रचरयेत्; D7 S (except T2) प्रयोज° (for प्रकार°). — c) G1 (before corr) -वर्गाना (for -वृक्षाणां) — B1 D2 om. (hapl) 39d–40a V1 reads 39d–40a on marg — d) B2 चैत्र (for चैत्य) D2 -वृक्षं (for -वृक्षान्). T2 G1 विसर्जयेत् (for विव°)

40 B1 D2 om. 40a (cf. v l. 39) V1 reads 40a on marg — a) K5 प्रवृत्तानां; D1 °द्धाणां D7 S द्रुमाणां च (for च वृक्षाणां) — b) Bo 2-5 Da Dn D5 शाखां (for शाखाः) B1 पृच्छादयेत; M1.2 4 संछे° (for प्रच्छे°) K1 तु वा, Da सदा, D1 तदा (for तथा) D2 शाखामूलं प्रच्छेदय (sic) — c) K3 Da1 वर्जम्, Dn2 D5 त्याज्यम् (for वर्ज्यम्) — d) K1 G1 पुत्रस्य, Dn2 पात्रस्य (for पत्रस्य) — After 40, D7 S ins

163* दैवानामाश्रयाश्चैत्या यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
पिशाचपन्नगानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ।
रौद्राणां चैव भूतानां तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ।
श्रूयते हि निकुम्भेन सौदासस्य बलं हतम् ।
महेश्वरगणेनेन वाराणस्यां नराधिप । [5]

[(L. 1) D7 T1 G3 4 देवानाम् M2 आश्रयाद् (for °श्रयाद्) — (L. 3) T2 G1 अपि, M2 चापि- (for चैव) — (L 4) M1.2 4 [s]पि- (for हि) G1 महद् (for हतम्) Cv post half as above — (L 5) T2 M2 वाराण्यां (for वाराण्स्यां)]

— After 40, Bo Da read 64acd for the first time, repeating it in its proper place

41 Bo Da read 41a twice — a) K1 प्रकर्षी, K2 पताका; K3 प्रकोंडी, K4 प्रगुंटी; K5 प्रकांडा, Bo (first time) B2 5 Da1 (first time) Da2 (both times) Dn D2 5 6 Ca n प्रगंडी, Bo (second time) 4 प्रकर्षी, B1 पर्ष्मी; B2 प्रगंडी, Da1 (second time) प्रकर्डी, D1 प्रकर्टी, D4 प्रकगटी (sic), D7 प्रकीर्णं, D5 प्रकांडी, T1 G1.3.4 प्रकुंठी; T2 प्रकुणी; G2 प्रकुंठं; Cv प्रस्पण्डी, Cb प्रकण्ठी (as in text) G2 साम्यम् (for सम्यग्) — After 41a, Cap cites 64acd (with var) — b) Da1 प्राकाशम्; Da2 D6 7 T1 G आकाश (for आकाश) K1.3 D1 T2 M जननीस्, B1 Dn2 D5 -जननीं, Da D7 G3 जननीम्, D2 -जीवनीम्, T1 G2 जननीं, G1 जपनीस्; G4 जीवनम् (for -जननीम्) ⊕ Cn प्रगण्डी । दुर्गप्राकारमित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । Cv आकाशजननी । अन्तःस्थितानां कदाचिद्बहिर्निःसरणायावकाशप्रदा प्रस्पण्डी ईषद्रप्रखण्डनेन कृतसूक्ष्मद्वाराणि । ⊕ Dn D2.6 M2 तदा (for तथा) Cnp षाड्गुण्यं सत्रिवर्गकम् (= [var] 64a) — c) D1 आपूरयेश्च, D2 °यच्च K1.2 5 B (except B2) Dn D2 5 6 M2 परिखा, V1 परिवा, Da2 परिया, D1 परिख्या, D4 परिया, D7 G1 परिवा; T G2-4 M1 3 4 परिखा (for परिखा) Cv cites परिखाम् and आपूरयेत् — d) K4 D1 स्थाणु-, G1 स्थान (for स्थाणु) Ca cites स्थाणु K1 Da1 -कषा कुला, K5 V1 B (except B2) Dn D2 5 6 G2 -झषा(V1 °ष्मा)कुला (Dn2 °ल); D1 -कुपाकुलान्, D5 °झषाकुला (for -झषाकुला) M2 स्थाणुरकंझषाकुला

42 a) K4 कंटक, K5 V1 B Da Dn D5 मकर; D1 कम्रक-, D2 3 - पद्मग, D4 काडग; D7 T1 G2-4 कुलिक, D5 करंक, T2 कुलिंग, G1 कुलिंगा, M1.3 कलिक-, M2 4 कटक- (for कडङ्ग-) Ś1 K1.4 D1-3 5 8 M2 -द्वारकानि (for °काणि) Cn v मड्ड्दद्वारकाणि स्युर्. — b) K2 5 B1 उच्छ्वासार्थं, D2 दया सर्वं- (sic), D2.6 दया मर्वं, D3 m यानि सर्वे- (for उच्छ्वासार्थं). K1 हा, K2 V1 Bo 2-5 Da Dn D4 6 7 T1 G2-4 च; K4 D2 2 6 M2 हि; K5 M1 3 4 तु; B1 वा; T2 G1 वै (for ह) — V1 reads 42c–50b on marg — c) D7 तद् (for च) Cnp तेषां चाचारवद्गुप्ति — d) Ś1 K1.4 D2 सर्वामना (for °त्मना)

43 D5 om 43 V1 reads 43 on marg — a) V1 G1 पुरस्यैव (G1 °व), T2 पुरस्याय (for गुरूण्येव) — b) D5 द्वाराणि (for यन्त्राणि) Ś1 K1.2 D1 तदा; V1 नृप, T2 G1 (sup lin as in text) सुध (for सदा) — c) D2 7 M1 शतघ्नींद्र — d) D1 स्वाधी नीति च; D7 T1 G °नाश्च (D7 °नाश्च, G1 °नाष्ठ)व, T2 स्वाधिनश्चैव, M1.2 4 स्वाधीना एव, M2 °नानेव (for °नानि च)

C. 12 2541
B. 12 69 46
X 12. 68. 50

काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्कृतान्पूर्वं पयोर्थिभिः ॥ ४४
तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः ॥ ४५
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद्गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिकम् ॥ ४६
कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः समाहितः ।
गृहाणि च प्रविश्याथ विधेयः स्याद्धुताशनः ॥ ४७
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य वै ॥ ४८
भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ४९

---

44 V1 reads 44 on marg — [a]) K3 4 D1 चानि हार्याणि; Dn2 (before corr) चाभिहार्हाणि; D7 S निर्हं (T2 G1 च ह्र)रेच्चैव (for चाभिहार्याणि) — [b]) B1 (marg as in text) खातयेत्, G1 कार° (for खान°) — [c]) M1 तदा (for तथा) D8 कुर्यान् (for कूपान्) — [d]) K3 D5 कृतान्पूर्वं-, K5 V1 B Da Dn D3 m 6 कृतपूर्वान्, D1 कृत्वा पूर्वं, D2 5 8 M2 कृतान्पूर्वान् (for °न्पूर्वं).

45 V1 reads 45 on marg. — [a]) D2 -च्छतानि; D4 -च्छिन्नानि; D8 क्षन्नाणि (for च्छन्नानि) — [b]) D8 कपेन (for पङ्केन) N (except Ś1 D8) T1 G3-4 [अ]थ, T2 G1 [ए]व (for [अ]पि) D8 पलग्नय (for प्रलेपयेत्). — [c]) Ś1 K1 D8 निर्दहेच्च, K3 4 D1, 4 T2 M1, 3, 4 निर्वहेच्च (K4 D4 °श्च), D7 T1 G1 3 4 निर्वपेच्च (for निर्हरेच्च). Ca cites निर्हरेत् V1 B Da2 Dn D6 मासि (for मासे) — [d]) G1 भयान् K3 5 D4 पुरान्; V1 Bo 1, 3, 5 M तदा, B2 4 Da Dn D6 तथा, D2, 3 5 पुरे, D7 T G पुरा, D8 पुर (for पुर)

46 V1 reads 46 on marg — [a]) D1 नक्तयेव; M1 नक्रमेव (for नक्त°) B1 3 5 Da तु (for च) K4 भक्त्यानि; D1 भूतानि (for भक्तानि) — [b]) D1 पापयेत, D7 T1 G1, 3 4 M4 पाचयीत, M1 वायचेत (sic) (for पाचयेत). Ś1 नचधिप (sic), K1, 2 4 B2 D1 7 8 G2-4 M1-3 नराधिप — [c]) T2 G1, 2 [अ]ग्नि D3 5 मोहाद् (for गेहे) K6 V1 B Da Dn D2 3 m 6 M न दिवा ज्वालयेदग्निं (B2 M4 °द्गृहे; M1-3 °द्गेहे) — [d]) K2-4 D1, 4 [अ]ग्निहोत्रिणं; V1 D6 °होतृक, B1 4 Da Dn2 D8 °होत्रकं, D7 T G2-4 M1-3 °होत्रिणां, G1 °होत्रणा, M4 °होशन (for °होत्रिकम्) — After 46, D7 S (except M4) ins

164* यथासंभवशैलानि चेष्टकानि च कारयेत् ।
मृण्मयानि च कुर्वीत ज्ञात्वा देशे बलाबलम् ।

[(L. 1) D7 G1 M1 3 चैष्टकानि, M2 पेष्ट° (for चेष्ट°). ꣸ Cv ममो सति शैलानि चेष्टकानि च कारयेत ।꣸ — (L 2) M1-3 मृन्मयानि. T2 G1 M2 देश (for देशे)]

47 M4 om. 47 V1 reads 47 on marg. — [a]) K1 2 D1 कदरारिष्ट, K3 T2 M2 कर्मारादिष्ट, K4 कर्द्रे रारिष्ट; D7 T1 G2 कर्मकारिष्ट (for कर्मारा°) Ca cites अरिष्टशाला Cv as in text — [b]) D1, 2 T2 G1 ज्वलद ग्नि (for ज्वले°). B1 अग्निं, D1 2 6 अग्नि K1 D8 समाहिता, V1 B Da Dn D2 3 5-7 S (M4 om) सुर क्षित (Da1 °ता) (for समाहित) — [c]) K3 V1 Bo 2 4 Da1 D2 प्रविश्यांतर्, K5 B3 5 Dn D3 5 प्रवेश्यां तर्, B1 प्रविश्यायुर्, D6 प्रवेश्योतं, D7 T G प्रवे- श्याथ (for प्रवि°) M1, 3 गृहाणि प्रविवेश्याथ — [d]) K3 B (except B3) D4 7 T1 G2-4 M1-3 निचेय., D6 विधि य, T2 G1 विशेय (for विधेय) Cv पिधेय स्याद्धुताशन .

48 V1 reads 48 on marg — [a]) K5 V1 Bo, 2, 3 Da Dn2 D2-6 T1 M1 3 4 महान् (for महा) M4 हि दह (for दण्डश्च) Da1 तस्यास्य (for तस्य स्याद्) — [b]) Da1 तस्य; G1 अस्य (for यस्य) D8 M1 3 वैदिका (for वै दिवा). K3 5 D2-5 ज्वलेत् (for भवेद्). — [c]) T2 प्रशोपयेद् (for प्रघो°) B1 तथैव Da1 D6 8 प्रघो(Da1 °दो)पये तथैव च — [d]) K3 रक्षार्थं च (for रक्षणार्थं). K4 परस्य (for पुरस्य) V1 Dn च (for वै)

49 V1 reads 49 on marg — [a]) K3 भ्रक्रियांश्, V1 B1 (marg as in text) चाक्रियांश्, D7 T1 G2-4 च यतींश्; D8 चक्रकांश्; T2 चक्रिकांश्, G1 चाक्रितांश् (for °कांश्) Ca cites चाक्रिक — [b]) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 S क्लीबोन्मत्तान्, D1 क्षीरोन्मत्तान् (for क्षीबो°) D1 8 कुली(D8 °सी)लवान् (for कुशी°). — [c]) K3 D2-5 बहि, V1 राजा न (sic), B1 बाह्य; T2 न सत्-; G1 असत्- (for बाह्यान्) Bo 2 6 Da2 कुर्युर् (for कुर्यान्). D8 रथश्रेष्ठ, M4 नृप° (for नर°) — [d]) D2 दोपा ये स्युर् D7 T1 G M1-3 ते शठा, T2 ते रता, M2 वैशना (sic) (for तेऽन्यथा)

50 Before 50, K4 ins भीष्म उवाच V1 reads

चत्वरेषु च तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्हवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ५०
विशालान्राजमार्गांश्च कारयेत नराधिपः ।
प्रपाश्च विपणीश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५१
भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।
अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ५२
परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीः संकटानि च ।
न जातु कश्चित्पश्येत्तु गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५३
अथ संनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ५४
अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च संचयान् ॥ ५५
आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्मणाम् ।
संचयानेवमादीनां कारयेत नराधिपः ॥ ५६ C 12. 2653 B 12 69 58 K 12 68 63

50[ab] on marg — [a]) Da1 च्चरेषु, D1 चतुरेषु, G1 चत्वारेषु (for चत्व°) Ś1 K1.2.4 D1-3.5 च सर्वेषु, B2 Da Dn D4.6-8 S [अ]थ तीर्थे (Da2 °रे, D5 °थे)षु (for च तीर्थेषु) — [b]) G1 महात्सु — [c]) K2.3.6 B1 Da Dn D4.6-8 T G2-4 M2.4 यथार्थं, G1 यथार्थे, M1.3 मयार्थं (for यथार्हं) K4 D2.3.5 G1 M2 वर्णे, K1 D1.2 -वर्णान्, B1 वत, D1 -वर्णा (for -वर्णं) K5 D2 प्रणिधीन्, D4 प्रणीधीन् (for प्रणिधिं) Cv as in text — K3 om. 50[d] — [d]) V1 B2 Da Dn D6.8 सर्वस्व (for सर्वत्र) B1 D7 T1 G3 पार्थिव, D1.8 पार्थिवा, M पांडव

51 [a]) K4 विशालां Ś1 K2.4 D1 -शालांश, K1 -शालान् (for -मार्गांश्) — [b]) V1 B (except B2) Da Dn D5 कारयीत, D3 G1 कामयेत (for कार°) D3 नराधिप — [c]) K1.3 विपर्णीश्; K3 V1 Bo 2-5 Dn1 D2.8.5 °णाश्, B1 °णेश्, Dn2 D6 °णाश्, D1 विवर्णाश्, D3 विपुलाश्, T2 G1 विपणिश् (for °णीश्) Cv as in text — [d]) K3 B Da Dn2 D5 M1.2 समा विशेत्, D4 °चरेत् (for °दिशेत्)

52 [a]) V1 भाडागारानायुधागारान् (hypermetric), B1 °न्युरागारान् — Ś1 reads 52[cd] on marg — [b]) V1 B Da Dn D2.3.5.6 योधागारान् (for धान्या°) M2 om. (hapl.) from श्च up to गारा (in 52[c]) — [c]) Ś1 K1.4 D1 अश्वागार (for °गारान्) D1 -गजागारा, D2 °गार- (for °गारान्) — [d]) K1 धनलाधिकरणानि च (hypermetric)

53 [a]) Ś1 D1 T1 G3.4 परिघाश्; K1-4 परिघाश्, K5 B1 D2.3.5 °खांश्; D4 °घाश् (for °खाश्) D5 कर्तव्या°, M राजेंद्र (for कौरव्य) — [b]) K3 Da1 D2-8 प्रतोली; Da2 प्रतिली, D1 प्रतीलो; T1 G2.3 M1.3.4 प्रतोळी; G1 प्रतोळि, G4 प्रतोळिः, M2 प्रतोली°; Ca प्रतोली (as in text) K1 मकतानि, K4 Da शाकटानि, K5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6 निष्कुटानि (for संकटानि) Ca cites निष्कुटः T2 प्रतोलीश्चैव संकटान्, Cv प्रतोलीर्निष्कुटानि च — [c]) Bo 5 कस्यचित् (for कश्चित्) K3.5 Bo 3-5 D2-5.7 S पश्येत (for पश्येत्तु) V1 B1.2 Da Dn D6 न जात्वन्य- (V1 °न्यत्) प्रपश्येत

54 D1 om. 54[a]-55[b] — [a]) K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2-6 अर्थं (for अथ) K5 सचयन, B1 सानिचय, Da1 सचिन्वय, D7 T1 G2-4 यन्निचय; T2 [प्र]पा निचय (for संनि°). — [b]) K1 पार, K4 पर (for पर) Ś1 K1.4 -बलान्वित; V1 B2 Da Dn1 T2 बलार्दन (for °र्दित). — [c]) D4 तैल K5 D2.3.5.7 सम्यग्, D3 शस्यम् (for सस्यम्) V1 Bo 2-5 Da Dn D6 तैल वसा मधु घृतम्, B1 तैलं च सामन्त्रघृतम् (sic)

55 D1 om. 55[ab] (cf. v. l. 54) — [a]) K5 अगार- B2 m तुप, D4 तुप, M1 तूश, M3.4 तुश (for -कुश). G1 मुंचाचाना (sic) — [b]) D8 पलाश K2.3 V1 B Da2 Dn D2.3.5 T2 G2 M1.3.4 -शरवर्णिना; Da1 °वर्णना, D8 °वर्णिबे; Cv क्षारपर्णिनाम् (as in text) — [c]) K1 D4 यवसै(D4 °सें)धव, K2.4 B1 D6 °सैं(D6 °शें)धन, Dn2 °सेधन, D1 अथ सैंधव (for यवसेन्धन) Ca cites यवसम् D7 T1 G2-4 -दुग्धाना (for दिग्धाना) ❀ Cn दिग्धानां विषाक्त बाणानाम् । ❀ — [d]) K3 कारयेत्तत्र, V1 B Da Dn D2.3.5.6 °यीत च, D1 °ये नव; D3 °येतश्च (for °येत च) K1 सश्चयान्, K4 शशयान् (for संचयान्)

56 [b]) K1 शाक्त्यष्ट; K4 D2.4.7 T1 G1.3.4 शक्त्यष्टि-; B1 शाराणां; D1 शक्त्टि- (for शक्त्यृष्टि) K5 V1 B3.4 D3 -प्राश, B1.2 D4 पाश (for -प्रास) V1 B Da D1.7 T G1.3.4 M1.3 -चर्मणा; Dn G2 -कर्मणा (for -वर्मणाम्) — [c]) Da1 संचयान्येवम्, G1 सचय चैवम्. — [d]) B (except B2) Dn D6 T1 कार यीत (for °येत) D1 नराधिपा; G3 °धिप

57 [b]) Da विविधानि (for च फलानि). D8

C 12. 2654
B 12. 69. 59
K 12. 68. 64

औपधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५७
नटाश्च नर्तकाश्चैव मल्ला मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ५८
यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतो वापि मन्त्रितः ।
पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत तान् ॥ ५९
कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसंचयैः ।
मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६०
निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
गतानृण्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रेषु दर्शितम् ॥ ६१
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चापि निबोध मे ।
आत्मामात्यश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६२
तथा जनपदश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६३
षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गमपरं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुनक्ति महीमिमाम् ॥ ६४

मूलानि नृयालरति (sic) — c) K5 D1 वैद्याश्च; G1 वैश्यान्वै; M4 वैद्याश्च (for वैद्यान्वै). B1 विविधांश्चैव वैद्यान्वै ✽ Cn चतुर्विधान् विपशल्यरोगकृत्याहरान् । ✽ — d) D1 संगृह्णीयान् B3 Da अशेषत°.

58 a) K1 4 Da D3 6. 8 नटांश्. K1 नतकश्, K4 D8 नर्तकांश्; B (except B1) Da नर्तनाश् (for °काश्) — b) Ś1 K1 सर्वं; K2 D1 सर्वा, K3–5 D8 मल्लान्; B3 मल्य (for मल्ला) — c) Dn1 D6 शोपयेयु°, D1 शोभवेयु° (for °येयु°). K1 D1 परवरं, B1 पुरवरां; D4 पुरघ* (for °वर) — d) K1 मोच येयुश्, B1 साद° (for मोद°)

59 D1 om 59^{a}–60^{b} — a) V1 तत (for यत°) B1 D7 T G श्चापि (for च्चापि). — b) B1 D8 नृत्यतो (for भृत्यतो) K3 D4 7. 8 S (except T2) वाथ, K5 V1 B2 3 Da Dn D6 [ऽ]थापि, D2 3 5 [ऽ]प्यथ (for वापि) K5 D2 M1 3 4 मन्त्रिण° (for मन्त्रित°) — c) D3 3. 5 चो(D2 चौ)रेभ्यो (for पौ°). K4 नृपतीर्; D2. 3 5 °तिर् (for °तेर्) D7 S (except T2) वाथ (for वापि) — d) Ś1 K2 स्वाधीनं; K1 4 °नां, T2 स्वतीर्थान्, G1 स्वकीयान् (for स्वाधीनान्) K3 D4 कारयेत्तत°; K5 °येत्तु तान्, V1 B Da Dn D2 3 5–7 T1 G1. 3 4 °यीत ता(Da था)न् (for °येत तान्) D8 स्वाधीनात्कारयेत्सवान्, M4 °नेव कारयेत्.

60 D1 om. 60^{ab} (cf v l 59) — a) K5 कृति, B0 3 Dn M1–3 कृत (for कृते). B0 Dn1 -कर्माण; B2 कर्मणां, Da2 कर्माणि, Dn2 -कर्मणां; M1 कर्मश्च, M3 -कर्मणश्च (for कर्मणि) D6 राजेंद्र°; D7 T G राजा तान् (for राजेन्द्र). — b) D2–5 G1 पूरयेद् (for पूज°) — c) K2 4 D1 पानेन च, K5 V1 B Da Dn D2 3 (sup lin). 6 दानेन च; D7 T1 G2–4 माननेन (for मानेन च). D1 यथार्हेन. — d) Ś1 K1 T2 सत्वेन, V1 D8 शांत्वेन (for सान्त्वेन) D1 om विविधेन च

61 D6 om 61^{a}–62^{b} — a) D1 om. from तु up to वा (in 61^{b}) K3 V1 D2 3 5 च (for तु) — b) D8 तु; T2 हि (for वा) D4 कुरुनदन — V1 reads 61^{c}–63^{b} on marg K2 4 D1 repeat 61^{cd} after 63^{ab} — c) Da1 गतानृणो; Dn1 ततोनृणो, Dn2 ततोरण्ये; Cv गतानृण्यो (as in text) D1 राज्ञा. — d) D7 S दर्शनं; D3 दभित (for दर्शितम्) K3 V1 B Dn D3 5 तथा शास्त्रे निदर्शित (K3 °र्शनं; V1 D3. 5 °र्शनं); K6 Da D2 4 यथा शास्त्रनिदर्शनं (Da °न)

62 D6 om 62^{ab} (cf v l 61) V1 reads 62 on marg — a) M1. 3 राज्ञा. Da1 D1 4 8 रक्षाणि; Ca रक्ष्याणि (as in text). G1 राज्ञा सप्तेरवक्ष्याणि (sic). — b) K2 V1 B Da Dn D2 3 5 7 S चैव; K5 वाचा (for चापि) B1 विबोध (for निबोध) B1 वे (for मे) — c) Dn1 D6 [अ]मात्याश्. M4 कोशं (for कोशश्) K3 5 V1 B Da Dn2 D3 5 आत्मामात्या(Da °त्यां)श्च कोप(K3 5 °शा; B2 °पा)श्च; D2 आमात्याश्चैव कोपश्च — d) M1 दंड्यो; M3 दड्ये (for दण्डो) K1. 4 B D (except Dn) S ह (for हि)

63 V1 reads 63^{ab} on marg — a) Ś1 K1. 2 4 D1 यथा, K3. 5 D4 ततो (for तथा) V1 B (except B3) Da2 Dn D2 3 5 6 M1–3 जनपदाश्; D7 °पद (for °पदश्) Da चापि (for चैव) — b) M3 पुरा च. D8 कुरुनंदन° — After 63^{ab}, K2 4 D1 repeat 61^{cd}. — c) B0 सर्वात्मकं; Da समा°; D8 सप्तांगकं (for सप्तात्मकं). — d) D8 प्रतिपाल्यं; G1 परिपाल्य- (for °पाल्य) Da समंततः (for प्रयत्नत°)

64 B1 om 64^{ab} B0 Da read (for the first time) 64^{acd} after 40 and Cap after 41^{a}. — a) B4 षड्गुण्यं, Da1 (first time) षाड्गुण, Da1 (second time) षड्गुण (for षाड्गुण्यं) B0 Da (all first time) Cap np सन्निवर्गकं (for Cap np, cf. v. l 41), B3 4 D2 3 5 च

षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
संधायासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ॥ ६५
विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ६६
त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गमपरं तथा ॥ ६७
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६८ C. 12. 2565 B. 12. 69 70 K. 12. 68. 61

नरश्रेष्ठ, Da1 (second time) च त्रिवर्गश्च, Da2 (second time) lacuna (for °र्गं च) — b) Bo 3 4 D8 6 T2 परम, D8 -शमन (for अपर) V1 B2 5 Da Dn D2 6 7 T1 G2-4 M2 4 त्रिवर्गपरम तथा — c) G1 परम (for पुरुष) M4 व्याघ्र — d) Ś1 K4 D1 इह (for इमाम्) V1 Bo (both times) 1-- Da (both both times) Dn D2 3 6-7 S Cap स मुक्ते पृथिवीमिमा

65 a) K1 इह (for इति) D2 य प्रोक्तुं (for य प्रोक्त) — b) K1. 5 B (except B1) Dn D2 a. 5 6 मथानामनम् (for संधाया°) V1 D7 T1 G2-4 [प]त्र (for [प]व) Cv संधानामनमित्येव — d) B1 यात्रा सपरिगृह्य च; T2 G1 यात्रासनमयैव च (sic)

66 a) K4 D1 निगृह्य (for विगृह्य) Cv विगृह्यासनम् (as in text). V1 B2 D7 T1 G2-4 इत्येव — b) Da1 D1 G1. 2 M यात्रा, D3 यथा (for यात्रा) Cv cites यात्रा Cv सपरि° (as in text) T2 यात्रासु परिगृह्य च — c) Da द्विधा- (for द्वैधी) B2 D2 3 4 होषा, Da तेषां (for [अ]न्येषां) — d) Da परस्पर, T2 G1 परस्य वा Cv as in text

67 a) B1 त्रिरमह्, Dn2 त्रिवर्गं (for त्रिवर्गश्च) D4 om (hapl) from पि up to धर्मश्चा (in 68a) — After 67a, T2 G1 ins

165* तन्निबोध युधिष्ठिर ।
वदिष्यामि महाबाहो

— b) V1 तद् (for तम्) — c) Ś1 K1 4 B2-4 D5-8 T1 G1. 2 4 क्षयस्थान (Ś1 K1 D1 °नम्), K3 क्षयथाव, K4 क्षयस्थानाच्, B3 क्षयस्थान्, D2 2 5 क्षय स्थानं (for क्षय स्थान) D2 3 6 वृद्धि (for वृद्धिश्च) — d) V1 B Da Dn D6 7 T G M2 त्रिवर्गं (G1 °र्गं) परमस्त(B3 G1 °मं त)था, M1. 3 4 °र्गं प्रथमस्तथा — After 67, D7 S ins

166* धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गो वै सनातन ।
मन्त्रश्चैव प्रभावश्च उत्साहश्चैव सात्त्विक ।
शक्तित्रय समाख्यातं त्रिवर्गस्य च तत्परम् ।
कार्यं च कारणं चैव कर्ता च परिकीर्तित ।

एतत्परतरं विद्यात्त्रिवर्गादपि भारत । [5]
सर्वेषा च क्षये राजन्यस्त्रिवर्ग सनातन ।
सत्त्व रजस्तमश्चैव त्रिवर्ग कारणं स्मृतम् ।
तेमात्यन्तविमुक्तश्च मुक्त पुरुष उच्यते ।
कार्यस्य सर्वथा नाशो मोक्ष इत्यभिधीयते ।
तेन मोक्षपरश्चैव देवदेव पितामह । [10]
तुष्टयर्थस्य त्रिवर्गस्य रक्षामाह नराधिप ।
जगतो लौकिकी यात्रा यत्र नित्य प्रतिष्ठिता ।

[(L 1) M1. 3 धर्माद्य T2 G1. 2 M2 धर्मार्थाश्च यानाश्च (for the prior half) — (L 2) M4 मन्त्राद्य T2 M2 4 तान्त्रिक, G1. 2 M2 तन्त्रिक, M1 तान्त्रिक (for तान्त्रिक) — (L 3) G2 तत पर (for च तत्परम्) — (L 5) D7 T1 G3. 4 विदुस् (for विद्यात्) T2 त्रिवर्ग परम तथा (for the post half) — (L 7) G1 M2 सर्व (for सत्त्व) T2 G1 करण (for कारण) — (L 8) Cv मुक्त पुरुष इष्यते (for the post half) — (L 9) G1 M2 कार्यश्च (for °स्य) T2 G1. 2 M2 सवथा (for सर्वथा) — (L 10) D7 T1 G3 4 चैव (for चैव) M न मोक्षपरमश्चैव (for the prior half). — M1 om line 11 — (L. 11) G1. 2 M2 तुष्यतस्य, M3 4 तुष्टयर्थं च (for °र्थस्य) M4 त्रिवर्ग च T2 G1 M3 4 पितामह (for नराधिप) — (L 12) G1 प्रतिष्ठिता]

68 D4 om धर्मश्चा (cf v 1 67) — a) K3 M1. 3 धर्माद्य D7 T G धर्मोर्थश्चैव कामश्च — b) K3 D2-5 च (for ऽथ) D2 3 6 कामत (for कालत) D7 S सेवितव्या स्वकालत — After 68ab, D7 S ins

167* सेवा धर्मस्य कर्तव्या सतत भूतितत्परै ।
पुरुषैर्नरशार्दूल तन्मूला सर्वथा क्रिया ।

[(L 1) G1 भूतिवत्सरै, G2 भूरितत्परै (for भूति°) — (L 2) G1 सर्वथा]

— c) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 G2 च (for हि) Da1 M महीपालाद्य, D6 महीपाल — d) D7 S चिरं रक्ष(M °क्ष)ति मेदिनीं — After 68, D7 S ins

168* य कश्चिद्धार्मिको राजा स विपक्षोऽपि भूपति ।
अर्थकामविहीनोऽपि चिरं पालयते महीम् ।

C 12.2566
B 12 69.71
K 12.68 82

अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।
यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥ ६९
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पालयित्वा तथा पौरान्परत्र सुखमेधते ॥ ७०
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

---

69 [a]) M1 यस्मिन् (for अस्मिन्). V1 lacuna, D7 T G1 3 4 हि, G2 [s]पि (for च) K5 V1 B Da Dn D2 6 श्लोकौ द्वौ; D3 (before corr as in text) 5 7 S (except M2) द्वौ श्लोकौ (for यौ श्लोकौ) — [c]) K4 यादवे ; D4 यौ कुन्ती (for यादवी). Ca v as in text — [d]) M भारत (for तावपि) V1 B Da Dn D6 तावपि श्रोतुमर्हसि (by transp).

70 [a]) B1 Da सर्वाणि कर्माणि, D2 3 5 कार्याणि सर्वाणि (by transp), D7 S कार्या(D7 T1 G2 कर्मा) णि धर्मेण — [b]) K5 D3 सपाद्य; B1 पाल्यां च (for सपाल्य). — [d]) K3 5 D2–5 अश्नुते (for एधते).

71 [a]) Ś1 K1 2 4 D1 राजन्; D2 राज्ञा (for राज्ञ) — [b]) D7 S कृतै (for अपि). — [c]) D2–5 8 अपालिता, D7 S सुपालिता (for अपा°) V1 B Da Dn D6 सु(Da स्व)पालितप्रजो य· (B1 °यत्न·) स्यात् — [d]) K5 D2–5 सर्वे· (for सर्वा). K2 3 ·विनाकृत V1 B Da Dn D6 7 S सर्वध(M1 3 °क)र्मैवि(D7 S °कृ)देव सः; D8 सर्वधर्मनिराकृता·. — After 71, D7 S ins

169* श्लोकाश्चोशनसा गीतास्ताश्निबोध युधिष्ठिर ।
दण्डनीतेश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ।
भार्गवाङ्गिरसं कर्म षोडशाङ्गं च यद्बलम् ।
विष मायाश्च दैवं च पौरुषं चार्थसिद्धये ।
प्रागुदक्प्रवणं दुर्गं समास्थाय महीपति· ।
त्रिवर्गत्रयसंपूर्णमुपादाय तमुद्वहेत ।
षट्पञ्च च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपति· ।
त्रिवर्गैर्दशभिर्युक्त· सुरैरपि न जीयते ।
न बुद्धिं परिगृह्णीत स्त्रीणां मूर्खजनस्य च ।
दैवोपहतबुद्धीनां ये च वेदैर्विवर्जिता· ।
न तेषां शृणुयाद्राजा बुद्धिस्तेषां पराङ्मुखी ।
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ते जलबिन्दुवत् ।
विद्वांस· प्रथिता ये च ये चाप्ता· सर्वकर्मसु ।
युद्धेषु दृष्टकर्माणस्तेषां च शृणुयान्नृप· ।
दैवं पुरुषकारं च त्रिवर्गं च समाश्रित· ।
दैवतानि च विप्रांश्च प्रणम्य विजयी भवेत् ।

[(L 1) M4 श्लोकांश्च. M4 गीतास्. — (L 2) M3–4 ये (for यत्) — (L 3) Cv cites prior half as above M1 षोडशाश्च, Cv °शाङ्ग (as above) — (L 4) T2 विष्णु (for विष) D7 T1 G1 3 4 माया (for मायाश्च) Cv विषधृता च दैव च (for the prior half) T2 G1 चात्म- (for चार्थ) — (L 5) D7 दुर्ग्य (for दुर्गं) D7 T1 G1 3 4 महीपते (for °पति) — (L 6) D7 T1 G3 4 त्रिवर्गं यत्र सपूर्णम् (for the prior half). M1 3 4 आपदा यत् (for उपादाय) — (L 7) Cv cites prior half as above — (L 8) D7 T1 G1 3 4 जीयते (for जीयते). — (L 9) G2 परिगृह्णीयात् (for °गृह्णीत) — (L 10) D7 G3 देवैर् (for वेदैर्). — (L 11) T2 राजन् (for राजा). — (L 12) M1 3 स्त्रीविधेयानि (for स्त्रीप्रधानानि). — (L 13) T2 G1 मूर्खामात्याभितप्तानि (for the prior half). — (L 15) G1 युद्धेषु (for युद्धेषु). T2 G2 M3 दुष्टकर्माणस्; G1 दृष्टकर्माणि (for °कर्माणस्). M1 3 नृप. — (L 16) M1 3 4 पौरुषकार (for पुरुष°).]

Colophon om in V1 B Da Dn D6. ❀ Gn अत्राध्याय केचित्समापयन्ति । ❀ — *Sub-parvan* Ś1 K D1–5 7 T2 G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* D4 राज्यस्थितिकथन; D7 T1 G2 M3 शत्रुवर्गोच्छेदयुक्ति·, G4 शत्रुवर्गोच्छेदन. — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 70, D2 3 67. — *Śloka no* Dn1 73

७०

युधिष्ठिर उवाच ।

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्ध्यै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥ २

दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ ३

चातुर्वर्ण्ये स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ४

सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ५

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ६

दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ७

भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८ C 12. 2676 B 12. 69. 81 K 12. 69. 8

70

1 D3 om. 1 with ref — b) K4 समतौ, D2 3 6 समस्यौ, M1. 4 समन्त्रं (for समस्तौ) Bo 3-5 तथा (for अपि) — c) K2 D2 3 6 किं कस्य (by transp), D4 तस्य किं, D7 S तत्र किं K3 D1. 6 कुरुत (for कुर्वत). K6 V1 B Da D3 4 सिध्येत्, Dn सिद्धिं; D2 सिध्ये, D7 S सिद्धिस् (for सिद्ध्यै) — d) K3 D5. 6 वद (for ब्रूहि)

2 B1 D2 om. the ref — a) B2 M1 3 4 माहा भाग्यं Ś1 K3 4 D1. 4 6 दंडनीत्या, K1 °नीत्या (for °नीत्या) D7 T G M2 माहात्म्य दंडनीत्यास्तु (T2 G1 °तेस्तु, G2 4 °स्याश्च) — b) D1 T2 G1 3 M साध्य, T1 G2 4 साधं (for सिद्धैः) D2 सर्वैं, G3 द्रुमैं (for शब्दैः). K3 मद्वेतकैं; D2 3 सहेतुकैं — c) D3 शासंतो (for शंसतो) G1 शृणु मे सदायात्राजन्

3 = (var) 5 130 13 — a) K4 स्वधर्मेभ्यस्तु, D7 S स्वधर्मेषु (M2 °ण), D6 च धर्मेभ्यस्तु (for स्वध°) — b) K1 G1 चातुर्वर्णं; D1 °र्वर्ण्ये — K3 6 D1 T3 om. (hapl) 3cd — c) V1 M4 स्वामिन ‡ Cv अमस्यगिति पदच्छेदः । ‡ — d) V1 B1 6 Da धर्मेभ्यश्च, M2 अधर्मे च (for अधर्मेभ्यस्तु) K2 Bo च गच्छति, V1 B2 Dn D6 नियच्छति, B1. 6 D4 प्रय°, M2 न चे° (for च य°)

4 M4 reads 4ab twice — a) D8 G1 चातुर्वर्णे B1. 3 Dn2 D2 3 6 8. 8 स्वकर्मस्थे, Da1 G2 स्वधर्मस्थैर् (for °मस्थे) — b) Da2 मदाकरे, D8 मसत्वरे; M1-3 °कर (for °करे) — c) Da2 -क्षते (for कृते)

5 Da1 om 5ab — a) K1 सोम्ये, K3 G1 सोम; K4 साम्यैं[ ], K6 B1-3 6 Da2 Dn1 स्वाम्ये, V1 Bo 4 Dn2 D3 m माम्ये, D2 3 6 धर्मे, D6 मौम्ये, D8 सामे (for सोमे) — c) K1 धर्मे, K2 3 5 V1 B Dn D1-2 S (except M1 3 4) एव, Da एतत् (for देव) — d) D8 om सुख Ś1 K1. 2 Bo D1-2. 6 8 विधि (for विद्धि) Bo समाहित; Dn2 °हतं, D3 समोहित

6 = 5 130 15 — a) D4 om वा Da करण (for कारण) — c) K2 D1 मे (for ते) K4 मशय — d) Cited in Vikramorvaśīyam IV 8 2 (p 114, BSS Ed.)

7 =(var) 6 130 14 — a) K3 6 B (except B2) Da Dn D6 M2 दंडनीत्यां (for °नीत्या) G1 यथा (for यदा) — b) K4 कार्त्स्नेन D6 गम्यते (for वर्तते) — D7 G2 om (hapl) 7cd — c) S (except M2, G2 om) तत (for तदा) — d) K2 8 D2 G1. 3 4 M1-3 कालश्रेष्ठ, K4 D4. 6 काल श्रेष्ठ (D4 °ष्ठं); V1 कालज्येष्ठ, Bo 2 6 8 Da कालश्रेष्ठ; Dn D6 कालसृष्ट (for काल श्रेष्ठ) M4 स काल मप्रवर्तते

8 a) B Da Dn तत (for भवेत्) — c) M4 म तेषाम् (for सर्वेषाम्) — d) D2 धर्मे च (for नाधर्मे) K3 D2-5 मति (for मन)

9 Dn2 transp 9 and 10 — a) D8 योगक्षेम प्रवर्तत — b) B3 Da देवतानि (for वैदिकानि). V1

C 12.2577 B 12.69 82 K 12.69 9

योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥ ९
ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ १०
व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नाभिजायते ॥ ११
अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ १२
नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।
इति कार्तयुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १४
अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ॥ १५
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ १६
अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥ १७

B Da Dn D8 8 सर्वाणि (for कर्माणि) — K8 om (hapl) 9ᵈ–10ᵃ. — ᵈ) K3 4 V1 B1 2 Dn D1 6 M2 4 [त्र]पि, K5 D4 7 8 T1 G1 3 4 [त्र]धि; D2 3 5 द्वि-; T2 G2 [त्र]थ; M1 [त्र]प, M8 [त्र]व- (for [त्र]वि) B1 D8 गुणान्विता (D8 °ता); B4 °न्वित; T2 G1 °न्वित (for °न्युत)

10 K8 om 10ᵃ (of v l 9) Dn2 transp 9 and 10 — ᵃ) Dn2 कृतवश्च K4 न (for च) D8 गुणा (for सुखा). — ᵇ) Dn2 [त्र]पि, D7 T G2–4 M2 [त्र]थ, M4 च (for [उ]त) B1 सदा तदा (for निरामया) G1 प्रभवत्यनिरामया — ᶜ) B1 भवंत्युत; M4 प्रसीदति (for प्रसीदन्ति) — ᵈ) Ś1 स्वरवर्णा (for स्वरवर्ण). Ś1 K1. 2 D1 8 वै, M4 [उ]त (for च)

11 ᵃ) D2 8 (by corr as in text) 5 भय तत्र (for भवन्त्यत्र) — Bo 6 G4 om (hapl) 11ᵇᶜ — ᵇ) K1 नाल्पायुं — ᶜ) K8 D4 विवादा (for विधवा) D6 8 भवति. — ᵈ) D7 S नात्र (for नाभि) V1 B Da Dn D6 कृपणो न तु जायते.

12 ᵃ) = 12 29 132ᵃ. D1 अकृष्टपश्या; D8 °पंचम (sic). — ᵇ) D4 भवेति Ś1 K1. 2 Dn1 D2–5 G1 औपधयस् K8 तदा (for तथा). D8 भवत्यौपध मालिनी — V1 reads 12ᶜ–15ᵈ on marg. — ᵈ) V1 [उ]त (for च)

13 V1 reads 13 on marg. — ᵃ) D7 T1 G2–4 अधर्मो विद्यते नात्र — ᵇ) D4 धर्मा V1 Dn D6 केवलं, D1 केवला — ᶜ) K2 कांत; D2 7 कर्ता; D8 कार्ता-, D5 कार्त्र (for कार्त-). Ca cites कार्तयुगान् (as in text) V1 -युगान्धर्माद्, Dn2 -युगेनैतान्; D5 -युगाने तद्; G3 गुणानेतान् (for -युगा°) — ᵈ) K8. 5 B Da Dn D1 2 8 m. 5. 6 धर्मान्, V1 एतान्; D8 अंशान् (for गुणान्)

14 V1 reads 14 on marg — ᵃ) K2 3 B (except B2) Da2 Dn1 D3 5 6 दण्डनीत्यां (for °नीत्या). — ᵇ) D8 त्रीनंसान्, G1 त्रिदशान्, M1 नीत्यर्धम् (for त्रीनंशान्) — D1 M4 om (hapl) 14ᶜ–16ᵇ Ś1 reads (sec m.) 14ᶜᵈ on marg. K1 reads 14ᶜ–15ᵇ twice D8 repeats 14ᶜ after 15ᵃᵇ. — ᶜ) V1 D2 3 5 सत्यज्य (for उत्सृज्य) — ᵈ) S (M4 om) ततस् (for तदा).

15 D1 M4 om. 15 (of v l. 14) G2 om. (hapl) 15–16 K1 reads 15ᵃᵇ twice V1 reads 15 on marg — ᵃ) K5 अशमस्य, D2 आशुभस्य, Ca अशु भस्य (as in text) B1 तदादूर्ध्वं; M1 चतुर्थांशस D7 T G1. 3 4 अधर्मस्य चतुर्थांशस् (G1 °शं) — ᵇ) B1 द्वावशाव् (for त्रीनशान्). — After 15ᵃᵇ, D8 repeats 14ᶜ Ś1 K2 om (hapl) 15ᶜ–16ᵇ — ᶜ) B1 कृष्ण पच्यैव, B4 D4 7 T G1 3. 4 M2 अकृष्टपच्या; D2 3 5 कृष्टपच्ये(D2 °च्ये)व, M1 8 °पच्या च (for °पच्यैव) — ᵈ) K4 D2 3 5 G1 M1 औपधयस्; B1 अर्धफला K8 5 सदा (for तथा).

16 G2 om 16 (of v l 15), Ś1 K2 D1 M4 om 16ᵃᵇ (of v l 15, 14) K1 reads 16ᵃᵇ on marg. — ᵃ) Bo युद्ध, D7 अर्थ (for अर्धं) D8 यथा (for यदा) — ᵇ) K1 4 V1 B Dn D2 3. 5 6 G4 M2 नीत्य र्धम्; K6 नीत्या धर्मं; D8 नीत्याधर्म् (for नीत्य°) — ᶜ) K1 ततस्तै; K3 5 D4 ततश्च, D2 तदावद्, D3 5 सदा च, M1. 8 ततस्तद् (for ततस्तु) — ᵈ) B2 Da काल संपरिवर्तते

17 Da G1 om (hapl) 17ᵃᵇ — ᵃ) M4 अधर्मस्य (for अशुभस्य) Ś1 K4 D1 M4 तदार्धस्वं; K1. 2 यदा धंस्वं; K8 V1 B2 5 D2–5 M1 तदा त्वर्धं; K5 Bo 1. 4

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्न्येन भूमिपः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविश्यति तदा कलिः ॥ १८
कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ १९
शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ २०
वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
ऋतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ २१
ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते चागतायुषः ॥ २२
विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ २३
रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ २४
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ २५ C 12.2693 B 12.69.98 K 12.69.25

Dn D6 8 T G2-4 M1-8 यदा स्वर्ग, B3 यदा तूर्ध्वं (for तदा क्षर्यं as in D7 only) —[c]) D1.2 कृष्टपद्ये (D2 °त्ये)व; D3 5 7 स(D7 ञ)कृष्टपच्या; D8 कृष्णपचैव, G2 M3 कृष्टपच्येव (for °पच्यैव) —[d]) B1 T1 M1.8 भवति; B4 damaged, G1 फलति K2 8 V1 Bo 2 8.6 Da Dn1 D3 [अ]र्घफला, B1 [ओ]पधयस्, B4 damaged, Dn2 [अ]र्थफला (for [अ]ल्प°) K3.5 V1 B2 Da Dn D1.6-8 S (except T2) तदा (for तथा)

18 [a]) Da D2 8.6 समुत्सृज्य (for परित्यज्य) —[b]) G2 तदा (for यदा) D7 G2 M2.4 भूपति° (for भूमिप°) —[c]) D1 G2 M3 प्रजा Da क्लिप्यति, D4 कृत्स्ना तु, G1 क्लिश्नाति (for क्लिश्नाति) K4 G1 योगेन, K5 [अ]धर्मेण, Ca [अ]योगेन (as in text) V1 प्रजां निगृह्यियाद्योगेन (hypermetric), D8 प्रजा° आप्यो योगेन (sic) —[d]) K2 4 प्रविश(K4 °शं)ति, K3 B1-5 Da Dn D2-7 T G M2 4 प्रवर्तेत, V1 Bo प्रवर्तति, D1 प्रवेशस्तु, D8 प्रवर्तते, M1 8 सर्वतेय (for प्रविश्यति). T2 यदा (for तदा) D1 कले° K5 तत्र वै वर्तते कलि°

19 [a]) K3 5 Bo 1 4 6 D2.8 5 7 8 T G भूयिष्ठो, V1 भूयिष्ठे (for °ष्ठ) —[b]) K3 5 V1 B1-3 6 D T G न (D4 तु) क्वचित्, B4 कुत्रचित् (for तु क्वचित्) —[d]) K1 स्वधर्माग्र, K4 °माच्च, D1 स्वधर्म (for °र्माच्) D1 पद्यते, M1.8 चलते (for च्यवते)

20 [a]) K1 D2 4 6 भैस्येण, K5 भक्ष्येन B2 वर्तते, Da वर्तंति (for जीवन्ति) —[b]) D3 परिधार्यया (for °चर्यया) —[c]) Da D4 योगक्षेमश्च (for °क्षेमस्य) D7 T G2-4 M नाशाच्च (for नाशश्च) G1 योगक्षेमच्यवाताश्च (sic) —[d]) B1 जायते, D1 वर्णते (for वर्तते) Bo धर्मसंकर° (for वर्ण°) D7 T1 G3 4 वर्तते वर्णसंकराः; T2 वर्णसंकर इष्यते

21 [b]) T2 G1 न भवति गुणान्युत, M2 सर्वत्वगुणवत्युत —[c]) T2 G1 न सुखायते (for नसुखाः सर्वे) —[d]) B1 मायिनस्, Ca आमयिनस् (as in text) K2 तदा, K4 D1 सदा (for तथा) T2 G1 फलत्यफलिनस्तथा

22 [a]) K4 कृशति; B1 क्रमति, G1 ह्स्वति (for ह्रसन्ति) Ś1 K1.4 D1 हि (for च) —[b]) T2 G1 -सत्त्व- (for -वर्ण-) K3.5 D2-5 T2 G1 -मनांसि च (for -मनांस्युत) —Bo om. (hapl) 22[d]-23[a] —[d]) K1 D4 वागवायुष°, K2 8 5 V1 B1 3.5 Da Dn D3 5 6 M2 च गता°, K4 चामिता°; D1 च पिता°, D7 T2 G2-4 चाशता°, D8 आगता°, T1 M1 8 4 वाशता°, G1 च शता° (for चागता°)

23 Bo om 23[a] (cf v.l 22) —[a]) T2 विविधाश् (for विधवाश्) —V1 reads 23[b]-25[d] on marg —[b]) D2 8 5 भवते, D8 जीयते (for जायते) K2 D4 6-8 S (except T1 G1 M2) प्रजा —[c]) B1 पर्यन्य°

24 V1 reads 24 on marg —[a]) K4 रसा, D1 रस° Ś1 K1.2 4 D1 लयं (for क्षय) D4 याति —[b]) Ś1 K1.4 चेच्छति; B1 नेच्छति B1 भूमिपा, M4 भूपति° T2 G1 न सरक्षति भूमिप° —[c]) K1 M1 सरक्षित; D7 T1 G3 4 °क्षिता°, D8 स रक्षितु —[d]) K5 B1 दडनीर्ति, D7 T1 G M1 8 °नीत्या, T2 °नीत्या° (for °नीति) K4 समाहिता, D7 8 समन्वित° (for -समाहित°)

25 =5 130 16 V1 reads 25 on marg —[a]) K4 -युगश्रेष्टा, D3 (marg as in text) 5 °श्रेष्ठ, D4 -युगस्येष्ट, D6 7 G1 (before corr as in text) -युगे स्रष्टा; D3 -युगं श्रद्धा (for -युगस्रष्टा) —[b]) K1 D2 G1 2 M1 8 त्रेतायां (for °या) Da त्रेता द्वापर एव च —[c]) D2 8 तु (for च)

C. 12 2694
B 12 69 99
K 12 69 26

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ २६
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ २७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥ २८
दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ २९
लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ३०
यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ३१
तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

26 = (var) 5 130 17^{abcd} — ^{a}) K_{6} $G_{1, 2}$ $M_{1, 8}$ कारणाद् (for कर°). — ^{b}) $Ś_{1}$ सुखम् (for स्वर्गम्) $B_{0, 4}$ अक्षयम्, D_{6} अभ्यतम् (for अत्यन्तम्) — K_{8} D_{a1} D_{7} om (hapl) 26^{cd} D_{a2} D_{8} om (hapl) 26^{c}–27^{d} $Ś_{1}$ reads 26^{cd} on marg. — ^{c}) D_{n2} $D_{4, 6}$ $G_{1, 2}$ $M_{1, 3}$ कारणाद् (for कर°). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} अत्यतम्, D_{n1} नानत्यम् (for नात्यन्तम्).

27 27^{ab} = 5 130 17^{ef} K_{1} (hapl) D_{a2} D_{8} om 27 (for D_{a2} D_{8}, cf v l 26) B_{2} om. (hapl) 27^{ab} V_{1} reads 27 on marg — ^{b}) B_{1} समश्नुते. — ^{c}) K_{4} कालि°, D_{1} G_{1} काले, D_{2} काले V_{1} आवर्तनाद् (for प्रवर्त°)

28 28^{ab} = 5 130 18^{ab} — ^{a}) B_{0} T_{2} भवति (for वसति) D_{8} दुष्टात्मा, T_{2} दुष्कीर्ति° (for दुष्कर्मा) — ^{b}) K_{8} D_{4} नरकान् (for नरके). K_{4} D_{1} शाश्वती. K_{4} समा — ^{c}) K_{8} D_{4} कल्मसे — ^{d}) K_{1} [s]कीर्ति. M_{4} पापां D_{6} om from न्दति up to मर्या (in 30^{b}). — After 28, T_{2} ins.

170* दण्डनीतिं पुरस्कृत्य यदा राजा प्रशास्ति ।

— D_{7} T_{1} G M_{2} ins. after 28. T_{2} after 170*.

171* योगक्षेमा॰ प्रवर्तन्ते प्रजाना मात्र संशय॰ ।

29 D_{6} om. 29 (cf. v. l 28) — ^{a}) D_{a1} $D_{0, 8}$ दंडनीति. — ^{b}) $Ś_{1}$ विज्ञानन्, K_{1} विज्ञानं, D_{n2} विज्ञान°; D_{4} विज्ञाम; D_{8} निर्भय. (for विजानन्). — After 29^{ab}, D_{4} ins..

172* परिपाल्या प्रजा सम्यगिह प्रेत्य च कामदा ।

— ^{c}) K_{4} D_{1} अनावाप्तं K_{1} D_{2} लिंप्सेत, D_{2} लिप्सते, D_{4} लिप्स्यत — ^{d}) D_{8} लब्धे (for लब्धं)

— For 29^{bcd}, D_{7} S subst.

173* क्षत्रियेण विजानता ।
लिप्सितव्यमलब्धं च लब्धं रक्ष्यं च भारत ।

[(L 1) G_{1} क्षत्रधर्मेण जानता — (L 2) D_{7} $G_{1, 3}$ अलभ्य (for अलब्ध) G_{1} $M_{1, 8}$ लक्ष्य (for रक्ष्य)]

30 D_{6} om up to मर्या (cf v. l 28). G_{2} om 30^{a}–31^{b} — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1, 4, 8}$ C_{a} सीमात°, D_{6} सीमति° (for सीमन्तकरी) — ^{b}) K_{5} V_{1} B_{1-5} Dn $D_{1, 3, 5, 6}$ -भाविनी, D_{7} पावनी, T_{2} G_{1} -भामिनी (for -भावनी) — ^{c}) D_{8} भीता (for नीता). — ^{d}) Dn तथा (for the second यथा). K_{4} पित

31 G_{2} om 31^{ab} (cf v l 30) — ^{a}) V_{1} B_{1} यस्या. D_{a} $D_{1, 8}$ भवति (for भवन्ति). — ^{b}) D_{8} तां (for तद्) $K_{3, 5}$ V_{1} $B_{0, 1, 3, 5}$ D_{a} Dn D_{2-6} मनुजर्षभ; B_{4} मनुजाधिप (for भरतर्षभ). — ^{d}) V_{1} (m as in text) नीतिर्दंडवान्. B_{1} -नीतिवत्; B_{4} (m as in text) नीतिवान्

32 K_{3} B_{4} G_{1} om. (hapl) 32^{ab} $Ś_{1}$ V_{1} read 32^{ab} on marg — ^{a}) B_{2} कौरव D_{7} T G_{2-4} तस्मा द्धर्मेण कौरव्य — ^{c}) G_{2} वृत्ति° (for -वृत्तः). — ^{d}) K_{4} स्वर्ग-; D_{8} स्वर्गा (for स्वर्गं) K_{5} गता, D_{1} णेता (for जेता) T_{2} G_{1} सुदुर्जय; G_{2} [अ]सि दुर्जय° (for [अ]सि दुर्जयम्).

७१

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १

भीष्म उवाच ।

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।
यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २

चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न नास्तिकः ।
अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ४

संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५

अर्थान्ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६

नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७ C 12 2707 B 12 70 7 K 12.70 7

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3 5-7 T G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* D1 कृतयुगादिकथन, D7 T1 G2 4 दण्डनीतिप्रशंसा, M1 8 कालकारणकथन, M2 युगकारणत्वकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D7 S 71, B1-3 Da2 Dn 69, B4 D2 8 68

71

1 D3 om the ref —a) Ś1 V1 वृत्तिज्ञ, D1 M2 वृत्त(D1 °त्ते)ज्ञा —b) D3 M3 वर्तमाना —c) M सुखानार्थान् K4 दुःखोदर्कान् —d) K4 चाप्रेत्य D7 T G M1 2 चाश्नुते (for चाप्नुयात्) M3 4 इह प्रेत्य ममश्नुते

2 D3 om the ref —a) V1 B D (except D1. 4 7 8) अय (for इयं) V1 B2 4 Da1 षट्त्रिंश°, B1 गुणवान्, D7 T1 G Cv षट्त्रिंशी —b) B1 यस (for षट्-) Da विंशद्- (for त्रिंशद्) K2-4 V1 B Da Dn D2-6 8 संयुत° (D8 °त) (for संयुता) D7 S षट्त्रिंशति(T1 G1 °ष)गुणान्विता —c) B1 सा[पा]द्गुण्यस् (for यान्गुणांस्) K3 5 M2 च, D4 तान्, G1 स (for तु) D4 8 M1 3 4 गुणोपेतान् (D8 °ता) —d) B1 lacuna, M1. 2. 4 सुखम् (for गुणम्)

3 a) D4 (also as in text) वरेद् (for चरेद्) D7 T G धर्मं D7 T1 G2-4 नर कोप, D3 G1 M1 8 न कटुको, Ca अकटुको (as in text) —b) D1 मुचत्, D2 3. 6 युजन् (D2 °स्) (for मुञ्चेत्) D8 lacuna, ○K1 स्नेहा, D7 G2 8 कोप (for स्नेह) K5 च; D8 lacuna (for न) K2 8 B. Dn1 चास्तिक; K5 D3 नास्तिके, Ca नास्तिक (as in text) —c) D7 T G ननृशसश्, D3 आनृशंस्य T2 M2 धर्मं (for अर्थं) —d) M4 चरत् Da अतद्रित°, G1 अनुद्धता°, Ca °द्धत (as in text)

4 = Hitopadeśa III. 100 —a) D7 T1 G2-4 नकृपण°, M1. 8 अकृपण; Ca °पण (as in text) —b) D2 अधिकत्थन°, D7 T1 G2-4 नवि°; G1 अविकर्तन°, Ca °त्थन (as in text) —c) Ś1 K1 4 D1 च पात्रवर्षी (for नापात्र°) D2 दाताना पात्रवर्षी स्यात्

5 a) K1 D1. 2 वा (for च) —b) K4 D1 निगृह्णीयान्, Ca विगृ° (as in text) D6 न वधुक°, D7 S च शत्रुभि° (for न बन्धुभि°) —c) K5 V1 Bo 2-4 Da Dn D2 3 5 6 नासक्त, B1. 6 नायुक्त (for नानाप्तै°) K1 4 D1 कारयेश्, K2 5 V1 B Da Dn D2-7 S चार येच्, D8 चावरेच् (for कारयेच्) —d) B1 5 D8 अपीढयन्, D7 S न(M1 8 अ) लीलया (for अपीडया) — After 5, the sequence in D7 S is 11ab, 10cd, 10ab, 11cd

6 ab) K1 अर्थां, K2 8 V1 B Da Dn D2 3 5 8 Ca अर्थं, M4 अस्मान् B1 चारेषु (for चासत्सु) D1 गुधात्मान° (for न चा°) D3 अर्थानर्थान्ब्रूयाद्वाचासद्गुणान्ब्रू- **चात्मन (sic) —c) Ś1 K4 D1 M2 आदध्यान्, Da आदित्यान्, D6 आदधीन् S (except G3) transp न and च —d) M4 आश्रये

7 Ś1 D1 om (hapl) 7ab, K1 reads it on marg —a) B1 D6 G1 नापरीक्षन् (B1 °रीक्ष्य), D3 °रीक्षाश् B1 न चेद्, D8 चरेद् (for नयेद्) —b) M1. 8 नव (for न च) —c) D1 लब्धेभ्यो —d) K5 नार्यकारिषु (for नाप°)

8 a) = (var) 5 38 10a K8 G1 M4 अनीर्ष्युर्, D2 3 5 अ(D5 आ)नार्यै, D7 T1 G3 4 अनीर्ष्यो (for

C. 12. 2708 B. 12. 70. 6 K. 12. 70. 8 अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८
अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवानदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ९
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ १०
प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ११
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवा-
न्युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो
यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अनीर्षुर्) D1 गुप्तचार° — b) Ś1 K1 4 D1, 3, 5 दक्ष°; K3 B2 4 D3 M1, 3 4 चौक्ष°; D4 G2 चोग्र°; D7 T1 G3, 4 नोग्र (for चोक्ष°) Ś1 M1 3 च घृणी; D1 च गुणी, D4 G2 M4 न(D4 ना)घृणी; D3 अघृणो, T2 नघृणिर् (for अघृणी) K1 नृप, M3 नर° B1 अघृणी च सदा नृप° — c) K3 5 V1 B (except B2) Da2 Dn D2-6 S स्त्रिय , D8 स्त्रीषु K2 नात्यत (for नात्यर्थं) D7 स्त्री सेवेत न चात्यर्थं — d) K1 मिष्ट (for मृष्ट) M1 भुजत K4 वाहित (for नाहितम्). — After 8, Dn2 reads 12

9 a) D5 अस्तव°, D8 अलुब्ध°, T2 G1 संतस्थ° (for अस्तब्ध°) Dn2 पूजयन् B1 नान्यान् — b) B1 Dn1 D8 गुरु G3 सगुरून्वेदमायया. — c) K1-3 5 V1 B D (except D1 8) G4 M1 3 अदम्भेन, T1 G3 M2 4 न(T1 G3 स)दंभेन, G2 अभीतेन (for नदम्भेन) — d) D2 3 5 अगुप्सि(D2 °प्सि)ता, D4 8 G2 M3 अकुत्सितात् (D8 °तान्, M2 °तः)

10 For the sequence in D7 S, cf. v 1 5 — b) G1 3 त्वकालवत् D3 दक्षस्यंत*कालवित् (310) — K3 om 10cd — c) K2 D8 मोघार्थं, K5 V1 B2-4 Da D2 3 5 6 T2 G1 M मोघाय (M3 °यान्), B0 5 Dn D4 मोक्षाय, D7 T1 G2-4 शत्रूंश्च (for भोगार्थम्) B1 शात्वयन्न च सुह्रोक्ष — d) Ś1 K1 D3 4 अनु(K1 °न्व)गृह्णान्न, D7 T G गृह्णीयान्नैव, M [अ]नु(M2 न) गृह्णीयान्न (for अनुगृह्णन्न) V1 B (except B3) Da Dn क्षिपेत्, D2 3 5 ह्रियेत् (for [आ]क्षिपेत्)

11 K5 om 11ab For the sequence in D7 S, cf v 1 5 — a) K3 प्रहरस्व; D8 प्रहरेत K3 Da T2 त्ववज्ञाय. — b) D1 कृत्वा (for हत्वा) K1 भापयेत्, K2 V1 B (except B1 2) Da Dn D2 3 5 6 शोचयेत् (for शेष°) D8 हत्वा शत्रुमशेपयेत्. —K3 om 11cd — c) D7 T1 G2-4 च न (by transp), M4 न वा — d) D1 (also as in text) M4 मृत्यु° (for मृदु°) Dn2 om. न K1, 5 D4 7 8 S नापराधिषु

12 Dn2 reads 12 after 8 — a) K4 एव चर सुरा° जस्थो — c) M2 कुतो (for अतो) — d) Ś1 आर्च्छेति; K1 2 4 V1 B5 Da Dn D1 6 अर्च्छेति; B0 3 4 D2 3 5 अभ्येति, D7 T1 G3 M1 3 इच्छति, G2 गच्छति (for ऋच्छति) D8 भयमत्यंतमश्नुते

13 a) K3 D6 सर्वे, Da सर्वा (for सर्वान्) D8 गुणोपेतान् (for गुणाने°) — b) B4 partly damaged K3 5 D4 8 M2 4 om यो K1 D4 [ऽ]नुवर्त्यं वै (for °र्तते) — c) D2 अनुभूय ह (for °येह) — d) D8 M1 महीपते; Ca °यते (as in text)

14 K2 4 D1 om 14 with the ref D8 om the ref — a) D4 शातवनस्य, D8 शीतनवस्य. M1-3 श्रुत्वा; Ca शुश्रुवान् (as in text) — b) D2 पांडव, D7 T G1 3 4 M1 3 पार्थिव (for पाण्डव) B1 सयुत (for संवृत) — c) T2 G2 तथा (for तदा) D8 om. च Da पितामहो नृप (for °हं नृपो) — d) B0 3 4 D2 3 5 एवेह; D7 T1 G1, 3 4 M एवं च (for एतच्च) M4 चचार.

७२

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ २
धर्मनिष्ठाञ्श्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।
अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ४
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५
आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
अर्थार्थं परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६ C 12. 2720 B 12 71 6 K 12 71 6

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3 5-7 T G1. 3 4 M राजधर्म —*Adhy name* D1 षट्त्रिंशद्राजगुणा, D7 T1 G3 4 षट्त्रिंशद्गुणकथन, M1 3 राजवृत्त, M2 अनेकगुणकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K5 71 (as in text), B1 3 4 D3 5 69, Dn 70, D7 S 72 —*Śloka no* Dn1 D5 14, Dn2 15

72

☞ A few stanzas from this adhy are quoted in parts in the Old-Javanese Version at the end of the Bhīṣmaparvan See Introduction to the Bhīṣmaparvan, pp LXXXVIII-LXXXIX In the Crit App of this adhy, the citations listed in the Bhīṣmaparvan (App II, pp 752-753) are quoted under O J

1 D5 om the ref —ab) B2 एव (for कथं) V1 प्रजा K5 नाधिपत्येन; B1 °पत्येन, D7 T1 G3 3 नातिपधेन, D5 नो स्वनधेन, T2 G1. 4 M ना(T2 न)नु° (for नाधि°) O-J कथ राजा वर्तमानो न नु यन्धेन युज्यते —c) V1 B2 धर्मं च, B0 D3 5 धर्मे न (D5 °ण) (for धर्मे च) K5 V1 B1 2 Da Dn2 D6 नापराध्येत (for °ध्नोति) T2 G1 M गच्छेद्धर्मस्य चानृण्य —d) K1 त मे, B1 ततो (for तन्मे)

2 D5 om. the ref —a) D4 [इ]व (for [ए]व) V1 B Da Dn D3 5 6 राजन् (for तात) —b) D5 तस्माद् (for धर्मान्) K2 ते हितान्; K3 5 V1 B D (except D1 7) M2 शाश्वतान् (D4 °तात्) (for निश्चि°) —c) K2 V1 B1. 3 5 Da Dn [ए]व; B0 3 4 D2 3 5 च; D6 [इ]व, G1 M1 3 [इ]ह (for हि)

3 a) K1 धर्मनिष्ठा, Da1 D5 धर्मानिष्ठान्, D6 M4 धर्मनित्यान्, G2 धर्मनिष्ठात् O-J राजधर्मश्रुतिवत —b) K1. 4 Da Dn D2 3 5 6 देवव्रत, D4 वेदब्रह्म, D7 T G1 3 4 वेद(T2 G देव)वृत्त, D5 वेदशास्त्र; G2 वेदवित्त (for °व्रत) D1 -समाहित O J शील-व्रतसमन्वित —c) K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 अर्चयित्वा यतेयास्त्व (B0 यथेष्टस्त्व; B1 यतीस्त्वं हि, Dn D2. 3. 5 6 यजेयास्त्व), D1 अर्चिताद्या स ययास्त्व (sic), D5 अर्चितां स्थापयेयास्त्व, O-J अर्चित[ता]न्वय-सेत स्व (sic) —d) K1 (marg) ग्रहे O-J येन य स्यु पुरोहित (sic)

4 a) K1 प्रत्युत्थाय —c) Ś1 D1 कुर्वेथा —d) D1. 6 सु- (for स-)

5 a) K1 धर्मकर्माणि D1 निवर्त्य —b) Da G1 मगल्या(G1 °ला)नि, Ca मङ्गलानि (as in text) B2 प्रगृह्य (for प्रयुज्य) —c) T2 G1 वाचयेत्स्वार्थम् (for येयास्त्वम्) —d) D2 7 T G1. 3 4 M1. 3 अर्थसिद्धिं; D4 6 °सिद्धिर्; D5 °वृद्धि- K4 अर्थसिद्धमशेषत

6 a) G2 [ए]व (for च) D5 संयुक्तो (for संपन्नो) —b) K5 D4 transp धृत्या and बुद्ध्या V1 B3 4 Da D2 3 (m as in text) 5 वृत्त्या (for धृत्या) —c) K1 4 5 V1 B Da Dn D1-3 5 6 य(D1 अ)थार्थं, K3 अर्थाश्च, D7 S धर्मार्थौ; O J धर्मार्थौ (for अर्थार्थं) K5 V1 B Da Dn D2 3 5-7 T2 G1 M1. 3 प्रतिगृह्णीयात् (M1 3 °या), O J परिपृच्छयन् — D6 om (hapl) 6d —d) B1 नियम्य च, D7 S (except T2 M2 4) विवर्जयेत्; D5 च वर्जयन् O-J रागद्वेषौ विहाय च

7 a) B1 काम क्रोध, O J कामदोषौ (v l °द्वेषौ). —b) D6 3 तु (for [अ]नु) O-J यो मा राजा प्रन

C 12 2721
B 12.71 7
K 12.71 7

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ।
न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥ ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।
अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥ ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नित्यं यथाविधि ।
अशेषान्कल्पयेद्राजा योगक्षेमानतन्द्रितः ॥ ११
गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२
मा स्माधर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावध्रुवौ तस्य योऽपशास्त्रपरो भवेत् ॥ १३

श्यति — ᵇ) K3 G2 M4 O J च (for स) V1 धर्मान् Da1 तथाप्यर्थं, D8 lacuna, M4 न चात्यर्थं, O-J न चात्मान — ᵈ) K1-3 V1 B D (except D1 4 8) T G प्रतिगृह्णाति M2 4 भूमिप, Ca बालिश (as in text) O-J शक्नोति परिरक्षितु B1 repeats 7-9 after 12

8 For the repetition of 8 in B1, cf. v 1 7 K1 D4 transp 8 and 9 — ᵃ) D1 मांस (for मा स्म) D8 लुब्ध (for लुब्धांश्च) K3 D1 मूर्षांश्च, B2 मूढांश्च (for मूर्खांश्च) T1 G1 मा स्म मूर्खांश्च लुब्धाश्च, O-J तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च — ᵇ) K1 3 D4 कामा(K1 मा क) दर्थेषु यूयुज, K5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5 6 कामा र्थेषु (Dn D6 °र्थे च) प्रयूयुज (K5 °युज्यते, V1 °युयुज, D2 3 5 °युजत); B1 कामांधांश्च प्रपूजयेत्; D1 कामा घार्थे * योजये, D7 S कामादर्थेषु योजयेत्; D8 कामादर्थे सुपूजयन्, O-J न कर्तव्य कदाचन. — ᶜ) D6 बुद्धि (for बुद्धि°). K3 5 O-J अलुब्धं बुद्धिसपन्न — ᵈ) D8 चर्यासु, O-J कार्येषु (for कर्मसु) K4 V1 Bo D1 योजये; O-J योजयेत् (as in text)

9 For the repetition of 8 in B1, cf. v 1 7 K1 D4 transp 8 and 9 — ᵃ) D2 मूर्खा; D4 मूर्पो. K2 4 D1 यदि (for ह्यधि) K4 D1 3 कृतार्थेषु (for कृतो°) — ᶜ) V1 Da प्रजा K4 क्लिश्नातु; D8 G1 क्लिश्नाति K1 योगेन (for [अ]यो°). — ᵈ) V1 B D (except D1, 4 7 8) कामक्रोध; M1 °द्वेष..

10 ᵃ) Ś1 K2 4 बलिषष्ठेन, V1 बलिं षष्टेन, B1 बलिं कष्टेन; D1 बलिषंकेन (sic), Ca बलषष्ठेन (for बलिषष्ठेन). K1 D1 G1 शुल्केन, K5 B3 Dn D6 8 Ca शुक्केन, B2 D2 4 शुक्तेन (for शुल्केन) — ᵇ) D3, 5 [अ]पि (for [अ]थ). Ś1 K4 दढेनाथापराधिन (K4 °ना), Bo 3-5 D2, 3 m °नार्था(B4 °र्थो)पहारिणा (Bo 5 °ण), B2 °न चावरोधिनां, D8 °नाप्यपराधित. Ca cites दण्डेन (as in text) and अविरोधिन — ᶜ) K2 3 B Dn D2 3 5 6 शास्त्रानीतेन; Ca शास्त्रदृष्टेन Da लिप्येथा, D7 m तेनैव, G1 लिप्सेय, Ca लिप्सीथा (sic) Cv शास्त्रभीतेन लिप्सेथा — ᵈ) D1 वेतरेन M2 धनागम. — After 10, T2 G1 read 13ᶜᵈ, repeating it in its proper place

11 ᵃ) D7 T G करान्धर्म्यान् (for कर धर्म्यं) D8 दापापिदात्मन धर्मं (corrupt) — ᵇ) V1 दृढ°; B1 शास्त्र; Da D4 राष्ट्र°, D7 T G M1 2 राष्ट्रान्; M4 राष्ट्रे K1 4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 नी(Dn2 नि)त्वा (for नित्य) D8 मन्यते धर्मकोविदा — ᶜ) K2 Dn D6 तथैव, K3 5 V1 Bo 5 Da D7 8 S अथैषां (T2 G1 °तान्); B1 3 4 अ(B1 य)थैव; B2 यथैषां; D2 3 5 अथैनं, D4 एवेषां (अशेषान्) — ᵈ) K2 3 5 V1 B Da Dn1 D2-8 S योगक्षेमम्, D1 योग क्षेमान् K3 4 अतन्द्रित Dn2 कामक्रोधविवर्जित.

12 ᵃ) D1 गोपायतार D8 गोपितारं दधातारं; O-J गोप हित हि राजान — ᵇ) D8 धर्मे नित्य; O-J धर्मनित्यं (as in text) K5 B1 D8 अतंद्रित, Dn2 अतींद्रिय, O-J अतन्द्रित (as in text). — ᶜ) M2 दोष (for द्वेष) O-J as in text — ᵈ) K3 अनुरक्षति, K4 D1 G1 °रज्यंत, D7 °रंजति O J उप रज्यति मानवा — After 12, B1 repeats 7-9

13 ᵃ) D7 T G M1, 3 तस्माद् (for मा स्म) K2 T1 G2-4 M1, 3 [अ]धर्म्येण; B1 4 D1 3 7 T2 G1 धर्मेण (for [अ]ध°) K1 3-5 V1 Bo-3 5 Dn D2-6 8 लोभेन, B4 लुब्धेन (for लाभेन) Da मा स्मालोभेना धर्मेण, M2 4 मा धर्म्येण च ला(M4 लो)भेन — ᵇ) D1 लिप्सेर्वा, G1 लप्सेथास्त्व B1 धनागतं T2 G1 read 13ᶜᵈ for the first time after 10 — ᶜ) D7 T1 G2-4 च ध्रुवौ (for अध्रुवौ). — ᵈ) K (except K4) V1 Bo, 2-5 Da Dn D2-6 न शास्त्रपरो (D4 °धनो) (for ऽपशास्त्र°). B1 न शास्त्रमधिगच्छति; D7 S योपि (G1 M °प°) शास्त्रधनो भवेत् (M1 3 नृप); D8 corrupt.

अपशास्त्रपरो राजा संचयान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४
अर्थमूलोऽपहिंसा च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५
ऊधश्छिन्द्याद्धि यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते तु स नित्यं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७
अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८
दोग्धि धान्यं हिरण्यं च प्रजा राज्ञि सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ १९
मालाकारोपमो राजन्भव माङ्गारिकोपमः ।
तथा युक्तश्चिरं राष्ट्रं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ २०
परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ २१ C 12.2735 B 12.71.21 K 12.71.21

---

14 Dn2 transp 14 and 15 —a) K1 D2 3 5 6 क्षय, K5 V1 B अप्य, Da Dn अर्थ (for अप) K3 5 D7 S -शास्त्रधनो; D4 5 °धरो (for °परो) —b) K1 सवधान्, K4 D7 S सचय, V1 B2 Da सञ्चयान्, B0 3-5 Dn D2 3 5 6 धर्मार्थान्; B1 सदाय, D3 संचया (for सचयान्) K3 5 यो, B1 च, B2 Da lacuna (for न) —c) D4 वा (for च)

15 Dn2 transp 14 and 15 —a) D7 S अर्थमू (T2 G1 °स्मिन्मू)ल (for °मूलो) K1 5 V1 B0 2-5 Da Dn D6 8 [ऽ]पि हिंसां, B1 D2 3 5 7 T1 G3 4 M हि हिंसां, T2 G1 च हिंसां, G2 अहिंसां (for ऽपहिंसा) O J स्ववृत्तिमूलहिंसो [v l °मूला हिंसा] य —b) O-J कुरुते स्वयमेव हि —c) K4 D7 अशास्त्रदृष्टो (D7 °दुष्टर्), Dn2 अदृष्टशास्त्र (for अशास्त्रदृष्टैर्) O-J अशास्त्रलक्षणाकारैर् —d) D7 S लोभात् (for मोहात्) Ś1 K1. 2 4 V1 B0 6 सपीडयेन (K1 °येन्) (for °यन्) D1 मोहात्मसमीडयोप्रजा (corrupt), D8 मोहान्स पीड यत्प्रजा (sic), O-J लोभार्थी पीडयन्प्रजा

16 D2 om 16a-17b —a) K1 ऊधेश Ca cites ऊध K3 5 V1 B Da Dn D1 5 6 तु, D4 च (for हि) G4 M4 धेनो (for धेन्वा) T2 G1 ऊधश्च पीड यन्वे (G1 °येद्धे)न्वा —b) D4 दुग्धार्थी (for क्षीरार्थी) V1 लभते (for न लभेत्) D4 om न —For 16ab, O-J subst

174* यो हि पद्म द्रुम छिन्न लभते न पुन फलम् ।

— D1 repeats (hapl.) 16c-17c after 17c —c) O-J as in text —d) D3. 5 M4 पीडयन् B4 D7 T1 G2-4 न च (B4 प्र) वर्धते, M4 नाभिव°, O-J स्याद्‌नर्थक — After 16, D7 S ins

175* यवसोदकमादाय सान्त्वेन विनयेन च ।

17 D2 om 17ab (cf v 1 16) —a) K3 V1 B2 5 Da Dn D6 7 T G M1. 3 च, B0 [ऽ]त्र, B1 स्म; D3. 4 नु (for तु) M2 4 उपासीत —b) K3 V1 B2 3. 5 Da Dn D3 5-7 T G M1. 3 4 विंदते, M2 पिबते (for लभते) —c) D1 अयोगेन (for उपायेन) — After 17c, D1 repeats 16c-17c B1 om. (hapl) 17d-18a M2 reads (hapl) 17d after 18a —d) D4 भुजाना K3 5 D1. 3 M1 3 4 विंदते; M2 [ऽ]पि न ते (for लभते)

18 B1 om 18a (cf. v l 17). After 18a, M2 reads 17d —a) B5 एवं (for अथ) —b) D6 भज्य-मान —c) D6 जनयमि K4 [उ]त्तमां (for [अ]तुलां) —d) V1 B D3 6 कोपवृ(D3 °वृ)द्धिं, D2 6 कोश वृद्धिं D5 6 युधिष्ठिर

19 a) K2 3 V1 B (except B1) D (except D1 4 3) S दोग्ध्री (D3 °र्ध्री) K3 5 हि (for च) —b) K2 4 V1 B D (except D1 4 8) S मही (for प्रजा) All MSS (except Ś1 K1 4 D1) राज्ञा (for राज्ञि) B1 च रक्षिता, D4 सुरक्षित —d) K5 सा गौर् (for माता)

20 With 20ab, cf. 5 34 18cd —a) O-J माला कारोपमो नित्य —b) T2 G2 M2 [अ]गारकोपम, M1. 3 °रिकोपम Ca cites आङ्गारिक B1 भव मांगलिकोपम°, D7 भुवमा(marg भवाना)गारि° O-J as in text —c) D4 यथा (for तथा) G2 युक्त Da Dn D6 राज्य, T2 G1 राजा (for राष्ट्र) —d) T2 G1 राष्ट्रं (for भोक्तु) K V1 B (except B1) Da Dn D1. 3-7 शक्ष्यसि D3 शक्नोति; T2 G1 भोक्ष्यति (for शक्यसि) D2 पालयत्

21 K1 reads 21 on marg (sec m) —a) K4 परः G1. 3 परि-, G4 परश्च (for पर-) K3 D4 -योगेन, B1 D3 -पातेन; D7 T1 G2. 4 -धानेन (for यानेन) —b) D2 वा; D3 च (for ते) Ś1 K2 4 D1 धन-जय°, D2 3 वनक्षय (for धन°) —c) B1 तथा (for

C 12 2736 B 12 71 22 K 12.71 22 मा स ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२
धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।
सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३
एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।
स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४
धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
युधिष्ठिर तथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ २५
एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।
भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥ २६
तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७
यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८
यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९

अथ) Ś1 D1 साम्नेव —^{d}) B0 6 तत; D8 च (for यत्) T2 G1 न धन ब्राह्मणेपि (G1 °णे तु) यन्

22 ^{a}) K4 D4 ब्राह्मणान् —^{b}) K6 धनस्थान्, V1 धर्मस्थान्; G2 धनिनं. Ś1 K4 D1 प्रचरेन् —^{d}) G1 पीतस्य (for स्फीतस्य)

23 ^{a}) K4 दानानि (for धनानि). B1 3 यस्य (for तेभ्यो) K6 निःस्वेभ्यस्त्व धनं दद्याद् —^{c}) V1 B1 3 शांत्वयन्; D6 सांत्वयत्, D8 सा स्वयं Ś1 K1 4 6 D1 परिरक्ष्य(D1 °क्ष्या)श्च —^{d}) B1 यास्यति; D7 T G M1 8 पुण्यसि (T2 °ति), M2 प्राप्स्यसि D3 भारत (for दुर्जयम्)

24 ^{a}) Ś1 K4 B1 6 T G3 4 M2 धर्म्येण. —^{b}) K6 V1 B Da Dn D1–7 T G परिपालय (D1 °येत्) D8 प्रजा' सम्यक्प्रपालयन् —^{c}) D4 om (hapl) from स्वन्त up to पालय (in 25^{b}). K4 स्वते, B1 सुतं, B4 स्व तु, D2 3 7 T G3 4 M1. 8 स्वर्गं, D5 स्वगं; D8 स्वंक, G1 2 M2 4 स्वर्य (for स्वन्त) D3 6 पुण्य (for पुण्य) K8 D7 S यशोनंत (M1 3 °त्यं); K6 V1 B Da Dn D2 8 5 6 यशो नित्य (for यशोवन्त) —^{d}) Dn2 प्राप्स्यते

25 D4 om up to पालय (of v l 24) —^{a}) Ś1 B3 6 D1 T G1 8 4 M2 धर्म्येण —^{b}) K4 Dn1 D6 प्रजा —^{c}) Ś1 Dn D6 यथा (for तथा) —^{d}) D7 T1 G2 8 नाति, D8 नाव, T2 G1 न तु, G4 M नातु (for नाधि) K1 धर्मेण (marg. बध्येन) (for °बन्धेन) Ś1 K4 योज्यसे, D1 युज्यसे; D6 मोक्षसे (for योक्ष्यसे).

26 ^{a}) O-J एष एष. —^{b}) T2 G1 यादृशा, O-J यद्राजा (as in text). K2 D1 रक्ष्यते; K8 6 V1 B Da Dn D2–8 S O-J रक्षति. —^{c}) Ś1 K1 2 4 D1 च (for हि). K3 6 Da D4 7 8 T G1 3 4 M3 O-J दया (D4 also परो); V1 B Dn D2 5. 5 6 G2 M1 8 4 यदा (for यथा). Ś1 धर्मो, O-J धर्मे (as in text) —^{d}) K3 V1 B Da Dn D5 परमा; K4 च परं; K6 D4 8 हि परा; D1 च प्रदा; D2 2 5 परम (for च परा) M2 जया (for दया) D7 T G2 4 M1. 2. 4 रक्षण हि (M3 4 च) दया परा; G1 2 रक्षणं (G2 रक्षणे) हि यदा पुरा; O-J रक्षणे च परा दया —Between 26 and 29, O-J ins

176* इह लोके सुखं प्राप्य परत्र च महीतले ।
एवं तेभ्य परश्वेतो(sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम् ।

27 ^{a}) K4 एनं; Dn1 एव; D1 एतं; D7 S (except G1) एतत (for एव). —^{b}) K1 मस्यते; D3 मन्वते —^{c}) K1 3 V1 B Dn D2 8 5 6 यो राजा, Da यॊतरा, T2 G1 यादृशा (for यद्राजा) D3 युद्धे, T2 G1 तात (for युक्तो)

28 ^{a}) K1 अह्ना यत् (by transp), K3 D1 अह्नाय —^{b}) B1 भवत; Da कुरुते (for भयत) K4 B3 D1 अरक्ष(D1 °क्ष)त यत' प्रजा —^{c}) K1 D1 प्रजा; G1 राजन् (for राजा). K3 8 वर्षसहस्रेषु, D2 °स्राणि, M2 °स्र त. —D2 om (hapl) 28^{d}–29^{c} —^{d}) D7 S नाधि (for अधि).

29 D2 om 29^{abc} (cf. v l 28) —^{a}) K3 6 V1 B D (except D1 4 7, D2 om) T2 G1 M धर्मं (for पुण्य) —D8 om (hapl) 29^{c}–30^{d} Ś1 reads 29^{c}–31^{b} on marg (*sec. m*) V1 reads 29^{c}–30^{d} on marg —^{d}) D1 न्यस्य (for तस्य) D1 भुक्षे (for भुङ्क्ते) K6 यथाविधि; M1. 8 फल महत् (for फलं दिवि) —For 29, O J subst

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ३१
स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फलमाप्नुयात् ॥ ३२
स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

भीष्म उवाच ।
य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन्राजपुरोहितः ॥ १
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । C 12 2750 B. 12 72. 2 K. 12. 72. 3

177* यदा न कुरुते धर्मं राजा भूतानि पालयन् ।
प्रजापुण्य चतुर्भाग तदा न प्राप्नुयान्नृप ।

30 D5 om. 30 (cf. v 1 29) Ś1 (sec m) V1 read 30 on marg —a) B1 स्विष्टी॰, Da स्विष्टे॰, D7 T1 G2-4 M2 4 स्विष्ट॰, G1 M1. 3 स्विष्ट॰, Ca स्विष्टि॰ (as in text) K1 lacuna; B1 D4 स्वधीती, Da सुधानी, D7 S (except T2) स्वधीत॰ (M1 3 °ति) Cv स्विष्टं स्वधीत सुतपा —b) D1 लोक D7 यजति (for जयति) D2 यावता —d) D7 T G लोकान् (for प्रजा) D1 पालयेत्

31 Ś1 reads 31ab on marg (sec m) —a) D1 एव; M4 एवं (for एव) V1 B1 2 Da धर्मान् —b) K (except K1) V1 B D (except D1 4. 5) T G M4 परिपालय —K1 om (hapl.) 31c-33b —c) K5 V1 B D (except D1 4 7 8) त (Dn1 य)त्र॰ (for इह) D8 पुण्य (for पुण्य॰) —d) D7 S नानु; D8 नावि॰ (for नाधि) D2 मोक्षसे; D8 योक्षसे, D5 G3 योक्ष्य (D8 °क्ष)ते V1 B1 Da दिव धर्मेण मोक्ष्यसे

32 K1 om. 32 (cf v l. 31) —a) B8 D2 6 7 S स्वर्गे (for स्वर्ग) K2 3 5 V1 B2 4 6 Da Dn D6 ॰लोके सु, B0. 1. 3 ॰लोकेषु, D8 ॰लोकं च; T2 G1. 2 M1-3 च लोके (for लोके च) —c) D7 S अवि प्लवश्च (M4 °वोय) धर्माणाम् —d) D7 T1 G1. 3 4 M4 ईदृशो नाम राजसु —e) K4 राजेव, D4 राजे च T2 तस्माद्राज्ञा विनान्योस्ति, —f) K5 V1 B D (except D1 4 7 8) धर्म (for महत्) D4 अवाप्नुयात् (hypermetric) (for आप्नु॰)

33 K1 om. 33ab (cf. v 1 31) —a) K2 द्युति मत्, K3. 5 D1 M3 4 ऋद्ध स, V1 B Da Dn D2 द्युतिमान् (for ऋद्धिमत) D8 स राज्यवृद्धिमल्लाप्य (sic) —b) K3 V1 Dn D6 परिपालय, D8 प्रतिपालयन् D7 S प्रजा धर्मेण पालय (M1 3 °यन्) —c) K1 कामेन, D4 सोमैश्च, Ca सोमेन (as in text) —d) T2 G1 कामेन (for कामैश्च) Ś1 D4 जना, Ś1 (sup lin sec m) नृप, K1 जय॰, B (except B2) D2 3 5 गणान् (for जनान्) D1 कामेच्च सुखदे जनान् (sic)

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* D4 राजधर्मोपदेश॰; D7 T1 G2-4 रक्षणविधि॰, M1 3 रक्षाप्र कार॰; M2 यथाशास्त्रलिप्साविधि॰ — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 73, B1. 3 4 Dn2 D2 3 70, Da 72 (as in text), Dn1 71 — *Śloka no* Da Dn1 34, D3 24

73

1 Before 1, D7 S ins:

178* युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशो ब्राह्मणो राज्ञा कार्याकार्यविचारणे ।
क्षम॰ कर्तुं समर्थो वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L 1) G2 कार्यकारणचारणे (for the post half)] —a) V1 K3-5 D2-6 8 पूर्व (for एव) K3 5 D4 हि (for तु) D4 रक्ष्येद् —b) V1 B Da Dn D2, 3 5 6 G2 M2 निवर्तयेत् (for निबर्ह॰). —c) B1 एवं.

C 12. 2750 B 12. 72. 2 K 12. 72. 3 पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः ॥ २
ऐल उवाच ।
कुतः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ।
कस्माच्च भवति श्रेयानेतद्वायो विचक्ष्व मे ॥ ३
वायुरुवाच ।
ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य उच्यते ॥ ४
वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुषर्षभ ।
वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥ ५

ब्राह्मणो जातमात्रस्तु पृथिवीमन्वजायत ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६
ततः पृथिव्या गोप्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ।
द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७
वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ।
शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८
ऐल उवाच ।
द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।
धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९

Ś1 K5 D1, 4, 6 राजा, K1 राजन् (for राज्ञा). —[d]) K1 राजा (for राजन्). Ś1 K1, 4 D1, 4 8 -पुरोहितै॰ M मन्त्री (M3 ॰न्त्रि-) शास्त्रविशारद॰.

2 [a]) Ś1 K1 (marg as in text), 4 ऐडस्य; D1 चेदस्य, D4 मेडस्य, S ऐळस्य —[d]) K1 4 B1 D2 3 5 7 8 S (except G2 M3) मातरिश्वना

3 D8 M2 om the ref Ś1 K1–4 D4 ऐ(K1 ए)ड; B3 Da Dn D6 पुरूरवा, D1 ऐन्द्र; T G M1 3 4 ऐळ (for ऐल) —[a]) K5 G1 कुतश्चिद्, M1 3 कुतस्मिन् (for कुत॰ स्विद्) K1 D4 ब्राह्मणा K1 जाता —[b]) D7 T G वा(T2 G2 चा)थ (for चापि) K1 ततस् (for कुतस्). —[c]) Ś1 V1 D1 कस्माच्चिद्; D2 3 5 कस्मात्तद्; D4 क एषां; M4 तस्माच्च (for कस्माच्च) K1 श्रेयम्; V1 B0 1 3–5 Dn D2 3 5 6 श्रेष्ठ; B2 Da D4 8 श्रेय॰ (for श्रेयान्) —[d]) D8 -वीर्या (for वायो). D7 S प्रचक्ष्व; D8 विचक्ष. B Da Dn D2 3 5, 6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

4 K2 V1 B Da Dn2 D2, 3 5 6 8 मातरिश्वा (for वायुर्) —[a]) K2 3 5 B Da Dn1 D1 5 7 T G M2 ब्राह्मणो; V1 ब्रह्मणा, D6 ब्राह्मणा. K1 D1 ^सृष्टा (D1 ॰ष्टो); M4 सृष्टे॰ (for सृष्टो) —[b]) K1 5 B0 Da Dn1 D7 T G3 4 ब्रह्मणो; K3 ब्राह्मणा, B1–3 D1 3–5 G2 M2 ब्रह्मणा —[c]) D8 बाहुभ्या क्षत्रिया सृष्टा —[d]) Ś1 K4 [अ]प्यूरुभ्या (for ऊरुभ्या). K5 V1 B Da Dn D2 3 5 7 G3 एव च (for उच्यते)

5 [a]) Dn2 D6 परिहारा(D6 ॰र्या)र्थं —[b]) K3 5 V1 B D (except D1) S भरतर्षभ (for पुरुष॰) —[c]) G1 वर्णं चतुर्थ. K3 पद्भ्यां च, K5 V1 B1 2 Da Dn D6 सम्भूत (for पश्चात्तु) —[d]) K3 शूद्र॰ पश्चाद्; D4 7 S (except G1) शूद्र॰ पद्भ्या (by transp) K1 m V1 B Da D2 3 5 विनिर्गत॰.

6 =(var) Manu 1 99 —[a]) D4 ब्राह्मणा; G1 (before corr) ब्राह्मणे V1 B D2 3 5 7 T G जायमानो, D6 तापमानो (for जातमात्रस्) K5 V1 B0 2–5 D (except D1, Da lacuna) S हि; B1 [ऽ]पि (for तु) —[b]) B1–4 Da T2 G2 पृथिव्याम् (for ॰वीम्) K3 Da Ca अधिजायते; B3 4 अभ्यजायत; T2 अभ्य॰, G1 अन्य॰ (for अन्व॰) K5 V1 B0 5 Dn D2 3 5 6 पृथिव्याम-नुजायते; D8 पृथिवीसर्वजासतत् (sic) —[c]) T2 G1 ॰धर्माणां, M ॰वर्णाना (for ॰भूतानां) —[d]) K1 धर्मे कामस्य, V1 B Da D3 5 धर्म(V1 कर्म, B0 सर्व) कोपस्य. — After 6, D7 S ins

179* सर्वस्वं ब्राह्मणस्येद यत्किंचिदिह दृश्यते ।
धर्मयुक्त प्रशस्तं च जगत्यस्मिन्नृपात्मज ।

[(L. 2) T2 G1 धर्मे (for धर्म) T2 G1 प्रसक्त, M2 4 प्रशस्य (for प्रशस्त) T2 G1 नृपात्मज]

7 V1 om 7[ab] —[a]) B (except B1) D (except D1 4 7 8) अत॰ (for तत.) K4, 5 D2 3 पृथिव्यां B Da Dn D2 3, 5 6 यतारं, D8 गाधारं (for गोप्तारं) —[b]) K3 5 D4 7 T G दण्डधारक, B Da Dn D2 3, 5 6 ॰धार(B0 ॰रि)णे, D8 ॰धारण V1 reads 7[cd] on marg —[c]) D6 क्षत्रिय (for द्वितीयं) V1 Dn D6 दण्डम्, D8 धर्मम् (for वर्णम्) —[d]) T2 G1 इह (for अनु-) Dn1 D8 तृप्तये; D1 -गोप्तये (for गुप्तये)

8 [b]) D8 om वर्णान् —[c]) D4 शूद्रे K (except K3) D4, 8 [ऽ]पि; B3 तु (for हि) K (except K4) B1 4 Da Dn D1 4 6 8 T2 G1 M [ए]तान् (for

वायुरुवाच ।

विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ १०
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ११
पत्यभावे यथा स्त्री हि देवरं कुरुते पतिम् ।
आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् ॥ १२
एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः ।
यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिमार्गसि ॥ १३
यः कश्चिद्विजयेद्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ॥ १४
स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।
यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ॥ १५
ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ।
श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ॥ १६
राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ १७
तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति । C 12 2765 B 12.72.17 K 12 72.20

[ए]नात्) —^{d}) K8 D4 धर्मानुशासन

9 D8 om. 9 Ś1 K1 एड, K2-4 D4 ऐड, D1 पैंद्र, S (except T1) ऐळ (for ऐल) — D4 repeats 9^{ab} after the ref of 10 —^{a}) D4 (both times) क्षत्र (for क्षत्र) —^{b}) V1 यस्येय (for कस्येय) Bo 6 मता (for भवेत्) —^{c}) V1 स हि (for सह) Bo वृत्तेन, G1 चित्तेन (for वित्तेन) —^{d}) K4 प्रचक्ष मे; Da1 प्रचक्रमे; D2 प्रवक्ष्व मे, D6 प्रवक्ष्यसे

10 With 10, cf Manu 1 100 D8 om the ref Dn2 मातरिश्व (for वायुर्) After the ref, D4 repeats 9^{ab} —^{a}) B1 प्रविश्य (for विप्रस्य) M4 [इ]दं (for [ए]तद्) — After 10^{ab}, D7 S ins

180* धन धान्य हिरण्य च स्त्रियो रत्नानि वाहनम् ।
मङ्गल्य च प्रशस्तं च यच्चान्यदपि विद्यते ।

[(L 2) D7 T G M2-4 मगळ T2 वर्तते (for विद्यते)] —^{c}) K3 5 D4 श्रैष्ठ्ये(K5 D4 °ष्ठे)न, G1 ज्यैष्ठ्येन —^{d}) T1 G3. 4 तं धर्मं (for तद्धर्मं)

11 11^{ab} = Manu 1 101^{ab} —^{a}) G1 स्वमेव —^{b}) D6 वस्त्र, Ca वस्ते (as in text) —^{c}) D1 गुरु Ś1 K1. 4 D2 च (for हि) B4 D8 सर्वभूतानां —^{d}) D8 स (for च) K3. 4 द्विज M श्रेष्ठो ज्येष्ठश्च ब्राह्मण°

12 With 12, cf B 13 8 22 —^{a}) D7 T1 G पत्यलाभे, M2 पतिभावे, Ca पत्यभावे (as in text) K3. 5 V1 B D (except D1. 4. 8) S [ए]व स्त्री (for स्त्री हि) — B3 Dn D6 om (hapl.) 12^{cd} —^{c}) G1 आनंतर्य D8 अथ (for तथा) —^{d}) D1 परम् (for पतिम्)

13 ^{a}) M वै (for ते). —^{b}) K4 G1 [अ]द्यो (for [अ]न्यो) K4 D1 T2 G1 तत, D4. 7 T1 G3 4 यत (for अत) —^{c}) V1 B Da Dn D2 3 6 7 स्वर्ग, D1 सर्वो, D5 8 स्वर्गं —^{d}) Dn D6 स्वधर्मं (D6 °र्मे) (for धर्मत) D7 G2 3 परिमार्गय, D8 परमा गति.; T2 G1 M1 3 4 परिमार्गति

14 ^{a}) K3 5 V1 B D (except D1 4 7 8) यत्किं चिद् (for य कश्चिद्) K2 3 V1 B2 Da Dn D6 विजये (B2 Da1 °येद्); Bo 1. 3-5 D2 3 5 जयसे (for विजयेद्) K5 भूमौ, V1 B1 2 Da1 भूमेर् (for भूमिं) —^{b}) V1 B D (except D1. 4 7 8) निवेदय, T2 न्यवे दयेत् —^{c}) Ś1 श्रुतवित्तोपपन्नाय; K1 °वंतोप° —^{d}) D4 विपश्चिते (for तपस्विने)

15 ^{a}) D1 सुधर्मं D7 वृत्ताय, D8 प्राप्ताय (for तृप्ताय) —^{b}) D1 6 7 ये (for यो) K3 5 नि(K5 न)वृत्तिपरो, B1 न वेत्ति°; D6 T2 न (T2 नि) वृत्त°, D7 न तृप्ति° (for न वित्त°) Ca cites वित्तपर (as in text) —^{c}) K5 transp यो and राजानं

16 B1 om 16^{ab} —^{b}) All MSS (except Ś1 K1 2 4, B1 om) विनीतवान् —^{c}) D4 नियति; D8 न याति (for नयति) —^{d}) D1 3 5 ध्रुवश्च (sic) (for ब्रुवंश्च)

17 ^{a}) B1 D1 G1 यद् (for य) K1 (m as in text) ब्रह्म —^{b}) K1 निवेदितं; B2 Da प्रदर्शित; D2 निदर्शत; D1. 6 7 T G2-4 विदर्शित —^{c}) Ś1 अन हवादे, B (except B2) D3 3. 5 °हकारी —^{d}) D2. 3 5 क्षत्रधर्म(D2 र्मे)रत स्थित, D6 °धर्मरते स्थित; M4 क्षत्रधर्ममनुव्रत

18 ^{a}) D7 T1 G2-4 यावता D8 कृत° (for कृत) K4. 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 तावता सत्कृत(K4 D5

C 12.2766 B. 12.72.18 K 12.72.21 तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १८
एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ १९
राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ २०
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २१
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २२
छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ २३
शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ २४
अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २५
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

°त)प्रा(K5 °प्र)ज्ञश् — ^{b}) D7 T G चरन्ध(D7 G1 2 चिर ध)र्मैव तिष्ठते (G2 °ति) — ^{c}) K3 5 तस्माद् (for तस्य) D8 कृष्णस्य (for सर्वस्य) D2 3 5 7 G तस्य सर्वस्य धर्मस्य. — ^{d}) K3 5 D4 राजन्, G1 भाग्य (for भागी) K3 5 D4 भागी, D3, 5 8 राजा (for राज)

19 ^{b}) B2 अपि (for अभि) G1 संस्थिता (for °सश्रिता) — After 19^{ab}, D7 S (except G1) ins.

181* ब्राह्मणं च सुविद्वांसं राजन्तास्त्वविपश्चितम् ।
[M3 4 ब्राह्मणश् (for ब्राह्मण)]

— B1 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) M4 स्वकर्मस्था — ^{d}) D8 नकुलश्चिद् K1 भयान्वित

20 ^{a}) D4 राष्ट्रं B1 चरति. B1 T2 G1 M1-3 यद् (for यं) D6 धर्मे. — ^{b}) K3 Da राजा (for राज्ञा) M [अ]त्र (for [अ]भि) D4 °रक्षित° — V1 reads 20^{c}-21^{a} on marg — ^{c}) G2 सद्धर्मं (for धर्मस्य) — ^{d}) B Da Dn D6 तु; D7 S (except T2) हि (for स) V1 देवतान्त्रितयस्तथा

21 V1 reads 21^{abc} on marg — ^{a}) D6 देवामे तस्या पितरो (sic). — ^{c}) K4 जीवंती — ^{d}) D7 S (except M1, 3) यष्टा ह्यराजके

22 ^{a}) K4 यतो, D1 इत्ये; D6 सतो (for इतो) K1 *त्तेन, D3 दंतेन (for दत्तेन) — ^{b}) K4 देवत°; D8 देवता. — ^{c}) Ś1 K1, 4 राजके(K4 °न्या)वास्य; D4 राजन यज्ञस्य (for राजन्येवास्य). D1 राजन्ये चास्य धर्मस्य — ^{d}) T2 योग क्षेम , G1 योगक्षेमं M प्रवर्तते (for प्रतिष्ठित) B1 योगक्षेमपरायण .

23 ^{a}) D4 वायो M2 वा (for च) Cv as in text. — ^{b}) D4 [ऽ]ति ; G1 (before corr) न (for ऽधि) — B1 Da1 om (hapl) 23^{cd} — ^{c}) Ś1 K4 V1 D2 6 वा शशि , D7 G M1 3 4 शशिनि (for वाससि) B3 सूर्यो. K3 V1 B (B1 om.) D2 3 5 7 M वा (for च). — ^{d}) K4 सीते, B2 D4 शीतो, D3 जीते; G1 M भीतो; Ca शीते (as in text). K1 [ऽ]ति°; T2 [ऽ]नु°; G1 M न (for ऽधि°)

24 ^{a}) B1 शब्द स्पर्शे; D4 शब्दे स्पर्श , G1 शब्द स्पर्श° (for शब्दे स्पर्शे) K3 D4, 8 रसे गधे, Bo च रूपे च; B1 D7 G2 3 तथा रूपे (for रसे रूपे) — ^{b}) K3 D4 8 रूपे (for गन्धे) — ^{c}) B (except B1, 2) D2 3 5 उप (for तेषु) Ś1 K4 D1 भावेषु; D6 8 भागेषु (for भोगेषु). V1 B2 D7 T1 G2 सर्वेषु भोगेषु (by transp), G3 4 सर्वेषु भूतेषु — ^{d}) T2 G1 2 भीतो न, M1 3 न भीते. B1 न भीतो न सुखं लभेत्.

25 ^{a}) K3 3 5 V1 B1 Da Dn D4 6 हि (for [ए]व) — ^{b}) G1 तस्येव M1, 3 तु (for सु°) — ^{c}) D4 च (for हि) D8 दात (for दान)

26 ^{b}) K3 तदा (for तथा) — ^{c}) D4 राज्ञो; M2 राजन् (for राजा). D4 भवति (for बिभर्ति). D7 T G3 4 M1, 3, 4 भूतानि (for रूपाणि) G1 राजापि सफिभूतानि. — ^{d}) K1 D8 G2 राजा (for राज्ञा). B1 M4 सतं, D7 ध्रुवं, M1 3 सत. (for धृतम्).

७४

भीष्म उवाच ।

राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १
धर्मात्मा धर्मविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ २
उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्पूर्वान्परान्पितॄन् ।
यौ समेयास्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ३
परस्परस्य सुहृदौ संमतौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजाः सुखमवाप्नुयुः ॥ ४
विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव ह ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां धर्माणां मूलमुच्यते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । C 12. 2780 B. 12. 73 6 K. 12. 73. 66

Colophon om in D8 — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 S राजधर्म — *Adhy name* K8 D4 पुरूरवा(D4 °व°)पवनसवाद , D7 T1 G2 4 राजोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 74, B1 3 4 D2 71, B2 Dn 72 — *Śloka no* Dn 26

74

1 Before 1, K4. 5 D7 S (except G1) ins

182* युधिष्ठिर उवाच ।
राज्ञा पुरोहित कार्यं कीदृशो वर्णतो भवेत् ।
पुरोधा यादृश कार्यं कथयस्व पितामह ।
भीष्म उवाच ।
गौरो वा लोहितो वापि श्यामो वा नीरुज सुखी ।
अक्रोधनो नचपल सर्वतश्च जितेन्द्रिय ।

[T2 M read line 2 after line 4 — (L 3) K4. 5 T2 M om. भीष्म उवाच — K5 वाथ, T2 M1-3 वेह (for वापि) K4 [अ]श्यामो (for श्यामो) Cv cites post. half as above — (L 4) D7 G2 3 अचपल (for नच°)]

D7 8 T G3 4 om. the ref. D6 om. 1bc — b) K4 वेद् , -D1 विद्-, D3 [S]भवद् (for भवेद्) G1 बहुश्रुति — c) K1 ततो, Ca उभौ (as in text) — d) D5 8 G1 अप्रमेयद् (for °याव्)

2 a) V1 B Da Dn D2 3 5 6 मत्र- (for धर्म) K1 विद्यायां (for विद्येषां) — b) D2 राज्ञा D7 T1 G2-4 राज (for राजन्) D8 राजधर्मपुरोहित — After 2ab, D7 S ins a passage given in App I (No 8) — c) D2 राज्ञा (for राजा) K1 Da1 D1 चैव, B1 वै पद् , D7 S वै स (for चैव) K1 गुणी येषां, V1 Bo-2 5 Da -गुणोपेत, D5 गुणो एषां — d) Ś1 K1. 4 V1 B D (except D4 7 8) T G सर्वत

3 a) K5 प्रजा, D6 प्रभा D7 T1 G2-4 वर्धयेते, T2 °येता, M4 °यतौ — b) Ś1 K4 D2 3 5 7 8 T G2-4 पूर्वापरान्, K3 पूर्वं प°, K5 अथ प°, B2 Dn D6 सर्वान्सुतान्, Da सर्वान्पितॄन्, D1 पूर्वोपर°, M नागान्प(M3 4 °न्व)रान् (for पूर्वान्परान्) B2 (marg as in text) प्रति, B4 D2 3 5 अपि, Da सुतान् (for पितॄन्) — c) D4. 8 यो, T2 G1 M तौ (for यौ) Ś1 K4 समेयास्थितौ, K1 °त्य स्थितौ, D4. 7 8 S भवेता स्थितौ (D3 सुतौ, G3 स्थिते) (for समेयास्थितौ as in D1 only) K2 3. 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 भवेयातां (D2 °यतो) स्थितौ (D2 3 5 स्थिरौ; D6 सुतौ) धर्मे

4 a) Da D4 सुहृदो — b) K2 5 V1 B Da Dn विहितौ, D2 3 5 विदितौ, D4 समेतौ (for समतौ) Ś1 K1. 4 D1 समतेजसौ — c) G3 ब्रह्मक्षत्रिय D4 8 सन्मानात्, T2 सधानात्, G1 सतानात् (for समानात्) — d) K2-5 प्रजा K1 V1 B D (except D1 4 7) प्रजा सुखमवाप्नुयात्

5 b) K2. 3 5 V1 B D (except D1 7) हि (for ह) — c) D5 ब्रह्मक्षत्रे V1 Bo-3 Da Dn1 D6 च (for हि) D7 S सर्वासा — d) V1 B (except B2) Da Dn D2 3 5 6 वर्णाना, D7 S प्रजाना (for धर्माणा) Bo बलम्; T2 मूल (for मूलम्)

6 e) Ś1 K2-4 D1 4 8 ऐड ; S ऐळ (for ऐल) D2 3 5 7 S काश्यप- (for -कश्यप)

7 K8 om the ref Ś1 K4 D1 4 ऐड, K1. 2 D8 एड, S ऐळ (for ऐल) — a) K4 ह; D3 [आ]दि- (for हि) — b) D1 8 M2 om क्षत्रं — Da1 om (hapl.) 7c-8b — c) B1 सर्वश्चल, T2 G1. 2 अन्यद्बलं Ca cites अन्वक् K5 D4 8 कतमे स्विद्, Dn1 कृतमेतस्मिन्, G1 कथमेस्मिन्, M1 3 कतमे तस्मिन् (for

C 12. 2760 B 12. 73. 6 K 12. 73. 44 ऐलकश्यपसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ६

ऐल उवाच ।

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं
क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।
अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते
तथाबल्यं कतमेऽस्मिन्वियन्ति ॥ ७

कश्यप उवाच ।

*व्यृद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य
ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यते ह ।
अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्तेऽ-
बल्यं तथा तत्र वियन्ति सन्तः ॥ ८

नैषामुक्षा वर्धते नोत उस्रा
न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते ।
नैषां पुत्रा वेदमधीयते च
यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ ९

नैषामुक्षा वर्धते जातु गेहे
नाधीयते सप्रजा नो यजन्ते ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
ये ब्राह्मणाः क्षत्रियान्संत्यजन्ति ॥ १०

एतौ हि नित्यसंयुक्तावितरेतरधारणे ।

कतमेऽस्मिन्) Ca cites कतमे (as in text) V1 यजते (for भजन्ते) Cv cites अन्वग्बलं कतमे (as in text) —d) K1 तथावल्यां, K1 (marg) V1 B Da2 Dn D2 3 5 6 तथा (D6 also तदा) वर्णा° (V1 °र्णं; B3 °र्ण्या), K4 °वलि, D7 S त(T2 M2 4 य)थावल K3 D4 8 कतमे स्विद्, G1 (before corr.) कथमेतद्, M1 कतमे तस्मिन् (for कतमेऽस्मिन्) K1 m 2 भ्रियति, K3 D4 वदति; K5 V1 B0-2 4 5 Da2 Dn D2 3. 5-7 S भ्रियते, B3 भजते (for वियन्ति). Cv तदावल कतमे के भ्रियति

8 Da1 om. 8ab (cf. v. l. 7) D8 om the ref; some MSS काश्यप (for क°) —a) Ś1 K1-4 V1 B0-4 Da2 Dn D2 3 5-8 T1 G3 4 Ca वृद्धं; K5 D1 विद्ध; B5 छिन्नं; D4 व्यूद्धि°, T2 G2 M द्विधा, G1 द्विधा हि (for *व्यृद्ध) V1 B2. 4 Da2 Dn D6 क्षत्रियस्य भवति (by transp), T2 भवति ब्रह्मक्षत्र —b) K4 V1 B Da2 Dn D2 3 5-7 S विरुध्यतीह (Dn2 °ध्यतीव) (for °ध्यते ह) K1 5 हि, D8 च (for ह) —c) B1 अन्वर्थश्च, G1. 2 अन्यद्बल (for अन्वग्बल) D8 M1. 3 4 त (for तद्) B1 सभवते (for तद्भजन्ते) —d) K1 वाल्यं तथा, K3 तथावला; K5 D8 तथावल्य, V1 B0 1 3-5 Da Dn D2 3 5. 6 त(Dn1 य)थावर्णं, B2 D4 M4 तथावल° K1 3 5 विंदति, B0 3-5 विदति, B1 2 Da Dn D6 भ्रियति, D2 3 5 पदंति, M4 धरति (for वियन्ति) Dn2 सद्य; D6 नैषा (for सन्त°) D7 T1 G2-4 तथावल तद्भियते च सत°, T2 G1 ततोवलं भ्रियते चैव सत, M1-3 यदा ब्रह्म क्षत्रिय संत्यजेत°

9 With 9-10, cf. B 12. 342. 19 K5 D7 T1 G2 3 om (hapl) 9. K2 om (hapl) 9ab. Da1 om (hapl) 9a-10b —a) B5 D1 नैषा K1 (marg) नैषामुख B1 ब्रह्मा, B5 क्षमा, Dn D6 G4 ब्रह्म, D1 मुखा, Ca उक्षा (as in text) B2 Da2 D4 वहते, D1 रुधते, D8 वर्तते (for वर्धते). B1 नैव (for नोत) D8 नावनुस्रा, G1 जातु गेहे (for नोत उस्रा) K1m 4 V1 B0 1 3-5 Da2 Dn D2 3 5 6 T2 M पुत्रा; K3 D4 वाहा (D4 °ही), B2 वही, G4 पुत्रो, Ca उस्रा (as in text) —b) K1 मथ्याते, T2 मथ्यमा (for मथ्यते) D1 om नो यजन्ते K1 3 4 V1 B1 Dn1 D2 6. 8 T2 G1 जयंते; Dn2 यजेत, D4 यजति (for यजन्ते) —c) D4 नेषां D8 पुत्रो Cv नैषां पुत्र° M1 3 4 अधीयिरे (for °यते) B0 D2 om च —d) V1 क्षत्रिया ब्राह्मणा (for ब्रह्म क्षत्रिया°) T2 G1 M2 क्षत्रियं, M1 3 4 क्षत्रिय° T2 G1 M संत्यजेत, G4 °जंते.

10 D1 5 om. (hapl.) 10 V1 B Da D2 3. 6 M1 3 4 om (hapl) 10ab (for Da1, cf. v. l. 9). —a) K3 उस्रा, K4 उदया; K5 इच्छा, Dn अर्थो (for उक्षा) D4 वहते, D8 वहते (for वर्धते) Cv नैषामुक्षा वर्धते (as in text) —b) K3 5 G1 [अ]धीयते (for [अ]धीयते) K5 Dn सु°, D7 T G तत्°, M2 सं (for स) K3 4 T1 G2 जयते, K5 D4 जयंति; D7 जयंतं —c) D2 3 अपध्वस्ता, D4 अथास्था, M3 अवध्वस्ता, Ca v अप° (as in text) Ś1 (by corr) K1 2 4 D8 दस्य(K1 °स्यु)वस्ते; Ca दस्युवत°, Cap दस्युभूता (as in text) D7 S चरति (for भवन्ति). —d) Ś1 K2-5 V1 B2 D (except D8, D1 5 om) T G M4 ब्राह्मणान्क्षत्रिया,

क्षत्रं हि ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य च द्विजाः ॥ ११

उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
संप्रापतुर्महतीं श्रीप्रतिष्ठाम् ।
तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराण-
स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ १२

नात्र प्लवं लभते पारगामी
महागाधे नौरिव संप्रणुन्ना ।
चातुर्वर्ण्यं भवति च संप्रमूढं
ततः प्रजाः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३

ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति ।
अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति ॥ १४

अब्रह्मचारी चरणादपेतो
यदा ब्रह्मा ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ।
आश्चर्यशो वर्षति तत्र देव-
स्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५

स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः
सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् ।
राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि C. 12. 2790 B. 12. 73. 16 K. 12. 73. 54

K1 ब्रह्मगा क्षत्रियान्, M2 ब्राह्मगा क्षत्रिय

11 a) D1 एतान्, D2 ये तौ (for एतौ) K8 om (hapl) from नित्य up to उभावेतौ (in 12a) K5 V1 B1.2 Da Dn D4 6 8 निन्य (for नित्य-) D7 S एवौ निन्य युम(M1.2.4 सम्र)युक्ताव् — b) D4 7 8 T G M2 4 -चारिणौ, M1.3 सारिणे (for -धारणे) — c) K4 5 V1 B D (except D1 4) S वै (for हि) D2 G1 (before corr) ब्राह्मणो — d) K. V1 B D (except D1.4) S वै (for च) K2 4 B1.2 D1. 6 7 8 T G1.3 4 द्विज, M2 प्रजा (for द्विजा) G2 ब्रह्म योनिर्महीमृता

12 K8 om up to उभावेतौ (cf. v l 11) — a) D7 T1 G2-4 उभौ च तौ, M2 भुनावेतौ (for उभा°) B1 अति (for अभि) K3 प्रपत्तौ, Da D3 प्रसक्तौ, D2 -प्रपन्नौ (for प्रपन्नौ) — b) K1 सप्रापतु, G1 3 सप्रातु Bo G1 M2 श्रीं, B- 3 D4 श्री, T2 G3 श्रिय (for श्री) V1 B. Dn D2 3 6 सप्रतिष्ठा, B1 श्रीं पवित्र, D5 सप्रपन्ना (for श्रीप्रतिष्ठाम्) — c) B1 निर्भिद्यते मधिरा (for संधिर्भिद्यते) D3 विद्यते (for भिद्यते) D7 G2 3 परेण (for पुराणम्) — d) D2 सर्वं भवति (for सर्वं भवति) D1 2 om हि B2 प्रमूढ (for सप्र)

13 a) V1 B1-3 Dn2 D2 3 6 नाव (for नात्र) V1 B Da Dn D2 3 . 6 पार (for प्लव) G1 सहते, M1 लभते B1 पारश्री (sic) (for पारगामी) — b) K3 V1 B Da Dn D2 3 6 Cap स(Bo 6 च)प्रपन्ना, D6 °यन्ना, Ca °णुन्ना (as in text) D7 S महोदधौ नौरिव सप्रभिन्ना (T2 °भग्ना, G1 °पन्नौ) — c) K4 transp भवति and च K2 5 B Da Dn D2 3. 6 7 8 G3 M1 हि, V1 D1 lacuna (for च) D8 प्रमुग्ध (for सप्रमूढ) — d) B2 Da Dn D6 transp तत and प्रजा Bo सक्षयस्था

14 G3 om. (hapl) 14–15 — a) K1 2 V1 D2.4 रक्षमाणो D3 ब्रह्मक्षत्रै र्लक्षमाणो (sic) — b) K8 मधू D8 हेम B1 हिम सवर्पतिश्च य Cv as in text — K8 om (hapl) 14cd — c) V1 B1 D1 8 अरक्षमाण — d) Ś1 K3 अश्रु चा(K2 वा)युरा, K1 (marg as in text) अश्रुमायुरा, K5 T2 G1 M आ(K5 G1 अ)स्रपात, D4 अश्यपान, D7 अश्रुपातं, D8 आश्रुपा नाग, T1 G1 आस्र चाघ, G2 मास चाघ (for अश्रु पाप)

15 G2 om 15 (cf v l 14) — a) K8 Dn D6 न (for अ) D8 अब्रह्मचारिणा यस्माद्पेतो Ca cites चरणात् (as in text) Cv अब्रह्मचारी चरणाद् (as in text) — b) K1.4 5 V1 B (except Bo) D (except D1) T2 M2 ब्रह्म (for ब्रह्मा) T1 G4 ब्रह्म ब्रह्मण°, M1.3 ब्रह्मचारिणि (for ब्रह्मा ब्रह्मणि) — c) K1 2 4 V1 Bo 3-5 Dn D2 6 G2 M आश्चर्यतो, V1 B1.2 Da D3 6 Cnp नाश्चर्यतो, K3 6 उत्पातवत्, D7 T G1 4 आश्च(T2 °चा)र्यभूतो, D8 सासूक्ष्ययो (sic) (for आश्चर्यशो) — d) D8 तत्रामिक्षा D7 T G दुष्प्रभा(G1 °हा)रा, M1.3 4 दुष्पहारा (for दुःसहाश्) D2 3 6 चाभयति, G1 चापि हति, M4 चाविशेत (for °शन्ति)

16 a) D2-5 हित्वा (for हत्वा) B6 om वा Bo-3 Dn D2 4.6 M4 Cv चापि (for वापि) — b) V1 न, T1 G2-4 यो (for यत्र) Bo 3 5 Da1 [s]र्थवाद, Da2 [s]त्यर्थ°, D1 ननु वादान्, D7 S साधु वाद, Ca cites अर्थवाद°, Cap Cv ऽनुवादम् (as in text) D4 समाया लभते नरापवाद — c) Da2 om

C 12 2790
B 12 73 16
K 12 73 54

ततो भयं जायते क्षत्रियस्य ॥ १६

पापैः पापे क्रियमाणेऽतिवेलं
ततो रुद्रो जायते देव एषः ।
पापैः पापाः संजनयन्ति रुद्रं
ततः सर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७

ऐल उवाच ।

कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः
सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम् ।
एतद्विद्वन्कश्यप मे प्रचक्ष्व
यतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८

कश्यप उवाच ।

आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु-
र्दावैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९

ऐल उवाच ।

न वै वातं परिवृणोति कश्चि-
न्न जीमूतो वर्षति नैव दावः ।
तथायुक्तो दृश्यते मानवेषु
कामद्वेषाद्बध्यते मुच्यते च ॥ २०

राज्ञ॰ D_6 सकाशो D_4 बिभेते, D_8 ळभेत (for बिभेति) V_1 D_2 G_2 चापि, D_6 पाप (for चापि) —^{d}) V_1 B D (except $D_{1.4.7.8}$) विद्यते (for जायते).

17 ^{a}) B_2 पाप , G_1 अपापै (for पापे) B_2 क्रियमाणो V_1 Da Dn D_6 हि चैल (V_1 Da_2 °व), B (except $B_{1.2}$) $D_{2.3.5}$ [ऽ]पि चैल (for ऽतिवेल) —^{b}) Dn_2 तत्व एष , D_1 चैप देव , G_1 एष रुद्र (for देव एष॰) $K_{3.5}$ एक॰, B_2 एषां, D_4 एव , D_8 एषा (for एष) Cv ततो रुद्रोजायत देव एष॰ — V_1 G_1 om (hapl) 17^{c}–18^{d} —^{c}) K_6 D_7 T_1 $G_{3.4}$ पाप (for पापा॰) T_3 सजनयन्हि (for °यन्ति) D_7 T_1 $G_{3.4}$ रुद्र , T_2 रौद्रं Cv as in text —^{d}) K_4 निहति (for हिनस्ति)

18 V_1 G_1 om 18 (of v l 17) D_8 om the ref , $Ś_1$ K (except K_5) $D_{1.4}$ ऐड , S (except T_3 , G_1 om.) ऐळ (for ऐल) —^{a}) $D_{7.8}$ T_1 $G_{3.4}$ M चापि, T_2 कश्च (for वापि). —^{b}) K_1 lacuna, Da सर्वैं (for सत्त्वैः) M_2 नश्यते $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.4}$ वर्धमान (for वध्य॰) —^{c}) $Bo_{4.5}$ हि त्वं, B_2 Da Dn D_6 सर्वं (for विद्वन्) Some MSS काश्यप, $D_{1.8}$ कस्यप (D_8 °प) K_3 D_4 सप्रचक्ष्व (for मे प्र॰) —^{d}) $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.4.7.8}$) M_2 कुतो (for यतो) D_7 T_1 G_{2-4} रुद्र, T_2 एष (for देव) K_8 एक॰, T_2 रुद्र (for एष॰)

19 D_8 om the ref Some MSS काश्यप —^{a}) D_8 Cv आत्म . K_8 रुते (for रुद्रो) G_1 हृदयो —^{b}) D_2 स्व, D_7 S Cv स्वकं ($M_{1.3}$ °च्छं) (for स्व स्व) K_5 परिचारे; D_8 परदेहे (for परदेह). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $Bo_{3.4}$ $D_{1.5}$ वदति, K_5 वहति; D_8 चरंति (for च हन्ति) Cv oites हन्ति (as in text) —^{c}) D_4 सदृशो; Cv °शं (as in text) G_1 आह (for आहुर्) —^{d}) K_1 G_1 lacuna, $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn D_{1-6} देवैर्; D_7 T G_{2-4} M देव; Cv दावैर् (as in text) K_6 जीवभूतै , Cv जीमूतै (as in text)

20 D_8 om the ref , $Ś_1$ K (except K_5) D_1 ऐड; S ऐळ (for ऐल) —^{a}) $K_{2.5}$ V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ Cv वात (for वात). B_2 जीमूते वा (for वात परि-) D_7 T_1 G_{2-4} प्रवृणोतीह, T_2 G_1 M परिवृणोतीह (for °णोति) K_8 कंचिन् (for कश्चिन्) D_8 न वै वात वर्षति सोतिश्चिन् (sic) —^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ M_{1-3} ना(B_5 वा)पि; D_7 T G M_4 तत्र (for नैव) K_4 V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) T G_{2-4} M_4 देव , K_6 देवं; G_1 नैवं, M_{1-3} वात॰ (for दाव॰). —^{c}) K_1 V_1-M_2 यथायुक्तो, D_7 T G $M_{1.3.4}$ नैव (G_1 om. नैव) युक्तो; Cv तथायुक्तो (as in text). D_8 om from मानवेषु up to प्रदहेत् (in 21^{b}) K_4 Dn D_6 G_3 T_2 मानुषेषु —^{d}) D_1 M कामाद्वेषाद् K_3 D_4 T G M_2 मुच्यते, D_5 दह्यते; $M_{1.3.4}$ बध्यते (for बध्य॰). K (except K_1) V_1 Bo_5 Da Dn $D_{2.3.6}$ मुह्यते, B_4 युज्यते, $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 बध्यते, T_2 G_1 बुध्यते (for मुच्यते) D_5 गुह्यमेव (for मुच्यते च). D_7 T G चा (for च) Cv as in text

21 D_1 om 21 D_8 om. up to प्रदहेत् (of v l 20). $M_{1.3}$ om the ref Some MSS काश्यप —^{a}) K_1 [ए]कस्मिन्; V_1 M_2 [ए]व (for [ए]क-). K_1 दिने; D_7 T_1 G_{1-3} -गेहान्, M_4 देशे (for

कश्यप उवाच ।
यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः
कृत्स्नं ग्रामं प्रदहेत्स त्वरावान् ।
विमोहनं कुरुते देव एष
ततः सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापैः ॥ २१

ऐल उवाच ।
यदि दण्डः स्पृश्यते पुण्यभाजं
पापैः पापे क्रियमाणेऽविशेषात् ।
कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या-
द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२

कश्यप उवाच ।
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृश्यते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथंचित् ॥ २३

ऐल उवाच ।
साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः
साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्यः ।
साध्वसाधून्वातयतीह वायु-
रापस्तथा साध्वसाधून्वहन्ति ॥ २४

कश्यप उवाच ।
एवमस्मिन्वर्तते लोक एव
नामुत्रैवं वर्तते राजपुत्र ।
प्रेत्यैतयोरन्तरवान्विशेषो

C 12. 2799
B 12. 73. 25
K 12. 73 63

-गेहे) B2 सम्प्रदीप्त (for प्रदी) —b) Ś1 (*sup lin* as in text) D7 T1 G2-4 गेह (for ग्राम) K3 5 V1 B D (except D4, D1 3 om.) S दहते (for प्रदहेत्) Ś1 K1 2 4 सत्वरावान्; V1 सत्वर च, B3 Da Dn D5 च त्वर वा (for स त्वरावान्) —c) B1 विमोहयन् —d) K3, 5 स्पृशते, B1 D5 T2 G1 M4 दृश्यते, Dn D6 स्पृशति

22 D8 om the ref, Ś1 K (except K5) D1, 4 ऐढ; S ऐळ (for ऐल) —a) M4 तत्र (for यदि). Ś1 K B1 D1-3, 5-8 G2 दस, M4 देव (for दण्ड) Ś1 K B1 D1-3, 5-8 T1 G3 4 Cv स्पृश्यते K1, 2 4 B Da Dn D1-6 पुण्य पाप (B2 °पे), K3 5 D7 8 T G M2 Cv °पापै, M1 3 4 °कृता (M4 also नृणा पापै) (for पुण्यभाज) —b) Ś1 K3 Bo 2 4 पापै पापैं, K1 V1 पाप पापै, K5 B3 Da2 पाप पापे, D7 S पुण्ये पापे (for पापै पापे) V1 B3 D1 2 4-5 क्रियमाणैर्विशेषात्; B2 °माण वि° —c) V1 B2 3 Da D7 T1 G2-4 M तत्कस्य, D3 सुरकस्य (sic), G1 तस्य (for कस्य) T2 तत्कस्य हेतो कुर्याद्दुष्कृतं वा Cv cites कस्य हेतो सुकृत कुर्यात् —d) B1 तस्य, M2 [ज्ञ]स्य (for कस्य) D1 हेतु (for हेतोर्) K4 [ज्ञ]त्र (for न) D3 तापयतीह सूर्य (sic, cf 24b) Cv cites कस्य हेतो दुष्कृत च न कुर्यात्

23 = (var) 5 34 67 Some MSS काश्यप —a) K1 2 4 V1 Bo 3 Dn D2 3, 5 6 8 असयोगात्, B1 अंशत्यागात्; Cv अस (as in text) K5 अपापीस्, B1 अपापास्, D3 5 अपापात् (for °पास्) —b) Dn2 D7 T2 M4 (*sup lin* as in text) मित्र भावात्, D2 6 मत्र K1 तुल्ये दण्डा स्पृश्यते मिथ्यभावात् (sic) —c) Some MSS शुष्केनार्द्रं V1 दहते, D4 दृश्यते (for दह्यते) D4 मित्रभावान्; D7 T G M4 सम्प्रयोगान् (for मिश्रभावान्) Cv as in text —d) D7 G2 3 मैत्री, T G1 4 मैत्र, Cv मिश्र (as in text). D7 T1 G2 कदापि, T2 G1 3 4 M कदाचिन् (for कथ°)

24 D8 om (hapl.) 24ab with the ref, Ś1 K (except K5) D1, 4 ऐढ, S ऐळ (for ऐल) —a) D6 अधामति; G1 धारयति —b) K2 तप यति, B1 G1 स्थाप°, G2 तर्प° (for ताप°) —c) K2 5 V1 B Da Dn D2-6 चापि (V1 B2 Da चाव°; B4 चैव) वाति, K3 D8 वाति चैव, D7 धालयति; T1 G2-4 च्यावयति, T2 M1, 3 4 चा(T2 वा)पतति (for वातयति) G1 भवायुर् (for [इ]ह वायुर्) —d) K5 V1 Bo 2-5 D (except D1 4 7 8) M1-3 पुनति, B1 गृणति; M4 पुनाति (for वहन्ति)

25 D8 G1 om. the ref, V1 reads it on marg Some MSS काश्यप —a) M1 3 वै वर्तते (for वर्तते) D7 T G M1, 3 4 तात लोके (for लोक एव) K1, 3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 एष (for एव) —b) K1 om. न D6 नान्यत्रैव, T2 G1 नैवामुत्रैवं (for नामुत्रै°) D4 T1 G1 3 4 राजपुत्र°; M4 राजसिंह. —c) M [उ]भयोर् (for [यो]रन्त°), K (except K1)

C 12 2799
B. 12 73 25
K. 12. 73 63

योो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५
पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि-
हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः ।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी
न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ २६
पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव ।
तत्रात्मानं शोचते पापकर्मा
बह्वीः समाः प्रपतन्नप्रतिष्ठः ॥ २७
मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।
एवं ज्ञात्वा कार्य एवेह विद्वा-
न्पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८
तं चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्मो विधीयते ।
अग्र्यो हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्वस्यैवेह धर्मतः ॥ २९
पूर्वं हि ब्राह्मणाः सृष्टा इति धर्मविदो विदुः ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तरम् ॥ ३०
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ।

V1 B D (except D1 4 8) T1 G3 4 अवरावान् (for °रवान्) —[d]) D8 om वै G1 यच्च (for यश्च) Ś1 K1 4 पापान्

26 [a]) B1 पापो, D1 लोके K1 मधुर्मा, D6 (marg) सुधुमान् (for मधु°) Cv cites पुण्यस्य लोको मधुमान् (as in text) B1 om from घृतार्चिर् up to 27[a] D7 T1 G3 4 घृताची, D8 हृतार्चि (for घृतार्चिर्) —[b]) V1 B (except B3, B1 om.) D (except D1 4 7 8) हिरण्यस्य (for हिरण्य) —[c]) Ś1 प्रीत्या (for प्रेत्य) Ś1 D1 T1 G1 3 4 [आ]मोदते D7 T1 G M1 3 4 धर्मचारी, T2 पुण्यकारी (for ब्रह्मचारी). —[d]) K3 D4 G1 (marg) यत्र; M [स]त्र (for तत्र) V1 नत; D4 रोग, D7 T G न (for नोत).

27 B1 om 27[a] (cf v l 26) —[a]) D1 लोके Ś1 K1, 2 D1 निरये; K4 निरवे for निरयो) Ś1 D1 8 [ऽ]प्रकाशे (for ऽप्रकाशो) Cv as in text —[b]) B6 नित्यो K (except K1) V1 B (except B6) D (except D1 4 7 8) T2 G M2 दुःख K5 om. (hapl) from शोक up to दुःख (in 28[b]) Dn D2 3 5 6 8 शोक(D8 °क)भूयिष्ठम् —[c]) Ś1 शोचके; K3 B2-5 D (except D1 4) S शोचति, B6 शोचयेत्, B1 corrupt (for शोचते) —[d]) K3 5 B1-6 Da Dn D2 3 4 (also as in text) 5 7 8 T1 G प्रतपन्न-, K4 M2 प्रपन्न (for प्रपतन्न). D6 -प्रविष्ट°; D8 -प्रतिपु (for -प्रतिष्ठ°).

28 K5 om. up to दुःखं (cf. v l 27). —[a]) D8 सृष्टो (for मिथो). Da भेदे, Dn2 भेदा; D8 नेता (for भेदाद्) K1 क्षत्रियब्राह्मणाना. —[b]) D4 सुदु षहं; T G2 M दुःषहं (for दुःसहं) D2 8 चावि शंति, D4 आ° (for चा°) G1 प्रजां दुःख दुष्प्रसह चापि शां(sup lin यां)ति (810) —[c]) D4 मत्वा (for ज्ञात्वा) G1 कार्यम् K5 V1 B D (except D1 4. 7 8) नित्य (for विद्वान्). —[d]) D4 पुरोहिता K1 4 D1 8 [ऽ]नेक (for नैक-) D8 -विप्रो, M8 -वद्यो (for -विद्यो)

29 [a]) B1 तथैव, D4 तं चेव (for तं चैव) K1 4 [अ]न्व(K1 °नु)पिश्येत (submetric); K3 5 V1 B (except B2) Dn D2, 3 5 6 [अ]न्व(D2 3, 6 °श्य; D5 °न्या)भिषिंचेत् (for °षिच्येत) D7 T G त चै(D7 तच्चै)व लब्ध्वाभिषिंचेत्, D8 वै चास्वमभिषिंचेत (810), M त चेल्लब्ध्वाभिषिच्ये(M2 °षिंचे)त, Cv तं चैवान्वभिषिंचेत —[b]) V1 B2 Da न हीयते (for विधीयते) —[c]) K1 अग्र्य, K4 अग्र्यो, K5 V1 B6 2-5 D (except D1, 4 8) S अग्रं, B1 आपो (for अग्र्यो). Ś1 K4 D1 वै (for हि) K5 ब्रह्मण°, B1 ब्राह्मणं, D7 T1 G3 4 M4 ब्राह्मणा B (except B1, 5) Da Dn D2-6 प्रो(D4 प्रा)क्तं, D7 T1 G3 4 प्रोक्ताः. —[d]) D2 3 8 G1 सर्वस्येव

30 V1 reads 30-31 on marg —[a]) K5 पूर्वं तु (for पूर्वं हि). K3 5 Da2 D4 7 S ब्राह्मण, K4 ब्रह्मणा; V1 B Da1 Dn D2 3 5 8 ब्रह्मण K3 5 D4 7 S सृष्ट (G1 °ष्टो), K4 स्पृष्टा, B Da Dn D2 3 5 6 सृष्टिर्; D8 स्पृष्ट (for सृष्टा) —[b]) G1 यदि (for इति) B (except B1) D (except Da D1, 4 7) ब्रह्म (for धर्म) —[c]) K3 श्रेष्ठ्यो न, D1 ज्येष्ठा न, G1 ज्यैष्ठ्येन (for ज्येष्ठेन) —[d]) K5 V1 B D (except D1, 4 7 8) पूर्वं (for सर्वं). B4 D7 T G M4 यदुत्तम

31 V1 reads 31 on marg —[a]) D8 तस्मान्मन्यश्च

सर्वं श्रेष्ठं वरिष्ठं च निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ३१
अवश्यमेतत्कर्तव्यं राज्ञा बलवतापि हि ।
ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

भीष्म उवाच ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमश्च राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥ १
यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

राहस्य (sic) —ᵇ) M₁ ब्राह्मणा G₁ भृत् (for -सुह) Cn cites प्रभुता (as in text) D₁ माहात्म्य सुवतममभार (sic), D₃ 'त्म मतत प्रभु —ᶜ) V₁ D₃ सर्व ; D₁ पूर्व, M₁ तस्मात् (for सर्वं) B सर्वज्येष्ठ; D₂ सर्वशिष्ट (for सर्वं श्रेष्ठं) Bo ₄ ज्येष्ठ, D₃ श्रेष्ट (for श्रेष्ठं) K₂ ₃ ₅ V₁ B D (except D₁ ₂ ₃) T G विशिष्ट, K₄ प्रविष्ट (for वरिष्ठं) —ᵈ) K₁ निविष्ट, D₁ नैवद्यं (for निवेद्यं). Bo ₄ D₁ T G₁ ₂ ₄ धीमतः (for धर्मतः)

32 ᵃ) K₁ ₂ ₅ V₁ B D (except D₁ ₇) S (except G₁) एव (for एतत्) —ᵇ) M transp अपि and हि B₁ तु, D₁ T G₁₋₄ च (for हि) B राज्ञा बलवतामपि, T₂ G₁ 'ज्ञा मलतरिवर्धनं —ᶜ) D₁ वर्धयतं G₁ (sup lin as in text) क्षिप्र (for क्षत्रं) B₁ ब्राह्मणो वर्धते क्षत्र —ᵈ) B वर्तते (for वर्धते) — After 32, K₁ (marg sec m) ₂ V₁ B (except B₁) Da Dn D ₂ ₃ ₆ ins

183* एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

[B₂ मद्गुरवः प्रभवा सदा (for the post half)]

On the other hand, D₁ S ins after 32

184* राजा सर्वस्य चान्यस्य स्वामी राजपुरोहितः ।

[M₁ ₂ ₃ राजा (for राज) D₁ T₁ G₁₋₃ M₂₋₄ राज (for राज)]

Colophon —Sub parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn D₁₋₂ ₄₋₇ T₂ G₁ ₂ ₃ M राजधर्म —Adhy name B₂ D₁₂ ऐलकश्यपसंवाद, D₁ ब्रह्मक्षत्रधर्म ; D₁ T₁ G₂₋₃ पुरोहितप्रशंसा; M₁₋₃ पुरोहितसंपत्ति —Adhy no (figures, words or both) K₅ D₁ S 75, B₁ ₃ ₄ D₂ 72, B₂ Da Dn 73, D₅ 71 —Śloka no Dn₁ 32

75

1 Before 1, D₁ S ins

185* युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रह्मक्षत्रस्य सामर्थ्यं कथितं ते पितामह ।
पुरोहितप्रभावश्च लक्षणं च पुरोधसः ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मक्षत्रविनिर्णयम् ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वस्य कारणं जगतः परम् ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य ताभ्यामायत्त एव हि ।

[G₂ transp lines 1 and 2 —(L 1) राजत्स्य (for मानर्थं) —(L 2) T₂ G₁ ₂ M₁ ₂ च —(L 4) M₂ जगतः कारणं (by transp)]

D₈ om the ref , D₁ T₁ G₂ ₃ ins. the ref 1ᵃᵇ —ᵃ) K₁ D₂ ₃ ₆ योगक्षेमौ, B₃ 'क्षेमे योगक्षेमस्य राष्ट्रस्य. —ᵇ) K₄ [आ]यत; Dn₃ [आ]यत्तु, D₁ [आ]यत्तु, D₅ [आ]यत्त (for [आ]यत्त) —ᶜ D₁ योगक्षेमौ च, B₃ D₂ ₃ ₆ 'क्षेमस्य (for 'क्षेमश्च) K₃ Bo ₁ ₆ Dn D₅₋₅ T G M₁ हि, K₅ B₂ [अ]स्य (for च) Ś₁ K₂ ₄ D₁ राज्य(D₁ 'ज)स्य; राष्ट्रस्य (for राज्ञोऽपि) K₅ ₂ Da Dn D₂ ₆ हि, T G₁ ₂ ₄ M₁ च (for ऽपि) —ᵈ) B₁ समा D₈ 'यात', G₁ 'धत्त Dn पुरोहितैः

2 ᵃ) G₁ यत्रादृष्ट G₃ ब्रह्मन् —ᵇ) Ś₁ K प्रजाया, K₂ पूजायां K₁ दमयत्युत, K₅ शमय B₂ नमय', B₃ समय' —ᶜ) K₅ राज्ञा (for रा —ᵈ) Da Dn D₂ ₆ य(Da त)द्राज्य; T₂ G राजा (for तद्राष्ट्रं)

3 ᵇ) D₁ इतिहास —ᶜ) V₁ मुचकुन्दस्य. — D₅ शब्दो (for राज्ञो).

C. 12. 2910
D. 12. 74. 3
K 12. 74. 5

मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ३
मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः स्वबलमभ्ययादलकाधिपम् ॥ ४
ततो वैश्रवणो राजा रक्षांसि समवासृजत् ।
ते बलान्यवमृद्नन्तः प्राचरंस्तस्य नैर्ऋताः ॥ ५
स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ॥ ६
तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
रक्षांस्यपावधीत्तत्र पन्थानं चाप्यविन्दत ॥ ७
ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८
त्वत्तो हि बलिनः पूर्वे राजानः सपुरोहिताः ।
न चैवं समवर्तंस्ते यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९
ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १०
यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११
मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।

---

4 ^{a}) V1 मुचकुंदो D7 T1 G3 विजित्यैता — ^{c}) D3 8 जिज्ञासमान.; G2 जिज्ञाय° V1 B2 Da स्वबलो, B1 D7 G3 सबलम्; Dn2 D6 सुबलम् — ^{d}) K2 अत्ययाद्; V1 B3 Da [ऽ]भ्युपा(V1 °पे)याद्, Dn D2 3 5 6 उपेयाद् (for अभ्ययाद्) K3 अलकाधिकं; G1 2 M अळकाधिप D8 अभ्यधादलयाधिक (sic)

5 ^{a}) M4 राजन् (for राजा) — After 5^{a}, D4 (erroneously) reads मुचकुंदमदर्शयत् (of 8^{ab}) — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 राक्षसानसृजत्तदा; D4 7 S रक्षास्यव(D4 °सि वि)सृजत्तदा — ^{c}) K5 V1 B0 3–5 Dn D2–6 [अ]वमृद्नंत, B1 °मर्दंतो, B2 Da °म मृदुर्, D1 °मृद्नंतं; D7 T1 G3 [अ]थ मृद्नत; G1 [अ]वमृद्यत. Ś1 ते बलानवमृद्नत — ^{d}) K1 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 मुचुकुंदस्य, K2 3 प्रावरंस्तस्य; D7 T G2–4 प्रचरतथ; G1 प्रापतस्य च, M प्रचरति स (for प्राचरस्तस्य). B0 नैर्ऋत; B1 राक्षसा; D1 नेवृता; M3 सैनिका°. D4 प्रचरस्तस्य नेर्ऋतान्.

6 ^{a}) K1 सं- (for स) K1 स्वे सैन्ये (by transp), K3 स्वबले; D2 सैन्यस्तेन् M तु (for स्वे). — ^{b}) D2 नराधिप, D6 °धिप — ^{c}) B1 अर्चयामास (for गर्हया°). — ^{d}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–7 T1 G2–4 M1 3 अरिंदम (B1 Da G2 4 °म), D1 अरिंदमं.

7 ^{a}) V1 स तु (for तत) Ś1 K2 4 G1 उग्र (for उग्रं). — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठो. K5 B D (except D1. 4 7 8) धर्मवित्तम. (B1 D2 °त्तम, Da °क्रम) (for ब्रह्म°). — ^{c}) Ś1 [अ]पावधत्; K1 [अ]थावधन्; K2–4 V1 B Da Dn D2–6 T2 M4 [उ]पावधीत्, D1 [अ]पादसन्, D7 T1 G2–4 [उ]द्(D7 G3 °दा)वधीत्; G1 [उ]द्दावयत् (for [अ]पावधीत्) K1 D1 अत्र; K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 M2 तस्य (for तत्र) — ^{d}) K1 चात्र विंदत, K2 4 D1 चान्ववि° D8 चाप्यविंदत°

8 ^{a}) D4 वेश्रवणो, D8 वै वरुणो — K3 (?hapl) from 8^{b} up to राजान (in 9^{b}) — ^{b}) T G अगर्हयत्, D8 अदर्शयन्, M द(M1 अ)दर्श° — ^{d}) D8 वेदम् (for चेदम्)

9 Before 9, V1 Dn ins. धनद उवाच K3 up to राजानः (of v l 8) — ^{a}) D8 अतो (त्वत्तो) D4 सर्वे (for पूर्वे). K5 V1 B Da Dn 3 5–7 S बलवंतस्त्वया (T °स्त्वथा) पूर्वे (B0 3–5 D2 M पूर्वं, D6 सर्वे) — ^{b}) D1 सपुरोहित° — ^{c}) K4 D1 M2 4 चैव, D7 T1 G1. 3 चैन (for चै° K3–5 B D (except D1 4) S समववंत (B1 D6 ° — ^{d}) D2 तथा (for यथा) G3 समवर्तसे (इह व°).

10 ^{a}) T2 G1 च वै सु (for खल्वपि). K1 इ° र्थाश्च — ^{b}) G3 कृत° (for बल°) B1 पार्थिवा (भूमिपा). — ^{c}) Ś1 K1–3 5 D1 3 पर्युपातिष्ठन्, B1 °पासत. — ^{d}) Ś1 यदेते, K1 (marg as in te° वत्तास्य, K2 D1 यदेके (D1 °को), B1 आसीन (मामीश). D8 om from खयो. up to तत (in 12^{a}

11 D8 om 11 (of v l 10). — ^{a}) D4 यद M2 यद्यस्तु — ^{c}) D1 ब्रह्मण- (for ब्राह्मण) [आ]जिम् (for त्वम्). — ^{d}) K4 अतिमात्र, मतिमात्र; Ca अति° (as in text). D7 T G (G1 इ)तिमात्रेण वर्तसे

12 Before 12, Dn1 ins भीष्म उवाच D8 up to ततः (of v l. 10). — ^{a}) D4 तु तच्छ्रुत्वा (ततः क्रुद्ध°). — ^{c}) D3. 5 असख(D3 sup. lin °र)

न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ १२
ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
पृथग्बलविधानं च तल्लोकं परिरक्षति ॥ १३
तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४
ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
तथा च मां प्रवर्तन्तं गर्हयस्यलकाधिप ॥ १५
ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्यृत ॥ १६
नाच्छिन्दे चापि निर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।
प्रशाधि पृथिवीं वीर मद्दत्तामखिलामिमाम् ॥ १७
मुचुकुन्द उवाच ।
नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १८
भीष्म उवाच ।
ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ १९
ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २०
एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते । C 12 2829 B 12 74 21 K 12 74 23

M1-2 प्रसरम् — d) K1 (marg) अनिर्भ्रान्त (for अस')

13 b) K4 D1 एकयोनिं, D4 M2 °योनि, T2 °योनी — c) K1 V1 B1-4 D (except D1 4 7 8) तत्; Bo 2 lacuna, G3 damaged (for च) — d) K1 V1 B1-4 D (except D1 4 7 8) स लोकं, G3 damaged (for तल्लोकं) V1 B2 D3 Dn D4 परिपालयेत् (for °रक्षति)

14 a) D3 D5 ततो मन्त्र, T2 तपोबल (for °मन्त्र) K3 D3 दिव्य (for नित्य) — G4 om (hapl) 14cd — c) Ś1 K2 4 Bo D1 T2 G1 अस्त्र (for अस्त्र) D2 वीर्य (for नित्य)

15 c) T G [अ]पि (for च) D1 transp च and मां D7 न (for मां) — d) Dn D6 किं गर्हसि (for गर्हयसि) T2 G2 M [अ]लकाधिप

16 b) D2 5 (before corr, marg by corr, as in text) . राजा धर्मं पुरोहित — d) B1 D2 5 7 8 विदधाम्युत (D5 त), D3 °म्युत, G1 °स्मृत, M4 हि ददाम्युत

17 a) K1 नाच्छिन्देम्, Bo 4 6 नाच्छिन्दे, D2 नाछिंदे; T2 G1 नाददे (for नाच्छिन्दे) K1 om च K2 V1 B1 3 D2 7 T1 G2-4 M1-3 वापि, D6 चापि, D2 मापि, T2 G1 चा हि (for चापि) K3-6 V1 B (except B1) D (except D1 5) T G M2 [अ]निर्दिष्टम् (for निर्दि) — b) D6 अपि (for इति) V1 जानामि (for जानीहि) — c) V1 B D (except D1 4 7 8) कृत्स्ना (D5 °त्स्ना) (for वीर) — d) K6 मा दत्ताम्, Dn1 D5 समंताद् (for मद्दत्ताम्) K1 इति निश्चिम (for अखिलामिमाम्) D8 इम (for इमाम्) — After 17, K4 . B (except B1 2) Dn D2 5 6 ins

186* एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ।
[Before the above, K4 ins मुचुकुन्द उ]

18 K2 D1 om (? hapl) 18 with the ref K4. 5 B2-. D2 2 5 8 om the ref — a) D2 भवदत्त, D3 न च त यो (for भवद्दत्त) — b) D8 भोक्तुम् (for भोक्तुम्) B1 पार्थिव, Dn1 पार्थिव — d) K4 D8 अश्नीयाम्, D2 अश्नाराम् M4 मे मतिः (for कामये)

19 K3 om (hapl) 19 with the ref D8 om the ref — D1 G2 om 19c-20d — c) K1 क्षत्रब्रह्म, Bo 2-. D2. . क्षात्रधर्मे, Da D2 क्षत्रधर्मं, Dn D6 °धर्मं, D1 क्षत्र*र्मों (for क्षत्रधर्मे) D8 क्षत्रधर्मोस्ति त दृष्ट्वा — d) T2 G1 नराधिप (for असंभ्रमम्)

20 D1 G2 om 20 (cf v l. 19) V1 reads 20 on marg — a) Bo lacuna, D8 मा राज्य (sic) (for राजा) D1 S (G2 om) मुचुकुन्दस्ततो राजा — b) D8 स (for सो) K1 सोन्वशास्त् महीमिमां — c) K1 4 G1 (before corr) M1. 3 वीर्यार्जित. — d) V1 क्षात्रधर्मम्

21 a) B1. 4 5 Dn D3 5 6 यो धर्मविद्, G1 भूयो ब्रवीद् (for यो ब्रह्मविद्) — b) D4 प्रवर्तत — c) D7 T G स भुंक्ते (for जयति)

22 a) K3 4 Bo 3-5 D (except D1. 7 8) नित्यो दकी V1 Da च (for स्यात्) — b) D4 नित्ये, M4 नित्य (for नित्य) V1 Da -यज्ञश्च; G1 -श्रद्धश्च (for

C 12. 2829
B 12. 74 21
K 12. 74 23

जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१
नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच ।
यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २
सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥ ३
राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥ ४
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५

°शस्त्रश्च) D_4 भूमिप (for क्षत्रिय) — c) $D_{6\,8}$ तपो (for तयोर्) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ समम् (for सर्वम्) $K_{1\,4}$ आयात, $D_{1\,4}$ आयत; D_8 आयत्ते — d) D_6 पते (for गतम्) — After 22, D_7 S ins.

187* यशश्च तेजश्च महीं च कृत्स्नां
प्राप्नोति राजन्विपुलां च कीर्तिम् ।
प्रधानधर्मं नृपते नियच्छ
तथा च धर्मस्य चतुर्थमंशम् ।

[(L 2) T_2 प्राप्नोषि $M_{1\,3\,4}$ राजा (for राजन्) $M_{1\,3\,4}$ वृत्तिं (for कीर्तिम्) — (L 3) $M_{1\,3}$ प्रधानकर्म D_7 T_1 $G_{3,4}$ नियच्छत — (L 4) T_2 $G_{1\,3}$ M_2 तथापि]

Colophon om. in D_8 — *Sub parvan* $Ś_1$ K V_1 B Dn $D_{2\,3\,5-7}$ T $G_{1\,3\,4}$ M राजधर्म° — *Adhy name* K_3 $D_{4,7}$ $G_{2\,4}$ M_2 मुचुकुंदवैश्रवणसंवाद°, B (except B_3) Da $D_{2\,3\,5\,6}$ $M_{1\,3}$ मुचुकुंदोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) K_3 D_7 S 76, $B_{1\,3\,4}$ D_2 73, Dn_1 Dn 74 — *Śloka no* Dn_1 23, Dn_2 22

76

1 D_8 om the ref — a) G_1 यथा (for यया). — b) D_8 विवर्धयति — c) D_4 पुण्यांश्च V_1 om. च D_7 T $G_{1,3\,4}$ पुण्यांल्लोकाञ्जयति च; D_3 पुण्यांश्च लोकां जायति (sic) — d) K_1 स (for तन्)

2 D_3 G_1 om the ref — a) B_1 दानशीलो — b) K_4 यज्ञशीलस्य, D_8 राज्ञशीलश्च K_1 पार्थिव (for भारत) — c) D_2 उपवासस् D_3 व्रत (for °तप) D_1 शीला, M_4 °शील

3 b) K_1 $D_{1\,4\,5}$ G_1 राज (for राजा) B_5 Dn G_2 पालयन् — c) D_8 सत्यानेन (for उत्था°) K_1 प्रसादेन; $K_{2\,3\,5}$ V_1 B D (except $D_{1\,7\,8}$) T_2 G_1 M प्रदानेन (for [अ]प्रमादेन) Cv उत्थानेन प्रदानेन — d) $K_{3\,5}$ V_1 B Da Dn D_{1-7} S चापि, D_8 चात्र (for चैव)

4 a) G_3 राजाभि (for राज्ञा हि) K_4 पूजितो — b) K_3 तत्र (for तत) K_4 पूजिते — c) G_1 यद्वद् (for यद्यद्) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ D_1 ह्याचरते, D_3 आचरतद् (for आचरते) — d) $B_{0\,1\,3-5}$ $D_{2\,3\,5,6}$ प्रजास्तथ्य (for °नां हि) $K_{2\,3}$ V_1 B_2 Da Dn $D_{1\,7\,8}$ T_1 G M स, K_5 च; T_2 न (for हि) K_1 प्रजानां तद्धिरोचते

5 a) $B_{0\,3-5}$ $D_{2,3\,5}$ स्याद् (for च) — b) B_1 तावन् (for भवेन्) — c) D_1 निहिन्याद; M_{1-3} निहत्य — d) $Ś_1$ K_4 न कामान्, D_6 अकामात् (for न का°) D_1 कस्य चेत् K_1 Dn_2 क्षिपेत्, B_1 क्षयेत्, D_5 भवेत् (for क्षमेत्) D_7 T G न राज्ञो दस्युषु क्षमा

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ६
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किंचिद्राज्ञोऽरक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ ८
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ।
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ९
प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ १०
सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ११
ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ १३
न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना । C 12. 2844 B 12. 73. 14 K 12. 75. 14

6 a) T2 G1 च (for हि) — b) D6 राजा, D7 T1 G2. 3 राज, G1 राज्ञ (for राज्ञा) G4 प्रजा राज्ञाभिरक्षिता — c) K4 चातुर्थं, D1 चातुर्थ्यं — d) D7 transp भारत and विन्दति K1. 4 भरत, K3 D5 भाग स, Dn S भाग तु (T1 G2-4 च) (for भारत)

7 7ab = Manu 8. 305ab D7 om (hapl) 7a–8d — a) K1 यजति, K. V1 B1-3 Da Dn D6 ददाति, B0. 4. 6 D2. 8. 5 जुहोति, D1 रुजते (for यजते) — b) K4. B1-3 Da Dn D5 जुहोति (for ददाति) Ś1 K2. 4 D1 अर्चते, Da अर्हति, D5 एचति (sic) (for अर्चति) — c) Da -भक्तस्य, D5 मुक्तस्य, D8 माहृस्य (for भाक्तस्य) — d) K1 राजा (for प्रजा) D. T1 G2. 3 M1. 2 पालयेत्

8 D7 om 8a'cd (cf v l 7) — a) T2 राज्ये (for राष्ट्रे) K2. 4 राष्ट्र कुशल, C1 राष्ट्रेकुशल — b) B1 राज्ञा K4 M2 [ऽ]रक्षयत, B1 D4 [अ]मरक्षिता (D4 °क्षत), G4 [ऽ]रक्षायत — d) K4 राजा (for राजा) T G transp भारत and विन्दति Dn1 भाग तु, M1 भरत (for भारत) D2 विंदते — e) D2 भयाहु — f) Ś1 K1. 2. 4 D1 भूयोयम्, G1 त्रयोयंम् (for भूयोऽर्धम्) D2. 2. 5 भूयो धर्मवि (D6 °र्मेति) निश्चय.

9 a) D2. 3. 7. 8 S (except M1. 2) कर्मणा T2 G1 पृथिवीपालो — b) Da नृशसा, D1 नृशसे M2 इह (for अपि) — d) D2. 3. 6 येनैव (for येन प्र-)

10 a) K1. 2. 4 D1 अस्याहर्तुम् (for प्रत्या°) D7 T1 G3. 4 M अशक्तस्य (M °क्त स्याद्) (for °क्य स्याद्) — b) G1 यान (for धन) Some MSS चौरैर्, D6 चौर (for चोरैर्) G3 हृत (for हृत) — c) K3 V1 B2 Da Dn D6 transp स्वकोशा(some MSS °षा)त् and तत् B0. 2-. D3. 7. 8 T G स्यात; D2 स्यान्, D5 स्यात् (for स्व) B0. तु (for तत्) — d) D7 S [अ]पि (G °प) (for [उ]प-) K2. 4 D1 -जीविना, K3 D6 जीवित°, K5 Dn D8 -जीवत°, B0 -जीवतां; D2. 3. जीविन (for -जीवता)

11 a) K4 सर्ववर्णैस्, D4 °वर्णे, D6 सर्वैर्वर्णै D4 om (? hapl) from सदा up to ब्रह्मस्वे (in 12a) Ś1 K1. 4 D1 तदा (for सदा) — b) D2 om (hapl) ह्मस्व ब्रा. B3 ब्राह्मणास्, D2 ब्रह्मणा, D6 ब्राह्मणस्, D7 T1 G2-4 °णैस्, T2 G1 °णे Dn D2. 3. 5 यथा (for तथा) — c) D5 नष्ट य (for न स्थेय) K1 विषयांतेषु K3 D7 S तस्य, K6 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेन (for तेषु) — d) Ś1 K1. 2. 4 V1 D6 नाप (K1 D6 नोप, K2 नाम) कुर्याद् (for योऽप°) B2 द्विजातये (for °तिषु)

12 D4 om ब्रह्मस्वे (cf. v l 11) — a) K3 V1 B0 रक्षमाणे Da Dn तु (for हि) — b) K5 V1 B D2. 3. 6. 8 सर्वो भवति रक्षित — c) D1 प्रमादे, G1 प्रदाने (for प्रसादे) K6 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तस्मात्तेषां प्रसादे (D3 °दाने) न — d) D8 भवे (for भवेन्) D3. 6 नृप

13 With 13ab, cf 36cd — b) G1 महद्रुतम्, G4 °द्रुम K6 B3. 6 (m as in text) D2-5. 8 T2 G1 M4 [अ]ण्डजा, Ca द्विजा (as in text) D1 महद्रुम मिव द्विजा (sic) — c) D6 न राजम् (for नरास्तम्) Da अनु (for उप) — d) K4 साधन

14 a) D6 कर्मात्मना; T2 G1 कामार्थिना (for °त्मना) Ś1 सर्वं, D1 राज्ञां — b) K5 V1 B D (except D4. 7, D1 corrupt) काम (for शठ-) — c) K4 D3 लुब्धेन (for लुब्धेन) — d) K2. 6 V1 B0. 3-. D (except D1. 4. 7. 8) शक्य, T2 शाक्यः

C 12. 2845 B 12 75 14 K 12 75 14

नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५
तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६
तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ १७

भीष्म उवाच ।

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥ १८
अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २०
न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ २१
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।
न चैतां प्राज्ञतां तात यया चरसि मेधया ॥ २२
शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाब्रवीत् ।

---

15 a) B1 राष्ट्र, Da राजा; D7 राज, M4 राज्य (for राज्य) — b) M1 3 4 शास्तुम् (for राज्यम्) D1 m इक्षामि (for इच्छामि) K1 [अ]हं क्षण; K4 D1 रक्षितुं (D1 °तं) (for [अ]पि क्षणम्) — c) K4 धर्मार्थे. K3 4 B3 Dn1 रोचयेद् — d) T2 G1 चाद्य (for चात्र).

16 K3 B1 D2 3 5 om (hapl) 16^{ab}. D1 reads 16 on marg — a) D6 यत (for मम) — b) K1 transp यत्र and धर्मो G4 वर्तते (for विद्यते). — K4 om. (hapl) 16^{d}–17^{c} — d) B1 ततोऽद्राज्यचिकीर्षया.

17 K4 om. 17^{abc} (of v l 16) — a) V1 B1 Da मत्र- (for तत्र) B1 मध्येषु — b) D4 त्यक्तदण्डो — c) M4 आराम° (for आराध°) — d) K3 4 मुनि, (for मुनिर्). — After 17, B4 ins an addl. colophon [*Sub parvan* राजधर्म —*Adhy no.*, 73]

18 D4 8 om the ref — b) K1 D2 3. 5 G2 M1–3 आनृशंस, B1 Dn D8 °शंसा (for °स्य) K4 m D4 गुणैर्युता, B1 -गुणैर्वृता (for गुणैव सा). — c) K1 3 V1 B1 2 4 5 D (except Da2 D1 4) T G M1 न च शुद्धा(-K1 युद्धा, Da1 शुद्धा, D7 T1 G4 नित्या, T2 G1–3 °नित्य)नृशंसेन Cv cites शुद्धा° (as in text). — d) D5 राज्य (for शक्य) K5 V1 B Da Dn D2 3 6 8 राज्यम्, D5 शक्यम्; D7 T1 G2–4 धर्मम्, T2 G1 चेह (for महद्)

19 a) D7 S सदैव (G2 सर्वदा) (for अपि तु) N (except Ś1 D1. 7) T1 G2 4 M2 त्वा K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T2 G1 2 M1–3 मृदुप्रज्ञ(G1 °प्रज्ञा-, G2 °प्राज्ञ)म्; M4 इतिप्रज्ञम् (for मृदु दान्तम्) D7 T1 G3 4 प्राज्ञम् (for दान्तम्). — b) D3 अन्याप्यम्, Cvp अत्यर्थम् (for अत्यार्यम्) Da2 अभि-, Dn1 इति (for अति) Cv अन्याय्यमतिधार्मिकम् — c) D8 क्लीव- K5 धर्मं घृणा; D1 धर्मगुणा (for °घृणा) — d) Ś1 K1–4 V1 D1 4. 6 मंस्यते (for मन्यते).

20 a) K3 5 Da1 Dn1 D2 3 5 वृत्त तु त्व(K3 स्व)म्, V1 B Da2 Dn2 वृत्तिं तु त्व(B5 स्व)म्; D7 T G राजधर्मम्, D8 वृत्तसत्त्वम् (for राजधर्मान्) K1 D4 अवे(K1 °वी)क्ष्यस्व, K3 5 V1 Da Dn D3 5 7 अपेक्षस्व. D6 वृत्तिं त्वं समवेक्ष्यस्व. — b) K3 5 Da1 Dn1 D2 3 5–7 T G -पैतामहोचि(G2 °दि)त, V1 B Da2 Dn2 °महोचिता — c) K5 V1 B2 Da Dn नैव (for नैतद्) K3 अहो, K5 V1 B2 Da Dn तथा, D3 (*sup lin*) तथो (for अथो). T2 युक्त (for वृत्त) M नैतद्राजर्षिवृत्त हि.

21 b) B2 इहास्त्विति, D2 इह स्थित, D6 इहाश्रित (for °स्थित). — d) Ś1 K2 4 V1 D1 7 S प्राप्तो, K1 शप्तो; K5 B Da Dn D2 3 5 8 आप्ता (for प्राप्ता) D4 आप्नुयात्फलमुत्तम, D6 आप्ते धर्मफलोदय

22 a) B1 ह्येषाम्, Da2 त्वेताम् (for ह्ये°) D1 आशिपे — b) V1 तु (for च) D1 कुत्या (for कुंती) Ś1 [अ]नुयाचत, K1. 3 V1 B Da Dn D2–6 8 त्वयाचत (D4 °त), D7 S [अ]भ्य(T2 °प्य; M2 °भि)भाषत (for [अ]न्वयाचत). — After 22^{ab}, D7 S (except G3) ins

188* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा चित्रवीर्यो न पार्थिव ।
शंतनुश्च महीपालः सर्वक्षत्रस्य पूजितः ।

[(L 1) T2 [ऽ]पि; G4 [ऽ]थ (for न) D7 T1 G2 4 नराधिप (for न पार्थिव) — (L 2) G1 2 (before corr) पद्यत (for पूजित)]

माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्वयाचत ॥ २३
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ २४
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।
धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥ २५
काले धुरि नियुक्तानां वहतां भार आहिते ।
सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥ २६
समन्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हि यः ।
निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७
नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यथ वा पुनः ॥ २८
अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः ॥ २९
यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् । C 12 2862 B. 12. 75 30 K 12. 75 31

— G_3 om. (hapl.) 22^{e}–23^{d} — ^{e}) $K_{2\,3\,5}$ V_1 B_{0-2} Da Dn त(Dn_1 य)यैतन्; B_{3-5} त्वं चैव, $D_{2\,3\,5\,8}$ त्व चापि, D_6 तवैव (for न चैतां) K_2 प्रज्ञतां, $K_{3\,5}$ V_1 B D (except $D_{1.4\,7}$) प्रज्ञ(D_2 °ज्ञा)या (for प्राज्ञतां) D_6 जाता, T_2 तत्र (for तात) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 मया; K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{2-8} $G_{1.2}$ $M_{2\,4}$ यया (for यया) B_4 चरति $D_{2\,3\,5}$ मे नृपा (for मेधया)

23 G_3 om. 23 (cf v l. 22) — ^{a}) $K_{1\,5}$ V_1 B D (except $D_{1\,4\,7}$) T_2 G_2 $M_{3\,4}$ सत्य (for सत्त्व) — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ म(G_1 मा)हत्त्व (for माहात्म्यं) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5\,6\,8}$ च महौदार्यं; Da च सद्रौ° (for बलमौ°) — ^{d}) T_2 G_1 [अ]प्य (for [अ]न्व-) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\,3.5\,6\,8}$ भवत° कुंत्ययाचत; D_7 T_1 $G_{3\,4}$ M तव कुंत्यभ्य(M_3 °भि)भाषत

24 ^{a}) $M_{1.3}$ नित्यस्वाहा — ^{b}) K_5 $B_{3\,4}$ m Dn_1 $D_{3.8}$ चौ(D_8 चो)क्ष्ये, $B_{0\,5}$ D_6 m चौक्षे; B_1 (marg. as in text) चोभौ, Da क्रतै, Dn_2 चोभे, D_5 वाक्ये, D_6 उभौ (for उभे) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1-3\,5\,8}$ मानुषदेवते — ^{c}) T_2 G_1 $M_{1.3\,4}$ [आ]शासते (for [आ]शा°) — ^{d}) $D_{5\,8}$ $M_{1\,3}$ पितरौ K_1 D_3 देवतानि

25 ^{a}) D_3 अध्ययने $K_{2\,3}$ V_1 B D (except $D_{1\,4.7}$) T_2 $G_{1.4}$ M_{1-3} यज्ञ — ^{b}) D_2 प्रज्ञाना D_4 प्रतिपालन — D_5 om 25^{cd} — ^{c}) D_7 T_1 G_4 धर्म्यम् (for धर्मम्) K_5 V_1 $B_{0\,2-5}$ D (except $D_{1\,4}$, D_5 om.) T_1 G M_2 एतद्; B_1 एवम्, T_2 अर्थम् (for एतम्) D_7 T_1 $G_{3.4}$ अधर्म्यं — ^{d}) K_1 [आ]त्मना नैव (for जन्मनैव) K_4 [अ]भि, D_1 [अ]त्य (for [अ]भ्य) K_5 V_1 $B_{0\,2-5}$ Da Dn $D_{2\,3\,6-8}$ T $G_{2\,4}$ M [अ]भ्यजायया (T_2 G_4 °त), B_1 [अ]त्ययो यया (for [अ]भ्यजायिया°) G_1 जन्मन्येवाभ्यजायते, G_3 नैव जन्माभ्यजायया°

26 ^{a}) D_7 T G कुले (for काले) $K_{3\,4}$ V_1 $B_{0\,2-5}$ Da Dn $D_{5\,7}$ S च; B_1 [इ]व; D_1 वि- (for नि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 महतां (D_1 °ता), K_5 भवतां; Dn_2 lacuna (for वहता) $K_{3\,5}$ V_1 B D (except D_1) S भारम् (for भार) $K_{3\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{1-6\,8}$ M आहित (D_1 °त), D_7 T G ईदृश (for आहिते) — ^{d}) D_2 अवसादति D_7 T G कीर्तिर्न परिहीयते

27 ^{a}) K_5 V_1 $B_{0\,2-4}$ $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ विनयतो, B_1 विलपतो, D_7 T_1 G_{2-4} विनीतो यो; G_1 $M_{1.3}$ [ऽ]पि नि(G_1 न)यतो (for विनि°) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_1 भवति; D_1 भवता, Da बाहुल्य°; T_2 वहति $K_{3\,5}$ V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2-6\,8}$ M तु य°, D_7 T_1 G_{2-4} हि स, T_2 [ऽ]भवत् (for हि य°) G_1 वहत्यस्वगतो भवेत् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1.4}$ निर्दोष, $K_{3\,5}$ V_1 B (except B_1) Dn $D_{3.6\,8}$ निर्दोष° (for निर्दोष) D_4 -वचन; M रचना (M_4 °नात्) (for वचनात्) — ^{d}) D_7 सिध्र°, G_3 सिद्ध°, G_4 बुद्धि° (for सिद्धि°) M_1 करण (for कर्मण) D_7 T_1 $G_{2\,3}$ वा; G_4 च (for सा)

28 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ एकांत; D_1 एको न (for नैकान्त) D_6 नैकांतविनयेनैव, D_7 T_1 $G_{3\,4}$ नैकांते विनिपातेपि, G_2 नैकाविनिपतेवापि (sic), Cv as in text — ^{b}) D_6 $M_{1.3}$ विचरेदिह; D_7 T G $M_{2\,4}$ विहरेदिह (M_2 °ति) (for विचचारेह) B_1 च (for [इ]ह) — ^{c}) B_1 धर्मं, Da धर्मा; D_1 धर्मो; D_6 धनी (for धर्मी) B_1 $D_{1.3}$ गृहीत्वा, D_7 गृही च D_6 राज्य (for राजा) — ^{d}) K_3 V_1 Da Dn D_6 यथा (for [अ]थ वा) V_1 B (except B_1) $D_{2\,3\,5\,7}$ S द्विज° ($D_{2\,3\,5}$ °ज) (for पुन°)

29 ^{a}) D_5 अन्य (for अल्प) K_5 Dn $D_{3\,6}$ हि (for तु) K_5 V_1 B_{2-5} $D_{2\,3\,5-8}$ $G_{2.3}$ सार (for साधु) B_1 अत्यतमानभूयिष्ठ — ^{b}) D_6 तत्, G_2 त्व (for यत्) — ^{d}) Da पापो (submetric), D_6 पापीयांस् (for °यो) K_3 om from स्त्यकर्मण° up to कुशला (in 30^{d}) D_2 $G_{2\,3}$ हि; $D_{3\,5\,7}$ T $G_{1\,4}$ M_4 [ऽ]सि; D_6 तु (for ऽस्ति) $Ś_1$ D_4 [अ]कर्मवान्

30 K_3 om up to कुशला (cf v l. 29). — ^{c})

C. 12. 2862 B. 12. 75. 30 K. 12. 75. 31 योगक्षेमस्तदा राजन्कुशलायैव कल्पते ॥ ३०
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ।
सर्वतः परिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१
यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥ ३३

भीष्म उवाच ।

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ३५
अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३६
धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

D6 ततो; D7 T1 G3.4 तथा (for तदा) K6 V1 B D (except D1.4) S (except T2 G1) राज्ञ (for राजन्) —[d]) K2 B0 1.3 5 Dn D3 5 7 8 T1 G3 4 कल्प्यते; Da वर्तते. Ś1 D1 कुलायैवोपकल्पते; K1 कुशलायोपक°

31 [a]) K4 धनेन (for बलेन). D7 S दानेनान्यान्ब (D7 T1 G2-4 °न्यद्ब)लेनान्यान् (D7 T1 G2-4 °न्यद्) —[b]) Da सत्य, D7 T1 G2-4 अन्यत्, T2 G1 M अन्यान् (for अन्य) —[c]) G4 सर्वं च (for सर्वत.) K3-5 V1 B D (except D1) T2 M1-3 प्रति (for परि). —[d]) B1 प्राप्य तु; T2 G1 प्राप्यैव D1 धर्मिक.

32 [a]) D6 विद्या-, D7 T1 G2-4 वैद्य-; Ca वैद्या (as in text) Cv ये हि वैद्या. —[b]) K6 V1 B Dn D2 3 6 8 ह्यवृत्ति, Da ह्यवृद्धि; D5 सवृत्ति Cv cites अवृत्ति° K1 पीडित° —[c]) K4 तप्ता; B3 दृप्ता°; D5 तृप्त, D8 निष्ठा°; Cv तृप्ता (as in text) K3-5 B (except B1) D2-5 8 M4 प्रतिष्ठंते — G3 om 32[d]-34[a]. —[d]) K1 को धर्मो; K4 B1 D1 7 धर्मे (K4 °र्मै-, D1 °र्मा) को, T2 G1 धार्मिको B1 T2 ह्यधिकस; M1-3 [s]न्योसि (M2 °धि) कस (for s्भ्य धिकस). G1 स्मृत°; G2 सथा; Ca तत° (as in text)

33 G3 om. 33 (cf. v 1 32) D8 om. the ref. —[a]) G1 किन्वि (before corr. कुण्व) त, Cv किं तत (for किं न्वत°) Ś1 (orig as in text) K1 2 4 D1 4 त्वत°; K3 T2 अत; K5 V1 B D2 3 5 तत°; Da सप; Dn D6 तात (D6 °त) (for न्वत) D2 3 5 परत (for परम) K3 स्वभ्य; B1 स्वर्गं, D6 7 T1 G1 4 स्वर्गं —[b]) Ś1 (orig as in text) K1.4 का त्वत; K2 3.5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 का तत; D4 तत्वत (for का न्वत) —[c]) Ś1 (orig as in text) K1.2 4 D1 किं त्वत°, K3 D4 किमत°; K6 B Dn D2.3 5 6 8 किं त(D6 ता)त; V1 Da किं तप°; G1 किं न्वित° (for किं न्वत) —[d]) K6 V1 B D (except D1.4 6) S (G3 om) पश्यसि (for मन्यसे).

34 G3 om 34[a] (cf v 1. 32) D8 om the ref. —[a]) K2 5 V1 B0 2-5 Da Dn D2 3 5 8 भयार्दित; B1 सपोर्हित (for प्रतिष्ठिता) K3 D1 6 7 S (G3 om) यस्मिन्भयार्दिता सत (D6 सम्यक्) —[b]) D1 क्षमे (for क्षेम). K1-3 5 V1 B (except B2) D (except D6 7) G1 2 4 M1 2 विंदति K3 5 V1 B D S [अ]पि (for तत्). —[c]) M1 3 स्वर्गजिन्मतो (for °त्तमो). —[d]) Ś1 K1 D1 G2 एव (for एतद्).

35 [a]) M प्रीतिमास्मात. —[b]) B3 कुरुसत्तम —[d]) Ś1 K1 D1 अतो (for सतो) Ś1 K1 [s]रक्ष्या(K1 °क्षा)सतो; B1 राजासतो (for रक्षा°) D5 न हि (for जहि). Cv as in text.

36 [a]) K1-3 5 V1 B D (except D1 4 7) Ca त्वां (for त्वा) Da साधु (for तात) B1 जीवति. —[b]) K3 D4 बांधवा सह साधुभि — With 36[cd], cf 13[ab] —[d]) Ś1 स्वादु, K4 भृश; D4 महा (for स्वादु). V1 B (except B1) Da Dn D6 द्विजा°, D1 [अ]द्दज (for [अ]ण्डजा°)

37 [b]) K1 D1 अनृशंस, B1 °शस्य, D2 अदशस —[c]) M2 वत्सर D3 स (for सं) K3 om. from रमनु up to परे (in 12 77. 1[a]). —[d]) K2 5 V1 B D (except D1) S उपजीवंति (K2 D7 S °तु) K1 त्वां जया; K5 D2 3 5 8 त(K5 ते) जना, V1 B

७७

युधिष्ठिर उवाच ।
स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्राम्नायदर्शिनः ।
एते ब्रह्मसमा राजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २
ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३
ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतोऽथार्थानुशासकः ।
एते क्षत्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ५
जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ६ C 12. 2872 B. 12. 76. 4 K. 12. 76. 7

Da Dn D8 त नरा, D1 मानवा; D7 T1 G M बांधवा, T2 पांडवा

Colophon om in K2 D1 — *Sub-parvan* Ś1 K1 2. 4 V1 B Da Dn D1-2 . -7 T G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* D7 T1 G2 4 धर्मस्तुति; M1-3 जातिधर्मस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) B1. 3 D2 74, B2 Da1 Dn 75, D7 S 77, D8 72 — *Śloka no* Dn1 37, D8 30 [40]

77

☞ B1 reads adhy 77 after adhy 82

1 K2 om up to परे (cf v l. 12 76 37). D2 om. the ref. — After the ref, K3 D7 S read 12 79 1 —ᵃ) K1. 2 4 Dn1 D1 स्वे, B2 D2 8 सु- (for स्व) —ᵇ) D1 [अ]न्ये च, M1 2 [अ]न्येव (for [अ]न्ये वि-) Cv cites विकर्मणि (as in text)

2 D2 om. the ref. Da1 युधिष्ठिर (for भीष्म) After the ref, D7 S (T2 G1 after 189*) read 12 79 2 —ᵇ) K3 सर्वाम्नायप्रदर्शिन; K1 6 V1 B1 D (except D1 3 7) सर्वत्र (K1 °त्रा-)समद° — D1 om (hapl.) 2ᵈ-3ᶜ. —ᵈ) D1 ब्रह्मणा K1 परिकीर्तित — After 2, K2 reads 4ᶜᵈ

3 K1 om. (hapl) 3 D1 om 3ᵃᵇᶜ (cf. v l. 2) G2 om. (hapl) 3ᵃᵇ —ᵃ) K3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T1 (*inf lin*) ऋग्यजुःसामसंपन्ना, M1 ऋत्विगाचार्य° —ᵇ) D1 श्रेष्ठ, D2 3 5 सर्व (for स्वेषु) Bo D8 कर्मसु D2 [अ]नुष्ठिता (for [अ]वस्थिता) —ᶜ) K2 D2 ब्रह्म (for देव-) —ᵈ) K2 पितामह; D3 भवन्युत B1 ब्राह्मणा संभवन्त्युत, D3 °णा परिकीर्तिता (= 2ᵈ), Cv as in text — After 3, K. V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 read 6-8, while D7 ins 189* After 3, G1 reads 5 followed by 189*

4 K1 om (hapl.) 4-5, K2 D7 om (hapl.) 4, K3 om. 4ᵃᵇ T2 transp 4 and 5 —ᵃ) B1 D1 T G दूतो (for मन्त्री) —ᵇ) K1 D1 M1 दूतो वार्यानुशासक, K3 Bo 2-3 Da Dn D2 3 5 6 8 दूतो वार्तानुकर्षक, B1 वार्तानुकर्षकस्तथा, D1 मन्त्री चैवानुशासक, T G2-4 मन्त्री चार्थानुशासकः (T2 °न), G1 मन्त्री वाक्यानुशासनं — After 4ᵃᵇ, D2 repeats 8ᶜᵈ (cf v l. 3), followed by a repetition of 4ᵃᵇ K3 reads 4ᶜᵈ after 2 —ᵈ) D2 भवन्युत — After 4, S (T2 G1 M ins lines 1-2 after 5) ins, while D7 (which om 4) ins after 3

189* गोजाविमहिषाणां च वडवानां च पोषका ।
पृथ्वर्यमभिपद्यन्ते तान्वैश्यान्सम्प्रचक्षते ।
ऐश्वर्यकामा ये चापि ग्रामिपार्थाश्च भारत ।
निग्रहानुग्रहरतांश्चाद्विजान्क्षत्रियान्विदु ।

[(L 1) D7 G3 ब्राह्मणाना, T2 G1 2 बाधवाना (for वडवानां) D7 T G1-3 पोषक —(L 2) G1 प्रत्यर्थम्. T2 G1 प्रतिपद्यंते, G2 अभिपद्यति —(L 3) M3 ऐश्वर्यकर्मा G1 ऐश्वर्य कामयेयुश्च (for the prior half) —(L 4) G1 2 द्विजान्तान् (by transp), M1. 8 नाद्विजा]

T2 G1 repeat 12 79 2 after 189* (cf. v l. 2)

5 K1 om 5 (cf. v l. 4) D1 om. (hapl.) 5-6 D1 om 5ᵃᵇ T2 transp 4 and 5 —ᵃ) D7 रथारोहा (for अश्वा°) —ᵇ) Da अरथिनो, D6 रथिना T1 [ऽ]पि (for ऽथ) —ᶜ) B1 damaged D1 ते च; G1 इते (for एते) — After 5, D1 reads 7ᵃᵇ, while D7 S ins a passage given in App I (No 9)

6 For the sequence in K3 V1 B Da Dn D2 3 5

C 12 2873
B 12.76 5
K 12 76 8

अश्रोत्रियाः सर्वे एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान्सर्वान्धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ७
आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०
विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या जातु राज्ञा कथंचन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ ११
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ १२
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥ १३
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबान्धवः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

$_{6\ 8}$, cf v l. 3 $K_{2\ 8}$ D_1 G_3 om (hapl.) 6 (for D_1, cf v l 5) —^{a}) Ś$_1$ K_1 जन्मकल्प- (for °कर्म) —^{b}) B_1 सोदर्या —^{d}) $D_{2\ 6}$ भवत्युत B_1 ब्रह्मणा समवंत्युत

7 For the sequence in K_6 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$, cf v l 3 D_4 reads 7^{ab} after 5 —^{a}) D_1 एवं; D_7 T G एते (for एव) —^{b}) K_6 -हुताग्नय' —^{c}) K_1 तां सर्वा (for तान्सर्वान्) —^{d}) $K_{1\ 4}$ D_1 विष्ट; D_8 वृष्टिं; T_2 G_1 पुष्टिं, Ca विष्टिं (as in text) Dn_1 कीर्तयेत् (for कार°).

8 For the sequence in K_6 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$, cf v l 3 —^{a}) K_1 अह्वायका, K_4 आह्वाघका, Bo आक्षयका, B_6 आह्वालका, Dn_2 आह्वायका; D_1 आह्वायिका; G_2 °नका B_1 आहूयादेवलानर्ता; Ca v as in text —^{b}) K_8 B_5 Dn_2 नाक्षत्रा, B_1 गाधका (for नक्षत्र) K_1 नक्षत्र ग्रामयाजिन', M ग्रामनक्षत्रयाजका', Ca as in text —^{c}) K (except K_3) V_1 B Da Dn $D_{1-6\ 8}$ G_1 चांडाला; D_7 दायादा (for चण्डाला) —^{d}) G_1 M_2 पातक- (for पथिक) Ca cites महापथिक' Bo पंचका'

9 K_4 om. 9^a–10^b —^{b}) Bo ह्रीमान्कोशो; B_1 धनकामो, $B_{2\ 3,\ 5}$ हीनकोषो; D_1 °कौशे; T_1 G_{2-4} वीतकोशो (G_8 °षो) —^{c}) D_4 ननु (for ऋते) G_2 एतेषां च समेभ्यश्च.

10 = 12 78 2. K_4 om 10^{ab} (cf. v.l 9) —^{a}) T_2 G_1 $M_{1\ 3,\ 4}$ कुब्राह्मणानां —^{b}) B_1 स्वामिराजा D_7 S न' श्रुति' (for वैदिकम्). —^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 4}$ D_1 तु (for च). —^{d}) D_7 S इति श्रुति'; D_8 भवत्युत (for °न्त्युत). — After 10, D_7 S ins :

190* प्रागुक्तांश्चाप्यनुक्तांश्च सर्वांस्तान्दापयेत्करान् ।
[G_1 प्रागुक्ताश् T_1 चाप्यनुक्ता (submetric)]

11 11^{ab} = (var) 12 78 3^{ab} K_4 D_3 om 11^{ab} —^{a}) G_2 विकर्मस्थास; $M_{1\ 3}$ °स्था K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ च (for तु) D_4 नोपेक्षा, G_1 M_4 नोपेक्ष्य, G_4 नो रक्ष्या —^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ विप्रा राज्ञा; G_1 जातु राज्ञ', M राज्ञा जातु (by transp) — 11^{cd} = (var) 12 78 33^{cd} —^{c}) B_1 अपि ते त्याज्या, D_1 सविभज्याशु; G_2 M_3 °भाज्या (M_2 °गा)श्च Cv पथिक' सविभज्यश्च —^{d}) D_4 धर्मोनु (for धर्मानु-) $K_{4\ 5}$ B D (except $D_{1\ 4\ 7}$) कारणात् (for काम्यया) Cv धर्मानुग्रहकारणात्

12 = (var) 12 78 4 —^{a}) K_1 यस्यास्स, D_4 यत्तस्य. K_6 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ राजन् (for राज्ञ') —^{b}) D_2 भवति G_1 ते (for वै) K_4 D_6 द्विज Ś$_1$ स्तेना भवति वै द्विजा —^{c}) M_4 राज. D_6 तु (for त). —^{d}) D_2 मन्यते. B_1 तद्विजोत्तमा'; B_3 तद्विजातय (for तद्विदो जना').

13 ^{a}) B अवृत्त्यायाद् (for °त्त्या यो) Ca cites अवृत्त्या (as in text) D_1 स्थेनो (sic), D_4 स्तेना; G_1 स्तेने —^{c}) G_1 हर्तव्य (for भर्तव्य). D_4 सदा राज्ञा स भर्तव्य; D_7 T_1 G_{2-4} राज्ञा (G_3 °ज्ञः) राजन्स भ° —^{d}) K_6 B_1 D (except $D_{1\ 7}$) M_2 वेदविदो (for धर्म°) D_8 जना' (for विदु')

14 ^{a}) $K_{4\ 5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn_1 $D_{2\ 3\ 5,\ 8}$ M_4 स चेन्नोपनिवर्तेत; B_1 सर्वत्रोपरि वर्तेत; D_6 स चेन्नो न विवर्तेत, D_7 T_1 $G_{3\ 4}$ स चेन्नापि नि°; G_1 स चेन्नापरि वृत्तेत; Cv स चेन्नो परिवर्तेत (as in text) —^{b}) Da कृतबुद्धि (for °वृत्ति). D_7 T_1 G_1 परतप'. —^{c}) Ś$_1$

७८

युधिष्ठिर उवाच ।
केषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।
इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ३
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ४
अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।
तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६
केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।
स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥ ७
राजोवाच ।
न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः । C 12 2870 B 12 77 8 K 12 77 9

K1 ₄ निर्वसनीय D7 T G स निर्वासयितव्य स्यात् —^{d}) K1 सयधव; K3 सयाधवा —After 14, D7 S ins

191* यज्ञ श्रुतमपैशुन्यमार्हिंसातिथिपूजनम् ।
दम सत्यं तपो दानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
[(L. 1) T2 G1. 3 M यज्ञश्रुतम् (T2 G1. 3 °निर्)]

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 3 ₄ M राजधर्म —*Adhy name* D1 ₇ T1 G3 ₄ M1–3 ब्राह्मणवृत्ति(D4 °व्यक्ति)कथन —*Adhy no* (figures, words or both) K3 D7 S 78, B1 80, B2 Da1 Dn 76, B3 ₄ D3 75, D5 73 —*Śloka no* Dn1 D3 14

78

1 D8 om the ref. —^{a}) Ca cites प्रभवति (as in text) K. V1 B D (except D1 ₄) S केषां प्रभवते राजा —^{b}) D6 पुरुषर्षभ (for भरत°) —^{c}) D. काया, G3 तया (for कया) K2 ₃ ₅ Bo D3–5 ₇ ₈ G1 ₃. ₄ वृत्त्या च (by transp), T1 वृत्त्या न B1 Da कया वृत्त्या प्रवर्तेत —^{d}) K1 त (for तन्)

2 = 12 77 10 D3 om. the ref ^{ab}) Bo दत्तस्य (for वित्तस्य) K1 transp वित्तस्य and राजेति K1 (marg as in text) भाविक

3 3^{ab} = (var) 12 77 11^{ab} —^{a}) D1 विकर्मस्थाश्च, D7 T1 G2–4 °स्थो हि; T2 G1 °स्थश्च, M1 ₃ °स्था तु; M4 °स्थास्तु D4 नोपेक्षा, D7 T G नोपेक्ष्यो —^{b}) D7 T1 G1. 3. ₄ भवेद् (for विप्रा) —^{c}) V1 B2 Da राजन्, D7 T G1 ₃ ₄ राज्ञ Ś1 K1. 2 ₅ D1 परावृत्तम्, V1 B2 Da राज°, D3 पुराधत्तम् (for °वृत्तम्) D2 om (hapl) from वृत्तम् up to परा (in 4^c) —^{d}) G1 अपि (for अभि) D1 सभिजल्पंति मधक (sic)

4 = (var) 12 77 12 D2 om up to परा (cf v l 3). D4 om 4^c–5^b D6 om 4 —^{a}) K5 Bo 3–5 D8 ₅ ₈ राजन् (for राज्ञ) —^{b}) T2 चेद् (for वै) K4 द्विज (for द्विज) —^{c}) D8 राज्ञा —M1 ₂ om. (hapl) 4^d–5^a —^{d}) T2 किल्बिषैर्

5 D4 om 5^{ab}, M1. 3 om 5^a (cf. v l. 4). —^{b}) D6 मन्यते. B (except B1) Dn D2 ₃. ₅ ₈ येन (for तेन). D2 कर्मणां —^{c}) D2 तच्च, D3 तत्तद् (for तस्माद्) M2 राजाह्वया (for राजर्षय) G4 पूर्वे (for सर्वे) —^{d}) B1 अनुपालयन्, D6 अन्व°

6 ^{c}) K3 D6 G2 कैकय, K6 V1 B Da Dn D2 ₃ ₅ ₃ कैकेय, D1 केकेय (for केकय) D1 राजेंद्र (for राजेन) —^{d}) Ś1 ह्रियमानेन, K4 D7 G1 ₃ ₄ ह्रीय°, B1 म्रियमाणेन K4 राक्षसा

7 ^{a}) B4 D2 ₃ ₅ ₆ ₈ कैकेयानाम्, B2 कैक° —^{b}) D6 तशो (for रक्षो) B1 याल्लिश, D6 दारुण Ca cites रक्ष and दारुणम् (as in text) Cv as in text —^{d}) K1. 4 सश्रितमत, Da1 D2–6 शसित°

8 = (var) Chāndogya Up 5 11 5 K4 D8 om the ref. —^{a}) D7 T G2–4 नास्ति (for न मे) —^{b}) K3 om from द्यप up to 8^d Ś1 मध्यप —^{c}) K1 नानाहिताग्नि K3 D1 विषये; D6 नोयज्वा (for नायज्वा) —^{d}) K1 मास्मकांतरम्; Dn1 मामे

C 12 2890 B 12.77 8 K 12.77 8 नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ८
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥ ९
नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।
अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १०
अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ११
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२
न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥ १३
ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४
कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ १५
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।

का° Ś1 (before corr as in text) K1 2 D1 आविभ°; B1 Da1 D4 8 आविश (Da1 °शत्), D7 S आविभ (for आविश) Ca मामकांतरमाविशत्, Cv मामात रमाविश.

9 G3 om (hapl) 9–10 K1 repeats 9–10 after 10 — a) K1 (first time) ब्राह्मो (for ब्राह्मणो) — b) K1 (both times) न व्रती (for नाव्रती) — K3 om. (hapl) 9cd — c) K1 (both times) 8 नाना हिताग्नि Da Dn नायज्वा (for विषये) D7 S द्विजा तिर्विषये मह्य — d) Ś1 (before corr as in text) D1 आविभ, D7 S (G3 om) आविभ (for आ विश). K1 (both times) मास्मकार्त्तरमार्विभ° (s10), D4 मा मे कातारमाविश

10 G3 om 10 (cf. v l 9) For the repetition in K1 of v l 9 — a) K1 V1 B2 3 5 D (except Dn2) T1 G4 नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर् — b) K4 यजत; B1 3–5 D2 3 5 6 8 यजति; D4 यजत, G1 यजते — c) K2–5 V1 B1 2 Da1 Dn D1. 7 T G (G3 om) M2 4 नाधी(G1 °धि)ते, Da2 माधीते, M3 नाधीती (for अधीते) V1 B2 D4 7 G1 2 चाव्रती, Da G3 वाव्रती, D3 नावृती (for नाव्रती) M1 नाधीचाव्रती कश्चिन्मा (s10) — d) Ś1 (by corr) K2 3 D1 आविभ° (D1 °भा), D7 S (G3 om.) आविभ° (for आविश°) K1 मास्मकार्तरमाविभ°, D4 मा मे कातारमाविश

11 a) K2 4 5 B1. 3 4 D1–5 7 8 अधीयंते B3 4 D2 3. 5 [ऽ]ध्याप(D2 °य)यते V1 B2 Da Dn1 D6 S अध्यापयत्य(M2 °यन्न)धीयते — b) Ś1 K1–4 D6 M1. 3 [अ]पि, D4 त्व, M4 (sup lin) न (for च) Ca cites न याजयति — M4 om. (hapl.) 11c–13d — c) Ś1 Dn1 D1. 4 ददन्ति; K2 3 Dn2 T2 M2 द दाति D4 om. प्रति — d) K4 षट्च (for षट्सु) K1 [अ]कर्मसु; D6 कर्मसु

12 M4 om 12 (cf v l 11) — a) D7 प्रजिता B1 सविभक्ताश्च मृदव — b) K5 B6 3–5 D3 5 T1 (inf lin) गुरव°, B1 सजना°, D7 T1 G2 4 ऋषय (for मृदव°) — c) K1 ब्रह्मणा K4 [अ]न्ये, B6 ये (for मे) — d) Ś1 (by corr) K3 D1 आविभ°; D7 S (M4 om) आविभ (G2 °भिद°) (for आविश°) K1 मास्मकार्तरमाविभ° (s10), D4 मा मे कांतारमाविश — After 12, G3 (erroneously) reads अध्यापयत्यधीयते (of 13c)

13 M4 om 13 (cf. v l 11) V1 reads 13–14 on marg — a) K3 5 B D (except D1 7) G4 याचति — b) Ś1 K1 सत्यधर्मा विशारदा°, K3 B2 4 D4 7 S (M4 om) सत्य(M2 °त्य)धर्मपरायणा, D1 सत्यधर्मविशारद° — c) D3 नाध्यापयति — d) K3 om च K5 B6 1. 3–5 Dn D2 3 5–8 S (M4 om.) यजंते याजयति न (B1 Dn2 D7 G2–4 च, D5 G1 न; M2 ह), B2 Da न या(B2 om या)जति यजति च, D4 न यजते न याजका°

14 V1 reads 14 on marg — b) B1 पला यिन°, G1 [अ]पलायन. — c) K4 सु (for स्व) — d) Ś1 (by corr) K2 3 D1 आविभ°; K4 आविश, D7 S आविभ° (T2 °लिह°). K1 मास्मकां*र माविभ°, D4 मा मे कांतारमाविश

15 K1 2 D1 om (hapl) 15–17 Ś1 om (hapl) 15–16 — a) B4 -गौरक्ष, Da D3 G2 M -गोरक्ष्य — c) K4 अप्रमत्ता, G1 °मत्त D5 क्रियानिष्ठा (for °वन्त°) — d) K4 D7 T1 G1 3 4 सुवृत्ता K3 सत्य वादन; D4 °वादिन

16 Ś1 K1 2 D1 om 16 (cf v l 15) — a) T2 G1 दम° (for दमं) B1 दशाशाना (for दमं शौच). — b) B1 व्यपास्थिता°, D2 °श्रित, T2 G1 M4 [अ]

मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६
त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १७
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८
कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १९
तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २०
नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ २१
नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचारिकः ।
अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२
नावजानाम्यहं वृद्धान्न वैद्यान्न तपस्विनः । C 12 2905 S 12. 77 21 K 12 77 14

त्युपाश्रिता — c) D1 S तथा (for मम) D1 वैश्या D2 स्वधर्मस्था — d) K3 आविभ, D1 c आविश, D7 T1 G1 3 4 M आविभ, T2 आलिह — After 16, T2 G1 read 19ab, repeating it in its proper place

17 K1 2 D1 om. 17 (cf. v l. 15) Ś1 reads 17 on marg — a) K4. 5 V1 B Da D2 3 5 c 8 उपतिष्ठति, Dn उपजीवति, D7 T G M2 उपतिष्ठते — b) K4 D3 अनुसूयका, V1 B2 अनुपूर्वश — c) Dn1 शूरा (for शूद्रा) M न मे शूद्रा विकर्मस्था — d) K3 D4 मामेकातरम् Ś1 आविभ, D1 आविश, D7 S आविभ (T2 °लिह)

18 a) B1 कृपणानामवृद्धानां, B3 °नार्थवृ° — b) D1 corrupt — c) D7 सविभक्तोस्मि, G1 °भक्ता हि — d) K1 मा स्म कांतारम्, K3 D4 मामेकांतरम् Ś1 K1 2 आविभ, D1. c आविश, D7 S आविभ (T2 °लिह)

19 B1 om (hapl) 19–23 Ś1 K1. 2 4 D1 om (hapl) 19 T2 G1 read 19ab for the first time after 16 — a) D7 S कुलानुरूप(G2 °पं)धर्माणां — b) D4 7 S प्रस्थितानां — D6 repeats 19c–20b after 23ab — c) K3 अभ्युद्धर्तास्मि, D4 अभ्युद्धर्तास्मि, T1 अच्युच्छेत्ताम्म, G1. 2 M अप्युच्छे(G1 °प्युच्छे , M2 °म्युच्छे)त्तास्मि — d) K3 D4 मामेकातरम् D7 S आविभ (T2 °लिह) (for आविश) — After 19, G4 reads 22

20 B1 om 20 (cf v l 19) For the repetition in D6, cf. v l 19 — a) D2 तपस्विनी — b) T2 G1 परिकरिपता (for °पालिता) — c) D2 3 5 6 सविभक्तास्म (D6 °स्मि) — d) K3 मामेकातरम् Ś1 K2 D1 आविभ, K3 D4 आविश, D7 T1 G1 3 4 M आविभ ; T2 आलिह

21 B1 om 21 (cf v l 19) — a) D8 भो क्ताश्च — b) K5 V1 Bo 3–5 Da Dn1 D2 3, 5 6 8 G1 2 M नाविशामि; B2 नाधियामि, D1 न भविशामि (sic) G2 परस्त्रिय — c) D4 स्वतन्त्रे Dn2 जाति (for जातु) V1 B2 3 6 Da1 D2 3 5 8 नाक्रीडे — d) K3 मां माकातरम्, D4 मामे (for माम) Ś1 K1 D1 आविभ, K4 आविश; D7 S आविभ (T2 °लिह)

22 B1 K5 om 22 (for B1, cf v l. 19). Dn2 transp 22 and 23 G4 reads 22 after 19 — a) K3 D4 भिक्षुर्वा, D7 S भिक्षाशी (for भिक्षावान्). — b) T2 नाभिर् (for भिक्षुर्) K3 D4 नाब्रह्मचा (K3 °च)र्यपि, V1 B2 5 D2 8 T2 G1 2 M नाब्रह्मचर्यवान्, Bo 3 4 Da Dn D3 5 6 वाब्रह्मचर्यवान्, D7 T1 G3. 4 नोब्रह्मचर्यवान् (for वाब्रह्मचारिक) — c) K2 3 B (B1 om) Da Dn D2–4. 8 G2 अनृत्विजा (K3 °गा), D6 अन्वर्त्विजा, D7 T G1 3. 4 M नानृत्विजा (T2 °जो) K3 हुतिर्, D2 हुता K1 नास्मि; D7 S मेस्ति (for नास्ति) — d) Ś1 K1. 3 आविभ ; D7 S आविभ (T2 °लिह) (for आविश) D1 ममुकां तरमाविभ (sic), D4 मामेकातरमाविश — D7 T G ins after 22 M ins after 23

192* कृत राज्य मया सर्वं राज्यस्थेनापि कार्यवत् ।
नाह व्युत्क्रामित सत्यान्मामकान्तरमाविभ ।

[(L 1) M कृत्य (for राज्य) G2 कृत मया सर्वमिद (for the prior half) M2 कार्यवान् (for °वत्) — (L 2) M व्युत्क्रामिना]

— After the above, M ins 193* (cf v l 23)

23 K1 B1 D6 om 23 (K1 D6 hapl , for B1, cf. v l 19) G1 reads 23 on marg Dn2 transp. 22 and 23 — ab) K5 Dn1 वेद्यान्, D8 lacuna (for वृद्धान्) Dn2 D2 3. 5 transp वृद्धान् and वैद्यान् G2 नावैद्यान् D1 तपस्विना — c) K3 राष्ट्रं Ś1

C 12. 2805 B 12. 77 23 K. 12 77 24

राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥ २३

वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।
स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥ २४

दानेन दिव्यानभिवाञ्छामि लोका-
न्सत्येनाथो ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५

न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु-
र्न ब्राह्मणः कृपणो नोत चोरः ।
न पारजायी न च पापकर्मा
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६

न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे ह्यङ्गुलमन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ २७

गोब्राह्मणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८

राक्षस उवाच ।

यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति व्रजाम्यहम् ॥ २९

$K_{8\ 6}$ $D_{2\ 8}$ G_{8} स्वपिति, $K_{2\ 4}$ D_1 T_2 G_1 M_2 स्वपिमि; D_4 स्वप्निति, D_6 स्वपीति K_8 जागर्ति, $D_{2\ 3\ 5}$ जानामि (for जागर्मि) Ca as in text. —^{d}) Ś1 K_2 D_1 आविम , D_7 S आविभ (T2 °लिह) (for आविश) — D_7 T G ins after 23 M after 192*

193* शुद्धकर्मास्मि सर्वत्र न दुर्गतिभय मम ।
धर्मचारी गृहस्थश्च मामकान्तरमाविभ ।

[(L 1) D_7 शुद्धकर्मास्मि, T_2 G_1 M_2 शुद्धकर्माणि T_1 G_8 नरदुर्ग भय मम (for the post half) — (L 2) T_2 आलिह (for आविभ)]

24 ^{a}) K_6 V_1 B Dn $D_{2\ 8\ 6\ 6\ 8}$ आत्मविज्ञा(B2 °ज्ञा)नसपन्नस्, Da अर्थविज्ञान° —^{b}) D_7 S (except T_2 G_2) सत्य (for सर्व) —^{c}) V_1 transp सर्वस्य and राज्यस्य K_1 G_2 राजस्य, K_8 $B_{4\ 6}$ Da Dn $D_{6\ 0\ 8}$ राष्ट्रस्य, M लोकस्य (for राज्यस्य) —^{d}) K_6 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ धीमान्, D_7 S स्वामी (for श्रीमान्) D_1 सम , D_6 नाम (for मम)

25 ^{a}) G_2 नानेन (for दानेन) V_1 Da विद्याम् (for दिव्यान्) K_1 -वांछयामि, G_1 वांच्छाम (for वाञ्छामि) K_5 Bo 2–5 Dn $D_{2,3\ 5\ 6\ 8}$ दानेन विद्यामभिवाछयामि, B_1 दानेन समभिवाछामि —^{b}) K_4 D_7 T G सत्येनाय, K_5 D_8 °नार्य, $B_{1\ 6}$ $D_{2\ 8\ 5}$ °नार्यो, Da °नार्या; D_6 °नार्या D_1 ब्रह्मणानां K_8 D_4 भक्त्या, B° तुष्ट्या, D_3 (before corr) युज्य, D_5 युज्यां (for गुप्त्या) —^{c}) M चैव (for चापि) —^{d}) D_4 नेमे (for न मे)

26 $D_{1\ 6\ 8}$ G_1 om (hapl) 26 —^{a}) B_1 न मे नाष्ट्रे, Dn2 न मे राष्ट्रा, D_7 T G_{2-4} न मेस्ति राष्ट्रे (for न मे राष्ट्रे) —^{b}) K_8 M_{1-8} ना(K_8 नो)ब्राह्मण K_6 Bo 2–5 Da Dn $D_{2\ 8\ 5}$ कितवो (for कृपणो). K_8 M नापि, G_2 नेत (for नोत) Some MSS चौर B_1 न ब्राह्मणा कृपणा नेतरे च —^{c}) Ś1 अपारजायी, K_5 B Dn $D_{2\ 8\ 5}$ अयाज्ययाजी, D_4 न पारदार्य D_7 S (G_1 om) न पाप(T_2 °द)कारी न च पापवक्ता

27 ^{a}) D_1 corrupt D_7 S (except T_2) अनिर्भिण्णम्. —^{b}) D_1 corrupt K_5 V_1 B Da Dn1 $D_{2\ 8\ 5\ 6\ 8}$ गात्रे (Dn1 °त्रं, D_6 °त्रैर्), D_7 T_1 $G_{8,4}$ अंग , T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 अग K_1 अगव्यंगुलातरं (submetric) —^{c}) D_4 धर्मार्थे; M_2 धर्मार्थी. —^{d}) Ś1 $K_{1,2}$ D_1 आविम, K_4 आविश; D_7 S आविभः (T_2 °लिह). D_4 मामेकांतरमाविशा (sic)

28 D_8 om. (hapl.) 28 —^{a}) Ś1 K_2 D_1 न (for गो-) K_1 *ब्रह्मणे च, K_8 गोब्राह्मणेषु, $K_{4\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ T_2 G_1 गो(K_4 स)ब्राह्मणेभ्यो (for °णे च) $K_{1\ 5}$ B_3 Dn यज्ञेभ्यो, K_8 lacuna, K_4 V_1 Bo–2 4 5 Da $D_{2\ 8\ 5\ 6}$ राज्ञश्च, D_7 T G राष्ट्रे (G_4 °ज्ञे) च, M राज्ये च (for यज्ञे च) D_4 गोब्राह्मणिषु यज्ञिषु (sic). —^{b}) K_1 नित्ये B_1 पूजाविधौ (for स्वस्त्ययनं) B_2 नम ; D_7 T G नरा , M जना (for मम) —After 28^{ab}, D_8 repeats 19^c–20^b —^{c}) K_1 आशामते; V_1 Da प्रकाश(Da °श)ते; B_2 T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 आशसते, D_7 T_1 $G_{8\ 4}$ $M_{1\ 8\ 4}$ आशसते (for आशासते) D_7 T G हि (T_2 च) राष्ट्रे मे, M हि मे राष्ट्रे (for जना राष्ट्रे) —^{d}) Ś1 $K_{1\ 2}$ D_1 आविम , D_7 S आविभ (T_2 °लिह) (for आविश) D_4 मामेकातरमाविश —After 28, G_2 M_2 ins 194*.

29 D_8 G_2 M_2 om the ref. D_7 T $G_{1\ 8\ 4}$ $M_{1\ 8\ 4}$ ins after the ref G_2 M_2 after 28

194* नारीणा व्यभिचाराच्च अन्यायाच्च महीक्षिताम् ।

येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥ ३०
येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

तस्माद्द्विजातीन्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥ ३२
तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३
य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४ C 12. 2916 B 12. 77 34 K 12. 77 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

त्रियाणा कर्मदोषाच्च प्रजाना जायते भयम् ।
अवृष्टिर्मारको रोग· भवत क्षुद्भयानि च ।
विग्रहश्च सदा तस्मिन्देशे भवति दारुण· ।
यक्षरक्ष·पिशाचेभ्यो नासुरेभ्य· कथचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र यत्र विप्रा· सुसंयता· ।
गन्धर्वाप्सरस·सिद्धा· पन्नगाश्च सरीसृपा ।
मानवाश्च जिघांसन्ति यत्र नार्य· पतिव्रता ।
ब्राह्मणा· क्षत्रिया वैश्या यत्र शूद्राश्च धार्मिका· ।
नानावृष्टिभयं तत्र न दुर्भिक्षं न विभ्रम· ।
धार्मिको यत्र भूपालो न तत्रास्ति पराभव· ।
उत्पाता न च दृश्यन्ते न दिव्या न च मानुषा· ।

[(L. 1) T_2 G_1 महात्मना (for महीक्षितान्) —(L 2) T_2 G_1 विद्यते (for जायते) —(L 3) M_2 मरणो (for मारको) D_7 दोष ; G_1 योग (for रोग·) —(L 4) T_2 G_1 निग्रहश्च T_2 $G_{1,2}$ M_2 नदा (for सदा) T_2 G_1 दारुणो —(L 6) D_7 सुसमुना·, T_2 समनुना·. —(L 7) $M_{1,3}$ स्त्रिया· (for ·सिद्धा·) —(L 10) G_1 नासुभिक्ष (for न दुर्भिक्ष) M_4 दुर्भिक्ष न च विभ्रम (for the post half) —(L 12) M_4 न च दिव्या न मानुषा (for the post half)]

—[a]) $Ś_1$ तस्मात्, B_1 यस्य, M_2 सर्वात् (for यस्मात्) —[b]) $Ś_1$ (by corr) K_2 D_1 [अ]न्ववीक्ष(D_1 °क्ष्य)से; $D_{1,6}$ °वक्ष्यसे —[c]) D_1 (also as in text) कौंतेय; D_4 केकेय; M राजेंद्र (for कैकेय) —[d]) K_1 गृहा, K_3 गेहान्, K_4 . V_1 Bo_{2-5} D (except $D_{1,4,6,7}$) गृह M साधु (for स्वस्ति) D_6 om. जाम्यहम् B_1 राष्ट्र स्वर्गजितो नृप

30 [a]) D_1 गोमहणा K_1 रक्ष्य· $K_{3,5}$ B Da Dn $D_{2-5,8}$ येषां गोब्राह्मण रक्ष्य (B_1 °णो रक्षा). —[b]) D_3 रक्ष्या तु K_1 केकया, K_3 . B $D_{2,3}$. कैक(D_2 °कि)य, D_3 कैकया. —[c]) K_4 Da रक्षे(K_4 °क्ष्ये)भ्यो, D_4 रक्षोभ्या D_2 न रक्षो मम तेषां (submetric) —[d]) K_1 हि, D_1 न (for तु) Da $M_{1,3,4}$ पापक, Dn D_6 पापकात्, D_7 T_1 G_{2-4} M_2 पावक, D_8 मानु पान्, T_2 G_1 पावकात् (G_1 °न्) (for मानुषात्)

31 D_1 om (hapl.) 31[a] —[a]) G_1 एषा —[b]) K_5 V_1 B D (except $D_{1,4,7}$) येषां ब्रह्मपर बल (B_4 °बल पर); G_1 M_2 ये(G_1 ए)षां ब्रह्मबलाबल —[c]) K_2 दारांस्, K_8 D_4 पौरास् (for दारास्) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ अतिथिप्रियास्तथा पौरास् (hypermetric), D_1 प्रयातिथ्यास्तदा दारा (sic), D_7 T G सुरक्षितास्तथा पौरास् (D_7 G_2 विप्रास्), M ब्रह्मप्रियास्तथा पौरास् —[d]) K_1 वरा· ; K_8 V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{4,6,8}$ S नृपा· ; D_8 नर. B_1 ते वै स्वर्गपरा नृप

32 $Ś_1$ $K_{1,4}$ $D_{1,4,7,8}$ S om the ref. —[a]) G_1 रक्ष्येत —[b]) $K_{2,4}$ V_1 $D_{1,6}$ रक्ष्यति; D_2 lacuna (for रक्षन्ति) D_2 रक्षंता· D_7 T $G_{3,4}$ ते रक्षतीह रक्षिता —[c]) $D_{1,4}$ एषा, D_5 °ष (for °षा) K_6 V_1 B D (except $D_{1,4}$) S राजन् (D_3 °ज्य) (for राज्ञा) —[d]) K_1 राष्ट्रे, K_5 V_1 B D (except $D_{1,4}$) S राज्ञा (for राष्ट्रं) $K_{3,5}$ V_1 B D T G M_{2-4} प्रवर्तता; (D_1 °ते); M_1 प्रवृत्तये

33 Before 33, $Ś_1$ K_{1-4} $D_{1,4}$ ins भीष्म उवाच 33^{cd} = (var) 12 77 11^{cd} —[c]) $K_{2,3}$ D_1 संविभक्ताश्च (for °भज्याश्च) —[d]) V_1 $B_{1,2}$ Da Dn T_2 तदनुग्रह· (for प्रजानु°)

34 Before 34, T_2 ins श्रीभीष्म·. —[a]) Da Dn एव यो (by transp) —[b]) D_1 पौरा (for पौर). D_7 S [अ]पि (for [इ]ह)

७९

C 12. 2917
B 12. 78. 1
K 12. 78. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
व्याख्याता क्षत्रधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ।
कथंचिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ १
भीष्म उवाच ।
अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान्न हीयते ।
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३
भीष्म उवाच ।
सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ।
ऋषभान्मधु मांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ४
सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ५
अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।
धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥ ६
पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 5 V1 B0-3 6 Da Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म. — *Adhy. name* K3 D4 7 T1 G2-4 M2 के(D4 कै)कयराक्षससंवाद , V1 B (except B3) Da D6 कैके(B1 2 6 °क)योपाख्यानं — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 79 , B1 75 , B4 D2 76 , Da1 78 (as in text), Dn 77 , D8 74. — *Śloka no* Dn 34 , D8 32.

79

1 D8 om. the ref. M4 वैशंपायन (for युधिष्ठिर) — K5 D7 S read 1 after the ref of 12 77 1. — a) B0 6 आख्याता , M1 (first time) व्याख्यात . K5 (second time) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 राज (for क्षत्र). M2 (first time) व्याख्यातेय क्षत्रधर्मे ; Cv as in text. — b) D6 भारते — c) K2 3 5 (second time) V1 B Da2 D2-5 8 T2 G1 2 M (last seven second time) कथ स्विद्. D8 देश्य (for वैश्य) K5 D7 S (all first time) कार्पण्याद्वैश्य(T1 G4 °दैव ; T2 G1 M1, 2 °दैन्य)वृत्त्या तु ; — d) K2 5 (second time) V1 B1-3 Da Dn D2, 3 5 6 सजीवेद् , B0 4 5 T2 G1 3, 4 M (all except B0, 4 5 first time) जीवेत , D7 T1 G3 (all first time) जीवतु (for जीवेद्वा). T2 G1 (both first time) [ऽ]थ (for न). K5 (first time) जीवतो ब्राह्मणेन वा.

2 D8 T2 G1 M2, 4 om. the ref G3 om (hapl) 2-3 with both ref. D7 S read 2 after the ref of 12. 77. 2. — a) K4 D8 अशक्त ; M4 (second time) नशक्तो. D7 S (all first time) अभा(G1, 2 M3 °भ)वे क्षत्रधर्माणां. — b) D2 3 6 वर्तेत ; T2 G1 (both second time) वर्तयन् — c) = Manu 10 82c D7 T1 (both second time) कृषिं (for कृषि-). Some MSS (both times) गोरक्षम्. Ś1 K2 4 D1 आदाय ; K1 आधाय (for आस्थाय). — d) K1 वृत्तिसक्षये ; B1 T2 (first time) वृत्तस°.

3 G3 om 3 (of v.l 2) D8 T2 G1 M4 om the ref — a) K1 M1 3 पुण्यानि , Ca प° (as in text). K1 चिक्रीण , K5 V1 B1 2 Da Dn विक्रीय ; G2 [अ]विक्रीणन् , M1 विक्रीणात् , M4 °डन् (for °णन्). — b) B0 M1-3 स्वर्गलोके M1-3 महीयते (for न ही°). — c) Ś1 K2 4 -धर्मे च (for धर्मेण).

4 D8 om the ref — a) Ś1 K1 D1 4 सुरा (for सुरा) K4 D3 [ए]वं , D7 S [ए]तत् (for [ए]व) — b) B D5 6 केशरिण (D5 °ण), G4 केसरिणं ; Ca v °ण (as in text) — c) Ś1 K2 4 D1 वृषभान् (for ऋष°) K4 D6 मासाद्य (for मांस). — d) B1 स (for च)

5 a) G1 [ए]तासु (for [ए]तानि). B1 सर्वं विक्रय धृतानि , D6 सर्वास्ववस्थास्वेतानि — M4 om (hapl) 5bc. — c) D7 S (except T2, M4 om.) एतस्य (for एतेषां) B1 विक्रयी. — d) D7 S नरके. K1, 3 V1 B Da D2 3 5 7 8 S पतेत् (for व्रजेत्).

6 a) Ś1 K1 अजोश्वो ; K2 अश्वोजो ; K4 मनोग्निर् ; D1 अश्वो* , Cv अजोऽग्निर् (as in text) K2 वरुणं. — b) G1 (before corr as in text) सूर्योग्नि. Da वरुणो (for पृथिवी). — d) Ś1 K1 M4 विक्री(M4 °क्रे)यात , B0 विक्रेय , D1 विक्रीया .

वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
एवं समीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कदाचन ॥ ८
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः पुरातनः ।
व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
रुचिते वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
इत्येवं संप्रवर्तन्त व्यवहाराः पुरातनाः ।
ऋषीणामितरेषां च साधु चेदमसंशयम् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२
राजा त्राता न लोके स्यात्किं तदा स्यात्परायणम् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥ १३

भीष्म उवाच ।

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४
तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः ।
राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः ॥ १५
राज्ञो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६ C. 12 2932 B. 12 78. 16 K 12. 78 15

---

7 B1 D1 om. (hapl) 7–8 —^{a}) D4 पक्का नामस्य, D6 पक्केन° Ś1 D7 8 T2 G3 M1 Cap नियम, Ca निमयं (as in text) K2 पक्केनास्य विनिमयं, G4 विपक्केन्वनमस्यति (sic), Cv as in text —^{b}) K2 प्रशसति न (by transp), G4 प्रशसति हि K1 नाधर्मोस्ति कदाचन (=8^{d}) — K1 om. 7^{cd} —^{c}) K2 4 निमयं, K8 निमेय, V1 D4 T2 नियमे; D7 G4 नियमेव्, D8 निमयन्; M निमेय K2 4 D6 पक्क मासेन; V1 D8 °मानेन (for पक्कमासेन)

8 B1 D1 om 8 (cf v 1 7) K1 reads 8 on marg —^{a}) K4 मशिष्याम्ये K1 वय सिध्येनाशि शामो (sic) —^{b}) K8 साधयितम्, Ca °यताम् (as in text) K1 5 V1 Bo 8–5 Da D3 5 8 इम, D2 इमां (for इदम्) —^{c}) K1 B2 4 Dn D4 T2 G2 M2 सवीक्ष्य K1 नियमान्; K2 नियमन्, K8 M2 निमये, K4 5 V1 D4, 6 8 नियमं, Da Dn1 निमयेन्, D3 निमय, D7 G1 समय; T1 G2–4 समयन्, M1–8 निमयो, M4 नमयो (for निमयन्) —^{d}) K8 नाधर्मा G1 [ऽ]सि (for ऽस्ति) K4 V1 B2 Da Dn D7 T G M2 कथ चन, M1, 3 4 युधिष्ठिर (for कदाचन)

9 ^{a}) K4 D1 वर्णयिष्यामि —^{b}) B2 Da Dn D8 8 पुरा (for यथा) B1 Da वृत्त, B2 धर्मं (for धर्म°) V1 B2 Da Dn D7 S सनातन° (B2 Da °नं), B1 पुरातन — K2 om (hapl.) 9^{c}–11^{b} —^{d}) K4 युधिष्ठिर°

10 K2 om. 10 (cf v 1. 9) —^{a}) K4 D1, 4 भव तेद, D7 M1 8 भवतेह (for °तेऽहं) K6 Dn1 D1 ददामीदं; K4 D1 M4 ददानीति —^{b}) G1 एतान् (for एतत्) Bo प्रयच्छति; D7 T G प्रतीच्छतु (for प्रय°) —^{c}) K1 corrupt, Da Dn1 D4 रुचितो, D7 S (except M2) उ(T1 शु)चिते; Ca रुचिते (as in text) —^{d}) T2 बालात् M4 सप्रवर्तिते

11 K2 om 11^{ab} (cf v 1 9) —^{a}) K8 [ए]त; G4 [ए]तत् (for [ए]व) K8 D4 सप्रवर्तेत; K4 °वर्तंत्य; K5 V1 B Da Dn D1–8 5–8 S °वर्तते —^{b}) D4 व्यवहार° पुरातन —^{d}) D1 corrupt K8 5 B Dn D2–8 T G चै(G1 चे)तद् (for चेदम्) V1 Da M साधु चैव न सशय

12 D8 om the ref —^{a}) D7 S अथ राजन्प्रजा° सर्वा° —^{b}) G1 शास्त्रम् D4 आददे (submetric) (for आददते) D7 S यदा (T2 °या) (for प्रजा°) —^{c}) K4 D7 G1 M व्युत्क्रमते (K4 °ति), D6 T1 G2–4 व्युत्क्रामंते K8 स्वधर्मं च, D7 S च धर्मेभ्य° —^{d}) K8 जलं (for बलम्)

13 ^{a}) V1 B Da Dn D6 तु, D8 तु (for न) K8 5 V1 B Da Dn D1–6 8 लोकस्य (for लोके स्यात्) D7 S सदा त्राता हि (T2 G1 2 M2 तु) को नु स्यात् —^{b}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 कथ च स्यात्, D7 S को धर्मं किं (for °किं तदा स्यात्) — T2 G1 repeat 13^{cd} after 19 —^{c}) K1 M1, 3 4 एत (for एतन्) T2 न° (for मे) —^{d}) K2 3 5 V1 B D (except D1) नराधिप (for पितामह)

14 Dn2 D8 om. the ref. —^{b}) K4 बलेन (for दमेन) —^{d}) G4 क्षमम् B1 क्षेममिच्छेत्पुरात्मन

15 ^{a}) Dn2 D8 येषां Bo 8 D2 चैव; B1 Da चेह, B4 damaged, Ca वेद- (as in text) D5 तेषां तु ये वै बलिनस —^{b}) K6 B Da Dn D6 तेभ्युत्थाय; V1 ते व्युत्थान, D1 corrupt, D. 5 8 8 से व्यु(D8 ह्यु)

C 12.2934
B 12.78.17
K 12.78.17

यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ।
तदा वर्णा यथाधर्ममाविशेयुः स्वकर्मसु ॥ १७
उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणान्प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।
अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २०
क्षत्रस्याभिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२
यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा शाम्यन्ति ते त्रयः ॥ २३
तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ २४

स्थाय; D4 °उत्थाय ते (for त उत्थायं) — c) D1 राज्ञे M वर्धयति (for °येयुर्) — d) D1 om (? hapl) from स्येव up to क्षीयमाण (in 16a) K4 D6 देवता

16 D1 om. up to क्षीयमाण (of v l 15) — a) K5 V1 B D (except D4 7, D1 om) [ऽ]पि (for हि) — D1 repeats 16cd after 17 — c) K2 D4 बलेनेव; D1 7 बलेनैवं, D8 बलो नैव — d) K1 समुक्षेयं; Dn2 D6 संमुखेय, D4 समुत्थेये. G1 (before corr) विजानत.

17 a) K8 यतानु (for यदा तु) Da Dn2 मुविजयी, D1 तन्यजये (sic) (for तु विजयी) — b) D7 T1 G8 राष्ट्रे हि, G2 राष्ट्रेषु (for राष्ट्रेऽभि-) Ś1 K1 4 D1 [ऽ]भिसधयेत्, K8 °मत्रयेत्; D4 विवर्धयेत्, M हि (M4 [ऽ]भि-) सदधे — c) T2 G1 4 यथा (for तदा) G2 M1 यदा धर्मे, G8 यथा धर्मे K2 तदा' वर्णाश्रया धर्मम् — d) K8 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5–8 T G1 3 4 M1, 3 4 नि(Bo न)विशेयु; B1 निर्विशेष, G2 निवेशेयु', M2 विविशेयु' K5 Bo 3–5 Dn D2 3 5 6 8 कथचन (for स्वकर्मसु) D1 माविशेस्व स्वकर्मस्व (sic) — After 17, D1 repeats 16cd

18 a) K1 उर्मर्यादे (sic), K4 तन्मर्यादे, V1 B2 Da अमर्यादे (V1 °द), D7 T G2–4 M4 निर्मर्यादे K5 Bo 1 प्रवर्ते तु (for प्रवृत्ते तु) — b) B1 शकरे, D6 सकरी — c) K8 न दुष्येयु', D1 वरुष्येयु', G2 M2 न दूष्येयु', G4 damaged T2 G1 सर्ववर्णान्प्रदुष्यति

19 D3 om. the ref — a) T1 G2 3 सर्वथा (for सर्वत) B1 ब्रह्मैव सन्नियत्रि स्यात्. — b) M4 प्रदुष्येद् K4 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 ब्राह्मणं, D1 ब्रह्मणान्, D4 ब्राह्मणे D4 पितः (for प्रति) D7 T1 G2–4 ब्राह्मणान्प्रविवा(G4 °यो)धते. — c) D4 क्षत्र हि; D7 S कस्तत्र (for कस्तस्य) K1 4 D1 6 ब्रह्मणस्, D2 3 T2 ब्र(T2 ब्रा)ह्मण, D7 T1 G3 4 ब्राह्मणांस्, D8 ब्राह्मणास् T2 पाता (for त्राता) — After 19, T2 G1 repeat 13cd

20 D8 G8 om the ref — d) D4 5 7 T1 G2 3 नियतव्यस्, G4 damaged Da सदा, G2 तया, G4 damaged (for तदा).

21 = (var) Manu 9 320 — a) K2 D7 S क्षत्रस्याभि(D7 S °ति)प्रवृत्तस्य, K3 क्षत्रियस्यातिप्रवृत्तस्य (hypermetric), K4 V1 B Dn D2 3 5 6 8 क्षत्रियस्याति(V1 °प)वृत्तस्य, Da क्षत्रियस्यापवृत्तेषु, D4 क्षत्रस्य चातिवृत्तस्य — c) D4 ब्रह्मेव, D7 T1 G3 4 ब्रह्म वै K4 D4 संनियत(D4 °तु)स्यात् (sic), D1 °यत्रस्य (for °यन्तृ स्यात्) — d) V1 Bo 1 5 Da1 D2 3 5 क्षात्रं (B1 क्षत्रे, D2 3 5 क्षत्र) ब्रह्म सनातन, B2–4 क्षत्रं ब्रह्मसमुद्भवं

22 = Manu 9 321 Ādi 1423* 5 15 32, 38 13 12 56, 24 — a) K1 [ऽ]ग्नि D2 ब्रह्मत; G4 ब्रह्मण' Cv अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्म क्षत्रम् (submetric) — b) Ś1 K4 अश्मतो, D1 अश्मपो M2 उत्तम (for उत्थितम्) — c) Da एषा T2 G2 M1, 3 सर्वगतं (for °त्रगं) — d) D7 T1 G2 3 स्वस्व (for स्वासु).

23 a) K3 भिनत्ति, K4 छिनति, D4 हिनस्ति, T2 छिंदति (for छिनत्ति) G1 यो (for [अ]यो) — b) K1 [ऽ]भ्यपद्यते; K5 B1–3 Da Dn1 [ऽ]भिगच्छति; V1 Bo, 4 5 D2 3 5 [ऽ]भि(D2 3 5 °नु)मथति, Dn2 D6 °मर्छति, D7 हि हति च, D8 [ऽ]भिमन्यति, T G1 3 4 [ऽ]भि(T2 °प)हति च, G2 M निहति च (for [ऽ]भिपद्यते) — c) K3, 5 B Da D2–6 M1, 3 4 ब्राह्मणान्, G1 ब्राह्मण — d) D1 तया (for तदा) K5 B4 शाम्यति, B1 शम्यंति, Dn D8 शश्य(Dn2 °श्य)ति, G1 शुध्यंति (for शाम्यन्ति).

ब्रह्मवीर्ये मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ २५
ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६
मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७
अति स्विष्टस्वधीतानां लोकानति तपस्विनाम् ।
अनाशकाग्न्योर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिम् ।
एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २८
तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वति ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ।
ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ २९
यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतः सुकृतश्चैव तथा शस्त्रहता रणे ॥ ३०
भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३१ C. 12. 2913 B 12. 78. 32 K 12. 79. 32

---

24 [a]) K1. 4 ब्राह्मणि; M4 ब्रह्माणि — [b]) D4 युधिष्ठिर- — [c]) K1 [अ]जीयानि, M [अ]नीकानि — [d]) Da1 बलेन, D बलासि (for बलानि)

25 Before 25, D- T G3. 4 ins युधिष्ठिर — [a]) Ś1 K1 मृदुर्भूते; K4 D1 मृदु(D1 °दू)र्भूते, K5 V1 Bo 1. 4 5 D2 3. 5. 6. 8 मृदौ भूते; B2 Da मृदुभूते — [b]) M क्षत्रधर्मे (for °वीर्ये) K5 दुर्बलं — [d]) K1 D7 T G भारत; K5 सर्वत (for सर्वश)

26 [a]) Dn1 D5 ते (for ये) — After 26[ab], D7 T G2–4 ins

195* ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति तेषां लोका भवन्ति के ।

[T2 लोके (for लोका) T2 G2 ने (for के)]

Before 26[cd], D7 T1 G3. 4 ins भीष्म — [c]) M1. 5 ब्राह्मणा B1 D5 परिरक्षति — [d]) G4 damaged K4 आत्मनम्; D6 आत्मान

27 [a]) D4 मन्युवत — [b]) K2 3 B1 Da Dn T2 पुण्यश्लोका (T2 °कान्); D- T1 G M4 पुण्याँल्लोकान् (for पुण्यलोका) D7 T1 G2–4 M4 व्रजंत्यमी (M4 °ति ते), T2 G1 जयति ते (for भवन्ति ते) — D4 repeats 27[c]–28[b] after 28[ab] — [d]) Dn2 शास्त्र- (for शस्त्र)

28 [a]) K1. 3 अति स्विष्ठि-, Bo अभिविष्ट, D7 T1 G2. 3 अतिस्प(G2 °सृ)ष्ट-, T2 अथ स्विष्ट- (for अति स्विष्ट-) K5 V1 B1–5 Da1 D5 5 अति स्विष्ट(B1 °भिविष्ट, B5 °भिस्विष्ट)मधी(D5 °ती)तानां — [b]) T2 अपि (for अति) Ś1 K1. 2 4 D1 तपस्विन (for °स्विनाम्) — After 28[ab], D4 repeats 27[c]–28[b] — K5 om. 28[cdef]. — [c]) V1 B5 Da2 अनाशकाग्न्य(B5 °स्व)शिष्टानां, Da1 °वशिष्टायां; D7 °हिताग्नीनां, S °इष्टाहितानां — The portion from 28[d] up to 12 108 5[a] is lost in D1 on 37 missing fol (103–139) — [d]) D4 परेण ते (for परां गतिम्) — After 28[cd], K1 m. 5 V1 B D (except D4 7, D1 missing) read 33[ab] V1 reads 28[e]–33[d] on marg — [e]) D- T1 G2–4 एष एवात्मनस्त्यागो — [f]) K4 D- 5 धर्मं (for धर्मं) D7 S बुधा (for जना)

29 D1 missing (cf. v l 28) V1 reads 27 on marg — [a]) K4 अनानमश्च (for तेभ्यो नमश्च) Da नमस्व; D2 नम त्वं (for नमश्च) G1 भद्रश्च (for भद्रं) Da D- M2 4 ते (for च) — [b]) K5 V1 B1. 2 Dn D2 · e s M जुह्वते, T1 (by corr ... as in text) जिह्वति — [c]) D4 ब्रह्माद्विषो K4 D2 नियच्छति, D7 S जिघांसतस् (G2 °ति) — [d]) K1 m 5 तेस्तु; K6 नास्ति (for नोऽस्तु) Da तेषां नास्ति सलोकतां, D4 तेषामस्त्विंद्रलोकता, M1–3 तेषां नास्ति समो भुवि — [e]) D7 ब्रह्मलोकं B1 जिता (for °जित) D1. - S सर्वान् (for स्वर्ग्यान्) — [f]) K4 वीरास्, D5 5 धीरास् (for वीरांस्)

30 D1 missing (cf v l. 28) V1 reads 30 on marg — [a]) K4 V1 अथाश्व- K5 D4 मेधावभृथ — [b]) K4 भवत्युत — Da om 30[cd] — [c]) K5 V1 B Dn D... s दुष्कृतस्त (D5 °श्च) प्रणाशश्च (K5 °शेन), Cv as in text — [d]) K5 Dn1 D2 5 · s M2 तत (for तथा) K4 शस्त्रमहा-, Dn2 °हतो (for °हता)

31 D1 missing (cf. v l 28) V1 reads 31 on marg — [a]) Dn2 भवति Bo 2–5 D- 3. 5 5 वा (for हि) — [b]) D5 धर्मोधर्मकृतोपि च, D- S धर्मो धर्मो भव(M1. 5 °व)त्युत — [c]) K4 D2 कारणा, G1 कारण K5 देशकाल स (for °कालस्य) — [d]) Da समादृश (for स तादृश)

32 D1 missing (cf v l. 28) V1 reads 32 on marg — [a]) G4 damaged K4 मर्त्या (for मैत्रा)

C 12. 2949
B 12. 78. 33
K. 12. 78. 23

मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।
धर्म्याः पापानि कुर्वन्तो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३२
ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ ३३

युधिष्ठिर उवाच ।

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे ।
संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ॥ ३४
ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ॥ ३५
कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।
न स शस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३७
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ३८

V1 कर्माणि (for क्रूराणि) B0 D6 कुर्वंति. — b) D1 यजति; D8 नयत (for जयन्ति). — c) K1 धर्म्यं; K4 D6 धर्म्या. K8 V1 B1.2 Da Dn D1.7 T G कुर्वाणा (for कुर्वन्तो). — d) M8 चरमा (for परमां).

33 D1 missing (of v 1 28) V1 om 33ab. K1 m. 5 V1 B Da Dn D2. 5. 6 8 read 33ab after 28cd. — a) K1 (first time) ब्राह्मण; D2 (first time) ब्राह्मणां, G1 ब्राह्मणास् Ś1 K8 B1. 2 Dn1 D2. 3. 5. 7 (last seven second time) S लोकेषु; K1 m 5 Da Dn D2. 5. 6 8 (all first time, but Da D1 8 both times) वर्णेषु (for कालेषु) — After 33ab, T2 G1 ins

196* आत्मत्राणं च कुर्वाण परान्दस्युभ्य एव च ।

— Dn2 D8 om 33cd — c) T2 G1 प्रजारक्षो (for आत्मत्राणे) D4 वर्णदोप, D7 T1 G2. 3 दस्युदोषे, G1 सर्वे (for वर्णे) — d) K4. 5 V1 B1. 4. 5 Dn1 दुर्दस्य, D6 दुर्दस्य (for दुर्गस्य). D7 S सर्वस्वहरणे तथा

34 D1 missing (of v 1 28) D8 om the ref — a) D7 T1 G3. 4 अभ्युद्यते (D7 °त); D8 G2 अभ्युत्थि(G2 °धु)ते. D6 om (hapl) from दस्युबले up to 35b T2 G1 क्षत्रबले (for दस्यु°) — b) G4 damaged Ś1 K2. 4 प्रवृत्ते, K1 सवृत्ते; K8 क्षत्रार्थं; D1 त्राणार्थे, M1 क्षतार्थे (for क्षत्रार्थे). — c) D4 स (for सं) K8 V1 B2 Da2 G2 सर्वेषु, K5 Da1 Dn D6 M2 क्ष(Da1 क्षे)त्रेषु, B4 लोकेषु (for वर्णेषु) D2. 3. 8 स मूढेषु च लोकेषु — d) K1 D7 T G3 M1 यद(M1 °द्रा)न्यो, G1 यदन्यो (for यद्यन्यो) K8 Dn1 D4 G2 M1. 8 [ऽ]पि; D6 [ऽ]ति-, G1 M2. 4 हि (for ऽभि) Ś1 K1. 2. 4 वशी (for बली)

35 D1 missing (of v 1. 28). D6 om 35ab (of v 1 34). — b) K1 G1. 2 राजसत्तमः. — c) Ś1 K1. 2. 4 न, K8 D1. 7 S च (for ऽथ) — d) D1 G1. 4 दड (for दण्डं) Ś1 K4 D7 T G धारये(K4 °य)त्, K8 D4 पाल(D4 °ल)येत्. B1 वारयन् (for धार°).

36 D1 missing (cf. v 1 28) — a) V1 D7 T1 G8. 4 वै (for वा). — b) Ś1 K1 स कार्यो; K4 B (except B1) D7 T G3. 4 स वार्यो; Dn1 स धार्यो; D2. 8 स धार्यो, D6 सर्वार्थो, D8 स चान्यो, G1 महार्यो (for संवार्यो) V1 D5 सन्न(D5 न स)धार्यो भवेत्तदा; D4 सवार्या वा भवन्न वा (sic) — Before 36cd, D7 S ins भीष्म° — c) K1 m. 3. 5. 6 V1 B D (except D4. 7, D1 missing) तस्मात्, K4 नास्य (for न स) Cv तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यम्. — d) Ś1 K1. 2 ब्रह्म (for क्षत्र). K8 -बधव, D8 -बुध्यत, T2 बांधवात् (for बन्धुत) Cv as in text.

37 D1 missing (cf. v. 1 28) D7. 8 S om the ref — a) K1 अपात्रे; G1. 2 अपारो K1 पात्रम् (for पारम्) — b) D6 अप्लवे (for अप्लवे) K8 योऽप्लवो भवेत् B2 भवेत्प्लव (by transp) — c) B0 om. यदि वा. D7 T1 G3-4 हि (for [अ]पि) — d) K4 सर्वत्र (for सर्वथा)

38 D1 missing (of v 1 28) — a) B1 नरस्त्यात्र; M जना राजन् (for नरा रा°) — c) Da अनाथां K5 B0-2. 4. 5 m Dn2 D6. 8 परिका(D6 °क)ल्पंतो (B8 orig °ते), V1 परिकल्प्यंते, B3 परिकल्पांता; Da Dn1 परिकल्पतो, D2. 3. 5 परिजल्पति; D7 S तप्यमानाश्च (for पाल्यमाना वै). D4 अनुत परिकल्पता (sic). — d) G1 damaged M1. 8 दस्युभ्य°. K1 D8 परिपीडित°.

39 D1 missing (of v 1 28). — a) G4 तमेवं V1 B2 Da Dn D6 T2 G1 M2 पूजयेयुस्ते. — b) D7 S (except G1. 2) प्रीता — c) K1. 3. 4 महद्यभीक्ष्ण, K5 V1 B1. 2 Da Dn D2. 3. 6 अभीरभी(V1 Da °ती)क्ष्ण, D5 T2 G1 M3 महस्य(G1 °रा)भीक्ष्ण, D7 T1 G3-4 महश्च

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
महद्ध्यमीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ३९
किमुक्ष्णावहता कृत्यं किं धेन्वा चाप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४०
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यथा ह्यनेत्रः *शकटः पथि क्षेत्रं यथोपरम् ॥ ४१
एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।
न वर्षति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥ ४२
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्हयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४३

C. 12. 2961
B. 12. 78. 44
K. 12. 78. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(G2 °द्ध्य)मीष्ट K3 महद्ब्यसुम्य क्षनाथा (sic), D4 महद्दा घ्यासन तीक्ष्ण —K3 om 39^{d} —^{d}) D4 भर्ता, D5 कृती (for कर्ता) K4 V1 Da D2 8 8 समानम् (for सन्मा°)

40 D1 missing (cf. v 1 28) —^{a}) D3 m 8 किमुष्णा K5 B4 D2 5 8 नित्य (for कृत्य) Dn D6 Ca किं तैर्य (D6 °र्यो)नड्डहो नोह्या, D3 (orig) किंमुग्गावद् (by corr किं वक्त्रावह°, also marg as in text)ता नित्य, D7 किमनड्वा यो न वहेद्, S किमनडुहा यो न वहेन (hypermetric) —^{b}) K (except K4) B D (except D4 7 8, D1 missing) T2 G1 M2 वा (for च) G2 [अ]सुग्धया (for [अ]दु°) —D6 om. 40^{cd} —^{c}) K1 (marg as in text) °कोक्° —^{d}) K5 G1 M4 (inf lin) अरक्षिता, M1 3 4 °रक्षिणा.

41 D1 missing (cf v 1. 28) D6 reads 41 (marg sec m) after 42^{ab}, followed by the repetition of 42^{ab} 41^{ab} = 12 37 39^{ab}, Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{ab}, (var) Manu 2 157^{ab} 41^{cd} = (var) 12 37 42^{cd}, (var) Manu 2 157^{cd}, (var) Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{cd} —^{c}) K1 ह्यनज्ञ°, K1 m. 5 Bo 3–6 Dn D6 8 ह्यनर्थ°, K3 T2 G1 M ह्यनक्ष, D2 8 6 स्वनर्थ, D4 ह्यनुक्षो, D7 ह्यरक्ष°, T1 G2–4 ह्यदक्ष (for ह्यनेत्र°) Ś1 शठो वा, K1 शेठो वा; K2 3 B4 5 Dn D4 पढो वा, K4 शढो वा; K5 Bo 3 D2 3. 8 पढो वै; D5 पढो *; D6 पगे वा, D7 S पुरुष (for *शकटः) V1 B1 2 Da यथा सु(B1 यु)धामय° पढ° Ca cites सुधामय —^{d}) K2 3 V1 Bo 6 Dn D6 पार्थ, B4 damaged (for पथि) B1 5 क्षत्र Ca cites पथि क्षेत्र (as in text) K1 यथौशर, K1 m D3 5 यथौख(D5 °स्त्र)र, K2 4 Da1 D7 T1 G1 4 M4 य...र, K5 Dn2 D2 4 8 यथोख(D2 °स्व)र, V1 यथोपर, B1 यथौपध, B4 damaged; Da2 यथाक्षरं (for यथोपरम्) Ca cites औ(Cap ड)पर

42 D1 missing (cf v 1 28) —^{a}) K3 D4 G3 M2 [अ]नधीयानो K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 एव विप्रो(Bo °प्रे)नधीया(D8 °दीपा)नो, D7 T G1. 3 4 यथा ब्रह्मानधीयानो; M1 3 4 एव चाप्यनधीयानो —^{b}) K3 V1 B1 2 D2 3 (before corr) 4 5 रक्षति D7 T1 G2–4 M द्विजो राजाप्यरक्षक° (M1–3 °क्षिता, M4 °क्षित), T2 G1 न द्विजो वाप्यरक्षिता —After 42^{ab}, D6 reads 41, followed by the repetition of 42^{ab} —^{c}) K5 Bo 1 3–5 D2 3 5 8 transp वर्षति and च V1 B2 Da Dn D6 7 S मेघो न वर्षते यश्च —^{d}) K5 B Da1 Dn D2 3 5 6 8 सर्वथा ते, V1 Da2 D4 7 S (except M2 4) सर्व एव (for सर्व एते)

43 Cf. 12 73 1 D1 missing (cf v 1 28) —^{a}) T2 G1 च (for तु) Ś1 K1 सता K4 नित्य यो ह्यसता रक्षेद् —^{b}) Ś1 K1 2 4 असतां Bo 3 5 D2 3 5 8 तु (for च) Some MSS निवर्हयेत्, V1 B2 Da Dn D5 6 निवर्त°, M1 न वर्ह° (for निवर्ह°) —^{d}) K4 धृत्त; B1 स्मृत, D5 भृतं (for धृतम्)

Colophon D1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D2 7 T G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* D7 T1 G2 4 राजलक्षण M1 3 अरक्षकनिंदा; M2 अरक्षानिंदा —*Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn 78, B1 76, B3 4 D2 77, Da2 79 (as in text), D7 T G M1 2 4 80, M3 81, —*Śloka no* Dn1 45, Dn2 44.

८०

C 12 2962
B 12 9 1
K 12.79 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किंसमुत्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।
कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स विधीयते ।
आदौ छन्दांसि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २
ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समदर्शिनः ॥ ३
येष्वानृशंस्यं सत्यं चाप्यहिंसा तप आर्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ५
अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथम् ॥ ६

80

☞ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79,28)

1 D8 om the ref — a) K1 कथमुत्था°, B1 कश मस्था, D4 किमुत्थाना, T G1,2 4 कसमर्था, G3 कथमर्था, Ca कुसुमुत्था (for कसमुत्था°) D4 -शीलो — c) V1 B2 Da यदुक्त चापि राजेंद्र, B1 यदयुक्त च रा°

2 D8 om the ref. T1 G3 om 2a–4b — a) D7 पृथक्, G4 श्रुति (for प्रति) K1 पुराचार, K2 3 5 B Dn D2 3 5 8 पराचार°, V1 परीवारे, Da समा चार; D4 शुभाचा*, D6 परीचार, D7 S (T1 G3 om) प(M पु)रो राजन् (for पुराचार) — b) K1 ऋत्विज स्म; K3 B1 D4 G1 °ज स, D6 °जा स्म, D7 वृत्तिरस्य, T2 G2 4 ऋत्विक्तस्य, M °जस्य (for °जा स्म) — c) K5 V1 B D (except D4, D1 missing) S (T1 G3 om) छद° सामादि (G1 समाधि) (for आदौ छन्दासि) G2 विज्ञेयो

3 T1 G3 om 3 (cf v 1. 2) V1 reads 3a–5b and D7 3a–4b on marg — a) K1 m 4 5 Bo 4 5 Dn2 D2 3 m 5 8 ये त्वेकम(D5 °प, D8 °र्म)तयो, B1 corrupt, T2 (before corr as in text) G2 4 वेदैकर°, M4 ये त्वकरतये — b) K4 Bo 1 4 5 Da2 Dn वीराणा प्रियवादिन°, Da1 D3 5 6 8 वी(D8 5 धी)राणा प्रति°, D7 M धीराश्च प्रिय°, T2 G1 धीमत(G1 °धारा)श्च प्रियवदा°, G2 4 धीमत प्रियवादिन° — Da om 3cd — d) K1 (sup lin) सता च, K2–5 V1 B Dn D2–7 T2 समवात् (K4 °ता); D8 समत्वात्, G1 समेता (for समता°) M2 सहचेतस (for समदर्शिन)

4 T1 G3 om 4ab (cf v 1 2) V1 reads 4 and D7 4ab on marg — a) Ś1 K1 4 येष्टानृशंस्य (for येष्वा°) K3 Bo 4 5 D2–5, 7 8 T2 G1 2 आ(B4 D2 5 अ)नृशस्यं सत्यवाक्यम्, K5 V1 B2 3 Da Dn अ(B3 आ)नृशंसा (B3 Da1 Dn2 °स्या) सत्यवाक्या, B1 अनृशस्यात्सत्यवाद्य° (sic) — b) K3 D4 S अहिंसा दम आर्जवं, K5 V1 B3–5 D2 3 5 8 अकुसी(B3–5 °पी)दम यार्जवं (B3 °व), B1 कुशीलांश्च आर्जव (sic), B2 Da Dn D6 अकुसीदा अथर्जव°; D7 अकुसी सत्यमार्जवं — c) K5 V1 B Da Dn D3 5 6 [s]नभिमानश्च; D4, 7 S (except M2) नाति° (for नाभि°) — d) K3 तथा (for दम°) B2 5 सम° (for शम°) — After 4, K5 D8 ins

197* एतैरेव गुणैर्युक्ता° कार्यास्ते ऋत्विज प्रभो ।

[D8 सर्वे (for युक्ता)]

On the other hand, D7 S (except M2) ins after 4

198* यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स पुरोहित उच्यते ।

5 V1 reads 5ab on marg — a) K2 V1 Bo 5 Da Dn D6 T2 G1 धीमान् (for ह्रीमान्). Dn1 D6 सत्यवती (for °धृतिर्) D4 दाता — c) K4 -स्वेष (for -द्वेष-) D8 -सयुक्तेस् — d) K1 D4 M4 शुक्ले, K2 3 शुल्कै°, B4 शुक्रै (for शुक्लै°) ❀ Cn त्रिभि श्रुतवृत्तवंशै शुक्लैर्निर्दोषै ।❀ K2 समाश्रित°; D5 समतत° (for समन्वित°) Cv as in text

6 a) Bo 2 M2 ज्ञानदस° — b) K4 च ब्राह्मणम्, M2 ब्राह्मासनम् (for ब्रह्मा°) — c) K1 महौजसस् (for महर्त्विजस्) D8 तात — d) D7 3 T1 सर्वे (for सर्वे) Bo मन्या K5 V1 B D (except D4 7, D1 missing) यथार्हत° (for °तथम्)

7 D8 om the ref — a) Dn1 देवयजन (for वेद

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ७
नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्ममशास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ८
श्रद्धामारभ्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
कश्चिन्महदवाप्नोति मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १०
यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिबृंहणम् ।
न मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ११
शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानवमा भवेत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ १२
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते ।
तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १३
इत्येवं धर्मतः ख्यातमृषिभिर्धर्मवादिभिः ।
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यथा भवेत् ।
अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १४
शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
तानि सम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणाना महात्मनाम् ॥ १५ C 12 2977 B 12 79 16 K 12 79 16

वचनं) —ᵇ) V1 Bo 1 दक्षिणास्व(B1 °णा ते)भिधी यते —ᵈ) D1 T2 स्यति(T2 °व)तिष्ठति

8 ᵃ) D7 T G देयं (for नेदं) D8 शास्त्रम् Cv as in text —ᵇ) K1 D4 7 S (G4 damaged) आ (M4 मो)पद्धर्मा (D7 T G1-3 M °र्मो) न शास्त्रत°, K2-5 V1 Bo 2 3 Dn D5 आपद्धर्मानुशास्त्र(K3 °सार)त°, B1. 4. 5 D3 °द्धर्माच्च (B1 °स्व, B4 °र्थे) शास्त्रत°, D1 द्वुत्क्षयं°, D2 3 5 °द्धर्मोनु°, text as in Ś1 only —ᶜ) G1 अज्ञा —ᵈ) M4 शक्ति°. K1 D6 समवेक्ष्यते, K3 समुपेक्षते

9 ᵃ) D7 S आलभ्य (for आरभ्य) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 श्रद्धावता हि (V1 B2 Da Dn D6 च) यष्टव्यम् —ᵇ) D7 S इती(G1 °ति)य (for इत्येषा) D1 वेदिकीं B1 स्मृति (for श्रुति) —ᶜ) Cv as in text —ᵈ) K3 किं च, B4 D2 8 किं नु, D4 किं वा ; D5 किं तु K3 [अ]श्रद्धा T2 G1 भविष्यामि (for करिष्यति)

10 ᵃ) D7 T1 G3-4 देवाना (for वेदाना) Cv as in text —ᵇ) D2 नाशाठ्येन, D4 न साध्येन, D6 न शयेन, G1 अशाठ्येन (for न शा°) D6 om न K4 न शाठो नममायया (sic) —ᶜ) G4 damaged D7 कचिन्; G1 कश्चिन् (for कश्चिन्) —ᵈ) K4 मति, D5 सा ते (for मा ते)

11 ᵃ) K1 D2 यज्ञाग, D4 यज्ञे च; D7 T1 G यज्ञाना B1, 3 Da1 Dn1 D2 6 T2 G1 M2 दक्षिणा —ᵇ) V1 देवाना; D7 S (except G2) मन्त्राणा (for वेदाना) G2 3 परिबर्हण —ᶜ) K5 V1 B D (except D4 7, D1 missing) M2 यज्ञा (for मन्त्रा)

12 ᵃ) K1 पूर्णमात्रेण Cv as in text —ᵇ) K1. 4 D4 स(K1 म)स्मिता न च (K1m स) मा भवेत्, K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 संमिता नमना भ°, T1 G3 °ता नावमा भ° Cv as in text —ᵈ) D7 S यथाबल (for °विधि)

13 ᵃ) Ś1 समो K3 D4 द्विजातीनाम् (for ब्राह्मणा नाम्) Cv as in text —ᵇ) M4 इत्येषां V1 B1 Da Dn D6 स्थिति (for श्रुति) —ᶜ) K4 ते (for तं) K3 न, B1 तु (for च) Ś1 K1 2 4 विक्रीतुम् Cv as in text —ᵈ) D7 S तथा (for वृथा) K3 इष्यति Cv as in text —ᵉ) V1 यज्ञेन, Da lacuna, G1 कृतेन (for क्रीतेन) K5 B D (except D4 7, D1 missing) यज्ञेन (for धर्मेण) Cv as in text —ᶠ) D4 यज्ञा, G1 यज्ञ K1, 5 B1 D4 6 T2 प्रजायते, K4 V1 Bo 5 Dn2 D2 3 5 प्रती°, D7 T1 G प्रवर्तते (for प्रतायते)

14 ᵃ) T2 G1 [पु]तद् (for [ये]व) K5 V1 B Da Dn D2 3 - 6 8 धर्मतो ख्यातम्, D7 S धर्ममाख्यातम् (for °त° ख्यातम्) —ᵇ) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धर्म(B1 ब्रह्म)चारिभि°, D7 S °कोविदै° (for °वादिभि) —ᵈ) K2 3 B2 Da Dn D4 6 7 S यदा (for यथा) —ᶠ) G4 damaged D8 चात्मभि°

15 ᵃ) K5 B D2 3 5 8 शरीरवृत्तिमास्थाय, V1 Da Dn D6 शारीर (Da2 Dn3 D8 शरीर, Dn1 शरीर-) वृत्तमास्थाय, Cv as in text —ᵇ) Bo 4 5 D8

C 12. 2978 B. 12. 79 17 K 12 79 17

तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १७
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १८
निबोध दशहोतॄणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः स्रुक्चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ १९
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं पितामह ॥ १
किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽर्थसचिवो भवेत् ।

वैदिकी (for श्रूयते) — D8 G2 om. (hapl) 15ᵉ–16ᵇ —ᵉ) K2 4 5 V1 B (except B1 3) D (except D7, D1 missing) M2 4 नाति (for तानि) Cv as in text

16 D8 G2 om 16ᵃᵇ (cf v l 15) —ᵃ) D4 तपा G1 यज्ञादिभि (for °दपि) —ᶜ) K1 तत (for तप) —ᵈ) K4 विद्वास्.

17 ᵃ) Ś1 K1 4 अहिंसा सत्यमस्तेयम् —ᵇ) Dn2 आनृशंसं V1 B1–5 Da तथा; B0 तपो (for दमो) —ᶜ) D4 तपा Dn2 यदुर् (for विदुर्) Ś1 K1 4 V1 Da Dn2 D4 वीरा; D7 T G विप्रा (for धीरा).

18 ᵃ) K3 B0 D8 M1 3 4 अप्रमाण्य (K3 °ण) —ᵇ) K3 B0 चापि; K5 B2–5 D (except D7, D1 missing) चाभि (for चाति).

19 Cf Taittirīya Āraṇyaka 3 1 1 Before 19, B2 ins श्रीहरि शरणम्. M2 om 19ᵃᵇ. —ᵃ) Ś1 K1 4 देव (for दश-) —ᵇ) B0 lacuna, Da पथि (for पार्थ) D6 याभृशं —ᶜ) Ś1 K V1 B0 Da D2–5 M2–4 चित्त (M2 °स), B1–5 D6 8 वित्त; G4 damaged, M1 चित्र (for चित्ति). K4 स्रुक्चितम्, V1 B0 श्रुक्चि (V1 °ति)त्तम्; B1 रक्षितुम्, D6 M2 4 स्रुक्त्तिम् K4 आज्ये — After 19, D7 S ins

199* न शाठ्यं न च जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ।

[D7 T1 जिह्मत्. Cv न सद्यत्व न जिह्मत्व (for the prior half). M2 देश कालः (by transp) M1 3 काल (for कालो). Cv कालं देशं च ते तथा (for the post half)]

20 = B 14. 11. 4 —ᵃ) T1 G4 सर्वे (for सर्वं) D7 मृत्युरूपम् —ᵇ) G1 (before corr) 3 ब्राह्मण°; M1 3 4 ब्राह्मण (M4 °णा). M2 पर (for पदम्) —ᶜ) Ś1 K1 ज्ञानविषय; G3 (inf lin as in text) ब्रह्मविषय.

Colophon D1 missing —*Sub parvan* Ś1 K V1 B D (except D8, D1 missing) T G1 2 M राजधर्म —*Adhy name* D7 T1 G3 4 यज्ञस्तुति°, M1–3 अन्यायप्र(M2 om प्र)वृत्तिनिंदा —*Adhy no* (figures, words or both): K5 D7 S 81, B1 77, B3 4 D2 m 78, Da1 80 (as in text), Dn 79, D8 76 —*Śloka no.*, Dn1 21, D8 20

81

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v l 12. 79 28)

1 Cf Manu 7 55, Śukranītisāra 2 1. —D8 om the ref —ᵃ) B1 यद्यद्, M1 3 यद्यपि (for यदपि) Ś1 K1 4 [अ]ल्पफल (for °तर). —ᶜ) M2 सहायेन (for [अ]स°). —ᵈ) K1 किं नु; D4 किं सु (for किमु) K2 4 राज्ये, K6 V1 B (except B2) D (except D7, D1 missing) राज्ञा (for राज्यं).

2 ᵃ) K1 किं शीलं; D2 lacuna K4 किंसदाचारो (for किंसमा°) —ᵇ) D4 राज्ञा; D6 यज्ञो. K1 [ऽ]र्थं; K8 स, K4 5 V1 B Da Dn D2–6 8 [ऽ]थ; D7 T1 G2–4 थ (for ऽर्थ) Ś1 K1 सदृशो; D4 सचिवा —K8 om. (hapl) 2ᶜᵈ —ᶜ) K1 कीदृशं, M1

कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे नापि विश्वसेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३
धर्मात्मा पञ्चमं मित्रं स तु नैकस्य न द्वयोः ।
यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ४
यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् ।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ५
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरौ ।
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ६
न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७
असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः ।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ८
अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत् ।
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ ९
एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ।
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ १०
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ।
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११ C 12.2993 B 12.80.11 K 12.80.12

कीदृशेद् D_4 विश्वसेत्कीदृशे राजा —^{d}) K_1 कीदृश $K_{3.5}$ V_1 B_3 Da Dn $D_{6.8}$ न च, Bo-$_{2.4.5}$ $D_{3.5}$ च न, D_4 [s]य न, D_7 S वा न (for नापि) Ś$_1$ K_1 चाश्वसेत् (for विश्व°)

3 D_3 om the ref —^{a}) G_3 damaged G_1 चतुर्धियानि (for °र्विधानि) —^{b}) K_4 M_4 राज्ञा —^{c}) K_1 सहाया भजमानाश्च Cv as in text —^{d}) B_1 क्षत्रियस् (for कृत्रिमस्) K_1 सहजा कृत्रिमास्तथा

4 ^{a}) K_1 पचमे, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ पचमाद्र्, D_4 सहजं (for पञ्चम) K_1 मित्रे, B_2 Da Dn चापि, $M_{2.4}$ मित्र (for मित्र) D_6 धर्मार्थापचमश्चापि —^{b}) K_1 न तु, B_2 Da Dn D_6 मित्र, T_2 ननु (for स तु) V_1 B_2 $M_{1.3}$ तद्वयो (for न द्वयो) — D_6 reads 4^{c}–5^{d} on marg —^{c}) D_4 वास्य (for वा स्यान्) Cv as in text —^{d}) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ $G_{2.4}$ M_1 धर्मस्थो, D_4 समस्थो, G_1 मध्यतो (for मध्यस्थो)

5 D_6 reads 5 on marg —^{a}) $K_{1.2}$ स्वस्यार्थो, D_4 स्वस्यार्था, D_7 T G यस्यार्थो (for त°) —^{b}) G_3 damaged V_1 $B_{1.3.4}$ Da $D_{2.3.5.8}$ G_2 तत्, Bo तु (for त) V_1 प्रकाशते (for °येत्) — After 5^{ab}, D_7 S ins

200* मित्राणा प्रकृतिर्नास्ति त्वमित्राणां च भारत ।
उपकाराद्भवेन्मित्रमपकाराद्भवेदरि ।
यस्यैव हि मनुष्यस्य नरो मरणमिच्छति ।
तस्य पर्यागते काले पुनर्जीवितमिच्छति ।

—^{c}) $D_{3.5}$ धर्माधर्मे न D_7 राजान; T_2 राजेन्द्र (for राजानश्) Cv as in text —^{d}) K_3 D_4 विजयैषिण; V_1 Da [इ]ह (V_1 °ति) जिगीषव (for विजिगी°)

6 ^{b}) $G_{1.2}$ M_2 Cv शक्यौ (for शङ्क्यौ) Ś$_1$ K_1 तथावरौ; D_4 तथापरे, M_4 यथा परौ (for तथापरौ) $K_{4.5}$ Bo $_{3-5}$ $D_{2.5.8}$ नित्य शकेत चा(K_4 °त वा; K_5 °त मा, D_8 °न चा)परौ, B_1 Da नित्यल(Da_1 °द्, Da_2 °श)क्षौ तथापरौ —^{d}) K_1 प्रतीक्ष्य, M_4 प्रत्यक्ष (for प्रत्यक्ष)

7 ^{a}) M_2 राज्ञ —^{b}) Da कर्तव्यं K_2 मित्रलक्षणे (for °रक्षणे) —^{c}) D_6 प्रमाथिन, G_1 °दिद (for °दिन) —^{d}) $K_{1.4}$ M_4 लोक (K_4 °का) परिभवस्युत

8 ^{a}) G_4 damaged D_3 साधुनाम् (for °तास्) —^{b}) K_1 साधु —^{c}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ तु (for च) —^{d}) D_6 क्षिप्रं (for चापि) K_5 $D_{2.3.5.8}$ M_2 प्रदुष्यते, G_1 प्रदूष्यति (for प्रदु°)

9 ^{a}) B_1 -वृत्त, D_6 -वित्त, D_8 चित्तं; G_1 -चित्त (for -चित्त) Cv as in text —^{b}) K_3 D_4 $M_{1.3}$ जातु न (for को जातु) —^{c}) K_5 Bo $_5$ $D_{2.3}$ M_2 यस्मात् (for तस्मात्) K_1 (*sup lin* as in text) प्रदानं, K_3 प्रमाणं; D_4 प्रणाम (for प्रधान) D_3 तत् (for यत्) G_1 कायात् (for कार्यं) —^{d}) D_4 G_1 यत् (for तत्) Cv cites एकान्तेन

10 ^{a}) M_2 विश्वासं —^{b}) K_1 (before corr) कृतो, K_3 कृत्स्ना, D_2 कृष्णो; D_7 T G कृत्स्न, M_2 कृत्स्ने (for कृत्स्नो) G_4 M_2 -नाशन (for -नाशक) —^{d}) K_4 मन्युना (for मृत्युना) K_1 घा, K_3 B_3 Dn $D_{3.6}$ च; K_4 तु; K_5 V_1 Bo-$_{2.4.5}$ Da $D_{3-5.7.8}$ T G [अ]पि (for न)

11 ^{a}) $K_{1.4}$ Dn_1 D_6 M_2 मृत्यु (for मृत्युर्) K_4

C. 12 2994
B 12 80 12
K 12. 80 13

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् ।
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मीश्चैव सनातनी ॥ १२
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥ १३
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४
तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ १५
यः समृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमभिचक्षते ॥ १६
यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ १७
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु ॥ १८
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १९

---

lacuna, D5 विश्वासे —^{b}) K1 विश्वास, D4 विश्वासे (for विश्वसन्) V1 हि पद्यते (for चिप°) —^{c}) M- [अ]विश्वासस् (for विश्वा°) —^{d}) K1 B2 4 Da1 D4 Cv इच्छतस् (for इच्छ°)

12 ^{c}) Ś1 K4 D2-4, 7 T1 G3 4 नीतिर् (for नीति) K4 गतीस् B1 D4 चैव, M1 3 चापि, M2 तत्र (for तात) D2 राजनीतिस्तात एषा —^{d}) K6 Dn लक्ष्या, B3-5 D3 5 6 लक्ष्याश्; D2 लक्ष्यांश्, D7 लक्ष्मी; D3 लक्ष्म्या, M1 लक्ष्मीं (for लक्ष्मीश्) K4 D7 S (except G2) चैषा; B1 2 तात (for चैव) Ś1 K1 D2 4 सना तना (D2 °नि)

13 ^{a}) D8 यन् (for यं). D4 पश्येत (for मन्येत) K1 ममाभावाद्, D6 मया°; D7 महा°, G2 महा-भागान् (for ममाभावाद्). G1 य मन्ये देवमनिशम् —^{b}) D7 S (except M1) एनम् (for इमम्) K3 Dn अर्थागमं (for °गम). —^{c}) K1 (sup lin) D8 नित्यं यस्मात्; D7 तस्मान्नित्यं (by transp). —^{d}) K6 Dn D6 अमित्रं तद्; D7 T G1 3 4 तममित्रं (by transp), G2 M1 3, 4 न तन्मित्रं.

14 ^{a}) D2 क्षत्राद् D4 क्षेत्रमस्योदकं राजन्; D7 S क्षेत्राद्यस्योदक पार्थ. —^{b}) B2 D2 क्षत्रम् (for क्षेत्रम्) K1 अन्य च, Da T2 अन्यत्र (for अन्यस्य). —^{c}) Ś1 K1 4 सर्वत्र, D7 T G M2 4 न तस्य, M1 3 न चास्य (for न तत्र) Ś1 (sup lin) [अ]णिच्छतस्, M1 निच्छितस् (for [अ]निच्छतस्). B0 3-5 D2 3 5 तत्रा नियच्छ(B3-5 °गेच्छ, D5 °यष्ट)तस्तस्य —^{d}) K3 विद्येरन्; B1 तिष्ठेरन्; Da1 भिंदेरन्; D2 [अ]भिद्येरन् (for भिद्ये°)

15 ^{a}) Ś1 K1, 2 B1 [अ]प्युदकाद्, B2 Da [अ]भ्यु°, D4 [अ]भ्युदयाद् (for [अ]त्युदकाद्). D2 3 हीनस् (for भीतस्) —^{c}) M2 एव (for एवं-). K3 लक्षणा (for लक्षणं). D6 विंद्यात्; D7 T1 G3 4 M1, 3 विद्वान्, T2 M2 विद्वस्; G1 विद्वास्, M4 विद्वेस् (for विद्यात्) Cv as in text —^{d}) D7 T G1 3 4 M विदुर्बुधा (for विनिर्दिशेत्) G2 त मित्र विविदुर्बुधा°, Cv तममित्र विदुर्बुधा°.

16 ^{a}) K6 V1 B0-2 5 D6 यस्य वृद्ध्या, B3 Da Dn1 D2, 3 5 यस्तु वृद्ध्या, B4 य° स वृद्ध्या; Dn2 यश्च वृद्ध्या, D8 यस्तु विद्ध्या (for य समृद्ध्या) K6 तु, D6 8 तु (for न). K1 हृष्येत; K3-5 Dn2 D4 M1 3 4 तप्येत; V1 B0 2-5 Da Dn1 D2 3 5-7 T G M2 तृप्येत; B1 सृप्येत; D8 नृप्येत (for तुष्येत). —^{b}) G1, 3 क्षयो (for क्षये) —^{c}) M1 3 एवम् (for एतद्) Cnp एतदुक्तम्. Ś1 K1 4 G3 M2-4 उक्तम मित्रस्य (for उत्तम°) —^{d}) G1 न मित्रम् (for निमित्तम्). K6 V1 B Da Dn D5 6 8 इति; D2 3 अति (for अभि). B1 -चक्ष्यते, D6 -चक्ष्यते (for -चक्षते). K3 D4 लक्षण समदृश्यते

17 ^{a}) K2 3 B1 Da Dn D3 5 6 8 G2 M2 यन्; D4 यो, T2 ये (for यं) G1 यन्मन्येपि महाभावा —^{b}) G1 corrupt. —^{d}) =24^{d}. B1 G1 (sup lin as in text) सदा (for तथा)

18 B1 om (hapl) 18^{a}–24^{d} —^{a}) D5 तथा (hypermetric) (for तं) D2 शक्ता (for शक्त्या) Ś1 K1 4 वर्धमानस्तु, Da1 °मानस्य; D7 T1 G2-4 M °मान च (for °मानश्च) —^{b}) D5 परिवृधयेत् (for °बृंहयेत्). —^{c}) K1 क्षयांताद् (hypermetric) (for क्षताद्) D7 T1 G M1, 3 धारयति; T2 सारयति (for वार°). —^{d}) K1 M1 3 4 धर्म्येषु (for धर्मेषु). V1 धर्मेषु (for कर्मसु).

19 B1 om. 19 (cf. v l 18) —^{a}) K1 कृपाद्भीत, Da कृतार्थं तं; D7 T1 G1, 3 4 क्षयाद्भीत (for क्षता°). G1 न (for वि) —^{b}) K1 अतुल, T2 G1 उक्त तन्

व्यसनान्नित्यभीतोऽसौ समृद्ध्यामेव तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २०
रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।
कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २१
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न संदूष्येत्कदाचन ॥ २२
ऋत्विग्वा यदि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते यः स्यात्परमपूजितः ॥ २३
स ते विद्यात्परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २४
नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
एकार्थादेव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ २५
कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान्यश्च न द्वेष्टि समर्थान्कुरुते च यः ॥ २६
यो न कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २७
शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ २८ C 12. 3010 B 12 80 28 K 12. 80 [illegible]

(for उत्तम) K_1 धर्मं (for मित्रं) $Ś_1$ D_4 रक्षण (for °रक्षणम्) —^{c}) $D_{4\ 8}$ य D_7 T G यस्य (for तस्य) D_7 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1.\ 3\ 4}$ क्षयम् (for क्षतम्) —^{d}) K_3 तथा, D_2 स्मृत (for स्मृता)

20 B_1 om. 20 (cf v l 18) —^{a}) T_2 G_1 $M_{1.\ 3.\ 4}$ व्यसने (for °नान्) $K_{1.\ 2}$ D_4 न्मे, K_{3-5} V_1 B (B_1 om) Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ य, D_7 S वै (for ऽसौ) —^{b}) K_2 तप्यते (for तृप्यते) K_1 समृद्ध्या नानुतप्यते, K_3 D_4 °द्ध्यापि न तप्यते, K_4 V_1 B (B_1 om) Da $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ °द्ध्या यो न (K_4 च) तप्यते, K_5 Dn D_6 °द्ध्या यो न तुष्यति, D_7 S °द्ध्या च न (D_7 T_2 $G_{2\ 3}$ न च) तृप्यति (G_1 तृप्यते, M तप्यते) —^{c}) D_7 T G_{2-4} M य स्याद्, G_1 यस्माद् (for यत्स्याद्) D_8 मन्त्र (for मित्रं) —^{d}) T_2 G_1 तदसन्मित्रमुच्यते

21 B_1 om 21 (cf v l 18) —^{b}) = 28^{d} —^{c}) = 28^{c} M_1 कुशील (for कुलीन) Dn D_6 कुल (for शील) —^{d}) $K_{3\ 5\ 6}$ V_1 B (B_1 om.) D (except $D_{4\ 7}$, D_1 missing) स तस्मात्, K_4 G_1 सत्ये स्यात् (for स ते स्यात्) K_4 प्रत्यनतरं, Cv °र (as in text)

22 B_1 om 22 (cf v l 18) —^{b}) K_3 V_1 Dn D_6 M_4 चानृशस्यवान् (for °सवान्) — D_3 om 22^{c}–23^{b} —^{c}) T_2 [ऽ]मानित्य वै, G_1 वा मित्र वै, $M_{1\ 3}$ [ऽ]वमानितो (for ऽमानितो वा) —^{d}) K_1 D_4 संहृष्येत्; $K_{3\ 5}$ V_1 B (B_1 om.) Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_4 च दुष्येत्, Da च द्वेष्येत्, D_7 T_1 G सतुष्येत्, T_2 च तुष्येत्, M_{1-3} स दुष्येत् (for संदू°) K_3 $D_{4.\ 7}$ S कथचन; K_4 कदाश्चन (for °चन)

23 B_1 om 23 (cf v l. 18), D_3 om 23^{ab} (cf v l 22) —^{b}) B_2 वा योध, Dn_1 वास सु; D_2 $_{3\ 5}$ चोसन्न (for वात्यन्त) D_7 T G सत्कृत, $M_{1\ 3\ 4}$ -पूजित (for संस्तुत) —^{d}) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\ 4}$, B_1 om, D_1 missing) स (for य)

24 B_1 om 24 (cf v l 18) —^{a}) K_3 सत्यं; D_4 स त (for स ते) $D_{2\ 4}$ मित्र (for मन्त्रं) D_7 T_1 G सविद्या प(G_1 °द्य प; $G_{2\ 3}$ °द्यात्प)रमं मित्रं —^{b}) D_4 G_1 प्रकृत (for °तिं) —^{c}) K_3 V_1 Da पुत्र (for तत्र) —^{d}) = 17^{d}

25 ^{a}) D_6 कार्ये (for कार्या) —^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ मिश्रेरन्, K_3 मृश्येयु, D_4 मृष्येयु (for °रन्) —^{c}) K_5 V_1 $B_{0\ 2-5}$ Da Dn $D_{6\ 8}$ एकार्थे ह्येव, B_1 °र्थेष्वेव, $D_{2\ 3\ 5}$ एकाते ह्येव, D_4 एकार्थे तेव, D_7 $G_{2\ 3}$ °र्थेहेतु; T_1 G_4 °र्थमिह, M_2 °स्यादिह (for °र्थादेव) T_2 G_1 $M_{1\ 3\ 4}$ इह (for एव) —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2\ 4}$ सर्वथा, G_2 सर्वत (for सर्वदा)

26 ^{a}) D_2 G_1 कीर्ति (for कीर्ति) D_3 -प्रधाने K_5 V_1 $B_{0\ 4\ 5}$ Da Dn $D_{6\ 8}$ तु स्याद्, B_1 तस्माद् (for च स्याद्) —^{b}) B_1 तु (for च) D_4 समय (for समये) —^{c}) $D_{5\ 7}$ T_1 $G_{3\ 4}$ समर्थोन्यां(D_5 °न्य)-श्च न द्वेष्टि —^{d}) $K_{4\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ नानर्थान् (for सम°)

27 ^{a}) D_4 या, D_7 ये (for यो) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ मोहात्, D_7 $G_{2\ 3}$ क्रोधात् (for लोभात्) —^{b}) D_7 $G_{2\ 3}$ लोभाद्, G_4 भयाद् (for क्रोधाद्) —^{d}) T_2 G_1 M_4 सत्ये (for स ते)

28 K_4 *om.* 28^{ab} K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ transp 28^{ab} and 28^{cd} —^{a}) D_4 शूराश्चार्याश्च विद्वांस —^{c}) = 21^{c} D_4 कुलीना शीलसपन्नास —^{d}) = 21^{b} K_5 V_1 B Da_2 Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ अविकत्थन, Da_1 इव कश्चन (for अनसूयक) D_4 तितिक्षतोनसूयव

C 12 3011 B 12.80 29 K. 12 80 30 एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ २९
कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्ति च ॥ ३०
एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थानाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ३१
ज्ञातिभ्यश्चैव विभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३२
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३३
अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्त्वतः परम् ।
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥ ३५
आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥ ३६
नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।
उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३७

---

29 ^{a}) K4 स्वमात्या ; D5 समात्या (for ह्य॰) — ^{b}) K1 अवस्थित ; B0 4 5 D8-6 8 व्य(D6 ॰प्व) वस्थिता . — ^{d}) V1 स , B2 4 D8. 5 स्व ; G1 M4 स्तु (for सु-) K1 स्वनुष्ठित , D4 सुनिष्ठिता (for स्वनु॰)

30 ^{a}) B1 कृत्स्नेस्वेते ; D4 कृत्स्नामेते V1 D4 विनि॰ क्षिप्ता . — ^{d}) K2 4 श्रेयो हि (for श्रेयांसि) V1 B2 Da Dn D4 6 [उ]त्थापयन्ति (for [उ]त्पाद॰) K8 B1 3 Da Dn D4 6 S [उ]त (for च) Ś1 श्रेयोभ्योत्पादयन्ति च ; K1 श्रेयोत्पापा॰ ; D7 श्रेयान्स्यात्पादयंत्युत (sic)

31 ^{b}) B5 वर्धमाना (for स्पर्ध॰) Da परस्परं (for मिथ सदा) — ^{c}) D4 अनुतिष्ठति K2 3 5 V1 B D (except D4, D1 missing) चैवार्थम् (for ॰र्थान्) — ^{d}) B1 आवक्षमाणा , D4 आवेक्षति , D7 T1 G2 3 क्ष(T1 G3 आ)तिष्ठत॰ , T2 G1 4 M1 3 4 -आचक्षत॰ , M2 अवक्ष्यंति (for आचक्षाणा॰)

32 ^{a}) K4 ज्ञातिभिश्च K1 विधेथा , K3 5 V1 B Da Dn D2 4 6 8 बुध्येथा , D3 5 युध्येथा (for विभ्येथा) D7 S ज्ञातिभ्यो बिभि(M3 ॰भृ)यात्रि(T2 ॰श्चै)व — ^{b}) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 भय (for यत॰) M1. 3 4 transp यत॰ and सदा॰ K8 तत ; K4 तता , T1 G2-4 तदा (for सदा) — ^{c}) D7 S युवराजश्च (M2 ॰जेव) (for उपराजेव) Ca cites उपराजा (as in text) D2 3. 5 राजर्धिर् , T2 G1 राजा च (for राजर्धिं) — ^{d}) D2 6 T2 G1 ज्ञातिं (for ज्ञातिर्) Da2 om सहते॰

33 ^{b}) D5 समोर् (for ऋजोर्) — ^{b}) G4 श्रीमत॰ (for ह्रीमत॰) — ^{c}) Dn1 अज्ञो (for नान्यो) Ś1 K4 ज्ञातिर् , K1 ज्ञातिं (for ज्ञातेर्) D7 T1 G1-3 महाभाग ; T2 ॰भागो ; G4 ॰राज (for ॰बाहो).

34 ^{a}) K5 B3 Dn D2 3. 5 6 अज्ञातिनो , B5 ॰नता ; D7 S ॰तयो (for ॰तिता) K3 V1 B Da Dn D2-6 8 T2 G1 M [अ]पि न सुखा (B3 ॰खी , B5 D3 5 ॰ख), D7 T1 G2-4 अप्यसुखदा (for नाति सुखा) — ^{b}) K4 नावज्ञेयास् ; D2 3 5 ॰ज्ञावस् (for ॰ज्ञेयास्) K2 5 V1 B (except B2 4) Dn तत पर , K4 स्वज परं , D3 त्वनंतर ; D2 3 स्वत पर॰ , D4 तु ज्ञातय॰ , D8 त्वन॰ पर (for त्वत परम्) D7 T G M2 ज्ञातयोपि (M3 ॰यश्च) सुखावहा॰ , M1 3 4 ज्ञातयश्च भयाप(M4 ॰व)हा — D8 repeats 34^c–35^c after 36 — ^{c}) K4 अज्ञातिमते , M1 ॰मत — ^{d}) D5 पर (for परे) K2 3 5 B0 2-5 Da Dn D2 3 5. 6 8 चाभि- (for परि-) B1 च (for [उ]त).

35 For the repetition in D8, cf. v l 34 — ^{a}) D4 न (for नि) Ca cites निकृतस्य (as in text) D7 S परैर् (for नरैर्) — ^{b}) K1 ज्ञातिधर्मं (for ॰रेव). — ^{c}) Ś1 K1 D4 नान्याद् , K2 3 नान्यद् , K4 5 V1 B D2 3 5 8 नान्यो (for नान्यैर्) Ś1 K1-3 D4 T2 विकार (for निकार). Da नाज्ञातिरनुगृह्णाति (= 37^a) — ^{d}) K2 3 ज्ञातेर्ज्ञाते , Dn D6 ज्ञातिर्ज्ञाते॰ (by transp) K1 कदा न च , K4 5 V1 B D (except D7, D1 missing) कथंचन (for कदा॰)

36 ^{a}) K3 4 अभि , B0 lacuna, D4 T2 G1 2 M2 अव , D7 T1 G3 4 M1 3 4 ह्व (for एव) K4 ॰जानीहि , Da1 जानंति (for जानाति) — ^{b}) D4 बांधवै स्वकै॰ , D7 S बांधव (G3 ॰वै) परै॰ (for ॰वैरपि) — ^{c}) G1 सद्धि (for सन्ति) — ^{d}) K3 नैर्गुण K3 वापि ; K4 D4 M4 चापि , K5 V1 B0 3-5 Da Dn2 D2 3 5 8 नैव ; B1 2 Dn1 D6 7 चैव (for तेषु) — After 36, D8 repeats 34^c–35^c

37 D8 om from 37^a up to नित्य (in 38^a) —^{c})

तान्मानयेत्पूजयेच्च नित्यं वाचा च कर्मणा ।
कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ ३८
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
न हि दोषो गुणो वेति निस्पृक्तस्तेषु दृश्यते ॥ ३९
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ४०
य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वैश्वर्ये चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

युधिष्ठिर उवाच ।
एवमग्राह्यके तस्मिञ्ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासुदेवस्य संवादं सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २   C 12. 3025 B 12. 81 2 K 12 81 2

K1 D7 T1 नज्ञाविर् G4 अनुगृहीत —^{b}) D1 T G M2 वृद्धिमश्नुते, M1 3 4 वृद्धिमिच्छति (for दिग्धमस्यति) K1 नाज्ञावि हि गमस्यति, K2–5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 न चाज्ञातिर्नमस्यति (B2 °ते) —^{c}) K1 ज्ञातिचेलेषु, K3 °मूलेषु,– K4 5 V1 Bo 3–5 Da Dn1 D2 3 5 6 °वर्गेषु; B1 °वेलेषु, B2 °पक्षेषु, Dn2 °सर्वेषु, D4 °भूतेषु; D7 T G M1. 3 4 °सत्स्वेव; M2 °वैरेषु (for °लोकेषु) —^{d}) K4 [अ]साधु साधु वा, Da1 साध्वसाधुभि; Dn2 ** साधुषु, D8 साध्वसाधु वा

38 D8 om up to नित्य (cf. v l 37) —^{a}) K1 G2 M2 ता, V1 Da Dn D6 स-, G4 तन्; M4 कान् (for तान्) B4 damaged, M1 3 4 transp मानयेत् and पूजयेत् D4 मनसा पूजयेच्चं च —^{b}) K3–5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2–7 S वाचा नित्य (by transp), D3 ** ज्ञाने K8 कर्मणा —^{c}) K1 D6 कुर्याश्च K4 [अ]प्रियम् —^{d}) Ś1 K1. 2 कंचिद् (for किं°)

39 ^{ab}) Ś1 विश्वस्त वद विश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा; K1 विश्वस्तवदविश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा, K2 विश्वस्त वद विश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत्, K3 M2 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत (K3 °त्तु) नित्यदा —^{c}) K3. 4 D4 वापि; Dn1 वेत्ति; D7 T G M2 4 वेह (for वेति) —^{d}) Ś1 K2 निष्पक्तस्; K1 निष्परस्; K3 4 Dn D6 8 निरूप्यस्, V1 D7 T1 G निस्पृहस्, B3 D2 3. 5 नियुक्तस्, T2 निर्वृतस् (for निस्पृक्तस्) Ca (Cap as in text) cites निःपृक्त T1 G2–4 स्तेषु (for तेषु) K4 वर्तते; B1 D5 विद्यते (for दृश्यते). D4 निःपृथक्त्वेन दृश्यते.

40 = (var) 12 84. 15 —^{a}) Bo तस्येव, Dn अस्यैव, T2 यस्यैव (for त°) —^{b}) B1 प्रमादिन, D6 [अ]प्रमाथिन (for °दिन) —^{c}) T2 सप्रसीदतस् —^{d}) D7 S ततो (for तथा) K1 4 मित्रा, B1 मैत्रा, D7 T1 G1 3 4 मित्र (for मित्री) Ś1 K1 2 D7 भवति च, T1-G2–4 °वत्युत (for भवन्त्यपि)

41 V1 reads from 41^{a} up to the second मित्रेष्व (in 12 82 1^{c}) on marg —^{b}) D4. 6 G3 -संबंध (for -संबन्धि) Da2 -मडल (for -मण्डले) D4 ज्ञातिसंबंधसौहृदे —^{c}) D4 [अ]मात्येषु (for [अ]मित्रेषु) M1. 3 4 [अ]पि च (for [ऐ]श्वर्ये) K4 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे, B1 मित्रेषु मित्रमध्यस्थो —^{d}) B1 विद्वान् (for चिरं)

Colophon D1 missing V1 reads the colophon on marg —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn1 D2–7 T2 G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* D4 मित्रामात्यपरीक्षा, D7 T1 G2 4 अमात्यलक्षण, M2 मित्रवृत्तिकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 82, B1 78, B2 Da2 80, B3 4 D2 79, Da1 81 (as in text) —*Śloka no* Dn 41, D3 32

82

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v l. 12 79 28)

1 D3 om the ref. V1 reads up to the second मित्रेष्व (in 1^{c}) on marg —^{a}) M एवमग्राह्यसे (M1 3 °ह्य ए)तास्मिन् Ca cites अग्राह्यके (as in text) Cv as

C 12. 3026
B. 12. 81. 3
K 12. 81. 3

वासुदेव उवाच ।

नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वापि नात्मवान् ॥ ३

स ते सौहृदमास्थाय किंचिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नां च बुद्धिं संप्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम ॥ ४

दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् ।
अर्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५

अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६

बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७

अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरासदाः ।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ ८

यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृच्छ्रमेव तत् ।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९

स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य वापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ १०

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने ।

---

in text — ^{b}) K_{1} Dn_{2} D_{6} सयध (for सयन्धि-) — ^{c}) D_{6} [अ]मित्रे मध्यस्थे (for °त्रेष्वपि च) — ^{d}) D_{4} विधीयते, Ca विभाव्यते (as in text)

2 D_{8} om the ref — ^{a}) B_{1} तत्रापि — ^{c}) N (except $Ś_{1}$ K_{1} D_{7}, D_{1} missing) सवाद वासुदेवस्य (by transp). — ^{d}) $K_{3.5}$ देवर्षेर्, D_{7} S महर्षेर् (for सुर°)

3 D_{8} om the ref. G_{1} भगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) B_{1} नाशक्तपरम मित्र — ^{c}) K_{4} अपीडतो (for अपण्डितो) — ^{d}) K_{3} नाथ, Dn_{2} नापि (for वापि) All MSS (except $Ś_{1}$ K_{4}, D_{1} missing) Ca [अ]नात्मवान् (for नात्म°).

4 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ सता (for स ते) M आज्ञाय (for आस्थाय) — ^{b}) D_{4} वक्षामि $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ भारत; D_{4} नारद — After 4^{ab}, D_{7} reads for the first time 8^{ab}, repeating it in its proper place — ^{c}) D_{7} S transp च and बुद्धिं D_{7} S ते प्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) K_{3-5} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ कृत्स्न (D_{2} °र्णं) बुद्धिबल प्रेक्ष्य (D_{8} प्रेत्य) — ^{d}) B_{1} D_{7} T G M_{2} त्रिदिवगम (G_{3} °त°)

5 ^{a}) D_{1} दार्ढ्यम् (for दास्यम्) D_{6} नादेन (for वादेन). — ^{b}) Dn_{2} न, D_{7} वा, M हि (for वै) K_{4} कथचन (for करोम्यहम्) — ^{c}) $K_{2.5}$ $B_{0.2-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अर्धं, B_{1} अर्धस्, D_{7} T_{1} G_{4} अर्थं (for अर्धं). $Ś_{1}$ K_{1} D_{4} -भाक्चास्मि, K_{3} -भोक्ता च, B_{1} त्यक्तास्मि; D_{7} भोगोस्मि (for भोक्तास्मि) Da भोक्तानां; $D_{2.3.5}$ भोगाय (for °नां) — ^{d}) D_{6} चाक्षमे; G_{1} चक्ष्व मे (for च क्षमे).

6 ^{a}) $D_{2.3.5}$ अग्निकामीव, D_{4} °कामेव; Ca °कामो वा (as in text) — T_{1} om (? hapl) 6^{c}–7^{d} — ^{c}) T_{2} वचो (for वाचा) K_{2} निरुक्त, V_{1} B_{2} यदुक्त (for दुरुक्तं) — ^{d}) K_{1} त (for तन्) D_{7} T_{2} G_{3} मां, G_{1} $M_{1.3.4}$ मा (for मे)

7 T_{1} om 7 (cf v l 6) — ^{a}) M_{1} बल (for बलं) B_{1} शंकर्षणे — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ वदे, M_{4} गमे (for गदे) — ^{d}) K_{1} [अ]सौ, D_{4} [अ]तो (for सो) B_{4} D_{6} [ऽ]सहाये (D_{6} °या) Ca cites असहाय

8 For the repetition of 8^{ab} in D_{7}, cf v l 4 — ^{a}) $Ś_{1}$ महा; K_{1} D_{4} अथा, K_{3} तथा (for अन्ये) D_{7} (both times) S (except G_{1}) [ऽ]पि (for हि) B_{2} -महाभाग Ca cites सुमहा° (as in text) K_{2} अन्वाहिता महाभागा — ^{b}) K_{2} M_{4} दुरासद°; K_{3} °सद; K_{5} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ Ca दुरुत्सहा (D_{8} °ह°) (for दुरासदा) — ^{d}) D_{2} नारदोंधक Ca cites अन्धकवृष्णय (as in text)

9 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} Ca न (for स) G_{1} यस्य स स्युर्नि वश स्याद् (sic), Cv as in text — ^{b}) T_{2} सुहृद, M_{2} यस्य स्यात् (for यस्य स्यु°) K_{2-5} V_{1} B Da Dn $D_{3.5.8}$ कृत्स्नम्, D_{2} कृष्णम्, Ca कृच्छ्रम् (as in text) — ^{c}) D_{7} S द्वयोरेव प्रचरिते, Cv द्वयोरेव प्रचलतोर् — ^{d}) B_{4} वृणोसि (for °मि) G_{4} तव (for न च)

10 ^{a}) $M_{1.3}$ स्यातान्नस्य (for स्याता यस्य) $Ś_{1}$ K_{1} [आ]ह्लकाक्रूरौ (for [आ]हु°). Ca cites आहुक° D_{7} स्याता यस्यासुतौ क्रूरौ, T_{2} भृत्या यस्याहुका क्रूरा — ^{b}) K_{4} तु, Dn_{1} न (for नु) D_{7} S (except M_{4}) कष्टतरं (for दुःख°) — ^{c}) $K_{3.5}$ $B_{1.2}$ Da Dn $D_{2.4.6.7}$ S चापि, K_{4} नापि (for वापि) — ^{d}) D_{3} तु (for नु). D_{4} M_{3} कष्टतर (for दुःख°).

एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ११
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२

नारद उवाच ।

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ १३
सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १४
अर्थहेतोर्हि कामाद्वाद्वारा बीभत्सयापि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५
कृतमूलमिदानीं तज्जातशब्दं सहायवत् ।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ १६
बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथंचन ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १७
तच्चेत्सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षयव्ययं वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १८
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९ C. 12 3042 B 12. 81 18 K 12. 81 19

---

11 a) D4 सोह किं वधुमात्रेव — b) K. V1 B Da Dn D2 3 5 6 महामते (for °मुने) — c) D7 S (except M2) नैकस्य (for एकस्य) Ś1 K1 2 आशासे (for माशसे) — d) K1 परायण, V1 B1 D4 7 S Cv पराजय (for [अ]प°)

12 a) K4 ममेव, M2 4 मामैव (for म°) — b) D7 T G M1. 3 4 [उ]भयदर्शनात्, M2 °तस्त्वया (for °त सदा) — c) T2 G3 इच्छामि (for अर्हसि) — d) G4 तदा (for तथा)

13 D8 om the ref — a) G1 विविधा (for द्वि°) — b) D8 चाभ्यांतरश्च, M1. 3 वाह्यातराश्च (for चाभ्यन्त°) K3 4 D2–5 G2 तथा (for च ह) — c) K3 D4 आविर्भवति, M1. 3 प्रादुर्भवति — d) K2 B1 सुकृता, V1 सुहृदो, Bo सुहृदा, Da1 सुकृताद्, Da2 सुकृता, Dn1 Dc स्व(D6 स्व)भावाद्, D2 स्वकृताद्, Ca °ता (as in text) K3 चान्यत (for वा°)

14 a) K1 सोयम् Ś1 माभ्यतरात्, K1 मात्यतरात्, K4. 5 V1 B1 Dn1 D2 6 8 अभ्यतरा, D7 T1 G आत्मोद्भवा (for आभ्यन्तरा) M सेयमाभ्यतरेभ्यस्तु — b) K1 कृच्छ्राश्च, Dn1 D4 कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रा) Ś1 K1 च कर्मजा, D7 T1 G3 4 स्वकर्मजा — c) D2 3 5 °प्रवरा (for प्रभवा) — d) M2 [ऽ]पि (for हि) B4 Ca एते (for ह्येते) Ś1 (sup lin as in text) K1 D7 M3 Ca स्वदन्वया°, D4 तदा° (for तद्°)

15 V1 reads 15ab on marg — a) Ś1 K1 च कामाद्वा (K1 °च), K4 [अ]का°, G1 हि कर्माद्वा, G2 हि कामाद्वि (for °माद्वा) — b) K1 2 द्वार, K3–5 B Da Dn D2 3 5 6 8 वाचा, D7 S वीर° (for [अ]द्वारा) G1 M2 च (for वा) V1 वाचा भावजामिपित्रा (sic), D4 तथा ज्ञातिविभिन्नया ॐ Ca गर्हितया बीभत्सया द्वारा । ॐ

16 a) D4 जात (for कृत) K5 V1 B Dn1 D2 3 5–8 G1 M2 Cv तु (for तज्) — b) K1. 4 ज्ञातशब्द, K2 3 5 V1 B Da Dn M2 ज्ञाति°, D2 3 5 6 ज्ञातिशब्द; D4 सभूत च, D7 T1 G राजशब्द° (G1 °ब्द), D8 ज्ञातिवृद, T2 ज्ञात शब्द° (for जातशब्दं) K1 B3. 5 Da Dn1 D3 6 सहायवान्, K3 4 Dn2 D2 6 8 °वान् (for °वत्) — c) Ś1 K1 2 4 युक्त (for शक्य) — d) D4 7 S त्वय (for त्वया)

17 a) K2 4 वधुग्रसेनयद् (sic), D7 S बभ्रूग्रसेनतो (for °सेनयो) Ca cites बभ्रु — b) D6 प्राप्तु शक्य, D7 G2 शक्य प्राप्तुं, T G1. 3. 4 शक्य नाप्तु (by transp) Ca cites आप्तु (as in text) Ś1 K2 4 B1 कदाचन (for कथ°) — d) K5 B1 D2–5 7 8 T G2 3 वापि, G1 यद्वा (for चापि)

18 a) K2 3 5 B3 4 D (except D4, D1 missing) S तच्च, B1 तत (for तच्चेत्) — c) K1 महायज्ञ; K2 5 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 महाक्षय; K3 D4 महान्क्षयो (D4 °ये), V1 G2 M Cv महत्क्षय; D7 T G1. 3 4 महद्य(T2 °ज्ञ)यं (for महाक्षय) K1. 3 5 Dn D4 G2 व्ययो, D7 T G1 3 4 क्षय, Cv व्यय (for व्यय) M सन् (for वा) — d) M2 वै (for वा)

19 a) K4 V1 Bo 1 D6 अनायासेन (for °यसेन) T2 शास्त्रेण — d) Bo प्रतिसृज्य, B2 प्रतिगृह्य, Da D2 8 प्रविमृज्य, Dn2 परिवृत्य (for °मृज्य) Ś1 K1. 4 विमृज्यानुमयु(K1 °सृ, K4 °मृ)ज्य च, V1 प्रमृज्यानुप्रमृज्य च, B1 प्रतिगृह्यानुगृह्य च

C 12. 3048
B 12. 81 20
K 12. 81 20

वासुदेव उवाच ।
अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ २०
नारद उवाच ।
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २१
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटूनि च लघूनि च ।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ २२
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २३
सर्व एव गुरुं भारमनड्वान्वहते समे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ २४
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ २५
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २६
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् ।
ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २७
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ २८

---

20 K_1 om (hapl) 20 $Ś_1$ reads 20 on marg —[a]) V_1 Bo_1 अनायास (for °यस) D_4 मुनिश्रेष्ठ, T_2 कथ शस्त्र, $M_{1\,3}$ मुने शस्त्रं —[b]) K_4 मृदुर् (for मृदु) D_4 मृदु विंद्यामह कर्थं —[c]) $Ś_1$ $D_{4\,7}$ T $G_{2\,3}$ M_3 उद्धरेज् (for °रे) M_3 जिह्वा —[d]) K_3 प्रविसृज्य, K_4 परिसृज्य, $Bo_{2,5}$ प्रतिमृज्य, B_1 D_2 प्रवि° (for परि°). $Ś_1$ विमृज्यानुप्रयुज्य च, B_1 परिगृह्यानुगृह्य च

21 D_8 om the ref —[a]) K_4 G_1 शक्या (for शक्त्या) B_3 [अ]थैदानं, D_4 [अ]न्नदानात (for °दान) —[b]) K_5 V_1 B D (except D_7, D_1 missing) तितिक्षार्जवमार्दवं (D_4 °वै°) —[c]) K_4 अथार्ह; $D_{7\,8}$ T G M_3 यथार्ह (for °र्ह) $D_{3\,8}$ पूजा (for पूजा) —[d]) K_1 अनामय (for °यसम्)

22 [b]) $K_{3\,5\,6}$ V_1 B Da Dn $D_{3\,5\,6\,8}$ कटुकानि, D_7 T_1 G_{2-4} गुरूणि च; M_2 मृदूनि च (for कटूनि च) —[c]) B_1 सुहृदां (for हृदय) D_7 T_1 G_{2-4} वाचा (for वाच). —[d]) K_1 शामयस्व, Da_1 सम° (for शम°)

23 V_1 reads 23^a–25^b on marg —[a]) B_1 न मे ह, $D_{2\,3\,7\,8}$ T G नामहान्, D_4 म महा (for नामहा) K_4 -पुरुष, M_2 -पुरुष —[b]) B_1 नानार्था (for °त्मा). V_1 नानात्मान सहायवान्; D_4 कश्चिज्ञानास° —[c]) K_1 पुरम् (for धुरम्) $K_{1\,3\,5}$ V_1 B_{1-3} Da Dn $D_{3\,6\,8}$ M_2 आधत्ते, D_7 T G $M_{1\,3\,4}$ आदाय (for आदत्ते) —[d]) K_1 m [उ]रसवे (for [उ]रसा) D_4 सह, T_2 G_2 M_3 वहेत् (for वह). D_7 T_1 $G_{1\,3\,4}$ $M_{1,3\,4}$ समुद्यम्योरसा वहेत्

24 V_1 reads 24 on marg. —[a]) $Ś_1$ $K_{1,2\,4}$ V_1 B_{2-4} Da $D_{2\,3}$ T G_{2-4} M_2 सर्वेम् (for सर्व). D_8 गुरुर् (for गुरु) —[b]) D_6 सम, Ca समे (as in text). —[cd]) Da_1 युगे (for दुर्गे) $K_{1,2\,4}$ B_1 $D_{4\,7}$ T G_{2-4} प्रतीत°, K_3 प्रतीता; G_1 प्रतीति°, M_1 प्रतीत, M_4 प्रतीग°, Ca प्रतीक° (as in text). K_1 सुभग-, V_1 सुभगो, B_5 सुगवा (for °वो) Cv cites सुगवो, भारे, वहति, Cd as in text

25 V_1 reads 25^{ab} on marg. —[a]) V_1 सर्वेषां, Bo सहाना, G_4 संख्याना (for संघानां) —[b]) K_2 मेघमुख्यो, G_1 सर्व°, G_4 सख्य° (for संघ°) —Dn_1 om 25^{cd} —[c]) K_1 नोत्सदेद्, K_4 नोत्सेदद्, D_2 नोत्सदेद् (for नोत्सी°). —[d]) $Ś_1$ सगस् (for संघस्) D_6 lacuna for कुरु

26 G_2 om (hapl) 26–27 —[a]) G_1 अन्यत्र $M_{1\,3}$ वुद्धि° (for बुद्धि) B_1 कातिभ्यां, D_7 -क्षांतिस्यान् (for क्षान्तिभ्या) —[c]) D_3 गध (for धन) $Bo_{3\,4}$ $D_{2\,3\,5\,8}$ -संयोगाद् (for संत्या°) —[d]) B_5 D_3 G_1 गुण $K_{1\,2\,4}$ G_1 प्राज्ञोवतिष्ठते, K_5 प्राज्ञेव तिष्ठति; $D_{2\,3}$ प्रत्यवतिष्ठते (for प्राज्ञेऽवतिष्ठते) D_4 गण° प्रागवतिष्ठति; D_7 T $G_{3\,4}$ M_2 गुणास्तिष्ठति पूरुषे, $M_{1\,3}$ गुणा° प्राज्ञेवतिष्ठति, M_4 गुणात्प्राज्ञोवतिष्ठति

27 G_2 om 27 (cf. v l 26) B_1 om. 27^{ab} —[a]) D_6 धान्य (for धन्य) —[b]) M_1 स्वपक्षोद्भावनां. K_4 V_1 B_3 Da Dn D_6 सदा, D_3 शुभां, M तथा (for शुभम्) —M_4 reads 27^c–28^d after 29 —[c]) D_7 T $G_{3\,4}$ न विनाश°, G_1 अपि नाश (for अविनाश°)

28 For the sequence in M_4, cf v l 27 —[a]) D_7 T_1 G_3 तथात्वे (for तदात्वे) —[b]) K_1 [ऽ]स्तु

माधवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ॥ २९
उपासते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।
त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते ज्ञातिनः सुखम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

भीष्म उवाच ।
एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः ॥ १
ह्रियमाणममात्येन भृतो वा यदि वाभृतः ।
यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥ २
श्रोतव्यं तस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् ।
अमात्या ह्युपहन्तारं भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत ॥ ३
राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः । C 12 3058 B 12 82. 4 K 1. 87 4

(for अस्ति) —c) Ś1 K1. 4 च याने च, K3 8 Da D4 T2 G1 M विधाने च, D2 3 6 प्रसादेन (for विधानेन) —d) G3 तदा (for तया) B1 पात्रापात्रविधां तथा

29 a) K5 B1–3 Dn D2 3 5 6 8 यादवा°, B0 6 मवव°, Da माधव° (for °वा°) K4 कुरला, B1 सौरवा, D3 कुंजरा, M1. 3 कुक्करा, M4 किकुरा (for कुकुरा) T2 कुरकाभोजा° —c) B0 त्वय्यामिक्ता, D2. 3 . त्व यामक्ता, D7 S त्वय्यायत्ता (for °सक्ता) D4 देवगधर्वसहिता —d) G2 लोके (for लोका) — After 29, M4 reads 27c–28d

30 a) K5 B0 Dn D3 6 उपासते (for °सते) B1 दुर्बुद्धिम्; Da तां बुद्धिम् (for त्वद्बु°) D7 S त्वद्बुद्धिं समुपासते —c) Ś1 K1 4 सर्वलोकानां (for °भूताना) —d) Ś1 K4 जानीपि (for °पे) D7 T G M1. 3 4 परां गतिं, M2 यथागत, Ca गता° (as in text) —e) G1 M4 यदुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठम्) —f) G1 M4 मोदते (for एधन्ते) K1 ज्ञातय°, K3 6 V1 B D (D1 missing) T G M1. 3 4 यादवा°, M2 यदव (for ज्ञातिन°)

Colophon D1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K1–4 V1 B Da Dn D2–7 T G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* K3 6 V1 B0 1 3 Da D6 7 T1 G2–4 M1–3 वासुदेवनारदसंवाद°, D4 वासुदेवनारदसवादे ज्ञातिसवंध° —*Adhy no* (figures, words or both) K6 D7 S 83, B1 D3 79, B4 D2 80, Da1 82 (as in text), Da2 Dn 81 —*Śloka no* Dn1 30, D3 31

83

☞ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D3 om the ref —a) D7 T1 G2–4 वे प्रथमा, Ca प्रथमतो (as in text) K3 वुद्धिर्, K4 वृत्तं (for वृत्तिर्) —c) D7 T1 G वेदयेद् (for जन°) —d) V1 रक्ष°, D2 रक्षा° Dn D6 दानव (for मानव°)

2 a) Ś1 K6 ह्रियमानम्, V1 (*sup lin* as in text) B0–2 क्रियमाणम्, T2 भ्रिय°, G1 ह्रीयमाणाम् —b) K4 D6 7 S (except M2) मृत्यो, B1 वृतो, D2 मूतो (for भृतो) B1 वाभृत°, G4 वाहृत, M1. 3 वा सुहृत (for वाभृत) Cv as in text —c) V1 B Da D2 3 5 6 राजकोप (for °कोश) K4 यो राजकोशा नशतम् (sic) —d) K6 युधिष्टिर°

3 a) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 3 अस्य (for तस्य) —b) D6 M1 रक्षश् D7 T1 G3 4 (before corr as in text) [s]भवत् (for भवेत्) Dn2 रक्ष्य श्चामात्यमेव च —c) D7 अमात्यश्, T1 G3 4 °त्य (for °त्या) D7 T G1. 3 4 M2 च (for हि) K1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 ह्य (K4 6 ह्यु)पहर्तारो, K2 V1 B0 2 4 5 ह्यपहर्तार, B1. 3 ह्यपहतार, D4 ह्यपकर्तारा (for ह्युपहन्तार) M1 3 अमात्यास्त्युपहतार, Cv अमात्याश्चापहर्तार°

C 12.3058 B 12.82.4 K 12.82.4 समेत्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥ ५
कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्ते क्षेमदर्शिनि ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ६
स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
पूर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ॥ ७
अधीये वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ८
इति राष्ट्रे परिपतन्बहुशः पुरुषैः सह ।
सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्कृतं परिपृष्टवान् ॥ ९
स बुद्ध्वा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
राजयुक्तापचारांश्च सर्वान्बुद्ध्वा ततस्ततः ॥ १०
तमेव काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ॥ ११
स स्म कौसल्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम् ।
प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥ १२
असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हृतः ।

—^{d}) K3 ज्ञातिन (for भूयिष्ठ) K5 यदि (for घ्नन्ति)

4 ^{a}) V1 B D2 3 6 राजकोषस्य (for °कोशस्य) D5 गोप्तारो K5 राज्यागे तस्य कर्तार —^{b}) V1 B D2 3 6 राजकोष, D4 °लोको; M2 °गोप (for राज-कोश) K1 D5 -विलोपक°, B1 °विनाशका° (for -विलोपका) —^{c}) D4 समेतो (for समेत्य) Ś1 K1 2 धावते, K4 धावती, B1 धारते (for बाधन्ते) K3 सर्वे तमनुधावते —^{d}) D4 वै (for वि-) V1 B1 [अ]लक्षित° (for [अ]र°)

5 ^{a}) T2 -वृत्तिय्य, G2 -वृष्णीय° (for वृक्षीय°) — G1 om (hapl) 5^{d}–6^{c} —^{d}) K2 अमात्य, K3 कौशल्य, K4 5 V1 B Dn D2–4, 6 8 कौशल्य (for कौसल्य)

6 G1 om 6^{abc} (cf v l 5) —^{a}) K1 D5 7 T1 G4 कौस(D5 °श)लानाम्, K3 5 B0 2–5 Dn D3 4 8 कोश(B3 5 °प)ला°, B1 G2 3 कौश(G2 3 °स)ल्या° (for कोसला°) K3 Dn2 आधिपत्ति, Dn1 D4 अधिपत्तिं, D3 अधिपत्य —^{b}) B5 D6 7 संप्राप्त (for °प्ते) Dn3 D3 क्षेमदर्शिन, Ca °दर्शिनि (as in text). K3 5 Dn1 D3–5 सप्राप्त (Dn1 °प्त) क्षेमदर्शिन (D3 by corr as in text) —^{c}) T2 वृत्तिय्य; G2 -वृष्णीय (for वृक्षीय) —^{d}) M1 3 4 कोसलेंद्रमुपागमत्

7 M3 reads 7^{a} twice After 7^{a}, M3 ins कोसलेंद्रमुपागमत् (of v l 6^{d}) —^{b}) D4 विषये, G1 (before corr) विजय —^{c}) K3 5 V1 B Da Dn D3–8 S सर्वं (for पूर्वं) B5 m यत्त, D3 5 M3 युक्त, D7 वक्तु, T1 G2–4 व्यक्त, M1 3 युक्त° (for युक्त°) K1 पूर्वं परिचरत्युक्त, D2 सर्वंपरिचरद्युक्त (sic) —^{d}) G2 प्रवृत्त्यर्थं, Ca °र्थी (as in text) Cv as in text

8 ^{a}) Ś1 (sup lin) अधीते, K5 V1 B Da Dn D5 6 8 अधीध्व (for °ये) —^{b}) D6 सम (for मम) —^{c}) D7 T G M3 अतिक्रांत (for अतीत च)

9 ^{a}) K1 इह (for इति) T2 G1 परिवदन् (for °पतन्) —^{b}) All MSS (except Ś1 K1–4 D4, D1 missing) बहुभि (for °श) K1 इह (for सह) —^{c}) K3 om (hapl) from युक्ताना up to पचाराश्च (in 10^{c}). D2 राजवृत्तानां, Ca °युक्ताना (as in text). Cv as in text —^{d}) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T3 G3 M2 दुष्कर, G1 दुष्कृत° (for °त) K2 5 V1 B D (except D4, D1 missing) T1 G2–4 M1 3 4 दृष्टवान् (for -पृष्ट°)

10 K3 om up to पचाराश्च (cf v l 9) —^{a}) K4 वुद्धा (for बुद्ध्वा) K5 राज (for तस्य) —^{b}) B0 D3 व्यवसाये (B0 °यी), Ca °साय (as in text) T2 सर्वत° —^{c}) K4 5 B0 2–5 D2 3, 5, 8 राजयुक्तो (K4, 5 B3 °क्ता)पहारां(K4 °कारां; B0 °हारा)श्च, B1 राजायुक्तायचारांश्च Ca cites अपचारान्

11 ^{a}) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तत स (for तमेव) —^{b}) Da G3 आगत, D3 आगमन् B1 राजन्दुःख समागमत् —^{c}) G1 [ऽ]सीति —^{d}) V1 D6 ब्रुवाण, G1 अब्रवीत् K1, 2 4 सश्रित, K3 B0 4, 5 D3–5 8 शसित-, D2 संसित (for सशित) V1 -व्रत (for व्रत.)

12 ^{a}) V1 सम्यक् (for स स्म) K3 5 V1 B (except B5) Dn D2–6 8 कौशल्यम् (for कौस°) —^{b}) D7 S राजामात्यैर् (for °मात्यम्). G2 अलकृत —^{c}) D4 प्राहु —^{d}) Da हृतं (for कृतम्)

13 D3 om 13 —^{a}) K4 काको च; B1 असौ

एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ १३
तथान्यानपि स प्राह राजकोशहरान्सदा ।
न चास्य वचनं किंचिदकृतं श्रूयते क्वचित् ॥ १४
तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरूद्वह ।
तमतिक्रम्य सुप्तस्य निशि काकमपोथयन् ॥ १५
वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा बाणेन पञ्जरे ।
पूर्वाह्णे ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ १६
राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं त्वत्पुरो हितम् ॥ १७
मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मना गतः ।
अयं तवार्थं हरते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ॥ १८
संबुबोधयिषुर्मित्रं सदश्वमिव सारथिः ।
अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसज्य हितकारणम् ॥ १९
तथाविधस्य सुहृदः क्षन्तव्यं संविजानता ।
ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ २० C. 12. 3075 B. 12. 82. 20 K. 12. 82. 21
तं राजा प्रत्युवाचेदं यन्मा किंचिद्भवान्वदेत् ।

च, D2 8 चाशौ च, D5 काशौ च, D7 T1 G3 4 च सौम्य, G2 च सम्यग्, M2 चासौ न (for चासौ च) D6 जानीत D4 अशौचाशौच जानीते (sic) — K3 om. (hapl.) from 13^b up to राज (in 14^b) — ^{b}) V1 B D2 3.5 राजकोपस्र् (for °कोशस्) D6 कृत (for हृत) — ^{d}) D7 त्व (for तच्) M1. 3 4 अत्र (for अनु)

14 K3 om up to राज (cf v l 13) — ^{a}) K1 D7 T1 G M4 अथ (for तथा) D2 3 5 7 S (except T2 G1 M4) स (for स) — ^{b}) K5 V1 B D2 3 5 6 T2 G1 M4) स (for स) — ^{b}) K5 V1 B D2 8 5 6 राजकोप- (for °कोश) D4 lacuna, D7 T1 G3 4 -गतास्, G2 -हृतास् (for -हरान्) K5 D2 3 5 8 तत°, V1 B1 2 4 Da2 Dn1 D4 6 7 T G1 3 4 M2 तदा, Bo 3.5 Da1 Dn2 M1 3 4 तथा (for सदा) — ^{cd}) D4 चान्य (for चास्य) K3 5 V1 B Da Dn D2-5 8 M1. 3 4 अनृत (for अकृत) D7 T G M2 न चास्य किंचिदनृत वचन श्रूयते क्वचित्

15 ^{c}) M अभिक्रम्य (for अति°) K2 4 सुप्त च, D7 T1 G3 4 सुप्त तु (for °प्तस्य). K3 om. from प्तस्य up to नम (in 16^d) Ś1 m K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 तमस्यति (K5 °स्याति, Dn D6 °स्यभि) प्रसुप्तस्य — ^{d}) K5 Bo 3 4 Dn D2-5 अवेपयन्, B2 D8 अपोथ यत्, D6 G1 3 अबोधयन्, M2 अयोधयन् (for अपोथ)

16 K3 om up to नम (cf v l 15) — ^{a}) D7 S (except T2) विनिर्भिण्ण (for °भिन्न) — ^{c}) K5 Dn2 D4 पूर्वाह्ने K4 वाक्यो — ^{d}) K4 Da1 -दर्शनम् (for -दर्शि)

17 ^{a}) D7 S राजानम् (for राजस्त्वाम्) — ^{b}) G1 प्रभु — ^{c}) K3 D4 अनुज्ञया तव ब्रूयां — D4 om (hapl.) from 17^d up to ब्रूया (in 18^d) — ^{d}) D6 भवत (for वचनं) K1 त्वत्परो, K2 5 V1 B D (D4 om, D1 missing) S भवतो (b1 °ता, T2 °ते), K4 मधुरो (for त्वत्पुरो)

18 D4 om up to ब्रूया (cf v l 17) — ^{a}) B1 D2 3.5 D3 6 8 अति, D7 T G उप (for अभि) D2 3.5 — ^{b}) M2 गत Cv सपक्षो, D6 सतप्ता, D8 सतप्तो — ^{c}) K3-5 B1 3 5 Da Dn D2 6 8 Cv as in text [अ]र्थो क्रियते (for [अ]र्थं [अ]र्थो ह्रियते, V1 Bo 4 D3 5 हरते) — ^{d}) Ś1 K4 हि क्षमान्वित Cv as in text — For 18^{cd}, D7 S subst

201* ह्रियते हि महार्थश्च पुरुषे विक्रमत्यपि ।

[G1 हीयते T2 यद्दिहार्थो वै, G1 M2 ह्यमिनार्थो (M2 °र्थे)पि, G2 [ऽ]निमहार्थं च, G4 हि महार्थोपि, M1. 3 4 [ऽ]यमिहार्थेनि (for हि महार्थश्च) D7 पौरुषो, T2 G1 पौरुषे, G3 M1. 2 पुरुषो (for पुरुषे) D7 T2 M [ऽ]नि (for वि-)]

19 ^{a}) B1 T2 G1 सनि (T2 G1 त स) बोधयिषुर्, B4 5 D7 सबुबोधयिषु (for °यिषुर्) — ^{b}) B4 सारथे — ^{c}) Ś1 अतिमन्यु°, K1 अधिमन्यु, D7 S (except B1 M2) अपि मन्यु° (D7 °न्यु°) (for अतिमन्यु) G4 स, M4 [ऽ]पि -प्रयुक्तो, D6 -प्रशक्तो (for प्रसक्तो) D7 S प्रसज्येदे (T2 °दि) ति (for °ज्य हित) (for हि) — ^{d}) K3 प्रसह्य हित, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रसह्य हितकारणात् (B2 Da °स्यया)

20 ^{a}) K4 5 Bo 4 D2 3 5 8 त (D2 य) था मित्रस्य, G2 तथा विभज्य (for तथाविधस्य) K5 V1 B Da Dn D2 3.5 8 M2 सुहृदा, D4 °द, D6 °दो (for °द) — ^{b}) Dn क्षतव्यस् — D4 om. (hapl) 20^b–21^a — ^{b}) Dn क्षतव्यस् K3 स, K5 B2 D3 5 6 8 स्व, V1 Bo 3 4 D2 स्व, B5 M1 3 सु, Dn1 स्व, Dn2 त (for स-) K3 Dn2 विजानता (Dn2 °त) — Da om 20^{cd}

21 D4 om 21^a (cf v l 20) — ^{a}) D8 स राजा

C 12. 3075
B 12. 82. 20
K 12. 82 21

कस्मादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितम् ॥ २१
ब्राह्मण प्रतिजानीहि प्रब्रूहि यदि चेच्छसि ।
करिष्यामि हि ते वाक्यं यद्यन्मां विप्र वक्ष्यसि ॥ २२

मुनिरुवाच ।

ज्ञात्वा नयानपायांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमम् ॥ २३
प्रागेवोक्तश्च दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनाम् ।
अगतीकगतिर्ह्येषा या राज्ञा सह जीविका ॥ २४
आशीविषैश्च तस्याहुः संगतं यस्य राजभिः ।
बहुमित्राश्च राजानो बह्वमित्रास्तथैव च ॥ २५
तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपसेविनाम् ।
अथैषामेकतो राजन्मुहूर्तादेव भीर्भवेत् ॥ २६
नैकान्तेनाप्रमादो हि कर्तुं शक्यो महीपतौ ।
न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भूतिमिच्छता ॥ २७
प्रमादाद्धि स्खलेद्राजा स्खलिते नास्ति जीवितम् ।
अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २८

गत्युपानेद — ^{b}) K V1 B0-2 4 6 Da D2-5 7 8 T2 G1-3 मा; M2 वा (for मा) B3 किंचित्वाद्, Dn D5 किंचिन्मां (for मा किंचिद्) — ^{c}) K2 यस्माद्, B1 2 T2 G3 M1 2 तस्माद्, G1 अस्माद् (for क°)

22 ^{a}) K4 ब्राह्मण, Dn2 D7 T2 G1-3 M1, 8 ब्राह्मण K3 5 V1 B Da Dn D2-5 8 T G1 4 M4 प्रतिजाने ते (B1 °नेय); D6 7 G2 3 M1-3 °जानीते (for °जानीहि). — ^{b}) B0 प्रभूते (for °हि). K3 4 B Da Dn D2 4 6-8 S यदिह (for यदि च) — ^{c}) K4 नित्य (for वाक्य). — ^{d}) K2 3 5 V1 B Da Dn D3 3 5 6 8 यदस्मात्, T2 यन्मा त्वं (for यद्यन्मां) D4 8 वक्ष्यति (for °सि) K1 यद्येमा प्रविवक्ष्यसि; D7 T1 G M यन्मां (G2 M °न्मा) विप्र प्रवक्ष्यसि

23 D8 om the ref D4 कालक (for मुनिर्) — ^{a}) D7 T1 G3 4 विद्वान्, T2 विद्वन् (for ज्ञात्वा). K1 3 5 B0 1 3-5 D2 3, 5 8 ज्ञात्वा पापा(K1 orig नया) नपापाश्च, V1 B2 Da Dn D6 ज्ञात्वानघानघाश्चापि, G1 विद्वानापायापायांश्च (sic), G2 विद्वन्नयान्नपानाश्च, M1-3 विद्वन्नयानपनयान् (M3 °यन्); M2 विद्वान्नयान्नपानयाश्च (hypermetric) — ^{b}) D7 S भयाख्यातृन् (for भृत्य तस्ते) Ca cites भृत्यतः (as in text) B1 भवानि च, M1 3 4 भयान(M4 °न्य)पि (for °नि च). — ^{d}) Ś1 (marg by corr) K1 2 4 आगमत्, D7 T1 G1 3 4 M1 3, 4 आगत (G3 °ता) (for °मम्)

24 ^{a}) K1 [उ]क्त च, K1 m 2 3 5 V1 B Da Dn D2-6, 8 G2 M2 [उ]क्तस्तु, T2 G1 [उ]क्त तु (for [उ] क्तश्च) D7 T1 G3 4 M1 3 4 प्रागेवोक्तं तु दोषाय — ^{b}) B1 D7 S -सेवनं (for सेविनाम्). — The portion from 24^c up to the end of adhy 89 is lost in B1 on missing fol D8 om (hapl) 24^c-26^b. — ^{c}) K1 (marg by corr.) Da अगतीनां, B0 2-5 Dn1 D3, 5 आगतीक; D2 आगताके, D7 T1 G2 4 आगतेः कु; T3 G1 M अगति कु, G3 अगति का (for °तीक). K1 एषा; M1 3 येषां Cv अगता कुगतियेषा — ^{d}) D4 lacuna, M1 3 4 सा (for या) K5 V1 B0 3-5 Dn2 D3 5 पापा राजो(D3 °ज्ञो)पजीविका (B3 °ता), B2 Da राज्ञां साहसजीविका; Dn1 D6 पापा राजोपसेविनां, D2 या राज्ञो॰पजीविका

25 B1 missing, D8 om 25 (for both, cf v l 21) D6 om 25^c-26^b — ^{b}) D7 T1 G2-4 सगम (for संगत) — ^{c}) K1 तु (for च). — ^{d}) K5 D5 तथैव ह, G4 भवति च

26 B1 missing (cf v l 24). D6 8 om 26^{ab} (cf. v l 25, 24) — ^{b}) K1 राज्ञोप (for राजोप) K5 Da Dn1 D3 5 जीविना (for सेविनाम्) — ^{c}) K5 B2 3 Da Dn2 D6 तथैषा, V1 अथैव; Dn1 तथैव, D5 अप्येषा, D7 S अथास्य (for अथैषाम्) K1 एव ते; K3 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S राजतो (for एकतो) — ^{d}) D4 भी च वन् (sic) (for भीर्भवेत्) D7 S मुहूर्तादागत भय

27 B1 missing (cf v l 24) — ^{a}) K1 (marg. as in text) नैवातेन (for नैकान्तेन). K1 [अ]प्रसादो; D6 G2 M1 3 प्रमादो (for [अ]प्र°) — ^{b}) All MSS (except Ś1 K1 4, B1 D1 missing) transp कर्तुं and शक्यो (G1 °क्य). K3 D3 महीपते. — ^{c}) M2-4 हि (for तु) K1 (marg as in text) D4 प्रसाद° (for प्रमाद°).

28 B1 missing (cf v l 24). — ^{a}) K1 (marg as in text) प्रसादाद् (for प्रमा°) K3 D4 राज्ञि, K4 राज्य (for राजा) D7 T G M2 प्रमादात्स्खलते बुद्धिः; M1 3 4 °स्खलिते राजन् — ^{b}) M1 3 4 मुहूर्तादागतं भय (cf. 26^d). — D4 om 28^c-29^b — ^{c}) D7 T G M1-3 उपासीत (for इवासीदेद्). M1 अग्निं वैश्वानरमिव. — ^{d})

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ २९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमानो दुष्कृताद्दुरधिष्ठितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताद‍ङ्गचेष्टितात् ॥ ३०
देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ।
इति राजन्मयः प्राह वर्तते च तथैव तत् ॥ ३१
अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
ददात्यस्मद्विधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ ३२
वायसश्चैव मे राजन्नन्तकायामिसंहितः ।
न च मेऽत्र भवान्गर्ह्यो न च येषां भवान्प्रियः ।
हिताहितांस्तु बुध्येथा मा परोक्षमतिर्भव ॥ ३३
ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मेऽभिसंहितम् ॥ ३४
ये वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
अन्तरैरभिसंधाय राजन्सिध्यन्ति नान्यथा ॥ ३५ C. 12. 3090 B. 12. 82. 35 K. 12. 82. 36

T2 G1 M1-3 इव (for उप) D7 °शिक्षत°, M1-3 बुद्धिमान् (for °शिक्षित°)

29 B1 missing (cf v 1 24) D4 om 29[ab] (cf. v 1 28) — [c]) Da यत्नेन, M2 यतेन (for यत्नेन) — [d]) Ca cites नाहमस्मीति (as in text) D4 माधव°, D3 वा नव°, M3 मानव; M2 मानवा Cv as in text

30 B1 missing (cf v 1 24) — [a]) D8 दुर्व्या हताद् Ś1 K2 शङ्कमाणो — [b]) K3 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2-6 8 T2 G2 4 M2 4 दुःस्थिताद्, D7 T1 G3 दुःस्थिराद्, G1 दुःस्थानाद्, M1. 3 दुःस्थिताद् (for दुष्कृताद्) D8 3 दुरधिष्ठितान्, M1. 3 दुरुपे(M3 °वे)क्षिताद् — K1. 3 om (hapl) 30[cd] D4 reads 30[c]-31[f] after 33[ab] — [c]) B3 दुराशिताद्, D4 G1 °सीनाद्, D7 M1. 3 °सनाद् (for °सिताद्) Ś1 K4 दैवजिताद्," D2 3 5 दुर्विजिताद्, D7 T1 G3. 4 दुर्बृजिता (G3 °ना)द्, T2 G1 दुर्व्रजिनाद् (for °ताद्) — [d]) Da °चेष्टिवात्, D6 °चेष्टितान् D4 7 T G2-4 M इङ्गिता (D4 इङ्गित-, G3 अहिता)ध्यायिताद‍पि, G1 इङ्गितार्थहिता°

31 B1 missing (cf v 1 24) For the sequence in D4, cf. v 1 30 — [a]) K4 देवत एव, D4 तेन तेन हि, T2 बुद्धिमानपि Bo 3-5 D2 3 5 8 सर्वार्थं — [b]) K3 प्रसादितं°, G1 °रिता, M1 3 °दितं — [c]) D8 क्रुद्धे — [e]) K3 राजन्मया, K5 Da Dn1 °न्मम°, D4 न्मनु°, T2 M2 राज(M2 °ज)मय°, G1 राजा मयन्, M1. 3 4 राजनि यत्(for °न्मय°) D7 T1 G3 4 प्राह यद्व, G2 प्रभावाश्च (for मय° प्राह) M4 प्राहु (for प्राह) — [f]) D4 न (for च) Da M1 च (for तद्)

32 B1 missing (cf. v 1 24) For the sequence in D4, cf. v 1 30 — [a]) D7 S अत्र (for अथ) Ś1 K1 4 भूयांस (for °सम्) K5 D2 3 5 8 एवाह (for °र्थं) Cnp अह (for अर्थं) — [b]) Ś1 K1 करिष्याम° (for °ष्यामि) — [c]) V1 B3 दद्याद्, D5 तदाति, G4 दधाति (for ददाति) K1 [अ]सद्विधा, V1 B3 Da [अ]सिन्हि यो; D6 [अ]साद्विधो — [d]) Ś1 K1 (m as in text) 3 4 साहाय्यसपदि (for °मापदि)

33 B1 missing (of v 1. 24) — [a]) K3 5 B3 Dn2 M1. 3 4 त्वेष; V1 Bo 2 4 5 Da Dn1 D2 3 5-7 T G M2 त्वेव, D8 त्व च (for चैव) D4 वायसो हि महाराजन् — [b]) Ś1 K1. 5 Da2 Dn नतु कार्याभि; K2 3 अतिकायाभि, B5 अतकार्याभि, D2 3. 5 तव कार्याभि (for अन्तकायामि) T2 °सहत°; G1 सश्रित° (for संहित°) V1 Bo 2-4 Da1 D6 3 न तु (V1 अभि) कार्याभिसहित (V1 °ता) — After 33[ab], D4 reads 30[c]-31[f] and repeats 32[a]-33[b] thereafter — [c]) Ś1 K1. 2 ग्राह्यो, K4 5 V1 B (B1 missing) Da2 D2 3 5 8 ग्रह्यो, Da1 D4 गुह्यो, Dn2 गृह्यो, D7 T1 G3 4 भक्तो, M4 गार्ह्यो (for गर्ह्यो) — [d]) Ś1 K1. 3 4 मेत्र, Dn1 D6 तेषां, M3 एषां (for येषां) G1 न येषा भगवान्प्रिय — [e]) Ś1 K1 4 च (for तु) K1 बुद्धेथा, T2 बुद्ध्वा वा — [f]) K5 भवे, B3 3 Da Dn1 भवे, Dn2 D4 भवेत् (for भव)

34 B1 missing (of v 1 24) — [a]) K4 त्वां दान, K5 D2 3. 5 च दान, G1 त्वदान (for त्वा दान) D7 T1 G2-4 ये च (for एव) — [b]) K4 नमति (for वसन्ति) — [c]) Ś1 K1 4 अभूतिकामैर् (for °कामा) — [d]) V1 मेभिसहितैः, D4 मे न सगति°, D7 T1 G3 4 मातिसंहिता (T1 G4 °स°), T2 G1 मेवि-सहता° (G1 °हित), G3 भूतिसहित (for मेऽभिसंहितम्)

35 B1 missing (cf v 1 24) — [a]) Dn1 यो वा, G1 एता (for ये वा) D7 S तव (for भवद्) — [b]) K3-4 Bo 4 5 Dn D2 3. 7 इच्छति, Da ऐच्छस्तु

C. 12 3091
B 12 82 36
K 12 82 37

तेषामहं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
तैर्हि मे संधितो बाणः काके निपतितः प्रभो ॥ ३६
छद्मना मम काकश्च गमितो यमसादनम् ।
दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३७
बहुनक्रझषग्राहां तिमिंगिलगणायुताम् ।
काकेन बडिशेनेमामतार्षं त्वामहं नदीम् ॥ ३८
स्थाण्वश्मकण्टकवतीं व्याघ्रसिंहगजाकुलाम् ।
दुरासदां दुष्प्रवेशां गुहां हैमवतीमिव ॥ ३९

अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यं च गम्यते ।
राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥ ४०
गहनं भवतो राज्यमन्धकारतमोवृतम् ।
नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया ॥ ४१
अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ।
वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥ ४२
न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते स्यात्कथं वधः ।
नेह युक्तं चिरं स्थातुं जवेनातो व्रजेद्बुधः ॥ ४३

(for इच्छन्ति) V1 राज्यमैच्छदनतर, B2 °मिच्छंस्तदं तर — ^{c}) K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6 8 G1 आंतरैर् D7 T G अपि (for अभि) Cv as in text — ^{d}) D7 T1 G1 3 4 M1 3. 4 राज्ञ (for राजन्) K2, 3 5 V1 B (B1 missing) Dn D2 3 5 6 सिध्यति (for सिध्यन्ति) V1 B0 2 5 m Da Dn1 D6 7 S चान्यथा (for ना°)

36 B1 missing (of v l 24) — ^{a}) G3 येषाम् (for तेषाम्) — K3 om (hapl.) 36^{b}–37^{a} G4 om 36^{c}–39^{b}. V1 reads 36^{b}–37^{c} on marg — ^{c}) T2 G1 एतैर्हि (for तैर्हि मे) B2 Da संहितो (for संधितो) — ^{d}) Ś1 K4 काको D4 न पतित (for निप°). T2 काको मम निपातित

37 B1 missing (of v l 24) K3 om 37^{a}, G4 om. 37 (for both, of v l 36) V1 reads 37^{abc} on marg — ^{a}) B2 दमना (for छद्मना) D7 T1 G3 कामश् (for काकश्) K5 B (B1 missing) D2 3 5 8 स (for च). K2 V1 Da Dn D6 छद्मकामैरकामस्य. — ^{b}) K1 (by corr) °साधनं (for °सादनम्) — ^{c}) D4 महाराजंस् (for मया राजस्) — ^{d}) K1 8 Dn2 D6 M1 तपोदीर्घेन, D7 S (G4 om) पुरा दीर्घेण (for तपोदी°)

38 B1 missing (of v l 24) G4 om 38 (cf v. l 36) — ^{a}) G1 बहुना तु (for °नक्र-) K1 D8 -झषग्राहा, K4 °ग्राह-, D4 °ग्राह्यं (for °ग्राहां) — ^{b}) K1 गणायुतान्, D5 गलायुता, D8 -गणायुत; G2 °वृता, M °कुलां (for °युताम्) — ^{c}) Ś1 K1 2 5 V1 B2 Da Dn D6–8 S (G4 om) Cv बालिशेन (for बडिशेन) K4 V1 B2–5 Da D2 3 5 [पु]व (for [इ]माम्) — ^{d}) K1 अभार्षं त्वाम्, K1 m अव्रतीर्णम्, K2 4 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6 8 यामता (V1 °त) र्णम्, K3 D4 अतितीर्णम् (for अतार्षं त्वाम्) D2 3, 5 यामततुं महानदीं, D7 S (G4 om) अवार्पमहमापगा

39 B1 missing (of v l 24) G4 om 39^{ab} (of v l. 36). — ^{a}) K1 स्थाणु स, K4 स्थाणूश्म, D3 स्थाणुश्च (for °ण्वश्म-) D4 6 -कंटकवती — ^{b}) V1 B (B1 missing) -समाकुला (for गजा°) K5 Da Dn D2 6, 8 सिंहव्याघ्रसमाकुला — ^{c}) K2 4 दुष्प्रवेगां; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 दुष्प्रसहा; D7 S दुष्प्रधर्षां (for °वेशां)

40 B1 missing (of v l 24) — ^{b}) K4 आप्त (for आप्य) — ^{d}) M2 गोपायं (for नो°)

41 B1 missing (of v l 24) — ^{b}) K2 3 5 V1 B (except B4, B1 missing) Da Dn D2 4 6–8 S अधकार (V1 °रे) (for °कार-) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 तमोन्वितं (for तमोवृतम्) Ca अधकारं तमोवृतम् — ^{c}) D4 6 न हि (for नेह) K1 B0 M4 विश्वसितं (for °सितु) — ^{d}) K1 भवतो हि, G1 (before corr) M1 3 °तोपि (for °तापि)

42 B1 missing (of v l 24) — ^{a}) Da नाह Ś1 K4 मतो, Ś1 m सुभो, K1 मते, B3 शुभौ, B4 सुखो (for शुभो) Da गुहावासस, T3 शुभोदर्कस् (for शुभो वासस्) — ^{b}) B2 सदसतां, G1 °सिती (for °सती) Ś1 K1–4 V1 B (B1 missing) Da D4 7 T1 G M त्विह, Dn2 वह (for इह) T2 स भवेत्स-दसि त्विह — ^{c}) K4 बुधो (for वधो) D7 T1 G1 3 4 ह्येवेह, T2 °ते वा (for °वात्र) D6 Cv सुकृतो — ^{d}) K3 B2–4 Dn1 D3 4 T G1 3 4 च न, G2 नैव (for न च)

43 B1 missing (of v l 24) — ^{a}) K3 T2 दुष्कृतो. D5 पात (for घात°). — ^{b}) K3 5 V1 B (B1 missing) Dn D5 6 8 न; Da च (for स्यात्) K1 कथ क्षय; K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6 8 कथंचन, D2 3 कथ नु स, D4 कथं बंध; D5

सीता नाम नदी राजन्प्लवो यस्यां निमज्जति ।
तथोपमामिमा मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम् ॥ ४४
मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विषसंयुतम् ।
असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ।
आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमिव पार्थिव ॥ ४५
दुर्गतीर्था बृहत्कूला करीरीवेत्रसंयुता ।
नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ।
श्वगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ॥ ४६
यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ।
ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ४७
तेनैवोपेन्धनो नूनं दावो दहति दारुणः ।
तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान्परिशोधय ॥ ४८
भवतैव कृता राजन्भवता परिपालिताः ।
भवन्तं पर्यवज्ञाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥ ४९
उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरक्षता ।
अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये । C 12.3106 B 12 82 51 K 12 82 .2

स विद्यते, T2 वध कर्य (by transp), M2 कथ वध — c) M4 स्नेह- (for नेह) K2 4 5 B3 Dn1 D2 3 5 c 8 G- स्थिर, Da चिर (for चिर) — d) K1 (marg as in text) [म]तोत्प्रवीद्, K2 - 5 Bo 3-5 Dn D2 3 - 6 8 [प्]वामजेद्, V1 B2 Da [प्]त्र प्रजेद्, D- T1 G [ड]त नदेद्, T2 निनदेद्, M [ल]तो नदेद् (for [म]तो प्रजेद्) D2 वध (for बुध)

44 B1 missing (cf v 1 24) — a) K3 B- D2 5 शीता, D7 सिता — b) B2 पुरो (for प्लवो) K1 D2 यस्या, V1 नामा (for यस्या) D5 अप्लवोप्या निमज्जति — c) D7 T G2 4 तथोपमाम् (for तथो°) — d) D5 सर्ववातिनी

45 B1 missing (cf v 1 24) — a) D1 8 -प्रतापो, D5 प्रयातो, D7 T1 G2 M1 3 प्रमाते, T2 G3 4 M4 प्रपाते, M2 प्रवाये (for प्रपातो) G2 भयान् (for भवान्) — b) D1 भाजन (for भो°) M2 विष्ट (for विष) — V1 reads 45c–46b on marg — c) D1 असत्यम् (for °ताम्) — e) D1 परिवृते — f) G1 कूवम् (for कूपस्) K2 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3, 5-8 T G M1 असि; K2 इह (for इव) D1 कूपेष पतितस्त्वया — After 45, D1 ins

202* क्रियावृत्ति परिवृत घ वा गच्छति दुःस्थित ।
तथाहं काकवातेन कृतस्त्वमसि पार्थिव ।

46 B1 missing (cf. v 1 24) V1 reads 46ab on marg — a) D1 दुर्गतीर , Ca °तीर्था (as in text) D5 -काला (for कूला) — b) K2 B2 4 5 Da D2 5 करीरा, K3-5 B3 Dn D2 6 8 कारीरा; V1 गभीरा, Bo करीर, D1 कारीरी (for करीरी) D7 S कावेरी घोरसंवृता — c) D2 3 8 यथा (for नदी) D5 यथा च मधुपानीया — e) B2 श्व ; G2 स (for श्व) D7 S -गोमायुवृतो (for °युतो) — f) D7 T1 G1 3 4 M1 3 4 राजहंसोपमो ह्यसि

47 B1 missing (cf v 1 24) — a) G1 यथा श्रुत्य (for °श्रित्य) D1 यथा वृक्ष समाश्रित्य, G2 M1 3 4 यमाश्रित्य (G1 °थाश्रित) महावृक्ष — b) V1 वृक्ष , D1 यक्ष (for कक्ष) Da सवर्तते (for धंते) — c) K1 अतस् (for ततस्) — d) D2 3 तेनैव सह, T2 G1 समतीत्य च; M परिवार्य च (for तमतीत्य च) Da वर्तते (for वर्धते)

48 B1 missing (of v 1 24) — a) B2 damaged, K1 2 [ड]पे (K2 °पो) धनो, K4 [ड]पेंधने (for °धनो) K3 Bo 3-5 D2-7 T1 G M1-8 तेनैवोपे (Dn2 °वाप , D2 3 5 °घोप) धनेनेव (B3 °नेदं ; Dn2 D5 T2 G1 2 M2 °नैनं, D7 T1 G3 4 M1 3 °नेम), K5 D8 °वायुत्वणे (D8 °ण)नैव, V1 °वोपेंधमानो हि; Da °वापेंधनेनैन, Dn1 °वोप्रेंधनेनैन, T2 M4 तेनैव चेंधनेनैन (M4 °नेम) — b) K1 दाहो (for दावो) — c) D1 ततोपमा — d) K1 (m as in text) मा, D1 तत् (for तान्) Da om from परि up to भवता (in 49b) V1 -शोधयेः.

49 B1 missing (of v 1 24) Da om up to भवता (cf v 1 48) — a) K5 V1 Dn D6 त्वया चैव; B2 damaged, B3 त्वया तैव, D5 तव तैव; M2 भवतोप (for तैव) — b) G1 परिवाहिता (for °पालिता) — c) K4 परिवज्ञाय (for पर्य°) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 भवत्समभि सघाय — d) G1. 3 जिघांसते D7 S (except T2 G1) प्रियान् (for -प्रियम्)

50 B1 missing (of v 1. 24) — b) K1 प्रसादं; M1 प्रमाद V1 D6 परिरक्षिता (D6 °ता) — c) K3 सर्पा; G1 सर्व K1 इवागारो — d) S1 K4

C 12 3107 B 12.82 51 K 12 82 52

शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविना ॥ ५०
कच्चिज्जितेन्द्रियो राजा कच्चिदभ्यन्तरा जिताः ।
कच्चिदेषां प्रियो राजा कच्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः ॥ ५१
जिज्ञासुरिह संप्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।
तस्य मे रोचसे राजन्क्षुधितस्येव भोजनम् ॥ ५२
अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ।
भवतोऽर्थकृदित्येव मयि दोषो हि तैः कृतः ।
विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ५३
न हि तेषामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषवद्गतम् ।
अरेर्हि दुर्हृताद्भेयं भग्नपृष्ठादिवोरगात् ॥ ५४

राजोवाच ।

भूयसा परिबर्हेण सत्कारेण च भूयसा ।
पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ५५
ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति न ते वत्स्यन्ति मे गृहे ।
भवतैव हि तज्ज्ञेयं यदिदानीमनन्तरम् ॥ ५६
यथा स्याद्दुष्कृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम् ।

क्रूरपत्न्या (for वीर°) —[f]) Ś1 स (for च) K V1 B (B1 missing) Da Dn D2-6 8 M1 3 4 राज्ञश्च (K1 D4 M1 3 4 °ज्ञ स; K2 3 °ज्ञ स) सहजीविन (K3 °नां; Da °नं), D7 T G M2 राज्ञ (G1 °ज्ञा) साहस जीवि(T2 °व)न°

51 B1 missing (cf v l 24) —[a]) Ś1 K1 Dn2 G1 कश्चिज् —[b]) Ś1 K1 D4 कश्चिद् K2-5 V1 Bo 3-5 Dn D2-6 8 S अस्यांतरा (V1 °रो); B2 Da अस्र मरा, D7 अत्ययतरा (for अभ्यन्तरा) S1 K1 जित —[c]) Ś1 K1 कश्चिद् D7 S आसा (for एषां) —[d]) Ś1 कश्चिद् G2 M2 प्रजा प्रिया (by transp). K1 2 कश्चि(K2 °च्चि)देवाप्रिय प्रजा°

52 B1 missing (cf v l 24) —[a]) K4 प्राप्तस् (for सप्राप्तस्) K2 3 5 V1 B (B1 missing) D (except D7; D1 missing) T2 G1 2 M निजिज्ञासुरिह (G1 °य) प्राप्तस् —[b]) K1 B1 D3 राजसत्तम (D3 °म) —[c]) D4 स त्व (for तस्य). K3-5 V1 Da Dn D6-8 T2 G2 M1 3 रोचते (for °से)

53 B1 missing (of v 1 24) —[b]) K1 वितृष्णस्येव नोदक —[c]) K2-5 B (except B2, B1 missing) Dn D2 3 5-8 T G2-4 M2 इत्येवं (for °व) —[d]) D2-6 मम (for मयि). D7 S मयि ते (T2 अभीष्टे) दोषमादधन् (M2 °धत्, M4 °धु). —[f]) B2 D7 T1 G3 नास्ति (for नात्र)

54 B1 missing (of v 1 24). —[a]) K4 B3 Da Dn D6 G2 च (for हि) Ś1 K4 V1 Bo 2 क्रुद्धस, K1 श्रद्धस; K3 दुःखस; D6 दुग्धस, D7 S द्रो(T2 G1 दो)ग्धा (for द्रुग्धस्). —[b]) T G1 3 4 तत्रैषां, Cv तत्तेषां (as in text). K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 दोषदर्शनं; D7 T1 G3 4 Cv द्रोहवद्गतं; T2 G1 M1 3 4 दोषसुद्गतं, M2 °सुद्यत (for वद्गतम्).

— [c]) D7 T1 G2-4 अग्रे हि; T2 अरेश्च (for °र्हि) K (except K1) V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 दुर्हृदा(D6 °ता)ज्ज्ञेयं, D4 दुहिता°; D7 T1 G1 2 4 M2 दुर्हृदो हेय (D7 G2 योह); T2 दुर्वृत्तो भेद, G3 दुर्हृदेयेह (sic); M1 3 4 दुर्हृतो मे(M4 °दो दे)यं (for दुर्हृताद्भेय) —[d]) K1 m G4 भग्नपुच्छाद् (for °पृष्ठाद्). K4 G3 इवोरग (G3 °गा) (for °गात्).

55 B1 missing (of v 1 24) D3 om the ref —[a]) All MSS (except Ś1 K1-4, B1 D1 missing) परिहारेण (for °बर्हेण) —[b]) K4 शकरेण, G1 सत्का° (for सत्का°). —[c]) M2 भूयसो (for पूजितो) K2 4 -श्रेष्ठो (for श्रेष्ठ). —[d]) K3 4 बहु (for भूयो). G2 M2 transp वस and मम

56 B1 missing (of v 1 24) —[a]) T2 G1 M त्वा (for त्वा) —[b]) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 ते न (by transp), D7 S (except M2 4) न मे D2 4 मद्-; D7 S (except M2 4) ते (for मे) —[c]) K4 भवतैष; D4 M4 °तैव V1 D8 T2 G1 M2 त (for तज्) —[d]) Dn तदेषाम् (for इदानीम्).

57 B1 missing (of v 1 24) —[a]) B2 G2 यदा (for यथा) K1 Da Dn1 सुकृतो, K1 m स्वघृतो, K2 दुष्कृते; K3 सु*तो, K5 V1 B (B1 missing) Dn2 D2 3 5-8 S सुघृतो; D4 प्रकृतो (for दुष्कृतो) —[b]) K3 D4 स्यात्, D3 चत् (for च) D7 T1 G2-4 सुकृतो (for °त) K3 तथा, V1 D7 S भवेत् (for कृतम्) —[c]) Da यथा (for तथा) Ś1 K1 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य) M2 भवत; M4 भगवाश्च. —[d]) K3 D3 5 8 श्रेयसा (for °से) G1 हि नियुंक्ष्व; M1 3 4 प्रति° (for विनि°). K1 तां; M3 मा (for माम्).

तथा समीक्ष्य भगवञ्श्रेयसे विनियुङ्क्ष्व माम् ॥ ५७

मुनिरुवाच ।

अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलं कुरु ।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥ ५८
एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान् ।
मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५९
वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः ।
स्वस्ति चेच्छामि भवतः परेषां च यथात्मनः ॥ ६०
राजन्नात्मानमाचक्षे संबन्धी भवतो ह्यहम् ।
मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः ॥ ६१
पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसंगरः ।
व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते ॥ ६२
सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ।
स्नेहात्त्वां प्रब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥ ६३
उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।
राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ६४

C 12 3121
B 12 82. 65
K 12. 82 70

---

58 B1 missing (cf v 1 24) D8 om the ref —b) K2 6 V1 B2-4 Da Dn D2-6 8 M3 दुर्बलीं (for °ल) —c) Ś1 K2 परुष (for the first पु°). K2 परुष जहि, D7 T1 G2-4 जहि साधु च

59 B1 missing (cf v 1 24) —a) K6 D2 एव, D7 एप (for एक) D3 (marg as in text) दोषाय (for दोषा हि). Cv as in text —b) K1 मृश्नीयुर्; K1 m मक्षियुर्, B2 Da Cv गृह्णीयुर् (for मृद्नी°). K4 D4 Cv कंटक, D8 °कान —After 58ab, D7 S ins

203* अयं भवं जगद्वन्द्वमर्थेन च नियच्छते ।
अयं दर्पो मनुष्याणां तस्मादयं विरोचय ।
एकेनैकस्य दोषेण वहिरुन्द्व प्रचोदय ।
स तस्य दोषानुद्भाव्य तस्यार्थं ग्राहयिष्यति ।
सामपूर्वं च केषांचिद्भेदेन च परस्परम् । [5]
वैरं कारय भूपाल पश्चाद्दण्डं प्रयोजय ।
बिल्वेन च यथा बिल्वमाकार छाय बुद्धिमान् ।
अशुद्धं सचिव राजन्नशुद्धेनैव नाशय ।

[(L 1) T2 अयं राजा, G1 अयं राजन्, M1 अर्थनैव, M4 °न म (for °र्थेन च) G2 चरिष्यति (for नियच्छते) —(L. 2) G2 M3 दर्प (for अयं) T1 G4 M1-2 विरंचय (for विरो°). —(L 3) Cv cites line 3 as above. —(L 4) T2 यत्तस्य, M4 म मनो (for म तस्य). M4 ग्राहयिष्यति (for ग्राह°). —(L 5) G1 समापूर्वं, M4 सामपूर्वेण (for °पूर्वं) —(L 6) G2 कारय (for कारय) G1 2 तस्माद् (for पश्चाद्) D7 M3 प्रचोदय (M3 °ये); M4 प्रयोजये (for °जय) —(L. 7) T2 G1 चाप (for छाय) M बुद्धित° (for °मान्) —(L 8) M1 3 न शुद्धो न (for अशुद्धेन). T2 G1 M1. 2 4 नाशय; M3 नाशय (for नाशय)]

—c) D7 G3 मंत्रिभेद-; G2 मर्त्रि° (for मन्त्र°) —d) M1 8 कस्माद् (for त°) Da2 व (for ते)

60 B1 missing (cf v 1 24) —a) Da2 ब्राह्मणान्दृष्ट्वा (for °णा नाम). —b) D7 T G कृपालया (G1 °य) (for °लव) —c) All MSS (except Ś1 K1 2 4 V1 D4; B1 D1 missing) चेच्छाम (for °मि) V1 B2 Da भवता (for °त) —d) D7 S परम (for परेषां) D4 वं (for च) K6 तथात्मन

61 B1 missing (cf. v 1 24) —a) D6 आचक्ष्व, D8 °क्ष —b) G1 सयधि B2 Da2 Dn1 D3 6 ह्यय; Dn2 ह्यकं (for ह्यहम्) —c) D7 S (except T2) द्विज° (M4 °जा) (for मुनि)

62 B1 missing (cf v 1. 24) G2 om 62b-63c —b) G1 सधर्मं (for समत) D2 4 भगत°; T2 भगर —c) D4 आपन्ने (for व्या°) D7 T1 G3 4 भवता; D8 भवती (for °तो)

63 B1 missing (cf v 1 24). Lacuna for 63 in B2 G2 om 63abc (cf. v 1 62) —a) D7 S (G2 om) सर्वान् (for सर्व). —b) Bo यदा मया; G4 मया सदा —c) G1 स्नेहवान्; M1 3 4 स्नेहात्त्वा (for °त्त्वां) K2 4 6 V1 B4 6 Da Dn D6 तु (for प्र) K1 [प्र]तं (for [प्र]वन्) —d) K2 4 D4 विरमेद् (for विभ्र°)

64 B1 missing (cf v 1 24) —a) Ś1 K1 D4 8 सुखदुःखे (for दुःखसुखे) D7 S (except M3) उभे दुःखसुखे दृष्ट्वा. —b) D2 3 6 7 8 T G प्राप्य राज्यं (by transp); D4 राज्य प्राप्तं K2 यथेच्छया (for यदृ°). —c) M3 या राज्ये (for राज्येन) T1 G2-4 -मार्येन (for °संस्थेन) —d) D4 7 S (except T2) प्रमाद्यसे (for °द्यसि).

65 B1 missing (cf v 1. 24) Dn2 om 65-66,

C 12 3122
B 12. 82. 66
K 12. 82. 71

भीष्म उवाच ।

ततो राजकुले नान्दी संजज्ञे भूयसी पुनः ।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ६५
एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ।
मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६६
हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योऽन्वशिषन्महीम् ।
तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

भीष्म उवाच ।

ह्रीनिषेधाः सदा सन्तः सत्यार्जवसमन्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ १
अत्याढ्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।

---

with the ref Ś1 K V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2–6 8 T2 M om the ref —[a]) K3 4 V1 B (B1 missing) Dn1 D4 5 7 8 S Cnp Cv नदी (T2 °दि), K5 Dn1 D2 3 6 Cnp also मन्त्री (for नान्दी) —[b]) K5 V1 Da2 Dn1 D3 8 5 6 भूयसा (V1 °सां), B2 Da1 ज्यायसी (for भू°) —[c]) D2 चैव; D6 चैपा (for चैव) —[d]) G1 सम्प्राप्ते T2 ब्राह्मणर्षभ.

66 B1 missing (cf v 1 24) Dn2 om 66 (cf v. 1 65) —[a]) B3–5 Da Dn1 D7 T1 G3 4 एकच्छात्रा. —[b]) K3–5 V1 Bo 2 4 5 Da Dn1 D4 8 कौशल्याय; D7 T G1 3 4 कौसलाय (for °ल्याय) B4 महात्मने; G1 यशस्विनी —D6 om 66[c]–67[d] —[d]) K4 रेजे (for ईजे)

67 B1 missing (cf v 1 24) D6 om 67 (cf v 1. 66) —[a]) V1 B2 Da2 इति, D7 T G हृद (for हित) T2 G1 2 तु (for तद्) —[b]) K3, 5 V1 B (B1 missing) Dn1 D4 कौशल्यो, G2 कौसलो K5 ह्यजयन्, V1 B (B1 missing) Dn1 D3 8 6 [ऽ]न्वजयन्; Da त्वजयन्, Dn2 D8 [ऽ]प्यजयन्, D7 T G2–4 [ऽ]प्यशिषन् (for [ऽ]न्व°) K1 मुनिं (for महीम्). —[c]) V1 राजन् (for राजा). —[d]) D7 S धीमता (for भारत)

Colophon om. in D8, B1 D1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 Bo 2 4 5 Da Dn D2–7 T G1 2 M राजधर्म. —*Adhy name* Ś1 अमात्यकालकवृक्षीयं, K1 Bo 3–5 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयं (B3 °यः); K2 3 काल(K3 °र)कवृक्षीयं, K4 कालवृक्षीयं; V1 B2 D1 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयोपाख्यान (V1 D1 om कालक°), Da1 कालकवृक्षीय; Da2 D6 M2 कालकवृक्षीयोपाख्यान, D5 कालकवृत्त, D7 T1 G3 4 कौसलकालकवृक्षीयसंवाद, G2 कालकवृष्णीयसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 84, B2 5 Da2 Dn 82, B3 4 D2 81, Da1 83 (as in text), D8 79 —*Śloka no* Dn1 69, Dn2 68, D8 66

84

☞ B1 D1 are missing for this adhy (cf v 1 12 83. 24 and 79 28).

1 Before 1, K3–5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।
204* सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशां पते ।
परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ।

[D4 8 om the ref —(L 1) D7 G1 M2 समायाश्च (for सहा°) —(L 2) K4 ततो, Cv तदा (for तथा)]

—D8 om the ref —[a]) K1 ह्रीनिषेध°, K4 °षेदा; Bo 4 D2 3 5 8 Cap °षेवा; Ca °षेधा (as in text) D4 T2 G1 M दान्ता; G2 सता (for सन्तः) K5 V1 B2 Da Dn D6 ह्रीनिषेवास्तथा दान्ता —[b]) D7 S सत्यलज्जा- (for सत्यार्जव) D3 8 5 गुणान्विता (for सम°) —[c]) D7 S दान्तास् (for सम्यक्) K1 corrupt. —[d])

सुसंतुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥ २
एतान्सहायाल्ँलिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत ।
कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ ३
प्रसन्नं ह्यप्रसन्नं वा पीडितं हृतमेव वा ।
आवर्तयति भूयिष्ठं तदेको ह्यनुपालितः ॥ ४
कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ ५
दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।
ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ॥ ६
अर्थमानार्घ्यसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ७
अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्चरितव्रताः ।
न त्वा नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ ८
अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः । C 12 3135 B 12 83. 11 K 12. 83. 11

B1 Da भवति (for तव स्यु॰) D3 समाहिता, Ca समायद॰ (as in text)

2 ᵃ) Ś1 सत्यारूढाद् (hypermetric), K1 सत्या दान्, K3 सत्यार्थान्, K2 B2-4 Da Dn D2 3 6-8 G2 3 अमात्यान्, D4 T G1 4 सत्यादयान् (for ॰र्त्यान्) Ca cites आदय K1 3 अतिशूरान्, D7 T G1 3 4 चातिशूरान् (for ॰शूरान्) —ᵇ) K2 Da ब्राह्मणाना, Bo lacuna, D1 M4 ब्रह्मण्या(M1 ॰ण्या)श्च, D6 7 T G1 3 4 ब्राह्मण्या(D5 T2 G1 ॰णा)श्च (for ॰णाश्च) B2 Dn D5 परि॰, Da प्रति (for बहु). D1 7 T G1 श्रुता (for ॰श्रुतान्) —ᶜ) B2 D4 असतुष्टाश्च (D4 ॰ष्टास्तु), D2 3 5 8 सु(D3 स्व)मतुष्टांस्तु, D7 T1 G2-4 मतुष्टाश्चापि, T2 G1 सुमतुष्टाश्च, M1 2 4 मतुष्टांश्चैव, M3 corrupt (for सुमतुष्टाश्च) D4 वृत्तेषु (for कौन्तेय) —ᵈ) Dn2 D7 T1 G1 3 4 महोत्साहाश्च

3 ᶜ) Dn2 D5 कुलीन (D5 ॰न) D4 राजन् (for नित्य) — D2 reads 3ᵈ–5ᵃ on marg sec m —ᵈ) D7 G1 च (for हि) G1 शक्ति D7 निगूहसे, T1 G ॰हते, M2 ॰दति (for ॰हति) D1 श[श]क्तिं विनिगूहते

4 D2 reads 4 on marg —ᵃ) K1 2 6 V1 B2-5 D (except D4, D1 missing) S अप्रसन्न, K4 ह्यप्र सन्ना (for ॰सन्न) B2-4 D2 6 8 च (for वा) —ᵇ) K1 2 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) हृतम्, K4 कृतम्; V1 ततम् (for हृतम्) K2 D2 2 6 च (for वा) —ᶜ) K4 अवर्तयति T2 आ वृत्य हृतभूयिष्ठ —ᵈ) K6 तदेव; G1 M1 2 4 तमेको (for तदेको) D7 T G [s]पि (for हि) B5 ॰पालक (for ॰पालित) V1 B2 Da Dn D6 तदेव ह्य(B2 ॰वम) नुपालित, C1 स एकोनुपालित

5 D6 reads 5ᵃ on marg —ᵇ) D7 T1 G2-4 कृपा व(G2 ॰य)तो (for रूप॰) —ᶜ) K4 प्रागल्भाद् K1 2 4 D7 S (except T2) स्वनुरक्ताश्च (for चानु॰) —ᵈ) B2 तथा (for तव)

6 ᵃ) Ś1 K1 दौष्कुलीयाद् —ᵇ) D2 तेषां, D4 न त्वा (for ते त्वां) B5 निषेवेयुर् (for ॰वेयुर्) D7 S ते त्वां (G2 M त्वा) जातु न सेवेयुर् —ᵈ) D4 यदि वार्द्रकपाणय, D7 T1 G2-4 यावत्ते सद्र॰, T2 याव दात्तकृपा॰, M1 3 ॰द्राष्ट्रकपा॰ Ca cites आर्द्रक॰ (as in text) — After 6, K4 6 V1 m B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 8 8 ins 21ᶜ–22ᵈ, repeating the same in the proper place

7 ᵃ) D7 T1 G2 4 अर्घ्य (for अर्थ) K2 नानार्घ्य, K3 ॰दानार्घ्य, K4 5 B (B1 missing) Da Dn D2 8 M4 मानार्थे, D5 6 मानार्थं, D4 ॰मानार्घ्य, D7 T1 G3 3 ॰मानैश्च, T2 मानास्तु, G4 मानांश्च (for मानार्घ्य) M2 सत्कारैर् (for सत्कारैर्) M1 3 अर्थानामर्थसत्कारैर् —ᵇ) K3 B2 Da Dn D6 प्रियै॰, V1 शुभै॰, D4 प्रिया (for प्रियान्) —ᶜ) B4 5 D7 यानार्थ, D4 तथार्थं (for यानर्थं) —ᵈ) Da न, T2 M2 च (for the second ते) M1 सुविभागिन॰, some printed ed सुखमानिन (for ॰भागिन॰)

8 ᵇ) B4 सद्वृत्ताद्, D4 सुवृत्ताद्, G1 M2 सद्वृत्ताद् (for सद्वृ॰) D7 तद्वृत्ताश्च परिव्रता, T2 सद्वृत्ताश्च जितेंद्रिया —ᶜ) K2 2 6 V1 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) T G त्वा (for त्वां) K5 D3 6 जितार्थिनो; B2 Da नृपा॰; D4 नित्य हि ते (for नित्यार्थिनो) M1 3 जहुर् (for जह्युर्) —ᵈ) M4 अलुब्धा (for अक्षुद्रा)

9 After 9ᵃᵇ, D4 ins

205* परिच्छद्रान्यथामात्या नेदृशा स्यु कथचन ।

—ᵃ) M4 om. तेभ्य K5 Dn D6 परि॰ (for प्रति) —ᵈ) K2 3 5 V1 B2 Da Dn D6 ये चापि, Bo 2-5 D2 3 6 8 ज्ञेयाश्च, D4 स्युश्च ये, D7 T G ज्ञायेया॰; M1 3 4 [अ]ज्ञाश्च ये, M2 ज्ञात्वा तान् (for जानीया) K2 3 6 V1 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) M1 3 4 समयच्यु(B2 ॰ये यु)ता (for ॰च्युतान्)

C 12.3136 B. 12.83.11 K. 12.83.11 तेभ्यः प्रतिजुगुप्सेथा जानीयाः समयच्युतान् ॥ ९
नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ १०
श्रेयसो लक्षणं ह्येतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ ११
समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पर्ध्यैः स्पर्धते च यः ।
न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ १२
अमानी सत्यवाक्शक्तो जितात्मा मान्यमानिता ।
स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थं परीक्षितः ॥ १३
कुलीनः सत्यसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ।
शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ १४
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति ततो मित्रीभवन्त्यपि ॥ १५
अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणान् ।
संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः ॥ १६
संबद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वतः सुपरीक्षितैः ॥ १७
योधाः *स्रौवास्तथा मौलास्तथैवान्येऽप्यवस्कृताः ।

---

10 a) D4 एकम् (for नैकम्) K4 गुणं, D4 गुणान् (for गण) D7 भित्त्वा (for हित्वा). — b) K3 V1 B0 3 D4 8 अन्यपरिग्रह, D2 3 5 एकतर°, M1 3 अन्यतरग्रहं (for °ग्रह°) Cv as in text — c) V1 B2 Da एको (for स्त्वेको) — d) D4 गुण (for गण)

11 a) K2 3 5 B2 3 Da Dn D6 T2 G1 चैतद्, V1 B0 5 D2–5 8 M स्त्वेतद्, B1 damaged, D7 T1 G2–4 चैव (for ह्येतद्) — b) G1 यत्र (for यस्य) — 11^{cd} = (var) 12 81. 26^{ab} — c) G1 कीर्ति (for कीर्ति) M4 प्रधाने — d) D2 3 5 यस्य, T2 चैव (for यश्च) Śi K1 2 4 वर्तते (for तिष्ठति)

12 = (var) 12 81. 26^{c}–27^{b} — a) D4 समर्थं B2 D7 S पूजयेद्यस्तु, B6 Da °युश्च (for °यश्च) — b) K4 नास्पर्ध-, D6 8 नास्पर्धै, D7 T1 G3, 4 स मृद्धे, T2 G1 2 समर्थैं, M समर्थैं (for नास्पर्ध्यैं) Dn1 स्पर्ध्यते D7 S न (for च). D2 3 स्पर्ध्ये स्पर्धते (D8 °र्धयते) च य ; D5 नास्प * * र्धते च य — cd) T2 transp क्रोधाद् and लोभाद्

13 a) Śi K1 अमौनी (for अमानी) K5 B4 5 Dn D6 T2 G3 4 सत्यवान् (for °वाक्) K2 3 तीक्ष्णो, K4 सक्तो, K5 B0 2–5 Dn D6 क्षान्तो, Da D2 3 5 दांतो; D4 श्लक्ष्णो, D8 शातो, G1 रक्तो; M2 4 शुक्लो (for शक्तो) — b) K4 B0 3–5 Da Dn D2 3 5 6 8 मानसंयुत°, G1 मान्यमानित° (for °मानिता) — c) K1 सहायं; D4 सहाया V1 च (for स्यात्) — d) K2 3 V1 Da2 Dn D6 सर्वावस्था, K6 T1 M1 2 °वस्था (for °वस्थं)

14 14^{ab} = (var) 12 81 28^{cd}. — a) K3 Da D6 कुल ; V1 Da D7 T G शील , B0 lacuna, D2 3 5 M1 3 4 सत्त्व (for सत्य) — c) K1 सम्यश्च; D7 T1 G3 4 सत्यज्ञ° (for °श्च) Ca as in text — d) K1 श्रेय स, D3 (before corr) श्रेयश्च. D3 सत्य (for पार्थ).

15 = (var) 12. 81 40. — a) Da अस्यैवं — c) B1 स (for स) — d) K5 V1 B2 Da Dn D2 6 तथा (for ततो) K4 D5 6 मित्रा; D2–4 मैत्री (for मित्री) D3 4 8 -भवति (for -भवन्ति). Śi K2 4 [उ]त, K1 च (for [अ]पि)

16 b) K3 V1 B2 Da Dn D4 6 गुणागुण (for °गुणान्). — c) Śi K1 दृढप्रज्ञो, K4 दृढज्ञोथ, B4 जितप्रज्ञो; D7 T1 G2–4 कृतज्ञश्च (for °प्रज्ञो) — d) Śi K2 भूमिकामश्च, T2 भूत° (for भूति°)

17 a) Śi K1–4 D3 G3 सबद्ध°; K6 Dn सबधि-, V1 D2 7 8 T G1, 4 संबंध°, B0 2 4 5 D4 6 M1, 3, 4 सबधा, Da सबधात्, D5 सवेद्ध° (for सबद्धा as in B3 G2 M2). B0 3–5 D2 3 5 8 अन्यैर्; D7 S (except M2) आर्यैर् (for आप्तैर्) — b) K4 D4 सु, B3 4 D2 3 5 8 T2 G1 च; M4 स (for स्व) — c) D4 आहारेर् (sic), T1 G4 आहृतैर्, G2 3 आगत° (G3 °तै), Ca अहार्यैर् (as in text) Śi अविभीचारै°, V1 B2 D8 अव्यभिचारै°; D7 T G1 3, 4 M1 3 4 स(D7 T1 G3, 4 स्व)व्यतीहारै°, G2 (hapl.) lacuna, M2 स प्रतीहार्यै° (for अव्यभीचारै°) — d) K2 5 B3–5 Da Dn D2, 3 5 6 8 M2 4 सर्वेश (for सर्वत). D2 3 G1 सुपरिक्षितै°

18 a) Śi K1 2 योधा स्रो(K2 स्रो)वास, Śi m K3–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6 8 M1, 3, 4 Ca यौना° श्रौतास; D2 यौवना° प्रज्ञास; D3 5 यौना° प्राज्ञास; D4 M4 योना स्रोवास ; D7 T1 G3 4 योनेधौंवास, T2

कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ १८
येषां वैनयिकी बुद्धिः प्रकृता चैव शोभना ।
तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुराग स्थितिर्धृतिः ॥ १९
परीक्षितगुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान् ।
पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २०
पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
कुलीनान्सत्यसंपन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २१
देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ।
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २२
हीनतेजा ह्यसंहृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ २३
एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
धर्मार्थकामयुक्तोऽपि नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ २४
तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यूहेषु कर्मसु ॥ २५
यो वा ह्यस्थिरसंकल्पो बुद्धिमानागतागमः । C. 12. 3152 B. 12. 83. 28 K 12. 83. 28

यौना द्रावास्, G1 योना द्रौनास्, G2 योनध्रुवास्; M2 येनास्रपास् (for योधा °स्रौवास्) B2 यथा (for तथा) K1 नूलास्, B1 मौनास्, D1 स्रोवास्, M1 मौर्वास्, M2 मौर्सास्; M3 मौर्यास्, M4 मौतास्, Ca cites मौला (as in text) — b) K3-5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2-8 तथै (Bo °था) वाप्यनह (D1 °नवाद्, D3 °नलं) कृता, D7 S तथा चाप्यनुपस्कृ (G1 °पाकृ) ता; text as in Ś1 K1.2 — c) Ś1 भूमिकामेन, K1 भूति कारेन, K4 भूतकामेन (for भूति°)

19 a) K4 D2 6 8 G1 M2 एषां (for येषां) K1 वैनविकी, K4 G2 वैनायिकी, K5 V1 Bo 3-5 Da D2 3 5 8 वै नैष्ठिकी, Ca वैनयिकी (as in text) — b) K1 प्रहृती, K2 4 V1 D4 प्राकृता, K3.5 B (B1 missing) Da Dn D2 3-6 8 प्रकृतिश्च, D7 S प्रकृत्या (for °ता) D5 चैत्र (for चैव) D5 G1 शोभना (G1 °न) — c) T2 ततो (for तेजो) V1 B2 D6 वीर्यं (for धैर्यं) — d) K3 धृत, K4 वृत्ति, D7 क्षिति, G2 धुरा (for धृति) V1 B2 Da अनुराग स्थिर्ति धृतिं (Da स्थिरा)

20 a) K4 Bo 3-5 D2.3 5 8 T2 परीक्षेत, K5 B2 Da Dn D5 °क्ष्य च, V1 °क्ष्येत (for °क्षित) D2 G3 M2 गुणा — b) K3 D1 7 S (except G2) प्रौढ भारान् (for °भावान्) — c) Ś1 D1 पचोपधाभ्यतीताश्च, K1 °व्यभीताश्च, K4 °याम्यतीताश्च, M4 °न्यतीताश्च

21 a) K1 D2 G3 पर्याप्ति, D1 पर्यास, G2 पर्याय (for पर्याप्त) K1 B1 Da D2 7 T G2-4 M1 3 4 धीरान्, G1 वीर्यान् (for वीरान्) — For the first occurrence of 21c-22d after 6, cf v l. 6 — c) K2-5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2-8 (all except K2 3 both times, but K1 2 Da Dn D6 second time only) M सत्त्व, K1 2 Da Dn D6 (all first time) शील (for सत्य)

22 For the first occurrence of 22, cf v l. 6 — a) D7 G2 3 °प्रधानज्ञान्, T2 °विभाग° (for °विधान°) — b) K1 (second time) भृत्यकार्यं, Dn1 D8 (both first time) भर्तृकार्ये (for °कार्य) D6 (first time) हितैषिणा — B2 (first time) D1 (second time) om 22cd — d) K5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8 (all second time) M2 राजन् (for राजा)

23 a) K2 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5-8 T G हीनतेजो (for °तेजा) K1 2 B2 D4 हि (K1 ह्य) ससृष्टो, K2 5 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 8 [ऽ]भिससृष्टो Da D6 [ऽ]भिसृष्टो वै, D7 T G [ऽ]भि सपृक्तो (T2 G1 °ष्टो); M हि सपृ (M2 4 °हृ) ष्टो (for ह्यसंहृष्टो) — b) K6 T2 व्यवस्यते — c) Bo 5 च नयति, D7 जनयति, G1 जरयाति — d) D7 T G सर्वकार्येषु (for °कर्मसु) V1 B2 Da Dn D6 सशय

24 a) D5 अन्यश्रुतो, G1 अप्य° (for अल्प°) — b) K1 °जनोप्युत, D6 °जनेस्युत — c) K2 °युक्तो हि, V1 B2 Da M1.3 4 °सयुक्त, B5 Dn D6 M2 संयुक्तो (for युक्तोऽपि) D7 T G धर्मकामार्थ (G2 °मा° सु) सयुक्त — d) G1 काल, Ca नाल (as in text) D6 मत्री, T2 वै स, G1 नाल (for मन्त्रं)

25 V1 reads 25ab on marg — a) V1 सर्वे च (for तथैव) G1 [अ]नहिजातो, G3 नाभिजातो, Ca [अ]नभि° (as in text) K2 4 [ऽ]सि (for ऽपि) — b) D1 काममत्र (for °मस्तु) K4 बहुश्रुत, V1 विचक्षण — c) K1 अनार्यका, G1 °यका T2 इहैव स्यान्, G1 इवाचार (for °चक्षुर्) — d) Ś1 मुह्यते ह्येषु, K1 मुहत्यैह्येषु, K2 5 Bo 4 5 Dn D2 3 5 6 8 मुह्यत्यणुषु, K3 B2 °स्पृज्येषु, K4 °त्वेतेषु, V1 मुह्य त्येषु च; Da मुह्येत्येषु च, D4 मुह्येद्वह्येषु, D7 मुह्य- स्यूहेषु (for मुह्य°) D4 वस्तुषु (for कर्मसु) T1 G1 corrupt.

C 12. 3153 B 12. 83. 26 K 12. 83. 26

उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म यापयितुं चिरम् ॥ २६
केवलात्पुनराचारात्कर्मणो नोपपद्यते ।
परिमर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २७
मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो न हि विद्यते ।
तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ २८
व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः ।
मारुतोपहतच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमम् ॥ २९
संक्रुध्यत्येकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
वाचा क्षिपति संरब्धस्ततः पश्चात्प्रसीदति ॥ ३०
तानि तान्यनुरक्तेन शक्यान्यनुतितिक्षितुम् ।
मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३१
यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥ ३२
अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः ।
राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३३
योऽमित्रैः सह संबद्धो न पौरान्बहु मन्यते ।
स सुहृत्तादृशो राज्ञो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३४
अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः ।

---

26 ^{a}) K3 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3. 5–8 T1 G [ज्ञ]पि, D4 lacuna (for हि) — ^{b}) K1 रिद्धिमान् (for बुद्धि°) K4 वागतागम, D3 3 5 आयता°, D7 आगतागत (for °गम) — ^{d}) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 G2 प्रापयितु, M1 यापयितुश् (for °यितु) G2 जनं (for चिरम्)

27 ^{a}) K4 आचारान्, K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 आदानात् (for आचारात्) D4 7 T1 G2–4 केवलान्पुनराचारान्; Cv केवलात्पुरुपाद्राज्ञ° — ^{b}) Ś1 K4 D4 M2 4 कर्मणां; B2 Da M1 3 Cv °णां (for °णो) — ^{c}) Ś1 K3 4 G3 परिमर्पो; K5 Da Dn D2 6 8 M3 परामर्शो, V1 B0 3–5 D3 5 परामर्पो, B2 परमार्थो, M4 परिमार्गो (for °मर्शो) — ^{d}) K4 V1 अश्रुतस्येव (for °स्येह) K4 D4, 8 T2 M1 दुर्मते (D4 8 °त.)

28 ^{a}) K3 D4 M2 च, B0 3–5 D2, 3 5 8 [ऽ]पि (for तु) — ^{b}) K3 5 B0 3–5 D2–4 7 8 S नेह (for न हि) V1 B2 Da Dn D6 6 विश्वासो नोपपद्यते — ^{c}) D5 अननुरक्तस्य (for °रक्ताय) — ^{d}) Ś1 K4 नैव मन्त्र, G2 मन्त्र नैव (by transp) G4 प्रकल्पयेत् (for प्रकाशयेत्)

29 ^{a}) D7 G3 वधयेद् (for व्यथयेद्) Ś1 K1. 4 transp हि and स — ^{b}) D4 संवृतो (for सहितो) — ^{c}) K2–5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5–8 S मारुतोपहित (D3. 5 °पिहित, D6 7 T G2–4 °पहिवैश्)छिद्रै° — ^{d}) K3 प्रविश्योग्निर्, D4 °श्याग्निम् (for °श्याग्निर्) Da द्रुह (for द्रुव) — After 29, T2 G1 read 31^{cd}

30 ^{a}) K3 D6 संक्रुद्धति, B0 Dn D2 3 5 °द्धश्च, B3–5 D3 °द्धस्तु, D4 सज्वलति (for संक्रुध्यति) D3 [आ]श्वास° (for स्वामी). K3 Da सक्रुध्यते कदा स्वामी, K5 संक्रुद्धश्चैकदाश्वास्य (sic) — ^{b}) D4 त्वेव (for चैव) — ^{c}) K2 सक्रुद्धस्, D7 सरुद्धस् (for सरब्धस्) — ^{d}) V1 B2 Da Dn D6 8 पुन, G1 स्थित° (for तत)

31 ^{a}) D4 न ते (for the first तानि) K2 [अ]नुभक्तेन (for °रक्तेन) D7 T G न तान्यननुरक्तेन — ^{b}) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5–7 शक्यानि हि, D4 शक्य स्व*, T1 G2–4 शक्यानीह, T2 G1 M1 शक्स्यान्यनु G1 वितीक्षितु — T2 G1 read 31^{cd} after 29 — ^{c}) D6 मंत्रिणा, D7 T G °णाश्, M4 °णाच् (for °णां) B2 तु (for च) — ^{d}) D7 S (except G1) विस्फूर्जितम् (for विस्फू°) K4 D3 [अ]शने

32 ^{a}) D4 7 T1 G2–4 M स(G2 तं)सहते, T2 G1 तत्सहते (for संहरते) T2 G1 नाम (for तानि) — ^{c}) D6 ते (for तं) M3 समान° सुखदु°खात

33 Da1 om (hapl) 33^{bc} — ^{b}) D7 S संमितश् (for संपन्नश्) — ^{c}) B2 D7 T G2–4 प्रज्ञानुरक्तो (for °नयुक्तो) D4 प्राज्ञ° प्राज्ञानुयुक्तोपि

34 K2 4 Da1 om (hapl) 34 Ś1 reads 34–35 on marg — ^{a}) D4 सधत्ते, D6 G1 M2 सबधो (G1 °धे) (for संबद्धो) — ^{b}) G1 3 परान् (for पौरान्). — ^{c}) K5 B (B1 missing) Da2 Dn D2–6 8 असुहृत् (for स सुहृत्) Ś1 K1 3 D4 राज्ञां, B0 Dn D6 ज्ञेयो, M राजन् (for राज्ञो) — After 34, M4 ins 206*

35 K3 D4 7 T1 om (hapl) 35, M4 om (hapl) 35–36 Ś1 reads 35 on marg — ^{a}) M1 न-; M3 lacuna (for अ) M1 3 अशुभ (for अशुचि) — ^{b}) Da शत्रुसेवा (for °सेवी) — ^{c}) K1 5 V1 Da Dn D6 असुहृत्, B (B1 missing) D2 3. 5 8 अशुद्ध° (for स सुहृत्) — After 35, D3 5 ins 206*.

स सुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५
आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६
यस्त्वल्पेनापि कार्येण सकृदाक्षारितो भवेत् ।
पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७
कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९
सत्यवाक्शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदुः ।
पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४०
संतुष्टः संमतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः ।
मन्त्रवित्कालविच्छूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१
सर्वलोकं समं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे । C 12.3169 B 12.83.45 K 12.83.45

---

36 M_4 om. 36 (cf. v l. 35) B_2 reads 36–37 on marg $D_{2.5}$ read 36 after 206* D_4 transp 36 and 37 —^{a}) G_2 आगस्कृच्; $M_{1\ 3}$ आगवश्च; Ca आगन्तुश्च (as in text) Cv आगतु सानुरक्तोपि —^{b}) G_1 अस्ति (for अस्तु) —^{c}) K_2 सुकृत; G_2 सत्कृत (for सत्कृत) $B_{2\ 3}$ $D_{2\ 3.5}$ सविभज्यो, D_7 T_1 $G_{3.4}$ संविविक्तो (for °भक्तो) K_{1-3} B (B_1 missing) $D_{2-5\ 7\ 8}$ S (M_4 om.) [ऽ]पि (for वा) — K_5 V_1 Bo $_{2}$ m. $_{3-5}$ Da Dn $D_{2\ 6\ 8}$ G_1 M_{1-3} ins after 36 $D_{3\ 5}$ after 35 D_7 T_1 G_3 after 37 T_2 after 41 G_4 after 39 M_4 after 34

206* विधर्मतो विप्रकृत पिता यस्याभवत्पुरा ।
सत्कृत स्थापित सोऽपि न मन्त्र श्रोतुमर्हति ।

[(L 1) M विधार्मिको (for विधमतो) V_1 धर्मकृत, D_5 [ऽ]निविकृत (for विप्र°) V_1 Da D_7 S (except G_2) भवेत् (for [अ]भवत्) —(L 2) M_4 तत्कृत Bo कोपि, D_2 lacuna (for सोऽपि)]

37 V_1 om. (hapl.) 37 B_2 reads 37 on marg D_4 transp 36 and 37 —^{a}) $K_{2\ 3.5}$ B_2 Da Dn $D_{6\ 7}$ T G M_4 स्वल्पेन, $D_{2\ 8}$ तुल्येन (for स्वल्पेन) Bo $_{3}$ D_{2} तु (for [अ]पि) D_7 S द्रोषेण (for कार्येण) —^{b}) $K_{3\ 5}$ B (B_1 missing) Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ सुहृद्, T_2 सुकृद् (for स°) D_4 आलक्षितो (for आक्षारितो) Cv सकृदाकारितो भवेत् — After 37, D_7 T_1 G_3 ins 206* After 37, the sequence in $D_{3\ 5}$ is 42, 38, 41, 39, 40, 42 (last, repeated in D_3 only) T_2 reads 41 followed by 206* after 37

38 D_7 om (hapl) 38–39, G_2 om (hapl) 38 For the sequence in $D_{3.5}$, cf v l. 37 —^{a}) D_6 कृतप्रज्ञाश्च V_1 B (B_1 missing) Da $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ S (G_2 om) तु (for च) —^{b}) D_3 $M_{1.3\ 4}$ बुद्धो, D_4 धीरो; D_{2} क्रुद्धो (for बुधो) —^{c}) D_4 धर्म (for सर्व°) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ सयुक्त (for य शुद्ध°)

39 D_7 om. (hapl) 39 (cf. v l 38) V_1 om (hapl.) 39, Bo $_{3}$ om. (hapl) 39–40 B_4 reads 39–40 and B_5 39 after 42 For the sequence in $D_{3.5}$, cf. v l 37 —^{a}) $D_{2\ 8}$ ज्ञानविज्ञान (for °विज्ञान-) —^{b}) K_1 परात्मनि, K_4 °त्मन (for °त्मनो°) G_1 प्रकृज्ञ परमात्मनो — After 39, G_4 ins 206*

40 Bo $_{3}$ om 40 (cf. v l 39) K_1 B_5 G_2 om. (hapl.) 40, G_4 om. (hapl) 40–41 V_1 reads 40 on marg For the sequence in B_4 $D_{3\ 5}$, cf v l 39, 37 —^{a}) $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ सत्यवाग् (for °वाक्) —^{b}) K_3 om. from गम्भीर up to द्वे (in 41^{b}) K_4 सतपो (for सत्रपो) M_2 मुदा (for मृदु°) —^{d}) D_8 इच्छति (for अर्हति)

41 Ś$_1$ $K_{2\ 4.5}$ $D_{2\ 8}$ G_4 om (hapl) 41 (for G_4, cf. v l 40) K_3 om up to द्वे (cf. v l 40) For the sequence in $D_{3\ 5}$, cf v l. 37 —^{a}) G_1 मम तु (for सतुष्ट) G_2 सर्वत, M_4 सत्कृत (for समत°) T_2 G_{1-3} $M_{1\ 3\ 4}$ सद्भि (for सत्य°) —^{b}) K_1 शौटीयी; Dn_2 शौडीरो; D_3 शौटीरी, $D_{4\ 7}$ T G_{1-3} शौंडी(T_2 °डि)रो; D_6 सोडीरो, M सु(M_2 स)स्थिरो (for शौटीरो) Ca cites शा(Cap शौ)टीर K_1 D_3 G_1 M_1 पावक, D_7 T_1 $G_{2\ 3}$ -वाचक, T_2 -वाहक (for पापकः) D_5 सम्य सौदेव्यपावक —^{c}) D_4 शूरा — After 41, T_2 ins 206*

42 For the sequence in $D_{3\ 5}$, cf. v l 37 D_7 repeats 42^{ab} after 43 —^{a}) Ś$_1$ K_1 सर्वं (for सर्व-) K_1 स स, $K_{4.5}$ V_1 B (B_1 missing) D (D_1 missing) S इमं (for समं) K_4 Dn_2 सक्त, K_3 श्लक्ष्ण; Bo $_{3-5}$ D_3 (first time) यस्तु, D_4 शुक्ल, D_7 (first time) T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ शक्य; G_2 शुक्ल; M_4 शक्र (for शक्तः) —^{b}) K_1 सत्त्वेन, V_1 शांत्वेन (for सान्त्वेन) D_7 (first time) T_1 G_{2-4} वश; T_2 वशा (for वशे) D_7 (second time) सांत्वेन स्ववश नयेत् —^{c}) $D_{2\ 8}$ (second time) $_{5\ 8}$ मंत्रैर्मंत्र, D_7 T_1 मन्त्रस्तस्मै (by transp),

C 12. 3170 B. 12 83. 45 K 12. 83 45

तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४२
पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४३
तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्र्यवरा महदीप्सवः ॥ ४४
स्वासु प्रकृतिषु छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
मन्त्रिणो मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ ४५
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ४६
मन्त्रग्राहा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरो जनः ॥ ४७
राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
स्वामिनं त्वनुवर्तन्ति वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ॥ ४८
स विनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्यां च निर्वृतः ।
नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ४९
तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं
बुध्येत चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
स्वनिश्चयं तं परनिश्चयं च

G2 मन्त्र तस्मै, G3 मंत्रस्तस्य; G4 मन्त्रस्तस्मिन्, M1 3 तस्मै मन्त्र. T2 G1 मंत्रस्तैवोपयोक्तव्यो —^{d}) Ś1 K1 2 आधीत्सतो; M4 आसीत्सता (for आधित्सता) D7 T1 G2–4 M [अ]च्युत (for नृप) T2 G1 दंडमा(T2 °ड आ)सीत्सदाहृत —After 42, B1 reads 39–40 and B5 39

43 ^{b}) T2 विश्वासाद् (for °सं) —^{c}) K3 चैव, D7 T1 G2 3 नये (for नय) D8 °विपत्तिश्च (for °श्चिच्च) —^{d}) Bo 5 इच्छति (for अर्हति) —After 43, D7 repeats 42^{ab}

44 ^{a}) Da D4 T G1–3 M4 सर्वे (for सर्वैर्) B2 एभिर् (for एतैर्) D7 G3 तस्मात्सर्वगुणोपेतैर् —^{b}) K3 D4 उपपन्ने, D2 °पन्न (for °पन्ना) B1 स; M तु (for सु) —^{c}) K1 प्रकृतिज्ञ, Bo 3 D2 3 सुकृतज्ञा (for प्रकृतिज्ञा) T2 च (for स्युस्) —^{d}) T2 प्रवरा, M1, 3 स्त्यपरा, Ca त्र्यवरा (as in text)

45 ^{a}) K5 स्वादु; M4 साधु (for स्वासु) —^{b}) D2 रक्षयेरन्; D5 न क्ष° (for लक्षयेरन्) V1 परस्पर (for परस्य च) —^{c}) K3–5 V1 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) T2 M मन्त्रिणा (D4 °णां; D8 °ण) (for °णो) V1 मंत्रमूलो (for °मूल) D6 च (for हि). —^{d}) K4 B1 D4 राज्ञा, V1 Bo M2 राज्ञा (for राज्ञो) V1 राष्ट्रो, D7 T G1 3 4 M2 4 राज्य, M1 3 राज्ञो (for राष्ट्र) D1 विवर्धने (for °र्धते)

46 ^{a}) M4 नान्यच्छिद्र D8 lacuna, T2 पर, G1 परा (for पर). K3 विद्याच्, D1 विंद्याच् (for पश्येच्) —^{b}) D7 T G3 4 M1 3 4 छिद्रे तु; G1 शूद्रे तु (for छिद्रेषु) K4 अन्वयात् —^{c}) Ś1 K1 गूहन्, D4 गूहे, D7 ग्रहेत् (for गूहेत्) —^{d}) G1 वा परम् (for विवरम्). D8 आत्मना M1, 3 रक्षेरन्परमात्मनः.

47 ^{a}) K3 V1 Bo 5 Da D6 मन्त्रगूहा, K4 B3 °गृहा; K5 B2 4 Dn D3 8 Cv °गूढा; D2 °गूढो, D1 G1 4 M4 °ग्रहा, D5 °ग्रदा, T2 °ग्रामा, M2 °ग्राह्या (for °ग्राहा) D7 [अ]भि (for हि) Bo 3 4 D2, 3 5 8 Cv राष्ट्रस्य, T2 राज्ञस्तु (for राज्यस्य) —K2 om (hapl) 47^{c}–48^{d} —^{c}) M3 मन्त्र, Ca मन्त्र (as in text) —^{d}) K1 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 6 8 T2 G2–4 M2 [इ]तरे जना (for °रो जन) D3, 5 मन्त्रज्ञा नेतरे जना Ca cites इतरा

48 K2 om 48 (cf v l. 47). —^{a}) D8 प्राणिधि; D4 प्रणधि —^{b}) Da1 मन्त्रचार, Da2 मन्त्र चार, G1 मंत्रासार (for मन्त्र°) —^{c}) K3 5 V1 B2–5 D (except D7, D1 missing) G1 M1–3 स्वामिनस् (for °न) All MSS (except Ś1 K1, K2 om, B1 D1 missing) त्वनु(Da त्विह; G2 चानु)वर्तते (for त्वनुवर्तन्ति). —^{d}) G1 प्रीत्यर्थम् (for वृत्त्य°) K5 B3 4 D2 3 5 8 मंत्रिण स्व(D3 5 °णस्त्व)नुवर्तिन

49 ^{a}) K3 5 V1 B (B1 missing) D (except Dn1 D4, D1 missing) T G2–4 M2 स (for स). K3 विनीत, K5 D3 °विलीय, Ca विनीय (as in text) D4 मनु, D7 T1 G3 दम (for मद) —^{b}) Ś1 कामम् (for मानम्) K1 Bo ईर्षां, K4 D7 ईर्ष्या K3 5 B3 Dn D7 8 T G निर्वृता (T2 °तै), Ca °त (as in text) D2 3 5 मानेर्ष्यां च (D3 °र्ष्यां च; D5 °र्ष्यो न) सुनिर्वृता —^{c}) D6 7 T1 G3 नित्यं पचोपधा नीतैर्; Cv as in text. —^{d}) B2 मन्त्रयेन्मन्त्रिभि सह

50 ^{a}) Bo 2–4 D2 3 येषा (for तेषां) K3 विविधो; V1 B2 3 5 Da D3–5 7 8 S Cv त्रिविध (for वि°) Ś1 K1, 2 4 B2–5 D2, 3 6 8 विमर्षं; K3 विमर्शो; Bo

निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५०
धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छे-
द्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तमार्थम् ।
निष्ठा कृता तेन यदा सह स्या-
त्तं तत्र मार्गं प्रणयेदसक्तम् ॥ ५१
एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहु-
र्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ।
तस्मात्त्वमेवं प्रणयेः सदैव
मन्त्रं प्रजासंग्रहणे समर्थम् ॥ ५२

न वामनाः कुब्जकृशा न खञ्जा
नान्धा जडाः स्त्री न नपुंसकं च ।
न चात्र तिर्यङ्न पुरो न पश्चा-
न्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत कश्चित् ॥ ५३
आरुह्य वातायनमेव शून्यं
स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ।
वागङ्गदोषान्परिहृत्य मन्त्रं
संमन्त्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥ ५४ C 12 3182 P 12 83 57 K 12 83 57

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

lacuna, D1 विमर्दं; T2 G1 मत च, G3 विमर्दान् (for °र्दं) —b) K. V1 B3 Dn त्रिगुण, Bo 4 गुप्येच, B D2 8 गुप्येच्; D. गुप्येद्धि, D3 विपश्य (for गुप्येत) D7 T G1 2 4 बुद्धि (for चित्त) G1 यत्र (for तत्र) —c) V1 Bo - (marg as in text) D2 ° 2 मु; B3 स, D स्व (for स्य) K1 ते, K3 4 V1 B2 Da Dn De M2 तद्, T2 धं (for त) K2 V1 Bo 2- Dn2 D2 3 4 8 परि(K2 प्रति; Dn° पर)निश्चयज्ञं D. प्रतिनिश्चय च (for पर°) —d) B1 निमन्त्रयेद् (for निवेदयेद्) K3 उत्तम; K. उत्तर (for उत्तर) D1 काल (for काले) D7 S नि(M1. 2 4 प्र)दर्शयेदुत्तममन्त्रकाले (G1 om काले) G1 om (hapl.) from काले up to ये मन्त्र (in 52b)

51 G1 om 51 (cf v l 50) —a) D1 M2 काल ज्ञम् (for -कामज्ञम्) —b) K1 शुभ (for गुरुं) K2 V1 B2 4 (orig) Da Dn De उत्तमार्थं; D1 उत्तमार्था; D7 T G1-3 उत्तमायान् (for °र्थम्) —c) D2 कृतार्थेन, D3 4 कृता येन, D7 T1 G- 3 कृतार्तेन (for कृता तेन) S1 यदि, V1 D2 4- तदा (for यदा) D1 निष्ठा कृता तेन यदा स मन्येत् —d) V1 B3 Da Dn1 D6 G2 तत् (for त) K. B2 Da Dn D3 मंत्र (for तत्र) V1 Bo 2-5 D3 2 4 8 मत्र; Dn मार्ग; D6 मार्गे (for मार्गं) Bo गृणयेद्, D5 प्रणयेद् (for °येद्) K5 Bo अशक्त, B3-. Da Dn D3 3 5 6 8 T2 G1 असक्त (for °क्तम्)

52 G1 om up to ये मन्त्र (cf v l 50) —a) D3 स था (for सदा) D8 om from त्र up to कृशा (in 53a) —c) K2 3 5 V1 Da Dn2 D6 T2 M2 तम् (for त्वम्) Ś1 K1 4 D2 3 5 7 प्रणये; K2 3 5 Dn2 D6 T2 G2 M1-3 °येत् (for °ये) D3 7 G1 सदैवं; G2 सदेव (for सदैव) —d) T2 M1 3 4 -स मरणे; G1 4 (before corr) सवरणे, G4 (by corr) सहरणे (for -संग्रहणे) K3 D2-5 समर्थं

53 D2 om. up to कृशा (cf v l 52) —a) K4 सवामना, T2 G1 न वामन D7 S किरात (for कृशा न) —b) K1 V1 B (B1 missing) Dn D2-. 8 M1. 2 4 नांधो, D3 नाद्यो (for नान्धा) K3 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) जड°, T1 G3 4 M जळ, T2 G1. 2 जळा (for जडा) K2 3 5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D3 4 5 6 8 स्त्री च, D7 T1 G2-4 स्त्रीग, T2 G1 स्त्रीग (for स्त्री न) D7 S (except M2 4) नपुंसकाद्य (for °सक) —c) D7 T1 G चापि; T2 चाय, M4 जातु (for चात्र) K2 3 . B. Dn D6 च (for the second न) —d) Bo 3-5 D3 5 8 च न (for न च) D7 G4 चाय; T1 (inf lin as in text) चाय° (for चाध°) K8 Dn D6 प्रचरेत्कथचित् (for °त कश्चित्)

54 a) K8 om from तायन up to महीन (in 54d) K5 Bo 3 4 D2-. 8 वा वेश्म तथैव; V1 B2 5 Da Dn, D6 T2 नाव तु (B5 च) तथैव, D7 T1 G M पापा(G1 M3 धा य; G2 पाप; M4 घा घा)स्तु तथैव

८५

C 12 3163
B 12 84, 1
K 12 84 1

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १
शक्र उवाच ।
किं स्विदेकपदं ब्रह्मन्पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ २
बृहस्पतिरुवाच ।
सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ३
एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहम् ।
आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ४
यो हि नाभाषते किंचित्सततं भ्रुकुटीमुखः ।
द्वेष्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ॥ ५
यस्तु पूर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥ ६
दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम् ।

(for वातायनमेव) — b) Da D2 स्थूल (for स्थलं) — G1 om 54cd — e) M4 परिवृत्य (for °हृत्य) K8 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 सर्वान्; D7 T1 G2, 3 तंत्रं; M1, 6 मंत्रिं; M4 मत्री (for मत्रं) — d) Ś1 K1 2 4 D4 6 T2 M8 स (for सं) D7 T G3–4 मत्रम् (for कार्यम्). D4, 7 T1 G2 3 -काल° (for °कालम्)

Colophon B1 D1 missing — *Sub parvan* Ś1 K V1 Bo 2–5 Da Dn D2–7 T G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* K1 2 4 अमात्यपरीक्षा, V1 धर्मपरीक्षा, Bo, 3–5 D2–4 मन्त्रिपरीक्षा, G2 मत्रालोचनलक्षणं, M1 3 अमात्यगुणागुणकथनं, M2 अमात्यपरीक्षायाममात्यगुणागुण कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 85, B1 Dn1 D2 82, Da1 84 (as in text), Da2 83, D8 80 — *Śloka no* Dn1 58

85

☞ B1 D1 are missing for this adhy (cf v l 12, 83 24 and 79 28)

1 D8 om the ref K8 om 1c–3d — c) Bo om संवाद — d) D7 S इंद्रस्य (for शक्रस्य). D8 lacuna, G4 [अ]पि (for च) B2 महात्मन , G1 M2 युधिष्ठिर° .

2 K8 om 2 (of v l, 1) D8 G3, 4 om the ref , T1 (by corr.) 2 G1 3 M इंद्रः (for शक्र). — a) V1 एकपदे, D4 8 °पर, G1 एक परं; Ca एकपद (as in text). Cv as in text. — b) G2 आचरेत् (for °रन्). — c) D8 G1 प्रणाम (for प्रमाणं). — d) T G1 4 प्राप्नुयान् (for [ए]वाप्नु°)

3 Ś1 K1–3 D2 4 6 G3 om (hapl) 3 D8 om. the ref — a) V1 शांत्वम्, Ca सान्त्वम् (as in text) K4 महान्; G2 शाक्रौ (for शक्र) — b) D7 सत्यम् (for सम्यग्) — c) G1 (before corr) प्रणाम (for प्रमाण). — d) B2 [ए]वाप्नुते; T2 प्राप्नुयान् (for [ए]वा°) G1 महान्

4 Before 4, Ś1 K1 2 D2 4 ins बृहस्पतिरुवाच. — a) K1 m सान्त्वमेक , D4 एतदेव, G1 योनिदेक (for एत°) G2 शाक्रौ (for शक्र) — b) M1 3 सर्वलोक° (for °लोक) D2 3 -सुखावह; T2 -हितावह (for सुखा°) — c) D7 T1 G2–4 आहरन् (for आच°) D4 सर्वलोकेषु (for °भूतेषु) — d) G3 (*inf lin* as in text) भारत (for सर्वदा)

5 K8 om from 5 to 12 86 10 Dn2 reads 5ab after 6 and repeats 5cd thereafter — a) Da नाभाष्यते — b) K5 Da Dn D2 6 सर्वदा , Bo 3–5 D3 5 8 नित्य च, G3 सतत (for °त) D4 भृकुटी G1 M1–3 मुख (for -मुख) — d) K1 तथा स्वम्; V1 स शांत्वम् D2 3 श्रेयो नानभिजल्पित, T2 G1 M1 3 4 स दानमपि चा(M1 3 या)चरन्, M2 स सारव मविचारयन्.

6 K3 om 6 (cf v l 5) — a) D7 अस्तु; M4 य तु (for यस्तु). K5 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 M2 सर्वम् (for पूर्वम्) T2 अभिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) — b) D8 [अ]भिभाष्यते — d) K4 लोका — After 6, Dn2 reads 5ab, and repeats 5cd thereafter.

न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ ७
अदाता ह्यपि भूतानां मधुरामीरयन्गिरम् ।
सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वशे ॥ ८
तस्मात्सान्त्वं प्रकर्तव्यं दण्डमाधित्सतामिह ।
फलं च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जनः ॥ ९
सुकृतस्य हि सान्त्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च ।
सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ १०

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः कृतवान्सर्वं तथा शक्रः पुरोधसा ।
तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत्समाचर ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्विदिह राजेन्द्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः ।
प्रति धर्मं विशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ।
प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ २ C 12. 3193 B 12. 85. 2 K. 12. 85 2

7 K3 om. 7 (cf v 1. 5) —[a]) Ś1 K2 च (for हि) —[b]) V1 शांत्वेन K1 [अ]ॱति (for [अ]न्नमि) D7 T1 G2-4 ॱकल्पित (for ॱजल्पितम्) —[d]) G1 नव्यंजनम् (for निर्व्यञ्जनम्)

8 K3 om 8 (cf. v 1. 5) —[a]) K5 B2-5 Dn D2. 3. 5 6 8 आददानाद्, V1 Bo Da D7 S आ(V1 Bo Da अ)ददन् (for अदाता हि) K4 [अ]पि हि (for ह्यपि) —[b]) Ś1 K1. 4 M1 ईरयेद् (for ॱयन्) D3 गिरिं (for गिरम्) D4 मधुराणि वदन गिरः (hyper metric) —[c]) Ś1 K1. 4 इदं (for इमं) K4 M2 शक्रः, D4 श्लक्ष्ण, G2 शत्रु (for शक्र) —[d]) V1 शान्त्वेन K5 Bo 3-5 D2 8 8 वशं (for वशे)

9 K3 om. 9 (cf. v 1 5) —[a]) G1 सर्वं (for सान्त्वं) All MSS (except Ś1 K1. 2 4, K3 om, B1 D1 missing) प्रयोक्तव्य (for प्रकर्तव्य) —[b]) K4 5 V1 Bo 3-5 Dn D6 8 आधि(K4 ॱदि, V1 ॱमी)त्सतापि ह; B2 Da D4 7 S आधि(M4 ॱधी)त्सतामपि (B2 Da ॱता ह्यपि, M1 3 4 ॱता अपि) —[c]) D7 T G प्रीतिं (for फलं) D7 8 T1 G3 M1. 3 4 [ए]व (for [ए]वं) —[d]) Da वास्य (for चास्य) D7 G2 3 M4 मनः, M1 3 पुनः (for जनः)

10 K3 om 10 (cf v 1. 5) —[a]) K1 स्वकृतस्य, V1 B2 Da Dn1 D6 स्व(V1 B2 सु)कृतेन (for सुकृतस्य) D4 M च (for हि) V1 शान्त्वस्य —[b]) Da तीक्ष्णस्य (for श्लक्ष्णस्य) —[c]) D2 3 5 8 आमेघमानस्य

11 K3 om. 11 (cf. v 1 5) D4 7 8 S om. the ref —[a]) V1 शात्वं, B2 Da सात्व (for सर्वं) —[b]) K4. 5 V1 Bo 2 4 5 Da Dn D3-6 T2 G2 M2 यथा (for तथा) —[c]) D4 तस्मात् (for तथा) —[d]) D3 5 सर्वम् (for सम्यग्) M2 3 समाचरः

Colophon om in K3 (cf v 1. 5) B1 D1 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 5 Bo 2-5 Da Dn D2-7 T2 G1. 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K1 V1 Bo 2 3. 5 Da D2 3. 5 अमात्यपरीक्षा, D4 शक्रबृहस्पतिसंवाद, M1-3 सांत्वस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K5 S 86, B4 83, Da1 85 (as in text), Da2 Dn 84, D8 81 — *Śloka no* Dn D8 11

86

☞ B1 D1 are missing for this adhy (cf. v l 12 83 24 and 79 28)

1 K3 om 1-10 (cf. v 1 12 85 5) D8 om. the ref B4 partly damaged —[b]) D5 पार्थिव —[c]) K2 5 Dn D8 T2 M2 प्रीतिं धर्म-, V1 B (B1 missing) Da D2 3. 5 6 G2 प्रीतिधर्म-(D2 ॱर्मं), D4 प्रतिधर्मं, D7 T1 M1. 3 4 प्रैति धर्मं (D7 T1 ॱर्मं-) (for प्रति धर्मं) —[d]) Da1 D7 T1 G1. 3 4 चाप्नोति (for आप्नोति) K4 शाश्वत

2 K3 om 2 (cf v 1 1) D3 om the ref. —[c]) M1 प्राप्यन् Da transp धर्मं and कीर्तिं Dn2 om,

C 12 3196
B 12 85 3
K 12 85 3

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशं व्यवहारं तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ।
एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३
ये चैते पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ।
नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् ।
दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्गुणगणैर्युतः ॥ ५
किं तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्ने नेह दुर्लभम् ।
वक्ष्यामि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ६
चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्सात्त्विकाञ्शुचीन् ।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥ ७
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं चरेत् ।
पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ८
मतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ ९
विवर्जितानां व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ १०

---

the first च — ^{d}) V_1 B_2 D_a लोकानाप्नोत्यनुत्तमान्, D_7 S लोकाना(M °न्प्रा)प्नोत्यसौ शुचि°

3 K_8 om 3 (of v l 1) D_8 om the ref V_1 reads 3^a–5^b on marg — ^{a}) G_2 M_2 च (for तु) K_5 $B_{0\,2-5}$ D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ कीदृशैर्व्यवहारैस्तु (B_4 °श्च), B_2 D_a °शो व्यवहारस्तु — ^{b}) $D_{2.5\,7}$ T_1 G_{2-4} कैश्चिद्; T_2 G_1 कश्चिद् (for कैश्च) $Ś_1$ व्यवहृते, $K_{2\,4}$ °हृते, D_8 °हरे — ^{c}) K_4 सृष्टो (for पृष्टो) K_3 महाभाग, B_0 D_8 °प्रज्ञ, M °राज — ^{d}) D_6 ययावद् D_4 अर्हति

4 K_8 om 4 (of v l 1) — ^{a}) K_5 B (B_1 missing) D_n $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ चैव; M_2 च ते (for चैते) D_{n1} पूर्वं (for पूर्व) — ^{b}) B_5 गुणास्ते $B_{0\,4}$ पुरुषान्, $M_{1\,3}$ [ऽ]थ पुर, M_2 पुरुष° — ^{c}) D_8 नैकश्चित् (for °कस्मिन्). — ^{d}) D_{n1} D_6 $M_{1\,3}$ इव (for इति)

5 K_8 om 5 (of v l 1) D_8 om the ref — ^{a}) K_1 एवमेत मया प्राज्ञ — ^{b}) $K_{4\,5}$ $B_{0\,2\,4\,5}$ D_n T_2 $G_{2\,4}$ (before corr) $M_{3\,4}$ बुद्धिमन्; D_8 °मत् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 एतैर्, $K_{2\,4}$ एतद्- (for एभिर्) K_5 V_1 B_2 D_a D_n $D_{6\,7}$ S एभिर्युक्तो गुणै शुभै°, D_2 एभिर्गुणैर्वृत (submetric), D_8 एकेन नेभिर्गुणगणैर्युत° (sic)

6 K_8 om 6 (of v l. 1) — ^{a}) $D_{8.7}$ T_1 $G_{3\,4}$ नु (for तु) G_1 शील° — ^{b}) D_8 च (for [इ]ह) — ^{c}) G_1 च (for तु) — ^{d}) K_4 यादृशाश्च, D_a °शास्तु. D_5 करिप्यति

7 K_8 om 7 (of v l 1) — ^{b}) V_1 B (B_1 missing) D (D_1 missing) T G_{2-4} M स्नातकान्, G_1 नास्तिकान् (for सात्त्विकान्) — After 7^{ab}, D_n $D_{2.6\,7}$ S ins. :

207* क्षत्रियान्दश चाष्टौ वा बलिन शस्त्रपाणय ।
वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसख्यया ।

[(L 1) D_7 T_1 $G_{1\,4}$ $M_{2\,3}$ क्षत्रिया T_1 G_2 M चाष्टौ T_2 G_1 M_4 च (for the second वा) D_n $D_{2\,3\,6}$ क्षत्रियाश्च तथा चाष्टौ (for the prior half). D_n $D_{2\,3\,6}$ शस्त्रपाणिन° — (L 2) M_2 वैशान् T_1 G_1 M वैधेन, G_2 वृत्तेन, G_4 विनय- (for वित्तेन) D_7 S नित्यश° (for -सख्यया)]

— ^{c}) D_7 S त्रिंशच् (for त्रींश्च). — ^{d}) V_1 सर्वाणि; $M_{1\,3}$ कर्माणि (for कर्मणि). D_a $M_{1\,3}$ पूर्वकै°

8 K_8 om 8 (of v l 1) — ^{a}) D_7 T G M_2 अष्टभिश्च, C_v अष्टाभिश्च (as in text) $B_{0\,2.4\,5}$ (marg as in text) $D_{2\,3\,5\,8}$ C_v युक्त° — ^{b}) $B_{0\,3\,4\,5}$ (marg as in text) $D_{2\,3\,5\,8}$ C_v सूत° K_5 $B_{0\,3\,4\,5}$ (marg as in text) $D_{2\,3\,5\,8}$ C_v पौराणिको K_1 चेरीन् (sic), $K_{1m\,5}$ $B_{0\,3-5}$ $D_{2\,3\,5\,8}$ भवेत्, V_1 B_2 D_a D_n D_6 तथा (for चरेत्) — ^{d}) D_8 प्रागल्भम् D_6 अनुसूयक

9 K_8 om 9 (of v l 1) — ^{a}) D_n $D_{2\,3.6}$ G_2 M_2 श्रुति; G_1 इति (for मति) — ^{b}) $Ś_1$ (before corr) K_5 V_1 $B_{0\,3-5}$ D_n $D_{2-6\,8}$ T_1 $G_{1\,4}$ M_2 सम दर्शिन — ^{c}) K_1 (marg as in text) विवसमानाना, D_a प्रवद°, D_8 G_1 विवाद° C_v कल्पयेद्वदमानाना — ^{d}) $B_{0\,3-5}$ $D_{2\,3}$ सक्तम्, D_7 G_1 शक्यम्, T_1 G_{2-4} शुक्लम्, $M_{1.3\,4}$ शक्लम्, C_v शक्तम् (as in text) D_8 [अ]लोलुपा K_4 D_5 शक्तमर्थेषु (D_5 °र्थे स) लोलुप°

10 K_8 om 10 (of v l 1) — ^{a}) K_5 $D_{2\,3}$ (by corr).$_6$ विवर्जित वै, D_n वर्जित चैव, $M_{1.3}$ विवर्जितार (for °र्जितानां) G_1 विवरै° (for व्यसनै°). — ^{b}) D_6 समभिर् (for सप्तभिर्) V_1 D_a वृत (for

ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रायाथ च दर्शयेत् ।
अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ ११
न चापि गूढं कार्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम् ।
कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्ताश्च पीडयेत् ॥ १२
विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव ।
परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे ॥ १३
प्रजाः पालयतोऽसम्यगधर्मेणेह भूपतेः ।
हार्दं भयं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ॥ १४

अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथ वात्मजः ।
धर्मासने नियुक्तः सन्धर्ममूलं नरर्षभ ॥ १५
कार्येष्वधिकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः ।
आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः सहपार्थिवाः ॥ १६
बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम् ।
नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ १७
ततः साक्षिबलं साधु द्वैधे वादकृतं भवेत् ।
असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ॥ १८ C 12. 3212 B 12. 85 19 K 17 83 19

भृशम्) — D4 om (hapl) 10ᶜ–11ᵇ — ᶜ) T1 अष्टाणां, M1 पुनेषा G1 मध्य — ᵈ) K1 G1 मत्र D5 [अ]विचारयेत् (for [उ]प°)

11 D4 om 11ᵃᵇ (cf. v 1 10) — ᵃ) G4 सप्रे पयेद्, M4 म प्रे° D7 S राजा, D5 राष्ट्रे (for राष्ट्रे) — ᵇ) K2 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3. 5 6 8 राष्ट्री(D2 6 8 °ष्ट्रि)याय, K4 राष्ट्रायार्थं, D7 S राष्ट्रि (T2 °ष्ट्रे; G4 °ष्ट्री)काय (for राष्ट्रायाय) Da [अ]व दर्शयेत्, D7 T1 G2–4 [उ]पद°, T2 प्रद°, G1 [अ]य द° (for च द°) — ᶜ) K1 अन्येन, Bo अनेक (for अनेन) — ᵈ) V1 D2. 5 S सदा प्रजा (by transp) D7 दृष्ट्वा स्नेहात्सदा प्रजा — After 11, T2 G4 read 14ᵃᵇ, repeating it in its proper place

12 ᵃ) M4 चाधि (for चापि) M1 3 गुह्य (for गूढं) D4 गूढद्रव्य V1 Bo 2–5 Da Dn D6 7 T1 G2–4 M1. 3 4 द्रव्य ते, T2 G1 द्रष्टव्यं, M2 दह्यते (for कार्यं ते) B3 न चातिकार्यं गूढ ते — ᵇ) G4 ग्राह्य; M1. 3 गुह्य — ᶜ) M3 विपन्ना (for °न्ने) Ś1 K4 तु, K1 T1 G3 त्वा, G4 त्व (for त्वां) — ᵈ) D7 T G यो (for सो) K1 [ऽ]धर्मतश्च, D7 T G M1. 3 4 °र्मस्त (T2 °स्तु), M2 [ऽ]पि धर्मं (for ऽधर्मस्ताश्च) T2 [अ]व (for च) K5 B3 4 D2 2 5 8 सस्पृशेत् (for पीडयेत्)

13 ᵃ) K2 विद्रवश्चैव, D7 S °वेत च K1. 4 राष्ट्रस्ते (for राष्ट्रं ते) — ᵇ) G1 M2 श्येनान् V1 यथा (for इव) — ᶜ) K3 V1 Bo परिस्रवेच्च; B. स्रवय D7 S परिस्रवेत च सदा (G4 °स्रवे च स सदा [sic]) — ᵈ) K1 D6 नौ (for नौर्) T2 नाविशीर्णेव, G1 विशीर्णमिव

14 T2 G4 read 14ᵃᵇ for the first time after 11 — ᵃ) K4 पालयते — ᵇ) D7 T1 G (G4 both times) अधर्मेणैव, T2 (second time) °र्मे चैव, M4 °र्मेण ह. Bo Da D7 S (T2 G4 both times) भूपते — ᶜ) D4 हार्दं D7 T1 G सवदंति (for समवति) — ᵈ) D2 7 T G M1. 4 स्वर्गं चास्य, D4 स्वर्गेत्यास्य V1 B (B1 missing) D2–5 7 8 S नि(B4 न)रुध्यते (for वि°)

15 ᵃ) G1 ये (for यो) D2 याति (for पाति) — ᵇ) D4 राजामात्या, D7 °मात्ये Dn1 [आ]त्मन; Dn2 पति°, D2 [आ]त्मज, D7 [आ]त्मजा — ᶜ) K5 D8 धर्ममाने; M1 धर्मासनो V1 B3 Da Dn D8 7 T G M2 सन्नियुक्तो (by transp), M1 3 4 सन्निविष्टो. — ᵈ) K2 Da Dn D4 6 G1 धर्ममूले, K3 धर्मं मौल; V1 B2 D2 3 5 7 T G2–4 M धर्ममूलो (G4 °ल) K5 B3 D2 3 5 G1 M1. 3 4 नरर्षभ°, M2 °र्षभ — After 15, D7 S (except G4) ins

208* स्वर्गं याति महीपालो नियुक्तैः सचिवैः सह ।

[T2 G1. 2 M2 नियुतैः, M4 नियुक्ते]

16 ᵃ) K1 [अ]धिकृत°, Bo °गता, M4 [अ]पि कृता — ᵇ) V1 वर्तयतो; D4. 7 T G M1. 3 4 अ(G1 आ)वर्तंतो, M2 वर्तंतो ये (for अकुर्वन्तो) D6 नृपा स्वगा°, G4 नवानुगा

17 ᵃ) D7 G2 3 M2 बहुभि (for बलिभि°). — ᶜ) D4 वि (for वै)

18 Da1 om. 18ᵃᵇ — ᵃ) D4 यत्र; D7 S (except G2) यत° (for तत) D8 5 साक्षिकृत (for °बलं) — ᵇ) K1 द्वैधो वाद°, K2 द्वैधीवाद°, K3 द्वैध मेद; K4. 5 V1 B (B1 missing) Da2 Dn D3 5 6 8 °ध वाद, D4 द्वेघ वाद, D7 G2 द्वेधा वाद°, T G3 4 द्वैधाद्वाद°, G1 °धात्पद, M °ध वाद°; Cv द्वैधवादे (for द्वैधे वाद) D2 °कृतां, Cv कृत (for °कृत) — G2 om. 18ᶜ–19ᵇ — ᵈ) V1 B3 Da परीक्षेति; D8

C 12.3213 B 12.85.20 K 12.85.20 अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु पातयेत् ।
उद्वेजयेद्धनैर्ऋद्धान्दरिद्रान्वधबन्धनैः ॥ १९
विनयैरपि दुर्वृत्तान्प्रहारैरपि पार्थिवः ।
सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २०
राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् ।
आजीवकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरकस्य च ॥ २१
सम्यक्प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशां पते ।
युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एवेह शाश्वतः ॥ २२
कामकारेण दण्डं तु यः कुर्यादविचक्षणः ।
स इहाकीर्तिसंयुक्तो मृतो नरकमाप्नुयात् ॥ २३
न परस्य श्रवादेव परेषां दण्डमर्पयेत् ।
आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयेत वा ॥ २४
न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि ।
दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत्सचिवैः सह ॥ २५
यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः ।
यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २६
कुलीनः शीलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २७
एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ।
शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २८

°क्ष्यंते; M3 °क्ष्य त, M4 °क्षत

19 G3 om 19^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) D7 S (G2 om) तु (for च) — ^{b}) D6 दद K3 पापे तु (for पापेषु) K8 V1 B2 Da Dn D1 6-8 S (G3 om) धारयेत्; K6 B6 8-9 D2 3 5 कारयेत् — K2 4 om (hapl) 19^{c}–20^{d}, while V1 reads it on marg. — ^{c}) K1 नियोजयेद्, K3 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S वियोजयेद् (G1 °जने) (for उद्वेजयेद्). K1 नृद्धां (sic), K3 D2-4 ह्रद्धान्; B2 G1 लब्धान्, B3 वृद्धान्; D6 इद्धान्; D7 T G2-4 M1-3 लुब्धान्; Ca ऋद्धान् (as in text) — ^{d}) K1 दरिद्र; K3 V1 B2 4 5 Da Dn D6 अधनान् (for दरिद्रान्) K3 5 V1 B (B1 missing) D (except D4 7, D1 missing) बध, G1 वाय; G3 पद; M3 घन (for वध) Dn बंधयेत् (for -बन्धनै)

20 K2 4 om 20 (cf. v l 19) V1 reads 20 on marg — ^{a}) K3 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S विनयेवा(D6 G3 °नये वा)पि दुर्वृत्तान् — ^{b}) D4 प्रहारेव्रपि (sic). B1 5 D7 T1 G3 4 पार्थिव (B5 °वा; G3 °वान्), M भूमिप° — ^{d}) D4 शिष्टाश्च, T2 विशिष्टान्.

21 K5 om 21^{ab} — ^{a}) D4 वधे; G4 पथ (for वध). Dn चिकीर्षेयुस्; G3 °र्षेन्यश् — ^{b}) D7 S चित्रस्त(M4 om. स्त)स्य (by transp). — ^{c}) K2, 3 D4 7 T G आजीविकस्य; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 Ca v आदीप(D8 °पि)कस्य. — ^{d}) K4 -शकरकस्य; K5 V1 B (B1 missing) Dn1 D2-6 8 सकरि°. B2 वा (for च).

22 ^{a}) Ś1 K1 4 सम्यक्प्रणयि(K4 °क्प्राणय)तो दंडो — ^{c}) D4 विनास्ति (for वा नास्ति) G3 धर्मो (for [अ]धर्मो) — ^{d}) K3 V1 B2 Da Dn D1 6-8 T G एव हि (for एवेह)

23 ^{a}) G1 कर्मकारेण, M2 कामकारक; Ca °कारेण (as in text) — ^{b}) D4 यत् (for य) M4 कायाद् (for कुर्याद्). — ^{c}) K4 सहसा (for स इह) D4 °मयुक्ता — ^{d}) D4 मृता. Dn D6 इच्छति, D7 S कश्नुते (for आप्नुयात्).

24 Cf Hitopadeśa II 130 — ^{a}) K1 (marg as in text) D4 प्रवादे च, K2 4 B6 3-5 Dn D2 3 4 6 8 T2 G2, 4 प्रवादेन; D7 T1 G3 [अ]पराधेन (for श्रवादेव) Ca cites परस्य श्रवात् (as in text) — ^{b}) K4 दडमर्पयेत्, B2 Da °पातन, D2 °मर्पयत् — ^{c}) G4 आगमानागम (for °नुगम) Cv as in text — ^{d}) Ś1 बध्नीयुर् (for बध्नीयान्) K3 5 V1 B1 3 Da Dn D2 6 मोक्षयीत वा, K4 D3 मोक्षये तदा (D3 तत्र), D7 S मोचयी(G3 M °चे)त वा

25 ^{a}) K4 हन्यो; D3 हर्यान्, G1 घ्रन्या (for हन्यान्). — ^{c}) D2, 8 निरयान् (for °यम्)

26 ^{a}) D7 T G [उ]क्तवचनं (for °वादिनं) — ^{b}) D2 3 क्षात्र (for क्षत्र) — ^{d}) D4 ब्रह्महत्याम् (for भ्रूण°)

27 ^{a}) Dn D6 8 कुल (for शील) — V1 reads 27^{b}–30^{a} on marg — ^{b}) D1 वाग्मी — ^{c}) D2 [illegible] द्युतिमान् (for स्मृति°) — T2 G1 om (hapl) 27^{d}–29^{c}

28 T2 G1 om 28 (cf v l 27) V1 reads 28 on marg — ^{a}) B2 Da2 एभिर् (for एतैर्). D6 युक्त°

धर्मार्थशास्त्रतत्त्वज्ञः संधिविग्रहको भवेत् ।
मतिमान्धृतिमान्धीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ २९
कुलीनः सत्यसंपन्नः शक्तोऽमात्यः प्रशंसितः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३०
व्यूहयन्त्रायुधीयाना तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ।
वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ॥ ३१
विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन्न तु कस्यचित् ।
पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३२
एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु तवाख्यातं मयानघ ।
अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
यत्र कौन्तेय वस्तव्यं सपुत्रभ्रातृबन्धुना ।
न्याय्यं तत्र परिग्रहं गुप्तिं वृत्तिं च भारत ॥ २

C 12. 3219
B. 12. 86. 2
F 12. 85 2

—[b]) K1 (before corr) G3 प्रवीहारस्य, B5 Da °हारांग°, D4 M प्रतिहारेस्य, D- T1 G4 प्रवीहारेस्य, G2 परिहारोस्य C2 cites प्रवीहारो (as in text) V1 रक्षित —K4 om 28[cd] —[c]) D7 T1 G2-4 शरीरेण च नी(G2 री)रक्षो

29 T2 G1 om 29[abc] (cf. v 1 27) V1 reads 29 on marg —[a]) K2 3 5 Bo 2-3 Dn D2 3 5-8 S (T2 G1 om.) धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ —[b]) M1 2.4 साक्षी (for संधि-) K2 3 V1 B (B1 missing) Da Dn D3 5.7 8 T1 G4 विग्रहिको K5 संधिविग्रहकोविद°, M2 साक्षिविग्रहवो भवेत —[c]) K2 धृतिमान्, K3 D4 स्मृति° (for मति°) K1. 2 4 Bo 3-5 D2 3 . 7 8 S (T2 G1 om) स्मृतिमान्, K3 मति° (for धृति°) K3 धीरो, K5 V1 B (B1 missing) D (except D4, D1 missing) ह्रीमान् (for धीमान्) —[d]) D3 रहस्य, Ca रध्रस्य (for रहस्य) D5 गूहवा (for -गूहिता) D7 ऊहादिभिरवह्नित°, S रहस्ये परि(G2 रहस्योपरि-, M2 राहस्ये परि)निष्ठित

30 V1 reads 30[a] on marg —[a]) K2-4 V1 B (B1 missing) Da Dn D4 5 T2 G1. 2 M सत्त्वसपन्न°, K5 D2. 2 5 3 शील° (for सत्य°) —[b]) K5 V1 Bo 5 Dn D2 3 5-7 T G2-4 M2 शुद्धो, B3 शुद्धो, G1 M4 शक्यो (for शक्तो) M1-3 मान्य (for ऽमात्य) Ś1 K1 2 4 V1 D4 प्रशमिता, K5 Dn D2 3 5-8 S प्रशस्यते, B3 प्रशमिते —[c]) D2 युक्तास् —[d]) D2 om (? hapl.) from सेना up to विश्व (in 32[b])

31 D2 om. 31 (cf v 1. 30) —[a]) K1 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D3 5 6 8 यन्त्रायुधानां च (B2 Da तु), T2 °युधीयानस्, M1. 3 °युधादीना (for °युधीयाना) —[b]) K1 तत्त्वज्ञ —[d]) K1 परि (for पर)

32 D2 om. up to विश्व (cf. v 1 30) —[b]) K3 D4 नैव, K4 तस्य, K5 Bo 3-5 D8 न च, V1 B2 Da Dn D5 7 S च न (for न तु) —[c]) K3 M2 च (for हि) D4 अपुत्रेष्वपि राजेंद्र —[d]) Ś1 K2 प्रशस्यते; K5 प्रशस्यसे

33 [a]) Ś1 च (for तु) —[b]) K2 3 5 V1 B (B1 missing) D (except D4, D1 missing) S मयाख्यात तवा(K2 3 मया)नघ —[d]) D7 T G अप्यु(T2 G °प्यु)त (for उच्यते)

Colophon B1 D1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B (B1 missing) D2-7 T G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K1. 2 4 V1 Bo 3 5 Da D2. 5 अमात्यविभाग°, K3 D4 अमात्यवर्णन —*Adhy no* (figures, words or both) K5 S 87, B4 84, Dn2 85 —*Śloka no* Dn1 34, D8 33

87

☞ B1 D1 are missing for this adhy (cf. v 1 12 83 24 and 79 28)

1 D8 om the ref —[a]) D4 कथविधे D5 राज्ञा (for राजा) —[b]) M4 समयम् (hypermetric) (for स्वयम्) M1 3 पुवास्तुम् (for आवस्तुम्) —[c]) D7

C 12 3230 B 12.86 3 K 12.86 3 तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः ।
श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ३
षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् ।
सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं वापि संभवेत् ॥ ४
धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गमब्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥ ५
यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ६
विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः ।
धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७
ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ८
सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम् ।
शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥ ९
समाजोत्सवसंपन्नं सदापूजितदैवतम् ।
वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमावसेत् ॥ १०

T1 G2–4 कृत्वा वा, M3 स्वकृत (for कृत वा) Ca cites कृत (as in text)

2 D8 om the ref — ^{a}) Ś1 भूपेण (for कौन्तेय) B2 Da Dn D6 वस्तव्यं यत्र कौंतेय — ^{b}) D7 सुपुत्र, G3 सभृत्य (for सपुत्र) B0 2 5 Da Dn D2 3 5 6 ज्ञाति (for भ्रातृ) M2 बधुमान् D4 सपुत्र भ्रातृ बाधवै — ^{c}) K1 D8 T G1 3 4 न्याय, K4 B2 न्याय्यस् (B2 °य्या), B2 m Da कार्या (for न्याय्य) — ^{d}) Ś1 (by corr *sec m*) K1 D4 गुप्तिवृत्तिश् (sic), K2 4 गुप्तवृत्तिं (K2 °त्तिश्), K3 गुप्तिर्वृत्तिश्, B2 Da वृत्तिगुप्तिश्, B5 Dn D6 वृत्तिं गुप्तिं (by transp), D7 (by corr) गुप्त वृत्त, D8 गुप्तिं वृत्त G1 नारद (for भारत)

3 ^{a}) K5 तु (for ते) Ś1 K1 5 वर्णयिष्यामि, K2 4 वद° (for वर्त°) — ^{c}) Da तदा (for तथा) — ^{d}) D4 तद्विद्वेयें (sic) (for अनुष्ठेय) V1 B0 3–5 D2 3 5 8 प्रयत्नत (for च य°)

4 ^{b}) D7 S [अ]भि (for [अ]थ) — ^{c}) Da सर्वं तस्य, M3 सर्वं सम्यक् (for सर्वसंपत्) Da तद्, D7 T G च (for यद्) — ^{d}) D7 T G M4 वाहुळ्य (M4 °ल्य), D8 वाहुभ्या K2–5 V1 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) T2 G1, 2 च (for वा) K3 D4 (also as in text) [अ]थ, M3 [अ]ति (for [अ]पि) B3 4 यद्भवेत्, D4 7 S [अ]संभवे (M2 °वेत्) (for संभवेत्)

5 Cf. Manu 7 70, Matsya 216 6^{c}–7^{d}, Viṣṇudharmottara II. 26. 6^{c}–7^{d}, III 323 16, Agni 222 4^{cd}–5^{cd} — ^{a}) Ś1 K1 वधदुर्गं, K4 बधुदुर्गं, K5 धन°, B0 2 D2 5 धनु°, B3 4 D3 G1 धनुर्दुर्गं, D7 G2–4 धान्यदुर्गं, T1 (before corr as in text) धान्व°, Ca धन्व° (as in text) — ^{c}) K2 3 V1 B5 Da Dn2 D8 मृद्दुर्गं, K4 सदुर्गं, G1 दुर्गं च (for अब्दुर्गं) Ś1 K1 मनुष्यदुर्गम दुर्गं, K5 D4 (both hypermetric) °दुर्गमपा (D4 °श्च) दुर्गं, D2 3 5 6 °द्रुमदुर्गं च Ca cites मनुष्यदुर्गं — ^{d}) Ś1 K1, 2 4 नव (K4 वन) दुर्गाणि तानि षट्

6 ^{a}) K4 पर, G2 पुनर् (for पुर) K3 D4 °स सर्गं (for संपन्न) — ^{b}) Ś1 G4 धान्यायुत, V1 नानायुध (for धान्या°) — ^{c}) G1 दृढप्रधान, M3 4 °प्रकार Ś1 K2 4 D7 G1 3 4 परिघं, K3 D3 4 परिघ, V1 विषमं (for परिख)

7 ^{a}) G1 शिल्पिते — ^{b}) B0 ह संचिता, D7 सुसंचया (for °चिता) — ^{c}) D6 जना Ś1 K4 D4 धार्मिकाश्च जना य(K4 जनाप्य)त्र — ^{d}) K4 5 D2 3 दाक्ष्य, D4 दाक्षम्, G1 दाक्ष्यंम् Ś1 K4 D4 G2 आस्थिता

8 ^{a}) K4 ऊर्जस्व, D4 °स्वीन्, D7 और्जस्वि; G1 M1 3 4 ऊर्जस्वी Ś1 K1 4 G3 नागाश्व, Da D3–5 7 T G1 नागा(D3 °गा)श्व; D6 °नागाश्वा (for °श्व). — ^{b}) D7 G1 चत्वारापण (for चत्व°)

9 ^{a}) K4 5 B3 D2 3 5 3 प्रसभं (for सुप्रभं). V1 B0 2 3 5 Da शातनाद, B4 श्रात°, D6 शांति°, G1 भानु°, M2 सानुदान (for °नादं) — ^{b}) K4 सुप्रशात, D2 M1 3 °प्रशस्त B0 निवेदन (for °शनम्) — D8 om (hapl) 9^{c}–10^{b} — ^{c}) D4 शूराढ्यं Ś1 K1 °गुणसंपन्न, B2 Da °जनसंपूर्ण (for °संपन्न) T G शूराढ्य प्राज्ञसंपूर्ण — ^{d}) D4 नादिन

10 D8 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{b}) D4 G2 °देवत V1 सदादैवतपूजित — ^{c}) K1 lacuna, G1 पश्य (for वश्य) — ^{d}) Ś1 K1 3 आविस(K1 3 °से)त्, V1 B0 Da1 Dn D2–7 S आविशेत् (for आवसेत्).

11 Da1 om (hapl) 11 — ^{a}) K4 यत्र (for तत्र) V1 D3 5 कोप, B (B1 missing) Dn2 कोष, D8

तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ।
पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ११
भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ।
निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथा यन्त्रगदागदान् ॥ १२
काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान् ।
मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ १३
शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा ।
चर्म स्नायु तथा वेत्रं मुञ्जबल्वजधन्वनान् ॥ १४
आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिला वराः ।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥ १५
सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः ।
महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥ १६
प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ १७
पूजयेद्धार्मिकान्राजा निगृह्णीयादधार्मिकान् ।
नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८
बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं जनम् ।
चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९ C 12. 3246 B 12. 85. 19 K 12. 86. 19

कोश ; M1 शोक (for कोश) K1 नित्य (for मित्रं) — [b]) D8 वर्जयेत् (for वर्ध°) — After 11[ab], Dn2 reads 12[cd] — [c]) D2 पुरो Da2 चैव — [d]) Da2 मर्वदोष, D7 °दोष (for °दोषान्) V1 निवर्जयेत् (for निवर्त°)

12 [a]) K3 D4 M4 Cv भाण्डागारायु(D4 °न्यु)धागारान् — [b]) G1 [ज]पि (for °भि-) — Dn2 reads 12[cd] after 11[ab] — [c]) M2 om. (hapl.) निचयान्वर्धयेत् M1.3.4 निचे(M1 °पे)यान् (for निच°) D4 नयान्सव र्धयेत्सर्वांस् — [d]) K4.5 B (B1 missing) Dn D2.3.6.8 तथा य(Dn म)न्त्रायुधान्यान्, V1 Da तथा यन्त्रायुधाकुलान् (Da °नयान्), D4 तथा यंत्रगदाग[दागा?]रान्, D7 T G तथा यन्त्रकटकटान्

13 [a]) G4 तुपागारान् K6 Bo 3 D2.3.5.8 काष्ठ (D3 °ष्ठ)लोह तथागारं (K5 D2 °र-) — [b]) D2.3.6 जतु- (for दारु) K3 D4 -वेणवान् D7 S दारुपाषाण मंचयान् — [c]) K1 मज्जा, B2-4 मज्ज, D4 लाप्य, D6 मज्जे (for मज्जा) Ś1 K1.2.4 -वचाक्षौद्रम्, V1 Bo 3 D2.3.7 -वसा ; S -वसाक्षौद्रान् (T2 G2 °द्राणि) — [d]) K3 -ग्रासम् (for -ग्रामम्) D7 T G M1.3.4 औषधान्यगदानि च, M2 औषधानगदानि च Ca cites औषधग्राम°

14 [a]) Ś1 K2 घन, K1 सण, K3 D4 मण, K4 शाना, K5 शाण, V1 Bo 4.5 Da D3.7 T G2-4 M शाण, B2 पर्ण, B3 सन (for शण) G1 शणसर्जरवधान्यम् — [c]) K2 धनुर्; Da वर्म (for चर्म) D4 धन्व स्नायुम् (for चर्म स्नायु) K1.3.5 Da Dn D6 स्नायुं, K2 वायु (for स्नायु) G1 युधां (for तथा) V1 B (B1 missing) D2-5.7.8 T G2-4 M1.3.4 चैत्र, Da वेणु ; G1 पेक्रि (sic) (for वेत्रं) — [d]) K2 -वल्कल, D5 -वज्वल-, G2 -बिल्वज (for -बल्वज) K3 Dn2 Cn -दध्वनान्, G3 धान्वनान्; G4 धन्विन (for -धन्वनान्) Ś1 K1 मुजवल्कलधन्वनां, K4 °बल्वबधन्वना, K5 °वल्वलवधनान्, V1 Da °बधनवधनान्, D4 °बिल्वजवंधनान्, D6 °वल्कलवंधनात्, D7 °बल्वलधन्वना; T2 °जल्वबधन्वन, G1 corrupt, M मुज(M1 मञ्ज)-धन्वनवल्वजान्, Cv as in text Cnp cites वधनान्

15 [a]) K2 आश्रयाश्, B2 Da आहाराश्, M1 लाधाराश्, M3.4 आरामाश् (for आशयाश्) V1 आहारश्चोदपानश्च, D2.3.6 सादायाश्चोदपानाश्च, D7 T G आरामाश्चोदपानाश्च; M1 आरामाश्चोद्धपानाश्च Ca cites आहार° and उदपान° — [b]) K4.5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.3.5.6.8 G2 करा, M1.3 परा (for वरा) D7 T G1.3.4 प्रभूतसलि(G1 °च)लान्वरान् — [c]) K1 निरोद्धव्य, M2 °धव्या — [d]) Da ये (for च) G4 महीरुह°

16 D2.8 om 16 — [a]) K5 सत्कृतश्, D5 सद्गताश् K1 यत्नेन (submetric) (for प्रय°) — [c]) K1 महेष्वास° Ś1 K1.2.4 प्रकृतय°, D8 च यतय°, Ca स्थपतय° (as in text) — [d]) V1 सवत्सर° Cv cites सांवत्सरा° Da2 -चिकीर्षका, D8 -चिकित्सिका

17 [ab]) Dn2 D8 M2 प्रज्ञा D7 T G transp दान्ता and दक्षा B2 D8 दक्षा° D6 बहिःश्रुता (for बहुश्रुता) — [c]) V1 B3 D2.3.5 बुद्धि (for सत्त्व) — [d]) D2 युक्त° G1 M1.2 युक्ता सर्वे स्वकर्मसु.

18 Ś1 K1.4 D8 om. (hapl.) 18 — [a]) D7 प्रजयेद् (for पूज°) — [b]) D2 निगृह्णायाद् — [c]) Da2 T1 G3.4 नियुज्याच्, G1 नियुज्य (for नियुञ्ज्याच्)

19 [a]) D6 बाह्यम् V1 Bo 3.5 D2.3.5.8 G3

C. 12. 3247
B. 12. 86. 20
K 12. 86 20

चारान्मन्त्रं च कोशं च मन्त्रं चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २०
उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१
ततस्तथा विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
भक्तान्पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता ॥ २२
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ॥ २३
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४
आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम् ।
सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्यानवमन्य च ॥ २५
आत्मानं सर्वकार्याणि, तापसे राज्यमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥ २६
सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ २७
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा कस्यांचिदापदि ।
तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८
तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च ।
न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ २९

अभ्यंतर, D6 आभ्यतरे —^{b}) Dn D2 3 5 तथा (for जनम्) —^{c}) Bo 5 चरै D3 सुविहित, G1 °कृत (for °हित) —^{d}) D7 S (except G2) तत्तत् (for तत°) G3 प्रचोदयेत् (for प्रयोज°)

20 ^{a}) K1 चरां; K4 B3-5 Dn2 D2 3 8 चरान्, V1 D5 चरन्, B2 D6 7 S चारं, Da चारन् (for चारान्) G2 कर्म, M दर्ड (for मन्त्र) V1 B (B1 missing) Da2 D3 5 कोष (for कोश) —^{b}) K3 3 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) T G दण्ड; M मित्रं (for मन्त्र) —^{c}) G1 3 अनुतिष्ठत् —^{d}) K1 अत्र, Da2 यत्र (for ह्यत्र)

21 ^{b}) Da एतच् (for एव) —^{c}) K1 D4 जान पदे D4 [इ]व (for [ए]व) —^{d}) D7 S (except T2) ज्ञान (for चार).

22 ^{a}) V1 B2 Da तथा (for ततस्). K5 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 तेषां (for तथा) —^{b}) D3 [अ]प्रमादिन (for °दत°) — After 22^{ab}, D7 reads 30–31 —^{c}) M1 4 भक्ता Ś1 K1 D4 पूजयिता —^{d}) G1 द्विषदश्, M3 द्विषता Ś1 K4 निगृह्णत°

23 ^{a}) K4 श्रुतुभिर् (sic) —^{b}) B2 Da [अ]नुसूयता, Ca [अ]प्यपीडया (as in text) —^{c}) D5 स्वजन (for प्रजाना) —^{d}) K3 Dn1 धर्मबाधक, Bo 5 धर्मगर्हित, Dn2 कर्म बाधकं, D4 धर्मबधन (for कर्म गर्हितम्)

24 = (var.) Agni 225 25, (var) Matsya 214 61^{cd}–62^{ab} With 24^{ab}, cf. 12 78. 18 —^{a}) Da कृपणानां च (for °णानाथ) M3 विद्वानां (for वृद्धानां) —^{c}) D4 T1 G4 वित्त (for वृत्तिं). —^{d}) Da प्रयोजयेत् (for प्रकल्प°)

25 Cf Matsya 214 63^{cd}–64^{ab} —^{a}) Ś1 K3 4 D4 T2 G1 2 यथाकाम (for °काल) —^{b}) K3 3. 5 Da Dn D2 3 6 चैल (for चेल) K1 चलताजनभोजन (sic), Bo 5 D7 S चेलभोजनभाजन (M °जनात्) —^{c}) D7 T G स्वय तु (for सदैव) D4 [अ]पहरेद्, T2 G1 [उ]पचरेद् (for °हरेद्) — G2 om (hapl.) 25^{d}–27^{a} —^{d}) K5 V1 Bo 3-5 Da D5 6 8 सुकृता न्यनु (D5 °लपसु) मान्य च, B2 Dn D2 3 सत्कृत्याभ्यर्च्य (D2 °र्यानु, D3 °र्च्यानु) मान्य च, D7 S (G2 om) सत्कृत्यानवमत्य च

26 G2 om 26 (of v l 25) —^{a}) M2 आत्मने —^{b}) G1 M2 तपसे, M3 तापसो. K5 Da Dn राष्ट्रम् (for राज्यम्) —^{c}) D4 निवेदयन् (for °येत्) —^{d}) Ś1 K3 M2 विष्ठन् (for विष्ठेत्) M1 प्रह्व, Ca प्रह्व (as in text) V1 सर्वथा, B2 Da D7 T G1 3 4 M1 3 4 नित्यदा (for सर्वदा) — After 26, D7 reads 32

27 G2 om 27^{a} (of v l 25) —^{a}) M3 सर्वात्म (for सर्वार्थ) —^{b}) D6 om (hapl) from 27^{b} up to राजा (in 28^{b}) K3 D4 कुल- (D4 °ल्य) (for कुले) M3 बहुश्रुत —^{c}) G2 तादृशान् —^{d}) B2 3 शयनाशन (for °सन)

28 D6 om up to राजा (of v l 27) —^{a}) B3 5 D2 3 5. 8 तस्मै (for तस्मिन्). —^{c}) V1 Bo 3 विश्वासान् —^{d}) D7 T G नाधि° (for अपि) D6 om दस्यव

29 B4 om 29^{a}–31^{b} —^{a}) D7 तस्मात्; G2 अस्मिन् D7 G1 आददीत, T2 °ददते (for °धीत) —^{b})

अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।
अटवीष्वपरः कार्यः सामन्तनगरेषु च ॥ ३०

तेषु सत्कारसंस्कारान्संविभागांश्च कारयेत् ।
परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ३१

ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।
राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२

एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशं नगरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

युधिष्ठिर उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २ C. 12. 3262 B 12. 87 2 K 12. 87 2

$K_{1.4}$ पर्यादधीत, $K_{2\ 3}$ $Bo_{3.5}$ Dn_2 °ददीति, B_2 °नयेत (for °ददीत) K_1 वै (for च) V_1 राजा पर्यादपीति च, D_a राजा पर्यानयेन च, D_7 S पुन मत्याददी(T_2 °धी)त च —^{c}) B_2 न चाभीक्ष्णं च सेवेत —^{d}) V_1 $D_{3\ 4}$ चाग्रविपूजयेत्, B_2 D_a D_8 च प्रति°; T_2 वाप्यभिवीक्षते

30 B_4 om 30 (cf. v l 29) D_7 reads 30–31 after 22^{ab} —^{a}) D_7 अन्यकार्यात्, G_1 अन्यकार्यं, M_4 अन्याकार्य°. D_6 विराष्ट्रेषु —^{b}) K_1 om परराष्ट्रेषु — K_3 om. (? hapl) 30^{cd} —^{c}) $K_{4\ 5}$ $B_{2\ 3}$ D_a Dn $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ पर (for [अ]पर) —^{d}) $Ś_1$ Dn -नगरेष्वपि, $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{4,6\ 7}$ T G °रे पर, $M_{1.3}$ °रे चर (for °रेषु च) Ca cites सामतनगरे

31 B_4 om 31^{ab} (cf v l 29) —^{a}) $K_{3\ 5}$ V_1 B_3 $D_{2\ 5}$ $D_{4\ 8}$ -समानात् (V_1 D_4 °न्), Bo_5 M -सपत्नान्, B_2 D_a -समान, Dn_1 -मानाभ्यां, D_6 -सन्मान, D_7 T G -सपत्न (for सत्कारान्) —^{b}) D_a $D_{6\ 7}$ T $G_{3\ 4}$ सविभाग; G_1 दमभाग (for सविभागाश्च) K_3 पूजयेत् (for कार°) —^{c}) D_a पर राष्ट्राटवीस्थे च, G_2 °वीष्वेषु —^{d}) D_7 S यथात्म- (for यथा स्व-) K_2 -विषयेषु च, G_4 °ये तदा

32 D_7 reads 32 after 26 —^{c}) S_1 K_3 राज्ये, G_3 राज्ञो K_1 दस्युर्, D_a पत्युर्, Dn_1 M_4 दस्युर् (for दद्युर्) —^{d}) $K_{1.4}$ सश्रितव्रता; K_3 $D_{3\ 4.8}$ शंसित°, D_v सगित°

33 ^{a}) V_1 एते च, D_7 एतत्ते (for एष ते) K_4 लक्षणो देश° —^{c}) $K_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ यादृशे नगरे राजा

Colophon B_1 D_1 missing — *Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B_{2-4} D_a Dn D_{2-7} T $G_{1\ 2\ 4}$ M राजधर्म — *Adhy name* $K_{3\ 5}$ V_1 $B_{2\ 4}$ दुर्गपरीक्षा, B_5 पुरनिवेश°, D_a नगरपरीक्षा, D_4 नगरस्थान, $M_{1.3}$ पुरलक्षणकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) B_3 D_a Dn_2 86, B_4 Dn_1 D_2 85, D_7 S 88, D_8 83 — *Śloka no* Dn_1 33, D_8 31

88

☞ B_1 D_1 are missing for this adhy (cf. v l 12 83 24 and 79 28)

1 G_2 om. 1 with the ref —^{a}) $Ś_1$ K_2 G_1 राष्ट्रे, D_7 राज्य (for राष्ट्र) Ca cites राष्ट्रगुप्ति (as in text) K_5 ते (for मे) K_5 D_8 सम्यग् (for राजन्) —^{b}) K_1 राष्ट्रमेव, V_1 D_8 राष्ट्र चैव (for राष्ट्रस्यैव) K_3 Dn_1 तु; V_1 स, D_8 [अ]स्य; M_4 ह (for च) $M_{1\ 3}$ संग्रह° — V_1 reads 1^c–2^b on marg —^{c}) T_2 G_1 सद्यो (for सम्यग्) V_1 Bo_3 D_a D_6 -मानस्य (for मानाय) —^{d}) M_4 भरतर्षभ°

2 D_8 om the ref V_1 reads 2^{ab} on marg —^{a}) D_6 G_2 मे (for ते) $Bo_{2\ 5}$ राजन् (for सम्यग्) —^{b}) D_5 राष्ट्रं चैव (for राष्ट्रस्यैव) K_3 Dn D_4 तु, D_8 [अ]स्य (for च) —^{c}) M एतत्; Ca हन्त (as in text) D_7 T_1 G_{2-4} ते सम्प्र, G_1 पृक्‌ प्र (for सर्वं प्र) —^{d}) M_2 सदिह (for तत्त्वम्)

3 With 3, cf Manu 7 115 —^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ दश

C 12. 3263 D 12. 87 3 K 12. 87 3 ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यस्तथापरः ।
द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३
ग्रामे यान्ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।
तान्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ४
सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।
ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५
यानि ग्रामीणभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नुयात् ।
दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतजनसंकुलम् ।
तत्र ह्यनेकमायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ ७
शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ।
धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रिय उद्यतः ॥ ८
तथा यद्ग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामिकृत्यं च ते स्वयम् ।
धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्प्रपश्येदतन्द्रितः ॥ ९
नगरे नगरे च स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।

ग्रामस्, Ca °ग्राम्यस् (as in text) D7 T G दश ग्रामपतिस्तथा — c) D2 3 5 द्विगुणोन्य, Ca °णाया (as in text) Ś1 K2 4 च तस्यैव, D4 6 शतस्यैव D7 विंशत्यादि शतं चैव, T1 G3 4 M विंशतीश शतेशं च (M4 °शस्य), T2 G2 विंशन्निशच्छतेशं च; G1 विंशति त्रिशतेशं च.

4 With 4, cf. Manu 7 116 — a) Ś1 K1 2 4 Ca ग्रामीयान् (for ग्रामे यान्) Cb cites ग्रामेयान् K1 दोपाश्च. — b) Ś1 K1 2 ग्रामतः, G1 2 ग्रामिक (for °क) K3 Dn D2-4 प्रति(D2 3 परि)भावयेत् (for परिपालयेत्) — c) V1 B2 Da तद् (for तान्) K1 देशपाय, Ca दश° (as in text) — d) K1 मत्रं, B2 Da स च (for स तु) D2 स तु विंशविपापदे — For 4^{cd}, D7 S subst

209* तानाचक्षीत दशिने दशको विंशिने पुन ।

[G4 तानाचक्षेत, M3 आचचक्षीत (for तानाच°). D7 दशिको, T2 G2 दशिनो (for दशको) G1 विंशके, G2 विंशिनो, G4 विंशिके (for °ने) M दशी (M2 °शि) विंशतिने तथा (for the post half)]

5 With 5, cf. Manu 7 117^{ab} — a) K1 [श]धिपतिं. D7 S विंशाधिप(D7 T2 G1 °पा)स्तु तत्सर्वं — b) Bo वृत्तिं, D4 8 वृत; Ca वृत्त (as in text) K2 जनपदे; Da दानपते — d) B3 4 D2 3 5 8 एव, D7 T G2-4 M1-3 एतन्; G1 ते तन् (for एव) M4 शती चापि सहस्रिणे

6 With 6^{ab}, cf. Manu 7 118 — a) K4 5 Bo 3-5 Dn D2 3 5 8 ग्राम्याणि (K4 °नि), V1 B2 Da D6 7 S ग्रामिक (for ग्रामीण) — b) Ś1 G1 M1 ग्रामिकास्; T2 ग्रामकास्; Ca ग्रामिक° (as in text). K2 3, 5 B2 Dn D6 तान्युपाश्नि(D6 °श्र)यात्, V1 Bo 3-5 D2 3 5, 8 तान्य(D2, 3, 5 °न)वाप्नुयात्; D7 S तान्युपा(G1 °प)श्नुते (for °श्नुयात्) — With 6^{cd}, cf. Manu 7 119^{ab} B2 om 6^{cd} — c) K1 4 दशमस् (for °पस्). K4 भवेत्य, V1 Bo 5 Da वक्तव्यस्; B3 4 D2 3 5 8 तद्वेद्यस् (for भर्तव्यस्) — For 6^{cd}, D7 S subst

210* दशिनेन विभक्तव्यो दशिना विंशतिस्तथा ।

[T2 G1 दशितेन, M दशी तेन (for दशिनेन) D7 विभक्तव्या (for °क्तव्यो) T2 M1 3 दशिना; M2 °नो (for °ना) D7 विंशिनस्; T1 विंशिकस्, G1, 3 4 M2, 4 विंशकस् (for विंशतिस्).]

7 With 7, cf. Manu 7 119^{ab} — b) Da पार्थिव, G1 यत्कृत (for सत्कृत) — c) K1 महार्ते; D7 T1 G तदा तद्, T2 तदा तु (for महान्त) V1 Da नगर (for भरत) — d) K2 3 V1 B4 5 Da Dn1 D2 3 6 T1 G3 4 M2 सुस्फीत, D7 सुस्थित, G1 सुप्सीत (for सुस्फीत) D6 जल (for °जन) — f) B4 D5 राष्ट्रे, D2 3 8 राष्ट्र (for राज्ञो)

8 a) D2 3 5 Ca शाखानगरमुख्यस्तु — b) Ś1 K1 सहस्रपतिम् K1 उद्गम, K3 5 Dn D4 उत्तम (for °मम्) — c) B2 Dn धान्यं (for धान्य) Dn1 हिरण्य (for हैरण्य°) D2 3 5 °भोग्येन, D4 °भागं न (for भोगेन) — d) D4 भोगे (for भोक्तुं) K1 राष्ट्रियम्; K2 5 V1 Da Dn D2 4 7 S राष्ट्रीय (for राष्ट्रिय) K4 उद्यत°, K5 V1 B (B1 missing) Da D2-8 T1 G M1 2 संश्रित (V1 B5 °त), Dn °संगतः, T2 °संवृत, M4 संश्रिक (for उद्यत°)

9 With 9, cf. Manu 7 120 — a) All MSS (except Ś1 K1. 2 4, B1 D1 missing) ते(D5 ये)षां (for तथा) K4 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5 8 संग्रामकृत्यं (for यद्ग्राम°) — b) K5 B (B1 missing) Da Dn D2 3 6 8 ग्रामकृत्य, V1 ग्राम्य°; D5 ग्रामतर (sic), D7 राष्ट्रकृत्यं (for ग्रामि°) Bo तु (for

उच्चैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ।
भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ १०
विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥ ११
उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ।
शिल्पप्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ १२
उच्चावचकरा न्याय्याः पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।
यथा यथा न हीयेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ १३
फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित्संप्रवर्तयेत् ॥ १४
यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ।
समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ १५ C 12. 3271 B 12 87 18 K 12 87 17

च) K8. 8 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6 8 तेषु यत् ; D7 S यन्नवेद् (for ते स्वयम्) —^{d}) K4 5 B2 Dn2 D6 तत्तत्पश्येद्, V1 Da D7 S तद्(M2 तान)- वेक्षेद् ; D8 प्रत्यपश्येद् (for तत्प°)

10 With 10, cf Manu 7 121^{ab}–122^{ab} —^{a}) K8 नागरी (for the first नगरे). K4 5 B2 Dn वा (for च) D4 नगरे नगरीय स्याद् —^{b}) D2 3. 5 सर्वा (D2 °र्वो)तु (for सर्वार्थे). T2 °चिंतन —^{c}) Ś1 K2 G2 उच्चस्थाने, D4 उच्चैःस्थानो ; D7 T G2–4 M उच्चस्थानो (for उच्चैःस्थाने) Bo घोररूपे —^{e}) D7 S स च तान्स (for भवेत्स तान्) T2 G1 °परिक्रामन् (for परिक्रामेत्) —^{f}) K8 Bo 2 3 5 Dn D2 3 5 8 T2 G1 समासद° ; V1 B4 Da समासदान्, D7 T1 G2–4 M सदा सदा (for सदा स्वयम्) — After 10, K8. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S ins ([var] Manu 7 122^{cd}–123^{cd})

211* तेषां वृत्त परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चर ।
जिघांसव पापकामा परस्वादायिन शठा ।
रक्षाम्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमा प्रजा ।

[(L. 1) K5 Dn D. 7 T G3 4 M तेषां वृत्तिं ; D6 वृत्त तेषां (by transp) D7 T G सम्यग् (for कश्चिद्) D7 T G तच्चरै, M2 4 नतर, Ca तच्चर (as above) — (L. 3) K5 V1 B4 5 Da D4 6 8 M रक्षान्वधिकृता नाम ; D7 T G तत्रक्षास्वधिकृता (T2 G1. 2 °त) (for the prior half).]

11 With 11, cf. Manu 7 127 —^{b}) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 T2 सपरिच्छद् (for °व्ययम्) —^{c}) G1 योगक्षय (for °क्षेमं) Bo 4. 5 नर (for च स) — G3 om. (hapl.) 11^{d}–14^{a}. —^{d}) K4 V1 B2 Da Dn1 D2 3 वणिजां, B5 D6 G1 वणिजा (for °ज) V1 Da कर, D2 करात्

12 G3 om. 12 (cf v l. 11). —^{a}) D7 T1 G2 4 चानुवृत्तिं ; D8 दानवृद्धिं (for °वृत्तिं) Cv as in text —^{b}) D7 T1 G1. 4 फल, Cv शिल्प (as in text) D4 सवीक्ष्य, Cv समेक्ष्य (as in text) D2 3 T2 वासकृत् (for चास°) — G1 om. 12^{cd} —^{c}) K (except K1) V1 B (B1 missing) D (D1 missing) T G2 4 M4 शिल्पं ; M1–3 शिल्पि (for शिल्प) K2 3 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3. 5 6 M1 2 4 एव.

13 G3 om 13 (cf v l. 11) —^{a}) V1 न्यायान् ; B3 D6 न्याया(D6 °य्या)त्, Dn दाप्या, D2 3. 5 न्याया (for न्याय्या) Ś1 T2 M2 उच्चावच करा न्याया (M2 °य्या), K1 4 D7 T1 G2 4 °वचा करा न्याया (G2 °य्या); K8 D4 °वचा करास्ताया (D4 °स्त्याज्या) ; K5 Da °वचकराश्यायात् ; Bo 2 4 °वचकरान्दायान् (B2 °न्यायात्) ; B5 °वचकरान्यावत्, G1 M1. 3 4 °वचा करन्याया. —^{b}) Ś1 K1 पूर्वराज्यं, K8 D4 सदा राज्ञा, V1 Bo D6 M1–3 पूर्वं राज्ञां, Dn महाराज्ञा ; D2 3 5 कुर्वन्राज्ञां (D5 °ज्ञा) (for पूर्वराज्ञा) K4 D6 8 M2 युधिष्ठिर —^{c}) Ś1 महीयेरस्, K8 V1 B2 Dn न सीदेरस् ; Da न सीदेयुस्, D7 S (G3 om) न हीयेयुस् (for न हीयेरस्). —^{d}) D2 3 5 कुर्वन् (for कुर्यान्).

14 G3 om. 14^{a} (cf. v l 11) —^{a}) Bo 3–5 D3 5 transp कर्म and च — B2 Da om (hapl) from संप्रेक्ष्य up to कर्म च (in 14^{c}) —^{b}) D7 T G M2 तथा (for तत) —^{c}) G1 फल K5 Cv निर्हेतुं ; B6 D6 7 M2 °तुर् (for °तु) —^{d}) K1 V1 B (B1 missing) Da D3 5 6 8 किंचित् ; M2 कंचित् (for कश्चित्) K2 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3. 5 6 8 संप्रवर्तते, M1 3 °कल्पयेत् (for °वर्तयेत्)

15 With 15, cf Manu 7 128 —^{a}) B3 सया (for यथा) —^{b}) G3 भारत (for भागिनौ) —^{c}) Bom ed सवेक्ष्य तु (for समवेक्ष्य) K1 V1 Da ततो (for तथा) D2 राज्ञा, M1. 3 राजा —^{d}) D5 प्रणये, D6 प्रणेयात्, G1 प्रणया (for प्रणेया) G2 गिरा (for करा)

16 16^{ab} = (var) Manu. 7. 139^{ab}. —^{a}) Ś1

C 12 3276
B 12 87. 16
K 12 87 16

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां वापि तृष्णया ।
ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतिदर्शनः ॥ १६
प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् ।
प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयः संप्रियो लभते प्रियम् ॥ १७
वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ १८
न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ १९

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥ २०
आपदर्थं हि निचयान्राजान इह चिन्वते ।
राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा ॥ २१
पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वानभ्यन्तरानपि ॥ २२
बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ।
एवं न संप्रकुप्यन्ते जनाः सुखितदुःखिताः ॥ २३

K2. 4 नाच्छिंद्याद्; K1 B4 नोच्छिंदेद्, Dn1 D8. 5 नोच्छियाद् (for नोच्छिन्द्याद्). — b) K2. 3. 5 V1 B (except B2, B1 missing) Da Dn D2–6. 8 चापि; D7 T G यांति; M1. 2 वा वि (for वापि) — c) M2 कथाद्वाराणि (for ईहाद्वा°) Ca cites ईहा K1 सरुद्ध (for °ध्य). — d) K3. 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6 संप्रीत, K3 सप्रति; D4 M1. 3. 4 साम्प्रत-; D7 T G सवृत; M2 स्वंवत- (for संप्रीति). B3 लोचन; D6 मानस'; T1 G3 M1. 3 दर्शिन. (for °दर्शन') Cv as in text.

17 a) D4 प्रद्विष्यति; G3 M2 °षतं (for °षन्ति). D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 [अ]परिख्यातं, T2 G1 [अ]परिच्छेदं (for परिख्यातं). — b) K5 D7 T G2–4 M अति (M4 इति) घादिनं, Da D8 °खादितं, G1 °पातिन; Ca °खादित्तम् (as in text) — c) K1 प्रतिष्टस्य, V1 प्रद्वष्टस्य, D2. 3. 5. 6 प्रवि°, T2 G1 प्रद्वेषस्य (for प्रद्विष्टस्य) — d) Ś1 Bo. 3–5 D6 स प्रियो, K1 सम्प्रिलो; K5 Dn नाप्रियो; V1 Da स्वप्रियो, B2 D8 सुप्रियो; D2. 3. 5 सुधियो, D7 T G1. 3. 4 संवृतो; G2 संपृक्तो, M2 संप्रिये (for संप्रियो). K5 B3 Dn D2. 3. 5. 8 फलं; D7 T1 G M2. 4 श्रियं (G1 °य.) (for प्रियम्). M1. 3 कुतो भूति. कुतः सुखं.

18 a) D3–5 वत्सोपम्येन; D7 T G वत्सोपमेन; M2 वधौपम्येन; M4 वत्सेन धर्म्यो (for वत्सौपम्येन) — c) B1 damaged, Dn1 धृतो; D7 T1 G3. 4 ततो; Ca भृतो (as in text). T1 -बाल. (for बल.) — d) D2. 3. 5 पार्थिव (for भारत)

19 b) D2. 3 Cv भृशदुग्धो; D7 S दुग्धे (T2 °ग्धा, G1 M °ग्धो) त्यर्थ (for भृशं दुग्धो). — c) B1 M2 ममति (for अप्यति).

20 b) K2. 5 V1 B (B1 missing) Dn D2. 3. 5. 6. 8 परिरक्षन्; Da पर रक्षन्, T2 G1 प्रविगृह्य (for परि°) K4 D7 G2–4 नृप — c) D4 उपजीवन्हि; D7 S °जीवानो (for °जीवन्स) — d) D7 S विंदते (for लभते) D7 T1 G3. 4 स, T2 स्म (for सु-).

21 a) K3. 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S (except T2 G1) Cv च (for हि). K5 नियत; V1 B (B1 missing) Da Dn D3 m. 5. 6. 8 Cv निर्यातं (for निचयान्) — b) G1 हि वि (for इह) Dn विंदते (for चिन्वते). K5 V1 B (B1 missing) Da D3 m. 5. 6. 8 धनं स्विह विवर्धयेत् (V1 Bo. 2. 4. 5 D6. 8 °धंते) — c) D7 S हि (for च). V1 Bo. 2. 3. 5 कोपभूत (for कोश°) Da च (for स्यात्) — d) K1 कोश; K4 कोशे; V1 B (B1 missing) कोपो (for कोशो). K3 चात्म (for वेश्म) D7 T G गृहस्, M4 गते (for गतस्). M1. 3. 4 यथा (for तथा).

22 G1 om (hapl) 22ab — c) Ś1 K5 Da D4. 7 T G1. 3 M1 यथाशक्त्या (for °शक्ति). K3 [अ]नुकपते. — d) K1. 4 अल्प (K4 °ल्य) तरान्; K3 Dn2 स्वल्पधनान्; K3. 5 V1 B (B1 missing) D3–5. 8 अल्प (K3 °न्य) धनान्; D6 पृथाधनान्; D7 S अंतच (G2 °क्ष) रान् (for अभ्यन्तरान्) Da Dn1 सर्वान्स्वल्पधनाधिपः (Dn1 °नि च).

23 a) K3 D4 धनं (for जनं). V1 D7 T1 G2. 3 Cv भोजयित्वा; G4 चोध° (for भेद°). — b) V1 मध्यगः (for °मः). K5 Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 तुथ° (for सुखम्) Cv भोक्तव्यं मध्यमं सुख. — c) B3 च सु (for सप्र) K3 Dn1 D4 एव नास्य प्रकुप्यति (D4 °त); K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn2 D3. 5. 6. 8 एव न संत° कुप्यंति — d) D6 सुखिन-; Cv सुखित (as in text)

प्रागेव तु करादानमनुभाष्य पुनः पुनः ।
संनिपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ २४
इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
अपि नान्ताय कल्पेत वेणोरिव फलागमः ॥ २५
अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ।
इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २६
अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ २७
प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः ॥ २८
कलत्रमादितः कृत्वा नश्येत्स्वं स्वयमेव हि ।
अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचय इष्यते ॥ २९
नन्दामि वः प्रभावेन पुत्राणामिव चोदये ।
यथाशक्त्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः ॥ ३०
आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः सद्गवैरिव ।
न वः प्रियतरं कार्यं धनं कस्यांचिदापदि ॥ ३१
इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ।
स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्युगमादाय कालवित् ॥ ३२ C 12.3295 B 12.87 34 K 12.87 34

---

24 a) D4 नु (for तु) K2 वरादानम्; K3-5 V1 B (B1 missing) Da Dn D3-6 8 M2 धनादानम्; D7 T G M1 3 4 धनादानाद् (for करादानम्) —b) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 सत° (for the first पुन°) —c) K4 सु- (for स्व-) D7 S सनिपात्य (M1 3 °त्य) स्वविषय —d) K1 राष्ट्र प्र-, Bo 3-5 D2 3 5 8 राष्ट्रेषु; Da शब्दे प्र (for राष्ट्रे प्र) D6 प्रवर्तयेत् (for प्रदर्श°)

25 a) M सेयम् (for इयम्) Bo 5 समापन्ना (for समुत्पन्ना) —b) D8 वैरि (for पर) Da D4 -भयान् (for -भय) D4 स ह, T1 तत° (for महत्) —c) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 चां(D5 दा)ताय (for नान्ताय) K5 Bo 3-5 Dn D6 8 कल्पते; G4 कल्प्येत (for कल्पेत) —d) K3 5 Bo 3-5 Dn D2-5 8 M2 फलागमा (for °गम°).

26 a) D7 T1 G3 4 M2 मा; T2 G1, 2 M1, 3, 4 मा (for मे) —b) M बलिभिर् (for बहुभिर्) —c) D7 T1 G2 3 भृशम् (for इदम्) M2 आत्मा (for आत्म) —d) G4 (before corr) बोधितु (for बा°)

27 a) Da तस्याम् (for अ°) —b) G1 दारुणो — K1 reads 27cd twice —c) K2 3 5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2 3, 5 6 8 भवत°; K4 °ता (for °तां) K1 (second time) प्रतिदास्ये च भवतां —d) K5 Bo 2 4 5 Da D2 3 5-8 T1 G2-4 M1, 3 धनानि च; M2 °धिप (for °नि व)

28 D6 om 28 —a) K1 परि (for प्रति-) D7 T G2-4 M -प्रदास्ये (-G4 °स्य); G1 -पद्यस्व (for दास्ये च) D2 4 भवता —b) D7 S (except G2) सर्वथा (T2 °दा-; G1 °धा)ह (for सर्वं चाह) G1 भव, M1 भयं (for भय-) —c) M4 प्रतियास्यति —d) G2 घघयेयुर् (for यद्धरे°) Bo Da G1 बलार्दिता (Bo °त°), M2 बलोदिता (for बलादित°)

29 a) M1, 3 4 कळत्रम् Ś1 K4 अग्रत कृत्वा; D7 T2 G M1 3 4 आदि(D7 G2-4 °दिं)कृत्वा च; T1 आदिक कृत्वा (for °त कृत्वा) M2 कलत्रमपि मत्वा च —b) Dn2 लप्स्येत् (for नश्येत्) Ś1 K1, 4 5 स (for (for स्व). K3 Da2 Dn1 D4 सर्वं वो विनशेदिति; D7 सर्वस्वमपि कथ्यते; S सर्वस्व (M4 °र्वं स) विनशेदपि —c) D7 S शरीर- (for अपि चेत्)

30 a) K2 य°, Bo 2 च (for व) K5 Dn D2 6 प्रभावेण —b) B3 रोदये ❀ Cv वोदये। वो युष्माकमुत्कर्षे। आर्षं सधि। ❀ —c) K5 B2 D2, 3 5 8 M4 यथाशक्त्या (for °शक्ति) Dn [ड]प (for [अ]नु-) —d) D7 T1 G1 3 4 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य) D2 3 5 [अ]पीडया वच°; D7 S °नाय च (for °या च व°)

31 a) G1 2 आपत्स्वेव (G2 °त्स्विव) D3 5 G3 च (G3 नि) बोधव्य, D7 T1 G2 4 M नि(M हि)बोढव्य, T2 हि दातव्य; G1 अनुग्राह्यो (for च वोढव्य) —b) K2 4 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 Cv पुत्रवैरिव, D7 S सगतैरिह (M1 3 °व) (for सद्गवैरिव) Ca cites सद्ग(v l. पुंग)वै° —c) K3 5 Dn D4 च (for व) M2 प्रतिभय (for प्रियतर) V1 B (B1 missing) Da D2 3 5 6 8 न प्रियं सतत कार्यं

32 b) K4 Da D5 चोपचारया (for सोप°) —c) D5 सुरमीन्, D7 सुरश्मीन् (for स्वरश्मीन्) K1 4 अत्यवसृजेद्, Bo अभ्यवि°; D6 °वतजेद्, S अप्यवसृजेद् (for अभ्यव°) D8 (also as in text) स्वराष्ट्रीयानव सृजेद् Cv as in text —d) K2 3, 5 V1 B (B1 missing) D (except D4, D1 missing) T G M2

C 12.3295 B 12.87 34 K 12.87 35 प्रचारं भृत्यभरणं व्ययं गोग्रामतो भयम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करान् ॥ ३३
उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।
तस्माचेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ३४
सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यमीक्ष्णशः ।
गोमिनां पार्थ कर्तव्यं संविभागाः प्रियाणि च ॥ ३५
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु सर्वतः ।
प्रभावयति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा ॥ ३६
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३७
सर्वत्र क्षेममचरणं सुलभं तात गोमिभिः ।
न ह्यतः सदृशं किंचिद्धनमस्ति युधिष्ठिर ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

योगम् (for युगम्) K2 3 5 V1 B (B1 missing) D (except D7, D1 missing) आधाय; T2 G1 आस्थाय (for आदाय)

33 a) K1, 3 प्रचार; K4 प्राचारं, K5 Dn1 D8 प्राकारं; Da प्रवार, Dn2 D6 प्रधान, G2 आचार- (for प्रचार) — b) K2 4, 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 संग्रामतो; D4 ग्रामततो (for गोग्रामतो) — c) Bo 5 (marg as in text) सग्राम (for सप्रेक्ष्य) — d) K4 गोपिन; Ca v गोमिन (as in text) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2, 3 5, 6 8 करं (for करान्).

34 a) K1 उपेक्षिताश्च, D2 3 5 G1 °तानि, D6 °क्ष्यता हि, D7 G3 °क्षिताभि- (for °क्षिता हि) D7 T G2–4 M गच्छेयुर् (for नश्येयुर्). — b) K4 गोपिनो; D6 गोमिना D4 चारिण (for -वासिन)

35 a) M1–3 सांत्वेन. K3 नामम् (for दानम्) D7 T G M4 सांत्वेनावेक्ष(T1 °वेष-; M4 °रक्ष)णं दानम्. — b) D6 अवस्थां च; D7 T1 G3 अपेक्षो वा; G1 4 M1, 3 4 अवेक्षा च (for अवस्था च) Dn1 चाम्य (for चाप्य) — c) Ś1 K1 गोमिना; G1 गोमिता, M1 3 गोमिन (for °नां). B2 यत्न, Da प्रति (for पार्थ) K2 3 V1 Bo 3–5 Dn D2–5 7 T G कर्तव्यः, M °व्याः (for °व्यं). — d) K1, 5 V1 B (B1 missing) Dn D2–8 T G सविभाग (for °भागा). Da कृतानि (for प्रियाणि)

36 a) M2 अपि (for उप). D7 S -भोक्तव्यं (for योक्तव्यं) — b) V1 B2 Da गोमिनि (for गोमिषु) K3 5 V1 B (B1 missing) Da D2–8 S सर्वश, Dn भारत (for सर्वत) — c) K2 3 V1 Dn1 T2 M2 प्रभावयति (for °यति). — d) D7 T1 G व्यवहार- (for °हार) G1 कृतं (for कृषिं).

37 b) Bo 4 प्रिय (for प्रीतिं) — d) K3 V1 Bo 2–4 Da Dn D2–5, 7 8 T G M1–3 संप्रणयेन् (for °यन्) K5 Bo 3 4 5 (marg as in text) D2, 3 5 7 8 T G M4 मृदु, Dn1 गुरून् (for मृदून्)

38 a) M सर्वत (for °त्र) V1 क्षेमकरणं (for °चरणं) — b) Dn D6 8 नाम (for तात). Da D4 गोमिनि; Dn °षु (for °भिः). — G2 om. 38cd. — c) M4 ह्यमू (for ह्यत). — d) K2 3 Dn1 D4 6 8 वरम् (for धनम्).

Colophon B1 D1 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 Bo 2–5 Da Dn D2–6 T G1 2 4 M राजधर्म. — *Adhy name* M1–3 राष्ट्रगुप्तिर्. — *Adhy no* (figures, words or both): K3 Da Dn 87, K5 D7 S 89, B3 4 86, D8 84. — *Śloka no* Dn1 40, Dn2 41.

८९

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते ।
कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथादेशं यथाकालमपि चैव यथाबलम् ।
अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ २
यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा धर्म्याणि सर्वाणि राजा राष्ट्रे प्रवर्तयेत् ॥ ३
मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न विपातयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ४
जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप ।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रमदष्ट्वा मा पतेदिति ॥ ५ C 12. 3306 B 12. 89. 5 K 12. 88. 5

89

☞ B1 D1 are missing for this adhy (cf. v l 12 83. 24 and 79 28)

1 D3 om the ref. — a) M1 3 4 समस्थो — b) V1 B (B1 missing) D3 5 6 कोपार्यो, T1 कोशार्यं; G1 कोशादि D5 महीपते (for महामते) — c) D7 T G कर (for तदा). K3 कथ तदा प्रवर्तेत

2 D3 om the ref — b) K3 Dn D4 यथाबुद्धि (Dn1 °द्धि), B. G3 अपि चैव (for अपि चैव) K1 यथाफल, D4 बलाबल (for यथा°) — c) D3 3 5 अनुशिष्या(D5 °ष्या)त् (for °शिष्याद्) V1 B2–4 Da D3 3 5 6 8 राजन् (for राजा) — d) Ś1 धर्मार्थे; D7 S (except M1 3) धर्मात्मा

3 a) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 य(K5 V1 Dn2 त)थैवासां (for यथा तासां) — b) M transp श्रेय and आत्मन Bo Da D2 3 5 आत्मानम् (for आत्मन) — c) K1 G2 यथा (for तथा) K4 D4 T G1 धर्माणि, K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D6 8 कर्माणि; D2 3 5 7 G3–4 M4 सर्वाणि (for धर्म्याणि) D2, 3 5 M4 कर्माणि; D7 T1 G2–4 धर्माणि (for सर्वाणि) — d) D7 S (except G1) transp राजा and राष्ट्रे K2, 5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2 3 5 6 8 राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत्

4 a) D2 3 5 मधुदोग्ध Ś1 K1, 4 पिबेद् (for दुहेद्) Cv मधुदोहं दुहेद् (as in text) — b) K3 निपातयन्, Da D7 S प्रपात(T2 °ताप)येत् (for विपा°) K4, 5 V1 B (B1 missing) Dn D2 3 5 6 8 भ्रमरा इव पादप — c) G1 वत्सापेक्ष Da चापि (for चैव) — d) K1 वत्साद्(for स्तनान्) G2–4 चापि (for च न) K6 विघुट्टयेत्, Da विकुद्°; D4 निपूट्ट°; G2–4 न कुट्ट°, Ca विकुट्ट° (as in text)

5 a) Ś1 K1, 2 जलौको(K1 °क)वत्, K4 °के च; K5 Dn2 D5–8 T2 ज(D5 अ)लूकावत्, T1 G M जलूका(G1 °क)वत् (for जलौका°) G1 विभेद् (for पिबेद्) — b) G1 मृदुनेव, G3 मृदु चैव K2 3, 5 V1 B (B1 missing) Da2 Dn D1–3 5–8 T G M4 नराधिप — c) G4 व्याघ्रीं वा (for व्याघ्रीव) D7 G2–4 [अ]पि वहेत्, T G1 M [अ]पहरेत् (for च ह°) K6 V1 B (B1 missing) Da Dn D2–6 8 पुत्रान् (for पुत्रम्) — d) Ś1 (before corr) K2 4 अदष्ट्वा मा; K1 D4 अ(D4 आ)दष्टा मा, K3 मदष्ट्वा मा; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D8 संदंशेन; D2 5 सदशेन, D5 6 सदेशेन (D8 °न), D7 अदशेन, T G3 4 M2 न द(M2 द)शेन, G1 अदशन; G2 न दशन; M1 3 न दशन, M4 न द*न्ने (for अदष्ट्वा मा as in Ś1 by corr) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5–8 S च पीडयेत् (M1, 3 4 °यन्) (for पतेदिति). ❀ Ca व्याघ्री पुत्रान्दशत्यपि न पीडयति । ❀ — After 5, all MSS (except Ś1 K1 2 4 D4, B1 D1 missing) ins

212* यथा शल्यकवानाखु पद धूनयते सदा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ।

[(L 1) D3 (marg as above) 5 शल्यकवानाखु°. K8 यथाक्षपाल्लीमाकाममाखु° पाद त्वचा यथा (sic), D7 S यथा विलेखकः कर्णं(T2 च लेखकः पर्णं-, G1 M4 च लेखक° कर्णं-; G2 विडालकः कट-, M1 चेलपक° कर्ण, M2 3 वलेचक° कर्णं)माखु° पादत्वच यथा — (L 2) B2 5 (marg as above) अमीक्ष्णेन K5 V1 B (B1 missing) Da D2 3 5 6 8 [अ]त्यपायेन (for [अ]भ्यु°) D7 (marg as above) G2 सदा (for तथा) T1 सदा (for समा)]

6 D1 om. 6ab. — a) Ś1 K2 4 स्वल्पेन D2 3 5

C 12. 3308 B 12. 88 7 K 12. 88 7

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः कामं वृद्धिं समाचरेत् ॥ ६
दमयन्निव दम्यानां शश्वद्भारं प्रवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ७
सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥ ८
तस्मात्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषव्रजः ।
यथामुख्यान्सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ॥ ९
ततस्तान्भेदयित्वाथ परस्परविवक्षितान् ।
भुञ्जीत सान्त्वयित्वैव यथासुखमयत्नतः ॥ १०
न चास्थाने न चाकाले करानेभ्योऽनुपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ ११
उपायान्प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ १२
पानागाराणि वेशाश्च वेशप्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवाः सकितवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ॥ १३
नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः ।
एते राष्ट्रे हि तिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ १४

[अ]नेन (for the second [अ]ल्पेन) — b) V1 प्रवर्धयेत् (प्रदाप°). — d) K4 5 B2 Da Dn D6 7 S क्रम (for कामं). D5 समावदेत् (for °चरेत्).

7 a) K1 दमवन्, D8 °यान् K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 3 5 6, 8 G2 दम्यानि (for °नां) — b) K6 Bo 4 5 Da D3 5 T2 शश्वन्नाव, G3 °स्पातं (for °न्नार). K3 Dn D4 T G विवर्धयेत्; K6 V1 B3 Da D2 3 5 प्रवर्त°; D7 प्रवृद्ध° (for प्रवर्ध°) — c) V1 B (B1 missing) Da D2 3 5 6 8 स्नुनापि; Dn1 M4 °पूर्वं- — d) D7 S पाशम् V1 Da T2 G2 M1 3 4 अभ्यवतारयेत्, D7 T1 G1 3 4 M2 °कारयेत् (for °हारयेत्)

8 a) D7 T1 G2-4 असत्; T2 G1 सम्यक् (for सकृत्) V1 B2 Dn2 D6 T2 G1 तीर्णास्ते (T2 °स्तु) (for -कीर्णास्ते) M सकृत्पाशविनीतास्ते — b) K1 मानवा°; V1 Da दुर्गमा°; T2 G1 M4 दुर्मदा (for दुर्दमाः) D7 T1 G2-4 भविष्यंति हि दुर्मदा — c) V1 B (B1 missing) Da D2 3 5 6 8 [अ]पि, D4 [इ]व (for [ए]व) — d) K1 यंत्रत° (sic), K4 Da D4 6 7 S [अ]यत्नत° (for यत्नत°).

9 a) Ś1 K3 T G1 3 सर्वसमारंभाद्, K1 4 D7 G4 M सर्व(K1 °र्वं)समारंभा — b) D8 दुर्लभं K6 V1 B (B1 missing) Da Dn D2, 3 5 6 8 पुरुषं प्रति; D7 T2 G °ष प्रजा° (for °षव्रज°) M दुर्लभा पुरुष(M1, 3 °ष)व्रजा° — c) Bo 3 4 5 (marg as in text) D2 3 5, 6 8 यथामुख्यं, M2 तथा मुख्यान्. Ca cites मुख्यान् — d) K4 V1 Bo इतरे; Ca इतरो (as in text). V1 Bo Dn2 जना. K1 B4 Dn1 D7 S भोक्तव्या इतरे जना°.

10 a) D7 भोजयित्वा (for भेद°). V1 B3 Da च, Dn तु, D2 lacuna (for [अ]थ) — b) B3 Da Dn1 -विविक्षितान्, D2 विलक्षि°; D4 विलक्षणात्, D7 T1 G -विवि(G1 2 °व)र्जितान्; Ca विवक्षि° (as in text). — c) K3 सांत्वयेच्चैव; K6 B3 Dn °यश्चैव; V1 B2 शांत्वयित्वे(B2 °त्वै)व; Bo सांत्वयित्वेव, D2 3 5 °त्वैवं; D7 T G °त्वेह — d) D7 T1 G2-4 यथाकालम् (for °सुखम्).

11 a) D6 वा (for the first च) D8 [अ]स्थाने; M2 स्थाने K5 V1 Bo 3-5 Da D5 6 8 न चा(D6 वा)काल, D2 वा न काले (for न चाकाले) — b) K3 Da Dn तेभ्यो (for एभ्यो) K2 न पातयेत्, K3-5 B (B1 missing) Dn D2-3 T G M1 3 4 निपा°; V1 [ऽ]भिपा°; M2 [ऽ]तिपा° (for ऽनुपा°) — c) K1, 4 5 Bo 3 Da D2-5 M4 आनुपूर्वेण; Ca °र्व्येण (as in text) V1 B2 शांत्वेन

12 a) D5 उपाया. V1 Bo 2 m 3 D3 M [ए]नान्; B2 [अ]न्यान् (for [ए]तान्) — c) Ś1 K1 2 4 D4 अनुकालेन; D6 °पादेन (for °पायेन) T1 G2 नमयन् (for दम°) — d) D7 T1 G वा जन, T2 वाजिनं.

13 a) Ś1 K1 4 वेशांश्च; K2 वेश्याश्च K3 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S पानागार(M2 °र) निवेशा(V1 °श्या, T2 G M1 3 4 °शां)श्च — b) K6 V1 B2 5 Da Dn D6 वेश्या°, Bo 4 D2-3 8 देश, B3 वैश्या° (for वेश) Ś1 K2 4 वेशप्रापणिकोन्मुखान्; K1 वेशप्रापणिकांदुखान् (sic), D7 T2 वेशान्प्रा(T2 देशप्रा)पणिकास्तथा; M वि(M2 नि)रुद्धापणिका(M4 °कां)स्तथा — c) K4 कुशीलवान् Dn2 D8 सकितवा D7 T2 G1, 2 M1-3 कितवा कुशीलवाश्चैव (hypermetric), T1 G3 4 M4 कितवान्कुशीलवांश्चैव (hypermetric).

14 a) K1 नियमा°. — b) K5 V1 B4 5 D2, 3, 5 8

न केनचिद्याचितव्यः कश्चित्किंचिदनापदि ।
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ॥ १५
सर्वे तथा न जीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह ।
सर्व एव त्रयो लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ १६
प्रभुर्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति ।
भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।
तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्नुते ॥ १७

स्थानान्येतानि संगम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः ।
कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥ १८
आपद्येव तु याचेरन्येषां नास्ति परिग्रहः ।
दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्दयार्थिना ॥ १९
मा ते राष्ट्रे याचनका मा ते भूयुश्च दस्यवः ।
इष्टादातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥ २०
ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्धयन्ति च ये प्रजाः । L 12. 3326 B 12. 88. 25 K 12. 88. 25

[illegible] (for [illegible]) — [illegible]) D[illegible] G[illegible] T G1 V1 [illegible] (M[illegible] [illegible]) (for [illegible]) K[illegible] Da Dn D[illegible] [illegible] V1 [illegible], [illegible] D [illegible] ([illegible]); D S [illegible] (D[illegible]; G1 [illegible]) (for [illegible]) — [illegible]) Ś1 K1 [illegible] M[illegible] [illegible], V1 [illegible] (for [illegible])

15 [a]) K[illegible] [illegible] (K[illegible] [illegible]) K1 [illegible], M1 कश्चिद् (for किंचिद्) G1 [illegible] (for [illegible]) K V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] [illegible] (B[illegible] [illegible]) [illegible] — K1 repeats 15[cd], after line 1 of 211* — [d]) K[illegible] [illegible] D[illegible] [illegible]

16 D[illegible] om 16[a]–17[d] — [a]) K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] T G[illegible] [illegible]; M[illegible] हि (for न) — [b]) K[illegible] कुर्याः; D[illegible] कुर्यां D[illegible] T G[illegible] [illegible] (T[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible]), M[illegible] [illegible] हि (for [illegible]) — [c]) K[illegible] B[illegible] Dn D[illegible] [illegible] (for त्रयो) K1 [illegible] — [d]) V1 B (B1 missing) Da D[illegible] न [illegible], D[illegible] T[illegible] [illegible]

17 D[illegible] om 17[abcd] (cf. v. l. 16) — [a]) D[illegible] [illegible] — [c]) K[illegible] [illegible] — After 17[cd], K V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] ins.:

213* [illegible] तु [illegible] यथा तथा ।

[K[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] (for [illegible] तु) D[illegible] om. [illegible]]

— K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] cont.: D[illegible] T G M[illegible] ins. after 17[cd]:

214* नियन्तव्या सदा राज्ञा पापा ये स्युर्नराधिप ।
[illegible] राजा य एतान्न नियच्छति ।

[(L. 1) D[illegible] T G M[illegible] [illegible] (for सदा) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) V1 B[illegible] D[illegible] [illegible], D [illegible], D[illegible] T G M[illegible] [illegible] — After line 1, K repeats 15[cd] — (L. 2) D[illegible] T G1 [illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible]; D[illegible] T G1 [illegible] M[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible]; M[illegible] [illegible] (for य एतान्)]

— [c]) K1 Dn1 D[illegible] (marg. as in text) G[illegible] यथा (for तथा) T[illegible] [illegible]धर्मस्य, M[illegible] lacuna (for धर्मस्य)

18 [a]) K1 [illegible] सगम्य; K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] T G M1. [illegible] समय — [b]) D[illegible] भूत[illegible]; D[illegible] भूतिनाशन, T[illegible] °नाशक — [c]) K[illegible] V1 Da D[illegible] T G1 M [illegible]; D[illegible] G[illegible] [illegible] (for काम°) K[illegible] प्रयुक्तः; T[illegible] प्रयुक्त (for प्रसक्तः) B[illegible] कामेषु [illegible] — [d]) D[illegible] T[illegible] G1 विसर्जयेत् — After 18, K[illegible] Dn D[illegible] ins.:

215* [illegible] तथा दारा धनानि च ।
[illegible] प्रदर्शयेत् ।

[(L. 1) Dn1 [illegible] (for [illegible]). — (L. 2) D[illegible] प्रदर्शयेत् (for [illegible])]

19 [a]) Dn1 आपदर्थे, D[illegible] °देव (for °द्येव) K1 D[illegible] न, D[illegible] च (for तु) Dn1 D[illegible] याचते, G[illegible] [illegible] तु (for याचेरन्) — [b]) Dn[illegible] एषो, T[illegible] G[illegible] तेषां (for येषां) — [c]) D[illegible] स्तेभ्यस् (for ते°) — [d]) D[illegible] [illegible]क्रोश K[illegible] T[illegible] भयार्थिना, K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] भयात्तु तु (for दयार्थिना)

20 [b]) K1 भूयाश्च K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] भू(K[illegible] या)वन्मा चापि दस्यवः; D[illegible] S भवेयुर्मा च द° — [c]) K[illegible] V1 B (B1 missing) Da Dn D[illegible] ए(V1 ते)षां दातार, D[illegible] एके दा°; D[illegible] S उपा(D[illegible] °प)दा° (for इष्टादा°) — [d]) V1 B[illegible] Da D[illegible] M[illegible] न ते, B[illegible] न च (for नैते) K[illegible] यावका, G[illegible] पावका, M[illegible] भावना (for °का)

21 K1 D[illegible] om. (hapl.) 21 — [b]) D[illegible] वर्तयन्ति (for वर्ध°) K[illegible] B[illegible] Da D[illegible] ते (for ये)

C 12. 3326 B. 12. 88. 23 K 12. 88. 25 ते ते राष्ट्रे प्रवर्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥ २१
दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजनाः ।
प्रयोगं कारयेयुस्तान्यथा बलिकरांस्तथा ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ।
पुरुषैः कारयेत्कर्म बहुभिः सह कर्मिभिः ॥ २३
नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किंचित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥ २४
धनिनः पूजयेन्नित्यं यानाच्छादनभोजनैः ।
वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं पूजाः सह मयेति ह ॥ २५
अङ्गमेतन्महद्राज्ञां धनिनो नाम भारत ।
ककुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥ २६
प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च ।
तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चाभिरक्षति ॥ २७
तस्मादेतेषु सर्वेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव ।
सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यं च पालय ॥ २८
एवं दण्डं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसे ।
सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशसमन्वितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

—^{c}) V1 B (B1 missing) Da एते (for ते ते) Ś1 K1 B2-5 D4 M4 प्रवर्धतां; G1 प्रवर्तत (for °र्तन्ता) K2 5 Dn D2 3 5 6 8 ते ते राष्ट्रेषु वर्त्त(D6 °र्ध)तां —^{d}) D7 S मा भूतानां (T2 ते राष्ट्रे) प्रभा(D7 G3 4 °सा)धका

22 ^{a}) Dn1 D6 दंड्यास्ते न, D7 S दंडार्हास्ते (for दण्ड्यास्ते च). —^{b}) K3 V1 D4 7 T G धनदान. N (except Ś1 D4, B1 D1 missing) G1 प्रयोजका. —^{c}) D7 T G कारयेथास् (for °येयुस्) D7 S ते (for तान्). —^{d}) D7 T G दद्युः करांस्; M1 3. 4 बलिकरास्.

23 ^{a}) B4 D3 4 6 7 T G1-3 -गोरक्ष K4 वानिज्य —^{b}) B0 D7 यचान्यं —^{c}) D7 T G राजा (for कर्म) —^{d}) K1 4 D7 S सह कर्मभि°; K5 V1 B (B1 missing) Da Dn1 D2-5 8 कर्मभेदत°, Dn2 D6 सहकारिभि°

24 ^{a}) D6 न रक्षेत् (for नरश्चेत्) K1. 5 Da Dn D3 6 G2 M2 गोरक्ष्य-, K3 D3 4 T G1 3 -गोरक्षं (T2 G3 °क्षा), D7 -वाणिज्यं (for गोरक्ष्य) —^{b}) D7 गोरक्ष्य (for वाणिज्य) K1 4 D2-5 7 S वा (for च) K3 Dn1 G2 M2 [अ]प्यनुष्ठित, G1 प्रतिष्ठित Cv as in text —^{c}) B2 कच्चित्, M4 कश्चित् (for किंचित्) —^{d}) V1 G1 विगर्हते, Da °र्हित

25 ^{a}) K3 धनेन (for धनिन°) —^{b}) K1-3 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2-6 पानाच्छादन, D7 G2 3 धना°. —^{c}) M4 वक्तव्यं V1 B2 Da D6 प्रवक्तव्याश्च गृह्णीध्व, D7 T G वक्तव्यमनुगृ° —^{d}) K1 पूज्या, K2-5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S प्रजा (for पूजा) K3 V1 D4 M च, K5 B0 3-5 Dn D2, 3 5 8 वै; D7 T G [अ]य (for ह).

26 ^{a}) Ś1 K1 महाराज्ञां, K4 Dn महद्राज्ये; D5 महाराज; D7 G3 4 महाराज्ञो; T G1, 2 महद्राज्ञो (for °द्राज्ञां). —^{b}) M2 [s]र्थं च (for नाम). —^{c}) M1 3 ककुद, Ca °द (as in text) —^{d}) T1 धनाढ्यो; Ca धनस्थो (as in text)

27 ^{a}) D7 T G धनाढ्यश्च; M2 धनस्वाश्च. —^{b}) V1 B (B1 missing) Da D3 5 6 8 भोगी (for स्वामी) —^{c}) K4 B0 3-5 Da D2 3 5 8 सत्यवादी तपस्वी च —^{d}) K2, 3 Dn D2 4 7 T G M2 [अ]पि रक्षति, K5 B2 Da [अ]भिरक्षिता.

28 ^{a}) K3 Dn D4 तस्मात्सर्वेषु भूतेषु. —^{b}) K1 बुद्धिमान् (for प्रीति°) —^{d}) K4 अनृशंसं K3 D4 च पालयन्, V1 B2 Da अनामय

29 ^{a}) K5 V1 B (B1 missing) D3 5 कोप; Da क्रोश (for कोशं) —^{b}) K2 D4 6 लप्स्यसि; K5 लिप्ससे —^{c}) D7 T1 G1 3 4 राजा (for राजन्) —^{d}) V1 B (B1 missing) D3 5 -कोप (for -कोश-).

Colophon B1 D1 missing —*Sub parvan* Ś1 K V1 B0 2-5 Da Dn D2-7 T G1, 2 4 M राजधर्म. —*Adhy name* Ś1 K V1 B0 2-5 Da D2-6 राष्ट्र(K5 °ज)गुप्ति°, M1-3 प्रकृतिसंग्रहः —*Adhy no.* (figures, words or both) K5 D7 S 90, B2 Da Dn2 88, B3 4 Dn1 D2 87. —*Śloka no.* Dn 33, D5 30.

९०

भीष्म उवाच ।
वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्न छिन्द्युर्विषये तव ।
ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १
ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथंचन ॥ २
विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदाख्यायावृत्तिकर्शितः ।
परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप ॥ ३
स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ॥ ४
असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम् ।
पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शासनम् ॥ ५
आहुरेतज्जना ब्रह्मन्न चैतच्छ्रद्दधाम्यहम् ।
निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ॥ ६
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम् ।
ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान्भावयत्युत ॥ ७
तस्यां प्रयतमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः ।
दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ८
शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप । C 12.3344 B 12.89.9 K 12.89.9

90

☞ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D2 om the ref — a) Dn2 वनस्पति T2 पुष्पफलान्, M2 भुज्यशाला (for भक्ष्यफलान्) K6 V1 B Da D2 3. 5 6 8 वनस्पति भक्ष्य(some MSS °क्ष)फ (K2 °फा)ल — b) D5 न छिद्याद्, D2 निश्छिद्युर् — V1 reads 1d-2a on marg — d) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 T G2-4 M3 धर्मम्

2 V1 reads 2a on marg — a) D7 S यद् (M2 ये) (for च) — c) K6 V1 B Da Dn D6 7 G2 4 न ब्राह्मणा(D7 °णो)पराधेन — d) Ś1 K1 (m as in text), 3 भवेद्, D4 भरद् (sic), D7 T G चरेद्, M1, 2 4 भरेद् (for हरेद्) K3 D4 M2 अन्य, M1 3 अन्यां; M4 अन्यान् (for अन्य°)

3 a) Ś1 K4 B1 च (for चेत्) K5 D2 3 5 पापम् (for त्यागम्) — b) Dn1 D3 (m as in text) 6 आम्नायं, G1 आत्याय S1 K (except K6) B (except B1) D2 3 5 6 -कर्षित (K6 °न), D7 कर्शित — c) K1, 4 B1 Da परिकल्पास्य, D4 °कल्पच (sic), D6 °कल्पस्य, D7 T G °कल्पित- (for °कल्प्यास्य) — d) T2 नराधिप°

4 a) B1 सा चार्यपरिवर्तेत, D7 T1 G3 4 स चेन्नो परिवर्ते(D7 °र्तं)त — b) K1 (marg as in text) वा च्यो (for वाच्यो) — c) B2 Da2 D7 G2-4 M1 3 तस्मिन् D2 3 5 कश्चित्स्विदां हीनपदा — d) K4 भवि ष्यति (for करि°)

5 b) B4 स (for न). D4 च (for चेद्) D2 3 5 6 वक्ष्यसत °; D7 T G1, 3 4 त्यक्ष्यत्यत (for वक्ष्य°). — c) Ś1 K4 परीक्ष्य (K4 °क्ष), V1 परोक्ष्य D7 S पुरापरोक्ष वक्तव्यम् — d) B1 Da शासनात्, Dn T2 G2 M2 शाश्वत (for शासनम्)

6 a) D7 S [ए]त्र (G2 °व); D8 [इ]ति (for [ए] तज्) B4 नित्य (for ब्रह्मन्) B1 आतुरेतज्जना यह्मन् (sic) — b) B1 वा (for च) — c) K1 निमन्त्र्यश्च, K8 निमन्त्रश्च, V1 °स्याश्च, G1 °श्य — d) K1 अवृत्ता, K4 अनृत्या K4 5 च तदाचरेत्, D2 3 5 चेत्सदा°, D7 G2 भेदमा°; T G1 4 चेद्भ्मा°; G3 भोगमा° (for चेत्तदा°)

7 a) B2 D3 4 T G गोरक्ष, M4 गोरक्ष्य M4 om वाणिज्य — b) T1 G M भूतानाम् (for लोका°) K1 इव (for इह) — c) Da T2 G1 2 M चैतद् (for चैव) — d) Ś1 सा भूत, K1 D3 M2 सा भूता; K4 मा भूता, D8 सा धृवान्; G1 सभूतान् B1 Da2 D7 T1 G1 4 भावयत्युत, M2 जापय°

8 a) D7 G2 3 सत्या Ś1 K1 4 प्रय(K1 °या)त मानानां; K5 वै वर्तमानाया, V1 B Dn2 D2 3 5 6 8 प्र(B3 प्रा)वर्त°, Da प्रवृत्त°, Dn1 D4 प्रयत° (for प्रयत°) — c) D7 T1 G2-4 वधायैव, T2 G1 विधा एव (for वधायेह) — d) K4 T2 ब्रह्म- (for ब्रह्मा) Ś1 K1 2 4 अत्रासृजत्, T2 G1 अयासृजत्, G2 अया ब्रवीत् (for अथासृजत्).

C 12. 3344
B 12. 89. 9
K 12. 89. 9

युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ९
संरक्ष्यान्पालयेद्राजा यः स राजार्यकृत्तमः ।
ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥ १०
सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।
तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥ ११
अन्तरेभ्यः परान्रक्षन्परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
परान्परेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा ॥ १२
आत्मानं सर्वतो रक्षन्राजा रक्षेत मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ १३
किं छिद्रं कोऽनुषङ्गो मे किं वास्त्यविनिपातितम् ।
कुतो मामास्रवेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १४
गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुचारयेत् ।
सुनीतं यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥ १५
धर्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
राष्ट्रं च येऽनुजीवन्ति ये च राज्ञोऽनुजीविनः ॥ १६

---

9 [a]) K8 Dn D4 जय (for जहि) Dn2 यदा रक्ष्य; D4 प्रजा रक्ष — [c]) D8 समभिद् (for समरे). V1 D7 S (except G8) धीरो (for वीरो)

10 [a]) K1 V1 सरक्ष्यं; K5 B Dn3 D2 3 5 6 8 संरक्ष्य (Dn3 D2 °क्ष) V1 Da D8 यश्च, B3 यस्तु (for राजा) D7 S संरक्ष्य (G2 °क्षं) रक्ष(T1 G4 M2 °क्ष्य)ते राजा — [b]) K5 Bo 3-5 D2 3 5 7 8 T2 G य स राजन्यसत्तमः; V1 B2 Da D6 स राजन्राजसत्तम (D6 °म); B1 Dn T1 स राजा राजसत्तम (T1 °म) — [c]) D7 S (except M2) तन् (for तान्). — [d]) K4 वैरर्थे

11 [a]) D4 सदेव, M1 8 सदैवं; M2 स चैव. B2 राज्ञो; M1 8 राज; M2 राजा (for राज्ञा) B1 M1-8 घोद्धव्य; Dn1 M4 योद्धव्यं, Cnp घो° (as in text). — [b]) T1 सर्वे (for सर्वं) K8 T2 G1 M सर्वं(T2 °र्वे)लोके, B2 °लोका — [c]) Ś1 K1 4 D8 कस्माद् (for तस्माद्). D6 एको (for हेतोर्) K4 ह (for हि) B1 D3 5 Cnp युञ्जीत (for भुञ्जीत) — [d]) K1 V1 D7 G3 4 मानवा; T2 G1 मानुष

12 B1 om 12 — [a]) K2 3 5 B2. 3 Da Dn D2 3 5-8 T G आतरेभ्य°, Ca अन्त° (as in text) D1 प्रजा, Ca परान् (as in text) Ś1 रक्ष, K1 राक्षन् (sic), K2 4 B (B1 om) Da D6 रक्षे (K4 °क्ष्येः), K6 V1 Dn2 D2 3 5 7 8 S रक्षेत् — [b]) Ś1 K2-4 B (B1 om) Da Dn D2 3 5-8 T G2-4 पुनरातरान् (D6 °कान्; D8 °रात्), K5 पुनरुत्त° — [c]) G1 परान्पु रेभ्य स्वांशेभ्य — [d]) D7 सम्यग् (for सर्वान्) D7 S रक्षस्व (for पालय) K1 (*sup lin sec m* °as in text) नित्यया (for °दा).

13 [a]) K4 D8 G2 M1 रक्षेद्, T2 रक्ष (for रक्षन्) — [b]) K5 V1 B D (except D4, D1 missing) S राजन्रक्षस्व मेदिनीं (D6 °नी). — [c]) D2 3 5 इम (for इद) — [d]) Da Dn वै (for हि) D4 वेदविदो (for हि विदुषो) Ca cites विदुषो (as in text) M2 जनां

14 [a]) K1 [ऽ]नुषंगे; K5 V1 B (except B1) Da1 Dn3 D2 3 5 °सगो, D4 °स्वगो (for °षङ्गो) D7 S किं स्विच्छिद्र कोनुषंग (M8 °गं). — [b]) K8 किं चास्य विनिपातित°, D7 T G किं मे स्विद्विनिपातित, M किम स्ति विनि° — [c]) M2 यतो (for कुतो) Ś1 D4 मामा श्रवेद् (D4 °वे); K8 Da1 Dn D8 मामाश्रयेद्, K4 V1 B2 5 T1 G2 8 ममास्रवेद् (K4 °वे), K5 D2 3 m 5 8 मम मवेद्, Bo. 4 Da2 ममा(Da2 °या)श्रवेद्, B1 ममाश्रमो; B3 मम श्रवे; D6 मयाश्रयेद्, D7 T2 G1 ममाश्रमे; G4 ममास्त्रविद्; M मम स्रवेद् (for मामा स्रवेद्) K1 कुतो सामास्र(marg मम भ)वेद्दोप (sic). — After 14, K8 Dn D4 ins

216* अतीतदिवसे वृत्त प्रशंसन्ति न वा पुन ।

[K8 D4 अतीत (K4 °न) यदि मे वृत्त (for the prior half)]

15 [a]) K5 V1 B D2 3 5-8 S क्षासैश् (for गुप्तैश्) M चारैर् (for चारैर्) K1 अनुमत, Da °गतै., D1 6 °मते — [b]) V1 अनुपालयेत्, Dn D6 °चारये., D2 8 °धारयेत् — K8 D4 om 15[c d] — [c]) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 जानीयुर्, T1 G M जानीत (for सुनीत) — [d]) Da D6 नरा (for न वा). — [e]) Ś1 K1 D7 T1 G2-4 कश्चिद् D4 राज्ये; D5 राष्ट्रे, M1 3 4 रुच्ये (for रोचेज्) — [f]) Ś1 K1 D4 कश्चिद् B2 राष्ट्रेपु (for °ष्ट्रे च) M नो (for मे).

16 [a]) ❀ Cv ज्ञान धृतिमतामित्यत्र धृतिमता मध्य इति योग्यपदाध्याहार । ❀ — [b]) K4 B3 Dn D6 8 राष्ट्रे B3 Dn तु (for च) K8 न (for ऽनु). — [d]) K2 B3 Dn D6 तु; K8 lacuna (for च) K1 D8 राष्ट्रे (for राज्ञो). D7 S केचिन्नाजोप(D7 G2-4 °जानु)जी

अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।
ये च त्वामभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।
सर्वान्सुपरिणीतास्तान्कारयेत युधिष्ठिर ॥ १७
एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।
मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १८
तुल्यबाहुबलानां च गुणैरपि निषेविनाम् ।
कथं स्यादधिकः कश्चित्स तु भुञ्जीत मानवान् ॥ १९
ये चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान्दंष्ट्रिणस्तथा ।
आशीविषा इव क्रुद्धा भुजगा भुजगानिव ॥ २०
एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा यत्तो युधिष्ठिर ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २१
कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ते करार्दिताः ।
क्रीणन्तो बहु वाल्पेन कान्तारकृतनिश्रमाः ॥ २२
कच्चित्कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
ये वहन्ति धुरं राज्ञां संभरन्तीतरानपि ॥ २३
इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा । C 12. 3360 B. 12. 89. 25 K. 12. 89. 27

विन (M4 °न)

17 [b]) D2 मद्ये (for मध्य) — [c]) D7 G2–4 न (for च) K1 द्वारि प्रशंसेयुर्, D2 3 5 त्वामभिशं°, D7 S त्वा(D7 G2–4 चा)नुमन्° Ca cites त्वा (as in text) — D4 om (?hapl) from प्रशंसे up to कारयेत (in 17[f]) — [d]) Bo 1. 3 4 D2 3 6 ह्यपि (for अथ) — [e]) Da स्व(Da2 स)परिगीताश्, D6 सुपरिनीतास्, D8 तु परिणीतास् — [f]) K3 5 V1 B D (D4 om , D1 missing) S कारयेथा (for °येत)

18 [b]) D4 अशक्य D6 रोपितुं, D8 रोहितु (for रोचितुम्)

19 Before 19, K3 . B4 Dn1 D2–6 ins युधिष्ठिर उवाच — [a]) D7 T G शील (for बाहु) D7 S हि (for च) — [b]) K2 om निषेविनाम् K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 तुल्याना च गुणैरपि, D7 S तयान्यै र्बहुभिर्गुण° — [c]) M1. 3 4 यश्च (for कथ) — [d]) K3 मर्वान्, K5 V1 B Da Dn2 D2 3 5 6 8 अनु, Dn1 D4 7 S स च (for स तु) K5 V1 B Dn2 D2 3 5 6 8 मानव°

20 Before 20, K2 3 5 Dn1 D2 3 5 6 ins भीष्म उवाच — [a]) K2–5 Dn1 D2–8 T2 G1. 2 4 M1. 3 4 यत्र्; M2 स्वच्र् (for ये) K1. 2 D7 T1 M2 नचरान्, K3. 4 B3 4 D8 T2 G M1. 3 4 अचरान्, B1 ज्याचरान, D2 अवरान, D. च चरान (for ह्यचरान्) M4 अस्युर् D2 अवरान, (for अद्युर्) V1 अवरा हि वरान्हन्युर्; Bo 2 5 Da अच रान्हि (B2 Da °रा हि) चरानद्युर्, Dn2 यद्वराद्विचरानद्युर् — [b]) Ś1 K1 4 Da D7 G2 अदंष्ट्रा (for अदंष्ट्रान्) D4 om (hapl) दंष्ट्रि K2 4 च यान (for तथा) D2 3 5 — [c]) M1 3 आशीविप D7 अपि (for इव) — [d]) K5 D7 8 भुजगान्, V1 आशीविषानिव क्रुद्धान Bo 1 4 5 Da D4 5 T G3 4 M2 भुजगा (for भुजगा) D2 3 भुजगा इव, G1 M3 °गानि च K3 B3 Dn D6 G2 भुजगान्भुजगा इव (D6 °गानि च)

21 [b]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सदा शत्रोर्, D7 G3 4 मयुक्तश्च, T G1. 2 सय(G2 °यु)तश्च, M1. 3 4 सदा यत्नाद्, M2 तदायत्तो — 21^{cd} = 12 94 36^{cd} — [c]) B1 भीरुड, Da1 D8 भारुड, Da2 भारद, D2 3 T2 भेरुड, G1 भारुड Ca cites भारुडा° (sup lin मरुडा), Cap भारडा° K1 एते (for ह्येते) — K3 om (hapl.) from निप up to कृत (in 22^{d}) Ś1 K2 4 Dn D7 — [d]) G1 न पतति (for निप°) T G प्रमादत°, K1 प्रसाद्यत°, B1 प्रमाद्यत (for °द्यत)

22 K3 om up to कृत (of v l. 21) — [a]) K1 B1 D7 G3 4 M2 कश्चित्ते (B1 °त्तु) D2 वणिजा — [b]) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नोद्विजति — [c]) K5 V1 B1 D3 क्रीडतो (B1 °ति), D4 जीवतो; D5 क्रीडते, D7 T G क्रीण(G2 °ण)ते K1 बहुकल्पेन, K2 5 Bo 5 Dn D2 3 5 6 8 बहुनाल्पेन, V1 B2 4 Da D7 T G बहु चा°, B3 M बहुधा° — [d]) K2 4 Ks D4 T2 कार्यंत, B1 D7 T G कातारे (for कान्तार) K3 D4 T2 कृत(K3 om कृत)निश्चया°, K5 B Dn D2 3 5 6 8 °विश्रमा°, V1 बहुविश्रमा°, Da1 बहुमाश्रमा, Da2 -बहु- माश्रवित्; T2 कृतनिश्चया°, Cv -निश्रमा° (as in text)

23 [a]) Ś1 K1 D7 कश्चित्, B1 केचित् V1 राष्ट्रे, T1 G4 राज्य (for राष्ट्र) — [b]) K1 2 न जहति; K5 D7 T G M1 3 4 न त्यजंति, V1 नोद्विजति K5 निपी डिता°, B4 M4 [अ]भिपीडिता, Dn1 [अ]पि पी° (for [अ]- तिपी) — [c]) B1 ये वदति, D7 एव हति, G1 एव** — [d]) Ś1 K1 2 4 समवति, K5 V1 (for ये वहन्ति) Bo 3 4 Dn1 D3. 5 6 ते तरति; B1 2 5 Dn2 D2 ते भरंति, Da ते चरति, D7 G2 3 सवहति, T2 G1, 4

C 12. 3361
B. 12. 89 25
K 12. 89 27

मनुष्योरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २४
एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रगुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

भीष्म उवाच ।
यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
मान्धात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १
स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ २

उतथ्य उवाच ।
धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
मान्धातरेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३
राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।
न चेद्धर्मं स चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४

सञ्चरति (for सभरन्ति) D6 M2 3 नरानपि, M1 नराधिप (for [इ]तरानपि)

24 a) V1 तिष्ठति (for जीवन्ति) — b) Ś1 पितृगणास् D7 S दे(M2 दै)वता पितरस्तथा — D5 om 24c–25d — c) K B1 Da Dn D2 6 8 मानुषो(K8 °ष्यो)रग — d) G2 तत (for तथा) K6 V1 B Da D2 3 5 6 8 पशव पक्षिणस्तथा

25 D5 om 25 (cf v l 24) — a) K6 एष Bo 2 D2 8 राजवृत्तिश्, D7 S राष्ट्रगुप्तिश् (for °वृत्तिश्) — b) B1 Da Dn राज्ञा (for राष्ट्र-) D7 T1 G2-4 M राष्ट्रवृत्तिश् (for °गुप्तिश्) K6 T2 G1 गुप्तिश्च भरतर्षभ — c) B1 Da D2 3 5 6 एवम् (for एतम्) D2 एवार्थिम् D7 T1 G प्रोक्तोद्दिश्यैतमेवार्थं (G1 2 °र्थे) — d) K6 Bo 3-5 D2-4 8 भारत, B1 तच्छृणु, D7 T2 G2 8 पार्थिव (for पाण्डव)

Colophon D1 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 8 V1 B Da D2-6 राष्ट्रगुप्ति, K2 4 राष्ट्रवृत्तिगुप्ति°, M1 8 राष्ट्रवृद्धि, M2 राष्ट्रवृत्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) K6 D7 S 91, B2 Da Dn2 89, B1 Dn1 D2 88 — *Śloka no* Dn1 27, Dn2 D8 26.

91

☞ D1 is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)

1 D8 om the ref. — a) K1 2 C8 आंगिरा (Cap अङ्गिरा as in text) — b) D7 अधीत्य, S उचथ्यो (for उतथ्यो) Bo 3-5 D2 3 5 8 मुनिसत्तम (for ब्रह्मवि°) — c) K1 योवनाश्वाय — d) K1 अस्य भारत (for अभ्यभाषत).

2 a) D4 यज्वा (for यथा) B1 [अ]त्र (for [अ]नु) — b) D6 उतस्थो, D7 S उचथ्यो (for उतथ्यो). Bo 4 मुनिसत्तम (for ब्रह्मवि°) — c) D7 T G तेह सं (for ते सर्वं) — d) D4 निपिलेन

3 Da D8 om the ref D7 S उचथ्य (for उतथ्य उ) — b) G2 कर्म- (for काम-) D7 T G M2 च (for तु) — c) K6 V1 Bo 2-5 Da D2 3 5 6 8 वै वि, B1 Dn इति, D7 T1 G अभि, T2 एहि, M2 एव (for एव)

4 a) All MSS (except Ś1 K1 4, D1 missing) चेद् (for वै) — b) D6 देवताय K5 Bo 2-5 Da Dn D2 6 8 T2 G1 कल्पते, V1 D8 5 कल्प्यते, B1 कल्पयेत् (for गच्छति) D7 T1 G2-4 देवभूयाय (D7 °योप-) कल्पते — c) K1 च (for स). K2 8 5 V1 B D (D1 missing) S स चेद्धर्मं चरति — d) K3 गच्छसि

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५
राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवानपाप उच्यते ।
देवाश्च गर्हां गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ६
अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं सर्वं लोकः समनुवर्तते ॥ ७
उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥ ८
न वेदाननुवर्तन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ।
न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥ ९
वध्यानामिव सर्वेषां मनो भवति विह्वलम् ।
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥ १०
उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् ।
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ ११ C 12. 3373 B. 12. 90. 14 K. 12. 90. 14

5 ^{b}) K1 G1 धर्मे (for धर्मो) —^{c}) Ś1 K4 स (for त) D- G3.4 साधुभि (for साधु य) —^{d}) D7 S स राजा श्रि(M4 प्रि)यमश्नुते

6 ^{a}) D- G--4 राजापराधाल्लक्ष्मीवान्, T G1 M राजापराधान्माधावर्, Ca as in text —^{b}) D7 G2-4 माधात (for लक्ष्मीवान्) K8 Dn1 D2.3 धर्मे, K4 शाप्य, K. D4 8 पार्थ (for पाप) D. लक्ष्मी चान्यार्थ उच्यते, Ca as in text —M1.3.4 om (hapl) 6^{cd} —^{c}) Ś1 (by corr) K1.3 V1 B1 D3 (sup lin as in text) ś- T G वेदाश्च (D4 °स्तु) (for देवाश्च) K1 गर्हे, Dn2 गेहाद्, D7 T1 G3.4 धर्मा, T2 G1.2 धर्मान्; M2 धर्माद्, Ca गर्हां (as in text) Ś1 (sup lin) Da Ca कुर्वन्ति, B1 इच्छति (for गच्छन्ति) —^{d}) K1 G1 चोद्यते, Da1 वोच्यते, D2 वाच्यते (for चो°)

7 ^{a}) K4 स्वधर्मं, B2 D5 स्वधर्मे, T1 G3 धर्मे च (for अधर्मे) D8 वर्तमानाय —^{b}) D8 प्रदर्श्यते —^{c}) V1 B (except B1) Da D2.3. G3 तद्देव (for °व) T2 G2.3 मगळ. K3 Dn D4.6 लोक, K5 V1 Bo 2.3. Da Dn D3.5-8 S सर्वो, B1 D2.4 सत्रं (for सर्वं) —^{d}) K3 Dn D4.6 सर्व (for लोक) Ś1 समुप, D5 तदनु-, D8 तमनु (for समनु) K1 -वार्यते (for -वर्तते)

8 M2 repeats 8 after 32^{ab} —^{a}) K4 तच्छिद्यते —^{b}) K6 B2 D2.5.6 विद्यते, V1 B1 Da M वर्धते (for वर्तते) M3 महत् —^{c}) G1 M2 एवम् (for भयम्) —^{d}) M4 यत्र (for यदा) G1 नि (for न) D2.3.5 वर्तते, T2 इन्यते (for वार्यते) — After 8, K3. V1 m Bo-2.4.5 D (D1 missing) T G M2.4 ins

217* ममेदमिति नेद च साधूना तात धर्मत ।
नैव व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ।
नैव भार्या न पशवो न क्षेत्र न निवेशनम् ।
सदृश्येत मनुष्याणा यदा पापबल भवेत् ।
देवा पूजा न जानन्ति न स्वधां पितरस्तथा । [5]
न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।

[(L 1) K3.5 Dn D4 नैवैनद्, Da2 नेह च; M3 नैव च, M4 नैव स्व (for नेद च) D7 T G इद मम इत्य नेति (for the prior half) —(L 2) V1 m B1 Da तत्र, Dn न वै (for नैव) G1 नि (for न) —D4 om lines 3-4 —(L 3) D6 क्षेत्राणि (for क्षेत्र न) Ca cites निवेशनन् (as above) —(L 4) Da D6 सदृश्यते, D7 T G प्रदृश्यते (D7 °त); M2.4 सम्प्रदृश्येन् (for सदृश्येत) T1 G3.4 M2.4 यदि पापो (for यदा पाप-), D6 -वलि, G1 फल (for वल) K8 B2 D7 G2 यदा (D7 °दि) पापो न वायते (for the post. half) —(L 5) B1 देवा पूजा, D5 देवपूजा K8 D4.7 T G M2.4 विदन्ति (for जानन्ति) Da Dn तदा (for तथा) —(L 6) Bo 2.4.5 Da D3.5.8 चातिथयो; G2 [s]त्यति° (for ह्यति°) K3 न पूज्यते विधयो नापि; K5 न पूजा चाऽतिथयो, D4.6 पूज्यतेतिथयो नापि, D7 T1 G3.4 M2.4 नापि (M2.4 न च) पूज्यते(D7 G3 M2.4 °न्त)तिथयो; T2 G1 नैव (G1 नापि) पूज्या अतिथयो (for the prior half) K5 वाध्यते (for वार्यते)]

9 B3 D7 om (hapl) 9^{ab}, D2.3.5.6 om (hapl.) 9, G1 om. (hapl) 9–10 —^{a}) M4 देवान् (for वेदान्) K3.5 V1 Bo-2.4.5 Da Dn D4.8 S (G1 om) अधिगच्छति (for अनुवर्तन्ति) —^{b}) V1 B2 Da प्रयतता (for व्रतवन्तो) —^{c}) D8 यज्ञास् K1.4 Dn2 D3 तनुते, Ca तन्वते (as in text) —^{d}) Bo D3 यदि (for यदा)

10 G1.2 M1.3.4 om. (hapl.) 10 (for G1, cf. v l 9) Dn2 om. (hapl) 10^{ab} —^{a}) K4.5 V1 Bo 3-5 D2.3.5.8 वृद्धानाम्, M2 तद्ध्यानाद् (for वध्यानाम्) K1 D4 T2 अपि (for इव) B2 Da Dn1 सत्त्वाना (for सर्वेषां) —^{b}) D7 T G3.4 केवल (for विह्वलम्) —^{d}) D4 नि (for न)

C. 12. 3376 B. 12. 90. 14 K. 12. 90. 15 यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ १२
वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १३
धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन्ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत् ॥ १४
धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ १५
प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा ।
तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १६
तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतः ।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभः ॥ १७
कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालयेत् ।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ १८
धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ।
ब्राह्मणानां च मान्धातः कामान्कुर्यादमत्सरी ॥ १९
तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयम् ।
मित्राणि च न वर्धन्ते तथामित्रीभवन्त्यपि ॥ २०

---

11 a) Ś1 K1 4 [अ]नुप्रेक्ष्य, D7 8 T2 G3 [अ]भिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) — b) D7 तथा (for स्वयम्) S (except G2) राजानमसृजंस्तथा — c) D7 S Cv मुनयोऽथ (for असृजन्सु-) K4 स्व (for सु)

12 a) K4 यस्मिन्धर्मे, D7 T G1 3 4 धर्मो यस्मिन् (by transp) M1 8 [ऽ]पि राजेंद्र (for विराजेत). — c) K1 यस्मै (for यस्मिन्) M निलीयते (for विली°) Da1 देवास; Da2 देवस् (for धर्मस्) — d) Da तद्देव, D2 3 5 8 देवास्तं, D7 G2-4 तमेव (for तं देवा) G2 वृषळ

13 = (var) Manu 8 16 — a) Ś1 धर्मो, D5 धर्मे. — b) Ś1 K1 यस्तस्मात्, V1 B (except B5) D2 3 5 6 8 तस्य य° (D5 यत्) (by transp) B1 हलं, B2 T2 त्वलं, D4 7 T1 G M लय (for ह्यलम्) — c) D3 वृषभं, G2 वृषळ — d) Ś1 K1 2 om. (hapl) from न लोपयेत् up to धर्मं in (14[d]) K3 4 D4 प्रवर्तयेत्, Dn1 विवर्धयेत (for न लोपयेत्).

14 Ś1 K1 2 om up to धर्मं (cf v l 13) D8 reads 14 on marg D4 repeats 14[a] after 17 — a) M1 वर्धति, Ca वर्धति (as in text) V1 B2 T2 वर्धते K3 D4 (first time) धर्मवृद्धौ हि वर्धते, D4 (second time) धर्मे वृद्धे हि वद्धत (sic) — b) K5 सर्वथा, D7 S भारत (for सर्वदा) — c) Ca cites ह्रसति (as in text) K4 हीयते; D6 दीयते (for ही°) D8 तस्माद् ह्रासति हीयते — d) D7 T1 G2-4 धर्मान्, M1 8 धर्म° (for धर्मं) K4 5 Dn D2 3 5 8 T2 न लोपयेत्, Bo 3 5 प्रवर्त(B3 °र्ध)ते, D7 T1 G विवर्धयेत् (for प्रव°)

15 a) K1 प्रवति, K5 D2 3 4 6 भवति, Ca स्रवति (as in text). D7 S (except T2) Cv धनानि (T1 G2 3 °त्रि) स्रौति धर्मस्तु — b) Ś1 K4 धारणाश्चे (K4 °च्चे)ति, D2 4 5 °दिति; D3 °द्विवि (for °द्वेति) — c) D7 T G मानवानां, M1 8 कारणाना (for अकार्याणा) — d) B5 D7 S (except T2) सीमतकर° (for सीमान्त°) K1 D2 समीपा(D2 °मा)तकर स्मृत

16 a) Dn2 प्रभावार्थं, D7 G4 प्रस° (for प्रभ°) G2 हि सर्वस्य, M4 विभूताना (for हि भू°) — b) M1 8 धर्मं K4 D6 स्वयभुव — Dn2 reads 16[cd] on marg — c) K2 3 5 Bo 1 3 4 Dn D2-5 8 T1 G2-4 M2 प्रवर्तयेद्, G1 प्रवृद्ध° (for प्रवर्ध°)

17 b) Bo Da D2 3 7 T1 G3 4 धर्मं (for धर्मः) Dn श्रेष्ठतर (for श्रेष्ठ इति) B4 M श्रुति°, D8 स्मृता — c) K1 स हि राजा य° प्रशास्ति — d) K5 Bo 1 3-5 D2 3 5 6 8 स एक, D7 G2-4 स सुहृत् (for साधुकृत्) K (except K5) V1 B2 5 Dn D2-6 8 पुरुषर्षभ, D7 T1 G2-4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ°) — After 17, D4 repeats 14[a]

18 K3 D4 om 18 — a) M1 (by corr) 8 [अ]नादृश्य (for °दृत्य) — b) M3 सर्वम् (for धर्मम्) B1 अथ (for एव) K4 V1 B2 Da Dn1 D6 8 [अ]नुपालय (for °येत्) — c) D3 lacuna, D8 -करो (for -तमो) — d) V1 राज्ञा भवति भारत

19 a) Ś1 K2 4 ब्राह्मणाद्, K1 °णान्, K3 B1 5 Dn2 D3 4 S °णो, D8 °णी (for °णा) — b) D4 ततस् (for तस्मात्) D7 T1 G त, M1 3 4 स (for तान्) M1 8 तदा (for सदा) M2 तस्मात्त प्रतिपूजयेत् — c) K4 माधाता — d) K Bo 1, 3-5 Da Dn D2 4-6 8 T G2-4 M2 कुर्यात्कामान् (Da °द्) (by transp), B2 D3 7 G1 कुर्या कामान्, M1, 3 4 कुर्यात्काम B1 अमत्सर, D6 °त्सरात् V1 कुर्यात्को नाम मत्सरी

ब्राह्मणान्वै तदासूयाद्यदा वैरोचनो बलिः ।
अथास्माच्छ्रीरपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ २१
ततस्तस्मादपक्रम्य सागच्छत्पाकशासनम् ।
अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरंदरे ॥ २२
एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य चाभिभो ।
तस्माद्बुध्यस्व मान्धातर्मा त्वा जह्यात्प्रतापिनी ॥ २३
दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।
तेन देवासुरा राजन्नीताः सुबहुशो वशम् ॥ २४
राजर्षयश्च बहवस्तस्माद्बुध्यस्व पार्थिव ।
राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥ २५
स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवसे ।
तथा वर्तस्व मान्धातश्चिरं चेत्स्थातुमिच्छसि ॥ २६
मत्तात्प्रमत्तात्पोगण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः ।
तदभ्यासादुपावर्तादहितानां च सेवनात् ॥ २७   C 12 3391 B. 12 90 29 K. 12 90 30

---

20 [a]) $K_{1.5}$ $D_{2.3.5.8}$ अक्काम (for ह्यकान) K_1 -कारणाद् — [b]) G_2 राज्ञा (for राज्ञ) K_3 सम्रायते (for सज्ञा°) B_1 भयात् — [c]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ [अ]पि न, K_3 V_1 B_1 Dn_1 $D_{4.8}$ न च, B_2 च वि (for च न) D_7 T_1 G_{2-4} मित्राणि च नृप(G_2 नर)श्रेष्ठ — [d]) K_5 $B_{1.4.5}$ Da Dn_2 $D_{5.6.8}$ G_3 तथामित्रा, Bo D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ °मित्र, B_3 °मित्र (for °मित्री) K_1 Dn_2 भवति च, T_2 G_1 M_3 °स्युत (for °त्यपि) D_4 तथा मेत्रीद्भवत्यपि (sic) — After 20, G_2 ins

218* शत्रवो ह्यपि मित्राणि तदा मित्र भवन्त्यपि ।

21 [a]) K_0 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_{1-3} $M_{1.3}$ ब्राह्मणाना, D_7 T_1 G_4 $M_{2.4}$ णान्हि (for °णान्वै) K_1 V_1 (*sup lin*) त(V_1 य)थासूयाद्, K_3 B_5 यदा सूयाद्, K_5 V_1 B_{1-4} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 $M_{2.4}$ सदासूया(B_{2-4} Da °य)द्, Bo D_4 यदासूयद्, D_7 T $G_{1.3.4}$ सदासूयन्, M_1 ■ तदासूयद् (for °सूयाद्) — [b]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-4.6-8}$ T $G_{1.3.4}$ बाल्याद्, D_5 भास्याद्, G_2 यत्नाद्, M मोहाद् (for यदा) T_2 G_1 वैरोचनिद् (for °चनो) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वढि°, D_7 G_1 बली (for बलि°) — [c]) $B_{1.3.4}$ D_{3-5} तदा स्मात्, M_2 तया° (for अथा°) $Ś_1$ K_4 V_1 अप(V_1 °पा)क्राता, K_1 अपशांता, $D_{4.8}$ अपक्रामद्, D_7 अपाक्रामाद्, $M_{1.3}$ अपाक्रामन् (for °क्रामद्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 B_0 $D_{2.3.5.8}$ G_1 M यस्मिन्नासीत्, D_7 T_1 G_{2-4} अन्यस्मिन्वै (for यास्मिन्नासीत्) $Ś_1$ (*sup lin*) B_2 m प्रतायिनी, B_0 °पत्रान्, D_7 $M_{1.3}$ °पिनि, M_2 पिना (for °पिनी) Cv अस्मिन्नासीत्प्रतापिनी

22 [a]) D_6 एव (for ततस्) K_{3-5} V_1 B D (except D_4, D_1 *missing*) T_1 G_{2-4} M_2 अपाक्रम्य (for अप°) — [c]) D_7 T G तत (for अथ) D_7 T_1 $G_{3.4}$ न्यपतत्, G_2 न्यतपत् (for ऽन्व°)

23 [a]) K_1 असूर्यायाद्, $D_{3.5}$ °यानाम् (for °याया) — [b]) Da अतिमानस्य, D_7 T_1 $G_{3.4}$ अव° (for अभि) K_4 चाविभो, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ वा विभो, D_4 चामिमां, D_6 ताविभौ; $M_{1.3.4}$ च प्रभो (for चाभिभो) Ca *cites* अभिभो — [c]) K_1 माधाता; K_4 °तन् — [d]) $D_{7.8}$ मां (for मा) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_7; D_1 missing) त्वां (for त्वा) $Ś_1$ (by corr) B_2 m Ca (*sup lin*) प्रतायिनी, D_4 प्रवापिनी, Ca प्रता° (as in text)

24 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ धर्मो (for दर्पो) K_3 श्रित; T_1 श्रिया — [b]) K_1 D_7 T G_{2-4} M [ऽ]धर्माज्जात; Da हेयोधर्माद्, G_1 [ऽ]धमा राज (for जज्ञेऽधर्माद्). $B_{0.5}$ स्मृत (for श्रुति) — [d]) All MSS (except $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_4, D_1 missing) सुबहवो (for °हुशो). K_5 Dn_1 $D_{5.3}$ व्यय; V_1 यशो, D_6 G_2 $M_{1.3}$ भृशं (for वशम्)

25 [b]) $K_{4.0}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$, D_1 missing) तथा (for तस्माद्) K_4 D_8 पार्थिव°, D_7 S भारत — [d]) $M_{1.3}$ दमस्तेन, M_2 दमनेन (for दासस्तेन) K_1 पराजिता°

26 [a]) K_1 D_6 धर्म, $D_{2.3.5}$ सार्थ- (for दर्प) G_1 सहितो D_4 स यदा दर्परहितो; Cv as in text — [b]) B_2 D_6 अधर्मान् $B_{0.3}$ Da Dn D_6 नानुसेवते, D_7 T $G_{2.4}$ M न निषेवते (M °से); G_3 न निवेक्षत (for नानुसेवसे) D_4 बाधर्ममनुसेवते; G_1 [ऽ]धर्म स्व न निषेवसे — [c]) M_3 यथा (for तथा) D_7 T G वर्धस्व (for वर्तस्व) — [d]) G_1 (also as in text) स्थिर K_4 चैत्यातुम् (for चेत्स्थातुम्) Da_1 अर्हसि; D_5 इच्छति

27 [a]) Dn_2 सत्तात् (for मत्तात्) K_1 प्रौर्दंडाद्; K_4 V_1 B_5 Dn $D_{4.6}$ Cv पौगंडाद्, K_5 B_1 $D_{2.3}$ Cnp पापडाद्; Bo पोपडाद्; Da D_8 पाखडाद्, D_5 प्रोगडाद्, D_7 S उन्मत्ताद्, Ca पागडीन्, Cap पोगडान् (for पोगण्डाद्) — M *om* 27^{bc} — [b]) K_1 उदत्ताश्च, K_4 उर्मत्ताश्च; D_6 उन्मत्ताश्च, D_7 T G पौगं

C 12 3392
B 12.90 30
K 12.90 31

निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥ २८
एतेभ्यो नित्ययत्तः स्यान्नक्तंचर्यां च वर्जयेत् ।
अत्यायं चातिमानं च दम्भं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ २९
अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च ।
परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृपः ॥ ३०
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरात् ।
अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ॥ ३१
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ३२
क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ।
अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥ ३३
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाविशति प्रजाः ॥ ३४

डाच्च — T2 G4 read 27^{cd} twice — ^{c}) K5 V1 Bo-2 5 Da Dn D6 8 उपावर्त, K5 °वर्त., B3 °वर्तें, B4 D4 °वर्तेद्, D2 8 °वृत्तन्; D5 °वृत्त (for °वर्ताद्) D7 T G (T2 G4 first time) निंदिताच्च (D7 °स्ते; T2 G1 °च्चा, G2 8 °द) सदाचाराद् (D7 G1 8 °रा); T2 G4 (both second time) तथात्याशादुदावर्ताद्; Cv कद्भ्याशादुदावर्ताद् — ^{d}) K5 D2 8 5 स्वहितानां; V1 B (except B4) Dn सहि°; D6 8 सहि° (for अहि°). D7 S (T2 G4 first time) दुर्हृदां चापि सेवनात्

28 K5 V1m B (except B1) Dn D2 3 5 6 8 repeat 28^{a}–29^{b} after 12 94. 30 — ^{a}) M2 निगृहीयाद् (for °हीताद्) K1 4 अमात्याश्च T2 G1 निगृहीताच्च (T2 श्च°) भृत्याच्च — ^{b}) Ś1 स्त्रीभिश् — ^{c}) D7 S वृक्षाद् (for दुर्गाद्) — ^{d}) D2 6 8 (all first time) सरीसृपान्

29 G4 om (hapl) 29–31 — ^{a}) Ś1 K4 D4 नित्ययत्न°; K1 °चर्यं, K2. 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 (all [except K2 8 B1 Da D7] both times) T2 G2 3 °युक्त, T1 °मुक्त; M4 °यत्त (for °यत्त) K5 V1m B (except B1) Dn D2 3 5 6 8 (all second time) सन् (for स्यान्) — ^{b}) B4 damaged K4 नक्तचर्यां, Da न नक्तं च, Dn1 D6 (both first time) नक्तचर्यां, D5 (first time) नित्य चर्यां, T2 एकचर्यां; G1 एकशय्या, G2 नक्तकार्यं, G3 नक्तचर्यं, M1 8 नक्तचार्यं (for नक्तचर्यां) K5 V1m B (except B1) Dn D2 3 5 6 8 (all second time) रक्षेदात्मानमे(B2 °त्मना ए°, D8 °त्मनमे)व तु (V1 D3 5 च). Da D6 वि- (for च) M2 न च कुर्याच्च वर्तयेत् — B1 om. (hapl) 29^{cd} D8 transp 29^{cd} and 30^{ab} — ^{c}) Ś1 (by corr.) K1. 2 4 अन्यायं; K3 D4 7 T G1–3 अत्याशां, K5 V1 Bo 2 3 5 Da Dn D2 3 5 6 8 M2 Ca (marg) अत्यार्गं; B4 damaged, M1 3 4 अत्याशम् (for अत्याय as in Ś1 [orig]) K2 3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाभिमानं; M अति° (for चाति°).

— ^{d}) S (G4 om) डम (for दम्भ) D4 क्रोधे V1 वर्जये°

30 G4 om 30 (cf. v l 29), K4 om 30^{a}–31^{b}. D8 transp 29^{cd} and 30^{ab} — ^{a}) B4 अविज्ञातेषु, D2 3 5 7 T1 G1 3 M1 3 4 अवज्ञातासु, D6 अविनीतासु (for °ज्ञातासु) — ^{b}) D7 T G1–3 M2 क्लीबेषु, Ca क्लीयासु (as in text) — ^{d}) D7 S (G4 om.) transp नाचरेन् and मै(M4 मि)थुन K1 मिथुन (for मै°) K2 3 5 B4 Dn नृप, V1 क्वचित्, G1 M1 3 4 बुध (for नृप).

31 G4 om 31, K4 om 31^{ab} (cf. v l 29, 30). — ^{a}) Ś1 कुर्याच्चेत् (for कुलेषु) D7 T1 G3 पापा (for पाप-) ❀ Ca पापरक्षांसि पापिष्ठान्यपत्यान्येव रक्षांसि । ❀ — ^{b}) D6 वर्णशकरा (for °संकरात्) — ^{c}) D2–5 अपुमांसा (for °मांसो) Da गृहीताश्च (for °ङ्गहीनाश्च) — ^{d}) D4 विचेतना

32 ^{a}) B4 damaged B1 वान्ये (for चान्ये). — ^{b}) Dn2 यदा राज्ञा प्रमाद्यते — After 32^{ab}, M2 reads 12 92 8 — ^{c}) Da प्राज्ञ, D8 राजा — ^{d}) Da2 वर्जितव्य (for वर्ति°) Da प्रजापते, D5 °कृते (for °हिते)

33 K3 om (hapl) from क्षत्रि up to सजायते (in 33^{b}). — ^{a}) Da1 क्षत्रियश्च प्रमत्तश्च — ^{b}) M2 स जायते (for सजा°) — ^{c}) D2 3 5 6 अधर्मान् (D6 °त्); D8 °र्मे, G3 °र्म्या (for °र्मा) B1–3 Dn D2 3 5–7 S (except T2 G1) स(M3 स)प्रवर्धंते (for °वर्तन्ते) — ^{d}) K5 B1 D2 3 5 6 T1 प्रजा, Da दोष (for प्रजा) K4 -कारक°, G3 -कारिका° (for कारका)

34 ^{a}) D8 आशीते — ^{b}) Bo. 1 3–5 D2 3. 5 6 8 उष्णे चो(B1 उ, D6 तू)ष्णं न (D5 च) विद्यते — ^{c}) K1 B1 चाति (for अति) Dn2 -वृष्टश्, D8 lacuna (for वृष्टिश्) D7 T G1 3 4 अतिवृष्टिरनावृष्टिर् — ^{d}) V1 B Da Dn D2. 3 5 6. 8 चाप्याविशेद्; D7 T G

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३५
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ताश्च सोऽनु विनश्यति ॥ ३६
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ३७
ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

उतथ्य उवाच ।
कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ १
यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलम् । C 12. 3404 B 12. 91. 2 K 12. 91. 2

चाविश(T1 G1 °शे)ते (for °शति) D6 प्रजां (for प्रजा) M व्याधयश्च विशेषत

35 a) M1 3 नक्षत्रानि B1 5 [उ]पजीवति; D4 °विष्ठते Cv as in text — b) K4 गृहा (for ग्रहा) All MSS (except Ś1 K1. 2 4, D1 missing) वथागते (for °परे) Cv ग्रहा घोरान्त्रथा गति — c) D2 8 प्र, D- [अ]भि; M1-3 [अ]पि (for [अ]त्र) — d) Dn1 राज्य (for राज) V1 Da -शासनात्, M4 -शासना (for -नाशना)

36 a) K4 अरक्षतात्मा — b) T2 G1 चैव (for चापि) D3 रक्ष्यति — c) D7 T G1. 3 4 M तेन (for तस्य) M हीयते (for क्षीयन्ते) G3 प्रजापातेन क्षी° — d) K2 3 Da2 Dn1 तत (for ताश्च) M1. 8 विपद्यति (for विन°) Ca as in text

37 a) K1 [आ]ददते, B1 Da °दाति, D6 °दीते, D8 °दासे (for °दाते) M2 लोकस्य (for ह्ये°) Ca cites द्वावाददाते and एकस्य (as in text) Cv द्वावाददाते ह्येकस्यं — b) V1 B2 Da Dn सु (for च) Dn3 परे (for ऽपरे) — c) K4 सविलुप्यते, Dn2 स प्रलीयते, D8 °लुप्यति, D- G2 3 प्रविलीयते, T1 G1. 4 M प्रवि(M °ति)लुप्यते (for संप्र°) Ca as in text — d) D7 S तम् (for तद्) B6 नय (for नृप) B (except B3) D7 S (except M1 3) -दूषक, Da भूषणं (for दूषणम्)

38 a) K3 . V1 B Da Dn D2 2. 5 6 8 [इ]दम्, M [ए]वम् (for [ए]तद्) D7 S नैतच्च (for नैकस्य) — b) K1 (before corr.) Da Dn D7 8 T2 G3 4 M [अ]वतिष्ठति, V1 G2 [अ]तितिष्ठति, B1 3 च तिष्ठति (for [अ]वतिष्ठते) — c) D7 T G त्यक्तधर्मो (for त्यक्त्वा धर्मं) — d) Ś1 K1 प्रसादम् (for प्रमादम्) D4 अधि-, D6 ह्यनु (for अनु)

Colophon om in K3. D1 missing. — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 5 V1 B Da Dn2 D2 3 5-7 T2 G1. 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K2 V1 B Da Dn1 D2-5 M1-3 उतथ्यगीतासु (B2 Da °गीतायां; M1-3 उचथ्यगीतौ) प्रजापरिपालनप्रशंसनं (M2 om. प्रशंसनं) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 B1 D7 S 92, B2-4 Dn1 89, Da Dn2 90, D8 87. — *Śloka no.* Dn1 D8 41, Dn2 40

92

☞ *D1 is missing for this adhy.* (*cf* v l 12. 79 28)

1 K3 D5 om the ref T1 G1-3 M उचथ्य (for उतथ्य) — b) Da2 ब्रह्मचारी (for धर्म°) K4 D8 G1 पार्थिव — c) K2 3 5 V1 B0 1 3 5 Dn D3 (by corr) 4 5 8 T2 G2 M2 यदेषा; Cv यदैषा (as in text) — d) D7 G3 सविभक्त, T1 स विभक्ति-, G1 सापि भक्ति (*sic*), G2 संविभक्ता, G3 स विभर्ति (for सा बि°) K3 नृपु, G2 सुख (for सुखं)

2 a) D8 om. from यो न up to र (in 2b) K1. 3 Dn D4 7 S (except G1) निर्हर्तुं, K5 V1 B Da D2 3 5 6 हर्तुं वा (for निर्हन्तुं) — c) K2 5 V1 B

C. 12. 3404 B. 12. 91. 2 K. 12. 91. 2 रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
एवमेव द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशामपि ।
शूद्राश्चतुर्णां वर्णानां नानाकर्मस्ववस्थिताः ॥ ३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम् ।
शीलदोषान्विनिर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ८
राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ९
हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ।
अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १०
दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।

Da Dn D2 3 5, 6 8 रक्तानां; T G3 4 रत्नानि (for रक्तानि). D4 (also as in text) शोधयित्वा — d) Bo Da M1 (also as in text) च (for स).

3 a) K2, 3 B1 Dn1 D7 T G M3 एतद् (for एव). — b) K5 V1 B Da Dn D3 5 6 विशां तथा, D8 विशां पते (for विशामपि) — c) D7 T1 G3 4 चतुर्था (for °र्णा). K3 5 B (except B2) Dn D3–6 8 T2 G1 2 M शूद्रश्चतुर्थो (K3 D4 °श्च वर्णा) वर्णानां. — d) K3 5 Bo 3–5 Dn D2 3 5 6 8 T2 M [अ]वस्थित°, V1 B2 Da [अ]नुष्ठिता. D4 नाकर्नोर्मस्वयस्थिता (sic), G2 नाकर्मस्वनवस्थिता.

4 b) K3 D4 7 S तु (for च). — c) G1 तसो (for तपो) — d) Da सत्यश्; D7 G3, 4 सर्वं (for सत्यं). D7 S चैव (for चापि).

5 a) D8 येषां (for तेषां). G2 हि (for यः) — b) D7 T G पात्राणाम् (for वस्त्रा°). D7 S शोधक° (D7 °कं) (for °नम्) Ca as in text. — c) All MSS. (except Ś1, D1 missing) वि(T2 G1 हि)निर्हर्तुं (for °निर्हन्तुं). — d) K5 यः (for the second स). D6 पितामह° (for प्रजापतिः)

6 = (var) Manu. 9 301. — a) D4 7 T2 G1 3 4 कृत (for कृतं) G1 त्रेत. K2, 5 V1 B Da Dn D5 6 8 G2 M3 4 द्वापरं; T2 °राश् (for °रश्) — D5 om from राजैव up to end of 7 and up to त्रयी in line 1 of 219*. — d) D2 राजा वै (for राजैव)

7 D5 om 7 (cf. v. l. 6) — a) M त्रयो (for तथा) G1 चतुर्वर्णं तथा देवास्. — c) Ś1 K1 4 प्रमुच्यते, D4 °ह्यति (for °ह्यते). D4 सदा; D6 तथा (for ह्येतद्). D7 S सर्वमेतत्प्रमुह्येत. — d) Bo, 4 D6, 8 यदि (for यदा) B1 प्रमुह्यति (for प्रमाद्यति) — After 7, Da reads 10. K3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 6–8 S (except G2) ins after 7 B1, after 10: D7, after 6*:

219* अग्नित्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणा ।
सर्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

[D5 om up to त्रयी (cf v l 6) — (L 1) K6 V1 अग्निहोत्र; B2 Da D3 8 °स्त्रेता; D6 °होत्राद् (for °त्रेता) M1 3 4 बहु- (for सह). — (L 2) D3 8 सर्वम् (for सर्व) K3 सर्व एतेषु मुह्यति; D7 T G1, 3, 4 M3 सर्व एते प्रमुह्यन्ते, M1 3, 4 सर्वमेतत्प्रमुह्येत (for the prior half) K6 D2 यदि (for यदा)]

8 D7 om (hapl) 8–9. B1 reads 8–9 after 219* which follows 10 M3 reads 8 after 12 91, 32ab. — b) Ś1 K4 चैव (for [ए]व च) Dn1 विनाशन° (for °शक°) — K5 om (hapl.) 8cd — d) Ś1 अधर्मो वै (for °र्मात्मा) G1 (inf lin.) च नाशक° (for विना°).

9 D7 om (of v l 8). For the sequence in B1, cf. v. l 8. — b) Ś1 चांधव. — d) D5 यदि (for यदा)

10 For the sequence in B1, cf v l 8. Da reads 10 after 7. — b) T2 G1 हि (for [अ]पि). — c) K4 Dn -भूते; B1 -वृत्तौ (for -वृत्ते) — d) D7 S (except M3) शोचति (for सीदन्ति) K4 5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 जंतव°, T2 भारत, M1 3 पार्थिव (for °व). — After 10, B1 ins 219* followed by 8–9.

11 D7 G3 4 om (hapl) 11–12. — a) S (G3 4 om.) दुर्बलानां (for °लार्थं). G1 बलं सृष्टिं, M3 बलो- त्सृष्टान्. — c) V1 अचल; D1 अतुलं; S (G3, 4

अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ११
यच्च भूतं स भजते भूता ये च तदन्वयाः ।
अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १२
दुर्बलस्य हि यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १३
दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥ १४
न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किंचित्प्ररोहति ।
आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १५
अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किंचिदवशिष्यते ॥ १६
विमानितो हतोत्क्रुष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १७
मा स्म तात बले स्थेया बाधिष्ठा मापि दुर्बलम् ।
मा त्वा दुर्बलचक्षूंषि धक्ष्यन्त्यग्निरिवाश्रयम् ॥ १८
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् । C 12. 3422 B 12. 91. 20 K 12. 91. 20

---

om) सुबल (for अ°) K_1 G_1 $M_{3\,4}$ त, $K_{4,5}$ $B_{0\,3-5}$ Dn $D_{2\,3\,5\,6\,8}$ तु, D_4 च (for तन्) D_6 मह द्भूते — ^{d}) $B_{0\,3-5}$ $D_{2\,4\,5}$ transp यस्मिन् and सर्वं

12 D_7 $G_{2\,4}$ om 12 (cf v l. 11) B_4 damaged for 12^{abc} — ^{a}) $K_{1,4,5}$ V_1 B (B_4 damaged) Da $D_{3\,5\,6\,8}$ T_2 यश्च (for यच्च) K_{2-5} V_1 B (B_4 damaged) D (D_1 missing, D_7 om.) T_1 G_3 समज(Dn_1 °जं)वे ; T_2 न भ° (for स भ°) — ^{b}) K_4 भूता येस्य, Dn ये च भूता (by transp), G_3 भूता एवि $K_{1\,3\,4}$ समन्विता° ; M_4 तदान्वया . $Ś_1$ भूताय हितकारक° — ^{c}) $K_{2,3}$ Dn_2 अधर्मस्ते, T_2 °र्मा- स्ते, G_1 °र्मस्थो, M_2 °र्मस्थे (for °र्मस्थे) D_5 ह (for हि) — ^{d}) $K_{3\,5}$ V_1 B D (D_1 missing, D_7 om) M शोचति (for सीदन्ति) $K_{1\,4}$ पार्थिवा°, B_0 °व , D_5 °व, T_2 °वे

13 ^{a}) All MSS (except $Ś_1$ $K_{2\,4}$ G_2, D_1 missing) च (for हि) K_1 चक्षु — ^{c}) V_1 $B_{0\,1\,5}$ अविसह्य (for °षह्य) $D_{2\,3\,5}$ तर (for °तमं) — ^{d}) D_5 om (hapl) from मासद° up to न हि (in 15^a) B_1 आसद्द ; Da आसदा.

14 D_5 om. 14 (cf. v l 13) $Ś_1$ $K_{1,2}$ om (hapl) 14–15 — ^{a}) K_4 दुर्बलास K_4 D_8 बुध्येय (D_8 °थ) ; D_7 T_1 $G_{3\,4}$ मन्येथा, T_2 मुंचैतान् ; G_1 मुच्येथान् ; $M_{1\,3\,4}$ मुच्येथा ; M_2 मुंचेथा (for बुध्येथा) $K_{4,5}$ B_3 Da $D_{4\,6\,7}$ S विमानितान् (D_6 M_1 °ता°) ; Dn_1 [अ]व° (for [अ]वि°) — ^{c}) D_6 न (for मा) $D_{4,7}$ T_1 G_{2-4} M त्वा, T_2 G_1 स (for त्वां) — ^{d}) T_1 $G_{3\,4}$ प्रदहेयु° B_5 प्रदहे° सर्वबांधवं

15 $Ś_1$ $K_{1,2}$ om. 15 (cf. v l. 14), D_5 om. up to न हि (cf. v l. 13) — ^{b}) D_4 गृहे (for कुले) K_3 कश्चिद् (for किंचिद्) B_1 पुरोहित (for प्ररोहति) — K_4 om 15^{cd} — ^{c}) B_1 समूल, Dn_2 अमूल ; $D_{4,7}$ T_1 G_{2-4} M आ(G_2 $M_{1\,3}$ अ)मूलान् (for °लं) $K_{3\,5}$ $B_{1\,3-5}$ Da Dn $D_{2\,3\,5\,7\,8}$ निर्दहति (for °हति). D_4 [ए]न (for [ए]व)

16 ^{a}) $B_{0\,2\,4,5}$ हि ; T_2 यद् (for वै) — ^{b}) $K_{1\,4}$ यश्चाति , B_0 यच्चापि ; $M_{1\,3}$ यथाति (for यच्चाति) K_3 D_4 -बलवर्धन (D_4 °ने), Dn_2 D_5 °दुर्बल (for °बद्बलम्) — ^{c}) D_8 बालस्य D_7 $G_{3\,4}$ मुग्धस्य (for दग्धस्य) — ^{d}) D_8 अविशिष्यते

17 Cf 21 — ^{a}) K_1 हतोत्क्रुष्टस्, $K_{3\,5}$ V_1 B Da Dn $D_{4\,6\,8}$ G_2 M_2 हत° क्रुष्टस्, $D_{2,3,5}$ हत. क्रुद्धस् ; D_7 T $G_{1\,3\,4}$ $M_{1,3\,4}$ हत° क्लिष्टस् (for हतो त्क्रुष्टस्) — ^{b}) D_4 चात्र ; G_1 M च न (for चेन्न) — K_3 om. 17^c–18^d — ^{c}) B_3 तात (for तत्र). Cv as in text — ^{d}) G_2 दंडो हंता, Cv दण्डो हन्ति (as in text)

18 K_3 om. 18 (cf v l 17) — ^{a}) D_4 मास्म (for मा स्म) $K_{1\,5}$ Da_1 Dn_1 $D_{4\,6}$ बले स्थित्वा ; K_4 V_1 B Da_2 $D_{2\,3,5\,8}$ रणे स्थित्वा ; Dn_2 बलो स्थित्वा, D_7 T_1 G_{2-4} बलस्थस्त्वं (D_7 °स्वं) ; T_2 G_1 M बलस्थस्त्वाद्, Cv बलस्थान्वै (for बले स्थेया) — ^{b}) $K_{4\,5}$ V_1 B D (D_1 missing) S भुंजीथा दु ($D_{4\,6}$ °था दु ; T_2 °था दौ , G_1 °था दौ)र्बलं ज(T_2 G_1 ध)न ; Cv युंजीथा दुर्बलं जन. — ^{c}) $Ś_1$ G_1 मत्वा ; $K_{1,2\,5}$ B Da Dn D_{2-6} मा त्वां ; D_8 मां त्वां (for मा त्वा) K_4 चर्क्षूंष — ^{d}) $Ś_1$ D_4 धक्ष्यति ; K_1 धक्ष्यसि ; K_5 $B_{0\,1\,3-5}$ Dn_2 $D_{3,5\,8}$ दहन्तु ; B_2 धक्ष्यंतु, D_2 दहन्तु (for धक्ष्यन्ति) K (K_3 om.) V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2-6\,8}$ Cap [आ]शयं ; Ca [आ]श्रयम् (as in text). D_7 T G प्रदहेयु° सबांधवं (= 14^d).

C 12. 3422
B 12. 91 20
K 12. 91 20

तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशासताम् ॥ १९
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २०
यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २१
युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुदोषेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ २२
राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ २३
यदा युक्ता नयन्त्यर्थान्कामादर्थवशेन वा ।
कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥ २४
महावृक्षो जायते वर्धते च
तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।
यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते वा
तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २५
यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः ।
तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा-
त्तूर्णं जह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥ २६
यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति

19 = (var.) Rām 2. 100 59, Saurapurāṇa 18 16 — [a]) K1 D7 T1 G2-4 Ca यानि मिथ्याभिशा शानां; D5 यानि मिथ्यानि मित्राणां; Cap as in text — [b]) B1 रोदनात्; D5 (*sup lin*) येषतां, Ca रोदताम् (as in text). — [c]) K8 D1 7 S पुत्र (for पुत्रान्) Da यति (for घ्नन्ति) — [d]) K1 शापितां; K3 4 5 B0 2-5 Da Dn D2, 3 5 8 M2 शासनात्; K8 *D7 T G M1 3 4* -शंसिनां, *V1 B1 D6* -शासनात्; *D4* शासिनां (for -शासताम् as in Ś1)

20 With 20[ab], cf 1. 75 2[cd], 12 94 17[ab], 96 17[ab], Manu 4 173[ab]. — [a]) D3 मित्रेषु (for पुत्रेषु) — [b]) K4 नो चेत्; M न च (for न चेत्) V1 B0 2 D6 पुत्रेषु (for पौत्रेषु). With 20[cd], cf. 1 75 2[ab], Manu. 4. 172[ab]. — [c]) D6 M1-3 पाप (for पापं).

21 Cf 17. — [a]) D4 या त्वा (for यत्र) — [c]) K1 महद्दैव; K5 T1 महान्देव; B2 महादैव; D2 4 8 महादेव, D7 मोहो देव, T2 G1 M1 मोहादैव, G2-4 M3. 4 मोहादेव (for महान्दैव) — [d]) K4 यानति, B2 भवति (for पतति)

22 D6 om. 22. — [a]) B0 Dn2 D7 S जनपदा (for जान°) — [c]) B3 अतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण). Da भिक्ष, T2 G1 तीक्ष्ण (for भिक्षु) All MSS (except Ś1 K1. 2 4, D1 missing, D6 om) -रूपेण (for -दोषेण) — [d]) T2 हंति (for घ्नन्ति). K4 यादृशा; D2, 3 5 दारुणा; D7 G3 4 तादृश (for °शाः)

23 [a]) K8 Dn1 जानपदे, D7 S जनपद (M2 °दा) (for °पदे) — [c]) Dn1 प्रमयेन; D6 अन्यायेन (for अन°). K4 अनयो नोपवर्तेत, D1 अनायनोपवर्तते, D8 अनयो पापवर्तते — [d]) K8 D4 T2 G1 2 M भवेत्, D6 मम (for महत्)

24 D6 om (hapl) 24 — [a]) K3-5 V1 B Da Dn D2 3 5 7 S युक्तया (for युक्ता) K1 नयत्यर्थां; K4 Dn D2 8 नयेदर्थान्; B1 2 Da T2 G1 M1 3 नयत्य° (for नयन्त्य°) — [b]) M2 कामान् (for °द्). B1 यदो नराः; D7 G2-4 यदेन च (for °न वा) — [d]) K8 D4 भवेत् (for महत्).

25 [a]) K1 3-4 V1 B0 3-5 Dn D2 8 (*sup lin*) 8 G1 महान् (for महा) K2 वृक्ष (for -वृक्षो) — [b]) K5 तं च; D2 ते च, M2 त वै (for त चैव) M1 3 4 तं वै भूतानि समुदा(M4 °पा)श्रयति. — [c]) K1 4 वृक्ष; D2 वृक्षं (for वृक्षश्) K1 (marg) भिद्यते (for दह्यते) K1. 5 V1 B1 2 Da Dn D1 7 G2 च (for वा). — [d]) V1 तदा होते (for तदाश्रया).

26 D6 om 26 — [a]) D2 3 5 8 सदा; D7 S यदास्य (for यदा). D7 T1 G1 3. 4 अग्रे, M1. 3 अग्रं (for अग्र्य). — [b]) T2 संस्कारा. M3 वै (for वा) D7 S राजपुत्र (M2 °त्रा) (for °गुणं). — [c]) V1 तेनैव (for तैरेव) D7 T G च (for एव) M1 3 चरित (for °तो) B0 तैरेव राजधर्मश्चरितो धर्ममोहात्; M2 स यात्यधर्मं चरितं धर्मलोभात् — [d]) Cv cites दह्याद् V1 सत्कृत. B1. 3 4 Dn D2 3 5 वा; Cv च (as in text).

27 [a]) G1 [ज]पापा D5 G1 जायमानाश् (for ज्ञाय°). — [b]) B2 D1 7 S सभां; Dn1 स तान्; D5 संस्कार (for सतां) V1 Da T2 कलिं; M1 कविर् (for कलिर्). K3 B2-5 Dn D2 3 5 6 विंदते (for

सतां कलिर्विन्दति तत्र राज्ञः ।
यदा राजा शास्ति नरान्नशिष्या-
न तद्राज्यं वर्धते भूमिपाल ॥ २७
यथामात्यं मानयित्वा यथार्हं
मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुञ्ज्यात् ।
प्रवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य
भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २८
अत्रापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषिताम् ।
समीक्ष्य पूजयन्राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २९
संविभज्य यदा भुङ्क्ते न चान्यानवमन्यते ।
निहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३०
त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा । C 12.3434 B 12 91 *2 K 12 91 *2

°ति) D7 T1 G1 3 4 M1 3 4 यत्र (for तत्र) —c) K1 यदि, D7 T G2 4 M यत्र (for यदा) K1 राजा (for राजा) D7 G2 4 नास्ति (for शास्ति) M4 न राजन् (for नरान्) K1 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 अशिष्टान्; K4 अशिष्यान्, D7 G4 अशक्या, T1 G1 नराक्या, T2 न शक्या, G3 M4 अशक्या, M1. 3 4 अयुक्त्या (for नशिष्यान्). G3 न यत्र राजास्ति नरानशक्या —d) K1. 3– V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तदा (for न तद्) All MSS (except Ś1 K2–4, D1 missing) भूमिपस्य (for °पाल)

28 a) K3 V1 Da Dn1 D4 8 T G2 यथा (T2 °था, G2 °त्रा)मात्यान्, D7 G4 °मात्या (for °मात्य) K1–3 Dn2 यथाह; K4 °र्हन्, D2 3 . 5 यथार्थं; D7 T2 G1. 3 4 यथा हि; D3 तथार्हं (for य°) —b) B3 Da कृत्ये च मन्त्रे (for मन्त्रे च युद्धे) K1 M1 3 नियुज्यात्, B1 4 नियुज्य(B1 °च्य)ते, D2 3 5 नियुज्यते (D2 °तो), G2 M4 -नु(M4 हि)युज्यात् (for नियुञ्ज्यात्) —c) K1. 4 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G विवर्धते, K2–4 न व°, D4 न वर्धते (for प्रवर्धते) K1. 5 D7 8 S (except M2) राज्य (for राष्ट्र) —d) Bo सोप्य खिलां, D4 नाप्यखिला (for चाप्य°) K1 5 B3 4 D2 3 5 8 भुङ्क्ते महीम(B1 °हीं चा)प्यखिलां सोचिराय

29 a) K1 B यत्रापि; Da तत्रापि, Dn D6 यथा पि (for अत्रापि) G2 सत्कृत (for सुकृत) D7 G2–4 चैव (for कर्म) —b) D4 वाचा K1 D4 G2 सुभा षित —c) K3 D6 7 S (except M2) पूजयेद्, K4 °यद् (for °यन्) B3 Da राजन् (for राजा) B1 समीक्ष्य यत्र जयति — B1 om. 29d–30c. —d) K1 . V1 B (B1 om.) Da Dn1 D3 5–8 T1 G2–4 M1 3 4 आप्नोति (for प्रा°)

30 K3 om. 30 B1 om. 30abc (cf v 1 29) —a) D3 सदा, D7 T G2–4 यथा (for यदा) —b) K1. 2 4 5 V1 B (B1 om) Da Dn D2 3 5 6 8 नामा न्यान्, D4 न वान्यान् (for न चा°) Ś1 अवमन्यत

—c) K1 निहन्याद् (for निहन्ति) —d) B1 तद् (for स) K1 D4 राज्ञा (for राज्ञो) — After 30, the sequence in D4 is 222*, 221*, 31, 32, 220*, in G1, 221*, 31, 33, 220*, 222*, 32ab T2 reads 32 after 30

31 B1 om (hapl) 31, D2 3. 5 om (hapl) 31–32 G4 om (hapl) 31–33 For the sequence in D4 G1, cf v 1 30 —a) D7 T1 G2 3 M यदा (T1 G2 3 °त्र) सर्वं परित्राति, T2 G1 सर्वं परित्राति वाचा. —b) T2 G1 मानसेन च कर्मणा —c) G3 पुत्रन्यासे (for °स्यापि) K3 सृप्याच्च, D4 6 7 S (G4 om.) सृप्येत (for °च्च). Cv cites पुत्रस्यापि न सृप्येत् (as in text) — K1. 4 V1 Bo 2–5 Da Dn D6–8 T G2 3 M1–3 ins after 31 K3 4 D4 after 32; G1 after 33

220* संविभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान् ।
तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L 1) D6 म विभज्य G2 यथा (for यदा) Dn1 बलवान् (for दुर्बलान्) K4 जनान् (for नरान्) D7 T G1–3 M1–3 नृपतिर्यदि (M1–3 °त्र) पार्थिव (G1 °व), T2 [s]न्यान्पालयति पार्थिव (for the post half). — (L 2) D7 T G1–3 M1–3 दुर्बलाना बल चैव (for the prior half)]

K1 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D6 8 T M1–3 cont D2 3 . G4 ins after 31 D4 7, after 322* G1, after 30

221* यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति ।
यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L 1) M2 यो हि (for the first यदा) Ca cites अपोहति (as above) — (L 2) D7 T1 G1. 4 M1–3 संग्रामान् (M2 °मात्) (for °मे) D4 यदा जयेत सग्रामात् (sic) (for the prior half)]

K1 5 V1 Bo 2–6 Da Dn D2 3 . 8 M1. 3 cont. :

C 12. 3434 B. 12 91 32 K. 12 91 32

पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१
यदा शारणिकान्राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
भिनत्ति न च मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२
यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयान्वितः ।
कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३
कृपणानाथवृद्धानां यदाश्रु व्यपमार्ष्टि वै ।
हर्षं संजनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४
विवर्धयति मित्राणि तथारींश्चापकर्षति ।
संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५
सत्यं पालयति प्राप्त्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
पूजयत्यतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६
निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव राजा तत्प्राप्नुते फलम् ॥ ३७
यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
संयच्छन्भवति प्राणान्नसंयच्छंस्तु पापकः ॥ ३८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च ।

B1 M4 ins. after 31 D3, after 30 · D7, after 32 T2, after 33 · G1, after 220* · M3, after 36 ·

222* पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L. 1) B6 D7 आचरितो; G1 °रते. T2 G1 यत्तु (for यत्र). D7 M1, 3, 4 धर्मेण (for कर्मणा). B3 Dn व्याहृतेन, D4 व्याहतेन, D7 व्यापृतेन; M3 व्याच्छनो न; Ca व्याहृतेन (as above) D3, 5, 6 M1, 3 च (for वा). T2 G1 धर्मेणाथाहृ(G2 °व्यापृ)तोपि वा (for the post. half). —(L. 2) D7 T2 G1 M न मृष्येत (D7 T2 G1 °ष्यते, M3 °ष्येति) प्रियस्यापि (for the prior half).]

32 D3 5, 6 G4 om 32 (cf. v. l 31) T2 reads 32 after 30 For the sequence in D4 G1, cf v l 30 —a) B1 युद्धा (for यदा) K2 चारणिकान्; K3 Da1 शार°; V1 सर°, B3 Dn1 D8 सार°; Dn2 शारणिकों; D4 वर्णाश्रमान्; D7 T2 कारुणिको (T2 °क), T1 G2, 3 शारणिकं; G1 M कारुणिकान् (G1 M2 °द्); Ca, np शार° (as in text). T1 राज्य (for राजा) — G1 om 32cd. —c) K1 न स; K2-5 V1 B (except B3) Da Dn2 D6 M च न (for न च). M4 मर्यादाः. — After 32, K6 4 D4 ins. 220* and D7 222*.

33 K2 G4 om 33 (for G4, cf. v l 31) Ś1 reads 33 on marg. For the sequence in D4 G1, cf v l. 30. —a) K4 D5 6 यदा प्रदक्षिणैर्, Cap यत्स्वाप्तद°; Cs यदाप्तद° (as in text) —b) K4 B6 D8 T1 G1, 3 यजेत; B1 D7 यजते (for यजते). K4 [अ]न्विता°. —c) D7 T2 G1 3 अनाश्रित्य (for °दृत्य). — D8 om. (hapl.) 33c–34d. — After 33, T2 ins. 222* and G1 220*.

34 34a = 12. 87. 24a. D8 om 34 (cf v l 33). T1 G3 4 transp. 34 and 35. —b) Ś1 यदाश्रुव्यमार्ष्टि वै; K1 3 V1 B1-3 Da Dn D2 3 5 6 यदाश्रु (K1 °श्रू) परिमार्जति; K2 4 तथाश्रम (K4 °राम) निवासिनां; K3 यदाश्रूणि प्रमार्ष्टि वै, Bo 4 5 यदाश्रु परिमार्ष्टि वै; D7 T G M3 यदास्त्र (T1 G2-4 °स्तिं) मपकर्षति; M1 2 4 भय समप (M4 यश्च प्र) कर्षति, text as in D1 only. —c) K3 विजयते; Da T2 सजनयेन् (for °यन्) M1 3 हर्षसजनन नृणां.

35 G3 om. (hapl.) 35. T1 G3 4 transp 34 and 35. —a) M1, 3 विवर्धयंति. —b) K4 D8 तथारीह्न B3 Dn2 D6 8 T1 G3 4 चापि कर्षति (for चापक°).

36 a) Bo 5 D7 S पालयते (for °यति). K3 V1 D4 M प्राप्य°, K4 B1 प्राप्या; K6 प्रदास्ति (sic), Bo Dn D2 3 6 प्रीत्या; D7 T G गुप्त्या (for प्राप्त्या). —b) D2 5, 6 धर्मं (for भूमिं) V1 D2 3 5 नियच्छति, G1 प्रयच्छत; G2 स यच्छति (for प्रय°). —c) M3 4 [अ]तिथिं D7 S नित्यं (for भृत्यान्) K (except K4) V1 B Da Dn D2 3, 5, 6 8 पूजयेदतिथीन्भृत्यान्. — After 36, M2 ins 222*

37 a) D7 S स्यात (for चोभौ). —b) D4 यस्य (for यत्र) —c) G3 यस्मिन्, M3 तास्मिंल्लो —d) K3 Dn2 राजा स; K3 D4 स राजा, V1 M3 राजा यत् (for राजा तत्). D5 प्राप्नुते; M प्राप्नुया(M3 °ये)त् (for प्राप्नुते). K3 सुख (for फलम्). Bo, 5 D7 T G राजा प्राप्नोति सत्फलं.

38 a) B1 यशो; D7 T G यथा (for यमो). K4 Dn2 D7 T G3-4 धार्मिकानां —b) D6 8 G1 मांधाता (D8 °ताः). —c) D4 स यच्छन्. D6 भरति, D7 S यमवत्; Cv भवति (for भवति). Ś1 प्राणो (for प्राणान्). —d) K3 M3, 4 Cv असंयच्छंस् (for नस°). Ś1 Cv, np पावक°, Bom ed पातुक (for पापक°).

यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३९
यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
तस्य राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ॥ ४०
सहस्राक्षेण राजा हि सर्व एवोपमीयते ।
स पश्यति हि यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥ ४१
अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिम् ।
भूतानां सत्त्वजिज्ञासां साध्वसाधु च सर्वदा ॥ ४२
संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।
पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्याः स्वा यथा प्रजाः ॥ ४३
न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ४४
तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनाबुद्धिनापि वा ॥ ४५
अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ।
सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ४६
ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् ।　C 12.3453 B 12.91.51 K 12.91.51

K1, 2 4, 5 V1 B D (D1 missing) T G1, 3 (*sup lin*) 4 असयच्छंस्तु (B2 °श्च) पावक° (D7 T2 G1, 3 [*sup lin*] 4 °कान्), G2 3 M1, 3 असयच्छस्त्व (G3 °स्तु, M1, 3 °स्त) पापकान्

39 c) D6 ऋत्विक्पुरोहिताादीनि —D3 om. (? hapl) 39b–40a — b) D4 3 सत्कृ (D3 °कृ) त्वा (for °स्य) D7 T G M2 4 [अ]नवमत्य (for °मन्य) — c) D7 T1 G3 4 यया (for यदा)

40 D3 om. 40a (cf. v. l. 39) — a) D7 G2 4 यतो (for यमो) K1 D4 येच्छति, G2 गच्छति (for यच्छति) — b) K1 4 सर्वेभ्यो वा (for सर्वाण्येव) V1 B2 Da विशेषत° (for [अ]वि°) — c) K3–5 Dn D4 6 8 तथा, B1 D7 अस्य (for तस्य) B1 G4 M राज्ञो M1 [ऽ]नुकर्तव्य° (for °र्तव्य) Cv as in text — d) K1 धर्तव्यं, K4 मंतव्या (for यन्त°)

41 b) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 सर्वे चैव, D7 T1 G3 4 सर्वदैव, G2 सर्वमेव (for सर्व एव) — c) K1 B1 Dn D6 च, K5 B0 3–5 D2 3 5 [इ]ह (for हि) T2 G1, 3 4 यद् (for यं) V1 स वै पश्यति यं धर्मं, D7 स च पश्यति यद्धर्मं — d) V1 हि (for स) K4 G1 पुरुषर्षभ°

42 a) V1 बुध्येथा° (for शिक्षेथा°) D7 G3 अप्रमादैरशिक्षेथा° — b) K3 D4 M2 क्षेम (for क्षमां) K1 धर्म्यं; D3, 5, 8 धर्मं (for बुद्धिं) K1 D4 धृति° B0 5 T2 क्षमां बृ (T2 बु) द्धिं मतिं धृतिं — c) D6 मूलानां (for भूतानां) K3 Dn चैव; D2 3 5 7 T G M1, 3 4 सत्त्व, D4 चैव, M2 सत्य (for सत्त्व) All MSS (except Ś1 K3 4 B0 M1, 3 4, D1 missing) -जिज्ञासा (for °सां) — d) K3 न साधव, K4 साधु साधु; D2 साध्व** K6 साध्वसाधुषु सर्वदा

43 a) Dn1 संग्रहं — b) Dn D6 दानं च मधुरं वच — c) D7 T1 G4 पौरा (for पौर) K1 -जानपदश्च, B4 D3 °पदैश्च (for °पदाश्च) — d) K1, 3, 5 V1 B (except B4) Dn2 D2–5 8 G2–4 च, Da Dn1 D6 ते, T2 G1 M4 स्व (for स्वा) Da Dn1 D4, 6 यथा सुख; D7 T G प्रजा यया (by transp), M इव प्रजा°

44 a) G3 वा त्वदन्यो, G4 M1 3 धात्वदक्षो (for जात्व°) D2 3, 5 [ऽ]धिपति° (for नृपति°) —K5 D2 3 5 G1 om. (hapl) 44c–45b D3 om. (hapl.) 44cd — c) K1 भारा D6 [ऽ]सि° (for हि) — d) Ś1 K4 सुदुस्तर, V1 B1 °धरं, D7 T G2–4 °वहं; M1 3 4 °भरं; M2 °दरं (for °ष्करम्)

45 K5 D2 3 5 G1 om 45ab (cf. v. l. 44) — a) K1 om. from तद्दण्ड up to तिष्ठ (in 12. 93. 4c) K3 सु°, M1, 3 स (for तद्) Da दण्डवान्, D4 °भृन् (for दण्डविन्) M3 प्रज्ञ° M2 तस्मादपि नृप प्राज्ञ° — b) V1 B2 Da D7 S (except M2, G1 om.) सर्वे (for शूर°) — d) M तथा (for [अ]पि वा) K5 V1 B Da D2 3, 5 6 8 न क्लीबेनाल्पबुद्धिना

46 K1 om. 46 (cf. v. l. 45) — a) G2 अभिरूपे; Ca °रूपै° (as in text) D4 भिक्षुरूपे° कुले जातैर् (sic) — b) K5 वृद्ध°; V1 B D2 3 5 6 8 वृद्धैर्; Da वृद्धिर्, Dn1 भक्तैर् (for दक्षैर्) Dn1 दक्षैर्; D4 भक्तिर् (for भक्तैर्) D5 6 बहुश्रुते° — c) D5 6 सर्वबुद्धी°; D7 T G1 3 4 सर्वं बुद्ध्या; G2 सर्वा बुद्ध्या; M1, 3 सर्वां बुद्धिं (for सर्वा बुद्धी) D2 परिक्षेथास्; D6 परीक्ष्येयास् — d) D7 T1 G1, 2 4 M1 3 तपसा° (for ता°)

47 K1 om. 47 (cf. v. l. 45) — a) K3 5 V1 B Da Dn D2–5 8 अतस्, D6 अत्र (for ततस्)

C. 12 3493 B 12 91 51 K 12 91 51 स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ४७

धर्मश्चार्थश्च कामश्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मिँल्लोके परे चैव धर्मवित्सुखमेधते ॥ ४८

त्यजन्ति दारान्प्राणांश्च मनुष्याः प्रतिपूजिताः ।
संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४९

अप्रमादश्च शौचं च तात भूतिकरं महत् ।
एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमदिथाः ॥ ५०

अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५१

एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।
राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५२

तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।
आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥ ५३

धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्त्यमितौजसः ॥ ५४

भीष्म उवाच ।

स एवमुक्तो मान्धाता तेनोतथ्येन भारत ।
कृतवानविशङ्कस्तदेकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ५५

भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

—[b]) B0 3–5 D2 3 धर्मान् (for धर्मं). D3 चेरससि; Ca °स्यसि (as in text) K5 परान् —[d]) K3 चै (for ते). K3 5 V1 B (except B1) Da Dn D2–6 8 विनक्ष्यति; D7 T1 G1 3 4 नशिष्यति; T2 G2 M न शिष्यते (for विनश्यति)

48 K1 om. 48 (cf v 1 45). —[a]) K3 5 V1 B Da D2 3 5 6 8 धर्मस्त्व (K3 °मंश्चा; D3 °र्मास्त्व)-र्थश्च कामश्च, K3 Dn D4 तस्मा (Dn2 धर्मा)दर्थाच्च कामाच्च; D7 S धर्मे चार्थे च कामे च —[b]) V1 सर्वं (for धर्मं). D6 7 [ऽ]भवन् (D7 °त्) (for भवेत्) —[d]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 धर्मात्मा (for धर्मवित्)

49 K1 om 49 (cf v 1 45). D7 S transp 49[ab] and 49[cd] —[a]) Ś1 K4 दाराः, B2 पुत्रान्, M3 दारां (for दारान्). B2 दारांश्च; Da प्राणाश्च, Dn पुत्राश्च (for प्राणांश्च) —[b]) Dn परि (for प्रति) —[c]) D4 संग्रहाश्; D3 °हैश् (for °हश्) B D3 5 6, 8 सैश्च (for चैव)

50 K1 om 50 (cf v 1 45) K3 D4 om 50[ab] D7 S transp. 50[ab] and 50[cd]. —[a]) M2 अप्रमादं Dn D6 शौचश् —[b]) K2 V1 B1–3 4 (m as in text). 5 Da Dn D2 6 7 राज्ञो; M1, 3 4 नातो (for तात) B1 भूतिकरान् (for °करं) —[c]) D2 3 माधाता —[d]) K3 D7 T1 G प्रमादथ; T2 °दथ (for °दिथाः)

51 K1 om. 51 (cf. v. l. 45). —[b]) D5 छिद्रदर्शी (for छिद्र°) —[c]) K4 नान्य; D4 नास्म (for नास्य) B1 परे; M2 पर; Ca पर· (as in text) B1 विशु (for पश्येच्) —[d]) D7 T1 G2–4 M छिद्रे तु (for छिद्रेषु). T2 G1 छिद्रे विपरमन्वियाद्

52 K1 om. 52 (cf v. 1 45) B1 damaged —[a]) Dn1 महद् (for एतद्) —[d]) M1 3 वृत्तम् (for तत्त्वम्)

53 K1 om. 53 (cf. v 1 45). —[a]) B1 कुरुष्व स्वस्च (sic) (for तत्कुरुष्व) —[b]) K5 B Da D2 3, 5 8 यत्पूर्वंस्मृषिसेवित, V1 D6 यत्पूर्वंर्षिनिषेवित —[c]) D4 आविष्ट (for आतिष्ठ) D4 3 दिव्य· (for दिव्य) —[d]) B1 अद्रुपे (for अह्नाय). V1 नृपसत्तम, D7 T G पुरुषर्षभ (for भरत°) Cv as in text.

54 K1 om 54 (cf v 1 45) —[a]) M3 धर्मवृत्तिं (for °वृत्त) Ś1 K4 च, M4 lacuna (for हि) —[b]) T2 प्रेक्ष्य (for प्रेत्य). —[d]) Ś1 [अ]मिजौजस·, B4 °सौयश·, Da Dn महौजस, T2 G1 M2 [अ]मितौजस (for °जस)

55 K1 om 55 (cf v 1 45) Ś1 K2 B5 D7 8 S om the ref. —[a]) V1 om स —[b]) D7 S [उ]चथ्येन (for [उ]त°) —[cd]) G3 अतिशकस्; Ca अविशङ्कस् (as in text) K5 V1 B0, 3 D2 3 5 6 8 तमेव; B1 तु देव, B3 4 Da तदेव; Dn D4 च एक·; G3 M2 तमेक· (for तदेक·) K5 B0 1, 3 4 D2 3 5 8 स (for च)

56 K1 om 56 (cf v 1 45) —[a]) K5 V1 B

९३

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्राजा वर्तेत धार्मिकः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवाञ्शुचिः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं यशस्विनम् ॥ ३
धर्मार्थसहितं वाक्यं भगवन्ननुशाधि माम् ।
येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ४
तमब्रवीद्वामदेवस्तपस्वी जपतां वरः ।
हेमवर्णमुपासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥ ५
धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।
धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६ C. 12 3464 B 12 92. 6 K. 12 92 6

Da D2 3 5 6 8 स्व चापि च, D7 भवानेव (for °नपि) T2 च तत् (for तथा) D7 S सर्वं (G1 °र्वा) (for सम्यङ्) — b) K2 3 5 V1 B (except B1) Da Dn D2 3, 5 6 8 T2 महीपते (for °पति) — c) K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M2 रक्ष (for रक्षन्) — d) D4 7 T G स्वर्गं (for स्वर्गे) D4 नवाप्स्यसि; M2 °प्स्यति

Colophon om in K1 D1 missing — *Sub parvan* Ś1 K2 4 5 V1 B Da Dn D2-6 T2 G1. 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K2-4 V1 B Da Dn1 D2-5 उतथ्यगीता, D8 उतथ्योपाख्यानं, M1-3 उतथ्यगीतिर् — *Adhy no* (figures words or both) K5 D7 S 93, B1 82, B3 4 Dn1 D2 90, Da Dn2 91, D8 89 — *Śloka no* Dn1 60, Dn2 D8 59

93

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v l 12 79 28)

1 K1 om up to तिष्ठ in 4c (cf v l 12 92 45) D8 om the ref. — a) K5 B (except B2) D2 3, 5 8 इच्छेद् (for इच्छन्) — b) K5 Bo 3-5 D2 3 5 8 वृत्तेन (for वर्तेत) K5 V1 B Da D2-8 S भारत (for धार्मिक°) — c) D4 om from पृच्छामि up to तिहास (in 2a) K (K1 om) V1 B1-5 Da Dn D2 3 5 6 8 M2 स्वां, Bo lacuna (for त्वा)

2 K1 om 2, D4 om up to तिहास (for both, cf. v l. 1) — c) Ś1 K4 D6 G1 M2 दृष्ट्वार्थ-, D8 तत्त्वार्थ- (for दृष्टार्थ) — d) D4 वामदेवो न (for °देवेन)

3 K1 om 3 (cf v l 1) — a) K4 राजा, G2-4 राजन् (for राजा) Ś1 K2 4 हि सुमना (for वसु°) ※ Ca सुमना नाम नृप । ※ — b) K5 4 V1 B Da Dn2 D2 5 6 8 कौशल्यो (K4 °ल्या) D4 om from बल वान् up to भ (in 4b) Dn1 ज्ञानवान्धृतिमाञ्शुचि° — c) G1 महिर्षी (for महर्षिं). — d) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तपस्विन, G2 (*inf lin* as in text) महामुनिं (for यशस्विनम्)

4 Before 4, K5 V1 Bo 3 4 D8 5 ins वसुमना उवाच, D2 वासुदेवमन उ° K1 om up to तिष्ठ (cf v l. 1) D4 om up to भ (cf v l 3) — a) K2 3 Dn1 धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर् — b) T1 (*inf lin* as in text) अनुशाय, G1 °शासि — c) B1 धर्मेण; T2 तिष्ठेत (for वृत्तेन) Da वै तस्मिन्, M1 3 4 तिष्ठन्वै (by transp) — d) K1 अस्य चेच, K4 D2 न च्यवेय, V1 B2 Da Dn न हीयेय (for न च्यवेय)

5 Before 5, K5 V1 B Da D2 3 5 6 ins भीष्म उवाच D4 om 5 — b) K2. 4 D8 8 तेजस्वी (for तपस्वी) K2 5 Dn D2 6 8 तपतां; D8 5 जयतां (for जपतां) K4 वर — c) D7 T G3. 4 मेघवर्णम् (for हेम°) B3 5 Dn D2 5 6 सुखासीनं (for उपा°)

6 Before 6, K5 V1 B Dn D2 3, 5-8 T G ins वामदेव उवाच — b) G1 नाधर्माद् — D4 om. 6c-7d — d) K5 शक्रलोक प्रयांति वै

7 D4 om. 7 (cf v l 6) K5 om from 7 up to 12 94 6b — a) Ś1 K1-3 अथ सिद्धिं (K1 °द्धे), V1 Bo D2 सर्वसिद्धिं; D6 °सिद्ध ; M2 °सिद्धिं — c) K2 4 सतां, V1 B2 4 ऋज्वीं, Bo 3 5 D8 ऋजुत्वा; B1 Da आर्द्वीं; Dn1 ऋतीं; Dn2 मृदुत्वां, D2, 3 5 6

C. 12 3469
B. 12. 91. 7
K 12. 92. 7

अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।
ऋतां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विरोचते ॥ ७
अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।
क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८
असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा ।
सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९
अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः ।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १०
अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
वर्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव सागरः ॥ ११
न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।
बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ॥ १२
एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।
एतानि शृण्वँल्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ॥ १३
एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः ।
अर्थान्समीक्ष्यारभते स ध्रुवं महदश्नुते ॥ १४
अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः ।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १५
अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।
अकीर्त्यापि समायुक्तो मृतो नरकमश्नुते ॥ १६
अथ मानयितुर्दातुः शुक्लस्य रसवेदिनः ।
व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ॥ १७

ऋक्षा (for ऋतां). B3 D5 8 ᵗ वृद्धिं (for बुद्धिं) —ᵈ) D7 G3 4 स्व (for स) T2 G1 धर्मेपि (for धर्मेण). Dn1 D5 G3 विराजते; D3 महीपति (for विरोचते).

8 K5 om 8 (cf. v l 7) —ᵃ) V1 B Da D3 8 5 6 8 अधर्मशीलो (for °दर्शी) —ᶜ) K4 प्रयातो; T2 G1 M2 भयाद्. G3 [उ]पयातो (for [अ]प°)

9 K5 om 9 (cf v l 7) —ᵃ) Dn1 असत पापसचिवो; Dn2 D3 (sup lin) 4 असत्यापि(D4 °नि)ष्ठ°; D5 असत्याहिष्ठ° (sic). —ᶜ) Da D4 परिपारेण —ᵈ) D4 प्रसीदति (for [अ]व°).

10 K5 om. 10 (cf v l 7) —ᵃ) K4 आर्थि नाम्. Da अननुष्ठा च —ᵇ) D3 कामकारी B6 विच क्षण (for विकत्थन) —ᵈ) K1 विप्रम् (for क्षिप्रम्)

11 K5 om 11 (cf. v l 7). —ᵃᵇ) K1 D8 8 अप्याददान.; B1 D7 T1 G2–4 अथादधान. D4 अथ युक्त्या कर गृह्णन्सुमना सजितेंद्रिय. —ᵈ) B6 D4 6 श्रोतोभिर्; Ca स्रोतोभि (as in text).

12 K5 om. 12 (cf. v l. 7). —ᵃ) B3 पूर्णोऽस्मीति न मन्येत. —ᵇ) D8 [ऽ]र्थेक (for °त). —ᶜ) D6, 7 T G1 3 4 मंत्रतश् (for मित्र°) —ᵈ) K3–4 B1, 2 Da Dn2 T3 वसुधाधिप; B3 °धापि च..

13 K5 om 13 (cf v l 7) —ᵃ) B (except B3) D2, 3, 5, 6, 8 [अ]पि (for [ए]व). V1 B Da D3 1 2 6 8 च (for हि) —ᵇ) B1 लोकमात्रा, D4 लाभयात्रा; Ca लोक° (as in text) —ᶜ) T3 गृह्णँ; M1 3 4 वृण्वँ (for शृण्वँ) D5 एतान्शृण्वन्स लभते. —ᵈ) K3 B3–5 Da Dn D1–4 7 S श्रिय (for श्रियः)

14 K5 om 14 (cf. v l. 7) —ᶜ) S (except T2 G1) परीक्ष्य (for समी°) K1 D2 रमते, K3 4 Dn भजते (for [आ]रभते) —ᵈ) G2 तद् (for स) D5 सुरं (for ध्रुवं).

15 K5 om 15 (cf v l 7) —ᵃ) K1 आदाता. K3 V1 B (except B1) Da Dn1 D3–7 S ह्यनभि(M4 °ति)स्नेहो (M1 3 4 °हा) —ᶜ) K3 साहसी (for साहस) —ᵈ) V1 प्रणश्यति (for विन°).

16 K5 om 16 (cf v. l 7) —ᵃ) K3 B (B3 marg as in text) Dn D2 3 5 6 8 T1 G1 M2 पाप (for पापं) B1 कृता यद्वा (for कृतं बुद्ध्या). —ᵇ) K1 4 D7 G2–4 M2 बुद्धिमान् (for [अ]बु°) —ᶜ) K1–3 Dn D7 T1 G2–4 M1–3 [अ]भि; T2 G1 M4 हि (for [अ]पि). —ᵈ) B1 मृते; Dn1 भूयो (for मृतो). D7 T G निरयम् (for नरकम्)

17 K5 om. 17 (cf v l. 7). V1 reads 17–18 on marg —ᵃ) D7 T G ततो (for अथ) D7 T1 G2–4 न याचितुर्; D3 तानपितुर (sic), T2 G1 याचयितुर् (for मान°) Ś1 K1 मातु; K3 Dn दाम्न, M1 दातु —ᵇ) K1 4 शक्त स; K3 शक्तस्य; K3 Dn D4 श्लक्ष्णस्य, B1 4. 5 शुक्रस्य; B3 (marg.) शुकस्य; T3

यस्य नास्ति गुरुर्धर्मे न चान्याननुपृच्छति ।
सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं महदश्नुते ॥ १८
गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षिता ।
धर्मप्रधानो लोकेषु सुचिरं महदश्नुते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वामदेव उवाच ।
यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ।
तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥ १
राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।
अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २
यद्वृत्तिमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।
तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ३
साहसप्रकृतिर्यत्र कुरुते किंचिदुल्बणम् । C 12 3425 B 12 93 4 K 12 93 4

G_1 शाक्यस्य, C_1 शुक्रस्य (as in text). K_1 स्मवे दिनो, V_1 B $D_{3\,5\,6\,8}$ शुगवे(B_2 °धा)दिन°; Dn घशवर्तिन, T_2 स्मवेदितु D_7 G_2 शुक्लवर्णस्य वेदिन — ^{d}) M_4 विजिर्यासवि मानव°

18 K_5 om 18 (cf v l. 7) V_1 reads 18 on marg — ^{a}) K_1 गुरु, M मतिर् (for गुरुर्) D_7 T_2 G_1 $M_{1.8}$ धर्मो; D_8 वाक्ये; G_2 धर्मं. — ^{b}) $M_{1\,8}$ धास्यान् (for चान्यान्) K_{3-4} V_1 $B_{3\,5}$ Dn D_{3-5} ऽपि (for अनु) — ^{c}) K_8 सुखं तत्रार्थे; B_1 अर्थतन्त्रोर्थ-, B_2 (marg as in text) Da अस्वतन्त्रोर्थं, $B_{4\,5}$ सुख तत्त्वा(B_5 °तन्त्रा)र्थे Bo -भेदेषु; $D_{2\,3\,5}$ -भावेषु (for लाभेषु) — ^{d}) D_7 T_1 G_{2-4} स (for न) K_4 Da Dn सुखम् (for महद्)

19 K_6, D_8 (hapl), om 19 (for K_5, cf. v l 7) — ^{b}) $K_{2\,8}$ V_1 B (except B_5) Da Dn M_2 स्वय मर्थान(B_3 °ध)वेक्षिता; $D_{2\,3\,5}$ °र्थां(D_2 °र्थो)न्विव क्षिता, D_4 स्वमर्थानन्ववेक्षिता, D_7 T G M_4 स्वय(G_1 बल)मर्थानपेक्षि(D_7 °क्ष)ता — ^{c}) K_8 Dn_2 D_7 S लाभेषु (for लोकेषु) — ^{d}) K_2 नचिर; K_8 V_1 B Da Dn D_{3-7} S (except $M_{1\,8}$) स चिर (for सुचिर) K_8 Dn $D_{4\,6}$ सुखम्, B_1 धर्मम् (for महद्) D_4 मश्नुतौ (for अश्नुते)

Colophon K_5 om, D_1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K_{1-4} V_1 B Da Dn D_{3-7} T $G_{1.3\,4}$ M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K_{1-4} B Da Dn_1 $D_{4\,6}$ M_{1-3} वामदेवगीता (M_2 adds वसुमनाप्रश्न°) —*Adhy no* (figures, words or both) B_1 84, B_{2-4} Dn_1 D_3 91, Dn_2 92, D_7 S 94. —*Śloka no* Dn 19, D_5 18

94

☞ D_1 is missing for this adhy (cf v l 12. 79. 28)

1 K_6 om 1^a–6^b (cf v l 12 93 7) — ^{a}) D_8 यत्राधर्म, $M_{1.8\,4}$ य तु धर्मं; M_2 यत्र धर्मं B_1 प्रण यति — ^{b}) Ś1 $K_{1\,2}$ दुर्बल; M दुर्बलो G_2 M_2 बलवत्तरं — ^{c}) Bo_2 (m as in text) $_{8.4}$ D_8 त (D_8 य)वृत्तम्; B_1 वार्धतम् (for तां वृत्तिम्) — ^{d}) B_2 भवति च तदन्वया°; D_8 तद्भवति यद्°

2 K_5 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) $M_{1\,8\,4}$ प्रजा यत्रानुवर्तते — ^{b}) K_1 om. त Ś1 D_3 त पापाभिप्र-वर्तक; K_4 त पापाद्विप्र°, Dn_1 पाप पापप्र°, M_2 तं वाचाभिप्र° — ^{c}) T_2 G_1 मनुष्यस्य (for °ष्यं तत्) — ^{d}) T_2 राज्यं (for राष्ट्र) Da क्षेत्र राष्ट्र प्रणश्यति

3 K_6 om 3 (cf v l 1) $M_{1\,8}$ om. (hapl) 3–4 — ^{a}) K_8 V_1 B Dn_1 D_{3-8} S ($M_{1\,8}$ om.) वृत्तम् B Da $D_{3\,5\,8}$ अनु (for उप) — ^{b}) V_1 D_5 प्रकृतिस्त(D_5 °ष्ठ)स्य; D_4 ह्यधर्मस्थस्य Dn_2 मानुषा (for मानवा°) — ^{c}) Bo स चैव; B_5 तदैव. Bo_1 विपर्यस्थस्य — ^{d}) K_4 Dn_2 D_7 T_1 G_{2-4} मृष्यति. D_6 स्वजना न विमृष्यते

4 K_6 $M_{1.8}$ om. 4 (cf v l. 1, 3) — ^{a}) B_1 D_8 साहसं; G_1 साहस° Da यत्न; D_7 T G_{2-4} M_3 यश्च; M_4 यस्तु (for यत्र) — ^{b}) Dn_2 क्रियते; M_2 प्रकृतेः (for कुरुते) Ca cites उल्बणान्. K_5 Dn_1 किंचि-दुल्बणमाचरेत्. — ^{c}) K_8 -चरते; Da रक्षितो (for -लक्षणो).

C 12.3463 B.12 93 4 K.12 93 4

अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४
योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ५
द्विषन्तं कृतकर्माणं गृहीत्वा नृपती रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ६
शक्तः स्यात्सुमुखो राजा कुर्यात्कारुण्यमापदि ।
प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ॥ ७
अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।
नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ८
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ९
नापत्रपेत प्रश्नेषु नाभिभव्यां गिरं सृजेत् ।
न त्वरेत न चासूयेत्तथा संगृह्यते परः ॥ १०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११
यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।

5 With 5, cf 30 K6 om 5 (cf. v 1 1) — a) K1 योत्यताचरित; K4 योन्येनाचरितां; B1 योत्यस्य°; D7 S सद्वृत्ता°. — c) K2 लजितानां (for अजि°). K8 यतानामयतानां च. C1 as in text — d) K2 च (for स).

6 K6 om. 6ab (cf. v 1 1). M1 3 om (hapl) 6 Ś1 repeats 6 after 22. — a) G1 कृपर्त (for द्विषन्तं) K6 V1 B (except B1) D (except D5; D1 missing) S (M1 3 om.) कल्याण (for कर्माण). — b) B2 D4 गृहीत. K2-4 V1 B1-4 D (except D1; D1 missing) S (M1, 3 om) नृपतिं. M3 यदि (for रणे). — c) D7 T G M2 मानयति M1 न संमानयति द्वेषात्

7 a) K1 B1 सक्त; D1 स्रक्ष; D6 शक्तौ; D7 S शक्य (M1 3 4 °हु°) K2-4 V1 G1 सुमुखो; Dn1 D6 M2 सद्यु(M2 °मु)खो — b) K1 om कुर्यात् V1 B0-2 4 Da1 D2 करुण(B2 °णा)म्; B5 Dn1 D5 T2 G1 2 कारणम्, Da2 कारुणम्, Dn2 D6 करणम्, D7 T1 G3 4 सारणम्; M1 कल्याणम्

8 a) D6 (by corr) T1 (inf lin) अप्रियो. D1 योस्य (for यस्य) — b) D4 चास्य (for तस्य). — c) K1 G3 अचिरेण (for नचि°). G1 तस्य; M1, 3 तस्माद् (for स स्याद्) — d) K3 Da D7 G M [s]प्रिये प्रियम्; D6 °याप्रियम्; T °योप्रियम्. B1 योप्रिय च समाचरेत्.

9 = 3 198 40 V1 reads 9c–11b on marg D6 repeats 9 after 11ab — b) K1 अयाचिक°; T2 G1 अयाचितं. — After 9ab, D7 S ins [= (var) 12. 84. 11c–12b]

223* श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यत्र दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ।
समर्थान्पूजयेद्यश्च न स्पर्धेत च यश्च वै ।

[(L 1) T2 श्रेयसे, M2 श्रीयसो T1 G1 तेन; M स्वैतद् (for चैतद्). T2 G1 विक्रमे. M1 2 यस्य (for यत्र) — (L 3) D7 न न स्पर्धेत; G3 4 न विस्पर्धेत, M1 3 4 विस्पर्धेत न, M2 न स्पर्धेत न (for न स्पर्धेत न).]

— cd) = (var) 12 84 12cd. Dn2 transp च and कामात्. M न च कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् — After 9, S ins

224* क्षमायवैव वर्तेत न च सत्यं त्यजेद्बुधः ।
दमं धर्मं च शीलं च क्षत्रधर्मं प्रजाहितम् ।

10 V1 reads 10 on marg Da D7 om (hapl.) 10ab — a) Dn2 धर्मेषु (for प्रश्नेषु) B2 D2 नापत्रपेत प्र(D2 °त्रप्र)श्नेषु; G3 नापि तृप्येत प्रश्नेन — b) K1 3 4 5 V1 B Dn T1 (inf lin) G2 M नाभि(M1 3 °वि)भाव्या; D2 T2 नाभिभाष्यां (T2 °दीं), T1 नाविभाव, G3 4 नाभिभावि (for °भव्यां) Ca np cite अभिभाव्यां K6 B0 1 3-5 D2-5 3 वदेत् (for सृजेत्) K6 नाविभाव्य गिरा वदेत्, G1 नाभिपां गिरमंसृजेत् (sic) — c) D6 दूयेत; M त्वरेत (for °रेत) B1 M2 वा (for च) — d) B2 (marg) संसृज्यते (for °गृह्यते). B1 पुन (for पर).

11 = (var.) 3 198 41 11ab = (var) 34cd. V1 reads 11ab on marg — a) K1 प्रियेण; B1 D5 प्रियो न (for प्रिये न) K1 हृष्येद्; D6 तुष्येद् (for हृष्येद्). — b) D4 अप्रियो T2 नाति (for न च). B1 सकरेत् (for सज्वरेत्) Da नाप्रिये च भृश ज्वरेत्; D7 G3 4 नाप्रिये चापि स°; G1 2 न (G2 ना) प्रियेष च स° — After 11ab, D6 repeats 9 and om 11c–12b. — c) K4 V1 B Da Dn D2, 6 तप्येद् (for मुह्येद्). D2 3 तप्येतार्थं (for मुह्येदर्थं) K1 अथ; B1 अनु°

तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥ १२
निवृत्तं प्रतिकूलेभ्यो वर्तमानमनुप्रिये ।
भक्तं भजेत नृपतिस्तद्वै वृत्तं सतामिह ॥ १३
अप्रकीर्णेन्द्रियं प्राज्ञमत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
शक्तं चैवानुरक्तं च युञ्ज्यान्महति कर्मणि ॥ १४
एवमेव गुणैर्युक्तो यो न रज्यति भूमिपम् ।
भर्तुरर्थेष्वसूयन्तं न तं युञ्जीत कर्मणि ॥ १५
मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठम् ।
अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ॥ १६
त्यक्तोपात्तं मद्यरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरम् ।
कार्ये महति यो युञ्ज्याद्धीयते स नृपः श्रियः ॥ १७
रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ।
प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदश्नुते ॥ १८
ये केचिद्भूमिपतयस्तान्सर्वानन्ववेक्षयेत् ।
सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते ॥ १९
अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।   C. 12. 3501 B. 12. 93. 20 K. 12. 93. 22

(for मर्यं) D3 (marg as in text) 8 -कृत्येषु (for -कृत्स्नेषु) — d) G1 प्रजयाहिम् (sic) (for प्रजाहितम्) G2 प्रजाना हितमाचरेत्

12 D8 om. 12^{ab} (cf v l 11) — b) D2 7 वसुधाधिप — c) D4 मिध्यत — d) Dn1 D4 सत्यजते; M1.2 4 स (M3 स) अश्यते S श्रिय

13 a) Da1 Dn2 निवृत्तिं, D8 °त्ते, G2 °त्त K3 V1 B Da Dn D2.5 6 8 प्रतिकूलेषु — b) D6 भय; T1 G3 अति (for अनु) — c) K3 नृपस् (submetric) (for नृपतिस्) — d) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सदैव सुसमाहित

14 a) G1 राज्ञाम्, G3 राजा (for प्राज्ञम्) V1 B2 Da Dn अप्रकार्णेन्द्रियग्रामम् — b) K3 D4 -गत स्मृति, D6 -गतं शुचि — c) D7 T1 G1.3 4 भक्त (for शक्त) — d) D4 T G3 4 युज्यन् (G3 4 °द्) D7 G3 4 अर्हति (for महति)

15 Ś1 K1.2 4 om. (hapl) 15 — a) K6 Bo 2-5 Dn D2 3 5 6 8 एतैर्, B1 उक्तैर् (for एव) K2 युक्ते — b) K2 3 V1 B Dn D2 3 5 6 8 M1-3 योनु रज्य(Bo °विष्ट; G4 °रक्ष; M1 2 °रज्य)ति भूमिप (B5 °प), K3 यो न रजयति भू° (hypermetric), D4 यो रंजयति भू° — c) G1 भकुर् (for भर्तुर्) K3 6 Dn D4 [अ]प्रमत्त; V1 Bo 1.2 5 D6 सत(B3 °प्रा)र्थं; B2 4 D2 3 5 8 [अ]सतस; Da सयु(Da2 सद्यु)क्त — d) K3 om. न K6 Dn नियुज्यादर्थ(Dn2 °थ) कर्मणि; V1 B1 Da नियुज्याद्धुमक; Bo 2-5 D2 3 5 6 8 नियुज्याद्धर्मक°; D4 स नियुञ्जीत क°

16 b) K6 D4 अनार्यमजितात्मक — c) K1 माना तीतोपधं; B2 Da अनतीतोपर, G1 अनुनीतोपय V1 सनतीतोपरोधं हि, D4 6 अरातीन्कोपयंत च

17 a) K2 त्यक्तोपाद्य, K3 D3 (by corr) 4 °पाय, K5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2 3 (before corr) 6 8 °दात्त; B3 त्यक्तदत्त, D5 त्यक्तोदत्त, T2 M1.3 4 Cv °पात्त, Ca °पात्त (as in text) K1.2 V1 Bo 3-5 Da D4 Cv म(K1 स)द्यहत, K6 D3 (before corr) °हित; D7 T1 G3-4 °भक्त, T2 G1 मुक्तं, M °पान (M1.3 °न) (for °रत) Ś1 त्यक्तोपात्तमद्यहत; K4 त्यक्तोद्यतं मदिहंत; B1 त्यक्तदांत सत्यहत — b) G1 द्यूतं K5 मृगयायुत, B1 मृगवत्पर; D7 S मृगया(G1 °य)प्रियं — c) K5 V1 B D (except D4, D1 missing) S युजानो (for यो युञ्ज्याद्) K4 कार्यमर्हति को युजाद्. — d) K5 Bo 3-5 D2-6 8 श्रिया V1 B1 2 Da Dn D7 S हीयते नृपति श्रिया (T2 G1 °य)

18 a) B1 रक्षितार्या K2 5 V1 B Da Dn D2, 5, 6 8 च; K3 G1 नु (for तु) — b) D7 T G [अ]पि; M [अ]भि (for [अ]नु-) K3 D4 रक्षित(K3 °क्षति)-श्चानुरक्षिभि — d) D7 S सुख (for ध्रुव)

19 a) K1 भूमिपतयां — b) K1-3. 5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S सर्वास्तान् (by transp), D4 स्वान्स वान् K4 अनुवेक्षयेत्, T2 G1 M2 अन्ववेक्षते —After 19^{ab}, D3 reads 20^{cd} — c) K1 अनरिख्यात, D6 °भिज्ञातै; Ca °ख्यातैस् (as in text) G1 धन्वा सुहृ द्भिभिख्यातै (sic) — d) D7 G2 राजन् (for राजा). K3 Da2 (also) D4 6 [अ]तिरिस्यते; K5 B (except B1) Da (Da2 orig) Dn D2 3 6 8 भविष्यति; T2 G1 न रिष्यति; M विदिष्यते

20 a) D7 T1 (before corr) G1 3. 4 °कृत्वा (for °कृत्य) D4 बलस्थेषु, D7 G2-4 °स्थेन; D8 वनस्थस्य; T1 जलस्थस्य (before corr °स्थेन); G1 बलस्थोपि D6 अपहृत्य बरस्थस्य; T2 °कृत्याबलवते — b) D8 नावसेत्; D7 G4 नाह्वयेत् — D3 reads 20^{cd} after 19^{ab} — c) K1 श्येनानु° (for श्ये°) K1-3 पूते (for

C 12.3502
B 12.93 20
K 12.93 22

श्येनानुचरितैर्ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २०
दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २२
मरणान्तमिदं सर्वं नेह किंचिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २३
रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्त्यं सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥ २४
एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ २५
नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम् ।
एतेष्वाप्तान्प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते महीं चिरम् ॥ २६
दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ २७
यस्तु निःश्रेयसं ज्ञात्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ २८
योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।

ह्येते) K6 V1 B0 Da Dn1 श्येनाभिपतनैरेते; B1. 3–5 Dn2 D2. 3 5. 6 8 °भिपतनैनै(B1 °नै चै)ते; B2 °भिपतितैरेते. — d) Ś1 प्रमादत., K1 प्रसाद्यत; D3 प्रमाद्य तं; G1 °द्यते

21 a) D4 मृदु-, G1 द्रुम (for दृढ). V1 B (B2 marg. as in text) Da D2. 5 तु दुष्टात्मा; D3 तु धर्मात्मा; T2 M4 स्वदृष्टात्मा (for त्वदु°). — c) M2 बलवान् (for अबलान्). Ś1 K1. 4 उप- (for अभि-). — d) K2 न तु यो बलवत्तर', D7 S न त्वेव बलवत्तरान्

22 a) K1 Dn3 D2 मही; G1 धनं (for महीं). K1. 4 लुब्ध्वा. — b) K4 5 V1 B D (except D7, D1 missing) T1 G1 M पालयेत् — K4 om. 22cd. D4 G1 om (hapl) 22c–23a. — d) K1 has (owing to blank fol) lacuna from यण. up to किं in 12 96 3b. T2 राजा धर्मेण पालयन् — After 22, Ś1 repeats 6.

23 K1 missing, D4 G1 om. 23 (for both, cf v. l 22). — a) K4 मरणांते त्विद सर्वं, D7 G3 मरण तदिद सर्वं. — b) V1 B1 3 5 D2 3 5 हि; D6 तु (for [इ]ह). — c) Ś1 धर्म- (for धर्मे). — d) V1 महीं (for प्रजा). D7 G2 पालयन्.

24 K1 missing (cf. v. l. 22). — b) B0 तस्माद्, D4 6 ततो (for तथा). — c) K2. 3. 5 Dn D4 मंत्र चिंता; K4 मत्रं चिंत्य, V1 मंत्रे चित्तं (marg चित्तं), B0 3–5 D3 5. 8 मंत्र(B4 °त्रा)चित्त्व; B2 मंत्रो चित्तु, Da D2 6 मंत्रचित्तं (D6 °त्ता), D7 T G M2 मत्रं चित्तं (T2 °त्त); M1 3 मत्रं चित्तं, M4 मंत्रश्रित्ता- (for °चिन्त्यं). — d) K4 D6 महीं.

25 K1 missing (cf v l 22) — b) K2. 3. 5 V1 B (except B1) Da1 Dn1 D2–6 8 S (except G1. 3) राजसत्तम. — c) M1 3 4 वर्धमानो (for वर्त°) M वै (for ऽत्र) — d) K3 5 Dn D4 6 8 धत्ते, D5 चक्रे (for भुङ्क्ते)

26 K1 missing (cf v l 22). — a) V1 [अ]न्येन, D7 G1 [ए]तेन (for [ए]केन). M4 शक्या हि. — b) D7 G2–4 सांतत्येन Ś1 K2 4 अन्ववीक्षितु; K3. 5 B2 Dn D4 [अ]नुवी(K5 °वे)क्षितु; B0 5 [अ]पि रक्षितु. — c) K2 4 5 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3 5 8 तेषु सर्वं (for एतेष्वाप्तान्) — d) K3 Dn D4 चिरं महीं (by transp); K5 V1 Da D2 3 5 6. 8 महीमिमां

27 K1 missing (cf v. l 22). — a) D7 G3 सविभक्तानां — b) D7 G1 3 4 आर्जवोप (for मार्दवोप-). V1 गतिं, D5 गमं, M2 -नत (for -गत) — d) K3 Dn1 D4 नृप (for प्रियम्). K4 5 V1 B Da Dn2 D2 3 5–8 S तं जन कुरुते प्रिय.

28 With 28, cf. 5 122 22 K1 missing (cf v l. 22). — a) B1 च (for तु) D7 S नैश्रेयसं. K3 कुर्या, K5 V1 B Da2 Dn D2–8 श्रुत्वा, Da1 युक्ता (for ज्ञात्वा). — b) Ś1 K4 ज्ञानत; K3 ज्ञात्वा तत्, D7 T G ज्ञानेन (for ज्ञानं तत्) — B2 om (hapl.) 28c–29b — d) G4 जनो (for लोको)

29 With 29, cf. 5 122 23 K1 missing (cf v l 22). B2 om. 29ab (cf v l. 28). — a) K3 यथा, B1 पार्थ (sic) (for योऽर्थ) T2 -कामश्च. — b) D4 G1 M3 प्रतिकूल्यात् D7 G2 3 मुच्यते (for मृष्यते). — c) K2 4 शृणोति (for शृ°) K3 5 V1 B Da D2 3 5. 8 प्रातिकूल्यानि — d) K3 3 D7 T1 G3 4 विमाना. V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सर्वदा विमना इव.

शृणोति प्रतिकूलानि विमना नचिरादिव ॥ २९
अग्राम्यचरितां बुद्धिमत्यन्तं यो न बुध्यते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ३०
मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विन्दति ॥ ३१
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्द्वेषान्नैवाभिमन्यते ।
अदृढात्मा दृढक्रोधो नास्यार्थो रमतेऽन्तिके ॥ ३२
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३
नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येतारोग्यकर्मणि ॥ ३४
के मानुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३५
न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्क्वचित् ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३६
अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् । C 12 3519 B 12.93.38 K 12.93.40

---

30 With 30, cf 5 K1 missing (cf v 1 22) — a) V1 B0 2-5 D2-5 8 अग्राम्या(D5 °म्यं)चरितां, B1 आग्रम्याचरिता, D7 T1 G1 2.4 M1 2 5 अग्राह्य° K3 5 V1 B D (D1 missing) S वृत्ति(D5 °त्त)म् (for बुद्धिम्) — b) K4 अयते K5 V1 B D2 3 5-7 T1 G1 2.4 M2 [s]नु- (for न) Dn यो न सेवेत नित्यदा — c) D3 जितात्मा (for °नाम्) — After 30, K5 V1 m B (except B1) Dn D2.2 5 6 8 repeat 12.91 28a–29b.

31 K1 missing (cf v 1 22) — a) K3 D4 अर्थान् (for मुख्यान्) D7 T G उत्सृज्य (for यो हित्वा). — b) Ś1 K4 B1 D7 T1 (inf lin as in text) 2 G M2 विहीनान् — c) D7 S स तै(D7 समै)र्व्यसनमागम्य — d) D3 (sup lin) आगमार्तो, D7 T G साधुमार्गं, M1 2 नाधमार्तो Ca cites गाधम् (as in text)

32 K1 missing (cf v 1 22) — a) M1.3 गुणां (for गुणान्) T1 M4 य कल्याणगुण ज्ञाति — b) K3 D4 7 द्वेषाद्यानु(D7 °ति)द्युभूयति, K5 V1 B (B2 marg) Da D2 5 6 8 द्वे(K5 B2 3 5 D8 द्वो)षाद्योप द्युभूयति, Dn D2 प्रद्वेषाद्यो द्युभूयति, S द्वेषाद्याति(M °ञानु)द्युभूयते — d) K3 Dn स मृत्यो(Dn2 स्तु)र् (for नास्यार्थो) B1 3 Dn वस(B2 °म)ते (for रमते)

33 K1 missing (cf v 1.22). — a) K3 गुण- संपन्नो — b) K3 5 V1 B Dn D2 2 5 6 8 प्रियान् (for [अ]प्रि)

34 K1 missing (cf. v 1 22) — a) G3 प्रल- येद् — b) V1 B (except B1) D2 5 6 8 नाप्रियाज् B1 सहरेत्; D5 7 G4 (before corr) सच°; M1 स ज्व° (for सज्व°) — 34cd = (var) 11ab — c) V1 B0 नापि (for नाति) K3 Dn1 D4 तिष्ठेद्; Da रुष्येद्; D2 तुष्येद् (for हृष्येद्). — d) K3 युञ्येत; K3.5 V1 B Da D2 5 6 8 युजीत, K4 युजेत; D7 S युज्येद् (for युज्येत) Dn शुभ- (for [आ]रोग्य) K5 V1 B Da D2 8 (before corr as in text) 5 8 -कर्मणा (D2 °णे)

35 K1 missing (cf v 1 22) — a) Ś1 सानु रक्ता, K3 चानु°, K4 V1 B Da D2 5 6 8 मेनु°; D7 T G1 2 4 नानु° — b) V1 B (except B5) Da D2 5 6 8 नृपा; D7 T1 G दयां; T2 नयान् (for भयात्) D5 (before corr) समुपासिता — c) K4 चैषो — d) K4 मिथ्या (for इति) K5 V1 B Da D2 2 5 6 8 विनिश्चयद् (for विचिन्त°) T2 इति नि श्चित्य चिंतयेत्

36 K1 missing (cf v 1 22) — a) K5 V1 B Da D2 2 5 6 8 चात्र (for जातु) — b) G1 दुर्बलं T1 (inf lin as in text) विवसेत् (for विश्व°) D7 S बुध° (for क्वचित्) — 36cd = 12 90 21cd — c) D4 भेरुड- D7 ह्येव (for ह्येते) Cv as in text — d) M2 [अ]प्रमादत, Cv as in text

37 K1 missing (cf v 1 22) — a) K3 अति- (for अपि) K3-4 B1 2 Da Dn D4 6 सर्वे, D8 सर्वे — b) M2 राजान (for भर्तार) — c) K4 D8 अपि (for अभि) K3 धर्मात्मा (for पापात्मा) — d) B1 D2 3 5 वै (for हि) V1 विनिषेज्, B0 निर्दिशेज्, B1.3-5 विद्विषेज्, Da विषये, D2.3.5 सिदुषो (for विभिषेत्) K4 जनान् K3 5 Dn न तस्माद्विश्वसेज्ज नात्; B2 तस्माद्विनिर्दिशेज्ज°; D4 6 °द्विविधि(D6 °द्वि)- षेज्ज°, D7 S °द्वि विभयेज्जनान् (D7 G4 °न; G3 ना)

38 K1 missing (cf. v 1 22) — a) K3 5 V1 B Da Dn D2 2 5 6 8 पुत्र, D7 T G1.2 4 M एतद्, G3 हृद्य (for पुत्रं) — b) Dn2 चाह; D6 प्राह (for साह) — Dn2 om. 38cd — c) K3 3 B1 Dn1 T2

C 12.3520 B 12.93.38 K 12.93.40 अभिद्रुह्यति पापात्मा तस्माद्धि विभिषेज्जनात् ॥ ३७
मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रूननुत्तमान् ॥ ३८
एतां राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वामदेव उवाच ।
अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।
जघन्यमाहुर्विजयं यो युद्धेन नराधिप ॥ १
न चाप्यलब्ध लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २
यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३
यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः ।
अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति भूमिपः ॥ ४
पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ताः सुपूजिताः ।

म' T2 मा)नुष्यविषये, D7 T1 G म(G1 2 मा)नुष्ये विषये K4 युक्ते, G3 यत्तो (for युक्तो) D4 मनुष्य विषयोद्युक्तो — d) V1 B2 Da D8 हंतुं D7 T1 G2-4 M सर्वांधवान्, T2 G1 सवापवान् (for अनुत्तमान्)

Colophon K1 D1 missing — *Sub parvan* Ś1 K2-5 V1 B Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 M2 वामदेवगीता — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 95, B1 84, B2-4 Dn1 D2 92, Da Dn2 93, D8 90 — *Śloka no :* Dn 39

95

☞ K1 D1 are missing for this adhy (cf. v l 12 94 22 and 79 28)

1 D8 om the ref — a) B3 अर्यावेन (for अयुद्धेन) — b) M1 2 वसुधाधिप — B1 Da1 om (hapl) 1cd — d) D7 S यद् (for यो) K5 B (B1 om) Da2 Dn D2 3 5 6 8 युद्धेन च (for यो युद्धेन). V1 D4 6 नराधिप; Bo जनाधिप; B3 जनाधिपः; M1 2 4 परतप (for नराधिप)

2 a) K4 राजा (for न च) M2 अयुद्धं (for अलब्ध) K5 शत्रुं न चाप्यलिप्सेत — b) V1 (*sup lin* as in text) मूढे Da नाभि (for नाति) Ś1 K2 4 नं च (for सति) — c) Ś1 मूलोस्य, K4 मूलेस्य (for -मूलस्य) — d) D7 S वि(M2 हि)वर्धते (for विधीयते)

3 = (var) 12 97 16 — a) B1 D3 5 तस्य (for यस्य) G1 भूतो (for स्फीतो) — b) K2 3 5 Dn1 D5 6 M2 4 सपत्र (for प्र) — c) K2 3 V1 Da Dn D4 सतुष्ट, Bo 4 5 सुतुष्ट , D8 सपुष्ट (for सतुष्ट).

4 D2 om (hapl) 4–5 D3 reads 4–5 on marg — a) D7 T G योधा यस्य (by transp), M1 2 4 यस्य योधा Da1 सुखं तुष्टा, Dn2 D4 ससतुष्टा (for सुस) — b) K4 सात्विता, K5 Bo 1 3-5 D8 8 सात्त्विका, V1 B2 शांतिता Ś1 K4 Da2 सुपवास्थिता; Ś1 (*sup lin sec m*) सोपमंत्रत, V1 Bo 2 4 5 D8 सूपधा(D6 धि)स्थिता , B1 समव; Dn2 D3-5 सूप तर्पिता, D8 धन्विन (for सूपधास्थिता) D7 S स्वनुरक्ता सुपूजिता (= 5b), Cv सात्विता सुपवासिता — c) Dn2 दुर्धेन — d) K3 5 V1 B Da Dn D4-8 पार्थिव (for भूमिप) — After 4, M ins lines 1–2 of 225*, while D7 S ins a passage given in App I (No 10)

5 D2 3 om 5 (for D2, cf v l 4) V1 D8 read 5 on marg — b) B1 अनुरक्ता; B4 D3 T2 G1 स्वनु (for स्वनु) D7 T1 G2-4 M1 2 4 अपीडिता; T2 स पीडिता , G1 स्वपीडिता , M2 नु पीडिता (for सुपूजिता) K3 Dn D4 भूतेषु च दयालव — After 5ab, D7 S ins (M ins lines 1–2 after 4)

225* राष्ट्रकर्मकरा ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिन ।
दुर्विनीता विनीताश्च सर्वे साध्या प्रयत्नत ।
चण्डालम्लेच्छजात्याश्च पाषण्डाश्च विकर्मिण ।
बलिनश्चाश्रमाश्चैव तथा गायकनर्तका ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५
प्रभावकालावधिकौ यदा मन्येत चात्मनः ।
तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६
भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७
तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८
न वै द्विषन्तः क्षीयन्ते राज्ञो नित्यमपि घ्नतः ।
क्रोधं नियन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९
यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १०
नैनमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११
इदंवृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥ १२
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ १३ C 12 3534 B 12 94 13 K 12 94 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

[(L 2) M विनीना दुर्विनीताश्च (for the prior half) —(L 3) T_2 $G_{1.2}$ M_2 चहाव $M_{1.3.4}$ -जात्यो वा (for -जालाश्च) D_7 म्लेच्छचटालनात्याश्च (for the prior half) —(L 4) M गायन (for °क-) M_2 -ननना°]

—c) M_4 साधना (for स°) Dn_1 ध्यानवतश्च; T_1 न्यावधानश्च (sic) (for धान्यवन्तश्च) G_{2-4} मधनो धान्य वान्यश्च — After 5, D_7 S (except G_1) ins

226* यस्य राष्ट्रे वसन्त्येते धान्योपचयकारिण ।
आयवृद्धौ सहायाश्च दृढमूल स पार्थिव ।

[(L 2) M आनवृद्धौ (for आयवृद्धौ) M_2 च (for स)]

6 a) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ प्रतापकाल मधिक, G_1 प्रभावकालावधिक —b) K_5 V_1 B Dn_2 $D_{3.5.6.8}$ चात्मनि, Da वात्मनि, D_4 चात्मान (for चात्मन) —c) B_1 लिप्सेद (for °त) —d) All MSS (except $Ś_1$ K_3 $D_{4.8}$, K_1 om , D_1 missing) परभूमि (for °भूमिं) $Ś_1$ K_3 धनान्यपि, K_4 °न्यय, Da °न्वित (for °न्युत)

7 a) $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn $D_{3-6.8}$ [ऽ]दयमानस्य, Da D_2 $G_{1.2}$ द्रय° (for [अ]दय°) —d) B_1 विषये, B_2 Da विजयो, D_7 T_1 $G_{3.4}$ विचयो (for विषयो) G_2 न च रक्षितमात्मन

8 = (var) 5 128 38 —a) $K_{4.5}$ $Bo_{1.2}$ (m as in text) $_{3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ स(Dn_1 र)क्षेटात्मानम्, T_1 मक्षत्या°, G_1 त्यक्ष्यत्या°, M_2 कक्ष्यत्या° (for तक्षत्या°) Ca cites तक्षति Dn एव स (for एवैष) —$Ś_1$ reads 8c–12b on marg —c) Dn_2 वर्धमानेषु (for वर्त°) —d) V_1 स च (for स्वेषु)

9 $Ś_1$ reads 9 on marg —a) B_4 Dn नैव, D_7 S न च (for न वै) K_2 Dn हीयते, D_8 रक्षिता (for क्षीयन्ते) —b) B_2 Da Dn D_{2-6} अनि(B_2 °वि)घ्नत°, B_5 अपि च्युत (for अपि घ्नत°) D_7 S राज्ञ° (M_4 om राज्ञ°) क(D_7 $G_{2.3}$ त)स्य च निघ्नत —c) $Ś_1$ $K_{2.4}$ नियन्य, $B_{1.3}$ Dn $D_{3.5.7}$ T_1 $G_{3.4}$ निहन्तु (for नियन्तु)

10 $Ś_1$ reads 10 on marg —a) T_2 यथा हि, G_1 यदा हि (for यदार्यं) D_3 -विद्विष्टां —c) K_4 M_1 य (for यत्) —d) K_2 नियोजये

11 $Ś_1$ reads 11 on marg —a) K_3 $Bo_{4.5}$ Da Dn D_6 नैवम्, M_{1-3} नैतद् (for नैनम्) $D_{2.7}$ G_1 न जानति, T_1 G_3 $M_{1.3}$ विजा° (for ऽवजा°) —b) B_1 नात्मान, D_4 नात्मनो Da_2 परितप्यंते —c) B_1 कृत्वा (for कृत्य) $Bo_{1.3-5}$ $D_{2.5.6.8}$ वै (for यो) ❀ Cn कृत्यशेषेण । परकृत्य कार्त्स्न्येन न समापयेत् । समापिते तु परोऽवमन्यते । ❀ —d) K_3 सुखानि (for सुखानि) $D_{2.3}$ विभूषति, D_7 S -बुभूषते (for °षति)

12 $Ś_1$ reads 12ab on marg —b) D_7 T G वर्तयेद्यो, M वर्तमानो (for °ते यो) Ca v cite वर्तते (as in text) —c) D_7 S स (for वि°) —d) $Ś_1$ K_4 विजयं $Ś_1$ संप्रपद्यते, K_4 °वर्तते, K_5 D_7 S (except M_2) °तिष्ठति, V_1 Bo_{2-5} Da $D_{4.5}$ स प्रतिष्ठति (Bo_{2-5} °ते), $D_{2.3.6.8}$ स प्रतिष्ठित (D_5 °त) (for संप्रतिष्ठते)

९६

C 12 3535
B 12. 95 1
K 12. 95 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ।
कस्तस्य धर्म्यो विजय एतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः ।
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २
मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येयुः कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ४
अशक्तं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ।

---

13 K6 V1 B0 1. 3-5 D8 M om the ref —a) V1 B Dn2 D2 3 5 6 इत्युक्त —b) D7 T G M3 4 तथा स (M4 च); M1 2 स तथा (for सर्वं तत्) —c) Ś1 यथा (for तथा) D4 [प्]तो, D7 T G1 3 4 [प्]वल (for [प्]तौ) —d) D4 लोको, T3 लोकान् (for लोकौ)

Colophon om in K1 D1 missing —*Sub parvan* Ś1 K2-5 V1 B D4 Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K2-5 V1 B Dn2 Dn1 D2-7 T1 G3 4 वामदेवगीता; Dn1 वामदेवगीतानद[], M1 3 वसुमनानुशासन, M2 सुनामाशासन —*Adhy no* (figures, words or both) K5 D7 S 96, B1 85, B2 Dn1 Dn2 94, B3, 4 Dn1 93 —*Śloka no* Dn 13, D8 12

96

☞ D1 is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)

1 K1 om from 1 up to किं (in 3b) (cf v l 12 94 22d) D8 om. the ref —b) D7 S रणे (for युधि) —c) D7 G3 तत्र (for तस्य) K3 D4 5 T G1 4 धर्मो विजये; K4 5 V1 B0 4 D4 D2 3 6 8 धर्मो विजय, Dn विजये धर्मो, D7 G2 3 M4 विजयो धर्मे, M1-3 धर्मो विजयो (for धर्म्यो विजय) —d) Dn1 M ह्येतत्, Dn2 ह्येव (for एतत्) D7 T G वदस्व (for ब्रवीहि) Ś1 K2 4 मां (for मे)

2 K1 om 2 (cf v l 1 1) —a) G1 सहायो वा, M2 असहायो (for सस°) —c) Ś1 भूयाद्, K2 भूयाम् (for ब्रूयाद्) K2 4 D2 8 यो (for वो) —d) Ś1 K2 4 [इ]ति च; Dn2 D2 वच (for च व). K8 सर्वदा (for च सदा)

3 K1 om up to किं (cf v l. 1) —a) K2 3 B (except B2) Dn D4 2 6-8 T G धर्मं (for धर्म्यं) K3 D4 7 -बल (for बलिं) V1 B0 D4 दातु; D1 G2 दत्त; D8 दत्ता, T1 G3 दत्त, M दत्वा (for दत्त). —b) Ś1 किं वा मा, M यथाहं (for किं वा मा) K4 प्रतिपत्स्यत, B2 D4 D7 T G M2 °वक्ष्यथ (for °पत्स्यथ) —c) D4 ते ते, D8 न चेद् (for ते चेत्). D7 T2 G1-3 ते चो(D7 तेजो)त्तमागत (T2 °मा गार्ति, G1 °मागार्ति) तत्र —d) K1 शृणु न , G1 प्रणीयु, G2 M2 वृणीयु (for वृणुयु) K4 महत् (for भवेत्) Ś1 K3 न श्रद्धेयुर्यदा तदा —After 3, Ś1 K2 ins

227* ब्रूयायुद्धं करिष्याम शृणु न कुशलं भवेत् ।

4 Ś1 K1 2 om (hapl) 4a-8b —a) B1 तावद्, D7 न चेद् (for ते चेद्) —b) K3 4 Dn D4 S विरुध्येरन्, D7 °ध्येत (for °ध्येयु) D7 S कदाचन (for कथं°) —d) B5 विकर्मस्थो

5 Ś1 K1 2 om 5 (cf v 1 4) —a) K4 5 B2 m D2 3 6 7 8 T G अदास्य (for °क्त) K3 क्षत्रियो K3 om (hapl) from मत्वा up to क्षत्रियो (in 6a) D7 T G ज्ञात्वा (for मत्वा) Cv as in text —b) D4 [अ]थापरे, G1 [अ]थ परं; M2 [अ]थापर —c) T2 वृणुयाद्, M1 3 4 त्राणायास्य (for °यापि) —d) D4 मन्यमाना M1 3 4 यमेदिति, M2 यतेमहि (for अतीव च)

6 Ś1 K1 2 om 6 (cf v 1 4) K2 om up to क्षत्रियो (cf v 1 5) D3 om the ref —a) G1

कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नासंनद्धो नाकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन वाच्यश्च विसृजस्व क्षिपामि च ॥ ७
स चेत्संनद्ध आगच्छेत्संनद्धव्यं ततो भवेत् ।
स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ॥ ८
स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या तं प्रयोधयेत् ।
अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ॥ ९
नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।
व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ १०
नेषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
जयार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येदजिघांसतः ॥ ११ C. 12. 3548 B. 12. 95 11 F 12. 95 11

यत् (for य) K_3 D_4 M राजन् (for राजा) —^{c}) $K_{2\,5}$ D_8 T_2 $G_{2\,3}$ M_2 सप्रति; D_5 त्रिप्रति (for स प्रति)

7 $Ś_1$ $K_{1,2}$ om 7 (cf. v l 4) D_3 om. the ref —^{a}) V_1 $B_{1\,2}$ Da D_4 असनद्धे (B_1 °द्धो) (for नास नद्धो) K_3 असनद्धेनासनद्धो, $K_{4,5}$ $Bo_{2\,4}$ D_8 असनद्धोकवचिना, B_3 नैवासनद्धकवचिना (hypermetric), Dn नैवासनद्धकवचो, $D_{2\,3\,6}$ सुसनद्ध कवचिना, D_7 नसनद्धो नकवचो —^{c}) B_1 एकम् K_3 याच्यश्च, K_4 वाचश्च, Da वान्यस्त्र, Dn_1 योध्यश्च, Dn_2 योद्धव्य, D_2 वाप्याश्च, $D_{2\,6}$ वाप्यश्च, D_7 वार्यश्च, T G माध्यश्च; $M_{1\,3}$ वाच्यं च (for वाच्यश्च) —^{d}) K_4 विसृजाशु; B_1 $D_{2\,5\,6}$ विसृजेति, B_3 D_3 M_4 °जेस्व (M_4 °स्त्व); D_7 °जन्स्व (for °जस्व) K_5 $D_{7\,8}$ T_1 $G_{3\,4}$ क्षपामि; M_3 क्षिपापि (for क्षिपामि) K_5 $D_{2\,3\,6}$ G_2 M_2 च, V_1 Bo_{2-4} Da $M_{1\,3\,4}$ वा, B_3 $D_{5\,7}$ T_1 $G_{3,4}$ व (for च) Dn_1 विसृजेदक्षम यथा, Dn_2 सृजेदय क्षम यथा, T_2 G_1 बहुभिर्बहुधा (G_1 °हुना) भवेत्

8 $Ś_1$ $K_{1,2}$ om 8^{ab} (cf v. l 4) Bo_5 om (hapl) 8^{bc} —^{b}) D_7 G_1 तदा, T $G_{3\,4}$ तथा (for ततो) $B_{1,2}$ Da सनद्धस्तमथाह्वयेत् —^{c}) Da_1 corrupt $D_{2\,3\,5\,8}$ आयाति (for आगच्छेत्). —^{d}) K_1 अथाह्वयेत्, D_4 अथाक्षिपेत्, M समाह्वयेत् (for अथा°).

9 ^{b}) K_4 निकृत्य; Ca °त्या (as in text) K_6 Bo_1 (both times) $_{2-5}$ $D_{2\,3\,5\,8}$ तं प्रमात्र (D_6 °द)येत्, V_1 त नियो°, B_2 Da D_6 M_2 त प्रयोज°, Dn D_7 T G प्रतियो° (for त प्रयोध°) — B_1 reads 9^c twice and repeats 9^b thereafter —^{d}) G_1 निरोधयेत् (for निवार°)

10 ^{b}) D_7 (before corr) T_1 $G_{3\,4}$ $M_{1,3\,4}$ उदीयात्; D_7 (marg by corr) युधीयात्, Ca उदि° (as in text) D_8 रथिनां —^{c}) $K_{1\,2}$ प्रहतव्य, Da प्रवर्तव्य; $G_{2\,4}$ प्रहर्तव्यो —^{d}) G_1 हिताय (for भीताय) K_6 V_1 B Da $D_{2\,6-8}$ S वा (for च)

11 ^{a}) K_1 वेशु, K_3 Dn D_4 इषुर्, B_3 सेषुर्, Da वेषुर् (for नेषुर्) K_1 क्लिष्ट, $K_{2\,3}$ क्षिप्तो, K_4 क्षिप्ता, D_4 क्लिष्टो (for लिप्तो) Ca cites इषु and लिप्त D_2 कार्णी; $D_{3\,5}$ T_1 (before corr as in text) कीर्णी; D_4 कर्णा, D_7 कर्ठा, Ca कर्णी (as in text) —^{b}) K_3 असतात्; G_2 युध्यताम् (for अस°). —^{c}) $K_{2\,4,5}$ Da Dn_1 D_7 (marg as in text) T G यथार्थम् (for जया°) D_8 योद्धव्यं (for यो°) —^{d}) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1,4}$, D_1 missing) न क्रुध्येत जिघांसत ($D_{2\,3}$ °तां, T_1 °ता). — After 11, D_7 S ins

228* नास्त्येकस्य गजो युद्धे गजश्चैकस्य विद्यते ।
न पदातिर्गजं युध्येन्न गजेन पदातिनम् ।
हस्तिना योधयेन्नागं कदाचिच्छिक्षितो हय ।
दिव्यास्त्रबलसपन्न काम युध्येत सर्वदा ।
नागे भूमौ समे चैव रथेनाश्वेन वा पुन ।
रामरावणयोर्युद्धे हरयो ध पदातय ।
लक्ष्मणश्च महाभागस्तथा राजन्विभीषण ।
रावणस्यान्तकाले च रथेनैन्द्रेण राघव ।
निजघान दुराचार रावण पापकारिणम् ।
दिव्यास्त्रबलसपन्ने सर्वमेतद्विधीयते ।
देवासुरेषु युद्धेषु दृष्टमेतत्पुरातनै ।

[(L 1) D_7 नास्मैकस्य D_7 G_4 यु येद् (for युद्धे) —(L 3) M_2 छिधिनो (for शिक्षितो) —(L 4) T_2 $G_{1,2}$ सयत, M °था (for °दा) — $M_{1\,3\,4}$ om line 5 —(L 6) M हरयश्च पदातिन (M_2 °तय) (for the post half) —(L 7) M लक्ष्मणो गजश्चैव (for the prior half) T_2 $G_{1,2}$ M तद्वद् (for तथा) $M_{1,3\,4}$ राजा (for राजन्) —(L. 8) $M_{1,3\,4}$ तु (for च) T_2 $G_{1\,2}$ M_{1-3} रथेनै ($M_{1,3}$ णे)न्द्रेण —(L 9) M निजघानैनमस्त्रा (for the prior half) T_1 पापचारिण (for °कारिणम्) —(L 10) M एव (for एतद्). —(L 11) M_2 पुरातन]

C 12.3547 B 12.95.12 K 12.95.16 साधूनां तु मिथोभेदात्साधुश्रेष्ठ्यसनी भवेत् ।
सव्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन ॥ १२
भग्नशस्त्रो विपन्नाश्वश्छिन्नज्यो हतवाहनः ।
चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहान्भवेत् ।
निर्व्रणोऽपि च मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ १३
तस्माद्धर्मेण योद्धव्यं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
सत्सु नित्यं सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ १४
यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो वर्धमानकः ।
आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ १५
कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।
धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ १६
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
मूलान्यस्य प्रशाखाश्च दहन्समनुगच्छति ॥ १७
पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ।
स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ १८
न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव ।
अश्रद्दधानभावाच्च विनाशमुपगच्छति ॥ १९
स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।

---

12 Cal ed reads 12^{ab} after 13^{ab} — ^{a}) K8 D2-6 च (for तु) Da Dn यदा (for मिथो) D7 S भेदे (for भेदात्) — ^{b}) D5 साधूंश्च — ^{c}) K3 5 V1 B Da Dn D2 8 (m as in text) 5 6 8 निष्प्राणो; K8 D4 7 T G3, 4 M सप्राणो; K4 G1 सवृणो (G1 °णे); G2 सप्राज्ञो (for सव्रणो). Da1 नापि (for नाभि). — ^{d}) K4 नानपत्या Ś1 K4 कदाचन (for कथं°).

13 ^{a}) D8 नग्न (for भग्न) G1 शास्त्रो. K1, 4 विपन्नाश्च; K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S विपन्नश्च, D4 विभग्नश्च (for विपन्नाश्वश्). — ^{b}) B1 Dn कृत्तज्यो; D8 भिन्नज्यो, T2 भग्नज्यो, G4 छन्नज्यो; Ca छि° (as in text) — After 13^{ab}, Cal ed reads 12^{ab} — ^{c}) K4 चिकित्स्या°, V1 Bo G1 चिकित्स्य D8 च (for स्व) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 Bo 2 m 3-5 D3 5 6, 8 प्राप्तो वा, G2 3 प्राप्येव (G3 °वा) (for प्राप्यो वा) K1 D7 S स्वगृह, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 स्वगृहे (B3 °हो) (for °हान्). — ^{e}) T G नाव्रणश् (for निर्व्रणो) K3 Dn D4 च स; K4 चाव, K5 V1 Bo-4 Da D2 3 5-8 S चापि; B5 च वि- (for ऽपि च) B4 योक्तव्य K1 निव्रणो स्वास्य सोक्तव्य (sic)

14 ^{a}) D8 क्षत्रियोम् (sic), T2 योक्तव्यम् — ^{b}) All MSS (except Ś1 K1 4, D1 missing) इति (for मनु°) — ^{c}) D2 यस्तु (for सत्सु) K3 5 Dn1 D4 M नित्य°, V1 Bo 5 [अ]नित्यं; B2 m Da धर्मं (for नित्यं) V1 B Da D2 3 5 6 8 धर्मं (for धर्मस्) — ^{d}) V1 B Da D2 3 5 6 8 समास्थाय (for तमा°)

15 ^{a}) M2 यो (for वै) D6 यो वै जघन्यधर्मेण — ^{b}) K1 2 Da वदमानक (K3 °क); K5 Bo 1 3-5 Dn D2 8 धर्मसं(K5 °शं)गर, V1 D4 वेदमानक, B2 बहु°, D5 6 8 धर्मसंकर; D7 T1 G3 4 धर्मकारक°; T2 धर्मनाशक, G1 धर्ममानक, G2 जयकामक°, M1 वर्धमानत. (for °मानक°) Ca as in text — ^{d}) B2 D5 7 निकृत (for निकृति). Bo 1 5 Dn1 G3 जीविन; Dn2 जीवति, T2 G1 -जीवित (for जीवन).

16 ^{a}) B2 वै तद् (for चै°). — ^{b}) K3 5 V1 B1 2 Da Dn D6 8 M असाधून्; D4 °धु, D7 T G साधून्यो (T2 G1 °न्ये) (for असाधु) — ^{d}) K4 पापकर्मणां.

17 17^{ab} = (var) 1 75 2^{cd}, 12 92 20^{cd}, Manu 4 173^{ab}. — ^{a}) K1 चरतो Da यश्च (for राजन्) — ^{b}) Da गौरव — After 17^{ab}, D6 reads 19^{ab} — ^{c}) K3 Dn D4 6 च (for [अ]स्य) D2 3 5 प्रशाखासु (for °खाश्च) — ^{d}) K2 3 Dn D4 6 समधि; B1 समुप- (for समनु).

18 ^{a}) M1 नित्य (for वित्त) — ^{c}) K1 D4 6 8 स वर्धमान; M1 3 4 संवर्धमान D7 T1 G2-4 तेनैव; T2 G1 M1 3 4 पापेन, M2 सैन्येन (for स्तेयेन) — ^{d}) B2 D8 पापे पाप° (by transp) Ś1 K4 B5 D7 T1 G1, 3 4 M2 प्रसज्यते (M2 °ति), K1 V1 Bo 2-4 Da D4 T2 G2 °जते (for °ज्जति) B1 D2 3 5 पाप° पापेषु सज्जते

19 = (var) 3 198 44 D6 reads 19^{ab} after 17^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 नाधर्मो; K4 *धर्मो, M2 न धर्मे D7 T1 (marg by corr as in text) 2 G मन्यंते (for मन्वान) — ^{b}) D7 S (except M2) अपहसति च (M1 3 4 °स्युत) (for अवहसन्निव) — ^{c}) K4 M अश्रद्दधानो (M2 °ता) (for °द्दधान) Ś1 K1 4 भावाश्च, K2 3 D4 -भावश्च; K5 V1 B1 5 Da Dn D2 3 5 6 च भवेद् (for -भावाच्च) T2 आश्रयाणामभावाच्च. — ^{d})

महादृतिरिवाध्मातः स्वकृतेन विवर्धते ॥ २०
ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ।
अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कामं लिप्सेत भूमिपः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

भीष्म उवाच ।
नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ॥ १
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च ।
सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २
विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम् ।
कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ३
बलेनावजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः । C. 12. 3540 B 12 96 4 K 12 96 4

M2 अप- (for उप)

20 a) K2 3 Da2 Dn D2 6 T2 G2 सबद्धो, K4 स बद्धौ — b) K4 असत्या; Bo अबद्ध, B1 5 अवध्य, G1 असत (for असत्यं) D3 7 G2-4 असत्यैरवमन्यते — 20c = 3 198 45a, cf Rv 7 89 2 — c) K1 D4 (also as in text) 8 T2 महाघृतिर्; Dn2 °वृत्तिर्, D8 °हविम्, D7 G3 °ध्रतिर्, T1 G1, 4 °द्युतिर् (for °दृतिर्) K1 D7 T1 G2-4 M1, 3 4 Cv °ध्मात (Cv °ता) (for [आ]ध्मात) — d) K3 M1 3 सुकृतेन (for स्व°) K2, 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 सुकृते नै(D6 °तेने)व वर्त(K2 V1 Dn2 D6 °र्ध)ते, Da D7 T G M4 Cv स्वकृतेनै(Da °ने)व वर्धते, M2 सुकृत न विवर्धयेव्

21 a) B4 मत (for तत) Ś1 K3 4 समूल (for °लो) B5 क्रियते (for ह्रि°) — b) B1 मूलाद्, D7 S -कूल (for -कूलाद्) K1 द्रुमा — c) B1 तथै वम्, B2 Da D4 तथैनम् (for अ) K1-3 V1 Bo 8 Dn D2 3 5-8 T1 G3 4 Cv नंदति (for -निन्दन्ति) M प्रजाश्चैवाभिनंदति — d) D2 corrupt. M2 भिन्न D6 अश्मना — e) K1, 4 विजय, M1 3 4 च जय; M2 च जयन् (for विजय) — f) K2 3, 5 Dn D3 4 7 8 S कोश, K4 कामे, V1 B Da D2 5 6 कोप (for काम) D7 T G1 3 4 लिप्सेच (for °त) K1 T1 भूमिप, M2 पार्थिव

Colophon om in K3 D2 D1 missing — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 5 V1 B Da2 Dn D3-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K1, 2 5 V1 B Da Dn1 D2-5 विजिगीषमाणवृत्तं; K4 विजिगीषमाणचरितं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 D7 S 97, B1 86, B2 Da Dn2 95, B3-5 Dn1 94, D8 92 —*Śloka no* Dn 21, D8 22

97

☞ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D2 om 1 with the ref D8 om the ref — a) B1 जय लिप्सेत् (for महीं जेतु) — b) B1 जगतां (for लिप्सेत) K1 D7 T G M2 पृथिवी (for जगती) — c) K5 D4 अधर्मे, D7 S अधर्माद् (for °र्म-) — d) B1 कोय मन्येत; M1 3 4 कोमि°, M2 को हि म° (for कोऽनुम°) B1 M2 पार्थिव, G1 भूमिप

2 b) D7 T G न ध्रुवो (for ह्यध्रुवो) K5 [ऽ]स्वर्ग; D6 °र्गम् — c) K1 साधयति; K4 सादयिति, B1 सीदयति; D7 S पात(G1 °द)यति, Ca साद° (as in text) K3 D7 S [ए]व (for [ए]ष)

3 a) V1 B D2 3 5 6 8 T2 G2 विकीर्ण (for विशीर्ण) — b) K1 तथास्मि, G1 तवास्मि (for °स्मि) D2 3 5 प्रवादिन (for च वा) — c) D2 न्यस्त; T2 G1 मुक्त (for न्यस्त) — d) D2 3 5 transp गृहीत्वा and न B1 विदीर्यत (for विहिंसयेत्)

4 a) M2 बालेन K- 3 Dn D4 7 T G M- 1 विनिंतो; K4 [अ]वजिता, V1 Bo 2 3 Da [अ]य नितो, D2 3 5 [अ]वर्जितो; M1 3 [अ]पि नितो (for [अ]व जितो) Bo 1 4 5 Da D2 3 5 8 तु (for च) — b)

C 12 3560 B 12 96 4 K 12 96 4 संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ४
नार्वाक्संवत्सरात्कन्या स्प्रष्टव्या विक्रमाहृता ।
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाहृतम् ॥ ५
न तु वन्ध्यं धनं तिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः ।
युञ्जीरन्वाप्यनड्हः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६
राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते ।
नान्यो राजानमभ्यसेदराजन्यः कथंचन ॥ ७
अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा ।
शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ।
मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत् ॥ ८
अथ चेल्लङ्घयेदेनां मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ।
अप्रशस्तस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि ॥ ९
या तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः ।

K_1 युन्धेत, G_2 बध्येत K_5 भूमिप, Dn_1 D_4 °प — ^{c}) $D_{3, 5}$ सांवत्सर $Ś_1$ K_3 Da D_4 विप्रणयं; K_1 °यणं, D_7 S सप्रणयेत् (for विप्र°) Ca as in text ꕥ Cn विप्रणयेत् दासोऽस्मीति वदेति त शिक्षयेत् । ꕥ — ^{d}) K_4 D_3 ततो या(D_3 जा)त (for तस्माज्जात°)

5 ^{a}) K_5 V_1 Bo_{2-5} Da $D_{5, 8}$ Ca अर्वाक् (for ना°). B_2 Da D_6 कन्या° B_1 अर्चा समत्सराद्घोरा (sic), D_7 S न च संवत्सरं कन्या (D_7 T_1 $G_{3, 4}$ °न्या°, M_3 °न्या). — ^{b}) K_4 स्पृष्टव्या, K_5 V_1 B Dn $D_{2, 3}$ (m as in text), $_{5, 6, 8}$ प्रष्टव्या, Da D_7 T_1 $G_{3, 4}$ स्पृष्टव्या° (Da °व्या), D_4 द्रष्टव्या; T_2 G_2 स्प्रष्टव्याः. B_2 Da D_6 विक्रमाहृता., D_7 S सहसाहृता (G_1 M °ता) — ^{c}) D_6 सर्वें — ^{d}) K_4 यश्चान्यात् (for यच्चान्यत्) $Ś_1$ K_2 साहसं हृतं, K_4 D_6 सहसा कृत, D_4 विक्रमाहृत (for सहसा°).

6 ^{a}) $K_{2, 3, 5}$ B_5 Dn_1 $D_{2, 3, 5, 8}$ न तु वध्य; V_1 अनुवध्य ; Bo M_4 न तु (M_4 च) वध्य; B_1 अर्थवध्य, B_3 नन्ववध्य, Da_1 नन्ववध्य, Da_2 न त्वं वध्य, Dn_2 D_6 न त्ववध्य ; D_4 ननु वध्य, D_7 T_2 G_{2-4} Cv न तु वध्ये, T_1 न तु वध्यद्; G_1 न तु तस्य, M_{1-3} न च वध्य (for न तु वन्ध्य) — ^{b}) D_7 T G लिप्सेयुर्ब्राह्मणादय — ^{c}) K_{1-3} Da $D_{3, 4}$ $M_{1, 3}$ नापि; $K_{4, 5}$ V_1 B Dn $D_{2, 5, 8}$ अपि, D_6 न हि (for वापि) Cv cites वा (as in text) D_7 $G_{3, 4}$ [अ]नुडुह, Cv [अ]-नडुह° (as in text) — ^{d}) M_4 प्रदेय; Cv क्षन्तव्य (as in text) K_3 $D_{2, 3, 5}$ वा सदा; D_4 तावता, D_6 वा यदा, D_7 S वा पुनर् (for वा तदा)

7 ^{a}) K_3 B[illegible] Da T_2 राजा (for राज्ञा) K_1 B_2 Da D_4 T_2 G_1 राज्ञैव, K_3 राज्ञेव; B_1 राजेव (for राजैव) — ^{b}) Dn_2 तस्माद् (for तथा) B_1 धर्मान् (for धर्मो) K_5 $Bo_{1, 3-5}$ Dn_2 $D_{2, 3, 5, 6}$ न हीयते (for विधी°) K_4 तथा धर्मेण हीयते; M क्षत्रियेण च — ^{c}) K_{2-5} V_1 B Dn $D_{2-5, 8}$ अभ्यस्येद्, Da अभ्येत्य, D_7 S अभ्य(G_2 °त्य)स्याद् (for °सेद्) — ^{d}) B_1 अथ वान्य°, Da राजन्यश्च (for अरा जन्य°) Bo_{3-5} $D_{2, 3, 5}$ कदाचन (for कथ°) M तथा धर्मो विधीयते (= 7^{b})

8 ^{a}) $D_{2, 3, 5}$ सनिहितयोर् (hypermetric) (for संहतयोर्) — ^{b}) V_1 B_2 (marg) M_4 यवीयान् (for यदीयाद्) K_5 $D_{2, 3}$ ब्राह्मणोत्तर (D_2 °र), V_1 B_3 °णोतर, $Bo_{1, 5}$ °णोंतर°, $B_{2, 4}$ Da D_{3-5} °णोंतरं (for °णोऽन्तरा). — ^{c}) Da इच्छेन्; D_4 इच्छेद् (for इच्छन्). K_5 शांतिरस्तु भयतो; D_3 °मिच्छेत्युभयतो, G_1 °मिच्छस्तु भवता — ^{d}) V_1 transp न and योद्धव्यं B (except B_2) $D_{2, 3, 5}$ भवेत्तदा (by transp), M ततो भवेत् —V_1 reads 8^{c}–10^{f} on marg. — ^{e}) K_4 मर्यादा, G_1 कीर्तिं च D_3 शाश्वती K_3 M भिद्याद्; Da विद्याद् (for भिन्द्याद्). Cv as in text. — ^{f}) K_4 ब्राह्मणो; K_5 V_1 B Da $D_{2, 3, 5, 6, 8}$ °णान् (for °णं) K_3 M_3 यो हि, K_3 Da_2 D_7 T G $M_{1, 3, 4}$ योतिं°, K_4 यांति; D_4 यो वि- (for योऽभि-).

9 V_1 reads 9 on marg — ^{a}) K_1 स (for अथ) K_5 V_1 B Da Dn_2 D_{2-8} T $G_{1, 3, 4}$ $M_{2, 4}$ एतां; Dn_1 एव, G_2 एको, $M_{1, 3}$ एता (for एना) — ^{b}) B_1 नीतिं च (for मर्यादा) $Ś_1$ $K_{1, 4}$ $D_{2, 3, 5}$ क्षत्रियो ध्रुव ($D_{2, 3, 5}$ °व), K_2 B_1 °यध्रुव, K_5 °योब्रुवं, Dn_2 °यर्षभ, D_4 °यव्रत (for °यब्रुव) — ^{c}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2, 3, 5, 6, 8}$ Cv असख्येयस्, D_7 S अ(G_1 आ)-मत्रेयस् (for अप्रशस्तस्) K_1 D_4 तदूर्द्धं, K_5 तदर्थं, B_1 तदूर्ध्वं°, M_4 समूर्ध्वं (for तदूर्ध्वं) — ^{d}) K_5 B (except B_2) $D_{2, 3, 5, 8}$ तु (for च) G_2 संयति; M_4 ससदी (for °दि).

10 V_1 reads 10 on marg — ^{a}) K_1 ये तु; K_3 Dn यस्तु; K_5 B_1 Da D_6 यत्ते; D_4 यो तु; D_8 यत्तु (for या तु). K_3 विलेपेन; M विरोधेन (for

धर्मलब्धाद्धि विजयात्को लाभोऽभ्यधिको भवेत् ॥ १०
सहसा नाम्य भूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ।
सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ॥ ११
भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः ।
अमित्रान्पर्युपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १२
अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि ।
संदुष्टाः सर्वतो राजन्राजव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ १३
नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथंचन ।
जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजत्येकदा नरः ॥ १४
अल्पेनापि हि संयुक्तस्तुष्यत्येवापराधिकः ।
शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते ॥ १५
यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १६
ऋत्विक्पुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसंमताः ।
पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकजिदुच्यते ॥ १७
एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः । C 12. 3575 B 12. 96 19 K. 12. 98 19

-विलेपिन) — ^{e}) B1 बुद्धिं (for वृत्तिं) Ś1 (*sup lin* as in text) K1 D4 अनु- (for नानु-) — ^{d}) K1 विजिगीषुं — ^{e}) D8 7 धर्माल्ल् (for धर्म) — ^{f}) K2 Dn लाभ को (by transp), M1 8 को ल(M1 ला)भ्यो K4 Da D7 G1 M1. 8 ह्यभ्यधिको (hypermetric) (for ऽभ्य°)

11 ^{a}) K1. 2 नास्य, K8 वास्य; K4 [आ]नाय्य, K5 चान्य, V1 Bo 4 न्याय्य, B1-3 5 Da Dn D2 8 5 6 M2 नार्य, D4 माय-, D7 T1 G1-3 नम्य, D8 न्याप्य, G4 नस्य, Cv न्याय (for नाम्य) — D2 reads 11^c–12^b twice — ^{c}) V1 B1 2 शात्वेन; D5 सत्वेन K3 V1 D4 7 S भेद, D8 भोज्य (for भोग) — ^{d}) K4 न (for स) D7 S (G1 by corr as in text) राज्ञ- (for राज्ञां)

12 ^{a}) B1 भुज्यमानमयोगेन, D4 दह्यमाना ऽयो°, G2 युज्यमानस्य योगेन, Cv भुज्यमाना ह्यमोगेन — ^{b}) V1 B3 4 D2 8 5 अभितापिन (V1 °त), B5 D8 अभितापिता (D8 °न), Cv अभि° (as in text) — ^{c}) K1 D7 T (T1 by corr as in text) G अमित्रा, Cv °त्रान् (as in text) D8 पर्युपासीना, M1 °दासीरन्, Cv °पासीरन् (as in text) K2 Da Dn अमित्रास्तु पासीरन् — ^{d}) Da G1 M1 प्रतीक्षण (G1 °णा) (for °क्षिण)

13 ^{a}) M8 अमित्रोन्वग्रह T2 च स्यात् (for चास्य) Cv as in text — ^{b}) T2 transp ते and कुर्यु D2 3 5 प्रियम् (for क्षिप्रम्) K1 आद्यपि, K5 V1 Bo 5 Da D2 3 5 8 एव हि (for आपदि) — ^{c}) Ś1 सदृष्टा, K1 समुष्टा, K2 3 V1 B4 Da Dn सतुष्टा; K5 Bo-3 5 D2 3 5-7 S असुष्टा (D6 °ष्ट), D8 अनुष्टा (for संदुष्टा) G2 मित्रान् (for राजन्) — ^{d}) D7 T G1. 3 4 ध्वंसन (for -व्यसन-).

14 ^{a}) M2 नामित्रे D3 5 विनिवर्तव्यो, Ca °कर्तव्यो (as in text) Cv as in text — ^{b}) Ś1 K1 नापि, Da नाभि- (for नाति) — B1 om 14^{cd} — ^{c}) K1 जीवितो K1 Da ह्यप्यभिच्छिन्न°, B2 D2 3 5 चाप्यति°; Dn1 D4 ह्यप्यविच्छित्ति (D4 °त्र), D7 T1 G3 4 ह्यप्रतीच्छन्न°, T2 हि प्रविच्छन्न°, G1 M2 4 हि (M4 ह्या) च्यविच्छि(G1 °च्छ)न्न° (for ह्यप्यति°) — ^{d}) M1 8 रद° (for नर°) K2 Dn G1 सत्यजेच्च (G1 °था) कदा नर° (Dn कदाचन), K5 V1 Bo 2-5 Da D2 3 5 6 जेत कथ(V1 B2 Da D6 °दा)चन; D7 T1 G2-4 ज्यत्येकदा नरा°, D8 स त्यन्ये [त्यजे]त कथचन

15 ^{a}) D2 3 अन्येन (for अल्पेन) All MSS (except Ś1 K1. 4, D1 missing) च (D7 तु), Cv स (for हि) — ^{b}) Bo 4 5 D8 तुष्य(D8 °पा)त्येव, D7 S °ते न (for °त्येव) K2 3 नराधिक°, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नराधिप (K4 °प), D7 T G M2 [अ]पराधित (G1 2 °धिन, M2 °धत) (for °धिक) — ^{c}) D8 T1 (by corr as in text) G3 4 M शुद्ध (for शुद्धं) Ś1 K4 एवास्य, M एवेह (for एवापि)

16 = (var) 12 95 3 — ^{a}) M2 तस्य (for यस्य) G8 स्थितो (for स्फीतो) — ^{b}) K5 V1 B Da Dn2 D2 3 5 8 -कारक°, D6 -कारये (for राजक°) — D6 om from 16^c up to 12 98 16^b — ^{c}) M4 पुष्ट (for -भृत्य) K4 5 V1 B Da D2 3. 5 8 नित्य (B2 8 Da °त्य) सतुष्टसचिवो, T2 G1 संतुष्टसचिवश्चैव — ^{d}) Da च (for स)

17 D6 om 17 (cf v 1 16) — ^{a}) K2 3. 5 पुरोहिताचार्य — ^{b}) G2 ये चार्या (for ये चान्ये) D7 G2 3 श्रुति (for श्रुत) K2 Dn M2 सत्तमा (for समता) — ^{c}) D5 प्रजार्हा, G1 पूजार्ह G1 पूजितो — ^{d})

अन्येन चैन्द्रं [illegible] पार्थिवाः ॥ १८

[illegible] ।

[illegible] ॥ १९

[illegible] च ।

[illegible] ॥ २०

[illegible] ।

अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसस्वाच्च भारत ॥ २१

उच्चावचानि वृत्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ।

आपन्नानां पुराणाना सर्वं तन्मम रोचते ॥ २२

सर्वविद्यातिरेकाद्वा जयमिच्छेन्महीपतिः ।

न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

[illegible] (for [illegible]) [illegible] (for [illegible])

[illegible] (cf v l. 18) [illegible] (as in text) [illegible]

[illegible] (cf v l. 15) [illegible]

[illegible]

°दोषादतिशेषे. —°) D2 शठिद्; D1 M हेषो (for दृविद्). K1 2 3 V1 B Da Dn D3 4 5 S (except M1) संजनम्; K1 D1 ef° (for मा°). —°) K1 2 V1 B (except B1) Dn D1-4 T G1 2 3 M1 सवेन (for उमयद्)

21 D° om 21 (cf v l 16) —°) B1 M1 [illegible] M1 च)[illegible]; T2 G1 [illegible] —°) B1 D G1 श्रोत्रियस्वाच, T2 °स्वाच; M1 श्रोत्रियस्वाच (for श्रोत्रियस्वाच). —°) K. Dn [illegible]; [illegible] D° G1 °स्वाच (for °स्वाच)

22 D2 om 22 (cf v l 16). —°) [illegible] भूतानि; K1 2 V1 B1-4 and Da Dn D1 2 विचानि (for वृ°) D1 उच्चावचानिवृत्तानि —°) K1 च मारत; B1 युधिष्ठिर —°) S1 K1 पुराणां च (for °णानां). —°) [illegible] Da सर्वं तु; G2 सर्वं हि; G1 न सर्वं. G1 सर्वं ते रोचते मम

23 D2 om 23 (cf v l 16) —°) D1 S सर्वात् (M1 °मां) (for सर्व°) [illegible] विद्यातिरेके वा; [illegible] V1 B Da Dn D1 2 3 G2 °रेकेण (D1 °ण); M1 [illegible] (for विद्याति°). —°) D1 T [illegible] °युत (for °मयद्) D1 G1 [illegible] —°) [illegible] (except K1 [illegible]; G1 M [illegible]

Col. [illegible] om in D1. D1 [illegible] —[illegible] K V1 [illegible] Da Dn D1 2 3 T G1 2 3 M [illegible] —[illegible] V1 B Da D1-4 [illegible] D1 [illegible] —[illegible] ([illegible]) [illegible] 92, [illegible] 97, [illegible] Da1 D1-1 [illegible] D1 [illegible] 98, D1 [illegible] 93, [illegible] D1 [illegible]

९८

युधिष्ठिर उवाच ।
क्षत्रधर्मान्न पापीयान्धर्मोऽस्ति भरतर्षभ ।
अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥ १
अथ स कर्मणा येन लोकाञ्जयति पार्थिवः ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
भीष्म उवाच ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ३
उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ।
त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ४
अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः ।
अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां प्रवर्धते ॥ ५
यथैव क्षेत्रनिर्दाता निर्दन्वै क्षेत्रमेकदा ।
हिनस्ति कक्षं धान्यं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६
एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो घ्नन्ति वध्यानथैकदा ।
तस्यैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ॥ ७
यो भूतानि धनज्यानाद्वधात्क्लेशाच्च रक्षति ।
दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८ C 12.3588 B 12.97.8 K 12.97.8

98

☞ D1 is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)

1 D6 om. 1ᵃ–16ᵇ (cf v l 12 97. 16ᶜ) D8 M3 om. the ref — ᵃ) K2 5 V1 B0 2–4 Dn D2 3. 6 8 क्षत्रधर्माद्धि, B1 °र्मस्तु, B2 Da °र्मेण, M1 °र्मं न — ᵇ) K5 V1 B0 2–4 Da Dn D2 3 5 8 न धर्मोऽस्ति नराधिप, B1 धर्मोऽस्ति न नराधिप — K3 om 1ᶜ–2ᵇ — ᶜ) D2 हि (for the first च) K2 5 V1 B Da Dn D2 3. 6 8 G1 अपया(B1 °भिया , G1 °पिधा)नेन युद्धेन — ᵈ) D8 महाधन

2 D6 om 2, K3 om. 2ᵃᵇ (cf. v l 1) — ᵃ) M1. 2. 4 स्व- (for स) K4 5 V1 B D (D1 missing, D6 om) S के(M2 ते)न (for येन) — ᵇ) K1 लोका, K. B0 D8 लोक — ᶜ) T1 विद्वान्

3 D6 om 3 (cf v l. 1) D8 om. the ref. — ᵇ) M4 lacuna for साधूना K1 प्रगृहेण, K3 5 Dn D4 सम्रहेण — ᶜ) K4 ज्ञानश्च — ᵈ) M जयति (for भवन्ति) V1 विमलाशया (for शुचयोऽमला)

4 D6 om 4 (cf v l 1) — ᵃᵇ) Ś1 K4 उपरुध्यति; D3 8 °रुधति K4 [अ]राजानो M transp राजानो and भूतानि Ś1 विषयार्थिन — ᶜ) M1. 3 तदेव, M4 तदैव (for त एव) M2 विप्रा (for प्राप्य) — ᵈ) M2 पुन (for प्रजा)

5 D6 om 5 (cf v l 1) — ᵃ) K1 अपविर्ध्यंति, K4 °विध्यत Ś1 K4 D2 3 5 भूतानि (for पापानि) — ᵇ) D7 T G1. 3 4 M1. 2. 4 यज्ञदान (G3 °न) (for दानयज्ञ-) D7 G2 तपोवला, G3 तपोवलान् — ᶜ) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 8 अनुग्रहाय — ᵈ) B1 येषां (for एषा) K2 2 V1 B1 Da Dn D2 3. 5 8 विवर्धते (for प्र°)

6 With 6, cf. Manu 7 110 D6 om 6 (cf v l 1) — ᵃ) B4 यथैव, D4 अथैव D2 क्षत्र (for क्षेत्र) Ś1 K1. 2 निर्मा(? Ś1 as text)ता, K4 B3 Dn D- 8 निर्याता (K4 °तां), K5 -नियता, D7 S -निर्वाहो, Cap निर्जाता, Cnp -निर्दाता (as in text) — ᵇ) Ś1 निर्द[? निर्द]न्वै, K1 मिदन्वै, K3 नियान्वै, K5 V1 B Da D2 8 निर्दा(B °र्घ्या)तु, Dn D5 निर्या तु, D4 निर्यन्वै, D7 S निर्दहेत् (M1. 3 4 °हन्) — ᶜ) K5 V1 B Da D2 3 5 7 8 T G1. 3 4 M4 धान्य कक्षं (by transp), Dn1 G2 धान्यकक्षं, Dn2 धान्य क्षेत्रं, M1–3 धान्य रक्षय् Ca cites कक्ष (as in text) K1. 2 4 धान्य(K2 °न्या)श् Cv हिनस्ति धान्यं कक्ष वा॰

7 D6 om. 7 (cf v l 1) — ᵃ) K5 B3 Dn2 D8 शास्त्राणि — ᵇ) K1. 4 D7 T1 G1. 3 4 M [अ]व ध्यान् K2–5 V1 B D (D1 missing, D6 om) T2 G अनेकधा (K2 °द्रा); T1 अथैकधा — ᶜ) D2 3 5 तस्यैव K3 D7 T G दृष्टा, D2 कृष्णा (for कृत्स्ना) — ᵈ) K1 भवनं, B1 T2 M4 पालन, G1 3 पावन, M1. 3 पापन (for भावन)

8 D6 om 8 (cf. v l. 1) — ᵃ) D4 ये Ś1 धनज्यायान, K1 D4 °ज्ञानाद्, K2 . Dn धनाक्रात्या,

C 12 3569
B 12. 97 9
K 12. 97 9

स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९
ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युध्यते ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ १०
अभीतो विकिरञ्शत्रून्प्रतिगृह्णञ्शरांस्तथा ।
न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किंचन ॥ ११
तस्य यावन्ति शस्त्राणि त्वचं भिन्दन्ति संयुगे ।
तावतः सोऽश्नुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२
न तस्य रुधिरं गात्रादाविधेभ्यः प्रवर्तते ।
स ह तेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३
यानि दुःखानि सहते व्रणानामभितापने ।
न ततोऽस्ति तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ १४
पृष्ठतो भीरवः संख्ये वर्तन्तेऽधमपूरुषाः ।
शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम् ॥ १५
यदि शूरस्तथा क्षेमे प्रतिरक्षेत्तथा भये ।
प्रतिरूपं जनाः कुर्युर्न च तद्वर्तते तथा ॥ १६

K3 धनंजयाभ्यां, K4 धनाज्ञान्या; V1 B Da D2 8 5 8 धनाज्ञा(D2 °ज्ञा)त्या, D7 T G सदानर्थान्, M1 3 4 धनानर्थान्, M2 धनार्थाद् (submetric) (for *धनज्यानाद्) —b) Ś1 K1 धनात्; D7 G1 3 भयात् (for वधात्). K4 क्लेशाश्च, Dn2 लेशाद्य —c) Bo 5 दस्युभि°. D7 S (T1 before corr) प्राणदाता च (M1 3 4 स) (for °दानास्त)

9 D6 om 9 (cf v l. 1) —a) B2 Da स सर्वे वित्तु सर्वज्ञो —b) K3 राजन् (for राजा) K1 M2 यो; K3 om, Bo च, D7 वो, T1 (also as in text) G2-4 वा (for [अ]थ). B2 -दक्षिण Da राजाथाभयदक्षिणा —c) M3 भूतानि (for भद्राणि) —d) G2 [इ]द (for [इ]न्द्र)

10 Cf 11 99 26 D6 om 10 (cf v l 1). —a) B1 समुत्पन्नो —b) K5 Dn [ऽ]रिभि° सृत्य; D7 T1 G1 3 4 M1 8 [ऽ]भिनिष्पत्य; T2 G2 M2 4 हि निष्पत्य (for ऽभिनि सृत्य) V1 B2 4 Da Dn युध्यति —c) D5 जयम् (for यूपम्) Ś1 K4 उच्छ्रिय, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य)

11 D6 om 11 (cf v l 1) —a) K1 B4 आ भीतो, B1 Da2 Dn1 G1 2 4 M अभितो V1 विकरन्, B1 विकी° K4 शत्रु —b) K1 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 प्रतिगृह्य (K1 °ह्यं). K1 च तास् (for शरास्) D7 T1 G तु थ, T2 शुचि, M स्वचा (for तथा) —c) D2 तदस्मात्; M4 तस्माद्धि (for न तस्मात्) Ś1 K1 D7 T1 G1 त्रिदशाच्, K4 त्रिदिवा, D2 3 G3 4 त्रिदशा —d) D7 S भूत (for भुवि). M2 पश्यति. Dn2 M1 3 कचन; G2 केन च (for किंचन)

12 D6 om 12 (cf v l 1) —a) Dn1 transp यावन्ति and शस्त्राणि. —b) K3 त नु, D4 तनु (for त्वचं). —c) D2 लोकात् —d) D2 M4 [ऽ]क्षयात्

13 D6 om 13 (cf v l 1) —a) K3-5 V1 B D (D1 missing, D6 om) S यदस्य (M4 यदन्य) (for न तस्य) K1 गात्रा (for गात्राद्) —b) K3-5 V1 B D (D1 missing, D6 om) S आहवे स(D7 S °वेषु)प्रवर्तते —c) K3 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 पापेन, D7 T G स्नानेण, M पातेन (for रक्तेन)

14 D6 om 14 (cf v l 1). —a) V1 यदि (for यानि) D4 सहेते. —b) K4 प्रमाणानाम्; D4 व्रणान् (submetric), M2 प्राणानाम् (for व्रणानाम्). K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 8 क्षत्रियो युधि तापित°, D7 T G प्राणानामभिपावने. —c) K3 D4 7 S न तपोस्ति, V1 ततोस्ति न (by transp), Dn तेन तेन K3 T2 G1 2 M2 4 ततो (for तपो).

15 D6 om 15 (cf v. l. 1) —a) D7 G2 3 M2 सघे, T1 G1 M1 3 4 सरो —b) K3 B1 2 4 Da Dn D3 T G M2 [ऽ]धर्म (for ऽधम) K1 वर्तते च स पुरुष° —c) D2 3 5. 7 T1 शूरान् (for शूराच्) —d) K3 जीवंति, D7 S जीवित. D2 3 5 पर्जन्य इव जीवन .

16 D6 om 16ab (cf v. l 1) —a) D2 यदि [दी]श्वरस्; D7 T2 G1 2 M1 3 4 यदि शूरं K5 Dn2 D3 तदा (for तथा). V1 B3 Da D2 3 5 क्षेम Cv as in text —b) D7 S Cv प्रती(T2 °ति)क्षेरन् (for प्रतिरक्षेत्) K3 5 V1 B D (D1 missing, D6 om) T1 G1 M Cv यथा (for तथा). Cv भयम् (for भये) —c) K1 जनान्; K5 Dn जनं, V1 B Da D2, 3, 5 8 M2 जम K1 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 G2 M2 कुर्यान्, Cv कुर्युर् (as in text) —d) K1 4 5 Bo-2, 4 5 Da Dn2 D2-6 8 चेत्तद्, B3 चैतद् (for च तद्). T2 वर्धते. Ś1 [ऽ]न्यथा, B3 यथा (for तथा).

यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तम् ।
युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ १७
पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम् ।
संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेऽभिपतत्सु च ॥ १८
पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ।
आस्थायास्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजन् ॥ १९
मा स्म तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् ।
ये सहायान्रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान्ययुः ॥ २०
अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१
तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ।
पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ २२
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ।
विसृजञ्श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३
अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ २४
न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौटीराणामशौटीरमधर्म्यं कृपणं च तत् ॥ २५

C 12 3603
B 12. 97 25
K 12 97 25

---

17 Ś1 K1 2 4 om (hapl) 17 —a) T ऋज्ञाय —c) D7 T G M1 8 चार्यं, M2 चौर्यं, M4 चार्वं (for न्याय्यं) B3 च तत् (hypermetric) (for च) —d) Bo lacuna, D2 6 8 चेत् (for च) K3 न च, T1 तदा (for तथा)

18 a) D4 om. पुरुषा —b) D7 G2 दृश्यते समनंतर —c) Ś1 G3 [ऽ]नेक D7 T1 (inf lin as in text) G2-4 -वेषायाम् (for वेला°) T2 संग्रामे शरधारामिर् —d) K1. 5 Da D4 उत्क्रुष्टेभि-, D7 S उत्क्रु(G2 M4 °ह्रु)-ष्टेषु K3 5 B Dn D2 3 5 6 8 पत(B2 D6 °त)त्सुत (for -पतत्सु च)

19 a) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 पश्यति (for पतति) D7 G [अ]भिमुख T पतत्यभिमुख शूरा —b) K3 D4 दूराद्, D3 5 7 T1 G पराद् K1 भीत°, M1 2. 4 भीरु —c) B1 अथापि (for आस्थाय) K1. 3-5 V1 Bo 3. 5 Da Dn D2-6 8 स्वर्ग्य-मध्वान, D7 T G स्वर्ग(T2 °र्ग्य)सोपान —d) T2 सहायाद् Ś1 K1 T2 विषये K1 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 त्यजेत् (for त्यजन्)

20 a) K1 सस्मतांस् (sic); D2 नासतास् (for मा स्म तांस्) D3 (marg as in text) समतांस् (for तादृ-शास्) Cv as in text —b) K1 जनिष्ठ°, Cv जनिष्ठा° (as in text) Cv cites पुरुषाधमान् (as in text) D7 S जनिष्ठा धर्म(G2 °ष्ठा° पाप-; M1. 3 °ष्ठा सम, M2 4 °ष्ठाधम)पूरुषान् —d) K4 गृहानि य°, K5 V1 B Da D6 8 M गृहानीयु°

21 With 21, cf 6 73 28 —a) K3 D4 तस्मै, B5 तस्य (for तेभ्य°) —b) D2 इन्द्रे, M शक्र- (for इन्द्र-) —c) T2 स्व (for य) K4 सहायानो G3 त्यागे नीचो विहायान्यान् —d) D4 स्व (for स्वान्) K1 त्यक्तुम्, G3 स्थातुम् (for त्रातुम्)

22 a) T2 G1 M1 3 4 तान् (for तं) Bo 2 4 काष्ठैर्लोष्टै(B4 °है)र्, D7 T G काष्ठलोष्टैर् D2 3 5 8 काष्ठैर्लोष्टै(D6 °है)श्च तं हन्युर् —b) Ś1 K1 कजा(K1 °चा)ग्निना, D7 G2-4 कथचन (for कटाग्निना) —cd) D2 om (hapl) युर्वा क्षत्रिया ये M1 3 क्षत्रियो

23 a) G1 अधर्मे Bo-2 5 D2 3 5 [ए]व (for [ए]ष) —b) D7 T1 (inf lin) 2 G य° (for यच्) D7 T1 (inf lin as in text) 2 G मरणो Bo 4 M गृहे, G1 [ऽ]भवत् (for भवेत्) —c) Ś1 K4 विसृजेत्, M1 3 4 प्रसृजन् Dn मूत्राणि (for -पित्तानि) —d) G1 कृपण° K1 परिदेवन, B1 T1 G1 2 4 °देवयेत्; D6 °वेदयन्; D7 G3 °वेदयेत्

24 a) K1 D4 अविक्षितेन —After अविक्ष, D8 repeats 23bcd B4 प्रलय (for देहेन) —b) B4 देहेन, Da प्रणयं; T1 G3 4 M4 प्रळयं M यो निग च्छति —c) K4 नासि (for नास्य) —d) M4 प्रश सदि पुराविदु (sic)

25 b) D7 S क्षत्रियस्य —c) K1. 3 4 Dn2 D4 M4 शौडीराणाम्, K5 M3 शौंडीर्या, Dn1 D7 3 T G M2 शौंडी(D8 °टी)रा°, D2 3 (before corr as in text) M1 शौडीर्या°, Ca शौटीरा° (as in text) K1. 3 4 D4. 7 8 T2 G M2 अशौं(K1 3 4 °शौ)डीरम्, K2 V1 B Da D3 (before corr) 5 6 अशौटीर्यम्, K. Dn D2 T1 M1. 3 4 अशौं(Dn2 D2 M1 4 °शौ)डीर्यम् (for अशौटीरम् as in Ś1 and D3 orig) —d) K5 V1 B (except B4) Da Dn1 D5 8 T2 G2 M2 अधर्मं; D7 T1 G3 4 अधर्मं T2 G1 मरणं (for कृपण) D7 T1

C 12 3606
B 12 97 26
K 12 97 26

इदं दुःखमहो कष्टं पापीय इति निष्टनन् ।
प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यान्बहु शोचयन् ॥ २६
अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ २७
रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।
तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुविक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ २८
शूरो हि सत्यमन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ।
कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम् ।
स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३०
सर्वो योधः परं त्यक्तुमाविष्टस्त्यक्तजीवितः ।
प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

G_{2-4} तु, T_2 हि (for च) B_0 यत् (for सत्) K_1 अधर्म्यं परिदेवयन्; $D_{2\ 3\ 5}$ अधर्मं कृपणस्य तु

26 [a]) K_5 इदं कष्टमहादुःखं, B (except B_2) Dn $D_{2\ 3\ 5,6}$ इदं दुःख महत्क(B_3 D_2 °हाक)ष्ट, D_7 S इदं कृच्छ्रमहो दुःखं — [b]) $K_{1\ 4}$ पापीयम् $Ś_1$ $K_{2,4}$ D_7 निष्ठुर; K_1 $D_{2\ 3\ 5}$ निष्टन; B_1 निश्वय, B_2 (marg as in text) चिंतयन्, D_5 निष्ठनत्; T_1 निश्वसन्; G_2 निष्टनत्; $M_{1\ 3}$ निष्टयन्, Ca °नन् (as in text). D_4 पापीय इव नष्टतत् — [c]) $M_{1\ 3\ 4}$ प्रविध्वस्त $Ś_1$ °सुख°, G_3 $M_{2\ 4}$ -मुखं (for मुख°). K_1 प्रीतिर्, M_2 सूति° (for पूतिर्) — [d]) D_7 S स्वजनान् (for अमात्यान्). Da परिशौचयन्; Dn अनुशो°; $D_{2\ 3\ 5}$ अन्वशो° (for बहु शो°).

27 [a]) K_4 आरोग्याणां, B_1 अरोगेन, D_6 °गिणां $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $B_{0\ 3-5}$ $D_{2\ 3}$ (before corr) $_3$ स्पृहयति, M_4 स्पृहायैतै T_2 अरोगान्स्पृहते चैव — [b]) $D_{3\ 5}$ स्वर्गं (for मुहुर्). T_2 मुहुर्वा मृत्युमिच्छति — M_4 om (hapl) 27[cd] — [c]) K_3 दृष्टो; $D_{2\ 3\ 5}$ दुष्टो (for दृप्तो) D_6 [ऽ]ति (for ऽभि-) D_7 S (M_4 om) धीरो दृप्तो मनस्वी च

28 $Ś_1$ reads 28 on marg — [b]) D_7 S सुहृद्भिः प्रति(T_2 G_2 M_2 परि)पूजितः — [c]) K_1 तीक्ष्ण°, M_2 तीव्रै° (for तीक्ष्णै) K_2 Dn अभिक्लिष्ट, K_3 D_4 सुनिर्भिन्न, V_1 अतिक्लिष्ट°; B_1 सुनिष्कृष्ट, B_4 सविक्लिष्ट, D_6 परिक्लिष्ट°, D_7 S सुविश्लिष्ट (M_2 °ष्टा)

29 [a]) G_3 शूरा K_3 $D_{4\ 7}$ S सत्त्व, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ काम- (for सत्य-) M_4 -मन्विभ्याम् (for मन्यु°). — [b]) K_4 बुध्यते, G_2 विध्यते. G_4 आविश्यो विष्ठते भृशं. — [c]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2\ 3,5,6\ 8}$ हन्यमानानि; D_4 कृत्त° — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ एव (for नैव) $Ś_1$ K_1 -युध्यते; B_1 यध्यते.

30 V_1 reads 30–31 and 229* on marg — [a]) B_1 असख्ये; D_2 स सख्यै, S स सखे (T_1 °धे) M_4 न धन (for निधनं) — G_1 reads 30[bc] twice — [b]) B_4 T_2 लोकपूजित° — [c]) $Ś_1$ $B_{0\ 2\ 3\ 5}$ $D_{3\ 5\ 8}$ स धर्मं; D_2 स्वधर्मे — [d]) K_5 शक्रस्यैव; V_1 $B_{2\ 3}$ Da $D_{4\ 5\ 7}$ T G M_2 °स्येति

31 V_1 reads 31 on marg — [a]) K_4 T_2 सर्वे; M_4 सर्वे. $M_{1,3\ 4}$ यौध.. K_3 om from त्यक्तु up to यन् (in 31[d]). K_2 त्यक्त्वा; B_0 D_3 स्वर्गम्, $D_{4\ 7}$ S सत्त्वम् (for त्यक्तुम्). K_1 सर्वायुध° पर त्यक्तम्; K_5 V_1 $B_{1\ 2}$ Da Dn D_6 सर्वोपायै रणमुखम्, B_{3-5} $D_{2\ 3\ 5}$ सर्वयोध° परं स्वर्गं($D_{2\ 3}$ °र्ग्यं)म् — [b]) $K_{2\ 5}$ V_1 B D (except D_4, D_1 missing) S आतिष्ठंस् (D_6 °ष्ठ, G_2 °ष्ठ) (for आविष्टस्) B_4 -जीवत; M_4 जीवित — [c]) D_7 T_2 G_3 सप्राप्नोतींद्रसालोक्यं — [d]) D_6 G_1 अदर्शयत् — After 31, $K_{4\ 5}$ V_1m B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6,8}$ ins :

229* यत्र यत्र हत शूरः शत्रुभि परिवारित ।
अक्षयाल्लँभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ।

[(L 1) $K_{4\ 5}$ V_1 B $D_{3\ 5}$ यत्र तत्र D_2 हता — (L 2) $D_{2\ 3}$ (m as above) $_5$ यदि क्लैब्य न भाषते (for the post half)]

Colophon D_1 missing. — *Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5-7}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M राजधर्म — *Adhy name* $Ś_1$ K_{1-4} V_1 B Da D_{2-5} विजिगीषमाण(V_1 om माण)वृत्त°, M_1 सग्राममरणस्तुति; M_2 विजिगीषुवृत्ते सग्रामसरण, M_3 सग्रामस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K_5 100, B_1 88, B_{3-5} Dn_1 96, Da Dn_2 97, D_7 S 99, D_3 94. — *Śloka no.* : Dn 32.

९९

युधिष्ठिर उवाच ।
के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
अम्बरीषो हि नाभागः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् ।
ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३
सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ।
उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ॥ ४
स दृष्ट्वोपरि गच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः ।
ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ॥ ५
सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशिष्य यथाविधि ।
चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६
ब्रह्मचर्येण घोरेण आचार्यकुलसेवया ।
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ॥ ७
अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा ।
ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८ C 12.3620 B 12.99.8 K 12.98.8

99

☞ D_1 is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)

1 D_8 G_1 om the ref. — ^{a}) Da_2 को लोका; D_7 (by corr as in text) को लोको — ^{d}) K_1 त मे, Da_2 ततो (for तन्मे) M_4 पितामह'

2 D_8 om. the ref — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ शक्रस्य (for इन्द्रस्य)

3 ^{a}) K_2 अम्बरीशो K_5 V_1 B (except B_1) Dn $D_{2\ 3,5\ 6\ 8}$ T_1 हि नाभागि' (B_1 °गी), D_4 °भीग, D_7 M महाभाग (D_7 M_4 °ग), T_2 हि नाभागं (for °भाग) Da अम्बरीषस्य नाभागि' — ^{b}) D_7 S स्वर्गं जि(T_1 by corr as in text)त्वा सुदुर्जयं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_4 ददर्श स्वर्गलोकस्य' (K_2 स्थं, D_4 °स्थ) — ^{d}) D_7 $G_{2\ 4}$ स(D_7 स्व)शक्रं; T G_1 M_2 शक्र हि, G_3 सशक्र (for शक्रेण) D_7 S (except M_4) सचिवै' (for °व)

4 G_1 om. 4^{a} — ^{a}) B_1 °भोगोमय (for तेजो°) — ^{b}) K_8 आस्थिर — After 4^{ab}, M_4 ins 230* M_4 om. 4^{c}–5^{b} $Ś_1$ Bo Dn_2 om. (hapl) 4^{d}–5^{a} — ^{d}) V_1 B_2 Da स वै, $B_{1\ 3-5}$ $D_{3\ 5\ 8}$ स्थाने, D_6 स्थित, D_7 S (M_4 om.) स्थान (for स्व वै) D_6 om सेनापतिं प्रभुम् K_5 $B_{1,3-5}$ $D_{3\ 5\ 8}$ शुभे; Da प्रभु'; D_7 S (M_4 om) शुभ (for प्रभुम्) — After 4, $M_{1\ 3}$ ins 230*

5 $Ś_1$ Bo Dn_2 om. 5^{a}, $M_{1\ 3\ 4}$ om 5^{ab} (for $Ś_1$ Bo Dn_2 M_4, cf v l. 4) — ^{a}) K_8 B_2 दृष्टोपरि; G_1 दृष्ट्वा परि (for दृष्ट्वोपरि) K_8 गछेत — D_7 T G M_2 ins after 5^{ab} $M_{1,3}$ after 4 M_4 after 4^{ab}.

230* शूरस्थानमनुप्राप्त सु`व नाम नामत' ।

— ^{c}) K_1 सिद्धिं; Dn_2 T_2 घृद्धिं; D_4 ऋद्धि K_4 स्वदेवस्य

6 Before 6, some MSS ins अंबरीष' — ^{a}) D_8 सागरांता $D_{2\ 6}$ मही D_2 कृष्णाम् (for कृत्स्नाम्) — ^{b}) $K_{2\ 3\ 5}$ B (except B_2) Dn $D_{4\ 7\ 8}$ S अनुशास्य; K_4 °शिष्यं; D_6 °शिष्ये (for °शिष्य) B_1 यथा विधि' — V_1 $B_{1\ 2}$ repeat 6^{cd} after 9^{ab} — ^{c}) K_4 D_4 चातुर्वर्णे, $D_{2\ 7}$ S चा(G_1 च)तुर्वर्ण्यं (for °र्वर्ण्ये) D_8 -शास्त्र — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2\ 4}$ प्रवृत्ते; D_7 T_2 $G_{1\ 3}$ प्र(G_2 प्रा)कृतो, M प्रकृतौ (for प्रवृत्तो) $D_{2\ 3\ 5}$ वृत्त (for धर्म)

7 V_1 reads 7^{ab} on marg — ^{a}) G_1 om घोरेण — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{4\ 8}$ गुर्वाचार्योपसेवया, $K_{3\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ गुर्वाचारेण सेवया — ^{d}) Da राजशास्त्राणि (for °शास्त्रं च) K_5 om केवलम्

8 ^{a}) B_1 अर्थकामेन; $D_{2\ 3,5}$ अन्नपानैश्च, D_6 अनुपालेन, D_7 T G M_2 अन्नदानेन (for °पानेन) — ^{b}) D_8 श्रद्धया (for स्वधया) — ^{c}) K_1 ऋषीं; T_1 (before corr) $G_{1\ 2}$ ऋत्विक् D_4 रक्षाभिर् G_1 ऋत्विक्सहायो दीक्षा हि — ^{d}) D_3 वेदान् (for देवान्) D_8 अनुत्तम'

9 K_5 om from क्षत्र up to यथाशा — ^{a}) $D_{4\ 1}$

C 12 3621 B 12 98 9 K 12 98 9 क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ।
उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ॥ ९
देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा ।
आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ १०
नानेन क्रतुभिर्मुख्यैरिष्टं नैव द्विजातयः ।
तर्पिता विधिवच्छक्र सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ ११
इन्द्र उवाच ।
एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह ।
संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ १२
संनद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम् ।
युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
अम्बरीष उवाच ।
कानि यज्ञे हवींष्यत्र किमाज्यं का च दक्षिणा ।
ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ १४
इन्द्र उवाच ।
ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमेव च ॥ १५
सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र सत्रिणः ।
आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे ॥ १६
प्रासतोमरसंघाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः ।

T_1 G_4 $M_{1\ 3\ 4}$ क्षत्रधर्मे, D_8 °धर्मं (for °धर्मे) —^{b}) B_1 यथा विधि — After 9^{ab}, V_1 $B_{1\ 2}$ repeat 6^{cd}. —^{c}) K_3 Dn_2 $D_{4\ 5}$ उदीक्ष्यमाण (for उदीक्ष°). D_5 पृतना. —^{d}) D_5 जयाम; D_8 °ति (for °मि). D_4 वासवे. — After 9, D_4 ins.

231* तेन पुण्यविपाकेन प्राप्तोऽहं तव संनिधिम् ।

10 ^{c}) D_7 T_1 $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 3}$ यौध°; M_2 योद्धा. K_3 प्रसन्नात्मा. —^{d}) D_4 अधीव; D_7 S अती(M_1 °धी)त्य (for °व) K_1 सः (for माम्). — After 10, D_7 S ins.

232* विमानं सूर्यसंकाशमास्थितो मोदते दिवि ।

11 $D_{4\ 7}$ om (hapl) 11. —^{a}) $K_{3.\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{3.\ 5\ 6\ 8}$ अनेन; D_2 अनेक, $M_{1\ 3}$ दानेन; M_4 नागेन (for नानेन) —^{b}) Dn_1 T_2 G_1 नेष्ट, D_3 इष्टां (for इष्टं). K_3 Bo Dn_1 G_1 नापि (for नैव). K_5 द्विजाविवत्, V_1 Bo_{2-5} Da Dn_2 $D_{2\ 3\ 5.\ 6\ 8}$ द्विजा न च, B_1 हि देवता (for द्विजातय). —^{c}) K_4 तापिता (for तर्पिता). —^{d}) D_3 योय S अती(M_1 °धी)त्य (for अतीव) K_1 मा — D_7 ins. after 232*, and S after 11, a passage given in App I (No 11)

12 B_3 om. 12–14 with the ref $D_{7\ 8}$ T G om. the ref M शक्र (for इन्द्र[]) —^{a}) D_7 T G तस्य विक्रमतस्तात —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2\ 4}$ रण° (for यज्ञः). —^{d}) K_4 युज्यते (for युध्यते). $D_{2.\ 3}$ m 8 Cnp न वः; D_7 G_3 नर; T_2 G_1 M जन (for नर°).

13 B_3 om 13 (cf v 1 12) —^{a}) K_1 दीक्षित° (for दीक्षित) Da_1 सर्वे —^{b}) $D_{1\ 6}$ M_2 योधा प्राप्य; D_7 G_{2-4} यो सं(G_3 य)प्राप्य; $M_{1\ 3}$ यौध° प्राप्य. D_4 वसू (for चमू°). —^{c}) D_4 युद्धयज्ञेधि कारस्थो —^{d}) K_3 D_4 न संशय° (for विनिश्चय°).

14 B_3 om 14 (cf v 1 12) D_3 om the ref, $Ś_1$ K_4 अंबरीश°. —^{a}) B_1 $M_{1\ 3}$ हवि(B_1 °विं)षि. Dn [अ]स्मिन् (for [अ]त्र) —^{b}) D_6 काव्य (for का च) —^{c}) D_6 केत्र (for चात्र). K_4 को (for के) D_7 T_1 G_{2-4} राजंस्, T_2 G_1 $M_{1\ 3\ 4}$ तात, M_2 तत्र (for प्रोक्तास्).

15 K_1 $D_{2\ 3}$ om the ref —^{b}) T_2 स्मृता (for तथा). —^{c}) B_1 हार्वीषि —^{d}) K_4 वाज्यम्, D_7 T G चाज्यम् (for त्वाज्यम्) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$, D_1 missing) उच्यते (for एव च)

16 ^{a}) $K_{3\ 5}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} शृगाल (for सृगाल) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ -काकोढा, K_1 -कोमाय, D_4 -क कोला, T_2 G_1 -काकौघा (for -काकोला) —^{b}) M_1 सत्र- (for तत्र). K_1 $D_{3\ 5}$ T_1 मत्रिण; K_5 V_1 Da Dn पत्रिण, B_1 पक्षिण, D_4 याज्ञिका (for सत्रिण°) D_2 सदस्यस्तत्र मंत्रिण° —^{c}) G_1 M_4 पिबन्ते(G_1 °न्ये)ते —^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ चाश्नन्ति (for प्रा°). D_3 चापरे (for चाध्वरे). M हवींषि प्राश्य (M_4 °त्य) चाध्वरे

17 ^{a}) V_1 प्राश, B_1 पाश°; $D_{2\ 3\ 5}$ बाण (for प्रास). —^{b}) T_2 G_1 शक्तिखड्ग (G_1 °खड) (for खड्ग शक्ति). $K_{3.\ 4}$ $B_{1.\ 5}$ Dn $D_{3\ 5}$ -परस्वधा, $G_{1.\ 2}$ °श्वया (for °श्वधा). —^{c}) D_2 ज्वलतो. K_1 विविपा (for निशिता) —^{d}) Bo शुचस; $B_{2\ 4}$ श्रुचस; D_6

ज्वलन्तो निशिताः पीताः स्रुचस्तस्याथ सत्रिणः ॥ १७
चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावदारणः ।
ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकोऽस्य स्रुवो महान् ॥ १८
द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
हस्तिहस्तगतः खड्गः स्फ्यो भवेत्तस्य संयुगे ॥ १९
ज्वलितैर्निशितैः पीतैः प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिवातो भवेद्वसु ॥ २०
आवेगाद्यत्तु रुधिरं संग्रामे स्यन्दते भुवि ।
सास्य पूर्णाहुतिर्होत्रे समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ २१
छिन्धि भिन्धीति यस्यैतच्छ्रूयते वाहिनीमुखे ।
सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ २२
हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् ।
कुञ्जराणां हयाना च वर्मिणां च समुच्चयः ।
अग्निः श्येनचितो नाम तस्य यज्ञे विधीयते ॥ २३ C. 12. 3625 B 12 98. 24 K 1. 98 50

स्रुवस, T1 (*sup lin*) शुचिस् (for स्रुचस्) D6 तयाय, D7 वत्याध- (for तस्याय) K1 D- मंत्रिण, V1 B1 D7 पत्रिण (for स°)

18 a) B1 वायु- (for चाप-) D5 तत्र (for तीक्ष्ण) Ś1 K1 G3 चापवेगो (G3 °गौ) यतस्तीक्ष्ग — b) Ś1 K1 परकार्यावदारण, K2 5 Bo 5 Da1 Dn D5 °कायावभेद(B5 °द्रि)न, V1 B2-4 D2 8 m 6 °कायानुभेद (V1 °द्रि)न, B1 कायावरणभेदिन ; Da2 परकायामवेत् न (sic), D3. 5 °कायाव(D5 °नु)भेदक ; D7 T G M2 °कायप्र(M2 °वि)भेदन, M1 3 4 °काय(M1 °या) विदारण — c) K4 सुनिशितो, D6 8 स निशित Ś1 गीत, M1. 2 4 शीघ्र, M2 तीक्ष्ण (for पीत) — d) K3 5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 सायकश्च, T1 °कोत्र (for °कोऽस्य) K4 स्रवो, V1 Bo-2 4 श्रुवो, M4 ध्रुवो (for स्रुवो)

19 a) D7 T1 G2-4 चर्मापि(G2 °वि)नद्ध (for °वनद्धश्च) S तु (for च) — b) Ś1 K1 2 कृव स्रुव, Da1 -क्षतश्यक, Da2 -क्षतत्सरुः, Dn2 ** त्सरु, D4 त्वतत्सरुः, M2 -कृवसरु (for °त्सरुः) Cv as in text — c) D2 om हस्त K3 V1 B Dn1 D2-4 6 T2 G1 M -हर, K5 घर, Da -कर, Dn2 खर, D5 3 -रय, D7 G2 4 -चर, G3 वर (for गत) M2 तीक्ष्ण (for खड्ग) — d) Ś1 K1. 3 5 V1 Bo 5 Da Dn D4 6 रिफामवेद्, K2 सुभवेत्, K4 रसुरिभस् (sic), B1 वेगवत्, D8 T2 G1 Cv स्फ्यो(D8 om स्फ्यो)भवत्, M1. 3 स्फ्यमवेत्, M2 4 स्फ्य (M4 प्य)भ (for स्फ्यो भ) Bo 1 5 D2 3 5 7 8 T G1. 3 4 Cv तत्र (for तस्य) Da तिग्मवेगस्तु सयुगे

20 a) K4 ज्वालितैर् K2 3 B1-5 Da Dn D2 6 प्रास, K5 V1 Bo D5 प्राश, D3 पाशै, D7 T1 G1. 3 4 स्फीतै, D8 पाश (for पीतै) — b) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 शक्त्यृष्टिस (D8 °सु) (for प्रासशक्ति) K3 5 B1 Da Dn D2 4 6 परस्वधै, G1 श्वधै (for °श्वधै) — c) K1 सैन्यायस, K4 D1. 7 S सैक्यायस-, Ca शैक्या (as in text) Ś1 K1 -भवैस् (for -मयैस्) — d) G1 अभिधारो K (except K5) V1 B2 3 5 Da D4 8 [s]भवद् (for भवेद्) Ś1 K1 3 B1 वसु, D7 T G बहु (for वसु). M अभिघातो(M1 °रो)ऽभवं बहु (M2 वसु) — After 20, Dn G1 ins

233* सख्यासमयविस्तीर्णमभिजावोऽभव बहु ।

21 a) D1 7 T G आवेघाद् (for °गाद्) K2 3. 5 V1 Dn यच्च, D2 3 6 यत्र, G2 यस्तु (for यत्तु) — b) V1 B2 Da सग्रामात् (for °मे) K2 3 D2 4 स्पदते, K4 M4 स्प(M4 स्य)दने, Dn स्रवते; D6 स्यवते (for स्यन्दते) G2 4 भुव, T2 बहु (for भुवि) — c) Dn2 D6 साज्य (for सास्य) K5 V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 होमे, D4 होत्र, D7 T G होत्रै (for होत्रे) — d) T2 समृद्धा Ś1 -कामदुक्; K4 -वामधुक्

22 a) G1 छिंधी Dn1 य शब्द; Dn2 [अ]य शब्द, D4 यस्यैव; G3 4 यस्य तच् (for °स्यैतच्) — b) Bo D2 3 5 क्रियते, B1 ह्र (for श्रू°) — d) K1 यमसाधने Cv as in text

23 Cf. 36 — a) Ś1 K4 हविर्दान, K1 हर्विदानाव्, V1 हविर्धानस् — b) V1 Da Dn D2 3 5 6 G1 वाहिनीमुखे (G1 °खो); D7 वाजिनीमुख (for वाहिनी°) — c) M1. 3 4 तु (for च) — d) Ś1 K1 4 वर्मणा; B1 चर्मिणा, D7 T G वर्णानां, M चर्मणां (for वर्मिणां) M5 तु (for च) Dn2 D6 समुच्छ्रय (D6 °या) — e) Ś1 K1 श्यैनचितो, D8 G1 श्येनजितो (for चितो) — f) Dn स च यज्ञे; D4 यस्य यज्ञे; D7 G2 यज्ञस्तैते; T G1 3 4 M यज्ञे तस्य (by transp)

C 12 3826
B 12 96 25
K 12 98 51

उत्तिष्ठति कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः ।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ २४
इडोपहूतं क्रोशन्ति कुञ्जरा अङ्कुशेरिताः ।
व्याघुष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव ।
उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिः स्मृतः ॥ २५
ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे यः प्रियां युद्धे तनुं त्यजेत् ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ २६
भर्तुरर्थे तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।
भयान्न च निवर्तेत तस्य लोका यथा मम ॥ २७
नीलचन्द्राकृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः ।
यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ २८
यस्तु नावेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः ।
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ २९
यस्य तोमरसंघाटा भेरीमण्डूककच्छपा ।
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा ॥ ३०
असिचर्मप्लवा सिन्धुः केशशैवलशाद्वला ।

---

24 a) K2 Dn D6 7 S उत्तिष्ठते — b) D8 सहस्रो D7 S पतिते (for निहते) T2 च (for तु) —After 24ab, D8 reads 25cd — c) D4 यज्ञस्य (for शूरस्य) — d) V1 B2-5 Dn D2-5 [ऽ]ष्टास्त्रिर् (for °श्रिर्) K4 5 D6 8 M1 8 Cv खादिरोष्टाश्रि(K5 D6 8 Cv °स्त्रि) रुच्यते.

25 a) K5 D8 हुतोपहूता°, V1 B1 Da इडोपहूता; Bo 2-5 Dn D2 3 5 8 इडोपहूता; D4 इडोपहूतं, D7 T G इकोपहूतं (D7 T1 °ता.); M1 गुडो°; Cv इडो° (as in text). V1 तिष्ठति (for क्रोशन्ति) — b) K8 5 V1 B Da Dn D4-8 S चां(Dn स्व)कुशेरिता°, D2 चशशातिता°; D8 चागशातिता —D8 reads 25cd after 24ab — c) D2 3 5 6 व्याकुष्ट; D7 T G1 3 4 M1 3 4 ज्याघुष्ट- (for व्याघुष्ट) D7 T G M1-3 ताळेन (for -नादेन) — d) K1 M1 3 घर्प(K1 °प)कारेण (for वषट्का°) B1 D4 G3 पार्थिव° — e) Ś1 K1 उद्गावस् (K1 °तास्) Da2 तस्य; G2 [अ]त्र हि (for तत्र) — f) D7 G3 4 त्रियामा (for °सामा) V1 B2 4 5 Dn2 D2 दुदुभी. All MSS (except Ś1 K1, 2 4, D1 missing) नृप (D4 °प) (for स्मृत°)

26 Cf 12 98 10 — a) K8 5 Dn D4 8 T2 G1 तु; D7 T1 G2-4 च (for य°) — b) K2 त्यक्त्वा (for प्रिया). K8 5 V1 Bo, 5 Da Dn D8-5 8 G2 3 त्यक्त्वा (D4 °जेत्) युद्धे प्रियां तनुं, B1-4 D2 6 7 T G1 4 M त्यक्त्वा युध्ये(D2 6 °द्धे)प्रियां तनु (M4 °नू) — c) B1 नृपम् (for यूपम्) K8 5 V1 B (except B4) Da Dn D2-4 6 उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य) D5 आत्मनस्तपमुत्सृज्य (sic) — d) K4 यज्ञो न तु (for यज्ञोऽनन्त)

27 a) K2 3, 5 V1 B D (except D4, D1 missing) T1 G3 4 च (for तु). M1 3 य (for य°) — b) M2 निष्क्रामेद् (for विक्रमेद्) D7 T G M1, 3 4 निष्क्रामेद्वाहिनीमुखात् — c) T G1 M नोप (for न च) Ś1 K1 4 विवर्तेत (for निव°) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 न भयाद्विनिवर्तेत; D7 G1-3 भयान्नो परि° — d) Da लोको

28 K8 om (hapl) 28. M1 3 4 om (hapl.) 28-29 K1 2 4 transp 28 and 29. — a) K5 V1 B Da Dn D2-6 8 चर्मावृतै° (for -चन्द्राकृतै) D7 T G M2 द्वीपिचर्मावृतै खड्गैर् — c) T2 M2 उपस्ती° र्णास्. — d) Da लोको

29 M1 3 4 D2 3 5 om (the last three, hapl.) 29 (for M1 3 4, of v 1 28) K1, 2 4 transp. 28 and 29 Ś1 om 29ab — a) K1-4 B1 D4 M2 च (for तु) K4 [अ]नावेक्षेत; K5 B3, 4 Da2 Dn1 D6 8 T1 नापेक्षते (for नावे°) V1 Bo Dn2 D8 किंचित्; Da D7 T2 G1 3 4 कश्चित् (for कंचित्) — b) D3 सहाया D7 T G M2 विषमे (for विजये). K1 स्थित — Da om. 29cd — c) D7 T G -मध्ये (for -मध्य)

30 a) D7 T G2-4 सघट्टा (T2 °ट्टे), M2 सघाता (for °टा) Ś1 K V1 B Da Dn D2-6 8 यस्य शोणित सघाता — D5 om. 30bc — b) T1 G3 4 -मंडुक K1 D7 G2-4 M2 कच्छपा, B1 -कच्छप°; D4 कर्दमा° — c) D7 T1 G2-4 शरास्थि (for वीरास्थि) K5 Bo 3, 4 D2 8 -संकुला, G1 च शरा (for शर्करा) — d) Ś1 K1 -दुर्गमा, B1 D4 7 G2 8 -कर्दमा

31 a) D6 -यघा (for प्लवा) All MSS (except Ś1 K1 2 4, D1 missing) घोरा (for सिन्धु) — b) Ś1 K4 D4 शेवल, K1 -शेषाल-, B1 G2 -शैवाल (for -शैवल-). K8 Da Dn D8-8 S शाड्वला (D4 7 G2 8 M4 °ला°) — c) Ś1 अश्वैर् Ś1 K2 4 नागै. D2 3 5 रथाकुष्ट, D6 -रथाश्चैव; D7 S -रथाश्चापि (for रथै श्चैव) — d) All MSS (except Ś1 K1 2 4, D1

अश्वनागरथैश्चैव संभिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ ३१
पताकाध्वजवानीरा हतवाहनवाहिनी ।
शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः ॥ ३२
हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा ।
*ऋष्टिखड्गध्वजानूका गृध्रकङ्कवडप्लवा ॥ ३३
पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा ।
नदी योधमहायज्ञे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ ३४
वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकीर्यते ।
अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम ॥ ३५
पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम् ।
हविर्धानं स्ववाहिन्यस्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६
सदश्चान्तरयोधाग्निराग्नीध्रश्चोत्तरां दिशम् ।
शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ ३७
यदा तूभयतो व्यूहो भवत्याकाशमग्रतः । C. 12. 3650 B. 12. 98 39 K. 12. 98. 65

---

missing) सच्छि(K3 D4 °छ)न्नै (for मभिन्नै) K4 D4 6 G2-4 सक्रमा, K5 Bo 4 5 D8 सकुला

32 [a]) G2 पताक- M4 -ध्वजा K3 -नीवारा, M2 -वारिणा (for -वानीरा) Cv as in text —[b]) D4 हय (for हत) Ś1 K1. 2 -वानर, K4 5 V1 B D (except D7, D1 missing) M2 4 वारण (for वाहन) D7 T G M1. 3 -वारणा (G2 3 °णा), M2 4 वाहना (for -वाहिनी) —[c]) D4 शोणितार्णं (for °तोदा) D7 S शोणितोदकसंपूर्णा —[d]) G2 दुस्तरा D7 S कातरै(M4 °शवै)र् (for पारगैर्) D7 T1 2 (also as in text) G जनै (for नरै)

33 [a]) K3 -सहानक्रा, D7 G2-4 महानक्रा; M4 नाका —[b]) K1 वहाशिव, D4 -वह सिवा, D7 G2-4 वहा शिवा —[c]) K3 M4 ऋषि, D2 3 5 6 शक्ति-; D4. 7 T G यष्टि- (for ऋष्टि) Ś1 -ध्वहानूका (sic), K1 2 -वहानुका, K3 4 D2 3 5 6 8 वहा नौ(K4 °हानै)का, K5 V1 B Da Dn महानौका, D4 °वहावंका; D7 S -महामीना (G2 °ना) (for ध्वजा नूका) —[d]) D4 निभ्रकप, M4 गृध्रकाक- K2 3 -चट-, K5 V1 B Da D2 3 वनु, Dn1 M4 -वक-, Dn2 D2. 5 7 बल, D4 वहु-, D6 वरु; most S MSS वळ (for वड) G2 ककगृध्रवळप्लवा

34 [a]) K1 D2 6 G2 पुरुपाचानु(D2 6 °दातु, G2 °दान)चरिता, G1 पुरुपाचरिता नित्य —[b]) Ś1 K4 भेरीणां (for भीरूणा) B1 भयवर्धिनी, D6 कल्मपावहा, D7 कश्मळावहा, G2 °मला —[c]) K2 युद्धे (for -यज्ञे) K3. 5 V1 B D (D1 missing) S नदी योध(V1 B2 Da याग, M4 यौध)स्य समामे —[d]) K1. 3-5 Dn2 D4 G1 M4 [अ]वमृत (D4 °दा) (for °भृथ) D6 च्युत, D7 S नृप; D8 स्मृता

35 [a]) Dn D7 T G M2 4 वेदिर् (for वेदी) Bo 3-5 स्वस्य, D4 यत्र (for यस्य) D4 स्वमित्राणि —[b]) B3 D6 अवकीर्यंति (D6 °त), D7 T G व्यव(T2 °प)-कीर्यंते (for अव°) Dn शिरोभिश्च प्रकीर्त्यं(Dn2 °र्यं)ते —[c]) M4 अवस्कधैर् (for अश्व°)

36 Cf. 23. —[a]) K1 मंत्रीशाला, K4 सत्रसाला (for पत्नीशाला) —[c]) Ś1 K4 हविर्दान, K1 हर्विदान (for हविर्धान) K3 5 Dn D4 7 S स्ववाहिन्यास् (for °न्यस्) —[d]) D8 सदस्याहुर्, M1 3 मुखमाहुर् (for तदस्या°)

37 [a]) K4 D8 सदस्या(K4 °स्रो)तर; V1 Bo 2-5 Da D4 सदस्यां(B2 °श्वां, D4 °स्वा)तर, T2 G1 2 M सदश्वो(T2 °स्यो-, G1 M4 °श्वो)त्तर (for °श्चान्तर) M1. 3 -यौधोग्निर्, M4 -यौधाग्निर् (for -योधाग्निर्) K5 B1 Dn सदस्या दक्षिणा योधा, D2 3 5 6 सदस्यानतरा योधा, D7 T1 G3 4 Cv सदस्योत्तरयोर(Cv °धा)ग्निर्. —[b]) Ś1 K2 V1 Bo 2-5 Da अग्नीध्रश्च, K1 4 अग्नी ध्रश्च, D2 3 5 6 आ(D2 6 अ)ग्नीध्रोस्य, D8 अग्नीध्रस्य (for आग्नीध्रश्च) D7 S आग्नीध्रस्यो(T2 G2 M2 °श्वो)-त्तराय दिक्; Cv आग्नीध्रस्योत्तरा दिश —[c]) K1 शक्र (for शत्रु) T2 M1 3 4 -कळत्रस्य —[d]) Da सर्वलोको, D7 T1 G3 4 स्वर्गलोकान्, G1 2 M1. 3 स्वर्गलोको, M2 सर्वे लोकान्, M4 शक्रलोको D4 सर्वे लोका भवत्यका

38 [a]) M यस्य (for यदा) K2 Dn M1 3 4 व्यूहे, M2 व्यूहैर् (for व्यूहो) Ś1 K1. 4 यदा तु पु(K1 म)रतो व्यूहो, K3 यदा न भयतो व्यूहे; K5 V1 Bo 2-5 Da D2 3 5 6 8 यथा (Da तथा) भूतपसेव्यूंहे; B1 यथा भूतयतो हस्वा, D4 यदा न भयतोद्वेहे; D7 T G यस्य तू(T2 °स्यात्र)भयतो व्यूहैर् (D7 G2 व्यग्रो) —[b]) B1 वृवत्याकाशम्; D6 नतस्या° (for भवत्या°) K3 भवस्याकालनिसृत; D4 तच आकालमिश्रिता —[c]) K1 मास्य, M1. 3 तस्य, M2 यस्य (for सास्य) K V1 B Da D8 M1-3 सदा (for तथा) B1 3 यज्ञैर् (for यज्ञे) Dn सास्य वेदिस्तदा यज्ञैर्; D4 निश्चितादी तथा यज्ञे; D7 T1 G सा वेदि स्यात्तथा यज्ञैर् (G1 यज्ञे, G2 राज्ञे), M4 तस्य वेदिस्तदा यज्ञे —[d]) D7 T1 G2-4

C 12.3651 B 12.99.40 K.12.98.65 सास्य वेदी तथा यज्ञे नित्यं वेदास्त्रयोऽभयः ॥ ३८
यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठं स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ३९
यस्य शोणितवेगेन नदी स्यात्समभिप्लुता ।
केशमांसास्थिसंकीर्णा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४०
यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः क्रतुः ॥ ४१
नायकं वा प्रमाणं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
जीवग्राहं निगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥ ४२
आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ ४३
न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ।
हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाञ्शृणुष्व मे ॥ ४४
वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणा हि धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ४५
एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ४६
वृद्धं *बलं न हन्तव्यं नैव स्त्री न च वै द्विजः ।

व्यूहास् (for वेदास्) K5 [ऽ]मत (for ऽभय) Cv तस्य वेदास्त्रयोभय

39 — a) D5 यत्तु K1 वेदै, T1 G1 3 4 M यौध — b) K4 सन्नस्ते, D8 सशस्तो (for सत्रस्तो) D2–5 वध्यते (for हन्यते) B1 संत्रस्तो नैव हन्यते — c) K5 B1 Dn1 D7 8 T G अप्रतिष्ठ (for °तिष्ठं) — d) D8 पतितास्त्यत्र संशय

40 — b) K2 3 B1 2 Da M2 वेदी, K4 Dn D2 6 वेदि (for नदी) K1 समभिस्तुता, K2–5 V1 B D (D1 missing) S स(K4 सा)परिप्लुता (B3 °श्रव; D8 °प्लुता) (for समभि°) — c) M1 3 मज्जास्थि (for मांसास्थि) All MSS (except Ś1 K1 2 4, D1 missing) -संपूर्णा (G2 °र्णं) (for सकीर्णा) — d) D8 सा गच्छेत्, M4 संगच्छेत् (for स ग°)

41 — a) D5 यत्तु M4 सेनापतीन् D6 गत्वा (for हत्वा) — b) M3 तद्ध्यानम् (for तद्यानम्) — D8 5 transp 41^{cd} and 42^{ab} — c) B1 विक्रमाक्रामी; G2 °म क्रामी D7 T1 G3 4 स विष्णुक्रममक्रामी, M स तु विष्णुक्रमक्रामी — d) K1 D7 T1 G2–4 M -सव, K3 -स च; B1 D5 -सम, D4 -सव (for सम°) K5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 प्रभु, T2 G1 भवेत् (for क्रतु°)

42 D2 6 om 42^{ab} D8 5 transp 41^{cd} and 42^{ab} — a) K2 Dn M तत् (for the first वा) K2 Dn कुमार, K3 5 Bo 4 5 D3–5 T1 G3 4 प्रधान (for प्रमाणं) — b) M3 जीवित (for पूजित°) — D5 om 42^{c}–43^{b} — c) All MSS (except Ś1 K1 4, D1 missing; D5 om) प्रगृह्णा(K3 °ह्णा, T2 °ह्ण)ति (for निगृ°) — d) G1 यस्य (for तस्य)

43 = Śukranīti 4 7 311^{ab} D5 om 43^{ab} (cf. v l. 42). — a) K5 V1 B D (except D4; D1 missing, D5 om) S तु हतं (for निहत) M येन (for शूर) — b) Ś1 K1 4 नाशोचे(Ś1 °च)त; Da न शोचत, M4 तन्न शोचे Dn1 कथंचन (for कदा चन) — c) K4 आशोच्यो, D5 अशोच्यो M3 [ऽ]भि (for हि) Da अशोच्या हि हता शूरा — d) K3 स्वर्गे (for स्वर्ग-) Da2 M4 महीपते (for °यते)

44 — a) D7 दाहन (for न ह्यन्न) D2 3 उदक (for नोदकं) Ś1 K1 यस्य (for तस्य) T1 G3 4 न ह्यन्ये नोदक तस्य — b) K4 शोचक, Dn2 D4 [अ]शोचक — c) D4 इच्छामि — d) D7 T1 G2 3 लोक (for लोकान्)

45 = (var) Śukranīti 4 7. 312 — b) K1 क्रूरम् (for शूरम्) D4 5 आयोधन (D5 °नैर्) (for °धने) — c) K3 D4 त्वरमाणा प्र; K5 V1 B1, 4 Da Dn2 D6 °माणाभि, Bo 2 3 5 Dn1 D2 3 5 7 8 S °माणानि (for °माणा हि)

46 = Śukranīti 4. 7 314. — ab) Da नृपस्य (for तपश्च) D7 T G transp पुण्यं and धर्मश् D3 5 6 धर्मे (for धर्मश्) M1 3 चैष (for चैव) Da2 D2 3 5 7 T G सनातन (for °तन°) — c) Ś1 G1, 2 आश्रमास्, M4 चाश्रमस् (for °मास्) — d) Dn यो युद्धमनुपालयेत्

47 With 47^{ab}, cf. Śukranīti 4 7 358^{ab} — a) Ś1 K1, 2 4 B1 वृद्ध बाल, B2 T1 G2–4 M वृद्धबाल, Da युद्ध बाल; D4 वृद्धे बालं (for वृद्धं *बल) K3 5 Bo 3–5 D2 3 5 6 8 वृद्धो बालो न हतव्यो (D8 °व्यौ), V1 Dn T2 G1 वृद्धबालौ न हतव्यौ; D7 वृद्धबाला न हतव्या — b) K1 3 नैव च (for न च वै) K5 V1

तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ४७
अहं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम् ।
दुरावार्यं च नमुचिं नैकमायं च शम्बरम् ॥ ४८
विप्रचित्तिं च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।
प्रह्लादं च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ४९

भीष्म उवाच ।

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोऽभिपन्नवान् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १ C 12.3663 B 12.99 2 K 12.99 2
यज्ञोपवीती संग्रामे जनको मैथिलो यथा ।

B Da D3 5, 6–8 S न च स्त्री नैव च द्विज° (V1 Bo D7 T1 G2 4 °जा°, B1 °ज); Dn न च स्त्री न च (Dn3 नैव) पृष्ठत° — c) Ś1 K4 भ्रण (for तृण) D2 -पर्णं ; D8 -पूर्ति (for पूर्ण) B1 -मुख (for -मुखश्च)

48 a) Dn जंभ, M1, 3 4 हत्वा; M2 हत (for अहं). K1 B3 5 Dn1 D2 6 7 वृत्त; D5 छत्र (for वृत्रं) K4 बलो, M वलं G2 पाक्यं Cv as in text — b) K3 शतमानं, B1 गतमाय; T2 G1 2 महाकाय (for शतमायं) M च शवर (for विरोचनम्) — c) K2 T G1 3 4 M4 दुरावार च; K3 °धार्यं च; K5 V1 B Da Dn D3 5 6 8 दुर्वार्यं (Dn1 °प) चैव, D4 7 G2 M2 दुराचार (D4 °र्यं) च (for °वार्यं च) — d) K1 D4 नेकमाय, D7 T G शत°, M बहु° (for नैक°) K5 B2 च सवर, M विरोचन (for च शम्बरम्)

49 a) Ś1 K1, 4 विप्रचित्त (for °चित्तिं) — b) K3 D4 6 M1 3, 4 पुत्राश्च — c) Some MSS प्रह्लादं M1, 3, 4 विजित्य (for निहत्य) D8 [आ]दौ D7 T G2–4 प्रह्लादं वै प्रचित्तिं च, G1 प्राह्लादिं वै विचित्तिं च — d) D7 T G हत्वा (for ततो) G2 देवाधिको (for °धिपो) M1 3 [ऽ]भवन्

50 Ś1 K1–4 D4 6 8 S (except T1) om the ref After 50a, G1 reads (for the first time) 12 100 1c–2d, repeating it in its proper place — b) Da D7 S प्रतिपूज्य (for °गृह्य) — c) G1 M1 3 4 यौधा माम् K4 आत्मना — d) Ś1 K1 4 अमरीशो (K1 °हो) Dn2 [ऽ]भिजग्मिवान्, M4 [ऽ]नुपपन्नवान् (for ऽभिपन्न°)

Colophon D1 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D3–7 T G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1, 2 4 अम्बरीषसंवादे योध(K3 4 °ग)प्रशंसा; V1 B1–5 Da D2–6 M2 शक्रांबरीषसंवाद; G2 अम्बरीषदेवेन्द्रसंवादे युद्धमहिमानुवर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) K5 101; B1 89; B4 5 Dn1 97, Da1 99 (as in text), Da2 Dn2 98, D7 S 100; D8 95 — *Śloka no* Dn1 52; Dn2 D8 51

100

☞ D1 is missing for this adhy. (cf v l 12. 79 28)

1 D8 om the ref G1 reads 1c–2d for the first time after 12 99 50a — c) K4 प्रतर्दन ; G1 (first time) प्रतर्दने — d) D7 G3 यस्य (for यत्र)

2 a) K3 ययोपवृत्ते, G1 (both times) यज्ञोपवीति, G3 4 °वीतं (G4 °तिं), Ca मीते — b) K5 Bo 3–5 D3 5 6 8 मैथिलो यत्नवान्यथा (K5 °नय); D7 G2 मिथिलो जनकाधिप°; T G1 (both times) 3 4 M1, 3 जनको मि(G1 second time मै)थिलाधिप°, M2 4 °कोलयल° शुचि° — c) K1 D8 8 योद्धान्, G1 (both times) एतान्, M1 3 यौद्धान् — D4 om. (hapl) 2d–3a

C 12 3665 B 12.99 2 K 12 99 2

योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३
अभीतानामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत ।
पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः ।
अकीर्तिः शाश्वती चैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ५
तान्दृष्ट्वारीन्विजयतो भूत्वा संत्यागबुद्धयः ।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ६
त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरंजय ॥ ७
व्यजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो जनेश्वरम् ।
तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ॥ ८
गजानां रथिनो मध्ये रथानामनु सादिनः ।
सादिनामन्तरा स्थाप्यं पादातमिह दंशितम् ॥ ९
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयते द्विषः ।
तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १०
सर्वे सुकृतमिच्छन्तः सुयुद्धेनातिमन्यवः ।
क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा इव ॥ ११
हर्षयेयुर्विषण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ।
जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२
पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते ।

---

3 D_4 om 3^{abc} (cf v.l 2). —^{b}) T_2 सत्य (for सर्व). D_7 S धर्मवित् (for -तत्त्व°). —^{c}) $B_{0.3-5}$ D_8 स्वान्योधान् (by transp), D_7 S यौ(D_7 T_2 G_2 M_2 यो)धानां. —^{d}) K_3 D_4 स्वर्ग्यं. D_6 वा (for च).

4 ^{a}) K_3 Dn_1 D_4 अभीरूणाम्, Da अमितानाम्; Dn_2 अभिरूपान् (for अभीतानाम्) —^{b}) D_6 भास्वतो K_4 पश्यत, Ca पश्यत (as in text). —^{c}) Da D_7 S (except G_2) पूर्णान् —^{d}) T_2 -दुघो (for -दुहो). Da Dn_2 D_7 S [s]क्षयान्.

5 ^{b}) Dn_2 प्रत्युपास्थिता; D_7 S (except T_2 G_1) पर्युप°. —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B (B_2m as in text) Dn $D_{3.5.6.8}$ यतितव्यम्. $Ś_1$ K_4 मनांतर.

6 ^{a}) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn_1 D_{2-8} S (except $G_{3.4}$ M_2) विजयत; Dn_2 सुयिजये. —^{b}) G_1 भूत्वा संधान * * यः, Cv as in text

7 ^{b}) D_4 स्वगं (for स्वर्गं). —^{d}) S (except T_2 G_1) यौधा°. $K_{1.3}$ $D_{6.8}$ M_4 परपुरंजयः; K_5 B (except B_2) Da D_{2-5} T G M_2 °जया°; Dn_2 °जयं.

8 ^{a}) K_4 M_2 व्यजयंति (M_2 °तो); Dn अजयंत. —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dn_2 जनेश्वरान्; Dn_1 नरेश्वरं; D_6 जनेश्वर, D_8 जनैश्वर. — $M_{1.3}$ om (hapl) 8^{c}–10^{b} —^{c}) D_7 S ($M_{1.3}$ om) त्य($M_{2.4}$ सु)क्तात्मना (for आत्मवता); —^{d}) G_2 ऋण- (for रण-).

9 $M_{1.3}$ om. 9 (cf v 1 8). —^{a}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 रथिनां. —^{b}) K_1 रथिनाम्, D_7 G_2 गजानाम्. $Ś_1$ सादिना —^{c}) K_3 Dn मतरे, D_4 G_1 अंतर. K_4 D_2 (marg) स्थाप्य —^{d}) All MSS (except $Ś_1$ K_1, D_1 missing, $M_{1.3}$ om) अपि (for इह) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_7 S ($M_{1.3}$ om) Cap दंशित, D_8 दर्शित.

10 $M_{1.3}$ om. 10^{ab} (cf v 1. 8). —^{a}) D_7 T G एव यो (by transp) D_8 व्यूहतो —^{b}) K B Dn $D_{4.5.8}$ जयति D_7 S ($M_{1.3}$ om) रिपून् (for द्विष°). —^{c}) D_7 T G एतद् (for एव).

11 ^{a}) D_7 S स्वर्गे (for सर्वे) K_1 स्वकृतम्; $K_{2.3.5}$ Dn D_8 स्वर्गतिम्, D_2 सुयुद्धम् (for सुकृतम्). $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_7, D_1 missing) इच्छति (D_4 °त) —^{b}) K_1 स्वयुद्धेन, M_4 युयुधेन $Ś_1$ $K_{1.4}$ [अ]भि-; M_4 [अ]पि (for [अ]ति) Dn_1 -मानिन° (for -मन्यव°) —^{c}) $Ś_1$ अनेकानि —^{d}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ यथा (for इव)

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ विभिन्नाश्च, G_2 °क्षीर्णाश्च. —^{c}) K_4 जितांश्; $B_{0.1.3.4}$ $D_{3.5}$ जित्वा; D_7 T G सेना (for जितां). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S रक्षेयुर्; D_4 रक्ष्येत —^{d}) K_1 Dn_2 D_4 भग्नां Cv as in text.

13 With 13, cf. Kauṭilya 10 3 end K_4 om. 13^{bc}. —^{b}) Da जीवित; D_4 जीवते —^{c}) $B_{0.5}$ प्रवेश° (for न वेग°). V_1 $B_{1.2.5}$ (marg) Da Dn वेग° सुदु°सहो राजंस. —^{d}) D_8 om (hapl.) from भेद् up to सार (in 14^{d}) D_6 तस्मात्तामानुसाधयेत्

न वेगः सुसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३
न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्राद्रवतां भयात् ।
तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् ॥ १४
चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ।
अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥ १५
समानपृष्ठोदरपाणिपादाः
पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः
कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १६
शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥ १७
न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ ।
ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

सत्येन हि स्थिता धर्मा उपपत्त्या तथापरे ।
साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिका अपि । C 12 3663 B 12.100 2 K. 12.100 2

---

14 D_8 om. up to सार (cf v l. 13) M_4 om. 14–16 —[b]) Da शूरान् K_2 $_3$ D_4 प्रद्रवतां, K_5 V_1 Bo $_{3-5}$ Da Dn D_2 $_{3.5-7}$ S प्र(B_2 M_2 प्रा)द्रवतो, B_1 प्राहरतो K_8 रणे; K_5 V_1 B Da Dn D_2 $_{3\,5\,6}$ मृशं (for भयात्) —[d]) M_2 कार्यं (for कुर्यान्) B_2 [अ]त्यनुसारण, D_6 [अ]नुसारिण, G_1 °सारयेत्

15 = (var) Śukranīti 4 7 316, cf. Manu 5 29 M_4 om. 15 (cf v l 14) —[a]) K_4 सराक्षम्; D_8 चरणाम् (for चरा°) K_5 V_1 Bo $_{1\,4\,5}$ Da D_2 $_{6\,8}$ अचरं (for अचरा) T_1 $G_{3.4}$ ग्रस्ता, G_2 त्राता (for ह्यन्नम्) T_2 G_1 चारणानामचरणा —[b]) $K_{4.5}$ Bo $_{4\,5}$ Da अदष्ट्रो T_2 अदष्ट्रांश्च हि दष्ट्रिण° —[c]) K_1 अपाणिन° D_8 पाणिपादाम् (for °मताम्) B_1 Dn_1 (m as in text) n_2 आप° पिपासतामन्नं —[d]) Dn_3 T_2 कातर°; Ca °रा (as in text). G_2 नरा शूरस्य कारणा°

16 M_4 om 16 (cf v 1 14) —[a]) M_2 lacuna for समा —[b]) K_5 V_1 B Da Dn D_2 $_{3\,5\,6\,8}$ पराभवं भीरवो वै व्रजंति —[c]) V_1 B Da D_{2-6} $_8$ $M_{1.3}$ अयो($M_{1.3}$ °घो)भयार्ता° (B_1 °र्तं) K_8 भूयं —[d]) $Ś_1$ K_4 V_1 D_8 M_2 कृतांजलीन्; Dn_3 D_5 कृत्वांजलीम्

17 [b]) K_4 लंघते; Da लम्ब(Da_2 °म्य)ते (for लम्बते) D_7 S सर्वो (G_1 °र्वे, M_2 °र्वा) लभति पुत्रवत् —[c]) D_7 S तस्मात्सर्वेषु लोके (T_1 काले) षु —[d]) D_4 सन्मानम्; D_6 समानम्

18 = (var) Śukranīti 4 7 315 —[b]) B_2 वर्तते (for विद्यते) —[c]) D_4 शूरा सर्वं प्रलयति; M_2 शूरात्सर्वें पलायति —[d]) K_8 सर्वं शूरे, V_1 B_2 D_7 S शूरे (G_1 °र, M_4 °र) सर्वं (by transp)

Colophon D_1 missing —*Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{2-7} T $G_{1\,3\,4}$ M राजधर्म —*Adhy name* $Ś_1$ K_{1-4} V_1 B Da_2 D_{2-6} विजिगीषमाणवृत्त°, $M_{1\,3}$ शौर्यस्तुति —*Adhy no* (figures, words or both) K_5 102, B_2 Da_2 Dn_2 99, $B_{3.4}$ Dn_1 98, Da_1 100 (as in text), D_7 S 101, D_8 96 —*Śloka no* Dn 18, D_8 17

101

☞ D_1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D_8 om the ref —[a]) D_7 T_1 G_{2-4} कथ; G_1 युधा (for यथा) G_1 सेना —[b]) Bo $_3$ जयति (for नयन्ति) —[c]) K_8 D_4 नृप (for ईषद्) K_1 धर्म्यं; $D_{5\,6}$ धर्मं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ हि (for [अ]पि) —[d]) K_1 सं (for तन्)

C 12 3685 B. 12 100 3 K 12. 100 3 उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ २
निर्मर्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।
तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ।
कार्याणां संप्रसिद्ध्यर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ३
उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥ ४
अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।
तां राजा निकृतिं जानन्यथामित्रान्प्रबाधते ॥ ५
गजानां पार्श्वचर्माणि गोवृषाजगराणि च ।
शल्यकङ्कटलोहानि तनुत्राणि मतानि च ॥ ६
शितपीतानि शस्त्राणि संनाहाः पीतलोहिताः ।
नानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ते ॥ ७
ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः ।
फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः ।

---

2 D8 om the ref —a) D7 G3 4 M2 सत्येव, T2 G1 2 M1 3 4 सत्येव (for सत्येन) K4 D7 S (except M2) स्थिता धर्मै (K4 °र्मे); K5 V1 B Dn2 D3, 6 8 स्थितो (B1 हि तो) धर्मे, Da Dn1 D8 5 स्थितो धर्मे (for स्थिता धर्मा) —b) D6 उपपत्यास K6 तथा पर°. Cv as in text. —c) K1 4 श्रद्धाचारतया; D1 सार्थवाद° (for साध्वाचार°) —d) K3 3 D4 [ओ]प धिका; K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 Ca [औ]प (B1 [औ]पा-; D6 8 [ओ]प) यिकाद्; D7 T1 G3 4 [ओ]पायका, T2 G1 2 M2 [औ]पा (G1 [ओ]प) धिका (for [औ]पयिका). —f) K8 सिद्ध्यर्थं; D8 5 6 सिद्धार्थं (D8 °र्थां); D4 सिद्ध्यर्थान्; D7 S संसिद्धान्; Ca सिद्धार्थान् (as in text). D8 5, 6 चार्थं (for अर्थ). D4 कांम्यया; D7 T G °सिद्धये (for धर्मयोः)

3 a) D7 T G दुर्मर्यादा (for निर्म°) T2 G1 हि यदि ते (for दस्यवस्तु). —c) Dn2 परिवि, D2, 3, 5 संप्रति- (for प्रतिवि) M तेषां विप्रतिघातार्थे. —e) B1 D2 3, 5 6 प्रति, Dn सर्व (for संप्र-). Da -सिद्धार्थं

4 b) G2 ऋजु, M3 ऋजूर् (for ऋज्वी). —D7 G2 om. (?hapl) 4c–5b —c) B4 राजन् (for जानन्) D2 3 धक्रा; D6 वक्रा —d) D2 3 5 8 प्रतिसेवेत, D4 ऋज्वी सेवेत; T G3 प्रतिबोधेत, G4 °बोधेन (for °बाधेत) Ś1 G4 चागतान्; K4 °तात्, K5 D8 (before corr) 6 8 °तं; B1 Da D2 चागतां, B4 चापर, D4 चागता, T1 G8 वागतान् (for चागताम्) T2 प्रतिबोधे तथा गतान्; G1 M °बाधेत्तथागतान् (G1 °तां)

5 D7 G2 om 5ab (cf. v 1 4) —a) D2 3 5 6 अमित्रम् K1–4 V1 B2 Da Dn2 D4 T G3 4 M ह्येव; K5 D8 ये च (for एव) G1 अमित्राण्येव राजान —b) D2 4 6 [उ] (D3 [अ]) पचरति D4 च, M3 [इ]ति. —c) Ś1 तन्; K1 2 B2 G2 M4 तान्; D4 ता (for तां). Bo राजन् Ś1 K1, 2 T2 निकृतीम्; K3 M3 निकृत (for निकृतिं) M1 जानांस् G3 तांराजा निकृती राजन् —d) M3 4 तथा (for यथा). K1 प्रमापते, B1 प्रधावते; T1 G1 3 4 निबोधते (G1 °ध मे), M4 प्रयो° (for प्रबा°) M1, 3 तथा तान्प्रति बाधते

6 a) D4 प्रजाना (for ग°). K3 3 B2 (marg. as in text) Dn2 D8 5 M3 पार्थं वर्माणि, B1 Da पार्थं वृंदानि, Dn1 D2 6 पार्श्वकर्माणि, M1 3 4 °वर्माणि (for °चर्माणि). — Dn2 om. (hapl) 6cd —c) K3 4 5 V1 B1, 2 3 Da Dn1 D2–6 8 T G कटक (for कङ्कट) K3 D6 लौहानि. —d) Ś1 K1 2 4 [अ]पि तानि (for मतानि). K3 5 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6, 8 तनुत्र (Bo 4 5 °त्र)- चमराणि च

7 a) K1 3–5 V1 Bo 2–5 Da Dn1 D2–4 सित; B1 शीत, D6 8 सीत, T1 G3 4 शात, G2 चैव (for शित) Bo 1 4 5 D2 6 8 वस्त्राणि (for श°) D7 T2 G1 M पी (D7 वि; T2 शि) तानि चैव शस्त्राणि —b) D7 T1 G लोहका (for -लोहिता) D4 संनाहा न्पीतं लोहितान् —c) T2 तथा (for नाना) Ś1 K1 4 -रजत- (for -रञ्जन). K4 -रक्तस्य, K5 D8 रक्ताश्च (for रक्ता स्यु°) —d) K (except K4) B1 ये; Dn1 ह (for ते)

8 a) B1 D7 T2 यष्टयस्, D4 रुष्ट°; G3 रिष्ट° (for ऋष्ट°) —b) K3 5 B1 Dn D4–6 8 परस्वधा°; G3 °श्वया (for °श्वधा) —c) D7 T G [अ]सि (for [अ]थ) D2 वर्माणि (for च°) —d) D4 परि (for प्रति) Ś1 -कल्प्याणि, K1 D7 T1 G1 3 M1, 3 कल्पानि (for -कल्प्यानि) Bo 5 [अ]शेपत° (for [अ]नेकशः) —e) M3 4 यन्त्राणि (for शस्त्राणि) Bo 3–5 D2 3 5 6 8 अतिपीतानि शस्त्राणि; D7 T G M1 3 सुविनीता (T2 °नीया, G2 °ताना) नि पत्राणि —f) D7 T1 M4 यौधाश्च K3 4 -नि°श्रमा°; K3 5 V1 Bo, 3–5 Da Dn D2, 3, 5 6 8 निश्रया°; B1 -विभ्रमां (for नि

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्रमाः ॥ ८
चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तथा ॥ ९
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेषु वा ।
एतेषु योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥ १०
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
चारैर्हि विहिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ ११
नव्यारण्यैर्न शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव ।
तस्मात्सर्वासु सेनासु योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १२
आवासस्तोयवान्दुर्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ।
परेषामुपसर्पाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् ॥ १३
आकाशं तु वनाभ्याशे मन्यन्ते गुणवत्तरम् ।
बहुभिर्गुणजातैस्तु ये युद्धकुशला जनाः ॥ १४
उपन्यासोऽपसर्पाणां पदातीनां च गूहनम् ।
अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ १५　C 12. 3699 B 12. 100. 18 K 12. 100. 18

श्रमा) G3.4 योधाश्च निकृतिश्रमा .

9 a) D1 च (for वा both times) D7 T G M4 चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा — D5 repeats 9cd after 11b — c) K5 B6 2–5 D2 3 5 (both times) सर्व- (for पक्व) V1 B1 -शम्या (for -सस्या) T2 मही देवी (for हि पृथिवी) — d) B2 भगवति (for भवति) B1 [अ]र्थमती, D2 3 5 (first time) [अ]न्न(D5 °नु)मती, D1 [अ]नुवती, D8 [अ]नुमती, M1.2.4 [अ]पोवती (for [अ]म्बुमती) K2.4 V1 B1 5 (marg as in text) Da Dn D7 8 T1 G तदा, D2 3 5 (first time) ० सदा (for तथा)

10 a) D7 T G न च (for नैव) D8 नात्युष्णा — c) Ś1 तथा (for तदा) Ś1 K1 (sup lin) 4 D2 3 5 6 योधयेत, B2 योजयीत (for °येत) — d) K1.5 D2 2.5 6 G1 व्यसनेषु च, B3 °नेन वा, Dn1 D4 °नेष वा, Dn2 °ने तथा, D8 °ने तु वा (for °नेषु वा) — e) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G1 3 4 एते हि, D1 G2 एतेभि- (for एतेषु) D1 7 S सेनानां (for °या) — f) K4 प्रशस्ता T2 परि (for पर) K5 बाधते

11 a) D7 S उदवांस् (for जल°) — b) Bo समा गम्य, G2 गमोत्याग — After 11b, D6 repeats 9cd — c) K.. चौरैर् (for चारैर्) K5 B1.4 Dn1 D4 सु- (for हि) K8 4 V1 Bo 2 3 5 Da Dn2 D2 चारैः सु(K4 °रैर्हि, B5 °पैः सु)विहिताभ्यास°, D2 3.5–7 S चारैः सुविहि(D2 3 5 T2 G1 M2 हि-, M4 °चि)ताभ्यासा

12 a) K2 नव्यमरण्यैर् (for नव्यारण्यैर्) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 न ह्यरण्येन शक्येत; K4 न ह्यरण्यो प्रशक्ये तु (sic); D7 S न ह्यरण्यानि शक्यंते — c) K1.2 4 transp. सर्वासु and सेनासु K3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5–8 S तस्मात्सेनासु तानेव; B1 °त्सेनायितानेन, D4 °त्सर्वास्ववस्थासु — d) Bo जयान्वित (for °र्थिन) — After 12, Ś1 K1–4 B1 Dn D4 ins

234* अग्रतः पुरुषानीकं शक्तं भक्तं कुलोद्गतम् ।

[K2 3 B1 Dn चापि (for भक्त) B1 कुलोद्वह, Bom ed °द्रव (for °द्गतम्)]

13 a) K1 D7 T G मार्ग°, K2 सर्ग (for दुर्ग°) B1 आवासस्योपवान्दुर्गः; D5 °स्तोयवानुर्गै — b) Da1 प्रजाकाश; Dn1 एकमार्गः, M1.8 पर्याकाश Cv as in text — c) K5 Da D2 3 5 6 8 उपघातानाम्, V1 Bo 1 °जातानाम्, B2–5 Dn1 °यातानाम्, D7 S (except M4) अपकर्षा(T1 G1 M1–8 °सर्पा)णां (for उपसर्पाणां) — d) D7 T G प्रतिघातस् (for °षेधस्) K4 ततो (for तथा) K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 उपघाताय यद्भवेत्; Dn1 प्रतिषेधाय यद्भवेत्

14 a) D7 T1 आकाशा हि, T2 आशय हि, G3 4 आकाश हि D7 विनाभ्याशे, G2 वनाभ्याशः; M °भ्याशान् (for °भ्याशे) K1–4 D4 आकाश सु(K3 म)वनाभ्यासे (K1 °शे); V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 °शात्तु वना(K5 °ला)भ्यास (Dn1 D2 °श) — b) G3 4 मन्यते K5 B (except B1) बलवत्तरं (for गुण) — c) K2 5 V1 B (except B2) Dn2 D2 3 जातैश्च; Da -जातिश्च, D3 5 6 -जाताश्च (for जातैस्तु) Ca cites गुणजातै (as in text) M तरुभिर्गुणता चेति — d) = 18d K1 M1–3 नरा (for जना) — After 14, Dn ins

235* उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ।

15 a) D7 T1 G3 4 उपवासो (for °न्यासो). M1–3 [ऽ]पतप्तानां (for °सर्पाणां) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 Cv उपन्यासाव(B1 °सोप)तरणं, T2 °सर्पाप-

C 12. 3700
B 12. 100. 19
K 12. 100. 19

सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येरन्नचला इव ।
अनेन विधिना राजञ्जिगीषेतापि दुर्जयान् ॥ १६
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां संनिपाते युधिष्ठिर ॥ १७
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ १८
समा निरुदकाकाशा रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ १९
बहुदुर्गा महावृक्षा वेत्रवेणुभिरास्तृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २०
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २१
पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान्प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ २२
एवं संचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ॥ २३
प्रसुप्तांस्तृषिताञ्श्रान्तान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ।
मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ॥ २४
अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्विहतान्प्रतनूकृतान् ।
सुविस्रम्भान्कृतारम्भानुपन्यासप्रतापितान् ।

सर्पाणां; Cnp उपास्या सवितरं. — ^{b}) V1 निगूहन, Dn2 च गूहके — ^{c}) D7 T G इत (for अथ) — ^{d}) T2 आपद्धर्मं (for °दर्थं). K1 परायन. Cv as in text.

16 ^{b}) K5 Dn D1. 6. 7 S युध्येयुर् (for °रन्) D4 अचलान् K3 युध्येरपरचलानि च — M1. 3. 4 om 16^{cd} — ^{c}) K5 V1 B D (except D4, D1 missing) T G M2 शत्रून् (for राजन्) — ^{d}) D7 T G जिगीषेच्च (for °षेत) D4 [अ]ति (for [अ]पि)

17 ^{b}) Ś1 K1 Da Dn D4 Ca शक्रस्, D7 T G सोमस् (for शुक्रस्) — ^{c}) D4 पूर्वं (for the second पूर्वं) T2 जये — ^{d}) K1 V1 D3 (before corr.) 5. 6. 8 सनिपातो D2. 6 युधिष्ठिर

18 ^{b}) D4 गर्तावाम् (submetric), Ca अमर्यादाम् (as in text) K1. 5 D8 अलोष्टु(D8 °ष्ठु)का; B1 आलुच्छकां; Da Cnp अने(Da2 °मे)ष्टकां; Ca अनिष्टिकां Cv as in text — ^{d}) = 14^d K4 कुशालां K1 नरा, M4 जन

19 ^{a}) Dn अपंका गर्तरहिता — After 19^{ab}, G3 reads 22^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{c}) D2 नीचद्रुमो K1. 4 महाकक्षा, V1 महीरक्षा, Da D8 (marg.) 8 महारुक्षा, D2 °रुक्षो

20 ^{a}) K1 वर्षं, B2 महा (for बहु). K5 B2 Dn महाकक्षा (for °वृक्षा). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वेणुवेत्रसमाकुला (D8 °ला), D1 corrupt, D7 S वेणु(G1 वैण)वेत्रतिरस्कृता. — ^{c}) D8. 5 समा (for क्षमा) — ^{d}) K5 D2, 3. 5. 6 प(D2 स)र्वतोपवनान्विता.

21 ^{a}) B1 पदातीय*ला सेना — V1 reads 21^{bc} on marg — ^{c}) Da रथाश्व; D4 तथाश्व- (for रथाश्व) — ^{d}) Ca cites सुदिनेषु (as in text). B1 सुदिने सुप्रशस्यते; Cv सुदिनेषु च शस्यते

22 Dn2 om (hapl.) 22^{ab}. — ^{a}) B1 पदाती. K1 बहला; T2 बहुळा. B5 पदातिबहुला सेना (= 21^a), Cv तथास्व[श्व]बहुला सेना — ^{b}) D4 corrupt Ś1 [s]प्र शस्यते; M3. 4 [s]पि श° (for प्रश°). — G3 reads 22^{cd} (for the first time) after 19^{ab} — ^{c}) K4 प्रसख्याह — ^{d}) D2. 6 T2 देशकाल (for °कालौ) T2 प्रशस्यते (for प्रयोजयेत्).

23 D4 om (hapl.) 23. G2 om. (hapl.) 23^a–24^b. — ^{b}) Ś1 K1. 4 तिथिनक्षत्रयोजिता, Ca °पूजिता — D5 reads 23^c–24^b twice — ^{c}) Ś1 लभ्यते (for लभते) — ^{d}) D2. 5 सम्यक्सेना (by transp.), M4 सेना[] सम्यग् B1 D5. 8 प्रयोजयेत्, D7 S (G2 om.) विचारयन् (for प्रयोज°)

24 G2 om 24^{ab} (cf. v. l. 23) — ^{a}) Da सुसुप्तास्, Dn2 प्रसुप्तास् K2 B1–3 D2. 3. 5–7 G3 शांतान् (for श्रान्तान्) — ^{b}) K3. 4 M1. 3. 4 अभि, T2 नोप (for नाभि-) G3 पातयेत् (for घातयेत्) — ^{c}) D6 G1 मोक्ष- (for मोक्षे) G1 M प्रयाण (for °णे). Cv as in text — ^{d}) D4 काले भोजनपानयो

25 ^{a}) K5 V1 B (except B1) D8 अभि; M अव- (for अति). K1 घृतिक्षिप्तान्; K3 B6. 4. 5 प्रति°; K4 विति°; K5 अभिप्राप्तान्, D3. 5. 6 व्यतिक्षिप्त; D1 व्यभिक्षिप्तान्; G3 यति°; M अधि° (for व्यति°) Cv संधिक्षिप्तान्वातिक्षिप्तान्. — ^{b}) Ś1 K1 D4 विहितान्;

बहिश्चरानुपन्यासान्कृत्वा वेश्मानुसारिणः ॥ २५
पारंपर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
परिचर्याविरोद्धारो ये च केचन वल्गिनः ॥ २६
अनीकं ये प्रभिन्दन्ति मित्रं ये स्थगयन्ति च ।
समानाशनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ २७
दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
तेषां सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥ २८
यथामुख्यं संनिपात्य वक्तव्याः स्म शपामहे ।
यथा जयार्थं संग्रामे न जह्याम परस्परम् ॥ २९
इहैव ते निवर्तन्तां ये नः केचन भीरवः ।
न घातयेयुः प्रदरं कुर्वाणास्तुमुले सति ॥ ३०
आत्मानं च स्वपक्षं च पलायन्हन्ति संयुगे । C. 12. 3716 B 12. 100. 34 K. 12. 00. 35

K2 3 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3 5 6 8 निह(Bo °हि)शान् (for विह°) G1 पूतना, Cv प्रतन् (as in text) K1 -क्षतान् Cv -कृतान् (as in text) —c) K2 B2. 3. 5 D7 S अविश्व(K2 °श्व)ब्धान्, K3. V1 Bo 1. 4 Da Dn D2. 3 अविश्रब्धान्; D1 सुविश्र ब्धान्, D5 अविप्रलान्, D6 अविश्रद्धा, Cv अपश्रद्धान् (for सुविस्रम्भान्) —d) K2 3. 5 V1 B Da Dn D2 5 : 6 8 उपन्यासात् (V1 Bo D2 6 8 °न्), Cv °न्यास (as in text) —e) T2 बहूश्चरानुपन्यासान्, M4 बहिश्चरान्युपन्यासान् Cv as in text —f) K3 कृता, K5 V1 B Da Dn D2 3. 6 8 Cv कृत (for कृत्वा) M4 -सारिण

26 D7 S om 26ab Dn2 transp 26ab and 26cd —a) B. D4 -गत (for गते) —b) K1. 2 V1 Dn2 अनिवर्तिन (for अनु°) — V1 om (hapl) 26cd —c) Ś1 K1. 4 D4 परिचर्याविरोद्धा(D4 °द्धा)रो; K3 °विरोधे च, K5 B Da Dn D2 3 5 6 8 °वतो द्वारे, T2 G1 °परोद्धारो —d) G3 ये न (for ये च) K3 D1 केवल- (for केचन) K3 5 Bo 2 3 5 Da Dn D6 M वर्गिण, B1 D2 3 : 8 रक्षिण, B1 वर्द्धिण, D4 वर्यिण (for वल्गिन)

27 a) G2 अनीका M सं (for ये). K3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn विभिंदति, B1 च भिं°; D2 2. 5 6 8 न भिं° (for प्रभिन्दन्ति) Cv as in text —b) K4 नगयति (for स्थग°) K1 (marg sec m) 2–5 V1 B D (D1 missing) S भिन्न स(Dn2 प्र)स्थापयति च (D. वा) —c) K1 V1 Bo 2 3. 5 Da D2 3 5 समा नाम्न (for °शन) Bo 2–5 Da D2–6 8 यानास्ते (for -पानास्ते) —d) D2 4. 6 -चेतना (for वेतना) M समानशयनामना — After 27, D7 S ins

236* जातिगोत्रं च विज्ञाय कर्म चानुत्तमं शुभम् ।
समानदेहरक्षार्थं कार्या द्विगुणवेतना ।
त्रिगुणं चतुर्गुणं चैव वेतनं तेषु कारयेत् ।

[(L 1) T2 G3 M जाति (for जाति) —(L. 2) G1 समागनेह- (for समानदेह) G2 M -रक्षास्ते (for -र्थं) G1 -वेतिन, M2 -वेदना (for -वेतना) —(L 3) Hypermetric G2 om त्रिगुण॰ M4 वारि (for चैव) D7 द्विगुण त्रिगुण चैव (for the prior half)]

28 a) K1 दशादिपतय K3 om (hapl) from कार्या up to पतय (in 28b) —b) K1 शतादिपतयस् —c) K4 5 V1 B Da Dn D2 2. 5 6 8 M2 तत (for तेषां) —d) D7 T1 G2–4 अतन्द्रिणं

29 a) All MSS (except Ś1 K1–3 V1, D1 missing) यथामुख्यान् (D4 °मुख; T1 °नित्य), Cv °मुख्या (for °मुख्यं) K1 (before corr) B3 D2 3 5 6 G2 Cv सनिपत्य —b) D7 T G वक्तव्य, Cv °व्या (as in text) K1. 4 5 V1 Bo 1. 3 5 Da Dn D2 3 5 7 8 T G Cv सशपामहे, K3 B2 4 M1. 3 4 सशपा°, D4 शासया°, D6 सपता°, M2 शपया° (for स्म शपा°) —c) K4 जयार्थ°, K5 D6 8 जयार्थं (for °र्थं) Dn विजयार्थं हि सग्रामे —d) K3. 5 V1 B (except B1) D2 3 5 6 8 जह्याम; Dn1 त्यक्ष्याम, D4 जयाम (for जह्याम)

30 a) D6 तां (for ते) Da इहैव सैनिवर्तव्य —b) All MSS (except Ś1 K1. 4, D1 missing) च (for न) B1 केवल (for केचन) —c) K5 Dn D2 6 8 ये, Da तद् (for न). Ś1 प्रभीत; K3 प्रतीर्त, V1 Bo 1 3 5 Dn G2 M2 प्रवरं, Da प्रदन; D2 3 5 6 प्रवरान्, Ca प्रदर (as in text) K3 निघाते घातयेयु प्रदर, Cv as in text —d) K3 V1 कुर्वाण, Cv °णास् (as in text) K1 D4 तुमले सति; K4. 5 Bo–2 4 D2 5 8 तुमुलं युधि, V1 तुमुल महद्, B3 5 Da Dn1 D8 5 तुमल युधि, Dn2 °मुलं प्रति; Cv °ले सति (as in text) — After 30, N (D1 missing) Cv ins

237* न सनिपाते प्रदर वध वा कुर्युरीदृशा ।

[K3 सनिपाने च, D2 सननिपाते (sic) D6 प्रहरे (for प्रदर) D6 चाकुर्युर् (for वा कु°) D4 ईदृश]

C. 12. 3716 B. 12. 100 35 K 12. 100 36 द्रव्यनाशो वधोऽकीर्तिरयशश्च पलायने ॥ ३१

अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायतः ।
प्रतिस्पन्दौष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥ ३२

हित्वा पलायमानस्य सहायान्प्राणसंशये ।
अमित्रैरनुबद्धस्य द्विषतामस्तु नस्तथा ॥ ३३

मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ३४

अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।
जयिनं सुहृदस्तात वन्दनैर्मङ्गलेन च ॥ ३५

यस्य स्म व्यसने राजन्ननुमोदन्ति शत्रवः ।
तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ३६

श्रियं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
सा भीरूणां परान्याति शूरस्तामधिगच्छति ॥ ३७

ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः ।
जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ३८

एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ।

---

31 [b]) K2 4 5 V1 B (except Bo) Dn D3 5–8 T G पालयन् (for पलायन्) B3 हुस्ति (for हुन्ति) — [c]) K4 Dn D3 अर्थ (for द्रव्य) Dn1 वधे — [d]) D3 असयश् (for अयशश्). K1 om (hapl) from ने up to पलाय (in 32[b])

32 K1 om up to पलाय (of v l 31). Ś1 reads 32 on marg — [a]) K4 Dn2 D3 5 अ (D3 5 न) मनोज्ञसुखा वाच° — [b]) K3 Da2 Dn पलायने (for °यतः) — [c]) K1 प्रतिस्पर्धौष्ठ, K2 °सदौष्ठ, K3 °ष्ठ्वोष्ठ, K4 °सदोष्ट, K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 °ध्वस्तौष्ठ; Dn D4 °ध्वस्तोष्ठ; D7 S प्रविध्वस्तो(T2 °स्तौ, G1 °स्ते)ष्ठ (for प्रतिस्पन्दौष्ठ) M2 -दंष्ट्रास्य (for दन्तस्य). — [d]) K3 न्यस्त, D2 3 5 6 घ्यस्त (for न्यस्त) D7 S -शस्त्रायुधस्य (for सर्वा°) K5 हि (for च).

33 K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 om 33[ab] —[b]) K4 सहयान्, D7 G3 सभयान् — [c]) K5 Dn D2 3 अवरुद्धस्य, D5 M Cv अनुवधस्य (for °बद्धस्य) — [d]) K5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 न (Bo व) सदा (for नस्तथा).

34 [a]) Ś1 K1, 3 4 D7 S मनुष्यापशदा, K3 °ष्यप शवा, D2 °ष्याय सदा, D4 °ष्यापशवो — [c]) T2 °मानास्ते (for °मात्रास्ते). — [d]) V1 B Da D3 5 8 न च ते, G1 ते नैव (by transp) K4 प्रेत्य ता (for प्रेत्य नो). T2 G1 चेह च (for नो इह)

35 [a]) V1 B Da D2 3 5 6 8 अपि ते (for अमित्रा). — [b]) D6 प्रत्युध्वात-, D7 G3 °यति, D8 M1 3 4 °यांति (for °यान्ति) Ś1 K2 4 D7 G3 पलायनं; G4 °यनीं; M °यन (for °यिनम्) — [c]) K2 5 V1 B D (except D4, D1 missing) S जयिन (for °नं) K2 Dn हु नरास् (for सुहृदस्) — [d]) K3–5 B2, 4 Da Dn1 D2–6 8 चंदनैर् (for वन्द°) D7 T1 G2–4 M मगलैर्वंद नेन च, T2 G1 °क्लैरभिपूजिताः

36 [a]) K1 स (for स्म). K3 D4 व्यसन (for °ने). M1 3 राज्ञस् (for राजन्) B3 Dn यस्य स सम्रामगता — [b]) K4 अनुसीदति; M1 3 स्वनुमोदति (for अनु°) B3 Dn यशो वै घ्नति शत्रव — [c]) K5 Bo 4 D3 T1 G2–4 तमं (for -तरं) M2 तदस्य ह्यतर दुःख (sic) — [d]) D7 S मन्यते (M °न्येह) मरणादपि.

37 [a]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 जय (for श्रियं) Da जानीहि, D2 जानित, G1 जानेत — [b]) K4 मूले G3 मुखस्य (for -सु°) — [c]) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G या (for सा) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 6 8 परा (D3 °ला) ग्लानि°, D7 T G2–4 परा ख्याति°; G1 M भयाप्ये (G1 °ख्ये, M1 °द्वै) ति (for परान्याति). D4 सा भीरूनवजानाति — [d]) K1 तान् (for ताम्) K4 अपि, D4 T2 अभि-, M4 अनु- (for अधि).

38 [a]) D3 सर्वम् (for स्वर्गम्) — [b]) Bo 5 जीव ना; D3 -जीविन — [c]) Ś1 K1 युध्यमाना वै; K3, 4 वध्यमाना वै; D3 °मानो वा, T2 °मानाश्च, G3 3 °माना स; M1 3 °मानाना; M2 °मानाद्वा (for °माना वा) — [d]) K4 G2 संगर्ति (for सद्गतिम्). K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 Bom ed प्राप्नुयाम सहद्गतिं (Bom ed. च सद्गतिं), M2 प्राप्तुमिच्छाम स°

39 [a]) Ś1 K1, 4 च शस, Da संशय; D2 3 5 6 संप्राप्त- (for संशप्त). K4 Da1 -सपथा (for श°) — [b]) V1 Bo 3 D3 -जीविन°; B4 5 -जीवन. — [c]) M2 अमित्रा (for °त्र) D3 वाहिनी K5 राज्ञ°, G2 वीर — [d]) K2 5 V1 B2 Da Dn D7 T1 G2–4 M3 प्रतिगा(Dn1 °स्या)हंति; Bo 1 3–5 D2 3 5, 6 8 M1, 3 4 प्रवि°; T2 G1 प्रतिगृह्णति (for सम्प्रगाहन्ति)

अमित्रवाहिनीं वीराः संप्रगाहन्त्यभीरवः ॥ ३९
अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां भवेत् ।
पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४०
परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गूहनम् ।
अपि ह्यस्मिन्परे गृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः ॥ ४१
ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
ते पूर्वमभिवर्तेरंस्तानन्वगितरे जनाः ॥ ४२
अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
स्कन्धदर्शनमात्रं तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ४३

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ४४
संप्रयुद्धे प्रहृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
प्रगृह्य बाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परा इति ॥ ४५
आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
शब्दवन्तोऽनुधावेयुः कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ४६
क्ष्वेडाः किलकिलाः शङ्खाः क्रकचा गोविषाणिकान् ।
भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुश्च कुञ्जरान् ॥ ४७ C 12 3732 B 12 100 50 K 12.100 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

K1 4 सम्प्रगाह(K1 ह्य)त भीरव

40 b) V1 B Da D2 3 5 अपि (for असि). Ś1 (orig) -चर्मावृत्त, Ś1 (by corr) -चर्मवतं, K4 चर्या वृत; B1 धर्मवतां, B2 (m as in text) 5 D4 वर्म वतां; M -चर्मभृतां (for °वता) —c) K1 पृच्छत (for पृष्ठत°) —d) T2 M1, 3, 4 कळत्र D7 T1 G3–5 मध्यमत् (for °तत्) Cv as in text

41 b) K5 D5 8 वृहण (for गूहनम्) —c) K6 Dn D8 तस्मिन्, B3 D6 Cv यस्मिन्, D7 S वा° (for ह्य°) K2 3 V1 Bo 1 4 Dn पुरे, K6 B2 2 5 Da D8 पुरो (for परे) K2 3 5 B Da Dn2 D3 4 8 M2 वृद्धा; V1 D7 T1 G1 2, 4 Cv गृध्रा (for गृद्धा) —d) D5 पुरोगम°.

42 a) K3 4 G1 अभिगता; M °प्रेता (M3 °त°) (for °मता) —b) K5 B (except B1) D2 3 5 6 8 M1, 3 4 मनीषिण (D5 °णा) (for मनस्विन°) —c) K3 अभिवर्तत, K4 corrupt, D7 S °वर्तेयुस् (for °वर्ते रस्) —d) K5 V1 Bo 2–5 Da D2 3 5 6 तानन्वपि, B1 स्यानह*; Dn चैतानेव (for तानन्वग्) K1, 6 M1, 2 4 इतरो जन (K5 °ना) K3 न स्वरिं *तरो जना

43 a) D7 T1 G1 4 चोदर्पण, G3 M3 चेद° (for चोद°) D7 S कुर्याद् (for कार्यं) —b) D7 S इह (for अपि) —c) V1 स्कंद, B1 क्षतुंद (for स्कन्ध) K5 D6 8 मात्रात्तु, Dn1 -मात्रास्तु; Dn2 -मात्रस्तु; G1 -मत्र तु, M -मात्रेण (for मात्र तु) Cv as in text

44 = 6 19 4c–5b, cf. Manu 7 191 —a) M1 संहतान् G2 M योजयेद् (for योध°) Cv as in text —b) D4 कामान् D4 G1 विस्तरयेद् —c) D2 सुचीमुखम्

45 a) K3 धर्मयुद्धे; K5 D8 संयुद्धे वा; B3 सनि युद्धे; Dn समयुक्ते; T2 G1 सम्यग्युद्धे, Cv सनिकृष्टे (for सम्प्रयुद्धे) K3 V1 B1–3 Da Dn D2–7 S Cv [s]निकृष्टे (G3 °ष्टो), K5 B4 D8 प्रकृष्टे (for प्रहृष्टे). D3 5–7 च; Cv वा (as in text) —b) D4 सत्ये K3 वानुते, D4 वानृते —c) K4 B2–4 D6 8 बाहु V1 B4 D7 T G क्रोशेयुर् (for °त) Da प्रसह्य बाहु क्रोशेन —d) D4 lacuna, D7 T G हत (for भग्ना) G1 भग्न (for भग्ना) K3 Bo 1, 6 Dn1 D4 7 S परे (for परा) V1 भग्ना भग्ना परावति

46 a) B4 स्वागतं; D7 T G3–4 आसन्नं, G1 आ सीद (for आगत) K5 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 8 मे, Dn2 ते (for नो) —b) K3 D4 अभीरव (for °तवत्) —c) K3–5 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 सत्त्व वंतो, D7 T1 G3 4 शब्दयतो (for °वन्तो) K2 5 V1 B2–4 Da D2 6–8 M [s]भिधावेयु; K3 Bo 5 Dn D3 6 [s]भियाधेयु°, B1 विधावेयु°, T G1, 2 4 तिधा° (for ऽनुधा°) —d) K1 कुर्वंतो K3 रौरवं (for भैरव) K5 V1 B Da Dn D2 5 6 8 8 कुर्वंतो भैरवा ध्रवान्

47 a) K1 क्ष्वेड° Ś1 किलकला° K5 B2–4 D8 शखान्, D6 शब्दा (for शङ्खा°) K2 3 V1 B3 Da Dn D2–5 क्ष्वेडा° किल(V1 °लि)किलाशब्दा° (K3 °सखा, V1 D4 °शब्दान्; Da °शंखान्, D2 °शब्द);

१०२

C 12 3733
B 12 101 1
K 12 101 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलाः किंसमुत्थानाः कथंरूपाश्च भारत ।
किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥ १

भीष्म उवाच ।

यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं विधीयते ।
आचारादेव पुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २

गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ।
आभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम् ॥ ३

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः ।
प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः शठयोधिनः ॥ ४

तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये ।
एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्यासिचर्मिणः ॥ ५

D7 S क्ष्वेळान्कि(T1 °ळाकि)लिकिलाशब्दान्. — b) Ś1 कृक्रून्वै, K1 कूक्रून्वै, K2 क्रुन्कून्वै; K3 V1 कृकचा; K4 कृकन्वा; Da क्रकचो, Dn2 ककचा, D3 3 5 6 भृकु(D6 °गु)टी, D7 G3. 4 कृतकान्; D8 क्रवचा; T G2 M1. 3 4 कृकरान्; G1 ककरान्; M2 कृवरान् (for क्रकचा) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 गोवि(D6 °घृ)षाणिकाः; D7 S गोविषाण(G1 °घृपान ; M2 °घृपाण) कान्; D4 शर्पाश्चोबविपाणिकाः (sic). — d) K5 B4 5 D8 वादयेयुश् (for नाद°). B3 Dn1 पुरश्चरान्, D7 T G च क्षर्झरान् (for च कुञ्ज°)

Colophon D1 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D2–7 T2 G1, 2 4 M राजधर्म — *Adhy. name*, Ś1 K1, 2 4 सेनानीतिरभिया(K1 °धा)नविधि., K3 B Da1 D2–6 सेनानीति ; V1 विजिगीषमाणवृत्ते सेनानीति°, Da2 सेनाधिपति ; M1–3 सेनानीत्यां योधर्पण (M2 °ह्रर्षण, M3 °धहर्षणं) — *Adhy. no* (figures, words or both) K5 103, B3, 4 Dn1 99, Da1 101 (as in text), Da2 Dn2 100, D7 S 102, D8 96 — *Śloka no.*, Dn 50.

102

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v. l 12. 79 28)

1 D8 om. the ref. — a) K5 Bo 3–5 Dn D2 3 5. 6 8 किंसमाचारा° (D6 °र°) (for °मुत्थाना°). — b) T1 G2–4 कथशीलाश्च (for °रूपाश्च) — c) D8 कथं शास्त्रा. — d) Dn M2 संगरे (for संयुगे). K4 D4 M2 नृप.; Dn क्षमा°, T1 G नृपा°.

2 D8 om the ref. — a) V1 तथा , D8 अथ (for यथा°). — b) K (except K4) B (except B2) Dn D2, 3 5 6 8 शस्त्र (for शास्त्र) V1 B2 Da -यत्र (for पत्रं) — c) Bo 1. 3–5 D2 3 5 6 8 आच(D6 2 °या)रन्, B2 M2 आचारान् (for °राद्). K3 5 V1 Bo 1. 3–5 Dn D2–6 8 M2 वीर , B2 वीक्ष्य, D7 T G M1 3 4 हीह (for एव). K1 आचणुद्दी*पुरुषस् (sic), Da अचाराद्वीयपु°. — d) K5 धर्मेण ; Bo 3–5 D2 3 5 6 धर्मेषु; D8 धर्मे स (for कर्मसु) Da2 वार्तित°. B1 तथा धर्मे प्रवर्तते. — After 2, D4 ins :

238* आदानार्थाय पुरुषैस्तथा कर्म विधीयते ।

3 b) B3 प्राश- (for प्रास). — c) K2 3 5 V1 B D (D1 missing) T G3 M2 अभीरव°; G2 अभीतवत् ; G4 आभीराश्च. K3 D4 च बलिनस् (for सुब°) — d) K3 D4 तगणा° सर्वपारगा°

4 V1 reads 4 on marg — a) D6 पूर्वं (for सर्व-). K1 -शास्त्रेषु, Da युद्धेषु, Dn2 सत्त्वेषु; D4 तन्त्रेषु — b) V1 D7 T1 G2–4 शस्त्रवतो, D2 3 5 6 सत्य° (for सत्त्व°) D2 5 ह्यशीनरा — c) B1 कुशला ; G2, 3 -कल्पेषु (for -युद्धेषु) — d) B1 पुरुषा (for कुशला.). K4 M शस्त्र- ; K5 V1 B Da Dn D2 3 5, 6 8 G2 कूट- ; T2 शूर (for शठ)

5 a) V1 जवन , D4 युवन- (for यवन) K1 4 D7 T2 -कांमोजा — b) Dn1 D7 T1 G1, 3 4 M2–4 मधुराम् (for मथु°) D7 T1 G2–4 आहिताश्, M2 अदितश् (for अभितश्) — c) Ś1 (*sup. lin* as in text) K1 2 4 एतेषु , K3 T G1 M2–4 एतेश्च- ; D4 एतेस्त्र ; D7 ये ते च; G2 ते तेश्च ; G3 4 M1 एते च, Ca n एते नि (as in text). B4 D4 -युद्धे (for -युद्ध) — d) Ś1 K1, 4 °त्याश्च (for °त्यासि). K1 चर्मिणा° (sic); K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 -पाणय°; K3 D4 चर्मणि, T1 G2 चर्मणः. ❀ Cn. दाक्षिणात्या[.] असिपाणय इति च्छेदः । ❀

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
प्राय एष समुद्दिष्टो लक्षणानि तु मे शृणु ॥ ६
सिंहशार्दूलवाड्नेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः ।
पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ ७
मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथापरे ।
प्रवादिनः सुचण्डाश्च क्रोधिनः किंनरीस्वनाः ॥ ८
मेघस्वनाः क्रुद्धमुखाः केचित्करभनिस्वनाः ।
जिह्मनासानुजङ्घाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ ९
बिडालकुब्जास्तनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
शूराश्चपलचित्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १०
गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयोऽपि च ।
तुरंगगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥ ११
सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।
प्रवादितेन नृत्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च ॥ १२ C 12.3744 B 12 101 12 K 12 101 13

6 After 6^{ab}, D_7 S ins

239* आवन्तिका महाशूराश्चतुरङ्गे च माळवा ।
एकोऽपि हि सहस्रस्य विष्टत्यभिमुखो रणे ।

[(L 1) D_7 चतुर्दंताश्, $M_{1.3.4}$ चा(M_4 च)तुर्दंने (for चतुरङ्गे)]

— ^{c}) B_1 शूराश् (for प्राय) $K_{1.5}$ V_1 $B_{0.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ एव, B_1 चैव, D_7 S (except M_3) देशा (M1.3.4 देशा) (for एष) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6-8}$ T G समुद्दिष्टा, D_5 समादिष्टा — ^{d}) Da_1 Dn_2 लक्षणानिति (sic) (for °नि तु). $K_{3.4}$ $D_{1.7}$ S (except T_2) च (for तु).

7 ^{a}) K_3 D_1 नेत्राश्च, K_5 वाघ्यात्रा, B_1 निर्घोषा, D_5 वाहेशा (for वाड्नेत्रा) — ^{c}) $Ś_1$ पारावततुर्लिंगाक्षा; K_1 °त्रर्लिंगाक्षा; $K_{2.3}$ D_4 °भु(K_3 °कु)लिंगाक्षा (D_4 °क्षा), B_1 °कुलगाक्षा, B_2 °कुलीराक्षा; Da °कुलदाक्ष (Da_2 °क्षा), D_3 (before corr as in text) °कुलिंदाख्या; Cnp °कुलिंदाक्षा — ^{d}) K_3 सर्वे शूला; Da सर्वशूरा; D_5 सर्वेश्वरा $B_{0.1.3}$ $D_{2.3.5.6}$ प्रमादिन; D_7 M_4 °थिन, D_8 °थिना, T_1 प्रतापिन

8 ^{a}) $K_{1.2}$ मृगस्वना, D_5 भृंगस्वरा (for मृग°) D_6 द्वीपनेत्रा D_4 मृगराड्द्वीपिनेत्राश्च — ^{b}) D_7 T G वृषभा(G_3 °क्षा)क्षाश् (for ऋष°) K_5 V_1 Dn तरस्विन (K_5 °ना), B Da $D_{3.5.6.8}$ मनस्विन (for तथा परे) — K_5 om. (hapl.) 8^{cd} — ^{c}) V_1 $B_{0-3.5}$ Da Dn $D_{2.5-8}$ प्रमादि(D_2 °दी)नश्; B_4 D_7 S प्रमाथि(D_7 °थि)नश्, D_4 भयादिनश् K_1 च चर्मश्च; $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{4.7}$ S च मदाश्च; $D_{2.5.6}$ च मंदाक्षा, D_3 च मल्लाश्च K_4 प्रमादिता प्रतनवो — ^{d}) K_3 V_1 B D (D_1 missing) S क्रोधना K_1 किंकरीस्वना; K_3 किंकणी°; V_1 B D (D_1 missing) S किंकिणीस्वना (B_1 °णीस्वरा, D_6 °णीशब्दा; G_1 °णिस्वना)

9 K_3 om (hapl) 9^{ab} B_5 reads 9^{ab} on marg — ^{a}) V_1 B_5 $D_{4.8}$ मेघस्वरा; G_3 °वर्णा K_3 क्रतुमुखा, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ क्रोधमुखा (B_1 °मना); D_7 S क्रूर° (for क्रुद्ध°) — ^{b}) K_5 Dn केचित्करभसंनिभा, D_7 T G °च कलनिस्वना — ^{c}) K_1 -जघश्च K_3 $B_{1.4}$ जिह्मनासानुजिह्वाश्च; K_3 जिह्मनासाग्रजंघाश्च, K_4 °सा भुजगाश्च, K_5 °साग्रजघाश्च; V_1 $B_{0.2.5}$ Dn $D_{2.3.5.6}$ °साग्रजिह्वाश्च; Da °सांढि(Da_2 °ढ)जिह्वाश्च, D_4 M_4 °साणुजघाश्च; T_2 °सा सुजंघाश्च; G_3 °साश्च मेघाश्च — ^{d}) K_6 तापिन; Da गामिन (for पातिन)

10 ^{a}) K_5 B (except B_2) Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ बिडालकुब्ज, D_4 °कुट्टास्; M बिलाळकुब्ज (M_2 °ब्जास्) D_7 T G बिलाळ(T_1 बिलाट)कुब्जास्तब्धाक्षा K_3 reads बिडालकुब्जास्तथापरे (of 8^b) and om the rest of the stanza — ^{b}) M_4 तनुकेशास् M_2 तनुत्यज (for °त्वच) — ^{c}) K_5 V_1 B D (D_1 missing) T $G_{1.3.4}$ M शीघ्राश्, G_2 शीलाश् (for शूराश्) $Ś_1$ (orig) चाचलचित्ताश्च, $Ś_1$ (sup lin) K_{2-4} T_2 च कृतविद्याश्च; K_1 D_4 च व(D_4 च)लचित्ताश्च, K_5 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चपलवृत्ताश्च, T_1 G_4 च फलचिंताश्च — ^{d}) $D_{2.5.6}$ भवति च दुरासदा (D_8 °द)

11 ^{a}) K_1 गोरा, B_1 गोधैर्, D_7 G गौरा, T_1 भौरा (for गोधा-) — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ तथा; D_7 T G जना (for -ऽपि च) — ^{c}) D_4 कुरग (for तुरग) — ^{d}) B_1 ये (for ते)

12 ^{a}) B_1 असहता; B_4 सुसहताश्च (hypermetric), T_2 सुसहिता B_1 Dn D_8 सुतनवो (for प्रत) — ^{b}) K_5 B_1 सुसहसा, V_1 B_5 G_1 °हिता, $G_{3.4}$ °शिता (for °स्थिता) D_4 व्यूढोरस्कघसहता — ^{c}) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1.4}$; D_1 missing) प्रवा(T_2 G_1 विपा)दितेषु (for °तेन) Dn_2 कुप्यंति (for नृत्यन्ति). — ^{d}) K_1 हृष्टति, V_1 नृत्यंति (for हृष्यन्ति)

C 12. 3745 B 12. 101 13 K 12. 101 14

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भ्रुकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १३
जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च ।
वक्रबाह्वङ्गुलीसक्ताः कृशा धमनिसंतताः ॥ १४
प्रविशन्त्यतिवेगेन संपरायेऽभ्युपस्थिते ।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १५
दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ।
उन्नतांसा पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिकाः ॥ १६
उद्वृत्ताश्चैव सुग्रीवा विनता विहगा इव ।
पिण्डशीर्षाहिवक्त्राश्च वृषदंशमुखा इव ॥ १७
उग्रस्वना मन्युमन्तो युद्धेष्वारावसारिणः ।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शिनः ॥ १८
त्यक्तात्मानः सर्वे एते अन्त्यजा ह्यनिवर्तिनः ।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ते ॥ १९
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः साध्वेवैषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

---

13 ^{a}) K1 विस्तृताक्षा.; K3 निट्ट°, K4 निःस्रृताक्षा (sic); D7 T G2-4 S निसृष्टाक्षाः, G1 निसृष्टा° (submetric) (for निःसृताक्षा). — ^{b}) K4 5 V1 B (except B3) Da Dn पिंगाक्षा.; T2 G1 पिंगल. Some MSS. भृकुटी°. K1 पिंग* भ्रुकुटीमुख.. — ^{c}) K1 नकुलाक्षस्. D7 T1 G2-4 चैते (for चैव). — ^{d}) T2 G1 ते वै (for सर्वे). K4 सूरास्; D8 शूपास् (for शूरास्) D7 G4 तनुत्यजाः.

14 ^{a}) D2 जिह्माक्ष°. K1 प्रललाट(sup. lin. °पा) श्च; B1 °याक्षाश्च; B3 °लाटाक्षा. — ^{b}) Bo 5 [s]पि वा; D7 T1 G [s]व्यया.; M [s]व्यय (for ऽपि च) — ^{c}) K4 5 Bo 5 Dn D6 8 वज्र (for वक्र) K5 °स्वक्या.; V1 सुक्या°, Bo 4 5 -सक्या, B2 शक्या°, B3 D7 T1 G2-4 M सक्या°; Da Dn -चक्रा; D2 3 5 6 शक्याः; D8 -सत्या; T2 -कस्था; G1 सक्स्य. (for -सक्ता°). K3 वक्रबाहुस्तनासाक्षा; B1 चक्रवाकांगुलीवक्षा

15 ^{a}) Dn च (for [न्]ति) K3 5 V1 Bo. 2-5 Da D2-6. 8 प्रवेपतीव (K3. 5 D2 6 8 °ती च) वेगेन, B1 प्रवेपतोपि वनेन (sic), D7 T1 G प्रवेपते हि (T1 G4 °तेभि; G1 2 °ते ह) वे°; T2 प्रवेपयति वे°; M प्रा(M4 प्र)पतंती ^{च} (M2 °तीव) वे° — ^{b}) K2 4 5 B (except B1) Da Dn D2 3 5 7 8 S सापराये Ca cites संपराय K2 4. 5 B D (except Da, D1 missing) S (except G1) ह्युपस्थिते (for ऽभ्युप°) — ^{c}) Dn1 संसतास् (sic) (for °मत्तास्). — ^{d}) K1 दुरासद°.

16 ^{a}) K4 दीप्तस्फुटिरकेशार्ता; D2 3 5 6 प्रदीप्तस्फुट केशांता°; D4 G1 दीप्तस्फटिकके° — ^{b}) M1 3 स्थूला — ^{c}) K1 उन्नतास.; M4 °तासो. T2 G1 -श्रोणी (for -ग्रीवा). — B1 om (hapl.) from. 16^d up to विनता (in 17^b). — ^{d}) K3 B2 4 Dn1 M पिं(M4 -पं)डका; G3 चविका

17 B1 om. up to विनता (cf v 1. 16). — ^{a}) K1 उद्धृतश्; K2-5 B3 Dn D2 3 5. 6. 8 उद्वृता; V1 Da उद्धृपा; Bo 2 4 5 उद्धया (B2 °था); D4 उद्दीपा; D7 S उद्वं(D7 T2 G1 °द्व)धा (for उद्वृत्ताः). All MSS (except Ś1 K1 4, B1 om, D1 missing) इव (for चैव). — ^{c}) T1 G2-4 पिंडि (for पिण्ड) K1 शेपाहि, K3 5 B3 5 Dn D2. 3 5 6 8 M -शीर्षाति; V1 Bo-2. 4 -शीर्षाणि; Da °क्षि; D4 °र्पा वि, T2 °र्षाभि- (for °हि-). V1 Bo 1 चक्राश्च (for वक्त्राश्च). — ^{d}) D2 3. 6 वृक°; D7 T1 G1 3 4 M1. 3 पूप° (for वृष°). All MSS (except Ś1 K1. 2 4; D1 missing) तथा (for इव).

18 ^{a}) K3 5 Bo 3. 5 Dn1 D2-8 S (except G3) उग्रस्वरा — ^{b}) V1 संयुता, Da2 सारिका, G3 -सारिणा.. — ^{c}) Ś1 K1 3 D2 अधर्माज्ञानलि°. — ^{d}) M2 4 घोररूप (for घोरा रौद्र-) K3 5 Bo-4 Da Dn1 D4 7 8 S प्रदर्शना°

19 ^{a}) V1 M एव (for एते) — ^{b}) D2 अत्यज्ञा (sic), D7 T1 G उ(G4 द्यु)दग्रा (for अन्त्यजा). Da ह्यभिवर्तिन; Dn1 ज्ञाति°, M2 चानि° K4 अंत्यजात्यनिवर्तिन, Dn2 D3 (before corr.) 5 6 कुलज्ञाजाति°, M1 3 4 ह्यत्यजाश्चानि° ❀ Cn अन्त्यजा प्रान्त देशोद्भवा । ❀ — ^{c}) D5 पुरस्कार्ये, G3 °स्कार° B1 सैन्या, D7 G3. 4 सैन्यैर्, G1 सैन्यो — ^{d}) D5 प्रति; G1 इति (for घ्नन्ति) K4 वा (for च) Dn1 ये (for ते) D5 वापरे, M वा(M2 चा)परान् (for चापि ते).

20 ^{a}) T1 M3 अधर्मिका Ś1 K1 4 [अ]धर्मवृत्ता (for भिन्न°). — ^{b}) K2 5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2 3 5 8 सा(V1 B2 शा)ध्वेनैषां, K3 D4 साक्रोशा वै;

१०३

युधिष्ठिर उवाच ।

जैत्र्या वा कानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानीहेच्छामि वेदितुम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

जैत्र्या वा यानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ २
दैवं पूर्वं विकुरुते मानुषे कालचोदिते ।
तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३
प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमांश्च तद्विदः ।
मङ्गलानि च कुर्वन्तः शमयन्त्यहितान्यपि ॥ ४
उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ।
यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां जयं वदेत् ॥ ५
अन्वेनां वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः ॥ ६ C. 12. 3758 B. 12. 102. 6 K 12. 102 6

K4 सर्वेवैषा; B1 मा*नैयां, D5 मांत्येनेर्ज्या, D स्पर्धेवैषा (for साध्वेवैषा) K3 D4 पराभवे —c) V1 Bo. 4 Da D5 एवं, M4 एव (for ष्य) D6 प्रयुध्यते, D7 T G प्रत्त्(T2 G1 °दू)त्यते —d) D7 T1 G1. 2. 4 हि (for ऽपि) Bo 4 [ऽ]पि (for हि) B1 क्षमी क्षय, Da1 °भक्षिण

Colophon D1 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B1-3 Da Dn D2-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K1-4 V1 B Da D2-5 विजिगीषमाण(Ś1 K4 °न)वृत्त°, K5 विजिगीषावृत्त°, D7 T G शूरलक्षण —*Adhy no* (figures, words or both) B1 92, B3 Dn3 D6 101, B2 4 Dn1 100, Da1 102 (as in text), D7 S 103, D5 98 —*Śloka no* Dn D5 20

103

☞ D1 is missing for this adhy. (cf v l. 12 79 28)

1 D5 om the ref —a) K1 जैत्र्या वै, K3 D4 जैत्राणि, K5 V1 B Da Dn D2 3. 6 8 जयिष्या; D7 S जयि(M4 °नि)न्या (for जैत्र्या वा) —b) K (except K4) B Dn D2 3 5-8 S भरतर्षभ (for पुरुष°) —c) K1 पृतनाया, D4 °नाय —d) K1 om (hapl) from हेच्छामि up to तानि (in 2d) K3 V1 B1-3 Da Dn D5 8 तानि चे°; K5 D7 (before corr) T1 G1 तानि हैं°

2 K1 om up to तानि (cf v l 1) Ś1 D8 om the ref M1 3 4 om. (hapl) 2 Ś1 reads 2 on marg —a) Ś1 जेत्र्या या, K3 D4 जेत्राणि, K. V1 B Da Dn3 D2 3 5 6 8 जयिष्या, Dn1 D7 T G M3 जयिन्या (for जैत्र्या वा) —b) K5 B (except B2) Dn D2 3 5-8 S भरतर्षभ (for पुरुष°) —d) K3 भारत (for सर्वश°)

3 a) K5 Dn D5 8 दै(D8 दे)वे, Bo 1 दैव° K5 Bo 4 Dn D2 8 (*sup lin*), 5 8 प्रकुपिते, V1 B1-3. 5 D3 8 M3 प्रकुरुते (M2 °त), D7 T G हि कुरुते —b) K1 मानुष्ये, D4 मानुष्य Ś1 K1-3 V1 Bo-2 5 Da D5 6 कालचो(K3 °वो)दित, M1 °वोदिते —c) M प्रपश्यति (for ऽनुप°) —d) Dn1 ज्ञानदिव्येन, D4 ज्ञान दीर्घेण

4 a) M4 प्रायश्चित्त Da जातु (for चात्र) —b) K1. 5 Dn3 D4 G1. 2 जप(K1 °य)होमाश्च, D2 3 (before corr) 5 6 °होमेन, D3 8 °होमादि, D7 T1 G3 4 जपान्होमाश्च K3 विदान्, K4 °विधि° (for विद°) —c) Some S MSS मगलानि D6 M4 lacuna, T2 G1 [अ]पि (for च) K2 3 5 V1 B D (D1 missing) T G कुर्वंति —d) D2 3 5 6 [अ]शुभानि, M2 [आ]हि तानि K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 M3 च (for [अ]पि)

5 a) T1 G3 4 M1. 3 4 यौधा —d) G1 M ध्रुवस्, K5 Bo 2-5 Da D2 3 S तस्या° (T2 °स्य) (for तस्यां) K3 5 D7 S जयो भवेत्, V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 परो जय° (for जयं वदेत्)

6 =(var) 6 4 24 —a) K2-4 अन्वेतां, K5 B3 Dn D2 3. 5 °तान्; V1 Bo-2 4 5 Da °नां, D4 अमेता, D6 अन्येतान्; D7 S अन्वेव (for अन्वेनां) K4 नयतो; G1 वायसो (for °वो) Ś1 Bo 3 4 Da1 D. T2 M3 यांति (for वान्ति) —b) K4 तदेव (for तथैव) —c) K3 V1 Dn D2 3 6 अनुप्लवति (V1 Dn1

C 12.3739 B 12.102.7 K 12.102.7 गोमायवश्चानुलोमा वडा गृध्राश्च सर्वशः ।
आचरेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७
प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ८
गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च
शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र ।
युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ९
इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु-
र्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १०
मङ्गल्यशब्दाः शकुना वदन्ति
हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चाषाः ।
हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११
शस्त्रैः पत्रैः कवचैः केतुभिश्च
सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ १२
शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च
परस्परं सौहृदमास्थिताश्च ।

°तो); D5 °स्रवति

7 a) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 [अ]नुकूला (for °लोमा). — b) K1 यहु (marg वाला), K5 वटा, V1 B0 4 5 Da D2 3 5 6 8 वला, B1 lacuna, B2 Dn वल, D7 S वळा (D7 °ला) (for वडा) — c) K5 हर्षयेयुर्, V1 B0 1 आह्वये°, B3–5 Dn D3 आर्हये°, Da आहरे°, D3 6 आच(D3 sup lin अर्द)ये° (for आचरे°) — d) D7 S सा हि (for तदा)

8 = (var) 4 6 16 — a) Ś1 K1–3 Dn2 D4 प्रसन्नाभ° K3 4 Dn D4 चोर्ध्वरश्मि°, D7 औध्वं° — c) Ś1 K2 T2 G2 M प्रयांति, K3 प्राति (sic), Da प्रयाति, Dn D7 T1 G1 3 4 भवति (for प्रवान्ति) — $8^{d} = 9^{d}$

9 K1 4 om (hapl) 9–11, D6 G2 om (hapl) 9 D7 T G1 3 4 transp 9 and 12 9^{ab} = (var) 6 4 17 — b) D2 शखाश्च, D4 शेपाश्च G1 वदति — c) K3 चाप्रतीतां, B2 Da Dn1 D3 5 7 S (except T2, G2 om) चाप्रतिमा (Dn1 °पा), D4 संप्रतीता — $9^{d} = 8^{d}$, = 6 4 16^{d} — After 9, M reads 12

10 K1 4 om 10 (cf v l 9) Ś1 K2 om (hapl) 10–11. 10^{abd} = (var) 6 4 18^{abd} — a) B0 शृगाला (for मृगा) — b) B1 सप्रस्थिताना — c) B0 5 D2 3 5 6 M1 3 दक्षिणां; D7 T2 G1 °क्षिण; T1 G2 °क्षिणत° — d) Da य (for ये) B2 चाग्रतस् (for त्व°) D2 3 5 6 8 विनि (for प्रति)

11 Ś1 K1 2 4 om 11 (cf v l 9, 10). 11^{ab} = (var.) 6 4 19^{ab} — a) K5 B3 4 Dn D3 5–7 T2 G1 2 M2 मांगल्य K3 lacuna, K5 V1 B D4 7 8 T1 G2–4 -शब्दान्, D5 -शरा, T2 G1 M शब्द° (for -शब्दा°) — b) T2 G1 सह (for शत-) K5 B0 3 D2 3 5 6 8 च भासा; B1, 2 4 5 च चासा; D3 7 T G सहर्षा°; M च हर्षान् (for च चाषा) — c) T1 G4 M1 3 4 यौधा°. K5 V1 B0–2 4 Da D3 खड्गवतो; G2 शतपत्रा (for सत्त्ववन्तो) M1–3 वदति (for भवन्ति) D2 3 5 6 हृष्टा योधा प्रस्थिता खड्गवतो

12 = (var) 6 4 20 B1 2 om (hapl) 12–13. D7 T G1 3 4 transp 9 and 12. M reads 12 after 9 — a) K5 V1 B0 3–5 Da Dn D3 यंत्रै° (for पत्रै°) T2 G1 om from कवचै up to भानुभि (in 12^{b}) K1 कटकै° (for कवचै) — b) K1 सभानुविंदु, K4 Da D3 4 M2 4 स्व(D4 स)भानुभिर्, D5 M1 3 स्वर्भा° G1 M1 3 4 पुसा (for यूनाम्). — After 12^{ab}, T2 G1 ins

240* तथा गजैर्वाजिभिर्हेषमाणै°
[G1 °भिर्हेषिताभि°.]

— c) V1 om प्रति. K4, 5 B0 3–5 D (except D4, D1 missing) T1 G3 4 वीक्षणीया (for -प्रेक्ष°) — d) G1 हि (for ऽभि)

13 B1, 2 om. 13 (cf. v l 12) — b) K1, 4 साश्रिताश्; M4 आन्वि° (for आस्थि°) — D2 om. 13^{c}–29^{a} — c) G1 एषां T1 G4 M1, 3 4 यौधाः

येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३
शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः ।
धैर्यं चाविशते योधान्विजयस्य मुखं तु तत् ॥ १४
इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधति ॥ १५
संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ।
साम्नैवावर्तने पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥ १६
जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत ।
याद‍ृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणम् ॥ १७
अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव ।
दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ १८
भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि नकारणम् ।
उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ १९
परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः ।
अपि पञ्चाशतिः शूरा मृद्नन्ति परवाहिनीम् ॥ २०
अथ वा पञ्च षड्सप्त सहिताः कृतनिश्चयाः ।
कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शात्रवान् ॥ २१ C 12. 3773 B 12. 102. 21 K 12. 102. 21

G_1 सौधा॰ (for योधा॰) K_4 सत्वम्, V_1 सत्यम्, D_7 T_1 $G_{2.4}$ शौर्यम् (for शौचम्) $D_{3\,5\,6}$ येषां योधा॰ सौहृदमन्वतिष्ठन्

14 Cf. 6 4 23 D_2 om 14 (cf. v l 13) —^{b}) G_3 विचिन्वति, $M_{1.2}$ च रमति (for विचरन्ति) V_1 $B_{1\,2}$ भवति मनस प्रिया॰ —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ आविश(K₄ ॰प)ते; V_1 $B_{2\,3}$ प्रा(B_2 प्र)विशते, D_6 च वि॰, M_1 चाव॰, M_4 चावदातो $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_8 योधा; G_1 $M_{1.3\,4}$ यौधान् —^{d}) K_1 मुखस्य, D_8 मुख हि (for मुख तु) K_5 V_1 B Da $D_{2.5-7}$ T_1 G_{2-4} हि, Dn च, D_4 नु (for तु)

15 = (var) 6 4 22 D_2 om 15 (cf. v l. 13) —^{a}) $Ś_1$ K_4 काको (for इष्टो) K_1 वामा, B_2 वायु (for वाम॰) D_7 S शब्दो॰ वाम॰ प्रस्थितस्य, Cv शब्दो वामे प्रविष्टस्य ॐ Cn इष्ट, काक इति शेष॰ । ॐ —^{b}) K_1 दक्षि॰ (sic), G_1 दक्षिण K_3 V_1 Bo $D_{4.7}$ G_1 प्रविविक्षि(D_4 ॰क्ष्य)त $G_{2\,3}$ दक्षिणस्य विवक्षत —^{c}) Bo $_3$ $D_{5\,8}$ मयोधयति, B_4 सयोधयति, G_3 समाधयतु V_1 $B_{1\,5}$ $D_{2\,5-8}$ S [ए]न (for [अ]र्थं) —^{d}) K_4 प्रतिषेधत, Dn च निषेधति

16 D_2 om 16 (cf. v l. 13) 16^{ab} = (var) 6 4 31^{ab} —^{a}) K_1 (*sup lin*) D_7 S (except M_4) सहृत्य, K_5 B (except B_1) $D_{3\,5\,6\,8}$ सवृत्य —^{c}) K_4 B_5 सा नैव, D_3 ॰ साम्नेव, $D_{.8}$ सामैव K_2 $B_{1.2}$ [आ]वर्तते (B_2 ॰र्ते), K_5 . V_1 Bo_{3-5} $D_{3.6}$ वर्तसे (K_5 ॰येत), Da $D_{5\,7\,8}$ [आ]वर्तयेत्, Dn वर्तये॰, S [आ]वर्तयन् (for ॰र्तने) —^{d}) Bo $_4$ T_2 तया युधि, B_5 युधिष्ठिर, D_5 ततो युधि

17 D_2 om 17 (cf v 1 13) 17^{ab} = (var) 6 4 32^{cd} —^{a}) D_5 जघनम् D_7 T_1 G_{2-4} एव (for एष) —^{b}) T_2 G_1 यथार्हं (for यद्युद्ध) D_7 T_1 G_{3-4} यद्युद्धे सामभाषण, $M_{1.3}$ यो युद्धेन नराधिप —^{c}) D_7 S यदृच्छया (for याद‍ृच्छिको) —^{d}) $Ś_1$ K_4 $D_{3\,5}$ दैवो वेत्ति, D_7 S दैवेनेति $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ विचार(K_1 ॰रि)णां, D_3 (before corr as in text) $_{7\,8}$ T G ॰रणा, M विधा(M_4 ॰सा)रणा

18 D_2 om 18 (cf. v 1 13) 18^{ab} = 6 4 28^{cd} —^{a}) $Ś_1$ K_4 अपामेव, D_7 T_1 G M आपगेव, T_2 अपरे च (for अपामिव) D_7 S (except G_2 M_2) महा वेगा —^{b}) Dn_1 त्रस्ता इव महामृगा॰ — 18^{cd} = (var) 6 4 28^{ab} —^{c}) Bo $_{4\,5}$ अनिवार्य (for दुर्नि॰) M तरा (for -तमा) —^{d}) B_5 च महा (for महती)

19 Cf 6 4 29^{cd} D_2 om 19 (cf v l. 13) $Ś_1$ $K_{1.2}$ read 19 after 22^{ab} K_4 repeats it after 22^{ab} —^{a}) D_5 मन्यते (for भज्यन्ते) —^{b}) K_3 D_4 M_2 नकारणात्; $M_{1.3\,4}$ ह्यकारण —^{d}) G_1 रुरुत्-, M_4 कुरु (for रुरु-)

20 Cf 6 4 33^{abcd} D_2 om 20 (cf. v 1 13) —^{a}) D_7 T_1 ससृष्टास —^{b}) K_4 सनिश्चिता॰, Da सुनिष्ठिता॰ —^{c}) $K_{2\,3\,5}$ $B_{2\,3}$ Dn $D_{3-5\,7\,8}$ S Cb पञ्चा(D_7 T G Cb ॰च)शतं, V_1 $Bo_{1.4\,5}$ Da D_6 ॰शत॰, Ca ॰शति॰ (as in text) —^{d}) B_3 Dn $D_{5\,6}$ निघ्नति (for मृद्नन्ति), K_1 परवाहिनी॰

21 D_2 om 21 (cf v 1 13) 21^{ab}=(var) 6 4 33^{cf} —^{a}) V_1 $B_{1.2}$ Da Dn T_2 G_1 M अपि (for अथ) —^{b}) K_1 सचिता॰, B_3 Dn सहता॰, $D_{3\,5}$ सहता॰ Cap कृतनिश्चला —^{d}) M_4 [इ]व (for [इ]ह)

C 12 3774
B 12.102 22
K 12 102 22

संनिपातो न गन्तव्यः शक्ये सति कथंचन ।
सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२
संसर्पणाद्धि सेनाया भयं भीरून्प्रबाधते ।
वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति ॥ २३
अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ ।
तेषां स्पन्दन्ति गात्राणि योधानां विषयस्य च ॥ २४
विषयो व्यथते राजन्सर्वः सस्थाणुजङ्गमः ।
शस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम् ॥ २५
तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः ।
संपीड्यमाना हि परे योगमायान्ति सर्वशः ॥ २६
अन्तराणां च भेदार्थे चारानभ्यवचारयेत् ।
यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥ २७
न हि तस्मान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा ।
यथा सार्धममित्रेण सर्वतः प्रतिबाधनम् ॥ २८
क्षमा वै साधुमाया हि न हि साध्वक्षमा सदा ।
क्षमायाश्चाक्षमायाश्च विद्धि पार्थ प्रयोजनम् ॥ २९

---

22 D2 om 22 (cf v 1 13) —a) Cf 12 105 12a D8 संनिपाते G1 [ऽ]नु (for न) K8 B3 Dn D3 5 6, 8 मंतव्य° —b) B1 शक्ते (for शक्ये) — After 22ab, Ś1 K1 2 read and K4 repeats 19 —c) V1 शांत्व (for सान्त्व-) Ś1 -प्रभेदानां; B0 प्रदावानां; G1 -प्रमादानां B1 सामेदेन प्रमादानां (sic) —d) D7 T1 G2-4 उत्तमम्, M1 च परम्. M2-4 स्तव(M2 °प)रम् (for उत्तरम्). G1 corrupt.

23 D2 om 23 (cf v. 1 13). —a) D7 T1 G2-4 ससर्पेण (for °र्पणाद्) K3 V1 B2 Da D4 संसर्पणेन सेनाया; K5 B3 4 D8 सस्पर्शेनै(D8 °णै)व से°, B0 1, 5 T2 G1 M ससर्पे(B1 °र्यें)णैव से°; Dn सदर्शे (Dn2 °र्शं)नैव से°, D3 5 6 संदर्शने च से°. —b) B1, 3 Dn1 D8 तीव्र (for भीरून्) K1 D4 प्र(D4 वि)वर्धते, B1 प्रधावते (for प्रबाधते) D7 S भीरूनाविशते भयं. —c) T2 G1 वज्राशनि (for वज्रादिव) G1 प्रज्वलिता —d) M1 4 इवं (for इय) T2 G1 विष्वक्; M स्विस्क (for क्व नु) K1 5 B1 D6 प्रविशति, K8 पतिष्यते. D7 T1 G2-4 इय स्विस्क्षपयिष्यति.

24 D2 om 24 (cf. v 1 13) —a) Ś1 K1 4 अभिप्रयातान् (K4 °त्); B2 °प्रायातां. —b) K1 प्रतियान्त्यथ; G4 (before corr.) °यांति च. — D8 om. (hapl) 24c–25d. —c) B2 3 D8 येषां (for तेषां). K3-5 V1 B0 2 3 5 Da Dn D3-5 7, 8 स्पंद(D8 °द)ति; G3 स्पंदति. —d) D7 S (except T2 G1 2) यौधानां. K3 कपयस्य, K5 V1 B3 5 Dn D3-5, 7, 8 विज(D4 °ध)यस्य (for विष°).

25 D2 6 om 25 (cf v 1 13, 24). —a) K5 B1, 3 विजयो; Da G1 विपये, Cv विजयात् (glossed as विरुद्धजयात्, पराजयात्) T1 G2-4 [ऽ]प्यथ ते (for व्यथते). —b) B0 5 सर्वत° (for सर्वः स) K3 D5 -जगमं; B5 G2 -जंगमाः. V1 B1, 2 Da D3 सर्वे वै (B1 स) स्थाणुजंगम; T2 G1 सर्वस्थावरजगमा —c) K3 3 5 V1 B Da Dn D3 5 8 भस्म (for शस्त्र). B0 3 5 D8 -दग्धाना (for -तप्ताना) —d) D7 S मज्जा सीदंति देहिनां.

26 D2 om. 26 (cf. v 1 13) —a) K5 B2 येषा (for तेषा) V1 शात्वं, B1 T2 सत्त्वं, B2 सार्धं (for सान्त्वं) D7 कृतं (for क्रूर-) —b) D7 प्रयोक्तव्य (for प्रणेतव्यं) —c) Da सपाद्य(Da2 °पीड्य)मानो, D8 सपीड्यमाना K5 V1 B0 2-5 Da Dn D3 5-8 S परैर्, B1 जनैर् (for परे) —d) D3 5, 6 आस्थाय (for आयान्ति) Ś1 V1 B Da Dn D3, 5, 6 8 सर्वत°.

27 D2 om 27 (cf v 1 13) —a) K3, 5 B2 3 5 Dn D3 5-8 T1 G1, 4 आतराणां K3 दास्यानां, D4 सेव्यानां, D6 भेदार्थे —b) K5 B3 4 D3, 5-8 धरान्, B1 वीरान्, Dn1 वारान् (for चारान्). D4 -धारयेत् (for चारयेद्) —c) G1 यच् (for यश्) B0, 4 5 तेषा (for तस्मात्). —d) K4 सध्य°; D7 T G सिद्धि° (for संधि°)

28 D2 om. 28 (cf. v 1. 13) —b) D5 शक्य T2 G1 कर्म (for कर्तुं) B1 तथाविधै°, D5 °विध°, G1 °विध —c) D7 T1 G3 4 साध्यम् (for सार्धम्) —d) D7 T1 G2-4 मित्रेण (for सर्वत) B4 D7 S परि- (B4 प्रति-) B4 -वाधनात्; Da1 वोधन, G1 -साधन (for -बाधनम्)

29 D2 om 29a (cf v 1 13). —a) K1 D4 M1 साध्वमा(K1 °सा)या हि, K5 V1 B Da Dn D3 5-8 साधु(D7 °ध्य)मायाति, T G1 2 4 साध्वमायानां; G3 सा*मानाय; M1 3 साक्षमा या च, M4 साध्वक्षमा च —b) K2 D7 S न (K2 यो) हि साधु क्षमा सदा (T G सदा क्षमा), K3 Dn2 न ह्यसाधून्क्षमा सदा; K5 V1 B Da Dn1 D3 3 5 6 8 न त्व(Dn1 न ह्य; D3 ये त्व) साधुं क्षमा सदा. —d) Dn1 पार्थ विद्धि (by transp).

विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञोऽभिवर्धते ।
महापराधा ह्यप्यस्मिन्विश्वसन्ति हि शत्रवः ॥ ३०
मन्यते कर्शयित्वा तु क्षमा साध्विति शम्बरः ।
असंतप्तं तु यद्दारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ॥ ३१
नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न च साधु निदर्शनम् ।
अक्लेशेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ॥ ३२
द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ।
मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्मादुभयभाग्भवेत् ॥ ३३
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायेत शोचन्निव रुदन्निव ॥ ३४
न मे प्रियं यत्स हतः संप्राहैवं पुरो वचः ।
न चकर्थ च मे वाक्यमुच्यमानः पुनः पुनः ॥ ३५
अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति ।
सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६
कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ।
इति वाचा वदन्हन्तॄन्पूजयेत रहोगतः ॥ ३७
हन्तॄणां चाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः ।
क्रोशेद्बाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षञ्जनसंग्रहम् ॥ ३८　C 12. 3780 B 12 102. 38 K 12. 102. 38

30 [a]) K4. 5 क्षममानस्य —[b]) K4 राज्ञा, V1 राष्ट्रे, D2. 3. 5 6 चैव (for राज्ञो) K2 5 B2 3 Dn D7 T G M1. 3 4 विवर्धते, K3 [ऽ]भिवर्तते, B1 [ऽ] विदुर्लभ; M2 [ऽ]पि वर्धते —[c]) All MSS (except Ś1 K1 D4, D1 missing) महापराधे D3 5 6 वै हि (for ह्यपि) —[d]) All MSS (except Ś1 K1. 3 4, D1 missing) [अ]पि (Da [अ]भि) (for हि)

31 [a]) Dn2 D3 (before corr) 5 मन्यते B2 Da [अ]पि (for तु). D7 S कर्शं(D7 G3 5 °र्पं)यित्वा तु (M3 °त्वाव) मन्यते —[b]) Ś1 क्षम; K1. 4 D4. 6 M1-3 क्षमां K2-4 V1 B Da Dn D3 (by corr) 4 6-8 T G1. 2 M1. 3 साध्वीति K5 D2 3 (before corr) 4 [अ]मराय, B0 3 D4 स(B2 स)वर; D7 S शा(D7 सा, T1 श, G1 गां, M2 शा)वरा —[c]) M2 च (for तु) K4 यद्दारु ※ Cv स सम्य क्तप्तं न भवतीति असतप्तम्, ईषत्तप्तमित्यर्थ । ※ —[d]) D- प्रवृत्ति (for प्रकृति)

32 [a]) M न तत्प्रशंस(M3 °य)त्यार्या —[b]) K3 Dn वस्तु; B0 4. 5 नैतत्, B3 Da Dn1 D4 न तु (for न च) D7 S न चैतत्साधुद(M1. 3 °क)र्शनं —[c]) V1 अक्रोधेन (for अक्लेशेन) T1 G1. 3 4 (before corr) M2 [अ]पि (for [अ]वि) D4 अक्लेशो मा विनाशेन —[d]) K1 नियतव्य K1 स, D2 3 5 6 च (for स्व)

33 Cf. 12 104 33 —[a]) D8 द्वेपो —[b]) D6 युधिष्ठिर —[d]) Dn1 उभयमाचरेत्; M1 3 4 °भाग्भव

34 = (var) Ādi, App I, No 81, lines 113-114, cf B 12 140 54 —[a]) K4 प्रहरिष्य; M1. 3 °रिष्य —[c]) K1 प्रहृष्य च; D6 °हृष्यति; T2 प्रगृह्य च K5 V1 B0 2-5 Da Dn D2 3 5 6 8 कृपा यीत; B1 क्षमा*त; D7 T G प्रियं ब्रूयात —[d]) D4 om. रुदन्निव

35 [a]) M1. 3 नेमे (for न मे) K1 2 तस्सहता (K2 °ता), K3 D4 यश्चहता, K4 तस्सहिता, K5 B0 3. 5 Da Dn D2 3. 5 8 यश्चिहता (Da °त); V1 B1. 2 4 D6 यश्चिहत; M1 3 यन्महता; M2 दयेत्स हता (hypermetric), M4 यत्स हत D7 T G न मे प्रिया ये स हता —[b]) K2 सम्प्राहैव, B1 स प्रयाहि (for सम्प्राहैवं) K3 सुरावच; V1 B0-2 5 Da D2. 3 (before corr) 6 पुन पुन (for पुरो वच) K5 B3 4 Dn D3 (by corr) 5 8 संग्रामे सामकैर्नरै; D7 T G समहृष्टा (G1 °हर्षा) परेपि (T °पु) च; M संप्रहर्षे परो न च. — Da1 om (hapl) 35[cd] —[c]) K1 चकर्त्य च; K3 चकर्प च; K5 B1. 3 4 Dn D8 च कुर्वति; V1 B5 च कथ च, B2 G1. 2 M2 च कत्थ च, D2 3 6 च कश्चन, D5 च केचन, D7 T1 G3 4 च कत्थन, T2 च कृष्यथ (for चकर्थ च) D7 T1 G3-4 वाक्य(G2 °म)म् (for वाक्यम्) —[cd]) K1. 5 B0 1 3 4 Dn D8 उच्यमाना (B1 °न); V1 B3 5 Da2 D3-4 6, 7 S °मान. D2 6 श्रुत (for the first पुन)

36 [a]) Ś1 K1. 2 4. 5 B3 Da D5 आकांक्षेत् (Ś1 K3 4 °द्), B1 D6 °क्ष, D2 3 °क्षत् (for °क्षे) —[b]) Ś1 K3 4 ईदृशो, D2 3 तादृशो (for ने°) —[c]) K1 सुदुर्लभ, Da असुदुर्लभा K2 हि पुरुषा; K4 सुपुरुष; S (except M2) सत्पुरुषा —[d]) D4 संग्रामेपि

37 [ab]) K4 ममाप्रिया; B0 D6 7 मयाप्रियं Ś1 transp तेन and येन K3 B0 4 5 M युधि (for मृधे) —[c]) D7 हेतृन्; D8 हसत् (for हन्तॄन्) —[d]) D7 S (except G2) रहोगतान्

38 [a]) K1 G1 हर्तॄणां K3 5 V1 B Da Dn D4 आहतानां; D2 3 5 6 8 चा ह°; D7 S (except T2) च ह° (for चाह°) Ś1 K1 D3 तु; D3 वा (for च).

C 12. 3912 B 12. 105 9 K 12. 105 8 तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः ।
प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रग्रहणं महत् ॥ ९
ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रितम् ।
अन्तरैर्भेदयित्वारीन्बिल्वं बिल्वेन शातय ।
परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ १०
अलभ्या ये शुभा भावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ।
शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ ११
पक्षिणो मृगजातानि रसा गन्धाः फलानि च ।
तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्येत्स्वयं परः ॥ १२
यद्येव प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
न जातु विवृतः कार्यः शत्रुर्विनयमिच्छता ॥ १३
वसस्व परमामित्रविषये प्राज्ञसंमते ।
भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्राधममनर्थकैः ॥ १४
आरम्भांश्चास्य महतो दुष्करांस्त्वं प्रयोजय ।
नदीबन्धविरोधांश्च बलवद्भिर्विरुध्यताम् ॥ १५
उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

---

8 a) Dn D6 स्वशास्त्रेण (for °स्त्रे वै) D7 वर्तमान स्य शास्त्रैर्वा — c) K4 अत्युद्धरति; Dn2 अप्यु° (for अभ्यु°) Da2 वात्मान — d) Da2 प्रभो (for प्रजाः)

9 a) D2 वृत्तिमता (for धृति°). — b) B0 चाति, B1 D7 T G चापि (for चाभि) K1 D4 -संस्कृत°; G2 सत्कृता — c) K4 D4 प्रमाद परिरक्षेया — d) Ś1 गंवा (for गत्वा). K3 8 5 V1 B0-3. 5 Da Dn D2 3 5 8 M च ग्रहणं (K5 °णे); K4 प्रगृ°; B4 त्व ग्र° (for प्रग्र°).

10 a) G2 सुहृद्गणं. — b) K5 V1 B Da Dn D3 5, 6 8 सु(Da1 स्व; Da2 स)मंत्रिभि — c) K2 3 5 B2 3 5 Da Dn D2-6 आंतरैर्; D1 S सांत्वेन G भेदयीद्वारीन् (for °यित्वारीन्). — d) G1 यिल, M2 बिल्वा K3 षातय; K5 V1 B1-3 Da Dn D2 3 5 6 8 भेदय (B1 °येत्; D6 °ये) (for शातय) B0 4 5 वृंद वृंदेन भेदयेत् — D7 T G transp 10ef and 11ab — e) B1 भेदं कृत्वा तत. पश्चाद् — f) D6 घातय, D7 T G पातय.

11 D7 T G transp 10ef and 11ab — a) D8 अलभ्यो; G2 अलसा

12 a) D6 मृगजायानि. — b) K5 Dn रस (for रसा). — cd) V1 B (except B5) Da D3 8 तेष्वेवं Ś1 K1 4 संजयेथास्; B3 वर्त°, D7 T1 G2-4 वर्ज° (for सज्ज°) D3 om. त्वं यथा. Bom. ed नश्यत्स्वयं (for नश्येत्स्वयं). B1 पुन. (for पर°).

13 a) K3 M यद्येष, K4, 5 V1 B Da Dn D2-7 T1 G2-4 यद्ये(D2 °च्छे-, D4 °दे)व, D8 पथ्येवं, G1 इत्येव Ś1 प्रतिपिद्धव्यो; K1 4 प्रति(K4 °स्य)षो°, B1 °यत्तेव्यो; B3 4 D6 8 °षेध्योयं. — b) Ś1 K1 [अ]पे क्षणम्, D3 6 [उ]पे°. B1 पक्षाय क्षणमर्हति. — After 13ab, D7 S ins.

247* सदैव राजशार्दूल विदुषा हितमिच्छता ।

[D7 विदुषां]

— c) T2 राज्ञा तु (for न जातु). D8 विकृत°. — d) K2 3 V1 B Dn D7 S सुनयम्, K5 D2 3 तु न°; Da D5 8 स्वन°, D6 तपनम् (for विनयम्)

14 a) K5 V1 B0 3 4 Dn D2 3 5 6 8 रमस्व (for वसस्व). K1 2. 5 V1 B Da Dn1 D2-6 8 परमामित्रे; K4 °मित्रैर्, Dn2 °मित्रो, D7 S पु(G2 प)रयामित्रं. — b) D2 3. 5 विपयै° (for -विपये) K3 5 V1 B D (D1 missing) S प्राज्ञ(D7 S मित्र)संमतः — c) B4 यजस्व (for भ°) K1 स्वीत-, D4 स्वेति (for श्वेत-) Ś1 -काकेयैर्; D6 -काकायैर्. ❀ Ca श्वेतकाकीयै रुपायै° । श्वभ्य° इतै° प्रासै. काकेभ्यश्च प्रभुक्तभक्तशोधितत्वा दिभिः । श्वेतकाकाचार्यप्रणीतवशीकरणोपायैर्वा । Cn (cf. Ādi 43 10) श्वेतकाकीयै । श्वा च एतश्च काकश्च तेषा- मिमे धर्माः क्रमेण नित्य जागरूकत्व भयचकितत्व-परेङ्गितज्ञ त्वानि तैरुपायैर्मित्रधर्मं भजस्व । 'श्वेत' इत्यत्र 'ओमाङोश्च' (Pāṇ. 6 1 95) इति पररूपम् । एतो मृगः । Cv श्वेतका- कीयैरनुकूलार्थवाचकै । ❀ — d) K2 मित्रागमम्, K3-5 B3 5 Dn D2 3 5 6 8 T2 G1, 3 Cn मित्रधर्मं(K4 D8 °म)म्; B4 मित्राधर्मम्, D7 T1 G3 4 मिथ्याधर्मम् (for मित्राधमम्). Da अत्यर्थकै°

15 K2 om 15ab. Ś1 reads 15ab on marg (sec m). — a) K5 V1 B Da D2 3 5-8 S अस्य (for चास्य) — b) K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 दुस्तरान् (Da °त्), Dn दुश्चरान्, G2 दुष्करात् K4 Dn1 च; V1 B0-2 5 Da D7 S स (for त्वं). — c) K3-5 Dn D7 8 Cv नदीबन्ध, D2, 3, 5 6 तदा बंध, G2 नदी बल-; M1 3 °बद्ध (for °बन्ध). D5 6 -विरोधाश्च; D7 विरोधस्य, T G1 3 4 M -विभेदां(G1 °दा)श्च; G2 विवादाश्च, Cv विरोधेस्य. — d) K1 विरुध्यते; K5

प्रतिभोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ १६
यज्ञदानप्रशंसास्मै ब्राह्मणेष्वनुवर्ण्यताम् ।
ते त्वत्प्रियं करिष्यन्ति तं चेष्यन्ति वृका इव ॥ १७
असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति पार्थिवः ।
कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति ॥ १८
उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मे चाधर्म एव च ।
बलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ॥ १९
निन्यास्य मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ।
असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २०
याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यताम् ।
ततो गच्छत्वसिद्धार्थः पीड्यमानो महाजनम् ॥ २१
त्यागधर्मविदं मुण्डं कंचिदस्योपवर्णय ।
अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्गच्छेदनामयम् ॥ २२
सिद्धेनौपधयोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ।
नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातय ॥ २३ C. 12. 3927 B 12. 105 24 K. 12. 105 22

विरोचिता, V1 B Da Dn2 D2 3 5 6 8 विरोधिता (D6 °ना), D4 G1 M1. 3. 4 विरुद्धता ꣸ Cv यथा नदी भविविरोधे सति पार्श्वतो गच्छति तथा त्वयापि कर्तव्यम् । ꣸

16 b) B1 [अ]शनानि (for [आ]न°) — c) D7 S प्रीति (for प्रति) K3 -सुख्येन, Da D5 7 S -सु स्वेन (for -सुखेन) — d) Some MSS कोपम् K3 4 5 D5 8 T2 G1-3 विरोचय (K3 4 °ये), Da विरोधय

17 a) K4 5 V1 Bo 1. 3-5 Dn D3-8 S यज्ञदाने (V1 D4 °न); B2 Da यज्ञ दान K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रशा(Dn2 D5 °सा)घ्यस्मै (for प्रशासास्मै) — b) K1-3 5 V1 B Da Dn D2 3 6-8 S ब्राह्मणान् (for °णेषु) K1. 2 . V1 B Dn D2 3 5 6 8 अनुवर्ण्य (B4 °वद्य) तान्, Da °यचनात्, D7 T2 G1. 3 4 °वर्तय (T2 G1 °यन्), T1 M वर्णयन् (T1 °य) (for °वर्ण्यताम्) — c) K3 5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 त्वा प्रति-, D4. 7 S त्वा(D4 M2-4 त्वा)प्रियं (for त्वत्प्रिय) — d) D7 T2 G2-4 तन् (for तं) K3 8 D4 वैष्यति, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 मो(B5 भ)क्ष्यति, D7 S छे(M3 जे , M4 जै)ष्यति (for चेष्यन्ति)

18 a) D5 असदाय — D4 om 18cd D8 om 18cdef — c) B1. 2 त्रिपिष्टपे D7 S पूज्यतम (for पुण्य°) — d) K3 4 M1-3 पार्थिव, K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 मानव°, D7 T G शाश्वतं — e) Some MSS कोपक्षये — f) K5 वशां, M3 मश K3 5 V1 B D3-6 कौश(B4 °प)ल्य G1 गच्छसि

19 Dn2 om 19ab — a) K5 प्रशक्तस्य; G2 प्रस क्तेस्य; M1. 3 °क्त स, Bom. ed. प्रयुक्तस्य — b) K3 D2 3. 5 T2 G1 वा (for the first च) T2 वा (for the second च) — c) V1 बलाच, B1-3 Da D7 फ(D7 य)लार्थं, Dn D2 3 5 6 8 फलार्थं, D4 धनार्थं, T1 G2 फलार्थी, T2 यलार्थं (for °र्थं) Ś1 K1. 4 उ(Ś1 चो)च्छिद्येत्, D8 6 7 व्युच्छिद्यात्, S उच्छिद्यात् (M2 °द्य) Bo 4. 5 मूल फलार्थमुच्छिद्येत् — d) B1 Dn2 निं(Dn2 न)दति, T1 G3-4 जीवति; T2 G1 नश्यति

20 a) K1 निंदाम्य (sic), K3 V1 Da D4. 7 S निंदास्मै, K5 B4 D2 3 5 6 8 निंदन्वै, Bo-3 5 निंदान्वै; Dn न चास्मै (for निन्यास्य) K3 मानस (for मानुष) — b) K3 4 चैवम्, D7 देवम् (for दैवम्) — d) Bo 5 प्रशाम्यति (for विनश्यति).

21 a) D6 याजयेत, T2 योजयैन — b) M1. 3 सर्वं स्वेन (for सर्वस्वेन) V1 D2-6 वियुज्य त — c) K5 गच्छ सुसिद्धार्थ°, B1 D2 3 5 6 8 गच्छसि सि°, Dn °स्यसि°, D7 T2 G °त्वसिद्धार्थं — d) B3 D2 3 5 6 8 पीड्यमान, D7 T G पीडमानो (D7 T2 G1 °यानो), M भिक्षमाणो Ś1 K5 Dn महावन, D4 जनान् (for महाजनम्)

22 a) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M2 योग ; T2 G1 स्याग (for त्याग-) K3 M1 3 धर्मैमिम ; K5 V1 B3 4 D4 (also as in text) T1 G2-4 M3 4 °मिद ; D7 °विध, T2 G1 धर्मविधिं K3 5 V1 B D (except D4, D1 missing) S पुण्य ; K4 दढ (for मुण्ड) — b) K4 V1 Bo-2 4 Da Dn1 किंचिद्, D2 कश्चिद् ; D3 5 6 कश्चिद् B5 मन्योप (for म स्योप) K3 Dn1 वर्णयेत् ; K5 V1 Bo 3. 5 °ये° ; B1. 4 Da D7 °ये — c) D4 मति- (for मपि) Ś1 बुभूषेच ; K4 °पेश्च (for °पेत) — d) K1 D7 कचिद्, B1 G2 किंचिद्, Da कचिद्, D5 T G3 4 M कश्चिद् (for कच्चिद्) Ś1 मनाश्रयं ; K4 °श्रम (for °मयम्)

23 a) K3 4. 5 V1 Bo 2 3 5 Da Dn D8 [मो] पधियोगेन, G2 3 °धर्मोगेन — b) D7 S सत्व (for

C 12. 3928 B 12 105. 25 K 12 105 23 एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुनिश्चिताः ।
शक्या विषहता कर्तुं नक्लीबेन नृपात्मज ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

राजपुत्र उवाच ।
न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहम् ॥ १
पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितम् ।
येन मां नाभिशङ्केत यद्वा कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २
आनृशंस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिञ्जिजीविषुः ।
नाहमेतदलं कर्तुं नैतन्मय्युपपद्यते ॥ ३
मुनिरुवाच ।
उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे ।
प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या चाद्भुतदर्शन ॥ ४
उभयोरेव सामर्थ्ये यतिष्ये तव तस्य च ।
संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनम् ॥ ५

-शत्रु-) —c) D7 S गजान् (for नागान्) —d) K4 -घातक (sic), Dn1 घातयेत्.

24 b) B2 नय ; D1 दमा, M दंभ- (for दम्भ) K3 8 V1 B1 2 Da D4 7 T G M1-3 सुचिंतिता ; K5 B0 3-5 Dn2 D2 3 5 6 8 °विस्तृ (D3. 5 °स्तृ) ता ; Dn1 °संचिता ; M4 °चित्रिता. —c) B0 3 Dn1 D3 3 5 8 विसहता, B1 D4 T2 विषह (D4 °हि) ता ; D6 निष हिता ; D7 विध्वहता ; G3 3 °निहिता. Ś1 K1 4 हर्तुं (for कर्तुं) —d) K4 M3 नृपात्मज, M4 कथचन K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 पुरुषेण बुभूषता (V1 B1-4 Dn कृतात्मना ; B0 3 Da महात्मना)

Colophon: D1 missing. —*Sub parvan*: Ś1 K V1 B0 1 3-5 Da Dn D2-7 T2 G1, 2 4 M राजधर्म. —*Adhy name*: K1 3 5 V1 B0-4 Dn1 D2-6 कालकवृक्षीयं ; B5 Da कालवृ (Da °क) क्षीय, M1 3 शत्रुकोशक्षपण ; M2 शत्रुकोपक्षपणोपायकथनं. —*Adhy no* (figures, words or both): K5 108, B1 95, B3. 4 Dn1 104, Da1 106 (as in text), Da2 105, D3. 5 102, D7 S 107. —*Śloka no.*: Dn D8 25.

107

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12 79 28).

1 D8 om. the ref., K5 V1 B0. 3-5 Da Dn D7 S राजोवाच (for राजपुत्र उ°) —a) M दंभेन (for दम्भेन). —b) K1 B3 जीवितं ; K2 B1 G2-4 वेदितुं. —d) B3 D6. 8 [ऽ]प्यय ; M3 ह्ययं (for ऽप्यहम्).

2 a) G3 भगवान्. —b) Ś1 K3 उपवर्णितं, Da अपवर्जिते ; T2 G1. 2 अपि वर्जित (for अपवर्जितम्). —c) K1 D4 मा माति ; D7 T G M1 3 पाप न ; M2 4 मां (M4 मा) न वि (for मा नाभि). D7 T2 G1 शाययेत (for शङ्केत) —d) K2 4 5 B0 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8 येन ; D7 यत्वा, T2 यद्वत् (for यद्वा) D2 कृष्ण, T2 G1 कृत्स्न (for कृत्स्नं)

3 a) K1 D7 S अ (K1 T2 G1 आ) नृशंसेन धर्मेण —b) D4 लोको D7 [ऽ]पि (for हि) D7 S जिजीविषे. —d) K4 नैत ; Dn1 न तत् (for नैतन्). K5 V1 B0 3 4 Da Dn D3 3 5 6 त्वयि (for मयि)

4 b) Da -पुगव (for भाषसे) —Da om 4c-7d. —c) K1 प्रहृत्या ; B5 अकृत्या (for प्र°) K4 ह्युपपन्नो, D7 T1 G M1 3 [अ]प्युप°, M2 चोप° (for ह्युप°). D8 T1 G3 4 [ऽ]स्मि (for ऽसि) —d) Ś1 हि, B2 4 Dn D2 3 5 6 G2 वा, D8 lacuna (for च) K B Dn2 D2 3 5 7 8 T2 G1 3 4 [अ]द्भुतदर्शन (G3 4 °नात्) ; Dn1 D6 G2 बहुदर्शनः (G2 °र्शिना) ; M [अ]द्भुतविक्रम (M4 °म)

5 Da om. 5 (cf. v. l. 4) —a) D7 S साहा (M4 °ह्य) र्थे (for सामर्थ्ये) —c) K3 3 M2 वां ; B0 lacuna, B1 4 च ; G1 व ; G2 स्वा (for वा). —d) K8 D4 च (for हि) B1 [अ]नयापिनं, Dn2 °पायनं.

त्वादृशं हि कुले जातमनृशंसं बहुश्रुतम् ।
अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६
यस्त्वं प्रव्रजितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमं गतः ।
आनृशंस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ७
आगन्ता मद्गृहं तात वैदेहः सत्यसंगरः ।
यथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
भीष्म उवाच ।
तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ९
आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा इव ।
नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ १०
तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि ।
न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुममित्रहन् ॥ ११
अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिसंपन्न एव च ।
ताभ्यां चैव भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनम् ।
धर्मात्मनां क्वचिल्लोके नान्यास्ति गतिरीदृशी ॥ १२
कृतात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।
सुसंगृहीतस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः ।
संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ॥ १३
यद्ययं प्रतियुध्येत्त्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् । C. 12 3943 B 12. 106 15 K. 12 106 15

6 Da om 6 (cf. v l. 4) — a) Dn D2 तादृशं (for त्वादृशं) — c) Ś1 K1. 4 B0 3 G1 [ऽ]नु- (for न) V1 B2 अमात्य के न कुर्वंति — d) D5 om from राज्य up to आगन्ता (in 8a) K6 B1 राजन्, G1 राज्य (for राज्य-) D3 -कोविद

7 Da D5 om. 7 (cf. v l. 4, 6) — a) K6 V1 B Dn D2 3 6 8 प्रत्यावि(B1 °त्यधि)तो, D4 प्रवाजितो T2 राष्ट्राद् (for राज्याद्) — c) V1 Dn1 मानृशसेन, B1 D6 7 T1 G1. 2 4 M अनृशसे(D6 °स्ये)न D7 अ*शस्येन दत्तेन

8 D. om. आगन्ता (cf. v l. 6) — a) K1 आगतो मद्-, B1 गता मम, Dn1 आगतो मद्-, D4 अगताम (sic) (for आगन्ता मद्) — b) D7 S सत्यविक्रम — c) K2 Dn D6 G1 अयाह B0 त्व, D7 T2 G1 M स (for त) — d) Dn2 करिष्यति

9 N (except D7, D1 missing) G1 om the ref — a) K1 अत, D3 तत्र (for तत) K3 आहूय (for आहूय) D4 विदेह — c) B1 त्व हि, D8 अह (for अय) K1 D3 4 T2 राजा (for राज) — d) Da मया (for मम) K1 2 G1 विदिताय(K6 °तात्य, G1 °ता ह्य)न्तरो मम

10 a) B1 तव (for इव) G1 (before corr) शुद्धास्तु — b) Ś1 K1. 2. 4 निर्मलश्च (for शारदश्) V1 B2 Da2 Dn यथा (for इव) — d) K1 [ऽ]घ (for मे) K4 Dn2 M4 परिक्षित (K4 °त), D4 परीक्षित

11 a) B1 [मा]स्तां (for [अ]स्तु) — b) K1 B1 T2 G1 M1 विश्वासो(M1 °सा)स्मिन्, Da विश्वसेद Dn2 मम, D6 विधि (for मयि) — c) B3 न रामम्; Dn1 नाराज्यम् (for न रा°) D6 अनसायेन (for °मात्येन) — d) K2 V1 B1 2 Da Dn1 अपि स्यह, K3 D4 अमि(K8 °म)त्रक (for °त्रहन्)

12 a) V1 एव शूर (by transp); D7 T G शुद्ध एव — b) Da Dn वा (for च) — c) D7 S तस्माच् (for ताभ्या) K2 3 6 V1 B Da Dn D2 3. 5 6, 8 [त]भय (for भयं) Dn राजन्; D6 राज (for राज्ञ) — d) K3 5 Da Dn D3-5 M राज्यप्र(Da2 °ज्य स)योजन (for राज्यस्य यो°) — e) T1 G धर्मात्मना (G1. 2 °न), T2 °दन्य, M3 °त्मानां — f) Da नाना(Da2 °त्मा)स्ति, G1 नान्यस्ति

13 a) K3 D4 तद्दात्मा, K6 V1 B1-5 Da Dn D2 3 5 6 8 महात्मा, B0 धर्मात्मा, D7 S तथा (D7 T1 G3 4 °दा) स (for कृतात्मा) D6 om ऽय — b) Da शुद्धं (for सता) K1 अनुस्थित — c) V1 स संगृहीतस्; D7 S अस° (for सुस°) Dn2 ते (for तु) V1 [ए]वं (for [ए]ष) — d) T1 G2 M4 धर्मपुरोगम (M4 °मं) — e) D6 स सेव्य°; T2 M सं(M4 स)सेव°, Cv ससेव्य° (as in text) K4 B5 Da D2 3 5 6 8 शत्रुस, D4 पुत्रस् (for शत्रूंस्) M1. 3 च (for ते) Cv cites पुत्रस्य — f) K5 M2 Cv गुणान्, B0 वनान्, Da2 गतान् (for गणान्) ❀ Cn गणान् शत्रुसघान् । ❀

14 a) Dn1 तथय; D6 यदयं K1 D4 G2 युध्येत, K2 4 -युध्येत्वा, B1 युध्य स्व, D7 युध्येत, T2 G1 -युध्येत्तु; M1. 3 रुध्येत्वा, M2 4 -युध्येत्त्वा T1 G3 4 यद्यसप्रति युध्येत — b) B0 5 स्वधर्म; D7 T G °धर्म (for °कर्म) B0 च, M1. 2 यत् (for तत्) — e) Ś1

C 12.3943 B 12.106.15 K 12.106.15 जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १४
त्वं चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुव्रते स्थितः ।
अयुद्ध्वैव नियोगान्मे वशे वैदेह ते स्थितः ॥ १५
स त्वं धर्ममवेक्षस्व त्यक्त्वाधर्ममसांप्रतम् ।
न हि कामान्न च द्रोहात्स्वधर्मं हातुमर्हसि ॥ १६
नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥ १७
आत्मन्येव हि संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ।
निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ १८
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।
अभिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ १९
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्बहुश्रुतः ।
श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोर्यत्क्षमं भवेत् ॥ २०
तथा वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा ।
एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २१
ततः कौसल्यमाहूय वैदेहो वाक्यमब्रवीत् ।
धर्मतो नीतितश्चैव बलेन च जितो मया ॥ २२
सोऽहं त्वया त्वात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम ।
आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २३
नावमन्ये च ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम् ।

त्वा, D₁ स्वां (for त्वां) — ^{d}) Dn₂ om पदे

15 ^{a}) D₄ वा (for च) D₇ S (except T₂ G₂) यदि (for प्रति) B₁ युध्येथा — ^{b}) T₂ विजिगीषुर् (for °षु) B₁ -व्रतस्थित° — K₁ ₂ om (hapl) 15^{cd} — ^{c}) K₃ ₄ D₄ अयुद्धेन; B₂ °द्धे च; B₃ G₃ M₁ °ध्यैव; Da °ध्वैष, Dn₂ °ध्येव, D₂ ₃ ₅ °ध्वेच, D₇ °ध्येत, D₈ °द्वैव (for °द्ध्वैव) B₁ नियोज्यसे; T₂ °गात्मा (for °गान्मे) — ^{d}) K₃ Dn कुरु हिते; K₅ वैदेहि ते, Bo ₃ वैदेते (sic) (for वैदेह ते). T₁ G₃ ₄ देशे वैदेहके स्थित°

16 ^{a}) K₃ om. from स त्वं up to जयस् (in 17^{a}). K₁ ₂ ₄ D₄ T₁ G₃ ₄ तत्त्वं, B₁ सर्वं (for स त्वं) D₄ अवेक्ष्यस्व; M₃ अपेक्षस्व — ^{b}) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ हि(B₁ इ)त्वा (for त्यक्त्वा). K₅ V₁ B D (D₁ missing) M लोभम्, T G लोकम् (for [अ]धर्मम्). K₁ ₄ M₄ असप्रत — ^{c}) K₅ V₁ B D (except D₄, D₁ missing) S च (for हि). V₁ संरब्धात्, B (except B₃) D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ T₂ च क्रोधात् (for च द्रोहात्) — ^{d}) M₃ स्वधर्मान् T₂ हर्तुम् (for हातुम्) K₂ Bo Da G₁ (before corr) इच्छसि (for अर्हसि).

17 K₃ om. up to जयस् (cf. v l 16) — ^{b}) T₂ नित्य° M₃ पुरा जयः. — ^{c}) Dn₂ D₅ तस्माद्वि(D₅ °द्धि) जयितव्यश्च, T G₁, ₃, ₄ तस्माज्जयश्च भोक्तव्यो — ^{d}) K₁ भोक्तव्यं V₁ B Da D₇ S पराजय° (for परो जन)

18 ^{a}) Da आत्मना. All MSS (except Ś₁ K₁, ₄, D₁ missing) [अ]पि च (for [ए]व हि) — ^{b}) D₆ -पराक्रमौ (for °जयौ) — ^{c}) Ś₁ K₁ ₂ ₄ G₁ कारणात्, T₁ G₂–₄ करणं (for -कारिणा) D₇ T₁ G₂–₄ तेषां, T₂ चैषा, G₁ राजन् (for तात) — ^{d}) K₃ D₄ -कारणाद् D₁ भय°.

19 ^{a}) K₄ इत्युक्ता° — ^{c}) K₃ ₅ V₁ B D (except D₄, D₁ missing) T G प्रतिपूज्य (Bo ₁ °गृह्य) (for अभि°) B₁ -शत्रुस्य° (for -सत्कृत्य)

20 ^{a}) B₁ तथा D₆ महाप्राज्ञ° — ^{b}) K₁ तथा B₁ om ब्रूयाद् K₅ D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ विचक्षण°, Bo Dn महाश्रुत° (for बहु°) — ^{d}) K₁ उभयोर्यत्क्षमापनं, K₃ ₅ V₁ B D (D₁ missing) S °योरेव त(B₂ D₅ ₇ T₂ G₁ M₂ ₄ य)त्क्षमं

21 ^{a}) Ś₁ K₁ G₂ ₃ यथा, K₅ Dn₁ D₈ ₅ यद्यद्, V₁ B Dn₂ D₂ ₆ ₈ यत्तद्, Da यत्त्वद् (for तथा) Dn₂ D₈ ₅ ₆ उक्तोसि — ^{b}) Bo lacuna, T G [इ]ह (for च) K₃ D₄ वचस्तव (for च तत्तथा) — G₂ om 21^{c}–22^{d}

22 G₂ om 22 (cf. v l 21) — ^{a}) K₃–₅ V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₆ ₈ कौशल्यम् G₃ आहेद (for आहूय) — ^{b}) Dn मैथिलो (for वैदेहो) — ^{c}) D₇ S (G₂ om) बुद्धितश्च (for नीति°) — ^{d}) K₃ D₇ S (G₂ om.) जितं K₅ V₁ B Da Dn D₂ ₃ ₅ ₈ लोकश्च विजि(D₂ ₆ °दि)तो मया

23 ^{a}) K₃ ₅ V₁ B D (except D₇, D₁ missing) अहं (for सोऽहं) K₃ ₅ V₁ Bo ₂ ₄ ₅ Dn D₃ ₆ ₇ M₂ त्वा(D₇ °ह्या)त्मगुणैर्, B₁ स्वत्सदृशैर् — ^{b}) D₂ ₃ (before corr) ₄–₆ -सत्तम° — ^{d}) T₁ G₃ ₄ वर्तते, G₁ °तं (for °तां).

नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्तितां भवान् ॥ २४
यथावत्पूजितो राजन्गृहं गन्तासि मे गृहात् ।
ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥ २५
वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा ।
पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ २६
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ।
एष राज्ञां परो धर्मः सह्यौ जयपराजयौ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
धर्मो वृत्तं च वृत्तिश्च वृत्त्युपायफलानि च ॥ १
राज्ञां वृत्तं च कोशश्च कोशसंजननं महत् ।
अमात्यगुणवृद्धिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् ॥ २
षाड्गुण्यगुणकल्पश्च सेनानीतिस्तथैव च । C 12. 3939 B 12. 107 5 K 12 107 6

24 Ś$_1$ om (hapl.) 24 — ^{a}) K$_{1.5}$ B$_{0\ 3-5}$ Dn D$_{2.5\ 6\ 8}$ [अ]वमन्यामि (for °न्ये च) K$_3$ V$_1$ B$_{1\ 3}$ Da D$_4$ हि (for च) Da तां (for ते) B$_1$ द्रुदिह् — ^{b}) B$_1$ [अ]वमन्य हि, M$_3$ °न्येति (for °न्ये च) — ^{c}) K$_4$ [अ]वमन्य D$_7$ T G जितमिति (for जयामीति) — ^{d}) B$_1$ जितस्तु (for जितवद्) T G वर्तते (for °ता).

25 ^{a}) B$_1$ यथा वा (for °थावत्) — ^{b}) D$_7$ T G$_{1.3\ 4}$ गृहान् (for गृह) K$_{2\ 3}$ मे गृहान्, K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ मे गृह; D$_7$ T G$_{2-4}$ मद्गृहात् — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ सपूजितौ, B$_1$ सगृह्य तौ D$_4$ T$_2$ G$_1$ (before corr) तं (for तौ) K$_1$ विप्रौ — ^{d}) D$_7$ T G नृप (for गृहान्)

26 ^{a}) K$_{3\ 5}$ B D (except D$_7$, D$_1$ missing) कौशल्य, M राजेंद्र — ^{b}) G$_1$ प्रगृह्य, M प्रविश्य — ^{c}) Dn$_1$ D$_{4\ 6\ 8}$ पाद्यार्घं B$_{0\ 5}$ पाद्यार्घ्यं (B$_0$ °र्घ्यं) मधुपर्काद्यैः, Da पाद्यमर्घमधुपर्कैस् — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ पूज्यार्हं K$_4$ -पूजयेत् D$_7$ T G पूजयामास भूमिपं

27 ^{c}) K$_4$ राज्या (for राज्ञा) — ^{d}) K$_5$ V$_1$ B Da D$_{3\ 5\ 6}$ सह्यो, Dn$_1$ सत्य; Dn$_2$ D$_8$ नित्यौ, D$_7$ S समौ (M$_4$ °मे) (for सह्यौ) M$_4$ -पराजये

Colophon D$_1$ missing — *Sub-parvan* Ś$_1$ K V$_1$ B Da$_2$ Dn D$_{3\ 5-7}$ S राजधर्मं — *Adhy name* Ś$_1$ V$_1$ B Da Dn$_1$ D$_{2-6}$ काल(B$_2$ om ल)कवृक्षीय, M$_{2-4}$ दुहितृप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K$_5$ 109, B$_1$ 96, B$_4$ Dn$_1$ 105, Da$_1$ 107 (as in text), Dn$_2$ 106, D$_7$ S 108. — *Śloka no* Dn D$_8$ 28

108

☞ D$_1$ is missing for 1^a–5^a (cf v 1 12 79 28).

1 D$_8$ om. the ref 1^{ab} = 6 40 41^{ab} — ^{a}) G$_1$ ब्रह्मण (for ब्राह्मण) D$_8$ वैश्यो (for विशा) — ^{b}) M नराधिप (for परंतप) — ^{c}) K$_1$ T$_1$ धर्मा वृत्त, K$_{3-5}$ V$_1$ B$_{0\ 3-5}$ Da$_2$ Dn D$_{2\ 3\ 5-8}$ T$_2$ G$_{1-3}$ धर्मवृत्त (D$_8$ °त्ति), G$_4$ धर्मवृत्तश् (for धर्मो वृत्त) G$_3$ om. च Da वृत्तिं, Dn$_1$ वित्त, Dn$_2$ D$_3$ वृत्त (for वृत्तिश्) — ^{d}) K$_{3\ 5}$ Dn$_1$ D$_7$ T G M$_{1.3\ 4}$ वृत्त्यु(G$_1$ प्रस्यु)पाया, B$_2$ °पाय, D$_4$ °पाय (for °पाय)

2 D$_1$ missing (cf v 1 1) D$_6$ om 2^{ab} — ^{a}) K$_{2\ 4}$ राज्ञो K$_5$ V$_1$ B$_2$ Da T$_1$ G M$_2$ वृत्तिश्, Bomb ed वित्त (for वृत्त) K$_{3\ 4}$ D$_4$ वृत्तिश्, V$_1$ B$_{0\ 2\ 3\ 5}$ कोपश्; B$_4$ D$_{2\ 3\ 5}$ कोप, Da Dn D$_8$ M$_2$ कोश (for कोशश्) — ^{b}) V$_1$ B Da D$_{2\ 3\ 5}$ कोप, D$_4$ कोश (for कोश) K$_4$ सजयन; D$_4$ -प्रजननं, D$_7$ -सचयन, T$_2$ सजनस (for °नन) K$_5$ D$_8$ च यत्, V$_1$ B Da Dn D$_{2-5}$ T$_1$ G M जय, D$_7$ T$_2$ च य (for महत्) — ^{c}) K$_{2\ 3\ 5}$ V$_1$ B D (except D$_4$, D$_1$ missing) T G$_{1\ 4}$ वृत्तिश् (for -वृद्धिश्) — ^{d}) D$_7$ M$_{1.3}$ वर्जन (for वर्धनम्)

C 12 3959 B 12 107 3 K 12 107 3 दुष्टस्य च परिज्ञानमदुष्टस्य च लक्षणम् ॥ ३
समहीनाधिकानां च यथावल्लक्षणोच्चयः ।
मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्थेयं विवर्धता ॥ ४
क्षीणसंग्रहवृत्तिश्च यथावत्संप्रकीर्तिता ।
लघुनादेशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥ ६
यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत ।
अरीन्हि विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलभ्यते ।
मन्त्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे ब्रूहि पार्थिव ॥ ९
भीष्म उवाच ।
गणानां च कुलानां च राज्ञां च भरतर्षभ ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ जनाधिप ॥ १०
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यजनिताश्रयौ ॥ ११
चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः कर्शयन्तीतरेतरम् ॥ १२

---

3 D1 missing (of v l 1). — [a]) Ś1 षाड्गुण्य, K4 षड्गुण्यं (for षाड्गुण्य) K1 2 4 गण (for गुण) D6 वृत्तिश् (for कल्पश्) — [b]) K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 -वृत्तिस् (for -नीतिस्) — [c]) Dn D7 परिज्ञान च (D7 °नम) दुष्टस्य — [d]) Dn लक्षण च संतामपि; D7 दुष्टस्यैव च लक्षण.

4 D1 missing (of v l 1) — [a]) M4 सम धीना° (for समहीना°) — [b]) K1 लक्षणैश्चय, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 लक्षण च यत् (K4 य°) (for °णोच्चय) — [c]) Ś1 K (except K5) D4 आध्र मस्य (for मध्यमस्य). — [d]) G1 2 यथार्थेय (for यथा स्थेय) D5 विधेयतां, D6 च वर्धता, G1 2 M2 विव र्धिता

5 D1 missing for 5[a] (of v l 1) — [a]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 -ग्रहण (for -समह) B1 om च. D4 क्षीनाधिकाना च ** — [b]) D7 S परि (for संप्र) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 यथाधर्मे प्रकीर्तिता (K5 Dn °त; B3 °ता) — [d]) B1 T2 G2 ग्रह-, G1 गृह (for ग्रन्थ) D4 यामेन (for -योगेन).

6 [a]) K1 विजिगेषुस — [b]) Da युक्तं (for उक्त) D3 5 चैव (for चैव) K1 B3 तथैव च (B3 तै°), K3 D4 7 T G विशेषत, Dn2 lacuna, M समा सत — [c]) K1-3 B3-5 D2 3 5 M1 3 4 वृत्तम् (for वृत्तिम्).

7 [a]) K2 4 B1 2 Da D7 T G1 3 4 प्रवर्तते, D1 °र्तते; D4 °र्धति. — [b]) D1 भिद्यते. D7 चतुरंगस्य भारत — [c]) K4 अरीर्हि, K5 V1 B D2 6 8 परांश्च, Da Dn D3-5, 7 S अरींश्च, D1 corrupt (for अरीन्हि) D7 S विजिगीषति (for °षन्ते) — [d]) K4 सुहृदा Dn2 चाप्नुवति Bo हि, D1 lacuna (for च)

8 [a]) D4 भेदमूले Bo [s]पि (for हि). — [b]) K5 V1 B2 Da Dn D2 उपलक्षये, Bo 4 D3 5 6 8 °लक्ष्यते, B1, 3 5 °लक्षते (for °लभ्यते) — [c]) K4 मेत्र (for मन्त्र).

9 [b]) Bo नित्यमेव (for निखिलेन) — [c]) B2 मे (for ते) D7 T1 G1 M1-3 भिद्येयुस्, M4 भिद्यते (for भिद्येरंस्). — [d]) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वद (for ब्रूहि) T G M1 3 भारत (for पार्थिव) K1 D7 तन्मे ब्रूहि पितामह

10 D8 om. the ref — [b]) D1 राजं, D4 राजां, D5 राज्ञा. K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 राज्ञा भ(B1 भा)रतसत्तम — [c]) Ca -संदीपकौ (for °नाव्) — [d]) Ś1 K1 2 4 D1 लोभमोहौ, B4 लोभहर्षौ (for लोभा मर्षौ) K3 Dn D7 T2 G1 (also) M नराधिप, T1 G तथैव च (for जनाधिप)

11 [a]) D4 लाभम् D3 6 G1 एके K1 D4 7 S विवृ(D4 °श्रु)णुते, D3 हि वृणते — [b]) M4 ततो वर्षम् D7 S अनतर (T2 G1 °रा). — K1 D1 om (hapl) 11[c]-12[d] — [c]) K2 व्ययक्षय-, K3 जयव्यय (for क्षय°) D7 T2 G1 ततो ह्य(T2 °तोस्या)क्षय(D7 °म)सयुक्ताव्; T1 G2-4 ततो ह्यमर्षस° — [d]) K3 D4, 7 S जनि(G2 °यि)ताश्रयौ (for °श्रयौ) K5 V1 B Da Dn D2, 3 5, 6 8 अन्योन्यं च (B1 चा) विना शिनौ.

12 K1 D1 om 12 (of v l 11) — [a]) K3 चरे (sic) (for चार) D7 बलाधारैः, S (except T2)

तत्र दानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ १३
भेदाद्गणा विनश्यन्ति भिन्नाः सूपजपाः परैः ।
तस्मात्संघातयोगेषु प्रयतेरन्गणाः सदा ॥ १४
अर्था ह्येवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषात् ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५
ज्ञानवृद्धान्प्रशंसन्तः शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६
धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत्संप्रवर्तन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णन्तो विनये च सदा रताः ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८
चारमन्त्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९ C 12.3975 B 12.107 19 K 12.107 19

°धानै (for °दानै) —b) K5 दाम, B1 Da -दड; D3 6 -मत्र (for -दान) —d) Ś1 K2 4 V1 B Da Dn D2–5 8 कर्षयति, K5 D5 प्रकर्षति Bo [इ]तरे पर

13 a) Dn तत्राद्दानेन, D7 दाने तु दानेन —b) D4 गुणा B4 सहात (for सघात) —c) K8 विमानस, D1 विमनसा —d) K4 [अ]रिवस

14 a) K3 D2 7 G2–4 M2 भेदाद्गुणा, V1 Bo 1 5 भेदाकुला, Dn भेदे गणा, D3 भेदाद्रण (sic) (for °द्गणा) Dn विनश्युहिं, G3 विपश्यति (for विन°) —b) K1, 4 B2 Da D2, 7 T G2–4 सूपजया (K1 °य), K2 Dn तु तुजया, K3 D2 सूयजया, K8 सुखजया, B1 सगजवा, D4 तपजयें, D. 6 तु(D6 स्व)पजया, D3 सूयजना (for सूपजपा) —c) B4 महात (for सघात) K5 V1 B D (except D4, 7) -योगेन (for -योगेषु) —d) K1 प्रयातर; D1 प्रयतोर, D4 प्रयतरद् (for °तेरन्) D7 गुणा D2 8, 5 यदा, D7 T1 G3 4 तदा, T2 G1, 2 तया (for सदा)

15 a) K1 पुत्र, K2 5 V1 B Da Dn D2–5 8 चैव, D1 दोप (for ह्येव) K5 Dn1 D3 5 8 T2 G2 M [अ]भि- (for [अ]धि) —b) B4 सहात, D1 सजात K2, 5 Dn D4, 6 पौरुषं, B1 D2 3 4 -पौरुषा, T2 G1 °षान् (for °षात्) —c) B1 बाह्याश्च; D1 बाह्याच; T1 G3 4 बाह्यां च, M4 बाह्यश्च D1, 4 5 मैत्री, M वृत्तिं D4 7 कुर्वते

16 a) M1, 3 प्रशसति K3 5 V1 B D (except D1, 4, 7) M2 ज्ञानवृद्धा प्रशसति —b) D2 6 शुश्रूषत; M1, 3 शुशुमंत —c) V1 D1 S विनिवृत्तानि- (V1 °त्ता वि, D7 °त्तानि, G1 °त्ता च), D8 न निवृत्तामि (for विनि°) K6 -संधाता (for -सधाना) ❀ Cv · विनिवृत्तानुसधाना इत्यत्र विशेषेण निवृत्तो नितरां वर्तित अभि(sic)सधात समुदायो येषां ते । अनुसधाना इति पाठे अन्योन्यमनुसधान सधिर्येषा ते तथोक्ता । ❀ —d) D1 पुशति, D6 एधति G1 संशय (for सर्वश) D8 सुमेधति च सर्वश

17 M1 3 read 17 after 20ab —a) D7 T1 G2–4 धर्मिष्ठा K1 व्यवहारैश्च; T2 G1 सत्यचाराश्च, G2–4 व्यवहाराश्च —b) M स्थापयति स (for °यन्तश्च) K1 मशास्वत; V1 परस्पर; Bo 4 (m as in text) 5 च सर्वश (for च शास्वत) D7 T G स्थापयति च शाश्वतान्· —c) Ś1 K1 संप्रवर्धतो (K1 °ते); K8 5 V1 B Da D2–8 T G M2 4 °पश्यतो (G2 °ते); Dn प्रति पश्यतो; M1 3 सप्रदास्यतो (for °वर्तन्तो) —d) D1 विवर्धंतो Bo गणोत्तरा, D7 T1 G2–4 M2 गुणोत्तमा (for गणो°)

18 B1 om 18–19 D1 repeats 18–19 after 19 —a) G1 पुत्र- (for पुत्रान्) G3 भृत्यान् (for भ्रातॄन्) V1 reads from गृह्णन्तो up to श्च प्र on marg K1 B4 Dn D2–7 T1 G2–4 विगृह्णतो, K8 निगृह्णंतो, M2 4 नियच्छंतो M1, 3 स(M3 नि)गृह्णतो नियच्छतो· — D5 G3 om (hapl.) 18bc —b) K1 विनयो (for °ये) K1 3 B3 T1 G4 M2 4 रता सदा (by transp), K3 सदा रता, Bo Da D4 7 रत (Bo रतान्) सदा K4 B3–5 Dn D3 5 6 8 विनयतश्च तान्सदा, V1 विनयेन च तान्सदा; T2 G1 सदा वै धर्म दूषकान्, G3 विनये च निरता सदा, M1, 3 विवर्धंते गणोत्तमा (=18d) —c) Ś1 D2 8 G1 विनीताश्च, D7 विनताश्च T2 G1 चानु (for च प्र) V1 निगृह्णंतो; Da प्रगृह्णति T1 G3 4 विनीताना च गृह्णतो —d) Bo विवर्धंतो D5 गणोत्तम; D7 T G M2 गुणोत्तमा

19 B1 D8 om. 19 (for B1, cf v 1 18) For the repetition in D1, cf. v 1 18 V1 reads 19 on marg —a) V1 -विधानेन (for -विधानेषु) T2 विधानेषु च मंत्रेषु —b) V1 Bo 2 4, 5 Da D3 5 6 कोप, B3 लोक-, T G2–4 मंत्र-, G1 मत्र (for कोश-) K1, 2 4 D1 (both times) -सचिचयेषु, V1 Bo 2 4, 5 -संचयनेषु (for -संनिचयेषु) —c) M2 नित्ययुक्तो K5 V1 B (B1 om.) Da D3 5 6 6 महात्मानो (for °बाहो) —d) K5 V1 B (B1 om) Da D3 3 5 6 वर्धंते च गणोत्तमा;

C. 12 3979
B 12 107 20
K. 12 107 50

प्राज्ञाञ्शूरान्महेष्वासान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २०
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान्गणानुत्तारयन्ति ते ॥ २१
क्रोधो भेदो भयो दण्डः कर्शनं निग्रहो वधः ।
नयन्त्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ २२
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३
मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्शन ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४
गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विमतस्य ततोऽन्यथा ।
अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च ॥ २५
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ २६
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
गोत्रस्य राजन्कुर्वन्ति गणसंभेदकारिकाम् ॥ २७
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यं सुरक्ष्यं बाह्यतो भयम् ।

D7 S गणा व(D7 गुणा व , M3 गणान्व)र्धंति सत्तमा (M °म).

20 a) V1 B1 प्रज्ञाञ्शूरान्, D7 T1 G3-4 राज्ञां चारान् All MSS (except Ś1 K1-4 D1, 4) महोत्साहान् (for महेष्वासान्). — b) Ś1 K1, 2 D1 स्थित (for स्थिर-) — After 20ab, M1, 8 read 17. — c) D1 मानयता.. After मानयन्त., D5 reads for the first time from ते (in 21d) up to मान (in 23a), repeating it in its proper place M1, 8 तथा (for सदा). D4 T2 G1 M1-8 युक्तान् (for युक्ता) — d) K8 गणा इव, M4 गणोत्तमा

21 For the repetition in D5, cf. v 1 20. — a) D4 द्रव्यावतेश् (sic) T2 G1 शूद्राश् (for शूराश्) — b) K1, 2 4 V1 B Da D1-3 5-8 S शास्त्रज्ञा°, K8 D4 मंत्रज्ञा (for शस्त्रज्ञा°) — c) K4 D1 कृच्छ्रापत्सु च (for °स्वापत्सु). K1 D8 [अ]संमूढान्, K8 V1 B (except B3) Da D3 5 6 G3 संमूढा — d) Bo 5 गणा K3 5 V1 B1-4 Da Dn D2 3 5 6 8 T2 G1 गणा गुप्ता(K8 B1 Dn °णा° संता)रयंति ते

22 For the repetition in D5, cf v 1. 20 — a) D4 क्रोधभेदौ, D7 T G क्रोधो लोभो K3, 5 V1 B D (except D6) S भय (D1 °ये); Cb भयो (as in text) ❀ Ca भय इति पुल्लिंगमार्षम् । ❀ Da2 D4 दड — b) Ś1 K1 2 4 5 B D (except D4 7) कर्षण K4 D4 निग्रहे, D6 M विग्रहो (for नि°) V1 कर्मणानुग्रहो वधः — c) K3-5 V1 B3 Dn D2 5 6 8 T2 G2 M2 नयति. G1 सामो (for सद्यो). — d) M1 8 गणा B1 om. from तसत्तम up to पार्थिव (in 23d)

23 B1 om 23 (cf v 1. 22) For the repetition in D5, of v 1 20 — a) T2 मानयितव्यास (for मान°). — b) D4 गुण (for गण-). D1 प्रभाशत. (for प्रधानत°) D7 गणयित्वा प्रयत्नतः. — c) T2 लोके यंतृ- (for लोकयात्रा) B2 समापन्ना; D2 °यंता; M4 °युक्ता (for °यत्ता). — d) D2 भूयसे. K8 D4 7 S भारत, D8 पार्थिव°.

24 a) V1 B1, 3 Da1 D4 7 T2 G1 M1, 3 मंत्रगुप्ति-; B4 D2 3 6 °गुप्त° (for °गुप्ति°) — b) D7 चराश्; T1 G3 4 चाराश्; T2 दाराश् (for चारश्) Ś1 K1, 2 4 B1 D1 -कर्षणं; K6 V1 B2 3 Dn D2 3 5 -कर्षण; B4 कर्षण°, Da -कर्शन°, D6 कर्मणा; D8 कर्षन; G1 4 कर्शना (for °न). — c) Ś1 K2 4 गणना°; K1 गणा ना ; D1 न गना ; D4 7 T G M2 न गण° (D4 °ण); M3 न गुण° (for न गणा°) K1 कृच्छ्रशो; D4 कार्त्स्न्यशो — d) K2, 3 Bo 4, 5 D2 5-7 S अर्हति (D2 °सि). K1 B2 पार्थिव (for भारत).

25 a) B1 स्वं, Da D4 च (for तु) G2 संबुध्य (for सभूय) — b) B1 कार्ये — c) K4 -गुणस्य (for -गणस्य) — d) K8 विगतस्य; K4 वितपस्य, K5 V1 B Da Dn D2 3, 5 6 8 वितत(V1 °थ)स्य; M4 विनतस्य (for विम°) K4 तयोन्यथा. — e) D4 अर्थात्, M4 अर्थान् (for अर्था°) K4 प्रस्तवसीदंति. — f) D4 ततो (for तथा). Bo 4 5 हि; Da ते (for च)

26 b) K1 स्वशक्तीन्. G1 अनुतिष्ठता — c) D1 4 पंडिते° — d) B1 एप (for एव) D4 क्षिप्रमेवं विधानत .

27 a) D1 कुले तु (for कुलेषु) T1 G1 कुलहा (for क°). — b) B1 कुलविज्ञैर् (for °वृद्धैर्) — c) K3 B3 Dn D7 S नाशं (for राजन्) D4 कुर्वंति. — d) K3 4 D1 गणा° (for गण). K8 -कारितं; K4 -वारिकां; V1 B2 कारणं; B1 Da कारकं; D7 S का-

अभ्यन्तराद्भयं जातं सद्यो मूलं निकृन्तति ॥ २८
अकस्मात्क्रोधलोभाद्वा मोहाद्वापि स्वभावजात् ।
अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ २९
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
न तु शौर्येण बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ३०
भेदाच्चैव प्रमादाच्च नाम्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।
महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १
किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।
यथायं पुरुषो धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ २
भीष्म उवाच ।
मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ।
अत्र युक्तो नरो लोकान्यशश्च महदश्नुते ॥ ३   C 12 3991 B 12 108 3 K 12 108. 3

रका (for कारिकाम्) K4 Bo 2-4 Dn D5, 5 4 6, 8 गणभेदस्य कारण (Dn1 °कं)

28 D5 om. (hapl) 28ab — a) K1 B1 2 D4 7 T1 G1, 2, 4 अभ्य(K1 °त्य)तर, V1 Bo 2 Da Dn D5 आ (V1 Bo D5 अ)भ्यंतर (for आभ्यन्तरं) K2 8 रद्दय, B3 रक्ष — b) K4 Dn असार; Bo प्ररक्ष्य, B1 स्वरक्ष्य, B4 सुरक्ष; M भरक्ष्य (for सु°) — c) K2 2 B2 3 Da Dn D2 8 आभ्यतर (Da °र); V1 Bo-2 4 D3 6 8 अभ्यतर (B1 D3 °र) (for °तराद्) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 4 6 8 राजन् (for जात) — d) D.-6 मूलान् (for मूल) K2-4 V1 B Da Dn D7 8 S (except T2 G1) सद्यो (K4 मद्यो; B1 मद्यो) मूलानि कृतति

29 a) K3 Dn -मोहाभ्यां (for लोभाद्वा) K4 D2 3 5-7 S अकस्माल्लोभमोहाद्वा — b) K2 3 Dn लोभाद्वापि; K. V1 Bo-2 4 5 Da D2 3 5 6 8 चापलाद्वा; B3 D1 lacuna; D7 S क्रोधाद्वापि (for मोहा°) D1 corrupt, M4 स्वभावजान — c) B1 Da नाभ्यभाषंत (B1 °ते)

30 c) V1 B2 D4 न च शौर्येण, Da नवशौ°; Dn न चोद्योगेन, D2 न तु शौर्येण (for न तु शौ°) G1 युक्त्या (sic) — d) D1 द्रव्यरूपेण D7 T G समा° (for पुन°) M सत्त्व(M2 °स्वा)द्रव्यागमेन वा

31 a) K1 भेदाश्चैव, K4 सदाश्चैव K1, 4 प्रमादाश्च, K3 5 V1 B Da Dn D3 2 5-8 T G प्रदा(Da T2 G1 °धा)नाच्च; D1 प्रसादाच्च (for प्रमा°) — b) K1, 2 4 B3 नाप्यते; K3 5 Da Dn D4 G2 भिद्यंते; V1 Bo, 3 D1 नास्यते (D1 °तो); B1 D2 6 8 नास्यंते, B1 नस्यंते, G1 नात्यते (for नाम्यन्ते) K5 B (except B3) D2 2, 5 6 8 बलात् (for गणा°) — c) B4 सहातम्; Da संजा°, D7 सततम् — d) D2 3 5 6 नान्येषां (for गणानां)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1, 2 4 5 V1 B Da Dn1 D1-7 T2 G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K V1 Bo 1 3-. D1-3 5 6 गणवृत्त, B2 M1-3 गणवृत्ति°, Da विजिगीषमाणवृत्त, D4 गणाना वृत्त — *Adhy no* (figures, words or both) K5 110, B1 97, B3 4 Dn1 106, Da1 108 (as in text), Da2 Dn2 107, D2 5 104, D7 S 109 — *Śloka no* Dn1 31, Dn2 32

109

1 D5 G1 om the ref — a) G1 धर्मपद्रो — b) D5 T1 G3 -शाखाद्य Da पार्थिव (for भारत) — D1 om (hapl.) 1cd — c) D4 किंचिदेव ह, G3 कय स्विदेव G2 हि (for [इ]ह) Da1 om from धर्माणा up to ध (in 2a) D4 कर्माणाम् (for ध°) — D6 om (hapl) 1d-2a

2 Da1 om up to ध, D6 om 2a (of v 1 1) — a) B1 मंत्र (for सर्व) K3 T G1 M कार्याणां; B3 -कर्माणां, D4 -कार्येषु, D7 G3-4 -भूतानां (for -धर्माणा) — b) G1 भवतो गरियो मत (sic) — c) D1 धर्म- K4 5 V1 B Da Dn D5 5 6 8 T1 यथाह (T1 °य) परमं

C 12.3992 B 12.108 4 K 12 108 4

यदेते ह्यभिजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ।
धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ४
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं प्रकल्पयेत् ।
यमेतेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥ ५
एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ६
पिता ह्यग्निर्गार्हपत्यो माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ ७
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींल्लोकानवजेष्यसि ।
पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम् ।
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नित्यमेव चरिष्यसि ॥ ८
सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।
यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहाफलम् ॥ ९
नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् ।
नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ।
कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे च जनाधिप ॥ १०

(V1 °मो) धर्मम् — d) D1 -सिंहं (for इह). K4 5 V1 B Da Dn D3 5 6 8 चा(Da वा)मुर्या, D4 वामुयात्, D7 T1 G2–4 चा(T1 वा)श्नुयात् (for चामु°)

3 D8 om the ref — a) D1 पितापुत्रोर् — b) D1 प्रजा (for पूजा) D6 मत (sic) (for मम) — c) B3 Dn इह युक्तो; D7 T1 G2–4 अत्र वर्तन्; T2 G1 M अनुवर्तन् (M2 °र्त्य) (for अत्र युक्तो) D5 नरा, M4 नदो K3 D4 धर्मं (for लोकान्).

4 a) K5 B0 3–5 Dn D2 3 5 6, 8 यच्च ते; V1 यथैते; B1 यं च ते (for यदेते). K1, 3 V1 B0 1 3–5 Dn D2–6 8 G1 M [ऽ]भ्य(K1 °त्य)नुजानीयु°; K5 [ऽ]भ्यव°; B2 Da संप्र° (for ह्यभि°). — D7 G4 om (hapl) 4^{b}–5^{c}; T2 G2 om 4^{b}–5^{d} — b) D4 प्र (for सु) — c) K1, 5 D2 3 6 8 T1 G1 3 M1 3 4 धर्मं धर्मं; K4 B1 Dn2 D4 5 M2 धर्माधर्मं (Dn2 °र्मं) (for धर्म्यं धर्मं). B2 धर्माविरुद्ध Dn2 विरोद्धुं, D8 विरुद्धां. — d) D4 तत्र (hypermetric) (for तत्)

5 5^{ab} = (var.) Manu. 2 229^{cd}. D7 G4 om 5^{abc}, T2 G2 om 5 (of v. l. 4) — a) G1 एतैर् (for न तैर्) K1 अनुत्यनु, B3 D2 3 6 8 अभ्यनु- (for अनभ्यनु) Dn D4 5 न च तैरभ्यनुज्ञातो. — b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M समाचरेत् (for प्रकल्पयेत्) — c) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 य च ते (for यमेते) D6 [ऽ]भ्यनुज्ञानीयु°, G1 ह्यनुजा°

6 = (var.) Manu 2 230. Da om (hapl) 6 Ś1 K1–4 D1 om (hapl) 6^{ab}, V1 reads 6^{ab} on marg — a) B1 G1 देवा, D7 T1 G2–4 M वेदा (for लोका). — b) B0 1 3–5 D8 त्रयोश्रमा (by transp); D7 G3 [आ]श्रमादय° — B1 om (hapl.) 6^{cd}. — c) K1, 4 एतदेव; D1 एते ह्येव; D8 अत एव B2 T2 देवा, D7 T1 G M लोका (for वेदा) — d) K4 एतदेव; D1 एते ह्येव

7 = (var.) Manu 2 231; Viṣṇudharmasūtra 31.7 — a) G1 [अ]पि (for हि) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्. — b) Dn2 D2 G1 दक्षिणा, D6 दक्षिण T2 G1 M2 स्मृता — c) K3 B1 D4 च; D7 S [ऽ]ग्नि° (for तु) — d) D1 साग्निनेत्रा, D4 corrupt, G1 साग्नित्रेधा, M1 3 साग्निखेता.

8 = (var) Manu 2 232^{ab}, 233 — a) K1 [अ]प्रमाद्य, K5 B1 2 Da प्रमाद्यन् (B1 °द्य), D1 [अ]प्रसाद्यन्; D3 [अ]त्र माद्यन्, T2 [अ]प्रमत्तस् (for °माद्यन्) K1 चैतेषु; B1 ह्येतेषु, D2 3 6 नैतेषु; D7 T G3 4 ए(T2 से)षु स्व (for एतेषु). D5 त्रिष्वप्रमाद्यते तेषु — b) D7 T1 G2–4 M2 त्रि (for त्रींल्) K5 V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 च वि, Da चाव, D7 T G M4 अपि (for अव) M2 -जेष्यति; M4 ज्येष्यति — c) D4 पित्र. K3 D1 -भक्त्या (for -वृत्त्या) B1 पितृहुतादिमं लोकं — d) B1 मातृहुता; D1 °भक्त्या (for °वृत्त्या). — e) D1 4 ब्रह्मलोक. D1 भक्त्या (for वृत्त्या) — f) K3 D7 T1 G3 4 तरिष्यसि (for चरि°) K4 5 V1 B0 2–5 Da Dn D2–6 8 M2 नियमेन तरि(V1 Da भवि, B0 M2 चरि)ष्यसि, B1 इमे चेत्स भविष्यसि

9 Dn3 om. 9^{ab}. — a) B2 Da वर्तस्त्वं (for वर्तस्व) — c) Da3 प्राप्स्यति — d) B2 Da Dn T2 G1 सुमहत् (for सुमहा). D1 धर्मं च स महाबल

10 a) B1 वैतान् (for नैतान्) Ś1 K4 D1 अतिक्रमेज्; K1 अभिजच्छे (sic), D2 3 6 अनुशयेज् (for अति°) D7 T G नैतानतिशयी(G2 °ये)थास्त्व. — b) B1, 3 4 भूषयेत्; Da सेवयेत्; M1 दूषये D7 T1 G2–4 नास्त

सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ११
नैवायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप ।
अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रयः ॥ १२
न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।
न चान्यदपि कल्याणं पारत्रं समुदाहृतम् ॥ १३
तेभ्य एव तु तत्सर्वं कृत्यया विसृजाम्यहम् ।
तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ।
तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४

दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ १५
पितॄन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि ।
गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ॥ १६
उभौ हि मातापितरौ जन्मनि व्युपयुज्यतः ।
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ १७
अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ । C 12.4008 B 12.109.20 K 12.108.20

श्रीया (M4 °या) न दूषयं, T2 G1 नावमन्येन (G1 °न्ये न) दूषये (G1 °ये) — ^{c}) K1 T1 G1 3 M1 3 4 परिचरेत् D4 चापि (for चैव) — ^{d}) K3 नत्ते (for वर्द्ध) — ^{e}) D2 4 5 कीर्तिं D1 पुण्या G1 यथो, M4 नयो (for यशो) B0 लोके, G1 लोका — ^{f}) D7 T G1-3 स्य, G4 lacuna (for च) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 रानमचम, M च नराधिप (for च जना°) — After 10, the sequence in G1 is 13^{ab}, 12^{cd}, 12^{ab}, 13^{cd}

11 G1 om 11 — ^{a}) D4 सर्वं K4 तस्याहृता, D2 6 °दृता (for °दृता) — ^{b}) Da चास्येते D7 यत्र (for त्रय) D8 चावृता — ^{c}) D2 अनादृतास्; D4 °दृतोन्, G2 अनुद्रुतान् (for अनाद°) M च (for तु)

12 For the sequence in G1, cf v 1 10 — ^{a}) Dn न चाय, G1 नैवास्मिन (for °य) D5 T2 [अ]परो (for परो) D1 T1 लोके — ^{b}) K8 D4 [अ]पि च, M [अ]स्ति च (for चैव) D7 T G2-4 न यश स्तस्य भारत, G1 यशस्तस्य प्रकाशते — ^{c}) G1 अपि माता (for अमानिता)

13 Da2 om 13^{a}–14^{e} For the sequence in G1, cf. v 1 10 — ^{a}) D4 नास्मिन च K1 पर — ^{b}) K1 चैव, D4 तस्मिन् (for तस्य) — ^{c}) S यदन्यदपि (for न चान्य°) — ^{d}) K3 पारस्य, K5 V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 8 G1. 3 परत्र, D1 corrupt

14 Da2 om 14^{ab} (cf v 1 13) — ^{a}) Cv एभ्य (for तेभ्य) K3 D4 T1 G स तत, K5 B3 Dn D2 2. 5 6 M2 हि यत्, V1 B0-2 4 5 Da1 D8 Cv [अ]स्मि यत्, D1 lacuna, T2 सत (for तु तत्) B4 पूर्वं D7 त एव समस्तसर्वं — ^{b}) K1 3 D4 कृत्या या, K5 V1 B0 2-5 D2 3 5 6 8 Cv कृत्वा यद्; Da1 Dn M कृत्वा च, G1 कृत्य यं (for कृत्यया) K1-4 D1 4 M [अ]भि (for विसृ) B1 कृत्वा परिसृजाम्यह, D7 T G2-4 कृत यद्विसृ(T2 यच्च सृ)जाम्यह — ^{c}) D2 3 5 6 उदासीन (for तदासीन्मे) D4 -गण; D6 -गुण — ^{d}) D4 सहस्रगणम् — ^{e}) G1 तस्मिन् D1 सु (for मे) D4 8 -प्रकाश्य(D8 °श)ते

15 =(var) B 13 105 14^{c}–15^{b}, Manu 2 145 — ^{a}) K1 D1 दशैवर्तं (for °व तु) B1 सदाचर्य, D1 °चार्या — ^{b}) B1 D4 श्रोत्रियाद् B1 अभिरिच्यते, D7 S अधितिष्ठति — ^{c}) D4 दशाचार्यम् (for °चार्यान्) — ^{d}) K1 8 D8 उपाध्यायात् K4 उपाध्यायान्विता दश

16 ^{a}) K1 पितॄनां शत मातैका; B1 पितुर्दश(also पिता दश)गुणा माता, B2 Da पितॄन्दशैका तु माता — 16^{cd} = (var) B 13 105 15^{cd} — ^{c}) K5 B3 4 Dn D3 5 6 [अ]तिभवति, T1 [अ]पि भ° (for [अ]भिभ°) — ^{d}) D6 मतो (for -समो) — ^{e}) D4 गरीयात्

17 ^{a}) K5 D2 3 5 6 8 तु, Dn2 च (for हि) — ^{b}) D7 M2 जन्मनी K3 8 व्यप(K8 °व)युज्यत, K5 V1 B Da Dn D5 6 8 [ए]वोपयुज्यत (B1 °ते), D2 8 [ए]वोपयुजत, D4 व्यसजायत, D7 G2 M2 4 ह्युपयुजत (D7 m °भुजत ; M2 4 °युज्यत), T2 [अ]भ्युदय जित (for व्युपयुज्यत) T1 G1. 3 4 जन्मनाभ्युदयुजत (G1 °त) — 17^{cd} = B 13 105 18^{cd} — ^{c}) K3 5 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 एव, G3 एत (for एतौ) G1 सृजता — 17^{ef} = (var) B 13 105 19^{ab}, cf 5 44 5, Manu 2 148 — ^{e}) D4 आचार्य K4 D4 -शिष्ट, K5 D7 S (except T2) सृष्टा

C 12 4009
B 12.108 21
K 12.108 21

न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ।
धर्माय यतमानानां विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ १८
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं ब्रुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्ये पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ १९
विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते
प्रत्यासन्नं मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते गुरुभिर्भावनीया-
स्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥ २०
तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ।
गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥ २१
येन प्रीताश्च पितरस्तेन प्रीतः पितामहः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २२

(for शिष्टा) — ^{f}) V1 B D8 M सत्या सा; D2 8 5.6 शि(D6 सि)ष्टा सा, D7 T G सम्यग्सा (for दिव्या सा) D4 [अ]जरामरा

18 ^{a}) K1 अवध्यौ, D7 T G न वध्या D1 महामाता — ^{b}) D3 7 M [उ]पका(D7 °चा)रिणौ; T1 G2-4 [अ]पचारिणौ (for °कारिणौ) B1 पिता वा कार्यं कारिणौ — ^{c}) Ś1 K1 4 Da D1 4 न च; K6 V1 Bo 2-5 D2 3.6 T2 M4 न स; B1 तम-; D7 T1 G1 3 4 स न (for न स) G4 तुष्यति (for -दु°) M4 सत्कृत्य (for तत्कृत्वा) M1-3 न सद्दुष्यति सत्कृत्वा (M3 °स्य), Cv न स दूष्यति यत्कृत्वा ※ Cn तत्, वध्यानामपि तेषामवधं कृत्वा तेऽपराधिनोपि पितृमातृगुरव अवधेन राजानमिव नैन दूषयन्ति । राजा हि वध्यानामवधं कृत्वा दुष्यति तद्वन्नात्रेत्यर्थः । ※ — ^{d}) T2 ये (for ते) D1 मूषयति — ^{e}) B6 Da धर्मार्थं (for °य) — ^{f}) D5 om (? hapl) from सह up to कृत (in 19^{d}) K1 5 B1.3 Dn D2 3 6 8 महर्षिभि, B6 सहर्षभै

19 = (var) 5 44 7, cf. Nirukta II 4, Manu 2 144, Vāsisthadharmaśāstra II 10, Visnusmrti 30 47. D6 om up to कृत (of v 1 18) — ^{ab}) K3 यथावृणोति, B1 यमा°, Dn D3 यश्चा°, M1.3 4 य आतृणो(M4 °ण)ति (for °वृणोति) Ś1 K1 4 V1 [अ]विवृतेन; Da D4 [अ]वि(D4 °ति) वृत्तेन (for °तथेन) K2 3 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 6-8 G1 2 M2 कर्मणा ऋत (Da कृतं; D2 6 ऋत); K4 T1 G3 4 M1 3 कर्मणावृत; B1 कर्मणा स त (for कर्णावृत) T2 य आत्मत्राण कुरुते न कर्मणावृतं (for 19^{a}) Ś1 K1 ध्रुव न मृतं, K4 ध्रुवं नम्यत, B1 Da ब्रुवन्न नृत; B3 वदन्नमृत, T2 M1 कुर्वन्न°, G1 पिबन्न° (for ब्रुवन्न°) K5 Dn D2 स प्रयच्छन्, B1 2 सनि°; M4 सम्प्रयच्छत् — ^{c}) K3 5 5 Dn2 M4 तं वै मन्येत, D4 संतविमन्ये (sic), D7 T G M2 त मन्येथा; M1 3 त्वं वै मन्ये — ^{d}) B3 तस्मिन् K1 G1 द्रुह्ये, D7 T1 G3 4 दूष्येत्

20 Cf Nirukta II 4, Vāsisthadharmaśāstra II. 11 — ^{a}) K4 D1 विद्या, D7 विद्वान्. B1 श्रद्धां (for श्रुत्वा) T2 G1 गुरून् K4 नाश्रियत; D1 M4 नाद्रि(M4 °भि)यते (for नाद्रि°) — ^{b}) K3.5 V1 B Da Dn D2-6 8 M प्रत्यास(D4 M °प)न्ना; D7 T1 G प्रत्युरपन्ना; T2 प्रत्यासन्नान् (for °सन्न) K1 व°, D8 च — After 20^{ab}, Ś1 K1-4 B1 2 Dn D1.4 7 T G2-4 ins.

248* तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
न चास्य तद्ब्रह्मफल ददाति ।

[(L 1) = 26^{c} Ś1 D1 भ्रूण (for भ्रूण) — (L. 2) K3 B1 2 Dn D4 7 T G2-4 नान्यस्तेभ्य (D4 तेभ्यो नान्य, D7 T1 G2-4 तस्मान्नान्य; T2 तस्मान्नान्यत्) पाप कृदस्ति लोके (of 26^{d}).]

— ^{c}) Ś1 K4 तयैव ते; K1 ते एव*; V1 Bo.2-5 Dn1 D3 5 7 यथैवैते, M यथा च ते (for यथैव ते) — ^{d}) D6 यथा, D7 S तथैव (for तथा) B2 D7 G1 M [ऽ]प्यर्चनीया, T G2-4 ह्यर्चं° (for ऽप्यर्चं°)

21 ^{a}) D7 T G ते (for च) — ^{b}) D1 सविभज्यश्र. M2 सर्वश (for यत्नत) V1 सविभज्य प्रयत्नत — ^{c}) D7 T1 G1.3 4 ते (for च) D4 गुरवो प्यर्चनीयाश्च — ^{d}) D1 4 पुराणां (D4 °ण). T1 G4 इच्छत

22 ^{a}) K1 D7 S प्रीणाति, K2.3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्रीणाति (for प्रीताश्च) K3 3.5 V1 B D (except D7) पितर (D1 °रा) (for °रस्) — ^{b}) K1 D1 येन (for तेन) M1 3 transp तेन and प्रीत K3 5 V1 B Da Dn D2-5 7 8 S प्रजापति (for *पितामह) Ś1 K1 2 4 D1 तेन प्रीसा पितामहा — ^{c}) K1 प्रीणाति; D4 प्रणाति K1 D1 मातरो; D7 S जननी (for मातरं) D1 यो हि (for येन)

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ।
ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ॥ २३
न केनचन वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ।
न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ २४
न तेऽवमानमर्हन्ति न च ते दूषयन्ति तम् ।
गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ २५
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २६
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।
चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ २७
एतत्सर्वमतिदेशेन सृष्टं
यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।
एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं
सर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ २८ C. 3. 4022 B. 12. 108. 23 K. 12. 109. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

23 ^{a}) D5 om (? hapl) from प्रीणाति up to देवाश्च (in 23^{c}) M1 प्रीणति K1 D4 7 T1 G1 2 M उपाध्यायम् (K1 D4 °य) (for °ध्याय) G3 4 प्रीणात्युपाध्यायो येन —^{b}) D5 मातर (for मातृत) —V1 reads 23^{cf} on marg D4 repeats it after 24 and ins 249* thereafter —^{c}) K1 B2 D3 5 7 S चैव (for च हि) —After 23, N (except D7, V1 on marg, D4 after 24) ins

249* पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरु ।

24 ^{a}) K3 D4 7 S (except M2) न च केन च (G3 केचन), K5 V1 B Da D3 5 6 8 न च केनचि(D5 °वि)द्; Dn केनचिद्व च, D1 न केन चैव (for °नचन) —^{b}) D4 ह्यवज्ञेयो —^{c}) B1 नापि (for the second न च) —^{d}) K3 5 V1 Bo 1. 3–5 Dn D3 5 6 8 मन्यते, G1 यादृशौ (for तादृशो) Ś1 K1 T2 यादृशस्तादृशो गुरु —After 24, D4 repeats 23^{cf} and ins 249*

25 ^{a}) G1 वा मानम्, G3 न मा° (for ऽवमा°) D1 न ते न मानसं इंति —^{b}) K4 तेषा (for च ते) K6 Dn D3 5 6–8 S न ते(T2 M2 चै)षा दूषयेत्कृतं (D8 °त्कृत, G3 °त्कर्यं) —^{c}) M2 सताप (for सत्कार) —G3 repeats 25^{d} after 28^{ab} —^{d}) K5 B1 3 Da Dn D3 5 6 8 महर्षिभि (for सह°)

26 ^{b}) D1 यो, D5 यद् K2 B1. 2 Dn [ऽ]भिद्रुह्यते, K6 V1 Bo 3–5 D3–4 6–8 T1 G द्रुह्यते, D5 तप्यते, T2 द्रुह्यति, M1 3 4 [ऽ]भिद्रुह्युर् (for °द्रुह्यन्ति) T2 G1 च (for वा) —With 26^{cd}, cf 248*, 250*, lines 3–4 —^{c}) Ś1 भ्रूण (for भ्रूण) —^{d}) D4 तेभ्यो (for तस्मान्) —After 26, K5 V1 B Da Dn1 D3 7 T G M1–3 ins

250* नृतो वृद्धो यो न बिभर्ति पुत्र
स्वयोनिज पितर मातरं च ।
तद्वै पाप भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्य पापकृदस्ति लोके ।

[(L 1) B1 वृतो, D3 8 हतो, G2 नृन-, M1. 3 हतो (for नृतो) D1 T G M1–3 भर्तारं (for वृद्धो) D2 ये. —(L 2) D7 म योनिज, T2 निज चेद; M2 सयोनित्र (for स्वयोनिज) D3 वा (for च). —(L 3) D7 T G M1–3 पाप तस्य (for तद्वै पाप) —(L 4) T2 transp तस्मात् and नान्य]

27 ^{a}) Dn3 D8 मित्रद्रोही (D8 °ह), M1 3 4 पितृद्रुह (for मित्र°) Dn3 कृतघ्नश्च —^{b}) G4 damaged from स्त्रीघ्नस्य up to नि (in 27^{d}) B1 M1 om स्त्रीघ्नस्य Dn गुरुघातिन ; G1 गुरुविद्विष (for पिशुनस्य च) —^{c}) B5 Dn1 D3 5 6 स्वयम्, D7 S (except M2, G4 damaged) अपि च (for वयम्) —^{d}) D4 निष्कृर्ति, T2 G1. 2 निष्कृतिर् K5 V1 B Da Dn3 D3 5 6 8 T1 नानु(D6 ना च)शुश्रुम (for °श्रुम)

28 ^{a}) K5 B3 Dn1 अनिर्देशेनैवमुक्तं, V1 Bo 3–5 अखिलेनैवमु(B5 °व यु)क्त, B1 Dn2 D3 5. 6 8 अनिर्देशेन सृ(D8 सृ)ष्ट, D4 अनिर्देश्य न दृष्ट, D7 S अनुनिर्देशादृष्टं (D7 °दृष्ट, G1 °त्वष्टं) (for अतिदेशेन सृष्टं) —^{b}) T2 G1 उपास्तव्य (for यत्कर्तव्य) D7 S किंचिद् (for लोके) —^{c}) B1 ते यो (for श्रेयो) B1 अस्मिन् —After 28^{ab}, G3 repeats 25^{d},

११०

C 12 4023
B 12 109 1
K 12 109 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १
सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः ।
तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ २
किं स्वित्सत्यं किमनृतं किं स्विद्धर्म्यं सनातनम् ।
कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
यद्भूलोके सुदुर्ज्ञातं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ४
भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाप्यनृतं भवेत् ॥ ५
तादृशे मुह्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितम् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६
अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ७
किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ ८

Colophon — *Sub parvan* K V1 B1-3 Da Dn D1-7 T G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 गुरुवृत्त; K3 D4 M3 गुरुवृत्तिर्, Da3 मातृपितृगुरुमाहात्म्ये, D7 T1 G2, 3 आचार्यप्रशंसा; G1 damaged, M1 3 गुरुपूजास्तुति. — *Adhy. no* (figures, words or both) K1 111, B1 95; B3 4 Dn1 107, Ś1 Dn1 109 (as in text), Da3 Dn3 108, D2 3 105, D7 S (G1 damaged) 110 — *Śloka no* Dn1 34, Dn3 D3 33.

110

1 D3 om the ref. — a) D7 S तत्वं (for विद्वन्) M3 जिज्ञासमानस्य. — d) Da ते ब्रूहि; D1 प्रकर्हि (sic) (for प्रब्रूहि)

2 a) Da M1 3 4 चैव; M3 चोभौ (for चोभे) — b) K1 लोकावावृत्य, D1 °नावृत्ति, G1 लोकोनावृत्य B4 तिष्ठत; Da °ति, M1 3 °तं — c) M3 आचरन् (for °रेद्). V1 B1 D2 3 6 राजा, Da जातु (for राजन्) — d) D4 7 S निश्चय (D4 °ये) (for °निश्चित).

3 B1 damaged — a) D4 के स्वित् — b) B1 3 Da D2 3 5-8 S धर्मं — c) T3 किं स्वित्, M3 तस्मिन् (for क°) D3 लोके (for काले). — d) D7 T2 G2-4 M चापि, D8 लोके (for काले) B1 भवेत् (for वदेत्). G1 कर्तव्यमनृतं भवेत्

4 Cf. B. 8. 69. 31. D3 om the ref. — a) Bo सत्यं हि; Dn1 यत्सत्य- (for सत्यस्य). G1 सत्यस्य सत्यवचनं. — b) G1 साधुस्तद् (for न सत्याद्) — G1 om. 4c–5d. — c) B1 यत्र लोके; B2 4 D2 3 यत्तु लोके (for यद्भूलोके) K1 सुदुर्ज्ञानं; K3 D4 7 S (G1 om.) °ज्ञेय (for °ज्ञातं) K3 3 V1 Bo 3 4 Da Dn D2 3 6 यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं — d) B1 तत्र; Dn1 तच्च (for तत्ते).

5 Cf B 8 69. 32. — a) M भवन् Cn भवकर्म. — b) B3 damaged G2 चतुंनपि (for वक्तव्यम्). — K4 om (hapl) 5cd — d) B1 om सत्यं. V1 च, M3 lacuna (for वा) D4 [अ]नृतं (for [अ]नृतं).

6 B3 damaged — a) K3 3 4 V1 Bo 3-5 D (except D1) S (except M3) ता(V1 या)दृशो K3 4 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5-8 S पश्यते; Da Cn न पश्यते; D1 सह्यते (for मु°) D. S पापो (for बालो) — b) K (except K3) V1 B1 Da D2 3 4 8 मनुष्ठितं; B3 (marg) मनिश्चितं D. S यस्य सत्यमनिश्चितं — 6cd = B 8 69. 35cd.

7 Cf B 8 69 36 Ś1 K1. 4 D3 repeat 7ab after 8ab. D3 reads 7a–8b twice — a) D3 [अ]नार्यो (for °र्यो). D1 (first time) G1 [ऽ]कृतप्रज्ञा; M4 [ऽ]भयप्रज्ञ — b) B3 Da T2 G1 च (for ऽपि). Dn [अ]ति; D7 T1 G3-4 [अ]स्ति; T2 तु (for सु-) Da D4 °दारुणं (D4 °णा). — c) D4 महत्सु (for सुमहत्) — D8 transp 7d and 8d — d) Ś1 K1 D1. 4 बा(D1 व)लको; Da1 D1 बाला°; M1 3 4 वला°; Cn बलाको (as in text) D1 -वधादिषु (for °दिव).

8 Cf B 8 69 37 For the repetition in Ś1 K1 4 D7, cf. v. l 7. — a) K3 आश्चर्यम्. T2 तन् (for यन्). — b) K1 धर्मकामेषु (for °कामोऽपि).

तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्वचः ।
दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तर्केणात्र व्यवस्यति ॥ ९
प्रभावार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ १०
धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ११
श्रुतिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः ।
न तु तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १२
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
तेभ्यस्तन्न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चयः ॥ १३

C 12 4035
B 12.109 14
K 12.108 17

—^{c}) Ś1 K. Dn D4 6 7 (before corr) 8 Cn पुण्य (for पाप) — D8 transp 7^{d} and 6^{d} —^{d}) G1 कौशिकं. ❀ Cn कौशिक उलूक गङ्गातीरे महस्रदा मर्षिणा स्थापितान्यण्डानि भित्त्वा महापुण्यं प्राप । ❀

9 ^{a}) D1 तादृश्ये —^{b}) K2 सुदुर्विंदु, K3 B (except B2) Dn D2 3 4 6 8 Cn °र्लभ, D5 7 T G °विंद (T2 °घ) (for °वच) — 9^{cd} = (var) B 8 69 53^{ab} —^{c}) K2 3 5 Dn D1-2 दुष्कर (D1 °रिं), B1 दुर्लभ D1 T1 G2-4 चापि, T2 G1 M परि- (for प्रति) D2 -संधातुं (for सख्यातु) —^{d}) K5 V1 B (except B2) Da Dn D2 3 (inf lin as in text) तर्केन; D3 6 न केन (for तर्केण) Da1 विनस्यति, M1 3 व्यवस्यते.

10 Cf B 8 69, 56^{c}–57^{b}. —^{a}) G1 damaged K3-5 V1 B (except B1) Da Dn D2 6-8 S (G1 damaged) प्रभवार्थाय M1 भूतानां (for भूताना) —^{b}) D2 om. (hapl.) from धर्म (in 10^{b}) up to स (in 10^{d}) G1 धर्मं (for धर्मं). —^{c}) K1 4 य (for यत्) V1 B1 2 4, 6 D8 प्रभव (for अहिंसा) K2, 6 B3 Da Dn D1 7 S य (B3 यत्) स्यात्प्रभव (D1 T G2-4 °दहिंसा, G1 °प्रभाव) संयुक्त (M1, 3 °क्ता) — K3 V1 B Da D3-8 T G1 3 4 M1, 3, 4 ins after 10 Dn after 11

251* अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचन कृतम् ।
यस्मादहिंमासयुक्त स धर्म इति निश्चय ।

[(L 1) Bo अहिंमया हि, D3 5 6 °मान्याय — After line 1, G1 erroneously reads line 3 and the prior half of line 4 of 252* — Bo om line 2 —(L 2) = 10^{cd} G1 om the prior half V1 B3 4 Dn D1 य (for यत्) T G2 3 M1 3 4 य स्यादहिंसासंयुक्त]

— T G1 3 4 M1 3 4 cont G2 M2 ins after 10

252* अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मति ।
अनसूयाप्यमात्सर्यमनीर्ष्या शीलमेव च ।
एष धर्म कुरुश्रेष्ठ कथित परमेष्ठिना ।
ब्रह्मणा देवदेवेन अयं चैव सनातन ।
अस्मिन्धर्मे स्थितो राजन्नरो भद्राणि पश्यति । [5]
श्रौतो वधात्मको धर्म अहिंसा परमार्थिक ।

[(L 2) T2 G1 M1 न चेर्ष्या, M1 3 4 अप° (for अनी°) — G1 reads line 3 and the prior half of line 4 (for the first time) after line 1 of 251* —(L 5) G1 पश्यति (for भद्राणि) —(L 6) T2 श्रौते, M3 °तौ T2 हिंसात्मको (for वधा°) G1 M4 पारमार्थिक]

11 Cf B 8 69 58 K3 4 D1 om. (hapl.) 11 —^{a}) G2 om धारणा K3, 5 V1 B Da Dn2 D2 8 6-8 T G धर्मम् (for धर्मं) —^{b}) Ś1 K1 विवृता; B1 विहिता, D7 S च धृता (for विधृता) —^{c}) Da यस्माद्; D6 य स्याद् V1 सयुक्त K3 5 B2-5 Dn D7 S य स्याद्धारणसंयुक्त; D4 यस्यारमाधारण युक्तं. — After 11, Dn ins 251*, while D4 ins .

253* हितं स्यायत्र भूतानां पतितानां सुसंकटे ।

12 Cf. B 8 69 55^{c}–56^{b} K3 om 12^{ab}, B3 reads 12^{ab} on marg —^{a}) K5 D. 6 8 T1 G1 M श्रुतिधर्मम्; V1 Bo 6 T2 श्रुतिर्धर्म (T2 °र्मम्), B1 D2 8 G2-4 श्रुतिं धर्मम्; B2 damaged, B4 D7 श्रुतिं धर्म, D1 श्रुतिवर्म (for °धर्म) D7 S वदन्त्यन्ये (for इति ह्येके) —^{b}) Ś1 येप्याहुर्; K1 ह्येप्या°; K4 D1 ये प्राहुर् (for नेत्या°) D7 T1 G2-4 नानान्याहु परे जना —^{c}) K4 V1 B च (for तु). K3 D4 तान् (for तत्) Ś1 Bo [अ]सूयासे (Bo °नो) B2 तं तु प्रत्याभ्यसूयामो; D7 S न हि त स्व (T2 त त्व-; G1 M तान) भ्यसू (D7 G3 4 °भू) याम — G1 reads 12^{d} twice. —^{d}) D7 G1 (first time) 3, 4 M स हि धर्मो; T2 G1 (second time) न हि धर्मो

13 13^{ab} = (var) B. 8 69 59^{ab}. —^{a}) B1 ये नान्येन; D1 येस्थानेन (sic), D4 अन्यायेन (for येऽन्या°) D1 जिहीर्षंतो; D4 जिगीर्षंति, G2 M2 जिही (G2 °गी) षंतो (for °र्षन्तो) —^{b}) G2 धर्मम् (for धनम्) D3 6 इच्छति; M1, 3 4 पृच्छति. K3, 5 V1 B Da Dn D1, 8 M1 3 कस्यचित् (for कर्हि°) —^{c}) K1 तत्तु; K4 5 V1 B D (except D1) T G2-4 तु न (D4 तत्र)

C 12. 4037 B 12. 109. 15 K 12. 109. 18 अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथंचन ।
अवश्यं कूजितव्यं वा शङ्केरन्वाप्यकूजनात् ॥ १४
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ।
यः पापैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादिति ॥ १५
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १६
स्वशरीरोपरोधेन वरमादातुमिच्छतः ।
सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं ये ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ।
अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ १७
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ।
परेषां धर्ममाकाङ्क्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ १८

(for तत्र) D1 corrupt. — d) T1 G2 स्वधर्मं (for स धर्मं) K4 D1 निश्चय (D1 °या) — After 13, M1 8 read lines 2-4 of 255*

14 Cf B 8 69 59c–60b — a) K4 च; M4 यत् (for चेत्) B1 रक्षो; D6 मोक्ष — b) K2.5 B (except B1) Dn D2 8 6–8 नाव°; K4 Da D1 नातु, D4 नाम; D5 न च; T1 G2 8 न तु (for नात्र) — G1 om. (hapl.) 14c–16b. — c) Dn1 D4 अवश्य°. K1 3.5 V1 Bo 2-5 D (except D1 7) कूजितव्ये (D8 °व्यो) (for °तव्य) B1 अवश्यं कूजितालोका. — d) K4 शंकेरन्; D6 कूजेरन्. V1 Bo 3-5 D2 3.5 6.8 नाप्यकूजनात् (D6 °न्), Dn2 नाथकू°; D4 वाक्यकू°; M3 वाक्यकू° (for वाप्यकू°) — After 14, D7 T G3.4 M ins.:

254* येऽन्ये चाप्यनृतं कुर्युः कुर्यादेव विचारणम् ।

[D7 यस्तत्र (for ऽन्ये चापि). M2 योनार्योप्यनृतं कृत्वा (for the prior half). D7 इति (for एव). M विचारण (for विचा°).]

— on the other hand, G2 ins. after 14, 255*.

15 G1 om 15 (cf v 1 14). 15ab = (var.) B 8. 69. 64ab. — a) D1 [अ]वृतं K1 वस्तुं; D8 कर्तुं, M कृत्स्नं (for वक्तुं). — b) D4 चिवारित (by metathesis), G2 M2 4 हि धारणा; M1 8 विचारणा (for विचारितम्). — D7 G3.4 M Cv ins. after 15ab G2 after 14

255* भक्षयेभ्यो वध राजन्कुर्यादेवाविचारयन् ।
अनुबन्धानुशये दोष श्रेयस्तत्रानृत भवेत् ।
म स्तेनै सह संबन्धान्मुच्यते शपथादपि ।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति हि धारणा ।

[G2 om line 1. — (L 1) D7 अक्षयाचो (for °येभ्यो) M अका(M4 °ना)र्येभ्यो वध कृत्वा; Cv अक्षयोऽसौ वर्धयेच्चेत् (for the prior half). M3 कुलादेव (for कुर्या°). M विचारणे (for [अ]विचारयम्). — M1 8 read lines 2-4 after st 13. — (L. 2) M1 2 अनुध्या; Cv °ध्या (as above) M1. 3. 4 Cv [अ]नुशयेद् (for °ये) D7 दोष., G4 damaged, M2 दोषा, Cv दोष (as above). — Lines 3-4 = (var) B 8. 69 63cd–64ab. — (L 3) cf 15cd M य (for न) M1. 3 4 सबधो (for °बन्धान्). M3 मुच्येत (for मुच्यते) M शपथैर् (for °थाद्) — G2 om. line 4 — (L. 4) M1. 8 विचारणा (for हि धा°)]

— M om 15cd. — c) D2 3 5 7 8 सबधो. — d) K8 D4 शपथैर् (for °थाद्). K3 5 V1 B D (except D1) T G3-4 अपि (for इति).

16 = B 8. 69 64c–65b. G1 om 16ab (cf. v. l. 14). G4 damaged — a) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5. 6. 8 तेभ्योपि (for च तेभ्यो). M2 वध (for धन) D7 T G2. 3 M दद्यात् (for देयं). — Bo 3 om. 16bc. — b) M सत्ये (for शक्ये). — c) Ś1 K1. 4 B2 Da D3 [ऽ]पि (for हि). Da देयं (for दत्तं)

17 b) All MSS (except Ś1 K2 4 D1) धन (G1 वन)म् (for वरम्) Dn2 D2 3 5 8 इच्छता. — c) B1 D7 T1 G3 4 M1 3 4 सत्य (for सत्य) D1 सत्य मशीतिपत्त्यर्थं — d) K1-3 5 B1. 3-5 Dn D2-8 S Cb यद्ब्रूयु; V1 Bo प्रब्रूयु; B2 Da यद्ब्रूय (for ये ब्रूयु). — D8 om. 17c–18b. — e) D7 G2 4 M2 यत्र (for तत्र). K1 तद्वाश्यं; V1 B1. 2 4 5 D2 3. 5 6 T G1 3 M Cb यद्वाच्य; Bo 3 Da यद्वाक्य, D1 बद्धस्य; D4 तद्वाक्यं; G4 damaged (for तद्वाच्य). — f) D1 ते बद्ध°, D5 ते मृत, Cb तेऽनृत (as in text).

18 With 18ab, cf. B 8 69 62ab D8 om 18ab (cf. v 1 17). — a) D1 विवादे (for °हे). D7 S वा (for च) — G2 lacuna for 18b — c) D7 S (except G1) अर्थस्य रक्षणार्थं वा — d) G1 कर्म° (for धर्म). — e) K4. 5 B D (except D1. 7) G1 M सिद्धिम् (for धर्मम्). — f) D6 जीव.; D7 S (except G2 M2) न च (for नीच.). G2 धर्मभिक्षुकी; M2 धर्ममाश्रित°.

19 a) K2. 4. 5 B2-5 Dn D2 3 5 6 8 प्रदातव्य° (K4 B2. 4 5 °व्य); K3 V1 Bo 1 Da D1. 3 7 S न (Bo

प्रतिश्रुत्य तु दातव्यं श्वःकार्यस्तु बलात्कृतः ।
यः कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोऽधर्ममास्थितः ॥ १९
शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।
सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥ २०
धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ।
येऽविषह्या ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः ॥ २१
च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ।
धनादानाद्दुःखतरं जीविताद्विप्रयोजनम् ॥ २२
अयं वो रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ २३
तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ।
तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ २४
यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीविनः । C 12. 4051 B 12. 109 29 K 12. 109 33

D4 च) दातव्यं (K3 D3 M2 °व्य°) (for तु दा°) —^{b}) K2 3 5 B0 3 D (except D1.7) स्वकार्यस्तु, B1.4 T2 स्वकार्यं च (T2 तु), G1 M श्वःकार्यं तु (for श्वःकार्यस्तु) D3 बलान्वित ; D1 T2 G1 M बलात्कृते (T2 G1 °तं) — 19^{cd} is damaged in G4. —^{d}) K1 G1 प्रच्युतो, B5 प्रयुक्तो, D2 प्रच्युजो, M3 पृच्छतो (for प्रच्युतो). K3 5 V1 B D3 Dn D2–6 8 [ऽ]धर्मसाधन (Dn1 °नाद्; D2 °न), D7 [ऽ]धर्मजीविनः; T1 G2 M3 द(M3 र्दं)मजीवन ; T2 G1.3 M1.2 4 दं(M1.2 4 र्दं)मजीविन (for ऽधर्ममास्थित) — After 19, K4 5 V1 B D (except D1) S ins.

256* दम्भेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थान समाश्रित ।
च्युत सदैव धर्मेभ्योऽमानव धर्ममास्थित ।

[(L. 1) B0 4 5 Dn1 ददेन, Dn2 धर्मेण, D7 M दमेन (for दम्भेन) M2 हर्तव्यस् Dn2 om (hapl) from the post half of line 1 up to 20^{c} G1 न प्रहान (sic) (for त पन्थान) K3 B5 समाहित, V1 B0 1 3 D4 °श्रित (for °श्रित) M पापो निकृतिजीवि(M3 °व)न (for the post half) — D7 T G read line 2 after st 20 —(L 2) The post. half is damaged in G4 K3 V1 B1 T1 M दानव, D7 G1 2 धनवान्, T2 G3 दानवान् (for ऽमानव) D7 S (except T2, G4 damaged) आश्रित (for आस्थित)]

20 Dn2 om. 20^{abc} (cf v l. 256*) —^{a}) D4.8 शव, D7 T G कथ (for शठ) —^{b}) M इच्छति (for इच्छेद्) —^{c}) K3 om from न्तव्य up to कृत्या प (in 21^{d}) K1 5 D3 D2–8 T G नियतव्य (for निहन्तव्य) —^{d}) D7 T1 G3 4 पापैर् (for पापो) B1 D7 निकृत, D4 निक्षत ; D6 निःकृति- (for निकृति-) B1 D6 7 T1 G M2 4 -जीविन (G1 °क) (for -जीवन) — After 20, D7 T G read line 2, of 256*

21 K3 om. up to कृत्या प (cf. v l 20). D7 om 21^{ab} —^{a}) D2 6 धर्मम् (for धनम्). B2 damaged, D2 3, 5 8 पापानि (for °ना) —^{b}) B1 om. from मिह up to the prior half of 257* Ś1 K1 D1 G2 इति (for इह) Dn1 धर्ममित्येष निश्चय —^{c}) K2 5 V1 B (B1 om.) D3 Dn D2–6 8 अविष(B0 4 D8 °स)ह्या, D7 T G M1.3 4 अवि(M1 3 4 °वै)वाह्या; M2 अपिपावा (sic) (for येऽविषह्या) D3 ह्यसमाप्या; D5 °माज्या (for °भोज्या) —^{d}) Ś1 K1 V1 B0 4.5 Dn2 D4 निकृत्यायतन, D7 S निकृत्या निरय K1 (before corr as in text) गत; D7 (marg as in text) T1 G1 (sup lin as in text) 3 कृता.

22 B1 om. 22^{ab} (cf v l. 21). —^{a}) D7 दैव (for देव-) —^{b}) V1 B0 च; M4 तत् (for ते) — After 22^{ab}, N (except D7) ins

257* निर्यज्ञास्तपसा हीना मा स्म तै सह संगम ।

[B1 om the prior half (of v l. 21) D1 संगमे]

—^{c}) K2 3 5 V1 B D3 Dn D2 3 5 6 8 धननाशाद्, T2 धनादानं (for °दानाद्) B1 दुःखचर —^{d}) D4 जीविनान्. B4 विप्रभोजन, Ca b n विप्रयोजनम् (as in text) D7 T G जीवित धिक्प्रयोजन

23 23^{ab} is damaged in G4 —^{a}) K2 5 V1 B0 2–5 D3 Dn D2 3 5 6 8 अय ते, K3 स्वयो वा, D4 स्वय च, D7 S इदं (M4 °म) न (for अयं वो) D1 रोचितां M4 धर्मस् B1 मज्ञानां वाच्यतां धर्म —^{b}) K1 वाश्या, D7 T1 G1.3 वाच्यं; M1 वाच्या —^{c}) B1 किंचिद् D2 6 अपि (for अस्ति) —^{d}) B (except B2) Dn2 D2 3 5 6 T1 M इत्येव (for °ष) K1.2 4 M3 निश्चित (for निश्चय)

24 ^{a}) D6 यथागतं, D7 T1 G1.3 4 तथाविध (for °गत). Ś1 K1.2 4 D1 हंति (for हन्यान्) —^{b}) Ś1 K1.2.4 D1.4.7 S न स (for नासौ) Ś1 K3 D1 पापैर्न (for पापेन) —D3 om 24^{cd} —^{c}) K4 सुकर्मणा; G1 स्वकारणा Ś1 K4 D1 गतिं; K1 गत (for हत)

C 12.4051 B 12.109.29 K 12.109.33 ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥ २५
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।
वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २
ये दम्भान्न जपन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संवृता ।
विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३
वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४

— d) Ś1 K1.4 D1 सत; T2 G2 अत (for हृत) — e) K1 D4 समयः D1 किंचित् — f) B4 D8 कुर्वंति (for कुर्वीत). D2.3.6 हृव (for हृत).

25 D8 om. (hapl.) 25. 25ab is damaged in G1 — a) B4 काकाश्च. D7 T G1-3 तथैव श्वा (for च गृध्रश्च). Da D5 यथा काकाश्च गृध्राश्च. — b) Ś1 K1.2.4 V1 D1.6.7 T1 G1-3 [पु]वोपाधि, Da Dn2 [पु]वोपधि (for [पु]वोपधि). K5 -जीवत; Bo D4 M1.3 -जीवनः; T2 जीविक, Cv उपधिजीविन (as in text). — c) B4 ऊर्ध्वं; D7 और्ध्वं. K4 (also as in text) M4 देव (for देह). B1 D4 विमोक्ष्यं(D4 °क्ष्यां)ते; B3.4 Da M4 °क्षात्ते; B5 °क्षाश्च; M1-3 -विदोपात्ते (for विमोक्षान्ते) — d) D5 भवत्येतास्वयोनिषु

26 = 5. 37. 7. — a) Dn अस्मिन्. D7 S (except T2) वर्तंति. — b) D4 तस्मात् (for तस्मिंस्), D7 T G वर्तितव्यः (for °तव्यं). G1 सधर्मा; M3 स्वधर्म — c) All MSS (except Ś1 K1.4 D1.4) वा(M2.4 बो)धितव्य (for वर्ति°). — d) K3.5 B Dn D2.3.5.6.8 प्रत्युपे(B1 °श्रे)यः, K3 °देवः; D7 T G (G1 damaged) [पु]वाभ्युपेयः; Cn प्रत्युदेय. (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name* Ś1 K V1 B Da Dn D1 सत्यानृतिकं; D2.3.5.6 सत्यानृतकं, D4 सत्यानृते; D7 T1 G2-4 सत्यनिर्णय, M1-3 आप द्धर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) K5 112, B1 99; B3.4 Da2 Dn2 109, Da1 110 (as in text), Dn1 108, D7 S 111, D8 106. — *Śloka no* Dn1 D8 29, Dn2 30

111

1 D8 om the ref. — a) D4 मर्त्येषु (for भू-तेषु). — b) D7 S पृथक्पृथक् (for ततस्ततः). — c) G3 [अ]तितरंत्येते.

2 D8 om. the ref. G4 partly damaged. — a) D1 repeats यथोक्तेषु — b) Bo 1 ते, Da चे[दु], T2 वै (for ये) — After 2, Bo ins 258*

3 Bo M1.3 om (hapl) 3. — a) D2 यं (for ये). V1 Da दंभ; D7 T1 G2-4 M2.4 डभान् (for दम्भान्). K1 न जयति; K2.4 D1 न नमति; K3 D4 विजयते (D4 °ति), K6 V1 B1-5 Da Dn D2.3.5.6.8 नाचरति (for न जपन्ति). T2 G1 येषां क्षमा दमो नित्य. — b) D4 येषु. K4 B2 m.3.4.5 (marg as in text) Dn D2.3.5.6.8 च सयता; B1.2 च संमता; D7 (marg as in text) T1 G3.4 असंवृता (for च सं°). — c) B1 विगृह्णति, D2.3.7 G2-4 M2 न गृ°, D6 न गृह्णाति. — D4 om 3d. — K3.5 B (Bo after 2) Da Dn D2.3.5.6.8 T G2-4 M3.4 Cn ins. after 3: D4, after 15

258* प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिता ।
प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L. 1) G4 damaged. T G2.3 M2.4 प्रत्यूचुर् (for प्रत्याहुर्). Bo.3-5 D2.3.5.6.8 हि (for ये). Bo.3-5 D2.3.5.6.8 ये न हिंसति (for न हिंसन्ति च). B1 Da हि (for च) — (L. 2) B1.2.5 Da M2.4 याचति (for

मातापित्रोश्च ये शुचिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
वर्जयन्ति दिवास्वमं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५
स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तेष्वृतावृतौ ।
अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६
ये न लोभान्नयन्त्यर्थान्राजानो रजसावृताः ।
विषयान्परिरक्षन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ७
आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
धर्मेण जयमिच्छन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८
ये पापानि न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ९ C. 12. 4059 B. 12. 110. 7 K. 12. 110. 7

यान्ते) G2 न प्रयच्छति च न च (sic) (for the prior half)]

☞ The sequence of stanzas 4–16 in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2 is shown in the Tabular Statement below

K3	B1	Dn1	D4	D7	G2	G3	M2
					6	6	
om	4	4		om	4	4	4
	5	5	5	5	om	5	5
							6
7	om			om	7	7	7
8	om		8		8	8	
5							
6	om		6	om			
9	9	9	9	9	9	9	
		7		8			
		6					
		8	12				
	10	10	10	10	10	10	10
12	12	12		12	12	12	12
10	11	11			11	11	
11				om			
13	13	13		13	13	13	13
							11
14	14	14	14	14	14	14	14
							8
							9
15	15	15	15	15	15	15	15
			4				
			7				
			8 r				
			11				
			13				
16	om.	16	16	16	16	16	16

r = repetition

4 K3 D7 G1 om (hapl.) 4 For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf. the Tabular Statement opposite —a) D2 वासयति —b) Da Dn1 G2 वा (for च) K2 D1 [अ]नसूयव; K5 Bo D3. 4 [अ]नुसूयका

5 G2 om. (hapl.) 5 For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf. the Tabular Statement opposite —a) M1–3 वृत्ति ये (by transp.), M4 वृत्ती ये —b) T2 G1 ये वर्जंति B1 D4 °स्वाप (for °स्वप्न) — After 5, Dn2 reads 9, repeating it in its proper place

6 B1 om. (hapl.) 6–8 D7 om. (hapl.) 6–7 For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf. the Tabular Statement opposite K4. 5 V1 Bo 2–5 Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 transp 6 and 7. —a) K6 Bo 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 ये स्वदारेषु, D4 येषु दा° D4 वर्तेते —b) K2 T2 G1 न्यायवृत्ते, K3. 5 B2. 3 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 न्यायवृत्तिम्, V1 Da T1 G2–4 M °ष्वेषु, Bo 4. 5 Cv °वृत्तिषु K2 ऋताव् (for ऋ°) —c) T2 सर्वे (for सन्तो)

7 B1 D7 G1 om. 7 (for B1 D7, cf v. l. 6) For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf. the Tabular Statement opposite K4. 5 V1 Bo 2–5 Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 transp 6 and 7 —a) B3 D4 लाभान् (for लोभान्) —b) K4 जरमा (for रजसा) Cn रजसान्विता —c) K5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G3 परिरक्षति (B2 G3 °ते)

8 B1 om 8 (cf v. l. 6) For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf the Tabular Statement opposite —a) K5 Bo 3–5 D2. 3. 5. 6 राजेंद्र; D8 राज्यं (for शूरास्) —b) D7 S मृत्युकृतं (for मरणजं) D1 भवेत् (for भयम्) —c) All MSS (except Ś1 M1–3, B1 om) इच्छति (for इच्छन्तो)

9 For the sequence in K3 B1 Dn1 D4. 7 G2. 3 M2, cf the Tabular Statement opposite Dn2

C. 12. 4063 B. 12. 110. 11 K 12. 110. 11

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १०
अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नैव कुर्वते ।
तपोनित्याः सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ११
कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः ।
येषामर्थाश्च साध्वर्था दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १३
ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये ।
सत्ये स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १४
येषां न कश्चित्त्रसति त्रसन्ति न च कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १५
परश्रिया न तप्यन्ते ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
ग्राम्यादन्नान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १६
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वान्धर्मांश्च शृण्वते ।
ये श्रद्दधाना दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १७
ये न मानितमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परम् ।
मान्यमाना न मन्यन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८

---

reads 9 (for the first time) after 5. — ^{a}) Dn घा (Dn_2 च) पापं; D_1 पतति (for पापानि) M_4 निकुर्वंति G_1 $M_{3\ 8}$ ये न (G_1 ये ये) पापानि कुर्वंति — ^{b}) M_2 transp कर्मणा and मनसा. — ^{c}) D_7 S निक्षिप्त दंडं $Ś_1$ K_1 D_1 भीतेषु, D_3 पुत्रेषु (for भूतेषु). B_1 न क्षिपेद्दंडमेतेषु.

10 For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{2\ 8}$ M_2, cf. the Tabular Statement on p 519 G_4 partly damaged — ^{a}) K_4 यद्वते ह — ^{b}) B_1 प्राणत्यागम् $D_{8\ 5}$ M_2 हि, $M_{1.\ 8}$ [ऽ]ति (for ऽपि)

11 D_7 om (hapl) 11. For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{2\ 8}$ M_2, cf the Tabular Statement on p 519 $K_{1\ 5}$ Bo_{2-5} Dn_2 $D_{2\ 3\ 5.\ 6.\ 8}$ T $G_{1\ 4}$ $M_{3.\ 4}$ transp 11 and 12 — ^{a}) K_1 Da अनाध्यायेषु — ^{b}) $K_{2\ 8\ 5}$ B Da Dn_2 D_{2-6} $M_{1\ 3\ 4}$ [इ]ह (for [ए]व) V_1 न प्रकुर्वते — ^{c}) Dn M_2 तपोनिष्ठा (for °नित्या) D_4 S सुमनस°, D_6 सुतपसे.

12 For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{2\ 8}$ M_2, cf the Tabular Statement on p. 519 $K_{1.\ 5}$ Bo_{2-5} Dn_2 $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ T $G_{1.\ 4}$ $M_{1.\ 3\ 4}$ transp 11 and 12 — ^{a}) K_8 कर्मणां K_3 कुहकार्थानि, K_8 कुहना°; K_4 [अ]पि कुका° (sic), D_7 S अकुत्सना°; D_8 अकुहकार्याणि — ^{b}) G_1 सुसूनृता°. — ^{c}) $K_{2\ 3}$ Dn संबद्धा; $Bo_{.1\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ सर्वार्था, D_4 G_2 साध्वर्थाद् (G_2 °र्थं) (for साध्वर्था)

13 For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{2\ 8}$ M_2, cf the Tabular Statement on p 519 — ^{a}) D_4 सुतपस्यति; M च तपस्यते — ^{b}) $M_{1\ 3}$ कौमारं K_3 B_3 D_4 °व्रतचारिण°. — D_5 om 13^{c}–14^{d} — ^{c}) T_2 ये च विद्या; G_1 वेदविद्या (for विद्यावेद°)

14 D_5 om 14 (cf. v. l 13) For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{2\ 8}$ M_2, cf the Tabular Statement on p 519. — ^{a}) Da संसाररजसा — ^{b}) K_4 सशांत (for सशान्त) $K_{1.\ 3}$ T G_1 मनसश् (for तमसश्) — ^{c}) D_4 सत्त्वोत्थिता, G_3 M_2 सत्यस्थिता° D_7 S महाभागा

15 For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4,\ 7}$ $G_{2\ 3}$ M_2, cf the Tabular Statement on p. 519 — ^{a}) $K_{2\ 4}$ D_1 नमति; Da रजति (for त्रसति) V_1 येषां कश्चिन्न त्रस्येत, B_1 येषां कश्चिन्नरासंति (sic) — ^{b}) K_8 M_2 न त्रस्यंति न (M_2 च), K_5 B Dn_1 $D_{2\ 5-8}$ T_1 G_{3-4} $M_{1\ 3\ 4}$ न त्रसंति च (K_5 Dn_1 $D_{2\ 6}$ हि; D_5 ह), V_1 न सत्रस्यंति, Da T_2 G_1 न त्रस्यति च, Dn_2 तत्रसंतीह — ^{c}) M_1 एषाम् (for येषाम्) Da आत्मसमा; M_4 आत्मा समो (for आत्मसमो) V_1 Da $D_{1.\ 4}$ $M_{1.\ 3.\ 4}$ लोके (V_1 °का) (for लोको) B_1 यथार्थाश्रममालोको — ^{d}) T_1 [अ]तितरत्यसौ

16 B_1 om. (hapl) 16–17. D_5 om (hapl.) 16 For the sequence in K_8 B_1 Dn_1 $D_{4\ 7}$ $G_{3\ 8}$ M_2, cf the Tabular Statement on p 519 — ^{a}) Da परस्त्रिया, D_1 परिश्रया K_8 Da Dn तप्यति — ^{b}) T_1 $G_{2\ 3}$ पुरुषर्षभ°. — ^{c}) K_5 V_1 $Bo_{3\ 4}$ Dn $D_{2\ 3\ 6-8}$ G_4 अर्थान् (for अन्नान्). T_2 G_1 ग्राम्यभोगनिवृत्ताश्च

17 K_4 B_1 D_1 om. (hapl) 17 (for B_1, cf v l. 16) G_1 om. (hapl) 17–18 — ^{a}) Da सर्वान्देवानु पश्यंति — Da_2 om 17^{bc} — ^{b}) $K_{2\ 3\ 5}$ V_1 Bo_{2-5} Dn $D_{3.\ 5.\ 7}$ G_2 सर्वधर्मांश् $Ś_1$ D_2 M_2 शृण्वते (for शृण्वते). — ^{c}) K_2 Dn $D_{4\ 7}$ T_1 $G_{3\ 4}$ M_2 शांताश् (for दान्ताश्) — ^{d}) B_4 च (for ते).

18 B_4 G_1 om. (hapl.) 18 (for G_1, cf v l 17)

ये श्राद्धानि च कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ।
सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १९
ये क्रोधं नैव कुर्वन्ति क्रुद्धान्संशमयन्ति च ।
न च कुप्यन्ति भृत्येभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २०
मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २१
यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२
ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायणं ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २३
य एष रक्तपद्माक्षः पीतवासा महाभुजः ।
सुहृद्भ्राता च मित्रं च संबन्धी च तवाच्युतः ॥ २४
य इमान्सकलाँल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ २५
स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एव पुरुषर्षभ ।
राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ २६
य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ।
ते तरन्तीह दुर्गाणि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २७ C. 12. 4020 B 12. 110. 28 K 12. 110 28

— a) K3 मानितुम्, K5 V1 B (B4 om.) D (except D1.4) मानित्वम्, M माननम् (for मानितम्) — b) K3 5 V1 B0-2.5 D (except D1) S (G1 om.) परान्, B3 परे (for परम्) — In G4, 18^{cd} is damaged — c) K3.5 V1 B0 2 3 5 D (except D1.4) T G3 M2 मान्यमानान्, G2 मानमान्यान् K3 5 V1 B0 2 3.5 D (except D1.4) T G3 M नमस्यंति (T2 M °ते), B1 न पश्यति (for न मन्यन्ते) — After 18, G3 reads 21

19 K6 G2 om. (hapl.) 19 — a) K1-3 V1 B0 2-5 D (except D1) S (G2 om.) च (K2 om. च) श्रा (M2 श्र)द्धानि (by transp.), B1 च श्रद्धा न — c) K3 Da नविशुद्धेन, D4 प्रति° (for सुवि°)

20 K2 om. 20^{ab} — a) D4 यो (for ये) K2 क्रोधे, D7 T G M1.3.4 रोष, M2 काम (for क्रोध) K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S संनियच्छति (for नैव कुर्वन्ति) — b) D4 संक्रुद्धान् (for क्रुद्धान्स) B1 वा, T1 [ऽ]व (for च) — c) K5 V1 B Da D2 3 4 5 न स (for न च) Da कुप्यति; D1.7 S रुष्यति (for कुप्यन्ति) K5 V1 B Da Dn D2 3.4 6 8 भूतानां (B1 °नि), D4 येन्येषां (for भृत्येभ्यो)

21 D7 om. (hapl.) 21 G1 om. (hapl.) 21–23 G3 reads 21 after 18 — a) M3 ईश्वरा मधु मांसं च — b) G4 damaged T2 वर्जयंति च (for °यन्तीह). M2 ये नित्यं वर्जयतीह

22 Cf. Hitopadeśa 4 89, Raghuvaṃśa 1 7 G1 om. 22 (cf. v. l. 21) — a) K4 भार्यार्थं, B1 गात्रार्थं, D5 येषार्थं (sic) (for यात्रार्थं) — b) D1 मैथुने — c) B1 सत्य (for सत्य)

23 T2 (hapl.) G1 om. 23 (for G1, cf. v. l. 21) — a) K2 4 B1 Da ईश्वरे (B1 °र) — b) K3 Da प्रभवाप्यये, B1.4 6 D5 M3 °व्यय — c) D5 भक्त्या (for भक्ता) K3 Da नारायणे K3 5 V1 B D (except D1.4) S (T2 G1 om.) देवं (Da °व) (for ये च)

24 a) M1.3 एव (for एष) K3 Da Dn1 D7 T1 G2-4 M पद्मरक्ताक्ष T2 G1 एष पंकजरक्ताक्ष — b) G1 पीतवास (for °वासा) — d) K1 2 4 स (for च) K6 V1 Dn D4 G2 तथाच्युत (Dn2 °त)

25 G4 partly damaged — b) K3 D2 3.5 6 8 प्रत्यवेष्टय(D2.6 °ये)त्, V1 B0 4.5 पर्यवेष्टयत्, G1 परिवेष्टयन्, M2 परिचेष्टयेत् — c) G1 मुज्यन् (for इच्छन्)

26 D1 om. (hapl.) 26 V1 reads 26 on marg. B1 om. 26^{ab} — a) K3 स्थितं (for °त) B0 3-5 D2 6 प्रजाहिते (for प्रिय°) — b) V1 B0 2-4 Da Dn2 D2 3 4 6 पुरुषोत्तम; D7 S (except G1) पुरुषर्षभ — B3 om. 26^{cd} — c) D7 S यदुश्रेष्ठो (for च दुर्धर्षो) — d) K3 V1 B1 Da Dn D6 पुरुषर्षभ (K3 Dn2 D5 °भ)

27 a) D4 एव (for एन) — b) Da2 Dn1 D2 3 5 भक्त्या (for भक्त्या) — G4 is damaged for 27^{cd} — c) D8 हि (for [इ]ह) — d) K5 V1 B1-3 Da Dn D2 3 4 6 8 च (for मे) B0 2 सा तत्रास्तु, B4 न चात्रास्तु; M4 न मात्राम्ति (sic) — After 27, D7 S Cv ins

259* भक्तिरर्पितकर्माण सर्वभावेन भारत ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
लोकरक्षार्थमुत्पन्नमदित्या कश्यपात्मजम् ।

C 12.4081
B 12.110 27
K 12.110 33

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
पाठयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८
इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
संतरेद्येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।
असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शिनः ।
ईदृशान्पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्याघ्रगोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः ।
परहिंसारुचिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ३
स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिम् ।
गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ॥ ४

देवमिन्द्रं नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
ब्रह्माणं लोककर्तारं ये नमस्यन्ति सत्पतिम् ।
यष्टव्यं क्रतुभिर्देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
यं विष्णुरिन्द्रः शंभुश्च ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स्तुवन्ति विविधैः स्तोत्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ।
तमर्चयन्ति ये शश्वद्दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[G_1 M om lines 1–2 D_7 G_4 om lines 3–6 —(L 3) G_1 आदित्या, M_2 अदित्याद्, Cv आदित्य T_2 $G_{1\ 2}$ M Cv काश्यपात्मज (Cv °ज) —(L 4) Cv न पश्यति (for नमस्यन्ति) —(L 5) M_2 तत्पतिं (for सत्पतिम्) —(L 8) Cv वैदिकैः (for विविधैः)]

28 ^{a}) $K_{2\ 3\ 5}$ V_1 B D (except D_1) S कथयति (for पाठयन्ति)

29 ^{a}) G_4 damaged G_1 सम देशं (for समुद्देश) —^{c}) K_5 $B_{0\ 1\ 3-5}$ $D_{2\ 6\ 8}$ प्रतरेद्, V_1 B_2 D_7 T_2 G_{1-3} M तरते; Dn तरति (Dn_2 °ते) (for संतरेद्) —^{d}) Dn_1 मानवा, G_1 °व (for °वः)

Colophon —*Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-7} S राजधर्म —*Adhy name* $Ś_1$ K_{1-4} V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} T G M_2 दुर्गातितरण, $M_{1\ 3}$ दुर्गतरणोपाय —*Adhy no* (figures, words or both) K_5 113, B_1 100, B_3 Dn_1 109, B_4 106, Dn_2 110, D_7 S 112, D_3 107 —*Śloka no* Dn_1 D_8 30, Dn_2 31

112

☞ The portion from 12 112 1 up to the end of the Rājadharma is lost in G_3 on missing folios.

1 G_4 partly damaged D_8 om the ref —^{a}) K_4 $B_{1\ 2}$ Da D_1 असौ(D_1 °सो)म्य° (for °सौम्या°) D_4 सोम्यरूपेण —^{b}) K_1 सोम्याश्च, K_4 V_1 $B_{1,2}$ Da सौम्यश्च (for °म्याश्च) $K_{3\ 4}$ V_1 $B_{1\ 2}$ Da $D_{1,8}$ -दर्शन° (D_8 °न), K_3 $D_{4\ 7}$ S (G_3 missing; G_4 damaged) -रूपिण, K_5 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ दर्शना° (for दर्शिन). —^{c}) D_7 S (G_3 missing, G_4 damaged) तादृशान् (for ईदृ°). D_1 पुरुषं, D_4 पुरुपास्

2 D_3 om. the ref —^{c}) K_4 -गोमाय-, D_1 -गोमय (for °मायु-).

3 G_4 partly damaged —^{a}) K_1 Dn_2 परिकायां, Da_2 D_6 पुरी(D_6 °रा)कायां (for पुरि°). —^{b}) D_4 श्रीमत्यां K_3 D_4 पौरवो, B_0 कौरिको, Da_1 पौरुको (for °रिको) B_2 नृप. —^{c}) K_5 -मति°, V_1 B Da Dn $D_{2\ 3,5\ 6\ 8}$ -रति; D_7 T $G_{1,2}$ -परः; M -रत° (for -रुचि) M_2 शूरो (for क्रूरो)

4 ^{a}) B_1 सत्त्वार्धवि-, D_1 M_1 सत्त्वायुधि (for स त्वायुषि) —^{c}) D_4 संप्राप्ता —^{d}) D_8 दूषितं D_6 सर्वं (for पूर्व-)

संस्मृत्य पूर्वजातिं स निर्वेदं परमं गतः ।
न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५
अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक्सुदृढव्रतः ।
चकार च यथाकाममाहारं पतितैः फलैः ॥ ६
श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोऽभवत् ।
जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यद्वासमरोचयत् ॥ ७
तस्य शौचममृष्यन्तः सर्वे ते सहजातयः ।
चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ॥ ८
वसन्पितृवने रौद्रे शौचं लप्सितुमिच्छसि ।
इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ॥ ९
तत्समो वा भवास्माभिर्भक्ष्यान्दास्यामहे वयम् ।
भुङ्क्ष्व शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदस्ति ते ॥ १०
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः ।
मधुरैः प्रश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ११
अप्रमाणं प्रसूतिर्मे शीलतः क्रियते कुलम् ।
प्रार्थयिष्ये तु तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः ॥ १२ C. 12. 4094 B. 12. 111 12 K. 12 111 13

5 G4 partly damaged — a) K3 D4 संस्मरन् (for °स्मृत्य) K5 B Da D3 4.6 8 -मूर्तिं; V1 Dn -मूर्तिं, D5 °र्तिं, G1 जार्तिं (for -जातिं) K5 V1 B Da Dn D2 3.4 6 8 च, S (G3 missing, G4 damaged) स्वां (for स) — b) B1 परं (submetric) (for परम्). — d) Da अपकृतानि, D4 उपहि° (for उपहृ°). K1 च (for [अ]पि)

6 a) Dn2 D3 अहिंस्र° (for °स्र°) — b) K4 Bo D1.7 T G (G3 missing) स दृढ (for सुदृढ-) — c) V1 B1.2 Da Dn D2 स चकार (for चकार च) All MSS (except Ś1 K1.3 4 D1, G3 missing) यथा कालम् (for °कामम्) — d) G1 चलै° (for फलैः). — After 6, S (G3 missing) ins

260* पर्णाहार कदाचिच्च नियममव्रतवानपि ।
कदाचिदुदकेनापि वर्तयत्यनुयन्त्रित ।

[(L 2) G1 अनयत्रित°, M1 अप्यमन्त्रित°, M2-4 अपि तन्त्रित° (for अनुयन्त्रित°)]

7 a) K3 D4 G1 स्मशाने Bo 3-5 Dn2 D2 3 5 6 8 तत्र वै, Dn1 तस्य स (for तस्य चा-) — b) K2 4 D1 गोमायु° (for °यो°) D1 स मतो (for संमतो) Ś1 B1 D4.8 भवेत् (for ऽभवत्) — c) Ś1 (sup lin) जन्मभूम्यनु-, D4 °भूम्यप-, M2 °भूम्यव (for °भूम्यनु-) K4 D1 -रोधाश्च; B1 -रोधाय (for -रोधाच्च) — d) K2.6 V1 B D S (G3 missing) नान्यं (for नान्यद्) D1 अरोचत, T2 अरोचयन्

8 G4 partly damaged — a) D7 T1 G2 4 शोकम् (for शौचम्) K1 अमृष्यत°, Bo अदर्ष्यंत°; Dn1 अमृष्यंत, D6 °श्यंत (for °ष्यन्त°) — b) Dn D8 ते सर्वे (by transp) — c) V1 वारयति; M2 चल° (for चाल°) Bo 3-5 D2 3 6 8 च (for स्म) — d) K1 प्रश्रयोत्तरे, B3 °योत्तमैः (for °योत्तरैः)

9 a) K1 नमस्पितृवते रौद्रे; D1 corrupt — b) K (except K2) B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 M शौचे (for शौचं) K2 4 D7 T1 G1 4 लभितुम्, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वर्तितुम्, D1 लक्षितुम्, T2 G2 लवितुम्; M लपितुम् (for लप्सि°). — d) Ś1 K4 D1 यदि Da त्वा Da D7 G2 M2 पिशिताशन, D1 °शिन° (for °शन)

10 a) K1 त्व समो वा, K2 5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) तत्समानो; D1 तत्समे वा (for °मो वा) K4 Da1 भवस्माभिर्, M1.3 भवास्मान्हि; M4 °स्माक (for °स्माभिर्) — b) K3.5 V1 B Da D3 3.5 7 8 T G (G3 missing) भक्ष्यं, Dn भोज्यं, M भक्षं (for भक्ष्यान्) G1 M1-3 दास्यामि (G1 °म) से (for दास्यामहे) — c) D2 भुङ्क्ष्वाशौच, D4 भुक्त्व शोच B2 परिष्वज्य (for °त्यज्य) — d) G4 damaged. K4 यद्धिभुक्ते, V1 Bo 4 5 Da D3 यद्धि भक्त, B1 परिभुक्त, B2 D2 6 8 यद्दिभक्त, D4 यद्धि भक्ष्यं, M4 यदि कृत्त (for यद्धि भुक्त) K5 Dn D3-6 3 T2 G1 तद(Dn2 °दा)स्तु, B1 यदस्ति, D2 तदास्तु (for तदस्ति)

11 G4 damaged up to च स (in 11b) — b) K2 3 4 B1.2 Da Dn D4 8 प्रसृतैर्; D5 °धृत्तैर् (for °श्रितैर्) — d) D6 हेममद्भिर् (for हेतु°) K5 V1 B Da D2 6 8 अनुष्ठितै° (for अनिष्ठुरै°)

12 a) K1.5 V1 B Da Dn D2-5 3 अप्रमाणा (K1 °णा); M1.3 4 न प्रमाण (for अप्र) K1 G1 प्रसूतिं (for °तिर्) M2 प्रमाणमप्रसूतिर्मे — b) M1 3 प्रियते (for क्रियते) K4 तथा (for कुलम्) — c) K3.5 V1 B Da Dn D2 3 6-8 S (G3 missing) प्रार्थयामि (for °यिष्ये) K3 V1 B1.2 Da Dn D6 7 S (G3 missing) च (for तु) — d) D1 विस्तीहते; G4 damaged (for विस्तीर्यते)

C. 12. 4095 B. 12. 111. 13 K. 12. 111. 14

श्मशाने यदि वासो मे समाधिर्मे निशाम्यताम् ।
आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मलक्षणम् ॥ १३
आश्रमे यो द्विजं हन्याद्गां वा दद्यादनाश्रमे ।
किं नु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् ॥ १४
भवन्तः सर्वलोमेन केवलं भक्षणे रताः ।
अनुबन्धे तु ये दोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिताः ॥ १५
अप्रत्ययकृतां गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् ।
इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्वृत्तिं न रोचये ॥ १६

तं शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः ।
कृत्वात्मसदृशां पूजां साचिव्येऽवर्धयत्स्वयम् ॥ १७
सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह ।
म्रियन्तामीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १८
तीक्ष्णा वयमिति ख्याता भवतो ज्ञापयामहे ।
मृदुपूर्वं घातिनस्ते श्रेयश्चाधिगमिष्यति ॥ १९
अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः ।
गोमायुः प्रश्रितं वाक्यं बभाषे किंचिदानतः ॥ २०

---

13 G4 damaged up to र्मे नि (in 13[b]). —[a]) K3 D4 स्मशाने V1 नो वास°, Dn3 मे वासः (by transp), T2 G1 वा वासो —[b]) K1 स च धर्मे, T2 G1 मे समाधिर् (by transp) K2-5 V1 B0-2 Da Dn D1-3 5 6 M1, 3 4 निशम्यता (K5 D1 °तं); G1 °शाम्यता; G4 *शम्यतां (for निशा°). —[c]) Da1 आत्मफलति कर्माणि (corrupt). — V1 om. 13[d]. —[d]) D1 न श्रमो; D8 नाश्रयो (for °श्रमो). K5 Dn D2-6 8 कार(Dn2 °रि)ण; D7 T1 G2 4 -लक्षण° (for -लक्षणम्)

14 [a]) B1 आश्रमाय, Dn2 °मोर्य (for °मे यो). —[b]) K4 गो वा; D1 गा वा; S (G3 missing) दानं (for गा वा) Dn1 वध्याद् (for दद्याद्) —[c]) Ś1 किं न, K1-3, 5 Da2 Dn1 D2 4-6 8 G2 किं तु (for किं नु) T2 तस्य (for न स्यात्) —[d]) T2 G2 किं वा (for तद्वा) D4 7 S (G3 missing) दानं (for दत्तं). Da यथा (for वृथा).

15 [a]) K3 5 V1 B0, 2-6 Dn D2 3 5-8 T G2 4 M3, 4 स्वार्थं, B1 चाम, Da सायु-, G1 त्वर्थ-, M1, 3 चार्थ- (for सर्व-) —[b]) D8 तु क्षणे (for भक्षणे) M4 रत° (for रता) — 15[cd] is damaged in G4. —[c]) B1 अनुबध्येत् (for °बन्धे). K3 5 B3 4 Dn2 D1, 3 5 त्र(D1 त)यो, K4 तिये (sic), Dn1 D2 6 [ऽ]त्र ये; D4 च ये (for तु ये). D7 S (G3 missing) अनुबंधेषु ये (G1 यो) दोषास्. —[d]) M1 3 स्वां (for तान्)

16 [a]) K5 अप्रत्यये (for °त्यय). K1 कृतान् (for -कृतां). K1 ग्रंथ्यान्; K4 D1 गह्यम्; D4 गर्हाम् (for गर्ह्याम्). —[b]) K1 D1 मार्गापनय; K2 आर्थाप°; D4 मयाप°; Cv अर्थाप° (as in text). K1 -दूषितान्; Da दूषणं. —[c]) Da D2 वा (for च) B1 चै चात्र; D1 corrupt (for चामुत्र). B1 Da D2 4 5 T2 वा (for च). Da1 [अ]निष्टं; D2 G1 [अ]निष्टा. —[d]) K1 तथा (for तस्माद्). Da वृत्तं. Da1 D4 T1 रोचयेत्.

17 Before 17, D7 T1 G2 4 ins भीष्म उवाच. 17[ab] damaged in G4 —[b]) K4 ख्यातिविक्रम —[c]) All MSS (except Ś1 Da1 D1, G3 missing, G4 damaged) -सदृशीं (for °दृशां) —[d]) All MSS. (except Ś1 K1, 2 4 D1, G3 missing, G4 damaged) [ऽ]वरयत् (for ऽवर्ध°).

18 Before 18, all MSS. (except D1 4, 8; G3 missing) ins. शार्दूल उवाच. —[a]) Ś1 K4 D1 सोम्य, K1 सोमं (for सौम्य). D4 विज्ञान; M4 °ज्ञाय (for °ज्ञात) D2, 3 6 -तत्त्वस् (for -रूपस्). —[b]) V1 गच्छ सेत्रां (sic), Da यात्रां गच्छ (by transp). —[c]) K1 घ्रुयंताम्, B1 चिंतयामि, D1 T2 ध्रियंताम्; D4 विय°, D6 भ्रिय°, D7 G4 ध्रीय°, G1 M4 प्रिय° (for म्रियन्ताम्). —[d]) B1 परिहार्यैश्च; D7 T G1, 4 M1 3 °हाराश्च, G2 °हाराय; M2 4 °वहाश्च (for °हार्याश्च). T2 पुष्कला°

19 [a]) K5 V1 B3 Da Dn1 D7 S (G3 missing) इति वय (by transp.), B1 3-5 D2 3 5 6 वयमिह. T2 सर्वे (for ख्याता). —[b]) K1 2 D1 भवंतो, K3-5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) भवं (M4 °व)तं D3 8 ज्ञपयामहे —[c]) K3 याचितस्त्वं, K4, 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 हि(K4 वि)तं चैव; D1 7 T1 G2 4 प्र(D1 च)शाधि त्व; M घातिनस्तु (for °नस्ते). — V1 om 19[d]. —[d]) K1 यो यश् (for श्रेयश्) K3 B3 D7 G2 चापि, T1 G4 चाति- (for चाधि-). K3 5 B Dn D2 3 5-7 S (except T2; G3 missing) -गमिष्यसि.

20 Before 20, D7 S (G3 missing) ins भीष्म उवाच —[a]) B1 संगृह्य (for °पूज्य). K4 D1 अथ

सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे ।
यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलाञ्शुचीन् ॥ २१
न शक्यमनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ।
दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ॥ २२
सहायाननुरक्तांस्तु यतेतानुपसंहितान् ।
परस्परमसंघुष्टान्विजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३
तानतीतोपधान्प्राज्ञान्हिते युक्तान्मनस्विनः ।
पूजयेथा महाभागान्यथाचार्यान्यथा पितॄन् ॥ २४
न त्वेवं मम संतोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।
न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं वा त्वदाश्रयम् ॥ २५
न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ।
ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःखशीला मदन्तरे ॥ २६
संश्रयः श्लाघनीयस्त्वमन्येषामपि भास्वताम् ।
कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः ॥ २७ C 12. 4 09 B. 12. 111 27 K. 12. 111 28

सपूजित वा(D1 °त्वद्वा)क्य — c) B1 Da D3 8 प्रसृत, Dn सश्रित, M3-4 प्रश्रितो (for °श्रितं) — d) Da1 भास्मन° (for आनत°)

21 Before 21, K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 ins गोमायुरुवाच — a) V1 D7 S (G3 missing) मृग राजेंद्र (for °जैतद्) — b) B2 वाक्यं (for वाक्य) K4 मदंतरेत्; V1 M2 भनतरे (for मदन्तरे) — c) K1 मत्सहाया: G1 M3 4 यत्सहाय (for °हायान्) B1 मत्स्व भावान्मृगयवेद् — d) K1 D1 -कुशालां (for -कुशलान्)

22 a) K1 ज्ञानमन्येन (sic), K5 V1 B Da Dn ह्यनमात्येन (for अनमात्येन) — b) K1 D1 मनुशा सित — V1 reads 22cd on marg — d) D8 शरीरं K4 -परिपक्तिना, D2 -पथिना सह, D3 -परिपथिता, D8 °पथिनां, M2 °पंथिन (for °पन्थिना)

23 a) D2 यत्सहायान् (hypermetric) (for सहा°) K3 V1 Dn1 D4 G2 च, B1 त्वा (for तु) — b) K2, 5 B Dn D2 3. 5 6 8 °नयन्नानुप, D7 S (G3 missing) °सहितानुप (for यतेता°) — c) K3 V1 Bo 2 4 5 Da Dn D2-7 8 M2 असस्पृष्टान्, K5 °हृष्टान्, B1. 3 °स्पृष्टान्; D7 T1 G (G3 missing) °तुष्टान्, M1. 3 4 °घृष्टान् (for °घुष्टान्) — d) K3 D1 विजि(D1 जिवि)-गीषुर् (for °गीषून्) D1 नलोलुपान् (for अलो°)

24 a) K5 B (except B2) Da Dn D2 3. 5 6 8 G2 अनतीतोपधा(Da2 Dn1 °दा, G2 °था)न्, D7 T2 G1 तानतीतोपधान्, M2 °तोपधा; M4 °ते वधान् (for °तोपधान्) K1 (before corr) M2 प्राज्ञा, K1 (by corr) प्राज्ञो, B1 D6 प्रज्ञान्; D1 प्राज्ञा (for (for प्राज्ञान्) — b) B1 Da हित (for हिते) D6 8 मनस्विना, M न तु प्रिये (for मनस्विन°) — c) M2 पूजयेथो (for °येथा) V1 B2 Da2 Dn D5 महाभाग; Da1 °प्रज्ञ (for °भागान्) — d) K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 सर्वथा त्व (B1 च), D1 यथा चार्हान्, D7 S (except G2, G3 missing) यथा भ्रा(M मा)तॄन् (for यथाचार्यान्) B1 पितॄनिव (for यथा पितॄन्)

25 a) K2 3 5 V1 Bo-2. 4 m 5 D (except D1) T2 M न त्वेव, B4 यथैव, T1 G (G3 missing) न त्वेष (for न त्वेव) Da सतोषो (for °षाद्) — b) K1 [ऽ]न्यं, Bo 1 [ऽ]न्यान्; Da1 T2 न, Da2 G1 M2 [ऽ]न्य (for ऽन्यन्). Da मृगा नृ(Da2 द्वि)प, M4 मृगाधिप° (for °धिप) — d) K5 V1 B D (except D1. 4 7) च (for वा) V1 B1 3 5 Da1 Dn2 D4 M तदाश्रय (D4 °यात्) (for त्वदा°)

26 a) B3 योक्षति हि, D4 योक्ष्यति हि; S (G3 missing) च योक्ष्यति — b) B1 वृत्तै° (for भृत्यै) D7 नरानतै° (for पुरातनै°) — c) D7 (marg as in text) तेषां; M ते त्वा (for ते त्वा) M1 3 [अ]पि (for वि) — d) K5 V1 B D (except D1 4. 7) दुःशी-लाश्च (for दुःखशीला). B1 मदतर, D2 °त्तरो (corrupt) (for °न्तरे)

27 K3 om from सश्रय up to दीर्घंद (in 28a). — a) K2 T1 G4 M (except M2) सश्रय, T2 G1 °श्रये (for °श्रय°) G2 श्लाघनीयत्वम् (for °यस्त्वम्) K5 V1 B D (except D1. 4 7) न सश्र(Da1 °श)य° श्लाघनीयो — b) K5 V1 B D (except D1. 4 7) ह्यन्ये(Da1 °ते)षाम्, Bom. ed [ऽ]हमे° (for अन्ये°) B1 अमि, Da1 अमि- (for अपि) B1 -भाष्वता; D7 भासता (for भास्व°) — c) B1 4 Da T1 G2 सुमहाभाग, D2 °भागा° (for °भाग°) Dn2 कृतात्मसु महाभाग — d) B1 पापकस्तु; D7 T1 G1 4 पावकेषु (for पाप°) K5 [अ]प्यदारुणं; Da D2 [अ]य दारुण (for [अ]प्यदा°)

28 K3 om up to दीर्घंद (cf v 1 27) — a) T2 G1 महेष्वास°, M4 महोत्साहा (for °त्साह°) — b) V1 D7 T1 G3 4 मूल (for स्थूल) Ś1 B1 D2 3 T

C 12. 4110
B. 12. 111 28
K. 12. 111 29

दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ।
कृती चामोघकर्तासि भाव्यैश्च समलंकृतः ॥ २८
किं तु स्वेनासि संतुष्टो दुःखा वृत्तिरनुष्ठिता ।
सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ २९
राजोपक्रोशदोपाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
वनचर्या च निःसङ्गा निर्भया निरवग्रहा ॥ ३०
नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ३१
पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ३२
अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः ।
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनं गताः ॥ ३३
यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेन्द्रो यदि मन्यते ।
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथा मयि ॥ ३४
मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ।
कल्पिता या च ते वृत्तिः सा भवेत्तव सुस्थिरा ॥ ३५

G4 M2 Cv लक्षो, D4 -वक्षो, G2 रक्षो; M1 3 4 -लाक्षो (for लक्ष्यो) —c) K1 3 5 V1 B Da D2-8 T1 G (G3 missing) M1 3 4 कृते; Dn2 कृति (for कृती) B1 D1 5 वा (for च) K4 5 V1 B (except B1) Dn D2 3 5 6 8 [अ]स्मि (for [अ]सि) M2 कृतो पमोघकर्तासि. —d) K1 भावैश्च, K3 V1 Da T2 G1 M भाग्यैश्च; K5 Bo 1. 4. 5 Dn1 D3 5 6 भोगैश्च; B2 Dn1 D2 8 भोग्यैश्च; B3 भास्यैश्च, D4 भाग्ये च, D7 T1 G2 4 भागैश्च (for भाव्यैश्च) G2 M2 समलंकृतं.

29 a) K5 V1 B D (except D1 4 7) Cn न (K5 om. न) स्वल्पेन (sic) (for किं तु स्वेन). D4 [अ]सि (for [अ]स्मि) —b) K1 D2 3 दुःख (D3 °खो) (for दुःखा). Da1 वर्तिर् (for वृत्तिर्). D3 अनुष्ठित ❀ Cn दुःखा वृत्ति सेवावृत्ति । ❀ —c) K1. 5 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 M2 सेवाया (for °याश्). D4 चासि (for चापि) K1 [अ]नभिज्ञ (for नाभिज्ञ). —d) K4 स्वच्छेदेन (for स्वच्छन्देन) K4 V1 B2 D4 वनेचर; B1 वनेचरा (for °चर).

30 a) K1 D2 3 राज्ञोप-; D7 S (except G2, G3 missing) प्रा(D7 T2 प्र)ज्ञोप- (for राजोप-) K1 -क्रोद, G2 -क्रोध (for -क्रोश-) K1 -शोषश्च; D1 दोषाश्च; M2 -दोषाश्च (for °पाश्च) —b) D1 सर्वेषां श्रयवासिनां, D4 सर्वसंश्रिय°; T2 सर्वे सश्रयतां नृणां —B1 om (? hapl) 30cd —c) Dn व्रतचर्या (for वन°) K3 5 V1 B (B1 om.) D (except D1) S (G3 missing) तु (for च) G2 निस्वर्गा (for निःसङ्गा) —d) K3 D4 निरुपद्रवा (D4 °वा), K5 Bo 4 5 Dn D2. 3. 5 6 8 वनवासिनां, V1 B2 3 Da वनसेविनां; G1 निरवग्रह, M1 3 निरव(M1 °प)ग्रहा (for °ग्रहा)

31 a) D7 G1 ह्रीयमानस्य; T1 G2 4 ह्रियमाण(G2 °ण)स्य (for [आ]हूय°) —b) K4 भये —D4 om. 31c-32d. —c) K4 न स्वत्; V1 B3 न तु; Da1 तत्तत् (for न तत्) K4 5 Bo 3-5 D2 3 5, 6 8 भूतानां; D7 T G1 4 M1, 3 4 शिष्टानां (for तुष्टानां). B1 न तिष्ठति च भूतानां

32 = Hitopadeśa I. 116 D4 om 32 (cf. v. l. 31) —a) K2 निराहार, B1 °सोयं; D3 °यासं (for °यासं) K3 पाणीयं निरायास (submetric). —b) B1 सस्वाद्वन्नं (for स्वाद्वन्नं वा). D7 S (G3 missing) गुणोत्तरं, D3 भयोत्तरा (for °त्तरम्) —d) D1 निवृत्तिः; G2 °ष्कृतिः (for °र्वृति).

33 a) D4 G1 अपराधे; M1. 3 4 उपकारैर् (for अपराधैर्). —b) D7 S (G3 missing) शस्ता (for शिष्टा) ❀ Cb n शिष्टा कृतदण्डा । ❀ —c) D4 उपघाते; T2 G1 M4 उ(M4 अ)पकारैर्, M2 उपहूतैर् (for °घातैर्).

34 a) M4 कार्यं (for कार्यं). D7 T G (G3 missing) यदि वा ते द(T2 G1 2 म)या कार्या (T2 G1 °र्यं) —b) Dn D1 7 S (G3 missing) नरेन्द्र K1 B (except B3) Da2 D3 6 8 यद्धि (for यदि) K5 Dn D1 4 7 T G (G3 missing) M1 3 4 मन्यसे, Da2 मन्वते, M2 निर्वृति (for मन्यते) —c) G2 समया K5 B (except B3) D1-3 5 6 8 M2 कर्तुम् (for कृतम्) —d) V1 D7 T1 G1 4 M -विधि; T2 G2 त्वयि (for मयि)

35 a) D2 मदीय (for °दीया). D7 (before corr.) मननीयास् (for मान°) —Da1 om. (hapl.) 35b-36a —b) K5 Bo 3-5 D2 3 5 6 8 यदि; V1 B1. 2 Da2 मम (for वच) —c) B5 कथिता (for कल्पिता) All MSS (except Ś1 K1 4 D1, Da1 om, G3 missing) मे (for ते) —d) V1 साहसे; G2 स्वभावे; M4 सभावेत् (sic) (for सा भवेत्). K3 5 V1 B Da2 Dn D2-8 S (G3 missing) त्वयि;

न मन्त्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ।
नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३६
एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं तव ।
न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥ ३७
मया संमन्त्र्य पश्चाच्च न हिंस्याः सचिवास्त्वया ।
मदीयानां च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ३८
एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः ।
प्राप्तवान्मतिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनितः ॥ ३९

तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं च कर्मणि ।
प्राद्विषन्कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४०
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रवेश्य च ।
दोषेषु समतां नेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः ॥ ४१
अन्यथा ह्युचिताः पूर्वं परद्रव्यापहारिणः ।
अशक्ताः किंचिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ॥ ४२
व्युत्थानं चात्र काङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रविलोभ्यते ।
धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ४३　C 12 4125 B 12.111 43 K 2.111 44

D7 (before corr) त्वयि (for तव)　K5 V1 B Da2 D3 5 6 8 च, D7 lacuna (for सु)

36 Da1 om. 36ᵃ (cf v 1 35) — ᵃ) B3 om न　K1 D4 मन्त्रेयेयम्, D2 मन्त्रयेम् (submetric), D7 S (G3 missing) °णीय(D7 °य्य)म् (for °येयम्) B1 अन्यैस्तु; M2 अन्य ते (for अन्यैस्ते) — ᵇ) D7 S (G3 missing) मन्त्रिभि° (for सचिवै°) — ᵈ) V1 B (except B2) D2 5 यया (for वृथा)　K3 D1 ब्रूया° (D1 °य°)　V1 B2 Da परानपि (for परे मयि)

37 ᵇ) Ś1 D7 ब्रूया, K1 (before corr as in text) M1 ब्रूयाद् (for ब्रूया)　K5 V1 B D (except D1. 4) S (G3 missing) वच° (for तव). — ᶜ) B1 तव (for न च) — ᵈ) D7 T G1. 4 M [ऽ]स्मि, G3 [ऽ]स्ति (for ऽहं)　M3 हिता हि मे (for हिताहिते)

38 ᵃ) B1 यायाध्यं, D7 पश्चात्तु (for °च्च) — ᵇ) K1 हिंस्य°, K4 हिंस्या°; D4 हिंस्य (for हिंस्या)　K1 सचिव, D4 सचिवस् — ᶜ) D1 कुपिते — ᵈ) D4 च, D5 lacuna, G2 त्वा (for त्वं)　K4. 5 D6 M1-3 निपातये, B (except B2) °तय, G2 °तयेत् (for °तये°)

39 ᶜ) B2 आप्तवान्, G2 प्रापतन् (for प्राप्तवान्) D4 अति, D7 मन्त्रि°, M2 मन्त्र° (for मति°) — ᵈ) B5 M4 °योनिज (M3 °न), D4 °योजित°, D7 T1 G (G3 missing) °चोदित°, M2 °योगिन (for योनित)

40 ᵃ) M4 स (for त)　Bom. ed सुकृत (for सत्कृत) — ᵇ) K4 पूज्यमान (for युज्य°)　K2 T2 G1. 2 M कर्मसु (for कर्मणि)　K3 5 V1 B D (except D1) T1 G4 पू(K3 यु)ज्यमान स्व(V1 सु, D7 T1 G4 च)कर्मसु (B1 °र्मं च) — ᶜ) B1 Da1 प्राविश° (B1 °प)न् (for द्विषन्)　D2 क्षत (for कृत°). B3-5 संहाता°, D1 सवा (submetric), M2 संवात° (for °घाता)　K1 प्राद्विषत्व ततो व्याघ्रा — ᵈ) K1 पूर्वं (for पूर्व°)　M2 भक्त्या, M4 °कृत्या (for भृत्या)

41 ᵃ) Da2 मन्त्र (for मित्र)　M4 कृत्या (for °बुद्ध्या)　Ś1 K4 D1 गोमायु — ᵇ) V1 शान्त्वयित्वा, D2 सांत° (for सान्त्व°)　Ś1 K3 प्रविश्य, K5 V1 B D (except D1. 4. 7) प्रसाद्य (for °वेश्य) — ᶜ) K3 Dn दोषैस्तु (for दोषेषु)　D7 T1 G4 समयान् (for समतां) — ᵈ) D1 नैच्छन्, G2 ईशन् (for ऐच्छन्)　D7 T G1. 4 M इच्छ(D7 ईह)न्त्यशुभबुद्धय°

42 K3 om 42 — ᵃ) K1 ह्यर्चिता°, B1 यचिता°, Dn1 व्युषिता°, D4 ह्युषिता, D7 T1 G2 4 ह्युचितं, T2 [अ]स्युदिता, M2 ह्युषिता°, M4 ह्युपचिता (hypermetric) (for ह्युचिता)　Ś1 K1. 2 4 D1 पूर्वं — ᵇ) K5 V1 B Da Dn D5 द्रव्याभि (for °द्रव्याप)　D2 3 6 परत्र व्यभिचारेण — ᶜ) M3 4 अशक्त (M3 °क्या) (for °शक्ता)　D6 आख्यातु; D7 T G (G3 missing) °हर्तुं (for °दातु) — ᵈ) K4 D4 °यंत्रित°, Dn2 मन्त्रिता (for यन्त्रिता)

43 ᵃ) K1 व्युत्क्रान्तं, M4 व्युत्थाना (for °त्थान)　K3 Bo 5 Dn च वि, B2 चाश, B4 चाभि, D2 वा वि°; D3 5 6 चावि°, D8 चापि; M1. 3 चास्य (for चात्र)　V1 (sup lin as in text) B1 काङ्क्षंति (for काङ्क्षद्भि) — ᵇ) V1 Bo 2-5 Da Dn2 D6 8 अर्थैमिर्, B1 अर्थि° (for कथा°)　K2 3 5 Dn1 D1. 7 S (G3 missing) प्रति, V1 B Da Dn2 D6 8 विप्र° (for प्रवि)　K1 °लोपते, K3 D4 लोभ्य वै; Bo 3 4 लभ्यते; Dn2 लोभ्यतां, D6 T1 (by corr as in text) °लोप्यते, G1 लोभ्यते (for °भ्यते)　D2 3. 5 अर्थैरभिविलोभ्यते — ᶜ) B1 वैव (for चैव) — ᵈ) K3 D4 बुद्धिम्　K1 विलोपयते, B5 Da °भ्यते (for °भ्यते)

C 12.4126
B 12.111 44
K 12.111 45

न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्याच्चचाल ह ।
अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय स्थिताः परे ॥ ४४
ईप्सितं च मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥ ४५
यदर्थं चाप्यपहृतं येन यच्चैव मन्त्रितम् ।
तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं च मर्षितम् ॥ ४६
समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ।
नोपघातस्त्वया ग्राह्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ॥ ४७
भोजने चोपहर्तव्ये तन्मांसं न स दृश्यते ।
मृगराजेन चाज्ञप्तं मृग्यतां चोर इत्युत ॥ ४८
कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् ।
सचिवेनोपनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ४९
सरोपस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम् ।
बभूवामर्षितो राजा वधं चास्याभ्यरोचयत् ॥ ५०

---

44 a) D4 वा (for च) K1.4 B1.3 4 D1-3.5 6 8 सु (for स) Ś1 K1 B1 -प्रज्ञस् — b) Ś1 K1 2 4 चचाल हि; K3 D4 च चाल्यते Dn1 तस्माद्वैचार्य चालह (sic) — d) K4 स्थित', B4 Dn1 स्थिता, Dn तथा, G2 M [अ]स्थिता (for स्थिता)

45 a) K5 V1 B (except B2) Dn D2 3 5 6 8 सु (for च) — B3 om (hapl) 45b–47d and the prior half of 262* — b) K4 यत्वत्र, D2 3 6 यत्र च; T2 G1 यत्तु सु (for यत्तत्र) D4 सस्तुत (sic) (for संस्कृतम्) — c) D7 S (G3 missing) च (for हि) — d) B1 व्यस्त (for न्यस्त)

46 B3 om. 46 (cf v l 45) — a) D7 तदर्थं (for यद°) K2 B1 D7 S (G3 missing) वा (for च) — b) K4 D1 यश्चैव, V1 यच्चापि; B6 5 Dn1 D6 8 तच्चैव, Dn2 तत्रैव (for यच्चैव) B3 मन्त्रिक; Dn यंत्रितं (Dn2 °त) (for मन्त्रि°) — c) D7 विवृतं (for विदितं). B6 कर्म, D8 सर्वं° (for सर्वं) T2 न तस्य तद्धित सर्वं — d) G1 न (for च). D8 मन्त्रित (for मर्षि°) ❀ Cn कारणार्थं, स्वस्य बन्धविच्छेदो भवत्विति हेतोरित्यर्थः । ❀

47 B3 om 47 (cf v l. 45) — a) B1 समयोगं, D7 T1 G1 4 M1 3 समयो यः (for °योऽय) — c) K3 B3 Dn D4 7 S (G3 missing) कार्यो (for ग्राह्यो) — d) D7 T1 G4 मैत्रम् B1 [इ]च्छत — After 47, Ś1 K1-4 D1 4 7 T1 G1 2 4 ins

261* इति तस्य च मन्त्रस्य स्थित्यर्थं तदुपेक्षितम् ।

[G1 उदितस्य (for इति तस्य). K2 सद्रुवेक्षित, K4 D4 यदुपे° (for तदुपे°)]

On the other hand, K5 V1 B Dn Dn D2 3 5 6 8 ins after 47

भीष्म उवाच ।

262* क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च ।

[B2 om the prior half (cf v l. 45) B2 D8 om. the ref. B5 अभ्यर्थितस्य (for अभ्युत्थि°)]

48 a) D7 T2 G4 M नृप-; G1 नृप, G2 [s]न्नाप (for चोप) K3 -कर्तव्ये, K4 D1 G1 वर्तव्ये; D2 5 हर्तव्यं (for -हर्तव्ये) — b) G2 यन् (for तन्). K5 Dn D1-3 5 6 नोप, D7 T1 G2 4 यन्न (for न स) T2 G1 M तन्मांसं न ह्य(M2 व्य)दृश्यत — c) K3 om from राजेन up to ते (in 49c) — d) Dn D8 दृश्यतां (for मृग्य°) Some MSS. चौर Dn इत्यत, D7 G1 2 इत्यपि.

49 K3 om up to ते (cf v l 48). — a) Ś1 K2 4 D1.4 भृत्यकैश्च; K1 भृतकैश्च; D6 कृतकश्च; D8 कृत्तकैश्च (for कृतकैश्च) D2 3 5 चैव (for चापि) — b) D7 S (G3 missing) मृगेंद्राय निवेदित. — c) Dn सचिव्येन (for °वेन). K5 V1 B Dn Dn1 D2-8 T1 G1 M1 3 [अ]प, M2 [अ]पि (for [उ]प-). B1 -नीय (for -नीत) Dn2 त (for ते) D1 M4 corrupt — d) T2 -योनिना (for मानिना) Dn2 विदुषां प्राज्ञमानिना

50 a) D7 परोक्षस् (for सरोपस्) D4 त्वति (for त्वथ) — c) Dn1 [अ]मर्पतो, Dn2 मर्प°; D7 T1 G4 मर्षि°, G2 विमना (for [अ]मर्षितो) S (except G2, G3 missing) राजन् (for राजा) — d) D6 धर्मं (for वध) K1 अस्याभ्य-; Dn1 चास्य व्य, D1 चास्याल्य, T1 G4 चाप्यभ्य, T2 G1 चैवास्य, G2 चाप्यस्य; M1.3 चास्याध्य, M4 चास्याप्य (for चास्याभ्य). K4 रोषयत् (for -रोच°).

51 a) B1 इदं (for छिद्र) Dn2 ते; D4 च (for तु) K1 D8 M1 3 तं, Dn D7 T G (G3 missing) ते (for तद्) — b) D7 S (G3 missing) माहुस (for प्रोचुस) — c) D6 एप (for एव). D7 S (G3 missing) यो (for सो) — d) K5 B6 3-5

छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गेषु वर्तते ॥ ५१
इदं चास्येदृशं कर्म वाल्लभ्येन तु रक्ष्यते ।
श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैष तादृशः ॥ ५२
वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ।
कार्यार्थे भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवाञ्श्रमम् ॥ ५३

मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रस्तेषां तु तद्वचः ।
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ ५४
शार्दूलवचनं श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोधयितुमागमत् ॥ ५५
पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भसंवृतम् ।
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्यत्यशुचिभिः शुचिः ॥ ५६
नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका । C 12 41 B 12 11 K 12.11

D (except Da D5 7) वृत्तिभगे प्रवर्तते — After 51, K5 V1 B (except B1) D (except D1. 4. 7) ins

263* निश्चित्यैवं ततस्तस्य ते तत्कर्माण्यवर्णयन् ।

[Dn1 [ए]व (for [ए]व) K5 V1 B2 Dn पुनस् (for ततस्) V1 B0 5 Da D8 कर्मानुवर्णयन्, B3 -कर्माथ वर्ण°, B4 -कर्मान्व°, Da D8 5 -कर्माण्यवर्तयन्]

52 a) Da1 दर्श (for इद) K5 V1 B2 Da Dn D7 T1 G2 4 तस्य, B1 वास्य (for चास्य) — b) D1 वाल्ल्यमस्य न, D4 वालत्वेन (for वाल्लभ्येन) Ś1 K2 4 च दृश्यते; K3 V1 B2 Da कृत भवेत्, G2 4 च लक्ष्यते (for तु रक्ष्यते) K1 D7 T1 वाल्येभ्यो न च लक्ष्यते, K5 B0 3–5 D2 3. 5 6 8 याहुल्येना(B0 5 वाल्लभ्येना)नुवर्तते, B1 चान्यत्र न तु वर्तते, Dn किं तेन न कृत भवेत् — c) Da1 श्रुतस्य, D1 श्रुतश्च, G1 सूतश्च, M4 श्रुत च (for श्रुतश्च) — d) D6 यादृशो K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 G1 M1 3 नैव, G4 नैक (for नैष)

53 a) Da वाङ्मात्रे न (for °त्रेण) Dn2 तु, T2 G1 स (for [ए]व) D4 G1 M1. 3. 4 धर्मिष्ठ (D4 °ष्ट) (for धर्मिष्ट) — b) D8 स्वभावो न Ś1 K2 4. 5 D2 3 5 6 8 [ए]व (for तु) K2 तादृश (for दारुण) — d) K4 व्यथाचार, G1 वृथा° (for वृथा) — e) K3 D4. 7 S (G3 missing) भोजनार्थेषु (for °नार्थेषु) — f) K5 V1 B0 1 3–5 D3 4–7 T1 G1 2 वृत्तेषु, B2 (marg as in text) कृच्छ्रेषु (for व्रतेषु) — After 53, K4 5 V1 B D (except D1 4 7) Ca ins

264* यदि विप्रत्ययो ह्येष तदिदं दर्शयाम ते ।
तन्मांस चैव गोमायोस्तत्क्षणात्तैस्तु ढौकितम् ।

[(L 1) K4 V1 दर्शयामि ते, Da °यामहे (for °याम ते) — (L 2) V1 चापि, D2 3 5 6 तैश्च (for चैव) B3 5 Dn2 ते (for तत्) K4 तैश्च, K5 Dn1 D8 चैव, B3. 5 Dn2 आशु; D2 3 5 6 एव (for तैस्तु) B1 चोरित, D2 न्यस्तित (for ढौकितम्) ❀ Ca उपढौकित वर्णित कथित । ❀]

54 a) B1 मांसापहरण, G1 मांसोपनयन; M3 श्रमाप° (for मांसाप°) D4 7 S (G3 missing) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — b) V1 B2 Da Dn1 श्रुत्वा (for तेषां) All MSS (except Ś1 K2 4 D1, G3 missing) च (for तु) K1 कृतद्वत (sic) (for तु तद्वच) — c) D1 2 अज्ञापयामास — d) D1 बध्यताम् (for वध्य°)

55 a) Dn शार्दूलस्य वच श्रुत्वा, D7 S (G3 missing) गोमायोर् (G2 °यु, M3 °युर्) व्यसन (T2 निधनं) श्रुत्वा — b) D1 वचन (for -जननी) — Da om 55cd — c) D3 मृगराज्य

56 a) B (except B2) D2 3 5 6 8 M पुत्र नैव (B1 M1 3 4 °व), G1 पुत्रेणैव (for पुत्र नैतत्) D4 भाह्यं (sic), G1 (before corr) कार्यं (for ग्राह्य) — b) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 सयुत, D7 S (G3 missing) °भृत (for °वृतम्) K3 कपटारंभमाश्रितै — c) D7 T1 G1 धर्म (for कर्म) K3 D4 -ससर्गजैर्, K4 V1 B0 2 (m as in text) 3. 5 Da -सहर्ष°, B1 हर्ष° (submetric), D7 T1 G4 -सकर्ष° (for -संघर्ष°) D6 वाक्यैर् (for दोषैर्) — d) K1 मुह्यति, K3 5 B0 2–4 Dn D8 दु(B2–4 Dn1 दू)ष्येद्; K4 D5 मुच्यति (D5 °त), V1 Da द्वेष्येत, B1 दूश्यत, B5 दुष्येतां, D1 मुष्यति, D2 3 6 म्रु(D6 दु)ष्येत, D7 T G1 4 दू(D7 G1 दु)ष्यते, G2 दूष्यते, M2 दुष्यति, M4 वध्यति (for दुष्यति) D4 lacuna, M1 शुचि (for शुचि)

57 a) B1 नाच्छ्रित, T2 G1 नोच्छ्रेयं — b) D4 प्रकृत्या, Cn प्रक्रिया (as in text) K1 वर-, K3 D4 वैरि-; G1 वध (for वैर) K1 कारका, B1 -कारिका, T2 G1 कारका (T2 °क) (for -कारिका) — c) Dn2 शुचिर् (for °चेर्) D2 3 5 6 अपीह, T2

C 12 4142 D 12 111 60 K 12 111 60 शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ५७

लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः ।
मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः ।
अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपकाः ॥ ५८

बहवः पण्डिता लुब्धाः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ५९

शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यदद्यापहृतं तव ।
नेच्छते दीयमानं च साधु तावद्विमृश्यताम् ॥ ६०

असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यदर्शिनः ।
दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ६१

तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न चैवास्ति तलं व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ६२

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्ह्यर्थान्न पश्चात्परितप्यते ॥ ६३

न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रभुर्घातयेत्परम् ।
श्लाघनीया च वर्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ ६४

अभिवि (for अपि हि) —d) M3 एव (for एव) K1 निबध्यते; K4 निपात्यति, B1 D1 °द्यते (for °त्यते). — After 57, K3 V1 B D (except D1 4 7) ins

265 * मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वत. ।
उत्पद्यन्ते त्रय पक्षा मित्रोदासीनशत्रव ।

[(L 1) Dn1 कार्याणि (for कर्माणि) —(L 2) Da Dn1 उत्पाद्यते]

58 Cf Pañcatantra I. 416 —a) K1 दातरो (for शुचयो) —b) K1 G2 तपस्विन (for तर°) —c) K1 मूर्खानां; D4 मूर्पाणां —e) Ś1 K1 D1 M2 अधर्मिकानां (Ś1 °णां) —f) K2 3 5 V1 B1 2 Dn D2 4 G1 M सुरूपिण; K4 Da D7 T G2, 4 स्वरूपिण, Bo 3-5 D3 5 6 8 च रूपिण.; D1 सुरूपिना (for °पका)

59 With 59ab, cf Pañcatantra 1. 288ab —a) D7 T1 G (G3 missing) M1 3 4 [s]पंडिता, T2 [s]पूजिता (for पण्डिता) K3 D4 क्षुद्रा, K5 V1 B Da Dn D2, 3, 5-8 S (G3 missing) मूर्खा (for लुब्धा). —b) All MSS. (except Ś1 K1-4 D1, G3 missing) लुब्धा (for सर्वे) —c) D7 T1 G4 आहुर् (for कुर्युर्). —d) B2 -मतैर् (for -मतेर्)

60 a) K1 शून्यात्तस्य, K3 corrupt, K4 शून्यातश्च; B4 (before corr as in text) D2 3 5 6 °त्तव, D1 °तुश्च (sic), D7 S (G3 missing) सुन्यस्य च (D7 T1 G2, 4 स्ते) (for शून्यात्तच्च) D7 T1 G2 4 M4 गृहे —b) K1 यदन्याप-, K2 Da1 Dn D5 यद्यद्य(Da1 °द्या)प; K3 D4 7 यदस्यो(D7 °द्यो)प; B4 D2 3, 6 यद्यदाप; G1 यदादप, M यदभ्युप (for °द्याप). V1 B3 -कृतं (for हृत) —c) B1 न च ते; D4 नेच्छतो; D5 नेच्**; M1 3 नेच्छाते; M4 नेच्छंते (for नेच्छते). T2 G1 दीयमानस्य (for °मानं च) —d) Ś1 K3, 5 Bo-4 Dn2 D1-3 5 6 8 विमृष्यतां (K5 °त; Dn2 D5 °ते), B5 निहन्यतां, D7 T1 G (G3 missing) M2 विधीयतां, T2 विचार्यतां; M1, 3 4 विचीयतां (for विमृश्यताम्) K1 साधुतावर्पिमृष्यतां

61 ab) K1 अमात्या (for असत्या) G1 -सकाश (for °शा). K1, 4 B1 2 Da D4 7 T G2 4 -दर्शना (K1 °न) (for °र्शिन) K5 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 असम्या (B4 °स्या) सम्यसंकाशा सम्याश्चासम्यदर्शना — G1 om (hapl) 61c-62d —d) K2 D4 तस्माद् (for तेषु) B1 परीक्षणं (sic), Dn2 परिक्षण; D1 M1 परीक्षिण (for °क्षणम्)

62 G1 om 62 (cf. v l. 61). —a) B3 तलेवद्, D1 4 चल° (for तल°) D7 तलं सदृश्यते व्योम्नि. —b) D4 पद्योतो. Da हव्यवाद(Da2 °हि)व —c) Dn2 तके, D6 तक- (for तल) D4 7 न तलं दृश्यते व्योम्नि —d) K4 B1 2 न खद्योतो, V1 Dn D2 खद्योते न (V1 च) (by transp)

63 a) K3 om. from त्यक्ष up to पश्चा (in 63d) D5 -रसो, T1 G4 M1 3 4 -दृष्टे (for दृष्टो). —b) V1 Bo 2 5 Da Dn1 युक्तो ह्यर्थे (for °क्तमर्थः). D7 S (G3 missing) युक्तमर्थे(G1 °र्थं, M °र्थैं)परीक्षणं —c) B2 Da परीक्ष, Dn2 परिक्षा (for परीक्ष्य). D2 ज्ञापयति, T2 G1 M [आ]ज्ञापयन् (for ज्ञाप°) All MSS (except Ś1 K4, K3 om., G3 missing) अर्थान् (B1 °र्थं) (for ह्यर्थान्). —d) T2 G1 परितप्स्य(G1 °प्य)से

64 a) T2 इमं (for इद) G2 न दुष्करं मित्रवध —b) D4 om from यत्प्रभु up to स्थापितो (in 65a) K5 V1 Bo Da Dn2 D2 6 8 य प्रभुर्, D1 G1 यत्पूरुर् (for यत्प्रभुर्). K3 परान् (for परम्). —c) D1 श्राघनीया (for श्लाघ°). K1 यवर्यासु (sic), K2

स्थापितोऽयं पुत्र त्वया सामन्तेष्वधि विश्रुतः ।
दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेष ते सुहृत् ॥ ६५
दूषितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् ।
स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६६
तस्माद्यथारिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः ।
धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृतम् ॥ ६७
ततो विज्ञातचारित्रः सत्कृत्य स विमोक्षितः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥ ६८

अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रं तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ।
तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत ॥ ६९
शार्दूलस्तत्र गोमायुं स्नेहात्प्रस्नुतलोचनः ।
अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७०
तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमम् ।
बभाषे प्रणतो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ७१
पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः ।
परेषामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ७२ C. 12. 4158 B. 12. 111 76 K 12. 111 76

---

3 5 V1 B Da2 Dn1 D2 3 6-8 S (G3 missing) यशस्सा च, Da1 Dn2 यशश्चास्य (for च वर्या च) —d) D7 प्रसुमतां (for प्रमवता) D1 क्षमा°, D3 5 M3 क्षमा

65 D4 om. up to स्थापितो (cf. v 1 64) —a) D1 स्थापिते All MSS (except Ś1 K4 D1, G3 missing) त्वया (D6 यया) पुत्र (by transp.) —b) D7 T1 G2 4 स म(G2 मि)त्रेषु, M1.3 समतेषु (for सामन्तेषु) All MSS (except Ś1 K1.2 4 D1, G3 missing) [अ]पि (for [अ]धि) Da वि(Da2 नि)श्रुत, D1 विश्रुता — V1 reads 65c on marg —c) K4 G2 [आ]साध्यते, D7 T1 G4 साध्यते, G1 [आ]पाद्यते, Cv आसा° (as in text) K1 पुत्र; G1 पुत्राद् (for पात्र) Da1 corrupt —d) B2 पुव (for एष) K3 om. from ते up to क्षिप्रमेव (in 66d) K6 Bo 3-5 D2 3 6 6 3 न, B1 व; T1 G2.4 त्रै (for ते)

66 K3 om up to क्षिप्रमेव (cf. v 1. 65) —a) Da हापित (for दू°) —b) K6 गृह्णीते; Da1 °ह्णीते, Da2 °ह्नते, D4 °ह्णते (for °ह्णीते) T2 G1 ह्यन्यथा (for योऽन्य°) K1 M2 शुचि°; K4 D4 शुचि, Dn2 विवि (for शुचिम्) —c) Bo 3-6 D2-4.7 G1 स, B1 T G2 4 स्व, B2 च, Da तु (for स) B6 °दयितामात्य°, G1 °दूषितामात्यं (for °मात्य)

67 a) K2-4 Dn D5 6 8 तस्मादपि, D1 °द्वर्वा (sic), D2 3 °यया, D7 T G (G3 missing) एत स्माद्, M1.3 4 तदस्माद्; M2 स त्वस्माद् (for तस्मा द्य) —b) K3 D1.4.7 S (G3 missing) गोमायु (for °यो°) K5 आगते, G1 आगम° (for °गत°) —c) K1 चान्योन्यं; B1 व्याख्यात (for चा°) D4 धर्मात्मनेव चाख्यात —d) B1 तथैतद्, T2 G1 यथैव (for °थैतत्) Da कट्टक (for कपटं).

68 a) Dn2 G1 विज्ञान (for °ज्ञात) Da1 D1 °चारित्र, D3 °चरित°, D6 °चरित्रः, T1 °चरित्र (for °चारित्र) —b) D4 G1 सत्कृत्य° (for °त्कृत्य). B6 हि, Dn2 स्व (for स) B1 विमोक्षत; B3 °हित (for °क्षित.) —c) B2 परिमुक्तश्च; B3 °मुक्तश्च, D3 °ष्वज्य च (for °ष्वक्तश्च).

69 a) T2 G1.2 M अनुज्ञाय (for °ज्ञाप्य). Ś1 K4 V1 D1 त (for तु) —b) B1 नास्ति (for नीति°) —c) K1 [आ]मिषेण, B1 मर्षेण (for [अ]मर्षे°). —d) B1 पापम् (for प्रायम्). Bo आशातुम् (for °सितुम्) K1 इच्छत, D3 ऐच्छता.

70 a) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 तं तु (for तत्र) K1 गोमायु. D7 S (G3 missing) गोमायु तु स (T2 G1 स्वय) शार्दूल —b) K1 2 V1 Bo 1 Da D1.4 6 8 प्रस्रुत°, Dn प्रोत्फुल्ल; D2 प्रस्तुत; D7 T1 G1 प्रसृत (for प्रस्नुत) —c) B1 आलिंगयत्स; Da D7 T G (G3 missing) न्य(Da अ°, G1 न)वार. यत; D4 आवारयत्स, M1-3 आराधयत; M4 अधार यत (for अवारयत्स) M2 सहृष्ट° (for धर्मिष्ठ). —d) V1 D2 6 प्रतिपूजयत्; D3 प्रत्यपूजयन्

71 a) Da ते; M4 क (for स) K5 B (except B1) Dn2 D3 5 6 8 च (for स) K2 गोमायुम् (for °युर्) —b) D1.7 T1 G1 4 M1.3 4 सभ्रम (for °भ्रमम्) —c) B3 बभासे, Dn उवाच K1 प्रस्रुतो, V1 प्रणत (for °णतो). —d) D7 S (G3 missing) °सादिग्धया (for °गद्गद°)

72 a) G2 हि (for ऽहं) —b) K3 समाहित; B3 विमानितं, D4 [अ]वमानित° (for विमा°) —c) D3 5 6 आयय (for °स्पद्) K1 परेषां साम्यतां नीत्वा. —d) T2 G1 नेच्छामि (for नार्हा°) G2 त्वया (for त्वयि) Dn2 वक्तु नार्हा वय त्वयि; D7 T1 G1 वक्तु

C 12.4159
B 12.111 77
K 12 111 77

खसंतुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ।
स्वयं चोपहृता भृत्या ये चाप्युपहृताः परैः ॥ ७३
परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रूराः कारामितापिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ७४
संतापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हिताः सोपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ ७५
अवमानेन युक्तस्य स्थापितस्य च मे पुनः ।
कथं यास्यसि विश्वासमहमेष्यामि वा पुनः ॥ ७६
समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्ष्य च ।
कृतं च समयं भित्त्वा त्वयाहमवमानितः ॥ ७७
प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि ।
न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥ ७८
एवं चावमतस्येह विश्वासं किं प्रयास्यसि ।
त्वयि चैव ह्यविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति ॥ ७९

(D7 °स्तुं) नार्होस्म्यह त्वया

73 a) K3 5 Dn1 G2 M असंतुष्टाश्च (M3 °ष्टां) (for स्वसं°) K1 G3 च्युत , K4 च्युत , M3 च्युतां V1 B Da Dn2 D2 3 5-8 असतुष्टश्च्युत स्थानान् ; D4 अस तुष्टाच्युतात्स्थानात्, T2 G1 असतुष्टाश्च ये केचित् — b) D7 T1 G4 अस्मात्; T2 G1 स्था(G1 स्ना)नात् (for मानात्). K5 V1 B Da2 Dn2 D2 3 5 8 प्रत्यवरोपित ; T1 G2, 4 °रोपि तत्, M3 °रोपितान् (for °रोपिता.). Da corrupt. — c) K5 B1 D2 3 5, 6 8 चोपकृता, V1 B1 2 (marg as in text) Da M1, 8 °हृता ; Dn चाप हृता ; D7 T1 G1 4 चोपद्रुता (for °हृता). D6 भृत्यो. K1 स्वय गोपह्यतात्यया (corrupt). — d) B1 G1 वापि ; Dn1 चाभि- (for चापि) K1 अपकृता, K5 Bo 3 4 Dn1 D2-6 8 G1 उपहिता ; V1 B1 2 (marg as in text) 5 Da D1 M उपहृता, D7 T1 G4 अपहृता. (for उप°) Da Dn परे (Dn °रे).

74 a) D1 परिक्षीणाघ, D4 °क्षीणश्च, Cv °क्षीणाश्च (as in text) — b) Ś1 K4 D1 कार्याभि- (for काराभि) Ś1 K1 D1 -तापिन , D1 (also) काक्षिण , D4 पाविता (for -तापिता) K2 5 V1 B Dn D2 3, 5 6 8 क्रुद्धा भीता प्रता(B2 °सा)रिता (V1 °रिण ; B1 °पिता); Da क्रुद्धाभीता प्रकारिता ; D7 T G1, 4 M क्रुद्धा भाराभि(G1 °द्वि)तापिता (D7 T1 G4 °तारिता); G2 क्रुद्धागाराभिपीडिता. — c) Ś1 (before corr as in text) ह्रितस्वा (for हृत°) D1 यो (for ये). T2 हृतस्वापातयित्वा वै ; G1 हृतहृत्सा मानिना ये. — d) K1 Da D4 G2 M त्यक्तोपांता, K3 Dn1 D5 त्यक्ता दाना ; K5 Dn2 D2 6 8 त्यक्ता(D6 °स्त्वा)दांता, V1 Bo 8 Ca (sup lin) °क्तोदात्ता, B1 °क्तो मत्तो ; B2 D3 °क्तोदांता, Ca (orig) °क्तोपात्ता (as in text) ❀ Cb. त्यक्तोदात्ता त्यक्तमहत्त्वा । ❀

75 a) Da2 M1 3 4 सलापिताश्च, D7 T1 G (G3 missing) सलाकि° (D7 °लि°) ; T2 सभावि° ; M3 स प्लावि° (for सतापि°) — b) T1 G4 व्यसनोघ (for °नौघ) K4 B2 परीक्षिण ; B1 प्रतीक्षित, Da °क्षण ; Dn2 D7 T G (G3 missing) M3 प्रती(Dn2 °ति)क्षणा ; D3 M4 °क्षण (for °क्षिण) — c) K4 स्मोहिता (corrupt), Da1 चोपहिता. (for सोप°). — d) K3 5 Dn D3 ते सर्वे (by transp) K1 4 पर माधमा (K4 °ता) ; Dn2 °बाधना: (for °साधना)

76 a) K1 अर्धमानेन (for अव°) Dn1 युक्तश्च. — b) K3, 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 स्थानभ्रष्टस्य वा (V1 B2 Da मे) पुन. — c) Ś1 K1 B1 Da D4 यास्यामि ; G3 मोक्ष्यसि (for यास्यसि). — d) K3 V1 B3 Da Dn तिष्ठामि (for एष्यामि). K3 5 V1 B D (except D1 4) S (G3 missing) कथ (for पुनः).

77 a) K1 स्यपयित्वा (for स्थाप°) B1 प्रतीक्ष्य च, Dn1 परीक्षित (for °क्ष्य च) — c) D2 समये K1 (before corr as in text) त्यक्त्वा ; K5 V1 B (except B1) Da Dn2 D2 3, 5-8 T G1 4 M1, 3 4 हित्वा (for भित्वा) — d) K5 [अ]थम् (for [अ] हम्).

78 Cf. Pañcatantra I. 244, 422. — a) Da मम ख्यात ; D6 समाख्याय (for °ख्यातः) — d) Bo Dn1 परिरक्षिता ; D4 °रक्ष्यता, D7 T1 G4 °रक्षतां ; G1 °रक्षत (for °रक्षता) D4 प्रतिज्ञा परिरक्षता (corrupt)

79 a) Dn2 पुत्र (for एवं). D4 च वसतस्य ; G2 4 चाप्यमतस्य ; M3 त्वावम°, M4 चाहम° (for चावम°). — b) All MSS (except Ś1 K1 4 D1, G3 missing) विश्वास मे (K2 किं) न यास्यसि — c) K4 ह्यविश्वास K3 5 V1 B D (except D1) T1 G (G3 missing) M त्वयि चापेतविश्वासे, T2 यदि चाह गमिष्यामि — d) K1 समोद्वेगो ; D1 ममोद्वेगे, D2 मनोद्वेगो (for ममो°).

80 a) K3 D4 भीरु (D4 °रु) (for भीत.). — b) K1 4, 5 B1 Dn D2-6 G2 M3 पर-, V1 B1, 2 Da इमे ;

शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे छिद्रानुदर्शिनः ।
अस्निग्धाश्चैव दुस्तोषाः कर्म चैतद्बहुच्छलम् ॥ ८०
दुःखेन श्लेष्यते मित्रं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ॥ ८१
कश्चिदेव हि भीतस्तु दृश्यते न परात्मनोः ।
कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्निग्धास्तु दुर्लभाः ॥ ८२
सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं ह्येषां चलाचलम् ।
समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ८३
अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणम् ।
शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवात् ॥ ८४
एवं बहुविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मार्थहेतुमत् ।
प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८५
अगृह्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य स बुद्धिमान् ।
गोमायुः प्रायमासीनस्त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ८६ C 12.4172 B 12.111.90 K 12.111.90

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

M_1 परि- (for परे) V_1 B_1 छिद्रार्थं (for °द्रानु) Dn_2 $D_{2.3.6}$ -दर्शना, D_7 S (G_3 missing) -सारिण (for -दर्शिन) —^{c}) B_1 $D_{2.3}$ दुस्तोष, T_2 G_1 °र्दोषा (for दुस्तोषा) V_1 Bo–$_{2.5}$ Da Dn_2 $D_{2.5.6}$ अस्निग्धश्चैव दुस्तोष (B_1 Da दुष्टो य), D_1 अस्निग्धाश्चैव दुस्तेषां (sic) —^{d}) K_1 बहुच्छयं, B_1 फलं बहु, D_1 बहुस्थलं; $D_{2.5}$ °श्रुतं (for °च्छलम्) — After 80, B (except B_2) Da ins

266* पूर्वसंमानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
न तं धीराः प्रशमन्ति समानितविमानितम् ।

[(L. 1) Bo_5 -सनानिता; Da °नना (for °नना) — (L. 2) B_4 तद् (for त)]

81 Cf. Pañcatantra (Kosegarten) III. 135 —^{a}) K_{2-5} V_1 $Bo_{-3.5}$ D (except D_1) T $G_{2.4}$ M C– श्लिष्यते; B_4 [आ]श्लि°, G_1 शिष्य° (for श्लेष्य°) —^{b}) Da श्लिष्य (Da_2 °ष्ट-), D_7 श्लिष्यन् (for श्लिष्ट) B_1 विशति; Da_1 भिद्यते (for भिद्यते) —^{c}) $B_{1.2}$ Dn_2 भिन्ना श्लिष्टा; D_7 S (G_3 missing) भिन्नाश्लिष्टे (for °श्लिष्टा) T_2 G_1 न (for तु). G_1 यां (for या) —^{d}) B_2 नो (for न) $D_{4.7}$ S (G_3 missing) वर्धते (for वर्त°) K_5 Bo_2 $D_{2.5.6.8}$ सा स्नेहेन न वर्तते, B_1 भिन्ने स्नेहे न वर्तते

82 ^{a}) B_5 एवं, D_7 T_1 $G_{2.4}$ तत्र (for एव). K_1 हि भीतं तु, K_2 D_1 हि भे(D_1 ते)दं तु; K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{2-8} S (G_3 missing) हितै (Bo_2 Da $M_{2.4}$ °तो) मनुर् (for हि भीतस्तु) —^{b}) K_1 D_7 T_1 $G_{2.4}$ परमात्मन (K_1 °नो); K_8 परमार्थत, K_4 T_2 G_1 न परात्मन K_4 °नौ), D_1 न चरात्मनो; D_4 न परार्थत (for न परात्मनो) —^{c}) D_4 M कार्यापेक्षं, T_2 कार्यो पेक्षा (for कार्यापेक्षा) D_7 S (G_3 missing) प्रवर्तते (for हि व°) K_4 D_1 कार्यापेक्षाय वर्तते —^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ M भाव (for भावा) K V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{2.4}$ M सु-; Da T_2 G_1 च (for तु) D_4 ते भावा स्निग्धदुर्लभा

83 ^{a}) D_1 स्वदुःख; M_2 सुदुःख (for °दुःख) K_2 D_4 T_2 सुदुःखं पुरुषं ज्ञात्वा (D_4 °न) —^{b}) T_2 G_1 चित्ते (for चित्त) K_1 एषां, V_1 ज्ञान, Da D_7 T_1 $G_{2.4}$ येषां (for ह्येषां) K_3 D_8 व(D_8 च)लाबल, Ca चलाचलम् (as in text) —^{c}) Da वाय; D_4 नापि (for वापि) K_1 असक्तो, K_8 सक्तो, K_5 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{3.5.6.8}$ G_2 अशक्तो; V_1 $Bo_{3.5}$ °सक्तो; (for अशक्तो) —^{d}) K_5 B_{3-5} Dn_2 $D_{3.5.6.8}$ हि (for ऽधि)

84 ^{a}) Dn_2 प्रक्रियां, D_7 प्रतिया (for °क्रिया) $Ś_1$ नूनम्, Dn_2 D_6 नृणाम् (for नृणाम्) —^{b}) $K_{1.4}$ D_1 अकस्माद् (for °स्मात्) K_1 -कपणां, D_1 -कर्मण (for -कर्षणम्) —^{c}) K_5 महत्वे (for महत्त्वं) —^{d}) K_1 प्रतुं (corrupt), K_5 प्रवर्तुं, Dn_1 D_5 °कर्तुर्, D_7 T G (G_3 missing) M_2 °हर्तुं (for °कर्तुं) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) S (G_3 missing) बुद्धिलाघव

85 Before 85, D_7 T G (G_3 missing) ins भीष्म उवाच —^{a}) M_2 अलं (for एवं) V_1 B (except B_3) शास्त्रम्, Da_1 सात्वम् (for सान्त्वम्) $K_{3.5}$ Dn $D_{2.5}$ एवंविध सात्वमुक्त्वा —^{b}) Bo_{3-5} $D_{2.6.8}$ -हेतुक; Da_2 -हेतवे (for -हेतुमत्) K_8 धर्माप्यहेतुमत् (corrupt), K_5 Dn $D_{3.5}$ धर्मकामार्थहेतुमत् ($D_{3.5}$ °तुकं) —^{c}) Bo प्रशादयित्वा —^{d}) $B_{1.2}$ Da अभ्ययात्

86 ^{a}) V_1 B_4 Dn_2 $D_{3.5.6}$ प्रगृह्य (for अगृ°).

११३

C 12 4173
B 12 112 1
K 12 1 2 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वं धर्मभृतां वर ॥ १

भीष्म उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २
न त्वेवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुमः ।
उष्ट्रस्य सुमहद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ययुगोद्भवः ।
तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ४
तपसस्तस्य चान्ते वै प्रीतिमानभवत्प्रभुः ।
वरेण छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५

उष्ट्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।
योजनानां शतं साग्रं या गच्छेच्चरितुं विभो ॥ ६

भीष्म उवाच ।

एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।
प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ ७

V1 B1 Da [अ]नुमतं (for °नय) K1 अगृह्णान्ननुय तस्य — b) K5 Dn1 च; G2 तु (for स). — c) K1 प्रियम्; B1 सत्त्वम् (for प्रायम्) K5 V1 B1. 3 Da Dn आस्थाय (for °सीनस्) — d) G1 दिवौ (for दिवं).

Colophon: G3 missing. — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–5 7 T G1 2, 4 M राजधर्म. — *Adhy name* Ś1 K B0 2–5 Da Dn1 D1–3, 5 6 M1–3 व्याघ्रगोमायुसंवादः; V1 गोमायुशार्दूलोपाख्यानं, D4 गोमायुव्याघ्रसंवाद; D7 T1 G4 शार्दूलगोमायुसंवाद, G2 गोमायुसंवाद. — *Adhy no* (figures, words or both) K5 114, B1 101, B3, 4 Dn1 110, Da1 112 (as in text), Dn2 111, D2 107, D7 T G1, 2 4 M 113, D8 108. — *Śloka no.* Da1 87, Dn2 88, D2 89, D6 80.

113

☞ G3 is missing for this adhy (cf. v. l 12 112. 1).

1 D8 om the ref. — a) Da1 कं (for किं) — b) D1 किंचिकृत्वा (sic); D4 G4 किं कृत्वा च, D7 T1 कृत्वा किं च; G2 कृत्वा किंचित् (for किं च कृत्वा) Da1 सुखं (for सुखी) — c) Dn एतदाचक्ष्व K5 सत्त्वेन. — d) K5 B Dn D2 3 5, 8 सर्व- (for सर्वं) Da सर्वतत्त्वभृतां वर.

2 D8 om the ref — a) Da1 om. ऽहं D4 संप्रवक्ष्यामि (for ऽहं प्र°). — b) K4 कार्येषु; D4 कात्स्न्र्येन (for कार्यैक-) D7 S (G3 missing) शृणु कार्यं विनिश्चयं. — c) D1 राजेह; G2 राज्ञे हि (for राज्ञेह) — d) K1 4 D1 यश्च; M2 किं (for यच्) D1 भवत् (for भवेत्)

3 a) K4 न चेवं, Dn न चेदं; D7 त्वं त्वेवं, T1 G4 तत्त्वेव; G2 श्रुत्वैवं (for न त्वेवं) K1 च; K5 Dn2 lacuna, D3 6 8 ते (for स्म). Da1 न त्वेव वर्तयितव्यं. — b) V1 B1. 2 Da यथावद्; T2 यदेनम्; G1 यतेनम् (for यथेदम्). K3 5 B3 5 Dn1 D3 3 5, 8 M अनुशुश्रुम — c) M1 3 4 वैदिशे (for उष्ट्रस). Dn1 सु (for सु)

4 a) D1 जाति° (for जाति) D1 महानुष्ट्र (sic), G1 महानुष्ट्रं (for °नुष्ट्रः). — b) K4 प्राजापत्यं युगौ भवत्; V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्राजापत्य(B0 D3 5 °त्ये)युगेभवत्, D7 S (G3 missing) प्रजापतिकुलोद्भव — d) D1 आरण्ये; G1 अरण्यं. Ś1 K1 4 संश्रित; K5 B1 D2–4 शंसित (for संशित) Dn2 -व्रता.

5 b) K1–3 V1 B1 2 Da2 Dn1 D4 विभु

6 D8 om the ref. — a) B1 Da D2 3, 5, 8 प्रसादेन (for °दान्मे). — b) K5 B1 दीर्घग्रीवा; T2 G1 ग्रीवा दीर्घा (by transp) D7 दीर्घग्रीवो भवाम्यहं — d) Dn गच्छामि, D7 T G2 4 इच्छेय; G1 M सा (M1 3 स्वा) गच्छेच् (for या गच्छेच्) K1 Dn2 D1–6 चरितं (for चरितु) K5 B0 Da D6–8 S (G3 missing) प्रभो (for विभो)

7 Ś1 K4 5 V1 B D (except D1, 4) S (G3 missing) om. the ref. — a) D7 T1 G3, 4 तेनोक्तं (for

स चकार तदालस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ।
न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ८
स कदाचित्प्रसार्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥ ९
स गुहायां शिरोग्रीवं निधाय पशुरात्मनः ।
आस्ताथ वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयञ्जगत् ॥ १०
अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥ ११
स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः ।
अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ १२
यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
तदा संकोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३
यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ।
तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४
स हत्वा भक्षयित्वा च जम्बुकोष्ट्रं ततस्तदा ।
विगते वातवर्षे च निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १५
एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ।
आलस्यस्य क्रमात्पश्य महद्दोषमुपागतम् ॥ १६ C 12.4189 B 12.112.6 K.12.112.16

चोक्तः स) M1.3 सन् (for स) — ^{b}) Da1 रसदेन, D1 वरहेन (for °देन) Dn2 corrupt — ^{c}) D7 S (G3 missing) उपलभ्य K1 वरश्रेष्ठ, K5 वरं चैव, D8 वरश्रेष्ठ (for वरं श्रेष्ठ) — ^{d}) D1 ययातुष्ट, D7 T2 G1.2.4 प्रायातुष्ट (for ययावुष्ट) K5 वरं, Dn2 चलं (for वनम्)

8 Before 8, M ins भीष्म — ^{a}) K1 D1 चैच्छश्च, B1 D8 चैतच् (for चैच्छच्) K1.5 V1 Dn2 D1.6 चरितं; D8.5 त्वरित (for चरितु) D2 गतं (for गन्तु) D7 T G2.4 M1–3 चरितु चा(M1.3 वा)पि नैयेप, G1 चरितुं विजने पुप, M4 चरितुं वापि नो पुप — ^{d}) B1 -चोदित (for -मोहित)

9 ^{a}) K3 D4 प्रसार्येव, K5 B0–3.5 Da Dn D2.3.5–8 S (G3 missing) °यैव, D1 °द्वैव (for °यैव) — ^{b}) K4 B0 Dn1 D1 T1 -योजन — ^{c}) K4 D1 च चाल, D8 चत्वार (for चचार) K1–3.5 B3 Dn D1 M श्रांतहृदयो, D2 भीत°; D5.6 [अ]भीत°, D7 T G1.2.4 शात° (for [अ]श्रान्त°) — ^{d}) B1 राजश्च, D7 G1.4 वर्षश्च (for वातश्च) D7 चासीत्, T2 G1.4 M चायात् (for °गात्) D1 महत् (for महान्)

10 ^{a}) K1.4.5 B4 Dn D2.3.5–8 T2 G2 M शिरो ग्रीवां, G1 वरोग्रीव (sic) — ^{b}) K1 विधाय (for नि°) — ^{c}) K2 अस्ताय, K3 अस्याय; K4 Dn आस्ते तु, K5 V1 B0.1.2.5 Da D2–6.8 आस्तेय (Da2 °प) (for आस्ताय) K4 अभ्यागात् (for अभ्या°) D7 T G1.4 M आस्ते (T2 G1.4 °स्त) वर्षमथाभ्यागात्; G2 वात वर्षाम° — ^{d}) B1 lacuna, M1–3 सुमहान् (for °हत्) Ś1 K1 प्लावयेज्, K4 पावय; B1 corrupt, B3 Da1 Dn2 D1–3.5–7 T2 G1 M1.4 प्लावयन् (for °यञ्) D6 गजान् (for जगत्)

11 ^{b}) D1 जनुका (sic), D4 जतुक (for जम्बुक) K2 D8 कृच्छ्र(D3 क्षुद्र)मान्वित, K6 क्षुद्गमानिन (for क्षुच्छ्रमान्वित) — Ś1 K1.2 D1 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b} — ^{c}) B1 corrupt, Da1 स्व, Dn2 तु (for तां) Da गुहामास्ते, D2 गुहामाशु, D3.6 गुहायां तु (for °माशु)

12 Ś1 K1.2 D1 om 12^{ab} (cf. v l. 11) — ^{a}) V1 त (for स) Dn2 स, D7 G2 त (for तु) — ^{b}) V1 स नृशं D8 क्षुद्रमान्वित (for क्षुच्छ्र°) — K3 om 12^{cd} — ^{c}) D1 अभक्षय ततो प्रावा (sic), D7 S (except M2, G3 missing) अभक्षयत ता ग्रीवा

13 ^{a}) D1 कदा (for यदा) Dn2 om. तु D3.6 [अ]न्वबुध्य, T2 G1 M1.3 अबुध्य(G1 °ध्या)द् (for °ध्यत) — ^{b}) D8 भक्षमाण M1 पशु — V1 D1 om (hapl) 13^{c}–14^{b} — ^{c}) M4 सदा B0 शकोचने, G1 सकोचते (for °चने) — ^{d}) B1 नृशं उत्थित

14 V1 D1 om 14^{ab} (cf. v l 13) — ^{b}) K4 ग्रीवा B1 सक्षिप्यते — ^{c}) Da भवेत्, Dn2 ताव (for तावत्)

15 ^{a}) D4 lacuna, T2 त, G1 तु (for च) — ^{b}) K2.3.5 V1 B D (except D1) T1 G4 M तमुष्ट्रं जतुकस्, T2 G1.2 उष्ट्रं तं जतुकस् (for जम्बुकोष्ट्र ततस्) K5 B0.3.5 Dn2 D2.3.5.6.8 T2 G1.4 तथा (for तदा) — ^{c}) B1 राजवर्ये (for वातवर्षे) K2.3 Dn तु (for च) — ^{d}) D7 T1 G2.4 M गुहोदरात्, T2 G1 गुहा तरात् (for गुहामुखात्)

16 ^{b}) K1 उष्ट्रेन K1 महत्, D7 S (G3 missing)

C 12. 4190
B 12. 112. 17
K 12. 112. 17

त्वमप्येतं विधिं त्यक्त्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
वर्तस्व बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ॥ १७
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ १८
राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च ।
गुप्तमन्त्रश्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ १९
परीक्ष्यकारिणोऽर्थाश्च तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥ २०
इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः
पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या
त्वमत्र युक्तः प्रचरस्व राजन् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

पुरा (for तदा) — [c]) K1. 4 आलसस्य Da1 क्षमा त्तस्य (for क्रमात्पश्य). K3 D4 आलस्यं कांक्षव (D4 कुर्वंत) पश्य — [d]) K1 उपागमत् K3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) महांत दोपमागतं (D7 S [G3 missing] °स्मन °)

17 D1 reads 17^{a}–18^{b} twice — [a]) K1 [ए]ता, K3 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) [ए]व (for [ए]त) K2-5 V1 B D (except D4) T G1 2 4 M3 -विध (for विधिं). K5 V1 हित्वा; Dn1 हृत्वा (for त्यक्त्वा) — [b]) Dn2 नियतेंद्रियै ; M3 नियमेन च (for °तेन्द्रिय°) — K5 V1 B D (except D1 4 7) repeat 17^{cd} after 19^{ab} — [c]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 (all second time) आर्तस्य ; D4 वर्क्षस्व (sic), D7 T G1 2 4 M1-3 प्रवृत्त (G1 °र्द्धं) (for वर्तस्व) D6 (first time) वर्तयस्व बुद्धिमूलं, M4 बुद्धिमूल हि विजय. — [d]) K1 विजनं ; M4 प्रवृत्तं (for विजय) K1 D2 8 (both both times) मुनिर्

18 = 5 35 65 V1 reads 18^{a}–19^{d} on marg — [a]) M4 कुर्वाणि (for कर्माणि) — [d]) B1 -प्रत्यवसानि ; G1 °चराणि (for °वराणि)

19 V1 reads 19 on marg B1 om 19^{ab} — [a]) D8 G1 तिष्ठति D1 वक्षस्य (for दक्षस्य) — [b]) K4 G1 सम्र(G1 निगृ)हीतेंद्रियस्य, D1 corrupt D4 तु (for च) — After 19^{ab}, K5 V1 B D (except D1. 4 7) repeat 17^{cd} — [c]) K1 5 Bo गुप्त ; Dn गुह्य (for गुप्त) K1. 5 V1 Bo 3-5 Dn D5 7 8 T G3 4 M1 2 4 -मन्त्रं ; B1 D2 3 6 M3 मन्त्रश् (for -मन्त्र) G1 श्रितवत° (for श्रुत°) — [d]) D4 स (for सु-) K1 मानद (for चानघ). — After 19, D7 S (G3 missing) ins

267* असहायवतो ह्यर्था न तिष्ठन्ति कदाचन ।

20 [a]) K4 ह्यर्थाश्च, K5 V1 Bo 2-4 Da D2 4. 8 [s]र्थास्तु, B1 5 D5 [s]र्थांस्तु (for ऽर्थाश्च). D1 परीक्षकारिणोर्थाति (sic), D2 परीक्ष्यकारिणेकाश्च, D7 S (G3 missing) परीक्षितसहायस्य. — [b]) D6 युधिष्ठिर — [c]) B1 महीं (for मही) — [d]) K5 D3 5 6 कृत्स्ना युक्ता, B1 कृत्स्ना शक्यां ; Da1 कृत्स्ना शक्त्या, D4 कृत्स्नशक्या ; D7 S (except M4, G3 missing) शक्या कृत्स्ना (by transp) K3 च वै धृता, Da1 प्रशासितं, Dn2 °शसितुं ; G2 °शाधितु (for °शासितुम्)

21 [a]) K4 तु (for हि) D8 कथितु — [b]) D1 परा (for पुरा) Ś1 K1 2 B1 D1 प्रतिमप्रभाव°, K4 -प्रतिमै° पुराणै , D2 -प्रतिप्रभावा (sic), D5 -प्रतिमप्र भावं ; G1 °प्रभाम (for -प्रतिमप्रभाव) — [c]) D5 तवोक्त (for [अ]पिचोक्त) K1 -सृष्टा ; B1 Da बुद्ध्या (for -दृष्ट्या) — [d]) K3 D4 त्वमत्र युक्तं, B1. 2 तन्म त्रयुक्त°, Da तन्मत्र°, Dn यथैव बुद्ध्या, D1 त्वमप्रयुक्त ; D7 S (G3 missing) त्वमप्रमत्तः (G1 °वृत्त°) (for °त्र युक्त)

Colophon G3 missing — *Sub parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 उष्ट्रग्रीवकः, K3 उष्ट्रग्रीव, K5 V1 Bo 2-5 Da D2 3 5 6 उष्ट्रग्रीवोपाख्यान, D7 T G2 4 उष्ट्रविनाशन, M1-3 उष्ट्रग्रीवकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 115, B1 3 4 Dn1 111, Da1 113 (as in text), D2 108, D7 S (G3 missing) 114, D3 109 — *Śloka no* Dn 21;

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्बलो भरतर्षभ ।
अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २
सुरारिनिलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः ।
पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ३
समूलशाखान्पश्यामि निहतांश्छायिनो द्रुमान् ।
युष्माभिरिह पूर्णाभिरन्यांस्तत्र न वेतसम् ॥ ४
अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः ।
अवज्ञाय नशक्यो वा किंचिद्वा तेन वः कृतम् ॥ ५
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम् ।
यथा कूलानि चेमानि भित्त्वा नानीयते वशम् ॥ ६
ततः प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तरमर्थवत् ।
हेतुमद्ग्राहकं चैव सागरं सरितां पतिम् ॥ ७
तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः ।
ततस्त्यजन्ति तत्स्थानं प्रातिलोम्यादचेतसः ॥ ८ C. 12. 4203 B. 12. 113. 8 K. 12. 112. 8

114

G3 is missing for this adhy (cf. v l. 12. 112 1)

1 D8 om the ref. — a) K3 राजबीजम्, D6 राजा राजम् D4 (also as in text) अनुप्रासाद् — b) K3 दुर्बला, K4 G2 दुर्लभो, K5 V1 B Da Dn D2.5–8 T3 दुर्लभं (for दुर्बलो) Dn2 पुरुषर्षभ — c) Dn अमिमंत्रस्य (hypermetric) (for अमित्रस्य) K4 [अ]पि, D7 T2 G (G3 missing) [अ]भि- (for [अ]ति-) — d) K4 असाधनै

2 D8 om. the ref. — a) T1 om. from रन्ती up to पुरा (in 2b) — c) K4.5 V1 B Da D2 3 5 6 8 सरितश्च (for सरितां) D1 संवादे — d) D7 T G1.2 4 M समुद्रस्य (for सागरस्य) D4 च भरत; T2 युधिष्ठिर (for च भारत).

3 a) B1 सुरारेर् (for सुरारि-) D4 निभय; M2 -निलयं (for -निलय) B1 सम्यक् (for शश्वत्) — b) T1 G2 4 समुद्र (for सागर) B4 सरितां रव, D1 सरितापति — c) D4 सरितां

4 Before 4, N (except D8) ins सागर उवाच, S (G3 missing) समुद्र उवाच — b) K1 निहिता छायिनो; K2–5 V1 B Da2 Dn D2–4. 6–8 T G4 निहता न्कायिनो; Da1 °ताकायनो, D1 °तार्कायिनो, D5 °तान्कामये; G1.2 M निहि(G1 °य)तान्कायिनो (for निहतांश्छायिनो) — c) D7 T G (G3 missing) अभि; M4 इव (for इह). — d) Dn2 D8 अन्या, D2 अन्यां (for अन्यांस्) K3 D4.7 8 S (G3 missing) वेतसान् (D4 M3 °त्), D2 चेतस; D6 वेतसां

5 K5 om 5a — a) K1 अच्छायाश्च, B1 आश यश्च (for अकायश्च) D1 चाल्पमानश्च (for °सारश्च) D7 S (G3 missing) अल्पकायश्चाल्पसारो — b) K5 अवस (for वेतस) M4 कुलजश्च K2 D7 T G1.2 च य; V1 तव (for च व) — c) K2 M3 अव ज्ञया; Da G4 M1.3.4 अवज्ञाया, D1 अवज्ञायु (sic) K5 V1 B D2 3. 5–8 अवज्ञया वा नानीत (B1 °तं), T2 अशक्त्या चेतसा छेत्तु — d) K6 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 किं च वा (for किंचिद्वा) B1 किं कृतं, Da च कृत, D8 व कृता; T2 वो इमा, G2 य कृत (for व कृतम्)

6 b) K1 वो मता; Da चोत्तम (for वो मतम्) — c) K5 om. चेमानि K4 V1 B D (except D1) T1 G4 य(Dn2 त)था चेमानि कूलानि — d) K5 V1 B Dn D1.2 4 5 7 8 हित्वा नायाति वेतस; Da भित्त्वा वा याति चेतस

7 a) K2 5 B1–4 D (except Da2 D1) G4 तत्र (for तत) — K5 D6 om. 7bc — b) K2–4 V1 B (except B1) Dn D2 3 6 8 M1–3 उत्तमम्, D1 उत्तुरम् (sic) (for उत्तरम्) K3 अर्थवित् — D5 om. 7c — c) D2 हेत्यसत् (sic) (for हेतुमद्)

8 Before 8, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 M ins गंगोवाच — a) Da1 ते, D4 अन्ये; T2 G1 एव (for एते) K5 B3 D2 3. 5 8 यथान्यायं, B1 Da

C. 12. 4204
B 12. 113. 9
K 12. 113. 9

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नेतरः ।
स च वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ ९
कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्रुमः ।
अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥ १०
मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च ।
ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ ११

यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य प्रभोर्वधविनाशने ।
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव स नश्यति ॥ १२
सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ।
जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम् ॥ १३
एवमेव यदा विद्वान्मन्येतातिबलं रिपुम् ।
संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेवं प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

°काम (for °स्थानं) — b) M4 नागा B5 स्वेक (for ह्येक) D1 निकैतना Dn न गृह्येकनिकेतना — c) D4 न ते (for ततस्) Da न (for तत्) Dn ते त्यजति तत स्थानं (Dn2 न तत्स्थान) — d) K1 D1 4 प्रति (for प्राप्ति). K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 न वेतस°, D8 नचेतस°

9 a) G1 चेतसो, M4 वेतसे (for °सो) K1 B1 3, 5 Da1 D3–5 7 T1 G4 आयातं — b) K4 B3–5 Dn D2–8 S (G3 missing) नेतरे; K5 V1 B1 2 Da नापरे (for नेतर) — c) D2 सरिद्वेगे, D5 ततो वेगे; M2 न च वेगो (for स च वेगे) K1–3 D1 [ऽ]त्यति, K4 [ऽ]तिनि, K5 B2–4 D2 3 5 6 8 T1 [ऽ]प्यति, V1 B5 व्यति, D4 7 G1 2 4 M ह्यति (for ऽभ्यति) B0 स च वेगमतिक्राते; B1 स च वेगसमाक्रांते — d) D1 T1 G1, 3 4 M1–3 स्थानमापा(G1 M3 °प)द्यते पुन

10 V1 reads 10^{a}–11^{b} on marg — a) B1 कामज्ञ°; D1 4 कालज्ञा°. — b) Ś1 (by corr) K1 3–5 V1 B0 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 नोद्धत° (for नोद्रुम°) B1 सदा व° श्वसनोद्यत°; D1 सदा वध्यश्च ते द्रुमः; T2 G1 कार्यज्ञश्चैव नो द्रुम°, M2 सदा वध्यश्च स द्रुम°. — c) T2 G1 2, 4 M -वृत्तिरस्तब्धस् (hypermetric), Da2 Dn D1 7 T1 तथालब्धस् (for तथास्तब्धस्). — d) K1 नाध्येति, B5 नायाति, D7 T1 G1 4 त्वां नै(D7 °ने)ति; M त्वा नैति (for नाभ्येति) D4 6 चेतस (for वेतस°) G2 तेन त्वां नैति वैतस°

11 V1 reads 11^{ab} on marg. — a) T2 -वेगेषु, G1 -योगेषु (for वेगेन) B4 D2 3 5 6 8 मारुतोद्धतवेगेन, D4 मरुतोदकवेगेन — b) D2 यन् (for ये) M2 अनमंति (for उन्नमन्ति). T2 G1 ये वै नित्यं नमंति च. — c) D1 4 ओषध्या.; D2 7 T1 G1 2 औषध्य K5 ओषध्यश्चैव गुल्माश्च; D1 ओषध्यपादगुल्मानि — d) Da ते न (by transp). K4 पराभवत्

12 Before 12, V1 B0 4 5 Dn ins भीष्म उवाच — a) K4 Da Dn1 विरूद्धस्य, G1 विवर्द्धस्य (for विवृद्धस्य). — b) K6 बध, B0 वेग; D6 बद्ध- (for वध) B1 प्रभोर्विपघनाशिन, Dn2 प्रभावोर्विधिनाशने (sic) — c) D4 पूर्वं गतेर्वेधस्तहते ये (sic) — d) K3 om स Dn1 D7, 8 T G1, 3 4 विनश्यति (for स नश्यति).

13 a) K4 D1 5 सारासार, M4 सारिसार° (for सारासार). — c) K3 विरमति, K4, 5 B1 2 Da2 D4 S (G3 missing) विचरते — d) D4 स याति न पराभवं

14 Da om 14^{ab} — a) D1 पदो (for यदा) K2 D4 प्राज्ञो; T1 विद्यान् (for विद्वान्) — b) K2 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 मन्यते Dn विपुल (for [ऽ]तिबल) K3 D2 3 5 6 नृपं (for रिपुम्) D7 S (G3 missing) मन्यते विपुलं बल — c) Da1 स श्रेयोद्वैतस (sic). Da2 D1 वैतसी- (for वैतसीं) — d) K2 3 5 V1 B D7 S (G3 missing) एतत् (for एवं) Da D1 प्राज्ञान, G2 प्राज्ञस्य (for प्रज्ञान) K4 D1 लक्षणां (for लक्षणम्).

Colophon G3 missing — *Sub parvan* Ś1 K1. 2 4 5 V1 B Da Dn D1–7 T G1 3 4 M राजधर्म — *Adhy. name* Ś1 K2–5 V1 B Da Dn D1–7 T G1 2 4 M सरित्सागरसंवाद° — *Adhy. no* (figures, words or both). K3 113, K5 116; B1 103, B3, 4 Dn1 112, Da1 114 (as in text); Dn2 113, D8 110, T G1, 3 4 M 115. — *Śloka no* Dn D8 14.

११५

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।
आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते ।
सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पचेतसः ॥ २
अरुष्यन्क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति ।
दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुष्यत्स्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३
टिट्टिभं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।
लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
इति स श्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।
इदमुक्तो मया कश्चित्संमतो जनसंसदि ।
स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठति ॥ ५
श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः । C 2 4215 B 1 114 6 K 1 114 6

115

☞ G3 is missing for this adhy (cf v l. 12. 112 1)

1 D8 om the ref —a) Da विद्वन् (for विद्वान्) K8 D4 मूर्ष' (D4 °र्द); V1 B Da D8 5 मूर्ख'; D7 T2 M मूढ; T1 G1 2 4 मूढ' (for मूर्ख') K2 D1 प्रभावेन (D1 °ण); G2 प्रकल्पेन (for प्रगल्भेन) —b) Dn मृदु (for मृदुस्) M4 भारवं —c) Ś1 B3 4 Dn1 D8 4. 8 आक्रुश्य(Ś1 Dn1 °च्य)माण, Ś1 (sup lin) K8 4 Dn2 D1. 2 5 आक्रुप्य(D2 °श्य) माण (D1 °णा), K1 आक्रम्यमाण'; B1 आक्रुष्यमान' —d) D1 अरिंदंम', D2 M अरिंदम'.

2 D8 om. the ref —b) G1 यथेष्टो (for यथैषो) K4 [ऽ]र्था (for ऽर्थो) Da1 [ऽ]नुगीयसे; D7 T G1 2 4 [ऽ]वगम्यते, M [ऽ]नुमीयते —c) K8 B4 D4 यदा; D7 T1 G2 तदा (for सदा) K8 प्रचेता; D4 सुचेमा'; D7 T1 G2 4 सचेता, G1 सिचेता' D1 सहस्यते (hypermetric), D4 सहत —d) K8 5 Dn D4 6 [अ]ल्पमेधस (for °चेतस)

3 K5 om. 3a —a) B3 अरुष्यन्; Dn1 D8 6 अ(D8 आ)क्रुश्यन्; D5 अपुष्यत्; D8 M2 4 आरुष्यन् (for अरुष्यन्) K2 4 D1 क्रुध्यमानस्य; K8 Dn1 कु(K8 कृ)ष्यमाणस्य; Bo 1. 4 रुष्यमानस्य; D2 6 क्रुश्यमाणस्य, M रुष्यमाणस्य (for क्रुश्यमानस्य) K1 Da अरुष्य कूर्ष(Da क्रुष्य)माणस्य; Dn2 आक्रुष्यस्क्रुष्यमाणस्य; D4 अभाष्यन्भाषमाणस्य, D7 T1 G1. 2 4 आक्रुश्य (T1 G4 °श्य) वृष्यमाणश्च —b) Da1 सुकृतिं (for °तं) B1 D7 T G1 2 4 M तस्य; Da तव; D1 न स (for नाम) —c) Ś1 (sup lin as in text) K1 सुकु(K1 °कृ)तं, Da1 दुष्कृतिं (for दुष्कृतं) Bo नात्मनो B5 (marg) [ऽ]क्षमी; Da [ऽ]मर्पा (for मर्षी) —d) Ś1 K4 D1 तु(D1 सु)ष्यति (for रुष्यति) B1 रुष्यन्नाप्नोति मार्दव, D7 S (G3 missing) सस्मितेव प्रमार्जति

4 B1 om 4ab. —a) Ś1 (marg as in text) K2 5 D1 टी(K5 D1 टि)टिभ, K1 धीटिभ, B2 Cb टैट्टिभं; B3 टेर्चितं, D4 टिदिभ, D7 T1 G1. 2 4 गर्हितं (for टिट्टिभ) Dn1 तु ह्युपेक्षेत, D4. 7 G2 तमुपेक्ष्येत. —b) K8 वाशनानम्; V1 वापमानम्; Bo. 4 Da Dn2 D4 8 वास(Da °स्य)मानम्; D7 वाग्यमानम्; T G1 2 4 वाश्यमानम् (for वाश°) Ś1 K1 Da इवांतर (Da2 °र) —c) K8 4 D4 7 T G1. 2 4 M1. 8 लोके (for लोक-) —d) D7 S (G3 missing) विफलं (for निष्फल) D4 प्रतिपद्येते; M1 प्रत्युपद्यते.

5 a) K4 B4 Dn D2 5 8 T2 G1 M सश्लाघ(D8 °घ्य)ते; D6 सभ्रावते, D7 T1 G2 4 स श्लाघते (for स श्लाघते). — D6 om. 5b–6a —d) D7 T G1 2 4 सर्वतो, M1 3 स(M8 स)मदो (for समतो) K8 जन संपदि, K6 V1 B Da Dn2 D2 3 6 8 लोकससदि (for जनस°) — K8 om 5c–7a —e) D1 M1 8 सततं (D1 °स-) (for स तत्र) D2 व्रीडत', D4 व्रीडितो', D7 S (G3 missing) व्रीळित' (for व्रीडित') Dn शुत्वा; D1 शुष्क (for शुष्को) —f) D1 मृतकल्पे; D2 मृत कल्पो; D8 मतकल्पो (for मृत°) K5 V1 B Da D2 8 6–8 S (G3 missing) भविष्यति, Dn D4 [ऽ]वति ष्ठते (for ऽवतिष्ठति)

6 K8 om. 6, D5 om. 6a (cf v l. 5) —a) M1 श्लाघन' (for श्लाघन्) B1 Da श्लाघन' श्लाघनीयेन. —b) K4 D1 निरपत्रप (for °प'). —c) K1 श्रोतेन;

C 12. 4216
B. 12. 114 7
K 12. 114. 6

उपेक्षितव्यो दान्तेन तादृशः पुरुषाधमः ॥ ६
यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेत्सदा ।
प्राकृतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ।
वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ७
यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ।
वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः ॥ ८
निषेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया ।
मयूर इव कौपीनं नृत्यन्संदर्शयन्निव ॥ ९
यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं वापि किंचन ।
वाचं तेन न संदध्याच्छुचिः संक्लिष्टकर्मणा ॥ १०
प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षं तु विनिन्दकः ।
स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरायणः ॥ ११
तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च ।
परोक्षेणापवादेन तन्नाशयति स क्षणात् ॥ १२
तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा ॥ १३
परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महात्मने ।
प्रकाशयति दोषान्स्वान्सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥ १४

K5 Bo 3-5 Dn D3 8 5 6 8 यत्नेन (for दान्तेन). D3 तादृशं (for °श).

7 K8 om. 7a (cf. v. l 5) —a) D8 यदा (for यद्यद्). —b) K8 सततस्य (sic), D1 सं तदस्य; D4 तदल्पस्य; M1, 3 4 तत्तदेव (for तत्तदस्य). K8 Dn D4 बुध; B1 D7 T G1 2 4 सदा (for सदा). —c) K1 प्रकृतोपि; D1 M1, 2 प्राकृतो(D1 °ते)पि; G1 प्रकृत्या हि; G2 प्रकृतानि; M4 प्रकृतं हि (for प्राकृतो हि) D1 G1 प्रशसन्वा; D6 प्रसंशन्वा (for प्रशंसन्वा). —d) D1 निर्दन्वा (for निन्दन्वा) —f) K8 वास सानो; K4 V1 Bo-3 4 Da Dn3 D5 8 वासमानो; D4 वासनानो; D7 वाग्यमानो; T G1, 2, 4 वाइय° (for वाश°).

8 a) K5 दवाग्नि° (submetric) (for यदि वाग्भि°) K1 वाग्नि°, D4 चाग्नि°, M4 वाभि° (for वाग्भि°). —b) S (G3 missing) प्रयोज्य° (for प्रयोगे). K1 °कर्मणा°; B1 D7 T1 G4 -कर्मणा (for -कर्मण°). —c) B1 वागिवार्थो —K8 om 8d–9d —d) D1 जिघांसते

9 K8 om 9 (cf v l. 8). —a) Ś1 (orig) K1-3 V1 Bo D1 4 परबीजाद्धि, Ś1 (sup lin) Ca विपरीत च; D7 S (G3 missing) वै परस्यासौ (G1 °सा); Cb v विपरीत स (as in text) —b) D4 G1 व्याचष्टे (for आ°) K5 वृत्तचेष्टता —c) M1 मयूरम् Cb स च (for इव) Dn1 गौपीनं; T2 G3 कौलीन (for कौपीनं) B5 (marg) मध्यम° कचकौपीनं. —d) K1 2 4 5 V1 B Dn D3 8 5, 6, 8 T2 G1 M2 नृत्य; Da नित्य; D7 नृत्तं (for नृत्यन्). T G1, 2 4 M3 4 इह (for इव) ❀ Ca. निषेकं विपरीतं मातृयोनौ परपुरुषाक्षिप्तं बीज. योऽसद्वृत्त स स्ववृत्तचेष्टयैव विपरीत निषेक शुक्रपातमाचष्टे यथा नृत्यन्मयूर कौपीनं गुह्यदेशं दर्शयन्नेवान्यप्रकारेण शुक्रपातमाचष्टे यतो मयूरस्य भार्या नृत्यन्त मयूरं दृष्ट्वैव गर्भवती भवतीति लोकवाद । ❀

10 a) D8 तस्य (for यस्य) K1 [अ]वश्यं; K4 [अ]वाचं; D7 G1 वाचं (for [अ]वाच्यं). D6 नलोके (for न लोके) V1 B Da Dn3 D3 8, 5-8 S (G3 missing) [ऽ]स्मिन् (for ऽस्ति). —b) Ś1 K1 2 4 D1 न कार्यं; G1 अकार्यं (for नाकार्यं). B1 om वापि. B3-5 Dn1 D8 5 7 च (for वा). K1 om. from किंचन up to परोक्षं तु (in 11b). —c) B2 Da वाचा. —d) T1 शुचीन्; T2 तत (for शुचि°). K8 4 V1 B (except B5) Da Dn D3 8, 5 6 8 G2 4 संश्लिष्टकर्मणा; D7 T M सश्लि(T1 M1-3 °श्लि)ष्टजन्मना (M4 °न)

11 K8 om up to परोक्षं तु (cf v l 10). —a) Bo 1, 3-5 D3, 8 6-8 T G1, 2, 4 M1 2 प्रत्यक्ष- (B1 D8 °क्षे). K4 गुणवादो. M1 यं (for य°) —b) K5 V1 B Da Dn D3, 8 5 6 8 परोक्षे चापि (Bo चाति; D6 वापि) निंदक°. —c) Ś1 K1 च यल्लोके, T1 G1 4 च स्वलोके (for श्ववल्लोके) —d) K5 Bo 3 5 Dn D3, 8 5, 6, 8 Cn -परावर° (for -परायण°).

12 a) D7 S (G3 missing) तादृग्दिनशतं चापि. —b) K8 वा (for च) D7 S (G3 missing) यज्जुहोति ददाति वा —c) Dn [अ]पवादी यस् (for °वादेन) —d) K2, 3, 5 B1 Dn D3-6 8 T2 G1 तत्क्षणात्; K4 लक्षणात्; D7 T1 G3 4 M तत्क्षण (for स क्षणात्)

13 a) Da सर्वस (for सद्यस) —Da1 om. 13cd —c) D7 S (G3 missing) मतिमान् (for साधुभिर्). B1 वाक्यै (for वर्ज्यं). —d) D7 S (G3 missing) सारमेयमि(G1 °य इ)वामिषं

14 a) G3 M1 परीवारं. K5 ब्रुवाणो (for ब्रुवा

तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि मज्जति ॥ १५

मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं
जनापवादे सततं निविष्टम् ।
मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं
त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ १६

अधीरजुष्टे पथि वर्तमानं
दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं
धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यम् ॥ १७

प्रत्युच्यमानस्तु हि भूय एभि-
र्निशाम्य मा भूस्त्वमथार्तरूपः ।
उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं
विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १८

क्रुद्धो दशार्धेन हि ताडयेद्वा
स पांसुभिर्वापकिरेत्तुषैर्वा ।
विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा
सिद्धं हि मूर्खे कुपिते नृशंसे ॥ १९

विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ।
पठेदिदं चापि निदर्शनं सदा
न वाङ्मयं स लभति किंचिदप्रियम् ॥ २० C. 12. 4230 B. 12. 114. 20 K. 12. 114. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

णो) —ᵇ) B1 निवासो; T2 G1 महिते (for दुरात्मा) Bo 5 हि (for वै) K2.5 V1 B (except B1) D (except D1.7) T3 G1 M1–3 महाज(D5 °घ)ने —ᶜ) V1 Bo 5 स; Dn तु (for स्वान्) —ᵈ) K1.3 D5 फलम् (for फगम्) D3 6 [ऽ]स्थितं; D7 S (G3 missing) [ऽ]क्षत (for [ऽ]च्छ्रितम्)

15 ᵃ) K4 ते; V1 तद् (for त) B1.5 स (for स्व) Ds1 कुर्वंति; M4 कुर्वाणा (for °ण) T G1 2 4 स पापगुणकर्माणं —ᵇ) D7 यदिच्छसि —ᶜ) B1 तस्मात् (for भस्म-) —ᵈ) Ś1 K1 D1 क्रूरो (D1 °र) (for खरो) B2 सज्जति

16 ᵃ) D1 मानुष्य (for मनुष्य) Ś1 K1 (orig) -माळाविकम्, K1 (sup lin) 2 D1 सालाविकम्, K4 -शीलावृकम्, B1 -गावो वृकम्, T1 G1.2 4 -शासामृगम्, T2 M -सा(M4 -बा)लावृकम् (for -शाला°) K4 अप्रशांत; D6 अप्यशात (for अप्र°) —ᵇ) Ds2 जनप्रवादे B1 निवेष्ट (for निविष्टम्) —ᶜ) V1 B Da D3–5 7 8 S (G3 missing) महागम् (D4 °गम्) (for मातङ्गम्) T1 G1 [ऽ]म्रमत (for [ऽ]न्नदन्त) B1 महागमुन्मत्तविरोधदंतं —ᵈ) B2–5 Dn2 D3 5 6 8 त्यजेत्स (B2 °च्च) B1 त्यजेत्तमीवादिवातिरौद्र (sic)

17 ᵃ) T2 G1 M अनार्ये (for अधीर). B1 -कृष्टे (for -जुष्टे) —ᶜ) B1 मुनिव्रतं, Dn2 परिव्रतं; D8 अरिवृत; T1 G2 4 अनिर्वृतं; T2 G1 असवृतं Ś1 K1–3 D1 4 अभूत(K3 °स्य)कामं —ᵈ) D4 पापकृत (for °मतिं)

18 ᵃ) K3 V1 D4 M4 अभ्यु(V1 M4 इत्यु)च्यमानस् K3 V1 B1.2 5 Da D4 7 S (G3 missing) [अ]पि; K5 B4 Dn D2 3 5 6 8 [अ]पि, Bo 3 [अ]ति (for हि) K1 T2 G1 एव; D7 G4 T1 एवं (for एभिर्) —ᵇ) K5 V1 B3 D6–8 S (G3 missing) निशम्य Dn2 स्वयम् (for त्वमथ) K1.3 [अ]नुरूप (for [आ]र्त°) B1 निशाम्यमानस्त्वय रूपमेतद् —ᶜ) G2 समप्रयोगं (for हि सं°) —ᵈ) Dn2 स्थिरबुद्धयोगं (for °यो ये).

19 ᵃ) D7 क्रुश्येद्, M1.3 क्रुद्धौ D7 S (G3 missing) दशोद्धापि (for दशार्धेन) B3 D3 5 6 तु; D7 S (G3 missing) च (for हि) ❀ Ca b दशार्धेन पञ्चांगुलिहस्तचपेटेन । ❀ —ᵇ) V1 B Da D3–5 7 पांशुभिर् K2 4 5 Da Dn D2–8 T G2.4 M1–3 विकि(D6 °की)रेत्, K3 [अ]धिकस्, V1 B1 M4 [अ]पि किरेत्; D1 [अ]पकरित्, G1 [अ]पि किरन् (for [अ]पकिरेत्) K3 तथैव; B1 D4 तुषैर्वा, D1 तुपे वा; D7 S (G3 missing) तृणैर्वा (for तुषैर्वा) —ᶜ) K1 Dn2 निर्वृ-(Dn2 °वृ)त्य, B2 निवृत्य; D1 अविल्य (for विवृत्य) B1 निर्वृत्तदन्ताश्च (sic) D7 T1 G4 अति(T1 G4 °भि)-भीषयेद्; T2 G1.2 M अपि भी° (for च वि°) —ᵈ) K1 D2 सिद्धिं; D4 सह्य (for सिद्ध) K4 5 V1 B Da Dn D3.5–8 S (G3 missing) मूढे (for मूर्खे) Dn3 कुपितं K3 Dn3 M2 नृशं(K3 °प)स

20 ᵃ) K3 5 V1 B Da D3 3 5–8 विगर्हणं (for

११६

C 12. 4231
B 12. 115. 1
K 12. 115. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
स च्छेत्तव्यस्त्वया राजन्भवान्कुलकरो हि नः ॥ १
पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् ।
कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ २
यद्धितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरं च यत् ॥ ३
पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं च यत् ।
अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४
अभिषिक्तो हि यो राजा राज्यस्थो मित्रसंवृतः ।
असुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत्प्रजाः ॥ ५
यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागबलात्कृतः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः ॥ ६
तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः ।

°ईणा) T G1.4 वापि; G2 वा वि, M1 वाच; M2-4 पाप (for परम) Dn2 दुरात्मनां. Dn3 om. कृतां. K5 V1 B Da1 D2.3.5-8 कृतं, Da2 फलं (for कृतां). — b) D7 T G1.2.4 दुर्जनां (for °नान्) — c) K3 D4 इमं (for इद) B1 वापि (for चा°). — d) Ś1 K1 तस्मात्प्रायं; K3 D1 स वारमाय. K3 लभेत; B2.5 D4 लभते (for °ति). K1 भक्रियं; B1 भप्रमेयं (for अप्रियम्).

Colophon G3 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1.3.4 V1 B1-5 Da Dn D1-7 T G1.2.4 M राजधर्म — *Adhy name* K3 B1.3.4.5 Da टि(B2.5 टै)ट्टिभं; V1 Bo टेटिभं; B3 टैट्टिभिकं; Dn2 D2.3.6 टिटि(Dn2 °ट्टि)भकं; D4 उष्ट्रतिट्टिभ; D5 द्विविभक; D7 G2.4 आक्रोशसहन; T1 आक्रोशनसहनं, M1.3 सज्जनोपेक्षण. — *Adhy. no.* (figures, words or both) K3 117, B1 104, B3 Dn1 113, B4 D7 T G1.2.4 M 116, Dn3 114. — *Śloka no* Dn 21, D3 22.

116

☞ G3 is missing for this adhy (cf. v. l. 12 112. 1).

1 D3 om. the ref. — a) D2.3.6 महाप्रज्ञ. — c) K (except K4) V1 B Da Dn D2.3.5-8 संछेत्तव्यस (B1 °व्यो), D1.4 corrupt. B1 महाराज (for त्वया राजन्) — d) D1 च° (for न°).

2 b) B1 महात्मनां; D1 दुरात्मन, D8 °त्मना (for °त्मनाम्). — c) B1 °सचायस, B2 Da °संभारस

3 a) K4 सद्धित, B1 यदि सं B (B2.5 marg as in text) Da D3.5.6.8 राजतंत्रस्य; D4 राज्यमत्रस्य. — b) T1 G2.4 मूलस्य (for कुलस्य). Da2 कुलसुखो दय (submetric) — c) D1 आयत्यांग (sic), D2.3 आ(D3 अ)पत्यां च (for आयत्यां च). Dn2 तदात्वेस; D1 तदात्वेव (for °त्वे च). — d) K4 Bo 2.4.5 D1.3.5.6 क्षेमर्यं, V1 B3 Da D7.8 क्षेमं; T1 G1.2.4 M क्षमं (for क्षेम). D1 -वृद्धि. K3 तु (for च) Da1 G1 M3 तत् (for यत्) K1 क्षेमवृद्धिकरंदयम् (sic)

4 B3 om. (hapl.) 4^{ab}; B5 reads it on marg — a) K3 पुत्रपुत्राभि. Da काम (for -राम). — b) D8 -वृद्धि (for -वृद्धि) Da1 D1 राष्ट्रवृद्धिं कर च तद् (D1 करं जयत्). — D1 reads 4^{cd} twice — c) Ś1 K1 अन्नपान-; K3 °पाठे (sic), B5 °याने (for °पाने) K3 om. from च up to रञ्जये (in 5^{d}) — d) Dn1 om यत्. D6 यत्र (for यत्तद्) G2 न° (for मे).

5 K3 om. up to रञ्जये (cf. v l. 4). — b) Dn G3 राष्ट्रस्थो K5 मित्रैश्चैव च स (corrupt) — c) K (except K1) B Da Dn2 D2.3.5-8 S (G3 missing) स सुहृत्, V1 Cn सत्सुहृत्, Dn1 स्वसुहृद् (for असुहृत्-) D7 T1 G2.4 समवेतो (for -समुपेतो). D1 असुहृन्समुपेत्रो वा (sic) ❀ Cn. मित्रसुहृदौ प्रत्युपकारम पेक्ष्यानपेक्ष्य चोपकर्तारौ । समुपेतः शौर्यादिनेति शेषः । ❀ — d) K5 V1 B Da2 D2.3.5.6.8 व(B5 ब)र्द्धयेत्, Da1 वर्धते (for रञ्जयेत्).

6 a) K1 ह्य सत्; K5 V1 Bo. 2-5 Da D2.3 ह्यसं, D1 सकृत् (for ह्यसत्) G1 °रति. B1 D2.3 यो ह्यसप्रग्रहरत. (D2.3 °रति) — b) D8 बलात्कृत° — c) Ś1 K1.4 D1 वि(K4 D1 बि)मीषत्वाद् (for अनीश°). — d) B1 दुर्जनस्य (for असज्जन) K1 D1 G1 -बभूषकं; K5 T1 G2.4 -विभूषक°, D7 विभूषितः (for बुभूषक°)

7 a) D8 भृत्याद् (for °त्या) D7 S (G3 missing) विमुखतां (for विगुणतां). Da1 तस्य भृत्वाद्विगुणतां; D1

न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा संप्रयुज्यते ॥ ७
एतान्मे संशयस्थस्य राजधर्मान्सुदुर्लभान् ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवाञ्शंसितुमर्हति ॥ ८
शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः ।
क्षत्ता चैव पटुप्रज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ॥ ९
त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् ।
अमृतस्याव्ययस्येव तृप्तः स्वप्स्याम्यहं सुखम् ॥ १०
कीदृशाः संनिकर्षस्था भृत्याः स्युर्वा गुणान्विताः ।
कीदृशैः किंकुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ११
न ह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिशंसति ॥ १२
न हि प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत ।
असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ।
लब्धुं लब्ध्वा चापि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ १३

भीष्म उवाच ।

यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः । C 12. 4244 B 12. 115 14 K 12. 115 15

तस्य भूत्या विगुणत (sic), D2 8 तस्य भृत्यादिगुणता —[b]) Ś1 K1 D1 4 सर्व (for सर्वै) B1 कुलोचिता (for °दृशा) —[c]) D7 T G2 4 बलैर् (for फलैर्) —[d]) Da D1 स प्रयुज्यते, D4 सम्प्रयुज्यति, D6 [श्रा]सु प्रयुज्यते

8 [a]) K2 3 5 V1 B1-5 Da Dn D2-8 S (except G2, G3 missing) एतन् (for एतान्) K8 5 Dn1 D7 सशयस्यास्य, B1 °यतस्य, S (G3 missing) चिंत यानस्य —[b]) K3 D4 T2 G1 राजधर्मं K1 D1 सुदु र्लभं, K3 °र्वचं, K5 Bo 1 2-5 Dn D2. 3 5 6 8 °र्विदान्, V1 B2 Da °र्वचान्, D4 °र्विदां, D7 S (G3 missing) दिवानिश (for सुदुर्लभान्) —[c]) B1 बृहस्पते (for °स्पति) —[d]) K3 भावान् (for भ°) Bo D6 स शितुम्, G2 शासितुम् (for शासितुम्) Da मर्हसि

9 [a]) Dn3 D6 सशिता, D7 T1 G1 4 M4 शासिता (M4 °त) (for शासिता) Dn2 पुरुषव्याघ्रस —[b]) D1 नर (for रत) —[c]) D8 क्षता, G1 क्षत्त (for क्षत्ता) K3 5 B Da Dn D3-8 S (G3 missing) चैको, V1 D2 वैको (for चैव) K3 पटुमाज्ञो, K8 5 V1 B Da Dn D2-8 T G2 4 M महाप्राज्ञो (M4 °प्रज्ञो), D1 कुलप्रज्ञो, G1 म**ज्ञ —[d]) D1 ये (for यो) D4 न (for न) B1 4 D5 सशाति (for शंसति) B1 धर्मत (for सर्वदा)

10 [a]) D6 वाच्य (for वाक्यं) Ś1 K1. 2. 4 D1 त्व न कुलहितो राजम् —[b]) Ś1 K1 2 4 D1 वाक्य (for राज्य) K1 हितोमय, K3 D4 -फ(K3 °प)लोदय, Dn1 कुलोदय, D6 हितादय (for -हितोदयम्) — G2 om. 10[c]-11[d] —[c]) D1 मस्य तस्य (for अमृतस्य) D7 T G1 4 [अ]व्ययस्यैव D4 अमृतश्चाव्ययश्चैव

11 G2 om. 11 (cf. v l. 10) D4 om 11[ab]. —[b]) D1 (*sup lin* as in text) भृत्या, D2 नृत्या (for भृत्या) K3 स्यु किं, K4 5 B Da Dn D2 3. 5-8 T1 G4 सर्व (for स्युर्वा) D6 -गुणान्वित, M2 °धिका, M4 गणान्विता (for गुणान्विता)

12 Da1 repeats 12[ab] after 12 —[a]) B1 -सहितो (for -रहितो) D1 corrupt —[b]) D1 रक्षित —[c]) T2 G1 जना सर्वे —[d]) B1 तत्कालीनो (for तत्कु°) K3 5 V1 Da Dn2 D2 3 5-8 [ऽ]भिकांक्षति, K3 °मशति, D4 °शंसति, D7 T1 G4 प्रशासति, T2 G1 [ऽ]भिशासति, G2 प्रजासति (sic), M [ऽ]भि नदति (for ऽभिशंसति)

13 Before 13, Dn1 ins भीष्म उवाच —[a]) K3 5 V1 B Da Dn D2-4 6 8 T1 G1 2 4 M च (for हि) K4 प्रशास्त, Bo प्रशास्तु, Dn3 प्रशास्त, D1 प्रशास्तु (for प्रशास्तु) D7 T G1. 2 4 M1-3 शक्यं, M4 शक्यो (for राज्य) —[b]) D7 S (G3 missing) राज्यम् (for शक्यम्) —[c]) D6 G2 असहायवतां (for °वता) D4 भासहायस्य च तथा —[d]) K1 नवार्था, D2 नैवार्थं (for नैवार्था) Dn2 किंचिद् (for केचिद्) —[e]) Ś1 D1 लब्ध लब्ध्वा, K3. 4 V1 B3 4 Dn2 D2 3 5 8 M1 3 4 लब्धु लब्धा, K6 लुब्ध लुब्धा, Bo लुब्ध लब्धा, B1 लब्धं लब्धम्, B2 लब्धु लब्धम्, Da लब्धम् (submetric), D1 4 लब्धलब्धा; D6 लघु लब्धा; D7 लब्ध लब्धाद्, T1 G4 लुब्धलब्धा, T2 अलं लब्ध्वा, G1 लब्धं लब्धौ, G2 लुब्धा लुब्धो (for लब्धुं लब्ध्वा) K3 5 V1 Bo-3 4 5 Da D2-8 T G1. 4 M1. 2 4 अपि, B3 Dn ह्यपि (for चापि) —[f]) D1 रक्षित्तं (sic) (for रक्षितुं)

14 Dn1 D8 G1 om the ref —[a]) Dn1 तस्य; D1 भस्य (for यस्य) K4 सर्वे — G1 om (hapl.) 14[c]-15[d]

15 G1 om. 15 (cf v l 14) Bo om (hapl.)

C 12. 4245
B 12. 115 13
K 12. 115 13

हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥ १४
मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहार्याः सहोषिताः ।
नृपतेर्मतिदाः सन्ति संबन्धज्ञानकोविदाः ॥ १५
अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥ १६
समदुःखसुखा यस्य सहायाः सत्यकारिणः ।
अर्थचिन्तापरा यस्य स राज्यफलमश्नुते ॥ १७
यस्य नार्तो जनपदः संनिकर्षगतः सदा ।
अक्षुद्रः सत्पथालम्बी स राज्यफलभाग्भवेत् ॥ १८
कोशाक्षपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्जनैः ।
आप्तैस्तुष्टैश्च सततं धार्यते स नृपोत्तमः ॥ १९
कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः संचयतत्परैः ।
पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणीभवेत् ॥ २०
व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।

15–17 —ᵃ) D6 ग्रस्य (for यस्य) T2 कुशला (for कुलजा) —ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 D1 सुसहाया॰; M1 असहार्या (for असंहार्या॰) K3 D7 T G2. 4 M2 सुखो षिता॰; D1 M1. 8 सुहो॰ (for सहो॰) ❀ Cn असंहार्या उत्कोचादिना अभेद्या । ❀ —ᶜ) K4 T1 G4 नृपते- (for नृपतेर्) K1 मतिदास्यति, K3 Dn D4 मतिदा. संत॰; K5 मतिं दास्यति, D7 T2 G3 M मतिमाप्स्यति (D7 T2 ॰ते), T1 G4 यातिमाप्स्यते —ᵈ) V1 Da M2. 8 सबंधि; D7 G2 सत्पथ, T1 G4 सत्त्वद (for संबन्ध) V1 -ज्ञातिकोविदा॰, D1 -ज्ञानकोविद॰, D4 ज्ञातकेविदा॰

16 Bo om 16 (cf. v. l. 15). —ᵃ) K1. 8 अनागतं (for ॰गत) D1 विधातारा॰ —ᶜ) K4 अशोचत॰, G2 अवोचत॰ (for अशोचन्त॰) —ᵈ) D8 राज्य (for राज्य)

17 Bo om 17 (cf v l 15) V1 reads 17 on marg —ᵃ) K4 D8 समदुःखसमा (D8 ॰सुखो); D1 सुखदुःखसमा, M1. 8 समदुःखसहा —ᵇ) K (except K1. 4) V1 B (Bo om) D (except D1) S (G3 missing) प्रिय (for सत्य) — Da2 repeats 17ᶜ–18ᵈ after 18 —ᶜ) K3 V1 B1–4 Da Dn D4 T2 G1. 2 M1–8 सत्या॰; K5 राजन्, B5 D2. 8. 5–8 T1 G4 सस्या; M4 सधा॰ (for यस्य) —ᵈ) Da1 राजा (for राज्य)

18 For the repetition in Da2, cf v l. 17. —ᵃ) K1 नांतो, K4 नातो; D1 नात्तो, M1. 8 नार्थो (for नार्तो) D4 यस्य जनार्तो जनपद॰ (hypermetric) —ᵇ) K3 सनिकर्षयित॰, Dn2 ॰यत, T2 G1 ॰पर (for ॰गत॰) —ᶜ) K4 अक्षुद्र —ᵈ) Bo 1. 8–5 Dn2 D2 8. 5–8 S (G3 missing) राजा राज्य- (for राज्य फल-) K3 V1 B2 D1. 4 स राज्य(K3 ॰ज्यं)फलमश्नुते.

19 D7 T1 G4 om. (hapl.) 19–20 —ᵃ) K5 Dn D2. 6. 8 कोशाख्य, V1 B2. 8 Da कोपाक्ष; D3. 5 कोषाख्य- (for कोशाक्ष-) M2 पटलो Bo 4. 5 (marg as in text) कोपाम्युपगमो यस्य, B1 कोपाक्षसकुटल यस्य (hypermetric) — D1 om 19ᵇ–21ᵃ. —ᵇ) V1 B1. 2 कोप, Da2 कोपं (for कोश) K5 Bo 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 -परैर्; Da1 -करं (for -करैर्) K2. 3. 5 V1 B1. 2 D (D1. 7 om) T2 G1. 2 M नरै (for जनै॰) — D4 reads 19ᶜ–20ᵇ after 21ᵃᵇ. —ᶜ) Ś1 K1. 4 गुप्तैस्; Dn2 प्राप्तैस् (for आप्तैस्). T2 G1. 2 M1. 3. 4 पुष्टैश्च, M2 पुरुषैर् (for तुष्टैश्च) B1 तु (for च). —ᵈ) Ś1 K4 चार्यते, K2. 3. 5 V1 B1–4. 5 (marg) Da Dn D2. 3. 6. 8 चीयते, Bo 5 धीयते, G2 संगतः (for धार्यते)

20 D1. 7 T1 G4 om 20 (cf. v. l 19). For the sequence in D4, cf v l. 19 —ᵃ) Da2 कोष्ठागारसमंहार्यैर्, D8 कोष्ठागारसस॰. ❀ Ca असंहार्य परैर्धनादिना लब्धुमशक्य॰ । ❀ —ᶜ) M4 पात्रपूतैर् K3 D5 अलुसैश्च (for अलुब्धैश्च) —ᵈ) K5 गुणो (for गुणी-)

21 For the sequence in D4, cf v l 19 D1 om 21ᵃ (cf. v. l 19) —ᵃ) M1. 3. 4 व्यवहारं D4 सु- (for च) —ᵇ) D7 S (G3 missing) धर्म- (for कर्म-) —ᶜ) K1 शंखलिखित; K3 शाखिलिखितस्; D1 शाखिकलिता॰; D4 सास्खलितधी॰; M1. 3. 4 शंख लिखित (for शङ्खलिखित॰). ❀ Cn यथा फलमात्रस्तेने शङ्खेन लिखितस्य हस्तच्छेदो राजानं प्रतिषेधयित्वा कारितस्तद्वत् (cf 12 24)। ❀ ❀ Ca b शङ्खलिखितो मुनिप्रणीत॰ । शङ्खे कपाले [विधातृ-] लिखितो वा । ❀ —ᵈ) Ś1 K1. 4 D1 स कर्म, K2. 3 Dn2 स्वधर्म- (for स धर्म॰) K3 V1 B1–3 Da Dn1 D2. 4 S (G3 missing) नृप (for भवेत्).

22 K5 om. 22ᵃᵇ —ᵃ) K4 संग्रहीत-, D1 संगृहेत, D8 संगृहीते (for संगृहीत-). M4 -मनुष्यैश्च (for ॰ष्यश्च). —ᵇ) D4 राज्य- (for राज) —ᶜ) K1 प्रतिगृहान्स; K5 प्रतिशक्नोति, V1 Bo 2. 3. 5 Da Dn D2. 3

दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ २१
संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ।
षड्वर्गं प्रतिगृह्णन्स धर्मात्फलमुपाश्नुते ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनकरं लोके सज्जनाचरितं सदा ॥ १
अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने ।
जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ॥ २
वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते ।
ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३
दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्पथे स्थितः ॥ ४
तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ।
सर्वसत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ॥ ५
सिंहव्याघ्राः सशरभा मत्ताश्चैव महागजाः । C 12.4259 B 12.116 6 K.12.116 7

°गृह्णाति (for °गृह्णन्स) K₃ षड्वर्गंवान्प्रगृह्णते; B₁ ₂ D₂. ₅. ₆ सत्वज° (B₁. ₂ षड्ग) प्रतिगृह्णाति, D₄ स्वद्वर्गं च प्रगृह्णन्स, D₇ S (G₃ missing) षड्भाग परिगृह्य(G₁ °ह्णा)न्स —ᵈ) D₁ सवाप्नुयात् (for उपाश्नुते). K₂ धर्मात्मा फलमश्नुते; K₂ ₄ V₁ B Da Dn D₂₋₆ ₈ स धर्मफलमश्नुते, D₇ T₁ G₁. ₂ ₄ M धर्मं (G₂ M₁. ₂ ₃ धर्म्यं) फलमुपाप्नुयात, T₂ धर्म्यं स फलमाप्नुयात्.

Colophon G₃ missing —*Sub-parvan* Ś₁ K V₁ B D (except D₃ ₈) S (G₃ missing) राजधर्म —*Adhy name* D₇ T₁ G₂ ₄ मृत्यमत्रिलक्षण, M₁₋₃ महापममहपरीक्षा —*Adhy no* (figures, words or both) K₃ 118, B₁ 105, B₃. ₄ Dn₁ 114; Da₁ Dn₂ 115, D₇ S (G₃ missing) 117, D₈ 113 —*Śloka no* Da₁ 22½, Dn₁ 23, Dn₂ 22, D₂ 111 (?)

117

☞ G₃ is missing for this adhy (cf v l. 12 112 1)

1 Before the ref, D₇ S (G₃ missing) ins

268* युधिष्ठिर उवाच ।
न सन्ति कुलजा यत्र सहाया पार्थिवस्य तु ।
अकुलीनाश्च कर्तव्या न वा भरतसत्तम ।

[(L. 1) M₂ ₄ यस्य (for यत्र) —(L 2) G₂ भारत- M₂ -त्तमा]

—ᶜ) K₃ निदर्पनकर; K₅ V₁ B₀₋₄ Da Dn D₂ ₆ ₈ G₂ निदर्शन प(D₆ व)र, B₅ D₇ T₂ G₁. ₄ °र्शनपर —ᵈ) K₄ Dn₁ T₂ सज्जनाचरिते (K₄ °तुं). M₂ पुरा (for सदा)

2 ᵃ) B₀ तस्यैव, Da अस्येव; D₈ अथैव (for अस्यैव) K₁ [अ]क्षस्य (for [अ]र्थस्य) —ᵇ) Da यद्वत्तं, D₆ यच्छत (for यच्छ्रुत) K₅ वै (for मे) Da तपोधन (for °वने)

3 ᵇ) G₁ अमनुष्या (for °नुष्य). —ᶜ) M₄ ऋषि —ᵈ) D₁ नियते, D₈ नियतौ

4 ᵃ) Dn₂ -परि- (for -पर) B₀ ₁. ₃₋₅ D₂ ₃. ₅ ₇ ₈ T₁ G₂ ₄ -परिश्रांत (B₁ °त, G₂ °त-); M तपश्रांत (for -पर शान्त). Da श्रात (for शान्त) D₆ दीक्षादमपरीश्रात; T₂ °तपपरिश्रात; G₁ °शनपरिश्रावा —ᵇ) B₀ D₆ स्वाध्याय. D₁ -परमा (for परम) —ᵈ) Da₂ सतपं (for सततं) M₃ सपथे (for सत्पथे) Dn₁ सतत त(Dn₁ स)त्वमास्थित

5 ᵃ) D₁ सदृश (for संदृश्य) Da₁ सभावम्, T₂ तं भावम् (for सद्भावम्) —ᶜ) K (except K₁) V₁ B D (except D₁ ₇) G₂ सर्वे (for सर्व)

6 ᵃ) K₃ B₀ ₅ G₁ सिंहा (for सिंह-) K₄ ₅ B₂

C 12 4259 B 12 116 6 K 12 116 7 द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ६
ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः ।
तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥ ७
दत्त्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतम् ।
ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहाच्छ्वा महामुनिम् ॥ ८
भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः ।
फलमूलोत्कराहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ॥ ९
तस्यर्षेरुपविष्टस्य पादमूले महामुनेः ।
मनुष्यवद्गतो भावः स्नेहबद्धोऽभवद्भृशम् ॥ १०
ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः ।
श्वार्थमत्यन्तसंदुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥ ११
लेलिह्यमानस्तृषितः पुच्छास्फोटनतत्परः ।
व्यादितास्यः क्षुधाभग्नः प्रार्थयानस्तदामिषम् ॥ १२
तं दृष्ट्वा क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप ।

D8 च (K4 lacuna, B8 स) सरभा, B4 Dn2 D5 8 5 6 च शरभा; D4 सरभसा (for सशरभा). K8 तस्यर्षेः पशवश्चैव, Dn1 सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा — b) D1 मत्ताश्चैव, T2 समस्ताश्च, G1 समस्ताश्च — c) D1 द्विपिन॰ Bo 1 T2 खड्ग (for खड्ग॰) B2 ॰भाल्लुका, D4 मुल्लुका, G1 भल्लूको — d) Bo भीमदर्शिन॰, D7 वनचारिण

7 a) G1 सुख D1 प्रश्नद॰; D4 प्रसदा; D8 प्रश्नदा (for ॰प्रश्नदा) — b) Da पिशिताशना, D6 क्षतदर्शना (for ॰जाशना.) — c) Da तस्यार्थे; D1 corrupt (for तस्यर्षे॰) Ś1 K1 शिशवश्च; K4 D2 पशवश्च (for शिष्यवच्च) G3 तस्य चर्षे शिष्यवर्गैश्च — D8 om 7d — d) K5 न्यग्भूवन्, B1 स्यभूता॰, D4 निभृता; D5 न्य*ता; D7 शीलज्ञा; S (G3 missing) चित्तज्ञा॰ (M8 ॰ज्ञा) (for न्यग्भूता॰)

8 a) D7 S (G3 missing) उक्त्वा (for दत्त्वा). D4 तु (for च) Ś1 D1 तं (for ते) D4 सुखप्रश्नं, T2 सुख प्रश्न — b) D1 सर्वैर् (for सर्वे) Dn1 सुखागतं; Dn2 पथागतं, D7 S (G3 missing) यथा सुख (for ॰गतम्) — c) D1 ग्राम्यंस्तेक॰ (sic), D4 याम्यस्त्वक॰ (sic), D8 सग्रामस्तेक॰ (corrupt) (for ग्राम्यस्त्वेक॰) D4 पशुश्चात्र — d) Ś1 K1 नाजहच्छ्वा, B1 नाजहार; B4 नाजहाति, D1 corrupt; D5 G1 M1 न जहास्स (G1 ॰च; M4 ॰स्वा) (for नाजहाच्छ्वा) K3 5 Dn स, K4 स्वा; D5 सं, D7 T G2 4 च (for श्वा) D2 8 6 सदा मुनिं (D6 ॰नि॰); G1 M4 महामुनि (for ॰मुनिम्)

9 a) K5 B1 4 D6-8 S (G3 missing) भक्त्यानुरक्त॰, V1 Bo 2 5 5 Da D2 5 भक्ता॰ (for भक्तो॰) — b) B2 उपवास॰ (for ॰वास) D2 ॰कृशीवल॰ (sic) (for ॰कृशोऽबलः) — c) K3 V1 B2 4 Da Dn फलमूलोदकाहारः, K5 D4 फलमूल(D4 ॰लै॰)कृताहार॰, D7 S (G3 missing) ॰मूलोत्तराहार॰ — d) K3 शांति B1 कृष्टाकृतिर्; D7 G3 शिष्या॰ (for शिष्टा॰). D8 तथा (for यथा)

10 b) M4 पादमूलैर् K2-4 V1 B Da Dn D2 3 6 8 G2 M महामते, K6 D7 T1 G4 ॰मते॰, G1 ॰मुने (for ॰मुने॰). — c) K2-5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5-8 S (except G2 M2 4, G3 missing) भावं; D1 भाव (for ॰व॰). — d) T2 M1 3 स्नेहबंधो (for ॰बद्धो)

11 a) Da1 भयान्; D1 [s]भ्यषन्, T2 G1 [s]भ्यगान्, M1 भूयान् (for ऽभ्ययान्) D7 S (except M2, G3 missing) महारौद्रो (G1 ॰द्रे); D8 ॰वीर्ये (for ॰वीर्यो) — c) N (D7 m as in text) स्वार्थम् (B2 श्वानम्) (for श्वार्थम्) K3 D4 T2 अत्यतम्; B1 D7 T G1 2 4 M अत्यर्थम् (B1 ॰र्थं) (for अत्यन्त) K3 B1 Dn ॰संतुष्ट॰, K3 D4 उद्युक्त॰; B2 सरुष्ट; B5 ॰संयुक्तः, Da1 ॰संदुष्टं; D7 उजुष्ट; T G1 4 M उत्कृष्ट॰, G2 उद्धुष्टः (for संदुष्ट) — d) K2-5 Dn2 D1 2 6 8 क्रूर (for क्रूरः) G2 खल (for काल) Da इवापर, D7 S (G3 missing) इवांतकृत् (for इवान्तक॰)

12 a) D4 लेलिल्यमानस्; M2 सलेलिहानस्, M1 लेलिहानस् (submetric) (for लेलिह्यमानस्) — b) K5 पृष्ठास्फोटन, B1 पुत्रा॰; D1 पश्चा॰; M पुच्छ॰ (for पुच्छा॰) D4 corrupt — c) Ś1 Da1 D1 व्यादितास्य॰; G1 व्यादितास्य K3, 4 V1 B2-5 Da Dn D2 3, 5 6 8 क्षुधासुम; Bo क्षुदासुम॰, B1 क्रुधा भुम॰; D1 G2 M1 3, 4 क्षुधामग्न॰, D7 T1 G4 ॰मत्त; T2 G1 ॰सक्त; M2 ॰पन्न (for ॰भग्न). — d) D4 प्रार्थयात B1 D4 सदामिषं; D1 सदामिषन् (for ॰मिषम्).

13 a) Dn1 transp तं and दृष्ट्वा — b) T2 G1 जीवितार्थ (for ॰तार्थी) V1 B Da D2 3 5 8 T G1, 2 4 M4 जनाधिप (B1 ॰प), D4 नराधिप॰ (for ॰धिप) — d) K1 3 महीपते; V1 Bo 2-5 Da D2, 3 5 7 8 S

प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र यत्तच्छृणु महामते ॥ १३
अशत्रुर्भगवन्नत्र द्वीपी मां हन्तुमिच्छति ।
त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यात्तस्मान्मम महामुने ॥ १४
मुनिरुवाच ।
न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथंचन ।
एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवति पुत्रक ॥ १५
भीष्म उवाच ।
ततः श्वा द्वीपितां नीतो जाम्बूनदनिभाकृतिः ।
चित्राङ्गो विस्फुरन्हृष्टो वने वसति निर्भयः ॥ १६
ततोऽभ्ययान्महारौद्रो व्यादितास्यः क्षुधान्वितः ।
द्वीपिनं लेलिहद्वक्त्रो व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥ १७
व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाभग्नं दंष्ट्रिणं वनगोचरम् ।
द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् ॥ १८
ततः संवासजं स्नेहमृषिणा कुर्वता सदा ।
स द्वीपी व्याघ्रतां नीतो रिपुभिर्बलवत्तरः ।
ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाभ्यहंस्तं विशां पते ॥ १९ C 12.4275 B 12.116.22 K 12.116.23

(G3 missing) विशां पते (for महामते) K4 Dn D4 8 यत्तच्छृणुष्व (D2 यत्र शृणु) विशां पते; B1 यत्तच्छृणुष्व विशां पते

14 a) K1 Da1 D1 ? ? T1 G 1 महात्तुर, B1 महातुर (for भगवन्नत्र) K1 भगवान् K2 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) एव (for अत्र) — b) T2 द्वीपिर् (for द्वीपी) K1 Bo 3 4 D ? ? ? ? द्वीपी स(D2 5 कृ)तजलोज्झक (= 11b) — d) All MSS (except Ś1 K1 D1, G3 missing) तस्मात् (for तस्मात्) D1 महामुनि, D2 °मुर; M2 °मुने (for °मुने). — After 14, Dn ins

269* तथा कुरु महाबाहो सर्वसत्त्वं न मत्पय ।

Dn cont K2 3 4 V1 B Da D1 ? ? ? ? ins after 14

270* स मुनिस्तस्य विज्ञाय नायतो भयकारणम् ।
रुतज्ञः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ।

[(L 1) Da1 मुनि (for मुनिर्). K1 reads post. half of line 1 and prior half of line 2 on marg B1 [illegible] — (L 2) K4 5 V1 Bo 3 4 5 Da D2 6 8 [illegible] (for [illegible]) K1 B1 2 D2 5 [illegible] (K2 [illegible], B1 [illegible], B3 [illegible], D3 5 [illegible]) [illegible] (for the prior half) B3 [illegible] (for सर्व°) K1 [illegible]]

15 K3 D2 om the ref — a) K4 द्वीपिना; B1 द्वीपिन; M द्वीपिव (for द्वीपिन) — b) K3 मृत्योस्ते (submetric) (for मृत्युतस्ते) — c) D1 एतद् (for एष). Ś1 K1 4 Dn3 D1 5 6 श्वरूप°, D2 सर्व रूप° (for श्वरूप°) — d) Ś1 D4 भवति; K1 D1 T1 G (G3 missing) भवतु; D2 भव हि (for भवति) D1 मित्रक; D5 M3 4 पुत्रक

16 Ś1 K V1 B Da Dn D1-5 8 T2 G1 4 om the ref — a) K3 B1 Dn3 D3 च; T2 स (for श्वा) D2 द्वीपिनां (for द्वीपिता) — b) D1 corrupt, D4 जैमूनद (for जाम्बूनद). D5 भयाकृति (for निभा°) — c) D1 corrupt, M1 2 निस्फुरद्; M3 विस्फुरन् D4 दृप्तो (for हृष्टो) K1-3 5 Dn1 D7 T G1 2 4 चित्रांगो विस्फु(G1 3 4 °स्फु)रद्दृष्टो — After 16, K1 m 5 V1 B D (except D1 4 7) ins

271* तं दृष्ट्वा स पुनर्द्वीपी आत्मनः सदृशं शुभम् ।
अविरुद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ।

[(L 1) K6 Dn D8 मनुजे (for स पुनर्) K4 वने; Dn पशु (for शुभम्). — (L 2) K1 समुपपन, B1 समपद्यत (for °पद्यत).]

17 a) T2 G2 ततोभ्यगान्, M2 °भ्यायान् (for °भ्ययान्) — b) Ś1 K2 4 व्या(K2 व्य)धितास्य°, Da corrupt, D1 व्याधितास्या°, G1 व्यादितास्य (for व्यादितास्य) — c) B1 D4 7 T1 G1 2 4 द्वीपिन लेलिहन्वक्त्र (B1 °हद्युमो, D1 °हन्तुद्रो), M1 2 त द्वीपिन लिहन्वक्त्र. M3 विनदन्लेलिहन्वक्त्र; M4 तं द्वीपिना लिहद्वक्त्रो — d) D4 भोजन (for लालस)

18 a) K1 क्षुधामर्त्तं, K3 °भिन्न; K4 °भग्न, K5 Bo 1 3- Dn D2 3 5 6 8 °भुग्न; V1 B2 Da °विष्ट; D1 S (G3 missing) °सन्न (for °भग्न) — b) Da दंष्ट्रिनं B1 D1 S (G3 missing) वनचारिण (for °गोचरम्) — d) K3 D4 ऋषे; G1 मुनिं (for ऋषिं) K1 V1 Bo 3 Da1 D1 ईयिवान्; K6 D4 अभ्यया(K3 गा)न्, D7 T1 G2 4 अभियान् (for एयिवान्)

19 a) D4 तस्य (for तत) D1 सर्वासजं (sic) Dn सवासज पर स्नेहम् — b) D4 कुर्वतस् K2 3 V1 B D (except D1 4) T1 G1 M सदा (for सदा) — c) D3 यातो (for नीतो). — d) V1 reads from रिपु up to बलवान् (in 20b) on marg K5 Bo 2-3 Da D2 3 4 6 8 रिपूणां; V1 B1 2 Dn रिपुतो, D1 S (G3 missing)

C 12.4276
B 12.116 22
K 12.116 22

स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः ।
न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ २०
यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥ २१
व्याघ्रस्तूटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः ।
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ॥ २२
प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततमस्तकः ।
सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ २३

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं मदगर्वितम् ।
व्याघ्रो हस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥ २४
ततोऽनयत्कुञ्जरतां तं व्याघ्रमृषिसत्तमः ।
महामेघोपमं दृष्ट्वा तं स भीतोऽभवद्गजः ॥ २५
ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च ।
व्यचरत्स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥ २६
कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः सुमुखं तदा ।
ऋषेस्तस्योटजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशम् ॥ २७

रिपुभ्यो (for रिपुभिर्) K1 (marg) रिपुनां बळवत्तर° — c) D2 om. स. — f) K3 नाभ्यहंस्त; K8 B2 नाभ्यहं (B2 °हृ) स्तं, K5 V1 Bo 1 3–5 Da Dn D3 3.5 8 नाहनत्तं, D6 corrupt (for नाभ्यहंस्त)

20 V1 reads up to बलवान् on marg. — a) B3 स तदा; M4 तत श्वा (for स तु श्वा) V1 Bo 1 3–5 D2 3 5 6 8 यातो (for प्राप्य) — b) D4 बलवन् K4 पिशिताशिन, D2 °तोशन.

21 b) K1 corrupt, B1 2 Da प्राकाक्षत (Da1 °तः), G2 M2 प्रकांक्षति. — c) D3 सु; T2 G1 च (for स) D1 माहाराज, D3 5 महाभाग (for °राज) — After 21, K4.5 V1 B Da Dn D2–8 S (G3 missing) ins an additional colophon [*Sub parvan* K4 5 V1 B Dn D2 3 5–7 S (G3 missing) राजधर्म — *Adhy name* K4.5 V1 B Da D2 3 5 6 श्व (K5 Da1 स्व) र्षिसंवाद°, D4 श्वाऋषिसंवाद°; M1–3 ऋषिसंवादे श्वसपातनं (M2 श्वसवादन) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 119, B1 106, B3 4 Dn1 115, Da1 Dn2 116, D2 112, D7 S (G3 missing) 118, D8 114 — *Śloka no* Da 23½, Dn 24]

22 Before 22, Ś1 K2 4 5 V1 B Da Dn D2–7 T G1 4 M ins भीष्म उवाच (T2 श्री°) — a) T2 व्याघ्र K3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) च (for तु) Bo 5 मध्यस्थस, T2 मूलस्थं (for मूल स्थस्) — b) T2 तृप्तं (for तृप्त°) D2 3 तृप्तो (for सुप्तो) M4 गतैर् (for हतैर्) K5 Bo.1 3–5 Dn1 D2 3 6.8 transp हतै° and मृगै° D5 स्वस्तसुप्तो मृग हतैः (corrupt) — c) K5 V1 B Da Dn D2.3 गजश्चा (Bo Da D2 °श्चा) गात्; D5 गजैश्चागात्; D6 राजश्चागात्; D8 गजश्चागां (sic), G1 नागाश्चागात् (for नागश्चागात्). D4 नागश्चागतमुद्दशा (sic). — d) D1 सत्तो (for मत्तो) Da मत्त (for मेघ) M1 मत्तो मेघजवोत्थित°

23 a) G1 प्रभिन्न Ś1 -करटि, K1 D1 -करटि. K1 M1 प्रांशु-, Dn2 प्राशु°, G1 प्राशु (for प्रांशु°). — b) Da पद्मां; D7 S (G3 missing) पद्मैर् Ś1 K1 विनत- (for वितत). Dn -कुंभक° (for -मस्तक°). — c) K1 स्वविश्वाणो; D1 सुविशाणो, M1 3 सविषाणो (for सु°). D4 महाकारो — d) K B1 2 4 Da Dn1 D1 3–5.7 8 T G1 2 4 M3 -निःस्वन

24 a) K1 स (for तं). — b) D4 om from मद गर्वितं up to स (in 25b) K5 D2 3 5 6 8 बलदर्पितं; V1 B1–4 Da Dn बलगर्वितं, Bo 5 बलवत्तरं (for मदगर्वितम्) — c) D6 हस्ते, G4 दति (for हस्ति). V1 Da हस्तिभयत्रस्तस; B1 °भयात्तत्र, B2 D3 G3 M °भयत्रस्तस, T1 दतिभयात्रस्तस् (for हस्ति°) — d) B4 D7 T1 G2 4 आययौ (hypermetric) (for ययौ)

25 D4 om up to तं (of v l 24) — a) B1 तदा (for ततो) K5 Dn कुंजरत्व — b) K5 Dn T2 transp तं and व्याघ्रम् D1 ते (for तं). D6 ऋषिसत्तम — c) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 -मेघनिभं (for मेघोपमं) K5 महामेघसम चैव; D1 महामेघो पसदृष्ट्वा (sic). — d) K5 दृष्ट्वा भीतो, Dn1 स भीतो हि; M4 तं समीतो K1 गण°; D4 तदा (for गज°)

26 a) K1 सकल; V1 शकल; Bo समल, D1 कामल- (for कमल-) K3 V1 Da2 Dn D2 4 6 8 -खंडानि, G2 -कंडानि (for -षण्डानि) — b) Ś1 K1–4 B2 Da D1 7 T G1.2 4 M2–4 सल्लकी; D3 शल्लकीं (for शल्लकी-) — c) D1 मदा (for मुदा). M4 युक्तं — d) K3 D4 पद्मखंड; D6 °रेणुं (for °रेणु-).

27 a) M4 तथा तु (for कदाचिद्). K3.3 Da Dn

अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ।
गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ॥ २८
तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाकुलः ।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ २९
ततः स सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा ।
वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ॥ ३०
दृष्ट्वा च सोऽनशत्सिंहो वन्यो भीसन्नवाग्बलः ।
स चाश्रमेऽवसत्सिंहस्तस्मिन्नेव वने सुखी ॥ ३१

न त्वन्ये क्षुद्रपशवस्तपोवननिवासिनः ।
व्यदृश्यन्त भयत्रस्ता जीविताकाङ्क्षिणः सदा ॥ ३२
कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः ।
बलवान्क्षतजाहारो नानासत्त्वभयंकरः ॥ ३३
अष्टपादूर्ध्वचरणः शरभो वनगोचरः ।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ ३४
तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिंदम ।
ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः । C. 12 4292 B 12 117 14 K. 12. 117 15

D1. 4 त्रस(D1 रम)माणन्य — b) K1 D4 M1 समुत्र, K2 Da Dn1 सुसुख ; K4 Dn2 D1. 7 T M2 सुसुत्व, K5 स्वसुखं ; B1. 4 D2 3 5 6 स्वसुख ; G1. 2 4 सुखदं (for सुसुख) K2 सदा (for तदा) — c) D8 [ट]ऽरत्यस ; D8 °टजस्स — d) D7 T G1. 2. 4 M दिवानिश (for निशा°) K3 कालोगच्छत सोनिश ॐ C8 b n ' निशानिश बहुराश्रम् । ॐ

28 b) Da केदारारुग K5 केशरी केदारान्वित°, B0 2–5 D1. 5 6 8 के(D5 om के)शरी केशारा(D5 °दा)रुग° — d) D1 सिंह (for सिंहो)

29 b) K2. 5 V1 B D (except D1) T1 G2 4 M भयार्दित°, T2 G1 °भयाचत° (for °कुल°)

30 a) D4 om. स K5 स चैव, Dn स तत° (by transp) D1 सिंहतो नाम (for सिंहता नीतो) M2 यातो (for नीतो) — b) D4 नागेंद्रे, D7 T1 G1. 4 M नगेंद्रो K4 तत° (for तदा) — c) S (except T2, G3 missing) तं च (for वन्य) K1 D1 नागणयन्, K4 नागं नयत्, D1 नागणयात् D7 T G1. 2 4 सिंहम् — d) K2 Dn2 D1. 4 तुल्यजातिं K4 D4 °समन्वियात्

31 a) K1 (marg) स दृष्ट्वा, D2 8 तं दृष्ट्वा, D5 दृष्ट्वा वा K1. 4 [S]नम(K4 °य)त्, K1 m. 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 [S]भवत् (for ऽनशत्) K4 सिंहं — b) D7 भिसन्न- ; G1 हि सन्न Ś1 K2 D1 वन्यो भीमाद्(Ś1 °न)वाचलत् (D1 °लं), K1 m 5 V1 B Da Dn D2 2. 5 6 8 वन्यो भयसमन्वित°, K4 वन्यो भीमो यवाचलत् (sic), text as in K3 D4 T2 G2 4 M. — c) D2 वाश्रमे K1 D1. 8 वसन् K5 सिंहे, D6 सिंहं — d) K1. 3 वने सुख (K1 also °ख), K5 V1 B1–2 5 Da Dn1 D2 3 5 6 8 महावने, B0 महामुने, B1 मुनेर्वने ; Dn2 वराश्रमे (for वने सुखी).

32 a) K5 D4 ततोन्ये, T2 G1 2 M न चान्ये (for न त्वन्ये) V1 B1 2 Da Dn तद्भयात्पशवो नान्ये — b) D8 ततो वन (for तपोवन-) K3 V1 B1 2 Da Dn D1. 5 S (G3 missing) समीपत° (for °निवासिन°) — c) K1 व्यविहृत, K5 B2–5 D2 3 5 6 8 अदृश्यंत ; D7 T1 G1. 2 प्राद° (for व्यद°) B2 D7 T2 G1 भया- धस्ता, B5 T1 G4 भयाच्चत्र, Dn2 तदा त्रस्ता (for भयत्रस्ता) — d) V1 B0–2 5 Da D7 T1 G4 तदा ; B3 4 Dn1 D2 5 तया (for सदा)

33 b) K4 सर्वप्राण, D1 °प्राणा- ; M1 °प्राणी (for °प्राणि)

34 a) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T G1. 2. 4 -नयन° (for -चरण) K1 सम्ययादूर्ध्वचरण ; D1 अष्टप- दुखचरण° ; M अष्टपादोर्ध्वनयन — b) K4 शरभौ ; D4 सरभो (for शरभो) — c) T2 M1. 3. 4 स (for त) K4 हर्तुम् (for हन्तुम्) T2 अन्विच्छन् (for मागच्छन्) D7 G1. 4 सिंह मंहर्तुमागच्छन्, T1 सिंहं स हतुमा° — d) V1 अस्य (for तस्य) D7 S (G3 missing) निवेशने — After 34, D7 S (G3 missing) ins

272* त दृष्ट्वा शरभं यान्त सिंह परभयातुर ।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमान कृताञ्जलि ।

35 a) D1 शदर्भ ; D4 सरभं (for शरभ) G1 त मुनिं शरभश्चेति — b) D1 om बलो K4 B2 D1 अरिंदम (B2 °मं), D1 अरिर्दम — f) D1 द्रुतं, D5 द्रुत K1 D3 4. 6 M1 स प्रा(M1 सम)द्रवद् (for समा°) K1 3 5 V1 B Da2 Dn D2–4. 6 8 वनात् ; Da1 द्रुमात्, D7 T G1. 2. 4 M वन (for भयात्) D5 हतसमप्राद्रवद्वनात्

36 a) D7 S (G3 missing) transp स and एव K3 D6 एव, Da एप (for एव) D5 शरभ (for

C 12 4293 B 12 117 15 K 12 117 13

दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं संप्राद्रवद्भयात् ॥ ३५
स एवं शरभस्थाने न्यस्तो वै मुनिना तदा ।
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शारभ्यं सुखमाप्तवान् ॥ ३६
ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणा वनात् ।
दिशः संप्राद्रवन्राजन्भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः ॥ ३७
शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
फलमूलाशनं शान्तं नैच्छत्स पिशिताशनः ॥ ३८
ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ३९
ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ ४०
श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ।

शरभ) —[b]) Ś1 K1 4 D1 G2 व्यस्तो, T2 न्यस्ता (for न्यस्तो). D1 च (for वै) K5 V1 B0, 2–5 Da Dn D2, 3, 5 6 सन्यस्तो; B1 मन्यतो; D8 स न्यस्तो (for न्यस्तो वै). —[c]) B1 मुनि . K4 D1 पार्श्वे(D1 °श्व) स्थित्; D4 पार्श्वगता, D6 पार्श्वं गतो (for पार्श्वगतो) —[d]) K2 4 शारभ्यां; K3 शारभ्या; V1 B Da Dn D1–3 5–8 T G1, 2 4 शरभ, M1–3 शार(M1 °रा) भ्यात् (for शारभ्य). K5 शरभ सुखमावसत्; D4 सार भ्यात्सुखमाप्नुयात्; M4 शारभात्सु*मासवान्.

37 [a]) D2 3 6 ततस्तं शरभं दृष्ट्वा, D4 तत सरभस त्रासात्; D7 T1 G4 ततस्तु शरभात्र(G4 °भत्र)स्ता —[b]) K2, 3 5 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 तदा, T2 वने (for वनात्). V1 D4 सर्वे मुनिगणास्तदा (D4 °णा वने). —[c]) V1 समाप्रावन्; Da D6 M4 संप्राद्रवद् (for संप्राद्रवन्).

38 [a]) D4 सरभो K3 B1 2 Da S (G3 missing) संतुष्टो; K5 B0 3–5 Dn D2 3, 5 6 8 संहृष्टो (for सद्दुष्टो). V1 शरभोप्यनिश तुष्टो —[b]) Da विहिंसक (for वधे रतः). —[c]) K3 Dn D4 कर्तुं; D7 S (G3 missing) दान्तं (for शान्तं) K4 फलमूलाशनोशांता (sic), K5 V1 B D2 3 5, 6 8 फलमूलाशनान्हंतुम्; Da °शनाद्धंतुम् —[d]) K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 ऐच्छत् (for नैच्छत्) B0 पिशितासन

39 [a]) Ś1 K V1 D4 8 रु(K1 रु on marg)धिर धर्षेण, B1 °दर्पेण; D1 दधिरवर्षेण. D7 S (G3 missing) तत क्षुद्रसमाचारो —[b]) Da बलवान् (for बलिना) Ś1 K1–4 D1 बलिना स सम(D1 सुसम) न्वित ; K5 D6 भूरिणा (D6 बलिना) शरभोक्षित , D4 बलेनातिसमन्वित., D7 S (G3 missing) बलेन च (M2 .°ले च म) सम°. —[c]) K3 om (hapl) from निं up to मु (in 40[d]). —[d]) D1 न कृत्यंज्ञ (for अकृतज्ञ). B0. 5 श्व(B5 स्व)योनिषु; D4 स्वयोनिजः; D6. 8 च योनिज; D7 T1 G2 4 M2 [अ]कृतान्वय; T2 शुनोन्वय; M1. 3. 4 कृतान्वयः (for श्वयोनिज). —After 39, D7 S (G3 missing) ins.:

373* चिन्तयामास च तदा शरभ श्वानपूर्वक ।
अस्य प्रभावात्संप्राप्तो वाङ्मात्रेण तु केवलम् ।
शरभत्व सुदुष्प्राप सर्वभूतभयंकरम् ।
अन्येऽप्यत्र भयत्रस्ता सन्ति सत्त्वा भयार्दिता ।
मुनिमाश्रित्य जीवन्तो मृगा पक्षिगणास्तथा ।
तेषामपि कदाचिच्च शरभत्वं प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वोत्तम लोके बलं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
पक्षिणामप्ययं दद्यात्कदाचिद्गारुडं बलम् ।
यावदन्यत्र सप्रीत कारुण्यं तु समाश्रित ।
न ददाति बल तुष्ट सत्त्वस्यान्यस्य कस्यचित् ।
तावदेनमहं विप्रं वधिष्यामि च शीघ्रत ।
स्थातुं मया शक्यमिह मुनिघाताच्च संशय ।

[(L. 1) T2 G1, 2 श्वानपूर्वक; M2 शुनिपूर्वक. —(L 2) T2 G1 ऋपि (for अस्य). T2 G1 [प]व (for तु). —(L 4) D7 स्वम्था, T1 G4 हस्ति- (for सत्त्वा). —(L. 5) G2 तदा (for तथा) —(L. 7) G1 M2 लोको (for लोके). —(L. 9) G2 यावदन्यस्य. D7 T1 G4 च (for तु). —(L 11) T2 G1 2 विप्र; M क्षिप्र (for विप्र)]

40 K3 om up to मु (cf v l. 39). —[a]) D4 तपस्विनातः शक्त्या (submetric) —[b]) G2 विज्ञातो (for विदितो). —[c]) Dn D8 स (for च). B1 महाप्रज्ञो; T2 G1 मुनि. प्राज्ञ . —[d]) K1 D4 तदुक्तवान्, K5 D2 3, 5 6 8 तमब्रवीत् (for तमुक्तवान्). D1 मुनिं स्वानं सनुक्तवान् (sic), D7 S (G3 missing) शुनि (T2 G1 तत) शाप प्रयुक्तवान् —After 40, D7 S (G3 missing) ins.:

374* मुनिरुवाच ।
अहमग्निप्रभो नाम मुनिर्भृगुकुलान्वय ।
मनसा निर्दहे सर्वं जगत्संधारयामि च ।
मम वश्यं जगत्सर्वं देवान्वर्ज्य चराचरम् ।
सन्ति देवाश्च मे भीता स्वधर्मं न त्यजन्ति ये ।
स्वधर्माच्चलितान्सर्वान्वाङ्मात्रेणैव निर्दहे ।

व्याघ्रो नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमाप्तवान् ॥ ४१
सिंहोऽतिबलसंयुक्तो भूयः शरभतां गतः ।
मया स्नेहपरीतेन न विमृष्टः कुलान्वयः ॥ ४२
यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।
तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ ४३
ततो मुनिजनद्वेषाद्दुष्टात्मा श्वाकृतोऽबुधः ।
ऋषिणा शरभः शप्तः स्वं रूपं पुनराप्तवान् ॥ ४४

C 12 4302
B 12. 117 23
F 12. 117 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

किमङ्ग त्व मया नीत शरभत्वमनामयम् ।
क्रूर स सर्वभूतेषु हीनश्चाशुचिरेव च ।

[G1 om. the ref D7 M ऋषिर् (for मुनिर्) —(L 2) D7 T1 G2 4 M1 3 4 निर्दर्शेयत्सर्वं, G1 निर्दहेय च —(L 3) G2 देवा यद्य (for देवान्वर्ज्य) —(L 4) T2 G1 ये (for मे) M2 ते (for ये) —(L 5) T1 G2 4 व्यावितान् D7 T G1. 2 4 [अ]पि (for [प]व) T2 G1. 2 निर्दहेद —(L 7) T2 तत्त्वेषु (for भूतेषु) M1. 2. 4 वधु (M4 °क्षि)र सर्वसत्त्वेषु (for the prior half) T2 स (for the second च)]

41 Before 41, Bo 4 5 ins मुनिरुवाच —a) Dn2 श्वत्वं; D1 श्वाश्वा, D4 श्वाश्व, T2 श्वा तु, G2 श्वत्वाद् (for श्वा त्व) K4 द्वीपत्वम्, D1 द्वीपित्वम् (for द्वीपित्वम्) D2 om पन्नो — K3 om. (hapl) 41c–42b K1 reads 41cd twice V1 reads 41a–42b on marg —c) Dn व्याघ्रान् (for व्याघ्रो) D1 नाम (for नागो) K1 D1 मदपटुन्, D7 T1 G1. 4 °परो (for °पटुर्) V1 B2 व्याघ्रो नागत्वमापन्नो (B2 °मगमो) —d) K1. 6 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S (G3 missing) आगत (for आप्तवान्). D1 repeats सिंहत्वमाप्तवान्

42 K3 om. 42ab (cf v 1. 41) V1 reads 42ab on marg —a) K6 बलमापन्नो; V1 B Da D2–6 8 °संपन्नो (for °सयुक्तो) Dn सिंहत्व (Dn1 °त्व) बल मापन्नो —b) K1 (marg) पुन (for भूय) D1 सरभत्वं D7 S (G3 missing) शरभतामियात् (D7 T1 G2 °मया; M °मिया) —c) D2 स्नेहत्वमीतेन (sic), G1 [अ]द्विपपरीतेन (for स्नेह°) —d) T2 om. न Ś1 K1–4 V1 B3 Da न विसृष्ट, K6 Bo 4 Dn D2 3 5 6 8 विसृष्टो न (Bo °ष्टो न), D7 M2 विमृष्टो (M2 °ष्ट) न (by transp) K6 कुलात्तु य, V1 °न्वित (for °न्वय) B3 D4 G1 विसृ(G1 °द्वि)ष्ट कुशला(D4 °लजा)न्वय, D1 विसृष्ट कुलाश्च य (sic)

43 a) Dn2 तस्माद् (for य°) K1 (marg) कृतं मां तु, D7 T G2 4 M महापाप (G2 °प) (for अपाप मां) G1 तस्मादेव महापाप —b) D7 T G2 4 M2 मा त्व, M1. 3 4 मा त्वं (for पाप) K1 3 इच्छति, K6 D2 3 5 6 8 अर्हसि (for इच्छसि) — Bo om (hapl) 43cd —c) K1 T G2 4 M1 3 4 त्वां; V1 B1 2 6 Da श्व; B3 सु-, M2 स्व (for त्व) D4 -योनिसपन्न —d) T2 पुन श्वैव, M1–3 पुन श्वानो (for श्वैव त्व हि) D1 6 भविष्यति (for °ष्यसि) — After 43, T2 ins

275* श्वा पूर्वं द्वीप्यसि व्याघ्र गज सिंहस्तथाश्व[ष्ट]पात् ।
निजेन च स्वभावेन पुन श्वानो भविष्यसि ।

44 a) M1 om जन K1 3 5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 T2 G2 M2 4 -द्वेष्टा; K4 Da द्वेपा (for -द्वेषाद्) —b) M1. 3 4 दुरात्मा (for दुष्टात्मा) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T2 M प्राकृतो (for श्वाकृतो) D7 T1 G1 2 4 दुरात्मा प्राकृतोधम —c) D2. 4 सरभ (for शरभ) K4 D1 4. 8 G1 सत (for शप्त) —d) K1 5 B2 m 4. 5 D1. 4 6 T1 G1. 4 M4 स्वरूप; K2 3 V1 B1 2 Da Dn सरूप; Bo 3 D2 3 8 M1–3 स्वरूपं (for स्व रूपं) D7 T G1 2 4 M1 3 4 आगमत्, M2 आगत (for आप्तवान्)

Colophon G3 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1–6 ऋषिसंवाद, D7 T1 G2 4 ऋषिशाप; M1–3 ऋषिसंवादे पुन श्वत्वापादन (M2 °श्वापादन) —*Adhy no* (figures, words or both) K4 D2 113, B1 107, B3 Dn1 116, Da1 Dn2 117 (as in text), D7 S (G3 missing) 119, D3 115 —*Śloka no* Dn1 24, Dn2 23, D2 113 (?)

११८

C 12 4303
B 12 118 1
K 12 118 1

भीष्म उवाच ।

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागमत् ।
ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १
एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा शीलशौचताम् ।
आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं कुलं वृत्तं श्रुतं दमम् ॥ २
अनुक्रोशं बलं वीर्यं भावं संप्रशमं क्षमाम् ।
भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुशिक्षिताः ३
नापरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं भृत्यमर्हति ।
अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ४
कुलजः प्रकृतो राज्ञा तत्कुलीनतया सदा ।
न पापे कुरुते बुद्धिं निन्द्यमानोऽप्यनागसि ॥ ५
अकुलीनस्तु पुरुषः प्रकृतः साधुसंक्षयात् ।
दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६
कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानकोविदम् ।

118

☞ G8 is missing for this adhy (cf v l 12 112 1)

1 D8 om the ref — a) T2 श्वा तु (for स श्वा) — b) D4 पदं, D8 पुन (for परं) K3-5 Bo 3-5 Da Dn D2 3 5 6 8 उपागत (for °गमत्) — c) K5 धिकृत (for हुकृत) — d) D8 ततो वन, T2 G1 सत साधु (for तपोवन) D4 तपोबलविगर्हित

2 a) Dn2 राजा, T2 ज्ञात्वा, G1 राज्ञां (for राज्ञा) D1 मतिमत, G1 °मतां (for °मता) — b) G1 विधित्वा K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सत्य शौचता (D8 °त); T2 G1 शौचशीलतां (for शील शौचताम्) — c) D4 प्रकृति- B1 सर्वं, Da सर्वे; Dn सत्य (for सत्त्व) — d) K1. 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 transp कुल and श्रुत G2 कुल (for कुल). M1 वृत्त (for वृत्त)

3 a) K1 V1 आनुक्रोश; K4 D1 अनुक्रोध (D1 °ध) (for °क्रोशं) K5 दयां शौच, B1 Da बल सत्त्वं (for बल वीर्यं) — b) K2 3 V1 B Dn D2 3 5-8 S (G8 missing) प्रभावं प्रशमं (Dn °श्रय) क्षमां (D8 G2 °मं), K5 बल च प्रशमं क्षम; Da भाव सप्रशमं क्षमा, D4 भावसप्रशय क्षमां — c) Da तुल्या (for भृत्या) Da1 D6 योगा, Da2 योगां (for योग्या) D7 S (G8 missing) भृ(M1 वृ)त्या ये मन्त्रिणो योग्या — d) D4 om (hapl) from सुशिक्षिता up to राजा (in 4d) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सुरक्षिता (for सुशि°) D7 S (G8 missing) स्थाप्या स्यु सुपरी(G1 M1 2 °रि)क्षिता

4 D4 om up to राजा (of v l 3) — a) K3 महीपाला; G2 °पाल (for °पाल). — b) G2 प्रवर्तुं (for प्रकर्तुं) K1 भृतिम् (for भृत्यम्). K3 भृत मर्हसि K1 m 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सचिवं कर्तुमर्हति. — c) D6 8 अकुलीनं (D8 °लीन). D7 S (G8 missing) जनाकीर्णो (for -नरा°). K4 अकुली नरकाकीर्णो (sic) — d) Da1 om सुख

5 a) K5 D7 T1 G2 4 कुलीन, M कुलज (for °ज). K4 5 V1 B1 4 Da Dn D1-3 T1 G4 प्राकृतो Dn2 D8 M राजा, D7 G2 राजस् (for राज्ञा) T2 G1 कुलजप्रकृती राजा — b) K3 D4 न; K5 Bo 4 5 Dn D3 5 T1 G4 स्व, M2 ता (for तत्) D4 तथा; T2 सह (for सदा) — c) D1 पापी — d) K1 निम्र्यमानो (sic), K2-4 V1 B Da Dn D1-3 5 6 8 भि(D1 om भि)द्यमानो; K5 [अ]प्रिय (for निन्द्य) D7 S (G8 missing) निंद(T1 निंद्य, M विंद)मानोप्यनागम

6 a) K3 च (for तु) M2 पुरुषं — b) K2-5 V1 B D (except D1) S (except G1, G8 missing) प्राकृत K1 सक्षय, K3 5 V1 Bo 2-5 Da2 Dn D2 3 5, 6 8 -संश्रयात् (for सक्ष°). — c) K1 दुर्लभैस मतां (sic), D6 °श्वर्यता (for °श्वर्यतां) — d) K1 निर्मित; D1 निर्दित (for निन्दित) — After 12. 118 6, D7 S (G8 missing) ins a passage (given in App I No 12)

7 a) D1 प्राज्ञ — b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5, 6 8 -पारग (for -कोविदम्) — K5 D8 om. (hapl.) 7d–9a. — d) D2 3 5 सहज; D7 T1 G2, 4 तेजन, D8 देवज, G1 देशजस् (for देशजं)

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥ ७
कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥ ८
सचिवं देशकालज्ञं सर्वसंग्रहणे रतम् ।
सत्कृतं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ९
युक्ताचारं स्वविषये संधिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥ १०
खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥ ११
हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥ १२
चौक्षं चौक्षजनाकीर्णं सुवेषं सुखदर्शनम् ।
नायकं नीतिकुशलं गुणषष्ट्या समन्वितम् ॥ १३
अस्तब्धं प्रश्रितं श्लक्ष्णं मृदुवादिनमेव च ।　C. 12. 4315 / B 12. 118. 14 / K 12. 118. 23

---

8 K5 D6 om. 8 (cf. v. l. 7) — ^{b}) Ś1 K2.4 D1 शांतं दांतं, K1 D4 दांत शांत; B1 दांतं शांतं, G2 दांत क्षांतं (by transp.) — ^{c}) T2 अलब्ध- (for अलुब्धं) D1 लुब्ध; D5 lacuna (for लब्ध) — B6 om. 8^{d}-9^{a} — ^{d}) K4 स्वामिमित्र-, D3 °मित्रं (for °मित्र) B2 -विभूषक, Da1 -बुभूषितं; G1 वभूषक (for बुभू°) K1 स्वामिमित्रानुभूषक ❀ Cn बुभूषकः ऐश्वर्यमिच्छुः । ❀

9 K5 B6 D6 om. 9^{a} (cf. v. l. 7, 8) — ^{b}) K2.4 V1 B (except B1) Da Dn D2.3.7.8 G1 सत्व, D3 सत्य- (for सर्व-) D1 सग्राहणे, M4 -समहणे (for -संग्रहणे) D2.3 वर (for रतम्) — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D2.3.4.7.8 सत्वं; D1 सत्कृते; M2 संस्तुतं (for सत्कृतं) D. युक्तमनसं (for युक्त°) D7 T G1.3.4 M1.2.4 सत्कृतं युक्तवचनं

10 ^{a}) B1.2.4 D2 युक्तचारं, D3 M4 युक्ताचार — K1.2.4 om. (hapl.) 10^{c}-11^{b}. Ś1 reads 10^{c}-11^{b} on marg. D1 reads 10^{cd} after 11 — ^{c}) K2 राज्ञा, D7 T1 G2.4 शुचिं; T2 शक्त, M1.2.4 शुद्धं, M3 शक्तिं (for राज्ञस्) — ^{d}) D2 पौरा (for पौर) D6 जानपदं

11 K1.2.4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10) D1 transp. 11^{ab} and 11^{cd} Ś1 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) D7 S (G3 missing) सेनाव्यूह(G1 °हन)तत्त्वज्ञं — ^{b}) K5 D2 बलकर्षण (for °हर्षण) — ^{c}) D1 -तत्त्वज्ञा — Ś1 reads 11^{d} on marg. — ^{d}) K2.5 Dn1 यात्राज्ञान-, B2 Da यात्राकार, Dn2 D2.3.5 यात्रायात्र, D5 यात्रा यात्र-, D7 T1 G2.4 °सेना-, T2 G1 °नय (for °यान-) — After 11, D1 reads 10^{cd}, while D4 ins.:

276* सितानां गजसंघात संहतानां च वेत्ति ।
एकः क्रुद्धो रणे कुर्यात्कुञ्जरः मानुषोचित ।
मदाक्षिप्तकपोलस्य किंचिदर्धितचक्षुषः ।
स्थिरदन्तोरुगण्डस्य क्व योधा वर्णितुं क्षमः ।
वेगेनाप्यवमान्यः प्रसारितकरस्य च ।　[5]
क समर्थः पुरः स्थातुं त्वष्टकर्णस्य दन्तिन] ।
दिशो दश ।
धर्मन्यं कुञ्जरा यत्र स नृपो यस्य कुञ्जराः ।
मूर्तिमान्विजयो राजन्कुञ्जरा सर्वदर्पिता ।

12 D1 reads 12^{a}-13^{b} twice, D4 reads 12^{ab} twice — ^{a}) K1 हस्त-, D1 हय (for हस्ति) D4 (second time) कृशासु (for शि°) Ś1 K3.4 D2.5 हस्तिशिक्षास्व(K4° श्व)तत्त्वज्ञम्, K5 B Dn2 D3.6.8 हस्त्य(D2 °स्त्वा)श्वशिक्षा(D. °क्षा)त°, D7 S (G3 missing) हस्तिशिक्षाश्वतत्त्व(M1.2.4 °श्वतत्र-, M3 °स्वतत्र)ज्ञम् — ^{b}) K2 मानाहंकारवर्जित, D4 (first time) अनहंकारसुजितं, D4 (second time) °कारविवर्जितं, D7 S (G3 missing) सर्वसंग्रहणे रतं (= 9^{b}) — ^{c}) K1 om. दक्षिणं T2 G1 शांत (for दान्तं) — ^{d}) K2 युक्तचारिण, D7 T1 G3 M °मंत्रिण; T2 G1 शुभमंत्रिणं (for युक्तकारिणम्)

13 ^{a}) Ś1 चारचार, K1 (sup. lin. sec. m.) T2 दक्षं दक्ष-; K3 चार चार-, K2 V1 B6-2.4.5 Dn3 M चौक्ष चौक्ष, K4 चोक्षं चौक्ष, Da चाक्षं चौर, D4 चौक्षं चोक्ष (for चौक्षं चौक्ष-). B6 om. जना K1 चौर चक्षजनाकीर्णं (sic), K5 चौच शौचसमाकीर्णं, B2 D2.3.6.8 शुद्ध (B2 D3 चौक्ष, D6 शुद्धि-) चौक्षसमाकीर्णं; D1 दक्ष दक्षजनाकीर्णं ❀ Cb n. चौक्ष शुद्धम् । ❀ — ^{b}) Ś1 K1.2.4 Da D2.6.8 सुवेश, K5 सुन्वेशं; Dn सुशुक्लं; D1 सवेशं; D8 सुवेष (for सुवेषं) — ^{c}) Da -तत्त्वज्ञ (for -कुशल) — ^{d}) K5 B Dn D2m.3.5m.6.8 गुणवेदा-, D4 °षष्ठ्या (for °षष्ट्या) D7 S (G3 missing) गुणैः षड्भिरन्वितं

14 ^{a}) K1 अस्तब्ध-, M3 अस्कंद K2 Cn प्रसृत, G2 प्रश्रुतं (for प्रश्रित) K1 शुद्धं, B. D7 T1 G4 दक्षं, M2 रक्त, M4 शक्त (for श्लक्ष्ण) K2.3 V1 B6-4 Da Dn D2-6.8 अस्तब्धं प्रसृतं (K3 °श्रित) श्लक्ष्णं — ^{b}) K3 D4 मृदुं (for मृदु) D5 वा

C 12.4316 B 12 118 14 K 12 119 25 धीरं श्लक्ष्णं महर्द्धिं च देशकालोपपादकम् ॥ १४
सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ १५
एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥ १६
धीरो मर्षी शुचिः शीघ्रः काले पुरुषकारवित् ।
शुश्रूषुः श्रुतवाञ्श्रोता ऊहापोहविशारदः ॥ १७
मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ।
दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥ १८
दानाच्छेदे स्वयंकारी सुद्वारः सुखदर्शनः ।
आर्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तंमन्यो नये रतः ॥ १९
नाहंवादी न निर्द्वंद्वो न यत्किंचनकारकः ।
कृते कर्मण्यमोघानां कर्ता भृत्यजनप्रियः ॥ २०
संगृहीतजनोऽस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ।
दाता भृत्यजनावेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः ॥ २१
युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।

(for च) — c) K3 Dn D4 शूर; D8 श्लक्ष्ण (for श्लक्ष्ण) K1 महर्षिं च, Da महद्ध (Da2 °द्धिं) च, D7 T G2 4 M2 4 महर्धीकं (for महर्द्धिं च) G1 M1 8 वीर (M1 8 धीर) श्लक्ष्णमहर्धीकं — d) Da कारक, D1 पापद (for पादकम्)

15 b) K1 चैदम्, Da1 D4 T2 G2 चैवम्, G1 नैनम् (for चैनम्) — c) D2 3 5 6 राष्ट्रं, G2 राज्ये (for राज्यं) D8 तस्य विस्तार्यते राष्ट्र° — d) Dn2 G1 गृहपतेर्

16 Da2 om 16 — a) K1 गुणैः — b) Dn2 D4 M1, 8 राज (for राजा)

17 a) Da धीर°, G1 वीरो (for धीरो). K6 मनीषी (hypermetric), D8 मर्षि (for मर्षी) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तीक्ष्ण°, D7 T2 दीर्घ° (for शीघ्र°) — b) D2 कालं (for काले) K3 Dn काल-वित्, M2 °कारवान् (for °वित्) — c) M1 8 आत्म वान् M2 ज्ञाता (for श्रोता) — d) K5 V1 Bo 1 4 D2 3, 6, 8 व्यूहापोह (for ऊहापोह°)

18 a) K5 om. from मेधावी up to सुद्वारः (in 19b) K2 दारुणा, K4 दारणा°, D1 करणा (for धारणा°) — b) Bo. 3–5 D2 3 5 6 8 यथायुक्तोप° (for °न्यायोप°) M8 वादकः (for °पादकः) — c) B2 Da सदा दांत (Da1 °तं) (by transp) K1 M2 प्रिय भापी, K3 प्रियभाये (sic) — d) B1 क्षमायाश्च (for °वांश्च) ❀ Cn विपर्यये भक्षमावति । ❀

19 K5 om up to सुद्वार (of v 1 18) — a) B3 4 D3 5 दानच्छेदे; D7 S (G3 missing) नाति-च्छेत्ता (M1, 8 °द्य; M2 4 °द्य) (for दानाच्छेदे) — b) S1 सद्वार°; K1 4 सुदा(K4 °द्वा)रः, K3 B1, 2 Da Dn श्रद्धालु°, D4 सुघार, D7 G1 2 सुस्वादु, T1 G4 सस्वादु, T2 स्वादुर (for सुद्वार°) Bo 3–5 D3, 3 5 6 8 सास्वाचार सुदर्शन — V1 reads 19c–21d on marg — c) B2 m 3 (marg as in text) आर्द्र (for आर्त°) — d) K1 आप्तमन्यो, K4 5 V1 Bo–4 Da D2 3 5–7 T G2 4 M1 2 आप्तामात्यो, B3 आप्त मात्यो (for आप्तमन्यो). K3 अमात्यप्रिये रतः (sub-metric), Dn अमात्यो हि हिते रत, D8 आप्तामात्यो रतो रत° (sic).

20 V1 reads 20 on marg. — a) D4 च (for न). — b) K1 य; M2 च (for यत्) — c) D4 क्षते; M4 कृत (for कृते) B3 m 3 4 Dn D2, 3 5 6 8 [अ]मात्यानां; D1 (also as in text) [अ]घोगानां (for [अ]मोघानां) — d) Dn G2 भक्त, M3 गृह (for भृत्य).

21 V1 reads 21 on marg — a) G1 [ऽ]स्तब्ध° (for ऽस्तब्ध°) K1 सुसंगृहस्तनोस्तब्ध° (sic). — b) V1 तथा; Da1 तदा (for सदा) D8 धर्मार्थकुशल° सदा — c) K3 4 D1 दृढ°, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 सदा, D7 S (G3 missing) त्राता (for दाता) M2 सर्व° (for भृत्य) K2, 3 V1 B2 4 Da Dn D1 S (G3 missing) °जनापेक्षी, D4 °न्वेक्षी (for °वेक्षी) — d) V1 Bo 3–5 Dn1 D2 3 5 6 8 अक्रोधी (for न क्रोधी) D7 S (G3 missing) जितक्रोधो महामना° .

22 a) K4 युक्तदण्डे, D2 युक्त दण्डो G1 युक्तदंभो विनिर्दंडो — b) K6 धर्मकामोनु° (for °कार्यानु) V1 °साधकः, Bo 3–5 Dn °शासन, Da1 °शासका°, G2 शासक° (for °शासक°) — c) B1 चारुनेत्र° V1 कृता वेक्षी, Da य(Da1 प)थावेक्षी, Dn प्रजावेक्षी, D7 T G (G3 missing) M1–3 परापेक्षी, M4 परान्वेषी (for परावेक्षी) D4 चारनेत्रपरावक्षी (sic) — d) D3 धर्मार्थं°. D4 T2 तथा (for सदा).

चारनेत्रः परावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥ २२
राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वैर्गुणगणैर्वृताः ॥ २३
अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणाः ।
न विमानयितव्याश्च राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४
योधाः समरशौटीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ।
धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः ॥ २५
अर्थमानविवृद्धाश्च रथचर्याविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ २६
सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ।
उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तमः ॥ २७
शक्या अश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥ २८ C 12 4230 B 12.118 28 K 12 118 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

23 [a]) G2 M3 राज्ञा (for राजा) D7 T1 G3, 4 शतगुणाकीर्णे — [b]) D5 पृष्टव्यस्; M1 मष्ट° (for पृष्ट°) — [c]) D1 योधान्चैव, D7 S (G6 missing) यो(G1 M1 3 4 यौ)धाश्चापि. K1 मनुष्येंद्रा — [d]) K V1 B D (except D1, 7) T2 G1 सर्वे (for सर्वैर्). D6 गुणैर्; M2 मयैर् (for °गणैर्) K2 4 D7 T G1 4 M1 3 4 युता, D1 G2 युत°, D8 वृत (for वृता°)

24 [a]) D1 च (for सु°) — [b]) D2 3 5, 6 राज° (for राज्य) K1 °धारिण°, K3 5 V1 B D5 Dn D2, 3 5 6 8 °धारणे; D7 T1 G3, 4 °कारिण, T2 G1 M1 3 4 °कारणे; M2 कर्मणि (for °धारणा°) — [c]) D3, 5 6 8 नावि(D8 °व)मानयितव्याश्च Dn ते (for च) — [d]) K4 D1 बुद्धिम् (for वृद्धिम्). D5 अभी(D51 °नी)प्सते, G1 अभीप्सिता (for °प्सता)

25 [a]) D1 योध, T2 G2 M1 3 4 यौधा° K1 समरशौंडीरा; K3 Dn1 °शौंडीरा; K4 5 Dn1 D3-8 T G (G6 missing) M3 °शौंडीरा; M1 °शौडीर्या, M8 °शौंडीर्या (for °शौटीरा°) M2 यौधा° समानशौंडीरा — [b]) S1 K2-4 V1 B D5 Dn D3, 5-8 T G1, 4 M2 शास्त्र° (for शास्त्र). — [c]) K8 D1 धर्मशास्त्रे (for °शास्त्र) — [d]) K3 5 V1 Bo 1 2m. 3-5 D (except D1) S (except T2 G1, G6 missing) °सवृता; B2 समृता (for °सयुता)

26 [a]) B5 अनुमान (for अर्थमान) K3 निवृद्धाश्च (for विवृद्धाश्च) Dn अभया गजपृष्ठस्था — [b]) D5 रथचार (for °चर्या) V1 Dn1 °विशारद° — [c]) K3 इष्वस्त्रे (for इष्वस्त्र) G1 यस्या M1 3 कुशालो य स्यात् — V1 reads 26[d]-27[a] on marg — [d]) D7 T1 G2 4 तस्यैव (for तस्येयं) K1 D8 नृपते (for नृपतेर्). — After 26, D7 S (G6 missing) ins :

277* ज्ञातीनामनवज्ञान भृत्येष्वशठता सदा ।
नैपुण्य चार्यचर्यासु यस्यैते तस्य सा मही ।
आलस्य चैव निद्रा च व्यसनान्यतिहास्यता ।
यस्यैतानि न विद्यन्ते तस्येयं सुचिर मही ।
वृद्धसेवी महोत्साहो वर्णानां चैव रक्षिता । [5]
धर्मचर्या सदा यस्य तस्येय सुचिर मही ।
नीतिविवर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञान तस्येय सुचिर मही ।
उत्थान चैव दैव च तयोर्नानात्वमेव च ।
मनुना वर्णित पूर्वं वक्ष्ये श्रृणु तदेव हि । [10]
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
नयानयविधानज्ञ सदा भव कुरूद्वह ।
दुर्दर्वा छिद्रदर्शी यः सुहृदामुपकारवान् ।
विशेषविच्च भृत्याना स राज्यफलमश्नुते ।

[(L 2) D7 T1 G4 नैपुण. M1 चार्यचर्यासु. T3 G1 2 यस्यैतत् (for यस्यैते) — (L 3) G2 आकुल (for आलस्य) G1 M2 [अ]तिहासता (for °हास्यता) — (L 6) D7 T1 G4 धर्मचर्या — (L 7) T2 G1, 2 नीतिवर्त्मानुसारेण (for the prior half) — (L 8) T2 G1 2 M2 सुचिरे — (L 10) G1 2 तदेव (for तदेव) — (L 13) T2 G1 2 च (for य)]

27 V1 reads 27[a] on marg — [a]) B5 °सहरणे (for संग्रहणे) — [b]) D1 नृपे T2 G1 सर्वदा (for य सदा) — [c]) D5 मित्राध; D7 T1 G3 4 मंत्राढ्य° (for मित्राढ्य°) — [d]) D1 राज (for राजा) K2 3 D1 T2 M2 °सत्तम (for °सत्तम°).

28 [a]) S1 K1, 3 T2 G1 M2 4 शक्य, K2 4 शक्तो; K5 शक्या; D1 शक्तौ (for शक्या) K2 4 D1 ह्यश्व;

११९

C. 12 4331
B. 12 119 1
K. 12 119 1

भीष्म उवाच ।
एवं शुनासमान्भृत्यान्स्वस्थाने यो नराधिपः ।
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १
न श्वा स्वस्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभि सत्कृतः ।
आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रपद्यते ॥ २
स्वजातिकुलसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
प्रकर्तव्या बुधा भृत्या नास्थाने प्रक्रिया क्षमा ॥ ३
अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ।
स भृत्यगुणसंपन्नं राजा फलमुपाश्नुते ॥ ४
शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ।
व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ५
कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि ।

K6 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) चाश्व (G1 वाश्व) (for अश्व). — b) D5 वीरारोहेन, G1 वरारोहेण (for वीरारोहेण) — After 28ab, Da1 reads 12. 119 1b (for the first time), repeating it in its proper place — c) K4 समहीत. — d) D6 यसं धुरा (sic) Ś1 K1 2 4 Da1 D1 कृत्स्नां जेतु वसुधरां

Colophon: G3 missing — *Sub parvan*. Ś1 K V1 B Dn D1-3, 5 7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy. name* K6 V1 B Da° D2-6 श्वर्षिसंवाद; D1 ऋषिसंवाद; D7 T1 G2, 4 कुशलगु(G2 °ग)णप्रशंसा, M1-3 श्वर्षिसंवादे यौधलक्षणं — *Adhy no* (figures, words or both) B1 108, B3 4 Dn1 117, Da1 Dn2 118 (as in text), D2 114, D7 S (G3 missing) 120; D8 116 — *Śloka no* Da1 29, Da2 Dn D8 28.

119

☞ G3 is missing for this adhy (cf v. l. 12. 112 1)

1 D8 om. the ref, T2 G2 श्रीभीष्म. — a) Da1 शुभान्समान्, D7 T G1 गुणयुतान्; G2 M गुणोपमान् (for शुनासमान्) G4 तस्माच्छुगुणमान्भृत्यान् — Da1 reads 1b after 118 28ab. — b) Ś1 K1 4 B4 D1 श्व(K1 श्वा; B4 स)स्थाने यो; K6 Dn स्वे स्वे स्थाने, V1 B0-3, 6 D2 3 5 6 8 स्वे स्थाने यो (for स्वस्थाने यो) D2 3 5 6 8 महीपतिः; D7 S (G3 missing) नरे(D7 T2 G1 4 जने)श्वर. — c) D4 (also as in text) कृतिषु; M4 भृत्येषु (for कृत्येषु) — d) Da D3 8 राजा; M2 राष्ट्र (for राज्य).

2 a) K6 स्व; D7 G1 4 वा (for श्वा) Ś1 K1 2 4 D1 4 सस्थानम्; V1 B Dn D2 3 6 8 T1 M2, 4 स्व स्थानम् (for स्वस्थानम्) Da न श्वार्थं स्थानमुत्क्रम्य — b) K6 V1 B1 प्रमाणयति (for °णमभि) K1 D4 अति; G1 2 अपि (for अभि) D7 S (except G1; G3 missing) सत्कृतं (for सत्कृत). — K4 repeats 2cd after 3ab — c) V1 B3-5 D2 आरोप्य (for आरोप्य). B1 स्वकस्थानात्. — d) B3 यदग्रस्य (for उत्क्रम्य). B0 6 Dn D8 प्रमायति, B1 प्रपद्यत; D2 प्रमोपयति (sic) (for प्रपद्यते). K6 स्वुत्क्रमेण प्रयोजयेत्; D3 5 8 उत्का(D8 °त्क्र)मादुप्रमायति.

3 a) K6 सभृत्य (for स्वजाति) K2 3 4 V1 B D (except D1) S (G3 missing) गुण (for कुल) — b) D5 स्वे स्वे, M2 येषु (for स्वेषु) B2 स्थानेषु, B6 कर्मणि; T G1 2 4 धर्मेषु (for कर्मसु). K4 Dn सस्थिता. — After 3ab, K4 repeats 2cd. — c) T2 प्रनर्तव्या (for प्रक°) K2 D4 नृपैर्, D5 गुणैर्; G1 2 स्वया; M2 युधा (for बुधा) K1 कृत्या; D7 जात्या (for भृत्या). K4 Dn ह्यमात्यास्तु (K4 °श्च); B3 यथानृत्या (sic) (for बुधा भृत्या) — d) K6 स्वस्थाने (for नास्थाने). B0 M2 प्रक्रिया, B3 स्वक्रिया K6 V1 B0-2 D7 T1 G1 4 M1 3 4 क्षमा K6 B3 m 4 5 D2 3 5, 6 8 नास्थानेषु (D2 3 6 नानास्थाने) क्रियाः क्षमा (D2 °मा); T2 G2 स्वस्थाने प्रक्रिया क्षमा. ❀ Ca: प्रक्रिया अधिकार । ❀

4 K3 om 4a-6b. — a) D7 S (G3 missing) अनुकूलानि (for °रूपाणि). Da1 अनुकर्माणि रूपाणि. — c) K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M -संपन्नो (for सपन्नं) — d) V1 अवाप्नुते; G1 उपश्नुते (for उपाश्नुते). D4 राज्यस्य फलमश्नुते

5 K3 om 5 (cf. v. l. 4) — a) K1 शरभश्च (hypermetric). — b) Da2 om सिंह. D7 T G1 2 4 इवोच्छ्रित; M1 3 4 °ज्झित (for °र्जित) — c) Ś1 M4 [अ]स्थाप्यो (for स्थाप्यो).

6 K3 om 6 (cf v. l. 4). — a) T2 सुरूपेषु (for

प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणा ॥ ६
यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः ।
भृत्यान्स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ॥ ७
न बालिशा न च क्षुद्रा न चाप्रतिमितेन्द्रियाः ।
नाकुलीना नराः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञा हितैषिणा ॥ ८
साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
अक्षुद्राः शुचयो दक्षा नराः स्युः पारिपार्श्वकाः ॥ ९
न्यग्भूतास्तत्पराः क्षान्ताश्चोक्षाः प्रकृतिजाः शुभाः ।
स्वे स्वे स्थानेऽपरिक्रुष्टास्ते स्यू राज्ञो बहिश्चराः ॥ १०
सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एव जनो भवेत् ।
असिंहः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलम् ॥ ११
यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः ।
न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः ॥ १२
एवमेतैर्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः ।
कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्ना जेतुं वसुंधराम् ॥ १३
नावैद्यो नानृजुः पार्श्वे नाविद्यो नामहाधनः । C 12 4344 B 12 119 14 K 12 119 14

C.

[अ]नुरू) D. कर्मसिद्धामुल्बेषु — b) K1 M2 न्यस्त, K4 D. न्यस्त, T2 स्थाप्या, M1 न्यस्ता (for न्यस्या) K B0 Da D1-2 T1 G4 भृत्यान् (for भृत्या) — c) D2 प्रतिलोम्ये, D1 T G1 M2 °लोमा (for °लोम) M1 प्रतिलोम्या (M1 °मे) न भृत्या (M1 °त्ये) स्वे — d) G1 om स्थाप्या V1 B0 Da Dn2 D2 G2 M3 फलैषिणा

7 K2 om 7 (cf v 1 4) — b) D4 प्रातिलोमं, D1 T1 G1 M1 प्रतिलोमान् Ś1 K4 D1 M2 नराधिप — c) D1 T G1 M [ऽ]बुद्धा (for ऽबुद्धिर्) — d) D1 T G1 transp न and स T2 G1 M रञ्जयति

8 K2 om 8ab (cf v 1 4) — b) K V1 B D (except D1) S (G3 missing) नाप्रा(G1 °प्र)ज्ञा नाजितेन्द्रिया — c) D1 S (G3 missing) जना (for नरा) B1 Dn मंत्र (for पार्श्वे) — d) D5 प्राप्या (for स्थाप्या) K V1 B D T1 G2 M गुणैषिणा, Dn1 फलैषिणा, T2 जयैषिणा (for हितैषिणा) Dn स्थाप्या गुणगणैषिण (Dn1 °णा)

9 a) K4 B1 Da Dn1 T2 G1 M कुलजा (for कुशला) D1 corrupt — b) D1 ज्ञानवतो (for ज्ञान°) — c) M1 अक्षुद्र G1 अक्षुद्रा स्युर्नरा राजन — d) K (except K4) V1 B Da Dn D T1 G स्युर्नरा (by transp), T2 G1 वर्तंत B0 Da2 D1 पारिपार्श्विका (D1 °र्श्वक), D1 S (G3 missing) पारिपार्श्वका (T G1 M1 °क), Ca पारिपार्श्वका (as in text)

10 D4 om 10 — a) D1 S (G3 missing) उद्भूतास् (for न्यग्भूतास्) K2 Dn D1 T1 शान्तास्; D1 क्षाग्तास्, M1 क्षतास् (for क्षान्तास्) — b) Ś1 K1 दक्षा, Ś1 (inf lin) चारा, Dn1 T1 G1 M1 चोक्षा (for चौक्षा) K3 B2 Dn2 D2 प्रकृतिजै; Dn1 प्रकृवित (for °जा) G1 शुभै (for शुभा). — c) K2 B1 Da Dn1 D1 S (G3 missing) [ऽ]नुपकृष्टास्; V1 [ऽ]नुपक्रांतास् (for ऽपरिक्रुष्टास्) K1 B0 D2 स्वस्थानानु(D3 °न्यु)पस्(K6 °स्र)ष्टास्ते, B (marg) स्वे स्वे स्थानेपूपकृष्टास्, Dn2 स्वस्थानानपकुष्टा ये — d) K3 B1 तेस्य (for ते स्यू). K3 राजन्; K6 V1 B0 Da Dn1 D राज्ञा (for राज्ञो) D1 बलिश्वरा Dn2 ते शूरा बहिश्वरा (submetric)

11 a) B1 पार्श्व (for पार्श्वे) — b) Dn एवानुगो (for एव जनो) — c) K3 अहिसा (sic), G1 M असिंह (for असिंह) K6 V1 B Da D असिंह स(D सिं)हित सिंहं, D1 T G2 सिंह सिंहेन सहित — d) D1 S (G3 missing) विंदते (for लभते)

12 b) K3 तर (for रत) — c) G1 हि (for स) — d) D1 उपास्थित, D2 उपमित

13 a) K3 च ते; K6 V1 B Da Dn D एवन्; D4 भृत्यैर्; M2 एते (for एतैर्) Ś1 K4 D1 मनुष्येंद्र — b) K1 शूर — d) G2 M3 transp कृत्स्ना and जेतु B Da Dn D कृत्स्ना (Dn कृत्स्नां; D2 कृष्णा) जेतु वसुधरा, D1 T G1 M1 जेतु कृत्स्ना वसुधरा

14 a) K4 V1 B0 Dn D नाविद्यो, G1 नावैद्ये (for नावैद्यो) D5 नानुज (for नानृजु). — b) K3 V1 B0 Da2 Dn D T G1 M1 नामाज्ञो; D1 नाविद्ये, M3 न प्राज्ञो (for नाविद्यो) B3 नामहाबल, Dn2 नामहाधना; G1 नाम हायशा (for °धन) Da1 नाम प्राज्ञो महाधना — c)

C 12. 4344 B 12. 119 14 K 12. 119 14

संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ १४
बाणवद्विसृता यान्ति स्वामिकार्यपरा जनाः ।
ये भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥ १५
कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ।
कोशमूला हि राजानः कोशमूलकरो भव ॥ १६
कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंचितम् ।
सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव ॥ १७
नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः ।
वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १८
ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिसंवृतः ।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ १९
एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञा चाभिहिता मया ।
श्वा ते निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

D1 सग्राह्ये, M2 सग्राह्यो (for संग्राह्यो) Da1 वसुधा पार्श्वे (for °पालैर्). — d) Ś1 Dn2 D8 5 भृत्यैर् K4 D1 भृत्यभृतां (for °वतां) Ś1 Bo. 1 Da D4 7 T G1. 4 M1. 3 धर' , K2 4 D1 वरै. (for वर).

15 K3 om 15ab. — a) K4 बलवद् (for बाण°). D1 हि सृता; T2 विवृता; G1 न सृता (for विसृता). ❀ Cn. विसृता अपरावर्तिनः । ❀ — b) D1 स्वामि कार्या; M3 °काल D4 T3 G1 M2 परायणा (D4 °ण), G3 °नरा परा. (for परा जना). K3. 5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 T1 G4 M1 3. 4 नरा (for जनाः) — c) Ś1 K4 ते; D1 यो (for ये). D1 पार्थिवं — d) V1 दांत्वं (for सान्त्वं). D7 G4 सदाचरेत्; T1 समाचरेत् (for प्रयोजयेत्). T2 G1 2 M तेषु सान्त्वं समाचरेत्

16 a) K5 V1 B Da D3 5 कोपश्च; T2 कोशस्तु — b) G1 भूमिपैः (for राजभि). — c) V1 B Da D3. 5 कोपमूला. — d) K3 D1 7 T G1 2 4 M1 3 4 कोशवृद्धिकरो. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5 6 8 M2 कोपो (K6 Dn D8 कोशो; B1 कोप ; M3 कोश) वृद्धिकरो भवेत्

17 K2 4 D1 om (hapl.) 17. Ś1 reads 17 on marg (sec m). — a) K1 कोष्ठागारे; B3 5 कोपा गारं, G1 2 गोष्ठागार (for कोष्ठागारं). Dn2 D2. 3 5 6 8 नित्य ते (by transp), M1 3 4 सुस्फीत; M2 सपूर्ण — b) V1 Bo-4 Dn1 D3 5 7 T1 G2 4 स्फीतैर् (for स्फीतं) K5 D3 धान्यै (for धान्यैः) K5 V1 Bo 2 3 Da Dn D2 3 5. 6 8 सुसंवृतं, B1. 4 5 सुसंभृतं; D4 7 T G1 2 4 सुसचिते (for °तम्). M1. 3. 4 नानाधान्यै सुसचितै; M2 नानाहेन्यस्तु सचिते (sic). — e) K3 तदस्तु; T2 G1 सदा स्वं (for सदास्तु). B1 सत्य (for सत्सु) Ś1 सतृप्त; K1 सवक्ष; D6 मन्यस्तं; M3 सुन्यस्त (for संन्यस्तं). T1 G2 4 सदा स्वरास्तु सन्यस्तं — d) M2 °धरो (for °परो).

18 a) Da तु (for च). D1 ये (for ते). G3 युक्ता (for भृत्या). — b) D8 भवति (for भवन्तु). D1 °कोविद ; G1 कोविदां (for कोविदा°). — c) K4 वाजिनश्च (for वाजिनां) K1 om च. T1 G2. 4 चात्र योगेषु (for च प्रयोगेषु) — d) K5 वैशारदम् (for °रद्यम्). D8 इहोच्यते; T2 इहेष्यसे; G1 इहेष्यति (for इहेष्यते). Da1 वैशारक्षमिहेक्षते (sic).

19 a) K3 V1 Da D4 G1 M1 3 जनापेक्षी; T1 G4 धनापेक्षी (for °जनावेक्षी) — b) K2 सवृता; D7 T G1 2 4 M2. 4 °सत्कृत., M1 °सकृता ; M3 सत्कृता. (for संवृतः). — c) K1 °हितान्वेशी; Da1 हिता न्वेक्षी; D1 °हितान्वीक्षी, D6 °हितान्वेषा, D7 T G2. 4 M1-3 हितापेक्षी; G1 हितापेक्षा; M4 °हितावेक्षी (for हितान्वेषी). D4 पौरजानपदावेक्षी. — d) B2 भवे, Da भवेत् (for भव) D2 °नदन; D7 S (G3 missing) नित्यदा (for नन्दन).

20 a) K1 एष; B3 तेषां; T2 एषां (for एषा) Da D5 च (for ते) — b) K4 प्राज्ञा, T1 G4 प्रजा (for प्रज्ञा). K1 चाभिहता; V1 B D2 3 6 8 च वि हिता, Dn2 स्वभि*ता, D4 वाभिहिता, D5 ते वि हिता, T2 चाभिमता, G1 चारिमता (for चाभिहिता). K5 प्रजा च विहिता मया, Dn1 प्रजास्त्वभिहिता मया. — c) K4 स्वतो; K5 V1 B Dn D3 5 8 शुनो; Da शून्यो; D6 सुनो; T2 श्वाने; M2 श्वानो (for श्वा ते). Dn2 निदर्शने. — d) B2 भूयः किं (by transp). D3 महंसि (for इच्छसि).

१२०

युधिष्ठिर उवाच ।
राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १
तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वैर्दृष्टं सतां मतम् ।
प्रणयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
भीष्म उवाच ।
रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षत्रे परं मतम् ।
तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ३
यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥ ४
तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च ।
मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ५
यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमाविशेत् ।
बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ६
नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी ।
श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७ C 12. 4457 B 12. 120. 7 K 12. 120. 7

Colophon G3 missing —*Sub parvan* Ś1 K V1 B1-4 Dn D1-7 T G1.2.4 M राजधर्म —*Adhy name*. Ś1 K V1 B Da D2.3.5.6 M1-3 धर्मसंवाद, D4 ऋषिसंवाद, D7 T1 G2.4 नृपमरक्षण, M1-3 (also) कर्मप्रयोग —*Adhy no* (figures, words or both) B1 109, B4 Dn1 118, Da1 Dn2 119 (as in text), D7 T G1.2.4 M 121, D8 117 —*Śloka no* Da1 Dn1 D8 20

120

☞ G3 is missing for this adhy (cf v l 12. 112. 1)

1 D8 om the ref. —a) Ś1 K4 D1 T2 पूर्वं पूर्वैर्, K1 D4 M1.2.4 पूर्वै पूर्वं M1.3.4 प्रयुक्तानि (for नियु°). —d) Da राजधर्मान्व(Da1 °न्नि)वेक्षिभि

2 a) K3 Da D4 तदेव; B3 तदैव (for तदेव) —b) K2.3 B3 Dn D2.3.6.8 पूर्वदृष्टं, Da1 पूर्वं दृष्ट, Da2 पूर्वां दृष्ट, D1 पूर्वसृष्ट; D7 T G1.2.4 पूर्ववृत्त (for पूर्वैर्दृष्ट) —c) K3 Da Dn D3.5 Cn v प्रणेय (for प्रणय) —d) D2 भरतर्षभ

3 D8 om the ref —a) Da1 सर्वलोकानाम्, D1 °भूतानि (for °भूतानाम्). —b) K3-5 B6.1 Dn2 D2.6-8 S (G3 missing) क्षात्र, V1 B2 Da D4 क्षात्रे (for क्षत्रे) —c) Ś1 K4 D1.2 यद् (for तद्) K3 कुर्युस् (for कुर्यात्) —d) Ś1 K4 D1 तच्छृणुष्व (for तथा शृणु) V1 महामते, D7 S (G3 missing) नरा(G1 जना)धिप (M2 °प)

4 b) D1 विभर्वा D2 बिभर्व भुजगाशन (sic) —c) G1 यथा (for तथा) M4 बहुविधा

5 a) K1 B3 तैक्ष्ण्यं, B4 D3.5.8 तैक्ष्ण, Da D4 तीक्ष्ण (for तैक्ष्ण्य) D5 नित्यत्वम्, D6 जिह्वत्वम्, D7 T1 G2.4 मृदुत्वम् (for जिह्म°) Ś1 K1-4 V1 B1 D1.4.5.7 T G1.2.4 आदान, K5 आदत्ते; B4 आदात्त, Da आदातु, Dn D8 आदात्म्य, D2 आदात्व; D3 आदात्य, D6 औदान, M आदाय (for आदान्त्य) —b) G1 सत्यम् (for सत्यम्) —c) Ś1 माध्यस्थ्य, K1 D1 म(D1 मा)ध्यस्थ्य, K4 मध्यस्थ्य, B2 मध्यम Ś1 K1.4 D1 सत्त्वे चातिष्ठस् —d) D4 तथा स, D7 T1 G4 तथैव (for तथा वै) K1 इच्छति, K3.5 B6 2-4 Da D4.6.8 अर्हति, V1 महति, B2 अर्चति, D2 आर्च्छति (for ऋच्छति)

6 a) D7 T G (G3 missing) यथै(D7 °दै)व (for हित यत्) M यस्मिन्नये स्याद्वर्णं (M4 °र्णस्) —b) G1 तत्राण; M3 lacuna (for तद्वर्णं) K3 V1 B Da Dn1 D2.3.6-8 T1 G1.4 M आदिशेत्; D1 आविशत् (for आविशेत्) ❁ Cv दिश कदाचिद्ग्रीवा दीर्घीकृत्य प्रकटीकरोति कदाचिद्ध्रस्व कृत्वा गूहयति । ❁ —c) D1 राजो (for राज्ञो) G1 वै (for हि)

7 a) Ś1 K4 रक्षति, D1 रक्षिति (for रक्षित) D4 -मत्र स्याद्; D6 -मत्रस्य (for -मन्त्र स्याद्) —b) D1 सूक (for मूकः) K2 शरच्छशी, D6 °स्थली (for °च्छिखी) —c) K1 श्लुक्ष्णाक्षर, D1 श्लाक्ष्णा क्षरे (for श्लक्ष्णाक्षर) D7 T2 G1.4 पद; T1 पद-, G2 गात्र-, M1.3 -वचा; M2 -वच, M4 -वचा (for

C 12. 4358
B 12. 120. 8
K 12. 120. 8

आपद्द्वारेषु यत्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव ।
शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥ ८
अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेच्चाप्रमादतः ।
लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा बृक्षाद्वृक्षमिवाप्लवन् ॥ ९
मृजावान्स्यात्स्वयूथ्येषु भावानि चरणैः क्षिपेत् ।
जातपक्षः परिस्पन्देद्रक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ १०
दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ।
काननेष्विव पुष्पाणि बर्हीवार्थान्समाचरेत् ॥ ११
उच्छ्रितानाश्रयेत्स्फीतान्नरेन्द्रानचलोपमान् ।
श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं शरणमाश्रयेत् ॥ १२
प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ।

व्रतु) — ^{d}) D7 भवेद्यात्र, M1 °च्छात्र (for °च्छास्व)

8 ^{a}) Ś1 K1 2 D1 4 G1 M1 3 4 आयद्वारेषु, V1 Bo 5 (marg as in text) अप°; D7 T1 G2 4 आय व्ययेषु (for आपद्द्वारेषु) K4 5 V1 Bo 1 3-5 Dn D2 3 5-8 T1 G2 4 युक्त स्याज्, T2 G1 यत्तस्य (for यत्त' स्याज्) B2 Da आपधारे (B2 अपद्वारे) प्रयुक्त स्याज् — ^{b}) V1 Da M2 ·जल (for जल) D1 प्रश्रवणेषु K4 [इ]ह (for [इ]व) — ^{c}) Ś1 K4 शैलो, D7 S (except G2 M2, G3 missing) शैलाद् (for शैल) ❀ Cv शैल वर्षोदकानीवेत्यत्र वर्षोदकानि शैलमिव । ❀ — ^{d}) V1 सर्वान् (for सिद्धान्) K1 द्विजासिद्धसमाश्रये (sic)

9 ^{a}) D7 T G1 2 4 M आरमार्थं (T2 G1 °न) हि (for अर्थकाम°) V1 B1 2 Da1 शिखा, Da2 शिषा; D6 शिखी, D7 T G (G3 missing) सदा, D8 शिख (for शिखां) M4 कुर्याद् (for राजा) ❀ Cn शिखा योग्यलिङ्ग क्रूरत्वादिकम् ।, Cv शिखां शौर्याग्निर्ज्वालाम् । ❀ — ^{b}) K1 धर्मध्वजोपमान्, K4 V1 B1 2 Da °पमा, G1 °पमं, G2 धर्मविदुत्तमं· — ^{c}) D1 उद्धतदण्डा — ^{d}) K4 D1 आचरेश्च K1 D1 [अ]प्रसादत, T2 [अ]प्रमादवान्; M2 प्रमादवान् (for [अ]प्रमादत°) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 आचरेदप्रमा(K5 °सा)दत, D4 corrupt, D7 G1 2 4 M1 3 4 आचारे चा(G1 °रचा·)प्रमादवान् (D7 °दत); T1 आचारे चाप्रमाद्वान् (sic) — ^{e}) D8 चायव्ययो D4 पश्यन् (for दृष्ट्वा) — ^{f}) K1 [अ]ध्रुव; B1 2 5 M1 3 4 प्लवन्, B4 प्रवन्, Da प्लवत्; D4 [अ]व्रजन्; D7 T1 G2 4 व्रजेत्, T2 G1 M2 प्लवेत् (for [आ]प्लुवन्) K3 वृक्षवृक्षमिवाव्रजेत्, K4 B3 Dn D2 3 5 6 8 वृहद्वृक्षमिवास्रवत् (K4 °वाप्लुवन्. D2 °व स्रवत्; D5 °वाश्रवत्, D6 °व श्रवत्, D8 °व श्रवन्), K5 वृहद्वृक्षमिव जिघ्रवत्, Cv वृहद्वृक्ष इवास्रवन् ❀ Cn वृहन्तो वृक्षा यत्र तद्वृहद्वृक्ष तालवनम् । आस्रवत् रस प्रस्रवत् । यथा रसग्राही प्रदेशविशेषे एव प्रहृत्य रस गृह्णाति न तु कृत्स्नवृक्षच्छेदेन इक्षुकाण्डादिवत् एव प्रजा नामायव्ययौ ज्ञात्वा ताभ्यो रसमादद्यात् । ❀

10 ^{a}) K5 प्रज्ञावान्, D7 S (G3 missing) आ (T1 अ)ज्ञा° (for मृजा°) D7 स्वस्त्र (for स्यात्स्व) Ś1 K2 4 V1 Bo 2 D5 8 स्वयूथेषु, B1 corrupt (for °थ्येषु) — ^{b}) Ś1 (inf lin as in text) K2-5 V1 B Da Dn D2-8 S (G3 missing) भौमानि, D1 भमानि (sic) (for भावानि) D7 S (G3 missing) किरन् (for क्षिपेत्) ❀ Cn भौमानि परेषां सत्त्वानि चरणै रश्वादिगमनै क्षिपेन्नाशयेत् । ❀ — D4 om (hapl) 10^c–11^b — ^{c}) G1 ज्ञातिपक्ष (for जातपक्ष) K1 परिसदेद्; D1 °स्पदेद्, D5 °स्वदेद्, T1 G2 4 °स्पदो (for °स्पन्देद्). — ^{d}) K3 5 Dn D2 T2 M2 Cn प्रेक्षेद् (for रक्षेद्) K4 D2 6 8 वैकल्पम्, D1 corrupt

11 D4 om 11^{ab} (of v l 10) — ^{a}) K5 शत्रुया (for शत्रो) — ^{b}) K3 D1 परपक्ष (for °पक्षान्) D1 निधूनयत्, D7 T G1 2 4 च सूदयेत्, M विसूदयेत् (for विधून°). — ^{c}) D6 कारणेषु (for काननेषु) G1 [इ]ह (for [इ]व) — ^{d}) K1 बर्हीवार्थे, K2 वहिर्वार्थान्, K3 B3 Da Dn2 वहिरर्थात्, K4 बही वार्थान्, K5 V1 Bo-2 4 5 Dn1 D2 6 8 T1 G2 4 बहिर (K5 °रा)र्थान्, D4 बहीवीर्थान् (sic), D7 T2 G1 बहिश्चार्थान्, M1 3 4 बर्ही चा(M4 °र्हीव)र्थान्; M2 बलीवार्थान् (for बर्हीवार्थान्) B4 Dn1 D8 समाचरन्, M1. 3 4 °येत् (for °रेत्) Cv बहूनर्थान्समाचरेत्

12 ^{a}) K1 उश्रितान् K5 V1 B D (except D4) T1 G1 2 4 M2 नाशयेत् (for आश्र°) T2 उच्छ्रितान्या श्रयेत्स्फीतान् — ^{b}) Ś1 K4 नगेन्द्रान् (for नरेन्द्रान्) D6 नचलोपमान् — D4 om 12^{cd} — ^{c}) Ś1 शयेच् (for श्रयेच्) V1 B2 इवाज्ञातां, B1 M1 3 4 इवा ज्ञात; D7 T G2 4 इव ज्ञातिं, G1 M2 इव ज्ञात (for अविज्ञातां) K1 च्छाय्येशायामविज्ञात (sic) — ^{d}) D6 गुप्त D2 3 6 8 कारणम् (for शरणम्) Dn गुप्त रण मुपाश्रयेत्

13 ^{a}) Bo प्रावृषां B1 उषित (for असित) K1 ग्रीवां — ^{b}) K1 सज्जितो, K4 सज्जते; D1

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ।
न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १३
चारभूमिष्वभिगमान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ।
पीडयेच्चापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ॥ १४
हन्यात्क्रुद्धानतिविषान्ये जिह्मगतयोऽहितान् ।
नाश्रयेद्बालबर्हाणि सन्निवासानि वासयेत् ॥ १५
सदा बर्हिनिभः कामं प्रसक्तिकृतमाचरेत् ।
सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतंगान्गहनेष्विव ।
एवं मयूरवद्राजा स्वराष्ट्रं परिपालयेत् ॥ १६
आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।
आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावतारणम् ।
बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥ १७ C. 12. 4269 B. 12. 120. 18 K. 12. 120.

सज्जेत, D1. 7 T G4 मायेत (for मज्जेत) D5 तर्जने (for निर्जने) —c) D4 मंयूरेण K1. 3 V1 B Da D2–4 8 T2 M1. 2. 4 गुणेनैवं —d) K3 5 V1 Bo 3–5 Dn D2. 3 5 6 8 T2 चावेक्षितश्च, B1. 2 Da चारक्षितश्च, D4 चालक्षित, D7 T1 G1 2. 4 M1. 3. 4 आरक्षितश्च; M2 आरक्षिते, Cv चालक्षितश्च (as in text) —e) K1 जह्याश्च; K4 जह्यश्च (for जह्याच्च) D5 तनुत्राण (for तनु°) —f) T2 रक्षेत (for रक्षेद्)

14 Dn2 om. 14ab —a) D6 चोर (for चार-) K2. 5 V1 Bo–4 Da Dn1 D4 3 [अ]भिगतान्, K4 °गमान्, B. D2 3 6 [अ]नुगतान्, D4 [अ]भिमतान्, D7 S (G3 missing) [अ]वततान् (for [अ]भिगमान्). —b) D3 पाशाच्च (for पाशांश्च) —c) K3 4 D1 पीडयेश्चापि, K5 Dn D2 8 प्रणयेद्वापि, V1 D6 प्रणीयेच्चा(D6 °च्छा)पि; Bo 3–5 D3 प्रणीयेद्वापि, B1 2 प्रणीयेतापि, Da प्राल्यियेतापि, D5 प्रीणयेद्वापि, D7 S (G3 missing) प्रक्रीडे(M1. 3 °डा)चापि, Cv प्रस्थापयेद्वा (for पीडयेच्चापि) —d) D5 M1 3 4 प्रणश्यद्, M2 °मन् V1 Bo 1 3 4 Dn1 D4 5 7 S (G3 missing) ग्रहणे (for गहने) —After 14, D7 S (except G1, G3 missing) ins

278* एवं मयूरधर्मेण वर्तयन्सतत नर ।

15 a) Ś1 हन्येत्, G1 हन्यत्, G2 मन्यान् (for हन्यान्) D7 T1 G2 4 अभिपहन्, T2 G1 अतिद्वेपान् (T2 °द्) (for °विषान्) —b) K4 V1 Bo 4 5 Da D2 3 5 6 8 G2 अजिह्म, B3 Dn2 ताञ्जिह्म (for ये जिह्म) K3 B1. 3 5 (marg.) D7 M1. 2 4 [ऽ]हिता, T2 G1 जना (for ऽहितान्) —c) B (except B1) Dn2 D4 8 G2 Cn v नाशयेद्, Da लोम° (for नाश्रयेद्) Ś1 K V1 B Dn D1. 2 5 6 8 बल्बर्हाणि, Da वन°, D4 Cv पर°, D7 T G1. 2 4 चावगर्हाणि, M3 वाल याहाणि (for °बर्हाणि) ✿ Cn बलबर्हाणि स्थूलान्पक्षान् सैन्यस्य पक्षस्थानीयान्महादिचिरत्रारवनितानटनर्तकादीन् ।; Cv परबर्हाणि वैरिणा बर्हस्थानीयान्यङ्गरक्षकबलानि । ✿

—d) Ś1 K V1 B (except B1 2) Da Dn D1–3 6–7 S (except M2, G3 missing) सन्निवासान्नि(Ś1 K4 D1 °स्यान्नि; K5 Da °सान्नि, T2 °स नि)वास(K3 5 °श्र)येत्, D4 सन्निवासान्नियासयेत् (sic)

16 K5 om (hapl.) 16 —a) K4 बर्हिनिभा, D7 T1 G4 M4 °सम, T2 M1–3 °सम°; G1 बर्हिसम, G2 बर्हिमत (for °निभ°) M1 3 काम° —b) K1 4 D1 प्रसक्तो (sic), K2 Dn1 प्रशस्त, K3 V1 B2–5 Da D2–7 T G (G3 missing) M1. 2 प्रसक्त, Bo Dn2 D8 प्रशक्त, M3. 4 प्रसक्त (for प्रसक्ति) B1 -कृत्यम् (for कृतम्) —c) Ś1 K1. 4 D1 M2 चाचरेत्; D4 चाददेत्, D6 चाददीत्, D7 T1 G2 4 °दत्; T2 G1 M4 °दे (for °देत्) K3 प्राज्ञ°, D1 प्रज्ञा —d) K2 V1 B Da Dn D2 3. 5 8 पतग, D4 पन्नगं, D6 पतगा (for पतंगान्) K3 गहने श्रित°; Da गहने यथा; Dn2 °नेष्वपि (for °ष्विव) K4 पतगानाहवेष्विव —e) K4 राज्ञा —f) V1 Bo 3–5 Dn D2 3 5 6 8 स्वराज्य, D4 स्व राष्ट्र- (for स्वराष्ट्र) V1 Bo 1. 3–5 प्रतिपालयेत्, D4 परिपालनं (for °पालयेत्)

17 a) K3 Bo 2 5 D2 6 T2 G2 M2 आत्मबुद्धि, K4 D1 3 आत्मवृद्धिं, D4 °वृत्ति (for °वृद्धि) K3 -कर, D1 6 M4 -करी, D3 -करा (for करीं) K3 D4 नीत्या (for नीतिं) —c) B1 अर्थं (for आत्म) —d) T2 परमिथ्या (for °बुद्ध्या) K3 V1 Bo 3 4 D8 च धा(K3 वा)रण, K5 B1. 2 5 Da Dn D2 3 5 6 [अ]वधारण; D7 S (G3 missing) विचारणा (T2 G1 2 M1. 3. 4 °ण, M2 °णं) (for [अ]वतारणम्) —Dn2 om 17ef —e) Da1 M1 3 4 चार्यगुण; Da2 चार्य गुग, D6 चात्मगुण, D7 G2 चाति° (for चात्म°) T2 G1 बुद्ध्यार्थगुणसप्राप्तिर्, M2 अबुद्ध्या च गुणप्राप्तिर् —f) D4 -निदर्शने

18 a) K4 D4 7 S (G3 missing) विश्वासयेत् (for चाश्वा°). K1 स्वानां, K3 प्राज्ञ°, D4 प्राज्ञा (for सास्रा) —b) G1 स्वशक्तिश् Da1 वा, Da2 D7

C 12. 4370 B 12. 120 19 K 12. 120 19

परं चाश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।
सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यविचारकः ॥ १८
निगूढबुद्धिर्धीरः स्याद्वक्तव्ये वक्ष्यते तथा ।
संनिकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ।
स्वभावमेष्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥ १९
अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २०
क्षुद्रं क्रूरं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविशारदम् ।
स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये वचनाधिकाः ॥ २१
अप्यदृष्ट्वा नियुक्तानि अनुरूपेषु कर्मसु ।
सर्वांस्ताननुवर्तेत स्वरांस्तन्त्रीरिवायता ॥ २२
धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ २३
व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मिमिवायताम् ।
धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ २४

T1 G4 न (for च) — V1 reads 18^cd on marg — ^c) Da आत्मान Ś1 K1 2 4 5 V1 B Da Dn1 D1. 2 6 8 परिमर्षेण, D4 G2 M2 परमर्शेन (for परि°). ❀ Cn बुद्धिपरिमर्शेन सर्वतोऽतीतानागतविचारणेन बुद्धिं कार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशलरूपया मेधया विचारयेत् साधकबाधकभूमौ सचारयेत् । ❀ — ^d) K4 बुध्य बुद्ध्या, Da1 बुद्ध्या बुद्धिं (by transp) — ^e) V1 B1 3 शात्व (B1 °त)योग, B6 सांत्वमंत्र, Da सात्वयोग्य D1 प्राज्ञा., D5 प्रज्ञ; D8 प्रज्ञ K4 Dn2 G1 सांत्व योगमतिप्राज्ञ° — ^f) K1 कार्यकार्य, Dn1 कार्याकार्या, D4 कार्येकार्य K8 5 V1 B Da Dn D2-8 3 T2 G1 M प्रयोजक° (for विचारक°)

19 ^a) K1 वीरं स्याद्, K8 धीरस्य (for धीर स्याद्). K2 5 V1 B Da Dn1 D2 3 5-8 S (G8 missing) निगूढबुद्धेर्धीरस्य — ^b) D1 7 G1 Cv वक्तव्यो K8 वक्षते, K5 D2 वा कृते, Bo 3-5 D3 5 वाकृते, Da वाक्छले, Dn D8 वा कृत, D6 चाकृते (for वक्ष्यते) — ^c) K2-5 Cn स निकृष्टां; Dn2 सोनिकृष्टां; D8 सन्नि विष्टां (for संनिकृष्टां) D1 कथ; D8 lacuna, G2 4 तथा (for कथां) K8 D4 प्राप्य (for प्राज्ञो). — ^e) D4 स्व भावम् (for स्वभावम्) Ś1 तद्गु, D4 तस्मे (for तप्तं) — ^f) K2 कालायसम्, G1 कार्ष्णा°, M4 कृष्णो° (for कृष्णा°)

20 ^a) K1 अनुयुञ्ज्येत; T2 अभियुञ्जीत (for अनु युञ्जीत) D7 S (G8 missing) सत्यानि (for कृत्यानि) — ^b) K1 सर्वान्येव, G2 पर्वाण्येव (for सर्वा°) Da1 महीपते (for °पति) — ^c) M1 उपविष्टानि (for °दि ष्टानि).

21 ^a) K3 5 V1 B Da D2 6-8 T G1 2 4 M1. 3 4 मृदु क्रूर; Dn M2 मृदुशील; D4 5 मृदुक्रूरं (for क्षुद्र क्रूर) Da2 D4 तथा प्राज्ञ, Dn1 यथा प्राज्ञं — ^b) Bo चापि; D4 चार्थ (for चार्थं) K1 विचारवत्; K3 5 V1 B Da Dn D2-7 S (G8 missing) विधान वित्, D8 विघातवित् (for विशारदम्). — ^c) B1 वियुञ्जीत (for नियुञ्जीत) — ^d) K4 5 B1-4. 5 (marg) Da Dn D2 3 5 6 8 च बलाधिका, Bo निरुपद्रवा, B6 निरपत्रपा (for वचनाधिका)

22 ^a) Ś1 K4 G1 अप्यदृष्टा, K2 3. 5 Dn1 D4 अथ दृष्ट्वा, Da अथ तृष्णा; Dn2 अथ दिष्ट्या, D1 अप्य दृष्टां; D2 3 अर्थदृष्टा; D5 अथ दृष्ट्वा; D6 अर्थदृष्ट्वा; D8 अथ दृष्टा; T2 अप्रदृष्टा (for अप्यदृष्ट्वा) K1 नियो गानि; Da नियुक्तानि (for नियुक्तानि) D7 T1 G2 4 अप्य(G2 °पि)दृष्टान्यनेकानि; M अवि(M3 4 °पि)युक्तानि (M2 °नि)युक्तान्हि, Cv अथ दृष्टानि युक्तानि — ^b) Ś1 K2 D1 ह्यनुरूपेषु, K3-5 V1 B Da Dn D2 3 5 7 T G2 4 M2 स्वानुरूपेषु, D4 8 स्वानि रूपेषु; G1 M1. 3 अनुरू°, M4 स्वर° (for अनु°). — ^c) M3 सर्वास्ताव. V1 reads from ननु up to मध्ये व (in 25^c) on marg. K1 3 D4 M चानु, G1 भानु (for अनु) — ^d) K1 स्वरस्, K3 T G2 4 स्वरास् (for स्वरांस्). Ś1 K1 D1 तन्त्रीम्; G1 तन्त्रिर्. Ś1 K1 D1 [आ]यता; B1 [आ]यतान् (for °ता) Da स्वरास्तन्त्री (Da1 °न्त्रीत्री) विश्वीयता

23 V1 reads 23 on marg — ^a) M1. 3 4 अनु रोधेन (for अवि°) — ^c) G2 राजान° (for राजा य°). — ^d) D2 3 पर्वतम् M2 उदाचल°

24 V1 reads 24 on marg — ^a) D7 G1 2 4 M1 3 व्यवहार, M2 व्यवहारा; M4 °हारान् (for °सायं). V1 D7 T1 G2 4 समादाय, Da समाधीय (for समाधाय) — ^b) K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 T2 G1 2 M2 4 रश्मीन्, T1 G4 रश्मिर् (for रश्मिम्) K2 D7 T1 G4 M1. 3 [आ]यत, K5 V1 B Da

कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ।
मध्ये वयसि निर्दोषान्हिते युक्ताञ्जितेन्द्रियान् ॥ २५
अलुब्धाञ्शिक्षितान्दान्तान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २६
एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् ।
युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ २७
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधैव वसुंधरा ॥ २८

व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ २९
नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोत्पतन् ।
चारांश्च नचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या न संज्वरेत् ॥ ३०
कालप्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ ३१
यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयम् ॥ ३२ C 12 4365 B 12.120 34 K 12.120 34

Dn D1-3 5 6 8 M2 4 °तान्, T2 G1 [आ]वत; G2 [आ]वृत (for [आ]यताम्) — c) M1. 3 हि (for [अ]भि) D4 -रक्ष्येत — d) K4 Bo 4 5 तुल्य; M2 कार्ये (for तुल्ये) Bo 2-3 प्रियाप्रिय (for °प्रिये)

25 V1 reads up to मध्ये च on marg — a) B1 कुलाना प्रति, D5 कुलप्रवृत्ति, G1 मूलप्रकृति (for कुलप्रकृति) — b) T2 धर्मज्ञा — c) K5 D2. 6 8 निवृत्तान्, V1 Bo 2-3 D2 5 निर्वृत्तान् (for निर्दोषान्) — d) T2 G1 M हितान् K3 यतेन्द्रियान्, B1 3 Da D7 T G1. 4 M जितक्लमान्, Dn अनिक्लवा (Dn1 °मा) न्; D1 जितेन्द्रिय (for जितेन्द्रियान्) G3 नीतान्यचा जितक्लमान्

26 a) D5 दिव्यितान् (for शिक्षितान्) Da2 D1 om दान्तान् — b) K1 नदेषु (for धर्मेषु) K3 4 परिनिश्रि (K4 °ष्ट) तान् — d) D7 S (G3 missing) सर्वार्थ (for धर्मार्थ) K4 D1 7 T G1. 3 4 -दक्षिण (for -र°) B1 राजधर्म निरक्षिण, D2 राजधर्मार्थरक्षित

27 V1 reads 27a–28b on marg D1 repeats 27ab after 28ab — a) K5 V1 Bo 2-3 Dn D2 3 5. 6 8 एवेन च, B1 एवमेव (for एतेनैव) — b) B1 Da1 D2 3 G1 अगतिं — c) D7 T1 G2 4 युक्त्या (for युक्तः) Da समर्थस्य (for समनु) D6 -विष्ठेते, M2 विष्ठेद्धि (for -तिष्ठेत) G1 युक्तस्वमनुतिष्ठेत — d) Da तुष्टचारैर्, D4 दुष्टचारैर्, G1 तुष्टैश्चारैर् (for तुष्टश्चारैर्) D7 S (G3 missing) पुरस्कृत° (M3 °ता) (for उपस्कृत)

28 =(var) 5 38 23 V1 reads 28ab on marg —a) D4 -हर्षश्च; G1 हर्ष स्यात् (for -हर्षस्य) — K1 om. (hapl) 28b–29a — b) G1 lacuna for यं कृ K4 स्वय कृत्यानुवेक्षिण, B1 °र्थवेक्षिण; B1 D4 °न्ववेक्षण, Dn °न्ववेक्षितु; D7 S (G3 missing) °सुदर्शि (G1 °र्शी) न° — After 28ab, D1 repeats 27ab. — c) K3 आत्मा (for आत्म) V1 B Da D2 5 6 -कोषस्य, G1 -कोश स्याद् (for -कोशस्य) — d) K3 5 V1 Bo-2 Da D1. 4 6 8 वसुदैव, K4 वसुद्वैव, Dn D2 वसुदेव; D7 S (G3 missing) वसुधेय (for वसुधैव)

29 K1 om 29a (cf v 1 28) — a) D6 व्यक्ताश्च (for व्यक्तश्च) — b) Da यथाज्ञश्च, D7 T G1 2. 4 M3 4 यथोक्तश्च (for यथार्थश्च) D1 विग्रह (for निग्रह) M1 3 यथोक्तश्च विनिग्रह — c) Ś1 K4 गुप्त राष्ट्रस्य, K1 °धर्मश्च (for °राष्ट्रश्च) — d) Da राज सत्तम (for °धर्मवित्)

30 a) D1 अवेक्षेत, G1 अवेक्ष्येत; G3 अपेक्षेत (for अवे°) — b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 इवोदित, D7 T G2 4 इवातपन्, G1 इवातपत्; M1 3 4 तपन्निव, M2 तपानिव (for इवोत्पतन्) — c) K1. 5 B2 3 5 Dn D2 3 5-8 T1 G4 चरान् (K1 B2 D7 T1 G4 °राश्च), K2-4 चराश्च, Da चारैश्च, D1 चराच्; D4 G1 चाराश्च (for °रांश्च) K6 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 स्व (K5 स्वा) नुचरान्, B1 2 Da D1. 7 T G1 2 4 चानुचरान् (for च नचरान्) K1 3 D4. 7 S (G3 missing) विदुस्, D6 विंद्यात् (for विद्यात्) K5 Dn D7 S (G3 missing) स्वयं चरेत्, V1 B Da D8 [अ]नुमचरेत्; D2 3 [अ]नुसज्वरेत् (for न स°)

31 a) K3 काले, K6 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 कालं (for काल) D1 कालप्राप्तनुवादयान् (sic) — b) Ś1 K2 4 B1 2 Da2 D1 प्रसादयेत्; K1 V1 T2 G2 प्रसू- (K1 °सी) दयेत्; B4 प्रपूजयेत्, D5 प्रसंचरेत् (for प्रसूचयेत्) — c) D1 संगृह्यात् Da2 अहमहनि सं दुह्यात् (sic)

32 a) D1 अथ (for यथा) — d) G1 राज्ञा (for राजा). Dn1 सचयान्; D1 °येत्

C 12.4386
B 12.120 35
K 12.120 35

यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्वित्तं धर्मकामयोः ।
संचयानुविसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३३

नाल्पमर्थं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ।
बुद्ध्यावबुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ३४

धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरग्र्या
धैर्यं शौर्यं देशकालोऽप्रमादः ।
स्वल्पस्य वा महतो वापि वृद्धौ
धनस्यैतान्यष्ट समिन्धनानि ॥ ३५

अग्निस्तोको वर्धते ह्याज्यसिक्तो
बीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ संनिशाम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत विद्वान् ॥ ३६

बालोऽबालः स्थविरो वा रिपुर्यः
सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत
कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ३७

---

33 a) B3 यद्धि-, G2 बुद्धिर् (for यद्धि). Dn2 भुक्तावशिष्टं, D1 G1 M1 3 गुप्तावि°; D4 गुह्याव°; M4 गुप्त्या वि° V1 B2 Da यद्गुप्तादवशिष्टं स्याद्; B1 यज्ञसाधनशिष्टं स्यात् — b) K1–3 5 B1 2 Da1 Dn D4 तद्वित्तं; V1 B0 3 4 D3 5.6 8 वित्तं तद्; D2 वित्त ते (for तद्वित्तं) Dn2 धर्मकामवित्; D4 कर्मकामयो° (for धर्म°). — c) K3 3 5 B0 5 Da Dn D4.6 T2 संचयाश्च (for संचयानु) K4 विसर्गं स्याद्; Da1 विसर्गाश्च (for °र्गी स्याद्). D7 T1 G1.4 संचयादपि सर्गस्य (T1 G4 °र्गी स्याद्); G3 M सचयादविसर्गं स्याद्. — d) D1 राज (for राजा) Da आप्तवान् (for आत्मवान्).

34 a) K1 नाल्पमर्थे, K5 B Da1 Dn D2 3 5.6 8 G3 M2 नार्थमल्पं; V1 न चात्मानं, Da2 नात्यर्थमल (hypermetric), D1 शल्यमर्थ (for नाल्प°) — b) Ś1 K4 शास्त्रवान्; K3 D4 शात्रवं (for शात्रवान्) — c) K3 4 B0.2.3 5 Da Dn1 D6 8 तु बुध्येद् (B2 D6 8 °त), K5 V1 B4 D2 3 5 [अ]नुबुध्येद् (B3 5 °त); B1 प्रबुध्या; D7 T1 G3.4 M [अ]नुबुध्या (T1 G4 °बुध्येत्); G1 [अ]नुबुध्याद् (for [अ]वबुध्येद्) B1 D7 T1 G3 4 M चात्मान (for आ°). — d) Da1 चाबुध्येषु; Da2 D7 T G1.2 4 M चाबुद्धेषु; D4 च बुद्धिषु (for चाबुद्धिषु) M4 चाश्वसेत्. B1 न चाबुद्धेष्वविश्वसेत्

35 a) D4 दाक्षी (for दाक्ष्यं) K3 5 V1 B Da Dn D2–6 G3 M2 बुद्धिरात्मा; D7 T1 G1 4 M1.3 4 भूतिरात्मा (for बुद्धिरग्र्या) — b) M4 वीर्यं (for धैर्यं) D1 om शौर्यं K5 V1 B Da D2 3 5 8 शौर्यं धैर्यं (by transp), D6 शौर्यं तेजो K3 4 B1 D2 4 देशकालप्रमादः; K3 B3 Dn D6 8 T1 G3 4 M1.3.4 °कालाप्रमाद (T1 G3 4 °दा°), K5 °कालौ प्रमाद°; B3 °कालोप्रमादस्त; D1 °कालोप्रसाद°. — c) K3 3.5 V1 B Dn D3 5 5–8 S (G3 missing) अल्पस्य. Dn बहुनो (for महतो). K1 M3 वा विवृद्धे (M3 °द्धो); K3.5 V1 B1–3 Dn D1 4 T G3 4 M1 3 4 वा विवृद्धौ, D4 वापि बद्धौ (for वापि वृद्धौ). Da अल्पस्य वा महतेषा विवृध्यै (sic). — d) Da1 धनस्यैवानष्ट; D2 °स्यैतान्यस्त; D4 °स्यैतान्यष्टे (for °स्यैतान्यष्ट) B5 (marg.) सवर्धनानि (for समिन्ध°).

36 a) Ś1 K1 4 अग्नि स्तोकं, K5 V1 B3.4 Da D1–3 5.6.8 अग्निस्तोकं, B0 5 m अतस्तोप; B1 अग्निस्तोयो (for °स्तोको) V1 B0 1.5 D1.6 ह्याज्यसिक्त (B1 °शिष्टं); Da प्राज्यसि(Da1 °शि)क्त, Dn1 [S]थाज्यसिक्तो (for ह्याज्य°). — b) B1 वातेरितं; D4 बीजे चैकं; M वाहश्चैको (for बीजं चैक). K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 M रो(K3 D4 M वा)हसहस्रम् (for बहु°) — c) K5 B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 आयव्ययौ, B1 2 M2 क्षयोदय (M3 °यो) (for °दयौ) V1 D1 विपुल°; Da विपुल B1 2 Da D4 संनिशम्य; D7 T G1.2 4 M1–3 °यम्य (for °शाम्य) — d) D2.6 तस्मादन्य. D6 च (for न). K3 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) वित्त (for विद्वान्).

37 a) Ś1 Dn1 D7 T1 G3 4 M बालोबल°; K3 बालोप्यबाल°; K3 बालौ बाल°, K4 बलोबल°, D1 बालोयला, T2 बालो वा (for बालोऽबाल°) D1 या (for य°) K5 V1 B0–4 Da Dn2 D2 3.5 6.8 बालोप्यबाल° (B0 1.4 Da °लं; D2 6 8 °ल) स्थवि(D2 °वी)रो रिपुर्य°; B5 बालोप्यबाल स्थविरोपि घूर्य, D4 बालस्थविरा वा रिपुर्वार्यः — b) Da1 प्रमत्त-; Da2 प्रमत्त°. G2 न हन्यात् (for निह°) — Ś1 K1 2.4 D1 om (hapl) 37c–38b — c) B Da D2 3.5 6 8 T1 M1.3.4 कालो न (for कालेन) D3 वित्त (for मूलं). — d) Da काले ज्ञाता; D7 S (G3 missing) कालज्ञानं (for कालज्ञाता). D7 S (G3 missing) वरिष्ठ

हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्या-
दर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
रिपुर्द्वेष्टा दुर्बलो वा बली वा
तस्माच्छत्रौ नैव हेडेद्यतात्मा ॥ ३८
क्षयं शत्रोः संचयं पालनं चा-
प्युभौ चार्थौ सहितौ धर्मकामौ ।
अतश्चान्यन्मतिमान्संदधीत
तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रयेत ॥ ३९
बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति
बलं बुद्ध्या वर्धते पाल्यमानम् ।
शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो
बुद्धेः पश्चात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥ ४०
सर्वान्कामान्कामयानो हि धीरः
सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदेहः ।
यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः
श्रेयःपात्रं पूरयते ह्यनल्पम् ॥ ४१
तस्माद्राजा प्रगृहीतः परेषु
मूलं लक्ष्म्याः सर्वतोऽभ्याददीत । C. 12. 4393 B 12. 120. 44 K. 12. 120. 44

---

38 Ś1 K1 2 4 D1 om. 38^{ab} (cf. v l 37) — ^{a}) D5 नेत (for हरेत्) M1 2 धन कीर्तिम् (for कीर्तिं धर्मम्) D8 [उ]परुध्याद्, M2 [अ]परुध्याद् (for [उ]परुन्ध्याद्) B1 हरेत्काले तन्य शत्क्योपरुध्याद् — ^{b}) D2 अर्थं V1 B1. 2 Da D2 3 6 7 S (G3 missing) विप्र (for दीर्घं) D4 अर्थं वनिनिम्रं प्रियन् (corrupt) (for अर्थे दीर्घं वीर्यम्) — ^{c}) K2 3 Dn2 M2 रिपु, Da विप्र, T2 रिपु D8 दुष्टो (for द्वेष्टा) K4 चलो, D2 नलो (for बली) — ^{d}) All MSS (except Ś1 K1 D1. 4 T1, G3 missing) शत्रोर् (for शत्रौ) K1 नैव हेत्वेद्, K2-5 V1 B Da Dn D2. 5 नैव हीये(K3 °ह्ये)द्, D4 नावमन्येद्; D7 T1 G4 नैव भिम्येद् (sic), T2 G1. 2 M2 नैव पिम्येद्, M1. 2. 4 नैव पीड्येद् (for नैव हेडेद्) T2 ययात्मा, G2 यदात्मा

39 ^{a}) K1 क्षय K3 संचये; D8 मचल (for संचयं) K4 पालने; G2 पालयन् D7 T1 G1. 4 पालयन्व (for पालन च) K3-5 Bo 1. 2-5 Da D2 3 5 6 2 G3 वा (for च) Dn T2 क्षय वृद्धि (Dn2 क्षय वृद्धि, T2 क्षय शत्रो) पालन मचय वा, D1 corrupt K3 वा (for च) — ^{b}) K5 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 बुद्ध्या- (Dn1 D2 5 °द्धा)प्युभौ, D7 T1 G4 M [अ]प्युभावर्यौ, T2 ह्युभावर्यौ; G1 2 उभावर्यौ (for [अ]प्युभौ चार्यौ) K3 Dn सह(Dn1 °य)तौ; V1 B1. 2 Da D5 सहितौ (for सहितौ) K3 Dn1 D2 5 M2 सर्वकामौ (for धर्म) D4 [अ]प्युभौ लोकौ महितौ चार्यायप्युभौ धर्मकामो (sic) — ^{c}) K2 3. 5 V1 B1. 3 4 Dn2 D2 6 8 ततद् (for अतद्) K1 Bo 5 त(K1 अ)तश्चान्य, B2 ततश्चान्यान् (for अतश्चान्यन्) — ^{d}) K1 मतिमतं; K5 Dn1 बुद्धिमन्तं, D1 °सत; D4 °मिर्मां; D8 °मर्तां; G3 °मात्र (sic) (for °मन्त) D2 6 श्रयन्; T2 G1. 4 श्रयीत

40 ^{a}) B1 दाप्तो (for दीप्ता) Da1 om बलवन्तं हिनस्ति D7 T G1. 4 M1 घनवत (for बलवन्त) — ^{b}) D7 T1 G1. 4 वर्तते (for वर्धते) K4 पाल्यमाण K5 Bo 2-5 Dn D2 3 5 6 8 पाल्य(B5 पश्य)ते वर्धमान (for वर्धते पाल्यमानम्) — ^{c}) Ś1 K2 G1 2 4 M शत्रून्; B1 सकृद् (for शत्रुर्) B5 बुद्धा (for °द्ध्या) Ś1 (before corr) K2 4 V1 B2 Da D1-3 5 6 8 वर्ध (Da °र्ध)ते सीद(B2 m वर्ध)मानो, B1 वर्धते गाहमानो, Dn1 सीदते वर्तमानो; D4 °ते वर्धमाने; T2 G1. 2 M °ते पीड्यमानो (for °ते वर्धमानो) — ^{d}) B1 Da2 बुद्धि पश्चाद्; S (G3 missing) बुद्धिपूर्वं (for बुद्धेः पश्चात्). D7 G2 यत्नं (for यत्तत्) — After 40, D7 T1 G4 read 43^{ab}

41 T1 G4 om. 41^{ab} — ^{a}) K3 Da D4 वीर (for धीर) — ^{b}) V1 सत्त्वे चाल्पे न, Bo 3-5 सर्वान्कामान्, D5 सत्त्वेनान्येन (for °नाल्पेन) K3 5 Dn2 प्राप्नुते; K3 V1 Bo 2-5 Dn1 D6-8 G1 2 M [आ]प्नुते, B1 [आ]प्यते; Da [आ]प्नु(Da1 °प्नु)ते, D2 3 5 [आ]प्लुते (for [आ]प्नुते) K2 5 Bo 1. 3 4. 5 (marg as in text) D2-8 G2 ही(B1 दी)नदोष (for °देह) — G2 reads 41^{c}–42^{d} after 43^{ab} — ^{c}) K5 B Dn D2 3 5 6 यथात्मानं. D7 S (G3 missing) प्रार्थयन् (for °यते) Bo [ऽ]र्थदानैः; B1 [ऽ]र्थ्यमानैः, D8 [ऽ]र्थलाभैः (for °मानैः) — ^{d}) D1 श्रय पात्रं, D5 T1 G1. 4 M1. 3 श्रिय पात्र; D7 श्रेय पा°; G2 श्रिय पा°; M4 प्रिय पा° Dn1 च नाल्प; D1. 7 T1 G (G3 missing) [ऽ]प्य(D1 °भ्य)नल्प (for ह्यनल्पम्).

42 For the sequence in G2, cf. v l. 41 — ^{a}) K4 प्रग्रहीत K1 परासुर (sic), K3. 5 V1 Bo 1. 3-5 Dn D2-8 S (G3 missing) प्रजासु; B2 Da प्रजानां

C. 12 4395
B 12. 120 44
K 12 120 44

दीर्घं कालमपि संपीड्यमानो
विद्युत्संपातमिव मानोर्जितः स्यात् ॥ ४२

विद्या तपो वा विपुलं धनं वा
सर्वमेतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
ब्रह्म यत्तं निवसति देहवत्सु
तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ॥ ४३

यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः
शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं
तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥ ४४

लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं
लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे
योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ४५

धनं भोज्यं पुत्रदारं समृद्धिं
सर्वो लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धान् ॥ ४६

संदर्शने सत्पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान्द्विषतां प्राज्ञः सर्वानर्थांस्तु सूदयेत् ॥ ४७

(for परेषु). —b) K4 [अ]मूलं K6 V1 B Dn D2 3. 5–8 T1 G4 सर्वशो (for सर्वतो) T2 ह्यादधीत (for ऽभ्याददीत) K1 दूल लक्ष्या सर्वतोभ्यारुदीत (sic) —c) D1 दीर्घं (for दीर्घं). K2 3 5 V1 B Da2 Dn D2–6 8 M ह्यपि (for अपि) Da1 दीर्घं कालं ह्यपि पीड्यमानैर्, D7 T G1 2, 4 दीर्घं कालं ह्य(T2 G1 °स्म)-रिभि° पीड्यमानो —d) D1 मानोर्जिता K2 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 सपातमपि वा नोर्जित.; D4 °मपि मानार्जित°; D6 -संपातवानोर्जित°; T2 -संपत्स्वपि नो निर्जित, M सपातस्स्वपि नो निर्जितः (for °मिव मानोर्जित) D7 T1 G1 2 4 व्युप्पा(T1 G4 पुप्पा; G1 विद्यु)त्संपद्व्यवसायेन शक्या (D7 G2 °क्त्या)

43 For the sequence in G2, of v 1 41. D7 T1 G4 read 43ab after 40 —a) D1 धनैर् (for धन) —b) K2–5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S (G3 missing) ह्येतद् (for एतद्). D1 corrupt —c) K1 D1 7 T1 G1, 4 ब्रह्मायत्त; V1 B0 1, 3–5 Dn D2 3. 5 6 8 बुद्ध्यायत्त (Dn2 °त्न) (for ब्रह्म यत्त) D2 om from निवसति up to यत्र (in 44c) K3 बुद्ध्यायत्त नित्य तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देह (sic, of. 44d). — D7 om. (hapl) 43d–44c —d) Da राजन् (for विद्याद्). K3 प्रधानं (for प्रभूतम्).

44 D2 om up to यत्र, D7 om 44abc (of v 1. 43) —a) M1 मतिमतो —b) Ś1 D4 शक्राविष्णू; D1 शक्राविष्णुर्. M ब्रह्म (for यत्र). —d) D4 कस्माद्विद्वानवमन्येत. T2 G1 वित्त (for देहम्).

45 a) D1 लब्धं (for लुब्ध) D7 S (G3 missing) सम्प्रदानाद्धि (for °दानेन) —c) Ś1 K1 D1 G3 सर्वे लुब्धा°; T2 स वै लुब्ध° B3 Da D5, 6 8 कर्मगुणोपभोगैर्; D7 T G1 2 4 M1 3 4 सर्वगुणोपभोगे (G1 °गो) —d) K1 योर्थे, D8 योर्थेन (for योऽर्थैर्) D5 हीने K4 5 D5 8 धर्मकामो (for °कामौ). D7 S (G3 missing) योर्थैर्हीनः काम(G2 कर्म)धर्मौ हिनस्ति (T2 G1 M जहाति)

46 a) K3 Dn भोगं (for भोज्यं) K1 पुत्रदारा; K3 Da2 Dn1 °दारै; Da1 °दारे; G2 °दारान्. B1 समृद्धं, M परेषा (for समृद्धिं). —b) K2 3 5 B0 2–5 Dn D4–7 T G1 2 4 सर्वे; D2 3 8 धनं (for सर्वो) M समृद्धिं (for परेषाम्). K1 सर्वे लुब्धा प्रार्थयंते परेषां —c) B3 लुब्धैर्; Da2 लुब्धो, D1 लुब्ध° (for लुब्धे) B1 लोके (for सर्वे). —d) B1 2 Da प्रकुर्वीत; D2 प्रगृह्णाति; M [ए]व गृह्णीत (for प्रगृह्णीत). K2 3 Dn D4 लुब्ध (for लुब्धान्)

47 a) D4 संदर्शनेन (hypermetric), G1 स दर्शने K2, 5 B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 सदर्शनेन (Dn2 सघर्षणेन) पुरुष —b) Ś1 जवन्यमभि; K2 4 D1 प्रधानमभि (for जघन्यमपि). D4 नोदयेत् (for चोदयेत्) ❀ Cv चोदयेत् द्वा°स्थान्प्रति प्रेरयेत् । ❀ —c) K1 4 B0–2 3 D7 8 T1 G4 आरंभा; D1, 2 आरंभाद्, M आरभे D4 द्विषता, T1 G2 4 द्विषत°; T2 द्विषद्दे, G1 विपद्दे. D1 प्राज्ञा, M1–3 प्राज्ञ —d) K1, 2 V1 B Da D1–3 5 8 T2 सर्वार्थांस्तु; K3 4 Dn D4 °र्थांश्च, K5 D6 °र्थास्तु; T1 G1 2 4 M पापा(G1 M °पो)र्थास्तु (for सर्वानर्थांस्) K1 3 5 V1 B0–3, 5 Da Dn D2–4, 6–8 S (G3 missing) प्रसूदयेत्; K2 D1 प्रसीद्°; K4 D5 G2 प्रसाद°; B4 प्रचोद° (for तु सूदयेत्).

धर्मान्वितेषु विज्ञातो मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
आप्तो राजन्कुलीनश्च पर्याप्तो राज्यसंग्रहे ॥ ४८

विधिप्रवृत्तान्नरदेवधर्मा-
नुक्तान्समासेन निबोध बुद्ध्या ।
इमान्विदध्याद्व्यनुसृत्य यो वै
राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ४९

अनीतिजं यद्यविधानजं सुखं
हठप्रणीतं विविधं प्रदृश्यते ।
न विद्यते तस्य गतिर्महीपते-
र्न विद्यते राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् ॥ ५०

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजिता-
न्गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
गुणेषु दृष्टानचिरादिहात्मवा-
न्सतोऽभिसंधाय निहन्ति शात्रवान् ॥ ५१

पश्येदुपायान्विविधैः क्रियापथै-
र्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं
न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ५२ C 12.4405 B 12.120 54 K 12.120.54

---

48 a) B1 धर्मार्थितेषु, D4 °न्वितश्च K2 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) विज्ञाता — b) K3 मत्री गुप्ताश्च, D7 T1 G4 मन्त्रगुप्तश्च, T2 G1. 2 M मंत्रगुप्तिश्च (for मन्त्री गुप्तश्च). D6 पाद्दव — c) K4 मतो, Da माप्तौ, D1 मास्ते, D4 माप्ता K2 B1 Dn2 D2 5 6 8 राजा, K3 राज (for राजन्) — d) K1 Dn2 पर्याप्ते, D5 पर्याप्तौ D7 S (G3 missing) राष्ट्रसंग्रहे (for राज्य°)

49 a) K2 3 5 Dn D3 4. 6–8 S (G3 missing) विधिप्रयुक्तान् (for °प्रवृत्तान्) D5 -धर्मौ (for -धर्मान्) — b) Bo समाविन (sic), Da समानेन, D1 समये वै (for समासेन) D2 om from च up to 12 121 7 — c) B3 D3 इमां, Da हेमान्; D8 5 इम B1 3 Da D3 5 6 8 G1 निदध्याद्, D4 अविद्याद् (for विद-ध्याद्) K4 5 Bo 3 4 5 (marg) Dn D3 5 8 ह्यति (K4 °न)सत्य, B1. 3 D7 T1 G3 4 M2 मनु°, B2 व्यनुसृज्य; D4 ह्यनुसृत्य, D6 अभिसृज्य, T2 G1 मभिसृत्य (for व्यनु°) — d) M2 न (for स) D1 शक्य (for शक्तः).

50 D2 om 50 (cf v l. 49) — a) Da मनी-(Da2 om मनी)तिन, D6 मनीतज, D7 S (G3 missing) सुनीति(G1 °त)ज K2 3 5 V1 B Dn D3 4–8 S (G3 missing) यस्य विधानज, K4 D1 यद्यविधानज, Da यस्य विधी(Da2 °धि)नजं (for यद्यविधानज) — b) Bo हठप्रयुक्त, B1 हयप्रणीत K2 5 V1 B Da Dn D3 5 6 8 विधिवत् (for विविध) D7 T1 G4 धर्मप्रणीत विधिवत्प्रसिध्यति, T2 G1 2 M बुधप्रणीत (G1 बुध प्रणीता) विधिवत्प्रसिध्यते — c) D1 om. न विद्यते D7 निंदिते, T1 G2 निंदिता; T2 G1 निंद्यते, G4 निंदित (for विद्यते) B2 (marg) मतिर् (for गतिर्) D1 महीपते — d) D1 स विद्यते, T2 G1. 2 4 M स विंदते (for न विद्यते) K3 राष्ट्रगतं महत्सुख, Dn राज्य(Dn1 °ज)सुख ह्यनुत्तम

51 D2 om. 51 (cf v l. 49) — a) B2 बलैर् (for धनैर्) Dn2 D5 पण्डितान् (for पूजितान्) — b) B1 मषि- (for युधि) T2 G1 सत्य- (for दृष्ट) — c) D7 T G1. 4 M युक्तान् (for दृष्टान्) K2 3 V1 B2 दृष्ट्वा नचिराद् K4 D6 इव (for इह) K5 Bo 3–5 Dn D3 5 8 गुणेषु दृष्ट्वा नचिरादिवात्मवान् (B5 °वाधान्), B1 °षु दृष्ट्वा नचिरादिहार्थवान्, Da °षु दृष्ट्वा नचिरात्मवान्, D1 °षु दृष्ट्वा नचरादिहत्मवान् (sic), G2 °षु युक्तानचिरा न्महात्मवान् — d) K2 3 5 Bo 3–5 Dn2 D5 8 यतो, D1 हतो, G3 ततो (for सतो) G1 सतोपसधाय (for सतोऽभि°) G2 न हति (for निहन्ति)

52 D2 om 52 (cf v l. 49) — a) K3 D4 उपाय (for उपायान्) K5 V1 B D3 6 8 विविधे (B1 °धिवत्, D6 °विधै°) क्रियापथे; D7 S (G3 missing) विविधेषु कर्मसु (for विविधैं क्रियापथैर्) — b) K3 D4 S (G3 missing) चानुपायेषु, K4 चाक्षपायेन, Da जानुपायेन (for चानु°) K4 T2 मतिर् (for मतिं) — c) Da च शिष्टां, D7 S (G3 missing) समृद्धां (for विशिष्टा) D7 S (G3 missing) transp यशो and धनं

53 D2 om. 53 (cf. v l. 49) — a) K1 4 D4 विनिवर्तते, K2 3. 5 Dn D6 8 °वर्तितौ, V1 Bo 3 5 D3 5 °वर्तिनौ, B1 3 Da °वर्तिनो (for °वर्तने) K2 3. 5 V1 B Da Dn D3–6 8 यया (for तया) D1 प्रीति-प्रवृत्ते विनिवर्ते तया, D7 S (G3 missing) प्रीति(D7 T1 G4 °तिं)प्रवृत्ति विनिवर्तन च — b) B1 नेच्छन्त्य (sic),

C. 12. 4406
B. 12. 120. 55
K. 12. 120. 55

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तने तथा
सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहे-
त्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५३

एतान्मयोक्तांस्तव राजधर्मा-
न्नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन
सर्वो हि लोकोत्तमधर्ममूलः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

युधिष्ठिर उवाच ।
अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १
देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां मर्त्यानां च विशेषतः ॥ २
सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यक्ष्वपि निवासिनाम् ।

B_2 Da विवृत्य ; D_1 निवृत्ति , D_7 T_1 $G_{1, 2, 4}$ विचार्य (for निवृत्य). —D_1 om 53[c]–54[b] —[c]) K_3 M_2 गुरु भावम् (for °भारम्) K_1 G_2 आहवेत्, K_4 आवहत्; B_1 आवहे; D_6 आर्तवं (for आवहेत्) —[d]) D_6 हे देव (for तदेव) G_1 उदावहेद् (for °हरेद्).

54 D_2 om 54 (of v l 49). D_1 om 54[ab] (of v l. 53) —[a]) K_{1-3} Dn_2 M_2 एतौ (for एतान्). $K_{2, 3, 5}$ V_1 B Da Dn_2 $D_{3-6, 8}$ चर, D_7 T_2 $G_{1, 2}$ M स्मर; T_1 G_4 सर (for तव). D_5 दान धर्मान् (for राज°) —[b]) $B_{1, 2}$ च गुप्ता; D_4 सुगुप्तौ (for च गुप्तौ) K_1 मतिमाददस्व, $K_{2, 4}$ $D_{4, 8}$ °माद्द (D_8 °ध)स्व, Da °मादधत्सु; $M_{1, 3, 4}$ °मन्विधत्स्व (for °मादधत्स्व) —[c]) Da_2 om से पुण्य K_{1-4} Dn_2 D_7 G_2 M_2 अवाप्त्यसे (K_3 °प्य स); K_5 आवाप्यसे; D_5 अवाप्ससे, T_2 G_1 तत्प्राप्स्यसे (for अवाप्स्यसे) Da सुखेन ते (for सुखेन) —[d]) K_3 D_4 लोकोत्र सु, $K_{4, 5}$ V_1 B Da Dn $D_{3, 5, 6, 8}$ G_2 $M_{1, 3, 4}$ लोको नृप (for लोकोत्तम) D_1 T_1 G_1 लोको हि सर्वो (D_1 सर्वे हि लोको) नृपधर्ममूल, M_2 सर्वे हि लोको नृपधर्ममूलं

Colophon om in D_2 G_3 missing —*Sub-parvan* Ś$_1$ K V_1 B Da Dn $D_{1, 3-7}$ T_2 $G_{1, 2, 4}$ M राजधर्म —*Adhy name* Da_1 धर्मोपाख्यान, Da_2 धर्माख्यातं, D_7 T_1 $G_{2, 4}$ राजवृत्त; $M_{1, 3}$ राजवृत्तिर्

—*Adhy no* (figures, words or both) B_1 110, B_3 Dn_1 119, B_4 116, Da_1 Dn_2 120 (as in text), D_7 S (G_3 missing) 122, D_8 118. —*Śloka no* Da 57, Dn 56.

121

☞ G_3 is missing for this adhy (cf. v l 12 112. 1).

1 D_2 om 1–7 (cf. v l 12. 120 49) Ś$_1$ D_3 om the ref —[a]) D_1 अह (for अय). —[b]) D_6 धर्मराज्ञ° (for राजधर्म°) —[c]) D_7 S (G_3 missing) कीदृशश् (for ईश्वरश्) $K_{1, 4}$ $B_{1, 3, 5}$ D_{5-7} T_1 G_4 महान्दंडो, B_2 Da सदा दंडो, B_4 (marg as in text) D_4 महादंडे —[d]) V_1 G_2 $M_{1, 3}$ सर्वं दंडे (by transp), D_1 दंडे सर्वं, D_7 T $M_{2, 4}$ सर्वंदंडे, G_1 सर्वधर्मे, G_4 सर्वदंड° T_2 G_1 प्रतिष्ठित°

2 D_2 om 2 (of v l. 1) —[d]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{6, 8}$ साध्याना (for मर्त्याना). $D_{3, 5, 6, 8}$ विशां पते (for विशेषत)

3 D_2 om 3 (of v l 1) —[b]) Dn तिर्यग्योनि (for तिर्यक्ष्वपि) K_1 निवासिवान्, D_4 °सितां, D_6 °सिन (for °सिनाम्) K_3 तिरश्चां पिशिताशिनां —[c]) D_7 T_2 $G_{1, 2}$ सर्वेस्यापि (for °व्यापी)

सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥ ३
इत्येतदुक्तं भवता सर्वं दण्ड्यं चराचरम् ।
दृश्यते लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किंपरायणः ॥ ५
किमात्मकः कथंभूतः कतिमूर्तिः कथंप्रभुः ।
जागर्ति स कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ॥ ६
कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति परिपालयन् ।
कश्च विज्ञायते पूर्वं कोऽपरो दण्डसंज्ञितः ।
किंसंस्थश्च भवेद्दण्डः का चास्य गतिरिष्यते ॥ ७

भीष्म उवाच ।

शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहार्यो यथा च सः ।
यस्मिन्हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥ ८
धर्मस्याख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ।
इत्यर्थं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ ९
अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । C. 12. 4418 Ś 12. 121. 11 K. 12. 121. 11

---

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 1). —[a]) K3 V1 B1.2 D8 Dn M2 एवम् (for एतद्). —[b]) K3 V1 B D8 Dn D2.3.5.6 दृष्टे; D7 G1 M2 सर्वं (for सर्वं) B3 (marg.) दृष्टेनैव (for सर्वं दण्ड्य) K1.2.4 D1 दण्डं, K3 D4.7 (G3 missing) दृष्टे; K5 B D8 Dn D3 2.5.6 वै स (for दण्ड्य). —[c]) K3 दृश्यता, K3 B0 2-5 Dn D2.4.6.8 M पश्यता, K1 V1 B1.2 D8 D7 T G1.2.4 पश्यतां (for दृश्यते). D4 दृष्टमासक्त, D7 T G1.2.6 लोक आयत्त (G1 °त्ता), M लोकमायत्त (for °सक्त). —[d]) G1 मानवं (for °मानुषम्).

5 D2 om. 5 (cf. v. l. 1). —[a]) B4 इच्छामहे (for °म्यह). K1 B0 2-4 D8 D2.4-8 S (G3 missing) श्रोतु (for ज्ञातुं). — D4 om. (hapl.) 5[d]–7[a]. —[d]) K1 D1 किंवपः; G1 किंदृश (for किंरूप). K1 किंपराजर, K3 G1.3 °पण, B1 °क्रम (for °पण).

6 D2.4 om. 6 (cf. v. l. 1, 5). —[a]) D7 किमात्मन (for °त्मकः). G2 किनाम्ना किमयं भूत. —[b]) K1 B0 2-5 Dn D2.3.5 कथंमूर्ति (for कतिमूर्ति) K1.2 V1 B1.2 D8 Dn D3.5.6.8 कथ प्रभो, B0 3.4 T1 G1.4 कथंप्रभ (for कथप्रभु). —[c]) K2.3.6 V1 B D8 Dn D7 S (G3 missing) च, D2.5.6.8 हि (for स). —[d]) B1 D8 प्रजासु च हितात्मक, D7 S (G3 missing) प्रजा(M2 °ज्ञा)सु विहि°.

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 1). D4 om. 7[abcd] (cf. v. l. 5). —[a]) B1 D8 कथ, G2 कश्चित् (for कश्च). —[b]) K1 जगति, D1 जागति (for जागर्ति). Dn D2.5 प्रतिपालयन् (for परि°). —[c]) D8 कथं, D7 G2 कश्चित् (for कश्च). G3 प्रज्ञायते (for वि°). K2 पूर्वे, T2 दृष्ट; G1 पूर्व (for पूर्वं). —[d]) K1 V1 B Dn D3.5.6.8 [ऽ]वरो; D8 [ऽ]वधो, D1 [ऽ]परे, M1.2 [ऽ]परा (for ऽपरो). K3 T2 G1.2 M दृढसङ्क; B1 °मन्वित, D1 °सज्ञित (for °सञ्ज्ञित). —B3 om. 7[c]-9[d]. —[e]) D6 किं मन्यस्व (sic), M1.4 किमजश्च (for किंसंस्थश्च). D7 T1 G1.4 [अ]भवद्; T2 G3 भवद् D8.1 दृष्ट. —[f]) Ś1 K2-5 B1.3.4.5 D2-5.8 M1 चास्य, T2 चात्र (for चास्य). K2 D1 इष्यति, K1 Dn1 D2.5.6.8 इत्यमा, V1 B0-2.4.5 D8 Dn1 इत्यते (for इष्यते).

8 B3 om. 8 (cf. v. l. 7). D2 om. the ref. —[a]) D8 D7 S (G3 missing) कौरव (for कौरव्य). K3 को (for यो). —[b]) K3 V1 B (B3 om.) D8 Dn D1-3.5-8 T G1.2.4 M1.2.4 व्यवहारो (D1 °र्यं) D7 S (G3 missing) [ए]व (for च). —[c]) K1 मायातं (for मायत्त). —[d]) D7 S (G3 missing) धर्मं (for दण्ड). V1 B0-2.4.5 D8 Dn1 D2.3.5-8 S (G3 missing) इति (for इह).

9 B3 om. 9[abcd] (cf. v. l. 7). —[a]) K3 B4 Dn D2.3.5.6.8 धर्मसंख्या (for °स्याख्या). K1 समाराज (for महा°). D7 S (G3 missing) Cv धर्मस्यार्थे महीपाल°. —[b]) K3 B1 D2.3.5.6.8 इहेष्यते (for इती°). —[c]) Ś1 लोकः; G3 लोपा, Cv लोप (as in text). K1-4 तु, G3 च (for न). G2 स्युर् (for स्याद्). —[d]) D1 लोकेष्वलोहतात्मन (sic), D7 T G1.2.4 लोकेष्विह (T2 °च) महात्मन, M1.2 लोकेष्वपि हितात्मन, M2.4 लोकेषु विहि°. —[e]) K V1 B D8 Dn D1-3.5.6.8 इत्येन (K4 °च) (for इत्यर्थं).

10 [b]) G2 मात्मन (for मादित). —[c]) K1 सुप्रणेतेन (sic). —[d]) K4 प्रियाप्रिये समात्मना, D2 प्रिय°

C 12. 4419 B 12. 121 11 K 12. 121 11

प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥ १०
अथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
जन्म चोक्तं वसिष्ठेन ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ ११
प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥ १२
दण्डात्त्रिवर्गः सततं सुप्रणीतात्प्रवर्तते ।
दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोच्छिखः ॥ १३
नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १४
जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुरावरः ॥ १५
असिर्गदा धनुः शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ।
मुसलं परशुश्चक्रं प्रासो दण्डर्ष्टितोमराः ॥ १६
सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।
दण्ड एव हि सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥ १७
भिन्दंश्छिन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयंस्तथा ।
घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥ १८
असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।

माशसमात्मना, M3 प्रिया प्रियसमा°. — ^{c}) K4 रक्षत; V1 D4 रक्ष्यति T2 G1 सत्य (for सम्यग्) — ^{f}) B1 स एव (by transp.), D7 T1 G2, 4 एव हि.

11 ^{a}) All MSS (except Ś1 K1 3 D4; G3 missing) यथा (for अथ) — ^{b}) B1 3 Da तदा (for पुरा) — ^{c}) K1 तमचोक्त (sic), K2 3 D4 जन्मयोक्त; K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 G1 यन्मयो(Bo °मो)क्त (for जन्म चोक्तं) K5 B2 Dn D2, 3 5 6 8 मनुर्प्योद्र, V1 Bo 1 5 वशिष्ठेन — ^{d}) G1 ब्रह्मणा. K3 D4 हि तत् (for महत्).

12 ^{a}) D1 प्रागध (for प्रागिद). Da1 चयनं; Da2 चयत, D8 वचन (for °न). — D4 om 12^{cd}. — ^{b}) G1 तत (for अत) — ^{c}) Da1 व्यवहाराश्च. B1 2 व्याख्यानाद् (for चा°) — ^{d}) D4 सुप्रणीतात्प्रवर्तते (= 13^{b})

13 ^{a}) Ś1 दडस्, K2, 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 दंडे; K4 D1 6 दड (for दण्डात्) D7 G2 त्रिवर्गं — ^{b}) K2, 5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 सुप्रणीते K6 च वर्तते (for प्रव°) — ^{d}) B1 रूपत्वामिर् (sic) All MSS (except Ś1 K1, 4 D1, G3 missing) [उ]त्थित (for [उ]च्छिख).

14 ^{b}) Da1 D3 चतुर्दंडश् (for °दंष्ट्रश्). — D1 reads 14^{cd} twice — ^{c}) K3 Bo 1 2 (marg as in text) D4 T1 G1 3 4 M3 एकनयन, T2 नैकवदन; G2 नैननयन (for नैक°). M2 अष्टपालो नैकनैय (sic) — ^{d}) Ś1 (before corr.) K1 D1 (second time) चतुर्दंष्ट्रोर्ध्व(K1 °व) (for शङ्कुकर्णोर्ध्व) D1 (first time) चतुर्द्रोष्ट्रचतुर्भुज (sic).

15 ^{a}) D1 जटी द्विजिह्वास्ताम्रास्या — ^{c}) D1 एतद्रुप न्विदुस्युग्र (corrupt). — ^{d}) T2 G1 M3 नित्य दंडो (by transp), M1 3 4 नित्यदंडो K2 3 5 V1 B3, 5 Dn D3, 3 4 (also as in text) 6 8 दुराधर; Bo-2 5 Da D7 T2 G1 दुरासद (Da °दं) (for दुरावर).

16 ^{a}) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धनुर्गदा (by transp), D1 गदायन. — ^{b}) Ś1 Dn1 मुद्गर (for °र) D6 धिर, M1 दार, M4 शरा (for शर) T2 G1 त्रिशूलशरमुद्गर. — ^{c}) Ś1 K1 D1 मुसुलं, K3 3 V1 B3 Da Dn D2-6 मुशलं, Bo-2 4 3 मुपलं (for मुसलं) K4 परशु चक्र, Da1 lacuna — ^{d}) K5 B1 3 4 Dn D2 3 5 6 8 पाशो, V1 B2 प्राशो; T G2 4 M2-4 प्रास, G1 M1 प्रासा (for प्रासो). K4 दडश्च; D1 दडोर्ष्टि; T1 G4 दडाष्टि; G1 दपाष्टि (for दण्डर्ष्टि-). Da तोमर; G1 -तोमरं D7 प्रासार्द यष्टितोमरा.

17 ^{a}) K4 सर्वप्रहरणेयानि, D8 सर्वत्र हरणीयानि. — ^{b}) B5 D7 S (G3 missing) यानि (for सन्ति) K1, 2 4 B2 Da D1, 2 6 यानि हि (Da1 °नि ह); B5 संतीह (for यानीह). — ^{c}) M4 दंडा B3 4 D2 3 5 6 8 एव दड (for दण्ड एव). K3 5 V1 B Da Dn D2 3, 5-8 T1 G4 M स, D4 lacuna (for हि). Bo 5 धर्मात्मा (for सर्वात्मा). T2 प्रगृह्य दंड सर्वात्मा.

18 18^{ab} = (var) B 12 166 57^{cd}. — ^{a}) D2 3 भिंदच्छिदन्, D7 T2 G1 3 4 M1-3 छिंदन्भिंदन्; M4 छिंदान्भिदन् (for भिन्दंश्छिन्दन्). K1 कूजन्, D1 मजन्; T2 मृजन् (for रुजन्) — ^{b}) M3 मारयन् (for दार°). T2 पालयस् (for पाटयंस्) G2 तदा (for तथा). — ^{c}) K5 D2 6 8 चाभि- (for अभि). — ^{d}) B5 D5 एवं (for एव) D4 चरत्सर्वं; D8 चरे त्युत; M1 3 चरत्युत (for चर°).

श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥ १९
शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्रश्च शास्ता प्राग्वचनं गतः ।
धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगो ग्रहः ॥ २०
असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवंकरः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥ २१
दण्डो हि भगवान्विष्णुर्यज्ञो नारायणः प्रभुः ।
शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते ॥ २२
यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्नीतिः सरस्वती ।
दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥ २३
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।
दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ २४
कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।
अप्रसादः प्रसादश्च हर्षः क्रोधः शमो दमः ॥ २५
दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ।
हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् ॥ २६
अन्तश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

---

19 Cf. B 12 166 84 — a) D5 6 स्वसिद्; M शास्ता (for असिद्). Ś1 K1 विशसने, D1 विश ननो (sic), M4 विशसना D4 वर्मस् (for धर्मस्) — b) K4 B1.2.4 Dn D3 5 7 T1 G2 4 तीक्ष्णवर्मा; K5 V1 Bo 3 5 Da D3 6 8 °कर्मा, T2 M2 °धर्मा (for °वर्मा) K3 V1 Bo 2–5 Dn D2 3 5 6.8 G1 दुराधर (for °मद°) — c) M1.3 4 [ऽ]सिश्च (for शास्ता). — d) B1 प्रजापति; Dn सनातन (for प्रजागर)

20 a) G1 शास्त्र (for शास्त्रं) K1 ब्राह्मणं All MSS (except Ś1 K1.2 4 T2, G3 missing) °मत्राश्च — b) D4 मत, M1.3 धर्म, M4 शर्म (for शास्ता) K5 V1 B Dn D2 3 5.6 8 प्राग्वदतां, D7 T1 G1 2 4 प्रवचनं (for प्राग्वचनं) K3 वरं, K5 V1 B Dn D2 3 5 6 8 M1–3 वर, D4 विद्दु, D7 T1 G1.3 4 परं, M4 पर (for गत). — c) D1 om. from धर्मपालो up to नारायण (in 22b) D4 [ऽ]वरो (for ऽक्षरो) D7 S (G3 missing) गोप (for देव). — d) K5 V1 B Da Dn [ऽ]प्रज; B2 (marg.) व्रज (for ग्रह) D7 S (G3 missing) सत्यको नित्यको ग्र (D7 गृ)ह

21 D1 om 21 (cf. v l. 20) — a) D4 आत्मनो (for असङ्गो). — b) Ś1 K1.2 4 मनोज्येष्ठ; K3 V1 B1 Da Dn D3 7 T G1.4 M4 मनुर्ज्येष्ठ; K5 मनु श्रेष्ठ, Bo 2–5 D2 3 5 8 मुनिर्ज्येष्ठ (for मनुर्ज्येष्ठः) K3 शिवकरं. — c) Da1 दडश्च; D2 3 खड्गस्य (for दण्डस्य). — d) D5 युधिष्ठिर

22 D1 om. up to नारायण (cf. v l. 20) — a) M1 [ऽ]पि (for हि). Da विष्णु — b) K4.5 V1 B1.3 Da Dn दंडो (for यज्ञो)

23 a) K3 5 Bo 2–5 Dn D2 3 6–8 T1 G1 4 M1 2.4 तयोक्ता, K3 T2 G2 M3 तयोक्तो (for यथोक्ता). D3 5 Cv ब्रह्मकल्पेति, D4 T2 ब्राह्मकन्येति (for ब्रह्म°) Cv ब्रह्मकल्पेन्यत्र ब्रह्मणो वेदस्य कल्पा कल्पना । — b) K1 4 D1 G1 लक्ष्मीर् (sic), K2 3 D4 M3 लक्ष्मी (for लक्ष्मीर्). K3 T2 G1 M4 नीति; K5 Bo 2–5 D2 3.5 6 8 इति; Da इव; Dn धृति (for नीति) — d) K3 विष्णुविग्रह

24 a) K1 Dn1 D1.2 अर्थानर्थं (K1 °र्थं). — b) K3 धर्माधर्मे, D1 lacuna, D4 °धर्मौ K3 महाबले; K4 V1 B Da D2 3 5–8 T2 G2 M2 बलाबलौ (K4 °ल) — c) B4 सौभाग्य; D1 दुर्भाग्यं (sic) (for दौर्भाग्य). — d) B1 Da पुण्यापुण्यौ (Da2 °ण्य) K1.2 4 गुणागुणे

25 a) T2 G3 दिवस D7 T1 G1.3 4 क्षण — b) N (except Ś1) अप्रमाद प्रसा(D1 °सा)दश्च — d) K1.4 हर्षक्रोध, K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 हर्षक्रोधौ; D1 हर्षा क्रोध; D7 T G1 3 4 M1 3 4 हर्ष शोको; M2 हर्षशोकौ (for हर्ष क्रोध). D7 T2 G1.3 M1.3 4 दम शम (by transp), T2 G4 M3 मद शम

26 b) D1 भयाभवे, D2 M4 °भयौ; G1 °वहे (for °भये) — Da1 om. 26cd — c) D5 तथा (for तपो) — d) D4 विषाविषे; D7 T G1.3 4 °मृते (for °विषम्)

27 a) B1.3 D7 T1 G1 4 मध्यश्च — b) D7 T1 G2.4 कृताना (for कृत्याना) M2.4 प्रपंचना — c) K1–3 V1 B1 Da1 D1 4 8 दम; D5 M1 3 मद (for मद) D1.4 प्रसादो, D2 प्रमादौ, D8 प्रमदो (for प्रमादो) K1.2 4 D1 [ऽ]मर्षश्; K3 हर्षश्, D4 [ऽ]वसंश्च (for दर्पश्) D7 T1 G4 मदप्रमोददर्पाश्च — d) Ś1

C 12 4436 B 12 121 26 K 12 121 28

मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ २७
अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ ।
विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥ २८
अनृतं ज्ञाज्ञता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।
क्लीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ॥ २९
तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ।
विराद्धिश्चैव राद्धिश्च कार्याकार्ये बलाबले ॥ ३०
असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।
अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपच्च ह ॥ ३१
तेजः कर्मणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।
एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥ ३२
न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।
भयाद्दण्डस्य चान्योन्यं घ्नन्ति नैव युधिष्ठिर ॥ ३३
दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ।
राजानं वर्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् ॥ ३४
व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।

शश्च, D7 दभा, T3 G2 M दंभो, G1 श्रम (for दम्भो) D7 धैर्यौ K4 नयायथौ; D1 श्रयानयौ

28 G1 om (hapl.) 28ab — a) K3 अशक्ति, D4 अशक्ति॰ K3 V1 B2-5 Dn D2 3 5 6 8 M2 एवं (for एव). — b) K1 मन॰. D1 स्तम्भो; D7 स्तंभं. — c) Da विलयश्च (for विन॰) B2 विसकश्च (for ॰र्गश्च) Bo 3-5 D2 8 (before corr.) 5 6 8 विनयश्चापि सर्गं (Bo. 5 संग) श्च; D1 विरसं यश्च विसर्जश्च (corrupt) — d) K3 V1 Bo 3-5 D3 5 6 8 लोकालोकश्च; D2 लोकश्च ##; M2 लोकालोकौ च (for कालाकालौ च) D7 S (G3 missing) कौरव (for भारत).

29 K2 om 29c-30b. — a) K5 अनृत॰. K1 ज्ञज्ञता; K3 5 V1 B Da Dn D2-8 2 ज्ञानिता (D4 ॰नता); K4 ज्ञानता; D7 T G1 2, 4 M चाज्ञता (for ज्ञाज्ञता) B1 नित्यं (for सत्यं). — b) Ś1 श्रद्धाश्रद्धा — c) B1 क्लीबतो — d) G1 लोभालोभौ (for लाभालाभौ) B2 लाभो जयपराजयौ.

30 K2 om. 30ab (cf v 1 29) — a) D4 मन्युर; D7 T G1 2 4 [अ]त्युर्म (for मृत्युर्). — b) K1 आगमामागमा; D1 आगमानगमौ — c) K2 8 विशुद्धिश्च विशुद्धिश्च; K4 विगधिश्चैव गंधिश्च, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 विरोधश्चाविरोधश्च; D4 विशुद्धिश्चैव शुद्धिश्च, T3 विराधिश्चाविराधिश्च; G1 विराधिश्चापराद्धिश्च; G3 विराद्धिं चैव राद्धिं च. — d) K3 M3 कार्याकार्यं (M3 ॰र्यौ). K3 D4 बलाबलं.

31 M3 om 31ab. V1 reads 31ab on marg. — a) D1 वा (for the first च) K5 [अ]नुसूया — b) D1 धर्माधर्मो; D7 S (M3 om., G3 missing) धर्मचर्या (for धर्माधर्मौ). — c) Ś1 K1 2 4 D1 अपत्रापोनपत्रापो (K1 ॰पत्रपो; D1 ॰पुत्रापे); Bo 3-5 D2, 8 3 4 अपत्रपानपत्रपा, B1 सापत्रपानपत्रपे, Da अपत्रपानपत्राप; D4 ॰नपत्रपवे च (sic), G2 ॰पत्रेह; M2 ॰पत्रपौ, M4 ॰पनत्रपे॰. — d) D1 ह्रीच, D8 भीश्च; G1 ह्रीश्री (for ह्रीश्च). K1 समृद् (for संपद्) K5 विपद एव च (hypermetric), D4 lacuna (for विपच्च ह). Dn ॰पद (for च ह).

32 a) K5 तेजा. K2-5 B D (except D1, 2) S (G3 missing) कर्माणि. D1 पदितं (for पाण्डित्य). — b) V1 B1, 2 Da वाग्मित्व, D2 चावच्छक्तिस (sic) (for वाक्शक्तिस्) K4 तत्वबुद्धिना, D4 तत्तुबुद्धिता, D6 तत्त्वबुद्धिता; D7 S (G3 missing) बुद्धितत्त्वता (D7 T1 G4 ॰ता). — c) D6 दण्डश्च D7 T1 G2 4 लोकेस्मिन् (for कौरव्य) — d) D4 लोकास्मिन्; D7 T1 G2 4 जागर्ति (for लोकेऽस्मिन्)

33 a) K5 तथा (for न स्याद्). B1 Da D7 T G1 4 M2 4 यदि ह, B4 G2 यदि हि, D8 यदा ह (for यदीह) G3 दंडे K5 B3 4 D2 3 5 6 8 वै दण्ड (by transp). D7 S (G3 missing) हि (for वै). — b) K1, 2 4 प्रमाथेयु, D1 प्रमाप्येयु, M2 प्रयमेय (for प्रमथेयु) — c) Da1 दण्डश्च All MSS (except Ś1 K1, 2 D1, G3 missing) न (for च) — d) K2 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) च (for न). B3 Da युधिष्ठिरं (Da ॰र).

34 a) Dn2 दण्ड्येन, M4 दण्डे ह (for दण्डेन). K4 D2 4 रक्षमाणा, D1 बक्ष्यमाणा. — c) D7 वर्तयतीह (for वर्ध॰) — d) D1 दंड॰ T2 परायण.

35 a) B1 D7 S (G3 missing) व्यवस्थापयते D7 T G1, 2 4 नित्यम् (for क्षिप्रम्). — b) K1, 2 4 Bo D1, 4 इद (for इमं). K3 धर्मं, D8 लोक (for लोकं). K1 नरेश्वरे, K4 B3 4 G1 ॰रं; B1 2 Da ॰र. — c) T1 G2 4 व्यवस्थितो. — d) K1 ब्रह्मणेपु K1

सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३५
धर्मयुक्ता द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च ।
बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥ ३६
प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिददत्युत ।
अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ॥ ३७
प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥ ३८
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।
रक्षन्प्रजाः प्रजागर्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः ॥ ३९
ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं वित्तं प्रजापतिः ।
भूतात्मा जीव इत्येव नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ॥ ४०
अददद्दण्ड एवास्मै ध्रुवमैश्वर्यमेव च ।
बले नयश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ॥ ४१
कुलबाहुधनामात्याः प्रज्ञा चोक्ता बलानि च ।
आहार्यं चाष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४२
हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । C 12.4452 B 12 121 K 12.121

---

35 d) पुव तिष्ठते, K2.5 D7 T1 G4 M1 2 3 अवतिष्ठति, D4 T2 G2 M2 पुव तिष्ठति

36 a) M4 कर्मयुक्ता (for धर्म°) K2-5 V1 B (except B1) D S (G3 missing) द्विज (K4 D2 °ज°) (for द्विजा°) — b) Dn1 D2 6 देवयुक्ता, Dn2 दैव°, G1 वद्य° (sic) (for वेद°) D4 M1 हि, M2 4 ह (for च) — c) Bo Da Dn1 D2. 5-8 M1 4 देवेभ्यो (for वेदेभ्यो) — d) G1 य° प्रीणयति देवता°.

37 K5 om (hapl) 37c-38b — a) B1 प्रीत्या, Dn1 प्रीतिश्च, G1 युताश्च (for प्रीताश्च). D7 S (G3 missing) लोकम् (T2 G1 °के) (for नित्यम्). — b) T2 मित्रं, G1 मित्रे (for इन्द्रे) K1.3 परिददति, K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 परिवदति; D7 T1 G1 2 4 M1.3 4 प्रतिददति, T2 प्रतिपदति, M2 प्रतिददाति (for परिददति) Dn [अ]पि (for [उ]त) — c) B1 अर्घं (for अन्नं) T2 G1 द्रास्यति (for ददाति) G1 शक्रं (for शक्रश्च). — d) D7 S (G3 missing) अनु गृह्णन् (for [अ]प्यनु°)

38 K5 om 38ab (cf. v 1 37). — a) Da भूतात्मा (for प्राणाश्च) — b) Da D2 प्रतिष्ठितः — c) D7 T G2 4 M प्रतिष्ठति — d) K1 दंडौ; K4 दृढे B1 व° (for च)

39 a) B1 2 Da प्रयोजयंश्च, D7 T1 G4 °जनं M1 3. 4 [ए]व (for [ए]न) — c) G3 नित्य (for रक्षन्) K2 3. 5 V1 B D S (G3 missing) स जागर्ति (for प्रजागर्ति). — d) Ś1 K3 4 दृढ (for नित्यं) B1 4. 5 Da Dn स्ववहितो; G2 संविहितो (for सु°) D6 सुविहिताक्षर.

40 b) D1 सत्व K2 3 V1 Bo 3-5 Dn D1-4 5 8 चित्तं, D7 S (G3 missing) वृत्त (for चित्तं). — c) D4 भूत (for जीव) K3 3 5 B3 4 Dn D2-5. 7 M2 एव (for एव) — d) K1 प्रद्यते (sic) (for प्रोच्यते).

41 a) K3 सौददद्; B1 आददद्, D7 T2 G4 आयत्ता; T2 आयत्त; G1 2 M1-3 आयत्त (G1 °त्तं); M4 असक्त (for अददद्) All MSS. (except Ś1; G3 missing) दंडम् K5 B2 एवासौ; D7 S (G3 missing) एतस्मै (for एवास्मै) — b) G1 धूपम् (for ध्रुवम्). — c) D7 S (G3 missing) बलं (for बले). K3 Bo 2-5 D3. 3 5 6 8 न चापि; D7 T G1. 4 नयैश्च; M1. 3 4 नयेन; M2 नयं च (for नयश्च) D7 T G1. 4 M संयुक्तं. — d) Ś1 स वा (for सदा) K1. 4 D1 स पापे च (for सदा पञ्च). D7 T G1. 4 M विधात्मक

42 a) K1-4 Bo. 3-5 Dn D1-3 5 6 8 कुलं (D1 °ले) बहुधनामात्या°; K5 कुलं वर्गंच°, V1 B1 कुल चाहुर्ब°; B2 Da कुलं बहुविधामात्या°; D7 कुलमूला धना°, T1 G2 मूलमाहुर्ब°; T2 कुलमूला च°; G4 M2 corrupt. — b) Bo 5 प्रज्ञाश्च. K2 3 Dn T2 G2 प्रोक्ता (for चोक्ता). D7 T1 G2 4 धनानि (for बलानि) K1 2 3 V1 B2-4 Dn D2-6 8 तु (for च). — c) K4 आहार्यैश्च, B3. 4 D3. 5. 6 अहार्यं, G1 अमय (for आहार्यं). K3 D7 T G2 4 M3. 4 चाष्टकं; K5 Bo 5 Dn अष्टकैर्; V1 B1. 2 Da अष्टकं, D1 चाष्टकैर् (for चाष्टकैर्). Dn1 दिव्यैर्; D7 T1 G2 4 द्रव्ये ❀ Cn आहार्यमर्जनीयम् । ❀ — d) B1 धनम् (for बलम्) K3 D4 एक, M4 अन्ये (for अन्यद्) K4 D6 युधिष्ठिर.

43 a) T1 [अ]श्व. D4 तथा (for रथा°) K5 om. (hapl) from पत्तिर् up to अश्वारोहा° (in 44c) T1 पत्तीर् — b) M2 गावो (for नावो) K4 विष्ट (sic)

C 12.4452 B 12.121.44 K 12.121.44 देशिकाश्चारकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥ ४३

अष्टाङ्गस्य तु युक्तस्य हस्तिनो हस्तियायिनः ।
अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥ ४४

भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।
कोशो मित्राणि धान्यं च सर्वोपकरणानि च ॥ ४५

सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
राज्यस्य दण्ड एवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥ ४६

ईश्वरेण प्रयत्नेन धारणे क्षत्रियस्य हि ।
दण्डो दक्षः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ।
राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथाधर्मप्रदर्शनः ॥ ४७

ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः ।
तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ४८

व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।
मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः ॥ ४९

उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

(for विष्टिस्). —c) K2.3 D6 T2 G1 2 M1.3 4 देशि (T2 °श)काश्. K2 V1 B Dn D2 3.5 6 चाविकाश्; K3 Da D1 4 7 8 S (G3 missing) चारिकाश् (D1 °काव्) (for चार°). B2 Da चापि (for चैव) —d) D1 2 मष्टाग°.

44 K5 om. up to अश्वारोहाः (cf. v l 43). —a) K1 सुयुक्तस्य; K2.3 [अ]नु°; D4 [अ]नुरक्तस्य (for तु युक्तस्य). V1 Da Dn2 D3–8 T G1 2.4 M1. 3 4 अथ चांगस्य युक्तस्य; B Dn1 D2.3 5 M2 अथ चां(B1 सं)गस्य युक्तस्य, D1 corrupt. —b) B Dn D2.3 5–8 T G1.2.4 M रथिनो (for हस्तिनो). D6 हस्त (for हस्ति). K4 यायन°. —c) D6 अश्वरोहा.. K5 पादा ताश्वाथ; D1 पदाताश्च. —d) K5 om. रसदाश्च ये. K4 मन्त्रदाश्, D2 मन्त्रदाचू, D7 T1 G1 2.4 रथिकाश्; T2 रथकाश्; M2–4 रथदाश् (for रसदाश्).

45 a) K4 B1 प्राड्विकाकाश्; D4 प्राड्विवा°; D6 प्राड्विवाकश्. —b) K1–3 Da1 D1 4 7 T G1.2 4 देव चिंतका.. —c) K5 V1 B Da D3 5 कोषो; D1 केशो; D7 T G1.2.4 M2 कोशं; M1 3 4 कोश .

46 a) D1 [आ]रंग; D2 6 [अ]ष्टंग (for [अ]ष्टाङ्गं). — K4 om (hapl) 46bc. V1 reads 46bc on marg. —b) K3 B2 D4 M2 इति; K6 इव (for इह). D7 T1 G2.4 त; T2 G1 M तद् (for यद्) D1 विद°. —c) K3 5 V1 B Da Dn D2.3 5 8 दण्डम् (for दण्ड). S (G3 missing) [अ]तो (T2 °ते) (for [अ]ङ्गं). —d) D4 दंडाः, G1 M1.3 दंड° B1 प्रभवम्.

47 a) D1 ईश्वरस्य. D7 S (G3 missing) प्रसन्नेन (for प्रयत्नेन) —b) K5 Dn D7 S (G3 missing) कारणात्; V1 B0 1 3–5 D2 3.5 6 8 धारणात्; B2 धीरेण; Da धारणा (for धारणे). K1 2.4 B2 Da D1 ह; K3.5 V1 B0.1 3–5 Dn D2–6 8 T G1.4 च (for हि) —c) Da दक्ष°; T2 दक्ष° (for दक्ष°). B1 समानार्थं; D7 S (G3 missing) सदा गोप्ता (for समानात्मा) —d) B1 हीनं (for हीदं) K5 T2 G1 दंडो हीद (T2 G1 दंडोपाय°) सनातन . —e) Ś1 राज्ञः, K1 4 Da1 D1 राज्ञा; K3 D4 दंडात्; D7 S (G3 missing) राजा (for राज्ञां) K5 B0 3–5 D2 3.5 6.8 पुण्यतमो, K4 पूजि° (sic), Da पूज्यतमा (for °तमो). —f) K3 V1 B0 2 3 5 Da D2 3 6 यथा धर्मं; K5 B4 Dn D4.7 T1 G2.4 M2 °धर्मे; D1 °धामं (for °धर्म). K3 5 V1 B1.3–5 Dn D2.3 5 6.8 M2 प्रदर्शित°; K4 D1 T2 G1 °र्शन; V1 Da प्रद र्शित; B2 प्रदेशयेत्, D4 प्रदिशित°; D7 T1 G2 4 तथात्मभिः; M1 3 4 प्रदर्शक (for °न).

48 a) B1 T2 ब्राह्मणा, D7 T1 G1 ब्राह्मणो; G2 4 ब्रह्मणो (for ब्रह्मणा). —b) D1 D3.6.8 स्वकर्म°, M1 स धर्म (for स्वधर्म). —c) G2 भर्तृ°. K3 Da उत्पन्ना ❀ Cn ° भर्तृप्रत्ययः । भर्तारौ द्वौ विवद मानौ प्रत्यय कारण यस्य । ❀ —d) G1 व्यवस्थानस् (for °हारस्). D7 S (G3 missing) तथाविध°; D5 °परं (for °पर). —e) Ś1 K1 D1 तस्याद्य; V1 तस्मादेव (for तस्माद्य°) D4 सिंहतो; M1 3 4 विहितो; M2 कथितो (for सहितो). —f) M2 लक्षणं — After 48, D7 T G1 2 4 read (for the first time) 50cd (with var.), repeating it in its proper place.

49 Da2 D5 om (hapl) 49a–50b. —b) D6 om (hapl.) from उच्यते up to प्रत्यय (in 50d). —c) K4 मौलिश्; B1 D2 मौनश्; D1 इमौ; D7 G1 2 एवं; T1 G4 मूलं; T2 मौल (for मौलश्). —d) D1 corrupt; D7 S (G3 missing) शिष्टोक्तश् (for शास्त्रोक्तश्).

50 Da2 D5 om. 50ab; D6 om. up to दण्ड° प्रत्यय (cf. v. l. 49). —a) K3 भक्तो (for उक्तो).

ज्ञेयो न स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्यय एव च ॥ ५०
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।
व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ॥ ५१
यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शकः ।
धर्मप्रत्यय उत्पन्नो यथाधर्मः कृतात्मभिः ॥ ५२
व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ।
त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥ ५३

यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।
व्यवहारश्च यो दृष्टः स धर्म इति नः श्रुतः ।
यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः ॥ ५४
ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वं बभूवाथ पितामहः ।
लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसाम् ।
समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ॥ ५५
ततो नो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । C. 12. 4467 B 12. 121. 59 K 12. 121. 59

K3 यत्यापि; D4 यथापि (for यश्चापि) — b) M2 भर्तुं D8 -लक्षणा; M3 -लक्षग — D7 T G1 2 4 read 50cd (for the first time) after 48 — c) K3 2. 5 V1 Bo 2. 5 Dn D2 6 8 T1 (first time) 2 G3 (both second time) 4 (first time) न, B3 4 D3 5 य, T2 G1. 2 (all first time) [ऽ]न्य (for न) K4 सु- (for स) K4 सुरेंद्रस्थो, B1 नरेंद्राणां, G1 (first time) °द्र स ꣸ Cn न ऽस्माभि क्षत्रियै । ꣸ — d) K2 3 5 Bo-4 Dn1 D4 5 8 T2 (first time) G1. 3 (both both times) M2 दड B3 उच्यते (for एव च)

51 a) K3 Dn1 D4 G1 दुड, K5 lacuna, D1 दृष्ट (for दण्ड) K4 [ऽ]सि, Da M हि (for [ऽ]पि) — b) D1 व्यवहारात्मका, G1 °त्मक — c) D1 व्यवहारा T1 G4 ततो (for स्मृतो) — d) K3 देव, G3 दैव (for वेद)

52 a) Da देव (for वेद) B1 -प्रसूतार्घा, B4 -प्रसूतात्मा — b) K5 V1 B D (except D1 4 8) S (G3 missing) गुणदर्श(T1 G4 °र्शि)न (for °र्शकः) — c) K3 D4 -दृष्टोपि, K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S (G3 missing) उद्दिष्टो (for उत्पन्नो) — d) D7 S (G3 missing) यश्च (for यथा) K1. 2 Bo 4 Da D1 7 G3 -धर्म, K3. 4 V1 B1 3 Dn D2 3. 5 8 धर्मं, K5 D6 धर्मे (for -धर्मः) D4 क्षतात्मभि (for कृता°)

53 a) B2 व्यवहार-, D1 °हारा D8 स्मृतो यश्च (for प्रजागोप्ता) — b) V1 B2 ब्रह्मविधो, B1 D2 3 5-7 S (G3 missing) °दृष्टो, Dn धर्मविधो, D1 धर्मदर्शी, D7 ब्रह्मादिष्टो (for ब्रह्म°) Da युधिष्ठिर, M1-3 यथाविधि — c) D4 धारयते, M4 सारयति (for धार°) K2 4 लोको — d) B1 सत्यार्थं (for सत्यात्मा) D8 भूतिदर्शन (for °वर्धन)

54 a) D7 यश्च K4 दंडा, D7 G1 दृष्ट (for दण्ड) D1 दृष्टोतो, D4 दृष्टौ नो, T2 दृष्टोन्यो (for दृष्टो नो) — b) D1 व्यवहारा, D6 °हार- — c) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 दृष्टो य (by transp) — d) K5 V1 B1 2 Da Dn D6 7 S (G3 missing) वेद (for धर्म) K1 D1 G1. 2 न श्रुत, K2 5 B3 4 D2 3. 5 6 8 M1. 3 4 न (M1 3 4 न) श्रुतं, K3 V1 B1. 2 Da Dn निश्चित, K4 Bo 5 विश्रुत, D4 हि श्रुत, D7 G4 T M2 न (T M2 न) श्रुति (for न श्रुत) — e) D2 वेदा, D4 देव (for वेद) G2 नो (for वै) — f) D1 स*स्पथ (for स सत्पथ).

55 a) D2 ब्रह्म K3-5 V1 B Da Dn D3-8 S (G3 missing) पितामह (D6 °ह, D8 °हा) (for प्रजापति) — b) D7 S (G3 missing) भगवांश्च (for बभूवाथ) K3-5 V1 B Da Dn D3-8 T1 G1. 2 4 M प्रजापति (for पितामह) — c) D7 T G1 M स लोकानां (by transp), G2 4 सर्वलोका D7 च (for हि) D4 सर्वेण (for °षां) — f) K1 भूभृतां, D1 भूतभृत्, D4 भूतिकृत् (for भूत°)

56 a) K2-5 V1 B D (except D1 7) [ऽ]न्यो (for नो) G1 यो (for ऽय) Ś1 K1. 4 V1 D1 [ऽ]य व्यवहारो (by transp) — b) M2 भर्तृ (for भर्तृ-), — c) K2 3 Bo 2-5 Dn D2 3 5 6 8 अथोवाच, K3 अथावोच, V1 B1 अवोच यद्, Da अवोच च (for अवोचाम)

57 Cf Manu. 8 335 — b) B3 Dn चैव, D4 वाथ (for चाथ) — c) K1 Da G1 नादण्डो K3 5 V1 B D (except D1. 4. 7) T G1 2 4 M2 राज्ञो, K4 राजा (for राज्ञा) — d) K1-3 V1 B (except B5) Dn D1. 4 T2 स्वधर्मेण, D5 सधर्मेव, D6 सधर्मे स, D8 सधर्मेण, G1 सधर्मो न (for स्वधर्मे न) K4 M2 (before corr) यस्य धर्मेण (M2 यस्य धर्मो न) तिष्ठति, D7 स्वधर्मे न तु तिष्ठति

C 12. 4467 B 12. 121. 59 K 12. 121. 56 तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् ॥ ५६
माता पिता च भ्राता च भार्या चाथ पुरोहितः ।
नादण्ड्यो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ५७ .

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १
स राजा धर्मनित्यः सन्सह पत्न्या महातपाः ।
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ देवर्षिगणपूजितम् ॥ २
तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।
यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ३
तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।
मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ४
स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।

Colophon G3 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 D1 M1–3 दंडोत्पत्तिः, K3 D4 दंड वृत्ति, V1 B Da1 दडप्रजागरोत्पत्ति°, Da2 प्रजागरो त्पत्ति°, T1 G2 4 दडलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) B3–5 Dn1 120; Da1 122, Dn2 121 (as in text), D7 T2 G1 2 M 123, D8 119, T1 G4 124. — *Śloka no* Da Dn 60.

122

☞ G3 is missing for this adhy. (cf v 1 12. 112 1).

1 Before the ref., G1 ins वसुहोममांधातृसंवाद on marg D8 om. the ref — [a]) T1 om from प्युदा up to पुरा (in 1[b]) — [c]) K4 राज्य- (for राजा) M4 द्युतिमान्राजा (by transp) K4 B1 मति मान्, D2 द्युतिमद् (for °मान्) — [d]) D7 वसुहोत्र (for °होम). K1 श्रुति°; B2 D4 7 T2 M4 स्मृत° (for श्रुत°)

2 [a]) V1 B0 4 5 D2 3 6 T1 G4 राज (for राजा) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धर्मवि(K5 Da °वा-; B1 °कृ)त्सित्य (for °नित्य° सन्) T2 G1 स च राजा धर्मनित्य° — [b]) B2 सहभार्यो (for सह पत्न्या) D7 S (G3 missing) सहदेव्या महायशा°. — [c]) G1 मुंज पृष्ट G2 जगाम हिमवत्पृष्ठं. — [d]) K3 om from वर्षि up to दिशत् (in 3[d]) D8 पूजितै, T2 G1, 2 M सेवित (for -पूजितम्) K3 Dn पितृदेवर्षिपूजित.

3 K3 om. 3 (cf v l. 2). — [a]) B1 2 अत्र, Cv यत्र (for तत्र). K1 शृंग-; Da गते (for शृङ्गे). D1 हि वसतो; D4 हेमवति (for हिमवतो) — [b]) K2 मेचो, K4 B1 2 D4, 8 मेरो; D1 नरो (for मेरौ) D7 S (G3 missing) वसतिं समुपागमत् ❀ Cv हिम- वत्पर्वतेऽपि एक मेरो शृङ्गमानीतमस्तीति भावेनाह यत्रेति । ❀ — [c]) B1 M3 तत्र; G2 अत्र (for यत्र). Ś1 मुंज वने; K1 D4 °वतो; K2, 4 D1 °वता, K5 Dn D2 3, 5 6 8 मुंजावटे (for मुञ्ज°) Da वासो (for रामो). — [d]) D4 7 जटाधरणम्, T1 G4 M2 °भरणम् (for °हरणम्) Ś1 K1 4 D1 6 G1 (orig) 2 आविशत् (for आदिशत्)

4 [a]) D7 S (G3 missing) तदादि च महाप्राज्ञैर् (D7 T1 G4 °प्राज्ञो). — [b]) M मुनिभि° (for ऋषिभि°). K3 Da D4 शसितव्रतै° (for संशि°) — [c]) V1 B1 Da मुंजपृष्ठम्, D7 मुंजीवट (for मुञ्जपृष्ठ). V1 प्रोक्त; D7 ख्यात° (for प्रोक्त°).

5 [a]) M4 युक्तं — [b]) K2 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) तदा (for सदा) K5 V1 B Da D2 3 5 6 श्रुतमयैर्, G1 श्रित° D7 गणै (for गुणैः). — [c]) K5 Da D1, 2 3 (by corr) 5 6 अनुगतो, T2 G2 °ज्ञातो (for °मतो). — [d]) T2 G1 ब्रह्मर्षि (for देवर्षि-) B1 Da D6 G1 भवेत् (for ऽभवत्)

ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५
तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानितः ।
अभ्यागच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्शनः ॥ ६
सोऽभिसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम् ।
दृष्ट्वा प्रकृष्टं तपसा विनयेनाभ्यतिष्ठत ॥ ७
वसुहोमोऽपि राज्ञो वै गामर्घ्यं च न्यवेदयत् ।
अष्टाङ्गस्य च राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं तदा ॥ ८
सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।
अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवाणि ते ॥ ९
सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम् ।
वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥ १०
बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नराधिप ॥ ११
तदहं श्रोतुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
किं वापि पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ १२
कथं क्षत्रियसंस्थश्च दण्डः संप्रत्यवस्थितः । C 12.4481 B 12.122.13 K 12.122.13

---

6 a) D1 ते (for त) K5 त चैव नियतात्मासौ —b) Ś1 D1 तदा, K1 सदा (for सखा) K3 B1 Dn D1.2.4 मानिता; G1 M4 मानिन (for मानित) —D2 om. 6c–7d —c) K1–3.5 V1 B Da Dn D7–8 T G1.2.4 M2.4 अभ्यगच्छत् —d) D2 मान्धाता Ś1 K1.2.4 V1 B1–4 D1.5 शत्रुकर्षण, T2 शत्यकर्शन (for शत्रु°)

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 6) —a) K1.2.5 V1 B D (except D1, D2 om.) S (G3 missing) [ऽ]प-सृत्य (Da °सृज्य; T1 G4 °स्पृत्य) (for ऽभिसृत्य) —b) D7 T2 G1 वसुमौन (for होमं) —c) K2.3 V1 B4 Da Dn D4 G2 M1–3 प्रहृष्ट, K5 Bo 3 D3.5.8 प्रहृष्टं; B1.2.3 (marg.) D5 प्रहृष्ट (for प्रकृष्टं) K2.3 V1 B1.2.4.5 (marg.) Da Dn D3.5.7 T1 G4 -तपस, G1 (before corr.) तपसा; M1.3 -वयस, M2 -पयस (for तपसा) —d) Dn विनयोग्रे (for विनयेन) K1 [ऽ]न्यतिष्ठत; D7 T G1.4 M [ऽ]पतिष्ठते; G2 [ऽ]-पद्यते (for [ऽ]भ्यतिष्ठत)

8 K5 om. 8–9. —a) K1 वसुहोमा, D7 T2 G1 °मौनो (for °होमो) Da1 ह (for ऽपि) D2 राज्ञो वै, D4 राज्ञेसौ, D7 T G1.2.4 M2.4 वै राज्ञो (by transp.), M1.3 वै राज्ञे —b) Dn पाद्यमर्घ्यं (for गामर्घ्यं च) V1 [अ]नुवेदयत, B1 निवेद°, Da M [अ]न्ववेद° —c) K2 Dn D7 T G1.2.4 M सप्तांगस्य (for अष्टां°) K1.2 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 G2 तु (for च) —d) K3 V1 B Da Dn D2–7 S (G3 missing) कुशलान्यथ (K3 B2 °थं, D7 S [G3 missing] °थो), D5 कुशलान्यये (for कुशलं तदा)

9 Ś1 K1.2 D1 om. 9a–11b K5 om. 9 (cf. v. l. 8) —a) D5 पूर्वैः; M4 धर्मं (for पूर्वं) —b) K4 D1.3 मनुयायिनं (sic) —c) K3 D4 पप्रच्छ; D7 S (G3 missing) अब्रवीद् (for अपृच्छद्) T2 G1 वसुमौनम्, M4 मनुहोमम् (for वसु°)

10 Ś1 K1.2 D1 om. 10 (cf. v. l. 9) —a) D5 परम प्रीतो —b) K3.4 Dn2 G2 M2 राजसत्तम; K5 V1 B Da Dn1 D3–8 T G1.4 M1.3.4 °म; D5 °मा (for °मम्). —c) D7 T2 G1 वसुमौन (for °होम) —d) K4 D1.6 G2 कुरुनंदन (D4 °नं)

11 Ś1 K1.2 D1 om. 11ab (cf. v. l. 9) Before 11, K4.5 Bo 2–5 Da Dn D3.5.6.8 ins. मांधातोवाच —a) K3 बृहस्पति- —b) D7 च यत् (for त्वया) —c) Ś1 B1.4.5 Da Dn1 तथैवोशनसं, D1 °वाशतस (sic), D5 °वोमनसं (sic) —d) D5 विज्ञान ते, D7 कथितं ते, T1 G4 विदितं ते, G1 विदितात (for विज्ञात ते) K1.2.5 V1 B Da Dn D2–6.8 नरोत्तम, D7 S (G3 missing) नरेश्वर (for नराधिप)

12 a) K1 एव (for अहं) K1.4.5 V1 B (except B5) Dn2 D2.3.5.6.8 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) —b) K5 दण्डेति (for दण्ड) —c) K2.4 चापि, K3.5 B Da Dn D2–6.8 चास्य, V1 D7 S (G3 missing) वास्य (for वापि) Ś1 K1.2.4 सर्वं (for पूर्वं) D1 corrupt —d) Ś1 K2.4 [अ]पि परम्, K5 V1 Bo 4.5 D2.3.5.6.8 परम, M1.3.4 चरमम् (for परमम्) D1 किं वापि परमुच्यते

13 a) K1 कार्यं (for कथ) Da सस्थानं (Da2 °ने), D1.7 M2 -संस्थं च, D5 -संस्था च (for -संस्थश्च) —c) V1 प्रभूहि (for ब्रूहि मे) B1 त्वं, D2.3.5.6.8 [ऽ]थ (for सु) K2 D4 सुमहाप्रज्ञ (D4 °प्राज्ञा), D1 सुमह्यप्राज्ञा (sic), D7 S (G3 missing) तद्यथातत्त्व (for सुमहाप्राज्ञ) —d) T2 M2.4 दद्याम्, G1 M1.3 दद्याद् (for ददामि) D2.6.8 आचार्यचेतन (D3 °नां)

14 D3 om. the ref. Da वासुदेव उवाच, D2

C 12 4481
B 12.122.13
K 12 122 13

ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥ १३
वसुहोम उवाच ।
शृणु राजन्यथा दण्डः संभूतो लोकसंग्रहः ।
प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ॥ १४
ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।
ऋत्विजं नात्मना तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतम् ॥ १५
स गर्भं शिरसा देवो वर्षपूगानधारयत् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ १६
स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिररिंदम ।
ऋत्विगासीत्तदा राजन्यज्ञे तस्य महात्मनः ॥ १७
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।
हृष्टरूपप्रचारत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
तस्मिन्नन्तर्हिते चाथ प्रजानां संकरोऽभवत् ।
नैव कार्यं न चाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ॥ १९
पेयापेयं कुतः सिद्धिर्हिंसन्ति च परस्परम् ।
गम्यागम्यं तदा नासीत्परस्वं स्वं च वै समम् ॥ २०
परस्परं विलुम्पन्ते सारमेया इवामिषम् ।
अबलं बलिनो जघ्नुर्निर्मर्यादमवर्तत ॥ २१
ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम् ।
संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥ २२

वासुहोम उ°; D7 T2 G1 वसुभौम• (for वसुहोम उवाच) —b) T2 संघातो (for समूतो) B6 लोकविग्रह (for °संग्रह°) —c) D7 T2 प्रज्ञा (for प्रजा-). D4 -विनाश (for -विनय). —d) K4 D1 ददस्य (for धर्मस्य). M4 सनातन•

15 a) K1 यियुक्षुर्; D1 *यक्षुं (for यियक्षुर्). —c) D7 T G1 2 4 ऋत्विजो K2 4 5 Dn D1 4 7 S (G3 missing) नात्मनस् (for नात्मना). D4 तुल्या, D7 T G1 2 4 तुल्यान् (G1 °ल्यां). —d) D7 T2 ददर्श ह, T1 G1.4 M1 3 4 ददर्शेह (for ददर्शेति). K1 lacuna, D1 G3 ह, D7 T G1.4 M1 3.4 [इ]ति (for हि). D7 शत्रुहन् (for न श्रुतम्).

16 a) K1 गर्भो; D1 गर्भ्य (for गर्भं) D7 S (G3 missing) भगवान् (for शिरसा). —b) Dn बहुवर्षाणि; D1 वेयपूगान्; D3 5 वर्षपूगानि, D7 वर्गं पूगान्; T2 G1 वर्षपूगेन (for °गान्) K3 B1 D4 अधारयेत्, D3 °यन् —c) D4 ins अथ before पूर्णे. K3 V1 B1 2 Da D7 S (G3 missing) अथ पूर्णे, D6 पूर्णं वर्षं (for पूर्णे वर्षं). K1 [ऽ]थ (for तु). —d) K1 क्षुवयो, B1 क्षुभितो, D4 क्षवतो, G1 M1 क्षुपतो, M2 4 क्षुत्पतो (sic) (for क्षुवतो). M3 पतन्

17 V1 reads 17a–19b on marg —a) D4 T1 G4 M3 4 क्षुवो; D7 T2 G1 क्षुवान् (for क्षुपो) —b) K1 3 V1 B1 Da D4.6.7 T G1 3 4 M2 4 अरिंदम —c) K2 3 D1.4 तदा राज; B3 Dn D7 T1 G2 4 M महाराज, T2 G1 महातेजा (for तदा राजन्) —d) V1 तस्य यज्ञे (by transp), B0 यज्ञे यस्य.

18 V1 reads 18 on marg —b) D1 ब्राह्मण° Da M4 पार्थिवर्षभ; D4 पुरुषर्षभ (for पार्थिव°) —c) K2 3 5 V1 B0–3 5 Da Dn D1–3 5 6 8 दृष्टरूप; B4 भ्रष्ट°; D4 हृष्टरूप; D7 T1 G1 4 M1 3 हृष्टरूप; T2 शील°, M2 हृष्ट रूप, M4 हृष्टभूप (for हृष्टरूप). K5 V1 B3 Dn D2 3 5 6 8 M2 प्रधानत्वात् —d) D1 सतर्हितो; D2 4 सातर्हितो (for सोऽन्त°) D1 भवेत्.

19 V1 reads 19ab on marg —a) K2 3 5 V1 B Da Dn1 D2 3 5–8 S (G3 missing) चापि, Dn2 D4 वापि (for चाथ) —b) B1 शकरो (for सं°) —c) B0 नैक (for नैव) B1.2 Dn D4.7 G1 2 वा (for च) D6 नैव कार्येषु न त्वाकार्ये (hypermetric). —d) D1 भोज्यभाज्य, D4 भाज्याभोज्यं M च (for न) Da वर्तते (for विद्यते)

20 a) K3 5 V1 B Dn2 D2 3 5 8 पेयापेये, D1 पापे पेय, D6 ये पापे ये, D7 पेयापेय° Dn1 सद्भिर् (for सिद्धिर्). Da ये तु पापास्तत्र क्रूरा —c) T2 तथा (for तदा). K1 वासन् (for नासीत्) —d) B4 M2 परस्व, Dn D3 5 स्वं पर (for परस्व) M3 स्वयले (for स्व च वै)

21 a) K3 5 V1 B Da Dn2 D2–6 8 विलुपंति, D1 विलपंते. —b) D4 सारमेयाम्; G1 °मेव (for °मेया) Dn यथा (for इव) —c) K3 5 V1 B D (except D1 4) S (G3 missing) अबलान् K3 V1 B1.2 Da Dn घ्नन्ति, D1 M3 जघ्नन् (for जघ्नुर्). —d) T2 G1 प्रवर्तते (for अवर्तत)

22 a) Ś1 K1 विष्णुर्, Cv विष्णुं (as in text). —D7 om 22cd. —c) D1 वरदे V1 B1 2 देवो

अत्र साध्वनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केवलम् ।
संकरो न भवेदत्र यथा वै तद्विधीयताम् ॥ २३
ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलजटाधरः ।
आत्मानमात्मना दण्डमसृजद्देवसत्तमः ॥ २४
तस्माच्च धर्मचरणां नीतिं देवीं सरस्वतीम् ।
असृजद्दण्डनीतिः सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २५

भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ।
तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम् ॥ २६
देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ।
यमं वैवस्वतं चापि पितॄणामकरोत्पतिम् ॥ २७
धनानां रक्षसां चापि कुबेरमपि चेश्वरम् ।
पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥ २८ C 12. 4498 B 12.122.28 K 12.122 54

---

23 ^{a}) T1 G2 4 तत्र (for अत्र) K3 Dn D4 त्वम्; G1 एव (for साधु) K4 नु कपा, D1 [अ]नुकपो, M2 [आ]नुकंपां D7 च (for वै) —^{b}) K1 D4 केवला, K5 V1 Bo 1, 3–5 Da Dn D2 3 5 6 8 केशव, D7 S (G3 missing) शकर (for केवलम्) — After 23^{ab}, D7 S (G3 missing) Cv ins

279* अथ विष्णु सखा तुभ्यं धर्मस्य परिरक्षणे ।
त्वं हि सर्वविधानज्ञ सत्त्वानां त्वं गति परा ।

[(L 1) Cv कृतो (for तुभ्य) —(L 2) T1 G1 स (for त्वं) D7 M1 3 4 मर्वविधानग D7 मतां च, M2 सखीनां (for मत्त्वानां) T G1 च (for त्व)]

—^{c}) Da1 lacuna, Da2 D7 T G1 2 4 M4 तत्र (for अत्र) —^{d}) V1 Da D4 तथा (for यथा) K V1 B1 Dn D4 7 S (G3 missing) तद्वै (by transp), Bo, 2–5 Da D2 3 5 6 8 तन्मे

24 ^{a}) K3 D4 च (for स) —^{b}) D7 T2 G1 2 4 M तदा, T2 तत (for चिर) G2 शूलं K1 3 V1 B D (except D1) S (G3 missing) Cv व(Bo °ध) रायुध (D4 °धं), K4 -जगधर (for जटाधर) K5 चिरं भूत्वा च सुस्थिर ❀ Cv शूलाद्वरं श्रेष्ठ चक्रमायुध यस्य । अन्यथा प्रक्रमविरोध । शूलवरायुध शिवान्तर्यामी विष्णुरेवेति ज्ञेयम् । ❀ — After 24^{ab}, D7 S (G3 missing) Cv ins

280* देवदेवो महादेव कारण जगत परम् ।
ब्रह्मविष्ण्विन्द्रसहित सर्वैश्च स सुरासुरै ।
लोकसंधारणार्थं च लोकसकरनाशनम् ।

[(L 2) T2 G1 2 मर्वैश्चैव सुरासुरै (for the post half) —(L 3) G2 नदन, M2 -नाशन (for नाशनम्)]

—For the repetition of 24^{cd} in Ś1 K1, cf v l 26 —^{c}) D2 आत्मना (for °ना) K5 आत्मना दडम सृजद् —^{d}) K2 3 D1 7 8 सोऽसृजद्, B1 अभवद्; Dn1 ससृजे (for असृजद्). K4 G2 M3 देवसत्तम K5 देवदेवो जनार्दन.

25 B3 is not collated for 25 —^{a}) K3. स, D4 तु (for च) K2 5 V1 Bo–2 4 5 Da Dn D2 3, 5 6 S (G3 missing) धर्मचरणान्, K3 °चराणां, K4 D3 °चरणा, D1 °चाराणां, D4 °चरण, D7 °चरणाद् (for °चरणां). —^{b}) K3 4 नीति, K5 Da2 Dn D2–6 8 नीतिर्, B1 नीत; D7 इति (for नीतिं) Ś1 K1 4 5 Da2 Dn D2–6 8 देवी. K5 Dn D2 3 5 6 8 सरस्वती —^{c}) K2–5 V1 Bo–2 4 5 Da Dn D2, 3 5 6 8 ससृजे (for असृजद्) K2 3 5 V1 Bo 1, 4 5 D (except D1 4) S (G3 missing) दडनीतिं K5 तां; Da स, D1 मा; D4 स्याद्, S (G3 missing) वै (for सा) —^{d}) K2 5 V1 Bo 5 Da Dn D7 8 S (G3 missing) विश्रुता, B1 °ता (for °ता) — After 25, D7 S (G3 missing) ins. a passage given in App I (No 13)

26 ^{b}) Ś1 (also as in text) -जटाधर; D4 धरा युध (for -वरायुध) — After 26^{ab}, Ś1 K1 repeat 24^{cd}, V1 reads 26^c–27^b on marg

27 V1 reads 27^{ab} on marg —^{a}) D4 देवतास् (for देवानाम्) Da1 ईश्वरे चक्रे —^{b}) D4 7 देवदेवं (for देवं दश) D2 शतैक्षण —^{c}) D1 यम Da विवस्वतं D2 वापि, D4, 7 M4 चैव (for चापि). —^{d}) K1, 3 5 Bo 1 3–5 Dn D2 3 5 6 8 M प्रभु, V1 B2 Da प्रभु, D4 विभु (for पतिम्) — After 27, D7 S (G3 missing) read 29^{ab}

28 ^{a}) K5 यक्षाना (for धनानां) Ś1 D1 रक्षमाणे च, K1 °माणानां; K2 °माणे च, K4 °सानां च; K5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 राक्षसानां च; D7 S (G3 missing) रक्षसां चैव (for °सां चापि) —^{b}) V1 Bo, 2–5 Da D3 5 6 8 अथ, B1 lacuna (for अपि). —^{c}) D1 मेरं (for मेरु)

29 D7 S (G3 missing) read 29^{ab} after 27. —^{a}) D4 राज्य; D7 T1 G1 4 तथा (for राज्ये). D1 [ऽ]मराणां (for सु°) —^{b}) D4 विदधद् (for विदधे).

C. 12. 4417 B. 12. 122. 29 K. 12. 122. 31 अपां राज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुम् ।
मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् ॥ २९
रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः ।
महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥ ३०
वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।
तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥ ३१
वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।
कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥ ३२

कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।
मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ३३
ईश्वरः सर्वदेहस्तु राजराजो धनाधिपः ।
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४
तमेकं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।
प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५
महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६

— c) D4 मृत्यु (for मृत्युं). — d) K1 तै**नां; D1 तेजसं च; D4 °तानां, D5 °साय (for °सा च).

30 a) D5 अथ (for अपि). D5 D4 6 चेशानां (D4 °न); T2 G1 गोप्तारम् (for चेशानं). — b) T2 G1 ईशानं (G1 °नां) (for गोप्तार). D4 6 विदधत्. K2 4 6 V1 B D (except Da1 D1 7) T2 G2 M2 प्रभु (for प्रभुः). — K5 om 30c–31d. — cd) G2 विशालाक्षं महादेवं (by transp). — After 30, D7 S (G3 missing) ins:

281* दश चैकं च ये रुद्रास्तस्यैते मूर्तिसंभवाः ।
नानारूपधरो देवः स एव भगवाञ्शिवः ।

[(L. 1) T1 M1, 3 नैकाः (for चैकं). G1 ते (for ये).]

31 K5 om 31 (cf. v. l. 30). — a) B3 T2 वसिष्ठम्; Da1 D1 विशिष्टम् (for वसिष्ठम्). — b) D2 om from वसूनां up to वरुणो (in 43a). — c) D4 चापि (for चक्रे). M1 3, 4 तेजस्विनां भास्करं च.

32 D8 om 32 (cf. v. l. 31). — a) Da विरुधा पि(Da2 °प)शुमतं च (sic), D1 विरुधासशुमतं च (sic), D7 S (G3 missing) वीरुधां वसु(G2 °धानां सु)मतं च. — b) B3 T1 G4 प्रभु परं; Dn2 प्रभुर्वरं; D4 युग प्रभुं; G1 परं प्रभु (for प्रभुं वरम्). — d) T2 स्कन्ध. K3 आदिशेत्; M2 आविशत्; M4 आदिश (for °शत्). D4 स्कंदं राजा समादिशत्.

33 D8 om 33 (cf. v. l. 31). — a) D1 काले. K1 D1 सर्वेषाम् (for सर्वेशम्). — b) D4 संहार. M2 °विनयात्मक. ‡ Cn विनयो विशुद्धि । ‡ — K5 om 33cd. — c) K1 T2 मृत्युश्च. Da1 विभागश्च. K4 D1 मृत्योश्च (D1 °श्च) तुर्विभागस्य. ‡ Cn चत्वारो विभागाः । शस्त्रं शत्रुर्यमः कर्म च, रोगो रागो यमः कर्म चेति वा । ‡

34 D8 om 34 (cf. v. l. 31). — a) K2 3 V1 B Da Dn D2–6 सर्वदेवस्तु; K5 सर्वभूतानां; D7 S (G3 missing) देवदेवस्तु (for सर्वदेहस्तु). — b) M4 राजा राजो. K3 T1 G4 धनेश्वरः, K5 B2–5 Da D6 नराधिपः; B1 Dn D2 3 5 7 नराधिप; D4 महेश्वरः (for धनाधिपः). — d) K4 Da1 श्रुतः (for श्रुतिः). — After 34, D7 S (G3 missing) ins:

282* ईश्वरश्चेतनः कर्ता पुरुषः कारणं शिवः ।
विष्णुर्ब्रह्मा शशी सूर्यः शक्रो देवाश्च सान्वयाः ।
ज्ञानात्मकः शिवो ह्येव एतेषामपि कारणम् ।
सृजते ग्रसते चैव तमोभूतमिदं यथा ।
अप्रज्ञातं जगत्सर्वं तदा ह्येको महेश्वरः ।   [5]

[(L. 2) T2 G1 सहान्वयाः, M1 3, 4 च ये नराः; M2 च सान्वयः. — T G1 2 4 M2 om line 3. — (L. 4) T1 G3 चेतत् (for चैव). T2 G1 2 M2 तमोभूतम् (for °भूतम्). — (L. 5) T1 G4 अज्ञातं च (for अप्रज्ञातं). D7 यदा (for तदा).]

35 D8 om 35 (cf. v. l. 31). — a) K2 3 5 V1 B1–4 Da Dn D2 3 5 Cv एनं; B6 एवं; B5 D6 7 S (G3 missing) एव (for एकं). G4 ब्राह्मण. — b) Dn2 D6 अनुज्ञात, D7 °जान.; T G2 4 M °जानन्; G1 °जात (for °जातं). D1 क्षुतं, D7 T2 G1 4 M4 क्षुध (for क्षुपं). Da दधे; G2 दधौ (for ददौ). — c) D1 प्रजानमधिपश्रेष्ठ. — d) D1 °कर्मभृताम्; G2 धर्मवताम् (for °भृताम्).

36 D8 om 36 (cf. v. l. 31). — b) B4 देशे (for यज्ञे). D1 यथा विधि; D7 T2 G1 सनातन (D7 °न);

विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ३७
भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु तं दण्डं धर्मसंहितम् ।
ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ ३८
क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ।
तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणात्मकम् ॥ ३९
विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
दुर्वाचा निग्रहो बन्धो हिरण्यं बाह्यतःक्रिया ॥ ४०

व्यङ्गत्वं च शरीरस्य वधो वा नाल्पकारणात् ।
शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनम् ॥ ४१
आनुपूर्व्या च दण्डोऽसौ प्रजा जागर्ति पालयन् ।
इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥ ४२
अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।
प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः ॥ ४३
धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।
व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परिपालयन् ॥ ४४
ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्यश्च पर्वताः । C 12.4513 B 12.122.45 K 12.122.73

T_1 $G_{2,4}$ M समाहित° (for यथाविधि) —^{c}) K_1 दद K_3 om. from स्य up to मरीचिभ्या (in 37^c) —^{d}) D_7 T $G_{2,4}$ M मस्कृत विष्णवे (by transp) B_1 स तु तं (for मस्कृत)

37 D_8 om. 37 (cf v l 31) K_3 om. up to मरीचिभ्यां (cf. v l 36) —^{a}) K_1 अगिरसं —^{b}) K_1 असिरा, $D_{1,7}$ अगिरो (for आङ्गिरा). —^{c}) D_1 इद्रं K_4 D_4 -मरीच्या(K_4 °चा)भ्या

38 D_8 om. 38 (cf. v l. 31) —^{a}) D_1 भृगु —^{b}) K_4 lacuna, D_7 T_1 G_1 तद् (for त) T_2 दंड त (by transp) D_4 संहत (for °संहितम्). Dn ददं धर्मस्समाहित —^{d}) $Ś_1$ D_1 लोकपाल° $D_{1,7}$ क्षयाय, T_1 $G_{1,4}$ क्षुवाय (for क्षुपाय) K_5 $B_{2,3,6}$ D_{2-7} S (G_3 missing) तु (for च)

39 D_8 om. 39 (cf. v l 31) —^{a}) D_1 क्षपस्, D_7 T_1 $G_{1,4}$ क्षुवस् (for क्षुपस्) Bo दद्याद्, D_1 प्राह (for प्रादाद्) —^{b}) D_1 ददादित्य (sic) (for आदित्य) K_1 ह; K_5 Bo_{6-8} Dn_2 $D_{2,3,5,6}$ वै, V_1 हि, D_4 स°, D_7 T $G_{1,4}$ तु (for च) —^{c}) $Ś_1$ प्रेतेभ्य°, K_1 प्रेस्येत्य°, D_7 पितृभ्य (for पुत्रेभ्य°) D_1 श्रद्धवेदैस्तु (sic) —^{d}) K_1 सूक्ष्मं Da धर्मे सूक्ष्मार्थदर्शनात् — $K_{4,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2,3,5-7}$ S (G_3 missing) read 39^{ef} after 41 —^{e}) $K_{4,5}$ V_1 B Da $D_{2,3,5-7}$ S (G_3 missing) सूर्यपुत्राय (for °पुत्रस्तु) —^{f}) $K_{4,5}$ V_1 B Da $D_{2,3,5-7}$ S (G_3 missing) मनवे (for मनुर्वै) $K_{2,3}$ B_4 Dn रक्षणार्थकं

40 With 40, cf. B 12 166 70 D_8 om 40 (cf. v l. 31) —^{b}) D_7 T_2 G_1 दण्डेन, T_1 $G_{2,4}$ दण्डे तु (for धर्मेण) K_1 [ए]व, Dn_1 तु (for न) D_7 S (G_3 missing) नयमिच्छता (for न यदृच्छया) —^{c}) K_3 B_1 Da D_4 दुर्वचो, K_4 दुर्वानि (sic), K_5 B_{2-4} Dn $D_{2,5,6}$ दुष्टाना (for दुर्वाचा) K_4 Da निगृहो (for निग्रहो) $K_{2,6}$ V_1 B Da Dn $D_{2,3,5-7}$ S (G_3 missing) दण्डो (for बन्धो) —^{d}) Bo_6 Da $D_{2,4,6,7}$ $M_{2,4}$ क्रिया

41 D_3 om 41 (cf. v l. 31) 41^{ab} = (var) B 12 166 71^{ab} —^{a}) D_2 व्यामत्वं, M_2 व्यगतश् (for व्यङ्गत्व) —^{b}) K_1 वा नान्यकारणात्; K_3 D_4 वान ल्पकारणे, K_5 B Da Dn $D_{2,5,6}$ नाल्पस्य कारणात्; $D_{1,7}$ T_2 $G_{1,2}$ $M_{1,3,4}$ वानल्प° —^{c}) B_1 तीक्ष्णाश्च; D_7 T_1 $G_{1,2,4}$ M_{1-3} कार्या तु; M_4 कर्तव्या (for ता स्तास्तु) $K_{2,3,5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn D_{2-6} च (for तु) —^{d}) Dn_1 देहत्याग°, D_7 T $G_{1,2,4}$ स्वदेशाच्च, $M_{1,3,4}$ देशाच्चापि, M_2 देवाच्चापि (for देहत्यागो) K_4 Da_2 D_3 निवामनं, Bo विनाशनं, Da_1 corrupt, M_4 विवासस (for °मनम्) — After 41, $K_{4,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2,3,5-7}$ S (G_3 missing) read 39^{ef}

42 D_8 om 42 (cf. v l. 31) —^{a}) K_1 M_1 आनुपूर्वाच्, $K_{2,3,5}$ B_1 Dn_1 $D_{5,7,8}$ T $G_{1,2,4}$ $M_{2,3,4}$ °पूर्व्याच्, K_4 अनुपूर्व्या, D_1 आनुपूर्वा, D_8 अनुपूर्व्याच् $K_{3,5}$ V_1 $Bo_{2,5}$ Da Dn [ऽ]यं (for ऽसौ) —^{b}) $K_{2,4}$ D_1 पुरा (for प्रजा) —^{c}) V_1 B Da $D_{2,5,6}$ बलवान् (for भगवान्)

43 D_8 om 43^a (cf. v l 31) —^{a}) Da_1 इंद्रेद् (for अग्नेर्) —^{b}) K_1 वरुणाश्च, B_2 वारुणाच् —^{c}) Da_2 प्रजापत्ये, G_1 °पतिस् —^{d}) D_8 नियमात्मक° (for विनया°)

44 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,4}$ D_1 धर्मेश्च (for धर्माच्च) D_1 ब्रह्मणा, D_6 T_1 ब्राह्मण —^{c}) B_3 D_6 T_2 G_2 व्यवसा

C 12. 4514
B. 12 122. 46
K 12. 122. 74

पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ॥ ४५
जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतींषि निर्ऋतेरपि ।
वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्म्यस्ततो हयशिराः प्रभुः ॥ ४६
ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।
पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवाञ्शिवः ॥ ४७
विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।
ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः ॥ ४८
देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ।
ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान्रक्षन्ति धर्मतः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥ ४९
प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन्दण्डो जागर्ति तासु च ।
सर्वसंक्षेपको दण्डः पितामहसमः प्रभुः ॥ ५०
जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ।
ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ५१
देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।
कपर्दी शंकरो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ५२

यास — d) K1 5 Dn2 D1 4 T2 G2 M2 परिपालयत्

45 D8 repeats 45 after 48ab — b) K2 3 Dn D2 7 T2 G1 2 4 M2 ओषधीभ्यश्, K4 D8 औषधि° (for ओषधि°). K5 D4 पर्वत° — c) B1 यथा तेभ्यश् (for पर्वतेभ्यश्). — d) D2 om from रसो up to प्रभु (in 47b) Ś1 K1 3 V1 B0-4 Da Dn2 D3 5 6 रसगुणास्; K5 °गुणस्. D7 S (G3 missing) अपि (for तथा).

46 D2 om. 46 (of v. l 45). — a) K1 निर्वृ-तिर्; D1 निस्तृतिर् (for निर्ऋतिर्). Ś1 K4 D1 देवो (for देवी) — b) K1 निर्वृतेर्; D1 निवृतेर् (for निर्ऋतेर्) D7 S (G3 missing) निर्ऋती(G1 2 M2 °ति)मनु (for °तेरपि) — c) D7 S (G3 missing) देवा° (for वेदा°) D7 T1 G4 प्रसूता (for प्रतिष्ठा) K1 5 D4 G1 ज्योतिम्यस्. — d) Ś1 K1 4 D1 4 तथा (for ततो). K1 D1 हयशिर°; G1 भयशिरा° (for हय°).

47 D2 om. up to प्रभु (of v l 45) — a) T2 G1 प्रजापतिस् (for पितामहस्). — b) Da प्रभु रीश्वर° (Da2 °र), D8 परिपालयन् (for प्रभुरव्यय°). — D8 om (hapl) 47c–48b — c) G2 पितामह (for °महान्) T1 G3, 4 महातेजा (for °देवो).

48 D8 om 48ab (of. v l 47) — a) M1 विश्व देवा. K3 om (hapl) from शिवाच्चापि up to सनातना° (in 48d) K1 4 B0 1 2 (marg as in text) शिवाश्च (for शिवाच्) D7 वा (for च) — b) K2 4 D1 विश्वे देवास्; Da देवेभ्यश्च (for विश्वे°) K4 तथा-र्षय°; D1 corrupt; D4 महर्षय (for तथ°) D7 S (G3 missing) विश्वेभ्य ऋषयस्तत (T2 G1 2 °था). — After 48ab, D8 repeats 45 — c) Da ऋत्विग्भ्यो (for ऋषिभ्यो) D2 सर्वै° (for सोम°) — d) Ś1 K1 D1 देव°; G1 देवात् Ś1 K4 G1 सनातन, D8 प्रजागिरे (for सनातना°)

49 a) D8 देवेभ्यो ब्राह्मणाल्लोके — b) K5 जायति, Da Dn2 D2 8 जागर्ति (for जाग्रति) B1 Da अवधारय; D6 उपधारय° — c) D7 S (G3 missing) तु (for च) K1 राजन्यां, D6 राजन्य — d) G1 लोका D2 4 8 M4 रक्षति, D8 रक्ष्यंति M1 3 सर्वतः (for धर्मतः) — f) K3 D4 क्षत्रियस्य (for °येभ्य°). B1 T2 सनातन°

50 a) K4 om. (hapl) from जाग्रति up to प्रभु (in 50d). K1 5 B1 Da D1, 4 G1 जागर्ति (for जाग्रति). — b) G1 जाग्रत (for जागर्ति). — c) K1 D4 सर्वं संक्षेपको दंड°; K2 5 V1 B0 2-5 Dn D2, 3 5 6, 8 सर्वं संक्षिप(Dn1 °प्य)ते दड°; B1 Da M2 सर्वं संक्षेपतो दड° — d) K2 3 B0 3 5 D8 -समप्रभु°; K5 V1 B1 2 4 Da Dn D2 3 5 8 समप्रभ, S (G3 missing) सुतः प्रभु — After 50, T2 reads 52cd.

51 a) K5 D1 काल- G2 कालात् (for पूर्वं). D4 तु (for च) — b) B2 चान्ये (for चान्ते) Cv भारते (for °त) — c) B0 3-5 D2 3 5 6 8 सर्वभूतस्य (for °लोकस्य) D7 S (G3 missing) ईश° सर्वस्य कालो हि (D7 लोकस्य).

52 a) K2-5 B2 3 Da Dn D1 2 6-8 सर्वो (for शर्वो) — b) M2 सततः (for °त) V1 शिव° (for प्रभु°) — T2 reads 52cd after 50 — c) D4 भद्रो (for रुद्रो) — d) K2 Dn शिव (for भव). D4 रमापति (for उमा°).

53 a) D4 अत्र (for एष) K1, 2 4 D4 7 T1 G1 2 4 M व्याख्यात; D1 व्याख्याता, T2 आख्यातस् (for विख्यात) — b) Ś1 भाव्यो मध्ये, D7 S (G3 missing) तथौषध्यस K3-5 V1 B0 1, 3-5 Da Dn2 D1-3

इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथावरे ।
भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतानेन धर्मवित् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ।
श्रुत्वा च सम्यग्वर्तेत स कामानाप्नुयान्नृपः ॥ ५४
इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

युधिष्ठिर उवाच ।

तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।
लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥ १
धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः । C. 12 4556 B 12 123. 2 K 12. 121 2

S (G3 missing) तथापरे (for °वरे) —c) D8 भूमिपाला —d) D4 प्रवर्तेत (hypermetric), D8 वर्तिता (for वर्तेत) Da D1 वर्तेतानेव (sic).

54 D8 G1 om the ref —a) B0.5 इत्येवं, D4 प्रतीदं (for इतीदं) D7 T2 G1 वसुमौमस्य (for °होमस्य) —b) D7 S (G3 missing) योत्मवान् (D1 यद्धवान्; T1 G4 योक्तवान्; T2 यो विद्वान्; G1 यो वाभि) शृणुयान्मत —c) T2 G1.2 तु (for च). K2.3 D6 श्रुत्वा सम्यक्प्रवर्तेत —d) D8 om from कामा up to ख्यात (in 55a) D7 S (G3 missing) लोकान् (for कामान्) B1.3.4.5 D3.6 प्राप्नुयान् (for आप्नु°) Ś1 K2.4 D1.4.5 नर°, K1 त्रय° (sic), K5 V1 B1.3.4.5 Da D7 M1-3 नृप (for नृप°) K3 Dn1 सर्वान्कामानवाप्नुयात्

55 D8 om. up to ख्यात (cf v l 54) —a) Ś1 K1.2 D1 दडम् (for सर्वम्) B4 इति सर्वं समाख्यातं —D8 reads 55b twice. —b) D7 T2 G1 मनुजाधिप; M2 मनुजर्षभ —c) B5 नियत° (for नियन्ता) Da1 सर्वलोकश्च —d) K3 धर्मकामस्य; V1 B Da D2.3.5.8 चक्रा(D8 °क्री)क्रातस्य; D4 धर्मक्रांतस्य, G2 धर्मकांतस्य (for धर्माक्रान्तस्य) —After 55, D7 S (G3 missing) ins

283* वसुहोमाच्छ्रुत राज्ञा मान्धात्रा भूभृता पुरा ।
मयापि कथित पुण्यमाख्यान प्रथित तथा ।

[(L. 1) D7 वसुमौनाच्छ्रुत, T2 G1 °मौनाश्रित —(L 2) D7 T1 G4 तु (for [अ]पि) G1 कथित (for प्रथित) M4 पृथिवीपने (for प्रथित तथा) T2 M2 तव, G1 त्वया, M1.3 तदा (for तथा)]

Colophon G3 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1.2.4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K1.2 B1.2 Da D1 वसुहोमोपाख्याने दडोत्पत्ति°, B0.3-5 Dn1 D3.6 दडोत्पत्ति°; D4 वसुहोमोपाख्याने दंडजागरोत्पत्ति, D6 दडोत्पत्त्युपाख्यानं, T1 G2.4 वसुहोममाधातृसवाद, M1-3 दडप्रजागरोत्पत्ति —*Adhy no* (figures, words or both) B3.4 Dn1 121, Da1 123, Dn2 D8 122 (as in text), D7 T2 G1.2 M 124, D3 110, T1 G4 125 —*Śloka no* Da Dn 56

123

☞ G3 is missing for this adhy (cf. v l. 12 112 1)

1 Before the ref, G1 ins. कामदारिष्टमवाद° on marg D8 om the ref. —a) B1 D1 ततो, D7 अथ (for तात) D4 om. from धर्मार्थ up to प्रतिष्ठिता (in 1d) —d) K2.3 तिष्ठेत्रेषु; K5 लोकेष्वेव; Dn तिष्ठेत्स्केषु, D7 क्षत्रियेषु (for त्रिष्वेतेषु). G1 M1.4 प्रतिष्ठिता

2 a) K1.4 Da1 D1 धर्मार्थकाम G1 किंमूल° —b) D7 प्रभव° प्रलये च के; T1 G2.4 M प्रभव° प्रलयश्च क°, T2 G1 प्रलय° प्रभवश्च क —Ś1 K2.4 D1 om. 2cd —c) K1 V1 B Da1 D2.3.5.6.8 [अ]नु-

C. 12. 4328
B 12. 123. 2
K 12. 123. 2

अन्योन्यं चानुषज्जन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् ॥ २
भीष्म उवाच ।
यदा ते स्युः सुमनसो लोकसंस्थार्थनिश्चये ।
कालप्रभवसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥ ३
धर्ममूलस्तु देहोऽर्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।
संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥ ४
विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ।
मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ५
धर्मः शरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ इष्यते ।
कामो रतिफलश्चात्र सर्वे चैते रजस्वलाः ॥ ६
संनिकृष्टांश्चरेदेनान्न चैनान्मनसा त्यजेत् ।
विमुक्तस्तमसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ७
श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्क्षणात् ।
बुद्ध्या बुध्येदिहार्थे न तदहा तु निकृष्टया ॥ ८

सज्जंते; D7 T G3 4 M °पज्यते; G1 °कर्षते (for °षजन्ते) —[d]) D4 7 S (G8 missing) वा (for च) B2 कथं नृप; B8 पुराकृत, Da1 कथंचन, D7 S (G8 missing) कथं पृथक् (for पृथक्पृथक्)

3 B2 D8 om the ref. —[a]) Ś1 K1–3 D1 4 यदा तेभ्य°; D7 S (G8 missing) य एते स्यु° (for यदा ते स्युः). —[b]) K3 5 B0 3–5 Dn D3 5 6 8 लोके धर्मार्थनिश्चये, B2 D2 4 लोकधर्मार्थनिश्चये (D4 °य); Da लोकसंस्थास्व°; M2 लोके संस्थास्व° —[c]) Ś1 K1 2 D1 काले, D7 T G1, 2 4 काम (for काल-) Ś1 K2 D1 प्रभाव (for प्रभव) K1 -संस्थाने (for संस्थासु) ❀ Cv कालात्प्रभव उत्पत्ति संस्था मरण यासु तासु प्रजासु सज्जन्ते इति योजना । ❀ —[d]) K1 सज्यते, D1 G1, 2 M मज्जते, D2 सजते, D4 सज्जते; T2 मज्यते (for सज्जन्ते) K5 V1 B Da D2 3, 5–8 T G1 2 4 M1 3 4 सदा (for तदा).

4 [a]) K3 Dn D4 स, K5 lacuna (for तु) K1 देहार्थ, K3 5 Dn1 दैवार्थः; K4 V1 B D2 3, 5 8 देहार्थ°; Da देहार्था; Dn2 वेदार्थ, D4 देवार्थ (for देहोऽर्थ°). B5 (marg.) धर्ममूल सदाचारः, D7 S (G8 missing) धर्म(G2 मंत्र)मूलोर्थ इत्युक्त° —[b]) Ś1 K1 2 4 D1 कामार्थ, V1 B0 3–5 Da1 D2 3 (by corr) 5 8 कामार्थ°, B2 D8 (before corr) कामार्थ, Dn2 कामोर्थ (for कामोऽर्थ) K2 D1 धनम्, K4 धर्मम्, K5 D6 M1 3 4 फल (for फलम्) —[c]) D4 om from सर्वे up to मूलमे (in 5[c]) —[d]) M2 संकल्प

5 D4 om up to मूलमे (cf. v 1 4). —[a]) T G4 M1 3 4 विषयाश्चापि; G1 2 M2 °यश्चापि (for °याश्चैव) —[b]) T1 G4 भारत-, T2 भावार्थ (for आहार) —[c]) B0 एव (for एतत्) —[d]) D4 निर्वृत्तिर्.

6 [a]) K3–5 B0 2–5 Da Dn D2 3, 5 6 8 धर्मात् (for धर्मः). K2 4 शरीरे; D1 शरीर (for शरीर-) K1, 4 D1 सगुप्ति, D4 सशुद्धि (for -संगुप्तिर्) K1 वरर्मार्थं; T1 G1 4 M1 3 4 धर्मार्थश् (for धर्मार्थं). B5 हि (for च) Dn2 इष्यते प्रजा (for चार्थ इष्यते) K1 दुष्यंते, K3 Dn1 D4 G2 उच्यते (for इष्यते) D7 धर्मार्थाश्च त्रयः सदा —[c]) Dn2 कामा; D1 कामे (for कामो). D1 (before corr) चार्थ —[d]) K2, 5 Dn ते च, K3 D4 एते; D2 वै ते (for चैते). D7 S (G8 missing) सर्वे रति(G2 सुख)फला स्मृता°. ❀ Cv रजस्वला रजोगुणविकारा° । ❀

7 [a]) D1 संनिविष्टान्; D7 S (G8 missing) °कृष्टश् B1 च विदितान् (for चरेदेनान्) K2, 3 5 V1 B Dn2 D2 3 5–8 G1 2 M1 2 एतान् (for एनान्) —[b]) K2–5 V1 B D G2 [ए]तान् (for [ए]नान्) —[c]) K3 D4 वियुक्तान् (for विमुक्तस्) K1 तु समा; K2 4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T1 G2 4 M2 तपसा; K3 मनसा, D1 lacuna (for तमसा) —K5 reads from 7[d] up to the end of this adhy. on marg —[d]) D4 कामादीन् (for धर्मादीन्). B1 मम नैष्ठिकान् (for कामनै°)

8 K5 reads 8 on marg —[a]) K5 Dn श्रेष्ठे, V1 B0–2 Da श्रेष्ठां, B5 श्रेष्ठ; D1, 4 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ) Ś1 K1 2 -बृद्धिस्, V1 B1 2 Da -बुद्धिं (for -बुद्धिस्) Da त्रिगतस्य (for त्रिवर्गस्य) K3 श्रेष्ठादीनि त्रिवर्गस्य —[b]) K2 4 यदाय, D4 यदिदं, D7 S (G8 missing) उदय (for यदय) K3 प्राप्नुयां K3 D4 क्षणं; K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नर° (for क्षणात्). —B2 3 D8 T2 G2 M2 Ca ins after 8[ab] Da after 8

284* कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थो न वा पुन° ।

[= (var) 12 128. 7[ab] B2 Da भवत्यथो (for °त्यर्थो)]

B2 3 Da D8 Ca cont

285* अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकम् ।

अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्तितः ॥ ९

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कामन्दस्य च संवादमङ्गारिष्ठस्य चोभयोः ॥ १०

कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।
अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् ॥ ११

यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।
प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥ १२

अधर्मो धर्म इति ह योऽज्ञानादाचरेदिह ।
तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत् ॥ १३

कामन्द उवाच ।

यो धर्मार्थौ समुत्सृज्य काममेवानुवर्तते । C 12.4538 B 12.123.15 K 12.123.15

[C_a om. line 2 — (L 2) B_2 D_a अथाप्यन्यद् (for अवाप्यार्थन्) D_a अन्यत्रानोनहारक (for the post half)]

— After 285*, D_a repeats 8[cd] with var — [c]) K_3 बुद्धे (for बुद्ध्वा) K_3 corrupt, K_5 V_1 B D_a D_n $D_{3.5.6.8}$ बुद्धिर् (B_5 द्धेर्), D_7 T $G_{2.4}$ M_2 बुद्ध्वा, G_1 $M_{1.3.4}$ बुद्धा (for बुध्येद्) K_1 इवार्थेन, $D_{2.3.5}$ अहार्येन, D_4 इहार्ये च, M_3 इहारमेन (for इहार्ये न) C_v बुद्ध्वा बुद्धिरिहार्येषु — [d]) $K_{3.5}$ V_1 $B_{0.2-5}$ D_n $D_{3.5.6.8}$ C_v तज्ज्ञान, B_1 D_a (first time) तत्त्वज्ञान-; B_5 (marg) तदाप्नोति. D_a (second time) न वाप्नोति, D_7 तदज्ञाय (for तदज्ञा तु) D_4 वनिक्रियात् (sic) (for निकृष्टया) — After 8, D_a ins 284*, 285*

9 [a]) D_7 अपश्यममलो, T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ अवध्यानमलो (G_1 °ला), M_2 मलध्यानमलो (for अपध्या°) ꕥ C_a अपध्यान परानिष्टचिन्तनम् । ꕥ — [b]) D_1 मूलार्थस्य (for मलोऽर्थस्य) T_1 $G_{2.4}$ विनिग्रह (G_2 °ह°) (for निगूहनम्) — [c]) Ś1 K_4 D_1 सप्रमोदमल, K_5 V_2 B_2 (marg) D_a अप्रमोदमल (D_a °त°), D_7 सप्रमोदोवल, S (G_3 missing) सप्रमोहमल (for °मोदमल) K_1 कामा, D_a कर्म (for कामो) — [d]) D_7 तु गुण, D_8 सगुण, T_1 $G_{2.4}$ सद्गुण, G_1 स्वगुण (for स्वगुण-) K_{2-4} V_1 B_1 D_4 M_2 वर्तिन, K_5 $B_{0.3-5}$ D_n $D_{2.3.5.6}$ C_v वर्जित, D_a -वर्धिन, D_7 T $G_{1.2.4}$ M_4 -वर्धित (for -वर्तित) ꕥ C_a b स्वगुणवर्धित य पुनर्धर्मोऽयं कामो वा स्वगुणैरहिंसादानभोगप्रमोदादिभिर्वर्धित (C_b मनुकूलित) स भूयोऽतिशयेनो त्कृष्टो भवति । ꕥ

10 [a]) T_1 om from रन्तीम up to पुरातनम् (in 10[b]) — [c]) $K_{2.4}$ D_1 कामर्दस्य च, K_5 $B_{0.2-4}$ D_n $D_{3.5}$ कामटकस्य, D_7 S (G_3 missing) अरिष्टस्य च (for कामन्दस्य च) K_1 कामादकशामो वादम् — [d]) K_3 V_1 B_{1-5} D_a D_3 अगारिष्टस्य, K_5 D_n D_2 आंग°, B_0 $D_{3.5.6}$ अगि° (for अङ्गा°) D_a [ठ]मय (D_{a2} °या) D_7 S (G_3 missing) कामंदस्य च भारत

11 [a]) K_3 D_1 कामर्दम्, K_4 कामार्यम् (for कामन्दम्) — [b]) V_1 B_1 D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ M नराधिप, B_2 D_a महामना, $D_{3.5.6.8}$ जनाधिप (for नरा°) — [c]) K_5 D_n D_6 आंगरिष्ठो, V_1 B_{1-4} D_a $D_{1.8}$ अग°; $B_{0.5}$ $D_{2.3.5}$ अगि°, D_7 अगोनिष्टो, T $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ अगोरिष्टो (for अङ्गा°) D_7 S (G_3 missing) [ऽ]नु (for ऽथ) — [d]) D_7 S (G_3 missing) समयमव्यय (for °पर्ययम्)

12 Before 12, D_7 T $G_{1.4}$ ins अरिष्ट उवाच — [b]) T_1 $G_{2.4}$ कामलोभ (for °मोह) G_2 (inf lin as in text) भयात्कृत — [c]) $D_{4.7}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ प्रत्यापन्नस्य, M_2 प्रत्युत्पन्नस्य (for प्रत्यासन्नस्य) $K_{1.4}$ $B_{1.5}$ $D_{5.7}$ T_1 G_4 $M_{1.3}$ तत्सर्वे, V_1 B_0 D_a राजर्षे, D_4 तस्यार्ये (for तस्यर्षे) — [d]) B_0 पापप्रनासन, D_1 °प्रणाशकृत्, D_8 °प्रशाशन (for °प्रणाशनम्)

13 [a]) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_4) S (G_3 missing) अधर्मं ($D_{1.7}$ °र्मे) (for अधर्मो) B_2 धर्मम् (for धर्म) $K_{1.3.5}$ V_1 B D_a D_n $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 G_1 च, K_4 हि, D_4 [ए]व; D_7 T_1 $G_{2.4}$ यो (for ह) — [b]) $K_{3.5}$ B_4 D_n $D_{2-6.8}$ नर, V_1 $B_{0-3.5}$ D_a नृप (for इह) D_7 T_1 $G_{2.4}$ मोहादाचरते नृप (T_1 G_4 °प°), T_2 G_1 M_{1-3} यो मोहादाचरेन्नृप (G_1 °प), M_4 यो मोहादनुवर्तते — [c]) V_1 B_1 D_a तथापि, M_2 तस्यापि (for त चापि) — [d]) $B_{3.4}$ $D_{2.5.6.8}$ नु वर्तयेत्, D_{a1} निवर्तते; D_8 नु वर्तयत् (for निवर्तयेत्)

14 D_8 G_1 om the ref K_3 कामदेव, $D_{1.7}$ कामद; T_2 कामदक (for कामन्द) — [a]) D_7 S (G_3 missing) transp यो and धर्मार्थौ K_3 धर्मार्थम्, K_4 D_1 धर्मार्थौ K_3 असमृजत्; K_5 V_1 B D_a D_n $D_{2-6.8}$ परित्यज्य (for समुत्सृज्य) — [b]) B_0 [अ]थ वर्तते, D_4 [अ]नुवर्तयेत् — [c]) D_{a1} धर्मार्थि — [d]) K_1 इवार्थेति, $K_{4.5}$ $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 M_2 इहेच्छति, B_1 इहाश्नुते, B_2 इहाप्नुते, D_a इहाश्नुते, D_{n2} इहेच्छसि, T_1 G_4 $M_{1.3.4}$ इहच्छेति (for इहा°) D_7 T_2 G_1

C 12 4538 B 12. 123 15 K 12 123 15 स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति ॥ १४
प्रज्ञाप्रणाशको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ १५
दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १६
तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः ।
ततः संक्षयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च ॥ १७
अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥ १८
अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य च निबर्हणम् ।
सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥ १९
महामना भवेद्धर्मे विवहेच्च महाकुले ।
ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान्मनस्विनः ॥ २०
जपेदुदकशीलः स्यात्सुमुखो नान्यदास्थितः ।
धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिः कृत्वैव दुष्कृतीन् ॥ २१
प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।

प्रज्ञाया (D_7 य प्रज्ञा) नाशमृच्छति

15 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.4}$ प्रज्ञाप्रनाशको (D_1 °के ; D_4 °का), K_5 V_1 $B_{0.2.3}$ D_a D_n D_7 S (G_3 missing) °ना(G_1 °नौ)शात्मको ; B_1 °नाशान्महा (for °प्रणाशको) —^{b}) D_a D_7 T_2 G_1 नाशन (for -नाशक°). —^{c}) V_1 नास्तिक्यता, D_4 ^{c}°कर्ता (for °कता) M_2 तस्मा नास्तीति कर्ता वै —^{d}) B_0 दुराचारस्य, B_2 M_1 °राश्च ; M_2 °रं च (for °रश्च) B_2 D_a जातयः (for जायते) D_8 दुराचारप्रनाश्च ये.

☞ With 16-23, cf B 12 134 9^a–15^{ab}

16 ^{a}) K_1 $B_{0.4}$ D_{n1} D_4 T_2 $G_{1.2}$ दुराचाराद् (for °रान्). B_0 यथा, D_7 तथा (for यदा) —^{b}) K_1 प्रदुष्टात्मा, B_1 प्रदुष्टाश्च, $D_{5.6.8}$ प्रहृष्टान्न (for प्रदु°) —^{d}) K_3 D_4 गृहात्सर्पवतो यथा.

17 ^{a}) D_{n2} ते (for त) D_7 S (G_3 missing) नानुरज्यते (for °वर्तन्ते) —^{b}) K_1 D_1 ब्रह्मणा, D_7 S (G_3 missing) न विप्रा (for ब्राह्मणा) —^{c}) V_1 B_3 D_a D_{n2} $D_{2.4.8}$ अत, B_2 अथ, D_1 तथा (for ततः) $K_{2.3.5}$ D_n $D_{3.6}$ T_2 G_2 सशयम् (for संक्ष°) —^{d}) D_{a1} यथा (for तथा) $B_{3.4}$ D_a $D_{2.3.5.8}$ T_1 $G_{2.4}$ M एव च, T_2 G_1 एष्यति (for एति च)

18 ^{a}) D_{n2} अपध्वस्तवचतो दुःखं ; $D_{4.6}$ अपध्वस्तम (D_5 °व)तो दुःख, T_2 G_1 अपध्वस्त° सत्त्वमंदो ❀ Cv अपध्वस्त° सज्जनैर्धिक्कृत । ❀ —^{b}) K_3 जीवति ; K_5 D_{n1} जीवितम् (for जीवति) $K_{2.4}$ D_1 जीवितु, K_5 D_{n1} ऋच्छति ; D_{n2} D_5 जीवतां, G_1 M_4 जीवतं (for जीवितम्) —^{c}) $K_{1.4}$ D_1 जीवेश्च ; $B_{0.5}$ जीवितं ; D_3 जीवतु ; D_6 जीवे च, D_7 T $G_{2.4}$ $M_{3.4}$ जीवते ; G_1 $M_{1.2}$ जीविते (for जीवेच्च) D_7 T_1 G_4 अवध्वस्तस (for अप°) —^{d}) V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ तत्सुवं ; B_2 D_a ध्रुव त (for तच्छुद्ध). D_7 S (G_3 missing) शुद्ध मरणमेव तत्.

19 ^{a}) D_7 T $G_{1.2.4}$ तस्यैतद्, M_{1-3} तत्रैतद् ; M_4 ततैतद् (for अत्रैतद्) D_6 corrupt —^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B D_a D_n $D_{2.3.5.6.8}$ परिगर्हणं, D_4 परिगर्हा*, D_7 T $G_{1.4}$ M_2 परिवर्तन ; G_2 $M_{1.3.4}$ परिवर्जनं (for च निबर्हणम्) —^{d}) K_1 D_1 ब्रह्मणेषु ; D_4 ब्राह्मणैस्तु (for ब्राह्मणेषु).

20 ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_1 महामनो, D_4 °नतो ; T_2 °त्मना (for °मना) D_4 [ऽ]भवद् (for भवेद्) $D_{4.7}$ T_1 धर्मो (for धर्मे) —^{b}) $Ś_1$ K_4 विवाहश्च, K_1 D_1 विवहेश्च, K_2 विवाहाश्च, D_5 विरहेच्च, D_7 विवाहेच्च ; D_8 विहवेच्च ; T $G_{1.2.4}$ विवदेच्च (for °हेच्च) T $G_{1.2.4}$ महाबलै ; $M_{2.4}$ °कुलै (for °कुले) —^{c}) K_3 om च. —^{d}) G_1 क्षमायुक्त ; M_4 °युक्ता

21 ^{a}) G_4 जीवेद् (for जपेद्) D_4 om. from दुदक up to कृत्वैव (in 21^d) K_3 सन् (for स्याद्). —^{b}) D_1 सुमुखि ; T_2 °ख, M_2 समुखो (for सु°) K_3 नान्यथा स्थित°, D_7 S (G_3 missing) न च नास्तिक° (for नान्यदास्थित) K_5 V_1 $B_{0.2-5}$ D_a D_n $D_{3.5.6.8}$ सततं सु(D_{a1} दु)खमास्थित, B_1 सतत स्वसुखे स्थितं —^{c}) G_1 धर्मान्वितात् V_1 $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.8}$ सविविशेद्, D_{n1} स प्रविशेद्, G_2 संप्रणयेद् (for °विशेद्) —^{d}) K V_1 B D_a D_n $D_{2.6.8}$ कृत्वेह ; $D_{1.3.5}$ T_2 कृत्वेच, D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ M कृत्यैव (for कृत्वैव). K_6 दुष्कृतान्, D_4 दुःकृताद्, D_7 S (G_3 missing) दुष्कृत (M_4 °त)

22 ^{a}) B_1 प्रसादयन् —^{b}) K_5 V_1 $B_{0.3-5}$ D_n D_{3-6} S (G_3 missing) वाप्यथ, B_1 चाप्य*, D_7 वाप्यधि (for [अ]प्यथ च) —^{c}) $K_{4.5}$ D_n तत्र (for इति). G_1 $M_{1.3.4}$ अस्तीति (for अस्मीति). B_1 वदे, D_7 वदन्, G_1 पदे (for वदेत्) —^{d}) D_7 T $G_{1.2.4}$

इत्यसीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन्गुणान् ॥ २२
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
पापान्यपि च कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ २३
गुरवोऽपि परं धर्मं यद्ब्रूयुस्तत्तथा कुरु ।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १
यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २
कथं नु प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३
भीष्म उवाच ।
पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४ C 12 4532 B 12.124 4 K 12.124 4

M4 पूर्वेषा, M1.3 मर्त्येषा (for परेषा) K1 कीर्तये, D1 केतुयन्, G2.4 M2 कीर्तयेद् (for °यन्)

23 ^{a}) Da D7 अपापे D4 अपापी ह्यवनाचारा (sic) —^{b}) K1 बहु च ते, K4 बहु*ते, D1 चवद्भते, D4 बहुमता (for °मतो) —^{c}) K2.5 V1 B Da Dn D2–6.8 हि, D7 T G4 M तु; G1 स्व, G2 [ह]ह (for च) —^{d}) Bo.2 D7 (before corr) समयेन्, Da प्रशमेन्, G1 शमयन् (for °येन्) D7 S (G3 missing) नेह (for नात्र).

24 K1 om. (hapl) 24^{ab} —^{a}) K3 गुरवे K8 om. from पि परं up to प्स्यसि (in 24^{d}) K4.5 V1 Bo.2–5 Dn D2–8 S (G3 missing) हि (for ऽपि) Da हि यं (for पर) D1 धर्म्यं, G1 धर्मो (for धर्मं) —^{b}) K2.5 Dn1 D1.4 T G1.2.4 यं (for यद्) K2.5 Dn1 D7.8 T G1.2.4 तं (for तत्) —^{c}) D8 कुरूणा (for गुरूणां) M1.8 प्रसादेन —^{d}) Da M1 मवाप्स्यति

Colophon G3 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T2 G1.2.4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K2.4 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6 कामंदाग(Ś1 °गा, D2 °गि)रिष्ठसंवाद°, K1.3 D4 T1 G2.4 M1–3 कामंदारिष्ठसंवाद°, D1 कामादंगारिष्ठसंवाद°, D7 धर्मार्थकामनिश्चय°. —*Adhy no* (figures, words or both) K4 Dn2 D2 123 (as in text), B1 113, B4 Dn1 122, B5 110, Da1 124, D7 T2 G1.2 M 125, D8 111, T1 G4 126 —*Śloka no* · Dn 24, D8 25.

124

☞ G3 is missing for this adhy (cf v l 12 112 1)

1 Before the ref, G1 ins शीलविवरण on marg D5 om. the ref —^{a}) D7 S (G3 missing) मनुष्येंद्र (for नरश्रेष्ठ) —^{b}) T1 जना (for सदा) D5 शुचि (for भुवि) —Before 1^{cd}, K5 ins युधिष्ठिर उवाच. —D4 om 1^{d}–2^{a} —^{d}) Ś1 K1.4 D1.7 [ऽ]सौ; B2 Da मे (for मे)

2 D4 om 2^{a} (cf. v l. 1) —^{a}) Ś1 K2 D1.4 तच्छून्यम्, K1 त° छूलम् (sic), D7 T G1.2.4 चेच्छक्यम् (for तच्छक्यम्) —^{b}) Ś1 K1.4 D1 ज्ञात (for ज्ञातुं) K3 D4 धर्मविदा (for °भृता) B1 Da वर°, D4 चर (for वर) —V1 reads 2^{c}–3^{d} on marg —^{d}) T2 G1 M [इ]दम् (for [ए]तद्)

3 V1 reads 3 on marg —^{a}) K1.3.4 D2.4.8 T1 G1 तु, Dn तत्, D1 न (for नु) K3 शीले —^{c}) D1 यत् (for तत्) T2 G1 लक्षण च यदा (G1 °था) प्रोक्तं. —^{d}) B2 तन्मे ब्रूहि पितामह.

4 D2 om. the ref. —^{a}) D1 [इ]य; D7 T1 G1.4

C. 12. 4353
B 12. 124 5
K 12 124 5

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चावहसनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५
भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६
श्रुत्वा च धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७
किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यसि ॥ ८
यथा त्वं महदैश्वर्यं प्राप्तः परपुरंजय ।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्राः संबन्धिनस्तथा ॥ ९
आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १०

दुर्योधन उवाच ।

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११
दृष्ट्वा च तां सभा दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वांस्तित्तिरकल्माषांस्त्रलानि विविधानि च ॥ १२
दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिमिन्द्रोपमां शुभाम् ।

M1 3 4 [इ]द (for [इ]ह). — [b]) Bo 3–5 D2 3 5 6 8 T2 G1 भारत (for मानद) — [c]) D1 M1 3 तसमानेन (for तप्य°) — [d]) K3 श्रेयं (for श्रियं) K3 4 Dn2 D6 तयागतं; D1 तया*गां; D7 S (G3 missing) तवाग(M2 °म्र)तां (for तथागताम्).

5 For the incident, cf 2 43–45 — [b]) K1 भव (for तव). K2 3 B5 D1 4 7 8 T G1 2 4 M1, 3 4 च (for ह). — [c]) Ś1 K1 D1 चाथ हसने; K2 3 B3 चाह वचनं, Dn2 चाहवसन, D2 चातहसनं; D7 S (G3 missing) चापहसन (for चाव°) — [d]) Bo सर्वं तत् (by transp).

6 [a]) D1 भवतांस् (for °तस्) — [b]) K4 समृद्धं (for °द्धिं) K1 चापिनुत्तमां (sic), Da1 चास्यनुत्तमां, D6 चाप्यनुत्तम — [c]) Bo तदाशील°; T2 G1 M1 3 तदा दीन°; G3 तदा दृष्ट्वा, M4 तदादि स (for तदासीन°) — [d]) Dn2 पित्र्य D1 न्यवेदयेत्

7 [a]) K2, 3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 श्रुत्वा हि; B1 M2 श्रुत्वापि; D7 G1 श्रुत्वाथ; T1 G2 4 स श्रुत्वा; M1 3 4 श्रुत्वा तु (for श्रुत्वा च). B1 Dn2 धृतराष्ट्रो हि; Dn1 °ष्ट्रश्च (for °ष्ट्रोऽपि) — [b]) Bo, 4 T1 G2 तथा (for तदा) — [d]) T1 दुर्योधनहित वच.

8 [a]) Da तप्यते. D1 पुत्रं — [b]) D1 इच्छसि. D4 om from त्वत्त up to नेष्यामि (in 8[c]) — [c]) D1 मनुनेष्यामि; T1 G2, 4 अनदिष्यामि (for अनुनेष्यामि) — [d]) K1 3 5 B1 3–5 D (except D4) S (G3 missing) भविष्यति

9 [a]) K3 5 V1 B Da D3–6 8 यदा त्वं; Dn2 त्वया च; D2 यया त्वं, D7 T2 G1 यदा त्वां, T1 G2, 4 M यदा त्वा (for यथा त्व). K2 4 Da D1 पर मैश्वर्यं; D6 महदैश्वर्यैं (for °र्यं). — [b]) K1 प्राप्ता°; K2–4 B4 Dn1 D3 5, 7 S (G3 missing) प्राप्तं (for प्राप्तः). D4 3 परपुरंजय°; G1 परमदुर्जय (for परपुरंजय). — [c]) K4 D6 भ्रातरा° — [d]) N (except Ś1 K1) मित्र- (for मित्राः). K3 Da तदा; Dn1 D3 5 सदा (for तथा). S (G3 missing) मित्रसबंधि बांधवाः.

10 = 2. 45 9. — [a]) K3 प्राच्छादयासि, M1, 3 आच्छादयति. K3 प्रावरान्; Da1 G1 प्रवरान् (for प्रावारान्) — [b]) K3 5 D2 नाश्नासि, D4 नास्नासि (for अश्नासि). K3–5 V1 B Dn D1–3 5–8 T1 G2 4 पिशितौदन; M1 3 पिशितोशनं (for °दनम्). — [c]) Ś1 K2 4 D1 आ(D1 अ)जानीया; K1 आज्ञा**, V1 Bo 1, 4 अजा(B4 °ज)नेया K5 V1 B Da Dn D2, 3, 5–8 M4 [अ]श्वा°; D1 M1–3 त्वा; D4 त्व (for त्वां) — [d]) K4 [अ]पुत्रक; M2–4 पुत्रक° (for पुत्रक). K5 V1 B Da Dn D2–6 8 G4 केनासि हरिण कृश°

11 With 11, cf 2. 45 18 D3 om the ref — [a]) M4 अष्ट (for दश) K3 B1 [ए]तानि; B5 चापि; D7 T G2 4 M1–3 तात; M4 [अ]शीति (for तानि) D4 प्रसिद्धा त्रिसहस्राणि — [c]) Ś1 K1, 2 4 D1, 4 रुक्मपात्रेषु; V1 Bo 1, 3–5 D7 S (G3 missing) रुक्म (M1 3 4 °ग्म)पात्रीभिर् — [d]) Da1 -निवेशनं

12 [a]) K2 Dn1 तां च (by transp), Bo 5 चैतां. D4 6 सभा दिव्या (D6 °व्यां) (for सभां दिव्यां) D7 S (G3 missing) दृष्ट्वा सभां च तां दिव्यां — [b]) B1 पुष्पमूल (for दिव्यपुष्प) T2 G1 फलायुतां (for -फलान्विताम्) — [c]) Dn2 अश्वा; D1, 4 अश्व (for

अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि मानद ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदीच्छसि श्रियं तात यादृशीं तां युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४
शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५
एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिवान् ॥ १६
एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दमान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागमत् ॥ १७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १८
प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतम् ॥ १९
ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
उवाच च महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २०
ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २१ C 12. 4570 B 12. 124 22 K 12. 124 22

भ्यास्) Bo-3 5 Da D3 5 7 S (G3 missing) ति त्तिरि (for तित्तिर) — d) Dn1 वस्त्राणि, G1 नृत्तानि (for रत्नानि)

13 b) B3 D2 वृद्धिम्, D4 ऋद्धि, G1 उर्वीम् (for ऋद्धिम्) K1, 3 D4 चेंद्रोपमां; V1 B1, 2 Da Dn वै श्रवर्णां (for इन्द्रोपमा) D4 शुभा — c) D8 सुम हता — d) K3 चानघ; Dn T2 G1 भारत, D4 वानघ, D6 नारद, M3 मानद् (for मानद)

14 D8 om. the ref. — a) D8 T2 G1 M2 4 यदि च्छसि M2 प्रिय (for श्रिय) — b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T1 G1 M यादृशी; D4 तादृशी (for यादृशीं) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 M2 4 सा, D1 तं (for तां) D8 युधिष्ठिर — c) Da वसिष्टा, D2 4, 6 विशिष्टा (for °ष्टां) D4 च (for वा) B1 D7 T1 G1 4 नरश्रेष्ठ (for °व्याघ्र)

15 a) G1 लोकान् — b) K5 D2 6 8 नरेश्वर; M2 नर्संशय (for न संशय) — c) V1 D7 कश्चिद् (for किंचिद्) Bo 3–5 D2 3 5 6 8 हि; V1 स्वे, D7 S (G3 missing) स्याद् (for वै). — d) D7 S (G3 missing) सतां (for भवेत्)

16 With 16a, cf 3 126 37 12 29 80 — b) K4 G2 त्र्यहेन K5 त्र्यहेण जयमाप्तवान् — With 16c, cf B 7 64 1–5 — d) K4 M1 3 पृथिवी K3 V1 B Da Dn D2–6 8 प्रतिपेदिरे (for °पेदिवान्)

17 b) K3 V1 B1–4 Da Dn D3 5 दयान्विता; D4 ह्या°; D7 S (G3 missing) यशो° (for दमा°) — c) T1 G1 2 4 ततस् (for अतस्) K5 गुणक्रांता; Da Cnp °क्रीडा (for °क्रीता) — d) K4 स्वसुम् (for स्वयम्) K5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T1 G2 4 आ गता (for आगमत्) — After 17, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 ins.

286* दुर्योधन उवाच ।
कथं तत्प्राप्यते शील श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन संप्राप्ता क्षिप्रमेते वसुंधराम् ।

[D3 om the ref — (L 2) B1 Dn1 तै (B1 ते) प्राप्ता°, Dn2 ते प्रोक्ता (for संप्राप्ता°) K5 Bo 2 3 Dn D5 एव, Da एता (for एते) B3 Da2 Dn D3 6 वसुधरा]

18 Before 18, K4, 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 ins. धृतराष्ट्र उवाच — a) T1 om from प्युदा up to पुरा (in 18b) — b) D4 पुरातन — c) V1 B1 प्रह्ला देन, B3 (marg as in text) 3 4 Da D2 3 5 6 8 T1 G2 4 M1, 3 4 नरदेव (for नारदेन) D4 गीत, D7 S (G3 missing) वृत्त (for प्रोक्त) — d) G2 आवृत्य (for आश्रित्य)

19 a) Some MSS प्रह्लादेन D1 हृतं; D8 कृतं (for हृत) — b) T2 G1, 2 M देवेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) — c) D1 शूलम् (for शीलम्) — d) Ś1 K2 4 V1 B1–4 Da Dn1 D2 6 8 वशे कृत D6 त्रैलोक्य वचसे कृत

20 a) D1 शुक्र (for शक्र) — b) D4 समु पास्थित — c) Dn D2 6 समुवाच; D7 S (G3 missing) उवाच स (T1 G4 सु) (for उवाच च) V1 B1 Da महाप्रज्ञं, Bo 2 °प्राज्ञ, D1 °प्राज्ञा, M1–3 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञ) — d) Ś1 K4 D1 शीलम्, Da1 श्रेयम् (for श्रेय) K1 इच्छसि K4 D1 वेदितं

21 b) K3 Da D2–6 G1 नि°(G1 न)श्रेयस; B1 नैश्रेयं* — d) D7 देवेंद्रोयं (sic) D3 कुरूद्वहा; T1 महात्मने; T2 कुरूत्तम (for °द्वह)

C 12 4571 B 12 124 23 K 12 124 23 एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ क्व विशेषो भवेदिति ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः ।
तत्रागमय भद्रं ते भूय एव पुरंदर ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहायशाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २४
तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २५
भार्गवस्त्वाह धर्मज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।
ज्ञानमस्ति विशेषेण ततो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २६
स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
*सृत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २७
प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्ये सक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २८
ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
ततोपदिष्टमिच्छामि यद्यत्कार्यान्तरं भवेत् ॥ २९

---

22 a) K1 D4 एतावान् (for °वच्) — d) K5 V1 B Da Dn D2 3 5.6 8 क्वो, D7 S (G3 missing) किं (for क्व) K3 विशेषा K1 भवेदिह, Da भविष्यति; M1 3.4 भवेत्क्वचित्

23 D3 G3.4 om the ref — a) K3 D4 विशेषो हि; Da श्रेयोप्यस्ति (for विशेषोऽस्ति) Ś1 K2 D1 महाभाग, D6 महीं स्नात (for महांस्तात) — B1 om. (hapl) from भार्गवस्य up to महात्मन (in 26b) — c) K3 4 5 V1 B0, 2-4 D (except D7) अत्र (for तत्र) B3 (marg) अवभार्गवे D1 [आ]गमये; D5 °मते (for °मय). D5 om. (hapl) from भद्र up to द्युतिः (in 24d). — d) K5 V1 B0 4 5 Da Dn1 सुरर्षभ, B2 3 Dn2 D2,3 6 8 नरर्षभ, D1 पुनर्दर (sic), D7 S (G3 missing) सुरोत्तम (for पुरंदर)

24 B1 D5 om 24 (cf v 1 23) — a) D7 तत (for ततः) — b) Da भार्गवान्, D1 भार्गव (sic), D7 T G1 2 4 भार्गव K2 T2 M1 3.4 स (T2 तु) महायशा., K5 V1 B (B1 om) Da Dn D2 3 6 8 सु (Da स) महातपा, D1 सुमहायश, M2 °त्मन (for °यशा)

25 B1 om. 25 (cf. v 1. 23) — b) Ś1 भार्गवेन D1 महात्मन — c) D7 पर (for पुनर्). K3 D4 श्रेय (for भूयः) — Da2 om 25d–26a — d) K3 D7 G1 M2 शक्रम् (for शुक्रम्) D7 T2 (before corr) G1 M2 बृहस्पति; T1 2 (by corr) G2 4 M1, 3 4 शचीपति (for शतक्रतु)

26 B1 om. 26ab (cf. v 1 23). Da2 om. 26a (cf. v 1 25) — a) D7 S (G3 missing) [अ]थ (for [आ]ह). K3, 5 V1 B (B1 om.) Da1 Dn D2–6, 8 सर्वज्ञ, G1 M2 धर्मज्ञ (for °ज्ञ). — b) Some MSS प्रह्लादस्य. — d) All MSS. (except Ś1 D1, G3 missing) [इ]त्युक्तो (for ततो) B1 भवेत्

27 a) D7 S (G3 missing) तत्र (for ततो). K1 Da1 ब्रह्मणो. — b) Some MSS प्रह्लाद (K1 प्रह्लादे). Da1 D4 M2 पाकशासनं — c) Ś1 K1 2 D1 श्रुत्वा; K3–5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 गत्वा, D4 स्तुत्वा, D7 S (G3 missing) स्तुत्वा (for *सृत्वा). Da चोवाच (for प्रो°) — d) D1 इच्छति

28 a) Some MSS प्रह्लादस्. D5 वाक्यं (for विप्रं). — b) B1 2 Da क्षणं, D1 क्षीणो; D3 क्षणे (for क्षणो) D7 S (G3 missing) द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ) — c) K1 शक्रस्तु; G1 (before corr.) सिक्तस्य (for स°) K2–5 V1 B D (except D1) T G1 2 4 त्रैलोक्यराज्यस (B1 D6 °श)क्तस्य. — d) V1 B1 2 Da तेन (for ततो) K1 ह (for ते). K4 ततोन्होपदिशामि ते (sic)

29 a) K4 5 V1 B Da Dn D3 5.6 8 राजन्; G2 नित्य (for वाक्यं) — b) K1 तस्मिन्, K3–5 V1 B Da Dn D2 4 6 8 S (G3 missing) यस्मिन् (for कस्मिन्) — c) K1–3 Dn1 D1 4 6 T2 G1 M4 तदा; K4 5 V1 B1–5 Da Dn2 D2 3 5 8 T1 G2 4 तत्र (for तत) K1 [उ]पदिष्टम्, Dn1 D6 T2 [उ]पादेष्टुम्, D7 [उ]पदेशम्, T1 G1 2 4 M4 °देष्टुम् (for °दिष्टम्) — d) K3 D4 यदा; D7 S (G3 missing) यदि (for यद्यत्) K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 यदाचार्य (K4 5 Dn D2 3 6 8 यदाचार्यं; V1 Da °श्चर्यं, B1 यदा कार्यं) मनंतर (Dn °मनुत्तम)

30 b) Some MSS प्रह्लादो. K1 प्रह्लवादने; K3–5 V1 B Da Dn D2–6, 8 °दिनः (for °दिने). — c) D7

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्रादो ब्रह्मवादिने ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३०
ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यद्वत्स मनसेच्छति ॥ ३१
पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिंदम ।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३२

प्रह्राद उवाच ।

नासूयामि द्विजश्रेष्ठ राजास्मीति कदाचन ।
कव्यानि वदतां तात संयच्छामि वहामि च ॥ ३३
ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मा कव्यपदे सक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३४
धर्मात्मानं जितक्रोधं संयतं संयतेन्द्रियम् ।
समाचिन्वन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ३५
सोऽहं वागग्रपिष्टानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३६
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् । C. 12.4.57 B. 12.124.38 K. 12.124.38

S (G3 missing) ददौ (for शुभे) —ᵈ) D1 ज्ञानतत्त्वे D7 S (G3 missing) द्विजे (for ददौ) T2 तथा (for तदा)

31 ᵃ) D2 ब्राह्मणेषु (for °णोऽपि) D4 तथा (for यथा) Ś1 D1 यथान्यायं —ᵇ) B1.2 गुरुवृत्तम्. B1.2 D2 D1 मनुत्तमं —ᵈ) K2.3 V1 B Da1 Dn2 D2.3.8 M यद्यत्स, K4 Dn1 यद्वत्स; D4 यद्यन्त्र, D7 T G1.2.4 यद्यच्च; D8 यद्वच्च (for यद्वत्स) B3 D1.8 [इ]च्छति; Dn D4 [ई]प्सित (for [इ]च्छति)

32 ᵃ) B1 पृष्टं च Ś1 D1 शतशः (for बहुशः) —ᵇ) D7 T2 G1 M2 प्राह Dn2 मनुत्तमं, D1 मरिंदंम; M4 सरिंदमं (for °दम) —ᶜ) G1 त्रैलोक्य राजन् —ᵈ) M2 ब्रवीमि ते (for °हि मे) —After 32, K4.5 V1 (marg) Bo.2-5 Da Dn D2.5.6.8 ins

237* प्रह्रादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

[Some MSS प्रह्रादो B4 हि (for [ऽ]पि) K4 B1 Da D2 महातेजा (for °राज)]

33 D2 om. the ref. K1 काव्य उवाच; some MSS प्रह्राद उवाच —ᵃ) Ś1 K1.2 नाश्रयामि, D1 न श्र° (for नासू°) K3-5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) द्विजामित्र (for द्विजश्रेष्ठ) —ᵇ) D2 न वा (for राजा) K3 D4.7 S (G3 missing) कथंचन (for कदा°) —ᶜ) K1 D7 S (G3 missing) कान्यानि, K2-5 V1 B Da Dn1 D2.5.6.8 Cn काव्यानि, Dn2 D4 वाक्यानि (for कव्यानि) Ś1 K2 D1 ह्यपतां, K1 वहतां (for वदतां) K3-5 V1 B2-5 D (except D1.7) T2 G3 M2 तेषां, B1 श्रेष्ठ (for तात). —ᵈ) D1.4 स यच्छामि (sic) K3 D4 सहामि; V1 वदामि, D7 वहंति (for वहामि)

34 ᵃ) K2.4 V1 Bo-2.5 Da Dn D2.6.8 विश्रब्धा (D2 °ब्ध), D1 विजन्त्रा (for विस्रब्धा) —ᵇ) Dn1 D2.3.8 सयच्छामि (for °च्छन्ति) Dn1 [इ]ति (for च) K3 Bo 2-5 D2.8 से (for मां) —ᶜ) K1.2-5 Bo 3-5 Da Dn D2-8 ते मां, V1 B1.2 D7 S (G3 missing) तेषां (for ते मा) K1 काव्यपदे; K2-5 V1 B Da Dn D2.5.6.8 काव्यपथे, D7 T G1.2.4 M1.2.4 कार्यपथे (for कव्यपदे) K3-5 Bo 2-5 Da Dn D2.3.5.6.8 युक्तं; V1 B1 सूक्त (for सक्तं) —ᵈ) Ś1 (before corr) D1 शुश्रूषुर D4 मनुसूयकं; D7 S (G3 missing) मनहंकृतं (for मनसूयकम्)

35 ᵃ) D1 जित क्रोधं —ᵇ) K3 B1 om (hapl.) सयतं K1.3.4 V1 Bo 3-5 Da Dn D2-8 S (G3 missing) नियत (for सं°) K. D4 नियतेंद्रियं, Bo संयतेंद्रिय —ᶜ) K1 समाविंषति, K2.5 V1 B Da Dn D2.5.6.7 S (G3 missing) °सिंचति, K3 °विशति; K4 D8 ते मा सिंचति, D1 समाचिन्वंति; D4 °विचति, D2 °सिंचति (for °चिन्वन्ति) D7 S (G3 missing) शास्त्रज्ञा (for शास्तार) —ᵈ) D2 मध्विव, D8 मधिव च (for मध्विव) Ś1 Dn2 M2 माक्षिका; Da1 मक्षिकां (for मक्षिका)

36 ᵃ) K3-5 V1 Bo 3-5 Dn D2.3.5.6.8 Cn सोहं वागग्रविघानां, B1.2 सोह रागं (B2 वाघा) प्रविष्टानां, Da सोह वागग्रमिष्टानां; D4 सोह चाग्रे सपिष्टानां, D7 सोहं वाग्रसपुष्टाना, T G1.2.4 सोहं वागन्यपुष्टानां, M सोहं वागग्र्यस(M2 °पु)ष्टानां ॐ Cn वागग्रविघाना वागग्रे एव न तु पुस्तके विद्या येषां तेषाम् । ॐ —ᵇ) K2 B1 Dn2 D2.8 मवलोहिता, D1 °लोहिता; D4 °लेहिता D7 S (G3 missing) मधूनां परिलेहिता (D7 °लोहिता; T2 °लोसिता) —ᶜ) G1 स्वजात्या न हि तिष्ठामि.

37 ᵃ) M2 मत (for एतत्) D3 एतन्मे (for ममृतम्) —ᵇ) K4 D8 मनुत्तमा, V1 B1.2 Da निदर्शनं

C.12.4587 B.12.124.38 K.12.124.38 यद्ब्राह्मणमुखे कव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८
यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ३९
कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः ।
प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४०

ब्राह्मण उवाच ।

यदि राजन्प्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि चेद्धितम् ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयं चास्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४२
एवमस्त्विति तं प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४३
दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती ततः ।
प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४४
तस्य चिन्तयतस्तात छायाभूतं महाद्युते ।
तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ४५
तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
प्रत्याह ननु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४६

(for अनुत्तमम्) —c) D_1 ब्राह्मणे. K_3 D_4 मुखात् $K_{1,3-5}$ V_1 B D_a D_n $D_{1-6,8}$ काव्यम्, D_7 S (G_3 missing) हव्यम् (for कव्यम्) —d) K_4 कृत्वा (for श्रुत्वा). V_1 $B_{1,2}$ (marg as in text) प्रवर्तय; D_4 °र्तत.

38 MSS om the ref —a) T_2 यथावच् (for एता°) —b) Some MSS प्रह्लादो, T_2 प्ल्हादो $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_1 धर्मवादिनं (K_1 °नां); K_3 D_4 ब्रह्मवादिना — D_{a1} om 38^{cd}. —c) K_1 D_4 शुश्रूषितास्, D_1 °षेन; T_2 G_1 °षया, M_4 °षतस् D_5 G_2 $M_{3,4}$ सदा (for तदा). —d) K_1 दैत्येंद्रे

39 a) K_4 V_1 $B_{1,3,4}$ $D_{2,3,5,8}$ तु (for ते) —c) D_4 वृणीय (for °ष्व)

40 a) K_3 कृत्यमित्येव, M_1 कृतकृत्येव —b) K_4 $B_{0,3,5}$ D_{n2} $D_{3,5,6,8}$ [अ]थ स (for स च) D_7 S (G_3 missing) उवाच द्विजसत्तम —c) Some MSS. प्रह्लादस्; T_2 प्ल्हादस् K_3 प्रह्लादमब्रवीत्प्रीतो. —d) D_a वरम्; M_1 यद (for वर)

41 D_3 om the ref V_1 reads 41–42 on marg —b) $K_{1,3}$ V_1 B D_a D_4 यद्धितं; D_3 सिद्धितं (for चे°) K_5 D_n $D_{2,3,5,6}$ मम चेदिच्छसि प्रिय, D_7 S (G_3 missing) ममेच्छसि च यद्धितं —c) D_3 शीघ्रम् (for शीलम्) —d) $Ś_1$ K_2 D_1 प्राप्त (for प्राप्तुम्) D_7 G_1 वरोत्तम (for वरो मम) $Ś_1$ $K_{2,4}$ मया (for मम).

42 Some MSS om the ref V_1 reads 42 on marg —a) $K_{1-3,5}$ V_1 B D_a D_n $D_{2-6,8}$ तु; D_7 S (G_3 missing) स (for च) —b) D_{n1} $D_{3,5}$ अस्य (for चास्य) —c) K_3 वर (for वरे) T_2 $G_{1,2}$ प्रविष्टे (for प्रदिष्टे) M_3 विप्रस्य (for विप्रेण) —d) $Ś_1$ K_1 D_4 [अ]ल्पतेजोयम्; T_2 $G_{1,2}$ M °चेतायम्, Cn °तेजायम् (as in text)

43 D_1 om 43 —a) $K_{3,5}$ V_1 B D_a D_n $D_{3,5,6,8}$ स (for त) —b) Some MSS प्रह्लादो; T_2 प्ल्हादो —c) $Ś_1$ K_1 D_4 उपकृत्य; $B_{1,2}$ $D_{3,6,8}$ उपाहृत्य; D_7 अवाकृत्य; T $G_{1,2}$ $M_{1,3,4}$ अपा° (for उपा°) T_2 G_1 M च (for तु). —d) D_4 वर, D_7 G_1 पर (for वर) D_6 महत्, M_1 भवेत् (for ऽभवत्)

44 a) M_4 गते वरे (by transp) —b) K_5 V_1 B D (except D_1) T_2 G_1 तदा (for तत°) —c) Some MSS प्रह्लादस्य, D_{a1} $D_{2,6,7}$ T_1 G_4 प्रह्लादश्च (T_1 G_4 °स्तु) —d) D_{n2} निश्चये K_3 नावजाग्मिवान्; D_2 सव ज° (for न च ज°)

45 a) D_n तावच् (for तात). — V_1 reads 45^{bc} on marg —b) K_3 B_{1-4} D_a $D_{4,8}$ महाद्युतिः; K_5 D_n $D_{2,3,5,6}$ °द्युतिं; B_3 D_7 G_1 $M_{1,3}$ °द्युते (for °द्युते) —c) $Ś_1$ K_4 तत्र (for तात) —d) $Ś_1$ अजहत्; M_2 अभजत् (for अजहात्) G_1 तत (for तदा)

46 a) D_2 महाकाय; D_7 °राजा; T $G_{2,4}$ °राज, G_1 °राज (for °काय) —b) Some MSS प्रह्लाद° —c) K_5 D_n तं तु, $D_{4,7}$ T $G_{1,4}$ M तव (for

तस्मिन्द्विजवरे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दितम् ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।
इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वविशत्प्रभो ॥ ४७
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ४८
धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ।
तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ४९
ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ५०

को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ।
सत्यमस्म्यसुरेन्द्राग्र्य यास्येऽहं धर्ममन्विह ॥ ५१
तस्मिन्ननुगते धर्मं पुरुषे पुरुषोऽपरः ।
निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महात्मना ।
वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५२
तस्मिन्गते महाश्वेतः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ।
इत्युक्त्वा च ययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥ ५३
ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ । C. 12. 4603 B 12. 124 58 K 12. 124 56

नतु) — [f]) M[1] लक्ष्मा (for लक्ष्मो)

47 Da[2] om 47[ab] — [a]) D[2] यस्मिन् (for त°) K1. 3 5 V1 B0 2-5 Da1 Dn D2-8 S (G3 missing) द्विजोत्तमे, B1 वेदोत्तमे (for द्विजवरे) — [b]) Ś1 (*sup lin*) K5 वमामि, Ś1 (*inf lin*) K1 वदामि (for वत्स्यामि) K3-5 V1 B Da1 Dn D2 3-5 8 M अनिंदिते (D1 °म, M1-3 °त), D7 T G1. 2 4 अरिंदम (for अनिन्दितम्) D1 corrupt — D3 om. 47[c]-47[f] — [d]) D7 S (G3 missing) तव (for त्वयि) D7 (before corr) समाहितं — D4 erroneously reads 47[ef] twice followed by the repetition of 47[cd]. — [e]) M1 [अ]तर्हितस् K3 तत्तु, D4 (second time) तं तु, G2 चैव (for तद्वै) D7 T2 G1 इत्युक्त्वा धैर्यसहित (D7 °सं) — [f]) D2 वा (for च) K1 आवादिवत् (sic), K3 Da Dn1 D4 (both times) M [अ]न्वाविशत्; K5 V1 B0 4 5 Dn2 D2 3 5 6 [अ]नु°; B1 [अ]न्य°; B2 [अ]न्या°, D7 T G1. 2 4 [प्र]वा° (for [अ]न्व°)

48 [a]) D4 गते, D8 जाते (for याते) — [b]) K5 Dn2 -भूतस्, G1 तापस, G2 M2 -रूपं (for रूपस्) V1 D7 T2 M तथा (for ततो) — D8 om. (hapl) 48[c]-50[b] — [e]) M2 निःसृत T2 त च (for तस्य) — D7 om. (hapl.) 48[d]-50[c] V1 reads 48[d]-50[c] on marg — [d]) T1 G1 2 4 सो (for च)

49 D7 8 om 49 (cf. v l 48) V1 reads 49 on marg — [a]) D1 M1 3 धर्म° Some MSS प्रह्लाद — [b]) S (G3 missing) यत्र चासौ (T2 G1 °सि) द्विजोत्तम° — K3 om. 49[c]-50[b] — [c]) G1 यत्र (for तत्र) — [d]) K3 4 यस्य (for यत). B1 Da शीलस्य (for °ल) T G1 2 4 M यय (for ह्यहम्)

Ś1 K2 4 यत्र शीलस्य संस्थिति°

50 K3 D8 om 50[ab], D7 om 50[abc] (cf. v l 49, 48) V1 reads 50[abc] on marg — [a]) D4 T1 G1 4 परो (for ऽपरो) G2 महातेजा (for °राज) — [b]) T1 G4 तेजसा प्रज्वलन्निव (by transp) — [c]) K4 D1 निःसृतस्, T1 निर्गतस् (for निःसृतस्) — [d]) Some MSS प्रह्लादस्य

51 [a]) K4 पृष्टस्य (for °श्च) — [c]) D1 om. (hapl) from मस्म्यसु up to तस्मि (in 52[a]). Dn विद्धि, D8 G1 असि (for अस्मि) Ś1 K2 D1 अस्मि महाराज; K1 Da1 Dn1 D4 6 8 असुरेंद्राय (D4 °द्राय; D6 8 °द्राग्य) (for °द्राग्र्य) — [d]) K1 D4 यास्यह; K2 4 यास्ये ह, K3 Dn1 प्रयास्ये, D8 यास्येयं (for यास्येऽह) K3 Da1 D4 T1 G2 4 अन्वित°, Dn अन्वह, D8 अस्त्वह (for अन्विह)

52 D1 om तस्मि (cf v l 51) — [a]) K2 D5 G2 यस्मिन् (for त°) D1 अपगते (for अनु°) Da2 धर्मे°; Dn सत्ये, D2 3 5 6 M2 धर्मे (for धर्मं). — [b]) Dn महान्वै (for पुरुषे) — [c]) D7 S (G3 missing) पश्चात् (for तस्मात्) — [d]) Ś1 K4 D1 पृष्टतश्च, K1 पृष्टाश्चाह (sic) (for पृष्टश्चाह) Ś1 K2-4 B0 6 (marg as in text) D1 महात्मन°, V1 B1 Da Dn °बल°; D4 °त्मना, D7 T G1 4 M °तपा; G2 °द्युति (for °त्मना) — [e]) Ś1 K1 4 D1 वित्तं; Da वृत्तिं (for वृत्तं) Some MSS प्रह्लाद — [f]) D7 G1 अतो ह्यह; T1 G2 4 ततोस्म्यह

53 [a]) K2 D1 7 G1 महाश्वेता, K3 M महाम्श्वेत; K4 5 V1 B Da Dn D2 3 5, 6 8 महा(V1 B1 °हाञ्) शढ; T2 महत्तेज (for महाश्वेत) — Ś1 K1-3 D1

C 12 4606 B 12 124 56 K 12.124 56 तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ॥ ५४

उषितास्मि सुखं वीर त्वयि सत्यपराक्रमे ।
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्र ततो ह्यहम् ॥ ५५

ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्रादस्य महात्मनः ।
अपृच्छत च तां भूयः क्व यासि कमलालये ॥ ५६

त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५७

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी च यस्त्वया चोपशिक्षितः ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ५८

शीलेन हि त्वया लोकाः सर्वे धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय महेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ५९

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता तु श्रीस्ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदम् ॥ ६१

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।

---

om (hapl) 53c–54b — c) M2 [अ]हं (for [आ]ह) — d) D7 8 G1 यत्तो (for यतो) K5 T1 G2, 4 ततो स्त्य(K5 °तो ह्य)ह (for अह ततः) — e) B3 4 Dn D3, 5, 7 T G1 2, 4 प्रययौ; M4 [अ]नुययौ (for च ययौ). — f) Da वृद्धं (for वृत्तं). B1 Da नराधिप; D8 °प.

54 Ś1 K1–3 D1 om 54ab (cf v 1 53) — a) V1 B1 2 Da पद्मालया (for प्रभामयी) — Da om. 54cd. — c) M3 4 अपृच्छत (for °च्छत्स) — d) K4, 5 B0, 4 5 Dn D3 3 5 एनम् (for एवम्).

55 a) K1 इषितास्मि (for उ°) B1 Dn स्वयं (for सुख). T2 G1 2 M नित्य (for वीर) — b) K3 8 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) पराक्रम (B1 M2 °म; D8 °मं) — c) B0 3–5 D3 3 5 6, 8 त्यक्ता त्वया (by transp) — d) Ś1 K1 2 4 D1 यतो वित्तं; D5 6 बलं तत्र K3 बलवतो, V1 B1 2 Da Dn ह्यनुगता (for यत्र ततो) K1 om ततो T1 G2, 4 [ऽ]स्म्यह; M1 3 4 [ऽ]प्यहं (for ह्यहम्)

56 a) M प्रादुरभूत् (for °रासीत्). — b) Some MSS प्रह्लादस्य. — c) T2 स (for च) K5 V1 B Da Dn D2–6 8 अपृच्छत्स ततो (V1 °त्स तदा; D4 °च्छ स ता) भूय — d) M4 कमलासने (for °लये).

57 a) M1 3 त्व सि (sic) (for त्वं हि) V1 B0 2 3 D1 4 G1 देवि K5 D2 3 5 6 सत्यव्रता त्वं हि देवि (D3, 5 °वी). — c) M2 कस्य (for कश्च). D4 ब्राह्मणोदवित् (sic) (for °णश्रेष्ठस्) — d) K1 तथा (for तत्त्वम्).

58 D3 G1 2 4 om the ref D5 श्रीदेव्युवाच — a) Dn2 D8 शक्तो; M2 चक्रो (for शक्रो) K1 3 Dn1 M यस; B5 T1 [इ]व (for च). — b) K1 त्वत्तस्चैव, K3 5 V1 B Da Dn D2–8 T G2 4 M1–3 त्वत्तश्चैव; G1 ततश्चैव, M4 त्यक्तश्चैव (for यस्त्वया च). — c) B2 M2 ये तद् (for ते यद्) — d) D7 T G1 2 4 M1, 3 4 तेन तत्ते (for तत्तेनाप) M1 3 हृत (for हृतं). G2 त्वया (for प्रभो). D4 तत्तेजोपहृत प्रभो

59 K3 om (hapl) 59. Ś1 reads 59 on marg — a) D4 शीले सति (for शीलेन हि) K1 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T1 G2 4 M त्रयो (for त्वया) D7 शीलेन तेन लोकाश्च; T2 G1 शीलेन लोका वै राजन्. — b) K1 5 V1 B Da Dn D2–8 S (G3 missing) त्वया (for सर्वे) G2 निश्चिता° (for निर्जिता°) — c) B4 Dn D3 5 सुरेन्द्रेण (for महेन्द्रेण) — d) D4 शीले. K1 D6 हित (for हृतं)

60 a) B1 धर्मे Ś1 K4 वित्तं (for वृत्तं). — b) K V1 B0–4 D (except D1) T1 G1, 2 4 M4 [अ]पि (for हि) — c) D1 शीलं G1 मूल B0 2–5 D3 3 5 6 महाप्रज्ञ, Da1 °प्राज्ञस्, D7 S (G3 missing) °राज (for °प्राज्ञ) — d) Da1 तदा, D7 S (G3 missing) तथा (for सदा)

61 D7 8 G1 om. the ref. — a) Dn2 एकम् (for एवम्) K1 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) श्रीस्तु (by transp) — d) Dn D5 वच°; D7 S (G3 missing) सदा (for इदम्)

62 a) D3 5 चेच्छामि (for इच्छामि) D7 T G1, 2, 4 M1–3 शीलं समधिगच्छामि, M4 शीलं तत्सम्यगिच्छामि. — b) Ś1 K1, 4 D1 वक्तु; D4 चेत्तुं (for वेत्तु). Da1 D6 M2 कौरवनद्न (D6 °नं). — c) Da न (for च) B0 D1 तथा, T3 कथ (for यथा) — d) K1–3 V1 B1, 2 Da Dn D2, 6–8 T G4 M1 3, 4 सं

प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥ ६२
धृतराष्ट्र उवाच ।
सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
संक्षेपतस्तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नराधिप ॥ ६३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६४
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६५
तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ।
एतच्छीलं समासेन कथितं कुरुसत्तम ॥ ६६
यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति कचिच्छ्रियम् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥ ६७
एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ६८
भीष्म उवाच ।
एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ६९ C. 12. 4621 B. 12. 124. 71 K. 12. 124. 71

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

चोपाय, K. Bo 3-5 D2-. G3 तथो°, G1 M2 तथो° (for तमु°) D7 S (G3 missing) ब्रवीहि, D8 दरस्व (sic) (for वदस्व)

63 D8 om the ref. —a) T G4 मोपाय°, G2 उपाय° Ś1 K1 2 सर्वम् (for पूर्वम्) Da निर्दिष्टं, T G2 4 उद्दिष्ट° (for उद्दिष्टं) —b) Some MSS प्रह्लादेन D1 M2 महात्मन —c) K3 मक्षेपात्तस्य, K5 Bo 2-5 D2 3 5 8 °पेण च, V1 B1, 2 Da Dn D6 °पेण तु (for °पतस्तु) K3 om. from शीलस्य up to प्रशस्यते (in 64d) —d) K4 प्राप्ते, T1 G1 प्राप्त (for प्राप्तिं) Dn नरेश्वर, D7 T G1, 2 4 M1-3 जनाधिप, M4 जनेश्वर (for नराधिप)

64 K3 om. 64 (cf v l 63) —c) B1 अनुग्रह —d) V1 वदति हि, D4 प्रचक्षते (for प्रशस्यते)

65 a) K1 हिते (for हित) —c) D7 T G1, 2 4 पापेन (for वा येन) K1 (marg by corr) अपि अपेत वाक्येन

66 a) K1 D4 तत्तत्, T G2 4 कर्ता, G1 तर्तुं (for तत्तु) K1 यथा (for तथा) —b) K2-5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2-5 8 G1 श्लाघ्येत, G2 श्लाघेत्तु —c) K4 शीले K1 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) शील (G1 शिव) समासेनैतत्ते (K5 °त्तु)

67 a) G1 यदल्पशीला, M2 यदन्य शीला —b) K1 2 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) श्रियं कचित् (by transp) —c) D4 भजते, M1 भुञ्जेत (for भुञ्जते) Ś1 K1 2 D1 धियं, G2 चिरात् (for चिर) —Ś1 reads 67d-68c on marg —d) K4 D1 समूलाच्, M4 सर्वमूलाश्च (hypermetric) (for समूलाश्च) Ś1 (sup lin as in text, inf lin) भवति, K5 V1 B Da Dn D2 3 . 6 8 न सति (for पतन्ति)

68 Before 68, K5 V1 B Da Dn D2 5 6 ins धृतराष्ट्र उवाच Ś1 reads 68abc on marg —a) D5 एवं (for एतद्) —c) T2 G1 M4 यदिच्छसि —d) K1 सुविचित्रा, D2 सुविशिष्टो, M2 सविशिष्टां (for सु°) T2 G1 युधिष्ठिरे —After 68, Ś1 K1 2 D1 ins

288* जिता सभा शास्त्रवता ममासा[? °मस्या] गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ।

[= (var) 5 34 45 —(L 1) K1 2 वस्त्रवता (for शास्त्र°) K1 ननामा —(L 2) Ś1 त्रिता, D1 त्रितौ (for जितो) K1 सर्व]

On the other hand, D7 T G1, 2 4 M ins after 68

289* अधिका वापि राजेन्द्र ततस्त्व शीलवान्भव ।

[G1 यापि, G2 4 अपि (for वापि) G1 मशीलवान् (for त्व शी°)]

69 M om 69ab D4 om the ref —a) D8 G2 पुत्र (for पुत्रे) —b) K V1 Bo 2-4 Da2 Dn D2 3 5 6 8 नराधिप, D7 T G1 2 4 महीपति (for नराधिप) —c) K5 D2 3 5 6 8 G2 राजेंद्र (for कौन्तेय) —d) V1 Bo यत, M4 तस्त्व (for तत) G1 प्राप्स्यथ (for °सि) D7 T G1 2 4 यत्फलं, M1, 3 4 यद्वल (for तत्फलम्)

१२५

C. 12. 4621
B. 12. 125. 1
K. 12. 125. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथमाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ १
संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरंजय ॥ २
पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३
सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युरसंशयम् ॥ ४
सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५
आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६
एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ७
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत् ।
इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८

Colophon om in V$_1$ G$_8$ missing —*Sub-parvan* Ś$_1$ K B$_{1-5}$ Da Dn D$_{2-7}$ T G$_{1, 2, 4}$ M राजधर्म —*Adhy name* Ś$_1$ K B Da Dn$_1$ D$_{2-8}$ M$_{1-8}$ शील(Ś$_1$ शाला, K$_1$ शूला, K$_{2, 4}$ D$_1$ शीला) वर्णन, T$_1$ G$_{2, 4}$ शीलविवरण —*Adhy no* (figures, words or both) B$_1$ 114, B$_{3, 4}$ Dn$_1$ 123, Da$_1$ Dn$_2$ 124 (as in text), D$_2$ 119, D$_8$ 112, T$_1$ G$_4$ 127, T$_2$ G$_{1, 2}$ M 126 —*Śloka no* Da$_1$ Dn$_2$ 71, Da$_2$ Dn$_1$ 72, D$_8$ 69

125

☞ G$_8$ is missing for this adhy. (cf v l 12 112 1)

1 D$_8$ om. the ref B$_1$ om 1^{ab}. —^{a}) K$_1$ शील प्रदानं G$_{1, 2}$ पुरुष (for °षे) —D$_8$ om 1^b–2^a —^{b}) D$_4$ नराधिप (for पितामह) —^{c}) K$_{8, 5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2, 3, 5, 6}$ त्वाशा; D$_4$ वा सा (for आशा) —^{d}) K$_8$ Dn$_1$ D$_6$ चाशा, Da च वा, D$_4$ वाशा (for च सा) D$_7$ S (G$_8$ missing) का च सा प्रब्रवीहि मे

2 D$_8$ om 2^a (cf. v. l 1) —^{a}) D$_7$ S (G$_8$ missing) तु (for मे) K$_1$ एव (for एष) —^{b}) D$_7$ S (G$_8$ missing) ममोत्पन्न° (for समु°) —^{c}) K$_3$ D$_4$ वै (for च) Da$_1$ हि (for ऽस्ति) —^{d}) D$_{4, 8}$ M$_4$ पुरजय° (for °य) K$_5$ त्वत्त कुरुपितामह

3 K$_5$ om 3. —^{a}) K$_4$ [आ]शां (for [आ]शा) —B$_2$ om. (hapl) 3^b–4^a. —^{b}) B$_1$ कथमासीत्, Dn$_2$ ममासिद्धि°, D$_7$ S (G$_8$ missing) °सीत्तु (for °सीद्धि) —^{c}) B$_0$ च (for तु) K$_2$ Dn$_2$ तद्युक्त; D$_8$ युक्त तु, G$_1$ यद्वृत्तं (for यद्युक्तं) K$_1$ प्राप्ते युजे तयथार्थं (sic) —^{d}) D$_4$ corrupt

4 B$_2$ om 4^a (cf v l 3) —^{a}) D$_1$ [अ]त्र (for सु-) —^{b}) D$_1$ प्रजायते (for [उ]पजा°) —^{c}) Ś$_1$ K$_2$ D$_1$ निहन्यमानायां (for विहन्य°) —^{d}) D$_1$ दुःखे, D$_{4, 7}$ T$_1$ G$_{1, 4}$ M$_{1, 3, 4}$ दुःखं; G$_2$ दुःख (for दुःखो) Ś$_1$ K$_{1, 4}$ D$_1$ मृत्योर् (for मृत्युर्) K$_3$ V$_1$ B$_2$ Da Dn D$_4$ न संशय°, K$_5$ B$_{0, 1, 3-5}$ D$_{2, 3, 5, 6, 8}$ G$_2$ M$_4$ असंशय° (for °यम्)

5 ^{a}) D$_7$ बोध (for सोऽहं) K$_4$ हतासो —^{b}) K$_8$ D$_4$ M$_2$ महात्मना, D$_2$ दुहा° (for दुरा°) —^{c}) Da$_1$ धृतराष्ट्रेण

6 ^{a}) K$_4$ B$_{0-2}$ Da Dn D$_{2, 3, 5, 6, 8}$ T$_2$ महत्तरीं (K$_4$ D$_{2, 8}$ °री), D$_7$ T$_1$ G (G$_8$ missing) M बृहत्तरीं (D$_7$ T$_1$ M$_2$ °रा) (for महत्तरां) —^{b}) K$_1$ दुर्गमां; K$_5$ चाद्रुमात्, D$_{2, 3, 5}$ वाद्रु°, D$_4$ सुद्रु° (for सद्रु°) —After 6^{ab}, D$_2$ repeats दपिसद्रुमात् —^{d}) Ś$_1$ अप्रमेये च, D$_7$ S (G$_8$ missing) °मेया(D$_7$ °ये)थ (for °मेयैव).

7 ^{a}) K$_1$ एष, B$_{0, 5}$ D$_{1, 7}$ एषा (for एषा) B$_2$ D$_{8, 5}$ चैतत् (for चैव) —^{b}) T$_2$ दुर्विनीता, G$_1$ M$_4$ दुर्विचिंत्य (for °चिन्त्या). —^{c}) K$_5$ V$_1$ B$_{0, 3-5}$ Da D$_{2, 3, 6, 8}$ न, D$_5$ lacuna (for च) Ś$_1$ K$_{1, 2, 4}$ D$_1$ वक्ष्यामि, D$_8$ मस्यामि (sic) (for पश्यामि)

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः ।
ससार स मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ॥ ९
स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
स च राजा बली तूर्णं ससार मृगमन्तिकात् ॥ १०
ततो निम्नं स्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।
मुहूर्तमेव राजेन्द्र समेन स पथागमत् ॥ ११
ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।
ससार बाणासनभृत्सखड्गो हंसवत्तदा ॥ १२
तीर्त्वा नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैव वने चरन् ॥ १३
स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ १४
स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५
पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६
तस्य मर्मच्छिदं घोरं सुमित्रोऽमित्रकर्शनः ।
समादाय शरश्रेष्ठं कार्मुकान्निरवासृजत् ॥ १७ C 12.4638 B 12.125.17 K 12.125.17

---

8 D8 om the ref — a) K1 मे (for ते) Ś1 K4 वर्णयिष्यामि (for वर्तं°) — b) K3 B0.6 D4 तं, B4 यत्, D7 S (G3 missing) मे (for तत्) — d) B1 D4.6 T2 G1 M4 निवृत्तम्, D2 निर्वृत्यम् (for निर्वृत्तम्)

9 b) Some MSS हैहयो G2 मृगतां (for मृगया) — V1 reads 9c–10d on marg — c) D7 T1 G (G3 missing) M4 च (for स) Ś1 K4 D1 हत्वा (for विद्ध्वा) — d) K2.3.B Da Dn D2.3.5.6.8 [आ]नत (for नत) D1 corrupt

10 V1 reads 10 on marg — b) D8 अमिति (for अमित) D7 S (G3 missing) ययात्र(M2 °व)विपराक्रम — c) K1 राज (for राजा) K1.4.5 B2–4 Dn D5–6.8 T बलात् (for बली) K3 D4 राजन् (for तूर्णं) — d) Dn समार मृगयूथप

11 a) K4 नत, K5 D4.6.7 T1 G2.4 M2.4 निम्न (for निम्नं) — b) K5 [ऽ]व्रजद्, D2.6.8 M1–3 [ऽ]द्रवत (for ऽद्रवद्) Da1 आशुभा (sic) — G1 repeats 11cd after 12 — c) K3.5 B Da Dn D2.3.5–8 S (G3 missing) इव, V1 अपि, D4 एव (for एव) — d) D6 सममेव (for °मेन स) Da D8 यथा (for पथा) K5 B0.4.5 Dn2 D3.5.6.8 गत° (for [अ]गमत्)

12 K5 om (hapl.) 12c–14d — c) K1.4 D1 समान, G1 (before corr) चकार, G1 (by corr) प्रचार (for समार) B2 बाणाशन (for °सन) Ś1 K1.4 D1 -धृत् (for भृत्) Dn2 समार बाणान्व्यसृजत् — d) K2 V1 B D (except D1.4.7) सखड्गोमौ (B2 °ड्ग स) तत्(V1 B1.2 Da Dn तनु)त्रवान् — After 12, G1 repeats 11cd

13 K5 om 13 (cf v l 12) — a) All MSS (except Ś1 K2.4 D1, K5 om., G3 missing) ततो (for तीर्त्वा) B1 Da D4 नदान्नदीं, Dn2 D2.3.5.6.8 नदीनं(Dn2 °न)दांश्च, D7 T1 G4 M2 नगान्नदीश्च; G2 [ऽ]न्वगा° (for नदा°) — b) B3 च सर्वश (for वनानि च) — c) K2 B1 Da [अ]त्यतिक्रम्य; K3 D4 व्यति°; D1 अति°; D7 T G (G3 missing) ह्यति° (for [अ]भ्यति°) K4 D6 अतिक्रम्यान्यति° (sic), Dn2 अतिक्रम्यान्परिक्रम्य — d) B0.6 च, B3 D4 G1 [इ]व; Dn D3.5.6.8 [ए]को (for [ए]व) K1 [ऽ]चरत्, V1 B Da Dn D3.5.6.8 S (G3 missing) चर°, D7 मृग° (for चरन्)

14 K5 om 14 (cf v l. 12) — a) T2 G2 तु तावन्, G1 दुदाव (sic) (for तु कामान्) — b) D7 S (G3 missing) पार्थिव (for तं नृपम्) — c) B1 Da D4 अत्येति, M अप्येति (for °भ्येति) B1 यवनो (for जव°) — d) M1.3 वनेन (for जवेन)

15 D1 reads 15a on marg — a) K3.5 B3.4.5 (marg as in text) D2–6.8 तत स (for स तस्य) — b) B1.2 सु(B2 स्व)संन्यस्तो (for समभ्य°) Da स सन्यस्तो वनेश्वर, D1 समभ्यस्ते वने वन° (sic) ❀ Cn समभ्यस्तो विद्ध । ❀ — c) B3.4 D2.3.5.6.8 प्रनृत्यन्, D7 °द्रुवन् (for °क्रीडन्) — d) D1 चाभ्येति (for अभ्येति) M2 पातितं (for चान्तिकम्)

16 K1.4 om. (hapl.) 16, T G2.4 read 16ab after 17 — a) Da2 यवम् (for जवम्) — b) B1 यवनो, Dn2 जवेन; D1 जवने (for जवनो) — D7 G1 om. (hapl.) 16c–18b, T G2.4 om. (hapl.) 16cd — d) Ś1 चात्येति; B1 Da अत्ये°, D1 चाभ्ये° (for अभ्ये°)

17 D7 G1 om 17 (cf. v l. 16) — a) K3 मर्मभिद, K4 मर्मच्छिद् (for मर्म°) — b) B3 Dn D3

C 12.4639
B 12.25.18
K 12.125.18

तततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।
तस्य बाणपथं त्यक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८
तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ प्रज्वलिते ततः ।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९
प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्पुनः ॥ २०
तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा ।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ २१
ऋषयो राजशार्दूलमपृच्छन्स्वं प्रयोजनम् ।
केन भद्रमुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ॥ २२
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ।

तीक्ष्णं च (for सुमित्रो) Ś1 K1 3 4 B (except B3) Da D1 -कर्षण, D6 कर्शनं (for -कर्शन). — c) K1 3 5 V1 B (except B3) Da1 D2-6 8 T1 G3 4 M समाधाय (for °दाय) K2 3 B1-3 Da Dn D4 5 M3 4 शर (for शर) — d) K1 M1, 3 4 कार्मुकाभ्रिरवा(K1 °वरा)सृजत्; K3 5 V1 B Da Dn D3 3 5 6 8 कार्मुके तु (D2 3 6 8 नु) व्यधा(K3 B3 Dn D6 तथा; B1 2 Da व्यपा)स°; D4 कार्मुके समवासृ°, T2 कार्मुकाभ्रिरसादयत्; G2 M2 कार्मुकाभ्रिरवासयत् (M2 °रकृत्तत). — After 17, T G2 4 read 16ab.

18 D7 G1 om 18ab (cf v 1 16) T G3 4 om (hapl) 18ab. — a) K4 Da2 गव्यूत (for गव्यूति) Ś1 K4 D1 मात्रे स, K1 मात्रेन, M1 3 मात्रे तु (for -मात्रेण) — b) D1 om (hapl.) यूथप. D8 -यूथक (for -यूथपः) — c) M1, 3 बाणफल (for °पथं) K (except K4) V1 B (except B6) Dn D2 3 5 6 8 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) — d) K3 3 D7 S (G3 missing) स्थितवान् (for तस्थि°)

19 ab) T2 भूमौ बाणे (by transp). D4 प्रज्वालिते (for प्रज्व°) K1 3 D4, 7 T G2 4 M1 3 4 तदा, G1 [ऽ]पि च (for ततः) K2 4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 भूमौ ज्वलिततेजसि (for b) — c) D7 T G2 4 M1, 3 4 मृगोरण्य (for महा°) G1 तदा प्रविवेश मृगो —G1 repeats 19d–20a after 20a — d) M2 हि (for [अ]पि). K3 D4 [अ]थाश्रमं, V1 [अ]थोद्रवत्, T2 M2 [अ]भिद्र° (for [अ]थाद्र°) D7 T1 G (G3 missing) M1 3 4 मृगं राजाप्यभिद्रवत् — After 19, K3-5 V1 B D (except D1) T1 G1 2 4 M ins an addl colophon [*Sub-parvan* K3-5 V1 B (except B1) Da Dn D2-6 T1 G1 2 4 M1-3 राजधर्म —*Adhy name* K3-5 V1 B Da Dn1 D2 3 5 6 ऋषभगीता, T1 G1 m 2 4 °गीतासु सुमित्रचरित्र, M1-3 सुमित्रोपाख्याने मृगानुधावन —*Adhy no* (figures, words or both) B1 115, B3-5 Dn1 124, Da1 Dn2 125, D7 G2 M1-3 127, T1 G4 128 —*Śloka no.* Da1 17, Da2 Dn 19, D3 18]

20 Before 20, K3-5 V1 B D (except D1 3) T1 G1 2 4 M ins भीष्म उवाच — a) Dn1 प्रविशन् (for प्रविश्य). Dn1 स, D7 च (for तु) — After 20a, G1 repeats 19d–20a. — d) D3 श्रान्तश्च (for श्रान्तश्च) B1 [उ]पाविशन्, Dn2 °वसत्, D4 M1, 3 [उ]पविशत् (for °पाविशत्) All MSS (except Ś1 K1 2 D1, G3 missing) तदा (for पुनः)

21 B1 om. (hapl.) 21ab — a) Da1 तत् (for त). M2 -पर; M4 धनु (for -धर). — b) D4 श्रमार्तं; G1 क्षमार्तं (for श्रमा°) K3 D4 T G1 4 M1 3 तथा (for तदा) — c) K4 सर्वे, D4 7 S (G3 missing) तस्मै (for तस्मिन्) Ś1 B2 Da D1 समभ्येत्यर्षय सर्वे (B2 Da °यस्तस्मिन्, D1 °य सर्वा) — d) D7 S (G3 missing) चक्रुः पूजां (by transp) K1 यथावय (for °विधि) — After 21, all MSS (except Ś1 K2 4 D1, G3 missing) ins

290* स पूजामृषिभिर्दत्तां प्रतिगृह्य नराधिप ।
अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ।
ते तस्य राज्ञो वचनं प्रतिगृह्य तपोधनाः ।

[K1 om line 1 —(L 1) G1 सपूजाम् (for स पू°). K3 5 Dn D2 6 8 सम्प्रगृह्य (for प्रति°). B1 2 M3 4 नराधिप, D7 G1 जनाधिपः (for नरा°) —(L 2) Da1 स तपो- Da1 उत्तम D7 S (G3 missing) तपोवृद्धिमनुत्तमां (for the post half) —(L 3) K3 Dn D6 सम्प्रगृह्य, K5 D2 3 5 8 प्रतिपूज्य (for °गृह्य). D2 तपोधन]

22 a) B D2 3 5 शार्दूल (for °लम्) — b) Ś1 K1 4 अपृ(K4 °प्र)च्छत् (for °च्छन्) D4 ते, D7 S (G3 missing) तत् (for स्व). K2 3 5 V1 B Da Dn D2, 3 5 6 8 समपृच्छन्प्रयोजनं — c) M2 तेन (for केन). K (except K4) B6 3 Dn D2-6 8 G2 केन भद्र सुखा (G2 विना)र्थेन — d) Da D4 सम्प्राप्तोसि (D4 °स) (for °प्तोऽसि). B1 तपोधनं, D4 °वने (for °वनम्) D7 S (G3 missing) तपोवनमुपागतः

23 a) G2 पदाति (for पदातिर्) — b) V1 खड्गी

कस्मिन्कुले हि जातस्त्वं किं नामासि ब्रवीहि नः ॥ २३
ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।
आचख्यौ तद्यथान्यायं परिचर्यां च भारत ॥ २४
हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणैः सहस्रशः ।
बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ॥ २५
मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ।
तं द्रवन्तमनु प्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।
भवत्सकाशे नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्शितः ॥ २६
किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्शितः ।
भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो नष्टलक्षणः ॥ २७
न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ २८
हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।
महत्त्वान्नान्वपद्येतां रोदस्योरन्तरं यथा ।
आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ॥ २९
भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ।
भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्प्रक्ष्यामि संशयम् ॥ ३० C 12 4653 B 12.126 15 K 12.126 13

(for बाणै) B2 Da दारी तथा, D5 नरेश्वर, D7 S (G3 missing) जनेश्वर (for नरे°) —°) Ś1 K2 V1 Da D1.7 T1 G1 2 इच्छामि (for इच्छाम) V1 Da G1 [म]ह ज्ञा(G1 श्रो)तु, D1.4 विज्ञान (D1 °त) (for °ज्ञातुं) K3 5 B Dn D2 3 5 6 8 T2 M3 एतदिच्छामहे ज्ञा(K3 5 Dn T2 श्रो)तुं —°) M3 तस्मिन् (for कस्मिन्) K3 5 V1 B Da D2 3 5–8 S (G3 missing) च, Dn तु, D4 [s]व (for हि) —^{f}) K6 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S (G3 missing) किंनामा चा(D5 वा)सि ब्रूहि न°.

24 ^{b}) B1 D4 7 पुरुषर्षभ —^{c}) Da1 आचख्यु, Da2 D4 °चक्षौ, D7 T2 आमाष (for °चख्यौ) Ś1 D1 M3 यथा न्याय्य, G2 °थावृत्त (for °थान्यायं) Dn आचचक्षे यथान्याय.

25 ^{a}) Some MSS हैहयानां —^{b}) K2 -कर्षण, D7 S (G3 missing) -कर्शन (for -नन्दन) D4 सुमि त्रोतिबनदन (corrupt) — After 25^{ab}, D3 reads (for the first time) 25^{ef}, repeating it in its proper place D2 repeats 25^{cd} after 25 —^{d}) K3 D4 वने निघ्नन्, D7 S (G3 missing) बाणैर्निघ्नन् (by transp) — D6 om 25^{ef} —^{e}) K2 प्राप्त°, V1 Da युक्त°, D7 S (G3 missing) भ्रमन् (for गुप्त°) —^{f}) D1 सत्वरोधन° (for साव°)

26 ^{a}) K3 D4 च (for तु) Da1 बध (sic) (for विद्धो) K3 वालेन (for बाणेन) —^{b}) Da1 दारति, D2 T2 G1 चरति; D4 शिरसि, D6 सरसि (for सरति) —°) G1 तद् (for तं) D4 द्रवतम् —^{d}) K5 यदृच्छया (for °च्छया) —^{e}) All MSS (except Ś1 K4 D1, G3 missing) सकाशं (for सकाशे). B1 सनष्टश्रीर् (hypermetric) (for नष्ट°) —^{f}) M2 हताश्च (for हताश°) D7 G1 शम (for श्रम) Ś1 K3.4 V1 B Dn3 D1–3 5 6 8 -कर्षित, D7 (before corr) कर्शन (by corr sec m °न°) (for -कर्शित)

27 D4 om (hapl) 27^{ab} V1 reads 27^{ab} on marg —^{a}) K1 न; K6 D2 6 7 तु (for नु) B1 तु (for वै) —^{b}) Some MSS -कर्षित —^{c}) D1 आश्रम° —^{d}) K1 5 V1 B (except B2) Da Dn2 D2 3 5–8 T1 G4 M Cb भ्रष्ट; G2 मृष्ट; Ca नष्ट (as in text).

28 ^{b}) D7 S (G3 missing) पुनरस्य (M1.3 4 °च) (for न पुरस्य) —^{c}) D1 त, D7 S (G3 missing) मे (for तत्) D7 प्रीतिं (for तीव्रं) —^{d}) Ś1 K4 D1 यदा (for यथा) B0 G2 M4 विहिता, Dn2 विगता, D7 निहता; T2 G1 महती (for विहता)

29 ^{b}) D1 महे(marg °द)धिप (for महोदधि) —^{c}) Ś1 K4 B4 नाम्यपद्येतां, K1 नार्व्यपद्येतां (corrupt), V1 B0 6 Da नानुपद्येतां, B2 न विप°; D1 नाभिप°; D7 T2 G2 4 M नानुपद्ये(M2 °स्ये)त; T1 G1 नान्व पद्येता (for °द्येतां) —^{d}) K1 नांतर (for अन्तर) K2 3 रोदस्योर्नान्तर तथा; K5 V1 B D (except D1 4 7) Cn नभसोवा(V1 B1 2 Da °न; B0 1.6 D2 6 °नां)तर य(Dn1 Cn त)था ❀ Cn अवान्तरम् एकां शमपि । ❀ —^{e}) Ś1 K4 D1 तपसा; M2 °सि (for तपसि) Ś1 K4 D1 G2 श्रेष्ठ; G1 श्रेष्ठस् (for श्रेष्ठास्) —^{f}) Dn3 नाशम्, D4 मासम् (sic), G1 नशम् (for नान्तम्).

30 ^{a}) T2 भवता —^{c}) D5 भवत° —^{d}) K4.5 B (except B2) Dn D2 3.5–8 S (G3 missing) पृच्छामि; D1 4 वक्ष्यामि (for प्रक्ष्यामि).

C 12.4655 B 12 126 15 K 12 126 15

आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ।
किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ ३१
यदि गुह्यं तपोनित्या न वो ब्रूतेह माचिरम् ।
न हि गुह्यमतः श्रोतुमिच्छामि द्विजपुंगवाः ॥ ३२
भवत्तपोविघातो वा येन स्याद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ ३३
एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तो हि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समाहिताः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

भीष्म उवाच ।
ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिः स्मयन्निव ततोऽब्रवीत् ॥ १
पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।

---

31 a) K1 D7 यस्माद् (for य स्याद्) — b) B0 3 5 अंतरीक्षम् (for °रिक्षम्) D4 अथाधि (for अथापि). Da च (for वा). — c) D2 8 तु (for नु) V1 Da ज्यायस्ततो; B1 °स्तरो, Dn1 ज्यायतर; M4 °स्तमं — d) D7 T G (G3 missing) महत्त्वे (for °त्त्वात्). Ś1 K2 4 D1 य, Da D4 च; D7 हि (for व°). — f) D7 (before corr.) किमह; D7 (by corr see m) किं बहु; T1 G4 किमपि (for °मिह).

32 Da om 32ab. — a) K3 D4 G4 यद्यगुह्यं; G1 यद्यह्रु° (for यदि गु°) K3 T2 तपोनित्य; Dn न वो नित्यं (for तपोनित्या). K5 यदि गुह्य[ह्य]तमं न स्यात् — b) K1 G (G3 missing) मम; K3 D4 तन्मे; T1 न वा (for न वो). K3 प्रब्रूहि (for ब्रूतेह) K4 D7 न वा (D7 वो) ब्रूते मह्या(D7 °मा)चिर, K5 न चा प्रब्रूत कारणं; V1 B Dn D2 3 5 6 8 न या (Dn तदा) प्रब्रूत माचिर; D1 तचो ब्रूतो हि मा°; T2 तन्मे ब्रूत ममा°. — c) K3 D1 4 7 T2 G1 M4 गुह्यतम (D1 °मः); K5 V1 B Da D2 3 5 6 8 गुह्य(Da °ह्य)तर, T1 G2, 4 M1-3 °मह (for °मत.) Dn न गुह्य श्रोतु मिच्छामि — d) Dn युष्मत्तो (for इच्छामि) K3 Dn -सत्तमाः (for -पुंगवा)

33 a) K1 भवतु यो (for भवत्तपो) D1 -विघाते — b) K5 V1 B Da Dn D2-6 8 यदि, D1 यते (sic) (for येन). D1, 4 6 विरमेत् (for °रमे) D4 तम, M3 सुख (for तत) — c) B2 D7 कथायोगे; D4 कथायोगा; M2 तथा ** (for कथायोगो) Ś1 K1 3 4 D1 यदि चास्ति तदा (K3 कथा) योग्यो (K1 योग्ये; K3 लोके). — d) K5 D2, 3 5, 6, 8 ममेरित° (for मयेरित).

34 a) K2 3 सामर्थ्या, Dn D1 °मर्थ्यं (for °मर्थ्य). — c) Da2 भवतां (for भवन्तो) Dn D6 [ऽ]पि (for हि). D1 7 (before corr. as in text) तपोनित्य (for °नित्या) — d) T2 ब्रुवन्त्वे° (for ब्रूयुरे°). K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 समन्विता (V1 °त), D1 ममाहिता (for समा°)

Colophon: G3 missing Sub-parvan Ś1 K V1 B0 2-5 D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy. name Ś1 K1-4 V1 B2-5 Da2 Dn1 D1-6 ऋषभगीता; T G2 4 आशाप्रश्न, M1 3 सुमित्रोपाख्याने आशामहत्त्वप्रश्न; M2 सुमित्रोपाख्यान. — Adhy no (figures, words or both) B1 116, B3 125, Da1 126, T1 G4 129, T2 G1 2 M 128 — Śloka no. Da 18½, Dn 19

126

☞ G3 is missing for this adhy (cf v l 12 112 1)

1 D3 om the ref — a) T2 G1 M समेतानाम् (for समस्ता°) — b) B1 om. (hapl) मृषीणा — c) G2 ऋषभो हैहयाधीश — d) K2 3 D1 7 S (G3 missing) इदमथ (for इव ततो) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 विस्मयन्निदमब्रवीत्

2 b) K2 4 D1 [अ]नुसरन् (for °चरन्) — c) V1 B1-3 Da नित्य (for दिव्य). — d) Ś1 K4 D1 वर; K1 वने (for नर). B1 -नारायणाश्रयं.

3 a) K5 अत्र (for यत्र). — b) Da1 नदो, D7 S

समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २
यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ३
तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितॄणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां तदा ॥ ४
रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कंचिद्वासार्थमगमं ततः ॥ ५
ततश्चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोनिधिम् ॥ ६
अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषाष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७
शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८
शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९
दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १०
निवेद्य नाम गोत्रं च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११
ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसंहिताः । C 12 4671 B 12.127 12 R 12.127 12

(G3 missing) सरो (for ह्रदो) K1 D7 S (G3 missing) वैहा(K1 °वा)यसं, D4 वैयामकस्; D8 वैहायशान् (for °यसस्) V1 तदा (for तथा) ❀ Cn विहायसा गच्छन्त्या मन्दाकिन्या वैहायस्या अयं वैहायसः । ❀ —ᶜ) K1 चास्वशिरा, Da1 वाश्वशिरा; Da2 G1 वाश्वशिरा, D4 M2 4 चाश्वशिरो, D7 पार्श्वशिरा (for चाश्व°) —ᵈ) K3 शास्त्रवान्, D5 साश्वतान्

4 ᵇ) K4 तर्पणे Ś1 K2 4 D1 T2 (before corr) तदा (for पुरा) — K3 om (hapl.) 4ᶜᵈ —ᵈ) K1 D1 ततो सिश्रम्; T1 M1.2 तत्राश्रमम्, M4 तमा° (for ततोऽऽश्रमम्) K5 B1 D7 इयाय (for इयां) K1 तत अनिवर्वांस्तदा

5 ᵃ) Ś1 रमेते, K1 रम्या ते; K4 D1 रेमेते (for रेमाते) D4 ते (for तौ) D7 S (G3 missing) रेमाते र(T2 ते)जस्यौ (D7 T2 °सा, G1 M4 °सो) यत्र —ᶜ) D7 T1 G2 4 आश्रमात् (for °म) V1 B1 2 D4 7 T G1.3 4 M2 किंचित्, Da कश्चिद्; D1 केचिद् (for कं°) —ᵈ) K4 चामार्थम् (for वासा°) K1.4 G3 अगमन्, D5 °मत् (for °मं) Dn G1 तदा, T2 तथा (for तत°)

6 ᵃ) All MSS (except Ś1 K2 4 D1; G3 missing) तत्र (for ततस्) K1 चीनाजिन, Da वीरा° (for चीरा°) —ᵈ) K1 तनु नाम, D7 नरनामा K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T2 (also as in text) तपोवनं (for °निधिम्)

7 ᵃ) Da अन्यैरन्यैर्, D1 अन्यतरैर् (for अन्यैर्न°) — D8 om. 7ᵇᶜ —ᵇ) D2 नृ- (for [अ]ष्ट) D7 S (G3 missing) वपुषा(T2 °पो)प्रतिम तथा —ᶜ) K1 कृपिता (for कृशता) D7 T2 G1 चैव; T1 G3 4 यापि (for चापि) K1 राजर्षेर्, D1 corrupt —ᵈ) K1 अदृष्टा, D1 अदृष्टं D7 T G1 3 4 मया (for क्वचित्)

8 ᵇ) D7 S (G3 missing) तनु (for तस्य) D7 कानिपुणा (for °ष्ठिका) K3 D4 सम, Da1 -सन°, Da2 -सत° (for -समम्) D8 तस्य कानिष्ठिकोपमं —ᶜ) Bo तदा (for तथा) K3 D4 ग्रीवा पादौ तथा बाहु (D4 °हू)

9 ᵃ) M4 शिरा D2 कार्यानुरूपं, D7 कायानुरूपौ —ᵇ) Ś1 K2 D1.6 कर्णे; K1 D4 कर्णौ (for कर्णौ) —ᶜ) D8 तथा (for तस्य) —ᵈ) K4 सामन्ये, D1.4 समान्ये, T1 G2 सामान्या

10 ᵇ) Ś1 K4 D1 दीन, M4 प्रीत° (for भीत) G2 अमित परिदुर्मना —ᶜ) K3 G1 [अ]भिवंद्य (for °वाद्य) K5 Bo 2-5 D2 3.5 6 8 [अ]ह (for [अ]थ) —ᵈ) B1 इत्युत°, B2 Da अच्युत (for अग्रत°)

11 K1 om 11ᶜ–12ᵇ —ᵃ) K3 V1 B Da Dn D2 3.5 6 8 -गोत्रे (for गोत्रं). —ᵇ) Da चेपितां च, D7 S (G3 missing) तथा कार्यं (for पितर च) D2 नरर्षभं —ᶜ) Ś1 K2 प्रविष्टे; D1 प्रविष्टा (sic), D4 आदिष्टे —ᵈ) B1 शरैर् (for शनैर्) K4 Dn2 D8 इदम् (for अहम्) K4 उपाविशत् Da शोतेरहमुपा विशं (sic)

12 K1 om 12ᵃᵇ (cf. v 1 11) —ᵇ) K2-5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 कथा (for कथा) K3 V1 B D2 3 5 6 8 संहितां (B1 °तान्), Da -सहितं, D4

C 12 4671 B 12. 127 12 K 12. 127 12

ऋषिमध्ये महाराज तत्र धर्मभृतां वरः ॥ १२
तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३
स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता धीमान्रघुश्रेष्ठो महायशाः ॥ १४
इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
एवमाशाकृतो राजंश्चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५
दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६
दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८
तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवासकृत् ॥ १९
दुर्लभं किं नु विप्रर्षे आशायाश्चैव किं भवेत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न तन्मयि ॥ २०
महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।

संहता (for सहिता) D7 G1. 2 4 धर्मार्थसहिता. कथा° —d) K5 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 तत्पुर (for तत्र) M4 धर्मविदां (for °भृतां) Ś1 V1 B1 D1 7 वर (for वर°)

13 ab) D4 तस्मिन्कथा° कथयति ऋषिमध्ये महात्मनि —d) M2 सानुरोधन. (for साव°)

14 a) D4 सूनुम् (for पुत्रम्) D7 S (G3 missing) अरण्येषु —b) M1 3 नष्ट M4 चरम (for परम) D1 दर्शना (for दुर्मना°) D4 नष्ट इत्ये- सकृद्ब्रुवन् —c) K5 B4 Dn2 D2 3 5.6 G1 भूरिद्युम्न (G1 °म्न) (for °द्युम्न) K5 D5 सुत (for -पिता) K5 Bo 3-5 D2 3 5 6 8 M4 राजन्, Dn श्रीमान् (for धी°) — K5 om 14d-16a. —d) V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 वीरद्युम्नो, D7 ऋतु (D7 m रथ) श्रेष्ठो, T1 G1 3 4 नृपश्रेष्ठो (for रघु°)

15 K5 om 15 (of v 1 14) —a) D4 इक्षामि, D6 प्रक्ष्यामि —b) K1 B1 द्रक्ष्यामीहीति (sic), D2 द्रक्ष्यामहेति D7 T G1. 2 4 M1-3 भारत, M4 राघव (for पार्थिव°) —c) K3 B1 Dn D4 6 M2 आशा हतो, V1 D7 T1 G1 2 4 °कृशो; B5 आसादितो (for आशाकृतो) K1 3 V1 B D (except D1) S (G3 missing) राजा (for राजंश्च) —d) M2 तदा (for पुरा). M1 3 वदन्वच इद तदा

16 K5 om 16a (of v 1 14) —a) D1 दुर्लभा T2 सुदुर्लभ° स मा द्रष्टु —b) K5 वीर, V1 Bo 5 नृपं, D7 S (G3 missing) भूय° (for नून) D7 T G4 एव स; G1 2 एव च (G2 हि), M1 2 4 एव सु (M4 तु); M3 एव सु (for परम) B4 -धार्मिक —c) K1 4 D4 एक (for एक°). K3 D4 ममापुण्यैर्; B1 ममारण्ये (for महा°) —d) Da तथा, D4 ब्रुवन् (for तदा) K1 (marg) नष्टद्रव्य इवापर

☞ The portion from 17a up to 41e is lost in D1 on missing fol

17 K1 om. 17a —a) D7 S (G3 missing) न स शक्यो (for दुर्लभ स) —c) G1 तथा (for तया) G1 परित K2 4 गात्रोयं, K3 गोत्रोहं; B1 D3 -मात्रोह, D4 गात्रा वै

18 D1 missing (cf v. 1 17) —a) K2 3 5 V1 B Da Dn2 D2 3 5-8 T2 G1 2 तु (for स) —c) B1 अवाकिरा, D3 अर्वाक्शिरा. —d) Bo 3-5 अव (for इव)

19 D1 missing (cf v 1 17) —a) Dn D4.6 T2 G2 अनुध्यातम् (for °ध्यान्तम्) B2 D7 T2 G1 M4 आलोक्य; B3 आलव्य, G2 M2 आचक्ष्व (for आलक्ष्य) —b) Bo -धार्मिक°, T1 -दुर्जना (for -दुर्मना) —c) Da वाचं (for वाक्य) M2 मंदात्मा (for दीनात्मा). —d) K4 मद- (for मन्दं)

20 D1 missing (of v 1 17) —a) Ś1 K1.4 दुर्लभश्च (for °भ) Ś1 K4 चैप; K1 M2 चैव, B1 किं न (for किं नु) K1 विप्रर्षेर्, K3. 5 V1 B1-5 D (except D7, D1 missing) देवर्षे; Bo M राजर्षे —b) All MSS (except Ś1 K2 4, D1 G3 missing) महत् (for भवेत्). —c) B1 ब्रवीहि (for °तु) —d) T1 G1.4 अपि , M1 3 4 मयि (for यदि) K1. 3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 ते मयि; D7 S (G3 missing) चेत्तदा (M1 3 °था, M4 °व) (for तन्मयि).

21 D1 missing (of v 1. 17). Before 21, K2-5

बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१
अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ।
निर्विण्णः स तु विप्रर्षिर्निराशः समपद्यत ॥ २२
एवमुक्त्वाभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ।
श्रान्तो न्यषीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥ २३
अर्घ्यं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृषिः ।
आरण्यकेन विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४
ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ।
उपाविशन्पुरस्कृत्य सप्तर्षय इव ध्रुवम् ॥ २५
अपृच्छंश्चैव ते तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य प्रवेशनम् ॥ २६

राजोवाच ।

वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ।
भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ २७
एकपुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च सोऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ २८

ऋषभ उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः । C. 12. 4589 B. 12. 122. 3 K. 12. 122. 3

V1 m Bo 2-4 Dn D2 3. 4 6 8 T1 G1 ins मुनि(T1 G4 तनु)रुवाच — a) G1 महर्षि D7 S (G3 missing) तात (for तेन) — b) D2 3 6 8 एव (for आसीद्) — d) Bo बुद्धिवया (for भाग्य°) B4 Da पुन (for [आ]त्मन°)

22 D1 missing (cf. v 1 17) — a) D2 4 G1 M3 अर्थयद्, D5 °वद् (for °यन्) B1 कलस — After 22ab, K4 5 V1 B Da Dn D2 3 6 8 ins

291* अवज्ञापूर्वकेनापि न सपादितवाञ्च्छ्व° ।
[D5 -पूर्वेण D5 न (for न)]

— c) K3 निर्विद्य°, B1 विवर्ग°, D6 निर्विष्टा (for °ण्ण) K2 V1 B Da Dn D3 6-7 T1 G2 4 M राजर्षिर् (B1 °र्षेर्), K5 देव° (for विप्र°)

23 D1 missing (cf v 1. 17) — a) M1 2 4 एवद् (for एवम्) V1 B (except B1) Da Dn1 D3 5 7 8 T1 G2 4 उक्तो (for उक्त्वा) M3 विवाद्य, M4 [अ]भिवद्य (sic) (for °वाद्य) — b) D7 T G1. 4 -सत्कृत, M -समत (for -पूजितम्) — c) K5 Bo-2 4 Dn D2 3. 5 6 8 [s]त्र(B1 [s]प्या)सीद्द्, B3. 5 न्यसी°; D4 निषी° (for न्यषी°) — d) M3 [अ]थ (for त्व) B1 Da M3 नरसत्तम°

24 D1 missing (cf. v 1 17) — a) K2. 5 V1 B1 Dn D2 3 6 अर्वं (for अर्घ्यं) M3 तप° (for तत°) — b) G1 वाद्य (for पाद्य) D7 S (G3 missing) महायशा (for °नृषि) — c) K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 6 8 Cb n आ(V1 अ)रण्येनैव, Ca आरण्यकेन (as in text) — d) D1 राज्ञा Ś1 K1 4 चैव, K5 चार्वं (for सर्वं). D4 निवेदयेद्

25 D1 missing (cf v 1 17) — a) D7 S (G2 missing) तमृषय (for ते मुनय) — b) K2 D8 T G1 2 4 नरर्षभ (for °भम्) — c) D6 अपाविशन् K5 Dn D2 5 नरव्याघ्र (for पुरस्कृत्य)

26 D1 missing (cf v 1 17) — a) K1 अपृच्छत K2 3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 T1 G2 4 M त तत्र, D7 तत्रैनं, T2 G1 ते सर्वे (for ते तत्र). — d) M2 आगमस्य (for आश्र°) K5 V1 Bo 2 3 Da Dn D2 3 5 6 8 T2 निवेशने, B2 4 D7 T1 G1 2 4 M प्रवेशने (for °शनम्) — After 26, K2-5 V1 B D (except D7, D1 missing) T G1 2 4 M ins an addl colophon [*Sub-parvan* K5 V1 B1-3 Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K3 V1 B Da Dn1 D4 ऋषभगीता, T1 G2 4 तनुवीरसंवाद, M1-3 ऋषिदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 117, B3 4 Dn1 126, Da Dn2 127, D2 121, D7 T1 G4 130, T2 128, G1. 2 M 130 — *Śloka no* Dn1 D3 26]

27 D1 missing (cf. v 1. 17) D8 om the ref — a) D7 S (G3 missing) वीर्यद्युम्न (for वीर°). — b) K3 लोक (for दिक्षु) — c) G1 भूरिद्युम्न

28 D1 missing (cf. v 1. 17) — a) K3 5 V1 B D (except D1, D1 missing) S (except M2, G3 missing) एक° (for एक) K3 पुत्रश्च, D4 G1 पुत्रस्य (for पुत्र° स). B1 D3 S (except G2, G3 missing) विप्राग्र्या (M2 °ग्र्यो) (for °ग्र्य) — b) D3 om च K5 V1 B Da Dn D2 5 6 मेनव (B1 °घा), D7 S (except M2, G3 missing) सोनव° (for सोऽनघ) — c) G2 गृह्यते (for दृश्यते) D7 तस्मिंस्तु S (G3 missing) ह्य° (for चा°)

29 D1 missing (cf v. 1 17). Ś1 K1-3 Da D1.

C.12 4667
B.12 126 3
K.12 123 3

तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ २९

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृशं च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ३०

प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथंचन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ३१

आशा हि पुरुषं बालं लालापयति तस्थुषी ।
तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ॥ ३२

राजोवाच ।

आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३३

ऋषभ उवाच ।

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ।
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तनुः ॥ ३४

कृशत्वे न समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वात्तु प्रार्थिताः पार्थिवा मया ॥ ३५

राजोवाच ।

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ ३६

संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ।
तन्मे सत्तम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३७

---

7. 8 S (G3 missing) om the ref , Dn2 ऋषिरुवाच; D3 ऋषभ ऊचु. —a) K1. 3 5 V1 B Da Dn D3-6 8 इत्येवमुक्ते वचने; D7 S (G3 missing) इत्युक्ते तेन च. —b) D3 राजा (for राज्ञा). D4 om. (hapl) from रुषो up to मानि (in 30b). D7 अयोमुख . —c) D6 [अ]जवत् (for [अ]भ). —d) Ś1 स (for न). K4 नृप.

30 D1 missing (cf. v. l. 17). D4 om up to मानि (cf. v l 29) —a) T2 G1 तु (for हि) —b) V1 D7 G1 राज्ञा ना(D7 सो)त्यवमानित.. —c) K1 3 D4 आशाकृ(K1 नु)तं; K4 5 V1 B Da Dn2 D2 3 5.6 8 G2.6 M1-3 तप्त; Dn1 D7 T G1 कृशाश् (for कृशं). —d) K4 दीर्घ- K2 Da Dn D4. 5 M2 समाश्रितः, G3 तपास्थितः (for समा).

31 D1 missing (cf. v 1 17). —a) M1. 3. 4 अह जानन्, M2 अलज्जानो (for अह राज्ञां). —b) D2 3 5.6 8 कदाचन (for कथ) —c) T2 G1 चापि; M2 एव (for चैव) —d) K3 विश; B1 मतिं (for धियं). K5 Bo 3-5 D2-8 T G3.4 तथा (for तदा).

32 D1 missing (of v 1 17). —b) K1 V1 B1. 3 5 Da D4 लो(K1 D4 ल)लापयति; K5 Bo 3. 4 Dn D2 3. 5 6 8 उत्थाप; D7 S (G3 missing) आलाप (for लालाप). D6 तस्थुषो —d) B1 2 Da तप स्थितः (for व्यव). —After 32, Dn ins :

292* वीरद्युम्नस्तु तं भूय पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ।

33 D1 missing (cf. v. 1 17). in B4, 33a (with the ref) is damaged. —a) T2 आशायां M2 का (for किं). D7 S (G3 missing) च घृत्तं (M2 त्ता) चै (for कृशत्व च). K3 D4 हि (for च) —b) K1 B2 (marg as in text) किं न्वेह, D2 किं च इ. —c) D7 G1 एव (for एतत्). —d) D4 तु (for हि). K6 V1 B Da D3 5 7 सर्वार्थं; D2 सर्वार्थ (for धर्मार्थ). K3 -दर्शितात्, Da1 D7 M1-3 -दर्शनः (D7 न) (for दर्शिवान्).

34 D1 missing (cf. v. l. 17). D6 om 34 with the ref., Ś1 K1-4 V1 Bo-2 Da Dn D3-5 7 8 S (G3 missing) om. the ref —a) K1 संसृत्य, D4 स स्मृत्य. —b) Da M1 3 स्मरयिष्यन्; D4 साध (for स्मार). D2 अव- (for इव). Da उदारधी (for इवाब्रवीत्) —d) K3 V1 Bo-2 5 Da D3-5 7 8 T1 G1 4 M1 3 4 त(D4 ता)प (for तत). K3 4 5 V1 B Da Dn D6 7 S (G3 missing) तदा, K3 तत; D2 3. 8 तथा (for तनु).

35 D1 missing (of v 1 17). Before 35, Ś1 K V1 B Da Dn D3-5 7 T G1 3 4 M4 ins ऋषिरुवाच, D6 ऋषभ उ. —a) D7 T G1 2 4 तदा; M समा (for समं). —b) K1 Dn2 आशया. D7 S (G3 missing) आशाया सदृशी (M1 3 4 शीं) न च. —c) K5 V1 B Da Dn D2 3 5-8 S (G3 missing) च (for तु). D4 तस्य वै दुर्लभश्चैव —d) D4 om from प्रार्थिताः up to त्वं च (in 36c) D6 T G2 4 पार्थिव (D6 व) प्रार्थितो (D6 ता) मया, D7 G1 M प्रार्थित (M त) पार्थिवो म(M वान्म)या

36 D1 missing (of v 1 17) D5 om. up to त्वं च (of v.l 35). D8 M3 om the ref —a) K1 कृशाकृशं; Da D8 कृशो; T1 कृते, M3 कृशो कृशे Ś1 K3 4 राजन् (for ब्रह्मन्) —c) M1 3 तत्रैव; M4 तस्या वै. —d) V1 देव (for वेद). B1 Da द्विज ; D7 T1

त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते विप्र लोकेऽस्मिन्किं नु दुर्लभम् ॥ ३८

कृशतनुरुवाच ।

दुर्लभोऽप्यथ वा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ३९
संश्रुत्य नोपक्रियते परं शक्त्या यथार्हतः ।
सक्ता या सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मया ॥ ४०
एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषिते तथा ।
प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मया ॥ ४१
प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिनामाशा कृशतरी मया ॥ ४२

ऋषभ उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः ।
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभे ॥ ४३

राजोवाच ।

प्रसादये त्वा भगवन्पुत्रेणेच्छामि संगतिम् । C 12 4707 B 12.126 23 K. 12.122 20

G1 2 4 द्विजे, D2 द्विजा, T2 M [स]द्विजे (for द्विज)

37 D1 missing (cf. v l. 17) —a) B1.2 Da1 D2 3 6 महाप्रज्ञ, D4 M1.2 महान्प्रा(D4 °हाप्रा)ज्ञ —b) D2 सजाता —c) Ś1 K2 4 स त्वं, K1 तस्मे (sic), G4 M3.4 त मे, M2 स मे (for तन्मे) K. V1 B Da Dn D2.3 5 6 8 तन्मुने मम, D4 तं मे सर्वं च (for तन्मे सत्तम) M2 सत्वेन (for त°) —d) G2 अर्हति D5 पृष्टत, T2 (also as in text) तत्त्वत

38 D1 missing (cf. v l 17) —a) M कृशतर (for °तरं) K2 Da Dn1 D2 5 6 8 किं तु, K3 किंचिद्; K4 क नु; M को नु (for किं नु) —b) D7 भगवन् —c) B1 गुवं (for गुह्यं) K2 V1 B Da Dn D2 3.5.6 8 किंचिद् (for विप्र) —d) D7 M किं चेह; T G1.2 4 किं चैव (for ऽस्मिन्किं नु). K4 V1 B Da Dn D2 3 5.6 8 विद्यते मुनिसत्तम

39 D1 missing (cf. v l. 17). D5 T1 om the ref. B1 Dn1 ऋषिर् (for कृशतनुर्) —a) D4 ह्यथ वा; T2 ह्यन्यथा; G1 [S]प्यन्यथा (for °थ वा) —c) K2 Bo 4 Dn1 D2 5 6 स (for सु)

40 D1 missing (cf v 1 17) —a) K3 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सत्कृत्य, D7 T1 G1.2 4 M2 4 सश्रित्य (for संश्रुत्य) K4 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 नोपकुरुते (for °क्रियते) —b) D7 S (G3 missing) यथार्थत (for °र्हत) —c) K3 शक्याय; Dn D6 या सक्ता, T G2 4 मत्तया य (for सक्ता या) —d) V1 आशा (for साशा) Ś1 K1.2.4 D4 कृशतरा, M3 °तर (for °तरी) T1 G2 4 मता (for मया) —After 40, K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5–8 S (G3 missing) ins

293* कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ।
अपकारिषु या सक्ता साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) T G2 4 नृशंसेषु (for कृतघ्नेषु) V1 ये सक्ता, L1 या सक्ता, Da2 च्या सक्त्या, G2 ना सक्ता T G2 4 कृतघ्नेषु (for नृशंसेषु) —(L. 2) K3 V1 B1–4 Dn D2 3.5 6.8 चाश(D5 °श)क्ता (for या सक्ता) K4 सा कृशा (hypermetric), G1 आशा, M2 न सा (for साशा) T G1.2 4 मता (for मया)]

41 D1 missing for 41[a/b] (cf. v l. 17) D5 om. (hapl.) 41 —a) B1 M2 पुकपुत्र (for °पुत्र) —b) Bo च, D4 वि (for वा) G1 प्रोषितो K3 मया; K3 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3.5–7 S (G3 missing) [S]पि वा, B1 D4 [S]थ वा (for तथा). —K2 om. 41c–42b. —d) Ś1 K1.4 D1.4 कृशतरा (for °तरी) T1 G1.2 4 मता; T2 सया (for मया) ॐ Cb कृशतरीति कृशतरेति साधीयान्पाठः । ॐ —After 41, T2 G1.2 4 M2 4 ins 294*

42 K2 om. 42[ab] (cf. v l. 41) G2 M1 3 om. (hapl.) 42 —a) K4 प्रसवं, T2 प्रवेशो —b) K3 पृच्छता (for वृद्धाना) M3 °कारित —c) D4 G1 M4 नरेंद्रा —d) K2 3 5 V1 B D (except D1) T G1.4 M2 4 साशा (for आशा) Ś1 K1.4 D1 4 कृशतरा (for °तरी) T G1.2 4 मता, M4 मम (for मया) —K3.5 V1 (marg) B Da Dn D2–8 ins after 42 T2 G1 2 4 M2 4 after 41 :

294* प्रदानकाङ्क्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते ।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ता साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) B4 प्रदाना°, Da प्रज्ञान , D2–8 प्रदान (for °न) Da1 M2 °काङ्क्षिणानां —(L 2) K3 Bo 2–5 Da D2 3 5 6.8 कथां (for कथास्) K3 Bo 2–5 Da D2 3. 5 6 8 °युक्ता, T G1.2 4 तासा (for °युक्ता) D4 कृशतरा T G2 4 मता (for मया)]

43 MSS om. the ref V1 reads 43-45 on marg —a) M4 om ततो —c) K1 संस्पृश्य D7 S (G3

C 12.4707
B 12.128.20
K 12.128.20

वृणीष्व च वरं विप्र यमिच्छसि यथाविधि ॥ ४४
ऋषभ उवाच ।
अब्रवीच्च हि तं वाक्यं राजा राजीवलोचनः ।
सत्यमेतद्यथा विप्र त्वयोक्तं नास्त्यतो मृषा ॥ ४५
ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ।
पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ ४६
तं समानाय्य पुत्रं तु तदोपालभ्य पार्थिवम् ।
आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ ४७
संदर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात् ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्ततश्च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् ॥ ४९
भीष्म उवाच ।
स तत्रोक्तो महाराज ऋषभेण महात्मना ।
सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरीं तदा ॥ ५०
एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।

---

missing) सस्पृश्य (M1 °स्पृश्य) शिरसा पादौ. —d) K2 6 B0 3-5 Dn D2-5 8 द्विजर्षभं (Dn2 D4 °भ) (for °र्षभे)

44 D8 om. the ref V1 reads 44 on marg —a) K1 प्रसादयित्वा, K2-5 V1 B Da Dn D2-6.8 °दये त्वां D6 भगवान् —b) All MSS (except Ś1 K1.4 D1 T2 G1, G3 missing) संगम (B2 °तं) (for सगविम्) —For 44ab, K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 subst

295* यदेवदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम ।

—c) G1 क्रीणीष्व (for वृ°) D1 T G1.2 4 M2 4 वरान् (for वर). —d) D1 T G1 2 4 M2 4 यानीच्छसि, M1 3 यदि° (for यमि°) Ś1 K4 यथाविधिं, K1 °विध.

45 Some MSS. om the ref K6 B Da Dn D2 3 5 6 8 om. 45ab. V1 reads 45ab on marg —a) D1 T1 G4 चैव तद्, T2 G1.2 M2 चैव यद्; M1 3 4 चापि तं (for च हि तं) —c) Ś1 K1 2 4 D1 7 T2 G1 त्वया विप्र, K6 V1 B Da D2 3. 5 6 8 असदेह (B1 °हो), Dn न सन्देहो (for यथा विप्र) —d) K2 नास्त्यतो, K3 नास्मृतो, M1 नास्तुतो (for नास्त्यतो) K6 V1 B Da D2.3 5 6 8 न मिथ्या व्याहृतं मया, Dn यदेतद्व्याहृत मया; D1 T G1 2 4 यथोक्त नान्यथा मृषा.

46 Before 46, some MSS. ins ऋषभ उवाच. —a) M4 स त (for तत°) —b) G4 ततो (for तनुर्) V1 D1 वर. —c) M2 पुत्रस्य तनय क्षिप्र (sic)

47 a) V1 B0 2-5 Da D3.5 6 8 स (for तं) B1 स समानीयाय पुत्रं, Dn D2 स समानीय सत्पुत्रं —b) K1.4 6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 तमु(K1 °तो) पालभ्य; M समालभ्य च. B1 पार्थिव°. D1 T G2.4 सतो (T2 °पो) लभ्य च भूपति°, G1 तमालभ्य च भूपति.

—d) Da धर्मं, D7 धर्मो; T1 G1 4 ततो (for धर्मं). B1 D8 G2 4 M1-3 वर

48 Da om. 48ab —a) K3 6 V1 B0 2-5 Dn D2-5 8 G3 M1.3 4 स (for सं) D1 S (G3 missing) त्वा(M2 [स]था)त्मानं (for चा°) —b) D8 दर्शिनी —c) K6 B3 4 D2 3 5 6 8 विपापो (D2 °पो) (for °प्मा). —d) K1 शसार; B0 चकार, M4 चत्वारो (for चचार) D1 मंतिकं

49 a) Ś1 K1 4 D1 एवच्छ्रुत्वा महा(K1 °या)राजस. —b) Dn तथा, D1 S (G3 missing) त्वत्तद् (for ततश्) Ś1 K1 2 4 D1 ततश्चराचर श्रुतं —c) K3 M1 3 4 अपानयस्वा(K3 °यश्चा; M4 °यं चा)शु, D1 अपनयवाशु, D1 °यत्वाशु, T1 G2 4 °य त्वं च, T2 °यित्वाशु, G1 °यत्वाशु, M2 °य चाशु (for °यस्वाशु). —d) D1 तम (for तत°) Ś1 K1.2.4 D1 4 कृशत राम् (for °तरीम्)

50 D1 3 S (G3 missing) om the ref. K6 B1 Dn2 D3 5 6 transp 50ab and 50cd. —a) All MSS (except Ś1 K1 2 4 D1, G3 missing) स त(T2 तत्त) थोक्तस्तदा (B0 G1 2 °था) राजन् —b) Ś1 K2 4 D1 ऋषभेन, K3 स्वय तेन, D4 नृपस्तेन, D5 वृषभेण D1 महात्मन° (for महात्मना) —D8 om 50cd —c) Ś1 K2 3 D1 7 T1 G2 4 [ऽ]पानयत् (for ऽप°) —d) Ś1 K1-4 D1 4 8 कृशातरां (for °तरीं). K6 V1 B Da Dn D2 3 5 6 तत° (B0 °था) (for तदा)

51 b) D1 वाणीम् (for वाणीम्) —c) K2 V1 B1 2 Da Dn D1 S (G3 missing) महाराज, K6 B0 3-5 D2 3 5 6 8 यथा चार्यं (for यथा राजन्) —d) K6 B0 3-5 D2 3 5 6.8 हिमवान्पर्वतोत्तम°; V1 B1.2 Da Dn °निव पर्वत; D1 S (G3 missing) °निव निश्चलः (D1 चंचल°; T2 चाचलः).

स्थिरो भव यथा राजन्हिमवानचलोत्तमः ॥ ५१
त्वं हि द्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वर्थकृतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज न संतप्तुमिहार्हसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ।
तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥ २
पारियात्रगिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् ।
उवास गौतमो यत्र कालं तदपि मे शृणु ॥ ३
षष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यद्गौतमस्तपः ।
तमुग्रतपसं युक्तं तपसा भावितं मुनिम् ॥ ४
उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा ।
तमपश्यत्सुतपसमृषिं वै गौतमं मुनिम् ॥ ५ C 12.4721 B 12.129 5 K 12.129 5

---

52 [a]) D4 स (for हि) K3 V1 B Da Dn D3 3 5 6 8 M1 3 4 प्रष्टा, K4 5 D4 पृष्टा, M2 द्रष्टा (for द्रष्टा) D7 T G1.4 त्वं हि श्रुत्वा च पृ(T1 G4 द-, T2 स्र)ष्टा च, G2 M1.3 4 त्वं हि द्र(M4 पृ)ष्टा च श्रुत्वा (M1 3 पृष्ट्वा) च —[b]) K5 V1 B3 3 Dn D2 3. 6 8 [अ]नुगतेषु, Bo Da [अ]थ गतेषु, B1 सुगतेषु, B2 m. 4. 5 D5 [अ]र्थगतेषु, D4 °कृशेषु, S (G3 missing) [अ]र्थेषु तेषु (for [अ]र्थकृतेषु) Ś1 (*sup lin as in text*) K4 [इ]व, K5 Bo 3-5 D2 3 5 6 8 [अ]पि, V1 B1. 2 Da च (for [इ]ह) D7 कृच्छ्रोत्रर्थेषु तेष्विह —[c]) M2 श्रुत्वा (for मम)

Colophon om in D8 G3 missing —*Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म —*Adhy name* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1-6 ऋषभगीता; T1 G2 4 आशानिराकरण, M1. 3 सुमित्रोपाख्याने आशापनयन, M2 सुमित्रोपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) B1 115, B3. 4 Dn1 127, Da Dn2 128, D7 G1. 2 M 130; T1 G4 131, T2 129 —*Śloka no* Dn D8 27

127

☞ G3 is missing for this adhy (cf v l. 12 112. 1)

1 D8 om the ref. —[a]) Da2 अमृतस्य, D7 नामृत्यस्य (for नामृतस्य) Bo 4 D5 6 [इ]ह, D7 G2 [ए]व (for [इ]व) —[b]) T1 यया (for मम) D6 स्तुवति (for ब्रुवति) —After 1[ab], N ins

296* यद्यपि स्यात्परावृत्तिस्त्वयातृप्तोऽस्मि भारत ।

[K4 यथा हि (for यद्यपि) D1 परावृत्तेस् (for °वृत्तिस्) K5 Bo 3-5 (B2 5 also as above) Dn D2 6 8 यथा हि स्यात्न(Bo स्वार्थ)वृत्तिस्थस् (D6 °स्था, B3 m °स्तु) (for the prior half) K5 वृत्तो (for [अ]तृप्तो)]

—[c]) K3 कष्टाय (for कथय) S (G3 missing) भूयोपि (for भूयस्त्व) —[d]) D7 T2 त्वमेवेह, T1 G1 2 4 त्व ममेह; M1-3 धर्मश्रेष्ठ (for धर्ममेव) —After 1, N ins

297* न हि तृप्तिं परा यामि धर्मे कौतूहलं हि मे ।

[K2 3 परा, V1 B1 2 Da Dn अह, D1 पर (for परा) K5 V1 B Da Dn D2 6 8 पिबन्धर्मामृत हि ते (D2 त) (for the post half)]

2 D8 om. the ref

3 [a]) K2 3 5 B3 4 Da Dn D2-8 S (G3 missing) पारियात्र, V1 Bo 2 5 °पात्रं, B1 °पत्र, D1 परिप्वात्र (for पारियात्र-) —[b]) Dn1 D7 [आ]श्रमं, M2 [आ]श्रमे K1 Dn1 D7 महत्, K5 [ऽ]भवन् (for महान्) —[c]) Ś1 K2 4 उवाच, S (G3 missing) वसते (for उवास) K5 V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8 यं च, D4 [ऽ]यात्र (for यत्र) —[d]) K1 3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 तम् (for तद्) D7 S (G3 missing) तपसा (D7 गौतमो) दग्धकिल्बिष

4 [a]) K3 B1 Da Dn1 D4 षष्टि, D6-8 G1 षष्टिर् (for षष्टिं) T2 -सहस्राणां (for °णि) —[b]) M1 तप्यन् (for ऽतप्यद्) Bo 3-5 D2 3. 6 8 सदा; D6 तथा (for तप°) D7 T2 तपस्तप्यन्स (T2 तपस्तप्यास्स)

C. 12 4722 B. 12 128 7 K. 12 128 7 स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपसृप्तस्तपोधनः ॥ ६
तं धर्मराजो दृष्ट्वैव नमस्कृत्य नरर्षभम् ।
न्यमन्त्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ॥ ७

गौतम उवाच ।

मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् ।
कथं च लोकानश्नाति पुरुषो दुर्लभाञ्छुभान् ॥ ८

यम उवाच ।

तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ॥ ९
अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
तेन लोकानुपाश्नाति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

गौतम. — c) D5 अग्र; D8 उक्त (for उग्र). K6 V1 B Da Dn D2 3 5–8 T G3 4 तपसा; G1 तपसां; (for °सं). — d) D7 S (G8 missing) भावितं तपसा (by transp.) M1 3 मुनि (for मुनिम्). K6 V1 B Da Dn D2 3, 5 6, 8 भावितं सुमहामुनिं.

5 a) K3 B2 उपायातो; D1 उपयाते (for °यातो). D8 नरव्याघ्रे. — b) G1 यमं (for यमम्). B0 4 D4 7 तथा — c) K3 V1 समपश्यत D4 तपस्यभिरतं संतं — d) K3 D4 तमृषिं; D7 ऋषिं सं; D8 ऋषिर्वै; T1 G2, 4 स मुनिर् (for ऋषिं चै) K1 T1 G2 4 M4 गौतमस् (for °तमं). K1 सदा; K6 V1 B Da Dn D2–8 S (G8 missing) तदा (for मुनिम्).

6 a) K4 सत्वं (for स तं). — b) Da2 धर्मम् (for यमम्). K3 D4 अजसा (for ओ°) — c) M4 प्रांजलिं D1 प्रियतो; D7 S (G8 missing) प्रणतो (for °यतो) D7 गत्वा (for भूत्वा). — d) K1 उपतस्थे; K4, 6 V1 B D1 3 5 6 8 °सृप्तस्; Da Dn D2 °विष्टस्, D4 °सृत्य (for °सृप्तस्) K4 तपोधन.

7 a) K1 धर्मराजा; D8 °राज्ञो (for °राजो) G1 दृष्ट्वा; M1 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K4 [ष्ट्व]व (for [ए]व) — b) K6 B3–5 D2, 3 5 6 8 सत्कृत्य च; V1 B0–2 Da Dn सत्कृत्यैव (for नमस्कृत्य) K6 V1 B Da Dn D2–6 8 द्विजर्षभं, D7 S (G8 missing) द्विजोत्तम (G1 °म°) (for नरर्षभम्) — c) K1 निमंत्रयति, D1 न मंत्रयत; D4 अमन्त्र° (for न्य°). — d) K1 नियतस् (for क्रियतां). B5 प्रभो (for ब्रुवन्).

8 D8 om. the ref. — a) B1 अनृण्यं. — b) V1 B3 Da कृत्वा किं (by transp). D7 S (G8 missing) गत्वा (D7 दत्वा) सुसमवाप्नुयात् — c) All MSS (except Ś1 K1 4 D1, 4, G8 missing) आप्नोति (for अश्नाति). — d) K6 Dn D2, 3, 5 6, 8 शुचीन् (for शुभान्).

9 D8 om the ref — After the ref, K3 ins

298* नान्यत्तीर्थं न देवोऽन्यो धर्मोऽन्यो न कथंचन ।
नरं तावदजानन्त पावयन्ति महीपतिम् ।
तस्मात्पाप परित्यज्य भक्तिमास्थाय शाश्वतीम् ।
कर्मणा मनसा वाचातो भजन्ननृणो भवेत् ।

— a) K1 तप शौचवता; D2 3 तप°सो (D3 °शो) चवता, G1 तपशौचवदा (for तपःशौचवता) — b) M4 सत्यं (for सत्य-)

10 a) G3 अश्वमेधश्च यष्टव्यो. — b) B0 प्राप्त; Da1 स्वात्म, D1 corrupt, D4 G1 चाप्त, D7 T G2 4 स्वाप्त (for स्वाप्त). — c) K4 6 V1 B D (except D1, 4) S (G8 missing) अवाप्नोति (for उपाश्नाति) — d) D1 पुरुषोभूत, D7 T2 °मंत; G3 °पाद्भुत (for °पोऽद्भुत) K2 B1–3 Dn2 D2, 3 5–8 T G1, 2 4 M1 3 दर्शनात्.

Colophon: G8 missing. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1 2 4 M राजधर्म. — *Adhy name* K2 3 T1 G2 4 M1–3 यमगौतमसंवाद. — *Adhy. no* (figures, words or both) B1 119, B3 125, B4 126, Da1 Dn2 129, Dn1 128, D2 123, D7 G1 3 M 131, T1 G4 132, T2 130 — *Śloka no* Dn1 D8 11

१२८

युधिष्ठिर उवाच ।

मित्रैः प्रहीयमाणस्य बहुमित्रस्य का गतिः ।
राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ १
दुष्टामात्यसहायस्य स्रुतमन्त्रस्य सर्वतः ।
राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः ॥ २
परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः ॥ ३
अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं भेदो वाप्यतिपीडनात् ।
जीवितं चार्थहेतोर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

गुह्यं मा धर्ममप्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।
अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्ममेनं युधिष्ठिर ॥ ५
धर्मो ह्यणीयान्वचनाद्बुद्धेश्च भरतर्षभ ।
श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स क्वचित् ॥ ६
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।
तादृशोऽयमनुप्रश्नः स व्यवस्यस्त्वया धिया ॥ ७　C 12. 4724 B 12. 130. 7 K. 12. 130. 7

128

☞ G2 is missing for this adhy (cf. v. l. 12. 112. 1)

1 Ś1 K1 D8 T2 प्रहीयमानस्य, K4 °नमाणस्य; V1 B1. 2 Da प्रक्षीय° (for प्रहीय°) — ^{b}) K1 D1. 8 वहुमित्रस्य; B1 वृद्धामित्रस्य (for बहुमित्रस्य) K1 वा (for का) — ^{c}) K5 V1 B Da D2. 5 कोपस्य (for कोशस्य) — ^{d}) Ś1 K1 D1 बहुमित्रस्य भारत

2 ^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B Da D1-2. 5. 7. 8 T G1. 2. 4 M2 श्रुत, K3 श्रुत, Dn D4. 6 च्युत (for स्रुत-) V1 B1. 2 Da Dn2 D2. 3. 6. 7 S (except M2, G3 missing) सर्वशः (for °तः) — ^{c}) B1 अपेतमानस्य (for प्रच्यव°). — ^{d}) Dn1 अत्याम् (for अन्याम्) G1 M2 अपश्यत

3 ^{a}) V1 Da -वातस्य, Cv -यातस्य (as in text) — After 3^{a}, K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 ins.

299*　　परराष्ट्राणि मृद्नत ।
　　विग्रहे वर्तमानस्य

[(L. 1) D5. 8 गृह्णत (for मृद्नत) — (L. 2) Dn2 निग्रहे (for वि°)]

— ^{b}) K2 दुर्लभस्य (for दुर्बलस्य) Da च भूयसा, D7 बलीयस — ^{d}) D1 कालानजानत, G1 कालाप° (for -कालाव°)

4 ^{a}) K3 D4 किं प्राप्य; T1 G1. 2. 4 अप्राप्य (for °प्यं) K1 Da D4 सार्थं, V1 शांत्व; D. सात्वे, G2 सत्त्वं (for सान्त्वं) — ^{b}) D4 च (for वा) K1 पीडवान्, Da °येत्; D1 पीडिनात्, D2 -पीडिवात्, M4 पीडनां — ^{c}) Ś1 जीवितु, B4 Dn1 D3. 5 जीवित्वं, D7 T2 विजित (for जीवितं) K2-5 B (B2 marg.) Dn D2. 3-6. 8 स्व(K4 चा)र्थहेतुर्वा; V1 Da सुखहेतुर्वा, B2 तच्च हेतुर्वा, D1 वार्थहेतोर्वा, D4 चार्थहेतुत्वात्, T2 चार्थहेतोर्वै, Cv °हेतोर्वा (as in text) ❀ Cv अर्थहेतोः अर्थदानाख्यहेतो । ❀

5 D8 om. the ref. — ^{a}) Ś1 K3. 4 V1 B0-3. 5 Da D4 T2 मा (for मा) K3 V1 B0. 1 Da आप्राक्षीर् K5 B3. 4. 5 (marg.) Dn D2. 3. 5. 6. 8 Bom. ed. गुह्य धर्मज्ञ मां प्रा(Dn1 D8 °र्मज्ञ मा प्रा-, D2 °र्मज्ञ मां धा, Bom. ed. °र्मज्ञ मा प्रा)क्षीर् — D1 om. (hapl.) 5^{c}-6^{b} — ^{c}) Da1 अदृष्टो; D5 अपृष्टे D7 S (G2 missing) प्रवक्तु नो(G1 चो)त्सहे पृष्टो — ^{d}) K3 V1 B D (except D4, D1 om.) T1 G1. 2. 4 धर्ममेत(B. °तद्), T2 गुह्यधर्मं (for धर्ममेन) K4 युधिष्ठिरं

6 D1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5) — ^{a}) K4 ह्यनीयान्, D4 [s]ण्यणी° — ^{b}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 बुद्धिश्, Cv बुद्धेश् (as in text) ❀ Cv धर्मो वाचा वक्तुं शक्यते मनसा स्मर्तुं च शक्यते कर्तुं तु न शक्य इति भावः । ❀ — ^{c}) Dn1 D4. 5. 7 श्रुत्वोपास्य (D7 °स्य); T1 G2. 4 M श्रु(M1. 2. 4 ग)त्वौपम्यं, T2 श्रुत्वा सत्यं; G1 श्रुत्वोपम्य (for °पास्य) B2 तदाचारैः, Da D3 सदाचारैश्च, D1 सदा*रैः. — ^{d}) B1 सद्भवेत्; B2. 5 Da M1-3 त(B2. 5 स)त्वचित्; T2 न क्वचित् (for स क्व°)

7 With 7^{ab}, cf. B 12. 123. 8^{cd} (=284*) — ^{a}) Dn1 रूपेण (for पूर्वेण). — ^{b}) K1. 4 T2 G1. 2. 4 भवत्याख्ये (K4 °ख्या), D7 °त्याख्ये, D8 °त्याढ्यो, Cv

C 12. 4724
B 12. 130. 8
K. 12 130. 7

उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ।
नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ।
दुःखादान इहाढ्येषु स्यात्तु पश्चात्क्षमो मतः ॥ ८
अनुगम्य गतीनां च सर्वासामेव निश्चयम् ।
यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ९
अविज्ञानादयोगश्च पुरुषस्योपजायते ।
अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः पुनः ॥ १०
अशङ्कमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ।
राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बलसंक्षयः ॥ ११
कोशं संजनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ।
कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्मोऽत्र सांप्रतम् ॥ १२
उपायधर्मं प्राप्यैनं पूर्वैराचरितं जनैः ।
अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ १३
*प्राक्कोशः प्रोच्यते धर्मो बुद्धिर्धर्माद्गरीयसी ।
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिमबलीयान्न विन्दति ॥ १४

°त्याद्यो (for °त्याढ्यो) ❀ Cv आद्य आदिकालीनो धर्मः । ❀ — e) G1 प्राप्त (for प्रश्न). — d) K2 3 5 Bo 3-5 Da Dn D2 3 7 (marg) सव्यवस्य, K4 V1 D5 6 8 संव्यवस्य, B1 2 तद्व्यवस्य (B1 °स्यस्); D7 S (G3 missing) त ध्या(T1 G4 तद्ध्या)यस्य (for स व्यवस्य) K3-5 V1 Bo 2 m 3-5 D3 2, 5-8 T G1 2, 4 M1 3 4 त्वया (G2 °य) धिया, Dn त्वयाधुना, M2 यथा धिया (for त्वया धिया).

8 a) Bo 4 D2 3 7 G1 उपाय (for °यं) D7 °धर्मं, M कर्म (for धर्मं) D1 बहुल; T2 बहुल — b) ❀ Cn यात्रार्थं राज्ञां व्यवहारनिर्वाहार्थम् । ❀ — c) D8 धर्मे D7 S (G3 missing) नाहमेतादृशो धर्मो — d) G1 2 M2 बभूपे — e) K1 दुःखोदान, K4 दुःखादानम् K1 इहाढ्येष, K2 3 5 V1 B D (except D1) S (G3 missing) इह (T2 M °च) दोष (for इहाढ्येषु) — f) K3 D1 क्षयो (D1 °मे) मत; K4, 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 क्षयोपम; D4 7 T G1 2 4 M2 4 क्षमो मम, M1 3 क्षमोपि मे (for क्षमो मत)

9 a) K4 5 Bo 3-5 Dn D2 3, 5, 6 8 अभिगम्य; D4 अ?गम्य (for अनुगम्य) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 मतीना(for ग°) K3-5 B Da Dn D2-6 8 हि, V1 D7 S (G3 missing) तु (for च) — b) B1 सर्वेषाम्; D1 lacuna Da इव; M1 3 4 एव (for एव). K1 निश्चियन्, K5 V1 B (except B1) Da Dn D2 4 6 8 M निश्चय (D4 °यात्) (for °यम्). — 9cdef = (var) Manu 4 20 — c) M3 तथा (for the first यथा) — d) Dn2 नित्य (for नित्यं). K3 अवेक्षति; D3, 6 8 °क्ष्यते — e) M2 हि (for वि) — f) T2 प्रज्ञानं (for वि°) K5 Bo 3-5 Dn D2, 3, 5, 6 8 अथ; M2 चास्मि (for चास्य) B2 रोहति (for रोचते)

10 The sequence in M1 3 is 10e, 10b, 10a, 10d — a) Ś1 K3 D1 अयोगाच्च (Ś1 °श्च), Dn D4 M1, 3 °गो हि, G2 °गस्य (for °गश्च) B1 अविज्ञायाय योगश्च (sic) — K6 D4 5 om (hapl) 10be. — c) B2 (marg) अथ ज्ञानाद् (for अविज्ञा°) Dn1 M1 3 विज्ञानादपि (M1 3 °स्य) योगश्च (M3 °ग च) ❀ Ca n अयोग उपायाभाव । ❀ — d) K2 3 V1 B Da Dn D2-6 8 कर पर; K5 -कर स्मृत, D7 S (G3 missing) -सुख पर (for -कर पुन).

11 a) D6 न शकमानो (for अशङ्क°). — b) D7 T G1 2 4 M1 3 4 अनसूयन् (for °सूयुर्) M2 असूय नियम शृणु (sic) — c) V1 B Da D3 5 कोप; D8 कोश — d) K1 Da D4 M1 4 सक्षय (for °य)

12 a) K5 V1 B Da D8 5 कोपं. K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 च (for स) Da1 राजन् (for राजा) — b) Ś1 K1 2 D1 निर्जये(Ś1 °पे)भ्यो; K3 D4 निर्झरेभ्यो, D7 S (G3 missing) नित्यमेभ्यो, Cv निर्जलेभ्यो (as in text) Ś1 K1 2 D1 7 T G1 2 4 यथाबलं, Da महाजल, M बलादपि (for यथा जलम्) — c) K3 Bo बा(Bo ज)लं प्राप्य, D7 प्राप्य चैव — d) B1 पुर्वं, D5 पुव (for एव) V1 B1 2 Da Dn1 सनातन, M1 3 [ऽ]त्र साप्रत

13 a) K3 5 V1 B (except B2) Da Dn D2 3 5 6, 8 प्राप्येमं (Dn2 °य), D4 प्राप्यैव (for °नं) D7 corrupt ❀ Cn उपायधर्मंमुपधर्ममसुख्यधर्ममिति यावत् । ❀ — b) B2 Da उच्चैर् (for पूर्वैर्). Bo नरै; M शुभै (for जनै) — c) M1 3 समस्थानाम् (for °र्थानाम्)

14 a) Ś1 K1, 3 प्राक्कोश; K2 Dn D2 5 8 Cn प्राक्को(K2 °क्रो)शात्, K4 D1 प्राक्को(D1 °क्रो)शान्, K5 V1 B Da D3 5 प्राक्कोपात्; D4 अक्रोध, D7 T2 प्रता र्थे, T1 G1, 2 4 M2 प्रकार्थे (T1 G4 °र्थै); M1, 3, 4

यस्माद्धनस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ॥ १५
अधर्मो जायते यस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
अनन्तरः क्षत्रियस्य इति वै विचिकित्ससे ॥ १६
यथास्य धर्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशं यथा ।
तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ १७
सन्नात्मा नैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः ॥ १८
तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणे ।
उद्यमो जीवनं क्षत्रे बाहुवीर्यादिति श्रुतिः ॥ १९
क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ २०
यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः ॥ २१ C 12.4749 B 12.128.21 K 12.130.22

प्राकार्याद् (for °प्राकोश°) K1 पश्यते, K2 4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 प्राप्यते; D1 योच्यते (for प्रोच्यते) — b) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 Cv वृत्तिर्धर्माद्, D7 T2 G1 2 M वृत्तिधर्मे, T1 G3 वृत्तिधर्मं (for वृद्धि- धर्माद्) ❀ Cv वृत्ति शरीरधारणम् । ❀ — c) D4 8 प्राप्य, D5 प्राप्या (for प्राप्य) K1 V1 B1 3 4 न्यायवृत्तिर्; Da राजवृत्तिर्; D4 न्यायदत्तम्, D7 S (G3 missing) यथान्यायम् (for न्यायवृत्तिम्) — d) K2 3 5 Bo 3 4 Dn D2 3 5 6 8 नयहीयान् (for भय°) D5 निंदति; D7 निषीदति (hypermetric) (for विन्दति)

15 D7 om 15ab V1 reads 15ab on marg — a) B2 4 D8 यत्नाद्; D3 5 T1 G1 2 4 तस्माद् (for य°). K5 V1 B1 Da Dn D8 बलस्य, D4 S (except T2, G3 missing) धर्मस्य (for धनस्य) T1 G1 2 4 [उ]र चितिम् (for °पत्तिर्) — b) V1 B2 Da Dn1 मापत्सु (for °दि) V1 Da धर्मो (for [अ]धर्मो) D7 हि (for ऽपि) B1 तस्माद्धर्मास्त्वधर्मोपि

16 a) B2 स धर्मो; D7 T2 M नाधर्मो (for अ°). K2 5 V1 B Da Dn D3 3 5 6 8 M2 तस्मिन् (for य°) — b) K1 त्रिधु — c) K3 5 B D S (G3 missing) अनतर (D1 °रा) (for °र) — d) K3 5 V1 B D (except D1) T2 G1 3 4 M तत्र (D7 °त) किं, T1 तत्र वै (for इति वै) K5 Dn1 D4 6 7 T2 त्विचिकित्सते (K5 Dn1 °त्स्यते, T2 °त्समे), V1 B2 5 (marg) °किम्मया, Da Dn2 चिकित्स्यता (Da2 °स्मित, Dn2 °त्स्यते)

17 a) K4 D6 यस्यास्य, B1 2 (marg as in text) Da यथा स्व-, G2 यदास्य; M1 3 यथात्र, M2 यथार्थं (for °स्य) G1 तथा ये (for न ग्लायेन्) — b) D4 6 तया (for यथा) — c) K5 Bo 3-5 Dn2 D3 4 5 6 8 इति प्राहुर्; T1 इवेत्याहुर् (for इहे°) — d) K1 आत्मानम्; M4 नाज्ञानम् (for नात्मा°) D1 पसमाधयेत्

18 a) T1 G1 3 4 स्व(G3 य)स्थात्मा (for सन्नात्मा) D4 नैप (for नैव) Cv सन्नात्मनैव धर्मस्य — b) D1 वा (for च) — c) D5 धर्मोपायैर् (for सर्वो°) S1 K1 4 D1 जिहीर्षेत, Ca n उज्जिहीर्षेद् (as in text) — d) Dn2 इव (for इति)

19 a) Ś1 K1 2 4 D1 यत्र (for तत्र) D7 S (G3 missing) धर्मविदस् (for °विदां) — b) K3 5 Bo 3 Dn1 D2 3 5 6 8 Cv -नैपुणं; V1 B1 3 4 5 नैपुण; Dn2 नैर्गुण्य, T G1 3 4 नैपुणे (for °णे) — c) V1 Bo 1 G2 उद्यमाज्, B4 5 Da Dn2 उद्यमा, D7 (before corr as in text) T G1 4 M उद्यम (M4 °म्य) (for °मो) K5 Dn D2 3 5 6 8 नैपुण क्षात्रे; V1 Bo 2-3 Da D4 जीवन क्षा(V1 Bo 5 क्ष)त्रं (for °न क्षत्रे) — d) B3 Da स्मृति (for श्रुति)

20 a) D1 M2 क्षत्रिये B2 भूति, D7 M1 3 वृद्धि (for वृत्ति-) K3 -सकार्य (sic), D1 -सवावे (for संरोधे) — b) T1 G1 3 4 Cv कस्मात् (for कस्य) K3 नो दातुम् D7 G1 अर्हसि — cd) Dn2 D2 3 5 6 8 ब्राह्मणस्वाच्च तापसस्वाच्च (by transp) D7 S (G3 missing) भो(T2 क्ष)त्रियस्वाच्च (for ब्राह्मण°)

21 a) Bo T1 G1 2 4 तथा (for यथा). D7 S (G3 missing) च (for वै) G1 स्वीदं; G3 स्वीयं (for सीदन्) — b) D5 जघन्यम् (for अयाज्यम्) D1 योजयेत्, M2 सीद् (for याज°) — c) K3 D4 7 S (G3 missing) अभोज्यम(K3 D4 °ज्याद्)पि, D1 असो ह्यन्नानि (for अभोज्या°) Ś1 K1 2 D1 7 नाश्नीयात्; D5 T1 G1 2 वाश्नी° (for चाश्नी°) — d) K1 तवेद्; T1 G1 2 4 तथैतत् (for तथेद्) D7 तयोदनमत्र संशय (sic)

22 a) K1 किमु द्वारम्; B1 किमर्थो वा; D4 सुहृद्वाक्यम् (for किमद्वारम्) — b) Ś1 K2 4 5 B5 D4 उत्पयो निर्वृ(K5 B5 विवृ)तस्य वा (K5 B5 च); K6 °यो वै मृतस्य च; V1 Bo-4 Da Dn D2 3 5 6

C. 12. 4749 B 12. 130. 22 K 12. 130. 23

पीडितस्य किमद्वारमुत्पथो निधृतस्य वा ।
अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः ॥ २२
तस्य कोशबलज्यान्या सर्वलोकपराभवः ।
भैक्षचर्या न विहिता न च विड्शूद्रजीविका ॥ २३
स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्यान्यानुपजीवतः ।
वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ २४
आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ।
अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ॥ २५
क्षत्रिये संशयः कः स्यादित्येतन्निश्चितं सदा ।
आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत्कथंचन ॥ २६
हन्तारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ।
तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रबन्धुना ॥ २७
अन्यत्र राजन्हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित् ।
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः ॥ २८
न शङ्खलिखिता वृत्तिः शक्यमास्थाय जीवितुम् ।
विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सता ॥ २९
परस्पराभिसंरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।
नित्यमेवेह कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ३०

°थो विधृतस्य च (V1 B1 2 वा); D1 अन्यथोनिर्धृतस्य वा; D7 T G1 2 4 M1, 3 4 उत्पथे(M1 3 4 °थो)नार्दितस्य च; M2 अन्यायेनार्दितस्य च; text as in K1. — c) K6 अथ येन; Bo 3–5 D3 5, 6 8 अपथेन; D4 अद्वारेण (for °रत°). K1 V1 T प्राद्रवति; B1 पुत्र यति; D1 प्रद्रयत्ति; D8 प्रद्रयती — d) K (except K4) Dn2 D3 5 7 8 T2 M2 4 यथा (for यदा). D1 (before corr) याजयेत्; D1 (by corr) पीडिता

23 a) K3 5 Bo 1, 3 D (except D7) M यस्य (for तस्य) K1 लोक , V1 B Da D3 5 6 6 कोप . K1 °बलहान्या; K3, 3 5 V1 B Da Dn D3 3, 5 6 8 T G1 M2 °ग्लान्या; D4 °ज्यायान्; D7 °न्यास°, G1 M1 3, 4 °ग्लान्यां; G2 °श्रान्या (for °ज्यान्या). — b) B2 सर्वे लोके. D7 परो भव (for -पराभव) — c) All MSS (except Ś1 B1, 2 M1 3 4, G3 missing) भैक्ष्यच(D4 °च)र्या (for भैक्ष°). D4 नभिहिता (for न वि°). — d) Bo 3–5 D3, 5 6 8 विट्शूद्रस्य; Dn च विण्मूत्र (for च विड्शूद्र-). D1 G1 जीविका°; M2 4 जीविता.

24 a) D6 अधर्मानंतरा; D7 M3 4 स्वा एयानतरा — b) K1 यात्यान्; K3–5 V1 B (except B1) Da Dn D3–6 8 जात्यान्; D1 यामान्, D7 S (G3 missing) यान्याम् (for यान्यान्) K3 Da G2 -जीवित ; K5 V1 B Dn2 D2 3 5 6 जीविन°, D8 जीवनं (for °त). — c) B1 D3 3 5 6 वहव°; D7 (before corr) अर्हत ; D7 (by corr) S (G3 missing) जहत. (for व°). — d) B3 4 अकल्पे न च जीवनं. ❀ Cn नित्य प्रथम कल्पं वहतोऽप्यापद्यनुकल्पेन जीवनं युक्तमित्यर्थः ।, Cv अनुकल्पेनानन्तरपक्षेण जीवितु शक्यते । तज्जीवनमन्यायेनोपजीवनम् । ❀

25 a) B1 आपद्गते अधर्माणाम्. — b) D1 -जीवितं; D6 -जीवने — c) K5 आपदि (for अपि हि). — d) K1 परिक्षय , K4 Dn2 परीक्षये

26 a) Dn2 निश्चय°; D4 यस्य यत्; D3 M4 सशयं K1 4 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 7 (before corr.) 8 T G1 2 4 कस्माद्; D4 कष्टाद् (for कः स्याद्). — b) Dn [ए]वं (for [ए]तत्). V1 D4 निश्चय (for निश्चित). D4 विदु°; M सर्वा (for सदा) — D4 om 26c–27b — c) B1 विशेषेभ्यो (for विशिष्टेभ्यो). — d) Ś1 K3 D1 M4 नावसीदत् (for °सीदेत्). B1 कदाचन

27 D4 om 27ab (cf. v. l. 26). — a) D7 भर्तारं, T1 G1 2 शास्तारं; G4 शास्मानं (sic), M1, 3 भर्तारं; M4 हर्तारं; Cv दातारं (for हन्तारं). — c) Ś1 D4 T2 संरक्षिता — d) B1 अदान

28 a) D7 T2 M1, 3, 4 चापि; T1 G1 तु वि ; G2 3 [अ]पि वि- (for राजन्) D8 हिंसायां — b) D7 वृत्ति. K3 D4 नैवास्ति; B3 नास्त्येह, D7 नेच्छति; G2 नेहास्य (for °स्ति) B3 कर्हिचित् (for कस्य°). — c) D8 अथ (for अपि) K1 -समुपस्य, D1 -समर्थस्य (for -समुत्थस्य) D4 अप्यरण्ये सुसंस्थस्य. — d) D7 T1 G1 3 4 चैकस्य (for ए°) D7 कस्यचित् (for चरतो).

29 a) D4 शस्त्र; M1 3 शक Dn2 लिखित. ❀ Cv शङ्खपदेन शङ्खवच्छुभ्रं ललाटास्थि गृह्यते । मम शिरसि यथा लिखित तथा भवतीति स्थितिः शङ्खलिखिता वृत्तिः । ❀ — b) B2 भावितुं; D1 जीवित. — c) D4 कुरुश्रेष्ठ, D8 °क्षेत्र (sic) — d) Ś1 K3 4 D1 ईप्सत°, B3 4 Dn D3 3 5, 6 8 Cn ईप्सया, Da1 G2 ईप्सिता (G2 °सं); Da2 इच्छता (for ईप्सता)

30 a) K5 D3 5 6 8 परस्परेण; Bo, 3–5 Dn D3 परस्पर हि (for °स्पराभि-) B1 D1 संरक्षया; D7 T

राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यौघैः परिरक्षति ।
राष्ट्रेण राजा व्यसने परिरक्ष्यस्तथा भवेत् ॥ ३१
कोशं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि संचितम् ।
न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगते क्षुधा ॥ ३२
बीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ॥ ३३
धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
अवृत्त्यान्त्यमनुष्योऽपि यो वै वेद शिबेर्वचः ॥ ३४

राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ।
तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ३५
नान्यानपीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
तदर्थं पीडयित्वा च दोषं न प्राप्तुमर्हति ॥ ३६
अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ३७
अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थलक्षणम् । C 12. 4718 B 12. 130. 35 K 12. 130. 39

G1.4 M हरण G2 परद्रव्यन्य हरण — b) D2 राजा, D7 T G1.2.4 राज्ञां K4 राष्ट्रेन D8 वा यदि (for चापदि) — c) K4 Bo 2-5 Dn D2.3.5.6.8 हि, D7 T G1.4 M च, G2 तु (for [इ]ह) D7 S (G3 missing) कर्तव्यम्

31 a) M2 राजा (for राजा) D6 तथापत्सु, T1 G2.4 यथा यावद् (for यथापत्सु) — b) K1 D1.6 द्रव्यौघैः; D8 द्रव्येभ्यो K1 प्रति, K3 अपि, D8 योभि; Dn अभि- (for परि) K1 -यक्षति, D4 रक्ष्यति — c) K1 (sup lin as in text) 4 राष्ट्रेन K1 राज्य; B1 राज, D8 राष्ट्र (for राजा) D8 व्यसनं, D7 S (G3 missing) नित्य च (for व्यसने) — d) K1 Dn रक्षितव्यस, B1 D7 G1 परिरक्षन् (for 'रक्ष्यस्)

32 a) K2 कोशो; K5 कोष, V1 B D2.5 कोष, D4 कोशा, D7 T1 G1 M2.4 कोश (for कोश) K3 दंडो — cd) D4 नर, M4 [अ]तरा K1 राष्ट्र D7 S (G3 missing) transp राष्ट्रे and राजा K3 B2.3 Dn D2.5-8 परिगत, T2 G1 'गतं (for 'गते) D2 क्षुता; D7 क्षयात् (for क्षुधा)

33 a) B1 जीवं, S (G3 missing) बीज; Cv बीजं (as in text) D7 (marg) T2 M2 सत्कार्यम्, T1 G2.4 M1.3.4 सतार्यम् (for संपाद्यम्) D7 (before corr) बीजमकरसत्कार्यम् — c) K5 D4 श्रुत्वा, T2 न च (for अत्र) K1 D1 शाम्बरस्य (for शम्ब') — d) K1 मया मायस्य

34 a) T2 धिगस्तु, G1 धिगस्म; G4 मिक्तस्य (for धिक्तस्य) D1 जीवतं, D7 T2 जीवन (for जीवितं) B1 राष्ट्रो (for राज्ञो) — b) K1 राष्ट्रो; K4.5 B (except B1) D (except D1) T1 G2.4 M2 राष्ट्र (for राष्ट्रे) — c) K2.3 V1 Bo 2-5 D8 Dn D1.2.3 Cn अवृत्त्यान्य, K4 D4 Cnp 'स्यात्य; K6 अकृत्यान्त्य, B1 अवृत्यान्ये; D2.3 अवृत्यात्य; D4 अवृत्या च, D7 T2 G1 'स्यांत, T1 G2 'स्यात, M2 'स्यात्व, M4 'स्याद्य- (for 'स्यान्त्य) Ś1 K1 D7 मनुष्ये (for 'ष्यो) — d) K1.2 D1.7 G1 M शिनेर् (for शिबेर्) K3.5 V1 B D8 Dn D2.3.6.8 Cn यो वैदेशिक एव च (Dn Cn इत्यपि), T G2.4 यो वेदांशनसं वच

35 a) D2 G2 राज्ञा, D7 राज्ञां (for राज्ञ) V1 B D2.5.6 कोष, D8 कोप, D7 T G1.2.4 M4 कोशो, D2 M1-3 कोश (for कोश) — b) V1 B D8 D2.5 कोष, G2 कोश (for कोश) — Ś1 Da1 D1 om (hapl.) 35c–36b. — c) K2 om from तन्मूलं up to पीडयि (in 36c) K4 त (for तन्) — d) M2 धर्ममूल T2 सदा, G1.2 प्रजा (for पुन) K6 पुन, G1 स्मृता, G2 सदा (for प्रजा)

36 Ś1 Da1 D1 om. 36ab, K2 om. up to पीडयि (cf v 1 35) — a) K3 मान्यान्, B3 न चा न्यान् (hypermetric); D8 नान्याम् K5 D8 G1 अ पीडय(K- 'ये)त्वा, Da2 सपीडयित्वा (for अपीड') K4 [ए]व (for [इ]ह) D4 नान्योन्य पीडयित्वेह — b) V1 B D2.5 कोष; M1.2.4 कोश (for कोश) K1 S (except T1 M4; G3 missing) शक्यं, D7 सत्यं (for शक्य) — c) D4 तदर्थं, M2 तदित्य — d) D7 S (G3 missing) transp दोष and न B2 D8 M2 अर्हसि (for 'ति) K3.5 Bo 2-5 Dn D2.3.5.6.8 दोष प्राप्तु (B1 Dn1 D2.5.6 'प्त) न सोऽर्हति (K5 'सि)

37 K1.3 D1.4 G1.2 om (hapl.) 37 — a) K6 यज्ञार्थे, T2 M Cv कार्यार्थं — b) D8 धर्म, T1 G4 यत्र (for यज्ञ) G1 धर्मसु, M2 -कर्मणि (for कर्मसु). — c) B2 राजन् (for राजा) D7 T G4 M2 एतस्मिन्कारणे राजा. — d) B2 अर्हसि K4 न दोषं प्राप्नुयान्मही

C 12 4766 B 12.130 38 K 12.130 39 एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥ ३८
यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञे नार्थस्तथापरः ।
यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनम् ॥ ३९
उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् ।
यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ४०
द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि ।
ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्ति च वनस्पतीन् ॥ ४१
एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।
तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परंतप ॥ ४२
धनेन जयते लोकावुभौ परमिमं तथा ।
सत्यं च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ॥ ४३
सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनम् ।
न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ॥ ४४
नैतौ संभवतो राजन्कथंचिदपि भारत ।
न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ॥ ४५
यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किंचन ।

---

38 ^{a}) K5 अर्थार्थमन्यो द्रवति. — ^{c}) D4 अनुमाप्य, G1 अथान्यच्च; M4 अवाप्यन्या (for अयाप्यन्यत्). Ś1 K2 4 D1 8 अर्थार्थमन्य(K2 °प्य)थाप्यन्यत् — ^{d}) G4 त (for तत्). Da मूर्खं; D1 अत्र (for ह्यर्थे). K3 5 V1 Bo 3-5 D (except D1) S (G3 missing) -कारणं (for -लक्षणम्). B1 सर्वं ह्यर्थस्य कारणं — ^{e}) K1 सम्प्रपदेन्; Dn2 °विद्येन्; G1 °पश्यन्. — ^{f}) D7 मायावी (for मेधावी). Dn1 कर्म (for कार्य). T1 G3, 4 दर्शनं (for -निश्चयम्).

39 Dn2 D5 om. (hapl.) 39^{ab}. — ^{b}) K3 5 V1 B Dn1 D2-4 6 7 T2 G1 2 M यज्ञोन्यार्थस् (K3 D4 °र्थम्); Da यज्ञे व्यच्च (sic), T1 G4 यज्ञो नान्यस् (for यज्ञे नार्थस्). K3 D4 अथापर; Da तथा पुन (for तथापर). — ^{c}) V1 Bo 3-5 D3 8 6 M2 यज्ञश्च (for °स्य). B1 2 Da [अ]प्यर्थम्, D2 3 6 [आ]त्मार्थम्, T2 G1 2 M [अ]न्यार्थस् (for [अ]र्थार्थम्). D2, 8 6 एवात्मन्; D4 8 G1, 2, 4 M1, 3 एवान्यस्; D7 ते चान्यस् (for एवान्यस्). — ^{d}) G3 ह्यर्थ- (for यज्ञ) K3 D7 T2 G1 2 4 M1, 3, 4 साधक, Da कारण (for -साधनम्). Bo 3-5 D2, 6, 8 सर्व (D6 °र्वं) यज्ञस्य कारण.

40 ^{b}) D7 S (G3 missing) तत्त्व(T2 G1 सर्व, M3 तत्र)धर्मं (for धर्मतत्त्व) Bo -प्रकाशनीं — ^{c}) K3 D4 यज्ञार्थे — ^{d}) M4 तस्य (for तत्र) K1 पक्तिन; D2 पथित (for -पन्थिन)

41 ^{a}) V1 B1 Da D4 द्रुमान् (for द्रुमा) D4 सोम वा (for सामन्ता) ❀ Cv सामन्ता समन्ताद्विधमाना । ❀ — ^{b}) B1 Da हिंसति, D2 छिंदति — ^{c}) K1 तदापि, D4 तत्रापि (for ते चापि) D4 न पतं नो; D6 8 नियत यो (D8 °तं तो); T2 G1 निपतति (for °तन्तो) G1 [अ]न्यां. D7 ते चापि निपतंत्यानि. — ^{d}) D6 तृसति (for निघ्नन्ति). K2 5 Bo, 3-5 Dn D2 3 5 6, 8 [ए]व, D7 G1 M1-3 [अ]थ; T1 G2, 4 [अ]पि; T2 [अ]न्यान् (for च) M4 जघ्नुरन्यान्वनस्पतीन्

42 ^{a}) V1 B Da D2 3 5 6 कोपस्य — ^{b}) K1 -पक्तिन — ^{c}) D4 हत्वा (for अहत्वा). D7 S (G3 missing) न तानहत्वा (by transp) D2 7 पश्यति (for पश्यामि). — ^{d}) B2 D2 परा नृप; M3 परतप.

43 ^{a}) D7 न तेन (for धनेन) Ś1 (before corr) D5 7 यजते, D2 3 6 8 जायते (for जयते). D1 लोकान्; D7 S (G3 missing) लोकम्. — ^{b}) K3 इव (for इमं). D7 S (G3 missing) इम चामुं च भारत — D4 reads 43^{cd} twice. — ^{c}) D4 (both times) वा (for च) — ^{d}) K5 D4 (both times) अधन; Cn °नस् (as in text) ·

44 ^{a}) K2 om सर्वोपायैर् K1 आदधीत, K4 उपार्ज्येयं — D4 om 44^{c}-45^{b} — ^{c}) D5 स्वल्प (for तुल्य) Ś1 K4 D1 दोषात् (for दोष) K1 Bo एव M1 3 न दोषस्तुल्यदोष स्याद् — ^{d}) K1 कार्या येषु च; K5 कार्येकार्येषु; T2 कार्याकार्यस्य M1 3 एव कार्येषु भारत

45 Ś1 K2 4 D1 4 om (hapl) 45^{ab} (for D4, cf v.l 44) — ^{a}) D7 S (G3 missing) Cv नोभौ (for नैतौ) D6 संभावतो; M1 सभवते D6 राजा — ^{b}) K1 3 5 Bo 3-5 D2 3 5 6 8 कदाचिद् (for कथं°). K1 V1 B1 2 Da Dn पार्थिव (for भारत) — ^{c}) D5 न वा (for न हि) D4 न ह्यनिच्छ प्रपश्यामि — ^{d}) K1 धर्म, K3 धन V1 B2 Da वृक्षम् (for वृद्धान्)

46 ^{a}) D2 3, 5 6 8 चित्र, D7 T1 G4 M2 वृत्त (for वित्त). B1 यदि सदृश्यते वित्त. — ^{b}) T2 अपि (for इह). D1 किंचिन. — ^{c}) D4 स्यान्ममेदं स्यान्समेदम् — ^{d}) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 इत्येवं;

ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्ययं काङ्क्षते जनः ॥ ४६
न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप ।
धर्मं शंसन्ति ते राज्ञामापदर्थमितोऽन्यथा ॥ ४७
दानेन कर्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः ।
बुद्ध्या दाक्ष्येण चाप्यन्ये चिन्वन्ति धनसंचयान् ॥ ४८
अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत् ।
सर्वं धनवतः प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ।
कोशाद्धर्मश्च कामश्च परो लोकस्तथाप्ययम् ॥ ४९ C 12. 4778 B 12. 130. 30 K 12. 130. 31

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ समाप्तं राजधर्मपर्व ॥

D1 इत्ययं, D7 T1 G1 4 इति य G2 इतीय, M इतीदं (for इत्यय) D7 S (G3 missing) मन्यते (for काङ्क्षते) G2 मन (for जन)

47 a) K1 D4 M राज, K2 D7 T1 G1. 4 राज्ञ (for राज्य) K2 समो (for समो) — b) K3 कचिद् (for कश्चिद्) D7 T G1 2 3 कथचन, M2 परतप — c) K1 धर्मं K2 4 V1 B D (except D1) S (G3 missing) Cv धर्मं महाद्रि(D2 3 . 6 म शान्ति, M2 सुरजि)वो राज्ञाम् ⊛ Cv म समीचीन इति शक्षित । ⊛ — d) B1 D2 आपदर्थं, D7 T G1 4 °दर्थम् K2-. V1 B Dn1 D2-6 8 इतो, D7 S (G3 missing) ततो (for इतो)

48 K3 om 48 — a) K4 दान्येन, B1 D7 S (G3 missing) ज्ञानेन, B. (marg) दाक्ष्येण (for दानेन) D4 चान्य — b) K1. 4 D3 तपसा ये; B1 lacuna, D7 T2 G1 M तपस्यन्ये, T1 G2 4 तपसा च (for °सान्ये) — c) D2 वध्या (for बुद्ध्या) B0 2 मैक्ष्येण, B2 दाक्षेण, D1 दक्ष्येण, D7 चाक्षेण, G1 दाक्ष्येण K. V1 B Da Dn D2 5 7 8 S (G3 missing) चैवान्ये, D3 वै चान्ये (for चाप्यन्ये) — d) K2 V1 B1 2 Da Dn विंदति, D4 वहति M1 2 चिन्वती (sic) (for चिन्वन्ति)

49 a) G1 अबल (for अधन) B1 दुर्लभ (for दुर्बल) M2 चाहुर् (for प्राहुर्) — b) D. om from धनेन up to तं च in 299* D6 धर्मेन (for धनेन) — c) K2 Dn G3 धनवता, K3 V1 B0 2 4 Da D7 T G1 4 M बलवत (K2 M °ता) (for धन°) K3 B2 D2 6 प्राप्य (for प्राप्य) — d) D1 सर्वस् B2 (marg) भरति, D6 भवति (for तरति) K. V1 B Da D2 2. 6 कोपवान् — e) K4 V1 B Da D2 3 6 कोपाद्, D7 T G1 2 4 कोशो, M1-3 कोश Dn1 कोशेन धर्मं कामश्च — f) K1 परोकालस् (sic), K2 3 4 V1 B Da Dn D1-3 5-8 S (G3 missing) परलोकास्, D4 य*स्तोकम् (for परो लोकस्) K. B0 3-5 Dn D2 3, 6-8 S (G3 missing) तथा ह्ययं (G2 °हं), V1 B1 2 Da तथाप्युत — After 49, Ś1 K. V1 B Da Dn D2 3 . 6 8 ins

300* त च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ।

Colophon G3 missing — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1. 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* K3 D4 कोशप्रशमा, T1 G1 2. 4 कोशधर्मप्रश सन, M1-3 कोशसंचय — *Adhy no* (figures, words or both) B1 120, B3 Dn1 129, B4 126, Da Dn2 130, D2 124, D7 G1 2 M 132, D8 115, T1 G4 133, T2 131 — *Śloka no* Dn 50, D8 52

After the last colophon, Ś1 concludes with अयात आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोकः ।

युधिष्ठिर ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥ इति ।

अत्र राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । कर्णोत्पत्ति । अश्मकगीता । नारदोपाख्यानम् । षोडशराजकीयम् । सुवर्णष्ठीविसंभव । प्रायश्चित्तीयम् । प्रायश्चित्तविधि । नगरप्रवेश । चार्वाकनिग्रह । युधिष्ठिराभिषेक । भीमसेनयौवराज्यप्राप्ति । श्राद्धक्रिया । स्तवराज । गृहप्रविभाग । महापुरुषध्यानोपगम । महापुरुषस्तव । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । ऋषिसमागम । भीष्मव्याहारिक । राज्योत्पत्ति । चातुर्वर्णिक । चातुराश्रमिक । राजकारणिक । षट्त्रिंशद्गुणिक । मुचुकुन्दोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासुदेवसंवाद । काकपञ्जरिकम् । अमात्यविभाग । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्ति । उतथ्यगीता । वामदेवगीता । जिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । सत्यानृतिकम् । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवाद । उष्ट्रग्रीवकम् । सरित्सागरसंवाद । टीट्टिभोपाख्यानम् । ऋषिसंवाद । इन्द्रप्रजागरोत्पत्ति । वसुहोमोपाख्यानम् । कामंदकारिष्टसंवाद । शीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगोमायुसंवाद । कोशप्रशमेति । इति राजधर्माः समाप्ताः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे भवन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो रामलक्ष्मणसीया[ता] भ्य । ॐ नमो गुरुभ्य ।

K₂ concludes with

अथात आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

अत्र राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । कर्णोत्पत्ति । अश्मकगीताः । नारदोपाख्यानम् । पोडशराजकीयम् । सुवर्णष्ठीविसभव. । प्रायश्चित्तीयम् । प्रायश्चित्तविधि । नगरप्रवेश । चार्वाकनिग्रहः । युधिष्ठिराभिषेक । भीमसेनयौवराज्यप्राप्ति । श्राद्धक्रिया । स्तवराजः । गृहप्रविभाग । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुष स्तव । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । ऋषिसमागम । भीष्मव्याहारिकि । राज्योत्पत्तिः । चातुर्वर्णिक । चातुराश्रमिक । राजकारणिक । षट्त्रिंशद्गुणिक । मुचुकुंदोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासुदेव संवाद । काकपजरिकम् । अमात्यविभाग । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्ति । उतथ्यगीता । वामदेवगीता । विजिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवाद । टिटिभोपाख्यानम् । ऋषिसवाद । दृढप्रजागरोत्पत्ति । वसुहोमोपाख्यानम् । कामदारिष्टसवाद । शीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगौतमसवाद । कोशप्रशसेति । इति राजधर्मा समाप्ताः । श्रीगणेशाय नम ।

K₃ concludes with

अस्यापद्धर्माणामयमादिश्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । कर्णप्रादुर्भाव. । अश्मकगीता । नारदपर्वतोपाख्यानम् । स्वर्णष्ठीविसभव । पोडशराजकीयम् । प्रायश्चित्तविधि । नगरप्रवेश । चार्वाकनिग्रह । भक्ष्याभक्ष्यविधि । युधिष्ठिराभिषेक । भीमसेनयौवराजप्राप्ति । श्राद्धक्रिया । विष्णो स्तवराज । गृहप्रवेश । महापुरुषध्यानोपगम । महापुरुषस्य स्तव । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनं । **समागम । भीष्मव्याह*क । राजोत्पत्ति । धर्माधर्मविवेक । चातुर्वर्णिकम् । मुचुकुंदोपाख्यानम् । कैकयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । वासुदेवनारदसवाद । इंद्रसवादम् । दुर्गातितरणम् । विजिगीषमाणवृत्तम् । शक्रांबरीषसंवाद । यज्ञोपवीतिकम् । सेनानीति । शक्रबृहस्पतिसवाद । कालकवृक्षीय । गणदम् । गुणपूजा । सत्यानृतकम् । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । उष्ट्रग्रीवम् । सरित्सागरसंवादः । सतऋषिसवाद. । दण्डोत्पत्ति । दृढप्रजागरोत्पत्ति । वसुहोमोपाख्यानम् । कामंदकगारिष्टसवाद । शीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगौतमसवाद । कोशविवर्धन चेति । एते राजधर्मवृत्तान्ता । समाप्ता राजधर्मा ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां शान्तिपर्वणि राजधर्मा. समाप्ता ॥ श्रीरस्तु ।

K₆ concludes with

सवत् १८५१ चैत्र वदि १० सोमवासरे लिखि मिश्र राधाकृष्ण गोपालगढमध्ये.

Dn₂ concludes with

ग्रंथसंख्या ४७१२ शके १७०४ शुभकृत्संवत्सरे पौषमासि शुक्लपक्षे दशम्यां रविवासरे राजधर्मस्येदं पुस्तकम्

D₁ concludes with:

तथा आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येषामयं प्रतिसंधिश्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥

D₃ concludes with:

शुभमस्तु ॥ संवत् १६६७ समये माघ वदि चतुर्थी रविवासरे लिखित वनमालिनेन ॥ राम राम ॥

D₈ concludes with:

अत परमापद्धर्म । अथ राजधर्मवृत्तान्ता । तत्रादौ नारदवाक्यम् । युधिष्ठिरपरिदेवनम् । अर्जुनवाक्यम् । नकुलवाक्यम् । सहदेववाक्यम् । द्रौपदीवाक्यम् । अर्जुनोक्ति । युधिष्ठिरप्रत्युक्ति । अर्जुनप्रतिवचनम् । देवस्थानसंवाद । व्यासोपदेशः । वासुदेवोपदेश । पोडशराजोपाख्यानम् । प्रायश्चित्तीयम् । भक्ष्याभक्ष्यविधिः । चार्वाकवध । युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेक । भीमसेनस्य यौवराज्याभिषेक । श्राद्धक्रिया । वासुदेवस्तुति । गृहप्रवेश । श्रीकृष्णविचारणा । स्तवराज । रामोपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । राजधर्मकथनम् । अमात्यविभाग । सरित्सागरसवाद । बृहस्पतींद्रसवादः । सुमित्राख्यानम् । गौतमयमसवाद । सारमेयाख्यानम् । टिट्टिभकम् । वसुहोमाख्यानम् ।

* *

चत्वारिंशत्तथा श्लोका प्रोक्ता नृपतिबुद्धिदा ।
शान्तिपर्वणि राजेन्द्र हविष्य भोजयेद्द्विजान् ॥
वक्तृश्रवणकृच्चोभौ हविष्य चैव भुञ्जत ।
निष्कद्वय प्रदेया तु दक्षिणा वाचकाय तु ।
एवं कृत्वा फल सर्वं प्राप्नुयान्नात्र सशय ॥

इति श्लोकत्रयं कथाभागसंज्ञानि श्लोकरुद्रसंख्यानि । इति श्री अध्यायसंपूर्णाक्षराणि श्लोक । उवाचाक्षराणि श्लोक । मुख्यग्रंथ श्लोकसख्यानि कर्तव्यः ।

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing foot-notes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here

For convenience, Appendix passages of each of the three sub-parvans of the Śānti are given immediately after the conclusion of the text of that sub-parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan The Appendix passages will be followed by the Critical Notes of the respective sub parvan and, as the sub-parvans are going to be issued in separate volumes, this departure from the arrangement followed in the other published parvans will, it is hoped, meet the convenience of the readers The sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, which is generally not the case with the other books of the epic

1

After 12. 12. 23, D_7 S ins

इदमन्यन्महाराज विद्धद्भिः कथितं मम ।
भूमिरग्निश्च वायुश्च न चापो न दिवाकर ।
नक्षत्राणि न चन्द्रश्च न दिश काल एव च ।
शब्द. स्पर्शश्च रूपं च न गन्धो न रस कचित् ।
न च सन्ति प्रमाणानि यैः प्रमेयं प्रसाध्यते ।
प्रत्यक्षमनुमान च नोपमानमथागम ।
नार्थापत्तिर्न चैतिह्य दृष्टान्तो न च संशय. ।
न कश्चिन्निर्णयो राजन्नाधर्मो धर्म एव च ।
तिर्यक्च स्थावर चैव न देवा न च मानुषा ।
वर्णाश्रमविभागश्च न च कर्ता न कर्मकृत् ।
न चार्थश्च विभूतिश्च न चार्थस्य विचेष्टितम् ।
तमोभूतमिद सर्वमनालोकं जगन्नृप ।
न चात्मा विद्यमानोऽपि मनसा योगमृच्छति ।
अचेतन मनस्त्वासीदात्मा एव सचेतन' ।
ईश्वरश्चेतनस्त्वेकस्तेनेदं गहनीकृतम् ।
मन्त्राश्च चेतना राजन्न च देहेन योजिताः ।
ते च विश्वसृजो नाम ऋषयो मन्त्रदेवता ।
चैतन्यमीश्वरात्प्राप्य ब्रह्माण्ड तैर्विनिर्मितम् ।
इष्ट्वा विश्वसृजं यज्ञं निर्मित प्रपितामहः ।
सृष्टिस्तेन समारब्धा प्रसादादीश्वरस्य च ।
चैतन्यमीश्वरस्यैतद्येनेद चेतनं जगत् ।
योगेन च समाविष्ट जगत्कृत्स्नं च शम्भुना ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च उक्तो मोक्षश्च संक्षये ।
ब्रह्मण परमेशस्य ईश्वरेण यदृच्छया ।
अज्ञो जन्तुरनीशश्च भाजनं सुखदु खयो ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।
प्रधान पुरुष चैव आत्मानं सर्वदेहिनाम् ।
मनसा विषयं चैव चेतनेन प्रचोदिता ।
सुखदु खेन युज्यन्ते कर्मभिश्च प्रचोदिता ।
वर्णाश्रमविभागश्च ईश्वरेण प्रवर्तित ।
सदेवासुरगन्धर्वं तेनेद निर्मित जगत् ।
त्वं चान्ये च महाराज ईश्वरस्य वशे स्थिता ।
जीवन्ते च म्रियन्ते च न स्वतन्त्रा कथंचन ।
हित्वा हित्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिद जगत् ।
यजते कर्मणा देव न स पापेन लिप्यते ।
हिंसात्मकानि कर्माणि सर्वेषा गृहमेधिनाम् ।
देवतानामृषीणां च ते च यान्ति परां गतिम् ।
पातिता शत्रव. पूर्वं सर्वत्र वसुधाधिपै. ।
प्रजानां हितकामैश्च आत्मनश्च हितैषिभि ।

1

(L 3) G_1 $M_{2.4}$ च (for the first न) T_2 न नक्षत्राणि (by transp.) —(L 4) G_2 M_2 स्पर्शं च G_4 रूपश्च —(L 5) T_2 प्रबोध्यते, G_1 प्रवाध्यते —(L 7) D_7 नार्थापत्ति G_1 M_2 न वैतिह्य, G_3 न चैतीह M_4 अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं (for the prior half) M_3 दृष्टातो (for दृष्टान्तो) D_7 G_1 न दृष्टांतो न स° —(L 8) G_1 M_2 वापि (for राजन्) G_2 न धर्मो —(L 9) D_7 तिर्यच, M_2 न तिर्यक् (for तिर्यक्च) G_1 om the first च —(L 10) G_1 -विभाग च D_7 T G_1 कामकृत् —(L 11) G_2 चार्थाश्च, $M_{1.3.4}$ चार्थस्य —(L 12) D_7 G_1 M अनालोक्य —(L 13) D_7 G_3 इच्छति, M_2 ऋच्छसि —(L 14) T_1 $G_{3.4}$ पुनस् (for मनस्) $M_{1.3}$ चासीद् (for त्वासीद्). G_1 वै तु (for एव) G_2 मनातन' (for सचे°). —(L 15) G_3 गहिनीकृत —(L 16) G_1 M_2 च वेदना, M_4 सचेतना (for च चे°) $M_{1.3}$ योमिता (for योजिता) —(L 17) M_2 ये (for ते). D_7 ते चारब्धा विश्वसृजो (for the prior half) D_7 नार्षयो (for ऋषयो) —(L 18) D_7 ब्रह्मांडतैर् —(L 19) G_1 निर्मम', Cv निर्मित (for निर्मित') —(L 20) M_2 इष्टिस् D_7 समारब्धाद्; M_1 समालब्धा M हि (for च) —(L 21) G_1 ईश्वरस्येद, Cv °स्यैतद् (as above) D_7 नेतीद (for येनेद) $G_{1.2}$ मचेतनमिद जगत् (for the post half) —(L 23) G_1 नयुगे (for सक्षये) —(L 26) D_7 T $G_{1.4}$ M_2 -प्रेषितो —(L 27) T_1 $G_{3.4}$ पुरुषश् (for °ष) G_1 स्वस्य (for सर्वं) —(L 28) D_7 G_3 विषयैश्, G_1 M_4 °याश्, M_2 °याश् (for °य) T_1 $G_{3.4}$ प्रयोजिता', G_2 प्रयोजित', M_{1-3} प्रचोदित' —D_7 om (hapl) line 29 —(L 29) $M_{2.4}$ स्वै (for च) —(L 32) D_7 त्व चाथैव G_3 महाभाग (for °राज) D_7 स्थित —(L 33) D_7 G_1 M_{1-3} जीवत्येते (for °न्ते च). D_7 T_1 $G_{3.4}$ मृयते; T_2 G_1 भ्रियते —(L 34) D_7 हत्वा हत्वा; $G_{1.2}$ भित्त्वा भित्त्वा, $M_{1.3}$ हित्वा भित्त्वा, $M_{2.4}$ छित्त्वा भित्त्वा (for हित्वा हित्वा) T_1 हित्वा, G_2 हुत्वा (for हत्वा) —(L 35) D_7 यतते, T_1 G_3 यजते T_1 G_3 M_2 देवान्, T_2 $G_{1.2}$ यो वै (for देव) —(L 37) D_7 G_2 M देवानां च (for देवतानाम्) D_7 G_1 M ते च नाके (D_7 तेन चान्ये, G_1 ते चान्ये च) प्रतिष्ठिता' (for the post half) —(L 38) D_7 सर्वथा (for °त्र) —(L 39) D_7 G_4 हितकाम्यैश् D_7 $G_{3.4}$ आत्मानश्च.

यदि तत्र भवेत्पाप कथ ते स्वर्गमास्थिता ।
न प्राप्ता नरक राजन्वेष्टिता पापकर्मभि ।

2

After 12 14 14, D7 S ins

सदेवासुरगन्धर्वैरप्सरोभिर्विभूषितम् ।
रक्षोभिर्गुह्यकैर्नागैर्मनुष्यैश्च विभूषितम् ।
त्रिवर्गेण च सपूर्णं त्रिवर्गस्यागमेन च ।
दण्डेनाभ्याहतं सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
स्वयंभुव महीपाल आगम शृणु शाश्वतम् ।
विप्राणा विदितश्चाय तव चैव विशा पते ।
अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभु ।
महाकाय महावीर्यं पालने जगत क्षमम् ।
अनिलाग्नियमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती ।
यस्मादेषा सुरेन्द्राणां सभवत्यशतो नृप ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूपि च मनासि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ।
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्क सोमश्च धर्मराट् ।
स कुबेर स वरुण स महेन्द्र प्रतापवान् ।
पितामहस्य देवस्य विष्णो शर्वस्य चैव हि ।
ऋषीणा चैव सर्वेषा तस्मिस्तेज प्रतिष्ठितम् ।
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।
एकमेव दहत्यग्निर्नर दुरुपसर्पिणम् ।
कुल दहति राजाग्नि सपशुद्रव्यसंचयम् ।
धृतराष्ट्रकुल दग्ध क्रोधोद्भूतेन वह्निना ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकस्य यद्धयो न हि विद्यते ।
कुलजो वृत्तसपन्नो धार्मिकश्च महीपति ।
प्रजाना पालने युक्त पूज्यते दैवतैरपि ।
कार्यं योऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वत ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं वैश्वरूप्य पुन पुन ।
तस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स ।
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यति मानव ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजापि कुरुते मन ।
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्यति पार्थिव ।
अनिष्ट चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न विचालयेत् ।
तस्यार्थे सर्वभूताना गोप्तार धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमय दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वर ।
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते धर्मान्न विचलन्ति च ।
देशकालौ च शक्तिं च कार्यं चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथार्हत संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ।

— (L 40) G4 (*inf lin* as above) स्वर्गगामिन° — (L 41) D7 Cv प्राप्त D7 देष्टिता, G1 दे मीना (for वेष्टिता°)

2

(L 1) M साप्सरोभिर् — After line 1, D7 repeats 12 14 10 [v 1 -द्विपान् for राजान्] — (L 5) T2 G1 स्वय मन, G3 M1 3.4 स्वायभुव — (L 6) D7 T1 वदितश् — Lines 7–8 = Manu 7 3 — (L 7) M च (for हि) D7 G4 विद्रुतो° — (L 8) M सर्वस्य (for लोक°) D7 विराजन् (for राजानम्) — Lines 10–17 = (var) Manu. 7. 4–7 — (L 11) T2 रुद्र-, G1 इद्र- (for चन्द्र) D7 G4 विष्णवीश° T2 G1 मात्रां निर्मिय (T2 मात्रा निर्मिय) शाश्वतीं, Cv as above — (L 12) G1 M1 2 नरेंद्राणा D7 M1 3 [अं]शको D7 नृप — (L 14) D7 प्रेष्ठ (for चैव) — (L 15) D7 चैव T2 G1 अभि- (for भुवि) G3 इति (for अपि) — (L 18) D7 सर्वस्य (for श°) — Lines 20–23 = Manu 7. 8–9. — (L 20) T2 G1 देवांश (for मनुष्य) — (L 22) D7 एनमेव, M1 3 एक एव D7 हत्यसमर्पण (sic), T1 G3 4 दुरुपसर्पण — (L 24) T2 G1 दग्धा, G2 दग्धु (for दग्ध) T2 G1 क्रोधोद्भवेन — (L 25) T2 G1 एव (for एतल्) D7 T2 G1 M2 4 हि न (by transp), M1 3 [ऽ]पि न — (L 26) D7 G4 श्रुत- (for वृत्त-) — (L 27) M1–3 रक्त° (for युक्त°) — Lines 28–77 = (var) Manu 7 10–33 — (L 28) M सो (for यो) — (L 29) D7 वैरूप्य च, T2 G1 Cv वैश्वरूप — (L 30) T2 G1 पद्म (for तस्य) D7 पराक्रम°, Cv °क्रमे (as above) — (L 32) G3 यस्तु स (by transp) T2 G1 वै (for स) — (L 33) T2 G1 हि (for [अ]पि) — (L 34) T2 G1 M2 यदिष्टेषु D7 corrupt, G3 सुव्यवस्यति, M स(M1 3 स)व्यवस्येत (M4 °व) — (L 35) D7 अरिष्टश्, G3 4 अरिष्ट, M1 अनिष्टा, M3 अनिष्टश् T1 वापि, G3 4 नापि (for चापि) M2 4 त धर्मं D7 च (for वि-) M1. 3 Cv विचारयेत्. — (L. 36) G2 3 धर्म्यम् — (L 37) G3 उत्सृजत्. — (L 38) T2 G1 भूतानि सर्वाणि (by transp). — (L. 39) D7 कल्पने G4 चलयंति (for विचलन्ति).

स राजा पुरुषो दण्ड· स नेता शासिता च स ।
वर्णानामाश्रमाणा च धर्मप्रभुरथाव्यय ।
दण्ड शास्ति प्रजा सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्ड सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्म विदुर्बुधा ।
सुसमीक्ष्य धृतो दण्ड सर्वा रञ्जयति प्रजा ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत ।
यदि न प्रणयेद्राजा दण्ड दण्ड्येष्वतन्द्रित ।
शूले मत्स्यानिवाधक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तरा ।
काकोऽद्याच्च पुरोडाश श्वा चैवावलिहेद्धवि ।
स्वामित्व न क्वचिच्च स्यात्प्रपद्येताधरोत्तरम् ।
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभस्तु शुचिर्नर ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
देवदानवगन्धर्वा रक्षासि पतगोरगा ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैवाभिपीडिता ।
दुष्येयु सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतव ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात ।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ।
आहुस्तस्य प्रणेतारं राजान सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ।
स राजा प्रणयन्सम्यक्स्वर्गायाभिप्रवर्तते ।
कामात्मा विषयी क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ।
दण्डो हि सुमहातेजा दुर्धरश्चाकृतात्मभि· ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ।
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोक च सचराचरम् ।
अन्तरिक्षगताश्चैव मुनीन्देवाश्च हिंसति ।
सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
अशक्यो न्यायतो नेतु विषयांश्चैव सेवता ।
शुचिना सत्यसधेन नीतिशास्त्रानुसारिणा ।
दण्ड प्रणेतु शक्यो हि सुसहायेन धीमता ।
स्वराष्ट्रे न्यायवर्ती स्याद्भृशं दण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्म· स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वित ।
एवंवृत्तस्य राज्ञस्तु शिलोञ्छेनापि जीवत ।
विस्तीर्येत यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरकृतात्मन ।
संक्षिप्येत यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ।
देवदेवेन रुद्रेण ब्रह्मणा च महीपते ।
विष्णुना चैव देवेन शक्रेण च महात्मना ।
लोकपालैश्च भूतैश्च पाण्डवैश्च महात्मभि ।
धर्माद्विचलिता राजन्धार्तराष्ट्रा निपातिता ।
अधार्मिका दुराचारा ससैन्या विनिपातिता· ।
तान्निहत्य न दोषस्ते स्वल्पोऽपि जगतीपते ।
छलेन मायया वाथ क्षत्रधर्मेण वा नृप ।

3

D_7 S ins after 12 14 35 (D_7 T_2 G_1, after 14*):

—(L 40) D_7 चापेक्ष्य —(L 41) G_1 यथाहृत, $M_{1,3}$ यथागत (for °हृत). M_{1-3} अन्यायवृत्तिषु (for °वर्तिषु) —(L 42) D_7 च य (for च स) —(L. 44) G_1 हि (for [अ]भि-) —(L 45) G_1 दक्ष (for दण्ड·) —(L 46) G_1 सुतो (for धृतो) —(L 47) D_7 सुसमीक्ष्याप्रणीतस्तु (for the prior half) G_2 सर्वश —(L 48) $G_{1,3}$ दद्ध्य (for दण्ड) —(L. 49) = (var) 12 15 30^{cd} D_7 T $G_{1\,2\,4}$ जले (for शूले) D_7 [अ]पक्ष्याद्, T_2 G_1 [अ]भक्ष्यन्, G_{2-4} [अ]धक्ष्य(G_3 °क्ष्या)द् D_7 G_{2-4} बलवत्तर·. —(L 50) = (var) 12 15 45^{cd}. D_7 काकोद्य च G_1 चैवालीलहेद्, G_4 चैव च लिहेद् —(L. 51) G_1 स्वामी वै G_4 M_3 [अ]धरो-त्तमं. — Lines 52-53 = (var.) 12 15. 34 —(L 52) D_7 दटे (for दण्ड) T_2 G_1 सर्वे दढजिता लोका T_2 $G_{1,2}$ दुर्बलस्तु —(L 53) G_1 दडस्यैव (for °स्य हि) —(L 55) D_7 ते विभेयतु (sic), T_2 G_1 तेषां भोगाय. M_3 कल्प्यते —(L 56) D_7 M_4 दुष्येयु·. D_7 भिद्येयु (for °रन्) M_4 सर्वतेवत· (sic). —(L. 57) T_2 G_1 सर्वकाल. —(L 59) M_2 ·प्रशास् M_4 मुह्यति —(L 61) D_7 $M_{1\,3}$ -कारण (for °कारिण) —(L 62) D_7 प्रणयेत्, G_3 °येत् (for °यन्) $M_{1\,3\,4}$ [अ]-भिप्रकल्पते —(L 63) M विषये (for °यी) G_1 क्रुद्धो D_7 $M_{2\,4}$ वि-, G_2 हि (for नि-). —(L 64) M सुमहत्तेजो (for सुमहातेजा). M दुर्धार्यश्च् (for दुर्धरश्च्) —(L 65) T_2 G_1 प्रचलित —(L 67) D_7 मुनि, G_1 M_2 मुनिं (for मुनीन्) —(L 68) G_1 मूढेन —(L 69) M न शक्यो D_7 दडो (for नेतु) D_7 M चाति (for चैव) —(L 71) G_1 दड· प्रणिहितु शक्यो (for the prior half) $M_{1\,3.4}$ ससहायेन —(L 72) G_1 M_2 सुराष्ट्रे D_7 T_2 $G_{1,3}$ -वृत्ति·; M -वृत्त (for वर्ती) T_1 भृश —(L. 73) D_7 सुहृत्स्वधर्मसंधेषु (for the prior half) —(L 74) $M_{1\,3}$ जीवित· —(L 75) M विस्तीर्यते G_1 तैलबिंदुम् —(L 77) M सक्षिप्यते —(L 79) D_7 देवदेवेन, G_4 [अ]पि च दे° —(L 81) T_2 विचरिता, $G_{1\,2}$ M_2 विचलितो, M_1 हि चालितो, M_3 हि चलिता —(L. 84) $G_{3,4}$ बलेन (for छलेन) G_1 चाथ. T_2 G_1 पुन (for नृप).

धृतराष्ट्रसुता राजन्नित्यमुत्पथगामिनः ।
तादृशानां वधे दोषं नाहं पश्यामि कर्हिचित् ।
इमांश्चोशनसा गीताञ्श्लोकाञ्शृणु नराधिप ।
आत्महन्तार्थहन्ता च बन्धुहन्ता च विप्रदः ।
आथर्वणेन हन्ता च यश्च भार्यां परामृशेत् ।
निर्दोषं वधमेतेषां दण्डानप्याततायिनाम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच भगवान्भार्गवाय महात्मने ।
ब्रह्मक्षत्रविशां राजन्नन्वये वर्तितानपि ।
अग्न्यागारनागम्य हन्तारं गरदं तथा ।
अभक्ष्यापेयदातारमश्रिदं च निपातयेत् ।
नार्यं एष महीपाला गोब्राह्मणवधेषु च ।
केशग्रहे च नारीणामपि युध्येत्पितामहम् ।
ब्रह्माणं देवदेवेशं किं पुनः पापकारिणम् ।
गोब्राह्मणार्थे व्यसने च राज्ञां
राष्ट्रोपमर्दे स्वशरीरहेतोः ।
स्त्रीणां च विक्रुष्टरवाणि श्रुत्वा
विप्रोऽपि युध्येत महाप्रभावः ।
धर्माद्विचलितं विप्रं निहन्यादाततायिनम् ।
तस्यान्यत्र वधं विद्वान्मनसापि न चिन्तयेत् ।
गोब्राह्मणवधे वृत्ते सक्षत्राणार्थमेव च ।
न हन्यात्क्षत्रियो विप्रं स्वकुटुम्बस्य चात्यये ।
तस्करेण नृशंसेन धर्माच्च चलितेन च ।
क्षत्रबन्धुः परं शक्त्या युध्येद्विप्रेण संयुगे ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यन्त्यजोऽपि वा ।
न हन्याद्ब्राह्मणं शान्तं तृणेनापि कदाचन ।
ब्राह्मणायावगुर्येत स्पृष्टे गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां त्रिशतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ।
सहस्रं त्वेव वर्षाणि निहत्य नरके पतेत् ।
तस्मान्नैवापगुर्याद्धि नैव शस्त्रं निपातयेत् ।
शोणितं यावतः पांसून्गृह्णाति हि धारणी ।
तावतीः स समाः पापो नरके परिवर्तते ।
त्वगस्थिभेदं विप्रस्य यः कुर्यात्कारयेत वा ।
ब्रह्महा स तु विज्ञेयः प्रायश्चित्ती नराधमः ।
श्रोत्रियं ब्राह्मणं हत्वा तथात्रेयीं च ब्राह्मणीम् ।
चतुर्विंशतिवर्षाणि चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
द्विगुणा ब्रह्महत्येयं सर्वैः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणं कृत्वाङ्कं विप्रवासयेत् ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं वा घातयेन्नृपः ।
ब्रह्मघ्नं तस्करं चैव सा भूदेवं परिष्यति ।
छित्त्वा हस्तौ च पादौ च नासिकोष्ठौ च भूपतिः ।
ब्रह्मघ्नं मोचनं पापं नेत्रोद्धारेण योजयेत् ।
शूद्रस्यैष स्मृतो दण्डस्तद्वद्राजन्यवैश्ययोः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणं ब्राह्मणं तु प्रवासयेत् ।
क्षत्रियं वैश्यशूद्रौ वा शस्त्रेणैव तु घातयेत् ।

3

(L. 1) D1 -सुतान् (for -सुता) —(L. 2) G3 वध (for वधे). M4 नात (for कर्हिचित्) —(L. 3) M1 लोकान्, M4 शोकान् (for श्लोकान्) M महीपते (for नराधिप) —(L. 4) D1 G1 M आहता चार्थहता च (for the prior half) —(L. 5) D1 आथर्वणेन, T1 कथर्वणेन, T2 आथर्वणानि-, G3 अथर्वेण न, M4 आथर्वेण न —(L. 8) M2 नाम (for °न्न्) G2-4 वर्तिनानपि —(L. 9) G- साहारम् G2 यथा —(L. 10) G1 अभ क्ष्येपेय D1 G1 निपातयेत्, M विपात° (for निपात°) —(L. 11) D1 नार्गानेतान्, T2 नार्गो नैव, G1 नार्गो नैव, M नार्गनेता. —(L. 13) M4 ब्राह्म (for ब्रह्मा) —(L. 15) M1, 3, 4 राष्ट्रावमर्दे —(L. 17) G2 वध्येत (for युध्येत) M2, 4 महानुभाव°, M1, 3 °प्रभाव —(L. 20) M -हिंते (for -वधे) D1 वृत्तम्-, G1 M2 वृत्त, M1, 3 युक्त G1 आत्मत्राणनम्; G2 आत्मत्राणार्थम् M वा (for च) —(L. 21) T G2 नि-, G1 न (for न) D1 विप्र° T2 G1 चात्यये, M वान्यये —(L. 22) G1 M1-3 प्रत्यर्थिनेन (for प्रचलि°) —(L. 23) M1, 3 क्षत्रबन्धु —(L. 24) D1 -नारा, G3 -रणे (for गरणे) —(L. 25) M ब्रह्महा (for भ्रूणहा) —(L. 26) T2 G1 [ऽ]पि वा (for ऽथ वा) —With lines 28–29, cf. Manu. 4. 165 —(L. 28) D1 corrupt, T2 अव गुर्याद्यो, G1 °गुराद्यो, M °गूर्येव T2 स्पृष्ट्वा गुरुतर महत (for the post half) —(L. 29) G3 त्रिशत (for त्रिशतं) —(L. 30) T1 M1 सहस्र चैव, T2 °त्राणिव, G2-4 °त्राणि च M1, 3 वर्षाणां, M2, 4 वर्षाणां M निपात्य —(L. 31) With lines 32–33, cf. Manu. 4 168 T1 G2-4 तस्मै (for तस्मात्) D- T2 G1 M2, 4 नैवाव- D1 -गुह्यादि, T2 -गुर्यादि, G1, 2 M -गूर्यादि Cr न ब्राह्मणानवगुरेद् (for the prior half) M जातु (for शस्त्र) —(L. 32) T2 G1 गृह्णाति हि धारणात्, Cr गृह्णातीह धारणात् (for the post half) —(L. 33) T2 G1 च (for स) —(L. 34) M1, 3 यद् (for य) M1, 3, 4 -कारयेत —(L. 35) M2 न इति भेद —(L. 37) M ब्रह्महन्त —(L. 38) T1 G3, 4 महर्षिभि —(L. 39) M2 ब्राह्मण तु, Cr कृत्वाङ्क वि (as above). —(L. 40) G1 घातयेत् M1, 3, 4 नृप —(L. 43) T2

ब्रह्मघ्नान्ब्राह्मणान्राजा कृताङ्कान्विप्रवासयेत् ।
विकलेन्द्रियांस्त्रिवर्णांश्च चण्डालैः सह वासयेत् ।
तैश्च य संपिबेत्कश्चित्स पिबन्ब्रह्महा भवेत् ।
प्रेताना न च देयानि पिण्डदानानि केनचित् ।
कृष्णवर्णा विरूपा च निर्णीता लम्बमूर्धजा ।
दुनोत्यदृष्टा कर्तारं ब्रह्महत्येति ता विदु ।
ब्रह्मघ्नेन पिबन्तश्च विप्रा देशा पुराणि च ।
अचिरादेव पीड्यन्ते दुर्भिक्षव्याधितस्करै ।
ब्राह्मण पापकर्माणं विप्राणामाततायिनम् ।
क्षत्रिय वैश्यशूद्रौ च नेत्रोद्धारेण योजयेत् ।
दुर्बलानां बल राजा बलिनो ये च साधव ।
बलिना दुर्बलाना च पापाना मृत्युरिष्यते ।
सदोषमपि यो हन्यादश्राव्य जगतीपते ।
दुर्बल बलवन्त वा स पराजयमर्हति ।
राजाज्ञा प्राड्विवाकं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ।
साक्षिणं साधुवाक्य च जित तमपि निर्दिशेत् ।
बन्धनान्निष्पतेद्यश्च प्रतिभूतं ददाति च ।
कुलजश्च धनाढ्यश्च स पराजयमर्हति ।
राजाज्ञया समाहूतो यो न गच्छेत्सभां नरः ।
बलवन्तमुपाश्रित्य सायुध स पराजित ।
तं दण्डेन विनिर्जित्य महासाहसिकं नरम् ।
वियुक्तदेहसर्वस्वं परलोकं विसर्जयेत् ।
मृतस्यापि न देयानि पिण्डदानानि केनचित् ।
दत्त्वा दण्ड प्रयच्छेत मध्यम पूर्वसाहसम् ।
कुलस्त्रीव्यभिचार च राष्ट्रस्य च विमर्दनम् ।
ब्रह्महत्या च चौर्यं च राजद्रोह च पञ्चमम् ।
महान्ति पातकान्याहुर्ऋषय पातकानि ह ।
युद्धादन्यत्र हिंसाया सुरापस्य च कीर्तने ।
महान्तं गुरुतल्पे च मित्रद्रोहे च पातकम् ।
न कथंचिदुपेक्षेत महासाहसिकं नरम् ।
सर्वस्वमपहृत्याशु तत प्राणैर्वियोजयेत् ।
त्रिषु वर्णेषु यो दण्ड प्रणीतो ब्रह्मणा पुरा ।
महासाहसिक विप्र कृताङ्क विप्रवासयेत् ।
साहस्रो वा भवेद्दण्ड काञ्चनो देहनिष्क्रय ।
चतुर्णामेव वर्णानामेवमाहोशना कवि ।
नारीणां बालवृद्धाना गो. पाते च महामति ।
पापानां दुर्विनीतानां प्राणान्तं च बृहस्पति ।
दण्डमाह महाभाग सर्वेषा चाततायिनाम् ।
सर्वेषा पापबुद्धीना पाप कर्मेह कुर्वताम् ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां दण्डो निर्दोष इष्यते ।
सौबलस्य च दुर्बुद्धे कर्णस्य च दुरात्मनः ।
पश्यतां चैव शूराणा याहं द्यूते सभां तदा ।
रजस्वला समानीता भवतां पश्यतां नृप ।
वाससैकेन संवीता भवद्दोषेण भूपते ।
मा भूद्धर्मविलोपस्ते धृतराष्ट्रकुलक्षयात् ।
क्रोधाग्निना तु दग्धं च सपशुद्रव्यसंचयम् ।

G_1 M_3 ब्राह्मण (for ब्रह्मघ्न) G_2 नोत्तम — (L 44) G_1 शूद्रस्यैव. — (L 45) D_7 तु प्रसादयेत्, G_1 तु विवासयेत्, G_2 विप्रवा° (for तु प्रवा°) — (L 46) G_2 वैश्यशूद्राणां, G_3 °शूद्राश्च T_2 च (for वा) T_1 कारयेत्; G_2 M_{1-3} पातयेत् (for घात°) — (L 47) G_1 M ब्रह्मघ्न ब्राह्मण राजा (for the prior half) G_1 M कृताक (for °का॒) — (L 48) Prior half hypermetric D_7 G_1 त्रीन्वर्णांश्च, M तु त्रीन्वर्णांश् — (L 49) G_{2-4} संपिबन्. — (L 50) D_7 $G_{3.4}$ प्रेतान्न, $M_{1.3.4}$ मृतानां — (L 51) D_7 कृष्णायसातपत्रं च, M कृष्णवर्णा स्व(M_2 स)रूपा च, Cv कृष्णवर्णा असुरूपा (for the prior half) D_7 निर्णया, T_1 G_3 निर्नीता, T_2 निर्णताल, G_1 निर्णयाल, G_2 निर्णदा, $M_{1.3}$ निर्दशा, $M_{2.4}$ निर्नमा, Cv नर्मघ्ना (for निर्णीता) — (L 52) D_7 दुनोमि (for °ति). T_2 M [अ]दृष्टा (M_2 °दुष्टा), Cv [अ]दृष्ट- — (L 58) D_7 उच्यते (for इष्यते) — (L 59) T_2 G_1 आश्रय (for अश्राव्य) G_3 जगतीपति°. — (L 60) D_7 त (for वा). — (L. 63) T_2 G_1 बलिनां (for बन्धनान्). $M_{1.3}$ य च. — (L. 64) T_2 G_1 राजन्वधम् (for पराजयम्). — (L 66) D_7 T_1 $G_{3.4}$ अपाश्रित्य G_1 साधु यस्त्व ; M साधु यो वा (M_2 यश्च). — (L 69) M पुण्य- (for पिण्ड-) — (L 72) D_7 शौर्यं (for चौर्यं) — (L 73) G_3 तत्त्वदर्शिन , M पातकादिह. — (L 75) D_7 मित्रद्रोहेन, G_1 °द्रोहेण. — (L 77) G_1 M [अ]स्य (for [आ]शु) — (L 78) G_1 M_2 वर्षेषु (for वर्णेषु) G_3 [अ]य (for यो) — (L 79) D_7 कृतांग, $G_{1.2}$ M_3 कृतांत — (L 80) T_2 $G_{1.2}$ M_2 सहस्रो G_1 M_3 देहनिष्क्रिया, G_2 °निष्क्रिय° — (L 81) D_7 T_2 G_1 M अपि (for एव) $M_{1.3}$ [उ]शना — (L 82) T_1 गोपाते च; $G_{3.4}$ गोपतेश्च. — (L 83) T_2 विप्राणा (for प्राणान्त) — (L 84) T_2 $G_{1.2}$ M_3 महाभाग . $M_{1.3}$ om च — (L 85) D_7 पापकर्मैव, T_2 पापमेवेह — (L 86) D_7 T_1 $M_{1.3}$ उच्यते (for इष्यते) — (L. 88) G_{2-4} $M_{1.3.4}$ द्यूत- $M_{2.4}$ इयां (for तदा) — (L 89) T_2 तदा (also as above) — (L 90) D_7 तावद्-, T_2 G_1 M तव (for भवद्-) — (L. 92) D_7 त्वद्दग्ध च, T_2 न दग्ध च, G_1 M_2 न दड च, $G_{2.4}$ तु दग्धं च, G_3 [ए]व दग्ध तत्, $M_{1.3.4}$ [अ]नुदग्ध च.

माहमेवंविध दु खं मप्राप्ता तव हेतुना ।
आदित्यस्य प्रसादेन न च प्राणैर्वियोजिता ।
रक्षिता देवदेवेन जगत कारणहेतुना ।
दिवाकरेण देवेन विवस्ना न कृता तदा ।

4

After adhy 12 26, N (except D7) ins

अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधी ।
अभिनीततर वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर ।
यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
न स्वर्गो न सुखं न श्रीर्निर्धनस्येति तन्मृषा ।
स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जना ।
तपोरताश्च मुनयो येषा लोका सनातना ।
ऋषीणां समय शश्वद्ये रक्षन्ति धनंजय ।
आश्रिता सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदु ।
स्वाध्यायनिष्ठांश्च मुनीञ्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान् ।
बुध्येथा सतत चापि धर्मनिष्ठान्धनंजय ।
ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव ।
वैखानसाना वचन यथा नो विदित पुरा ।
अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत ।
अरुणा केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिव गता ।
अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनंजय ।
दानमध्ययन यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रह ।
दक्षिणेन च पन्थानमर्यम्णो ये दिव गता ।
एतान्क्रियावता लोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहम् ।
उत्तरेण तु पन्थान नियमाद्य प्रपश्यसि ।
एते त्यागवता लोका भान्ति पार्थ सनातना ।
तत्रोत्तरा गति पार्थ प्रशसन्ति पुराविद ।
सतोषात्स्वर्गगमन सतोष परम सुखम् ।
तुष्टेर्न किंचित्परत सा सम्यक्प्रतितिष्ठति ।
विनीतक्रोधहर्षस्य सतत सिद्धिरुत्तमा ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना ।
यासि प्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वश ।
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।

— G3 om (hapl) lines 94–95 —(L 94) M प्रसादाद्य — M1 s om (hapl) the post. half of line 95 and the prior half of line 96.

4

D3 om. the ref —(L 1) Ś1 K V1 D1 तस्मिन् (for अस्मिन्) K3 D2 s एव (for एव) K3 Da2 D2 s प्रकारेण (for प्रकरणे) —(L 2) Ś1 युधिष्ठिर —Before line 3, B2 Da2 ins युधिष्ठिर उवाच —(L 3) K3 D4 करने (for इति) —(L. 4) Dn नार्थो (for न श्रीर्) B1 [अ]पि (for [इ]ति) —(L. 5) D2 s स्वाध्यायधनसंपन्ना (for the prior half) D1 युज्यते (for दृश्यन्ते) —(L 6) Ś1 K1. s D1 तपोवाश्च —(L 7) K ऋषीना° (sic) (for ऋषीणा) Da समय Ś1 K2 s यद्वद्, B2 Da सम्यग् (for शश्वद्) —(L 8) D1 damaged D1 प्रश्रिता ; D2 आश्रिताद् (for आश्रिता) K5 B3 Dn देवास्तान् (by transp) K4 D1 ब्राह्मणा (for °णान्) —D5 om line 9 —(L 9) K3 s Dn1 D4 हि ऋषीन् (for च मुनीन्) V1 B Da Dn2 D2 s 6 8 स्वाध्यायनिष्ठा मुनयो (B2 Da ऋषयो) (for the prior half) V1 B Da Dn2 D2 s 6 ज्ञाननिष्ठास्तथापरे (for the post half) —(L 10) V1 B Da2 सतत (for सतत) K5 Bo–2 4 s D2 4 8 धर्मनिष्ठान्, D6 कर्मनिष्ठा (for °ष्ठान्) Da धनजय —(L 11) Ś1 K1. 2 4 B Da D1–6 8 क(Ś1 K1 s B1 का)र्याणि (for कार्याणि) B2 Da भारत (for पाण्डव) —(L 12) K3 s V1 Bo 1 2–4 Dn D2–6 8 प्रभो, B2 Da तथा (for पुरा) —(L. 13) K2 प्रजाश्च (for अ°) K4 सिकताश्, K5 पृष्णयश्, B2 D6 पृष्ण°, B. प्रश्र° (for पृश्न°) Da अश्मजापृश्रया(Da2 °श्नया) शैव (sic) (for the prior half) —(L. 14) V1 केतवाश्च; Da केशवश् (for केतवश्) Ś1 K1 4 6 D1 चापि (for चैव) —(L 15) V1 कार्याणि (for कर्माणि) Ś1 K1 4 D1 यथोक्तानि (for वेदोक्तानि) —Ś1 K1 D1 om line 16 —(L 16) K2 जप, D4 यज्ञ (for यज्ञो) K2 Da D1 निग्रह K3–5 V1 B Da D2–6 8 दुष्कर (K2 D1 °र) (for दुर्ग्रह) —(L 17) K2 Dn तु (for च) D1 अर्यम्णा Ś1 K1 2 4 V1 D1 पर (for दिव) —(L 18) K3 Da D4 पन्थे (for पन्थान्) D4 लोका (for लोकान्) K4 अथवान् (for उक्त°) B1 अन्यय (for अप्यहम्) —(L 19) Ś1 K1 4 D1 आश्रित्यैव, B1 नियमार्थ, Da विषमाच (for नियमाच) K4 प्रपयसि; Bo प्रश्नमति, Da Dn2 D2 6 प्रपश्यति, D4 प्रशस्यति (for प्रपश्यसि) —(L 20) K2 s B1 Dn2 D1 8 यागवतां, V1 Bo 1 3 (marg) योगवतां, B3 क्रिया°, Da [s]भ्यास° (for त्याग°) Da सति (for भान्ति) —(L 22) D5 सतोष Dn स्वर्गमाप्नोति —(L 23) K1 4 तुष्टेश्च, K2 तुष्येश्च; V1 Bo 1 3–5 तुष्टया न, Da तुष्टा न, D1 तुष्टि न, D1 8 तुष्टेन (for तुष्टेर्न) K5 Dn परम; D1 पत्तर (hypermetric) (for परत°) Ś1 K1 4 D1 यस्य (for सम्यक्) —(L 24) V1 Bo 1 3–5 Dn2 D6 क्रोधहर्षविनीतस्य, B2 Da हर्षक्रोधविनीतस्य (for the prior half) B1 सिद्धिसत्तम; D8 बुद्धिरुत्तमा (for सिद्धि°).

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा न भाव कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सपद्यते तदा ।
विनीतमानमोहस्य बहुसङ्गविवर्जिन ।
तदात्मज्योतिष साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।
इद तु शृणु मे पार्थ ब्रुवत संयतेन्द्रिय ।
धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ।
धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषो हि वित्तेषु यश्च धर्मस्तदाश्रय ।
प्रत्यक्षमनुपश्यामस्त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ।
वर्जन वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करम् ।
ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्तेषु सुदुर्लभम् ।
दुह्यत. प्रैति तत्प्राहुः प्रतिकूलं यथातथम् ।
यस्तु संभिन्नवृत्त. स्याद्वीतशोकभयो नर. ।
अल्पेन तृषितो दुह्यन्भ्रूणहत्या न बुध्यते ।
दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव ।
दुर्लभं च धन प्राप्य भृशं दत्त्वानुतप्यते ।
अधन कस्य किं वाच्यो विमुक्त. सर्वत सुखी ।
देवस्वमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ।
अत्र गाथा यज्ञगीता कीर्तयन्ति पुराविदः ।
त्रयीमुपाश्रिता लोके यज्ञसंस्तरकारिकाम् ।
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यज्ञाय सृष्ट पुरुषो रक्षिता च ।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्य

— (L 25) K1-3 5 B1 Dn D1-6, 8 [इ]मां (for [इ]मा) K1-3 5 B1 Dn1 D3-4 6 8 गाथा गीतां ययातिना (K1 °नां) (for the post half) — (L. 26) Da यानि (for याभि°) Ś1 K1 4 D1 प्रत्याहरत् K3 5 D4 योभिप्रेत्याहरे-त्कामान् (for the prior half) B5 कूर्मवत् (for सर्वश°) B6 सर्वांगानीव कूर्मवत्, Da सर्वशोंगानि कूर्मवत् (for the post half) — With lines 27–30, cf. B 12. 326. 33–34 — (L 27) K2 Da1 बिभ्येति (for बिभेति) D1 न बिभेति यदा य च (for the prior half) — (L 28) Da नेच्छमि, D1 नैच्छति (for नेच्छति) — (L 29) V1 B2 Da D3 5 भाव न (by transp), D8 भाव नु. Ś1 K1 4 D1 4 transp. भाव and कुरुते B2 D8 पावक (for पापकम्) — (L 31) K1 3 5 Dn D1, 4 6 मोहश्च (for °स्य) K2 विनीतमोहमानस्य; B2 मानमोह-विनीता स्युर्, Da मानमोहविनीतस्य (for the prior half) K V1 Da Dn D1 2 4 6, 8 विवर्जित (for °न) — (L 32) K4 V1 B Da D2 3 5 6 तथात्म- (for तदात्म) K V1 B Da Dn D2 3 5 6, 8 साधो (for साधोर्) — (L 33) B2 Da च (for तु) K3 शृणुम (for शृणु मे) K3 D4 सयतेंद्रियान् — D8 om lines 34–35 — (L 34) V1 B6 2-5 D1 तु मन्यते (for वृत्तमन्ये) Ś1 K1 4 5 इच्छति, Da ईहति (for ईहन्ति). — (L 35) K4 D3 5 यद् (for य) B2 Da ईहते धनहेतोर्यस्, D1 4 धने हेतोर्य ईहेतां (for the prior half) — (L 36) D4, 6 भूयाद् (for भूयान्) D2 3 5 [ऽ]स्ति; D4 च (for हि) K5 B1 3-5 Dn D2 3 5 8 वित्तस्य, B6 मवित्तस्य (hypermetric), D6 चित्तस्य (for वित्तेषु) D4 यथाश्रया (for तदाश्रय) — (L 37) K5 अनुपश्याम, B2 Da °मि (for °मस्). — (L 38) Da वर्जयीनानाम्; D6 °मानानाम् — (L 39) D8 चित्तम् (for वित्तम्) D2 3 5, 8 अनुपश्यते, D4 अभिपद्यत (for °पद्यन्ते) K3 3 5 B1 Dn1 D4 सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम् (for the post. half)

— Ś1 K1, 2 D1 om lines 40–42 — (L 40) K4 द्रुह्यते, B1 द्रुह्यतां, Dn2 द्रुह्यतद्, D2 3 5 द्रुह्यति (for °त) K3 5 प्रति, D4 प्रेति (for प्रैति). D4 यथा तथा — (L 41) K3 5 यदि (for यस्तु) K3 5 [अ]मपन्न, D6 [अ]य भिन्न, D8 सनिम (for सभिन्न) — (L. 42) Da स्वल्पेन Da एत्वन्, Dn2 द्रुह्याद् (for द्रुह्यन्) V1 भ्रूणहत्या — (L 43) K3 D3-5 दु:खानि, B1 दृश्यति, B3 5 (marg) ईर्ष्यंति, D6 द्रुह्यति (for दुष्यन्ति) Ś1 K1 2 V1 B1 Da अददतो, Dn D8 ददतो, D1 [आ]ददते (for [आ]ददतो) K4 दुष्याम्र ददतो भृत्यान् (for the prior half) Da1 नित्य (for °त्य) Ś1 K D1 4 -भय (K3 °ये) तथा, Da भयात्तत (for °दिव) — (L 44) D2 om from दुर्लभ up to गाथा (in line 47). B1 मत्वा, D6 हत्वा (for दत्त्वा) Ś1 K1 2 4 च तप्यते, D6 न तप्यते (for [अ]नुतप्यते) — (L 45) Ś1 K1 4 D1 केन (for कस्य) V1 चिद् (for किं) K2 Dn1 D3 सर्वश°, K3 D4 सगत° (for सर्वत°). — (L 46) Ś1 K1 उरगम्, D1 द्विजिह्मम्, D4 देवसम् (for °स्वम्). K1 V1 B1 D1, 3, 5 न धनेन (by transp), D6 स धनेन, D8 अनेन न Ś1 K (except K2) Da D1 4 सदा (for भवेत्) — (L 47) K1 अथ, K3 B5 Dn1 D2 6 तत्र (for अत्र) Da अत्र गाथा यज्ञ गीता (for the prior half) Da कथयति D4 पुरातन — (L 48) K2 V1 B6 3 5 Da D2 3 5 6 अपा(D6 °या)श्रिते, Dn अपा(Dn2 °या)श्रिता, D1 सया स्थिता (sic), D4 उपाश्रिता (for °श्रितां) Ś1 K1, 4 त्रयीमया स्थिता लोके (for the prior half) K3 5 D4 -मस्तव (K5 °र)कारिणीं, Da समवकारिते, D6 समारकारिका. — D8 om lines 49–52 — (L 49) D1 दृष्टो निधनानि, D8 corrupt — (L 50) Ś1 K1-3 D1, 4 यज्ञा(K3 D4 °था)दिष्ट (for यज्ञाय सृष्ट) B1 पूरुषो D4 न, D6 वा (for च) Ś1 K1 2 4 D1 रक्षक (for रक्षिता)

धन [illegible] प्रशान्तम् ।
[illegible] च [illegible] धन [illegible] ।
[illegible] सर्वेभ्यो [illegible] विद्धि [illegible] ।
[illegible] कुर्वन्ति [illegible] हि [illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible] न च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

5

After 12 40 22, T2 ins

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च [illegible] ।

माहात्म्यं च महापुण्य युद्धाना चैव कौशलम् ।
क्षेत्राणा चैव तीर्थाना नदीना च प्रकीर्तनम् ।
महाभारतमाख्यातमितिहास महाफलम् ।
आरभ्य शंतनोर्जन्म पाण्डवाना महात्मनाम् ।
राज्याभिषेकपर्यन्त प्रयत सुसमाहित ।
शृणुयादर्थसिद्धयर्थं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
अभिषेचनिकाध्याय श्रुत्वा नित्य समाहित ।
पयसा सर्पिषा चैव भक्ष्यभोज्यादिसपर्ययै ।
भोजयेद्ब्राह्मणान्भुक्त्यास्तेषाम् साधन हि तत् ।
महाभाग[illegible] प्रपूजयेत् ।
[illegible] समाहित ।

6

D ins after 76* following 12 47 30 T1 G1 2 (which om 76–77*) after 77* T2 after 12 47 54

अव्यक्त महतस्तातो मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
तन्मात्राणि विशेषाश्च तस्मै तत्त्वात्मने नम ।
भूत भव्य भविष्यच्च भूतादिप्रभवाप्यय ।
योऽप्रभु सर्वभूताना तस्मै भूतात्मने नम ।
यस्य यशो यशस्य विष्णोरमिततेजस ।
प्रणाम ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नम ।
य हि सूक्ष्म विचिन्वन्ति पर सूक्ष्मविदो जना ।
सूक्ष्मासूक्ष्म च यद्ब्रह्म तस्मै सूक्ष्मात्मने नम ।

—(L 52) Dn2 [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible]) S1 F1 2 4 Dn2 D1 4 [illegible], D [illegible] (for [illegible]) Da2 [illegible] —(L 53) K3 D1 [illegible], K4 Dn D [illegible] (for [illegible]) K3 4 [illegible] (for [illegible]) S1 K1 4 D1 [illegible], Da [illegible] (for [illegible]) —(L 54) S1 K1 2 4 D1 [illegible] (for [illegible]) B1 m 4 [illegible] (for [illegible]) K1 [illegible] — F2 om lines 55–56 —(L 55) S1 F1 4 D1 [illegible] D1 2 [illegible] (for [illegible]) S1 K1 4 Da D1 4 [illegible] (for [illegible]) —(L 56) K2 B1– D1 2 3 [illegible] (for [illegible]) V1 [illegible], D 2 [illegible] (for [illegible]) —(L 57) K D 2 3 [illegible] (for [illegible]) F4 P1 Dn1 2 [illegible] (for [illegible]) K4 D1 [illegible] (for the post half) —(L 58) P4 Da [illegible], D1 2 [illegible] (for [illegible]) S1 K B0 2 m 2 D1 4 [illegible], Da [illegible] (for [illegible]) B4 (marg) [illegible], (for [illegible]) D4 om from [illegible] up to [illegible] (in line 61) D2 [illegible] —(L 59) K2 [illegible], D1 [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible]) B [illegible] (for the prior half) —(L 60) Da [illegible] (for [illegible]) B1 Da [illegible] (for [illegible]) —(L 62) P3 [illegible] (for [illegible]) —(L 63) K4 4 B [illegible] (K4 [illegible]) [illegible], K2 Da D1 [illegible], V1 [illegible] (for the prior half) K4 4 [illegible] —(L 64) D2 अपाय (for [illegible]) B2 [illegible] (for [illegible]) B0 प्रतिपा[illegible], B2 [illegible]

5

[App No 5, printed here for convenience, is the same as 59*]

6

D1 T2 read lines 1–6 after line 42, followed by 77* (cf v 1 30) —(L 1) D1 अव्यक्त (for अव्यक्त) T2 [illegible] —(L 3) G2 भविष्य (for [illegible]) D1 T2 [illegible] (for [illegible]) T2 प्रभवा- व्यय (for °व्यय) —Lines 5–6 = 96* T1 G1 2 om lines 5–6 D1 T2 read lines 7–8 after

मत्स्यो भूत्वा विरिञ्चाय येन वेदा समाहृता ।
रसातलगता शीघ्र तस्मै मत्स्यात्मने नम ।
मन्दराद्रिर्धृतो येन प्राप्ते ह्यमृतमन्थने ।
अतिकर्कशदेहाय तस्मै कूर्मात्मने नम ।
वाराह रूपमास्थाय महीं सवनपर्वताम् ।
उद्धरत्येकदंष्ट्रेण तस्मै क्रोडात्मने नम ।
नारसिंहवपु कृत्वा सर्वलोकभयकरम् ।
हिरण्यकशिपुं जघ्ने तस्मै सिंहात्मने नम ।
पिङ्गेक्षणसट यस्य रूप दष्ट्रनखैर्युतम् ।
दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै हसात्मने नम ।
वामनं रूपमास्थाय बलिं सयम्य मायया ।
त्रैलोक्य क्रान्तवान्यस्तु तस्मै क्रान्तात्मने नम ।
जमदग्निसुतो भूत्वा राम शस्त्रभृतां वर ।
महीं नि.क्षत्रिया चक्रे तस्मै रामात्मने नम ।
त्रि सप्तकृत्वो यश्चैको धर्मव्युत्क्रान्तिगौरवात् ।
जघान क्षत्रियान्संघे तस्मै क्रोधात्मने नम ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा पुलस्त्यकुलनन्दनम् ।
जघान रावण सख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नम ।
यो हली मुसली श्रीमान्नीलाम्बरधर स्थितः ।
रामाय रौहिणेयाय तस्मै भोगात्मने नम ।
शङ्खिने चक्रिणे नित्य शार्ङ्गिणे पीतवाससे ।
वनमालाधरायैव तस्मै कृष्णात्मने नम ।
वसुदेवसुत श्रीमान्क्रीडितो नन्दगोकुले ।
कसस्य निधनार्थाय तस्मै क्रीडात्मने नम ।
वसुदेवत्वमागम्य यदोर्वंशसमुद्भव ।
भूभारहरण चक्रे तस्मै कृष्णात्मने नम ।
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृत ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नम ।
दानवास्तु वशे कृत्वा पुनर्बुद्धत्वमागत ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै शुद्धात्मने नम ।
हनिष्यति कलौ प्राप्ते म्लेच्छास्तुरगवाहन ।
धर्मसंस्थापको यस्तु तस्मै कल्क्यात्मने नम' ।
क्षत्रियाणा सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
योऽवधीद्भारते युद्धे तस्मै क्रीडात्मने नम. ।
तारान्वये कालनेमिं हत्वा दानवपुगवम् ।
ददौ राज्यं महेन्द्राय तस्मै मुख्यात्मने नम ।
य सर्वप्राणिना देहे साक्षीभूतो व्यवस्थित ।
अक्षरक्षरमाणाना तस्मै साक्ष्यात्मने नम ।
नमोऽस्तु ते महादेव नमस्ते भक्तवत्सल ।
सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु प्रसीद परमेश्वर ।
अव्यक्तव्यक्तरूपेण व्याप्त सर्वं त्वया विभो ।
नारायण सहस्राक्ष सर्वलोकमहेश्वरम् ।
हिरण्यनाभं यज्ञाङ्गममृत विश्वतोमुखम् ।
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषा हृदिस्थो देवेशो मङ्गलायतन हरि ।
मङ्गल भगवान्विष्णुर्मङ्गल मधुसूदन ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गल गरुडध्वज ।

7

After 12 47 47, D2 6 ins

सुतले तलमध्यस्थो हत्वा तु मधुकैटभौ ।

84* —(L 7) T2 लक्ष्यविदो —(L 9) T2 देवा' (for वेदा) —(L 10) T2 शीघ्रास D7 T2 (also as above) मोहात्मने (for मत्स्या°) —(L 11) T2 मद-रस्तु (for °राद्रिर्) D7 प्राप्तो G1 मथरे (for °ने) —(L 13) D7 T1 G1 वराह (G1 °ह), G2 वराग (for वाराह) —(L 14) D7 T2 उद्धार D7 कालात्मने (for क्रोडा°) —(L 15) D7 T2 क्षयकर (for -भय°) — Lines 17–18 = lines 3–4 of 80* —(L 17) D7 सिंहेक्षण- (for पिङ्गे°) G2 सद (for सट) T2 G2 दष्ट्रा-, G1 दृष्ट्रा (for दष्ट्र-) —(L 18) T1 (*sup lin* also as above) -हरण (for -क°) — G2 om (hapl) lines 21–22 —(L 22) D7 T2 क्रोधात्मने (for रामा°) — Lines 23–24 = lines 7–8 of 79* D7 T2 om lines 23–24 (L 23) T1 गौरवान् (for °वात्) —(L 24) T1 सख्ये (for सघे) —(L 25) T2 पौलस्त्य- —(L 26) T1 G1 मघे, G2 सखे (for सख्ये) —(L 27) D7 भूत्वा (for श्रीमान्) D7 T2 प्रभु (for स्थित') —D7 T2 om (hapl) lines 31–36 G2 om (hapl) lines 33–34 —(L 33) T1 वासुदेवत्वम् (for वसु°) —(L 35) T1 [आ]रौ (for [आ]जौ) —(L 36) G2 कृष्णात्मने (for ब्रह्मा°) — D7 reads lines 37–38, followed by 76*, after 12 47 53, T2 after 88* (for both, cf pp 194–195 —(L 38) T1 बुद्धात्मने, G2 अध्या° (for शुद्धा°) — D7 T2 read lines 39–42, followed by 77*, and lines 1–6 after line 44 —(L 39) D7 T2 वधिष्यति (for हनि°) — T1 G1 2 om (hapl) lines 41–42 —(L 43) D7 T2 तारामये —(L 44) D7 T2 transp ददौ and राज्य T1 G2 सा(G2 स)ख्यात्मने, T2 ख्याना° (for मुख्या°) — D7 T G2 om (hapl) lines 45–46 D7 reads lines 47–55 after 12 47 54 Lines 50–51 = 94* D7 repeats and T2 reads lines 50–51 (followed by 96* in T2) after 92* (of v l 12 47 60) T2 om lines 52–55, —(L 53) D7 भगवान् (for देवेशो)

उक्ता येन वै [illegible] तस्मात्मने नम ।
[illegible] [illegible] ।
यो धारयति [illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।
[illegible] तस्मै [illegible] नम ।

8

After 12. 74. 2[illegible], D[illegible] S ins :

[illegible] धर्मश्रेष्ठ [illegible] ।

लोकाश्चोत्तमा [illegible] युधिष्ठिर ।
[illegible] यस्य नास्ति पुरोहित ।
रक्षसामसुराणां च पिशाचोरगपक्षिणाम् ।
[illegible] यस्य नास्ति पुरोहित ।
[illegible] कुर्यात्तथर्वणो द्विज ।
राजश्चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि कारयेत् ।
[illegible] महोत्पातान्यथानि च ।
[illegible] तथान्यानि [illegible] च ।
[illegible] महीपते ।
[illegible] तथा ।
[illegible] महाशान्ति पुरोहित ।
[illegible] प्रिय [illegible] ।
[illegible] पुरोहित ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
हिंसा [illegible] ।
[illegible] महामते ।
[illegible] ।
[illegible] विधिज्ञो वै पुरोधा [illegible] ।
[illegible] याति राजा [illegible] महामन्त्रान् ।
[illegible] पुरोधाश्च प्रजानां पालने रत ।
[illegible] पौरोहित्ये महामते ।
लोकानाथ सुरेन्द्रस्य गुरुर्यो बृहस्पति ।

7

(L. 7) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 11) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 15) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — Line 21 = 12. 47. 47[illegible]

8

M[illegible] om. line 1 — (L. 1) T[illegible] G[illegible] M[illegible] transp. [illegible] and [illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) M [illegible] (for [illegible]) — (L. 2) M[illegible] [illegible] — (L. 4) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 6) G[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible] (for the prior half) — (L. 7) T[illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) G[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 8) T[illegible] G[illegible] M [illegible] (for [illegible]) T[illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible] (for [illegible]) M[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for the post. half) — (L. 9) D[illegible] T G [illegible] (for [illegible]). D[illegible] T[illegible] G[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 10) T G[illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 11) T[illegible] G[illegible] [illegible] (for [illegible]) T G[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for [illegible]) T[illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for [illegible]) M[illegible] [illegible] (for तथा) — (L. 13) G[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for [illegible]) M[illegible] तु (for च) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) M [illegible] (M[illegible] [illegible]) (for प्रियहितम्) — (L. 14) G[illegible] यानि (for यान्) G[illegible] M[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 15) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 16) T[illegible] G[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] T[illegible] G[illegible] [illegible] (for [illegible]) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) T[illegible] M [illegible], G[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 17) G[illegible] [illegible] — (L. 19) M च (for तु) M[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] T G [illegible] (for [illegible]) — (L. 20) T[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] — (L. 21) G[illegible] [illegible], G[illegible] M[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — (L. 22) M[illegible] यानि S (except T[illegible] G[illegible] M[illegible]) [illegible] (for [illegible]) — (L. 25) D[illegible] T[illegible] G[illegible] [illegible] (for सुरेन्द्रस्य) — (L. 26) D[illegible] [illegible]

ताश्निबोध महाभाग महीपालहितान्शुभान् ।
ऋग्वेदे सामवेदे च यजुर्वेदे च वाजिनाम् ।
न निर्दिष्टानि कर्माणि त्रिषु स्थानेषु भूभृताम् ।
शान्तिकं पौष्टिकं चैव अनिष्टानां च शातनम् ।
शशास्ते याज्ञवल्क्येन यज्ञानां हितमीहता ।
ब्रह्मिष्ठानां वरिष्ठेन ब्रह्मणः समते विभो. ।
बह्वृचं सामगं चैव वाजिनं च विवर्जयेत् ।
बह्वृचो राष्ट्रनाशाय राजनाशाय सामगः ।
अध्वर्युर्बलनाशाय प्रोक्तो वाजसनेयकः ।
अब्राह्मणेषु वर्णेषु मन्त्रान्वाजसनेयकान् ।
शान्तिके पौष्टिके चैव नित्यं कर्मणि वर्जयेत् ।
ब्राह्मणस्य महीपस्य सर्वथा न विरोधिनः ।
वेदाश्चत्वार इत्येते ब्राह्मणा ये च तद्विदुः ।
पौरोहित्ये प्रमाणं तु ब्राह्मणश्च महीपते ।
जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षतत्राणं करोति यः ।
चातुर्वर्ण्यबहिष्ठोऽपि स एव क्षत्रियः स्मृतः ।
भार्गवाङ्गिरसैर्मन्त्रैस्तेषां कर्म विधीयते ।
वैतानं कर्म यच्चैव गृह्यकर्म च यत्स्मृतम् ।
द्विजातीनां त्रयाणां तु सर्वकर्म विधीयते ।
राजधर्मप्रवृत्तानां हितार्थं त्रीणि कारयेत् ।
शान्तिकं पौष्टिकं चैव तथाभिचरणं च यत् ।
अग्निष्टोममुखैर्यज्ञैर्दूपिता भूपकर्मभिः ।
न सम्यक्फलमिच्छन्ति ये यजन्ति द्विजातयः ।
पौरोहित्यं हि कुर्वाणा नाशं यास्यन्ति भूभृताम् ।
यज्ञकर्माणि कुर्वाणा ऋत्विजस्तु निरोधिनः ।
ब्रह्मक्षत्रविशः सर्वे पौरोहित्ये विवर्जिताः ।
तदभावे च पारक्यं निर्दिष्टं राजकर्मसु ।
ऋषिणा याज्ञवल्क्येन तत्तथा न तदन्यथा ।
भार्गवाङ्गिरसां वेदे कृतविद्यः षडङ्गवित् ।
यज्ञकर्मविधिज्ञश्च विधिज्ञः पौष्टिकेषु च ।
अष्टादशविकल्पानां विधिज्ञः शान्तिकर्मणाम् ।
सर्वरोगविहीनश्च सयतः, मयतेन्द्रियः ।
श्वित्रकुष्ठक्षयक्षीणैर्ग्रहापस्मारदूषितैः ।
अशस्तैर्वातदुष्टैश्च दूरस्थैः सवर्जेन्नृप ।
रोगिणं त्वृत्विजं चैव वर्जयेच्च पुरोहितम् ।
न चान्यस्य कृतं येन पौरोहित्यं कदाचन ।
यस्य याज्यो मृतश्चैव भ्रष्टः प्रव्रजितोऽथ वा ।
युद्धे पराजितश्चैव सर्वांस्तान्वर्जयेन्नृप ।
नक्षत्रस्यानुकूल्येन यः प्रजातो नरेश्वरः ।
राजशास्त्रविनीतश्च श्रेयान्राज्ञः पुरोहितः ।
अधन्यानां निमित्तानामुत्पातानामथार्थवित् ।
शत्रुपक्षक्षयज्ञश्च श्रेयान्राज्ञः पुरोहितः ।
वाजिनं तदभावे च चरकाध्वर्यवानथ ।
बह्वृचं सामगं चैव नीतिशास्त्रकृतश्रमान् ।

(for महाभाग) D7 महाभागहिताञ्, G1 महीपालयिताञ्, M4 °शुताञ् — (L 27) T2 G1 M1.2 ऋग्वेद (for °वेदे) — (L 29) T2 G1 M1-3 नाशन, M4 शामन (for शातनम्) — (L 30) D7 सस, G1 ससास् (for शशास्). G2 च (for ते) D7 M य(D7 या)ज्ञवल्के(M2 °ल्क्ये)न T2 G1 प्रजाना (for यज्ञानां) T2 G2 M3.4 इच्छता (for ईहता) —(L 31) T2 ब्रह्मणा M4 ममतो (for °ते) G1.2 M विभो (for विभो) — (L 32) M1.3 मामन (for °ग) — G3 om (hapl) lines 33-36 — (L 33) M4 राज्य- (for राष्ट्र-) M4 राजा (for राज) — (L 34) T2 G1 प्रोक्ता वाजसनेयका (for the post half) —(L 35) T2 मन्त्रेषु (for वर्णेषु) D7 T1 G2.4 वाजसनेयिकान्, M4 °यगान् — (L 36) G1.2 पुष्टिके (for पौष्टिके) T2 G1 कर्माणि (for कर्मणि). — (L 37) M4 सर्वस्यान (for सर्वथा न) — (L 38) M तद्विद (for °दु) — (L 39) T2 G1.2 M2 ब्राह्मणाश्च, M1.3.4 ब्राह्मणस्य D7 M1.3.4 महीपते (for °पस्य) — (L 40) G1 M1-3 हि, M4 नि (inf lin इ) (for न) — (L 41) T2 M चा(M1.3 च)तुर्वर्णे M चेह (for एव) — (L 43) M यज्ञं(M2 °तं)येन् (for कर्म यच्) M गर्ह्य (for गृह्य) — (L 45) T2 राजकम, M °धन्द (for °धर्म) M त्रीणि कर्माणि कारयेत् (for the post half) — (L 47) G3 पापकर्मभि° (for भूप°) — (L 48) T2 बलम् (for फलम्) M3.4 ऋच्छति (for इच्छन्ति) — (L 49) G2 तु (for हि). — (L 50) D7 G1 यज्ञकर्मणि. T2 G2 M [अ]विरोधिन (for निरो°) — (L 51) T2 M ब्रह्मक्षत्रविशां G1 M पौरोहित्य — (L 52) G1.2 M2 पारक्यौ, M3 चारक्य — (L 53) M याज्ञवल्के(M2 °ल्क्ये)न — (L 54) M भार्गवाङ्गिरसे T2 तथा विद्वान् (for कृतविद्य) — (L 56) M2 विधिज्ञा — (L 57) T2 G1 सर्वेन, M1.3 सयुत (for सयत°) G2 त्व यतेंद्रिय — (L 58) G1 M2 श्वित्र; G4 श्विश्री, M1 श्विश्रि, M3.4 श्विश्र (for श्वित्र-) G1 -कुष्ठी (for -कुष्ठ) — (L 59) T2 दूरस्थ G1.2 नृप. —(L 60) M2 रोगिणाम् (for °णं) T2 G1 M2 om तु M2 [ऋ]त्विजा (for °ज) — G2 om (hapl) from post half of line 60 up to the prior half of line 63 — (L 62) M3.4 यज्ञो (for याज्यो). D7 T2 G1 यथा (for ऽथ वा) — (L 64) T2 G1 यस्तु जातो, M यस्मिञ्जातो — (L 66) T2 अधान्यानां, G1

कृतिनोऽथर्वणे वेदे स्थापयेत्तु पुरोहितान् ।
हिंमाल्लिङ्गा हि निर्दिष्टा मन्त्रा वैतानिकैर्द्विजैः ।
न तानुच्चारयेत्प्राज्ञ क्षात्रधर्मविरोधिन ।
प्रजागुण पुरोधाश्च पुरोहितगुणा प्रजा ।

9

After 12 77 5, D_7 S ins

म्लेच्छदेशास्तु ये केचित्पापैरध्युषिता नरैः ।
गत्वा तु ब्राह्मणस्तांश्च चण्डाल प्रेत्य चेह च ।
व्रात्यान्म्लेच्छांश्च शूद्रांश्च याजयित्वा द्विजाधम ।
अकीर्तिमिह संप्राप्य नरक प्रतिपद्यते ।
महावृन्दगसुद्राम्या पर्यायेणैकविंशतिम् ।
ब्राह्मणो ऋग्यजु साम्ना मूढ कृत्वा तु विप्लवम् ।
कल्पमेक कृमि सोऽथ नानाविष्ठासु जायते ।
व्रात्ये म्लेच्छे तथा शूद्रे तस्करे पतितेऽशुचौ ।
कुदेशे च सुरापे च ब्रह्मघ्ने वृषलीपतौ ।
अनधीतिषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा ।
बालस्त्रीवृद्धहन्तुश्च मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
मित्रध्रुहि कृतघ्ने च गोघ्ने चैव कथचन ।
पुत्रघातिनि शत्रौ च न मन्त्रान्योजयेद्द्विज ।
स तेषा विप्लव प्रोक्तो मन्त्रविद्भि सनातनै ।
यदि विप्रो विदेशस्थस्तीर्थयात्रा गतोऽथ वा ।
यदि भीत प्रपन्नो वा कुदेश शौचवर्जितम् ।
सुसंयत शुचिर्भूत्वा मन्त्रानुच्चारयेद्द्विज ।
आर्तश्चोच्चारयेन्मन्त्रमार्तत्राणपरोऽथ वा ।
हीनेष्वपि प्रयुञ्जानो नाम्नो विप्लावक स्मृत ।
क्रूरकर्मा सुकर्मा वा कर्मभिर्वञ्चितोऽथ वा ।
तत्त्ववित्तरते पाप शीलवान्मयतेन्द्रिय ।

10

After 12 95 4, D_7 S ins

दण्डो हि बलवान्यत्र तत्र साम प्रयुज्यते ।
प्रदान सामपूर्वं च भेदमूल प्रशस्यते ।
त्रयाणा विफल कर्म यदा पश्येत भूमिप ।
रन्ध्र ज्ञात्वा ततो दण्ड प्रयुञ्जीताविचारयन् ।
अभिभूतो यदा शत्रु शत्रुभिर्बलवत्तरैः ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या वध्यता बलिना बलम् ।
दुर्बलो हि महीपालो यदा भवति भारत ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या चतुर्णामविरोधिनी ।
उपाय पञ्चम सोऽपि सर्वेषा बलवत्तर ।

अथान्याना —(L 67) T_2 $G_{1\ 2}$ राज (for राज्ञ°) —(L. 68) M_2 वानिना T_2 G_1 चकारध्वर्यवान्, M_3 राज्ञोक्ता°, M_4 चरकाध्वर्युं° —(L 69) G_3 नीतिश्रीग्राह्य-कृत (hypermetric) $M_{1.\ 3\ 4}$ श्रम (for -श्रमान्) —(L 70) M_{1-3} कृती(M_2 °ति)नाथर्वणे T_2 G_1 M स्थापयेत —(L 71) T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 हिंनालिंगादि- (for °ल्लिङ्गा हि) M वैतानिका —G_6 om lines 72–73 —(L 72) G_1 अचरयेत्, $M_{1.\ 3}$ उच्चरयेत् $M_{1.\ 3}$ धर्मा विरोधिन —(L. 73) D_7 G_4 प्रजागुणा°

9

(L 1) M_2 केचित्तु (for ये केचित्) —(L 2) $M_{1\ 3}$ ब्राह्मणान् (for °णम्) T_2 G_1 तु (for च) M_4 चण्डाल्य T_2 चैव हि (for चेह च) —(L 3) G_1 भल्लान् (for व्रात्यान्) G_1 द्विजाधम (for °धम°) —(L 5) T_2 M महादुन्दुभमुद्राख्य (for the prior half) —(L 6) G_2 त्वृग्यजु, $M_{1\ 3}$ ह्यृग्यजु°, M_4 [ऽ]थ र्ग्यजु° —(L 7) T_2 G_1 एव (for एक) T_2 $G_{1.\ 2}$ M_2 कृमिर्योथ (for कृमि° सोऽथ) —(L 8) D_7 भृत्या (for व्रात्ये) M_2 शूद्रो (for म्लेच्छे) $M_{1\ 3\ 4}$ व्राल्ये शूद्रे तथा म्लेच्छे (for the prior half) —(L 9) $G_{1.\ 2}$ वृषलीपतौ —(L 10) G_1 अनधीतेषु, M °ध्यायेषु (for °धीतिषु) D_7 $G_{1\ 2}$ M_2 भुञ्जानो (for °ने) G_2 यत्र (for तत्र) —(L 11) G_1 तथैव च (also as above) (for गुरोस्तथा) —(L 12) M न च गोघ्ने (for गोघ्ने चैव) —(L 13) D_7 $G_{3\ 4}$ न मन्त्राधापयेद्द्विज (for the post half) —After line 13, T_2 G_1 read lines 18–19 —(L 14) T_2 G_1 M_2 मन्त्रकृद्भि°, $M_{1.\ 3\ 4}$ °द्विर्भि° —(L 15) G_2 M_{1-3} तीर्थयात्रा- G_1 M_2 यथा, G_4 [ऽ]पि वा (for ऽथ वा) —(L 16) G_4 प्रमत्तो (for प्रपन्नो) T_2 G_1 अप्रमत्त प्रमत्तो वा कुदेश° शौच-वर्जित° —(L 17) T_1 सुसंयुक्त T_1 नर° (for द्विज°) —T_2 G_1 read lines 18–19 after line 13 —(L 18) M_2 -परोऽप्यथा (for -परोऽथ वा) —(L 19) G_2 विप्लवक° —(L. 20) D_7 T_1 G_{2-4} विकर्मा, M_2 [अ]न्यकर्मा (for (for सु°) G_1 स्वा (for वा) G_2 व्यजितो, $M_{1\ 3\ 4}$ वर्जितो (for वञ्चितो) —(L 21) $M_{1\ 3}$ तरतो (for तरते)

10

(L 1) G_2 [ऽ]ति-, $M_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]पि (for हि) $M_{1\ 3\ 4}$ बहुलो (for बलवान्) —(L 2) G_2 M दण्डमूल (for भेद°) —(L 3) M_{1-3} यत्र, M_4 तत्र (for यदा) T_2 पश्यति (for पश्येत) —(L 4) $M_{1.\ 3}$ [अ]विचार्य (for °यन्) —(L 5) M_4 om. यदा —G_1 M om (hapl) lines 6–7 —(L 9) M_3 उपाय —(L,

भार्गवेण च गीताना श्लोकानां कौमलाधिप ।
विज्ञाय तत्र तत्त्वज्ञ तत्त्वतस्तत्करिष्यमि ।
यदि रक्ष पिशाचेन हन्यते यत्र कुत्रचित् ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या वध्यता बलिना वलि ।
दुर्बलो हि महीपाल शत्रूणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्न करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ।
शठाना सचिवानां च म्लेच्छानां च महीपते ।
एष उक्त उपायानामुपेक्षा बलवत्तमा ।
अश्मना नाशयेल्लोह लोहेनाश्मानमेव च ।
बिल्वानीवापरैर्बिल्वैर्म्लेच्छान्म्लेच्छै प्रसादयेत् ।
दासाना च प्रदसानामेतदेवेह कारयेत् ।
चण्डालम्लेच्छजातीना दण्डेन च निवारणम् ।
शठाना दुर्विनीतैश्च पूर्वमुक्तं समाचरेत् ।
अन्या शठाश्च सचिवास्तथा कुग्राह्मणादयः ।
उपायै पञ्चभि साध्याश्चतुर्वर्गविरोधिन ।

11

D_7 ins. after 232* following 12 99 10 S after 12 99 11

ऐश्वर्यमीदृशं प्राप्त. सर्वदैवै सुदुर्लभम् ।
शक्र उवाच ।
यदनेन कृतं कर्म प्रत्यक्ष ते महीपते ।
पुरा पालयत सम्यक्पृथिवीं धर्मतो नृप ।
शत्रवो निर्जिता सर्वे ये तवाहितकारिणः ।
संधमो विधमश्चैव सुधमश्च महाबल ।
राक्षसा दुर्जया लोके प्रयत्ने युद्धदुर्मदा ।
पुत्रास्ते शतशृङ्गस्य राक्षसस्य महीपते ।
अथ तस्मिञ्शुभे काले तत्र यज्ञ वितन्वत ।
अश्वमेध महायाग देवाना हितकाम्यया ।
तस्य ते खलु विघ्नार्थमागता राक्षसास्त्रयः ।
कोटीशतपरीवारा राक्षसानां महाचमूम् ।
परिगृह्य तत सर्वा प्रजा बन्दीकृतास्तत ।
विह्वलाश्च प्रजा सर्वा सर्वे च तत्र सैनिका ।
निराकृतास्त्वया चासीत्सुदेव सैन्यनायक ।
सग्रामात्यन्त्र शूरत्वा निरस्त सर्वकर्मसु ।
श्रुत्वा तेषा वचो भूय सोपध वसुधाधिप ।
सर्वसैन्यसमायुक्त सुदेव प्रेरितस्त्वया ।
राक्षसाना वधार्थाय दुर्जयाना नराधिप ।
नाजित्वा राक्षसीं सेना पुनरागमन तव ।
बन्दीमोक्षमकृत्वा च न चागमनमिष्यते ।
सुदेवस्तद्वच श्रुत्वा प्रस्थानमकरोन्नृप ।
समासश्च स त देश यत्र बन्दीकृता प्रजा. ।
पश्यति स्म महाघोरा राक्षसानां महाचमूम् ।
दृष्ट्वा सचिन्तयामास सुदेवो वाहिनीपति. ।
नेय शक्या चमूर्जेतुमपि सेन्द्रै सुरासुरै ।
नास्यरीय कलामेकामेषा क्षपयितु क्षमः ।
त्रिष्यास्त्रयल्भूयिष्ट किमिह पुनरीदृश ।

10) T_1 कोसलाधिप, T_2 वसुधा°, M केनया° (for कौमला°) —(L 11) $M_{1\ 3}$ तत्त्व- (for तत्त्व) G_1 तत्त्व तद् (for तत्त्वतस्) D_7 करिष्यति —(L 13) G_1 वाच्यतां (for वध्यतां) G_2 बलिना, G_3 $M_{1\ 3\ 4}$ कलिना, M_2 कलिनां (for बलिनां) T_1 G_3 M कलि°, G_1 बल (for बलि°) —(L 14) T_2 G_1 M_1 [ऽ]पि (for हि). G_1 M_1 मही पाल. T_2 G_2 M_{2-4} शत्रुणा (for शत्रूणां) —(L. 16) T_2 चैव भूपते (for च मही°) —(L 17) M_4 युक्त (for उक्त) M बलवत्तर° (M_2 °रा) —(L 18) D_7 G_{2-4} साधयेल् (for नाश°) M_1 लोहेण M_2 तु (for च) —(L 19) D_7 G_1 बिल्वानिव (for °नीव). M करै (for [अ]परैर्). T_2 परानिवैर् (for [अ]परैर्बिल्वैर्) G_1 M प्रसाधयेत् (for प्रसाद°) T_2 विदंश्म्लेच्छान्प्रसाधयेत् (for the post half) —(L 20) M_4 प्रदृष्टानाम (for °सानाम्) —(L 21) T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 चंडाल D_7 जातानां (for -जातीनां). —(L 23) T $G_{1\ 2}$ M अत्या (for अन्या). —(L 24) G_2 साध्येश् (for साध्याश्). M_4 चतुर्वेश (for °वर्ग).

11

(L 3) T_2 $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 4}$ पालयेत (for पालयत) T_2 ससमुद्रा महीमिमा, M_{1-3} महीं तव नगोत्तम (for the post. half) —(L 5) D_7 T_1 $G_{3\ 4}$ सयमो, T_2 सधर्मो, G_1 सधर्मा (for संधमो). D_7 वियमश्, G_2 विधमश्, M_1 विधिमश् (for विधमश्च) D_7 सुयमश्च, T_2 G_1 सुधमश्च, $M_{1\ 3\ 4}$ धमश्चैव, M_2 धर्मश्चैव (for सुधमश्च) —(L. 8) D_7 G_1 M_2 तथा (for अथ) $G_{1\ 2}$ धर्मं (for यज्ञ) —(L 9) $M_{1\ 3\ 4}$ यज्ञ (for -याग) T_2 अश्वमेधमहायोग (for the prior half) —(L 12) M_{1-3} सर्वान् M_3 बंदीकृतास (for बन्दी°) —(L 14) G_1 निराकृतास् T_2 $G_{1\ 2}$ तु या, M_1 तया (for त्वया) —(L 16) D_7 G_2 सोपधा, T_1 °ध (for °ध) —(L 17) M_4 सुदेव T G_1 M प्रहितस् (for प्रेरितस्) —(L. 20) $M_{1\ 3\ 4}$ बंदि मोक्षम् (for बन्दी°) G_1 तव, $M_{1\ 3\ 4}$ नात्र (for न च) —(L 21) M_3 नृप —(L 22) M_1 समाप्य (for समासश्) $M_{1\ 3\ 4}$ बंदीकृता —(L 23) T_2 पश्यति. —(L 25) M_1 चमू: M_3 महीं (for चमूर्) —(L

तत सेनां पुन सर्वां प्रेषयामास पार्थिव ।
यत्र त्व सहित सर्वैर्मन्त्रिभि सोपधैर्नृप ।
ततो रुद्र महादेव प्रपन्नो जगत पतिम् ।
श्मशाननिलय देव तुष्टाव वृषभध्वजम् ।
स्तुत्वा शस्त्रं समादाय स्वशिरश्छेत्तुमुद्यत ।
कारुण्याद्देवदेवेन गृहीतस्तस्य दक्षिण ।
स पाणि सह शस्त्रेण दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ।
किमिद साहसं पुत्र कर्तुकामो वदस्व मे ।
स उवाच महादेव शिरसा त्ववनीं गत ।
भगवन्वाहिनीसेना राक्षसाना सुरेश्वर ।
अशक्तोऽह रणे जेतु तस्मात्त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
गतिर्भव महादेव ममार्तस्य जगत्पते ।
नागन्त्वमजित्वा च मामाह जगतीपति ।
अम्बरीषो महादेव क्षारित सचिवै सह ।
तमुवाच महादेव सुदेव पतित क्षितौ ।
अधोमुख महात्मान सत्त्वाना हितकाम्यया ।
धनुर्वेद समाहूय सगण सहविग्रहम् ।
रथनागाश्वकलिल दिव्यास्त्रसमलकृतम् ।
रथ च सुमहाभाग येन तत्त्रिपुर हतम् ।
धनु पिनाक खड्ग च रौद्रमस्त्र च शकर ।
निजघानासुरान्सर्वान्येन देवस्त्रियम्बक ।
उवाच च महादेव सुदेव वाहिनीपतिम् ।
रथादस्मात्सुदेव त्व दुर्जयस्तु सुरासुरै ।
मायया मोहितो भूमौ न पद कर्तुमर्हसि ।
अत्रस्थस्त्रिदशान्सर्वाञ्जेष्यसे सर्वदानवान् ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न शक्ता द्रष्टुमीदृशम् ।
रथ सूर्यसहस्राभ किमु योद्धु त्वया सह ।
स जित्वा राक्षसान्सर्वान्कृत्वा वन्दीविमोक्षणम् ।
घातयित्वा च तान्सर्वान्बाहुयुद्धे स्वय हत ।
त्रिधम प्राप्य भूपाल त्रिधमश्च निपातित ।

12

After 12 118 6, D_7 S (G_3 missing) ins

काक श्वानोऽकुलीनश्च बिडाल सर्प एव च ।
अकुलीना च या नारी तुल्यास्ते परिकीर्तिता ।
लोकपाला सदोद्विग्ना पश्यन्त्यकुलजान्यथा ।
नारीं वा पुरुष वाथ शील तत्रापि कारणम् ।
दुष्कुलीना च या स्त्री स्याद्दुष्कुलीनश्च य पुमान् ।
अहिंसाशीलसयोगाद्धर्माच्च कुलता व्रजेत् ।
धर्मं प्रति महाराज श्लोकानाह बृहस्पति ।
शृणु सर्वान्महीपाल हृदि तांश्च करिष्यसि ।
अमित मितकर्माण यथा दान्त तपस्विनम् ।

---

26) T स्त्वान् $M_{1\ 3}$ एषा, M_2 नेषा, $M_{1.3\ 4}$ एकः (for एषा) —(L 27) M_2 नपत्र, M_3 भूयिष्ठा (for -भूयिष्ठ) T_2 किलग (for किलह) $M_{1.3}$ पुन किलग साहश, M_2 किं पुनस्त्वा साहश, M_4 किलग पुनर्सा हश (for the post half) —(L. 28) M_4 तत सेना पुन सर्वा (for the prior half) M_2 प्रेषयानाम T G M_2 पार्थिव —(L 29) T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M_2 सहितै, T_2 सत्रिभि (for सहित) M_4 सर्वे (for सर्वैर्) T_2 G_1 सोपधैर्मन्त्रिभिर् (by transp) T_1 नृप, $M_{1.2\ 4}$ वृत (for नृप) —(L 30) M_2 जाता T_2 पति —(L. 31) D_7 T_1 G M_4 स्मशान- —After line 31, M ins

301* धनुर्वेदोक्तविधिना कृत्वा ध्यात्वा प्रणम्य च ।

—(L 33) M_1 दक्षिण (for दक्षिण) —(L 34) G_1 पाणि, M_2 पाणी —(L 36) $G_{1\ 2}$ M त्ववनि —(L. 37) M_2 भगवान् M_2 एतां (for एना) —(L 38) T_2 $G_{1.2}$ M_2 जीवितु (for जीवितम्) —(L 40) M [इ]ति (for च) —(L 41) M स्वै (for सह) —(L 44) T_2 सपरिग्रह (for सहवि) —M_4 om. (hapl.) line 45 —(L 45) T_2 G_1 चल (for रथ) —(L 46) T_1 $G_{1.2}$ न (for सु) T_2 $G_{1.2}$ M भोग (for भाग) M_4 गत (for हतम्) —(L 47) $M_{1.3\ 4}$ स्यादिग्रत, M_2 भूमिप (for शकर) —(L 48) G_1 M_2 सुगान् (for [अ]सु) $M_{1\ 2\ 4}$ देवस्त्र्यवक (submetric) T_2 G_1 येन त्रिपुरवासिन (for the post. half) —(L 49) T_2 G_1 ह (for च) —(L. 50) M_2 सुदेवम् —(L 51) M पाद (for पद) —(L 52) $M_{1.3}$ अत्रस्थ (for स्थम्) D_7 T G जेष्यते (for से) M सह- (for सर्व) —(L 54) D_7 त्वया हत, $G_{2\ 4}$ त्वया हता, $M_{1.3}$ तमाहवे, M_2 समाहवे (for त्वया सह) M_4 किलु यो युद्धमाहवे (for the post half) —(L 55) M_2 विजित्वा (for स जित्वा) T_2 G_1 M बद्धि- (for वन्दी) —(L 56) M ता सेना (for तान्सर्वान्) T $G_{1.2}$ M क्षय ग(G_2 ह)त (for स्वयं हत) —(L 57) D_7 सवर्म, T_1 विधर्म; G_2 त्रिस्य, M_4 विधिमं, Madras ed त्रियम (for त्रिधम) D_7 $G_{1\ 2}$ त्रियमञ्च, G_3 M_4 त्रिधम (for त्रिधमश्च)

12

(L 1) D_7 T_1 G_4 बिलाल, G_1 M बिलाळ, G_2 विलाळ (for बिडाल) —(L. 3) M_2 पश्यति M_2 अकुलज (for जान्) —(L. 4) T_1 G_2 M_3 नारी T_1 G_2 पुरुषो (for ष) —(L 5) M_{1-3} यदि, M_4 यथा (for च या) $G_{2.4}$ च (for स्याद्) —(L 6) M_3 -सयोगान् T_2 $G_{1.2}$

घृतस्थमपि चण्डालं त देवा ब्राह्मणं विदु ।
यदि घातयते कश्चित्पापसत्त्व प्रजाहिते ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहिंसक ।
द्वीपिन शरभ सिंह व्याघ्र कुञ्जरमेव च ।
महिप च वराहं च सूकरश्वानपन्नगान् ।
गोब्राह्मणहितार्थाय बालस्त्रीरक्षणाय च ।
वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित ।
ब्राह्मण पापकर्मा च म्लेच्छो वा धार्मिक. शुचि ।
श्रेयास्तत्र भवेन्म्लेच्छो ब्राह्मण पापकृत्त च ।
दुष्कुलीन कुलीनो वा य कश्चिच्छीलवान्नर ।
प्रकृतिं तस्य विज्ञाय स्थिरा वा यदि वास्थिराम्।
शीलवानुत्तमं कर्म कुर्याद्राजा समाहित ।
नियुञ्जीत महीपालो दुर्वृत्त पापकर्मसु ।

13

After 12 122 25, D7 S (G3 missing) ins

ययासौ नीयते दण्ड सतत पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूय स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधर प्रभु ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वर ।
दण्डनीते. प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वश ।
विद्याश्चतस्र कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रय. ।
अर्थशास्त्र चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ।
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य सहिता ।
एतासामेव विद्याना व्यासमाह महेश्वर ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिम् ।
व्यास एव तु विद्याना महादेवेन कीर्तित ।
तत्र पाशुपत नाम पाञ्चरात्र च विश्रुतम् ।
योगशास्त्र च साङ्ख्यं च तत्र लोकायतं तथा ।
तत्र ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुवृत्तं त्वार्थजिज्ञासा कारक चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ स चोक्तो न्यायविस्तर ।
दश चाष्टौ च विज्ञेया पौराणा यज्ञसहिता ।
पुराणाश्च प्रणीताश्च तावदेव हि सहिता ।
धर्मशास्त्राणि तद्वच्च एकार्थानीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसहिता ।
नानार्थानि च सर्वाणि तर्कशास्त्राणि शकर' ।
प्रोवाच भगवान्देव कालज्ञानानि यानि च ।
चतु षष्टिप्रमाणानि आयुर्वेद च सोत्तरम् ।
अष्टादश विकल्पान्ता दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहास च नानाविस्तरमुक्तवान् ।

धर्मेश् (for धर्मांच्). ·T3 G1 2 [अ]कुलता, M1 3 4 गुर्त्तां (for कुलता) —(L 7) T2 G1 2 M2 महाराजा —(L 8) G1 सर्वां (for सर्वान्). —(L 9) M2 तथा —(L. 10) M4 पिंढाल (for चण्डाल) —(L 11) M2 किंचित् G1 काकमरत्त T2 G1 प्रजाहित —(L. 12) G1 2 बालस्त्रीरक्षणाय च (for the post half, of line 15) —G1 om lines 13–15. —(L 17) G1 2 ब्राह्मण (for धार्मिक') T2 M क्वचित् (for शुचि) —(L 18) M1 3 4 भूयांस् (for श्रे°) D7 पापकर्मकृत, T1 पापकृत्तम (for 'कृत्त च) —(L. 19) M अकुलीन' (for दुष्कु°) —(L. 20) G1 तव (for तस्य) M2 प्रकृतस्तत्र विज्ञेया (for the prior half) G1 M2 स्थिरा. G1 [अ]स्थिरा —(L 21) T1 शील (for शील-) M राज्ञां. —(L 22) M2 पापकर्मणि.

13

(L 1) G1 यथा, G2 यदा (for यया) —(L 2) G4 M1 [आ]नयनात् (for नय°) —(L 4) G1 M1 3 असृजन् M4 शस्त्राणि (-शा°) —(L. 5) G2 प्रमाणीकश् (for 'णानि) —(L 6) M2 तास्ता (for तासां) M2 वेद- (for भेद-) G2 विकल्पना (for 'ना). —(L 10) G2 M1–3 अर्थशास्त्र (for 'शास्त्र). M1–3 -चतुर्थास्तु; M4 तु सफल. —(L 11) M ह्येना (for एता) —(L 13) M2 अस्त्राणाम्; M4 शस्त्राणाम् (for शा°) T2 G1 मद्य (for आह) —(L 14) G2 विद्यां ता (for विद्याना) G2 कीर्तिता. —(L 15) G1 M पञ्चरात्र. T2 तु (for च) —(L 16) T1 G2 4 विख्यात (for साङ्ख्य च) —(L 17) M2 मत्र (for तत्र). T1 ब्रह्मकुला; G2 4 'कुल (for 'तुला) —(L 18) G1 M2 -दुर्यार्त- (for -दुरार्थ) D7 T1 G4 कारकश्, T2 G1 M2 कारण (for कारक) —(L 19) T G1 2 4 तर्कविद्या (T2 'द्या); M2 कर्मविद्यास् (for तर्क°) D7 श्लोको (for चोक्तो). D7 T1 G4 नव- (for न्याय) —(L 20) D7 पौराणा, T1 G1 पुराणा (for पौराणा). M3 सहिता —(L 21) M पुराणस्य (for 'णाश्च) M2 प्रणीता (for 'ताश्). G2 च; M1–3 [इ]द (for हि). —(L 22) D7 तद्वाच (for तद्वच्च) M1 एकार्था नीति रन्यथा, M2 'र्थानीक्षितान्यथा —(L 24) D7 सत' (for तर्क-) —(L 25) T2 G1 2 सर्वश (for यानि च) —(L 27) T2 G1 विकल्पानां, M1 'ल्पात (for 'ल्पान्तां) T1 G1 4 अष्टांगानि च कल्पांतां (for the

इत्येता शकरप्रोक्ता विद्या. शब्दार्थसयुता ।
पुनर्भेदसहस्र च तासामेव तु विस्तर ।
ऋषिभिर्देवगन्धर्वै सविकल्प सविस्तर ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वश ।
विद्याश्चतस्र संक्षिप्ता वेदवादाश्च ते स्मृता ।
एतासा पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारग ।
वेदाना पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पति ।
शुक्र स्वायभुवश्चैव मनु परमधर्मवित् ।
ब्रह्मा च परमो देव सदा सर्वै सुरासुरै ।
शर्वस्यानुग्रहाच्चैव व्यासो वै वेदपारग ।
अह शातनवो भीष्म प्रसादान्माधवस्य च ।
शकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह ।
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वश ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषीकैश्च भिद्यन्ते भिक्षुकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पित ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभि पुन ।
इदानीमपि विद्वद्भिर्भिद्यन्ते च विकल्पकै ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेय सरस्वती ।

prior half) —(L 28) M3 पुराणम् —(L. 29) D7 सहिता (for सयुता°) —(L. 32) M1, 3, 4 शाश्वत शश्वदुक्तस्तु (for the prior half) G2 वेदा T2 G1 तु, M [इ]ह (for च) —(L. 33) T2 G1 वेदाश् (for विद्याश्) M1, 3 4 ता (for ते). —(L 34) D7 एतासां पारयोगश्च (for the prior half) D7 उक्तो D7 -पारगै° (for °ग) — D7 om (hapl) lines 35–38 —(L 36) T2 G1 2 M4 शुक्र- (for शुक्र°) —(L 37) M सुरै प्रभु° (for सुरासुरै°) —(L 38) G1, 2 सवस्य (for शर्वस्य) —(L. 41) M1 3, 4 यज्ञवल्क्यश् —(L. 43) D7 ऋषिगणैर् (for ऋषीकैश्च) D7 भिद्यते श्रमिकैरपि (for the post half) —(L 45) M1 3 4 अधुना, M2 च पुन° (for साधुभि°) —(L. 46) M3 4 विकल्पिकै:

CRITICAL NOTES

ON THE RĀJADHARMA

☞ Variant readings from V1, the Nepal Durbar Library MS, for adhy 1–10 are given in these notes, as the MS was not available earlier The same applies also to the commentary of Vimalabodha (Cb) used in a transcript obtained somewhat late from the Raj Library, Darbhanga Readings from both these for the subsequent adhyāyas will be found in the Crit App printed below the text —Room is found in these notes for references to Purāna and Smrti literature in addition to those given below the constituted text Purely exegetical notes are given sparingly where necessary

[*N B* —A few corrections and additions to the Crit App are included in these notes at the proper place, and in square brackets]

1

V1 commences with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय followed by 1*

2 b) V1 पांडुनंदना —c) V1 निवर्त्तयिष्यंतो √ निर्वृत् *Caus*, 'to cause to roll forth completely, to achieve in fulness ' √ निवृत् *Caus*, 'to cause to return, to restore' Cv explains नितरां वर्तयिष्यन्त —d) Cb, like Ca, reads मासमासन् —For persons killed in fighting no आशौच is observed, or rather each day's आशौच is removed by a bath in the evening after the battle, and a period of twelve days suffices for those killed otherwise (e g, for those that perished in Aśvatthāman's night-attack) As this night-attack belongs to the last or the 18th day of the fight, and as the fighters were out of their capital during the whole of this period, Nīlakantha thus accounts for (18 + 12 =) 30 days of residence बहि: पुरात् Under 12 51 14, however, Cn offers a different calculation, for which see notes to the passage Cb says मासशब्देन द्वादशसंख्या लक्ष्यते, thereby ignoring the eighteen days of daily आशौच and daily purification The *Āndhra Mbh* makes it a stay for *three months*, on what authority it is difficult to say The *Bhāratamañjarī* does not specify any period —बहि: पुरात् possibly implies that they were outside, but near enough to, the हास्तिनपुर, which was situated on the Bhāgīrathī (cf. st 8)

3 b) V1 धमपुत्र (for धमात्मान).

5 c) V1 मतो (for मर्वे)

6 a) V1 तेभिगम्य (for अभि°) —b) V1 मिद्धा महर्षिसत्तमा (=3d)

9 b) V1 धर्मराज (with D1 T G1-3 M) —c) V1 Cb अभाष्य (for विनार्य) —d) V1 कृष्णद्वैपायनादिभि

10 a) V1 भवता (for °तो)

11 a) V1 युक्तस्तु (for युक्ता स्थ)

15 b) V1 सुतान्प्रियान् (by transp)

16 c) V1 द्वारकावासिन (with K4 D2-5). The adopted text presupposes that Subhadrā returned to Dvārakā soon after Abhimanyu's death In B 7 78, per contra, she is described as being consoled by Krsna, which could not have been in Dvārakā In B 11 20 15, nevertheless, there is a reference to Subhadrā, which of course need not necessarily imply that she was on the battlefield But in B 14 52 55 Subhadrā is said to have returned to Dvārakā with Krsna after the coronation of Yudhisthira, and in B 14 66 4 she returns

with Kṛṣṇa for the अश्वमेध and is present on the occasion of the birth of her grandson. The commentators Vimalabodha and Arjunamiśra observe एतेन युद्धसमय एव पुत्रवधादनन्तरं द्वारकां गता सेति केचित् । तच्च पौर्वापर्यविरुद्धम् । The acceptance of the reading द्वारकावासिन does not however help us out of the difficulty Vimalabodha correctly explains the point by observing that although so long as वार्ष्णेयी is with the Pāṇḍavas she might control her grief, the grief would certainly transgress all bounds after her return with Kṛṣṇa to Dvārakā

19 ^{a}) V1 य स. —^{b}) V1 चाप्रतिमो (for ऽप्रतिरथो) —^{c}) V1 सिंहदर्पगतिर् —^{d}) V1 दाता (for दान्तो) —[Crit App, line 7 *read* Da Dn D2–6 8 *for* D (D1 missing)]

21 ^{d}) V1 असौ किल (for च सोदर) —[Crit App, line 2 *add* D1 between K1 and G1]

22 ^{a}) V1 त (for य) For the incident, cf. B. 11 27 6–12 —After 22, V1, like the N MSS generally, ins 4* —[Crit App line 1 · *add* D1 between K1 and G1 —Line 4 *read* T1 *for* T]

23 ^{d}) V1 मारुत' (for °ज'). —[Crit App., line 1, 2: *read* K4 *for* K5]

24 ^{a}) V1 भ्राता (for सख्ये). —^{b}) V1 पातित' (for घा°)

25 [Crit App, line 8 *read* सुव्रत. *for* सुव्रत]

27 ^{c}) अतिपश्चात् 'when far too late' V1 अपि (for अति) Cb मातरि (as in text), explained as द्वितीयार्थे

28 ^{c}) V1 अनार्यतां नृशंस्य च. —^{d}) V1 कृतघ्नत्व (for °घ्नं च)

29 ^{a}) V1 हि (for च)

31 ^{a}) V1 उवाच (for अवोचस्). —^{d}) V1 फाल्गुन

33 ^{a}) V1 देवि (for मातर्) —^{b}) V1 तव ध्रुवा'

33 ^{cd}) V1 follows the generality of MSS in reading साऽर्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने But surely Karna was not expected to contemplate his own defeat by Arjuna as the first possible alternative of 5 144 22^{cd}

35 ^{a}) V1 एवमुक्त्वा किल पृथा —^{d}) V1 भ्रात्रा भ्राता (by transp)

36 ^{b}) V1 विभो (for मुने)

40 ^{a}) V1 यथा (for यदा).

41 ^{a}) V1 रोष' (for क्रोध') —[Crit App, line 2 *read* D2 3 5 6 8 for D2 3 5–8.]

42 ^{b}) V1 हि (for ह).

44 ^{b}) V1 यथाक्रम.

—V1 gives the sub-parvan name as राजधर्म in the colophons of adhy 1–10.

2

2 Before 2, V1 ins. नारद उवाच —^{d}) V1 अविसह्य

3 ^{b}) V1 [ऽ]नघ (for नृप) —^{c}) V1 महाबाहो (for °राज)

4 ^{c}) V1 Cb सहर्ष (for सघर्ष). —^{d}) V1 विसजित. — The point is well brought out by Vādirāja ❀ अय भावः। कर्णस्य क्षत्रियायां जननाभावे क्षत्र शस्त्रपूत स्वर्गं गच्छेदिति प्रमेयं न सिध्येत् । अत क्षत्रियायां जननमावश्यकम् । तत्तु अर्जुनादिवत्स्पष्ट कुन्त्यां जनने क्षत्रियत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादर्जुनवद्द्रोणाद्वा परशुरामाद्वा ब्रह्मक्षत्रयोरुभयोरपि योग्य ब्रह्मास्त्र लभेतैव । ब्रह्मास्त्रलाभे च कर्णस्य न कुतश्चिच्छस्त्रघात' स्यात् । प्रत्युत स्वशत्रुमेव तेन हन्यात् । अतश्च कर्णस्य शस्त्रघातसाध्यस्वर्गोऽपि न स्यात् । कन्यागर्भाज्जनने तु क्षत्रजातिरपि जाता, पुन' सूतपुत्रत्व' प्रसिद्धौ च ब्रह्मास्त्रलाभोऽपि न स्यात् । अत' क्षत्रजातिमत' कर्णस्य शस्त्रपूत मरणमपि न्यायप्राप्तमित्युभयलाभाय कन्यायां जनन दैवनिर्मितम् । ❀ Cn glosses सघर्षजनन by वैराग्यदीपक'

5 ^{c}) V1 जहार, Cb चकार (as in text), explained by अधीतवान् Cf. 18^a V1 श्रेष्ठाद् (for श्रेष्ठे) Preceptor Droṇa is meant. —^{d}) V1 गुरोस् (for गुरौ).

6 ^{b}) V1 फाल्गुनस्य (for फ°).

8 ^{a}) V1 अकरोद् (for अगमद्) —^{b}) V1 च (for वै)

10 ^{cd}) V1 समं चाह युध्येयम् (for समो युद्धे भवेयम्)

11 ^{ab}) V1 transp. पुत्रेषु and शिष्येषु —[Crit. App, line 6 *read* M1 *for* M2.]

12 ^{b}) V1 फाल्गुन (for फ°) —^{c}) V1 नैव (for

चापि) —[Crit. App, line 4 *read* G3 4 *for* G3-4]

16 b) V1 मर्यन (for मर्यन्त)

17 b) V1 सर्गमसिते (for सर्वतोऽचये) —d) V1 [अ]पि (for [आ]सीद्)

18 a) V1 अस्तरोद्, as in 5e above, in the sense of अधीनवान् —d) V1 -दानत (for -आश्रय)

19 d) V1 सुर्यन (for सुतन')

20 a) V1 प्रद्युस्त (for प्रमत्तस्य)

21 It is to be noted that in B 8 42 38-50, where Karna narrates the same story to Śalya, he is said to have killed the calf and not the cow Cb notices the contradiction, but observes वत्स वधेऽपि धेनुवध इवेति कृत्वा Kṣemendra refers to होमधेनु निधन only, and not 'वध, while in the Karṇaparvan (st. 84), he refers to the killing of the calf only The *Āndhra Mbh* states that it was the calf that was killed and not the cow —e) V1 [द]त्तन् (for [द]नन्)

24 b) V1 भूमं (for इनितन्) —d) V1 transp भूमि and चक्रे

25 b) V1 शिरोहत (for शिरसेन)

26 c) V1 तथापाति (for [द]शमेवाम्ब)

27 b) V1 वत्सन्ते (for दुष्यम)

28 a) V1 नेदाव्याहत (for ने मयाहत) —b) V1 चेतसा (for वै मृषा). —d) V1 transp मे and ह्य

3

1 b) Cb प्रसवेन (as in text)

2 c) V1 प्रागाद् (for प्रोवाच) —d) V1 म मत स्थिते (for सुत')

3 c) V1 नचारैव (for नचार वै)

4 d) V1 सविष

6 a) V1 क्षम्पमेतो (for 'मयो) —d) V1 [अ]भ्यामम् (for 'तम्) and आगत (for आगमत्)

7 d) न हन्तु, for that would not suit his assumed Brahmin character V1 चापि (for वापि)

8 a) V1 म न्हयमानो (for मन्') —d) V1 अनेहेन (for उपेक्षन) V1 मूर्धज (for सुत')

10 a) V1 यदास्य (for यदा तु) and [अ]न (for [अ]हि) —b) V1 परिस्पृह (for 'हो) —c) V1 तत (for सदा)

12 d) V1 सूतक.

13 d) नामत (= नाम्ना) अर्क नाम (= प्रसिद्धन्) —Cb and Kṣemendra (st 21) also give अर्क as the name

14 c) V1 समिभिवासविहे In the text, मद्रिष is to be interpreted as संधिष Vādirāja supplies मार्ग

15 b) मनाक्, adj, does not need the possessive termination Is मनाक् meant as contraction for मनाक्? Ca glosses मनाक्वान् by भीषण, and Cb by विभीषण

17 c) V1 यदे स्वां, an evident *lect fac.* (for नन्दिव)

19 b) V1 दशो (for गृत्सो), Kṣemendra (st. 25) gives the name as गृत्स —V1 reads 19-22 on marg

21 a) V1 हि (for तु)

22 b) V1 मत (for मम) —c) V1 मार्गवाद्रामाद् (with K3 4 B Da Dn D3 5 7-8) is evidently an improvement of मामयो राम of K3 4 D4 S, which suggests the emendation भार्गवे राम

23 b) V1 मधुपूरण्न् —It is worth noting that when Karna narrates this same episode to Śalya in B 8 42 4-9, he makes the कृमि to be Indra himself, working in the interests of Arjuna That serves of course the purpose of damaging the honour of Arjuna Kṣemendra agrees in regarding the कृमि as a राक्षस

25 d) Ca. b ॐ कामया इत्यव्ययम् । यदृच्छया (Cb इच्छया) । ॐ

26 [Crit App, line 5 *read* B3 *for* B5]

28 b) V1 देवविद्याप्रद —c) V1 ततो (for अतो)

30 a) V1 सिद्धोपक्षीणोऽहम्, with most MSS, to avoid the hiatus —c) V1 न (for हि) With the reading न it would be necessary to obtain another न by reading सदृशेन as सदृशे न सदृशे

समायुपस्ते वधकालादन्यत्र मयास्त्र न प्रतिभास्यतीति न Cf B 8 90 82, which describes what actually took place —[Crit App , line 2. *read* G2-4 *for* G3-4]

31 [b]) V1 समीयुप. (for समे°) — With 31[cd], cf B 8 42 9[b]

33 [b]) न्यायेन — Cb ꕥ अभिवादनादिना (under standing it with उपजगाम rather than with उक्त°) । ꕥ

4

2 [d]) चित्राङ्गद — This is the only reference in the Mbh to a Kalinga king of this name

4 [d]) V1 स कर्णसहितो.

5 [d]) V1 कन्यार्थे. The *Āndhra Mbh* alone gives Śubhāngī as the name of the daughter.

6 [b]) वक्र=दन्तवक्र, for which see 5 128 47.

7 [d]) V1 नाम य° (for नामत°) —[Crit. App , line 7 : *for* G1-4, *read* G2 4]

8 [c]) म्लेच्छाश्चार्याश्च, the S reading, is an improvement due to the ignorance of the fact that the म्लेच्छ kings of the West were also the आचार्यs or the spiritual heads of their domains See Rām (Kumbhakonam ed) 3 23-24 and Dr Raghavan in the *Indian Culture*, V 443-44 and in the *Journal of the Banaras Hindu University*, Vol II, pt 1, p 46. Cf also 8 17. 18, where the Crit Ed. reads आचार्यपुत्रे (for अथाङ्गराजे), indicating that the son of the म्लेच्छ king can be properly called आचार्यपुत्र. —[d]) V1 तथैव च (for च भारत)

9 [b]) V1 प्रभा° (for °स्रज) —[d]) V1 बलोत्कटा (for मदो°).

10 [d]) V1 °चर्पयरान्विता (for °धरान्विता)

13 [b]) V1 अपाश्रित° (for उपा°) —[d]) V1 आजहार (for °जुहाव) —[Crit App , line 4 : *for* K7 *read* K5.]

15 [b]) V1 युयुत्सतां (for युधिष्ठिर)

17 [cd]) V1 स शरानन्यान्पातयामास भूतले.

19 [d]) V1 स विजिग्ये (for अव°).

20 [a]) V1 धारयन्तो (for त्वरयन्तो)

21 [Crit. App, lines 1-2. *read* T1 G2-4 *for* G1 G3 4]

5

1 [b]) V1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). V1 स (for तु).

4 [a]) V1 बाहुकंकट (for °कण्टक°) बाहुकण्टक is from बहुकण्टक and has no relation with बाहु, 'arm'. Cn glosses ꕥ बा[ब]हुकण्टक फेनकपत्र तद्वद्यत्र बलिना दुर्बलस्य शरीरं पात्यते तद्बाहुकण्टक नाम युद्धम् । यथोक्तम् — एकां जङ्घा पदाक्रम्य परामृषस्य पात्यते । फेनकीपत्रवच्छ्रुत्युद्धं तद्बाहुकण्टकम् ॥ ꕥ With the reading बाहुकङ्कट 'having the arms as the only protective armour' which a MS of Ca cites, the sense is not as relevant to the context as with the v 1 °कण्टक.

6 [b]) मालिनी is the earlier name of the city more commonly known as चम्पा Cf Harivaṁśa, C 1699 (adhy 31, st 48-49)

> पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशा ।
> चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा ॥

Ksemendra cites Mālinī (st. 34)

7 [a]) V1 च (for तु)

11 [c]) V1 कुले (for कुल्याद्य)

6

2 [b]) V1 शोकोपहतमानस.

5 [a]) V1 यान्ति (for यन्ति)

7 [cd]) V1 पै गतु (for वा नेतु)

8 [b]) V1 वैरस्योद्धरणे (for °द्धरणे) —[Crit App, line 2 *for* S, *read* S (G1 om)]

9 [d]) V1 °व्याकुललोचन (for °चेतन°)

10 [d]) V1 योषित (for च स्त्रिय°) —[f]) V1 एव दुःख° (for अतिदुःख°)

11 [d]) V1 [उ]द्विग्नचेतन (for [अ]लस°)

7

2 [b]) V1 निश्वसंश्च —[d]) V1 °कर्पित°.

3 [a]) V1 आनरिष्यामो (for °ष्याम) —[d]) V1 प्राप्स्यामि

4 [b]) V1 कृता (for किल), an evident improvement by a later hand, found also in Dn D8

6 [b]) V1 अवैराग्यम् with Bo (for अवैरोध्यम्), and अमत्सर (for °र)

7 [b]) V1 टस्न (for नन्र्मं) —[d]) V1 नुनुन्मया (for °क्षया)

8 [d]) V1 विनयैपिता (for अानिर्पैपिता)

10 [b]) V1 पमुला (for अमुनां) —[c]) V1 [ऽ]नी ह्न् (for नष्टन्) —[d]) V1 विवर्जन (for च मोज्नि) The constituted text, reading अनुनान् (going with न) and न मोनिन (supply नष्टा, cf. 11[d] below) for विवर्जनन् in [d], considerably improves the sense —[Crit. App, line 6 *delete* (except Bo), line 9 *for* B3 4 *read* Bo 2. 4.]

11 [b]) V1 हिरण्यस्स (for नुवान्ल)

12 [ab]) V1 काननन्तुरतांशास्ते कोषहर्षनमन्विता

13 [ab]) V1 बहुकल्यामयुक्तानिच्छनि —[d]) V1 सत्नेन च (for वन्दनेन)

15 [c]) V1 वानुत्र (for चानुत्र)

16 [c]) यदा सनिहता (for यदाना निहता)

18 [a]) V1 अव (used as exclamation) (for अङ्ग). —[b]) V1 जातकामाङुभावनि The variant काननयौ पितरौ नवासदादल्लून यदा जातौ is capable of being interpreted with the help of the text—जाला वै पुत्रनामानि The loc °स्तेषु goes with कानननयौ —[Crit App, line 2 *read* अव *for* अद, line 4 *read* पितरौ *for* ·पितरो, line 5 *read* यथैवैमाव पि°]

19 [b]) V1 कामक्रोधमनजला —[c]) V1 वयपन्त (for जन्म°) —[Crit App, line 2 *read* D2 2. 5 8 *for* D2 2 5–7]

20 [a]) V1 पत्रात्माना —[cd]) V1 न चेल्सर्वानय लोक. पश्येल्वेनैव कर्मणा —[Crit App., line 3 *read* B3 D3 *for* B3 D3 7]

21 [d]) 'We have been malignantly dealt with' V1 निहत्या वञ्चिना वय

22 [c]) V1 मिथ्याविनीत (for मिथ्यावृत्त न)

23 [a]) V1 न मकामा (for अप्रकामा). —[d]) V1 न मार्या (for न नार्यो)

24 [a]) V1 नामालमूहदा वाक्य (for °ममितौ कथ्य) For कथ्य, पथ्य would be a facile emendation. —After 24, V1 ins 7*

26 [c]) V1 अनपेक्ष्यैव विदुर —[d]) V1 च महाद्युति (for विदुर तथा) —[e]) V1 अयं राजा (for धृतराष्ट्रो) —[f]) 'Reduced to same plight as myself'.

27 [d]) V1 पातनिला (for घातयित्वा)

28 [a]) V1 हि वृद्धौ (for वृद्धौ च) —[c]) V1 °सतन्त्र (for °नयुक्त°)

29 [c]) V1 वाक्य (for क्षुत्रे) —[d]) V1 बुबुत्सु कृपा निधौ —[Crit App., line 5 *read* D2 2. 5 8 *for* D2. 8 5–7]

30 [d]) V1 transp. तेजसा and भास्करा इव

31 [b]) V1 दुर्नीति प्रग्रह —[Crit App., line 4 *read* Da *for* D]

33 [b]) V1 विषय (sic)

34 [d]) V1 ह्रत (for क्षुति) After 34[ab], V1 ins 8* [(L. 1) V1 च (for वा)] —[Crit App., to 8*, line 1 *delete* K5, line 4 *read* न्वेन *for* सवेन]

35 [b]) V1 प्राप्तधर्मा (for °वर्त्मा)

38 [a]) V1 विवृह (for निवृह)

39 [d]) V1 विशोको निर्मम क्वचित्

40 [d]) V1 मौर्वी कुरुसत्तम.

41 [Crit App, line 1· *read* Before 41]

8

1 [b]) V1 विविक्षिप्त (for अविक्षिप्त) —[d]) V1 दृढवाक्यपरिग्रह

2 [d]) V1 सुकृती ठेलिहविव

3 Before 3, V1 ins अर्जुन उवाच

6 [f]) न is to be taken, by देहलीदीपन्याय, with विख्यातो and °महित

9 [b]) V1 हित्वा (for वित्ता)

10 [c]) V1 विप्रहीनानि (for °णानि)

11 [a]) V1 अनीशस्य (with following hiatus, also cited by Ca) (for अनाशास्यम्) —[c]) V1 कृत्वानृशस्य (for कृत्या नृशसा) 'For, an impecunious person is possessed by an evil-sprite' The explanation of Cn is wide of the mark. —[Crit App., line 8 *for* Da, *read* Da1.]

12 [a]) Cf. B 12 245 6, also Manu. 4, 7, 11 16

13 ^{c}) V1 क्रियमाणे (for ह्रिय°) —^{d}) V1 धन (for वय) कस्य क्षमेमहि 'of what can we be capable', rather than 'whom (and why) should we tolerate?' Cf Śiśupālavadha 1 38, 9, 65.

14 ^{a}) V1 दरिद्र पापकं लोके

16 [Crit App, line 4 *read* (G2 °द्धे)]

17 ^{d}) V1 विना ह्यर्थं न सिध्यति.

18 ^{d}) V1 ग्रीष्मेषु सरितो (for ग्रीष्मे कु°)

20 ^{b}) V1 विधित्सितु (for विवित्सता).

21 ^{ab}) V1 हर्षश्च धृति° (for स्वर्गश्च हर्ष)

22 ^{b}) V1 प्रवर्धते (for °र्तते).

25 ^{d}) 'Gods prosper by killing their kinsmen' is'nt it so?' V1 वधादेव परस्पर

26 ^{b}) V1 आचरेत् (for आरभेत्) —^{c}) V1 धर्मेषु (for वेदेषु).

27 ^{a}) V1 नित्य (for विद्या).

28 ^{a}) V1 यागाद् (for द्रोहाद्) The blunt द्रोहाद् seems to have been deliberately changed to यागाद्, cf. st 25. — V1 does not give 9*.

29 ^{a}) V1 [s]ध्यापयति (for तपस्यन्ति).

30 ^{a}) V1 [s]नपकृत (for °हृत).

31 ^{ab}) पुत्रा पितुर्धने ब्रुवते (put in a claim to ownership), having first obtained actual possession. —^{d}) V1 निरुच्यते (for निगद्यते)

34 ^{c}) V1 स चेन्न (for त चेन्न). —^{d}) V1 राजकिल्बिष. — [Crit App, line 5, *read* M1 3 4 *for* M1-4, and D7 *for* D6. Line 6 *read* D2 3 5, 6 8 and *delete* the v. l for D7]

36 Cf. 12. 20 12

37 ^{c}) दाशरथ, Cn ❀ एकः पशुः, द्वौ पत्नीयजमानौ, त्रयो वेदाः, चत्वार ऋत्विजः इति दश रथा प्रचरन्त्यस्मिन् स दाशरथः । ❀

9

1 ^{cd}) V1 धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचते

2 ^{a}) V1 साधुगम्यम् (for सार्थ°) —^{c}) V1 त गमिष्यामि (for तद्ग°) — सार्थ, 'the herd of common people'

7 ^{d}) V1 नदतां (for वसतां)

9 ^{c}) V1 नप्रिय न चरिष्यामि.

12 ^{d}) V1 क्षययिष्ये (for क्षप°)

13 ^{a}) V1 पांशुभिः समपध्वस्तः

14 ^{d}) V1 निःपरिग्रहः

15 ^{c}) V1 किंचित् (for कच्चित्) —^{d}) V1 कैरपि (for केनचित्)

17 ^{a}) V1 किंचिन् (for कंचिन्) —^{b}) V1 भ्रुकुटिं. —^{d}) V1 °सुसयम° (for °यत°)

18 ^{b}) V1 व्रजन्नेव तु (for °न्येनैव)

19 ^{b}) V1 नात्मानमवलोकयन् —^{c}) V1 प्राणिश्रुतो (810) (for °हितो). —^{d}) त्रस, 'a moving body,' for which जङ्गम is the more usual synonym' cf. 6. 5 10 — Cv reads त्रसन् and explains: ❀ त्रसन् पापात्त्रसन् । स्थावरवर्जकः स्थावराणां छेदादिवर्जकः । ❀ Cn takes त्रस = लिङ्गशरीरं and स्थावर = स्थूलशरीर, वर्जकः being explained as अभिमानशून्य. — [Crit App, line 1 *read* D3. 5-7 *for* D3. 5, line 8. *read* G1-4 *for* G3-4.]

20 ^{a}) V1 भवति (for प्रयाति). —^{c}) V1 निद्रानि (for वि°)

21 ^{a}) V1 transp वा and भोज्य —^{d}) V1 अलाभेष्वपपूरयन् (810) सप्त, supply गृहाणि, the normal allowed number of 2 + 5 of 23^{b}.

22 ^{a}) V1 न्यस्तमुपले

23 ^{a}) V1 भैक्ष (for °क्ष्य) —^{b}) V1 श्रीनथ द्वेष पच्च च —^{c}) V1 स्पृहापाशाद्. — After 23, V1, like the majority of N MSS, ins 10*.

24 [Crit App, line 1 *read* 15 *for* 16.]

25 Cf Milindapanha 9 25 (Treckner, p. 383)

एक चे बाहं वासिया तच्छेय्य कुपितमानसा ।
एक चे बाहं गन्धेन आलिम्पेय्य पमोदिता ॥
असुर्स्सि पटिघो नत्थि रागो अस्सिं न विज्जति ।
पठवी समचित्ता ते तादिसा समणा मम ॥

The expression वासीचन्दनकप्प, occurring in the Jain Āvassakasutta, adhy. 5, should preferably be interpreted as above, although the traditional explanation (अपकारिणि उपकारकरणम्) is different. — [Crit. App., line 1 *read* 110 *for* 11 and 36 *for* 10]

26 ᵃ) V1 जीविना (for जीवता) —ᵈ) V1 व्यवसिता (for °त)

27 ᵈ) V1 सुनिर्निश्चात्म-

28 ᵇ) V1 सगरा (for -वासुरा)

29 ᵇ) V1 मानसीं (for शाश्वतीन्)

33 ᵇ) V1 अभिद्रुत (for उप°) —V1 does not repeat 33^{ab} after 37^{ab} —ᶜ) V1 अपारम् (for अमारम्) V1 [अ]न्वय (for [अ]न्वन्न) —[Crit App, line 1 *read* IV 91]

35 ᵈ) V1 अव- (for त्व)

36 ᵇ) V1 पर्युपस्थित

37 —V1 does not repeat 33^{ab} after 37^{ab} —ᶜ) सम्पादयिष्यामि in the technical sense of 'finally dispose of or put an end to'.

10

1 ᶜ) Cv ॐ अनुवाकहता। अनुवाकः आपातरमणीयवेदवाक्य, तेन हता बुद्धि। ॐ

2 ᵃ) V1 हतनिश्चस्य (for कृत°)

4 ᵇ) V1 वियोग (for विषाम) —ᶜ) V1 अस्त्र (for शस्त्र) and ग्रहिष्यामो (for ग्रहीं°).

5 ᵃ) V1 [आ]तरिष्याम (for °म) —ᵇ) V1 विनोदनाद् (for °क्षणाद्)

8 ᵃ) हनात्मानी (double samdhi) —ᶜ) V1 क्षत्र (for सुहृद्य)

9 ᵇ) V1 कृत प्राप्य न (for कृपमप्राप्य) —ᵈ) V1 [प]तन् (for [इ]ह) —[Crit App, line 1 *read* पकृप° *for* पुरुष]

10 ᵈ) V1 [प]तन (for [इ]ह) —After 10, V1 reads 12

11 ᵇ) V1 व्रजन् (for पतन्) —ᵈ) V1 [प]तन् (for [इ]ह). —[Crit. App, line 3 *read* D4 *for* D1.7]

12 ᵈ) V1 [प]तन् (for [इ]ह)

13 ᶜ) V1 कानीव (for कामी च) —ᵈ) V1 [प]तन (for [इ]ह)

14 ᵃ) V1 त्व हि (for त्वात्र) —ᵇ) V1 यद्वय मन्येनम

16 ᵃ) V1 अगतीकगतीन् —ᵈ) V1 पश्यन (for °न्ति) The sense seems to be 'Since people have been all this while, even during our days of stress and trial, looking up to us for the attainment of their ends, would they not hereafter (अनु) continue to look at us?'

17 ᵃ) V1 स न्यास (for सन्यास°) —ᵈ) V1 कपिलेन (for व्यसिनेन)

18 ᶜ) V1 चैन (for चेद)

19 ᵃ) V1 समुत्पन्नास् (for °न्नम्) —ᵇ) V1 ततो जाना[] सन्ताश्रया —ᶜ) V1 न देवनिन्दा भाषेय —ᵈ) V1 धाता तत्र हि गच्छते Being born a Ksatriya, one has to live up to the role To do otherwise would be censuring the Creator (V1 reading), and would avail nothing

20 ᶜ) For वेदवाद, cf 6 24 42ff

21 ᵃ) V1 पौरुषम् (for तु मौण्ड्यम्) —ᵈ) V1 न्यसितु (for आसितु [with hiatus]) The comm. Nilakantha seems to be anxious to protect his thesis मौण्ड्ये क्षत्रियस्यानधिकार The *v l* मौण्ड्यम् would not suit 21^{b}, and even मौनम् can suggest सन्यास (cf. Br Up 3 5 1), so, the Bengali MSS go one better and read पौरुषम्, thereby changing the entire aspect of the first line Against the recluse life envisaged by Yudhisthira in the preceding adhyāya, Bhima asserts that Yudhisthira's contemplated 'living' would have no trace of 'life' in it it would be, as the Bengali reading has it, a sheer degradation Cf 18 4 —[Crit App, line 4 *read* Bo-2 *for* B1 2, line 7 *read* M1 8 *for* M1.8]

23 ᶜ) V1 अथानेन (for अर्थेनेन)

24 ᵃ) V1 स न्यासत (for सन्यासत)

25 ᵃ) V1 एते हि नित्य सन्यासा

26 ᵇ) V1 आश्रुते (for अश्नुते) —[Crit App, line 7 *ins* D1 *before* अकर्मिणा]

27 ᵇ) V1 क्षिप्र सिद्धिमवाप्नुयु —[Crit App, line 2 *read* D1 *for* D]

[Colophon, line 4 *read* M1-8 *for* M, last line *read* S (G1 M4 om.) *for* S]

11

☞ With the whole adhy, cf Vighāsajātaka (393), Manu. 3, 115-118, 285, Also 3. 2 58,

B 25 11–13 B 12 221 15, 243 12–13· B 13. 93 13–15 It will be noticed that whereas the Brahmins of the Mbh story are अप्रात्यें व्यवस्थिता (st 3), the seven brothers of the Jātaka story are false ascetics yoge yogam akatvā kāyaddhibahulā hutvā nānappakāraṁ kilikam kīlitvā carimsu Though the words be similar, the intention and the application is different, the Jātaka being very probably a later adaptation

2 [a]) गृहान् — 'wives' of 3[c] The contrast with वन probably suggested the variant गृह

4[c]–5[d] Cf Jātaka 393, Gāthā 1

6 Cf, ibid, Gāthā 2

7 Cf, ibid, Gāthā 3

12 [b]) विधीयते, passive, for the active विधत्ते

14 [a]) Cn reads आम्नायदृढवादीति, taking इति as an आर्ष form for एति Understand °दृढवादीनि 'firmly testifying to the validity of the Vedas' as adj to कर्माणि, the reason for the testimony being 14[b] — 14[cd] is an abbreviated expression for the two मार्गs of क्रममुक्ति, सद्योमुक्ति being the third मार्ग These three are referred to again in st. 17 and 19 — [e]) मासा + अर्धमासा, double saṁdhi

15 [Crit App, line 4 read -सशिनां for सशिना]

18 [Crit App, line 2 read युक्तास् for युक्तास, line 9 ins full stop for semicolon after the bracket, and om the following V1 reading, line 10 read T2 for T]

19 [Crit. App, line 1 ins G1 after D4]

21 [c]) कुटुम्बविधिना — As Cn points out, the ref is to Ch Up viii 15 1 कुटुम्बे स्वाध्यायमधीयानो ब्रह्म लोकमभिसंपद्यते । Vedāntasūtra III 4 48 refers to the same question, although Śaṁkara only grudgingly admits the plain implication of the passage —[Crit. App, line 2 read D2 3. 5 6 for D2 3 5–7]

22 [c]) The B D majority, reading व्रत for वन, has the same motive of saving the संन्यास ideology from being assigned an inferior position of the note on 12 10 21

24 Some addl references are· 3 2 58 B 12 221 15, 243 12–13 B 13 93 13–15. Manu 3 115–118, 285 —[Crit App., line 1 for 338 read 393]

25 [d]) अनुपस्कृता 'requiring nothing for completion, self sufficient'

27 [Crit App, line 7 read Dn for Da]

12

3 [a]) Cv explains its reading विशास्य thus ❀ विशास्य पशुविशसनयोग्यो यूप, तस्मिन् । ❀ For the technical विशाखयूप, cf Taittirīyasaṁhitā 2 1 9 3 The यूप must not be bifurcated into branches, at any rate up to the height of the रशना or rope for tying the sacrificial animal. °यूपे is to be understood as °यूपसमीपे, or °यूपे समुच्छ्रिते सति There is also a certain definite place in the Himālayas called विशाखयूप (cf 3 174 16), visited by the Pāndavas

4 [a]) A Dvaṁdva compound of अनास्तिक (=अ + नास्तिक = आस्तिक) + अनास्तिक (= अन् + आस्तिक = नास्तिक)

6 [a]) अय (= गृहस्थाश्रम) सर्वानाश्रमान् अति (= अतीत्य वर्तते) — [b]) वेदनिश्रया qualifies ब्राह्मणा. On the subject, cf st. 11 below, also B 12 269 5ff, Manu 3 77 89–90

8 Cn quotes Manu 6 37 on the point

11 [Crit. App, line 5 ins वेदा after Da]

12 [Crit App, line 2 read योर्षे and delete the variant of D7]

20 [Crit App, lines 5–6 read V1 Dn2, and delete the separate v l for Dn2]

24 [a]) The D4 reading, दानसमाध्यान 'involving contemplation of the blessedness of giving', can also yield a good sense. The emended reading, it was discovered, is actually found in a MS numbered 2935 belonging to the D A V College, Lahore, but not included in our Crit App

25 [c]) कुटुम्बमास्थिते 'so long as you are associated with a family (and have duties incumbent upon you as a consequence)'

33 [d]) Cv ❀ य हित्वा तूर्णीं राज्यादिक हित्वा [वन] प्रतिष्ठते स त्यागी न । ❀ —[Crit App, line 5 read D2. 3 5 6 8 for D2 3 5–8]

13

Cn thus introduces the adhy ॐ अहमात्मनश्चौ नरूप्यादियुक्तम् । तथापथ्यो सर्वव्यवहारेन्द्रौ स्यादिति ननु एव लाभ्य स्वेन्द्रयंनभ्यान आरभ्यते । ॐ 'Success depends upon inner effort much more than on external appurtenances'

5 [Crit. App, line 3 read D2.2 : c for D: s .–1]

8 ^{a}) एकान्तम् 'one extreme position'

14

4 ^{d}) It is possible, but not necessary, to read [अ]चलेनार्जिता by joining the two words

6 ^{b}) शुष्कान् चातकान् 'parched up Cātaka birds' Cv glosses चातकान् as चातकान् — [Crit. App, line 6 · read D1 for Da1]

8 ^{b}) The actual words are stanzas 9–11, but there is nothing corresponding to them in the Āranyakaparvan

13 ^{cd}) The fish are believed to retire to a cool muddy spot at the bottom of the water for undisturbed nightly rest

18 ^{d}) *उत्कोच 'bribery, crookedness, corruption', cf. Manu 9 258 The v l उत्कोच, i e, गात्रउत्कोच in the act of begging, is tautologous with दान The K1 D1 readings suggest the emendation

21–25 The four Dvīpas जम्बू, क्रौञ्च, शाकाश्व and शाक are here said to be respectively to the south, west, north and east of the Meru. The names given in 6 7 11 do not agree There is a strong temptation to drop this pedantic enumeration of the Dvīpas, but it is found in all the MSS used.

24 [Crit App, line 1 read 23 for 21, line 2 read °मेरो for °मेरोः]

28 ^{d}) The BS reading मम is influenced by पतयो मे in 29^{b}, but Draupadī is not here thinking of her own सुत, but of Yudhiṣṭhira The v l अल and योग्य are paraphrases of the orig reading सुत, of which मम can be a scribal mislection —[Crit App., line 4. read V1 B for B]

30 ^{c}) नाभ्यवदत्—This downright accusation of falsehood, the variants try to mitigate by substituting न for ना (= नान्) The Madras ed (st 71) apparently understands ना as the prohibitive particle and separates it from भ्यवदत् (augmentless imperfect) in the sense of ब्रूयात् This is questionable The utmost we can do is to understand अभ्यवदत् in the sense of ब्रुवीत But, in view of 31^{cd}, we need not suppose that Draupadī is mincing matters —[Crit App, line 2 read K3 for K4 and K5 for K6, line 3 read T1 for T]

31 [Crit App, line 3 ins hyphen before नाभिलाप and प्राकर्ण]

32 ^{b}) उपचारिन 'ministering to, or copying, his whims'

36 ^{b}) In the S text there precedes a long extra passage where Draupadī recounts the tale of her sufferings hence S reads स्वगताः instead of सुपद in our text, which refers to the Pāṇḍava brothers

15

2 = Matsya Purāṇa 266 14^{c}–15^{b}, Viṣṇudharmottara P 2 71 14^{c}–15^{b}

5 [Crit App, line 8 read G2 for G1]

5–6 = (var) Matsya P 226 15^{c}–16^{d}, (var) Viṣṇudharmottara P 2 71 15^{c}–16^{d}

7^{c}–8^{d} = (var) Matsya P 226 17, (var) Viṣṇudharmottara P 2 71 17–18^{b}

9 ^{b}) युद्धार्पणम् 'offer to settle by force of arms' ॐ Cv अन्योन्य युद्धाय युद्धोद्योगम् । ॐ — ^{d}) निर्दण्ड can also be read as [अ]निर्दण्ड 'never to be chastised adequately (नि०)' निर्दण्ड can also imply 'absence of monetary fine (since he can have no ownership in money Manu 8 416),' or that fine would be futile in his case, as it can have no reformatory effect. It is possible, but not very satisfactory, to understand the genitives ब्राह्मणाना and क्षत्रियाणां to mean ब्राह्मणे (क्षत्रिये) कृतो दण्डः. The शूद्र in this interpretation can be said to be निर्दण्ड, as he has no power to impose any fine.

11 =(var) Viṣṇudharmottara P 2. 71. 6.

14 The ref is to worms or insects used as baits.

18 ^{d}) पूषन् conceived as toothless and feeding on करम cakes —[Crit App , line 4 *read* ब्राह्मण *for* ब्राह्मण]

19 ^{d}) प्रशान्ताः सर्वकर्मसु, 'past all active interest in life', gives the reason for the worship

26 ^{d}) स्कन्धपर्यय प्राणिपुआनां सहारः , or शरीरान्तरपरिग्रह', 'mutation of habiliments' cf. 6 24 22 For the technical five स्कन्धs of Buddhist philosophy, cf Mrs Rhys Davids *Buddhist Psychology*, p.42 The word स्कन्ध in the sense of an 'organic unit' is, however, of much more early usage cf 5 197 7 (बलस्कन्ध), also Ch. Up 2 23 (धर्मस्कन्ध) For पर्यय, we more usually meet with पर्याय in phrases like कालपर्याय (3 261 29 6 2 5 12 26 5, 34 4, etc)

30 ^{c}) Cf Rām. 2 67. 31^{cd} जले अभक्षयन्, which suggests the मात्स्यन्याय, is less forceful than शूले अपक्ष्यन् 'roast on spit' Manu 7. 20 gives our text and the comm observes · शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् इत्येष मेधातिथिगोविन्दराजलिखितः पाठः ।

31 ^{c}) The *v l* पूत(or °ति)मापस्य भीना' has reference possibly to some purified, i. e charmed, *māsa* beans which can be effective in putting down blazing fire, unless पूतिमाष is a proper name and there is some lost or obscure legend connected with his exploit in putting down some fire The variant पूतिमांसस्य can refer to the well-known legend about Agni refusing to officiate at sacrifices because he was also made to burn putrid flesh in the funerals cf 1 7 3 212 B 9. 47 · B 12 282 B 13 85 —[Crit App , line 10 : *read* D8 *for* D8 7]

33 ^{c}) भोगाय कल्पन्ते 'become available for king's purposes', i e , 'become amenable to discipline' Cf 34^{d} Cn glosses by मर्यादापालनाय

38 38^{a} = 12 68. 16^{c} , 38^{b} = 12 68 27^{b}, 38^{c} = (var) 12. 68. 19^{c}

39 = (var) 12 68 25

49 ^{c}) अहिंसा — The prefix अ can be understood as absolute negation (अत्यन्ताभाव), or in the sense of अल्प (e g., अकेश = अल्पकेश), or of सदृश (e g , कुरून् अभाः, i e श्वा इव, अभिरक्षति (Ch Up 4 17 10) The following word shows that the first sense is not here intended The word in question can be [अ]साधुहिंसा (suggesting the interpretation of अहिंसा as a मध्यमपदलोपी समास', असाधूनां हिंसा), or it can be साधुहिंसा (as कर्मधारय, साध्वी हिंसा). In other words, अहिंसा does not here connote आत्यन्तिकी निवृत्ति', but partial निवृत्ति (as far as the साधु people are concerned), and partial प्रवृत्ति (as far as the असाधु people are concerned) The instances of the latter are, as Cn points out, गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रहिंसा, or, to take a classical example, याज्ञीया हिंसा. It is better, the text says, to understand the धर्म of अहिंसा in this latter sense, because धर्म is for लोकयात्रा, and that necessarily implies दण्ड which is bound to involve कायिकी, वाचिकी or मानसी हिंसा. In view of 50^{d}, the text accepted favours the कर्मधारय rather than the तत्पुरुष mode of understanding the second word of 49^{c}.

51 ^{b}) नस्त 'nose', नस्तक, more usually नस्तका, is the hole bored through the septum of the nose Cn, reading मस्तकम्, observes ❀ मस्तक भिन्दन्ति, श्वभ्रयष्टिर्मा भूदिति । ❀ Cv glosses ❀ नस्सु नासापुटेषु । तान् बलीवर्दान् । ❀ —[Crit App, line 9. *separate* नस्सु तान्.]

52 ^{b}) विपथे 'trailing the adverse track of life'; वितथैर् 'by frauds and falsehoods'; विषयैर् is *lect fac.*

54 [Crit App, line 3 : *read* Dn D1-3, 5 6 8 *for* D (except D4, 7).]

55 Cf. 12 35 19

56 Reminiscent of 6 24 18-25.

58 [Crit. App., line 3 . *read* G1, 3 4 *for* G1, 3 4]

16

6 ^{b}) तदात्वे 'in matters relating to the present' · cf the variant to अग्रे in 6 40 38, 39 Amara 2. 8 30

12 [Crit. App, line 11 . *transfer* M *before* प्रशामति]

15 [Crit. App, line 7 *read* K6 *for* K]

16 [Crit App, line 5 *read* 16^{cd} for 16^{ab}]

17^{d}, 18^{d} न तस्य स्मर्तुमर्हसि, question of appeal: 'should you not rather remember ?'

23 ^{c}) शुद्धस्य, supply पाप्मन्. or gen. for dat

—[Crit. App, line 5 *for* D1, *read* D1; Ś1 missing, line 18 *read* D2 3 5 6 *for* D2 3 5-7]

25 [d]) पदवीं 'the [final] procedure in the matter of [reaping vengeance for] the seizure of Draupadī's hair' Cv explains ❀ यथा द्रौपद्या केशपक्षस्याकर्षणादिना नैघानि, तथा मयापि केशादौ पाण्यर्शेन अन्यत्र आकर्षेण च न घातिता इति भाव । ❀

17

1 [d]) उद्वेगश्चापि मवश 'An urge from all quarters for impetuousness (उद्रिक्त वेग)' The normal sense of 'dejection' would not lead to hankering for kingdom, hence the S reading अनु°

4 [Crit. App, line 4 *read* D1 2 *for* D1]

8 [b]) Cf 3 2 61 Cv explains the v l विशम as विशनन The tiger kills more animals than he needs and so eats portions and casts away the rest as उच्छिष्ट, which can feed a number of other animals "Many a poor can live upon the leavings from the tables of the rich."

9 [Crit App, line 5 *read* D2 3 5 6 8 *for* D2 3 6-8]

10 Cf. Manu 6 17-18, also B 12 244 12

18 This famous stanza is also found in a slightly altered form in B 12 219 50 Cf Saṁyutta Nikāya I, p 114, Mahāvamso III, p 453; Māra Saṁyutta II, 8 8, Gāthā 2 The Jātaka makes Janaka's Queen Sīvalī actually burn some barracks in Mithilā and report it to the king, but that obscures the philosophical meaning of the gāthā altogether

19 Cf. Mahāvagga 1 5 7 (Vinaya, Old, I p 5)

मेले यथा पब्बतमुद्धिनि ठितो
यथापि पस्से जनत समन्ततो ।
तथूपमं धम्ममय सुमेध
पासादमारुय्ह समन्तचक्खु ।
सोकावतिण्ण जनत अपेत-
सोको अवेक्खस्सु जातिजराभिभूत ॥

20 [a]) For the Ca reading पश्य (explained as दृश्य), cf Ch Up 7 26. 2, Muṇḍaka 3 1 3

21 [Crit App, line 3 *read* ना स *for* नाम, line 4 *read* K3 5 *for* K3.]

18

2 It will be noted that Janaka is a general name of all the kings of Mithilā The present Janaka who adopts asceticism must have been different from the Janaka of Yājñavalkya fame Cf. Viṣṇupurāṇa 4 5

3 [Crit App, line 3 *read* D2 3 5 *for* D2 3 5]

4 For मौण्ड्यम् (found in Ko G1 M1 3 4 and presumably also in K1 D1 Da1), the variant मौढ्यम् must have been due to the orthodox view that a Kṣatriya cannot resort to the saṁnyāsa Cf. st 29 below, where context requires मौण्ड्यात् and yet the same MSS that read मौढ्यात् in st 4 also read मौढ्यात् there !

5 [Crit App, line 3 *read* (G3 °त्तम्)]

7 [d]) धानामुष्टि 'feeding only upon a handful of fried corn' obtained by begging —[अ]चर, indicating a recent-past action

13 [b]) In understanding क्षत्रिया as fem plural, the text is based on D1 alone, Ś1 not being available Corresponding to the eighty ladies of the harem, Queen Sīvalī of the Mahājanakajātaka mentions as many as seven hundred ladies —[Crit App, line 4 at the end *add* 'Ś1 missing,']

17 [c]) आढ्यो वनस्पति — Cf the reference to the fruit-laden and the barren trees in the above Jātaka.

18 This probably refers to some beast-fable (similar to Pañcatantra I 15) of an elephant who, being somehow induced to take to renunciation, thereby brings death and disgrace upon himself, but provides ample food to the flesh-eaters

19 Ray's translation misses the point altogether 'Suppose someone were to rob you — shorn of your royal prestige — of your only remaining possessions the begging bowl, the three-knotted staff and the yellow garment — how would you feel and act in that case'?

20 [d]) मम, i e, my share as your wife, which is bound to be slight. It will be noted that Janaka, in adopting the begging bowl, had taken the first step towards formal सन्यास Other steps (including renouncing wife, etc) are to follow — [d]) प्रतिष्ठा — Since you must have the धानामुष्टि, you cannot truly aver that you have given up everything If these small things, and your desire to make me share them, imply no defect in your asceticism, you can just as well, with the same mental attitude, take upon you the larger concerns of the state, and so confer wider and befitting अनुग्रह upon myself and others —[Crit App, line 4 *read* D2 5. 6 8 *for* D2. 5. 6–8]

21 [Crit App, line 3 *read* B (B1 om) *for* B]

22 [c]) सौखिके — of Pāṇini 4 4. 12 Cv, reading सौष्ठिकै:, explains सुष्ठु शोभन भवेदित्याशा येषां ते । There are beggars who, although destitute of fortune and friends, still garner all their earnings from begging, and you give them all away Where is, however, the radical difference between them and yourself ? Nīlakaṇṭha, under the influence of the Saṁnyāsa ideal of the traditional Vedānta, has often abandoned the plain sense of stanzas, besides adopting such variants as मौढ्य (folly) for मौण्ड्य in st 4 and 29. His comment on 22 is ❀ सौखिकै: परमसुखाथिभि: सन्यासिभि: समृतानर्थान् कुण्डिकादीन् वीक्ष्य य: स्वयमपि तथैव करोति स किं नु तद्राज्यादिक त्यजति, अपि तु नैव त्यजति, किं तु उचित परिग्रह त्यक्त्वा दैवोपहतत्वादनुचित परिग्रहान्तरमेव करोतीत्यसङ्गत्वमस्य दुर्लभमित्यर्थ । ❀

24 [b]) सत्सु दम्भविवर्जितेषु (for which तथा दम्भान्वितेषु च is a *lect fac*) requires an अपि, suggested by the change of position of सत्सु Janaka may be an honest beggar and not an imposter, and yet gift of alms to him must be दुर्हुतम्, because begging has become an end in itself (सदैव याचमानेषु) in his case, a sort of a second nature

25 Cn, reading वै for न in 25[d], supplies क्लेशान् as object to दग्ध्वा Very probably the intended object of दग्ध्वा is the दाता himself. —[Crit App, line 10 *read* D2 8 5 6 *for* D2 8 5–7]

26 [Crit App, line 6 *read* D2 8 5 6 *for* D2. 8. 5–7]

26–28 Besides knowledge (वेदा), a minimum of sustenance (अन्न) is the *sine qua non* for search after salvation. But one often finds the recluse making the householders (who supply the food) a target for censure (निन्दन्त) ! — In 28[d] विन्दन्त seems to be a deliberate improvement, which does not fit in with the context

28 [Crit App, line 1 *om* 7; line 2 *for* D1 *read* D6]

29 [cd]) The ऋजुत्यागी is described in st 30, as distinguished from the कृत्यागी of st 31–32 Hopkins (*Great Epic*, p 48f) is not justified in understanding here a reference to the Buddhists The description can apply to others also

31 [Crit App, line 2 *read* D6 *for* D1]

32 [c]) For त्रिविष्टब्ध, cf note on 19[b] above

33 [Crit App., lines 9–10 *for* V1 *read* V1 Dn3, and *om* the separate *v l* for Dn3]

35 [a]) पूर्वे 'as the first thing each morning'

19

6 [Crit App , line 1 *read* T2 G1 *for* G1]

7 [Crit App , line 5 *read* D1 *for* D1 5.]

8 [b]) = B 8 60 16[b].

9 [a]) तपस्त्यागो विधिरिति Cn reads स्वविधि and explains it by अनिर्देश्य ब्रह्म, under the supposition that there is here a comparison between three things arranged in an *descending* order of preference. The order (पर पर) however is better understood as an *ascending order*, *tapas*, the first mentioned, being the best, and विधि (गृहस्थाश्रम) the last, according to Yudhiṣṭhira Tapas (including स्वाध्याय which is one of its forms) is dilated upon in 11–12, tyāga in 13, while विधि (curtly nicknamed धन in 10[b]) is mentioned in 14 and again in 16–17

10 [a]) For न त्वेतन्मन्यसे, यत्तु मन्यसे is a smoother construction Our text (given by S1 K2 Dn3 D1) has to be thus understood धनाज्ज्यायो नास्तीति कृत्वा एतत्तपस्तत पर न मन्यसे । अत्र ते वर्तयिष्यामि etc

12 [c]) For the S reading अरुणा केतव .. दिव गता:, cf. App I (No. 4), lines 13–14. Ca.n.v (which read the App passage), understand अजा , पृश्नय', सिकता , अरुणा , and केतव as proper names — With

13-14, cf. Āp Dh Sūtra II. 9 23 3-4.

15 ^{e}) प्रधानेष्ट· Cn ❀ प्रधान च नदिष्टश्च । ❀ An easier way would be प्रधानत्वेनेष्ट. by following the maxim भावप्रधानो निर्देश

16-17 St 16-17 describe the futility of mere Śāstric learning, 18-19, the unwisdom of spurning contemplative life in retirement and investigation by analytic observation, 20, 26 give the true method of renunciation and contemplation, while 23-25 ridicule the disputing sophists who approach the problem with strong prejudice, and whom we refuse to recognise

17 ^{cd}) Cf. Maitrī Up, 4 2

20

4 ^{a}) चतुष्पदी Ca explains as चतुर्वेदी, and Ca, Cv as चतुराश्रमिका Possibly the four यज्ञs mentioned in 5^{c}-6^{b} can have been meant The interpretation of Ca v is endorsed by B 12 242 15 — [Crit App, line 4 *read* निःश्रेणि· at the beginning]

7 ^{b}) नस्यानीहा गरीयसी — Cf. App I (No 4), lines 34-35 A lower aim (like धन) is a crime The Yajña has to be performed for itself, as a call of duty — [Crit. App, line 9 *read* D1-3 *for* D2-7]

8 ^{c}) Cv reads आत्मना for धनेन

12 ^{b}) विभून = विभूतिं प्राप्त· For Śiva's Sarvamedha sacrifice, cf 12 8 36

13 Cf 12 29 16 and following

14 Cf Ait Br, VII, 13-18

21

2 ^{b}) = 3 2 44^{d}

13 [Crit App, line 4 *read* शास्त्र *for* शास्त्र]

22

6 ^{d}) Cf Br Up, I. 4 11—सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म

9 ^{d}) वज्रसंहतन 'firm, compact, solid like वज्र', वज्रसार —Cf वज्र or सर्वसंहनन 1 213 68 [Crit App, line 2, *read* 3 33 8^{b}]

23

5 [Crit App, line 2 *read* Manu 3 78^{cd}]

9 ^{b}) चेष्टा, cf. 14^{a} below, and 12 28 24^{d} The word is here used in a good sense cf the modern Bengali use of the same word. In most other modern languages of India, the word has depreciated in meaning

14 [Crit App, line 6 *read* D3 8 t-8 *for* D2-8]

16 16^{cd} = 12 24 28^{cd}

24

4 [Crit App, line 4 *read* [अ]पि *for* [ऽ]पि and [ऽ]प for [अ]प]

10 ^{c}) चौरस्य—चुरा शीलमस्य, acc to Pāṇini 4 4. 62, therefore more heinous than चोर The st gives the words that Likhita was asked by Śaṅkha to speak before the king

21 ^{b}) 'Nor are you blaming me for what has happened' That might have been the cause of my anger With the Ś1 variant श्रमयसे, the sense would be 'you cause no annoyance to me'

25 ^{d}) दैवम् is not the only active potence there is the मानुष that can also be operative —In 12 116 21, 128 29, and 130 16 do occur expressions like शङ्खलिखित व्यवहार·, शङ्खलिखितां वृत्तिम्, and शङ्खलिखितप्रिया· वक्तार·, which can be interpreted in the light of the story in adhy 24 However, the expression is known to the Pāli in the stock phrase एकन्तपरिपुण्ण एकन्तपरिसुद्ध सङ्खलिखित ब्रह्मचरिय (Dīgha N I 63 250, Samyutta N II. 219, Anguttara N V 204, Puggalapaññatti 57, etc) Buddhaghosa explains it by लिखितसङ्खसदिस धोतसङ्खसप्पटिभाग In 12 128 29, Cn also explains शङ्खे ललाटास्थि लिखिता वृत्ति=दिष्टमात्रम्

29 [Crit App, line 5 *read* K6 *for* K5 6]

25

5, 6, 7 Evidently allude to the subject-matter of the Mahāprasthānika, Svargārohana and Āśvamedhika parvans, which Vyāsa was supposed to foresee

9 ^{c}) मत्त 'from me'.

10 — The construction is धनमाददानस्य [चौरस्य] समान [चौर्यानुरूप] निग्रह [शासन] धर्मकुशला स्थापयन्ति । Time and circumstances can, however, modify the award of the punishment.

11 [Crit. App, line 1 end *read* प्रती]

13 ^{a}) निग्रहात् etc The D₄ reading निग्रहान् is an attempt to supply an object to अनुरुध्यन्, which can, however, govern the genitive धर्मशास्त्रानुरोधेन दण्ड्यदण्डनात् धर्म ।

20 [Crit App, line 4 *read* 20^{e} *for* 21^{c}]

26

1 ^{b}) This is parenthetical, 1^{a} is not the cause of it, but it is the reason why युधिष्ठिर addresses Vyāsa by name, and not Arjuna

2 ^{d}) In Ś1, the text can be read as नन्तयति or, preferably, अर्दयति, the latter signifying 'makes me rant aloud', which quite suits the context

5 ^{b}) पुत्रपस्य in the sense of the dative

6 [Crit App, line 6 *read* Da Dn D2-8 *for* D (except D1), line 7 *read* (for कार्यं)]

8 ^{d}) The M reading पुष्पन्ति (denom from पुष्प) suits, but is tautologous with 9^{c}

10 [Crit App, line 3 *read* 10^{b}–11^{b} *for* 10^{b}]

11 -[Crit. App, line 2 *read* 11^{ab} *for* 11^{b}]

12 ^{a}) योग=रथयोग at dawn —[Crit App, line 3 *read* K1 *for* D4 and take the *v l* before that of D1.]

14 [Crit App., line 1 *read* मर्त्ये *for* °र्त्यो]

21 [Crit. App, line 3 *ins.* hyphen *before* रूपाणि]

22 —[Crit App, line 1 *after* om, *ins* (hapl)]

25 ^{b}) दुःखमूर्छित' 'with preponderating pain', Cn glosses दुःखेन वर्धित' — ^{d}) तत्त्यजेत्, यद्यपि एकाङ्गं, सशरीरस्यैव भाग', सर्पदष्टाङ्गुलिवत्, as Cn observes

27 ^{a}) ꙮ Cn अङ्ग संबोधने । यद्वा अङ्गदाराणामित्येकं पदम् । भक्तानां दाराणां चेत्यर्थः । ꙮ — [Crit App, line 4 *read* D2 3 च नर प्रिय.]

30 The idea seems to be that so long as there exists some sorrow in the world, one cannot have true happiness, for, that sorrow is bound to have its repercussions on your happiness in whatever secluded corner you might be residing — [Crit App, line 2 *read* D2 3. 5 8 *for* D2-5 8]

32 Five things are enumerated as making up the king's दीक्षा and as leading to holiness पालन, युद्ध, दण्डनीतियोग', वित्तत्याग' and सम्यग्ज्ञान The last because, as Ch. Up (1 1 10) says तेनोभौ कुरुत', यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति । Cn brings in his own pet idea of the king not being entitled to सन्यास ꙮ राज्ञो यागयोग संन्यासस्थानीया' युद्ध, पालन, क्रतौ वित्तत्यागश्चेति । तान्येवास्य पावनानीत्यर्थः । ꙮ

27

4 Cf. 6 103 85-88

7 Cf 6 114 81 Cv takes परंधारुज as adj to भीष्म.

10 ^{a}) उग्रायुध' This name does not occur elsewhere in the epic

15 ^{c}) In Kashmirian MSS, श and प are often confused मा सत्य (=सत्यवादिन) मर्शयन् (=मत्वा) —[Crit App, line 8 *add* D4 सत्यमां मर्षयद् *before* D6]

16 [Crit. App, line 4 *read* 13^{ab} *for* 13^{cd}]

17 Cf Veṇīsaṁhāra Act 3, st 11.

18 [Crit App, line 1 *read* —^{a}) *for* —^{b})]

26 [Crit App, line 2 *read* (for तमेव).]

30 आलस्य is सुख to begin with, but is दुःखान्तम्, the reverse is दाक्ष्य 'heedfulness, activity'

31 ^{c}) The Bomb ed variant प्रजा is not supported by our MSS, though it yields a tolerable sense प्रजा, however, is not likely to be seriously viewed as the cause for अर्थ, but प्रज्ञा can be so regarded — [Crit App, line 4 *ins* Da *before* अर्थिभ्यो]

28

7 ^{b}) प्रसिच्यति, corresponding to प्रसिक्त 'over

drenched or effusive' in 8[c], is explained by Ca as पृथक् क्रियते It means here 'gets saturated or quickened' प्रसिच्यति can mean 'gets shaped'

17 [d]) कालिनाश्च (v l कालिनापि with double samdhi, which could have been possibly adopted) It is quite certain that the evils of life are going to visit us some time, and equally certain that we would then wish them to be otherwise -they all follow an unchanging order Ca n explain विधान (in 18 and 20) by अदृष्टम्

19 [c]) प्राप्तिव्यायामयोग 'liability to attainment and to exertion [for attainment]' —[Crit App, lines 4–5 om the V1 variant]

26 [Crit App., line 12 read वाप्स्यति for वाप्यति]

28 [d]) For पनावत, D- reads परागवत्

31 [Crit App, line 10 read मग्नसत्ता for मग्न॰ सत्ता]

32 [ab]) The reading सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च (found in Ś1 K1.2.4 V1 B1 D1 T1) is capable of being understood in three different ways (1) सर्वभूतानि सर्वार्थान्, i. e, ईप्सितानि अनीप्सितानि च [वस्तूनि], सृजन्ति, (2) सर्वभूतानि ईप्सितानि अनीप्सितानि च [वस्तूनि], [तानि] सर्वार्थानि [इति हेतुना], सृजन्ति, or (3), with the G K reading, सर्वभूतानि ईप्सितान् ईप्सितान् (or ईप्सितान् अनीप्सितान्) सर्वार्थान् इह सृजन्ति There is no material difference in the ultimate sense

36 [c]) व्यतीयाना 'may part asunder leaving their fellows behind (अति)'

37 [Crit App, line 4 ins hyphen before नृत्तवादैर्]

38 Cf. B 18 4 60

42 [b]) धमानि (neut) cf. RV 1 164 43, 50, 10 149 3, etc Cf. 12 64 2[a]

44 [ab]) केवलं सपरिग्रहमायुर्वेदम्—They study the Āyurveda with all its related branches, but only that and not the Philosophy of Time and Destiny, which can give them spiritual solace

52 [c]) तान् refers not to पिता and पितामह alone, but to others like them, the v l 'महा' is an improvement

54 [b]) प्रजायेत, causal, or, 'be himself reborn as his own son' आत्मा वै पुत्रनामासि

55 [b]) प्रविभक्तपक्ष—The S variant 'मैक्ष' can apply to the earlier ब्रह्मचर्याश्रम only (the M variants to the गृहस्थाश्रम as well) Since the earlier Brahmacarya Āśrama is purposely mentioned, and since Vedic study continues even in the Gṛhastha Āśrama, प्रविभक्तपक्ष can plausibly be understood to mean 'having severally allotted to both the Āsramas his assets and attention' प्रविविक्तचक्षु is an evident improvement

29

6 [Crit App, line 3 ins hyphen before स्तन॰ नित्य]

12 With this stanza commences the story of the Sixteen Great Kings which is found duplicated in the Dronaparvan (Bom ed adhy 55 37 to adhy 70 25) The occasion in the Dronaparvan, the death of Abhimanyu, would lead one to suppose that these sixteen stories must have been first told in the Dronaparvan and subsequently repeated in the Śāntiparvan. But the facts seem to have been otherwise There are also some variations in the names of the kings and in the sequence of the stories, as can be seen at a glance from the Table on the next page

In the Ādiparvan 1 166–170, Nārada is said to have narrated stories of 24 (instead of 16) kings to Śaibya (v l Śvaitya), the names enumerated showing several additions and omissions which the variants attempt in vain to regularize As far as the Dronaparvan list is concerned, since the Kashmir version omits the chapters altogether, it is obvious that there it is a duplication from the Śāntiparvan original, probably by one interested in glorifying the Bhṛgus[1] The name of Bhṛgu Jāmadagnya in the Drona list is a misfit, as we must have names of Cakravartins already dead and not of those who are going to die (*marisyati*) at some future time. And the incongruity

[1] See Sukthankar Epic studies VI (*Annals B O R I*, xviii pt 1, pp 1–76)

is further heightened by the circumstance that the Drona account adds to the Sodasarājakīya section a supplement (adhy 71) in which the revival of Srinjaya's son takes place · a cruel tantalizer to Yudhiṣṭhira mourning helplessly the premature death of Abhimanyu[1]

The 'Sodaśarājakīyam' Table

Śāntiparvan Sequence			Dronaparvan Sequence		
1	आविक्षित मरुत्त	(16–21)	1	आविक्षित मरुत्त	(55 37–50)
2	सुहोत्र वैतिथिन्	(22–27)	2	सुहोत्र	(adhy 56)
3	अङ्ग बृहद्रथ	(28–34)		Absent	——
	Absent	——	3	पौरव	(adhy 57)
4	शिबि औशीनर	(35–39)	4	शिबि औशीनर	(adhy 58)
5	भरत दौःषन्ति	(40–45)	5	राम दाशरथि	(adhy 59)
6	राम दाशरथि	(46–55)	6	भगीरथ	(adhy 60)
7	भगीरथ	(56–63)	7	दिलीप ऐलविल	(adhy 61)
8	दिलीप ऐलविल	(64–73)	8	मान्धाता यौवनाश्व	(adhy 62)
9	मान्धाता यौवनाश्व	(74–86)	9	ययाति नाहुष	(adhy 63)
10	ययाति नाहुष	(87–92)	10	अम्बरीष नाभाग	(adhy 64)
11	अम्बरीष नाभाग	(93–97)	11	शशबिन्दु (शशि°)	(adhy 65)
12	शशबिन्दु चैत्ररथ	(98–103)	12	गय आमूर्तरयस	(adhy 66)
13	गय आमूर्तरयस	(104–112)	13	रन्तिदेव सांकृति	(adhy 67)
14	रन्तिदेव सांकृत्य	(113–121)	14	भरत दौःषन्ति	(adhy 68)
15	सगर	(122–128)		Absent	——
16	पृथु वैन्य	(129–136)	15	पृथु वैन्य	(adhy. 69)
	Absent	——	16	भृगु जामदग्न्य	(adhy 70)

13 [c]) अविमुक्तं, adv, since pleasure pain cannot be got rid of, let us learn to bear with them and carry on

17 In B 14 6–10 the Saṁvarta-Bṛhaspati rivalry is detailed in the form of a diffuse dramatic dialogue

18 [d]) चैत्य does not here, and in similar contexts in the epic, denote the Buddhist shrine, but *cayanas* or brick-piles for the Vedic sacrifices Cf 3 121 12, 126 35

19 Cf. A B 8 21 — [cd]) = (var) Viṣṇu P 4. 1 19[cd], Bhāgavata P 9 2 28[cd]

23 [Crit App, line 5 *add* D4 *before* हिरण्मय]

24 [b]) शिशुकान्, not lexically recorded, must here denote a variety of fish, perhaps a fresh-water variety of शिंशुमारकs.

26 Construe कुरुजाङ्गले अपर्यन्तम् आवृत्तम् (set infinitely in circulation) तद्धिरण्य ब्राह्मणेभ्य — the verb has to be supplied The v l. supply four distinct verbs, two with the variant दक्षिणाम् or दक्षिणार्थं for ब्राह्मणेभ्य· In 65 below, where the same pāda occurs, the verb is already present

27 [a]) ❀ Cn सत्राम्य शात्वा । ❀ —[Crit App,

[1] The *Mrtyu upākhyāna* (adhy 52–54) which, in the vulgate edition of the Drona, precedes the stories of the Sixteen Kings is also not found in the Kashmir version of that parvan. In the Śāntiparvan it occurs as B 12 256–258 Dr S K De, the editor of the Drona, has justifiably omitted both the upākhyānas from the critical text of that parvan.

line 4 *read* °रज्जू, line 11 *read* for भैन्य]

28 [Crit App, line 2 *add* M1 *before* सृजय]

29 Between 'महस्र सहस्राणां कन्या' (of st 29) and 'शत शतमहस्राणां वृषा' with attendant kine (of st 30), some B D S MSS insert महस्र महस्राणां गजा', which are unknown to Ś K (except K6) Incredible number of elephants figure as Dakṣiṇā gifts in stories no 7 and 12 also

31 The "Viṣṇupada" mountain referred to in 3 130 8 and other passages from the Tīrthayātrā sub parvan and identified (*Indian Culture*, 1937, p 512f) with a hill near Kashmir, is evidently different from the Viṣṇupadagiri of the present passage, which, by reason of its association with the Aṅga country, can be equated with the modern Gayā See *Journal B O R Society*, Vol. xxiv, pt iii., pp 89–92

32 [Crit. App , line 5 *read* 'च पुन']

33 ^{d}) The seven Soma saṁsthās are Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Ṣoḍaśin, Vājapeya, Atirātra and Āptoryāma

43 Cf. A B 8 23

44 ^{b}) वेदीं विचित्य refers to the technical method of चयन or brick-piling

53 ^{c}) जारूथ्यान् from जरूथ, a screaming monster (Ṛv 7 9 6) ꣸ Cn जारूथ्यान् स्तुत्यान् । त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये (viz Ca) । निरर्गलान् अवारितद्वारान् । ꣸

59 ^{d}) पद्मिन' 'having spots on the body resembling lotuses' Amara comm explains पद्म विन्दु जालमस्त्यस्य

61 The spot in the Himalayas associated with the name of Bhagīratha would explain the difficulty in securing passage for the Gaṅgā stream through the mountainous clefts and caverns If the engineering feat was Bhagīratha's, he deserved his name to be associated with the holy river — ^{d}) उर्वशी 'sitting on the lap', by understanding उरवशी = उर्वशी

64 ऐन्विल seems to be the probable acceptable form amidst the confusing variants available

70 Raghuvaṁśa, 6 75, poetically embellishes this description of Dilīpa

74 The story of मान्धाता is also given in 3 126

77 Cf. 3 126 28 — ^{b}) Note various attempts to avoid the hiatus

79 [Crit App., for 79^{b} the *v l* have got disarranged The sequence should be — शयमहा, समहा, समा अहा and शतमहा]

88 ^{a}) ꣸ Cn शम्या स्थूलयुग काष्ठखण्ड' । न वलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत्तावान्देश' शम्यापात । तावनान्तरेण यज्ञवेदीं कुर्वाणो वसुधरा पर्याच्छन् । ꣸ A fuller account of ययाति is to be found in 1 70–88

94 ^{b}) ꣸ Cn अनुत सोऽजिनवान् ब्राह्मणानामातिथ्यायन् । ꣸

95 ^{ab}) = (var) 3 93 25^{ab}

96 ^{c}) सर्वे — Not only Ambarīṣa but the hundred thousand courteous (dakṣiṇāḥ) kings who were at A.'s instance employed in the horse sacrifice went by the bright दक्षिणायन path reserved for the pious doers (cf 12 19 14)

101 [Crit App , last line *ins* a semicolon *before* G1]

111 Cf 3 121 8–9, Pañcatantra (B S S) II 58

117 "When (यत्र) to the query 'what did you get?' — 'What did you get?', 'just a Niṣka?' was what the Brahmins loudly screamed, he [in appeasement] makes offerings, to the Brahmins by saying 'Here's a thousand to thee' This is an echo of the Aitareya Brāhmana VIII 22 8

119 ^{b}) अवमद्, the subject intended is a guest, who then discovers that there are others like him already arrived ,

120 ^{cd}) सूपसूपिश्रम् etc — 'With plenty of sauce to flavour the meat (so that you can avoid satiety), there is no lack of meat as there used to be on other days'

122 The story of Sagara is detailed in 3 104ff.

129 For further account of Vainya, cf 12 59, 104–141

130 Cf Raghuvaṁsa 2 53 With 130^{cd}, cf 12 59 128^{ab}

131 Cf Raghuvaṁśa 4 12 and 6 21 Also see 12 59 127

132 = (var) Visnupurāṇa 1 13 50. —[b]) ❀ Cn पुटके पुटके पत्रे पत्रे इति प्राञ्च । ❀ Perhaps crevice or chasm in hills or mountains is what is intended

134 = (var) Visnupurāṇa 1 13 49. —[d]) ध्वजसङ्ग (for which °भङ्ग appears to be a *lect. fac*) 'hindrance to the flag' from trees, etc

141 [d]) हिरण्यनाभ, so re named.

30

☞ In the Vulgate Dronaparvan the story of Suvarnaṣṭhīvin is much shortened and both precedes and follows the Sodaśarājakīyam B 7 55 5-33, 71 6-11 There are also some discrepancies The *Āndhra Mbh.* makes its own additions.

7 [d]) पर्यधावताम् 'went from place to place, or through their routine of life'.

12 [f]) सुप्रभा seems to be an improvement

19 [a]) अव्यग्र 'not when absent-minded; in good faith'

31

3 [Crit App, line 3 *read* V1 *for* V]

11 [Crit App, line 5 *read* भवता भूप° (G3 नृप°)]

39 This reference to Nārada's clairaudience or divine omniscience, whereby he could hear the prayers of the distressed from a distance, is present in all the versions In earlier parts of the epic it was possible to eliminate editorially other instances of the kind (see Introduction to the Āranyakaparvan, p XIII, foot-note), but that does not seem to be possible in the present case

46 [b]) एन and एन, evident improvements.

33

9 [Crit. App, line 1, at the beginning *ins* —[a])]

34

12 [b]) चित्तनैतसिक, 'whatever ensnares your mind, pricks your conscience'

13 [d]) यवीयस — the S reading gives the regular nom plural form यवीयांस

15 [Crit App, line 5 *read* T1 *for* T2]

20 Cf. the Aristotelian dictum virtue is the mean between two extremes such a mean as the wise man would choose

26 Possibly, an anticipatory reference to the subject of the 14th parvan

35

3 Cf Manu 2 221, Tait Br III ii 8 11-12

4 Cf Manu 3 171, 173, 160, 155, 11 56 —[b]) Ś1 K1 2 alone preserve the correct reading ब्रह्मोज्झो, explained by Kullūka as अधीतस्य वेदस्यानभ्यासेन विस्मरणशील, an apostate कुत्सिक = वेदनिन्दक.

5 [Crit App, line 2 *read* Da1 अवकीर्णात्]

6 [a]) ग्रामयाजी = पूगयाजी; cf Manu 3 151 —[b]) राष्ट्र = सोमस्य, cf Manu 3 158 °वधक 'doing hurt to'.

7 [Crit App, line 1: *read* व्यथा]

14 [a]) The active agent of separation is the पुत्र, and hence the sin cf Manu. 3 159, Yājñavalkya 2 114 —[d]) आधर्मिक by Vār to Pān 4 4 41

17 Cf 12 56 29

22 The texts do not give further details, but the statement is rendered probable by Ādi 113 11, 19

29 [d]) It is possible to understand [अ]प्रतिपादनम्, which, if owing to valid reasons, can constitute no दूषण, but who is to judge of the validity? The stanza enumerates two अदूषणs giving to the undeserved through your ignorance of the receiver's deserts, and giving—no matter whether it is to the deserved or the undeserved—because of some ulterior motive. It is this सकारणत्व which constitutes the दूषण.

36

4 [c]) प्रलवस्तु the S variant for समर्थस्तु can possibly be interpreted in the light of B 13 127 17[c] — अवाक्शिरा या लम्बेत

13 Cf Manu 11 90 —[b]) अग्निवर्णा. ❀ Cv: पुनः पुन कथनेन अग्निसमानवर्णाम् । ❀

14 Possible veiled reference even to parvan 17 According to Telugu commentators [illegible] Mahaprasthana means [illegible] the Himalayas from the Kedarakshetra

24 [illegible]

25 [illegible]

27 [illegible]

33 [illegible]

36 [illegible] examination before [illegible] where the [illegible] serve as the witnesses The balance between [illegible] and [illegible] the accused has to accept the fruit of the ordeal

37

The [illegible] discussed in this adhyaya appears [illegible] and even the [illegible]

7 [illegible] The variants [illegible] are attempts to make the [illegible] of 3 2 71, where however [illegible] are present besides two new items, while dropping [illegible] The [illegible]

8 [Crit App [illegible]]

10 [illegible] The [illegible] is entirely out of context with the spirit of the discussion

11-12 These stanzas are hard to construe neither the translators nor the commentators afford much help Stanza 10 having stated that there are good and bad fruits corresponding to good and bad karmans, the text goes on to say that actions, [illegible] or [illegible], that are partly good and partly bad produce their divinely ordained consequence (दैव), or their attendant [illegible] results (दैवानुगम्), including sustenance (प्राण) and dissolution of the body (प्रलय) Where the actions are not deliberately willed, even an unrighteous act can lead to a propitious result after the point at issue (viz., is the action deliberately willed or otherwise) is adjudicated, pending which, it will bear fruition according to the normal rules of causation Vadi[illegible] explains differently [illegible] Cv [illegible] In 12[c], Cv, reading [illegible], explains it by — [illegible]

14 [illegible], since they belong to those who have no other religion, and some religion is better than no religion, or [illegible] (the [illegible] reading), [illegible] The interpretation of Cn, which takes [illegible] in 14[c] to mean [illegible], is hardly convincing With the interpretation first suggested, the nom [illegible] in 14[d] would fit in better, otherwise, [illegible] in acc plu will have to be understood as referred to, collectively, as [illegible], which Cn also implies

16 The list of prohibited articles of diet begins with vegetable and mineral articles, and then fish, fowl and flesh The [illegible] for [illegible] is hence not original [illegible] – Marathi [illegible] (ochre), which not only children but even some grown ups are fond of eating [illegible] or [illegible] = fruit of the Udumbara tree which is supposed to contain small insects and which, like figs, is a prohibited article of food even for Jain monks The [illegible] fruit, which Manu (6 14) also prohibits, is cordia latifolia roxb, Marathi [illegible] = [illegible] (aconite, Marathi [illegible], Hindi [illegible]), gloriosa superba

17 [illegible]) This should mean (i) that only scaleless fish (if there exists any such variety!) are prohibited, or (ii) fish whose scales are removed beforehand and offered in that ready made condition should not be eaten, or (iii), reading [अ] [illegible], fish should not be eaten of which the scales are not removed [but who ever would think of eating such a fish !] The second interpretation seems preferable [Crit App, line 5 *delete* [इ] *at the end of the line*]

23 ^{c}) The emendation is near enough to the Ks D1 reading, and agrees in sense with the S variant

24 ^{b}) शुक्त 'gone sour', cf Manu 5 9, where the comm Kullūka explains स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकाग्निना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि ।

25 [Crit App, line 12-13 *read* चिरस्थित]

25-26 ❀ Cn फरभा दधिमक्तव । कृसर तिलमिश्र ओदन । वृथा कृता देवताद्युद्देश विना कृता । ❀ Vide कुल्लूक on Manu 5 7 — देवताद्यनुद्देशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा ।

27 Cf. Manu. 3 117

31 ^{c}) मृत 'does not conduce to immortality or any worthy result'

39^{ab} = 12 79 41, Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{ab}, (var) Manu 2 157^{ab} 39^{cd} = (var) 12 79. 42^{cd}, (var) Manu 2. 157^{cd}, Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{cd}.

40^{ab} = Manu 2 158^{ab}

41 ^{a}) ग्रामधान्यं, the granary of the village Panchāyat is probably meant

38

10 ^{e}) सवैयाख्य from व्याख्या by Pāṇini 7 3 3. The word occurs in 1 1 48^{a} (इतिहासा सवैयाख्या॰) and in B 12 50. 34^{a} (धर्म॰ सवैयाख्य, where the Crit Ed reads स चैवाथ). The reading स वैयाघ्र॰ is found in a solitary MS, B1, and can be understood to denote 'descendant of Vyāghra (short for Vyāghrapād)', who, we are told in B 13 14 111 —

पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशा ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारग ॥

The brothers धौम्य and उपमन्यु, descended from the sage, are hence called वैयाघ्रपद्य This, as a gotraname, is assumed by Yudhiṣṭhira in 4 6 10 — वैयाघ्रपद्य पुनरस्मि ब्राह्मण॰, and by that name he is accosted in 4 32 44 Yudhiṣṭhira gave out this as his gotraname, since his grandfather Bhīṣma had the same gotra name, and on the Bhīṣmāṣṭamī, which is observed to this day as the day of Bhīṣma's passing away, the water libation (*tarpaṇa*) to Bhīṣma is given under this gotra name The readings सवैयाख्य and स वैयाघ्र॰ can both suit the context, but the weight of MSS authority is for the former, the comm Ca n v all supporting our text Further, from व्याघ्र the correct अपत्यार्थ formation will have to be वैयाघ्रि and not वैयाघ्र.

15 ^{d}) ज्ञानज्ञेयेषु Bhīṣma both knows the theory (ज्ञान) and has the practical experience (ज्ञेय) of all things The variant ज्ञानयज्ञेषु (found in a couple of unimportant MSS) is likely to be only a scribal error

26 [Crit App, line 2 *read* 'M1 3, D3 om' *for* M1 3]

29 ^{a}) श्रुतनिधि॰— श्रुत निधि शेवधिर्यस्य ।

39 ^{b}) For the names of the horses yoked to Kṛṣṇa's chariot, cf 5 81 19, 12 53 21 For सैन्य, शैब्य is a variant name adopted by the central and Bengali group of MSS

40 ^{a}) नरयानेन — ❀ Cn तरततरावा इति म्लेच्छभाषायां प्रसिद्ध, न तु शिबिका । ❀

44 [Crit App, line 4 *read* M1 बहु वाप्रतिम]

46 ^{b}) वेदिभि॰ — Probably small altars with earthen jars on them are intended — [Crit App., line 7. *read* D1, T2 om *for* D1.]

48 [Crit. App, line 8 · *read* D5 ॰सहछाग]

39

9 [Crit App, line 2 · *ins* hyphen *before* ज्ञानपदाथ]

13 ^{e}) विजयसयुक्त, supply वच॰.

14 [Crit App, line 6 *read* D7 *for* D1.]

18 ^{d}) किमिच्छकै ❀ Cn किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भूलीर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्निमन्त्रयद्भिरित्यर्थ । ❀

44 [Crit App, line 3 *read* देवा *for* देवास]

45 [Crit. App, line 2 *read* D1 6 *for* D1-6]

40

2 ^{b}) परार्ध्य or स्पर्ध्य seems to be paraphrase of an orig. सेव्य, for which Ś1 K1 erroneously read सव्य॰.

9 [Crit App., line 1. *read* ^{e}) *for* ^{a}).]

11 [Crit App, line 7 read Da Dn D1.2 5-8 for D (except D1.4).]

14 Ś1 K1.2 correctly om. 56* It is an afterthought to glorify Kṛṣṇa. Dhaumya was the only rightful person to make the first abhiṣeka After him Dhṛtarāṣṭra, the most senior living member of the family, and lastly, the प्रकृतिस् (ministers) successively perform the abhiṣeka It is also to be noted incidentally that in a coronation abhiṣeka, a cow horn (शौवर्णानां त्वा शृङ्गेणाभिषिञ्चेत् — सामविधानब्राह्मण III 5 1), is used as the water-vessel, and not the conch, which 56* places in Kṛṣṇa's hands

16 [a]) अनुवादयामासुः, supply अनुवादकाः 'music-players' as the subject Accepting 56* in the text, the subject for अनुवादयामासुः can only be धृतराष्ट्र and the प्रकृतिs — surely an unbecoming rôle for the blind old king to play! To save the situation, some of the MSS responsible for 56* have added 57*, which is entirely unknown to S

17 [b]) वाचयत् augmentless past

42

2 [b]) औध्र्वदेहिकम् by Pāṇini 4 3 53. The reading °दैहिकम् is also correct according to Pāṇini 7 3 20 Cf. 6[d] and 7[d] below

43

9 [a]) वाग्विष्ठ 'dwelling in speech', वर्चिष्ठ would have been equally suitable, perhaps also *वाजिष्ठ (वाज = vigour) — [c]) The contrast between अच्युत and च्यावन is also present in संहृति (the Gatherer) and विहृति (the Scatterer)

13 [a]) नहुष, lexically recorded as a name of विष्णु The variant नहिष is also worth considering — [c]) ऋभुम् — the more usual form is ऋभुन् The Ś1 variant implies such a form, which is however likely to be an improvement

14 [ab]) श्रीगर्भ and पुष्कर are lexically recorded as names of Viṣṇu. Here, apparently, the neuter forms are so used

15 [a]) अम्भोनिधि may have been a simplification of an original अम्भां निधि, which is not however adequately supported The actual names enumerated total 100, or 101, if पद्म (7[c]) is so counted.

44

1 [b]) प्रकृतयः, nom. pl., for acc pl. The variants try to introduce the correct form by reading तु सर्वाः and सर्वान्ता, and by retaining the submetric प्रकृतीः Cf. similar use of विभूतयः in 6 32 16, 19

12 [Crit App., line 4 read वेश्मान्य for °श्मो]

45

5 [cd]) महत्त्वनिष्क वाचयामास — सहस्रनिष्केण स्वस्त्ययन वाचयामास। The variants दापयामास and दर्पयामास are evident lect fac

15 [a]) The hiatus is got over by various devices, the worst being किरीटेन, suggested by the following comparison of सूर्य with the किरीट.

46

2 [a]) चतुर्थ — टीका Cn नाग्रसमग्रद्युतिमन्य परम्। टीका

4 [Crit App, line 5 read बुद्धौ for बुद्धेः, line 11 at the beginning of the line, ins तु]

6 [Crit App, line 6 read °त्रि for त्रि]

13 [Crit App, line 8 read ततः for ततो]

33 [c]) टीका Cn मनागे मध्यकान्ति, गद्गुश्चन्द्रकान्त, अर्कः सूर्यकान्त, तन्मनैर्विमर्हे विस्तरे। विमर्द्दरिति पाठे पद्मानवेशन ध्याने। टीका विमर्द = त्वनाविशेष।

47

5 [d]) In 12 28 2, the proper name is given as अश्मन्, but in the S variant it appears here as अश्मन Perhaps अश्मक is the name of the country from which सुमन्तु hails — [Crit App, line 2 read वेद for वेद, line 8 delete the hyphen in तथाऽत्येन-]

10 With this stanza begins the famous भीष्मस्तवराज which has given rise to several shorter and longer interpolations in between, mostly of a repetitious character cf the Tabular Statement on pp 194–195 The formal salutations (st 23–54) just number 32

27 [b]) यज्ञार्थहविरात्मने टीका Ca. b पञ्चाग्निसवन्यान्यश्च हवि। पञ्चत्व यथा — दौर्जितोऽग्निर्वत्र दाहपाकादि क्रियते। तत

आनीय वैश्वदेवसिद्ध्यर्थं य· प्रणीयते स गार्हपत्य· । तस्माल्लौकिकाग्नेर्वा आनीय विवाहार्थं य प्रणीयते स दक्षिणाग्नि· । स एव यदा गृह्यकर्मसिद्ध्यर्थं प्रणीयते स आवसथ्य· । आधानादिसंस्कृत· अनलो य· स आहवनीय । एषु पञ्चसु होतव्यं हवि· । देवस्वामी तु ब्रह्मयज्ञादिरूपाणि पञ्च हवींष्याह । तत्तु न तथा ब्रह्मयज्ञे अध्ययनरूपे हविषोऽभावात् ॥ The reference is to Devabodha whose comm on the Śāntiparvan is not available

28 c) 'With Rathaṁtara and Bṛhatī (the two varieties of Sāmans) as the bird's two eyes'.

34 a) दृगात्मानम् — दृक्स्वरूपम् — cf. B. 12. 285. 35

35 = B. 12. 284. 69.

36 Cf Viṣṇupurāṇa 2 8 101

41 = B 12. 284 71

44 [Crit App , line 2 *ins* 'T1 G1, 3 4 M read 44 after 36 ' *after* 194–195]

45 God is the protector of the विषय inasmuch as He has endowed the विषय with distinctive qualities which preserve their individuality

47 b) सदसतो , gen for abl

50 God is for ever an object of investigation and for ever eludes comprehension hence चिन्त्यात्मन्

51 = B 12 284. 70 Cf Agnipurāṇa 49. 14

चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्बृहज्जठरमण्डल ।
लम्बकूर्चो जटायुक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहन ॥

52 [Crit App , line 9 *read* Da Dn D2 3 5 6 *for* D (except D1. 7 8 , D1 om.), line 17 *read* 88* *for* 52]

60 [Crit App , line 25 *read* 'before 93*' *for* 'after 60'] — Lines 3–4 of 93* = Viṣṇupurāṇa 1 19 65

62 It is exactly upon the conclusion of the recitation of this stanza that Kṛṣṇa and party reach the arrow-bed of Bhīṣma. This synchronization is cleverly indicated by the repetition of the same stanza in 51 9 While approaching the bed, the party had also heard from a distance 47 59^{ab} = 51 7^{ab} and 47 60^{ab} = 51 8^{ab} 12 47 68 may well be considered as a continuation in time of 12 47 35.

48

15 We have to suppose that when they remounted their chariots (st 3), Yudhiṣṭhira (who was first seated in a different chariot — 47 69) went over in Kṛṣṇa's own chariot the better to hear the story

49

3ff Other accounts in 1. 98 3. 115–117 B 7 70 B 13 4 Cf Pargiter *Ancient Indian Hist Tradition*, p 152

7 d) सोर्चीकाय, स· + ऋचीकाय, double saṁdhi

21 d) The variant प्राप्स्यामि (for प्राप्स्यसि) is the indirect narration, which is contrary to genuine Sanskrit idiom

36 a) आपव, patronymic for वसिष्ठ, cf 1 93 5

50 For the story, cf 1. 88 When Yayāti fell down from heaven, Pratardana, his daughter's son, and others offered him their own worlds, which Yayāti would not accept

67 For विदूरथ, cf. 1 90. 41f.

50

7 d) For the river ओघवती, cf 3 130 3

15 d) 'That fact may not in itself be sufficient to give you peace', or better still, as a question of appeal 'Is not that fact enough to give you peace of mind ?' The emendation *शम* was found to be given by the Lahore D A. V MS. No 3325, not included in the Crit App

17 c) ह्युपदिशेत् हि is found only in M1–3 We could have omitted it, following the better documented reading उपदिशेत्

20 Kṛṣṇa goes back in thought to the days of Bhīṣma's यौवराज्य, when he was ऊर्ध्वरेता· in the midst of the palace attractions (cf 1 94) Cn does not seem to be correct in inferring स्वशब्दात् प्रतिज्ञात पूर्वमूर्ध्वरेतस्त्वं नासीदिति भाव· ।

27 [Crit App , line 9 *delete* V1]

51

14 This is a very important stanza for determin

ing the calendar of events, and has been subjected to diverse interpretations Our understanding of the passage must depend upon the circumstance that the statement in the stanza is made upon a full moon day (cf. 12 52 26, 33) We can combine this statement with others found in B 7 184. 16, 46, 49, 50, which indicate that on the night of the 14th day of the battle—the day of Ghatotkaca's fall—the moon arose a *muhūrta* or so after the midnight, which would be possible on either the 10th or the 11th *tithi* of the dark fortnight Four days later, the Bhārata War itself came to an end — Now, according to a statement found in B 13 167 27, Bhīṣma was lying on his bed of arrows for 58 nights, beginning from the night of the 10th day of the battle During this period only two full-moon nights can occur, the first about one fortnight, and the second about three fortnights, after the conclusion of the fighting If 12 51 14 belongs to the first full moon, it gives about 15 days for the period of death impurity and the coronation ceremony, and thereafter about [58–(10+15) =] 33 days up to the passing away of Bhīsma In the other alternative, we have about 44 or 45 days, since the conclusion of the war, for death impurities (30 days) *plus* the coronation activities (15 days), but only about 13 days for Bhīsma's instruction to Yudhiṣṭhira, from which period we have to deduct 5 days[1] spent by Yudhiṣṭhira in his capital after the conclusion of the instructions Now even if we, following one set of interpreters, accept 30 days after the conclusion of the battle as the mourning period (see note to 12 1 1), a period of 15 days for the coronation would appear rather unreasonable when we remember (Viṣṇudharmottara P II 18 2—मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते) that in the circumstances in which the coronation was taking place, there need not have occurred any waiting for auspicious *muhūrta*, and that, during Bhīsma's *śaraśayyā* period, prolonged feasting and festivity was not to be thought of On the other hand, eight days only as the period of instruction would appear far too inadequate, even if we agree to ignore the Anuśāsanaparvan as an after thought For obtaining more time for the instruction, the only feasible way would be to curtail the period of death impurity by following the Cb n interpretation of 12 1 1 That Cn elsewhere offers other inconsistent interpretations of passages is no argument for rejecting such of his interpretations as are otherwise reasonable

The problem then is to understand the words पञ्चाशतं षट् in the first line of 12 51 14 to mean 35 Cn makes them mean (5 × 6 =) 30, while J S Karandikar (*Sahyādri*, December, 1948) makes them equal to (5 + 6 =) 11, both interpretations being unable to give satisfactory explanation of आ[अ]शत If अशत can signify deficiency from hundred, and 'पञ्च षट्' can mean '5 over 6' or sixty-five, we get the required number (100–65 =) 35 It may also be possible to emend पञ्चाश-तषट् as *पञ्चाथ त्रिंशच्च, from which reading the current text could well have been the result of a scribal error — Cb gets over the difficulty by remarking पञ्चाशत षट्चेति पतनदिन मारभ्य ज्ञेयम् । This is not probable, and would go against B 13 167 27, which mentions not 56 days, but 58 nights

52

4 ^{d}) लोका 'visions, insight' Or, 'the worlds are an emanation from your intellect'

5 [Crit App, line 9 *read* Gı ₄ *for* Gı ₃ ₄]

8 ^{a}) 'My [failing] strength weakens (प्रजरति, for प्रजरयति in causal sense) my intellectual attainments' Or, प्रजरति (is failing) can be made to agree with बल, an appropriate verb being supplied for मेधा The text is found in Ś1 D8 only

32 ^{d}) पुरः + ऋक्षवन्त, double saṁdhi.

33 The moon's action in restoring the *rasas* to the sun withered plants is quite in tune with Kṛṣṇa's restoring vigour to Bhīsma

53

4 ^{d}) प्रताघन्त, irreg causal of Whitney *Roots*, p 153

---

[1] Reading B 13 167 5^{ab} as—उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाह नगरोत्तमे With the current reading—उषित्वा शर्वरी श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे, we will have to accomplish the mathematical feat of deducting 50 from 13! The Madras ed reads शर्वरी and पञ्चाह

6 ^{d}) 'Methodically arranged tunes, vocal and instrumental'

7 ^{d}) अग्नीनाश्रित्य, i e., अग्निशरणे, where gifts and interviews are usually granted to holy mendicants

54

32 ^{c}) Text found in Ś1 only. But अक्षया कीर्ति is tautologous with 32^{ab} Cf 3 191 21-22.

56

1 [Crit App, line 2 *read* 'अभिवाद्य (for प्रणिपत्य)']

9 [Crit App, lines 3-4 *om.* the D1 reading, which is as text]

10 = 12 60. 6

15 ^{d}) निश्चिलम् 'something yet to be, not a thing to be calculated upon, but something worth investigation The variant दुश्चिलम् or निश्चिलम् is weakly supported and would denote 'hard to be correctly gauged'.

16 ^{c}) 'Vinaya (self discipline) achieves success' that is the rudiment of राजनीति The text is found in Ś1 only

21 Cf 12. 103 33, 104 33

24 Cf Ādi 1423*; 5 38 13

29 = (var) 12 35. 17, Vasiṣṭha Smṛti 3 20

30 ^{d}) = Manu 8 351^{d}

50 ^{a}) विकल्पन्ते 'proffer alternate plans, hesitate, take undue liberties'

52 ^{b}) प्रतिरूपकैः, 'counterfeit coins, orders or edicts' cf 12. 59 49^{b} ❀ Cn प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः । ❀ Cf Hopkins *Great Epic*, p 389 (footnote)

57

3 = B 13 36 16, Sukranīti IV 7. 303

7 = (var) Kūrma P II 14. 25

8-9 Cf 2 36 19-28, Rām 1 38 20^{a}-22^{b}, etc Also 3 106 10ff

18 ^{cd}) ❀ Cn: दशवर्ग—अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चम । इति प्रकृतिपञ्चक स्वपक्षे परपक्षे चेति दशवर्ग । स च उभयो साम्य चेत् स्थान स्थितिस्तत्कर्ता, स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता, परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता । ❀

35 ^{c}) असघातरता 'not given to forming associations of doubtful purpose, or, सघात = समाज See note on 12 59 67.

41 Cf Rām. 2. 67 11, Hitopadeśa 1 160 41^{ab} = 1. 148 12 Bhārgava is most probably Vālmīki cf. Hopkins *Great Epic*, p 61 —[Crit App, line 4 *after* om, *ins* (hapl)]

44-45 = (var) 5 33 67-68, Pañcatantra 3 74-75.

58

8 [Crit App, line 4. *ins* D5 *before* om]

9 [Crit App., line 5: *read* '(except D1 7 8, D5 om.)'.]

11 ^{b}) पुरदर्शन, *lect fac* for परदर्शनात्, 'on the evidence of strangers', and not of the local men, who could be influenced by the भृत्यs

18 ^{a}) एकाश्वेन 'by cavalry alone' Cn, reading एकाङ्गेन, explains—हस्त्यश्वरथपदातीना मध्ये एकाङ्गेनापि

20 ^{b}) — Cf 22^{b} To divide 20^{b} as आर्जवे नैव धार्यते would be unfair to the context Under a straightforward and honest deal, there can be room for preserving secrecy, for assuming an occasional policy of crookedness for a definite end, and for exercising strict control over the unruly

59

5 ^{a}) राजा-राजेति, acc to Pāṇini 8 1 4

18 ^{b}) कुर्वन्त, supply आसन् to complete the sense

23 [Crit App, line 2: *read* T2 *for* T3, line 3 *read* D8 *for* D6]

32 Unless देशश्च कालश्च is regarded as one unit (as in 12. 79 31^{cd}), or we read सहायकरण with some M manuscripts, the only way to constitute the षड्वर्ग is to take, with Cn, कारण as the predicate of the षड्वर्ग previously enumerated.

34 a) अमात्यरक्षाप्रणिधि = अमात्यरक्षाप्रणिधानम् In 34d, प्रणिधि is 'a secret agent' —[Crit App, line 2 read (M4 °प्र-)]

39 cd) ※ Cn पञ्चवर्ग — अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पञ्चम । त्रिविध—उत्तममध्यमाधमभेदेन । ※

41 d) दैशिका 'guides'

42 c) The जङ्गमविष might be विषकन्या

44 d) For व्यसना (which suits the context) several good MSS read व्यसना under the influence of 43a —[Crit App., line 8 read M1 2 4 for M.]

48 a) खातविधान 'method of digging trenches' Cn reads आख्यातविधान and explains आख्यातम्, अग्निवृष्टिदुन्दुभिध्वनिना प्रयाणादिकथनम् — b) योगत्वा is thus explained by Cn योग पताकादिसञ्ज्ञादि । तयो [आख्यातयोगयो] प्रचार अश्वादिज्ञानार्थं परमोहनम् ।

50 b) आशङ्का 'fright, false alarm' — cd) The current readings आराधनेन मत्स्य and प्रत्ययोपार्जनेन च are singularly inept in the context

60 Cf. Manu 7 50

61 Enumerates the six क्रोधजव्यसनs to complete the tale. — c) आत्मनो निग्रह = देहशासन, self-castigation' त्याग 'suicide'

63 b) फलात्मनाशनम् — Cv explains as दुष्कारकै: कर्मणा अन्ते मध्ये नाशनम् । Cn, reading फलानुशासनम्, explains कर्मणां फलादिफलम् तथानुशासन रोध ।

63–64 The six policies or precautions to be adopted by an invading army are (1) अपस्कर 'foraging, or combing the country for hostile elements', (2) गमनम् 'steady advance', (3) उपास्या 'lying in ambush, (4) उपार्जनम् 'collecting all instruments that can be used to communicate news and spread alarms, such as पटह etc', (5) द्रव्याग्र (उपार्जनम्) 'laying by all stores', (6) परामर्श 'gathering news about the enemy's weak spots' Cn wrongly imagines that six दण्डs are intended, and gives a list of them

65 a) लब्धस्य प्रशमनम् 'restoring peace in conquered territory'

67 a) एकेन यथा स्थेयम् 'how one can stand up [even though] unaided' — cd) Specific customary convivial and temple festivities seem to have been intended For समाज, see *Indian Ant*, 1913, pp 255–8, 1918, pp 221–3 Cf. I 131 3, 176 28 There were two kinds of them. "In one the people were treated to dainty dishes in which meat played the most important part In the other, they were treated to dancing, music, wrestling and other performances" Asoka condemned the former but encouraged the latter Mansera Edict, I 2–3

70 d) द्वादशराजिका ※ Cn मध्यमस्य विजिगीषोश्च द्विगु चत्वारोऽरयस्तेभ्य परे चत्वारो मित्राणि तेभ्य परे चत्वार उदासीना इति । ※

71 a) द्वासप्ततिनीति — The 72 policies with which the 12 kingly groups in 70d are to be dealt with, there being six possible policies available in the case of each A few such policies are illustrated in the Arthaśāstra of Kautilya, Prakaraṇas 124–126 Cn understands the number 72 to represent दैव शास्त्रप्रसिद्ध exercises or disciplines for health That does not suit the context

73 b) योग is a separate section discussed in the Arthaśāstra, Prakaranas 168–70

79a–81b These stanzas give a synopsis of the concluding part of the पैतामहनीतिशास्त्र, which appears to have been ignored owing to its relative unimportance They are preserved in their proper position in the Ś K version When the omission was noticed, an attempt seems to have been made to rectify the error by putting the stanzas towards the end of the chapter

97 [Crit App., line 3 read D1 for D4]

106ff. For वैन्य, cf 12 29 129–136

113ab 'Indicated for a righteous conduct of life and endorsed by Dandanīti'

115 The "Social Contract" between the king and the people may be said to have been now concluded The Contract, however, comes not at the *very beginning of man's political career*, but after man had ruined, by his selfishness and passion, the original god-given kingless state (12 59 14) cf *Annals, B O R I*, Vol xxix, p 294–301

118 After this st, some late N MSS ins 130*, apportioning the Magadha land to a group of people with a specific profession.

119 Lines 2–3 of 132* = (var) Viṣṇu P. 1. 13 82,

125 [Crit App , 133* = (var) 12 29 134, Visnu P 1. 13 49]

60

1 ^{a}) पुन — It is possible to suppose that while the instruction contained in adhy 56 11—58 24 was finished in the first day's session, and the second day's session was occupied by the contents of adhy 59 (141 stanzas), with the present adhy begins the third day's session, whence the formal salutation in 12 60 6 (= 12 56 10) Or else, this might have been, at one stage, an alternative beginning of the Rājadharma proper

9 [Crit App , line 1 *read* धर्म *for* धर्मं]

18 ^{b}) The variants for योग', and क्षेमो imply that these attributes in the present context were not regarded as befitting a Ksatriya But योग 'acquiring a new position', and क्षेम 'consolidating a position that has been earned' are the effects of प्रजापालन, involving as it does the दस्युनिबर्हण

20 ^{d}) Cal ed reads जैत्रो for ऐन्द्रो

33 ^{c}) विधेयानि 'should be set apart or refashioned for his use'

34 ^{c}) अनपेताय (for which अनपत्याय is *a lect fac.*), 'so long as he does not quit his master'

35 ^{a}) The Madras ed. reads शूद्रेण न हि मनव्यो

36–37 The central group of MSS offers, as regards these stanzas, certain consistent variants which materially affect their sense and intention when compared with the variants found in the other (i e, Śāradā Kashmir Southern) group of MSS , which we have followed

Thus, in 36^{b}—

Ś1 K3 4 T1 G M1 3 4 read पश्ये(श्ये)न, while,

K3 5 V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 5–8 M4 read तस्य च (तस्यैव),

in 36^{d}—

Ś1 K1–3 D1 4. 7 S read विधीयते (D1 न धीयते), while,

K4. 5 V1 B (B3 missing) Da Dn D2 5. 6 6 8 read न विधत्ते,

in 37^{a}—

Ś1 K1–4 D1 4 7 S read ताभ्यां, while,

V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 5 6 8 read तस्मात्,

in 37^{b}—

Ś1 K B1 D1. 7 T G M1–3 read व्रतवान्, while,

V1 B0 3–5 Da Dn D2 3 5 6 8 M4 read [अ]व्रतवान्

It is easy to see that the central group of MSS contrasts the yajña allowed to the Śūdra (तस्य च) with that declared for the other three Varṇas, categorically denying स्वाहाकार and नमस्कार (the variant वषट्कार is an improvement made by the Cal ed. and by a section of our MSS) and the use of *mantra* to the Śūdra, but permitting the Śūdra, as a consequence (तस्मात्), to perform, without a formal दीक्षाव्रत, only the पाकयज्ञs The constituted text, on the other hand, declares that the त्रयी has plainly stated what the Varṇas have to do, allowing the Śūdra the use of स्वाहाकार, नमस्कार and मन्त्र, as also the right, with the help of the first two (ताभ्यां), to perform, with a formal दीक्षा, what are known as पाकयज्ञs Thereafter comes the instance of the शूद्र पैजवन and the conclusion (अत) that all the वर्णs (सर्ववर्णाना—glossed as त्रैवर्णिकानां by Cn !) have the right to perform the यज्ञ, with the important proviso that they have faith, the most crucial factor in any yajña Compare 51–52

38 ^{a}) The Kāmandakīya Nītisāstra 1 14 reads —धर्माद्वैजवन (*v l* वै यवन) चिराय महीं बुभुजे, the comm on the passage observing मगरान्वये इन्द्रमेनाथधर्माचाग राजान । तस्मततावेव वैजवनो बभूव । तेन सर्वा प्रजा धर्मे नियोजिता स्वयमपि धर्मपरो वभूव । For fuller references on Paijavana, cf B R Ambedkar *Who Were the Shudras*, Bombay (1946), pp 126ff

40 ^{a}) दैवत परम, i e., श्रद्धारूप, अयजन् Most comm regard दैवत परमं as predicate of विप्रा —^{b}) स्वेन स्वेन 'each by his own individual method'

41 As the विप्रs or Brahmins learned in Veda officiated not only at all the sacrifices performed by sacrificers of different Varṇas, but also amongst

themselves, the sacrificial procedures (नृहय = कार्यप्रपञ्च) of the three Varnas were, as a consequence, the creations of the Brahmins themselves, and in view of their highly honoured position (देवानामपि ये देवा), it has come about that all sorts of sacrifices have become associated with the different Varnas, not necessarily through design or purpose (न कान्यया) The stanza has been differently understood by orthodox commentators ॐ Ca b नसृष्टा ब्राह्मणैर्वर्णा विवाहादिमबन्धेन मयद्धा । Cn नृहय मनानानि । तेन सर्वेषा वर्णाना ब्राह्मणत्वादस्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यथ । ॐ In a footnote to his translation, P C Ray observes "For this reason the Śūdras earn the merit of the sacrifices performed by their Brahmana masters and progenitors" । —[Crit App, line 8 *read* D3-8 8 *for* D2 6 8]

42 [cd]) The statement in 41 holds good of only learned Brahmins The unlearned ones are worse than a nuisance in Prajāpati's fair creation Cn reserves this condemnation for the Śūdra only उपद्रवनीति नत्समीपगामित्वादुपद्रवो दास शूद्र — Prajāpati being the Śūdra's presiding deity as Indra is, for instance, of the Ksatriyas The extra passage 136*, which in effect says that the yajñas performed by the other three Varnas are eventually for the Śūdra also, who need not hence have a separate yajña of his own, emanates from the MS tradition of the same central group

43 [abcd]) 'Sacrifice in its essential conception (मनीषया, i e, as a godward aspiration in faith) is open to all the Varnas Neither gods nor men in general show any regard to one who kills, i e. avoids, the yajña '

44 [ab]) When the Brahmins officiate at the yajñas of the other Varnas, they are all the while thereby offering worship to their own divinity (viz śraddhā) such stands the situation' Cn raises the issue (altogether of his own creation) ननु अग्निहीनस्य शूद्रस्य कथ पाकयज्ञेष्वधिकार, and supplies the answer त्रयाणामपि वर्णाना [क्षत्रियवैश्यशूद्राणा] ब्राह्मणा स्व असाधारण दैवतमन कारणात् ते स्वे आत्मीया ब्राह्मणा न परान्वर्णानुद्दिश्य आयजन् इति नैव आसीत् । It will be seen that Cn separates स्वेन as स्वे न in 44[a], and reads आयजन् (for अयजन्) in 44[b], and justifies the parasmaipada of आयजन् (which can be used in both the padas) by remarking परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वात्क्रिया फलस्य युक्त — [cd]) Cb complains अथ श्लोक पुस्तकेषु न सम्यग्दृश्यते and Ca reiterates it as a पूर्वदृष्ट observation The central group of MSS points to the reading — अथ(प)नेवितान मसृष्टो (॰सृष्टो) [वैश्यो] ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु दृष्ट (यज्ञनुष्ट) — the interpretation of which, as given by the commentators, appears very far-fetched The constituted text is a compromise between the ŚK and the S readings The latter half of the stanza can be thus rendered 'That is a very great religion that we would all relish—that one which is seen established by the Brahmin amongst all the three Varnas'

45 'Hence it is that the Varnas, possessing rites and-customs proper to their parentage (जातिधर्मा), are being right-away assimilated (in society) or brought into harmonious cooperation, and this (viz yajña) is the consequence of it' Ca quotes Manu 3 44 and observes यथे चतुर्वर्णपरिग्रहो ब्राह्मणस्य विहित, यत्रश्नतसृणा स्त्रीणा पृथक्कर्माणि दृश्यन्ते । The latter part of the stanza gives an illustration to prove that यज्ञ is विरुद्धाना समन्वय A Rc, a Yajus, and a Sāman have each a distinctness of its own, and yet one and the same *mantra* can appear in all these three forms The same holds good in the case of the Brahmin There is no distinctive or unmergeable individuality (निश्चय) about them or him —[Crit App, 138* the first line of the extra passage should read — नसाद्वर्णस्तन[नो] वै जातिधर्म]

48 [ab]) The sense is that failure is the [necessarily] prior stage of success.

61

3 [Crit App, line 1 *read* K3 *for* the first K6]

5 [c]) प्रजायित्वा, archaic, = भूत्वा, cf 12 76 25[d]

8 [a]) Cf 1 41 1[d] 3 13 10[b]—यत्रसायगृहो मुनि

12 [b]) Note several attempts to avoid the original hiatus here and in 18[c] — [c]) Cn, reading सर्वलिङ्गप्रदाना, explains it as a मध्यमपदलोपी समास in the sense of ॰लिङ्गयुक्तेभ्य

17 [b]) कामाश्रया, double saṁdhi

19 [c]) 'Not too solicitous of even Vedic study',

or (reading [अ]नेन) 'mindful of nothing save his Vedic studies'

20 c) षट्कर्मन्, यज्, अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान, and प्रतिग्रह Cf 12 62 6, 63 2 B 13 141, 68 Contrast Manu 4 9

62

9 b) जीवसंजीवनम् ॐ Cn यो सजीवः, पूजया तेन । Cv गोरक्षणम् । ॐ

63

6 a) शस्त्रजीवी (found in Ś1 K1-4) — The word seems to have been a puzzle as evidenced by the half a dozen lect fac in the field Panini, 5 3 117, speaks of an आयुधजीविसंघ named आहत, from which आहत would be a derivative, denoting a 'storm trooper'.

9 Having stated that the Brahmin should go through the four Āśramas, the text discusses the liability of the other three Varnas (beginning with शूद्र upwards) for the Āśrama duties. These Varnas have certain natural propensities, certain inborn tendencies and inherent obligations (नातिवर्त्य) which the right minded people cannot forego (नातिक्रम) Hence Prajāpati does not desire the Āśramas to be as binding on them as on the Brahmin

13 b) दशधर्मगतस्य — ॐ Cn पुरुषस्य दशविधां पुंसि बीजसंस्थितिकां अन्यथा भवन्तीत्याह —

गर्भस्थ बुद्धिस्थ यथा तथैव प्रजापतिः ।

दशकेन नि[वि]वर्त्तते मनः सर्वमिदं तथा ॥

तत्र जीवनकालस्य निर्गुणस्यावस्थादशकाधुनिका आयातान् शासम् । ॐ In the present passage, as well as in 12 69 25 and in the Harivamsa 1 13 15, Cn understands the ten stages as —

गर्भ प्रसव अन्नस्य पीन्ता कुल्ली युवुद्धि ।

तरुणाणश्च गौरश्च तुल्य पाणी न तो भव ॥

22 b) [अ]भ्यर्णेन 'by mendicancy or going on pilgrimages Since the king is अपेतगृहत्व, he can beg and abjure fixed residence The v l न सेवया (given by Dn Ds only) misses the point. The S variant [अ]पसेवया will have to be interpreted as आपस्य परमे भरत्स (अथ वा आपद्यपरे) सेवया.

24 a) बहुलम् 'much has been secured or achieved for the world of mortals

27 b) Cf सिद्धिं समाप्नोति, Manu 2 15 'attain perfection.'

30 a) प्रकृत्यां 'in a state of unregenerate nature'

64

2 a) ... — cf 12 2 42

4 [Crit App, line 4 read ... for ...]

6 Construe ... [= ...] ... (inclusion, comprehension) ..., ... [...] ... [...] ... (...) In other words, just as in the matter of holiness, the Brahmins are the source and stay of the other Varnas, so are the Ksatriyas in matters of good conduct —[Crit App, lines 14-15 for 'D1 (second time) T1 2 (second time) G1-4', read 'D1 T G1-4]

8 d) 'Taking their stand on injunctions which could be verified '

10 [Crit App, line 6 read D1 for D1 2]

20 There is a bewildering mass of variants for the first two lines Our text is based on Ś1 K1, individual words receiving additional support from a few MSS "In abandoning your royal duty, you will be doing an unwarrior-like and an unrighteous act You will secure the highest goal only if you are more heedful

25 ab) For ..., ... is an easier reading (given by all MSS except Ś1 K1 2 D1 T1 G1 4), and goes well with ... , ... being understood as qualifying ... Perhaps it is better to construe ... [= ...] ... (= ...) ... (cf ... below) ... [= ...]

26 [Crit App, line 8, read ... for ...]

65

4 b) ... , i e ... , or ... — c) Reading ... for ..., we will have to begin a fresh sentence with ...

5 d) ... , Cn glosses by ...

7 [c]) 'Inasmuch as it leads from greed-of possession (अर्थलोभ) to proper-conduct (नीति)'

18 [c]) वेदधर्मक्रिया, the reading is given by Ś1 K5 B3 4 Dn D5 8 and agrees with 21, where Vedic rites are recommended to all Dasyus The central and the southern group of MSS, however, change it to देव° or देश° The superimposition of Vedic rites upon the foreign ethnic elements was, in fact, an important process in their 'Aryanization' The passage from st 23 to the end of the chapter constitutes an important statement in this connection.

66

3 [a]) ꣸ Cv लिङ्गान्तरगत ब्रह्मचर्यादीना भिन्नभिन्नचिह्नैगत प्राप्तम् । ꣸ In discharging the various duties of his station, the king realizes the virtues of the various āśramas

6 [Crit App, line 14 *change* the full stop after राज्यस्य *to* semi colon, and *delete* the following —[d])]

8 [Crit App, line 15 *read* 9 *for* 6]

17 [b]) °नप्तृणाम् shortened *metri causa*

25 [a]) Cf. note to 12 63 13 —[Crit. App, line 9 *read* 23[d] *for* 23[b]]

26 [d]) पाडविङ्ग°, whereas normally he is entitled to षडङ्ग only Cf 12 67 26, Manu 8 18[d]

31 [b]) धर्मसेतुवटाकरा Cf 3 185 29, 37 For वटाकर, वटारक seems to have been the late Kashmirian spelling Cn glosses it by बन्धनरज्जु The comm on Amara derives it from √ वट् वेष्टने —[Crit App, line 2 *read* धर्म *for* धर्मो]

32 Cf Katha Up 6 14

33 [a]) 'serene in temperament'

36 [Crit App, line 8 *delete* the hyphen in धर्म]

67

☞ With the adhy, cf Rām 2 67

16 [Crit App, line 3 *om* B1]

21 [Crit App, line 7 *om* D5]

23 [b]) 'The sin will entail upon the [doer of the] act'.

26 Cf 12 66 26, Manu 8 19[c]

28 [d]) Bom ed. reads जयोऽस्तु तव सर्वदा

30 [a]) For the use of महिमा as fem noun, cf Rām 1 37 13

31 [Crit App, line 1 *read* °पार्थे *for* °पाथे, line 5 *read* D1 *for* D1 4]

35 [c]) ꣸ Ca पत्र वाहनम् । ꣸

68

4 [c]) दक्षिणा (adv) + अनन्तर 'close to the right'

7 [c]) सत्कारम् i e सत्कारकारणम्

11 [a]) अनुदके = अलोदके —[b]) निराक्रन्दे = शून्ये, so that there is nothing to feed upon except each other's flesh Cn renders it by हिंस्रभयरहिते —[d]) 'making sallies again and again'

16 [c]) = 12 15 38[a]

19 [c]) = (var) 12 15 38[c]

20 [a]) For the use of आकाश in the sense of vacuity, emptiness, cf. Āśvalāyana Gṛhya Sūtra 4 1 12 अग्निमाकाश श्मशानम । Cf 12 99 38[ab], 101 14[ab]

22 [c]) For समान, see note to 12 59 67

23 [b]) ꣸ Ca घर्घरा नक्राधानवल्ग्या । ꣸ Cf 12 74 9[b], B 12 342 19

25 = (var) 12 15 39

26 [c]) तप स्नाना —possibly some religious austerities which end with a concluding bath seem to be intended There is the variant व्रतस्नाना

27 [a]) हस्तो हस्त न मुष्णीयात् 'one hand (the left) will rob the other (the right)' seems more idiomatic than हस्तात् हस्त, implying robbing something and passing it on from hand to hand ꣸ Cn हस्तम्मपि चोरा हरेयु° । ꣸ Cf. Marathi हातोहात ꣸ Ca हस्त° हस्तगत चोरयेत् । ꣸ —[b]) = Manu 7 24[b]

28 [a]) धर्मसंश्रेय 'asylum of religion' —[c]) हता स्वन्येन्द्रिय is a *lect fac* for कता स्वेच्छेन्द्रिय, the more reliable MSS supporting the latter The sense is more or less similar —[Crit App, line 10,

read 'V1 reads 28^{e}–30^{d} on marg']

29 [Crit App , line 2 at the end, *add* Cnp]

32 Cf Raghuvaṁśa, 6 75.

40 = (var) App I (No 2), lines 20–21

50 [Crit App , line 2 *read* D1 ज्वलितैर्]

52 ^{b}) ꕥ Cv कूट कपटयपम् । ꕥ

57 ^{d}) निषिद्धजनम (adv) = निषिद्धान्यजनम्, having an exclusive audience Cn explains it as qualifying the king अहमेक एवेन्द्र कार्यं करिष्यामि किमेतैरिति वादिनम् एकाकवीरम् ।

58 [Crit App , line 11 *delete* the hyphen in [अ]भिपश्च]

69

3 ^{d}) पार्थिवप्रकृतेन 'by one commissioned by the king' ꕥ Cv नृपप्रकृतिस्थेन अमात्यादिना । ꕥ

7 ^{a}) सस्थानेषु, perhaps 'business centres' — ^{b}) पुटेषु for पुरेषु can mean any hollows or depressions serving as ambush पुरेषु would denote smaller divisions within the city

9 ^{b}) त्रिविधेषु—i e , प्रकृतिमित्रेषु, मित्रमित्रेषु and अमित्रामित्रेषु ।

15 ^{a}) 'So long as his weakness is not detected'

19 व्यामक्त [नृप] यात्रा यायात् is the principal sentence The next three words after यायात् are better taken adverbially Cn, however, glosses अनाक्रन्दं by मित्रहीनम्

21 ^{d}) 'Beleaguer him and reduce his strength'

26 ^{cd}) 'Their loyalty should be strengthened, subject to the maintenance of discipline, or on condition that the letter of the law is strictly adhered to'

32 The added line 160* is wanting in the S recension, but it suits the context admirably The measures recommended in 32^{cd}–38^{cd} can be adopted simultaneously even while the king is betaking himself to some fort, but it argues fright in the king, and the line is better treated as an addition Durgas or forts are mentioned in 30ff — ^{c}) आक्रन्द 'summoning' For three classes of friends, cf 9 — ^{d}) विधानम् 'stationing in proper positions'.

33 ^{d}) ꕥ Ca ' ग्रामनगरेषु उपपुरेषु । ꕥ

35 ^{a}) सस्याभिहार 'gathering up of all standing crops' Ca glosses अभिहार by लोटनम In B 13 60 4, Cn explains it by तिरस्कार

36 Note that crops in holy places are allowed to stand invitingly for the enemy, in whose rank the opportunity is to be availed of for spreading disaffection

37 ^{b}) ꕥ Ca सक्रमान् 'च्योकी' इति प्रसिद्धान् । ꕥ

38 "Disputing every near by strip of land both for immediate and continued (future) possession, there should be attempted an onslaught on the enemy in battle even on the verge of an expected friendly alliance (so as to ensure better terms !) "

41 ^{a}) प्रकण्ठी', so called probably because they served to conceal the standing person upto the neck. Cf also the explanation of Cv ꕥ Ca b (प्रगण्डीशब्द नीतिशास्त्रे परिभाषित । यदाह कौटिल्य' (*not* in the current text) —

सचारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते ।
प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्रासादसंश्रिता ॥
प्रणिधिस्तत्र यत्नेन नियोज्यो भूतिमिच्छता ।
स एवाकाशरक्षीति उच्यते शास्त्रकोविदैः ॥

— ^{b}) For आकाशजननीस्, 'जवनीस् is a good variant, fairly well supported, although 'जननीस् is perhaps a *lect diff* Ca observes एतच्च स्वामिना देवर्षिणा प्रपञ्चित बहुप्रकारमिति न प्रतन्यते । The reference is probably to Devabodha's comm on this parvan, which is not now available — ^{d}) स्थाणुs to obstruct passage of boats etc ꕥ Cn स्थाणव सशूला , येषु पतन्विदीर्यंते । ꕥ

42 ^{a}) कडङ्ग, cf Marathi कळक or bamboo कड also denotes 'mute' or 'dumb' These may have been either 'emergency' exits (reading सकट'), or 'fake' or tortuous outlets or ventilators

43 [Crit App , line 5 *read* सदा *for* सद]

45 ^{d}) ꕥ पुर , ablative 'from the capital'

47 ^{a}) ꕥ Cn अरिष्ट सूतिकागृहम् । ꕥ — ^{d}) विधेय विशेषण योजनप्रकारेण निधातव्य' । Cn, reading अन्तर्विधेय , explains [भस्मादिना] आच्छादित' कर्तव्य । —[Crit App., lines 8–9 *ins* hyphen *after* प्रविश्यांतर् and प्रवेश्यांतर्]

53 ^{b}) ꕥ Cv प्रतोली' रथवीथी । ꕥ — ^{b}) सकटानि

'emergency exits' The variant निष्कुटानि is explained by Cv as — शत्रुप्रयोगार्थं छिद्राणि

55 [b]) ॐ Cv पर्णिनाम् नान्दूरूपणमोतनपर्णादिमता स्त्वौषधीनाम् ।

57 [c]) ॐ Cv अश्ववैद्यगजवैद्यनरवैद्यस्त्रवैद्यभेदेन चतुर्विधान् । ॐ Cn explains differently

67 [Crit App, line 7 *om* D1, line 8 *ins* 'D1 क्षय स्थानय' *before* D2. 3 5]

71 [Crit App, line 4 *read* 'य स्यात् (B1 यत्न)']

70

3 [ab]) स्वधर्मेष्व नियच्छति 'restrains within the limits of svadharma' — [d]) अधर्मेभ्य यच्छति 'controls them from adharma' It is not necessary, with Cv, to read अनुस्यग् and take यच्छति = परिददाति

5 [a]) सोमे = देवतादीनुद्दिश्य सोमयागे स्वाम्ये, साम्ये, and धर्मे are evidently *lect fac* , cf. 5[cd]

30 [c]) सीमन्तकरी The more correct form, according to the Vārttika on Pān. 1 1 64, would be सीमान्तकरी, but सीमन्त° has been accepted owing to माता being given as an उपमान in 30[d]

71

8 [b]) चोक्ष, 'clean, pure' cf. 12 118 13

12 [Crit App, line 5 *read* 'Ca स्वच्छति (as in text)' *for* '(for स्वच्छति)']

72

3 [Crit App, line 4 *read* T2 G1 *for* T2 G]

6 [c]) 'He should carefully (परि-) understand the real purpose for which wealth is to be acquired.' For such an understanding, 6[ab] is the needful pre requisite. The next stanza indicates the consequences of not emphasizing the real अर्थार्थ

8 [b]) कामे, निमित्तसप्तमी, in the sense of कामात्, the generally accepted *lect fac*

11 [Crit App, line 9 *after* योगक्षेमम्, *ins* semicolon *for* full point]

73

6 [b]) पृथिवीमन्वनायत 'he became the inheritor of the earth'

10 With 10[cd], cf. 12 74 30[cd]

21 [Crit App, line 2 *ins* hyphen *before* °वित्ती]

74

7 [c]) अनन्वचं, ॐ Cn अनु पश्चात्प्रकाशमान वचनमन्वचं यथा स्यात्तथा । Cv अन्वच्, अनन्तर वच कतमे भजन्ते । ॐ

8 [a]) Cn renders वृद्ध by छिन्न That is the sense of the root वर्ध छेदनपूरणयो in words like नाभिवर्धन, not of वृधु वृद्धौ The emendation °व्यूढ was therefore required, though perhaps not absolutely essential

9 [b]) For गर्गर, cf. 12 68 23, B 12 342 19

15 [a]) ॐ Ca चरणात् वेदशाखाया । Cv चरणात् आचारात् । ॐ — [d]) दुग्धहा, Cn supplies मातृदुग्धिक्षाद्य — [Crit App, line 7 *delete* the first V1, and *transf* the K3 5 variant in line 8 *before* the second V1, line 10 *read* G1. 3 4 *for* G]

26 [c]) For ब्रह्मचारी, there is the Southern reading धर्मचारी As the discussion is only about ब्रह्म and क्षत्र, the constituted text suits better in view of st 15

27 [Crit App, line 9 *read* K3 *for* K3 5]

30 With 30[cd], cf 12 73 10[cd], Manu 1 100[cd]

32 [Crit. App, line 3 *read* T1 *for* T]

76

10 [d]) उपजीवता (for which S reads अपि जीवता) 'so long as the king has the wherewithal to live upon', on condition, that is, that the restitution of stolen property does not bring actual starvation upon the king

11 [c]) तेषु = तेन नाम्ना पालितेषु

18 [cd]) 'Total absence of hard-heartedness cannot achieve anything substantial (महदुपार्जितुम्)' — [Crit App, line 3 *ins* hyphen *before* गुणैर्युना and गुणैव]

22 [Crit App, under 188*, line 2 *read* G3 *for* G2]

25 ^{d}) अभ्यजायिथा (Epic Imperfect आर्षे form), cf 1 94 31^{b} and प्रजायित्वा in 12. 61 5^{e}

32 ^{a}) ❀ Cv वैश्या विद्यावन्त । ❀

77

3 [Crit. App, line 10 *ins* 'lines 1–2 of' *before* 189*]

4 [Crit App, line 8 *delete* '(of v 1 3)']

5 [Crit App, line 2 *before* — ^{a}), *ins* 'After 5, G1 reads lines 1–2 of 189*', line 5 *before* 'while', *ins* 'T2 G1 M read lines 1–2 of 189*']

7 ^{d}) ❀ Ca विष्टिं वेतनेन विना क्रियासिद्धिम् । ❀

8 ^{a}) ❀ Ca देवलका वेतनेन देवपूजका । ❀ — ^{d}) ❀ Ca महापथिक द्वीपान्तरवाणिज्य । Cap निष्प्रयोजन वाणिज्यादिनिमित्त वा विपथगा । Cv पथिक वणिजा पथि शुल्कग्रहणाय नियुक्त । ❀

14 ^{a}) Cv separates नो परिवर्तेत as नोपरि वर्तेत and explains उपरि by धर्मे

78

15 [Crit App, line 2 *ins* hyphen also *after* -गोरक्ष]

16 ^{a}) सविभाग 'equitable and charitable disposal of property', cf. सविभक्ता (in 12^{a}, 18^{e}, 20^{e}) and सविभज्या (in 12 77 11^{e})

18 ^{ab}) Compare 12 87 24^{ab}, 92 34^{ab}.

79

2 Cf Manu 10 82 —[Crit App, line 8 *read* -गोरक्ष्यम्]

4 ^{a}) सुरा लवणम —both, in view of the following इति, can be understood as nominatives, or they can be both accusatives (सुरा=सुराम्) — ^{b}) केसरिण पशून् Cn renders by अश्वान् Any beasts having mane are meant

6 ^{a}) अजोऽग्निर् etc 'The goat (because it) is Agni, etc ❀ Cv अजमेषादिषु अग्न्यादे सनिधानम् । ❀ — ^{b}) ❀ Cn विराडन्नमिति प्राग्र । ❀

7 ^{a}) ❀ Cv निमय विनिमयम, पक्षे स्वया ग्रामस्वीकार मित्यर्थ । ❀

19 ^{e}) 'There would then be left no Brāhmana to save the Kṣatra' — implying that safety can come only from a "Brāhmana" Cf 27^{cd}.

28 ^{c}) ❀ Cn अनाशकात्त्योर्निंशताम् अनशनाग्निप्रवेश वारिणाम् । ❀ Cf तपसानाशकेन Br Up 4 4 22 —[Crit. App, line 9 *read* 5^{a} *for* 5^{d}]

29 [Crit App, line 1 *read* 29 *for* 27]

30 [Crit App, line 2 *ins* hyphen *before* मेधावर्णुथ]

32 ^{a}) मैत्रा = ब्राह्मणा (cf 12 60 12^{d}) ❀ Cn मैत्रा उत्तङ्कपराशरादय । क्रूराणि नपराक्रमसयादीनि । धर्म्या धर्मादनपेता क्षत्रिया । पापानि परराष्ट्रापहर्तादीनि । ❀

33 ^{a}) कालेषु 'occasions', for which स्वेषु is a widely diffused metathesis — ^{d}) 'When the fort is [beseiged and] under (so to say) martial law' —[Crit App, line 3 *read* K1 m *for* K1, line 6 *read the line thus* — 'Da Dn D2-6 s (all [except D4] first time, but Dn D8)']

34 ^{b}) 'When Varna distinctions are abolished with a view to raise man power' The eventuality of an attack of the "Dasyus" and a country wide effort to resist it is described in this and in the next few stanzas as if it had been an actual historical contingency

36 ^{cd}) A question of appeal A slight sneer is implied in क्षत्रबन्धुन

41 ^{c}) *शक्रघ्न —The reading is suggested by the variants शत्रुघ्न and शत्रुघ्न for शत्रेघ्न, and it was found in MS no 2935 of the D A V College, Lahore, not included in the Critical Apparatus

80

2 ^{a}) प्रतिक्रम to counteract present hostile activity, पुराक्रम anticipatory actions to thwart the enemy's future projects —[Crit App, line 3 *read* पराचार *for* परानार]

5 ^{d}) त्रिभि शुद्धै. ❀ Cv त्रिभिर्वेदै । यद्वा नित्यनै मित्तिकप्रायश्चित्तरूपैस्त्रिभि कर्मभि । ❀

8 Construe धन प्रति (= धनविषयक i e सर्वस्वदक्षिणाविधायक) शास्त्र, अशास्त्रम (शास्त्रविरुद्धत्वात् or विधायकत्वा

गावात् or अथवास्मात्सत्वात्) आपद्धर्म (आपद्येवानुष्ठेय) शास्त्र न भवति । नवम्बरुत्त्विया न नास्ति शास्त्रस्य आप्त भवितुमर्हति । तायशक्तिमन्तरेदय कृता धीरा यथा आगा । The word आपद्धर्म is to be understood as an adjective

9 a) आलस्य, used in the old Vedic sense of आलस्य, cf the S variant

13 d) ॐ Cn श्रृणा नाराग्निनिमित्त विना । ॐ

15 ॐ Cv वेदी न पश्च रोमाणि कुशा जिह्वा च स्रुक्स्रुवा विति श्रुतेर्यज्ञपात्राणि शरीरम् । ॐ — c) तानि सम्यक्प्रणीतानि etc — 'Only the high-souled Brahmins consider their body and limbs as properly proferred in, or exclusively dedicated to, the cause of sacrifice'

81

9 [Crit App, line 7 transf 'Cv cites एकान्तेन' at the beginning of st 10]

20 [Crit App, line 6 read 'K4 वक्ष' for 'K4 व']

26 =(var) 12 84 11c–12b.

27cd =(var) 12 84 12cd

28 = (var) 12 83 14

37 ab) "No non-clansman feels sympathy for the clan's interests as such Also no non-clansman indulges in mud slinging [by excommunication and the like]"

40 [Crit App, line 6 ins hyphen before भवन्त्यपि]

82

15 b) We can understand either द्वारा or [अ]द्वारा The reason for the transfer of sovereignty may have been some [ulterior] purpose, or disgust (the regular motive for ऐश्वर्यत्याग), or some other normal or abnormal motive such as back-door influence — d) अन्यथ, i e, सम्मते and अक्रूरे

16 b) नानशब्द 'which has attracted notoriety of a sort'

17 a) बभ्रु = अक्रूर

19 d) ॐ Cn परिमाणस्य गोपायनयत निर्नाशनंयमादवे कार्यम् । अनुमार्जनं प्रीतिगुणाधान यथाहपूजनादित्यर्थ । ॐ

24 e) प्रतीक 'paragon, true coin', the word elvm means 'going uphill'

83

2 b) ॐ Cv नूतो, यनेन नूतो भूत्य । अभूत्व तूर्णा यष्टावामी । ॐ

13 [Crit App, line 1 read K4 कारक]

18 b) नर्वात्मना त्व 'attached out and out' —[Crit App, line 5 read '[अ]र्थं क्रियते']

20 [Crit. App, line 3 read 'D4 'द्व (for 'द)', and om the D6 variant]

24 e) अगनीवगतिर्, metrical lengthening which can be justified by Pāṇini 6 3 137

31 f) मय (not a mistake for यम), an ancient ruler mentioned in B 12 227 49

35 c) अन्तरे 'with those who are most proximate to you'

48 a) नैर्नेवोपेन्धनो— 'that (कक्ष) serving as subsidiary fuel' The text is found in Ś1 only. —[Crit App, line 3 before D2–7, ins Dn1]

59 [Crit App, line 5 read 59ab for 58ab.]

84

17 c) अव्यभीचारि—While व्यभिचार and व्यभी are both permissible forms, the Ś1 variant अविभीचारि also gives a good sense 'whose movements are not absolutely dauntless, i e., who, in his movements, is inspired by a proper sense of awe for his master'

18 a) स्रौवा (from स्रुव the sacrificial ladle), 'connected with the holy sacrifice', same as श्रौता, the lect fac — b) अवरकृला 'of lower ranks, commoners'

19 d) It would be possible to regard अनुराग as a separate word (with the visarga dropped sec Pāṇini 8 3 36, Vār) rather than अनुरागस्थिति as a compound word

20 b) प्रौढभावान् 'of dignified sentiments' The v l प्रौढभागान् 'who have [already] undertaken [and successfully accomplished] weighty tasks,' also gives a good sense — c) पञ्चोपधा The Arthaśāstra (1 6a) mentions the four separate tests of धर्म, अर्थ, काम and भय The fifth may be a combina-

गान् पदातीनधिकारिणः प्रजानु धनमुद्रहानुनन्यवस्नैत् । Cv त्वदर्शान् स्वविनयगाशान् । ॐ

33 [d]) गोमिन Cn renders by वैदनान् They are the wandering tribes that tend herds of cattle They dwell in forests (34[b]), sell milk products, supply manure (36[d]) and are in some sense the itinerant capitalists of the realm.

36 [a]) प्रभावयति 'causes to flourish'

89

5 Cf पानिनीयशिक्षा, st 25 — Cb cites 212*

9 [a]) सर्वसमारम्भ — सर्वेषु नन आरम्भ [कुरुत] यस्मिन्। 'All cannot be dealt with in the same fashion'

10 [b]) परस्परविवक्षितान् 'those whom you desire to alienate (√ विवद्) from one another' Cn glosses विवक्षितान् by योद्धुमिष्टान्

14 Cf. Manu. 9 226

20 [d]) भूतस्य भावना 'benefactors of human beings'

22 [c]) प्रयोग कार्यदेयुक्तान् 'processes should be instituted against them'

25 [cd]) पूजाः मया सह अनुगृह्णीध्व The reading पूजा for प्रजा is given only by Ś1, but it seems evidently superior The king should request the men of wealth to accept the यानाच्छादनभोजनानि Should they express reluctance, they should be asked to share them along with the king himself, and then they would not refuse.

90

4 [b]) 'He should be requested or [mildly] reprimanded in the presence of the assembly of Brahmins'

5 [b]) वस्यति — the subject is the king — [c]) 'The past should be kept out of sight or forgotten' — 6[ab] continues the king's speech.

11 [cd]) ॐ Cn मुर्मोनित्यत्र मुर्मोनिति पाठः । मनुष्याश्रारा निति चार्थः । ॐ *The constituted text can be interpreted as a question of appeal* 'Is not this (viz. the collection of knowledge from every quarter) the reason why, and the justification for, the king (who is after all a man) feeding upon the resources contributed by his fellow human beings'? If there is no advance in all round knowledge, the institution of kingship is purposeless

14 [*Crit App for 216*, line 1 for K1, read* K2.]

17 [c]) सुरागिणिनान्, Cn glosses by तत्कृतान्

22 [d]) The traders who undergo toilsome journeys in forests to carry commodities from place to place The text found in K3 D1 only Cv reading 'निश्चया , explains चन्याऽपि कृतो 'नव नास्ति' निश्चयो येषां ते ।

91

7 [Crit. App , line 5 *read* D2 *for* D2 1.]

10 [a]) Cn, reading वृद्धानान्, glosses it by छिन्नदेहानाम्

13 [b]) ॐ Cn अत्र, वारण छेदनानिति यावत् । ॐ

27 [a]) विकलाङ्गस्तु पौगण्ड (Amara 2 46) पौगण्ड signifies the boyhood period from 5th to 16th year — [b]) 'By habitual association with them'

29 [c]) अन्याय, 'excess', the orig reading of Ś1, corrected to अभ्याय.

92

14 [Crit App , line 5 at the beginning of the line, *ins* — [b])]

17 [a]) हनोत्कृष्ट, double samdhi

20 [Crit App , line 2 *read* 172[ab] *for* 173[ab]]

22 [a]) युक्ता जानपदा 'officers of the people', who are conceived as starting begging campaigns under one pretext or another'

23 [Crit App , line 4 *read* अनयः *for* अनयो]

27 [b]) 'The evil done to the good visits upon the kings'

31 [Crit App, line 8 after the dash, *ins* 'After 31, Ms ins 223* ']

32 [a]) शारिकान् — cf. B 13 104 17 *Ca renders* it as शरणागतान् or रक्षार्थिन Cn, reading मार°, explains it by प्रसारितप्रवानान्तरितः, प्रसारिणा (usually °रणी) prob denoting distant travels It is possible to understand मारिकान् as (स + अरि) अभिद्रोहिणा also.

tion of all the four together when applied to the self same individual For another explanation, see Cn on st 49

23 ^{a}) असहृष्ट 'not enthused with the dignity of any task, morose'

29 ^{c}) 'Through holes or crevices worked in by the wind'

36 The extra stanza 206* (M reading विधार्मिक for विधर्मत) which speaks of a minister whose father had formerly been a religious renegade is interesting as reflecting possible contemporary happenings

37 ^{b}) आक्षारित, 'has turned sour or been tarnished' (as applied to a vessel), accused once of misdemeanour, and so not absolutely above suspicion.

39 [Crit App, line 1 *delete* '(hapl)'.]

46 = Kautilya 1 11 (p 29), B 12 140 24, (var) Manu 7 105 With 46, cf also 12 21 3, App I, (No 4), line 26

85

3 [Crit App, line 1. *after* '(hapl.) 3', *ins.* '(for K3, cf v. 1 1)]

9 ^{b}) आधिरिसताम् — gen for instr The latter is actually found in some MSS

86

1 ^{c}) प्रति धर्मं 'in respect of Dharma', cf. 4^{b}

7 ^{d}) पूर्वके Cn glosses by निले.

8 ^{a}) ❀ Cn अष्टाभिर्गुणै । शुश्रूषा, श्रवण, ग्रहण, धारणं, ऊहन, अपोहन, विज्ञान, तत्त्वज्ञान चेति तै । ❀

10 ^{b}) For the seven व्यसनs to which a king is liable, cf. 5 33 74 For the seven व्यसनs in general, cf Kām. Nitisāra 14 6 7

12 ^{a}) गूढ कार्यं, some secret objectives on your own that would militate against state policy.

18 ^{d}) ❀ Cn विशेषत , तत्परशुग्रहणाविना । ❀

21 ^{c}) आजीवकस्य स्तेनस्य, 'in the case of a robber who sticks at nothing for a morsel of food' The well known sect of Makkhali Gosāla (आजीविकs, not °वकs) could not of course have been meant Cv. and the central group of MSS. *read* आदीपकस्य, 'of an incendiary', a *lect fac*

33 [Crit App, Colophon, line 2 *ins* Da Dn *before* D2-7]

87

12 ^{d}) -गदागदान् — There must be collections of diseases, i e, diseases-producing devices, as well as of their antidotes Most of the variants are evident *lect. fac*

14 ^{a}) शण, hemp, सर्जरस, the resin of vatica robusta, now known as *sharea* robusta, the famous Sal tree which is noted for its very hard texture. —^{d}) धन्वनान् ❀ Cv धनुर्योग्यवृक्षविशेषान् । ❀

15 ^{c}) निरोद्धव्या 'should restrict their public use'

24 ^{ab}) Cf 12 92. 34^{ab}

31 [Crit App, line 2. *read* D2, 4 5 8 *for* D1, 8 D5 8]

88

2 [Crit App., line 5. *read* G1 *for* G4]

4 ^{b}) परिपालयेत् 'might keep note of in his rounds' The variant प्रतिभावयेत् can mean 'might discover or discern'

10 The extra passage 211*, although found in Manu, may itself be a later idea, as requiring special espionage on the ग्रामिकs

12 ^{ab}) उत्पत्ति 'conditions of production (including) expenditure on raw materials' दानवृत्ति 'method of wealth distribution (including expenditure on wages)' शिल्प 'quality of the artifact' — ^{c}) शिल्पप्रतिकरान् 'per piece taxes on the artifacts, or taxes in kind'

17 ^{d}) सप्रिय, cf Arthaśāstra 3 75 (end), लोकसप्रिया (स = all-round)

32 ^{cd}) 'He should watch the time and guardedly (अभि) should let the reins loose, keeping the yoke under control', so as to be ready at a moment's notice for any emergency ❀ Cn रश्मिभू

33 [Crit App, line 1 *after* K2, *ins* (hapl)]

34 a) = 12 78 18a The king's ambition has to be "to wipe every tear from every eye"

36 a) प्राप्त्या, 'on every occasion, resolutely' प्रीत्या is an obvious *lect fac*

37 [Crit App, line 3 *read* K2 Dn2 *for* K3 Dn3]

93

7 [Crit App, line 1 *read* 7a *for* 7]

14 a) धर्मसंरम्भी, 'ardently devoted to Dharma'.

17 a) Cn, reading दाम्न, paraphrases it by दातु — b) Cn reads श्लक्ष्णस्य वशवर्तिन — c) स्वमिव स्वकीय व्यसनमिव

94

6 a) कृतकर्माणं 'who has done his duty of fighting as long as that was possible' — [Crit App, line 3 *read* K8 *for* K8]

10 b) अभिमन्या गिर 'grandiloquent words' meant to silence the opponent, the variant अविगान्या would mean 'vague or equivocal'.

11 a) = 34c

15 [Crit App, line 3 *ins.* G1 *before* M1-8.]

20 cd) Cf 36cd

31 d) Cn glosses गाधम् by अन्नम् 'stay or support'

32 Cf 5 89 30 — b) The variant नानुबुभूषति can mean 'does not wish to help them' cf Śatapatha Br 10 3 5 9, 14 4 1 20, etc.

33 = 5 89 31

36 cd) = 12 90. 21cd

95

2 [Crit App, line 4 *ins* hyphen *before* मूलोस्य]

3 [Crit App, line 4 *ins* hyphen *after* सत्सुह.]

6 [Crit App, line 5 *delete* 'om ,' *after* K1]

7 a) 'Having no soft corner for dalliance, stern against it'.

11 c) कृत्यशेषेण 'only during the leisure left after fulfilling all his duties' Cn is thinking of something else — [Crit App, line 4 *read* नात्मन *for* नात्मनो]

12 a) इदवृत्त, adv to वर्तेते — [Crit App, to colophon *read* 'Colophon K1 D1 missing']

96

1 [Crit. App, line 1 *read* 'missing' *for* 'om '.]

5 The construction is त्राणायाप्यसमर्थं [तथापि आत्मान] अतीव मन्यमान (having an exaggerated opinion of himself) क्षत्रिय [परमार्थत] अशक्त मत्वा अपर शस्त्र गृह्णाति ।

11 a) ❀ Cn कर्णी । ऋजु प्रतीपकण्टको वाण' । ❀ — d) अजिघासत, supply सैनिकान् Wounding the enemy, but not killing them (on the maxim that 'the dead alone do not return') is what is prescribed here

17 [Crit. App, line 2 *read* 172ab *for* 173ab]

97

4 a) बलेन अवजित 'one defeated by the [commander of the] troops' — c) विप्रणयेत् = विशेषेण प्रणय कुर्यात्, Cn glosses by दासोऽस्मीति वदेति त शिक्षयेत् — d) After a year's residence, he will have practically acquired the status of the conqueror's son (Cn जात, जेतु पुत्र एव भवेत्)

6 d) क्षन्तव्य 'should be remitted' thereafter

13 c) सतुद्धा 'open to suggestions of treachery on all sides'.

14 b) अतिच्छेद्य 'excessively crossed or harassed'

98

6 ab) The root is either दाप् लवने or दैप् शोधने, neither gives निर्दन् as the present part It must be regarded as an आर्ष form. With निर्दन्, cf. Marathi निंदणें = खुरपणें, to weed out — [Crit App, line 8 *ins* Cv *after* S.]

8 a) The emendation *धनज्यानात् (from √ज्या वयोहानौ) is close enough to the variants of K4 V1 B and some D MSS.

13 ᶜ) It is not रुधिर (= रक्तम्) that flows out, but रक्त (a friendly agent) that cleanses him of all sin

16 ᵈ) 'People should make handsome acknowledgment, which, however, does not, take place'

23-25 = (var) Śukranīti 4 7 305-7

25 ᶜ) ❀ Cn गौदीराणा शूरत्वाभिमानवतान् । ❀

26 ᵈ) अमात्यान, lit, 'attendants around him'

29 ᵃ) त्सत्वमन्युस्थाम् — सत्त्व (prowess or intrepidity) is an equally good reading for सत्व .

99

3 [Crit App, line 1 *read* B3 *for* B1]

7 ᵇ) S and a few D MSS have alone preserved the hiatus

8 [Crit App, line 4 *read* G3 *for* G1 2]

19 [Crit App, line 9 *om* Da]

20 ᵈ) The अभिघातस (blows) are वसु (wealth) because he dispenses them liberally all round

28 ᵃ) 'With blue (steel) swords shaped like the [crescent] moon

30 ᵃ) तोमरस्पघाटा, the S reading, being *lect diff*, avoids needless repetition of शोणित in the metaphor — [Crit App, line 1 *read* T2 °टै]

31 ᵈ) -सङ्क्रम, 'ford, or causeway of stepping stones'

32 ᵇ) हतवाहनवाहिनी 'which swept away [in the current] every killed animal'

33 ᶜ) अनूक = back part of the altar, where often miscellaneous articles are stored or lie in heaps, corresponding to the wreckage floating on the river surface

36 ᵇ) परेषां goes with पत्नीशाला, which is in the rear, and serves as a resting place for the यजमान There the attack is to be concentrated, and the man power to be poured forth as oblations

37 ᵃ) The सदोमण्डप and the आग्नीध्रमण्डप occupy the northern part of the महावेदी, where the warriors are to play the part of fires in the interior, the prize of the battle, to be won in the presence of all, being the army of the enemy

38 ᵃᵇ) 'After the two sides are arranged in battle array, keeping open space in front' Cf 12 101 13

47 ᵃ) वृद्ध °बल 'a fighting force cut off from the main army' वृद्धबाली and वृद्धबाल are evident *lect fac*, and, in the battle, the question of killing them cannot arise In the case of the स्त्री and the द्विज, as represented by शिखण्डि and द्रोण, the question stands on a different footing

101

2 "Absolute rectitude ought to be the basis of all righteous acts A few may be argued out on grounds of reason and cogency Some others, because they conform to the prevailing code of conduct, and a few others merely because they are useful as means to the end" —[Crit App, line 7 *ins* G1 *after* D3, line 10 *read the line thus* — T2 G2 M° [औ]पाधिका (for [औ]पयिका)]

4 [Crit App, line 4 *read* T1 *for* T]

11 ᶜ) विषि-(or वि-)नाभ्यास is not a bad variant, the accepted text implies not only knowledge of the district but familiarity through frequent visits

12 ᵃ) नद्यै आरण्यै (आरण्यकैः)

13 ᵇ) ❀ Cv पर्याकाश , परित आकाश , तरुगुल्मच्छेदना विना अवकाशो यस्य । ❀

17 ᵇ) शुक्र (for शुक्र) is explained by Cb as पर्जन्यो मेघाधिष्ठान", and that is nearly as good as the constituted text

19 [Crit App, line 4 *read* 'D2 रुक्ष']

24 ᵇ) It is noteworthy that K3 4 M1 3 4 read अभिघातयेत् for नाभिघातयेत्! — ᶜ) मोक्षे = सेनामोक्षणसमये, not 'when his heart is set on final emancipation' (like that of Bhūriśravas), as Roy renders it Cv renders चलने by पलायने

25 ᵃ) 'Whose accoutrements have fallen off, and whose peace of mind is disturbed by some calamity' ❀ Cv अद्य मे महत्प्रयोजनम । नमिनत्वमित सनि योत्स्यामीनि वदन् । ❀ — ᶜ) कृता-स्मान् — Roy explains "One that has begun a sacrifice extend-

ing for a long period" — ^{d}) ❀ Cn उपन्यासात् सुरङ्गादिगुप्तोपायात् । Cv उप समीपे न्यासेन शस्त्रपातेन । ❀ It is perhaps better to understand उपन्यासान् in *d* and *e* by 'dispositions or manœuvres', which can be sufficiently strenuous, requiring rest thereafter in a camp or sheltered place (वेश्म)

26 ^{c}) Those entrusted with the task of prohibiting free movement within the camp, the sentinels — ^{d}) √ वल्ग् denotes the horse's prancing movement, वल्गित 'mounted guards'.

30 ^{c}) प्रदर ('tremor, division') कुर्वाणा ❀ Cn प्रदर पलायनमित्येके, वध वा स्त्रीयानाम् । Cv प्रदर प्रकृष्ट दर छष कुर्वाणा, प्रकर्षेण परवलविदारण वधं वा । ❀

32 ^{e}) 'With quivering lips and teeth'. Text in Ś1 only !

34 ^{e}) राशिवर्धनमात्रा 'Furnishing merely 'food for powder'

102

3 ^{e}) आभीरव ईपद्भीरव सुबल्गिन, of सुबल country (?).

5 ^{d}) Double saṁdhi

7 ^{e}) कुल्मिाक्षा — Cn observes सर्पाक्षत्व मूत्रलक्षणम् ।

8 [Crit. App, line 6 *read* D1.3 5.6.8 *for* D3 8 5–8]

13 ^{a}) नि'सृताक्षा 'With eyes popping out or bulging'.

14 ^{e}) अङ्गुलीसक्त 'With fingers jointed, not freely separated'.

17 ^{ab}) 'With upward turned and well shapen necks [as of birds in the act of flying upwards], and [the same] downward bent as of birds [in the act of alighting on the ground] ' Cn understands सुग्रीव as a proper noun, being the name of one of Kṛṣṇa's horses — ^{e}) Cn renders पिण्डशीर्षा by वृत्तशिरस

18 ^{b}) आरावसारिण 'following where the battle's din is loudest'

19 ^{b}) अन्त्यजा 'belonging to border lands or outlying districts' ❀ Cn प्रान्तदेशोद्भवा कैवर्तभिल्लादय । ❀

20 ^{b}) 'If [being placed in the front] they are defeated, that is eventually in the interest of the state' [as a riddance from an unruly element in the kingdom]

103

8 [Crit. App., line 1 *read* 6 4. 16 *for* 4 6 16]

11 [Crit App, line 6 *read* D1 *for* D3 7]

15 The corresponding stanza 6 4 22 gives बाण as the subject Ś1 K4 give वाक् as the subject, which Cn wants us to supply. The S variant of 6 4 22 (प्रयाणे वायम) indirectly supports it But why not understand any one of the शब्द, स्पर्श or गन्ध mentioned in st 14 as the implied subject? शब्द is actually found in S MSS — [Crit App, line 3 *read* शब्दो *for* शब्दो]

20 ^{e}) Quite a large number of MSS read पञ्चाशत्, some पञ्चशत The former does not suit as being in the acc case See 6 4 33^{e} where we have the variant पञ्चाशतं also पञ्चाशत is acc, and here the nom form is needed पञ्चाशति seems to have been formed on the analogy of विंशति and सप्तति In the Rājataraṅgiṇī (1 346) and Kāman Nītisāra (8 38), even त्रिंशति is found

22 [Crit App, line 1 *read* 104 *for* 105]

26 ^{d}) योग, coming to terms, Cn glosses संधिम्

29 ^{a}) 'Forgiveness in the hands of the good (साधूनां) is of miraculous potency (माया)' The variant अमाया (without any reservation or subterfuge whatsoever) is not equally forceful

33 Cf 12 56 39, 104 33

35 ^{b}) Note समाह, the use of the Perfect in the first person

104

4 ^{e}) The word is एतान्, 'leaders,' and not एतान् or ग्नान्, i e, all the अहितs

5 ^{ab}) 'When two armies come into hostile contact, the chances of victory are even'

7 [Crit App, line 7 *read* बलम *for* बलम]

10 ^{a}) ❀ Cn वितस पक्षिबन्धनोपायस्तदुपजीवी वैतसिक । ❀ — ^{b}) 'imitating the notes of birds.'

16 ^{cd}) चेलसङ्गरचना, mutual exchange of clothes, esp of the headgear, is the traditional method of sealing an inviolable compact of amity

17 ^{c}) यामवित् 'be on the watch, count the यामs'

18 "To inflict crushing defeat at one stroke is not prudent victory after [long] surveillance does not rankle in the heart such a defeat is not one which exacerbates an old sore or inflicts a new one" It is possible, by reading स्वर॰ (for ज्वर॰) and नय॰ (for न य) to understand the stanza differently "The enemy should not be completely routed in a day victory at sight causes rankling Protracted diplomatic exchanges only serve to aggravate an old sore or inflict a fresh one"

21 ^{a}) "Overweening sense of superiority [in the enemy] can thus be humiliated (विजयेद्)" Or, "thus he can achieve [for himself] (विजयेद्) a position of pre eminence" औजस्य is a recondite formation from ऊर्ज्+स्य —^{b}) It is possible to understand the pāda as मनसान् साधु (adv) सगृह्णन्, but साधुमननान् सगृह्णन् gives a slightly better meaning

23 ^{d}) साधयन्ति 'find an easy target in'

25 ^{cd}) "The ministers are likely to deliver the secret, or, between them, can even cause it to per colate or melt away piecemeal."

32 ^{b}) सुभव 'consolidated effort' cf सम्भूय समुत्थानम् in Manu 8 4

33 Cf. 12 56 39, 103 33

34 Cf. वरणभेद in Yogasūtra 4 3, and the Bhāṣya thereon. —[Crit. App, line 4 *ins* hyphen *also before* तु and म]

38 ^{d}) दस्यूनाम् — For they are Indra's enemies

39 Ca b give on this stanza a similarly-worded comm, which might be an extract from देवबोध (cf 12 47 27, note) The comm is given below

अस्यार्थ । त्रिविधा खलु शत्रवो भवन्ति–सहजा अप्येकार्थमवस्थिन॰, प्राकृता अपि प्रदेशानन्तरा, कृत्रिमा अपि पारुष्यादिना कृता॰ । एते त्रयोऽपि विनिर्गापुणा शोधनीया । शोधन च चतुर्विधम्, मारणमुत्सादन कारादिप्रवेशन धनभ्रंशश्चेति । तत्र मुख्यतया चत्वार उपाया नीतिशास्त्रोदिता—साम, भेदो, दान दण्डश्चेति । तत्र सन्देह॰, किमेते सर्वे सर्वत्र सकृत् युगपत्प्रयोक्तव्या उत नेति । तत्रेदमुपतिष्ठते वाक्यम् । न सामैक प्रयुञ्जीत, नापि दण्डमेवैक, नापि दानभेदौ च केवलौ । किं तु यादृशे शत्रौ य उपाय प्रशस्यते स एव तत्र योज्य॰ । उपनिषद् रहस्यम् । आर्य॰ नाथि । न मार्दवमिति । मृदुसाध्ये शत्रौ यानिकमुपक्रम्य नैकान्ततो मार्दव प्रयुञ्जीत, अपि तु दण्डसाधनम् । न सस्यघात इति । सामदानभेदसाध्यान् शत्रूनुपक्रम्य न सस्यघात॰ कर्तव्य । नापि सकरक्रिया विषदानादिना साधनहिंसा न कर्तव्या राष्ट्रोच्छेदभयात् । तथा च कौण्डिन्य —

न दूषण प्रयुञ्जीत राष्ट्रस्योत्सादशङ्कया ।
सामोपजापसाध्यानां शत्रूणामिति निश्चय॰ ॥ इति ।

न चापि भूत॰ अनिश्चयेन प्रकृतेरमात्यवर्गस्य विचारणा परीक्षा कर्तव्या । एते हि पिशुनवचनादिभिर्दूषितवर्गा विचार्यमाणा विरक्ता भवन्ति । तस्मादेव न कर्तव्यमिति रहस्यम् ।

40 ^{a}) ❀ Cn उपसर्जनानि परस्परमितरेषां शत्रूणामुत्थापनानीति । ❀

43 [Crit App, line 2 *read* 'D2 8 6 8']

44 [Crit App, line 3 *read* K4 *for* K1]

47 ^{c}) 'When your eye is not on him, makes grimaces'

50 [Crit App, line 4 *read* T2 *for* T]

105

2 ^{a}) क्षेमदर्शीयम् is the name by which the इतिहास is designated. क्षेमदर्शीय is an easy change

15 ^{a}) Ca glosses पूर्वे समाहारे by पूर्वसन्चये, and Cb by पूर्वसमभे

32 ^{a}) ईर्ष्यानिच्छेद The word अनिच्छेद is used in B 13 120 9, where it seems to denote the tendency to make too nice distinctions, hair splitting casuistry, which produces overweening confidence in oneself It leads to मद which is next-door neighbour to ईर्ष्या or मत्सर —^{b}) पुरुषमानिन॰, used in a derogatory sense.

35 ^{a}) सकसुक is explained by Ca as सन्दिग्ध, by Cn as अस्थिर On the Unādi (2 29), Ujjvaladatta and other Vṛttikāras explain it by दुर्बल, मन्द, सक्षीण and अपवादशील Cf. B 12 193 13 B 13 104 15, Manu. 6 43 —^{b}) 'Finding [the अर्थ] very precarious, in the matter of ascertaining its whereabouts and the means for its attainment' Cn, reading विधित्सा॰, explains it by क्रियाणामनुपरम॰

39 [Crit App, line 1 *read* रममाण- *for* रममाण]

51 ^{b}) ईषादन्तेन 'with a tusker having tusks like plough shares',

106

7 [b]) प्रग्रह = तुलासूत्र, the string for lifting the balance, honoured position of one that is sought after or consulted by everybody, the right hand man, cf प्रग्रहण in 9[d] Cf 3 287 26[b] 5 90 3[b].

8 [a]) स्वशास्त्रे 'following thy own proper course of conduct'

14 [c]) For श्रेनकाकीय, cf 1 43 10[c] (where Cd explains it as वकनरिनै), also see मृच्छकटिक, Act 9, st 41, where the comm explains it by श्येनकाकमद्दने, उत्पातकल्पैरित्यर्थ ।

15 There is something uncomfortably modern about this advice to launch difficult and extensive projects In what follows, the vein of irony is unmistakable

21 [Crit App, line 6 read °जनान् *for* ननान्]

22 [cd]) 'Let us hope he relishes the renunciation programme and is cured of all earthly diseases (including the disease of greed and ambition)' For अनामयम्, we have the *lect fac* अनाश्रयम्, 'an unprotected place'

23 [Crit App, line 2 *read* G3 8 औपपगोगेन]

24 [c]) विषहता 'by one who has endurance and patience'

107

17 पर [जय पराजय च] भोजयितव्य, जय (पराजयश्च) स्वय भोक्तव्य ।

18 [cd]) =(var.) 12 131 18

108

2 [Crit. App, line 7 *delete* the hyphen in प्रजननं]

3 [a]) षाड्गुण्यगुणकल्पश्च, 'exposition of the method of determining the characteristics of the six fold policy of interstate relationship'

8 [Crit App., line 3 *delete* hyphen in मेत्र.]

10 [Crit App, lines 1–2 *ins.* full stop at the end of राजा, and *om* the following D5 variant]

27 [cd]) Too frequent instances of disunion in the families, not promptly composed by the elders, turn the *gotra* (to which the families belong) into a potent-cause (कारिका) for disunion in the clan (gana) as a whole

109

6 =(var) Viṣṇusmṛti 31 7

10 [b]) ꣹ Cb नात्यश्रीयात, न अतिरम्य अश्नीयात् । ꣹ —[Crit App, line 5 *read* G1 *for* M1]

11 =(var) Manu 2 234, B 13 7 26, Viṣṇusmṛti 31 9

14 [b]) पूज्यया, 'with proper dedicatory rites'

18 [cd]) The gods and sages take cognisance of, and make allowance for, the king, most anxious to preserve rectitude, who exempts his parents from deserved punishment — Contrast 12 121 57

20 [ab]) 248* is intended to complete the relative clause, but the line is omitted by K5 V1 B0 8–5 Da D3 8 8 8 8 G1 M, and is redundant in view of 26[cd] For 20[cd], the Nirukta reads—

यथैव ते न गुरोर्भोजनीया
तथैव तान्न भुनक्ति श्रुत तत् ॥

This goes well with 21[ab] When the negative statement was made affirmative, the need of 248* to complete 20[ab] was felt But it is not impossible to interpret 20[cd] to suit the context "In the degree in which, i e from zero to hundred, they desire the *gurus* to care for them, in that same degree will they be honouring the *gurus*".

22 =(var) B 13 7 25 —[b]) °पितामह° = प्रजापति The current reading seems to be due to case-attraction. पितामहा can be, possibly, the plural of respect as addressed to प्रजापति, in which case no emendation would be called for

23 [ab]) = B 13 7 26[ab].

28 [a]) Reading अनिर्देशेन सह, Cv glosses अतिदेशेन by सामनिर्देशेन

110

☞ 3–18 This discussion as to the permissible limits of truth and untruth occurs with

variations in the Karnaparvan B 8 69 31–62 Karna has an indirect reference to this Śānti-parvan passage (यद् ब्रूयात्तत्र भीष्मो हि—B 8 69 29ᵃ = Crit. Ed 8 49 25ᶜ) and shows several direct copyings from the present chapter The stories of बलाक and कौशिक, which are merely mentioned in 12 110 7 and 8, are actually given in the Karna chapter, a circumstance which points to the Karna passage being possibly a later addition It is found, however, in the majority of the Karnaparvan MSS and had to be retained in the constituted text of that parvan.

10 ᵃ) प्रभाव signifies here an all round uplift —[Crit. App , to 252*, line 1 *read* M2–4 *for* M1 3 4]

12 [Crit App., line 8 *read* Bo 1 3–5 *for* B]

13 This is the purport of the story of Kauśika in st 8 above, where पाप must be the correct reading in 8ᶜ, and not पुण्य

15 [Crit App., line 5 *ins* colon at the end of the line. — Crit. App. to 255*, line 9 *read* '(for न)']

16 [Crit App , line 4 *ins* '(hapl.)' *after* om]

17 "When, by practising duress (उपरोध) on your (स्व) body, the witnesses of (i. e produced by) some person, with a view to elicit from you confession (सप्रतिपत्ति) of some (alleged) truth, were to make a statement anywhere, you should, without admitting what the other party want you to say, roundly declare that they are all liars " For the above technical use of सप्रतिपत्ति, see Mudrārākṣasa 5 8ᵈ ‖ Cv सत्यमप्रतिपत्त्यर्थं, सत्यस्य सम्यग्ज्ञापनार्थम् । ‖

18 "Where life is in jeopardy, or when a marriage pact were to hang upon it, untruth has to be spoken also for saving your treasure, or for keeping others within the bounds of Dharma Desirous of preserving the others within the Dharma, one should even abase oneself and even go down on the knees so that the others might keep to their Dharma"

19 ᵇ) श्वःकारी, 'one always putting off due payment for the morrow', may be subdued by compulsion (बलात्कृत सन्तु)'

22 ᵈ) Supply a verb like नयेत at the end.

23 [Crit App , line 3 *ins* '(G4 damaged)' *after* S]

25 ᵇ) Cv glosses उपधिजीविन by चोर

111

☞ Some of these दुर्गनिरण stanzas recur (with var.) in B 13 31

3 ᵇ) सवृत्ता 'well guarded'.

6 ᵇ) K3 T2 G1 give the reading न्यायवृत्ते ऋता वृत्तौ with the hiatus, which, however, does not appear to be original न्यायवृत्तेषु, said of दारेषु, corresponds to the epithet अग्निहोत्रपरा न्यायवृत्त, as an adj to ऋतु, will need some special interpretation

11 [Crit App , line 7 , *read* सुमनसो *for* °स]

18 ᵉ) 'Who, treated with respect, do not get elated'

112

7 ᵈ) नान्यत् [सत्] वास (= वासत्वेन) अरोचयत् The majority reading नान्य is evidently a *lect fac*

9 ᵇ) लप्सितुम् for the more usual लिप्सितुम्, desiderative from लभ् The irregularity of the form has led to several attempts at improvement

13 ᵇ) 'Observe my unruffled disposition' — ᶜ) 'The inward disposition (आत्मा) bears fruit in actions'

16 ᵃ) अप्रत्ययकृता वृत्ति 'a mode of life not warranted by inward conviction'

18 ᵈ) परिहार्या 'bounties or largesses' Cf Manu 7 201

19 "Cruel as we are known to be, we (ते वय) wish, thanks to you (भवतो), to become, and to make ourselves known as, killers [only] after trying milder methods [in other words, whereas hitherto, I (the tiger) dealt with each case fiercely, now you as prime minister would try milder methods first] and your honour will get the credit for it"

23 ᵇ) अनुपमहितान् 'not secretly suborned', Cb glosses it by अज्ञातान्, Ca by अमीलितान् — ᵉ) 'Not

avowed rivals of each other' —[Crit. App , line 3 *read* नयशानुप° *for* °नयशानुप , line 4 *read* सहिता नुप° *for* °सहितानुप]

26 ❀ Cn · योक्ष्यति, योग प्राप्स्यति । दुःखशीला, दु शीला । ❀

28 ^{b}) स्थूललक्ष्य 'intent only upon worthy objectives' Ca, reading स्थूललक्ष°, glosses it by बहुप्रद ·

29 ^{a}) Cn probably reads न स्वल्पे नासि सतुष्ट and carries on the negative into the next pāda also

33 ❀ Cb शिष्टा° कृतदण्डा । उपघाते भेदे । ❀

35 ^{c}) ते वृत्ति 'your present attitude'

36 ^{d}) वृथा 'wantonly as they choose', of 53^{b}.

43 ^{a}) व्युत्थान 'coign of vantage' —[Crit App , line 3 · *read* चापि *for* चापि-]

47 ^{c}) 'You must not entertain any slander or backbiting against me.' उपघात = भेद° according to both Cb and Ca

49 ^{a}) कृतके 'feigned or pretended servants' of. 2 5 14^{a}, where कृतकैर्दूतै° is a variant endorsed by Cd.

52 ^{b}) 'He is preserved from discovery in consequence of his being a royal favourite'

53 ^{a}) 'Superlatively pious in words only'.

56 ^{c}) 'Through faults appertaining to the office itself (कर्म) and those engendered by rivalry'

57 ^{b}) Cn explains प्रक्रिया ('high promotion') by प्रकृष्ट कर्म , Cb by अधिकार Of 84^{ab}, 12 118 4^{b}, 119. 3^{d}. —[Crit App, line 8 *read* -हर्ष° *for* हर्ष°]

73 ^{c}) 'The servants who have voluntarily offered their service'

74 ^{c}) हृतस्वा 'whose estates have been confiscated' —^{d}) लब्धोपात्ता — आदौ लब्धा° पश्चादुपात्ता । ❀ Cv (reading महेच्छव) मह उत्सव , तदिच्छव । ❀

75 ^{c}) सोपहिता = उपजप्ता 'corrupted by the enemy' —^{d}) परसाधना° 'pawns employed by the enemy'. ❀ Cn (which reads ऽपरसाधना). अपरसाधनाश्चेति अपरसाधना , प्रीतिशून्या निर्धनाश्चेत्यर्थ । ❀

78 [Crit App , line 4 · *read* D1 *for* D4.]

82 ^{ab}) परात्मनोर्भीत° कश्चिदेव न दृश्यते — 'Hardly a person who is afraid of *both* himself and others. भीतस्तु is found in Ś1 alone —[Crit App , lines 5-6 *read* 'K4 T2 G1 Cv न परात्मन (K4 °नौ)']

83-84 — प्रक्रिया , अपकर्षण, शुभाशुभे, महत्त्व च बुद्धिलाघवात् प्रकर्तुं समर्थो वाग्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ।

114

10 नोद्रुम = नद्रुम 'not [haughty] like the trees' —[Crit App , line 8 *read* 'नै(D7 ने)ति'.]

115

3 ^{d}) 'He wipes it away just on the wrathful man himself'.

9 [Crit App , line 1 *read* K1 2 *for* K1-3]

11 [Crit App , line 1 · *read* K1 *for* K3]

116

5 Cn distinguishes the मित्र (who is प्रत्युपकारमपेक्ष्योपकर्ता) from the सुहृद् (who is प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता) —[Crit. App , line 3 at the beginning, *read* '(except K1; K3 om)']

12 [Crit App , line 4 *read* D2 3 5 6 8 *for* D2 3, 5-8]

15 ^{b}) असंहार्या 'not to be perverted [by bribes]', of 20^{a}. —[Crit App , line 6 *delete* the hyphen in नृपते]

16 ^{a}) Of Pañcatantra I, Kathā 14

21 ^{c}) For शङ्खलिखित, cf 12 24, 128 29, 130 16

117

4 [Crit App , line 7 *read* Dn *for* the first Dn1]

14 [Crit App to 270*, line 3 *after* '(L. 2)' *ins* 'K4 हृतग°', line 5 *delete* 'K3 हृतग']

19 ^{d}) रिपुभि°, the instru in the sense of 'in comparison with' The variants regularize syntax.

20 ❀ Cv शल्यक्य शल्यकजातय पक्षिण°, तासा गहनानि । ❀

21 Several MSS. ins here an addl colophon. The story part reaches a natural culmination when the original dog, after his adventures as leopard,

tiger, elephant, lion and Sarabha, regains the dog's body and stature Hence, combining GK chapters 117 and 118 into one seems preferable The point is, however, not absolutely certain Ś1 K1-3 D1 are the authority for combining the chapters, but Ś1 K1 seem to have come later under the influence of some other MSS, as they ins नीत्य at the beginning of st 22

27 ^{bc}) नस्य स्वरूपाय को गुणा (in full view of) °गुण and °गुण are often confused as in प्रमात्सुगुणो and प्रमादर्मगुणो

31 [Crit App, line 7 *read* K8 1 D1 T *for* K8 D1 T1]

34 ^{a}) चतुर्नयन and the variant °नयन both fit in with the representation of the Śarabha given in T A Gopinath Rao's *Hindu Iconography*, Vol I, p 46, plate E —Cv reads अष्टाग्नयनम = कहार्थ नयन = चतुर्नयन ।

36 ^{d}) उत्तम गुण 'happiness from the contemplation that he is the उत्तम, the highest in the beast-kingdom'.

118

8 ^{d}) °गुणुपकार 'Full of solicitude for securing the advancement of'

13 ^{a}) चौर The more regular form, according to Panini 4, 4 62 (गुणा शीलमस्य), would be चौर as in 12 110 10^{b} Cf 12 71 8^{b}, B 13 143 29^{c}, 144 37^{b}, 162 48^{b} —^{d}) गुणवत्ता — We can, for a wager (ignoring the mention of गुण twice), reach the number 60, if the gunas mentioned in st 14 are taken into account Compare the 36 gunas enumerated in 12 71 The 40 other gunas enumerated in st 17-22 complete the tale of 100 gunas

14 ^{a}) प्रश्रित 'modest' Cn, reading प्रसन्न, glosses it by प्रसन्नाधमाभिनम्

28 ^{a}) गुणया अथ the hiatus is avoided by the variants in four different ways

119

1 ^{a}) गुणानमान can be गुणा समान् as well as गुणा असमान्, both sets of servants being assigned to their proper स्थान

2 ^{d}) अन्यत् 'other than the one to which he is promoted'

8 ^{b}) अप्रतिमितेन्द्रिया 'whose faculties are not properly measured out for, or adapted to, their respective tasks'

120

2 ^{a}) प्रणय — प्रकृष्ट नय, 'the supreme policy' The variant प्रणेय is explained as 'what can be best carried in the mind' the most essential part

5 ^{a}) अदान्त (from अदान्त 'unsubdued') 'the spirit that refuses to be tamed' The peacock is not a bird that can be trained to do something other than what he does by his own instinct The first three qualities (नृत्य, जिराल, अदान्त) have *primary reference to the peacock*

6 ^{b}) 'should assume the rôle of a corresponding description or colour'

7 ^{c}) 'whose tone and body are mellow'

8 ^{b}) A peacock frequents water falls but moves cautiously on the slippery ground —^{cd}) The peacock disdains muddy water only limpid rock-springs or rain drops are good enough for him so should the king choose his advisers

9 ^{ab}) When angered (or lustful) the peacock's crest stands erect, so should the king assume a lofty attitude —^{d}) आचरेदप्रमादत, he should take cautious steps, 'lest he might trip like the peacock on slippery slopes' —^{ef}) In the course of his low flights from tree top to tree top, the peacock has opportunities of observing where the fruits are ripe and plentiful, and where not Cn, reading वृक्षवृक्ष मिवास्रवत्, has introduced the tapping of Tādī trees, which does not at all suit the context

10 ^{ab}) 'He should cleanse and keep trim and tidy the members of his own clique, picking out in the act (as does the peacock by his beak) and trampling under feet little worms and insects [भाव, generally masculine, can be used as a neuter noun (= भूतानि) following the Bhāṣya on Panini 1 1 3, (Kielhorn, Vol I, p 44, line 5) where स्वभ्य is so used] As applied to the king, the latter half can also mean disguising and disregarding his inner

sentiments by the cool and considered steps that he takes to mislead the people" — c) पक्ष = feathers, also adherents to one's side — d) 'save one's deficiency from exposure' as the peacock tries to cover his nackedness by raising his plumage' See the extract from Arjunamiśra cited in the Crit App on 12 115 9

11 b) Fighting birds pluck out each other's plumage — d) The M variant समाचयेत् ('collect together') would suit the peacock, but अर्थान् समाचरेत् ('carry out his designs') fits the king, who is the main topic

13 ❀ Cv यथा प्रावृषि निर्जने स्थले मयूरो वर्षधारया स्नातो भवति एव राजापि निशि निजने स्थले मज्जेत, अभ्यङ्ग कुर्यात् । अन्यैरलक्षित स्त्रीभि सह सञ्चरेत् । ❀ — [Crit App , line 3 *read* D7 T G1 4 *for* D1 7 T G3]

14 "In the places frequented by him, he should prevent hostile outbreaks (अभिगमान्) and the laying of catching nets He should carry an occasional expedition to the place and anon disappear in some inaccessible resort" — ❀ Cv. चारभूमिषु स्वसचरभूमिषु । ❀

15 cd) "He should not set undue reliance upon his tender feathers and should retain those only that are worthy of being kept". This refers to the habit of birds to cleanse their plumage by the beak and at times pluck out a feather or two The king should deal similarly with his unworthy retainers

16 abcd) "He may — if he chooses (काम) — proceed where his amours lead him, but from everywhere he should gather wisdom, as the peacock plucks butterflies in the thickets" — This concludes the long drawn out parallelism with the peacock, which unfortunately has not been properly explained by commentators and translators

17 cdef) "In wisdom, to keep counsel within oneself, to translate projects into action (अवतारण) according to the counsel of others, and withal to attain, by exercising one's own intellect, the qualities [and results] envisaged by oneself. such is the true teaching of the Śāstra" ❀ Cn आत्मन सयमनम्, इत्थमेव कर्तुं युक्त इति नियम कुर्यात् । ❀

19 "In speaking about anything (वक्तव्ये), one should be prudent and conceal one's thoughts. As a result (तथा), the other party—even if he be wise and like Bṛhaspati in intellect, will give out (वक्ष्यते) the thoughts nearest to his heart and reveal his nature, like red hot steel (which becomes black) when immersed in water"

22 "As the lute, when properly attuned (आयता), can go in resonance with (अनुवर्तेन) all kinds of notes, so should the king follow the officers in their respective jobs, even where their appointments happen to be not wise or deliberate"

24 ab) "As the sun, having properly brought to conclusion the assigned task [draws within himself] and preserves his ray" Usually the sun is *supposed to deposit his ray with the fire cf* दिनान्ते निहित तेज सवित्रेव हुताशन (Raghuvaṃśa 4 1cd) It is also possible to interpret differently "Making proper disposition of his assigned task, as does the sun of his long beam of rays, he should ever guard the Dharma, unmindful of favour or frown" No secret can remain hidden before the sun's rays, which penetrate everywhere

30 c) नचरान् चारान् — the spies who are unswerving in their loyalty.

31 b) ❀ Cn अर्थवक्ता न शापयेत । ❀ In view of 31a, it can also mean the king should not himself mention the figure that he expects. With the variant प्रसद्धयेत् the sense would be he should not destroy [the future possibility of getting] money by making too great a demand

34 [Crit App , line 6 , *read* D3 5 *for* B3 5]

39 [Crit. App , lines 5-6 *delete* 'K2 वा (for च)']

41 a) 'Wants unrestrained is wisdom' — b) हीनदेह (as opp to धीर) अल्पेन सत्त्वेन (i e , wanting the great vision of the धीर) आप्लुते, is overwhelmed. In other words, delimiting wants leads to your being overwhelmed or puzzled with even slight gain It is also possible to understand the line differently ऽहीनदेह', सत्त्वे नाल्पे (= प्रभूते) सति, नाप्लुते — cd) "In proportion to the extent of his desiderata, he is able to secure a big 'full-vessel (पूर्णपात्र)' reward-of glory". In other words, aim at the sky if you want to shoot higher

42 ^{cd}) "In spite of prolonged antecedent suffering, he should emerge refulgent in glory as at the descent of lightning " The oppressive sultriness before lightning and the refreshing showers following it form the basis of the simile विद्युत्पातम् adv of time.

43-44 St 43 inculcates the gospel of ceaseless work, and st 44 that of bodily regimen, both affording a refreshing contrast to the traditional gospel of renunciation

47 ^{ab}) " The wise king should encourage even a low born person of right calibre to show the mettle (सदर्शने) that there is in him" — [Crit. App , line 12 *read* T G1.4 M *for* S (G3 missing), and प्रमीत्° *for* प्रमीद्°]

121

7 [Crit App , line 13 *read* D3-5 8 *for* D2-5 8]

11-12 एतद्वचन, i. e , दण्डाख्यधर्मविषयक, प्रागेव, i e., सृष्ट्युत्पत्तेः पूर्व, मनुना (= वसिष्ठेन = ब्रह्मणा) प्रोक्त, तथा 'प्राग्वचनात् सृष्टेर्जन्मापि प्रोक्तम् (cf वाचारम्भण विकार) This प्राग्वचन (Logos) = व्यवहार'

14ff The metaphor is thus explained by the comm —

4 दंष्ट्राs = 4 modes of punishment मानभङ्ग, धनहरण, अङ्गवैकल्य, प्राणव्यापादन ,

4 भुजs = 4 experts in the 4 Vedas , or चतुरो वर्णानाश्रमांश्च भुनक्ति पालयतीति (Ca),

8 पादs = आवेदन (plaint), भाषा (rejoinder), सम्प्रतिपत्त्युत्तर (admission), मिथ्योत्तर (denial), कारणोत्तर (argument), प्राङ्न्याय (prima facie view), प्रतिभू (witnesses), and the क्रियाफलसिद्धि (final judgment),

नैकनयन (manifold eyes) = लिखितसाक्षिभोगादीनि (Ca b), राजामात्यपुरोहितपर्षदाद्यानि (Cn),

शङ्कु (upright) कर्णौ = क्रोध and लोभ (Ca), ऊर्ध्वरोमवान् ,

2 जिह्वाs, viz वादिप्रतिवादिनौ ,

जटा = matted hair, representing twists and turns in the process , (अनेकमदेहजटिल — Cn) ;

ताम्रास्य = copper face, ताम्र द्रव्य पणरूपमान्य यस्य (Ca),

wrapped in tiger skin (Ca) or deer hide (Cn)

The commentator Vimalabodha quotes a somewhat different interpretation of the passage by Bhojadeva as given in his *Vyavahāramañjarī*

19-21 Enumerate 24 names of दण्ड , st 40 gives another list of 8 names

25 [Crit App , line 1 *read* ^{b}) *for* ^{a})]

30 ^{c}) 'Bad and good fortune'

31 [Crit App , line 3 *read* 'D1 धर्माधर्मस्']

35-38 Compare the यज्ञचक्रप्रवर्तन idea in G 25 10-16]

41 ^{a}) दण्ड, given by Ś1 alone, can be taken as दण्डे The variant दण्डन् is due to the failure to see this ❀ Cn अदण्ड्य, ईश्वर इति शेषः । असौ, राज्ञे । पञ्चविधात्मक , धर्मव्यवहारदण्डेश्वरजीवरूपेण पञ्चप्रकारात्मको राजा । ❀ Possibly, the five are those mentioned in 42^{ab} Cn separates वले नयश्च as वलेन यश्च The M variant can similarly be understood as वलेन

43 ^{c}) दैशिका , the guides who, like the Sappers and Miners, settle and prepare the roads by which the army is to advance चारका are the establishment of the spies

45 ❀ Cv भिक्षुका , बहुवेषधारिणश्चारा । प्राड्विवाका , न्यायान्यायक्रयविक्रयादिव्यवहारद्रष्टार स्थूल(sic)वैश्यादय । ❀

47 ^{c}) समानात्मा 'equitably operative' The दण्ड is god's gift to the Kṣatriya for preserving the king and his kingdom on the path of righteousness Its ultimate origin is divine. — [Crit App , lines 15-16 *read* 'K3 5 Bo 1.3 5 Dn D2 3 5 6 8 M2 प्रजित']

48 The second species of दण्ड is the भर्तृप्रत्यय variety (भर्तृ = litigant) Of the two contrary versions urged by the two parties to the dispute, that which is seen to be amenable to evidence (सहित) comes under the designation of the भर्तृप्रत्यय variety of the दण्ड — [Crit App , line 2 *read* 'D1 2 6 8 स्वकर्म']

49 Other affairs fall under the exclusive prerogative of the Veda, and the दण्ड administered in such cases is वेदप्रत्यय, which can be either मौल (= कुलाचारप्रयुक्त Cn) or शास्त्र(i. e, स्मृति)प्रयुक्त

50ff While the श्रुति and the स्मृति lay down the ultimate law in the case of the वेदप्रत्ययलक्षण दण्ड, which has to be above cavil, a question may arise as to the भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड, because the final authority here rests with king May not the king make a mistake? This important issue is raised and answered from st 50 to the end, which seem not to have been properly interpreted The argument is briefly as follows — Brahmā (= Prajāpati) has laid down the Veda or the Dharma (54-55), the ultimate object of which is the undisturbed continuity of the established and eternal order of things (व्यवहार सनातन) The दण्ड is the means placed in the hands of the king for the smooth running of all human affairs (व्यवहार) on the path of righteousness Therefore, that भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड which is व्यवहारात्मक, i e, which ensures the peaceful regulation of human affairs, and which is endorsed by श्रुति, स्मृति and Divine will, can alone be permitted to prevail There is therefore a tribunal higher than the human dispensation of justice through the king—a tribunal to which patriots of all lands, condemned by the human administrators of justice here below, have always made their final appeal

53 [Crit App , line 4 *read* D8 *for* D7]

122

3 [Crit App , line 4 *read* मेघ *for* मेघो, and नर *or* नरो]

7 [Crit App , line 3 *delete* the hyphen in °स्पृदय]

18 ^{c}) दृष्टरूपप्रचारत्वात् — दृष्टेन सौम्येन रूपेण प्रचारस्य व्यवहारस्य कर्तव्यत्वात् । The Brahmā, as the यजमान who had taken the दीक्षा, could not exercise दण्ड any more, and so things went on in an easy-going fashion

34 [Crit App to 282*, line 3 *read* G1 *for* G2]

35 ^{d}) The दण्ड was fashioned out of the क्षुप or the shrubby stump that fell down from Brahmā's nostril (st 16-17) In st 38, क्षुप is the name of a king (of B 13 115, 75^{d}, 165 56^{c}).

39 ^{c}) ꣸ Ca श्राद्धदेव' मनु । ꣸

123

3 ^{b}) लोकमस्था + अर्थनिश्चये (a double saṁdhi) 'well established amongst the people as regards the purpose to be served by each of them ' — ^{cd}) ꣸ Cn ते धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि वाल ऋतुवेला, प्रभवो जाया, मस्था सम्यक्कर्मनिष्पत्ति, तासु सतीषु सज्जन्ते युगपदुत्पद्यन्ते । योनि संस्काररूपो धर्म, पुत्ररूपोऽर्थ', स्त्रीसङ्गरूप कामश्च भवतीत्यर्थ' । ꣸

6 [Crit App , line 3 *ins* ' — ^{b})' *before* K1.]

8 [Crit App to 284*, line 1 *ins* a semicolon *after* भवत्याद्यो and *add* 'Ca °त्याद्यो']

9 ^{a}) अपध्यान, evil or angry thoughts, as opposed to अनुध्यान (cf Uttara R C , 1 23 1) Cf 1 224. 29 2 70 14 Dharma is exhausted by entertaining angry thoughts against some one or by cursing him. — ^{c}) सप्रमोद 'self-forgetting ecstacy' — ^{d}) 'ever and anon turned to its own characteristic of gratification', never feeling any satiety With the variant °वर्धित, we can interpret it in accordance with Manu 2 94

9-24 [Crit App at the beginning of each of these stanzas, the statement 'K5 reads on marg', has to be inserted]

11 ^{d}) 'by going through the ceremonial etiquette called for the occasion '

124

5 For the incident, cf also 12. 7 25^{f}

10 ^{b}) पिशितौदनम् is an attempt to regularize, both here and in 2 45 9 The best MSS in both places read °तोदनम् — ^{e}) आजानेया 'alert, sensitive or responsive'. Here and in 2 45 9, Ś1 reads आजानीया, while Cd on the former passage glosses आजानेया' साधुवाहिनोऽश्वा' The अश्वशास्त्र quoted by Amara on 2 8 44 reads

आजानन्ति यत सज्ञामाजानेयास्तत' स्मृता ।

The word is also derived from √अज् (अजन). See also *Annals*, *B O R I*, 1947, pp 287-288

29 ^{a}) ततोपदिष्टम्, double saṁdhi

CORRIGENDA

☞ Only mistakes in the constituted text are listed here.

Page	Adhy	Śloka				
23	7	26^{a}	*read*	अनवेक्ष्यैव	*for*	अनवेक्ष्यैप
66	17	23^{a}	*read*	जनास्ता	*for*	जनाना
117	29	74^{a}	*read*	मान्धातार	*for*	माधातार
118	29	77^{c}	*read*	मान्धातेति	*for*	माधातेति
118	29	81^{d}	*read*	मान्धाता	*for*	माधाता
118	29	83^{d}	*read*	मान्धातु	*for*	माधातु
166	38	47^{c}	*read*	रासक्तै	*for*	रासक्तैं
218	49	69^{d}	*read*	पार्थिव	*for*	पार्थिव
235	54	13^{a}	*read*	प्रत्याहारय	*for*	प्रत्याहरय
244	56	17^{d}	*read*	चेह च	*for*	चेह हि
291	63	4^{b}	*read*	धर्मादपेत	*for*	धर्मांदपेत
311	66	29^{c}	*read*	पुरुषव्याघ्र	*for*	पुरुषव्याघ्र
355	74	23^{b}	*read*	स्पृशते	*for*	स्पृश्यते
478	102	16^{c}	*read*	उन्नतात्मा	*for*	उन्नतासा
478	102	16^{d}	*read*	स्थूलपिण्डिका	*for*	स्थूलपिण्डिका
506	108	6^{a}	*read*	त्वयावृत्त	*for*	त्वया वृत्त
521	111	26^{b}	*read*	एष	*for*	एव
526	112	34^{b}	*read*	मृगेन्द्रो	*for*	मृगेद्रो
549	117	31^{b}	*read*	मीसत्त्ववाग्बल	*for*	मीसत्त्ववाग्बल
599	125	23^{d}	*read*	किंनामासि	*for*	किं नामासि

Addl corrections in Crit App

Page	Adhy	Śl	line	
63	16	22	10	*ins before colon* (= 12 132 4)
247	56	40	1	*ins* 'Cf 12 56.21, 103 33, 104 33, 138 64ff.'.
251	57	7	1	*read* No 81 *for* No 21
251	57	7	2	*read* 138 *for* 140
268	59	69	3	*read* '(*for* °ध्यत्व)'
349	73	13	4	*read* सर्वे *for* सर्वो-
385	81	41	2	*read* D_6 *for* D_4 6

C 12. 3791
B. 12. 102 39
K 12 102. 39

एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥ ३९
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।
विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ४०
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तयेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवैनान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४

—^{b}) K_8 ये; B_0 तद्; D_4 य.; D_8 lacuna (for यत). D_4 कुर्याद् (for कुर्युर्) D_7 S पूजां कुर्याद्य थार्थं($M_{1\ 3\ 4}$ °र्हं)त. —^{c}) D_8 G_1 कोशे. V_1 T_1 G_{2-4} M_2 धाहून्, $B_{0\ 2,\ 3}$ Dn $D_{3\ 8\ 6}$ $M_{1,\ 3\ 4}$ धाहू; $B_{1,\ 4}$ धाहु; D_7 वहून् (for बाहुं) K_8 D_4 [अ]य (for [अ]पि) —^{d}) $K_{1\ 4}$ D_8 चिकीर्षं.

39 ^{b}) V_1 B_2 शात्वपूर्वं $K_{3\ 5}$ V_1 B_{1-3} D (except D_4; D_1 missing) S समाचरेत् —^{d}) B_1 स र्वज्ञो; M_4 धर्मज्ञे G_1 वीतह्रीर् (for °भीर्) V_1 $M_{3\ 4}$ नृप.

40 ^{a}) B_3 वाग्र. —^{c}) M_1 भोक्तुर् —^{d}) D_4 उपस्थिता.. D_7 T G यथाकालं समुत्थित.

41 ^{a}) K_1 विश्वसयेद्. —^{c}) K_1 परिरक्षेश्च, K_4 °क्षे च; B_1 °क्षेत. —^{d}) B_1 G_1 अर्हति (for इच्छति).

Colophon. D_1 missing —*Sub parvan* Ś$_1$ K V_1 B Da Dn D_{2-6} T $G_{1\ 2\ 4}$ M राजधर्म, D_7 मोक्ष धर्म. —*Adhy name* Ś$_1$ K V_1 $B_{0-2\ 4,\ 5}$ Da D_{2-7} T_1 $G_{2,\ 4}$ सेनानीति.; B_3 विजिगीषमाणवृत्तं सेनानीति., M_{1-3} सां(M_2 सं)त्वस्तुतिः. —*Adhy no.* (figures, words or both) K_5 105, Da_1 103 (as in text), Dn_1 101, Dn_2 102, S 104. —*Śloka no* Dn 41, D_8 42

104

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf v l 12 79. 28).

1 D_8 om the ref —^{a}) D_8 corrupt K_8 मृदो; D_4 मदो; D_7 T G_{2-4} मृदु (for मृदौ) K_8 D_7 T G_{2-4} तीक्ष्णो; D_4 तीक्ष्णैर् B_1 मृदौ कथ तीक्ष्णे कथ —^{b}) $B_{1\ 2\ 5}$ पार्थिवे, Dn_2 D_{2-6} °व, D_7 S भारत —^{c}) K_4 भारौ, K_5 Dn $D_{2,\ 3\ 5\ 6}$ आदौ (for अरौ) B_5 नृपतिं —^{d}) G_2 अभिवाद्य कृताजलि (= 3^{b})

2 V_1 D_8 om the ref B_1 reads 2^{cd} twice —^{c}) M_1 बृहस्पतेस्त्वसवादम्

3 G_2 om (hapl) 3^{ab} —^{a}) D_4 वेदपतिम् (for देवपतिर्). D_8 बृहस्पतिं देवपतीम् —^{b}) D_4 अति वाद्य (for अभि°). — B_1 reads 3^{cd} twice. —^{c}) M उपसंगृह्य (for °संगम्य).

4 Before 4, K_1 Dn D_4 ins इन्द्र उवाच; $B_{2\ 4}$ Da वासव उवाच —^{a}) D_6 आदितेषु (for अहि°) —^{b}) All MSS (except Ś$_1$ $K_{1,\ 4}$ $M_{1,\ 3\ 4}$, D_1 missing) प्रवर्तेयम् (for वर्तये°) T_2 जितेंद्रिय (for अतन्द्रित) —^{c}) K_1 देवानां; $K_{3,\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5,\ 7,\ 8}$ T G_{2-4} $M_{1\ 3\ 4}$ चैवैतान्, D_4 त्वेवैतान्;

सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणो भवेत् ।
किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ७
क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।
अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ८
प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासं च वर्जयेत् ॥ ९
यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ।
वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ १०
न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव च दुष्टात्मा संकरेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ११ C 12 3805 B 12.103 1 K 12.103 1

D6 वै चेतान्, G1 चैवेनां (for °वेनान्) — d) G1 उपागत° (for °यत)

5 a) K4 Da सेनाया (for सेनयोर्) Ś1 K4 व्यभिषगेन, K1 M3 8 4 व्यतिषंगेन, Bo 3, 4 D8 व्यति° सगेन, D3 3 5 6 प्रतिसगेन, D7 T G व्यतिषगे च (for व्यतिषङ्गेण) — b) K1 जय, K4 जया; Dn3 जय° — c) D6 °कुर्वाणां T2 M मा (for मां) B1 प्रियो भवति भूताना — d) D5 ज्वलिता° D6 G2 श्री T1 G2–4 प्रदीपिनी; G1 प्रतापिनी°

6 a) K1 अतो (for ततो) D3 कामारम (for °नां) — b) B1 संकुल° (for कुशल°) — c) D5 om from धानज्ञ° up to द (in 7^{d})

7 D5 om up to द (of v l. 6). Before 7, K3–5 V1 B Da Dn D2–4 6 7 S ins बृहस्पतिरुवाच — a) T2 कुशलो न (for कलहेन) K1 [ए]त्र; B Dn1 D3 [इ]च्छन् (for [इ]च्छेन्) — b) B1 अपकार्यं च, D2 7 T1 G1 3 4 M1, 3 4 अपकारिणं, M2 उप कारिण° (for अप°) — c) B1 om from बाल up to बलम (in 8^{a}) Ś1 K4 यलं, K1 2 वाल, D8 काल°; M4 पाल (for बाल) D7 T1 G3 4 चैतद्; M स्वे° (for ह्ये°) K3 D4 बालिशाचरित ह्येतद्; Dn बालैरासेवित ह्ये° — d) Ś1 यदामर्षो, K1 T2 यदमर्ष (T2 °र्षा), D8 भय मर्षो Ś1 K1, 4 यदा (K1 °द)- क्षम° — e) Da विचर°, Dn2 D5 विधृत, D2 3 विरत°; D6 विहत° (for विवृत°) — f) K3 कांक्षतां, Dn2 °काक्षति; D6 °कांक्षिता, D7 M2 °कांक्षत°; D8 °काक्ष्य च (for °काङ्क्षता)

8 B1 om up to बलम (of v l 7) — a) M4 क्रोध° (for क्रोधं) K3 D4 च दर्पं (for अमर्षं) B1 हर्षं च K2 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 क्रोध भय च हर्षं च — b) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 स्वयम्, D7 T2 G1–3 [आ]त्मानम् (for [आ]त्मजम्) M1 3 आत्मना — c) K3 D4 अपि (for उप)

9 a) K1 4 V1 D6 वदन्; G3 ददेन् — c) D2 3 5 6 वैरेषु (for °वैरेभ्य°) — d) K2 3, 5 V1 Bo 2 3 5 Da Dn D2 3 5 6 8 कठा (D2 कथा) यासांश्च, B1 कठयोयासां, B4 कठाघोषांश्च, D7 S कर्णजापं (for कण्ठायासं) B1 om च

10 a) K2 अथ; B1 तथा (for यथा) K1 वैतं सिके; K4 वैनसिको — b) Bo 1, 4 D2 3 5–7 S °स्वर°; D3 स्वत (for स्वन°) — c) D7 M4 त (for तान्) D2 वशगास्, M4 वश्य (for वश्यांस्) K3 तांस्तान्स भजते वश्यास् — d) D4 महीमति (for °पति) — e) K5 वशे; B1 वश्य D8 चापनयेच्, M3 नोप° (for चोप°) — f) K1, 4 निहन्याश्च (for °न्याच्) T2 वा (for च) D6 G1 M4 पुरदर°

11 G1 repeats 11^{ab} after 11 — a) Bo मां (for न) — b) D4 सुखे K1 T2 M2 स्वपति (for स्वपिति) B3 Da D6 G1 वासव° — c) K1 G1 जग त्येव; D8 जागर्तैव K2 3, 5 V1 Bo 1, 3–5 Dn D2–8 S हि (for च) B2 Da स (B2 प्र) जागर्त्येव दुष्टा त्मा — d) K1 मकुरो; K4 D3 6 7 T1 G3 4 सकदे; Bo सहारे (for सकरे) K1 [ऽ]ग्नेरिव V1 Bo 2–5 Da T1 G3 4 M1 3 [उ]ज्झित°, D8 [उ]द्धत; M4 [उ]- त्सित° (for [उ]त्थित°) B1 सक्षयेग्निमिवोन्नत (sic) ❀ Cn सकरोऽग्निचटत्कार इति मेदिनी । ❀ — After 11, G1 repeats 11^{ab}, while G3 reads 14^{ab}, repeating it in its proper place

12 G3 om 12^{ab} — a) Cf 12 103 22^{a} B1 स्म (for न) — c) B5 विश्वास्योव, D8 °स्यौवा, G1 विश्वस्यैव (for विश्वा°) K1 °संन्यासो; K2 Dn D5 सनार्यो, K3 D4 M °सनास्यो; K5 Da D2 3, 5 °सं धार्यो, V1 Bo 3–5 संनाद्यो, B1 °नार्यान्; B2 सं°

C 12. 3791 B. 12. 102 39 K 12 102. 39 एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥ ३९
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।
विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ४०
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवैनान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४

— ^{b}) K_8 ये, B_0 तत्, D_4 य ; D_6 lacuna (for यत्) D_4 कुर्याद् (for कुर्युर्) D_7 S पूजां कुर्याद्यथार्थे($M_{1\ 3\ 4}$ °र्हं)त — ^{c}) D_8 G_1 कोशे V_1 T_1 G_{2-4} M_2 बाहून्; $B_{0\ 2\ 3}$ Dn $D_{2\ 3\ 6}$ $M_{1\ 3\ 4}$ बाहू; $B_{1\ 4}$ बाहु; D_7 बहून् (for बाहु). K_8 D_4 [अ]थ (for [अ]पि). — ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_8 चिकीर्षं.

39 ^{b}) V_1 B_2 शांत्वपूर्वं $K_{3,5}$ V_1 B_{1-3} D (except D_4, D_1 missing) S समाचरेत् — ^{d}) B_1 स र्वज्ञो, M_4 धर्मज्ञे. G_1 वीतह्रीर् (for °भीर्) V_1 $M_{2,4}$ नृप.

40 ^{a}) B_3 वात्र — ^{c}) M_1 भोक्तुर् — ^{d}) D_4 उपस्थिता.. D_7 T G यथाकाल समुत्थित°.

41 ^{a}) K_1 विश्वसयेद् — ^{c}) K_1 परिरक्षेश्च, K_4 °क्षे च; B_1 °क्षेत. — ^{d}) B_1 G_1 अर्हति (for इच्छति).

Colophon D_1 missing — *Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{2-6} T $G_{1\ 2\ 4}$ M राजधर्म, D_7 मोक्षधर्म — *Adhy. name* $Ś_1$ K V_1 $B_{0-2,4\ 5}$ Da D_{2-7} T_1 $G_{2,4}$ सेनानीति ; B_3 विजिगीषमाणवृत्त सेनानीति., M_{1-3} सां(M_2 स)त्वस्तुति . — *Adhy no.* (figures, words or both) K_5 105, Da_1 103 (as in text), Dn_1 101, Dn_2 102, S 104 — *Śloka no* Dn 41, D_8 42

104

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf v l. 12. 79 28).

1 D_8 om the ref — ^{a}) D_8 corrupt K_3 मृदो; D_4 मदो; D_7 T G_{2-4} मृदु (for मृदौ) K_3 D_7 T G_{2-4} तीक्ष्णो, D_4 तीक्ष्णैर् B_1 मृदौ कथं तीक्ष्णे कथं — ^{b}) $B_{1\ 2\ 5}$ पार्थिवे, Dn_2 D_{2-6} °व°, D_7 S भारत — ^{c}) K_4 आरौ, K_6 Dn $D_{2,3\ 5\ 6}$ आदौ (for अरौ) B_3 नृपतिं — ^{d}) G_2 अभिवाद्य कृताजलि° (= 3^{b})

2 V_1 D_8 om the ref B_1 reads 2^{cd} twice. — ^{c}) M_1 बृहस्पतेस्त्वसवादम्

3 G_3 om (hapl) 3^{ab} — ^{a}) D_4 वेदपतिम् (for देवपतिर्). D_8 बृहस्पतिं देवपतीम् — ^{b}) D_4 अतिवाद्य (for अभि°) — B_1 reads 3^{cd} twice. — ^{c}) M उपसगृह्य (for °संगम्य).

4 Before 4, K_1 Dn D_4 ins इन्द्र उवाच, $B_{2\ 4}$ Da वासव उवाच. — ^{a}) D_6 आदितेषु (for अहि°) — ^{b}) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $M_{1,3\ 4}$, D_1 missing) प्रवर्तेयम् (for वर्तेये°) T_2 जितेंद्रिय (for अतन्द्रित°) — ^{c}) K_1 देवानां; $K_{3\ 5}$ V_1 B Da Dn $D_{2\ 3\ 5\ 7\ 8}$ T G_{2-4} $M_{3,4}$ चैवैतान्, D_4 स्वेवैतान्;

सेनयोर्व्यतिपङ्गेण जयः साधारणो भवेत् ।
किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ७
क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।
अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ८
प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासं च वर्जयेत् ॥ ९
यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ।
वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ १०
न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव च दुष्टात्मा संकरेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ११ C 12.3805 B 12.103 12 K 12.103 12

D5 वै चैतान्, G1 चैत्रेनां (for °वेनान्) —d) G1 उपागत (for °यत)

5 a) K4 Da सेनाया (for सेनयोर्) Ś1 K4 व्यभिपगेन, K1 M1 2 4 व्यतिपगेन, Bo 3 4 D5 व्यतिसगेन, D2 3 5 6 प्रतिमगेन, D7 T G व्यतिपगे च (for व्यतिपङ्गेण) —b) K1 जय, K4 जया, Dn2 जप° —c) D6 °कुर्वाणा° T2 M मा (for मां) B1 प्रियो भवति भूताना —d) D2 ज्वलिता D6 G2 श्री T1 G2–4 प्रदीपिनी; G1 प्रतापिनी°

6 a) K1 अतो (for ततो) D2 कामात्म (for °नां) —b) B1 संकुल° (for कुशल°) —c) D om from धानज्ञ° up to द (in 7d)

7 D5 om up to द्व (of v l 6). Before 7, K2–5 V1 B Da Dn D2–4 6 7 S ins बृहस्पतिरुवाच —a) T2 कुशलो न (for कलहेन) K1 [ए]त्र, B Dn1 D3 [इ]च्छन् (for [इ]च्छेन्) —b) B1 अपकार्यं च, D2 7 T1 G1 2. 4 M1. 3 4 अपकारिण, M2 उपकारिण° (for अप°) —c) B1 om from बाल up to बलम (in 8a) Ś1 K4 बल, K1 2 बाल, D8 काल°; M4 पाल (for बाल) D7 T1 G3 4 चैतद्, M स्वे° (for ह्ये°). K3 D4 बालिशाचरित ह्येतद्, Dn बालैरासेवित ह्ये° —d) Ś1 यदामर्षो, K1 T2 यदमर्ष (T2 °र्षा), D8 अथ मर्षो Ś1 K1. 4 यदा (K1 °द)क्षम° —e) Da विचर°, Dn2 D5 विवृत°; D2 3 विरत°, D6 विहत (for विवृत°) —f) K3 काक्षता, Dn2 °कांक्षति; D6 °काक्षिता, D7 M2 °काक्षत°, D3 काक्ष्य च (for °काङ्क्षता).

8 B1 om up to बलम (cf. v l 7) —a) M4 क्रोध° (for क्रोध) K3 D4 च दर्पं (for अमर्षं) B1 हर्षं च K2 5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2 3 5 6 8 क्रोध भय च हर्षं च —b) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 न्वयम्, D7 T2 G1–3 [आ]त्मानम् (for [आ]त्मजम्) M1 3 आत्मना —c) K3 D4 अपि (for उप)

9 a) K1 4 V1 D6 वदन्, G3 ददेन् —c) D2 3 5 6 °वैरेषु (for वैरेभ्य) —d) K2 3, 5 V1 Bo 2 3 5 Da Dn D2 3 5 6 8 कंठ (D2 कया)यासांश्, B1 कठयोयामा, B4 कठावोपाश्, D7 S कर्णजाप (for कण्ठायास) B1 om. च

10 a) K2 अथ, B1 तथा (for यथा) K1 वैतमिके, K4 वैनसिको —b) Bo 1. 4 D2 3 5–7 S °स्वर°; D8 स्वत° (for °स्वन) —c) D7 M4 त (for तान्) D2 वशगास्, M4 वश्य (for वश्यांस्) K3 तांस्तान्म भजते वश्यास् —d) D4 महीमति° (for °पति) —e) K5 वशे, B1 वश्य D8 चापनयेच्, M2 नोप° (for चोप°) —f) K1. 4 निहन्याश् (for °न्याच्) T2 वा (for च) D5 G1 M4 पुरंदर

11 G1 repeats 11ab after 11 —a) Bo मा (for न) —b) D4 सुखे K1 T2 M2 स्वपति (for स्वपिति) B3 Da D5 G1 वासव° —c) K1 G1 जगत्येव, D8 जागर्वेव K2 3 5 V1 Bo 1, 3–5 Dn D2–8 S हि (for च) B2 Da स (B2 प्र°) जागर्त्येव दुष्टात्मा —d) K1 मकुरो, K4 D3 6 7 T1 G3 4 मकदे; Bo सहारे (for सकरे) K1 [ऽ]ग्निरिव V1 Bo 2–5 Da T1 G3 4 M1. 3 [उ]ज्झित°, D8 [उ]द्धत, M4 [उ]त्सित (for [उ]त्थित) B1 सक्षयेग्निमिवोभत (sic) ❀ Cn सकरोऽग्निचटत्कार इति मेदिनी । ❀ —After 11, G1 repeats 11ab, while G3 reads 14ab, repeating it in its proper place

12 G3 om 12ab —a) Cf 12 103 22c B1 स्व (for न) —b) B5 विश्वास्योव, D8 °स्यौवा, G1 विश्वस्यैव (for विश्वा°) K1 सन्यासो, K2 Dn D8 °सनार्यो, K3 D4 M °सनाम्यो, K5 Da D2 3, 5 °सधार्यो, V1 Bo 3–5 °संनास्यो, B1 °नार्यान्; B2 सं°

C 12. 3806 B 12. 113 13 K 12 103. 13 न संनिपातः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति ।
विश्वास्यैवोपसंन्यासो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो ॥ १२
संप्रधार्य सहामात्यैर्मन्त्रविद्भिर्महात्मभिः ।
उपेक्षमाणोऽवज्ञाते हृदयेनापराजितः ॥ १३
अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ।
दण्डं च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १४
आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विचारयेत् ।
बलानि दूषयेदस्य जानंश्चैव प्रमाणतः ॥ १५
भेदेनोपप्रदानेन संसृजन्नौपधैस्तथा ।
न त्वेव चेलसंसर्गं रचयेदरिभिः सह ॥ १६
दीर्घकालमपि क्षान्त्वा विहन्यादेव शात्रवान् ।
कालाकाङ्क्षी यामयेच्च यथा विस्रम्भमाप्नुयुः ॥ १७
न सद्योऽरीन्विनिर्हन्याद्दृष्टस्य विजयोऽज्वरः ।
न यः शल्यं घट्टयति नवं च कुरुते व्रणम् ॥ १८

नान्वै; D6 सधार्यो, D7 G3.4 ॰सामान्यो, T1 ॰सनद्धो, T2 ॰सनान्यो, G1 ॰सनस्यो, G2 समान्यो (for संन्यासो). — d) K1 वशी, D5 वश (for वशे) B1.2 रिपून्, B5 D7.8 G रिपुं; Dn3 D2.3,5 6 प्रिय॰ (for रिपु॰) Dn2 प्रभो॰, M1.3.4 सदा. — After 12, Ś1 K1.2.4 ins

241* वशे कुर्याच्च शमयेत्तीक्ष्णान्कर्कशपीडनै ।
स यथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्षय ।
हेतावीर्पुं फलेनेर्पुं स्याच्छक्र व्यवसायवित् ।
दोषेण गुणरूपेण द्विषतो यो जयेत्सदा ।

[(L 1) K1 ॰पीडिते (for ॰पीडनै॰). —(L 2) K1 सर्वथा (for स यथा). —(L. 3) K1 होमावीपुं फले वीपुं, K4 हेतावीर्ष्ये॰ फलेतेर्पु॰ (for the prior half) K4 स्याच्च क्रन्यवसायवत् (for the post half).]

13 a) D8 सम्प्रहार्य (for ॰धार्य). D2 T2 महामात्यैर् (for सहा॰) — G3 om (hapl) 13c–14d — c) Ś1 K2.4 उपेक्षमाणे॰ (K4 ॰नो), K1.5 B1.3 Da1 Dn2 D2.4.6.8 उपेक्ष्यमाणो (K1 ॰णे) (for उपेक्ष॰). K2–5 V1 Bo 1,3–5 Da Dn D2–6.8 M [ऽ]वज्ञातो; B2 D7 T G (G3 om) विज्ञातो (for ऽवज्ञाते) — d) G1 [अ]पराधित॰ (for ॰जित॰)

14 G3 om. 14 (cf. v l 13). G3 reads for the first time 14ab after 11 14ab = B 12 140 44cd. — b) K3 मृधे (for किंचिद्) Ś1 K1 विलसिते (for विचलिते) K5 V1 Bo 2.4.5 Da D2.3.5.6.8 M मृधे वि(K5 किंचिद्वि॰, M1.3.4 प्रथेर्वि॰, M2 वृथे वि)चलितो यदा (B4 ॰था), B1 मृधेप्यवलिप्तोबलो यदा, D7 T1 G1.3 (both times) 4 विधेर्विचलितो यथा (G3 [first time] 4 यदि), T2 वृत्तेर्विचरितो यथा —K4 Dn2 om (hapl) 14d–15c — d) K3.8 आत्मकारिभिः (for आप्त॰).

15 K4 Dn3 om 15abc (cf v. l 14). — a) D6,7 S आदिमध्यावसानज्ञान् (D6 ॰नेत; M2.4 ॰मज्ञै) — b) D2.3.5.6 प्रच्छन्नतश्; T2 G1 पृच्छतश् (for प्रच्छन्न) Ś1 K1.2 विवर्जयेत्, K5 B (except B1) Dn1 D3.5.6.8 विधारयेत्; D3 ववार॰ (for विचार॰) — c) K3 V1 B Da D2–6.8 तस्य (for अस्य) D7 S बलानि दूपयतोस्य — d) K5 V1 Bo 2–5 Da Dn D2.3.5,6.8 जानश्चैव (B5 ॰श्चेप, D8 ॰श्चैव), B1 पराक्षेत; D7 S जानतश्च (for जानश्चैव).

16 b) Ś1 K1 विसृजन्, K4.5 V1 B D (except D4, D1 missing) S सस्(M4 ॰घृ)जेद् (for ॰जन्) Ś1 D4 नौपधीस्; T2 ॰धेस् — c) K3.5 B1 Dn3 D3 G2 न स्वेवं; B1 नम्रवत्; D4 न चेव, D6 नन्वेन (for न त्वेव) K1.2 चेल; K3–5 V1 B D (D1 missing) S खलु (for चेल). D8 ॰ससर्गं — d) All MSS (except Ś1 K1.4, D1 missing) रो(B1 वा)चयेद् (for रच॰).

17 a) K1 क्षत्वा, K5 क्षांत, B1 क्षांत्य; Dn D3 (before corr) [ई]क्षेत, D2.6 क्षाता, D5 [इ]च्छेत, D7 क्षांत्या (for क्षान्त्वा) — b) K1.2 Dn2 शत्रवान्; V1 B2 Da D4 शात्रवं D7 S निगृ(D7 M1.3.4 ॰प्रा)ह्य एव शात्रव॰ — c) D7 T1 G कालकांक्षी K2.3.5 V1 B Da Dn1 D2–6.8 हि (K5 V1 B1.2.4.5 Da D3 च; Bo om, D4 न) क्षपयेद्; K4 यापयेश्च, Dn2 हि यापेत; D7 S च यस्त (T2 स यत्न) सन् (for यामयेच्च). — After 17c, D7 S ins

242* उपासीत शचीपते ।
तथा प्रियं च वक्तव्य
[M2 om line 2]

— M2 om. 17d — d) K3 D4 यदि (for यथा) Ś1 K2.3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 विश्रम्भम् D7 S (M2 om) आप्नुयात्

18 a) Dn1 संघातान्; Dn2 मंथानन् (for सद्योऽरीन्). K1 विहन्या*; K3 निर्हन्यात् (submetric), B2.3 Dn D5 विहन्याच्च (for विनिर्हन्याद्) D2.5.6

प्राप्ते च प्रहरेत्काले न स संवर्तते पुनः ।
हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपुं प्रति ॥ १९
यः कालो हि व्यतिक्रामेत्पुरुषं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनः कालः कालधर्मचिकीर्षुणा ॥ २०
औजस्थ्यं विजयेदेवं संगृह्णन्साधुसंमतान् ।
कालेन साधयेन्नित्यं नाप्राप्तेऽभिनिपीडयेत् ॥ २१
विहाय कामं क्रोधं च तथाहंकारमेव च ।
युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुरंदर ॥ २२
मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम ।
मायाश्च विविधाः शक्र सादयन्त्यविचक्षणम् ॥ २३
निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविधाय च ।
ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥ २४
यदेवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ।
यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विद्रावयन्त्यपि ॥ २५ C. 12 3819 B 12.103 25 K 12 103 25

न सद्यो विनिहन्याच्च —[b]) K3 D4 शेषस्य, K4 दुष्टस्य, K5 द्रष्टस्य, V1 B Da Dn D2.5 6 8 द्रष्टव्यो, D7 S सृष्टस्य (for दृष्टस्य) D8 विनयो (for विजयो) All MSS (except Ś1 K1.2 4, D1 missing) ध्रुव॰ (for ऽज्वर) —[c]) K3.5 V1 B Da Dn D2 5 6 8 न शल्य वा, D7 S भूय शल्य (D7 G2 ॰क्य, G4 ॰ल) (for न य॰ शल्यं) K3–5 Bo 1.5 Da Dn D5 7 T G M1 घटयति, D4 घडयति, D3 ह्डयति (for घट्ट॰) —[d]) K1 न वचनं (hypermetric), K3 5 V1 B Da Dn D2 5 6 8 न वाचा, D4 नवं न (for नवं च) D4 ध्रुव (for व्रणम्).

19 [a]) M1.3 वा (for च) —[b]) K5 V1 B Da Dn D2 5 6 8 च, D7 T G हि (for स) K3 D4 सम (for स स) M नैव तं व्यतिवर्तयेत् — M4 om. 19[cd] —[c]) D4 विप्रेंद्र; G2 रूपेण (for देवेन्द्र) —[d]) V1 B2 Da Dn M1.3 रिपून् (for रिपु) K5 D2 5 5 6 8 प्रभो (for प्रति)

20 With 20, cf. Kautilya, p 255 end, Pañcatantra (Koseg) 3 134 —[a]) K5 V1 B D (except Dn, D1 missing) T G य (for य॰) K5 V1 B D (D1 missing) S transp कालो and हि Ś1 K1.2.4 यं (K1 य) कालो नात्यतिक्रामेत् —[b]) Bo om काल —[c]) K3.5 V1 B Da Dn D2–6 8 तेन, D7 T G M2 भूय, M1 लब्ध, M3.4 लब्धुं (for काल॰) —[d]) K3.5 V1 B D (D1 missing) G M2 काल॰ (D4 G3 ॰ल-) कर्म ; M1 3 भूय काल॰, M4 भूय कर्म॰ (for कालधर्म) K1 ॰चिकीर्षणा; Da र्थ्येया, D7 S ॰र्पेत (M2 ॰ता) (for ॰र्षुणा)

21 [a]) K1 V1 औजस्वं, K3 ऊर्जन; K4.5 Bo 2–5 Da Dn D8 ओजश्च, B1.2 ओजसा, D2.3.5 6 तेजश्च; D4 ऊर्जस्वां, D7 T1 G M3 औजस्य, T2 सौजन्यं, M1. 3 4 औजस्य (for ॰स्थ्य) K5 V1 B1.2 Da Dn D2.4 विनयेद्; D3 विलयेन्, D7 S जनयेद् (for विज॰) K4 Dn D7 S एव, K5 V1 Bo 2–5 D2 3 5 6.8 नित्य (for एवं) —[b]) D2 संगृह्णन्, T2 स गृह्णन् B4 काल॰ (for साधु-) K1 -सत्कृतान्, K5 Bo 1 2 5 Da Dn D2–6 8 -समतं, B4 -समित (for -संमतान्) —[c]) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 अकाले (for कालेन) Da सावयन् K3 D4.7 S (except G2 M2) कृत्यं, K5 Dn2 D2.3.5 6 मित्र; V1 B Da Dn1 D8 नापि (for नित्यं) —[d]) K5 V1 B Da Dn D2.3 5 6 8 न च प्राप्ते (B2 ॰प्तं) प्रपीडयेत्; D7 S अप्राप्तो न हि (T2 M2 ॰प्ते नाभि-, M1.3 4 ॰प्ते नापि) पीडयेत्

22 [a]) K4 विहाय M1.3 transp कामं and क्रोध —[b]) M1.3 हुकारम् (for [अ]ह॰) —[c]) Da D5 विचरम्, D4 निवरम् (for विव॰) B2 अन्विष्येद् —[d]) K3 पुरवर, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सदा नृप, M सदा नर (for पुरंदर)

23 [a]) D7 S अदास्यं (G2 4 ॰क्ष्यं) (for मार्दव) K5 T2 G1 दंडम्, D7 दम G1 आलस्य —[b]) B1 प्रमादांश्च, D4.7 M4 ॰द च, G4 ॰दस्य M सुरेश्वर (for सुरोत्तम) —[c]) D2 6 G1 माया K2 3 D4.7 S च विहिता, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 सुविहिता (D2 6 ॰ता) (for च विविधा॰) —[d]) K3–5 V1 B Da Dn D2–6 8 सा(D6 सी)दयति, D7 S शातयति (for साद॰) K1 [अ]विचक्षणां, G1 विचक्षणं

24 [a]) Ś1 विहन्य, K4 विहत्य, D4 विहत्वा (for निहत्य) —[b]) D4 माया K2 5 V1 B Da Dn1 D4.8 -विहाय, Dn2 D2 3.5 -विहत्य, D6 विहन्य (for -विधाय) —[d]) K1 प्रहंतुम् K1.3 D4 अविचारयन्, K5 D5 ॰चारयेत् (D5 ॰यत्), D6 प्रविचारयन्

25 [a]) K V1 Bo 3.4 Dn D3.5 G2.4 M यद्देव, B1.2 Da यदि च, T2 यद्यद् (for यदैव) D7 T1 G2–4 M2 [ए]तेन (for [ए]केन) K4 D3 शक्येन, Da सततं (for शक्येत) —[b]) D7 वक्तु (for कर्तुं) V1 यदा (for तदा) —[d]) D4 मिथो K2 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T2 G1 M विश्रा(M ॰स्रा)वयति, D7 T1 G2–4 विध्वम॰ (for विद्राव॰) M1.3.4 च (for [अ]पि)

C 12. 3820 B 12. 103. 27 K 12. 103. 27 अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २६
भेदं च प्रथमं युञ्ज्यात्तूष्णींदण्डं तथैव च ।
काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ २७
प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्बलीयसः ।
युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ २८
प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अमित्रमुपसेवेत न तु जातु विशङ्कयेत् ॥ २९
स्थानानि शङ्कितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
न च तेष्वाश्वसेद्द्रुग्ध्वा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३०
न ह्यतो दुष्करं कर्म किंचिदस्ति सुरोत्तम ।
यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३१
तथा विविधशीलानामपि संभव उच्यते ।
यतेत योगमास्थाय मित्रामित्रानवारयन् ॥ ३२
मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
मातीक्ष्णो मामृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३३
यथा वप्रे वेगवति सर्वतःसंप्लुतोदके ।
नित्यं विवरणाद्बाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥ ३४
न बहूनभियुञ्जीत यौगपद्येन शात्रवान् ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरंदर ॥ ३५

---

26 ^{a}) Dn1 असेव्यम् (for अशक्यम्) Ś1 K1 2 4 D7 अपि (for इति) T2 मत्वा (for कृत्वा). B1 M2 च, M1 3 4 तु (for वा) T1 G3 4 अशक्या मित्र कृत्या वा — ^{b}) D7 T G तदा (T2 G1 °द)न्यै° (for ततोऽन्यै) G1 सविद — ^{c}) ❀ Cn ब्रह्मदर्डं पुरोहितद्वारमभिचारम् । ❀ — ^{d}) D4 om दृष्टेषु. K1 2 4 5 चतुरगिनीं (K5 °णी).

27 ^{a}) K4 भेदे; D2 भिदं D3 5 युज्यात्, D7 T G1 3 4 वि(T2 विं)धात् (for युञ्ज्यात्) — ^{b}) Dn तूष्णीमपि (for तूष्णींदण्ड) — ^{d}) B1 राजस् (for the first तस्मिंस्)

28 D6 om 28 — ^{a}) K1 प्रतिपात, B6 कालपात (for प्रणि°) M4 गच्छेया°. — ^{b}) K4 बलीयश°, D2 बलियस°, D7 T1 G2-4 गरीयस° — ^{c}) D2 3 युक्तस्य (for युक्तोऽस्य). — ^{d}) Ś1 प्रमादत°; D2 °धत.

29 ^{b}) Ś1 K2 4 ध्रुव, T2 वदन् (for ब्रुवन्) — ^{c}) K2 3 5 V1 Da Dn D2 3 5 6 8 T2 अपि (for उप-) — ^{d}) K5 B D2, 3 5 6 8 न च; D4 न नु, T2 न हि (for न तु)

30 ^{a}) D5 स्थानाभि (for °नि) D7 T G तु (for च) — ^{b}) Bo एतद् (for एव) D4 G2 विसर्जयेत् (for विव°) — ^{c}) K2 D2, 3 8 द्रोग्धा, K3 D1 M2 4 द्रुग्धा; K4 B3 Da D6 दोग्धा, K5 B1 Dn D5 G2 राजा, V1 Bo द्रुग्ध्रा; B4 द्रोग्ध्रा, D7 ऊर्ध्वं, T1 द्रुग्ध्वा (for द्रुग्ध्वा) — ^{d}) K4 जाग्रते ह, M1 जाग्रतीह. Ś1 D7 G1 निराकृत, T1 G3 4 °कृता

31 ^{a}) K4 न हि ते (for न ह्यतो) D7 T1 G2-4 दुष्कृत (for दुष्कर) — ^{b}) M4 कश्चिद् (for किंचिद्) B1 सुरोत्तम — B3 om. (hapl) 31^{cd}. — ^{d}) M अमरोत्तम (for °राधिप)

32 ^{a}) B1 यथा (for तथा). B2 -वृत्तानाम्, Dn1 नाशानाम् (for -शीला°) — ^{c}) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 यतते (B1 D6 °तो), K4 पृतेत (sic), D7 T2 प्रयतोद्, T1 G M प्रय(M2 °प)तेद् (for यतेत). D4 यागम् (for योगम्) — ^{d}) D7 T G2-4 M अधारयन् (M1 3 °त्) (for अवा°) K3 5 Dn D4 6 मित्रामित्रं (D4 °त्रे) विचारयेत् (K3 °यत्), V1 B Da D2 3 5 °मित्र न वा(D2 3 5 निवा)रयेत्, G1 °मित्र मिती* यन्

33 Of 12 56 21, 103 33 K3 om 33^{a}-36^{b} — ^{b}) T2 चोद्विजते K4 G1 जना; B5 नर°, D6 पुन — ^{c}) D5 ना (for the second मा) — ^{d}) M मा च लोभे मन कृथा°

34 K3 om 34 (cf. v l 33) — ^{a}) B1 यथा चाप; D7 G1 M2 यथा चक्रे; G4 यया वप्र-; M1 3 अथावप्रे K5 वेगवति, D7 G1-3 वेगवती — ^{b}) D6 सप्लुत (for सर्वत-) D2 सु (for स) — ^{c}) Ś1 विदारणाद्, K1 Dn2 T2 G1 M1-3 विचा°, K2 5 V1 B1 D7 T1 G2-4 M4 विच° (for विव°) D3 वेधस, M1 3 वाधा, M2 बोधात्, M4 याधां (for बाधस्) — ^{d}) D6 राज; M4 राज्ञः

35 K3 om 35 (cf v l 33) — ^{a}) Ś1 K4 अपि युंजीत, D7 T G उ(G1 अ)परुध्येत, M उपरुधेत (for अभियुञ्जीत) — ^{c}) Bo 4 5 G2 साम्ना भेदेन दानेन — ^{d}) K4 D2 पुरदर° (D2 °र).

एकैकमेषां निष्पिपञ्शिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
न च शक्तोऽपि मेधावी सर्वनिवारमेन्नृपः ॥ ३६
यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला ।
पदातियन्त्रबहुला स्वनुरक्ता षडङ्गिनी ॥ ३७
यदा बहुविधां वृद्धिं मन्यते प्रतिलोमतः ।
तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३८
न साम दण्डोपनिपत्प्रशस्यते
न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
न सस्यघातो न च संकरक्रिया
न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ३९
मायाविभेदानुपसर्जनानि
पापं तथैव स्पशसंप्रयोगात् ।
आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत
पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तः ॥ ४०
पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः
पुरेषु भोगान्निखिलानिहाजयन् ।
पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥ ४१ C. 12. 3835 B. 12. 103. 42 K 12. 103. 42

36 K3 om. 36ab (cf v l. 33) — a) K1 D7 S निष्पेपेच् (T1 °पै°; T2 G1 °पाच्; M4 °ष्याच्), K2.5 V1 B Da Dn D2–8 निष्पिष्य (for निष्पिपन्) — c) K5 V1 B Da Dn D2 5–8 न तु, D3 G1 M2 न तु, T2 न हि (for न च) V1 Da.5 शक्नोति°, Dn1 D2 शक्नोति (for शक्तोऽपि) — d) D7 S [आ]चरेद् (for [आ]रमेन्) K2 3 D1 नृप, Da D7 S बुध°

37 a) D7 T G यथा (for यदा) M2 [अ]स्य (for स्यान्) K1 महतीं — b) K1 हत°, D4 हया B1 °रथाकुला°, Dn1 °कुल — c) D5 पदातिर् (for °ति) K5 °यत्न, B1 D5 यत्र (for °यन्त्र°) K1 °बहला, D5 °बहुलान् ❀ Ca मन्त्राभियन्त्रबहुले इति पाठः साधु । ❀ — d) K1 स्वानुरक्ता, K2 3.5 V1 B Da Dn D2 3. 6 8 M2 अनु° (for स्वनु°) K3 D4 पताकिनी, D5 षडगिणी, G2 क्षसगिनी ❀ Cn षडङ्गिनी रथतुरगमातङ्गपदातिकोशवणिक्पथवती । ❀

38 a) D7 T1 G1.3 4 यथा (for यदा) K4 D2 बहुविधा K4 B1 Da वृत्तिं, M ऋद्धिं (for वृद्धिं) — b) D7 T G प्रतियोगत° (for °लोमत°) — c) D7 G2–4 काले (for तदा) D7 T1 G2–4 विहृत्य, G1 [अ]पि वृत्य (for विवृत्य) — d) D7 T G अरीणाम् (for दस्यूनाम्) K1.3 D4 अविचारयेत् (K1 °यन्), K4.5 °चारयेत् D2.3.5 6 दस्यूश्चानुविचारयन् (D2 °येत्)

39 a) G1 दानोपनिपत् (for दण्डो°) ❀ Ca दण्डोपनिपद्, मार्ग संधि । ❀ — b) Dn2 D6 M2 यांत्रिक (for यात्रिक) Dn2 तदा (for सदा) — c) K4 सस्य घातो; V1 B1.2 शास्यघातो, Dn1 सस्यघाते, T2 G1 चास्य घातो (G1 °ते) B1 2 6 शाकर (for संकर°)

40 b) K4 Bo 3–5 Dn D2 3 (by corr) 5 6 8 तथैव पाप (by transp), K5 तथैव माया; D3 (before corr) तथैव पाप, D7 T1 G2–4 वाचं तथैव K1 2 B1 Da1 स्पर्श(K1 स्पृश, K2 स्पृश)संप्रयोगात् (B1 °न्); K3 [अ]स्य सुस°, K4 Bo 5 D8 यशसा प्रयोगात् (B5 °न्), K5 °शवस°, V1 B2 Da2 स्पर्शं प्रयोगात् (V1 °न्), B3 4 Dn D2 3 (by corr) 5 न यश° प्रयोगात् (B3 °न्), D3 (before corr) [अ]पयश° प्र°, D4 [अ]स्य स्वस°, D6 चयनाप्र°; D7 T1 G2–4 प्रयमं प्र°; T2 प्रशमप्र°, G1 M4 प्रशम प्रयोगान्; M1–3 प्रयमं विप्रयोगात् (for स्पशसंप्र° as in Ś1 only) — c) B1 D7 प्राप्तैर्, M2 आप्त D7 T G1.3.4 उपचारयीत — d) D4 सुरेषु (for पुरेषु) K3 D4 सं प्रयुक्तैः, K5 V1 Bo 1.3–5 Dn D2 3.5 8 °युक्तान्, D6 सघयुक्तान्, D7 T G समयुक्त (for °युक्त)

41 D8 om. 41 — a) K3 5 V1 B Da Dn2 D2–5 M पुरापि चैषा(M °ना)म्; D7 T1 G2–4 पुरा विजे(T1 °चे)तान्, T2 G1 पुरापि ये (G1 ए) तान् (for °णि चैषाम्) K5 B3 D2.5 6 अनुसृज्य; D4 उपसृत्य (for अनु°) B. भूमिप — b) V1 Bo 5 D4 परेषु (for पु°) D7 पापान्, T1 G2–4 भागान्, M4 भोगं (for भोगान्) K2.3.5 V1 B Da Dn D4–6 अखिलान्, D2 3 अखिला (for निखिलान्) K3 Da D4 इहार्जयन्, K5 B3 Dn1 D7 T G M2 जयति, Bo 4.5 D6 M1.3 4 क्षयति हि (M1.3.4 ह), Dn2 क्षयंति; D2 3.5 क्षयंति हि (for इहाजयन्) — c) V1 B1 D3–5 7 S (except T2 M2) परेषु (for पुरेषु) G3 नीतिर् T1 G2–4 नियतां, T2 G1 निहता (for विहितां) T2 G1 यथावत् (for यथाविधि) — d) K1 बलं; M1 3 4 बल K4 वृत्रसूदन°, T2 G1 °वृत्रहंत (G1 °ता)

42 a) D4 विधाय, D6 यदा नि (for प्रदाय),

C. 12. 3836
B. 12. 103. 43
K. 12. 103. 43

प्रदाय गूढानि वसूनि नाम
प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् ।
दुष्टाः स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा
पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ४२
तथैव चान्यै रतिशास्त्रवेदिभिः
स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ।
सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः
परेषु कृत्यानुपधारयस्व ॥ ४३
इन्द्र उवाच ।
कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।
कथं दुष्टं विजानीयादेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ४४
बृहस्पतिरुवाच ।
परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयति ।
परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥ ४५
तूष्णींभावेऽपि हि ज्ञानं न चेद्भवति कारणम् ।
विश्वासमोष्ठसंदंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥ ४६
करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ।
अदृष्टितो विकुरुते दृष्ट्वा वा नाभिभाषते ॥ ४७
पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि ।
आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ४८

B1 मूढानि K5 V1 B0–3 5 Da Dn D2 8 6 राजन्, B1 D6 8 राजा (for नाम) —b) B1 G1 प्रच्छाद्य, B2 प्रहाय; D4 आच्छिद्य (for प्र°) D6 प्रच्छिद्यमाणो. K1 अवधारय, B0.5 D7 S (except G2) अप(B0 6 M2 °व)हाय च (for अवधाय च) —c) D5 om. from दुष्टा up to विधा (in 43b) K2 3 V1 B1 Da Dn D4 G2 दुष्टान् (for दुष्टा) Da प्रदोषैर् (for स्व°). K1 इह; D4 अति (for इति) —d) B1 परेषु, G1 (before corr, sup lin as in text) दुष्टेषु (for पुरेषु). D6 योजयेत (for °यन्ति)

43 D5 om up to विधा (cf. v. l. 42). —a) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 अपि; G2 इति (for रति-) K1 शस्त्र- (for -शास्त्र) B0 4 5 -दृष्टिभि (for -वेदिभि). —b) K5 V1 B0 1 3 4 Da सुलक्षणै, B2 Dn2 D3 8 6 स्वलक्षणै, D8 सुलक्षिणोः (for स्वलंकृतै). D7 T G -लिंगितै, M लिंगिभि (for दृष्टिभि) —c) K1 सुशास्त्रितैर् B0 4 5 शास्त्र (for भाष्य) —d) K1 पुरेषु Ś1 K2 कृत्यानि (for कृत्यान्) K1 2 4 V1 B1 2 Da उपधारयस्व च (for °यस्व) K8 परेषु कृत्या न च धारयस्युत, B0 3–5 Dn D2 3 5 6 8 परेषु कृत्यामु(B5 °न्यु)पधारयेथ, D4 °नव धारयस्व च.

44 D8 om. the ref K1 om 44. —a) M दुष्टानां (for दुष्टस्य) —b) D4.6 द्विजसत्तम —c) K1 दुष्टे; D6 दुष्टा (for दुष्ट) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 विजानीयाम् (for °नीयाद्) —d) B0 6 इति (for एतद्). B1 [ऽ]सि ब्रूहि, M वदस्व (for ब्रवीहि)

45 K1 D5 om the ref —b) V1 B3 Da गुणानपि (for सद्गुणान्) K1 अत्यसूयति, K5 Dn2 अभ्यसूयेत्; B2 Da Dn1 D2 3 5 6 8 अभ्य(Dn1 °भि)सूयते (for °सूयति) —c) Ś1 कीर्त्यमाणेषु, K4 कीर्तिमानेषु. —d) Ś1 आसीत् (for आस्ते) M2 °मुखं

46 a) K3 4 5 Dn2 D2 4 6 तूष्णी (for तूष्णीं) V1 B3 Da Dn1 भावेन, D5 T2 भावेति, T1 G -भावे तु (-भावेऽपि). K2 V1 B2 Da D1 विज्ञान; K5 विज्ञेय, B0 1 3–5 Dn D2 2 5 6 8 विज्ञेय, D7 T1 G2–4 M विज्ञात (G4 °ते); T2 G1 विज्ञाय (for हि ज्ञानं) —b) D7 S तच् (for न) K4 तद् (for चेद्) T1 G2–4 दारुण (for कारणम्) —c) K1.2 Dn1 निश्वासम्, K3 5 V1 B1–5 Dn2 D2–8 T G M4 निश्वा° (for विश्वा°) K2 4 B3 Dn1 चोष्ठ-, Da सौष्ठ-, M सोष्ठ (for ओष्ठ) D5 -संदश; T2 -संदशं, G1 संदष्ट, G2 संदर्शं (for -संदशं)

47 a) M4 अभीक्ष्ण B1 lacuna, D4 संस्पृष्टम् T2 संहृष्टम्; G1 (before corr) संदृष्टम् (for संसृष्टम्) —b) Ś1 K2 B1 असंस्पृष्टश्; B0 D7 T1 G M1.3 4 °सृष्टश्, D4 °स्पृष्टश्; D5 lacuna, T2 असंहृष्टश् (for °सृष्टश्) B1 च भारते, D5 प्रभाषते (for च भा°) —c) Ś1 K1 4 D4 आ(K1 अ)दृष्टितो (D4 °तो), B3 अदृष्टतो, D7 T G1 3 4 M अदृ(T2 G1 °ह)ष्टवत्, G2 अभीक्ष्णवत् (for अदृष्टितो) K2 3.5 V1 B Da Dn D1 3 Cn न कुरुते, D2 3 6 8 [ऽ]पि कु°, M हि कु° (for विकु°) —d) K5 Dn D2 3 5 6 दृष्टो नैव, V1 B0 1 4 5 D5 दृष्ट्वा नैव; B2 Da दृष्ट्वा वै न, T2 दृष्टो या न; G2 3 दृष्टवा(G2 °व)न्न (for दृष्ट्वा वा न) G1 दृष्ट्वा वा नाम भाषते.

आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ४९
एतान्येवं यथोक्तानि बुध्येथास्त्रिदशाधिप ।
पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५०
इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ।
निशाम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५१

भीष्म उवाच ।
स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रत-
स्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः ।
चचार काले विजयाय चारिहा
वशं च शत्रूननयत्पुरंदरः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

युधिष्ठिर उवाच ।
धार्मिकोऽर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रबाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन्कथं चरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्रायं क्षेमदर्शीयमितिहासोऽनुगीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ C 12 3818 B 12. 104 2 K 12 104 2

---

48 ^{a}) K_4 पृथगेति; D_2 प्रथगेत्य, G_1 पृथगत्र —^{b}) $K_{1.4}$ नेदमस्य (K_4 °घ्य), G_1 समविध M_4 यथापुर (for °विधि) —^{c}) D_2 मदाने (for आसने) D_4 om याने —^{d}) M_4 शक्या (for लक्ष्या)

49 ^{a}) K_1 आर्त्या, B_0 D_7 T G $M_{1.3.4}$ आर्तौ; B_1 $D_{4.8}$ M_2 आर्वौ, D_a आर्ति (for आर्ते) D_2 प्रीत (for प्रीतिर्) —^{b}) D_4 एतावान् V_1 $B_{0.4.5}$ प्रीति; B_{1-3} $D_{2.5.6.8}$ प्रिय (for मित्र) B_1 -दर्शनं (for -लक्षणम्) — V_1 reads 49^d–50^a on marg —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अत्रिलक्षणम् (for अरि°) M च (for तत्).

50 V_1 reads 50^a on marg —^{a}) K_1 एतान्; T_2 ये तानि All MSS (except $Ś_1$ K_3 D_4, D_1 missing) [ए]व (for [ए]वं) —^{b}) K_5 V_1 D_a D_{n1} D_4 T_1 $G_{3.4}$ बुध्येत, D_7 T M नियोध, G_1 योधयत्, G_2 युध्येत (for बुध्येथास्) B_1 D_6 त्रिदशाधिप°, M °शेश्वर — Before 50^{cd}, M_2 ins भीष्म° —^{c}) B_3 स्वदुष्टाना; D_5 प्रतिष्ठाना, T_1 G_1 सुदु° (for प्रदु°)

51 ^{b}) $B_{0.4.5}$ उक्तं ते त्रिदशाधिप —^{c}) $K_{1.4.5}$ V_1 B (except B_5) D (except D_7, D_1 missing) G_3 M_{1-3} निशम्य (for निशाम्य) —^{d}) K_8 D_8 G_1 अमहेश्वर (for अमरे°).

52 D_8 om. the ref. —^{a}) K_3 निबर्हणादितस्; D_4 °णोरितस्; D_8 °णे चरस्, M_3 °णे रय —^{b}) B_1 च काले (for चकार). D_a [अ]तिरथो; G_1 [अ]पि तथा (for [अ]वितथ) K_3 B_1 M_2 बृहस्पते (K_3 °ति°) —^{c}) V_1 B D_a $D_{2.5.8}$ T G M_3 चकार (for चचार) K_4 कालो, D_7 S लोकान् (for काले) M विजयन्स ($M_{1.8}$ °य स) (for °याय) K_2 शत्रुहा; T_1 $G_{1.3.4}$ चारी (for चारिहा) —^{d}) T_1 G_{2-4} भार्वं तु; G_1 सर्वं तु (for वशं च) D_7 S भूतानि (for शत्रून्) K_4 पुरदर

Colophon D_1 missing —*Sub-parvan* $Ś_1$ K V_1 B D_a D_n $D_{2.5-7}$ T $G_{1.3.4}$ M राजधर्म. —*Adhy name* $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_{1-5} D_n $D_{4.5}$ T_1 $G_{1.3.4}$ इन्द्रबृहस्पतिसंवाद°, K_4 V_1 B_0 D_a $D_{2.6}$ बृहस्पति संवाद° —*Adhy no* (figures, words or both) K_5 106, B_1 94, $B_{3.4}$ D_{n1} 102, D_{a1} 104 (as in text), D_{a2} D_{n2} 103, D_7 S 105, D_8 100 —*Śloka no* D_n D_8 52

105

☞ D_1 is missing for this adhy (cf. v l 12 79 28)

1 K_2 D_5 om. 1 (K_2, with the ref.) D_8 om. the ref. —^{b}) K_4 प्रधान्वित, V_1 B D_a $D_{4.8}$ प्रबोधित°, G_2 प्रसाधित°; M_3 प्रपालित° (for प्रबाधित°). —^{c}) V_1 B D_8 कोपाच्च B_1 दण्डार्थं (for °च्च). —^{d}) K_4 सुखमिच्छेत्; $M_{1.8}$ °लिप्सु (for °मिच्छन्).

: 12 3836
B 12. 104 3
C 12. 104 3

क्षेमदर्शं नृपसुतं यत्र क्षीणबलं पुरा ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ।
तं पप्रच्छोपसंगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ २
अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ।
अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन्किं कर्तुमर्हति ॥ ४
अन्यत्र मरणात्स्तेयादन्यत्र परसंश्रयात् ।
क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ५
व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ।
बहुश्रुतः कृतप्रज्ञस्त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६
निर्विद्य हि नरः कामान्नियम्य सुखमेधते ।
त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं च लब्ध्वाप्रीतिमयं वसु ॥ ७
सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् ।
मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ८
दुष्करं बत कुर्वन्ति महतोऽर्थांस्त्यजन्ति ये ।
वयं त्वेनान्परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९
इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रियश्च्युतम् ।

Da D6 भवेत् (for चरेत्).

2 D8 om the ref. — [a]) All MSS (except Ś1 K4, D1 missing) क्षेमदर्शीय (G3 °र्शी च) (for °दर्शी यम्) — [b]) K1 [ऽ]न्वगीयते. — [c]) G3 4 यत् (for तत्). D4 संप्रवक्ष्यामि

3 [a]) K1 2 क्षीणदेशं (K2 °दर्शं); K3-5 V1 B D (except D4; D1 missing) S क्षेमदर्शी (for °दर्शं). K4 -सुतां; K5 B Dn D2 3 5-8 S -सुतो (for -सुतं) — [b]) K4 5 V1 B0-3 5 Dn D2 3, 5-8 S -बलः, B4 -धन (for -बलं). — [c]) K (except K4) B Dn D2, 3, 5-8 S मुनिं कालकवृ(G1 °प्र)क्षीयम्. — [d]) B1 न (for नः) D7 T1 G M1 3, 4 श्रुतिः (for श्रुतम्). M2 आजगाम यदृच्छया — [e]) Dn1 D8 [अ]नु- (for [उ]प-) — [f]) K1 कृच्छ्राद्

4 Before 4, most MSS. ins राजोवाच (some MSS, राजपुत्र उ°) — [a]) D2, 3 (marg as in text) अर्थे तु (for अर्थेषु) K3 B3 5 D2 3 (m as in text) 7 T G1, 3 4 M1, 3, 4 [अ]भागी; G2 [आ]भाति (for भागी) D5 अर्थं स्वभागी पुरुष; D6 अर्थोत्तभागी पु°. — [b]) D4 हीहमान (for ईह°). D2 om the second पुन — [c]) D4 लब्ध्वा वा, D7 (marg) अलब्धा. D7 (orig) अलब्धवान्द्विजो राज्य. — [d]) D7 T G राजा (for ब्रह्मन्). Ś1 K1 2 ईहति (K1 °ते); Da D4 अर्हसि

5 [a]) K3 मरणान्, B1 मरणांस्, D4 शरणात् K3 D4 श्रेयो, K5 V1 B0 3-5 D2 3 6 8 M1, 3 4 स्तैन्याद्; B1 स्तेन्याद्, B2 Da Dn1 T G दैन्याद्; Dn2 D5, 7 सैन्याद्; M2 सैन्यो (for स्तेयाद्). — [b]) D4 ह्यन्यत्र (for अ°) K1 परमं (for परसं-) — [c]) B1 चाकारात्, B2, 3, 5 T1 G3 4 वाचारात्, D6 वारावात्, D7 चारारात्र (for °चारात्) — [d]) K1 समाचक्ष्व (for ममा°) K1 सत्वर; K2 पृच्छत; D6 संजय; D7 (marg. as in text) भारत, T1 G2-4 सर्वदा (for सत्तम).

6 [a]) B2 Da चाभिभूतस्य, D2 6 8 वाभिपन्नस्य; D5 चावि°, D7 M चोप° (for चाभि°) — [b]) K3 om. from मान up to नियम्य (in 7[b]) B0 4, 5 Da D8 M1 3 च (for वा). — [c]) Dn धर्मज्ञश्च (for बहुश्रुत) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 कृतज्ञश्च (for °प्रज्ञस्). — [d]) Ś1 K1 4 मद्विध, D4 किं तस्य (for त्वद्विधः).

7 K3 om. up to नियम्य (cf v. l. 6) D7 om. 7[ab]. — [a]) K5 B0 3 Dn D2 3 5 6 8 M2 निर्विद्यति; D4 °द्य च; G3 °द्या हि (for °द्य हि). D6 नरं — [b]) K5 B4 Dn D2 3 5 6 8 निर्विद्य, B0 1 निपत्य; B2 निशम्य (for नियम्य). — [c]) K4 Da त्यक्ता. B0 transp प्रीतिं and शोक T2 शोकं; G1 भीतिं (for प्रीतिं) T2 भीतिं; M1 कोशं (for शोक) — [d]) B2 G1 त्यक्त्वा; Da लब्धा K5 B (except B1) Dn D2 3 5-8 T G M1 2 4 बुद्धिमय; M3 युद्ध° (for [अ]प्रीति°). V1 B2 Da सुखं; D2 वसु

8 [a]) D6 ह्येषाम्. — [d]) B1 स्वर्ग (for स्वप्न) D7 S -गता इव (for इवागता)

9 [a]) D4 दुष्करं Ś1 वत; K3 तेन, D4 च तत् (for बत) — [b]) V1 B0, 2 4 5 सतो ह्यर्थांस्, B1 Dn1 सतोप्य°; Da सतोर्थांस् (submetric), M1 3 महतोर्थांस्, M2 महतर्थस् (sic), M4 °तोर्थांस् — [c]) K V1 B2-4 Dn D2-6 8 त्वेतान्; B0 त्वेतं, B1 Da D7 T1 G2-4 M एतान्; B5 एतत्; T2 G1 अर्थान् (for त्वेनान्) — [d]) K4 अशतो; Ca असतो (as in text).

10 [a]) Ś1 M3 संप्राप्तु; T2 G3 संप्राप्ता (G3 °प्ता). — [b]) D6 आर्त, G3 आर्तं All MSS (except Ś1 K1 D4 G1, D1 missing) श्रिया (for श्रियश्) — [c])

यदन्यत्सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ १०
कौसल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ।
मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ॥ ११
पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानतः ।
अनित्यं सर्वमेवेदमहं च मम चास्ति यत् ॥ १२
यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ।
एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३
यद्धि भूतं भविष्यच्च ध्रुवं तन्न भविष्यति ।
एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ १४

यच्च पूर्वे समाहारे यच्च पूर्वतरे परे ।
सर्वं तन्नास्ति तच्चैव तज्ज्ञात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५
भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भवत्यपि ।
शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथं नरः ॥१६
क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वा पश्यन्ति तेऽपि च ॥१७
आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ १८
अहं च त्वं च नृपते शत्रवः सुहृदश्च ते । C. 12. 3856 B 12 104 19 K 12 104. 19

D7 T1 G3.4 यद्यन्यत् (for यद्°) —^{d}) M4 मा

11 Before 11, Dn1 ins भीष्म उवाच. —^{a}) K3–5 V1 B Da Dn D2 4 6 8 कौश(D4 °शि)ल्येन, T2 कौसलेन (for °ल्येन) — D4 om 11^{cd} —^{c}) B2 कालवृक्षीय°, G1 काष्ठकवृक्षीय°. —^{d}) K5 Bo 2 8 D2 3 5 6 8 महाद्युतिं, T2 G1 महीपतिं

12 Before 12, some N MSS ins मुनिरुवाच, some S MSS कालकः; other S MSS कालकवृक्षीय —^{a}) B1 repeats from बुद्धि° up to विजानत° after व्यथते (in 13^{c}) —^{b}) B1 (first time) वय (for इय) K3 विजाणता, K5 V1 B (B1 both times) D (except D7, D1 missing) M1–3 °नता (for °नत°) —^{c}) K2.3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 8 G2 एतद्; D3 एते (for इदम्) —^{d}) Da1 वास्थित°, Dn1 चास्ति तत्; D4 वास्ति यत् B4 Dn2 D2 3. 5 8 तदहं च ममास्ति यत्.

13 ^{a}) V1 D7 T1 G1 3 4 मन्यते; G2 मम ते (for मन्यसे) —^{b}) D6 सर्वान् V1 Bo 1. 3 Da Dn1 D8 तन्नास्ति (for नास्तीति) K1 D7 तं (for तत्) —^{c}) D4 om. from एव up to विदित (in 14^{c}) D7 व्यथते, D3 व्यथित After व्यथते, B1 repeats from बुद्धि° up to विजानत° G1 प्राज्ञ

14 D4 om. up to विदित (cf. v 1 13) —^{a}) K1 4 भविष्यश्च, K5 B1.4 Da Dn D5 8 M2 °ष्य (for °ष्यच्) —^{b}) K3.5 V1 B Da Dn D2 3.5.6 8 सर्वं (for ध्रुव) —^{d}) D7 S अनर्थेभ्य° (for अधर्मेभ्य°) K4 D6 प्रमोक्षसे

15 ^{a}) Ś1 K1.4 यश्च, D8 यज्ञ (for यच्च) K3 5 B1.3 Dn D2 3 5 6 8 Cv पूर्वे, V1 Bo 2 4 5 Da पूर्व-; Ca पूर्वे (as in text) D7 S ये च पूर्वसमारंभा. —^{b}) Ś1 K1 4 यश्च, D5 यज्ञ (for यच्च) K2 पूर्वंतरे, K3.5 V1 B3 Dn D2 3.5.6 8 पूर्वं परे, Bo–2 4 5 Da पूर्वं परे (B1 °रा) (for पूर्वतरे) M ये च पूर्वं (M3.4 °र्वं)तरेतरा° —^{c}) T1 G2–4 नास्तीति (for तन्नास्ति). K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 S ते चैव, D7 चैवैतद् (for तच्चैव) —^{d}) K4 M1 3 तं (for तज्). D4 कोत्र (for कोऽनु°) D7 च ज्वरेत्; G3 4 °सचरेत्; M1 °सजरेत्

16 ^{a}) D8 (marg, before corr as in text) दत्त्वा; D1 श्रुत्वा (for भूत्वा) D4 वा न, D7 न च (for च न). D6 भवत्वेतद्; D7 G2 M2 भवत्येव (M3 °व); T1 G3.4 M1 3 4 भवत्येव (M1 3 °व); T2 G1 भवत्येते (for भवत्येतद्) —^{b}) D7 S नभूत्वा (for अभूत्वा) Da भवत्यपि, Dn भविष्यति, D7 S भव G2 M2 °व)त्युत (for भवत्यपि) —^{c}) K1 शोकं; T G2–4 लोके (for शोके) Da सामान्य (for सामर्थ्यं) G1 लोके नैकस्त्वयामर्त्यं (sic) —^{d}) D4 corrupt, D7 T G2–4 M शोचेत स (T2 न), G1 न शोचेत्स (for शोकं कुर्यात्) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 कथचन (for कथं नर°)

17 = 12 28 52 —^{a}) G1 क्वनु (for क्व नु) D4 तेथ (for तेऽद्य) —^{b}) K (except K2) B Dn1 D2–6 8 T1 G M2 4 पितामहा° (G1 °ह) (for °मह°). —^{c}) B2 Da सर्वान् (for अद्य) —^{d}) Ś1 K1.2 4 त्वां (for त्वा) K1 पुन, T G [s]पि वा, M1–3 अपि (with hiatus) (for ऽपि च)

18 ^{a}) M2 आत्मना B1 D2 3. 5 6 M1.3 4 पश्य (for पश्यस्) —^{b}) D7 न तां त्वमनु°, M1.3 4 सत्त्वं किम° (for तांस्त्व कि°) —^{c}) K1 चैवान्व; B1 चैवार्थं (for चैवानु°). —^{d}) Ś1 च न; K1 न च; D4 हि च

C. 12. 3666
B. 12. 104 19
K. 12. 104 19 अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ १९
ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ २०
अपि चेन्महतो वित्ताद्विप्रमुच्येत पूरुषः ।
नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१
अनागतं यन्न ममेति विद्या-
दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमाना-
स्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः ॥ २२
अनाढ्याश्चापि जीवन्ति राज्यं चाप्यनुशासते ।
बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३
न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः ।
किं नु त्वं तैर्न वै श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः ॥ २४

राजपुत्र उवाच ।

यादृच्छिकं ममासीत्तद्राज्यमित्येव चिन्तये ।
ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५
तस्यैवं ह्रियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।
फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तये ॥ २६

मुनिरुवाच ।

अनागतमतीतं च यथा तथ्यविनिश्चयात् ।

(for हि न) Da Dn2 भविष्यति, D4 न पश्यसि, D7 T G च विद्य(T2 बुध्य)ते (for भविष्यसि)

19 [a]) Ś1 K1 2 तु (for the second च) B1 अहं च नृपते सर्वे — [b]) Da सर्वं एव (for सुहृदश्च). D6 ये (for ते). K5 Dn1 सुहृद' शत्रवश्च ते — [c]) B1 किं (for न) D8 भविष्यामि. — [d]) D7 T1 G3 4 M1 सर्वश्च (for सर्वं).

20 [a]) D4 नु; D7 S च (for तु) — [b]) K1 ये नरा' (for मानवा') — [d]) D8 शरक्षतान्; T2 G1 हि पश्य तान्

21 [a]) D8 न हतो (for महतो) Da विद्धि, D7 वित्ताद् (for वि°). — [b]) K5 Dn D8 M2 न प्रमुच्येत, Da प्रविमु°, D2 विप्रमुच्यते; D7 T G M1 3 4 विमुच्येत (for °मुच्येत). D7 पूरुषा; T2 मानव' — [c]) K1 त (for तन्). — [d]) V1 कुर्वति (for कुर्वीत).

22 [a]) K4 यत्र (for यन्न). B1 मयेति (for ममेति). K1 विद्याम् — [b]) D4 विद्यते; D8 विद्यान् — [c]) D7 बल य (for बलीय) D7 S मन्यमानस् (for °मानास्) — [d]) D7 S स पं(M4 पिं)डितस्तस्सतां वृत्त(D7 G1 °त्ति)माहु'

23 [a]) B1 अनार्याश्च, D4 6 °ढ्याश्च, M1 3 °ढ्यां — [b]) K3 येपि; Dn2 वापि, D4 योपि, D7 चैव (for चापि). Ś1 K2 -शास्य ते, K3 V1 B Dn D8 M1 3 4 -शासति; Da -शास्यति; D2 -शासने (for -शासते) — [c]) D7 -पूरुष- (for -पौरुष). T2 G1 संपन्नस् — [d]) T2 G1 त्वया तुल्योधि(G1 °त्ति)को जनः.

24 [a]) Ś1 K2-4 B1 त्वाम् Ś1 K1 4 अपि; K2 अनु; D8 इह (for इव). — [b]) K4 D4 मा शुच, D7 8 नाशुच — [c]) K1, 3 5 B3 D2 किं तु; K2 Dn किं न; D8 किमु (for किं नु). B3 त्वां; D6 तं. K1-3 V1 Bo 3-5 Dn D7 T G तैर्नैरै; K5 नैव तै; B1 2 Da यैर्नैरै., D2 3 5 वै न तै'; D6 8 वै न ते, M न मरै. (for तैर्न वै). — [d]) K4 तुल्ये, D6 तु ल्या. D7 S -पौरुषात्, D8 पौरुषौ (for -पौरुषैः)

25 D8 om the ref K3 5 V1 B Da Dn D2-7 S राजोवाच (for राजपुत्र उ°) — [a]) K4 यादृच्छक; Ca °च्छिक (as in text) K4 D8 ममासीत; Da Dn D7 सर्वमासीत् (for ममासीत्तद्) T1 G यादृच्छि(G1 °च्छं)कमुपासीत, T2 °शं कर्म आसीत. — [b]) Ś1 K1 2 4 D7 T G M2 चिंतयेत्; B1 विचये (for चि न्तये) Da Dn तद्राज्यमिति चिंतये — [c]) K1 V1 Bo-2 4 Dn2 D2 3 5 6 क्रियते, D7 ह्रियते; G1 3 4 ह्रीयते. D8 ह्रियते सर्वं नेवेदं (sic) — [d]) K1 भवता (for महता).

26 [a]) K2 4 B1 3 5 Dn1 D7 T G तस्यैव V1 B2 क्रियमाणस्य; D7 G1 M1 ह्रीय° — [b]) Ś1 K1 Da1 स्रोतसेव, D4, 6 श्रोतसेव; D7 स्रौतसैव K4 B1 तपो धन (B1 °न) — [c]) M1 प्रपश्यादि — [d]) K3 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 M1-3 वर्तयन्, K4 T2 G1 °येत्, T1 G2-4 वर्धये (G3 4 °येत्) (for वर्तये)

27 D8 om the ref T2 कालिक', G1 कालक वृक्षीय' (for मुनिरु°) — [a]) D8 यथागतम् (for अना°) G2 असीतां. — [b]) K2-5 Bo 3-5 Dn D2-4, 6 G3, 4 M3, 4 याथातथ्य, D5 7 8 य(D5 या)थातथ्यं; T2 G1

नानुशोचसि कौसल्य सर्वार्थेषु तथा भव ॥ २७
अवाप्यान्कामयस्वार्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतान् ॥ २८
यथा लब्धोपपन्नार्थस्तथा कौसल्य रंस्यसे ।
कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ २९
पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः ।
धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थांश्च न मृष्यते ॥ ३०
अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् ।
एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ३१
ईर्ष्यातिच्छेदसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः ।
कच्चित्त्वं न तथा प्राज्ञ मत्सरी कोसलाधिप ॥ ३२
सहस्व श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते जनाः ।
अभिविष्यन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनात् ॥ ३३
श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
त्यागधर्मविदो वीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ॥ ३४ C. 12. 3882 B 12. 104. 24 K 12. 104 34

यथा तत्त्व- (for यथा तथ्य) D4 विनिश्चयात्. V1 B1 Da या(B1 य)थातथ्येन निश्चयात् —c) Bo मानु (for नानु) K4 -शोचस्व, K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 -शोचेत, M -शोचति (for -शोचसि) K3-5 V1 B Da Dn1 D2-5 8 कौशल्य, Dn2 कौंतेय —d) B1 यथा (for तथा)

28 a) K1 अवाप्यं, K4 °र्थान् (for °प्यान्) K5 B1. 3 Da Dn D2 3 5 6 कामयन्, T G °येद् (G1 °ये) (for °यस्व) —b) K1 अनवाप्य, B1 नानवाप्य, D7 G1 अनवाप्यान्, D8 नाववाप्यान् (for नान°) B (except B3) Da Dn2 D2 3 5-8 S कथचन (for कदा°) —c) V1 Bo-2. 5 D8 G1 3 अनुभव (G1 °व)

29 a) K3 B2. 4 Dn D2, 3, 5-7 G2 M3 यथा ल (D6 लु)ब्धोपपन्नार्थैस् (K3 D2 °र्थै, D7 °स्ते, G2 °र्थांस्) —b) K3 5 V1 B (except B1) Da D2 4 6 8 कौशल्य, G3 कौसल्ल K3 Dn2 D6 M2 रस्यते, D7 G1 ईंत्यसे (for रंस्यसे) —c) D6 क्वचित्, T1 G3 कश्चित् G2 M1. 3. 4 शुभ (for शुद्ध-) —d) K1. 4 क्रिया- (for श्रिया) K6 शोचते

30 a) K4 पुरस्त्वाद् K5 D2. 3 (before corr as in text) 5 6 हीनभाग्यत्वाद्, Cv वीतभाग्योपि (for भूतपूर्वत्वाद्) —b) B1 -भावो हि, D- -भागो हि, D7 T G1. 3. 4 -भाग्योपि, D8 -भोग्यो हि (for -भाग्यो हि) K1 दुर्मद° — D6 om. 30c–32b —c) Ś1 दातार; B5 यातार, D7 तथान्यं D4 गर्हति, D7 T2 G M गर्हये(G2 °य)न् (for °ते) —d) K1 G1 लब्धार्थोश्च (sic); K2 Da Dn D6 M2 °र्थैश्च (for °र्थांश्च) Da मृष्यति; D7 दूष्यते

31 D6 om. 31 (cf v l 30) —a) D4 वा (for च) —b) D4 मान्यते, D7 T G1 3 4 मन्यते D7 श्रमतो, M4 धियतो (for श्रीमतो) —c) D4. 7 S एव (for एतद्)

32 D6 om 32ab (cf. v l. 30) —a) Ś1 K4 ईर्षा (for ईर्ष्या-) K1 2 T1 G3-4 ईर्ष्याभि(K1 °र्षाभि, K2 °र्ष्याभि)च्छेद, K5 Bo 3 4 Dn2 D2 3 5 8 °भि(Bo °ति)मान, V1 B1. 2 5 Da °मात्सर्य, D7 G1 °दिच्छेद-, T2 °द्विक्लेश- (for °तिच्छेद-) K3 D4 ईर्षावि(D4 °र्ष्याभि)च्छेदमपन्नान् (D4 °न्नास्), Dn1 ईर्ष्याभिमान मपन्नान्, M ईर्ष्याभिच्छेदमपन्ना (M1 3 4 °न्ना) —b) K3 यथा, D4 (also as in text) तेषे (for राजन्) —c) K4 किंचित् G2 तन् (for त्व) B5 मत्सरी; D6 न तदा (for न तथा) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 राजन् (for प्राज्ञ) —d) B5 न तथा, G1 मत्सरे Ś1 K1. 2 T2 G1 कौसलाधिप, K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 कोशला°, K4 कौशला°

33 a) V1 Bo 2 4 D6 सहस्त्र, D8 ईहस्व B2 -श्रियम् (for श्रियम्) —b) M2 वा (for सा) —c) K1 B1 D5 सती लक्ष्मी° —d) K4 कुशलो M1 भुज्यते K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 सदा, D7 T G1-3 नरा (for जना) —e) K5 अपि (for अभि) K2 -विपिंदते, K3-5 V1 B D2 3 5 6 8 -निस्यं- (K4 °स्व)दते; Da Dn2 G2 -निष्पदते, Dn1 D1 -निष्पदते, M -विष्यदति (for °ष्यन्दते) D4 सर्वे, D7 T G2-4 देही (T2 °हि), M2 lacuna (for श्रीर्हि) G1 अभविष्यदह्रिश्रीर्हि —f) K3 सत्यवि- (for सत्यपि) K1 V1 B2 3 5 Da Dn D2 3 5 6 8 जनं, K2. 3. 5 Bo 1. 4 D4 जनान् D7 T G2-4 श्रीमू(T2 °ह)तश्च द्विषज्जनात् (T2 °न्), G1 M1. 3 4 भूतस्यापि द्विषज्जनात्, M2 भूतान्यपि द्विषज्जनान्

34 a) G1. 2 पुत्र च (for च पुत्र) —b) K3 मनुष्य — Da2 om. 34c–35b —c) K5 V1 B Da1 Dn D2 3 5 6 8 योग, D4 शूरा (for त्याग) K2 3 5 B D (except D7, D1 missing) G2 M धीरा (M2 °र) (for वीरा) —d) V1 जयंति (for त्यजन्ति)

C 12 3882 D 12 104 35 K 12.104 37

बहु संकसुकं दृष्ट्वा विवित्सासाधनेन च ।
तथान्ये संत्यजन्त्येनं मत्वा परमदुर्लभम् ॥ ३५
त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन्कृपणं परितप्यसे ।
अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्पराचीनानुपद्रुतान् ॥ ३६
तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैनान्परित्यज ।
अनर्थांश्चार्थरूपेण अर्थांश्चानर्थरूपतः ॥ ३७
अर्थायैव हि केषांचिद्धननाशो भवत्युत ।
अनन्त्यं तं सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीक्षते ॥ ३८
रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
तथा तस्येहमानस्य समारम्भो विनश्यति ॥ ३९
कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदा कौसल्य नश्यति ।
तदा निर्विद्यते सोऽर्थात्परिभग्नक्रमो नरः ॥ ४०

— After 34, D7 S ins

243* त्यक्त स्वायभुवे वशो शुभेर्भ भरतेन च ।
नानारत्नसमाकीर्णं राज्य स्फीतमिति श्रुति ।
तथान्यैर्भूमिपालैश्च त्यक्तं राज्य महोदयम् ।
त्यक्त्वा राज्यानि ते सर्वे वने वन्यफलाशिन. ।
गताश्च तपस पारं दु खस्यान्त च भूमिपा । [5]

[(L 2) T2 सर्वरत्न-, M1 3 नानापत्र ; M2 नाना-वर्ति- (for °रत्न-) T1 G2 इव श्रुत, T3 इव श्रुति ; G3 इति श्रुत (for इति श्रुति) — (L 4) T1 G सर्वे च (for ते सर्वे) D7 T1 G -फलाशना (for °शिन.) — (L 5) T2 गता स्युस् (for °ताश्च) G1 [illegible] (for तपस) D7 T2 तु (for च)]

35 D7 om. 35 Da2 om 35ab (of v l. 34). — a) K3 B3 सकशुकं, K4 स्वं कसम; K5 शांकशुक, V1 B1 2 D2 3 5 6 शाकस्वर्कं (B1 °स), B6 सकुशुकं; Dn1 संकुलक, D4 सकलाक, D8 शाकशुक, S संगो त्सुक, Ca n संकुसुक (for सकसुक) Ś1 बहु खेकुसुम दृष्ट्वा, K1 2 बहुश कुसुमं दृष्ट्वा — b) K1 5 V1 B1-5 Da1 Dn D2 3 5 8 G2 विधित्सा, Bo विधिवत्; D6 M2 विवत्सा (for विवित्सा) D6 साधने सव (for साधनेन च) — c) D6 सत्यजति K5 Dn D2 4 एव; V1 B Da D3 5 6 8 एव, T G2-4 एनं (for एन) — d) D8 दुष्करं, T2 G2 3 दुर्लभा

36 c) B1 अकाम्य, D4 आकाम्यान् B1 कामयानोका (sic), D8 °ये नोर्थान् — d) All MSS (except Ś1 K1, D1 missing) पराधीनान् (for °चीनान्) All MSS (except Ś1 K1 3-5, D1 missing) उपद्रवान् (Da °वत्) (for °द्रुतान्)

37 a) D4 सं; G2 त्व, G3 त्वा (for तां) K1 3 B1 D8 उपजिज्ञास (K1 °सूस; B1 °संस्), V1 Bo 2 4 5 इह जिज्ञासुस् (V1 °सस; Bo °सं), Da अभिजि°, D4 अवजिज्ञास, D7 S अनुविज्ञाय (for उपजिज्ञासुस्) — b) K1 3 5 Dn D2 4 6 8 G1 M [ए]तान् (for [ए]नान्) M4 परित्यज्य — c) K (except K4) V1 B (except B1) D (except D7, D1 missing) T G1 2 4 M अनर्थाश्च (for °र्थांश्च) G3 अनर्थास्त्वर्थरूपेण — d) Ś1 K4 D7 ह्यर्थांश्च, K1 V1 Bo-2 5 Da D4 8 T1 G M2 अर्थाश्च; K2 5 व्यर्थाश्च; K3 B3 4 Dn D2 3 5 6 ह्यर्थाश्च (for अर्थांश्च) K1 °रूपित, K3 5 V1 B Dn D2-8 S रूपिण; Da कारिण (for रूपत).

38 a) V1 B4 D7 S अर्था एव, B1 अर्थाश्चैव (for °यैव) — b) B1 D6 भवति D7 S धननाशा (T2 °नाशो; G1 °नाना; M °राशी) भवत्युत — c) K3 5 Dn आनत्यं तत्, K4 अनते त, V1 B Da D3 5 अनत्य (Da1 °न्य)त, D4 7 अनित्य त, D6 अनपत्य, D8 अनत तत् , S अनि(M °न)त्य तत्- (for अनन्त्य त) M1 3 4 सुखां — d) K3 5 V1 B Da Dn D2-5 8 परीप्सति (D4 °ते), D6 परिप्सति, D7 S न लिप्सते (G3 °प्स्यसे; G4 °प्सति) (for परीक्षते)

39 a) B1 नममाण, D6 G1 रममाण Ś1 श्रिया, K1 2 4 श्रिय (for श्रिया) Ś1 कैश्चिन् (for क°) — c) D2 3 5 6 कस्य (for तस्य). — d) D7 धर्मारभो; T G संरंभोपि (for समारम्भो)

40 a) D4 कृच्छ्र- (for कृच्छ्रात्) — b) K1, 3 B3 4 Da Dn D2 3 5 6 8 यदि, D4 तथा, D7 T1 G1 2 4 यथा (for यदा) K3 5 V1 B D (except D7; D1 missing) कौशल्य; T2 G1 कौसल — c) D7 T2 G1 तथा (G1 °दा) निर्भिद्यते सोर्थान् (T2 °त्), T1 G3 4 तदानीं धिंद्यते सोर्थान्, M1 3 4 तथा (M4 °दा) निर्विद्यते सोर्थात् — d) D4 मनोद्रय, G2 4 -तमो नर (for क्रमो नर). G3 प्रतिभग्नतमो नर —After 40, D7 S ins

244* अनित्यां वा श्रियं मत्वा श्रियं वा कः परीप्सति ।

[G1 अनित्यां वां, G3 °त्यानां (for °त्यां तां) M1, 3 4 तां धीर (for श्रिय वा).]

धर्ममेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः ।
परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विंद्येयुश्च लौकिकात् ॥ ४१
जीवितं संत्यजन्त्येके धनलोभपरा नराः ।
न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ॥ ४२
पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धिताम् ।
अध्रुवे जीविते मोहादर्थतृष्णामुपाश्रिताः ॥ ४३
संचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
संयोगे विप्रयोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥ ४४
धनं वा पुरुषं राजन्पुरुषो वा पुनर्धनम् ।
अवश्यं प्रजहात्येतत्तद्विद्वान्कोऽनुसंज्वरेत् ॥ ४५
अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः ।
नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ४६
प्रतिपिद्धानवाप्येषु दुर्लभेष्वहितेषु च ।
प्रतिकृष्टेषु भावेषु व्यतिकृष्टेष्वसंभवे ।
प्रज्ञानतृप्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ४७ C 12.3956 B 12.104.48 K 12.104.52

---

41 a) Bo 4.5 धर्मान (for धर्मम्) D4 एको Ś1 K1.2.4 निपद्यते, T G हि पश्यति (for ऽभिपद्यन्ते) —b) V1 B1.2 Da कल्याणाभिरता नरा —c) K3 परं तद् (for परत्र) —d) K1 D7 T2 G1 लौकिक, K2.3.5 B1 Dn2 D4.8 °कान्, B5 T1 G2-4 °का (for °कात्) M निर्विंदस्येह (M2 °द्यतेहं, M4 °दतीह) लौकिक.

42 a) K4 मंजयति, Da सत्यजेत्, D3 मत्यजति K3 D4 M [अ]न्ये; Da लोके (for [ए]के) —b) B1 धनलाभ- (for °लोभ) Ś1 K2.4 Dn D7 -परा जना°, Bo 4.5 -रता नरा, B2 Da G4 -परायणा (B2 °ना) (for -परा नरा) —c) D2 om. from तार्थं up to शान्ते (in 44a) D7 G2 जीवितार्थममन्यते.

43 D2 om. 43 (cf. v. l. 42) —a) Ś1 K1.2 पश्यतेषां, D6 कृन्यंतेषां, D7 S पश्य चै (G2 वै, M1.3 चे) षां (for पश्य तेषां) —b) Ś1 K1 पश्यतेषां, D7 S पश्य चैषाम् (for पश्य तेषाम्) —c) D5 अध्रुव G2 जीवित —d) D4 अयं, D7 व्ययं; S (except G1) येर्थं (for अर्थं) B3 Dn D2.5.6.8 दृष्टिम् (for -तृष्णाम्) K4 V1 B (except B3) T1 G3.4 अपाश्रिता (for उपा°)

44 Cf. 11. 2. 3, 12. 27. 29, B. 12. 330. 20, B. 14. 44. 19, Rām. 2. 105. 16, 7. 52. 11, Gobhilasmṛti 3. 43, Kathāsaritsāgara 51. 26cd–27ab, Divyāvadāna (Cowell) p. 27. D2 om. 44a (cf. v. l. 42) —a) K4 M2 तु, D6 न (for च) —b) B5 D2.3.5.6.8 विनाशांते (for मरणान्ते) D2 न (for च) —c) K6 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 च वियोगांते (for विप्र°) —d) T2 सम्प्रणयेन् D7 धन (for मन°)

45 B1 om. 12. 105. 45–12. 106. 3 —a) K1.3.5 V1 B (B1 om.) Dn D2-8 T1 G M2.4 पुरुषो, Da पुरुषे, T2 °षा (for °षं) —b) All MSS (except Ś1 K1.2.4 M1.3, B1 om., D1 missing) पुन्य (M4 °षान्) (for पुरुषो) Da च (for वा) G1 [अ]प्यवधंन (for पुनर्धनम्) —c) D7 T G विजहाति (for प्रज°) K2.3 D7 S एव (G2 °व) (for एतत्) —d) B5 तु, D6 न (for तद्) D7 -सचरेत्, G1 -सञ्° (for -सञ्ज्व°) — After 45, D7 S ins.:

245* अन्यत्रोपनता ह्यापरपुरुषं तोपयत्युत ।
तेन शान्तिं न लभते नाहमेवेति कारणात् ।

[(L. 1) T2 G1.2 M2 तोपयति —(L. 2) M म (for न)]

46 B1 om. 46 (cf. v. l. 45) D8 om. 46c–47b —c) M1.3 पश्यन् (for पश्य) —d) D7 S तुल्याम् (G1 °ल्यम्) (for राजन्) —e) G2 सर्वं (for यच्छ) T1 G3.4 नियम्य सर्वं सग (T1 °य) च्छ, T2 G1 नियम्य काम क्रोध च —f) K1 चेंद्रियाणि D7 S तथा (for गिरम्)

47 B1 om. 47 (cf. v. l. 45) D8 om. 47ab (cf. v. l. 46) —a) Ś1 K1.2.4 B2 D4.7 प्रतिपि (K1.2.4 D4 °पे) द्ध्यानवाप्येषु, K5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2.3.5.6 T2 G2 प्रतिपेद्धा म चाप्येषु (Da1 चाप्येयें, T2 वाप्येषु), Cv प्रतिपिद्धानि चाप्येषु. —b) K3.5 V1 B (B1 om.) Da D2.3.5.6 M2 दुर्यलेषु (for दुर्लभेषु) Ś1 K1.2.4 V1 Bo 2-4 D2.3.6 G1 हितेषु, B5 चलेषु (for [अ]हितेषु) D7 वा (for च) —c) Bo 2 m.3.4 Da Dn D5.8 प्राप्तिसृष्टेषु, B2 D2.3.6 प्रतिसृष्टेषु, B5 प्राप्तस्पृष्टेषु (for प्रतिकृ°) K2 [अ]भावेषु, D7 S (except M2) भाग्येषु (for भावेषु) —d) K2.4.5 V1 B2.3 Da Dn D4.5.7.8 S व्यपकृ (B2 °हृ) ष्टेषु, Bo 4.5 D2.3.6 व्य (B4 वा) पकृष्टे तु (for व्यतिकृष्टेषु) B2.3 Da D7.8 T1 G3.4 M1.3 सभवे; G2 सम्भ्रमे; M2.4 [अ]संभव°

C 12. 3897
B 12 104 49
K 12 104 53

अल्पमिच्छन्नचपलो मृदुर्दान्तः सुसंशितः ।
ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव मुह्यति ॥ ४८
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेपितुमर्हसि ।
नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ ४९
अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने ।
वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ५०
सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तेन दन्तिना ।
यदेको रमतेऽरण्ये यच्चाप्यल्पेन तुष्यति ॥ ५१
महाह्रदः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
एतदेवंगतस्याहं सुखं पश्यामि केवलम् ॥ ५२
असंभवे श्रियो राजन्हीनस्य सचिवादिभिः ।
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(for °वे). —c) Bo 4 5 विज्ञान (for प्र°). B4 -दृसो (for -तृसो) —f) K4 त विधो, D4 T2 G1 तद्विधो

48 B1 om. 48 (cf v l 45) —a) D7 T G अ घिफलो (for अचपलो) —b) D4 मुनिर् (for मृदुर्). D6 om from सुस up to चिताम् (in 49d) K3 D4 सुशसित , K5 D7 सु(D7 स)सयुत ; V1 B2 Da Dn सुनिश्चित , Bo 3–5 D2 3 5 8 सुसंयत , T G सुसंस्थित (for °शित) —c) T2 °चर्योपपन्नस्य —d) D4 G3 तद्विधो ; D8 द्विविधो . K5 Bo 4 5 D2 नानुशोचसि ; V1 B2 3 Da Dn D3 5 8 नैव शोचति, D7 न विमुह्यति (for नैव मु°)

49 B1 D6 om 49 (cf v l 45, 48) —a) G3 जाल्मिं, M1. 3 4 जाल्पीं, Ca v जाल्मीं (as in text) M4 कपालीं, Cv का° (as in text) —b) K3 Da सेवितुम् ; K4 B5 शोपितुम्, D7 एप त्वम् (for एपितुम्) K1 Da M4 अर्हति —c) K3 नृशसामतिपापिष्ठां. —d) K2 Dn G1 M2 दुष्टां, B4 दु खा; D2. 5 8 दु ख (for दुःखां)

50 B1 om. 50 (cf v l 45) —a) Dn2 फलाजीवे, D6 फला * *, D7 S -फलाहारो (for °जीवो). —b) Da वसस्वैको

51 B1 om. 51 (cf v l 45) —a) K4 सदृशे ; D4 सादृशं —b) K1 D4 G1 एषा(D4 ईष ; G1 इषा)दतेन, B2 D3 5 6 ईशा°, G2 ईषादन्तेन (for °दन्तेन) D2 6 दतिनां ; D7 S (except M2) हस्तिना —c) Bo 2m 3–5 D2 3 5 6 य एको (for यदेको). Dn [s]रण्येषु (hypermetric), G1 ह्येव. —d) Ś1 K V1 Bo 2, 4, 5 Da D2, 3 5 6 8 यश्च ; G3 यद्वा (for यच्च). B4 तृप्यति, T2 तुष्यते. B3 यश्चाल्पे येन तुष्यति, Dn आरण्येनैव तु° .

52 B1 om 52 (cf. v l 45) —a) K3 महोदधि., K4 महाह्रदा ; B5 °द्रुम. —b) K3 D4 7 S (except M2) ह्यात्मनैव (for आत्म°) —After 52ab, V1 B (B1 om.) D2 3. 6–8 S ins.

246* इत्थं नरोऽप्यात्मनैव कृतप्रज्ञः प्रसीदति ।

[D2 इय नरोपि ; D7 T2 G1 M2 एव नरो हि, M1 3 4 एव नरोपि B3 [ए]व (for [ए]व) T1 G2–4 एव नरे (G2 °र) स्वात्मनैव (for the prior half)]

—c) Cv एव गतस्य (for एवग°) —d) G2 पश्याम. B3 Dn D3 जीवितु (for केवलम्)

53 B1 om 53 (cf v l 45) —a) D7 T1 G1. 3 4 अ(T1 ना)ल भवेच् (for असंभवे) Ś1 K1. 4 श्रिया (for श्रियो) —d) G1 महान् (for भवान्)

Colophon om in B1 D1 missing. —*Subparvan* Ś1 K V1 Bo 2 4 5 Da Dn D2–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म —*Adhy name* K1–3 5 V1 B (B1 om.) Da Dn1 D2–6 कालक(D4 om क)वृक्षीय ; M1 3 सर्वध्रुवत्ववचनं ; M2 सर्वाध्रुवत्व —*Adhy no.* (figures, words or both) K2 Da2 Dn2 104, K5 107, B3 4 Dn1 103, Da1 105 (as in text), D2 3 101, D7 S 106 —*Śloka no* Dn1 53.

१०६

मुनिरुवाच ।
अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ।
ब्रवीमि हन्त ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १
तां चेच्छक्ष्यस्यनुष्ठातुं कर्म चैव करिष्यसि ।
शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २
आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ।
राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियम् ।
यद्येतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ॥ ३
राजपुत्र उवाच ।
ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्म्यहं प्रभो ।
अमोघमिदमद्यास्तु त्वया सह समागतम् ॥ ४
मुनिरुवाच ।
हित्वा स्तम्भं च मानं च क्रोधहर्षौ भयं तथा ।
प्रत्यमित्रं निषेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ५
तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय ।
दातुमर्हति ते वृत्तिं वैदेहः सत्यसंगरः ॥ ६
प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च गमिष्यसि ।
ततः सहायान्सोत्साहाँल्लप्स्यसेऽव्यसनाञ्शुचीन् ॥ ७
वर्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ ८ C. 12. 3911 B. 12 105 9 K. 12. 105. 7

106

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v l. 12 79. 28)

1 B1 om. 1–3 (cf. v l 12 105 45) D8 om. the ref. After the ref., Ś1 K1.2 om. (hapl.) 1–4 with the following ref. Before 1^{ab}, D7 S read 2^{cd} — a) B4 T G1 ते; G2–4 वा (for चेत्) — b) D6 पश्यति — c) D5 ब्रवीति K3 तवतो (sic), Dn तां तु ते; D7 8 T1 G2–4 [अ]हं ततो (for हन्त ते) B0 नित्य (for नीतिं) — d) K3 प्रणिपत्तये

2 Ś1 K1.2 B1 om. 2 (cf. v l. 1) — a) B3 शक्नोमि; B4 D2 4 शक्ष्यसि; M4 शक्ष्यति Dn तां चेच्छक्नोषि निर्मा(Dn2 °र्या)तुं — b) D8 चैवं (for चैव) D5 करिष्यति — D7 S read 2^{cd} before 1^{ab} — d) D2 यत्त्व, D7 S यत्ते (M1.3 4 °त्वा) (for यत्त्वा) B0 4.6 T2 G1 [अ]शेषत (for तत्त्वत)

3 Ś1 K1.2 B1 om 3 (cf. v l. 1) — a) K4 आचरिष्यति, Da °ष्यामि; D7 T G आहरिष्यसि; M1 अचरि°. — c) Da राष्ट्रं (for राज्यं) K4 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य) M मात्रं (for मन्त्र) D7 T G राज्य वा राज्यमात्रं वा — d) Da महतां B5 lacuna, D6 च (for वा) B5 तत; T2 G1 महा (for पुन) D6 श्रिया — e) Dn अथ (for यदि) — f) D4 तद्ब्रूहि प्रब्रवीमि ते

4 Ś1 K1.2 om 4 (cf. v l. 1) D8 om. the ref K6 V1 B Da Dn D2–7 S राजोवाच (for राजपुत्र उ°). — a) V1 Da T2 ब्रवीमि Dn2 D4.8 T2 G भगवन् — b) D7 S (except M2) अभिपन्नो (for उप°) K3 V1 B (except B3) Da S [ऽ]स्म्यधी(V1 °वे)हि भो°, K4 [ऽ]स्मि हि प्रभो (for ऽस्म्यहं प्रभो) D7 विभो (for प्रभो) — Dn2 om 4^{cd} — c) D8 अस्य (for अद्य) V1 B2 Da Dn1 अमोघोय भवस्त्वद्य, D7 S अमोघ एव मे(M °वम)द्यास्तु — d) T2 G1 ह्यद्य (for सह) V1 B2 Da Dn1 D7 S समागम (G3 °त, M1 °मा)

5 Ś1 K1.2 D8 G2 4 om. the ref. (for Ś1 K1.2, cf v l 1) — a) Ś1 K1.4 V1 B3.4 Da छित्त्वा (for हित्वा) K5 स्तम्भे; B (except B3) Dn D3 5 दम; D7 S मान (for स्तम्भ) Da Dn काम, D7 M दम; T G दम (for मान) — b) K2 4 क्रोध हर्षौ, K3 5 V1 B Da Dn D2–6 8 T1 G3 4 क्रोधं हर्षं, T2 मोह हर्षं; G1 मोहहर्ष-, G2 क्रोधहर्ष (for °हर्षौ) B0 4 5 तथा भय (by transp) — c) Ś1 K1.2 4 प्रेत्यामित्र; K5 B D3.5 6 8 अप्य°, D2 अथ मित्र V1 Da Dn प्रत्य(Dn अप्य)मित्राणि सेवस्व

6 a) D4 M4 शोचेन — b) Da T1 G2–4 वा; D6 8 lacuna (for च) K5 नराधिप, V1 B0 1 4 5 Dn D4.7 T G M2 4 [अ]भि(D7 T G °व)धारय (for °राधय) — c) K5 B3–5 Dn D3 5 6 8 ते वित्तं, D8 वित्तं ते (for ते वृत्तिं) — d) Ś1 K1 न देह; B1 विदेह (for वै°) D7 S सत्यविक्रम

7 b) V1 B1 2.5 m Da D7 S ग्रहण (for प्रग्रह). Dn च भविष्यसि, D7 चैवमि°; T2 G2 च गमिष्यति. — d) D7 ऽलिप्स्यसे B2 शुभान् (for शुचीन्)

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No
इन्द्रियग्रामकथनम्	शुकानुप्रश्न:	M 239
इन्द्रियोत्पत्ति	मनुबृहस्पतिसवाद	M. 195
"	वार्ष्णेयाध्यात्मकथनम्	M 203
इन्द्रोतपारिक्षितीयसवाद	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā 146
इन्द्रोतशौनकपरीक्षणीयम्	"	Ā 148
ईश्वरप्रशसा	जापकोपाख्यानम्	M 191
उग्रसेनकृष्णसवाद	—	M 223
उञ्छवृत्तिप्रशंसनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 351
उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	—	M 340-353
उतथ्यगीता	—	R 91-92
उपदेशकथनम्	उञ्छवृत्त्युपाख्यानम्	M 343
उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्	—	R 113
उष्ट्रटिट्टिभम्	टिट्टिभकम्	R. 115
उष्ट्रविनाशनम्	उष्ट्रग्रीवोपाख्यानम्	R 113
ऋषभगीता	—	R 125–126
ऋषिदर्शनम्	ऋषभगीता	R 126
ऋषिदिक्प्रकीर्तनम्	दिशास्वस्तिकम्	M. 201
ऋषिदेवसवाद	नारायणीयम्	M 327
ऋषिशकुनिसंवाद.	अर्जुनवाक्यम्	R. 11
ऋषिशाप:	श्वर्षिसवाद	R 117
ऋषिसवाद	—	R 118–119
एकान्तिकभाव	नारायणीयम्	M 336
ऐलकश्यपसवाद	—	R 74
ऐश्वर्यानित्यता	बलिवासवसवाद	M 216
और्ध्वदेहिकम्	श्राद्धक्रिया	R 42
कर्णिकोपदेश	—	Ā 138
कपिलगोसवाद	गोकापिलीयम्	M 262
कपिलासुरिसवाद	—	App 29 A, B
कपोतचरितम्	कपोतलुब्धकसवाद	Ā. 142-144
कपोतलुब्धकसवाद	—	Ā 141-145
कपोतस्वर्गगमनम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā. 144
कपोताख्यानम्	"	Ā 142, 145
कपोताख्यानम्	इन्द्रोतपारिक्षितीयम्	Ā. 146
कपोत्या हुताशनप्रवेश	कपोतलुब्धकसवाद.	Ā 144
करालजनकवसिष्ठसवाद	वसिष्ठकरालजनकसवाद:	M 291–294
कर्णचरितम्	—	R. 1–5
कर्णपशुवधशाप:	कर्णचरितम्	R 2
कर्णविजय	कर्णचरितम्	R. 4

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
कर्णवीर्यकथनम् or कर्णस्तुति	कर्णचरितम्	R 5
कर्णशापप्रश्न	,,	R 1
कर्णशापप्राप्ति	,,	R 3
कर्णाभिज्ञानम्	,,	R 1
कर्णास्त्रप्राप्ति	,,	R 3
कणिकशत्रुंतपसंवाद	कणिकोपदेश	Ā 138
कणिकोपदेश	—	Ā 138
कर्णोत्पत्तिविचार	कर्णचरितम्	R 1
कर्मप्रयोग	ऋषिसंवाद	R 119
कर्मप्रशंसा	पराशरगीता	M 286
कर्मफलनिवेदनम्	,,	M 287
कर्मविपाक	वृत्रगीता	M 271
कर्मस्तुति	भीमवाक्यम्	R 10
कर्मास्तिक्यम्	स्वधर्मस्तुति	M 174
कश्यपसृगालसंवाद	सृगालकश्यपसंवाद	M 173
कापव्यचरितम्	—	Ā 133
कापिलीयम्	गोकापिलीयम्	M 262
काम(म्य)त्यागोपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 246
कामन्दाङ्गारिष्ठसंवाद	धर्मार्थकामनिश्चय	R 123
कालकवृक्षीयम्	अमात्यपरीक्षा	R 83
कालकारणकथनम्	दण्डनीतिप्रशंसा	R 70
कालमूलिक	कर्मास्तिक्यम्	R 74
कालमृत्युयमादिसंवाद	जापकोपाख्यानम्	M 192
कालविभाग	शुकानुप्रश्न	M 224
कालशक्तिकथनम्	वर्णाश्रमधर्मकथनम्	R 62
कालसंख्या	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 299
काव्योपाख्यानम्	भार्गवचरितम्	M 278
कुण्डधारोपाख्यानम्	—	M 263
कुन्तीशापावाप्ति	—	R 6
कुमारसंजीवनम्	गृध्रगोमायुसंवाद	Ā 149
कुरुक्षेत्रदर्शनम्	रामोपाख्यानम्	R. 48
कृतघ्नोपाख्यानम्	—	Ā 162–167
कृष्णदर्शनम्	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 45
कृष्णवाक्यम्	—	R 50, 51, 54
कृष्णस्तुति	वासुदेवस्तुति	R 43
केकयराक्षससंवाद	कैकेयोपाख्यानम्	R 78
केशवोग्रसेनसंवाद	उग्रसेनसंवाद	M 223
कैकेयोपाख्यानम्	—	R 78